

છેવટે શ્રી ગિરનારજીની યાત્રા નાદુરસ્ત તળીયત છતાં પૂર્ણ ઉત્સાહથી તેમણે કરી. આ યાત્રા પછી તરત ૧૯૪૨માં તેમને આ જીવનયાત્રા પૂર્ણ કરનારી હૃદયરોગની ગંભીર બીમારી લાગુ પડી. અને પછી તો, અનુક્રમે જલોદર આદિ તીવ્ર વેદનામય ચિહ્નોથી તે વ્યાધિએ અસહ્ય અને અસાધ્યરૂપ ધારણ કર્યું. આ લગભગ ચાર વર્ષ જેટલી લાંબી અને અસહ્ય માંદગીમાં પણ લેશમાત્ર આર્ત્તધ્યાનનો ચીત્કાર નહિ કરતાં, સમતાભાવે વેદના સહન કરવારૂપ એક પ્રકારનો પરીષદજન્ય તેમણે કર્યો હતો; તેમની શાંતિ અપૂર્વ અને સમતા અસાધારણ હતી. રોગશય્યા પર પણ તેમની ચિત્તવૃત્તિ ધર્મધ્યાનમાં જોડાયેલી રહેતી; નવસ્મરણ અને અન્ય ધર્મગ્રંથો પોતે રુચિથી વાંચતા અથવા તત્ત્વરસિક મનસુખલાલભાઈ પાસે વંચાવતા. ભલભલાની પણ ધીરજની કસોટી કરે એવી આ ઉઘ્ર અને દીર્ઘ વ્યાધિમાં પણ શ્રી મનસુખલાલભાઈએ સ્થિતપ્રજ્ઞની જેમ અનુદ્વિગ્નપણે એકનિષ્ઠ અનન્ય સેવાશુશ્રૂષા કરી પોતાનો કર્તવ્યધર્મ પૂરેપૂરો બજાવ્યો. પણ સર્વ ઉપાય છતાં ૧૯૪૬ ના જાન્યુઆરીની ૩ તા. વંથળીમાં શ્રી લીલાવતી મહેન આ ક્ષણભંજર દેહનો ત્યાગ કરી ગયા.

મૃત્યુસમયે પણ તેમની સમાધિ અને ચિત્તશાંતિ કેવી અદ્ભુત હતી તેનું તાદૃશ્ય શબ્દચિત્ર શ્રી મનસુખલાલભાઈના જ શબ્દોમાં આ રહ્યું—“બરાબર એક માસ પૂર્વે એમને પોતાના મૃત્યુની બજાર તો પડી ગઈ, પણ તેમ છતાં એની શાંતિ અને ધીરજમાં છેલ્લે સુધી જરા પણ ફરક પડેલો નહિ. ૨૦૦૨ના માગશરવદી અમાસને દિવસે બપોરના બે વાગ્યે બેઠા બેઠા મારી સાથે વાત કરતા હતા કે આજે અમાસ છે, એટલે ‘ભારે’ દિવસ તો બરો. હું જવાબ આપું છું કે—એવી તો માંદગી પછી ૫૦ અમાસો ગઈ અને કાંઈ ન થયું તો વળી આજે શું થવાનું છે? એને હસવું આવ્યું, પણ એ હાસ્ય છેલ્લું જ હતું. નવકાર સાંભળતાં સાંભળતાં એક મીનીટમાં હૃદય બેઠાં બેઠાં જ બંધ થઈ ગયું અને મૃત્યુ પામ્યાં.” આવું ધન્ય સમાધિમરણ જેણે જીવનમાં ધર્મની સાચી એકનિષ્ઠ આરાધના કરી હોય એવા પુણ્યાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. દેહપર્યાય ભલે નષ્ટ થાય, પણ અમૃતરૂપ ધર્મસંસ્કાર તો વક્ષાદાર મિત્રની જેમ મૃતને પણ અનુસરે છે. દેહ ભલે જીર્ણ થાય, પણ ધર્મરંગ જીર્ણ થતો નથી. ઘાટ-ઘડામણ ભલે બળ, પણ સુવર્ણ વણસતું નથી.

સાચો રંગ તે ધર્મનો સાહેલડિઆં, બીજો રંગ પતંગ....રે ગુણવેલડિઆં
ધર્મરંગ જીરણ નહિં....સાહેં દેહ તે જીરણ થાય...ગુણ
સોનું તે વિણસે નહિં....સાહેં ઘાટ ઘડામણ બળ....રે ગુણ શ્રી યશોવિજયજી.



પ્રકાશકનું નિવેદન

પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિજીના 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'નું ડૉ. ભગવાનદાસે કરેલું સવિસ્તર ટીકાત્મક વિવરણ છે. આ ગ્રંથમાં આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસનું વર્ણન મુખ્યત્વે કરીને ચૌદ ગુણસ્થાનરૂપમાં, ચાર ધ્યાનરૂપમાં અને બહિરાત્મા આદિ ત્રણ અવસ્થાઓના રૂપમાં આપવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં યોગાવસ્થાની ક્રમિક વૃદ્ધિને સમજાવતાં, તેને ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ ને સામર્થ્યયોગ એવી ત્રણ ભૂમિકામાં તેમજ આઠ યોગદૃષ્ટિરૂપ આઠ વિભાગમાં વહેંચી નાખેલ છે. આ આઠ દૃષ્ટિ જેના નામ અનુક્રમે મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્તિ, સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા, પરા, છે તેનો, મહર્ષિ પતંજલિના યોગના પ્રસિદ્ધ આઠ અંગ—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ સાથે અનુક્રમે સમન્વય છે. પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓ યોગની પ્રાથમિક દશા છે અને તેમાં અવિદ્યાનો થોડો અંશ હોય છે, પણ 'સ્થિરા' થી 'પરા' દૃષ્ટિ વચ્ચેના સાધકને અવિદ્યાનો અવકાશ નથી. છેવટમાં આવ્યાર્યે યોગશાસ્ત્રના અધિકારી કોણ હોઈ શકે એ જણાવ્યું છે.

ડૉ. ભગવાનદાસભાઈએ પ્રસ્તુત ગ્રંથના વિવરણમાં સંસ્કૃત મૂળ શ્લોક, તેનો અભ્યાસવાદ, શબ્દશઃ અર્થ, વૃત્તિ અર્થ, અને તે ઉપર લંબાણથી તરલ ભાષામાં સુંદર વિવેચન (ટીકા) કર્યું છે. વિવેચનમાં જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં જૈન આગમ ગ્રંથો, અન્ય ધર્મના પવિત્ર પુસ્તકો, અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓના આધારભૂત અવતરણો પણ મૂકેલા છે. પુસ્તકની શરૂઆતમાં ડૉ. ભગવાનદાસે લખેલો આ ગ્રંથનો મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપોદ્ગાત યોગના અભ્યાસીઓને ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે તે રીતે આપવામાં આવ્યો છે. શ્રી યદોદ્યાવિજયજી મહારાજે લખેલી યોગદૃષ્ટિની સંજ્ઞાય પુસ્તકને અતે પરિશિષ્ટમાં મૂકેલી છે. દરેક દૃષ્ટિના અંતે શ્રી ભગવાનદાસભાઈએ પોતે રચેલા કલગદાઓ મૂકવામાં આવેલ છે.

આધ્યાત્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી માટે આવો યોગદષ્ટિસમુચ્ચય જેવો સુંદર ગ્રંથ મહારાજાજીના હસ્ત સુધી આવેલ નથી. ૧૯૪૬ માં મહારાજા પત્નીના સ્વર્ગવાસ પછી ડૉ. ભગવાનદાસે પોતાના હસ્તલિખિત રૂપમાં આ પુસ્તક મને વાંચવા આપેલું. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં આઠે દષ્ટિ પર એવું સરસ અને ભાવપૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, કે એ વાંચતાં વાંચતાં અંતરમાં એક નવી જ દષ્ટિ ખૂલતી જોવામાં આવે છે, અને તેમાંથી કોઈ દિવ્ય પ્રકાશનો આભાસ થાય છે. શ્રીયુત્ ભગવાનદાસભાઈને, તેમનો આ ગ્રંથ મેં વાંચ્યો તે પહેલાં હું ડૉક્ટર અને લેખક તરિકે તો જાણતો જ હતો, પણ આ ગ્રંથ વાંચ્યા પછી મને ખાત્રી થઈ કે ડૉ. ભગવાનદાસ માત્ર શારીરિક રોગના ચિકિત્સક નથી, પણ માનવીના 'મન' અને 'ભાવ'ની પણ એ સારી ચિકિત્સા કરી જાણે છે. આ ગ્રંથની હું પ્રશંસા કરું એ કરતાં વાચકવર્ગ એના માટે અભિપ્રાય આપે તે ઇષ્ટ છે. છતાં એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ઐહિક જાળતો દૂર રાખી જે શાશ્વત કલ્યાણની આશા રાખતો હોય, આ સંસાર એક પંખીમેળો છે અને થોડા સમયમાં આ મર્ત્ય દેહનો ત્યાગ કરીશું, તેની જેમે ખાત્રી હોય, અને જેને પોતાનું જીવન સારરૂપ, પવિત્ર અને દિવ્ય બનાવવાની ઝંખના હોય, તેના માટે જ આ પુસ્તક કિંમતી છે. આ ગ્રંથનું મુદ્રણકાર્ય શુદ્ધિપૂર્વક સુંદર રીતે કરી આપવા માટે શ્રી શુભાળયદભાઈનો (મહોદય પ્રેસ) અત્ર આભાર માનું છું.

હવે એક છેલ્લી વાત. પ્રસ્તુત ગ્રંથનું પ્રકાશન મહારાજા સ્વર્ગસ્થ પત્ની લીલાવતીના સ્મરણાર્થે કરવામાં આવેલ છે, અને આવો અમૂલ્ય ગ્રંથ નિષ્કામભાવે પ્રગટ કરવાની રજા આપવા માટે હું ડૉ. ભગવાનદાસભાઈનો અત્યંત આભારી છું. જે વ્યક્તિ પાસેથી મેં અધિકમાં અધિક પ્રાપ્ત કર્યું છે, અને જેનો બદલો અલ્પમાં અલ્પ રીતે પણ હું વાળી શક્યો નથી, એવી મહારાજા પત્ની લીલાવતીના સ્મરણાર્થે ફૂલ નહિં ને ફૂલની પાંખડીરૂપ આ પ્રકાશન-સુકૃતથી હું ગમે તેટલો આત્મસંતોષ અનુભવું, તોપણ તેના અસંખ્ય ઉપકારોના બોળનો ભાર મહારાજા પર રહેલો જ છે અને રહેશે.

તેમનું બીદીંગ,
હાનંબી રોડ, કાટ,
મુંબઈ

૨૩-૭-૫૦

મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા

આ ગ્રંથના વિવેચક ડૉ. ભગવાનદાસના પૂજ્ય પિતાશ્રી



સ્વ. શ્રી મનઃસુખલાલ કિરત્ત્યંદ મહેતા.

ૐ

મહારા પૂજ્ય સદ્ગૃહ પિતાશ્રીના ચરણકમળમાં
(શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરતચંદ મહેતા)



શાદ્દલચિહ્નિત

સદ્ગૃહ શ્રી પૂજ્ય પિતાશ્રી ! આપ ચરણે આ શાસ્ત્ર વિવેચતી,
દીક્ષા સન્મનનંદની મુજ કૃતિ અર્પી થઈ છું કૃતી;
દેવી હેમમુતે-સુકાવ્ય કલશે ભગવાનદાસે ક્યાં,
અર્પે તે મનમુગ્ધનંદન સદા સદ્ભક્તિભાવે ભ્યાં.

ચિખાનિર્ણી

સુસંસ્કારે રોપ્યા મુજ મનભૂમાં મનમુગ્ધ કંઈ,
કુલ્યા કાલ્યા તે આ નિત મુજ મનોનંદન ભરે;
પિતાશ્રી ! એવા તે મુખદ ઉપકારે સ્મૃતિ કરી,
સ્વૌકારે આ બાલે સમર્પિત ભક્તચંદ્રાલ કરી !

ભગવાનદાસ

(' મનોનંદન ')

સુધાસિન્ધુના બિન્દુ

જે જગં જાણઈ સે સર્વ જાણઈ । જેણે આત્મા જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યું.—શ્રીઆચારંગ.

અપ્પા નઈ વેયરણી, અપ્પા મે કુડસામલી ।

અપ્પા કામદુધા ઘેણૂ, અપ્પા મે નંદનં વનં ॥ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર.

મોક્ષપદે અપ્પાણં, ઠવેહિ તં ચેવ જ્ઞાહિ તં ચેવ ।

તત્થેવ વિહર ણિચ્ચં, મા વિહરસુ અણ્ણદવેસુ ॥ શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી.

આત્મપ્રવૃત્તાવતિજાગરુકઃ, પરપ્રવૃત્તૌ વધિરાન્ધમૂકઃ ।

સદા ચિદાનન્દપદોપયોગી, લોકોત્તરં સામ્યમુપૈતિ યોગી ॥ શ્રી યશોવિજયજી

(અર્થાત્) નદી વૈતરણી આત્મા, આત્મા છે ફૂર શાલ્મલી;

નંદન વન છે આત્મા, આત્મા કામદુધા લલી.

મોક્ષપદે આત્માને સ્થાપ, ધ્યાવ તે જ આત્માને આપ;

ત્યાં જ વિહર ચેતન ! સદાય, મ વિહર પરબ્રહ્મોમાંય.

આત્મપ્રવૃત્તે અતિ જાગનારો, પરપ્રવૃત્તે મૂક અંધ ખડેરો;

સદા ચિદાનન્દપદોપયોગી, લહે અલૌકિક જ સામ્ય યોગી. (ભગવાનદાસ)

卐

ખડિરાત્મ તજ અંતર આત્મ, રૂપ થઈ થિર ભાવ;

પરમાત્મનું હો આત્મ ભાવવું, આત્મ અરપણુ દાવ.—શ્રી આનંદધનજી.

જળ જાન્યો નિજ રૂપકો, તળ જાન્યો સળ લોક;

નહિં જાન્યો નિજ રૂપકો, સળ જાન્યો સો ફેક.

કાયાની વિસારી માયા, સ્વરૂપે શમાયા એવા,

નિર્ગ્રંથનો પંથ ભવ, અંતનો ઉપાય છે.—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

જ્યાંલગી આત્મા તત્ત્વ ચિન્યો નહિં, ત્યાંલગી સાધના સર્વ જૂઠી.—શ્રી નરસિંહ મહેતા.

ધ્યાન સુધારસ પાન મગનતા, ભોજન સ્વશુણુ ઉપભોગ રે;

રીઝ એકત્વતા તાનમેં વાજે, વાજિંત્ર સન્મુખ યોગ રે.—શ્રી દેવચંદ્રજી.

卐

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ગીતા.

ય એવ મુક્ત્વા નયપક્ષપાતં, સ્વરૂપગુણા નિવસન્તિ નિત્યમ્ ।

વિકલ્પજાલચ્યુતશાન્તચિત્તાસ્ત એવ સાક્ષાદમૃતં પિવન્તિ ॥ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી.

ધર્મવીજં પરં પ્રાપ્ય, માનુષ્યં કર્મમૂમિષુ ।

ન સત્કર્મકૃષાવસ્ય, પ્રયતન્તેઽરુપમેવસઃ ॥ શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય. શ્લો. ૮૩.

નિત્યમન્તર્મુલ્લસિદ્ધ, વીતરાગો વિવાસનઃ ।

ચિન્માત્રમમલં શાન્તકર્મ સર્વત્ર ભાવયન્ ॥ શ્રી યોગવાસિષ્ઠ.

સમયં ગોચર મા પમાયણ । ‘હે ગૌતમ ! સમયમાત્રનો પણ પ્રભાદ મ કર !

જસ્સદ્ધિય મન્ચુણા સરુલ્લં, જસ્સ વદ્ધિય પલ્લયણં ।

જો જાણે ન મરિસ્સામિ, સો હુ કંચે સુણ સિયા ॥ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સુત્ર.

મૃત્યુથી મૈત્રી છે જેને, વા જે ભાગી શકે ખરે !

ન હું મરીશ જે જાણે, તેહ સુખે સુખે ભલે !

卐

એમ જાણીને રે જ્ઞાનદશા ભણ, રહીએ આપ સ્વરૂપ;

પરપરિણુતિથી રે ધર્મ ન છાંડીએ, નવિ પડીએ ભવરૂપ.—સવાસો ગાથા સ્તવન.

સકલ જગત તે એકવત, અથવા સ્વપ્ન સમાન;

તે કહીએ જ્ઞાની દશા, બાકી વાચા જ્ઞાન.

દયા શાંતિ સમતા ક્ષમા, અલ્પ ત્યાગ વૈરાગ્ય;

હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એહ સદા ય મુન્નગ્ય.—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

માત્ર મોક્ષની ઈચ્છા મન વિષે, બીજી કોઈ ગમે નહિં વાત....હૃદયું ધન્ય તેહતું !

જેનો કાળ તે કિંકર થઈ રહ્યો, મૃગતૃષ્ણા ત્રૈલોક....હૃદયું.

દાસી આશા પિશાચી થઈ રહી, કામ ક્રોધ તે કેદી લોક....હૃદયું.—વૈષ્ણવ કવિ મનોદાસ

પિયા પર પર મત જાણે રે, કરી કરુણા મહારાજ !

પર અપને વાલમ કહો રે, કોણ વસ્તુથી જોટ ?

દેહગટ તદ્દ કિમ લીજીએ પ્યારે, શીશ ભરમથી જોટ ?—શ્રીચિદાનંદજી બદાંતરી

卐

વિવેકિનો વિરક્તમ્ય, પ્રમાદિગુણશાલિનઃ ।

મુમુક્ષોરેવ હિ જ્ઞાનજિજ્ઞાસાયોગ્યતા મના ॥ શ્રી વિવેકચૂડામણિ.

વિરમ વિરમ સજ્ઞાનમુચ મુચ પ્રચં વિસ્રજ વિસ્રજ મોહં વિદિ વિદિ ન્યતસ્ત્વમ્ ।

કલમ કલમ શૂનં પરમ પરમ સ્વરૂપં, કુલુ કુલુ પુરુષાર્થ નિર્વૃત્તાનન્દહેતોઃ ॥—સી જ્ઞાનાર્ણવ.

પરબ્રહ્મપરિણામનિદાનં. સ્ફુટફેલલવિજ્ઞાનં રે ।

વિરમ્ય વિનયવિવેચિતજ્ઞાનં, માંત્રમુષારમપત્તં રે ॥ શ્રી શાંતમુખાચર્ય.

પરમાર્થમાર્ગ અથવા શુદ્ધ આત્મપદપ્રકાશ

ઇચ્છે છે જે ભોગીજન, અનંત સુખ સ્વરૂપ; ૧
 મૂળે શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિન સ્વરૂપ; ૨
 આત્મસ્વભાવ અગમ્ય તે, અવલંબન આધાર; ૩
 જિનપદથી દર્શાવિયો, તેહ સ્વરૂપ પ્રકાર. ૪
 જિનપદ નિજપદ એકતા, ભેદભાવ નહીં કાંઈ; ૫
 લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાયિ. ૬
 જિન પ્રવચન દુર્ગમ્યતા, થાકે અતિ મતિમાન; ૭
 અવલંબન શ્રી સદ્ગુરુ, સુગમ અને સુખખાણુ. ૮
 ઉપાસના જિનચરણની, અતિશય ભક્તિ સહિત; ૯
 મુનિજન સંગતિ રતિ અતિ, સંયમ યોગ ઘટિત. ૧૦
 ગુણપ્રભોદ અતિશય રહે, રહે અંતર્મુખ યોગ; ૧૧
 પ્રાપ્તિ શ્રી સદ્ગુરુ વડે, જિન દર્શન અનુયોગ. ૧૨
 પ્રવચન સમુદ્ર બિંદુમાં, ઉલટી આવે એમ; ૧૩
 ઐહ પૂર્વની લબ્ધિનું, ઉદાહરણ પણ તેમ. ૧૪
 વિષય વિકાર સહિત જે, રહ્યા મતિના યોગ; ૧૫
 પરિણામની વિષમતા, તેને યોગ અયોગ. ૧૬
 મંદ વિષય ને સરળતા, સહ આરા સુવિચાર; ૧૭
 કરુણા કૌમળતાદિ ગુણ, પ્રથમ ભૂમિકા ધાર. ૧૮
 રોક્યા શબ્દાદિક વિષય, સંયમ સાધન રાગ; ૧૯
 જગત ઈષ્ટ નહીં આત્મથી, મધ્ય યાત્ર મહાલાભ. ૨૦
 નહીં તૃષ્ણા જીવ્યા તાણી, મરણ યોગ નહીં દ્વેષ; ૨૧
 મહાયાત્ર તે માર્ગના, પરમ યોગ જિતલોભ. ૨૨
 આવ્યે બહુ સમ દેશમાં, છાયા બચ સમાઈ; ૨૩
 આવ્યે તેમ સ્વભાવમાં, મન સ્વરૂપ ચણ બાઈ. ૨૪
 ઉપજે મોહ વિકલ્પથી, સમસ્ત આ સંસાર; ૨૫
 અંતર્મુખ અવલોકતાં, વિલય થતાં નહિં વાર. ૨૬
 સુખ ધામ અનંત સુસંત ચહી, દિન રાત્ર રહે તદ ધ્યાન મહી; ૨૭
 પર શાંતિ અનંત સુધામય જે, પ્રણમ પદ તે વર તે જય તે. ૨૮

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

પ્રસ્તાવના

“ ભવચીજાહ્નુરજનના રાગાદયઃ ક્ષયમુપાગતા યસ્ય ।

બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥ ”-શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી.

“ સઘણું પરવશ તે હુખસક્ષણ, નિજવશ તે સુખ લહિયે;

એ દષ્ટે આતમ શુભ પ્રગટે, કહો સુખ તે કહો કહિયે ? ”-શ્રી યદોદયજી.

૨૬ મી જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ !—આજના આ મંગલ દિને આ પ્રસ્તાવના લખવાનો પ્રારંશ કરું છું. શ્રીમદ્ યોગીશ્વરેની પુણ્યભૂમિ આ ભારતવર્ષે આજે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો અપૂર્વ ઉત્સવ ઉજવી રહ્યો છે. આ લૌકિક સ્વાતંત્ર્યની વાત પરથી અલૌકિક એવા આત્મ-સ્વાતંત્ર્યનું સહજ સ્મરણ થાય છે અને વિચાર સકુદરે છે કે—આ આત્મા અનાદિ અવિદ્યારૂપ પરશાસનના મહાભાર તળે દળાર્થ ગયો છે, પરભાવરૂપ કર્મની જાંછદોથી જકડાય ગયો છે, અને તેથી પારતંત્ર્યનું મહાદુઃખ અનુભવી રહ્યો છે. આ પરવશતા દુઃખના મૂળરૂપ અવિદ્યા-મોહના પરશાસનને ક્ષમાવી દઈ, સુખધામરૂપ નિજવશ સ્વચાસનનો—આત્મરાજ્યનો ‘અપૂર્વ અવસર’ છવને કેમ પ્રાપ્ત થાય ? કર્મપરતંત્રતાની ધૂંળલાગાંથી મુક્ત થઈ આ આત્મ-પુરુષ મુક્તિવનો અનન્ય ઉદ્ધાસ કયાદે અનુભવે ? પૂર્ણ આત્મસ્વાતંત્ર્યનો પરમ ધન્ય મહોત્સવ છવને શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? ‘આતમ પર આતમ રમે’ ને ‘નિજ પર મંગલમાલ’ કયાદે પ્રગટે ? ‘આનંદધન રસપૂર’થી આ છવ-સરોવર ઊલકાઈ જઈ ‘વાજશે મંગલ તૂર’ કયાદે થાય ?

“ તુજ સુખ અંતર અંતર લાંચશે, વાજશે મંગલ તૂર;

છવ સરોવર અતિથાય લાપશે, આનંદધન રસપૂર....

પદ્મપ્રભ જિન ! તુજ સુખ અંતર કિમ લાંચે લાગવંત ? ”-શ્રી આનંદધનજી

“ આતમ પર આતમ રમે રે, નિજ પર મંગલ માલ રે ”-શ્રી રવચંદ્રજી

આ સમગ્ર પ્રયત્નો ઉત્તર એક યોગમર્મી જ મનો જે કર્મપરતંત્રતામાં મુક્ત કરી આત્મસ્વાતંત્ર્યનો અનુપમ મિહિર સ્વાવસ્થા, છવને ‘મિહિ’ અનુભવતા, આત્મરત્ને ‘મિહિ’ તે જો ‘દેવીગત’ એવું ‘સુખ’ શબ્દ તે આત્મસ્વાતંત્ર્યના અનુભવ પદાવસ્થા જેટલા હોય તે તે યોગ્ય જ છે, અને આ આત્મસ્વાતંત્ર્ય-પુરુષવરૂપ યોગના સદુપવનો સ્વરૂપ અનિવર

વિધિ સાંગોપાંગપણે જે પ્રદર્શિત કરે તે યોગશાસ્ત્ર છે. અને તેમાં પણ અનેક યોગશાસ્ત્રોના નવનીતરૂપ આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શાસ્ત્રનું સ્થાન અનુપમ છે; અનેક નવીન અને મૌલિક વિચારધારાઓ રજૂ કરી અપૂર્વ ‘યોગદષ્ટિ’ રૂપ દિવ્ય નયનના ઉન્મીલનરૂપ નિર્મલ બોધ પ્રકાશ રેલાવનાર આ ગ્રંથરત્નનું સ્થાન અનન્ય છે. સાગરનું મથન કરી વિબુધોએ (દેવોએ) અમૃત વલોવ્યું હતું, તેમ શાસ્ત્રસમુદ્રનું મંથન કરી મહાવિબુધ (પ્રાણ) મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ આ યોગામૃત વલોવ્યું છે,—જેનું યથાપાત્ર યથેચ્છ પાન કરી આત્માર્થી મુમુક્ષુ ‘જોગીજનો’ અમૃતત્વને પામે છે.

અને આ નિર્વાણરૂપ અમૃતત્વ પામવું અને પમાડવું એ જ આ યોગપથ. પ્રદર્શક ગ્રંથનું વક્તા-શ્રોતા ઉભય આશ્રયી પરંપર (Ultimate) પ્રયોજન છે, એમ આના મંગલાચરણમાં જ આ મહાન્ યોગાચાર્યે સ્પષ્ટ પ્રકાશ્યું છે. આ પર-હિતૈકનિરત શાસ્ત્રકારે માન-પૂજા-કીર્તિ આદિ તુચ્છ કામનાથી રહિત એવા શુદ્ધ આશયથી કેવળ એક આત્માર્થે જ આ સત્વહિતાર્થ પરમાર્થપ્રવૃત્તિ કરી છે,—જે પરંપરાએ નિર્વાણનું અવધ્ય બીજ છે, મોક્ષનું અમોઘ કારણ છે. અને ‘કામ એક આત્માર્થનું’, બીજો નહિં મન રોગ’—એ મહાસૂત્ર હૃદયમાં ધારણ કરી જે કોઈ સાચો આત્માર્થી મુમુક્ષુ શ્રોતાજન આ શાસ્ત્રનું પરિશીલન કરશે, તે પણ યથોચિતપણે અત્રે યોગમાં જ પ્રવૃત્તિ કરશે,—જે તેને પણ નિર્વાણના અવધ્ય બીજરૂપ થઈ પડશે; કારણ કે આ યોગદષ્ટિ આત્માના આધ્યાત્મિક વિકાસનું માપ છે, આત્મદશા માપક ‘થર્મોમીટર’ (Thermo-meter) છે. એટલે એનું સ્વરૂપ સમ્યક્ પ્રકારે જાણી વિચક્ષણ શ્રોતા તે પરથી પોતાના આત્માની આધ્યાત્મિક પ્રગતિનો, આત્મદશાનો, આત્માના શુણ્ણસ્થાનનો ક્યાસ કાઢી શકશે. હું પોતે કયી દષ્ટિમાં વર્તુ’ છું? મ્હારામાં તે તે દષ્ટિના કદ્દા છે તેવા શુણ્ણ-લક્ષણ છે કે નહિં? ન હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા મ્હારે કેમ પ્રવર્તવું? ઇત્યાદિ પ્રકારે અંતર્મુખનિરીક્ષણ (Introspection) કરી આત્મશુણ્ણ-વૃદ્ધિની પ્રેરણા પામવા માટે આ યોગદષ્ટિ આત્માર્થી શ્રોતાને પરમ ઉપયોગી-પરમ ઉપકારી થઈ પડશે, અને તથારૂપ યથાયોગ્ય આચરણરૂપ યોગપ્રવૃત્તિથી તેને પણ પરંપરાએ મોક્ષનું અચૂક કારણ થઈ પડશે. આમ આ સત્શાસ્ત્ર વક્તા-શ્રોતા ઉભયને આત્મકલ્યાણનો અમોઘ હેતુ છે, આત્મસ્વાતંત્ર્યનો અચૂક સદુપાય છે.

“પક્ષપાતો ન મે વીરે, ન દ્રેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્વચનં યસ્ય, તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥” —શ્રી હરિભદ્રસૂરિ

‘વીર પ્રત્યે મને પક્ષપાત નથી અને કપિલ આદિ પ્રત્યે મને દ્રેષ નથી, યુક્તિવાળું જેનું વચન હોય તેનું જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે,’—એવા પ્રકારે નિષ્પક્ષ ન્યાયમૂર્તિ જેમ મધ્યસ્થ તત્ત્વપરીક્ષાની વીરગર્જના કરનારા અને ભત-દર્શનના આગ્રહથી પર એવા આ પરમ પ્રામાણિક આચાર્ય આ પ્રાચીન ભારતવર્ષના ભૂપણરૂપ સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની

પ્રથમ પંક્તિમાં ગિરાજનારા મહાન્ જ્યોતિર્ધર ધર્મ ગયા છે. પડ્દર્શનનું પરમ પરમાર્થ-રહસ્ય સંવેદનારા આ સુપ્રસિદ્ધ ‘પડ્દર્શનવેત્તા’ હરિભદ્રચૂરિજો, સર્વ ભત-દર્શનનો આશ્રય છેડાવનારી અને ‘પડ્દર્શન જિત અંગ ભણીને’ એવી સર્વ દર્શનનો સમન્વય કરનારી યોગમાર્ગની નવીન દિશા અત્ર દાખવી છે. પોતાના ‘સાગરવરગંભીરા’ વિશાળ પટમાં સર્વનો સુગમતાથી સમાવેશ કરતી પરમ ગંભીર ઉદાર આશયવાળી ‘દિવ્ય દૃષ્ટિ’ અર્પણ કરી, આ તત્ત્વદ્રષ્ટા યોગાચાર્યે સર્વમાન્ય વિશાળ યોગભૂમિકા પર સર્વદર્શનવાદીઓને સમ્રેમ આમંત્રણ કરી સમાનધર્મી-સાધર્મિક બંધુત્વભાવે એકત્ર કર્યા છે; અને ધર્મને નામે કદાચદથી ચાલતા મિથ્યા ઝઘડાઓનો આત્યંતિક નિષેધ કરી, વિશ્વબંધુત્વની અનન્ય ભાવના પ્રભાવનારા યોગિધર્મનો-સનાતન આત્મધર્મનો સફળોપ કર્યો છે. સુન્ન વાંચકને એ ભેદને સાનંદાશ્ચર્ય થશે કે સર્વદર્શનસમભાવની-રાગદ્વેષ રહિત સદિષ્ટતાની ઉદાત્ત ભાવના આજથી બારસો વર્ષ પૂર્વે આ દિવ્ય દ્રષ્ટા યોગીશ્વરે તાર્ત્વિક ભૂમિકા પર કેવી વિકસિત કરી છે ! અને એ જ આ અંધરતનનો અનેકવિધ વિશિષ્ટતાઓ મધ્યેની સુખ્ય વિશિષ્ટતા છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૩ ના વર્ષની ફેબ્રુઆરી મુલાગ પળે આવેા આ ઉત્તમ અંધ અવગાહવાનું સફળાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું; અને તેનો સ્વાધ્યાય કરતાં, આ સત્શાસ્ત્ર પર વિશદ વિવેચન કરવાની મને સ્વયંભૂ સ્ફુરણા થઈ. એટલે આ સત્શાસ્ત્રનો આશય પરિસ્કૃટ કરી તેનું શુભ-ગૌરવ-બહુમાન વધારે એવું બૃહત્ ટીકારૂપ સવિસ્તર વિવેચન કરવાની આ મ્હારી અંતર પ્રેરણાને મૂર્ત્ત આકાર આપવા આ ઉપક્રમ-યોજના મેં નિયત કરી : (૧) મૂળ શ્લોકનો ઠાવ્યાનુવાદ-ગૂજરાતી દોહરામાં. (૨) શ્લોકનો શબ્દશઃ અર્થ. (૩) શ્રી હરિભદ્રચૂરિજીની સ્વોપદ્ય વૃત્તિનો અક્ષરશઃ અનુવાદ ક્રુટનોટમાં. (૪) શ્લોક અને વૃત્તિના આશયને પરિસ્કૃટ અને પરિપુષ્ટ કરતું સળંગ સવિસ્તર વિવેચન (‘સુમનોતંદળી’ બૃહત્ ટીકા નામક). (૫) પ્રત્યેક અધિકાર પ્રાંતે તે તે અધિકારના સારસંદોહ અને પુષ્ટિરૂપ કલશકાવ્યોની નવ રચના.-આમ પંચાંગી યોજના નિયત કરી ઉક્ત ઉપક્રમ પ્રમાણે આ સત્પ્રવૃત્તિમાં હું પૂર્ણ ઉત્સાહથી પ્રવૃત્ત થયો, અને યમાવશ્યા કવચિત્ તીવ્ર-કવચિત્ મંદ વેગે અજાંઠ પ્રયાણ કરતાં આ વિવેચનાદિ કાર્યની પૂર્ણાહુતિ મેં ૧૯૪૫ ના અંતભાગમાં કરી. તેના દૃઢપરિપાકરૂપ આ અંધ સુન્ન વિવેચી તરત્તરસિક વાચકવૃન્દના દરમહમાં મૂકતાં મને આનંદ થાય તે. આત્માર્થે કરવામાં આવેલા આ તરત્તર પ્રયત્નમાં વિગતમગ્ગર સુદૃઢપણ સ્ફુરતોને તે મેં પળ સફળતા ભાસ્યમાન થાય, તે તે કેવળ શુભનિધાન માત્રી સત્પુરુષોના કૃપાપ્રસાદને જ આભારી છે.-તેના પરમ સમર્થ વચ્ચતામૃતની પ્રજાત રિત્તિના અવલંબિત વિના મ્હારી આ પ્રયત્ન ‘પ્રાંશુલભ્ય’ રૂઢ પ્રત્યે પંહુરેલા જેવો જ ગણ્યો પેતા !

આ પ્રયત્ન હાથલખાણની કાઢી હવડ સમાપ્ત ન હતી, આ નો મહાગ પરામર્થ-સંદોહ તરત્તરસિક થી મનઃસુખલાભલાઈ નારાચંદ સંવેદના (નિર્મલ મન્યેન્નકલાના) વિશાળાવિશિષ્ટ આ હાથલખાણ હાપ મળ્યા, અને આપણે સદર્થ તે અવગાહી કરતાં એકે-કે એકે મિશનરિયરેટરિયલેતેનોદેન તરત્તર પ્રસારવા ન સફળતા વિચાર કરવાયે પડેાન.

વિધિ સાંગોપાંગપણે જે પ્રદર્શિત કરે તે યોગશાસ્ત્ર છે. અને તેમાં પણ અનેક યોગશાસ્ત્રો. તા નવનીતરૂપ આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શાસ્ત્રનું સ્થાન અનુપમ છે; અનેક નવીન અને મૌલિક વિચારધારાઓ રજૂ કરી અપૂર્વ ‘યોગદષ્ટિ’રૂપ દિવ્ય નયનના ઉન્મીલનરૂપ નિર્મલ બોધ પ્રકાશ રેલાવનાર આ ગ્રંથરતનું સ્થાન અનન્ય છે. સાગરનું મથન કરી વિબુધોએ (દેવોએ) અમૃત વલોવ્યું હતું, તેમ શાસ્ત્રસમુદ્રનું મંથન કરી મહાવિબુધ (પ્રાણ) મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ આ યોગામૃત વલોવ્યું છે,—જેનું યથાપાત્ર યથેચ્છ પાન કરી આત્માર્થી સુમુક્ષુ ‘જોગીજનો’ અમૃતત્વને પામે છે.

અને આ નિર્વાણરૂપ અમૃતત્વ પામવું અને પમાડવું એ જ આ યોગપથ. પ્રદર્શક ગ્રંથનું વક્તા-શ્રોતા ઉભય આશ્રયી પરંપર (Ultimate) પ્રયોજન છે, એમ આના મંગલાચરણમાં જ આ મહાન્ યોગાચાર્યે સ્પષ્ટ પ્રકાશ્યું છે. આ પર-હિતેકનિરત શાસ્ત્રકારે માન-પૂજા-કીર્તિ આદિ તુચ્છ કામનાથી રહિત એવા શુદ્ધ આશયથી કેવળ એક આત્માર્થે જ આ સત્ત્વહિતાર્થ પરમાર્થપ્રવૃત્તિ કરી છે,—જે પરંપરાએ નિર્વાણનું અવંધ્ય બીજ છે, મોક્ષનું અમોઘ કારણ છે. અને ‘કામ એકે આત્માર્થનું’, બીજે નહિં મન રોગ’—એ મહાસૂત્ર હૃદયમાં ધારણ કરી જે કોઈ સાચો આત્માર્થી સુમુક્ષુ શ્રોતાજન આ શાસ્ત્રનું પરિશીલન કરશે, તે પણ યથોચિતપણે અત્રે યોગમાં જ પ્રવૃત્તિ કરશે,—જે તેને પણ નિર્વાણના અવંધ્ય બીજરૂપ થઈ પડશે; કારણ કે આ યોગદષ્ટિ આત્માના આધ્યાત્મિક વિકાસનું માપ છે, આત્મદશા માપક ‘થર્મોમીટર’ (Thermo-meter) છે. એટલે એનું સ્વરૂપ સમ્યક્ પ્રકારે જાણી વિચક્ષણ શ્રોતા તે પરથી પોતાના આત્માની આધ્યાત્મિક પ્રગતિનો, આત્મદશાનો, આત્માના શુદ્ધસ્થાનનો ક્યાસ કાઢી શકશે. હું પોતે કયી દષ્ટિમાં વર્તું છું? મહારામાં તે તે દષ્ટિના કદા છે તેવા શુણ્ણ-લક્ષણ છે કે નહિં? ન હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા મહારે કેમ પ્રવર્તવું? કયાદિ પ્રકારે અંતર્મુખનિરીક્ષણ (Introspection) કરી આત્મશુણ્ણ વૃદ્ધિની પ્રેરણા પામવા માટે આ યોગદષ્ટિ આત્માર્થી શ્રોતાને પરમ ઉપયોગી-પરમ ઉપ-કારી થઈ પડશે, અને તથારૂપ યથાયોગ્ય આચરણરૂપ યોગપ્રવૃત્તિથી તેને પણ પરંપરાએ મોક્ષનું અચૂક કારણ થઈ પડશે. આમ આ સત્શાસ્ત્ર વક્તા-શ્રોતા ઉભયને આત્મકલ્યાણનો અમોઘ હેતુ છે, આત્મસ્વાતંત્ર્યનો અચૂક સદુપાય છે.

“પક્ષપાતો ન મે વીરે, ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્વચનં યસ્ય, તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥” —શ્રી હરિભદ્રસૂરિ

• વીર પ્રત્યે મને પક્ષપાત નથી અને કપિલ આદિ પ્રત્યે મને દ્વેષ નથી, યુક્તિ-વાર્ણ જેનું વચન યોગ્ય તેનું જ અદણ્ણ કરવા યોગ્ય છે,—એવા પ્રકારે નિષ્પક્ષ ન્યાયમૂર્તિ ને ન અધ્યક્ષ તત્ત્વપરીક્ષણી વીરમર્જના કરનારા અને મન-દર્શનના આચરથી પર એવા આ પરમ પ્રામાણિક આચાર્ય આ પ્રાચીન ભારતવર્ષના બૃહદ્વરૂપ સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની

પ્રથમ પંક્તિમાં બિરાજનારા મહાન્ જ્યોતિર્ધર થઈ ગયા છે. ષડ્દર્શનનું પરમ પરમાર્થ-રહસ્ય સંવેદનારા આ સુપ્રસિદ્ધ ‘ષડ્દર્શનવેત્તા’ હરિભદ્રસૂરિએ, સર્વ મત-દર્શનનો આગ્રહ છોડાવનારી અને ‘ષડ્દરશન જિન અંગ ભણીએ’ એવી સર્વ દર્શનનો સમન્વય કરનારી યોગમાર્ગની નવીન દિશા અત્ર દાખવી છે. પોતાના ‘સાગરવરગંભીરા’ વિશાળ પટમાં સર્વનો સુગમતાથી સમાવેશ કરતી પરમ ગંભીર ઉદાર આશયવાળી ‘દિવ્ય દૃષ્ટિ’ અર્પણ કરી, આ તત્ત્વદ્રષ્ટા યોગાચાર્યે સર્વમાન્ય વિશાળ યોગભૂમિકા પર સર્વદર્શનવાદીઓને સમ્રેમ આમંત્રણ કરી સમાનધર્મી-સાધર્મિક બંધુત્વભાવે એકત્ર કર્યા છે; અને ધર્મને નામે કદાચહથી ચાલતા મિથ્યા ઝઘડાઓનો* આત્યંતિક નિષેધ કરી, વિશ્વબંધુત્વની અનન્ય ભાવના પ્રભાવનારા યોગિધર્મનો-સનાતન આત્મધર્મનો સદ્બોધ કર્યો છે. સુસ્ર વાંચકને એ જોઈને સ્નાનદાશ્ચર્ય થશે કે સર્વદર્શનસમભાવની-રાગદ્રેષ રહિત સહિષ્ણુતાની ઉદાત્ત ભાવના આજથી બારસો વર્ષ પૂર્વે આ દિવ્ય દ્રષ્ટા યોગીશ્વરે તાત્ત્વિક ભૂમિકા પર કેવી વિકસિત કરી છે ! અને એ જ આ ગ્રંથરત્નનો અનેકવિધ વિશિષ્ટતાઓ મધ્યેની મુખ્ય વિશિષ્ટતા છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૩ ના વર્ષની કોઈ સુભગ પળે આવો આ ઉત્તમ ગ્રંથ અવગાહવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું; અને તેનો સ્વાધ્યાય કરતાં, આ સત્શાસ્ત્ર પર વિશદ વિવેચન કરવાની મને સ્વયંભૂ સ્ફુરણા થઈ. એટલે આ સત્શાસ્ત્રનો આશય પરિસ્કુટ કરી તેનું ગુણ-ગોરવ-બહુમાન વધારે એવું જૂહત ટીકારૂપ સવિસ્તર વિવેચન કરવાની આ મહારી અંતર પ્રેરણાને મૂર્ત આકાર આપવા આ ઉપક્રમ-યોજના મેં નિયત કરી: (૧) મૂળ શ્લોકનો કાવ્યાનુવાદ-ગૂજરાતી દોહરામાં. (૨) શ્લોકનો શબ્દશઃ અર્થ. (૩) શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિનો અક્ષરશઃ અનુવાદ ક્રુટનોટમાં. (૪) શ્લોક અને વૃત્તિના આશયને પરિસ્કુટ અને પરિપુષ્ટ કરતું સળંગ સવિસ્તર વિવેચન (‘સુમનોનંદની’ જૂહતટીકા નામક.). (૫) પ્રત્યેક અધિકાર પ્રાંતે તે તે અધિકારના સારસંદોહ અને પુષ્ટિરૂપ કલશકાવ્યોની નવ રચના.-આમ પંચાંગી યોજના નિયત કરી ઉક્ત ઉપક્રમ પ્રમાણે આ સત્પ્રવૃત્તિમાં હું પૂર્ણ ઉત્સાહથી પ્રવૃત્ત થયો, અને યથાવકાશ કવચિત્ તીવ્ર-કવચિત્ મંદ વેગે અખંડ પ્રયાણ કરતાં આ વિવેચનાદિ કાર્યની પૂર્ણાહુતિ મેં ૧૯૪૫ ના અંતભાગમાં કરી. તેના ફલપરિપાકરૂપ આ ગ્રંથ સુસ્ર વિવેકી તત્ત્વરસિક વાચકવૃન્દના કરકમલમાં મૂકતાં મને આનંદ થાય છે. આત્માર્થે કરવામાં આવેલા આ નમ્ર પ્રયત્નમાં વિગતમત્સર ગુણદોષજ સજ્જનોને જો કંઈ પણ સફળતા ભાસ્વમાન થાય, તો તે કેવળ ગુણનિધાન જ્ઞાની સત્પુરુષોના દૃષાપ્રસાદને જ આભારી છે,-જેના પરમ સમર્થ વચનામૃતની પ્રગળ સિત્તિના અવલંબન વિના મહારો આ પ્રયત્ન ‘પ્રાંશુલભ્ય’ ફલ પ્રત્યે પંશુચેષ્ટા જેવો જ બન્યો હોત !

આ ગ્રંથના હાથલખાણની શાહી હજી સુકાઈ ન હતી, ત્યાં તો મહારા પરમાર્થ-સ્નેહી તત્ત્વરસિક શ્રી મનઃમુખલાલભાઈ તારાચંદ મહેતા (નેપ્થ્યુન મંન્થેયરન્સવાળા) નિજાસાવૃત્તિથી આ હાથલખાણ લઈ જતા, અને અપૂર્વ રસથી તે અવગાદી જતા એથી

* જ્ઞાતે નિર્વાણતત્ત્વેઽસ્મિન્નસંમોદેન તત્ત્વતઃ । પ્રેક્ષાવતાં ન તદ્ગત્ત્વો વિવાદ ઉપપચતે ॥ પો.દ.સ.

એમને આ સત્શાસ્ત્ર પ્રત્યે પરમ પ્રેમ-પ્રમોદભાવ ઉદભસાયમાન થયા, અને તેના પ્રકાશનનું શ્રેય પોતાને પ્રાપ્ત થાય એવી સહજ વૃત્તિ ઉદભવી. તે અરસામાં તેમના સુશીલ ધર્મપત્ની ધર્મનિષ્ઠ શ્રી લીલાવતીજીહેનનો અકાળ સ્વર્ગવાસ થયો હોઈ, તેમના પુણ્ય સ્મરણાર્થ શ્રેય નિમિત્તે આ ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવાની તેમની ભાવના બળવત્તર બની, અને મેં સાભાર સ્વીકારેલી તે અત્ર ફલવતી થયેલી દૃશ્ય થાય છે. જેવા પરમાર્થપ્રેમથી મેં આ કાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેવા જ પરમાર્થપ્રેમથી શ્રી મનઃસુખલાલભાઈએ જે આ પરમશ્રુતની પ્રભાવનાનો અપૂર્વ દહાવો લઈ અનન્ય શ્રેય સંપાદન કર્યું છે, તે બદલ તેમને પુનઃ પુનઃ અભિનંદન અને ધન્યવાદ ઘટે છે. કારણ કે સત્શાસ્ત્રના લેખન, પૂજન, દાન, પ્રકાશનાદિ અમોઘ મોક્ષકલ આપનારા અવધ્ય 'યોગબીજ' છે, એમ આ ગ્રંથમાં જ પ્રકાશ્યું છે:

“લેખન પૂજન આપવું, શ્રુત વાચના ઉદ્ધાહો રે;

ભાવવિસ્તાર સજ્જાયથી, ચિંતન ભાવન ચાહો રે.”— યોગો સજ્જાય.

આ ગ્રંથની બીજભૂત વસ્તુનો કંઈક નિર્દેશ મેં ઉપોદ્ધાતમાં કર્યો છે. તેનો વૃક્ષરૂપ વિસ્તાર તે તે દૃષ્ટિના અધિકારમાં ચર્ચવામાં આવેલ છે,—જેના નિર્દેશ માટે અત્ર અવકાશ નથી. (જુઓ વિષયાતુકમણિકા). પ્રત્યેક અધિકારના પ્રાંતે તેનો સાર આપ્યો છે તે પરથી, તેમ જ તે તે અધિકારના સારસંદોહ અને પુષ્ટિરૂપ કુળશકાવ્યોની મેં કરેલી નવરચના પરથી પણ આ ગ્રંથની વસ્તુનો સુસ્ર વાંચકને વિશેષ ખ્યાલ આવી શકશે. અત્રે નિર્દિષ્ટ કરેલ પ્રત્યેક વિષયનો સવિસ્તર વિચાર મેં વિવેચનમાં—‘સુમનોનંદની બૃહત્તીકા’માં દાખવ્યો છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ, સામર્થ્યયોગ, અહિંસાદિ યમ, નિમિત્ત અને ઉપાદાન, યોગબીજ, અવંચકત્રયી, સમાપત્તિ, વેદસંવેદપદ, અવેદ-સંવેદપદ, વિષમ કુતર્ક ગ્રહ, સર્વજ્ઞ તત્ત્વ અભેદ, આક્ષેપક જ્ઞાન, અસંગ અનુષ્ઠાન, ધ્યાતા ધ્યાન અને ધ્યેય, સમાધિ, મુક્ત તત્ત્વ, ઇચ્છાયમાદિ, કુલયોગી, પ્રવૃત્તચક્રયોગી એ આદિ અત્યંત રસમય ને મૌલિક નવીન વિષયો પરત્વે તો મેં અત્ર મ્હારી ‘સુમનોનંદની’ ટીકામાં વિશિષ્ટ મીમાંસા કરી છે,—જે તત્ત્વપિપાસુ ‘સુમનો’ને રસપ્રદ થઈ પડશે. તે તે વિષયો મૂળ ગ્રંથમાં પ્રાયઃ સૂત્રરૂપ સંક્ષેપ નિર્દેશમાત્ર હોઈ, તેના પરમ પરમાર્થગંભીર ‘આશય’નું સૂચનમાત્ર કરતાં આટલું ગ્રંથગૌરવ વધી ગયું છે! તથાપિ આ ગ્રંથગૌરવ પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથરત્નના ગુણગૌરવ બહુમાનરૂપ હોઈ ક્ષમ્ય છે. અત્રે સ્વાધ્યાયમય યથા-શક્તિ શ્રુતભક્તિ દાખવવાનો ‘અપૂર્વ અવસર’ મને પ્રાપ્ત થયો તેથી નિજ ધન્યતા અનુભવી, આ ભક્તિરસ જાહ્નવીમાં નિમજ્જન કરી તત્ત્વસુધારસપાનનો રસાસ્વાદ લેવાનું પ્રત્યેક તત્ત્વરસિક સજ્જનને સપ્રેમ આમંત્રણ કરું છું.

“લહું થયું મેં પ્રભુ ગુણ ગાયા, રસનાનો ફલ લીધો રે;

દેવચંદ્ર કહે મ્હારા મનનો, સકલ મનોરથ સીધો રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

૫, ચોપાટી રોડ,
મુંબઈ, ૭

ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા.



“ યેનાત્માઽવુદ્યત્મૈવ પરત્વેનૈવ ચાપરમ્ ।

અક્ષયાનન્તવોધાય, તસ્મૈ સિદ્ધાત્મને નમઃ ॥ ” શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી

આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શાસ્ત્રના અભિધેય વિષયનું સ્વરૂપ વિચારીએ તે પૂર્વે સામાન્ય પીઠિકાએ આત્માને દુઃખકારણરૂપ પારતંત્ર્ય શું ? અને શાથી ? તથા સુખકારણરૂપ સ્વાતંત્ર્ય શું અને શાથી ? તે વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે,—કે જેથી યોગનું અને આ ગ્રંથના વિષયનું સ્વરૂપ સમજવું સુગમ થઈ પડે. અત્રે મુખ્ય ત્રણ વિભાગમાં વિચાર કરશું : (I) સામાન્ય પીઠિકા, (II) અભિધેય વિષય, (III) તાત્પર્ય જોધ.

I. પીઠિકા

૧. આત્મસ્વાતંત્ર્ય સુખ અને કર્મપારતંત્ર્ય દુઃખ.

સર્વ જીવને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે. દુઃખ ટાળવા અને સુખ મેળવવા માટે સર્વનો પ્રયત્ન છે, છતાં તેને તે દુઃખ ટળતું નથી અને સુખ મળતું નથી તેનું શું કારણ ? એ પરથી અનેક સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓના વિચારની ઉત્પત્તિ થઈ છે. પુનઃ પુનઃ જન્મવું, પુનઃ પુનઃ મરવું, પુનઃ પુનઃ માતાના ઉદરમાં શયન કરવું, ‘પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનની જઠરે શયનં,’—આ અનંત દુઃખમય જન્મ-મરણપરંપરાએ ભવજ્ઞાતિનો અંત કેમ આવે ? એનું પરમ ગંભીર તત્ત્વમંથન કરતાં ભગવાન્ મહાવીરાદિ પરમ સમર્થ તત્ત્વદ્રષ્ટાઓને જે યથાર્થ જોધરૂપ સમાધાન પ્રાપ્ત થયું, તે નિષ્કારણ કુરુચારસસાગર તે ભગવંતોએ જગજીવોના કલ્યાણાર્થે બોધ્યું છે. તેઓએ સ્વાતુલ્યવધી સમ્યક્ તત્ત્વ નિર્ણય કર્યો કે આ દેહાદિથી સિત્ત એવી અજ્ઞાન અમર

અવિનાશી ચૈતન્ય સ્વરૂપ ‘આત્મા’*નામની વસ્તુ છે; અને તેને તેનાથી અન્ય (તદન્ય) એવી જડ વસ્તુના સંયોગથી જ આ ભવપરિભ્રમણ દુઃખ સાંપડ્યું છે. તે કર્મનામક અન્ય વસ્તુના સંયોગનો વિયોગ થાય તો જ આ આત્મા પરિભ્રમણ દુઃખથી છૂટે; દુઃખધામ કર્મપારતંત્ર્યરૂપ બંધથી મુક્ત થઈ સુખધામ આત્મસ્વાતંત્ર્યરૂપ મુક્તિ પામે.

“ કનકોપલવત્ પયડિ પુરુષ તણી, જોડી અનાદિ સ્વભાવ;
અન્ય સંયોગી જ્યાં લગી આત્મા, સંસારી કહેવાય....પદ્મપ્રભ. ” શ્રી આનંદધનજી.

અત્રે સહજ પ્રશ્ન થવો સંભવે છે કે-આત્મા ચેતન છે અને કર્મ જડ છે, ચેતનના પરિણામ ચેતન હોય અને જડના પરિણામ જડ હોય. આમ આ બંને વસ્તુ ભિન્ન છે, તો પછી આ બેનો સંયોગ-બંધ કેમ ઘટે? અને તે બંધની વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારે? તેનું સમાધાન એ છે કે-કર્મસંબંધને અનુકૂળ એવી આત્માની પરિણતિરૂપ કર્મસંબંધ-યોગ્યતાથી જ તેવા પ્રકારે બંધ ઘટે છે, તેવા પ્રકારની યોગ્યતા શિવાય ઘટતો નથી. આત્માની આ કર્મસંબંધ યોગ્યતાને ‘મલ’-ભાવમલ* કહે છે. આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવનું મલન-વિષ્કંભન કરે છે, મલિનપણું કરે છે, એટલા માટે જ આ ‘મલ’ કહેવાય છે. ‘મલનાદ્ મલ યચ્યતે ।’ આ મલ આત્માનો સ્વભાવભૂત હોઈ અનાદિ છે, એટલે તજજન્ય કર્મબંધ પણ અનાદિ છે, -અતીતકાલની ક્ષણો અપરાપર કંમે પ્રવાહાપેક્ષાએ અનાદિ છે તેમ. (જુઓ યોગબિન્દુ)

અને આ પરથી બંધની તાત્ત્વિક વ્યવસ્થા પણ અવિકલપણે ઘટે છે, કારણ કે પરભાવ પ્રત્યે આત્માની રુચિયુક્ત પરિણતિ-રમણતા એ જ ભાવમલનું સ્વરૂપ છે. આમ આ ભાવમલ આત્માના પરિણામરૂપ હોઈ ભાવકર્મ છે. એટલે આત્મા આ બંધની તાત્ત્વિક ભાવકર્મનો પરિણામ-પરિણામી ભાવે કર્તા છે. આ ચેતનરૂપ ભાવકર્મના વ્યવસ્થા નિમિત્તે જડ એવું પુદ્ગલ દ્રવ્ય જીવવીર્યની સ્ફુરણા ગ્રહણ કરી સ્વયં જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ દ્રવ્યકર્મરૂપે પરિણમે છે. શ્રી આત્મસિદ્ધિમાં કહ્યા પ્રમાણે ‘ભાવકર્મ નિજ કદપના, માટે ચેતનરૂપ; જીવવીર્યની સ્ફુરણા, ગ્રહણ કરે

* (૧) આ આત્માને જૈન અને વેદાંતી ‘પુરુષ’ નામે ઓળખે છે, બૌદ્ધ તેને ‘જ્ઞાન’ કહે છે, અને સાંખ્ય ‘ક્ષેત્રવિદ્’ કહે છે. (૨) તદન્ય-તે આત્માથી અન્ય એવી વસ્તુને જૈન ‘કર્મ’ કહે છે, બૌદ્ધ અને વેદાંતી ‘અવિદ્યા’ કહે છે, અને સાંખ્ય ‘પ્રકૃતિ’ કહે છે. (૩) અને તેના સંયોગને જૈને ‘બંધ’ નામ આપ્યું છે, બૌદ્ધ અને વેદાંતીએ ‘ભ્રાંતિ’ નામ આપ્યું છે, અને સાંખ્યે ‘પ્રવૃત્તિ’ નામ આપ્યું છે. (૪) આ કર્મસંબંધ યોગ્યતારૂપ ભાવમલને સાંખ્યો ‘દિદક્ષા’-પ્રકૃતિવિકારોને દેખવાની ઈચ્છા કહે છે, જૈનો ‘ભવખીજ’ કહે છે, વેદાંતીઓ ભ્રાંતિરૂપ ‘અવિદ્યા’ કહે છે, સાંગતો અનાદિ કલેશરૂપ ‘વાસના’ કહે છે. આમ દર્શનભેદે પરિભાષારૂપ નામભેદ છતાં વસ્તુભેદ નથી. આ સર્વ દર્શનસંમત વસ્તુતત્ત્વ છે.

“ આત્મા તદન્યસંયોગાત્સંસારી તદ્વિયોગતઃ ।

સ યવ મુક્ત પતૌ ચ તત્સ્વાભાવ્યાત્તયોસ્તથા ॥ ” ઇ. (જુઓ શ્રી હરિભદ્રસૂરિરૂપ યોગબિન્દુ.)

જઝ ધૂપ.' એટલે આત્મા આ દ્રવ્યકર્મનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવે કર્તા છે. અત્રે સુવર્ણકાર શિલ્પીનું ક્ષણંત ઘટે છે. સોની કુંડલાદિ ભાવનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવે કર્તા છે, અને પોતાના સુખ-હર્ષ આદિ ભાવોનો પરિણામ-પરિણામીભાવે કર્તા છે. આ દ્રવ્યકર્મથી દેહાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને દેહમાં સ્થિતિ કરતા આત્માને દ્રવ્યકર્મનો ઉદય થાય છે. તે ઉદય થયે જો આત્મા રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ વિભાવ ભાવે પરિણમે તો તે ભાવમલરૂપ નવીન ભાવકર્મનો બંધ કરે છે, અને આ ભાવકર્મના નિમિત્તે પુનઃ દ્રવ્યકર્મ બંધાય છે, અને તેથી પુનઃ દેહધારણાદિ ભવપરિપાટી હોય છે. જૈન પરિભાષામાં ભાવકર્મને માટે 'મલ' અને દ્રવ્યકર્મને માટે 'રજ' એવી યથાર્થ સંજ્ઞા છે. જેમ મલ-ચીકાશ હોય તો રજ ચોંટે, તેમ ભાવમલરૂપ આસક્તિ-સ્નેહ-ચીકાશને લીધે દ્રવ્યકર્મરૂપ રજ ચોંટે છે. આમ પરસ્પરનિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવે અરઘદ્ઘટ્ટોન્યાયે ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મનો અનુબંધ થયા કરે છે, ભાવકર્મથી દ્રવ્યકર્મ અને દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ એમ દુષ્ટ ચક્ર (Vicious circle) ચાલ્યા કરે છે, અને તેથી જન્મમરણના આવર્તરૂપ-ફેરારૂપ ભવચક્ર પણ ઘૂમ્યા કરે છે.

આમ પરભાવમાં આસક્તિરૂપ ભાવમલ કર્મબંધનું મૂળ કારણ છે, અને કર્મ એ ભવજ્ઞમણનું કારણ છે, એટલે સંસારનું મૂળ કારણ અવિદ્યારૂપ આત્મજ્ઞાંતિ જ છે, આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન એ જ છે. દેહાદિ પરવસ્તુમાં આત્મજ્ઞાંતિ એ જ આ જીવની મોટામાં મોટી મૂલગત ભૂલ છે અને આ આત્મજ્ઞાંતિથી જ ભવજ્ઞાંતિ ઉપજ છે. કારણ કે એમ પરભાવને વિષે આત્મભાવની કલ્પનાને (Imagination) લીધે તે પરભાવ નિમિત્તે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિભાવ ઉપજ્યા, એટલે તે તે વિષયના યોગક્ષેમાર્થે-વિષય-સંરક્ષણાર્થે કષાય ઉપજ્યા, અને આ જ પ્રકારે અઠારે પાપસ્થાનકની ઉત્પત્તિ થઈ. દેહમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ આ મૂલગત જ્ઞાંતિને લીધે મન-વચન-કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ પણ પરભાવ-વિભાવને અનુકૂળ થઈ. ઉપયોગ ચૂક્યો એટલે યોગ ચૂક્યો. મનથી પરભાવ-વિભાવના ચિંતનરૂપ દુઃશ્ચિંતિત થવા લાગ્યું, વચનથી પરભાવ-વિભાવ મ્હારા છે એવું મૃપા વચનરૂપ દુર્ભાષિત ઉચ્ચરાવા લાગ્યું, અને કાયાથી પરભાવ-વિભાવની પ્રાપ્તિ માટેની પ્રવૃત્તિરૂપ દુઃશ્ચેષ્ટિત આચરાવા લાગ્યું. આમ 'દુઃચિંતિઝ દુઃમાસિઝ દુઃચિદ્દિમ' રૂપ મન-વચન-કાયાના યોગની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિરૂપ 'દુઃકાંડ' દુષ્ટિત ઉચરાવા લાગ્યું.

“ પરપરિણુતિ રાગીપણે, પરસ્પ રંગે રક્ત રે;

પરજાહક રક્ષકપણે, પરભાવે આસક્ત રે.”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

આમ પરવસ્તુમાં મુંઝાવારૂપ મોહ-દર્શનમોહ ઉપજ્યો, દર્શન મિથ્યા થયું, એટલે સર્વ જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ બન્યું, અને સર્વ ચારિત્ર પણ કુચારિત્ર થઈ પડ્યું. દર્શનમોહ ઉપજ્યો એટલે ચારિત્રમોહ ઉપજ્યો, અને અનંતાનુભવી આદિ નીમ કષાય પ્રકારની ઉત્પત્તિ થવા લાગી. આ દ્વિવિધ મોહરૂપ યાત્રિ પ્રદૂતિનો બંધ ધર્યો, એટલે નેના અવ-

દંભને ઈતર ઘાતી પ્રકૃતિ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, અંતરાય પણ બંધાવા લાગી; તેમ જ વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર એ અઘાતિ પ્રકૃતિનો પણ બંધ થવા લાગ્યો. અને મૂળ શુદ્ધ સ્વભાવે મુક્ત આત્મા અષ્ટવિધ કર્મની બેડીના ગાઢા બંધને બંધાઈ સંસારચક્રમાં અનંત જન્મમરણપરંપરારૂપ પરિભ્રમણ દુઃખ પામી રહ્યો. આમ દર્શન-મોહ-મિથ્યાદર્શન(મિથ્યાત્વ) સેનાનાયકે પ્રવેશ કરતાં, તેની અનુગામિની સમસ્ત કર્મ-સેનાએ આત્મા પર આક્રમણ (Invation) કર્યું, આત્મપ્રદેશ પર ભેરદાર હલ્લો કર્યો અને તેના ક્ષેત્રને ખેદાનમેદાન કરી નાંખ્યું! રાજધિરાજ મોહ-રાયે દબદબાભરી રીતે ચૈતન્ય-પુરમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે તેની જય પોકારતા સમસ્ત કર્મપરિવારે પોતાના તે અજ્ઞદાતાની પાછળ પાછળ અનુપ્રવેશ કરી આત્મપ્રદેશને ઘેરી લીધો! અને પોતાના પુદ્ગલ-ક્ષેત્રમાં અતિક્રમણ (Transgression, Trespass) કરવાના અપરાધ બદલ આત્માને બંદિવાન બનાવી સંસારની હેડમાં પૂર્યો! ને ‘વેરની વસુદાત’ કરી!

“ કર્મ અનંત પ્રકારના, તેમાં મુખ્યે આઠ;
તેમાં મુખ્યે મોહનીય, હણાય તે કહું પાઠ.
કર્મ મોહનીય ભેદ બે, દર્શન^૧ ચારિત્ર^૨ નામ;
હજી ^૧મોહ ^૨વીતરાગતા, અચૂક ઉપાય આમ. ” શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

સ્વભાવરૂપ સ્વધર્મને છોડી આત્માએ પરભાવ પ્રત્યે ગમન કર્યું, તેથી વિભાવરૂપ અધર્મ તેને વળગ્યો, અને તેથી કરીને કર્મ-રાહુએ આત્મ-ચંદ્રનું ગ્રહણ-ગ્રસન કર્યું, તેનો દારુણ વિપાક આત્માને પોતાને જ ભોગવવો પડ્યો; પારકા ક્ષેત્રમાં હસ્તક્ષેપ કરવારૂપ પાપ-અપરાધનો બદલો મળ્યો, ‘હાથના કર્યા હૈયે વાગ્યાં!’ ‘પરધર્મો મયાવહઃ’ થઈ પડ્યો! આ જીવની ઘણી મોટી ભૂલ-‘એક તોલામાં મણની ભૂલ’ જેવી ગંભીર ભૂલ થઈ! પોતે પોતાને ભૂલી ગયો, આનાથી તે મોટું બીજું અંધેર કયું? ‘આપ આપકું ભૂલ ગયા, ઇનસે કયા અંધેર?’ દેહમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ આ મૂલગત ભૂલને લઈને બીજી આનુષંગિક ભૂલોની પણ ભૂલભૂલામણીરૂપ જટિલ જાલ જામી ગઈ. ‘મૂલડો થોડો ને વ્યાજડો ઘણો’ વધી પડ્યો! એક જ ભૂલનું કેવું ભયંકર પરિણામ!

અથવા પ્રકારાંતરે વિચારીએ તો જગત્ની મોહ-માયાજાલમાં લપટાવનાર નામચીન મોહનીય કર્મના બે ભેદ છે. દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ. તેમાં (૧) દેહાદિ પર-વસ્તુમાં આત્મજાંતિરૂપ દર્શનમોહને લીધે જીવને મિથ્યાદર્શન અથવા મિથ્યાત્વ હોય છે, અને તેથી ચારિત્રમોહ પણ ઉપજે છે. (૨) એટલે પરભાવમાં આત્મબુદ્ધિ હોવાથી જીવ પરભાવથી વિરામ પામતો નથી ને અવિરતિ રહે છે. (૩) આમ પરભાવ પ્રત્યે ગમન-પરિણમન કરતો હોવાથી તે સ્વરૂપ-બ્રહ્મારૂપ પ્રમાદને પામે છે. (૪) અને તે પરભાવની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિના નિમિત્તે તે ક્રોધાદિ ઉપાય કરી રાગદ્વેષાદિ વિભાવ લાવને

ભજે છે. (૫) અને તેથી જ્ઞાન પામેલા તેના મન-વચન-કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ પણ તે પરભાવની પ્રાપ્તિ અર્થે તદનુકૂળપણે મુખ્યપણે પ્રવર્તે છે. આમ મૂળ અવિદ્યારૂપ આત્મ-જ્ઞાંતિને લીધે જ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પાંચ આશ્રવદ્વાર-કર્મઆગમનના ગરનાળા ખુલ્લા રહે છે. એટલે તે બંધહેતુઓથી આત્મા કર્મથી બંધાય છે, અને કર્મની બેડીથી બંધાયેલો આ જીવ ભવજ્ઞમણ્ડુઃખ પામે છે. આથી ઉલટું (૧) પરભાવમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ જે આત્મજ્ઞાંતિ છે, તે છોડી દઇ જીવ જો આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ કરે, તો મિથ્યાત્વ ટળે, દર્શનમોહ નષ્ટ થાય અને સ્વચ્છગદર્શન પ્રગટે. (૨) એટલે પછી અવિરતિ દોષ ટળે ને સર્વ પરભાવમાંથી વિરામ પામે-ભાવવિરતિ થાય. (૩) એટલે તેનો આત્મસ્વરૂપથી જાણતારૂપ પ્રમાદ દોષ ટળે અને સ્વરૂપને વિષે અપ્રમાદ-અપ્રમત્ત સ્થિતિ હોય. (૪) એટલે પરભાવ નિમિત્તે કષાય કરે નહિં, રાગાદિ વિભાવથી રંગાય નહિં અને નિષ્કેષાય-પૂર્ણ વીતરાગ થાય. (૫) અને કષાયજન્ય સંજ્ઞાભ નષ્ટ થવાથી મન-વચન-કાયાના યોગ પણ આત્મસ્થિરતાને અનુકૂળપણે વર્તે, અને છેવટે અયોગ દશા પ્રાપ્ત થાય. આમ કર્મને આવવાના આશ્રવ-દરવાજા બંધ થવારૂપ સંવર થાય છે. દર્શનમોહ નષ્ટ થતાં અનુક્રમે ચારિત્રમોહ પણ નષ્ટ થાય છે; દર્શનમોહને હણવાનો અચૂક ઉપાય બોધ છે, ને ચારિત્રમોહને હણવાનો અચૂક ઉપાય વીતરાગતા છે. આવી આ કર્મોના અગ્રણી દર્શનમોહ-ચારિત્રમોહ એમ દ્વિવિધ મોહનીય કર્મની, અને તેના ઉપલેદરૂપ આ પાંચ બંધહેતુઓની વ્યવસ્થા પરથી ચૈદ ગુણસ્થાનકની સમગ્ર વ્યવસ્થા પણ શીઘ્ર સમગ્ર થાય છે; કારણ કે આ ગુણસ્થાનકનું બંધારણ (Constitution) મુખ્યપણે આત્માના આ મોહઅપગમ પર રચાયેલું છે. મોહની માત્રા જેમ જેમ ઘટતી જાય ને આત્માની નિષ્કષાય વીતરાગ પરિણતિ જેમ જેમ વધતી જાય, તેમ તેમ આત્માના ગુણવિકાસરૂપ સારી સાધુતા-સાધકતા પ્રગટતી જાય છે.

આમ કર્મબંધની અને તેના બંધહેતુઓની સંકલના પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે-આત્મજ્ઞાંતિ એ જ આ ભવજ્ઞમણ્ડુઃખનું મૂળ છે. આ ભવજ્ઞાંતિ ક્યાં રહે ટળે ? તેના મૂળ કારણરૂપ આ આત્મજ્ઞાંતિ ટળે તો. કારણ કે આપણે જોયું તેમ ભાવ-મોહની તારિવકે કર્મથી દ્રવ્યકર્મ અને દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ એમ સંકલના ધયા કરે વ્યવસ્થા છે અને બંધનું દુષ્ટ ચક્ર (Vicious circle) ચાલ્યા કરે છે, અને તેથી ચક્રજ્ઞમણ્ડુન્યાયે ભવનો ચક્રાવે પણ ચાલ્યા કરે છે. આવી આ કર્મબંધની સાંકળ (chain) ક્યાં રહે તૂટે ? આ દુષ્ટ ચક્રનો અંત ક્યાં આવે ? આત્મજ્ઞાંતિરૂપ ભાવકર્મ તૂટે તો આ સાંકળ તૂટે અને આ દુષ્ટક્રમ બંધ પડે. અસાંત જીવ જો દેહાદિ અને રાગાદિ પરભાવ પ્રત્યે આત્મભાવ ધરવાની 'ના' પાડે, 'પ્રત્યાખ્યાન' કરે, રાગ-દેવ-મોહરૂપ વિપરીત ભાવે પરિણમવારૂપ વિભાવ છોડી દીધે, તો ભાવકર્મ ન બંધાય, એટલે તેના નિમિત્ત અભાવે દ્રવ્યકર્મ પણ ન બંધાય, અને આ કર્મબંધની

સાંકળ ત્રૂટે. આમ આ બંધસંકલના ત્રોડવાની લગામ આત્માના હાથમાં છે; એ વિલાવ-રૂપ ભાવકર્મપરિણામે નહિ પરિણમવાની બ્રેક (Brake) દળાવવારૂપ પુરુષાર્થની રહસ્ય ચાવી (Master-key) પુરુષના (આત્માના) પોતાના ગજવામાં જ છે. તાત્પર્ય કે જીવ પરલાવ નિમિત્તે રાગ-દ્વેષ-મોહ ન કરે, વિલાવભાવે ન પરિણમે તો મોક્ષ હથેળીમાં જ છે. આમ કર્મનિબદ્ધ આત્માના (પુરુષના) પુરુષાર્થનો માર્ગ સદાય સાવ ખુલ્લો પડ્યો છે. ભવસ્થિતિ આદિ ખોટા ખડાના છોડી દઈ જીવ સત્ય પુરુષાર્થ કરે એટલી જ વાર છે. આ અનંત શક્તિના સ્વામી પુરુષ-સિંહનો હુંકાર કર્મ-શૃંગાલને નસાડવા માટે બસ છે ! માત્ર આત્મા ઊઠવો જોઈએ. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ વીરગર્જના કરી છે તેમ ‘જળ જાગેંગે આત્મા, તળ લાગેંગે રંગ.’ ઉત્તિષ્ઠોત્તિષ્ઠ જાગ્રત ! મોહનિદ્રામાંથી જાગેલો આત્મા વિવેકખ્યાતિવડે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન પામી, વિલાવરૂપ અધર્મને ત્યજી આત્મસ્વભાવરૂપ સનાતન આત્મધર્મને લાગે, તો અવશ્ય મોક્ષ પામે, ‘પુરુષનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થાય.’

“ જો ઇચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ;
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઇ, છેદો નહિ આત્માર્થ. ” શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આ બંધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા પરથી લગવાનું મહાવીરે પ્રણીત કરેલા નવ તત્ત્વની અદ્ભુત અવિકલ સંકલના પણ રૂપ સમજાઈ જાય છે: આ જીવ અજીવ એવા કર્મથી બંધાયેલો છે, પુણ્ય-પાપ આ અજીવ કર્મના અંતર્ગત બે ભેદ છે; કર્મના આવવાનું કારણ મિથ્યાત્વાદિ પાંચ આશ્રવ છે, આશ્રવ થયે બંધ થાય છે; આશ્રવને-નવાં કર્મના આગમનને આશ્રવદ્વાર સંવૃત કરવારૂપ સંવરથી રોકી શકાય છે, અને જૂનાં કર્મોને ધ્યાનાદિ તપવડે નિર્જરાથી ખેરવી શકાય છે, અને એમ નિર્જરા કરતાં કરતાં સર્વ કર્મનો ક્ષય થયે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ થાય છે, કેવલ એક શુદ્ધ ‘અદ્વૈત’ આત્મા જ સાક્ષાત્ મોક્ષસ્વરૂપ બને છે.

“ તે ત્રિશલાતનયે મન ચિંતવી, જ્ઞાન વિવેક વિચાર વધારું;
નિત્ય વિશેષ કરી નવ તત્ત્વનો, ઉત્તમ બોધ અનેક ઉચ્ચારું. ” શ્રી મોક્ષમાળા.

આ નવ તત્ત્વનો હૈયોપાદેય વિવેક સમજવા માટે ચિકિત્સાશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ ચાર વાનાં જાણવા જોઈએ: પ્રથમ તો રોગ (Disease) શું ? એ જાણવું જોઈએ, આ રોગ હેય-*ત્યજવા યોગ્ય છે. બીજું રોગનો હેતુ (Aetiology) શું ? એ જાણવું જોઈએ; આ હેય હેતુ છે. ત્રીજું આરોગ્ય (Normal healthy condition, cure)

* “ હેયં દુઃખમનાગતમ્ । દૃષ્ટૃદૃશ્યયોઃ સંયોગો હેયહેતુઃ । તદ્ભાવાત્ સંયોગાભાવો
હાનં તદ્ દશેઃ કૈવલ્યમ્ । વિવેકખ્યાતિરવિપ્લવા હાનોપાયઃ । ” પાતંજલ યોગસૂત્ર, ૨.

શું ? તેનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ; આ હાન છે. અને ચોથું રોગનું ઔષધ (Therapeutic treatment) શું ? એ જાણવું જોઈએ; આ હાન હેતુ છે. તેમ અત્રે (૧) અણુવ કર્મ અને તત્ત્વજન્ય સંસાર એ રોગ છે, માટે હેય છે. (૨) હેય એવા આ કર્મ-રોગના હેતુ આશ્રવ અને બંધ છે, આ હેય હેતુ છે. (૩) આ કર્મ રોગના હાન હેતુ-મટાડવાના ઉપાય સંવર અને નિર્જરા છે. (૪) અને કર્મ રોગનું હાન-મટી જવું તે મોક્ષ અર્થાત્ આત્માનું આરોગ્ય છે. આવા પ્રકારે જીવના આ મહાભવરોગની અમોઘ ચિકિત્સા ભવવ્યાધિના લિષગૂવરો ભગવાન વીતરાગોએ બતાવી છે, અને આવા જગત્તારક તીર્થરૂપ શુદ્ધ 'ધર્મચક્ર'નું પ્રવર્તન કરીને પોતાના 'તીર્થ'કર' નામને સાર્થક કર્યું છે.

“ કારણજોગે હો બાંધે બંધને, કારણ મુગતિ મૂકાય;
આશ્રવ સંવર નામ અનુક્રમે, હેયોપાદેય સુણાય....પદ્મપ્રભા ” શ્રી આનંદધનજી.

આમ સંસાર એ જ આત્માનો મોટામાં મોટો રોગ છે અને તેનું કારણ કર્મ છે, એટલે કર્મપારતંત્ર્ય એ જ ભવરોગદુઃખનું મૂળ છે આ કર્મપારતંત્ર્યથી-કર્મબંધથી છૂટવું-મુક્ત થવું એ જ આત્મસ્વાતંત્ર્યરૂપ પરમ સુખમય આરોગ્ય છે, અર્થાત્ આત્માની શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ 'સ્વસ્થ' આરોગ્ય અવસ્થા એ જ સુખધામ મોક્ષ છે.

૨. યોગની મુખ્ય વ્યાખ્યા અને મોક્ષમાર્ગની એકતા

“ ઇચ્છે છે જે જોગીજન, અનંત સુખ સ્વરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિનસ્વરૂપ.
જિનપદ નિજપદ એકતા, લેહભાવ નહિં કાંઈ;
લક્ષ ધવાને તેહનો, કહાં શાસ્ત્ર સુખદાયિ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

અને આત્માની આવી આ શુદ્ધ સ્વભાવમય 'સ્વસ્થ' આરોગ્ય અવસ્થારૂપ મોક્ષનો યોગ પ્રાપ્ત કરાવે તેનું નામ જ 'યોગ'. યોગ શબ્દ 'યુજ્' ધાતુ પરથી નિકળ્યો છે. યુજ્ એટલે યોજવું-જોડવું (To unite). મોક્ષ સાથે યોજન-જોડણ કરાવે છે નેટલા માટે તે 'યોગ' કહેવાય છે. 'મોક્ષેણ યોજનાદ્ યોગઃ' એમ તેની મુખ્ય વ્યાખ્યા છે. આમ જે પ્રક્રિયાવડે કરીને આત્મા શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ મોક્ષપદ અથવા નિર્વાણપદને પામે તેનું નામ યોગ. આ મોક્ષરૂપ પરંતત્ત્વ ભલે ગમે તે નામે યોજખાતું હોય-કોઈ તેને દિવપદ કહે કે કોઈ જિનપદ કહે, કોઈ બુદ્ધપદ કહે કે કોઈ સિદ્ધપદ કહે, કોઈ અર્હત કહે કે કોઈ પરબ્રહ્મા કહે, કોઈ પરમેષ્વરપદ કહે કે કોઈ પરમાત્મપદ કહે, કોઈ તથાતા કહે કે કોઈ સિદ્ધાત્મા કહે.—પણ કોઈએ છતાં પરમાર્થસિદ્ધિ તેના સદગુણસ્વરૂપમાં-સદગુણ એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પદમાં લેહ પડતો નથી. એક જ અંશ નથી છે, તેને કોઈ બાળીરયા કહે, કોઈ સુરતરી કહે, કોઈ ત્રિપદમ. કહે. કોઈ અંદાકિની કહે, કોઈ મદ્મદી

કહે, પણ તત્ત્વથી તે વસ્તુમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી. તેમ અનંત ગુણનિધાન આ નિર્વાણ-સંસિત પદને તેના ગમે તે ગુણવાચક ગુણનિષ્પન્ન નામથી ઓળખવામાં આવે તોપણ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી તેમાં ભેદ પડતો નથી.

“ શબ્દભેદ ઝઘડો કિશ્યોલ ? જો પરમારથ એક;

કહો ગંગા કહો સુરનદીજી, વસ્તુ ફિરે નહિં છેક. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

તાત્પર્ય કે સંસારથી પર અને જેનાથી પરં કાંઈ નથી એવા આ ‘ પરંતત્ત્વ ’ સાથે યોજે-જોડે તે યોગ એમ તેની સર્વદર્શનસંમત સર્વમાન્ય અવિસંવાદી વ્યાખ્યા છે. અને આનો ફલિતાર્થ એ છે કે આત્માનું નિજ શુદ્ધ સ્વભાવ સાથે—સહજાત્મસ્વરૂપ સાથે યુજન થવું તે જ યોગનું પ્રગટ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ છે. ‘ ઇચ્છે છે જે જોગીજન ’—જોગીજનો જે ઝંખે છે, એવું આ ‘ અનંત સુખ સ્વરૂપ ’ ‘ મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ ’ પમાડવું એ જ આ યોગનું એક માત્ર પ્રયોજન છે. અને આવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જિનપદની અને નિજપદની એકતા છે, એમાં કાંઈપણ ભેદભાવ નથી, એનો લક્ષ થવાને જ સુખદાયક એવા સર્વ શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન છે.

આમ મોક્ષરૂપ પરમ શાંતિ પામવાનો માર્ગ એ જ યોગ છે, અને મોક્ષ એ જ સર્વ દર્શનોનું એક નિશ્ચિત સાધ્ય-ધ્યેય (Goal) છે, એટલે તેના સત્ સાધનરૂપ આ

યોગમાર્ગ પણ એક જ છે, અને તે તો શમપરાયણ-શમનિષ્ઠ એવો

મુમુક્ષુઓનો એક શાંતિમાર્ગ જ છે. આ શમ એટલે નિષ્ક્રિયા આત્મપરિણતિ, એકજ શમનિષ્ઠ રાગદ્વેષ રહિતપણું, સમભાવ. શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીએ વ્યાખ્યા કરી છે

શાંતિમાર્ગ તેમ ‘ મોહ-ક્ષોભ રહિત જે આત્માનો પરિણામ તે સમ કહેવાય છે. ’

અથવા શમ એટલે સામ્ય, અર્થાત્ જેમ છે તેમ યથાવત્ આત્મગુણની સમાન થવું તે સામ્ય. જે સામ્ય છે તે ધર્મ છે, અને ‘ વત્થુસહાવો ઘમ્મો ’ વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે. આ ધર્મ છે તે ચારિત્ર છે, અને ‘ સ્વરૂપે ચરણં ચારિત્રં ’ સ્વરૂપમાં ચરવું—આત્મસ્વરૂપમાં વર્તવું તે ચારિત્ર છે. આમ ચારિત્ર=ધર્મ=સામ્ય=સમ=શમ એ શબ્દો સમાનાર્થવાચક છે. તાત્પર્ય કે સામ્યમાં અર્થાત્ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવી, સ્વરૂપ સમજી સ્વરૂપમાં શમાવું એ જ શમ છે, પરભાવ-વિભાવથી વિરામ પામી આત્મભાવમાં વિશ્રાંત થવું એ જ શાંતિ છે, અને તે જ શમનિષ્ઠ માર્ગ અથવા શાંતિમાર્ગ છે. મહાગીતાર્થ યોગીશ્વર આનંદધનજીએ આ શાંતિમાર્ગનું અનુપમ સ્વરૂપ સંગીત કર્યું છે. જેમકે—

“ આપણો આત્મભાવ જે, શુદ્ધ ચેતનાધાર રે;

અવર સવિ સાથ સંયોગથી, એ નિજ પરિકર સાર રે....શાંતિ જિન૦ ”

તે પરંતત્ત્વ પ્રત્યે જવા ઇચ્છનારા સર્વ મુમુક્ષુઓ તે જ એક શાંતિમાર્ગ પામવાને

મરે છે છે, એટલે તે સર્વનો માર્ગ સાગરના તીરમાર્ગની પેઠે એક જ છે,—પછી ભલે અવસ્થાભેદના ભેદને ક્ષીણે દેખ તે તીરની—મોક્ષની નિકટ હોય ને દાઢ દૂર હોય. અર્થાત્ તે સર્વ એક અખંડ અભેદ પરમ અમૃતરસસાગર સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગના લક્ષ્ણો—આરાધકો—ઉપાસકો છે, સાધર્મિક બંધુઓ છે.

“ એક એવ તુ માર્ગોઽપિ તેષાં શમપરાયણઃ ।

અવસ્થાભેદભેદોઽપિ જલધૌ તીરમાર્ગવત્ ॥ ”—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય.

આ પરમ શાંતિમય મોક્ષમાર્ગની રત્નત્રયીરૂપ પરમ સુંદર યોજના જિન ભગવાને દાખવી છે. ‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ।’ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણેની અભેદ એકતા એ જ જિનનો ‘મૂળ માર્ગ’ છે.

“ છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ....

મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે.

એમ જાણુ સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ....મૂળ

જે જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે, તેની વર્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત....મૂળ

કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે, જેનું બીજું નામ સમક્રિત....મૂળ

જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે, જાણ્યો સર્વેથી ભિન્ન અસંગ....મૂળ

તેવો સ્થિર સ્વભાવ જે ઉપજે રે, નામ ચારિત્ર તે અણલિંગ....મૂળ

તે ત્રણે અભેદ પરિણામથી રે, જ્યારે વર્તે તે આત્મારૂપ....મૂળ

તેહ મારગ જિનનો પામિયો રે, કિંતા પામ્યો તે નિજ સ્વરૂપ....મૂળ ”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ.

આમ ભવાતીત-સંસારથી પર એવા પરંતત્ત્વ-મોક્ષ પ્રત્યે લઈ જનારો આ શમ-પરાયણ શાંતિમાર્ગ, યોગમાર્ગ, મોક્ષમાર્ગ, ‘જિનનો મૂળમાર્ગ’ છે આવા મોક્ષમાર્ગના અધિદારી પણ જે બરેબરા સુસુક્ષ્મ-ભવબંધનથી છૂટવાની નિર્દલ અંતરંગ મંથનવાળા હોય તે જ હોય. જેને ક્ષાયની ઉપશાંતતા યદ હોય, માત્ર મોક્ષ શિવાય બીજી અભિલાષા જેને ન હોય, સંસાર પ્રત્યે જેને ખેદ-કંટાળો ઉપજ્યો હોય, અને સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે જેને અનુકંપા વર્તતી હોય, એવો આત્માર્થી જીવ જ આ યોગમાર્ગ પામવાને યોગ્ય છે. આવી ‘જોગ’ દશા જ્યાંલગી જીવ પામે નહિ, ત્યાંલગી તે મોક્ષમાર્ગને પામે નહિ ને તેનો અંતરૂદોગ પણ મટે નહિ.

“ ક્ષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;

ભલે ખેદ પ્રાણી દયા. ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ.

દશા ન એવી જ્યાંલગી. જીવ લહે નહિ જોગ;

મોક્ષમાર્ગ પામે નહિ. મટે ન અંતરૂદોગ ”—શ્રી આત્મચરિત્ર.

આમ જિનને ભવાલિનંદી જીવે માત્ર અનધિમાર્ગ ને ‘સંસાર’ બહેા છે, કહેા

છે' એમ સંસારથી રાચનારા, ભવને અભિનંદનારા (Hailing) એવા વિષયાસક્ત ભવાભિનંદી જીવો આ મોક્ષમાર્ગ પામવા ધારે તોપણ પામી શકે નહિં. વળી યોગાભિન્દુમાં કહ્યું છે તેમ ભવાભિનંદી જીવ માનાર્થનો-લોકેષણનો ભૂખ્યો હોઈ 'લોકપંક્તિ'માં^x બેસનારો હોય છે, અર્થાત્ લોકારાધન હેતુએ-લોકને રીઝવવા ખાતર મલિન અંતરાત્માથી સત્ક્રિયા કરે છે, અને તેથી તે એને મહાઅનર્થકર-દુરંત ફલદાયી થઈ પડે છે; કારણ કે જગત્ને રૂડું દેખાડી ધર્મીમાં ખપવા ખાતર ભવાભિનંદી જીવ, કેવળ આત્માર્થ જ કરવા યોગ્ય એવી ધર્મક્રિયાનો પણ માનાર્થ ઉપયોગ કરે છે, અને તુચ્છ એવા લોકિક માન-પૂજા-સત્કારાદિ ખાતર મહત્ત્વ એવી તે ધર્મક્રિયાનું લીલામ કરવા જેવો હીન ઉપયોગ કરે છે અને આમ તેનું ખુલ્લું અપમાન કરી ઘોર આશાતના કરે છે. આવી લોકેષણરૂપ લોકપંક્તિ અને લોકોત્તર એવું આત્મકલ્યાણ એ બેને કદી મળતી પાણુ આવે નહિં. અને પરમાર્થ વિચારીએ તો લોકોત્તર કલ્યાણરૂપ આત્માર્થ પાસે લોકેષણરૂપ માનાર્થનું મૂલ્ય બે બદામનું પણ નથી, છતાં મહદ્ આશ્ચર્ય છે કે એક ભવના તુચ્છ કલ્પિત લાભની ખાતર અનંત ભવનું દુઃખ ઠહાલું ગણી 'ભવાભિનંદી' પોતાના નામને સાર્થક કરે છે! એ જ પ્રકારે અંતરૂમાં જેને લોગાદિની ને પૂજાદિની કામના બળ્યા કરે છે છતાં મુખેથી જે જ્ઞાનની ને 'અનાસક્ત' યોગની 'વાતો' કરે છે, તે સદ્ધ્યોગરહિત વિદ્વાનોની-પંડિત-મન્યોની પણ એ જ દશા છે! યોગાભિન્દુમાં હરિભદ્રસૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ મૂઠ જનોનો જેમ પુત્ર-દારાદિ સંસાર છે, તેમ સદ્ધ્યોગ રહિત વિદ્વાનોનો* 'શાસ્ત્રસંસાર' છે! આમ મૂઠ હોય કે વિદ્વાન હોય, -જેને અંતરૂમાં ભવદુઃખ ઠહાલું હોય અને પૂજાદિની કામના અંતરૂમાં વર્ત્યા કરતી હોય, એવો ભવાભિનંદી જીવ મોક્ષના આ મૂળ માર્ગના શ્રવણનો પણ અધિકારી કેમ હોય?

“મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે, કરી વૃત્તિ અખંડ સન્મુખ...મૂળ
નોય પૂજાદિની જો કામના રે, નોય ઠહાલું અંતર ભવદુઃખ....મૂળ”

“જગત્ને રૂડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યું; તેથી રૂડું થયું નથી, કેમકે પરિભ્રમણ અને પરિભ્રમણના હેતુઓ હજી પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે. એક ભવ જો આત્માનું રૂડું થાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે, તો અનંત ભવનું સાદું વળી રહેશે; એમ હું લઘુ-વ-ભાવે સમજ્યો છઉં; અને તેમ કરવામાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“પ્રીતિ અનંતી પર થકી, જે ત્રોડે તે જોડે એહ;
પરમ પુરુષથી રાગતા, એકત્વતા હો દાખી શુભગેહ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

^x “લોકારાધનહેતોર્યા મલિનેનાન્તરાત્મના, ક્રિયતે સત્ક્રિયા સાત્ર લોકપંક્તિરુદાહતા ॥
ભવાભિનન્દિનો લોકપંક્ત્યા ધર્મક્રિયામપિ, મહતો દ્વાનદૃષ્ટ્યોર્ચેર્દુર્ગન્તાં નહિદો વિદુઃ ॥”
^{*} “પુત્રદારાદિસંસારઃ પુંસાં સંમૂઢચેતસામ્ । વિદુષાં શાસ્ત્રસંસારઃ સત્રોગરહિતાત્મનામ્ ॥”

તાત્પર્ય કે-ભવળંઘનથી છૂટવા માગતો હોય તે જ છૂટે, પણ જાંઘાવા માગતો હોય તે કેમ છૂટી શકે? છૂટવા માગતો હોય તે મુમુક્ષુ જ છૂટવાના ઉપાયરૂપ આ મોક્ષમાર્ગને, યોગમાર્ગને એવે, અને તેને જ તે સમ્યક્પણે પરિણમે. પરંતુ જરેજર છૂટવા જ ન માગતો હોય અને શ્લેષ્મમાં માંખીની જેમ આસક્તિથી ભવમાં જાંઘાવા માગતો હોય એવા વિદ્વાન્ કે અવિદ્વાન્ ભવાભિનંદી* છુવ તે યોગ સેવવાની એટા કરવા બાધ, તોપણ તેને વિષમિશ્રિત અન્નની જેમ વિપરીતપણે પરિણમે. કારણ કે તેનો મતિના યોગ વિષયવિકારચુક્ત દુર્વાસનામય છે, અંતરંગ પરિણુતિ-વૃત્તિ વિભાવમાં રાચી રહી છે, પરિણામની વિષમતા વર્તે છે, એટલે તેને યોગ પણ ‘અયોગ’ ઘડી પડે છે. આમ ભવાભિનંદીનો યોગક્રિયા પણ નિષ્ફળ હોય છે, અને ‘વાસિત જોધ આધાર’ રૂપ અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ધ હોવાથી તેનો જોધ પણ અજોધરૂપ હોય છે એટલે જ ભવાભિનંદીના જાંઘા મંડાણ નિષ્ફળ હોવાથી તેને આ અંથમાં ‘નિષ્ફલ આરણી’ કહેલ છે.

“વિષય વિકારસહિત જે, રહ્યા મતિના યોગ;
પરિણામની વિષમતા, તેને યોગ અયોગ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

“દ્રવ્ય ક્રિયા સાધન વિધિ યાચી, જે જિન આગમ વાંચી;
પરિણુતિ વૃત્તિ વિભાવે રાચી, તિણે નવિ ધાયે સાચી.”—શ્રી જ્વલંદ્રજી.

આમ યોગ* એ મોક્ષનો હેતુ છે અને તેના પાત્ર મુખ્યપણે મુમુક્ષુ છે એ સિદ્ધ થયું. આ જા. કોઈ પણ દર્શનના યોગશાસ્ત્રમાં ભેદ નથી; પરંતુ શ્રી યોગબિંદુમાં કહ્યું છે તેમ આ યોગનું મોક્ષહેતુપણું સત્ એવા જોચર, સ્વરૂપ ન ફલશી સાધ્ય સાધનાદિ સંશુદ્ધ છે કે કેમ તે આત્મદિત્યોએ અત્ર યત્નથી જોધવું જોઈએ. શુદ્ધિ અર્થાત (૧) પ્રથમ તો જેના સંજોગી આ જાણે યોગસમારંભ છે, જે યોગનો જોચર-વિષય છે, એવા આત્માનું ‘સત્’-જેમ છે તેમ યથાવત શુદ્ધ સ્વરૂપ જોધવું જોઈએ. એમાં નિત્ય-પરિણામી કે એમાં નિત્ય-અપરિણામી આત્મા માનવામાં આવે તો તેમાં યોગમાર્ગનો સંભવ નથી, પરિણામી નિત્ય આત્મા માનવામાં આવે તો જ યોગમાર્ગનો સંભવ છે. આમ જોચરશુદ્ધિ જોવી જોઈએ. (૨) આપણે જે યોગસાધન કરવા માગીએ છીએ તે સ્વરૂપથી ‘સત્’ કે કેમ? અર્થાત આ યોગસાધન જરેજર આત્મસાધક હોય છે કે કેમ? ને નપાકવું જોઈએ.

* “હુદ્રો લાભરતિર્દીનો મત્સર્ગ મયવાન યાદઃ । મતો મવાભિનંદ્યો રસાદિષ્ઠાત્મમત્સર્ગઃ ॥
તયસત્પરિણામાનુવિલો વોધો ન મુન્દરઃ । મત્સર્ગાદેવ નિયમાદિષ્ઠમંત્રલક્ષણમ્ ॥”

* “મોક્ષહેતુર્યતો યોગો નિવર્તે ન તતઃ કરણિત્વ । આત્માનેદાત્મગત્યદે નિર્મિત્તેદો ન કારણમ્ ॥
મોક્ષહેતુર્વમેવારયં કિંતુ યત્નેન પ્રાપ્યતે । સર્વોચ્ચરતિવંતુર્લે મુખ્ય સ્વરૂપિ નિર્મિત્તઃ ॥
યોગરસ સ્વરૂપં ચ પાતે સ પદિ મુન્દરઃ । મત્સર્ગ યોગમત્સર્ગો મત્સર્ગમત્સર્ગાર્થયોગમ્ ॥”

(૩) આ યોગનું ફલ શુદ્ધ છે કે કેમ ? અર્થાત્ મોક્ષરૂપ શુદ્ધ ફલનું 'સત્' સ્વરૂપ શું છે ? અને આ યોગ તે શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ સત્ફલ સમર્પે એવો છે કે કેમ ? આ ચોક્કસી કરવી જોઈએ. આમ સાધ્ય, સાધન અને સિદ્ધિ એ ત્રણ પ્રકારની યોગશુદ્ધિ અત્ર અવશ્ય જોવી જોઈએ. કારણકે સત્ સાધ્ય લક્ષમાં રાખી, સત્ સાધન સેવે, તો સત્સિદ્ધિ થાય; શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો નિરંતર લક્ષ્ય રાખી, શુદ્ધ આત્મસાધન સેવે, તો શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ થાય. અર્થાત્ સત્ એવા આત્મસ્વરૂપનો અવંચક યોગ-યોગાવંચક સાધી, તે આત્મસ્વરૂપની સાધક એવી સત્ અવંચક યોગક્રિયા-ક્રિયાવંચક કરે, તો શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ સત્ અવંચક ફલ-ફલાવંચકની પ્રાપ્તિ થાય. આ ઉપરથી આ પરમાર્થ ફલિત થાય છે કે યોગસાધન કરવા ઇચ્છતા આત્માથી સાધકે એટલું અવશ્ય ગવેષવા યોગ્ય છે કે આપણે જે આ સાધન સેવીએ છીએ તે ખરેખર મોક્ષહેતુરૂપ થઈ પડે છે કે કેમ ? ઇષ્ટ આત્મસિદ્ધિરૂપ સાધ્ય મધ્યગિન્દુ પ્રત્યે લઈ જાય છે કે કેમ ? સાધ્ય લક્ષ્ય-ગિન્દુ ચૂકી જઈ, લક્ષ્ય વિનાના ગાણુની પેઠે, આ મ્હારા યોગ-ક્રિયા-ફલ વંચક તો નથી થઈ પડતા ને ? અવંચક જ રહે છે ને ?

આમ ગોચરશુદ્ધિ, સ્વરૂપશુદ્ધિ અને ફલશુદ્ધિથી યુક્ત એવો યોગ હોય તો તેનું જ યથાર્થ મોક્ષહેતુપણું ઘટે. આ વસ્તુ સ્વીકારવામાં આવે તો પછી અત્રે યોગમાર્ગમાં કોઈ પણ દર્શનના યોગશાસ્ત્રનો ભેદ રહેતો નથી. કારણ કે શુદ્ધ આત્મારૂપ સત્ સાધ્યનો અભેદ છે, તેના સત્સાધનરૂપ શમપરાયણ મોક્ષમાર્ગનો અભેદ છે, અને સાધનાના સત્ફળરૂપ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિનો-મોક્ષનો અભેદ છે, અને તેથી આત્મસિદ્ધિને સાધનાના શમનિષ્ટ સર્વ સુમુક્ષુઓનો પણ અભેદ છે. નામાદિનો ભેદ ભલે હો, પણ તેથી કાંઈ યોગના પરમાર્થમાં ભેદ પડતો નથી. અને આમ સત્ એવા સાધ્ય, સાધન અને સિદ્ધિની શુદ્ધિ જ્યાં વર્તે છે એવો યોગ જ સત્ યોગ-વાસ્તવિક યોગ છે; અને તેમાં જ 'મોક્ષેણ યોજનાદ્ યોગઃ' એવું મોક્ષહેતુપણારૂપ યોગનું સર્વદર્શનસંમત લક્ષણ સમ્યક્પણે ઘટે છે. આવી સમ્યક્ શુદ્ધિથી આ યથોક્ત યોગલક્ષણ જ્યાં ઘટે એ જ યોગની ખરેખરી કસોટી (Touch-stone) છે, અને યોગની બીજી વ્યાખ્યાઓ પણ આ સુખ્ય વ્યાખ્યાની અંગભૂત હોઈ તેની કસોટી પણ આ જ છે. આ દૃષ્ટિ લક્ષમાં રાખી હવે આ બીજી વ્યાખ્યાઓનો પણ કંઈક સમીક્ષા કરીએ.

૩. વિવિધ યોગવ્યાખ્યાઓની મીમાંસા અને સમન્વય.

(૧) સર્વ પરિશુદ્ધ ધર્મવ્યાપાર તે યોગ

મોક્ષ સાથે યોજનને લીધે 'પરિશુદ્ધ એવો સર્વ ધર્મવ્યાપાર તે યોગ'—એમ શ્રી યોગવિશિક્ષામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ યોગની વ્યાખ્યા કરી છે, તેના ફલિતાર્થ પણ એ જ છે. ધર્મ એટલે વસ્તુસ્વભાવ, 'વત્યુસદાવો ધર્મો.' આ મહા તત્ત્વગંભીર સૂત્ર

પ્રમાણે આત્મસ્વતુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ. આવા પરિશુદ્ધ-સર્વથા શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ રૂપ ધર્મનો યથાપાર-પ્રવૃત્તિ-આચરણ તે યોગ. આત્મા પોતાના શુદ્ધ દર્શનજ્ઞાનમય સ્વભાવમાં વર્તે તે જ વાસ્તવિક ધર્મ છે, તે જ ચારિત્ર છે, અને તે જ યોગ છે. આ આત્મધર્મ આત્માનો સ્વભાવભૂત હોઈ સનાતન છે, શાશ્વત છે, ત્રિકાલાભાધિત છે. વાસ્તવિક ‘સનાતન ધર્મ’ એ જ છે. જિનધર્મ એ એનું પર્યાય નામ છે, કારણ કે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા શુદ્ધ આત્મા તેનું તત્ત્વવાચક નામ જ ‘જિન’ અર્થાત્ વીતરાગ પ્રભુ છે. અને એવા તે જિન-વીતરાગનો-શુદ્ધ આત્માનો ધર્મ તે જ જિનધર્મ અથવા આત્મધર્મ છે. નિજ આત્મસ્વભાવમાં વર્તવારૂપ આ સનાતન આત્મધર્મ એ જ આત્માનો ‘સ્વધર્મ’-સ્વસમય છે, અને આત્માથી અન્ય એવા પરભાવ-વિભાવમાં વર્તવું એ જ ‘પરધર્મ’-પરસમય છે. આ આત્મસ્વભાવરૂપ ‘સ્વધર્મ’માં વર્તતાં નિધન-મૃત્યુ થાય તે શ્રેય છે, પણ પરભાવમાં વર્તવારૂપ ‘પરધર્મ’ ખરેખર ‘ભયાવહ’ છે !

‘સ્વધર્મે નિચનં શ્રેયઃ પરધર્મે ભયાવહઃ ।’

“ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ દિરે, ધર્મ ન લાભે હો મર્મ;

ધર્મ જિનેશ્વર ચરણ બ્રહ્મા પછી, હોઈ ન બાંધે હો કર્મ.

શુદ્ધાત્મ અનુભવ સદા, તે સ્વસમય વિલાસ દે;

પર વડી છાંયડી જે પડે, તે પરમ્ભય નિવાસ દે.”—શ્રી આનંદધનંદ.

આ ધર્મ તો પોતાના આત્મામાં જ રહ્યો છે અને તેમાંથી જ આવિર્ભૂત-પ્રગટ કરવાનો છે, અથવા આ આત્મા પોતે જ ધર્મ છે, એટલી સીધી સારી વાત કોઈ સમજતા નથી, અને પારકે ઘેર ધર્મ ફૂંટતા ફરે છે, પણ પોતાના ઘેર જ ધર્મ છે તે દેખતા નથી અને કસ્તૂરીઆ મૃગ જેવું આચરણ કરે છે ! આ ધર્મમૃત્તિ આત્મારૂપ ‘પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે’ ખુલ્લો પડ્યો છે, તેને હૃદયથી નર્મન તેઓ તેની શોધમાં બહાર નીકળી પડ્યા છે !

“પર ઘરે ભોતાં રે ધર્મ તુમે ફરો, નિજ ભર ન લરો રે ધર્મ !

જેમ નવિ લાભે રે મૃગ કસ્તૂરીઆ, મૃગગદ પરિમલ મર્મ.”—શ્રી યશોવિજયદાસ.

“પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે, જગત હૃદયથી હો ભય !

ભયોતિ વિના બુધો ! જગદીશની, અધોભય પડાય !”—શ્રી આનંદધનંદ.

જેમ નિર્મલતા એ સ્ફુટિકે રત્નનંદ સચ્ચર દેવદેવેને પામે છે, તેમ કયાય અભાવરૂપ નિર્મલતા એ જ આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ હોઈ આત્માનો ધર્મ છે. આત્મા

“સુવર્ણેણ જોગલાયો જોવો જવો વિ ધર્મવતારામે ।

પરિશુદ્ધો વિદ્યામાં, ટાળાદાનથી વિભેરેલો ।”

નિષ્ક્રિય શુદ્ધ આત્મા એ જ ધર્મ છે, આત્મશુદ્ધિ એ જ ધર્મ છે, તેથી વિપરીત તે અધર્મ છે. પણ સ્ફટિક રત્નનો સ્વભાવ નિર્મલ છતાં, પાસે રાતું ફૂલ વગેરે બાહ્ય ઉપાધિને લીધે તેની નિર્મલતામાં ઉપરાગરૂપ આવરણ આવે છે; તેમ કર્મરૂપ બાહ્ય ઉપાધિને લીધે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિભાવ પરિણામોની ઉત્પત્તિથી આત્માની નિર્મળતા અવરાય છે. તે ઉપાધિ દૂર થયે સ્ફટિક જેમ સ્વયમેવ શુદ્ધ સહજ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેમ રાગાદિ વિભાવ ઉપાધિ દૂર થયે આત્મા સ્વયં શુદ્ધ સહજ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે. આત્માનો નિર્મલ શુદ્ધ સ્વભાવ તો ત્રિકાલાબાધિત ને સ્વયં સ્થિત જ છે, આવરણ દૂર થયું કે તે બસ પ્રગટ જ છે. આમ જેટલે જેટલે અંશે આવરણ દૂર થાય, વિભાવ ઉપાધિ ટળે, નિરુપાધિપણું આવે, તેટલે તેટલે અંશે આ આત્મધર્મની સિદ્ધિ છે; અને તેવું નિરુપાધિકપણું સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનથી માંડીને મોક્ષપ્રાપ્તિ પર્યંત ઉત્તરોત્તર પ્રગટતું જાય છે. એટલે આમ પરિશુદ્ધ આત્મસ્વભાવને પ્રગટ કરતો સર્વ પરિશુદ્ધ ધર્મવ્યાપાર એ યોગ છે, એ વ્યાખ્યા સર્વથા યથાર્થ છે.

“ જિમ નિર્મલતા રે રત્ન સ્ફટિકતણી, તેમજ જીવ સ્વભાવ;
તે જિન વીરે રે ધર્મ પ્રકાશિઓ, પ્રમળ કષાય અભાવ. શ્રી સીમંધર૦

જે જે અંશે રે નિરુપાધિકપણું, તે તે જાણો રે ધર્મ;
સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણકાણીથી, જાવ લહે શિવશર્મ. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

“ જે જે પ્રકારે આત્મા આત્મભાવ પામે. તે તે પ્રકાર ધર્મના છે. આત્મા જે પ્રકારે અન્યભાવ પામે તે પ્રકાર અન્યરૂપ છે; ધર્મરૂપ નથી ” શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૨૬.

‘ મોક્ષની સાથે યોગે તે યોગ ’ એ મુખ્ય વ્યાખ્યા જ્યાં યથાર્થપણે લાગુ પડે છે એવા આ પરિશુદ્ધ ધર્મવ્યાપારનું જવલંત ઉદાહરણ જૈનશાસ્ત્રોક્ત આ પાંચવિધ યોગ છે: અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય એમ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ એવો આ પાંચ તળણાવાળો (stages) યોગ કહ્યો છે. (જુઓ યોગગિંદુ ૧૬૦. ૩૫૮-૩૬૭)

“ નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તેહ અધ્યાતમ કહિયે રે;
જે કિરિયા કરી ચઉગતિ સાધે, તે ન અધ્યાતમ લહિયે રે....શ્રી શ્રેયાંસ૦

નામ અધ્યાતમ ઠવણુ અધ્યાતમ, દ્રવ્ય અધ્યાતમ છડો રે;
ભાવ અધ્યાતમ નિજ ગુણ સાધે, તો તેહનું દઢ મંડો રે ”—શ્રી આનંદધનજી.

(૨) ચિત્તવૃત્તિનિરોધ તે યોગ

‘ યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ । ’ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ તે યોગ, એવી મુનિ પતંજલિએ કરેલી યોગવ્યાખ્યા પણ એ જ પ્રયોજન દાખવે છે; કારણ કે ચિત્તનિરોધ થાય ત્યારે

દશાનું (પુરુષ-આત્માનું) સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થાય 'તદ્વા દૃષ્ટુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્ ।' (પા. યો.) આમ આ વ્યાખ્યા પણ પૂર્વોક્ત સર્વ અર્થને પુષ્ટ કરે છે. આ વ્યાખ્યાથી સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત એ બન્ને સમાધિનો યોગની વ્યાખ્યામાં સમાવેશ કરવાનો આશય છે. જૈનશાસ્ત્રોક્ત અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદવાળો યોગ ઉપરમાં કહ્યો, તેના પાંચમા વૃત્તિસંક્ષય ભેદમાં આ સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત એ બન્ને સમાધિનો અત્યંત સુગમ-તાથી અવતાર થાય છે. સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ એવી આત્માની એટલો તે વૃત્તિઓ છે; તેઓનો મૂલ હેતુ કર્મસંયોગયોગ્યતા છે; આ આત્માની કર્મસંયોગયોગ્યતાનો અકરણનિયમથી અપગમ થવો, સમૂળશું દૂર થવું તે વૃત્તિસંક્ષય. આવો વિશિષ્ટ વૃત્તિસંક્ષય જ્યાં થાય છે તે શુદ્ધલધ્યાનના પ્રથમ બે ભેદમાં સંપ્રજ્ઞાત* સમાધિ અવતરે છે, કારણ કે ત્યાં વૃત્તિ અર્થોનું સમ્યક્ પ્રકર્ષરૂપી જ્ઞાન હોય છે. ક્ષપકચેત્ત્વીની પરિસ્થિતિ વેળાએ કેવલજ્ઞાન લાભ તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે, કારણ કે ત્યાં શાઘ-અક્ષણકારવાળી બાવમનોવૃત્તિઓના અવગ્રહાદિક્રમે સમ્યક્ પરિજ્ઞાનનો અભાવ હોય છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે આ પાતંજલોક્ત યોગ વ્યાખ્યાનો જૈનશાસ્ત્રોક્ત વ્યાખ્યા સાથે સુમેળ મળે છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોનું** પણ આશ્ચર્યજનક સામ્ય દર્શ્ય થાય છે । 'સમત્વં યોગ ઉચ્યતે' એ ગીતામાં કહેલી વ્યાખ્યા પણ ઉક્ત પાંચ ભેદના ચોથા સમતા યોગ સાથે સમન્વય સાધે છે.

આ યોગની પ્રક્રિયા આ પ્રકારે ચિત્ત જ્યારે ક્ષીણવૃત્તિવાળું થઈ જાય, ત્યારે તેમાં પરમાત્મસ્વરૂપની સમાપત્તિ થાય. સમાપત્તિ એટલે ધ્યાનદ્વારા સ્પર્શન. જેનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે, તેના સ્વરૂપનું ધ્યાનથી સ્પર્શન-અનુભવન થવું, તદ્દપતાની સમ્યક્ આપત્તિ-પ્રાપ્તિ થવી, તદ્દપણું પામવું તે સમાપત્તિ સ્ફુટિક જેવું નિર્મલ ચિત્તરત્ન જેનું ધ્યાન ધરે છે, તેની તેવી છાયા તેમાં પડે છે કારણ કે ચિત્ત જ્યારે નિર્મલ ક્ષીણ-વૃત્તિવાળું, સ્ફુટિક જેવું પારદર્શક સ્વચ્છ (Crystal-clear) થઈ જાય, ત્યારે તે અન્ય વૃત્તિ પ્રત્યે દોરતું નહિ હોવાથી સ્થિર થઈ એકાગ્રણું પામે; અને આમ જ્યારે તે

* "સમાધિરેવ પવાન્યૈઃ સંપ્રજ્ઞાતોઽભિધીયંતે । સમ્યક્પ્રવર્તકરૂપેણ વૃત્તયર્થજ્ઞાનતસ્તથા ॥
અસંપ્રજ્ઞાત ઘણોઽપિ સમાધિર્ગીયતે પરઃ । નિરસ્તાનોવૃત્તવાદિત્યન્યકથાનુંદરતઃ ॥"

વિશેષ મટે જુઓ પી હરિભક્તસંપ્રદાય યોગચિન્દુ, અને પી પદ્માવિરજપદ્મને સ્મરણાત્મક રીતે મુક્તી પરમ સૂક્ષ્મ વિવેકવાળા વ્યાખ્યા, -જેમાં એ સમજાવ્યો છે એકાગ્રચેત્ત્વે સમાધિ સ્વરૂપ વ્યાખ્યાની વિસ્તૃત રીતે આપી, કુલકાવ્યો વિદ્યેય તત્ત્વરૂપિણી જૈન શાસ્ત્રોક્ત યોગ મારે તેમાં સ્પષ્ટપણે સમન્વય સ્પષ્ટી કર્યો, ચેત્ત્વની કુદ ચક્રોર્થને અને આત્મજ્ઞાન જ્ઞાનનાં વ્યાખ્યાને પરિચય મળે છે.

* 'ચિત્તર્થવિવાગતશરિમતાસ્વાનુતમત્સર્વમાદ્યઃ ।' જ્ઞા. (૧૦. ૫૫) તેની અર્થ સમાધિ સ્વરૂપાવસ્થા. જ્ઞા. - ૧૧. ૧૫૫૦. અર્થાન્વય, ૫૫૧૧ જેમ ચિત્તર્થર્થવિવાગ દર્શાય.

એકાગ્રપણું પામે ત્યારે જ તે તન્મય ભાવને પામે. તાત્પર્ય કે ચિત્ત નિર્મલ થાય તો સ્થિર થાય ને સ્થિર થાય તો તન્મય થાય, અને ત્યારે જ સમાપત્તિ થાય. બહિરાત્મભાવ ત્યજી દઈ, અંતરાત્મભાવ પામી, સ્થિર ભાવથી ‘આત્મા તે પરમાત્મા’ એવું ભાવન કરે તો અવિકાર એવા નિર્મલ ચિત્ત દર્પણમાં પરમાત્માનું અર્પણ થાય, પ્રતિબિંબ પડે, સમાપત્તિ થાય. આમ ચિત્તવૃત્તિનિરોધ—> સમાપત્તિ—> અધ્યાત્મપ્રસાદ—> ઋતંભરા પ્રજ્ઞા—> તત્ત્વસંસ્કાર—> અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ—> કૈવલ્ય,—યોગપ્રક્રિયાનો આ ક્રમ છે.*

“બહિરાત્મ તજ અંતર આત્મ, રૂપ થઈ ચિરભાવ;

પરમાત્મનું હો આત્મ ભાવવું, આત્મ અરપણુ દાવ.

સુમતિ ચરણકજ આત્મઅરપણા, દરપણુ જિમ અવિકાર.”—શ્રી આનંદધનજી.

(૩) સમિતિ ગુપ્તિ સાધારણ ધર્મવ્યાપાર તે યોગ

મન, વચન, કાયાને માટે જૈનશાસ્ત્રમાં ‘યોગ’ એવી સંજ્ઞા પ્રયોજાય છે, તે પણ સૂચક અને તે જ અર્થની વાચક છે. તેમજ ‘ઉપયોગ’ એ જૈન પરિભાષાનો વિશિષ્ટ શબ્દ છે. દર્શનોપયોગ અને જ્ઞાનોપયોગ એમ બે પ્રકારે વિભક્ત થયેલો આ ઉપયોગ જીવનું સ્વલક્ષણ છે. ‘ઉપયોગો લક્ષણં જીવસ્ય’ (ત. સૂ.) આ યોગ-ઉપયોગનો પરસ્પર ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. આત્મા શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનસ્વરૂપ ઉપયોગમાં સ્થિર થાય તો તેના મનાદિ યોગ સ્થિર હોય અને મનાદિ યોગ સ્થિર હોય તો ઉપયોગની ચંચલતાનું કારણ અસ્થિર યોગ દૂર થવાથી ઉપયોગ પણ સ્થિર થાય.

ઉપયોગસ્વરૂપ આત્મા આ દેહની સાથે ક્ષીરનીરવત એકક્ષેત્રાવગાહ સ્થિતિ કરી રહ્યો છે, છતાં તે દેહથી આ આત્મા મ્યાનથી તલવારની જેમ ભિન્ન છે, તેને કેમ પ્રાપ્ત કરવો? તો કે ઉપયોગ ન ચૂકાય એ રીતે મન-વચન-કાયાના સમ્યક્ યોગથી. આ મન-વચન-કાયાનો એવો સમ્યક્ યોગ કરવો, એવું કર્મકૌશલ દાખવવું, કે જેથી તે આત્માને સ્વરૂપસાધનમાં બાધક ન થતાં સાધક થઈ પડે ‘યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્’ (ગીતા). અને તેને માટેની વિધિ આ છે કે મન-વચન-કાયાના યોગની એવી સંક્ષિપ્તતા કરવી કે જેથી કરીને દેહ-પર્યંત આત્માની સ્વરૂપને વિષે મુખ્યપણે સ્થિરતા વર્તે; અને આ આત્મસ્થિરતા એવી હોય કે ગમે તેવા ઘોર પરીષદ કે ઉપસર્ગના ભયથી તેનો અંત આવે નહિ. આમ મન-વચન-કાયાના યોગને સંક્ષિપ્ત કરવા, ટુંકાવવા, તેને જ જૈન પરિભાષામાં મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ એવા યથાર્થ નામ આપ્યા છે. મન-વચન-કાયાના યોગનું

* “ક્ષીણવૃત્તેરમિજાતસ્યેવ મળેર્ગૃહીતૃગ્રહણગ્રાહ્યેષુ તત્સ્થિતદજ્ઞનતાસમાપત્તિઃ ।
x x x તા એવ સર્વીજઃ સમાધિઃ । નિર્વિચારવૈશારદ્યેઽધ્યાત્મપ્રસાદઃ । ઋતમ્ભરા તત્ર પ્રજ્ઞા ।”
ઈ. પાતંજલ યો. સૂ. ૧. ૪૧-૫૧

એવું ક્રોશલયુક્ત શુભપણું-સંરક્ષણ કરવું, યતના-જાળવણી કરવી કે જેથી ઉપયોગસ્વરૂપ આત્મા સ્વરૂપને વિષે સ્થિર થાય, 'સ્વરૂપશુભ' થાય. હવે ત્યાંસુધી દેદ છે ત્યાંસુધી તેા મન-વચન-ક્રિયાના યોગની કંઈ ને કંઈ પ્રવૃત્તિ થવાની જ. ત્યારે તે કેમ કરવી કે જેથી કરીને આત્મસ્થિરતાને ખાધ ન આવે ? તેા કે મન-વચન-ક્રિયાના યોગની પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તે એવી સમ્યક્ કરવી કે જેથી આત્માનું સ્વરૂપને વિષે સંયમન રહે. એવા એકાંત આત્મસંયમના હેતુથી જ મન-વચન-ક્રિયાની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ કરવી, અને તે પણ નિજ સ્વરૂપનો નિરંતર લક્ષ રાખીને તથા આમ પુરુષની આજ્ઞાને આધીનપણે જ, -આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ ચૂકીને કે સ્વચ્છંદે નહિં જ. આવી જે સંયમહેતુક મન-વચન-ક્રિયાની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ તેને 'સમિતિ' એવું યથાર્થ નામ આપ્યું છે. એટલે કે યતનાથી ચાલવું, યતનાથી બોલવું, યતનાથી ધૃષ્ટવું, યતનાથી લેવું-મૂકવું, યતનાથી ઉત્સર્ગ કરવો, તે ઇર્થાસમિતિ આદિ પાંચ સમિતિ પ્રસિદ્ધ છે. અને આવી જે સમ્યક્પ્રવૃત્તિ તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાય અને છેવટે નિજ સ્વરૂપને વિષે લીન થાય.

“આત્મસ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની, મુખ્યપણે તેા વસ્તે દેદ પર્ચીન જો;
ધોર પરીપક્ષ કે ઉપસર્ગ બંધે કરી, આવી શકે નહિં તે સ્થિરતાનો અંત જો...અપૂર્વ
સંયમના હેતુથી યોગ પ્રવર્તના, સ્વરૂપ લક્ષે જિતઆજ્ઞા આધીન જો;
તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જતી રિધતિમાં, અંતે ધાયે નિજ સ્વરૂપમાં લીન જો.

....અપૂર્વ અવસર એવા ક્યારે આવશે ? ”—શ્રીમદ્ રાજગોપાલ.

અને પરમાર્થથી વિચારીએ તેા આત્માનું સ્વરૂપને વિષે સંવચી સંવૃત પતું-શુભ થવું તે જ શુભિ, આત્માનું સ્વરૂપને વિષે વિચરવું તે ઇર્થાસમિતિ, દેહાદિથી જિત એવા હું આત્મા હું એ નિરંતર હરિસન્મુખ રાખી સાંપેશ પરમાર્થસત્ સત્ય વચન ઉચ્ચારવું તે બાધાસમિતિ, આત્મસ્વભાવ શિવાય અન્ય વસ્તુ ન મંનિયવી તે ચોપતાસમિતિ, સ્વભાવનું આદાન-અહણ* કરવું અને તિલાવ-પરજાવનો ત્યાગ કરવો તે આદાનનિરોધ સમિતિ, અને આમ આત્માને સર્વથા મુક્ત સ્વભાવમાં પશ્ચિદાપન કરી મુક્ત સ્વભાવરૂપ આત્મા વસ્તુનો ઉત્સર્ગ કરવો-આત્માકરિ કરવી તે પાનિદાપનિતિ અથવા ઉત્સર્ગ સમિતિ આ ત્રણ શુભિ અને પાંચ સમિતિ મળીને ‘અષ્ટ પ્રવચન ભાના’ કહેવાય છે, અને તે સમસ્ત પરમાત્માપરમા આપણ-વ્યાપક છે. એટલે જો યશોવિજયજીએ કહેલ આપણા પ્રમાણે ‘સમિતિશુભિત્તપાત્તં પર્મસ્વાચાર્યં યોગ્યં’ એ મોક્ષનું રસ્તું હરણ કરવું તે

* “સ્વાભાવાત્ દરિર્મટઃ કરોચસ્વાત્મનામરિમ્”

આત્મદરિદ્રિયારાગે ન ત્યાગો નિદિશ્યમાનમ્” - સમર્થિયમ, ૧૩.

(૪) મનઃસ્થિરતા-ચિત્તસમાધિ તે યોગ

અથવા સ્થિરપણું એ યોગ એમ પણ યોગની વ્યાખ્યા છે. કારણ કે યુજ્ઞ ધાતુનો સમાધિ પામવી એવો અર્થ પણ થાય છે. એટલે ચિત્તસમાધિ-મનઃસ્થિરતા તે યોગ. આ પણ યથાર્થ છે. ચિત્તવૃત્તિઓ જ્યાંસુધી જ્યાં ત્યાં દોડ્યા કરે ત્યાંસુધી ચિત્ત સ્થિર થાય નહિ, અને સ્થિર થાય નહિ ત્યાંસુધી સમાધિ-આત્મલીનતા પામે નહિ. ચિત્ત નિર્મલ થાય તો સ્થિર થાય ને સ્થિર થાય તો સમાધિ-આત્મલય પામે આ યોગમાં મનનો જય કરવો, મનને સાધવું એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે. આ મન ખરેખર ! ‘ દુરાધ્ય ’ છે, રીઝવવું-વશ કરવું મુશ્કેલ છે. *ગીતામાં કહ્યું છે કે ‘ આ ચંચલ મન મથન કરનારું ને અત્યંત બળવાનું છે. વાયુની જેમ તેનો નિગ્રહ કરવો ઘણો કઠિન છે. ’ આ મનમર્કટના તરકટ ભારી છે ! આ ‘ મનડું ’ છે તો નપુંસકલિંગી, પણ એ બધાય ‘ મરદ ’ ને ઠેલે મારે છે-ઠેમે ચડાવે છે ! બીજી વાતે તો ‘ પુરુષ ’ સમર્થ છે, પણ આ મનડાને કોઈ ‘ જોર ’ કરી શકતું નથી !

“ મનડું કિમહી ન બાઝે હો કુંથુજિન ! મનડું કિમહી ન બાઝે;
જિમ જિમ જતન કરીને રાખું, તિમ તિમ અલગું ભાજે હો. કુંથુજિન !

મેં બાણ્યું એ લિંગ નપુંસક, સકલ મરદને ઠેલે;
બીજી વાતે સમરથ છે નર, એહને કોઈ ન જેલે હો. કુંથુ. ”—શ્રી આનંદધનજી.

આ મનમર્કટને વશ કરવા માટે પ્રથમ તો એને ક્યાંક બાંધી રાખવું જોઈએ અથવા એના જોશું કાંઈ કામ સોંપી દેવું જોઈએ, એટલે એ વાંદરું બિચારું ભલે ચઢઉતર કર્યા કરે ! દા. ત. જેણે તે મનનો જય કર્યો છે એવા પરમાત્મા વીતરાગ પ્રભુના ચરણ-રૂપ થાંભલા સાથે આ મનને પ્રેમની સાંકળથી બાંધી દેવું, એટલે એ બાપડું આડુંઅવળું ચસી શકે નહિ. અથવા તો એને શ્રુતસ્કંધમાં રમવા માટે છૂટું મૂકી દેવું, એટલે તેમાં તે ભલે આરોહણ-અવરોહણ કર્યા જ કરે ! ભલે આત્માર્થરૂપ રૂળ ધરાઈ ધરાઈને ખાવા હોય તેટલા ખાય ! ભલે વચનરૂપ પાંદડા ચૂંટી કાઢે ! ભલે નયરૂપ શાખાઓમાં લટકી લટકીને હીંચકા ખાય ! ભલે વિશાલમતિરૂપ મૂલભાગમાં નાચ્યા કૂદા કરે ! અથવા મનઃસમાધિનો સુગમ ને શ્રેષ્ઠ વિધિ સમાધિશતકમાં શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજીએ* પ્રદર્શિત કર્યા પ્રમાણે આ છે કે-આત્માને મનની સાથે યોજવો, વાક-કાયાથી વિયોજવો, અને વાક-કાયાએ યોજેલો વ્યવહાર મનથી છોડી દેવો. ઇત્યાદિ પ્રકારે વૈરાગ્ય-અભ્યાસના બલથી

*“વञ्चलं हि मनः कृष्ण, प्रमाथि बलवद् दृढम् । तस्याहं निग्रहं मन्ये, वायोरिव सुदुष्करम् ॥”

x“युञ्जीत मनसात्मानं, वाक्कायाभ्यां वियोजयेत् । मनसा व्यवहारं तु त्यजेत् वाक्काययोजितम् ॥”

આ દુરાશય મનને જે ‘ઠેકાણું’ કાવે છે, સ્થિર જીવા આત્મસ્થાનમાં જોડે છે, તે આ મનને સાધે છે, અને ‘મન સાધ્યું’ તેણે સઘળું સાધ્યું.’ આમ બહુ સમ દેશમાં આવ્યે જેમ છાયા સમાપ્ત નીત્ય છે, તેમ સમત્વ પામી આત્મા સ્વભાવમાં આવે, જ્યેષ્ઠ મનનું સ્વરૂપ પણ નીત્ય છે, અર્થાત્ ચિત્ત આત્મામાં લીનતારૂપ સમાધિ પામે છે.

“આવ્યે જાહુ સમ દેશમાં, છાયા જાય સમાઈ;
આવ્યે તેમ સ્વભાવમાં, મન સ્વરૂપ પણ જાઈ.”—શ્રીમદ્ રાજવંદન.



॥. आ योगदृष्टि सभुञ्जय शास्त्रेनो अभिधेय विषय.

१. योगदष्टिनुं सामान्य दिग्दर्शन

“અરભાવર્ત હો અરમ કરણ તથા દે, ભવપરિણતિ પરિપાક;
દોષ દુર્જે ને દુષ્ટિ ખૂલે ભલ્લી દે, પ્રાપતિ પ્રવચન વાક.”-શ્રી ગ્યાનદામનંદ.

આમ અત્રે યીઠિકારૂપે સામાન્યપણે, યોગની વ્યાખ્યાની ગીમાંસા કરી, હવે આપણે આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શાસ્ત્રના અભિધેય વિષય પર આવીએ—આ પ્રાંચની આદિમાં જ ભૂમિકારૂપે યોગનું ઉક્ત મોક્ષાદેતુપણું ચરિતાર્થ કરતા એવા ઇન્દ્રિયયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગનું પરમ દૃઢયંગમ રસપ્રદ બોધપ્રદ સ્વરૂપ કહી છે. તેનું અત્ર પિષ્ટ-પેપણું નહિં કરતાં સુસન્ન જિજ્ઞાસુને તે આપું ભૂમિકા પ્રકરણ (પૃ. ૧૨) અવલોકવાની બલામળ કરું છું. આ ઇન્દ્રિયયોગાદિ યોગત્રયીને ત્રીધેત્રીધે આશ્રય કર્યા વિના પણ વિશેષ કરીને તેમાંથી જ ઉદભવ પામેલી આ આદિ યોગદષ્ટિ અત્ર કહી છે: મિત્રા, તારા, ગણા, દીપ્ત્યા, સ્થિરરા, કાંતા, પ્રજ્ઞા, પરા, આ યોગદષ્ટિના ચચાર્થ નામ છે. જેમકે—સદૃશ જગત્ પ્રત્યે મૈત્રી ભાવવાળી તે મિત્રા, મૃદુ આ યોગદષ્ટિના કૈદ કેમ પડે છે તે સમજવા માટે યોગદષ્ટિનું હપ્તાંત સ્વરૂપ કહ્યું છે.

"सम्यक् सम्यक् तिन स्थितिमां, जाल विजल न भवेत्तु वै,
मार्गं लुप्तं नम लुप्तलुप्ता, नम मेव नमनं हेन नै."—वा. मत्तमाय.

[illegible]

લોકપ્રવાહમાં તણાતા અને સંસારને અભિનંદનારા ભવાભિનંદી પ્રાકૃત જનોનું જે લોકિક પદાર્થ સંબંધી લોકિક દૃષ્ટિએ ઓઘદર્શન-સામાન્ય દર્શન તે ઓઘદષ્ટિ (Vision of a layman) છે; અને ભવવિરક્ત મુમુક્ષુ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીપુરુષનું જે અલોકિક પદાર્થ સંબંધી અલોકિક દિવ્ય દર્શન તે યોગદષ્ટિ (Vision of Yogi) છે. ઓઘદષ્ટિની દર્શનપદ્ધતિ લોકિક રીતિની, વ્યાવહારિક, પ્રવાહપતિત, ગતાનુગતિક ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી ને ભવમાર્ગાનુસારિણી હોય છે; યોગદષ્ટિની દર્શનપદ્ધતિ અલોકિક, પારમાર્થિક, મોક્ષમાર્ગાનુસારિણી ને તત્ત્વગ્રાહિણી હોય છે. ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને કારણે દર્શનભેદ થાય છે, તે બાળત ઓઘદષ્ટિ મિથ્યાદષ્ટિ જનો પરસ્પર વિવાદ કરે, પણ યોગદષ્ટિસંપન્ન સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીપુરુષો તો વિવાદ કરતા જ નથી, આવો દર્શનભેદ તે મહાનુભાવોના મનમાં વસતો જ નથી, પ્રાકૃત જનોની જેમ તેઓ મત-દર્શનના આગ્રહમાં તણાઈ જતા નથી. તે સમ્યગ્દષ્ટિ મહાજનો તો એક યોગમાર્ગને જ દેખે છે, યોગદર્શનને જ-આત્મદર્શનને જ દેખે છે. એક જ આત્મતત્ત્વના મૂળમાં આ સર્વ દર્શનો વ્યાપ્ત છે, માત્ર ‘દષ્ટિ’ નો જ ભેદ છે, એમ તેઓ ખરા અંતઃકરણથી માને છે. તેઓ ષડ્દર્શનને જિનદર્શનના અંગરૂપ અથવા શુદ્ધ આત્મદર્શનના અંગરૂપ જાણે છે, એટલે તેના ખંડનમંડનની કડાકૂટમાં ઉતરતા નથી, ઉલટા તે છએ દર્શનને આત્મખંધુરૂપ જાણી સમ્યગ્દષ્ટિથી આરાધે છે. કારણ કે તેઓને નયોની-અપેક્ષાવિશેષોની યથાર્થ મર્યાદાનું જ્ઞાન હોય છે, યથાયોગ્ય નયવિભાગ તેઓ કરી જાણે છે, એટલે આ પરમ ઉદાર અનેકાંત દષ્ટિવાળા નિષ્પક્ષપાત નિરાગ્રહી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષોને તે તે દર્શનની મધ્યસ્થ પરીક્ષા કરતાં તે તે દર્શનો એક જિનદર્શન અથવા શુદ્ધ આત્મદર્શનરૂપ પુરુષના અંગરૂપ જ ભાસે છે.

“ ભિન્ન ભિન્ન મત દેખિયે, ભેદ દષ્ટિનો એહ;
એક તત્ત્વના મૂળમાં, વ્યાખ્યા માનો તેહ. ”

“ જે ગાયો તે સઘળે એક, સકળ દર્શને એ જ વિવેક;
સમજાવ્યાની શૈલી કરી, સ્યાદ્વાદ સમજણ પણ ખરી. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“ ષડ્ દરિશણ જિન અંગ લાણીજે, ન્યાસ ષડંગ જો સાધે રે;
નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક, ષડ્ દરિશન આરાધે રે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

તેમજ શુદ્ધ ઓઘવંત, નિરાગ્રહી, મૈત્રી આદિ ભાવનાથી ભાવિતાત્મા અને પરમ ગંભીર ઉદાર આશયવાળા આ સમ્યગ્દષ્ટિ સંતજનોની પ્રવૃત્તિ પણ પરાર્થે હોય છે. એટલે આ અવધૂત ‘નિર્પક્ષ વિરલાઓ’ સર્વ દર્શનના નય-સદંશ થાઉં છે, અને ‘આપ સ્વભાવમાં સદા મગ્ન’ રહે છે, અને લોકોને કહ્યાણુકારી એવો ‘સંજીવની-ચાર ન્યાય’ નો ચારો ચરાવી સન્માર્ગે ઉતારવાનો નિર્મળ પુરુષાર્થ એવો છે. પોતાને

જે આત્માર્થનો-પરમાર્થનો લાભ થયો, તે અન્ય આત્માર્થ હોયોને પણ થાય જોવા શુદ્ધ પરમાર્થ પ્રેમથી આ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીપુરુષો પરમ ધન્ય લોકદિતકર પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

“દર્શન સદ્ભવના નય શ્રદ્ધે, આપ રહે નિજ બાવે રે;

દિતકરી જનને સંહવતી, આરો તેડ ચરાવે રે.”—યો, સત્જગ્યાય.

આ સદ્દષ્ટિની દષ્ટિ અષ્ટ પ્રકારની છે, તેનું સ્વરૂપ ઘરાબર સમગ્રવશ માટે ઉદાહરણરૂપ આ ઉપમા આપી છે, જે ઉપરથી જ તે તે દષ્ટિનો ઘટ્ટાળરો અર્થ સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે. આ આઠ દષ્ટિઓને અનુક્રમે (૧) તૃણ અગ્નિકણ્ઠની, (૨) છાજાના અગ્નિકણ્ઠની, (૩) છાઇ અગ્નિકણ્ઠની, (૪) હીપપ્રવાની, (૫) રતનપ્રવાની, (૬) તારાપ્રવાની, (૭) સૂર્યપ્રવાની અને (૮) ચંદ્રપ્રવાની,—જેમ ઉપમા આપી છે. તૃણ અગ્નિકણ્ઠથી માંડીને ચંદ્રપ્રવા સુધી ઉત્તરોત્તર પ્રકાશની તરતમતા છે, તેમ મિત્રા દષ્ટિથી માંડીને પરા દષ્ટિ સુધી ઉત્તરોત્તર બોધ-પ્રકાશની તરતમતા છે. આ ઉપમા પ્રત્યેક દષ્ટિમાં કેવી રીતે સાંગોપાંગ સંપૂર્ણપણે ઘટે છે તે અત્ર પરમ સુંદર દોષક શૈલીથી વચચત્તાને બતાવી આપ્યું છે (જુઓ પૃ. ૬૩-૬૪ ઇ. ૦). મહાસમર્થ તત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ રાત્તચંદ્રજીએ આ યોગદષ્ટિને થર્મોમીટરની (Thermometer)—ઉષ્ણતામાપક યંત્રની ઉપમા આપી છે, તે પણ યથાયોગ્યપણે અત્યંત બાંધખોલની છે. જેમ થર્મોમીટરથી શરીરની ઉષ્ણતાનું-ગરમીનું માપ નીકળી શકે છે, તેમ આ યોગદષ્ટિ ઉપરથી આત્માનો આધ્યાત્મિક પ્રગતિનું, આત્મદયાનું, આત્માના શુદ્ધધ્યાનનું માપ નીકળી શકે છે. ચોટ શુદ્ધધ્યાનકર્તા પ્રસિદ્ધ યોગના જેમ આત્માના શુદ્ધવિદ્યાસનું માપ છે, અને તે શુદ્ધવિદ્યા પણ મોદઅવગમ પર નિર્બર દોષ જેમ જેમ મોદાધિકાર સોંપા મેલો જાય તેમ તેમ આત્માનું શુદ્ધધ્યાન વધતું જાય છે; તેમ આ યોગદષ્ટિની યોગતા પણ આધ્યાત્મિક શુદ્ધવિદ્યાનું માપ છે, અને તે સમ્યક્ જ્ઞાનદષ્ટિના ઉન્મીલન પર નિર્બર મોદા જેમ જેમ બોધપ્રકાશ વધતો જાય છે તેમ તેમ આત્માની શુદ્ધધ્યા વધતી જાય છે. આ બધે ઉત્તમ યોગના વેદ શ્રીક્રાના જે પાસા લેવી છે. મોદનાથ જે શુદ્ધધ્યાનમતી કૃતપદી (Virtuous—સાધક) અને બોધપ્રકાશ જે યોગદષ્ટિની કૃતપદી છે તે તે દષ્ટિના વ્યવસ્થા લગતું પચાસ અંતર્મુખ નિરીક્ષણ (Introspection) કરતા અન્યથા સુદૃઢ યોગતા અભિમાનનું માપ શરી શકે છે, અને તેથી આત્મશુદ્ધિકરક પ્રેમજ્ઞ (Intuition) વડેથી તરત જ શુદ્ધતા યોગ માટે તથા પ્રાપ્ત શુદ્ધતા રૂપ માટે વાંચેલવર્તી ચારણી રહે છે. આના આ યોગદષ્ટિ આત્માર્થને પામ અમૂલ દારૂ આપવાના ધર્મ રહે છે.

આમાં પ્રાપ્ત થાય દષ્ટિ પદોનું સુવર્ણ-પરમોક્ષ સ્વરૂપ સ્વરૂપ “મહાનિર્યાણ” હોય છે, અને તેના પ્રાર્થ-પરમોક્ષ સ્વરૂપ શ્રીક્રા દર્શન રૂપ પ્રાપ્ત છે. અને

‘ગુણસ્થાન’ એટલે ખરેખર યથોક્ત ગુણનું સ્થાન એમ ભાવ સમજવો. એટલે મિત્રા વગેરે ચાર દૃષ્ટિમાં ઉત્તરોત્તર મિથ્યાત્વનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે ને તેથી ઉપજતા ગુણનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. ત્યારપછી પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિ માંડીને મિથ્યાત્વનો સર્વથા અભાવ હોય છે, સમ્યગ્દર્શન જ હોય છે. પાંચમી દૃષ્ટિનો સમ્યગ્દર્શનરૂપ બોધપ્રકાશ રત્નપ્રભા જેવો સ્થિર હોય છે, એટલા માટે જ એને ‘સ્થિરા’ એવું યથાર્થ નામ આપ્યું છે. આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ રત્નદીપક મનોમંદિરમાં પ્રગટ્યો કે બસ શત્રુબલ ખલાસ ! મોહઅંધકારનો સર્વનાશ ! ને અનુભવતેજનો ઝળહળાટ ! સમ્યગ્દર્શન-રત્નનો દીવો જાગ્યો તે જાગ્યો ! ચોલવાય જ નહિં ! એટલું જ નહિં પણ તેનું તેજ કાંતા, પ્રભા ને પરાદૃષ્ટિમાં તારા, સૂર્ય ને ચંદ્ર પ્રભાની જેમ ઉત્તરોત્તર સ્થિરતર ને બળવત્તર બની વધતું જ જાય છે !

“ સાહેલાં હે કુંથુ જિનેશ્વર દેવ ! રત્નદીપક અતિ દીપતો હો લાલ :

સાં મુજ મનમંદિરમાંહિ, આવે જો અરિળ જીપતો હો લાલ.

સાં મિટે તો મોહ અંધાર, અનુભવ તેજે ઝળહળે હો લાલ,

સાં ધૂમ કષાય ન રેખ, ચરણ ચિત્રામણ નવિ ચળે હો લાલ ”—શ્રી યશોવિજયજી.

આમ મિત્રા આદિ પ્રથમ ચાર દૃષ્ટિ પર્યંત મિથ્યાત્વ છતાં તેને સફદૃષ્ટિ-સમ્યગ્-દૃષ્ટિમાં કેમ ગણી ? તેનું સમાધાન એમ છે કે મિત્રા આદિ ચાર દૃષ્ટિઓ છે, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિના અમોઘ-અચૂક કારણરૂપ થાય છે. એટલા માટે કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી તે મિત્રાદિની પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં ગણના કરી છે. આ સમજવા માટે ઇંદ્રુમાંથી શુદ્ધ સાકરની બનાવટનું દૃષ્ટાંત છે: શુદ્ધ સાકરની (Refined crystallised sugar) અવસ્થાએ પહોંચવામાં શેરડીથી માંડીને શુદ્ધ સાકર સુધીની સઘળી પ્રક્રિયામાંથી (Various processes) પસાર થવું જ પડે છે, ત્યારે જ બકી સાકરની નિષ્પત્તિ થાય છે. તેમ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિને માટે મિત્રા આદિ આત્માના કેમિક ગુણવિકાસની અવસ્થાઓ પણ તેવા પ્રકારે ઉપયોગની છે, કારણ કે તે સમ્યગ્ દૃષ્ટિનું કારણ થાય છે. આ મિત્રા આદિ અવસ્થાઓ ખરેખર ! ઇંદ્રુ આદિ જેવી છે, કારણ કે તેમાં પરમ અમૃત સમા સંવેગરૂપ માધુર્યની નિષ્પત્તિ થાય છે. આથી ઉલટું અભળ્યો તો નલ જેવા-ખરૂ જેવા છે, તેથી કરીને જ તેમને કોઈ કાળે સંવેગમાધુર્ય નહિં નીપજતું હોઈ તેઓ મિત્રાદિ દૃષ્ટિ પામવા સર્વથા અયોગ્ય છે અને બીજાઓ-ભળ્યો પણ જ્યાંલગી સંવેગમાધુર્ય પામતા નથી ત્યાંલગી મિત્રાદિદૃષ્ટિ સ્પર્શતા નથી. જ્યારે સંવેગરંગથી રંગાય છે, ત્યારે જ-ચરમાવર્તમાં જ આ મિત્રાદિદૃષ્ટિ સ્પર્શે છે.

આ દૃષ્ટિ સકલ યોગિદર્શનોને સંમત છે. ‘ જોદ આદિના પરિહારથી યમ આદિ યોગથી યુક્તને અનુક્રમે અદ્રેષાદિ ગુણનું સ્થાન એવી આ દૃષ્ટિ મુનિઓને (પતંજલિ આદિને) સંમત છે. ’ જે આ અષ્ટ દૃષ્ટિ કહી તેનો અહીં અનુક્રમે યમ, નિયમ, આસન,

માણ્યાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ અષ્ટાંગ યોગx આદિ સાથે સમન્વય દર્શાવ્યો છે. એટલે કે (૧) જ્યાં યોગનું પ્રથમ અંગ યમ હોય ત્યાં પ્રથમ મેત્રા દૃષ્ટિ હોય; જ્યાં યોગનું બીજું અંગ નિયમ હોય, ત્યાં બીજી તારા દૃષ્ટિ હોય, ૧૦ (જુઓ કેપ્ટક પૃ. ૮૩). (૨) જેદ, ઉદ્દેગ, ક્ષેપ, ઉત્થાન, બ્રાંતિ, અન્યમુદ્ધ, રુગ્મ અને આસંગ એ આઠ ચિત્તદોષ છે. તેનો ત્યાગ કરવામાં આવતાં અનુક્રમે યોગના આઠ અંગની અને આઠ યોગદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ હોય છે. (૩) આ આઠ દૃષ્ટિ અનુક્રમે અદ્રેષ, જ્ઞાસા, શુશ્રૂષા, શ્રવણ, બોધ, મીમાંસા, પ્રતિપત્તિ અને પ્રવૃત્તિ એ આઠ ગુણનું સ્થાન છે. આ આઠ યોગાંગ, આઠ ચિત્તદોષ, આઠ ગુણના સ્વરૂપ માટે જુઓ પૃ. ૮૩ થી ૮૮.

આમ યોગાંગના સેવનથી, ચિત્તદોષના પરિહારથી અને યોગગુણના પ્રગટપણથી આ ‘યોગદૃષ્ટિ’ અનુક્રમે વિકાસ પામતી જાય છે. આ દૃષ્ટિ એટલે દર્શન, સાક્ષાત્કરણવું-સાક્ષાત્કાર છે,-પછી લલ્લે આ થોડી ઉઘડી હોય કે ઝાઝી. અત્રે આંખનું-ચર્મચક્ષુનું દૃષ્ટાંત ઘટે છે. આ આંતર્યક્ષુરૂપ દિવ્યચક્ષુ-યોગદૃષ્ટિ પણ જેમ જેમ ઉઘડતી જાય છે, ઉન્મીલન પામતી જાય છે, ખૂલતી જાય છે, તેમ તેમ તેની દૃષ્ટિમર્યાદાનું ક્ષેત્ર (Field of yogic vision) વધતું જાય છે, વધારે ને વધારે વિશાળ ‘દર્શન’ થતું જાય છે, ને એવટે સંપૂર્ણ ‘દૃષ્ટિ’ ખૂલતાં અનંત ‘દર્શન’ થાય છે. આમ યોગદૃષ્ટિ અથવા દર્શન એકરૂપ છે, છતાં આવરણ ટળવાના ભેદને લીધે તેના ઉન્મીલન અંશ પ્રમાણે-ઉઘડવા પ્રમાણે તેના આ આઠ સ્થૂલ વિભાગ પાડ્યા છે; બાકી કર્મ આવરણના ક્ષયોપશમાદિ અનુસાર સૂક્ષ્મ ભેદ તો ઘણા ઘણા છે, કે જે કહેતાં પાર ન આવે.

આ ‘દૃષ્ટિ’ શબ્દનો અર્થ શો? સત્શ્રદ્ધાસંગત બોધ તે દૃષ્ટિ કહેવાય છે, અને તે અસત્પ્રવૃત્તિના વ્યાધાતથી સત્પ્રવૃત્તિપદાવહ એવો હોય છે. અહીં ‘સત્શ્રદ્ધા’ એમ ખાસ કરીને કહ્યું, તે સ્વચ્છંદ મતિકલ્પનારૂપ અસત્ શ્રદ્ધાનો અપવાદ-નિષેધ કરવા માટે છે. સત્શાસ્ત્રના આધારવાળી, સત્શાસ્ત્રને અનુકૂળ, આમ પુરુષની આગમરૂપ આજ્ઞાને અનુસરનારી એવી સત્શ્રદ્ધા-સાચી તાર્ત્વિક શ્રદ્ધા હોય તો જ તે બોધને ‘દૃષ્ટિ’ નામ ઘટે છે. આથી ઉલટું સત્શ્રદ્ધા વિનાનો જે બોધ છે, અથવા સ્વચ્છંદ કલ્પનારૂપ અસત્ શ્રદ્ધાવાળો કે દૃષ્ટિ-રાગવાળો જે બોધ છે તે ‘દૃષ્ટિ’ અથવા ‘દર્શન’ કહી શકાય નહિ. કારણ કે આંખ ઉઘડી જાય ત્યાંસુધી જેમ અંધપણું જ છે, દેખવાપણું નથી, દર્શન નથી, અથવા મિથ્યાદર્શન કે દૃષ્ટિરાગ જ છે, તેમ સત્શાસ્ત્રશ્રદ્ધાથી જ્યાંલગી આંતરૂદૃષ્ટિ ઉઘડી નથી, ઉન્મીલન પામી નથી, ત્યાંસુધી દૃષ્ટિઅંધપણું જ છે, દેખવાપણું નથી, દર્શન નથી, અથવા મિથ્યાદર્શન કે દૃષ્ટિરાગ જ (coloured vision) છે. આ છવને નેત્રરોગીની ઉપમા ઘટે છે, કારણ કે તેને દૃષ્ટિઅંધપણાનો-મિથ્યાદૃષ્ટિપણાનો ગાદ રોગ લાગ્ય પડ્યો છે; તેને જો કોઈ તેના દિવ્ય યોગદૃષ્ટિસંપન્ન ‘દૃષ્ટા’ સફ્ફુરૂરૂપ નિષ્ણાન (Expert) સફ્ફવેચનો જોગ મળે, ને તે

“યોગજ્ઞાનુષ્ઠાનાદશુદ્ધિક્ષયે જ્ઞાનદાસિરાવિવેકસ્થાનૈઃ ।”-પાતંજલ યો. સૂ. ૨-૨૮

તેના રોગનું ધરાબર નિદાન કરી યોગ્ય ચિકિત્સા કરે, જ્ઞાન-અંજન આંજે, તો ધીરે ધીરે તે દૃષ્ટિઅંધની દૃષ્ટિ ખૂલતી જાય, ‘દિવ્ય નયન’ ઉઘડે ને તે નેત્રરોગ સાવ મટી જાય. પણ ભૂલેચૂકે જો તે બાપકાને દૃષ્ટિવિહોણા આંધળા અસદ્ગુરુરૂપ ઉંટવૈધનો (Quack) ભેટો થઈ જાય તો તે તો તેની આંખ જ ફેાડી નાંખે ને ‘અધોઅંધ પલાય’ જેવી સ્થિતિ થાય !

આ સત્શ્રદ્ધાસંગત બોધરૂપ જ્ઞાનપ્રકાશવંતી યોગદૃષ્ટિના ફલરૂપે જીવની અસત્ પ્રવૃત્તિ અટકી જાય છે, અને સત્પ્રવૃત્તિપદ નિકટ આવે છે. આ સત્પ્રવૃત્તિપદ એટલે ‘વેદસંવેદ્ય પદ’ (આત્માનુભૂતિરૂપ સમ્યગ્દર્શન) અથવા ‘શૈલેશીપદ’ છે. આ યોગદૃષ્ટિ તે ‘સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા’ છે. અહીં ‘આવહ’ એટલે લાવી આપનાર એ શબ્દ યોજાયો છે તે અત્યંત સૂચક છે. લોહચુંબકની જેમ આકર્ષણશક્તિવાળી આ યોગદૃષ્ટિનું આકર્ષણ જ એવું પ્રબળ છે કે તે ‘પદ’ (મોક્ષપદ) એની મેળે ખેંચાતું ખેંચાતું સમીપ પ્રાપ્ત થતું જાય છે. એક વખત આ યોગદૃષ્ટિરૂપ ‘દિવ્ય નયન’ નો સ્પર્શ કર્યો કે બેઠો પાર ! આ દૃષ્ટિરૂપ પારસમણિના સ્પર્શથી જીવરૂપ લોહ શુદ્ધ સુવર્ણ બની જાય છે ! આવી આ મહામહિમાવાન આઠ છેદવાળી આ યોગદૃષ્ટિમાં મિત્રા આદિ પહેલી ચાર દૃષ્ટિ પ્રતિપાતી-આવીને પાછી પડી જાય એવી હોય કે અપ્રતિપાતી-ન પડે એવી હોય, એમ ભજના છે; પણ સ્થિરા આદિ છેદલી ચાર દૃષ્ટિ તો અપ્રતિપાતી જ હોય, આ નિયમ છે. પહેલી ચાર દૃષ્ટિ કહી તે જો પ્રતિપાત-બ્રંશ પામે, આવીને પાછી ચાલી જાય, તો તે સાપાય-નરકાદિ અપાયવાળી પણ હોય; જો પ્રતિપાત ન પામે, આવ્યા પછી પડે નહિ, તો નરકાદિ દુઃખરૂપ અપાય-બાધા પણ ન હોય. એટલે અપ્રતિપાતી-નહિ પડતી એવી સ્થિરા આદિ દૃષ્ટિ પ્રાપ્તિ થયે, મુક્તિમાર્ગ પ્રત્યેનું પ્રયાણ અખંડ-અભંગપણે ચાલ્યા જ કરે છે, યાવત મુક્તિની પ્રાપ્તિ હોય છે.

“દૃષ્ટિ ધિરાદિક ચારમાં, મુગતિ પ્રયાણ ન ભાંજે રે;

રચણી શયન જિમ શ્રમ હરે, સુર નર સુખ તિમ છાજે રે.”-શ્રી યો. સજ્જાય.

અત્રે રૂપકઘટના કરીએ તો યોગરૂપ અષ્ટ કમલદલવાળું કમલ છે. આ આઠ યોગદૃષ્ટિરૂપ તેની આઠ પાંખડી-કમલદલ છે, અને તે પાંખડીનું મિલનસ્થાન આત્મ-સ્વભાવચુંબનરૂપ યોગ-કર્ણિકા છે. તે આત્મસ્વભાવરૂપ કર્ણિકામાં ભગવાન આત્મા-ચૈતન્ય દેવ પરંબ્રહ્મ ઝિરાજે છે. યોગદૃષ્ટિરૂપ દલ જેમ જેમ વિકાસને પામે છે, તેમ તેમ યોગ-કમલ વિકાસ પામતું જાય છે. એકેક યોગદૃષ્ટિરૂપ પાંખડી ખૂલતાં અનુક્રમે એકેક ચિત્તદોષ નિવૃત્ત થતો જાય છે, એકેક ગુણ વિકાસ પામતો જાય છે, અને એકેક યોગાંગ પ્રગટતું જાય છે. આમ સંપૂર્ણ યોગદૃષ્ટિ ઉન્મીલન પામતાં યોગરૂપ અષ્ટદલ કમલ સંપૂર્ણ વિકાસને પામે છે. મિત્રા દૃષ્ટિમાં તૃણ અગ્નિકણ સમા બોધપ્રકાશથી શરૂ થયેલો યોગ-દૃષ્ટિવિકાસ ઉત્તરોત્તર વધતો જઈ, પરા દૃષ્ટિમાં પૂર્ણ ચંદ્ર સમા સોળે કળાએ ખીલી બેઠે

છે; જ્ઞાન-જ્યોત્સ્નામાં વિશ્વને નહવરાવનારા આ પૂર્ણ બોધ-ચંદ્રના સૌમ્ય દર્શને જાણે પ્રકુલિત થયેલું આ યોગ-કમલ પૂર્ણ વિકસ્વરપણાને પ્રાપ્ત થયેલું દૃષ્ટ થાય છે ! (જુઓ સુખ-પૃષ્ઠ પરની આકૃતિ.)

“ જીજ્ઞાસા ચંદ્રમા જેવી, યોગદૃષ્ટિ ખુલ્લે ક્રમે;

પૂર્ણ યોગકલા પામી, ભગવાન્ સ્વરૂપે રમે. ”—યોગદૃષ્ટિકલશ (સ્વરચિત)

અથવા યોગરૂપ પુરુષ છે. તેના અષ્ટ યોગાંગરૂપ આઠ અંગ છે. તેમાં યમ-નિયમ-રૂપ બે ચરણ છે, આસન-પ્રાણાયામ બે હાથ છે, પ્રત્યાહાર ઉદર છે, ધારણા વક્ષઃસ્થળ (છાતી) છે, ધ્યાન શ્રીવા (ઠોક) છે, સમાધિ ઉત્તમાંગ-મસ્તક છે. આ આઠે અંગનું સંપૂર્ણપણું-અવિકલપણું થાય તો જ યોગપુરુષની અવિકલ સંપૂર્ણતા છે, જેમ અવિકલ સંપૂર્ણ અંગોપાંગવાળા પુરુષની હોય છે તેમ. એક પણ અંગની વિકલતાથી-અપૂર્ણતાથી યોગપુરુષની વિકલતા-અપૂર્ણતા છે, જેમ હીન અંગવાળા, જોડાડાંપણવાળા પુરુષની હોય છે તેમ. પુરુષશરીરમાં પ્રત્યેક અંગનું જેમ યથાયોગ્ય સમુચિત સ્થાન ને ઉપયોગીપણું હોય છે, તેમ આ યોગશરીરમાં પણ પ્રત્યેક યોગાંગનું યથાયોગ્ય સમુચિત સ્થાન ને ઉપયોગી-પણું છે. જેમ શરીરના સર્વ અંગ-પ્રત્યંગ એક જીભ સાથે સહકારથી-સહયોગથી એક-પણે વર્તી (Co-ordination) એક શરીર સંગઘી સર્વ ક્રિયા સાધે છે, તેમ યોગ-પુરુષના આ સર્વ અંગ એક જીભ સાથે સહકારથી-સહયોગથી એકપણે વર્તી (Organic unit) એક યોગ-પુરુષની સાધક એવી સર્વ પ્રક્રિયા કરે છે. વાયુ એ જ શરીરનો અને શરીરઅંગોનો પ્રાણ છે, તેમ આત્મા એ જ આ યોગ-પુરુષનો અને તેના યોગાંગોનો ભાવપ્રાણ છે. જેમ જેમ યોગદૃષ્ટિનો વિકાસ થતો જાય છે, અને એકેક યોગાંગ પ્રગટતા પામી જેમ જેમ પુષ્ટ થતું જાય છે, તેમ તેમ આત્મા ઉત્તરોત્તર સ્વભાવને વિષે ઝોર ને ઝોર સ્થિતિ કરતો જાય છે, યાવત્ આઠમી પરા દૃષ્ટિમાં અષ્ટાંગ યોગપુરુષનો વિકાસ પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત થયે આત્મસ્વભાવમાં પૂર્ણ પ્રવૃત્તિ હોય છે.

“ દૃષ્ટિ આઠમી સાર સમાધિ, નામ ‘પરા’ તસ જાણું છું;

આપસ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ, શશિ સમ બોધ વખાણું છું. ”—શ્રી યો. દ. સગઝા.

અને આમ જ્યારે ચંદ્ર સમી યોગદૃષ્ટિ પૂર્ણ કળાએ જીલી હોઈ છે, અને યોગપુરુષ પૂર્ણ વિકાસને પામે છે ત્યારે યોગચક્રની પૂર્ણતા ધનમાં આ ભવચક્રની પણ ‘પૂર્ણતા’ થાય છે, અર્થાત્ આ ભવચક્રનો અંત આવે છે. અષ્ટ યોગાંગ એ આ યોગચક્રના આરા છે, તે આત્મસ્વભાવચુંજનરૂપ યોગનો ધરી સાથે ગાઢ સંગદ્ધ હોઈ તેની આસપાસ ફરે છે, અર્થાત્ તે આત્મસ્વભાવના જ સાધક ધર્મ પ્રવર્તે છે. આવું આ યોગચક્ર ખરેખર ! ભવચક્રનો ઉચ્છેદ કરનારું અઘોષ ‘સુદર્શન ચક્ર’ છે ભવ-અગ્નિને હણી નાંખનારું આ શુદ્ધ ‘ધર્મચક્ર’ પ્રયોજનારા પરમ યોગિનાથ ‘અરિહંત’ એવા યથાર્થ નામને પામે છે, અને આત્મસ્વરૂપની સિદ્ધિ કરીને ‘સિદ્ધ’ નામને સાર્થક કરે છે.

અત્રે મુખપૃષ્ઠ પર મેં યોગેલી આ ગ્રંથની સારભૂત મુખ્ય આકૃતિ પર દૃષ્ટિ ફેરવતાં સુર વાંચકને પ્રથમ દર્શને જ આ ગ્રંથની સંપૂર્ણ વસ્તુનો ખ્યાલ આવી જશે. તેમજ જિજ્ઞાસુ અભ્યાસીની સુગમતાર્થે અત્રે અન્ય ૨૧ આકૃતિ અને ૧૬ કોષ્ટકની મેં યથાસ્થાને યોજના કરી છે, તે પણ તેને કંઈક ઉપયોગી થઈ પડશે. આમ સંક્ષેપમાં આ સુકલાત્મક સંકલનામય ગ્રંથની વસ્તુનું દિગ્દર્શન કર્યું, વિશેષ તો ગ્રંથ અવલોકનથી સુર વાંચક સ્વયં જાણશે.

૨. યોગબીજ: ભક્તિયોગનું પ્રાધાન્ય.

“ જિનેષુ કુશલં ચિત્તં તન્નમસ્કાર એવ ચ ।

પ્રણામાદિ ચ સંશુદ્ધં યોગબીજમનુત્તમમ્ ॥ ”—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી.

“ જો જાણઈ અરિહંતે, દબ્બગુણપજ્જવેહિં ય ।

સો જાણઈ નિય અપ્પા, મોહો સ્વલ્લ જાઈય તસ્સ લયં ॥ ”—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી.

અને આ યોગમાર્ગ મુખ્યપણે ભક્તિપ્રધાન જ છે એ અત્રે શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિએ પ્રથમ મિત્રા દૃષ્ટિના પાયારૂપ કહેલા યોગબીજના વિશિષ્ટ વર્ણન પરથી જ સૂચિત થાય છે. તેનો અત્રે પ્રસંગથી કંઈક વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભુભક્તિ, સદ્ગુરુ-ભક્તિ, સત્શ્રુતભક્તિ, સહજ ભવવૈરાગ્ય આદિને અત્ર ઉત્તમ યોગબીજ કહ્યા છે,—કે જે નિર્વાણના અવધ્ય-અચૂક હેતુ થઈ પડે છે. મુમુક્ષુની ચિત્તભૂમિમાં પ્રક્ષિપ્ત થયેલા આ અમોઘ યોગબીજ અંકુરિત થઈ અનુક્રમે મોક્ષરૂપ પરમ ઇષ્ટ અમૃત ફલ આપે જ છે. અને તે યોગબીજમાં સૌથી પ્રથમ અને સૌથી પ્રધાન એવું પરમ યોગબીજ પ્રગટ પરમાત્મસ્વરૂપ શ્રી જિનેશ્વરની-વીતરાગ દેવની ભક્તિ છે. ‘ શ્રી જિન ભગવાન પ્રત્યે કુશલ-શુભ ભાવસંપન્ન ચિત્ત રાખવું, નમસ્કાર અને સંશુદ્ધ પ્રણામાદિ કરવા તે અનુત્તમ યોગબીજ છે. ’ એવા પરમ યોગીશ્વર સાક્ષાત્ શુદ્ધ સ્વભાવમય મોક્ષને પામેલા સિદ્ધ આત્માને આદર્શસ્થાને સ્થાપી, તેની એકનિષ્ઠ આરાધના કરવી તે પ્રધાન યોગબીજ થઈ પડે એમાં જરાય આશ્ચર્ય નથી. ઘેટાના ટોળામાં ચિરકાલથી વસેલા સિંહશિશુનું દૃષ્ટાંત અત્ર ઘટે છે. પ્રભુના સ્વરૂપદર્શનથી ભક્તજનને નિજ સ્વરૂપનું ભાન થતાં, આવું જિન ભગવાન જેવું પરમાનંદમય શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ મને પ્રગટે તો કેવું સારું ? એવી અંતરંગ રુચિરૂપ તીવ્ર ઇચ્છાથી તે પરપરિણતિમાં નિરીહ-નિષ્કામ એવો અંતરાત્મા બની, આત્મપરિણતિ ભણી વળે છે. અને આદર્શ (Ideal) પરમાત્મસ્વરૂપની સાધના કરે છે. જેવો ઉપાસ્ય આદર્શ તેવી સિદ્ધિ થાય છે. કુશલ શિષ્યી જેમ આદર્શને (Model) નિરંતર દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી યોતાની કલાકૃતિ ઘડે છે, તેમ મુમુક્ષુ આત્મા પણ પ્રતિજ્ઞસ્થાનીય-આદર્શરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ પ્રભુને નિરંતર દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી નિજ આત્મસ્વરૂપની પૂર્ણ કલામય ઘટના કરે છે. ‘ દર્પણ જિમ અવિકાર ’ પ્રભુના રૂપ દર્પણમાં નિજ સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે.

“ પ્રતિષ્ઠંદે પ્રતિષ્ઠંદે જિનરાજના હોણ, કરતાં સાધક ભાવ;
દેવચંદ્ર દેવચંદ્ર પદ અનુભવે હોણ, શુદ્ધાતમ પ્રાગુભાવ. ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

અત્રે ‘સંશુદ્ધ’ ભક્તિને જ યોગળીજ દહું છે, નહિ કે અસંશુદ્ધ ભક્તિને. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી કહે છે—કે અત્રે અમે જે કહેવા માગીએ છીએ તે તો અલૌકિકરીતે આ અલૌકિક પ્રભુને સેવવાની વાત કહેવા માગીએ છીએ, આ લોકોત્તર પ્રભુની સેવાનો અંતર્ગત ભેદ-રહસ્ય-મર્મ જાણીને સમજીને આધ્યાત્મિક ગુણપ્રકાશરૂપ સેવાની વાત કહેવા માગીએ છીએ. આ લોકોત્તર દેવને ઘણા જીવે તેમનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના લૌકિક રીતથી સેવે છે, આ લોક-પરલોક સંબંધી લૌકિક ફલની આકાંક્ષાથી-આશાથી સેવે છે. અથવા ક્રોધ-માન-માયા-લોભ આદિ દશ સંજ્ઞા સહિતપણે સેવે છે. આમ અલૌકિક દેવની લૌકિક ફલકામનાથી લૌકિકપણે કરાતી સેવા તે શુદ્ધ સેવા નથી, અને તે યોગળીજ નથી. શુદ્ધ સેવા તો (૧) પ્રભુ પ્રત્યે પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિપૂર્વક, (૨) આહારાદિ દશ સંજ્ઞાના નિરોધ સહિતપણે, (૩) આ લોક-પરલોક-સંબંધી કામના રહિતપણે કરવામાં આવે તો જ થાય. આવી જે સંશુદ્ધ સેવા છે, તે જ અત્રે યોગળીજરૂપ થઈ પડે છે.

એટલે (૧) સૌથી પ્રથમ તો આ વીતરાગ પરમાત્મા આળા જગતમાં ખીજા બધાય કરતાં વધારે આદરવા યોગ્ય છે, આરાધવા-ઉપાસવા યોગ્ય છે એવી પરમ ઉપાદેયબુદ્ધિ અંતરમાં પ્રગટવી જોઈએ; આળા જગત કરતાં પણ જેનું ગુણગૌરવ અનંતગુણ અધિક છે એવા તે પરમ જગદ્ગુરુ પરમેષ્ઠિ પરમ ઈષ્ટ લાગવા જોઈએ. ‘સંભવદેવ તે ધુર સેવે સર્વે રે.’ અર્થાત્ જગતના અન્ય કોઈપણ પદાર્થ કરતાં અનંત અનંતગુણ મહિમાવાન એવા આ પરમ ઉપકારી કરુણાસિંધુ ‘અર્હત’ પ્રભુને પરમ પૂજના પાત્ર, પરમ પૂજ્ય, પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય, અને પરમ સેવ્ય ગણી, તેની પૂજમાં, તેની આરાધનામાં, તેની ઉપાસનામાં, તેની સેવનામાં ખીજા બધા કાર્ય કરતાં સૌથી પ્રથમ તત્પર થઈ જવું જોઈએ. (૨) ગોત્ર-આહાર, ક્રોધાદિ દશ સંજ્ઞાનું વિષકેલન-નિરોધ, ઉદય અભાવ હોવો એ સંશુદ્ધ ભક્તિનું ગોત્રું લક્ષણ છે. જ્યાં ખાવા પીવાનું પણ ભૂલાઈ જાય, લાય ભાગી જાય, કામ નકામે થઈ પડે, મમતા મરી જાય, ક્રોધ શમી જાય, માનનું માન ન રહે, કપટનું કપટ ચાલે નહિ, લોભનો લોભ ધાય નહિ, અંધશ્રદ્ધા ટળીને સાચી સમજણ હોય, અને લોકની વાહ-વાહની બીલકુલ પરવા ન હોય,—એવી સંશુદ્ધ ભક્તિ જ મુમુક્ષુ જોગીજનો કરે. ‘શ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે તેમ’ શ્રી શીતલ જિન ભેટિયે, કરી ભક્તે ચોકખું ચિત્ત હો. (૩) ત્રીભું—આ લોક પરલોકસંબંધી ફલકામના રહિતપણું-નિષ્કામપણું હોવું જોઈએ. આ લોકસંબંધી ધન-કીર્તિ-પૂજાસ્તકાર આદિ ફલકામનાથી જે કરવામાં આવે, તે સત્ચિત્તને મારી નાંખતું હોવાથી અને મહત્ એવાં સત્ અનુષ્ઠાનની આશાતનારૂપ થતું હોવાથી, આત્માને વિષરૂપે પરિણતી વિષઅનુષ્ઠાન થઈ પડે છે; અને પરલોકસંબંધી ફલકામનાથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન પણ તે જ કારણથી આત્માને ગરરૂપે (Sinner prison) પરિ-

અત્રે મુળપૃષ્ઠ પર મેં યોગેલી આ ગ્રંથની સારભૂત મુખ્ય આકૃતિ પર દૃષ્ટિ ફેરવતાં સુર વાંચકને પ્રથમ દર્શને જ આ ગ્રંથની સંપૂર્ણ વસ્તુનો ખ્યાલ આવી જશે. તેમજ જિજ્ઞાસુ અભ્યાસીની સુગમતાર્થે અત્રે અન્ય ૨૧ આકૃતિ અને ૧૬ કોષ્ટકની મેં યથાસ્થાને યોજના કરી છે, તે પણ તેને કંઈક ઉપયોગી થઈ પડશે. આમ સંક્ષેપમાં આ સુકલાત્મક સંકલનામય ગ્રંથની વસ્તુનું દિગ્દર્શન કર્યું, વિશેષ તો ગ્રંથ અવલોકનથી સુર વાંચક સ્વયં જાણશે.

૨. યોગબીજ: ભક્તિયોગનું પ્રાધાન્ય.

“ જિનેષુ કુશલં ચિત્તં તન્નમસ્કાર એવ ચ ।

પ્રણામાદિ ચ સંશુદ્ધં યોગબીજમનુત્તમમ્ ॥ ”—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી.

“ જો જાણઈ અરિહંતે, દબ્બગુણપજ્જવેહિં ચ ।

સો જાણઈ નિય અપ્પા, મોહો સ્વલ્લુ જાઈય તસ્સ લયં ॥ ”—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી.

અને આ યોગમાર્ગ મુખ્યપણે ભક્તિપ્રધાન જ છે એ અત્રે શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિએ પ્રથમ મિત્રા દૃષ્ટિના પાયારૂપ કહેલા યોગબીજના વિશિષ્ટ વર્ણન પરથી જ સૂચિત થાય છે. તેનો અત્રે પ્રસંગથી કંઈક વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભુભક્તિ, સદ્ગુરુ-ભક્તિ, સત્શ્રુતભક્તિ, સહજ ભવવૈરાગ્ય આદિને અત્ર ઉત્તમ યોગબીજ કહ્યા છે,—કે જે નિર્વાણના અવધ્ય-અચૂક હેતુ થઈ પડે છે. મુમુક્ષુની ચિત્તભૂમિમાં પ્રક્ષિપ્ત થયેલા આ અમોઘ યોગબીજ અંકુરિત થઈ અનુક્રમે મોક્ષરૂપ પરમ ઈષ્ટ અમૃત ફલ આપે જ છે. અને તે યોગબીજમાં સૌથી પ્રથમ અને સૌથી પ્રધાન એવું પરમ યોગબીજ પ્રગટ પરમાત્મસ્વરૂપ શ્રી જિનેશ્વરની-વીતરાગ દેવની ભક્તિ છે. ‘ શ્રી જિન ભગવાન પ્રત્યે કુશલ-શુભ ભાવસંપન્ન ચિત્ત રાખવું, નમસ્કાર અને સંશુદ્ધ પ્રણામાદિ કરવા તે અનુત્તમ યોગબીજ છે. ’ એવા પરમ યોગીશ્વર સાક્ષાત્ શુદ્ધ સ્વભાવમય મોક્ષને પામેલા સિદ્ધ આત્માને આદર્શસ્થાને સ્થાપી, તેની એકનિષ્ઠ આરાધના કરવી તે પ્રધાન યોગબીજ થઈ પડે એમાં જરાય આશ્ચર્ય નથી. ઘેટાના ટોળામાં ચિરકાલથી વસેલા સિંહશિશુનું દૃષ્ટાંત અત્ર ઘટે છે. પ્રભુના સ્વરૂપદર્શનથી ભક્તજનને નિજ સ્વરૂપનું ભાન થતાં, આવું જિન ભગવાન જેવું પરમાનંદમય શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ મને પ્રગટે તો કેવું સારું ? એવી અંતરંગ રુચિરૂપ તીવ્ર ઇચ્છાથી તે પરપરિણતિમાં નિરીહ-નિષ્કામ એવો અંતરાત્મા બની, આત્મપરિણતિ ભણી વળે છે. અને આદર્શ (Ideal) પરમાત્મસ્વરૂપની સાધના કરે છે. જેવો ઉપાસ્ય આદર્શ તેવી સિદ્ધિ થાય છે. કુશલ શિદ્ધી જેમ આદર્શને (Model) નિરંતર દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી પોતાની કલાકૃતિ ઘડે છે, તેમ મુમુક્ષુ આત્મા પણ પ્રતિજ્ઞસ્થાનીય-આદર્શરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ પ્રભુને નિરંતર દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી નિજ આત્મસ્વરૂપની પૂર્ણ કલામય ઘટના કરે છે. ‘ દર્પણ જિમ અવિકાર ’ પ્રભુના રૂપ દર્પણમાં નિજ સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે.

“પ્રતિછંદે પ્રતિછંદે જિનરાજના હોણ, કરતાં સાધક ભાવ;
દેવચંદ્ર દેવચંદ્ર પદ અનુભવે હોણ, શુદ્ધાતમ પ્રાગૂભાવ.”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

અત્રે ‘સંશુદ્ધ’ લક્ષિતને જ યોગળીજ કહ્યું છે, નહિં કે અસંશુદ્ધ લક્ષિતને. શ્રી હરિભદ્રસૂરિણ કહે છે—કે અત્રે અમે જે કહેવા માગીએ છીએ તે તો અલૌકિકરીતે આ અલૌકિક પ્રભુને સેવવાની વાત કહેવા માગીએ છીએ, આ લોકોત્તર પ્રભુની સેવાનો અંતર્ગત ભેદ-રહસ્ય-મર્મ જાણીને સમજીને આધ્યાત્મિક ગુણપ્રકાશરૂપ સેવાની વાત કહેવા માગીએ છીએ. આ લોકોત્તર દેવને ઘણા જીવો તેમનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના લૌકિક રીતથી સેવે છે, આ લોક-પરલોક સંબંધી લૌકિક ફલની આકાંક્ષાથી-આશાથી સેવે છે. અથવા ક્રોધ-માન-માયા-લોભ આદિ દશ સંજ્ઞા સહિતપણે સેવે છે. આમ અલૌકિક દેવની લૌકિક ફલકામનાથી લૌકિકપણે કરાતી સેવા તે શુદ્ધ સેવા નથી, અને તે યોગળીજ નથી. શુદ્ધ સેવા તો (૧) પ્રભુ પ્રત્યે પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિપૂર્વક, (૨) આહારાદિ દશ સંજ્ઞાના નિરોધ સહિતપણે, (૩) આ લોક-પરલોક-સંબંધી કામના સહિતપણે કરવામાં આવે તો જ થાય. આવી જે સંશુદ્ધ સેવા છે, તે જ અત્રે યોગળીજરૂપ ધર્મ પડે છે.

એટલે (૧) સૌથી પ્રથમ તો આ વીતરાગ પરમાત્મા આળા જગતમાં ખીજી જાણ કરતાં વધારે આદરવા યોગ્ય છે, આરાધવા-ઉપાસવા યોગ્ય છે એવી પરમ ઉપાદેયબુદ્ધિ અંતરમાં પ્રગટવી જોઈએ; આળા જગત કરતાં પણ જેનું ગુણગૌરવ અનંતગુણ અધિક છે એવા તે પરમ જગદ્ગુરુ પરમેષ્ઠિ પરમ ઈશ્વર લાગવા જોઈએ. ‘સંભવદેવ તે ધુર સેવો સવે રે.’ અર્થાત્ જગતના અન્ય કોઈપણ પદાર્થ કરતાં અનંત અનંતગણા મહિમાવાન એવા આ પરમ ઉપકારી કરુણાસિંધુ ‘અર્હત’ પ્રભુને પરમ પૂજના પાત્ર, પરમ પૂજ્ય, પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય, અને પરમ સેવ્ય ગણી, તેની પૂજમાં, તેની આરાધનામાં, તેની ઉપાસનામાં, તેની સેવનામાં ખીજી જાણ કાર્ય કરતાં સૌથી પ્રથમ તત્પર ધર્મ જવું જોઈએ. (૨) ખીજું-આહાર, ક્રોધાદિ દશ સંજ્ઞાનું વિષ્કંભન-નિરોધ, ઉદય અભાવ હોવો એ સંશુદ્ધ લક્ષિતનું ખીજું લક્ષણ છે. જ્યાં ખાવા પીવાનું પણ ભૂલાઈ જાય, લય લાગી જાય, કામ નકામો ધર્મ પડે, મમતા મરી જાય, ક્રોધ શમી જાય, માનનું માન ન રહે, કપટનું કપટ ચાલે નહિં, લોભનો લોભ ધાય નહિં, અંધશ્રદ્ધા ટળીને સાચી સમજણ હોય, અને લોકની વાદ-વાહની ખીલકુલ પરવા ન હોય,—એવી સંશુદ્ધ લક્ષિત જ સુસુક્ષ્મ જોગીજનો કહે. ‘શ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે તેમ’ શ્રી શીતલ જિન ભેટિયે, ઠરી લક્ષ્મી ચોક્ષું ચિત્ત હો. (૩) ખીજું-આ લોક પરલોકસંબંધી ફલકામના સહિતપણે-નિષ્કામપણે હોવું જોઈએ. આ લોકસંબંધી ધન-કીર્તિ-પૂજાસત્કાર આદિ ફલકામનાથી જે કરવામાં આવે, તે સ્વચિત્તને મારી નાંખતું હોવાથી અને મહત્ત્વ એવાં સત્ત્વ અનુષ્ઠાનની આધ્યાત્મનારૂપ યત્ન હોવાથી, આત્માને વિષરૂપે પરિણતી વિષઅનુષ્ઠાન ધર્મ પડે છે; અને પરલોકસંબંધી ફલકામનાથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન પણ તે જ શરણથી આત્માને મરડે (Slow poisoning) પરિ-

જુમી ગરબનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. માટે આ બન્ને પ્રકારના વિષઅનુષ્ઠાનને હાલાહલ વિષ જેવા આત્મઘાતક બાણી દૂરથી ત્યજી દઈ, મુમુક્ષુએ કેવળ નિષ્કામ ભક્તિ તાત્ત્વિક સમજણપૂર્વક કરતા રહી, આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતું એવું તજ્જેતુ વા અમૃતાનુષ્ઠાન આદરવું જોઈએ, અને એવું સંશુદ્ધ ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાન જ યોગસિદ્ધિનું સાધક થાય છે.

“જિન ગુણ અમૃત પાનથી રે....મનઃ અમૃત ક્રિયાને ઉપાય રે....ભવિં

અમૃત ક્રિયા અનુષ્ઠાનથી રે....મનઃ આતમ અમૃત થાય રે.”—દેવચંદ્રણ.

“સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે, લહી પ્રભુ સેવન ભેદ;

સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્વેષ અખેદ.

ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફલ કહ્યું રે, પૂજા અખંડિત એહ;

કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનંદધન પદ રેહ.”—શ્રી આનંદધનજી.

બાકી મુગ્ધ-ભોળા જન તો એમ માને છે કે પ્રભુની સેવા રહેલી છે, સોહલી છે, સુગમ છે. ‘જે જે જે જે’ કર્યા કે ટીલાં ટપકાં કે ચાંદલા કર્યા, કે નૈવેદ્ય ભોગ ધર્યા એટલે બસ પત્યું! પ્રભુ પ્રસન્ન! પણ પ્રભુ કાંઈ એવા ભોળા નથી ને એની સેવા પણ એવી રહેલી-સોહલી નથી, પણ ઘણી જ દોહલી છે; કારણ કે જીવના ‘દિલનું કપટ’ બાય નહિં ત્યાંલગી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય નહિં; પરભાવ પ્રત્યેની પ્રીતિ ત્રોડાય નહિં ત્યાંલગી પ્રભુ સાથે પ્રીતિ જોડાય નહિં; માટે મુમુક્ષુએ તો જેમ બને તેમ પરપરિણતિનો પરિત્યાગ કરી તે અહંત-સિદ્ધ ભગવાનની ભક્તિના અવલંબને પણ શુદ્ધ સ્વરૂપચિંતન પર ચઢવાનું છે કે-જેવું આ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, તેવું જ આ મહારા આત્માનું સ્વરૂપ છે. આમ શુદ્ધ નિશ્ચયથી તો સર્વ જીવ સિદ્ધ સમાન છે, પણ તે તો જે સમ્યક્ પ્રકારે સમજે તે થાય. અને તેમ થવામાં નિમિત્ત કારણરૂપ સદ્ગુરુ આજ્ઞા, જિનદશા આદિ છે. પણ ઉપાદાનનું નામ લઈ જે આ અનુપમ નિમિત્તને છોડી દે છે, તે કદી સિદ્ધપણું પામતા નથી અને બ્રાંતિમાં જ સ્થિતિ કરે છે.

“સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય;

સદ્ગુરુ આજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણમાંય.

ઉપાદાનનું નામ લઈ, જે એ ત્યજે નિમિત્ત;

પામે નહિં સિદ્ધત્વને, રહે બ્રાંતિમાં સ્થિત.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

કેટલાક લોકો સમજ્યા વિના ઉપાદાનની વાતો કર્યા કરે છે, અને બહુયે અબહુયે નિમિત્તની એકાંતે ગૌણતા ગણી તેનો અપલાપ-નિહવ કરે છે. તે તેમની અણસમજરૂપ મિથ્યા બ્રાંતિનો દોષ છે; કારણ કે ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ કાંઈ પરસ્પર વિરોધી નથી કે પ્રતિપક્ષી નથી, પણ અવિરુદ્ધ સહકારી અને સહયોગી છે. ઉપાદાનની બાંધવિધિ અને શુદ્ધિ તો અવશ્ય કર્તવ્ય છે, અને શુદ્ધ નિશ્ચયના સેવનનો ઉદ્દેશ-લક્ષ્ય પણ તે જ

છે, પણ ઉપાદાનની શુદ્ધિ-નિવૃત્તિ અર્થે, ઉપાદાનને ઉપાદાન-કારણપણે પ્રગટાવવા અર્થે પણ જિનભક્તિ આદિ પરમ ઉપકારી નિમિત્ત કારણના અવલંબનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, એ આ મહાતુભાવો ભૂત્રી જાય છે. પ્રભુસેવા એ આત્મારૂપ ઉપાદાનને ઉપાદાન-કારણપણે પ્રગટાવવા પુષ્ટ આલંબનરૂપ પુષ્ટ નિમિત્ત છે. શાસ્ત્રકારે તો પોકારી પોકારીને કહ્યું છે કે-સમતા અમૃતની ખાણ એવા જિનરાજ જ પરમ નિમિત્ત હેતુ છે, અને તેના અવલંબને જ ‘નિયમા’ સિદ્ધિ હોય છે. ભક્તશિરોમણિ મહાત્મા દેવચંદ્રજી આદિએ ભાવથી ગાયું છે કે—

“ઉપાદાન આત્મા સહી રે, પુષ્ટાલંબન દેવ....જિનવર પૂજે !
ઉપાદાન કારણપણે રે, પ્રગટ કરે પ્રભુ સેવ....જિનવર પૂજે !
નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી;
પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“કારણ જોગે હો કારજ નીપજે, એમાં કોઈ ન વાદ;
પણ કારણ વિણ કહે કારજ સાધીએ, એ નિજ મત ઉન્માદ.”—શ્રી આનંદધનજી.

આવા પ્રબલ નિમિત્ત અવલંબન વિના સીધેસીધું (Directly) સ્વરૂપશ્રેણીએ ચઢવું અતિ અતિ દુષ્કર છે. પણ જેને પ્રગટ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટયું છે એવા સાક્ષાત્ સહજાત્મસ્વરૂપી અહંત-સિદ્ધ પ્રભુના ધ્યાનાલંબનથી તે શ્રેણીએ ચઢવું મુગમ ધર્મ પડે છે. કારણ કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે તેમ ‘ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું તે પરમાર્થદષ્ટિવાન પુરુષોને ગોણતાથી સ્વરૂપનું જ ચિંતવન છે. જેવું સિદ્ધ ભગવાનનું આત્મસ્વરૂપ છે, તેવું સર્વ જીવોનું આત્મસ્વરૂપ છે; તે માટે ભવ્ય જીવોએ સિદ્ધત્વને વિષે રુચિ કરવી. જે યથાર્થ ભૂજ દષ્ટિથી જોઈએ તો જિનની પૂજા તે આત્મસ્વરૂપનું પૂજન છે.’ શ્રી દેવચંદ્રસ્વામીએ કહ્યું છે કે ‘જિનવર પૂજા રે તે નિજ પૂજના રે.’ કોઈ કહેશે કે આ નિમિત્તનું શું કામ છે? આપણે તો સીધા ઉપાદાન આત્માને જ વળગીએ, માત્ર અધ્યાત્મસ્વરૂપનું જ ચિંતન કરીએ. પણ આ તેમનું માનવું ભૂલસરેલું છે, કારણ કે આલંબન વિનાનું તેવું અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતન તો અતિ ઉચ્ચ અપ્રમત્ત દશાને પામેલા ઉત્તમ અધિકારીઓ માટે છે; પણ તેવી તથાસ્પ ઉચ્ચ અધિકાર દશા વિના અધ્યાત્મશાસ્ત્રો સ્વમનિકરણનાં વાંચી, ઉપાદાનના નામે માત્ર અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતનની ચાતો કરવામાં અનેક દોષરૂપ ભયદાનો રહેલા છે. જેમકે-કવચિત્ તેથી જીવને વ્યામોહ ઉપજે છે. પોતાની તેવી આત્મદશા ધઈ નહિં છતાં પોતાની તેવી દશાની ‘રૂપનારૂપ’ જાંતિ ઉપજે છે. ‘અહં જ્ઞાનાદિમ’ને ગદદે જ્ઞાનાદિમ ધઈ જાય છે! કવચિત્ ભક્તિરસની આદિતાના અણાદે શુષ્કતા આવી જાય છે, શુષ્ક અધ્યાત્મોપલું ધાય છે, અંધ-મોહ તો રૂપના છે જેમ વાણીમાં ભેડે છે, પણ પોતે તો મોહાવેશમાં વર્તે છે, એવું શુષ્કતાની રૂપ ઉપજે છે, અને તેથી સ્વચંદ્રાદિ-અન-

પણ હોય છે, અથવા જ્ઞાનના અજીર્ણરૂપ-અપરિણમનરૂપ ઉન્મત્ત પ્રદાપ થાય છે. અંતરૂપો મોહ છૂટ્યો નથી, ‘સકલ જગત્ તે એકવત્ અથવા સ્વપ્ન સમાન’ જાણ્યું નથી, અને એવી અમોહરૂપ જ્ઞાનદશા ઉપજી નથી, છતાં ઉન્મત્તની જેમ ‘વાચાજ્ઞાન’ દાખવે છે કે ‘હમ તો જ્ઞાની હૈ, બધેલા જ નહિં તો મુક્ત કેસે હોવે ?’ તેમજ કૃત્રિમતા, દાંભિકતાદિ દોષ પણ ઉપજે છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે અનેક દોષની ઉપપત્તિ એકલા નિરાલંબન અધ્યાત્મચિંતનમાં સંભવે છે. પણ લગવફલક્ષિતાના આલંબનથી તેવા કોઈ પણ દોષની સંભાવના નથી હોતી, અને આત્મા સ્વાભાવિક એવી અધ્યાત્મ ગુણશ્રેણીએ આરોહણ કરતો જાય છે.

“સ્વરૂપ આકાંક્ષી મહાત્માઓએ એમ જિન લગવાનની તથા સિદ્ધ લગવાનની ઉપાસના-સ્વરૂપ પ્રાપ્તિનો હેતુ જાણ્યો છે. ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક પર્યંત તે સ્વરૂપ ચિંતના જીવને પ્રબળ અવલંબન છે. x x x વળી માત્ર એકલું અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતવન જીવને વ્યામોહ ઉપજાવે છે; ઘણા જીવોને શુષ્કતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, અથવા સ્વેચ્છાચારિપણું ઉત્પન્ન કરે છે; અથવા ઉન્મત્ત પ્રદાપ દશા ઉત્પન્ન કરે છે. લગવાનના સ્વરૂપના ધ્યાનાવલંબનથી ભક્તિ-પ્રધાન દૃષ્ટિ થાય છે, અને અધ્યાત્મ દૃષ્ટિ ગૌણ થાય છે. જેથી શુષ્કતા, સ્વેચ્છાચારિપણું અને ઉન્મત્તપ્રદાપતા થતાં નથી. આત્મદશાબળ થવાથી સ્વાભાવિક અધ્યાત્મપ્રધાનતા થાય છે. આત્મા સ્વાભાવિક ઉચ્ચ ગુણોને ભજે છે, એટલે શુષ્કતાદિ દોષો ઉત્પન્ન થતા નથી. અને ભક્તિમાર્ગ પ્રત્યે પણ જીવજુગતિસત થતા નથી. સ્વાભાવિક આત્મદશા સ્વરૂપલીનતા પામતી જાય છે. જ્યાં અર્હંતાદિના સ્વરૂપ-ધ્યાનાવલંબન વગર વૃત્તિ આત્માકારતા ભજે છે.” શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૬૯૨.

મહર્ષિ કુંદકુંદાચાર્યજીએ પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે ‘જે લગવાન અર્હંતનું સ્વરૂપ, દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયથી જાણે, તે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે અને તેનો નિશ્ચયે કરીને મોહ નાશ પામે.’ એટલે આમ ભક્તિમય અધ્યાત્મ અથવા અધ્યાત્મમય ભક્તિના માર્ગે ચઢતાં ઉક્ત દોષરૂપ પતનસ્થાનો (Pit-falls) નથી હોતા. ભક્તિપ્રધાન થણે વર્તતાં જીવ અનુક્રમે ઉચ્ચ ઉચ્ચ અધ્યાત્મ ગુણસ્થાનો સ્પર્શતો જાય છે, વ્યક્ત ગુણીના ગુણગ્રામથી ‘સહજ’ અધ્યાત્મ દશા પ્રગટે છે, અને છેવટે પૂર્ણ આત્મગુણવિકાસને પામે છે. આમ ‘પુષ્ટ નિમિત્ત’રૂપ પ્રભુનું આલંબન-ધ્યાન આત્માને સ્વરૂપારોહણ કરવાનો સુગમ ને શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે, રાજમાર્ગ છે. વાટ દીવાની ઉપાસના કરતાં પોતે દીવો બને છે, તેમ આત્મા પરમાત્માની* ઉપાસના કરતાં સ્વયં પરમાત્મા થાય છે. ઉપાસ્યની ઉપાસનાથી ઉપાસક પોતે ઉપાસ્ય બને છે. ‘નમો મુજ ! નમો મુજ !’ એવી મહા ગીતાર્થ આનંદધનજીએ ગાયેલી પરમ ધન્ય દશા પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા આત્મા પોતે આત્મમંથન કરી પરમાત્મા બને છે, જેમ ઝાડ પોતાને મથીને પોતે અગ્નિ

* “મિત્રાત્માનુપાસ્યાત્મા પરો ભવતિ તાદૃશઃ ।

વર્તિદીપં યથોપાસ્ય મિત્રા ભવતિ તાદૃશી ॥”—શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામી.

ળને છે તેમ; પણ આ તો કોઈ સમર્થ યોગીવિશેષને યોગ્ય એવો એકપદીરૂપ માર્ગ છે, અને તેમાં અતિશય અસાધારણ ગળ વાપરવું પડે છે. મથી મથીને મરી જાય તોપણ પ્રગટ પરમાત્મસ્વરૂપના અવલંબન વિના પોતાની મેળે પરમપદનો પ્રાપ્તિ દુર્ઘટ છે; પણ તે પરમ પુરુષના અવલંબને તે સાવ સુઘટ-સુગમ થઈ પડે છે. જે સંસાર સમુદ્ર સમાન તરવો અતિ દુસ્તર છે, તે પ્રભુના અવલંબને ગોખેદ સમાન ગની જાય છે ! એટલા માટે શ્રી દેવચંદ્રજી જેવા ભક્તશિરોમણિ મહાત્મા ગાઈ ગયા છે કે-જિનઆલંબની નિરાલંબતા પામી નિજ આલંબની થાય છે, તેથી અમે તો તે સમર્થ પ્રભુનું પ્રગળ અવલંબન થઈ નિજ ગુણના શુદ્ધ નંદનવનમાં રમશું. તે એટલે સુધી કે નિજ સંપદાયુક્ત આત્મતત્ત્વ જ્યાંસુધી સંપૂર્ણ નહિં થાય ત્યાંસુધી હું આ જગશુરુ દેવના ચરણ સદાય સેવ્યા કરીશ, યાવત્ જારમા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનના અંતર્યામિત તેનું અવલંબન હું છોડીશ નહિં.

“અતિ દુસ્તર જે જલધિ સમો સંસાર જો, તે ગોપદ સમ કીધો પ્રભુ અવલંબને રે લો;
જિન આલંબની નિરાલંબની થાયે જો, તિણે હમ રમશું નિજ ગુણ શુદ્ધ નંદનવને રે લો.
શુદ્ધ તત્ત્વ નિજ સંપદા, જ્યાંલગી પૂર્ણ ન થાય રે;
ત્યાંલગી જગશુરુ દેવના, સેવું ચરણ સદાય રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ ભક્તિને સર્વ શાસ્ત્રકારોએ એકી અવાજે વખાણી છે. xગીતામાં પણ કહ્યું છે કે-‘સર્વ યોગીઓમાં પણ મને પામેલા અંતરાત્માથી જે શ્રદ્ધાવાન્ મને ભજે છે, તે મને યુક્તતમ મત છે.’ ભક્તિ એ મુક્તિનો રાજમાર્ગ છે. ‘જિનપતિ ભક્તિ મુક્તિનો મારગ’ એમ ભક્તરાજ દેવચંદ્રજી કહે છે. ‘જિનપેં ભાવ વિના કળૂ’ નહિં ‘હૃદય દુઃખદાવ’ એમ પરમ ભાવિતાત્મા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું અનુભવવચન ભાળે છે. ‘શાસ્ત્રસમુદ્રનું અવગાહન કરતાં મને આ સાર મળ્યો કે ભગવત્તો ભક્તિ એ જ પરમાનંદ સંપદાઓનું ણીજ છે,’-એમ સર્વ શાસ્ત્રપારંગત શ્રી યશોવિજયજીનું સુમાધિત છે.

જેમ જિનભક્તિ ઉત્તમ યોગળીજ છે, તેમ સદ્ગુરુભક્તિ પણ ઉત્તમ યોગળીજ છે. શ્રી હરિભદ્રચૂરિજી કહે છે કે ‘ભાવયોગી એવા ભાવ આચાર્ય, ભાવ ઉપાધ્યાય, ભાવસાધુ, ભાવ તપસ્વી આદિ પ્રત્યે પણ જે વિશુદ્ધ દુઃશક્ત ચિત્તાદિ હોયું તે યોગળીજ છે,-નહિં કે દ્રવ્યાચાર્ય આદિ પ્રત્યે.’ અહીં ‘ભાવ’ શબ્દ પર શાસ્ત્રકારે ખાસ ભાર મૂક્યો છે. ભાવથી-પરમાર્થથી જેના આત્મામાં યોગ પરિણમ્યો હોઈ જે સાચા ભાવયોગી છે, જે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાની હોઈ સાચા ગુરુ છે, જેનામાં આચાર્ય આદિમાં હોય તેમજ એવા શાસ્ત્રોક્ત યથાર્થ આદર્શ ભાવ-ગુણ વર્તે છે, એવા પદેખરા ભાવચાર્ય-ભાવસાધુ આદિ જ વંદન કરવા યોગ્ય ઉત્તમ પાત્ર છે,-નહિં કે દ્રવ્યાચાર્ય-દ્રવ્યસાધુ આદિ;

x“યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્રક્ષેનાન્તરાત્મના । ધર્યાવાન્ મજેત્ત યો માં જ મે તુકાત્મો મતઃ” ગીતા ।
“સારમેતન્મયા લખ્યં ધૃત્વાધેત્વનાદનાન્ । મહિનાંગવર્તી વીજે પરમાનંદસ્વપદાન્” હા. હા.

ભાવાચાર્ય આદિનું જ પરમ માન્યપણું-વંદ્યપણું શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ કહ્યું છે. એટલે જેને પંચ પરમેષ્ઠિમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે એવા ભગવાન આચાર્યદિની આત્મદશા-ગુણસ્થાનસ્થિતિ કેવી અદ્ભુત, કેવી વીતરાગ, કેવી પ્રશમપ્રધાન હોવી જોઈએ ? એની વિવેક વિચારપૂર્વક સમ્યક્ પરીક્ષા કરી વિચક્ષણ મુમુક્ષુ તો જેનામાં આત્મજ્ઞાનરૂપ ભાવ-દીવો પ્રગટ્યો છે, એવા જગતી જ્યોત જેવા સાક્ષાત્ યોગીસ્વરૂપ ભાવઆચાર્યદિ પ્રત્યે સંશુદ્ધ સેવાભક્તિ-વૈયાવર્ય કરે,-આ ઉત્તમ યોગળીજ છે.

“આત્મજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, ળીજ તો દ્રવ્યલિંગી રે;

વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદધન મત સંગી રે.”—શ્રી આનંદધનજી.

તેમજ સત્શ્રુત ભક્તિ એ પણ ઉત્તમ યોગળીજ છે. સત્શાસ્ત્રનાં લેખન, પૂજન, દાન, શ્રવણ, પ્રકાશન, સ્વાધ્યાય આદિ એ યોગળીજ છે. જ્ઞાનીઓ આપણા માટે અમૂલ્ય જ્ઞાનવારસો મૂકી ગયા છે. જગતનું મિથ્યાત્વ દારિદ્ર્ય દૂર કરી તેને પરમાર્થસંપત્તિથી સમૃદ્ધ કરનાર જ્ઞાની પુરુષોનું આ જગત કેટલું ગધું ઋણી છે ? આપણે કેટલા ગધા ઋણી છીએ ? આપણે આ પરમાર્થઋણ કેમ ચૂકાવી શકીએ ? એ વિચાર કર્તવ્ય છે. ‘દાનં ભોગો નાશસ્તિસ્તો ગતયઃ વિત્તસ્ય’ તેમ જ્ઞાનરૂપ પારમાર્થિક ધનની પણ એ જ સ્થિતિ છે. કાં તો એનું દાન થાય, ભોગ થાય, નહિં તો નાશ થાય. જ્ઞાનનું દાન પણ પોતે જ્ઞાનનો અભ્યાસી હોય તે જ કરી શકે, તો જ જ્ઞાનનો પ્રવાહ વહેતો રહે. ભોગ તો રસપૂર્વક તે જ્ઞાનના અધ્યાત્મરસનો ઉપભોગ કરી યથેચ્છ આનંદ લૂંટવાથી થઈ શકે. તેમ ન થાય તો તેની ત્રીજી ગતિ જ શેષ રહે છે. માટે આપણે જો જ્ઞાનીનો વારસો સાચવી રાખવો હોય, તો આપણે પરમ ગૌરવ-ખડુમાનપૂર્વક તેનો રસાસ્વાદ લેવો જોઈએ. વૈદિક ધર્મવાળા કહે છે તેમ આપણે ઋષિઋણ-જ્ઞાનીપુરુષો પ્રત્યેનું ઋણ માત્ર નિરંતર સ્વાધ્યાયથી ચૂકવી શકીએ. એટલે તે ચૂકવવા માટે આપણે પરમ ઉપકારી જ્ઞાનીઓના અદ્ભુત જ્ઞાનનિધાનનો પોતાના ઉપકારાર્થે આત્મહિતકારી સદુપયોગ કરી, જગતમાં ઉદારપણે તે પરમ શ્રુતની પ્રભાવના કરવી જોઈએ. અર્થાત્ નિરંતર નિયમપૂર્વક સ્વાધ્યાયથી-અખંડ જ્ઞાનયજ્ઞથી તે વચનામૃતોની પોતાના આત્મામાં પ્રભાવના-પ્રકૃષ્ટ ભાવના કરવી જોઈએ. અને આમ કર્યું હશે તો જ આવા ભાવિતાત્મા ધીમંત જનો આ જ્ઞાન-ભંડાર પોતાની પ્રજારૂપ ચાવીથી ખોલી તેમાંથી ઇંધરતનો સંશોધીને જગતમાં તેની પ્રભાવના કરી શકશે. આવા પુણ્ય કાર્યમાં જ્યારે શ્રીમંત-ધીમંતનો ઉત્તમ સહકાર જામશે, જ્યારે ધીમંતોની જ્ઞાનગંગા શ્રીમંતોની ધનયમુના સાથે ભળી સરસ્વતીનો સંગમ સાધશે, ત્યારે તે ત્રિવેણી સંગમમાં નિમજ્જન કરી જગત્ પાવન બનશે, ત્યારે જગતમાં જ્ઞાનીની વાણીનો જયજયકાર થશે, અને આથી યોગળીજનો પરમ લાભ પામેલા પુણ્યવંત આત્માઓનો પણ જયજયકાર થશે !-આ યોધ અત્રે ફલિત થાય છે.

આમ ભક્તિ ઉપર શાસ્ત્રકાર ભગવાને સૌથી વિશેષ ભાર મૂક્યો છે. પ્રભુભક્તિ,

સદ્ગુરુલક્ષિત અને શ્રુતલક્ષિત એ યોગમાર્ગ પામવાના મુખ્ય સાધન છે. કારણ કે પૂર્ણ સિદ્ધસ્વરૂપ પ્રભુ-આરાધ્ય સદ્દેવ આદર્શસ્થાને હોઈ, જીવને ઇષ્ટ લક્ષ્યનું નિરંતર ભાન કરાવે છે; સદ્ગુરુ, મોક્ષમાર્ગરૂપ સન્માર્ગના પરમ સાધક સાધુચરિત સત્પુરુષ સાક્ષાત્ જીવંત મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ જીવતા જાગતા જોગી હોઈ, જીવને પરમ અવલંબનરૂપ ધર્મ પડી પ્રેરણાળલ આપે છે; અને તથારૂપ સદ્ગુરુના વિરહે અથવા તેમની આજ્ઞાએ સત્શાસ્ત્ર પણ પરમ આલંબનરૂપ બની આત્માર્થી અધિકારી સુપાત્ર જીવને પરમ ઉપકારી ધાય છે. જીવની નિર્મલ ચિત્તભૂમિમાં રોપાયેલા આ યોગગીજ સંવેગ-વંશગ્યજલથી અલિસિંચિત થઈ, અનુક્રમે વિકાસ પામી, અનુપમ મોક્ષફલ આપે છે. નહિં તો ‘મૂલં નાસ્તિ કુતો શાસ્ત્રા’ મૂળ ન હોય તો શાળા ક્યાંથી હોય? બીજા વિના ઝાડ કેમ ધાય? કારણ કે કોઈ પણ મકાન પાયા વિના ચણાય નહિં, પ્રથમ ભૂમિકા ગંધાયા વિના ઉપલી ભૂમિકા ગંધાય નહિં, આ નિયમ છે. તેમ યોગરૂપ મહાપ્રાસાદનું ચણતર પણ તેનો આ મિત્રાહરિરૂપ પાચો યોગગીજથી પૂરાયા વિના ધાય નહિં, તેની આ ‘અભય અદ્વેષ અખેદ’વાળી ‘સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા’ વિના ઉપલી ભૂમિકા ગંધાય નહિં. જો આ યોગરૂપ ભવ્ય પ્રાસાદ ગાંધવો હોય, તો સકલ જગત્ પ્રત્યે જ્યાં અનુપમ મૈત્રી વર્તે છે એવી મિત્રાહરિરૂપ તેનો મજબૂત પાચો નાંખવો જોઈએ, અને તેમાં આ સદ્લક્ષિતમય યોગગીજનું પૂરણ કરી વજલેપ દૃઢ પીઠિકાગંધ ગાંધવો જોઈએ; તો જ પછી તેનું સાનુગંધ ચણતર થયા કરે, તો જ તેની ઉપલી ભૂમિકાઓનું સર્જન ધાય નહિં તો આકાશમાં અદ્ભુત નિરાધાર-નિરવલંબ મકાન કેમ જીવું ધાય? માટે અહો! ભવ્યજનો! મોક્ષના કાગી એવા મુમુક્ષુઓ! તમે પ્રથમ આ યોગપ્રાસાદની ભક્તિરૂપ દૃઢ ભૂમિકા ગાંધો, કે જેથી કરીને અનુગંધથી તે યોગરૂપ મહા દિવ્ય પ્રાસાદનું સાંગો-પાંગ નિર્માણ સંપૂર્ણ કરી, તેના પર મુદિતરૂપ કલશ ચઢાવી, વસ્તુસ્વરૂપની સિદ્ધિરૂપ ‘વાસ્તુ’ કરાવી, તે અનુપમ પ્રાસાદમાં નિરંતર નિવાસ કરવાનું પરમ સીમાગ્ય તમે પ્રાપ્ત કરો!-એમ જાણે આ યોગગીજનું ઉદ્દેશોધન કરતો આ શાસ્ત્રકર્તા મદપિનો દિવ્ય ધ્વનિ મુમુક્ષુઓને સપ્રેમ આહ્વાન કરી રહ્યો છે!

આમ ભક્તિયોગ એ સર્વ યોગમાં શ્રેષ્ઠ અને પ્રથમ છે. ભક્તિયોગ, કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ એ ત્રણે વાસ્તવિક રીતે વિકસે કે વિગિજ નથી, પણ એક જ યોગના ત્રણ પાસા (Eggs) છે, અને પરસ્પર ગાઢ સંબંધ યોઈ એક પીઠના પૂરક અને સમર્પક છે; કારણકે તાત્ત્વિક સમજણપૂર્વક પરંતરતનો ભક્તિ તે ભક્તિયોગ, પરંતરતનો ભક્તિપૂર્વક તાત્ત્વિક સમજણથી મોક્ષપ્રાપ્તિ પર્મહિયા-નિજ સ્વરૂપનો સાચો સૈવી આત્મ-પરિણતિમય અધ્યાત્મ દિયા તે કર્મયોગ, અને પરંતરતને પરમ નિવાસ તેમ ભક્તિથી હૃદયમાં ધારણ કરી તથારૂપ અધ્યાત્મદિયા સુકળપરંક સાતનો-અનુતરયોગની મહત્ત્વ ઉપાસના તે જ્ઞાનયોગ. આમ આર્ચન તત્ત્વિક સમજણ સમર્પક ભક્તિ-દિયા તેમ અનુતર-

રૂપ હોઈ યથાર્થ ફલદાયિની નથી, તેમ લક્ષિત-ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન પણ યથાર્થ ફલદાયિ થતું નથી. આમ આ ત્રણે યોગનો સમન્વય છે.

૩. જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ

અને આ ઉપરથી ‘જ્ઞાન-ક્રિયાથી મોક્ષ છે,’ ‘જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ’ એ મહા-રહસ્યપૂર્ણ સૂત્ર પણ ચરિતાર્થ બને છે. અર્થાત્ જ્ઞાન એટલે મુખ્યપણે ભાવશ્રુતજ્ઞાન-શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન અને ક્રિયા એટલે મુખ્યપણે આત્મપરિણતિમય ભાવક્રિયા-ભાવચારિત્ર-આત્મ-ચારિત્ર એ બન્નેનો જ્યારે સમન્વય થાય ત્યારે જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય. x જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્ને એક રથના બે ચક્ર જેવા છે; એમાંનું એક પણ ચક્ર ન હોય તો ધર્મરથ ચાલે જ નહિં. જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા આંધળી છે ને ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન પાંગળું છે. દાવાનલ લાગ્યો હોય ત્યાં દેખતાં છતાં પાંગળો નષ્ટ થાય ને દોડતાં છતાં આંધળો નષ્ટ થાય; પણ પાંગળાને ખાંધે બેસાડી આંધળો જો તેના સૂચન મુજબ ચાલે, બન્ને સહકાર કરી સમન્વય સાધે તો બન્ને બચી જાય. તેમ ભવ-દાવાનલમાંથી બચવા માટે સાધકે જ્ઞાન અને તદનુસારી ક્રિયા એ બન્નેનો યથાયોગ્ય સમન્વય સાધવો જોઈએ. અત્રે જ્ઞાનનું સ્થાન પ્રથમ અને ક્રિયાનું સ્થાન પછી મૂક્યું તે એમ સ્પષ્ટ છે કે ક્રિયા જ્ઞાનને અનુકૂલ-અનુસરતી તાત્ત્વિક સમજણવાળી હોવી જોઈએ, અને એટલા માટે જ ક્રિયાનું ‘અનુષ્ઠાન’ એવું નામ પ્રસિદ્ધ છે. પહેલું જ્ઞાન અને પછી દયા ‘પદમં નાણં તઓ દયા’ એ મહા-સૂત્રનું રહસ્ય પણ એ જ છે.

દ્રવ્ય શ્રુતજ્ઞાન અને દ્રવ્યક્રિયાને પણ અત્રે એનું યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ. કારણ કે જે દ્રવ્ય શ્રુતજ્ઞાન અને દ્રવ્ય ક્રિયા ભાવની ઉત્પત્તિનું કારણ થાય તે પણ પરંપરાએ મોક્ષતા કારણરૂપ થઈ પડે છે, પણ જે તથારૂપ ભાવનું કારણ ન થાય તે જ્ઞાન-ક્રિયા તો મોક્ષ-પ્રત્યયી ફળ પરત્વે નિષ્ફળ જ છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પંચાશકશાસ્ત્રમાં ‘દ્રવ્ય’ શબ્દના બે અર્થ પ્રદર્શિત કર્યા છે તે પરથી આ જ પરમાર્થ ફલિત થાય છે: (૧) એક તો દ્રવ્ય એટલે અપ્રધાન, તથારૂપ ભાવવિહીન. જેમકે-આચાર્યમાં હોવા યોગ્ય શાસ્ત્રોક્ત ગુણથી રહિત હોય તે દ્રવ્યાચાર્ય કહેવાય, તેમજ ક્રિયાની બાબતમાં જોઈએ તો જે ક્રિયા યંત્રવત્ ક્રિયાજડપણે, અનુપયોગપણે, કંઈ પણ ભાવસ્ફુરણરૂપ અંતર્ભેદ વિના કરવામાં આવે છે, તે પણ અપ્રધાન દ્રવ્યનું ઉદાહરણ છે. (૨) દ્રવ્યનો બીજો અર્થ ભાવજનન યોગ્યપણું છે; જે દ્રવ્ય ભાવનું કારણ થાય છે, જે દ્રવ્યથી ભાવ પ્રગટે છે, તે દ્રવ્યનો પ્રધાન એવો બીજો પ્રકાર છે. ભાવને ઉત્પન્ન કરનારું એવું આ પ્રધાન દ્રવ્ય પ્રશસ્ત હોઈ અત્ર મોક્ષમાર્ગમાં પ્રસ્તુત છે. એટલા માટે જ પ્રધાનરૂપ દ્રવ્ય સ્તવનો-દ્રવ્ય આજ્ઞાનો અધિકાર-હળુકમી, મંદકષાયી, મંદવિષયી, અતીવપરિણામી, અંતરંગ

x “ફલં જ્ઞાનક્રિયાયોગે સર્વમેવોપપદ્યતે ।

તયોરપિ ચ તદ્ભાવપરમાર્થેન નાન્યથા ॥” —શાસ્ત્રવાર્તાસિમુચ્ચય.

વૈરાગ્યવાસિત, સાચા માર્ગજિજ્ઞાસુ, તીવ્ર તત્ત્વપિપાસુ, એવા ઉત્તમ ગુણલક્ષણસંપન્ન અપુનર્નિબંધકાદિ દશાવિશેષને પામેલા મુમુક્ષુઓને જ છે એમ શ્રી હરિભદ્ર-સૂરિએ ચોકળે ચોકળું કહ્યું છે, કારણ કે તેવી પ્રધાનરૂપ દ્રવ્ય ક્રિયા જ તથારૂપ વિશિષ્ટ ભાવ ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય એવી હોય છે. આ અપુનર્નિબંધકાદિ દશા પૂર્વે સદૃઢ બંધકાદિને તો અપ્રધાનરૂપ દ્રવ્ય ક્રિયા હોય છે, કારણ કે તે દ્રવ્ય આજ્ઞાનું પાલન પણ અનુપયોગપણે-ક્રિયાજડપણે કરે છે, એટલે તેઓ દ્રવ્યથી પણ અત્રે મોક્ષ-માર્ગની યોગ્યતા ધરાવતા નથી. ‘અનુપયોગો દ્રવ્યં’ અનુપયોગ-ઉપયોગ રહિતપણું તે દ્રવ્ય એ વ્યાખ્યા પણ ઉક્ત સર્વ વસ્તુને પુષ્ટ કરે છે. આમ વિશિષ્ટ ભાવને ઉત્પન્ન કરનારી પ્રધાન દ્રવ્ય ક્રિયાને જ શાસ્ત્રકારે યોગમાર્ગમાં સ્થાન આપ્યું છે, નહિ કે અનુપયોગવંત ક્રિયાજડ એવી અપ્રધાન દ્રવ્ય ક્રિયાને. મિત્રાદિ આદિ પહેલી ચાર દૃષ્ટિમાં દ્રવ્ય વંદનાદિ છતાં તેને યોગમાર્ગમાં ગણી તેનું રહસ્ય પણ એ જ છે કે તેમાં ભાવજનન યોગ્યતાવાળી પ્રધાન દ્રવ્ય ક્રિયા હોય છે. આમ આવી દ્રવ્ય ક્રિયાને પણ અત્રે યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ, કારણ કે દ્રવ્યનો સાધ્ય લક્ષ્ય પણ ભાવ જ છે, દ્રવ્યના આલંબને પણ ભાવ પર જ ચઢવાનું છે, અને ભાવ પર આવ્યે જ છૂટકો છે. આ ભાવ એટલે આત્મભાવ, આત્મામાં તથારૂપ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ ગુણનું ભવન-પરિણમન, આત્મસ્વભાવ પરિણતિ. આખો જિનમાર્ગ મુખ્યપણે આ ભાવ પર રચાયેલો છે, ભાવ એ જ એનું જીવન છે, તે ન હોય તો ખાલી જોખું જ રહે છે. ‘યસ્માત્ક્રિયાઃ પ્રતિફલંતિ ન ભાવશૂન્યાઃ ।’ દ્રવ્ય અને ભાવની તુલના કરતાં શ્રી યોગદૃષ્ટિમુખ્યચક્રારે કહ્યું છે કે શુદ્ધ ભાવ અને ભાવશૂન્ય ક્રિયા એ બેની વચ્ચે સૂર્ય અને આગીઆ જેટલું અંતર છે.

“શુદ્ધભાવ ને શૂની કિરિયા, બેહુમાં અંતર કેતાંજી ?
જળહળતો સૂરજ ને જળજીઓ, તાસ તેજમાં તેતાંજી.”—યો. દ. સગજાય.

“દ્રવ્ય ક્રિયા કૃતિ જીવડા રે, ભાવ ધર્મ કૃતિદીન;
ઉપદેશક પણ તેહવા રે, શું કરે જીવ નવીન ?....ચંદ્રાનન.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“અપુનર્નિબંધકથી માંડીને, ત્રણ ચરમ ગુણલક્ષણ;
ભાવ અપેક્ષાએ જિનઆણી, મારગ ભાષે ત્રણ.”—શ્રી યદ્યાચિન્મયજી.

જેટલું આ દ્રવ્ય ક્રિયા માટે સત્ય છે તેટલું જ દ્રવ્યશૂન્યજ્ઞાન માટે પણ છે; કારણ કે શાસ્ત્ર એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉત્તમ નિમિત્તરૂપ-સાધનરૂપ હોઈ ઉત્તરારથી તેને જ્ઞાન રહ્યું છે, માટે એકલા દ્રવ્યશૂન્યજ્ઞાનના શુક્રપાક જેવા શુદ્ધ સમયથી કાંઈ સમય વધુ રહેવાનું નથી, પણ જો તેનું ઉત્તમ નિમિત્ત પાત્રી વ્યવસ્થા પેાને સત્ત્વરે પહોંચે અર્થાત્

“एते बहिगारिणो इह न सेत्वा दृष्ट्वापि न यथा ।
इयरीष जोग्गवाप सेत्वापि न यथावदिति” — શ્રી પદ્યમજી.

આત્મામાં ભાવશ્રુતપણું પ્રગટે-આત્મજ્ઞાન ઉપજે, તો જ વાસ્તવિક જ્ઞાન થયું કહેવાય છે; નહિંતો શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ સ્ત્રી-પુત્રાદિ જેમ મોહમૂઢ જનોનો સંસાર છે, તેમ શાસ્ત્ર એ વિદ્વાનોનો સંસાર છે ! વગી એ પણ ખાસ યાદ રાખવા જેવું છે કે અધ્યાત્મરસ પરિણતિ વિનાનું જે શાસ્ત્રજ્ઞાન તે ભારરૂપ જ છે. ગધેડો ચંદનનો ભાર ઉપાડે છે, પણ તેનો ભોગ તો કોઈ ભાગ્યશાળી જ પામે છે; તેમ શાસ્ત્રનો ભાર તો અનેક વડે છે, પણ તેનો અધ્યાત્મરસ તો કોઈ વિરક્તા જ ચાખે છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે-ગધેડો પોતાના શરીર પર બોલો બેસાડે છે, અને આ શાસ્ત્ર-ગર્હલ પોતાના મન પર બોલો બેસાડે છે ! પણ બન્નેનું ભારવાહકપણું સરખું છે !

“ વેદાન્યશાસ્ત્રવિત્કેશં, રસમધ્યાત્મશાસ્ત્રવિત્ ।

ભાગ્યમૃદ્ધોગમાપ્નોતિ, વહતિ ચન્દનં સ્વરઃ ॥ ”—શ્રી યશોવિજયજી.

“ તિમ શ્રુતપાઠી પંડિતકુ’ પણ, પ્રવચન કહત અજ્ઞાન રે;

સાર લઘ્યા વિન ભાર કહ્યો શ્રુત, ખર દૃષ્ટાંત પ્રમાણ. ”—શ્રી ચિદાનંદજી.

પુસ્તકપંડિતરૂપ વિદ્વાનમાં અને આત્માનુભવી જ્ઞાનીમાં આકાશ-પાતાલનું અંતર છે. ખાકી બધુંય જાણતો હોય, પણ એક આત્માને ન જાણતો હોય, તો તે શાસ્ત્રવેત્તા વિદ્વાન પણ અજ્ઞાની છે. અને એક આત્માને જાણતો હોય ને બીજું કંઈ ન પણ જાણતો હોય તો તે અવિદ્વાન પણ જ્ઞાની છે. આમ વિદ્વાન ને જ્ઞાનીમાં પ્રગટ ભેદ છે. અથવા પરમાર્થથી આત્મજ્ઞાની એ જ સાચો વિદ્વાન અથવા પંડિતજન છે, ખાકી બીજા કહેવાતા વિદ્વાનોની ગણના પણ અજ્ઞાની અથવા બાલ જીવોમાં જ છે. નિરક્ષર પણ જ્ઞાની હોઈ શકે ને સાક્ષર પણ અજ્ઞાની હોઈ શકે એવી આ વિલક્ષણ વાત વિવેકી જનો જ સમજી શકે છે. આ ગ્રંથમાં પણ ઇચ્છાયોગના લક્ષણમાં શ્રુતજ્ઞાની શબ્દ મૂક્યા છતાં ‘જ્ઞાની’ એવું ખાસ વિશેષણ ચોંટ્યું, તે પણ એમ સૂચવે છે કે શ્રુતજ્ઞાની-‘આગમધર’ હોય છતાં કદાચ અજ્ઞાની પણ હોય. એટલા માટે જ શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે-જો દ્રવ્યથી નવ પૂર્વ પણ ભણેલ હોય, પણ જો આત્માને ન જાણ્યો હોય, તો તે અજ્ઞાની છે. આમ જ્યાં નવ પૂર્વ જેટલું શ્રુત ભણેલો એવો અધ્યાત્મરસ પરિણતિ વિનાનો શુષ્કજ્ઞાની બહુશ્રુત પણ અજ્ઞાની કહ્યો છે, તો પછી અન્ય અદ્વૈતશ્રુત વાચાજ્ઞાનીઓની તો શી વાત કરવી ? સર્વ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ જો એક આત્મવસ્તુ હાથ ન આવી તો શૂન્યરૂપ જ છે, મોટા મીંડારૂપ જ છે. ‘एको’—આત્મા હાથમાં ન આવ્યો તો તે બધા એકઠા વિનાના મીંડા છે ! ‘जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ ।’

આમ ઉક્ત સ્વરૂપવાળા જ્ઞાન-ક્રિયાના સમન્વયથી જ મોક્ષ છે, એમ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે. છતાં કોઈ જીવો પ્રાયઃ કેવળ બાહ્ય ક્રિયાના આગ્રહી ‘ક્રિયાજડ’ થઈ રહ્યા

છે, તો કેાઇ કેવળ ‘શુષ્કજ્ઞાની’ યમ્ પડ્યા છે, ને પોતે મોક્ષમાર્ગ આરાધે છે એમ માને છે,—જે દેખી પરમ કૃપાળુ સહૃદય સંતજનોને કરુણા ઉપજે છે. અત્રે જે ક્રિયાજડ લોકો છે તેઓ પ્રાયઃ બાહ્ય વ્યવહાર સાધનને સાધ્ય માની બેઠા છે ને મુખ્ય નિશ્ચય સાધ્યને ભૂલી ગયા છે. એટલે તેઓ અનુપયોગપણે—ક્રિયાજડપણે યંત્રવત્ બાહ્ય દ્રવ્ય ક્રિયા કર્યા કરે છે, પણ નિજ સ્વરૂપની સાધક એવી અંતરંગ આત્મપરિણતિરૂપ ભાવક્રિયાને—અધ્યાત્મક્રિયાને પ્રાયે સ્પર્શતા નથી, કંઈ પણ અંતર્લેદ અનુભવતા નથી, વળી તેઓ જ્ઞાન-માર્ગનો નિષેધ કરે છે. અને જે શુષ્કજ્ઞાની જનો છે, તે શુષ્કજ્ઞાનની સુષ્કી લૂખી ‘વાતો’ જ કરે છે, બંધ-મોક્ષ આદિ કલ્પના છે એમ કહે છે, પણ પોતે તે મોક્ષાવેશમાં ને સ્વચ્છંદે વર્તે છે; તેઓ નિશ્ચયનય ‘માત્ર શબ્દની માંઘ’ ગ્રહે છે અને સદ્વ્યવહારનો લોપ કરે છે; તેઓ જ્ઞાન-દશા પામ્યા નથી ને સાધનદશા છોડી દે છે; આવા ‘નામ અધ્યાત્મી’ શુષ્કજ્ઞાનીઓનો જે સંગ પામે તે પણ ખૂડી જાય.

“જ્ઞાનદશા પામ્યો નહિ, સાધન દશા ન કાંઈ;
પામે તેનો સંગ જે, તે ખૂટે ભવમાંહિ.
નિશ્ચય વાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નો’ય;
નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો કહ્યો, વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો;
વચનનિરપેક્ષ વ્યવહાર સંસાર ફલ, સાંભળી આદરી કાંઈ રાચ્યા.”—શ્રી આનંદધનંજી.

આમ ક્રિયાજડ છવો વ્યવહારના આશ્રયી હોઈ નિશ્ચયનિરપેક્ષ હોય છે, તેથી મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી છે; અને શુષ્કજ્ઞાની છવો નિશ્ચયના આશ્રયી હોઈ વ્યવહાર-નિરપેક્ષ વર્તે છે, તેથી તેઓ પણ મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી જ છે. આ ક્રિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાની બન્નેય ‘મ્હારું તે સાચું’ એમ માનનારા મતાર્થી જ છે, પણ ‘સાચું’ ને ‘મ્હારું’ એમ માનનારા આત્માર્થી નથી. પણ સાચા આત્માર્થી હોય તે તો પરમાર્થરૂપ નિશ્ચય અને તેના સાધક સદ્વ્યવહારનો સુમેળ જ સાધે; નિશ્ચયવાળી સાંભળી સત સાધન છોડી દીએ નહિ, પણ નિશ્ચયને નિરંતર લક્ષમાં રાખી, તે જ સત સાધના મેળવે કરે. અને આમ જ્ઞાન ને ક્રિયા એ બન્ને નયની પરસ્પર તીવ્ર મૈત્રી પ્રાપ્તી, શુદ્ધ આત્મ-જ્ઞાન ને રાગદેવરહિત નિષ્કાયાય શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ ક્રિયાને—અગ્નિના સમન્વય સાધે, તો અવશ્ય શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષની સિદ્ધિ પાવે. એ યશોવિજયછલે સ્થાપિત થયું છે તેમ ‘કર્મયોગનો સમ્યક્ સંબંધ’ પ્રતિ. તાત્પર્યે અને સમર્પિત થયેલો. પુરુષ પિતાનયોગ પર ચઢી મોક્ષયોગને પામે. x



x “કર્મયોગે સમન્વયસ્વ. જ્ઞાનયોગે સમાધિસ્વ. અવસ્થાયોગે સ્વભાવસ્વ. મોક્ષયોગે પ્રવક્તૃસ્વ.”

III. તાત્પર્ય: યોગદૃષ્ટિથી દિવ્ય યોગમાર્ગદર્શન.

આમ ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ ને કર્મયોગની સમ્યક્ વ્યવસ્થારૂપ યોગમાર્ગનું યથાર્થ દર્શન સમ્યક્ એવી યોગદૃષ્ટિથી જ થાય છે; આ દિવ્ય નયનથી જ જિનમાર્ગનું દિવ્ય દર્શન થાય છે. આ પરમાર્થદૃષ્ટિ વિના તો બધુંય અંધારું છે. ‘આંખ વિનાનું અંધારું રે’ એ લોકોક્તિ અહીં પરમાર્થમાર્ગમાં સાવ સાચી જણાય છે. દૃષ્ટિઅંધતા ટળી ન હોય ત્યાંસુધી આધ્યાત્મિક એવા મોક્ષમાર્ગનું અથવા જિનના મૂળમાર્ગનું દર્શન થાય નહિ; જિનનો આ અધ્યાત્મપ્રધાન પરમાર્થમાર્ગ દેખવા માટે તો આ દિવ્ય યોગદૃષ્ટિનું ઉન્મીલન થવું જોઈએ, અને જીવની દૃષ્ટિઅંધતા ટળવી જોઈએ. આ અંતરંગ માર્ગનું દર્શન ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી બહિરંગ ઓધદૃષ્ટિથી ન જ થઈ શકે. એટલા માટે જીવોની એ ગતાનુગતિક ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી લૌકિક ઓધદૃષ્ટિ દૂર કરાવી, દિવ્ય જિનમાર્ગનાં યથાર્થ દર્શનાર્થે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ અર્પવા માટે જ, અને યોગબિન્દુના પ્રાંતે ‘લોકઃ સ્તાદ્યોગલોચનઃ’ લોક યોગદૃષ્ટિવાળો થાઓ !—એ પોતાના આશિર્વચનને બજે ચરિતાર્થ કરવાને અર્થે જ આર્ષદ્રષ્ટા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ આ ‘યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય’ ગ્રંથનું નિર્માણ કરેલું દર્શ્ય થાય છે. કારણ કે તેવી દૃષ્ટિના અભાવે અલૌકિક આધ્યાત્મિક માર્ગને પણ ગતાનુગતિક લોકો લૌકિક દૃષ્ટિએ—ઓધદૃષ્ટિએ દેખે છે ! મહાત્મા આનંદદાસજી પોકાર કરી ગયા છે કે ‘ચરમ નયણ કરી મારગ જોવતો રે, ભૂદયો સયલ સંસાર.’

પણ જિનનો—વીતરાગનો રતનત્રયીરૂપ મૂળમાર્ગ તો કેવળ શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ હોઈ સુખ્યપણે આધ્યાત્મિક માર્ગ છે, પરમાર્થ માર્ગ છે, અંતરંગ ભાવમાર્ગ છે. જાતિ-વેષના લેદ વિના જે કોઈપણ આ યથોક્ત મોક્ષમાર્ગ સાધે છે, આત્મામાં પરિણામે છે, તે જ મોક્ષ પામે છે. અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માને જાણવો, શ્રદ્ધવો ને આચરવો એ જ એક સનાતન નિશ્ચય સાધ્ય લક્ષ્યમાં રાખી, સમસ્ત દ્વાદશાંગીના સારરૂપ ‘શુદ્ધ નયલીપિકા’ પ્રત્યે નિરંતર દૃષ્ટિ ઠેરવી, તેના સત્સાધનરૂપ પરમાર્થસાધક શુદ્ધ વ્યવહારને જે સેવે છે, નિશ્ચય—વ્યવહારનો સમન્વય સાધે છે, તે જ મોક્ષ પામે છે. કારણ કે સ્વરૂપબ્રહ્મ થવાથી જ આત્માનું સંસારપરિભ્રમણ થયું છે, અને સમસ્ત વ્યવહારનું પણ પ્રધાન ને એક જ પ્રયોજન આત્માને સ્વરૂપમાં આણી ‘નિજ ઘર’ પધરાવવાનું છે. એટલે વ્યવહાર સમ્યગ્ દર્શન—જ્ઞાનચારિત્રરૂપ વ્યવહાર રતનત્રયીની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ દ્વારા આ સ્વરૂપઆરોપણરૂપ પ્રથમ ભૂમિકા ‘નિજ પદ’ પ્રાપ્ત કરી, જીવ નિશ્ચયરતનત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગનો સાધક—સાધુ બની, ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓને—દશાઓને સ્પર્શતો સ્પર્શતો મોક્ષમાર્ગે આગળ

* “જહ જિણમયં પવજ્જહ મા વવહારણિચ્છણ મુયણ ।

एणेण विणा छिज्जइ तित्थं अण्णेण उण तच्च ॥”—આર્ષવચન.

“सुद्धो सुद्धादेसो णायवो परमभावदरिसीहि ।

ववहारदेसिदा पुण जे दु अपरमे द्विदा भावे ॥”—શ્રી સમયસાર.

વધતો જાય છે, અને છેવટે આત્મશુદ્ધિની પરમ પરાક્રાણને પ્રાપ્ત કરી તે પરમ યોગી શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ મોક્ષને પામે છે-સિદ્ધ બને છે. આ સમસ્ત યોગશાસ્ત્રનું નિરૂપણ એ જ વાત સિદ્ધ કરે છે.

“જેહ અહંકાર મમકારનું ગંધનં, શુદ્ધ નય તે દહે દહન જેમ ઇંધનં;
શુદ્ધ નય દીપિકા સુક્તિ મારગ લણી, શુદ્ધ નય આધિ છે સાધુને આપણી.
શુદ્ધ નય ધ્યાન તેહને સદા પરિણમે, જેહને શુદ્ધ વ્યવહાર હીયડે રમે;
મલિન વસ્ત્રે યથા રાગ કુંકુમ તણો, હીન વ્યવહાર ચિત્ત એહથી નવિ શુભો.”-શ્રી યશોવિજયજી.

આમ પરમાર્થપ્રત્યયી યોગમાર્ગનું યથાર્થ દર્શન આ યોગદષ્ટિરૂપ દિવ્ય નયનથી જ થઈ શકે. પરમ ભાવિતાત્મા આનંદદ્યનજીએ ભાળ્યું છે તેમ ‘જિણે નયણે કરી મારગ જોઈએ રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર.’ આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ કેમ થાય? જે પામેલો હોય તેની પાસેથી પમાય. દીવામાંથી દીવો થાય. કુવામાં હોય તો હવાડામાં આવે. દેખતો હોય તે જ માર્ગ દેખાડે, આંધળો કેમ દેખાડે? આંધળો તો પોતે ખાડમાં પડે ને બીજાને પાડે. એટલે આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ તો યોગદષ્ટિરૂપ દિવ્ય ચક્ષુને પામેલા સાક્ષાત્ દૃષ્ટા એવા ભાવયોગી સદ્ગુરુથી જ થાય, નહિં કે દષ્ટિઅંધ એવા અસદ્ગુરુથી. આંધળાની પાછળ આંધળા દોડ્યા જાય એવી અસદ્ગુરુરૂપ અંધપુરુષપરંપરા પાસેથી દિવ્ય નયનની આશા રાખવી તે આશાશુક્રમુખત્તુ છે. શ્રી આનંદદ્યનજીના શબ્દોમાં ‘પુરુષપરંપર અનુભવ જોવતાં રે અંધોઅંધ પલાય.’ કારણ કે જ્યાંલગી મિથ્યાત્વ ટળ્યું નથી, દર્શનમોહ દૂર થયો નથી અને સમ્યક્દષ્ટિ પુણી નથી, ત્યાંલગી પરમાર્થથી દષ્ટિઅંધપણું જ કરેલા યોગ્ય છે. આ મિથ્યાત્વરૂપ દષ્ટિઅંધપણું તો જન્માંધપણા કરતાં પણ ખરાબ છે; જન્માંધ તો અર્થને દેખતો જ નથી, પણ મિથ્યા-દષ્ટિ અંધ તો અર્થને અનર્થ દેખે છે! એટલે આવા દષ્ટિઅંધ અસદ્ગુરુ તો પોતા ઉન્માર્ગે જતા હોઈ બીજાને ઉન્માર્ગે દોરી ખાડમાં પાડે. દુર્ગતિની યત્નોમાં નાંખે; મારે સન્માર્ગે જવા મારે તો સદ્ગુરુ જ નયન-દોરવણી કરેલા.

વળી દષ્ટિ દષ્ટિરાગથી રંગાયેલી હોય, કમગતિથી હોય, અધરા આંટા ફોડીત કામ પથે હોય તો દર્શન પણ તેણે જ રંગાયેલું (Coloration) થાય છે. વધારે એવું નથી. તેમ છતાં દષ્ટિ ભેદ દષ્ટિરાગથી રંગાયેલી હોય, તો તેનું દર્શન પણ તેનું જ રંગાયેલું-વિપર્યક્ત હોય છે. સમ્યક્ હોયું નથી. પણી વખત ડાકે. દષ્ટિમાનના કૃતિને પણ સમ્યક્દષ્ટિપણું માની કોવાની જાતિમત ભૂત કરે છે. પણ એ વસ્તુ કેવળ દૃષ્ટિ જ નહીં છે, કારણ કે દષ્ટિરાગથી જ દર્શન થાય છે તે ને તેમ સમજવું એ નિર્મલ ને નિર્લિપ્ત હોઈ અસમ્યક્ હોય છે, અને સમ્યક્દષ્ટિથી જ દર્શન થાય છે તે નિર્લિપ્ત ને અલિપ્ત વિનાશું નિર્મલ ને સ્વચ્છ હોઈ સમ્યક્ હોય છે. કારણ નહિકે-નિર્લિપ્ત ને અલિપ્ત.

ગુરુ, સદ્ગુરુમાં અવશ્ય હોવા યોગ્ય એવા આત્મજ્ઞાન-વીતરાગતા આદિ લક્ષણથી રહિત હોય, છતાં પોતાના મત-સંપ્રદાયના આગ્રહથી અને પોતાના માની લીધેલા કુલધર્મના મમત્વજન્ય રાગથી તેને ગુરુ માનવા તે પ્રગટ દૃષ્ટિરાગપણું છે; અથવા જેના પ્રત્યે પોતાને રાગ છે એવા અમુક પુરુષવિશેષ જ સાચા છે ને તેમાં જ સર્વસ્વ છે, બીજા બધા ખોટા છે ને તેમાં કંઈ નથી તે પણ દૃષ્ટિરાગનો પ્રકાર છે. આ દૃષ્ટિરાગ છોડવો ઘણો મુશ્કેલ છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીએ તો વીતરાગ પાસે પોત્કાર પાડ્યો છે કે-હો ભગવન્ ! સ્નેહરાગ છોડવો સહેલો છે, કામરાગ છોડવો સહેલો છે, પણ આ દુષ્ટ દૃષ્ટિ-રાગ છોડવો સંતોને પણ દોહિલો છે, દુસ્ત્રજ છે. પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિપણામાં તેવો રાગ હોતો નથી, એટલે તેમાં તો વસ્તુનું વસ્તુસ્વરૂપે દર્શન થાય છે. સદ્દેવનું, સદ્ગુરુનું, સદ્ધર્મનું સમ્યક્ સ્વરૂપ સમજી તેનું તથાસ્વ પ્રતીતિમય માન્યપણું હોય છે. તાત્પર્ય કે દૃષ્ટિરાગમાં ‘મત’નું માન્યપણું છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં ‘સત્’નું માન્યપણું છે. દૃષ્ટિરાગી ‘મારું તે સાચું’ માને છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ ‘સાચું તે મારું’ માને છે. આમ એ બન્નેનો પ્રગટ ભેદ છે. એટલે સુદ તેમાં ભ્રાંતિ પામે નહિ.

“દૃષ્ટિરાગનો પોષ તેહ સમકિત ગણું, સ્યાદવાદની રીત ન જાણું નિજપણું.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઈચ્છનારા મુમુક્ષુએ તો દૃષ્ટિરાગ ને દૃષ્ટિઅંધપણાસ્વ અંધ-શ્રદ્ધાને છોડી દઈ, દૃષ્ટિઅંધ એવા અજ્ઞાની અસદ્ગુરુને ત્યજી સમ્યગ્દૃષ્ટિસંપન્ન જ્ઞાની વીતરાગ સદ્ગુરુનું જ આલંબન ભજવું જોઈએ. કારણ કે ચર્મચક્ષુને અગોચર એવી ‘ગિતા નયનકી ગાત’ ‘ગિતા નયન પાવે નહિ’—દિવ્ય નયન વિના પામે નહિ; પણ ‘સેવે સદ્ગુરુ કે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત.’—આગમ પણ ગુરુગમ વિના અગમ થઈ પડે છે. કારણ કે આગમ એ આત્માનુભવી જ્ઞાની પુરુષના વચન હોઈ, સાક્ષાત્ અનુભવજ્ઞાની-આત્માનુભવી એવા પારમાર્થિક સદ્ગુરુ જ તેના મર્મને-હૃદયને-રહસ્યને પામે છે, અને તે જ એક તે બતાવવાને સમર્થ છે. એટલે પ્રજ્ઞાસ્વ શલાકામાં પ્રવચનસ્વ દિવ્ય અંજન લઈ સદ્ગુરુ આંજે, ‘જ્ઞાન-અંજનશલાકા’ કરે, તો જ જીવનો આ દૃષ્ટિરાગ દૂર થાય. તો જ આ દિવ્ય નયન ઉન્મીલન પામે, તો જ આ દિવ્ય ચક્ષુ ઉઘડે અને સન્માર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ મેરુ સમા મહામહિમાવાન પરમ ગુણનિધાન શુદ્ધ આત્માનું સાક્ષાત્ દર્શન થાય.

“પ્રવચન અંજન જો સદ્ગુરુ કરે, દેખે પરમ નિધાન;

હૃદય નયન નિહાળે જગધણી, મહિમા મેરુ સમાન.”—શ્રી આનંદધનજી.

શાસ્ત્રમાં ગીતાર્થને જ ગુરુપણાનો અધિકાર કહ્યો છે એમાં ઘણું રહસ્ય છે અને તે એ જ વાતને પુષ્ટ કરે છે; કારણ કે ગીતાર્થ એટલે કેટલાક લોકો માત્ર સૂત્રપાઠી સમજે છે એમ નહિ, પણ જેણે શાસ્ત્રનો-સૂત્રનો અર્થ-પરમાર્થ ગીત કર્યો છે, અત્યંત હૃદયગત-પરિણત કર્યો છે, સંગીતની જેમ અવિસંવાદીપણે આત્મામાં તન્મય-એકતાર

કર્યો છે, આત્માકાર કર્યો છે, આત્માનુભૂતિમય કર્યો છે તે ‘ગીતાર્થ’; અર્થાત જેણે પરમ નિશ્ચયરૂપ પરમાર્થ આત્મતત્ત્વ ગીત કર્યું છે, અનુભૂત કર્યું છે તે ગીતાર્થ. એવા ગીતાર્થ આત્માનુભવી જ્ઞાની પુરુષ જ શુરુ થવાને યોગ્ય છે. જાકી તથા રૂપ યોગ્યતા વિનાના અજ્ઞાની શુરુઓ તો કર્મભારથી ‘શુરુ’ (ભારે) ગને છે.

“અજ્ઞાની નિજ છંદે ચાલે, તસ નિશ્ચયે વિહારી;
અજ્ઞાની જો ગરજને ચલવે, તે તો અતંત સંસારી રે. જિનછી ।
જિમ જિમ બહુશ્રુત બહુ જનસંમત, બહુ શિષ્યે પરવારિયો;
તિમ તિમ જિનશાસનનો વયરી, જો નવિ નિશ્ચય દરિયો રે. જિનછી ।
સમભાષી ગીતારથ નાણી, આગમમાંહે લહિયે રે;
આતમ અરથી શુભમતિ સજ્જન, કહો તે વિષ્ણુ કેમ રહિયે રે ? ”-શ્રી યદોધિજયનંદ.

આમ સાચા ગીતાર્થ, જ્ઞાની, આત્માનુભવી સદ્ગુરુ પાસેથી જ પારમાર્થિક જ્ઞાન શુરુગમ પ્રાપ્ત થાય છે. આ અંગે સુંદર અન્યોક્તિ છે કે-ગગનમંડલ-ચિદાકાશ તેની મધ્યે એક અમૃતનો કુવો છે, એટલે અમૃતરૂપી શાંતસુધારસમય આત્માને ત્યાં વાસ છે. જેને સદ્ગુરુ મળ્યા છે, તે જ તે અમૃતરૂપમાંથી શાંતસુધારસ ભરી ભરીને પીએ છે, તેમની તૃષા છીપે છે અર્થાત ભવતૃષ્ણા શાંત થાય છે, અને તે અમૃતપાનથી તે અમૃતપણાને પામે છે. જાકી જેને સદ્ગુરુનો યોગ નથી મળ્યો, તે તે અમૃતપાનના લાભથી વંચિત રહે છે, તરસ્યા ચાલ્યા જાય છે, એટલે તેમની ભવતૃષ્ણા ગૂઝાતી નથી; અને તે મૃતપણાને જ પામે છે, અર્થાત જન્મમરણપરંપરા કર્યા કરે છે, તેના જન્મમરણનો છેડો આવતો નથી.

“ગગન મંડળમેં અધનિય કૃપા, ઉડા છે અગીકા વાસા;
સશુરા હોએ સો ભર ભર પીવે, નશુરા જલે પ્યાસા....
અવધુ ! તો જોગી શુરુ મેરા, હસ પદમ કરે રે નીવેડા. ”-શ્રી આનંદમનંદ.
“વહ સત્ય સુધા દરશાવહિંગે, અતુરંશુદ્ધ રે જગમે મિત્ત રે;
રસદેવ નિરંજનકો પિવહી, ગહીં જોગ સુગોચુત્ર સો જિવહી. ”-શ્રીમદ રાજમંદંદ.

શ્રી ગૌતમસ્વામીજીને ભગવાન મહાવીર દેવે સમ્યક્ નેત્ર આપ્યાં ત્યારે તેમના અર્થ પણ સમ્યક્પણે સમજાયા. દરિ સમ્યક્ હોય તો મિથ્યા શાયર પણ સમ્યક્પણે પરિણમે છે અને દરિ મિથ્યા હોય તો સમ્યક્શાયર પણ નિર્યાપણે પરિણમે છે. સુદુર્ગંધનું રહસ્ય પણ દરિ સમ્યક્ હોય તો સમજાય છે. ગરે દરિ સમ્યક્ નેત્રે, અને તેની પ્રાપ્તિ તો ઉપર કહ્યું તેમ શ્રી સદ્ગુરુને આપીત છે. તેમણે કહ્યું જો કોઈ દરિ ભરી વસ્તુનું યથાવત્ સ્વરૂપદર્શન કરાવવાને સમર્થ હોય તો પણ આત્માનુભવી સમ્યક્ સદ્ગુરુ આમ અનુભવજ્ઞાનીઓ તો વિરહ જ છે. જગતના જેવો તો હું હોય છે. જગતીકનનદેવ.

કહ્યું છે તેમ ‘અભિમતે વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે તે વિરલા જગ જોય.’ તથા રૂપ તાત્વિક અનુભવ વિના વસ્તુની માત્ર ખાલી કદિપત વાતો કરનારા જનોનો તોટો નથી, તેમનો તો સર્વત્ર સુકાળ જ છે.

“ જોદ થાય છે કે નગદ માલરૂપે (Materially) અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ જાણી સમજ્યા વિના હાલ અધ્યાત્મીઓનો વ્યવહાર કોટિમાં અધોગતિ પામતા આ દેશ આ કોમમાં રાફડો ફાટ્યો છે, કેવળ ખ્યાલ-ખમણા-ગતાનુગતિકત્વને (sentimentalism) અનુસરી શુદ્ધ વસ્તુગતે વસ્તુરૂપને જાણ્યા સમજ્યા વિના અધ્યાત્મનું પુંછડું પકડી આ જીવો, નથી આત્માને ઓળખવાના, પણ વ્યવહાર-પરમાર્થથી પતિત થઈ દેશને યોતાને પરિણામે ધક્કો જ પહોંચાડશે. ”—શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરતચંદ મહેતા

કારણ કે વસ્તુવિચારની બાળતમાં દિવ્ય નયનનો વિરહ પડ્યો છે, ‘વસ્તુ વિરહ રે દિવ્ય નયન તણો, વિરહ પડ્યો નિરધાર,’ એટલે યથાર્થ વસ્તુવિચાર નથી. જેમ સમ્યગ્દષ્ટિ (ચક્ષુ) વિના બાહ્ય પદાર્થોનું યથાર્થ દર્શન થતું નથી, સમ્યગ્યોગદષ્ટિ વિના આત્માદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થનું સમ્યક્ સ્વરૂપદર્શન થતું નથી. દિવ્ય નયન વિના આખા બ્રહ્માંડ સંગંધી ગમે તેટલા કદપતારૂપ સ્વચ્છંદ વિચાર તોપણ પરમાર્થથી શૂન્ય જ છે, મોટું મીડું જ છે. કારણ કે હું પોતે કોણ છું? મહા સ્વરૂપ શું છે? એ એક મૂળભૂત કેન્દ્રસ્થ વસ્તુનો જીવે શાંતભાવે વિવેકપૂર્વક ભાગ્યે વિચાર કર્યો છે. એટલે એ આખા લોકને જાણવાની ચેષ્ટા કરે છે, પણ દેહ-દેવળમાં જિજ્ઞાસુ જમાન આત્મ-દેવના સ્વરૂપને જાણવાની તમા કરતો નથી! આ મુખ્ય પ્રયોજનના આત્મવસ્તુના વિચારની સમ્યગ્દષ્ટિ પણ મુખ્યપણે સાચા જ્ઞાની સદ્ગુરુના અવલંબન ખૂલે છે; અને તે આધ્યાત્મિક યોગદષ્ટિથી જ યોગમાર્ગનું દિવ્ય દર્શન થાય છે.

એટલે પછી જેવી ‘દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ’, જેવું દર્શન તેવું સર્જન એ ન્યાયે તે દષ્ટિ ‘જોગીજન’ તે દિવ્ય યોગમાર્ગે ગમન કરવા ‘ઇચ્છે છે’ (ઇચ્છાયોગ). એટલે ‘દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં’ એ સૂત્ર પ્રમાણે યોગમાર્ગે દષ્ટિપૂત પદન્યાસ કરતો કરતો તે ‘દષ્ટા પુરુષ અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થથી, અદ્ભ્ય ઉત્સાહથી ને અનન્ય સંવેગથી તે સન્માર્ગે ગમન કરે છે, પ્રવૃત્તિ આદરે છે (પ્રવૃત્તિયોગ). વચ્ચે નડતા વિદ્યોનો આ વીર પુરુષ અદ્ભુત શૌર્યથી સામનો કરી જય કરે છે અને શાંત સ્થિરપણે માર્ગે ચાલ્યો જાય છે (સ્થિર યોગ). અને અંતે ઇષ્ટ ધ્યેય સ્થાને આવી પહોંચી તે યોગમાર્ગનો પ્રવાસ પૂરો કરી અનુપમ સિદ્ધિ સાધે છે (સિદ્ધિયોગ).

તાત્પર્ય કે-યોગમાર્ગે પ્રવર્તતો ‘જોગીજન’ પરભાવ-વિભાવથી આત્મસ્વરૂપનું હિંસન ન થવા દેવાનો નિરંતર જાગ્રત ઉપયોગ રાખી, દ્રવ્યથી અને ભાવથી અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને નિષ્પરિશ્રદ્ધ એ પાંચ યમનું પરિપાલન કરે છે; શોચ,

સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન એ પાંચ નિયમનું આલેખન કરે છે; પરભાવની બેઠકરૂપ દેહાધ્યાસ છોડી દઇ, આત્મભાવમાં આસન જમાવે છે; બાહ્ય બાવનું વિરેચન કરી અંતરાત્મભાવના પૂરણ-કુંભનરૂપ ભાવપ્રાણાયામ સાધે છે; વિષયવિદ્યારમાંથી ઇંદ્રિયોને પ્રત્યાહુત કરી પરભાવમાંથી આત્માને પાછો ખેંચી લેવારૂપ પ્રત્યાહાર કરે છે; આત્મસ્વભાવમાં આત્માને ધારી રાખવારૂપ ધારણા ધરે છે; સ્થિરચિત્ત અને સ્થિતપ્રજ્ઞ ધઇ આત્માનું એકાગ્ર ધ્યાન ધ્યાવે છે અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં હીન ધર્મ જવારૂપ-સમાધિ જવારૂપ પરમ આત્મસ્વમાધિ અનુભવે છે. અને આમ જે અનંત સુખધામ પદને પ્રમુખતા મુસંતો-યોગીન્દ્રો દિનરાત તેના ધ્યાનમાં રહે છે, અને જ્યાં અનંત એવી સુધામય પરમ શાંતિ પ્રવહે છે, એવા તે પરમ અમૃતસ્વરૂપ શુદ્ધ પરમ પદને આ યોગિરાજ સાક્ષાત પામે છે.

“ સુખ ધામ અનંત મુસંત અહીં, દિનરાત રહે તદ ધ્યાન મહી;
પર શાંતિ અનંત સુધામય જે, પ્રણમું પદ તે, વર તે, જય તે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રક.

॥

(૨) શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી.

આમ દિવ્ય યોગદષ્ટિથી પરમાર્થમય યોગમાર્ગનું યથાર્થ દર્શન કરાવનાર આ શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિના પવિત્ર ચરિત્ર સંગ્રામી બે શબ્દ કરી અંત્ય મંગલરૂપ ઉપસંહાર કરીએ:—આ ભારત ભૂમિમાં મત-દર્શનના આગદથી પર એવા જે ગણ્યામાંલ્યા ‘ નિર્પેક્ષ વિરલા ક્રોધ ’ સાચા સંત પુરુષો ધયા છે, તેમાં શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય કોઈ અનંદી જ્ઞાન પાડનારા વિલક્ષણ સંત તત્ત્વજ્ઞ ધર્મ ગયા; સર્વ દર્શનના સાધનિકે ગંધુલભાવે સમન્યમ કરનારી પરમ ઉદાર નિરાશય અનેકાંત દષ્ટિને યથાર્થપણે જીવનના માર્ગપ્રભાવકે જયોતિર્ધર આર્પ દટ્ટા ધઈ ગયા. વિક્રમના આઠમા નવમા સદ્દશમાં મહા મહેલા આ ‘ યાદિનીમહત્તર સૂત્ર ’ તરિકે સુપ્રસિદ્ધ હરિભદ્રચૂરિના છાત્ર સંગ્રામી જે સ્તિ અરૂપ માહિતી શ્રી પ્રભાવકચરિત્ર આદિ પરથી આપણને સ્પષ્ટરૂપે મળે તે પ્રમાણે—તેઓથી ચિત્રકૂટના (ચિત્તોટના) નિવાસી સર્વશાસ્ત્રપારંગત મહાપરિવ્રજા આચાર્ય હનુમ અને ત્યાંના રાજા જિતારિના સંગમિત પુરોહિત હતા. તે સતુર્ગેશ વિદ્યારામનાના પ્રમુખ ને પામેલા હતા. પણ તેમને પોતાની વિદ્યાને સત સદત રંગે પોતાને મહિમાદાયક પણે માનતા આ પામંડી વિષે દુસ્તર પ્રવેશ કરી હસી કે ‘ અમે જેમ કરેલું હું ન સમજી શકું, તેના હું શિષ્ય થઈ શકું. ’ એ નિર્મલેષ હરિભદ્ર પુરોહિત જાણતા હતાં સરલતાની મૂર્તિ અને સત્યવચનમયતા હતા એક દિવસ તે નિવાસીના કેવળ ઉપાધ્યય પામેથી પસાર પતા હતા. ત્યાં જે ‘ યાદિની ’ મહત્તર માનના હતા તેમણે તેની ગાથાને ગમુર રવરે પાઠ કરતો તેણે કહ્યું—

“ સહી સુગં હરિપદમાં રવાને કરીને દેરાણી રહી.”

જેમજ સહી જેમજ સુહૃદો દેરાણી ન ગઈ વા.

આ ગાથાનો અર્થ જોસાડવા હરિભદ્ર ઘણું મથ્યા, પણ કાંઈ ઘડ બેઠી નહિ. એટલે તેમણે પાસે જઈને ઉપહાસમાં વૃદ્ધાને પૂછ્યું-અહો! માણ! આ તમે ચિદ્ ચિદ્ શું કર્યું? ત્યારે યોગિનીએ જવાબ આપ્યો-બેટા! નવું લિપેલું ચિદ્ ચિદ્ થાય. 'નવલિપ્તં ચિક્ચિકાયતે।' (અર્થાત્ વ્યંગમાં તું પણ નવો નિશાળીઓ છે, શિષ્યા કે અભ્યુષક છે, એટલે આ બધું તને ચિદ્ ચિદ્ લાગતું હશે, પણ તેમ નથી.) આવાં માર્મિક ઉત્તરથી ઉપહાસ કરવા ગયેલા હરિભદ્રનો ઉપહાસ થઈ ગયો ને તે ચાટ પડી ગયા. એટલે ચમત્કાર પામેલા સત્યપ્રતિષ્ઠ સરલાત્મા હરિભદ્રે વિનમ્ર બની વિનયથી પૂછ્યું-અહો માતાજી! તમે જે આ પાઠ કર્યો તેનો અર્થ આપ સમજાવો, હું તે અર્થ સમજતો નથી, હું આપનો શિષ્ય છું. ત્યારે પવિત્ર સાધ્વીજીએ કહ્યું-હો ભદ્ર! પુરુષને શિષ્ય કરવાનો અમારો આચાર નથી, પણ ત્હારી જિજ્ઞાસા હોય તો તું અમારા ધર્માચાર્ય પાસે જા. એટલે હરિભદ્ર પુરોહિત જિનભટ્ટાચાર્ય પાસે જઈ તેમને સમસ્ત નિવેદન કરી તેમની પાસે દીક્ષિત થયા. પછી તો જિનદર્શનરૂપ પારસમણિને સ્પર્શ થતાં, સત્યતત્ત્વપરીક્ષક હરિભદ્રનો આત્મા તેના રંગથી હાડોહાડ રંગાઈ ગયો. આમ જેના નિમિત્તથી પોતાનો આ જીવનપલટો થયો, અને પરમ ધર્મબીજની પ્રાપ્તિરૂપ પરમ ઉપકાર થયો, એવા તે યોગિની 'ચાકિની' મહત્તરને પોતાને સદ્ધર્મસંસ્કારરૂપ ધર્મજન્મ આપનારા, સાચો પરમાર્થ 'દ્વિજ' બનાવનારા પોતાના ધર્મમાતા માની, કૃત-જ્ઞશિરોમણિ હરિભદ્ર પોતાને 'ચાકિની મહત્તરાસૂનુ' તરિકે ઓળખાવવા લાગ્યા, અને પોતાની અમર કૃતિઓમાં પણ તે પુણ્ય સ્મૃતિ તેમણે બાળવી રાખેલી અદ્યપિ દશ્ય થાય છે. કુશાચ્છુદ્ધિના સ્વામી હરિભદ્ર અદ્ય સમયમાં સમસ્ત જિનાગમના પારગામી થયા ને તેને યોગ્ય જાણી ગુરુએ સ્વપદે સ્થાપન કર્યા.

તેમના બાણેજ હંસ અને પરમહંસે તેમની સમીપે દીક્ષા લીધી. પ્રમાણ-શાસ્ત્રમાં પારંગત આ બે મહાબુદ્ધિમાન્ શિષ્યો, ગુરુનો અનુજ્ઞા નહિં છતાં, બૌદ્ધ પ્રમાણ-શાસ્ત્રોના અભ્યાસાર્થે શુભ વેષે બૌદ્ધ નગરે ગયા. ત્યાં પાછળથી બબર પડી જતાં બૌદ્ધોએ હંસને હણી નાંખ્યો, પણ પરમહંસ નાસી છૂટી માંડ ગુરુ પાસે પહોંચ્યો, અને હકીકત નિવેદન કરતાં તે પણ હૃદયવિલેદથી મરણ પામ્યો. એટલે આવા બે ઉત્તમ શિષ્ય-રત્નોના વિરહથી શોકનિમગ્ન થયેલા હરિભદ્રસૂરિને ક્ષણિકે આવેશરૂપ ક્રોધ વ્યાપે છે; પણ તેમના ગુરુએ પાઠવેલી 'ગુણસેણ અગ્નિસમ્મા' ઇ. ત્રણ ગાથાથી તેનું તત્ક્ષણ શમન થાય છે, અને તેમને પોતાના ક્ષણિક આવેશરૂપ ક્રોધનો પારાવાર પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત યાચે છે. પછી શિષ્યસંતતિનો વિરહ જેને વેદાતો હતો અને આવા દુઃખમય સંસારસ્વરૂપ પ્રત્યે તીવ્ર વૈરાગ્યથી જે 'ભવવિરહ' ગવેષતા હતા, એવા આ ભાવિતાત્મા મહામુમુક્ષુ તીવ્ર સંવેગરંગી શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય 'શાસ્ત્રસંતતિ'ના સર્જનાર્થે અનુપમ અતુલ પરમ આશ્ચર્યકારી પુરુષાર્થથી પ્રવૃત્ત થયા. ગુરુએ જે ત્રણ બીજભૂત ગાથા

મોઢલી હતી તે પરથી તેમણે વિસ્તારથી સંવેગરંગતરંગિણી સગી 'સમસાધનવ્યકતા' (સમસાદિત્ય કથા) રચી, અને તદુપરાંત માત્ર માનસિક કોપાવેશના પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થે આ પરમ ભવભીરુ સુમુક્ષુ મહાત્માએ ૧૪૦૦ પ્રકરણુ ધંધોનું અનન્ય સર્જન કર્યું! પોતાને વેદાયેલો સતશિષ્યવિરહ, અને પોતે જાંખેલો ભવવિરહ તેમણે પોતાની 'ચિંરંજીવ' શાસ્ત્રસંતતિમાં 'વિરહ' અંકથી અમર કરેલો દર્શ્ય થાય છે. દા. ન. 'ભવવિરહવરં દેહિ મે દેવિ સારં,' અથવા આ જ અંકમાં 'માત્સર્યવિરહેનોઈઃ.' તેમણે સર્વથા જર્જરિત મહાનિશીથ શાસ્ત્રનો છળોંદાર કર્યો. (હજુ સુધી તેમના લગભગ ૭૫ જેટલા અંકો જ ઉપલબ્ધ થયા છે.)

આવા આ સાધુચરિત સંતના અદ્વરદેહમાં એમનો અદ્વર આત્મા અદ્વરપણે અમર રહ્યો છે. 'જેની યશસ્કાયમાં જરામરણન્ય ભય લાગે નથી એવા સદ્ગુની દેવિઓ જયવંત છે,' 'નાસ્તિ ચેવાં યદાઃકાચે જરામરણજં ભયં' એ શ્રી ભત્રુંડરિની ઉક્તિ આ આર્ષ દ્વારા સંત દેવિની અમૃતવાણી સંગ્રંધમાં અદ્વરશઃ સાચી પડે છે. ચોરસો (૧૪૦૦) અંક જેટલા મહાન્ અંકરાશિનું મૌલિક સર્જન કરનારા આ 'યાદિકીમદનરાસુત' હરિભદ્રસૂરિ, સાડા ત્રણ કોડ શ્લોકપ્રમાણુ સાદિત્યના સર્જક દક્ષિણલચરેત્ર દેવચંદ્રાચાર્યની જેમ, અસાધારણ કોટિના સાદિત્યરવાગી (Literary giant) થઈ ગયા, વિનાટ (Collosus) દેવિ-પ્રજ્ઞા, આર્ષ દ્વારા મદર્ષિ (Seer, great seer) થઈ ગયા. એમની એક એકથી સરસ એવી અમર ધૃતિઓમાં ગૂંજતો એમનો દિવ્ય પવન મેંટડી ભરી અમૃતમાધુરીથી ભર્યો છે કે તેનું પાન કરતાં તૃપ્તિ મળી નથી. શાંતસુખારસજલનિષિ એવો આ હરિભદ્રસૂરિનો દિવ્ય નાદ ગજપટ રસવાણી અપાયનિષિ છે; આ દિવ્ય પવન આ આર્ષ દ્વારા અંતરાત્માનો નાદ છે; એમાં પડે પડે નિર્જનની પરા પુનર્જિત સંમતા પરમ લક્ષ્મી હૃદયનું પ્રતિબિંબ પાડનારું ઈર્ષ્ય છે. સુશિષ્ટ, સુશિષ્ટ અને સુશિષ્ટ શેલીમાં ઉત્તમ કલાભય રીતે સુંદર શબ્દચિત્રમાં સુધેલ એકેક શ્લોક આ મહાનિર્માણ સુગીયનું અદ્ભુત અંકનિર્માણકોશલ્ય દાખવે છે.

વળી એમનો આશય તો એટલો જાંખ પરમાર્થગંદીય છે કે જ્યાંયો તેમ તેનું માપ ઘાટવું કે તામ લેવો તે અશક્ય વસ્તુ છે. હરિભદ્રે તેમના સ્વેદ પાન નહીં અગાધ શાસ્ત્રજ્ઞાન ને અનન્ય તત્ત્વચિંતન દ્વારાંતર દેવતા ન્યાયમુક્તિનું સર્જન કર્યું છે. એટલે આવા ઉન્નત યોગદશાને પામેલા મહાત્માની દૃષ્ટિમાં આશય પાત્રો એક અજગાદી પ્રખટ કરવો. તે તો તેમના જે જે ઉન્નત આત્મદર્શનો - જેવા નાદ ને વિવેકપરે જે કામ છે, તેઓ જ તેને યાત્રીત્વ ન્યાય આપી શકે. તેમજ તેનું નાંકિત સુવસ્તુ કરી શકે, સત્યા મતનો પરીણ નિષ્કર્ષ સમજાવવા જ શકી શકે. આથી તેમના મંજીર આગવવાતા સુમાર્યા સહેજમાં મીઠા સુગંધી અમર પદાર્થના સ્વરૂપમાં સમિશ્રદ્રાચાર્યજીએ. અને આજુર સ્વતંત્રરૂપે આજુર સુગંધી અમર પદાર્થના સ્વરૂપમાં

“ એક બુંદજળથી એ પ્રગલ્ભા, શ્રુતસાગર વિસ્તારા;
ધન્ય જીનોને ઉલટ ઉઠધિકું, એક બુંદમેં ડારા. ”—શ્રી ચિદાનંદજી.

એટલે આવા આશયગંભીર પ્રવચનસિંધુમાંથી અર્થરત્નો જોળી કાઢવાનું કામ ઊંડી વિચાર ડૂબકી મારનારા અવગાહક વિવેચકોનું છે. ‘પ્રીત્યાત્મવીર્યમવિચાર્ય’ આ મંદમતિ ટીકાકાર વિવેચકે પણ યથાશક્તિ-યથામતિ આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ-રત્નાકરમાં ‘સુમનોનંદની ટીકા’રૂપ ડૂબકી મારી અર્થરત્નો જોળવાનો યત્કિંચિત્ પ્રયત્ન કર્યો છે, તે સુમન સજ્જનોના મનને આનંદિત કરે !

શુભો જ કે’ ‘હ્યાં તે સકલ ગણજો સંતજનના,
અને દોષો કે’ તે સકલ પણ હું પામર તણા;
કરી દોષો દૂરે સુશુભ ચરજો હંસ સુમતિ !
અમી દષ્ટિ ધારી સુર્ણ જ લગવાનદાસ વિનતિ.

પ, ચોપાટી રોડ, મુંબઈ.
ચૈત્ર વદી પંચમી, વિ. સં. ૨૦૦૬

લગવાનદાસ મનઃસુખલાઈ મહેતા.



પ્રાસંગિક વક્તવ્ય

‘યોગ’ શબ્દ કાને પડે છે અને મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિજીની સાથેસાથે જ આપો-આપ મહર્ષિ પતંજલિનું પણ સ્મરણ થઈ આવે છે. તેનું કારણ મને એ લાગે છે કે હરિભદ્રસૂરિજીની જેમ પતંજલિની દૃષ્ટિવિશાલતા છે. તેમણે યોગમાર્ગમાં ઇશ્વરોપાસનાને સ્થાન આપીને નિષ્પક્ષભાવે ઇશ્વરના સ્વરૂપનું એવું નિરૂપણ કર્યું છે કે એ માન્ય કરવામાં કોઈને પણ વાંધો આવે નહિં. એમણે વિચાર્યું કે જ્યારે લોકોનું સાધ્ય એક જ છે ત્યારે પ્રતીકોના ભેદ માટે વ્યર્થ ઝઘડા શાને માટે? અને એટલા માટે જ એમણે ચોક્કસ કહ્યું કે, તમારું મન જેમાં લાગે તેનું જ ધ્યાન ધરો, પણ ધ્યેય તો મનને સ્થિર-એકાગ્ર કરવાનું રાખી પરમાત્મચિંતનના સાચા પાત્ર બનો. ‘ક્લેશકર્મવિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષ ईश्वरः ।’ જેને કલેશ, કર્મ, કર્મના પરિણામ તથા વાસના સ્પર્શ કરી શકતા નથી એવા કોઈ પણ પુરુષવિશેષને ઇશ્વર કહે છે.

પતંજલિએ યોગસૂત્રમાં યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ એટલે કે ચિત્તવૃત્તિનિરોધને જ યોગ કહેલ છે, જ્યારે શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિએ યોગને લગતા પોતાના બુદ્ધા બુદ્ધા પુસ્તકોમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ કરાવનાર ધર્મવ્યાપારને જ યોગ કહેલ છે. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે યોગ એટલે સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યક્ શ્રદ્ધા અને સમ્યક્ ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય એમ કહ્યું છે. ગીતાજીમાં યોગનો અર્થ સમજાવતાં કહ્યું છે કે ચિત્તની સમતા એ જ યોગ છે, અને ચિત્તની સમતા મન (ક્રિયા) અને બુદ્ધિ(જ્ઞાન)નું ઐક્ય થાય ત્યારે જ શક્ય બને છે. આ બધી વ્યાખ્યાઓમાં ઉપલક્ષ્ય રીતે જોતાં ભિન્નતા જણાય છે, પણ બારીક રીતે જોતાં આપણને ખાત્રી થશે કે માત્ર શબ્દોમાં જ ભિન્નતા છે, અર્થમાં નહિં. ‘ચિત્તવૃત્તિનિરોધ’ એ શબ્દથી તે ક્રિયા અગર વ્યાપાર વિવક્ષિત છે કે જે મોક્ષમાર્ગ માટે અનુકૂલ હોય. મોક્ષપ્રાપ્તિ કરાવનાર ધર્મવ્યાપાર, એનો પણ અર્થ એ જ છે. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે તો ચોક્કસ જ જણાવ્યું છે કે યોગ પુરુષાર્થમાં મોક્ષ ઉત્તમ છે અને યોગ તેની પ્રાપ્તિમાં

૧. પા. યો. સમાધિપાદ, અ. ૧-૨૪

૨ વુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉમે સુરુતદુષ્કૃતે ।

તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥ (૨-૫૦)

૩ ચતુર્ધર્મેઽગ્રણીર્મોક્ષો યોગસ્તસ્ય ચ કારણમ્ ।

જ્ઞાનશ્રદ્ધાનચારિત્રરૂપં રત્નત્રયં ચ સઃ ॥—યોગશાસ્ત્ર (૧-૧૫)

કારણ છે, એટલે કે સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યક્ શ્રદ્ધા અને સમ્યક્ ચારિત્ર એ રત્નત્રય એટલે જ મુક્તિ. ગીતાજીનો પણ એ જ ધ્વનિ છે. ચિત્તની સમતા થાય છે ત્યાં જ યોગ છે, અને ચિત્તની સમતા એજ મોક્ષનું દ્વાર છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ પડે એવી યોગની વ્યાખ્યા કરીએ તો એમ કહી શકાય કે ‘અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાંથી માણસને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ તરફ જે લઈ જાય તે જ યોગ.’ અને આ યોગ તે જ દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને ધારી રાખે, બચાવે, પડવા ન દે, એવો પ્રધાન ધર્મ છે.

હવે આપણે સંસારમાં યોગનું સ્થાન શું ? યોગ શા માટે ? યોગના અધિકારી કોણ ? અને સાધકના કર્તવ્ય શા શા ? એ માટે વિચાર કરીએ:-શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ યોગબિન્દુમાં જણાવ્યું છે કે ‘જ્યારે આત્માની ઉપર મોહનો પ્રભાવ ઘટવાનો આરંભ થાય છે ત્યારથી જ આધ્યાત્મિક વિકાસનો સૂત્રપાત થઈ જાય છે.’ અયુનર્જીવક (જે આત્માનો સંસાર પ્રવાસ ચરમ પુણ્યલપરાવર્ત જેટલો બાકી રહે છે, તે આત્માને જૈન પરિભાષામાં અયુનર્જીવક કહેવામાં આવે છે) આત્માનો આંતરિક પરિચય એટલો જ કે તેવા આત્માની ઉપર મોહનું દબાણ ઓછું થઈ ભલટું મોહની ઉપર તેવા આત્માનું દબાણ શરૂ થાય છે. એ જ આધ્યાત્મિક વિકાસનું બીજરોપણ છે. અહીંથી જ યોગમાર્ગનો આરંભ થઈ જવાને લીધે તેવા વિકાસગામી આત્માની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં સરલતા, ઉદારતા, નમ્રતા, પરાયણતા, પરાયણતા આદિ સદાચાર નજરે પડે છે, -જે તેવા વિકાસગામી આત્માનો બાહ્ય પરિચય લેખાય.

યોગના સાચા અધિકારી થવા માટે સંસારનો બાહ્ય ત્યાગ એ કાંઈ અનિવાર્યપણે આવશ્યક વસ્તુ નથી, પણ સાચું મુમુક્ષુપણ એ આવશ્યક વસ્તુ છે. ગૃહસ્થાવાસમાં રહીને પણ સાચો મુમુક્ષુ યથાયોગ્યપણે યોગ સાધી શકે છે. આપણે ત્યાં ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ વચ્ચે ભેદ પાડવામાં આવ્યો છે, અને તેથી માણસમાં એક જાતની વિકૃતિ અને દંભ ઉત્પન્ન થતાં જોવામાં આવે છે. ઉપાશ્રય અને મંદિરમાં પૂજાભવે ભક્તિ કરતો માણસ, તેની પેઢી, ઑફિસ અગર ઘરમાં તદ્દન ભિન્ન સ્વરૂપ ધરાવતો હોય છે. એ ખરું છે કે, ભૌતિક જીવનને અવગણીને માત્ર આધ્યાત્મિક પ્રગતિનાં સાધકને હિરાન થવું પડે છે, તેવી જ રીતે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ અવગણીને માત્ર ભૌતિક પ્રગતિની પાછળ પડનાર પણ હિરાન જ થાય છે. પણ માણસે વિવેક વાપરી ભૌતિક જીવન અને આધ્યાત્મિક જીવનનો સમન્વય કરવાનો છે. એકનો વિચાર કરતી વખતે બીજાને ભૂલવું એ દંભ છે. જીવનમાં બંનેને સ્થાન છે એટલું જ નહિ, પણ બંને વચ્ચે દેહ અને આત્માની જેવો ઘાટો સંગંધ છે, એમ માનીને જીવનવ્યવસાય નક્કી કરવામાં આવે તો જ માણસ પોતાના જીવનમાં સાચી પ્રગતિ સાધી શકે છે. યોગનો અંતિમ હેતુ સંસારનો ત્યાગ નથી, પણ આંતરિક અને બાહ્ય સ્થિતિ વચ્ચેનો સમન્વય એ જ યોગનો હેતુ છે. સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની અને મહાન યોગી શ્રી અરવિંદ આ બાબત પર લખતાં કહે છે કે “માણસને પોતાનો

આવિર્ભાવ કરવા માટે જે જીવન આપવામાં આવ્યું છે તેનો ત્યાગ કરવો એ માણસની પૂર્ણતા માટે અનિવાર્ય ગણાય જ નહિં, અને યોગનો તે હેતુ પણ હોઈ શકે નહિં. કેટલાક ખાસ સંજોગોમાં એવો જીવનનો ત્યાગ ઈષ્ટ ગણાય, અથવા તો આખી માણસ જાતિની પ્રગતિ કરવા માટે વ્યક્તિને એ પ્રમાણે પ્રેરણા થાય તે બનવાભોગ છે. યોગનો ખરો હેતુ-પૂર્ણ હેતુ તો જ્યારે માણસનો યોગ, જીવન સાથે એક થાય અને કુદરતના સ્વાભાવિક યોગની પેઠે માણસ પોતાના આંતર જીવન પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરી જ્ઞાનપૂર્વક એમ કહી શકે કે ‘આખું જીવન યોગ જ છે’ ત્યારે જ સિદ્ધ થયો ગણાય.”

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં તો ત્યાંસુધી કહ્યું છે કે “સન્તિ યગેહિં મિક્ષુહિં ગારત્યા સંજમુત્તરા” એટલે કે ઘણા કુસાધુઓ કરતાં સંયમી ગૃહસ્થો પણ ઉત્તમ હોય છે. વનમાં જઈને ત્યાં પવિત્ર ભાવથી રહેનાર યોગી, અગર ગિરનારજીની ગુફામાં ધ્યાન ધરનાર યોગી, અગર તો હિમાલયનાં શિખર પર સમાધિયુક્ત યોગીનાં આચરણ કરતાં, વસ્તીમાં રહી વનવાસની પવિત્રતા, ગુફાનું ધ્યાન, અને શિખર પરની સમાધિ જે આચરી જાણે છે તે જ સાચો યોગી. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનું યોગશાસ્ત્ર રાજર્ષિ કુમારપાલનાં માટે જ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું, અને એક રાજવીનાં જીવનમાં જો યોગનું સ્થાન છે, તો ગૃહસ્થ જીવનમાં શા માટે યોગ અશક્ય હોય ?

‘સદાચાર’ એ યોગની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે. વિચાર અને આચારની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ એનું જ નામ સદાચાર. વિવેક એ સદાચારનો પાયો છે. સત્ અને અસત અથવા નિત્ય અને અનિત્યને જુદું પાડવાની શક્તિ તેનું નામ જ વિવેક. ‘લ્લહે કામે ન પત્યેજ્ઞા, વિવેગે યવમાહિષ.’ અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયેલા કામભોગોમાં પણ વિવેકીને ઇચ્છા નથી થતી. એટલે વૈરાગ્ય એ વિવેકનો સહચર છે. વૈરાગ્ય એટલે રાગનો નાશ. રાગ એટલે ભૌતિક વસ્તુઓને મેળવવાની કે ભોગવવાની ઇચ્છા. વૈરાગ્ય એટલે સંસાર અને જગતના પદાર્થો પ્રત્યે તિરસ્કાર નહિં, પણ તેના સાચા સ્વરૂપના ભાનથી ઉપજેલી વિરક્તિ એ જ વૈરાગ્ય. બળદના પગની પાછળ ગાડાનું પૈડું ચાલ્યું આવે છે, તેમ વિવેકના પ્રમાણમાં તેની પાછળ વૈરાગ્ય પણ આવે છે જ.

એ યાદ રાખવાનું છે કે જગતના માનવીઓ માટે યોગ-આધ્યાત્મિક પ્રગતિ તરફ વળવા માટેની જરૂરિયાત જે આજે ઊભી થઈ છે, તેવી જરૂરિયાત જગતમાં ભાગ્યે જ આ પહેલાં કોઈ વખતે થઈ હશે. આજુબોજની શોધને અર્થહીન બનાવવાનો માર્ગ હાઈડ્રોજન બોમ્બની શોધ નથી, પરંતુ માનવીનો આધ્યાત્મિક પ્રગતિ જ એ બોમ્બને અર્થહીન બનાવવા સફળ થશે. ત્યારે આપણે હવે સાધકનાં જીવનકાર્યનો વિચાર કરીએ.

યોગના માર્ગે જનારા દરેક સાધકે પણ જીવનને સુદૃઢ તરીકે જ માનવાનું છે, પરંતુ એ સુદૃઢ પોતાની જાત સાથે જ લડવું જોઈએ, કારણ કે પોતાના બળથી પોતાની જાતને

જીતનારો સુખી થાય છે.^૧ સાધકે પોતાની ઇચ્છાઓ, વિષયવાસનાઓ, કામનાઓ અને કષાયો સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે. સાધકે યાદ રાખવું કે, પાંચ ઇન્દ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, તથા સૌથી વિશેષ દુર્જય એવું પોતાનું મન, એ જીતાયાં એટલે બધું જીતાયું.^૨ મન માંકડા જેવું છે અને તેને વશ કરવું મુશ્કેલ છે, પણ અશક્ય તો નથી જ. અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય, એ બન્ને, સાણસાની માફક મનને પકડી શકે છે, અને એક વખત સાધકે એને પકડયું, એને વશ કર્યું, પછી આત્માની ઉન્નતિ માટે એ કેવું મદદરૂપ થઈ પડે છે, તે, સાધકે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સમજવાનું છે, કારણ કે કેટલીક વાતો સમજાવવાં માટે શબ્દો પૂરતા નથી, અને આ પણ એક એવી જ બાબત છે.

સાધકને ઉપદેશ આપતાં, શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, સાધકે સ્ત્રીઓ સાથેનાં પ્રસંગનો ત્યાગ કરવો. લલેને પુત્રી હોય, પુત્રવધૂ હોય, પ્રૌઢા હોય કે નાની કુમારી હોય, તોપણ સાધકે તેનો સંસર્ગ ન કરવો. ડાહ્યા પુરુષે સ્ત્રીઓનો પરિચય કે સહવાસ વધવા ન દેવો. સ્ત્રી સાથેના કામભોગો એ હિંસા, પરિગ્રહાદિ સર્વ મહાપાપોનાં મૂળ છે.^૩ બિલાડીના રહેઠાણ પાસે ઉંદરોએ રહેવું એ જેમ ડહાપણ ભરેલું નથી, એમ સ્ત્રીઓવાળા મકાનમાં સાધક બ્રહ્મચારીએ રહેવું સલામતીભરેલું નથી. સ્ત્રીઓવડે સંકીર્ણ ઘર, મનોરંજક સ્ત્રીકથા, સ્ત્રીઓનો પરિચય, તેમની ઇન્દ્રિયોનું નિરીક્ષણ, તેનાં રુદન, ગીત, અને હાસ્ય, તેઓની સાથે ભોજન અને બેઠક, રસદાર અને પ્રમાણથી વધારે ખાનપાન, શરીરની ટાપટીપ, આ બધી વસ્તુઓ માણસને પ્રિય છે, અને સાધકે તેનો ત્યાગ કરવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ આત્માની શોધ કરનારા માણસને માટે તો આ તાલપુટ વિષ જેવી છે.^૩ આ ધર્મ ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, અને જિને જતાવેલો છે. એ જ માર્ગવડે પૂર્વે કેટલાય જીવો સિદ્ધ થયા છે, થાય છે અને હજી થશે.

સાધકે ધન, વૈભવ કે સ્ત્રી જાતની પ્રત્યે તિરસ્કાર સેવવાં, એવો અર્થ આમાંથી કાઢવાનો નથી. આપણી ઇન્દ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને આપણા મનનું ઘડતર અને સ્વાભાવિક બંધારણ એવું છે કે, જીવમાત્રને કામ, ભોગો અને વિષય સેવવાને માટે બહારથી કોઈની પ્રેરણા કે આજ્ઞાની જરૂર નથી રહેતી. એટલે સ્ત્રી, વૈભવ કે ધન પ્રત્યે જ્યારે સાધકને આકર્ષણ ઉત્પન્ન થાય, (અને પૂર્વજન્મનાં કોઈ યોગબ્રહ્મ આત્માને બાદ કરીએ તો આવા આકર્ષણો ઉત્પન્ન થવાં એ બધા સાધકો માટે સ્વાભાવિક અને કુદરતી છે) એ વખતે, સાધકે દોષ સ્ત્રીમાં, વૈભવમાં કે ધનમાં જોવાનો નથી, પણ દોષ

૧ અપ્પાણમેવ જુજ્ઞાહિ કિં તે જુજ્ઞેણ વજ્જઓ ।

અપ્પણમેવ મપ્પાણં જહિત્તા સુદ્ધમેદ્ધ ॥ ઉ. સુ. (૯-૩૫)

૨ પંચિન્દ્રિયાણિ કોહં માણં માયં તદેવ લોહં ચ ।

દુજ્જયં ચેવ અપ્પાણં સવ્વં અપ્પે જિણં જિયં ॥ ઉ. સુ. (૯-૩૬)

૩. સૂત્રકૃતાંગ. (૧-૪). ૨. ઉત્તરાખ્યયન સૂત્ર, ૧૬-૩૨.

પોતાની ઇન્દ્રિયોનો, પોતાનામાં છુપાયેલી કામનાઓનો અને પોતાના જ મનનો છે એમ માનવાનું છે. સ્ત્રી જાતિ દોષિત નથી, સ્ત્રી માત્રમાં તો સાધક માતાનું સ્વરૂપ જોઈ શકે છે. ખરાબ તત્ત્વ તો આપણા પોતામાં જ રહ્યું છે, એટલે દોષ સાધકે પોતાની જાતમાં જ જોવાનો છે. ધન અને વૈભવ ખરાબ નથી, પણ આપણી ઇન્દ્રિયો અને મન તેને જે રીતે માગે છે, ઉપભોગ કરે છે, તે વસ્તુ ખરાબ છે. એટલે સાધકે, કોઈપણ પદાર્થ પ્રત્યે તિરસ્કાર સેવવાની જરૂર નથી, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

સાધકે અભિમાનથી દૂર રહેવાનું છે. સાધક પોતાના સ્વભાવમાં થોડો ફેરફાર કરી પોતાની જાતને એમ સમજાવે કે પોતે પોતાની પ્રકૃતિ પર કાબુ મેળવ્યો છે તો તેમાં તે અવશ્ય ઠાકર ખાશે. સાધકે પોતાની ઇન્દ્રિયોનાં, પોતામાં રહેલા કષાયોનાં, અને પોતાના મનના ચોક્કીદાર બની, પણે પણ તેનાં ‘સી. આઈ. ડી.’ બનવાનું છે. સાધકને જે ઘડીએ એમ લાગે કે તે સંપૂર્ણ છે, અજ્ય છે, તે ઘડીથી જ તેના પતનની શરૂઆત થાય છે, અને તેનો વિનાશ થાય છે. સાધકમાત્ર અપૂર્ણ છે, જો કે તે પૂર્ણ યોગી બનવાનો અધિકાર ધરાવે છે તે ખરું છે. પરંતુ જીવનના અંત સુધી, મૃત્યુ વખતના છેલ્લામાં છેલ્લા શ્વાસ સુધી, અગર તો જીવન્ત અવસ્થામાં સયોગીની દશા પ્રાપ્ત થાય ત્યાંસુધી કોઈ પણ સાધક પોતે સંપૂર્ણ છે એમ માનવાની ઘૃષ્ટતા ન કરે. આવી ઘેલછાને સાધકના જીવનમાં સ્થાન છે તેથી ભગવાન મહાવીરે શ્રી ગૌતમને કહ્યું છે કે—“આ ‘જીવિત બહુ ચપલ છે તથા વિઘ્નોથી ભરપૂર છે, માટે ક્ષણભર પણ પ્રમાદ કર્યા વિના હે ગૌતમ ! તું પૂર્વે કરેલાં કર્મ ખંખેરી નાખ.” મહાન યોગીઓનાં, મહાન જ્ઞાનીઓનાં પતન થયાં છે, એના મૂળ કારણો તપાસતાં જણાય છે કે તેઓનાં અભિમાનના કારણે તેમ બન્યું છે. પંજાબી લોકોમાં એક પ્રચલિત કહેવત છે જેનો અર્થ એમ થાય છે કે, રાંધેલી રસોઈ અને જીવન્ત માણસનાં કદી વખાણ ન કરવાં, કારણ કે તે ક્યારે બગડી જશે એ કહેવાય નહિં. સાધકે આ કહેવતને ધ્યાનમાં રાખી યોગી બનવાનાં પ્રયત્નો કરવામાં જ પોતાનું ધ્યાન રાખવાનું છે, અને સાધક માત્રે એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે, કોઈ પણ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ અર્થેનાં પ્રયત્નોમાં જે આનંદ અને શાંતિ છે, તેટલા આનંદ અને શાંતિ તે ધ્યેયની પ્રાપ્તિ પછી મળતાં નથી. સાધકે તો પોતાનું ધ્યેય ઘાતી કર્મોના નાશ માટે રાખવાનું છે, તેથી જરા પણ ઉતરતું નહિ; અને એ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ સાથે સાધકનાં રાગ અને દ્વેષનો નાશ થયેલો હોય છે, એટલે પછી, તેમાં આનંદ કે શોકનો પ્રશ્ન જ વિચારવાનો નથી રહેતો.

દરેક સાધકે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, આપણી અંદર એક એવી મહાન સત્તાનું

૧. “इह इत्तरियमि आउए, जीवियए बहुपच्चवायए ।

विहुणाहि रयं पुरा कडं, समयं गोयम मा पमायए ॥”—શ્રી, ઉ. સ્. ૧૦-૩

૨ તેરમું ગુણદાણું-સયોગી કેવલી.

સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું છે, કે જે સત્તા સામે કોઈ પણ વિષય વાસના, કામના કે ઈચ્છા ટકી શકતાં નથી. માણસ-મનુષ્યપણું તિર્યંચ અને નારકીનાં જીવો કરતાં મહાન છે એટલું જ નહિ પણ મનુષ્યપણું તો દેવ કરતાં પણ ઉત્તમ છે. તેથી જ, માનવી તો દેવોનાં માટે પણ વંદનીય ગણાય છે. સાધકે ધ્યાનમાં રાખવું કે મનુષ્ય યોનિ કરતાં બીજી કોઈ ઉત્તમ યોનિ છે જ નહિ.

સાધકને કામલોગોનાં વિચારો આવે ત્યારે પોતાની જાતને સમજાવવાનું કે, કામ-લોગો તો દેવયોનિમાં શોભે, મનુષ્ય ગતિમાં નહિ. મનુષ્ય તો દેવોનો દેવ છે, કારણ કે મનુષ્ય જીવન એટલે તો સંયમ, ત્યાગ અને તપનું જીવન. મુક્તિ એ મનુષ્ય માત્રનો અધિકાર છે, અને મનુષ્ય યોનિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી, ત્રણ લોકમાં કોઈ એવી શક્તિ નથી કે જે મુક્તિ મેળવવાનાં આપણા માર્ગમાં અડચણ ઉત્પન્ન કરી શકે. પૂર્વ કર્મ-પ્રારબ્ધ કરતાં પુરુષાર્થ હંમેશા પ્રબળ છે, એ સાધકે ભૂલવાનું નથી. Exertion is greater than destiny જે પરમાત્મ-પરમ આત્માની શોધ સાધકે કરવાની છે, તે પરમ આત્મા સાધકે પોતાની અંદર જ શોધવાનો છે-ઉત્પન્ન કરવાનો છે.

એમ કહેવાય છે, અને કદાપિ માનવામાં આવે કે આ જમાનામાં, આ ક્ષેત્રથી મનુષ્ય કર્મ રહિત બની મુક્તિ પામી શકતો નથી, કારણ કે આ જમાનાનાં માનવીના શરીરનું બંધારણ એવું છે કે તેમાં શુદ્ધ ધ્યાન સંલવિત નથી. પરંતુ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે એમના યોગશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે “લલ્લે મોક્ષ થયો કહેવાયો કે ન કહેવાયો, પરંતુ જે પરમાનંદ છે તેનો અનુભવ તો થાય જ છે, કે જેની આગળ સંસારનાં તમામ સુખ તુચ્છ જેવાં-નહિ જેવાં લાગે છે.*” સાધક આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે તો એ મુક્તિ કરતાં કોઈ રીતે ઉતરતી દશા છે એમ નહિ કહેવાય.

યોગના માર્ગે જનારને સુખ, શાંતિ અને પરમ આનંદ મળે છે, પણ તે માટે સાધકે તેના યોગ્ય મૂલ્ય પણ આપવાં પડે છે. આયત્તિઓ, દુઃખો, વ્યાધિઓ, ચિંતાઓ, ન ગમતા બનાવો, હૃદયને હચમચાવી નાખે એવા પ્રસંગો, અને ધરતીકંપના જેવા આંચકા લાગે તેવા બનાવોનાં અનુભવ માટે સાધકે તૈયારી રાખવી જોઈએ.

પરંતુ સાધકે તેમજ અન્ય માનવીઓએ યાદ રાખવાનું છે કે માનવીને જે હિરાન થવું પડે છે, અન્યાયો સહન કરવાં પડે છે, કુટુંબીજનો, પ્રિયજનો અને નિકટનાં સ્નેહિ.

૧ દેવો, દાનવો અને ગાંધર્વ જાતિના દેવો, યક્ષો, રાક્ષસો અને કિન્નર જાતિના દેવો પણ જે દુષ્કર એવા બ્રહ્મચર્યને પાળે છે તેવા પુરુષને નમસ્કાર કરે છે. દેવો પણ બ્રહ્મચારીના દાસ બને છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર. ૧૬.

* મોક્ષોઽસ્તુ માસ્તુ યદિ વા પરમાનંદસ્તુ વેદ્યતે સ સ્વલુ ।

યસ્મિન્નિશ્ચિલસુખાનિ પ્રતિભાસંતે ન કિંચિદિવ ॥ યોગશાસ્ત્ર ૧૨-૫૧

ઓનાં મૃત્યુના કારણે વિયોગની વેદનાઓ લોગવવી પડે છે, અનેક મુશ્કેલીઓ, માંદગીઓ અને ત્રાસમાંથી પસાર થવું પડે છે, એ એકાન્તે આપણા ખુરા કાર્યોનું પરિણામ અગર પાપનું ફળ છે, એમ માનવાની કોઈએ ભૂલ કરવાની નથી. શ્રી કેદારનાથજી જેઓ શ્રી-નાથજીનાં શુભ નામે પ્રસિદ્ધ છે અને મહાન તત્ત્વજ્ઞાની છે, તેઓ પોતાના એક લેખમાં લખતાં જણાવે છે કે “ ઉન્નતિનો માર્ગ ક્ષુબ્ધ અને સગવડોમાં થઈને પસાર થતો નથી, એ વાત તેણે (શ્રેયાર્થીએ) પોતાના મનને સારી રીતે શીખવવી જોઈએ. દુઃખ અને સંકટ સામે ઝઘડતા રહેવાની વૃત્તિ અને પુરુષાર્થ તેનામાં હોવા જોઈએ. ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરતાં કરતાં જે દુઃખ કે સંકટો આવી પડે તેમાં પોતાના મન-બુદ્ધિ-શરીરને જે તાણુ આપવી પડે છે, અઠચણોમાંથી માર્ગ કાપતાં, સંકટોનો અસદ્ધ લાર ખેંચતા, મનો-ભાવનાઓને જે રીતે ક્યારેક અત્યંત કોમળ તો ક્યારેક અત્યંત કઠણ કરવી પડે છે, તે તે વખતે મનને કોમળ કે કઠણ કરતાં, મન, બુદ્ધિ અને શરીર દ્વારા જે અનુભવ થાય છે તે અનુભવોમાં જ સર્વ વિશેષતા રહેલી છે, તે અનુભવ દ્વારા જ મનુષ્યત્વનો ઘાટ ઘડાય છે, એવો શ્રેયાર્થીનો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. અનેક પ્રકારનાં વિકટ અને કઠણ પ્રસંગોમાંથી તવાઈને નિકળ્યા વિના આપણી સત્ત્વશીલતાની પરીક્ષા થતી નથી, અને પરીક્ષા વિના આત્મવિશ્વાસ ઉપજતો નથી. સાત્ત્વિક હેતુ માટે જે દુઃખો અને હાડમારીઓ સહન કરવા પડે છે તેથી જ આપણામાં રહેલી મલિનતા નિકળી જઈ આપણામાં રહેલી મનુષ્યતા પ્રગટ થાય છે, એવો વિશ્વાસ શ્રેયાર્થીનાં હૃદયમાં હોવો જોઈએ. ઉન્નતિને માર્ગે ચાલતાં ન્યાય અને કરુણાથી તરખોળ થયેલા હૃદયમાં સાત્ત્વિક સુખ તથા આનંદ પ્રાપ્ત થાય, તેના માટે જો અવકાશ હોય તો તેને તે ધિક્કારશે નહિં અને જે દુઃખ તથા હાડમારીઓ આવે તેને હુર્ભાગ્ય લેખશે નહિં. ”

સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ પોતાનાં એક લેખમાં લખે છે કે, “પરમાત્માના મનુષ્ય ઉપરનાં પ્રેમની પહેલી નિશાની શું? આનો ઉત્તર જરા વિરોધાભાસી લાગશે, પણ તે વાસ્તવિક છે અને તે એ કે દુઃખ-સંસારનાં દુઃખ. પરમાત્માની જેના ઉપર કૃપા થાય છે તેના ઉપર જ એ દુઃખ નાખે છે. અસંખ્ય વિકટ પ્રસંગો અને આપત્તિ-ઓનો અનુભવ મેળવી એ અનુભવથી પવિત્ર થઈ કુન્તી કૃષ્ણ પ્રત્યે કહે છે: “વિપદઃ સન્તુ નઃ શશ્વત્ તત્ર તત્ર જગદ્ગુરો ” હૈ જગત્ના પ્રભુ! હંમેશા અમારા ઉપર આવી વિપત્તિઓ જ હજો, જેથી અમેને તમારું નિત્ય દર્શન રહ્યાં કરે. જેઓનાં હૃદય કૃપણતા અને કાયરતાથી ભરેલાં છે, તેઓ સાંસારિક સુખનું એકેક ટપકું ચાટ્યાં કરે છે, -કૂતરું હાડકું ચાટ્યાં કરે તેમ! ફરી જન્મારામાં વ્તણે એ જોયું જ ન હોય, -જો કે કરોડો જન્મો લોગવ્યાં કર્યું છે છતાં! એવા મનુષ્યોનાં ખાયલાપણાનો ખ્યાલ લાવો, અને તે સાથે ક્ષત્રિયમાતા કુન્તીની વીરત્વભરેલી ઉક્તિ સરખાવો અને કહો એ લાવમાંથી કયો ભાવ વધારે ઉચ્ચ? પરમાત્માનાં

શાશ્વત્યમાં જવું એ મનુષ્યનો મનુષ્ય તરીકે પરમ ધર્મ અને અધિકાર છે. મનુષ્યમાં જ એવી શક્તિ છે કે એ દુઃખ ભોગવવાં, એટલું જ નહિં પણ એ દુઃખનો અર્થ કરવો એટલે કે એનું સ્વરૂપ સમજવું તથા પ્રયોજન તપાસવું, એની આગળ પાછળની કડીઓ તપાસી કાર્યકારણની સંકલનામાં એનું ક્યાં સ્થાન છે તથા એ શી ગરજ સારે છે એ નક્કી કરવું. દુઃખમાં ગરજાવ થઈ ન જતાં એના ભૂત-ભવિષ્ય તરફ નજર કરીશું તો તુરત જણાયે કે દુઃખ એ ભૂતકાળની મલિનતાનું વિશેષણ છે અને ભવિષ્ય કાળની આત્મોન્નતિ-નો અરુણોદય છે. જેને મનુષ્ય જીવન પામી એ જીવન સફળ કરવાની ઈચ્છા છે અને જેણે એ જીવનની સુધટિત ઘટના ઉપર વિચાર કર્યો છે-એને સાંસારિક દુઃખ તે પરમાત્માનો દુષ્પા સિવાય અન્ય રૂપે કદિ પણ ભાસશે નહિ. ” સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની અને મહાન યોગી શ્રી અરવિંદ દેહે છે કે “ It is not because there is something bad in you that blows fall on you-blows fall on all human beings, because they are full of desire for things that cannot last and they loose them or even if they got, it brings disappointment and cannot satisfy them. ” અર્થાત્ તમારી ઉપર દુઃખના ધા પડે છે, એનું કારણ એ નથી કે તમારામાં કંઈક ખરાબ તત્ત્વ છે, પણ દુઃખના ધા દરેક માણસની પર પડે છે; કારણ કે તેઓ એવી વસ્તુઓની પાછળ પડે છે કે જે વસ્તુ નિત્ય રહેતી નથી, અને તેથી માણસો તેને શુભાવી દે છે, અગર તે વસ્તુ મેળવ્યાં પછી તેમને નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે અગર તેઓને સંતોષ આપી શકતી નથી. સુપ્રસિદ્ધ કવિ અને મહાન જ્ઞાની શ્રી બલિલ જિખ્રાને લખ્યું છે કે, “ Your pain is the breaking of the shell that encloses your understanding, ” અર્થાત્ તમારા જ્ઞાન ઉપર ઝાઝી ગયેલું જડત્વનું પડ દૂર કરવા માટે, તમને જે એક વસ્તુ કુદરત તરફથી આપવામાં આવે છે, એ તમારી વેદના.

આ કથનોની સત્યતા, લગવાન નેમનાથનાં પૂર્વજન્મોની પત્ની રાણુલનાં જીવનમાંથી, અને લગવાન મહાવીરનાં પ્રથમ ગણધર શ્રી ગૌતમનાં જીવનમાંથી પણ આપણને મળી શકે છે. લગ્નનો રથ પાછો ફેરવીને લગવાન નેમનાથ જ્યારે પાછા ફરે છે, અને પોતાથી એક ઘડી પણ વિચૂટા ન પડનાર શ્રી ગૌતમને નિર્વાણસમયે લગવાન મહાવીર દૂર કરે છે,-તેમાં જન્મે વિભૂતિઓએ રાણુલ અને શ્રી ગૌતમને વેદના ઉપજાવેલ છે, અને તે જ વેદના અંતે એ જન્મેની મુક્તિનાં માટે કારણભૂત બને છે, એ વાત સ્કેલાઈથી સૌ કોઈ સમજી શકે તેવી છે. લગવાન નેમનાથે રાણુલમાં વેદના ઉપજાવીને પૂર્વલવોની પત્નીને મુક્તિ અપાવી સાચા પતિનું કામ કર્યું છે, કારણ કે જે પતિ મુક્તિનાં કાર્યમાં પત્નીને નિમિત્તરૂપ થાય તે જ સાચો પતિ લગવાન મહાવીરે પોતાના પરમ શિષ્યને વેદના આપીને તેને રાગમાંથી મુક્ત બનાવેલ છે, અને જે કેવળજ્ઞાન રાગસંહિત દશામાં અશક્ય હતું, તે કેવલજ્ઞાન, પેલી વેદનાથી રાગ સંહિત જન્યાં એટલે પ્રાપ્ત થયું. શિષ્યને જે મુક્તિ અપાવે તે જ સાચા ગુરુ. આ બધા ઉપરથી સાધક એવો અર્થ ન તારવે કે આપણે બધી-

જૂઝીને આપણા પર દુઃખો વહોરી લાવવાં લેઈએ. દુઃખો આવે ત્યારે સમાધાન કરવા માટે આ બધી બાબતો સાધકે ધ્યાનમાં રાખવી.

સાધક માંત્રે યોગી બનવાનું ધ્યેય રાખવાનું છે. સાચો યોગી તો એ જ કે જેનાં ધ્યાતિ કર્મો નાશ પામ્યા છે. જે મૃત્યુનાં પરિણામે સાધકે ફરી જન્મ લેવો પડે તેની બાબતમાં, તેટલા પૂરતી યોગની અપૂર્ણતા. સાધક એવો યોગી આ જન્મે થાય, કે પછીના જન્મે થાય, એ બહુ મહત્વની વસ્તુ નથી કે જેટલી મહત્વતા સાધકના માટે તેનાં પ્રયત્નો કરવામાં રહેલી છે. પરંતુ સાધકે એવું જીવન તો જીવવું જ લેઈએ કે, તેના અંતઃકાળે જ્યારે તેની આસપાસનાં માણસો તેને સંભળાવે કે:—

“ જન્મ જરા મરણે કરી એ, આ સંસાર અસાર તો;
કર્યા કર્મ સહુ અનુભવે એ, કોઈ ન રાખણહાર તો.
શરણ એક અરિહંતનું એ, શરણ સિદ્ધ ભગવંત તો;
શરણ ધર્મ શ્રી જૈનનો એ, સાધુ શરણ શુભવંત તો. ”

(આ ગ્રંથમાંથી પાન ૨૪૯)

એ વખતે સાધક મુખેથી નહિં તો પણ મનમાં પોતાની જાતને એવો જવાબ આપી શકે કે, ‘ આ સંસાર અસાર છે એટલે જ જીવન મરણનાં કેટલાંકે ફેરાઓ પુરુષાર્થ કરી આ જન્મે મેં ટાળી નાખ્યાં છે, અને સંસારમાં કોઈ કોઈનો રાખણહાર કે તારણહાર નથી, એટલે જ મારા આત્માને મારી જાતનાં તારણહાર તરીકે તૈયાર કરવા પ્રયત્નો કર્યા છે. અરિહંત અને સિદ્ધનું શરણ હું કાંઈ દયા તરીકે યાચતો નથી, પણ અધિકાર અને લાયકાતની દૃષ્ટિએ એ માગવાનો મારો હક્ક છે એટલે જ હું માગું છું. ’ જે સાધક, મૃત્યુ વખતે પોતાની જાતને આમ કહી શકવાને શક્તિમાન હોય, તે સાધક, મુક્તિ મેળવે કે ન મેળવે, વહેલી મેળવે કે મોડી મેળવે, તો પણ તેનું જીવન ધન્ય છે.

જગતનાં દરેકે દરેક સ્ત્રી અને પુરુષોએ યાદ રાખવાનું છે અને પોતાના હૃદયમાં સોનેરી અક્ષરોથી કેતરી રાખવાનું છે કે, સાચા અને શાશ્વતા સુખની પ્રાપ્તિ માટે, યોગને માર્ગે ગયા સિવાય—આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાધ્યા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી. આ જ પંથે જઈને, આ જગતમાં અસંખ્ય માનવીઓએ શાશ્વતું સુખ પ્રાપ્ત કર્યું છે, કરે છે, અને કરશે. જે સ્ત્રી પુરુષો આ જગતની ભૌતિક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં અને તેને ભોગવવામાં સુખ માને છે, તેઓ સાચા સુખથી અજાણ છે. તેઓએ ધ્યાનમાં રાખવું કે

૧ ચૌદ ગુણરચાન રૂપમાં, આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમમાં, તેરમે ગુણરચાને જેને સયોગી અવસ્થા કહેવામાં આવી છે તે—એ યોગીનો અર્થ અહિં ઘટાવ્યો છે.

તેઓનું સુખ દંબથી ભરેલું, અને અનેક ગરીબ માણસોનાં ભોગે મેળવાયેલું છે. તેથી તે સુખ, પોષણ, નાશવંત અને અનિત્ય છે અને તેને અંતે, તેઓને માત્ર દુઃખ જ પ્રાપ્ત થવાનું છે. જ્ઞાનીઓ ઠડી ગયાં છે કે, શાશ્વતા સુખનો માર્ગ ભૌતિક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં અગર તેને ભોગવવામાં નથી, પણ તેનું સ્વરૂપ સમજી તેનો ત્યાગ કરવામાં છે, અને એટલે જ ભર્તૃહરિ અને પુદ્ગલ જેવાં મહાન રાજવીઓ, ભૌતિક સુખોને અવગણીને, યોગના પંથે આલી નિકળ્યાં હતાં.

સાધકનાં માટે છેલ્લી અગત્યની વાત તે આ છે. સાધકે એમ નથી માનવાનું કે જગત્ અને આ સંસાર માત્ર દુઃખથી જ ભરેલાં છે. જે વૈરાગીઓને તમામ જગત્ને માટે ધિક્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ જે ધ્રુવડ જેવું મોઢું લઈને સદા નિરાશાવાદી રહે છે, તે વૈરાગી નહિ પણ મૂર્ખ છે. વૈરાગ્યનાં કારણે તો જીવનમાં પવિત્ર શાંતિ, દિવ્ય પ્રેમ, અખંડ આનંદ, સુદૃઢ મનોબળ તથા શરીર અને મનની તન્દુરસ્તી પ્રાપ્ત થાય છે, અને વૈરાગ્યની સાથે આવા બધા સાધનો જેને પ્રાપ્ત થાય છે તે જ સાચો સાધક કહેવરાવવાને લાયક છે, બીજા નહિં.

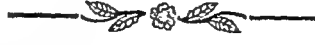
આ રીતે, યોગ-આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં જ માણસ માત્રનાં દુઃખ અને અશાંતિ ટાળવાનો ઉપાય છે, અને આ જગત્માં કોઈ એવા દુઃખ નથી, કોઈ એવા વ્યાધિઓ નથી, કોઈ એવા દર્દ નથી, કે જેનું મારણ આપણને યોગમાંથી ન મળે. અને માનવી માત્રે યાદ રાખવાનું છે કે વહેલે કે મોડે, આ જન્મે અગર રણડપાટ કરીને અન્ય જન્મે, દરેક આત્માને આ માર્ગે જ અંતે તો જવાનું છે, કારણ કે, કર્મોથી મુક્ત બનવું એ કાંઈ આત્માનો વિશિષ્ટ અધિકાર છે એવું નથી, પણ એનો આત્માનો સામાન્ય સ્વભાવ-મૂળ ધર્મ છે. આપણે જ્ઞાની નથી, એટલે જીવ માત્ર ભવ્ય છે એમ માનીને જ દરેકે યોગને પંથે જવાનું છે, જો વહેલે કે મોડે એ માર્ગે ગયા સિવાય આલે તેવું છે જ નહિં, તો શા માટે એ માર્ગે જવાની શરૂઆત અત્યારથી જ ના કરવી ?

નમ્ચુન બીરડોંગ,
હોર્નબી રોડ,
કોટ, મુંબઈ.
૨૩-૭-૫૦.

મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા.



શ્લોક અને વિવેચનની વિષય અનુક્રમણિકા



શ્લોક

વિષય

પૃષ્ઠ

વિવેચનકાર-ટીકાકારનું મંગલાચરણ.

૧-૨	મંગલાચરણ: પ્રયોજનાદિ. ઇચ્છાયોગાદિ ઉપન્યાસ. ૧-૧૧
	ભૂમિકા: ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ, સામર્થ્યયોગ (શ્લો. ૩-૧૧) ... ૧૨-૫૩
૩	ઇચ્છાયોગ: નિર્દેશ ધર્મેચ્છા. શ્રુતસ, સમ્યગ્દષ્ટિ, છતાં પ્રમાદ... .. ૧૩
૪	શાસ્ત્રયોગ: તીવ્ર શાસ્ત્રભેદ. સંપ્રલયાત્મક શ્રદ્ધા. કપ-છેદ-તાપ પરીક્ષા. આચાર-પ્રધાન શ્રદ્ધા. અપ્રમત્ત યોગ. યથાસૂત્ર સાચા 'નિર્ગથ' મુનિ. ૧૮
૫-૯	સામર્થ્યયોગ: શાસ્ત્રથી પર. શાસ્ત્રનું સામાન્ય દિગ્દર્શન. આત્મસામર્થ્યથી પ્રગતિ. સંયમથી શક્તિસંચય. શાસ્ત્રની મર્યાદા. આત્મઅનુભવ મિત્ર. પ્રાતિભ-જ્ઞાન-સંધ્યા જેવું. સર્વજ્ઞતાદિનું સાધન. બે ભેદ:- ૨૬
૧૦-૧૧	(૧) ધર્મસંન્યાસ યોગ-ખીળ અપૂર્વકરણમાં. અંચિભેદ. સમ્યગ્દર્શન. સમ્ય-ક્તવના ચિહ્ન. તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ. અતાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ. દીક્ષાનો અધિકારી. ખીળું અપૂર્વકરણ → ક્ષપકચેષ્ટી → કેવલજ્ઞાન. ૩૭
	(૨) યોગસંન્યાસ યોગ-આયોજ્યકરણ. કેવલી સમુદ્ધાત. શૈલેશીકરણ. યથાપ્રવૃત્તકરણ આદિ અપૂર્વ પુરુષાર્થ. અયોગ પરમ યોગ. ૪૪
	સારસમુચ્ચય. કળશકાવ્ય (ડૉ. ભગવાનદાસ વિરચિત નવરચના) ૫૧

આઠ યોગદષ્ટિનું સામાન્ય કથન (શ્લો. ૧૨-૨૦)

૫૪-૧૦૧

૧૨-૧૪	આઠ યોગદષ્ટિ, યથાર્થ નામ. ઓષદષ્ટિ ને યોગદષ્ટિ: સમ્યગ્દષ્ટિની નિરાગ્રહ મધ્યસ્થતા. સંતોની પરાર્થપ્રવૃત્તિ. ચારિસંજીવની ચાર ન્યાય. ૫૫
૧૫	આઠ યોગદષ્ટિને ઉપમા: તૃણઅગ્નિકણ સમ મિત્રા, ગોમય અગ્નિકણ સમ તારા, કાષ્ઠઅગ્નિકણ સમ ખલા, દીપપ્રભા સમ દીપ્રા, રત્નપ્રભા સમ સ્થિરા, તારાપ્રભા સમ કાંતા, સૂર્યપ્રભા સમ પ્રભા, ચંદ્રપ્રભા સમ પરા. પ્રત્યેક દષ્ટિનું સંક્ષેપ કથન. -દીપ્રા પર્વત મિથ્યાત્વ છતાં મિત્રાદિ ચાર દષ્ટિનું સદ્દષ્ટિપણું કેમ? હલ્લુમાંથી શુદ્ધ સાકરની બનાવટનું દર્શાવે. મિત્રાદિ દંત્રુ આદિ સમાન → સંવેગમાધુર્ય. મિત્રાદિને પાત્ર ભવ્યજ. અભવ્ય બરે જેવા, મિત્રાદિને અપાત્ર. પરિણામી આત્મામાં જ યોગદષ્ટિનું ઘટમાનપણું ૧૩
૧૬	સર્વદર્શનસંમત યોગદષ્ટિ: આઠ યોગદષ્ટિ, યમ-નિયમાદિ આઠ યોગાંગ, ખેદ-ઉદ્વેગાદિ આઠ ચિત્ત દોષ ત્યાગ, અદ્વેષ-નિજ્ઞાસાદિ આઠ ગુણ પ્રાપ્તિ-એ સર્વને પરસ્પર અનુક્રમે સંબંધ અને સ્વરૂપ. ૮૧

૧૭-૧૮

‘દષ્ટિ’ શબ્દની વ્યાખ્યા-સત્પ્રજ્ઞાસંગત બોધ તે દષ્ટિ-દર્શન: દષ્ટિઅધિપત્યું, નેત્રરોગીનું દષ્ટાંત. અસત્પ્રવૃત્તિવ્યાધાત-યોગદષ્ટિ સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા. આઠ સ્થૂલ બોદ, સૂક્ષ્મ બોદ અનંત.

૧૯-૨૦

મિત્રા આદિ પહેલી ચાર દષ્ટિ પ્રતિપાતી કે અપ્રતિપાતી એમ ભજના, સ્થિરા આદિ છેલ્લી ચાર તો અપ્રતિપાતી જ-મુક્તિ પ્રતિ અભંગ પ્રયાણ. ... સામાન્ય કથનનો સાર સમુચ્ચય: કળશ કાવ્ય... ..

યોગદષ્ટિનું વિશેષ કથન.

પહેલી મિત્રા દષ્ટિ (શ્લોક. ૨૧-૪૦).

૧૦૨-૧૭૬

૨૧

મંદ દર્શન, પહેલું યોગાંગ ઈચ્છાદિ યમ, અખેદ, સર્વત્ર અદ્વેષ: ‘મિત્તિ મે સવ્વભૂણસુ’ મિત્રા નામની યથાર્થતા.-અહિંસાની મીમાંસા

૧૦૨

૨૨-૨૫

અહો યોગબીજ ગ્રહણ-અવધ્ય મોક્ષહેતુ: ઉત્તમ યોગબીજ: (૧) સંશુદ્ધ પ્રભુભક્તિ-‘જિનપદ નિજપદ એકતા.’ ભક્તિ પ્રકાર.-ચરમાવર્ત-તથાભવ્યત્વપાક.-સંશુદ્ધ ભક્તિનું લક્ષણ-પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિ, દશ સંજ્ઞાનિરોધ, ફલકામના રહિત-પણું.-યોગબીજ ચિત્ત

૧૦૬

૨૬

(૨) ભાવાચાર્ય આદિની જ ભક્તિ એ પણ યોગબીજ,-નહિં કે દ્રવ્યાચાર્ય આદિની. ભાવસિંગનું જ પ્રધાનપણું. ‘આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે.’ સદ્ગુરુભક્તિ મહિમા. (૩) સંતની વૈયાવચ્ચ પણ યોગબીજ. વિધિ પ્રમાણે એટલે શું? ...

૧૨૭

૨૭-૨૯

(૪) સહજ ભવ ઉદ્વેગ-વરાગ્ય ભાવના (૫) દ્રવ્ય અભિગ્રહ પાલન, સાર્વજનિક દાનાદિ (૬) વિધિથી સિદ્ધાન્તલેખનાદિ (૭) બીજ કથા પ્રીતિ-સંવેગ શુદ્ધ શ્રદ્ધા, ઉપાદેય ભાવ,-એ સર્વ યોગબીજ છે. ભક્તિનો મહિમા ...

૧૩૩

૩૦-૩૩

બહુ ભાવમલ ક્ષીણતા થયે ચરમ પુદ્ગલાવર્તમાં આ યોગબીજ ગ્રહણ-પ્રાયે મનુષ્યોને.-ચરમાવર્તવર્તી જીવોનું લક્ષણ. અવચક ઉદયથી શુભ નિમિત્ત સયોગ.

નિમિત્ત અને ઉપાદાન

૧૪૫

૩૪

યોગાવચક, ક્રિયાવચક, ફલાવચક-બાણીની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા: લક્ષ્ય એક જ, અલક્ષ્ય અનેક. વચક યોગનું ઠગપણું. મોટું મીકું! ‘વહ સાધન બાર અનંત ક્રિયો, તદપિ કછુ હાથ હજી ન પેરો.-જોગીન્દ્ર ગજના’ સંત ચરણ આશ્રય વિના વચક

૧૫૮

૩૫-૩૭

અવચકનું નિમિત્ત સંતભક્તિ: ‘બિના નયન પાવે નહિં’. ભાવમલ અલ્પતા થયે સત્પ્રતીતિ. મંદલોચન-અલ્પવ્યાધિના દષ્ટાંત. ધૃતિ આદિ ચાર વૃત્તિ ...

૧૬૫

૩૮-૪૦

છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં અલ્પમલત્વથી આસન્નગ્રંથિભેદને આ બધું ઉપજે. છેલ્લું યથા પ્ર૦ ક૦ ‘અપૂર્વ’ જ. અત્રે ‘મુખ્ય’ પહેલું ‘ગુણસ્થાન.’ સાર બોધ. મિત્રાદષ્ટિનો સાર: મિત્રાદષ્ટિના કળશ કાવ્ય

૧૭૩

બીજી તારા દષ્ટિ (શ્લોક ૪૧-૪૮)

૧૭૭-૨૦૭

૪૧	તારામાં પ્રાપ્ત થતો ગુણગણ્ય: ગોમય અગ્નિકણ સમ દર્શનયોગનું બીજું અંગ- નિયમ: શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, ઇશ્વરપ્રણિધાન. અનુદ્રેગ. તત્ત્વજિજ્ઞાસા...	૧૭૭
૪૨-૪૫	યોગકથા પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિ, શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન: ચાર પ્રકારની ધર્મકથા. સંતોની યથાશક્તિ સેવા-યોગવૃદ્ધિ ફલ. સંતસેવાથી અન્ય લાભ ફલ. યોગ મહિમા. ભવભય રહિતપણું. ઉચિત કર્તવ્ય, અનુચિત અકર્તવ્ય. ...	૧૮૮
૪૬	અધિક ગુણી પ્રતિ તીવ્ર જિજ્ઞાસા: સાનંદાશ્ચર્ય. ' ધન્ય તે મુનિવરા રે ! ' સ્વ નિગુણુપણા પ્રત્યે ધૃશા- ' હું તો દોષ અનંતનું ભાજન છું કરુણાળ ! '...	૧૯૭
૪૭-૪૮	દુઃખરૂપ સર્વ સંસાર, તેનો ઉત્તેજ કેમ થાય ? વૈરાગ્ય ભાવના-સંતોનું ચિત્ર ચરિત્ર ! ' શાસ્ત્ર ધણા મતિ થોડી. ' ' શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણુ '...	૨૦૧
	તારા દષ્ટિનો સારાંશ: તારા દષ્ટિના કળશ કાવ્ય.	૨૦૫

ત્રીજી બલા દષ્ટિ (શ્લોક ૪૯-૫૬)

પૃ ૨૦૮-૨૩૩

૪૯	કાષ્ઠઅગ્નિ સમ બોધ, ત્રીજું યોગાંગ આસન, પરા તત્ત્વશુશ્રૂષા, અક્ષેપ: ' મનહું કિમહી ન બાઝે. ' મનમકંટને કેમ દેકાણે આણુવું ?	૨૦૮
૫૦-૫૧	અત્રે સર્વત્ર સુખાસન. અત્વરાપૂર્વક સર્વ ગમન અને કૃત્ય: પ્રણિધાનાદિ સ્કૃત વંદનાદિ અધ્યાત્મ ક્રિયા.-પ્રાપ્ત યોગનું રત્ન જેમ જતન	૨૧૬
૫૨-૫૪	શુશ્રૂષા: ' તરુણ સુખી સ્ત્રી પરિવર્યોજી 'નું દષ્ટાંત.-અવણુચ્છાના દાખલા. શુશ્રૂષા- બોધ સ્ત્રોતની સરવાણી. શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ સરવાણી વિનાની ભૂમિમાં દૂવો બોધવા જેમ અફળ.-અવણુ વિનાની શુશ્રૂષા પણ સફળ, શુશ્રૂષાથી કર્મક્ષય. ...	૨૨૩
૫૫-૫૬	યોગમાં અવિક્ષેપ, ઉપાય કૌશલ, ઉપકરણમાં અપ્રતિબંધ: સાધન તે બંધન ! આત્માર્થે જ સર્વ સાધનસેવન. સાવધ પરિહાર-મહોદય.	૨૨૮
	બલાદષ્ટિનો સાર: બલાદષ્ટિનાં કલશ કાવ્ય... ..	૨૩૨

ચોથી દીપ્રા દષ્ટિ (શ્લોક ૫૭-૬૫૩)

પૃ ૨૩૪-૪૫૨

૫૭	દીપ પ્રભા સમ જ્ઞાન, પ્રાણાયામ (ભાવપ્રાણાયામ), યોગનું અનુત્થાન, તત્ત્વ- શ્રવણ, સૂક્ષ્મબોધ અભાવ.... ..	૨૪૪
૫૮-૬૦	પ્રાણ કરતાં ધર્મ પ્રિય, ધર્મ અર્થે પ્રાણુ લજ્જે: ધર્મ જ એક મિત્ર કે જે મૃતની પાછળ જાય છે; ' ધર્મપ્રેમ એ જ સાચો પ્રેમ છે. ' ' જે જ્યાંની તે સાં રહીજી. ' સદાશયથી તત્ત્વશ્રવણ. ધર્મનું શરણ. વસ્તુ ધર્મ.... ..	૨૪૮
૬૧-૬૩	તત્ત્વશ્રુતિથી યોગબીજ પ્રગટે. સંસાર-ખાઈ પાણી. તત્ત્વશ્રુતિ-મધુર જલ: વૈરાગ્ય ભાવના. તત્ત્વશ્રવણથી સકલ કલ્યાણ, ગુરુમક્તિ સુખ.... ..	૨૫૫
૬૪	ગુરુમક્તિ પ્રભાવે તીર્થંકર દર્શન: સમાપત્તિ સ્વરૂપ. અદિરાત્મા, અંતરાત્મા, પરમાત્મા. ' ભૂંગી ધલિકાને ચટકાવે. ' તીર્થંકરદર્શન.	૨૫૪

૬૫-૬૯

સૂક્ષ્મબોધનું લક્ષણ: તત્ત્વનિર્ણયની ન્યાયપદ્ધતિ. બોધનું સૂક્ષ્મપણું શી રીતે ?
અનેકાંત વસ્તુસ્વરૂપ. અત્ર અવેદસંવેદપદ પ્રગલ, વેદસંવેદ અતાર્ત્વિક. સ્થૂલ
બોધ-સૂક્ષ્મબોધ રોધક અપાયશક્તિ માલિન્ય. આગમ-દીપક. અત્ર તત્ત્વા-
ભાસરૂપ સ્થૂલ બોધ. ૨૬૧

વેદસંવેદપદ અધિકાર (શ્લોક ૭૦-૭૪)

૨૭૨-૨૮૧

૭૦-૭૨

વેદસંવેદપદ સ્થિતિ આદિ છેલ્લી ચાર દષ્ટિમાં, સમ્યગ્દષ્ટિની તત્ત્વલોહપદ-
ન્યાસ વૃત્તિ: કાયપાતી પણ ચિત્તપાતી નહિ. સમ્યગ્દષ્ટિનું સંસારક્રિયામાં
નીરસપણું, ભાવ અપ્રતિબંધ.-છેલ્લી પાપપ્રવૃત્તિ, સંવેગાતિશય, પુન: દુર્ગતિ
અયોગ. શ્રેણિક મહારાજનું દષ્ટાંત. સંવેગ શબ્દના ત્રણ અર્થ.-સમ્યગ્દર્શનનો
અપૂર્વ મહિમા. ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિને જ નિશ્ચય વેદસંવેદપદ. અવેદસંવેદપદ
અપદ, વેદસંવેદ જ પદ-‘ ઇચ્છે છે જે જોગીજન. ’... .. ૨૭૩

૭૩-૭૪

વેદસંવેદપદની વ્યાખ્યા: નારીનિંદા. આગમવિશુદ્ધ અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ. હેય
ઉપાદેય વિવેક. ભેદજ્ઞાન-મૂળ વસ્તુનું ખીજભૂત જ્ઞાન. વેદસંવેદ તે જ ‘ પદ ’,
આત્મસ્વભાવ ‘ પદ ’. અપદ અનેક, ‘ પદ ’ એક જ. સ્વરૂપપદનો મહિમા-
સમ્યગ્દષ્ટિની ચરણધારા. ‘ આત્મગ્રાહક થયે ટળે પરગ્રહણતા. ’... .. ૨૮૪

અવેદસંવેદપદ અધિકાર (શ્લોક ૭૫-૮૫)

૨૮૧-૩૨૨

૭૫

સમારોપરૂપ અવેદ સંવેદપદ-ભવાભિનંદીને. ૨૮૨

૭૬-૮૨

ભવાભિનંદીના લક્ષણ: ભવાભિનંદીની યોગક્રિયા પણ અક્ષણ. અસત્
પરિણામ યુક્ત બોધ અસત્-વિષમિશ્ર અત્રવત્ ભવાભિનંદીનો બોધઅબોધ,
ક્રિયા નિષ્કળ. વિષયાસપરા ભવાભિનંદી વર્તમાનદર્શી, વિવેકાંધ. વેદની પોઠ-
દેહમાં આત્મબુદ્ધિથીજ સંસાર. દુઃખમય ભવ છતાં ભવાભિનંદીનો મહામોહ:
જન્મ મરણાદિ દુઃખ. કૃત્સાકૃલવિમૂઢતા, દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ । દુઃખમય આરંભ
પરિગ્રહની બલા. ખસ ખણનારા જેમ વિષયસાધનેચ્છા.-પાપધૂલિથી પોતાના
હાથે આત્માને ફાંસો । ૨૮૫

૮૩-૮૪

કર્મભૂમિમાં મનુષ્યપણારૂપ ધર્મખીજની સંતકર્મ ખેતી અદ્યપમતિ કરતા
નથી: કર્મભૂમિ પામી કર્મયોગી થાયો । દુર્લભ મનુષ્યપણાનું સાર્થકય
કરો । તુચ્છ વિષયાસક્તિના દારણ વિપાક ૩૧૪

૮૫

અંધપણારૂપ અં વેં સંનો સત્સંગ-આગમથી જય... .. ૩૨૦

વિષમ કુતર્ક ગ્રહ નિન્દા અધિકાર (શ્લોક ૮૬-૯૭)

૩૨૩-૩૪૫

૮૬-૮૯

અવેદસંવેદ જયે વિષમ કુતર્ક ગ્રહની સ્વત: નિવૃત્તિ. વિષમ ‘ ગ્રહ ’ જેવો
વસમો કુતર્ક ગ્રહ.-કુતર્ક અનેક પ્રકારે ચિત્તનો ભાવશત્રુ: કુગ્રહવંત બોધ
અપાત્ર. કુતર્કમાં અભિનિવેશ મુમુક્ષુને અયુક્ત, શ્રુત-શીલ-સમાધિ ને પરોપ-
કારમાં યુક્ત ૩૨૪

શ્લોક	વિષય	પૃષ્ઠ
૯૦-૯૭	અવિદ્યાસંગત વિકલ્પ, 'તેનો યોજક કુતર્ક. કુતર્ક દૂપશુભાસ પ્રધાન,-પ્રતીતિ ફલભાષિત. કુતર્કનો છેવટનો જવાબ 'સ્વભાવ.' છદ્મરથ કલ્પનારૂપ કુતર્કનું અસમજસપાણું. દૃષ્ટાંતપ્રધાન કુતર્કના ચુંચણાં । આવા દુષ્ટ કુતર્કથી સર્ચું ।	૩૩૩
૯૮-૧૦૧	અતીન્દ્રિયાર્થ સિદ્ધિ ઉપાય: અતીન્દ્રિય અર્થ શુદ્ધ તર્કનો અવિપય, અગમ-ગોચર. ઈન્દ્રિયોનો ઈન્દ્ર આત્મા-'જે દૃષ્ટ છે દૃષ્ટિનો.' આપ્ત કોણ ? અતીન્દ્રિય અર્થ આગમપ્રધાન સત્ત્રાદ્ શીલવાન યોગી જાણે.-પતંજલિએ કહેલો તત્ત્વપ્રોમિતો આગમાદિ ત્રિવિધ ઉપાય.	૩૪૫
	સર્વજ્ઞતત્ત્વઅભેદ: સર્વજ્ઞવાદીઅભેદ અધિકાર (શ્લોક ૧૦૨-૧૩૩)	
૧૦૨-૧૦૯	બહુ સર્વજ્ઞોમાં તત્ત્વથી ભેદ નથી, છતાં ભેદબુદ્ધિ તે અતિભકતોનો મોહ । પારમાર્થિક સર્વજ્ઞ બકિતભેદ છતાં એકજ. સામાન્યથી સર્વજ્ઞને માનનારા અભેદ. અસર્વદર્શી વિશેષ સંપૂર્ણ ન જાણે. રાજસેવકોવત્ સર્વજ્ઞ ભકતો અભેદ. સર્વ સર્વજ્ઞવાદીઓનો અભેદ. નામાદિ ભેદ છતાં તત્ત્વથી સર્વજ્ઞ અભેદ. સર્વજ્ઞના ગુણ-નિષ્પન્ન નામની અવિરુદ્ધતા. સર્વજ્ઞ અભેદ જાં યુક્તિઓનો ઉપ-વાસ:- ...	૩૫૩
૧૧૦-૧૧૪	ચિત્ર-અચિત્ર દેવભક્તિ વિભાગ: સંસારી દેવના ભક્ત તત્ક.યગામી, મુક્તના ભક્ત સુમુક્ત.-સંસારી દેવની ભક્તિ ચિત્ર, મુક્તની અચિત્ર.-તે ચિત્ર દેવસ્થાનોનો સાધન ઉપાય ચિત્ર,-લિત્ત નગરોના લિત્ત માર્ગની જેમ ...	૩૬૫
૧૧૫-૧૧૯	ઘટ્ટાપૂર્ત કર્મો અને આશયભેદે ફલ ભેદ: ઇષ્ટનું સ્વરૂપ, યજ્ઞની ભાવના. બ્રહ્મયજ્ઞ, આધ્યાત્મિક ભાવયજ્ઞ. પૂર્તકર્મ: સમ અનુજ્ઞાનમાં પણ આશયભેદે ફલભેદ. રાગાદિથી અને બુદ્ધિ આદિથી આશયભેદ	૩૭૧
૧૨૦-૧૨૬	બુદ્ધિ જ્ઞાન અને અસંમોહ કર્મ: બુદ્ધિ આદિ ત્રિવિધ બોધથી કર્મભેદ, રતન દૃષ્ટાંત. સદનુજ્ઞાન લક્ષણ. પાંચ પ્રકારનું અનુજ્ઞાન-વિષ, ગર, અનનુજ્ઞાન, તંધેતુ, અમૃત.-બુદ્ધિકર્મ વિપાકવિરસ, ફલ સંસાર. જ્ઞાનકર્મ મુક્તિ અંગ, અમૃતસમી શ્રુતશક્તિ.-ત્રિવિધ અનુજ્ઞાન અને તેનું ફલ. અસંમોહ કર્મનું ફલ શીઘ્ર મોક્ષ	૩૭૮
૧૨૭-૧૩૩	પરતત્ત્વગામી સુમુક્તઓનો એક જ શમપરાયણ માર્ગ: ભવતીત અર્થગામી ભવભોગવિરક્ત.-'શાંતિગિન ! એક મુજ વિનંતિ.' સાગરના તીર-માર્ગની જેમ મોક્ષનો શાંતિમાર્ગ એક જ.-એક જ નિર્વાણ તત્ત્વના સદાશિવાદિ અન્વર્થ નામ. નિરોધાધ, નિરામય, નિષ્ક્રિય પરંતત્ત્વ. અભેદ પરંતત્ત્વવેદીને વિવાદ ન ધટે. મતભેદનું કારણ તત્ત્વજ્ઞાનની ન્યૂનતા.-સર્વજ્ઞપૂર્વક જ નિર્વાણ: સર્વજ્ઞ અભેદ સારાંશ	૩૮૨
	ચિત્રસર્વજ્ઞદેશના અભેદ અધિકાર (શ્લોક ૧૩૩-૧૩૮)	
૧૩૪-૧૩૫	શિષ્ય દિતાર્થે દ્રવ્યપ્રધાન-પર્યાયપ્રધાન દેહતા: 'જે ગાયો તે સર્ચું એક'. 'સમજાવ્યાની શેલી કરી.' અન્વય-અનિરૂદ્ધ રહ્યું. 'સ્વદેહવદ સમ-	

	જાણુ પણ ખરી '—સર્વજ્ઞો ભવવ્યાધિના ભિષગ્વરો. ખીન્નધાનાદિ થાય તેવો બોધ. માલીનું દર્શાત ૪૦૮	
૧૩૬-૧૩૭	સર્વજ્ઞદેશના એક છતાં અગિન્ય પુણ્ય સામર્થ્યથી શ્રોતાભેદે ચિત્ર ભાસે । વચનાતિશય.—સર્વજ્ઞની અવધ્ય દેશના—યથાભવ્ય ઉપકાર. ઔષધનો ગુણ—રાગાદિ ત્રિદોષનો નાશ.—' જિનેશ્વરતણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે. ' ૪૧૫	
૧૩૮	કાલાદિ સાપેક્ષ ચિત્ર ઋષિદેશનાનું મૂલ પણ સર્વજ્ઞદેશના: ' અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંત રસમય સન્માર્ગ । ' ૪૧૯	
૧૩૯-૧૪૨	સર્વજ્ઞ પ્રતિક્ષેધ નિષેધ: સર્વજ્ઞ પ્રતિક્ષેપ મહાઅનર્થકર ' પડ્દરિશણ જિન અંગ લણીજે. ' એક સંતની આશાતનામાં સર્વ સંતની આશાતના—સર્વજ્ઞ પ્રતિક્ષેપ ને સર્વજ્ઞભેદ કદપના અયુક્ત—અંધ દર્શાત. જન્માંધ મનુષ્યો ને હાથી. ' એકાંતવાદ એ જ જ્ઞાનની અપૂર્ણતાની નિશાની '.—સામાન્યનો પ્રતિક્ષેપ પણ અયુક્ત, આર્થ અપવાદ તો જિહ્વાછેદથી પણ અધિક. સંતજન કેવું બોલે ? ભાષાસમિતિ ૪૨૧	
૧૪૩-૧૪૮	સર્વજ્ઞાદિ અતીન્દ્રિય અર્થ અનુમાન અગોચર: અતીન્દ્રિય અર્થનો નિશ્ચય યોગિજ્ઞાન વિના ન થાય; તેમાં અંધ સમા છદ્મરથોના વિવાદથી શું ? અતીન્દ્રિય અર્થ યુક્તિનો અવિષય.—યુક્તિથી મંડન, યુક્તિથી ખંડન. તર્કવાદ યુક્તિનો અખાડો. હેતુવાદથી તત્ત્વનિશ્ચય ન થાય.—મુમુક્ષુએ શુષ્ક તર્ક ગ્રહ ત્યાજ્ય જ. શુષ્ક તર્ક ગ્રહ અતિ રૈદ્ર ક્યાં શ્રેય ? ને ક્યાં વાદી ' વૃષભો ' ? મુમુક્ષુને ક્યાંય પણ ગ્રહ યુક્ત નથી. યુક્તિમાં પ્રાયે ધર્મો પણ લાજ્ય. ૪૨૯	
૧૪૯-૧૫૩	મહત્ પુરુષમાર્ગ. મહાજનના માર્ગનું અનુસરણ. સૂક્ષ્મ પરપીડનું પણ પ્રયત્નથી વર્જન. પરોપકાર ગુરુ-દેવ-દ્વિજ-યતિનું યથાયોગ્ય પૂજન—લુબ્ધકાદિ મહાપાપી પ્રત્યે પણ અનુકંપા જ. ઉપસંહાર... .. ૪૩૭	
	દીપ્ત દષ્ટિ સાર: દીપ્ત દષ્ટિના કલશ કાવ્ય ૪૪૩	



પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિ (શ્લોક ૧૫૪-૧૬૧)

૪૫૩-૫૧૨

૧૫૪	નિત્ય દર્શન, પ્રત્યાહાર, અબ્રાંતિ, સૂક્ષ્મ બોધ: રત્નપ્રભા સમ નિત્ય દર્શન. નિરતિચાર સ્થિરા, સાતિચાર સ્થિરા.—દષ્ટિરોગ નષ્ટ. ' રત્નદીપક અતિ દીપ્તો હો લાલ '.—પાંચમું યોગાંગ પ્રત્યાહાર. બ્રાંતિ દોષલાગ. પાંચમો સૂક્ષ્મ બોધ ગુણ. ' શુદ્ધાતમ અનુભવ સદા ' ૪૫૩	
૧૫૫	અહીં તમેગ્રંથિવિભેદથી આલધૂલિગૃહકીડા સમી સર્વ ભવચેષ્ટા ભાસે: ગ્રંથિ-ભેદ. સમ્યગ્દર્શન—પાંચ લબ્ધિ, દર્શનમોહ ઉપશમ. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિનો ક્રમ. સમ્યગ્દર્શન લક્ષણ—શ્રદ્ધાન, જ્ઞાનાદિ આલ લક્ષણ. આત્માનુભૂતિ અને સમ્ય-	

- સ્ત્રીની વ્યાપ્તિ. આત્માનુભૂતિ સહિત શ્રદ્ધા સમ્યક્ત્વ લક્ષણ, શ્રદ્ધા-આત્માનુભૂતિ વ્યાપ્તિ. નવતત્ત્વવિવેકથી ભેદજ્ઞાન, પ્રશ્નાદિ બાહ્ય લક્ષણ. સંવેગસ્વરૂપ. પ્રશ્નાદિ શુણ્ય આવશ્યક. કલ્યાણભૂતિ સમ્યગ્દર્શનનો મદિમા. ૪
- ૧૫૬ શ્રુતવિવેકથી સમ્યગ્દૃષ્ટિની વૈરાગ્યભાવના: 'મૃગતૃષ્ણા જલ ત્રેલોક,' 'આ તો સ્વપતું છે સંસાર,' ગગન નગર જેવો સંસાર. શ્રુતવિવેક. 'તેલ પરભાવને કેમ આપે?' નિઃશંક સમ્યગ્દૃષ્ટિ કેવો હોય?... .. ૪
- ૧૫૭ અબાહ્ય કેવલ જ્યોતિ પરં તત્ત્વ, બાહ્ય ઉપપ્લવ: 'પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે.' 'આપ આપકું ભૂલ ગયા।' -કર્મઆદિ આત્માથી બાહ્ય, -નિમિત્ત- નૈમિત્તિક વ્યવહાર, પરિણામ-પરિણામી નિશ્ચય. ખડી અને ભીંતનું દર્શન. ચંદ્ર ભૂમિરૂપ થતો નથી, તેમ આત્મા વિશ્વરૂપ થતો નથી.-આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ, બાહ્ય બધો ઉપપ્લવ. 'एगो मे सासओ अप्पा।' અનુભવજ્ઞાની- જ્ઞાના ધન્ય ઉદ્દગાર. ૪
- ૧૫૮ પ્રસાહારપરાયણ ધીર વિવેકી ધર્મઆધારપરિભાગમાં યતનવંત: વિવેકજ્યોતિ, 'અનુભવ હંસ શું પેખરે.' 'ચિત્રસારી ન્યારી પરજંક ન્યારો' 'સોડદું,' 'નેતિ નેતિ'. -સમ્યગ્દૃષ્ટિની ધીરતા-નિર્ભયતા. સમ ભય રહિત જ્ઞાનીનું પરમ નિઃશંકપણું. પ્રત્યાહાર-'સકળ જગત્ તે એકવત્'. 'વિષય વાસના ભાગો ચેતન.' આવા જોગીને ભોગ કેમ ગમે? ધર્મયતના-ધર્મનો મર્મ. ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ. 'શુદ્ધ ધર્મ જે પ્રગળ્યો તુમચો, પ્રગળ્યો તેલ અમારો રે.' ૪૮
- ૧૫૯ પાપસખા ભોગ: ભોગની ઉત્પત્તિ આદિ દિસાગય. કર્મકાંક્ષા ધંધા. ... ૪૯
- ૧૬૦ ધર્મજન્ય ભોગ પણ પ્રાપ્તિ અનર્થકેનુ: દેવલોકતા સુખ; દેવોનો પ્રમાદમાં છવન વ્યય. રાજાદિનું પ્રમાદજનન. શ્રીમંતોના પગે જે જ હાલ.-અપવાદરૂપ તીર્થંકરોદિ સત્પુરુષો-અજ્ઞાનીને અંધ, જ્ઞાની અજાંધ. જ્ઞાન-વૈરાગ્યનું સામર્થ્ય. 'મોક્ષે ચિદ્ધં મહે તનુ।' -આવા જ્ઞાનીનું જનસંન દર્શન. અંદરનો અગ્નિ પણ બાળે, તેમ ધર્મજન્ય ભોગ પગે અગ્નિ. 'जे सासवा से परिसवा।' ૪૯
- ૧૬૧ ભોગથી ઇચ્છાવિરતિ તે એક આધિયી બીજી આધિ સાર સારવા જરાજર.-યોગ સાધનાથી પ્રાપ્ત શુભુશ્ણુ. ૫૦
- રિચરા દૃષ્ટિનો સાર: રિચરા દૃષ્ટિના કમલ કમલ ૫૧

છઠી કાંતા દૃષ્ટિ (શ્લોક ૧૬૨-૧૬૬)

૫૧૩-૫૧૪

૧૬૨

અતિ મુદ્ધમ જોષ, પ્રસાહારોદિ અન્યને પ્રોત્તર: 'કંતિ' ના મર્મ સ્વરૂપના 'નિહાં તારાસ પ્રકર.' -છઠી દેવોનો કમલ-મલ અન્યને કમલ નહ 'બીજો મનમંદિર અહીં નહિ.' -છઠી દેવોનો કમલ ૫૧

- ૧૬૩ અહીં ધર્મઘાતાત્મ્યથી સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિથી ધર્મેકાગ્રમના યોગી જનપ્રિય હોય. ધર્મનો મર્મ: ' ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ ફિરે. ' કરતૂરી મૃગનું દષ્ટાંત. રક્ષિક દષ્ટાંત-નરુપાધિપણું તે ધર્મ. ' વત્થુસહાવો ઘમ્મો । ' વિભાવ તે કર્મ, સ્વભાવ તે ધર્મ. ' ઘમ્મો મંગલમુક્કિહં । ' ધર્મનો અપૂર્વ મહિમા.-સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિ-આદર્શ નિર્ગ્રંથચર્યા, સમ્યક્ ચારિત્રવંતની સ્વયંભૂ જનપ્રિયતા.-ધર્મમાં એકાગ્ર મન.-દીર્ઘ યોગસાધનાનું ફળ ... ૫૨૦
- ૧૬૪ શ્રુત ધર્મમાં મન સદા, આક્ષેપક જ્ઞાનથી ભોગો ભવહેતુ નહિ: જ્ઞાનાક્ષેપક-વંત. ' મન મહિલાનું જહાલા ઉપરે 'નો અદ્ભુત પરમાર્થ. જ્ઞાનીને ' ભોગ નહિ' ભવહેતુ. જલકમલવત્ નિર્લેપ અનાસક્ત જ્ઞાની-' વિચરે પૂર્વ પ્રયોગ. ' ' ધાર તલવારની ' ... ૫૨૭
- ૧૬૫-૧૬૬ અસંગ જ્ઞાનીનું ભોગ-મૃગજલ સોંસરું પરમપદગમન: વિષય મૃગજલ. જ્ઞાનીનો અનાસક્ત યોગ-ત્રિકાલ વૈરાગ્ય. આવા જ્ઞાની અપવાદરૂપ.-ખીજનું ગળું નથી. દંભી અજ્ઞાનીનો કરુણ ફેજ । લાલ બતી ।-જ્ઞાની ભોગી છતાં અભોગી । ' મન ગુણ અવગુણ ખેત. ' બલીયસી ધર્મશક્તિને ભોગશક્તિ ન હોય. જ્ઞાની ગૃહસ્થ પણ ભાવસાધુ. ... ૫૩૧
- ૧૬૭-૧૬૮ ભોગતત્ત્વ ભવાખિધ ન તરે: વિષય-મૃગજલ. વિષયાસિ ' આપ આપકું ભૂલ ગયા । '-સર્વ ભૂલની ખીજભૂત ભૂત.-ત્રિષયનો ભીખારી-' નિબુણ્યક રંક '. વિષય કદવનના મનોરથ.-ભોગતત્ત્વની ભાવમાં સ્થિતિ, તેમજ મોક્ષમાર્ગે પણ ' સ્થિતિ ' (અપ્રગતિ). અહિરાત્મા-દેહમાં આત્મચુદ્ધિ એ જ સંસારદુઃખનું મૂળ. ભોગાસક્તનું ભવભ્રમણ, મોક્ષમાર્ગે અપ્રગતિ. ... ૫૩૯
- ૧૬૯ નિત્ય મીમાંસાભાવથી અત્રે અમોહ દશા, સદાય હિતોદય: પદ્મપદ્મીમાંસા, પદ્મદર્શનમીમાંસા, આત્મતત્ત્વમીમાંસા. ચારિત્ર મોહપરાજય-' અયૂર્વ અવસર'... ૫૪૭
- કાંતા દૃષ્ટિનો સાર: કાંતા દૃષ્ટિના કળશ કાવ્ય... ૫૫૨

સાતમી પ્રભા દષ્ટિ (શ્લોક ૧૭૦-૧૭૭)

૫૫૫-૫૮૯

- ૧૭૦ ધ્યાનપ્રિયા પ્રભા, અરુણ, તત્ત્વપ્રતિપત્તિ, સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા: યોગનું સાતમું અંગ ધ્યાન. ધ્યાતા સ્વરૂપ: જ્ઞાનાદિ ચાર ભાવનાથી સ્થિર ચિત્ત સ્થિતપ્રસન્ન ધ્યાતા. ધ્યેય સ્વરૂપ:-અરિહંત-સિદ્ધ આદિનું ધ્યાન. આ દષ્ટિમાં શુકલ ધ્યાનની યોગ્યતા. પ્રભુનું પિંડસ્થ ધ્યાન. આત્મધ્યાન.-રોગ દોષનો નાશ. ત્રિદોષ ' સન્નિપાત '.-તત્ત્વપ્રતિપત્તિ, ' શુદ્ધાત્મ અનુભવ સદા ' ... ૫૫૫
- ૧૭૧ અહીં વિવેકબલજન્ય ધ્યાનસુખ શમસાર: ઇન્દ્રિયસુખ તે દુઃખ જ, ધ્યાનજન્ય શમસુખ. પ્રજ્ઞાંતવાહિતા ' શમજ્યા તે શમાયા '. શમના વિવિધ અર્થની એકતા. ૫૬૮

૧૭૨-૧૭૩	સર્વ પરવશ તે દુઃખ, સર્વ આત્મવશ તે સુખઃ આકુલતા તે દુઃખ, ' પારકો પેટો વિનાશ કરે. ' ' પ્રતિક્રમણ કર્યે છૂટકો. — ' પુણ્યાપેક્ષી સુખ તે પણ દુઃખ, ધ્યાનસુખ આત્માધીન ૫૭૩
૧૭૪	અહીં નિર્મલ બોધે સદા આત્મધ્યાન,—હેમ સદા ' કલ્યાણ. ' ૫૭૭
૧૭૫-૧૭૭	અહીં સત્પ્રવૃત્તિપદ—' અસંગાનુષ્ઠાનઃ ' પ્રીતિ-લક્ષિત આદિ ચાર પ્રકારનું અનુષ્ઠાન. અનાલંબન યોગ. પરતત્ત્વદર્શનેચ્છા. અસંગ અનુષ્ઠાનનું તાત્પર્ય. અસંગાનુષ્ઠાનના ત્રિવિધ નામઃ ' પર શાંતિ અનંત સુધામય જે. ' અત્રે અસંગાનુષ્ઠાનસિદ્ધિ. ' પ્રણમુ' પદ તે, વર તે, જય તે ' ૫૭૯
	પ્રભાદષ્ટિનો સારઃ પ્રભાદષ્ટિના કળશ કાવ્ય... .. ૫૮૮



આઠમી પરા દષ્ટિ (-શ્લોક. ૧૭૮-૧૮૬)

૫૮૦-૬૨૭

૧૭૮	સમાધિનિષ્ઠ પરા દષ્ટિ, આસંગવર્જિત, સાત્ત્વીકૃત પ્રવૃત્તિઃ ' શશિસમ બોધ વખાણું છ. ' નિર્વિકલ્પ સમાધિદશા-શુદ્ધ આત્મધ્યાન. સ્વરૂપગુપ્તનું અમૃતપાન.—આસંગદોષ ત્યાગ.—' આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ. ' ૫૮૦
૧૭૯	' નિરાચાર પદ એહમાં યોગીઃ ' અપ્રતિક્રમણાદિ અમૃતકુંભ. યોગાદ્યની વાત ન્યારી. કૃતકૃત્ય જ્ઞાનદશા—' લેવેકી ન રહિ ઠોર, ત્યાગિવેકી નાંહિ ઓર. ' ૫૮૫
૧૮૦-૧૮૧	રત્નશિક્ષાદષ્ટિથી નિયોજનદષ્ટિ જેમ યોગાદ્યની તે જ આચારક્રિયા પણ ફલભેદથી ભિન્નઃ નિષ્ક્રિયાય તે ' સાધુ. ' ' દેહ જતાં જેની દશા વર્તે દેહાતીત. '—ધર્મસંન્યાસથી મુનિ-રત્નવણિદ્ કૃતકૃત્ય. ૬૦૦
૧૮૨	દ્વિતીય અપૂર્વકરણમાં મુખ્ય ધર્મસંન્યાસયોગ>ક્ષપકચ્રેણી>કેવલશ્રી—' શ્રીમદ્ ' જિનરાજરાજેશ્વર. ૬૦૪
૧૮૩-૧૮૪	ચંદ્ર જેમ જીવ ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિથી રચિતઃ આત્મ-ચંદ્ર. જ્ઞાન-ચંદ્રિકા, કેવલ. જ્ઞાનાવરણ-મેઘ. મંદ પ્રકાશ, ક્ષયોપશમ અનંત ભેદ. ધર્મસંન્યાસ વાયુથી ધાતિ-અભ વિલયે જ્ઞાનકેવલી.—કર્મ રાજ્ય મોહનીય. ધાતિ-અધાતિ પ્રકૃતિ. ધર્મસં.>ક્ષપકચ્રેણી>કેવલજ્ઞાન. ૬૦૭
૧૮૫	ક્ષીણદોષ સર્વજ સર્વલબ્ધિ ફલ ભોગી પરં પરાર્થ કરી યોગાંત પામેઃ ' ત્રિદોષ ' વિજેતા ' મહાદેવ '. અદાર દોષ રહિત શ્રીમદ્ જિનદેવ—' સેવક કિમ અવગણિયે હો મલ્લિજિન ! ' દોષ-આવરણ ક્ષય, સર્વજ ' સર્વ લબ્ધિ ફલ ભોગી છ '. ' અનંત ચતુષ્કપદ પાગી. ' ' મુવપદરામી. '—દાનાદિ લબ્ધિવતો અદ્યક્ષ પરમાર્થ.—' નિષ્કારણ કરુણા રસસાગર ' પરમ કૃપાનુ જિનદેવનો પરમ પરાપદાર. ૬૧૬
૧૮૬	શૈલેશીકરણ-અયોગ યોગસત્તમથી ભગવાનનું નિર્વાણ ૬૨૨
	સાર. અષ્ટાંગ યોગની પૂર્ણહિતિઃ રૂપક ધરાવે. પરદષ્ટિના કળશકાવ્ય ૬૨૫

મુક્તતત્ત્વમીમાંસા (શ્લો. ૧૮૭-૨૦૬)

૬૨૮-૬૭૦

૧૮૭	લોકમાં વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો મુક્ત: મુક્ત અભાવરૂપ નથી ધ. ...	૬૨૮
૧૮૮-૧૮૯	ભવ એ જ મહાવ્યાધિ: ભવરોગ અપ્રાકૃતિક વિકૃત અવસ્થા. ભવરોગ ચિહ્નોની તુલના. સાધ્યાસાધ્ય નિર્ણય. રોગીની વિવિધતા ચિકિત્સા, આરોગ્ય-‘ સ્વાસ્થ્ય ’. ‘ મહા ’ રોગ કેમ ? મુમુક્ષુનું કેર્તવ્ય. ભવવ્યાધિ મુખ્ય, અનાદિ: આઠ કર્મની સામાન્ય સમજણ. દ્રવ્ય-ભાવ કર્મની સંકલના. ...	૬૩૧
૧૯૦-૧૯૨	મુક્ત પણ મુખ્ય જ, દોષ અભાવે અદોષ. તત્સ્વભાવ ઉપમર્દ છતાં તત્-સ્વાભાવ્યયોગે ‘ તથાભાવ ’થી અદોષપણું.—આત્માનો સ્વભાવ તે જ સ્વ ભાવ. ‘ નિજ સત્તા નિજ ભાવથી રે. ’ ‘ મર્યાદા ધર્મ. ’ ...	૬૪૨
૧૯૩-૧૯૭	ક્ષણિકવાદ અસત્: ‘ વદનારો તે ક્ષણિક નહિં ’. ક્ષણિકવાદનું એના જ ન્યાયે ખંડન. અસત્ ઉત્પાદાદિ દોષ. કાં તો સદા સ્થિતિ, કાં અસ્થિતિ ...	૬૪૮
૧૯૮-૨૦૩	એકાંત નિત્યવાદ અસત્: એકાંત નિત્ય આત્મામાં મુક્ત કલ્પના અયુક્ત, તેથી સ્વભાવોપમર્દ તાત્ત્વિક માનવો ઠંજ.—દિદક્ષાદિથી પ્રધાનાદિનું પરિણમન. પ્રકૃતિપરિણતિ એ જ સંસાર. ભવનિત્યત્વ સતે મુક્ત અસંભવ.—અવસ્થાંતર સિદ્ધિ. વસ્તુસ્વભાવસાર ...	૬૫૫
૨૦૪-૨૦૬	વ્યાધિત આદિ જેમ સંસારી આદિ મુક્ત નથી: ભ્રાંત માન્યતાઓ. અનેકાંતની પ્રમાણતા.—ક્ષીણ વ્યાધિ તે વ્યાધિમુક્ત, તેમ ભવરોગક્ષયથી મુક્ત. ...	૬૬૫
	મુક્તતત્ત્વમીમાંસાનો સાર: કળશ કાવ્ય ...	૬૬૮



ઉપસંહાર: કુલયોગી આદિ સ્વરૂપ-

યોગ્યાયોગ્યવિચાર (શ્લો. ૨૦૭-૨૨૮)

૬૭૧-૭૬૧

૨૦૭	અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી સંક્ષેપે સમુદ્ધૃત આ યોગદષ્ટિ ગ્રંથ-દ્વધમાંથી માખણની જેમ.—‘ સમાસ ’નો પરમાર્થ. સૂત્ર સમુ’ આ શાસ્ત્ર. સિંધુ-ગિંદુ તે વૃક્ષ-ખીજના દષ્ટાંત. વિસ્તારનો સંક્ષેપ દુષ્કર.—ગ્રંથકારની મહત્તા-પરમ ઉદારતા. દષ્ટિભેદથી યોગકથન. આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે-‘ કામ એક આત્માર્થનું, ખીજો નહિં મન રોગ. ’ ...	૬૭૧
૨૦૮-૨૦૯	કુલયોગી આદિને આથી લેશ ઉપકાર. ‘ જોગ ’ વિના જોગ નહિં. ચાર પ્રકારના યોગી. સ્વપર ઉપકાર.—આ તો ‘ સાધુ ’નો મૂંગો સ્વાધ્યાય છે. જીવતી જાગતી જ્યોત જેવા આ જોગી.—કુલયોગી ને પ્રવૃત્તયક્યોગી આના અધિકારી. ગોત્રયોગી, સિદ્ધયોગી અનધિકારી ...	૬૭૬

શ્લોક

- ૨૧૦ કુલયોગી સ્વરૂપઃ આજન્મ યોગી-ઉદ્ધરણો. આધ્યાત્મિક સંસ્કાર જન્મ.-
યોગીધર્મ એટલે શું ? ' જાતિ વેપનો ભેદ નહિ.' કુલયોગી યોગિધર્મના
સાચા અનુયાયી. સાધર્મિક આત્મબંધુઓ.-' કુલયોગી ' શબ્દનું રહસ્ય.-નામ
માત્ર અનુયાયીઓ. મહાન્ ' યોગ 'ની વિડંબના. ગોત્રયોગી તે કુલયોગી નથી. ૬૮૪
- ૨૧૧ કુલયોગી લક્ષણુઃ સર્વત્ર અદ્રેષી. મતાર્થી ને આત્માર્થી. દર્શનાગ્રહ અભાવ.-
શુરુ-દેવ-દ્વિજનું પ્રિયપણું.-શ્રી સદ્ગુરુનો ' અહો ! અહો ! ઉપકાર ! ' રોગી
આદિ દૃષ્ટાંત. ઉપકારી સદ્ગુરુનું સ્વરૂપ.-દેવનું સ્વરૂપ- ' પર પ્રેમ પ્રવાહ બદે
પ્રભુસે '. ' શુરુ ' પદ પ્રથમ કેમ ? ' દ્વિજ 'નો પરમાર્થ. દયાળુપણું, વિનીતપણું-
' ગુણુ પ્રમોદ અતિશય રહે, ' ' એવો માર્ગ વિનયતણા '.-એધર્મતપણું. યતે-
દ્રિયપણું.-પરદર્શનસંમત પદ્મલક્ષણુ. તે જ સાચો ' જોગીજન ' ... ૬૮૨
- ૨૧૨ પ્રવૃત્તચક્ર યોગીનું સ્વરૂપઃ પ્રવૃત્તચક્ર એટલે શું ? અદિંસાદિની સંકલના.-
પટ્ટકારકચક્રનો પક્ષો. સાધ્ય દિશા ભણી પ્રગતિ. શુદ્ધપાદિ આઠ ગુણુ ... ૭૦૬
- ૨૧૩ એઓ આ મહા યોગપ્રયોગના અધિકારીઓ. યોગ મહાપ્રયોગ. યોગરસાયન.
દુર્ગંહીત શસ્ત્રાદિનું દૃષ્ટાંત ... ૭૦૮
- ૨૧૪ અહિંસાદિ પાંચ યમ સર્વત્રસાધારણુઃ હિંસા-અહિંસા, સત્ય-અસત્ય
આદિ. ભાવ અહિંસા, ભાવ સત્યાદિ. અદિંસાદિની સંકલના ને મુમુક્ષુનું આચરણ ૭૧૨
- ૨૧૫-૨૧૮ ચાર યમનું-ઈચ્છા યમ સ્વરૂપઃ 'ઈચ્છા'નું મહત્ત્વ. રસિ વિનાના બોજનનું
દૃષ્ટાંત. કાર્યસિદ્ધિનું રહસ્ય. યમવંત કથા પ્રત્યે પ્રીતિ. ' ધન્ય તે મુનિવરા રે ! '.
' અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ? ' અવિષ્કરિણુગિની ઇચ્છા. ' ચોળ
મજ્જનો રંગ '. પ્રવૃત્તિ યમ-ઈચ્છા પછી પ્રવૃત્તિ. ત્રણ પ્રકારના વિધન. અહિંસાદિ
છોડનું પાલન. સર્વત્ર શમસાર. સ્થિરચમ-અતિચારાદિ ચિંતારહિતપણું. અભ્યાસી
આદિના દૃષ્ટાંત. વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ. સિદ્ધિયમ-અચિન્ત્ય સંતિયોગથી પદાર્થ-
સાધક. શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ. ... ૭૧૭
- ૨૧૯-૨૨૧ અવંચક સ્વરૂપઃ યોગાવંચક-સંતતું તથાદર્શન, સ્વરૂપ એવંચક. સંપુરણ
સ્વરૂપ. યોગાવંચકથી જીવનપણો, સદ્ગુરુયોગી અવંચક. ક્રિયાવંચક-સંતતુરૂપના
યોગ વિનાની વંચક ક્રિયા. સ્વરૂપ લક્ષ્ય વિનાની ક્રિયા વંચક. કુલાવંચક-વંચક
ફળ અતેક, અવંચક ફળ એક સાનુવંધ. સદુપદેશનો પ્રભાવ. રહસ્યરોગી
અવંચકત્રયા-દ્રવ્યથી અને ભાવથી... ૭૨૨
- ૨૨૨ કુલયોગી આદિને આધી કંઈક ઉપકાર. અવંચકતાની લાગુતા... ૭૨૩
- ૨૨૩-૨૨૪ તાત્ત્વિક પદ્મપાત અને ભાવમય ક્રિયાનું અંતર બાહ્ય-અભેદ એટલું ... ૭૨૬

શ્લોક

વિષય

પૃષ્ઠ

૨૨૫	યોગ્યોને શ્રવણાર્થે પ્રાર્થવાની જરૂર નથી...	૭૪૬
૨૨૬-૨૨૭	આ ગ્રંથ અયોગ્યોને દેવા યોગ્ય નથી એમ શ્રી હરિભદ્રજીનું સાદર કથન. અયોગ્યને નિષેધનું કારણ.-શ્રી હરિભદ્રજીની સિંહનાદ જેવી વીરવાણી.-મહત્તની લેશ પણ અવગ્રાથી મહાઅનર્થ. ...	૭૫૧
૨૨૮	યોગ્યોને તો પ્રયત્નથી દેવા યોગ્ય: માત્સર્ય વિરહથી પરમશ્રુતની ઉદાર પ્રભાવના. વિધિયુક્ત જ્ઞાનદાતા. સદુપદેશ ગીતાર્થજ્ઞાની. ઐયોવિઘ્નપ્રશાંતિ અર્થે પરમ-શ્રુતની પ્રભાવના. ...	૭૫૬
	ઉપસંહાર. કળશકાવ્ય. ટીકાકાર-વિવેચનકારનો (ડૉ. ભગવાનદાસની) પ્રશસ્તિ. ...	૭૫૯
	પરિશિષ્ટ: શ્રી યશોવિજયજીકૃત યોગદષ્ટિ સંજ્ઞાય ...	૭૬૨-૭૬૮

આકૃતિ	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧
પૃષ્ઠ	૪૭	૪૮	૫૦	૬૪	૬૭	૧૬૦	૧૭૦	૨૨૫	૨૨૫	૨૪૬	૩૭૦	૩૭૭	૪૨૧	૬૧૦	૬૪૧	૬૪૩	૬૪૬	૬૫૦	૬૫૨	૭૦૬	૭૪૦

કોષ્ટક	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬
પૃષ્ઠ	૫૦	૫૮	૮૩	૧૭૪	૨૦૫	૨૩૨	૩૨૨	૩૯૦	૩૯૨	૪૪૩	૫૧૧	૫૫૨	૫૮૮	૬૨૫	૬૪૨	૭૦૬



વિવેચનાન્તર્ભૂત વિશિષ્ટ વિષયોની અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ઉચ્ચયોગ, શાસ્ત્રયોગ, સામર્થ્યયોગ	૧૨-૫૩	‘હું’ તો દોષ અનંતનું ભાગ્યન છું કરુણાળ ।’	૧૯
કપ-છેદ-તાપ પરીક્ષા : સંપ્રત્યયાત્મક શ્રદ્ધા	૨૦	‘મનકું’ કિમહી ન બાઝે હો કુંથુજિન ।’	૨૧
પ્રાતિભ જ્ઞાન અરુણોદય સમાન	૩૩	પ્રાણિધાનયુક્ત વંદનાદિ અધ્યાત્મમદ્ધિયા	૨૧
મંથિભેદ, સમ્યગ્દર્શન, પ્રશમાદિ ચિહ્ન	૪૧, ૪૭૭	તત્ત્વશુશ્રૂષા-બોધસ્રોતની સરવાણી	૨૨
અતાર્ત્રિક ધર્મ સ. : દીક્ષાનો અધિકારી	૪૨	‘સહુ સંધન બંધન થયા ।’	૨૩
બીજું અપૂર્વકરણ → ક્ષપકચેષ્ટી → કેવલ	૪૩, ૧૦૪	ભાવપ્રાણાયામ : પ્રાણ કરતાં ધર્મપ્રિય	૨૩
યોગસંન્યાસયોગ : અયોગ પરમ યોગ	૪૪, ૧૨૧	તત્ત્વશ્રવણથી યોગબીજપ્રસાદ	૨૪
આયોજ્યકરણ : કેવલી સમુદ્ધાત	૪૪	ગુરુભક્તિપ્રભાવે તીર્થકરદર્શન	૨૫
શલેશીકરણ : યથાપ્રવૃત્તકરણાદિ	૪૫, ૧૧૯	સમાર્પિત : બહિરાત્મા, અંતરાત્મા, પરમાત્મા	૨૫
બોધદષ્ટિ અને યોગદષ્ટિ	૫૭	સૂક્ષ્મબોધ અને સ્થૂળબોધ	૨૧૧-૨૭
સમ્યગ્દષ્ટિની નિરાશ્રય મધ્યસ્થતા	૬૦	વેદસંવેદપદ : સ્વરૂપ ‘પદ’નો મદિમા	૨૭૨-૨૯
આઠ યો. દ. ને ઉપમા : સંક્ષેપ સ્વરૂપ	૬૩	સમ્યગ્દષ્ટિનું સંસારદિયામાં નીરસપણું	૨૭
પરિણામી આત્મામાં જ યો. દ. ઘટે	૭૯	સંવેગ શબ્દના ત્રણ અર્થ	૨૭૭, ૪૭
૮ યોગાંગ : ૮ આશયદોષ : ૮ ગુણ	૮૩	બેદજ્ઞાન : મૂળ વસ્તુનું બીજમૂત જ્ઞાન	૨૮
દષ્ટિની વ્યાખ્યા : સત્ શ્રદ્ધાસંગત બોધ	૮૮	સમ્યગ્દષ્ટિની ચરણધારા	૨૮૮
અદિસાની મીમાંસા	૧૦૫, ૭૧૧	અવેદસંવેદપદ : લવાભિનંદી	૨૯૨-૩૨૨
યોગબીજ : અવધ્ય મોક્ષદેવ	૧૦૯-૧૪૮	કર્મબૂમિમાં મનુષ્યપણુરૂપ ધર્મબીજની સત્ત્વેની	૨૧૧
સંશુદ્ધ પ્રભુભક્તિ : યોગબીજચિત્ત	૧૧૦-૧૨૬	વિષયાસક્તિના દારણ્ય વિપાક	૨૧૧
ભાવાચાર્યાદિની ભક્તિ : ભાવસિંગનું પ્રાધાન્ય	૧૨૭	સત્સંગ-આગમથી અવેદ સં. નો જન્મ	૨૨૧
વેરાગ્ય ભાવના	૧૩૪, ૨૦૨	વિષમ કૃતક ‘ચંદ’	૨૨૨-૩૪૪
વિધિથી સિદ્ધાન્તલેખનાદિ	૧૩૮	અતીન્દ્રિય અર્થસિદ્ધિઉપાય	૨૪૫, ૪૨૯
જિનદર્શનાદિ યોગબીજની દુર્જાભતા	૧૪૬	સર્વજનતત્ત્વઅભેદ : સર્વજ્ઞતાથી અભેદ	૨૫૨-૪૦૮
ચરમાવર્તલક્ષણ	૧૪૮	ચિત્ર-અચિત્ર દેવભક્તિવિજ્ઞાન	૨૬૧
નિગિત અને ઉપાદાન	૧૫૫	હ્રદયજન : આધ્યાત્મિક ભાવજન	૨૭૩
યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, ક્ષણવંચક	૧૫૮, ૭૩૨	બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને ભક્તિમોહકર્મ	૨૭૯-૨૯૨
સંતભક્તિથી ભાવમલસ્યવપતા	૧૬૬	વિષ કાદિ પાંચ પ્રકારનું મનુષ્યજન	૨૮૩
સૌંદર્ય, સંતોષ, તપ : તપસ્વીનું વધુનું જીવન	૧૭૬	મુદુદુરિયોનો મોક ના મનપર પળુ દાનિયાન	૨૮૨
આર પ્રકારની ધર્મકથા : સ્વાધ્યાય	૧૪૧, ૧૮૯	પરં તત્ત્વ નિર્વાણ તત્ત્વથી મોક ના	૨૮૯
શુદ્ધ ચોગીઓ પ્રત્યે જહુમાન-સેવા	૧૯૦	ચિત્ર સર્વજન દેહના અભેદ	૨૮૮-૨૯૧
ઉચિત કર્તવ્ય : અનુચિત અકર્તવ્ય	૧૯૪	‘જહુદિયન જિન અભેદ’ અર્થે	૨૯૨
ગુણપ્રભેદ : ‘ધન્ય ને મુનિરસા રે ।’	૧૯૭, ૭૧૯	જહુદિયન કદ સર્વજન ના ભાવ ના	૨૯૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
મહત્ પુરુષમાર્ગ	૪૩૭	સતપ્રવૃત્તિપદ : અસંગાનુષ્ઠાન	૫૭૯-૫૮૮
‘ રત્નદીપક અતિ દીપતો હો લાલ ’	૪૫૫	પ્રીતિ-ભક્તિઆદિ ચાર પ્રકારનું અનુષ્ઠાન	૫૮૦
પ્રલાહાર : ‘ સકલ જગત તે એકવત ’	૪૫૬, ૪૯૦	‘ પ્રણમું પદ તે, વર તે, જય તે ’	૫૮૭
સૂક્ષ્મબોધ : ‘ શુદ્ધાત્મ અનુભવ સદા ’	૪૫૯, ૫૬૭	નિર્વિકલ્પ સમાધિદશા : શુક્લ આત્મધ્યાન	૫૯૨
બાલધૂલિગૃહક્રીડા સમ સર્વ ભવચેષ્ટા	૪૬૧	અપ્રતિક્રિયાદિ અમૃતકુંભ : યોગાદિ દશા	૫૯૭
સમ્યગ્દર્શનમીમાંસા	૨૭૯, ૪૬૩	ધર્મ સંઘી મુનિ રત્નવર્ણિક કૃતકૃલ	૬૦૩
શ્રુતવિવેક : ‘ મૃગતૃણાન્નલ ત્રૈલોક ’	૪૭૪	શ્રીમદ્ જિનરાગરાગ્રેશ્વર :	૬૦૬
નિઃશંક સમ્યગ્દષ્ટિ કેવો હોય ?	૪૭૮, ૪૯૦	‘ બાહુ જિથુંદ દયામયી ’	૭૧૪
‘ પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે ’	૪૮૦	આત્મ-ચંદ્ર પ્રકૃતિથી ‘ રિચત ’	૬૦૭
‘ આપ આપકું ભૂત ગયા । ’-બોજભૂત ભૂલ ૪૮૧, ૫૪૦		કર્મરાજ મોહનીય : ધાતિ અધાતિ પ્રકૃતિ	૬૧૦, ૬૪૦
કર્મ આદિ આત્મબાહ્ય : શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ	૪૮૨	અઢાર દૂષણરહિત જિનદેવ મહાદેવ	૬૧૪
વિવેકખ્યાતિ : ‘ અનુભવ હંસ શું પેખ રે ’	૪૮૭	દાનાદિ લલિધનો અદ્ભુત પરમાર્થ	૬૨૦
ધર્મનો મર્મ : ધર્મનો અપૂર્વ મહિમા	૪૯૩, ૫૨૧	શૈલેશી-અયોગ યોગસત્તમથી નિર્વાણ	૪૫, ૬૨૧
પાપસખા ભોગ	૪૯૫	અષ્ટાંગ યોગની પૂર્ણાહુતિ : રૂપકલ્પના	૬૨૫
દેવલોકના મુખ : દેવાદિનું પ્રમાદ જીવન	૪૯૯	મુક્તાતત્ત્વમીમાંસા : જીવનો ભવરોગ	૬૨૮-૬૭૦
અપવાદરૂપ તીર્થ કરાદિ સત્પુરુષો	૫૦૨	વિભાવ પરચક્રથી સ્વભાવ ઉપમર્દ	૬૪૪
યોગસાધનાથી પ્રાપ્ત ગુણગણ	૫૦૮	આત્માનો સ્વભાવ તે જ સ્વભાવ : મર્યાદાધર્મ	૬૪૬
ધારણા : મીમાંસા : અનન્યમુદ્ધ	૫૧૬-૫૧૮	એકાંત ક્ષણિકવાદ કે નિલવાદ અસત	૬૪૭-૬૬૨
સમ્યક્ આચારશુદ્ધિ : આદર્શ નિઃચંચર્યા	૨૪, ૫૨૪	સમાસનો પરમાર્થ : ‘ સૂત્ર ’ સમું આ શાસ્ત્ર	૬૭૨
આક્ષેપકજ્ઞાન : ‘ મન મહિલાનું વાહલા ઉપરે ’	૫૨૭	‘ જોગ ’ વિના જોગ નહિ : ચાર પ્રકારના યોગી	૬૭૯
જ્ઞાતીનો અનાસક્ત યોગ : ત્રિકાળ વૈરાગ્ય	૫૩૩	કુલયોગીસ્વરૂપ : આધ્યાત્મિક સંસ્કારજન્મ	૬૮૬
વિષયનો લિખારી : ‘ નિષ્પ્રયયક રંક ’	૫૪૧	યોગિધર્મ : સનાતન આત્મધર્મ	૬૮૭
બહિરાત્મા : દેહમાં આત્મયુદ્ધિ ભવદુઃખમૂળ ૩૦૨, ૫૪૩		પ્રવૃત્તચક્રયોગી : પટકારકચક્રનો પલટો	૭૦૩
પટ્ટપદમીમાંસા, પદ્મદર્શનમીમાંસાદિ		યોગ મહાપ્રયોગ : યોગ રસાયન	૭૦૯
આત્મતત્ત્વમીમાંસા	૫૪૭	ઈન્દ્રિયમ, પ્રવૃત્તયમ, સ્થિરયમ, સિદ્ધિયમ	૭૧૬-૭૩૧
ચારિત્રમોહપરાજય : ‘ અપૂર્વ અવસર ’	૨૪, ૫૫૦	શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ એ જ સિદ્ધિ	૭૩૦
ધ્યાન, ધ્યાતા અને ધ્યેય	૫૫૬-૫૬૫	અંતઃકર્તાનું લઘુતાદર્શન	૬૮૧, ૭૪૪
રોગ દોષનો નાશ : ત્રિદોષ સન્નિપાત	૫૬૬	તાર્ત્વિક પક્ષપાત અને ભાવશૂન્ય ક્રિયા	૭૪૫
ઈન્દ્રિયસુખ તે દુઃખ જ : ધ્યાનજન્ય શમસુખ	૫૬૮	અયોગ્યને નિષેધ : યોગ્યને દેવા યોગ્ય	૭૫૦-૭૫૬
શમના વિવિધ અર્થની એકતા	૫૭૨	સિંહનાદ જેવી હરિભદ્રજીની વીરવાણી	૭૫૨
સર્વ પરવશ તે દુઃખ, આત્મવશ તે સુખ	૫૭૩	પરમશ્રુતપ્રભાવના	૭૫૮

આ ગ્રંથમાં અવતરણ લીધેલા ગ્રંથોની સૂચિ. (Bibliography)

ગ્રંથ	ગ્રંથકર્તા	ગ્રંથ	ગ્રંથકર્તા
અષ્ટક	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી	પ્રવચનસાર ટીકા	શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી
અર્ધવાત્મસાર	શ્રી યશોવિજયજી	પ્રશમરતિ-તત્ત્વાર્થસૂત્ર	શ્રી ઉમાસ્વાતિજી
અધ્યાત્મ ઉપનિષદ	"	પાતંજલ યોગસૂત્ર	મુનિ પતંજલિ
અષ્ટ પ્રાભુત	શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી	પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય	શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી
આચારંગ-સૂત્રકૃતાંઆદિ	શ્રી જિનાગમ	પંચાધ્યાયી	"
આત્મસિદ્ધિ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી	પંચાસ્તિકાય ટીકા	"
આત્માનુશાસન	શ્રી ગુણભદ્રસ્વામી	પંચાશક	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
આનંદધન ચોવીશી-પદો	શ્રી આનંદધનજી	બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ	શ્રી નેમિચંદ્રાચાર્યજી
આપણો ધર્મ	પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવ	ભગનો	શ્રી નરસિંહ મહેતા,
આત્મીમાંસા	શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજી		શ્રી અખાલકાત, પ્રીતમ આદિ
ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર	શ્રી જિનાગમ	ભાવનાબોધ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
ઉપમિતિભવ પ્ર. કથા	શ્રી સિદ્ધિધિ	મોક્ષમાળા	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
કબીરવાણી	સંત કબીરજી	યોગદષ્ટિ સંગ્રહ	શ્રી યશોવિજયજી
કાવ્યો-પત્રો આદિ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી	યોગબિન્દુ	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
ગીતા	શ્રી કૃષ્ણ	યોગવિશિક્ષા	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
ગોમટસાર	શ્રી નેમિચંદ્રાચાર્યજી	યોગશાસ્ત્ર	શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી
ચિદાનંદ બહોતેરી	શ્રી ચિદાનંદજી	રત્નકરંડ આવકાચાર	શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજી
ચોવીશી-વીશી આદિ સ્તવનો	શ્રી દેવચંદ્રજી	વિવેકચૂડામણિ	શ્રી શંકરાચાર્ય
ચોવીશી-સ્તવનો	શ્રી યશોવિજયજી	વીતરાગ સ્તવ	શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી
જ્ઞાનબિન્દુ	શ્રી યશોવિજયજી	વૈરાગ્યશતક	શ્રી ભત્તરદરિ
જ્ઞાનાર્ણવ	શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજી	શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
જ્ઞાનાર્ણવ અનુવાદ	શ્રી દેવચંદ્રજી	શાંતસુધારસ	શ્રી વિનયવિજયજી
જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા	સંત જ્ઞાનેશ્વરજી	શાંતસુધારસ વિવેચન	શ્રી મનઃસુખભાષ
દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા	શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી		કિરત્તચંદ મહેતા
દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા	શ્રી યશોવિજયજી	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
દાનધર્મ-પંચાચાર	શ્રી મનઃસુખભાષ	પદ્મદર્શનસમુચ્ચય	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
	કિરત્તચંદ મહેતા.	પોડશક	"
ધર્મબિન્દુ	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી	સમયસાર	શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી
ન્યાયાવતાર	શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરજી	સમયસાર હીદી	કવિવર બનારસીદાસજી
નંદીસૂત્ર	શ્રી દેવદિગ્દર્શી ક્ષમાશ્રણ	સમયસાર કલરા	શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી
પરમાત્મ પ્રકાશ	શ્રી યોગીંદ્ર દેવ	સમાધિયતક	શ્રી પૂજ્યપારસરાવો
પદ્યનંદિ પંચવિંશતિ	શ્રી પદ્યનંદિઆચાર્યજી	સવાસો ગાથા સ્તવન	શ્રી યશોવિજયજી
પ્રતિમચ્ચ સૂત્રાદિ	શ્રી જિનાગમ	સાદા ગણુસો ગાથા સ્તવન	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
પ્રવચનસાર	શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી		કિરત્તચંદ

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૯		મોક્ષજયોન	મોક્ષયોજન
૧૦૪	૩૦	અપરિગ્રહ	અપરિગ્રહ
૧૧૮	૨૭	પ્રથમ	પ્રથમ
૧૨૭	૨૫	વ્યાવૃત્ત	વ્યાવૃત્ત
૧૫૬	૧૪	કાર્યાર્થી	કાર્યાર્થી
૧૭૬	૧૮	વંચકાના	વંચકા ના
૧૮૦	૧૪	તો	તે
૧૮૩	૧	આપે	આવે
૨૧૭	૨૨	તૃષ્ણાર્થી તેની આગળમાં વાંચો—‘ આત્મા પૂર્વે જે પરરસીયો થઈ પર ’	
૨૨૪	૯	તુ	ત
૨૫૮	૩૦	બહિરન્તઃ	બહિરન્તઃ
૨૮૮	૭	વેદસંવેદ	વેદસંવેદ
૩૧૫	૨૯	આરાધ્યાતઃ	આરાદ્ યાતઃ
૩૨૯	૨૫	નિર્યુક્તે	નિર્યુક્તે
૩૭૩	૨૪-૨૫	બ્રહ્મૈવ-જુહ્યતિ	બ્રહ્મૈવ-જુહ્યતિ
૪૧૦	૨૪-૨૫	નષ્ટે...ન નષ્ટે	નષ્ટે...ન નષ્ટં
૪૧૨	૨૮	નિવૃત્તિયે	નિવૃત્તયે
૪૧૬	૨૫	પ્રકૃષ્ટ	પ્રકૃષ્ટ
૪૧૯	૧૮	વિશેષાઞ્ચાનુ	વિશેષાઞ્ચાનુ
૪૨૦	૨૬	પ્રતિક્ષેપી	પ્રતિક્ષેપી
૪૨૮	૨૮	નિશ્ચિત	નિશ્ચિત
૪૩૨	૨૮	પ્રાજ્ઞૈઃ	પ્રાજ્ઞૈઃ
૪૬૬	૨૮	દહ્	દહ્
૫૪૪	૧૩	અકલ્પ	એકલ્પ
૫૬૧	૩૦	સોઽહં	સોઽયં
૬૧૭	૫	નિદૂષણ	નિદૂષણ
૬૬૪	૪	ભૂતેષુ	ભૂતેષુ
૭૨૫	૪	પ્રત્યેજ્ઞતા	(આ શબ્દો કાઢી નાંખો.)
ઉપોદ્ધાત-૫	૧	વુદ્ધ્યતામૈવ	વુદ્ધ્યતામૈવ

ॐ

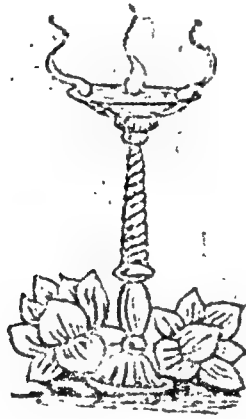
મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત

શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

સ વિવેચન

યોગઃ કલ્પતરુઃ શ્રેષ્ઠઃ, યોગશ્રિતામણિઃ પરઃ ।

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ.



—: વિવેચક :—

ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃમુખભાઈ મહેતા,

સિ.મ. બી. બી. સિ.મ.

૫, ચૌરસી રોડ, મુંબઈ, ૬

વિવેચનકારનું મંગલાચરણ

માલિની

જિનવદન હિમાદ્રિ ઉદ્ભવ સ્થાન જેનું,
ગણધર-હર શીર્ષે ઉર્ધ્વ ઉત્થાન જેનું;
સુરસ સલિલ પૂર્ણ સેવ્ય સુરે નરોને,
ભગવર્તી શ્રુતગંગા રક્ષણે તે અમોને! ૧

પ્રશમરસ ઝરંતી આત્મપ્રાપ્તિ હરંતી,
જગત હિત કરંતી પથ્ય સોને કરંતી;
ભવજલતરણી જે શ્રેષ્ઠ નૌકા સમાણી,
શિવસુખ જનની તે વંદું જૈનેન્દ્ર વાણી. ૨

અનુદુપ્

અનંતા સંતમાં એક, વિલસંતર્તી સંતતા;
સુધાસિંધુ સમી તેને, અનોનંદન વંદના. ૩

ઉપજાતિ

જિયા ચિદાકાશ વિષે ઉડંતા,
હે હંસ! સ્હેજાત્મ સ્વરૂપવંતા;
આત્મા વિવેચી પરને વમો છો,
મુમુક્ષુના માનસમાં રમો છો. ૪

સ્વામી તમે શુદ્ધ સ્વચેતનાના,
રામી તમે આત્મ ભાવનાના;
ભોગી તમે આત્મતણા ગુણોના,
યોગી તમે આત્મ અનુભવોના. ૫

હૃદે સ્મરી સદ્ગુરુરાજ એવા,
શ્રીસદ્ગુરુ હરિભદ્રસૂરીશ્વર દેવા;
સદ્વૃત્તિ તેની અનુવર્તવાને,
મુગ્ધી વિવેચ્યું કંઈ એક સ્થાને. ૬

ॐ नमः जिनाय.

श्री हरिलद्राचार्यं प्रणीत

श्री योगदृष्टिसमुच्चय

स वि वे च न

भंगलायराण

योगતંત્રને નિકટવર્તી એવા યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયની વ્યાખ્યા પ્રારંભવામાં આવે છે. અને આદી શરૂઆતમાં જ આચાર્ય-શિષ્ય સંપ્રદાયના પાલન અર્થે, વિદ્ય-અંતરાયની ઉપશાંતિ અર્થે, અને પ્રયોજન આદિના પ્રતિપાદન અર્થે, -શ્લોકસૂત્ર ઉપન્યસ્ત (૨૦૫) હરે છે:—

નત્વેચ્છાયોગતોઽયોગં યોગિગમ્યં જિનોત્તમમ્ ।
વીરં વક્ષ્યે સમાસેન યોગં તદ્દૃષ્ટિભેદતઃ ॥ ૧ ॥

શાદરા

(સંખ્યાનુસાર) કન્ઠાયોગી વીર જિન નમી, યોગિગમ્ય અયોગઃ
યોગદૃષ્ટિ ભેદે કરી. કદુ સંક્ષેપે યોગ. ૧

અર્થ:—અયોગી, યોગિગમ્ય, જિનાનમ એવા વીરને કન્ઠાયોગી નમી, કદુ યોગ
ને યોગદૃષ્ટિ ભેદે કરીને, સંક્ષેપે રજાશ

વિવેચન

અંથ પ્રારંભે મંગલ, પ્રયોજન, અભિધેય વિષય, સંબંધ આદિ કહેવા જોઈએ, એવી શિષ્ટ પ્રણાલિકા છે. તેને અનુસરીને આ શિષ્ટ આચાર્યે આ પ્રથમ શ્લોકસૂત્ર રજૂ કર્યું છે. એટલે કે (૧) શિષ્ટ સંપ્રદાયના પાલન માટે, (૨) વિદ્વની ઉપશાંતિ માટે, (૩) વિચારવંતની પ્રવૃત્તિ માટે, (૪) પ્રયોજન-વિષય-સંબંધ એ ત્રણ બતાવવા માટે આ શ્લોક-સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે. (જુઓ નીચે વૃત્તિ). તેમાં—

‘અયોગી, યોગિગમ્ય, જિનોત્તમ એવા વીરને ઈચ્છાયોગથી નમી’,—એ ઉપરથી ઈષ્ટદેવતા સ્તવ (મંગલ) કહ્યું; અને ‘યોગ તેના દષ્ટિભેદે કરીને સંક્ષેપથી કહીશ’,—એ ઉપરથી પ્રયોજનાદિ ત્રણ કહ્યા. આમ આ શ્લોકસૂત્રનો સમુચ્ચયાર્થ છે. વિશેષાર્થ આ પ્રકારે:—

શ્રીહરિભદ્રાચાર્યજીકૃત વૃત્તિનો અનુવાદ:—

તેમાં (આ શ્લોક સૂત્રના ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે છે:—)

૧. શિષ્ટ જનોનો આ સંપ્રદાય છે કે—‘શિષ્ટો કયાંય ઈષ્ટ વસ્તુમાં પ્રવર્તતાં, ઈષ્ટ દેવતાના નમસ્કારપૂર્વક પ્રવર્તે છે.’ આ આચાર્ય પણ શિષ્ટ નથી એમ નથી (શિષ્ટ જ છે), એથી કરીને તે સંપ્રદાયના પ્રતિપાલન અર્થે. અને તેવા પ્રકારે કહ્યું છે કે—

“શિષ્ટાનામેવ સમયસ્તે સર્વત્ર શુભે કિલ ।
પ્રવર્તન્તે સદૈવેષ્ટદેવતાસ્તવપૂર્વકમ્ ॥” ઇત્યાદિ.

૨. તથા ‘શ્રેયાંસિ બહુવિદ્વાનિ’ શ્રેય કાર્યો બહુ વિદ્વવાળા હોય છે. કહ્યું છે કે:—

“શ્રેયાંસિ બહુવિદ્વાનિ ભવન્તિ મહતામપિ ।
અશ્રેયસિ પ્રવૃત્તાનાં ક્વાપિ યાન્તિ વિનાયકાઃ ॥”

મહાજનોને પણ શ્રેય કાર્યોમાં ઘણા વિદ્વો હોય છે; અને અશ્રેયમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જનોના વિદ્વો-અંતરાયો તો કયાંય ચાલ્યા જાય છે !

અને આ પ્રકરણ તો સમયગૂજાનના હેતુપણાએ કરીને શ્રેયભૂત-કથાણુરૂપ છે. એથી કરીને ‘વિદ્વ મ હો’ એટલા માટે વિદ્વ-અંતરાયની ઉપશાંતિને અર્થે.

૩. તથા પ્રેક્ષાવંતોની-જોઈ વિચારી વર્તનારા વિવેકીઓની પ્રવૃત્તિને અર્થે.

૪. અને પ્રયોજન-આદિના પ્રતિપાદનને અર્થે. અને તેવા પ્રકારે કહ્યું છે કે—

“સર્વેય શાસ્ત્રાણાં અથવા કોષ પણ કમંતું જ્યાંલગી પ્રયોજન ન કહેવામાં આવ્યું હોય, ત્યાંલગી તે કોનાથી ગ્રહણ થઈ શકે વારુ ?

અને અહીં જે અવિષય હોય તેનું પ્રયોજન કહેવું શક્ય નથી, જે વિષય હોય જ નહિ તેનું

અહીં ‘ નમી ’ એમ કહેતાંની સાથે જ સર્વ આત્મપ્રદેશનું તથાઈપ પરિ-નમન (પરિણમન) થાય, સર્વ આત્મપ્રદેશ લક્ષિતભાવે પરિણમે-સર્વથા નમી પડે, ને મન-વચન-કાયા તદ્દપ બને,—એ સાચું ‘ નમન ’ છે. એવો ભાવ નમન એક પણ સાચો નમસ્કાર થાય તો કહ્યાણુ ધર્મ જાય છે. આ અંગે કહ્યું છે કે :—

“ દુષ્ણોવિ નમુષારો જિણવરવસહસ્સ વદ્ધમાણસ્સ ।

સંસારસાગરાઓ તારેદ નરં વ નારીં વા ॥ ”—શ્રી પ્રતિક્રમણુ સૂત્ર.

“ એક વાર પ્રભુ વંદના રે, આગમ રીતે થાય;
કારણ સત્યે કાર્યની રે, સિદ્ધિ પ્રતીત કરાય.
પ્રભુપણે પ્રભુ જોળણી રે, અમલ વિમલ ગુણુગેહ;
સાધ્યકાંદિ સાધકપણે રે, વંદે ધન્ય નર તેહ....શ્રી સંભવ૦”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

અને શાસ્ત્રકારે પણ અત્રે તેવા જ પરમ ભાવથી નમસ્કાર કર્યો છે,—એ ‘ ધ્યનછા-

પ્રયોજન કેમ કરી શકાય ? કારણ કે કાગડાના દાંતની પરીક્ષા વગેરેની જેમ, તેના પ્રયોગની સિદ્ધિ ધર્મ કરતી નથી,—અસંભવ છે માટે. [આ ‘ કાકદંતપરીક્ષા ન્યાય ’ કહેવાય છે. ત્યાં ક્યાંય અશક્ય, અસંભવ, નિરર્થક વાત હોય ત્યાં આ ભાણુ પડે છે. આદિ શબ્દથી ‘ મૂલં નાસ્તિ કુતો શાસ્ત્રા ’ કાદિ.]

‘ જ્ઞાનું આ દૂલ ’ એમ જે યોગ તે સંબંધ કહેવાય છે. અને તે ક્ષત્રમાં-અભિધેય વિષયમાં અનન્યતા છે—સમાધાન થાય છે, એટલા માટે જ્ઞાન તે સંબંધને બંદો કરેલા નથી, હસાદિ. ”

તેમાં—‘ નસ્ત્યેચ્છાયોગતોડયોગં યોગિનમ્યં જિનોત્તમમ્ વીરં ’—અયોગી, યોગિગમ્ય, જિનોત્તમ એવા વીરને પ્રત્યાયોગથી નથી,—એ ઉપરથી કદા દેવતાનું સ્તવ કર્યું.

‘ વદ્યે સમાસેન યોગં તદુદિમેદતઃ ’—યોગ તેના ઉદિમેદે કરીને સંક્ષેપથી કહીશ,—એ ઉપરથી પ્રયોજન વગેરે શબ્દ કર્યા.

આમ મેંતે સૂત્રની સમજાય નહીં ને, અને અસ્પષ્ટ સૂત્ર (પદે પડેલા કૂટા અર્થ) તે આ પ્રમાણે :—

ભાષા-નમન, પ્રવચન, વીરં-વીરને, પ્રવચન એમ સંબંધ છે. કેવા પ્રકારે પ્રવચન ! તે ૧-સ્વસ્થાયોગતા :—નિરવેશતા, કદા વિપ્રાપ્તિયુગ કદા-નિરવેશતા એમ પ્રવચનથી દોષ નેમ. આ જિજ્ઞાસાસંયમિત એમ સ્વામ્યયોગતા અત્યંત સારું (અપરિવર્ત કરવા માટે) છે. અને તે યોગતા અત્યંત સારી છે. એ જિજ્ઞાસા અત્યંત સારું-અપરિવર્ત કરવા માટે. પ્રવચન પ્રવચન સ્વામ્યયોગતા ત્યાંવડે કરીને, સર્વથા સંયમિત અત્યંત સારું (સંયમિત-અપરિવર્ત) કરીને પ્રવચન એમ સ્વામ્યયોગ-અપરિવર્ત કરી ને. અને આ પ્રવચન એમ જિજ્ઞાસાસંયમિત સ્વામ્યયોગ અત્યંત સારું (સંયમિત-અપરિવર્ત) કરવા માટે પડી શકે.

‘યોગ’ શબ્દથી સૂચ્યું છે. પ્રભુ પ્રત્યેની નમન ક્રિયામાં પ્રધાનપણે જે અંતરંગ ઇચ્છા સાથે નિષ્કપટ ભક્તિભાવ, પરમ પ્રેમ જોઈએ, તે તો અમને અવશ્ય છે, એમ એમને અંતરાત્મા સાક્ષી પૂરે છે, તેથી ‘ઇચ્છાયોગથી’ એ શબ્દ બેઘડકપણે કહ્યો છે. કારણ કે પ્રભુના પરમ અદ્ભુત ગુણથી રીઝી તેના પ્રત્યે પરમ પ્રેમ સ્ફુરતાં, પ્રિયતમ એવા તે પ્રભુ પ્રત્યે સહજ આત્મભાવે નમસ્કાર કરવાની તેમને સહજ ઇચ્છા થઈ આવી છે.

“નૃપભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, યોર ન આહું રે કંત;
રીઝયો સાહિબ સંગ ન પરિહરે રે, ભાંગે સાદિ અનંત.”—શ્રી આનંદધનજી

આ ‘ઇચ્છાયોગ’ શબ્દ અત્રે હેતુપૂર્વક યોજ્યો છે. એથી કરીને શાસ્ત્રયોગ ને સામર્થ્યયોગ—એ બે યોગનો અપવાદ કર્યો છે. આ ગ્રંથકાર જેવા મહાત્મા, મહાશાસ્ત્રજ્ઞ, મહાસમર્થ યોગી પુરુષ પોતાના માટે માત્ર ‘ઇચ્છાયોગ’ ઇચ્છાયોગ એ શબ્દ યોજે છે, તે તેમની પરમ લઘુતા સાથે પરમ ગંભીર ઉદાર આશયવાળી મહાનુભાવતા પ્રગટ કરે છે. કારણ કે, તેઓશ્રી કહે છે કે—તેવા શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગનું તો મહાડું અનધિકારીપણું છે, એટલે ખાસ ઇચ્છાયોગ

કેવા વિશિષ્ટ વીરને પ્રભુમીને ? તે માટે કહ્યું—જિનોત્તમં જિનોત્તમને, એવું વસ્તુવિશેષણ છે. અહીં રાગાદિના જેતાપણાથી (જીતનારપણાથી) સર્વેય વિશિષ્ટ શ્રુતધર આદિ જિનો કહેવાય છે. જેમકે—શ્રુતજિનો, અવધિજિનો, મનઃપર્યાયજ્ઞાન જિનો, અને કેવલિ જિનો. તેઓમાં તે વીર કેવલિપણુને લીધે અને તીર્થંકરપણુને લીધે ઉત્તમ છે. આ ‘જિનોત્તમ’ વિશેષણ ઉપરથી ભગવંતની તીર્થંકર નામકર્મના વિપાક ફલરૂપ એવી પરમ પરાય સંપાદન કરનારી કર્મકાય અવસ્થા કહી. તથાભવ્યત્વથી આક્ષિપ્ત (આકર્ષાયેલ) વર બોધિલાભ જેની અંદર હોય છે, એવા અર્હંત વાસસ્થથી ઉપાર્જન કરેલ અનુત્તર પુણ્યસ્વરૂપ તે તીર્થંકરનામકર્મનો વિપાક હોય છે. આને જ વિશેષણ આપે છે—

અયોગ—અયોગ એવા વીરને. ‘કાયવાહુમનાકર્મ યોગઃ’ મન-વચન-કાયાનું કર્મ તે યોગ છે. જેને યોગ વિદ્યમાન નથી, તે અયોગ, એવા તે વીરને. અને આ ઉપરથી ભગવંતની—શૈલેશી અવસ્થાના ઉત્તરકાળે હોનારી, સમસ્ત કર્મના દૂર થવારૂપ, તથાભવ્યત્વના પરિક્ષયથી ઉદ્ભવેલ પરમ જ્ઞાનસુખરૂપ લક્ષણવાળી, અને કૃતકૃત્યતાથી નિષ્ઠિતાર્થ સ્વરૂપ એવી પરમ ફલરૂપ તત્ત્વકાય અવસ્થા કહી. એટલા માટે જ કહ્યું:—

યોગિગમ્ય—યોગિગમ્યને. યોગીઓને ગમ્ય તે યોગિગમ્ય, એવા તે વીરને. યોગીઓ અત્રે શ્રુતજિન આદિ ગ્રંથો છે. આ ઉપરથી વળી અયોગી (યોગી નહિં એવા) મિથ્યાદષ્ટિઓને ભગવંતના ગમ્યપણુનો વ્યવચ્છેદ કહ્યો (નિષેધ કર્યો). કારણકે એની જિજ્ઞાસાનું પણ છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તકરણમાં હોવાપણું છે, એટલે અન્ય સમયે તેની અનુપપત્તિ છે (તે ઘટતું નથી). અને—

વીર—વીરને, આ અનર્થ સંજ્ઞા છે, (શબ્દના યરાગર અર્થ પ્રમાણે નામ છે). મહાવીર્યવડે વિરાજનથી, તપવડે કર્મના વિદારણથી, કષાય આદિ શત્રુઓના જયથી અને કેવલશ્રીના સ્વયંબ્રહ્મણથી જે વિકાંત-પરાક્રમવંત તે વીર, એવા તેને.

શબ્દથી તો તેનો અપવાદ ન કરું અથવા તેનાથી મહાઈં યુક્તપણું કરું, તો રખેને મૃપાવાદ-અસત્ય બાપણ થઈ જાય; અને તે તો મહારે કરવું યોગ્ય નથી, ફરથી પરિહરવું છે; નહિં તો વગર વિચાર્યું એક પણ અસત્ય વચન ઉચ્ચાઈં તો મહાઈં ‘ મુનિપણું ’ કેમ રહે ? એટલા માટે એ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે, તે ઉચિત જ છે, ઔચિત્ય પ્રવૃત્તિરૂપ જ છે; અને સર્વ સ્થળે આત્માર્થી મુમુક્ષુએ ઉચિતપણે જ પ્રવર્તવું યોગ્ય છે એનું ઉદાહરણ બતાવવા માટે આ કહેલ છે. જ્યાં જ્યાં જે જેમ ઘટે, ઉચિત હોય, ત્યાં ત્યાં તે તે તેમ સમજવું અને આચરવું, તેનું નામ ઔચિત્ય અથવા ઉચિતપણું છે. કેવી અદ્ભુત નિર્માનિતા ! કેવી ભવણીરૂતા ! કેવી નિખાલસતા !

“ જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તિહાં સમજવું તેહ;
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ. ”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશ્રુત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આમ એક ‘ મુમુક્ષુયોગ ’ શબ્દ યોજીને ગ્રંથકાર મહર્ષિએ અત્યંત કુશળતાથી એકી સાથે અનેક હેતુ ગર્ભિતપણે સૂચવ્યા છે.

- (૧) મુમુક્ષુપ્રધાનપણાથી પરમ પ્રીતિયુક્ત લક્ષિત બતાવી.
- (૨) મુમુક્ષુયોગના લક્ષણ પ્રમાણે પોતાનું સમ્યગ્દષ્ટિ સહિત દ્યુતજ્ઞાનીપણું સૂચવ્યું.
- (૩) તે ઉપરથી યોગદષ્ટિશાસ્ત્ર શુંધવાનું પોતાનું અધિકારીપણું ધ્વનિત કર્યું.
- (૪) શાસ્ત્રયોગ ને સામર્થ્યયોગનું પોતાનું અનધિકારીપણું નિખાલસપણે દર્શી, પોતાની પરમ લઘુતાનો, નિર્દોલ સરળતાનો ને પરમાર્થસત્ સત્યવાદિતાનો પરિચય કરાવ્યો.

(૫) સર્વત્ર ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરવાનો તાળહો બેસાડી બીજાને તેમ કરવાનો બોધ કર્યો.

આમ સ્વત્રે નમરકાર કરી, ધી વીર બગવાન દેવા છે ? એનું ચઘાર્થ સ્વરૂપ

આમ આ ઉપરથી, સ્વત્રે નમરકાર કરી, ધી વીર બગવાન દેવા છે તેવા શુભોનું ઉદ્દેશ્ય એ બતાવવું જોઈએ—કહેવવા સ્વરૂપ કરું. અને શુભોની કષ્ટપણું બચવના શુભ પ્રકરણ-પ્રકાર (સર્વત્ર સર્વત્રપણું) છે. અને દેવતાપણું પરમ ગતિની પ્રતિધી છે.

વરુણ સમાયેત યોગે તદ્વદિત્તેન્દ્રિયઃ—પરમ તેવા દૃષ્ટિએ જોઈને કહેવવા કરીય, એ ઉપરથી પ્રયોગન વચેઈ જલુ કરવા જેવું પ્રકાર ! ને કહેવનાં સ્વરૂપે રહે—

સર્વત્ર—સર્વત્ર, યોગે—મિત્રા સ્વાર્થે સ્વત્રે સ્વત્રે.

સમાયેત—સમાયેત, સર્વત્ર—સર્વત્ર, એ સર્વત્ર સર્વત્ર ને ઉત્તરાર્થયન-યોગનિર્ણય ને સર્વત્ર સર્વત્ર સર્વત્ર.

દર્શાવતા વિશેષણ અહીં યોજાયા છે. આ વીર ભગવંતને (૧) જિનોત્તમ, (૨) અયોગ, (૩) યોગિગમ્ય એ ત્રણ વિશેષણ આપ્યા છે, તેનું યથાર્થપણ આ પ્રમાણે:—

જિનોત્તમ—જિનોમાં જે ઉત્તમ તે. રાગ-દ્રેપ-મોહ આદિ આંતર શત્રુઓનો જેણે જય કર્યો છે તે જિન (અરિહંત-વીતરાગ) કહેવાય છે. ઉત્તરોત્તર આત્મશુભના પ્રગટ-પણા પ્રમાણે તે જિનના-શ્રુતજિન, અવધિજિન, મનાપર્યાયજ્ઞાન જિન, કેવલી જિન-એમ ભેદ છે. અને તેમાં પણ વીર ભગવાન ઉત્તમ-ઉત્કૃષ્ટ-સર્વશ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તે કેવલી છે, તેમ જ તીર્થંકર પણ છે.

તે તીર્થંકર પદપ્રાપ્તિનો ઉપક્રમ આ પ્રકારે છે:—જીવની તથા રૂપ યોગ્યતાથી (તથાભવ્યતાથી) આકર્ષાઈને ઉત્તમ યોધિનીજ તેમને પૂર્વજન્મમાં પ્રાપ્ત થયું. અને ત્યારે અહંદ્વલક્ષિત-પ્રવચનવાત્સલ્ય વગેરે ઉત્તમ સ્થાનકોની તેમણે ઉત્તમ સેવના કરી, ઉત્કૃષ્ટ આરાધના કરી. તથા ‘ આ મોહાંધકારથી ગહન સંસારમાં પરિભ્રમણ દુઃખ પામી રહેલા આ યોચારા પ્રાણીઓને, હું આ ધર્મરૂપ તેજ-પ્રકાશવડે કરીને આ દુઃખમાંથી ગમે તેમ કરી યથાયોગપણે પાર ઉતારું, હું આ સર્વ જીવને સદ્ધર્મશાસન-રસિક કરું એવા પ્રકારે તે વર યોધિ* પામેલો ‘ યોધિસ્તત્ત્વ ’ ભાવના ભાવે છે. અને પછી ‘ કરુણા ’ વગેરે શુભથી

તદ્દષ્ટિમેદત:—તે યોગદષ્ટિના ભેદથી.

તેમાં અત્રે સંક્ષેપથી યોગકથન તે કર્તાનું અનંતર પ્રયોજન છે, પરંપરા પ્રયોજન તો નિર્વાણ જ છે, કારણ કે શુદ્ધ આશયથી આ તેવા પ્રકારની સંત્વહિતપ્રવૃત્તિ છે, અને આ સંત્વહિત પ્રવૃત્તિ નિર્વાણના અવધ્ય-અચૂક બીજરૂપ છે.

અભિધેય—કહેવાનો વિષય યોગ જ છે. સાધ્ય-સાધનરૂપ લક્ષણવાળો તે સંબંધ છે. એમ આ માર્ગ ક્ષુણ્ણ છે—સારી પેઠે જાણીતો છે.

અને શ્રોતાઓનું અનંતર પ્રયોજન તો પ્રકરણના અર્થનું પરિજ્ઞાન છે; પરંપરા પ્રયોજન તો એઓનું પણ નિર્વાણ જ છે, કારણ કે પ્રકરણ અર્થના પરિજ્ઞાનને લીધે ઔચિત્યથી-ઉચિતપણાથી અત્રે જ પ્રવૃત્તિ હોય છે, અને આ પ્રવૃત્તિ પણ નિર્વાણના અવધ્ય-અમોઘ બીજરૂપ હોય છે.

* “ મોહાન્ધકારગહને સંસારે દુઃખિતા વત ।

સત્ત્વાઃ પરિભ્રમન્ત્યુચ્ચૈઃ સત્યસ્મિન્ધર્મતેજસિ ॥

અહમેતાનતઃ કૃચ્છ્રાદ્યથાયોગં કથંચન ।

અનેનોત્તારયામીતિ વરવોચિસમન્વિતઃ ॥

કરુણાદિગુણોપેતઃ પરાર્થવ્યસની સદા ।

તથૈવ ચેષ્ટતે ધીમાન્વર્ધમાનમહોદયઃ ॥

તત્તત્કલ્યાણયોગેન કુર્વન્સત્ત્વાર્થમેવ સઃ ।

તીર્થંકૃત્ત્વમવાપ્નોતિ પરં સત્ત્વાર્થસાધનમ્ ॥ ”

શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીવિત શ્રી યોગબિન્દુ.

ત એવો તે પરમ કૃપાળુ મહામતિ, સદા પરાર્થવ્યસની-પરોપકારનો જંઘાણી જની, જ પ્રવૃત્તિ કરે છે. અને તેમ કરતાં તેનો મહોદય-પરમ પુણ્યરાશિ ને શુભરાશિ માન થતો જાય છે. આમ તે તે કલ્યાણયોગવડે પ્રાણીઓ પ્રત્યે પરોપકાર કરતાં તે 'કર્મપણું' પામે છે, -કે જે તીર્થ'કરપણું' જીવેના પરોપકારનું પરમ સાધન છે'. તથાશિરોમણિ મહાત્માઓ ગાઈ ગયા છે કે :—

“ ત્રીજે ભવ વર થાનક તપ કરી, જેણે ખાંધ્યું જિનનામ;
દે ભવિકા ! સિદ્ધચક્રપદ વંદો. ”—શ્રી યશોવિજયજી—(શ્રી શ્રીપાળરાસ)

“ ભવ ત્રીજે સમકિત શુભ રમ્યા, જિનભક્તિ પ્રમુખ શુભ પરિણમ્યા;
તજ ઇન્દ્રિય સુખ આશંસના, કરી સ્થાનક વીશની સેવના.
અતિ રાગ પ્રશસ્ત પ્રભાવતા, મન ભાવના એહવી ભાવતા;
સવિ જીવ કરું શાસનરસી, ઈસી ભાવદયા મન ઉઘસી. ”

શ્રી દેવચંદ્રજીકૃત સ્નાત્રપૂજા.

આવા તીર્થ'કરનામકર્મનો જ્યાં ઉદય છે, એવી કેમકાંચ અવસ્થાનું એટલે કે જન્ય સાકાર દેહધારી સયોગી અવસ્થાનું આ 'જિનોત્તમ' વિશેષજીથી થઈ જાય છે અને આ દેહધારી અવસ્થા છતાં, ભગવાનની સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિવાળી પરમ નિઃકલશ એવી તો અપૂર્વ હોય છે કે જાણે તેઓ દેહાતીત વર્તતા હોયની !

“ દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અયોગ—મન-વચન-કાયાનું કર્મ તે યોગ છે. જેને તે યોગ નથી તે અયોગ છે. આ વિશેષજી ઉપરથી ભગવાનની તત્ત્વકાંચ અવસ્થાનું એટલે કે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ જ માત્ર જેની કાંચ છે એવી સિદ્ધ અવસ્થાનું થઈ જાય છે. આ શુદ્ધ અયોગ આત્મતત્ત્વમય અવસ્થા, શૈલેશીકરણ પછી તરતજ ઉપજે છે; અને ત્યારે તેમાં સમસ્ત કર્મ દૂર થઈ ગયા હોય છે, તથાભવ્યત્વના પરિણામથી પરમ જ્ઞાનસુખ ઉપજ્યું હોય છે, સમસ્ત કૃત્ય કરી લીધાં હોવાથી ત્યાં કૃતકૃત્યતા અનુભવાય છે, અને મોક્ષરૂપ પરમ જ્ઞાની પ્રાપ્તિથી તે નિષ્ઠિતાર્થરૂપ-સિદ્ધદશારૂપ હોય છે. આવી નિઃકર્મ, નિરાકાર, નિઃકલ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વમય દશા 'અયોગ' વિશેષજીથી સૂચવી ભગવાનના સિદ્ધપદની સ્તુતિ કરી.

“ શૂરપણે આત્મ ઉપયોગી, થાય તિણે અયોગી રે. ”—શ્રી આનંદજી.

યોગિગમ્ય—અને એવા તે અયોગી ભગવાન યોગીઓને—સમ્યગ્જ્ઞાનદષ્ટિવાળા પુરુષોને જ ગમ્ય છે, પામી-જાણી શકાય એવા છે. યોગી એટલે જેને સમ્યગ્ જ્ઞાનદષ્ટિ ઉઘડી છે એવા શ્રુતજનન વગેરે સમજવા. પણ જે હજી યોગી નથી થયા એવા અયોગી મિથ્યાદષ્ટિને તો તે ગમ્ય છે જ નહિ; કારણ કે એના સંબંધી જિજ્ઞાસા-જાણવાની ઇચ્છા પણ છેલ્લા યથામૃત્ત-કરણમાં ઉપજે છે, જીજ્ઞા સમયે ઉપજતી નથી, તો પછી એ જિનેશ્વરના સ્વરૂપને ઓળખવા-જાણવાની વાત તો ક્યાંય દૂર રહી. આમ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીઓને જ તે ગમ્ય હોઈ, ‘યોગિગમ્ય’ વિશેષણ કહ્યું.+

એવા ભગવાન ‘વીર’ છે. આ અન્વર્થ નામ છે, એટલે કે ‘વીર’ શબ્દના ન્યુત્પત્તિ અર્થ પ્રમાણે તે ધરાધર યથાર્થપણે ઘટે છે. તે સાચેસાચા ‘વીર’ છે, કારણકે તે વીર ભગવંત પરમ આત્મવીર્યથી વિરાજમાન છે; તપ-વીર વડે તેમણે કર્મનું વિદારણ કર્યું છે, કષાય વગેરે અંતરંગ વૈરીઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે; અને એવા પરમ પરાક્રમવંતના ઉત્તમ ગુણથી રીઝીને કેવલલક્ષ્મી તે પુરુષોત્તમને સ્વયં વરી છે. આમ વિક્રમવંત-આત્મપરાક્રમવંતના સમસ્ત લક્ષણ હોવાથી, ભગવંતને ‘વીર’ નામ ધરાધર છાજે છે. કારણ કે—

“વીરપણું તે આતમ ઠાણે, જાણ્યું તુમચી વાણે રે.
કામ વીર્ય વશે જિમ ભોગી, તિમ થયો આતમભોગી રે.
વીરજીને ચરણે લાગું, વીરપણું તે માગું રે;
મિથ્યા મોહ તિમિર ભય લાગું, જીત નગાઈ વાગું રે.”—શ્રી આનંદધનજી.

“શુદ્ધતા એકતા તીક્ષ્ણતા ભાવથી,
મોહ રિપુ જીતી જય પડહ વાયો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“નમો દુર્વારરાગાદિવૈરિવારનિવારિણે ।

અર્હતે યોગિનાથાય મહાવીરાય તાયિને ॥”—શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રીયોગશાસ્ત્ર.

+ વૃત્તિમાં પદે પદે વિવરીને તેનો યથાનુક્રમે અન્વય સંબંધ બતાવવાની શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિની આ કથનશૈલી મનન કરવા જેવી છે, અને અભ્યાસી વિદ્યાર્થીને બહુ ઉપયોગી છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ એકે એક અક્ષર તોલી તોલીને—માપી માપીને યોજ્યો છે, ઊંડા તત્ત્વચિંતનપૂર્વક લખ્યો છે, તેનો કાનો માત્રા પણ સપ્રયોજન છે. એટલે આ કથનપદ્ધતિ લક્ષમાં રાખી ધીરજથી સ્વસ્થપણે—શાંતપણે જેમ જેમ આ સત્શાસ્ત્રનો આશય ‘ચાવી ચાવીને’ વાંચવા-વિચારવામાં આવશે, તેમ તેમ અધિક આનંદ થશે, એવી સામાન્ય સૂચના છે. અને આ વૃત્તિનો આશય પણ અત્રે પ્રત્યેક શ્લોકના વિવેચનના પ્રારંભે પ્રાયઃ પ્રથમ પારિગ્રહમાં વણી દીધો છે અને પછી તે ઉપર સ્કુટ વિવેચન કર્યું છે.

ઈષ્ટદેવસ્તવ—આમ આવા વીરને નમસ્કાર કરી અત્રે શાસ્ત્રપ્રારંભે મંગલરૂપ ઈષ્ટ દેવતાનું ભાવસ્તવ કહ્યું, કારણ કે અન્યને સાધારણ નહિં એવા અસાધારણ-અનન્ય યથાભૂત ગુણોનું સંકીર્તન કરવું તે ભાવસ્તવ કહેવાય છે; અને અત્રે ઈષ્ટદેવ સ્તવ પણ ભગવાનના જેવા છે તેવા ગુણવાચક વિશેષભાવડે ઈષ્ટ દેવનું ભાવસ્તવ કર્યું છે. આમાં ભગવાનનું ઈષ્ટપાણું અતિશયવંત એવા પરમોત્તમ ગુણગુણને લીધે છે, અને દેવતાપાણું પરમ દિવ્ય ગતિની-મુક્તિનો પ્રાપ્તિને લીધે છે. આમ ભગવાન ખરેખરા ‘ઈષ્ટ દેવ’ છે. તેમજ મોક્ષસુખના કારણરૂપ આ યોગદષ્ટિ પણ આ વીર પ્રભુએ ઉપદેશી છે, તે ઉપકારની સ્મૃતિ અર્થે પણ અત્રે તે ભગવાનને નમસ્કાર કર્યો છે.

“શિવસુખ કારણ ઉપદિશી, યોગતણી અડ દિઠી રે;
તે ગુણ ગુણી જિન વીરનો, કરશું ધર્મનો પુઠી રે.....વીર જિનેસર દેશના.”

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત યોગદષ્ટિસજ્જાયા.

પ્રયોજનાદિ—

આમ મંગલાચરણ કરી અહીં પ્રયોજન, વિષય, સંબંધ એ ત્રણ કહ્યા છે. અહીં કહેવાનો વિષય યોગ જ છે. સાધ્ય-સાધનરૂપ તે સંબંધ છે.

અંતઃકર્તાનું અનંતર-તાત્કાલિક (Immediate) પ્રયોજન સંક્ષેપમાં યોગનું કથન કરવું તે છે; અને પરંપરાપ્રયોજન (Remote, Ultimate) મોક્ષ છે, કારણકે શાસ્ત્ર-કાર શુદ્ધ આશયથી આ સત્વહિતરૂપ પરોપકાર પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને માન-પૂજા-કીર્તિ આદિ કામનાથી રહિતપણે કેવળ શુદ્ધ આત્માર્થે કરવામાં આવતી આવી શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ મોક્ષના અવધ્ય-અચૂક ખીજરૂપ છે. ખીજ હોય તો કાળાંતરે ફાલીફૂલીને વૃક્ષ થાય, તેમ શુદ્ધ આશયથી કરવામાં આવેલી આ સત્શાસ્ત્રરૂપ પરોપકાર પ્રવૃત્તિના ખીજમાંથી પરંપરાએ નિર્વાણ-મોક્ષ ફળની અવશ્ય પ્રાપ્તિ એ શાસ્ત્રકારનું પરંપરાપ્રયોજન છે.

અને શ્રોતાઓનું અનંતર પ્રયોજન તો આ યોગપ્રકરણના અર્થનું પરિજ્ઞાન થવું-સારી પેઠે સમજવું એ છે; એમનું પણ પરંપરાપ્રયોજન તો મોક્ષ જ છે, કારણ કે પ્રકરણ અર્થના જ્ઞાનથી જેમ ઘટે તેમ ઉચિતપણે અત્રે જ યોગમાં પ્રવૃત્તિ હોય છે, અને આ યોગપ્રવૃત્તિ પણ મોક્ષના અવધ્ય-અચૂક ખીજરૂપ છે, તેમાંથી પણ કાળાંતરે અવશ્ય મોક્ષરૂપ ફળ મળશે જ.

“એહનું ફળ હોય ભેદ સુણીજે, અનંતર ને પરંપર રે;
આણાપાલન ચિત્તપ્રસન્ની, સુગતિ સુગતિ સુરમંદિર રે.....સુવિધિ જિનેસર૦”

—શ્રી આનંદધનજી

આમ ઇષ્ટ દેવતાનું સ્તવ કરી, અને પ્રયોજન વગેરે કહી બતાવી, પ્રકરણમાં ઉપકારક એવું પ્રાસંગિક કથવા કહે છે:—

इहैवेच्छादियोगानां, स्वरूपमभिधीयते ।

योगिनामुપકારાય, व्यक्तं योगप्रसङ्गतः ॥ ૨ ॥

ઇચ્છા આદિક યોગનું, કથાય આદિ સ્વરૂપ;
ઉપકારાર્થે યોગિના, પ્રસંગથી સ્ફુટ રૂપ. ૨.

અર્થ:—અહીં જ ઇચ્છા વગેરે યોગોનું સ્વરૂપ, યોગિઓના ઉપકાર માટે, યોગના પ્રસંગથી, વ્યક્તપણે-સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવે છે.

વિવેચન

હવે અહીં ચાલુ વિષયમાં ઉપયોગી એવા યોગભૂમિકારૂપ-યોગના હૃદયરૂપ ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ ને સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. મિત્રા વગેરે યોગદષ્ટિ-ઓના તેની સાથે નિકટનો સંબંધ છે, તે દષ્ટિઓ તેમાં અંતર્ભાવ પામે છે, તેથી તેના પ્રસંગથી અત્રે તેનું કથન આવશ્યક છે. એટલે તે કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર એ બે પ્રકારના યોગીઓના ઉપકારાર્થે કહ્યું છે; અને તે પણ વ્યક્તપણે, સ્પષ્ટપણે, અગોપ્યપણે, ખુલ્લે-ખુલ્લું કહ્યું છે. પણ નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગીઓને આથી ઉપકાર થવો સંભવતો નથી.

આ સ્વરૂપ જે કહ્યું છે તે યોગીજનોના ઉપકારને માટે છે, તેઓને યોગનું રહસ્ય-મર્મ જાણવારૂપ થાય તે માટે છે. અહીં યોગીઓ એટલે કુલયોગી કુલયોગી આદિ ને પ્રવૃત્તચક્ર એ બે કોટિના યોગીઓ સમજવા,—નહિં કે નિષ્પન્ન-સિદ્ધયોગીઓ; કારણકે તેઓનું કાર્ય તો પરિપૂર્ણ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું

वृत्तिः—इहैव—અહીં જ, પ્રક્રમમાં, ચાલુ વિષયમાં. શું ? તો કે—इच्छादियोगानां—ઇચ્છા આદિ યોગોનું,—ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગનું. એથી શું ? તો કે—

स्वरूपमभिधीयते—સ્વરૂપ-સ્વલક્ષણ કહેવામાં આવે છે. શા માટે ? તો કે—

योगिनामुपકाराय—યોગીઓના ઉપકાર અર્થે. યોગીઓ અત્રે કુલયોગીઓ અને પ્રવૃત્તચક્ર-યોગીઓ ગ્રહા છે, (જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે) નહિં કે નિષ્પન્ન યોગીઓ—(જેનું લક્ષણ પણ કહેવામાં આવશે.) કારણકે તેઓને આના થકી ઉપકારનો અભાવ છે, એટલે તેઓથી અન્ય એવા કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્રના ઉપકાર અર્થે. અને આ થકી ઉપકાર એટલે યોગના હૃદયનો (રહસ્યનો—મર્મનો) ખોલ થવો તે છે. કેવી રીતે કહેવામાં આવે છે ? તો કે—

व्यक्तं—વ્યક્તપણે, સ્પષ્ટપણે (અગોપ્યપણે), અને આ અપ્રસ્તુત (અસ્થાને) પણ નથી, એટલા માટે કહ્યું—**योगप्रसङ्गतः—**મિત્રા આદિ યોગના પ્રસંગથી. ‘પ્રસંગ’ નામની તંત્રયુક્તિથી આક્ષિપ્ત-આકર્ષાઈને આ આવી પડેલું છે, એમ અર્થ છે.

છે, તેઓ તો યોગનું હૃદય પામી સિદ્ધહસ્ત યોગી બની ચૂક્યા છે, યોગ-ગિરિશૃંગ પર યોગારૂઢ થઈ ગયા છે. એટલે તેવા તે મહાનુભાવોને આથી કાંઈ ઉપકાર થવાનો અભાવ જ છે. પામેલાને પામવાનું શું ? ચઢેલાને ચઢવાનું શું ? જો કોઈને આથી ઉપકાર થવાનો સંભવ હોય, તો સાધક દશાવાળા એવા કુલયોગીઓને અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓને જ છે.

“કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર જે, તેહ તથે હિત હેતે જી.”

“યોગદ્રષ્ટિ અંથે હિત હોવે, તિથે કહી એ વાત જી.”

“આરોહે આરૂઢે ગિરિને, તિમ એહની ગતિ ન્યારી જી.”—શ્રી યો. દ. સંજ્ઞાય.

આ ત્રણે પ્રકારના યોગીઓનું સ્વરૂપ અંથકાર મહર્ષિ આગળ ઉપર વિસ્તારથી કહેવાના છે. પણ સંક્ષેપથી—

‘કુલયોગી’ એટલે જેઓ યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે, એટલે કે જન્મથી જ જે તે યોગીના ધર્મને પામેલા છે, જે જન્મથી જ યોગી છે (Born Yogis) તે અને બીજાઓ પણ જે પ્રકૃતિથી યોગી-ધર્મને અનુગત હોય છે, અનુસરનારા હોય છે, તે પણ કુલયોગી છે,—બાકી બીજા નહિં.

“જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમાં હવન કરનાર, અધ્યાત્મ શાસ્ત્રમાં નિષ્ણુતિ અને પરબ્રહ્મરૂપ ગ્રામના વતનદાર, જેઓ ‘એકમેવાદિતીય’ ના સિદ્ધાન્તમાં નિત્ય નિમગ્ન રહીને ત્રિભુવનનું રાજ્ય કરતા હોય છે, અને સંતોષરૂપ વનમાં કોકિલ સમાન મધુર ધ્વનિ કર્યા કરે છે, અને જેઓ વિચારવૃક્ષના મૂળમાં બેસીને બ્રહ્મરૂપ ફળનું નિત્ય સેવન કરતા હોય છે, એવા યોગીના* કુળમાં તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ જન્મ ધારણ કરે છે.” ઇત્યાદિ.

સંતશ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજકૃત જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા.

“યોગીકુલે જાયા તંસ ધર્મે અનુગત તે કુલયોગીજી,

અદ્વેષી શુરુ-દેવ-દ્વિજ પ્રિય, દયાવંત ઉપયોગીજી.” ઇત્યાદિ—શ્રી યો. દ. સંજ્ઞાય.



* “અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમંતામ્ ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥”—ગીતા અ. ૬.

ભૂ મિ ડા

ધર્મચાલોગ શાસ્ત્રચોગ ંને સોમર્થચોગ



ધર્મચોગનુ સ્વરૂપ પ્રતિપોદન કરવો મોટે કહે છે—

કર્તુમિચ્છોઃ શ્રુતાર્થસ્ય, જ્ઞોનિનોડપિ પ્રમાદતઃ ।

વિકલો ધર્મચોગો યઃ, સ ઇચ્છોચોગ ંચયતે ॥ ૩ ॥

ધર્મચક શ્રુતજ્ઞ જ્ઞોનિનો, પલુ પ્રમાદ પસોયઃ,
વિકલ જે ધર્મચોગ તે, ધર્મચોગ કથોય. ૩.

અર્થઃ—ધર્મ કરવોને ધર્મચતો, ંને ંગમ-અર્થ જેલુ શ્રવણુ કર્યો છે ંવો (શ્રુતાર્થ) જ્ઞોનિનો પલુ, પ્રમાદને લીધે જે વિકલ-અસંપૂર્ણ ધર્મચોગ, તે ધર્મચોગ કહેવોય છે.

વિવેચન

અહીં ધર્મચોગનુ સ્વરૂપ સ્પષ્ટપલુ કહું છે. જ્યાં ધર્મ કર્તવ્ય કરવોની સોચી

વૃત્તિઃ—કર્તુમિચ્છોઃ—કરવોનો ધર્મચુ-ધર્મચક, તેવો પ્રકારનો ક્ષયોપશમ લોવથી નિવ્યંજપલુ જ-નિર્દેલપલુ જ કરવોને ધર્મચતો ંવો કોઈનો. ંને જ વિશેષલુ ંપે છેઃ ં ચિકીર્ણુ-ધર્મ કરવોની ધર્મચોગો કેવો વિશિષ્ટ હોય ? તે ક—

‘શ્રુતાર્થસ્ય’—શ્રુતાર્થ, ંટલે જેલુ અર્થ-ંગમ શ્રુત કર્યું છે, શ્રવણુ કર્યું છે ંવો. કોરણુકે અર્થ શબ્દનો અર્થ ંગમ વચન છે, ‘અચ્યતે ંનેન તત્ત્વં’ ંનોવડે કરીને તત્ત્વ અર્થોય છે, શોધોય છે, ંટલો મોટે. ં શ્રુતાર્થ-શ્રુતજ્ઞોની પલુ કદોચિત્ અજ્ઞોની જ હોય-ક્ષયોપશમનો વિચિત્ર-પલુને લીધે. ંટલો મોટે કહું—

જ્ઞોનિનોડપિ—જ્ઞોનીનો પલુ, ંનુદોન કરવો ંગ્ય-ંચરવો ંગ્ય તત્ત્વોર્થ-પરમોર્થ જેલુ જોલેલ છે, સમજેલ છે ંવો જ્ઞોનીનો પલુ. ંવો પ્રકારનો હોંતોં પલુ શું ? તે ક—

પ્રમાદતઃ—પ્રમાદને લીધે, વિકલો ંદિ પ્રમાદે કરીને, વિકલઃ—વિકલ, કોળ વગેરે વિકલતોને ંશ્રી વિકલ-અસંપૂર્ણ, ધર્મચોગઃ—ધર્મચોગ, ધર્મવ્યોપાર, યઃ—જે, વંદન ંદિ વિપયો,

સ ઇચ્છોચોગ ંચયતે—તે ‘ધર્મચોગ’ કહેવોય છે. ંને ંનું ધર્મચોગપ્રધોનપલું તેવો પ્રકારે અકોલ ંદિમોં પલુ કરવો થકી છે.

અંતરંગ ધર્યાનું પ્રધાનપણું-મુખ્યપણું છે, તેનું નામ ‘ધર્યાયોગ’ છે. તેવા ધર્યા-યોગવાળો પુરુષ શાસ્ત્રવેત્તા અને સમ્યગ્જ્ઞાની હોય છે, પણ તેમ હોવા છતાં હજી વિકલા વગેરે પ્રમાદને લીધે, તેનો તે ધર્મવ્યાપાર વિકલ એટલે કે ગોડગાંપણવાળો-અસંપૂર્ણ છે. આમ ધર્યાયોગી પુરુષના મુખ્ય લક્ષણ આ છે:- (૧) ધર્મ કરવાની ધર્યા, (૨) શ્રુતાર્થ-શ્રુતજ્ઞાનીપણું, (૩) સમ્યગ્જ્ઞાનીપણું-સમ્યગ્દષ્ટિપણું, (૪) છતાં પ્રમાદજન્ય વિકલપણું.

૧. ધર્મ કરવાની ધર્યા—પ્રથમ તો તે પુરુષ ધર્મકાર્ય કરવાની સાચેસાચી, ખરેખરી, નિર્દોષ, નિષ્કપટ, નિર્વ્યાજ અંતરંગ ધર્યાવાળો હોવો ધર્મ કરવાની જોઈએ. કારણકે જેમ સંસાર-વ્યવહારમાં પ્રથમ કોઈ પણ કૃત્ય કરવાની ધર્યા ધર્યા થાય છે, ને તે પછી જ તેમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ પરમાર્થમાં પણ પ્રથમ તો ધર્મકૃત્ય કરવાની સાચી અંતરંગ ધર્યા ઉપજવી જોઈએ, તે ધર્મનું પહેલું પગથીયું છે. ધર્મ પ્રત્યેની એટલે કે મોક્ષસાધન પ્રત્યેની તેવી અંતરંગ ધર્યા, પરમ રુચિ, પરમ પ્રીતિ, ભક્તિભાવ, પ્રશસ્ત રાગ, સાચો ‘રંગ’ જ્યાં લગી ન હોય, ત્યાં લગી ધર્મક્રિયામાં સાચો રસ ઉપજતો નથી, ‘છાર પર લિંપણા’ જેવી નીરસ શુષ્ક ક્રિયા યત્રવત્ જડપણે થયા કરે છે, પણ તેમાં જોઈએ તેવી મજા આવતી નથી. અમૃતસરોવર ભર્યું હોય, પણ તેની જ્યારે મીઠાશ તો તૃષાતુરને જ આવે છે. ભોજનની ખરી મીઠાશ સાચી ભૂખ લાગી હોય તેને જ આવે છે, માટે ધર્મની સાચી ધર્યા, તમન્ના, લગની લાગવી જોઈએ, એ સૌથી પ્રથમ જરૂરનું છે.

એટલે જે સાચા ‘જોગીજન’ છે, તેમનામાં તો તેવી સાચી ધર્યા હોવી જ જોઈએ, એ યોગની પ્રથમ ભૂમિકા છે. અને તે જોગીજનને ધર્યા પણ શી છે? ‘મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ’ રૂપ શુદ્ધ ધર્મની-મોક્ષની પ્રાપ્તિ સિવાય બીજી ધર્યા તે મુમુક્ષુ આત્માથી જોગીજનોને હોતી જ નથી. તેઓને તો એક આત્માર્થનું જ કામ હોય છે, બીજો મન-રોગ હોતો નથી.

“ધર્યા છે જે જોગીજન, અનંત સુખસ્વરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જનસ્વરૂપ.”
“કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિં મનરોગ.”

“પરિચયો ! તમને હું લલામણુ કરું છું કે તમે યોગ્ય થવાની તમારામાં ધર્યા ઉત્પન્ન કરો.”

“તૃષાતુરને પાયાની મહેનત કરજો, અતૃષારતુને તૃષાતર થવાની જિજ્ઞાસા પેદા કરજો.”
ધંત્યાદિ.

—શ્રીમદ્ રાજવંદ્રજી.

શ્રી પ્રતિક્રિયા વગેરે સૂત્રમાં ઘણાં સૂત્રો ‘ઈચ્છામિ’ ‘ઈચ્છાકાર’ વગેરે ઇચ્છા-પ્રદર્શક પદથી શરૂ થાય છે, એની પાછળ પણ એ જ રહસ્ય રહેલું છે, કે પ્રત્યેક ધર્મ-ક્રિયામાં પ્રથમ ઇચ્છાયોગ હોવો જોઈએ. જેમકે-‘ઈચ્છામિ સ્વમાસમણોઽ, ઇચ્છાકારેણ સંદિસદ્ભગવન્’ । ઇત્યાદિ. તેમજ આ અંથના મંગલાચરણમાં પણ તે ઇચ્છાયોગ જ કહ્યો છે, તે પણ ગર્ભિતપણે એમ સૂચવે છે કે ઇચ્છાયોગ એ જ યોગનું મંગલાચરણ છે, યોગનું પ્રથમ પગથિયું છે, યોગનું પ્રવેશદ્વાર છે.

અને આ ધર્મ-ઈચ્છામાં પણ બીલકુલ નિષ્કપટપણું, માયાચાર રહિતપણું હોવું જોઈએ; દાંલિક ડાળધાણપણું, ધર્મઢોંગીપણું, બગલાલગતપણું, ન જ હોવું જોઈએ, ધર્મીમાં બપવા બાતરનો દંભ ન જ હોવો જોઈએ; ને તો જ તે સાચી ધર્મ-ઈચ્છા-સુસુક્ષ્મા* કહી શકાય.

“કપટ રહિત થઈ આત્મ અરપણા રે,
આનંદધન પદ રેહ.....”—શ્રી આનંદધનજી.

“દુર્બલ નગ્ન ને માસ ઉપવાસી, જો છે માયા રંગ રે;
તો પણ ગર્ભ અનંતા લેશે, બોલે બીજું અંગ રે.”

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત સાડા ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન.

“આત્માર્થિના તતસ્ત્યાજ્યો દંભોડનર્થનિબન્ધનમ્ ।

શુદ્ધિઃ સ્યાદ્જુભૂતસ્વેત્યાગમે પ્રતિપાદિતમ્ ॥”—શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મસાર.

અર્થાત્—એટલા માટે આત્માર્થીએ અનર્થના કારણરૂપ દંભ-ઢોંગીપણું છોડી દેવું જોઈએ. કંબુની-સરળતાવંત પુરુષની શુદ્ધિ હોય છે, એમ આગમમાં કહ્યું છે.

૨. શ્રુતજ્ઞાન—બીજું, તેનામાં શ્રુતજ્ઞાન હોવું જોઈએ. સદ્ગુરુમુખે કે સત્શાસ્ત્ર-

મુખે તેણે શ્રુતનું-અર્થનું શ્રવણ કરેલું હોવું જોઈએ, તેને આગમનું

જાણપણું હોવું જોઈએ. અત્રે ‘શ્રવણ’ એટલે માત્ર કર્ણેન્દ્રિયદ્વારા શબ્દનું

સંભળવું એમ નહીં, પણ સંભળવાની સાથે લાવથી અર્થગ્રહણ પણ કરી લેવું તે જ સાચું શ્રવણ છે. કારણ કે જેના દ્વારા તત્ત્વ અર્થાય-શોધાય તેનું નામ જ અર્થ અથવા આગમ-શ્રુત છે. એટલે આ અર્થ-આગમ-શ્રુત જ શ્રવણ કરે, તે તેના અર્થગ્રહણરૂપ શ્રવણ પણ કરે, એ સહેજે સમજાય એમ છે.

x “કાયોત્સર્ગાદિસૂત્રાણાં શ્રદ્ધામેઘાદિભાવતઃ ।

ઈચ્છાદિયોગે સાફલ્યં દેશસર્વવ્રતસ્પૃશામ્ ॥”—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

* “હૃદિઅસ્સ જહા સ્વળમવિ વિચ્છિજ્જહ જેવ મોઅણે ઇચ્છા ।

एवं मोक्खत्थीणं छिज्जह इच्छा ण कज्जंमि ॥”

શ્રી યશોવિજયજીકૃત યતિલક્ષણસમુચય.

૩. સમ્યગ્દષ્ટિ-જ્ઞાનીપણું—શાસ્ત્રજ્ઞાન હોય, સર્વ આગમ જાણતો હોય, છતાં કદાચને અજ્ઞાની પણ હોય; એટલા માટે ઈચ્છાયોગી ‘જ્ઞાની’ હોવો સમ્યગ્દષ્ટિ-જ્ઞાનીપણું જોઈએ એવું ખાસ વિશેષણ મૂક્યું. ઈચ્છાયોગી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ હોય, સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થયેલ આત્મજ્ઞાની હોય. સમ્યગ્દર્શન વિનાનું બધુંજ જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ છે. કારણકે શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામીને વિક્ષાન્ વિબુધ થયો હોય, પણ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય એવું આરાધ્ય ઈષ્ટ તત્ત્વ ન જાણ્યું હોય, તો તે અજ્ઞાની જ કહેવાય. વિબુધોએ (દેવોએ) મંદર પર્વતવડે સાગરમંથન કરી સારભૂત રત્નોત્તી ને તેમાં પણ સારભૂત અમૃતની પ્રાપ્તિ કરી, એમ પુરાણોક્તિ છે. તે રૂપકને અત્રે xઅધ્યાત્મ પરિભાષામાં ઘટાવીએ, તો વિબુધો (વિક્ષજનો) અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપ મંદરાચલવડે શાસ્ત્રસમુદ્રનું મંથન કરી, તેમાંથી સારભૂત તત્ત્વ-રત્ન યોળી કાઢી, પરમ અમૃતરૂપ આત્મતત્ત્વને ન પામે, તો તે તેમનું વિબુધપણું અબુધપણારૂપ જ છે, અજ્ઞાનપણારૂપ જ છે. પાંચમા અંગમાં-શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે ‘નવ પૂર્વ સુધી ભણ્યો હોય, પણ જો જીવને ન જાણ્યો તો તે અજ્ઞાની છે.’

“જો હોય પૂર્વ ભણેલ નવ પણ, જીવને જાણ્યો નહીં,
તો સર્વ તે અજ્ઞાન ભાખ્યું, સાક્ષી છે આગમ અહીં;
એ પૂર્વ સર્વ કહ્યા વિશેષે, જીવ કરવા નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભળ્યો સાંભળો.
નહીં ગ્રંથમાંહિ જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન નહિં કવિ-ચાતુરી,
નહિં મંત્રતંત્રો જ્ઞાન દાખ્યાં, જ્ઞાન નહિં ભાષા કરી;
નહિં અન્ય સ્થાને જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન જ્ઞાનીમાં કળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભળ્યો સાંભળો.”

“જળ જાન્યો નિજ રૂપકો, તળ જાન્યો સળ લોક;
નહિં જાન્યો નિજ રૂપકો, સળ જાન્યો સો ફોક.”-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

એટલા માટે ઈચ્છાયોગી ‘જ્ઞાની’ પુરુષમાં આત્મજ્ઞાન અવશ્ય હોય; ઈચ્છાયોગી પુરુષ સમ્યગ્દષ્ટિ, સમ્યગ્દર્શની, આત્મજ્ઞાની હોય.

૪. પ્રમાદજન્ય વિકલ્પતા—આમ આ ઈચ્છાયોગી સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞને દર્શન-મોહ તો દૂર થયો છે, પણ ચારિત્રમોહની હજી સંભાવના છે, એટલે પ્રમાદથી હજી તેને તેવી સંપૂર્ણ અવિકલ આત્મસ્થિતિ હોતી નથી, અખંડ વિકલ્પતા આત્માનુચરણરૂપ ચારિત્ર હોતું નથી. કારણકે પ્રમાદનો સફભાવ હોવાથી આત્મસ્વરૂપથી પ્રમત્ત-ચ્યુત થઈ જવાય છે, વિકથા વગેરે પ્રમાદના પ્રસં-

x “અધ્યાત્મશાસ્ત્રદેમાદ્રિમયિતાદાગમોદયે : ।

મૂયાંસિ ગુણરત્નાનિ પ્રાપ્યન્તે વિવુઘૈર્ન કિમ્ ॥”-શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મસાર.

ગથી તેના ચારિત્રભાવમાં વિકલપણું-ખામી આવી જાય છે, અને તેથી જ તેનો યોગ-ધર્મ-વ્યાપાર વિકલ-ખામીવાળો હોઈ, જ્ઞાનાચાર વગેરેના કાળ-વિનય વગેરે પ્રકારોમાં અતિ-ચાર-દોષથી તેની સ્ખલના થાય છે.

અત્રે પ્રમાદ એટલે આળસુપણું એવો માત્ર સામાન્ય અર્થ નથી; પણ પ્રમાદ એટલે જે કંઈ વડે કરીને જીવ પોતાની આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિથી x પ્રમત્ત થાય, પ્રમાદના પ્રકાર જાણ થાય, ચ્યુત થાય, તેવો વિશાળ અર્થ છે, અને જીવને સ્વરૂપજાણ કરનારા આ પ્રમાદના મુખ્ય પાંચ પ્રકાર છે: (૧) મદ, (૨) વિષય, (૩) કષાય, (૪) નિદ્રા, (૫) વિકથા. અથવા પ્રકારાંતરે તેના આઠ ભેદ છે: (૧) અજ્ઞાન, (૨) સંશય, (૩) મિથ્યાજ્ઞાન, (૪) રાગ, (૫) દ્વેષ, (૬) મતિબ્રંશ, (૭) ધર્મમાં અનાદર, (૮) મન-વચન-કાયાના યોગનું દુષ્પ્રણિધાન.

અને આ પ્રમાદને લીધે જ્ઞાનાચાર વગેરે પંચ આચારના સમ્યક્પાલનમાં ક્ષતિ થવાનો સંભવ છે છતાં, ઇચ્છાયોગી મુમુક્ષુને ઇચ્છાપ્રધાનપણું તો અવશ્ય છે જ, એટલે તે મોક્ષસાધક ધર્મકર્ત્તવ્ય કરવાની સતત અંતરંગ ઇચ્છા ધરાવે જ છે, અને તે ઇચ્છા પ્રમાણે યોગ-ધર્મવ્યાપાર-ધર્મપ્રવૃત્તિ પણ કરે છે, તેનો ધર્મ પુરુષાર્થ તો ચાલુ જ હોય છે. કારણ કે અન્ય સામાન્ય કોટિના જીવો જેમ પ્રમાદી-આળસુ હોય છે, તેવા અર્થમાં તે જ્ઞાની પુરુષ પ્રમાદી હોતો નથી, તે કાંઈ પાદપ્રસારિકા કરીને આળસુ બેસી રહેતો નથી. તેવા સામાન્ય-પ્રાકૃતજનો કરતાં તો તે અનંતગણો આગળ વધી ગયો હોય છે, કારણ કે તેના કષાય પાતળા પડી ગયા હોય છે, વિષયરસ-વિષયાસક્તિ મંદ પડી ગયા હોય છે, રાગ-દ્વેષ આદિ પ્રમાદદોષ મોળા પડી ગયા હોય છે, અને આત્મસ્વરૂપ જાણ્યા-સમજ્યા પછી તે જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષનો પ્રયત્ન, પુરુષાર્થ, ઇચ્છા પણ પ્રમાદ દૂર કરવા ભણી જ હોય છે.

પરંતુ ઉપર કહેલા કારણોને લીધે ઉપજતો પ્રમાદનો અંશ પણ જ્યાંલગી હોય, ત્યાંલગી તે 'પ્રમાદી' જ-પ્રમત્ત જ કહેવાય છે. અને જેટલા જેટલા અંશે તેનો પ્રમાદ-દોષ દૂર થતો જાય છે, તેટલા તેટલા અંશે તેની આત્મસ્થિતિ-આત્મદશા વધતી જાય છે, તેનો ઇચ્છાયોગ બળવત્તર બનતો જાય છે. આમ પ્રમાદની ઉત્તરોત્તર ન્યૂનતા (ઓછાશ) પ્રમાણે તે ઇચ્છાયોગી સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાના ત્રણ વિભાગ પડે છે. (૧) અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ, (૨) દેશવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ (ભાવશ્રાવક), (૩) સર્વવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ (ભાવસાધુ).

“શ્રદ્ધા જ્ઞાન લક્ષ્યા છે તો પણ જો નવિ જાય પમાયો રે;
વંધ્ય તરુ ઉપમ તે પામે, સંયમ ઠાણુ જો ના'યો રે....
ગાયો ગાયો રે, ભલે વીર જગનગુરુ ગાયો. ”

x “ન પ્રમાદાદનર્યોઽન્યો જ્ઞાનિનો સ્વસ્વરૂપતઃ ।

તત્તો મોહસ્તનોઽદંધીસ્તતો વ્યસ્તતો વ્યથા ॥ ”-શ્રી શંકરાચાર્યજન વિવેકચૂડામણિ.

“પમાયં કમ્મમાહંસુ અપ્પમાયં તહાવરં ।

તદ્ધાવાદેસઓ વાવિ બાલં પંડિયમેવવા ॥ ”

—શ્રી સૂત્રકૃતાંગ.

“પ્રમાદને તીર્થ કરદેવ કર્મ કહે છે, અને અપ્રમાદને તેથી બીજું એટલે અકર્મરૂપ એવું આત્મસ્વરૂપ કહે છે. તેવા ભેદના પ્રકારથી અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

આમ ઈચ્છાયાગના ચાર લક્ષણ કહ્યા, તે લક્ષણોનો પરસ્પર સંબંધ છે. (૧) પ્રથમ તો ધર્મની ઈચ્છા ઉપજે, (૨) એટલે પછી તેનું સ્વરૂપ બાળુવા માટે શ્રી સદ્ગુરુ મુખે શ્રવણ થાય, (૩) સમ્યક્ અર્થગ્રહણરૂપ શ્રવણ થયા પછી જ્ઞાન થાય, (૪) જ્ઞાન થયા છતાં પણ હજી પ્રમાદને લીધે ચારિત્રમાં વિકલતા હોય.

અને આમ આ ઈચ્છાયાગી પુરુષ—(૧) સાચો ધર્મ ઇચ્છક, ખરેખરો મુમુક્ષુ, આત્માર્થી હોય, (૨) શાસ્ત્રશ્રાતા-શ્રુતજ્ઞ હોય, (૩) સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાની હોય, (૪) છતાં હજી પ્રમાદવંત-પ્રમત્ત હોય.

વળી અત્રે શબ્દની ખૂબીથી ગૂંથણી કરી શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ ‘ઈચ્છાયાગ’માં કર્મ-યાગ ભક્તિયાગ ને જ્ઞાનયાગના અંશોનો અત્યંત કુશળતાથી સમાવેશ કરી દીધો છે. તે આ પ્રકારે—(૧) કર્તુર્મ-કરવા માટે એ શબ્દથી કર્મયાગનું ગ્રહણ છે, (૨) ‘ઈચ્છા’ શબ્દથી ભક્તિયાગનું સૂચન છે, (૩) અને ‘જ્ઞાની’ શબ્દથી જ્ઞાનયાગનો નિર્દેશ છે.

તે ઉપરાંત એ પણ સમજવાનું છે કે—બહુકાલવ્યાપી એવું મોક્ષસાધન જેવું પ્રધાન કાર્ય માથે લીધું હોય, તેમાં પ્રમાદવંત છતાં, જો તે થોડું પણ કર્મ^x સાંગોપાંગપણે—અવિકલપણે—પરિશુદ્ધપણે કરતો હોય, તો તેનો પણ આ ઈચ્છાયાગમાં સમાવેશ થાય છે. તેમ જ અત્રે ઈચ્છાનું પ્રધાનપણું છે, એટલે એ ઉપરથી ઉપલક્ષણથી એ સમજવાનું છે કે—થોડું પણ શુદ્ધ ધર્મકર્તવ્ય કરવાની જો સારી નિર્દોષ ઈચ્છા પણ હોય, તો તેનો પણ વ્યવહારથી* અત્રે ઈચ્છાયાગમાં ઉપચારથી અંતર્ભાવ થાય છે.

x “સાક્ષમપ્યેકકં કર્મ પ્રતિપન્ને પ્રમાદિનઃ ।

નત્વેચ્છાયાગત્ત્વમિતિ શ્રવણાદત્ર મજ્જતિ ॥”—શ્રી યશોવિજયશુક્રત દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા.

* “તત્પશ્ચમગુણસ્થાનાદારમ્યૈવતદિચ્છતિ ।

નિશ્ચયો વ્યવહારસ્તુ પૂર્વમપ્યુપચારતઃ ॥”—શ્રી અધ્યાત્મસાર ધ્યાદિ.

શાસ્ત્રયોગનું સ્વરૂપ કથવાની ઇચ્છાથી કહે છે:—

શાસ્ત્રયોગસ્તિવહ જ્ઞેયો યથાશક્ત્યપ્રમાદિનઃ ।

શ્રાદ્ધસ્ય તીવ્રબોધેન વચસાવિકલસ્તથા ॥ ૪ ॥

બોલે શ્રાદ્ધ અપ્રમાદીને, શક્તિ તણે અનુસાર;
તીવ્રબોધે યુત શ્રુતથકી, વળી તે અવિકલ ધાર. ૪.

અર્થ:—અને શાસ્ત્રયોગ તો અહીં યથાશક્તિ અપ્રમાદી એવા શ્રાદ્ધને-શ્રદ્ધાવંતને જાણવો; અને તે તીવ્ર બોધવાળા આગમ-વચનવડે કરીને તથા (કાલ આદિની અવિકલતા વડે કરીને) અવિકલ-અખંડ એવો હોય છે.

વિવેચન

અહીં યોગશાસ્ત્રની પરિભાષામાં બીજા 'શાસ્ત્રયોગ'નું સ્વરૂપલક્ષણ સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે. શાસ્ત્રપ્રધાનયોગ તે શાસ્ત્રયોગ. શાસ્ત્રનું જ્યાં પ્રધાનપણું છે તે શાસ્ત્ર-યોગ કહેવાય છે. આ શાસ્ત્રયોગમાં આગમજ્ઞાનનું-શ્રુતબોધનું એટલું બધું તીવ્રપણું-તીક્ષ્ણપણું હોય છે, એટલું બધું પટુત્વ-નિપુણપણું-કુશલપણું હોય છે, કે તે શાસ્ત્રજ્ઞાનવડે કરીને એ અવિકલ-અખંડ હોય છે. અને તેવા શાસ્ત્રપટુ-પણાને લીધે, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અતિચાર દોષનું પણ અહીં જાણપણું હોય છે, તથા સૂક્ષ્મ ઉપયોગપૂર્વક-આત્મજાગૃતિપૂર્વક તે તે દોષ દૂર કરવામાં આવે છે. એટલે જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર, ને વીર્યાચાર એ પંચ આચારના કાલ, વિનય વગેરે સૂક્ષ્મ પ્રકારોનું પણ યથાવત્ બરાબર પાલન કરવામાં આવે છે. એથી કરીને પણ આ શાસ્ત્રયોગ અવિકલ-અખંડ હોય છે, બોડબોધે વિનાનો, નિરતિચાર હોય છે.

વૃત્તિ:—શાસ્ત્રયોગસ્તુ—શાસ્ત્રયોગ તો, શાસ્ત્રપ્રધાનયોગ તે શાસ્ત્રયોગ, એટલે પ્રક્રમથી (માણ વિષયમાં) ધર્મવ્યાપાર જ, તે વળી-દૃઢ-અહીં, યોગતંત્રમાં, જ્ઞેય:—જાણવો. કોનો ? કેવો ? તે માટે કહ્યું—

યથાશક્તિ—યથાશક્તિ, શક્તિને અનુરૂપ, શક્તિ પ્રમાણે.

અપ્રમાદિનઃ—અપ્રમાદીનો, વિકર્યા વગેરે પ્રમાદથી રહિતનો, આનું જ વિશેષણ આપે છે —

શ્રાદ્ધસ્ય—શ્રાદ્ધનો-શ્રદ્ધાળુનો, તેવા પ્રકારનો મોહ દૂર થવાથી સંપ્રત્યયાત્મિક-સમ્યક્ પ્રતીતિવાળા આદિ શ્રદ્ધા ધરાવનારનો-શ્રદ્ધાવંતનો.

તીવ્રબોધેન—તીવ્રબોધવાળા, હેતુબૂત એવા પટુ-નિપુણ બોધવાળા.

વચસા—વચનથી, આગમથી, અવિકલ:—અવિકલ, અખંડ.

તથા—તેમ જ કાલ આદિની વિકલતાની અભાવે કરીને પણ અવિકલ-અખંડ. કારણ કે અપટુ (અકુશળ) હોય તે અતિચાર દોષના જ્ઞાતા-જાણનાર હોય નહિ, અતિચાર દોષ જાણે નહિ.

શાસ્ત્રયોગ

આવો આ શાસ્ત્રયોગ કેને હોય છે ? કેવા પાત્રને હોય છે ? શ્રાદ્ધ-શ્રદ્ધાવંત એવા યથાશક્તિ અપ્રમાદીને તે હોય છે. આમ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ (૧) તીવ્ર શાસ્ત્રબોધવાળો, (૨) શ્રાદ્ધ-શ્રદ્ધાળુ, (૩) યથાશક્તિ અપ્રમાદી હોય. તે આ પ્રકારે—

તીવ્રશાસ્ત્રબોધવાળો—આ શાસ્ત્રયોગીને સિદ્ધાંતનો તીવ્ર બોધ-તીક્ષ્ણ બોધ હોય છે. કુશાગ્ર બુદ્ધિના પ્રતાપે શાસ્ત્રનું સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રહસ્યભૂત ગૂઢ જ્ઞાન તીવ્ર બોધ તેને હોય છે, ઊંડામાં ઊંડા આશયવાળી તેની સમજણ હોય છે. શાસ્ત્ર એટલે શાસ્તા પુરુષનું—આમ પ્રમાણભૂત પુરુષનું વચન. જીવને કાર્યાકાર્ય વગેરે સંબંધી જે શાસન-આજ્ઞા કરે, અને તે નિર્દોષ શાસનવડે કરીને જે જીવનું ત્રાણ એટલે સંસારભયથી રક્ષણ કરે, તે ‘શાસ્ત્ર’ છે, એમ તેનો ંયુત્પત્તિ અર્થ છે. અને આનું શાસ્ત્ર તો નિર્દોષ એવા વીતરાગ સર્વજનું જ વચન હોઈ શકે—ખીજા કોઈનું નહિ.

“શાસનાત્રાણશક્તેષુ બુદ્ધેઃ શાસ્ત્રં નિરુચ્યતે ।

વચનં વીતરાગસ્ય તન્ન નાન્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥”

—શ્રી યશોવિજયજીપ્રણીત અધ્યાત્મોપનિષદ.

આ શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામવો ઘણો દુષ્કર છે. મોટા મોટા મતિમંતો પણ તેમાં થાકી જાય, અથવા ગોથું ખાઈ જઈ દિહ્મોહને પ્રાપ્ત થાય, એવી તે શાસ્ત્રસમુદ્ર ‘જિન પ્રવચનની દુર્ગમ્યતા’ છે. શ્રી સદ્ગુરુના કૃપાપ્રસાદથી, અવલંબનથી, ગુરુગમથી જ તે દુર્ગમ આગમ પણ સુગમ થઈ પડે છે.

“જિન પ્રવચન દુર્ગમ્યતા, થાકે અતિ મતિમાન; અવલંબન શ્રી સદ્ગુરુ, સુગમ અને સુખખાણુ.” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

મહામતિર્મિર્નિઃશેષસિદ્ધાન્તપથપારગૈઃ ।

ક્રિયતે યત્ર દિગ્મોહસ્તત્ર કોડન્યઃ પ્રસર્પતિ ॥”

—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

એવા દુર્ગમ આગમ-સાગરને પણ શ્રી સદ્ગુરુકૃપાપ્રસાદથી આ શાસ્ત્રયોગી ઉદ્ધંધી અચેદો હોય છે, તેનું રહસ્યભૂત જ્ઞાન પામી ગયેલો હોય છે. અને સર્વશ્રુતનું રહસ્ય પણ કેવલ એક શુદ્ધ આત્માને જાણવો-જોળખવો-પામવો એ જ છે. ‘દ્વાદશાંગીx શ્રી જિનેશ્વરે કહી છે તેમાં પણ એક આત્મા જ આદેય-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, અને બાકી બીજું બધુંય હેય-ત્યાગવા યોગ્ય છે.’ એ જ પરમ સારભૂત સુખ્ય વાત કહી છે. આનું ભાવશ્રુતજ્ઞાન

x “ઉક્તં જિનૈર્દ્વાદશમેદમક્કં, શ્રુતં તત્તોડપ્યન્યદનેકમેદમ્ ।

તસ્મિન્નુપાદેયતયા ચિદાત્મા, શેષં તુ હેયત્વધિયામ્યઘાયિ ॥”

—શ્રી પદ્મનંદિ પંચવિંશતિકા.

એટલે કે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન આ શાસ્ત્રયોગીના હૃદયમાં નિરંતર રમી રહ્યું હોય છે, અત્યંત પરિણુમી ગયું હોય છે. આમ દ્રવ્ય-ભાવ શ્રુતના તીવ્ર બોધવાળો આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ, આત્મજ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ એવો શાસ્ત્રજ્ઞાતા હોય છે.

“જો હિ સુણહિગચ્છહ, અપ્પાણમિણં તુ કેવલં સુદ્ધં ।

તં સુયકેવલિમિસિણો મણંતિ લોયપ્પઈવચરા ॥

જો સુયણાણં સવ્વં જાણહ, સુયકેવલિં તમાહુ જિણા ।

ણાણં અપ્પા સવ્વં જહ્વા સુયકેવલી તમ્હા ॥ ”

—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીપ્રણીત શ્રીસમયસાર.

“જો એગં જાણહ, સો સવ્વં જાણહ,

જો સવ્વં જાણહ, સો એગં જાણહ ॥ ”

—શ્રી આચારંગસૂત્ર.

અર્થાત્—‘જે શ્રુતવડે કરીને કેવલ શુદ્ધ એવા આ આત્માને જાણે છે, તેને લોક-પ્રદીપકર ઋષિઓ ‘શ્રુતકેવલી’ કહે છે. અને જે સર્વ શ્રુતજ્ઞાન જાણે છે તેને જિન ભગવાન ‘શ્રુતકેવલી’ કહે છે, કારણ કે સર્વ જ્ઞાન તે આત્મા છે, તેથી તે શ્રુતકેવલી છે.’

‘જે એકને (આત્માને) જાણે છે તે સર્વને જાણે છે,

જે સર્વને જાણે છે, તે એકને (આત્માને) જાણે છે.’

અને આમ શ્રુતજ્ઞાનનો તીવ્ર બોધ હોવાથી જ, આ શાસ્ત્રયોગી જ્ઞાની પુરુષ, જ્ઞાનાચાર વગેરેના પાલનમાં સૂક્ષ્મ આત્મોપયોગપૂર્વક-સતત આત્મભગૃતિપૂર્વક અવિકલપણે પ્રવર્તી શકે છે, અને તેથી જ અત્રે આ શાસ્ત્રયોગને અવિકલ-અખંડ કહ્યો છે.

શ્રદ્ધ-શ્રદ્ધાવંત—આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ શ્રદ્ધ એટલે શ્રદ્ધાવંત હોય છે. જ્ઞાન હોય

પણ શ્રદ્ધા ન હોય તો શું કામનું ? પણ આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ તો તીવ્ર

પ્રતીતિવાળી

શ્રુતબોધવાળો હોઈ, તેને પરમાર્થની-તત્ત્વાર્થની, આત્મની, આત્મ આગ-

શ્રદ્ધા

મની ને સદ્ગુરુ સત્પુરુષની શ્રદ્ધા^x અવશ્ય હોય છે. આમ તે સમ્યગ્-

દર્શની પુરુષ હોય છે એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

અને શાસ્ત્રયોગીની તે શ્રદ્ધા સંપ્રત્યયાત્મક-સમ્યક્ તત્ત્વપ્રતીતિરૂપ અથવા અન્ય પ્રકારની-આજ્ઞાપ્રધાન હોય છે. સંપ્રત્યયાત્મક શ્રદ્ધા એટલે તત્ત્વની સમ્યક્ પ્રતીતિથી, ખરેખરી ખાતરીથી ઉપજેલી શ્રદ્ધા. આવી શ્રદ્ધા તત્ત્વની ધરાધર ચકાસણી-પરીક્ષા કરવાથી (Searching investigation), સોનાની જેમ કસોટી કરવાથી ઉપજે છે. કેપ-છેદ-

x “શ્રદ્ધાનં પરમાર્થાનામાત્તાગમતપોમૃતામ્ ।

ત્રિમૂઢાપોઢમઘ્રાક્લં સમ્યગ્દર્શનમસ્મયમ્ ॥ ”

—શ્રી સમંતભદ્રચાર્યજીપ્રણીત શ્રી રત્નકરંદ આવકાચાર.

તાપથી* જેમ સોનાની ચોકસાઈ કરવામાં આવે છે, તેમ શાસ્ત્રતત્ત્વરૂપ સુવર્ણની ચોક્કસ પરીક્ષા વિચક્ષણ પુરુષો કરે છે. અને આ શાસ્ત્રયોગી તો તીવ્ર બોધવાળો પ્રબળ ક્ષયોપ-શમી-પ્રતિલાસંપન્ન પુરુષ હોઈ, આવી પરીક્ષા કરવાને અત્યંત યોગ્ય હોય છે. તે આ પ્રકારે:- કષ-છેદ-તાપ પરીક્ષા.

સોનાને જેમ પ્રથમ તો ઉપર ઉપરથી કસોટી પથ્થર પર કસી જુએ છે, તેમ કોઈ એક શાસ્ત્રના વિધિ-નિષેધ એક અધિકારવાળા (એક મોક્ષતત્ત્વને ગોચર) છે કે નહિ, તેની તે પરીક્ષા કરે છે,-આ કષ પરીક્ષા છે.

કદાચ સોનું ઉપર ઉપરથી તો ખરાબર હોય, પણ અંદરમાં દગો કે સેળસેળ હોય, ઉપરમાં સોનાનો ઢોળ હોય ને અંદર પીત્તળ હોય, તો શું ખબર પડે? એટલા માટે એનો છેદ (cross-section) કરવામાં આવે છે, કાપ મૂકવામાં આવે છે, અને એમ કરતાં પોલ હોય તો પકડાઈ જાય છે. તેમ આ પરીક્ષાપ્રધાની પુરુષ ચોકસાઈ કરે છે કે-એમાં જે વિધિ-નિષેધ બતાવ્યા છે, તેનો યોગ-ક્ષેમ કરે એવી ક્રિયા એની અંદર કહી છે કે કેમ? આ છેદપરીક્ષા છે.

કદાચ સોનું ઉપરની બંને કસોટીમાંથી પાર ઉતરે, તોપણ તેની પરીક્ષા હજી પૂર્ણ થતી નથી, કારણ કે સેળસેળ કરનારા એટલા બધા ચાલાક હોય છે કે સોનાની સાથે અણુએ અણુએ ખીણ ધાતુ (Alloy) લેજવી દે છે. આની પરીક્ષા તો સોનાને તપાવ-વાથી થાય; અગ્નિતાપથી સોનું ગાળવામાં આવે, તો તેની મેલાશની-અશુદ્ધિની ખબર પડે. તેમ પરીક્ષક ચોકસી પણ સર્વ નયનું અવલંબન કરતા વિચારરૂપ પ્રબલ અગ્નિવડે કરીને, શાસ્ત્રની તાવણી કરે છે, શાસ્ત્રને તાવી જુએ છે, અને તેમાં તાત્પર્યની અશુદ્ધિ કે મેલાશ છે કે નહિ તે તપાસે છે. આ તાપપરીક્ષા છે.

આમ કષ-છેદ-તાપવડે શાસ્ત્રરૂપ સોનાની પરીક્ષા આ વિચક્ષણ પુરુષ કરે છે; અને તે પણ કોઈ પણ મત-દર્શનના આગ્રહ વિના, અત્યંત મધ્યસ્થતાથી, કેવળ તત્ત્વગવેષક-પણે જ કરે છે. પ્રમાણિક ન્યાયાધીશની જેમ ન્યાયતુલા ખરાબર બાળવીને, તે કોઈ પણ પ્રકારના પક્ષપાત વિના, સ્વચ્છ* અંતઃકરણથી તે પરીક્ષા કરે છે. આવી પરીક્ષા કરતાં

x “પરીક્ષંતે કષ્ણછેદતાપૈઃ સ્વર્ણં યથા જનાઃ ।

શાસ્ત્રેऽપિ વર્ણિકાશુદ્ધિ પરીક્ષંતાં તથા બુધ્ધાઃ ॥” ઈત્યાદિ.

(વિશેષ માટે જુઓ) — શ્રી અધ્યાત્મઉપનિષદ.

* “સાક્ષાદ્ વસ્તુવિચારેષુ નિકષગ્રાવસન્નિમાઃ ।

વિમજન્તિ ગુણાન્ દોષાન્ ધન્યાઃ સ્વચ્છેન ચેતસા ॥”

— શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

“પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્ વચનં યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥” — પરમ-નાયમૂર્તિ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ.

તેને તત્ત્વનિર્ણય-તત્ત્વવિનિશ્ચય થાય છે, અને તેથી કરીને તેને સમ્યક્ પ્રતીતિવાળી, ખરે-ખરી ખાત્રીવાળી (Real conviction) અંતરાત્મામાં-હૃદયમાં ઠસી જાય એવી સચોટ અંતરંગ શ્રદ્ધા ઉપજે છે. આનું નામ સંપ્રત્યયાત્મક શ્રદ્ધા છે.

અથવા તો આ શ્રદ્ધાનો ખીજો આજ્ઞાપ્રધાન પ્રકાર પણ આ શાસ્ત્રયોગીને હોય છે.

આજ્ઞાપ્રધાન શ્રદ્ધા અસુક પુરુષ આપ્ત છે, વિશ્વાસપાત્ર છે, વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય છે, એવા પુરુષપ્રામાણ્યથી-પુરુષપ્રતીતિથી આ શ્રદ્ધા ઉપજે છે. અને તેવો આપ્ત પુરુષ તો રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ દોષથી રહિત એવો નિર્દોષ નિર્વિકાર

વીતરાગ પુરુષ જ હોઈ શકે, એટલે એવા આપ્ત પુરુષનું વચન પરમ પ્રમાણ છે, પરમ પ્રતીતિ યોગ્ય છે, ‘તહત્તિ’ કરવા યોગ્ય છે, એવી તેને શ્રદ્ધા હોય છે. કારણ કે તે એમ લાવે છે કે-‘વીતરાગે કહેલું તત્ત્વ+ સૂક્ષ્મ છે, હેતુઓથી તે હણી શકાતું નથી, અને તે આજ્ઞાગ્રાહ્ય (આજ્ઞાથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) છે, કારણ કે વીતરાગ અન્યથા કહે નહિ.’ માટે મહારે એ વીતરાગ વચનમાં સંશયનું ખીજ પણ ઊગવા દેવું યોગ્ય નથી.

“કાળની હીનતાથી, ઉત્તમ જ્ઞાનના વિચ્છેદ જવાથી, બુદ્ધિની મંદતાથી કે એવા કોઈ અન્ય કારણથી મારા સમજવામાં તે તત્ત્વ આવતું નથી, પરંતુ અહર્નિત લગવંતે અંશ-માત્ર પણ માયાયુક્ત કે અસત્ય કહ્યું નથી જ. કારણ એઓ નિરાગી, ત્યાગી અને નિરુપદ્રી હતા. મૃષા કહેવાનું કંઈ કારણ એમને હતું નહિ. તેમ એઓ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી હોવાથી અજ્ઞાનથી પણ મૃષા કહે નહિ.”

“તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કોનું સત્ય કેવળ માનવું ?

નિર્દોષ નરનું કથન માનો તેહ જોણે અનુભવ્યું.”

“સંશય ખીજ ઉગે નહિ અંદર, જે જિનના કથનો અવધારે,

રાજ્ય સદા મુજ એ જ મનોરથ, ધાર થશે અપવર્ગ ઉતારું.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા.

“તો પણ નિશ્ચય રાજચંદ્ર મનને રહ્યો;

“પ્રભુ આજ્ઞાએ ધારું તેજ સ્વરૂપ જો....અપૂર્વ અવસરો”-શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

“આજ્ઞા આરાધન વિના, કિમ ગુણસિદ્ધિ થાય ?”

“દાન તપ શીલ વ્રત નાથ આણું વિના,

થઈ ગાધક કરે ભવ ઉપાધિ.”

“દેવચંદ્ર આણુંમેં જોલે, ઉત્તમ યુદ્ધિ પ્રસિદ્ધ રે.”

—શ્રી દેવચંદ્ર

+ “સૂક્ષ્મં જિનોદિતં તત્ત્વં હેતુમિતૈવ હન્યતે ।

આજ્ઞાગ્રાહ્યં હિ તદ્ ગ્રાહ્યં નાન્યથાવાદિનો જિનાઃ ॥”

“તમેવ સચ્ચં નિઃસંકં જં જિણેહિં પવેદ્ધં ।”

—આસાપપદ્ધતિ.

—શ્રી આચારાંગસૂત્ર.

આમ પ્રભુની આજ્ઞાને જ પ્રધાન માની, તેને શિરસાવંધ ગણી માથે ચઢાવવી, એ જ યોગ્ય છે, એમ આ આજ્ઞાપ્રધાની પુરુષ માને છે. અને આ આજ્ઞાપ્રધાન શ્રદ્ધા પણ કાંઈ જેવી તેવી વસ્તુ નથી, તે ‘સર્વસંપત્કરી’—સર્વ અર્થને સિદ્ધ કરનારી છે. તેમાં સ્વચ્છંદનો નાશ થાય છે, પરમ પુરુષનું પ્રબલ અવલંબન પ્રાપ્ત થાય છે, ઇત્યાદિ અનેક લાભ હોય છે. તેમ જ તેમાં કાંઈ પરીક્ષાનો અભાવ હોય છે એમ નથી, ગૌણપણે તે પણ યથાશક્તિ તેમાં હોય છે. જે કે પરીક્ષાપ્રધાનીની શ્રદ્ધા બળવત્તર હોય છે, પણ તેવી તથાસ્પ પરીક્ષાનું સામર્થ્ય કાંઈ બધાયનું હોતું નથી. વિરલા સમર્થ ક્ષયોપશમવંત પુરુષો જ તે કરી શકે છે, અને તેઓ પણ આજ્ઞાનું અવલંબન છોડી દેતા નથી, ગૌણપણે તે માન્ય રાખી તે પ્રયોગસિદ્ધ કરવા મથે છે એટલું જ.

આ ગમે તે પ્રકારે પણ શાસ્ત્રયોગીને સમ્યક્ તત્ત્વપ્રતીતિવાળી (સંપ્રત્યયાત્મક) શ્રદ્ધા અવશ્ય હોય છે જ. અને આ હોવી પરમ આવશ્યક છે. કારણ કે જ્યાંસુધી તેવી શ્રદ્ધા થોંટે નહિં, સાચી આસ્થા ઉપજે નહિં, આત્મામાં ન ભૂંસાય એવી ‘છાપ’ પડે નહિં, ત્યાંસુધી બધું જ બળવું—કરવું ‘છાર પર લિંપણા’ જેવું થઈ પડે છે.

“દેવ શુરુ ધર્મની શુદ્ધિ કહો કિમ રહે ? કિમ રહે ? શુદ્ધ શ્રદ્ધા ન આણો ;
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિણુ જેહ કિરિયા કરી, છાર પર લિંપણો તેહ બણો.
ધાર તરવારની સોહલી, દોહલી ચૌદમા જિનતણી ચરણુ સેવા.”

—શ્રી આનંદધનજી

અને આ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થવી પરમ દુર્લભ છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—
‘શ્રદ્ધા પરમ દુર્લભ છે. મનુષ્યચણું, શ્રુતિ, શ્રદ્ધા અને સંયમમાં વીર્ય—એ ચાર વાનાં પ્રાણીઓને ઉત્તરોત્તર પરમ દુર્લભ છે.

“સદ્ધા પરમદુલ્લહા ।”

“ચત્તારિ પરમંગાણિ દુલ્લહાણિહ જંતુણો ।

માણુસત્તં સુદ્ધ સદ્ધા સંયમમિ અ વીરિયં ॥”

—શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

આમાં શાસ્ત્રયોગી પુરુષને શ્રુતિ અને શ્રદ્ધા તો પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા છે, એ અત્રે ‘તીવ્ર શ્રુતબોધવાળો’ અને ‘શ્રદ્ધા’ એ બે વિશેષણથી બતાવી દીધું. હવે સંયમમાં તેનું વીર્ય—આત્મસામર્થ્ય કેવું સ્ફુરે છે, તે બતાવવા માટે કહ્યું કે—

યથાશક્તિ અપ્રમાદી—અને એવો શ્રદ્ધાળુ હોવાથી જ આ શાસ્ત્રયોગી અપ્રમાદી

હોય છે. અસ્થિમજ્જાપર્યંત હાડોહાડ વ્યાપી ગયેલો સાચી લજ્જાદેવ

અપ્રમાદ

શ્રદ્ધા હોય, તો પછી તે પ્રમાણે અદમ્ય ઉત્સાહથી, પૂર્ણ ઉમંગથી, અપ્રમાદથી એ તથાસ્પ ક્રિયામાં પ્રવર્તે, એમાં શું નવાઈ ? કારણ કે—

“શ્રદ્ધા જ્ઞાને જે શ્રદ્ધો રે, તેહી જ કાર્ય કરાય રે....દયાલરાય !

કાર્યરુચિ કર્તા થયે રે, કારક સર્વિ પલટાય રે....દયાલરાય !

આતમ ઘર આતમ રમે રે, નિજ ઘર મંગલ થાય રે....દયાલ૦ શ્રી યુગમંધર વિનવું રે”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને ઉપરમાં વ્યાખ્યા કરી હતી તે પ્રમાણે, જેનાવડે કરીને આત્મા સ્વરૂપસ્થિતિથી બ્રહ્મ-પ્રમત્ત થાય, તેનું નામ ‘પ્રમાદ’ છે. તે પ્રમાદ જેને નથી, જે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે, તે અપ્રમત્ત અથવા અપ્રમાદી છે. આવો અપ્રમત્ત પુરુષ મદ, વિષય, કષાય, વિકૃતિ, રાગ-દ્રેષ વગેરે પ્રમાદ પ્રકારોથી પર હોય છે. કારણ કે પ્રમાદ ન સ્પર્શી શકે એવા ઊંચા, નિર્લેપ, ઉદાસીન, શુદ્ધ આત્મપદમાં તે ઝિરાજમાન હોય છે; અને એમાં જ તે નિત્ય રત, નિત્ય સંતુષ્ટ ને તૃપ્ત હોય છે; એમાં જ તેને પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા આત્મરામી પુરુષને પ્રમાદ ક્યાંથી હોય ?

“સચલ સંસારી ઈન્દ્રિયરામી, મુનિગણ આત્મરામી રે;

મુખ્યપણે જે આત્મરામી, તે કહીયે નિષ્કામી રે....શ્રી શ્રેયાંસ૦”—શ્રીઆનંદધનજી

આવો આત્મરામી પુરુષ અત્યંત આત્મોપયોગવંત હોઈ, સતત આત્મજાગૃતિમય હોઈ, પંચ મહાવ્રતના શુદ્ધ દ્રવ્ય-ભાવ પાલનમાં કંઈ પણ સ્ખલના આવવા દેતો નથી, પંચ આચારમાં લેશ પણ અતિચાર લાગવા દેતો નથી, પંચ વિષયમાં રાગ-દ્રેષ રહિત વર્તે છે, પંચ સમિતિ-ત્રિગુણિ આદિ જરાજન સાચવે છે, ક્રોધાદિ ચાર કષાયનો પરાજય કરે છે, સર્વ પ્રમાદ આચરણ દૂરથી વર્જે છે, અને સર્વત્ર સમભાવ ભાવતો રહી યથાસૂત્ર સર્વ આચરણ કરે છે.

“સૂત્ર અનુસાર જે ભવિક કિરિયા કરે,

તેહનો શુદ્ધ ચારિત્ર પરિણો....ધાર તરવારની૦”—શ્રી આનંદધનજી

અને આવો આદર્શ દ્રવ્ય-ભાવ નિર્ઘ્રંથ અપ્રમત્ત યોગી, ચારિત્રમોહનો નાશ કરવામાં કેવા શૂરવીરપણે પ્રવર્તે છે, તેનું તાદૃશ પરમ સુંદર શબ્દચિત્ર રજૂ કરતું અપૂર્વ કાવ્ય અત્રે ટાંકવાની લાલચ રોકી શકાતી નથી:—

“સર્વ ભાવથી ઓદાસીન્ય વૃત્તિ કરી, માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય ને;

અન્ય કારણે અન્ય કશું કદ્યે નહીં, દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ જોય ને....અપૂર્વ૦

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?

ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ઘ્રંથ ને ?

દર્શનમોહ વ્યતીત થઈ ઉપજ્યો બોધ જે, દેહ સિત્ત કેવલ ચૈતન્યનું જ્ઞાન ને;

તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રમોહ વિલોકિયે, વર્તે એવું શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન ને....અપૂર્વ૦

આત્મસ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની, મુખ્યપણે તો વર્તે દેહ પર્યંત જો;

ઘોર પરીષદ કે ઉપસર્ગ ભયે કરી, આવી શકે નહીં તે સ્થિરતાનો અંત જો....અપૂર્વં
સંયમના હેતુથી યોગ પ્રવર્તના, સ્વરૂપલક્ષે જિન આજ્ઞા આધીન જો;

તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાતી સ્થિતિમાં, અંતે થાયે નિજ સ્વરૂપમાં લીન જો....અપૂર્વં
પંચ વિષયમાં રાગદ્વેષ વિરહિતતા, પંચ પ્રમાદે ન મળે મનનો ક્ષોભ જો;

દ્રવ્ય ક્ષેત્ર ને કાળ ભાવ પ્રતિબંધ વણુ, વિચરવું ઉદયાધીન પણ વીતલોભ જો....અપૂર્વં
ક્રોધ પ્રત્યે તો વત્ત ક્રોધ સ્વભાવતા, માન પ્રત્યે તો દીનપણાનું માન જો;

માયા પ્રત્યે માયા સાક્ષી ભાવની, લોભ પ્રત્યે નહીં લોભ સમાન જો....અપૂર્વં
ખહું ઉપસર્ગકર્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહીં, વંદે ચક્રી તથાપિ ન મળે માન જો;

દેહ જાન્ય પણ માયા થાય ન રોમમાં, લોભ નહીં છો પ્રબળ સિદ્ધિ નિદાન જો....અપૂર્વં
નમ્રભાવ મુંડભાવ સહ અસ્તાનતા, અદંતધોવન આદિ પરમ પ્રસિદ્ધ જો;

કેશ, રોમ, નખ, કે અંગે ગૃંગાર નહીં, દ્રવ્ય-ભાવ સંયમમય નિર્ગંથ સિદ્ધ જો....અપૂર્વં
શત્રુ મિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા, માન-અમાને વર્તે તે જ સ્વભાવ જો;

જીવિત કે મરણે નહિં ન્યૂનાધિકતા, ભવ મોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્તે સમભાવ જો....અપૂર્વં
એકાકી વિચરતો વળી સ્મશાનમાં, વળી પર્વતમાં વાઘ સિંહ સંયોગ જો;

અઢોલ આસન ને મનમાં નહીં ક્ષોભતા, પરમ મિત્રનો જાણે પામ્યા યોગ જો....અપૂર્વં
ઘોર તપશ્ચર્યામાં મનને તાપ નહીં, સરસ અન્ને નહીં મનને પ્રસન્ન ભાવ જો;

રજકણ કે રિદ્ધિ વૈમાનિક દેવની, સર્વે માન્યા પુદ્ગલ એક સ્વભાવ જો....અપૂર્વં
એમ પરાજય કરીને ચારિત્રમોહનો, આવું ત્યાં જ્યાં કરણ અપૂર્વ ભાવ જો;

શ્રેણી ક્ષપકતણી કરીને આઢતા, અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવ જો....અપૂર્વં

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ આવો અપ્રમત્ત યોગી ચારિત્રમોહનો પરાજય કરવાને માટે યથાશક્તિ-
પોતાની સમસ્ત શક્તિ પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થાય છે, પરમ આત્મપુરુષાર્થપૂર્વક પ્રમાદશત્રુનો
સંહાર કરવાને કટિબદ્ધ થાય છે; ‘લેઠ ખાંધીને’, ‘રઠ લગાડીને’ મંડી પડે છે.

અત્રે ‘યથાશક્તિ’ શબ્દ કહ્યો છે તે સહેતુક કહ્યો છે. યથાશક્તિ એટલે જેવી

શક્તિ હોય તે પ્રમાણે, ન્યૂનાધિક નહિં એમ શક્તિને અનુસરીને.

યથાશક્તિ આના બે અર્થ છે: (૧) એક તો પોતાની શક્તિનું ઉદ્ધવન કરીને,

એટલે? શક્તિ ઉપરવટ થઈને, પોતાના ગળ ઉપરાંત ન કરવું તે યથાશક્તિ છે.

અશક્ય અનુષ્ઠાન ન કરવું, અને પોતાના મન-વચન-કાયાની શક્તિ

લક્ષમાં રાખી શક્ય અનુષ્ઠાન કરવું, એ આ ઉપરથી સૂચયું છે. (૨) બીજો અર્થ એ છે

કે-જેટલી પોતાની શક્તિ છે તેટલી સર્વ ખરચી નાંખીને, સર્વાત્માથી કરવું, કંઈ પણ શક્તિ ગોપવ્યા વિના-‘અણિગૂહિઅબલવીરિઓ’ પોતાનું બલ-વીર્ય ગોપવ્યા વિના-કરવું તે યથાશક્તિ છે.

આમ આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ-(૧) તીવ્ર શ્રુતબોધવાળો, (૨) શ્રદ્ધાવંત, (૩) યથાશક્તિ અપ્રમાદી હોય છે. આમાં ‘તીવ્ર શ્રુત બોધ’ ઉપરથી સમ્યગ્જ્ઞાન, ‘શ્રદ્ધાવંત’ ઉપરથી સમ્યગ્દર્શન, ‘અપ્રમાદી’ ઉપરથી સમ્યક્ચારિત્ર સૂચિત થાય છે. આમ આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગનો ઉત્તમ આરાધક-સાધક હોય છે. આ તેવા પુરુષનો આ શાસ્ત્રયોગ અવિકલ-અખંડ હોય છે.

સામર્થ્યયોગનું લક્ષણ કહે છે:—

શાસ્ત્રસંદર્શિતોપાયસ્તદતિક્રાન્તગોચરઃ ।

શક્ત્યુદ્વેકાદ્વિશેષેણ સામર્થ્યઋયોડયમુત્તમઃ ॥ ૫ ॥

શાસ્ત્રમાંહિ દર્શાવિયો, જે યોગનો ઉપાય;
તે તેથી પણ પર વળી, વિષય જેહોનો જાય;
પ્રબળપણથી શક્તિના, વિશેષે કરી આમ;
તે આ ઉત્તમ યોગ છે, સામર્થ્ય જેનું નામ. ૫.

અર્થ:—શાસ્ત્રમાં જેનો ઉપાય દર્શાવેલો છે, અને તે શાસ્ત્ર કરતાં પણ જેનો વિષય, -શક્તિના ઉદ્વેકને લીધે, પ્રબળપણને લીધે, -પર છે, તે આ ‘સામર્થ્ય’ નામનો ઉત્તમ યોગ છે.

વિવેચન

હવે ત્રીજા સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ અહીં ચોક્કસચોક્કસ કહ્યું છે. સામર્થ્યયોગ એટલે સામર્થ્યપ્રધાન યોગ. આત્મસામર્થ્યનું-આત્માના સમર્થપણનું જેમાં પ્રધાનપણું-મુખ્યપણું

વૃત્તિ:—શાસ્ત્રસંદર્શિતોપાય:—સામાન્યથી શાસ્ત્રમાં જેનો ઉપાય દર્શાવેલ છે, કલો છે; કારણ કે શાસ્ત્રમાં તેનું કથન સામાન્યથી છે. તદતિક્રાન્તગોચર:—તે શાસ્ત્રથી જેનો વિષય અતિક્રાંત છે-છે. (શાસ્ત્ર કરતાં પણ જેનો વિષય આગળ વધી જાય છે). શા કારણથી? તે માટે કહ્યું—

શક્ત્યુદ્વેકાત્—શક્તિના ઉદ્વેકથી, શક્તિના પ્રાગલ્ભ્યથી-પ્રબળપણથી. વિશેષેણ-વિશેષથી, -ન કે સામાન્યથી તેનો વિષય શાસ્ત્રથી પર છે. કારણ કે શાસ્ત્રનું સામાન્યથી ફલપર્યવસાનપણું સામર્થ્યઋયોડયં-આ ‘સામર્થ્યયોગ’ નામનો યોગ, ઉત્તમ:—ઉત્તમ, સર્વપ્રધાન છે. કારણ તદ્દભાવના-યોગભાવના હોવાપણને લીધે, તે અક્ષેપે કરીને-અવિલંબે જ-શીઘ્રપણે પ્રધાનફલનું-મોક્ષ કારણ હોય છે.

છે, તેનું નામ સામર્થ્યયોગ છે. આ યોગ સર્વ યોગમાં ઉત્તમ યોગ છે. આના બે લક્ષણ કહ્યાં—(૧) શાસ્ત્રમાં આનો ઉપાય સામાન્યપણે દર્શાવ્યો છે, (૨) વિશેષપણે તો શાસ્ત્ર કરતાં પણ આ યોગનો વિષય પર છે, -શક્તિના પ્રબલપણાને લીધે. તે આ પ્રકારે:—

શાસ્ત્રમાં આ સામર્થ્યયોગનો ઉપાય બતાવ્યો તો છે, પણ તે માત્ર સામાન્યપણે બતાવ્યો છે, -વિશેષપણે નહિં. આમાં શાસ્ત્રનું પ્રયોજન તો માર્ગદર્શન-દિશાદર્શન પૂરતું છે. જેમ કોઈ વટેમાર્ગ કોઈ બાણકારને રસ્તો પૂછે, તો રસ્તો બતાવ-શાસ્ત્રનું સામાન્ય નાર તેને લાંબેથી આંગળી ચીંધીને તે બતાવે છે, પણ તે કાંઈ તેને ઠેઠ માર્ગદર્શન વળાવવા જતો નથી; તેમ શાસ્ત્ર પણ મુમુક્ષુ સામર્થ્યયોગીને આ યોગ-માર્ગમાં ગમન કરવાની સામાન્યથી દિશા સૂઝાડે છે કે-જુઓ! આ આ ઉપાય કરશો તો આગળનો માર્ગ પામશો. પણ તેની સૂચના પ્રમાણે તે માર્ગે ચાલવાનું-ગમનનો પુરુષાર્થ કરવાનું કામ તો તે નિર્મલ મતિવાળા મુમુક્ષુનું છે. અને તે તેમ કરે છે એટલે જ તે યોગમાર્ગમાં આગળ ને આગળ પ્રયાણ કરતો જાય છે, ઉત્તરોત્તર વધતી આત્મદશાને-શુણ્ણસ્થાનને x પામતો જાય છે.

અને એમ કરતાં કરતાં તે શાસ્ત્રોક્ત મર્યાદાને પણ વટાવી જાય છે, અને વિશેષથી શાસ્ત્રને અગોચર-શાસ્ત્રથી પર એવા વિષયને પામતો પામતો આગળ ધપતો જાય છે.

કારણ કે શાસ્ત્ર તો અમુક હદ સુધી-સામાન્યપણે માર્ગ બતાવે છે કે-આત્મસામર્થ્યથી 'આ ફલાણી દિશાએ ચાલ્યા જાઓ.' પછી વિશેષપણે તો સામર્થ્ય-

પ્રગતિ યોગીએ પોતાના આત્મસામર્થ્યથી જ માર્ગનું સ્વરૂપ જાણી આગળ વધવાનું રહે છે. અને એવા પ્રકારે આગળ વધવાનું સામર્થ્ય-સમર્થપણું આ યોગીમાં આવી ગયું હોય છે; યોગ-ગગનમાં મુક્તપણે વિહરનારા આ વિહંગમાં એટલું બધું આત્મબલ વૃદ્ધિ પામ્યું હોય છે, કે તે પોતાની મેળે જ ચથેચ્છ ઊંચે ઊડવાને સમર્થ થાય છે. એટલે તે સડસડાટ યોગમાર્ગે ચાલ્યો જાય છે; અને તે જેમ જેમ વિશેષે કરીને આગળ જતો જાય છે, તેમ તેમ પોતાની મેળે જ તેને આગળનો માર્ગ પ્રત્યક્ષ દેખાતો જાય છે; જે માર્ગ લાંબેથી ઘરાખર નહોતો દેખાતો તે નિકટ આવતાં સાવ સ્પષ્ટ દેખાવા માંડે છે, અને જે માર્ગ પ્રત્યક્ષ આત્માનુભવગમ્યપણે ચોકમેચોકમે દેખાતો હોય, તેમાં પછી આત્મસામર્થ્ય સિવાય બીજી શી સહાયની તેને અપેક્ષા રહે? આમ આવા સમર્થ યોગીને પ્રત્યક્ષ સાચો માર્ગ મળી ગયો છે, ને સંદેહ છૂટી ગયો છે, એટલે તે નિર્ભયપણે-નિઃશંકપણે-હૃદ નિશ્ચયપણે, પોતાના જઘાણલથી જ-પોતાના આત્મ-બલથી જ, યોગ-પર્વતની એક પછી એક ભૂમિકાઓ ફૂદાવતો જાય છે, ને એમ ચઢતો

x “દિશા દર્શિતયા શાસ્ત્રૈર્ગચ્છન્નચ્છમતિઃ પથિ ।

જ્ઞાનયોગં પ્રયુજીત તદ્વિશેષોપલબ્ધયે ॥ ”

- શ્રી અધ્યાત્મોપનિષદ

ચઢતો છેવટે યોગ-ગિરિના શૃંગ પર પહોંચી જાય છે, અને તેના અંતરાત્મામાં અનુભવો-
દ્ગારરૂપ ધ્વનિ ઊઠે છે કે:—

“મારગ સાચા મિલ ગયા, છૂટ ગયે સંદેહ;

હોતા સો તો જલ ગયા, લિલ્લ ક્રિયા નિજ દેહ.” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આવા આ સામર્થ્યયોગીમાં આમ આત્મખલથી જ આગળ વધવાનું સામર્થ્ય હોય છે, તેનું કારણ આત્મશક્તિનો ઉદ્વેગ-પ્રખલપણું છે. તેનામાં એટલી બધી આત્મશક્તિ આવી ગઈ હોય છે કે તે ઉભરાઈ જાય છે. અને આ ઉભરાઈ જતી શક્તિનું મૂલ કારણ પણ તેની અત્યાર સુધીની આદર્શ શાસ્ત્રોક્ત રીતિ સંયમથી પ્રમાણેની યોગસાધના છે, આત્મસંયમના યોગે અત્યંત શક્તિસંચય કર્યો છે—શક્તિ જમા કરી છે તે છે.

કારણ કે આ સામર્થ્યયોગની ભૂમિકાએ પહોંચતા પહેલાં પ્રથમ તો તે સાચો ઇચ્છા-યોગી થયો હતો. ઇચ્છા-શ્રવણાદિ પ્રાપ્ત થયા, સમ્યગ્દર્શન થયું, આત્મજ્ઞાન ઉપજ્યું, પણ તથારૂપ ચારિત્રમાં-સંયમમાં હજી તેનો પ્રમાદ હતો, તે પ્રમત્ત યોગી હતો. પછી તે શાસ્ત્રયોગી બન્યો, શાસ્ત્રના સંપૂર્ણ રહસ્યનો જ્ઞાતા થયો, અત્યંત શ્રદ્ધાળુ ને અપ્રમાદી થયો, અપ્રમત્ત સંયત યોગી થઈ ગયો. આમ તે ઉત્તરોત્તર સંયમની વૃદ્ધિ કરતો ગયો. મન-વચન-કાયાના પ્રમત્ત યોગથી આત્માની વેડફાઈ જતી-ચારે કોર વેરણછેરણ થતી શક્તિને તેણે અટકાવી; અને જેમ અને તેમ આત્મસ્વરૂપમાં આત્માનું સંયમન કરી, આત્માને સંયમી રાખી-રોકી રાખી, તેણે આત્મવીર્યની અત્યંત જમાવટ (Mobilisation) કરી. અને હમણાં પણ આ સામર્થ્યયોગમાં યોગમાર્ગે પ્રયાણ કરતો તે તીક્ષ્ણ આત્મોપયોગ-વંત રહી, સમયે સમયે અનંતા સંયમ વર્ધમાન કરતો જઈ, આત્મવીર્યની ઉચ્ચ જમાવટ કરી રહ્યો છે. આમ તેનો શક્તિઉદ્વેગ ઉપજ્યો છે, અને અંગમાં નહિં સમાતી તે શક્તિ જ તેને આગળ વધવાને પ્રેરે છે.

“સંયમના યોગે વીર્ય તે, તુમે કીધો પંડિત દક્ષ રે;

સાધ્યરસી સાધકપણે, અલિસંધિ રમ્યો નિજ લક્ષ રે. મન મોહું અમારું પ્રભુગુણે.

અલિસંધિ અળંધક નીપને, અનલિસંધિ અળંધક થાય રે;

સ્થિર એક તત્ત્વતા વરતતો, તે ક્ષાયિક શક્તિ સમાય રે....મન૦” શ્રીદેવચંદ્રજી

“અનુક્રમે સંયમ સ્પર્શતોજી, પામ્યો ક્ષાયિક ભાવ;

સંયમશ્રેણી ફૂલડેજી, પૂણું પદ નિખાવ.”

અને આવા આ સમર્થયોગીનો આ સામર્થ્યયોગ સર્વ યોગોમાં ઉત્તમ છે, પ્રધાન

૩, શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે 'મોક્ષની સાથે યોગે-જોડે તે યોગ,' એમ યોગ શબ્દની વ્યાખ્યા છે. એ પ્રમાણે આ સામર્થ્યયોગ વગર વિલંબે, કાળક્ષેપ વિના, ઉત્તમ યોગ મોક્ષરૂપ પ્રધાન ફલ સાથે યોગે છે, શીઘ્રપણે મુક્તિનું કારણ થાય છે. એટલા માટે આ સામર્થ્યયોગ પરમ યોગ છે, યોગશિરોમણિ છે, યોગપર્વતનું શિખર છે.

આના સમર્થન અર્થે જ કહે છે:—

સિદ્ધ્યાખ્યપદસંપ્રાપ્તિહેતુભેદા ન તત્ત્વતઃ ।

શાસ્ત્રાદેવાવગમ્યન્તે, સર્વથૈવેહ યોગિભિઃ ॥ ૬ ॥

સિદ્ધિપદ પ્રાપ્તિ હેતુના, ભેદ તત્ત્વથી આંહિ;

માત્ર શાસ્ત્રથી જ સર્વથા, ગમ્ય યોગિને નાંહિ. ૬.

અર્થ:—‘સિદ્ધિ’ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદો અહીં તત્ત્વથી, યોગીઓને શાસ્ત્રદ્વારા જ, સર્વથા જ જાણવામાં આવતા નથી.

વિવેચન

ઉપર જે કહ્યું તેના સમર્થન માટે-પુષ્ટિ માટે અત્રે કહે છે કે-મોક્ષપદની પ્રાપ્તિના જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે હેતુઓ છે, કારણવિશેષો છે, તેનું જ્ઞાન યોગીઓને-સાચા સંત સાધુપુરુષોને માત્ર શાસ્ત્રદ્વારા જ સર્વપ્રકારે થઈ શકે નહિં.

શાસ્ત્રની મર્યાદા હા, કેટલાક પ્રકારો શાસ્ત્રથી અવશ્ય જાણી શકાય, પણ બધાય નહિં.

કારણ કે તે સમ્યગ્દર્શનાદિ હેતુભેદોના ભેદ અનંત છે,—કે જે વાણીને અગોચર છે, ‘યતો વાચો નિવર્તેતે’ જ્યાંથી વાણી પાછી વળે છે. માટે મુક્તિપ્રાપ્તિ સંબંધમાં શાસ્ત્ર સર્વથા સમર્થ નથી, તેમ જ વ્યર્થ પણ નથી.

મોક્ષના હેતુરૂપ સમ્યગ્દર્શનાદિના કેટલાક પ્રકારો જ શાસ્ત્રથી જાણી શકાય છે,—બધાય નહિં. આમ શાસ્ત્રનું વ્યર્થપણું પણ નથી, તેમજ સર્વથા સમર્થપણું પણ નથી, અમુક મર્યાદા સુધી તેનું દિગ્દર્શન છે, તેથી આગળ તો અનુભવ મિત્ર આત્મસામર્થ્યરૂપ સામર્થ્યયોગથી વધવાનું છે, એ તાત્પર્ય છે. શાસ્ત્રમર્યાદા જ્યાં પૂરી થાય છે, ત્યાં સામર્થ્યયોગ શરૂ થાય છે. કારણ

વૃત્તિ:—સિદ્ધ્યાખ્યપદસંપ્રાપ્તિહેતુભેદા:—સિદ્ધિ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદો, મોક્ષ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના કારણવિશેષો-સમ્યગ્દર્શનાદિ. શું? તો કે-ન તત્ત્વતઃ-નથી તત્ત્વભાવથી, પરમાર્થથી. શાસ્ત્રાદેવાવગમ્યન્તે-શાસ્ત્રથી જ જાણવામાં આવતા. અને એમ છતાં શાસ્ત્રનું વૈયર્થ્ય-અર્થપણું-દેગટપણું નથી, એટલા માટે કહ્યું—સર્વથૈવેહ યોગિભિઃ—સર્વથા જ અહીં યોગીઓને, એટલે સર્વે ય પ્રકારથી અહીં-લોકમાં સાધુઓને જાણવામાં આવતા નથી; કારણ કે તે સમ્યગ્દર્શનાદિ હેતુભેદોના અનંત ભેદ છે.

કે શાસ્ત્ર તો દિશાદર્શનથી આગળ ડગલુંચ ચાલતું નથી,—‘ભાઈ ! અમુક દિશાએ અમુક રીતે ચાલ્યા જાઓ,’ એટલી જ દિશા સામાન્યપણે આ સમર્થ યોગીને સૂઝાડીને શાસ્ત્ર અટકી જાય છે, વચન અગોચર વાત તે કહી શકતું નથી. એટલે પછી તો આ સમર્થ યોગીને સામર્થ્યયોગનું—આત્માનુભવરૂપ જ્ઞાનયોગનું જ અવલંબન રહે છે, અને તે યોગ જ તેને ઠેઠ કૈવલ્ય પદ સુધી પહોંચાડે છે; તે અનુભવ મિત્ર જ તેને સહજ આત્મસ્વરૂપ, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વામી બનાવે છે.

“ પદમાત્રં હિ નાન્વેતિ શાસ્ત્રં દિગ્દર્શનોત્તરમ્ ।

જ્ઞાનયોગો મુનેઃ પાર્શ્વમાકૈવલ્યં ન મુંચતિ ॥ ” —શ્રી અધ્યાત્મોપનિષદ્

“ અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો....અર્પૂ અવસર.” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“ દિશિ દેખાડી દે શાસ્ત્ર સવિ રહે, ન લહે અગોચર વાત;

કારજ સાધક બાધક રહિત જે, અનુભવ મિત્ર વિખ્યાત. વીર જિનેશ્વર પરમેશ્વર જયો.

અહો અતુરાર્ધ દે અનુભવ મિત્રની, અહો તસ પ્રીત પ્રતીત;

અંતરજામી સ્વામી સમીપ તે, રાખી મિત્રશું રીત....વીર૦

અનુભવ સંગે દે રંગે પ્રભુ મળ્યા, સફળ કૃત્યાં સવિ કાજ;

નિજ પદ સંપદ જે તે અનુભવે દે, આનંદધન મહારાજ....વીર૦ ”

—યોગિરાજ આનંદધનજી

સર્વથા તેનો પરિચ્છેદ(પરિજ્ઞાન) શાસ્ત્રથી જ માનવામાં આવતાં, દોષ કહે છે:—

સર્વથા તત્પરિચ્છેદાત્સાક્ષાત્કારિત્વયોગતઃ ।

તત્સર્વજ્ઞત્વસંસિદ્ધેસ્તદા સિદ્ધિપદાપ્તિઃ ॥ ૭ ॥

સર્વથા જ જો શાસ્ત્રથી, જ્ઞાન તેહનું હોય;

તો સાક્ષાત્કારિત્વનો, જોગ તેહને રહોય;

વૃત્તિઃ—સર્વથા—સર્વથા, અક્ષેપે—અવિલંબે ફલસાધકપણા વગેરે સર્વ પ્રકારથી, તત્પરિચ્છેદાત્—શાસ્ત્રથી જ તે સિદ્ધિ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદોના પરિચ્છેદને લીધે—પરિજ્ઞાનને લીધે, શું? તો કે—સાક્ષાત્કારિત્વયોગતઃ—કેવલ તેથી જ સાક્ષાત્કારિપણાએ કરીને યોગથી—કારણથી, (પ્રત્યક્ષ-પણાના કારણે). તત્સર્વજ્ઞત્વસંસિદ્ધેઃ—તે શ્રોતા યોગીના સર્વગ્રંથપણાની સંસિદ્ધિને લીધે—પ્રસ્તુત હેતુ-ભેદોનો આનાવડે કરીને સર્વથા પરિચ્છેદરૂપ યોગ થશે એટલા માટે—અને તેથી કરીને તદા—સારે જ, અવળ કાલે જ, સિદ્ધિપદાપ્તિઃ—સિદ્ધિપદની—મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ થશે તેને લીધે, કારણ કે અયોગિ કેવલીપણાનો પણ શાસ્ત્રથી જ સદ્ભાવ જાળુવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે એટલા માટે. અર્થાત્ અયોગિ કેવલીપણું પણ શાસ્ત્રથી જ જાળુશે, એટલે સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ પણ થઈ જશે ! (આમ આ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે).

તેથી સર્વજ્ઞતાની, સિદ્ધિ સાંપડતાં ય;
પ્રાપ્તિ સિદ્ધિ પદ તણી, ત્યારે જ થઈ જાય ! ૭

અર્થ:—સર્વથા શાસ્ત્રદ્વારા જ તે સમ્યગ્દર્શનાદિનું પરિજ્ઞાન થાય, તો સાક્ષાત્કારિ-
પણાનો—પ્રત્યક્ષપણાનો યોગ થશે; અને તેમ થતાં તેને સર્વજ્ઞપણાની સંસિદ્ધિને લીધે
ત્યારે જ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ થઈ જશે ! (આમ દોષ આવે છે).

વિવેચન

હવે જો શાસ્ત્રથી જ તે સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિના કારણવિશેષોનું સર્વથા જ્ઞાન થાય
એમ માનવામાં આવે, તો શો વિરોધ આવે છે ? તેનો અહીં ખુલાસો કર્યો છે:—(૧) જો
એમ થાય તો સર્વ લાવનું પ્રત્યક્ષપણું થશે, (૨) એટલે ત્યારે જ સર્વજ્ઞપણું સાંપડશે,
(૩) અને તેવી જ રીતે ત્યારે શ્રવણ થતાં જ મુક્તિ પણ મળશે !

(૧) જો શાસ્ત્રથી જ સમ્યગ્દર્શન વગેરેના સર્વ પ્રકારો જાણવામાં આવી જાય, તો
પછી તે સર્વ લાવોનો સાક્ષાત્કાર થાય, તે સર્વ લાવો પ્રત્યક્ષ દેખાય

(૨) એટલે પછી શ્રવણ કરતાં જ—સાંભળતાં વેંત જ તે શ્રોતા યોગીને સર્વજ્ઞપણું
સાંપડી જાય ! શાસ્ત્રથી જાણ્યું—સાંભળ્યું કે તરત કેવલજ્ઞાન ! ખીણ બધી પંચાત ને
માથાફૂટ મટી જાય !

(૩) અને તેમ થાય તો ત્યારે જ—સાંભળતી વેળાએ જ તેને સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ
પણ થઈ જાય ! સાક્ષાત્ મોક્ષ મળી જાય ! કારણ કે શાસ્ત્રથી જ અયોગિકેવલિપણાને પણ
જાણવાનો પ્રસંગ બને છે. એટલે ઉક્ત ન્યાયે તેમ જાણતાં જ સિદ્ધિ થઈ જવી જોઈએ !

પણ તેમ બનતું દેખાતું નથી. અને આ બધું પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે, અનિષ્ટ છે, દુષ્ટ-
ઈષ્ટ બાધિત છે. કારણ કે (૧) શાસ્ત્રદ્વારા તે સર્વલાવો સાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ એટલે આત્માનુભવ-
ગમ્યપણે દેખાતા નથી, પરોક્ષપણે જ દેખાય છે. શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય પરોક્ષ છે, પ્રત્યક્ષ
નથી. (૨) આમ શાસ્ત્રથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી, એટલે તે થકી સર્વજ્ઞપણું પણ ઘટતું
નથી. (૩) તેમ જ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ પણ થતી દેખાતી નથી.

માટે શાસ્ત્રદ્વારા જ સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષહેતુઓ સર્વથા—સર્વપ્રકારે જાણી શકાય
નહિં, એ સિદ્ધાન્ત દૃઢ થયો.

“શાસ્ત્રાદિકના જ્ઞાનથી નીવેડો નથી, પણ અનુભવજ્ઞાનથી નીવેડો છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ

એ હશે, એમ પણ ભલે હો, એમાં અમને શી બાધા છે ? એટલા માટે અત્રે કહે છે—

ન ચૈતદેવં યત્તસ્માત્પ્રાતિભજ્ઞાનસંગતઃ ।

સામર્થ્યયોગોઽવાચ્યોઽસ્તિ, સર્વજ્ઞત્વાદિસાધનમ્ ॥ ૮ ॥

ને આ એમ ન - તે થકી, સહિત પ્રાતિભ જ્ઞાન;
સામર્થ્યયોગ અવાચ્ય છે, સર્વજ્ઞતાદિ નિદાન. ૮

અર્થ:-અને કારણ કે એ એમ નથી, તેટલા માટે પ્રાતિભ જ્ઞાનથી સંગત એવો સામર્થ્યયોગ અવાચ્ય-ન કહી શકાય એવો છે, કે જે સર્વજ્ઞપણા વગેરેના સાધનરૂપ છે.

વિવેચન

કોઈ કહેશે કે ‘ભલા ! શાસ્ત્રથી જ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ ભલેને થઈ જતી હોય ! એમાં આપણને શી હરકત છે ?’ તેનો અહીં જવાબ આપ્યો છે કે—ભાઈ ! એમ નથી. જો શાસ્ત્રથી જ સિદ્ધિ મળી જતી હોત, તો અમને શી હરકત હોય ? પ્રત્યક્ષ વિરોધ તો એના જેવું રહેલું બીજું શું ? એના જેવું રૂઢું શું ? પણ એમ તો થતું દેખાતું નથી, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો તેમાં વિરોધ આવે છે. કારણ કે અયોગીપણાનું પરોક્ષ જ્ઞાન શાસ્ત્રથી થાય છે, પણ કોઈ તેથી કરીને સાક્ષાત્ અયોગીપણું—

વૃત્તિ:-ન ચૈતદેવં—અને આ-હમણું જ જે ઉપર કહ્યું તે એમ નથી. કારણ કે શાસ્ત્રથી અયોગિ કેવલિપણાનો બોધ થયે પણ, સિદ્ધિની અસિદ્ધિ છે. (સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી). અને આમ છે તેટલા માટે-પ્રાતિભજ્ઞાનસંગત:-પ્રાતિભજ્ઞાનથી સંગત, માર્ગાનુસારી પ્રકૃષ્ટ ‘ગિહ’ નામના જ્ઞાનથી યુક્ત, શું ? તો કે-સામર્થ્યયોગ:-સામર્થ્યપ્રધાન યોગ તે સામર્થ્યયોગ. એટલે પ્રક્રમથી-ચાલુ વિષયમાં ક્ષપકશ્રોણુગત ધર્મવ્યાપાર જ ગ્રહી છે. આ-અવાચ્યોઽસ્તિ-અવાચ્ય છે, કહી શકાય એવો નથી, તેના યોગીને સંવેદનસિદ્ધ અર્થાત્ આત્માનુભવગમ્ય છે, સર્વજ્ઞત્વાદિસાધનમ્-સર્વજ્ઞપણા આદિનું સાધન છે, - અક્ષેપે કરીને (વગર વિલંબે) આના થકી સર્વજ્ઞપણાની સિદ્ધિ હોય છે તેટલા માટે.

કોઈ શંકા કરે—‘આ પ્રાતિભજ્ઞાન પણ શ્રુતજ્ઞાન જ છે, નહિં તો છઠ્ઠા જ્ઞાનનો પ્રસંગ આવી પડશે. અને આ કેવલ પણ નથી, કારણ કે એ સામર્થ્યયોગના કાર્યરૂપ છે. અને આમ સિદ્ધિ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદો તત્ત્વથી શાસ્ત્રથી જ જાણવામાં આવે છે.’ અન્ને સમાધાન કરવામાં આવે છે:-

આ નથી શ્રુત, નથી કેવલ, કે નથી જ્ઞાનાંતર (બીજું કોઈ જ્ઞાન), - રાત્રી, દિવસ ને અરુણોદયની જેમ. કારણ કે અરુણોદય નથી રાત્રિ-દિવસથી જૂદો, તેમ જ નથી તે બેમાંથી એક પણ કહી શકાતો. એમ આ પ્રાતિભજ્ઞાન પણ નથી તે બેથી જૂદું, તેમ જ નથી તે બેમાંથી એક પણ કહી શકાતું. કારણ કે તત્કાળે જ તેવા પ્રકારના ઉત્કૃષ્ટ ક્ષયોપશમવાળા ભાવને લીધે, શ્રુતપણે તત્ત્વથી તેનું અસંવ્યવહાર્યપણું છે (શ્રુતરૂપે તેનો વ્યવહાર કરી શકાય એમ નથી), તેથી એ શ્રુત નથી. અને ક્ષયોપશમિકપણાને લીધે, અશેષ દ્રવ્ય-પર્યાયના અવિષયપણાએ કરીને (સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાય નથી જાણાતા) તે કેવલ પણ નથી, એટલા માટે.

અને આ તારકજ્ઞાન-નિરીક્ષણ જ્ઞાન આદિ શબ્દથી વાચ્ય (જાણખાતું) એવું પ્રાતિભ જ્ઞાન બીજાઓને (અન્યદર્શનીઓને) પણ ઇષ્ટ છે. એટલા માટે અદોષ છે.

દેહરહિત મુક્ત અવસ્થા પામી, સિદ્ધિપદને પ્રાપ્ત થતો દીઠો કે સાંભળ્યો નથી. અને જો શાસ્ત્રદ્વારા અયોગીપણાનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું હોત, તો તો પ્રત્યક્ષપણે તેને સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ થવી જોઈતી હતી. પણ તેમ તો બનતું દેખાતું નથી.

અને આમ છે એટલા માટે જ, સામર્થ્યયોગ જે છે તે અવાચ્ય છે, કદ્યો જાય એવો નથી, શાસ્ત્રવાણીને અગોચર છે. કારણ કે શાસ્ત્રનો વિષય પરોક્ષ છે, અને સામર્થ્ય-યોગનો વિષય પ્રત્યક્ષ એટલે કે આત્માનુભવગોચર છે, સાક્ષાત્કારરૂપ અવાચ્ય છે. એટલે જ આ સામર્થ્યયોગ તેના યોગીને સ્વસંવેદનસિદ્ધ, આત્માનુભવગમ્ય કદ્યો છે. આ ‘યોગ’ એટલે ક્ષપકચ્રેણિગત યોગીનો ધર્મ-વ્યાપાર જ છે; અર્થાત્ ક્ષપકચ્રેણી જેણે આરંભેલી છે એવા સમર્થ યોગીનો આત્મસ્વભાવ-રૂપ ધર્મમાં વર્તનારૂપ જે ધર્મવ્યાપાર છે, તેનું નામ જ સામર્થ્યયોગ છે. એમાં આત્માનુભવનું-સ્વસંવેદનજ્ઞાનનું પ્રધાનપણું હોય છે, એટલે જ એને સામર્થ્યયોગ કહેલ છે.

“ પ્રગટે અનુભવ રસ આસ્વાદ. ”

“ વાસી અનુભવ નંદનવનના, ભોગી આનંદધનના. ” —શ્રી દેવચંદ્રજી

આવો આ સામર્થ્યયોગ ‘પ્રાતિભજ્ઞાન’થી સંગત-સંયુક્ત હોય છે, અને તે સર્વજ્ઞ-પણા આદિના સાધનરૂપ-કારણરૂપ થાય છે. તે આ પ્રમાણે:—

પ્રાતિભ જ્ઞાન એટલે પ્રતિભાથી ઉપજતું જ્ઞાન, પ્રતિભાસંપન્ન જ્ઞાન. પ્રતિભા એટલે અસાધારણ પ્રકાશ, ઝળક, ચમકારો. જેમાં અસાધારણ આત્માનુભવનો પ્રકાશ ઝળકે છે—અમકે છે તે પ્રાતિભજ્ઞાન. જેમાં ચૈતન્યશક્તિનો અસાધારણ-અતિશય-પ્રાતિભ જ્ઞાન વંત અમત્કાર, અપૂર્વ અનુભવ પ્રકાશ, પ્રતિભાસે છે, પ્રગટ જણાય છે—અનુભવાય છે, તેનું નામ “ પ્રાતિભ જ્ઞાન ” છે. આનું પ્રાતિભ જ્ઞાન અત્રે સામર્થ્યયોગમાં હોય છે. એને માર્ગાનુસારી પ્રકૃષ્ટ “ ઊહ ” (અનન્ય તત્ત્વચિંતન) નામનું જ્ઞાન પણ કહે છે, કારણ કે માર્ગાનુસારી એટલે સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગે આદ્યા જતા “ દૃષ્ટા ” યોગીનું. અત્રે શુદ્ધ માર્ગને અનુસરતું અનન્ય તત્ત્વચિંતન હોય છે. જેમકે:—

“ જડ ને ચેતન બન્ને દ્રવ્યનો સ્વભાવ લિપ્ત, સુપ્રતીતપણે બન્ને જેને સમજાય છે; સ્વરૂપ ચેતન નિજ જડ તે સંબંધ માત્ર, અથવા તે જોય પણ પર દ્રવ્યમાંય છે; એવો અનુભવનો પ્રકાશ ઉદ્ઘાસિત થયો, જડથી ઉદાસી તેને આત્મવૃત્તિ થાય છે; કાયાની વિસારી માયા સ્વરૂપે શમાયા એવા, નિર્ગ્રંથનો પંથ ભવ અંતનો ઉપાય છે. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આ પ્રાતિભજ્ઞાનરૂપ મહાતેજસ્વી પ્રદીપના (Search-Light) પ્રકાશથી આગળનો માર્ગ સ્વયં પ્રકાશમાન દેખાય છે-ઝળહળી રહે છે, એટલે સામર્થ્યયોગી પ્રગટ માર્ગ દેખતો દેખતો આગળ ધપે છે, ક્ષપકશ્રેણી પર ચઢતો જાય છે, અને કર્મપ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરતો જાય છે.

“એમ પરાજય કરીને ચારિત્રમોહનો, આવું ત્યાં જ્યાં કરણ અપૂર્વ લાવ જો; શ્રેણી ક્ષપક તણી કરીને આરૂઢતા, અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વલાવ જો....

અપૂર્વ અવસર૦

મોહ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર તરી કરી, સ્થિતિ ત્યાં જ્યાં ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન જો; અંતસમય ત્યાં પૂર્ણ સ્વરૂપ વીતરાગ થઈ, પ્રગટાવું નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન જો....

અપૂર્વ અવસર.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

વળી આ સામર્થ્યયોગ, “સર્વજ્ઞપણું-સિદ્ધિપદ વગેરેનું સાધન છે, કારણ છે. કારણ કે એનાવડે કરીને વગર વિલાંબે, સર્વજ્ઞપણું-કેવલજ્ઞાન વગેરેની સિદ્ધિ થાય છે. પ્રાતિભ જ્ઞાનથી યુક્ત એવા સામર્થ્યયોગથી ક્ષપકશ્રેણી પર ચઢતો ચઢતો આ યોગી, સર્વજ્ઞતાદિનું સાધન તે શ્રેણીના અંતે, કેવલજ્ઞાન પામે છે, ને કેવલજ્ઞાન લાનુનો ઉદય થતાં તે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી બને છે. અને પછી આ છેલ્લા દેહનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયે, તે અયોગી કેવલી-સિદ્ધ થાય છે, ‘દૈહિક પાત્ર મટી જાય છે.’

“ચાર કર્મ ધનધાતી તે વ્યવચ્છેદ જ્યાં, ભવના બીજ તણે આત્યંતિક નાશ જો; સર્વભાવ જ્ઞાતા દષ્ટા સહ શુદ્ધતા; કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ જો....અપૂર્વ૦ વેદનીયાદિ ચાર કર્મ વર્તે જહાં, બળી સીંદરીવત્ આકૃતિ માત્ર જો; તે દેહાયુષ આધીન જેની સ્થિતિ છે, આયુષ પૂર્ણ મટિયે દૈહિક પાત્ર જો....અપૂર્વ૦”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અત્રે કદાચ એમ શંકા થાય કે-આ છટું જ્ઞાન-‘પ્રાતિભ જ્ઞાન’ ક્યાંથી કહ્યું ? તે તો ઘટે નહિ, કારણ કે જ્ઞાન તો પાંચ પ્રકારના જ છે. અને આ પ્રાતિભ જ્ઞાન કેવલજ્ઞાન પણ નથી, કારણ કે એ કેવલજ્ઞાન તો સામર્થ્યયોગના કાર્ય-સંધ્યા જેવું રૂપ-રૂપરિણામરૂપ છે, કારણ ને કાર્ય બન્ને એક હોય નહિ. માટે આ પ્રાતિભજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન જ છે.

તેનું સમાધાન એમ છે કે-આ પ્રાતિભ જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન નથી, કેવલજ્ઞાન નથી, તેમ જ બીજું કોઈ પણ જ્ઞાન નથી. જેમ અરુણોદય રાત-દિવસથી જૂદો નથી, તેમ જ તે બેમાંથી એક પણ નથી; તેમ આ પ્રાતિભજ્ઞાન શ્રુત-કેવલની વચ્ચેની સંધિનું જ્ઞાન છે, તે તે બેથી જૂદું પણ નથી, તેમ જ તે બેમાંથી એક પણ નથી. (૧) તેને શ્રુતજ્ઞાન પણ ન કહી શકાય, કારણ કે તેમાં એવો કોઈ ઉત્કૃષ્ટ, પ્રતિભાસંપન્ન ક્ષયોપશમ હોય છે, કે તેનો શ્રુતજ્ઞાનપણે વ્યવહાર થઈ શકે નહિ. (૨) તેમ જ તે કેવલજ્ઞાન પણ ન કહેવાય. કારણ કે પ્રાતિભ જ્ઞાન ક્ષયોપશમિક-ક્ષયોપશમ ભાવરૂપ છે, અને કેવલજ્ઞાન તો ક્ષાયિક ભાવરૂપ છે. તથા પ્રાતિભ જ્ઞાનમાં સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાય જાણી શકાતા નથી, ને કેવલમાં જાણી શકાય છે. આમ એ બંનેનો પ્રગટ ચોક્કસો ભેદ છે.

“યોગજાદૃષ્ટજનિતઃ સ તુ પ્રાતિભસંજ્ઞિતઃ ।

સંધ્યેવ દિનરાત્રિભ્યાં કેવલશ્રુતયોઃ પૃથક્ ॥” — શ્રી અધ્યાત્મઉપનિષદ્

અને અન્ય દર્શનીઓને પણ આ ‘પ્રાતિભજ્ઞાન’ સંમત છે. તેઓ તેને ‘તારક’-‘નિરીક્ષણ’ આદિ નામથી ઓળખે છે. તારક એટલે ભવસમુદ્રથી તારનારું. નિરીક્ષણ એટલે દૃષ્ટા પુરુષનું સાક્ષાત્ દર્શન. આમ આ પ્રાતિભ જ્ઞાન માનવામાં કોઈ પણ દોષ નથી, એટલે કે તે માનવું યથાર્થ છે, સમ્યક્ છે.

સામર્થ્યયોગના ભેદ કહી બતાવવા માટે કહે છે:—

દ્વિધાયં ધર્મસંન્યાસયોગસંન્યાસસંજ્ઞિતઃ ।

ક્ષાયોપશમિકા ધર્મા, યોગાઃ કાયાદિકર્મ તુ ॥ ૯ ॥

એહ સામર્થ્યયોગના, પ્રકાર બે આ ખાસ;

પહેલો ધર્મસંન્યાસ ને, બીજો યોગસંન્યાસ.

ક્ષાયોપશમિક હોય જે, ધર્મો તેહ કહાય;

કાય આદિનું કર્મ તે, યોગો અત્ર કથાય.

વૃત્તિ:—દ્વિધા—બે પ્રકારનો અર્થ—આ, સામર્થ્યયોગ છે. કેવા પ્રકારે? તો કે-ધર્મસંન્યાસ-યોગસંન્યાસસંજ્ઞિતઃ—ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ સંજ્ઞાથી (નામથી) યુક્ત. આની ‘ધર્મસંન્યાસ’ સંજ્ઞા ઉપજી છે, એટલા માટે ધર્મસંન્યાસસંજ્ઞિત. એમ ‘યોગસંન્યાસ’ સંજ્ઞા આની ઉપજી છે, એટલા માટે યોગસંન્યાસસંજ્ઞિત. અને અહીં તેવા પ્રકારે તે સંજ્ઞાત થાય છે—અરાબર ઓળખાય છે, એટલા માટે તે તત્ત્વરૂપે જ પ્રદાય છે. આ ધર્મો કયા? તે માટે કહ્યું કે—

ક્ષાયોપશમિકા ધર્મા:—ક્ષાયોપશમિક તે ધર્મો. ક્ષયોપશમથી નીપજેલા એવા ક્ષમા આદિ તે ધર્મો છે. યોગાઃ કાયાદિકર્મ તુ—અને યોગો તે કાયઆદિના વ્યાપારો છે,—કયોત્સર્ગકરણ આદિ.

અર્થ:—આ સામર્થ્યયોગ,—ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ એવી સંજ્ઞાએ (નામે) કરીને બે પ્રકારનો છે. ક્ષાયોપશમિક (ક્ષયોપશમ લાવથી ઉપજતા) તે ‘ધર્મો’ છે, અને કાય વગેરેનું કર્મ તે ‘યોગો’ છે.

વિવેચન

આ સામર્થ્યયોગના બે ભેદ છે—(૧) ‘ધર્મસંન્યાસ’ એવી સંજ્ઞાવાળો, (૨) ‘યોગસંન્યાસ’ એવી સંજ્ઞાવાળો. અત્રે ધર્મો એટલે ક્ષાયોપશમિક લાવો, અને યોગ એટલે મન-વચન-કાયાનું કર્મ-વ્યાપાર. અત્રે ‘સંજ્ઞા’ શબ્દ હેતુપૂર્વક કહ્યો છે, કારણ કે જેના વડે કરીને અમુક વસ્તુ તેના સ્વરૂપે સંજ્ઞાત થાય-સમ્યક્ પ્રકારે જાણવામાં આવે, બરાબર યોગભાય તે સંજ્ઞા.

‘ધર્મસંન્યાસયોગ’—જેમાં ધર્મોનો સંન્યાસ એટલે ત્યાગ હોય છે તે ધર્મસંન્યાસ. અહીં ‘ધર્મો’ એટલે સર્વ પ્રકારના ક્ષાયોપશમિક લાવો-ક્ષયોપશમથી ઉપજતા લાવો સમજવા. ક્ષયોપશમ લાવથી ક્ષમા વગેરે જે જે લાવો ઉપજે છે, તે તે ધર્મો છે. આ ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોનો અહીં સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, કારણ કે આ મહાત્મા સામર્થ્યયોગી ક્ષપકશ્રેણી પર આરૂઢ થઈ, કર્મોને ખપાવતો ખપાવતો-ખતમ કરતો કરતો આગળ વધે છે, એટલે તેને કર્મક્ષયથી ઉત્પન્ન થતા ક્ષાયિકલાવો ઉપજે છે, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ-દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આદિ ગુણો પ્રગટે છે. આમ ક્ષાયિક લાવ ઉપજતાં ક્ષયોપશમ લાવો ત્યજતા જાય છે.

“ક્ષાયિક દરિસન જ્ઞાન, ચરણ ગુણ ઉપન્યા રે;

આદિક બહુ ગુણ સસ્ય, આતમધર નીપન્યા રે...શ્રી નમિ જિનવર સેવ, ઘનાઘન ઉનમ્યો રે.”

—શ્રી દેવચંદ્ર

યોગસંન્યાસ યોગ—યોગસંન્યાસ, એટલે જેમાં યોગોનો એટલે કે મન-વચન-કાયાના કર્મોનો સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે તે. મન-વચન-કાયાના યોગનો જ્યાં અભાવ છે, એવી ‘અયોગી’ અવસ્થા જ્યાં હોય છે, તે યોગસંન્યાસ છે.

“મન વચન કાયા ને કર્મની વર્ગણા, છુટે જહાં સકળ પુદ્ગલ સંગંધ જો;

એવું ‘અયોગી’ ગુણસ્થાનક ત્યાં વર્તીતું, મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અંગંધ જો....અપૂર્વ.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આમ આ બન્ને નામ આપ્યા છે તે યથાર્થ છે.

એમ આ સામર્થ્યયોગ બે પ્રકારનો છે. તેમાં જે જ્યારે હોય છે, તે ત્યારે કદી ખતાવવા માટે કહે છે:—

દ્વિતીયાપૂર્વકરણે પ્રથમસ્તાત્ત્વિકો ભવેત્ ।

આયોજ્યકરણાદૂર્ધ્વ, દ્વિતીય ઇતિ તદ્વિદઃ ॥ ૧૦ ॥

બીજા કરણ અપૂર્વમાં, પહેલો તાત્ત્વિક હોય;
આયોજ્યકરણની પછી, તબક્કો બીજો જોય. ૧૦

અર્થ:—બીજા અપૂર્વકરણમાં તાત્ત્વિક એવો પ્રથમ યોગ-ધર્મસંન્યાસયોગ હોય;
અને આયોજ્યકરણથી આગળમાં બીજો યોગ-યોગસંન્યાસ યોગ હોય, એમ તેના
જ્ઞાતાઓ-જાણકારો કહે છે.

વૃત્તિ:—દ્વિતીયાપૂર્વકરણે—બીજા અપૂર્વ કરણમાં, અંધિભેદના કારણરૂપ પહેલા અપૂર્વ
કરણના વ્યવસ્થેદ-અપવાદ અર્થે બીજાનું ગ્રહણ કર્યું; કારણ કે પહેલા અપૂર્વકરણમાં પ્રવૃત્ત સામર્થ્ય-
યોગની અસિદ્ધિ હોય છે.

‘અપૂર્વકરણ’ એ તો શુભ એવો અપૂર્વ પરિણામ કહેવાય છે,—કે જે અનાદિ સંસારમાં
પણ તે ધર્મસ્થાનોમાં વર્તતા જીવને તેવા પ્રકારે પૂર્વે ઉપજ્યો હોતો નથી, અને જેનું ફક્ત અંધિભેદ
આદિ છે.

તેમાં—આ પ્રથમ અપૂર્વકરણમાં અંધિભેદ તે ફક્ત છે, અને આ અંધિભેદનું ફક્ત સમ્યગ્દર્શન
છે. અને સમ્યગ્દર્શન છે તે પ્રશમ આદિ લિંગ-ચિન્હવાળો આત્મપરિણામ છે. કહ્યું છે કે—“પ્રશમ-
સંવેગનિર્વેદાનુકમ્પાસ્તિક્યામિવ્યક્તિલક્ષણં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ ।” —પ્રશમ, સંવેગ,
નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્યની અભિવ્યક્તિ (પ્રગટપણું) એ જેનું લક્ષણ છે, એવું તત્ત્વાર્થ-
શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે. યથાપ્રાધાન્ય-પ્રધાનપણા પ્રમાણે આ ઉપન્યાસ (અનુક્રમે ગોઠવણી) છે,
અને તે પશ્ચાત્પૂર્વથી-ગિલટા ક્રમે સુંદર છે, એમ સમયવિદો-શાસ્ત્રજ્ઞો કહે છે.

અને આ બીજું અપૂર્વકરણ,—કે જે તેવા પ્રકારની કર્મસ્થિતિમાંથી તેવા સંજયેય સાગરો-
પમ વ્યતીત થયે હોય છે,—તે બીજા અપૂર્વકરણમાં શું? તો કે—

‘પ્રથમસ્તાત્ત્વિકો ભવેત્’—પ્રથમ તાત્ત્વિક હોય છે. પ્રથમ એટલે ધર્મસંન્યાસ નામથી
જાણખાતો યોગ તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક એવો હોય છે. અને એ ક્ષપકંત્રેણીવાળા યોગીને હોય છે, કારણ
કે ક્ષાયોપશમિક એવા ક્ષમા વગેરે ધર્મોની અને નિવૃત્તિ હોય છે. (ક્ષમા વગેરે ક્ષયોપશમરૂપ ભાવો-
ધર્મો દૂર થઈ ગયા હોય છે.) એટલા માટે આ આમ ઉપન્યાસ-રજૂઆત છે.

અતાત્ત્વિક એવો ધર્મસંન્યાસયોગ તો પ્રવ્રજ્યાકાળે પણ હોય છે, કારણ કે પ્રવૃત્તિલક્ષણ
ધર્મોનો ન્યાં સંન્યાસ-ત્યાગ છે, એવી પ્રવ્રજ્યા-દીક્ષા જ્ઞાનયોગની પ્રતિપત્તિરૂપ-અંગીકારરૂપ છે. એટલા
માટે જ આ પ્રવ્રજ્યાનો ભવવિરક્તને જ અધિકારી કહ્યો છે. કહ્યું છે કે:—

“લઘ પ્રવ્રજ્યાર્દ આર્યદેશોત્પન્નઃ, વિશિષ્ટજાતિકુલાન્વિતઃ, ક્ષીણપ્રાયકર્મમલઃ, અત્ત એવ

વિવેચન

સામર્થ્યયોગના ધર્મસંન્યાસ ને યોગસંન્યાસ એમ બે વિભાગ પાડ્યા, તે પ્રત્યેક ક્યારે હોય છે, તે અહીં બતાવ્યું છે:-(૧) પ્રથમ પ્રકારનો સામર્થ્યયોગ-તાર્ત્ત્વિક એવો ધર્મસંન્યાસ યોગ દ્વિતીય અપૂર્વકરણમાં હોય છે, (૨) બીજા પ્રકારનો સામર્થ્યયોગ-યોગસંન્યાસ યોગ આયોજ્યકરણથી આગળમાં હોય છે.

વિમલવુદ્ધિઃ, ‘દુર્લભં માનુષ્યં, જન્મ મરણનિમિત્તં, સંપદશ્ચપલાઃ, વિષયા દુઃખહેતુવઃ, સંયોગે વિયોગઃ, પ્રતિક્ષણં મરણં, દારુણો વિપાકઃ,’ इत्यवगतसंसारनैर्गुण्यः, तत एव तद्विरक्तः, प्रतनुकषायः, अल्पहास्यादिः, कृतज्ञः, विनीतः, प्रागपि राजामात्यपौरजनबहुमतः, अद्रोहकारी, कल्याणाङ्गः, श्राद्धः, समुपपन्नश्च । ” (અર્થ માટે જુઓ વિવેચન.)

કારણ કે આવો ન હોય તે જ્ઞાનયોગ આરાધે નહિં, અને આવો હોય તે ન આરાધે એમ હોય નહિં-(આરાધે જ), એમ સર્વજ્ઞવચન-આગમ ભાવવા યોગ્ય છે. તેથી આ અનિર્ણિત અર્થ નથી.

આયોજ્યકરણાદૂર્ધ્વ—આયોજ્યકરણથી આગળમાં કેવલાભોગથી અચિન્ત્યવીર્યપણાએ કરીને આયોજીને, તેવા તેવા પ્રકારે તત્કાલ અપાવી દેવાય એમ ભવોપગ્રાહી કર્મની તથા પ્રકારના અવસ્થાન ભાવમાં કૃતિ, તે આયોજ્ય કરણ છે. (કેવલાભોગથી આયોજીને ભવોપગ્રાહી કર્મની સ્થિતિ તરત અપાવી દેવાય એવી કરી દેવી તે આયોજ્યકરણ છે). આતું ફલ શૈલેશી અવસ્થા છે. એટલા માટે જ કહ્યું:—

દ્વિતીય इति तद्विदः—બીજો ‘યોગસંન્યાસ’ નામનો સામર્થ્યયોગ હોય છે, એમ તેના જ્ઞાતાઓ-જાણકારો કહે છે, કારણ કે શૈલેશી અવસ્થામાં આનો ભાવ-હોવાપણું છે.

આ સર્વ આગમિક વસ્તુ છે. અને તેવા પ્રકારે એને સંવાદી (મળતો) અર્થ-આગમવચન છે:—

“करणं अहापवत्तं अपुञ्जमणियद्विमेव भव्वाणं ।
इयरेसिं पढमं चिय भण्णइ करणं ति परिणामो ॥
जा गण्ठी ता पढमं गण्ठिं समइच्छओ भवे बीयं ।
अणियट्ठीकरणं पुण सम्मत्तपुरक्कडे जीवे ॥
गण्ठित्ति सुदुब्भओ कक्खडघणरूढगूढगण्ठिव्व ।
जीवस्स कम्मजणिओ घणरागदोसपरिणामो ॥
एत्तो विवज्जओ खलु भिण्णे एयस्मि समणाणं तु ।
थोवं पि सुपरिसुद्धं सच्चासम्मोहहेउत्ति ॥
सम्मत्तंमि उ लद्धे पलियपुहत्तेण सावओ होइ ।
चरणोवसमख्याणं सागरसंखन्तरा होन्ति ॥”

પ્રભાદિ લેશથી આ પરિભાવિત અર્થવાળું છે. (અર્થ માટે જુઓ ઉપર વિવેચન.)

—: તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ યોગ :—

તેમાં પ્રથમ, ધર્મસંન્યાસ અને તે પણ તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક કોટિનો ધર્મસંન્યાસ, બીજા અપૂર્વકરણના સમયે પ્રગટે છે. અહીં ‘બીજા’ અપૂર્વકરણમાં એમ જે કહ્યું છે તે સહેતુક છે. કારણ કે પહેલું અપૂર્વકરણ કે જે અંધિલેદનું કારણ છે, બીજા અપૂર્વકરણમાં આ પ્રસ્તુત ધર્મસંન્યાસ હોઈ શકે નહિં. એટલા માટે ‘બીજા’માં કરણમાં એમ કહી તેનો અપવાદ સૂચવ્યો. આમ આ અપૂર્વકરણ બે છે:—
(૧) અંધિલેદના કારણરૂપ, (૨) ક્ષપકચ્છેષ્ટી વેળાનું.

આ અપૂર્વકરણ એટલે શું ? ‘અપૂર્વ’ એટલે અનાદિ કાળના લવબ્રમણમાં જે કદી પણ ‘પૂર્વે’ પ્રાપ્ત થયો નથી, એવો શુભ-પ્રશસ્ત આત્મપરિણામ. અંધિલેદ વગેરે આ અપૂર્વકરણનું ક્ષણ છે. તેમાં પહેલા અપૂર્વકરણનું ક્ષણ અંધિલેદ છે, અને તે અંધિલેદનું ક્ષણ સમ્યગ્દર્શન છે.

અંધિલેદ—અંધિ એટલે ગાંઠ. વાંસની કંઠણ ગાંઠ જેવી હુર્લેદ-લેદવી મુશ્કેલ, એવી ગાંઠ રાગદ્વેષપરિણામરૂપ કર્મની ગાંઠ જ્યાં લેદાય છે, તેનું નામ અંધિલેદ છે. ‘અને આ હુર્લેદ કર્મઅંધિરૂપ મહાબલવાન પર્વત જ્યારે અપૂર્વકરણરૂપ તીક્ષ્ણ ભાવ-વજ્રથી લેદાઈ જાય છે, ત્યારે આ મહાત્માને અત્યંત તાત્ત્વિક આનંદ ઉપજે છે’—જેવો રોગીને ઉત્તમ ઔષધથી રોગ કાબૂમાં આવતાં ઉપજે છે તેવો. અને આ અંધિનો લેદ પણ એવો હોય છે કે તેનું પુનઃ તેવા પ્રકારે હોવાપણું હોતું નથી. તે એક વાર તૂટી એટલે બસ તૂટી ! બલાસ ! તે ફરીને તેવા સ્વરૂપમાં પાછી ઉભી થવા પામે જ નહિં, સંધાય જ નહિં, તેનું નામ લેદ છે; કારણ કે તેવો અંધિલેદ* થયા પછી તીવ્ર કષાયાદિનો ઉદય હોતો નથી. આવો આ અંધિલેદ સદાય કદ્યાણુનો-નિર્વાણુનો હેતુ થાય છે. જેમ જન્માંધ પુરુષને શુભ પુણ્યનો ઉદય થતાં ચક્ષુનો લાભ થયે સદ્દર્શન થાય છે (બરાબર દેખાય છે), તેમ જ આને અંધિનો લેદ થતાં સદ્દર્શન-સમ્યગ્દર્શન થાય છે, એટલે વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ દેખાય છે.’

* “તથા ચ મિત્તે દુર્મેદે કર્મગ્રન્થિમહાવલે ।
તીક્ષ્ણેન ભાવવજ્રેણ વહુસંક્રેશકારિણિ ॥
આનન્દો જાયતેઽત્યન્તં તાત્ત્વિકોઽસ્ય મહાત્મનઃ ।
સદ્વ્યાધ્યભિભવે ચદ્વદ્ વ્યાધિતસ્ય મહૌષઘાત્ ॥
ભેદોઽપિ ચાસ્ય વિદ્વેયો ન ભૂયો ભવનં તથા ।
તીવ્રસંક્રેશવિગમાત્સદા નિઃશ્રેયસાવહઃ ॥
જાત્યન્ધસ્ય ચથા પુંસશ્ચક્ષુર્ભિઃ શુભોદયે ।
સદ્દર્શનં તથૈવાસ્ય ગ્રન્થિભેદેઽપરે જગુઃ ॥”

—મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીવિત યોગખિંદુ

ઉપજે કે-અરે ! હું અત્યાર સુધી આ પરવસ્તુના સંસર્ગથી પરવસ્તુમાં રમ્યો ! તે રમવા યોગ્ય નહોતું. એવો ક્ષોભ-કંપ આત્મામાં થાય તે અનુકંપા. જેમકે:—

“હું છોડી નિજરૂપ રમ્યો પર પુદ્ગલે,
ઝીડ્યો ઊલટ આણી વિષય તૃષ્ણા જલે....વિહરમાન૦” —શ્રીદેવચંદ્રણ

એવી સાચી અનુકંપા ઉપજે, એટલે [નવેદ-સંસારથી અત્યંત કંટાળો આવી જાય. ‘આ કાજળની કોટડી જેવા સંસારમાં મહારે હવે એક ક્ષણ પણ આત્મભાવે રહેવું નથી,’ એમ સંસારથી તે ઉલગે. અને એવો નિવેદ-કંટાળો ઉપજતાં, સંવેગ એટલે મોક્ષનો તીવ્રવેગી અભિલાષ ઉપજે; આ સંસાર બંધનથી હું ક્યારે છૂટું એવી શુદ્ધ ભાવના ભાવતો તે હઠ સુમુક્ષુ બને. અને તેના પરિણામે પ્રશમ પ્રગટે, વિષય-કષાયનું પ્રશાંત-પણું થાય, પરભાવથી વિરતિ થાય, વીતરાગતા આવે અને તેનો આત્મા સ્વસ્વરૂપમાં શમાઈ જાય.

આવા પાંચ લક્ષણવાળું સમ્યગ્દર્શન જીવને પહેલા અપૂર્વકરણના પ્રતાપે અધિ-લેહ થયે સાંપડે છે. અને પછી કર્મસ્થિતિમાંથી સંજ્યાત સાગરોપમ વ્યતીત થયે, આ બીજું અપૂર્વકરણ-અપૂર્વ આત્મપરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ તાત્ત્વિક ધર્મ-તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસયોગ ક્ષપકશ્રેણીમાં ચઢતા સામર્થ્યયોગીને સંન્યાસ હોય છે, કારણ કે તે ક્ષપક યોગી ક્ષમા વગેરે ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોથી નિવર્ત્યો છે, અને ક્રોધાદિ કષાયરૂપ સર્વ કર્મપ્રકૃતિઓને જડમૂળથી અપાવવારૂપ ક્ષાયિકભાવ લણી પ્રવર્ત્યો છે. અને આવો જે ‘ધર્મસંન્યાસ’ નામનો સામર્થ્યયોગ છે, તે જ ખરેખરો તાત્ત્વિક, પારમાર્થિક ‘ધર્મસંન્યાસ’ યોગ છે.

અતાત્ત્વિક ‘ધર્મસંન્યાસ’ તો પ્રત્યક્ષ-દીક્ષા અવસરે પણ હોય છે, કારણ કે જેમાં પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મોનો સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, તે નિવૃત્તિરૂપ પ્રત્યક્ષ-દીક્ષા કહેવાય છે. પાપોમાંથી પ્રકર્ષે કરીને શુદ્ધ ચરણયોગમાં પ્રજન-ગમન તે “પ્રત્યક્ષ” છે. વિષયકષાયાદિ દુષ્ટ ભાવોનું મુંડન-છોલણક્રિયા તેનું નામ ‘દીક્ષા’ ધર્મ સંઠ છે. આ પ્રત્યક્ષ (દીક્ષા-સંન્યાસ) જ્ઞાનયોગના અંગીકારરૂપ છે. એટલા માટે જ સંસારથી જે અંતરંગ પરિણામથી ખરેખરો વિરક્ત થયો હોય, ચિત્તમાં અત્યંત વૈરાગ્યવંત થયો હોય, તે જ તેવી જ્ઞાનયોગની પ્રતિપત્તિરૂપ દીક્ષાનો અધિકારી પાત્ર કહ્યો છે. દીક્ષાને યોગ્ય, મુનિધર્મ શ્રદ્ધણ કરવાને યોગ્ય પાત્ર જીવ કેવા વિશિષ્ટ ખાસ લક્ષણવાળો હોવો જોઈએ, તે અહીં દેખા છે:—

(૧) જે આર્ય દેશમાં ઉત્પન્ન થયો હોય, (૨) વિશિષ્ટ જાતિ-કુલવાળો હોય, (૩) જેનો કર્મમલ ક્ષીણપ્રાય-લગભગ ક્ષીણ થવા આવ્યો હોય, (૪) એથી કરીને જ જે વિમલ-

બુદ્ધિવાળો હોય, (૫) ‘મનુષ્યપણું દુર્લભ છે, જન્મ મરણનું કારણ છે, સંપદાઓ ચપલ છે, વિષયો દુઃખના હેતુ છે, સંયોગમાં વિયોગ છે, દીક્ષાનો અધિકારી પ્રતિક્ષણે મરણ છે, કર્મનો વિપાક દારુણ છે,’-એમ જેણે સંસારનું નિર્ગુણપણું-નગુણપણું, નિઃસારપણું, તુચ્છપણું જાણ્યું હોય, (૬) તેથી કરીને જ તે સંસારથી જે વિરક્ત થયો હોય, (૭) જેના કષાય અત્યંત કૃશ, પાતળા, દુબળા પડી ગયા હોય-જે મંદકષાયી હોય, (૮) જેનામાં હાસ્ય-રતિ-અરતિ વગેરે અદ્ય હોય, (૯) જે કૃતજ્ઞ-કરેલા ઉપકારને, ગુણને જાણવાવાળો કદરદાન હોય, (૧૦) વિનીત-વિનયગુણસંપન્ન હોય, (૧૧) દીક્ષા લેતાં પહેલાં પણ જે રાજા, મંત્રી અને નગરજનોને બહુમત-માનીતો હોય, જેનું સમાજમાં પણ વજન પડતું હોય એવો પ્રતિષ્ઠિત-માનનીય હોય, (૧૨) અદ્રોહકારી-દેવ, ગુરુ, ધર્મ, રાજ, દેશ, સમાજ વગેરેનો જે દ્રોહ કરનાર ન હોય, (૧૩) જે કલ્યાણ અંગવાળો-ભદ્રભૂતિ હોય, કે જેને દેખતાં જ છાપ પડે કે આ ભદ્ર-ભલો-રૂડો છુવ છે, એવો હોય, (૧૪) શ્રાદ્ધ, સમ્યક્ શ્રદ્ધાવંત, શ્રદ્ધાળુ હોય, (૧૫) સ્થિર હોય, ચળવિચળ પરિણામી ન હોય, (૧૬) સમુપપન્ન હોય, એટલે સમ્યક્ પ્રકારે સફળરૂપે શરણે આવેલો-આત્મસમર્પણ કરનારો હોય. જેમકે—

“શું પ્રભુ ચરણ કને ધરું, આત્માથી સહુ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપિઓ, વર્તું ચરણાધીન.
આ દેહાદિ આજધી, વરતો પ્રભુ આધીન;
દાસ દાસ હું દાસ છું, આપ પ્રભુનો દીન.”

—શ્રીઆત્મસિદ્ધિ

આવા લક્ષણવાળો ન હોય તે જ્ઞાનયોગ આરાધે નહિ, અને આવા લક્ષણવાળો હોય તે આરાધ્યા વિના રહે નહિ, એમ શ્રી સર્વજ્ઞદેવનું વચન છે. તેથી આ ઉપર જે કહ્યું તે બધુંય યથાર્થ છે. આમ પ્રવ્રજ્યા સમયે અતાર્ત્રિક ધર્મસંન્યાસ, અને ક્ષપકશ્રેણીમાં તાર્ત્રિક ધર્મસંન્યાસ હોય છે, એમ સ્પષ્ટ કર્યું.

અને આમ ક્ષપકશ્રેણીગત યોગીને ‘બીજા અપૂર્વકરણમાં’ આ તાર્ત્રિક ધર્મસંન્યાસ નામનો સામર્થ્યયોગ હોય છે. આને અપૂર્વકરણ એટલા બીજું માટે કહેવામાં આવે છે કે-તેમાં અપૂર્વ એવું આ પાંચ વસ્તુઓનું અપૂર્વકરણ કરણ-નિર્વર્તન (કરવાપણું) હોય છે:-(૧) સ્થિતિઘાત, (૨) રસઘાત, (૩) ગુણશ્રેણી, (૪) ગુણસંક્રમ, (૫) સ્થિતિબંધ. તે આ પ્રકારે:—

(૧-૨) મોટા પ્રમાણવાળી જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મની સ્થિતિનું અહીં અપૂર્વ અંડન-ઘાત કરવામાં આવે છે,-છેદ ઉડાવવામાં આવે છે; તથા કર્મોના પ્રચુર રસનું અપૂર્વ

ખંડન-ઘાત કરી અત્યંત અદ્યપણું કરી દેવામાં આવે છે. આમ વિશુદ્ધિના પ્રકૃષ્ટપણાથી આ સ્થિતિઘાત-રસઘાત એ બન્ને આગલા ગુણસ્થાનકોની અપેક્ષાએ અપૂર્વ હોય છે. (૩) તેમજ અત્રે અત્યંત વિશુદ્ધિના સામર્થ્યથી ગુણશ્રેણીની વિરચના એવી અપૂર્વ કરે છે, કે કર્મના દળીઆ ઝપાટાબંધ ટપોટપ ઉડાવી દેવા માટે ગોઠવાઈ ગયા હોય છે. (૪) તથા ખંધાતી શુભ પ્રકૃતિઓમાં અશુભ દળીઆનું પ્રતિક્ષણે અસંખ્યેય ગુણવૃદ્ધિથી લઈ જવું-સંક્રમણ કરવું, તે ગુણસંક્રમણ અહીં અપૂર્વ હોય છે. (૫) અને કર્મોની સ્થિતિ પૂર્વે અશુદ્ધપણાને લીધે ઘણી લાંબી ખાંધતો હતો, તે અહીં અપૂર્વકરણમાં અત્યંત વિશુદ્ધપણાને લીધે ઘણી ટૂંકી ખાંધે છે. આમ આ પાંચે વાનાં અત્રે અપૂર્વ હોય છે, એટલા માટે 'અપૂર્વકરણ' નામ સાર્થક છે.

આ અપૂર્વકરણરૂપ અપૂર્વ આત્મસામર્થ્ય પામીને જે યોગી પુરુષ ક્ષપકશ્રેણી પર આરૂઢ થાય છે, તેને આ તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસયોગ હોય છે, કારણ કે તે ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોત્તું ક્ષપણ કરતો કરતો આગળ વધે છે; કર્મપ્રકૃતિઓને સર્વથા ખપાવતો ખપાવતો, ખતમ કરતો કરતો, ઊડાવતો ઊડાવતો, ગુણસ્થાનકની શ્રેણી પર ચઢતો જાય છે. અને આમ કર્મશત્રુનો ક્ષય કરતો કરતો, આ પરમ સમર્થ વીર પુરુષ ૮-૯-૧૦-૧૨ ગુણસ્થાનને વટાવી જઈ, તેરમા સયોગી કેવલિ ગુણસ્થાને પહોંચી 'નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન' પ્રગટાવે છે.

—: યોગસંન્યાસ યોગ :—

અને બીજો જે 'યોગસંન્યાસ' નામનો સામર્થ્યયોગ છે, તે આયોજ્યકરણની પછી હોય છે. તે આ પ્રકારે:—

અચિંત્ય વીર્યપણાએ કરીને, અસાધારણ આત્મસામર્થ્યથી કેવલી ભગવાન સમુદ્ધઘાત કરે છે, તે પહેલાં આયોજ્યકરણ કરે છે. આયોજ્યકરણ એટલે શું? આયોજ્યને કરવામાં આવતો યોગન્યાપાર તે આયોજ્યકરણ. આ=મર્યાદા, - કેવલીએ દીઠેલ આયોજ્યકરણ મર્યાદા પ્રમાણે; યોજન=યોજવું તે, શુભ યોગનું વ્યાપારણ-પ્રવર્તન; કરણ=પરિણામવિશેષ, સામર્થ્યવિશેષ. કેવલી ભગવાને દીઠેલી મર્યાદા પ્રમાણે, ઉદીરણાઆવલિમાં ભવોપગ્રાહી કર્મોના પ્રક્ષેપ કરવો તે આયોજ્યકરણ છે. એટલે કે આ છેલ્લા ભવમાં ભોગવવાના જે બાકી રહેલા વેદનીય વગેરે ચાર કર્મ છે, તેમાં જો વેદનીય વગેરેની સ્થિતિ આયુષ્ય કરતાં વધારે હોય, તો તેને સમ-સરખી કરવા માટે કેવલી ભગવાન ઉદીરણા કરે છે, આયોજ્યકરણ કરે છે, - કે જેથી કરીને સમુદ્ધઘાતવડે તે તે કર્મોને જલદી ખપાવી દઈ સરખી સ્થિતિમાં લાવી મૂકાય.

“વીર્ય ક્ષાયિક બલે ચપળતા યોગીની, રોધી ચેતન કર્યો શુચિ અલેશી;
ભાવ શૈલેશીમે પરમ અક્રિય થઇ, ક્ષય કરી ચાર તનુ કર્મશેષી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“મન-વચન-કાયા ને કર્મની વર્ગણા, છૂટે જહાં સકળ પુણ્યલ સંગંધ જો;
એવું અયોગી શુભસ્થાનક ત્યાં વર્તતું, મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અબંધ જો....અપૂર્વો
એક પરમાણુ માત્રની મળે ન સ્પર્શતા, પૂર્ણ કલંક રહિત અડોલ સ્વરૂપ જો;
શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ અનન્યમય, અશુરુદ્ધ અમૂર્ત સહજ પદરૂપ જો....અપૂર્વો”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ આ ‘યોગસંન્યાસ’ યોગ શૈલેશી અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે.

—: યથાપ્રવૃત્તકરણ આદિ :—

ભવ્યોને યથાપ્રવૃત્તકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ એમ ત્રણેય કરણ પ્રાપ્ત થાય છે; અને બીજાઓને એટલે કે અભવ્યોને પહેલું યથાપ્રવૃત્તકરણ જ હોય છે, બીજા કરણ તેને કદી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. અને કરણ એટલે પરિણામ. (ગાથા ૧).

જેમ ગિરિ-નદીનો પથર ઘસાતાં પીસાતાં, કૂટાતાં, પીટાતાં, ઘર્ષણુ-ઘૂર્ણન ન્યાયે ગોળ લીસો થાય છે; તેમ અનાદિ સંસારમાં રણડતા આથકતા જીવને ક્વચિત્ ક્વચિત્ કેમે કરીને ભાવમલની ક્ષીણતા થતાં તથાભવ્યતાનો પરિપાક થયે યથાપ્રવૃત્તકરણ એવો કોઈ વિશિષ્ટ આત્મપરિણામ થઈ આવે છે, એવી કોઈ કર્મ સ્થિતિ રસની મંદતા ઉપજે છે, કે તે ગ્રંથિની નિકટ આવી પડે છે. ‘આગુસે ચલી આતી હે’ એ રીતે અનાદિ કાળપ્રવાહમાં પ્રવર્તતાં પ્રવર્તતાં જીવને જે ક્વચિત્ કિંચિત્ ભાવચમકારા જેવું સામાન્યપણે (Ordinarily) પ્રવર્તે છે એવું પૂર્વાનુ-પૂર્વકરણ તે યથાપ્રવૃત્તકરણ છે. આવું યથાપ્રવૃત્તકરણ તો જીવ અનંતવાર કરે છે, ને અનંતવાર ગ્રંથિની નિકટ આવે છે. પણ તે માત્ર સામાન્ય-સાધારણ પ્રયત્નરૂપ હોઈ આત્મવીર્યની મંદતાને લીધે તે ગ્રંથિભેદ કર્યા વિના પાછો વળી જાય છે. આ કરણ ભવ્ય-અભવ્ય બન્નેને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ બીજા બે કરણ એકલા ભવ્યને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અભવ્યને નહિ, એટલે જ તે મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશી શકતો નથી.

અને ભવ્ય પણ જ્યાંલગી અપૂર્વ (Unprecedented) આત્મપરિણામરૂપ ભાવને પામી, અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ સ્ફુરાવી, અનન્ય પ્રયત્નથી-અસાધારણ (Extra-ordinary effort) પ્રયાસથી, પોતાના સર્વ સામર્થ્યથી (With all his might) અપૂર્વ પુરુષાર્થ શૂરવીરપણે ‘યાહોમ કરીને’, ગ્રંથિરૂપ દુર્લ્લેહ દુર્ગને ભેદ કરવા સર્વાત્માથી પ્રવર્તતો નથી, ત્યાંલગી તે પણ તે કાર્યમાં સફળ થતો નથી. કારણ કે ગ્રંથિભેદરૂપ દુર્લ્લેહ કાર્ય માટે અસામાન્ય-અસાધારણ પ્રયત્નની જરૂર છે, તેમાં

પૂર્વાનુપૂર્વ યથાપ્રવૃત્ત જોવો તેવો પ્રયત્ન કામ-આવે નહિં. જેમ યુદ્ધમાં મળખૂત કિલ્લો સર કરવા માટે બળવાન શસ્ત્રોથી ભારી હલ્લો (Mass attack) કરવો પડે છે, તેમ અંધિરૂપ દુર્લેધ દુર્ગને છૂતવા માટે અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થરૂપ ભાવ-વજ્રનો ભેરદાર હલ્લો લઈ જવો જ ભેદ્યો, નહિં તો તેમાં નિષ્ફળતા જ મળે છે, અર્થાત્ અંધિ આગળથી 'પીછેહઠ' (Retreat) કરવી પડે છે.

“અંધિ પહેલે શુભસ્થાનકે છે, તેનું લેદન કરી આગળ વધી ચોથા સુધી સંસારી છૂવો પહોંચ્યા નથી. કોઈ છૂવ નિર્જરા કરવાથી ઊંચા ભાવે આવતાં, પહેલામાંથી નીકળવા વિચાર કરી, અંધિલેદની નજીક આવે છે, ત્યાં આગળ ગાંઠનું એટલું બધું તેના ઉપર ભેર થાય છે કે અંધિલેદ કરવામાં શિથિલ થઈ જઈ અટકી પડે છે; અને એ પ્રમાણે મોળો થઈ પાછો વળે છે. આ પ્રમાણે અંધિલેદ નજીક અનંતીવાર આવી છૂવ પાછો ફર્યો છે. કોઈ છૂવ પ્રબલ પુરુષાર્થ કરી નિમિત્ત કારણનો ભેગ પામી કંદેડીઆં કરી અંધિલેદ કરી, આગળ વધી આવે છે, અને જ્યારે અંધિલેદ કરી આગળ વધ્યો કે ચોથામાં આવે છે, અને ચોથામાં આવ્યો કે વડેલો મોઢો મોક્ષ થશે, એવી તે છૂવને છાપ મળે છે.”

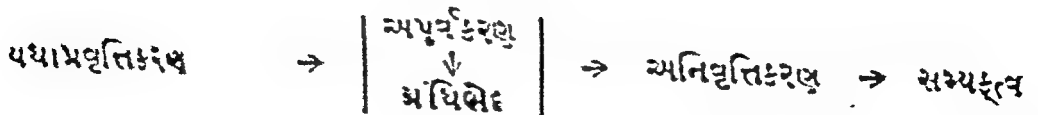
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

પણ છૂવ જ્યારે છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં વર્તતો હોય છે, ને તેમાં પણ ભાવ-મલની અત્યંત ક્ષીણતા થાય છે, ત્યારે ભવ્ય છૂવને છેદલું યથાપ્રવૃત્તકરણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે અંધિલેદની અત્યંત નિકટ આવે છે. એટલે પછી તેને

અપૂર્વકરણ અપૂર્વ આત્મભાવનો ઉદ્ઘાસ થતાં, અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની સ્ફુરણાથી અનિવૃત્તિકરણ અપૂર્વકરણ ને અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ થાય છે. અપૂર્વકરણ એટલે અનાદિકાળમાં પૂર્વે કદી પણ પ્રાપ્ત થયો નથી એવો અપૂર્વ આત્મપરિણામ. અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહે નહિં-નિવર્તે નહિં, તે અનિવૃત્તિકરણ. અપૂર્વકરણથી અંધિલેદ થાય છે, અને અનિવૃત્તિકરણથી સમ્યક્ત્વ થાય છે.

તેમાં જ્યાંસુધી અંધિ છે, ત્યાંસુધી યથાપ્રવૃત્તકરણ છે, અંધિ છેદતાં-ઉઘ્નંધતાં અપૂર્વકરણ છે, અને અંધિલેદ કરીને છૂવ સમ્યક્ત્વને સન્મુખ થાય ત્યારે અનિવૃત્તિકરણ છે. (ગાથા-૨). આ અંધિ એટલે અત્યંત દુર્લેધ, લેદવી ઘણી ઠઠણ એવી ગાંઠ, ઠઈશ, ઘન, રૂઠ ને ગૂઠ એવી વાંસની ગાંઠ જેમ લેદવી મુશ્કેલ હોય છે, તેમ છૂવની આ ગાંઠ રાગ-દેવ પરિણામરૂપ ગાંઠ લેદવી ઘણી દુષ્કર છે. (ગાથા-૩). એટલા માટે જ તેને લેદવા માટે છૂવે અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ કરવો આવશ્યક છે. આ સર્વ આ આકૃતિ ઉપરથી સમજાશે:—

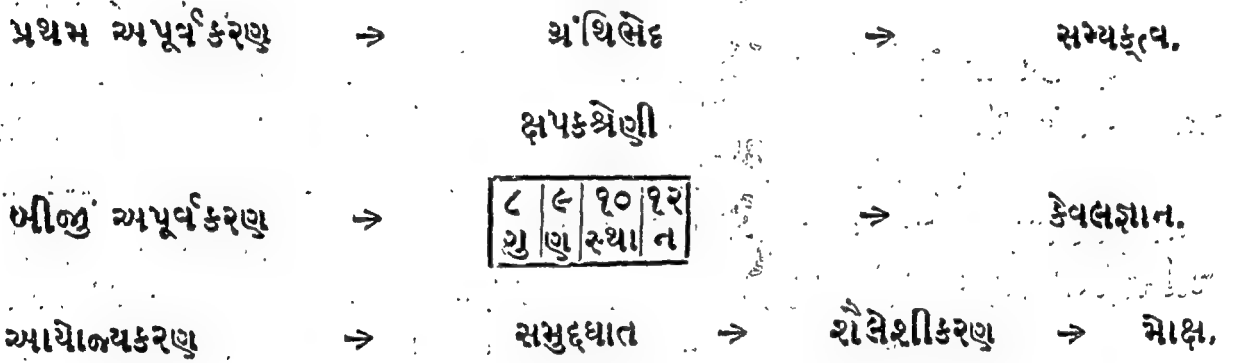
આકૃતિ — ૧



અને આમ આ ગાંઠ ભેદાઈ ગયા પછી, આ જીવ ગાંઠ રાગ-દ્વેષ પરિણામ છોડી
 છે છે, તેના રાગાદિ મંદ પડી જાય છે, દુષ્ટ અનંતાનુબંધી કષાય ચોક્કસ
 સમ્યક્ત્વાદિ નષ્ટ થાય છે, દર્શનમોહ દૂર થાય છે અને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે.
 કારણ કે થોડું પણ સુપરિશુદ્ધ એવું સમ્યગ્જ્ઞાન સાચા અસંમોહનો
 હેતુ હોય છે. (ગાથા-૪).

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી, પદ્યોપમપૃથક્ત્વમાં એટલે કે ચારિત્રમોહનીય કર્મમાંથી
 બેથી નવ પદ્યોપમ સુધીની સ્થિતિ ક્ષય થયે, દેશવિરતિપણું-સાચું ભાવશ્રાવકપણું
 પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે ચારિત્રમોહમાંથી સંખ્યાતા સાગરોપમ સ્થિતિ ક્ષય થયે, સર્વ-
 વિરતિપણું-સાચું ભાવસાધુપણું, તથા ઉપશમશ્રેણી-ક્ષપકશ્રેણી અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે.
 (ગાથા-૫). ઇત્યાદિ અત્રે સંક્ષેપથી કહ્યું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ કર્મવંથ આદિ સ્થળો જોવા.

આકૃતિ — ૨



અત્રે એટલું લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી જીવ જોતીન
 સંવેગથી અપૂર્વ પુરુષાર્થધારા ચાલુ રાખે ને વધારે, તો ઉપરોક્ત પદ્યોપમ-સાગરો-
 પમાદિ જેટલી કર્મસ્થિતિ પણ શીઘ્ર ક્ષય કરી, અપાટાનંધ ભાવશ્રાવક, ભાવસાધુ આદિ
 દર્શાને પામે, અને ઉપશમ-ક્ષપકશ્રેણી પર આરૂઢ થઈ, અનુપમ કેવલજ્ઞાન પ્રગટાવી, યાવત
 તે જ ભવે પણ મોક્ષ પામે. જો જીવના પુરુષાર્થમાં મંદતા હોય તો તે પ્રમાણે મોક્ષની
 પ્રાપ્તિમાં પણ ઢીલ થાય. એટલે મોક્ષની પ્રાપ્તિ જીવના પુરુષાર્થજલને આધીન છે. જલદી
 પુરુષાર્થ સ્ફુરે તો જલદી મોક્ષ પામે, માટે ભવસ્થિતિ આદિ જોટા જુદાના છોડી
 દઈ જીવે નિરંતર સત્ય પુરુષાર્થશીલ રહેવું જોઈએ એમ જ્ઞાની પુરુષોના ઉપદેશનો
 આશય સમજાય છે.

કારણ કે આયોજ્યકરણથી ઊર્ધ્વ-આગળમાં બીજો (યોગસંન્યાસ) યોગ હોય છે,
 એટલા માટે—

અતસ્ત્વયોગો યોગાનાં યોગઃ પર ઉદાહૃતઃ ।

મોક્ષયોજનભાવેન સર્વસંન્યાસલક્ષણઃ ॥ ૧૧ ॥

એથી અયોગ યોગમાં, યોગ કહ્યો પરરૂપ;

મોક્ષ સાથે યોજનથકી, સર્વસંન્યાસ સ્વરૂપ. ૧૧.

અર્થઃ—એટલા મારે તો જે ‘અયોગ’ છે, તેને યોગોમાં પરમ યોગ કહ્યો છે. (કારણ કે) મોક્ષ સાથે તે યોજન-જોડાણ કરે છે; અને તે સર્વ સંન્યાસ લક્ષણવાળો છે.

વિવેચન

આમ યોગસંન્યાસ નામનો સામર્થ્યયોગ શૈલેશી અવસ્થામાં હોય છે એમ ઉપરમાં કહ્યું. તેમાં મન-વચન-કાયાના યોગનો અભાવ હોય છે, નિરોધ કર-અયોગ વામાં આવે છે, એટલે તે ‘અયોગ’ કહેવાય છે. અને આ ‘અયોગ’ પરમ યોગ યોગ સર્વ યોગોમાં પરમ છે, પ્રધાન છે. કારણ કે તે ‘યોજનાદ્ યોગઃ’—મોક્ષ સાથે સાક્ષાત્ યોજન કરાવનાર એવો ખરેખરા અર્થમાં ‘યોગ’ છે. અને તે સર્વસંન્યાસરૂપ લક્ષણવાળો છે, તેમાં ઉત્કૃષ્ટ પરિશુદ્ધિ હોય છે.

આને ‘પરમ’ યોગ કહ્યો તે યથાર્થ છે, કારણ કે સર્વ યોગોનું જે એક માત્ર અંતિમ સાધ્ય-ધ્યેય મોક્ષ છે, તેની સાથે આ અયોગ યોગ જ સાક્ષાત્ યોજન-જોડાણ કરાવે છે. મોક્ષ સાથે યોજન-જોડે તે યોગ કહેવાય, એમ વ્યુત્પત્તિથી આ ખરાખર ઘટે છે. તેમ જ અત્રે સર્વસંન્યાસ હોય છે, અધર્મસંન્યાસ કે ધર્મસંન્યાસ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ પરિશુદ્ધિ હોય છે, અને હવે કંઈ પણ ત્યજવાપણું બાકી રહેતું નથી. એટલે આ અયોગ પરમ શ્રેષ્ઠ યોગ છે.

અત્રે એક પરમાણુ માત્રનું પણ સ્પર્શવાપણું રહેતું નથી. સંપૂર્ણ નિષ્કલંક એવું અડોલ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટે છે. અનન્ય એવી શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ વ્યક્ત થાય છે. અશુરુલધુ એવું અમૂર્ત સહજાત્મસ્વરૂપ પદ સિદ્ધ થાય છે. આ સહજાત્મસ્વરૂપ પદને

વૃત્તિઃ—અતઃ એવ—એટલા મારે જ, શૈલેશી અવસ્થામાં યોગસંન્યાસરૂપ કારણને લીધે,

અયોગો—અયોગ, યોગનો અભાવ (મન-વચન-કાયાના યોગનો અભાવ).

યોગાનાં—મિત્રા આદિ યોગની મધ્યે,—શું? તો કે—યોગઃ પરઃ—પરમયોગ, પ્રધાનયોગ, ઉદાહૃતઃ—દોષો વગેરે રીતે । તે મારે કહ્યું—

મોક્ષયોજનભાવેન—મોક્ષ સાથે યોજન-આવરૂપ હેતુથી, જોડાણ કરવારૂપ લાવથી.

‘યોજનાદ્ યોગઃ’—યોજનને લીધે યોગ, એમ સમજાવે. આનું સ્વરૂપ કહે છે—

સર્વસંન્યાસલક્ષણઃ—સર્વ સંન્યાસરૂપ લક્ષણવાળો, કારણ કે અધર્મસંન્યાસ ને ધર્મસંન્યાસ કરતાં પણ અત્રે પરિશુદ્ધિનો ભાવ છે, એટલા મારે.

શ્રીસર્વજ્ઞ દેવે જ્ઞાનમાં હીકું છે, પણ તે શ્રી ભગવાન પણ તેનું સ્વરૂપ વર્ણવી શકતા નથી, તે સ્વરૂપનું વર્ણન અન્ય વાણી તો કેમ કરી શકે ? તે જ્ઞાન તો માત્ર જ્ઞાનીને અનુભવગમ્ય છે.

“જે પદ હીકું શ્રી સર્વજ્ઞે જ્ઞાનમાં, કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો;

તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે ? અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો....અપૂર્વ”

—શ્રીમદ્ રાજન્યંદ્રજી

આમ ઇચ્છાયોગીએ શરૂ કરેલી મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ સ્થાન લાણીની મુસાફરી અહીં પૂરી થાય છે. યોગમાર્ગે અખંડ પ્રયાણ કરતાં, કવચિત્ મંદ-કવચિત્ તીવ્ર વેગે ચાલતાં ચાલતાં યોગી, શુભેચ્છાથી માંડી શૈલેશીકરણ પર્યંતની સમસ્ત યોગભૂમિકાઓ વટાવી જઈને, અયોગ એવા શૈલેશીકરણરૂપ મોક્ષનગરના લગ્ન દરવાજા આવી ઊભો છે, અને પછી તત્ક્ષણ મોક્ષનગરમાં પ્રવેશ કરે છે.

આકૃતિ — ૩

ઇચ્છાયોગ	શાસ્ત્રયોગ	ધર્મસંન્યાસ સામર્થ્યયોગ	યોગસંન્યાસયોગ
તીવ્ર ઇચ્છાદિ	તીવ્ર શાસ્ત્રબોધ-શ્રદ્ધા	પ્રાતિભજ્ઞાન કેવલજ્ઞાન	
ગુણસ્થાન સપ્રમાદ	અપ્રમાદ	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; display: inline-block;"> ક્ષ પ ક શ્રેણી </div> દ્વિ.અપૂર્વ કરણ	મન-વચન કાયત્રયાગ
૧	૪ ૫ ૬	૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૨ ૧૩	૧૪

ઇચ્છાયોગાદિનું કોષ્ટક - ૧

યોગનું નામ	કોનું મુખ્યપણું	મુખ્ય લક્ષણ	પાત્ર યોગી	ગુણસ્થાન
ઇચ્છાયોગ	ઇચ્છાપ્રધાન	સાચી ધર્મ ઇચ્છા, શાસ્ત્ર શ્રવણ-શ્રુતબોધ-સમ્યગ્-દષ્ટિ, છતાં પ્રમાદબળન્ય વિકલતા	સાચો ધર્મ ઇચ્છક, આગમ શ્રોતા, સમ્યગ્-જ્ઞાની, પણ પ્રમાદયુક્ત	૪-૫-૬ (ઉપલક્ષણથી અવહારથી)
શાસ્ત્રયોગ	શાસ્ત્રપ્રધાન	શાસ્ત્રપટ્ટતા, શ્રદ્ધા, અપ્રમાદ	શાસ્ત્રપટ્ટ, શ્રદ્ધાળુ અપ્રમાદી	૬-૭
સામર્થ્યયોગ	ધર્મસંન્યાસ	શાસ્ત્રથી પર વિષય, પ્રાતિભ-સ્વસંવેદન-અનુભવજ્ઞાન. ક્ષયોપશમ ધર્મેતિ ત્યાગ.	ક્ષપકશ્રેણીગત યોગી અને સયોગી કેવલી	૮-૯-૧૦-૧૨-૧૩
	યોગસંન્યાસ	મન-વચન કાયાના યોગનો ત્યાગ-અયોગ. પરમ યોગ	અયોગી કેવલી	૧૪ શૈલેશી અવસ્થામાં

સારસમુચ્ચય-(Summary)

આમ અત્રે ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ, ને સામર્થ્યયોગ એ ત્રણ યોગનું સ્વરૂપ કહ્યું. એનો સારસમુચ્ચય સમજવા માટે સ્થૂલ રૂપક-ઘટના કરીએ:—

કોઈ ભયંકર અટવીમાં કોઈ મુસાફર ભૂલો પડી ગયો હોય, ને ચારે કોરથી મુંઝાઈ ગયો હોય, તેને તેમાંથી છૂટવાનો કોઈ રસ્તો બતાવે એવી તેની કેવી તીવ્ર ઇચ્છા હોય ? કોઈ રોગી મહારોગના પંજમાં સપડાયો હોય, તે કોઈ કુશળ વૈદ્ય મળી જાય ને આરોગ્ય પ્રાપ્તિ થાય, એમ કેવું ઇચ્છે ? ઉજ્જડ મરુભૂમિમાં ભર ઉન્હાળામાં કોઈ તરસ્યો થયો હોય, તે પાણી માટે કેટલું ઝંખે ?

તેમ આ સંસારરૂપ ભયંકર અટવીમાં ભૂલો પડેલો જીવરૂપ મુસાફર પ્રથમ તો તેમાંથી છૂટવાની તીવ્ર ઇચ્છા રાખે છે, મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છે છે, મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ સ્થાને જવા ચાહે છે. એટલે પછી ઢૂંઢતો ઢૂંઢતો તે તેનો માર્ગ જાણકાર સફળરૂને પૂછે છે. ઇચ્છાયોગી તેની પાસેથી તે માર્ગની માહિતી મેળવી-સાંભળી, અમુક દિશામાં આ માર્ગ છે, એમ તે જાણીને સફળ છે. આમ તે શ્રુતાર્થ ને જ્ઞાની બને છે. પછી તે શ્રદ્ધાપૂર્વક તે ઉદ્દિષ્ટ માર્ગે ચાલવા પ્રયાસ કરે છે. પણ માર્ગની કઠિનતાથી તથા પોતાનો અનુભવ હજી કાચો હોવાથી તેને ક્વચિત્ પ્રમાદ થઈ આવે છે. એટલે મુસાફરી ક્વચિત્ અટકી જાય છે કે ધીરી પડે છે, ક્વચિત્ વેગવંતી બને છે. આમ આ ઇચ્છા-યોગી આગળ વધતો જાય છે.

આ મુસાફરી દરમ્યાન શાસ્ત્રરૂપ લોગીઓ (Guide) સદા તેની સાથે છે, એટલે તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલતાં તેને શાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ અવિકલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેની સહાયથી માર્ગ દેખતો દેખતો તે શ્રદ્ધાપૂર્વક આગળ ધપે છે. શાસ્ત્રયોગી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, પોતાના પગમાં જોર હોય તેટલા વેગથી, તે અપ્રમાદીપણે આગળ પ્રગતિ કરતો જાય છે.

આમ આગળ ને આગળ પ્રયાણ કરતો તે ભયાનક અટવી વટાવી જઈને, સુંદર રાજમાર્ગ પર-ધોરી રસ્તા પર આવી જાય છે. એટલે આગળનો મોક્ષસ્થાન ભણીનો રસ્તો ચોક્કસચોક્કસ દેખાય છે. ત્યાં શાસ્ત્રરૂપ લોગીઓ તેને કહી દે છે કે-હવે મહાનુભાવ શાસ્ત્રયોગી ! જુઓ, આ માર્ગ સીધો સડસડાટ મોક્ષસ્થાન પ્રત્યે જાય છે. તે તરફ સીધા ચાલ્યા જાઓ ! તેમાં આ આ સામાન્ય સૂચના આપું છું, તે પ્રમાણે તમે ચાલ્યા જાઓ. વધારે વિગતની તમે જેમ જેમ આગળ જાઓ, તેમ તેમ તમને તમારી મેળે ખબર પડતી જશે. એટલે હવે મહારે તમને આગળ વળાવવા આવવાની જરૂર નથી. તમે પોતે 'સમર્થ' છો. માટે સિવસ્તે વળ્યા: ।

એટલે તે યોગી વળતું કહે છે-હે પરમ ઉપકારી સત્શાસ્ત્ર ! આપનો હું કયા શબ્દોમાં આભાર માનું ? આપે મહારા પર અચિંત્ય ઉપકાર કર્યો છે. આટલી ભૂમિકાએ હું પહોંચ્યો છું, તે બધો આપનો પ્રતાપ છે. ને આગળ માટેની જે આપે કિંમતી સૂચના બતાવી તે માટે પણ હું આપનો ઋણી છું. હું આપની તે આજ્ઞાને અનુસરવા સદા તત્પર રહીશ, અને મને ખાતરી છે કે આપની કૃપાથી હું મહારા ઇષ્ટ સ્થાને-મોક્ષનગરે હવે થોડા વખતમાં જલ્દી પહોંચીશ. આપે મહારા માટે ઘણો શ્રમ લીધો છે, ને મેં પણ આપની આજ્ઞા ઉઠાવવાનો યથાશક્તિ પરિશ્રમ કર્યો છે, છતાં આજ્ઞાભંગ થયો હોય તો ક્ષમા ! વારુ, નમસ્કાર !

પછી તે સમર્થ યોગી આત્મસામર્થ્યથી યોગમાર્ગે તીવ્ર સંવેગથી-અત્યંત વેગથી અપાટાબંધ દોડ્યો જાય છે. પ્રાતિભા જ્ઞાન-અનુભવજ્ઞાન દૃષ્ટિથી તેને આગળ આગળનો માર્ગ ચોકખો દીવા જેવો દેખાતો જાય છે; અને જેમ જેમ તે ઇષ્ટ સામર્થ્યયોગી ધ્યેય પ્રતિ આગળ ધપતો જાય છે, તેમ તેમ તેનો ઉત્સાહ અત્યંત વધતો જાય છે. ક્ષાયોપશમિક ધર્મોને-ક્ષયોપશમ લાવોને કૃગાવી દહ તે પોતાનો ભાર ઓછો કરતો જાય છે, એટલે તે ઓર ને ઓર વેગથી આગળ પ્રગતિ કરે છે. આમ અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યથી ક્ષપકશ્રેણી પર ચઢી, ધર્મસંન્યાસ કરતો કરતો, તે ૮-૯-૧૦-૧૨ ગુણુઠાણા અપાટાબંધ વટાવી દીધો છે, ને ૧૩ મા ગુણુઠાણે પહોંચે છે, કેવલજ્ઞાન પામી સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાય પ્રત્યક્ષ દેખે છે. ત્યાં તો મોક્ષનગર સાક્ષાત્ દેખાય છે. તે જાણે તેના પરામાં આવી પહોંચ્યો છે.

ત્યાં પછી તે થોડો વખત (આયુષ્ય પ્રમાણે) વિસામો ખાય છે, ને પોતાને થયેલા જ્ઞાનનો લાભ બીજાને-જગતને આપી પરમ પરાંપકાર કરે છે.

પછી આયુષ્યની મુદત પૂરી થવા આવ્યે, તે મન-વચન-કાયાના યોગોનો નિરોધ કરે છે-ત્યાગ કરે છે, ને આમ યોગસંન્યાસ કરી, મેરુ જેવી નિષ્કંપ શૈલેશી અવસ્થા-રૂપ ભવ્ય દરવાજામાંથી તે મોક્ષનગરમાં પ્રવેશ કરે છે, અને સિદ્ધ પુરુષ બની સાદિ અનંતો કાળ અનંત સમાધિસુખમાં શાશ્વત સ્થિતિ કરે છે.

“પૂર્વ પ્રયોગાદિ કારણના યોગથી, બિર્ધ્વગમન સિદ્ધાલય પ્રાપ્ત સુસ્થિત બે;

સાદિ અનંત અનંત સમાધિ સુખમાં, અનંત દર્શન જ્ઞાન અનંત સહિત બે....અપૂર્વ”

—શ્રીમદ્ રાજવંદ્ય

કળશ કાવ્ય*

મંદાકાન્તા.

ઇચ્છા પૃચ્છા શ્રુતશ્રવણથી દર્શન જ્ઞાન પામે,
 શ્રદ્ધા સાથે ગમન કરતાં નિઃપ્રમાદત્વ જામે;
 ને સામર્થ્યે પરમ પ્રતિભા ધર્મસંન્યાસ ધામે,
 છોડી યોગો મન વચ તનુ પહોંચતા પૂર્ણ ઠામે. ૧.

ઇચ્છાયોગે શ્રુતયુત અને જ્ઞાનોં તોયે પ્રમાદી,
 શાસ્ત્રે હોયે શ્રુતપટુ અતિ શ્રદ્ધ ને અપ્રમાદી;
 સામર્થ્યે તો અનુભવ બલે ધર્મસંન્યાસ સાધે,
 જૈલેશીમાં પરમ પ્રભુને યોગસંન્યાસ લાધે. ૨.

અનુષ્ઠપ

ઇચ્છતા પ્રીચ્છતા જોગી, જનો સાધક સીઝતા;
 મનોનંદન શુદ્ધાત્મ, પદને પામી રીઝતા ૩.

ઇચ્છારંગી શ્રુતાસંગી, સામર્થ્યયોગ સંગને;
 પામી શ્રીમદ્ હરિભદ્ર, પામે મોક્ષ અસંગને. ૪.

શુદ્ધ ચૈતન્યના સ્વામી, સહજાતમસ્વરૂપ તે;
 મુચશા ભગવાન્ પામે, પ્રજ્ઞાનંદ અનૂપ તે. ૫.



આઠ યોગદૃષ્ટિનું સામાન્ય કથન

(શ્લો. ૧૨-૨૦)

[આઠ યોગદૃષ્ટિના નામ—ઓષદૃષ્ટિ ને યોગદૃષ્ટિ-ઉપમા. આઠ યોગાંગ, આઠ આશયદોષ, આઠ ગુણ. દૃષ્ટિની વ્યાખ્યા. આવરણ અપાયથી ભેદ.—પ્રતિપાતી કે અપ્રતિ-પાતી? પ્રતિપાતી તે સાપાય, અપ્રતિપાતી તે નિરપાય.—મુક્તિ પ્રતિ અખંડ પ્રયાણ.]

એમ એનું સ્વરૂપ કહી બતાવી, પ્રકૃત-આલુ વિષયમાં ઉપયોગી કહે છે:—

एतत्त्रयमनाश्रित्य विशेषेणैतदुद्भवाः ।

योगदृष्टय उच्यन्त अष्टौ सामान्यतस्तु ताः ॥ ૧૨ ॥

એ ત્રણને આશ્રય વિના, વિશેષથી તજજન્ય;
યોગદૃષ્ટિ કહું આઠ તે, સામાન્યથી મન્ય. ૧૨.

અર્થ:—એ ત્રણ યોગનો આશ્રય કર્યા વિના, વિશેષે કરીને એમાંથી જ ઉદ્ભવ પામેલી (નીકળેલી) એવી યોગદૃષ્ટિઓ કહેવામાં આવે છે. અને તે દૃષ્ટિઓ સામાન્યથી આઠ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ઇચ્છાયોગ વગેરે ત્રણ યોગનું સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યું, તેના સીધેસીધા આશ્રય કર્યા વિના, પણ વિશેષે કરીને એ ત્રણ યોગમાંથી જ નિષ્પન્ન થતી—નીકળતી, એવી યોગદૃષ્ટિઓનું અહીં કથન કરવામાં આવે છે; અને સામાન્યથી તે આઠ છે. આ આઠ યોગદૃષ્ટિઓ એ ત્રણ યોગમાં અંતર્ભાવ-સમાવેશ પામે છે. આ યોગદૃષ્ટિરૂપ નદીઓ તે યોગ-પર્વતમાંથી જ નીકળેલી છે, એટલે તેની સાથે એનો ગાઠ સંબંધ છે, અને એટલા

વૃત્તિ:—एतत्त्रयम्—એ ત્રણને, એટલે ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગને, અનાશ્રિત્ય—આશ્રય કર્યા વિના, અંગીકાર કર્યા વિના, વિશેષેણ—વિશેષથી, ‘આમાંથી આ’ એવા લક્ષણવાળા વિશેષે કરીને. શું? તો કે—एतदुद्भवा:—એમાંથી ઉદ્ભવ પામેલી, એ ત્રણ યોગમાંથી જ ઉપજેલી, યોગદૃષ્ટય: उच्यन्ते—યોગદૃષ્ટિઓ—મિત્રા આદિ કહેવામાં આવે છે.

अष्टौ सामान्यतस्तु ताः—અને સામાન્યથી તે દૃષ્ટિઓ આઠ છે.

માટે જ આ યોગદષ્ટિની આધારરૂપ ભૂમિકા-પીઠિકા બરાબર સમજવા માટે પ્રથમ એ ઉક્ત ઇચ્છાયોગાદિ યોગોત્તુ વર્ણન અત્યંત ઉપયોગી અને આવશ્યક હતું, એમ આ ઉપ-
રથી કલિત થયું.

અને તે આ છે:—

મિત્રા તારા વલા દીપ્રા સ્થિરા કાંતા પ્રભા પરા ।
નામાનિ યોગદષ્ટીનાં લક્ષણં ચ નિવોધત ॥ ૧૩ ॥

મિત્રા તારા ને બલા, દીપ્રા સ્થિરા તેમ;
કાંતા પ્રભા અને પરા, દષ્ટિ આઠ છે એમ.
યોગદષ્ટિના નામ એ, અર્થતણે અનુસાર;
લક્ષણુ તેનું સાંભળો, હવે અહીં ક્રમવાર. ૧૩.

અર્થ:—મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા અને પરા—એમ આ યોગદષ્ટિઓના નામ છે. અને એઓનું લક્ષણુ સાંભળો !

તે ઓઘદષ્ટિ બતાવવા માટે કહે છે:—

સમેધામેધરાગ્યાદૌ સગ્રહાચર્મકાદિવત્ ।
ઓઘદષ્ટિરિહ જ્ઞેયા, મિથ્યાદષ્ટીતરાશ્રયા ॥ ૧૪ ॥

વૃત્તિ:—તેમાં—મિત્રા જેવી તે મિત્રા, તારા જેવી તે તારા; પ્રભાદિ યથાર્થ જ નામાનિ-નામ, યોગદષ્ટીનામ-યોગદષ્ટિઓના છે. અને એઓનું લક્ષણ-લક્ષણુ-જે કહેવામાં આવે છે તે, નિવોધત-
શ્રવણ કરો. સાંભળો એમ અર્થ છે. અહીં ઓઘદષ્ટિનો વ્યવસ્થે (અપવાદ) કરવા માટે ‘યોગદષ્ટિ’
એમ મદ્યુ થયું છે.

વૃત્તિ:—દૃઢ—અહીં ઓઘદષ્ટિ, જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મના ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને લીધે ચિત્ર-
નાના પ્રદારની હોય છે.

સમેધામેધરાગ્યાદૌ—સમેધ-અમેધ, મેધરાગા કે મેધ વિનાના, રાગી આદિમાં. આદિ શબ્દથી
વિવક્તુ મદ્યુ છે; એટલે મેધરાગા કે મેધ વગરના રાત કે દિવસમાં.

સગ્રહાચર્મકાદિવત્—સમદ આદિ અને અર્ચક આદિની જેમ. પહેલા આદિ શબ્દથી અમદનું
મદ્યુ છે, બીજા આદિ શબ્દથી અતર્મકનું મદ્યુ છે. એટલે મદસદિત કે મદરદિત, એવા બાલ કે
અજાણની જેમ. (મદ=મૂત, હોડ પમેરે).

ઓઘદષ્ટિ:—ઓઘદષ્ટિ, સામાન્ય દર્શન. તે ભગવિનંદી જીવિષયી છે. એટલે કે ભગવિનંદી-
સંસારથી રાગદ્વેષ છૂટતે આ હોય છે.

મિથ્યાદર્શીતરાશ્રયા—મિથ્યાદર્શિ આપ્યો કે અમિથ્યાદર્શિ આપ્યો. કાચ (મોતીઓ-પડલ)
પમેરેના જેવી દર્શિ ઉપવન-વશિત છે તે મિથ્યાદર્શિ તેવથી ઉપવન નથી પ્રમેદ તે અમિથ્યાદર્શિ
આમ. ભગવતર્મનના (સગ્રહાચર્મકાદિ) રૂપ. અને ભગવર્થ તો આ છે:—

મેઘસહિત મેઘ રહિત, રાત્રિ દિવસમાં તેમ;
 ગ્રહ સહિત ગ્રહ રહિત ને, બાલ આદિની જેમ.
 અહીં જાણવા યોગ્ય છે, યોગદષ્ટિ તે તેમ;
 મિથ્યાદષ્ટિ આશ્રયી, ધતર આશ્રયી એમ. ૧૪.

અર્થ:—મેઘવાળા કે મેઘ વિનાના રાત કે દિવસમાં, ગ્રહસહિત કે ગ્રહરહિત, એવા બાલક કે અબાલકના જેવી અહીં યોગદષ્ટિ જાણવી; અને તે વળી મિથ્યાદષ્ટિ આશ્રયી કે અમિથ્યાદષ્ટિ આશ્રયી પણ હોય.

વિવેચન

“ સઘન અઘન દિન રચણીમાં, બાલ વિકલ ને અનેરા રે;
 અરથ જુએ જેમ જૂજૂઆ, તિમ યોગ નજરના ફેરા રે....વીર. ”

શ્રી યો. દ. સત્જઝાય ૧-૨

એક તો સમેઘ-મેઘવાળી મેઘલી રાત્રીમાં દષ્ટિ, તે કંઈક માત્ર ગ્રહણ કરનારી હોય છે; બીજી તો અમેઘ-મેઘ વિનાની રાત્રિમાં જરા વધારે અધિક ગ્રહણ કરનારી હોય છે; આદિ શબ્દથી દિવસનું ગ્રહણ છે. એટલે એક સમેઘ-મેઘલા દિવસમાં, તથા બીજી અમેઘ-મેઘ વગરના દિવસમાં. અને આ બંમાં વિશેષ છે-તક્ષવત છે.

આ દષ્ટિ વળી સગ્રહ-ગ્રહગ્રસ્ત (ભૂત વગેરે ભરાયેલા) દષ્ટાની હોય, અને આદિ શબ્દથી અગ્રહની એટલે ગ્રહગ્રસ્ત નથી એવા દષ્ટાની હોય. આ બેનો પણ તક્ષવત હોય છે, - ચિત્ર વિભ્રમ આદિના ભેદને લીધે.

આ વળી બાલક દષ્ટાની હોય, અને આદિ શબ્દથી અબાલકની પણ હોય. આ બેનો પણ વિવેક-વિકલતા આદિ ભેદને લીધે ભેદ હોય છે.

આ વળી મિથ્યાદષ્ટિની એટલે કાચ (પડલ-મેતીઓ-નેત્રરોગ) વગેરેથી જેની દષ્ટિ ઉપહત-અવરાયેલી-ઢંકાયેલી છે એવાની હોય; અને તેનાથી-કાચ વગેરેથી જેની દષ્ટિ ઉપહત-અવરાયેલી નથી એવા અમિથ્યાદષ્ટિની હોય.

જેમ આ દષ્ટિભેદ, - એક જ દશ્યમાં પણ, - ચિત્ર (જૂઠા જૂઠા પ્રકારના) ઉપાધિભેદને લીધે હોય છે; તેમ પારલૌકિક પ્રમેયમાં-પરલોક સંબંધી જ્ઞાનવિષયમાં પણ, ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને લીધે, ચિત્ર એટલે જૂઠા જૂઠા પ્રકારનો પ્રતિપત્તિભેદ હોય છે. (માન્યતાભેદ-ગ્રહણભેદ હોય છે). આ કારણે આ દર્શનભેદ એટલે જૂઠા જૂઠા દર્શનોનો ભેદ છે, એમ યોગાચાર્યો કહે છે.

ખરેખર! આ દર્શનભેદ તો સ્થિર આદિ દષ્ટિવાળા ભિન્નગ્રંથિ યોગીઓને હોતો જ નથી, કારણ કે તેઓને યથાવિષય-પોતપોતાના વિષય પ્રમાણે નયના ભેદોનો અવબોધ-સાચી સમજણ હોય છે. એઓની પ્રવૃત્તિ પણ પરાયે હોય છે, - તેમને શુદ્ધ બોધનું હોવાપણું છે તેથી કરીને, તેઓનો આગ્રહ વિનવૃત્ત-અત્યંત દૂર થઈ ગયો હોય છે તેથી કરીને, તેઓનું મૈત્રી આદિને પરતગ્રપણું હોય છે તેથી કરીને, અને ચારિત્ર્યરિક સંજ્ઞા-વની ચરકચારણ નીતિથી (ચારિ સંજ્ઞાવનીચાર ન્યાય પ્રમાણે) તેમના આશયનું ગંભીર ઉદારપણું હોય છે તેથી કરીને. અલં પ્રસંગેન.

‘ઓઘદર્શિ’ એટલે સામાન્ય દર્શિ, સામાન્ય દર્શન. ઓઘ એટલે પ્રવાહ. પ્રવાહ પતિત દર્શિ તે ઓઘદર્શિ. આમ અનાદિ સંસારપ્રવાહમાં તથાઈ રહેલા અને તેમાં જ ગચનારા એવા ભવાભિનંદી સામાન્ય કોટિના જીવોની દર્શિ તે ઓઘ ઓઘદર્શિ દર્શિ છે. લોકપ્રવાહને અનુસરતા પ્રાકૃત જનોનું જે લૌકિક પદાર્થ સંબંધી એટલે ? સામાન્ય દર્શન, તે ઓઘદર્શિ છે, (Vision of a layman). અને આ ઓઘદર્શિ પણ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય વગેરે કર્મના ભિન્ન ભિન્ન ક્ષયોપશમને લીધે—(ન્યૂનાધિકતાને લીધે) જૂદા જૂદા પ્રકારની, વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે. દાખલા તરિકે કોઈ એક દર્શ્ય હોય તે—

(૧) મેઘલી રાત્રે ઘણું ઘણું આંખું કંઈક દેખાય, (૨) તેના કરતાં કંઈક વધારે મેઘ વિનાની રાત્રે દેખાય, (૩) તેના કરતાં પણ ઘણું વધારે મેઘલા દિવસે દેખાય, (૪) અને તેના કરતાં પણ ઘણું ઘણું વધારે મેઘ વગરના દિવસે દેખાય. અને તેમાં પણ, (૫) હજી-જેનારો જે ભૂત વગેરે ગ્રહથી અથવા ચિત્ર વિજ્ઞાન વગેરે ગ્રહથી ગ્રહાયેલો હોય તો તેના દેખવામાં, (૬) અને તેવા ગ્રહ રહિત જેનારના દેખવામાં પણ ચોક્કસો ભેદ-ફેર પડે; (૭) અથવા દેખનારો ખાલક હોય તો તેના દેખવામાં, (૮) અને પુખ્ત ઉમરનો હોય તો તેના દેખવામાં પણ વિવેકના ઓછાવત્તા પ્રમાણને લીધે, તદ્વાવત હોય. અથવા (૯) કાચ (પડલ-મોતીઓ) વગેરે આડો હોવાથી દેખનારની દર્શિ જે અવરાઈ-ઢંકાઈ હોય તો તેના દેખવામાં, (૧૦) અને કાચ (પડલ) આડો ન હોય, તો તેના દેખવામાં પણ જરૂર ફેર પડે.

આમ એક જ દર્શ્યમાં-જેવાની વસ્તુમાં પણ વિચિત્ર ઉપાધિભેદને લીધે જૂદા જૂદા દર્શિભેદ ધાય છે. આ હજાંત પ્રમાણે, લૌકિક પદાર્થને, લૌકિક દર્શિએ દેખવાના જે જે ભેદ છે, તે તે ઓઘદર્શિના પ્રકાર છે.

યોગદર્શિ—આમ એક જ લૌકિક દર્શ્ય દેખવામાં પણ, જૂદી જૂદી જાતની ખાદ્ય ઉપાધિને લીધે, જેમ ઓઘદર્શિના ભેદ પડે છે, તેમ પરલોક સંબંધી જ્ઞેયમાં-આત્મતત્ત્વ આદિના જ્ઞાનવિષયમાં પણ, ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને કારણે જૂદા

યોગદર્શિ જૂદા પ્રકારનો માન્યતાભેદ-દર્શિભેદ હોય છે, દર્શનભેદ હોય છે. જેમ દેખનારો પડદો (Diaphragm) ઓછાવતો ખુલે, તેમ દર્શિમર્યાદાનું

ક્ષેત્ર (Field of vision) વધવટ ધાય છે. તે જ પ્રકારે જેવી ક્ષયોપશમની વધવટ-તરત-મતા હોય, તેટલું કર્મનું આવરણ ખરડું હોય-કર્મનો પડદો ખૂલ્યો હોય, તેટલું ઓછું-વધું દર્શન યોગદર્શિવાળા સમસ્તિ પુરુષને ધાય છે. આમ ‘યોગદર્શિ’ એટલે યોગ સંબંધી દર્શિ, યોગમાર્ગને અનુસરતી એવી હજી યોગી-સમ્યક્દર્શિ પુરુષની દર્શિ (Vision of Yogi), યોગદર્શિ ને યોગદર્શિનો આમ પ્રગટ ભેદ છે:—

દીપ્રા દૃષ્ટિ

બધા કહી. હવે દીપ્રા કહે છે.

પ્રાણાયામવતી દીપ્રા ન યોગોત્થાનવત્યલમ્ ।
તત્ત્વશ્રવણસંયુક્તા સૂક્ષ્મબોધવિવર્જિતા ॥ ૫૭ ॥

પ્રાણાયામ દીપ્રામહીં, ન યોગનું ઉત્થાન;
શ્રવણ તત્ત્વનું હોય પણ, ન સૂક્ષ્મ બોધ સ્થાન. ૫૭.

અર્થ:—દીપ્રા દૃષ્ટિમાં પ્રાણાયામ હોય છે, યોગનું ઉત્થાન સર્વથા હોતું નથી; અને તે તત્ત્વશ્રવણથી સહિત, પણ સૂક્ષ્મ બોધથી રહિત એવી હોય છે.

વિવેચન

“યોગદૃષ્ટિ યોથી કહીજી, દીપ્રા તિહાં ન ઉત્થાન;
પ્રાણાયામ તે ભાવથીજી, દીપ્રા પ્રભા સમ જ્ઞાન....
મનમોહન જિનજી ! મીઠી તાહરી વાણુ.”—યોગ ૮૦ સભાગ્રાંથ ૪-૧

આ દીપ્રા નામની યોથી યોગદૃષ્ટિ છે. એટલે આગળ કહેલા અનુક્રમે યોગનું ચોથું અંગ-પ્રાણાયામ અહીં હોય છે, ઉત્થાન નામના ચોથા આશયદોષનો પરિત્યાગ થાય છે, અને શ્રવણ નામનો ચોથો ગુણ પ્રગટે છે; પરંતુ દર્શન તો હજી પણ સૂક્ષ્મ બોધ વિનાનું હોય છે, અને તેને દીપ્રાના પ્રકાશની ઉપમા ઘટે છે. તે આ પ્રકારે:—

વૃત્તિ:—પ્રાણાયામવતી—પ્રાણાયામવાળી, યતુર્થ અંગના ભાવથી,—ભાવ રચક આદિ ભાવચક્રી, દીપ્રા-દીપ્રા, યોથી દૃષ્ટિ. ન યોગોત્થાનવતી—યોગના ઉત્થાનવાળી નથી હોતી, તથાપ્રકારના પ્રશંતવાહિતાના લાભથી, અલમ્-અત્યંત. તત્ત્વશ્રવણસંયુક્તા-તત્ત્વશ્રવણથી સંયુક્ત, શુશ્રૂયાના ફલભાવથી. સૂક્ષ્મબોધવિવર્જિતા-સૂક્ષ્મ બોધથી વિવર્જિત, સૂક્ષ્મ-નિપુણ બોધથી રહિત એવી.

દર્શન—આ દૃષ્ટિમાં દર્શન-ગોધ સ્થૂલ પ્રકારનો હોય છે, સૂક્ષ્મ-નિપુણ હોતો નથી. જો કે આગલી-ત્રણ દૃષ્ટિ કરતાં વધારે સ્થિતિવાળો ને વધારે સામર્થ્યવાળો હોઈ; તેને દીપકના પ્રકાશની ઉપમા આપવામાં આવી છે, તોપણ સ્થિર આદિ 'દીપપ્રભા' દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ આ ગોધનું હજી સ્થૂલપણું છે. કારણ કે દીપકનો સમ જ્ઞાન' પ્રકાશ તૃણ-ગોમય-કાષ્ઠના અગ્નિ કરતાં અનેકગણો બળવાન ને વધારે સ્થિતિવાળો હોય છે, પણ રતન-તારા વગેરેની અપેક્ષાએ ઘણો અદ્ય-વીર્ય ને મંદ છે; તેમ આ દીપ્રાદિનો ગોધ-પ્રકાશ મિત્રા આદિ કરતાં વધારે બળવાન ને વધારે સ્થિતિવાળો હોય છે, પણ સ્થિર આદિ કરતાં મંદ ને અદ્ય સ્થિતિવાળો હોય છે. દીપકના સાન્નિધ્યમાં તેના પ્રકાશ-વર્તુલમાં આવતા પદાર્થોનું દિગ્દર્શન થાય છે, પણ તેની બહારમાં દૂરવર્તી સૂક્ષ્મ વ્યવહિત પદાર્થોનું દર્શન થતું નથી, તેમ ક્ષયોપશમ-રૂપ તેલના પ્રમાણમાં આ દૃષ્ટિમાં પદાર્થનો સ્થૂલ ગોધ થાય છે, પણ દૂરવર્તતા સૂક્ષ્મ અંતરિત પદાર્થનું દર્શન થતું નથી. દીવો તેલ હોય ત્યાંસુધી પ્રકાશે છે, તેલ ખૂટી ગયે ઓલવાઈ જાય છે; તેમ આ દૃષ્ટિનો ગોધ તથારૂપ ક્ષયોપશમ હોય ત્યાંસુધી પ્રકાશે છે, પછી પ્રકાશતો નથી—ઓલવાઈ જાય છે. દીવો વાયરાના સપાટાથી ઓલવાય છે, અથવા અસ્થિર થાય છે, તેમ આ દૃષ્ટિનો ગોધ પણ તથાપ્રકારના બાહ્ય નિમિત્તોરૂપ વાયુના સપાટાથી ઓલવાઈ જવાનો—પડી જવાનો ભય રહે છે, અથવા અસ્થિર—ચંચલ થવાનો સંભવ રહે છે, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે આ દૃષ્ટિના ગોધને દીપકની ઉપમા બરાબર ઘટે છે. અત્રે 'દૃષ્ટિ'ના અગાઉ કહેલા લક્ષણ પ્રમાણે સત્ત્વરદાસંગત ગોધ હોય છે, તેથી કરીને અસત્ત્વ પ્રવૃત્તિનો વ્યાધાત થતો જાય છે, ને સત્ત્વપ્રવૃત્તિપદ નિકટ આવતું જાય છે.

—: પ્રાણાયામ :—

“બાહ્ય ભાવ રેચક ઈહાંજી, પૂરક અંતર ભાવ;

કુંભક ચિરતા ગુણે કરીજી, પ્રાણાયામ સ્વભાવ. મનઃ”—શ્રી યોગ દો સંજ્ઞાય ૪-૨

અત્રે મુખ્યપણે આધ્યાત્મિક ભાવપ્રાણાયામનો જ નિર્દેશ છે. પણ પ્રાણાયામ નામનો શ્વાસના રૂંધનરૂપ જે બાહ્ય એવો હઠયોગનો પ્રકાર છે, તે અત્રે મુખ્યપણે પ્રસ્તુત નથી, કારણ કે તે તો કાયકલેશરૂપ માત્ર હોઈ ચિત્તચંચલતાનું કારણ થવાનો દ્રવ્ય પ્રાણાયામ સંભવ છે. આ બાહ્ય પ્રાણાયામના ત્રણ પ્રકાર છે—(૧) શ્વાસને બહાર કાઢવો, તે રેચક* પ્રાણાયામ છે. (૨) શ્વાસને અંદર પૂરવો, તે પૂરક પ્રાણાયામ છે. (૩) શ્વાસને કુંભમાં જલની જેમ નિશ્ચલપણે થંભી રાખવો, તે કુંભક પ્રાણાયામ છે.

* “રેચકઃ સ્યાદ્વિહિર્વૃત્તિરન્તર્વૃત્તિશ્ચ પૂરકઃ । કુંભકઃ સ્તંભવૃત્તિશ્ચ પ્રાણાયામસ્ત્રિધેત્યયમ્ ॥ ધારણાયોગ્યતા તસ્માત્ પ્રકાશાવરણક્ષયઃ । અન્યૈરુક્તઃ ક્વચિન્નૈત્યુજ્યતે યોગ્યતાનુગમ્ ॥” (આધાર માટે જુઓ) યશો ૧૦ કૃત ૬૧૦ ૬૧૦

પતંજલિ આદિનો અભિપ્રાય છે કે—‘પ્રાણાયામથી પ્રકાશના આવરણનો ક્ષય થાય છે, અને ધારણામાં મનની યોગ્યતા થાય છે.’ એટલે કે ચિત્તસત્ત્વગત પ્રકાશનું જે કલેશરૂપ આવરણ છે તેનો ક્ષય થાય છે, અને પ્રાણાયામથી સ્થિર કરાયેલું ચિત્ત સુખે કરીને નિયત દેશમાં ધારી રખાય છે. અને આ જે પતંજલિ આદિએ કહ્યું છે તે કવચિત્ પુરુષવિશેષમાં યોગ્યતા પ્રમાણે યુક્ત છે, કારણ કે યોગીઓનું નાનારુચિપણું છે. તેથીx પણ લગવત્ જિનપ્રવચનમાં* તો શ્વાસોચ્છવાસનો રોધ વ્યાકુલતાનો હેતુ થઈ પડે છે માટે નિષિદ્ધ જ છે, કારણ કે જેમ યોગસમાધાન થાય એમ જ પ્રવૃત્તિ કરવી શ્રેયસ્કર છે અને પ્રાણરોધરૂપ મથામણનું બહુ ઝાઝું પ્રયોજન પણ નથી.

બાકી લાવથી જોઈએ તો બાહ્ય લાવોના રચનથી, અંતરૂલાવના પૂરણથી, ને નિશ્ચિત અર્થના કુંભનથી પરમાર્થરૂપ લાવ પ્રાણાયામ+ થાય છે. તે આ પ્રકારે:—(૧) જેમ પ્રાણાયામની બાહ્ય સ્થૂલ ક્રિયામાં શ્વાસને બહાર કાઢવારૂપ રચક ક્રિયા કરી લાવ પ્રાણાયામ વામાં આવે છે, તેમ આ લાવ પ્રાણાયામમાં બાહ્યલાવ—પરલાવને બહાર કાઢવારૂપ—રચ દેવારૂપ રચક ક્રિયા કરવામાં આવે છે. એટલે સ્ત્રી-કુટુંબ આદિના મમત્વરૂપ બાહ્ય લાવોને કાઢી નાંખવામાં આવે છે. (૨) જેમ બાહ્ય પ્રાણાયામમાં શ્વાસ અંદર ભરવારૂપ પૂરક ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તેમ લાવ પ્રાણાયામમાં અંતરાત્મલાવ અંતરૂમાં ભરવારૂપ પૂરક ક્રિયા કરાય છે. એટલે કે શ્રવણથી ઉપજેલા વિવેકરૂપ અંતરૂલાવ ભરાય છે. (૩) જેમ હઠયોગિક પ્રાણાયામમાં શ્વાસને અંદર ભર્યા પછી તેને કુંભમાં જલની જેમ સ્થિર કરવારૂપ—ચંલાવી રાખવારૂપ કુંભક ક્રિયા કરાય છે, તેમ અત્રે લાવ પ્રાણાયામમાં અંતરૂલાવની સ્થિરતારૂપ—સ્થંભનરૂપ કુંભક ક્રિયા કરવામાં આવે છે. એટલે નિશ્ચિત અર્થનું કુંભન—સ્થિરીકરણ થાય છે. આમ લાવ પ્રાણાયામ તે આત્મલાવરૂપ સ્વલાવ છે, અને એ જ અવ્યભિચારથી યોગનું અંગ છે. અર્થાત્ બાહ્ય પ્રાણાયામ યોગનું અંગ થાય કે ન પણ થાય, પણ આ લાવ પ્રાણાયામ તો ચોક્કસ યોગનું અંગ છે જ. માટે આ આધ્યાત્મિક પ્રાણાયામ એ જ ઉત્કૃષ્ટ—શ્રેષ્ઠ પ્રાણાયામ છે.

“શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદઃ પ્રાણાયામઃ । સ તુ બાહ્યાભ્યંતરસ્તંભવૃત્તિર્દેશકાલસંખ્યાભિઃ પરિદૃષ્ટો દીર્ઘસૂક્ષ્મસંજઃ । બાહ્યાભ્યંતરવિષયાપેક્ષી ચતુર્થઃ । તતઃ ક્ષીયતે પ્રકાશાવરણમ્ । ધારણાસુ ચ યોગ્યતા મનસઃ ।”—પાતં ૦ યો ૨, ૪૯-૫૩.

x “उस्सासं ण णिरुंमइ आभिग्गहीओवि किमु अचेद्धा ।

पसज्ज मरणं णिरोहे मुहुमुस्सासं च जयणाए ॥”—શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણી.

+ “रेचनाद्बाह्यभावानामन्तर्भावस्य पूरणात् ।

कुंभनान्निश्चितार्थस्य प्राणायामश्च भावतः ॥”—શ્રી યશોવિન્કૃત દ્વા ૦ ૬૧૦

“ બહિતરામ તજ અંતર, આતમરૂપ થઈ શિર ભાવ;

પરમાત્મનું હો આતમ ભાવનું, આતમ અરપણુ દાવ.”—શ્રી આનંદધનજી

“ શુદ્ધ દેવ અવલંબન ભજતાં, પરહરીએ પરભાવ. ”

“ અંતર અંતર આતમતા લહી હોજી, પરપરિણતિ નિરીહ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

યોગનું ઉત્થાન-ભેડી જવું તે અત્ર થતું નથી, કારણ કે તેવા પ્રકારની પ્રશાંતવાહિતા હોય છે, એટલે કે એવા પ્રકારનો પ્રશાંત રસનો પ્રવાહ પ્રવહે છે કે યોગમાંથી ચિત્ત ઊઠતું નથી. જેમ શાંત સરિતાનો પ્રવાહ અખંડ શાંતપણે વહ્યા કરે, અનુત્થાન તેમાં તરંગ ભેડે નહિં, તેમ અત્રે યોગસરિતાના શાંત રસનો પ્રવાહ અખંડપણે વહ્યા કરે છે, તેમાં ઉત્થાનરૂપ તરંગ ઊઠતો નથી. કારણ કે આગલી દૃષ્ટિમાં દ્વેષ નામનો દોષ ટળ્યો, એટલે કોઈ પણ પ્રકારે ચિત્તમાં વિક્ષેપ ઉપજતો નથી, તેથી ચિત્તમાં શાંતરસ પ્રવહે છે, અને યોગને પોતાના સ્થાનમાંથી ઊઠવાનું બનતું નથી, આરંભેલી યોગક્રિયામાં જ ચિત્ત ચોટયું રહે છે. આમ અનુત્થાન ઘટે છે. પણ આવી આ શાંતવાહિતા-ઠરેલપણું ન હોય, તો યોગમાં ઉત્થાન થાય છે, એટલે કે પ્રારબ્ધ યોગક્રિયામાંથી મન ભેડી જાય છે, ઉચ્ચ થાય છે, ઉન્મન થાય છે, ચિત્ત ચોંટતું નથી-ઠરતું નથી. છતાં તેવી ઉન્મન સ્થિતિમાં ત્યાગવા યોગ્ય એવી તે યોગક્રિયા છાંડતી પણ નથી. જેમકે-કોઈએ દીક્ષા લીધી હોય, અને તે પાળવાને સર્વથા અસમર્થ હોઈ તેમાંથી તેનું મન ભેડી ગયું હોય, તેવાને તે દીક્ષા છોડી શ્રાવકનું લિંગ ધરવું વધારે યોગ્ય છે,* તથાપિ તે લોકનિંદા આદિ ભયથી તે સુનિલિંગ છાંડતો નથી. આ ઉત્થાન દોષનું ઉદાહરણ છે. આવો ઉત્થાનદોષ અહીં ટળે છે.

“ શાંતવાહિતા વિણ હોવે રે, જે યોગે ઉત્થાન રે;

ત્યાગ યોગ છે તેહથી રે, અણુછાંડાતું ધ્યાન રે....પ્રભુ” —સાં ૩૦ ગાં ૦ સ્તોહા.-૧૦

આગલી દૃષ્ટિમાં શુશ્રૂષા-સાંભળવાની ઈચ્છાનો શુણ પ્રગટ્યો છે, એટલે તેના પછી સ્વાભાવિક ક્રમે અત્રે તત્ત્વનું શ્રવણ બને છે. આગળમાં કહ્યું હતું તેમ શુશ્રૂષા એટલે સાંભળવાની ઉત્કંઠા-અંતરંગ જિજ્ઞાસા વિનાનું શ્રવણ વૃથા છે, એ ખાસ તત્ત્વશ્રવણ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. કદાપિ શ્રવણ વિનાની શુશ્રૂષા કલ્યાણકારી થાય, પણ શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ કલ્યાણકારી થતું નથી. માટે શુશ્રૂષાના અનુવેધવાળું-અનુસંધાનવાળું શ્રવણ જ ઉપકારી થાય છે. અને આ શ્રવણ એટલે કર્ણેન્દ્રિય પર શબ્દોનું અથડાવું ને સાંભળવું એમ નથી; પરંતુ અંતરાત્માથી અંતઃકર્ણેન્દ્રિયદ્વારા શબ્દનું અર્થગ્રહણ-ભાવશ્રવણ કરવું, તેનું નામ શ્રવણ છે. એમ તો આ જીવે કર્ણપટ

* “ જહ ન તરસિ ધારેહ મૂલગુણમરં ઉત્તરગુણમરં ચ ।

મોક્ષૂણ તોત્તિ ભૂમિં સુસાવગતં વરતરાગં ॥ ”—શ્રી ઉપદેશભાલા.

પર અથડાવારૂપ શબ્દ શ્રવણ તો ઝોટલું બધું કર્યા કર્યું છે કે તેના કાનના પડદા પણ તૂટી ગયા છે! તોપણ તેને બ્રહ્મજ્ઞાન થયું નથી! કારણ કે અરૂં તત્ત્વશ્રવણ થયું જ નથી, અર્થશ્રવણ-ભાવશ્રવણરૂપ અંતરાત્માથી શ્રવણ થયું જ નથી. શ્રી અખાલકતે માર્મિક વચન કહ્યું છે-કે-‘કથા સૂણી સૂણી કૂટ્યા કાન, તોય ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.’

ભાવદૈચક આદિ ગુણ કહે છે—

પ્રાણેભ્યોઽપિ ગુરુર્ધર્મઃ સત્યામસ્યામસંશયમ્ ।

પ્રાણાંસ્ત્યજતિ ધર્માર્થ ન ધર્મ પ્રાણસંકટે ॥ ૫૮ ॥

પ્રાણથીય મોટો ગણે, નિઃસંશય અહિં ધર્મ;

ધર્મ અર્થ પ્રાણે ત્યજે, પ્રાણસંકટે ન ધર્મ. ૫૮.

અર્થ:—આ દષ્ટિ હોતાં, પ્રાણે કરતાં પણ ધર્મને નિઃસંશય ગુરુ-મોટો માને; ધર્મને અર્થ પ્રાણ છોડે, પણ પ્રાણસંકટ આવી પડ્યે ધર્મ ન છોડે.

[વવેચન

“ધર્મ અર્થ અહીં પ્રાણને જ, છ’ડે-પણ નહિં ધર્મ;

પ્રાણ અર્થ સંકટ પડે જ, જુઓ! એ દષ્ટિનો મર્મ....મન” —યો ૧૦ દ૦ સજ્જાય ૪-૩

આ દષ્ટિમાં વર્તનાર યોગીને મન નિઃસંશયપણે પ્રાણ કરતાં પણ ધર્મ ઘણો વધારે મોટો લાગે છે, ધર્મનું માહાત્મ્ય પ્રાણ કરતાં પણ અધિક લાસે છે. આખા જગતમાં

ઠ્ઠાલામાં ઠ્ઠાલી વસ્તુ પ્રાણ ગણાય છે, તે પ્રાણની જાળવણી અર્થે

પ્રાણથીય સમસ્ત જગત્ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું છે, ને તેની રક્ષા માટે ગમે તે કરવા

ધર્મ પ્રિય તે તૈયાર રહે છે. પણ આ જોગીજનને તો આવા પ્રિયતમ પ્રાણ કરતાં

પણ ધર્મ વધારે પ્રિય લાસ્યમાન થાય છે. એટલે જ તે ધર્મની ખાતર

પ્રાણ પણ છોડી દેવા પડે—ચોચાવર કરવા પડે, તો તે આંચકો ખાતો નથી; અને પ્રાણ-

સંકટ આવી પડે, પ્રાણ જવાનો પ્રસંગ આવી પડે, તોપણ તે પ્રાણ બચાવવાની ખાતર

ધર્મને છોડતો નથી. પ્રાણની કે ધર્મની રક્ષા કરવાની હોય, તો તેની પ્રથમ પસંદગી

ધર્મરક્ષા પર ઉતરે છે, પ્રાણના લોગે પણ તે ધર્મનું પરિપાલન કરે છે. જેમકે—

“રઘુકુલ રીતિ સદા ચલી આઇ,

પ્રાન જાય અરુ બચત ન જાઇ.” —શ્રી તુલસીદાસજી રામાયણ.

વૃત્તિ:—પ્રાણેભ્યોઽપિ—પ્રાણથી પણ, ઇન્દ્રિય આદિ પ્રાણે કરતાં પણ. ગુરુર્ધર્મઃ—ધર્મ ગુરુ, મહત્તર, વધારે મોટો હોય, સત્યામસ્યામ્—આ અધિકૃત દષ્ટિ-દીપ્તિ હોતે સતે, અસંશયમ્—અસંશયપણે, આ ક્યાંથી? તે માટે કહ્યું—પ્રાણાંસ્ત્યજતિ ધર્માર્થ—ધર્મ અર્થે પ્રાણે ત્યજે, તત્ત્વઉત્સર્ગ પ્રવૃત્તિવડે કરીને, (પણ) ન ધર્મ પ્રાણસંકટે—પ્રાણસંકટે ધર્મ ન ત્યજે,—તત્ત્વઉત્સર્ગ પ્રવૃત્તિવડે કરીને જ.

આવો તે દૃઢધર્મી હોય છે, આવો દૃઢ ધર્મરંગ—‘ચોળ મજીઠનો રંગ’—તેને લાગેલો હોય છે. અને આ ધર્મનો રંગ જ સાચો રંગ છે, બાકી બીજો બધો રંગ પતંગ સમાન છે—ચાર દિવસની ચટકી છે. ‘સાચો રંગ તે ધર્મનો’. દેહ બલે જીર્ણ થાય, સડી જાય, પડી જાય, વિધ્વંસ પામી જાય, પણ ધર્મરંગ કદી જીર્ણ થતો નથી, સડતો નથી, પડતો નથી, વિધ્વંસ પામતો નથી.

“શ્રી અનંતજિન શું કરો....સાહેલડીઆ, ચોળ મજીઠનો રંગ રે....ગુણવેલડીઆં સાચો રંગ તે ધર્મનો....સાહેં બીજો રંગ પતંગ રે....ગુણ ધર્મ રંગ જીરણ નહિં....સાહેં દેહ તે જીરણ થાય રે....ગુણ સોનું તે વિણસે નહિં....સાહેંઘાટ ઘડામણ જાય રે....ગુણ ત્રાંબું જે રસવેધિયું....સાહેં હોય તે જાનું હેમ રે....ગુણ ફરી તે ત્રાંબું નવિ હુવે....સાહેંતિમ પ્રભુ શું મુજ પ્રેમ રે....ગુણ” —શ્રીયશોવિજયજી

અને આવો સાચો ધર્મરંગ—ધર્મપ્રેમ લાગવાનું કારણ, તે ધર્મનું પરમ માહાત્મ્ય તેને મન વસ્યું છે તે છે. જેમકે—

“ચાતુરો ચોપેથી આહી ચિંતામણિ ચિત્ત ગણે, પડિતો પ્રમાણે છે પારસમણિ પ્રેમથી; કવિયો કલ્યાણકારી કલપતરુ કથે જેને, સુધાનો સાગર કથે સાધુ શુભ ક્ષેમથી; આત્મના ઉદ્ધારને ઉમંગથી અનુસરો જો, નિર્મળ થવાને કાળે, નમો નીતિ નેમથી; વદે રાયચંદ વીર, એવું ધર્મરૂપ જાણી, ધર્મવૃત્તિ ધ્યાન ધરો, વિલખો ન વે’મથી.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

તેમ જ આ મુમુક્ષુ જોગીજન જાણે છે કે—‘આ સંસારને વિષે વિશુદ્ધ ધર્મ જ બુધ-જનોને મુક્તિઅર્થે સદા ઉપાદેય છે—આદરથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે બીજું બધું ય દુઃખનું કારણ છે. આ સંસારમાં બધુંય પ્રકૃતિથી અસુંદર છે, ધર્મજ ઉપાદેય સ્વભાવથી અસુંદર છે. એટલા માટે અત્રે ધર્મ સિવાય બીજો ક્યાંય વિવેકીઓને આસ્થા ધરવી શું યુક્ત છે? તે હે જીવ! તું કહે. અને તે ધર્મ તો જગદ્વંધ છે, નિષ્કલંક છે, સનાતન છે, પરાર્થનો સાધક છે, અને શીલવંત ધીરજનોએ તે સેવેલો છે. માટે તે ધર્મ સિવાય અન્યત્ર ક્યાંય આસ્થા કરવી યુક્ત નથી.’*

* “उपादेयश्च संसारे धर्म एव सदा बुधैः । विशुद्धो मुक्तये सर्वं यतोऽन्यदुःखकारणम् ॥
प्रकृत्यसुंदरं ह्येवं संसारे सर्वमेव हि । अतोऽत्र वद किं युक्ता कचिदास्था विवेकनाम् ॥
मुक्त्वा धर्मं जगद्वन्धमकलङ्कं सनातनम् । परार्थसाधकं धीरैः सेवितं शीलशालिभिः ॥”

મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

આમ પરમ કલ્યાણકારી, દુઃખહારક ને સુખકારક, એવા નિર્મલ ધર્મનું માહાત્મ્ય તેના હૃદયમાં વસ્યું હોવાથી, આ મુમુક્ષુ પુરુષ તે ધર્મની ખાતર પોતાના પ્રાણનો પણ ભોગ આપી દેવો પડે, પોતાના પ્રાણની પણ કુરબાની કરવી પડે, તોપણ પાછું વાળીને જીએ નહિં, એમાં શું નવાઈ ? કારણ કે તે ધર્મને જ પોતાનો ભાવ-પ્રાણ બંને છે, તે ધર્મ જો ગયો તો તે પોતાને મુવેલો જ સમજે છે, તે ધર્મ જો રક્ષાયો તો પોતાનો પ્રાણ પણ રક્ષાયો એમ તે ખરા અંતઃકરણથી માને છે. એટલે આવા ભાવપ્રાણરૂપ ધર્મનો સંચય કરતો રહી, સંરક્ષણ કરતો રહી, તે ભાવ પ્રાણાયામની વૃદ્ધિ કરતો રહે છે; અને તે ધર્મને અર્થે પ્રાણ ત્યજે છે. અર્થાત્ જેમ જાને તેમ આત્મતત્ત્વનો ઉત્સર્ગ થાય, જેમ જાને તેમ આત્મતત્ત્વના પ્રગટપણરૂપ કાર્યસિદ્ધિ-તત્ત્વનિષ્પત્તિ થાય એવી સત્પ્રવૃત્તિમાં જીવન અર્પણ કરે છે; અને તેમ કરતાં કવચિત્ પ્રાણસંકટ આવી પડે, તોપણ તે તત્ત્વઉત્સર્ગ પ્રવૃત્તિ-કરતો જ રહી-આત્મસિદ્ધિ સાધતો જ રહી કદી ધર્મને છોડતો નથી, -એવો તે હઠધર્મા હોય છે.

અત્ર પ્રતિબંધન કહે છે—

एक एव सुहृद्धर्मो मृतमप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति ॥ ૫૯ ॥

એક જ સુહૃદ્ધ ધર્મ જો, મુવા પાછળે જાય;

અન્ય સર્વ તો દેહની, સાથે નાશ જ થાય. ૫૯.

અર્થ:—ધર્મ એ એક જ સુહૃદ્-મિત્ર છે, કે જે મરેલાની પાછળ પણ જાય છે. બાકી બીજાં બધું તો શરીરની સાથે જ નાશ પામી જાય છે.

વિવેચન

ધર્મ જ એક સાચો-ખરેખરો ‘મિત્ર’ છે. કારણ કે જે મૈત્રી એટલે કે સહવાસ-સહયોગીપણું ન છોડે તે મિત્ર કહેવાય. સુખમાં કે દુઃખમાં, સંપત્તિમાં કે વિપત્તિમાં, સારી સ્થિતિમાં કે માઠી સ્થિતિમાં જે સાથ ન છોડે, સદા પોતાના ધર્મ જ એક હૃદયરૂપ રહી ‘સુહૃદ્’ ભાવ ન ત્યજે, તે ખરેખરો મિત્ર અથવા સુહૃદ્ મિત્ર કહેવાય છે. એવા ‘મિત્ર’ શબ્દના યથાર્થ અર્થમાં જો કોઈને પણ ‘મિત્ર’ નામ છાજતું હોય તો તે ધર્મને જ છે. કારણ કે મૃત્યુ પામ્યા પછી પણ એક ધર્મ જ તે ધર્મ કરનારને અનુસરે છે, એની પાછળ પાછળ જાય છે, સદા એનો સંગાથી રહે છે.

વૃત્તિ:—एक एव सुहृद्धर्मो—એક જ સુહૃદ્-મિત્ર ધર્મ છે, અન્ય નથી, -તેના લક્ષણના યોગને લીધે. તેથી કહ્યું—मृतमप्यनुयाति यः—જે મૃત-મરેલાની પાછળ પણ જાય છે. शरीरेण समं नाशं—શરીરની સાથે નાશ-વ્યય, सर्वमन्यत्तु गच्छति—બીજાં બધું-સ્વજનાદિ તો પામે છે.

બાકી બીજા બધા કહેવાતા સ્વજન-સંબંધી તો દેહના સંબંધી હોઈ, દેહ નષ્ટ થતાં તેની સાથે જ નષ્ટ થાય છે, દેહપર્યાય છૂટી જતાં તે તે સંબંધ પણ છૂટી જાય છે. સ્વજનાદિ તો મૃતદેહને બાળી-જાળી સ્મશાનમાંથી પાછા વળે છે, સ્નાન-સૂતક કરી, દા'ડો-પવાડો કરી, થોડો વખત સાચો-ખોટો સ્વાર્થમય ખેદ કરી, મરનારના નામની મોટી પોષ મૂંછી પોતાના સ્વાર્થને રકતા રહી, થોડા વખત પછી મરનારના નામને પણ વિસરી જાય છે ! અરે ! એટલું જ નહિં, પણ કેટલીક વાર તો મરનારના નામે, મરનારની મિલકત માટે અનેક પ્રકારના ઝઘડા કરે છે, કોર્ટ-કળા બિલા કરે છે, ને મરનાર પાછળ ભવાડા કરી તેના નામને જગજગતીઓ ચઢાવે છે ! ફજેતી કરે છે ! સાક્ષરવર્થ શ્રી સ્વ૦ મનઃસુખભાઈએ વેધક શબ્દોમાં આ અંગેનો આબેહૂબ ચિતાર ખડો કર્યો છે કે—

“ ચેતન ! તારા જવા પછી એ શું કરે છે ? તું જે તેઓને માટે આખો ભવ-ધૂળ ઘાલી રહ્યો, અપ્યો, તેનું તો ગમે તે થાઓ; સારી ગતિ થાઓ કે માઠી ગતિ થાઓ, તેનો તો તેઓને વિચાર પણ નથી. પણ ઉલટા તારા જવા પછી તારાં દ્રવ્યની લાંગફેડ કરે છે; તે બંહેચી લે છે; તે બંહેચણીમાં તોફાન કરે છે; કોઈને ઓછું મળે છે, કોઈને વધારે મળે છે,—આથી વિરોધ થાય છે. કોઈ તને જશ આપે છે, કોઈ તારાથી ચેડાં કાઢે છે. આમ પછવાડે તારા પ્રતિ વીતક થાય છે, વીતે છે. પોતાનું સુખ ગયું જાણી સ્ત્રીઓ લાંબા કાળ સુધી રડાપીટ કરે છે, તારા નામનો છેડો તાણે છે. પુરુષો પણ તારા સંબંધરૂપ નામ યાદ કરી, કોઈ ભાઈ કહી, કોઈ બેટા કહી, તને લાંબા સાદે યાદ કરે છે; પણ કોઈ એમ નથી વિચારતું કે તારી શી ગતિ થઈ ? તું કઈ ગતિમાં પડ્યો ? તારું શું થયું ? તું સુખી છે કે દુઃખી ? એનો ચેતન ! કોઈ વિચાર કરતું નથી. ” (ઇત્યાદિ) *—શાંતસુધારસ વિવેચન, મૃત્યુ સુધારક બોધ, પૃ. ૪૬.

“ આપ સુઆ પીછે, ડૂબ ગઈ હતીઆ. ”—સંત કબીરજી.

આમ પોતપોતાના સ્વાર્થને આશ્રીને જગતમાં સર્વ કોઈ પ્રીત-સગાઈ કરે છે, પણ તે બધી પ્રીત-સગાઈ સાચી નથી-ખોટી છે, માયાભલરૂપ છે, એ સોપાધિક પ્રીતમાં કાંઈ માલ નથી-કાંઈ કિંમત નથી. ખરી પ્રીત-સગાઈ તો નિરુપાધિક છે, સ્વાર્થ આદિ ઉપાધિથી રહિત છે, કેવળ પરમાર્થ પ્રેમમય છે.

“ પ્રીત સગાઈ રે જગમાં સહુ કરે રે, પ્રીત સગાઈ ન કાય;
પ્રીત સગાઈ રે નિરુપાધિક કહી રે, સોપાધિક ધન ખોય-ઝપલ. ” શ્રી આનંદધનજી

* “ પ્રતાપૈર્વ્યાપન્નં ગલિતમથ તેજોમિસદિતૈર્ગતં ધૈર્યોદ્યોગૈઃ શ્રુયિતમથ પુષ્ટેન વપુષા ।
પ્રવૃત્તં તદ્દ્રવ્યગ્રહણવિષયે વાંધવજનૈર્જને કીનાશેન પ્રસમસુપનીતે નિજવશમ્ ॥ ”

શ્રી વિનયવિજયજીવિત શ્રી શાંતસુધારસ.

અને એવી નિરુપાધિક, નિઃસ્વાર્થ, કેવળ પરમાર્થ પ્રેમમય પ્રીત-સગાઈ તો ધર્મની જ છે. “ ધર્મપ્રેમ એ જ સાચો પ્રેમ છે. ” કારણ કે ધર્મ જ પરમ મિત્ર-સુહૃદની જેમ જ્યાં જ્યાં આ જીવ જાય છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર તેનો અનુ-
 “ ધર્મ પ્રેમ ગામી થઈ, સાચું મિત્રપણું અદા કરે છે; સર્વત્ર હિતસ્વી રહી આત્મ-
 એ જ સાચો કલ્યાણ સાધી, સાચો નિર્વ્યાજ મિત્રભાવ ગળવતો રહે છે. એટલા
 પ્રેમ છે ” માટે આવા પરમાર્થપ્રેમી ધર્મરૂપ પરમ કલ્યાણમિત્રનો સંસર્ગ
 કદી પણ છોડવા યોગ્ય નથી, એમ આ ઉપરથી સાર બોધ ક્લિત
 થાય છે. કારણ કે સર્વ શાસ્ત્રો પોકારીને કહે છે કે-‘ પાપથી દુઃખ ને ધર્મથી સુખ છે,
 એટલા માટે પાપ કરવું નહિ, ને ધર્મનો સંચય કરવો. x ’

કારણકે મનુષ્ય ગમે તેટલા છળપ્રપંચો કરી, ગમે તેટલા કાળા ધોળા કરી, ગમે તેટલું ધન સંચય કરે, ગમે તેટલી ‘ દો-લત ’ એકઠી કરે, ગમે તેટલા વાડીવજીરા ને
 બાગ-બગલા બંધાવે, ગમે તેટલી ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિ મેળવે, અરે!
 “ જે જ્યાંની તે સકલ શત્રુદલને પદદલિત કરી વિશ્વનું એકછત્રી સામ્રાજ્ય સાધી
 ત્યાં રહીજી ’ ચક્રવર્તી પદવી પણ પ્રાપ્ત કરે, તોપણ જ્યારે મૃત્યુવેળા આવી પહોંચે
 છે, ત્યારે તે બધુંય એમને એમ ધર્યું રહે છે, જે જ્યાંનું છે તે
 ત્યાંનું ત્યાં જ પડ્યું રહે છે, ને યમરાજની આજ્ઞાથી આ કાચારૂપ કોટડી એક ક્ષણની પણ
 નોટીસ વિના તાળડતોળ ખાલી કરી, એ બધોય પરિશ્રદ્ધ પરણે મૂકીને જેવા આવ્યા
 તેવા ખાલી હાથે પાછા આવ્યા જવું પડે છે. મહાપરાક્રમી વિજેતા ઔત્તેકઝાંડર (સીકંદર)
 અંગે કહેવાય છે કે-તે જ્યારે મૃત્યુશય્યા પર હતો, ત્યારે તેણે એવા આદેશ કર્યો હતો
 કે મહારી ઠાઠડી જ્યારે લઈ જવામાં આવે ત્યારે મહારી મુઠ્ઠી ખુદલી રાખજો, ને
 જગતને બતાવજો કે આ સીકંદર ખાલી હાથે આવ્યો હતો ને ખાલી હાથે જાય છે.

“ પરિશ્રદ્ધની મમતા કરીજી, ભવભવ મેલી રે આથ;
 જે જ્યાંની તે ત્યાં રહીજી, કોઈ ન આવી સાથ રે....જિનજી ! મિરછા દુઝડ આજ. ”
 શ્રી વિનયવિજયજીકૃત શ્રી પુણ્યપ્રકાશસ્તવન

“ પુહવીને જે છત્ર પરે કરે, મેરુનો કરે દંડ રે;
 તે પણ ગયા હાથ ઘસંતા, મૂકી સર્વ અળાંડ. માયાભલરે. ”—શ્રી રૂપવિજયજી.

x “ દુઃખં પાપાત્ સુખં ધર્માત્સર્વશાસ્ત્રેષુ સંસ્થિતિઃ ।
 ન કર્ત્તવ્યમતઃ પાપં કર્ત્તવ્યો ધર્મસંચયઃ ॥ ”—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

“ પાપાદુઃખં ધર્માત્સુખમિતિ સર્વજનસુપ્રસિદ્ધમિદમ્ ।
 તસ્માદ્વિહાય પાપં ચરતુ સુખાર્થી સદા ધર્મમ્ ॥ ”—આત્માનુશાસન.

સાથે આવે છે માત્ર એક ધર્મમિત્ર જ, એટલે ‘હાથે તે સાથે’ એમ સમજી આત્માથી વિવેકી પુરુષ પોતાના હાથે જેટલું અને તેટલું ધર્મનું આરાધન કરે છે.

इत्थं सदाशयोपेतस्तत्त्वश्रवणतत्परः ।

प्राणेभ्यः परमं धर्मं बलादेव प्रपद्यते ॥ ૬૦ ॥

આમ સદાશય યુક્ત તે, તત્ત્વ શ્રવણ તૈયાર;
પ્રાણોથી પરમ ધર્મને, કરે બળે જ સ્વીકાર. ૬૦

અર્થ:—આમ સદાશયથી યુક્ત એવો તે, તત્ત્વ શ્રવણમાં તત્પર રહી, પ્રાણો કરતાં પરમ એવા ધર્મને બળથી જ અંગીકાર કરે છે, માન્ય કરે છે.

વિવેચન

આમ ઉપરમાં કહ્યું તેમ આ દષ્ટિવાળો યોગી પુરુષ ધર્મને પરમ મિત્ર-સુહૃદ્ જાણે છે, એટલે તેને ધર્મની ગાઢ મૈત્રી જામે છે, દૃઢ ધર્મરંગ લાગે છે, અને ‘જેને જેવો સંગ, તેને તેવો રંગ’ એ ઉક્તિ પ્રમાણે તે ધર્મની સંગતિના પ્રભાવથી તે પોતે સાચો ધર્માત્મા-ધર્મભૂતિ બની જાય છે, તે ધર્મના સંસ્કાર તેને અસ્થિમજ્જા પર્યંત હાડોહાડ વ્યાપી જાય છે. કારણ કે—

“ઉત્તમ શુભ અનુરાગથી....સાહેબ લહીએ ઉત્તમ કામરે....શુભ.

ઉત્તમ નિજ મહિમા વધે....સાહેબ દીપે ઉત્તમ ધામ રે....શુભ.” શ્રી યશોવિજયજી.

“ઉત્તમ સંગે રે ઉત્તમતા વધે, સધે આનંદ અનંતોજી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને તેથી કરીને તેનો ચિત્ત આશય સ્ત્રીત-ઉજ્જવલ થાય છે. સદ્-શુભ પરિણામવાળો થાય છે, તેની ચિત્તભૂમિકા સ્ફટિકના જેવી સ્વચ્છ ને ચોક્ખી થાય છે, કે જેથી તે તત્ત્વરૂપ નિર્મલ જલને ઝીલવા માટે યોગ્ય પાત્ર (Receptacle)

સદાશય: બને છે. સારા મિત્રની સેવતથી અવશુભ-દોષ દૂર થાય છે ને સદ્ગુણ તત્ત્વશ્રવણ આવે છે, તેમ આ ધર્મ સન્મિત્રની સંગતિથી અશુભ આચરણરૂપ દોષ ટળે છે ને શુભ આચરણરૂપ સદ્ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે, ચિત્ત ચોક્ખું નિર્મળ ને નિર્વિકાર બને છે. અને આમ ચિત્ત ચોક્ખું થાય ત્યારે જ તેમાં લક્ષિત પ્રસુખ શુભ પરિણમે છે—કરે છે.

वृत्तिः—इत्थं—એમ, સદાશયોપેતઃ—સદાશયથી સંયુક્ત હોઇ, તત્ત્વશ્રવણતત્પરઃ—તત્ત્વ-શ્રવણમાં તત્પર, આ તત્ત્વશ્રવણ—પ્રધાન એવો તે, પ્રાણેભ્યો પરમં ધર્મં બલાદેવ પ્રપદ્યતે—પ્રાણો કરતાં પરમ એવા ધર્મને બળથી જ માન્ય કરે છે,—તેના સ્વભાવપણાને લીધે, સ્વતઃ એવ (પોતાની મેળે જ) યોગનું ઉપાધાન આપે હોય નથી.

“શ્રી શીતલ જિન ભેદિયે, કરી ભક્તે ચોકણું ચિત્ત હો.”—શ્રી યશોવિજયજી.

“શુદ્ધાશય પ્રભુ ચિર ઉપયોગે, જે સમરે તુજ નામજી;

અવ્યાખાધ અનંતું પામે, પરમ અમૃત રસ ધામજી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આમ જ્યારે ચિત્તની પાટી ચોકળી (Clean Slate) થાય છે, ત્યારે જ તેમ તત્ત્વશ્રવણરૂપ અક્ષર લગાય છે, ત્યારે જ જીવ તત્ત્વશ્રવણનું યોગ્ય પાત્ર બને છે. એટલે તે સુમુક્ષુ જોગીજન તત્ત્વશ્રવણમાં તત્પર-ઉદ્યુક્ત થાય છે, ધર્મતત્ત્વ સાંભળવાનો રચીએ થાય છે. આ આખું જગત ‘ધર્મ ધર્મ’ એમ કહેતું ફરે છે, પણ આ ધર્મનો મમ કોઈ જાણતું નથી, માટે આ ધર્મ એટલે શું ? ધર્મનું વાસ્તવિક તત્ત્વસ્વરૂપ શું ? ઇત્યાદિ તત્ત્વવાર્તા સદ્ગુરુમુખે શ્રવણ કરવામાં એ સદા ઉત્કંઠિત રહે છે.

એટલે શ્રી સદ્ગુરુ ભગવાન પ્રકાશે છે કે—‘વત્યુસદ્વાવો ધર્મો’—‘વસ્તુને સ્વભાવ તે ધર્મ.’ આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ, એટલે કે આત્માનું સ્વભાવમાં વર્તીતું તેનું નામ ધર્મ. જે જે પ્રકારે આત્મા સ્વભાવમાં-આત્મભાવમાં આવે તે ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. ઉપશમ ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિક ભાવરૂપે જે નિજ ગુણનું પ્રગટપણું છેવટે પૂર્ણ અવસ્થા નીપજાવે છે, તે સ્વભાવરૂપ આત્મધર્મના સાધન છે, માટે તે પણ સાધનરૂપ ધર્મ છે. સમકિત ગુણથી માંડીને શૈલેશી અવસ્થા સુધી જે આત્માને અનુગત-અનુસરત ભાવ છે, તે આત્મધર્મરૂપ સાધ્યને અવલંબતા હોઈ, સંવર-નિર્જરાના હેતુ થઈ પડે ઉપાદાન કારણને પ્રગટ કરે છે, માટે તે બધાય ધર્મના પ્રકાર છે. અને પછી સર્વ પ્રદેશ કર્મનો અભાવ થઈ, પૂર્ણાનંદસ્વરૂપ જે આત્મગુણની સંપૂર્ણતા થવી, સદ્ગુણત્મસ્વરૂપની પૂર્ણ પ્રગટતા થવી, તે અનુપમ એવો સિદ્ધ સ્વભાવરૂપ ધર્મ છે. આમ સાધ્ય એવા વસ્તુ ધર્મનું સાધન કે સિદ્ધિ તે જ બરો ભાવધર્મ છે. બાકી નામધર્મ, સ્થાપનાધર્મ, દ્રવ્યધર્મ, ક્ષેત્રધર્મ, કાલધર્મ, વગેરે જે ધર્મના પ્રકાર છે, તે તો બે ભાવધર્મના હેતુરૂપ થત હોય તો ભલા છે-ફા છે, નહિ તો ભાવ વિના એ બધાય ‘આલ’ છે, મિથ્યા છે, વ્યર્થ છે. આવા શુદ્ધ વસ્તુધર્મને-આત્મધર્મને અથવા તે શુદ્ધ ધર્મ જેને પ્રગટ્યો છે એવા ધર્મમૂર્તિ પ્રભુને જે જાણી, સદ્ગુણને આરાધે છે, તે પછી કર્મ બાંધતો નથી, તેને વસ્તુ સ્વભાવરૂપ ધર્મ પ્રગટે છે.

“સ્વામી સ્વયંપ્રભને હો જઈ ભામણે, હરખે વાર હજાર;

વસ્તુધર્મ પૂરણ જસુ નીપનો, ભાવ કૃપા ફિરતાર....સ્વામી.

નામ ધર્મ હો ઠવણ ધર્મ તથા, દ્રવ્ય ક્ષેત્ર તિમ કાલ;

ભાવ ધર્મના હો હેતુપણે ભલા, ભાવ વિના સદુ આલ....સ્વામી.

લીપ્રાદષ્ટિ : ધર્મનું શરણુ—યોગ ખીજ પ્રરોહ

શ્રદ્ધા ભાસન હો તત્ત્વ રમણપણે, કરતાં તન્મય ભાવ;
દેવચંદ્ર હો જિનવર પદ સેવતાં, પ્રગટે વસ્તુ સ્વભાવ....સ્વામી.—શ્રી દેવચંદ્રણ.

“ધરમ ધરમ કરતો જગ સહુ ફિરે, ધર્મ ન જાણે હો મર્મ....જિનેસર !
ધર્મ જિનેસર ચરણ ગ્રહ્યા પછી, કોઈ ન ખાંધે હો કર્મ....જિનેસર !
ધર્મ જિનેસર ગાઉ રંગશું.”—શ્રી આનંદધનણ.

“જે જે પ્રકારે આત્મા આત્મભાવ પામે તે તે પ્રકાર ધર્મના છે....જે ધર્મ પોતાની કલ્પનાવડે અથવા કલ્પનાપ્રાપ્ત અન્ય પુરુષવડે શ્રવણ કરવા જોગ, મનન કરવા જોગ કે આરાધના જોગ નથી. માત્ર આત્મસ્થિતિ છે જેની એવા સત્પુરુષથી જ આત્મા કે આત્મધર્મ શ્રવણ કરવા જોગ છે, યાવત્ આરાધવા જોગ છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

ઈત્યાદિ પ્રકારે જ્યારે સદ્ગુરુ ધર્મની વ્યાખ્યા કરે છે, ધર્મનું તત્ત્વસ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે, ત્યારે આ મુમુક્ષુ શ્રોતા પુરુષ તન્મયપણે-તત્પરપણે તે શ્રવણ કરે છે, અને પ્રાણથી પણ પરમ એવા તે ધર્મને ખલથી જ માન્ય કરે છે, તે ધર્મ પ્રત્યે એને એવો પ્રેમપ્રવાહ વહૂં છે કે તેના સ્વીકાર વિના તેને ચાલતું નથી. કારણ કે તેવો તેનો સ્વભાવ છે, એટલે તે અનાયાસે જ-સહજ સ્વભાવે જ પ્રાણાધિક ધર્મનું શરણુ ગ્રહે છે, અને ભાવે છે કે ‘શાચિ માં ત્વાં પ્રપન્ન’ હે ધર્મ ! હું તારે શરણુ આવ્યો છું; તું મહારું રક્ષણ કરે. અને આમ જે ધર્મની રક્ષા કરે છે, તેને ધર્મ રક્ષે છે. ‘ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ’

“સર્વજ્ઞનો ધર્મ સુશર્ણુ જાણી, આરાધ્ય ! આરાધ્ય ! પ્રભાવ આણી;
અનાથ એકાંત સનાથ થાશે, એના વિના કોઈ ન ખાંધે મહારો.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

તે શ્રવણ શુણ કહે છે—

ક્ષારામ્મસ્ત્યાગતો યદ્વન્મધુરોદકયોગતઃ ।

વીજં પ્રરોહમાધત્તે તદ્વત્તત્ત્વશ્રુતેર્નરઃ ॥ ૬૧ ॥

ખારા જલના ત્યાગથી, મધુરાં યોગે જેમ;
પામે ખીજ પ્રરોહને, તત્ત્વશ્રવણથી તેમ. ૬૧

વૃત્તિ:—ક્ષારામ્મસ્ત્યાગતો યદ્વત્ મધુરોદકયોગતઃ—ખારા પાણીના ત્યાગથી, મધુર-મીઠાં પાણીના યોગથી જેમ,—તેના માધુર્યનું સ્પષ્ટ સંચિતિથી-સંવેદનાથી અજાણપણે છતાં, વીજં પ્રરોહ-માધત્તે-ખીજ પ્રરોહ ધારે છે-પામે છે, (ખીજ ભગી નીકળે છે). તદ્વત્ તત્ત્વશ્રુતેર્નરઃ—તેની જેમ તત્ત્વશ્રુતિથી નર (પ્રરોહ પામે છે),—તત્ત્વશ્રુતિના અચિન્ત્ય સામર્થ્યથી મહાપ્રભાવપણાને લીધે.

અર્થ:—ખારા પાણીના ત્યાગથી અને મીઠા પાણીના યોગથી જેમ બીજ પ્રરોહ પામે છે-ઊગી નીકળે છે, તેમ તત્ત્વશ્રવણથી નર પ્રરોહને પામે છે.

વિવેચન.

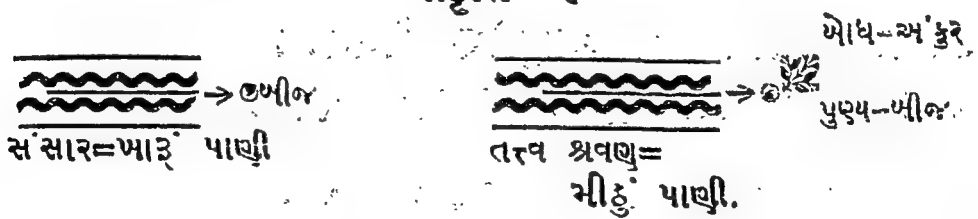
“તત્ત્વશ્રવણ મધુરોદકેણ, ઇહાં હોય બીજ પ્રરોહ;

ખાર ઉદક સમ લવ ત્યજેણ, શુરુ લક્ષિત અદ્રોહ....મન.”—શ્રી. યો. દ. સજ્જાય ૪-૪

તત્ત્વશ્રવણનો મહિમા અહીં બતાવ્યો છે. આ ‘તત્ત્વશ્રવણ મધુરોદકેણ’-તત્ત્વશ્રવણરૂપ મીઠા પાણીના ભોગથી, અહીં બીજનો પ્રરોહ થાય છે, અંકુર ફૂટે છે. ખારું પાણી હોય તો બીજ ઊગે નહિ; પણ જો ખારું પાણી છોડી, મીઠા પાણીનો ભોગ બને તો બીજ ઊગી નીકળે,—ભલે તેની મીઠાશનું સ્પષ્ટ સંચેતન વડે જ્ઞાન-જાણપણું ન હોય, તો પણ અંકુર ફૂટી નીકળે. તે જ પ્રકારે સંસાર સમુદ્રના ખારા પાણીનો ભોગ જ્યાંસુધી હોય, ત્યાંસુધી બોધનું બીજ ઊગે નહિ; પણ તે ખારું પાણી છોડી, તત્ત્વશ્રવણરૂપ મધુર જલનો ભોગ જો બની આવે તો બોધરૂપ બીજ ઊગી નીકળે—‘પ્રરોહ પામે.’ ભલે તે તત્ત્વશ્રુતિના માધુર્યનું સ્પષ્ટ સંચેતન-સંવેદન હજી ન હોય, તો પણ તેને અંકુર તો જરૂર આવે.

અત્રે ‘પ્રરોહ’ શબ્દ બંને અર્થમાં ઘટે છે (સ્ત્રેષ). પ્રરોહ એટલે ઊગી નીકળવું તે, અથવા ઉત્તરોત્તર ચઢતી પહાડી પામવી તે. તત્ત્વશ્રવણના અચિંત્ય મહાપ્રભાવથી નર ઉત્તરોત્તર પ્રરોહ-ચઢતી કળા પર આરૂઢ થતો જાય છે, તે વાર્તા સ્પષ્ટ છે. અહીં ‘નર’ શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે; તે મુખ્યપણે મનુષ્ય જ તત્ત્વશ્રવણનું પાત્ર બને છે, એ સૂચવવા માટે છે, કારણ કે મનુષ્ય પર્યાયમાં જ પૂર્ણ સદ્વિવેકનો ઉદય થઈ, યાવત મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. આવું તત્ત્વશ્રવણનું અચિંત્ય સામર્થ્ય હોય છે, આવો મોટો પ્રભાવ હોય છે.

આકૃતિ—૧૦



“જિનવર વચન અમૃત અનુસરિયે, તત્ત્વરમણ આદરિયે રે;
દ્રવ્ય-ભાવ આશ્રવ પરહરિયે, દેવચંદ્રપદ વરીયે રે”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

“વચનામૃત વીતરાગના, પરમ શાંતરસ મૂળ; ઔષધ જે ભવરોગના, કાયરને પ્રતિકૂળ.”
“તેહ તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું, આત્મધર્મ છે મૂળ; સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે, તે જ ધર્મ અનુકૂળ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ

આમ આગલી મિત્રા આદિ હૃદયોમાં જે યોગ-બીજોનું ચિત્તભૂમિમાં રોપણ થયું હતું, તેને અત્રે અંકુર કુટે છે, અર્થાત્ તે પરિપોષણથી વૃદ્ધિ પામે છે. એટલે-
પ્રભુભક્તિ-પરમાત્મા અહીં ત લગવંત પ્રત્યેની ભક્તિ ઉત્તરોત્તર
યોગબીજ અધિક માત્રા પામતી જાય છે. આ ભક્તિ પ્રભુ પ્રત્યે પરમ ઉપાદેય
અંકુર ભાવવાળી, આહારાદિ દશ સંજ્ઞાથી રહિત, અને ફલકામના વિનાની-
 નિષ્કામ એવી હોય છે. અને તે ભક્તિ કરનાર ભક્ત જોગીજનનું ચિત્ત
 અત્યંત ચોક્કસ હોય છે, સંશુદ્ધ-નિર્મલ હોય છે. આવી અકુંઠિત ભક્તિથી મન એ ૧૧
 વૈકુંઠ-સ્વર્ગ થઈ પડે છે, એમ યોગી જનોનો અનુભવ કહે છે, અને એવા શુદ્ધચિત્ત
 યોગીજનો પરમ પ્રેમાવેશમાં પ્રભુને કહે છે કે-હો પ્રભુ! અમે તમને અમારા મન-ધરમાં
 પધરાવશું એટલે તેની શોભા દેખીને તમે ત્યાં જ સ્થિર થઈ જશો!

“મન ધરમાં ધરિયા ધર શોભા, દેખત નિત્ય રહેશે ધિર થોભા; સાહેબા વાસુ;”
 “મન વૈકુંઠ અકુંઠિત ભક્તે, યોગી ભાળે અનુભવ ચુકતે. સાહેબા વાસુ” —શ્રી યશોવિજયજી.

સદ્ગુરુભક્તિ—સન્માર્ગે ચઢાવનાર શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન પ્રત્યે અત્રે અત્યંત
 ભક્તિ ઉદ્ભવે છે; ભાવયોગી એવા ભાવાચાર્યાદિ પ્રત્યે પરમાદર યુક્ત વિનય-બહુમાન હોય
 છે. અને તે પરમ ઉપકારી પ્રત્યે નિષ્કામ એવા શુદ્ધ આશયથી ભક્તજન વિધિ પ્રમાણે
 યથાશક્તિ વૈયાવચ્ચ-સેવા કરે છે, તન-મન-ધનથી તેની ઉપાસનામાં તત્પર રહે છે. **સત્-
 શાસ્ત્રભક્તિ**—પરમ ઉપકારી એવા સન્માર્ગદર્શક સદાગમ પ્રત્યે અધિકાધિક ભક્તિ સ્ફુ-
 રતી જાય છે. સત્ શ્રુતના લેખન-પૂજન-દાન-ચિંતન-ભાવન-સ્વાધ્યાય આદિ પરમ ગૌરવ-
 બહુમાન યુક્તપણે અત્રે કરાય છે. જિનભક્તિ આદિ પરમ યોગબીજ પ્રત્યે અત્રે પરમ
 ઉપાદેય ભાવ પ્રગટે છે. તેમજ ભવ વૈરાગ્ય-સંસાર પ્રત્યે તેના સ્વરૂપદર્શનથી ઉપ-
 જતો સહજ વૈરાગ્ય અત્રે બળવત્તર બને છે, જન્મ-મરણાદિ દુઃખથી દુઃખમય એવા
 સંસાર પ્રત્યે અત્યંત ઉદ્વેગ ઉપજે છે. ઇત્યાદિ યોગબીજ અત્રે પરિપોષણ પામી
 યોગ-અંકુરપણાને પામે છે.

આનોજ ભાવાર્થ કહે છે—

ક્ષારામ્મસ્તુલ્યં હૃદ્ય ચ ભવયોગોઽખિલો મતઃ ।

મધુરોદકયોગેન સમા તત્ત્વશ્રુતિસ્તથા ॥ ૬૨ ॥

વૃત્તિ:—ક્ષારામ્મસ્તુલ્યં હૃદ્ય ચ ભવયોગોઽખિલો મતઃ—અને અહીં સમસ્ત સંસારયોગ ખારા
 પાણી જરાબર માનવામાં આવ્યો છે,—અતત્ત્વશ્રવણરૂપ પણ (તેમજ છે). મધુરોદકયોગેન સમા
 તત્ત્વશ્રુતિસ્તથા—તથા મધુર જલના યોગ સમાન તત્ત્વશ્રુતિ (તત્ત્વશ્રવણ) માટે છે. તેના અંગ-
 પણાથી તત્ત્વશ્રુતિ પણ (તેમજ છે).

ખારા પાણી સમ બધો, લવયોગ અહીં જાણુ;
તત્ત્વશ્રુતિ તે તો મોઠા, જલના યોગ સમાન. ૬૨

અર્થ :—અને અહીં ખારા પાણી સરખો સકલ સંસાર યોગ માન્યો છે, તથા તત્ત્વશ્રુતિને મધુર જલના યોગ સમાન માની છે.

વિવેચન.

‘ખાર ઉઠક સમ લવ ત્યજેછ’—શ્રી યો. ૬. સ.

ઉપરમાં જે ખાંડ પાણી—મીઠું પાણી વગેરે કહ્યું, તે શું? તેનું અત્તર સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. સમસ્ત સંસાર યોગ—સકલ સંસારપ્રસંગ છે, તે ખારા પાણી બરાબર છે.

અતત્ત્વશ્રવણરૂપ સંસારપ્રસંગ પણ તેમજ ખારા પાણી જેવો છે. ખારા સંસાર: પાણીના યોગે બીજાં જોગે નહિં, બળી જાય, તેમ સંસારપ્રસંગ અથવા ખાંડ પાણી અતત્ત્વશ્રવણરૂપ ખારા પાણીના યોગથી પુણ્યબીજ વા બોધબીજ જોગે નહિં, પણ બળી જાય. જ્યાંલગી આ સંસાર સમુદ્રનું ખાંડ પાણી પીવાની હોંસ મનુષ્ય ધરાવે, ત્યાં લગી બોધબીજ પામવાની આશા રાખવી તે આકાશકુસુમવત્ છે. જ્યાં લગી આ ખાંડ પાણી પીવાનું છોડી દઈ, ચિત્તમાં કંઈ વૈરાગ્યરંગ ન લાગે, લવોદ્દેગ ન ઉપજે, ત્યાંલગી જ્ઞાનનો ઉદ્ભવ થવો સંભવતો નથી.

“ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન;

અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજ જ્ઞાન.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અને વિવેકીને મન તો આ સંસારસાગર ખરેખર ખારોજ લાગે છે, પ્રતિક્ષણે તેને તેનો તેવો કડવો અનુભવ થાય છે, એટલે તે ક્ષણભર પણ તે સંસારમાં રહેવાને ઇચ્છતો નથી. કારણકે તે વૈરાગ્યભાવના ભાવે છે કે—

આ સંસાર સમુદ્રમાં* ઉપજતા સર્વ સંબંધો મનુષ્યોને વિપદાના સ્થાન થઈ પડે

* “ભવાબ્ધિપ્રમવાઃ સર્વે સંબંધા વિપદાસ્પદમ્ । સંભવન્તિ મનુષ્યાણાં તથાન્તે સુષ્ટુ નીરસાઃ ॥
વસ્તુજાતમિદં મૂઢ પ્રતિક્ષણવિનશ્વરમ્ । જાનન્નપિ ન જાનાસિ ગ્રહઃ કોડયમનૌષધઃ ॥
યદ્વદ્દેશાન્તરાદેત્ય વસન્તિ વિહગા નગે । તથા જન્માન્તરાન્મૂઢ પ્રાણિનઃ કુલપાદપે ॥
પ્રાતસ્તરું પરિત્યજ્ય યયૈતે યાન્તિ પત્રિણઃ । સ્વકર્મવશગાઃ શશ્વત્તથૈતે ક્વાપિ દેહિનઃ ॥
શરીરં શીર્યતે નાશા ગલત્યાયુર્ન પાપધીઃ । મોહઃ સ્ફુરતિ જ્ઞાત્માર્થઃ પદ્ય વૃત્તં શરીરિણામ્ ॥”

શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીકૃત જ્ઞાનાર્ણવ.

આ ભાવનાઓનું પરમ સુંદર હૃદયંગમ સ્વરૂપ શુભચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવમાં, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીકૃત ભાવનાવખોધમાં, અને શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયજીકૃત શ્રી શાંત-સુધારસમાં અત્યંત વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ તે તે સ્થળે જોવું. અત્રે તેના આધારે સંક્ષેપમાં કહ્યું છે.

છે, અને અંતે અત્યંત નીરસ નીવડે છે. આ શરીર રોગથી આક્રાંત થયેલું છે, યોવન જરાથી આક્રાંત છે, ઐશ્વર્ય અંતે વિનાશ છે, અને જીવનના અંતે મરણ છે. ઇન્દ્રિય વિષયથી ઉપજતા એવા ક્ષણભંગુર સુખમાં રતિ કરીને ત્રિભુવન નષ્ટ થયું છે. આ વસ્તુ-માત્ર પ્રતિક્ષણે વિનશ્વર છે, તે જાણતાં છતાં તું જાણતો નથી ! તે હે મૂઠ ! ત્હારો કેવો ગ્રહ છે કે જેનું ઓસડ નથી ! જે પૂર્વે ત્હારા શત્રુઓ હતા તે આ જન્મમાં કર્મવશે ત્હારા બંધુઓ બન્યા છે ! અને પૂર્વ જન્મમાં જે ત્હારા બંધુઓ હતા, તે આ જન્મમાં ત્હારા શત્રુપણે ઉપજ્યા છે ! જેમ દેશાંતરથી આવીને પક્ષીઓ વૃક્ષમાં વાસ કરે છે, તેમ પ્રાણીઓ જન્માંતરથી આવીને કુલરૂપ વૃક્ષમાં વસે છે. પછી પ્રભાત થતાં આ પંખીઓ જેમ ઝાડને છોડીને પોતપોતાની દિશામાં ચાલ્યા જાય છે, તેમ આ પ્રાણીઓ પણ આયુ-પૂર્ણતારૂપ પ્રાતઃકાળ થતાં પોતપોતાના કર્મ પ્રમાણે જૂની જૂની ગતિમાં કયાંય ચાલ્યા જાય છે ! આમ આ બધાય પંખીમેળો છે. છતાં પ્રાણીઓનું આ વિચિત્ર ચરિત્ર તો જુઓ ! શરીર શીર્ણ (જીર્ણ) થાય છે, પણ આશા શીર્ણ થતી નથી ! આયુષ્ય ગળે છે, પણ પાપબુદ્ધિ ગળતી નથી ! મોહ સ્ફુરે છે, પણ આત્માર્થ સ્ફુરતો નથી ! ખરેખર ! આયુ+ તો વાયુના તરંગ જેવું તરલ-ચંચલ છે, સંપદાઓ આપદાઓ સાથે જોડાયેલી છે, સર્વ ઇન્દ્રિય વિષયો સંધ્યાસમયના વાદળાના રંગ જેવા છે, મિત્ર-સ્ત્રી-સ્વજનાદિના સંગમનું સુખ સ્વપ્ન-ઈંદ્રજલ સમાન છે. તેથી આ સંસારમાં એવી તે કઈ વસ્તુ છે કે જે સંતજનોને આનંદનું કારણ થાય ?

આ ત્રિભુવનમાં એવો કોઈ પણ શરીરધારી નથી કે જેના કંઠમાં કૃતાન્તનો પાશ નહિં આવી પડે. યમ-કેસરીના પાછા ન હેલાંય એવા પગલાં જ્યારે પડે છે, ત્યારે મહામહેનત કરતાં દેવોથી પણ પ્રાણી રક્ષી શકાતો નથી, તો પછી માનવ-કીડાનું શું ગણું ?

“જન્મ જરા મરણ કરી એ, આ સંસાર અસાર તો;
કર્યાં કર્મ સહુ અનુભવે એ, કોઈ ન રાખણહાર તો.
શરણ એક અરિહંતનું એ, શરણ સિદ્ધ ભગવંત તો;
શરણ ધર્મ શ્રી જૈનનો એ, સાધુ શરણ શુણવંત તો.”

શ્રી વિનયવિજયજીકૃત શ્રી પુણ્યપ્રકાશ સ્તવન

“આયુર્વાયુતરત્તરંગતરલં લગ્નાપદઃ સંપદઃ,
સર્વેન્દ્રીન્દ્રિયગોચરાશ્ચ ચતુલાઃ સન્ધ્યામ્બરાગાદિવત્ ।
મિત્રસ્ત્રીસ્વજનાદિસક્લમસુખં સ્વપ્નેન્દ્રજાલોપમમ્,
તત્કિં વસ્તુ ભવે ભવેદિહ મુદામાલમ્બનં યત્ સતામ્ ॥”

શાંતસુધારસ (જુઓ શ્રી મનઃસુખસાધ્ય કીરત્યંકૃત-વિવેચન.)

“છ ખંડના અધિરાજ જે ચંડે કરીને નીપજ્યા,
 બ્રહ્માંડમાં ગળવાન થઇને ભૂપ ભારે ઉપજ્યા;
 એ ચતુર ચક્રી ચાલિયા હોતા ન હોતા હોઇને,
 જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઇને.
 મણિમય મુગટ માથે ધરીને કણ્ઠ કુંડલ નાંખતા,
 કાંચન કડા કરમાં ધરી કરીએ કચાશ ન રાખતા;
 પળમાં પડ્યા પૃથ્વીપતિ એ ભાન ભૂતળ ખોઇને,
 જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઇને.”

“વિદ્યુત લક્ષ્મી પ્રભુતા પતંગ, આયુષ્ય તે તો જળના તરંગ;
 પુરંદરી ચાપ અનંગ રંગ, શું રાગિએ ત્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ?”
 ના મારાં તન રૂપ કાંતિ યુવતી ના પુત્ર કે બ્રાત્ર ના,
 ના મારાં ભૂત રુનેહીઓ સ્વજન કે ના ગોત્ર કે જ્ઞાત ના;
 ના મારાં ધન ધામ યૌવન ધરા એ મોહ અજ્ઞાત્વના,
 રે રે જીવ ! વિચાર એમજ સદા અન્યત્વદા ભાવના.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

વળી તે મુમુક્ષુ જોગીજન ભાવે છે કે—

“આ સંસાર પ્રતિ જીવે લેશમાત્ર મોહ કરવા જેવું નથી. જ્ઞાનીઓએ આ સંસારને
 અનંત ખેદમય, અનંત દુઃખમય, અવ્યવસ્થિત, ચળ-વિચળ અને અનિત્ય કહ્યો છે. અનંત તાપ,
 અનંત શોક, અનંત દુઃખ જોઈને એઓએ આ સંસારને પુંકાદીધી છે,
 દુઃખમય તે સત્યજ છે. એ ભણી પાછું વાળી જોવા જેવું નથી. ત્યાં દુઃખ, દુઃખ
 સંસાર ને દુઃખજ છે. દુઃખનો એ સમુદ્ર છે. કારણ કે જીવ પ્રથમ તો માતાની
 કૂળમાં-ગર્ભમાંજ અનેક સંતાપ સહન કરે છે. પછી જન્મ પામી
 અનેક પ્રકારના મહાકષ્ટો પામી મોટો થઈ, હાશ, હવે દુઃખનો અંત આવ્યો, હવે નિરાંત
 થઈ, એમ જ્યાં દેખીતાં સુખ, કાલ્પનિક સુખનો સ્પર્શ કરે છે, ત્યાંજ મૃત્યુની બેનપણી
 જરા અવસ્થા કાયાનો કોળિયો કરી જાય છે; અર્થાત્ ઘડપણ આવે છે, દેહ જર્જરિત
 થવા માંડે છે, અને કાળ આવી એચિંતો પ્રાણ હરી લે છે. આવો દુઃખરૂપ આ સંસાર
 છે. ગર્ભના દુઃખથી માંડી મરણ પર્યંત જીવ દુઃખીજ છે.”x—

શ્રી મનઃસુખભાષિ દિ. કૃત શાંતસુ. વિવેચન

x “ગત્યેકા ચિંતા ભવતિ પુનરન્યા તદધિકા, મનોવાક્રાયે હા વિકૃતિરતિરોપાત્તરજસઃ ।
 વિપદ્વર્તાવર્તે દ્રષ્ટિતિ પતયાલોઃ પ્રતિપદ્, ન જંતોઃ સંસારે ભવતિ કથમપ્યર્થિવિરતિઃ ॥
 સહિત્વા સંતાપાનગુચિજનનીકુક્ષિકુહરે, તતો જન્મ પ્રાપ્ય પ્રચુરતરકષ્ટક્રમહતઃ ।
 સુખાભાસૈર્વાવસ્પૃશતિ કથમપ્યર્થિવિરતિઃ, જરા તાવત્કાયં કવલયતિ મૃત્યોઃ સહચરી ॥”

—શાંતસુધારસ,

‘ ચાર ગતિરૂપ જ્યાં મોટા આવર્તો છે અને દુઃખરૂપ દાવાનલ જ્યાં પ્રજ્વલી રહ્યો છે, એવા આ ભવસાગરમાં પ્રાણીઓ ખિચારા નિરંતર ભગી રહ્યા છે. એક રૂપ છોડીને બીજા ગ્રહણ કરતો આ યંત્રવાહક જીવ, રંગભૂમિ પર નાટકીયાની જેમ નિરંતર નવનવા વેષ ધારણ કરી, આ ભવમંડપમાં નાટક નાચી રહ્યો છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભવ ને ભાવ એમ પાંચ પ્રકારના પરાવર્તનોવડે આ સંસાર દુઃખથી ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલો છે. અનાદિ કાળથી જન્મણ કરતા આ જીવે ત્રસ-સ્થાવર યોનિઓમાં સર્વની સાથે સર્વ સંબંધો પ્રાપ્ત કર્યા છે. દેવલોકમાં કે મનુષ્ય લોકમાં, તિર્યંચમાં કે નરકમાં એવી એક પણ યોનિ નથી, એવું એક પણ રૂપ નથી, એવો એક પણ દેશ નથી, એવું એક પણ કુલ નથી, એવું એક પણ દુઃખ નથી, એવું એક પણ સુખ નથી, એવો એક પણ પર્યાય નથી કે જ્યાં નિરંતર ગમનાગમન કરી આ જીવ ખંડિત ન થયો હોય. ’*

‘ આ વિચિત્ર સંસારમાં દેવ આકંઠ કરતો નીચે પડે છે ને શ્વાન સ્વર્ગે ચડે છે ! શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ કૂતરો બને છે, વા કૃમિ કે શ્વપાક ચાંડાલ ઇંદ્ર બને છે ! રાજા કીડો થાય છે ને કીડો ઇંદ્ર બને છે ! આમ કર્મથી બલાતકારે પ્રાણીના પરાવર્તન થાય છે ! અરે ! આ વિષમ સંસારમાં માતા હોય તે મૃત્યુ પામીને પુત્રી બને છે ! બહેન હોય તે સ્ત્રી થાય છે ! તે સ્ત્રી વળી પુત્રી તરીકે અવતરે છે ! પિતા હોય તે પુત્રરૂપે જન્મે છે ! તે પુત્ર વળી મરીને પૌત્ર પણ બને છે ! ’ આમ આ સંસાર ખરેખર ! સાવ અસાર છે. આવા અનિત્ય, અશરણ, દુઃખમય, વિચિત્ર ને વિષમ સંસારને ધિક્કાર હો ! ધિક્કાર હો !

ઇત્યાદિ પ્રકારે આ વિવેકી વૈરાગ્યવંત પુરુષ ભાવે છે. એટલે તેને સમસ્ત સંસાર સંબંધ ખારો લાગે એમાં શું નવાઈ ? અને તેથી ઉભગીને, વિરક્ત થઈ, તે આ સંસાર-સમુદ્રના ખારા પાણીનો ત્યાગ કરવાને પ્રવર્તે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

વળી જે અતત્ત્વશ્રવણ છે તે પણ ખારા પાણી સમાન છે. અનાદિ કાળથી આ જીવે અતત્ત્વશ્રવણરૂપ ખાડે પાણી પીધા કર્યું છે, તેથી જ તેના અંતરમાં સફ્થોગનું બીજ રોપાયું નથી, કારણ કે મિથ્યાત્વવાસનાથી વાસિત એવું અતત્ત્વ અતત્ત્વશ્રવણ- જ્યાંસુધી જીવ સાંભળ્યા કરે, ત્યાંસુધી જીવને સત્સંસ્કાર ઊગે જ કેમ ? ખાડે જલ આ જીવે શ્રવણ કરવામાં તો કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી, પણ તે તો તેણે

* “ ચતુર્ગતિમહાવર્તે દુઃખવાહવદીપિતે । અમન્તિ મવિનોઽજસ્રં વરાકા જન્મસાગરે ॥
રૂપાણ્યેકાનિ ગૃહ્ણતિ ત્યજત્યન્યાનિ સન્તતમ્ । યથા રક્ષેઽન્ન શૈલૂષસ્તથાયં યન્ત્રવાહકઃ ॥
સર્વેઃ સર્વેઽપિ સમ્બન્ધા સંપ્રાપ્તા દેહધારિભિઃ । અનાદિકાલસંભ્રાન્તૈસ્સસથાવરયોનિષુ ॥
ભૂપઃ કૃમિર્મવત્યન્ન કૃમિશ્રામરનાયકઃ । શરીરી પરિવર્તતે કર્મણા વચ્ચિતો વલાત્ ॥
માતા પુત્રી સ્વસા માર્યા સૈવ સંપચ્યતેઽક્લજા । પિતા પુત્રઃ પુનઃ સોઽપિ લભતે પૌત્રિકં પદં ॥”

—શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

કામભોગઅનુભવ-વિષય સંબંધી અસત્કથા જ શ્રવણ કરી છે, પણ તેણે કદી ‘સત્’ સુણ્યું નથી. તેથી જ તેનું અત્યારસુધી અકલ્યાણ થયું છે. પણ હવે અત્રે આ દષ્ટિને પામતાં જીવ આ અતત્ત્વશ્રવણરૂપ ખારા જલને તિલાંજલિ આપે છે.

અને જેવો આ ખારા પાણીના ત્યાગ થાય છે, તેની સાથે સાથે તત્ત્વશ્રુતિ-તત્ત્વશ્રવણરૂપ મીઠા પાણીનો ભોગ પણ ખતમ છે, એટલે અહીં બોધ-બીજ ઊગી નીકળે છે. અત્રે તત્ત્વશ્રુતિ એટલે તત્ત્વના પ્રતિપાદક એવા

તત્ત્વશ્રુતિ તત્ત્વશાસ્ત્ર-પરમાર્થશાસ્ત્ર તે મધુરા-મીઠા જલના ભોગ સમાન છે; અને મધુર જલ તેના બીજા અર્થમાં લઈએ તો તત્ત્વશ્રુતિ (= તત્ત્વશ્રવણ) તે પણ તત્ત્વશ્રુતિના-તત્ત્વશાસ્ત્રના અંગરૂપ હોઈ, મધુર જલના ભોગ ખરાખર

છે. આમ તત્ત્વશાસ્ત્ર તથા તત્ત્વશાસ્ત્રદ્વારા થતું તત્ત્વશ્રવણ તે બન્ને મીઠા પાણી જેવા છે. અને તત્ત્વશ્રુતિદ્વારા જે તત્ત્વશ્રવણ કહ્યું, તેમાં સદ્ગુરુનું ગ્રહણ અંતર્ભાવ પામે છે. કારણ કે સાંભળવાની ક્રિયા તો કોઈ બોલે ત્યારે થાય, એટલે તત્ત્વશ્રુતિના-પરમાર્થશાસ્ત્રના આશયના ચથાર્થ વક્તા તો શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ જ હોઈ, તેના શ્રીમુખેજ મુખ્ય કરીને તત્ત્વશ્રવણનો ભોગ ખની શકે છે. અથવા સદ્ગુરુ વિરહે અર્થગ્રહણરૂપ શ્રવણ પરોક્ષ સદ્ગુરુ સત્પુરુષે પ્રણીત કરેલા વચનામૃત-પરમશ્રુત દ્વારા પણ થાય છે.

“તત્ત્વ વિચાર સુધારસ ધારા, ગુરુગમ વિણ કિમ પીજે રે ?”—શ્રી આનંદધનજી.

“આત્માદિ અસ્તિત્વના, જેહ નિરૂપક શાસ્ત્ર;
પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગ નહિં, ત્યાં આધાર સુપાત્ર.
અથવા સદ્ગુરુએ કહ્યાં, જે અવગાહન કાજ;
તે તે નિત્ય વિચારવાં, કરી મતાંતર ત્યાજ.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આનો (તત્ત્વશ્રુતિનો) જ ગુણ કહે છે—

અતસ્તુ નિયમાદેવ કલ્યાણમશ્વિલં નૃણામ્ ।

ગુરુમક્તિસુખોપેતં લોકદ્વયહિતાવહમ્ ॥૬૩॥

વૃત્તિ:—અતસ્તુ—અને આથી કરીને જ, એટલે કે તત્ત્વશ્રુતિ થકી જ, શું? તો કે—નિયમા-દેવ કલ્યાણ—નિયમથી જ કલ્યાણ, પરોપકાર આદિ, અશ્વિલં નૃણાં—મધુર નરોને-મનુષ્યોને હોય છે,—તત્ત્વશ્રુતિ થકી તથાપ્રકારના આશયભાવને લીધે. તેનું જ વિશેષણ કરે છે:—ગુરુમક્તિસુખોપેતં—ગુરુમક્તિના સુખથી યુક્ત એવું કલ્યાણ. તેની આસાથી તેના કરણનું—કરવાનું તત્ત્વથી કલ્યાણપણું છે તેટલા માટે. એટલા માટે જ કહ્યું:—લોકદ્વયહિતાવહમ્—ઉભય લોકમાં હિતાવહ—હિત આણનાર—અર્થ-બંધનું ગુરુમક્તિદ્વારા સાધ્યપણું છે, તેને લીધે.

નિયમથીજ એથી કરી, નરને સકલ કલ્યાણ;
ગુરુભક્તિ સુખ યુક્ત જે, ઉભય લોક હિત સ્થાન. ૬૩

અર્થ :—અને એ-તત્ત્વશ્રુતિ થકીજ મનુષ્યોને નિયમથીજ સકલ કલ્યાણ હોય છે, કે જે ગુરુભક્તિના સુખથી યુક્ત અને બન્ને લોકમાં હિતાવહ-હિત કરનાર એવું હોય છે.

વિવેચન

“તનસેં મનસેં ધનસેં સખસેં, ગુરુદેવકી આન સ્વ આત્મ ખસેં;
તખ કારજ સિદ્ધ બને અપનો, રસ અમૃત પાવહિ પ્રેમધનો.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને એ તત્ત્વશ્રુતિ-તત્ત્વશ્રવણ થકીજ નિયમથીજ મનુષ્યોને પરોપકાર વગેરે સકલ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ કે સત્શાસ્ત્રના સદ્ગુણશ્રવણથીજ નિયમપ્રકાર, દયા, દાન, શીલ આદિના કલ્યાણકારી સંસ્કાર બીજ આત્મામાં રોપાય છે; તત્ત્વશ્રવણથી અને તેથી કરીનેજ તેવા પ્રકારનો નિર્મલ ચિત્ત-આશય પ્રગટે છે, સકલ કલ્યાણ મનઃશુદ્ધિ થાય છે, અને તેના પરિણામે પરોપકાર આદિ કલ્યાણપ્રદ પ્રવૃત્તિ સંભવે છે. અર્થ-કામનીજ ખાખતમાં તો લોકો વિના ઉપદેશે પણ પટ્ટુ-હોશિયાર હોય છે, પણ ધર્મ તો શાસ્ત્ર-શ્રુતિ વિના થઈ શકતો નથી, એટલે તેમાં-તે કલ્યાણકર શાસ્ત્રમાં-આમ સત્પુરુષના વચનમાં આદર કરવો તે હિતકારક છે, પરમ કલ્યાણકારી છે. પરમ ભાવિતાત્મા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું વચનામૃત છે કે—

“અહો! સત્પુરુષના વચનામૃત, મુદ્રા અને સત્સમાગમ. સુધુષ ચેતનને બાગ્યત કરનાર, પડતી વૃત્તિને સ્થિર રાખનાર, દર્શન માત્રથી નિર્દોષ, અપૂર્વ સ્વભાવને પ્રેરક, સ્વરૂપપ્રતીતિ, અપ્રમત્ત સંયમ, અને પૂર્ણ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વભાવના કારણભૂત,— છેલ્લે અયોગી સ્વભાવ પ્રગટ કરી, અનંત અવ્યાબાધ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનાર, ત્રિકાળ જયવંત વર્તો ! ઓ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

અને તે કલ્યાણ પણ ગુરુભક્તિના સુખથી યુક્ત એવું હોય છે. કારણ કે શ્રી સદ્ગુરુનો આજ્ઞાથીજ કલ્યાણ હોય છે. પરોપકારાદિ કલ્યાણકાર્ય પણ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાનની આજ્ઞાપૂર્વક કરવામાં આવે તોજ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી વાસ્તવિક કલ્યાણરૂપ થાય છે; સ્વછંદે કરવામાં આવે તે વાસ્તવિક કલ્યાણરૂપ થતું નથી. એમ ભગવાન શાસ્ત્રકારનો

×“ઉપદેશં વિનાપ્યર્થકામૌ પ્રતિ પટુર્જનઃ ।

ધર્મસ્તુ ન વિના શાસ્ત્રાદિતિ તત્ત્વાદરો હિતઃ ॥”—શ્રી યોગબિન્દુ.

અભિપ્રાય છે. કારણકે—‘ગુરુઆજ્ઞાનો ત્યાગ કર્યો એટલે ભગવાનની આજ્ઞાનો* ત્યાગ કર્યો, અને ભગવાનની આજ્ઞાનો ત્યાગ કર્યો એટલે ઉભય લોકનો ત્યાગ કર્યો.’

“દાન તપ શીલ વ્રત, નાથ આણા વિના, થઈ બાધક કરે ભવ ઉપાધિ....

ધન્ય તું ! ધન્ય તું ! ધન્ય જિનરાજ તું !”

“આણારંગે ચિત્ત ધરીજે, દેવચંદ્ર પદ શીઘ્ર વરીજે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આવું જે ગુરુઆજ્ઞાપૂર્વક કલ્યાણ કાર્ય હોય છે, તે અનુબંધવાળું હોય છે. એટલે કે તેથી ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટતર કલ્યાણની પરંપરા પ્રાપ્ત થયાજ કરે છે, પુણ્યાનુબંધી પુણ્યની ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળા—અભ્યુદય થયા જ કરે છે. આમ આ કલ્યાણકાર્ય આ લોક-પરલોકમાં હિતનું કારણ થાય છે, ‘લોકદ્વયહિતાવહ’—ઉભય લોકમાં હિતને ખેંચી લાવનારું બને છે.

“આણાપ ધમ્મો, આણાપ તવો”—શ્રી જિનપ્રવચન.

આવું (ગુરુભક્તિનું) જ વિશેષથી પરમ ફલ કહે છે—

ગુરુભક્તિપ્રભાવેન તીર્થકૃદર્શનં મતમ્ ।

સમાપત્ત્યાદિભેદેન નિર્વાણૈકનિબન્ધનમ્ ॥ ૬૪ ॥

પ્રભાવથી ગુરુભક્તિના, તીર્થકર દર્શન માન;

સમાપત્તિ આદિ ભેદથી, ભોક્ષનું એક નિહાન. ૬૪

અર્થ :—ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી સમાપત્તિ આદિ ભેદે કરીને તીર્થકર દર્શન માન્યું છે,—કે જે ભોક્ષનું એક નિબંધન—કારણ છે.

વૃત્તિ :—ગુરુભક્તિપ્રભાવેન—ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી, સામર્થ્યથી, તેનાથી ઉપાર્જીત કર્મવિપાકથી, શું ? તો કે—તીર્થકૃદર્શનં મતં—તીર્થકરનું દર્શન, ભગવંતનું દર્શન માન્યું છે—મુદ્દ ગણ્યું છે. કેવી રીતે ? તો કે—સમાપત્ત્યાદિભેદેન—સમાપત્તિ આદિ ભેદથી. સમાપત્તિ એટલે ધ્યાનચક્રી સ્પર્શના, તે વડે કરીને. આદિ શબ્દથી તે નામકર્મના બંધ, વિપાક અને તદ્ભાવ આપત્તિની ઉપપત્તિનું ગ્રહણ છે. (એટલે કે તીર્થકરનામકર્મનો બંધ, ઉદય અને તીર્થકરભાવની પ્રાપ્તિની યુક્તિયુક્તતાનું—યોગ્યતાનું ગ્રહણ છે.) તે તીર્થકર દર્શન આવું વિશિષ્ટ છે—નિર્વાણૈકનિબન્ધનમ્—નિર્વાણનું એક નિબંધન—કારણ છે, અસાધારણ એવું અવંશ્ય (અચૂક) ભોક્ષ કારણ છે.

*“ગુરુ આણાપ ચાપ જિણવર આણા ન હોઈ નિયમેણ ।

સચ્છંદવિહારાણં હરિભદ્રેણ જાઓ મણિઅં ॥

અમ્મિ પરિચ્છે આણા સ્વલુ ભગવઓ પરિચ્છતા ।

તીણ અ પરિચ્છાપ દુણહ વિ લોગાણ ચાઓત્તિ ॥”

શ્રી યશોવિજયજીવિત શ્રી યતિલક્ષણસમુચ્ચય.

વિવેચન

“ પ્રભુ ભક્તિ ત્યાં ઉત્તમ જ્ઞાન, પ્રભુ મેળવવા ગુરુ ભગવાન;
ગુરુ ઓળખવા ઘટ વૈરાગ્ય, તેહ ઉપજવા પૂર્વિત ભાગ્ય. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ઉપરમાં જે ગુરુભક્તિ કહી તેનો મહાપ્રભાવ—માહાત્મ્ય—સામર્થ્ય અત્ર ખતાવ્યું છે. ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી શ્રી તીર્થ'કરનું દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સત્પુરુષોનું માનવું છે. તે કેવી રીતે? તેને માટે કહ્યું કે સમાપત્તિ વગેરે ભેદથી તે દર્શન સાંપડે છે. સમાપત્તિ એટલે ધ્યાનથી સ્પર્શના, પ્રભુના સ્વરૂપની અર્થાત શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની ધ્યાનથી જે ફરસના થવી, તેથી કરીને તીર્થ'કર 'દર્શન' સાંપડે છે, અથવા તો તીર્થ'કરનામકર્મ બંધાય છે, અને તેનો વિપાક થયે તીર્થ'કર ભાવનો પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ પણ તીર્થ'કર દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. અને આવું જે ભગવાન તીર્થ'કરનું—ધર્મ તીર્થસંસ્થાપકનું દર્શન છે, તે મોક્ષનું એક અદ્વિતીય કારણ છે, અમોઘ—અચૂક એવું અસાધારણ અનન્ય કારણ છે.

આમ ગુરુભક્તિનો મહિમા અપૂર્વ છે. સદ્ગુરુની ભક્તિથી—સેવાથી—ઉપાસનાથી શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતનું સ્વરૂપ સમજાય છે, તેમનું સ્વરૂપદર્શન થાય છે, જેથી અમોઘ મોક્ષફળ અવશ્ય મળે છે; અને જે 'દર્શન' છે તે 'દૃષ્ટિ' 'ખિના નયન વિના—નયન વિના થતું નથી, 'ખિના નયન પાવે નહિં; વિના નયનની પાવે નહિં' જે વાત છે, અર્થાત ચર્મચક્ષુને અગોચર એવી જે વાત છે, તે 'નયન' વિના અર્થાત સદ્ગુરુની દોરવણી વિના અથવા સદ્ગુરુએ અર્પેલા દિવ્ય આંતર ચક્ષુ વિના પ્રાપ્ત થતી નથી. પણ જે સદ્ગુરુના ચરણ સેવે છે, તે તો તે 'ખિના નયનકી ખાત' સાક્ષાત પામે છે. વિનયવંત વિનેય—શિષ્ય સદ્ગુરુના નયનથી દિવ્ય નયન પામી જિનસ્વરૂપનો સાક્ષાતકાર કરે છે. આમ અતોદ્રિય એવા પ્રભુના શુદ્ધ સહજનંદ સ્વરૂપનું દર્શન સદ્ગુરુએ અર્પેલા દિવ્ય નયનદ્વારા થાય છે,—એ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાનનો પરમ ઉપકાર છે.

“ મૂળ સ્થિતિ જે પૂછો મને, તો સોંપી દઉં યોગી કને. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

—: સમાપત્તિનું સ્વરૂપ :—

ઉપરમાં જે સમાપત્તિ કહી તેનું સ્વરૂપ રસપ્રદ—ઓઘપ્રદ હોઈ ખાસ સમજવા જેવું છે. સમાપત્તિ એટલે ધ્યાનદ્વારા સ્પર્શના. જેનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે તેના સ્વરૂપનું ધ્યાનથી સ્પર્શન—અનુભવન થવું, તદ્રૂપતાની સમ્યક્ આપત્તિ—પ્રાપ્તિ થવી, તદ્રૂપપણું પામેવું તે સમાપત્તિ. અથવા જેનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે તેના સ્વરૂપની સમ—તુલ્ય આપત્તિ—પ્રાપ્તિ થવી, તેની સમાન તદ્રૂપ આત્માનુભવ થવો તે સમાપત્તિ. આ સમજવા માટે સ્ફેટિક રત્નનું દૃષ્ટાંત છે: જાતવંત એવું નિર્મલ સ્ફેટિક રત્ન રાતા કે કાળા ફૂલની

ઉપરમાં રાખ્યું હોય, તો તેમાં તેની તેવી ઝાંઘ-છાયા પડે છે, તેવી રંગછાયાથી તદ્રૂપ-પત્તિ-તદ્રૂપપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમ નિર્મલ ચિત્ત-રત્ન જેવું ધ્યાન કરે છે, તેની તેવી છાયા તેમાં પડે છે, તે તે ભાવવામાં આવતી વસ્તુના ઉપરાગથી તેને તદ્રૂપાપત્તિ-તદ્રૂપ-પણું પ્રાપ્ત થાય છે. આમ જાતિવંત નિર્મલ સ્ફટિક રત્નની જેમ ક્ષીણવૃત્તિવાળાને (૧) ‘તાત્સ્થ્યથી’ અર્થાત્ તેમાં સ્થિતિરૂપ એકાગ્રપણાથી અને (૨) ‘તદંજનપણાથી’ અર્થાત્ તેનું અંજન-રંગ લાગવારૂપ તન્મયપણાથી સમાપત્તિ હોય છે.

આ સમાપત્તિ^x થવામાં ત્રણ મુખ્ય આવશ્યક શરત છે-(૧) પ્રથમ તો સ્ફટિક રત્નની જેમ ચિત્ત ક્ષીણવૃત્તિવાળું નિર્મલ હોવું જોઈએ. એમ હોય તો જ સમાપત્તિ થવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય. (૨) એક કૂલની પાસે મૂકેલા સ્ફટિકની સમાપત્તિ જેમ, ભાવવામાં આવતા વિષય પ્રત્યે ચિત્તનું સ્થિર એકાગ્રપણું કેમ થાય? થવું જોઈએ. આ ન હોય તો સમાપત્તિ થાય જ કેમ? (૩) અને પછી કૂલની રંગ-છાયા સ્ફટિકમાં પડે, તેમ તન્મયપણું થવું જોઈએ, ધ્યાન વિષયનો દૃઢ ભાવરંગ લાગી જવો જોઈએ. આમ થાય ત્યારે જ સમાપત્તિ થાય. તેમજ આ સમાપત્તિ થવામાં આવશ્યક એવી જે આ ત્રણ શરત (Essential conditions) કહી, તેમાં આગલી હોય તે પાછલીનું કારણ થાય છે. કારણ કે સૌથી પ્રથમ તો ચિત્ત-સત્ત્વ સ્ફટિક જેવું અત્યંત નિર્મલ-શુદ્ધ થવું જોઈએ, અર્થાત્ ચિત્ત અત્યંત સાત્ત્વિક પરિણામી થઈ જવું જોઈએ. આમ જો ન થાય તો પથરમાં જેમ કૂલની છાયા ન પડે, તેમ મલિન ચિત્તમાં પણ ભાવવા યોગ્ય વસ્તુની છાયા ન પડે, સમાપત્તિ ન થાય. પણ જ્યારે ચિત્ત નિર્મલ-ક્ષીણવૃત્તિવાળું, સ્ફટિક જેવું પારદર્શક સ્વચ્છ (Crystal-clear) થઈ જાય, ત્યારે તે અન્ય વૃત્તિ પ્રત્યે દોડતું નહિં હોવાથી સ્થિર થઈ એકાગ્રપણું પામે; અને આમ જ્યારે તે એકાગ્રપણું પામે ત્યારે જ તે તન્મય ભાવને પામે. તાત્પર્ય કે ચિત્ત નિર્મલ થાય તો સ્થિર થાય ને સ્થિર થાય તો તન્મય થાય. આમ સમાપત્તિનો^{*} ઉપક્રમ

x “મણેરિવામિજાતસ્ય ક્ષીણવૃત્તેરસંશયમ્.”

તાત્સ્થ્યાત્તદજનત્વાચ્ચ સમાપત્તિઃ પ્રકીર્તિતા ॥”-શ્રી યશો. કૃત. દ્વા. ૧૦-૧૧, ૨, ૧૦

*પાતંજલ યોગશાસ્ત્રની પરિભાષા પ્રમાણે ગ્રાહ્ય, ગ્રહણ અને ગૃહીત એમ ત્રણ પ્રકારની સમાપત્તિ છે. તેમાં ગ્રાહ્ય સમાપત્તિ નિર્વિચાર સમાધિ પર્યંતે, ગ્રહણ સમાપત્તિ સાનંદ સમાધિ પર્યંતે, અને ગૃહીત સમાપત્તિ સારિમત સમાધિ પર્યંતે વિશ્રામ પામે છે. વળી તેના ચાર પ્રકાર છે: (૧) સવિતર્ક, (૨) નિર્વિતર્ક, (૩) સચિચાર, (૪) નિર્વિચાર. આ સમાપત્તિઓ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ (સવિકલ્પ) છે, અને તે જ ‘સમીજ’ સમાધિ કહેવાય છે. તેમાં છેલ્લી નિર્વિચાર સમાપત્તિનું નિર્મલપણું થયે અધ્યાત્મપ્રસાદ થાય છે, તેથી ઋતંભરા પ્રજ્ઞા ઉપજે છે, કે જે શ્રુત-અનુમાન કરતાં અધિક હોય છે. તે ઋતંભરા પ્રજ્ઞાથી સંસ્કારાંતરનો બાધક એવો તત્ત્વસંસ્કાર ઉપજે છે, અને તેના નિરોધથી અસંપ્રજ્ઞાત (નિર્વિકલ્પ) નામે સમાધિ ઉપજે છે. વિરામ પ્રસયના અભ્યાસથી અને ‘નેતિ નેતિ’ એવા સંસ્કારશેષથી તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિથી કેવલ્ય પ્રગટે છે-આત્માનું કેવલ સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્વ થાય છે. આમ નિર્વિચાર સમાપત્તિ → અધ્યાત્મપ્રસાદ → ઋતંભરા પ્રજ્ઞા → તત્ત્વસંસ્કાર → અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ → કેવલ્ય, આ ક્રમ છે. (વિશેષ માટે જુઓ પાતં, તથા યશોવિજયજીકૃત. દ્વા. ૧૦-૧૧, ૨૦).

છે. આમાં ચિત્તસ્થિરતા એ મધ્યવર્તી શુભ છે, તેની કેટલી બધી મહત્વતા છે એ સૂચવતું શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીવું પરમ તત્ત્વગંભીર વચન છે કે—

“બીજી સમજણ પછી કહીશ, જ્યારે ચિત્તે સ્થિર થઇશ.”

હવે સમાપત્તિ કોની ? કયા ધ્યાનવિષયની ? તેનો વિચાર કરવા યોગ્ય છે. ધ્યાન-વિષય જો જડ હોય ને ધ્યાતા ચેતન હોય તો એનો એકત્વપરિણામરૂપ મેળ કેમ બને ? માટે જડ વસ્તુના ધ્યાનથી તાત્ત્વિક+ સમાપત્તિ થાય નહિ. તાત્ત્વિક તાત્ત્વિકી સમાપત્તિ તો આત્મા જો ભાવનાવિષય હોય તો જ થાય. અને પરમાત્મા પરમાત્મ એ શુદ્ધ આત્મા જ છે, એટલે પરમાત્માની* સમાપત્તિ જીવાત્મામાં સમાપત્તિ યુક્ત છે. હું છું તે પરમાત્મા છું, પરમાત્મા છે તે હું છું, ‘પરમાત્માનું હો આત્મ ભાવવું’—એવું અભેદ ધ્યાન ધરવાથી જીવાત્માને પરમાત્માની સમાપત્તિ થાય છે, કારણ કે દ્રવ્યથી આત્માની ને પરમાત્માની તાત્ત્વિક એકતા છે, એક ચેતન સ્વરૂપપણાથી સમાનતા છે, એટલે તેની સમરસીભાવરૂપ સમાપત્તિ—અભેદ એકતા થવા યોગ્ય છે. એટલા માટે જ ‘જે અહીં તને (શુદ્ધ આત્માને) સ્વદ્રવ્ય-શુભ-પર્યાયથી જાણે છે, તે જ સ્વ આત્માને જાણે છે, અને તેનો મોહ નિશ્ચય લય પામે છે,’ એમ મહર્ષિ કુંદકુંદાચાર્યજીએ કહ્યું છે.

“જો જાણઈ અરહંતે, દઘ્વત્તગુણત્તપજ્જયત્તેહિં ।

સો જાણઈ અપ્પાણં, મોહો ચલુ જાઈ તસ્સ લયં ॥”

—શ્રી પ્રવચનસાર.

“જે ઉપાય બહુવિધની રચના, યોગમાયા તે જાણે રે;

શુદ્ધ દ્રવ્ય શુભ પર્યાય ધ્યાને, શિવ દિયે પ્રભુ સપરાણે રે....શ્રીઅર૦” —ચશોવિજયજી.

“પ્રગટ તત્ત્વતા ધ્યાવતાં, નિજ તત્ત્વનો ધ્યાતા થાય રે.” —શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ પરમાત્માની સમાપત્તિ થાય છે તેનું કારણ એમ છે કે જીવમાં પોતાની અંતરંગ ઉપાદાનભૂત તેવી પરમાત્મ શક્તિ રહેલી છે. તેની વ્યક્તિ અર્થાત્ પ્રગટપણું વ્યક્ત-પ્રગટ પરમાત્માના તેવા પ્રકારે ધ્યાનરૂપ સામગ્રીસંયોગથી હોય છે, પ્રગટ પરમાત્માનું ધ્યાનાલંબનરૂપ ઉત્તમ નિમિત્ત પામી જીવની તે ઉપાદાનશક્તિ પ્રગટ પરમાત્મપણે પરિણમે છે.

*“સંપ્રજ્ઞાતોઽવતરતિ ધ્યાનમેદેઽત્ર તત્ત્વતઃ ।

તાત્ત્વિકી ચ સમાપત્તિર્નાત્મનો માંવ્યતાં વિના ॥” —દ્વા. દ્વા. ૨૦-૧૫

*“પરમાત્મસમાપત્તિર્જીવાત્મનિ હિ યુજ્યતે ।

અમેદેન તથાધ્યાનાદન્તરંજ્ઞસ્વશક્તિઃ ॥” —દ્વા. દ્વા. ૨૦

અને જીવાત્મામાં તેવા પ્રકારે પરમાત્માનું સત્ત્વ-શક્તિ છે, તેની ઉપપત્તિ માટે ત્રણ પ્રકારના આત્મા યોગવાહુમયમાં પ્રસિદ્ધ છે: x બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા.

તેમાં (૧) કાયામાં જેને આત્મબુદ્ધિ છે અને તેથી ‘હું’ સ્થૂલ, હું કૃશ’ ત્રિવિધ આત્મા ઇત્યાદિ પ્રકારે જે પ્રતીત થાય છે, તે કાય અથવા બહિરાત્મા છે.

(૨) કાયાદિકમાં જેને આત્મબુદ્ધિ નથી પણ આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ છે, એટલે કાયાદિકમાં જે સાક્ષીરૂપ રહી તેનો અધિષ્ઠાતા થઈને રહે છે, તે અધિષ્ઠાયક અથવા અંતરાત્મા છે. (૩) જ્ઞાનાનંદે જે પૂર્ણ પાવન અને સર્વ ઉપાધિથી રહિત છે, અને જે અતીન્દ્રિય ગુણુરત્નના આકર છે, તે પરમાત્મા છે. આ ત્રણ પ્રકારના આત્મામાં બહિરાત્મા ધ્યાનનો અનધિકારી હોઈ ધ્યાતા થઈ શકતો નથી, અંતરાત્મા અધિકારી હોઈ ધ્યાતા હોય છે, અને પરમાત્મા તો ધ્યાનમાં લાવવા યોગ્ય એવા ધ્યેય છે. આમ ધ્યાનનો ઉપયોગ હોય છે. અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો બહિરાત્મભાવ ત્યજી, અંતરાત્મરૂપ થઈ, સ્થિર લાવે પરમાત્માનું જે આત્મારૂપ લાવવું, તે જ સમાપત્તિનો વિધિ છે, આત્મ અર્પણનો દાવ છે, ‘આત્મ અરપણ દાવ.’ જેમ અવિકાર એવા નિર્મલ હર્પણમાં પુરુષના સ્વરૂપનું અર્પણ થાય છે, તેમ નિર્વિકાર એવા નિર્મલ અંતરાત્મામાં પરમપુરુષ પરમાત્માના સ્વરૂપનું અર્પણ થાય છે, અર્થાત્ તે પરમાત્મસ્વરૂપ તેમાં પ્રગટ અનુભવરૂપે દેખાય છે. આ જ સમાપત્તિ છે.

“કાયાદિકે હો આત્મ બુદ્ધે શ્રદ્ધો, બહિરાત્મ અધરૂપ....સુગ્યાની;
કાયાદિકે હો સાખીધર થઈ રહ્યો, અંતર આત્મરૂપ....સુગ્યાની.
જ્ઞાનાનંદે હો પૂરણ પાવનો, વર્જિત સકલ ઉપાધિ....સુગ્યાની;
અતીન્દ્રિય ગુણુગણુમણિ આગરુ, ઇમ પરમાત્મ સાધ....સુગ્યાની.
બહિરાત્મ તજ અંતર, આત્મરૂપ થઈ થિર લાવ....સુગ્યાની;
પરમાત્મનું હો આત્મ લાવવું, આત્મ અરપણ દાવ....સુગ્યાની.
સુમતિ અરણુકજ આત્મ અરપણા, દરપણ જિમ અવિકાર....સુગ્યાની”-શ્રી આનંદધનજી

આ સર્વ પરથી ક્લિત થાય છે કે બહિરાત્મા-અંતરાત્મામાં શક્તિથી પરમાત્મપાણું છે, તેથી યથાયોગ્ય કારણયોગે તેની વ્યક્તિનો-આવિર્ભાવનો સંભવ છે. એટલે કે બહિરાત્મભાવ ત્યજી દઈ, નિર્મલ ને સ્થિર થયેલો અંતરાત્મા જો પરમેશ્વર-પરમાત્માનું એકાગ્ર ધ્યાન કરે, તો તેના અવલંબને ધ્યાતા ને ધ્યેયનો અભેદ થાય, અર્થાત્ ધ્યાન

x “વાહ્યાત્મા ચાન્તરાત્મા ચ પરમાત્મેતિ ચ ત્રયઃ ।

કાયાધિષ્ઠાયકધ્યેયાઃ પ્રસિદ્ધા યોગવાહુમયે ॥”-૬૧૦ ૬૧૦

“બહિરત્નઃ પરશ્ચેતિ ત્રિઘાત્મા સર્વદેહિષુ ।

ઉપેયાત્તત્ર પરમં મધ્યોપાયાદ્વહિસ્ત્યજેત્ ॥”-સમાધિશતકં.

કરનાર પોતે જ ધ્યેય એવા પરમાત્મસ્વરૂપ થઈ જાય, ધ્યેયની સંમાપત્તિ થાય અને સાધ્યની અખંડ સિદ્ધિ સાંપડે.

“પરમેશ્વર અવલંબને રે....મનં ધ્યાતા ધ્યેય અસેદ રે....ભવિં
ધ્યેય સમાપત્તિ હુવે રે....મનં સાધ્ય સિદ્ધિ અવિચ્છેદ રે....ભવિં”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“તારું ધ્યાન તે સમકિતરૂપ, તેહી જ જ્ઞાન ને ચારિત્ર તે જ છેજી,
તેથી જાણે સઘળા હો પાપ, ધ્યાતા ધ્યેય સ્વરૂપ હોયે પછેજી.”—શ્રી યશોવિજયજી

આમ દ્રવ્યતા-તત્ત્વના સાધર્મ્યથી અંતરાત્માને પરમાત્માની સમાપત્તિ થાય છે, અર્થાત્ સમ્યક્પ્રકારે તદ્રૂપતાપત્તિ, તદ્રૂપપણું, તન્મયપણું થાય છે, કારણ કે જે જેને ધ્યાવે તે તેવો થાય, એવો નિયમ છે. અત્રે ભમરી ને ઇયળનું દષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે. ઇયળ ભમરીનું ધ્યાન ધરે છે, તે ઇયળ ભમરી બને છે. શ્રી આનંદદાસજીએ પરમ ભાવોલ્લાસથી લલકાર્યું છે કે:—

“જિન થઇ જિનને જે આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;
ભૂંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે ભૂંગી જગ જોવે રે...ષડ્દરિશણું જિન અંગ ભણીજે.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આ વચનોનો ઉત્તમ પરમાર્થ સમજાવતાં કહે છે કે—“જિન થઈને એટલે સાંસારિક ભાવને વિષેથી આત્મભાવ ત્યાગીને, જે કોઈ જિનને એટલે કેવલ્ય જ્ઞાનીને, વીતરાગને આરાધે—છે, તે નિશ્ચયે જિનવર એટલે કેવલ્યપદે યુક્ત હોય છે. તેને ભમરી અને ઇયળનું પ્રત્યક્ષ સમજાય એવું દષ્ટાંત આપ્યું છે.”

“દાસ વિલાપ અપાય, નાસે પ્રભુ સુપસાય;
જે તન્મયતાએ ધ્યાય, તેહને સહી દેવચંદ્ર પદ થાય રે....જિણુંદા તોરા નામથી મન ભીનો.”

“પરમશુભી સેવન તન્મયતા, નિશ્ચય ધ્યાને ધ્યાવેજી;
શુદ્ધાત્મ અનુભવ આસ્વાદી, દેવચંદ્ર પદ પાવેજી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ સમાપત્તિ આદિ લેઈથી આ તીર્થંકરદર્શન-પરમાત્મદર્શન શુરુભક્તિના પ્રભાવથી સાંપડે છે એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ શુરુભક્તિના પ્રભાવથી ઉપાર્જીલા પુણ્યપરિપાકથી ઉપરમાં વિવર્યું તેમ સમાપત્તિથી પરમાત્મદર્શન થાય છે; અથવા શુરુભક્તિથી તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય છે, તેનો ઉદય થાય છે, અને તીર્થંકર-તીર્થંકર દર્શન ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને આમ પણ તીર્થંકરદર્શન-પરમાત્મદર્શન સાંપડે છે. આ તીર્થંકરદર્શન-પરમાત્મદર્શન જ નિર્વાણનું એક નિબંધન અર્થાત્ મોક્ષનું અદ્વિતીય કારણ છે. તે પ્રાપ્ત થયા વિના કંદી પણ

નિર્વાણ થતું નથી. જેની પ્રાપ્તિ પરમ દુર્લભ છે, એવું આ પરમાત્મદર્શન પરમ દુર્લભ છે. આ પરમાત્મદર્શનની પ્રાપ્તિથી પરમ ભાવાવેશમાં આવી જઈ શ્રી આનંદધનજીએ ગાયું છે કે—

“ચંદ્રપ્રભુ મુખ ચંદ રે....સખી! દેખણુ દે!

ઉપશમ રસનો કંદ....સખી. સેવે સુર નર ઇંદ....સખી.

ગતકલિમલ દુઃખ દંદ....રે સખિ.

સુહુમ નિગોદ ન દેખિયો....સખિ. બાદર અતિહિ વિશેષ....રે સખી.

પુઢવી આઉ ન પેખિયો....સખિ.

તેઉ વાઉ ન લેશ રે....સખી.” ઇત્યાદિ, (જુઓ. પૃ. ૧૪૭).

આ તીર્થંકરદર્શનની પ્રાપ્તિ વિનાજ આ જીવ અનાદિ કાળથી આ સંસારમાં રખણ્યો છે, અને તેની પ્રાપ્તિ થયે જ આ જીવનો સંસારથી નિસ્તાર થાય છે. અને તેની પ્રાપ્તિ પણ નિર્મલ સાધુભક્તિ વિના—સંત સદ્ગુરુની ભક્તિ વિના થતી નથી.

“જગતારક પ્રભુ વિનવું, વિનતડી અવધાર રે;

તુજ દરિશણુ વિણ હું લખ્યો, કાળ અનંત અપાર રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“નિર્ઘંથ ભગવાને પ્રણીતેલા પવિત્ર ધર્મ માટે જે જે ઉપમા આપીએ તે તે ન્યૂન જ છે. આત્મા અનંત કાળ રખણ્યો તે માત્ર એના નિરુપમ ધર્મના અભાવે. xxx શો એની શૈલી!”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૧.

આવું પરમ અદ્ભુત ને પરમ દુર્લભ તીર્થંકરદર્શન એટલે શું? તેના અનેક અર્થ ઘટે છે. જેમકે—(૧) પ્રભુની સુદ્રાનું—વીતરાગભાવસૂચક તદાકાર સ્થાપનારૂપ પ્રતિમાનું દર્શન, (૨) તીર્થંકરના ગુણસ્વરૂપનું સામાન્યપણે સ્થૂલ દર્શન, (૩) તીર્થંકર દર્શનના તત્ત્વનું યથાર્થ દર્શન કરી તત્ત્વદ્રષ્ટા તીર્થંકરે યથાવત્ પ્રરૂપેલ તત્ત્વના વિવિધ દર્શન, (૪) તેમના પરમાત્મ સ્વરૂપનું સાક્ષાત્ દર્શન—સાક્ષાત્કાર. અર્થ ઇત્યાદિ પ્રકારે આ દર્શનનો પ્રત્યેક પ્રકાર અનંતર કે પરંપર રીતે પરમ ઉપકારી છે. તેમાં પ્રથમના ત્રણ પ્રકાર પણ અનુક્રમે ચોથા પ્રકારના કારણરૂપ થવાથી ઉપકારી થાય છે. અને આવું આ પરમ ઉપકારી તીર્થંકરદર્શન પણ પરમ પરમ ઉપકારી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુથી જ સમન્વય છે, માટે મોટામાં મોટો ઉપકાર શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાનનો જ છે.

“સદ્ગુરુના ઉપદેશ વણ, સમન્વય ન જિનરૂપ;

સમજ્યા વિણ ઉપકાર રયો? સમજ્યે જિનસ્વરૂપ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અહીં પ્રતિવેધ કરેલા સૂક્ષ્મ બોધનું લક્ષણ બતાવવા માટે કહે છે—

સમ્યગ્હેત્વાદિભેદેન લોકે યસ્તત્ત્વનિર્ણયઃ ।

વેદ્યસંવેદ્યપદતઃ સૂક્ષ્મવોચઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૬૫ ॥

સમ્યગ્ હેતુ આદિથી જે, તત્ત્વનિર્ણય જનમાંય;
વેદ્યસંવેદ્ય પદથી—તે, સૂક્ષ્મ બોધ કહેવાય. ૬૫

અર્થઃ—સમ્યક્ હેતુ વગેરે ભેદે કરીને, લોકમાં જે વેદ્યસંવેદ્ય પદ થકી તત્ત્વ નિર્ણય થાય છે, તે સૂક્ષ્મ બોધ કહેવાય છે.

વિવેચન

“ સૂક્ષ્મબોધ તોપણ ઈલાંજી, સમકિત વિષુ ન હોય;
વેદ્યસંવેદ્ય પદે કહ્યોજી, તે ન અવેદ્ય બેય.... મનમોહન. ”—શ્રી યો. દ. સજ્જાય. ૪-૫

ઉપરમાં સૂક્ષ્મબોધ હજી આ દૃષ્ટિમાં ન હોય એમ કહ્યું હતું, તેનો ખુલાસો કરવા માટે ‘ સૂક્ષ્મબોધ ’ એટલે શું ? તેનું અર્થ કથન છે. હેતુ સ્વરૂપ અને ફલથી કરીને વિદ્યત્સમાજરૂપ લોકમાં, પંડિત જનોના સમુદાયમાં, વેદ્યસંવેદ્યપદ્યકી જે સમ્યક્-પ્રકારે તત્ત્વનિર્ણય કરવામાં આવે, એટલે કે પરમાર્થનો પરિચ્છેદ કરાય, પરમાર્થનું પરિજ્ઞાન થાય, તેને ‘ સૂક્ષ્મ બોધ ’ કહ્યો છે.

તત્ત્વનિર્ણયની ન્યાયપદ્ધતિ

કોઈપણ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો હોય, તો તે કામ સાચા પંડિત જનોનું—ખરેખરા વિદ્વાનોનું છે, કારણ કે તેઓ જ હેતુથી, સ્વરૂપથી અને ફલથી તત્ત્વની સમ્યક્ પરીક્ષા કરી, કષ-છેદ-તાપ આદિ પ્રકારથી સમ્યક્ કસોટી કરી, તત્ત્વનો-પરમાર્થનો નિર્ણય કરવાને સમર્થ હોય છે. તેઓ સર્વ આગ્રહથી પર હોઈ, તત્ત્વની મધ્યસ્થપણે ન્યાય-પદ્ધતિથી ચકાસણી કરે છે. જેમ કુશલ ન્યાયાધીશ-ન્યાયમૂર્તિ ન્યાયતુલા ખરાખર જાળવીને પક્ષપાતરહિતપણે ન્યાય તોલે છે, તેમ આ ન્યાયપ્રિય વિદ્વજ્જનો પણ નિષ્પક્ષપાતપણે તત્ત્વની તુલના કરે છે, કારણ કે તેઓ ન્યાયપદ્ધતિમાં નિષ્ણાત હોય છે. તે આ પ્રકારે:—

વૃત્તિઃ—સમ્યગ્-સમ્યક્પણે, અવિપરીત વિધિથી, હેત્વાદિભેદેન-હેતુ આદિ ભેદથી; હેતુ, સ્વરૂપ ને ફલના ભેદથી, લોકે-લોકમાં, એટલે કે વિદ્યત્ સમાજમાં યસ્તત્ત્વનિર્ણયઃ—જે તત્ત્વનિર્ણય, પરમાર્થ પરિચ્છેદ. કયા કારણથી ? તો કે—વેદ્યસંવેદ્યપદતઃ—વેદ્યસંવેદ્યપદ્યકી, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે એવા વેદ્યસંવેદ્યપદ્યકી, સૂક્ષ્મવોચઃ સ ઉચ્યતે—તે સૂક્ષ્મબોધ, નિપુણ બોધ કહેવાય છે, એમ અર્થ છે.

૧. તત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં ન્યાયવેત્તાઓ પ્રથમ તો (અ) સાધ્ય નક્કી કરે છે,* સાધ્યના સ્વીકારરૂપ અમુક પક્ષ સ્થાપે છે, અને તે પ્રત્યક્ષ આદિથી અબાધિત એવો હોય છે. તે હેતુનો વિષય પ્રકાશે છે, માટે તેનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ, સાધ્ય, હેતુ નહિં તો લક્ષ્ય વિનાના બાણ જેવી સ્થિતિ થઈ પડે, એમ તેઓ અને દૃષ્ટાંત જાણે છે. (વ) આમ સાધ્ય નિશ્ચિત કરી તેઓ તેનો હેતુ વિચારે છે. સાધ્યનો અવિનાભાવી, એટલે સાધ્યને સાધ્યા વિના ન રહે-અવશ્ય સાધે જ, તે હેતુ કહેવાય છે. સાધ્ય અને હેતુનો સંબંધ અવિનાભાવી એટલે કે એક બીજા વિના ન ચાલે એવો છે. તથાપ્રકારે ઉપપત્તિથી અને અન્યથા પ્રકારે અનુપપત્તિથી, એમ બે પ્રકારે હેતુના પ્રયોગવડે કરીને સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે. આમ અન્યથા અનુપપન્ન-પાણુ' એટલે કે આ જ પ્રકારે ઘટે, બીજા પ્રકારે ન ઘટે, એ હેતુનું લક્ષણ છે. તેની અપ્રતીતિ, સંદેહ કે વિપર્યાસ હોય, તો હેત્વાભાસ કહેવાય છે. તે હેત્વાભાસને આ વિચક્ષણ પુરુષો પ્રયત્નથી વર્જે છે. (ક) આમ હેતુવડે સાધ્યની સિદ્ધિ કરી, તેઓ તેની દૃષ્ટાંતથી પુષ્ટિ કરે છે. જેમાં સાધન-સાધ્યની વ્યાપ્તિ વિશેષે કરીને સંબંધસ્મરણથી વિનિશ્ચિત કરવામાં આવે તે, સાધ્યર્થથી દૃષ્ટાંત છે; અને જ્યાં સાધ્ય નિવૃત્ત થતાં સાધનનો પણ અસંભવ કહેવામાં આવે, તે વૈધર્મ્યથી દૃષ્ટાંત છે. અંતરૂ વ્યાપ્તિથી જ સાધ્યની સિદ્ધિ હોય, તો બાહ્ય ઉદાહરણ સાર્થક છે, નહિં તો તેના અભાવે વ્યર્થ છે. (૩) આવા દૃષ્ટાંતથી પુષ્ટિ કરતાં આ ન્યાયવિશારદો અસિદ્ધ, અપ્રતીત, અન્યથોપપન્ન, વિરુદ્ધ, ને અનેકાંતિક એવા સાધ્યર્થથી ઉપજતા દૃષ્ટાંત દોષો આવવા દેતા નથી, તેમજ અપલક્ષણ હેતુથી ઉપજતા સાધ્યવિકલ વગેરે દોષો પણ આવવા દેતા નથી, અને વૈધર્મ્યથી ઉપજતા દૃષ્ટાંતદોષો દૂરથી પરિહાર છે. આમ આ વિચક્ષણ જનો અનુમાન+ પ્રમાણથી નિર્દોષણ એવા સમ્યક્ હેતુવડે સાધ્યની સિદ્ધિ કરી, ને નિર્દોષ દૃષ્ટાંતથી તેની પુષ્ટિ કરી, તત્ત્વનું અસ્તિત્વ સ્થાપે છે.

૨. તત્ત્વનિર્ણયમાં બીજી વસ્તુ તત્ત્વનું સ્વરૂપ વિચારવાની છે. એટલે તત્ત્વનું સ્વરૂપ-સ્વલક્ષણ શું છે? તેના સામાન્ય-વિશેષ ગુણ શું છે? એનો તેઓ વિચાર કરે છે. પ્રત્યેક વસ્તુ અનેકાંતસ્વરૂપ છે. તેના એક દેશને-અંશને ગ્રહણ કરે તે નય કહેવાય છે. તે એકનિષ્ઠ નયોની શ્રુતમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થકી, સંપૂર્ણ અર્થનો વિનિશ્ચય કરાવનાર

*“ સાધ્યાવિનામુવો હેતોર્વચો યત્ પ્રતિપાદકમ્ । પરાર્થમનુમાનં તત્ પક્ષાદિવચનાત્મકમ્ ॥
અન્યથાનુપપન્નત્વં હેતોર્લક્ષણમીરિતમ્ । તદપ્રતીતિસન્દેહવિપર્યાસૈસ્તદામતા ॥”
ઇત્યાદિ.

(વિશેષ માટે જુઓ) શ્રી સિદ્ધસેન દ્વિવાકરકૃત શ્રી ન્યાયાવતાર.

+“ સાધ્યાવિનામુવો લિङ્ગાત્સાધ્યનિશ્ચાયકં સ્મૃતમ્ ।

અનુમાનં તદ્ભ્રાન્તં પ્રમાણત્વાત્ સમક્ષવત્ ॥” —ન્યાયાવતાર.

સ્યાદ્વાદશ્રુત કહેવાય છે. ' એવા પ્રમાણભૂત સ્યાદ્વાદ શ્રુતનો તેઓ વસ્તુ સ્વરૂપ સમજવા માટે આશ્રય કરે છે.

“ શ્રુતજ્ઞાને નયપથ લીજે, અનુભવ આસ્વાદન કીજે. ” —શ્રી દેવચંદ્રણ.

૩. તત્ત્વનિર્ણયમાં ત્રીજી વસ્તુ ફળ શું તે નિર્ધારવાનું છે. એટલે અમુક તત્ત્વનું સ્વરૂપ નક્કી કર્યું, નિશ્ચિત કર્યું, તેનું ફળ શું, પરિણામ શું, અને પ્રસ્તુત તત્ત્વની ફળરૂપ પ્રાપ્તિ કેવા પ્રકારે થાય, પ્રસ્તુત તત્ત્વ કેમ નિષ્પન્ન-સિદ્ધ થાય, તેની ફલ વિચારણા તેઓ કરે છે. પ્રમાણભૂત એવા સર્વજ્ઞાનનું* ફલ સાક્ષાત્ અજ્ઞાનનું દૂર થવું તે છે, કેવલ-જ્ઞાનનું ફલ સુખ ને ઉપેક્ષા છે, અને બાકીના જ્ઞાનનું ફલ ગ્રહણ-ત્યાગ બુદ્ધિ ઉપજવી તે છે, એટલે કે સત્તા ગ્રહણ અને અસત્તા ત્યાગરૂપ વિવેકબુદ્ધિ ઉપજવી તે છે.

“ અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નાશે જ્ઞાન પ્રકાશ. ” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

આમ વિદ્વજ્ઞનો હેતુથી સ્વરૂપથી અને ફલથી તત્ત્વનો સમ્યક્, યથાસ્થિત, અવિ-સંવાદી એવો નિર્ણય કરે છે, પરમાર્થનો સુવિનિશ્ચય કરે છે; અને તે કરી શકે છે તેનું કારણ વેદસંવેદ્ય પદની પ્રાપ્તિ છે. વેદ એટલે જાણવા યોગ્ય જ્યાં સંવેદાય છે, સમ્યક્ પ્રકારે જાણાય છે, અનુભવાય છે, તે વેદસંવેદ્ય પદ કહેવાય છે. આનું સ્વરૂપ હવે પછી અંધકાર મહર્ષિ કહેશે. આવો જ અવિસંવાદી તત્ત્વનિર્ણય વેદસંવેદ્ય પદથી થાય છે, તેને જ ‘ સૂક્ષ્મ બોધ ’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

અહીંજ વિશેષથી પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત કહે છે—

ભવામ્બોધિસમુત્તારાત્કર્મવજ્રવિભેદતઃ ।

જ્ઞેયવ્યાપ્તેશ્ચ કાત્સ્ન્યેન સૂક્ષ્મત્વં નાયમત્રતુ ॥ ૬૬ ॥

વૃત્તિઃ—ભવામ્બોધિસમુત્તારાત્—ભવસમુદ્રમાંથી સમુત્તારણથી, સંસારસાગરમાંથી પાર ઉતારવા વડે કરીને, લોકોત્તર પ્રવૃત્તિના હેતુપણને લીધે. તથા કર્મવજ્રવિભેદતઃ—કર્મરૂપ વજ્રના વિભેદથી, —અપુનર્મહણથી વિભેદવડે કરીને. જ્ઞેયવ્યાપ્તેશ્ચ કાત્સ્ન્યેન—અને જ્ઞેયવ્યાપ્તિના કાત્સ્ન્યથી—સંપૂર્ણપણથી; —અનંત ધર્માત્મક તત્ત્વની પ્રતિપત્તિ વડે કરીને, સૂક્ષ્મત્વં—સૂક્ષ્મત્વ, સૂક્ષ્મપણું, બોધનું, નિપુણપણું. નાયમત્ર તુ—પણ (આવો) આ સૂક્ષ્મ બોધ અત્રે નથી હોતો. અત્રે એટલે, દીપ્રા દષ્ટિમાં અને તેની નાચેની દષ્ટિઓમાં નથી હોતો, —તત્ત્વથી પ્રતિભેદની અસિદ્ધિને લીધે.

* “ નયાનામેકનિષ્ઠાનાં પ્રવૃત્તેઃ શ્રુતવર્ત્મનિ ।

સમ્પૂર્ણાર્થવિનિશ્ચાયિ સ્યાદ્વાદશ્રુતમુચ્યતે ॥—ન્યાયાવતાર.

* “ પ્રમાણસ્ય ફલં સાક્ષાદજ્ઞાનવિનિવર્ત્તનમ્ ।

કેવલસ્ય સુખોપેક્ષે શેષસ્યાદાનહાનઘ્નીઃ ॥ ” —ન્યાયાવતાર.

લવસાગર નિસ્તારથી, કર્મ વજ્ર ભેદે જ;
જેય સકલ વ્યાપ્તિ થકી, સૂક્ષ્મતા,-અહિં ન એ જ. ૬૬

અર્થ:—લવસમુદ્રના સમુત્તારણ થકી, કર્મરૂપ વજ્રના વિભેદ થકી, અને જેય વ્યાપ્તિના સંપૂર્ણપણા થકી સૂક્ષ્મપણું હોય છે. પણ (આવો) આ સૂક્ષ્મ બોધ અત્રે-આ દષ્ટિમાં હોતો નથી.

વિવેચન

ઉપરમાં જે બોધનું સૂક્ષ્મપણું કહ્યું, તે શા કારણથી હોય છે, તે અત્ર વિવર્યું છે: (૧) સંસારસાગરના નિસ્તારને લીધે, (૨) તથા કર્મરૂપ વજ્રના વિભેદને લીધે, (૩) તથા અનંત ધર્માત્મક એવું જે જેય વસ્તુતત્ત્વ તેના સંપૂર્ણપણાને લીધે-સમગ્રપણાને લીધે, આ સૂક્ષ્મપણું કહ્યું છે. તે આ પ્રકારે:—

બોધનું સૂક્ષ્મપણું શી રીતે ?

(૧) જ્યારે આવો સૂક્ષ્મ બોધ ઉપજે છે, ત્યારે જીવ અનંત અપાર એવો લવસાગર તરીકે જાય છે, તેના લવનિસ્તાર થાય છે, સંસારસમુદ્ર ગોળપદ જેવો સુખેથી લીલામાં ઓળંગી જવાય એવો બની જાય છે. આમ આ સૂક્ષ્મબોધ લવસાગર લવનિસ્તાર કરે છે, કારણ કે તે લોકોત્તર પ્રવૃત્તિનો હેતુ થઈ પડે નિસ્તારથી છે. અથવા તો જ્યારે જીવનો લવનિસ્તાર થવાનો હોય છે, જીવ જ્યારે લવસમુદ્રના કાંઠા પાસે આવી પહોંચે છે, ત્યારે લોકોત્તર પ્રવૃત્તિનો હેતુભૂત એવો આ સૂક્ષ્મબોધ પ્રાપ્ત થાય છે. અને આમ એના શીઘ્ર તારકપણાને લીધે એનું સૂક્ષ્મપણું ઘટે છે.

(૨) તથા કર્મરૂપ વજ્રનો વિભેદ થાય છે, તેથી પણ આ બોધનું સૂક્ષ્મપણું છે. વજ્ર (હીરો) જેમ ભેદવો-ચૂરવો મુશ્કેલ છે, તેમ કર્મની મહામોહરૂપ અધિ-દુર્લેધ-ભેદવી દુષ્કર છે, તેનો અત્ર વિભેદ થાય છે. વિભેદ એવો કે જેથી કર્મવજ્ર અપુનર્ગ્રહણ હોય છે, એટલે કે એવા પ્રકારે ભેદ થાય કે ફરીને વિભેદથી તેનું તેવા પ્રકારે ગ્રહણ કરવાપણું હોય નહિં. આવા કર્મવજ્રના વિભેદથી ‘તીવ્ર સંકલેશ-દૃઢ કષાયોદય થતો નથી, તેથી કરીને તે સદા નિઃશ્રેયસાવહ’—નિર્વાણહેતુ થાય છે. અને આમ તે સૂક્ષ્મ બોધનું કારણ થઈ પડે છે.

+ “ભેદોઽપિ चास्य विज्ञेयो न भूयो भवनं तथा ।

तीव्रसंक्लेशविगमात् सदा निःश्रेयसावहः ॥”—શ્રી યોગબિંદુ.

(૩) તેમજ અનંતધર્માત્મક એવા અખંડ વસ્તુ-તત્ત્વનું અત્ર સમગ્રપણે (Comprehensive & Collective) ગ્રહણ થાય છે, તેથી કરીને પણ આ યોધનું સૂક્ષ્મપણું નીપજે છે. કારણ કે *સ્યાદ્વાદ જ એ સમસ્ત વસ્તુતત્ત્વનું સાધક અનેકાંત એવું એક અસ્ખલિત અર્હત્ સર્વજ્ઞનું શાસન છે. અને તે સર્વ અને-વસ્તુના સમગ્ર કાંતાત્મક છે એમ અનુશાસન કરે છે, કારણ કે સર્વ વસ્તુનો અનેકાંત ગ્રહણથી સ્વભાવ છે. તેમાં જે તત્ છે, તે જ અતત છે; જે એક છે તે જ અનેક છે; જે સત્ છે, તે જ અસત્ છે; જે નિત્ય છે, તે જ અનિત્ય છે,—એમ એક વસ્તુના વસ્તુત્ત્વનું સાધનાર એવું જે પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિનું પ્રકાશન તે અનેકાંત છે. એમ તત્ત્વવ્યવસ્થિતિથી પોતે પોતાને વ્યવસ્થાપિત કરતો અનેકાંત જૈન શાસનને અવલંબી વ્યવસ્થિત છે. આ ‘ અનેકાંત તો પરમાગમનોx જીવ-પ્રાણ છે. અને જન્માંધ પુરુષોના હાથીના સ્વરૂપ વિષેના ઝઘડાને શમાવનારો, તથા સકલ નયવિલસિતોના વિરોધને મથી નાંખનારો,’ એવો પરમ ઉદાર ગંભીર ને સર્વગ્રાહી છે. કારણ કે તે ભિન્ન ભિન્ન નય-અપેક્ષા લક્ષમાં રાખી જૂદા જૂદા દષ્ટિકોણથી સમગ્ર-સંપૂર્ણ વસ્તુનું સ્વરૂપ તપાસે છે, તેથી પરસ્પર કલહ કરતા નયોની તકરારનો અંત આવે છે, અને કોઈ પણ પ્રકારના મતાગ્રહને ઉભવાનું સ્થાન રહેતું નથી. તત્ત્વના જીવનરૂપ આ અનેકાંતના આવા પરમ અદ્ભુત અમત્કારિક સર્વસમાધાનકારી સ્વરૂપથી મુગ્ધ થઈને, પરમ તત્ત્વજ્ઞાણે ઉદાર-ઘોષા+ ઉદ્ઘોષણ કરી છે કે-“ અનેકાંત શિવાય તત્ત્વવ્યવસ્થા નથી, ” તે અત્યંત સત્ય છે.

* “ સ્યાદ્વાદો હિ સમસ્તવસ્તુતત્ત્વસાધકમેવમેકમસ્ખલિતં શાસનમર્હત્સર્વજ્ઞસ્ય । સ તુ સર્વમેનેકાંતાત્મકમિત્યનુશાસ્તિ સર્વસ્યાપિ વસ્તુનોજ્ઞેકાંતસ્વભાવત્વાત્ । + + તત્ર યદેવ તત્ત્તદેવાત્, યદેવૈકં તદેવાનેકં, યદેવ સત્તદેવાસત્, યદેવ નિત્યં તદેવાનિત્યમિત્યેકવસ્તુવસ્તુ-ત્વનિષ્પાદકં પરસ્પરવિરુદ્ધશક્તિદ્વયપ્રકાશન મનેકાંતઃ । ” (ધ્યાદિ, અનેકાંતની પરમ વિશદ હૃદયગમ વિવેચના માટે જુઓ)—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી વિરચિત સમયસાર ટીકા પરિશિષ્ટ.

x “ પરમાગમસ્ય જીવં નિષિદ્ધજાત્યંઘસિધુરવિધાનમ્ ।
સકલનયવિલસિતાનાં વિરોધમથનં નમામ્યનેકાંતમ્ ॥ ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીપ્રણીત શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય.

“ एवं तत्त्वव्यवस्थित्या स्वं व्यवस्थापयन्स्वयम् ।
आलंब्य शासनं जैनमनेकांतो व्यवस्थितः ॥ ”

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત સમયસારટીકા-પરિશિષ્ટ.

+ “ इमां समक्षं प्रतिपक्षसाक्षिणा मुदारघोषामुदघोषणां ब्रुवे ।
न वीतरागात्परमस्ति दैवतं न चाप्यनेकान्तमृते नयस्थितिः ॥ ”

—કવિદાસસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીકૃત અન્યયોગવ્યવ, દ્રા.

આમ અનંત ધર્માત્મક અખંડ વસ્તુતત્ત્વનું સંપૂર્ણપણે-સમગ્રપણે (as a whole) અત્ર ગ્રહણ થાય છે. એટલે કે પ્રત્યેક વસ્તુમાં-ધર્મીમાં અનંત ધર્મ રહ્યા છે, વસ્તુતત્ત્વ અનેકાંત છે, છતાં વસ્તુ એક અખંડ ને અલેદ છે,-એમ સમગ્રપણે-સંપૂર્ણપણે અહીં વસ્તુતત્ત્વ સમજાય છે. તેથી પણ આ બોધનું સૂક્ષ્મપણું હોય છે.

“ સ્યાદ્રાદી વસ્તુ કહીજે, તસુ ધર્મ અનંત લહીજે;
સામાન્ય વિશેષનું ધામ, તે દ્રવ્યાસ્તિક પરિણામ....સ્વામી સુન્નત. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“ અનંત ધર્માત્મક વસ્તુ અત્ર, સ્યાદ્રાદનું શાસન એક છત્ર;
સ્યાદ્રાદ મુદ્રા જન જેહ લોપે, સર્વસ્વ તેનું નૃપ લેજ કાપે. ”—(ડૉ. ભગવાનદાસ)

આમ ભવસમુદ્રના નિસ્તારને લીધે, કર્મવજ્રના વિલેદને લીધે, તથા જ્ઞેય વસ્તુ-તત્ત્વના સમગ્રપણે ગ્રહણને લીધે,-આ બોધનું સૂક્ષ્મપણું કહ્યું છે, પરંતુ આવા સૂક્ષ્મપણાવાળો બોધ હજી આ દષ્ટિમાં પ્રગટતો નથી, તેમજ તેની નીચેની દષ્ટિઓમાં પણ હોતો નથી, કારણ કે તેમાં તત્ત્વથી ગ્રંથિલેદનો અભાવ હોય છે.

અવેદ્યસંવેદ્યપદં યસ્માદાસુ તથોલ્બણમ્ ।

પક્ષિચ્છાયાજલચરપ્રવૃત્ત્યાભમતઃ પરમ્ ॥૬૭॥

પદ અવેદ્યસંવેદ્ય તો, તેવું પ્રખલ આ સ્થાન;
ખીજી પક્ષિછાયા વિષે, જલચર પ્રવૃત્તિ સમાન. ૬૭.

અર્થ:—કારણ કે આ પહેલી ચાર દષ્ટિઓમાં અવેદ્યસંવેદ્ય પદ તથાપ્રકારે ઉદભવ-પ્રબળ હોય છે; અને આનાથી ખીજી એવું જે વેદ્યસંવેદ્ય પદ છે, તે તો અહીં પંખીના પડછાયામાં જલચરની પ્રવૃત્તિ જેવું હોય છે.

વિવેચન

સૂક્ષ્મ બોધ આ મિત્રા વગેરે ચાર દષ્ટિઓમાં નથી હોતો એમ ઉપરમાં કહ્યું; તેનું કારણ એમ છે કે-અત્રે અવેદ્યસંવેદ્ય પદ ઉદભવ-પ્રબળ હોય છે. અને આનાથી

વૃત્તિ:—અવેદ્યસંવેદ્યપદં—અવેદ્યસંવેદ્યપદ, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવનાર છે તે, યસ્માદાસુ કારણ કે આમાં-મિત્રા આદિ ચાર દષ્ટિઓમાં, તથોલ્બણં-તેવું ઉદભવ, તે નિવૃત્તિઆદિ પદના પ્રકારથી પ્રખલ-ઉદ્ભવ, પક્ષિચ્છાયાજલચરપ્રવૃત્ત્યાભમ્-પક્ષીની છાયામાં જલચરની પ્રવૃત્તિ જેવું, પક્ષીના પડછાયામાં તે પક્ષીની શુદ્ધિથી જલચરની પ્રવૃત્તિ જેવું, અતઃ પરમ્-આનાથી પર-ખીજી, એટલે વેદ્યસંવેદ્યપદ, આ દષ્ટિઓમાં તાત્ત્વિક નથી હોતું, એમ અર્થ છે. કારણ કે ગ્રંથિલેદની અસિદ્ધિ છે તેથી કરીને. આ અત્તાત્ત્વિક વેદ્યસંવેદ્યપદ પણ આ મિત્રા આદિ ચાર દષ્ટિઓમાં ચરમ યથાપ્રવૃત્તિકરણથી જ હોય છે,-એમ આચાર્યો વહે છે.

બીજું—ઉલટું એવું જે વેદ્યસંવેદ્ય પદ તે અત્રે તાત્ત્વિક હોતું નથી, પરંતુ પક્ષીની છાયા પ્રત્યે જલચરની પ્રવૃત્તિ જેવું મિથ્યા-અતાત્ત્વિક હોય છે.

જેમ આકાશમાં પંખી ઉડતું હોય, તેનો પડછાયો પાણીમાં પડે, અને તે પડછાયાને પંખી જાણી કોઈ જલચર તેને પકડવાની ચેષ્ટા કરે—તેની પાછળ દોડે, પણ તેના હાથમાં કાંઈ આવતું નહિં હોવાથી તે ચેષ્ટા જેમ નિષ્ફળ—મિથ્યા જાય; વે. સં. પદ તેમ આ ચાર દૃષ્ટિઓમાં પણ વેદ્યસંવેદ્ય પદ તે જલચરની પડછાયા પડછાયારૂપ પાછળ દોડવારૂપ ખોટી નિષ્ફળ પ્રવૃત્તિ જેવું હોઈ, યથાર્થ, તાત્ત્વિક (Real, Genuine) હોતું નથી, મિથ્યા પડછાયારૂપ (shadow-like) હોય છે, માત્ર તદાભાસરૂપ હોય છે. કારણ કે હજીસુધી અત્રે અંધિલેદ થયો નથી, એટલે તાત્ત્વિક વેદ્યસંવેદ્યપદનો પ્રાપ્તિ હોતી નથી, પણ અતાત્ત્વિક એવું વેદ્યસંવેદ્યપદ અત્રે આ મિત્રાદિ પહેલી ચાર દૃષ્ટિમાં હોય છે, અને તે પણ છેદલા યથાપ્રવૃત્તકરણવડે કરીને જ સાંપડે છે, એમ આચાર્ય ભગવંતોનું કથન છે, કારણ કે કર્મવિવરરૂપ પોળિયો—દ્વારપાલ જ્યારે પોળ અર્થાત્ તત્ત્વમંદિરનું મુખદ્વાર ઉઘાડે ત્યારે જ ખરેખર તત્ત્વદર્શન થાય છે.

“ ભવ અનંતમાં દર્શન દીઠું, પ્રભુ એહવા દેખાડેજ;

વિકટ ગ્રંથ જે પોળ પોળિયો, કર્મવિવર ઉઘાડેજ....

સેવો ભવિયાં વિમલ જિજ્ઞેસર. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

આ યથાપ્રવૃત્તકરણ આદિનું સ્વરૂપ આગળ પહેલી દૃષ્ટિના વર્ણનમાં કહેવાઈ ચૂક્યું છે. જીવનો ભાવમલ જ્યારે ઘણો ક્ષીણ થાય છે, ત્યારે છેદલા પુદ્ગલાવર્તમાં વર્તતા જીવને આ છેદલું યથાપ્રવૃત્તકરણ—આત્મપરિણામ વિશેષ સાંપડે છે. યથાપ્રવૃત્ત તેથી કરીને અપૂર્વ આત્મવીર્યનો ઉદ્ભાસ થઈ ‘ અપૂર્વકરણ ’ કરણાદિ થાય છે. અને તે પછી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહેજ નહિં—નિવર્તેજ નહિં, એવું ‘ અનિવૃત્તિકરણ ’ હોય છે. તેમાં જીવ અંધિ સુધી આવે ત્યાંસુધી યથાપ્રવૃત્તકરણ, અંધિલેદ કરતાં; અપૂર્વકરણ, અને અંધિલેદ કરી જીવ સમ્યક્ત્વાભિમુખ થાય ત્યારે અનિવૃત્તિકરણ હોય છે. આમાં આ ચરમ યથાપ્રવૃત્ત કરણ પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં સાંપડે છે. પણ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ તો પાંચમી દૃષ્ટિથી જ હોય છે, ત્યાર પહેલાંની ચાર દૃષ્ટિ સુધી તો મિથ્યાત્વજ હોય છે. (જીઓ. પૃ. ૪૬, ૧૭૦).

આમ પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં મિથ્યાત્વનો સદ્ભાવ હોવાથી ‘ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ ’ ઉદ્ભાવ—ઉત્કટ પ્રકારનું હોય છે, બહુ બળવાન હોય છે,—જેથી દર્શનમોહને લીધે જીવની મોહદશા હજી હોય છે. અને અત્રે વેદ્યસંવેદ્યપદ જે હોય છે તે સ્થૂલ બોધ તાત્ત્વિક—વાસ્તવિક હોતું નથી, પણ તદાભાસરૂપ—પડછાયારૂપ અતા-

તિવકે એવું હોય છે, એટલે જીવની જ્ઞાનદશા હોતી નથી. એટલા માટે જ આ પહેલી ચાર દષ્ટિઓમાં જીવને જે કાંઈ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઓધ થતો દેખાય છે, તે માત્ર ઉપરછલો ને ઉપરટપકાનો હોય છે, સ્થૂલ પ્રકારનો હોય છે, પણ ઊંડો ને તત્ત્વરહસ્યગામી એવો સૂક્ષ્મ હોતો નથી.

આ ઉપરથી—પુસ્તકો વાંચીને કે અહીંથી તહીંથી કંઈક જાણીને ઉપરછલા તત્ત્વ-ઓધથી પોતાનું જ્ઞાનીપણું માની બેસનારા પંડિતમન્યોએ કે જ્ઞાનીઓના અનુભવની મલાઈરૂપ ‘તૈયાર માલ’ પર બેસી ગયેલા શુષ્ક અધ્યાત્મીઓએ ઘણા આ ઉપરથી ઘડો લેવા જેવું છે, ઘણા ઓધ લેવા જેવું છે. કારણ કે સમ્યક્ત્વની લેવા યોગ્ય ઘડો પ્રાપ્તિ તો ઉપર કહ્યું તેમ પાંચમી દષ્ટિમાં ઘણી ઊંચી દશા પ્રાપ્ત થયે હોય છે, અને તેની પ્રાપ્તિ પૂર્વે પ્રથમ ચાર દષ્ટિમાં કેવો અપૂર્વ શુભ-ગણ પ્રાપ્ત કરવો પડે છે, તે તે પ્રત્યેક દષ્ટિમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે. તે યથોક્ત ‘ગુણુસ્થાન’ પ્રાપ્ત કર્યા વિના સમ્યક્ત્વની યોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. છતાં તથારૂપ આત્મભાવની પ્રાપ્તિ વિના, મોહભાવ રહિત એવી તથારૂપ જ્ઞાનદશા વિના, પોતાને ‘જ્ઞાની’ માની બેસવાની ‘કલ્પના’ કરવી તે ‘કલ્પના’ જ છે, અને તે પોતાના આત્માને વંચવા-છેતરવા ખરાબર છે. કારણ કે ‘દશાનું કૂળ છે, માન્યાનું કૂળ નથી’—એ પરમ તત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું ટંકોત્કીર્ણ વચનામૃત અત્ર ખરાબર લાગુ પડે છે.

“મોહભાવ ક્ષય હોય જ્યાં, અથવા હોય પ્રશાંત; તે કહિયે જ્ઞાની દશા, બાકી બીજી બ્રાંત. સકળ જગત્ તે એઠવત્, અથવા સ્વપ્ન સમાન; તે કહિયે જ્ઞાની દશા, બાકી વાચાજ્ઞાન.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત આત્મસિદ્ધિ.

આ એમ કેમ છે ? તે માટે કહે છે—

અપાયશક્તિમાલિન્યં સૂક્ષ્મબોધવિવંધકૃત્ ।

નૈતદ્વતોડયં તત્તત્ત્વે કદાચિદુપજાયતે ॥ ૬૮ ॥

અપાયશક્તિ માલિન્ય કરે, સૂક્ષ્મ બોધ પ્રતિબંધ;
એહ-વંતને તત્ત્વમાં, કદી ન આ ઉપજત, ૬૮.

અર્થ:—અપાય શક્તિનું મલિનપણું સૂક્ષ્મબોધને પ્રતિબંધ કરનારું છે, તેથી કરીને આ અપાયશક્તિના મલિનપણાવાળાને તત્ત્વવિષયમાં આ સૂક્ષ્મ બોધ કદી ઉપજતો નથી.

વૃત્તિ:—અપાયશક્તિમાલિન્યં—અપાયશક્તિનું માલિન્ય, નરકાદિ અપાયશક્તિનું મલિનપણું શું ? તો કે—સૂક્ષ્મબોધવિવંધકૃત્—સૂક્ષ્મ બોધનો વિબંધ-પ્રતિબંધ કરનારું છે, કારણ કે અપાયહેતુ ઓના આસેવનરૂપ કિલષ્ટ બીજનો ભાવ-હોવાપણું છે, તેથી કરીને. નૈતદ્વતોડયં—એ અપાયશક્તિના મલિનપણાવાળાને આ-સૂક્ષ્મ બોધ નથી હોતો, તત્—તેથી કરીને, તત્ત્વે—તત્ત્વ વિષયમાં, કદાચિદુપજાયતે—કદી ઉપજતો,—અવંધ્ય એવા સ્થૂલ બોધબીજના ભાવથી-હોવાપણાથી.

વિવેચન

ઉપરમાં એમ જે કહ્યું કે આ મિત્રા આદિ ચાર દષ્ટિમાં અવેદ્યસંવેદ્ય પદ પ્રબળ હોય છે, પણ તાત્વિક એવું વેદ્યસંવેદ્ય પદ હોતું નથી, અને તેથી કરીને સૂક્ષ્મ બોધ અત્ર હોતો નથી, તે શા કારણથી એમ હોય છે, તેના અહીં સ્પષ્ટ અપાય શક્તિ ખુલાસો કર્યો છે. નરક વગેરે અપાયનું જે શક્તિરૂપ મલિનપણું છે, તે માલિન્ય સૂક્ષ્મ બોધનો વિબંધ-પ્રતિબંધ કરનારું, રોધનારું-અટકાવનારું છે.

કારણ કે નરક વગેરે આપે એવા અપાયહેતુઓનું-કિલષ્ટ કર્મના કારણેનું આસેવનરૂપ કિલષ્ટ બીજ હળુ અહીં સત્તામાં છે, શક્તિરૂપે રહ્યું છે. આ અપાય એટલે શું? 'નિરુપક્રમ નામથી ઓળખાતું એવું' પૂર્વ કર્મ જ અપાય છે, એમ નિરપાય પુરુષો કહે છે; આ અપાયરૂપ વિચિત્ર કર્મ પાપ આશય ઉપજાવે છે.

અને પાપ આશય ઉપજાવનારું આ અપાયરૂપ કિલષ્ટ કર્મનું બીજ જ્યાંસુધી શક્તિરૂપે પણ હોય છે, ત્યાંસુધી તે સૂક્ષ્મ બોધ ઉપજાવે છે તેનું નથી; કારણ કે તે ચિત્તનું એવું મલિનપણું ઉપજાવે છે કે તેમાં સૂક્ષ્મ બોધનો અંતઃપ્રવેશ થઈ સૂક્ષ્મબોધ શકતો નથી. મેલી પાટી પર જેમ ચોકળા અક્ષર લખી શકાતા નથી, રોધક તેમ ચિત્તની પાટી જ્યાંસુધી મલિન હોય ત્યાંસુધી તેમાં સૂક્ષ્મ બોધરૂપ ચોકળા અક્ષર લખી શકાતા નથી. જેમ ચીકાશવાળી સપાટી (Greasy surface) પર પાણી ઠરતું નથી, તેમ કિલષ્ટ કર્મમલથી ચીકણી ચિત્તભૂમિ પર સૂક્ષ્મ બોધરૂપ નિર્મલ જલ ઠરતું નથી-પ્રવેશતું નથી. આ અપાયબીજરૂપ કીડો અંદરથી જ્યાંસુધી અંતરને કોરી ખાતો હોય, ત્યાંસુધી તત્ત્વસંબંધી સૂક્ષ્મબોધ ઉત્પત્તિની આશા રાખવી આકાશકુસુમવત્ કોગટ છે, ત્યાંસુધી જે બોધ થાય તે પોલો જ-પોકળ જ રહેવાનો.

કારણ કે તે શક્તિરૂપે રહેલું અપાય-બીજ પણ જ્યાંસુધી હોય, ત્યાંસુધી તે સૂક્ષ્મ બોધને આડા અંતરાયરૂપ થઈ પડે છે, એટલું જ નહિ, પણ તથારૂપ નિમિત્ત પામી તેમાંથી વૃક્ષ થઈ તેવા વ્યક્ત ફલપરિણામની પણ સંભાવના રહે છે. બીજમાંથી જ્યાંસુધી રોગનું બીજ ન ગયું હોય, રોગ નિર્મૂળ ન થયો હોય, વૃક્ષ ત્યાંસુધી રોગ ક્યારે ઉભરી નીકળશે, ક્યારે ઉથલો મારશે, તે કહી શકાતું નથી; તેમ અપાયબીજ પણ જ્યાંસુધી હોય, ત્યાંસુધી તે ક્યારે ઉભરી આવી-વ્યક્ત સ્વરૂપે ફૂલીફાલી આત્માના સ્વાસ્થ્યને બગાડી નાંખશે, તે કળી શકાતું નથી. આમ આ અપાયશક્તિનું મલિનપણું બરેબર! અપાયરૂપ જ થઈ પડે છે, કારણ કે તેના ધકી અપાય (અપ+આય) થાય છે, આવેલો લાભ હાથમાંથી આવ્યો.

× “અપાયમાહુઃ કમૈવ નિરપાયાઃ પુરાતનમ્ ।

પાપાશયકરં ચિત્રં નિરુપક્રમસંજ્ઞકમ્ ॥”—યોગબિન્દુ.

જાય છે, એટલે કે જે કાંઈ યોધનો લાભ થાય, તે સૂક્ષ્મયોધરૂપ ઇષ્ટ પરિણામ આપ્યા વિના ચાલ્યો જાય છે.

અને આમ આવા અપાયનું—કિલ્લ કર્મદોષનું બીજરૂપ—શક્તિરૂપ મલિનપણું જેનામાં હોય, તેને સૂક્ષ્મયોધની પ્રાપ્તિ હોતી નથી, એટલે કે તત્ત્વવિષયનું અંતર્ગત રહસ્યભૂત જ્ઞાન હોતું નથી, તત્ત્વની ભેદી યથાર્થ સાંગોપાંગ સમજણ હોતી સ્થૂલયોધ તો નથી. તોપણ આ મિત્રાદિ ચાર દષ્ટિમાં તત્ત્વસંબંધી સ્થૂલ યોધ તો હોય જ અવશ્ય હોય છે, કારણ કે અવધ્ય—અમોઘ—અચૂક એવા સ્થૂલ યોધ—બીજનું અન્ન હોવાપણું છે; અને તે અવધ્ય હોઈ, આગળ ઉપર ભાવી શુભ ફળ પરિણામનું એટલે કે ભાવી સૂક્ષ્મ યોધનું કારણ થઈ પડે છે.

“સૂક્ષ્મ યોધ તોપણ ઇહાંજી, સમકિત વિણ ન હોય”—યો. સંજ્ઞાય.

આમ છે તેથી કરીને—

અપાયદર્શનં તસ્માच्छ્રુતદીપાન્ન તાત્ત્વિકમ્ ।

તદાભાલંબનં ત્વસ્ય તથા પાપે પ્રવૃત્તિતઃ ॥ ૬૯ ॥

શ્રુતદીપથી તાત્ત્વિક ના, અપાય દર્શન તાસ;
તેવી પાપ પ્રવૃત્તિ થી, તે હોય તદાભાસ. ૬૯.

અથ :—તેથી કરીને શ્રુતરૂપ દીપકથી એનું અપાય દર્શન તાત્ત્વિક હોતું નથી, પણ એને તેની આભાનું—તદાભાસનું અવલંબન હોય છે, કારણ કે તેવા પ્રકારે પાપમાં એની પ્રવૃત્તિ હોય છે.

વિવેચન

આમ અપાયશક્તિના મલિનપણાને લીધે સ્થૂલ યોધ અન્ને હોય છે, પણ સૂક્ષ્મયોધ નથી હોતો, તેથી કરીને આગમરૂપ દીપકવડે કરીને આ દષ્ટિવાળાને અપાયદર્શન એટલે

વૃત્તિઃ અપાયદર્શનમ્—અપાયદર્શન, અપાયનું—દોષનું દર્શન, તસ્માત્—તેથી કરીને, શ્રુતદીપાત્—શ્રુતરૂપ દીપથી, આગમથી, ન તાત્ત્વિકમ્—તાત્ત્વિક નથી હોતું, પારમાર્થિક નથી હોતું, અસ્ય—આનું—એમ સંબંધ છે. તદાભાલંબનં તુ—પણ તેની આભાના અવલંબનવાળું તો, પરમાર્થઆભાવિષયી તો બ્રાંતિથી હોય છે. (એટલે કે તત્ત્વાભાસ, પરમાર્થાભાસરૂપ અપાયદર્શન હોય છે, તત્ત્વદર્શન નહિં). શા કારણથી? તો કે—તથા પાપે+પ્રવૃત્તિતઃ—તેવા પ્રકારે પાપમાં પ્રવૃત્તિથી, તેવા પ્રકારે વિચિત્ર અનાભોગ—અજાણતા પ્રકારથી પાપમાં પ્રવૃત્તિ હોય છે તેટલા માટે.

+પાદાંતર—અપાયે—અર્થાત્ અપાયમાં, પાપરૂપ દોષમાં.

કે કિલષ્ટ કર્મદોષનું જે દર્શન થાય છે, તે તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક હોતું નથી, પરંતુ તત્ત્વના-પરમાર્થના આભાસરૂપ, તત્ત્વાભાસરૂપ, પરમાર્થાભાસરૂપ હોય છે, તદાભાસરૂપ હોય છે.

આગમરૂપ દીપો મોહાંધકાર ભર્યા આ લોકમાં સર્વ પદાર્થનું યથાર્થ દર્શન કરાવે છે, અને આત્મસ્વરૂપને અપાય-હાનિ પહોંચાડનાર એવા કિલષ્ટ કર્મરૂપ અપાયનું સમ્યગ્ સ્વરૂપ દેખાડી તે કર્મદોષને કેમ દૂર કરવો તેનો સાચો રસ્તો બતાવે છે. આગમ-દીપક જેમકે-આ આત્મા સ્વરૂપથી શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચૈતન્યઘન સ્વયંજયોતિ ને સુખધામ છે. પણ અજ્ઞસ્વરૂપ જડ કર્મના દોષથી તેનું તે શુદ્ધ સ્વરૂપ અવરાયું-ઢંકાર્થ ગયું છે. તેના સહજાત્મસ્વરૂપને અપાય-હાનિ પહોંચેલ છે, અને આ પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મ અપાયથી તે નરકાદિ ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. અન્નત-વિષય-કષાય આદિથી તે કર્મનો આશ્રય થાય છે ને પછી બંધ થાય છે. દશવિધ ધર્મ આદિ સંવરથી નવાં કર્મો આવતા અટકી જાય છે, ને તપથી જૂના કર્મોની નિર્જરા થાય છે-ખરી જાય છે. અને આમ સર્વ કર્મોની ક્ષય થયે, આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવના પ્રગટપણરૂપ મોક્ષ થાય છે.

“ કર્મ ભાવ અજ્ઞાન છે, મોક્ષ ભાવ નિજ વાસ;

અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નાશે જ્ઞાન પ્રકાશ.

આત્મા સત્ ચૈતન્યમય, સર્વાભાસ રહિત;

જેથી કેવળ પામિયે, મોક્ષપંથ તે રીત.

જે જે કારણ બંધના, તેહ બંધનો પંથ;

તે કારણ છેદક દશા, મોક્ષપંથ ભવ અંત.

મોક્ષ કહ્યો નિજ શુદ્ધતા, તે પામે તે પંથ;

સમજાવ્યો સંક્ષેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્ગંથ.

શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યઘન, સ્વયંજયોતિ સુખધામ;

બીજું કહિયે કેટલું, કર વિચાર તો પામ. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

હંત્યાદિ પ્રકારે સદાગમરૂપ દીપક તત્ત્વનું સમ્યક્ સ્વરૂપ પ્રકાશે છે, કર્મ-આત્માનો સંગંધ દર્શાવી તે કર્મ-અપાય દૂર કરવાનો શુદ્ધ માર્ગ સ્પષ્ટપણે દેખાડે છે. તથાપિ આ જીવની તેવા સૂક્ષ્મ બોધની ઊણુપને લીધે તેને યથાર્થ તત્ત્વદર્શન થતું નથી. આગમ-રૂપ દીપકના પ્રકાશથી જો કે આ જીવને કર્મરૂપ અપાય દોષનું સ્થૂલ સ્વરૂપ ભાસ્યમાન થાય છે, તો પણ બોધની દૃષ્ટિમંદતાને લીધે તેને તેનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ-પરમાર્થ સ્વરૂપ હજી સમજતું નથી, બરાબર લક્ષમાં આવતું નથી.

એટલે તેનો આ સ્થૂલ બોધ તત્ત્વાભાસરૂપ, પરમાર્થાભાસરૂપ હોય છે, ઉપર-છલો ને પડછાયા જેવો (Shadow-like) હોય છે. આમ આ સ્થૂલ બોધ તત્ત્વનો-પરમાર્થનો આભાસ આપે એવો હોય છે, પણ તત્ત્વથી ચિત્તમાં અંતઃ-તત્ત્વાભાસરૂપ પ્રવેશરૂપ-સજ્જડ છાપ લાગી જાય એવો હોતો નથી. એથી કરીને સ્થૂલ બોધ ઉપર ઉપરથી તો આ જીવને આત્મા-કર્મ અપાય આદિનો બોધ હોય એવું દેખાય છે, એવો આભાસ ઉપજે છે. કારણ કે શ્રુત શ્રવણાદિદ્વારા તેવા સ્થૂલ પ્રકારે જાણી તેવી વાતો પણ કરે છે; પરંતુ તેનો તે બોધ તત્ત્વથી નહિં હોઈ, ભ્રાંતિરૂપ હોય છે, ખરેખરી અંતઃપ્રતીતિરૂપ હોતો નથી. કારણ કે આ દષ્ટિમાં વર્તતો જીવ હજી અજ્ઞાણતાં પણ તેવા પ્રકારના નાનાવિધ પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી કરીને એમ જણાય છે કે હજી તેને નરકાદિ અપાયનું તત્ત્વથી દર્શન થયું નથી, જો થયું હોત તો તે ભીષણ નરકાદિ ગતિના અનંત દુઃખથી ભય પામીને તે તે પાપથી ડરતો રહી-પાપભીરુ રહી, તથાપ્રકારની પાપપ્રવૃત્તિમાં અજાણ્યે પણ પ્રવર્તત નહિં, તેથી દૂરથીજ ભાગત.

અતોऽન્યદુત્તરાસ્વસ્માત્પાપે કર્માગસોऽપિ હિ ।

તત્ત્વલોહપદન્યાસતુલ્યા વૃત્તિઃ ક્વચિદ્વદિ ॥ ૭૦ ॥

પદ અવેદ્ય સંવેદ્યથી, અન્ય વેદ્યસંવેદ્ય;
તે તો છેલ્લી ચાર તે, દષ્ટિમાંજ સંવેદ્ય.

આર્થો કર્મ અપરાધથી, પાપકર્મમાં કોય;
તમ લોહપદ ન્યાસ સમ, વૃત્તિ ક્વચિત્ જો હોય. ૭૦

અર્થઃ—આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદથી અન્ય એવું જે વેદ્યસંવેદ્ય પદ છે, તે પાછલી ચાર દષ્ટિઓમાં હોય છે. અને આ વેદ્યસંવેદ્ય પદને લીધે, કર્મના અપરાધથી પણ પાપમાં જો ક્વચિત્ પ્રવૃત્તિ હોય, તો તે પણ તપેલા લોહા પર પગ મૂકવા જેવી હોય છે.

વિવેચન

“એ પદ ગ્રંથિ વિભેદથીજ, છેલ્લી પાપ પ્રવૃત્તિ;

તમ લોહપદ ધૃતિ સમીજ, અંતસમય નિવૃત્તિ. મનમોહન—યો. સજ્જા. ૪-૭

વૃત્તિઃ—અતોऽન્યદ્ ઉત્તરાસુ—આનાથી એટલે પ્રસ્તુત અવેદ્યસંવેદ્ય પદથી અન્ય તે વેદ્ય-સંવેદ્ય પદ, ઉત્તર એટલે સ્થિરા આદિ પાછલી ચાર દષ્ટિઓમાં હોય છે. અસ્માત્—આના થકી, આ વેદ્યસંવેદ્ય પદ થકી, પાપે પાપકર્મમાં, હિંસા આદિમાં, કર્માગસોઽપિ હિ—કર્મના અપરાધથી પણ, (કર્મના દોષે કરીને પણ), શું ? તો કે—તત્ત્વલોહપદન્યાસતુલ્યાવૃત્તિઃ—તમલોહપદન્યાસ તુલ્ય વૃત્તિ, એટલે તપેલા લોહા પર પગ મૂકવા જેવી વૃત્તિ,—અપાયમાં—અપાય થાય ચારે સંવેગસાર—સંવેગપ્રધાન એવી, ક્વચિદ્વદિ—ક્વચિત્ હોય તો હોય, પણ પ્રાપ્ત તો હોતી જ નથી.

ઉપરમાં જે અવેદ્યસંવેદ્ય પદ કહ્યું, તેનાથી ઇતર-શીઘ્ર એવું જે વેદ્યસંવેદ્ય પદ છે, તે સ્થિરા વગેરે પાછલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં હોય છે. અને આ વેદ્યસંવેદ્યપદના પરમ પ્રભાવથી આ દૃષ્ટિવાળો જોગીજન અપાયમાં અથવા પાપમાં તત્ત્વોપદ પ્રાપ્તિ પ્રવૃત્તિ કરતો જ નથી; અને પૂર્વ કર્મના દોષે કરીને પણ જો ન્યાસવૃત્તિ ક્વચિત્ કરે, તો તેની તે પાપ પ્રવૃત્તિ, તત્ત્વોપદન્યાસ જેવી, એટલે કે તપેલા લોઢા પર મૂકવા જેવી હોય છે. જેમ તપેલા લોઢા પર પગ મૂકતાં તરત જ આંચકો અનુભવાય છે, પગ ત્યાં ઝાઝો વખત સ્થિતિ કરતો નથી, તરત જ આપોઆપ પાછો જેંથી લેવાય છે; તેમ આ દૃષ્ટિવાળો મહાત્મા સમ્યગ્-દૃષ્ટિ પુરુષ એટલો બધો પાપહીન હોય છે, એટલો બધો પાપથી ડરતો રહે છે, કે ક્વચિત્ કર્મના અપરાધને લીધે પણ જો જાણતાં-અજાણતાં પણ તેની હિંસાદિ પાપમાં કંઈ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય, તો તે તરત એકદમ આંચકો અનુભવે છે, પાપમાં તે ઝાઝો વખત ટકતો નથી, ત્યાંથી તે તત્ક્ષણ જ પાછો વળી જાય છે-પ્રતિક્રમી જાય છે.

અને તે પ્રવૃત્તિ પણ તે અત્યંત નીરસપણે-અંતરંગ એકપણે કરે છે, આત્મભાવથી તો કરતો જ નથી; નિર્ધ્વંસ પરિણામથી કરતો નથી, પૂર્વ કર્મથી પ્રેરાઈને પરાણે-ન છૂટકે કરવી પડે તો કરે છે. આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ કાયપાતી જ+કાયપાતી, પણ હોય છે, કાયાથી જ એનું પતન થાય છે, એટલે કે કાયા માત્રથી જ ચિત્તપાતી નહીં તે ક્વચિત્ પાપમાં પડે-પાપક્રિયા કરે; પણ તે ચિત્તપાતી તો હોતો જ નથી, ચિત્તથી તો તેનું કદી પાપમાં પતન થતું જ નથી. કારણ કે તે ભિન્નથંધિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષનું ચિત્ત મોક્ષમાં હોય છે ને શરીર સંસારમાં હોય છે. ‘મોક્ષે ચિત્તં ભવે તનુઃ.’ એટલે તેનો સર્વ જ યોગ-ધર્મ અર્થાદિ સંબંધી વ્યાપાર યોગરૂપ જ હોય છે.

“શ્રી કૃષ્ણાદિકની ક્રિયા ઉદાસીન જેવી હતી. જે જીવને સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય, તેને સર્વ પ્રકારની સંસારી ક્રિયા રસરહિતપણે થવી સંભવે છે. ઘણું કરી એવી કોઈ પણ ક્રિયા તે જીવની હોતી નથી કે જેથી પરમાર્થને વિષે ભ્રાંતિ થાય; સંસારક્રિયામાં અને જ્યાંસુધી પરમાર્થને વિષે ભ્રાંતિ થાય નહીં ત્યાંસુધી નીરસપણું જીજ્ઞાસાથી સમ્યક્ત્વને બાધ થાય નહીં. x x x સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ તે સંસારને ભજતો દેખાય છે, તે પૂર્વે નિબંધન કરેલાં

+ “કાયપાતિન એવેહ વોધિસત્ત્વાઃ પરોદિતમ્ ।

ન ચિત્તપાતિનસ્તાવદેતદત્રાપિ યુક્તિમત્ ॥

ભિન્નગ્રન્થેસ્તુ યત્રાપો મોક્ષે ચિત્તં ભવે તનુઃ ।

તસ્ય તત્સર્વ એવેહ યોગો યોગો દિ ભાવતઃ ॥”—શ્રી યોગબિંદુ.

એવાં પ્રારબ્ધ કર્મથી દેખાય છે. વાસ્તવ્યપણે ભાવથી તે સંસારમાં તેનો પ્રતિબંધ ઘટે નહિં. પૂર્વ કર્મના ઉદયરૂપ ભયથી ઘટે છે. જેટલે અંશે ભાવપ્રતિબંધ ન હોય તેટલે અંશે જ સમ્યક્દષ્ટિપણું તે જીવને હોય છે.

“અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ સમ્યક્ત્વ સિવાય ગયાં સંભવે નહિં, એમ જે કહેવાય છે તે યથાર્થ છે. x x x પરમાર્થમાર્ગનું લક્ષણ એ છે કે અપરમાર્થને ભજતાં જીવ બધા પ્રકારે કાયર થયા કરે, સુખે અથવા દુઃખે. દુઃખમાં કાયરપણું કદાપિ બીજા જીવોનું પણ સંભવે છે. પણ સંસારસુખની પ્રાપ્તિમાં પણ કાયરપણું, તે સુખનું અણુગમવાપણું, નીરસપણું પરમાર્થમાર્ગી પુરુષનું હોય છે.”

(વિશેષ માટે જુઓ)—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૭૫.

આમ સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષની સમસ્ત સંસાર ચેષ્ટા, ભાવપ્રતિબંધ વિનાની હોય છે, અનાસક્ત ભાવવાળી હોય છે. આનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત શ્રી જિનેશ્વર ભગવાન છે. તેઓ ગૃહસ્થાવાસમાં હતા ત્યારે પણ પરમ વૈરાગ્યથી વાસિત હતા. લોગી છતાં યોગી હતા, સંસારમાં અનાસક્તભાવે જલકમલવંત નિર્લેપ રહ્યા હતા. આવું તેમનું લોકોત્તર ચિત્ર ચરિત્ર આચાર્યોના આચાર્ય જેવા સમર્થ કવિવર યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજીએ સુંદર ભાવવાહી શબ્દોમાં આલેખ્યું છે કે—

“રાગ ભરે જન મન રહો, પણ તિહું કાળ વૈરાગ;

ચિત્ત તમારા રે સમુદ્રનો, કોઈ ન પામે હો તાગ....શ્રીશ્રેયાંસ કૃપા કરો.” શ્રીયશોવિજયજી.

“યદા મરુત્તરેન્દ્રશ્રીસ્ત્વયા નાથોપમુજ્યતે ।

યત્ર તત્ર રતિર્નામ વિરક્તત્વં તદાપિ તે ॥” શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી વીતરાગસ્તવ.

અને એવું જ ઉજ્જવલ જીવનું જાગતું જવલંત દૃષ્ટાંત વર્તમાનયુગમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી જેવા પરમ અધ્યાત્મયોગી સમ્યક્દષ્ટિ વીતરાગ પુરુષે પોતાના ઉત્તમ અધ્યાત્મચરિત્રથી પૂરું પાડ્યું છે. તે તેમનું અધ્યાત્મ જીવન જેમાં ઓતપ્રોત ગુંથાયેલું છે એવા તેમના વચનામૃતને મધ્યસ્થ ભાવથી સાદાંત અવલોકનારને સહજે પ્રતીત થાય છે. દાખલા તરિકે—

“રાત્રિ અને દિવસ એક પરમાર્થ વિષયનું જ મનન રહે છે. આહાર પણ એ જ છે, નિદ્રા પણ એ જ છે, શયન પણ એ જ છે, સ્વપ્ન પણ એ જ છે, ભય પણ એ જ છે, ભોગ પણ એ જ છે, પરિશ્રદ્ધ પણ એ જ છે, ચલન પણ એ જ છે, આસન પણ એ જ છે.

અધિક શું કહેવું ? હાડ, માંસ અને તેની મિંત્રને એક જ એ જ રંગતું રંગન છે. એક રોમ પણ એનો જ જાણે વિચાર કરે છે.

“ ચિત્તની દશા ચૈતન્યમય રહ્યા કરે છે, જેથી વ્યવહારના બધાં કાર્ય ધાતું કરીને અવ્યવસ્થાથી કરીએ છીએ. ”

“ અમને તો એવી જાનળ વિષે ઉદાસીનપણું વર્તે છે. અમારે વિષે વર્તતો પરમ વૈરાગ્ય વ્યવહારને વિષે ક્યારેય મન મળવા દેતો નથી. ”

“ જો કે અમારું ચિત્ત નેત્ર જેવું છે. નેત્રને વિષે જીન અવયવની પેઠે એક રજકણ પણ સહન થઈ શકે નહીં. જીન અવયવોરૂપ અન્ય ચિત્ત છે. અમને વર્તે છે એવું ચિત્ત તે નેત્રરૂપ છે. x x x આવી સ્થિતિ છતાં ઉપાધિજોગ તો જળવાનપણે આરાધિયે છે. એ વેદવું વિકટ ઓછું લાગતું નથી, કારણ કે આંખની પાસે જમીનની રેતી ઉપડાવવાનું કાર્ય થવારૂપ થાય છે; તે જેમ દુઃખે, અત્યંત દુઃખે થવું વિકટ છે, તેમ ચિત્તને ઉપાધિ તે પરિણામરૂપ થવા બરાબર છે. સુગમપણાએ સ્થિત ચિત્ત હોવાથી વેદનાને સમ્યક્પ્રકારે વેદે છે, અખંડ સમાધિપણે વેદે છે. ” ઇત્યાદિ. (વિશેષ માટે જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પ્રાપ્ત પાપ આચરે જ નહિ, અને કદાચને પૂર્વ કર્મની પ્રેરણાથી-પ્રારબ્ધ ઉદયથી તે કિંચિત્માત્ર પણ ક્વચિત્ આચરે, તો તે નિર્ધ્વંસ પરિણામથી તો તેમ કરે જ નહિ, તેથી કરીને તેને બંધન સમ્યગ્દષ્ટિને પણ અદ્ય હોય છે. તે પાપકર્મ આચરતાં પણ તેને તપાવેલા લોહા પર અદ્ય બંધ પગ મૂકવાની જેમ એકદમ આંચકો લાગે છે, અરેરાટી ઉપજે છે, ને હૃદયના ઊંડાણમાંથી ચિત્તના સાચા ભાવથી અત્યંત અત્યંત ખેદ થાય છે. કારણ કે જેણે સમક્ષિત અમૃત રસનો લેશ પણ સ્વાદ ચાખ્યો, તેને બાકસબુકસ જેવા જીન રસ કેમ ગમે ?

“ તુજ સમક્ષિત રસ સ્વાદનો જાણ, પાપ કુલકતે હો બહુ દિન સેવિયું; સેવે જો કરમને જોગે તોહિ, વાંછે તે સમક્ષિત અમૃત ધુરે લખ્યું. જાણ્યો રે જેણે તુજ શુણ લેશ; જીન રે રસ તેહને મન નવિ ગમેજી. ચાખ્યો રે જેણે અમી લવ લેશ, બાકસબુકસ તસ ન રુચે કિમેજી. ”-શ્રી યશોવિજયજી

આ એવા પ્રકારની કેમ હોય છે ? તે માટે કહે છે:—

x “ સમ્મદિટ્ઠી જીવો જહ્વિ હુ પાવં સમાયરે કિંચિ. ।

અપ્પોસિ હોદ્દ વંછો જેણ ન નિદ્ધંઘસં કુણદ્દ ॥ ”-શ્રી પ્રતિકભણુસૂત્ર-વંદિતા સૂત્ર

વેદ્યસંવેદ્યપદતઃ સંવેગાતિશયાદિતિ ।

ચરમૈવ ભવત્યેષા પુનર્દુર્ગત્યયોગતઃ ॥ ૭૧ ॥

સંવેગાતિશયે કરી, વેદ્યસંવેદ્ય પ્રભાવ;

પુનઃ દુર્ગતિ અયોગથી, છેલ્લી હોય આ સાવ. ૭૧

અર્થઃ—વેદ્યસંવેદ્ય પદ્યકી સંવેગાતિશયને લીધે, આ પાપપ્રવૃત્તિ છેલ્લી જ હોય છે, કારણકે (તેને) ફરીને દુર્ગતિનો યોગ હોતો નથી.

વિવેચન

ઉપરના શ્લોકમાં એમ કહ્યું કે વેદ્યસંવેદ્ય પદવાળાને કદાચ પાપપ્રવૃત્તિ જો થાય, તો તે તપેલા લોઢા પર પગ મૂકવા જેવી હોય છે, એટલે કર્મદોષ વશે તે કરતાં તેને અંતરંગ ખેદ-પશ્ચાત્તાપરૂપ તીવ્ર બળતરા થાય છે. આવી વિલક્ષણ પ્રકારની મંદતમ રસવાળી આ પ્રવૃત્તિ કેમ હોય છે ? તેનો અહીં ખુલાસો હોય છે. પ્રથમ તો વેદ્યસંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિ થઈ હોવાને લીધે જ આવી પ્રવૃત્તિ હોય છે. આ વેદ્યસંવેદ્યપદ (સમ્યગ્દર્શન) ગ્રંથિભેદથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું સ્વરૂપ નીચે કહેવામાં આવશે. ‘અત્યંત દારુણ એવી કર્મગ્રંથિને શુભ ભાવવડે ભેદી નાંખીને કદાચિત કોઈક જ તે દર્શનને* પામે છે.’

વૃત્તિઃ—વેદ્યસંવેદ્યપદતો—વેદ્યસંવેદ્ય પદ થકી, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે તે વેદ્યસંવેદ્ય પદને લીધે, સંવેગાતિશયાત્—સંવેગ અતિશયથી, અતિશય સંવેગને લીધે, ચરમૈવ ભવત્યેષા—આ (પાપપ્રવૃત્તિ) છેલ્લી જ હોય છે. શા કારણથી ? તો કે પુનર્દુર્ગત્યયોગતઃ—પુનઃ—ફરીને દુર્ગતિના અયોગથી, ફરીને દુર્ગતિનો યોગ થતો નથી તેટલા માટે. શ્રેણિક આદિના ઉદાહરણ ઉપરથી.

શંકા—જેનું સદ્દર્શન પ્રતિપતિત (આવીને પાછું ‘પડી ગયું’ છે) થયું છે, એવા અનંત સંસારીઓને અનેકવાર દુર્ગતિ હોય છે. સમાધાન—એમ કહેવું તે વાતમાં કાંઈ સાર નથી—માલ નથી. કારણકે અમારા અભિપ્રાયનું પરિજ્ઞાન નથી—અમારો અભિપ્રાય બરાબર સમજાયો નથી. ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિને જ નૈશ્ચયિક વેદ્યસંવેદ્ય પદનો ભાવ હોય છે, એવા અભિપ્રાયથી એ (સમ્યગ્દર્શન) વ્યાવહારિક છે. તેમજ—

આ જ (નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્ય પદ) ચારુ-સુંદર છે, કારણ કે એ હોતાં, પ્રાચે દુર્ગતિમાં પણ માનસદુઃખનો અભાવ હોય છે,—વજ્ર તાંદુલની જેમ (વજ્રના ચોખ્ખાની જેમ) આને ભાવ પાકતો અયોગ હોય છે તેને લીધે, પણ આનાથી ખીજું એવું વ્યાવહારિક વેદ્યસંવેદ્ય પદ તો એકાંતથી જ અચારુ-અસુંદર છે.

* “ તદ્દર્શનમવાપ્નોતિ કર્મગ્રંથિ સુદારુણમ્ ।

નિર્ભય શુભભાવેન કદાચિત્કશ્ચિદેવ દ્વિ ॥

સતિ ચાસ્મિન્નસૌ ધન્યઃ સમ્યગ્દર્શનસંયુતઃ ।

તત્ત્વબ્રહ્માનૃતાત્મા ન રમતે મવોદયૌ ॥ ”

—મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીવિત શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય.

ખીજી તો સંવેગાતિશય-અતિશય સંવેગને લીધે આવી પ્રવૃત્તિ હોય છે. અને આ સંવેગાતિશય પણ વેદ્યસંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિનું ક્ષણ પરિણામ છે. કારણ કે સમ્યગ્-દર્શન થતાં, લવસાગરનું સાચેસાચું સ્વરૂપ પ્રતીત થાય છે, સંસારનું સંવેગ=અત્યંત દારુણ અનંત દુઃખમય સ્વરૂપ સાક્ષાત્ જણાય છે; અને આત્માનું વેગ અનંત સુખમય સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રગટ અનુભવગોચર થાય છે. એટલે તે જીવ આવા દુઃખમય લયરૂપ સંસારમાં રમતો નથી, પણ જેમ લય-સ્થાનથી કોઈ મૂઠીઓ વાળીને વેગે દૂર લાગી જાય, તેમ આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ મુમુક્ષુ જીવ પણ સંવેગથી-અત્યંત વેગથી તે સંસારથી લાડકીને લાગે છે. ક્ષણભર તેને સંસારની મોહિની રચિકર લાગતી નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું પરમ સંવેગભાવમય વચના-મૃત છે કે—

“હું નાથ! સાતમી તમતમપ્રભા નર્કની વેદના મળી હોય તો વખતે સમ્મત કરત. પણ જગતની મોહિની સમ્મત થતી નથી.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અથવા સંવેગ એટલે અત્યંત મોક્ષાભિલાષ, તીવ્ર મુમુક્ષુપણ. સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષે સહજ આત્મસ્વરૂપનો પરમાનંદમય રસાસ્વાદ કર્યો છે, અદ્ભુત સમક્તિ અમૃતરસ ચાખ્યો છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેની સહજ આત્મપરિણતિ અત્યંત સંવેગ=મોક્ષા-સંવેગથી-અત્યંત અત્યંત વેગથી સહજાત્મસ્વરૂપે સ્થિતિરૂપ મોક્ષાભિલાષ લણી દોડે છે. એટલે કે જેમ ગને તેમ ત્વરાથી સમસ્ત સંસારબંધ-નથી છૂટી, સકલ કર્મજાલમાંથી મુક્ત થઈ, આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ પામવાની તેને ઉત્કટ-અતિશય ઇચ્છા હોય છે. કારણ કે તે લાવે છે કે—જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, રોગ, શોક વગેરેથી ઉપદ્રવ પામી રહેલો આ લયંકર લવસાગર પુરુષોને કેવળ કલેશનું જ કારણ થાય છે, અને સુખનું કારણ તો માત્ર મોક્ષ જ છે, કે જે મોક્ષ જન્મ વગેરે કલેશથી રહિત, લયશક્તિથી વિમુક્ત અને સદા વ્યાખાયાથી વર્જિત છે. +

અને આવો તીવ્ર મોક્ષાભિલાષરૂપ સંવેગ હોવાથી, ઉપલક્ષણથી તે મોક્ષના સાધન-રૂપ-કારણરૂપ અર્હત્લક્ષિત-વાત્સલ્ય વગેરે સત્સાધન પ્રત્યે પણ સંવેગ-પરમ રચિ-ભાવ ધરાવે છે. કારણ કે કારણથી જ કાર્યનિષ્પત્તિ-કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, એવો અખંડ સનાતન સિદ્ધાંત, ત્રિકાલાભાગિત નિશ્ચલ નિશ્ચય તે હૃદયમાં અવધારે છે. એટલે તે ભગવાન અર્હતોની ભક્તિ-વાત્સલ્ય આદિ પ્રત્યે સંવેગથી-અત્યંત વેગથી, પૂર્ણ ઉત્સાહથી, પરમ આત્મોદ્ભા-

+ “જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિરોગશોકાણુપદ્મતઃ ।

ક્લેશાય કેવલં પુંસામહો મીમો મવોદધિઃ ॥

સુખાય તુ પરં મોક્ષો જન્માદિક્લેશવર્જિતઃ ।

મયશક્ત્યા વિનિર્મુક્તો વ્યાખાયાવર્જિતઃ સદા ॥”—શાસ્ત્રપાત્સમુચ્યય.

સથી, અત્યંત ચિત્તપ્રસન્નતાથી પ્રવર્તે છે. અને જેમ પાણીનું પૂર રોકાયું રોકાતું નથી, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિનો આ સત્સાધન પ્રત્યેનો અત્યંત વેગ-સંવેગ-અદમ્ય ઉત્સાહ રોકાયે રોકાતો નથી.

“યથા સમ્યક્ત્વભાવસ્ય સંવેગો લક્ષણં ગુણઃ ।

સ ચોપલક્ષ્યતે ભક્તિવાત્સલ્યેનાઽથવાર્હતામ્ ॥

—મહર્ષિ અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત પંચાધ્યાયી.

“કારણથી કારજ હુવે, એ શ્રી જિન મુળ વાણ...જિનવર !

પુષ્ટ હેતુ મુજ સિદ્ધિના, જાણી કીધ પ્રમાણ....જિનવર ! ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“જિનસેં ભાવ વિના કળૂ, નહિં છૂટત દુઃખદાવ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ વેદસંવેદ્ય પદના પ્રતાપે, ઉપરોક્ત ત્રણે અર્થમાં સંવેગની પ્રાપ્તિ હોય છે. એટલે આ સમ્યગ્દષ્ટિ મુમુક્ષુ આત્માથી જીવ અત્યંત સંવેગથી-અત્યંત અત્યંત વેગથી સંસારથી દૂર ભાગે છે, અત્યંત સંવેગથી મોક્ષ પ્રત્યે દોડે છે, અત્યંત સંવેગથી-પરમોદલાસથી-પરમ ભક્તિરાગથી જિનભક્તિ આદિ મોક્ષસાધનને આરાધે છે. અને આમ વેદસંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિ થઈ હોવાથી, તથા સંવેગાતિશય ઉપજાયો હોવાથી, ઉપરમાં કહી તે તમલોહપદન્યાસ જેવી પાપપ્રવૃત્તિ કદાચ હોય તો હોય; અને તે પણ ચરમ-એટલે છેલ્લી જ, છેવટની જ હોય છે, હવે પછી ભવિષ્યમાં કોઈ કાળે તેનાથી તેવી પાપપ્રવૃત્તિ ફરીથી થવી સંભવતી નથી.

આ પાપ પ્રવૃત્તિ છેલ્લી જ કહી, તેનું કારણ એ છે કે ત્યાર પછી પુનઃ કદી પણ દુર્ગતિનો-માઠી ગતિનો તે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને યોગ થવાનો નથી. અત્રે શ્રીમાન્ શ્રેણિક રાજનું ઉદાહરણ સુપ્રસિદ્ધ છે. તે મહાનુભાવ મહાત્માને ક્ષાયિક પુનઃ દુર્ગતિ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું, છતાં પૂર્વ કર્મપ્રયોગથી-પ્રારબ્ધવશે કરીને અયોગ તેમની છેલ્લી પાપપ્રવૃત્તિ હતી, ત્રત-પચ્ચખાણુ આદિ તે ગ્રહી શક્તા નહોતા, અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ હતા. અને જો કે સમ્યગ્દર્શન પૂર્વે જાંઘેલા આયુર્કર્મના પ્રભાવે તેમને નરકગતિની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તો પણ તે છેવટની જ છે. તે પછી તો તે આગામી ચોવીશીમાં મહાપદ્મ નામના તીર્થંકર થવાના છે. આવો અપૂર્વ મહિમા વેદસંવેદ્ય પદરૂપ-સ્વસંવેદનરૂપ સમ્યગ્દર્શનનો છે. પરમ સત્કવિવર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ ગાયું છે કે:—

“ત્રત નહીં પચ્ચખાણુ નહીં, નહીં ત્યાગ વસ્તુ કોઈનો;

મહાપદ્મ તીર્થંકર થશે, શ્રણિક ઠાણુંગ જોઈ લ્યો.

જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભગ્યો સાંભળો.”

આ વચન કાંઈ અવિરતિપણાની પ્રશંસારૂપ નથી, પરંતુ બાહ્ય-દ્રવ્ય અવિરતિ છતાં પણ સમ્યગ્દર્શનનો, આત્મજ્ઞાનનો, આત્માનુભૂતિનો દેટલો બધો અચિન્ત્ય અપૂર્વ મહિમા છે, તે સૂચવવા માટે જ છે. વળી ભાવથી જોઈએ તો તેવા સાચા સમ્યગ્દર્શનનો સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષો અંતરાત્માથી પરભાવથી વિરામ-વિરતિ પામ્યા જ અપૂર્વ મહિમા હોય છે. બાકી સમ્યગ્દર્શન ને બાહ્ય વિરતિનો સુમેળ તે તો સોનામાં સુગંધ લાગ્યા બરાબર છે. પણ સમ્યગ્દર્શન વિનાનું જે જ્ઞાન જાણ્યું તે ન જાણ્યા બરાબર છે; મોટા મીંડારૂપ-શૂન્યરૂપ છે; તેમજ સમ્યગ્દર્શન વિનાનું જે ચારિત્ર-વિરતિ-વ્રતપચ્ચબાણુ તે પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ અર્થે શૂન્યરૂપ-મોટા મીંડા જેવું છે-એમ શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં બાખ્યું છે. એનો જ ભાવ સૂચવતા પરમ રહસ્યપૂર્ણ પરમાર્થ-ગંભીર શબ્દોમાં એ જ સ્થળે કવિરાજ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ વદે છે કે—

“ જો હોય પૂર્વ જાણેલ નવ પણ જીવને જાણ્યો નહિ,
તો સર્વ તે અજ્ઞાન ભાખ્યું સાક્ષી છે આગમ અહીં;
એ પૂર્વ સર્વ કહ્યા વિશેષે જીવ કરવા નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભળ્યો સાંભળો.

નહિ થંથમાંહિ જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન નહિ કવિ ચાતુરી,
નહી મંત્ર તંત્રો જ્ઞાન દાખ્યાં, જ્ઞાન નહિ ભાષા ઠરી;
નહી અન્ય સ્થાને જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન જ્ઞાનીમાં કળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભળ્યો સાંભળો.

આ જીવ ને આ દેહ એવો ભેદ જો ભાસ્યો નહીં,
પચખાણુ કીધાં ત્યાંસુધી મોક્ષાર્થ તે ભાખ્યાં નહીં;
એ પાંચમે અંગે કહ્યો ઉપદેશ કેવળ નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભળ્યો સાંભળો.

શાસ્ત્રો વિશેષ સહિત પણ જો જાણિયું નિજ રૂપને,
કાં તેહવે આશ્રય કરજો ભાવથી સાચા મને;
તો જ્ઞાન તેને ભાખિયું, જો સમ્મતિ આદિ સ્થળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભળ્યો સાંભળો.”શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ

આત્માનુભૂતિથી અવિનાભાવી એટલે કે નિશ્ચયથી જેમાં આત્માનુભવ હોય જ એવા સમ્યગ્દર્શનનો આવો પરમ પ્રભાવ છે. એટલે તે પ્રાપ્ત થયા પછી ફરીને દુર્ગતિનો યોગ થતો નથી. અત્રે કોઈને શંકા ઉદ્ભવવાનો સંભવ છે કે-જેનું સમ્યગ્દર્શન આવીને ચાલી ગયું છે, પ્રતિપાતી થયું છે, પડી ગયું છે, એવા અનંત સંસારીઓને અનેકવાર દુર્ગતિનો યોગ હોય છે, તેનું કેમ ?

એનું સમાધાન એમ છે કે એવી શંકા કરનાર અભિપ્રાય-આશય સમજ્યો નથી, કારણકે ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શિને જ નિશ્ચયથી વેદસંવેદ પદ હોય છે, તેને અપેક્ષીને અત્ર કથન છે, તેણે માનેલા વ્યાવહારિક વેદસંવેદ પદની-વ્યવહાર નિશ્ચય વેદ- સમ્યગ્દર્શનની વાત અહીં છે નહિ. તે વ્યવહારિક સમ્યગ્દર્શન સુંદર સંવેદ પદ નથી, કારણકે તેથી ભવબ્રમણનો અંત આવતો નથી. ભવબ્રમણનો અંત તો નિશ્ચય વેદસંવેદ પદની પ્રાપ્તિ પછી જ આવે છે. માટે આ નિશ્ચય વેદસંવેદ પદ જે છે, તે જ સુંદર છે, રૂઢું છે, ભલું છે, નિર્વાજ સાચેસાચું કહ્યાણુકર છે, તે જ શીઘ્ર મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. અને એ પ્રાપ્ત થયે, પ્રાપ્ત દુર્ગતિમાં જવું જ પડતું નથી, પણ ક્વચિત્ કર્મવશે કરીને છેવટને માટે એકાદવાર જ જો જવું પડ્યું (મહાનુભાવ મહાત્મા શ્રેણિક મહારાજની જેમ), તોપણ ત્યાં નરકમાં પણ તેવા ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શિ પુરુષને માનસિક દુઃખનો અભાવ હોય છે; વજના ચોખા જેમ પાકે નહિ, તેમ માનસિક દુઃખના તાપથી તેના ભાવનો પાક થતો નથી, તેના ભાવ તપતા નથી, તેને ઉન્હી આંચ પણ આવતી નથી, તે તો નિરાકુલપણે સ્વસ્વભાવમાં જ સમવસ્થિત રહી સમતાભાવે સર્વ સુખ-દુઃખ વેદે છે.

“ જ્ઞાની કે અજ્ઞાની જન, સુખ દુઃખ રહિત ન કોય;
જ્ઞાની વેદે ધૈર્યથી, અજ્ઞાની વેદે રોય. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

કારણકે તે આત્માનુભવી નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શિ સંતજન જાણે છે, વેદે છે, અનુભવે છે, ને આત્મ ભાવના ભાવે છે કે—

“ અળધૂ ! કયા તેરા ? કયા મેરા ?
તેરા હે સો તેરી પાસે, અવર સખ અનેરા....અળધૂં ”—શ્રી આનંદજી

“ હું નિશ્ચય એક, શુદ્ધ, દર્શનજ્ઞાનમય, સદા અરૂપી એવો આત્મા છું. જીભું કંઈ પણ, પરમાણુ માત્ર પણ, મહારું નથી. હું અળદ્વસ્પૃષ્ઠ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ, ને અસંયુક્ત એવો શુદ્ધ આત્મા છું. ”

“ સર્વ તરફથી સ્વરસથી નિર્ભર ભાવવાળા એક એવા સ્વને-આત્માને હું અહીં સ્વયં અનુભવી રહ્યો છું. મહારે કોઈ મોહ છે નહિ-છે નહિ. હું શુદ્ધ ચિદ્ધન તેજોનિધિ છું. ”

“ અહમિકો ચ્વલુ સુદ્ધો દંસણણમહો સદારૂવી ।

ળવિ અત્થિ મજ્ઞા કિંચિવિ અણ્ણં પરમાણુમિત્તંપિ ॥

જો પસ્સદિ અપ્પાણં અબદ્ધપુટ્ટમણ્ણયં ણિયદં ।

અવિસેસમસંજુત્તં શુદ્ધનયં તં વિયાણીહિ ॥ ”—શ્રી સમયસાર

“ સર્વતઃ સ્વરસનિર્ભરભાવં, ચેતયે સ્વયમહં સ્વમિહૈકમ્ ।

નાસ્તિ નાસ્તિ મમ કશ્ચન મોહઃ, શુદ્ધચિદ્ધનમહોનિધિરસ્મિ ॥ ”—સમયસારકળેશ

“ પર્યાયદષ્ટિ ન દીજીએ, એક જ કનક અભંગ રે. ”

નિવિંકલ્ય રસ પીજીએ, શુદ્ધ નિરંજન એક રે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

ધૃત્યાદિ પ્રકારે આત્મભાવના લાવતો આ પ્રસ્તુત પરમ ભાવિતાત્મા નિશ્ચય સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ક્યારેય પણ કોઈ પણ પ્રકારની આકુલતા પામતો નથી, સદાય ઉદાસીન ભાવથી સ્વસ્થ રહે છે, નિરંતર આત્માના નિબ્બનદમાં નિમગ્ન રહે છે.

પણ આવા આ નિશ્ચય વેદસંવેદપદથી અન્ય એવું જે વ્યાવહારિક વેદસંવેદ-પદ છે, તે તો એકાંતેજ અસુંદર છે, લહું નથી, રૂડું નથી. કારણકે ઉપર કહ્યું તેમ તેનાથી ભવબ્રમણની રખડપટ્ટી બંધ થતી નથી, સંસાર પરિબ્રમણ ચાલુ જ રહે છે. હા, પુણ્યબંધ થાય છે, પણ ભવવિચ્છેદ થતો નથી, માટે તેના અવલંબને પણ પરમ સુંદર નિશ્ચય વેદસંવેદપદ પામવાનો નિરંતર લક્ષ આત્માર્થીએ રાખવો જોઈએ.

જે કહે છે—

અવેદ્યસંવેદ્યપદમપદં પરમાર્થતઃ ।

પદં તુ વેદ્યસંવેદ્યપદમેવ હિ યોગિનામ્ ॥ ૭૨ ॥

અપદ જ છે પરમાર્થથી, પદ અવેદ્યસંવેદ્ય;

પદ તો નિશ્ચય યોગિનું, પદ જ વેદ્યસંવેદ્ય. ૭૨

અર્થઃ—અવેદ્યસંવેદ્ય પદ એ પરમાર્થથી અપદ જ છે. નિશ્ચય યોગીઓનું પદ તો વેદ્યસંવેદ્ય પદ જ છે.

વિવેચન

અવેદ્યસંવેદ્ય પદ જે ઉપરમાં એકાંતે જ અસુંદર કહ્યું, સારૂં રૂડું નથી એમ કહ્યું, તે શા કારણથી એમ છે, તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. અવેદ્યસંવેદ્ય પદ જો પરમાર્થથી

વૃત્તિઃ—અવેદ્યસંવેદ્યપદમ્—અવેદ્યસંવેદ્ય પદ, મિથ્યાદષ્ટિ આશયરચાન. એટલા માટે જ કહ્યું કે—અપદં પરમાર્થતઃ—પરમાર્થથી અપદ છે.—યથાવસ્થિત વસ્તુ તરવના અપદનથી—અજાણપણથી. પદં તુ—પણ પદ તો, વેદ્યસંવેદ્યપદમેવ—વેદ્યસંવેદ્ય પદ જ,—જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે તે,—અન્વર્થ યોગથી, (શબ્દના યથાર્થ અર્થ પ્રમાણે એજ ‘ પદ ’ છે), હિ—નિશ્ચય, યોગિનામ્—યોગીઓનું.

વિચારીએ તો ‘અપદ’ જ છે, એને ‘પદ’ નામ જ ઘટતું નથી. વેદસંવેદજ કારણકે તે મિથ્યાદષ્ટિવાળું આશયસ્થાન છે, એટલે સમ્યગ્દષ્ટિ એવા ‘પદ’ યોગીજનોને તે પદ (પગ) મૂકવાનું ઠેકાણું જ નથી, સ્થાન જ નથી. ત્યાં તો શ્રીમાન્ આનંદધનજીના વચન પ્રમાણે ‘ચરણ ધરણ નહિ કાય’ એવી સ્થિતિ છે. પણ યોગીઓનું ખરું પદ તો,—પગ મૂકવાનું સ્થાન તો, વેદસંવેદ પદ જ છે; કારણકે તે જ ‘પદ’ શબ્દના યથાર્થ અર્થ પ્રમાણે ‘પદ’ કહેવાને યોગ્ય છે, તેને જ ‘પદ’ નામ ઘટે છે.

અવેદસંવેદ પદ અથવા વ્યાવહારિક વેદસંવેદ પદ જે છે તે સ્થિર નથી, અસ્થિર છે, તેને પતનનો ભય છે, અને તે પોતે ભવબ્રમણનો અંત કરી શકતું નથી. પણ જો તે પરંપરાએ નિશ્ચય વેદસંવેદ પદનું કારણ થાય, એટલે કે તેના ‘ઘટ્ટે છે જે દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી યોગ્યતાથી—પાત્રતાથી જીવને જો નિશ્ચય વેદસંવેદ જોગીજન’ પદ પ્રાપ્ત થાય, તો જ અને ત્યારે જ જીવને ભવબ્રમણનો અંત આવે છે, અને મોક્ષનો યોગ થાય છે. આ નિશ્ચય વેદસંવેદ પદ અસ્થિર નથી, સ્થિર જ હોય છે, તેને પતનનો ભય હોતો નથી, અને તેથી શીઘ્ર ભવબ્રમણ અટકી પડી સુક્તિ સાંપડે છે. આમ નિશ્ચય વેદસંવેદ પદ જ મોક્ષનો અવિદ્યો યોગ કરાવે છે, એટલે મોક્ષના અર્થી યોગીજનો સદાય આ નિશ્ચય વેદસંવેદ પદને જ ઇચ્છે છે, પરમાર્થથી તેને જ પરમ ઇષ્ટ ગણે છે; અને બાકી જીજ્ઞા બધા પદને અપદ જાણી, એક નિશ્ચય વેદસંવેદ પદને જ પોતાનું પદ માને છે; તેને જ પરમ પૂજ્ય-આરાધ્ય-ઉપાસ્ય સમજી આરાધે છે-ઉપાસે છે.

અને તેવા પ્રકારે કહે છે—

વેદ્યં સંવેદ્યતે યસ્મિન્નપાયાદિનિવન્ધનમ્ ।

તથાપ્રવૃત્તિવુદ્ધ્યાપિ સ્થ્યાચાગમવિશુદ્ધયા ॥ ૭૩ ॥

વૃત્તિઃ-વેદ્યં—વેદ, વેદનીય, વેદવા યોગ્ય વસ્તુ. વસ્તુસ્થિતિથી તથાપ્રકારના ભાવયોગી સામાન્યથી અવિકલ્પક જ્ઞાન વડે ગ્રાહ્ય એવી વસ્તુ, એમ અર્થ છે. સંવેદ્યતે—સંવેદાય છે, ક્ષયોપશમને અનુરૂપણે નિશ્ચય બુદ્ધિથી પણ જણાય છે, યસ્મિન્—જેમાં, જે પદમાં—આશયસ્થાનમાં. તે કેવું વિશિષ્ટ? તે માટે કહ્યું—અપાયાદિનિવન્ધનમ્—અપાય આદિનું નિવંધન-કારણ, નરક-સ્વર્ગ વગેરેનું કારણ, સ્વ્યાદિ-શ્રીઆદિ, તથા-તેવા પ્રકારે, જેથી સામાન્યથી અનુવિદ્ય (સામાન્ય સાથે સંકળાયેલું), અપ્રવૃત્તિવુદ્ધ્યાપિ—અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિથી પણ, એટલે કે તેના ઉપાદાન-સાગ આશયાત્મક બુદ્ધિથી, તેના ઉપાદાન-સાગ (મદ્ય-સાગ) આશયવાળી બુદ્ધિવડે કરીને, સંવેદ્યતે—સંવેદાય છે, (શ્રીઆદિ વેદ), આગમવિશુદ્ધયા—આગમથી વિશુદ્ધ એવી, એટલે શ્રુતથી જેનો વિપર્યયમલ દૂર કરાયો છે એવી બુદ્ધિથી. પ્રેક્ષાવતોને-વિચારવાનું જીવેને પણ આ જ પ્રધાન અવકારણ છે, એટલા માટે શ્રીઆદિ મદ્ય કેયું.

અપાય આદિ નિદાન જ્યાં, સ્ત્રી આદિ વેદ વેદાય;
આગમવિશુદ્ધ તેહવી, અપ્રવૃત્તિ મતિ છતાંય; ૭૩.

અર્થ—જેમાં,—અપાય આદિના કારણરૂપ સ્ત્રી આદિ વેદ-વેદવા યોગ્ય વસ્તુ, આગ-મથી વિશુદ્ધ એવી તેવા પ્રકારે અપ્રવૃત્તિ બુદ્ધિથી પણ, સંવેદાય છે,—(આ શ્લોકનો ઉત્તર સંબંધ નીચેના શ્લોકમાં છે.)

વિવેચન

નરક-સ્વર્ગ વગેરે અપાયના નિર્ણયનરૂપ-કારણરૂપ સ્ત્રી વગેરે વેદ જ્યાં આગમથી વિશુદ્ધ એવી તેવા પ્રકારની અપ્રવૃત્તિ બુદ્ધિથી પણ સંવેદાય છે—સમ્યક્ પ્રકારે વેદાય છે—અનુભવાય છે, (તેનું નામ વેદસંવેદ પદ છે, એમ પછીના શ્લોકમાં સંબંધ છે.) તે આ પ્રકારે:—

વેદ એટલે વેદનીય, વેદવા યોગ્ય, અનુભવવા યોગ્ય. એટલે કે વસ્તુસ્થિતિથી તથા પ્રકારના ભાવયોગી સામાન્યથી અવિકલ્પક જ્ઞાનવડે ગ્રાહ્ય-ગ્રહણ થાય એવું વેદવા યોગ્ય વસ્તુસ્વરૂપ. ભાવયોગીને સામાન્યપણે વસ્તુસ્વરૂપનું જે દર્શન-જ્યાં સ્ત્રી આદિ અનુભવન-વેદન થવા યોગ્ય છે, તેનું નામ વેદ છે. અત્રે વેદ એટલે વેદ સંવેદાય સ્ત્રી વગેરે પદાર્થ,—કે જે નરક-સ્વર્ગ વગેરેના કારણ થાય છે. આ સ્ત્રી તે વે. સં. આદિ પદાર્થનું, તેના તેના તેવા તેવા યથાવસ્થિત સ્વરૂપે, વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણે જેમ છે તેમ, ભાવયોગીને સામાન્યપણે વેદન અનુભવન થવું, તે વેદ છે. આ સ્ત્રી આદિ વેદ-અનુભવ યોગ્ય વસ્તુ જ્યાં પોતપોતાના ક્ષયોપશમને અનુરૂપપણે, નિશ્ચયબુદ્ધિથી સંવેદાય છે, સમ્યક્ પ્રકારે જેમ છે તેમ વેદાય છે, અનુભવાય છે, જાણવામાં આવે છે, તે (વેદસંવેદ પદ કહેવાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં સંબંધ છે.) એટલે કે નરકાદિ અપાયના કારણરૂપ સ્ત્રી આદિનું જેવું વાસ્તવિક સાચું સ્વરૂપ છે, તેનું તેવા યથાર્થ સ્વરૂપમાં, ત્રિકાળમાં ન ફરે એવી નિશ્ચય બુદ્ધિથી સંવેદન થવું, ભાન થવું, દર્શન થવું, અનુભવન થવું તે વેદસંવેદ પદ છે.

આ નિશ્ચયબુદ્ધિ આગમથી-સત્શાસ્ત્રથી વિશુદ્ધ થયેલી એવી હોય છે, તેનો વિપર્યય મલ-વિપર્યાસ મલ આગમરૂપ નિર્મલ જલથી ધોવાઈ ગયો હોય છે. અને આ નિશ્ચયબુદ્ધિમાં સ્ત્રીઆદિ પદાર્થ પ્રત્યે તથાપ્રકારની અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ આગમવિશુદ્ધ હોય છે, એટલે કે વેદસંવેદપદ-સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત થયા પછી, આ અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ સ્ત્રીઆદિ પદાર્થ હેય છે, ત્યાગવા યોગ્ય છે, છોડી દેવા યોગ્ય છે, અનાદેય છે—ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી, એવો દૃઢ નિશ્ચય-ત્રણે કાળમાં કદી ન ફરે એવો નિર્ધાર અંતરાત્મામાં સ્થિર થાય છે. અને એવા નિશ્ચયને લીધે સમ્ય-

ગ્રહણ પુરુષને, પૂર્વકર્મથી કદાચ ત્યાગ ન કરી શકાય તોપણ, સ્ત્રીઆદિ અપાયડેતુ પ્રત્યે અંતરાત્માથી સદાય અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ જ હોય. તે તે પદાર્થ પ્રત્યે તે કદી પણ આત્મભાવે પ્રવર્તે નહિ જ. કારણ કે—

“સંસાર સ્પષ્ટ પ્રીતિથી કરવાની ઇચ્છા થતી હોય, તો તે પુરુષે જ્ઞાનીનાં વચન સાંભળ્યા નથી, અથવા જ્ઞાની પુરુષના દર્શન પણ તેણે કર્યા નથી, એમ તીર્થંકર કહે છે. જ્ઞાની પુરુષને જોયા પછી સ્ત્રીને જોઈ જો રાગ ઉત્પન્ન થતો હોય તો જ્ઞાની પુરુષને જોયા નથી, એમ તમે જાણો. જ્ઞાની પુરુષનાં વચનને સાંભળ્યા પછી સ્ત્રીનું સજીવન શરીર અજીવનપણે ભાસ્યા વિના રહે નહીં. ખરેખર પૃથ્વીનો વિકાર ધનાદિ સંપત્તિ ભાસ્યા વિના રહે નહીં. જ્ઞાની પુરુષ શિવાય તેનો આત્મા ખીજે કયાંય ક્ષણવાર સ્થાયી થવાને વિષે ઇચ્છે નહીં.” (વિશેષ માટે જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૭૧.

અત્રે સ્ત્રીનું મુખ્યપણું કહું, તેનું કારણ એ છે કે લલભતા મોટા વિચારશીલ જીવોને પણ સ્ત્રી એ મોટામાં મોટા પ્રતિબંધનું કારણ થઈ પડે છે. દુર્જય કામ-ચાંડાલ પંડિતોને પણ પીડે છે. ‘સ્ત્રી વગેરે મોટા ક્ષંસાથી ખૂબ જ કડાચેલા સંસારી મુસાફરો ‘લવ’ નામના મોટા અંધારા કૂવામાં પડે છે.’ માટે મુખ્ય એવો આ સ્ત્રી-પ્રતિબંધ ટળતાં, ખીજા પ્રતિબંધો પણ સહેજે તૂટવાનો અવકાશ મળે છે. x

“આ સઘળા સંસારની, રમણી નાયકરૂપ;
એ ત્યાગી ત્યાગ્યું બધું, કેવળ શોક સ્વરૂપ.
એક વિષયને જીતતાં, જીતિએ સૌ સંસાર;
નૃપતિ જીતતાં જીતિએ, દળ પુર ને અધિકાર.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા.

જીવને આ જગતમાં જો મોટામાં મોટું અપાયનું—આત્મહાનિનું કોઈ પણ કારણ હોય, કદ્યોણનું મોટામાં મોટું પ્રતિબંધક કોઈ પણ કારણ હોય, તો તે સ્ત્રી જ છે. એટલા માટે જ જ્ઞાની પુરુષોએ આ સ્ત્રીની નિંદા કરવામાં કાંઈ બાકી રાખી નથી. નારી નિંદા જેમ કે—‘વાણીમાં* જે અમૃત અને હૃદયમાં હાલાહલ વિષ ધારે છે એવી આ નિર્સર્ગ-કુટિલ સ્ત્રી કેણે નિર્માણ કરી છે તે અમે જાણતા નથી!

x “નિર્દયઃ કામચંડાલઃ પંડિતાનપિ પીડયેત્ ।

યદિ નાધ્યાત્મશાસ્ત્રાર્થબોધયોધરૂપા ભવેત્ ॥ ”—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

“અઙ્ગનાદિમહાપાશૌરતિગાઢં નિયત્રિતાઃ ।

પતત્યંધમહાકૂપ ભવાલ્ચે ભવિનોઽધ્વગાઃ ॥ ”

—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજી પ્રણીત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

* “ધારયન્ત્યમૃતં વાચિ દ્વિદિ દ્વાલાહલં વિષમ્ । નિર્સર્ગકુટિલા નાર્યો ન વિદ્મઃ કેન નિર્મિતાઃ ॥
વજ્રજ્વલનલેખેવ ભોગિદંષ્ટ્રેવ કેવલમ્ । વનિતેયં મનુષ્યાણાં સંતાપમયદાયિની ॥

વજ્રાગ્નિની લેખાની જેમ અને સાપની દાઢની જેમ આ વનિતા મનુષ્યેને કેવળ સંતાપ અને લય આપનારી છે. સંતોના પણ ચિત્તમાં વસતિ બાંધતી એવી આ નિઃશંક સ્ત્રી જગત્પૂજ્ય એવા શુણ્ણસમૂહને ઉદ્ધવાસિત કરે છે-દેશવટો છે છે. ક્રોધ પામેલી કુંદાડા ભારતી નાગણને આલિંગન કરવું સારું, પણ નરકપદ્ધતિરૂપ નારીને કૌતુકથી પણ આલિંગવું સારું નહિ. ઇદ્રિયાર્થોનો પ્રકોપ કરનારી સ્ત્રી પુરુષોના હૃદયમાં એવો દાહ ઉપજાવે છે કે જેવો સ્પર્શવામાં આવેલી અગ્નિશિખા ઉપજાવતી નથી. સ્ત્રી સંધ્યાની પેઠે ક્ષણરાગવંતી છે, નિઃશ્વગા (નદી) જેમ નીચ-પ્રિયા છે, તથા બીજના ચંદ્રમાનો પેઠે વક-વાંકી હોય છે. ' ઇત્યાદિ.

અને આમ સ્ત્રીનું સ્વરૂપ જેમ અત્યંત હેયબુદ્ધિથી સંવેદાય છે, તેમ ' આદિ ' શબ્દથી અન્ય સર્વ વસ્તુસ્વરૂપ પણ તેના યથાર્થ સ્વરૂપે અત્ર સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને સંવેદાય છે. તેથી તે સર્વ હેય-ઉપાદેય વિવેક બરાબર જાણે છે. આ વસ્તુ હેય-ઉપાદેય ત્યાગવા યોગ્ય છે, અને આ વસ્તુ આદરવા યોગ્ય-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વિવેક છે, એવો સ્પષ્ટ વિવેક, નિર્ધાર, નિશ્ચય બુદ્ધિ, સંવેદન તેના આત્મામાં દૃઢ છાપપણે અંકિત થઈ ગયેલ હોય છે. એટલે ભલે કદાચ તે તે પ્રમાણે આચરણ ન પણ કરી શકે, અર્થાત્ સ્ત્રીઆદિ હેય છે, તેના તે ત્યાગ ન કરી શકતો હોય, અથવા વિરતિ-પ્રત્યાખ્યાન આદિ આદેય છે, તેનું તે ઉપાદાન-ગ્રહણ ન કરી શકતો હોય, તોપણ આ વસ્તુ ચોક્કસ છોડી દેવા યોગ્ય છે, અને આ વસ્તુ ચોક્કસ આદરવા યોગ્ય છે, એવી જે તેની અંતરંગ લાગણી, સંવેદના, પ્રતીતિ, અખંડ નિશ્ચયતા તેમાં કંઈ પણ ફેર પડતો નથી. કર્મદોષ વશે તેમ કરવાની કદાચ પોતાની અશક્તિ-નિર્બળતા હોય, તો તેને માટે પણ તેને નિરંતર ખરેખર આત્મસંવેદનમય ખેદ રહે છે કે અરે ! હું આ હેય વસ્તુ ત્યાગી શકતો નથી, આ વિરતિ આદિ હું આદરી શકતો નથી. આમ તે જ્ઞાનીના અંતરમાં લેદ પડી જાય છે. અજ્ઞાનીને તેવો સંવેદનરૂપ અંતર-લેદ હોતો નથી. આમ જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની દષ્ટિમાં, વૃત્તિમાં અને પ્રવૃત્તિમાં આકાશ-પાતાલનું અંતર હોય છે.

કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાનીને લેદવિજ્ઞાન થયું છે. સ્વ-પર વસ્તુનો લેદ તેણે જાણ્યો છે. સર્વ અન્ય દ્રવ્યથી ભિન્ન એવો હું શુદ્ધ આત્મા છું, એવા બીજભૂત-મૂળભૂત જ્ઞાનનું અંતઃપ્રતીતિમય અખંડ સંવેદન-અનુભવન તેને વર્તે છે. સ્વપરના લેદવિજ્ઞાનરૂપ

उद्भासयति निःशङ्का जगत्पूज्यं गुणव्रजम् । वध्नती वसतिं चित्ते सतामपि नितम्बिनी ॥
वरमालिङ्गिता क्रुद्धा चलछोलाऽत्र सर्पिणी । न पुनः कौतुकेनापि नारी नरकपद्धतिः ॥
हृदि दत्ते तथा दाहं न स्पृष्टा हुतमुक्शिखा । वनितेयं यथा पुंसामिन्द्रियार्थप्रकोपिनी ॥
सन्ध्येव क्षणरागाद्या निम्नगेवाधरप्रिया । वक्रा बालेन्दुलेखेव भवन्ति नियतं स्त्रियः ॥

આ આત્મસંવેદન સર્વ ભાવયોગીને સામાન્ય (Common) છે. એટલે કે અવિકલ્પક જ્ઞાનવડે (દર્શનવડે) ગ્રાહ્ય એવી વેદ વસ્તુનું આ સામાન્ય દર્શન સર્વ ભાવયોગીને હોય છે, અને તેઓને આ વેદ વસ્તુ પોતપોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે નિશ્ચયબુદ્ધિથી સંવેદાય છે. પણ સામાન્ય દર્શન જે થયું તેનું સમ્યગ્ દર્શન-શ્રદ્ધાન-આત્મસંવેદન-અનુભવન-સંપ્રતીતિ તો તે સર્વને સામાન્ય છે. અર્થાત્ જે કોઈ ભાવયોગી છે, તેને આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ વેદસંવેદ પદ હોય છે; અને જેને આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ વેદસંવેદ પદ છે, તે જ ભાવયોગી છે. સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ એ જ ભાવયોગી છે.

આ ઉપરથી પરમ પરમાર્થભૂત તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે-બોધબીજભૂત-મૂળભૂત આત્મસંવેદનવાળું, આત્માનુભૂતિવાળું જઘન્ય જ્ઞાન પણ હોય, તો ત્યાં વેદસંવેદ પદ છે. પણ તે બીજભૂત જ્ઞાન વિનાનું-આત્મસંવેદન વિનાનું-બીજનું બધુંય મૂળ વસ્તુનું ગમે તેટલું ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન હોય, તો ત્યાં વેદસંવેદ પદ નથી. એટલા બીજભૂત જ્ઞાન માટે જ સ્વ-પર ભેદવિજ્ઞાનરૂપ મૂળ બીજભૂત આવશ્યક તત્ત્વમય જ્ઞાન જેને હતું, પણ બીજનું કંઈ પણ જ્ઞાન જેને નહોતું, એવા ‘તુષમાપ’ જેવા અતિ મંદ ક્ષયોપશમી પણ તરી ગયા છે; અને ચોદ પૂર્વ કંઈક ઊણા બાણનારા અતિમહા ક્ષયોપશમી શાસ્ત્રપારંગતો પણ રખડ્યા છે, તેનું કારણ આ બીજભૂત સંવેદન જ્ઞાન નહોતું એ છે. તેમણે સર્વ શાસ્ત્રો બાણ્યા, પણ મૂળ બીજભૂત જે આ વેદસંવેદ પદ તે ફરસ્યું નહિ, આ જીવ અને આ દેહ એવો સ્પષ્ટ આત્મસંવેદનરૂપ નિશ્ચય તેમણે કર્યો નહિ, તેથી તેમ થયું. આમ મૂળ બીજભૂત જ્ઞાન જ્યાં અવશ્ય છે એવા વેદસંવેદ પદના સદ્ભાવે થોડું જઘન્ય જ્ઞાન પણ શીઘ્ર મહાકલ્યાણકારી થાય છે, અને તેના અભાવે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન પણ તેવું કલ્યાણકારી થતું નથી. આ વેદસંવેદ પદનો-સમ્યગ્ દર્શનનો અતિ અતિ અદ્ભુત મહિમા બતાવે છે. આ અંગે અતિ અદ્ભુત અમત્કારિક રહસ્યમય સમાધાન શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પ્રકાશિત કર્યું છે:—

“બીજનું પ્રશ્ન ચોદ પૂર્વધારી કંઈ જ્ઞાને ઊણા એવા અનંત નિગોદમાં લાલે અને જઘન્ય જ્ઞાનવાળા પણ અધિકમાં અધિક પંદર ભવે મોક્ષે બાય એ વાતનું સમાધાન કેમ?—એનો ઉત્તર જે મારા હૃદયમાં છે તે જ જણાવી દઉં છઉં કે એ જઘન્ય જ્ઞાન બીજનું અને એ પ્રસંગ પણ બીજે છે. જઘન્ય જ્ઞાન એટલે સામાન્યપણે પણ મૂળ વસ્તુનું જ્ઞાન, અતિશય સંક્ષેપમાં છતાં મોક્ષના બીજરૂપ છે. એટલા માટે એમ કહ્યું. અને એક દેશે ઊણું એવું ચોદ પૂર્વધારીનું જ્ઞાન તે એક મૂળ વસ્તુનાં જ્ઞાન શિવાય બીજનું બધું બાણનાર થયું; પણ દેહદેવણમાં રહેલો શાશ્વત પદાર્થ બાણનાર ન થયું. અને એ ન થયું તો પછી લક્ષ વગરનું ફેંકેલું તીર લક્ષ્યાર્થનું કારણ નથી તેમ આ પણ થયું. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા ચોદ પૂર્વનું જ્ઞાન જિને બોધ્યું છે તે વસ્તુ ન મળી તો પછી ચોદ પૂર્વનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ થયું. અહીં દેશે ઊણું ચોદ પૂર્વનું જ્ઞાન સમજવું. દેશે ઊણું કહેવાથી

આપણી સાધારણ મતિથી એમ સમજાય કે ચૌદપૂર્વને છેડે લાણી લાણી આવી પહોંચતાં એકાદ અધ્યયન કે તેવું રહી ગયું અને તેથી રખડ્યા, પરંતુ એમ તો નહીં. એટલા બધા જ્ઞાનનો અભ્યાસી એક અદ્ય લાગ માટે અભ્યાસમાં પરાંલભ પામે એ માનવા જેવું નથી. અર્થાત્ કંઈ લાખા અધરી, અથવા અર્થ અધરો નથી કે સ્મરણમાં રાખવું તેમને હુલ્લ પડે. માત્ર મૂળ વસ્તુનું જ્ઞાન ન મળ્યું એટલી જ ઉણાઈ, તેણે ચૌદ પૂર્વનું બાકીનું જ્ઞાન નિષ્ક્રમ કર્યું. એક નયથી એવી વિચારણા પણ થઈ શકે છે કે શાસ્ત્રો (લખેલાંનાં પાના) ઉપાડવાં અને લાણવાં એમાં કંઈ અંતર નથી, જે તત્ત્વ ન મળ્યું તો. કારણ એયે બોલે જ ઉપાડ્યો. પાનાં ઉપાડ્યાં તેણે કાયાએ બોલે ઉપાડ્યો, લાણી ગયા તેણે મને બોલે ઉપાડ્યો, પરંતુ વાસ્તવિક લક્ષ્યાર્થ વિના તેનું નિરુપયોગીપણું થાય એમ સમજણ છે. જેને ઘેર આખો લવણ સમુદ્ર છે તે તૃષાતુરની તૃષા મટાડવા સમર્થ નથી; પણ જેને ઘેર એક મીઠા પાણીની વીરડી છે, તે પોતાની અને બીજા કેટલાકની તૃષા મટાડવા સમર્થ છે. અને જ્ઞાન દષ્ટિએ જોતાં મહત્વનું તે જ છે.

તો પણ હવે બીજા નય પર હવે દષ્ટિ કરવી પડે છે. અને તે એ કે કોઈ રીતે પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ હશે તો કંઈ પાત્ર થવાની જિજ્ઞાસા થશે, અને કાળે કરીને પાત્રતા પણ પામશે, અને પાત્રતા બીજાને પણ આપશે. એટલે શાસ્ત્રાભ્યાસનો નિષેધ અહીં કરવાનો હેતુ નથી. પણ મૂળ વસ્તુથી દૂર જવાય એવા શાસ્ત્રાભ્યાસનો તો નિષેધ કરીએ તો એકાંતવાદી નહીં કહેવાઈએ. ” ઇત્યાદિ.—(જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૨૫.

તત્પદં સાધવસ્થાનાદિગ્રન્થાદિલક્ષણમ્ ।

અન્વર્થયોગતસ્તન્ત્રે વેદસંવેદમુચ્યતે ॥ ૭૪ ॥

તે પદ સમ્યક્ સ્થિતિ થકી, લિન્ન ગ્રન્થાદિરૂપ;

‘વેદસંવેદ’ શાસ્ત્રમાં, કહું અર્થ અનુરૂપ. ૭૪

અર્થ:—તે લિન્નગ્રંથિ વગેરે લક્ષણવાળું પદ, સમ્યક્ અવસ્થાનને-સ્થિતિને લીધે, શબ્દના ચથાર્થ અર્થ પ્રમાણે, શાસ્ત્રમાં ‘વેદસંવેદ’ કહેવાય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં કહ્યા પ્રમાણે, જ્યાં સ્ત્રી આદિ વેદ ચથાવસ્થિતપણે, જેમ છે તેમ, સંવેદાય

વૃત્તિ:—તત્પદમ્—તે પદ. પદન ચક્રી, પદરૂપ થવાથી પદ, એટલે આશયસ્થાન, સાધવસ્થાનાત્ સાધુ અવસ્થાનને લીધે, પરિચ્છેદથી સમ્યક્ અવસ્થાનને લીધે, સમ્યક્ સ્થિતિથી. મિન્નગ્રન્થાદિલક્ષણમ્—લિન્નગ્રંથિઆદિ લક્ષણવાળું, લિન્નગ્રંથિ-દેશવિરતિરૂપ. શું ? તો કે—અન્વર્થયોગત:—અન્વર્થ યોગથી, તંત્રે—તંત્રમાં, સિદ્ધાંતમાં, વેદસંવેદમુચ્યતે—વેદસંવેદ કહેવાય છે,—આના વડે કરીને વેદ સંવેદાય છે, એટલા માટે.

છે, આત્માનુભવગોચર થાય છે, તે પદ ‘વેદસંવેદ પદ’ નામથી શાસ્ત્રમાં ઓળખાય છે. સમ્યક્ પ્રકારે અવસ્થાનવાળું, સ્થિતિવાળું, સ્થિરતાવાળું હોવાથી તેને વેદસંવેદ તેજ ‘પદ’ નામ ખરાબર ઘટે છે, કારણ કે ‘પદ’ એટલે પદ-પગ મૂકવાનું યથાર્થ ‘પદ’ સ્થાન; અને તે સ્થિરતાવાળું હોય, ડગમગતું ન હોય, તો જ ત્યાં પદ (પગ) મૂકી શકાય; નહિં તો ત્યાં ‘ચરણ ધરણ નહિં ઠાય,’-ત્યાં પગ મૂકી શકાય જ નહિં. પણ અત્રે તો ભાવથી તેવી સ્થિરતા હોય જ છે, એટલે આ પદને ‘વેદસંવેદ પદ’ નામ આપ્યું, તે તે શબ્દના યથાર્થ અર્થમાં ખરાબર ઘટે છે, પરમાર્થથી તેમ જ છે.

કારણ કે આ વેદસંવેદ પદ સ્વસંવેદનરૂપ-આત્માનુભવપ્રધાન છે. અને આ આત્મ પદ જ વાસ્તવિક પદ છે, બાકી બીજા બધા અપદ છે. કારણ કે જે સહજ આત્મસ્વરૂપ છે, સહજ આત્મસ્વભાવ છે, તેજ ત્રિકાલાબાધિતપણે સ્થિર આત્મસ્વભાવ હોય છે, એટલે તે સહજાત્મસ્વરૂપ પદનું-શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું જે ‘પદ’ નિશ્ચયરૂપ ભાન થવું, અનુભવન થવું, સંવેદન થવું, તે પણ ત્રણે કાળમાં ફેરે નહિં એવું સ્થિર નિશ્ચલ હોઈ ‘પદ’ નામને યોગ્ય છે. તે શિવાયના-આત્મસ્વભાવ પદથી અતિરિક્ત એવા બીજા બધા કહેવાતા પદ તે પદ નથી, પણ અપદ છે, કારણ કે તે સ્વભાવરૂપ ન હોવાથી, અસ્થિર છે, અનિયત છે. એટલે આ અસ્થિરરૂપ દ્રવ્ય-ભાવ અપદોને મૂકી દઈ, નિશ્ચય સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ આ એક, નિયત, સ્થિર, એવો સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થતો ભાવ (પદ) ગ્રહણ કરે છે.

“ આદમ્હિ દવ્વભાવે અપદે મોત્તૂણ ગિણ્હ તહ ગિયદં ।

થિરમેગમિમં ભાવં ઉવલ્લભંતં સહાવેણ ॥ ”

—શ્રી સમયસાર, ગા. ૨૦૪

કારણ કે આ ભગવાન આત્મામાં બહુ દ્રવ્ય-ભાવોની મધ્યે જે અતત્ સ્વભાવથી ઉપલબ્ધ થતા-અનુભવાતા, અનિયતપણાની અવસ્થાવાળા, અનેક, ક્ષણિક, એવા વ્યભિચારી ભાવો છે, -તે સર્વેય પોતે અસ્થાયીપણાને લીધે સ્થિતિ કરનારનું સ્થાન થવાને અશક્ય હોવાથી અપદરૂપ છે. અને જે તત્ સ્વભાવથી-આત્મસ્વભાવથી ઉપલબ્ધ અપદ અનેક, થતો-અનુભવાતો, નિયતપણાની અવસ્થાવાળો, એક, નિત્ય, એવો પદ એક જ અવ્યભિચારી ભાવ છે, -તે એક જ, પોતે સ્થાયીપણાને લીધે સ્થિતિ

* “ इह सत्तु भगवत्यात्मनि बहूनां द्रव्यभावानां मध्ये ये किल अतस्त्वभावेनोपलभ्यमानाः, अनियतत्वावस्थाः, अनेके, क्षणिकाः, व्यभिचारिणो भावाः ते सर्वेऽपि स्वयमस्थायित्वेन स्थानुः स्थानं भवितुमशक्यत्वान् अपदभूताः । यस्तु तत्स्वभावेनोपलभ्यमानः, नियतत्वावस्थाः, एकः, नित्यः, अव्यभिचारीभावः, स एक एव स्वयं स्थायित्वेन स्थानुः स्थानं भवितुं शक्यत्वान् पदभूतः । ततः सर्वानेवास्थायिभावान् मुक्त्वा स्थायिभावमूर्तं परमार्थस्वरूपां स्वदमानं मानमेकमेवदं स्वाद्यं ॥ ” -अमृतयद्रायार्थशुद्धी सभयसारटीका. गा. २०३

કરનારનું સ્થાન થવાને શક્ય હોવાથી, પદરૂપ છે. તેથી કરીને સર્વેય અસ્થાયી ભાવોને મૂકીને, સ્થાયી ભાવરૂપ, પરમાર્થ રસપણે સ્વાદમાં આવતું, એવું આ જ્ઞાન એક જ સ્વાદ-સ્વાદ લેવા યોગ્ય છે’-(સંવેદ છે).

તાત્પર્ય કે સહજ સ્વભાવરૂપ જ્ઞાયક એવો એક આત્મભાવ જ-આત્મપદ જ સ્થાયી છે, સ્થિર છે, એટલે ત્યાં જ સ્થિતિ-સ્થિરતા થઈ શકે, માટે તે જ પરમાર્થથી ખરેખર પદ છે. આડી એ આત્મભાવ સિવાયના ણીબા બધાય ભાવો પોતે જ અસ્થાયી છે, અસ્થિર છે, હઠમગતા છે, એટલે ત્યાં સ્થિતિ-સ્થિરતા થઈ શકવી સંભવતી નથી, માટે તે બધાય અપદ છે.

અને આ આત્મપદરૂપ પારમાર્થિક પદ તો સ્વસંવેદનજ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિને સાક્ષાત્ અનુભવગોચર હોય જ છે, એટલે તે સ્થિર પદમાં તેની સ્થિતિ હોવાથી, એના એ વેદ્યસંવેદ્ય પદને ‘પદ’ કહ્યું તે સર્વથા યથાર્થ છે. આ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ પદની પરમ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાની સત્પુરુષોએ ઠેર ઠેર મુક્તકંઠે સ્તુતિ કરી, તે સ્વરૂપ પદનો ખૂબ મહિમા ગાયો છે. જેમકે—

“જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત;
સમન્વયું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત.
ઈન્દ્ર છે જે જોગીજન, અનંત સુખ સ્વરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિન સ્વરૂપ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“ચરણ કમલ કમલા વસે રે, નિર્મલ ચિર પદ દેખ;
સમલ અધિર પદ પરિહરી રે, પંકજ પામર દેખ....વિમલજિન દીઠા લોચણ આજ.
મુજ મન તુજ પદ પંકજે રે, લીનો ગુણ મકરંદ;
રંક ગણે મંદર ધરા રે, ઈંદ્ર ચંદ્ર નાગેંદ્ર....વિમલ
અમિય ભરી મૂરતિ રચી રે, ઉપમા ન ઘટે કોય
શાંત સુધારસ ઝીલતી રે, નીરખત વૃપતિ ન હોય....વિમલ” —યોગિરાજ આનંદધનજી.

“શ્રી ચંદ્રપ્રભ જિન પદ સેવા, હેવાએ જે હજિયાજી;
આતસ અનુભવ ગુણથી મળિયા, તે ભવભયથી ટળિયાજી.”—તત્ત્વરંગી મુનિવર શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ આ સ્વસંવેદનરૂપ-આત્માનુભવરૂપ વેદ્યસંવેદ્ય પદ સમ્યક્ સ્થિતિવાળું હોય છે; અને ગ્રંથિભેદ, દેશવિરતિ આદિ લક્ષણોથી તે સૂચિત થાય છે. ‘આ કર્મ-ગ્રંથિ જે અત્યંત કલેશ ઉપખવનારી અને પર્વત જેવી મહાબલવાળી હોઈ ભેદવી હુકર છે,

તે જ્યારે તીક્ષ્ણ ભાવ વજ્રથી ભેદાઈ જાય છે, ત્યારે આ સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માને અત્યંત તાત્ત્વિક આનંદ ઉપજે છે, -જેમ રોગીને ઔષધવડે કરીને રોગ દૂર થતાં ઉપજે છે તેમ.' (યોગબિન્દુ)

દેશવિરતિ, -સમ્યગ્દર્શન જેનું સૂત્ર છે એવી ભાવ દેશવિરતિ, ભાવ સર્વ-વિરતિ આદિ પણ આ વેદસંવેદ પદ્ધતું લક્ષણ છે, કારણ કે વસ્તુસ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થયા પછી જીવ સ્વયમેવ સ્વાભાવિક રીતે જ પરપરિણતિથી-પરભાવથી ભાવ દેશવિરતિ ઓસરતો જાય છે, અને સ્વભાવપરિણતિ ભણી ઢળતો જાય છે-સંચરતો આદિ જાય છે. સમાધિરસ ભર્યા શુદ્ધ નિજ સહજ આત્મસ્વરૂપનું અથવા જિનસ્વરૂપનું દર્શન થયા પછી, અનાદિકાળથી વિસરાઈ ગયેલા આત્મ-સ્વરૂપનું જ્ઞાન આવ્યા પછી, જીવ અવશ્યમેવ સકલ વિભાવ ઉપાધિથી ભાવથી પાછો હો છે, ઓસરે છે, પ્રતિક્રમે છે; અને શુદ્ધ આત્મસત્તાની સાધના પ્રત્યે પ્રવર્તે છે.

અને આમ અનાદિની મોહાદિની ધૂમિ (ધૂમાવો-જ્વમણા) ઉતરી જતાં ને અમલ અખંડ અલિપ્ત એવો આત્મસ્વભાવ સાંભરી આવતાં, તત્ત્વરમણરૂપ શુચિ-પવિત્ર-શુકલ-શુદ્ધ ધ્યાનને જીવ આદરે જ છે, અને સમતારસના ધામરૂપ જિનમુદ્રાને-સમ્યગ્દષ્ટિની શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને વરે છે, પ્રાપ્ત કરે છે. જિનદર્શન આદિ શુદ્ધ ઉત્તમ ચરણધારા નિમિત્તની પ્રાપ્તિ થકી, વસ્તુના સાધર્મ્યથી આત્મસ્વરૂપની યથાર્થ ઓળખાણ થતાં, તે પ્રત્યે જહુમાનયુક્ત રુચિ ઉપજે છે, એટલે પછી તે રુચિને અનુયાયી-અનુસરતું વીર્ય-આત્મસામર્થ્ય પ્રવર્તે છે, અને તે 'ચરણધારા' આત્મચારિત્રની અખંડ પરંપરા સાધે છે. આમાં દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ આદિનો ભાવથી સમાવેશ થઈ જાય છે. મહાન્ તત્ત્વદષ્ટા શ્રીમાન્ દેવચંદ્રજીએ સાક્ષાત્ જિનદર્શનનો અનુભવ થતાં પરમ ભાવાવેશથી લલકાર્યું છે કે—

“દીઠો મુવિધિ જિણુંદ સમાધિરસે ભર્યો....કો લાલો
ભાસ્યો આત્મસ્વરૂપ અનાદિનો વિસર્યો....,,
સકલ વિભાવ ઉપાધિ ધરી મન ઓસર્યો....,,
સત્તા સાધન માર્ગ ભણી એ સંચર્યો....,, દીઠો
મોહાદિની ધૂમિ અનાદિની ઉતરે....,,
અમલ અખંડ અલિપ્ત સ્વભાવ જ સાંભરે....,,
તત્ત્વરમણ શુચિ ધ્યાન ભણી જે આદરે....,,
તે સમતારસ ધામ સ્વામી મુદ્રા વરે....,, દીઠો

નમઃ સૂત્રાણાં મંથો સાદામિવાગ્વદ્ગુણો હોદા ।

નમઃ જિનદર્શનમૂલો પિવિદ્યો મોક્ષમગ્ગસ્ય ॥-શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી દ્વારા શ્રી અષ્ટપ્રાશ્ન-

પ્રભુ મુદ્રાને યોગ પ્રભુ પ્રભુતા લખે....કે. લાલ.

દ્રવ્ય તણે સાધર્મ્ય સ્વ સંપત્તિ ઓળખે....,, ,,

ઓળખતાં બહુમાન સહિત રુચિ વધે....,, ,,

રુચિ અનુયાયી વીર્ય ચરણધારા સધે....કે. લાલ ૦ દીકો ૦ ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

આમ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં પરભાવ પ્રવૃત્તિ ઘટે છે, ને સ્વભાવ પ્રવૃત્તિ વધે છે, એટલે શ્રી આદિ સમસ્ત પરભાવ હેય છે—ત્યાગવા યોગ્ય છે, અને એક શુદ્ધ આત્મભાવ જ આદેય છે—અહણ કરવા યોગ્ય છે, એવો નિશ્ચલ નિશ્ચયરૂપ વિવેક ‘આત્મગ્રાહક’ આત્મામાં થાય છે. તેથી કરીને ખરેખરા ભાવથી આ જીવના દેશ-થયે ટળે પર-વિરતિ, સર્વવિરતિ આદિ પરિણામ અવશ્ય ઉપજે છે. અને આ ‘અહણુતા’ સમસ્તની પરમ રહસ્યભૂત મુખ્ય ચાવી (Master-Key) આ છે કે—આત્માનો ગ્રાહક થાય એટલે પરનું અહણુપણું એની મેળે છૂટી જાય છે, તત્ત્વનો ભોગી થાય એટલે પરનું ભોગ્યપણું આપોઆપ ટળે છે.

“આત્મગ્રાહક થયે ટળે પરઅહણુતા,

તત્ત્વભોગી થયે ટળે પરભોગ્યતા.” ધર્મ ૦ શ્રી દેવચંદ્રણ.

આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ છે કે—જ્ઞાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું એ જ નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્ય પદ છે, એ જ સાચું સમકિત, પારમાર્થિક સમ્યગ્દર્શન છે. એ ‘પદ’ની પ્રાપ્તિ વિના વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન માત્રથી પોતાનું સમકિતીપણું માની બેસનારા જ્ઞાતિમાં રમે છે, અને તેવી જ્ઞાતિથી આગળ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરતાં અટકે છે. પણ જે વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન માત્રથી સંતોષ ન માનતાં, નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનો નિરંતર લક્ષ રાખી—વેદ્યસંવેદ્ય પદને અંખતા રહી તેની પ્રાપ્તિ વિના જંપતા નથી, તે અવશ્ય આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરતા રહે છે. એ આ ઉપરથી સહેજે સમજાય છે.

। इति वेद्यसंवेद्यपदाधिकारः ।

અવેદ્યસંવેદ્ય પદ અધિકાર

તેનાથી અન્ય કહે છે—

अवेद्यसंवेद्यपदं विपरीतमतो मतम् ।

भवाभिनन्दिविषयं समारोपसमाकुलम् ॥ ૭૫ ॥

વૃત્તિ:—અવેદ્યસંવેદ્યપદં વિપરીતમ્—અવેદ્યસંવેદ્ય પદ વિપરીત, અતો—આનાથી, આ વેદ્ય-સંવેદ્ય પદથી, મતમ્—મત છે, ઈષ્ટ છે, માનેલું છે.

તે આ પ્રકારે—‘અવેદ્ય’ એટલે અવેદનીય—ન વેદી શકાય તે, વસ્તુસ્થિતિથી તથાપ્રકારના ભાવયોગી સામાન્યથી પણ અવિકલ્પક જ્ઞાનવડે ગ્રાહ્ય નહિં તે—અહણુ ન કરી શકાય એવું,—તથાપ્રકારના

પદ અવેદ્યસંવેદ્ય તે, એહ થકી વિપરીત;
ભવાભિનંદી વિષયી તે, સમારોપણ સહિત. ૭૫.

અર્થ:—એનાથી વિપરીત તે અવેદ્યસંવેદ્ય પદ કહ્યું છે. તેનો વિષય ભવાભિનંદી છે,—(ભવાભિનંદી જીવને તે હોય છે), અને તે સમારોપથી સમાકુલ એવું હોય છે.

વિવેચન

“ એહ થકી વિપરીત છેજી, પદ તે અવેદ્યસંવેદ્ય;
ભવાભિનંદી જીવનેજી, હોય તે વજી અલેદ્ય....મન૦—શ્રી યો. દ. સજ્જાય. ૪-૮

ઉપરમાં જે વેદ્યસંવેદ્ય પદનું લક્ષણ કહ્યું, તેનાથી વિપરીત—ઉલટા પ્રકારનું જે છે, તે ‘અવેદ્યસંવેદ્ય પદ’ કહ્યું છે. તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે:—

‘અવેદ્ય’ એટલે અવેદનીય,—ન વેદાય, ન અનુભવાય એવું. વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણે તથાપ્રકારના ભાવયોગી સામાન્યથી પણ અવિકલ્પક જ્ઞાનવડે જે ગ્રાહ્ય-ગ્રહણ કરી શકાય એવું નથી, તે અવેદ્ય છે. કારણ કે તેવા પ્રકારના સમાન પરિણામનું અત્ર ઉપજવું થતું નથી. એટલા માટે જ આ ‘અવેદ્ય’ કહ્યું છે. એટલે શું? ભાવયોગીએને સામાન્યપણે વસ્તુસ્થિતિનું અમુક પ્રકારનું સામાન્ય-સમાન ભાવવાળું સંવેદન, અનુભવન, સમ્યગ્દર્શન હોય છે. જેથી તેઓને સમાન પરિણામરૂપ સ્વસંવેદન, સમ્યગ્દર્શન, અનુભૂતિ હોય છે. જેમકે—‘છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા રે’—એવા ભેદજ્ઞાનરૂપ સમાન અનુભવનો નિશ્ચય સામાન્ય-પણે સર્વ ભાવયોગીએને હોયજ છે. એવા અનુભવ અવિકલ્પરૂપ—નિર્વિકલ્પ બોધરૂપ હોય છે, એમાં કોઈ પણ વિકલ્પ હોતો નથી, એટલે તત્ત્વવિનિશ્ચયરૂપ આ નિર્વિકલ્પ અનુભવ સમ્યગ્દર્શનસ્વરૂપ છે. કારણ કે ‘દર્શન’ અવિકલ્પરૂપ કહ્યું છે, ને જ્ઞાન

સમાન પરિણામની અનુપપત્તિને લીધે. (તેવું સમાન પરિણામ ઘટતું નથી તેથી).

આવું જે ‘અવેદ્ય’ તે સંવેદાય છે, એટલે કે અજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમને અનુરૂપપણે ઉપશ્લેષ-સાર-વિષયાસરૂપ (ગોટાળાવાળી) એવી નિશ્ચયબુદ્ધિ વડે કરીને મૃગતૃષ્ણા જડની જેમ જે પ્રદર્શ જણાય છે, તે તથાપ્રકારનું અવેદ્યસંવેદ્ય છે. એટલા માટે જ કહ્યું—

ભવાભિનન્દિવિષય—ભવાભિનંદી જેનો વિષય છે એવું, ભવાભિનંદીરૂપ વિષયવાળું. એનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે. (ભવાભિનંદી એટલે ભવને—સંસારને અભિનંદનારો, વખાણનારો, સંસારમાં રાચનારો).

સમારોપસમાકુલમ્—સમારોપથી સમાકુલ—અલંત આકુલ. મિથ્યાત્વના દોષથી અપાય પ્રત્યે ગમનાભિમુખ એવા સમારોપથી તેવા પ્રકારે પણ તે ગણિત છે, એમ અર્થ છે.

વિકલ્પરૂપ છે. પણ 'અવેદ'માં તો તેવા પ્રકારનું ભાવયોગીગમ્ય એવું કોઈ પણ સામાન્ય સંવેદન-દર્શન હોતું નથી. તેથી જ તેને 'અવેદ' નામ આપ્યું છે.

અથવા બીજી રીતે ઘટાવીએ તો ભાવયોગીઓની સામાન્યપણે પોતપોતાની આત્મદશા અનુસાર જૂઠી જૂઠી સમાન કક્ષાઓ હોય છે, કે જેમાં સામાન્યપણે વસ્તુ-સ્થિતિ પ્રમાણે અમુક વસ્તુનું અમુક પ્રકારનું સમાન સંવેદન, દર્શન, અનુભવન હોય છે. પણ આ 'અવેદ'માં તો એવી કોઈ સમ્યગ્દૃષ્ટિની કક્ષાના સમાન સંવેદન પરિણામની ઉપપત્તિ થતી નથી, 'અવેદ' એવી કોઈ જઘન્ય યોગકોટિમાં પણ આવતું નથી-પ્રાપ્ત થતું નથી, એટલે જ એને 'અવેદ' કહ્યું છે.

સંવેદ એટલે એવું અવેદ જ્યાં સંવેદાય છે, જણાય છે, અનુભવાય છે તે. અત્રે મિથ્યાત્વનો સદ્ભાવ હોવાથી જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ હોય છે. એટલે તે અજ્ઞાનનું આવરણ એટલું ખસ્યું હોય, તેટલા ક્ષયોપશમ પ્રમાણે ઉપલવરૂપ-વિપર્યાસરૂપ-અજ્ઞાનરૂપ ગડબડગોટાળારૂપ નિશ્ચયબુદ્ધિથી જે અજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાન-જલપણું મિથ્યા સંવેદન અત્રે થાય છે, તે મૃગતૃષ્ણા જેવું ખોટું હોય છે. મૃગતૃષ્ણા (અંઝવાનું જલ) જેમ જૂઠી હોય છે, મિથ્યા હોય છે, તેમ આ અવેદસંવેદન પણ જૂઠું છે, મિથ્યા છે; કારણ કે મિથ્યાલાસરૂપ ખોટા અંઝવાના પાણીને સાચા માનવારૂપ મિથ્યા બ્રાંતિ-બ્રમણા અહીં હોય છે. પરમ* તાત્ત્વિકશેખર શ્રીમાન્ અમૃત-ચંદ્રાચાર્યજી કહે છે કે—

‘અજ્ઞાનથી મૃગતૃષ્ણાને-અંઝવાના જલને જલબુદ્ધિથી પીવાને મૃગલાઓ દોડે છે, અજ્ઞાનથી અંધકારમાં રજ્જુને વિષે સર્પની બ્રાંતિથી લોકો ભાગે છે અને અજ્ઞાનથી વિકલ્પચક્રના કરવાવડે કરીને આ (આત્માઓ), પોતે શુદ્ધ જ્ઞાનમય છતાં, વાયુથી જેમાં તરંગ ભેડે છે એવા સમુદ્રની પેઠે, કર્તા થઈ આકુલ બને છે’.

આવા અજ્ઞાનથી અંઝવાના જલ જેવું મિથ્યાલાસરૂપ સંવેદન જ્યાં થાય છે, તે અવેદસંવેદ પદ છે, અને વાસ્તવિક રીતે તો તે ઉપર કહ્યું તેમ ‘પદ’ નામને પણ યોગ્ય નથી. આવું આ અવેદસંવેદ પદ ભવાભિનંદી જીવને હોય છે. ભવાભિનંદી એટલે ભવને-સંસારને અભિનંદનારો, સંસારને પ્રશંસનારો-વખાણનારો, સંસારથી રાચનારો, સંસારમાં રચ્યોપચ્યો રહેનારો, સંસાર જેને મીઠો લાગે છે (Hails) એવા વિષયકષાયનો કીડો, શુદ્ધ જંતુ. આનું લક્ષણ હવે પછી કહેશે.

* “અજ્ઞાનાન્મૃગતૃષ્ણિકાં જલધિયા ઘાવંતિ પાતું મૃગાઃ ।

અજ્ઞાનાત્તમસિ દ્રવંતિ મુજગાધ્યાસેન રજ્જૌ જનાઃ ॥

અજ્ઞાનાચ વિકલ્પચક્રકરણાદ્વાતોત્તરજ્ઞાવિધવત્ ।

શુદ્ધજ્ઞાનમયા અપિ સ્વયમમી કર્ત્રીભવંત્યાકુલાઃ ॥” શ્રી સમયસારકલશ, ૫૮

વળી આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ સમારોપથી અમાકુલ હોય છે, એટલે કે આમાં એક વસ્તુનું બીજું પર આરોપણ હોય છે, ઉપચાર હોય છે, એકની દોષથી બીજાને માથે ઝોઠાડવામાં આવે છે, પરવસ્તુમાં સ્વત્વ-પોતાત્વ આરોપણ કરાય છે, સમારોપ સ્વવસ્તુમાં પરત્વ આરોપણ કરાય છે. એટલે અવેદ્યસંવેદ્ય પદમાં સ્થિતિ કરતો ભવાભિનંદી જીવ પરવસ્તુને પોતાની માની જેસે છે, દેહાદિમાં આત્માનો અધ્યાસ-આત્મજીવિ કરે છે, બીજાની એકક ઉપર પોતે ચઢી જેસે છે, પારકી ગાદી પોતે પચાવી પાડે છે ! આત્મા પોતે જ સુખસ્વરૂપ છતાં તે સુખનો આરોપ પુદ્ગલ-વિષયમાં કરે છે ! અને તે સમારોપની આકુલતાનું ક્ષણ પણ પોતે આકુલતામય દુઃખસ્વરૂપે ભોગવે છે ! ! કારણ કે આ સમારોપણ મિથ્યાત્વદોષથી અપાય-ગમનાભિસુખ-નરકાદિ અપાય પ્રત્યે જનારા જીવને હોય છે; તેથી આત્મસ્વરૂપની હાનિરૂપ અપાય થાય છે, અને નરકાદિ અપાયની પ્રાપ્તિથી આકુલતારૂપ દુઃખ ઉપજે છે.

આ જે સમારોપણ ઉપચાર છે તે વ્યવહાર નયનો વિષય છે. એટલે અવેદ્યસંવેદ્ય પદવાળો જીવ વ્યવહારપ્રધાન દૃષ્ટિવાળો હોય છે. અને વ્યવહારમાં જ જેની દૃષ્ટિ રક્ષા કરે છે, તેને નિશ્ચયરૂપ પરમાર્થનો લક્ષ થતો નથી, તે તો વ્યવહારના વ્યવહારે 'કાંઈ અનંત ભેદરૂપ કુંડાળામાં જ રમ્યા કરે છે, ચકાવામાં જ ભમ્યા કરે છે, ન આવે પણ તેને એક નિશ્ચયરૂપ અળાંક વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી; કારણ કે હાથ રે' ઉપચારરૂપ-સમારોપરૂપ વ્યવહારનો જ લક્ષ રાખ્યા કરે, તેના હાથમાં કાંઈ વસ્તુ આવતી નથી; એક પરમાર્થનો જ લક્ષ રાખી જે પ્રવર્તે, તેને જ વસ્તુગતે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે, -જેમ વેદ્યસંવેદ્ય પદવંતને થાય છે તેમ.

“પરમાર્થ પંથ જે વહે, તે રંજે એક તંત રે;
વ્યવહારે લખ જે રહે, તેહના ભેદ અનંત રે.—ધરમ પરમ અરનાથનો
વ્યવહારે લખ દોહિલો, કાંઈ ન આવે હાથ રે;
શુદ્ધ નય થાપના સેવતાં, રહે ન દુવિધા સાથ રે.—ધરમ” શ્રી આનંદધનજી.

આવું સમારોપવાળું અવેદ્યસંવેદ્ય પદ મિથ્યાત્વદોષથી ઉજપતું હોઈ ગલત છે, મિથ્યા છે, મિથ્યાભાસરૂપ છે, અને તેનું પાત્ર ભવાભિનંદી જીવ છે.

ભવાભિનંદીનું લક્ષણ કહે છે:—

ક્ષુદ્રો લાભરતિર્દીનો મત્સરી મયવાન્ શઠઃ ।

અજ્ઞો ભવાભિનન્દી સ્યાન્નિષ્ફલારમ્ભસંગતઃ ॥ ૭૬ ॥

વૃત્તિ:—ક્ષુદ્ર:—ક્ષુદ્ર, કૃપણ, લાભરતિ:—લાભરતિ, લાભમાં રતિ—પ્રીતિવાળો, લોભી, યાંચાશીલ (માગણ સ્વભાવવાળો), દીન:—દીન, સદાય અકલ્યાણદર્શી, મત્સરી—મત્સરવંત, પર કલ્યાણમાં દુઃસ્થિત—

ક્ષુદ્ર લોભી દીન મત્સરી, શઠ તેમજ ભયવંત;
ભવાભિનંદી અજ્ઞ ને, આરંભ અકેળવંત. ૭૬.

અર્થ:—ક્ષુદ્ર, લોભી, દીન, મત્સરવંત, ભયવાળો, શઠ, અજ્ઞાની એવો ભવાભિનંદી નિષ્ફલ આરંભથી સંયુક્ત હોય છે.

વિવેચન

સંસારમાં રાચનારો-રચોપચો રહેનારો ભવાભિનંદી જીવ કેવો હોય? તેના મુખ્ય લક્ષણ અહીં સૂચવ્યા છે:—

તે ક્ષુદ્ર એટલે કે કૃપણ, પામર, તુચ્છ હોય છે; કારણ કે તુચ્છ-પામર સાંસારિક વિષયને તે બહુમાનનારો હોઈ, તેના આદર્શો ને વિચારણાઓ પણ તુચ્છ, પામર, કંબૂસ જેવા અનુદાર ને છીંછરા હોય છે; એટલે તે પોતે પણ તેવો પામર, ક્ષુદ્ર-લોભી તુચ્છ, ક્ષુદ્રવૃત્તિવાળો હોય છે. તુચ્છ, ક્ષુદ્ર, ક્ષણિક સાંસારિક લાભથી તે મલકાઈ જાય છે, હર્ષવેશમાં આવી કાકીડાની જેમ નાચવા ફૂંદવા મંડી જઈ પોતાની પામરતાનું પ્રદર્શન (Vanity fair) કરે છે! અને રખેને તે ચાલ્યો જશે એમ જાણી તેને કૃપણની જેમ સાચવી રાખવા મથે છે! પણ આત્માની અનંત શુભ-સંપત્તિનું તેને લાન પણ નથી!

તે લાભરતિ-લોભી હોય છે. તે સદાય લાભમાં રતિ-પ્રીતિવાળો હોય છે, એટલે કે મને લાભ સદાય મળ્યા કરો એવો તે લોભી-લાલચુ હોય છે. પાંચ મળે તો પચીશ, પચીશ મળે તો સો, સો મળે તો હજાર, હજાર મળે તો લાખ, લાખ મળે તો કોડ, કોડ મળે તો અબજ,—એમ ઉત્તરોત્તર તેના લોભનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. ‘દીનતાઈ હોય ત્યારે તે પટેલાઈ ઇચ્છે છે, પટેલાઈ મળે એટલે તે શેઠાઈ ઇચ્છે છે, શેઠાઈ મળે એટલે મંત્રિતાઈ ઇચ્છે છે, મંત્રિતાઈ મળે એટલે નૃપતાઈ (રાજપાણી) ઇચ્છે છે, નૃપતાઈ મળે એટલે દેવતાઈ ઇચ્છે છે, દેવતાઈ મળે એટલે ઇંદ્રતાઈ ઇચ્છે છે.’ એમ તેના લોભને શોભ નથી. જેમ લાભ વધે તેમ લોભ વધતો જાય છે.

અને આવો લોભી-લાલચુ હોવાથી તે યાંચાશીલ એટલે કે ચાચના કરવાના શ્વભાવવાળો, માગણવૃત્તિવાળો ભીખારી હોય છે, કારણ કે સાંસારિક વિષયની ભૂખથી પીડાતો હોઈ, તે ભૂખ લાંગવાને માટે-વિષય ખુલુક્ષાને ટાળવાને માટે તે ‘નિષ્પ્રયુષ્ટ રંક’

દુઃખીઓ, (એટલે કે ખીજનું લડુ દેખીને દુઃખી થનારો). મયવાન-ભયવાન, નિલ જીત, સદા ડરનારો, શઠ:—શઠ, માયાવી, કપટી, અજ્ઞ:—અજ્ઞાની, મૂર્ખ, ભવાભિનંદી-ભવાભિનંદી, સંસાર બહુમાની, સંસારને બહુ માનનારો, સ્વાદ્-એવો હોય તે, નિષ્ફલારમ્ભસંગત:—નિષ્ફલ આરંભથી સંગત-સંયુક્ત હોય,—સર્વત્ર અતત્વાભિનિવેશને લીધે.

પરંપરા ચાલુ રહે છે, કારણ કે રાગદ્રેષાદિનું આ લવાલિનંદીને પ્રણવપણું હોય છે. આમ લવાલિનંદી બિચારો જે કાંઈ ધર્મકરણી કરવા બંધ છે, તે પણ તેને નિષ્ક્રિય થઈ પડે છે!—આવો આ લવાલિનંદી જીવ, સંસારને અભિનંદનારો—બહુ માનનારો, સંસારમાં રાચનારો, સંસારમાં રમ્યોપમ્યો મશગૂલ-તન્મય રહેનારો, સંસારનો ડીઠો હોય છે.

“લોભી કૃપણ દયામણુજી, માયી મચ્છર ઠાણુ;
લવાલિનંદી લય લયોજી, અક્ષલ આરંભ અયાણુ....મન.”—યો. દ. સજ્જાય ૪-૯

જો ખરેખર એમ છે, તેથી શું ? તે માટે કહે છે—

इत्यसत्परिणामानुविद्धो बोधो न सुंदरः ।
तत्संगादेव नियमाद्विषसंपृक्तकान्नवत् ॥ ७७ ॥

યુક્ત અસત્ પરિણામથી, બોધ ન સુંદર એમ;
તાસ સંગથી જ નિયમથી, વિષસંપૃક્ત અન્ન જેમ. ૭૭

અર્થ:—એમ અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ધ-(સંકળાયેલો) બોધ, તેના સંગથી જ, નિયમથી સુંદર નથી, -વિષમિશ્રિત-વિષથી ખરડાયેલા અન્નનો જેમ.

વિવેચન

ઉપરમાં જે લવાલિનંદીના લક્ષણ બતાવ્યા, તે ઉપરથી શું કલિત થાય છે, તે અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે. લવાલિનંદીના-સંસારથી રાચનારા જીવના જે જે પરિણામ હોય છે, તે અસત્ હોય છે. એટલે તેને જે કાંઈ સ્થૂલ બોધ હોય છે, તે પણ અસત્ પરિણામ અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ધ-સંકળાયેલો-જેડાયેલો હોય છે. યુક્ત બોધ સોયમાં પરોવાયેલા દોરાનો જેમ, તેનો બોધ પણ અસત્ પરિણામમાં અસત્ પરોવાયેલો છે, એટલે અસત્ પરિણામના સંગથી જ તેનો તે બોધ પણ નિયમથી અસત્ હોય છે, સુંદર-સારો નથી હોતો, રૂઠો-ભલો નથી હોતો. કારણ કે જેવો સંગ તેવો રંગ લાગે છે. આમ અસત્ પરિણામને લીધે તેના બોધનો બધો ઘાણુ બગડી બંધ છે. અત્રે વિષથી ખરડાયેલા, સ્પર્શાયેલા, લેણ-

વૃત્તિ:—इति-એમ લવાલિનંદી પરિણામ સતે-આના અસત્ પરિણામપણાને લીધે, असत्परिणामानुविद्ध:-અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ધ, પરોવાયેલો, જેડાયેલો, સંકળાયેલો, बोध:-બોધ, -સામાન્યથી, न सुंदर:-સુંદર નથી. શા કારણથી ? તો કે-तत्सङ्गादेव-તેના સંગથી જ, विवक्षित असत् परिणामना सङ्गंधयकी ज, नियमात्-નિયમથી, कानी જેમ ? તો કે-विषसंपृक्तकान्नवत्-વિષસંપૃક્ત અન્નનો જેમ, विषयी स्पर्शयैला-ખરડાયેલા અન્નનો જેમ. એમ નિદર્શન માત્ર દર્શાવેલું છે.

વાયેલા વિષમિશ્રિત અન્નનું દૃષ્ટાંત થટે છે. સુંદર પકવાન હોય, પણ તે જો વિષથી દૂષિત હોય, તેને વિષનો સંગ લાગ્યો હોય, તો તે આણું હોજન વિષરૂપ થવાથી અસુંદર થઈ પડે છે, લક્ષણ કરવા યોગ્ય રહેતું નથી. તેમ ભવાભિનંદી જીવને પણ સ્વભાવથી સુંદર એવા શાસ્ત્ર આદિનો જે કંઈ બોધ હોય છે, તે પણ તેના અસત્-મિથ્યા આત્મ-પરિણામથી દૂષિત હોવાથી, વાસિત હોવાથી, અપ્રશસ્ત થઈ જાય છે, અસુંદર થઈ જાય છે; અસત્ પરિણામરૂપ વિષથી બધી બાજી બગડી જાય છે. તે પરમ અમૃતરૂપ આગમ-બોધ પણ તે અસત્ પરિણામવંત અનધિકારી જીવને અભિમાનાદિ વિકાર ઉપજાવી વિષ-રૂપ પરિણમે છે.

એટલે આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ ફલિત થાય છે કે-ભવાભિનંદી જીવ ભલે ગમે તેટલો પંડિત હોય, ગમે તેટલો દ્રવ્ય શ્રુતજ્ઞાની હોય, ગમે તેવો આગમવેત્તા-આગમધર-શાસ્ત્રવિશારદ કહેવાતો હોય, ગમે તેવો વાક્યપટુ હોઈ વાચસ્પતિ બોધ પણ કહેવાતો હોય, ગમે તેવો શાસ્ત્રબોધ ધરાવતો હોય, તોપણ તેના અબોધ પરિણામ અસત્ હોવાથી, મિથ્યા વાસનાથી વાસિત હોવાથી, તે અજ્ઞાની જ છે, તેના તે સર્વ બોધ અબોધરૂપ જ છે. ક્ષયોપશમની તરતમતા પ્રમાણે ભલે તેનામાં તરતમ ક્ષયોપશમ હોય, તોપણ તેનો આધાર વાસનામય બોધ હોવાથી, 'વાસિત બોધ આધાર' હોવાથી, તેનો તે બોધ વાસ્તવિક રીતે અબોધ જ છે. કારણ કે—

“વસ્તુ વિચારે રે ! દિવ્ય નયન તણા રે, વિરહ પડ્યો નિરધાર;
તરતમ યોગે રે તરતમ વાસના રે, વાસિત બોધ આધાર. પંથડો” —શ્રી આનંદધનજી

વળી આ ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યાંલગી અસત્ પરિણામની વાસના હોય છે, ત્યાંલગી ગમે તેટલું શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ અજ્ઞાનરૂપ જ હોય છે, ગમે તેટલો દ્રવ્ય શ્રુતબોધ પણ અબોધરૂપ જ હોય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—‘અભવ્ય સારી ભવાભિનંદીના પેઠે શાસ્ત્રો અભ્યાસીને પણ પ્રકૃતિ છોડતો નથી,—સાકરવાળું દૂધ પીને જ્ઞાન-ક્રિયા પણ પૂજગો (વિષધર-સાપ) નિર્વિષ-ઝેર વગરના નથી હોતા તેમ.’ નિબંધ (જુઓ પૃ. ૭૬). આ અભવ્યના દૃષ્ટાંત ઉપરથી એ સૂચિત થાય છે કે અભવ્ય તો કદી પણ અનાદિ અસત્ વાસના છોડતો નથી, સ્વ-પરનો ભેદ જાણવારૂપ ભેદજ્ઞાન પામી આત્મજ્ઞાન કદી પામતો નથી, તેથી તેનો કદી મોક્ષ થતો નથી. તેમ અન્ય જીવ પણ—ભવ્ય પણ—જ્યાંલગી અનાદિ કુવાસના-અસત્ વાસના છોડતો નથી, જ્યાંલગી સ્વ-પરનો ભેદ જાણવારૂપ ભેદ જ્ઞાન પામી આત્મજ્ઞાનને પામતો નથી, ત્યાંલગી તે પણ અજ્ઞાની હોઈ સંસારમાં રંબજ્યા કરે છે. અર્થાત્ જ્યાંલગી જીવનું ભવાભિનંદીપણું ટળે નહિ ત્યાંલગી ભવભ્રમણ પણ ટળે નહિ; કારણ કે

જ્યાંલગી પર વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ ટળતી નથી, પરભાવ-વિભાવ પ્રત્યેની અંતરંગ રમણત્વ રૂપ દુષ્ટ દુર્વાસના જ્યાંલગી દૂર થતી નથી, જીવની પરિણતિ અને વૃત્તિ જ્યાંલગી પરભાવ વિભાવમાં રાચી રહી છે, ત્યાંલગી તેનું સમસ્ત જ્ઞાન પણ અજ્ઞાન છે, અને તેની અનંત દ્રવ્ય ક્રિયા પણ નિષ્ક્રિયા-નકામી છે.

“ દ્રવ્ય ક્રિયા સાધન વિધિ યાંચી, જે જિન આગમ વાંચી;
પરિણતિ વૃત્તિ વિભાવે રાચી, તિણે નવિ થાયે સાચી....રે મનમોહના૦ ”-શ્રી દેવચંદ્ર

ફલ થકી આ જ કહે છે—

एतद्वन्तोऽत एवेह विपर्यासपरा नराः ।

हिताहितविवेकान्धा खिद्यन्ते सांप्रतेक्षिणः ॥ ૭૮ ॥

એહીજ કારણથી અહીં, અવેદસ'વેદચંત; વિપર્યાસમાં તત્પરા, એવા નરો હવંત.
વળી તે હિત-અહિતના, વિવેકમાંહિ અંધ; ખેદ પ્રાપ્ત કરતા રહે, વર્તમાન દેખંત. ૭૮

અર્થ:—એટલા માટે જ અહીં આ અવેદપદવાળા મનુષ્યો વિપર્યાસપરાયણ હોય છે; એટલે હિત-અહિતના વિવેકમાં અંધ એવા તેઓ વર્તમાનને જ દેખનારા હોય છે. ખેદ પામે છે.

વિવેચન

એટલા માટે જ, ઉપરમાં જે કહ્યું તે કારણને લીધે, આ અવેદસ'વેદ પદમાં વર્તે છે, એવા મનુષ્યો આ લોકમાં વિપર્યાસપરાયણ હોય છે, એટલે કે વસ્તુસ્થિતિ વિપરીત-ઉલટી બુદ્ધિ ધરાવે છે. તેઓ સતને અસત જાણે છે, અસત વિપર્યાસ સત જાણે છે; તત્ત્વને અતત્ત્વ જાણે છે, અતત્ત્વને તત્ત્વ જાણે છે; નિત્યને અનિત્ય જાણે છે, અનિત્યને નિત્ય જાણે છે; ધર્મને અધર્મ જાણે છે, અધર્મને ધર્મ જાણે છે; હિતને અહિત જાણે છે, અહિતને હિત જાણે છે; હેયને આદેય જાણે છે, આદેયને હેય જાણે છે; જ્ઞેયને જ્ઞાન જાણે છે, જ્ઞાનને જ્ઞેય જાણે છે; આત્માને અનાત્મા જાણે છે, અનાત્માને આત્મા જાણે છે. ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે વિપર્યાસનો-ઊધી બુદ્ધિનો આવિષ્કાર થાય છે, પ્રગટ ભાવ દેખાય છે. તાત્પર્ય કે વસ્તુસ્થિતિથી વિપરીત-ઉલટી માન્યતા તેનું નામ વિપર્યાસ છે.

વૃત્તિ:—एतद्वन्तो-આ અવેદપદવાળા, અત. एव-આજ કારણથી, इह-અહીં, લોકમાં, विपर्यासपरा-વિપર્યાસપ્રધાન, नराः-નરો, મનુષ્યો, शुं? તો કે-हिताहितविवेकान्धा:-હિતાહિત વિવેકમાં અંધ, આથી રહિત એમ અર્થ છે. એટલા માટે જ કહ્યું કે:—खिद्यन्ते सांप्रतेक्षिणः-સાંપ્રતેક્ષીઓ ખેદ પામે છે, વર્તમાનદર્શી હોઈ ખેદ પામે છે.

“પણ પદાર્થના નિર્ણયને પામવા જીવને અંતરાયરૂપ તેની અનાદિ વિપર્યાસભાવને પામેલી એવી બુદ્ધિ છે, કે જે વ્યક્તપણે કે અવ્યક્તપણે વિપર્યાસપણે પદાર્થ સ્વરૂપને નિરધારી લે છે. જેને વૈરાગ્ય ઉપશમ સંબંધી ઉપદેશ બાધ થયો નથી, તેને બુદ્ધિનું વિપર્યાસપણું વર્ત્યા કરે છે, અને જ્યાંસુધી બુદ્ધિનું વિપર્યાસપણું હોય ત્યાંસુધી સિદ્ધાંતનું વિચારવું પણ વિપર્યાસપણે થયુંજ સંભવે છે. ગૃહ-કુટુંબ પરિગ્રહાદિ ભાવને વિષે જે અહંતા મમતા છે, અને તેની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ પ્રસંગમાં જે રાગદ્વેષ કષાય છે, તે જ વિપર્યાસબુદ્ધિ છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૧૮.

અને આવી વિપર્યાસબુદ્ધિ-ઉલટી મતિ હોવાથી, તે જીવ હિત-અહિત વિવેકમાં અંધ-આંધળા હોય છે, હિત-અહિતનું તેને ભાન હોતું નથી, એટલે તે હિત છોડી અહિતમાં પ્રવૃત્તિ કરી હાથે કરીને દુઃખી થાય છે.

“હિતં હિત્વાહિતે સ્થિત્વા દુર્ધોર્દુઃસ્વાયસે મૃશમ્ ।

વિપર્યયે તયોરેધિ ત્વં સુસ્વાયિષ્યસે સુધીઃ ॥”

—શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીજીકૃત શ્રી આત્માનુશાસન.

અર્થાત્ હિતને છોડી, અહિતમાં સ્થિતિ કરી તું દુર્બુદ્ધિ અત્યંત દુઃખી થાય છે. અને તે બંનેના વિપર્યયને તું પામ, એટલે કે અહિતને છોડી હિતમાં સ્થિતિ કર, એટલે સુબુદ્ધિ એવો તું સુખી થશે.

“જે વાટે સુખ મળે છે તે વાટે સુખ નહિં મળે, એવી જોડી મતિ જીવને થાય તો તે સારી વાટે પ્રયત્ન કરતો તે અટકે છે. મને આ વાટે સુખ નહિં મળે, સુખ તો ખીજી વાટે મળશે, આથી તે ખરી વાટે પ્રયત્ન કરતો અટકે છે. અને સત્ય સુખનો અંતરાય પામે છે...આ જોડી મતિને જ્ઞાનીઓ મિથ્યાત્વ કહે છે.”

—શ્રી મનઃસુખલાઘ કિ. કૃત શાંતસુધારસ વિવેચન.

એથી કરીને જ તેઓ માત્ર સાંપ્રતેક્ષી હોય છે, વર્તમાનદર્શી જ હોય છે, માત્ર વર્તમાનકાળને જ દેખે છે, આગળ પાછળનો વિચાર કરતા નથી. તે તો આ ભવ મીઠા, પરભવ દોષુ દીઠા’ એમ માની માત્ર વર્તમાનને જ વિચારે છે. એટલે વર્તમાનદર્શી પરલોકને ભૂલી જઈ, વિસારી મૂકી, આ ભવાભિનંદી જીવો આ દેહાશ્રિત સમસ્ત કર્તવ્યમાંજ ઇતિકર્તવ્યતા માની, સર્વસ્વ માની, તેની પ્રવૃત્તિમાંજ આંજો મીંચીને રચ્યા-પચ્યા રહે છે. અને તેમ કરતાં તે હિતાહિત-અંધ જનો કુલ્યા-કૃત્યનું, ગમ્યાગમ્યનું, ખાધાખાધનું, પેયાપેયનું ભાન ભૂલી જાય છે. તથા જડ દેહથી સર્વથા જૂદા શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માના અભાનપણાથી, દેહ-આત્માનો એકત્વ અધ્યાસ રાખી તે બેશાનપણે-મોહમૂર્ચિતપણે દેહની વેઠ કર્યા જ કરે છે.

અને જે જડ દેહના સંબંધની ખાતર આ બિચારા આટલી બધી વેઠ ઊઠાવે છે, આટલી બધી જહેમત કરે છે, તે દેહનો સંબંધ તો ઉલટો તેને બંધરૂપ નીવડે છે।

કારણ કે જે દેહનો તેણે આટલો બધો ગાઢ સંબંધ રાખ્યો, તે દેહ વેઠની પોઠ પણ બદલામાં બંધરૂપ સંબંધ કેમ ન રાખે? શું તે કાંઈ અકૃતર છે-શું કૃતક છે વારુ? એટલે દેહમાં આત્મબુદ્ધિથી તેને દેહનો બંધ-સંબંધ છૂટતો નથી; તે બંધ છે ત્યાંસુધી જન્મ-મરણ છૂટતા નથી; જન્મ મરણ છૂટતા નથી ત્યાંસુધી દુઃખ છૂટતું નથી; અને આ જન્મ મરણ દુઃખ છૂટતું નથી, ત્યાંસુધી સંસાર પરિબ્રમણ છૂટતું નથી. આમ પોતાના માનેલા સંબંધી એવા દેહનો સંબંધ બળવવા ખાતર (!) પોતે પોતાને બાંધી પાપનો પોટલો માથે ચઢાવી, વેઠની પોઠ ઊઠાવી, આ વેઠીઆ બળદ જેવા લલાલિનંદી જીવ સંસારમાર્ગમાં નિરંતર પરિબ્રમણનો ખેદ પામ્યા કરે છે। શ્રીમાન્ પૂજ્યપાદ સ્વામીજીએ પ્રકાશ્યું છે કે—

‘દેહમાં xઆત્મબુદ્ધિ આત્માને એ દેહ સાથે નિશ્ચયે યોજે છે; અને સ્વ આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ તે દેહથી આત્માને વિયોજે છે-વિખૂટો પાડે છે. દેહમાં આત્મબુદ્ધિથી પુત્ર-સ્ત્રી વગેરે કલ્પનાઓ (Unrealities, Imaginations, Illusions) દેહમાં આત્મ-ઉપજ છે. અને તે કલ્પનાઓવડે આત્માની-પોતાની સંપત્તિ માનતું બુદ્ધિથી જ આ અલાગીયું જગત્ અરેરે! હણાઈ ગયું છે! આ સંસાર દુઃખનું સંસાર મૂલ દેહમાં આત્મબુદ્ધિ એ જ છે, તેથી આ દેહાત્મબુદ્ધિ છોડીને, બહારમાં ઈન્દ્રિયને પ્રવૃત્ત નહિં કરતાં, અંતરમાં પ્રવેશ કરવો.’

પણ લલાલિનંદી જીવને તો દેહમાં આત્મબુદ્ધિ હોય છે. અને આવી વિપર્યાસરૂપ ઉલટી બુદ્ધિથી તે દેહ સાથે બંધાઈને સંસાર પરિબ્રમણ દુઃખ પામે છે. આમ વિપર્યાસથી અવિવેક, અવિવેકથી વર્તમાનને જ દેખનારી મિથ્યા પ્રવૃત્તિ, અને મિથ્યા પ્રવૃત્તિથી સંસારખેદ ઉપજે છે, એમ સ્પષ્ટ થયું.

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિરોગશોકાદ્યુપદ્રુતમ્ ।

વીક્ષમાણા અપિ ભવં નોદ્વિજન્તેઽતિમોહતઃ ॥ ૭૯ ॥

વૃત્તિ:—જન્મ-જન્મ, પ્રાદુર્ભાવ-જન્મવું જેનું લક્ષણ છે તે, મૃત્યુ:—મૃત્યુ, પ્રાણસાગરપ, જરા-જરા, ધડપણ, વયહાનિરૂપ વૃદ્ધાવસ્થા, વ્યાધિ:—વ્યાધિ ક્રોધ વગેરે લક્ષણવાળો, રોગ: રોગ, વિશુચિકા વગેરે આતંક-અત્યંત તીવ્ર આવેગવાળી પીડા, શોક:—શોક ઇષ્ટ વિયોગ વગેરેથી ઉપજતો મનોવિકાર, આદિ-આદિ શબ્દથી ગ્રહ આદિનું ગ્રહણ છે, એએથી- ઉપદ્રુતમ્-ઉપદ્રવ પામી રહેલ,

x “દેહે સ્વબુદ્ધિરાત્માનં યુનક્તયેતેન નિશ્ચયાત્ । સ્વાત્મન્યેવાત્મધીસ્તસ્માદ્વિયોજયતિ દેહિનમ્ ॥ દેહેષ્વાત્મધિયા જાતાઃ પુત્રભાર્યાદિકલ્પનાઃ । સમ્પત્તિમાત્મનસ્તાભિર્મન્યતે હા હતં જગત્ ॥ મૂલં સંસારદુઃખસ્ય દેહ એવ આત્મધીસ્તતઃ । ત્યક્તવૈનાં પ્રવિશેદન્તર્બહિરવ્યાપૃતેન્દ્રિયઃ ॥”

—શ્રી સમાધિશતક.

જન્મ મરણ વ્યાધિ જરા, રોગ શોક દુઃખવંત;
ભવ જોતાંય ઉદ્દેગ ના, અતિ મોહથી લહંત. ૭૯

અર્થ:—જન્મ, મરણ, જરા, વ્યાધિ, રોગ, શોક વગેરેથી ઉપદ્રવ પામતા સંસારને દેખતાં છતાં, તેઓ અતિ મોહને લીધે ઉદ્દેગ પામતા નથી !

વિવેચન

“ જન્મ જરા ને મૃત્યુ, મુખ્ય દુઃખના હેતુ;
કારણ તેના એ કદા, રોગ દ્રેષ અણહેતુ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

ઉપરમાં ભવાલિનંદી જીવ વિપરીત મતિવાળા, ઊંઘી બુદ્ધિવાળા હોઈ, હિત-અહિતના વિવેકમાં અંધ હોય છે, અને માત્ર-વર્તમાનને જ જોનારા હોય છે,—એમ કહ્યું. આમ અવિવેકી ને વર્તમાનદર્શી હોવાથી જ, સંસારનું પ્રગટ દુઃખદ સ્વરૂપ મહામોહનું પ્રત્યક્ષ દેખતાં છતાં, તેઓ તેથી ઉદ્દેગ પામતા નથી, કંટાળતા નથી, વિલસિત ઉલટા તેમાં જ ગાઢ મોહ પામે છે ! પુનઃ પુનઃ જન્મવું, પુનઃ પુનઃ મરવું, પુનઃ પુનઃ જનનીના જઠરમાં ગર્ભવાસ કરવો, પુનઃ પુનઃ ચારે ગતિમાં રખડવું, એવી અત્યંત પ્રગટ દુઃખમય અવસ્થાઓ પુનઃ પુનઃ આ સંસારમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવવી પડે છે. છતાં આ સંસારથી આ જીવ ઉદ્દેગ પામતા નથી, તેમાંથી ઉદ્દેગ એટલે અત્યંત વેગથી ભાગી છૂટવાનો વિચાર કરતા નથી, એટલું જ નહિ પણ તેને ઉલટા દૃઢ આસક્તિથી વળગી રહે છે, એ કાંઈ જેવું તેવું આશ્ચર્ય નથી. ખરેખર આ બધું મહામોહનું વિલસિત છે. કારણ કે—

અશુચિમય માતાના ઉદરમાં જાણે તપશ્ચર્યા કરતો હોય એમ નવ માસ પર્યંત ઉંઘે માથે લટકતો રહી, આ જીવ જ્યારે જન્મ પામે છે, તે સમયે જે વેદના થાય છે, તે અતિ અતિ તીવ્ર, અતિ અતિ અસહ્ય, અકલ્પ્ય ને અવર્ણ્ય હોય છે. એવી જન્મ દુઃખ વેદના પ્રત્યેક જન્મમાં-ભવમાં વેદવી પડે છે. કહ્યું છે કે—‘ જેના બન્ને છેડે અગ્નિ સળગાવેલો છે એવા લાકડાની અંદરમાં રહેલા કીડાની જેમ, હે જીવ ! તું જન્મ-મૃત્યુથી ભેટાયેલા શરીરમાં અરેરે ! સીદાય છે ! ’* શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું પરમ સંવેગરંગી વચનામૃત છે કે—

કર્થના-હેરાનગતી અનુભવતા, વીક્ષમાણા અવિ-દેખતાં છતાંય મર્વ-સંસારને, નોદ્વિજન્તે-ઉદ્દેગ પામતા નથી,—આના યકી ઉદ્દેગ પામતા નથી એમ પ્રશ્ન છે—ચાલુ સંબંધ છે, અતિમોહનો—અતિ મોહરૂપ હેતુને લીધે.

* “ દીપ્તોભયાગ્રવાતારિદારુદરગકીટવત્ ।

જન્મમૃત્યુસમાશ્રિષ્ટે શરીરે વત સીદસિ ॥ ”—શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીકૃત આત્માનુશાસન

“ પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં, પુનરપિ જનનીજઠરે શયનં । ”—શ્રી શંકરાચાર્ય

“ અંતર્જાનથી સ્મરણ કરતાં એવો કોઈ કાળ જણાતો નથી વા સાંભરતો નથી કે જે કાળમાં, જે સમયમાં આ જીવે પરિભ્રમણ ન કર્યું હોય, અને એ વડે સમાધિ ન ભૂલ્યો હોય, નિરંતર એ સ્મરણ રહ્યા કરે છે, અને એ મહા-વૈરાગ્યને આપે છે.

“ વળી જેનું મુખ કોઈ કાળે પણ નહિં જોઈ; જેને કોઈ કાળે હું ગ્રહણ નહીં જ કરું; તેને ઘેર પુત્રપણે, સ્ત્રીપણે, દાસપણે, દાસીપણે, નાના જંતુપણે શા માટે જન્મ્યો ? અર્થાત્ એવા દ્વેષથી એવારૂપે જન્મવું પડ્યું ! અને તેમ કરવાની તો ઇચ્છા નહોતી ! કહો, એ સ્મરણ થતાં આ કલેશિત આત્મા પરત્વે જુગુપ્સા નહીં આવતી હોય ? અર્થાત્ આવે છે.”

—(જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૧૫.

વળી જ્યારે મૃત્યુ આવે છે ત્યારે પણ આ જીવને તેવીજ અસહ્ય તીવ્ર વેદના થાય છે. તેમજ જે દેહમાં આયુષ્ય પર્યાંત આજો ભવ સ્થિતિ કરી તે દેહનો અને તે દેહને—આશ્રિત એવી અન્ય વળગણાઓનો સંબંધ વગર નોટિસે તાબડ-મરણ દુઃખ તોળ છોડતી વેળાએ, આ જીવ અત્યંત આંતરિક-માનસિક વ્યથા અનુભવે છે. પ્રત્યેક દેહ છોડતી વેળાએ તે તે દેહના અમત્વથી આવી અસહ્ય આંતર વેદના ભોગવવી પડે છે. અને તે તે ભવનો પરિગ્રહ તે છોડવા ઇચ્છતો નથી, છતાં તેને પરાણે છોડવો પડે છે. તેથી તેનું અંતર કપાઈ જાય છે. પણ તે તેણે પોતાની માનેલી બધી સંપત્તિ ત્યાંની ત્યાં જ પડી રહે છે, કોઈ સાથે આવતી નથી.

“ વળી સ્મરણ થાય છે કે જેના વિના એક પણ પણ હું જીવી નહીં શકું એવા કેટલાક પદાર્થો (સ્વિયાદિક) તે અનંતવાર છોડતાં તેનો વિયોગ થયાં અનંત કાળ પણ થઈ ગયો; તથાપિ તેના વિના જીવાયું એ કંઈ થોડું આશ્ચર્યકારક નથી. અર્થાત્ જે જે વેળા તેવો પ્રીતિભાવ કર્યો હતો તે તે વેળા તે કલ્પિત હતો. એવો પ્રીતિભાવ કાં થયો ? એ ફરી ફરી વૈરાગ્ય આપે છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૧૫.

આવા ઘોર મૃત્યુ-આઘ્રથી* સુંઘાયેલા પ્રાણીને દેવો પણ શરણરૂપ થતા નથી, તો

* “ ઉપત્રાતસ્ય ઘોરેણ મૃત્યુવ્યાગ્રેણ દેહિનઃ ।

દેવા અપિ ન જાયન્તે શરણં કિમુ માનવાઃ ॥ ”—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યેણ કૃત શ્રી તત્ત્વાર્થસાર.

“ જન્મતાલ્લુમાજ્જન્તુફલોનિ પ્રચ્યુતાન્યથઃ ।

અપ્રાપ્ય મૃત્યુમ્ભાગમન્તરે સ્યુઃ કિયચ્ચિરમ્ ॥ ”—શ્રી આત્માનુશાસન.

પછી માનવોનું શું ગણું ? જન્મરૂપ તાડવૃક્ષમાંથી નીચે બ્રહ્મ થયેલા જંતુરૂપ ફળો મૃત્યુ-રૂપ ભૂમિભાગે પહોંચતાં પહેલાં વચ્ચેમાં કેટલીકવાર રહેશે ? તાડના ઝાડમાંથી છૂટા પડેલા ફળને ભૂમિ પર પહોંચતાં વાર લાગતી નથી, તેમ જન્મમાંથી જીવને મૃત્યુ પામતા વાર લાગતી નથી.

“ નશુણી કાયા તેરા કયા ગુણુ ગાવું ? મહેલ રચ્યો તિમે રહેન ન પાવું ;

જા મુખ આવત પાનકી બીરી, તા મુખ તેરે સંગત કીરી. ”—સંત કબીરજી

આમ જન્મ મૃત્યુ પરંપરા-શૃંગલા ચાલ્યા જ કરે છે. જન્મ પછી મરણ, ને મરણ પછી જન્મ,—એમ અનંત અનુબંધ—પરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે. અને તેથી આ જીવ અરઘટ્ઘટી ન્યાયે, કૂવાના રેટ જેવી આ સંસારની રખડપટ્ટીમાં, અનંત દુઃખપરંપરા અનુભવ્યા કરે છે. વળી પ્રત્યેક જન્મમાં પણ બીજા શા શા મુખ્ય દુઃખ ભોગવવા પડે છે, તેનો પણ અહીં નિર્દેશ કર્યો છે. તે આ પ્રમાણે—

જ્યારે જરા—ઘડપણ આવે છે ત્યારે પણ આ જીવના હાલહવાલ થવામાં કાંઈ ખાકી રહેતી નથી. જ્યારે પાંચે ઇંદ્રિયોની શક્તિ શિથિલ-ઢીલી થઈ જાય છે, વિકલ-પાંગળી બની જાય છે, ઊઠવાની શક્તિ અંગમાં રહેતી નથી, હાથમાં લાકડીને ઘડપણનું ટેકે ચાલવું પડે છે, કેડ વાંકી વળી જાય છે, શરીરમાં કરોચલી પડે છે, દુઃખ વળીઆ-વળીઆ આવે છે, અને જ્યારે પરાધીન-પરવશ થઈને રહેવું પડે છે, બીજાના મેણા-ટોણા સહન કરવા પડે છે, ને આ ડોકરો ‘મરતો નથી ને માંચો મૂકતો નથી’ એવા કડવા વચન સાંભળવા પડે છે,—એવી વૃદ્ધાવસ્થા પણ કાંઈ એછી દુઃખદાયક નથી. વળી આ ‘વૃદ્ધાવસ્થામાં’ બીજાઓના તિરસ્કાર વેણ જાણે સાંભળવાને ઇચ્છતા ન હોય એમ કાન ખંડેરા થઈ જાય છે ! પોતાની દુષ્ટ લાચાર દશા દેખવાને જાણે અસમર્થ હોય એમ આંખ અંધપણને પામે છે ! સામે આવેલા યમરાજની ભીતિથી જાણે આ કાયા પણ ખૂબ કંપે છે ! તોપણ જરાથી ખખડી ગયેલ આ પ્રલીપ ભવનમાં પણ અહો ! આ જીવ નિષ્કંપ રહે છે !’ સત્ કવીશ્વર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ તાદૃશ્ય વર્ણન કર્યું છે કે :—

“ કરોચલી પડી દાઢી કાયા તણે ડાટ વળ્યો, કાળી કેશપટ્ટી વિપે શ્વેતતા છવાઈ ગઈ; સુંઘવું સાંભળવું ને દેખવું તે માંડી વળ્યું, વળી દંત આવલિ તે ખરી કે ખવાઈ ગઈ;

+ “ સધોત્રીવ તિરસ્કૃતા પરતિરસ્કારશ્રુતીનાં શ્રુતિ:

ચતુર્વીક્ષિતમક્ષમં તવ દશાં દુષ્ટ્યામિવાન્ધ્યં ગતમ્ ।

મીત્યેવાભિમુખાન્તકાદતિતરાં કાયોડપ્યયં કમ્પતે,

નિઃકમ્પસ્ત્વમહો પ્રદીપ્તમવનેડપ્યાસે જરાજર્જરે ॥ ”—શ્રી આત્માનુશાસન

વળી ફેડ વાંકી હાડ ગયા અંગ રંગ ગયો, ઊઠવાની આય જતાં લાકડી લેવાઈ ગઈ, અહો રાજ્યચંદ્ર ! એમ યુવાની હરાઈ પણ, મનથી ન તોય રાંડ મમતા મરાઈ ગઈ.”

તેમજ કોઈ વગેરે અનેક જાતના દુઃસાધ્ય અસાધ્ય વ્યાધિઓ (Chronic diseases) અથવા વિસ્ફૂચિકા (Cholera) વગેરે અનેક તીવ્ર આત્યંતિક પીડા ઉપજાવનારા-વેદનામય રોગો (Acute Ailments) જ્યારે આ શરીર પર આક્રમણ કરે છે, જ્યારે આ શરીર પર જોરથી હલ્લો લાવી તેને ચોતરફથી ઘેરી વળે છે, ત્યારે આ પોતાનો બહાલો ફેફ પણ અત્યંત અકારો થઈ પડે છે, અને તે છોડવાનું મન પણ ક્યારેક થઈ આવે, એવું અસદ્ય દુઃખ અત્ર વેદાય છે.

“ જ્યારે એ રોગી જણાશે, મૂકવાનું મન થાશે,

તન તું ગણ્ય છે તારું રે, તે નથી તારું. ”—કવિ શ્રી દલપતરામ.

તથા ઈષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થતાં કે અનિષ્ટનો સંયોગ થતાં, તેનો શોક કરવારૂપ આંતર દુઃખ અત્રે હૃદયને અત્યંત સંતાપ આપે છે. કોઈ ઈષ્ટ-મનોવાંચ્છિત વસ્તુ ન મળી,

તો અરેરે ! આ મને ન મળી, આવો લાગ આવ્યો હતો તે મારા

શોક હાથમાંથી હાથતાળી દબને ચાલ્યો ગયો, એમ અંતસ્તાપ થાય છે.

અથવા સ્વજનાદિ કોઈ ઈષ્ટ-પ્રિય જનનો મૃત્યુ આદિ કારણે વિયોગ થાય તો તેનો શોચ થયા કરે છે કે-અરે ! આ તો ગયો, એના વિના હું કેમ જીવીશ ? અથવા રોગાપત્તિ, ધનહાનિ, કે માનહાનિ આદિ કોઈ અનિષ્ટ પ્રસંગ આવી પડે, ત્યારે પણ એ ઝૂંચા કરે છે કે-અરે ! આ અનિષ્ટ પ્રસંગ કેમ દૂર થશે ? આ મુરકેલીમાંથી ક્યારે આરો આવશે ? ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે આ સંસારમાં ઈષ્ટના અસંયોગથી કે વિયોગથી, અથવા અનિષ્ટના સંયોગથી કે અવિયોગથી આર્તદયાનરૂપ શોકથી ઉપજતું આંતર દુઃખ જીવના હૃદયને કીડાની જેમ કોરી ખાય છે. આ બધાના સારસમુચ્ચયરૂપ જીવંત શબ્દચિત્ર આ છે:—

“એક તરુણ સુકુમારને રોમે રોમે લાલચોળ સુયા ઘોંચવાથી જે અસદ્ય વેદના ઉપજે છે, તે કરતાં આઠગુણી વેદના ગર્ભસ્થાનમાં જીવ જ્યારે રહે છે ત્યારે પામે છે. લગભગ નવ મહિના

મળ, મૂત્ર, લોહી, પરુ આદિમાં અહોરાત્ર મૂર્છાગત સ્થિતિમાં વેદના

દુઃખ દુઃખ લોગવી લોગવીને જન્મ પામે છે. ગર્ભસ્થાનની વેદનાથી અનંતગુણી વેદના

ને દુઃખ જન્મસમયે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારપછી બાળાવસ્થા પમાય છે. મળ, મૂત્ર,

ધૂળ, અને નગ્નાવસ્થામાં અણુસમજથી રંજી રડીને તે બાળાવસ્થા પૂર્ણ

થાય છે; અને યુવાવસ્થા આવે છે. ધન ઉપાર્જન કરવા માટે નાના પ્રકારના પાપમાં

પડવું પડે છે. જ્યાંથી ઉત્પન્ન થયો છે ત્યાં એટલે વિષય વિકારમાં વૃત્તિ જાય છે. ઉન્માદ,

આળસ, અલિમાન, નિંદ્ર દષ્ટિ, સંયોગ, વિયોગ, એમ ઘટમાળમાં યુવાવય ચાલ્યું જાય છે.

ત્યાં વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે. શરીર કંપે છે, મુખે લાળ ઝરે છે; ત્વચા પર કરોચલી પડી જાય છે; સુંઘવું, સાંભળવું અને દેખવું એ શક્તિઓ કેવળ મંદ થઈ જાય છે, કેશ ધવળ થઈ ખરવા માંડે છે; ચાલવાની આય રહેતી નથી, હાથમાં લાકડી લઈ લડકડીમાં ખાતાં ચાલવું પડે છે; કાંતો જીવન પર્યાંત ખાટલે પડ્યા રહેવું પડે છે; શ્વાસ, ખાંસી, ઇત્યાદિક રોગ આવીને વળગે છે, અને થોડા કાળમાં કાળ આવીને કોળીઓ કરી જાય છે. આ દેહમાંથી જીવ ચાલી નીકળે છે. કાયા હતી ન હતી થઈ જાય છે. મરણ સમયે પણ કેટલી બધી વેદના છે? ચતુર્ગતિના દુઃખમાં જે મનુષ્ય દેહ શ્રેષ્ઠ તેમાં પણ કેટલાં બધાં દુઃખ રહ્યા છે! તેમ છતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અનુક્રમે કાળ આવે છે, એમ પણ નથી. ગમે તે વખતે તે આવીને લઈ જાય છે, માટે જ વિચક્ષણ પુરુષો પ્રમાદ વિના આત્મ-કલ્યાણને આરાધે છે.”

—શ્રીમદ્ રાજન્યદ્રજીવણીત મોક્ષમાળા પાઠ ૧૮.

આ સર્વાંગસુંદર શબ્દચિત્રમાં સંસારદુઃખનું તાદૃશ્ય આબેહુબ ચિત્ર દોર્યું છે. અને આમ પ્રગટપણે જન્મ-મરણાદિ દુઃખના ઉપદ્રવોથી હેરાન હેરાન એવું સંસાર સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ દેખતાં છતાં, આ જીવો તેનાથી કેમ ઉદ્દેશ નહિં પામતા છતાં ઉદ્દેશ હોય? તેમાંથી અત્યંત વેગથી કેમ નારી છૂટતા નહિં હોય? આ નહિં! બળતા ઘરમાં રહેવાને કેમ ધરછતા હશે? એવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. તેનું સમાધાન મહાત્મા અથકારજ સ્વયં કહે છે કે—‘અતિમોહથી’, મોહના અતિશય પ્રબળપણારૂપ હેતુથી, આ મહા મોહમૂઢ જીવો તે સંસારથી ઉદ્દેશ-કંટાળો પામતા નથી, સૂગ પામતા નથી, તેથી ત્રાસી જઈ તેનો અંત લાવવાને ધરછતા નથી! ઉલટા મોહથી સુંઝાઈ જઈને તેને જ હઠ આસક્તિથી વળગી રહે છે! તેમાં જ રાચે છે! સંસારસમુદ્રનું ખારું પાણી હોંસથી મીઠું માનીને પીએ છે! ને પોતાના ‘ભવાભિનંદી’ નામને સાર્થક કરે છે!!

હાખલા તરીકે, એઓને શું હોય છે? તે કહે છે—

કુકૃત્યં કૃત્યમાભાતિ કૃત્યં ચાકૃત્યવત્સદા ।

દુઃસ્વે સુખધિયાકૃષ્ટા કચ્છકણ્ડૂયકાદિવત્ ॥ ૮૦ ॥

વૃત્તિઃ—કુકૃત્યં—કૃત્ય, પ્રાણાતિપાત-આરંભ આદિ કૃત્ય, કૃત્યમાભાતિ—કૃત્ય ભાસે છે, મોહને લીધે, કૃત્યં ચ—અને કૃત્ય, અહિંસા-અનારંભ આદિ કૃત્ય, અકૃત્યવત્ સદા—અકૃત્ય જેવું સદા ભાસે છે, મોહથી જ. દુઃસ્વે—દુઃખમાં, સમારંભ આદિમાં, સુખધિયા—સુખ પ્રાપ્તિથી આકૃષ્ટા—આકર્ષણથી, કોની જેમ? તો કે—કચ્છકણ્ડૂયકાદિવત્—કચ્છ કંડૂયક આદિની જેમ, ખસતે ખણનારા વગેરેની જેમ. કચ્છ—પાગા, ખસ તેના કંડૂયકો, કંડૂ—ખજવાળ કરે તે કંડૂયક, ખજવાળનારા, ખણનારા, તેની જેમ. આદિ શબ્દથી કૃમિથી હેરાન થઈ રહેલ એવા અગ્નિસેવક-અગ્નિ સેવનારા કોદીઆનું મહણ છે.

કુકૃત્ય કૃત્ય ભાસે સદા, કૃત્ય અકૃત્ય જ તેમ;
દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ વેરે, ખસ ખણનારા જેમ. ૮૦

અર્થ:—એઓને કુકૃત્ય સદા કૃત્ય ભાસે છે, તેમજ કૃત્ય અકૃત્ય જેવું ભાસે છે; અને ખસને ખણનારા વગેરેની જેમ તેઓ દુઃખમાં સુખબુદ્ધિથી આકર્ષાયેલા હોય છે.

વિવેચન

અતિ મોહમૂઢ એવા ભવાભિનંદી જીવોની વિપર્યાસ મતિ ઉલટી બુદ્ધિ કેવા કેવા પ્રકારે વ્યક્ત થાય છે, તે અહીં જતાવ્યું છે:—હિંસા, આરંભ વગેરે જે દુષ્ટ કૃત્યો છે, કુકૃત્યો છે, અકૃત્યો છે, તે તેઓને મન સદા કૃત્યરૂપ, કરવા યોગ્ય કૃત્યાકૃત્ય લાગે છે! અને અહિંસા, અનારંભ વગેરે જે શિષ્ટ કૃત્યો છે, સુકૃત્યો છે, તે તેઓને અકૃત્યરૂપ, નહિં કરવા યોગ્ય લાગે છે! આમ હોવાથી તેઓ દુઃખને સુખ માની ખેસે છે, અને તેવી મિથ્યા સુખબુદ્ધિથી આકર્ષાઈને તેઓ તે દુઃખમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, રાચે છે, તન્મય થાય છે! જેમ ખસવાળો મનુષ્ય ખસને ખણવાથી સુખ માને છે, અને તેથી ખણવાની પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે; તથા જેને કીડા પક્યા હોય એવો કોઢીયો અગ્નિના સેવનથી સુખ માની તેમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે; તેમ આ વિપરીત મતિવાળા ભવાભિનંદી પણ દુઃખમય સંસારમાં કૃત્યાકૃત્યનું ભાન ભૂલી જઈ દુઃખદાયક એવા હિંસાદિ કુકૃત્યમાં પ્રવર્તે છે, અને સુખકારક એવા અહિંસાદિ સુકૃત્યથી નિવર્તે છે!! એ અતિ આશ્ચર્યકારક વિષમ ઘટના છે!

અને આ આશ્ચર્યકારક વિષમ ઘટનાનું કારણ પણ આ છે, કે આ જીવને સુખના સાચા વાસ્તવિક સ્વરૂપનું ભાન નથી. સર્વ જીવને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે, પણ તેઓ સુખનો સાચો માર્ગ જાણતા નથી, ને દુઃખના માર્ગને દુઃખમાં સુખ- સુખનો માર્ગ માની ખેસી-કદખી ખેસી તેને પકડે છે. અનાકુલતા એ બુદ્ધિ! સુખનું લક્ષણ છે, આકુલતા એ દુઃખનું લક્ષણ છે. પ્રાણાતિપાત-હિંસા, અસત્ય, ચોરી આદિ અનાયર્થ કાર્યો આકુલતાના કારણરૂપ હોઈ દુઃખના કારણ છે. કારણ કે જે હિંસા કરે છે, અસત્ય બોલે છે, ચોરી કરે છે, અપ્રત્યયરૂપ દુઃશીલ સેવે છે, પરદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે-હરે છે, તે સ્થલ દષ્ટિએ ઉપલક રીતે જોતાં પણ પોતે અપરાધી હોઈ, નિરંતર આકુલ રહ્યા કરે છે, ને તેથી અત્યંત દુઃખી થયા કરે છે-એ સર્વ કોઈનો સતત પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. તે હિંસા-ચોરી આદિ કરનારને અંતરમાં કદી પણ શાંતિ હોતી નથી, હાય! કદાચ પકડાઈ જઈશ તો!-એમ સદાય ફફડાટ રહ્યા કરે છે. તેથી ઉલટું જે પ્રાણાતિપાત નથી કરતો, અસત્ય નથી બોલતો, ચોરી નથી કરતો, દુઃશીલ નથી સેવતો, પરદ્રવ્ય નથી ગ્રહતો, તે પોતે નિરપરાધી હોઈ, નિરંતર નિરાકુલ રહ્યા કરે છે, ને તેથી અત્યંત સુખી વર્ત્યા કરે છે. અહિંસક, સત્ય વક્તા,

સુશીલ યુરુષને અંતરમાં સદાય શાંતિ હોય છે-નિરાંત હોય છે, આ સર્વ કોઈનો પ્રત્યક્ષ સ્વાનુભવ છે. પણ આ જીવે તો વિપર્યાસને લીધે ઉલટી બુદ્ધિ ધરી છે, ને તેથી તે ઉલટો માર્ગ પકડે છે. તે હિંસા આદિ કરીને સુખ પામવાની ઈચ્છા રાખે છે. તેથી સુખને માટે અંવા નાંખતો તે જિંદગી દુઃખી થાય છે. અને અહિંસાદિ સુખનો માર્ગ છોડીને હિંસાદિ દુઃખનો માર્ગ પકડી સુખ પામવાને ફાંફાં મારે છે, પણ સુખથી બ્રહ્મ થઈ દુઃખ જ અનુભવે છે! આ જીવને જવું છે ઉત્તર લાણી, ને પકડે છે દક્ષિણનો માર્ગ! આ જીવને જોઈએ છે સુખઅમૃત, પણ પીએ છે દુઃખવિષ!

તેમજ આરંભ એ પ્રગટ આકુલતાનું કારણ છે અને નિરાંત પ્રગટ નિરાકુલતાનું કારણ છે. જેટલી આરંભ ઉપાધિ, તેટલી આકુલતા ને દુઃખ; જેટલી નિરાંત નિરુપાધિ, તેટલી નિરાકુલતા ને સુખ, એ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ એવી નિર્વિવાદ વાત છે. છતાં વિપર્યાસ આરંભ એ બુદ્ધિવાળો જીવ એથી જ ઉધું કદખી ઉધું જ પ્રવર્તન કરે છે; ઉલટું જ દુઃખ આચરણ કરે છે. તે તો એમ જ સમજે છે કે આરંભ સમારંભ કરવાથી મને સુખ સાંપડશે. એટલે તે હિંસાપ્રધાન કૃત્યો-આરભો આદરી, પાપાચરણ આચરી, પાપોપાર્જન કરે છે, પાપની કમાણી કરે છે. દાખલા તરીકે-તેણે ધનમાં સુખ માન્યું છે, એટલે યેન કેન પ્રકારેણ ગમે તે પ્રકારે તે ધન મેળવવા માટે તે નાના પ્રકારના મહાપાપી કુર્માદાની ધધા-આરંભ આદરે છે. જેમકે-અગ્નિકર્મ, વનકર્મ, શકટકર્મ, લાટકર્મ, દંત વાણિજ્ય, લાખ વાણિજ્ય, રસ વાણિજ્ય, કેશ વાણિજ્ય, વિષ વાણિજ્ય ઇત્યાદિ.

અને જેમ જેમ આરંભ વધે છે, તેમ તેમ આરંભનો મિત્ર પરિગ્રહ પણ સાથેસાથ વૃદ્ધિ પામે છે. આ નામચીન ‘પરિગ્રહ’ પણ પોતાના નામ પ્રમાણે, જીવને ‘પરિ’ એટલે ચોતરફથી ગ્રહે છે, પકડી લે છે, જકડી લે છે. પછી તો આ પરિગ્રહની ‘ગ્રહ’ (ભૂત અથવા દુષ્ટ ગ્રહ અથવા મગર) જેવા પરિગ્રહની જીવ બલા પર જકડ-પકડ એવી તો મજબૂત હોય છે, કે તેમાંથી જીવને છૂટવા ધારે તો પણ છૂટવું ભારે પડે છે. તે પરિગ્રહ-બલા વળગી તે વળગી, કાઢવી સુશ્કેલ પડે છે. મોટા વ્યવસાયો આરંભનારા અથવા મોટી મોટી રાજ્યાદિ ઉપાધિ ધારણ કરનારા જનોનો આ રોજનો જાતિઅનુભવ છે. પરિગ્રહની જંજાલમાં ફસેલા તે જાપડાઓને રાતે નીરાંતે ઊંઘ પણ આવતી નથી. આમ જીવે હાથે કરીને ઠંડોરેલી આરંભ ઉપાધિ જીવને પોતાને જ પરિગ્રહરૂપ આકુલતા ઉપજાવી દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે. હાથના કર્યા હૈયે વાગે છે! લેસના શીંગડા લેસને જ ભારી પડે છે!

આમ દુઃખમાં સુખબુદ્ધિથી ખેંચાઈને આ જીવો દુઃખદાયક એવા હિંસાદિ કુકૃત્યમાં

× “દેંગાલી વળ સાડી માડી ફોડી સુવજ્જપ કમ્મં ।

વાણિજ્ઞં ચેવ દંતલક્ષ્મરસકેસવિસવિસયં ॥”-શ્રી પ્રતિકમણ મુત્ર.

તથા આરંભ-પરિશદ્માં પ્રવર્તે છે; પણ સુખદાયક એવા અહિંસાદિ સુદૃઢ્યમાં તથા નિરારંભમાં પ્રવર્તતા નથી. તે માટે અહીં બે પ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત રજૂ કર્યા છે:-
 ખસ ખાણનાર (૧) કોઈને ખસતું દરદ હોય તેને ગીદી ખજલી આવે, એટલે તે જોમ ખસને ખણ્યા કરે છે, પણ પરિણામે તેને ગળતરા જ ઊઠે છે, લાલ ખળે છે. (૨) કોઢીયાને કીડા પડ્યા હોય તે અગ્નિસેવનથી-શેક વગેરેથી દૂર થશે એમ માને છે, પણ તેમ કરતાં તેનો વ્યાધિ ઉલટો વધી પડે છે.

“ શારીરિક, માનસિક અનંત પ્રકારના દુઃખોએ આકુલવ્યાકુલ જીવોને તે દુઃખોથી છૂટવાને બહુ બહુ પ્રકારે ઇચ્છા છતાં, તેમાંથી તે મુક્ત થઈ શકતા નથી તેનું શું કારણ? એવો પ્રશ્ન અનેક જીવોને ઉત્પન્ન થયા કરે; પણ તેનું યથાર્થ સમાધાન કોઈ વિરલ જીવને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાંસુધી દુઃખનું મૂળ કારણ યથાર્થપણે જાણવામાં ન આવ્યું હોય ત્યાંસુધી તે ટાળવાને માટે ગમે તેવો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો પણ દુઃખનો ક્ષય થઈ શકે નહીં. અને ગમે તેટલી અરુચિ, અપ્રિયતા અને અસાવ તે દુઃખ પ્રત્યે હોય છતાં તેને અનુભવ્યા જ કરવું પડે.

“ અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ છે કે પ્રાણી માત્રને દુઃખ પ્રતિકૂળ, અપ્રિય અને સુખ અનુકૂળ તથા પ્રિય છે. તે દુઃખથી રહિત થવા માટે અને સુખની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાણી માત્રનું પ્રયત્ન છે. પ્રાણી માત્રનું એવું પ્રયત્ન છતાં તેઓ દુઃખનો અનુભવ જ કરતાં દષ્ટિગોચર થાય છે. કવચિત્ કંઈક સુખના અંશ કોઈક પ્રાણીને પ્રાપ્ત થયા દેખાય છે, તો પણ દુઃખની બાહુલ્યતાથી કરીને જોવામાં આવે છે. ” ઇત્યાદિ —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૬૯૪

આમ વિપર્યાસથી સુખદુઃખના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી ભવાભિનંદી જીવની ઉલટી પ્રવૃત્તિ હોય છે. અસત્ આચરણ હોય છે. આજ અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે—

યથા કણ્ઠ્યનેષ્વેષાં ધીર્ન કચ્છનિવર્તને ।

મોગાદ્વેષુ તથૈતેષાં ન તદિચ્છાપરિક્ષયે ॥ ૮૧ ॥

વૃત્તિ:—દષ્ટાંત-કોઈ એક ખસને ખણનારો દરદી હતો. ખજવાળના અતિરેકથી એના નખ વસાઈ ગયા. પછી રેતાળ ભૂમિમાં નિવાસને લીધે, તેને ખજવાળ દૂર કરવા માટે કામે કરીને તણખડ મળ્યું નહિ. ત્યાં બિલાપુટિકા (ઝોળી) વગેરે સાથે જોણે તણનો પૂજો લીધો હતો એવા વેઇ પચિત્ત તેને દર્શન થયું. તેની પાસે તેણે એક તણ માંગ્યું ને એણે તેને તે દીધું. એટલે તે હૃદયમાં પરિવર્ત થયો અને તોષ પામી ચિંતવવા લાગ્યો—અહો! આ ખરેખર ધન્ય છે! કે જેની પાસે આટલા બધા ખજવાળવાના કંડૂયનો (સાધનો) છે! પછી તેણે તેને પૂછ્યું—વારુ, આ આમ આટલા બધા ક્યાં મળે છે? તેણે કહ્યું—લાટ દેશ આદિમાં. તારે એનું શું પ્રયોજન છે? તેણે કહ્યું—ખસની ખજવાળ દૂર કરવાનું (કચ્છકંડૂવિનોદ). પચિત્ત—જો એમ છે તો આનું શું કામ છે? હું તારી ખસને જ સાત

મતિ એની ખજવાળમાં, ખસ મટાડવા નાંહિ;

ત્યમ તસ મતિ ભોગાંગમાં, ન તદિચ્છા ક્ષયમાંહિ !

અર્થ:—આ ખસને ખજનારાઓની બુદ્ધિ જેમ ખજવાળમાં જ હોય છે, પણ ખસના મટાડવામાં હોતી નથી; તેમ આ ભવાભિનંદી જીવોની મતિ પણ ભોગના અંગરૂપ વિષયોમાં જ હોય છે, પણ તે ભોગાંગની (વિષયની) ઇચ્છાના નાશમાં હોતી નથી.

વિવેચન

અત્રે જે સુંદર આગેદૂળ દૃષ્ટાંત આપ્યું છે, (બુદ્ધિ વૃત્તિ) તે બહુ મનન કરવા જેવું છે, ને તેનો ઉપતયયુક્ત આ સાર શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે:—

ખસના દરદીને ખજવાળ-ચળ ઘણી જ મીઠી લાગે છે, અને તેથી તે ખજવાળમાં-જોડી નાંખવામાં તેને એટલો બધો આનંદ આવે છે કે ખજવાળતાં ખજવાળતાં તેના નખ ઘસાઈ જાય, તો પણ તેની ખજવાળ ખૂટતી નથી ! પછી તે ખજવાળવા માટે તૃણ વિગેરે ખીજ સાધન પણ શોધે છે. હવે તેને જો કોઈ દૃષ્ટાંત: ઉપનય વેધરાજ મળી આવે અને તેને કહે કે-ભાઈ ! ત્હારો સમૂળગો ખસ-રોગ જ હું કાઢી નાંખું, મને ત્રિક્ષણનો પ્રયોગ કરવા દે, પછી ત્હારે ખજવાળવાની પણ પંચાત નહિં રહે. તો એ સામું કહેશે-ત્હારે તો આ ત્હારી ખજવાળ જ ભલી છે, તે જ મને મીઠી લાગે છે, માટે ખરાબર ખજવાળાય તેવો તેનો ઉપાય હોય તો કરો. જો કે આ ખજવાળથી તાત્કાલિક કલિપત મીઠાશ લાગતાં છતાં પરિણામે તો બળતરાજ ઊઠે છે, ખજવાળ ઉલટી વધે જ છે, ને રોગ ઊંડા મૂળ નાખે છે. પણ પશુ જેવો મૂર્ખ તે ગામડીઓ ગમાર તેમ સમજતો નથી. તે જ પ્રકારે ભવાભિનંદીરૂપ રોગીને ભવરૂપ ખસનો મહારોગ લાગુ પડ્યો છે. તેથી આ સંસારના કીડાને વિષયેચ્છારૂપ મીઠી ખુજલી-ખજવાળ આવે છે, અને વિષયસેવનથી તે ખજવાળ દૂર કરવા મથે છે, પણ ગમે તેટલા વિષયભોગથી તે મટતી નથી, અગ્નિમાં આહુતિની જેમ ઉલટી વધતી જાય છે, ને અંતસ્તાપરૂપ બળતરા ઊઠે છે. વિષય ભોગથી સંસાર રોગ ઊંડા મૂળ

રાતમાં દૂર કરી દઉં. તું ત્રિક્ષણનો યોગ કર. તેણે કહ્યું—ખસ મટી ગયે, કંડૂવિનોદના અભાવે (ખજવાળના અભાવે) જીવવાનું કળ થું? તેથી ત્રિક્ષણથી સર્થ ! આ ક્યાં મળે છે એ જ કહો !

એમ પ્રેક્ષકો ગર્ભાર્ય છે. અક્ષરગમનિકા (શબ્દાર્થ) તો-યથા કણ્ઠ્યનેષ્વેપાં ધીર્ન કચ્છનિ-વર્તને તથૈતેવાં ભોગાંગેષુ ન તદિચ્છાપરિશયે-જેમ એઓની મતિ કંડૂવેપોમાં (ખજવાળના સાધનોમાં) હોય છે, પણ તે ખસના નિવર્તનમાં-મટાડવામાં હોતી નથી; તેમ આ ભવાભિનંદીઓની મતિ ભોગાંગેમાં હોય છે, પણ તેની ઇચ્છાના પરિક્ષયમાં-ભોગેચ્છાની નિવૃત્તિમાં નથી હોતી; તત્ત્વના અનલિપ્તપણાથી જ (અનલિપ્તપણાથી) વ્યતો પરિપાક થયે પણ, તાજશરણમાં આદર દેવાથી, અલ્પ કંડૂવેપનું મહત્ત્વ ભોગશ્યાના ઉપલક્ષણવાળું છે.

નાંખતો જાય છે. વિષયથી તૃપ્તિ થવાને બદલે વિષયતૃષ્ણા વધતી જાય છે. ‘ઈંધનથી-બળ-તણથી અગ્નિ જેમ ક્ષીણ થતો નથી, તેમ વિષયોથી કામ ક્ષીણ થતો નથી, ઉલટો વિશેષ બળવાન બની વૃદ્ધિ પામે છે. કારણ કે અનંત વાર પ્રાપ્ત થયા છતાં જાણે કદી પ્રાપ્ત ન થયા હોય એવા ભ્રમને લીધે કામભોગોને વિષે મૂઠ જનની ઈચ્છા ઉપશમતી નથી !+’

પછી તેને દૈવાનુયોગે-સદ્ભાગ્યના ઉદયથી કેઈ સદ્ગુરુરૂપ સદ્વૈદ્યનો આકર્ષિતક ભેટો થઈ જાય, તો તે વિષયેચ્છારૂપ બજવાળ-ચળનો સાધન-ઉપાય (પુણ્યરૂપ) પૂછે છે. અને તે પણ વિષયસાધનથી જ થાય એમ ઇચ્છે છે. એટલે શ્રી સદ્ગુરુ તેને કહે છે-હે ભદ્ર ! આ બજવાળ બજવાળ શું કરે છે ? ચોલ, હું ત્હારો આ બજવાળના મૂળરૂપ ભવરોગ જ અદ્ય સમયમાં મટાડી દઉં, આ સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ત્રિક્ષણનું તું સેવન કર, એટલે આપોઆપ તે બજવાળ પણ એનું મૂળ કારણ દૂર થતાં મટી જશે.

પણ તે મોહમૂઠ જીવ વળતું એમ બોલે છે-હે મહાનુભાવ ! ત્હારો એ રોગ છે રહ્યો ! ત્હારે તો આ મારી વિષયેચ્છાની બજવાળ-ચળનું સાધન જોઈએ છે, તે બણવામાંજ -તેને જોઈ નાંખવામાંજ મને તો મીઠાશ લાગે છે, માટે તેને બાધ વિષય સાધન ન આવે એવું સાધન હોય તો કહો. આમ તે વસ્તુતત્ત્વથી અનભિજ્ઞ-ઈચ્છા અજાણ હોઈ, ભોગસાધનોમાં આસક્ત રહી, ભવરોગનું નિવારણ ઇચ્છતો નથી, અને વિષયને જ ઇષ્ટ માની તેમાં જ રચ્યોપચ્યો રહે છે, તેમાંજ નિમગ્ન થાય છે, તેમાંજ ડૂબી જાય છે ! અને આમ તેની ભોગેચ્છાની નિવૃત્તિ થતી નથી, તે એટલે સુધી કે ઉંમર પાકી ગઈ હોય, પોતે ઘરડાબાબૂટા બેલ જેવો થઈ ગયો હોય, છતાં વિષયાભિલાષના અતિરેકથી પુનઃ જુવાનીનું જોમ પ્રાપ્ત કરવાને તે ‘વાજકરણ’ પ્રયોગ,-ઘાતુપુષ્ટિનો વૈદ્યક પ્રયોગ કરે છે, રસાયન સેવે છે, ને ઘોડા જેવી તાકાત મેળવવા ઇચ્છતો તે વિષયનો ગધેડો બને છે ! આશા જીર્ણ થતી નથી, તે જ જીર્ણ થાય છે ! વય જાય છે, પણ વિષયાભિલાષ જતો નથી ! !

‘આશા ન જીર્ણા વયમેવ જીર્ણા’—શ્રી ભર્તૃહરિ.

‘ગતં વયો નો વિષયાભિલાષઃ ।’—શ્રી રતનાકર પચ્ચીશી.

+ “વિષયૈઃ ક્ષીયંતે કામો નૈવનૈરિવ પાવકઃ । પ્રત્યુત્પ્રોલ્લસચ્છક્તિર્ભૂય યવો પવર્જંતે ॥
અપ્રાપ્તત્વભ્રમાદુચ્ચૈરવાપ્તેષ્વપ્યનંતશઃ । કામભોગેષુ મૂઢાનાં સમીહા નોપશામ્યતિ ॥”

શ્રી યશોવિજયજીવિત અધ્યાત્મસાર.

“ન હિ કેનાપ્યુપાયેન જન્મજાતઙ્કસંભવા । વિષયેષુ મહાતૃણા પદ્ય પુંસાં પ્રશામ્યતિ ॥”

શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીવિત શ્રી જ્ઞાનાણંદ

અત્રે ભોગસાધનનો ઇચ્છાપરિક્ષય નથી એમ કહ્યું, તે ઉપરથી ભોગ ક્રિયાનો પરિક્ષય પણ નથી થતો એમ ઉપલક્ષણથી સમજવાનું છે, કારણ કે ભોગક્રિયા પણ ભોગ-ઇચ્છા વિના ઉપજતી નથી, એટલે ભોગઇચ્છાનો પરિક્ષય-નાશ ન હોય તો ભોગક્રિયાનો પણ પરિક્ષય નથી થતો. ઇચ્છા-વાસના ટળે નહિં ત્યાં સુધી ભોગપ્રવૃત્તિ પણ ટળે નહિં.

“ જળ ઇચ્છાકા નાશ તળ, મિટે અનાદિ ભૂત ”—શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રશ્ય.

અને કારણ એમ છે તેથી—

આત્માનં પાશયન્ત્યેતે સદાસચ્ચેષ્ટયા મૃશમ્ ।

પાપધૂલ્યા જહાઃ કાર્યમવિચાર્યૈવ તત્ત્વતઃ ॥ ૮૨ ॥

કુચેષ્ટાથી જડ એ સદા, નાંખે જીવને પાશ;
પાપ ધૂળથી-તત્ત્વથી, વિના કાર્ય વિમાસ. ૮૨.

અર્થ :—આ જડ જીવો, તત્ત્વથી કાર્ય વિચાર્યા વિના જ, અત્યંતપણે અસત્ ચેષ્ટાથી આત્માને પાપધૂલિવડે સદા પાશ નાંખે છે.

વિવેચન

ઉપરમાં કહ્યું તેમ સ્થિતિ હોવાથી, આ ભવાભિનંદી જીવ ક્ષણિક વિષયરૂપ કુસુખમાં-ખોટા માની લીધેલા કલ્પિત સુખમાં આસક્ત હોઈ, તે વિષયની પ્રાપ્તિ અર્થે હિંસા કરે છે, અસત્ય બોલે છે, ચોરી કરે છે, કુશીલ સેવે છે, પરિથક્ક વધારે પોતાના હાથે છે, આરંભ આદિ કરે છે, અને તે તે પાપસ્થાનકોના સેવનથી તે ફાંસો ! જ્ઞાનાવરણાદિ પાપકર્મરૂપ ધૂલિ-રજ આત્મામાં નાંખી પોતાના આત્માને મલિન કરે છે ! તે પાપધૂલિથી આત્માને પાશ નાંખે છે, પોતે પોતાને બાંધે છે, પોતે પોતાનો વૈરી થઈ આત્મઘાતી બને છે ! અને આમ જે પોતાના હાથે ગળે ફાંસો નાંખે છે, આત્મામાં ધૂળ નાંખે છે, તે મૂર્ખ, જડ, મંદબુદ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે. કારણ કે કોઈ માણસ પોતાના હાથે માથામાં ધૂળ નાંખતો હોય, તો આપણે તેને મૂર્ખ કિવાનો માનીએ છીએ, ગાંડાની ઇચ્છીતાલને લાયક ગાંડો પાગલ

વૃત્તિ :—આત્માનં-આત્માને, જીવને, પાશયન્તિ-પાશ બાંધે છે, જડકી લ્યે છે, ગંડી લ્યે છે, પત્તે-આ અધિષ્ઠિત-પ્રસ્તુત પ્રાણીઓ, સદા સદા-સર્વકાલ અસચ્ચેષ્ટયા-અસત્ ચેષ્ટાથી, પ્રાણાતિપાત-આરંભરૂપ એવી હેતુભૂત અસત્ ચેષ્ટાવડે કરીને, મૃશમ્-અત્યંત. કોનાવડે પાશ બાંધે છે ? તે માટે કહ્યું કે-પાપધૂલ્યા-પાપધૂલિવડે, જ્ઞાનાવરણ આદિ લક્ષણરૂપ પાપધૂલિવડે, જહાઃ-જડો, મદો, કાર્ય-મવિચાર્યૈવ-કાર્ય વિચાર્યા વિના જ, તત્ત્વતઃ-તત્ત્વથી, પરમાર્થથી. ક્ષણિક કુસુખમાં સક્તપણાથી તેઓ આત્માને પાશ નાંખે છે.

ગણીએ છીએ, ને તેની મૂર્ખતાપર હસીએ છીએ. તો પછી આ તો અમૂલ્ય ચિન્તામણિ રત્ન કરતાં પણ અધિક એવા આત્મામાં પાપધૂલ નાંખી તેને મલિન કરવો, તે તો કેટલી બધી મૂર્ખતાનું કામ ગણવું જોઈએ? ખરેખર! વિષયાસક્તિથી પાપધૂલિ આત્મામાં નાંખનારાં મોહમૂઢ લવાલિનદી જીવો મૂર્ખ, દિવાના, પાગલ જ છે, ગાંડાની ઇશ્વિતાસને લાયક મનુષ્યો જ છે. કારણ કે તેઓ મોહમદિરાથી મસ્ત થઈ ઉન્મત્ત બન્યા છે!

“પીત્વા મોહમયીમિમાં ચ મદિરામુન્મત્તીભૂતં જગત્ ।”—ભર્તૃહરિ.

દાખલા તરીકે—

ધર્મવીજં પરં પ્રાપ્ય માનુષ્યં કર્મભૂમિષુ ।

ન સત્કર્મકૃષાવસ્ય પ્રયતન્તેऽલ્પમેધસઃ ॥ ૮૩ ॥

કર્મ ભૂમિમાં લહોં પરમ, ધર્મબીજ નર જન્મ;
તસ સત્ કર્મ કૃષિ વિષે, મંદ કરે ન પ્રયત્ન. ૮૩.

અર્થ:—કર્મભૂમિમાં પરમ ધર્મબીજરૂપ મનુષ્યપણું પામીને, એની સત્કર્મરૂપ કૃષિમાં (ખેતીમાં) અલ્પ મતિવાળાઓ પ્રયત્ન કરતા નથી.

વિવેચન

“બહુ પુણ્ય કરેા પુંજથી શુભ દેહ માનવનો મળ્યો,
તોયે અરે! લવચકનો આંટો નહિં એકે ટળ્યો.”—શ્રી મોક્ષમાળા.

કર્મભૂમિમાં ધર્મબીજની સત્ કર્મખેતી.

ધર્મની પ્રાપ્તિમાં બીજરૂપ પ્રધાન કારણ—પરમ ધર્મબીજ મનુષ્યપણું છે. બીજ હોય તો જ અંકુર ફૂટવાનો સંભવ છે, કારણ કે મનુષ્યપણું હોય તો જ બીજા આત્મિક કારણોનો જોગ બની શકે છે, અને મનુષ્યપણામાં જ પૂર્ણ સદ્વિવેકનો ઉદય થઈ મોક્ષના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે,—બીજા કોઈ દેહથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. એટલા માટે આ માનવ દેહ સર્વથી ઉત્તમ છે. જ્ઞાનીઓ કહે છે કે ઘણા ઘણા પુણ્યનો પુંજ લેજો થાય—મોટો પુણ્યરાશિ એકઠો થાય, ત્યારે આ મનષો અવતાર મળે છે, આ માનવદેહ પરમ દુર્લભ છે. આવું મનુષ્યપણું પણ પુણ્યજોગે મળ્યું હોય, પણ

વૃત્તિ:—ધર્મવીજં—ધર્મ બીજ, ધર્મ કારણ, પરં—પર, પ્રધાન, પ્રાપ્ય—પ્રાપ્ત કરી; તે કયું? તો કે—માનુષ્ય—મનુષ્યપણું. કયાં? તો કે—કર્મભૂમિષુ—ભરત આદિ કર્મભૂમિઓમાં. શું? તો કે—સત્કર્મકૃષી—સત્ કર્મ કૃષિમાં, ધર્મ બીજપ્રધાન આદિરૂપ સત્કર્મની ખેતીમાં, અસ્ય—આની, આ ધર્મબીજની, ન પ્રયતન્તે—અલ્પમતિવાળા પ્રયત્ન કરતા નથી.

જો અનાર્ય ક્ષેત્રભૂમિમાં જન્મવું થયું હોય, તો તે મનુષ્યપણું પણ અકુળ જાય છે; કારણ કે એવી અનાર્ય ભૂમિમાં ધર્મસંસ્કારનું દુર્લભપણું છે, ઉલટું ત્યાં તો ધર્મ-સંસ્કાર હોય તોપણ ચાલ્યા જવાનો સંભવ છે, માટે ધર્મની પ્રાપ્તિમાં આર્યક્ષેત્રની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે. 'આર્ય' એટલે સર્વ હેય-ત્યાગવા-યોગ્ય ધર્મોથી જે જલ્દી ચાલ્યા ગયેલા છે, તે માનનીય જન. હિંસા-ચોરી-પરદારાગમન વગેરે અનાર્ય કાર્ય જે આચરતા નથી, અને ખાધાખાધ, પેયાપેય, ગમ્યાગમ્ય વગેરે વિવેક જે કરે છે, એવા સંસ્કારી આર્ય સજ્જન જ્યાં વસે છે તે આર્યક્ષેત્ર છે. આર્ય છ પ્રકારના છે-ક્ષેત્ર આર્ય, જાતિ આર્ય, કુલ આર્ય, કર્મ આર્ય, શિષ્ય આર્ય અને ભાષા આર્ય. પંદર કર્મભૂમિઓમાં જન્મેલા તેક્ષેત્ર આર્ય છે, ઇત્યાદિ.

દેવકુરુ*, ઉત્તરકુરુને ખાદ કરી, પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત ને પાંચ વિદેહ-એ પંદર કર્મભૂમિઓ કહેવાય છે, કારણ કે સંસાર દુર્ગનો અંત કરનારા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગના જ્ઞાતા, કર્તા ને ઉપદેષ્ટા એવા ભગવાન પરમર્ષિ તીર્થ-કરો અત્રે ઉપજે છે. અત્રે જ જન્મેલા સિદ્ધ થાય છે, અન્યત્ર નહિ. એટલા માટે મોક્ષાર્થ કર્મની જે સિદ્ધિભૂમિઓ છે, તે કર્મભૂમિઓ છે. જ્યાં મોક્ષ માટેનો પુરુષાર્થ કર્મયોગ સફળ થાય છે-સિદ્ધ થાય છે, તેને 'કર્મભૂમિ' નામ જરાજર ઘટે છે.

પણ આવું પ્રધાન ધર્મબીજરૂપ ઉત્તમ મનુષ્યપણું મળ્યું હોય, અને ભરત-ક્ષેત્રાદિ કર્મભૂમિરૂપ આર્યક્ષેત્ર પણ સાંપડ્યું હોય, છતાં એ ધર્મબીજને વાવી, ઊગાડી, તેમાંથી સતકર્મરૂપ ખેતી ન કરે, તેને ખેડવાનો પ્રયત્ન ન કરે, તો શું કામનું? તેવા મનુષ્યો તો જથ્થિત અદ્યપમતિવાળા કહેવા યોગ્ય છે, કારણ કે તે તેવું ઉત્તમ મનુષ્યપણું હારી જાય છે, તેના યોગ પાગી આત્માર્થ-આત્મકલ્યાણ સાધતા નથી, પોતાનું કામ કાઢી લેતા નથી.

કાષ્ઠ બીજ હોય, તેને યોગ્ય ભૂમિમાં જો વાવવામાં ન આવે, ઊગાડવામાં ન આવે, ને તેને નકાસું પડ્યું રહેવા દેવામાં આવે, તો તે પડ્યું પડ્યું સડી જાય ને નાશ પામે. પણ જો તેને સુયોગ્ય ભૂમિમાં વાળ્યું હોય, તો તે એક બીજમાંથી બીજમાંથી લાખો, કરોડો, અજણો, અસંખ્ય, અનંત બીજ ઊગી નીકળે. દાખલા વૃક્ષ તરીકે-વડનું એક નાનું સરખું બીજ વાળ્યું હોય, તેમાંથી મોટું વટવૃક્ષ કાલીકૂલી નીકળે છે. તે વટવૃક્ષમાં અનંત બીજ હોય છે, તે પ્રત્યેકમાંથી પાછા અનંત બીજ નીપજે છે. એમ અનંત પરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે. તેમ

* 'આરાધ્યાતઃ સર્વદેવધર્મૈર્મયો ઇતિ આર્યઃ'—શ્રી શીલાંશાસ્ત્રાર્થકૃત અયગણંગ ટીકા.

† "મરતૈરાવતવિદેહાઃ કર્મભૂમયોઽન્તર દેવકુરુત્તરકુરુભ્યઃ ।"

શ્રી તરવાર્થસૂત્ર.

ધર્મળીજરૂપ મનુષ્યપણું સાંપડ્યું હોય, તેને સત્કર્મયોગ વડે કરીને કર્મક્ષેત્રરૂપ યોગ્ય ભૂમિમાં-વાળ્યું હોય, તો તેમાંથી અનંત કલ્યાણપરંપરાનો અનુભવ થયા જ કરે છે. આ ધર્મ ક્ષેત્રરૂપ+ કુરુક્ષેત્રમાં-કર્મક્ષેત્રમાં શુભવૃત્તિરૂપ પાંડવો અને અશુભ વૃત્તિરૂપ કૌરવોનું સનાતન યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે. તેમાં સત્કર્મયોગરૂપ સત્ય પુરુષાર્થથી-આત્મપરાક્રમથી જ્યારે અસદ્ વૃત્તિઓને દબાવી દઈ સદ્વૃત્તિઓ વિજયી બને છે, ત્યારે પરમાર્થથી ધર્મળીજની ખેતી શરૂ થાય છે એમ સમજવું, અને પછી ઉત્તરોત્તર કલ્યાણની શ્રેણી પ્રાપ્ત થયા કરે છે.

અત્રે ‘કર્મભૂમિ’ એમ જે શબ્દ ભરતાદિ ક્ષેત્રને માટે યોજ્યો છે, તે ધણો અર્થસૂચક છે, અને તે એમ સૂચવે છે કે-જેમ કર્મભૂમિમાં ધાન્ય આદિની ખેતી કરવી પડે છે, ળીજને વાવી તેનું પરિપોષણ કરી તેની વૃદ્ધિ કરવી પડે છે, કર્મભૂમિ પામી તેમ હે મનુષ્યો! તમે પણ આ કર્મભૂમિમાં જન્મ્યા છો, તો સત્કર્મ-કર્મયોગી રૂપ પુરુષાર્થમાં પ્રયત્ન કરો! પ્રયત્ન કરો! સત્કર્મયોગ સાધી સાચા થાઓ! કર્મયોગી બનો! આ ઉત્તમ ધર્મળીજરૂપ મનુષ્યપણાને વાવી સત્કર્મરૂપ ખેતી કરો, સદ્કર્મ આરાધનારૂપ જલસિંચનવડે તેનું પરિપોષણ કરી વૃદ્ધિ પમાડો, -જેથી કરીને તે ધર્મ ળીજ ઊગી નીકળી, ફાલીફૂલી અનંતગણો રૂળ પરિપાક આપશે.

“જો ઇચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ;
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઈ, છેદો નહિ આત્માર્થ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અહો મનુષ્યો! નિજ સ્વરૂપનું સાધ્યપણું લક્ષમાં રાખી જો તમે પંચ મહાવ્રતરૂપ ધાન્યની ખેતી કરશો, તો ક્ષાયિક દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે શુભરૂપ ધાન્ય નિષ્પન્ન થઈ આત્માના ઘરને ભરી દેશે, અને પછી તમારા આત્મપ્રદેશમાં પરમાનંદ રૂપ સુલિક્ષ-સુકાળ વર્તશે, એટલે તમે સાદિ અનંતકાલ આત્મસુખ લોગવશો. -આમ આ કર્મભૂમિ જાણે આ કર્મભૂમિના મનુષ્યોને સંદેશો આપી રહી છે!

“પંચ મહાવ્રત ધાન્ય તણાં કર્ષણ વધ્યા રે, સાધ્યભાવ નિજ થાપી, સાધનતાએ સંધ્યા રે;
ક્ષાયિક દરિસન જ્ઞાન, ચરણ શુભ ઉપન્યા રે, આદિક ગહુ શુભ સરય, આતમ ઘર નીપન્યા રે.
પ્રભુદરિસણ મહામેહ તણે પરવેશમે રે, પરમાનંદ સુલિક્ષ થયા મુજ દેશમે રે;
દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર તણે અનુભવ કરો રે, સાદિ અનંતો કાળ આતમ સુખ અનુસરો રે.
....શ્રી નમિ જિનવર સેવ ધનાધન ઉત્તમ્યો રે” —શ્રી દેવચંદ્ર.

+ “ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ । મામકાઃ પાણ્ડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥”
શ્રી ભગવદ્ ગીતા, ૨-૧

દીપ્રાદિ : કર્મભૂમિ પામી કર્મચોગી થાઓ !

ખરેખર ! મનુષ્યપણું એ ધર્મપ્રાપ્તિમાં-આત્મસિદ્ધિમાં અપેક્ષા કારણ છે. પ્રભુદર્શન આદિ નિમિત્ત કારણ પામી, આત્મ પરિણામરૂપ ઉપાદાન કારણ જો પ્રગટે તો જ તે અપેક્ષા કારણનું સફળપણું છે, તો જ તે લેખે છે. નહિં તો સંભૂતિર્હિમ જેમ જન્મ્યો તોયે શું ? ને મુઓ તોયે શું ? તેનો કાંઈ હિસાબ નથી. માટે સધ્ધર્મરૂપ નિમિત્ત પામી આત્મારૂપ ઉપાદાનને પ્રગટાવવો, એજ આ ધર્મળીજરૂપ મનુષ્યપણાની ખેતી છે.

“ નર ગતિ પદમ સંધયણુ તે અપેક્ષા જાણો;

નિમિત્તાશ્રિત ઉપાદાન, તેહને લેખે આણો....પ્રણમો શ્રી અરનાથ.

નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી;

પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી....પ્રણમો.

“ જન્મ કૃતાર્થ તેહનો રે, દિવસ સફલ પણુ તાસ;

જગત શરણુ જિન ચરણુને રે, વંદે ધરિય ઉદ્ધાસ. ”—શ્રી દેવચંદ્ર.

“ દશ દશાંતે દુર્લભ માનવદેહ આ, પ્રાપ્ત થાય છે મહા પુણ્ય સંયોગ જો;

ઉતાવળે કરવું તો સાર્થક એહનું, ફરી ફરી બાંહે નહિં એવો જોગ જો.”—(ડૉ. ભગવાનદાસ.)

પણ મૂર્ખશિરોમણિ એવા મંદબુદ્ધિ ભવાલિનદી જીવો આમ ધર્મળીજરૂપ મનુષ્યપણાનું સાર્થક્ય કરવાને બદલે તે બીજને વેડછી નાંખે છે ! અનેક પ્રકારના દુરાચારમાં, મિથ્યાભિમાનમાં, પ્રમાદમાં, વિષયમાં ને કષાયમાં તેઓ અમૂલ્ય ચિંતામણિ રત્ન સમાન મનુષ્ય જીવન શુભાવી લે છે ! ને કાગડાને ઉડાડવા માટે ચિંતામણિ રત્ન ફગાવી દેનાર મૂર્ખ જેવું કાર્ય કરે છે ! તેથી તેમનો ‘એળે ગયો અવતાર’ થાય છે.

“ ભક્તી અને અધિકાર વધતાં શું વધ્યું ? તે તો કહો,

શું કુટુંબ કે પરિવારથી વધવાપણું ? એ નય ગ્રહો;

વધવાપણું સંસારનું નર દેહને હારી જવો,

એનો વિચાર નહિં અહોહો ! એક પળ તમને હવો ! ”—શ્રી ભોક્ષમાળા

ત્યારે શું ?

વહિશામિપવત્તુચ્છે કુસુસે દારુણોદયે ।

સક્તાસ્ત્યજન્તિ સચ્ચેષ્ટાં ધિગહો દારુણં તમઃ ॥ ૮૪ ॥

વૃત્તિ:—વહિશામિપવત્—વહિશામિપ જેવા, એ નિદર્શન-ઉદ્ગરણ છે; એટલે કે માણસના ગળાના માંસ જેવા, તુચ્છ-તુચ્છ, અદૃષ્ટ, કુસુસે-કુટુંબમાં, દુષ્ટ ભોગથી ઉપજતા કુટુંબમાં, દારુણોદયે-દારણ ઉદવવાળા, દોષ વિપ્રાક્રાણા,—આ સમય (આગમ) પરિભાષા છે, સક્તા:—સક્તા, શૂદ્ધ; ભાવપૂર્ણ શું ! તો કે-ત્યજન્તિ સચ્ચેષ્ટાં-સત્ત્વેષ્ટા ત્યજે છે, ધર્મસાધન ત્યજે છે. આ કર્મનો દોષ છે, તે

દારુણ ઉદયી ગલ સમા, તુચ્છ કુસુળે સક્ત;
ત્યજે સુચેષ્ટા-ધિક્ અહો, દારુણ તમને અન્ન ! ૮૪

અર્થ:—ખડિશામિષ એટલે માછલાના ગળાના માંસ જેવા તુચ્છ, તથા દારુણ ઉદય-વિપાકવાળા કુસુળમાં સક્ત થયેલા તેઓ સતચેષ્ટા ત્યજે છે ! અહો ! દારુણ તમને-અજ્ઞાન અધિકારને ધિક્કાર હો !

વિવેચન

તે લવાલિનંદી જીવો મનુષ્ય જન્મનું સાર્થક તો કરતા નથી, પણ ઉલટું તેને વેડફી નાંખે છે; મનુષ્ય અવતારરૂપ ધર્મળીજની ખેતી કરવી તો દૂર રહી, પણ તે ળીજને જ સડાવી નાંખે છે ! કમાણી કરવી તો દૂર રહી, ઉલટી મૂડી શુભાવી ગલની લાલચે નુકશાની જ કરે છે ! નફાના ખદલે ખોટનો વ્યાપાર કરે છે ! કારણ ખૂરા હાલ કે તેઓ માછલાના ગળાના માંસ જેવા તુચ્છ અને દારુણ-ભયંકર વિપાકવાળા દુષ્ટ ભોગજન્ય વિષયસુખમાં સક્ત થાય છે. માછલાને લલચાવવા માટે મચ્છીમારો માછલાના ગળાનું માંસ-ગલ આરમાં ભરાવીને મૂકે છે. માછલું તે તુચ્છ માંસ ખાવાની લાલચે, તેની પાછળ દોડી, તે આરમાં સપડાઈ જાય છે, અને પછી તેના ખૂંડા હાલહવાલ થાય છે, પ્રાણાંત દારુણ દુઃખ તે અનુભવે છે. તેમ મોહરૂપ મચ્છીમાર જીવરૂપ માછલાને લલચાવવા માટે દુષ્ટ વિષયસુખરૂપ ગલ મૂકે છે, તે તુચ્છ અસત સુખની આશાએ તે તેની પાછળ દોડી તેમાં સપડાઈ જાય છે, આસક્ત થાય છે, અને પછી તેના ખૂરા હાલહવાલ થાય છે, નરકાદિના દારુણ દુઃખ વિપાક તેને વેદવા પડે છે. આમ રસનેન્દ્રિયની લોલુપતાથી જેમ માછલું સપડાઈને દુઃખી થાય છે તેમ સ્પર્શેન્દ્રિયને વશ થવાથી મદોન્મત્ત હાથી પણ ખંધન પામે છે, ચક્ષુર્ન્દ્રિયને વશ થવાથી પતંગીઓ દીપકમાં ઝંપલાવી બળી મરે છે, શ્રોત્રેન્દ્રિયને વશ થવાથી ભમરો કમળમાં પૂરાઈ જઈ પ્રાણાંત દુઃખ પામે છે, શ્રોત્રેન્દ્રિયને વશ થવાથી મૃગલાં પારધિની જાલમાં સપડાઈ જાય છે. આમ એકેક ઇન્દ્રિય વિષયના પરવશપણાથી પ્રાણી દારુણ વિપાક પામે છે, તો પછી પાંચે ઇન્દ્રિય જ્યાં મોકળી હોય, એવો લવાલિનંદી જીવ તો કેટલું દુઃખ પામે એમાં પૂછવું જ શું ?

“ કરિણ્ણમધુપા રે શલભમૃગાદયો, વિષયવિનોદરસેન ।

હંત લમંતે રે વિવિધા વેદના, વત પરિણતિવિરસેન ॥

પરિહરણીયા રે સુકૃતિભિરાશ્રવા । ”—શાંતસુધારસં.

માટે કહ્યું—ચિગદો દારુણ તમઃ—અહો ! દારુણ તમને ધિક્કાર હો ! આ દારુણ અજ્ઞાન અધિકારને ધિક્કાર હો ! આ કષ્ટરૂપ અજ્ઞાન છે, એમ અર્થ છે.

“મનમથ વશ માતંગ જગતમે, પરવશતા દુઃખ પાવે રે;
 રસના લુપ્થ હોય ઝખ મૂરખ, જાળ પડ્યો પછતાવે રે...
 વિષય વાસના ત્યાગો ચેતન, સાચે મારગ લાગો રે.
 દ્રાણ સુવાસ કાજ સુન ભમરા, સંપુટમાંહે જાંઘાવે રે;
 તે સરોજ સંપુટ સંયુત કુન, કરટીકે મુખ જાવે રે....વિષય
 રૂપ મનોહર દેખ પતંગા, પડત દીપમાં જાઈ રે;
 દેખો યાકું દુઃખ કારતમે, નયન લયે હે સહાઈ રે....વિષય
 શ્રોત્રેન્દ્રિય આસકત મિરગલા, છિનમે શિશ કટાવે રે;
 એક એક આસક્ત જીવ એમ, નાનાવિધ દુઃખ પાવે રે....વિષય
 પંચ પ્રણવર્તે નિત્ય જતકું, તાકું કહા જયું કહીએ રે;
 ચિદાનંદ એ વચન સુણીને, નિજ સ્વભાવમેં રહીએ રે....વિષય”

ચિદાનંદજી

આમ હોવાથી જ્ઞાની પુરુષોએ આ વિષય સુખને નાગની ફેણની* અથવા કિંપાક-ફણની ઉપમા આપી છે, અને તેને કુસુખ-અસત સુખ કહ્યું તે યથાર્થ છે,--અથવા તેા જેના પરિણામે દુઃખ છે તે વાસ્તવિક રીતે સુખ જ નથી, દુઃખ જ છે. ‘એ ત્યાગવા સિદ્ધાંત કે પશ્ચાત્ત દુઃખ તે સુખ નહિ’ (શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી).

આને અત્રે તુચ્છ ને દારુણ કહ્યું તે યથાયોગ્ય છે. કારણ કે તે તુચ્છ, સાર વિનાનું ને જગતની એક જેવું છે. જે પુદ્ગલો અનંત જીવોએ વારંવાર ભોગ્યા છે, તેના ઉચ્છિદ-એકા એવા પુદ્ગલ પરમાણુઓના ભોગથી વિષયા-‘ધિગદ્ધો દારુણ સક્ત-ભવાશિનંદી જીવ આનંદ માને છે! ને તેવા ઝાંઝવાના જલ જેવા તમઃ’ તુચ્છ કુસુખ પાછળ દોડી સન્માર્ગથી ભ્રષ્ટ થાય છે, ધર્મ કર્તવ્યરૂપ સતપ્રવૃત્તિ છોડી દે છે! એ માટે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ આચાર્યજી ખેદ વ્યક્ત કરે છે--ખરે! આ તમસને, અજ્ઞાન અંધકારને ધિક્કાર હો! કે જેને લઈને આ જીવ પોતાનું લાન ભૂટી જઈને આમ વિપરીત પ્રવૃત્તિ કરે છે, ખોટું આચરણ કરે છે. આમાં એ બિચારાનો દોષ નથી, પણ તેના મોહનીય કર્મનો દોષ છે. તે જ અંધકાર-રૂપ હોવાથી, તેને સાચી દિશા સૂઝતી નથી, સાચો માર્ગ ભાસતો નથી, એટલે મુંઝાઈ જઈ તે સન્માર્ગ છોડી ઉન્માર્ગે જાય છે.

* “મોગા મુજહ્મોગાનાઃ સયઃ પ્રાણાવદારિણઃ ।

સંઘ્વમાનાઃ પ્રજાયન્તે સંસારે ત્રિદશૈત્તપિ ॥”--શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

મેઘસહિત મેઘ સહિત, રાત્રિ દિવસમાં તેમ;
 ગ્રહ સહિત ગ્રહ સહિત ને, બાલ આદિની જેમ.
 અહીં જાણવા યોગ્ય છે, યોગદષ્ટિ તે તેમ;
 મિથ્યાદષ્ટિ આશ્રયી, ઇતર આશ્રયી એમ. ૧૪.

અર્થ:—મેઘવાળા કે મેઘ વિનાના રાત કે દિવસમાં, ગ્રહસહિત કે ગ્રહરહિત, એવા બાલક કે અબાલકના જેવી અહીં યોગદષ્ટિ જાણવી; અને તે વળી મિથ્યાદષ્ટિ આશ્રયી કે અમિથ્યાદષ્ટિ આશ્રયી પણ હોય.

વિવેચન

“ સઘન અઘન દિન રચણીમાં, બાલ વિકલ ને અનેરા રે;
 અરથ જુએ જેમ જૂજૂઆ, તિમ યોગ નજરના ફેરા રે....વીર. ”

શ્રી યો. દ. સંજ્ઞાય ૧-૨

એક તો સમેઘ-મેઘવાળી મેઘલી રાત્રીમાં દષ્ટિ, તે કંઈક માત્ર ગ્રહણ કરનારી હોય છે; બીજી તો અમેઘ-મેઘ વિનાની રાત્રિમાં જરા વધારે અધિક ગ્રહણ કરનારી હોય છે; આદિ શબ્દથી દિવસનું ગ્રહણ છે. એટલે એક સમેઘ-મેઘવાળા દિવસમાં, તથા બીજી અમેઘ-મેઘ વગરના દિવસમાં. અને આ બંન્માં વિશેષ છે-તક્ષવત છે.

આ દષ્ટિ વળી સંગ્રહ-ગ્રહગ્રસ્ત (ભૂત વગેરે ભરાયેલા) દષ્ટાની હોય, અને આદિ શબ્દથી અગ્ર-હની એટલે ગ્રહગ્રસ્ત નથી એવા દષ્ટાની હોય. આ બેનો પણ તક્ષવત હોય છે, - ચિત્ર વિભ્રમ આદિના ભેદને લીધે.

આ વળી બાલક દષ્ટાની હોય, અને આદિ શબ્દથી અબાલકની પણ હોય. આ બેનો પણ વિવેક-વિકલતા આદિ ભેદને લીધે ભેદ હોય છે.

આ વળી મિથ્યાદષ્ટિની એટલે કાચ (પડલ-મોતીઓ-નેત્રરોગ) વગેરેથી જેની દષ્ટિ ઉપહત-અવરાયેલી-ઢંકાયેલી છે એવાની હોય; અને તેનાથી-કાચ વગેરેથી જેની દષ્ટિ ઉપહત-અવરાયેલી નથી એવા અમિથ્યાદષ્ટિની હોય.

જેમ આ દષ્ટિભેદ, - એક જ દશ્યમાં પણ, - ચિત્ર (જૂઠા જૂઠા પ્રકારના) ઉપાધિભેદને લીધે હોય છે; તેમ પારલૌકિક પ્રમેયમાં-પરલોક સંબંધી જ્ઞાનવિષયમાં પણ, ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને લીધે, ચિત્ર એટલે જૂઠા જૂઠા પ્રકારનો પ્રતિપત્તિભેદ હોય છે. (માન્યતાભેદ-ગ્રહણભેદ હોય છે). આ કારણે આ દર્શનભેદ એટલે જૂઠા જૂઠા દર્શનોનો ભેદ છે, એમ યોગાચાર્યો કહે છે.

ખરેખર! આ દર્શનભેદ તો સ્થિર આદિ દષ્ટિવાળા ભિન્નમંથિ યોગીઓને હોતો જ નથી, કારણ કે તેઓને યથાવિષય-પોતપોતાના વિષય પ્રમાણે નયના ભેદોનો અવબોધ-સાચી સંમજણ હોય છે. એઓની પ્રવૃત્ત પણ પરાર્થે હોય છે, - તેમને શુદ્ધ બોધનું હોવાપણું છે તેથી કરીને, તેઓનો આગ્રહ વિનવૃત્ત-અત્યંત દૂર થઈ ગયો હોય છે તેથી કરીને, તેઓનું સૈત્રી આદિને પરત્રપણું હોય છે તેથી કરીને, અને ચારિત્રિક સંજ્ઞા-વની ચરકચારણ નીતિથી (ચારિ સંજ્ઞાવનીચાર ન્યાય પ્રમાણે) તેમના આશ-યનું ગંભીર ઉદારપણું હોય છે તેથી કરીને. અલં પ્રસંગેન.

‘ઓઘદષ્ટિ’ એટલે સામાન્ય દષ્ટિ, સામાન્ય દર્શન. ઓઘ એટલે પ્રવાહ. પ્રવાહ-પતિત દષ્ટિ તે ઓઘદષ્ટિ. આમ અનાદિ સંસારપ્રવાહમાં તણાઈ રહેલા અને તેમાં જ રાચનારા એવા ભવાભિનંદી સામાન્ય કોટિના જીવોની દષ્ટિ તે ઓઘ-ઓઘદષ્ટિ દષ્ટિ છે. લોકપ્રવાહને અનુસરતા પ્રાકૃત જનોનું જે લૌકિક પદાર્થ સંબંધી એટલે ? સામાન્ય દર્શન, તે ઓઘદષ્ટિ છે, (Vision of a layman). અને આ ઓઘદષ્ટિ પણ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય વગેરે કર્મના સિદ્ધ સિદ્ધ ક્ષયોપશમને લીધે—(ન્યૂનાધિકતાને લીધે) જૂદા જૂદા પ્રકારની, વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે. દાખલા તરિકે કોઈ એક દશ્ય હોય તે—

(૧) મેઘલી રાત્રે ઘણું ઘણું ઝાંખું કંઈક દેખાય, (૨) તેના કરતાં કંઈક વધારે મેઘ વિનાની રાત્રે દેખાય, (૩) તેના કરતાં પણ ઘણું વધારે મેઘલા દિવસે દેખાય, (૪) અને તેના કરતાં પણ ઘણું ઘણું વધારે મેઘ વગરના દિવસે દેખાય. અને તેમાં પણ, (૫) હઠા-જેનારો જે ભૂત વગેરે ગ્રહથી અથવા ચિત્ર વિબ્રમ વગેરે ગ્રહથી ગ્રહાયેલો હોય તો તેના દેખવામાં, (૬) અને તેવા ગ્રહ રહિત જેનારના દેખવામાં પણ ચોક્કસ ભેદ-ફેર પડે; (૭) અથવા દેખનારો બાલક હોય તો તેના દેખવામાં, (૮) અને પુખ્ત ઉમરનો હોય તો તેના દેખવામાં પણ વિવેકના ઓછાવત્તા પ્રમાણને લીધે, તફાવત હોય. અથવા (૯) કાચ (પડલ-મોતીઓ) વગેરે આડો હોવાથી દેખનારની દષ્ટિ જે અવરાઈ-ઢંકાઈ હોય તો તેના દેખવામાં, (૧૦) અને કાચ (પડલ) આડો ન હોય, તો તેના દેખવામાં પણ જરૂર ફેર પડે.

આમ એક જ દશ્યમાં—જેવાની વસ્તુમાં પણ વિચિત્ર ઉપાધિભેદને લીધે જૂદા જૂદા દષ્ટિભેદ થાય છે. આ દષ્ટાંત પ્રમાણે, લૌકિક પદાર્થને, લૌકિક દષ્ટિએ દેખવાના જે જે ભેદ છે, તે તે ઓઘદષ્ટિના પ્રકાર છે.

યોગદષ્ટિ—આમ એક જ લૌકિક દશ્ય દેખવામાં પણ, જૂદી જૂદી જાતની બાહ્ય ઉપાધિને લીધે, જેમ ઓઘદષ્ટિના ભેદ પડે છે, તેમ પરલોક સંબંધી સ્વેયમાં—આત્મતત્ત્વ આદિના જ્ઞાનવિષયમાં પણ, ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને કારણે જૂદા યોગદષ્ટિ જૂદા પ્રકારનો માન્યતાભેદ-દષ્ટિભેદ હોય છે, દર્શનભેદ હોય છે. જેમ કંમેરાનો પડદો (Diaphragm) ઓછાવતો ખુલે, તેમ દષ્ટિમર્યાદાનું ક્ષેત્ર (Field of vision) વધઘટ થાય છે. તે જ પ્રકારે જેવી ક્ષયોપશમની વધઘટ-તરત-મતા હોય, જેટલું કર્મનું આવરણ ખસ્યું હોય—કર્મનો પડદો ખૂલ્યો હોય, તેટલું ઓછું-વતું દર્શન યોગદષ્ટિવાળા સમકિતી પુરુષને થાય છે. આમ ‘યોગદષ્ટિ’ એટલે યોગ સંબંધી દષ્ટિ, યોગમાર્ગને અનુસરતી એવી હઠા યોગી-સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષની દષ્ટિ (Vision of Yogi), ઓઘદષ્ટિ ને યોગદષ્ટિનો આમ પ્રગટ ભેદ છે:—

“દર્શન જે થયા જૂજૂઆ, તે ઓઘ નજરને ફેર રે;
લેદ ધિરાદિક ચારમાં, સમકિત દષ્ટિને હેરે રે....વીરો”

શ્રી યો. દ. સબ્જાય ૧-૩

ઓઘદષ્ટિ અને યોગદર્શિની તુલના: કોષ્ટક-૨

	ઓઘદષ્ટિ	યોગદર્શિ
દષ્ટા પાત્ર	સામાન્ય ભવાભિનંદી જીવ	યોગી સમ્યગ્દર્શિ મુમુક્ષુ પુરુષ
દર્શ્ય વિષય	લૌકિક	પારલૌકિક, આત્મતત્ત્વઆદિ
દર્શનપદ્ધતિ	લૌકિક-ગ્યાવહારિક, પ્રવાહપતિત, ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી	અલૌકિક, પારમાર્થિક, યોગમાર્ગાનુ-સારિણી, તત્ત્વગ્રાહિણી
ભેદ કારણ	ક્ષયોપશમની વિચિત્ર તરતમતા	ક્ષયોપશમની વિચિત્ર તરતમતા
વિશેષતા	દર્શનભેદ બાબત વિવાદનો સંભવ	દર્શનભેદ બાબત વિવાદનો અસંભવ

અને આમ ક્ષયોપશમની વિચિત્ર તરતમતાને લીધે દર્શનભેદ થાય છે, તેથી કરીનેજ આ જૂદા જૂદા (વેદાંત-જૈન વગેરે) દર્શનોનો ભેદ પડ્યો છે, એમ યોગાચાર્યોનું કથન છે.

પણ સ્થિરા આદિ દષ્ટિવાળા ભિન્નગ્રંથિ સમ્યગ્દર્શિ યોગીઓને તો આવો દર્શન-ભેદ મનમાં વસતો જ નથી. તેઓ આવા મત-દર્શનના ભેદને લક્ષમાં લેતા નથી, તેને વજૂદ આપતા નથી. પ્રાકૃત જનોની જેમ તેઓ મત-દર્શનના આશ્ર-માત્ર દષ્ટિનો હમાં તણાઈ જતા નથી. તેઓ તો એક યોગમાર્ગને જ દેખે છે, ભેદ યોગદર્શનને જ-આત્મદર્શનને જ દેખે છે. એક જ આત્મતત્ત્વના મૂળમાં એ સર્વ દર્શનો વ્યાપ્ત છે, માત્ર ‘દષ્ટિ’નો જ ભેદ છે,- એમ તેઓ ખરા અંતઃકરણથી માને છે. તેઓ તો ષડ્દર્શનને જિનદર્શનના અથવા શુદ્ધ આત્મદર્શનના અંગરૂપ જાણે છે. એટલે તેના અંડનમંડનની કડાકૂટમાં ઉતરતા નથી, ઉલટા તે છએ દર્શનને સમ્યગ્દર્શિથી આરાધે છે. કારણ કે—

“જે ગાયો તે સઘળે એક, સકળ દર્શને એ જ વિવેક;
સમજાવ્યાની શૈલી કરી, સ્વાદ્વાદ સમજણ પણ ખરી.
મૂળ સ્થિતિ જો પૂછો મને, તો સાંપી દઉં યોગી કને”.

“લિપ્ત લિપ્ત મત દેખીએ, ભેદ દષ્ટિનો એહ;
એક તત્ત્વના મૂળમાં, વ્યાખ્યા માનો તેહ.”

“છોડી મત દર્શન તણો, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ;
કદ્યો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ.”

—શ્રીમદ્ રાજયંદ્રજી

“પડૂ દરશન જિન અંગ લાણીજે, ન્યાસ પડંગ જો સાધે રે;
નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક, પડ દરશન આરાધે રે.”

શ્રી આનંદધનજી

આમ તે મહાનુભાવ સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માઓ વર્તે છે, તેનું કારણ એ છે, કે તેઓને નયોની ખરાબર મર્યાદાનું જ્ઞાન હોય છે. યથાચોગ્ય નયવિભાગ તેઓ કરી જાણે છે.

તે આ પ્રકારે:—નય એટલે અપેક્ષાભેદ, તે અનંત છે. અમુક વસ્તુને

યથાર્થ અમુક અપેક્ષાએ—દષ્ટિબિન્દુથી (Angle of vision) જોવી તેનું નામ નયવિભાગ ‘નય’ છે. આમ સર્વ નયનું પોતપોતાના વિષય પ્રમાણેનું—મર્યાદાક્ષેત્ર

પ્રમાણેનું સ્વરૂપ તેઓ ખરાબર સમજ્યા હોય છે. એટલે તેઓ એમ સમાધાન કરે છે કે—

આ જે જૂદા જૂદા દર્શનકારોએ જૂદા જૂદા દર્શન કર્યા છે, તે તે જૂદા જૂદા નયની અપેક્ષાએ, જૂદા જૂદા દષ્ટિબિન્દુથી કર્યા છે. તે તે નયની અપેક્ષાએ તે ખરાબર છે, માટે એમાં ઝઘડો શો? વિવાદ શો? નયોના સંયોગોથી (Permutations & combinations) ઉપજતો વિસ્તાર તો અનંત છે, શબ્દાલંકારરૂપ છે, માત્ર વાગ્જલ્લરૂપ છે. જેટલી વચનની સંખ્યા તેટલા નય છે, માટે આપણે તો બધોય નય પક્ષપાત છોડી દઈ, રાગ-દ્વેષ-મોહ રહિતપણે, એક શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના સંશોધનમાં ‘રઠ લગાડીને મંડી પડવું,’ એટલું જ આપણું કામ છે. એમ કરશું એટલે એની મેળે બધી ખબર પડી જશે, માટે આ બધી વાગ્જલ્લ શી? એમ તે મહાનુભાવો લાવે છે.

“વળતું જગશુર ઇર્ષી પરે બોલે, પક્ષપાત સળ છંડી;

રાગદ્વેષ મોહ પળ વર્જિત, આત્મ શું રઠ મંડી....મુનિસુવ્રતઠ
આત્મ ધ્યાન ધરે જો કોઈ, સો ફિર ઇર્ષમે ના’વે;

વાગ્જલ્લ બીજું સહુ જાણે, એહ તત્ત્વ ચિત લાવે....મુનિસુવ્રતઠ”

શ્રી આનંદધનજી

વળી કોઈ એક નયનો જ એકાંત પક્ષ-આગ્રહ ધરવામાં આવે, તો તે નય નથી, પણ ન્યાભાસ છે, મિથ્યાત્વ છે, એમ તે અનેકાંત દષ્ટિવાળા નિપ્પક્ષપાત સમ્યગ્-

દષ્ટિ પુરુષો સારી પેઠે સમજે છે, અને એટલે જ તેઓ ‘સ્વાત્’ નિરાગ્રહ પદનો ન્યાસ કરીને—આગળ મૂકીને તે તે દર્શનની મધ્યસ્થ પરીક્ષા મધ્યસ્થતા કરે છે. અને એમ મધ્યસ્થ પરીક્ષા કરતાં તે સ્યાદ્વાદી મહાજનોને ચોક્કસ ભાસે છે કે—આ બધા દર્શનો એક દર્શનરૂપ જ છે, જિનદર્શન અથવા શુદ્ધ આત્મદર્શનરૂપ પુરુષના અંગરૂપ જ છે. તે આ પ્રકારે:—

કદપવૃક્ષ સમા તે જિનદર્શનના બે પગને સ્થાને સાંખ્યદર્શન ને યોગદર્શન છે; બૌદ્ધ અને મીમાંસક એ બે તેના બળવાન હાથ છે; લોકાયતિક ‘પડ દરિસાણુ મત તેની કુક્ષિને સ્થાને છે; જૈન દર્શન બાહ્યાભ્યંતર પ્રકારે તેના જિનઅંગ મસ્તકને સ્થાને—ઉત્તમાંગરૂપે શોભે છે. આમ ‘ધુરિ’—પ્રથમ ‘સ્વાત્’ ભાણીને’ પદરૂપ ન્યાસ અક્ષર મૂકીને, પડ દર્શનની આરાધના જિન દર્શનના આરાધક પુરુષો કરે છે. તેથી જ તેઓ અત્યંત મધ્યસ્થ હોય છે. તેઓ પોતાના અંગનું ખંડન કેમ કરી શકે?

“જિન સુરપાદપ પાય વળાણું, સાંખ્ય જોગ દોય ભેદે રે;
આતમ સત્તા વિવરણુ કરતાં, લહો દુઃખ અંગ અખેદે રે....૫૭૦
ભેદ અભેદ સૌગત મીમાંસક, જિનવર કર દોય ભારી રે;
લોકાલોક અવલંબન ભણ્યો, શુરુગમથી અવધારી રે....૫૭૦
લોકાયતિક કૂળ જિનવરની, અંશ વિચાર બે કીજે રે;
તત્ત્વવિચાર સુધારસ ધારા, શુરુગમ વિણુ કિમ પીજે રે ?....૫૭૦
જૈન જિનેશ્વર વર ઉત્તમ અંગ, અંતરંગ બહિરંગે રે;
અક્ષર ન્યાસ ધુરિ આરાધક, આરાધે ધરી સંગે રે....૫૭૦”

શ્રી આનંદધનજી

ઈત્યાદિ પ્રકારે જેની ‘તત્ત્વવિચાર સુધારસધારા’ અખંડપણે ચાલ્યા કરે છે, એવા આ મહાત્મા સમ્યગ્દષ્ટિ ‘જોગીજનો’ને જૂદા જૂદા મત-દર્શનનો આગ્રહ કેમ હોઈ શકે?

તેમ જ આ મહાજનોની પ્રવૃત્તિ પણ પરાર્થ—પરમાર્થ હોય છે. ‘પરોપકારાય સતાં વિમૂતયઃ’ આ સંતપુરુષોની વિભૂતિઓ પરોપકારને અર્થે હોય છે. જનકદયાળુના યજ્ઞની વેદી પર તેઓ પોતાના સર્વ અંગ હોમી દે છે, મન-વચન-કાયાની પરાર્થપ્રવૃત્તિ સમસ્ત શક્તિ ખર્ચી નાંખે છે. પોતાને જે આત્માર્થનો—પરમાર્થનો લાભ થયો, તે અન્ય જીવોને પણ થાય એવા નિર્મલ પરમાર્થ પ્રેમથી, આ સમ્યગ્દષ્ટિ સત્પુરુષો પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

“ જન પશુ લોક કથ્યાણુ યસ પર,
હોમું અંગ સહુ મહારાં. ” —સરસ્વતીચંદ્ર

અને તેઓની આવી પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ હોય છે, તેના કારણ આ પ્રમાણે છે:—

૧. શુદ્ધ બોધનું હોવાપણું—તે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષોનો બોધ શુદ્ધ હોય છે, રાગ-
દ્વેષ-મોહની અશુદ્ધિથી રહિત હોય છે, પરભાવના સ્પર્શ વિનાનો નિર્મલ હોય છે.

૨. આગ્રહરહિતપણું—તેઓના સર્વ પ્રકારના મતાગ્રહો, દર્શનાગ્રહો, અભિનિવેશો
સર્વથા દૂર થઈ ગયા હોય છે, તેઓ અત્યંત મધ્યસ્થ અને નિષ્પક્ષપાત હોય છે.

૩. મૈત્રી આદિને પરતંત્રપણું—તેઓ મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય, માધ્યસ્થ્ય—એ
આર ભાવનાઓથી અત્યંત ભાવિતાત્મા હોય છે. તેઓ સમસ્ત જગત્ સાથે મૈત્રી ધરાવે
છે. જ્યાં ક્યાંય ગુણ દેખે ત્યાં તેઓ પ્રમોદ પામે છે. ‘પર ગુણના પરમાણુને પણ
પર્વત જેવો કરી તે વિરલા સંતપુરુષો પોતાના હૃદયમાં અત્યંત વિકસિત થાય છે.’
સંસાર દુઃખથી દુઃખી જીવોને જોઈને તેઓના પર તેમને કરુણાભાવ ઉપજે છે. આ જગત્-
જીવો બિચારા સન્માર્ગને છોડી ઉન્માર્ગે ગમન કરી દુઃખી થઈ રહ્યા છે, તેઓને હું
સન્માર્ગનો બોધ કરી તે દુઃખમાંથી છોડાવું, એવી કુરુણા તે પરમ કૃપાળુને વહટે છે.
અને કોઈ વિપરીત વૃત્તિવાળો હોઈ, સમજાવ્યો સમજે એમ ન હોય, તો ત્યાં તેઓ
ઉપેક્ષા કરે છે, મધ્યસ્થ ભાવ ધારણ કરે છે.

૪. ગંભીર ઉદાર આશય—તેઓનો આશય—ચિત્તપરિણામ એટલો બધો ગંભીર
હોય છે, એટલો બધો ઊંડો—અગાધ હોય છે, કે તે કળી શકાતો નથી, તેનો તાગ પમાતો
નથી, સાગરની જેમ તેના ઊંડાણની ખબર પડતી નથી. તેમ જ તે આશય એટલો બધો
ઉદાર હોય છે, એટલો બધો ઉદારતાવાળો વિશાળ હોય છે કે તે સમુદ્ર જેમ સર્વ કોઈને
પોતાના વિશાળ પટમાં સમાવી દે છે; તે સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીઓ આવા ‘સાગરપેટા’
‘સાગરવરગંભીરા’ હોય છે.

૫. ચારિસંજીવની ન્યાયનું અનુસરણ—તેવા ગંભીર-ઉદાર આશયવાળા તે
સમ્યગ્દષ્ટિઓ ‘ચારિસંજીવની ન્યાય’ને અનુસરે છે. તે આ પ્રમાણે:—

—: ચારિસંજીવનીચાર ન્યાય :—

“ ચારિસંજીવનોચારન્યાય એવ સતાં મતઃ ।

નાન્યથાત્રેષ્ટસિદ્ધિઃ સ્યાદ્વિશેષેણાદિકર્મણામ્ ॥ ” —શ્રી યોગબિન્દુ, ૧૧૮.

આ ચારિસંજીવનીચાર ન્યાય સત્પુરુષોને સંમત છે, નહિં તો વિશેષે કરીને ધર્મ-
કાર્યની શરૂઆત કરનારાઓને ઇષ્ટ સિદ્ધિ થાય નહિં.

અત્રે ચારિ=ચરો, સંજીવની=સંજીવન કરે એવો ઔષધિવિશેષ, ચાર=ચરવું તે. ચરામાં સંજીવની માટે ચરવું તે ચારિસંજીવનીચાર ન્યાય-દૃષ્ટાંત. આનો ભાવાર્થ આ કથા ઉપરથી સમજી શકાય છે:—

‘સ્વસ્તિમતી’ નામની નગરજનોથી ભરેલી એવી નગરી હતી. તેમાં બ્રાહ્મણની કોઈ પુત્રી હતી, તથા તેની એક સખી હતી, અને તે જ તેના નિરવધિ પ્રેમનું પરમ પાત્ર હતી. પછી તે બંનેનો વિવાહ થયો, એટલે બંને જૂદા જૂદા સ્થાને રહેવા લાગી.

પછી એક દિવસ દ્વિજપુત્રોને ‘સખી કેમ હશે?’ એમ ચિંતા ઉપજી. એટલે તે પરાણા દાખલ તેને ત્યાં ગઈ, ને જોયું તો તેને વિષાદમાં-શોકમાં ડૂબી ગયેલી દીડી. એથી તેને પૂછ્યું-‘સખી! ત્હારું મુખ આટલું બધું કેમ લેવાઈ ગયું છે?’ તેણે કહ્યું-‘હું પાપણી પતિની બાળતમાં દુર્ભાગી-કમનશીબ છું.’ સખી દ્વિજપુત્રીએ કહ્યું-‘તું વિષાદ મ કર! આ વિષાદમાં ને વિષમાં કાંઈ ફેર નથી, વિષાદ (શોક) વિષ જેવો છે. હું ત્હારા પતિને મૂળિયાના પ્રભાવથી વૃષભ (બળદીઓ) બનાવી દઈશ.’ એમ કહી તેને મૂળિયું આપી તે પોતાના નિવાસસ્થાને ગઈ.

પછી તે નાણુશ મનવાળી બ્રાહ્મણપુત્રીએ તે મૂળિયું પોતાના પતિને આપ્યું, કે તરત જ તે ભરાવદાર બાંધવાળો બળદ બની ગયો. એટલે પછી પશ્ચાત્તાપથી તે હૃદયમાં દીલગીર થઈ કે-હવે આ પુનઃ સર્વ કાર્યોમાં સમર્થ એવો પુરુષ કેમ થાય? પછી તે તેને બળદોના જૂથની સાથે રોજ જહાર ચારો ચરાવવા લાગી.

પછી એક દિવસ તે વૃષભ વડના ઝાડ નીચે વિશ્રામ લેતો હતો. ત્યાં તેની શાખામાં વિશ્રાંતિ લઈ રહેલા વિદ્યાધર યુગલનો પરસ્પર વાર્તાલાપ ચાલવા લાગ્યો. તેમાં વિદ્યાધર બોલ્યો-‘અત્રે આ વૃષભ છે તે સ્વભાવથી નથી, પણ વિપરીત શુભથી ઉપજ્યો છે.’ તેની પત્નીએ કહ્યું-‘તે પુનઃ પુરુષ કેમ થાય?’ તેણે કહ્યું-‘બીજા મૂળિયાના ઉપયોગથી.’ વિદ્યાધરીએ પૂછ્યું-‘તે ક્યાં છે?’ તેણે કહ્યું-‘તે આ ઝાડની નીચે છે.’

આ સાંભળીને, -જેને મનમાં પશ્ચાત્તાપ ઉપજ્યો હતો, એવી તે પશુ-પત્નીએ (બ્રાહ્મણીએ), લેદને નહિં જાણતા એવા તે વૃષભને તે બધો ચારો ચરાવવા માંડ્યો, તે ચરવા માટે છૂટો મૂકી દીધો. એટલે ચરતાં ચરતાં તે મૂળિયું ખાવામાં આવતાં, તે વૃષભ તરત જ પુરુષ થઈ ગયો.

આમ પરમ નિષ્પક્ષપાતપણું સૂચવતું આ દૃષ્ટાંત છે. આમાં કોઈ પણ દર્શનનો-મતનો આગ્રહ નથી. પણ ચારેકોર ચરી-ફરી સાચા તત્ત્વજિજ્ઞાસુને મધ્યસ્થતાથી ‘સંજીવની’ તત્ત્વ શોધી કાઢવાનો નિર્મલ બોધ છે. ‘આદિ કર્મ’વંતોને એટલે ધર્મમાર્ગની શરૂઆત કરનારાને માર્ગે અવતારવા માટે આ નીતિ અતિ ઉત્તમ છે.

આવા 'ચારિસંજીવની ન્યાય'ના ઉપનય-પરમાર્થ પ્રમાણે આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ સત્પુરુષો તરવનું પ્રતિપાદન કરનારી ઉત્તમ નિષ્પક્ષ નીતિને અનુસરે છે. આવા તે 'નિર્પક્ષ વિરલાઓ' સર્વ દર્શનના નય-સદંશ ગ્રહે છે; તે સંત અવધૂતો 'આપ નિર્પક્ષ વિરલા સ્વભાવમાં સદા મગ્ન' રહે છે, અને લોકોને હિતકારી-કલ્યાણકારી એવો 'સંજીવની ન્યાય'નો ચારો ચરાવી, સન્માર્ગે ઉતારવાનો નિર્મળ પુરુષાર્થ સેવે છે. આવી પરમ ધન્ય પ્રવૃત્તિ તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ મહાત્મા યોગીઓ કરે છે.

“દર્શન સકલતા નય ગ્રહે, આપ રહે નિજ ભાવે રે;

હિતકારી જનને સંજીવની, ચારો તેહ ચરાવે રે....વીર.”

શ્રી યો. દ. સજ્જાય. ૧-૪

પ્રકૃત-પ્રસ્તુત વિષય કહીએ છીએ, અને પ્રકૃત તો મિત્રા આદિ ભેદથી ભિન્ન એવી યોગદૃષ્ટિ છે; અને આ આમ આઠ પ્રકારની છે, એમ ઉદાહરણ માત્ર અંગીકાર કરીને કહે છે:-

તૃણગોમયકાષ્ટાગ્નિકણ્ડીપપ્રભોપમા ।

રત્નતારાર્કચન્દ્રાભાઃ સદ્દૃષ્ટેર્દૃષ્ટિરષ્ટધા ॥ ૧૫ ॥

વૃત્તિ:-અહીં અધિકૃત-પ્રસ્તુત દૃષ્ટિનો બોધ સ્પષ્ટપણે તેના અર્થ ઉપરથી જ કહી દેવાય, એ રીતે તૃણના અગ્નિકણ્ડ આદિ ઉદાહરણના સાધર્મ્યથી નિરૂપવામાં આવે છે:-સામાન્યથી સદ્દૃષ્ટિવાળા યોગીની યોધલક્ષણા દૃષ્ટિ આઠ પ્રકારની હોય છે: તૃણ અગ્નિકણ્ડની ઉપમાવાળી મિત્રામાં, ગોમય અગ્નિકણ્ડની ઉપમાવાળી તારામાં, કાષ્ટ અગ્નિકણ્ડની ઉપમાવાળી ખલામાં, દીપપ્રભાની ઉપમાવાળી દીપ્રામાં; રત્નની પ્રભા જેવી સ્થિરામાં, તારાની પ્રભા જેવી કાંતામાં, સૂર્યની પ્રભા જેવી પ્રભામાં, ચંદ્રની પ્રભા જેવી પરામાં. તૃણગોમયકાષ્ટાગ્નિકણ્ડીપપ્રભોપમા રત્નતારાર્કચન્દ્રાભાઃ-એવી ઉપમાવાળી આ આઠ દૃષ્ટિ છે. તેના પ્રકારના પ્રકાશ માત્ર વગેરેથી અહીં સાધર્મ્ય-સમાન ધર્મ પાળું છે.-જે કહે છે-

૧. મિત્રામાં બોધ તૃણ અગ્નિકણ્ડ સદશ-સરખો હોય છે, તરવથી ધૃષ્ટ કાર્યક્ષમ નથી હોતો-ધૃષ્ટ કાર્ય કરવા સમર્થ નથી હોતો. કારણ કે-(૧) સમ્યક્ પ્રયોગકાલ સુધી તેની સ્થિતિ નહિ હોવાને લીધે, અને તેના અદ્યપવીર્યપણાને લીધે, પટુ-દઢ સ્મૃતિ બીજના સંસ્કારાધાનની ઉપપત્તિ-ધટના થતી નથી, નિપુણ-કુશલ સ્મૃતિસંસ્કાર રેપાતો નથી, તેથી; (૨) અને વિકલ પ્રયોગના હોવાપણાને લીધે, ભાવથી વંદનાદિ ક્રિયાનો અયોગ હોય છે, તેથી.

૨. તારામાં તો બોધ ગોમય એટલે છાણના અગ્નિકણ્ડ સરખો હોય છે. આ પણ લગભગ એવો જ હોય છે, -તરવથી વિશિષ્ટ સ્થિતિ-વીર્યના વિકલપણાને લીધે, એથી કરીને વળી પ્રયોગકાળે સ્મૃતિપાટવની અસિદ્ધિને લીધે, તેના અભાવે પ્રયોગની વિકલતાને લીધે, અને તેથી કરીને તથાપ્રકારે તેના કાર્યના અભાવને લીધે.

૩. ખલામાં પણ આ બોધ કાષ્ટ અગ્નિકણ્ડ જેવો, ને ઉક્ત એ બોધ કરતાં કંઈક વિશિષ્ટ હોય છે. તેથી અત્રે જરાક સ્થિતિ-વીર્ય હોય છે; એટલે અહીં પ્રયોગ સમયે પટુ-નિપુણ જેવી સ્મૃતિ હોય છે; અને તે હોતાં, અર્થપ્રયોગ માત્રની પ્રીતિથી યત્નલેશનો ભાવ હોય છે.

૪. દીપ્રામાં તો આ બોધ દીપપ્રભા તુલ્ય, ને ઉક્ત ત્રણ બોધ કરતાં ઘણો વધારે વિશિષ્ટ હોય છે; એથી કરીને અત્રે ઉદય (ઉગ્ર, આકરા) સ્થિતિ-વીર્ય હોય છે; તેથી પ્રયોગસમયે સ્મૃતિ પણ પટુ-કુશલ હોય છે. એમ ભાવ હોવા છતાં અત્રે વંદનાદિમાં દ્રવ્ય પ્રયોગ હોય છે, -તથાપ્રકારની ભક્તિને લીધે અત્રે ભેદપ્રવૃત્તિ હોય છે તેથી કરીને.

તુલ્ય ગોમય ને કાષ્ઠના, અગ્નિકણુ સમ માન;
દીપપ્રભાતું પણ વળી, જિહ્વાં હોય ઉપમાન;
રત્ન તેમ તારા અને, રવિ ને શશિ સમાન;
દષ્ટિ એમ સદ્દષ્ટિની, અષ્ટ પ્રકારે જાણુ. ૧૫.

આટલો પ્રથમ ગુણુરથાકનો પ્રકર્ષ છે-પરાકાષ્ઠા, છેલ્લો હદ છે, એમ સમયવિદો-શાસ્ત્રજ્ઞો કહે છે.

૫. સ્થિરા તો ભિન્નગ્રંથિ-એટલે જેની ગ્રંથિ ભેદાદ્ય છે એવા સમ્યગ્દષ્ટિને જ-ભેદજ્ઞાનીને જ હોય છે. તેનો બોધ રત્નપ્રભા સમાન હોય છે. તેનો ભાવ-(૧) અપ્રતિપાતી-પડે નહિં એવો, (૨) પ્રવર્ધમાન-વૃદ્ધિ પામતો જતો, (૩) નિરપાય-અપાય રહિત, બાધા રહિત, (૪) બીજાને પરિતાપ નહિં પમાડનારો, (૫) પરિતાપનો હેતુ અને (૬) પરિચ્છાન આદિનું જન્મસ્થાન છે.

૬. કાંતાર્મા-આ બોધ તારાની પ્રભા સમાન હોય છે. એટલા માટે એ પ્રકૃતિથી-સહજ સ્વ-ભાવથી સ્થિત જ હોય છે. અત્રે અનુદાન-(૧) નિરતિચાર, (૨) શુદ્ધ ઉપયોગ અનુસારી, (૩) વિશિષ્ટ અપ્રમાદથી સંગત, (૪) વિનિયોગપ્રધાન, (૫) અને ગંભીર ઉદાર આશયવાળું હોય છે.

૭. પ્રભામાં સૂર્યની પ્રભા સમાન બોધ હોય છે. (૧) તે સર્વદા ધ્યાન હેતુ જ હોય છે, (૨) અહીં પ્રાપ્તિ વિકલ્પનો અવસર હોતો નથી, અને (૩) અહીં પ્રશમસાર (પ્રશમ જેનો સાર છે એવું) સુખ હોય છે. અત્રે-(૪) અન્ય શાસ્ત્રો અકિંચિત્કર હોય છે, -કંઈ નહિં કરી શકે એવા નકામા થઈ પડે છે, (૫) સમાધિનિષ્ઠ અનુદાન હોય છે, (૬) તેની સંનિધિમાં વૈર આદિની નાશ હોય છે, 'તત્સંનિધૌ વૈરાદિનાશઃ', (૭) પરાનુગ્રહ-કર્તાપણું હોય છે, (૮) વિનેયો-શિષ્યો પ્રત્યે ઓચિત્યયોગ હોય છે, (૯) તથા અવધ્ય એવી સત્ક્રિયા હોય છે.

૮. પરામાં તો ચંદ્રની ચંદ્રિકાની પ્રભા સમાન બોધ હોય છે. સર્વદા સદ્ધ્યાનરૂપ જ એવો તે વિકલ્પરહિત માનવામાં આવ્યો છે. (૧) તે વિકલ્પના અભાવથી ઉત્તમ સુખ હોય છે, (૨) આરંભના આરોહણની જેમ અત્રે પ્રતિક્રમણ આદિ અનુદાન નથી હોતું-ચઢેલાને ચઢવાનું શું? તેની પેઠે. (૩) પરાપકારીપણું-યથાભવ્યત્વ પ્રમાણે, (૪) તથા પૂર્વવત્ અવધ્ય સત્ક્રિયા હોય છે.

એમ સામાન્યથી સદ્દષ્ટિર્દષ્ટિરષ્ટિ-સદ્દષ્ટિની-યોગીની દષ્ટિ અષ્ટ પ્રકારની છે. અત્રે—

શંકા—ગ્રંથિભેદ થયે સદ્દષ્ટિપણું હોય. અને તે ગ્રંથિભેદ તો દીર્ઘ ઉત્તરકાળે-આગળ ઉપર ધણા લાંબા વખતે હોય છે, તો પછી સદ્દષ્ટિની દષ્ટિ આઠ પ્રકારની શી રીતે?

સમાધાન—સદ્દષ્ટિના અવધ્ય-અચૂક હેતુપણાએ કરીને મિત્રા આદિ દષ્ટિઓનું પણ સતીત્વ-સત્પણું છે એટલા માટે. શુદ્ધ ખડી સાકરની નિષ્પત્તિમાં-અનાવટમાં શેરડી, રસ, કાવો ને ગોળ જેવી આ મિત્રા આદિ છે; અને ખાંડ, સાકર, અશુદ્ધ સાકરના ગટ્ટા, ને શુદ્ધ સાકરના ચોસલા બરાબર બીજા ચાર દષ્ટિઓ છે, એમ આચાર્યો કહે છે. કારણ કે ઇક્ષુ (શેરડી) વગેરેનું જ તથાભવન-તેવા પ્રકારે પરિણમન થાય છે.

આ મિત્રા આદિ રુચિ આદિ ગોચર જ છે, -આ મિત્રા વગેરેમાં રુચિ આદિ હોય જ છે, કારણ કે એઓને જ સંવેગ-માધુર્યની ઉપપત્તિ હોય છે, -એમના ઇક્ષુ સમાનપણાને લીધે. અને નલ વગેરે જેવા તથાપ્રકારના અભવ્યો છે, -સંવેગરૂપ માધુર્યના શૂન્યપણાને લીધે.

આ ઉપરથી સર્વથા અપરિણામી અથવા ક્ષણિક આત્મવાદમાં દષ્ટિભેદનો અભાવ કહ્યો. કારણ કે તેના તથાભવનની-તેવા પ્રકારે પરિણમનની અનુપપત્તિ છે, અઘટમાનપણું છે, તેવા પ્રકારે પરિણમન ઘટતું નથી, તેથી.

અર્થ:—તૃણનો અગ્નિકણ, ગોમય-છાણાનો અગ્નિકણ, કાષ્ઠનો અગ્નિકણ, દીપકની પ્રભા, રત્નની પ્રભા, તારાની પ્રભા, સૂર્યની પ્રભા અને ચંદ્રની પ્રભાની ઉપમા જ્યાં (અનુક્રમે) ઘટે છે,—એવી સદૃશદ્રિષ્ટિવંતની દષ્ટિ આઠ પ્રકારની છે. જેમકે મિત્રામાં તૃણ અગ્નિકણ જેવી, તારામાં છાણાના અગ્નિકણ જેવી, ઇત્યાદિ.

વિવેચન

હવે અહીં આ શાસ્ત્રના મૂળ વિષય પર આવે છે. આનો મૂળ વિષય યોગદષ્ટિનું કથન છે. તે ‘યોગદષ્ટિ’ આઠ પ્રકારની કહી, તેની ળરાળર સમજણ પડવા માટે અહીં ઉદાહરણરૂપે ઉપમા આપેલ છે. અને તે ઉપમા ગ્રંથકાર મહર્ષિએ એટલી બધી ખૂબીથી—કુશળતાથી યોજી છે, કે તે ઉપમા ઉપરથી જ તે તે દષ્ટિનો ઘણોળરો અર્થ સ્હેજે સમજી જવાય, ળરાળર ખ્યાલમાં આવી જાય.

આ આઠ દષ્ટિએને અનુક્રમે (૧) તૃણ અગ્નિકણની, (૨) છાણાના અગ્નિકણની, (૩) કાષ્ઠ-લાકડાના અગ્નિકણની, (૪) દીપકની પ્રભાની, (૫) રત્નપ્રભાની, (૬) તારાપ્રભાની, (૭) સૂર્યપ્રભાની, (૮) અને ચંદ્રપ્રભાની,—એમ ઉપમા આપી છે.

યોગદષ્ટિને તૃણથી માંડીને ચંદ્રપ્રભા સુધી ઉત્તરોત્તર પ્રકાશની તરતમતા છે, તેમ ઉપમા મિત્રા દષ્ટિથી માંડીને પરા દષ્ટિ સુધી ઉત્તરોત્તર યોધરૂપ પ્રકાશની તરતમતા છે. એટલે આ ઉપમા સાંગોપાંગ સંપૂર્ણ છે.

મહા સમર્થ તત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણએ આ યોગદષ્ટિને થર્મોમીટરની (Thermo-meter)—ઉજ્જ્વલતામાપક યંત્રની ઉપમા આપી છે, તે પણ યથાયોગ્યપણે અત્યંત બંધબેસતી છે. જેમ થર્મોમીટરથી શરીરની ઉજ્જ્વલતાનું—ગરમીનું માપ આત્મદશાનું થઈ શકે છે, તેમ આ યોગદષ્ટિ ઉપરથી આત્માની આધ્યાત્મિક માપક પ્રગતિનું, આત્મદશાનું, આત્માના ગુણસ્થાનનું માપ નીકળી થર્મોમીટર શકે છે. હું પોતે કયી દષ્ટિમાં વર્તું છું? મ્હારામાં તે તે દષ્ટિના કદા છે તેવા લક્ષણ છે કે નહિ? ન હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા મ્હારે કેમ પ્રવર્તવું? ઇત્યાદિ પ્રકારે અંતર્મુળ નિરીક્ષણ કરી, આત્મગુણવૃદ્ધિની પ્રેરણા પામવા માટે આ ‘યોગદષ્ટિ’ આત્માથી મુમુક્ષુને પરમ ઉપયોગી છે, પરમ ઉપકારી છે. આમ તેનું સ્વરૂપ સમજવા માટે સ્થૂલ દષ્ટાંત કહેલ છે, તેનો લાવાર્થ આ પ્રમાણે છે:—

૧. મિત્રા દષ્ટિ

જિહાં મિત્રા તિહાં યોધ જે, તૃણ અગ્નિસો લહીયે રે.”—શ્રી યો. દ. સજ્જાય.

મિત્રા દષ્ટિમાં યોધ તૃણના અગ્નિકણ સરખો હોય છે. જેમ તૃણ અગ્નિકણનો

પ્રકાશ ઇષ્ટ પદાર્થનું દર્શન કરાવવા સમર્થ થતો નથી, તેમ આ દષ્ટિનો યોગ તત્ત્વથી-
 પરમાર્થથી ઇષ્ટ પદાર્થનું દર્શન કરાવી શકતો નથી. કારણ કે-(૧) જેમ
 તૃણ અગ્નિ તૃણ અગ્નિનો પ્રકાશ પદાર્થની કંઈક બરાબર સૂઝ મટે તેટલો લાંબો
 સમ મિત્રા વખત ટકતો નથી, તેમ આ દષ્ટિનો યોગ પણ તેનો સમ્યક્પણે પ્રયોગ કરી
 શકાય એટલો વખત સ્થિતિ કરતો નથી-ટકતો નથી. (૨) જેમ તૃણ
 અગ્નિનો પ્રકાશ અદ્ય-મંદ વીર્યવાળો અત્યંત ઓછો હોય છે, તેમ આ દષ્ટિનો યોગ
 મંદ વીર્યવાળો-અદ્ય સામર્થ્યવાળો હોય છે. (૩) જેમ તૃણ અગ્નિનો પ્રકાશ ક્ષણવારમાં
 હોતો-ન હોતો થઈ જાય છે, અને તેથી તેની દઢ-પટુ સ્મૃતિનો સંસ્કાર રહેતો નથી, તરત જ
 ભૂલાઈ જાય છે; તેમ અત્રે પણ યોગ એવો અદ્યજીવી ને અદ્યવીર્ય હોય છે કે-તેના
 દઢ સ્મૃતિગ્રીવરૂપ સંસ્કારનું રોપણ થવું ઘટતું નથી, તેની યાદરૂપ દઢ સંસ્કાર નીપજતો નથી.
 (૪) અને આમ સ્થિતિ ને વીર્યની મંદતાથી તથા પ્રકારે સ્મૃતિસંસ્કારના અભાવને લીધે, જેમ
 સર્વથા તૃણ અગ્નિ પ્રકાશનો પ્રયોગ વિકલ-પાંગળો હોઈ તેનાથી કરીને કંઈ ખરૂં કાર્ય બનવું
 સંભવતું નથી; તેમ આ દષ્ટિમાં યોગનું એવું વિકલપણું-અપૂર્ણપણું, પાંગળાપણું હોય
 છે કે, તેથી અત્રે ભાવથી વંદન આદિ કાર્યનો યોગ બનતો નથી, દ્રવ્યવંદનાદિ હોય છે.

૨. તારા દષ્ટિ

“દર્શન તારા દષ્ટિમાં....મનમોહન મેરે, ગોમય અગ્નિ સમાન....મન.” —શ્રી યો. સંજ્ઞાય.

તારા નામની બીજી દષ્ટિમાં જે યોગ હોય છે, તેને છાણાના અગ્નિકણ સાથે સર-
 બાવી શકાય છે, કારણ કે તૃણના અગ્નિ કરતાં છાણાના અગ્નિનો પ્રકાશ કંઈક વધારે
 હોય છે, તેમ મિત્રા કરતાં તારા દષ્ટિનો યોગ કંઈક વધારે હોય છે,
 ગોમય અગ્નિ પણ તેના સ્વરૂપમાં ભેદ ન હોવાથી તે લગભગ તેના જેવો જ હોય છે.
 સમ તારા કારણ કે-(૧) જેમ છાણાનો અગ્નિપ્રકાશ ઓછો વખત ટકતો નથી
 અને મંદ બળવાળો હોય છે, તેમ મિત્રા દષ્ટિની પેઠે અત્રે પણ યોગ
 તત્ત્વથી ઓછી સ્થિતિવાળો હોતો નથી-લાંબો વખત ટકતો નથી, અને તેનું બળ-વીર્ય
 પણ મંદ હોય છે. (૨) અને તેથી કરીને જીવનમાં તે યોગના આચરણરૂપ પ્રયોગ વેળાએ
 સ્મૃતિનું પટુપણું-નિયુણપણું હોતું નથી, દઢ સ્મરણ રહેતું નથી. (૩) અને તેવી સ્મૃતિ
 ન હોય તો પ્રયોગ પણ વિકલ-પાંગળો-જોડખાપણવાળો હોય છે. (૪) અને તેથી કરીને
 તેવા પ્રકારે ભાવથી વંદન આદિ કર્ત્તવ્યની સિદ્ધિ થતી નથી, દ્રવ્ય વંદનાદિ હોય છે.
 આમ અત્રે અંશભેદ સિવાય બધુંય મિત્રા દષ્ટિને મળતું આવે છે.

૩. બલા દષ્ટિ

“ત્રીજી દષ્ટિ બલા કહી જી, કાષ્ટ અગ્નિ સમ યોગ.” —શ્રી યોગો સંજ્ઞાય

ખલા નામની ત્રીજી દષ્ટિમાં જે બોધ છે; તેને કાષ્ઠના-લાકડાના અગ્નિકણની ઉપમા ઘટે છે, કારણ કે મિત્રા ને તારા એ બે દષ્ટિ કરતાં અત્રે બોધ જરા વિશિષ્ટ-વધારે બળવાળો હોય છે, તેથી (૧) જેમ કાષ્ઠના અગ્નિકણનો પ્રકાશ જરા કાષ્ઠ અગ્નિ વધારે વાર ટકે છે, અને જરા વધારે બળ-વીર્યવાળો હોય છે; તેમ સ્તમ ખલા આ દષ્ટિનો બોધ કંઈક વધારે સ્થિતિવાળો હોય વધારે વાર ટકે છે, અને કંઈક વધારે બળ-સામર્થ્યવાળો હોય છે. (૨) એટલે અહીં પ્રયોગસમયે પટુ-નિપુણ જેવી સ્મૃતિ હોય છે, લગભગ દૃઢ યાદગીરી હોય છે, (૩) અને તેથી અર્થપ્રયોગ-પ્રયોજનભૂત પ્રયોગની પ્રીતિથી સત્ક્રિયાનો કંઈક ચતન હોય છે.

૪. દીપ્તિ દષ્ટિ

“યોગદષ્ટિ ચોથી કહીજી, દીપ પ્રભા સમ જ્ઞાન.”—શ્રી યોગો સનઝાય

ચોથી દીપ્તિ નામની દષ્ટિમાં જે બોધ હોય છે, તેને દીપ પ્રભાની ઉપમા ઘટે છે. જેમ દીપકનો પ્રકાશ તૃણ, ગોમય (છાણ), ને કાષ્ઠના અગ્નિ કરતાં ઘણું વધારે હોય છે, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ પણ ઉપર કહી તે મિત્રા, તારા ને ખલા દીપપ્રભા એ ત્રણ દષ્ટિ કરતાં વધારે વિશેષતાવાળો હોય છે. એટલે (૧) આ જેવી દીપ્તિ બોધ વધારે લાંબી સ્થિતિવાળો હોય છે, લાંબો વખત ટકે છે અને વધારે બળવાન વીર્યવાળો-સામર્થ્યવાળો હોય છે. (૨) અને તેથી કરીને તથા-પ્રકારના આચરણરૂપ પ્રયોગ વખતે પટુ-નિપુણ સ્મૃતિ કહે છે. (૩) એમ છતાં હજી અહીં વંદન વગેરે ક્રિયા દ્રવ્યથી હોય છે, ભાવથી નહિ, કારણ કે તેવા પ્રકારના વિભાગથી દ્રવ્ય-ભાવનો પ્રગટ ભેદ છે:—

દ્રવ્ય સેવ વંદન નમનાદિક, અર્ચન વળી ગુણુશ્રામોજી;

ભાવ અભેદ થવાની ઈહા, પરભાવે નિઃક્રમોજી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

વળી દીપકનો પ્રકાશ જેમ બાહ્ય કારણ પર અવલંબે છે, તેમાં તેલ હોય ત્યાં સુધી તે પ્રકાશે છે, તેલ ખૂટી જતાં જોલવાઈ જાય છે; તેમ આ દષ્ટિનો બોધ પણ બાહ્ય પ્રેરક કારણોને અવલંબતો હોવાથી, તે દૂર થતાં, તેને અપાય થવાનો સંભવ છે. દીપકનો પ્રકાશ અસ્થિર હોય છે, એક સરખો પ્રકાશતો નથી, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ પણ અસ્થિર હોય છે, ક્ષયોપશમ પ્રમાણે ન્યૂનાધિક થયા કરે છે. દીપકનો પ્રકાશ વાયુના સપાટાથી જોલવાઈ જવાનો સંભવ છે, તેમ અત્રે પણ વિષમ બાહ્ય કારણોના યોગથી બોધ ચાલ્યો જવાનો સંભવ છે. આમ અનેક પ્રકારે દીપપ્રભાની સાથે દીપ્તિ દષ્ટિનું સાધર્મ્ય છે.

આમ આ ચાર દષ્ટિ સુધી જ ‘પહેલું મિથ્યાત્વ ગુણુસ્થાનક’ હોય છે. તેમાં

પણ તે પ્રથમ ગુણસ્થાનકનો પ્રકર્ષ-પરાકાષ્ટા-છેદ્ધામાં છેલ્લી હદ આ ચોથી દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે મિત્રા વગેરે ચાર દષ્ટિમાં ઉત્તરોત્તર મિથ્યાત્વનું પ્રમાણ ‘મિથ્યાત્વ ઘટતું જાય છે, ને તેથી ઉપજતા ગુણનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. આમ ગુણસ્થાનક’ ચોથી દષ્ટિમાં મિથ્યાત્વની માત્રા ઓછામાં ઓછી ને તજજન્ય ગુણની માત્રા વધારેમાં વધારે હોય છે. એટલે દીપ્તા દષ્ટિમાં ઓછામાં ઓછા મિથ્યાત્વવાળું જગ્યામાં જગ્યું ‘મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક’ હોય છે. ત્યાર પછી પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિથી માંડીને મિથ્યાત્વનો સર્વથા અભાવ હોય છે.

૫. સ્થિરા દષ્ટિ

“દષ્ટિ સ્થિરામાંહિ દર્શન નિત્યે, રતનપ્રભા સમ જાણો રે.”—શ્રી. યોગો સન્નિધાય

પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિ તો જેને ગ્રંથિભેદ થયો છે, એટલે કે જેની રાગ-દ્વેષ પરિણામની ગાઠ કર્મની ગાંઠ છેદાઈ ગઈ છે, એવા સમ્યગ્દષ્ટિવંત પુરુષને જ-લેદજ્ઞાનીને જ હોય છે, આત્મજ્ઞાનીને જ હોય છે. દેહાદિ સર્વ પરવસ્તુથી સર્વથા રતનપ્રભા સમ લિપ્ત એવા શુદ્ધ આત્માના અનુભવરૂપ લેદજ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન આ પુરુષને સ્થિરા હોય છે. ‘હું એક શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાનમય અને સદા અરૂપી એવો આત્મા છું’, અન્ય કંઈ પણ પરમાણુ માત્ર પણ મહાઈ નથી’—એવો અખંડ સ્થિર નિશ્ચય આ લેદજ્ઞાની આત્મદ્રષ્ટા પુરુષને હોય છે.

“અહમિક્કો खलु सुद्धो दंसणणाणमइओ सदारूवी ।

णवि अत्थि मज्झ किंचिवि अण्णं परमाणुमित्तंपि ॥”

શ્રી કુંદર્કુંદાચાર્યજીપ્રણીત શ્રી સમયસાર

અને એટલા માટે જ આ દષ્ટિને ‘સ્થિરા’ કહી છે. તેમાં ઉત્પન્ન થતા બોધને રતનની પ્રભા સમાન કહ્યો છે, તે પણ યથાયોગ્ય છે; કારણ કે રતનનો પ્રકાશ પણ સ્થિર હોય છે, ડગમગ થતો નથી, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષનો બોધ પણ સ્થિર રહે છે, ડગ મગતો નથી, ચળતો નથી. ‘જ્યારે વજ્રપાત* થતો હોય ને આખું ત્રૈલોક્ય ભયથી ધ્રુજતું હોય ત્યારે પણ નિસર્ગ-નિર્ભયપણે સર્વ શંકા છોડીને, પોતાને ન હણાય એવા અવધ્ય

* “सम्यग्दृष्टय एव साहसमिदं कर्तुं क्षमंते परं,
यद्वज्रेऽपि पतत्यमी भयचलत्रैलोक्यमुक्ताध्वनि ।

सर्वमिव निसर्गनिर्भयतया शङ्कां विहाय स्वयम्,
जानंतः स्वमवध्यबोधवपुषं बोधात्रयवंते न हि ॥”

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીપ્રણીત સમયસારકલશ

બોધ-દેહરૂપ સ્વયં જાણી રહેલા આ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષો જ બોધથી મુક્ત થતા નથી ! આત્મ પરમ સાહસ તો સમ્યગ્દષ્ટિઓ જ કરી શકે !

રત્નના સ્થિર પ્રકાશને જેમ વાયુ સ્પર્શી શકતો નથી કે ઓલવી શકતો નથી, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાનીના સ્થિર બોધરત્નને ઉપસર્ગરૂપ વાયુ સ્પર્શી શકતો નથી કે ઓલવી શકતો નથી. અને એટલા માટે જ આ દષ્ટિનો બોધ—

૧. અપ્રતિપાતી—જેમ રત્નનો પ્રકાશ અપ્રતિપાતી હોય છે—કદી ચાલ્યો જતો નથી, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ પણ અપ્રતિપાતી હોય છે, એક વાર આવ્યા પછી પાછો પડી જતો નથી.

“જેહ ન મરુતને ગમ્ય, ચંચલતા જે નવિ લહે હો લાલ;
જેહ સદા છે રમ્ય, પુષ્ટ ગુણે નવિ કૃશ રહે હો લાલ.”—શ્રી યશોવિજયજી

૨. પ્રવર્ધમાન—પ્રયોગ વગેરેની કસોટીથી જેમ રત્નની કાંતિ ઓર ને ઓર ઝળકતી જાય છે, તેમ આ સમ્યગ્દષ્ટિના બોધને આત્માનુભવરૂપ કસોટીએ ચઢાવી પ્રયોગ-સિદ્ધ કરતાં તે ઉત્તરોત્તર બળવત્તર બનતો જાય છે, વૃદ્ધિ પામતો જાય છે.

“પાત્ર કરે નહિં હેઠં, સૂરજ તેજે નવિ છિપે હો લાલ;
સર્વ તેજનું તેજ, પહેલાંથી વાઘે પછે હો લાલ.”—શ્રી યશોવિજયજી

૩. નિરપાય—તેલ ખૂટી જવાથી દીવો ઓલવાઈ જાય છે, પણ તેવો તેલ ખૂટી જવારૂપ અપાય (હાનિ) રત્નને નડતો નથી, તેથી તેનો પ્રકાશ નિરપાય-નિર્બોધ હોય છે, કદી ઓલવાતો નથી; તેમ અત્રે બોધ પરાવલંબની નહિં હોવાથી નિરપાય હોય છે, તેને કોઈ પણ હાનિ-બાધા પહોંચતી નથી, તે કદી ઓલવાતો નથી—ખૂંટાતો નથી; કારણ કે તેને કોઈ પર અવલંબન નથી કે જે ખસી જતાં તેને હાનિ પહોંચે, તે તો સ્વાવલંબની—આત્માવલંબની જ છે, એટલે તે સર્વથા બાધા રહિત છે. આવો રત્નદીપક મન-મંદિરમાં પ્રગલ્બો કે બસ શત્રુબલ બલાસ ! મોહ અંધકારનો સર્વનાશ ! ને અનુભવ તેજનો ઝળહળાટ ! તે દીવો જાગ્યો તે જાગ્યો ! ઓલવાય જ નહિં.

“સાહેલાં હે કુંથુ જિનેશ્વર દેવ, રત્નદીપક અતિ દીપતો હો લાલ
સાં સુજ મનમંદિરમાંહી, આવે જો અરિબલ જીપતો હો લાલ
સાં મિટે તો મોહ અંધાર, અનુભવ તેજે ઝળહળે હો લાલ
સાં ધૂમ કષાય ન રેખ, ચરણ ચિત્રામણ નવિ ચલે હો લાલ
સાં પુણ્ડલ તેલ ન ખેપ, જેહ ન શુદ્ધ દશા દહે હો લાલ
સાં શ્રી નયવિજય સુશિષ્ય, વાચક યશ ધણી પરે કહે હો લાલ ”

—શ્રી યશોવિજયજી

૪. બીજાને પરિતાપ ન પમાડનાર—રત્નનો પ્રકાશ જેમ ઠંડો ને નિર્મલ હોય, બીજાને પરિતાપ ઉપજાવતો નથી; તેમ આ દૃષ્ટિનો યોગ પણ કષાય-વિષય આદિની ઉપશાંતતાના કારણે શીતલ ને નિર્મલ હોય, બીજાને પરિતાપ-કલેશ પમાડતો નથી. એટલું જ નહિ પણ અન્ય જીવોને પણ અહિંસા આદિવડે કરીને પરમ શાંતિનું કારણ થાય છે.

૫. પરિતોષહેતુ—રત્નના પ્રકાશથી પરિતોષ ઉપજે છે. તેની ક્ષાંતિ દેખીને આંખ ઠરે છે, ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે, કાચ જેવી તુચ્છ વસ્તુ વગેરે દેખવાનું મન થતું નથી; તેમ આ દૃષ્ટિના યોગથી આત્મા પરિતોષ પામે છે, ચિત્તપ્રસન્નતા ઉપજે છે, જે દૃષ્ટવ્ય હતું—જે દેખવા યોગ્ય એવું પરમ આત્મદર્શન હતું તે દેખી લીધું, એટલે તુચ્છ બાહ્ય વસ્તુ દેખવાનું x કુતૂહલ વ્યાવૃત્ત થઈ જાય છે—મટી જાય છે, ને આત્મા આત્મામાં જ નિત્ય રત રહી, તૃપ્ત થઈ જાય છે, સંતુષ્ટ થાય છે.

૬. પરિજ્ઞાનાદિનું જન્મસ્થાન—(અ) રત્નના પોતાના પ્રકાશથી તે રત્નની સર્વ બાબુ બરાબર દેખાય છે, તેમ જ બીજા પદાર્થોનું પણ પરિજ્ઞાન થાય છે. તેમ આ દૃષ્ટિના યોગરૂપ પ્રકાશથી યોગમૂર્તિ આત્માનું ને અન્ય વસ્તુનું બરાબર જ્ઞાન થાય છે. યોગિ-રત્નના પ્રકાશથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મજ્ઞાની પુરુષ વસ્તુને વસ્તુગતે દેખે છે.

“વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદધન મત વાસી રે.”—શ્રી આનંદધનજી

(વ) રત્ન દીઠે જેમ બીજા કાચ વગેરેનું મૂલ્યાંકન થઈ જાય છે, સાચો હીરો દીઠે કાચની કિંમત કેટલી છે તેની બરાબર ખબર પડી જાય છે, તેમ યોગિરત્ન દીઠે અન્ય તુચ્છ પદાર્થનું મૂલ્યાંકન થઈ જાય છે, અનન્ય ચિંતામણિરત્ન સમાન આત્માની આગળ પર વસ્તુની કાંઈ કિંમત લાગતી નથી.

(ક) ઉત્તમ જાતિવાંત રત્નની પ્રાપ્તિ મંગલદાયી ગણાય છે, ઐશ્વર્ય—સુખ—સંપત્તિ આદિની વૃદ્ધિ કરે છે, અનિષ્ટને દૂર કરે છે. તેમ આ ઉત્તમ યોગિરત્નની પ્રાપ્તિ સર્વ મંગલનું મંગલ ને સર્વ કલ્યાણનું કારણ થઈ પડે છે.

‘સર્વમજ્જલમાજ્જલ્યં સર્વકલ્યાણકારણં ।’

“અચિન્ત્યશક્તિઃ સ્વયમેવ દેવશ્ચિન્માત્રચિન્તામણિરેવ યસ્માત્ ।

સર્વાર્થસિદ્ધાત્મતયા વિધત્તે, જ્ઞાની કિમન્યસ્ય પરિગ્રહેણ ॥”—શ્રી સમયસારકલશ

x “યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ ।

આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિધતે ॥”—ગીતા

“एदह्नि रदो णिच्चं संतुष्टो होहि णिच्चमेदह्नि ।

एदेण होहि तित्तो होहदि तुह उत्तमं सोकखं ॥”—શ્રી સમયસાર

ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારે રત્નપ્રભા સાથે આ સ્થિર દષ્ટિના ઓધનું સમાનધર્મપણું-સરખાપણું છે, તે અત્રે યથામતિ સંક્ષેપમાં વિવેચ્યું છે. તથાપિ કેળના પત્રની અંદર પત્ર હોય છે, તેમ જ્ઞાનીની વાતની અંદર વાત હોય છે, તેનો વિસ્તાર કેમ કરી શકાય ?

“જેસે કેલકે પાતમેં, પાત પાતમેં પાત;
તેસે જ્ઞાનીકી ખાતમેં, ખાત ખાતમેં ખાત.”

૬. કાંતા દષ્ટિ

“છઠ્ઠી દીઠી રે હવે કાંતા કહું, તિહાં તારાલ પ્રકાશ.”—શ્રી યોગો સંજ્ઞાય

છઠ્ઠી કાંતા દષ્ટિમાં તારાની પ્રભા જેવો ઓધ હોય છે. આ ‘કાંતા’ દષ્ટિમાં કાંતા એટલે પતિવ્રતા સ્ત્રી જેવો પરમાર્થભાવ હોય છે. જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી ઘરનાં બીજાં સમસ્ત કામ કરતાં પણ પતિનું જ ચિંતન કરે છે, તેમ આ દષ્ટિવાળો કાંતા જેવી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ ભલે બીજું કામ કરતો હોય તોપણ તેનું ચિત્ત કાંતા સદા શ્રુતધર્મમાં જ લીન રહે છે. કર્મની પ્રેરણાથી ચિઠ્ઠીના ચાકરની જેમ તેને પરાણે સંસાર સંબંધી કર્મ કરવું પડે, તોપણ તેમાં તેની અનાસક્તિ જ હોય છે. તેની પરમ આસક્તિ-ભક્તિ, પરમ પ્રેમ તો કેવળ શ્રુતધર્મમાં જ એટલે ‘જ્ઞાની સંબંધી શ્રવણરૂપ જે ઉપદેશાદિ ધર્મ તેની પ્રત્યે’ જ હોય છે.

“મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે, બીજાં કામ કરત રે;
તેમ શ્રુતધર્મે મન દઢ ધરે, જ્ઞાનાક્ષેપકવંત રે.....

ધન ધન શાસન શ્રી જિનવરતાણું.”—શ્રી યોગો સંજ્ઞાય

આવી આ કાંતા દષ્ટિને તારાની પ્રભાની ઉપમા આપી છે, તે પણ અત્યંત સમુચિત છે, કારણ કે રત્નની પ્રભા કરતાં તારાનો પ્રકાશ અધિકતર હોય છે, તેમ સ્થિર દષ્ટિ કરતાં આ દષ્ટિનો ઓધ વધારે પ્રકાશમાન-વધારે ગાઢ હોય છે. તારા પ્રભા તારાનો પ્રકાશ ગગનમાં ચમકારા કરતો રહી પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી સમી કાંતા સ્થિત જ હોય છે, ધ્રુવ હોય છે, સદાય અખંડપણે મોજૂદ જ હોય છે; તેમ આ દષ્ટિનો ઓધ પણ સદાય ચિદાકાશમાં ચમકતો રહી, સદાજ સ્વભાવે સ્થિત જ હોય છે, ધ્રુવ રહે છે, સદાય અખંડપણે હાજરાહજૂર જ હોય છે.

અને એટલા માટે જ અત્રે તથાપ્રકારનું ભાવ અનુષ્ઠાન-સત્ક્રિયા આચરણ હોય છે. જ્ઞાનને અનુસરતી જે સત્ક્રિયા તેનું નામ ‘અનુષ્ઠાન’ છે. એટલે આ સમ્યગ્જ્ઞાનીને જે આત્મજ્ઞાન થયું છે, તે આત્મજ્ઞાનને અનુરૂપ છાજે એવી આત્માનુચરણરૂપ ભાવ-નિરતિચાર ક્રિયા કરવાનો-સચ્ચારિત્ર પાળવાનો આ પુરુષ સતત પ્રયત્નપૂર્વક પુરુષાર્થ સદનુષ્ઠાન સેવે છે. આ પુરુષના વંદન-ભક્તિ, પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન, આલોચના આદિ ભાવથી હોય છે. તેનો આત્મા પ્રભુ સાથે અલેદ થવાની ઇચ્છા

રાખે છે ને પરલાવમાં નિષ્કામ હોય છે,—આમ તેનો આત્મા જ લક્ષિતલાવમયો બની જાય છે. ભૂતકાળના સમસ્ત કર્મદોષથી આત્માને પાછો વાળી—નિવર્તીવી, તેનો આત્મા પોતે પ્રતિક્રમણરૂપ થાય છે. ભવિષ્યકાળના સમસ્ત કર્મદોષથી આત્માને નિવર્તીવી—પાછો વાળી તેનો આત્મા પોતે પ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપ બને છે. વર્તમાનકાળના સમસ્ત દોષને દૃષ્ટાપણે દેખતો રહી—તેમાં આત્મલાવ છોડી આલોચતો રહી, તેનો આત્મા સાક્ષાત્ આલોચનારૂપ બની જાય છે. આમ નિત્ય પ્રત્યાખ્યાન કરતો, નિત્ય પ્રતિક્રમણ કરતો, નિત્ય આલોચના કરતો, તેનો આત્મા પોતે ચારિત્રરૂપ બને છે.* આમ હોવાથી આ સત્પુરુષનું અનુષ્ઠાન—આચરણ—ચારિત્ર આલું હોય છે:—

૧. નિરતિચાર—સમસ્ત પર લાવના સ્પર્શ વિનાનું હોવાથી, તેમાં કોઈ અતિચાર દોષ હોતો નથી. પર લાવમાં ગમનરૂપ અતિચરણ (Transgression) થતું નથી.

૨. શુદ્ધોપયોગ અનુસારી—શુદ્ધ ઉપયોગને—આત્મસ્વરૂપને અનુસરનાર આ આત્મદર્શી પુરુષનું અનુષ્ઠાન હોય છે. હું જલમાં કમલપત્રની જેમ અખદ્ધસ્પૃષ્ટ^x છું—નિર્લેપ છું, કોઈ પણ અન્ય લાવનો મ્હારામાં પ્રવેશ નહિં હોવાથી હું અનન્ય છું, સસુદ્રની જેમ મ્હારો આત્મસ્વલાવ નિત્ય વ્યવસ્થિત હોવાથી હું નિયત છું, પર્યાયદષ્ટિ છોડીને દેખતાં હું અવિશેષ છું,—સુવર્ણની જેમ એક અખંડ દ્રવ્ય છું, મ્હારા બોધ-બીજ સ્વલાવને અપેક્ષીને જોતાં હું કર્મજન્ય મોહાદિથી અસંયુક્ત છું. એમ શુદ્ધ આત્માની લાવના તે પુરુષ લાવ્યા કરે છે, ને ‘શુદ્ધ નિરંજન એક’ આત્માનું ચિંતન કરતાં નિર્વિકલ્પ રસનું પાન કર્યા કરે છે.

“પર્યાયદષ્ટિ ન હીજિયે, એક જ કનક અભંગ રે,”

“નિર્વિકલ્પ રસ પીજિયે, શુદ્ધ નિરંજન એક રે.”—શ્રી આનંદધનજી

“આતમ લાવના લાવતાં, જીવ લહે કેવલજ્ઞાન રે.”

૩. વિશિષ્ટ અપ્રમાદયુક્ત—આવી શુદ્ધ આત્મલાવનાથી લાવિત હોવાથી, આ સત્પુરુષને સ્વરૂપચ્યુતિરૂપ—સ્વરૂપબ્રષ્ટતારૂપ પ્રમાદ થતો નથી, અને વિષય-કષાય-રાગ-દ્વેષાદિની ક્ષીણતા વર્તે છે.

૪. વિનિયોગ પ્રધાન—જે જ્ઞાન-દર્શને કરી જાણ્યું, પ્રતીત્યું, આચર્યું, તેનો આ પુરુષ સમ્યક્ વિનિયોગ—યથાસ્થાને નિયોજન કરી, (Practical application) બીજા જીવોને ધર્મમાં જોડે છે, જેથી પોતાની ધર્મપરંપરા ચૂટતી નથી.

* “ગિચ્છં પચ્ચક્ષાણં કુલ્લદ્વિ ગિચ્છં ય પલિક્કમદિ જો ।

ગિચ્છં આલોચેયદ્વ સો હુ ચરિત્તં હવદ્વ ચેયા ॥”—શ્રી સમયસાર

x “જો પસ્સદિ અપ્પાણં અવદ્ધપુટ્ઠં અણણયં ગિયદં ।

અવિસેસમસંજુત્તં તં સુદ્ધગયં વિયાણીદિ ॥”—શ્રી સમયસાર

૫. ગંભીર ઉદાર આશયવાળું—આ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાની પુરુષનું આ ધર્માચરણ પરમ ગંભીર-ઉદાર આશયવાળું હોય છે. આ દષ્ટિવાળા યોગી ‘સાગરવરગંભીરા’ હોય છે.

“જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે,
જાણ્યો સર્વેથી ભિન્ન અસંગ....મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે;
તેવો સ્થિર સ્વભાવ તે ઉપજે રે,
નામ આરિત્ર તે અણલિંગ....મૂળ” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

૭. પ્રભા દષ્ટિ

“અર્ક પ્રભા સમ યોધ પ્રભામાં, ધ્યાનપ્રિયા એ ત્રિહી.” —શ્રી યોગો સંજ્ઞાય
સાતમી પ્રભા દષ્ટિમાં સૂર્યની પ્રભા સમો યોધ હોય છે. તારા કરતાં સૂર્યનો પ્રકાશ અનેકગણો અધિક હોય છે, તેમ છઠ્ઠી દષ્ટિ કરતાં સાતમી દષ્ટિનો યોધ અનેકગણો બળવાન હોય છે, પરમ અવગાઢ હોય છે. આને ‘પ્રભા’ નામ સૂર્ય પ્રભા આપ્યું છે તે પણ બરાબર છે, કારણ કે પ્ર+ભા=પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશ જેનો છે સમે પ્રભા તે પ્રભા. જેમ સૂર્યની પ્રભા અતિ ઉગ્ર તેજસ્વી હોય છે, તેમ આ દષ્ટિની યોધપ્રભા-પ્રકાશ પણ અતિ ઉગ્ર તેજસ્વી હોય છે. સૂર્યપ્રકાશથી જેમ સર્વ પદાર્થનું બરાબર દર્શન થાય છે, વિશ્વ પ્રકાશિત થાય છે, તેમ આ દષ્ટિના યોધપ્રકાશથી સર્વ પદાર્થનું યથાર્થ દર્શન થાય છે. આમ આ ઉપમાનું યથાર્થપણું છે. અને આ દષ્ટિનો આવો પ્રકૃષ્ટ યોધપ્રકાશ હોય છે, એટલે જ અત્રે—

૧. સર્વદા ધ્યાનહેતુ—આ યોધ નિરંતર ધ્યાનનો હેતુ હોય છે. અહીં સ્થિતિ કરતો યોગી અખંડ આત્મધ્યાન ધ્યાવે છે.

૨. પ્રાયે નિર્વિકલ્પતા—તીક્ષ્ણ આત્મોપયોગવાળું આ આત્મધ્યાન હોવાથી, તેમાં પ્રાયે કોઈ પણ વિકલ્પ ઊઠવાનો અવસર હોતો નથી.

૩. પ્રશમસાર સુખ—અને આવું નિર્વિકલ્પ ધ્યાન હોવાથી જ અત્રે પ્રશમ જેનો સાર છે એવું પ્રશમસાર, પ્રશમપ્રધાન સુખ હોય છે. પ્રશમથી, પરમ આત્મશાંતિથી, વીતરાગતાથી અત્રે યોગીને પરમ સુખ ઉપજે છે. કારણ કે આ સુખમાં પરાવલંબન નથી, પરવશપણું નથી, એટલે દુઃખનું લેશ પણ કારણ નથી; અને કેવલ આત્માવલંબન છે, સ્વાધીનપણું જ છે, એટલે કેવલ સુખનો જ અવકાશ છે.

“સઘળું પરવશ તે દુઃખલક્ષણ, નિજવશ તે સુખ લહીએ;

એ હજે આતમણુ પ્રગટે, કહો સુખ તે કુણ કહીએ રે?

ભવિકા ! વીર વચન ચિત્ત ધરીએ.” — શ્રી યોગો સંજ્ઞાય

“એકાંતિક આત્યંતિકો, સહજ અકૃત સ્વાધીન....હો જિનજી;
નિરુપચરિત નિર્દેદ્ર સુખ, અન્ય અહેતુક પીન....હો જિનજી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

૪. અન્ય શાસ્ત્રો અર્કિચિત્કર—નકામા, અણુખપના થઈ પડે છે, કારણ કે અહીં અનુભવજ્ઞાનનું—પ્રાતિભ જ્ઞાનનું અત્યંત પ્રબળપણું—સમર્થપણું હોય છે. શાસ્ત્ર તો માત્ર માર્ગનો લક્ષ કરાવી શકે છે, પણ અત્રે તો સાક્ષાત માર્ગની પ્રાપ્તિ છે, એટલે શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન રહેતું નથી.

૫. સમાધિનિષ્ઠ અનુષ્ઠાન—અહીં સર્વ અનુષ્ઠાન સમાધિનિષ્ઠ હોય છે, સર્વ શુદ્ધ ભાવક્રિયા આત્મસમાધિમાં પરિણમે છે.

૬. તેની સંનિધિમાં વૈરનાશ—આ દૃષ્ટિમાં વર્તતા યોગિરાજની એવી યોગ-સિદ્ધતા થાય છે, એવો યોગપ્રભાવ પ્રવર્તે છે, કે તેના સન્નિધાનમાં—હાજરીમાં કૂર હિંસક પ્રાણીઓના પણ વૈર-વિરોધ વગેરે નાશ પામી જાય છે, જાતિવૈર પણ ભૂલાઈ જાય છે !

૭. પરાનુગ્રહકર્તાપણું—આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પરાનુગ્રહ-પરોપકારપરાયણ હોય છે, બીજા જીવો પ્રત્યે તે કલ્યાણ માર્ગનો ઉપદેશ કરી ઉપકાર કરે છે, અનુગ્રહ કરે છે.

૮. વિનેયો (શિષ્યો) પ્રત્યે ઔચિત્યયોગ—ઉચિતતાવાળો પરમાર્થ સંબંધ હોય છે, કે તેથી તે વિનયવાન શિષ્યોનું અચૂક આત્મકલ્યાણ થાય.

૯. અવધ્ય સત્ક્રિયા—અત્રે લાવરૂપ, પરમાર્થરૂપ જે શુદ્ધ આત્માનુચરણરૂપ સત્ક્રિયા હોય છે, તે અવધ્ય-અમોઘ હોય છે, કદી ખાલી જતી નથી, અચૂક મુક્તિ-ફલ આપે છે.

૮. પરા દૃષ્ટિ

“દૃષ્ટિ આઠમી સાર સમાધિ, નામ પરા તસ જાણું જી.

આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ, શશિ સમ યોધ વખાણું જી.”—શ્રી યોગો સંજ્ઞાય

આઠમી પરા દૃષ્ટિમાં યોધ ચંદ્રની પ્રભા સરજો હોય છે. સૂર્યનો પ્રકાશ જે કે અધિક તેજસ્વી છે, પરંતુ તાપ પમાડે છે, ઉગ્ર લાગે છે; અને ચંદ્રનો પ્રકાશ તો કેવલ સૌમ્ય ને શાંત હોઈ શીતલતા ઉપજાવે છે, પરમ આહ્લાદ આપે છે.

ચંદ્રપ્રભા સમ બનેતું વિશ્વપ્રકાશકપણું તો સમાન છે. એટલે ચંદ્રના પ્રકાશનું સ્થાન પરા સૂર્ય કરતાં અધિક માન્યું છે. આમ આ દૃષ્ટિ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, પરમ છે, ઊંચામાં ઊંચી છે, એનાથી પર કોઈ નથી, એટલે જ એને

‘પરા’ કહી છે.

ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના (ચાંદની) જેમ વિશ્વમાં રેલાઈ રહી તેને પ્રકાશમય કરી મૂકે છે, પ્રકાશમાં નહવરાવે છે, તેમ અત્રે પણ યોધ-ચંદ્રની સોળે કળા ખીલી ઊઠતાં જ્ઞાન-ચંદ્રિકા

આખા વિશ્વમાં રેલાઈ રહે છે. તથાપિ ચંદ્ર જેમ ગગનમાં જ રહી ભૂમિને પ્રકાશે છે, કાંઈ ભૂમિરૂપ થઈ જતો નથી; તેમ ચિદાકાશમાં સ્થિતિ કરતો આ બોધ-ચંદ્ર પણ જ્ઞેયરૂપ વિશ્વને પ્રકાશે છે, પણ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. કારણ કે ‘શુદ્ધ દ્રવ્યનું’* સ્વરસભાવન-પરિણમન થયું તો સ્વભાવનું શું બાકી રહ્યું? કાંઈ જ નહિ, તે જ પૂર્ણ સ્વભાવ થયો. અને અન્ય દ્રવ્યરૂપ તે જો થઈ જાય, તો તે શું એનો સ્વભાવ થયો? નહિ જ. કારણ કે અન્ય દ્રવ્યરૂપ થવું તે તો સ્વભાવ નહિ, પરભાવ જ છે. દષ્ટાંત-ચાંદની ભૂમિને નહવરાવે છે, પણ ભૂમિ કાંઈ તેની થઈ જતી નથી. તેમ જ્ઞાન પણ જ્ઞેયને સદા જાણે છે, પણ જ્ઞેય વિશ્વ જ્ઞાનનું-આત્માનું કદી બની જતું નથી-’ આમ જ્ઞાની મહાત્માઓએ કહ્યું છે.

“ચંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે, તેના કિરણની કાંતિના પ્રભાવથી સમસ્ત ભૂમિ શ્વેત થઈ જાય છે, પણ કંઈ ચંદ્ર ભૂમિરૂપ કોઈ કાળે તેમ થતો નથી, એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવો આ આત્મા તે ક્યારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સદાસર્વદા ચૈતન્યસ્વરૂપ જ રહે છે. વિશ્વમાં જીવ અભેદતા માને છે એ જ ભ્રાંતિ છે.”

—સમર્થ તત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી (અંક-૭૬૦)

આમ આ ‘પરા’ દષ્ટિને ચંદ્રની ઉપમા બરાબર ઘટે છે. કારણ કે ચંદ્રની જેમ સ્વરૂપમાં સ્થિત રહી અત્રે વિશ્વપ્રકાશકતા હોય છે, વિશ્વવ્યાપકતા હોતી નથી; આપ સ્વભાવમાં જ પરિપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ હોય છે, પરભાવનો પ્રવેશ પણ થતો નથી; શુદ્ધ ‘અદ્વૈત’ અવસ્થા હોય છે. અને આમ હોવાથી આ પરા દષ્ટિનો બોધ—

સદા સદ્ધ્યાનરૂપ જ—હોય છે. અત્રે નિરંતરપણે પરમ આત્મસમાધિ જ વર્તે છે.

આ યોગીશ્વરની સહજાત્મસ્વરૂપે અખંડ સ્થિતિ હોય છે, કારણ કે નિર્વિકલ્પ પરભાવનું જે દ્વૈત હતું તે સર્વથા દૂર થયું છે, એટલે પરમ શુદ્ધ ધ્યાનસુખ અદ્વૈતભાવે કેવલ એક આત્મસ્વરૂપમાં જ સહજ નિઃપ્રયાસ રમણતા વર્તે છે.

“શુદ્ધ નિઃપ્રયાસ નિજ ભાવ ભોગી યદા, આત્મક્ષેત્રે નહિ અન્ય રક્ષણ તદા; એક અસહાય નિઃસંગ નિર્દોષતા, શક્તિ ઉત્સર્ગીની હોય સહુ વ્યક્તતા....ધર્મ ૦”—શ્રી દેવચંદ્રજી

નિર્વિકલ્પ—આ પરમ બોધ નિર્વિકલ્પ જ હોય છે. આમાં ક્યારેય પણ કોઈ પણ વિકલ્પ ઊઠવાનો અસંભવ છે. આમ અત્રે નિર્વિકલ્પ આત્મસમાધિ હોય છે. ધ્યાતા,

* “શુદ્ધ દ્રવ્યસ્વરસમ્ભવનાર્તિક સ્વભાવસ્ય શેષ—

મન્યદ્રવ્યં ભવતિ યદિ વા તસ્ય કિં સ્યાત્સ્વભાવઃ ।

જ્યોત્સ્નારૂપં સ્નપયતિ ભુવં નૈવ તસ્યાસ્તિ ભૂમિ—

જ્ઞાનં જ્ઞેયં કલયતિ સદા જ્ઞેયમસ્યાસ્તિ નૈવ ॥”—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત સમયસારકલશ

ધ્યાન ને ધ્યેય એ ત્રણનો ભેદ પણ મટી જાય છે; જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ ત્રણણ પણ એક અભેદ આત્મસ્વરૂપે પરિણમે છે; સમસ્ત દ્વૈતભાવ અસ્ત પામી જાય છે.

“ધ્યાતા ધ્યાન ધ્યેય શુણ એકે, ભેદ છેદ કરશું હવે ટેકે;

ક્ષીર નીર પેરે તુમશું મળશું, વાચક યશ કહે હેજે હળશું.”—યશોવિજયજી

“નિર્વિકલ્પ સુસમાધિમેં હો, ભયે હે ત્રિશુણ અભેદ. લલનાં

જિન સેવનથેં પાઈયે હો, શુદ્ધાતમ મકરંદ....લલનાં” —ભક્તારાજ દેવચંદ્રજી

આ પરમ યોગી આવી નિર્વિકલ્પ દશા આવા અખંડ ધ્યાનથી પામે છે—

“સર્વથી સર્વ પ્રકારે હું ભિન્ન છઉં, એક કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ, પરમેત્કૃષ્ટ, અચિંત્ય સુખસ્વરૂપ માત્ર એકાંત શુદ્ધ અનુભવરૂપ હું છઉં. ત્યાં વિક્લેપ શો? વિકલ્પ શો? ભય શો? ખેદ શો? ખીજી અવસ્થા શી? શુદ્ધ શુદ્ધ, પ્રકૃષ્ટ શુદ્ધ પરમ શાંત ચૈતન્ય હું માત્ર નિર્વિકલ્પ છઉં. નિજ સ્વરૂપમય ઉપયોગ કરું છું. તન્મય થાઉં છઉં. શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: .”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક, ૭૬૦.

અને આમ વિકલ્પનો સર્વથા અભાવ હોય છે, એટલા માટે જ અત્રે—

૧. પરમસુખ—હોય છે. આ સમાધિનિષ્ઠ-પરંબ્રહ્મનિષ્ઠ યોગીશ્વર પરમ આત્મ-સુખનો અનુભવ કરે છે; ‘આનંદઘન અવતાર’ બને છે.

૨. આરૂઢના આરોહણની જેમ અનુષ્ઠાન અભાવ—આરૂઢના આરોહણની જેમ અહીં પ્રતિક્રમણાદિ અનુષ્ઠાન હોતું નથી. કારણ કે પર્વતના શિખરે ચઢી ગયેલાને ચઢવાનું શું રહે? તેમ આ યોગિરાજરાજેશ્વર યોગ-ગિરિરાજના સર્વોચ્ચ શૃંગ પર ચઢી ગયા, તેને અનુષ્ઠાન વગેરેના અવલંબનની શી જરૂર રહે? કારણ કે તે તે અનુષ્ઠાન તો આગળ આગળની ભૂમિકા પર ચઢવા માટેનું આલંબન સાધન છે. હવે આ દશામાં તો તે આલંબન સાધન ‘વિષકુંભ’ સમાન છે, x અપ્રતિક્રમણાદિ જ ‘અમૃતકુંભ’ સમાન છે. માટે આવા પરમ સત્પુરુષ તે ‘આલંબન સાધનને ત્યાગે છે, પરપરિણતિને ભાંગે છે, કારણ કે અક્ષય દર્શન-જ્ઞાન-વૈરાગ્યથી તે આનંદઘન પ્રભુ બને છે.’

x “પઙ્કિકમણં પઙ્કિસરણં પરિહારો ધારણા ણિયત્તી ય ।

ણિંદા ગરહા સોહી અદ્ધવિહો હોઈ વિસકુંભો ॥

અપઙ્કિકમણં અપ્પઙ્કિસરણં અપ્પરિહારો અધારણા ચેવ ।

અણિયત્તી ય અણિંદા ગરહા સોહી અમયકુંભો ॥ ”—શ્રી સમયસાર ગાં ૩૦૬-૩૦૭.

“આરુદ્ધોર્મુને યોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારૂઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥ ”—ગીતા, ૬-૩.

“આલંબન સાધન જે ત્યાગે, પરપરિણતિને લાગે રે;

અક્ષય દર્શન જ્ઞાન વૈરાગે, આનંદધન પ્રભુ જાગે રે.....વીરજીને ચરણે લાગું”

—યોગિરાજ આનંદધનજી

૩. પરોપકારિપણું યથાભવ્યત્વ પ્રમાણે—આ પરમ સત્પુરુષ, પરમ સદ્ગુરુ, પરમકૃપાળુ દેવ પછી પોતાના કર્મ ઉદય પ્રમાણે, નિષ્કારણ કરુણાથી જગતજીવોને શુદ્ધ કલ્યાણમાર્ગનો ઉપદેશ કરી, તેમના પર પરમ અનુગ્રહ-ઉપકાર કરે છે. આ પરમ યોગી-શ્વરરૂપ મહામેઘ પરમાર્થ બોધામૃતની વૃષ્ટિ કરી, જગત્માં પરમાનંદરૂપ સુલિક્ષ-સુકાળ પ્રવર્તી છે.

“કર્મ ઉદય જિનરાજનો, ભવિજન ધર્મ સહાય રે....ખાહું જિણુંદ દયામયી.

“પ્રભુ દરિસણ મહામેહ, તણે પરવેશમે રે;

પરમાનંદ સુલિક્ષ, થયા મુજ દેશમે રે....શ્રી નમિં” —શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે યથાભવ્યત્વ પ્રમાણે એટલે જેવું જેવું પોતાનું ભવ્યત્વ છે-હોવા યોગ્યપણું છે, પૂર્વ પ્રારબ્ધજન્ય શેષ કર્મનું ભોગવવાપણું વગેરે છે, તે યથાયોગ્યપણે ભોગવીને ક્ષીણ કરે છે. જેમકે-શ્રી તીર્થંકર ભગવાન, ગણધર દેવ, મુંડકેવલી ભગવાન વગેરે.

અવંધ્ય સત્ક્રિયા—અત્રે પહેલાંની જેમ જ શુદ્ધ આત્માનુચરણરૂપ-આત્મચારિત્ર-રૂપ અવંધ્ય ક્રિયા હોય છે, અમોઘ-અચૂક મોક્ષફલદાયી ક્રિયા હોય છે. અને આમ આ યોગિરાજરાજેશ્વર—

ક્ષીણદોષ સર્વજ્ઞ મહામુનિ સર્વ લબ્ધિ ફલ ભોગીજી,

પર ઉપગાર કરી શિવસુખ તે, પામે યોગ અયોગીજી;

સર્વ શત્રુક્ષય સર્વ વ્યાધિલય, પૂરણ સર્વ સમીહાજી,

સર્વ અરથ યોગે મુખ તેહથી, અનંતગુણ નિરીહાજી.—શ્રી યોગો સમજાય

આમ આ આઠ દૃષ્ટિને યથાયોગ્ય ઉપમા આપી, શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓ થોડા શબ્દોમાં ઘણું રહસ્ય ચમત્કારિક રીતે બતાવી દીધું. અને તે થોડા શબ્દો પણ પરમ અર્થગંભીર હોવાથી, તેની સ્પષ્ટ સમજણ પડવા માટે સંક્ષેપથી આટલું વિવેચન કર્યું. આ ઉપરથી આ દૃષ્ટિઓનો સામાન્યપણે કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે. વિશેષ વિસ્તારથી તેા પ્રત્યેક દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર કહેશે ત્યારે બરાબર સમજવામાં આવી જશે. આમ સામાન્યથી આ આઠ દૃષ્ટિ સદ્દૃષ્ટિવાળા યોગીને હોય છે.

શંકા-સમાધાન.

શંકા—સદ્દષ્ટિપાલું-સમ્યગ્દષ્ટિપાલું તો ગ્રંથિભેદ થયા પછી હોય છે, અને તે ગ્રંથિભેદ તો હજી આગળ ઉપર ઘણા લાંબા વખત પછી થવાનો છે, કારણ કે તે તો પાંચમી દષ્ટિમાં થાય છે. એટલે મિત્રા વગેરે ચાર તો મિથ્યાદષ્ટિ છે, તો પછી ‘સદ્દષ્ટિની-સમ્યગ્દષ્ટિની’ આઠ દષ્ટિ એમ કહેવાનું શું કારણ ?

સમાધાન—જે મિત્રા વગેરે ચાર દષ્ટિઓ છે, તે સમ્યગ્દષ્ટિના અમોઘ-અચૂક કારણરૂપ થાય છે, તેટલા માટે કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી તે મિત્રા વગેરેનું પણ સમ્યગ્દષ્ટિપાલું ઘટે છે, એટલે જ એને સમ્યગ્દષ્ટિની અંદર ગણી છે. આ સમજવા માટે આ દૃષ્ટાંત છે:—

શુદ્ધ સાકરના ચોસલાની-ખડી સાકરની બનાવટમાં તેની આગલી આગલી અવસ્થાઓ પણ કામની છે. કારણ કે તે ખડી સાકર બને છે, તે કાંઈ એમ ને એમ બની જતી નથી.

શેરડીથી માંડીને શુદ્ધ સાકર સુધીની સઘળી પ્રક્રિયામાંથી તેને પસાર થવું શેરડીમાંથી પડે છે, ત્યારે જ ખડી સાકરની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે આ પ્રકારે:—(૧) પ્રથમ તો સાકર-દષ્ટાંત શેરડી હોય, (૨) પછી તેનો રસ કાઢવામાં આવે, (૩) તેને ઉકાળીને કાવો બનાવાય, (૪) તેમાંથી ગોળ બને, (૫) ત્યારપછી તેને શુદ્ધ કરતાં કરતાં તેમાંથી બારીક ખાંડે થાય, (૬) પછી શર્કરા-ઝીણી સાકર બને, (૭) અશુદ્ધ સાકરના ગઢા-પિંડા થાય, (૮) એને છેવટે શુદ્ધ સાકરના ચોસલા-ખડી સાકર (Refined crystallised sugar) બને. આમ શુદ્ધ સાકરની અવસ્થાએ ખેંચતાં ખેંચતાં જૂદી જૂદી પ્રક્રિયામાંથી (Various processes) પસાર થવું જ પડે છે.

તેમાં શેરડીથી માંડીને ગોળ બનવા સુધીની ચાર અવસ્થાઓ બરાબર મિત્રા વગેરે ખેંચી ચાર દષ્ટિઓ છે. અને ખાંડથી ખડી સાકર સુધીની ચાર અવસ્થાઓ બરાબર સ્થિરા વગેરે છેલ્લી ચાર દષ્ટિઓ છે. એટલે જેમ શુદ્ધ સાકરની બનાવટમાં શેરડીથી માંડીને બધી અવસ્થાઓ બપની-કામની છે, તેમ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિને માટે મિત્રા દષ્ટિ વગેરે અવસ્થાઓ પણ તેવા પ્રકારે ઉપયોગની છે; કારણ કે તે સમ્યગ્દષ્ટિનું કારણ થાય છે. આમ મિત્રા વગેરે દષ્ટિને અત્રે યોગદષ્ટિમાં પોતપોતાનું યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ.

આ મિત્રા વગેરે અવસ્થાઓ બરેબર ! ઈક્ષુ-શેરડી વગેરે જેવી છે, કારણ કે તેમાંથી સંવેગરૂપ માધુર્યની-મીઠાશની પ્રાપ્તિ થાય છે. મૂળ શેરડી જ ન હોય તો રસ ક્યાંથી નીકળે ? રસ ન હોય તો ગોળ વગેરે કેમ બને ? મીઠી સાકર કેમ નીપજે ? પણ આ મિત્રા વગેરે તો શેરડી વગેરે જેવી હોઈ, તેમાંથી અવશ્ય પરમાર્થપ્રેમરૂપ રસાદિની નિષ્પત્તિ થાય છે, ને મીઠી સાકર જેવા-પરમ અમૃત જેવા સંવેગની મધુરતાનો અનુભવ થાય છે.

આથી ઉલટું, અલભ્યો તો નલ જેવા-ખરૂ જેવા છે, તેથી કરીને જ તેમને કોઈ જો સંવેગરૂપ માધુર્ય નીપજતું નથી. ‘નલ’-ખરૂ તો સાવ નીરસ હોય છે. એટલે એને ગમે તેટલો પીલો તોપણ તેમાંથી રસ નીકળતો નથી, તો પછી તેમાંથી અલભ્યો મીઠી સાકરની પ્રાપ્તિ તો ક્યાંય દૂર રહી ! તેમ આ અલભ્યો પણ અપાત્ર તેવા જ નીરસ, ‘કારાધાકોડ’ હોય છે, તેમને ગમે તેટલા બોધથી પણ પરમાર્થપ્રેમરૂપ રસ ઉપજતો નથી, તો પછી સંવેગરૂપ મીઠી સાકરની આશા ક્યાંથી હોય ? આવા અલભ્યો ભલે પરમાર્થપ્રેમ વિનાની નીરસ-સાવ સુષ્કી એવી અનંત દ્રવ્ય ક્રિયા કર્યા કરે, અથવા તો ‘ખૂબ શાસ્ત્રો* ભણી મોટા પંડિત શ્રુત-ધર બને, પણ તેઓ પોતાની પ્રકૃતિને કદી છોડતા નથી, -ગોળવાળું દૂધ પીને સાપ નિર્વિષ થાય નહિ* તેમ.’ કારણ કે તેઓના હૃદયમાં-અંતરાત્મામાં કદી પણ પરમાર્થરસનો અંકુર કુટતો નથી. આમ હોવાથી તેઓ મોક્ષમાર્ગ પામવાને સર્વથા અયોગ્ય છે, એટલા માટે જ તે ‘અલભ્ય’ કહેવાય છે. એટલે અર્થાપત્તિન્યાયથી તેવા પુરુષો આ ભિન્ના વગેરે દૃષ્ટિ પામવાને પણ યોગ્ય નથી હોતા, કારણ કે જો તે પામે તો તે ‘અલભ્ય’ ક્યાંથી રહે ? આ ભિન્ના વગેરે દૃષ્ટિ પામે તે ભભ્ય જ હોય, અલભ્ય હોય જ નહિ.

—: પરિણામી આત્મામાં જ યોગદષ્ટિનું ઘટમાનપણું :—

આમ જૂદી જૂદી દષ્ટિઓનું તેવા તેવા પ્રકારે પરિણમન થતાં થતાં, અવસ્થાઓ બદલાતાં બદલાતાં, શુદ્ધ આત્મારૂપ વસ્તુનો આવિર્ભાવ થાય છે, પ્રગટપણું સિદ્ધ થાય છે. આ ઉપરથી વળી આ ફલિત થાય છે કે—

(૧) જે સર્વથા અપરિણામી-પરિણામ નહિ* પામતો એવો આત્મા માને છે, એવા અપરિણામી આત્મવાદમાં આ કહ્યો તે દષ્ટિલેહ ઘટતો નથી. તેમ જ, (૨) જે સર્વથા ક્ષણિક એવો આત્મા માને છે, એવા ક્ષણિક આત્મવાદમાં પણ ઉક્ત દષ્ટિલેહ ઘટતો નથી. કારણ કે તેમના જ અભિપ્રાય પ્રમાણે, તથાપ્રકારનું ભવન-પરિણમન ઘટતું નથી. તે આ પ્રકારે :—

૧. જો સર્વથા અપરિણામી એટલે એકાંત નિત્ય જ આત્મા માનવામાં આવે, તો ઉત્તરોત્તર દષ્ટિનો લાભ ક્યાંથી થશે ? તે તે દષ્ટિઓ તથારૂપ પરિણમન વિના સંભવતી નથી, એટલે અપરિણામી આત્મામાં તથારૂપ પરિણમન વિના તે તે એકાંત અપરિ- દષ્ટિ ક્યાંથી આવે ? માટે કાં તો પરિણામી આત્મા માનવો પડશે, ણામી વાદ ને કાં તો આ યોગદષ્ટિ લાભ છોડી દેવો પડશે. અને આ લાભ જો અચુકત જતો કર્યો, તો પછી આ અપરિણામવાદીનું યોગમાર્ગમાં સ્થાન ક્યાં રહેશે ? તેઓએ સુક્તિ અર્થે કહેવેલો યોગમાર્ગ પણ ‘કલ્પનામાત્ર

* “ જ મુયઙ્ પયઙ્ગિમભવ્વો સુદ્ધુચિ અજ્ઞાઙ્ગુણ સત્થાણિ ।

ગુહ્ધુદ્ધંપિ પિવંતા જ પળ્ળયા ણિવિસા હંતિ ॥ ”—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યશ્રુત સમયસાર

ભદ્રક' થઈ પડશે ! કલ્પનામાત્ર રૂડો લાગશે ! તેઓને આ યોગમાર્ગમાં ઉભવાનું સ્થાન જ નહિં રહે; કારણ કે આ અપરિણામી વાદમાં ભવ-મોક્ષનો મુખ્ય ભેદ પણ ઘટશે નહિં, કાં તો ભવ ને કાં તો મોક્ષ એ બેમાંથી એક જ અવસ્થા રહેશે. જો એક ભવ અવસ્થા જ રહે છે એમ માનશો, તો મોક્ષસાધક યોગમાર્ગનું પ્રયોજન નિષ્ફળ થશે; ને જો એક મોક્ષ અવસ્થા જ રહે છે એમ માનશો તો પછી આ મોક્ષસાધક યોગમાર્ગની જરૂર જ ક્યાં રહી ? આમ કૃતનાશ અને અકૃતાગમ વગેરે અનેક દૂષણ આવશે. એટલે આ એકાંત અપરિણામવાદ-એકાંત કૃતસ્થ નિત્ય આત્મા માનવો તે અચુક છે.

“ एवं च योगमार्गोऽपि मुक्तये यः प्रकल्प्यते ।

સોડપિ નિર્વિપયત્વેન કલ્પનામાત્રમદ્રકઃ ॥ ”—(જુઓ) યોગબિન્દુ, ૧૩૦ ૪૭૮-૪૮૬.

“ એક કહે નિત્ય જ આતમતત્ત્વ, આતમ દરિસણ લીનો;

કૃતવિનાશ અકૃતાગમ દૂષણ, નવિ દેખે મતિહીણો. ”—શ્રી આનંદધનજી

૨. સર્વથા ક્ષણિકવાદ એટલે આત્માને જો એકાંત અનિત્ય જ માનવામાં આવે, તો અખંડ એક વસ્તુ વિના પરિણમન કોનું થશે ? ક્ષણ પછી તો આત્મા વિનાશ પામી જશે, એટલે વસ્તુ જ નહિં રહે. તો પછી તથારૂપ પરિણમન વિના ક્ષણિકવાદ આ યોગદષ્ટિ પણ કોને પ્રાપ્ત થશે ? ક્ષણ પછી ક્ષણનું x અનુસંધાન-અચુકત અન્વય માનવામાં આવે, તો ક્ષણિકવાદ છોડી દેવો પડશે. આમ કાં તો પરિણામી આત્માને એક નિત્ય અખંડ વસ્તુરૂપ માનવો પડશે, ને કાં તો યોગદષ્ટિનો લાભ જતો કરવો પડશે. આ યોગદષ્ટિનો લાભ જો જતો કર્યો, તો યોગમાર્ગમાં ક્ષણિકવાદને ઉભવાનું સ્થાન જ રહેશે નહિં; બંધ-મોક્ષ, સુખ-દુઃખ આદિ વ્યવસ્થા પણ ઘટશે નહિં.

“ સોગત મતિ રાગી કહે વાદી, ક્ષણિક એ આતમ જાણો;

બંધ મોક્ષ સુખ દુઃખ ન ઘટે, એહ વિચાર મન આણો. ”—શ્રી આનંદધનજી

વળી જે ક્ષણિક છે એમ જાણીને જે કહે છે, તે કહેનારો પોતે ક્ષણિક નથી, એ અનુભવથી પણ આત્મા નિત્ય છે એમ નિશ્ચય થાય છે. ક્યારેય પણ કોઈ પણ વસ્તુને કેવળ સર્વથા નાશ થતો નથી, માત્ર અવસ્થાંતર થાય છે. અને ચેતનનો જો અવસ્થાંતર રૂપ નાશ થતો હોય તો તે કેમાં લખે ? તે તપાસી જુઓ.

x “ ક્ષણિકત્વં તુ નૈવાસ્ય ક્ષણાદૂર્ધ્વ વિનાશતઃ ।

અન્યસ્યામાવતોઽસિદ્ધેરન્યથાઽન્વયમાવતઃ ॥ ”—(જુઓ) યોગબિન્દુ, ૧૩૦ ૪૫૮-૪૭૭.

“અથવા જ્ઞાન ક્ષણિકત્વં, જે જાણી વદનાર;
વદનારે તે ક્ષણિક નહિં, કર અનુભવ નિર્ધાર.
ક્યારે કોઈ વસ્તુનો, કેવળ હોય ન નાશ;
ચેતન પામે નાશ તો, કેમાં ભળે ? તપાસ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

પરિણામીવાદ જ યુક્ત—

+ આમ એકાંત નિત્ય કે એકાંત અનિત્ય આત્મા માનવામાં આવે, તો તે પક્ષમાં આ યોગદષ્ટિ લાભરૂપ યોગમાર્ગ ઘટતો નથી. એટલે અર્થાપત્તિ ન્યાયથી ‘નાના પ્રકારના પર્યાય-વાળા પરિણામી આત્મામાં*’ અવસ્થાભેદની સંગતિવડે કરીને યોગમાર્ગનો સંભવ છે.’

આત્મા દ્રવ્યથી નિત્ય છે, ને પર્યાયથી—અવસ્થાંતરથી પલટાય છે, અનિત્ય છે; તેનું પ્રગટ દૃષ્ટાંત—બાલ, યુવાન ને વૃદ્ધ એ ત્રણે અવસ્થાનું જ્ઞાન એક જ પુરુષને થાય છે.

“આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય;

બાલાદિ વય ત્રણનું, જ્ઞાન એકને થાય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

આમ પરિણામી આત્મતત્ત્વ માનવામાં આવે તો જ તેમાં આ તથારૂપ પરિણમન-વાળી યોગદષ્ટિ ને યોગમાર્ગની સમસ્ત ઘટના અવિકલપણે ઘટે છે, એમ આ ઉપરથી ક્લિત થયું. અસ્તુ ! એ ગમે તેમ હો ! આપણે હવે ‘યોગદષ્ટિ’ના ‘ઉન્મીલન’ સાથે આગળ વધીએ, એટલે એ આત્મતત્ત્વ કેવું છે, તેની આપોઆપ ખબર પડશે. એમાં વાદ-વિવાદનો અવકાશ નથી.

અને આ ‘દષ્ટિ’ સકલ યોગિદર્શનોને સાધારણ છે, એટલા માટે જેવાઓને જેવા પ્રકારે હોય છે, તેવાઓને તેવા પ્રકારે કહી ખતાવવા માટે કહે છે:—

યમાદિયોગયુક્તાનાં શ્વેદાદિપરિહારતઃ ।

અદ્વેષાદિગુણસ્થાનં ક્રમેણૈષા સતાં મતા ॥ ૧૬ ॥

વૃત્તિઃ—યમાદિયોગયુક્તાનાં—યમ વગેરે યોગથી યુક્તને. અહીં ‘યમ’ વગેરે, યોગના અંગ-પણાને લીધે ‘યોગ’ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે;—“યમનિયમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધ્યાનસમા-ધયોઽષ્ટાવજ્ઞાનિ ।” (પાતંજલ યો. સુ. ૨, ૨૯). ‘યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગના આઠ અંગ છે.’ તે એમ યમ વગેરે, યોગના પ્રલનીક-વિરોધી એવા આશયોના પરિહાર ૮ (ત્યાગ) વડે કરીને હોય છે. અને આ આશયો પણ આઠ જ છે. અને તેવા પ્રકારે કહ્યું છે કે:—

+ “નાસતો વિચતે ભાવો નાભાવો વિચતે સતઃ ।

ઉભયોરપિ દૃષ્ટોઽન્તસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ ”—ગીતા

* “પરિણામિન્યતો નીત્યા ચિત્રમાવે તથાત્મનિ ।

અવસ્થાભેદસંગત્યા યોગમાર્ગસ્ય સંમંવઃ ॥ ”—શ્રીયોગબિન્દુ

યમાદિ યોગયુતને થયે, ખેદાદિ પરિહાર;
અદ્વેષાદિ ગુણસ્થાન આ, સંત સંમત ક્રમવાર. ૧૬.

અર્થ:—ખેદ આદિના પરિહારથી-ત્યાગથી યમ આદિ યોગથી યુક્ત એવા જનોને અનુક્રમે અદ્વેષાદિ ગુણનું સ્થાન, એવી આ દષ્ટિ સંતોને સંમત છે.

વિવેચન

જે આ આઠ દષ્ટિ કહી, તે અનુક્રમે યમ-નિયમ વગેરે યોગના આઠ અંગથી યુક્ત યોગીઓને હોય છે. એટલે કે-(૧) જ્યાં યોગનું પ્રથમ અંગ યમ હોય, ત્યાં પ્રથમ મિત્રા દષ્ટિ હોય છે; જ્યાં યોગનું બીજું અંગ નિયમ હોય, ત્યાં બીજી ૮ યોગાંગ તારા દષ્ટિ હોય છે. એમ યાવત્ આઠેનો પરસ્પર સંબંધ સમજવો. ૮ ચિત્તદોષ તેમ જ-(૨) ખેદ, ઉદ્વેગ વગેરે આઠ પ્રકારના દુષ્ટ આશય-ચિત્તવૃત્તિ ૮ ગુણ છે, તેનો ત્યાગ કરવામાં આવતાં, અનુક્રમે યોગનાં આઠ અંગની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલે પહેલા ખેદ દોષનો ત્યાગ થતાં, યોગનું પહેલું અંગ યમ અને પહેલી મિત્રા દષ્ટિ હોય છે; બીજા ઉદ્વેગ દોષનો ત્યાગ થતાં, યોગનું બીજું અંગ નિયમ અને બીજી તારા દષ્ટિ હોય છે, ઇત્યાદિ. અને (૩) આ આઠ દષ્ટિ અનુક્રમે અદ્વેષ, જિજ્ઞાસા વગેરે ગુણનું સ્થાન છે. એટલે પહેલા અદ્વેષ ગુણ પ્રગટ્યે પહેલી મિત્રા દષ્ટિ હોય છે, બીજો જિજ્ઞાસા ગુણ પ્રગટ્યે બીજી તારા દષ્ટિ હોય છે. આમ યાવત્ આઠેનો સંબંધ જોડવો.

“ સ્વેદોદ્વેગક્ષેપોત્થાનભ્રાન્ત્યન્યમુદ્વિગાસક્લૈઃ ।

યુક્તાનિ હિ ચિત્તાનિ પ્રપશ્વતો વર્જયેન્મતિમાન્ ॥ ”

ખેદ, ઉદ્વેગ, ક્ષેપ, ઉત્થાન, ભ્રાન્તિ, અન્યમુદ્વિગ, રૂગ (રોગ) ને આસંગથી (આસક્તિ) યુક્ત ચિત્તને મતિમાન્ નિશ્ચયે કરીને પ્રપંચથી વર્જે-છોડી દીએ.

તેથી એમ, સ્વેદાદિપરિહારતઃ—તે ખેદ આદિના પરિહારથી-ત્યાગથી પણ ક્રમે કરીને આ દષ્ટિ આઠ પ્રકારની છે.

આ દષ્ટિ અદ્વેષાદિગુણસ્થાન—અદ્વેષાદિ ગુણનું સ્થાન છે એટલા માટે પણ એમ છે, કારણ કે આ પણ આઠ છે. કહ્યું છે કે:—

“ અદ્વેષો જિજ્ઞાસા શુશ્રૂષા શ્રવણવોધમીમાંસાઃ ।

પરિશુદ્ધા પ્રતિપત્તિઃ પ્રવૃત્તિરષ્ટાત્મિકા તત્ત્વે ॥ ”

૧. અદ્વેષ, ૨. જિજ્ઞાસા, ૩. શુશ્રૂષા, ૪. શ્રવણ, ૫. બોધ, ૬. મીમાંસા, ૭. પરિશુદ્ધ પ્રતિપત્તિ, ૮. પ્રવૃત્તિ—એમ તત્ત્વમાં આઠ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે.

એમ ક્રમેણ-ક્રમે કરીને છિપ્યા-આ સદૃદષ્ટિ, સત્તાં-સંતોને, મુનિઓને-ભગવત્ પતંજલિ, ભદંત ભાસ્કરખંધુ, ભગવત્ અંતવ (?) આદિ યોગીઓને, મતા-દષ્ટિ-સંમત છે. અને એનું સાકલ્ય-સંપૂર્ણ વિસ્તાર પ્રત્યેક દષ્ટિમાં અમે દર્શાવ્યું.

આમ આ આઠ યોગદષ્ટિ, આઠ યોગ અંગ, આઠ દોષ ત્યાગ, ને આઠ ગુણસ્થાનનો અનુક્રમે પરસ્પર સંબંધ છે. પહેલી દષ્ટિમાં પહેલું યોગઅંગ, પહેલા ચિત્ત દોષનો ત્યાગ, પહેલા ગુણની પ્રાપ્તિ હોય છે. એમ યાવત આઠેનું સમજવું. આમ આ ચોક્કસ ઘટે છે. અહીં યમઆદિ યોગના અંગરૂપ છે તેથી તેને ‘યોગ’ કહ્યા છે.

કોષ્ટક—૩

	યોગદષ્ટિ	યોગઅંગ	દોષત્યાગ	ગુણસ્થાન	બોધની ઉપમા	વિશેષતા
૧	મિત્રા	યમ	ખેદ	અદ્વેષ	તૃણ અગ્નિકણ	મિથ્યાત્વ
૨	તારા	નિયમ	ઉદ્વેગ	જિજ્ઞાસા	ગોમય અગ્નિકણ	„
૩	બલા	આસન	ક્ષેપ	શુશ્રૂષા	કાષ અગ્નિકણ	„
૪	દીપ્રા	પ્રાણાયામ	ઉત્થાન	શ્રવણ	દીપ પ્રભા	„
૫	સ્થિરા	પ્રભાહાર	ભ્રાંતિ	બોધ	રતનપ્રભા	સમ્યક્ત્વ
૬	કાંતા	ધારણા	અન્યબુદ્ધ	મીમાંસા	તારા પ્રભા	„
૭	પ્રભા	ધ્યાન	રુગ્ (રોગ)	પ્રતિપત્તિ	સૂર્ય પ્રભા	„
૮	પરા	સમાધિ	આસંગ	પ્રવૃત્તિ	ચંદ્ર પ્રભા	„

—: યોગના આઠ અંગનું સ્વરૂપ :—

૧. યમ—તેને વ્રત પણ કહે છે. તે પાંચ છે:—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ. તે પ્રત્યેકના પણ તરતમતાના કારણે ચાર પ્રકાર છે: ઇન્દ્રિયાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ, સિદ્ધિયમ.

૨. નિયમ—શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય ને ઇશ્વરધ્યાન—એ પાંચ નિયમ છે.

૩. આસન—દ્રવ્યથી ઠાયાની ચપળતા રોકી એક સ્થાને સ્થિરતારૂપ પદ્મ, વીર આદિ આસન. ભાવથી તો પરભાવનું આસન—અધ્યાસ—ખેંઠક છોડી, આત્મભાવમાં ખેસવું—ખેંઠક કરવી તે આસન.

૪. પ્રાણાયામ—સ્થૂલ શારીરિક પ્રાણાયામ નામની હઠયોગની ક્રિયા અત્ર ઇષ્ટ નથી. કારણ કે તેમાં વાયુને બહાર કાઢવામાં આવે છે (રેચન), પૂરવામાં આવે છે (પૂરણ) અને કુંભમાં પાછીની જેમ સ્થિર કરવામાં આવે છે (કુંભન); આ આ પ્રક્રિયાઓ શરીર-

ને આયાસરૂપ અને મનને ચંચલતાકારણરૂપ હોઈ કલેશરૂપ થાય છે, માટે આ બાહ્ય પ્રાણાયામ અત્રે વિવક્ષિત નથી. અત્રે તો આધ્યાત્મિક-ભાવ પ્રાણાયામ જ પ્રસ્તુત છે-કે જેમાં બાહ્ય ભાવ-પરવસ્તુ ભણી જતા ભાવને રેચ દેવામાં આવે છે, જૂલાળ દેવાય છે, ખહાર કઢાય છે તેવી રેચક્રિયા હોય છે; જેમાં અંતરુભાવ પૂરાય છે-અંતરાત્મ-ભાવ ભરાય છે, તે-રૂપ પૂરક ક્રિયા અને તે અંતરાત્મભાવની સ્થિરતારૂપ કુંભક ક્રિયા હોય છે. આવો આત્મસ્વભાવરૂપ ભાવપ્રાણાયામ જ અત્રે અધ્યાત્મરૂપ યોગ-માર્ગમાં ઈષ્ટ છે.

“બાહ્ય ભાવ રેચક ઈહાંજી, પૂરક અંતર ભાવ;

કુંભક ચિરતા ગુણે કરીજી, પ્રાણાયામ સ્વભાવ....

મનમોહન જિનજી! મીઠી તાહરી વાણુ. ” શ્રી યોગો દ. સજ્જાય

૫. પ્રત્યાહાર—વિષયવિકારોમાંથી ઇન્દ્રિયોને પાછી ખેંચવી તે પ્રત્યાહાર, પંચ વિષયના વિકારોમાં ઇન્દ્રિયોને ન જોડવી તે પ્રત્યાહાર.

“વિષયવિકારે ન ઇન્દ્રિય જોડે, તે ઈહાં પ્રત્યાહારોજી.”—શ્રી યોગો સજ્જાય

૬. ધારણા—‘દેશવન્ધસ્તિત્તસ્ય ધારણા ।’ (પા. યો.) ચિત્તનો દેશબંધ તે ધારણા. ચિત્તને અમુક તત્ત્વચિંતનાદિ મર્યાદિત સ્થળે ધારી રાખવું-બાંધી રાખવું, રોકી રાખવું તે ધારણા.

૭. ધ્યાન—‘તત્ર પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનં ।’ તેમાં પ્રત્યયની એકતાનતા તે ધ્યાન. એકાગ્ર ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો તે ધ્યાન. તત્ત્વસ્વરૂપને એકાગ્રપણે ધ્યાવવું તે ધ્યાન.

૮. સમાધિ—આત્મતત્ત્વરૂપ જ થઈ જવું, તત્ત્વને પામવું, તત્ત્વમાં લીન થઈ જવું તે સમાધિ. જ્યાં ધ્યાતા, ધ્યાન ને ધ્યેયનો ભેદ રહે નહિ, ત્રણેય એકરૂપ થઈ જાય, તે સમાધિ.

“ધ્યાતા ધ્યાન ધ્યેય ગુણ એકે, ભેદ છેદ કરશું હવે ટેકે....”—શ્રી યશોવિજયજી

—: આઠ આશય દોષ :—

આઠ દોષથી યુક્ત આશયને-ચિત્તના દુષ્ટ અધ્યવસાયને જ્યારે છોડી દીએ, ત્યારે અનુક્રમે તે તે દષ્ટિની પ્રાપ્તિ હોય છે. પહેલો દોષ છોડતાં, પહેલી મિત્રા દષ્ટિ હોય છે, ઇત્યાદિ. મતિમાન આત્માર્થી જીવે જેમ અને તેમ સર્વ પ્રયાસથી તે તે દોષો દૂર કરવા આવશ્યક છે, કારણ કે યોગની સિદ્ધિમાં મનના જયની જરૂર છે, ને મનોજયમાં આ આઠ દોષ નહે છે. તે દોષ ટળે તો ગુણ પ્રગટે. તેવું સંક્ષેપ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે:—

૧. ખેદ—થાકી જવું તે. શુભ સન્માર્ગે પ્રવર્તતાં થાકવું તે. તે દોષ દૂર થતાં મિત્રા દષ્ટિ હોય છે.

“ ખેદ પ્રવૃત્તિ કરતાં થાકીએ રે. ”—શ્રી આનંદધનજી

આવા ખેદથી ધર્મક્રિયામાં મનની દઢતા રહેતી નથી, કે જે દઢતા, ખેતીમાં પાણીની જેમ, ધર્મનો મુખ્ય હેતુ છે.

“ કિરિયામાં ખેદે કરી રે, દઢતા મનની નાંહિ રે;

મુખ્ય હેતુ તે ધર્મનો રે, જેમ પાણી કૃષિમાંહિ રે....પ્રભુ તુજ વાણી મીઠડી રે.”

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

૨. ઉદ્વેગ—સન્માર્ગસાધક ક્રિયા પ્રત્યે માનસિક કંટાળો—અણુગમે ઉપજવો, સન્માર્ગ-થી ઉદ્દલગ્ન થવું—ઉલગવું તે. એટલે બેઠા બેઠા પણ ક્રિયામાં ઉદ્વેગ—અણુગમે ઉપજે છે. આમ યોગના દ્રષ્ટને લીધે તે ક્રિયા કરે તો પણ રાજવેઠની જેમ અપાટાબંધ આટોપી લે છે—જેમ તેમ પતાવી દે છે !

“ બેઠા પણ જે ઉપજે રે, કિરિયામાં ઉદ્વેગરે;

યોગદ્રેષથી તે ક્રિયારે, રાજવેઠ સમ વેગ રે....પ્રભુ તુજ. ”

૩. ક્ષેપ—ચિત્તનો વિદ્વેષ, અસમાધાન ડામાડોળ વૃત્તિ. અમુક ક્રિયામાંથી વચ્ચે વચ્ચે બીજી ક્રિયામાં મનનું ફેંકાવું—ચાલ્યા જવું, અંવાં—ઉધામા તે ક્ષેપ. જેમ શાલિને ઊબણતાં—વારંવાર ઊખેડી ઊખેડીને વાવે તો ફલ ન થાય, તેમ આવી ક્ષેપવાળી ક્રિયાનું નિર્મલ ફળ મળતું નથી.

“ વિચે વિચે બીજા કાજમાં રે, જાયે મન તે ખેપ રે;

ઊબણતાં જિમ શાલિનું રે, ફલ નહિં તિહાં નિર્લેપ રે....પ્રભુ તુજ. ”

૪. ઉત્થાન—ઊઠી જવું તે ઉત્થાન. સન્માર્ગમાંથી એટલે કે મોક્ષસાધક યોગમાર્ગ-ક્રિયામાંથી ચિત્તનું ઊઠી જવું તે ઉત્થાન. આમ થવાનું કારણ શાંતવાહિતાનો એટલે કે ચિત્તના એક અખંડ શાંત પ્રવાહનો અભાવ છે. આવા ઠરેલપણના અભાવે જ્યાંથી મન ઊઠી ગયું છે એવી તે યોગક્રિયા છોડી દેવા યોગ્ય છે; પણ લોકલગ્નવિધિથી છોડી શકાતી નથી. આ ઉત્થાન દોષ છે. મમતથી તે પકડી રાખે, આ ઉત્થાન દોષ છે.

“ શાંતવાહિતા વિણ હાવે રે, જે યોગે ઉત્થાન રે;

ત્યાગયોગ છે તેહથી રે, અણુછંડાતું ધ્યાન રે....પ્રભુ તુજ. ”

૫. ભ્રાંતિ—ભ્રમવું તે, ભ્રમ ઉપજવો તે. પ્રસ્તુત યોગક્રિયાને છોડી ચિત્તનું ચારે કોર ભ્રમણ—ભ્રમક વૃત્તિ, તે ભ્રાંતિ. અથવા છીપમાં રૂપાની જેમ ભ્રમણ થવી, તત્ત્વને અતત્ત્વ માનવારૂપ વિપર્યાસ થવો તે ભ્રાંતિ. અથવા અમુક ક્રિયા કરી કે ન કરી એ ભ્રમથી ન સાંભરે, એટલે એવી શુભ ક્રિયાયત્રી પણ અર્થવિરોધી એવું અકાજ થાય, ઇષ્ટ ફલરૂપ પરમાર્થકાર્ય ન થાય. આમ ભ્રાંતિનું સ્વરૂપ છે.

“ જમથી જેહ ન સાંભરે રે, કાંઈ અકૃત કૃત કાજ રે;
તેહથી શુભ કિરિયાથકી રે, અર્થવિરોધી અકાજ રે....પ્રભુ તુજ. ”

૬. અન્યમુદ્—ળીજે ઠેકાણે આનંદ-મોહ પામવો તે. આત્મતત્ત્વ કરતાં અન્ય-સ્થળે આનંદિત થવું તે અન્યમુદ્. અથવા આમ માંડેલી યોગક્રિયા અવગણીને ળીજે ઠામે હર્ષ ધરવો, તે પરમાર્થરૂપ ઈષ્ટ કાર્યમાં અંગારાના વરસાદ જેવો છે.

“ માંડી કિરિયા અવગણી રે, ળીજે ઠામે હર્ષરે;
ઈષ્ટ અર્થમાં જાણીયે રે, અંગારાનો વર્ષ રે....પ્રભુ તુજ. ”

૭. રુગ્—રોગ, રાગ-દ્વેષ-મોહ એ ત્રિદોષરૂપ મહારોગ-ભાવરોગ અથવા સારી સમજણ વિના ક્રિયા કરવામાં આવે, તો શુદ્ધ ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થાય, એટલે શુદ્ધ ક્રિયાને પીડારૂપ અથવા ભંગરૂપ એવો ‘રોગ’ ઉપજે. આવી રોગિષ્ટ અશુદ્ધ ક્રિયાનું ફલ વાંઝિયું છે.

“ રોગ હોયે સમજણ વિના રે, પીડા-ભંગ સુરૂપ રે;
શુદ્ધ ક્રિયા ઉચ્છેદથી રે, તેહ વંધ્ય ફલરૂપ રે....પ્રભુ તુજ. ”

૮. આસંગ—આસક્તિ. પરદ્રવ્ય તથા પરભાવના સંગમાં આસક્તિ ઉપજવી તે. અથવા અમુક એક જ યોગક્રિયાના સ્થાનમાં રંગ લાગવાથી, તે સ્થાનમાં જ-તે જ ક્રિયામાં આસક્તિ થઈ જવી તે આસંગ છે. જે ક્રિયા કરતો હોય, તેમાં ‘ઈદમેવ સુંદર’ આજ સુંદર છે-રૂડું છે, એવો જે રંગ લાગવો, તેમાં જ સુંદરીઆ થઈને ચોંટ્યા રહેવું, તે આસંગ દોષ છે, કારણ કે એમ એક જ સ્થળે જીવ જો ચોંટી રહે-મંજ્યો રહે, તો પછી ત્યાં જ ગુણઠાણે સ્થિતિ રહે, આગળ ન વધે, પ્રગતિ (Progress) ન થાય. તેથી પરમાર્થરૂપ સુંદર ફળ(મોક્ષ) ન મળે.

“ એક જ ઠામે રંગથી રે, કિરિયામાં આસંગ રે;
તેહ જ ગુણઠાણે યિતિ રે, તેહથી ફલ નહીં ચંગ રે....પ્રભુ તુજ. ”

આમ સન્માર્ગરૂપ યોગમાર્ગની સાધનામાં ચિત્તને પ્રથમ ખેદ ઉપજે, થાક લાગે, ઠઠતા ન રહે, એટલે તેમાં ઉદ્વેગ ઉપજે-અણુગમો આવે, વેઠીઆની જેમ પરાણે કરે.

એથી કરીને ચિત્તવિક્ષેપ થાય, ડામાડોળ વૃત્તિ ઉપજે, મન ળીજે આઠ દોષની ળીજે દોષ્યા કરે. એટલે ચાલુ કામમાંથી મન ળીઠી જાય, ઉત્થાન સંકલના થાય, ને ચારે કાર ભમ્યા કરે, ભ્રાંતિ ઉપજે. એમ ભમતાં ભમતાં

કાંઈ અન્ય સ્થળે તેને લીજાવત આવે-અન્યમુદ્ થાય. એટલે શુદ્ધ ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થાય, પીડારૂપ-ભંગરૂપ રોગ લાગુ પડે, ક્રિયા માંડી પડે, ને તે અમુક સ્થળે આસંગ-આસક્તિ ઉપજે, ‘અઠેહી દ્વારકા’ જ થઈ જાય ! આમ આ આઠ આશય-દોષનો પૂર્વાપર સંગ્રંધરૂપ સંકલના ઘટાવી શકાય છે. તે દોષ જેમ જેમ છોડાય, તેમ તેમ અતુકમે આઠ દષ્ટિરૂપ આત્મગુણનો અવિભાવ થતો જાય છે, પ્રગટપણું થતું જાય છે.

અથવા બીજી રીતે અધ્યાત્મ પરિભાષામાં આ દોષ ઘટાવીએ તો—(૧) આત્મતત્ત્વની સાધનામાં જીવની દૃઢતા ન રહે—એક ઉપજે, (૨) તે સાધનામાં ઉદ્દેગ-અણુગમે આવે, (૩) એટલે ચિત્તવિશ્લેષ પામી પરવસ્તુમાં-પરભાવમાં દોડ્યા કરે, ઉધામા નાખે, (૪) અને આત્મભાવમાંથી બિડી જાય (ઉત્થાન), (૫) એટલે પછી બ્રાંતિ-વિપર્યાસ પામી ચારે કોર પરભાવમાં ભગ્યા કરે, (૬) ને એમ કરતાં તેમાં આનંદ પામે-રમણતા અનુભવે (અન્યમુદ્ધ), (૭) એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ ત્રિદોષ-સન્નિપાત (રોગ) લાગુ પડે, (૮) અને પરવસ્તુમાં-પરભાવમાં આસંગો-આસક્તિ ઉપજે. ઈત્યાદિ પ્રકારે આની યથામતિ ઘટના કરી શકાય છે. અને આ દોષ દૂર થવાનો ક્રમ પણ પરસ્પર સંકળાયેલો છે, તે આ પ્રમાણે:—

(૧) ધર્મક્રિયામાં પ્રથમ તો મનની દૃઢતા રહે, એક ન થાય, (૨) તો ઉદ્દેગ-અણુગમે ન ઉપજે, વેકરૂપ ન લાગે; (૩) એટલે વિશ્લેષ ન ઉપજે, (૪) અને ચિત્ત તેમાંથી બિડી ન જાય; (૫) એટલે ચારે કોર ભમે નહિ, (૬) અને અન્ય સ્થળે આનંદનો પ્રસંગ બને નહિ; (૭) એટલે પછી ક્રિયાને રોગ લાગુ પડે નહિ, (૮) અને અસુક સ્થળે આસક્તિ-આસંગો પણ ઉપજે નહિ.

—: આઠ ગુણનું સ્વરૂપ :—

૧. અદ્વેષ—દ્વેષ ન હોવો તે અદ્વેષ. સત્ તત્ત્વ પ્રત્યે દ્વેષ-મત્સરનો અભાવ એ પ્રથમ ગુણ છે, સન્માર્ગશ્રેણીનું પ્રથમ પગથિયું છે, પ્રથમ ભૂમિકા છે.

“સેવન કારણુ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્વેષ અખેદ.”

“દ્વેષ અરોચક ભાવ.” — અવધૂત શ્રી આનંદધનજી

આમ ‘સત્’ પ્રત્યે અરુચિભાવ-અણુગમે તે દ્વેષ, અને તેવી અરુચિનો-અણુગમાનો અભાવ તે અદ્વેષ. આ નકારાત્મક (Negative) પણ ગુણ છે. તે ઉપજે તો પછી—

૨. જિજ્ઞાસા—સત્ તત્ત્વને જાણવાની અંતરંગ ઇચ્છા, ઉત્કંઠા, તાલાવેલી, તમજ્ઞા ઉપજે. એટલે પછી—

૩. શુદ્ધૃષા—તત્ત્વને સાંભળવાની ઉત્કટ ઇચ્છા પ્રગટે, એટલે પછી—

૪. શ્રવણુ—સત્તત્ત્વને સાંભળવાનું બને. એટલે પછી—

૫. યોધ—તત્ત્વનો યોધ-જ્ઞાન થાય, ઉપદેશ લાગે-ચોટે, પ્રતિયોધ પામે-ખૂટે. એટલે પછી—

૬. મીમાંસા—ધ્યેલા તત્ત્વયોધનું મીમાંસન-સૂક્ષ્મ વિચારણા-ચિંતન-ઊઠાપોઠા ધાય. હેય, ઉપાદેય આદિનો સૂક્ષ્મ વિવેક પ્રગટે. એટલે પછી—

૭. પ્રતિપત્તિ—આદેય તત્ત્વનું અવગાઠ ગ્રહણ-અંગીકરણ થાય, અંતરાત્માથી તત્ત્વ-વિનિશ્ચયરૂપ માન્યપણું ધાય, અનુભવન થાય. એટલે પછી—

૮. પ્રવૃત્તિ—તત્ત્વરૂપ પ્રવૃત્તિ, તદ્રૂપ પ્રવૃત્તિ, આચરણ, અનુષ્ઠાન, ચારિત્ર, રમણ થાય. આત્મા સ્વસ્વરૂપમાં રમણ કરે.

“આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ.”—શ્રી યોગો સંજ્ઞાય

“તેવો સ્થિર સ્વભાવ તે ઉપજે રે,

નામ ચારિત્ર તે અણુલિંગ....મૂળ મારગ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આમ આ આઠ ગુણોનો ઉત્તરોત્તર ક્રમ છે, અને તે આઠ દૃષ્ટિમાં અનુક્રમે એકેક-પણે પ્રગટે છે.

સારાંશ-(Summary)

—: દોહરા :-

(૮ યોગાંગ)—યોગ અંગ-યમ નિયમ ને, આસન પ્રાણાયામ;
પ્રત્યાહાર ને ધારણા, ધ્યાન સમાધિ—આમ.

(૮ દોષ) — દોષ-ખેદ ઉદ્વેગ ને, ક્ષેપ તેમ ઉત્થાન;
ભ્રાંતિ અન્યમુદ્ રોગ ને, આસંગો ધ્રુમ જાણ.

(૮ ગુણ) — અદ્વેષ જિજ્ઞાસા અને, શુશ્રૂષા શ્રવણ બોધ;
મીમાંસા પ્રતિપત્તિ ને, પ્રવૃત્તિ ગુણ શોધ.

(૮ દૃષ્ટિ) — મિત્રા તારા ને જલા, દીપ્રા સ્થિરા તેમ;
કાંતા પ્રભા અને પરા, દૃષ્ટિ આઠ છે એમ.
પ્રથમ દૃષ્ટિમાં યોગનું, અંગ પ્રથમ યમ હોય;
પ્રથમ દોષનો ત્યાગ ને, પ્રથમ ગુણ પણ જોય.
આઠ દૃષ્ટિમાં એ ક્રમે, અંગ યોજવા આઠ;
દોષ આઠ પરિવર્જવા, ગુણ જોડવા આઠ,

હવે ‘દૃષ્ટિ’ શબ્દનો અર્થ બતાવવા માટે કહે છે:—

સચ્છદ્વાસંગતો વોધો દૃષ્ટિરિત્યભિધીયતે ।

અસત્પ્રવૃત્તિવ્યાઘાતાત્સત્પ્રવૃત્તિપદાવહઃ ॥ ૧૭ ॥

વૃત્તિ:—સચ્છદ્વાસંગતો વોધઃ—સત્શ્રદ્ધાસંયુક્ત બોધ. આ ઉપરથી અસત્ શ્રદ્ધાનો વ્યવસ્થિત-અપવાદ કહ્યો. અને અહીં અસત્ શ્રદ્ધા એટલે શાસ્ત્રગ્રાહ્ય એવી, પોતાના અભિપ્રાયથી તથા પ્રકારના અસદ્ બિહરૂપ-વિકલ્પરૂપ શ્રદ્ધા ગ્રહણમાં આવી છે. એવી તે અસત્ શ્રદ્ધાના વિકલ્પપણાથી—રહિતપણાથી ‘સત્ શ્રદ્ધાસંગત.’ એવા પ્રકારનો બોધ-અવગમ (સમજણ) તે શું? તો કે—દૃષ્ટિરિત્યભિ-ધીયતે—‘દૃષ્ટિ’ કહેવાય છે,—દર્શન તે દૃષ્ટિ એમ જાણીને—નિષ્પ્રત્યપાયપણાએ કરીને, (તેમાં કોઈ આશ અવલ આવતી નથી એવી કરીને). ક્ષયથી આજ કહે છે—

સત્ શ્રદ્ધાયુત બોધ જે, તે 'દષ્ટિ' કહેવાય;
અસત્ પ્રવૃત્તિ બાધથી, સત્પ્રવૃત્તિ પદદાય. ૧૭.

અર્થ:—સત્શ્રદ્ધાથી સંગત એવો જે બોધ તે 'દષ્ટિ' કહેવાય છે. અને તે અસત્ પ્રવૃત્તિના વ્યાધાતથી (અટકવાથી) સત્પ્રવૃત્તિપદાવહ એટલે સત્પ્રવૃત્તિપદ પમાડનારો એવો હોય છે.

વિવેચન

અહીં 'દષ્ટિ' એટલે શું? તેની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કહી છે. સત્શ્રદ્ધાથી યુક્ત એવો જે બોધ તેનું નામ 'દષ્ટિ' છે. અહીં 'સત્ શ્રદ્ધા' એમ ખાસ કરીને કહ્યું, તે અસત્ શ્રદ્ધાનો અપવાદ-નિષેધ કરવા માટે છે. સત્શાસ્ત્રનો આધાર છોડી સત્શ્રદ્ધાયુક્ત પોતાના અભિપ્રાયે કરીને-પોતાના સ્વચ્છંદે કરીને, પોતાની મતિકલ્પના બોધ તે દષ્ટિ પ્રમાણે જ્યાં અસત્ જોટા તર્કવિતર્ક-વિકલ્પ કરવામાં આવે છે, એવી શાસ્ત્રગાહ્ય જે શ્રદ્ધા તે અસત્શ્રદ્ધા છે. આવી અસત્ શ્રદ્ધા આ 'દષ્ટિ' માં હોતી નથી. એમાં તો સત્શાસ્ત્રના આધારવાળી, સત્શાસ્ત્રને અનુકૂળ, આપ્ત પુરુષની આગમરૂપ આજ્ઞાને અનુસરનારી, એવી સત્શ્રદ્ધા-સાચી શ્રદ્ધા જ હોય છે. આવી સત્ શ્રદ્ધા હોય તો જ તે બોધને 'દષ્ટિ' નામ ઘટે છે.

'દષ્ટિ' એટલે દર્શન-દેખવું તે છે. આમાં નિષ્પ્રત્યપાયપણું હોય છે, કોઈ પણ આડખીલી હોતી નથી, એટલા માટે તે 'દર્શન' અથવા 'દષ્ટિ' કહેવાય છે. પછી ભલે આ થોડી ઉઘડી હોય કે ઝાઝી ઉઘડી હોય, પણ તે ખૂલતાં જે કાંઈ દષ્ટિ એટલે દેખાય છે તે દેખાય છે, દીકું એટલે ખસ દીકું, તેમાં કોઈ પ્રત્યવાય દર્શન નડતો નથી. આમ 'દષ્ટિ' એટલે 'દર્શન' એમ કહ્યું તે યથાર્થ છે. આ ગરામર સમજવા આંખનો-ચર્મચક્ષુનો દાખલો લઈએ:—

આંખ ખંધ હોય તો કાંઈ દેખાતું નથી, પછી આંખ જરાક ઉઘડે તો પાસેનો પદાર્થ આંખો આંખો દેખાય છે, પછી વધારે ઉઘડે તો તેથી વધારે દેખાય છે, એમ જેમ જેમ આંખ ખૂલતી જાય છે, તેમ તેમ વધારે ને વધારે દેખાતું જાય છે, છેવટે સંપૂર્ણ આંખ

અસત્પ્રવૃત્તિવ્યાધાતાત્—અસત્ પ્રવૃત્તિના વ્યાધાતથી (અટકી જવાપણથી). એટલે કે તેવા પ્રકારની શ્રદ્ધાથી-શ્રદ્ધાવંતપણથી શાસ્ત્રવિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિના વ્યાધાતથી-અટકી જવાપણને લીધે, શું? તો કે-સત્પ્રવૃત્તિપદાવહ:—સત્પ્રવૃત્તિપદને આણનારો, લાવનારો. એટલે શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ એવા પ્રવૃત્તિપદને આણી આપનારો. અવેદ્યસંવેદ્યપદના પરિત્યાગવડે કરીને વેદ્યસંવેદ્યપદ પમાડનારો એમ અર્થ છે. સ્થિરા આદિ દષ્ટિનું વેદ્યપદરૂપપણું છતાં આના સામાન્ય લક્ષણપણને લીધે એમ પણ અદોષ છે. અથવા સત્ પ્રવૃત્તિપદ એટલે પરમાર્થથી શૈલેશીપદ છે. એટલે આ દષ્ટિના તત્ત્વપદાવહપણમાં-તે પદ પમાડવાપણમાં કોઈ દોષ નથી.

ખૂલતાં અનંત આકાશ પણ તે નાની સરખી આંખથી દેખાય છે ! તેમ આ આંતરચક્ષુ-રૂપ ‘યોગદષ્ટિ’ પણ જેમ જેમ ઉઘડતી જાય છે, ઉન્મીલન પામતી જાય છે, ખૂલતી જાય છે, તેમ તેમ તેમ તેની દષ્ટિમર્યાદાનું ક્ષેત્ર વધતું જાય છે, વધારે ને વધારે વિશાળ ‘દર્શન’ થતું જાય છે, ને છેવટે સંપૂર્ણ ‘દષ્ટિ’ ખૂલતાં અનંત ‘દર્શન’ થાય છે. પણ આ થોડું કે ઝાઝું જે કાંઈ દેખાય છે, તે ઘણું જ ‘દર્શન’ અથવા ‘દષ્ટિ’ કહેવાય છે; એમાં માત્ર માત્રાનો-અંશનો ભેદ (Difference of degree) છે, દર્શનભેદ નથી. આ દર્શનની જાતિ એક છે. એટલા માટે ‘જાતૌ એકવચનં’ એ સૂત્ર પ્રમાણે ‘દષ્ટિ’ એમ એકવચની પ્રયોગ કર્યો છે. આમ યોગદષ્ટિ અથવા દર્શન એક છે, છતાં તેના ઉન્મીલન અંશ પ્રમાણે-ઉઘડવા પ્રમાણે તેના વિભાગ પાડ્યા છે. આવું દર્શન કે દષ્ટિ ક્યારે ઉઘડી કહેવાય ? તેની અત્રે સ્પષ્ટ મર્યાદા બતાવી છે કે-‘જ્યારે સત્શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા-વાળો બોધ હોય ત્યારે.’

આથી બિલકુલ, સત્શ્રદ્ધા વિનાનો જે બોધ છે, અથવા સ્વચ્છંદ કલ્પનારૂપ અસત્ શ્રદ્ધાવાળો જે બોધ છે, તે ‘દષ્ટિ’ અથવા ‘દર્શન’ કહી શકાય નહિ, કારણ કે આંખ ઉઘડી ન હોય ત્યાંસુધી જેમ અંધપણું જ છે, દેખવાપણું નથી, દષ્ટિઅંધપણું દર્શન નથી, તેમ સત્શાસ્ત્ર શ્રદ્ધાથી જ્યાં લગી આંતરદષ્ટિ ઉઘડી નથી, ઉન્મીલન પામી નથી, ત્યાંસુધી દષ્ટિઅંધપણું જ છે, દેખવાપણું નથી, દર્શન નથી.

આ જીવને નેત્રરોગીની ઉપમા ઘટે છે. નેત્રરોગી એટલે કે જેને આંખનો રોગ છે, એવો પુરુષ આંખ ઉઘાડી શકતો નથી, આંખ મીચી જ રાખે છે, તેને બિંદુસ પણ ગમતો નથી. તેની જો કોઈ નિષ્ણાત નેત્રવૈદ (Eye-specialist) બરાબર ચિકિત્સા કરી યથા-યોગ્ય અંજન વગેરે આંજીને દવા (Treatment) કરે, તો ધીરે ધીરે નેત્રરોગીનું તેનો રોગ મટવાનો સંભવ છે. તે સદ્વૈદનો ને તેને આધીન ઔષધનો દષ્ટાંત જોગ ન બને ત્યાંસુધી તેનો રોગ કેમ કરીને મટે નહિ. તેમ આ જીવને દષ્ટિઅંધપણાનો-મિથ્યાદષ્ટિપણાનો ગાઢ રોગ લાગુ પડ્યો છે. તે આંખ મીચીને જ પડ્યો છે. તેનાથી જ્ઞાન-પ્રકાશ પણ દેખી શકતો નથી ! હવે તેને કોઈ મહાપુણ્યના જોગાનુજોગે કોઈ તેવા સદ્ગુરુરૂપ નિષ્ણાત સદ્વૈદનો જોગ મળે, ને તે તેના રોગનું બરાબર નિદાન કરી, યોગ્ય ચિકિત્સા કરે, જ્ઞાનરૂપ અંજન આંજે, તો ધીરે ધીરે તે દષ્ટિઅંધની દષ્ટિ ખૂલતી જાય, ને છેવટે તે નેત્રરોગ સાવ મટી જાય. પણ આમાં માત્ર શરત એટલી જ છે કે-સદ્વૈદરૂપ સદ્ગુરુને શોધી કાઢી, તેની દવા દઢ શ્રદ્ધાથી, યથાવિધિ પથ્ય અનુપાન સાથે કરવામાં આવે, તો જ તે આત્મજ્ઞાંતિરૂપ મોટામાં મોટો રોગ જાય. તે આ પ્રમાણે—

“આત્મજ્ઞાંતિ સમ રોગ નહિં, સદ્ગુરુ વૈધ સુખણુ;
ગુરુઆજ્ઞા સમ પથ્ય નહિં, ઔષધ વિચાર ધ્યાન.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।

નેત્રમુન્મીલિતં ચેન તસ્મૈ સદ્ગુરવે નમઃ ॥ ”

“પ્રવચન અંજન જો સદ્ગુરુ કરે, દેખે પરમ નિધાન;

હૃદય નયન નિહાળે જગદણી, મહિમા મેરુ સમાન.” —શ્રી આનંદધનજી

અત્રે સત્શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા કહી છે, તેમાં તે શાસ્ત્રના મૂળ પ્રભુતા આપ્ત પુરુષની, તેમજ તે શાસ્ત્રનો આશય સમજાવનારા સદ્ગુરુની શ્રદ્ધા પણ ગર્ભિતપણે સમાર્પ જાય છે.

કારણ કે જાગતી જ્યોત જેવા સદ્ગુરુ વિના તે શાસ્ત્ર સમજાવશે કેણુ ? આપ્તની-સદ્-શાસ્ત્ર કાંઈ એની મેળે સમજાઈ જતું નથી ! તે તો જેને જ્ઞાનદષ્ટિ ઊઘડી

ગુરુની શ્રદ્ધા છે એવા પ્રગટ યોગિસ્વરૂપ જ્ઞાની સદ્ગુરુમુખેથી સમજવામાં આવે,

તો જ સમજાય; તેવા ગુરુગમ વિના તે આગમ તો અગમ થઈ પડે

છે ! કારણ કે ‘ખિના નયનકી ખાત’, ‘ખિના નયન’—સદ્ગુરુની દોરવણી વિના સમજાય નહિં; ને તે ‘દિવ્ય નયન’ તો સદ્ગુરુના ચરણ સેવે તો સાક્ષાત્ જૂલે.

“ખિના નયન પાવે નહિં, ખિના નયનકી ખાત;

સેવે સદ્ગુરુકે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત.

જૂઝી ચહત જો પ્યાસકી, હૈ જૂઝનકી રીત;

પાવે નહિં ગુરુગમ ખિના, ચેહી અનાદિ સ્થિત.” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“ચરમ નયન કરી મારગ જોવતો રે, ભૂંચો સયલ સંસાર;

જિણે નયણે કરી મારગ જોઈએ રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર.

પંથડો નિહાળું રે.” —શ્રી આનંદધનજી

આમ અત્રે શાસ્ત્રકાર લગવંતે અર્થાપત્તિન્યાયથી બોધ કર્યો કે—આ યોગદષ્ટિમાં પ્રવેશ કરવાનું પ્રથમ દ્વાર સત્શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા છે. શાસ્ત્ર એટલે આત્મપુરુષનું વચન. તેની આજ્ઞાને શ્રદ્ધાથી અનુસરવું એ જ યોગમાર્ગનું પ્રથમ પગથિયું છે, તો જ ‘દષ્ટિ’ જૂલશે, નહિં તો અંધપણું જ છે; માટે છવે સ્વચ્છંદરૂપ અસત્શ્રદ્ધાનો ત્યાગ કરી, પોતાની સ્વચ્છંદ મતિકલ્પના છોડી દઈ, સત્શાસ્ત્રને—સત્પુરુષ સદ્ગુરુની આજ્ઞાને પ્રધાનપણે અનુસરી, સત્શ્રદ્ધાથી આ યોગમાર્ગની આરાધના કરવી, એમ ઉપદેશનો ધ્વનિ છે.

“રોકે છવ સ્વચ્છંદ તો, પામે અવશ્ય મોક્ષ;

પામ્યા એમ અનંત છે, લાખ્યું જિન નિર્દોષ.” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“દાન તપ શીલ વ્રત નાથ આણા વિના,
થઈ બાધક કરે ભવ ઉપાધિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આવા સત્શ્રદ્ધાવાળા બાધનું એટલે દષ્ટિનું ફલ શું છે ? તે માટે કહ્યું કે—

(૧) અસત્ પ્રવૃત્તિનો વ્યાધાત, (૨) અને તેથી કરીને સત્પ્રવૃત્તિ પદની પ્રાપ્તિ. તે આ પ્રકારે:—

૧. અસત્ પ્રવૃત્તિ વ્યાધાત—સત્શ્રદ્ધાવાળો બાધ બે ઉપજ્યો, તો પછી તથા-
પ્રકારે પ્રવૃત્તિ થવાનો પ્રત્યેક સંભવ છે. એટલે સત્શાસ્ત્રના બાધથી પ્રતિકૂળ-વિરુદ્ધ આચ-
રણનો વ્યાધાત થાય છે—અંત આવે છે, અસત્ પ્રવૃત્તિ અટકી પડે છે,
અસત્પ્રવૃત્તિ થાંભી જાય છે. અસત્પ્રવૃત્તિને એટલો બધો આધાત લાગે છે કે તે
વ્યાધાત બિચારી તસ્મિન્ બાધને પડી જાય છે ! મૂર્છાવશ થાય છે ! કારણ
કે—‘આ શ્રદ્ધાધનવાળો* આસન્નભવ્ય (નિકટ મોક્ષગામી) મતિમાન
પુરુષ પરલોકવિધિમાં શાસ્ત્ર કરતાં બીજાની પ્રાયે અપેક્ષા રાખતો નથી.’ તેને જ પ્રમાણ
ગણી અસત્ પ્રવૃત્તિ છોડી દીએ છે, કારણ કે ‘આ મોહાંધકારભર્યા લોકમાં શાસ્ત્રપ્રકાશ જ
સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે.’ અને આમ અસત્ પ્રવૃત્તિ અટકી પડે છે, એટલા
માટે જ આ બાધ—

૨. સત્પ્રવૃત્તિપદાવહ—હોય છે. સત્પ્રવૃત્તિપદને લાવી આપનારો—પમાડનારો
હોય છે. જેમ જેમ અસત્ પ્રવૃત્તિ અટકતી જાય છે, તેમ તેમ સત્પ્રવૃત્તિપદ નિકટ
આવતું જાય છે, પાસે ને પાસે ખેંચાતું જાય છે. અહીં ‘આવહ’
સત્પ્રવૃત્તિપદ એટલે લાવી આપનાર એ શબ્દ યોજ્યો છે તે અત્યંત સૂચક છે. આ
પ્રાપ્તિ યોગદષ્ટિનું આકર્ષણ જ એવું પ્રગળ છે કે તે ‘પદ’ એની મેળે ખેંચાતું
ખેંચાતું સમીપ પ્રાપ્ત થાય છે. જાણે નજરબંધીનું અજબ જાદૂ કર્યું
હોયની ! એમ આ યોગદષ્ટિ તે ‘પદ’ને ખેંચી લાવે છે ! લોહચુંબકની જેમ અદ્ભુત
આકર્ષણશક્તિથી આકર્ષે છે ! એક વખત આ યોગદષ્ટિરૂપ દિવ્ય નયનનો સ્પર્શ કર્યો
કે બેઠો પાર !

અત્રે સત્પ્રવૃત્તિપદ એટલે ‘વેદસંવેદ પદ’ (સમ્યક્ત્વ) સમજવું. આ દષ્ટિના

* “પરલોકવિધૌ શાસ્ત્રાત્ પ્રાયો નાન્યદપેક્ષતે ।
આસન્નભવ્યો મતિમાન્ શ્રદ્ધાધનસમન્વિતઃ ॥
તસ્માત્સદૈવ ધર્માર્થી શાસ્ત્રયત્નઃ પ્રશસ્યતે ।
લોકે મોહાન્ધકારેઽસ્મિન્શાસ્ત્રાલોકઃ પ્રવર્તકઃ ॥”

—મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીવિત શ્રીયોગબિંદુ

પ્રતાપે ‘અવેદસવેદ પદ’ (મિથ્યાત્વ) છૂટી જઈ, ‘વેદસવેદ પદ’ પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે ‘વેદસવેદ પદ’ પાંચમી સ્થિતિ શરૂ થાય છે, તોપણ અહીં દષ્ટિનું-બોધનું સામાન્યથી કથન હોઈ, આ કહ્યું છે એમાં દોષ નથી. અથવા તો સત્પ્રવૃત્તિપદ એટલે શૈલેશીપદ ગણીએ તોપણ વિરોધ નથી, કારણ કે પરમાર્થથી તો તેની પ્રાપ્તિ થવી એ જ પરમાર્થ કાર્યરૂપ સત્પ્રવૃત્તિપદ છે. ‘પદ’ એટલે કદી પણ ન ખસે એવું સ્થિર નિશ્ચલ સ્થાન. આમ અવશ્ય કરીને આ ‘દષ્ટિ’ના પ્રભાવે ‘વેદસવેદપદ’ કે શૈલેશી-પદરૂપ નિશ્ચલ સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ દષ્ટિરૂપ પારસમણિના જાદૂઈ સ્પર્શથી આ છવરૂપ લોહ શુદ્ધ સુવર્ણ બની જાય છે !

“નિયમા કાંચનતા લહે રે....મન મોહના રે લાલ.

લોહ જરૂં પારસ પામ રે....ભવિ બોહનારે લાલ.”—શ્રી દેવચંદ્રભ

અને આ દષ્ટિ પરિસ્થૂલ ભેદથી આઠ પ્રકારની છે, નહિં તો બહુ ભેદવાળી છે, એમ ગતાવવા માટે કહે છે—

इयं चावरणापायभेदादष्टविधा स्मृता ।

सामान्येन विशेषास्तु भूयांसः सूक्ष्मभेदतः ॥ १८ ॥

આવરણ અપાય ભેદથી, છે આ આઠ પ્રકાર;

સામાન્યથી—વિશેષ તો, સૂક્ષ્મ ભેદ બહુ ધાર. ૧૮

અર્થ:—અને આ દષ્ટિ,—આવરણ અપાયના એટલે કે આવરણ ટળવાના ભેદને લીધે,—સામાન્યથી આઠ પ્રકારની કહી છે. અને વિશેષ ભેદો તો સૂક્ષ્મભેદથી ઘણા ઘણા છે.

[વવેચન

ઉપરમાં જે ‘દષ્ટિ’ એમ એકવચની પ્રયોગ કર્યો તે દષ્ટિ, આવરણ ટળવાના ભેદને

વૃત્તિ:—इयं च—અને આ એટલે હમણાં જ કહ્યા તે લક્ષણવાળી દષ્ટિ, આવરણાપાયભેદતઃ—આવરણ અપાયના ભેદયુક્તી, આવરણ દૂર થવાના ભેદને લીધે,—પરિસ્થૂલ નીતિથી, અષ્ટવિધા સ્મૃતા—પૂર્વાચાર્યોએ આઠ પ્રકારની કહી છે.

સામાન્યેન—સામાન્યથી,—સૂક્ષ્મેક્ષિધાનો, સૂક્ષ્મદષ્ટિનો અનાદર કરીને (ખારીકીથી જોયા વિના). વિશેષાસ્તુ—વિશેષો તો, સદૃદષ્ટિના વિશેષ ભેદો તો, ભૂયાંસો—અતિ બહુ, ઘણા ઘણા છે, સૂક્ષ્મભેદતઃ—સૂક્ષ્મભેદને લીધે,—દર્શન આદિના અનંતભેદપણાને લીધે, કારણ કે પરસ્પર પટ્ટસ્થાનપતિતપણાએ કરીને તેઓનું કથન છે.

લીધે, આઠ પ્રકારની સામાન્યથી કહી છે; અને તે પણ અત્યંત સ્થૂલ ભેદની અપેક્ષાએ કહેલ છે. દાખલા તરીકે—

આંખ આડેનો પડદો જેમ જેમ દૂર થતો જાય, તેમ તેમ વધારે ને વધારે ચોક્કસ દેખાતું જાય છે, છેવટે સંપૂર્ણ પડદો ટળી જતાં પૂરેપૂરું દેખાય છે. આમ પડદો દૂર થવાની અપેક્ષાએ એક જ દષ્ટિના-દર્શનના જૂદા જૂદા ભેદ પડે છે. આવરણ અપાય તે જ પ્રકારે કર્મપ્રકૃતિઓના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ક્ષય આદિ પ્રમાણે જેમ જેમ કર્મનું આવરણ ખસતું જાય છે, પડદો દૂર થતો જાય છે, તેમ તેમ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ નિર્મલ દર્શન થતું જાય છે, ને છેવટે સંપૂર્ણ આવરણ-પડદો ટળી જતાં સંપૂર્ણ દર્શન થાય છે. આમ આવરણ ટળવાના ભેદથી, આ દષ્ટિના આઠ સ્થૂલ ભેદ સામાન્યથી પડ્યા છે.

પણ સૂક્ષ્મભેદની અપેક્ષાએ જો બારીકીથી જોઈએ, તો તેના વિશેષ ભેદ ઘણા ઘણા છે, અનંત છે, કે જેનો કહેતાં પાર ન આવે. કારણ કે મિત્રાથી માંડી પરાદૃષ્ટિ સુધી, કર્મના ક્ષયોપશમ આદિ પ્રમાણે, દર્શનના પ્રકાર અનંત છે. ષટ્સ્થાન-અનંત ભેદ પતિત-ષડ્ગુણવૃદ્ધિનો નિયમ અહીં લાગુ પડે છે. જેમકે-(૧) અનંત-લાગવૃદ્ધિ, (૨) અસંખ્યાતલાગવૃદ્ધિ, (૩) સંખ્યાતલાગવૃદ્ધિ, (૪) સંખ્યાત-ગુણવૃદ્ધિ, (૫) અસંખ્યાતગુણવૃદ્ધિ, (૬) અનંતગુણવૃદ્ધિ. આમ મિત્રાના કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ પ્રકારમાં ઓછામાં ઓછું (Minimum) એક અંશ (Unit) દર્શન મળીએ, તો પછી તેમાં આ નિયમ પ્રમાણે વૃદ્ધિના અનંત સંયોગો (Permutations & Combinations) થતાં, અનંત ભેદ થાય. આમ યોગના સ્થાન પણ અસંખ્ય છે.

“અદ્વૈતીય ક્ષયોપશમ અછે, અવિલાગ વર્ગણાદૃષ્ટિ રે;

ષડ્ગુણ એમ અસંખ્યથી, થાયે યોગસ્થાન સ્વરૂપ રે....

મન મોહું અમાઈ પ્રભુગુણે.

મુહૂર્ત નિગોદી જીવથી, જાવ સન્ની વર પજ્જત રે;

યોગના ઠાણ અસંખ્ય છે, તરતમ મોહિ પરાયત્તરે. મન૦” —શ્રી દેવચંદ્રજી

આકૃતિ — ૪



દષ્ટિ

આવરણ અપાય.

અને અહીં દષ્ટિસમુચ્ચયમાં—

પ્રતિપાતયુતાશ્ચાઘાશ્ચતસ્રો નોત્તરાસ્તથા ।

સાપાયા અપિ ચૈતાસ્તત્પ્રતિપાતેન નેતરાઃ ॥ ૧૯ ॥

પ્રથમ ચાર પ્રતિપાતિ છે, બીજી ચાર ન તેમ;

અપાયયુત પ્રતિપાતથી, આ પણ-અન્ય ન એમ. ૧૯

અર્થ:—પહેલી ચાર દષ્ટિઓ પ્રતિપાતયુક્ત (પડી જાય એવી) છે, પાછલી ચાર દષ્ટિઓ તેમ નથી; અને તેના પ્રતિપાતે કરીને આ પહેલી ચાર દષ્ટિ અપાયવાળી પણ હોય છે,—બીજી તેમ નથી.

વિવેચન

આ જે આઠ દષ્ટિ કહી, તેમાંની મિત્રા આદિ પહેલી ચાર પ્રતિપાતી પણ હોયછે, આવીને પાછી પડી જાય એવી ‘પણ’ હોય એટલે કે પડી પહેલી ચાર પ્રતિ-જય જ એમ નહિં, પણ પડે પણ ખરી, એવી હોય છે. અને સ્થિરા પાતી પણ હોય વગેરે જે પાછલી ચાર દષ્ટિ છે, તે તો અપ્રતિપાતી જ છે, આન્યા પછી પડે જ નહિં, બ્રહ્મ થાય જ નહિં, સ્થિર જ રહે એવી હોય છે.

અને જે પહેલી ચાર કહી, તેમાં જો કદાચ પ્રતિપાત થાય-બ્રંશ થાય, એટલે કે તે દષ્ટિ આવીને જો પાછી ચાલી જાય, તો અપાય એટલે નરકાદિ દુઃખરૂપ બાધા-હાનિ

વૃત્તિ:—પ્રતિપાતયુતા—પ્રતિપાત યુક્ત, બ્રંશયુક્ત (પાછી પડી જાય એવી), આઘાશ્ચતસ્રો-આઘ ચાર, મિત્રા આદિ પહેલી ચાર દષ્ટિઓ. આ પણ તથાપ્રકારના કર્મવૈચિત્ર્યને લીધે, પ્રતિપાતયુક્ત પણ હોય છે, પરંતુ પ્રતિપાતયુક્ત જ હોય એમ નથી. તેઓથી-તેના ઉત્તર ભાવથી-ન નોત્તરાસ્તથા-ઉત્તર એટલે પાછળની ચાર દષ્ટિ તેમ નથી. એટલે સ્થિરા આદિ ચાર તે પ્રકારે પ્રતિપાતયુક્ત નથી (પડતી નથી). કારણ કે આમ છે, તેથી કરીને-સાપાયા અપિ-અપાયયુક્ત પણ છે,—દુર્ગતિના હેતુ-પણાએ કરીને, ઇત્યાદિ-તે આ જ (પહેલી ચાર દષ્ટિ) છે. કેવી રીતે? તો કે-પ્રતિપાતેન-પ્રતિપાતથી, બ્રંશવડે કરીને; નેતરાઃ-છતર તેમ નથી, એટલે સ્થિરા આદિ બીજી દષ્ટિઓ અપાયયુક્ત નથી.

શંકા—શ્રેણિક આદિને આનો અપ્રતિપાત છતાં, અપાય કેમ થયો ?

સમાધાન—આ દષ્ટિના અભાવમાં (પૂર્વે) ઉપાર્જેલા કર્મના સામર્થ્યથી. એટલા માટે જ પ્રતિ-પાતવડે કરીને સંભવમાત્રને અપેક્ષીને ‘સાપાય પણ’ એમ કહ્યું. તથાપિ પ્રાયોગિકતા વિષયપણાથી-પણ કરીને આમ હોય છે, એટલા માટે સૂત્રનો એમ ઉપન્યાસ-ગોઠવણી છે.

અથવા સદૃશ્યનો અધાત હોતાં અપાય પણ અનપાય જ છે, કારણ કે પાકવડે કરીને વજ્ર-તંદુલની જેમ તેના આશયને કાયદુઃખના સદ્ભાવમાં પણ, ક્રિયાની ઉપપત્તિ હોતી નથી. એટલા માટે એમ ઉપન્યાસ (સ્મૃત્વાત) છે. યોગાચાર્યો જ અત્ર પ્રમાણ છે. (પાંચથી વજ્રતંદુલ ન પાકે, તેમ તેના ચિત્તને-આશયને દુઃખ ઉપજતું નથી.) એટલે પ્રતિપાતવડે કરીને બીજી ચાર દષ્ટિ અપાયયુક્ત નથી એમ રિયલ થયું.

પણ ઉપજે. જો પ્રતિપાત ન થાય, આવ્યા પછી પડે નહિં, તો નરકાદિ પ્રતિપાતી હોય દુઃખરૂપ અપાય-ખાધા પણ ન હોય. આમ પહેલી ચાર દષ્ટિમાં જે તો જ સપાય વિકલ્પ છે-કાં તો તે પ્રતિપાતી હોય, કાં તો અપ્રતિપાતી હોય, અને પ્રતિપાતી હોય, તો જ સાપાય-અપાયવાળી હોય; અપ્રતિપાતી તો નિરપાય જ-અપાય રહિત જ, નરકાદિ ખાધા રહિત જ હોય.

અત્રે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે-શ્રેણિક મહારાજ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વના ધણી છતાં, સ્થિરારૂપ અપ્રતિપાતી દષ્ટિમાં વર્તતાં છતાં, નરક વગેરે દુઃખરૂપ અપાય-ખાધા કેમ પામ્યા ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે-પ્રસ્તુત દષ્ટિના અભાવમાં પૂર્વે તેમણે તેવા પ્રકારે શંકા-સમાધાન કર્મ ઉપાજર્યા હતા, તેના વિપાક વશે તેવા તે સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માને તેવી નરકાદિ દુઃખરૂપ અપાયની પ્રાપ્તિ થઈ. અને આમ સ્થિરાદિ દષ્ટિ-વાળાને કવચિત્ તેવો અપાય હોય, તો પણ તે કાંઈ પ્રતિપાતયકી હોતો નથી, પણ અપ્રતિપાત છતાં પૂર્વે ખાંધેલા કર્મને લીધે હોય છે. વળી અત્રે જે અપાય ન હોય એમ કહ્યું છે તે પ્રાયે-ઘણું કરીને અપાય ન હોય, એ દષ્ટિએ કહ્યું છે; એટલે કવચિત્ અપવાદ-વિશેષે તેમ હોય પણ ખરું. પણ કોઈ પણ સંજોગોમાં સ્થિરાદિ દષ્ટિનાં પ્રતિપાત તો ન જ હોય.

અથવા તો બીજી રીતે જોઈએ તો તેવા શ્રેણિકાદિ જેવા મહાનુભાવોને આ અપાય-ખાધા તે અનપાય જ છે, અપાય જ નથી, ખાધારૂપ જ નથી. કારણ કે વજ્રના ચોખાને પકાવવાથી કાંઈ તેના પર પાકરૂપ અસર થાય નહિં, તે પાકે નહિં; અપ્રતિપાતી તેમ શરીરદુઃખરૂપ પાક હોવા છતાં, તેવા મહાજનોના ચિત્તને-નિરપાય જ આશયને કંઈ પણ દુઃખરૂપ અસર પહોંચતી નથી. તે અવધૂતો તો ‘સદા મગનમાં’ રહે છે ! એટલે પરમાર્થથી તેવા સમ્યગ્દષ્ટિ સમતાવંત જોગીજનોને તેવો કોઈ પણ અપાય સ્પર્શતો નથી, જલમાં કમલની જેમ તેઓ નિર્લેપ જ રહે છે. કારણ કે તેઓ સર્વ અપાયથી-ખાધાથી પર ‘ઉદાસીન’ એવી આત્મદશાની ઉચ્ચ કક્ષાએ બિરાજમાન હોય છે, કે તેવો અપાયરૂપ દુઃખભાવ તેમને પહોંચી શકતો નથી.

“સુખકી સહેલી હૈ, અકેલી ઉદાસીનતા;

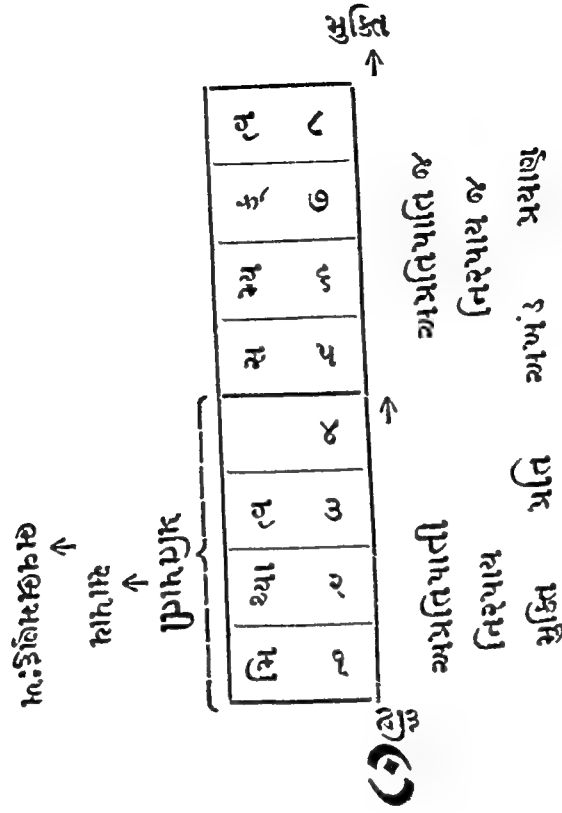
અધ્યાત્મકી જનની, અકેલી ઉદાસીનતા.”—શ્રીમદ્ રાજયદ્રજી

“સુખ દુઃખરૂપ કરમ ફલ જાણો,

નિશ્ચય એક આનંદો રે.”—શ્રી આનંદધનજી

આમ જે દષ્ટિ પ્રતિપાતી નથી, આવ્યા પછી પડતી નથી, અપ્રતિપાતી જ રહે છે, તે તો અપાયરહિત, હાનિ-ખાધારહિત, દુઃખરહિત જ હોય, એમાં કંઈ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી, એમ સાબીત થયું. આ આકૃતિ ઉપરથી સમજાશે.

આકૃતિ — ૫



અહીં પણ—

પ્રયાણમજ્ઞાભાવેન નિશિ સ્વાપસમઃ પુનઃ ।
વિઘાતો દિવ્યભાવતશ્ચરણસ્યોપજાયતે ॥ ૨૦ ॥

પ્રયાણ ભંગ અભાવથી, રાત્રે શયન સમાન;
વિઘાત ઉપજે ચરણનો, મુરસવ ભાવ નિદાન. ૨૦

વૃત્તિઃ—પ્રયાણમજ્ઞાભાવેન—પ્રયાણ ભંગના અભાવથી, કન્યકુળજ વગેરે પ્રત્યે ગમનમાં અન-વરત-નિરંતર પ્રયાણથી (અખંડ-અભંગ પ્રયાણ કરતાં), આથી વળી નિશિ-નિશામાં, રાત્રિને વિષે, સ્વાપસમઃ—નિદ્રા, શયન સમાન. શું? તો કે—વિઘાતઃ—વિઘાત, પ્રતિબંધ (રોડાણ, અટકાયત), દિવ્યભાવતઃ—દિવ્યભાવ યદી-જન-મને લીધે, ચરણસ્ય—ચરણનો, આરિત્રનો, ઉપજાયતે—ઉપજે છે, તથાપ્રકારના સ્પૃહયિષ્ઠ ભાવના યોગથી. તેના અસાધે તો પુનઃ—ફરીયા તેમાં જ પ્રવૃત્તિ હોય છે. જેમ નિદ્રા દર યતાં, કન્યકુળજે જનારની નિરંતર પ્રયાણમાં ગમનપ્રવૃત્તિ હોય છે તેમ, (નિદ્રા છોડી જતાં તે પાસે આગળ આલવા માંડે છે તેમ).

અર્થ:—પ્રયાણભંગના અભાવને લીધે, રાત્રે નિદ્રા જેવો ચરણનો વિઘાત, દિવ્ય-ભાવથી-દેવજન્મના કારણે, ઉપજે છે.

વિવેચન

અને અપ્રતિપાતી-નહિં પડતી એવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થયે, મુક્તિમાર્ગ પ્રત્યેનું પ્રયાણ-ગમન તો અખંડપણે અભંગપણે ચાલ્યા જ કરે છે, યાવત્ મુક્તિની પ્રાપ્તિ હોય છે. પણ જો કર્મનો ભોગવટો કંઈ બાકી હોય, તો તે ભોગવી લેવા માટે વચમાં અભંગ પ્રયાણ વિસામારૂપ દેવ-મનુષ્યના ભવ કદાચ ધરવા પણ પડે, આમ ચારિત્રમાં વિઘાત-વિઘ્નરૂપ પ્રતિબંધ આવી પડે; પરંતુ તે તે ભવનો તે તે કર્મ-ઉદય વ્યતીત થતાં, પુનઃ મુક્તિમાર્ગે પ્રયાણ આગળ ધપે છે.

જેમ કોઈ એક મનુષ્ય કુનોજ જવા નિકળ્યો હોય, તેને લાંબું છેટું હોઈ વચમાં જો, ચાર કે વધારે વિસામા કરવા પડે, રાત્રિવાસ કરવો પડે, અને તે રાતવાસાથી તેના માર્ગશ્રમ પણ દૂર થઈ જાય, પાછું સહવારે પ્રયાણ ચાલુ થાય, અને રાતવાસા એમ અખંડ-અભંગ પ્રયાણ કરતાં કરતાં તે છેવટે કુનોજ પહોંચે; તેમ જેવા ભવ અપ્રતિપાતી એવી આ સ્થિતિ આદિ દૃષ્ટિમાં વર્તે તો યોગી મુક્તિ-નગરે જવા નીકળ્યો છે; તેને કદાચ કર્મનો ભોગ અવશેષ-બાકી રહ્યો હોય, તો દેવ-મનુષ્યના જો-ચાર કે વધારે ભવ કરવારૂપ શયનવડે રાત્રિવાસ કરવો પડે; પાછો તે કર્મનો ઉદય દૂર થતાં, મુક્તિમાર્ગે પ્રયાણ પુનઃ ચાલુ થાય, અને એમ અખંડ-અભંગ ગમન કરતાં તે છેવટે મુક્તિપુરે પહોંચે, ‘સ્વરૂપ સ્વદેશે જાય જ.’

“જાણું સ્વરૂપ સ્વદેશે રે” —મહાતત્ત્વસ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ

“એ સાચી સમજ (સમ્યક્ત્વ) ઉપજ્યા પછી, સ્થિતિ દૃષ્ટિ પામ્યા પછી જીવ ભવ ભલે કરે, પણ તે ભવ તેને મુક્તિ પ્રતિ જતાં ન જ રોકે; તે ભવ બીજા ભાવી ભવની પરિપાટી ન જ ઉપજાવે. સાચી સમજ ન થઈ હોય, સમ્યગ્દૃષ્ટિ ન થઈ હોય ત્યાં-સુધી પ્રત્યેક ભવ બીજા નવા ભવ કરવાનાં કારણ થાય જ; અનંત અનુબંધ થયા જ કરે. પણ સાચી સમજ આવ્યે એ અનંત અનુબંધ નાશ પામે; અને પૂર્વે ઉપાર્જેલાં કર્મ સમ્યક્પ્રકારે સાધ્યદૃષ્ટિએ, ભોગવી લેવા, ખેરવી નાંખવા, આગલું કર્મ પુણ્યલતું લીધેલું પાછું સર્વથા ચુકાવી આપવા, તેના દેણાથી મોકળા થવા, એકાદ જો કે વધારેમાં વધારે પંદર ભવ કરવા પડે તે ભલે, પણ તેથી મુક્તિની અટકાયત ન જ થાય. મુક્તિના રસ્તે તો તે પડી ચૂક્યો છે. સાચી સમજ આવ્યે, સત્યનું સત્યરૂપે ભાન થયે, અસત્યનું અસત્ય-રૂપે ભાન થયે, તેને લાઇનકલીઅર (Line-clear) મળી જ ચૂકી છે.”

શ્રી મનઃસુખભાઈ કીરતચંદ્રન શાંતસુધારસ વિવેચન

“ દષ્ટિ ચિરાદિક ચારમાં, સુગતિ પ્રયાણ ન લાંબે રે;

રયણીશયન નિમ શ્રમ હરે, સુરનર સુખ તિમ છાને રે....વીર૦ ”

—શ્રી યોગ૦ સંજ્ઞાય, ૧-૫

સારસમુચ્ચય-(Summary)

પ્રારંભમાં જે ઇચ્છાયોગ આદિ ત્રણ યોગ કહ્યા, તેમાં અંતર્ભાવ-સમાવેશ પામતી સામાન્યથી આ આઠ દષ્ટિ છે: મિત્રા, તારા, બદ્ધા, દીપ્તિ, સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા, પરા. તેમાં ઉત્તરોત્તર વધતો જતો બોધ,—તૃણ અગ્નિ, ગોમયઅગ્નિ, કાષ્ઠઅગ્નિ, દીપક, રત્ન, તારા, સૂર્ય અને ચંદ્રના પ્રકાશ સાથે,—અનુક્રમે સરળાવી શકાય છે. આ આઠમાં પહેલી ચાર સુધી મિથ્યાત્વ હોય છે, પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિથી સમ્યક્ત્વનો પ્રારંભ થાય છે.

મિત્રા આદિ ચારમાં મિથ્યાત્વ હોવા છતાં તેને સદ્દષ્ટિમાં ગણી, તેનું કારણ એ છે કે તે સમ્યક્ત્વના કારણરૂપ થાય છે, એટલે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે. જેમ શુદ્ધ સાકરની બનાવટમાં શેરડી વગેરે અવસ્થાઓ આવશ્યક છે, તેમ શુદ્ધ આત્માની નિષ્પત્તિમાં—સિદ્ધિમાં મિત્રા વગેરે અવસ્થાઓ—આત્મદશાઓ અવશ્ય ઉપયોગી હોય છે. મિત્રા આદિ દષ્ટિ શેરડી જેવી છે, કારણ કે તેમાંથી સંવેગરૂપ માધુર્યની—મીઠાશની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ આઠ દષ્ટિમાં, યમ-નિયમ વગેરે યોગના આઠ અંગની અનુક્રમે એકેક એમ પ્રાપ્તિ હોય છે; ખેદ-ઉદ્વેગ વગેરે આઠ પ્રકારના ચિત્ત-આશય દોષનો ત્યાગ થતાં, અનુક્રમે આ આઠ દષ્ટિ સાંપડે છે; અને અદ્વેષ-નિજ્ઞાસા વગેરે આઠ ગુણમાંથી એકેક અનુક્રમે આ આઠ દષ્ટિમાં આવિર્ભાવ પામે છે—પ્રગટે છે.

અત્રે ‘દષ્ટિ’ શબ્દનો અર્થ સત્શાસ્ત્ર શ્રદ્ધાથી યુક્ત, સદાગમની આજ્ઞાને અનુકૂલ એવો બોધ છે; અને તેના ફળરૂપે અસત્પ્રવૃત્તિ અટકે છે, ને સત્પ્રવૃત્તિપદ પ્રગટે છે.

આ દષ્ટિ આઠ કહી, તે તો કર્મના આવરણ ટળવાની અપેક્ષાએ, સ્થૂલ દષ્ટિ-બિન્દુથી કહી છે. બાકી સૂક્ષ્મ રીતે જોઈએ તો યોગના સ્થાન અસંખ્ય છે.

આ આઠ દષ્ટિમાંથી મિત્રા આદિ જે પહેલી ચાર છે, તેનો પ્રતિપાત-બ્રંશ થાય પણ ખરો; આવીને ચાલી પણ જાય, અને જો તેમ થાય તો નરકાદિ અપાય પણ ઉપજે. આમ પહેલી ચાર દષ્ટિ પ્રતિપાતી-પાછી પડનારી કે અપ્રતિપાતી-પાછી ન પડનારી હોય. એમ વિઠ્ઠલપરૂષ ભજના છે. પણ છેલ્લી ચાર સ્થિરા આદિ દષ્ટિ તો અપ્રતિપાતી જ હોય—આગ્યા પછી પાછી પડે જ નહિ એવી હોય, અને તેથી તેમાં નરકાદિ અપાય પણ હોય નહિં.

અને આવી અપ્રતિપાતી-પાછી નહિં પડતી દૃષ્ટિ સાંપડ્યા પછી, મુક્તિનગર પ્રત્યેનું પ્રયાણ-ગમન અખંડ અલંગપણે ચાલ્યા કરે. વચ્ચેમાં કદાચ કર્મનો ભોગ બાકી હોય તો ઉત્તમ દેવ-મનુષ્યના અદ્ય ભવ કરવારૂપ રાતવાસો કરવો પડે તો ભલે, પણ છેવટે તો મુક્તિપુરે પહોંચે જ, ‘સ્વરૂપ સ્વદેશે’ જાય જ.

કળશકાવ્ય

—: મંદાકાંતા :—

મિત્રામાંહિ ત્રિભુવનસખા યોગની મેત્રીં પાવે,
ને તારા તે બલવર્તીં કરી દીપતો સ્થિર થાવે;
કાંતા જેવી પર પ્રીતિ ધરી, ભાનુ શું તેજ ધારી,
શેભે યોગી શશિ શું શીતલો સૌમ્ય ને શાંતિકારી. ૬

પામી ઇક્ષુ સમ સરસ સદ્દૃષ્ટિ મિત્રા અનૂપી,
લવ્યો પામે રસ સુમધુરો મિષ્ટ સંવેગરૂપી;
શુદ્ધિ તેની થઈ જઈ પરા શર્કરા શુદ્ધ પાવે,
ને આસ્વાદે અનુભવ સુધા નિત્ય આનંદ ભાવે. ૭

આત્મામાંહી યમ-નિયમ આસન તો સ્થિર સાધે,
પ્રાણાયામે પરરૂપ ત્યજી આત્મનો ભાવ વાધે;
પ્રત્યાહારે વિષયથી હઠી ધારણા ધીર સાધી,
આત્મધ્યાને અચલ ભગવાન પૂર્ણ પામે સમાધિ. ૮

ખેદ ત્યાગી મન દૃઢ ધરે, યોગ ઉદ્દેગ ત્યાગે,
વિક્ષેપે ના બળભળીં ઉઠે, જ્ઞાંતિ તો દૂર ભાગે;
અન્ય સ્થાને મુદ નવ લહે, રોગનો અંત આવે,
ને આસંગા વિષ્ણુ પ્રગતિથી મોક્ષ નિઃસંગ પાવે. ૯

અદ્વેષી તો પ્રથમ સુણવા જાણવા તત્ત્વ ઇચ્છે,
શ્રોતા સાચો શ્રવણથી બુઝી ચિંતને તત્ત્વ પ્રીચ્છે;
સર્વાત્માથી શરણુ લજતો તત્ત્વનું પૂર્ણ ભાવે,
તેમાં નિત્યે પ્રવૃત્તિ કરતાં તત્ત્વ તદ્રૂપ થાવે. ૧૦

યોગદૃષ્ટિ નયન ખુલતાં યોગનો માર્ગ ભાળે,
સત્શ્રદ્ધાથી યુત થઈ અતિ બોધ સાચો નિહાળે;

ખોટી સર્વે પ્રવૃત્તિ અટકી સત્પ્રવૃત્તિ જ થાવે,
આકર્ષાતું શિવપદ સ્વયં પાસ ને પાસ આવે. ૧૧

મુક્તિમાર્ગે ગમન કરવા ઇચ્છી યોગી પ્રવાસી,
માંડે મિત્રામહિં મજલ તે શુદ્ધ ભાવે ઉલાસી;
વચ્ચે વચ્ચે કવચિત કરતો દિવ્ય જન્મે વિસામા,
ખેંડાંચે છે તે પ્રગતિ કરતો સચ્ચિદાનંદ ધામા. ૧૨

અનુષ્ટુપ

દંષ્ટિ પામી શુભે જામી, વામી સ્વદોષ આમને;
આત્મારામી મુનિ પામે, મનોનંદન ધામને. ૧૩
ળીજના ચંદ્રમા જેવી, યોગદંષ્ટિ ખુલ્લે કમે;
પૂર્ણ યોગકલા પામી, ભગવાન સ્વરૂપે રમે. ૧૪



યોગદૃષ્ટિનું વિશેષ કથન

૧. મિત્રા દૃષ્ટિ :

હવે પ્રત્યેક દૃષ્ટિએ યોગ-યોજના ઉપદર્શિત કરતાં કહે છે:—

મિત્રાયાં દર્શનં મન્દં યમ ઇચ્છાદિકસ્તથા ।

અલ્પદો દેવકાર્યાદાવદ્વેષશ્ચાપરત્ર તુ ॥ ૨૧ ॥

દર્શન મંદ મિત્રામહી, યમ ઇચ્છાદિક અત્ર;

અલ્પદ દેવકાર્યાદિમાં, ને અદ્વેષ અન્યત્ર. ૨૧

અર્થ:—મિત્રા દૃષ્ટિમાં (૧) મંદ દર્શન, (૨) ઇચ્છા આદિક યમ, (૩) દેવકાર્ય વગેરેમાં અલ્પદ, (૪) અને અન્યત્ર-અન્ય સ્થળે અદ્વેષ હોય છે.

વિવેચન

આ દૃષ્ટિનું મુખ્ય લક્ષણ સકલ જગત્ પ્રત્યે મિત્રભાવ-નિર્વૈર બુદ્ધિ હોવાથી, તેને ‘મિત્રા’ નામ યથાર્થપણે ઘટે છે. ‘મિત્તિ મે સઘ્વભૂણસુ વેરં મજ્ઞં ન કેણહ’ એવી

વૃત્તિ:—મિત્રાયાં—મિત્રા દૃષ્ટિમાં, દર્શનં મન્દં-દર્શન મંદ, સ્વલ્પ બોધ, તૃણ અગ્નિકણના ઉદ્યોત-પ્રકાશ સરખો હોય છે. યમ:—યમ, અહિંસા આદિ લક્ષણવાળો, ઇચ્છાદિકસ્તથા-તથા ઇચ્છા આદિ ભેદવાળો હોય છે. કહ્યું છે કે—“અહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહાઃ યમાઃ”—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ એ પાંચ યમ (વ્રત) છે. અને આ યમના ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થૈર્ય, સિદ્ધિ-એ ભેદ છે, તે આગળ ઉપર કહેશે.

અલ્પદો દેવકાર્યાદૌ—દેવકાર્ય વગેરેમાં અલ્પદ, આદિ શબ્દથી શુરુકાર્યનું ગ્રહણ છે. તેવા તેવા પ્રકારે આવી પલ્લે, તથાપ્રકારના પરિતોષને લીધે અહીં ખેદ નથી હોતો, પણ પ્રવૃત્તિ જ હોય છે;—જેમ શિરોગુરુત્વ-માથું દુઃખનું વગેરે દોષના સદ્ભાવમાં પણ ભવાભિનંદીની ભોગકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ હોય છે તેમ. **અદ્વેષશ્ચ—**અને અદ્વેષ, અમત્સર, અપરત્ર તુ—અન્યત્ર તો, અ-દેવકાર્ય વગેરે અન્ય સ્થળે અદ્વેષ હોય છે. કારણ કે તેવા પ્રકારે તત્ત્વના અભણપણાએ કરીને માત્સર્ય-વીર્યબીજનું હોવાપણું છતાં, તે માત્સર્ય-ભાવના અંકુરના અનુદયને લીધે (મત્સરનો ઉદય થતો નથી તેથી), તત્ત્વાનુષ્ઠાનને આશ્રીને કર્મમાં એનો આશય હોય છે. એથી કરીને એને અન્યત્ર ચિંતા હોતી નથી, અને તે ચિંતાના ગુણમાં પણ કરુણા અંશના બીજનું જ જરા રહુરણ હોય છે.

ખરેખરી વૃત્તિ અત્ર હોય છે. આ મિત્રા નામની પહેલી દષ્ટિમાં જે મંદ દર્શન દર્શન-સત્શ્રદ્ધાવાળો બોધ હોય છે, તે મંદ-સ્વરૂપ શક્તિવાળો હોઈ, એને તૃણ અગ્નિકણની ઉપમા ઘટે છે: જેમ તૃણ અગ્નિકણનો પ્રકાશ ઈદ પદાર્થનું દર્શન કરાવવા સમર્થ થતો નથી, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ તત્વથી-પરમાર્થથી ઈદ પદાર્થનું દર્શન કરાવી શકતો નથી. કારણ કે જેમ તૃણઅગ્નિનો પ્રકાશ પદાર્થની કંઈક બરાબર સૂઝ પડે તેટલો વખત ટકતો નથી, જોતજોતામાં વિલય પામી જાય છે, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ પણ તેનો સમ્યક્પણે પ્રયોગ કરી શકાય એટલો વખત સ્થિતિ કરતો નથી-ઝાઝીવાર ટકતો નથી. જેમ તૃણ અગ્નિનો પ્રકાશ અદ્ય-મંદ-ઝાંખો હોય છે, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ મંદ વીર્યવાળો-અદ્ય સામર્થ્યવાળો હોય છે. જેમ તૃણ અગ્નિ-પ્રકાશ ચમકીને ચાલ્યો જાય છે, દૃઢ સ્મૃતિસંસ્કાર રહેતો નથી, તેમ અત્રે પણ બોધ અદ્યજીવી ને અદ્યવીર્ય હોવાથી તેનો પટુ સ્મૃતિસંસ્કાર રહેવા પામતો નથી. અને આમ તૃણ અગ્નિપ્રકાશ સર્વથા વિકલ-પાંગળો હોઈ તેનાથી કંઈ ખરું કાર્ય બનવું સંભવતું નથી, તેમ આ દષ્ટિમાં બોધનું વિકલપણું-અપૂર્ણપણું હોઈ અત્રે ભાવથી વંદન આદિ કાર્ય બનતા નથી,-દ્રવ્ય વંદનાદિ હોય છે.

“એહ પ્રસંગથી મેં કહ્યું, પ્રથમ દૃષ્ટિ હવે કહીએ રે;

જિહાં મિત્રા તિહાં બોધ જે, તૃણ અગ્નિસો લહીએ રે....વીર....”

—શ્રી યોગો દ. સજ્જાય ૧-૫

અને આ મિત્રા પ્રથમ દૃષ્ટિ છે, એટલે એમાં પૂર્વે કહેલા નિયમ પ્રમાણે (૧) યોગનું પ્રથમ અંગ-યમ, (૨) જોદ નામના પ્રથમ દોષનો ત્યાગ-અખેદ, (૩) અને અદ્વૈષ નામનો પ્રથમ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. તે આ પ્રકારે:—

૧. પહેલું યોગાંગ : યમ

યમનું બીજું નામ વ્રત છે. તે પાંચ છે-અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય ને અપરિ-ગ્રહ; અને તે પ્રત્યેકના વળી તરતમતાના કારણે-વધતા ઓછા દશાલેદને લીધે ચાર ચાર પ્રકાર છે: ઇચ્છાચમ, પ્રવૃત્તિચમ, સ્થિરચમ, ને સિદ્ધિચમ. (આનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર અંચતા છેટે મહાત્મા અંચકાર કહેવાના છે.) પ્રથમ દષ્ટિવાળો યોગી દેશથી કે સર્વથી આ અહિંસાદિ યમનું અવશ્ય પાલન કરનારો હોય, અણુવ્રતી કે મહાવ્રતી હોય. તે ખરે-ખરો અહિંસક, સત્યવાદી, અસ્તેયવંત, બ્રહ્મચર્યધારક અને નિપ્પરિશ્રદ્ધી હોય. આ અહિં-સાદિ યમસંપત્તિ યોગીના અહિંસાદિ યમ કેતા હોય. તેનું સ્વરૂપ સમજવા માટે તેનું શાસ્ત્રીય લક્ષણ અવશ્ય બજવું જોઈએ. એટલે અત્રે પ્રસંગથી પ્રથમ પાતંજલ યોગસૂત્ર મનુસાર તેની કઈક વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે:—

પ્રાણુવિયોગના પ્રયોજનરૂપ વ્યાપારં તે હિંસા, તેનો અભાવ તે અહિંસા. મન-વચનનું યથાર્થપણું તે સત્ય. પરધનનું અપહરણ તે સ્તેય-ચોરી, તેનો અભાવ તે અસ્તેય. ઉપસ્થનો સંયમ તે બ્રહ્મચર્ય. ભોગસાધનોનો અસ્વીકાર-અગ્રહણ તે અપરિ-ગ્રહ-અક્રિયનતા. આ પાંચ વ્રત દિશા, કાળ, જાતિ આદિથી અનવચ્છિન્ન-અમર્યાદિત (Undemarcated) ને સાર્વભૌમ (Universal & absolute) હોય તો તે મહાવ્રત* કહેવાય છે.

આ ચમને યોગનું અંગ શી રીતે કહ્યું ? તો કે-હિંસાદિ જે છે તે યોગના વિરોધી છે, અને આ હિંસાદિ તેનાથી વિરુદ્ધ પ્રતિપક્ષી એવા અહિંસાદિના ભાવનથી+ બાધા પામે છે, એટલે કે અહિંસાદિ હિંસાદિને ઊઠવા દેતા નથી અથવા ઊઠે ચમનું યોગાંગ- તો તેનો ઉપઘાત કરે છે-નાશ કરે છે. આ પ્રકારે અહિંસાદિવડે કરીને 'પણું' શી રીતે ? હિંસાદિનું બાધન થાય છે, તેથી કરીને યોગસામગ્રીની પ્રાપ્તિનું સુગમ-પણું હોય છે, અર્થાત્ એવી ચિત્તશુદ્ધિરૂપ યોગ્યતા ઉપજે છે કે જેથી યોગસામગ્રી પામવી સુલભ થાય છે. આમ આડકતરી રીતે (Indirectly) અહિંસાદિનું યોગાંગપણું છે, પણ ધારણા આદિની જેમ સાક્ષાત્ ઉપકારકપણાથી તેનું સીધેસીધું (Directly) યોગાંગપણું નથી.

આ હિંસાદિ વિતર્કો ૨૭ છે : ક્રોધથી, લોભથી, મોહથી; કૃત, કારિત, અનુમોદિત-પણાથી; અને મૃદુ, મધ્યમ અને અધિમાત્રપણાથી, એમ પરસ્પર સંયોગથી હિંસાદિના (૩×૩×૩=૨૭) પ્રકાર થાય છે. એવા આ હિંસાદિ વિતર્કોનું દુઃખ-અજ્ઞાનરૂપ અનંત ફલ છે એવું વિભાવન કરતાં, અહિંસાદિ યમો પ્રકર્ષ પામે છે, ઉત્કૃષ્ટ કોટિના બને છે. અને એવા પ્રકૃષ્ટ અહિંસાદિનું ફલ આ પ્રકારે કહ્યું છે : અહિંસાના અભ્યાસવંતની સન્નિધિમાં (હાજરીમાં) વૈરનો ત્યાગ હોય છે, સહજ વિરોધી-જન્મવૈરી એવા સાપ-નોળીઆ વગેરેના હિંસપણાનો ત્યાગ હોય છે. 'અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિધૌ વૈરત્યાગઃ (પાતં, ૨-૩૫ ઇત્યાદિ*)'. આમ પાતંજલ યો. સૂ. પ્રમાણે અહિંસાદિનો વિચાર કર્યો.

* 'एते तु जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ।' —પાતંજલ યોગ ૦ સૂ. ૨-૩૧.

+ "वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्" —પાતં. યોગ ૦ સૂ. ૨-૩૩, ઇત્યાદિ.

"बाधनेन वितर्काणां प्रतिपक्षस्य भावनात् ।

योगसौकर्यतोऽमीषां योगाङ्गत्वमुदाहृतम् ॥" —શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વા. દ્વા. ૨૨-૩.

* "सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् । अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् । ब्रह्मचर्य-प्रतिष्ठायां वीर्यलाभः । अपरिग्रहस्यैर्यं जन्मकथंतासंबोधः ।" —પા. યો. ૨-૩૬-૩૯.

"वैरत्यागोऽन्तिके तस्य फलं चाकृतकर्मणः ।

रत्नोपस्थानसद्दीर्घलाभो जनुरनुस्मृतिः ॥" —દ્વા. દ્વા. ૨-૨૫.

જેન દર્શનમાં પણ આ અહિંસાદિનો ઘણો સૂક્ષ્મ તાત્ત્વિક વિવેક કરવામાં આવ્યો છે, અને તેની આ વ્યાખ્યા કરી છે:—(૧) પ્રમત્ત યોગથી પ્રાણનું વ્યપરોપણ (હરવું) તે હિંસા. (૨) અસત્ કથન તે અનૃત-અસત્ય. અસત્ એટલે સફલાવ-જેન દર્શનાનું પ્રતિષેધ, અર્થાન્તર અને ગહા. અ. સફલાવપ્રતિષેધ એટલે સફભૂત સાર વ્યાખ્યા નિહ્વન, સત્ વસ્તુ છુપાવવી-ઝોળાવવી તે; અથવા અભૂતઉફલાવન, અસફભૂત વસ્તુનું ઉફલાવન કરવું. અર્થાત્ ‘સત્’ને અસત્ કહેવું ‘અસત્’ને સત્ કહેવું તે સફલાવપ્રતિષેધ. વ. એકને બદલે બીજી વસ્તુ કહેવી તે અર્થાન્તર. ક. ગહા એટલે હિંસા, પારુષ્ય (કઠોરતા), પૈશુન્ય આદિથી યુક્ત વચન ભલે સત્ય હોય છતાં ગર્હિત-નિંદા હોઈ અસત્ય જ છે. (૩) અદત્તાદાન તે સ્તેય. અર્થાત્ ચોરીની બુદ્ધિથી પારકી અણુદીધેલી તૃણાદિ વસ્તુનું પણ આદાન-ગ્રહણ કરવું તે સ્તેય. (૪) મૈથુન તે અપ્રજ્ઞચર્ય. (૫) મૂર્છા (મમત્વબુદ્ધિ) તે પરિગ્રહ ચેતન કે અચેતન એવા બાહ્ય-અભ્યંતર દ્રવ્યોમાં મૂર્છા તે પરિગ્રહ. ‘મૂર્છા પરિગ્રહઃ’. આવા આ હિંસા, અનૃત, સ્તેય, અપ્રજ્ઞ ને પરિગ્રહમાંથી મન-વચન-કાયાથી વિરતિ તે વ્રત. ‘હિંસાનૃતસ્તેયા-ગ્રહપરિગ્રહેભ્યો વિરતિર્વ્રતમ્’ (ત. સૂ.) આ વિરતિ (વિરમવું તે) દેશથી હોય કે સર્વથી હોય; દેશવિરતિ તે અણુવ્રત અને સર્વવિરતિ તે મહાવ્રત. આ એકેક વ્રતની સ્થિરતા અર્થે પાંચ પાંચ લાવના કહી છે. આ અહિંસાદિ વ્રત ધરનારો પુરુષ મનથી, વચનથી કે કાયાથી હિંસાદિ કરે નહિ, કરાવે નહિ કે અનુમોદે નહિ; અને તે નિઃશય હોય, ‘નિઃશયો વ્રતી’ (ત. સૂ.), અર્થાત્ માયાશય, મિથ્યાત્વશય અને નિદાનશયથી રહિત હોય; નિર્દોષી, નિષ્કામી અને સમકિતી હોય. (અને એટલા માટે જ આ વ્રતોને સમ્યક્ત્વમૂલ કહ્યા છે, એના મૂલ આધારભૂત (Basis) સમ્યક્ત્વ હોય તો જ એનું ખરેખરું વ્રતપણું ઘટે છે.) આ એકેક વ્યાખ્યા ઠેવી પરમ અર્થગંભીર છે, તેના ઉદાહરણરૂપે અહિંસાની વ્યાખ્યાની મીમાંસા કરીએ:—

“પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા ।”—શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્ર

પ્રમત્ત યોગથી પ્રાણનું વ્યપરોપણ-હરવું તે હિંસા, એમ તેની સર્વગ્રાહી વિશાલ વ્યાખ્યા છે. પ્રમત્ત=રાગ, દ્વેષ, કષાયાદિ પ્રમાદથી યુક્ત, યોગ=મન, વચન, કાયાના વ્યાપાર, પ્રાણ=દ્રવ્યપ્રાણ કે લાવપ્રાણ, પોતાના કે પરના. ૫ ઈન્દ્રિય, શ્વાસો-અહિંસાની ચેત્નામ્, મનમલ, વચનમલ, કાયામલ ને આશુ એ દશ દ્રવ્યપ્રાણ છે. મીમાંસા જ્ઞાન, દર્શન આદિ આત્મગુણ તે લાવપ્રાણ છે. એટલે પ્રમાદ વશે કરીને મન-વચન-કાયાના યોગથી, પોતાના કે પરના, દ્રવ્યપણાનું કે લાવ-પ્રાણનું હરવું, તેનું નામ હિંસા છે. દ્રવ્યપ્રાણનું હરવું તે દ્રવ્ય હિંસા ને લાવપ્રાણનું હરવું તે જ્ઞાનહિંસા છે. આમાં સૂચ્ય આત્મ આત્મપરિણામના હાથમાં છે. એટલે

આત્મપરિણામનું જો હિંસન થતું હોય, ઘાત થતી હોય, તો આ સર્વ હિંસા છે. દ્રવ્ય-હિંસા પણ જો લાવહિંસા થતી હોય તો જ હિંસા છે, નહિં તો નહિં. લાવહિંસા હોય, તો દ્રવ્યહિંસા હોય કે ન હોય, તોપણ હિંસા જ છે; લાવહિંસા ન હોય, તો દ્રવ્યહિંસા હોય કે ન હોય, તોપણ અહિંસા જ છે. આત્મપરિણામનું સ્વસ્વરૂપમાં ન હોવું, સ્વસ્વરૂપ-થી રચુત થવું—બ્રહ્મ થવું, પ્રમત્ત થવું, અથવા રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ પ્રમાદથી વિકૃતલાવને પામવું તે આત્મસ્વરૂપની ઘાત અથવા લાવહિંસા છે. એટલે અસત્ય, ચોરી, અપ્રજ્ઞચર્ય, પરિશ્રદ્ધ વગેરે પણ આત્માના વિકારલાવના કારણ છે, માટે તે અસત્યાદિ સર્વ પાપસ્થાનક પણ હિંસાના અંગભૂત છે.* એથી ઊલટું આત્માનું સ્વસ્વલાવમાં વર્તવું, સ્વસ્વરૂપથી રચુત ન થવું, રાગાદિથી વિકૃત લાવને ન પામવું તે અહિંસા છે, અને સત્ય આદિ પણ તેના અંગરૂપ છે. દુઃકામાં રાગાદિનો અપ્રાદુર્ભાવ—ન ઉપજવું તે અહિંસા છે, તેની ઉત્પત્તિ તે હિંસા છે.

“સત્ય શીલ ને સઘળાં દાન, દયા હોઈને રહ્યા પ્રમાણુ;
દયા નહિં તો એ નહિં એક, વિના સૂર્ય કિરણ નહિં દેખ.”—મોક્ષમાળા

“આત્મભાવ હિંસનથી હિંસા, સઘળાં પાપસ્થાન;

તેહ થકી વિપરીત અહિંસા, તાસ વિરહનું ધ્યાન....મન.”—સા. ત્ર. ગા. ૧૦ સ્ત.

આમ સર્વત્ર આત્મભાવનું પ્રધાનપણું હોવાથી, એ જ હિંસા—અહિંસા નિશ્ચિત કરવાની મુખ્ય કસોટી છે. અને આ ઉપરથી કેટલાક મુદ્દા નીકળે છે:—‘યુક્તા’ આચરણવાળા ચતનાવંતને રાગાદિ ન હોય, તો પ્રાણના વ્યપરોપણ (હરવા) માત્રથી જ હિંસા લાગતી નથી; પણ રાગાદિને વશ એવી પ્રમાદ અવસ્થા હોય, તો જીવ મરે કે ન મરે તોપણ હિંસા ચોક્કસ આગળ દોડે છે; કારણ કે સકષાય હોઈ આત્મા પ્રથમ તો આત્માને (પોતાને) આત્માથી હણે છે, પછી લલે બીજા પ્રાણીની હિંસા થતી હોય વા ન થતી

* “આત્મપરિણામહિંસનહેતુત્વાત્સર્વમેવ હિંસૈતત્ ।

અનૃતવચનાદિ કેવલમુદાહૃતં શિષ્યબોધાય ॥

યત્ ક્ષલુ કષાયયોગાત્ પ્રાણાનાં દ્રવ્યમાવરૂપાણામ્ ।

વ્યપરોપણસ્ય કરણં સુનિશ્ચિતા ભવતિ સા હિંસા ॥”

—મહર્ષિ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યશ્રુત પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

× “યુક્તાચરણસ્ય સતો રાગાદ્યાવેશમંતરેણાપિ ।

ન હિ ભવતિ હિંસા પ્રાણવ્યપરોપણાદેવ ॥

વ્યુત્થાનાવસ્થાયાં રાગાદીનાં વશપ્રવૃત્તાયામ્ ।

મ્રિયતાં જીવો મા વા ધાવત્યગ્રે ધ્રુવં હિંસા ॥

યસ્માત્સકષાયઃ સન્દહન્ત્યાત્મા પ્રથમમાત્મનાત્માનમ્ ।

પશ્ચાજ્ઞાયેત ન વા હિંસા પ્રાણ્યંતરાણાં તુ ॥”—પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

હોય.' એટલે કે હિંસા કરનારો સૌથી પહેલી પોતાની જ હિંસા કરે છે, પછી બીજાની કરે કે ન કરે. આમ હિંસામાં અવિરમણ કે હિંસામાં પરિણમન તે હિંસા છે. તેથી પ્રમત્ત યોગમાં પ્રાણવ્યપરોપણ સદા હોય છે.

અને આવું હિંસા-અહિંસાનું તાત્વિક સ્વરૂપ સમજાવવા માટે તેના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-હેતુ અહિંસા, સ્વરૂપ અહિંસા, અનુબંધ અહિંસા. જીવ-ચતના-જયણા કરવી, જીવ બચાવવાની કાળજી રાખવી તે અહિંસાનો હેતુ છે, માટે તે હેતુ અહિંસાના અહિંસા છે. જીવનો ઘાત ન કરવો, પ્રાણ ન હરવા તે સ્વરૂપ અહિંસા ત્રણ પ્રકાર છે. અનુબંધથી અહિંસા ક્ષણરૂપે જે પરિણમે તે અનુબંધ અહિંસા છે. તેમાં હેતુ અહિંસા ને સ્વરૂપ અહિંસા અનુબંધ (પરંપરા) વિનાનું શુભ ક્ષણ આપે છે, પણ દૃઢ અજ્ઞાનને લીધે હિંસાનો અનુબંધ કરે છે. અને સ્વરૂપથી જે નિરવધ હોય અથવા સાવધ હોય, તે ક્રિયા જ્ઞાનશક્તિવડે કરીને અનુબંધે અહિંસા આપે છે, અર્થાત્ તેથી અહિંસાની પરંપરા આલ્યા કરે છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે-‘પદ્મં નાણં તથો દયા’ પહેલું જ્ઞાન ને પછી દયા.

“હેતુ અહિંસા જયણારૂપે, જંતુ અઘાત સ્વરૂપ;
ક્ષણરૂપે જે તેહ પરિણમે, તે અનુબંધ સ્વરૂપ....

મનમોહન જિનજી ! તુજ વચણે મુજ રંગ.”

હેતુ-સ્વરૂપ અહિંસા આપે, શુભ ક્ષણ વિણ અનુબંધ;

દૃઢ અજ્ઞાન ધરી તે આપે, હિંસાનો અનુબંધ....મન૦

સ્વરૂપથી નિરવધ તથા જે, છે ક્રિયા સાવધ;

જ્ઞાનશક્તિથી તેહ અહિંસા, દિએ અનુબંધે સઘ....મન૦”-સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

હયાદિ પ્રકારે અહિંસા આદિની તલસ્પર્શી મીમાંસા જૈનદર્શનમાં કરવામાં આવી છે. તેમાં ભાવનું મુખ્યપાત્રું છે; અને એના ઉપરથી હિંસા-અહિંસાદિ અંગે ઉપજતા અનેક કોયડાનો સરલતાથી નિકાલ થાય છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ શ્રીપુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય, સાડા ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન, તત્ત્વાર્થ સૂત્ર, ઉપદેશપદ વગેરે રચણો જોવા.

૨. અખેદ

ખેદ નામનો પ્રથમ આશયદોષ અત્રે ટળે છે, એટલે અખેદ હોય છે. પ્રવૃત્તિ કરતાં ન થાકવું તેનું નામ અખેદ છે. અત્રે આવો અખેદ દેવકાર્ય, શુક્રકાર્ય, ધર્મકાર્ય આદિમાં પડે તે. સારવે, સારુત, કે સદ્ધર્મ સંબંધી કંઈ પણ કર્તવ્ય આવી પડે ત્યારે આ દિવાળો પુરવ તે તે કર્તવ્યમાં અદ્ય હિંસાદથી, પૂર્ણ દિહાસથી, અત્યંત ઉછરંગથી પ્રવર્તે છે. અને તેમ પ્રવર્તતાં યાતો નથી. દૃઢપણે મંડ્યો જ રહે છે. જેમ સંસારમાં

રાચનારો-રચ્યોપચ્યો રહેનારો ભવાભિનંદી જીવ, માથું ભારી હોય-હુઃખતું હોય તોપણ વિષયલોગ વગેરે સાંસારિક પ્રયોજનમાં પ્રવર્તે જ છે; તેમ આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો યોગી ધર્મનો દઢ અવિહત રંગ લાગ્યો હોવાથી, ધર્મકાર્યમાં રચ્યોપચ્યો જ રહે છે.

“સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્વેષ અખેદ.”

“ખેદ પ્રવૃત્તિ કરતાં થાકીએ રે, દ્વેષ અરોચક ભાવ” —શ્રી આનંદધનજી

“સાચો રંગ તે ધર્મનો....સાહેલડીઆં, બીજો રંગ પતંગ રે....ગુણવેલડિઆં.

ધર્મ રંગ જીરણ નહિં—સાહેં દેહ તે જીરણ થાય રે. ગુણં

સોનું તે વિણસે નહિં....સાહેં ઘાટ ઘડામણ બાય રે. ગુણં” —શ્રીયશોવિજયજી

“જળ જાગેંગે આતમા, તળ લાગેંગે રંગ.” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

૩. અદ્વેષ

દેવકાર્ય વગેરેમાં અખેદ છતાં, દેવકાર્ય વગેરે ન હોય તેમાં અહીં અદ્વેષ-અમત્સર હોય છે. એટલે કે બીજો કોઈ દેવ-ગુરુ-ધર્મકાર્યમાં ન પ્રવર્તતો હોય તો તેવા જીવ પ્રત્યે અત્રે દ્વેષ-મત્સર હોતો નથી, તિરસ્કાર હોતો નથી, પણ મધ્યસ્થ એવી ઉપેક્ષા વૃત્તિ હોય છે. જો કે હજી અહીં તેવા પ્રકારનું તત્ત્વજાણીપણું નથી, એટલે માત્સર્ય-દ્વેષનું બીજ નાશ પામ્યું નથી-સત્તામાં છે, તોપણ તે મત્સર-બીજનો અંકુરો-ફળજો ફૂટતો નથી, ઉદય થતો નથી, તે દબાય રહે છે. કારણ કે અહીં જીવનું ચિત્ત તો તત્ત્વઅનુકાનનો આશ્રય કરી સતકર્મમાં લાગ્યું રહે છે, તે પોતે પોતાના કાર્યમાં સાવધાન-મશગૂલ રહે છે. ‘સબ સબકી સંભાળિએ, મૈં મેરી ફાડતા હું’ એમ સમજી તે પોતે પોતાની સંભાળે છે, એટલે તેને પારકી પંચાતનો-ચિંતાનો અવકાશ રહેતો નથી; અને જો રહેતો હોય તો તેને બીજા પ્રત્યે દ્વેષ, મત્સર, અસહિષ્ણુતા કે તિરસ્કાર તો ઉપજતો જ નથી, પણ ભલટો કંઈક કરુણાભાવ સ્ફુરે છે કે-અરે! આ બિચારા જીવો સન્માર્ગને આદરતા નથી, તેથી અનંત દુઃખપરંપરાને પામશે. એમ તેને ‘પરદુઃખ-છેદન ઇચ્છાફળ કરુણા’ ઉપજે છે. અથવા દ્વેષ એટલે અરોચક ભાવ-અરુચિ-અણુગમો; સદ્દેવ, સદ્ધર્મ, સન્માર્ગ આદિ પ્રત્યે તેવો દ્વેષ-અરોચક ભાવ-અણુગમો ન હોવો તે અદ્વેષ. આવો આ નકારાત્મક (Negative) પ્રકારનો પણ ‘ગુણ’ છે. તે કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી. આ અદ્વેષ ગુણ અહીં પ્રગટે છે, અને આમ—

“વ્રત પણ ચમ અહીં સંપન્ને, ખેદ નહીં શુભ કાળે રે;

દ્વેષ નહિં વળી અવરણ, એહ ગુણ અંગ વિરાજેરેવીરં” —શ્રી યોગસંજ્ઞાયા, ૧-૭

આ દૃષ્ટિમાં વ્યવસ્થિત યોગી જે સાધે છે, તે જતાવવા માટે કહે છે:—

કરોતિ યોગવીજાનામુપાદાનમિહસ્થિતઃ ।

અવન્ધ્યમોક્ષહેતૂનામિતિ યોગવિદો વિદુઃ ॥ ૨૨ ॥

એહ દષ્ટિમાં સ્થિત કરે, યોગ બીજ આદાન;
મોક્ષહેતુ અવન્ધ્ય જે, જાણે યોગ મુજાણ. ૨૨

અર્થ:—અહીં સ્થિતિ કરનારો યોગી યોગના બીજોનું ગ્રંથ કરે છે, કે જે મોક્ષના અવન્ધ્ય-અચૂક હેતુ છે, એમ યોગવેત્તાઓ જાણે છે.

વિવેચન

“યોગના બીજ ઈહાં ગ્રંથે”—શ્રી યોગ ૦ ૬. સળગાય

આ મિત્રા દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો યોગી, આ નીચે કહ્યા છે તે યોગબીજોનું ગ્રંથ કરે છે. આ યોગ-બીજો મોક્ષના અવન્ધ્ય-અમોઘ કારણ છે. જેમ બીજમાંથી વૃક્ષ નીપજે તે કાળાંતરે ચોક્કસ ફળની પ્રાપ્તિ થાય, તેમ અહીં એવા યોગબીજો ગ્રંથ કરાય છે, ચિત્તભૂમિમાં રોપાય છે, કે જે મોક્ષમાર્ગરૂપ વૃક્ષસ્વરૂપે વિકાસ પામી-ફાલીફૂલી, મોક્ષરૂપ ચોક્કસ ફલ આપેજ છે. એક નાનું સરખું વડનું બીજ પણ યોગ્ય ભૂમિ-જલ વગેરેનો યોગ પામી, કેવા વિશાલ વટવૃક્ષરૂપે ફાલેફૂલે છે? એક નાની સરખી આંખાની ગોટલી વાવી હોય, તે પણ વખત જતાં કેવડા મોટા આમ્રવૃક્ષરૂપે પરિણમી મિષ્ટ આમ્રફળ આપે છે? તેમ અહીં પણ એવા યોગબીજો ગ્રંથાય છે, કે જે યોગ્ય ભાવ-જલસિંચન વગેરેવડે આગળ જતાં મોક્ષતરુમાં પરિણમી પરમ અમૃત ફળ ચોક્કસ આપશે જ. આમ આ યોગ-બીજ ‘અવન્ધ્ય’ છે-ચાંચિયા નથી, પણ અવશ્ય મોક્ષરૂપ સત્ફળ આપનારા થઈ પડે છે.

“બીજે વૃક્ષ અનંતતા રે લાલ૦, પસરે ભૂ-જલ યોગ રે;

તિમ મુજ આતમસંપદા રે લાલ૦, પ્રગટે પ્રભુ સંયોગ૦”—શ્રી દેવચંદ્રણ

“વાચકે યથા કહે સાંઘશું, ફલશે એ મુજ સાચું રે.”—શ્રી યશોવિજયજી

આવા આ યોગબીજના ઉપાદાનરૂપ-ગ્રંથરૂપ નિમિત્ત પામીને, આ યોગીપુરુષનું ‘ઉપાદાન’જ સુધરી જાય છે! આત્મભાવ જ પલટી જાય છે! બાધકપણી મટીને સાધકપણું થાય છે. અત્યાર સુધી જે ભાવ બાધક થતા હતા, તે હવે આ યોગબીજના પ્રતાપે

વૃત્તિ-કરોતિ—કરે છે, -તત્ત્વકરણવડે, યોગવીજાનામ્-યોગબીજોનું, -જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે તે યોગબીજોનું, ઉપાદાન-ગ્રંથ, મિહસ્થિતો-અહીં મિત્રા દષ્ટિમાં સ્થિત, એમ યોગી, એમ અર્થ છે. કેવા વિશિષ્ટ યોગબીજોનું? તે માટે કહ્યું કે-અવન્ધ્યમોક્ષહેતૂનામ્-અવન્ધ્ય મોક્ષહેતુઓનું, મોક્ષના જે અમોઘ-અચૂક કારણ છે તેનું. કારણ કે યોગ-બીજ યોગ-ફળવાળું નથી એમ નથી (અપિતુ યોગફળવાળું છે જ). અને જે યોગ છે તેનું ફળ મોક્ષ છે. इति યોગવિદો-એમ યોગવિદો, યોગના જાણકાર એવા વિશિષ્ટ જ યોગાચાર્યો, વિદુઃ-જાણે છે.

સાધક થઈ જાય છે. કારણ કે આ યોગીને ‘દષ્ટિ’ પ્રાપ્ત થઈ છે, અને તે જો કે મંદપણે ઉઘડી છે, તોપણ ‘દષ્ટિ’ના કહેલા લક્ષણ પ્રમાણે તેને ‘સતશ્રદ્ધાસંગત બોધ’ હોય છે. એટલે તેને સત્પુરુષની, સદ્ગુરુની, સત્શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા અવશ્ય હોય છે; તેની આજ્ઞાને પ્રધાન ગણી તેને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ તે કરે છે, અસતપ્રવૃત્તિ છોડી દીએ છે, કે જેથી સત-પ્રવૃત્તિપદ નિકટ ખેંચાતું જાય છે.

“સખળા સાહિબ ઝોળજે, આતમ સખળો થાય રે;

બાધક પરિણતિ સવિ ટળે, સાધક સિદ્ધિ કહાય રે....જગતારક પ્રભુ વિનવું.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ આ યોગબીજના રોપણથી આ જીવનો અવતાર જ જાણે કરી જાય છે! અવળી પાઠ સવળી થાય છે! ઊલટું ચક્ર સૂલટું થાય છે. આ બીજથી તે ‘દિન’ બને છે! સંસ્કારરૂપ નવો જન્મ ધારણ કરે છે! અને તારક એવા તીર્થરૂપ યોગબીજના સેવનથી છેવટે આ ‘જોગીજન’ તરીકે જાય છે, ને તીર્થનું સારભૂત તત્ત્વરૂપ રૂપ પામે છે.

“અકો ધરમ તીરથ તણો, તીરથ ફલ તત્ત સાર રે;

તીરથ સેવે તે લહે, આનંદઘન નિરધાર રે....

ધરમ પરમ અરનાથનો.”—શ્રી આનંદઘનજી

હવે યોગબીજનો ઉપન્યાસ-રજૂઆત કરતાં કહે છે:—

જિનેષુ કુશલં ચિત્તં તન્નમસ્કાર એવ ચ ।

પ્રણામાદિ ચ સંશુદ્ધં યોગબીજમનુત્તમમ્ ॥ ૨૩ ॥

જિન પ્રતિ ચિત્ત કુશલ અને, તેહને નમસ્કાર;

પ્રણામાદિ સંશુદ્ધ-એ, પરમ યોગબીજ સાર. ૨૩

અર્થ:—જિનો પ્રત્યે કુશલ-શુભભાવવાળું ચિત્ત, તેમના પ્રત્યે નમસ્કાર, અને સંશુદ્ધ એવા પ્રણામઆદિ-એ અનુત્તમ (પરમ) યોગબીજ છે.

વૃત્તિ:—જિનેષુ—જિનો પ્રત્યે, ભગવાન અર્હંતો પ્રત્યે, કુશલં ચિત્તં—કુશલ ચિત્ત, દ્રેષ આદિના અભાવથી પ્રીતિ આદિવાળું ચિત્ત. આ ઉપરથી મનોયોગની વૃત્તિ કહી. તન્નમસ્કાર એવ ચ—અને તે જિનો પ્રત્યે નમસ્કાર, તથાપ્રકારના મનોયોગથી પ્રેરિત એવો નમસ્કાર. આ ઉપરથી વચનયોગની વૃત્તિ કહી.

પ્રણામાદિ ચ—અને પ્રણામ આદિ. પંચાંગ પ્રણામ આદિ લક્ષણવાળા. આદિ શબ્દથી મંડલ-પ્રદક્ષિણા આદિનું ગ્રહણ છે. સંશુદ્ધ—સંશુદ્ધ,—આ અસંશુદ્ધતા વ્યવચ્છેદ અર્થે કહેલ છે, કારણ કે તે અસંશુદ્ધ તો સામાન્યથી યથાપ્રવૃત્તિકરણના ભેદરૂપ હોઈ, તેના યોગબીજપંચાની અનુપપત્તિ-અઘટ-માનપણું છે,—તેનું યોગબીજપણું ઘટતું નથી. (અસંશુદ્ધ પ્રણામાદિ યોગબીજ નથી) આ સર્વજન સમસ્તપણે કે પ્રત્યેક ભાવપણે—યોગબીજ—યોગબીજ, મોક્ષયોગક અનુષ્ઠાનનું કારણ, અનુત્તમ—અનુત્તમ—સર્વ પ્રધાન છે,—વિષયના પ્રાધાન્યને લીધે. (જેનાથી ઉત્તમ કોઈ નથી તે અનુત્તમ, શ્રેષ્ઠ.)

વિવેચન

“જિનવર શુદ્ધ પ્રણામો રે”—શ્રી યોગો સત્જગ્યાય

રાગ-દ્રેષ-મોહ વગેરે અંતરંગ વૈરીઓનો જેણે સર્વથા જય કર્યો છે, એવા વીતરાગ જિન ભગવંત, સર્વ જગતની પૂજના પરમપાત્ર-પરમપૂજનીય ‘અહંત’ છે. એવા જિન ભગવંત પ્રત્યે કુશલ એટલે શુભભાવસંપન્ન ચિત્ત રાખવું, લેશ પણ દ્રેષ-અરોચક ભાવ રાખ્યા વિના અંતરંગ પ્રીતિ-ભક્તિ આદિ ધારણ કરવા, ચિત્તપ્રસન્નતાથી તેમની ભક્તિ-આરાધના-સેવના-ઉપાસના કરવી,—એ ઉત્તમ યોગબીજ છે. જેમકે—

“ઉપાસના જિન ચરણની, અતિશય ભક્તિ સહિત.”

“પર પ્રેમ પ્રવાહ બઢે પ્રભુસેં, સખ આગમભેદ સુઉર બસે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ

“ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, ચોર ન ચાહું રે કંત;

રીઝ્યો સાહિબ સંગ ન પરિહરે રે, ભાંગે સાદિ અનંત.

ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફલ કહ્યું રે, પૂજ અખંડિત એહ;

કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનંદધન પદ રેહ.”—શ્રીઆનંદધનજી

“અજિત જિણુંદ શું પ્રીતડી, મને ન ગમે હો બીજનો સંગ કે;

માલતી ફૂલે મોહિઓ, કિમ બેસે હો બાવળ તરુ ભૂંગ કે.”

“શ્રી શીતલ જિન ભેટિએ, કરી ભક્તે ચોકળું ચિત્ત હો;

તેહશું કહો છાતું કિશ્યું, જેહને સોખ્યા તન મન વિત્ત હો.”—શ્રી યશોવિજયજી

“પ્રીતિ અનંતી પરથડી, જે તોડે તે ભેડે એહ;

પરમ પુરુષથી રાગતા, એકત્વતા હો દાખી ગુણુગેહ....

ઋષભ જિણુંદ શું પ્રીતડી.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

અને તેવા ઉત્તમ ભક્તિભાવભર્યા મનની પ્રેરણાને લીધે, જિનોને નમસ્કાર હો, સંપુરુષોને નમસ્કાર હો, ‘નમો અરિહંતાણં’ ‘નમો જિણાણં જિદમવાણં’—એવા જે સહજ

સ્વાભાવિક વચનોદ્ગાર નીકળી પડે તે પણ યોગબીજ સૂચવે છે અને મન વચન કાયા-કાયાએ કરીને પંચાંગ પ્રભિપાત, સાષ્ટાંગ દંડવત્, દ્વાદશાવર્ત વંદન

થી સંશુદ્ધભક્તિ વગેરે જે ભક્તિભાવ સૂચવનારા વંદનપ્રકારો છે, તે યોગબીજ છે, કારણ કે તે અંતરંગ ભક્તિના બાહ્ય આવિષ્કારો-સૂચનો છે. આ પ્રણામ

વગેરે ‘સંશુદ્ધ’ હોય તો જ યોગબીજ છે. અસંશુદ્ધને અહીં સ્થાન નથી, કારણ કે તે તો સામાન્યથી યથાપ્રવૃત્તિકરણના ભેદરૂપ હોઈ, તેને યોગબીજપણું ઘટતું નથી.

આમ (૧) મનથી જિન પ્રત્યે શુભ ભક્તિભાવવાળું સંશુદ્ધ ચિત્ત, (૨) વચનથી તેમને નમસ્કાર, (૩) અને કાયાથી શુદ્ધ પ્રણામ વગેરે,—એ અનુત્તમ-સર્વોત્કૃષ્ટ યોગબીજ છે.

આને સર્વમાં પ્રધાન-ઉત્કૃષ્ટ કહેવાતું કારણ એ છે કે—જેના પ્રત્યે તે ભક્તિ—નમસ્કાર આદિ

કરાય છે, તે જિન અહીં સર્વ જગતમાં પરમ પ્રધાન-ઉત્કૃષ્ટ વ્યક્તિ છે, વિશ્વની વિશિષ્ટ શ્રેષ્ઠ વિભૂતિ છે. એટલે ઉત્તમ પુરુષની ભક્તિ ઉત્તમ યોગખીજ થઈ પડે છે, કારણ કે તે મોક્ષ સાથે યોજનાર-જોડનાર અનુષ્ઠાનનું કારણ થાય છે. કહ્યું છે કે:—

“ઉત્તમ ગુણ અનુરાગથી સાહે, લહીએ ઉત્તમ ઠાણ રે....ગુણ”

ઉત્તમ નિજ મહિમા વધે સાહે, દીપે ઉત્તમ ધામ રે....ગુણ” —શ્રી યશોવિજયજી

“ઉત્તમ સંગે રે ઉત્તમતા વધે, સધે આનંદ અનંતોજી;”

નીરાગીથી રે રાગનું જોડવું, લહીએ ભવનો પારોજી.” —

“નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી;

પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ અત્રે યોગમાર્ગમાં-મોક્ષમાર્ગમાં લગવાન શાસ્ત્રકારે પ્રભુભક્તિને પ્રથમ દૃશ્યાન આપ્યું છે. જેણે પરમ આત્મસ્વરૂપને પ્રગટપણે પ્રાપ્ત કર્યું છે; જેને પરમ પૂજ્ય એવો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પ્રગટ્યો છે, એવા ગુણનિધાન વીતરાગ પરમાત્માની યથાશક્તિ ભક્તિ કરવી, એ યોગ-પ્રાસાદનું પ્રથમ પગથિયું છે, મોક્ષવૃક્ષનું ઉત્તમ ખીજ છે. જે શુદ્ધ ભાવે પ્રભુભક્તિ કરે છે, તે અવશ્ય મોક્ષફળ પામે જ છે.

“જિનપતિ ભક્તિ મુક્તિનો મારગ, અનુપમ શિવસુખ કંદો રે.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

“ભક્તિ વિના નવિ મુક્તિ હુવે કો ભક્તને,

રૂપી વિના તો તે ન હુવે કોઈ વ્યક્તને.” —શ્રી રૂપવિજયજી

કારણ કે પ્રભુને ભજવાથી, પ્રભુનું નામ જપવાથી, પ્રભુના ગુણનું સ્મરણ કરવાથી, પ્રભુનું સ્તવન કરવાથી, પ્રભુના ચરિત્રનું સંકીર્તન કરવાથી, પ્રભુનું સ્વરૂપ ચિંતવવાથી, પ્રભુનું ધ્યાન ધરવાથી, ને પ્રભુ સાથે અલેહપણું ભાવવાથી, ભજનાર ‘જિનપદ નિજ ભક્તજનને પોતાના આત્મસ્વરૂપનું ભાન થાય છે. ઘેટાના ટોળામાં ‘પદ એકતા’ રહેલો સિંહશિશુ પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી ગયો હોય છે, પણ જેવો તે સિંહને દેખે છે કે તરત તેને પોતાના સાચા સ્વરૂપનું ભાન થાય છે. તેમ ભક્તજનને પ્રભુ સાથે તન્મયતા સાધતાં પોતાનું મૂળ શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ સ્મૃતિમાં આવે છે. એટલે ખરી રીતે પરમાર્થથી પ્રભુની ભક્તિ-આરાધના તે પોતાના આત્મસ્વરૂપની ભક્તિ-આરાધના છે. આ અંગે મહાત્માઓના સુભાષિત છે કે:—

“વ્યવહારસે દેવ જિન, નિહચેસે હૈ આપ;

ચેહી જયનસે સમજ લે, જિન પ્રવચનકી છાપ.

“જિનપદ નિજપદ એકતા, લેહભાવ નહિં કાંઈ,

લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાઈ.” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“જિનવર પૂજા રે તે નિજ પૂજના રે.”

“અજકુલગત કેસરી લહે રે, નિજ પદ સિંહ નિહાળ;

તિમ પ્રભુભક્તે ભવિ લહે રે, આતમ શક્તિ સંભાળ.”

“દીઠો સુવિધિ જિણુંદ સમાધિરસે ભર્યો રે,

ભાસ્યો આતમસ્વરૂપ અનાદિનો વિસર્યો રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

પ્રભુએ શુદ્ધ આતમસ્વરૂપ વ્યક્તપણે પ્રગટ કર્યું છે, અને અન્ય જીવોને તે શક્તિ-રૂપે રહ્યું છે. એટલે પ્રગટ વ્યક્ત સ્વરૂપી પરમાત્મા પ્રતિષ્ઠંદ સ્થાને છે, આદર્શરૂપ છે, (Ideal). જેમ કુશલ શિલ્પી પ્રતિષ્ઠંદ-આદર્શ (Model) દેખી, તે પ્રમાણે પોતાની કલાકૃતિ બનાવે છે; તેમ ભક્તિ-કલામાં કુશલ ભક્તજન પ્રતિષ્ઠંદરૂપ પ્રભુનો આદર્શ નિરંતર દષ્ટિ સમક્ષ રાખી, પોતાના શુદ્ધ આત્માની સાંગોપાંગ સકલ કલાપૂર્ણ નિષ્પત્તિ થાય એમ કરવા મથે છે.

“પ્રતિષ્ઠંદે પ્રતિષ્ઠંદે જિનરાજને હોજી, કરતાં સાધક ભાવ;

દેવચંદ્ર દેવચંદ્ર પદ અનુભવે હોજી, શુદ્ધાતમ પ્રાગ્ભાવ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

ભક્તજન પ્રભુની ભક્તિ અનેક પ્રકારે કરે છે. પ્રભુનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, ચરણ-સેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય (દાસપણું), સખ્ય (સખા-મિત્રભાવ), અને આત્મનિવેદન—

જેમ નવધા ભક્તિ અન્ય શાસ્ત્રોમાં કહી છે. જૈનશાસ્ત્રમાં દ્રવ્ય ને

ભક્તિ પ્રકાર ભાવ એમ બે મુખ્ય વિશાળ ભેદોમાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો

છે. વંદન, નમન, અર્ચન, પૂજન, ગુણગ્રામ વગેરે દ્રવ્યભક્તિ છે.

પ્રભુ સાથે અલેદ થવાની ઇચ્છા, પરભાવમાં નિષ્કામપણું, પોતાના આત્મામાં તથારૂપ આત્મગુણ-ભાવનું પરિણમવું-પ્રગટપણું થવું તે ભાવભક્તિ છે. દ્રવ્યભક્તિ ભાવભક્તિનું કારણ થાય છે, માટે અવશ્ય કર્તવ્ય છે. અત્રે મિત્રા દષ્ટિમાં મુખ્યપણે દ્રવ્યભક્તિ હોય છે.

“દ્રવ્ય સેવ વંદન નમનાદિક, અર્ચન વળી ગુણુ ગ્રામોજી;

ભાવ અલેદ થવાની ઇચ્છા, પરભાવે નિઃકામોજી—શ્રી ચંદ્રપ્રભો”—શ્રી દેવચંદ્રજી

પ્રભુની આરાધનાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય તો તેની આજ્ઞાનું આરાધન કરવું એ જ છે, એ જ એની મોટામાં મોટી પૂજા છે. પ્રભુની આજ્ઞા* પાળવી એ જ એની ઉત્તમ સેવા છે.

* “यस्य चाराधनोपायः सदाज्ञाभ्यास एव हि ।

यथाशक्ति विधानेन नियमात्स फलप्रदः ॥

अहिंसासत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमसङ्गता ।

गुरुभक्तिस्तपो ज्ञानं सत्पुष्पाणि च वक्षते ॥”—શ્રી હરિભદ્રસુરિકૃત અષ્ટક

કોઈ નોકર હોય તે શેઠની આજ્ઞા ન પાળે, ને કહે કે હું તેનો સેવક આજ્ઞારાધનઃ છું, એ કેમ બને ? આ તો ‘ચાકર તોરા, કહ્યા નહિં કરું’ એના સેવા દોહલી જેવો ઘાટ થયો ! સાચો સેવક હોય, તે તો ખડે પગે શેઠની સેવામાં- ખીજમતમાં હાજર રહી, તેની આજ્ઞા કદી ઉત્થાપે નહિં. તેમ સાચો ભક્ત સેવક પણ પ્રભુની આજ્ઞાનું પાલન કરવા સદા તત્પર રહે છે; ને અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અસંગતા, શુભલક્ષિત, તપ, જ્ઞાન એ સત્પુષ્પોથી પ્રભુની પૂજા કરે છે.

“સારી વિધિ સેવા સારતાં, આણુ ન કાંઈ ભાંજે;
હુકમ હાજર ખીજમતી કરતાં, સહેજે નાથ નિવાજે.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

ખાકી મુગધ ભોળા જન તો એમ માને છે કે પ્રભુની સેવા રહેલી છે, સોહલી છે, સુગમ છે. ‘જે જે, જે જે’ કર્યા કે ટીલાં ટપકાં કે ચાંદલા કર્યા, કે નૈવેદ્ય ભોગ ધર્યા એટલે બસ પત્યું ! પ્રભુ પ્રસન્ન ! પણ પ્રભુ કાંઈ એવા ભોળા નથી, ને એની સેવા પણ એવી રહેલી નથી, સોહલી નથી, પણ ઘણી જ દોહલી છે. કારણ કે—

“મુગધ સુગમ કરી સેવન આદરે, સેવન અગમ અનૂપ;
દેભે કદાચિત સેવક યાચના, આનંદધન રસરૂપ....સંભવ.—શ્રી આનંદધનણ
“શિવગતિ જિનવર દેવ, સેવ આ દોહલી હો લાલળ,
પરપરિણુતિ પરિત્યાગ કરે, તમ્હુ સોહલી હો લાલળ
આશ્રવ સર્વ નિવારી, જેહ સંવર ધરે હો લાલળ,
જે જિન આણુ લીન, પીન સેવન કરે હો લાલળ”—શ્રી દેવચંદ્રણ

આવી આ ભગવંતની ભક્તિ-ઉપાસના એ સૌથી મોટી વસ્તુ છે, એટલા માટે ભક્તિનો અપૂર્વ મહિમા સર્વ ધર્મોમાં ઘણો ગાવામાં આવ્યો છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે—‘સર્વ યોગીઓમાં x પણ મને પામેલા-મહારામાં રહેલા અંતરાત્માથી જે શ્રદ્ધાવાન મને ભજે છે, તે મહારે મન યુક્તતમ છે.’ અને પરમ ધર્મધુરંધર ન્યાયાચાર્ય શ્રીમાન યશોવિજયજીએ તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે—‘મેં શાસ્ત્રસમુદ્રનું xx અવગાહન કર્યું’, તેમાંથી મને આટલો જ સાર મળ્યો છે કે—ભગવંતની ભક્તિ એ જ પરમાનંદ સંપદાઓનું ખીજ છે.’

x “યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ભક્તેનાન્તરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥”—ગીતા.

xx “સારમેતન્મયા લબ્ધં શ્રુતાધ્વેરવગાહનાત્ ।

મક્તિર્ભગિવતી વીજં પરમાનંદસંપદામ્ ॥”—શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વા૦ દ્વા૦

જ્યારે આ હોય છે, તેનો સમય કથવા માટે કહે છે—

ચરમે પુદ્ગલાવર્તે તથાભવ્યત્વપાકતઃ ।

સંશુદ્ધમેતન્નિયમાન્નાન્યદાપીતિ તદ્વિદઃ ॥ ૨૪ ॥

ચરમાવર્ત વિષે થયે, તથાભવ્યતા પાક;

સંશુદ્ધ એહ-ન અન્યદા, તન્નોની એ વાક. ૨૪

અર્થ:—છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં, તથાભવ્યત્વના પાકથકી, આ (કુશલ ચિત્તાદિ) નિયમથી સંશુદ્ધ હોય છે, નહિ કે અન્ય વખતે પણ, એમ તેના જાણકારો કહે છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે જિન પ્રત્યે સંશુદ્ધ કુશલ ચિત્ત વગેરે યોગબીજ કહ્યું, તે ક્યારે નીપજે છે, તેનો સમય અહીં બતાવ્યો છે. એ સંશુદ્ધ ચિત્ત આદિ ચરમ-છેલ્લા પુદ્ગલપરાવર્તમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તે આ પ્રકારે:—

જ્યારે જીવથી ગ્રહણ-ત્યાગવડે, લેવા-મૂકવાવડે કરીને, લોકમાં રહેલા સમસ્ત પુદ્ગલો એક વાર સ્પર્શાઈ ચૂકે છે, ભોગવાઈ જાય છે, ત્યારે એક પુદ્ગલપરાવર્ત થયું કહેવાય છે. પુદ્ગલપરાવર્ત એટલે પુદ્ગલનો ફેરો-ચક્રાવો (Revolution of Pudgala cycle). આમ એક પુદ્ગલપરાવર્તમાં અનંત દુઃખથી ભરેલા એવા અસંખ્ય જન્મમરણ થઈ ચૂકે છે; અને આ અનાદિ સંસારમાં જૂદી જૂદી ગતિમાં પરિભ્રમણ કરતાં, ચક્રભ્રમણ ન્યાયે, આ જીવે એવા અનંત પુદ્ગલપરાવર્તો વ્યતીત કર્યા છે. કહ્યું છે કે:—

“જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;

સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

વૃત્તિ:—ચરમે પુદ્ગલાવર્તે—ચરમ એટલે છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં. તેના પ્રકારે તેના તેના ગ્રહણ-ત્યાગથી પુદ્ગલાવર્તો (પુદ્ગલના ફેરા) હોય છે. અને “एते चानादौ संसारे तथाभव्यत्वाक्षिप्ताः कस्यचित्कियन्तोऽपि”—આ અનાદિ સંસારમાં તથાભવ્યત્વથી આક્ષિપ્ત થયેલા આ પુદ્ગલાવર્તો કોઈને કેટલાક હોય છે, એવા વચનના પ્રામાણ્યથી. ચરમ પદમાં ચરમાવર્તનું નામ ધટે છે. અત્રે પણ કારણ કહ્યું—તથાભવ્યત્વપાકતઃ—તથાભવ્યત્વના પાકથી. એટલે તેમાંથી મિથ્યાત્વરૂપ કટુતાની નિવૃત્તિથી (કડવાંશ દૂર થતાં) જરાક માધુર્યની સિદ્ધિ થાય છે તેથી કરીને, સંશુદ્ધમેતત્-સંશુદ્ધ એવું આ, જિનો પ્રત્યે કુશલ ચિત્ત આદિ, હોય છે. નિયમાત્-નિયમથી, તથાપ્રકારે કર્મોના તથાભવ્યત્વપાકના ભાવે કરીને; અન્ય સમયે સંશુદ્ધની જેમ, અત્રે અસંશુદ્ધની અનુપપત્તિને લીધે. (એટલે કે બીજો વખતે જેમ સંશુદ્ધ ન ધટે, તેમ અહીં ચરમાવર્તમાં અસંશુદ્ધ ન ધટે; સંશુદ્ધ જ ધટે.) એટલા માટે જ કહ્યું—નાન્યદાપિ-નહિ કે અન્ય કાળે પણ, પૂર્વે કે પછી પણ નહિ. કારણ કે પૂર્વે કિંવદ આશયનો અને પછી વિશુદ્ધ-તર આશયનો યોગ હોય છે. इति तद्विदो—એમ તેના જ્ઞાતાઓ-તજ્ઞો કહે છે, યોગવેતાઓ કહે છે.

“તુજ દરિસણ વિણ હું ભર્યો, કાળ અનંત અપાર રે;
સુહૃમ નિગોદ ભવે વર્યો, પુદ્ગલ પરિઅદૃ અનંત* રે;
અવ્યવહારપણે ભર્યો, ક્ષુદ્ધક ભવ અત્યંત રે.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

“એમ અનેક થલ જાણીએ....સખી! દેખણ દે!

અતુર ન અઢિયો હાથ રે....સખી.”—શ્રી આનંદધનજી

આમ પુદ્ગલાવર્ત કરતાં કરતાં તથાભવ્યત્વના પાકથી કોઈ જીવને ગણત્રીમાં આવે તેમ કેટલાક બાકી રહે છે; અને તે કેટલાકમાં પણ જે છેલ્લો પરાવર્ત-ફેરો છે, તે ચરમ પુદ્ગલાવર્ત કહેવાય છે. અને આ છેલ્લા પરાવર્તનું કારણ પણ તથાભવ્યત્વનો પરિપાક, ભવપરિણતિનો પરિપાક છે; એટલે કે જ્યારે જીવમાં તથાપ્રકારની ભવ્યતા પાકે, તેવા પ્રકારની યોગ્યતા-પાત્રતા પરિપક્વ થાય, ત્યારે મિથ્યાત્વરૂપ વિષની કડવાશ દૂર થાય અને કંઈક માધુર્યની-મીઠાશની સિદ્ધિ સાંપડે. કહ્યું છે કે:—

“યોગ્યતા ચેહ વિજ્ઞેયા બીજસિદ્ધ્યાદ્યપેક્ષયા ।

આત્મનઃ સહજા ચિત્રા તથાભવ્યત્વમિત્યતઃ ॥ ”—શ્રી યોગબિન્દુ, ૨૭૮

અર્થાત્-બીજસિદ્ધિ વગેરેની અપેક્ષાએ આત્માની જે સહજ એવી નાના પ્રકારની યોગ્યતા, તે તથાભવ્યત્વ કહેવાય છે. જીવોની તેવા તેવા પ્રકારની યોગ્યતા તેનું નામ તથાભવ્યત્વ.

આમ તેવી યોગ્યતાના-તથાભવ્યતાના પાકથી જ્યારે છેલ્લો પુદ્ગલપરાવર્ત વર્તતો હોય, ત્યારે જિન પ્રત્યે આ સંશુદ્ધ ચિત્ત આદિ પ્રાપ્ત થાય, એવો નિયમ છે. તે સિવાયના બીજા સમયે, તેની પૂર્વે કે તેની પાછળ, આ સંશુદ્ધ ચિત્તાદિ ન હોય. કારણ કે તેની પૂર્વે કિલ્લ આશય હોય છે, અને તેની પાછળમાં વધારે વિશુદ્ધ આશય હોય છે, એમ યોગના જાણકારોનું કથન છે. યથાયોગ્ય યોગ્યતા-પાત્રતા વિના કોઈ કાર્ય બનવું સંભવતું નથી. એટલે જ્યાંલગી જીવમાં તેવા પ્રકારની તથારૂપ યોગ્યતા-પાત્રતા ન આવી હોય, ત્યાંલગી જીવને ગુણની પ્રાપ્તિ થવી શક્ય નથી. પ્રભુભક્તિ વગેરે ઉત્તમ યોગબીજની પ્રાપ્તિ થવી, એ કાંઈ જેવી તેવી કે નાની સૂની વાત નથી, પણ જીવના મોટા ભાગ્યની વાત છે. એવો ભાગ્યોદય તો જીવનો જ્યારે છેલ્લો ભવ-ફેરો હોય, ત્યારે સાંપડે છે; કારણ કે ત્યારે જીવની તથાપ્રકારની ભવ્યતા-યોગ્યતા પરિપક્વ થાય છે, એટલે મિથ્યાત્વરૂપ ઝેરની કડવાશનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે, અને પરિણામની કંઈક મીઠાશ નીપજે છે, જેથી કરીને પ્રભુ પ્રત્યે અપૂર્વ ભક્તિભાવ સ્ફુરે છે.

* “અનાદિરેષ સંસારો નાનાગતિસમાશ્રયઃ ।

પુદ્ગલાનાં પરાવર્ત્તાં અત્રાનન્તાસ્તથા ગતાઃ ॥ ”—શ્રી યોગબિન્દુ, ૭૪.

“ચરમાવર્ત હો ચરમ કરણ તથા રે, ભવ પરિણતિ પરિપાક;
દોષ ટળે વળી દષ્ટિ ખૂલે લલી રે, પ્રાપતિ પ્રવચન વાક.”—શ્રી આનંદધનજી

“દેવચંદ્ર પ્રભુની હો કે, પુણ્યે ભક્તિ સધે;
આતમ અનુભવની હો કે, નિત નિત શક્તિ વધે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

એમ આ સમસ્તનો સમય કહી દેખાડી, આ કથવાની ઇચ્છાથી કહે છે:—

ઉપાદેયધિયાત્યન્તં સંજ્ઞાવિષ્કમ્ભણાન્વિતમ્ ।

ફલાભિસન્ધિરહિતં સંશુદ્ધં હ્યેતદીદૃશમ્ ॥ ૨૫ ॥

ઉપાદેય મતિથી અતિ, સંજ્ઞા સ્થંભન સાથ;

ફલ અભિસંધિ રહિત આ, સંશુદ્ધ એવું યથાર્થ. ૨૫

વૃત્તિ:—ઉપાદેયધિયા—ઉપાદેય શુદ્ધિથી, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય—આદરવા યોગ્ય એવી શુદ્ધિવડે કરીને, અત્યન્ત—અત્યંતપણે, સર્વના અપોહથી—ત્યાગથી (ખીજા બધાને એક કાર મૂકી દઇને, ગોણ ગણીને) તથા પ્રકારના પરિપાક થકી, સમ્યગ્જ્ઞાનના પૂર્વરૂપપણાએ કરીને.

સંજ્ઞાવિષ્કમ્ભણાન્વિતં—સંજ્ઞાના વિષ્કંભણથી યુક્ત, સંજ્ઞાના સ્થંભનથી—નિરોધથી યુક્ત, ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી આહારઆદિ સંજ્ઞાના ઉદય અભાવથી યુક્ત. સંજ્ઞા આહાર આદિ બેદથી દશ છે. અને તેવા પ્રકારે આર્ષ વચન છે—

“કઙ્કિવિહા ણં મંતે સન્ના પન્નત્તા । ગોયમા દસવિહા । આહારસન્ના, મયસન્ના, મેહુણસન્ના, પરિગ્ગહસન્ના, કોહસન્ના, માણસન્ના, માયાસન્ના, લોભસન્ના, ઓહસન્ના, લોગસન્ના ।”

“હે ભગવંત ! સંજ્ઞા કેટલા પ્રકારની કહી છે ? ‘હે ગૌતમ ! દશ પ્રકારની: આહારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા, પરિગ્રહસંજ્ઞા, ક્રોધસંજ્ઞા, માનસંજ્ઞા, માયાસંજ્ઞા, લોભસંજ્ઞા, ઓધસંજ્ઞા, લોકસંજ્ઞા.”

આ સંજ્ઞાથી સંયુક્ત આશયવાળું અનુદાન સુંદર છતાં અબ્યુદય (પુણ્યોદય) અર્થે થાય, પણ નિઃશ્રેયસ—મોક્ષ પ્રાપ્તિ અર્થે ન થાય,—પરિશુદ્ધિના અભાવને લીધે. આ નિઃશ્રેયસ—મોક્ષ તો ભવભોગમાં નિઃસ્પૃહ આશય થકી જન્મે છે—નીપજે છે, એમ યોગીઓ કહે છે.

ફલાભિસંધિરહિતં—ફલની અભિસંધિથી રહિત,—ભવાન્તર્ગત (સાંસારિક) ફલની અભિસંધિના અભિપ્રાયના અભાવે કરીને, ફલની કામના વિનાનું (નિષ્કામ).

પ્રશ્ન—સંજ્ઞાનું વિષ્કંભન—સ્થંભન થયે પૂર્વોક્ત ફલની અભિસંધિ અસંભવિત જ છે.

ઉત્તર—તદ્ભવઅન્તર્ગત એટલે કે તે ભવસંયંધી ફલની અપેક્ષાએ આ સસ્ય છે; પણ અહીં તો તેનાથી અન્ય ભવાન્તર્ગત (ખીજા ભવ સંયંધી) એવા સામાનિક દેવ આદિ લક્ષણવાળા ફળને પણ અપેક્ષાને ગ્રહ્યું છે. કારણ કે તેની અભિસંધિના—કામનાના અસુંદરપણાને લીધે, તેનાથી ઉપાર્જન થયેલા આ ફલનું પણ સ્વતઃ—આપોઆપ પ્રતિજંધપ્રધાનપણું છે.

અને એ અભિસંધિથી રહિત એવું આ સંશુદ્ધ કુશલચિત્ત આદિ અપવર્ગ—મોક્ષનું સાધન છે; પણ સ્વપ્રતિજંધસાર એવું તે તો તથારવભાવપણાએ કરીને તે સ્થાનમાં જ સ્થિતિ કરાવનારું હોય છે,—ગૌતમસ્વામીના ભગવાન પ્રત્યેના જહ્નુમાનની જેમ;—એવું હોય તેનું જ યોગનિષ્પાદકપણું છે—યોગસાધકપણું છે તેટલા માટે. ખરેખર ! શાંતિખીજ ન હોય તેમાંથી કાળે કરીને પણ શાંતિનો અંકુર હોય નહિ.

અર્થ:—અત્યંતપણે ઉપાદેય બુદ્ધિવટે કરીને, સંજ્ઞાના વિષ્કંભન-નિરોધ સહિત, અને ફલની અભિસંધિથી-કામનાથી રહિત,—એવું આ સંશુદ્ધ આવું હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે સંશુદ્ધ ચિત્ત વગેરેની વાત કહી, તેમાં સંશુદ્ધ કેવું હોવું જોઈએ, તે અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે. સંશુદ્ધ હોવામાં આ ત્રણ મુખ્ય લક્ષણ છે:—(૧) અત્યંત ઉપાદેય બુદ્ધિ, (૨) સંજ્ઞાનિરોધ, (૩) ફલાભિસંધિ રહિતપણું-નિષ્કામપણું.

૧. પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિ

પ્રથમ તો પ્રભુ પ્રત્યે અત્યંત ઉપાદેય બુદ્ધિ હોવી જોઈએ. એટલે કે શ્રી જિનેશ્વર દેવ-વીતરાગ પરમાત્મા આખા જગત્માં ખીન્ન બધાય કરતાં વધારે આદરવા યોગ્ય છે, શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે, આરાધવા-ઉપાસવા યોગ્ય છે,—એવી પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિ ઉપજવી જોઈએ; આખા જગત્ કરતાં પણ જેનું ગુણગૌરવ અનંતગુણ અધિક છે એવા તે પરમ જગદ્ગુરુ પરમેષ્ઠિ પરમ ઇષ્ટ લાગવા જોઈએ; અને તેમના પ્રત્યે પરમ આદર પ્રગટવો જોઈએ. આવી ઉપાદેયબુદ્ધિ-પરમ આદરભાવવાળી પ્રભુલક્ષિત અહીં ચરમાવર્તમાં ઉપજે છે, કારણ કે તેવી ભવ્યતા-યોગ્યતાના પાકને લીધે અહીં સમ્યગ્જ્ઞાનનું પૂર્વરૂપ-પૂર્વ અવસ્થા હોય છે. અને તેથી કરીને જ આ દષ્ટિવાળા ભક્ત જોગીજનને ભગવાન આવા પરમપ્રિય-પ્રિયતમ, પરમ બહાલા લાગે છે.

“ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, આર ન ચાહું રે કંત.”

“ખીજો મન મંદિર આણું નહિં, એ અમ કુલવટ રીત.”—શ્રી આનંદધનજી

“પરમ ઇષ્ટ વાલ્હા ત્રિભુવન ઘણી રે, વાસુપૂજ્ય સ્વયંબુદ્ધ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“સુમતિનાથ ગુણ શું મિલીજી, વાધે મુજ મન પ્રીતિ;

તેલ જિન્દુ જ્યમ વિસ્તરેજી, જલમાંડે ભલી રીતિ....

સોભાગી જિન શું લાગ્યો અવિહક રંગ”—શ્રી યશોવિજયજી

પરંતુ આ-અભિસંધિ રહિત કુશલચિતાદિ તો અભિન્નગ્રંથિને પણ સારે ચરમ યથાપ્રવૃત્તિકરણના સામર્થ્યથી તથાપ્રકારના ક્ષયોપશમસારપણાને લીધે, એવું હોય છે;—આ સરાગ એવા અપ્રમત્ત યતિના વીતરાગ ભાવ જેવું છે.—જે પ્રકારે યોગાચાર્યોએ કહ્યું છે:—

“યોગવીજચિત્તં ભવસમુદ્રનિમગ્નસ્યેષદુન્મજ્જનાભોગઃ તત્સત્તયતિશયશૈથિલ્યકારી પ્રકૃતેઃ પ્રથમવિપ્રિયેક્ષા તદાકૂતકારિણી સમુજ્ઞાસનાગમોપાયનં ચ ઇતસ્તદુચિતચિન્તાસમાવેશકુદ્રન્થિપર્વતપરમવજ્રં નિયમાત્તદ્વેદકારિ ભાવચારકપલાયનકાલઘણ્ટા તદપસારકારિણી ।”

ઇલાદિ સંક્ષેપથી છે. (અર્થ માટે બુજો વિવેચન)

એટલા માટે સંશુદ્ધ હોતદીદશમ્—આ જિન પ્રત્યે કુશલ ચિતાદિ સંશુદ્ધ આવું હોય છે. અને આ તેવા પ્રકારના કાલ આદિ ભાવથી તે તે સ્વભાવપણાએ કરીને, ફલપાકના આરંભ સરખું છે. (ફલ પાકવાની શરૂઆત જેવું છે.)

બીજા બધાં કામ એક કોરે મૂકી દઈ-પડતા મૂકી, પ્રભુભક્તિને પરમ આદરવા યોગ્ય માની, શુદ્ધ આશયથી પ્રભુભક્તિમાં લીન થવાની બુદ્ધિ રાખવી, તેનું નામ ઉપાદેય બુદ્ધિ છે. સાચા ભક્તના હૃદયમાં બીજાં બધાં કાર્ય કરતાં પ્રભુભક્તિનું સ્થાન બિચામાં બિચું હોઈ, આવી પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિ પ્રગટે છે.

“શુદ્ધાશય ધિર પ્રભુ ઉપયોગે, જે સમરે તુમ નામજી;
અવ્યાબાધ અનંતું પામે, પરમ અમૃતરસ ધામજી....શીતલ” —શ્રી દેવચંદ્રજી

૨. સંજ્ઞા નિરોધ

સંશુદ્ધનું બીજું લક્ષણ એ છે કે તેમાં દશ પ્રકારની સંજ્ઞાનો નિરોધ—ઉદય અભાવ હોવો જોઈએ. દશ સંજ્ઞા આ છે—આહારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા, પરિશ્રમસંજ્ઞા, ક્રોધસંજ્ઞા, માયાસંજ્ઞા, લોભસંજ્ઞા, ઓધસંજ્ઞા અને લોકસંજ્ઞા. આમાંની કોઈ પણ સંજ્ઞાનો ઉદય ભક્તિ આદિ કાર્યમાં ન જ થાય, તો જ તે ભક્તિ આદિ સંશુદ્ધ ગણાય છે. તે સંજ્ઞા ટાળવાની લાવના આ પ્રકારે:—

આહારસંજ્ઞા—ભક્તિમાં એવી તલ્લીનતા, તન્મયતા થઈ જાય કે આહાર વગેરે પણ ભૂલાઈ જાય, ખાવા-પીવાનું પણ ભાન ન રહે, એવી પ્રભુભક્તિની ધૂન આ ભક્ત જોગીજનને લાગે છે.

“પિયુ પિયુ કરી તુમને જપું રે, હું ચાતક તુમ મેહ.” —શ્રી યશોવિજયજી

ભયસંજ્ઞા—ભક્તિમાં તો ભયને જ ભય લાગી તે લાગી જાય! દૂરથી જ પલાયન કરી જાય! તો પછી પરમ સમર્થ પરમાત્મા જેવાનું જેણે પરમ નિર્ભય ચરણ-શરણ ગ્રહ્યું છે, એવા ભક્તરાજને ભય શાનો? કારણ કે—

“હુઃખ દોહગ દૂરે ટળ્યા રે, સુખ સંપદ શું ભેટ;

“ધોગ ધણી માથે કિયો રે, કુણુ ગંજે નર ખેટ?....વિમલજિન”

સાહિબ સમરથ તું ધણી રે, પામ્યો પરમ ઉદાર;

મનવિશરામી વાલડો રે, આતમચો આધાર....વિમલજિન”

“સપ્ત મહાભય ટાળતો રે, સપ્તમ જિનવર દેવ.” —શ્રી આનંદધનજી

“જસુ ભગતે નિરભય પદ લહીએ, તેહની સેવામાં ધિર રહીએ....દીઠો” —શ્રી દેવચંદ્રજી

“મીતામયપ્રદમનિન્દિતમદ્વિપદ્મમ્ ।” —શ્રી કંદ્યાણુમંદિર સ્તોત્ર.

“તસ્યાશુ નાશમુપયાતિ મયં મિયેવ ।” —શ્રી ભક્તામર સ્તોત્ર.

મૈથુનસંજ્ઞા—તુચ્છ કામવિકારનો તો ભક્તિ વેળાએ ઉદ્ભવ ઘટે જ નહિ. કારણ કે નિષ્કામ એવા પરમાત્માનું નામસ્મરણ પણ કામનો નાશ કરનારું છે, એટલે એ યોગી પુરુષ તે કામનું સ્મરણ પણ કરે નહિ.

“પરમાત્મ પદ કામના, કામનાશન એહ.”

“જેતાં પણ જગીજંતુને, ન વધે વિષયવિરામ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“જિહાં કામ ત્યાં રામ ના, રામ તિહાં નહિં કામ.”

પરિગ્રહસંજ્ઞા—પરિગ્રહની મૂર્છા, પરવસ્તુને પોતાની માનવારૂપ મમત્વબુદ્ધિ અત્રે દૂર થઈ જાય, કારણ કે પરવસ્તુ પ્રત્યેની—પુદ્ગલાદિ પ્રત્યેની પ્રીતિ છોડ્યા વિના, પ્રભુ સાથે પ્રીતિ જોડાય નહિં. અને સાચો ભક્તજન તો પ્રભુને નિરંતર પ્રાર્થે છે કે—હે પરમકૃપાળુ દેવ! આપ મને આ પરપરિણુતિરંગમાંથી ઉગારો! આ પરવસ્તુની જલમાંથી છોડાવો! આવા પુરુષને ભક્તિકાર્યમાં પરિગ્રહ સાંભરે પણ શેનો?

“એ પરપરિણુતિ રંગથી રે, સુજને નાથ ઉગાર રે....દયાલરાય!”

“પ્રીતિ અનંતી પર થકી, જે તોડે તે જોડે એહ....ઋષભ.—શ્રી દેવચંદ્રજી

ક્રોધસંજ્ઞા—ક્રોધનો ઉદય અહીં હોય નહિં. કારણ કે ક્રોધ અને પરમ શાંત-સુધારસમાં નિમજ્જનરૂપ ભક્તિને બને નહિં. પ્રશમરસનિમગ્ન પરમાત્માના દર્શનથી જ ક્રોધ શમી જાય, ને આત્મા શાંત અમૃતરસમાં ઝીલે.

“અભિયભરી મૂરતિ રચી રે, ઉપમા ન ઘટે કોય;

શાંત સુધારસ ઝીલતી રે, નીરખત તૃપતિ ન હોય....વિમલ” —શ્રી આનંદધનજી

“ઉપશમરસભરી, સર્વજનશંકરી, મૂર્તિ જિનરાજની આજ ભેટી” —શ્રી દેવચંદ્રજી

માનસંજ્ઞા—લોકિક માન--મોટાઈની કે કીર્તિ-પૂજા વગેરેની સ્પૃહા અહીં સંશુદ્ધ ભક્તિ આદિમાં ઘટે નહિં. જે લોકમાં મનાવા-પૂજાવાની કામનાએ તે કરવામાં આવે, અથવા હું કેવી ભક્તિ કરું છું એવું દુષ્ટ અભિમાન ધરવામાં આવે, તો તે ચિંતામણિ-રત્નને* ઠાણી કોડી જેવું કરી મૂકે છે! કારણ કે અમૂલ્ય એવા ઉત્તમ ભક્તિકર્ત્તવ્યને ગોણું કરી તે પામર, તુચ્છ નિર્માલ્ય માનની પાછળ દોડે છે; એટલે કે પરમ મહત્ત્વ એવા ભક્તિ આદિ ધર્મકાર્યનું ખુલ્લું અપમાન કરી આશાતના કરે છે. પણ સાચો ભક્તજન તો કેવલ એક આત્માર્થે જ—આત્મકલ્યાણને માટે જ પ્રભુભક્તિ આદિ કરે છે.

“લહું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહું વ્રત અભિમાન;

ગ્રહે નહિં પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન.” —શ્રી આત્મસિદ્ધિ

માયાસંજ્ઞા—શુદ્ધ ભક્તિમાં માયા-કપટ ન હોય, બગલા ભગત જેવી કુટિલતા-માયાચાર ન હોય, દંભ ન હોય, પોતાના દોષના આચ્છાદનરૂપે-ઢાંકણરૂપે ધર્મનો ઢાળ-

* “સાન્યં વિના વસ્ય તપઃ ક્રિયાદેર્નિષ્ઠા પ્રતિષ્ઠાર્જનમાત્ર एव ।

સ્વર્વેનુચિંતામણિકામકુંમાન્ કરોત્યસૌ કાળકપર્દીમૂલ્યાન્ ॥” —શ્રીઅધ્યાત્મોપનિષદ્

+ “મવામિતન્દિનો લોકપંક્ત્યા ધર્મક્રિયામપિ ।

મદતો દાનદણોર્ચેર્દુર્ગતાં તદ્વિદો વિદુઃ ॥” —શ્રી યોગબિન્દુ, ૮૯.

ઢોંગીપણું ન હોય, દાંભિક, છેતરપીંડીવાળી ઠગબાણું ન હોય, પોતાને ને પરને વંચવારૂપ આત્મવંચના ન હોય, ‘હાથમાં માળા ને મનમાં લાળા’ એવી વંચક વૃત્તિ ન હોય, ટીલાં ટપકાં તાણી જગતને છેતરવાની ચાલબાણું ન હોય. સાચો ભક્ત જોગીજન તો ચોકબા ચિત્તે, નિખાલસ સરળ હૃદયે, શુદ્ધ અંતઃકરણથી, નિષ્કપટપણે, પ્રભુચરણ પ્રત્યે આત્માર્પણ કરવાની ભાવના ભાવે, ને તેમ કરવા પ્રવર્તે.

“અવશુણુ ઢાંકણુ કાજ, કરું જિનમત ક્રિયા !

છંડું ન અવશુણુ ચાલ, અનાદિની જે પ્રિયા!....વિહરમાન૦”—શ્રી દેવચંદ્રણ

“કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનંદધનપદ રેહ.”—શ્રી આનંદધનણ

“જ્યાંસુધી ચિત્તમાં બીજો ભાવ હોય ત્યાંસુધી તમારા સિવાય બીજામાં મારે કંઈ પણ ભાવ નથી એમ દેખાડીએ તો તે વૃથા જ છે અને કપટ છે; અને જ્યાંસુધી કપટ છે ત્યાંસુધી ભગવાનના ચરણમાં આત્માનું અર્પણ ક્યાંથી થાય ? જેથી સર્વ જગતના ભાવ પ્રત્યે વિરામ પમાડી, વૃત્તિને શુદ્ધ ચૈતન્યવાળી કરવાથી જ તે વૃત્તિમાં અન્યભાવ રહ્યો ન હોવાથી શુદ્ધ કહેવાય અને તે નિષ્કપટ કહેવાય. એવી ચૈતન્યવૃત્તિ ભગવાનમાં લીન કરવામાં આવે તે જ આત્મઅર્પણતા કહેવાય. x x x જે પોતે બીજે સ્થળે લીન છે, તેના અર્પણ થયેલા બીજા જડ પદાર્થ ભગવાનમાં અર્પણ ક્યાંથી થઈ શકે ? મારે ભગવાનમાં ચિત્તવૃત્તિની લીનતા એ જ આત્મઅર્પણતા છે.”—શ્રીમદ રાજચંદ્ર, પત્રાંક, ૬૯૨.

“પ્રભુ તને પ્રસન્ન તે કેમ થાય ? ત્હારા દિલનું કપટ નવ જાય.”—શ્રી નરસિંહ મહેતા

લોભસંજ્ઞા—મને આ ભક્તિ આદિથી આ સાંસારિક લાભ હો, એવી લોભવૃત્તિ-લાલચ સંશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં ઘટે નહિ. કારણ કે જો એવા તુચ્છ ક્ષણિક નમાલા ફલની ઇચ્છા રાખે, તો તે અનંતગણું મોટું ફલ હારી જાય છે, ચિંતામણિ વેચી કાંકરો ખરીદે છે ! તે તો ભક્તિ નહિ, પણ ભાડાયત જ છે ! પણ સાચો ભક્તજન તો તેવી કોઈ પણ લાલચ રાખે નહિ, તે તો અનાસક્તપણે કોઈ પણ ફળનીx આશા વિના ભક્તિ આદિ કર્તવ્ય કર્યા કરે. “ભક્તિ નહિ તે તો ભાડાયત, જે સેવા ફળ જાય.”—(શ્રી દેવચંદ્રણ)

ઓઘસંજ્ઞા—સામાન્ય પ્રાકૃત જનપ્રવાહને અનુસરવારૂપ ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી વૃત્તિ અત્ર ન હોય, ગતાનુગતિકપણું ન હોય, આંધળાની પાછળ આંધળો દોડ્યો જાય એવું આંધશ્રદ્ધાળુપણું ન હોય; પરંતુ સાચી તત્ત્વસમજણપૂર્વકની ભક્તિ હોય. “નિર્મળ તત્ત્વરૂચિ થઈ રે, કરજો જિનપતિ ભક્તિ.”—(શ્રી દેવચંદ્રણ)

લોકસંજ્ઞા—લોકને રીઝવવા માટે, લોકના રંજન-આરાધન અર્થે ક્રિયા કરવી તે

x “કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।”—શ્રી ભગવદ્ગીતા

લોકસંજ્ઞા છે. તેવી લોકસંજ્ઞા-લોકેષણા આ શુદ્ધ ભક્તિ આદિમાં ઘટે નહિં. કારણ કે લોકેષણારૂપ લોકપંક્તિ* અને લોકોત્તર એવું આત્મકલ્યાણ એ બેને કદી મળતી પાણુ આવે નહિં. જો આત્માર્થ જોઈતો હોય તો માનાર્થ છોડવો જોઈએ, ને માનાર્થ જોઈતો હોય તો આત્માર્થ છોડવો જોઈએ. એક મ્યાનમાં જેમ બે તલવાર સમાય નહિં, ‘ભસવું ને લોટ ફાકવો’ એ બંને ક્રિયા જેમ સાથે બને નહિં, તેમ આત્માર્થ ને માનાર્થનો કદી મેળ ખાય નહિં. અને પરમાર્થ વિચારીએ તો આત્માર્થ પાસે લોકેષણાનું મૂલ્ય બે બદામનું પણ નથી. તેમજ લોક પણ દુરારાધ્ય છે-રીઝવવો મુશ્કેલ છે. જે એક વાર પ્રશંસાના પુષ્પ વેરે છે, તે જ નિંદાના ચાળળા મારે છે! મારે પ્રભુને રીઝવવા હોય-શુદ્ધ ભક્તિ કરવી હોય તો લોકને રીઝવવાનો પ્રયાસ છોડી દેવો જોઈએ, લોકોત્તર દેવને લૌકિક ભાવથી ભજવાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આમ સમજીને આ યોગીપુરુષ લોકસંજ્ઞાનો સ્પર્શ પણ કરતો નથી.

“જનમનરંજન ધર્મનું, મૂલ ન એક બદામ.”—શ્રી ચિદાનંદજી

“મદ્વિનાથ તુજ રીઝ, જન રીઝે ન હુએરી.”

“લોક લોકોત્તર વાત, રીઝ છે દોય જીઈરી,

તાત ચક્રે ધુર પૂજ્ય, ચિંતા એહ હુઈરી.”—શ્રી ધરોવિજયજી

“જેહ લોકોત્તર દેવ, નસું લૌકિકથી !”

“આદ્યેયો આચરણુ લોક ઉપચારથી, શાસ્ત્રઅભ્યાસ પણ કાંઈ કીધો;

શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વળી આત્મ અવલંબ વિણ, તેહવો કાર્ય તિણે કેા ન સીધો.”—શ્રીદેવચંદ્રજી

“લોકસંજ્ઞાથી લોકોએ જવાતું નથી.”

“જગત્તને રૂડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યું; તેથી રૂડું થયું નથી. કેમકે પરિભ્રમણ અને પરિભ્રમણના હેતુઓ હજી પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે. એક ભવ જો આત્માનું રૂડું થાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે, તો અનંત ભવનું સાડું વળી રહેશે; એમ હું લઘુત્વભાવે સમજ્યો છઉં.”—મહાતત્ત્વજ્ઞ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ આ દશ પ્રકારની સંજ્ઞાને થંભાવી દેવામાં આવે, તો જ સંશુદ્ધ ભક્તિ આદિ ગણાય. નહિં તો તે અનુષ્ઠાન સુંદર છતાં ભલે પુણ્ય-અબુદ્ધયરૂપ દેવાદિ ગતિ આપે, પણ મોક્ષનું કારણ તો ન જ થાય, કારણ કે પરિશુદ્ધિનો અભાવ છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિ તો સાંસારિક ભોગોમાં નિઃસ્પૃહ એવા શુદ્ધ આશયમાંથી ઉપજે છે, એમ યોગીજનો કહે છે. અને એટલા માટે જ, -જ્યાં ખાવાપીવાનું પણ ભૂલાઈ જાય, ભય ભાગી જાય, કામ નકામો થઈ પડે, મમતા મરી જાય, ક્રોધ શમી જાય, માનનું માન ન રહે, કપટનું કપટ ચાલે

* “લોકારાધનહેતોર્યા મલિનેનાન્તરાત્મના ।

ક્રિયતે સત્ક્રિયા સાત્ર લોકપંક્તિરુદાહતા ॥”—શ્રીયોગબિન્દુ, ૮૮.

નહિ, લોભનો લોભ થાય નહિ, અંધશ્રદ્ધા ટળીને સાચી સમજણ હોય, અને લોકની વાહવાહની કે લૌકિક રીતની ખીલકુલ પરવા ન હોય,—એવી સંશુદ્ધ ભક્તિ જ આ યોગદષ્ટિવાળા ખરેખરા વૈરાગી જોગીજનો કરે છે. ‘શ્રી શીતલ જિન ભેટિયે, કરી ભક્તે ચોકખું ચિત્ત હો.’—(શ્રી યશોવિજયજી)

૩. નિષ્કામપણું

સંશુદ્ધનું ત્રીજું લક્ષણ ફક્ત અભિસંધિ રહિતપણું છે. સંશુદ્ધ અનુષ્ઠાન ફક્તની કામના વિનાનું હોય. ભક્તિ વગેરે નિદાન રહિત, નિષ્કામ હોય, તો જ સંશુદ્ધ લેખાય. ઉપરમાં સંજ્ઞાનિરોધ કહ્યો, તેમાં લોભસંજ્ઞાના અભાવે ફલકામનાનો અભાવ છે, તો પછી આ જૂઠું ફલગ્રહણ કેમ કર્યું? તેનો ઉત્તર એ છે કે—પહેલાં જે કહ્યું હતું, તે તે ભવ-સંબંધી ફલની અપેક્ષાએ કહ્યું હતું, અને આ જે કહ્યું તે પરભવ સંબંધી ફલની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. એટલે કે—‘પરભવમાં મને આ ભક્તિ વગેરેના પ્રભાવે, સામાનિક દેવ વગેરેની ઋદ્ધિ સાંપડે’—ઇત્યાદિ પરભવ સંબંધી ફલની કામના, નિદાન, નિયાણું ન હોય, તો જ સંશુદ્ધ ભક્તિ આદિ કહેવાય; ફલની કામના-દાનત હોય, તો સંશુદ્ધ ન કહેવાય. કારણ કે તેવી કામના સારી નથી, તેથી તેનાથી પ્રાપ્ત થતું ફલ પણ સાફ નથી, અને તે મોક્ષ-પ્રાપ્તિમાં આડા પ્રતિબંધરૂપ-અટકાયતરૂપ થઈ પડે છે. કોઈ પણ પ્રકારની કામના વિનાનું-ફળની આશા વિનાનું, એવું જે નિષ્કામ ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાન છે, તે જ મોક્ષનું સાધન છે.

પણ તેમાં જે સ્વપ્રતિબંધ હોય, એટલે કે પ્રભુભક્તિના કુશલ ચિત્ત આદિમાં જ પ્રતિબંધ કરાય, ત્યાં જ આસંગો-આસક્તિ રખાય, તો તે કુશલચિત્તાદિ પણ તે જ સ્થાને સ્થિતિ કરાવનાર થઈ પડે, ત્યાં જ અટકાવી દે, જીવની આત્મદશા વધવા ન દે. અત્રે શ્રી ગૌતમસ્વામીજીનું પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત છે. x તેમને ભગવાન મહાવીર પ્રત્યે અત્યંત કુશલ ચિત્ત, ખડુમાન, પ્રશસ્ત રાગ હતા. પણ તે રાગ જ ઉલટો તેમને મુક્તિ પ્રાપ્તિમાં અવ-રોધરૂપ-પ્રતિબંધરૂપ થઈ પડ્યો! જ્યાંલગી તેમનો તે રાગ ગયો નહિ, ત્યાંલગી તેમને કેવળજ્ઞાન થયું નહિ. જેવો રાગ ગયો કે તરત કેવળજ્ઞાન થયું. આ ઉપરથી સાર એ સમજવાનો છે કે—પ્રભુપ્રત્યે પણ પ્રશસ્ત રાગ માત્રથી અટકી જવાનું નથી, પણ નીરાગીને સેવી નીરાગિતા પ્રાપ્ત કરવાનો સતત લક્ષ રાખી આગળ વધવાનું છે. ‘વીતરાગ શું હો જે રાગ વિશુદ્ધ કે, તેહી જ ભવ ભય વારણો.’—(શ્રી દેવચંદ્રજી)

આમ આવું નિષ્કામ ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાન જ યોગસિદ્ધિનું સાધક થાય છે. કારણ કે જે શાલિનું ખીજ ન હોય તેમાંથી કોઈ કાળે શાલિનો અંકુરો ફૂટે નહિ; અને શાલિ—

x “પ્રતિવન્ધૈકનિષ્ઠં તુ સ્વતઃ સુન્દરમપ્યદઃ ।

તત્સ્થાનસ્થિતિકાર્યેવ વીરે ગૌતમરાગવત્ ॥”—શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વા૦ દ્વા૦

ળીજ હોય તેમાંથી શાલિનો અંકુર ફૂટ્યા વિના રહે નહિ. તેમ યોગળીજ ન હોય તેમાંથી યોગનો અંકુર ફૂટે નહિ; અને યોગળીજ હોય તેમાંથી યોગ-અંકુર ફૂટ્યા વિના રહે નહિ.

“ભક્તિપ્રધાન દશાએ વર્ત્તવાથી જીવના સ્વચ્છંદાદિ દોષ સુગમપણે વિલય થાય છે; એવો પ્રધાન આશય જ્ઞાની પુરુષોનો છે. તે ભક્તિને વિષે નિષ્કામ એવી અદ્ય પણ ભક્તિ જો જીવને ઉત્પન્ન થઈ હોય છે, તો તે ઘણા દોષથી નિવૃત્ત કરવાને યોગ્ય એવી હોય છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“આત્મજ્ઞાનવડે જે પૂર્ણ ભરાયેલો છે, અને જેને કર્મફળનો સર્વથા કંટાળો આવી ગયેલો છે, તેને આ જગત્માં ઘેર ખેઠાં જ શાંતિ આવીને વરે છે, પરંતુ હે અર્જુન! ળીજો જે સંસારી હોય છે, તે કર્મબંધનવડે બંધાઈને અભિલાષાનો ગાંઠથી ફળભોગના ખીલા સાથે જકડાઈ જાય છે. + x x તેઓ સ્વર્ગની ઇચ્છા મનમાં રાખે છે, યજ્ઞભોક્તા જે ઈશ્વર તેને વિસરી જાય છે. જેમ કપૂરનો ઢગલો કરી તેમાં અગ્નિ લાવી મૂકવો, અથવા મિષ્ટાન્નમાં કાળકૂટનો સંચાર કરવો, અથવા દૈવયોગે અમૃતકુંભ મળે અને તેને લાત મારી જીધો વાળી નાંખવો, તેમ ફળપ્રાપ્તિના હેતુથી પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મને લોકો હાથે કરીને નષ્ટ કરી નાંખે છે.”—શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા.

આમ આ સંશુદ્ધ ભક્તિમાં—(૧) પરમાત્મા પ્રત્યે પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિ, (૨) સંજ્ઞા અનુદય, (૩) અને નિષ્કામપણું હોય છે. અને આવું સંશુદ્ધ કુશલ ચિત્ત આદિ અહીં છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તમાં, ગ્રંથિભેદ હજી નહિ થયા છતાં, હોય છે. કારણ સંશુદ્ધ ભક્તિ કે છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિકરણના સામર્થ્યથી—પ્રભાવથી અહીં તેવા પ્રકારનો ક્ષયોપશમ હોય છે. જેમ સરાગ એવા અપ્રમત્ત સંયમીનો વીતરાગભાવ ઘટે છે, તેમ અહીં ગ્રંથિભેદ વિના પણ સંશુદ્ધભાવ ઘટે છે, યોગળીજવાળું કુશલ ચિત્તાદિ ઘટે છે. અને તેથી કરીનેજ આ મિત્રા દષ્ટિમાં વર્ત્તતો યોગીપુરુષ અનન્યભાવે, અતિશય ભક્તિ સહિત, શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનની નિષ્કામ ઉપાસના કરે છે. ‘ઉપાસના જિન ચરણની, અતિશય ભક્તિ સહિત’—(શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી)

યોગળીજ ચિત્ત

યોગળીજવાળું જે ચિત્ત છે તે કેવું છે? તે અંગે યોગાચાર્યોએ કહ્યું છે કે:—

(૧) તે સંસારસમુદ્રમાં નિમગ્નનો—ડૂબેલાનો જરા ઉન્મજ્જન વિલાસ—છે, જરા ઉપર સપાટીએ આવવારૂપ પ્રયાસ છે; અને તે આ ઉન્મજ્જન સંસારની

+ “યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાંતિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ।

અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સક્તો નિબધ્યતે ॥”—ગીતા, અ. ૫.

અતિશયx આસક્તિને શિથિલ-ઢીલી કરી નાંખે એવું છે, મોળી પાડી નાંખે એવું છે. જેમ કેઇ દરીઆમાં ડૂબ્યો હોય તે જરા ઉપર સપાટીએ આવે, તો તેને ડૂબેલી અવસ્થા ને ઉપરની અવસ્થા એ બન્નેનો સ્પષ્ટ તફાવત જણાય, રાહત અનુભવાય, એટલે ડૂબેલી અવસ્થાના તેના મોહની પકડ ઢીલી પડે; તેમ સંસાર-સાગરમાં ડૂબેલો જીવ જ્યારે યોગબીજને પામે છે; ત્યારે તે ઉપર કંઈક ઉચ્ચદશાએ આવવારૂપ રાહત અનુભવે છે, અને તેની સંસાર સંબંધી આસક્તિ મંદ-શિથિલ-ઢીલી બની જાય છે.

(૨) તે યોગબીજ ચિત્ત પ્રકૃતિનું પ્રથમ વિપ્રિય દર્શન છે. જ્યારે યોગબીજની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે પ્રકૃતિનું-માયાબલનું-સંસારનું પ્રથમ અપ્રિય દર્શન થાય છે; જે સંસાર પહેલાં મીઠો લાગતો હતો, તે જ હવે કડવો-ખારો-અકારો લાગવા માંડે છે. જેમ સમુદ્રમાં ડૂબેલા માણસને ડૂબ્યો હોય ત્યાંસુધી આસપાસનું કંઈ પણ ભાન હોય નહિ, પણ ઉન્મજ્જન થતાં જેવો ઉપર સપાટી પર આવે કે તરત તેને આસપાસની પ્રકૃતિનું કંઈક દર્શન થવા લાગે; તેમ અહીં પણ આ જીવ જ્યાંસુધી સંસારસમુદ્રની અંદર ડૂબેલો હોય, ત્યાંસુધી તો તેને વસ્તુસ્થિતિનું કંઈ પણ ભાન નથી હોતું, પણ યોગબીજની પ્રાપ્તિ થતાં જેવો તે સંસારસાગરની સપાટી પર જરા ઊંચો આવે કે તરત તેને પ્રકૃતિનું-વિષમ કર્મવિપાકરૂપ સંસારનું અકારું દર્શન થવા માંડે છે; અને તે દર્શન થતાં, તે તે સંબંધી ઊઠાપોહમાં-વિચારમાં પડી જાય છે કે આ બધું ચિત્ર-વિચિત્ર સંસારસ્વરૂપ શું હશે ? આમ તેની વિચારદશા જાગૃત થાય છે.

(૩) તે યોગબીજ ચિત્ત પછી તે સંસારનો સમુદ્ધેદ જાણવા-પામવાના ઉપાયનો આશ્રય કરે છે. જે સંસારસમુદ્રનું પાણી મીઠું જાણી તેણે અત્યાર સુધી હોંસે હોંસે પીધું હતું, તે હવે ખારું ઝેર જેવું લાગતાં, તે સંસારનો ઉદ્ધેદ કેમ થાય ? તેનો ઉપાય જાણવા માટે તે પ્રવર્તે છે, અને તેને યોગ્ય એવા તત્ત્વચિંતનમાં પડે છે. ‘તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી ગુફા’ના દર્શન કરવા તે પ્રેરાય છે. જેમકે—

“હું કેાણ છું ? ક્યાંથી થયો ? શું સ્વરૂપ છે મ્હારું ખરું ?
કેાના સંબંધી વળગણું છે ? રાખું કે એ પરિહરું ?
એના વિચાર વિવેકપૂર્વક શાંત ભાવે જો કર્યા,
તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનના સિદ્ધાંતતત્ત્વ અનુભવ્યા.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા

(૪) એટલે પછી તે યોગબીજવાળું ચિત્ત રાગ-દ્વેષ-મોહની ગાઢ અંથિરૂપ પર્વત પ્રત્યે પરમ વજ્ર જેવું બને છે, અને નિયમથી તે અંથિપર્વતને ભેદે છે—ચૂરી નાંખે છે. આમ તેને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલે—

x પાઠાંતર—શક્યતિશય પાઠ હોય, ત્યાં સંસારના શક્તિ અતિશયની શિથિલતા કરે એમ અર્થ કરવો. એટલે સંસારની શક્તિ મોળી પડી જાય, એનું ઝાઝું જોર ન આવે.

“મોહાદિની ધૂમિ અનાદિની ઉતરે હો લાલ૦

અમલ અખંડ અલિપ્ત, સ્વભાવ જ સાંભરે હો લાલ૦

તત્ત્વરમણ શુચિ ધ્યાન, લણી જે આદરે હો લાલ૦

તે સમતારસ ધામ, સ્વામી મુદ્રા વરે હો લાલ....

દીઠો સુવિધિ જિણુંદ સમાધિરસે ભર્યો હો લાલ૦”—મુનિવર્ય શ્રી દેવચંદ્રજી

“દર્શન દીઠે જિનતણો રે, સંશય ન રહે વેધ;

દિનકર કરભર પ્રસરતાં રે, અંધકાર પ્રતિષેધ....વિમલ જિન૦

મુજ મન તુજ પદ પંકજે રે, લીનો ગુણ મકરંદ;

રંક ગણે મંદર ધરા રે, ઇંદ્ર ચંદ્ર નાગેંદ્ર....વિમલ જિન૦”—યોગીરાજ આનંદધનજી

આવું નિર્મલ આત્મદર્શન અત્ર થાય છે.

(૫) અને પછી તે યોગીજીવાળું ચિત્ત ભવરૂપ ભાવ કારાગૃહને પલાયનની કાલઘંટા બને છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું, એટલે પછી ભવરૂપ કારાગૃહને—બંદીખાનાને દૂર કરનારી નાશની કાલઘંટા વાગી એમ સમજવું, સંસારનું આવી બન્યું એમ જાણવું. કારણ કે:—

“તરસ ન આવે હો મરણ જીવન તણો, સીએ જો દરિશન કાજ;

દરિશન હુલ્લેલ સુલલ કૃપા થકી, આનંદધન મહારાજ.”

“તુજ મુજ અંતર અંતર ભાંજશે, વાજશે મંગલ તૂર;

જીવ સરોવર અતિશય વાધશે, આનંદધન રસપૂર.”—શ્રી આનંદધનજી

“આતમ ઘર આતમ રમે રે, નિજ ઘર મંગલમાલ રે....દયાલરાય!”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આવા સંશુદ્ધ યોગીજી ચિત્તનો અત્રે ચરમાવર્ત્તમાં પ્રારંભ થાય છે. કારણ કે તેવા પ્રકારની કાળલઙ્ઘિ વગેરેનો પરિપાક થયો હોય છે, તેથી તેના તે સ્વભાવપણાએ કરીને આ સંશુદ્ધ ચિત્ત આદિ ક્ષણ પાકવાની શરૂઆત જેવા છે. જેમ આમ્રકળ તેનો કાળપરિપાક થતાં પાકવા માંડે છે, તેમ મોક્ષરૂપ ક્ષણ અહીં છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તમાં પાકવાની શરૂઆત થાય છે.

“કાળલઙ્ઘિ લહી પંથ નિહાળશું રે, એ આશા અવલંબ;

એ જન જીવે રે જિનજી! જાણજો રે, આનંદધન મત અંબ....પંથડો.”

—શ્રી આનંદધનજી

આવી કાળલઙ્ઘિનો પાક અત્રે પ્રારંભાર્થ ચૂક્યો છે, એટલે આનંદધનમંતરૂપ આંખાને હવે મોક્ષરૂપ ફલ પાકવાની ઝંઝી વાર નથી. એ કાળલઙ્ઘિનું ગમે તેમ હો, પણ ભક્તજન તો ભક્તિના આવેશમાં ગાય છે કે—

“કાળલબ્ધિ મુજ મત ગણો, ભાવલબ્ધિ તુમ હાથે રે;
લડથડતું પણ ગજ બચ્યું, ગાજે ગજવર સાથે રે.”—શ્રી યશોવિજયજી

અને આ જ કેવલ યોગીની જ નથી, માટે તેનાથી બીજું બતાવવાને કહે છે—

आचार्यादिष्वपि ह्येतद्विशुद्धं भावयोगिषु ।

वैयावृत्यं च विधिवच्छुद्दाशयविशेषतः ॥ ૨૬ ॥

ભાવયોગી આચાર્યજી, આદિ પ્રતિ ય આ શુદ્ધ;

શુદ્ધ આશય વિશેષથી, વૈયાવૃત્ય વિધિશુદ્ધ. ૨૬

અર્થ:—અને ભાવયોગી એવા આચાર્ય આદિ પ્રત્યે પણ, વિશુદ્ધ એવું આ જ કુશલચિત્ત આદિ, તે યોગીની છે. તેમજ શુદ્ધ આશયવિશેષથી તેમના પ્રત્યે વિધિયુક્ત વૈયાવૃત્ય (વૈયાવચ્ચ-સેવા) તે પણ યોગીની છે.

વિવેચન

“ભાવાચાર જ સેવના”—શ્રી યોગ ૮૦ સંજ્ઞાય.

ભાવયોગી એવા ભાવઆચાર્ય, ભાવઉપાધ્યાય, ભાવસાધુ, ભાવતપસ્વી વગેરે પ્રત્યે પણ જે શુભભાવસંપન્ન ભક્તિભાવભર્યું વિશુદ્ધ કુશલ ચિત્ત વગેરે હોય, તે પણ યોગીની છે. અહીં ‘ભાવ’ શબ્દ ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો છે.

ભાવાચાર્ય ભાવથી—પરમાર્થથી જેના આત્મામાં યોગ પરિણમ્યો છે, જે સાચા આદિ પ્રત્યે આત્મજ્ઞાની હોઈ સાચા શુરુ છે, જેનામાં આચાર્ય આદિમાં હોવા યોગ્ય ભક્તિ એવા શાસ્ત્રોક્ત યથાર્થ ભાવ-શુણુ વર્તે છે, એવા ખરેખરા ભાવાચાર્ય, ભાવસાધુ વગેરે જ વંદનના અધિકારી છે,—નહિ કે દ્રવ્યલિંગ ધારણુ

વૃત્તિ:—આચાર્યાદિષ્વપિ—આચાર્ય આદિ પ્રત્યે પણ, આચાર્ય—ઉપાધ્યાય-તપસ્વી. આદિ પ્રત્યે પણ; ઇતદ્—આ જ, કુશલચિત્ત આદિ, વિશુદ્ધ—સંશુદ્ધ જે હોય, એમ અર્થ છે. તે આચાર્યાદિ કેવા વિશિષ્ટ (ખાસ શુણુવાળા) હોય, તેના પ્રત્યે? તો કે—ભાવયોગિષુ—ભાવયોગીઓ એવા પ્રત્યે,—નહિ કે અધર્મજન્ય લક્ષણવાળા દ્રવ્યઆચાર્ય આદિ પ્રત્યે; કારણ કે કૃતરૂપમાં અકૃતશુદ્ધિનું પણ ખચિત્ત. અસુંદર પણ છે, તેટલા માટે. (કૂડાને રૂડું માનવું તે રૂડું નથી તેટલા માટે). આ જ કેવલ યોગીની જ નથી, ત્યારે શું?—વૈયાવૃત્યં ચ—વૈયાવૃત્ત, વ્યાવૃત્ય ભાવ જેવું લક્ષણ છે એવું વૈયાવૃત્ય (વૈયાવચ્ચ),—આહાર આદિવડે કરીને. વિધિવત્—વિધિ પ્રમાણે, સ્ત્રોતોક્ત વિધિયુક્તપણે—પુરુષ આદિની અપેક્ષાએ, એમ અર્થ છે. કહ્યું છે કે:—

“પુરિસં તસ્સુવયારં ઉવયારં ચપ્પળો ય ણાઝ્ઞં ।

કુજ્ઞા વૈયાવહિયં આણં કાઝં નિરાસંસો ॥”—ઇલાદિ.

અર્થાત્—‘પુરુષને, તેના ઉપકારને, અને પોતાના આત્માના ઉપકારને જાણીને, આમ પાળવા ખાતર, નિરાસંસ (કોઈ પણ ફળની આશા રહિત) રહી વૈયાવૃત્ય કરે.’ એટલા માટે જ કહ્યું—શુદ્ધાશયવિશેષતઃ—શુદ્ધ આશયવિશેષથી, શુદ્ધ ચિત્તપ્રવૃત્તિવિશેષથી.

કરનારા, વેષધારી-નામધારી એવા દ્રવ્યઆચાર્ય, દ્રવ્યઉપાધ્યાય, દ્રવ્યસાધુ, દ્રવ્યતપસ્વી વગેરે. ભાવાચાર્ય વગેરેની ભક્તિ કરવી એ જ યોગબીજ છે, નહિ કે દ્રવ્યાચાર્ય વગેરેની. દ્રવ્યાચાર્ય-દ્રવ્યસાધુ વગેરે તો જોટા રૂપીઆ જેવા છે, તેને માનવા તે તો ફૂડાને રૂડા માનવા જેવું છે, અને તે રૂડું નથી. માટે ભાવાચાર્ય આદિનું જ માન્યપણું છે. બાહ્યદષ્ટિવાળા પ્રાકૃત જનો તો બાહ્ય વેષાદિ દેખીને સાધુપણું કલ્પે છે, મુગ્ધ હોઈ ઉપર ઉપરના દેખાવથી ભોળવાઈ જાય છે, અને જ્ઞાનરહિત એવા દ્રવ્યલિંગીઓને ગુરુ માની બેસી આરાધે છે! જોટા રૂપીઆને વટાવવા જતાં કોડીની કિંમત ઉપજતી નથી! કારણ કે-‘ભાવ જx પ્રથમ લિંગ છે, દ્રવ્યલિંગ પરમાર્થરૂપ નથી, ગુણ-દોષનું કારણ ભાવ છે એમ જિન ભગવાન કહે છે. ભાવની વિશુદ્ધિ નિમિત્તે બાહ્ય અંથનો ત્યાગ કરાય છે, પણ અભ્યંતર એવા રાગદ્વેષાદિ અંથ યુક્તનો બાહ્ય ત્યાગ નિષ્ફલ છે.’

પણ જે યોગદષ્ટિવાળા જોગીજનો છે તેઓ તો ભાવવિહીન દ્રવ્યલિંગને કંઈ પણ વજૂદ આપતા નથી, તેઓ તો ભાવ-આત્મપરિણામ પ્રત્યે જ દષ્ટિ કરે છે, ભાવિતાત્મા એવા *ભાવલિંગીને જ મહત્ત્વ આપે છે, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ ભાવલિંગનું જ આદિ આત્મભાવના પ્રગટપણાના માપ ઉપરથી મૂલ્યાંકન કરે છે, સાચા પ્રધાનપણું નગદ રૂપીઆને જ સ્વીકારે છે. કારણ કે તે સારી પેઠે જાણે છે કે-ધાતુ જોટી અને છાપ જોટી, અથવા ધાતુ જોટી અને છાપ સાચી, એ બે પ્રકાર કલઘના રૂપીઆ જેવા ખંતાવટી (Counterfeit) મૂલ્યહીન દ્રવ્યલિંગી સાધુઓના છે, તે તો સર્વથા અમાન્ય-અસ્વીકાર્ય છે; અને ધાતુ સાચી પણ છાપ જોટી, અથવા ધાતુ સાચી અને છાપ પણ સાચી, એ બે પ્રકાર ચાંદીના રૂપીઆ જેવા સાચા મૂલ્યવાન ભાવલિંગી સાધુજનોના છે, અને તે જ સર્વથા માન્ય છે. એટલે દ્રવ્યથી તેમ જ ભાવથી જે સાધુ છે, અથવા દ્રવ્યથી નહિ છતાં ભાવથી જે સાધુ છે, -એ બન્ને પ્રકારના ભાવસાધુને જ તે માન્ય કરે છે. અમુક પુરુષમાં કેટલો આત્મગુણ પ્રગટ્યો છે? તે યોગમાર્ગે કેટલો આગળ વધ્યો છે? તે કેવી યોગદશામાં વતે છે? તેનું ગુણસ્થાન કેવું છે? તેની અંદરની મુંડ (કષાય મુંડનરૂપ) મુંડાઈ છે કે નહિ? તેનો આત્મા પરમાર્થે સાધુ ‘મુનિ’ બન્યો છે કે નહિ? ઇત્યાદિ તે તપાસી જુએ છે. કારણ કે તેના લક્ષણનું તેને ખરાબર ભાન છે. તે જાણે છે

x “ભાવો હિ પદ્મલિંગં ન દવ્વલિંગં ચ જાણ પરમત્થં ।

ભાવો કારણભૂદો ગુણદોસાણં જિજ્ઞાસિતિ ॥”

—પ્રસાદિશ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીકૃત ભાવપ્રાભુત

* “તત્ર બાલો રતો લિંગે વૃત્તાન્વેષી તુ મધ્યમઃ । પંડિતઃ સર્વયત્નેન શાસ્ત્રતત્ત્વં પરીક્ષતે ।
મૃદત્યાગાદિકં લિંગં વાહ્યં શુદ્ધિં વિના વૃથા । ન ભેષજં વિનારોગ્યં વૈદ્યવેષેણ રોગિણઃ ॥”

શ્રી યશોવિજયજીકૃત ૬૧૦ ૬૧૦

કે-જે આત્મજ્ઞાની સમદર્શી વીતરાગ પુરુષ હોય, જે પૂર્વ પ્રારબ્ધ પ્રમાણે સર્વથા ઇચ્છા-રહિતપણે અપ્રતિબંધ ભાવથી વિચરતા હોય, અને પરમશ્રુત એવા જે પુરુષની વાણી કદી પૂર્વે ન સાંભળી હોય એવી અપૂર્વ હોય, તે જ સાચા સદ્ગુરુ છે. ‘છત્તીસ ગુણો ગુરુ મજ્જા’* તે જાણે છે કે-જે આત્મજ્ઞાની આત્માનુભવી હોય, જે નિરંતર આત્મભાવમાં રમણ કરનારા, આત્મારામી હોય, જે વસ્તુગતે વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રકાશનારા હોય, જ્ઞાની સત્પુરુષોના સનાતન સંપ્રદાયને અનુસરનારા જે સદા અવંચક હોય, અને જે સમકિતી પુરુષ સારભૂત એવી સંવર ક્રિયાના આચરનારા હોય, તે જ સાચા શ્રમણ છે, તે જ સાચા સાધુ છે, તે જ સાચા મુનિ^x છે, તે જ સાચા નિર્ગંથ છે, બાકી બીજા તો ‘દ્રવ્યલિંગી’ વેષધારીઓ છે. આમ તે જાણતા હોઈ, તેવા સાચા ભાવયોગીઓને જ, ભાવાચાર્ય આદિને જ તે માને છે, તેમના આદર-ભક્તિ કરે છે. તે નથી જોવા એસતા કે આણે સફેદ કપડા પહેર્યા છે કે પીળા? પીતાંબર છે કે શ્વેતાંબર? લંગોટી છે કે દિગંબર છે? કારણ કે ધર્મ કંઈ કપડામાં સંતાઈ ગયો નથી! એટલે તેમાં તે ખોળવા જતા નથી! તેઓ તો ગમે ત્યાં સાચું ભાવ-સાધુપણું દેખે ત્યાં નમી પડે છે અને આવા ભાવયોગીને જ મુખ્યપણે આ યોગમાર્ગમાં સ્થાન છે. ભાવયોગીને જ ‘ભાવ’ અહીં પૂછાય છે; દ્રવ્યાચાર્ય આદિનું કંઈ ‘દ્રવ્ય’ અહીં ઉપજતું નથી! કારણ કે—

- “આત્મજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે;
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદધન મત સંગી રે....વાસુપૂજ્ય.”
- “સચલ સંસારી ઇન્દ્રિયરામી, મુનિ ગુણ આત્મરામી રે;
મુખ્યપણે જે આત્મરામી, તે કહિયે નિષ્કામી રે....શ્રી શ્રેયાંસન”
- “આગમધર ગુરુ સમકિતી, કિરિયા સંવર સાર રે;
સંપ્રદાયી અવંચક સદા, શુચિ અનુભવ આધાર રે. શાંતિજિનન”-શ્રીઆનંદધનજી
- “આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદય પ્રયોગ;
અપૂર્વવાણી પરમશ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણ યોગ્ય.”
- “આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા ગુરુ હોય;
બાકી કુલગુરુ કલ્પના, આત્માથી નહિં જોય.”-શ્રી આત્મસિદ્ધિ
- “જં સંમંતિ પાસહ, તં મોળંતિ પાસહં ।”-શ્રી આચારંગ સૂત્ર
- “કારજ સિદ્ધ લયો તિનકો જિણે, અંતર મુંડ મુંડાય લિયા રે.”-શ્રી ચિદાનંદજી

- * “પરમદ્રો લલુ સમઓ સુદ્ધો જો કેવલી મુળી જાળી ।
તહિ દ્વિદા સદાવે મુળિણો પાવંતિ જિવ્વાણં ॥”-શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીકૃત સમયસાર
- * “વળવિહસમ્મચરણવયવવહારાયારસમિહસજ્ઞાણ ।
દગસંવેગો અ રઓ, છત્તીસગુણો ગુરુ જયડ ॥”

આમ જેનામાં લાવ-દીવો પ્રગટ્યો છે, એવા જાગતી જાયેત જેવા સાક્ષાત્ યોગી-સ્વરૂપ લાવઆચાર્યાદિ પ્રત્યે સંશુદ્ધ એવું કુશલ ચિત્ત રાખવું, તેમને લાવથી નમન વગેરે કરવું, એ ઉત્તમ યોગભીજ છે. જેમ જિનભક્તિ ઉત્તમ યોગભીજ સદ્ગુરુ-ભક્તિ છે, તેમ સદ્ગુરુભક્તિ પણ ઉત્તમ યોગભીજ છે, એમ મહાત્મા ગ્રંથ-પરમ યોગભીજ કારનો આશય છે. આ સદ્ગુરુભક્તિનો સહિમા શાસ્ત્રકારોએ અત્યંત અત્યંત ગાયો છે, તે એટલે સુધી કે શ્રી સદ્ગુરુને જિન તુલ્ય કહ્યા છે—
 ‘તિત્થયરસમો સૂરી સમ્મં જો જિણમયં મળઈ’ (શ્રી ગચ્છાચાર પયત્તો), ને કોઈ અપેક્ષાએ જિનનું સ્વરૂપ સમજાવનાર પણ શ્રી સદ્ગુરુ છે, એટલે તેનો ઉપકાર અધિક છે એમ સમજીને તેથી પણ અધિક કહ્યા છે. પંચપરમેષ્ઠિમાં અરિહંતપદ સિદ્ધ પહેલાં મૂક્યું, તે પણ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો સહિમા સૂચવે છે. કારણ કે જીવને આત્મકલ્યાણનો મુખ્ય ધોરી રાજમાર્ગ એ જ છે, જીવના સ્વચ્છંદ આદિ અનેક મહાદોષ સદ્ગુરુશરણમાં જતાં અલ્પ પ્રયાસે જાય છે, માન આદિ જે આત્માના પરમ વૈરી છે તે પણ તેથી સહેજે ટળે છે; સંતત્યરણના આશ્રય વિના, અનંત સાધન કરતાં છતાં, જે અનંત લવબ્રમણ અટકતું નથી, તેનો સંતત્યરણ આશ્રયથી અલ્પ સમયમાં અંત આવે છે. આવો જ્ઞાની પુરુષોનો દૃઢ નિરૂધાર હોવાથી, તેઓએ સદ્ગુરુભક્તિને પરમ યોગભીજ ગણ્યું છે. કારણ કે—

“સેવે સદ્ગુરુ ચરણે, ત્યાગી દર્ષ નિજ પક્ષ;
 તો પામે પરમાર્થને, નિજ પદનો લે લક્ષ.
 પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ સમ નહિં, પરોક્ષ જિન ઉપકાર;
 એવો લક્ષ થયા વિના, જીગે ન આત્મ વિચાર.
 સદ્ગુરુના ઉપદેશ વિણ, સમજાય ન જિનરૂપ;
 સમજ્યા વિણ ઉપકાર રૂપો? સમજ્યે જિનસ્વરૂપ.
 પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગથી, સ્વચ્છંદ તે રોકાય;
 અન્ય ઉપાય કર્યાથકી, પ્રાપ્તે ખમણો થાય.
 સ્વચ્છંદ મત આગ્રહ તણ, વર્તે સદ્ગુરુલક્ષ;
 સમક્તિ તેને લાખિયું, કારણ ગણી પ્રત્યક્ષ.
 માનાદિક શત્રુ મહા, નિજ છંદે ન મરાય;
 જાતાં સદ્ગુરુ શરણમાં, અલ્પ પ્રયાસે જાય.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણપ્રણીત શ્રીઆત્મસિદ્ધિ

અને આવા મહામહિમાવાંત પરમ ઉપકારી લાવાચાર્ય, લાવમુનિ, વગેરેનું વૈયાવૃત્ત્ય કરવું, વૈયાવચ્ચ-સેવાશુશ્રૂષા કરવી, તે પણ ઉત્તમ યોગભીજ છે, એમ સહેજે સમજી

શકાય છે. એવી સેવાનો સુઅવસર મળવો એ પરમ અહોભાગ્યની વાત વૈયાવચ્ચ પણ છે. વ્યાવૃત્ત ભાવ એ વૈયાવૃત્ત્યનું લક્ષણ છે. વ્યાવૃત્તભાવ એટલે જેમાંથી યોગબીજ અહંત્વ-મમત્વ આદિ ભાવો વ્યાવૃત્ત-નિવૃત્ત થયા છે, પાછા હઠી ગયા છે તે. વૈયાવચ્ચ-સેવાધર્મ એવો હોવો જોઈએ કે તેમાં અહંકાર, મમ-કાર, આશંસા (ફલ-આશા) વગેરે દુષ્ટ ભાવો દૂર થઈ ગયા હોય. અથવા તો ‘તેઓને વ્યાધિ* વગેરે આવી પડ્યે, તેનો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સમ્યક્ પ્રતીકાર કરવો, નિવારણ કરવું, તેનું નામ વૈયાવૃત્ત્ય-વૈયાવચ્ચ છે.’ આવું વૈયાવચ્ચ સદ્ગુરુ-સત્સાધુ આદિ પ્રત્યે આહાર-ઓષધદાન વગેરેવડે શાસ્ત્રમાં કહેલ વિધિ પ્રમાણે કરવા યોગ્ય છે. આ વિધિમાં ખાસ કરીને નીચેના મુદ્દા વિવેકપૂર્વક લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે:—

(૧) એક તો પુરુષવિશેષ—જે પુરુષ પ્રત્યે વૈયાવચ્ચ કરવાનું છે, તેની વય, શરીર-પ્રકૃતિ, અવસ્થા-દશા વગેરે ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. (૨) બીજું તેનો ઉપકાર કેવા પ્રકારે થઈ શકે? કેમ કર્યું હોય તો આ સત્પુરુષ આત્મસાધનમાં નિરાબાધપણે પ્રવર્તી શકે? ઇત્યાદિ અપેક્ષા પણ લક્ષમાં લેવી જોઈએ. (૩) તે પ્રકારે પરમ વિધિ પ્રમાણે નિરપેક્ષ, દેહાદિમાં પણ સર્વથા નિઃસ્પૃહ-નિરીહ મુનિ આદિ પ્રત્યે એટલે શું? ઉપકાર કરતાં વાસ્તવિક રીતે હું આ મ્હારા પોતાના આત્માનો જ ઉપકાર કરું છું; હું આ વડે કરીને મ્હારા આત્માનો જ આ સંસાર-સમુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર કરું છું; હું ધન્ય છું કે આજે મને આવા પરમ સુપાત્ર મહાત્મા સત્પુરુષની સેવા કરવાનો પરમ સુઅવસર સાંપડ્યો,—ઇત્યાદિ પ્રકારે પોતાના જ આત્માનો ઉપકાર ચિંતવવો જોઈએ. (૪) આ જે વૈયાવચ્ચ-સેવા હું કરું છું, તે ભગવાન્ની આજ્ઞાનું પાલન કરું છું, એમ ભાવવું જોઈએ. (૫) આ વૈયાવચ્ચ સર્વથા નિરાશંસપણે કોઈ પણ જાતની આ લોક-પરલોકની કામના સિવાય, ફલની અભિસંધિ વિના, ફલ તાક્યા વગર, કરવું જોઈએ. હું સેવા કરીશ તો આ મુનિ આદિ મને કંઈ લબ્ધિ-સિદ્ધિ બતાવી આપશે, મને કોઈ જ્યોતિષ્-મંત્ર-તંત્ર વગેરે ચમત્કાર દેખાડશે, મને એવો કોઈ ફેડા આશીર્વાદ આપશે કે—‘જા ણચ્ચા! ત્હારું કલ્યાણ થશે,’—કે જેથી કરીને હું ધન-પુત્ર આદિ ઐહિક સિદ્ધિ પામીશ, અથવા પરલોકમાં મને આથી કરીને આવું આવું ફલ પ્રાપ્ત થશે;—ઇત્યાદિ પ્રકારે આ ભવ-પરભવ સંબંધી આશંસા, દુષ્ટ ખોટી આશા વૈયાવચ્ચમાં-સેવાધર્મમાં ન હોવી ઘટે. અને એટલા માટે જ અહીં કહ્યું કે આમાં ખાસ કરીને શુદ્ધ આશય હોવો જોઈએ, શુદ્ધ ચિત્તવૃત્તિ જ હોવી જોઈએ.

આ સદ્ગુરુના સેવા-ભક્તિ અંગે સંત જ્ઞાનેશ્વરજી કહે છે કે—“એ ગુરુસેવા તે સર્વ ભાગ્યોની જન્મભૂમિ જ છે. કારણ કે શોકવડે ગ્રસાયેલા જીવને એ પ્રદક્ષસ્વરૂપ

* “વ્યાધ્યાલુપનિપાતેऽપિ તેષાં સમ્યગ્ વિધીયતે ।

સ્વશક્ત્યા યત્પ્રતીકારો વૈયાવૃત્ત્યં તદુચ્યતે ॥”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત તત્ત્વાર્થસાર.

બનાવે છે. જેવી રીતે પોતાના સમગ્ર જળરાશિને લઈ ગંગા સમુદ્રમાં ગુરુસેવાની મળે છે, કિંવા શ્રુતિ બ્રહ્મપદમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે, અથવા પતિવ્રતા સ્ત્રી પ્રશંસા પોતાનું જીવિત અને પોતાના ગુણાવગુણ સર્વ પોતાના પ્રિયતમ પતિને સમર્પી દે છે, તે જ પ્રમાણે પોતાનું અંતઃકરણ આંતર્બાહ્ય, ગુરુકુળમાં અર્પણ કરી દીધું છે, અને પોતાના શરીરને ગુરુકુળના આગારરૂપ બનાવ્યું છે.—ગુરુકુળમાં જેની એવી અનન્ય પ્રીતિ રહેલી તારા જેવામાં આવે, તેની આગળ જ્ઞાન તેની સેવા કરતું ઉભેલું હોય છે. ગુરુકૃપા જ અમૃતની વૃદ્ધિ છે, અને આપણે ગુરુસેવા વૃત્તિરૂપ રોપા છીએ.” ઇત્યાદિ.

“આવા પવિત્ર સત્પાત્રની આપણે શોધી શોધી અન્ન-પાન-વસ્ત્ર-પાત્ર-ઔષધ-આવાસ આદિવડે સંભાળ લેવી જોઈએ; તેઓની ભક્તિ-શુશ્રૂષા કરવી જોઈએ. એવા સુપાત્ર જીવો, જેઓ કેવળ પોતાના અને પારકા જીવોના હિતમાં જ પ્રવર્તી રહ્યા છે, અને જેઓ પોતાના દેહની પણ અપેક્ષા નથી રાખતા, તેવા મહાપુરુષોને દાન દઈ તેઓની ભક્તિ કરી, તેઓનો યોગ મેળવી, મારી શક્તિઓનો લાભ તેઓને આપી અહો! હું ક્યારે કૃતાર્થ થઈશ ? એવી સદ્ભાવના આપણે સદા લાવવી ઘટે છે.”

શ્રી મનઃસુખલાઘ કીરત્યંદ્રકૃત દાનધર્મ-પંચાચાર.

આમ આ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાનનો અનંત અપાર ઉપકાર જાણી, આ દૃષ્ટિવાળો યોગીપુરુષ તેની અનન્યભાવે સેવા-ભક્તિ કરે છે. તે ચિંતવે છે કે આ પરમ કૃપાળુ-કરુણાસિંધુ સદ્ગુરુ ભગવાને આ હું પામર પર પરમ આશ્ચર્યકારક શું પ્રભુચરણ ઉપકાર કર્યો છે ! હું તે ઉપકારનો બદલો વાળવા સર્વથા અસમર્થ છું, કને ધરું ? તો પછી હું આ પ્રભુને ચરણે શું ધરું ? કારણ કે આત્માથી બીજી બધી વસ્તુ ઉતરતી છે અને તે આત્મા તો આ પ્રભુએ જ મને આપ્યો છે, માટે એમના ચરણાધીનપણે વર્તું એ જ એક ઉપાય છે. એમ ચિંતવી તે સદ્ગુરુ ચરણે આત્માર્પણ કરે છે—આત્મનિવેદન કરે છે, આજ્ઞાધીન થઈ રહે છે, દાસાનુદાસ ચરણરેણુ બની જાય છે.

“અહો ! અહો ! શ્રી સદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર;
આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો ! અહો ! ઉપકાર.
શું પ્રભુ ચરણ કને ધરું ? આત્માથી સો હીન;
તે તો પ્રભુએ આપિયો, વર્તું ચરણાધીન.
આ દેહાદિ આજથી, વર્તો પ્રભુ આધીન;
દાસ, દાસ, હું દાસ છું, તેહ પ્રભુનો દીન.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને આ શુદ્ધ આશયવિશેષ તથાપ્રકારના કાલભાવથી હોય છે, એટલા માટે લગ-
ભગ કહેવાઈ ચૂકેલું બીજાનંતર કહે છે:—

भवोद्वेगश्च सहजो द्रव्याभिग्रहपालनम् ।

तथा सिद्धान्तमाश्रित्य विधिना लेखनादि च ॥ २७ ॥

ભવઉદ્દેગ સહજ અને, દ્રવ્ય અભિગ્રહ તેમ;

સિદ્ધાન્ત આશ્રી વિધિવડે, લેખનાદિ પણ એમ. ૨૭

અર્થ:—અને સહજ એવો ભવઉદ્દેગ (સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય), દ્રવ્ય અભિગ્રહનું
પાલન, તથા સિદ્ધાન્તને આશ્રીને વિધિથી લેખન આદિ પણ યોગબીજ છે.

વિવેચન

“ભવ ઉદ્દેગ સુઠામોરે.”—શ્રી યોગો દ. સજઝાય

ઉપરમાં જે પ્રભુલક્ષિત ને સદ્ગુરુલક્ષિત એ યોગબીજ ગતાવ્યા, તે ઉપરાંત બીજા
પણ યોગબીજ છે: (૧) સહજ ભવઉદ્દેગ, (૨) દ્રવ્ય અભિગ્રહપાલન, (૩) વિધિથી
સિદ્ધાંતના લેખનાદિ.

૧. સહજ ભવઉદ્દેગ

સંસાર પ્રત્યે ઉદ્દેગ, અત્યંત કંટાળો, અંતરંગ વૈરાગ્ય ઉપજવો એ પણ ઉત્તમ
યોગબીજ છે. અને આ વૈરાગ્ય પણ સહજ એટલે કે સ્વાભાવિક હોવો જોઈએ, નહિ કે
ઈષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસંયોગ, રોગઆપત્તિ વગેરે દુઃખના કારણોથી ઉપજતો દુઃખગર્ભિત
વૈરાગ્ય. તે તો એક પ્રકારનો દ્રેષ છે. એવા દુઃખગર્ભિત ‘મસાણીઆ’ વૈરાગ્યને ‘વૈરાગ્ય’
નામ જ ઘટતું નથી. કારણ કે તેવો દુઃખજન્ય વૈરાગ્ય તો આર્તધ્યાનનો પ્રકાર છે, માટે
તેવા કંટાળારૂપ વૈરાગ્યને યોગબીજપણું ઘટતું નથી. પણ જન્મ, જરા, મૃત્યુ, રોગ, શોક

વૃત્તિ:—भवोद्वेगश्च—સંસાર પ્રત્યે ઉદ્દેગ, કંટાળો, અણુગમો,—આના (સંસારના) જન્મદિપ-
પણાએ કરીને,—હોય છે. सहजो—સહજ, નહિ કે ઈષ્ટવિયોગ આદિ નિમિત્તવાળો, કારણ કે તેનું તો
આર્તધ્યાનરૂપણું છે, (ઈષ્ટવિયોગ વગેરે કારણે ઉપજતો વૈરાગ્ય આર્તધ્યાનરૂપ છે). કહ્યું છે કે—
“प्रत्युत्पन्नान्तु दुःखान्निर्वेदो द्वेष ईदृशः । न वैराग्यम्” ઇત્યાદિ, ‘પ્રત્યુત્પન્ન દુઃખ યદી નિર્વેદ, કંટાળો
તે તો દ્રેષ છે, વૈરાગ્ય નથી.’ સહજ ભવોદ્દેગ એ યોગબીજ છે, એમ સંબંધ આલ્યો આવે છે.
તથા द्रव्याभिग्रहपालनम्—દ્રવ્ય અભિગ્રહનું પાલન,—ઔષધ વગેરેના સંપ્રદાનને આશ્રીને. વિશિષ્ટ
ક્ષયોપશમભાવરૂપ ભાવ અભિગ્રહનો અભિગ્રહિતે અસંભવ છે, તેથી દ્રવ્ય અભિગ્રહનું ગ્રહણ છે. આ
પણ યોગબીજ છે. तथा सिद्धान्तमाश्रित्य—તથા સિદ્ધાન્તરૂપ અર્થને—વિધિને આશ્રીને,—નહિ કે કામ
આદિ શાસ્ત્રોને, શું? તો કે—વિધિના—વિધિથી, ન્યાયોપાર્જિત ધનના સત્પ્રયોગ આદિ લક્ષણુત્તમ
વિધિવડે કરીને; ચું? તો કે—લેખનાદિ ચ—લેખન આદિ પણ અતુત્તમ યોગબીજ છે.

આદિ દુઃખમય સંસારનું સાચું યથાતથ્ય સ્વરૂપ વિચારતાં, જે સહજ-સ્વાભાવિક ભવો-
દ્રેગ-સંસાર પ્રત્યે અણુગમો ઉપજે, ખરો વૈરાગ્ય જન્મે, તેને જ યોગીજ કહેવા યોગ્ય
છે; અને તે જ અત્રે પ્રસ્તુત છે. કારણ કે આ યોગદષ્ટિવાળા વિવેકીને મન સંસારનું આવું
સ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે સંવેદાય છે:—

“જન્મ જરા મરણે કરી એ, એ સંસાર અસાર તો;
કયાં કર્મ સહુ અનુભવે એ, કોઈ ન રાખણહાર તો.”

—શ્રી વિનયવિજયશ્રીકૃત પુણ્યપ્રકાશ સ્તવન.

“પુહવીને જે છત્ર પરે કરે, મેરુનો કરે દંડ રે;
તે પણ ગયા હાથ ઘસંતા, મૂકી સર્વ અખંડ....માયાબલ રે.”—શ્રીપદ્મવિજયશ્રી
“શરીરમાં વ્યાધિ પ્રત્યક્ષ થાય, તે કોઈ અન્યે લઈ ના શકાય;
તે ભોગવે એક સ્વ આત્મ પોતે, એકત્વ એથી નય સુઝ ગોતે.
વિદ્યુત લક્ષ્મી પ્રભુતા પતંગ, આયુષ્ય તે તો જળના તરંગ;
પુરંદરી આપ અનંગ રંગ, શું રાચિયે ત્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ?”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશ્રી

આમ સંસાર સ્વરૂપને વેદી રહેલો તે મહાનુભાવ પોતાના આત્માને સંજોધીને ભાવે
છે કે-હો જીવ ! તે અનંત જન્મોની અંદર જૂદી જૂદી જનનીઓનું એટલું ધાવણું* પીધું
છે કે તે ભેળું કરીએ તો સમુદ્રના જલ કરતાં પણ વધી જાય ! ત્હારું
વૈરાગ્ય ભાવના મરણ થતાં જૂદી જૂદી માતાઓની આંખોમાંથી એટલું પાણી વહીટયું
છે કે તે એકઠું કરીએ તો સાગરજલ કરતાં પણ વધી જાય ! આમ
હો જીવ ! ત્હારા અનંત જન્મ-મરણ થયા છે. તેમાં કોનો પુત્ર ને કોનો પિતા ? કોની

* “પીઓસિ થળચ્છીરં અણંતજમ્મંતરાઈં જળણીણં ।

અણ્ણાણ્ણાણં મહાજસ ! સાયરસલિલાહુ અહિયયરં ॥

તુહ મરણે દુક્ખેણ અણ્ણણ્ણાણં અણેયજળણીણં ।

રુણ્ણાણ ણયળળીરં સાયરસલિલા હુ અહિયયરં ॥”—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યશ્રીકૃત ભાવપ્રાભુત

“કસ્યાપત્યં પિતા કસ્ય કસ્યામ્બા કસ્ય ગેહિની ।

एक एव भवाम्भोघौ जीवो भ्रमति दुस्तरे ॥”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યશ્રીકૃત શ્રી તત્ત્વાર્થસાર

“મવાબ્ધિપ્રમવાઃ સર્વે સંવંધા વિપદાસ્પદમ્ ।

સંભવંતિ મનુષ્યાણાં તથાડન્તે સુષ્ટુ નીરસાઃ ॥

ગગનનગરકલ્પં સક્કમં વલ્લભાનામ્, જલદપટલતુલ્યં યૌવનં વા ધનં વા ।

સ્વજનસુતશરીરાદીનિ વિદ્યુચ્ચલાનિ, ક્ષણિકમિતિ સમસ્તં વિદ્ધિ સંસારવૃત્તમ્ ॥”

—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યશ્રીરચિત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

“જન્મતાલદ્રુમાજ્ઞન્તુફલાનિ પ્રચ્યુતાન્યથઃ ।

અપ્રાપ્ય સૃત્યુભૂમાગમન્તરે સ્યુઃ કિયચ્ચિરમ્ ॥”—શ્રી આત્માનુશાસન.

માતા ને કોની સ્ત્રી ? આ હસ્તર સંસાર-સાગરમાં આ જીવ એકલો જ લહે છે. આ સંસારસમુદ્રમાં ઉપજતા સર્વ સંબંધો મનુષ્યોને વિપત્તિના સ્થાન થઈ પડે છે ને અંતે અત્યંત નીરસ નિવડે છે, એમ હે જીવ ! તું ત્હારા રોજના અનુભવો પરથી નજરે નથી જોતો ? આ જગતમાં જે પ્રીત-સગાઈ છે તે પણ કેટલી બધી જૂઠી, માયાવી, ને સ્વાર્થ-પ્રપંચમય છે, એનો કડવો અનુભવ શું તને નથી થયો ? પ્રિયજનોનો સંગમ ગગનનગર જેવો છે, ચોવન ને ધન વાદળા જેવા છે, સ્વજન-પુત્ર-શરીર વગેરે વિજળી જેવા ચંચલ છે, આમ આખું સંસારચરિત્ર ક્ષણિક છે, એમ હે જીવ ! તું જાણે છે, છતાં આ ત્હારો તુચ્છ વૈભવ ને પરિવાર દેખીને તું મનમાં શાનો મલકાય છે ? ડાહ્યાની આણી પર રહેલા જલભિન્દુ જેવું આ ત્હાડું જીવન ક્ષણિક છે. જન્મરૂપ તાડ-વૃક્ષમાંથી બ્રષ્થ થયેલાં આ ત્હારા જીવન-ફલને મૃત્યુ-ભૂમિએ પહોંચતાં કેટલો વખત લાગશે ? માટે હે મૂઢ જીવ ! મોહ મ પામ ! મોહ મ પામ ! હવે તો આ અનંત ખેદમય સંસારથી વિરામ પામ ! વિરામ પામ !

“મૂઢ મુહ્યસિ મુધા, મૂઢ મુહ્યસિ મુધા, વિભવમનુર્ચિલ્ય સપરિવારમ્ ।

કુશશિરસિ નીરમિવ ગલદનિલકંપિતં, વિનય જાનીહિ જીવિતમસારમ્ ॥ મૂઢ૦ ॥ ”

—શ્રી શાંતસુધારસ.

ઇત્યાદિ પ્રકારે ભાવના ભાવતાં તેને સહજ વૈરાગ્યની સ્ફુરણ થાય છે, તે ભવથી ખેદ પામે છે-થાડી બાય છે, ને આ જન્મમરણ પરંપરાની બળમાંથી છૂટવાની તીવ્ર ઇચ્છા કરે છે-મોક્ષની અભિલાષા કરે છે, ને સાચો ‘મુમુક્ષુ’ બને છે. એટલે વૈરાગ્યથી પછી તે મોક્ષનો ઉપાય જાણવા માટે ઘણા પ્રયાસથી સાચા સદ્ગુરુની ચિત્તભૂમિની શોધ કરે છે; અને પરમ દુર્લભ એવા તેની પ્રાપ્તિ થયે, તેનો પરમ આર્દ્રતા ઉપકાર ગણી મન-વચન-કાયાની એકાગ્રતાથી તેના આજ્ઞાધીનપણે વર્તે છે. એટલે સદ્ગુરુનો બોધ તેવા વૈરાગ્યવાસિત જીવને લાગતાં, તેને સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ કલ્યાણપરંપરાની પ્રાપ્તિ થાય છે; કારણ કે વૈરાગ્ય-જલથી તેની ચિત્ત-ભૂમિ પોચી થઈ હોવાથી તેમાં બોધ ભગી નીકળે છે. આમ સાચો અંતરંગ વૈરાગ્ય તેને ઉત્તમ યોગબીજરૂપ થઈ પડે છે. અને તેવા અંતરંગ વૈરાગ્યનો રંગ જ્યાંલગી ચિત્તમાં ન લાગ્યો હોય, ત્યાંલગી જીવમાં જ્ઞાન પામવાની યોગ્યતા પણ આવતી નથી. જ્યાંલગી ચિત્ત-ભૂમિ કંઈ હોય ત્યાંલગી સિદ્ધાંતજ્ઞાન તેમાં પ્રવેશી શકતું નથી, ઉપરજીવું થઈને ચાલ્યું બાય છે. પણ જ્યારે વૈરાગ્યજલના સિંચનવડે તે ચિત્ત-ભૂમિ આર્દ્ર થઈ પોચી બને છે, ત્યારે જ તેમાં સમ્યગ્જ્ઞાન-બીજનો પ્રસ્થેપ થઈ શકે છે. સ્વ. શ્રી મનઃસુખભાષ્યએ (આ વિવેચકતા પૂ. પિતાશ્રી) શાંતસુધારસ પ્રસ્તાવનામાં યથાર્થ જ કહ્યું છે કે—

“જ્યાંસુધી વૈરાગ્યરૂપી દેયક દ્રવ્યથી ચિત્તવૃત્તિનો મલિન વાસનારૂપ મળ સાફ થયો નથી, ત્યાંસુધી જીવને સિદ્ધાંત બોધરૂપ-રસાયણરૂપ પોષ્ટિક ઔષધ ગુણ ન કરે, નિષ્ફળ

દાનનું ધર્માંગપણું સ્કુટ કરવાને ભગવાને પોતે પણ પ્રવજ્યા પૂર્વે સંવત્સર દાન દીધું હતું. અરે ! દીક્ષા લીધા પછી પણ તે પરમકૃપાળુ મહાવીર દેવે અનુકંપાવિશેષથી પ્રાક્ષણને દેવદૂષ્ય વસ્ત્ર આપી દીધું હતું ! x

૩. વિધિથી સિદ્ધાન્ત લેખનાદિ

સિદ્ધાન્ત, સદાગમ, સત્શાસ્ત્રરૂપ વિષયને આશ્રીને લેખન આદિ કરવા, કરાવવા તે પણ ઉત્તમ યોગળીજ છે; પણ કામશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર વગેરે અસત્શાસ્ત્રને આશ્રીને લખવું-લખાવવું વગેરે તે યોગળીજ નથી, એટલા માટે ‘સિદ્ધાન્તને આશ્રી’ એમ કહ્યું. ‘અસત્શાસ્ત્ર તો મનને વ્યામોહ પમાડી એકદમ મોહસાગરમાં ફેંકી દે છે, તે ક્ષણભર કાનને મીઠું લાગે છે, પણ પછી તો અવિધાનું ઝેર ફેલાવી જીવને મૂર્ચ્છિત કરે છે; એવા અસત્શાસ્ત્રનું આત્માર્થીને શું પ્રયોજન ? જગત્પૂજ્ય એવું સત્શાસ્ત્ર વિદ્યમાન સતે કયો સુખુદ્ધિ પુરુષ કુશાઓથી પોતાના આત્માની વિડંબના કરે ?’ એમ શુભચંદ્રાચાર્યજીએ શ્રી જ્ઞાનાર્ણવમાં કહ્યું છે. એટલા માટે અત્રે તે અસત્શાસ્ત્રનો નિષેધ કર્યો. આત્માર્થી તો સત્શાસ્ત્રના જ લેખનાદિવડે તેના ભક્તિ-બહુમાન કરે.

આ સિદ્ધાન્તના લેખનાદિ પણ વિધિથી હોવા જોઈએ. વિધિથી એટલે ન્યાયોપાર્જિત-ન્યાયથી સાચી પ્રમાણિક નીતિથી કમાયેલા ધનનો જ આવા સત્કાર્યમાં સદુપયોગ થવો જોઈએ. લોકોને લૂંટીને, ચૂંસીને, છેતરીને, કાળા બજાર કરીને,

વિધિથી

એટલે ?

અનેક પ્રકારના કૂટવટાવ-અપ્રમાણિકતા આચરીને કમાયેલા ધનને આવા સત્કાર્યમાં સ્થાન જ નથી. કોઈ એમ જાણતો હોય કે હું અનેક પ્રકારે છળપ્રયત્ન કરી હમણાં તો પૈસો લેજો કરૂં, અને પછી આવા ધર્મ-કાર્યમાં વાપરીશ, તો તે જ્ઞાતિમાં જ રમે છે, મૂર્ખના સ્વર્ગમાં જ (Fool's paradise) વસે છે ! કારણ કે ન્યાયોપાર્જિત ધન એ તો સન્માર્ગને અનુસરનાર માર્ગાનુસારીનું પ્રાથમિકમાં પ્રાથમિક લક્ષણ છે, પ્રથમ પગથિયું છે, પ્રથમ ભૂમિકા છે, કક્કાનો પહેલો અક્ષર છે. એ જ અત્રે વિધિ કહ્યો છે. અને તે ધનનો પણ વિવેકપૂર્વક સત્પ્રયોગ-ઉત્તમ સદુપયોગ થવો જોઈએ. જે જે પ્રકારે તે સિદ્ધાન્ત-શાસ્ત્રનું બહુમાન, ભક્તિ, ગૌરવ, માહાત્મ્ય વધે, જે જે પ્રકારે આત્મામાં તેમજ જગત્માં તેની પ્રભાવના થાય, તે તે પ્રકારે તે તે સદૃશ્યોને અનુરૂપ-છાજે એવા બાહ્ય-અભ્યંતર સર્વાંગસુંદર સાધનો, લેખનાદિમાં યોજવાનો વિવેક વાપરવો જોઈએ;—એ વિધિ છે. આ અંગે શ્રી મનઃસુખભાઈએ બહુ મનનીય શબ્દો કહ્યા છે:—

x “ધર્મઙ્ગત્વં સ્ફુટીકર્તું દાનસ્ય ભગવાનપિ । અત એવ વ્રતં ગ્રહ્યન્ દદૌ સંવત્સરં વસુ ॥”

—શ્રી દ્વા૦ દ્વા૦

“જ્ઞાપકં ચાત્ર ભગવાન્નિષ્કાન્તોઽપિ દ્વિજન્મને । દેવદૂષ્યં દદદ્ધીમાનનુકંપાવિશેષતઃ ॥”

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત અષ્ટક.

“આપણા પુણ્ય મુજબ આપણને પ્રાપ્ત થયેલ શણગાર, ઘરેણાં, પૈસા, મણિ, માણિ-
કયાદિ જવાહીર સાચવવા આપણે શોભીતા કખાટ, પેટી, પટારા કે તેજુરી વસાવીએ છીએ,
તો ચિંતામણિરત્ન સમાન શબ્દો જેમાં રહેલા છે, તે અંથ અર્થને જાળવી રાખવા
કેવા સુંદર કાગળ, છાપ, પુંઠા, ખાઈડીંગ આદિ સાધન જોઈએ ? ખડું સુંદર, શોભનીક,
ટકાઉ, મનહર, અંથર્તુ ગૌરવ જાળવે-વધારે એવાં, જ્ઞાનના ખડુમાન-લક્ષિતભાવસૂચક-આવાં
કાગળ, છાપ પુંઠાં આદિ જોઈએ. જીવ અંથમાં પ્રવેશ કરી બોધ પામે તે પહેલાં આ ખડા-
રના દેખાવથી જ બોધ પામી, ઠરી જાય છે. હાલ પવિત્ર અંથેની ખરાબ કાગળ, ખરાબ
શાહી-છાપ, નમાલાં પુંઠાં એ વગેરેથી પરિણામે ઠેર ઠેર આશાતના થતી દેખાય છે. x x x
સુવર્ણ અક્ષરે હજારો ખલકે લાખો રૂપિયા ખર્ચી સૂત્રની એક પ્રત પૂર્વના કોઈ ભાગ્ય-
શાળી પુરુષે (સંગ્રામ સોનીએ) લખાવી આપણે સાંભળીએ છીએ, એ શું સૂચવે છે ?
જ્ઞાન-ખડુમાન.”—શ્રી શાંતમુદારસ પ્રસ્તાવના.

આમ સિદ્ધાન્ત-શાસ્ત્રનું ગૌરવ-ખડુમાન-લક્ષિત વધે, પ્રભાવના થાય, એવી સુંદર
વિધિથી સિદ્ધાન્ત લખાવવા વગેરે પણ ઉત્તમ યોગબીજ છે.

“દ્રવ્ય અભિગ્રહ પાળવા, ઔષધ પ્રમુખને દાને રે;

આદર આગમ આસરો, લિખનાદિક ખડુમાને રે. વીર૦”—શ્રી યોગ૦ સમજાય, ૧-૯

‘આદિ’ શબ્દનો અર્થ કહે છે—

લેખના પૂજના દાનં શ્રવણં વાચનોદ્ગ્રહઃ ।

પ્રકાશનાથ સ્વાધ્યાયચિન્તના ભાવનેતિ ચ ॥ ૨૮ ॥

લેખન પૂજન દાન ને, શ્રુતિ વાંચન ઉદ્ગ્રાહ;

પ્રકાશના સ્વાધ્યાય ને, ચિંતન ભાવન આહ. ૨૮

અર્થ:—લેખના, પૂજના, દાન, શ્રવણ, વાંચન, ઉદ્ગ્રાહણ, પ્રકાશના, સ્વાધ્યાય,
ચિંતના અને ભાવના—એમ લેખનાદિથી સમજવું.

વિવેચન

સિદ્ધાન્તને આશ્રીને, પરમ શ્રુતજ્ઞાનના વિષયમાં, શું શું કર્યું હોય ? તો યોગબીજ
ગણાય, તે અહીં સ્ફુટ કર્યું છે:—

વૃત્તિ:—લેખના—લેખના, સત્ પુસ્તકોમાં લખાવવું તે; પૂજના—પુણ્ય વસ્ત્રાદિથી પૂજન કરવું તે
પૂજના. દાન—દાન—પુસ્તક આદિનું. શ્રવણ—શ્રવણ,—આખ્યાનનું; વાચના—વાચના, સ્વયમેવ વાંચવું તે;
આનો ઉદ્ગ્રહ:—ઉદ્ગ્રહ, વિધિથી મહણ. આની જ પ્રકાશના—પ્રકાશના, ગ્રંથ કરેલા સિદ્ધાંતોનું ભગ્યો
સમક્ષ પ્રકાશવું તે. અથ સ્વાધ્યાય: અને સ્વાધ્યાય, વાચના આદિ. આની જ ચિન્તના—ચિંતના—
મંથના અર્થથી; આની જ—ભાવનેતિ ચ—ભાવના, આ જ સિદ્ધાંત સંબંધી ભાવના, આ યોગબીજ
દે, એમ સંબંધ છે.

લેખના—સત્ પુસ્તકોમાં, સુંદર ગ્રંથોમાં તે સત્શાસ્ત્રો લખાવવા. તે તે સિદ્ધાન્તોને છાજે એવા અનુરૂપ કાગળ, શાહી, છાપ, પુંઠાં વગેરે, શાસ્ત્રનું ગૌરવ દીપાવે એવા બાહ્ય આકર્ષણરૂપ ગુણોથી; તેમ જ અક્ષર, વર્ણુ, શબ્દ, અર્થ આદિની શુદ્ધિ-સુસંકલના વગેરે આભ્યંતર ગુણોથી યુક્ત, એવા સર્વાંગસુંદર સદ્ગ્રંથોમાં સત્શાસ્ત્રોનું લખવું-લખાવવું તે લેખના. અને આ યોગદષ્ટિ પામેલો મુમુક્ષુજન તો સત્શ્રુતનો પરમ ઉપકાર ગણી જેમ બને તેમ તેની પ્રભાવના કરવા ઇચ્છે છે, એટલે તે લેખનાદિમાં યથાશક્તિ પ્રવર્તે છે. કારણ કે તે સારી પેઠે સમજે છે કે—‘પાપ વ્યાધિનું ઔષધ શાસ્ત્ર છે, પુણ્યનું નિબંધન શાસ્ત્ર છે, સર્વત્ર ગમન કરનારું ચક્ષુ શાસ્ત્ર છે, સર્વ અર્થનું સાધન શાસ્ત્ર છે.’

“પાપમયૌષધં શાસ્ત્રં શાસ્ત્રં પુણ્યનિવન્ધનમ્ ।

ચક્ષુઃ સર્વત્રગં શાસ્ત્રં શાસ્ત્રં સર્વાર્થસાધનમ્ ॥ ”—શ્રી યોગબિન્દુ, ૨૫૫.

પૂજના—પુષ્પ, વસ્ત્ર, ધૂપ, દીપ આદિવડે સત્શાસ્ત્રની-પરમશ્રુતની પૂજા કરવી તે પૂજના. આ બાહ્ય પૂજના અંતરંગ બહુમાન-લક્ષિતની સૂચક છે, કારણ કે મુમુક્ષુ જોગી-જનના મનમાં એવો ભાવ ઉપજે છે કે—આ સત્પુરુષના વચનામૃતને માટે હું મહાર્ગ સર્વસ્વ એવારી નાંખું તોપણ એાછું છે, આ સત્પુરુષના વચનામૃત મહારા હૃદયમાં અખંડ જ્ઞાન-દીપક પ્રગટાવો ! આમ નિર્મલ અંતઃકરણથી સત્શાસ્ત્રના ગુણગ્રામ કરવા તે પણ પૂજનો પ્રકાર છે. જેમકે—

“અનંત અનંત ભાવ લેદથી ભરેલી લલી, અનંત અનંત નય નિક્ષેપે વ્યાખ્યાની છે;
સકલ જગત હિતકારિણી હારિણી મોહ, તારિણી ભવાબ્ધિ મોક્ષચારિણી પ્રમાણી છે;
ઉપમા આખ્યાની જેને તમા રાખવી તે વ્યર્થ, આપવાથી નિજ મતિ મપાઈ મેં માની છે;
અહો રાજચંદ્ર ! બાલ ખ્યાલ નથી પામતા એ, જિનેશ્વર તણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે.
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત શ્રીમોક્ષમાળા.

દાન—અન્ય આત્માથી મુમુક્ષુને અથવા સત્પાત્ર નિર્ઘર્થ મુનીશ્વર આદિને સત્શાસ્ત્ર આપવું તે દાન. સત્શાસ્ત્રનો નિઃસ્વાર્થપણે પ્રચાર કરવો, પરમશ્રુતની એકાંત આત્મ-કલ્યાણાર્થે પ્રભાવના કરવી, તે આમાં સમાય છે. આમ જ્ઞાનનું તો દાન કરવાનું છે, તો પછી જ્ઞાન વેચીને દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાની અધમ વૃત્તિની વાત તો ક્યાંય દૂર રહી !

વાંચના—સત્શાસ્ત્રનું પોતે વાંચન કરવું તે. આ પણ આશાતના ટાળી, વિનય-વિવેકપૂર્વક, દ્રવ્ય-ભાવ શુદ્ધિ જાળવી થવું જોઈએ. સદ્ગુરુના વિરહે સત્શાસ્ત્રનો અભ્યાસ સુપાત્ર મુમુક્ષુ જીવને પરમ આલંબનભૂત થાય છે. કારણ કે—

“તે પુરુષનાં વચનો આગમસ્વરૂપ છે, તોપણ વારંવાર પોતાથી વચનયોગની પ્રવૃત્તિ ન થાય તેથી, તથા નિરંતર સમાગમનો યોગ ન બને તેથી, તથા તે વચનનું શ્રવણ

તાદૃશ્ય સ્મરણમાં ન રહે તેથી, તેમ જ કેટલાક ભાવોનું સ્વરૂપ જાણવામાં પરાવર્તનની જરૂર હોય છે તેથી, અને અનુપ્રેક્ષાનું બળ વૃદ્ધિ પામવાને અર્થે વીતરાગશ્રુત-વીતરાગ-શાસ્ત્ર એક બળવાન ઉપકારી સાધન છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૬૮૪.

ઉદ્દગ્રહ—વિધિપૂર્વક શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતનું ઉદ્દગ્રહણ. આમાં ઉપધાન ક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે. તે તે શાસ્ત્રના અધિકારી થવા માટે, આત્મશુદ્ધિ અર્થે કરવામાં આવતી તે જ્ઞાનપૂર્વકની શુદ્ધ ક્રિયા છે. તેમાં સિદ્ધાંતના બહુમાનપૂર્વક જ્ઞાનારાધનનો પરમ ઉદાર હેતુ રહેલો છે. પણ જો માત્ર બાહ્ય આડંબર ને ક્રિયાજડપણામાં જ તેની પર્યાપ્તતા માનવામાં આવતી હોય, તો તેનો મૂળ ઇષ્ટ ઉદ્દેશ વિસરાઈ જાય છે, ને ‘સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા’ તેના જેવું થાય છે ! ‘ધામધૂમે ધમાધમ ચલી, મોક્ષમારગ રહ્યો દૂર રે’ (શ્રી યશોવિજયજી)—તેના જેવી કરુણ સ્થિતિ થઈ પડે છે !

પ્રકાશના—પોતાને જે સિદ્ધાંતનો બોધ થયો હોય, તે બીજા સુપાત્ર જિજ્ઞાસુ, મુમુક્ષુ, આત્માર્થી જીવ પાસે પ્રકાશવો, કહી દેખાડવો—પ્રગટ કરવો તે. કોઈ જીવનો ક્ષયોપશમ પ્રબળ હોય, સમજણ સારી હોય, તો નિરભિમાનપણે ઊંચેથી સ્વાધ્યાય કરતો હોય એવી રીતે તે તેના અર્થનું વિવેચનાદિરૂપે પ્રકાશન કરે, તો વક્તા—શ્રોતા બન્નેને લાભકર્તા થાય છે, સ્વ-પરને ઉપકારી થાય છે.* શ્રોતાને લાભ થાય કે ન થાય, પણ વક્તાને તો થાય જ છે; આ ગ્રંથના અર્થનું પ્રકાશન એ જ એને પરમાર્થલાભનું કારણ છે.

સ્વાધ્યાય—એટલે સજ્જાય તેના વાચના આદિ આ ચાર પ્રકાર છે:—

“(૧) વાંચના—એટલે વિનય સહિત નિર્જરા તથા જ્ઞાન પામવાને માટે સૂત્ર સિદ્ધાંતના મર્મના જાણનાર ગુરુ કે સત્પુરુષ સમીપે સૂત્ર તત્ત્વનું વાંચન લઈએ, તેનું નામ વાંચના આવંબન. (૨) પૃચ્છના—અપૂર્વ જ્ઞાન પામવા માટે, જિનેશ્વર ભગવંતનો માર્ગ દીપાવવાને તથા શંકાશય નિવારવાને માટે, તેમ જ અન્યના તત્ત્વની મધ્યસ્થ પરીક્ષા માટે, યથાયોગ્ય વિનય સહિત ગુર્વાદિકને પ્રશ્ન પૂછીએ તેને પૃચ્છના કહીએ. (૩) પરાવર્તના—પૂર્વે જિનભાષિત સૂત્રાર્થ જે ભણ્યા હોઈએ તે સ્મરણમાં રહેવા માટે, નિર્જરાને અર્થે, શુદ્ધ ઉપયોગ સહિત શુદ્ધ સૂત્રાર્થની વારંવાર સજ્જાય કરીએ, તેનું નામ પરાવર્તનાવંબન. (૪) ધર્મકથા—વીતરાગ ભગવાને જે ભાવ જેવા પ્રણીત કર્યા છે, તે ભાવ તેવા લઈને, ગ્રહીને, વિશેષે કરીને, નિશ્ચય કરીને, શંકા, કંખા અને વિતિગિચ્છા રહિતપણે, પોતાની નિર્જરાને અર્થે સભા મધ્યે તે ભાવ તેવા પ્રણીત કરીએ, કે જેથી સાંભળનાર, સદ્ગુનાર બને ભગવંતની આજ્ઞાના આરાધક થાય, એ ધર્મકથાવંબન કહીએ.”—શ્રી મોક્ષમાળા, પાઠ ૭૫.

“ ન ભવતિ ધર્મઃ ધ્યોતુઃ સર્વસ્વૈકાન્તતો દિતધ્રવણાત્ ।

મૃવતોઽનુગ્રહયુદ્ધયા વસ્તુસ્વૈકાન્તતો ભવતિ ॥ ”—શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજ

ચિંતના—જે સિદ્ધાંત વાંચ્યા હોય, શ્રવણ કર્યા હોય, ગ્રહણ કર્યા હોય, તેનું તત્ત્વચિંતન કરવું, સૂક્ષ્મ વિચારણા કરવી, ઊઠાપોઠ કરવો, હેયોપાદેય વિવેક વિચારવો તે ચિંતના.

ભાવના—તે ને તે સિદ્ધાંતનું પુનઃ પુનઃ ભાવન કરવું, રટણ કરવું, ફરી ફરી ફેરવવું, ધૂન લગાવવી, કે જેથી કરીને તેના સંસ્કારની ઢઢ છાપ આત્મામાં પડે, તેનો ઢઢ ભાવ-અવિહંગ રંગ આત્મામાં લાગી જાય.

“ભાવના એટલે પુટ. જેમ સુવર્ણને સાવ ચોકખું કરવું હોય તો સંપુટમાં, કુલડીમાં મૂકી, ફરી ફરી તપાવવારૂપ ભાવના-પુટ દેતાં તે શુદ્ધ થાય છે, અથવા સુંઠ આદિને શુદ્ધ કરવા, કમાવવા, નિમક અને લિંબુના રસના ફરી ફરી પુટ આપી ફરી ફરી સુકવવારૂપ ભાવના દેતાં શુદ્ધ થાય છે; x x x તેમ આ જીવને પણ જૂઠી જૂઠી રીતે વસ્તુ વિચારતાં જ્ઞાનનિર્મળતા થાય છે, વસ્તુસ્થિતિ યથાર્થ સમજાય છે.”

—શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરતચંદ્રકૃત શાંતસુધારસ વિવેચન.

આમ ભાવના એ આત્મશુદ્ધિનો ઉત્તમ પ્રયોગ છે. તે એટલે સુધી કે તેથી સંપૂર્ણ આત્મસિદ્ધિ સાંપડે છે, આત્મભાવના ભાવતાં જીવ કેવલજ્ઞાન પામે છે: તે માટે પરમ અદ્ભુત મંત્રરૂપ સૂત્રવચન છે—

“આત્મ ભાવના ભાવતાં જીવ લહે કેવલજ્ઞાન રે.”

આમ સિદ્ધાંતના લેખન, વાંચનાદિ પણ ઉત્તમ યોગળીજ છે.

“લેખન પૂજન આપવું, શ્રુત વાચના ઉદ્ઘાટો રે;

ધ્યાન વિસ્તાર સજ્જાયથી, ચિંતન ભાવન ચાહો રે....વીર૦”—શ્રી યોગ૦ સજ્જાય, ૧-૧૦

તથા—

बीजश्रुतौ च संवेगात्प्रतिपत्तिः स्थिराशया ।

तदुपादेयभावश्च परिशुद्धो महोदयः ॥ ૨૯ ॥

બીજ શ્રુતૌ ચ સંવેગથી, સ્થિરઆશય શ્રદ્ધાન;

ઉપાદેય તસ ભાવ જે, શુદ્ધ મહોદયવાન. ૨૯

વૃત્તિ:—બીજશ્રુતૌ ચ—અને બીજશ્રુતિ થતાં, યથોક્ત યોગળીજ સંબંધી શ્રવણ થતાં, સંવેગાત્-સંવેગથી, શ્રદ્ધાવિશેષને લીધે, **પ્રતિપત્તિ:**—‘આ એમ છે’ એવા રૂપે પ્રતિપત્તિ-માન્યતા; **સ્થિરાશયા**—સ્થિર આશયવાળી,—તથાપ્રકારના ચિત્તપ્રબંધની વિસ્તૃતસિકાના (ઉલટા વહેણના) અભાવથી કરીને. **તદુપાદેયભાવશ્ચ**—અને તેનો ઉપાદેય ભાવ,—એ બીજશ્રુતિનો ઉપાદેયતા ભાવ, (આ બીજશ્રુતિ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય—આદરવા યોગ્ય છે એવો ભાવ), **પરિશુદ્ધ:**—પરિશુદ્ધ,—ફલ ઔત્સુક્યના, ફલની ઉત્સુકતાના અભાવથી, **મહોદય:**—તે જ મહા ઉદયવાળો હોય છે; આનુષંગિક એવા અનુદયથી,—નિઃશ્રેયસના (મોક્ષના) સાધનને લીધે.

અર્થ:—અને યોગબીજનું શ્રવણ થતાં, સંવેગચક્રી સ્થિર આશયવાળી પ્રતિપત્તિ-માન્યતા; અને તેનો પરિશુદ્ધ એવો મહોદયવાળો ઉપાદેયભાવ;—(આ પણ યોગબીજ છે.)

વિવેચન

“બીજકથા લક્ષી સાંભળી, રોમાંચિત હોય દેહ રે;

એહ અવંચક યોગથી, લહિએ ધરમ સનેહ રે....વીરો” —શ્રી યોગ, ૧-૧૧

ઉપરમાં જે યોગબીજ કહ્યા, તે યોગબીજનું શ્રવણ થતાં; તે યોગ વિષયની કથા વાર્તા સાંભળતાં, સંવેગથી-પરમ ભાવોદ્ભાસથી ‘આ એમ જ છે’ એવી જે માન્યતા થવી, પ્રતિપત્તિ થવી. તે પણ યોગબીજ છે. તે કથા સાંભળતાં એવો સંવેગ-બીજકથાનો પ્રેમ ભાવાવેશરૂપ શ્રદ્ધાવિશેષ ઉપજે, એવો પ્રેમ રકુરે કે-‘આ મેં જે શ્રવણ શુદ્ધ શ્રદ્ધા કર્યું તે એમ જ છે, તહત્તિ છે,’ એવા સહજ ઉદ્ગાર નીકળી પડે. આવી પ્રતિપત્તિ, માન્યતા, સદ્દહણા, અંતરાત્માથી સ્વીકાર થવો, તે પણ યોગબીજ છે. અને આ પ્રતિપત્તિ-શ્રદ્ધા પણ સ્થિર આશયવાળી હોય. કારણ કે આ યોગ-દૃષ્ટિમાં વર્તનારા મુમુક્ષુના ચિત્તની સ્થિતિ એવી હોય છે કે તેમાં વિસૌતસિકાનો એટલે કે ઉપર કહ્યું તેથી ઊલટા પ્રવાહનો અભાવ-અસંભવ હોય છે; તેના ચિત્તનું ંહેણ એક-ધારે પ્રરતુત માન્યતા ભણી સ્થિરપણે વધ્યા કરે છે; તેથી ઉલટું-ઊધું ંહેણ થતું નથી.

અને એટલા માટે જ આ મુમુક્ષુ જોગીજન,—જ્યારે ક્યાંય પણ પ્રભુભક્તિની, શુરુ-ભક્તિની કે શ્રુતભક્તિની વાર્તા ચાલતી હોય, ત્યારે તે પ્રેમમય ભક્તિરસમાં નિમગ્ન થાય છે, પરમ ભાવોદ્ભાસમાં આવી જાય છે, તેના શરીરમાં રોમાંચ ઉદ્ભવે છે-રૂંવાંડા ખડા ધાય છે, અને સંવેગમાં-અત્યંત આવેગમાં આવી જઈને તે યોલી ઊઠે છે-આ જે કહેવામાં આવે છે તે બધું જ એમ જ છે. પ્રભુભક્તિ આદિનો ખરેખર ! એવો જ અતુલ અચિંત્ય પ્રભાવ છે. અને આમ તે સાચા અંતઃકરણથી માને છે, શ્રદ્ધે છે. આવી અંતરંગ શ્રદ્ધા-સદ્દહણા અત્યંત આવશ્યક છે. કારણ કે તેવી શ્રદ્ધા વિનાનું યોગબીજનું સેવન શું ફળ આપે? શુદ્ધ શ્રદ્ધા વિનાની જે કંઈ ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે તો ‘છાર પણ લિંપણા’ જેવું છે, ‘એકડા વિનાના મીંડા’ જેવું છે. યોગિરાજ આનંદધનજીએ ગર્જના કરી છે કે—

“દેવ શુરુ ધર્મનો શુદ્ધિ કહો કિમ રહે? કિમ રહે? શુદ્ધ શ્રદ્ધાન આણો;

શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિણ જેહ દિરિયા કરે, છાર પર લિંપણો તેહ જાણો....ધાર તરવારની”

અંધકાર મહર્ષિ તો હજી એક કગલું આગળ વધીને કહે છે કે બીજકથામાં શ્રદ્ધાની વાત તો દૂર રહી, પણ તેના પ્રત્યે ઉપાદેય ભાવ થવો-આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એવો

આદરભાવ ઉપજવો, એ પણ યોગબીજ છે, એ પણ મોટી વાત છે. ઉપાદેય ભાવ એટલે કે યોગબીજનું શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, યોગબીજની કથા-વાર્તા પણ યોગબીજ સાંભળવા યોગ્ય છે, એવી પણ જે આદરબુદ્ધિ ઉપજવી તે પણ પ્રશસ્ત છે. જિનભક્તિની કથા કે સદ્ગુરુ-સત્શાસ્ત્રનો મહિમા સાંભળવા પ્રત્યે આદરભાવ પ્રગટવો, તે પણ યોગબીજ છે. કારણ કે સંવેગરંગથી જ્યારે આવો ઉપાદેય-ભાવ ઉપજે છે, ત્યારે ભાવથી અત્રે સાચી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે પછી તે પોતાની શક્તિનો ઠઠ વિચાર કરીને તેના ગ્રહણમાં પ્રવર્તે છે. x

આ ઉપાદેયભાવ પરિશુદ્ધ-સર્વથા શુદ્ધ હોવો જોઈએ. એટલે કે આ લોક-પરલોક સંબંધી કોઈ પણ પ્રકારના ફલની ઉત્સુકતા વિનાનો, ઉતાવળે ફળપ્રાપ્તિની આકાંક્ષા-ઈચ્છા વિનાનો, નિષ્કામ હોવો જોઈએ. કારણ કે સર્વ કાર્યમાં ધીરજની પ્રથમ જરૂર છે. ‘ઉતાવળે આંખા પાકતા નથી.’ અને આવા નિરુત્સુક નિષ્કામ શુદ્ધ ઉપાદેયભાવનું ફલ પણ મહોદય-રૂપ અવશ્ય હોય છે, મોટા અભ્યુદયનું કારણ હોય છે. કારણ કે તે મોક્ષના સાધનરૂપ છે, એટલે આનુષંગિકપણે-સાથે સાથે પુણ્યોપાર્જનના ફળરૂપે ઉત્તમ દેવાદિ ગતિરૂપ અભ્યુદયની પ્રાપ્તિ પણ થાય, એ કાંઈ મોટી નવાઈની વાત નથી. જેમ જરૂરી પાછળ સાંઠા તો હોય જ, તેમ ઇંદ્રપણું-ચક્રવર્તિપણું એ વગેરે પુણ્યોદય, મોક્ષસાધનના આનુષંગિક ફળરૂપે સાંપડે છે. આમ આ યોગબીજના શ્રવણ પ્રત્યેનો ઉપાદેયભાવ પણ છેવટે પરમ કલ્યાણકારી થાય છે, તો પછી શ્રી સત્પુરુષની, સદ્ગુરુની, જે તેમણે બોધેલા સન્માર્ગની ભક્તિ તો કેટલી બધી કલ્યાણકારી થાય ?

“ગુણ અનંત હો પ્રભુ ! ગુણ અનંતનો વૃંદ, નાથ હો પ્રભુ ! નાથ અનંતને આદરે જ; દેવચંદ્ર હો પ્રભુ ! દેવચંદ્રને આનંદ, પરમ હો પ્રભુ ! પરમ મહોદય તે વરે જ.”
 “નિર્મળ તત્ત્વચિત્ત યદ્યપિ, મનમોહના રે લાલો કરજો જિનપતિ ભક્તિ રે ભવિષ્યોહના રે લાલો. દેવચંદ્ર પદ પામશે રે....મનં પરમ મહોદય યુક્તિ રે ભવિં” —શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ આ મિત્રાદષ્ટિમાં આટલા ઉત્તમ યોગબીજની પ્રાપ્તિ થાય છે: (૧) જિનો પ્રત્યે કુશલચિત્ત, નમસ્કાર, સંશુદ્ધ પ્રણામોદિ. (૨) ભાવયોગી એવા ભાવાચાર્ય-ભાવ-સાધુ આદિ પ્રત્યે કુશલચિત્તાદિ. (૩) ભાવાચાર્ય-ભાવસાધુ આદિની વૈયાવચ્ચ-સેવા. (૪) સહજ એવો ભવઉદ્દેગ-અંતરંગ વૈરાગ્ય. (૫) દ્રવ્ય અભિગ્રહ પાલન. (૬) (અ) સિદ્ધાન્તના લેખનાદિ-લેખન, પૂજન, દાન, શ્રવણ, વાચના, ઉદ્વેગહણ, પ્રકાશના, સ્વાધ્યાય, ચિંતના, ભાવના. (બી) બીજકથાના શ્રવણપ્રતિ સ્થિર માન્યપણું. (ક) તેનો શુદ્ધ ઉપાદેયભાવ.

આમાનું એકેક યોગબીજ પણ પરમ ઉત્તમ છે, તો પછી તે સમસ્ત સાથે મળ્યા

x “ધર્મોપાદેયતાં જ્ઞાત્વા સંજાતેચ્છોઽત્ર ભાવતઃ । દૃઢં સ્વશક્તિમાલોચ્ય ગ્રહણે સંપ્રવર્તતે ॥”

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીવિત ધર્મખિન્દ.

હોય તો પૂછવું જ શું ? અત્રે ભક્તિ ઉપર શાસ્ત્રકાર ભગવાને સૌથી વિશેષ ભાર મૂક્યો છે, કારણ કે પ્રારંભકને-શરૂઆત કરનારને માર્ગસન્નિધિ કરવાનો એ જ ભક્તિનો પ્રેષ ઉપાય છે. પ્રભુભક્તિ, સદ્ગુરુભક્તિ, ને શ્રુતભક્તિ એ યોગમાર્ગ મહિમા પામવાના મુખ્ય સાધન છે. કારણ કે પૂર્ણ સિદ્ધસ્વરૂપ પ્રભુ આદર્શ-સ્થાને હોઈ, જીવને ઇષ્ટ લક્ષ્યનું નિરંતર ભાન કરાવે છે. સદ્ગુરુ, સન્માર્ગ-ના પરમ સાધક સાધુપુરુષ સાક્ષાત્ જીવંતમૂર્તિ પ્રત્યક્ષ જીવતા ભગતા જોગી હોઈ, જીવને પરમ અવલંબનરૂપ થઈ પડી પ્રેરણાબલ આપે છે. અને તેમના વિરહે અથવા તેમની આજ્ઞાએ સત્શાસ્ત્ર પણ પરમ આલંબનરૂપ બની પરમ ઉપકારી થાય છે.

એમ આ યોગબીજનું ઉપાદાન-ગ્રંથજી જેવા પ્રકારે ઉપજે છે, તેવા પ્રકારે કહી બતાવવા માટે કહે છે:—

एतद्भावमले क्षीणे प्रभूते जायते नृणाम् ।

करोत्यव्यक्तचैतन्यो महत्कार्यं न यत्कवचित् । ૩૦ ॥

ભાવમલ બહુ ક્ષીણ થયે, નરને આ ઉપજત;

કાર્ય મહત્ ન કરે કદી, અવ્યક્ત ચેતનવંત. ૩૦

અર્થ:—આ યોગબીજ ગ્રંથજી, ઘણો ઘણો ભાવમલ ક્ષીણ થઈ ગયે, મનુષ્યોને ઉપજે છે; કારણ કે અવ્યક્ત ચેતનવાળો હોય, તે કદી પણ મહત્ કાર્ય કરે નહિં.

વિવેચન

ઉપરમાં જે યોગબીજ-શુદ્ધ દેવ-ગુરુની ભક્તિ વગેરે કહી દેખાડ્યા, તેનું ગ્રંથજી ક્યારે થાય, તે અહીં બતાવ્યું છે:—જ્યારે આત્માનો ભાવમલ, અંદરનો મેલ ઘણો ઘણો ક્ષીણ થયો હોય, ધોવાઈ ગયો હોય ત્યારે આ યોગબીજનું ગ્રંથજી-ચિત્ત-બહુ ભાવમલ ભૂમિમાં રોપણ થાય છે,—નહિં કે થોડો ક્ષીણ થયો હોય ત્યારે. તે તે પુદ્ગલ ક્ષીણતા કર્મ વગેરે સાથે સંબંધની યોગ્યતા તે સહજ એવો ‘ભાવમલ’ કહેવાય છે. જીવની આ કર્મ સંબંધ-યોગ્યતા અનાદિ ને સ્વાભાવિક જ છે, અને

તુષ્ટિ:—एतद्—આ, હમણાં જ કહ્યું તે યોગબીજનું ગ્રંથજી, ભાવમલે—તે તે પુદ્ગલાદિના સંબંધ-ની યોગ્યતારૂપ લક્ષણવાળો ભાવમલ, ક્ષીણ-ક્ષીણ થયે; તે થોડો નહિં પરંતુ પ્રભૂતે-પુષ્કળ, ઘણા પુદ્ગલ પરાવર્તનો આલેપક એવો. જાયતે-ઉપજે છે, પ્રાદુર્ભાવ-અગત્યપણું પામે છે, નૃણામ્-નરોને, પુરુષોને, પ્રાયે એવો અધિકારી છે, એટલા માટે નરનું ગ્રંથજી છે, નહિં તો આ ચારે ગતિમાં હોય છે. ઘણો ભાવમલ ક્ષીણ થયે,—નહિં કે અલ્પ, એટલા માટે કહ્યું—કરોત્યવ્યક્તચૈતન્ય:—ચૈતન્ય અવ્યક્ત છે એવો દિનાદિન વિવેચનન્ય બાલ કરે ન-નહિં, મહત્ કાર્ય-મહત્ કાર્ય, અર્થાનુયાય આદિ મોટું કામ. यत्कवचित્—કારણ કે અવ્યક્ત; પરંતુ વ્યક્ત ચૈતન્યવાળો જ કરે છે,—કે જ્યારે આનો (ઘણા ભાવમલનો) હવે અલિંગન છે.

તે આત્મસ્વભાવનું મલન-સ્થંભન કરે છે, એટલા માટે તે ‘મલ’ કહેવાય છે.* તેમાં પણ ઘણા પુદ્ગલપરાવર્તો કરાવે એટલે ભાવમલ દૂર થયો હોય ત્યારે જ આ યોગબીજની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવો આ આત્મમલિનતારૂપ ભાવમલ જ્યારે ઘણો ઘણો ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, ને ચિત્તભૂમિ ચોકબી થઈ હોય, ત્યારે જ પ્રાપ્તિ મનુષ્યોને આ યોગબીજ સાંપડે છે. અહીં ‘મનુષ્યોને’ એમ કહ્યું, તેનું કારણ-ઘણું કરીને તેઓ જ આના મુખ્ય અધિકારી હોય છે, -એ છે. બાકી તો ચારે ગતિમાં આ ભાવમલની ક્ષીણતા સંભવે છે. એટલે ચારે ગતિમાં યોગબીજનું ગ્રહણ હોઈ શકે છે.

અને આમ આત્માનો અંદરનો મેલ ઘણો ઘણો સાફ થઈ ગયે, ચિત્ત-ભૂમિમાં યોગ-બીજનું વાવેતર થાય છે; એટલા માટે જ અહીં કહ્યું કે-‘અવ્યક્ત ચૈતન્ય મહત્ કાર્ય કરે નહિ’; અર્થાત્ જેનું ચૈતન્ય હજી અવ્યક્ત છે-પ્રગટ્યું નથી, એવો બાલ જીવ ક્યારેય પણ આ યોગબીજ ગ્રહણ કરવા જેવું મોટું કાર્ય કરવા સમર્થ થાય નહિ. કારણ કે જેનામાં હજી ચૈતન્યની સ્પષ્ટ સ્ફુરણા-જાગૃતિ થઈ નથી, જેનામાં હિત-અહિતના વિવેકનું ભાન આવ્યું નથી, જેનો આત્મા હજી ગાઢ મોહનિદ્રામાં પડ્યો છે, જેનો આત્મા જાગ્યો નથી, -એવો બાલ અજ્ઞાની જીવ ક્યારેય મોટું કામ કેમ કરી શકે? આહાર-નિદ્રા-લય-મૈથુન આદિ સંજ્ઞાને પરવશ તે બિચારો પોતામાંથી જ પરવારતો ન હોય, તો બીજું શું કરી શકે? તે આ પ્રકારે—

નિગોદમાં તેમ જ એકેન્દ્રિયમાં જીવ અત્યંત મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં હોય છે. એકેન્દ્રિય, તેકેન્દ્રિય, ચતુરેન્દ્રિય એ વિકૃત અવસ્થામાં પણ ચૈતન્યની અવ્યક્ત દશા હોય છે. અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયમાં પણ તે જ સંમૂર્ચ્છિત જેવી સ્થિતિ હોય છે. સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયમાં જલચર, સ્થલચર, ને ખેચર વગેરે તિર્યચ પર્યાયોને વિષે પણ યોગબીજની હિતાહિતનું ભાન પ્રાપ્તિ હોતું નથી, પામર ગમારપણું હોય છે. દેવમાં સુખવિલાસનિમગ્નતા-સુખમાં ગરકાવપણું હોય છે; અને નરકમાં દુઃખ-નિવાસનિમગ્નતા-દુઃખમાં ડૂબવાપણું હોય છે; એટલે એ આડે બીજું કંઈ સૂઝતું નથી, તેમ જ ધર્મપ્રાપ્તિના ઉત્તમ નિમિત્તો પણ ત્યાં મળવા દુર્લભ છે. મનુષ્યમાં પણ અનાર્યજાતિને વિષે તેની પ્રાપ્તિ અસંભવિત છે. આર્યજાતિમાં પણ ઊંચું ધર્મસંસ્કારસંપન્ન કુલ પામવું દુર્લભ છે. તે મળે તો પણ સત્ય ધર્મનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થવું મહાદુર્લભ છે. શ્રવણ થાય તો પણ તે પ્રત્યે શ્રદ્ધા ચોંટવી ઘણી ઘણી દુર્લભ છે. શ્રદ્ધા ચોંટે તો પણ તે પ્રમાણે સંયમમાં વીર્યની સ્ફુરણા થવી પરમ દુર્લભ છે. આમ ઉત્તરોત્તર દુર્લભતા છે. તેમાં ઘણો ભાવમલ ક્ષીણ થયો હોય, પરમ પુણ્યોદય પ્રગટ્યો હોય,

* “સહજં તુ મલં વિદ્યાત્કર્મસંબન્ધયોગ્યતામ્ । આત્મનોડનાદિમત્ત્વેડપિ નાયમેનાં વિના યતઃ ॥ તસ્માદવશ્યમેષ્ટવ્યા સ્વાભાવિક્યેવ યોગ્યતા । તસ્યાનાદિમત્તી સા ચ મલનાન્મલ ઉચ્યતે ॥”

—શ્રી યોગબિન્દુ, શ્લોક ૧૬૪-૧૭૦.

ત્યારે જ આ ઉત્તમ યોગબીજની પ્રાપ્તિ સંભવે છે; ત્યારે જ પરમ દુર્લભ એવું જિન ભગવાનનું દર્શન સાંપડે છે; ત્યારે જ સફળરુનો યોગ વગેરે સામગ્રી મળે છે. આમ સર્વત્ર જિનદર્શન-જિનભક્તિ આદિ યોગબીજની પરમ દુર્લભતા છે, એટલા માટે જ જગતી જ્યોત જેવા શ્રીમાન્ આનંદધનજી, શ્રીમાન્ દેવચંદ્રજી, શ્રીમાન્ યશોવિજયજી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આદિ પરમ સંતો-પરમ ભક્ત યોગિરાજો પરમ ભક્ત ઉદ્ધાસથી ગાઈ ગયા છે કે—

“સુહુમ નિગોદ ન દેખિયો....સખી ! દેખજુ દે ! બાદર અતિહિ વિશેષ....સખી૦
પુઢવી આઉ ન લેખિયો....સખી૦ તેઉ વાઉ ન લેશ....સખી૦
વનસપતિ અતિ ઘણુ દિહા....સખી૦ દીઠો નહિં ય દીદાર....સખી૦
ગિ તિ ચઉરિંદી જલ લિહા....સખી૦ ગતિ સન્નિ પણુ ધાર....સખી૦
સુર તિરિ નિરય નિવાસમાં....સખી૦ મનુજ અનારજ સાધ....સખી૦
અપજજતા પ્રતિભાસમાં....સખી૦ ચતુર ન ચઢિયો હાથ....સખી૦
એમ અનેક થલ જાણિયે....સખી૦ દરિસણુ વિણુ જિન દેવ....સખી૦
આગમથી મતિ આણિયે....સખી કીજે નિર્મલ સેવ....સખી૦—શ્રી આનંદધનજી

“જગતારક પ્રભુ વિનવું, વિનતડી અવધાર રે;
તુજ દરિસણુ વિણુ હું ભમ્યો, કાળ અનંત અપાર રે....જગ૦
આયર ભમ્યો પ્રભુ નવિ મલ્યા, મિથ્યા અવિરતિ જોડી રે....જગ૦
પરપરિણતિ રાગીપણે, પરરસરંગે રક્ત રે;
પરત્રાહક રક્ષકપણે, પરલોગે આસક્ત રે....જગ૦”—શ્રીદેવચંદ્રજી

“જિનપે ભાવ વિના કળૂ, છૂટત નહિં દુઃખદાવ.”

“જળ જળેંગે આતમા, તળ લાગેંગે રંગ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“દીડી હો પ્રભુ દીડી જગશુરુ તુજ, મૂરતિ હો પ્રભુ મૂરતિ મોહનવેલડી જ;
ઠલિયુગે હો પ્રભુ ઠલિયુગે દુલહો તુજ, દરિશણુ હો પ્રભુ દરિશણુ લહું આશા ફલીજ.”

—શ્રી યશોવિજયજી

મનુષ્ય જન્મની મહત્વતા—

આમ સર્વત્ર જિનદર્શન-ભક્તિ આદિ ઉત્તમ યોગબીજની અત્યંત દુર્લભતા હોવા છતાં, તેની પ્રાપ્તિનો સંભવ મુખ્ય દરીને મનુષ્ય ગતિમાં હોય છે. એટલા માટે જ જ્ઞાની-પુરુષોએ મનુષ્ય જન્મને સર્વશ્રેષ્ઠ ઠહો છે. કારણ કે—

“એ મોક્ષ બીજા કોઈ દેહથી મળતો નથી. દેવ, તિર્યંચ, કે નરક એ અછે ગતિથી મોક્ષ નથી, માત્ર માનવ દેહથી મોક્ષ છે. x x કોઈ પણ અન્ય દેહમાં પૂર્ણ સફલિતવેદનો દેવ થતો નથી, અને મોક્ષના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ ધર્મ થકી થતો નથી, એથી આપણને

તે આત્મસ્વભાવનું મલન-સ્થંભન કરે છે, એટલા માટે તે ‘મલ’ કહેવાય છે.* તેમાં પણ ઘણા પુદ્ગલપરાવર્તો કરાવે એટલો ભાવમલ દૂર થયો હોય ત્યારે જ આ યોગબીજની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવો આ આત્મમલિનતારૂપ ભાવમલ જ્યારે ઘણો ઘણો ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, ને ચિત્તભૂમિ ચોકબી થઈ હોય, ત્યારે જ પ્રાપ્ત મનુષ્યોને આ યોગબીજ સાંપડે છે. અહીં ‘મનુષ્યોને’ એમ કહ્યું, તેનું કારણ-ઘણું કરીને તેઓ જ આના મુખ્ય અધિકારી હોય છે, -એ છે. બાકી તો ચારે ગતિમાં આ ભાવમલની ક્ષીણતા સંભવે છે. એટલે ચારે ગતિમાં યોગબીજનું ગ્રહણ હોઈ શકે છે.

અને આમ આત્માનો અંદરનો મેલ ઘણો ઘણો સાફ થઈ ગયે, ચિત્ત-ભૂમિમાં યોગ-બીજનું વાવેતર થાય છે; એટલા માટે જ અહીં કહ્યું કે-‘અવ્યક્ત ચૈતન્ય મહત્ કાર્ય કરે નહિ’; અર્થાત્ જેનું ચૈતન્ય હજી અવ્યક્ત છે-પ્રગટ્યું નથી, એવો બાલ જીવ ક્યારેય પણ આ યોગબીજ ગ્રહણ કરવા જેવું મોટું કાર્ય કરવા સમર્થ થાય નહિ. કારણ કે જેનામાં હજી ચૈતન્યની સ્પષ્ટ સ્ફુરણા-જાગૃતિ થઈ નથી, જેનામાં હિત-અહિતના વિવેકનું ભાન આવ્યું નથી, જેનો આત્મા હજી ગાઢ મોહનિદ્રામાં પડ્યો છે, જેનો આત્મા જાગ્યો નથી, -એવો બાલ અજ્ઞાની જીવ ક્યારેય મોટું કામ કેમ કરી શકે? આહાર-નિદ્રા-ભય-મૈથુન આદિ સંજ્ઞાને પરવશ તે બિચારો પોતામાંથી જ પરવારતો ન હોય, તો બીજું શું કરી શકે? તે આ પ્રકારે—

નિગોદમાં તેમ જ એકંદ્રિયમાં જીવ અત્યંત મૂર્છિત અવસ્થામાં હોય છે. એકંદ્રિય, તેકંદ્રિય, ચક્રિંદ્રિય એ વિકૃત અવસ્થામાં પણ ચૈતન્યની અવ્યક્ત દશા હોય છે. અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયમાં પણ તે જ સંમૂર્છિત જેવી સ્થિતિ હોય છે. સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયમાં જલચર, સ્થલચર, ને જેચર વગેરે તિર્યચ પર્યાયોને વિષે પણ ચોગબીજની હિતાહિતનું ભાન પ્રાપ્ત હોતું નથી, પામર ગમારપણું હોય છે. દેવમાં દુર્લભતા સુખવિલાસનિમગ્નતા-સુખમાં ગરકાવપણું હોય છે; અને નરકમાં દુઃખ-નિવાસનિમગ્નતા-દુઃખમાં ડૂબવાપણું હોય છે; એટલે એ આડે બીજું કાંઈ સૂઝતું નથી, તેમ જ ધર્મપ્રાપ્તિના ઉત્તમ નિમિત્તો પણ ત્યાં મળવા દુર્લભ છે. મનુષ્યમાં પણ અનાર્યજાતિને વિષે તેની પ્રાપ્તિ અસંભવિત છે. આર્યજાતિમાં પણ ઊંચું ધર્મસંસ્કારસંપન્ન કુલ પામવું દુર્લભ છે. તે મળે તો પણ સત્ય ધર્મનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થવું મહાદુર્લભ છે. શ્રવણ થાય તો પણ તે પ્રત્યે શ્રદ્ધા ચોંટવી ઘણી ઘણી દુર્લભ છે. શ્રદ્ધા ચોંટે તો પણ તે પ્રમાણે સંયમમાં વીર્યની સ્ફુરણા થવી પરમ દુર્લભ છે. આમ ઉત્તરોત્તર દુર્લભતા છે. તેમાં ઘણો ભાવમલ ક્ષીણ થયો હોય, પરમ પુણ્યોદય પ્રગટ્યો હોય,

* “સહજં તુ મલં વિદ્યાત્કર્મસંબન્ધયોગ્યતામ્ । આત્મનોડનાદિમત્ત્વેऽપિ નાયમેનાં વિના યતઃ ॥ તસ્માદવશ્યમેષ્ટવ્યા સ્વાભાવિક્યેવ યોગ્યતા । તસ્યાનાદિમત્તી સા ચ મલનાન્મલ ઓચતે ॥”

—શ્રી યોગબિન્દુ, શ્લોક ૧૬૪-૧૭૦.

દુઃખીઆ પ્રતિ દયા અતિ, ગુણવત્ પ્રતિ અદ્રેષ;
ઉચિતપણે સેવન વળી, સર્વત્ર જ અવિશેષ. ૩૨

અર્થ:—દુઃખીઆઓ પ્રત્યે અત્યંત દયા, અને ગુણવંતો પ્રત્યે અદ્રેષ, અને સર્વત્ર જ વેશેષથી ઓચિત્ય પ્રમાણે સેવન,—આ છેદ્યા પુદ્ગલાવર્તનું લક્ષણ છે.

વિવેચન

છેદ્યા પુદ્ગલાવર્તમાં—પુદ્ગલકેરામાં વર્તતા જીવના મુખ્ય લક્ષણ આ છે:—(૧) દુઃખીઆ પ્રત્યે અત્યંત દયા, (૨) ગુણવાન્ જનો પ્રત્યે અદ્રેષ, (૩) અને સર્વત્ર ઓચિત્યથી વન. તે આ પ્રમાણે:—

૧. દુઃખીઆ પ્રત્યે અત્યંત દયા

રોગ વગેરે શારીરિક દુઃખથી, તેમ જ હરિદ્રતા-દૌર્ભાગ્ય વગેરેથી ઉપજતા માનસિક દુઃખથી,—આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિથી જે જીવો બિચારા દુઃખીઆ હોય, પરિતાપ પામી ખાકુલ-વ્યાકુલ થતા હોય, તેઓ પ્રત્યે અત્યંત દયા-અનુકંપા કરવી, તે અત્રે પ્રથમ લક્ષણ છે. એટલે કે તે તે દુઃખથી તે જીવને જેવો કંપ-આત્મપ્રદેશપરિસ્પંદ થતો હોય, તેવો તેને અનુસરતો કંપ પોતાના આત્માને વિષે થાય, તેનું નામ ‘અનુકંપા’ છે. તે દુઃખ બાણે પોતાનું જ હોય એવી લાવના ઉપજે, જેમ શરીરના એક ભાગને દુઃખ થતાં બીજા ભાગમાં પણ અનુકંપ ઊઠે છે, તેમ બીજાના દુઃખે પોતે દુઃખી થવું તે અનુકંપા છે. અને પોતાનું દુઃખ દૂર કરવાને જેમ પોતે સદા તત્પર હોય, તેમ પરદુઃખ-લજન કરવાને સદા તત્પર હોવું, તે જ ખરી અનુકંપા અથવા દયા છે. કારણ કે પરદુઃખ છેલ્લાની જે ઇચ્છા તેનું નામ જ કરુણા-દયા છે.

“પરદુઃખ છેલ્લ ઇચ્છા કરુણા.”—શ્રી આનંદધનજી

“વૈજયંત વન તો તેને કહીએ, પીડ પરાધ બાણે રે.—શ્રી નરસિંહ મહેતા

આની ઉત્તમ દયા જે પાળવા ઇચ્છતો હોય, તે પર જીવને દુઃખ કેમ આપી શકે? પીડા કેમ ઉપજાવી શકે? સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવને પણ જે ફાલવવા ઇચ્છે નહિ, તે નાના-મોટા કોઈ પણ જીવને કેમ હણી શકે? તેની લાગણી પણ કેમ ફાલવી શકે? તે તો ક્યારેય પણ કોઈ પણ જીવની મન-વચન-કાયાથી હિંસા કરવાથી જેમ બને તેમ દૂર જ રહે. એટલું જ નહિ પણ જેમ બને તેમ સર્વ પ્રયત્નથી તેની રક્ષામાં જ પ્રવર્તે.

આ દયા ધર્મવૃક્ષનું મૂળ છે, સર્વ સિદ્ધાન્તનો સાર છે, સર્વ દર્શનને સંમત છે, સર્વ વ્રતમાં પ્રથમ છે, સર્વ સુગુણપદાની જનની છે, સર્વ પ્રાણીનું હિત કરનારી છે. એના જેવો બીજો એકે ધર્મ નથી. ‘અહિંસા પરમો ધર્મ:’—અહિંસા પરમ ધર્મ છે.

મળેલો આ બહુ દુર્લભ માનવદેહ સફળ કરી લેવો એ અવશ્યનું છે. કેટલાક મૂર્ખો દુરાચારમાં, અજ્ઞાનમાં, વિષયમાં, અને અનેક પ્રકારના મદમાં આવેા માનવદેહ વૃથા ગુમાવે છે; અમૂલ્ય કૌસ્તુભ હારી બેસે છે. આ નામના માનવ ગણાય, બાકી તો વાનરરૂપ જ છે.”

“બહુ પુણ્ય કેરા પુંજથી શુભ દેહ માનવનો મળ્યો,
તોયે અરે ! ભવચક્રનો આંટો નહિં એછે ટળ્યો;
સુખ પ્રાપ્ત કરતાં સુખ ટળે છે લેશ એ લક્ષે લહો,
ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવમરણે કાં અહો ! રાચી રહો ?”—શ્રી મોક્ષમાળા

અને આમ પરમ દુર્લભ ને પરમ અમૂલ્ય એવા મનુષ્ય જન્મમાં જ પ્રાપ્તે યોગ-બીજરૂપ સન્માર્ગની પ્રાપ્તિનો સુઅવસર સાંપડે છે, એમ જાણી મુમુક્ષુ જીવે પ્રભુભક્તિ-સદ્ગુરુસેવા આદિ સાધનોની પરમ ભક્તિથી ઉપાસના કરી, જેમ બને તેમ ઉતાવળે આ માનવદેહની સાર્થકતા કરી લેવી,—એવો ધ્વનિરૂપ આડકતરો સાર બોધ અત્રે મહાત્મા શાસ્ત્રકારે આપ્યો છે.

તે ઉપદર્શાવતાં કહે છે—

ચરમે પુદ્ગલાવર્તે ક્ષયશ્ચાસ્યોપપચતે ।
જીવાનાં લક્ષણં તત્ર યત એતદુદાહતમ્ ॥ ૩૧ ॥

ચરમ પુદ્ગલાવર્તમાં, ક્ષય તો એનો હોય;
કારણ જીવોનું તિહાં, લક્ષણ આવું જોય:—૩૧

અર્થ:—અને છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં આ ભાવમલનો આવેા ક્ષય ઉપજે છે; કારણ કે તેમાં વર્તતા જીવોનું લક્ષણ આ (નીચે કહેવામાં આવતું) કહ્યું છે:—

જે કહ્યું છે, તે બતાવવા માટે કહે છે—

દુઃખિતેષુ દયાત્યન્તમદ્વેષો ગુણવત્સુ ચ ।
ઔચિત્યાત્સેવનં ચૈવ સર્વત્રૈવાવિશેષતઃ ॥ ૩૨ ॥

વૃત્તિ:—ચરમે પુદ્ગલાવર્તે—ચરમ પુદ્ગલાવર્તમાં, યથેક્ત લક્ષણવાળા છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં, ક્ષયશ્ચાસ્યોપપચતે—આ ભાવમલનો ક્ષય ઉપજે છે. જીવાનાં લક્ષણં તત્ર—ત્યાં છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં જીવોનું લક્ષણ, યત એતદુદાહતમ્—કારણ કે આ (કહેવામાં આવે છે તે) કહ્યું છે.

વૃત્તિ:—દુઃખિતેષુ—શરીરઆદિ દુઃખથી દુઃખીઆઓ પ્રત્યે, દયાત્યન્તં—અત્યંતપણે દયા. સાનુ-શયપણું, અનુકંપાભાવ; અદ્વેષઃ—અદ્વેષ, અમત્સર. કોના પ્રત્યે ? તો કે ગુણવત્સુ ચ—વિદ્યા વગેરે ગુણોથી યુક્ત એવા ગુણવંતો પ્રત્યે. ઔચિત્યાત્સેવનં ચૈવ—તેમજ ઔચિત્યથી સેવન, શાસ્ત્ર અનુસારે ઉચિતપણાએ કરીને સેવન; સર્વત્રૈવ—સર્વત્ર જ, દીન વગેરે પ્રત્યે, અવિશેષતઃ—અવિશેષથી, સામાન્યથી.

મિનાક્ષિ : દુઃખી પ્રતિ દયા અતિ

દુઃખીઆ પ્રતિ દયા અતિ, ગુણુવત પ્રતિ અદ્રેષ;
ઉચિતપણે સેવન વળી, સર્વત્ર જ અવિશેષ. ૩૨

અર્થ:—દુઃખીઆઓ પ્રત્યે અત્યંત દયા, અને ગુણુવંતો પ્રત્યે અદ્રેષ, અને સર્વત્ર જ અવિશેષથી ઔચિત્ય પ્રમાણે સેવન,—આ છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તનું લક્ષણ છે.

વિવેચન

છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં—પુદ્ગલદ્વેરામાં વર્તતા જીવના મુખ્ય લક્ષણ આ છે:—(૧) દુઃખીઆ પ્રત્યે અત્યંત દયા, (૨) ગુણુવાન જનો પ્રત્યે અદ્રેષ, (૩) અને સર્વત્ર ઔચિત્યથી સેવન. તે આ પ્રમાણે:—

૧. દુઃખીઆ પ્રત્યે અત્યંત દયા

રોગ વગેરે શારીરિક દુઃખથી, તેમ જ દરિદ્રતા-દૌર્ભાગ્ય વગેરેથી ઉપજતા માનસિક દુઃખથી,—આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિથી જે જીવો મિચારા દુઃખીઆ હોય, પરિતાપ પામી આકુલ-વ્યાકુલ થતા હોય, તેઓ પ્રત્યે અત્યંત દયા-અનુકંપા કરવી, તે અત્રે પ્રથમ લક્ષણ છે. એટલે કે તે તે દુઃખથી તે જીવને જેવો કંપ-આત્મપ્રદેશપરિસ્પંદ થતો હોય, તેવો તેને અનુસરતો કંપ પોતાના આત્માને વિષે થાય, તેનું નામ ‘અનુકંપા’ છે. તે દુઃખ જાણે પોતાનું જ હોય એવી ભાવના ઉપજે, જેમ શરીરના એક ભાગને દુઃખ થતાં બીજા ભાગમાં પણ અનુકંપ ઊઠે છે, તેમ બીજાના દુઃખે પોતે દુઃખી થવું તે અનુકંપા છે. અને પોતાનું દુઃખ દૂર કરવાને જેમ પોતે સદા તત્પર હોય, તેમ પરદુઃખ-ભંજન કરવાને સદા તત્પર હોવું, તે જ ખરી અનુકંપા અથવા દયા છે. કારણ કે પરદુઃખ છેલ્લાની જે ઇચ્છા તેનું નામ જ કરુણા-દયા છે.

“પરદુઃખ છેદન ઇચ્છા કરુણા.”—શ્રી આનંદધનજી

“વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, પીડ પરાધ જાણે રે.—શ્રી નરસિંહ મહેતા

આવી ઉત્તમ દયા જે પાળવા ઇચ્છતો હોય, તે પર જીવને દુઃખ કેમ આપી શકે? પીડા કેમ ઉપજાવી શકે? સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવને પણ જે હાલવવા ઇચ્છે નહિ, તે નાના-સોટા કોઈ પણ જીવને કેમ હણી શકે? તેની લાગણી પણ કેમ હાલવી શકે? તે તો ક્યારેય પણ કોઈ પણ જીવની મન-વચન-કાયાથી હિંસા કરવાથી જેમ બને તેમ દૂર જ રહે. એટલું જ નહિ પણ જેમ બને તેમ સર્વ પ્રયત્નથી તેની રક્ષામાં જ પ્રવર્તે.

આ દયા ધર્મવૃક્ષનું મૂળ છે, સર્વ સિદ્ધાન્તનો સાર છે, સર્વ દર્શનને સંમત છે, સર્વ વ્રતમાં પ્રથમ છે, સર્વ ગુણસંપદાની જનની છે, સર્વ પ્રાણીનું હિત કરનારી છે. એના જેવો બીજો એકે ધર્મ નથી. ‘અહિંસા પરમો ધર્મ:’—અહિંસા પરમ ધર્મ છે.

સત્ય, શીલ, દાન વગેરે પણ દયાની રક્ષા કરનારા અંગરક્ષક જેવા છે, દયા વિના એ બધા અપ્રમાણ છે. મહાત્મા સત્પુરુષો કહી ગયા છે કે—

“ધર્મતત્ત્વ જો પૂછ્યું મને, તો સંભળાવું સ્નેહ તને,

જે સિદ્ધાંત સકળને સાર, સર્વ માન્ય સહુને હિતકાર.

ભાખ્યું ભાષણમાં ભગવાન, ધર્મ ન બીજો દયા સમાન,

અભયદાન સાથે સંતોષ, ઘોં પ્રાણીને દળવા દોષ.

સત્ય શીલ ને સઘળાં દાન, દયા હોઈને રક્ષા પ્રમાણ;

દયા નહિં તો એ નહિં એક, વિના સૂર્ય કિરણ નહિં દેખ.”—શ્રી મોક્ષમાળા

“જિસકે હિરદે હય ભૂતદયા, વાને સાધન ઓર કિયો ન કિયો.”—મહાત્મા કબીરજી

“તુલસી દયા ન છાંડિએ, જળ લગ ઘટમે પ્રાન.”—શ્રી તુલસીદાસજી

૨. ગુણવંત પ્રત્યે અદ્રેષ

ગુણવાન જન પ્રત્યે અદ્રેષ-અમત્સર હોવો, ઈર્ષ્યા રહિતપણું હોવું, તે આ છેલ્લું પુદ્ગલાવર્તનું બીજું લક્ષણ છે. ગુણનો દ્રેષ તે મત્સર કહેવાય છે, તે અહીં ન હોય. વિદ્યા, વિનય, વિવેક, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તથા વગેરે ગુણોથી જો કોઈ પણ પોતાના કરતાં અધિક-ચઢીયાતો દેખાય, તો તેના પ્રત્યે અદ્રેષાઈ ન કરે; પરંતુ તે તે ગુણ જોઈ ભલેટો મનમાં પ્રસન્ન થાય, રાજી થાય, પ્રમોદભાવ ધરે કે—‘ધન્ય છે આને! આનામાં વિદ્યા-વિનય-વિવેકનો કેવો વિકાસ છે! આ કેવો જ્ઞાનવાન, કેવો ચારિત્રવાન છે!’ આમ પરના પરમાણુ જેવડા ગુણને પણ પર્વત જેવો ગણી પોતાના હૃદયમાં સદાય વિકાસ પામે, પ્રકુદ્ભ થાય, સાચો સદ્ગુણાનુરાગી બને, તો સમજવું કે આ છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તનું ચિહ્ન છે.

“પરગુણપરમાણૂન્પર્વતીકૃત્ય નિત્યં,

નિજહૃદિ વિકસંતઃ સંતિ સંતઃ કિયન્તઃ ।”—શ્રી ભર્તૃહરિ

“ગુણ પ્રમોદ અતિશય રહે, રહે અંતર્મુખ યોગ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

પરગુણ દેખી પ્રમોદ પામવો, ખુશી થવું, રાજી થવું એ જ સજ્જનનું લક્ષણ છે. સજ્જન તો પ્રમોદભાવથી કેવી ભાવના કરે છે, તેનું સુંદર શબ્દચિત્ર^x અત્ર આપ્યું છે—

x “જિહ્વે પ્રહ્લીભવ ત્વં સુકૃતિસુચરિતોચારણે સુપ્રસન્ના,

મૂયાસ્તામન્યકીર્તિશ્રુતિરસિકતયા મેડય કર્ણૌ સુકર્ણૌ ।

વીક્ષ્યાન્યપ્રૌઢલક્ષ્મીં દ્રુતમુપચિનુતાં લોચને રોચનત્વં,

સંસારેડસ્મિન્નસારે ફલમિતિ ભવતાં જન્મનો મુખ્યમેવ ॥”—શ્રી શાંતમુધારસ.

“હે જીભ ! તું પુણ્યશાળી જીવેનાં સુચરિત્રો ઉચ્ચારી યવિત્ર થા, સુપ્રસન્ન થા !
જીભની કીર્તિ સાંભળવાનો રસ પામી મારા બંને કાનો આજે સુકર્ણ અર્થાત્ સંકળ
થાઓ ! અહો ! જીભની ઉત્તમ લક્ષ્મી, જીભનું ઐશ્વર્ય દેખી મારાં લોચનો ઠરો, દ્રવો,
એમાંથી હર્ષાશ્રુ આવો ! હે જીભ ! હે કાન ! હે ચક્ષુ ! અસાર સંસારમાં આવી ભાવના
એ જ તમારા જન્મનું પરમ સાર્થક છે.”

—શ્રી મનઃસુખભાષી કીરત્યંદ્રકૃત શાંતસુધારસ વિવેચન.

“ધન્ય ધન્ય તે જીવ પ્રભુ પદ સેવી હો, જે દેશના સુણે;
જ્ઞાન ક્રિયા કરે શુદ્ધ, અનુભવયોગે હો નિજ સાધકપણે, સેવો ઈશ્વર દેવ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“મૈત્રી ભૂતોમાં, ગુણીમાં પ્રમોદ, દુઃખી જીવેમાં કરુણા પ્રયોગ;
માધ્યસ્થ્ય વૃત્તિ વિપરીત પ્રત્યે, હે દેવ ! ધારો મુજ આત્મ નિરત્યે.”

—શ્રી અમિતગતિ આચાર્યકૃત જસમાયિક પાઠ (ડૉ. ભગવાનદાસ અનુવાદિત)

૩. ઔચિત્યથી સર્વત્ર અવિશેષપણે સેવન

શાસ્ત્રમાં જે પ્રમાણે કહ્યું છે તે પ્રમાણે ઔચિત્યથી, ઉચિતપણાથી, જ્યાં જેમ ઘટે તેમ સેવા કરવી તે ત્રીજું લક્ષણ છે. ‘ઉચિતપણાને અનુસરવાથી અસત્પ્રવૃત્તિ દૂર થાય છે, ને સત્પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તન થાય છે, તેથી કરીને ચોક્કસ કર્મક્ષય થાય છે.’ x માટે જ આત્માર્થી હોય તે જ્યાં જ્યાં જે જે કરવું ઘટે છે, તે તે કરે, અને જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે, તે તે સમજે.

“જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તિહાં સમજવું તેહ;

ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને તેમાં પણ અવિશેષથી—કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના, સામાન્યપણે દીન—દુઃખી વગેરે સર્વ કોઈની પણ યથાયોગ્ય સેવા કરવી, એ ઉચિત સેવા છે. અત્રે ઉચિતપણું, યથાયોગ્યપણું આમ સમજવું; મુનિ—સાચા સાધુગુણથી યુક્ત એવા સત્પાત્ર સત્પુરુષ પ્રત્યે જે સેવા કરવામાં આવે, ત્યાં ભક્તિભાવનું પ્રધાનપણું ઉચિત છે. દુઃખી, દીન, અપંગ વગેરે પ્રત્યે કંઈ સેવા કરવામાં આવે તેમાં અનુકંપા ભાવનું પ્રધાનપણું ઉચિત છે.* આ

(મૂળ શ્લોક)* “સત્ત્વેષુ મૈત્રીં ગુણિષુ પ્રમોદં, ક્ષિપ્રેષુ જીવેષુ રૂપાપરત્વં ।

માધ્યસ્થ્યવૃત્તિં વિપરીતવૃત્તૌ, સદા મમાત્મા વિદધાતુ દેવ ॥”

x “અસૌચિત્યાનુસારિત્વાત્પ્રવૃત્તિર્નાસતી ભવેત્ ।

સત્પ્રવૃત્તિશ્ચ નિયમાદ્ધ્રુવઃ કર્મક્ષયો યતઃ ॥”—શ્રી યોગબિન્દુ.

* “અનુકંપાઽનુકંપ્યે સ્યાદ્ભક્તિઃ પાત્રે તુ સદ્ગતા ।

અન્યથાઘીસ્તુ દાતૃણામતિચારપ્રસજ્જિકા ॥”—શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વા૦ દ્વા૦

દીન-દુઃખી વગેરે ગમે તે હોય, ગમે તે મંત્રસંપ્રદાયનો હોય, ગમે તે જાતિનો હોય, તે પણ અભેદભાવે સાચી અનુકંપાથી સેવા કરવા યોગ્ય છે. આ અનુકંપા દાનનો જિનેશ્વર લગવાને કદી પણ નિષેધ નથી કર્યો. દીન, દુઃખી, રોગી આદિની સેવા-શુશ્રૂષાર્થે દાનશાલા, ઔષધાલય, ઇસ્પિતાલ વગેરેનો પ્રબંધ કરવો, તે ઘણા જીવોને ઉપકારી થઈ પડી, અનુકંપાનો હેતુ છે, શુભ આશયનું કારણ છે. પુષ્ટ આલંબનને આશ્રી આવી દાનાદિ સેવાથી પ્રવચનની ઉન્નતિ થાય છે, અને તે કલ્યાણનું કારણ થઈ પડે છે.

આ દાનાદિ કાર્યમાં પણ ઉચિતપણું જાળવવાની બહુ બહુ જરૂર છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ વગેરે બરાબર જોઈ વિચારીને જેમ ઘટે તેમ કરવા યોગ્ય છે. દાન આપવું તે પણ-‘લે રાંકા! લેતો જા!’ એવા તુચ્છ ભાવથી, અથવા ‘ઉપર દાનાદિમાં હાથ રાખવા’ના ભાવથી આપવું, એ ઉચિત નથી, પણ અનુચિત છે. યથા-ઉચિતપણું યોગ્ય પાત્રને યોગ્ય દાન યોગ્ય રીતે આદરથી આપવું, તે પાત્રને પોતાનું દીન-લાચારપણું ન લાગે-ન વેદાય, ઓશીઆળાપણું ન લાગે, એમ ‘જમણો હાથ આપે ને ડાળો હાથ ન જાણે’ એવી રીતે આપવું, તે ઉચિતપણું છે. ઇસ્પિતાલ-ઔષધાલય વગેરેમાં પણ દીન-દુઃખી દરદીઓ પ્રત્યે અનાદર બતાવવામાં આવે, ‘આ તો મફતીઆ છે’ એમ જાણી તેની બરાબર કાળજી ન લેવામાં આવે, એ ઔચિત્ય નથી. પણ ગરીબ દરદીઓ પ્રત્યે તો ખાસ હમદર્દી બતાવી, તેની ઓર વિશેષ કાળજી લેવી, નિઃસ્વાર્થ સેવા બજાવવી, એ જ ખરું ઉચિતપણું છે. આવું ઉચિતપણું જાળવવું એ દાતા સદ્ગૃહસ્થની ફરજ છે, અને તે જળવાશે તો જ સાચો સેવાધર્મ બજાવી શકશે. તેમાં પણ યોગ્ય દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-ભાવમાં યોગ્યકાળે કરેલી થોડી દાનાદિ સેવા પણ, જેટલી લાભકારી થાય છે, જેટલી ઉગી નીકળે છે, તેટલી અકાળે કરેલી ઘણી સેવા પણ થતી નથી. વરસાદમાં એક દાણાની પણ અનેકગણી વૃદ્ધિ થાય છે, વરસાદ વગર કરોડો દાણા નકામા જાય છે.* માટે સેવાધર્મમાં પણ યોગ્ય અવસર જાળવવો, એ ઉચિત છે. આ બધા સ્થૂળ દૃષ્ટાંત છે. આમ સર્વત્ર યથાયોગ્યપણે જેમ ઘટે તેમ સેવાધર્મ આદરવો, યથાશક્તિ જનતાની સેવા કરવી, એ પણ ચરમાવર્તનું ચિહ્ન છે.

“દીન કહ્યા વિણ દાનથી, દાતાની વાધે મામ;

જલ દીએ ચાતક ખીજવી રે, મેઘ હુએ તિણે શ્યામ....ચંદ્રપ્રભ.”—શ્રી યશોવિજયજી

આમ અત્રે ત્રણ મુખ્ય લક્ષણ કહ્યા, -દુઃખીઆની દયા, શુણી પ્રત્યે અદ્વેષ, સર્વની અભેદપણે ઉચિત સેવા. આ લક્ષણ જેનામાં વર્તે છે, તે ચરમ આવર્તમાં વર્તે છે, તેને

* “કાલેડલ્પમપિ લાભાય નાકાલે કર્મં વહ્નિપિ ।

વૃષ્ટૌ વૃદ્ધિઃ કણસ્યાપિ કણકોટિર્વૃથાન્યથા ॥ ”—શ્રી યશોવિજયજીકૃત ક્ષાં ૬૧૦ ક્ષાં

“ધર્માન્નિચ્યાપનાર્થં ચ દાનસ્યાપિ મહામતિઃ ।

અવસ્થૌચિત્યયોગેન સર્વસ્યૈવાનુકમ્પયા ॥ ”—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટક.

લવચકનો છેલ્લો આંટો છે, એમ જાણવું. આ બાહ્ય ચિહ્નો-પરથી લવ-
સાર બોધ ચક્રનો છેલ્લો ફેરો ખાકી છે, એવું અનુમાન થઈ શકે છે. ખાકી વિશેષ
તો અતીન્દ્રિય એવા યોગીજ્ઞાનને ગમ્ય છે, માટે ચરમાવર્તમાં આવવું
હોય, લવનો છેલ્લો ફેરો કરવો હોય, ને યોગળીજની વાવણી કરવી હોય, તો આ લક્ષણો-
શુભો આત્મામાં પરિણમાવવા જોઈએ; દુઃખીની અત્યંત દયાથી હૃદયને કોમળ-આદ્ર કરવું
જોઈએ; શુભ-અદ્રેષથી ચિત્તભૂમિ ચોકળી કરવી જોઈએ, ને સર્વ જીવની યથોચિત સેવા
કરી વિશ્વવત્સલ બનવું જોઈએ. એમ આ ઉપરથી મહાત્મા શાસ્ત્રકારે બોધ આપ્યો.

અને આ ઉપરથી એટલું પણ ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે કે-કાળસ્થિતિ પાકશે,
લવપરિણતિ પરિપાક થશે, લવની સુદૃઢ પૂરી થશે, ત્યારે આપણે માર્ગ પામશું, માટે
આપણે તો તેની રાહ જોવા કરશું,-એવું જોડું આલંબન પકડી આગસુ-પ્રમાદી થવા યોગ્ય
નથી, પાદપ્રસારિકા અવલંબવા યોગ્ય નથી, હાથ જોડી ખેંચી રહી પુરુષાર્થહીન થવા
યોગ્ય નથી. જ્ઞાનીપુરુષોએ કાળલઘ્વિપરિપાક વગેરે કહ્યા છે, તેનો ઊલટો અનર્થકારી
અર્થ કરવા યોગ્ય નથી. જ્ઞાની પુરુષનો ઉપદેશ કદી પણ પુરુષાર્થહીનતા પ્રેરે જ નહિ;
પુરુષાર્થની જાગૃતિ જ પ્રેરે. માટે જ્ઞાનીનો આશય સમજવો જોઈએ.

આપણી પોતાની તથાલબ્યતા કેવી છે, તે આપણે જાણતા નથી. પણ તે લબ્યતાનો
પરિપાક કરવાનો પુરુષાર્થ તો આપણા હાથમાં છે. એટલે કે આપણી લબ્યતા-યોગ્યતા
કેમ જલદી પકાવવી તેનો પ્રયાસ આપણે કરી શકીએ એમ છીએ.
પુરુષાર્થ પ્રેરણા આપણી પાત્રતા-યોગ્યતા વધારીએ, એટલે એની સુદૃઢ એની મેળે
પાકશે, આપણે એની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. દાખલા તરીકે-મગમાં
પાકવાની યોગ્યતા છે, પણ તે ચૂલે ચકાવીએ તો પાકે, એની મેળે કોઈ કાળે પાકે નહિ.
તેમ લબ્ય એવા આત્મામાં પણ લબ્યતા-યોગ્યતા આણવાનો પ્રયાસ ન કરીએ, તો એની
મેળે યોગ્યતા આવે નહિ. એટલા માટે જો પરમાર્થની ઇચ્છા હોય, તો કાળસ્થિતિ જેમ
પાકે, લવપરિણતિ પરિપાક થાય, આત્મામાં યોગ્યતા-પાત્રતા જેમ આવે તેવા ઉપાય લેવાનો
સત્ય પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ; અને તેવા ઉપાયોમાં પ્રાથમિકમાં પ્રાથમિક જે ઉપાય-
દયા વગેરે અહીં સ્પષ્ટ બતાવ્યા છે, તેનો આશ્રય કરી આત્માર્થ સાધવો જોઈએ; શુદ્ધ
નિમિત્તકારણના પ્રબળ અવલંબનથી ઉપાદાન પ્રગટાવવું જોઈએ,-કે જેથી કરીને લવ-
પરિણતિ છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં આવી ઉભી રહે, લવનો છેલ્લો ફેરો ખાકી રહે, ને તેમાં
પણ જેમ બને તેમ જોછા લવ કરવા પડે. આમ અત્રે ધ્વનિ છે. આની સાથે સંવાદી
એવા પરમ પુરુષાર્થપ્રેરક વીરગર્જનારૂપ સત્ય વચનો વર્તમાનયુગના પરમ સંત-ભાવયોગી
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી જેવા જ્ઞાનાવતાર પુરુષે ઉચ્ચાર્યા છે:-

“જો ઇચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ,
લવસ્થિતિ આદિ નામ લઇ, છેદો નહિ આત્માર્થ.

દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય ત્યાગ વૈરાગ્ય;

હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એહ સદાય સુભગ્ય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને કારણ કે એમ છે, એથી કરીને—

एवंविधस्य जीवस्य भद्रमूर्तेर्महात्मनः ।

शुभो निमित्तसंयोगो जायतेऽवञ्चकोदयात् ॥ ૩૩ ॥

ભદ્રમૂર્તિ મહાત્મ તે, એવા જીવને જોગ;

અવંચક ઉદયે ઉપજે, શુભ નિમિત્તસંયોગ. ૩૩

અર્થ:—એવા પ્રકારના ભદ્રમૂર્તિ મહાત્મા જીવને, અવંચકના ઉદય થકી, શુભ નિમિત્ત સંયોગ ઉપજે છે.

વિવેચન

“આહે ચક્રાર તે ચંદને, મધુકર માલતી ભોગી રે;

તિમ ભવિ સહજ શુભે હોવે, ઉત્તમ નિમિત્ત સંયોગી રે. વીરો”—શ્રી યો. સં ૧-૧૩

ઉપરમાં જે હમણાં જ દયા વગેરે લક્ષણ કહ્યા તે લક્ષણવંતો યોગી પુરુષ કેવો હોય ?
તે ભદ્રમૂર્તિ—ભદ્રમૂર્તિવાળો હોય, કલ્યાણરૂપ ભલી આકૃતિવાળો હોય. તેને દેખતાં જ
તે ભદ્ર, ભલો, રૂઠો જીવ છે એવી સ્વાભાવિક છાપ પડે. તે પ્રિયદર્શન

શુભ નિમિત્ત હોય, તેનું દર્શન પ્રિય-બહાલું લાગે એવું હોય, તેને દેખતાં જ તેના
સંયોગ પ્રત્યે કુદરતી પ્રેમ સ્ફુરે એવો તે પ્રિયદર્શી ‘દેવાનાં પ્રિય’ હોય. અને

તે ‘મહાત્મા’ કહેવા યોગ્ય છે, કારણ કે સદ્વૈર્યનો—ઉત્તમ આત્મ-
વૈર્યનો તેને યોગ જન્યો છે. આવા ભદ્રમૂર્તિ મહાત્મા જીવને શુભ નિમિત્તનો સંયોગ
ઉપજે છે, તેને સદ્ધ્યોગ વગેરેનો જોગ જાહે છે. ઉત્તમને ઉત્તમ નિમિત્ત સહેજે મળી આવે
છે, તેવું તેવાને ખેચે, ‘Like attracts like’ તે ન્યાયે યોગ્ય સુપાત્ર જીવને તેના
પુણ્યપ્રાગ્ભારથી ખેંચાઈને તથારૂપ યોગ્ય નિમિત્ત સાંપડે છે, અને તે ઉત્તમ નિમિત્તો

વૃત્તિ:—एवंविधस्य जीवस्य—એવા પ્રકારના જીવને, હમણાં જ કહેલા લક્ષણવાળા યોગીને,
भद्रमूर्ते:—ભદ્રમૂર્તિ, પ્રિયદર્શન, જેનું દર્શન પ્રિય-બહાલું લાગે એવાને, महात्मनः—મહાત્માને—સદ્વૈર્ય-
ના યોગે કરીને, શું? તો કે—શુભ-શુભ, પ્રશસ્ત, શું? તો કે—નિમિત્તસંયોગ:—નિમિત્ત સંયોગ, સદ્ધ્યોગ
આદિનો સંયોગ,—કારણ કે સદ્ધ્યોગ આદિનું જ નિઃશ્રેયસસાધનનું—મોક્ષસાધનનું નિમિત્તપણું છે,
जायते—ઉપજે છે. ક્યાંથી? તે માટે કહ્યું—अवञ्चकोदयात्—અવંચકના ઉદયથકી. કહેવામાં આવતા
સમાધિવિશેષના—યોગવિશેષના ઉદયને લીધે, એમ અર્થ છે.

મિત્રાદષ્ટિ : ‘કારણ જોગે હો કારજ નીપજે’

મોક્ષના અમોઘ સાધનરૂપ થઈ પડે છે. જેમ ચક્રોર કુદરતી રીતે જ ચંદ્રને ચાહે છે, જેમ ભમરો સ્વભાવથી જ માલતીનો ભોગી બને છે, તેમ ભવ્ય-યોગ્ય સુપાત્ર જીવ પણ સહજ શુભે કરીને ઉત્તમ નિમિત્તનો સંયોગ પામે છે.

“વ્યસન ઉદય જે જલધિ અનુહરે, શશિને તેજ સંબંધે;
અણુસંબંધે કુમુદ અનુહરે, શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રબંધે....થાશું” —શ્રી યશોવિજયજી
“ઉત્તમ સંગે રે ઉત્તમતા વધે, સધે આનંદ અનંતોજી.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આ ઉત્તમ નિમિત્તનો યોગ પણ શા કારણથી થાય છે ? તે પણ અહીં સ્પષ્ટ કયું છે. ત્રણ અવંચકના ઉદયથી આ નિમિત્ત મળી આવે છે આ અવંચક એક પ્રકારનો યોગવિશેષ છે. તેનું સ્વરૂપ હવે પછી કહે છે. આ અવંચકરૂપ કારણનો યોગ બને તો તેવા નિમિત્તનો યોગ બને છે.

નિમિત્ત અને ઉપાદાન

“કારણ જોગે હો કારજ નીપજે, એમાં કોઈ ન વાદ;
પણ કારણ વિણ કારજ સાધિયે, એ નિજ મત ઉન્માદ. સંભવો” —શ્રી આનંદધનજી
“કારણથે કારજ સધે હો, એહ અનાદિકી ચાલ....લલનાં
દેવચંદ્ર પદ પાઈયે હો, કરત નિજ ભાવ સંભાલ....લલનાં” —શ્રી દેવચંદ્રજી

કારણ વિના કાર્ય થાય જ નહિ, આ સનાતન નિયમ છે, પણ એ કારણ વિના કાર્ય સાધવાની જે વાત કરે છે, તે તો કેવળ પોતાના મતનો ઉન્માદ જ છે. છતાં કેટલાક લોકો અસમજસ ભાવે ઉપાદાન અને નિમિત્તના યથાયોગ્ય વિભાગ-સંબંધની મર્યાદાનું ભાન નહિ હોવાથી, અથવા ખાંધી લીધેલા બ્રામક ખ્યાલને લીધે ઊંધું વિપર્યસ્ત સમજતા હોવાથી, એકાંતિક પક્ષ ગ્રહીને, ઉપાદાનને નિમિત્ત જાણે એક બીજાના વિરોધી પ્રતિસ્પર્ધી હોય, એમ અર્થવિહીન શુષ્કજ્ઞાનરૂપ વાતોથી પરમ ઉપકારી નિમિત્તનો અપભ્રાંષ કરતા રહી, ‘ઉપાદાન ઉપાદાન’ એમ શબ્દ માત્ર કહેતા ફરે છે, તે શ્રી આનંદધનજીના શબ્દોમાં ‘નિજ મત ઉન્માદ’ જ છે. કારણ કે એકલા ઉપાદાનનો કે એકલા નિમિત્તનો એકાંતિક પક્ષ-આગ્રહ કરવો તે કેવલ વિપર્યાસરૂપ-બ્રાંતિરૂપ પ્રગટ મિથ્યાત્વ જ છે. જે એવો એકાંતિક પક્ષ ગ્રહે છે, તે ઉપાદાન ને નિમિત્તનો પરસ્પર સાપેક્ષ પૂર્ણ અવિરોધ સહકારરૂપ સંબંધ જાણતો જ નથી, અને એકાંતિક મિથ્યા અસત્ ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા કરી જ્ઞાનીના સનાતન માર્ગનો લોપ કરે છે-તીર્થનો ઉચ્છેદ કરે છે. કારણ કે ઉપાદાનને ભૂલી એકલા નિમિત્તને પકડ્યાથી જેમ કાંઈ વળતું નથી, તેમ નિમિત્તને છોડી એકલા ઉપાદાનથી પણ કાંઈ વળતું નથી.

શાસ્ત્રમાં ઉપાદાનની વાત કહી છે તે વાત ખરી, પણ તે કાંઈ નિમિત્તનો નિષેધ કરવા માટે કે એતું એાછું મૂલ્યાંકન કરવા માટે કહી નથી, પણ જીવને પુરુષાર્થજાતિ અર્થે સાપેક્ષપણે કહી છે, એટલે કે શુદ્ધ નિમિત્તના પ્રગળા અવલંબનપૂર્વક આત્મપુરુષાર્થ જાતિ રાખવા માટે કહી છે. તે એટલે સુધી કે શ્રુતજ્ઞાનનું—આજ્ઞાનું અથવા જિન લગવાનું અવલંબન ખારમા ગુણકાણાના છેલ્લા સમય પર્યંત કહ્યું છે, તે પણ શુદ્ધ નિમિત્તનું સેવન કેટલું પ્રશસ્ત ને ઉપકારી છે એ સૂચવે છે. માટે યુક્ત પક્ષ એ છે કે શુદ્ધ નિમિત્તના આશ્રયથી ઉપાદાનની શુદ્ધિ પ્રગટ કરતા રહી જીવે આગળ વધવું જોઈએ, આત્મવિકાસ સાધવો જોઈએ. અને એ જ જિન લગવાનું સનાતન રાજમાર્ગ છે. આ અંગે શ્રી વિશેષા-વશ્યકમાં પ્રજ્ઞાનિધિ શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણજીએ તથા શ્રી અરનાથ-મદિલનાથ-સુનિસુવ્રત જિન સ્તવનોમાં પરમ અધ્યાત્મરસપરિણત મહાત્મા દેવચંદ્રજી મહાસુનિએ સૂક્ષ્મ મીમાંસા કરી સાંગોપાંગ નિર્ણય ગતાવ્યો છે, તે સુમુક્ષુને અત્યંત મનનીય છે. અત્રે વિસ્તારભયથી તેનો પ્રાસંગિક નિર્દેશ માત્ર કર્યો છે:—

“કર્તા કારણ યોગ કારણ સિદ્ધિ લહેરી,

કારણ ચાર અનૂપ કાર્યાથી તેહ ગહેરી....પ્રણમે શ્રી અરનાથ” —શ્રી દેવચંદ્રજી

કર્તા કારણના યોગે કાર્યસિદ્ધિ પામે છે, માટે કાર્યનો અર્થી હોય તે ચાર અનુપમ કારણો ગ્રહે છે. તેમાં મુખ્ય બે કારણ છે—ઉપાદાન અને નિમિત્ત. વસ્તુનો નિજ સત્તાગત ધર્મ તે ઉપાદાન છે. તે ઉપાદાન પોતે ઉપાદાનકારણપણે ન પ્રગટે ત્યાંસુધી કાર્યસિદ્ધિ-રૂપ વસ્તુસ્વરૂપ પ્રગટતું નથી, અને ઉપાદાનકારણ પણ નિમિત્તકારણ વિના પ્રગટતું નથી. અર્થાત્ કર્તાના પ્રયોગે નિમિત્તકારણના અવલંબન—ઉપકારથી ઉપાદાન ઉપાદાનકારણપણે પરિણમે છે અને તેથી જ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. વળી ઉપાદાનપણું ન થતું હોય તો નિમિત્તનું નિમિત્તકારણપણું પણ રહેતું નથી, અર્થાત્ નિમિત્ત નિમિત્તકારણ કહેવાતું નથી. જ્યારે તથા રૂપ ઉપાદાનકારણ પ્રગટતું જતું હોય, ત્યારે જ તે ખરેખર નિમિત્તકારણ કહેવાય છે, નહિં તો નહિં. આમ કર્તા પોતે કાર્યરુચિ થઈ કાર્ય કરવા પ્રવર્તે—પુરુષાર્થ કરે અને શુદ્ધ પુષ્ટ નિમિત્ત કારણનો વિધિપૂર્વક આશ્રય કરતો રહી, ઉપાદાનને ઉપાદાનકારણપણે પ્રગટાવતો જાય તો કાર્યસિદ્ધિ થાય; નિમિત્ત અને ઉપાદાનના સહકાર-સહ-યોગથી જ કાર્ય નીપજે.

“નિજ સત્તાગત ધર્મ તે ઉપાદાન ગણોરી.”

“ઉપાદાન ઉપાદાન પરિણતિ નિજ વસ્તુની રે, પણ કારણ નિમિત્ત આધીન;

પુષ્ટ અપુષ્ટ દુવિધ તે ઉપદિશ્યો રે, ગ્રાહક વિધિ આધીન....ઓલગડીં સુનિસુવ્રત”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

દાખલા તરીકે— ઘડો બનાવવામાં માટી છે તે ઉપાદાન છે, પણ દંડ—ચક વગેરે નિમિત્ત ન મળે તો તે એની મેળે ઉપાદાનકારણપણે પરિણમે નહિં, અને માટીમાંથી ઘડો કદી

પણ બને નહિં. તેમ જીવનો નિજ સત્તાગત ધર્મ તે ઉપાદાન છે. નિજ સત્તાએ સર્વ જીવ સિદ્ધ સમા છે, પણ તે શક્તિથી છે. તે ઉપાદાનની વ્યક્તિ માટે-પ્રગટપણા માટે અર્થાત્ ઉપાદાન ઉપાદાનકારણપણે પરિણમે તે માટે તેા નિમિત્ત કારણની અવશ્ય જરૂર છે. શુદ્ધ એવું પુષ્ટ નિમિત્તકારણ વિધિપૂર્વક ન સેવે તો અનંતકાળે પણ કદી સિદ્ધિ થાય નહિં, ઉપાદાન પ્રગટે નહિં. તેમ જ ઉપાદાનનું દુર્લ્લક્ષ્ય કરી માત્ર નિમિત્ત સેવ્યાથી પણ કાર્યસિદ્ધિ થાય નહિં. બંનેના સહકારથી જ સિદ્ધિ નીપજે.

“ઉપાદાન આત્મ સહી રે, પુષ્ટાલંબન દેવ....જિનવર પૂજો.

ઉપાદાન કારણપણે રે, પ્રગટ કરે પ્રભુ સેવ...જિન૦ શ્રી સંભવ૦”

“નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી,

પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી....પ્રણમો”-શ્રી દેવચંદ્રજી

માટે તાત્પર્ય કે ઉપાદાનનું નામ લઈ, જે એ નિમિત્ત છોડી દીએ, તેઓ સિદ્ધિ પામતા નથી, ને બ્રાંતિમાં ભૂલા ભમે છે. આ અચલ સિદ્ધાંત જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યો છે. સદ્ગુરુની આજ્ઞા, જિનદશા અને પ્રસ્તુતમાં આ અવંચકત્રય એ નિમિત્તકારણ છે. તે નિમિત્તકારણ સેવ્યા વિના-આરાધ્યા વિના આત્મજાગૃતિ આવે નહિં. આ અંગે પરમ તત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના ટકોટકીર્ણ વચનામૃત છે કે:-

“સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય;

સદ્ગુરુ આજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણમાંય.

ઉપાદાનનું નામ લઈ, જે એ ત્યજે નિમિત્ત;

પામે નહિં સિદ્ધત્વને, રહે બ્રાંતિમાં સ્થિત”-શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અર્થાત્-“સદ્ગુરુ આજ્ઞા આદિ તે આત્મસાધનનાં નિમિત્તકારણ છે, અને આત્માનાં જ્ઞાનદર્શનાદિ ઉપાદાન કારણ છે; એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; તેથી ઉપાદાનનું નામ લઈ જે કોઈ તે નિમિત્તને તજશે તે સિદ્ધપણાને નહીં પામે, અને બ્રાંતિમાં વર્ત્યા કરશે, કેમકે સાચા નિમિત્તના નિષેધાર્થે તે ઉપાદાનની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રમાં કહી નથી, પણ ઉપાદાન અજાગૃત રાખવાથી તારૂં સાચા નિમિત્ત મળ્યા છતાં કામ નહીં થાય, માટે સાચા નિમિત્ત મળ્યે તે નિમિત્તને અવલંબીને ઉપાદાન સન્મુખ કરવું, અને પુરુષાર્થરહિત ન થવું; એવો શાસ્ત્રકારે કહેલી તે વ્યાખ્યાનો પરમાર્થ છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

‘અવંચકે ઉચ્ચથી’ એમ કહ્યું, એટલે એનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવા કહે છે—

યોગક્રિયાફલાઘ્યં યચ્છૂયતેઽવજ્ઞકત્રયમ્ ।

સાધૂનાશ્રિત્ય પરમમિષુલક્ષ્યક્રિયોપમમ્ ॥ ૩૪ ॥

અવંચકત્રય પરમ જે, યોગ ક્રિયા ફલ નામ;

સાધુ આશ્રી-તે બાણી, લક્ષ્ય ક્રિયા સમ આમ. ૩૪

અર્થ:—સાધુઓને-સત્પુરુષોને આશ્રીને, યોગ ક્રિયા ને ફલ નામનું પરમ અવંચકત્રય (ત્રિપુટી) સંલગાય છે; તેને બાણી લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા છે.

વિવેચન

“નિર્મલ સાધુ ભગતિ લહી....સખીં યોગ અવંચક હોય....રે સખીં

કિરિયાવંચક તિમ સહો સખીં ફલ અવંચક જોય રે સખીં ચંદ્રપ્રભુ”-શ્રી આનંદધનજી

યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક અને ફલાવંચક એ ત્રણ પ્રકારના અવંચકની ત્રિપુટી શાસ્ત્રમાં કહેલ છે. આ અવંચક એક પ્રકારનો અવ્યક્ત સમાધિવિશેષ-યોગવિશેષ છે, નાના પ્રકારના ક્ષયોપશમને લીધે ઉપજતો તેવા પ્રકારનો આશયવિશેષ.

ત્રણ અવંચક ચિત્તપરિણામવિશેષ છે. ‘અવંચક’ એટલે શું? અવંચક એટલે વંચે નહિં, છેતરે નહિં તે. જે કદી ખાલી ન જાય, ચૂકે નહિં, આડોઅવળો વાંકો જાય નહિં, એવો અમોઘ, અચૂક, અવિસંવાદી, રામબાણ તે અવંચક. યોગ એવો કે કદી વંચે નહિં-ચૂકે નહિં-વાંકો જાય નહિં તે યોગાવંચક. ક્રિયા એવી કે કદી વંચે નહિં-ફેગટ જાય નહિં-વાંકી જાય નહિં તે ક્રિયાવંચક. ફલ એવું કે કદી વંચે નહિં-ખાલી જાય નહિં-વાંકું જાય નહિં, તે ફલાવંચક.

આ પરમ-ઉત્તમ એવું અવંચકત્રય સાધુઓને એટલે કે સાચા સાધુગુણથી શોભતા સત્પુરુષોને આશ્રીને છે, સાચા ‘મુનિ’ એવા જ્ઞાની પુરુષોને અવલંબીને છે, એમ તેનો સંબંધ સમજવાનો છે. એટલે કે સાચા સાધુસ્વરૂપ સત્પુરુષનો-સદ્ગુરુનો યોગ, જોગ, તથાસ્થિ ઓળખાણ તે યોગાવંચક છે; તે યોગ કદી વંચે નહિં, અમોઘ હોય, અવશ્ય

વૃત્તિ:-યોગક્રિયાફલાઘ્યં યસ્માચ્છૂયતેઽવજ્ઞકત્રયમ્-કારણ કે યોગ, ક્રિયા ને ફલ નામનું અવંચકત્રય આગમમાં સંલગાય છે, ‘યોગાવજ્ઞક: ક્રિયાવજ્ઞક: ફલાવજ્ઞક:’ એ વચન ઉપરથી. આ અવ્યક્ત સમાધિ જ છે, તેના અધિકારમાં પાઠ છે તેથી. આ ચિત્ર (જૂદા જૂદા) ક્ષયોપશમચક્રી તથાપ્રકારનો આશયવિશેષ છે. અને આ સાધૂનાશ્રિત્ય-સાધુઓને આશ્રીને, સાધુઓ એટલે મુનિઓ; પરમમ્-પરમ એવું અવંચકત્રય. સ્વરૂપથી તો આ ઇષુલક્ષ્યક્રિયોપમમ્-બાણીની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમાવાળું છે. બાણીની લક્ષ્યક્રિયા, તેની પ્રધાનતાએ કરીને, તેનાથી અવિસંવાદીની જ હોય, નહિં તો લક્ષ્યક્રિયાપણાનો અયોગ હોય તેટલા માટે. (બાણ બરાબર તાકે એ જ લક્ષ્યક્રિયા, નહિં તો લક્ષ્ય ક્રિયા અને નહિં) એમ સાધુઓને આશ્રીને યોગાવંચક તે, તેના યોગનો અવિસંવાદી હોય છે; એમ તેની વંદનાદિ ક્રિયા અને તેના ફલને આશ્રીને, આ એમ જ, દ્રવ્યથી છે.

અવિસંવાદી હોય. અને પછી સત્પુરુષને તેવા સત્પુરુષસ્વરૂપે ઓળખી, તેના પ્રત્યે જે વંદન, નમસ્કાર, વૈયાવચ્ચ વગેરે ક્રિયા કરવામાં આવે તે ક્રિયાવંચક કહેવાય; તે ક્રિયા કદી વંચે નહિ—ફોગટ જાય નહિ, અચૂકપણે અવશ્ય ધર્મલાસદાથી થાય જ. અને આમ સત્પુરુષ સદ્ગુરુને તથાસ્તે ઓળખી, તેના પ્રત્યે જે વંદનાદિ ક્રિયા કરવામાં આવી, તેનું ફલ પણ કદી વંચે નહિ, અમોઘ હોય, અચૂકપણે પ્રાપ્ત થાય, તે ફલોવંચક જાણવું. આ ત્રણ અવંચક અહીં આ દૃષ્ટિમાં દ્રવ્યથી હોય છે.

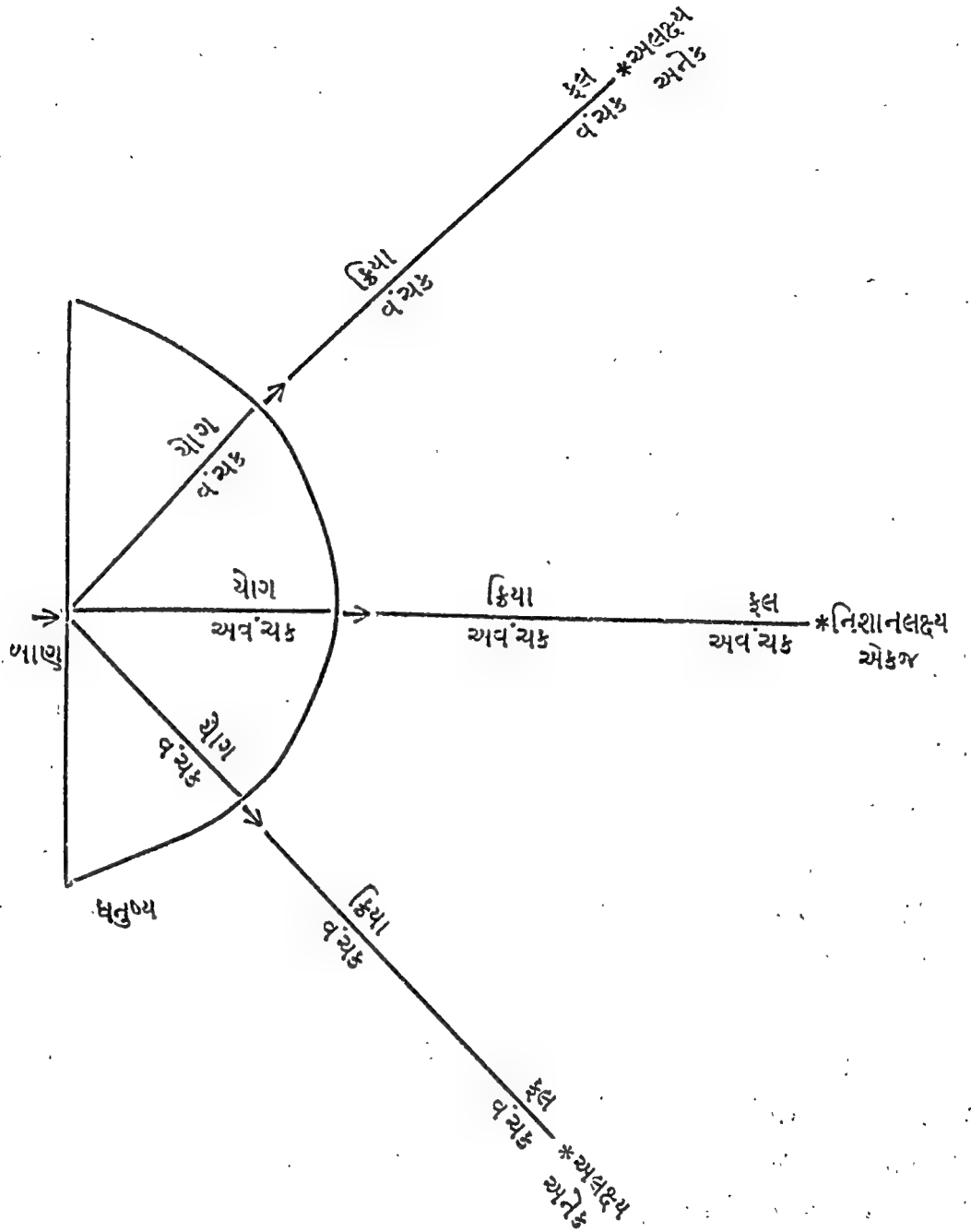
“સદ્ગુરુ યોગે વંદન ક્રિયા, તેહથી ફલ હોય જેહો રે;

યોગ ક્રિયા ફલ ભેદથી, ત્રિવિધ અવંચક એહો રે....વીરો”—શ્રી યોગો સનઝાય ૧-૧૨

આ અવંચક ત્રિપુટીને બાણુની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા બરાબર ઘટે છે. જેમ લક્ષ્યને—નિશાનને બરાબર તાકીને છોડેલું બાણુ લક્ષ્યને અવશ્ય વિધે, ચૂકે નહિ, ખાલી જાય નહિ—અફળ થાય નહિ, નિજ કાર્યની સિદ્ધિ કરે; તેમ શુદ્ધ બાણુની લક્ષ્ય-આત્મસિદ્ધિરૂપ લક્ષ્યને અનુલક્ષીને—તાકીને કરવામાં આવેલા યોગ, ક્રિયા ક્રિયાની ઉપમા ને ફળ અવંચક હોય, અવશ્ય પોતાના સાધ્યરૂપ લક્ષ્યને સાધે, અમોઘ અચૂક હોય, અવિસંવાદીપણે સ્વકાર્યની ચોક્કસ સિદ્ધિ કરે. આમાં નિશાનને બરાબર તાકીને બાણુનો ધનુષ્ય સાથે યોગ—જોડાણ થવું, અનુસંધાન થવું, તેનો બરાબર યોગાવંચક છે. આમ બરાબર તાકેલા બાણુની નિશાન પ્રત્યે ગમન કરવાની જે ક્રિયા, તેની બરાબર ક્રિયાવંચક છે. અને નિશાનને વિંધવારૂપ જે કાર્યસિદ્ધિ થવી, તેની બરાબર ફલોવંચક છે. આ દૃષ્ટાંત ઘણું અર્થરહસ્ય ભરેલું છે, ને તેના પરથી નીચેના મુદ્દા તારવી શકાય છે:—

(૧) બાણુનો યોગ—અનુસંધાન બરાબર નિશાનને તાકીને ન હોય, તો નિશાન પ્રત્યેની ગમનક્રિયા પણ આડીઅવળી—વાંકીચૂકી હોય, ને નિશાન ચૂકી જવાય; તેમ આત્મસિદ્ધિનો લક્ષ્ય બરાબર તાક્યા વિના જો યોગ વંચક હોય, તો તેની સાધક ક્રિયા પણ વંચક હોય અને ફલ પણ વંચક હોય. (૨) બાણુનો યોગ—જોડાણ બરાબર નિશાનને તાકીને કરવામાં આવેલ હોય, તો જ નિશાન પ્રત્યેની તેની ગમનક્રિયા સીધી સડસડાટ હોય, ને નિશાન વિંધાય, ચૂકે નહિ; તેમ આત્મસિદ્ધિનો લક્ષ્ય બરાબર તાકીને જો યોગ અવંચક કરવામાં આવે, તો પછી તેની સાધક ક્રિયા પણ અવંચક હોય, અને સિદ્ધિરૂપ ફળ પણ અવંચક જ હોય. આમ આ ઉપરથી ચોક્કસી ફલિત થાય છે:—(૧) યોગ અવંચક હોય, તો ક્રિયા—ફલ અવંચક હોય. (૨) યોગ અવંચક હોય, તો પછીના ક્રિયા—ફલ વંચક ન હોય. (૩) યોગ વંચક હોય, તો ક્રિયા—ફલ પણ વંચક હોય. (૪) યોગ વંચક હોય, તો ક્રિયા—ફલ અવંચક ન હોય. આ સર્વનો નીચેની આકૃતિ પરથી બરાબર ખ્યાલ આવી શકશે:—

આકૃતિ — ૬



આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે એક યોગ જ ને ધરાવર ન હોય તો બધી બાણ બગડી જાય છે. અને આ યોગ સદ્ગુરુ સત્પુરુષને આશ્રીને છે; એટલે સાચા સાધુ પુરુષનો, સદ્ગુરુનો જોગ ધરાવર ન બને, તો ક્રિયા ને ફલનો ઘાણ પણ બગડી જાય છે. તે આ રીતે-(૧) સદ્ગુરુ સત્પુરુષ મળ્યા હોય, પણ તે ઝોળખાય નહિ, તો તેનો યોગ અયોગરૂપ થઈ પડે છે, નિષ્ફળ જાય છે. (૨) અથવા અસદ્ગુરુને સદ્ગુરુ માની લીધા હોય, તો પણ યોગ અયોગરૂપ થાય છે, ટેલીફોનમાં ખોટો નંબર જોડાઈ ગયા જેવું થાય

છે ! (૩) અથવા સદ્ગુરુ મળ્યા હોય, પણ પોતાનામાં તેવી યોગ્યતા ન હોય, તો યોગ ન મળ્યા બરાબર થાય છે. ‘લગન વેળા ગઈ ઊંઘમાં’ તેના જેવું થાય છે !

અને બીજું એ સમજવાનું છે કે ખાણનું નિશાન-લક્ષ્ય એક જ હોય છે. તે નિશાન-થી આડું-અવળું-વાકુંચુંકું, ઉપર નીચે ખાણ જાય, તો નિશાન વિંધાતું નથી, ખાલી જાય છે, અફળ જાય છે, અથવા આડા-અવળા અલક્ષ્ય વિંધવારૂપ અનેક લક્ષ્ય એક જ ફળ થાય છે, પણ એક ઈષ્ટ લક્ષ્ય પામવારૂપ ફળ મળતું નથી. તેમ પરમાર્થમાં પણ એક જ નિશાન છે, એક જ લક્ષ્ય છે. અને તે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ અથવા મોક્ષ એ જ એક લક્ષ્ય છે. એટલે જે યોગ, જે ક્રિયા તે એક મોક્ષ પ્રત્યે લઈ જાય, તે જ સફળ છે, ખાકી બીજી બધી અફળ છે. અથવા તો એક મોક્ષરૂપ ફળને ચૂકી જઈ, ચારે ગતિમાં રખડવારૂપ અનેક ફળ* આપનારી છે. આમ અવંચક એવા યોગ, ક્રિયા ને ફલની એકતા છે, અને વંચક એવા યોગ, ક્રિયા ને ફલની અનેકતા છે.

“એક કહે સાધિયે વિવિધ કિરિયા કરી, ફલ અનેકાંત લોચન ન દેખે;

ફલ અનેકાંત કિરિયા કરી ખાપડા, રડવડે ચાર ગતિમાંડે લેખે....ધાર તરવારની”

—શ્રી આનંદધનજી

આમ એક જ લક્ષ્યના અનુસંધાન-જોડાણરૂપ જે યોગ બને, તેના જ અનુસંધાનરૂપ ક્રિયા જે કરવામાં આવે, અને તેના જ સંધાનરૂપ એક મોક્ષફળ જે મળે, તો એ ત્રણે અવંચક છે. પણ એક જ લક્ષ્યના અનુસંધાનરૂપ યોગ ન હોય, વિવિધલક્ષી અનેકાંત ક્રિયા હોય, અને તેથી કરીને વિવિધ અનેકાંત ફળ-ચારે ગતિમાં રડવડવારૂપ ફળ મળે, તો એ ત્રણે વંચક છે. અને આ લક્ષ્યનું ભાન પણ સદ્ગુરુ સત્પુરુષના સમાગમ યોગથી થાય છે, માટે સાચા સદ્ગુરુનો યોગ-તથારૂપ ઓળખાણ તે કારણનું પણ કારણ હોવાથી યોગાવંચક છે, તે સત્પુરુષ સદ્ગુરુના સેવા ભક્તિ આદિ કરવા તે ક્રિયાવંચક છે, અને પરંપરાએ તેના ફલરૂપે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવી તે ફલાવંચક છે.

“જીવને જ્ઞાની પુરુષનું ઓળખાણ થયે તથાપ્રકારે અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ મોળાં પડવાનો પ્રકાર બનવા યોગ્ય છે, કે જેમ બની અનુક્રમે તે પરિક્ષીણપણાને પામે છે. સત્પુરુષનું ઓળખાણ જેમ જેમ જીવને થાય છે, તેમ તેમ મતાભિગ્રહ, દુરાગ્રહ-તાદિ ભાવ મોળા પડવા લાગે છે, અને પોતાના દોષ જોવા ભણી ચિત્ત વળી આવે છે. વિક્ષાદિ ભાવમાં નીરસપણું લાગે છે કે જીગૃહ્સા ઉત્પન્ન થાય છે. x x x જીવને

* “જે અવુદ્ધા મહાભાગા વીરા અસમત્તદંસિણો । અસુદ્ધં તેસિં પરકંતં સફલં હોઈ સદ્વસો ॥
જે ય વુદ્ધા મહાભાગા વીરા સમ્મત્તદંસિણો । સુદ્ધં તેસિં પરકંતં અફલં હોઈ સદ્વસો ” ॥

—શ્રી સૂયગણંગ સૂત્ર (પરમાર્થ માટે જીઓ-શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક, ૪૯૧.)

સત્પુરુષનો યોગ થયે તો એવી ભાવના થાય કે અત્યાર સુધી જે મારાં પ્રયત્ન કલ્યાણને અર્થે હતાં તે સૌ નિષ્ફળ હતાં-લક્ષ વગરના બાણુની પેઠે હતા. પણ હવે સત્પુરુષનો અપૂર્વ યોગ થયો છે, તો મારાં સર્વ સાધન સફળ થવાનો હેતુ છે.” ઇત્યાદિ.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૩૩.

“પરિચય પાતક ઘાતક સાધુ શું, અકુશલ અપચય ચેત;

ગ્રંથ અધ્યાતમ શ્રવણ મનન કરી, પરિશીલન નય હેત...સંભવ” —શ્રી આનંદધનજી

“સાધ્યરસી સાધકપણે, અભિસંધિ રચ્યો નિજ લક્ષ રે.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ વંચક-અવંચક શબ્દના પ્રયોગમાં લગવાન શાસ્ત્રકારે ઘણો પરમાર્થ સમજાવ્યો છે. વંચક એટલે છેતરનાર, ઠગનાર, છળનાર; અવંચક એટલે નહિં છેતરનાર, નહિં ઠગનાર, નહિં છળનાર. ઠગ જેમ માણસને ભૂલાવામાં નાંખી દઈ, વંચક યોગનું થાપ આપે છે, તેમ આ વંચક યોગાદિ જીવને ભૂલાવામાં-બ્રમણમાં ઠગપણું નાંખી દઈ, ઠગે છે, છેતરે છે, છળે છે! કારણ કે મૂળ લક્ષ્યનું ભાન ન હોવા છતાં, જીવ બિચારો બ્રહ્મમાં ને બ્રહ્મમાં એમ માને છે કે હું યોગ સાધું છું, હું ક્રિયા કરું છું, મને ફળ મળશે. પણ તે બિચારો ઠગાય છે! ને અનંત યોગ સાધતાં છતાં, અનંત ક્રિયા કરતાં છતાં, તે જાંધે રવાડે ચડી ગયો હોવાથી અનંત ફળ પામતો રહી, ચારે ગતિમાં રડવડે છે-રખડે છે! આવી ને આવી બ્રમણમાં આ જીવે વંચક એવા અનંત યોગ-સાધન કરવામાં કાંઈ બાકી રાખી નથી, વંચક એવી અનંત ક્રિયા કરવામાં કાંઈ મણા રાખી નથી, અનંત પરિશ્રમ ઊઠાવવામાં કાંઈ પાછી પાની કરી નથી! પણ તે બાપડાની આ બધી મહેનત પાણીમાં ગઈ છે, ‘છાર પર લિંપણા’ જેવી નકામી થઈ છે, ને પરમાર્થે તેનું પરિણામ મોટું મીંડું આવ્યું છે! !

કારણ કે અનંતકાળના પરિબ્રમણમાં આ જીવે અનંતવાર દીક્ષા ગ્રહણ કરી હશે, સાધુ-સંન્યાસી-બાવો બન્યો હશે! મેરુપર્વત જેટલા ઓઘા-મુહુપતિ વાપર્યા હશે!

યમ, નિયમ, સંયમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય વગેરે અથાગ આદર્યા હશે; વનવાસ મોટું મીંડું! લઈને, મૌન ધારણ કરી દૈવ પદાસન લગાવીને બેસી ગયો હશે!

પ્રાણાયામ વગેરે હઠયોગના પ્રયોગો કરી સમાધિ ચઢાવી ગયો હશે! સ્વરોહ્ય વગેરે જાણી અને મંત્ર-તંત્રાદિના ચમત્કાર બતાવી મુગ્ધજનોને ભોળવ્યા હશે! અનેક પ્રકારના જપ-તપ કર્યા હશે. સર્વ શાસ્ત્રનો પારંગત બની આગમધર, શ્રુતધર, શાસ્ત્રજ્ઞમાં અપ્યો હશે! સ્વમતના મંડનમાં ને પરમતના ખંડનમાં પાવરધો બની ‘દિગ્-વિજય’ કરવા પણ નીકળી પડ્યો હશે! અરે! પોતાનું કાંઈ પણ ઠેકાણું નહિં છતાં, જિયા વ્યાસપીઠ પરથી મોક્ષ સુધીના ઉપદેશરૂપ મોટા મોટા વ્યાખ્યાનો આપી, સાક્ષાત્ વાચસ્પતિના જેવી વક્તાબાજી કરી, વ્યાખ્યાનધરાઓ ધૂળવીને સલાઓ ગળવી હશે!

આટલું બધું એ બિચારાએ અનંતવાર કર્યું હશે ! પણ તેના હાથમાં હજી કંઈ આબરું નહિં ! તેના હાથ તો ખાલી ને ખાલી ! મોક્ષ તો હતો એટલો જ દૂર પડ્યો છે !

કારણ કે એક મૂળભૂત કારણ જે કરવાનું સૌથી પ્રથમ અગત્યનું હતું, ‘તદપિ કછુ હાથ તેનો તેને યોગ ન બન્યો; સાચા સદ્ગુરુનો તેને યોગ ન મળ્યો, હજી ન પર્ચો’ એટલી એક ખામી રહી ગઈ ! એટલે એના એ બધાં સાધન સ્વરૂપે

સાચા છતાં, તેને તો બંધનરૂપ બની એળે ગયા, શૂન્યમાં પરિણમ્યા ! હજારો કે લાખો વિજળીની બત્તી ગોઠવી હોય, પણ એક ‘મેઈન સ્વીચ’ (મુખ્ય ચાવી) ચાલુ ન હોય, તો બત્તી પ્રગટે નહિં, અંધારું જ રહે; તેમ અનંત સાધનો કરે, પણ સદ્ગુરુનો યોગ ન હોય, તો જ્ઞાન-દીવો પ્રગટે નહિં, અંધારું જ રહે. આ અંગે-બાળે સાક્ષાત્ જોઈએ ગંજના કરતા હોય, એવો પ્રગટ ભાસ આપતા પરમ વેધક વચનો શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પ્રકાશ્યા છે:—

“યમ નિયમ સંયમ આપ ક્રિયો, પુનિ ત્યાગ બિરાગ અથાગ દિયો;
વનવાસ દિયો મુખ મોન રિયો, હઠ આસન પદ્મ લગાય દિયો.
મન-પોન નિરોધ સ્વર્જોધ ક્રિયો, હઠ ભોગ પ્રયોગ સુતાર લયો;
જપલેહ જપે તપ ત્યોહિ તપે, ઉરસેહિ ઉદાસિ લહી સખયે.
સખ શાસ્ત્રન કે નય ધારિ દિયે, મતમંડન બંડન લેહ દિયે;
વહ સાધન ગાર અનંત ક્રિયો, તદપિ કછુ હાથ હજી ન પર્ચો.
અળ કયોં ન બિચારત હે મનસે, કછુ એાર રહા ઉન સાધનસે;
બિન સદ્ગુરુ કાય ન લેહ લહે, મુખ આગલ હેં કહ બાત કહે ?
કરના હમ પાવત હે તુમકી, વહ બાત રહી સુશુરુગમકી;
પલમેં પ્રગટે મુખ આગલસે, જળ સદ્ગુરુચર્ન સુપ્રેમ બસે.
તનસેં, મનસેં, ધનસેં, સખસેં, ગુરુદેવકિ આન સ્વઆત્મ બસે;
તબ કારજ સિદ્ધ બને અપનો, રસ અમૃત પાવહિ પ્રેમધનો.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ સંતચરણના આશ્રય વિના સમસ્ત સાધન-ક્રિયાદિ પરમાર્થે નિષ્ફળ ગયા છે, વંચક બન્યા છે, ઠગનારા બન્યા છે. ભાવયોગી એવા સાચા સત્પુરુષનો-ભાવસાધુનો આશ્રય કરવામાં આવે, તો જ સત્સ્વરૂપનો લક્ષ થવાથી અવંચક યોગ, સંતચરણ અવંચક ક્રિયા ને અવંચક ફલ થાય. એટલા માટે જ અત્રે મહાત્મા આશ્રય વિના શાસ્ત્રકારે ‘સાધુને આશ્રીને’-સંતનો આશ્રય કરીને, એ શબ્દો વંચક પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. કારણ કે આ અવંચક ત્રિપુટીની પ્રાપ્તિ થયા પૂર્વેના જીવને જે જે યોગ થયા છે, જીવે જે જે ક્રિયા આચરી છે, જીવને જે જે ફળ મળ્યા છે, તે બધાય ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે વંચક-દેતરનારા થયા છે;

મૂળ આત્મલક્ષ્યથી ચુકાવનારા હોઈ લક્ષ્ય વિનાના બાણ જેવા થયા છે ! કારણ કે જીવને કદાચ સત્પુરુષ સદ્ગુરુનો સમાગમ યોગ થયો હશે, પણ તેને તે સ્વરૂપે નહિં ઓળખવાથી, તે વંચક થયો છે, ફેગટ ગયો છે. તેમ જ અનંત સાધન ક્રિયા પણ જીવે અનેક વાર કરી હશે, પણ તે તથારૂપ ઓળખાણ વિના અને સાધ્યરૂપ સ્વરૂપલક્ષ્યને જાણ્યા વિના એટલે તે પણ વંચક થઈ છે, ઈષ્ટ કાર્યસાધક થઈ નથી, ઉલટી બાધક થઈ છે ! સાધન હતા તે ઊંધી સમજણને લીધે, અથવા મમત્વને લીધે, અથવા દુષ્ટ અભિમાનને લીધે બંધન થઈ પડ્યા છે ! અને આમ ફલ પણ વંચક થયું છે.

“અનંત કાળથી આથડ્યો, વિના ભાન ભગવાન;

એવ્યા નહિં ગુરુ સંતને, મૂક્યું નહિં અભિમાન.

સંત ચરણ આશ્રય વિના, સાધન કર્યાં અનેક;

પાર ન તેથી પામિયો, જીયો ન અંશ વિવેક.

સૌ સાધન બંધન થયા, રહ્યો ન કોઈ ઉપાય;

સત્ સાધન સમજ્યો નહિં, ત્યાં બંધન શું જાય ?—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આવા વંચક યોગ ક્રિયા ને ફલ દૂર થઈ, અત્રે આ પ્રથમ મિત્રાદષ્ટિમાં વર્તતા મુમુક્ષુ યોગીને અવંચક યોગ-ક્રિયાફલની પ્રાપ્તિ (દ્રવ્યથી) થાય છે,—અને તે પણ સંત-ચરણના શરણરૂપ આશ્રયને લઈને, એ મુદ્દો ખાસ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે.

આ અવંચકત્રય પણ જેના નિમિત્તે હોય છે, તે કથવા માટે કહે છે:—

एतच्च सत्प्रणामादिनिमित्तं समये स्थितम् ।

अस्य हेतुश्च परमस्तथा भावमलाल्पता ॥ ૩૫ ॥

સત્પ્રણામાદિ નિમિત્ત આ, સ્થિત સિદ્ધાંતે કલ્પ;

ને એનો હેતુ પરમ, તથા ભાવમલ અલ્પ. ૩૫

અર્થ:—અને આ અવંચકત્રિપુટી સત્પ્રણામ આદિના નિમિત્તે હોય છે, એમ સમયમાં એટલે સિદ્ધાંતમાં સ્થિત છે; અને આ સત્પ્રણામાદિનો પણ પરમ હેતુ તથાપ્રકારે ભાવમલની અલ્પતા એ છે.

વૃત્તિ:—एतच्च—અને આ અવંચકત્રિપુટી, સત્પ્રણામાદિનિમિત્ત—સત્ પ્રણામાદિ નિમિત્તે, સાધુઓ પ્રત્યે વન્દનાદિના નિમિત્તે હોય છે, એમ અર્થ છે. समये स्थितं—સમયમાં સ્થિત છે, સિદ્ધાન્તમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. अस्य—આનો, સત્ પ્રણામ આદિનો, हेतुश्च परम:—પરમ હેતુ વળી, ક્યો ? તે માટે કહ્યું—તથા भावमलाल्पता—તથાપ્રકારે ભાવમલની અલ્પતા—એ છે. એટલે ક્રમસંબંધની યોગ્યતાની અલ્પતા—એ છે. રત્ન વગેરેનો મલ દૂર થયે, જ્યોત્સ્ના—પ્રકાશ વગેરેની પ્રવૃત્તિની જેમ,—એવું યોગાચાર્યો કહે છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ત્રણ અવંચક કહ્યા, તેની પ્રાપ્તિ પણ કયા નિમિત્ત કારણથી થાય ? તે અહીં બતાવ્યું છે. સત્પુરુષ, સાચા સાધુ ગુણસંપન્ન સાચા સાધુપુરુષ પ્રત્યે વંદન, નમન, વૈયાવચ્ચ, સેવા-શુશ્રૂષા વગેરે નિમિત્તથી તે અવંચકની પ્રાપ્તિ હોય છે. અવંચકનું પ્રથમ તો સદ્ગુરુ સત્પુરુષનો, સાચા સંતનો જોગ થતાં, તેના પ્રત્યે નિમિત્ત સંત વંદનાદિ કરવામાં આવે. એમ કરતાં કરતાં પરિચયથી તે સત્પુરુષના ભક્તિ સ્વરૂપની ઓળખાણ થાય, એટલે યોગાવંચક નીપજે. પછી તેની તથાસ્ત્ર ઓળખાણ થયે, જે તેના પ્રત્યે વંદન-નમસ્કાર-વૈયાવચ્ચ વગેરે ક્રિયા કરાય, તે ક્રિયાવંચકરૂપ હોય. અને સત્પુરુષ, સાચા ભાવસાધુ પ્રત્યેની તેવી વંદનાદિ ક્રિયાનું ફળ પણ અમોઘ-અચૂક હોય, એટલે કૃદ્ધાવંચક હોય. આમ આ બધાનું મૂળ સાચા ભાવાચાર્યરૂપ સદ્ગુરુ સત્પુરુષની નિર્મળ ભક્તિ છે.

આ પ્રકારે જ ઉત્તમ નિમિત્તના સંયોગથી ઉપર કહેલા અવંચકત્રયની પ્રાપ્તિ હોય છે, એમ આંતરપુરુષપ્રણીત સિદ્ધાંતમાં-આગમમાં હઠપણે સ્થાપવામાં આવ્યું છે, એવો સિદ્ધાંત નિશ્ચિતપણે પ્રતિષ્ઠિત છે, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા-સમય છે. એ ‘બિના નયન સિદ્ધાંત અખંડ નિશ્ચયરૂપ હોઈ, કોઈ કાળે ફરે નહિ’. સાક્ષાત્ પાવે નહિ’ સત્પુરુષ સદ્ગુરુના યોગે જ જીવનો કલ્યાણમાર્ગમાં-મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ થાય, એમ ત્રણે કાળમાં સ્થિતિ છે, એમ ત્રણે કાળમાં પરમાર્થ પામવાનો માર્ગ એક જ છે. કારણ કે ‘વિના નયનની વાત’ એટલે કે ચર્મચક્ષુને અગમ્ય ને જ્ઞાનરૂપ દિવ્ય ચક્ષુને ગમ્ય એવી જે વાત છે, તે ‘વિના નયન’-સદ્ગુરુની દોરવણી વિના પ્રાપ્ત થાય નહિ; અને જે સદ્ગુરુના ચરણ સેવે, તો સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત થાય. જે તરસ છીપાવવાની ઇચ્છા હોય, તો તે છીપાવવાની રીત પણ છે, અને તે પણ ગુરુગમ વિના કદી પ્રાપ્ત થાય નહિ;—એમ અનાદિ સ્થિતિ છે. અને તેવા પ્રકારે પરમ જ્ઞાની સત્પુરુષોએ ભાષ્યું છે:—

“બિના નયન પાવે નહિ, બિના નયનકી બાત;

સેવે સદ્ગુરુ કે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત.

બુઝી ચહત જો પ્યાસકી, હૈ બુઝનકી રીત;

પાવે નહિ ગુરુગમ વિના, એહી અનાદિ સ્થિત.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“પ્રવચન અંજન જો સદ્ગુરુ કરે, દેખે પરમ નિધાન;

હૃદય નયન નિહાળે જગદણી, મહિમા મેરુ સમાન.”—શ્રી આનંદધનજી

અને એવા ઉત્તમ સાચા સાધુ પુરુષની-ભાવયોગીરૂપ સાચા સદ્ગુરુની સંગતિનો લાભ પણ ક્યારે મળે ? તેવો ઉત્તમ ‘જોગ’ ક્યારે બને ? તેનું કારણ પણ અહીં કહ્યું

કે-જ્યારે તેવા પ્રકારની ભાવમલની અદ્યતા થાય, ત્યારે તેવો 'જેગ' ભાવમલ જીવને ખાજે, જ્યારે અંદરનો મેલ (આત્મમલિનતા) ધોવાઈ જઈને અદ્યતા ઝોછો થાય, ત્યારે તેવું નિમિત્ત મળી આવે. આવા 'પુણ્ય પંડૂર જ્યારે પ્રકટે', ત્યારે સત્પુરુષનો સમાગમયોગ થાય. 'એહવો સાહિજ સેવે તેહ હજૂર, જેહના પ્રગટે રે કીધાં પુણ્ય પંડૂર' (યશોવિજયજી). રત્નનો મલ જેમ જેમ દૂર થાય, તેમ તેમ તેની કાંતિ-અગકાટ અગહણી ઊઠે છે; તેમ આત્માનો ભાવમલ-અંદરનો મેલ જેમ જેમ ધોવાતો જાય છે, તેમ તેમ તેની ધર્મપ્રાપ્તિની યોગ્યતારૂપ કાંતિ ઝોર ને ઝોર ખીલતી જાય છે, આત્મપ્રકાશ ઝોર ને ઝોર અગકતો જાય છે.

“કલ્યાણને વિષે પ્રતિબંધરૂપ જે જે કારણો છે, તે જીવે વારંવાર વિચારવા ઘટે છે. તે તે કારણોને વારંવાર વિચારી મટાડવાં ઘટે છે, અને એ માર્ગને અનુસર્યા વિના કલ્યાણની પ્રાપ્તિ ઘટતી નથી. મળ, વિદ્યેષ અને અજ્ઞાન એ અનાદિ જીવના ત્રણ દોષ છે. જ્ઞાની પુરુષોનાં વચનની પ્રાપ્તિ થયે તેનો યથાયોગ્ય વિચાર થવાથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ હોય છે. x x x સરળપણું, ક્ષમા, પોતાના દોષનું જોવું, અદ્યપારંભ, અદ્યપરિશ્રદ્ધિ એ આદિ મળ મટવાનાં સાધન છે. જ્ઞાની પુરુષનો અત્યંત લક્ષિત એ વિદ્યેષ મટવાનું સાધન છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આમ માંહેનો મલ ધોવાતાં, જેમ જેમ આત્મા નિર્મલ બને, તેમ તેમ તેનામાં સન્માર્ગ પામવાની પાત્રતા આવતી જાય છે, અને તે પાત્રતારૂપ લોહચુંબકથી આકર્ષાઈને તેને સત્પુરુષતા જોગરૂપ ઉત્તમ નિમિત્ત સાંપડે છે. તાત્પર્ય કે-આત્મમલિનતા દૂર કરતો રહી જીવ જો પોતાની યોગ્યતા-પાત્રતા વધારે, અને સદ્ગુરુ આદિ ઉત્તમ નિમિત્તનું સેવન-ઉપાસન કરતો રહે, તો માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય.

“અશુદ્ધ નિમિત્તે એ સંસરતા, અત્તા કત્તા પરનો;

શુદ્ધ નિમિત્ત રમે જળ ચિદધન, કર્તા લોક્તા ધરનો....શ્રી સીમંધર.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

પ્રકૃત વસ્તુના સમર્થન અર્થે વ્યતિરેકપ્રધાનપણે કહે છે—

નાસ્મિન્ ઘને યતઃ સત્સુ તત્પ્રતીતિર્મહોદયા ।

કિં સમ્યગ્ રૂપમાદત્તે કદાચિન્મન્દલોચનઃ ॥ ૩૬ ॥

વૃત્તિઃ-નાસ્મિન્—ન હોય, આ-ભાવમલ, ઘને-ઘન, પ્રગલ હોતાં, યતઃ-કારણ કે, સત્સુ-સાધુઓ પ્રત્યે, તત્પ્રતીતિઃ-તેની પ્રતીતિ. (આ ભાવમલ ઘન-પ્રગલ હોય ત્યારે સાધુઓ પ્રત્યે તેની પ્રતીતિ ન હોય). તે પ્રતીતિ કેવી વિશિષ્ટ હોય? તે માટે કહ્યું-મહોદયા-મહોદયવાળી, અબ્યુદય આદિના સાધકપણાએ કરીને મહાઉદયવાળી, પ્રતિવસ્તૂપમાથી આજ અર્થ કહ્યો-કિં સમ્યગ્ રૂપમાદત્તે-થું સમ્યગ્ રૂપ ગ્રહણ કરે?—લક્ષણ, વ્યંજન વગેરેના સંપૂર્ણપણાએ કરીને. કદાચિન્મન્દલોચનઃ-કદી પણ મંદ લોચનવાળો-દષ્ટિવાળો, -દ્રિયદોષને લીધે, ન જ ગ્રહે એમ અર્થ છે.

આ ધન હોતાં સત્ પ્રતિ, પ્રતીત મહોદય ના'ય;

સમ્યગ્ રૂપ શું અહિં કદી, મંદલોચનો કોય ? ૩૬

અર્થ:—કારણ કે આ ભાવમલ ધન-ગાઢ હોય ત્યારે, સત્પુરુષો પ્રત્યે તેની મહોદય-વંતી એવી પ્રતીતિ હોય નહિં. શું મંદ લોચનવાળો કદી પણ ઝરાઝર રૂપ અહંણુ કરે ખરો ?

વિવેચન

ઉપરમાં જે કહ્યું કે ભાવમલની અદ્યતા થયે તેવા ઉત્તમ નિમિત્તની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ વાતને વ્યતિરેકથી એટલે નિષેધાત્મક ઉક્તિથી (Negative Affirmation) અહીં કહી દેવાઈ છે:—આ ભાવમલની જ્યારે ધનતા હોય, ગાઢપણું-પ્રબલપણું હોય, ત્યારે સત્પુરુષો પ્રત્યે તેવી મહોદયવાળી પ્રતીતિ હોય નહિં, શ્રદ્ધા-આસ્થા ઉપજે નહિં. આત્માને અંદરનો મેલ જ્યાંસુધી ગાઢ હોય, ત્યાંસુધી સંતની પ્રત્યે વિશ્વાસ બેસે નહિં. જ્યાંસુધી જીવ શુરુકર્મી-ભારેકર્મી હોય ત્યાંસુધી સત્પુરુષની તેવી પીછાન, ઓળખાણ થાય નહિં. તેવી પ્રતીતિ-અંતર આસ્થા ખરેખર ! જીવનો મહા ઉદય કરનારી છે-ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળા કરનારી છે. આ વાતનું તુલ્ય ઉપમા દ્વારા સમર્થન કરે છે કે-જેની આંખનું તેજ ઓછું છે. મંદ છે, જે દષ્ટિદોષથી આંખું આંખું દેખે છે, એવો પુરુષ શું ઝરાઝર વસ્તુ સ્વરૂપ દેખી શકે ખરો ? ન જ દેખી શકે. તેમ ભાવમલ ઘણો હોવાથી જેના ભાવચક્ષુ ઉઘડ્યા નથી, તે સત્પુરુષના સ્વરૂપને ઝરાઝર ન ઓળખી શકે, ન પીછાની શકે; ને ઓળખે નહિં તો પ્રતીતિ પણ ક્યાંથી કરે ? આમ ‘સત્પુરુષો પ્રત્યે સત્પણાની બુદ્ધિ તીવ્ર મલ હોય ત્યાંસુધી ઉપજે નહિં. કારણ કે ઘણા ઊંચા આડની શાખાને પાંગળો કદી આંગળીથી સ્પર્શી શકે નહિં.’*

હવે અન્યથાપ્રધાનપણે અધિકૃત વસ્તુના સમર્થન અર્થે જ કહે છે:—

અલ્પવ્યાધિર્યથા લોકે તદ્વિકારૈર્ન વાધ્યતે ।

ચેષ્ટતે ચેષ્ટસિદ્ધયર્થ વૃત્ત્યૈવાયં તથા હિતે ॥ ૩૭ ॥

વૃત્તિ:—અલ્પવ્યાધિ:—અલ્પ વ્યાધિવાળો, જેનો રોગ ક્ષીણપ્રાય-સગમગ ક્ષીણ જેવો થઈ ગયો છે એવો દાર્ઘ, યથા લોકે-જેમ લોકમાં, તદ્વિકારૈ:—તેના વિકારોથી, કંડૂ-ખજવાળ વગેરેથી, ન વાધ્યતે-વ્યાધિના અલ્પપણાએ કરીને આધિત થતો નથી. તેમ જ શું ? તો કે-ચેષ્ટતે ચ-અને ચેષ્ટા કરે છે, રાજસેવા આદિમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, હૃષ્ટસિદ્ધયર્થ-દષ્ટ સિદ્ધિને અર્થે, કંડુખ વગેરેના પાલન અર્થે. આ દષ્ટાંત છે. આ એનો અર્થોપનય છે એટલા માટે કહ્યું—

વૃત્ત્યૈવ—વૃત્તિથી જ, ધર્મયોનિરૂપ વૃત્તિવડે કરીને જ. અને આ—“વૃત્તિ: શ્રદ્ધા સુવિચિદિપા ચિદ્ગતિરિતિ ધર્મયોનય:”—એ વચન ઉપરથી છે. એટલે વૃત્તિ. શ્રદ્ધા, સુવિચિદિપા (ખણવાના ઉત્કટ ઇચ્છા-નિરાસા), અને ચિદ્ગતિ એ ધર્મયોનિઓ છે (ધર્મની જન્મભૂમિઓ છે, ધર્મના ઉદ્ભવસ્થાનો છે). તેથી આ હેતુબૂત એવી વૃત્તિવડે કરીને જ અર્થ-આ યોગી, તેવા અલ્પવ્યાધિવાળા પુરુષની જેમ, સ્થિર એવા અકાર્ય વૃત્તિના નિરોધથી, હિતે-હિતમાં, દાન આદિ હિત વિષયમાં ચેષ્ટા કરે છે. (પ્રવર્તે છે).

* “સત્તુ સત્ત્વધિયં દન્ત મલે તીવ્રે લભેત ક: ।

અકુલ્યા ન સ્પૃશેત્ પક્ષુ: શાલાં સુમહતસ્તરો: ॥”—શ્રી યશોવિજયચક્રકૃત દ્વા૦ દ્વા૦

થાઓ ! x સર્વ પ્રાણીગણો પરહિત નિરત થાઓ ! સર્વ દોષો નાશ પામો ! સર્વત્ર લોકો સુખી થાઓ ! ' ઇત્યાદિ શુભ ભાવના તે ભાવે છે. કારણ કે આ જોગીજનનો ભાવરોગરૂપ ભાવ-મલ ઘણોખરો ક્ષીણ થઈ ગયો છે, લગભગ ધોવાઈ જવા આવ્યો છે, તેથી કરીને માંદગીમાંથી ઊઠેલા, લગભગ સાબ થઈ ગયેલા પુરુષને જેમ રહી સહી ઝીણી ઝીણી ક્રિયાદો હરકત કરતી નથી, તેના રોજીંદા કામની આડે આવતી નથી; તેમ આ થોડા ભાવમલવાળા જોગીજનને રહ્યા સહ્યા વિકારો ઝાઝી બાધા ઉપજાવતા નથી; ને આત્મહિત-રૂપ કાર્યમાં પ્રવર્તતાં અટકાવતાં નથી, રોકતા નથી. એટલે તે અવશ્ય અહિત પ્રવૃત્તિ-માંથી નિવર્તે છે, અને હિત પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે છે. આમ અન્વય-વ્યતિરેકવડે, હકાર-નકારાત્મક દલીલથી, ભાવમલની અદ્યતા થયે, અવંચકુચ્રયની પ્રાપ્તિ હોય છે, એ સિદ્ધાંતને અત્યંત દૃઢ કર્યો.

આ જે હમણાં કહ્યું તે બધું ય જ્યારે ઉપજે છે, તે દર્શાવવા માટે કહે છે—

યથાપ્રવૃત્તિકરણે ચરમેડ્વપમલત્વતઃ ।

આસન્નગ્રન્થિભેદસ્ય સમસ્તં જાયતે હ્યદઃ ॥ ૩૮ ॥

ચરમ યથાપ્રવૃત્તિમાં, અદ્યમલત્વ પ્રભાવ;

ગ્રંથિભેદની નિકટને, ઉપજે આ સહુ ભાવ. ૩૮

અર્થ:—છેલા યથાપ્રવૃત્તિ કરણમાં, અદ્યમલપણાને લીધે, જેનો ગ્રંથિભેદ નિકટમાં છે, એવા પુરુષને આ સમસ્ત નિશ્ચયે ઉપજે છે.

વિવેચન

“એહ અવંચક યોગ તે, પ્રગટે ચરમાવર્તે રે;

સાધુને સિદ્ધદશા સમું, બીજતું ચિત્ત પ્રવર્તે રે....વીરો”—શ્રી યોગો સજ્ઞાય ૧-૧૪

ઉપરમાં જે આ બધું ય કહેવામાં આવ્યું તે ક્યારે ઉપજે છે? છેલા યથાપ્રવૃત્તિ-કરણમાં ઉપજે છે. કયા કારણથી ઉપજે છે? ભાવમલના અદ્યપણારૂપ કારણથી. કોને ઉપજે છે? ગ્રંથિભેદ નિકટ છે-પાસેમાં છે, એવા સંત જોગીજનને. આમ છેલા યથા-પ્રવૃત્તિકરણમાં, આત્માનો મેલ ઘણો ઘણો ધોવાઈ ગયો હોય ત્યારે ગ્રંથિભેદ પાસે આવેલા છવને, આ ઉપરમાં કહેલું બધું ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેના પ્રાસિક્કમ આ પ્રકારે:—

વૃત્તિ:—યથાપ્રવૃત્તિકરણે—પૂર્વે જેનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે એવા યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં, ચરમે-ચરમ, છેલા, પર્વતવર્તી એવા, અલ્પમલત્વતઃ-અદ્યમલપણારૂપ કારણને લીધે, આસન્નગ્રન્થિ-ભેદસ્ય-જેનો ગ્રંથિભેદ નિકટ છે એવા સંતને, સમસ્તમ્-સમસ્ત હમણાં જ જે કહ્યું તે, જાયતે હ્યદઃ.—આ નિશ્ચય ઉપજે છે.

x “શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ પરહિતનિરતા મવંતુ ભૂતગણાઃ ।

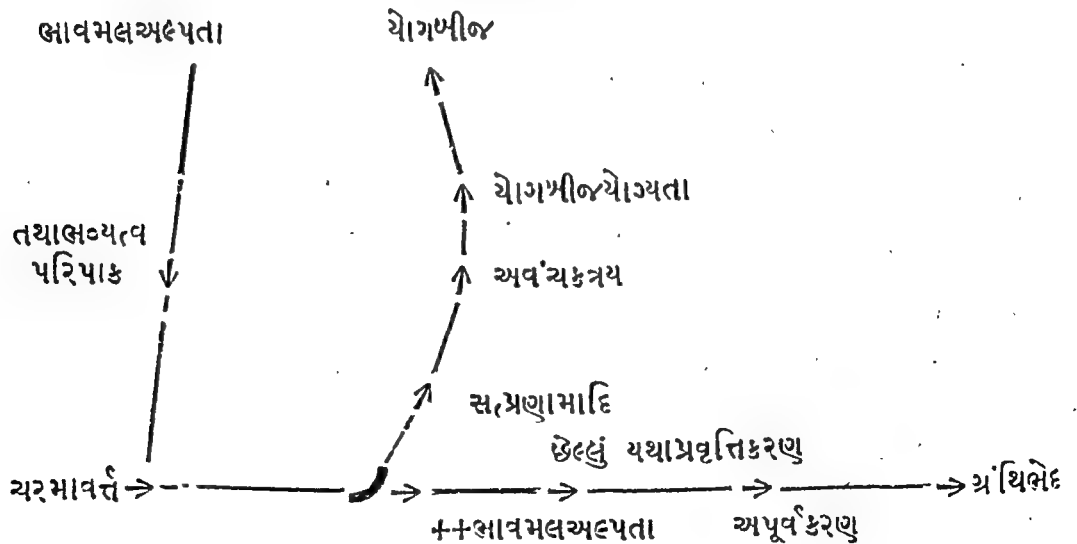
દોષાઃ પ્રયાન્તુ નાશં સર્વત્ર સુખિનો મવંતુ લોકાઃ ॥ ”—શ્રી ષૂદ્રત્ શાંતિસ્તોત્ર

(૧) ભાવમલની ક્ષીણતા થતાં થતાં, તથાભવ્યત્વનો-આત્માની યોગ્યતાનો પરિપાક થયે, જીવ છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તમાં આવે, ત્યારે યોગીજનું ગ્રહણ થાય છે. (૨) ચરમ છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તમાં વર્ત્તતા જીવને, તે યોગીજ પ્રાપ્ત થવાના શુભ નિમિત્તરૂપ ત્રણ અવંચકની પ્રાપ્તિ થાય છે, -યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, ફલાવંચક. (૩) તે અવંચકત્રય પણ સત્પુરુષ સદ્ગુરુ પ્રત્યે પ્રણામ આદિથી પ્રાપ્ત થાય છે. (૪) તે પ્રણામાદિનો હેતુ પણ ભાવમલની ક્ષીણતા છે. (૫) તે ભાવમલની ક્ષીણતાથી છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત થાય છે. (૬) અને છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત થયે, જીવ ગ્રંથિભેદની પાસે આવે છે.

આમ જીવનો અંદરનો મેલ-ભાવમલ ક્ષીણ થતાં થતાં, તથાભવ્યતા પાકે છે, એટલે તે છેલ્લા ભવ-ફેરામાં આવે છે. ત્યારે વળી તેનો અંદરનો મેલ ઓર ને ઓર ધોવાતો જાય છે, અને છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તિકરણ પામી તે ગ્રંથિભેદની પાસે પહોંચે છે; અને આમ મલ દૂર થતાં, સાચા સત્પુરુષનો જોગ મળ્યે તે તેના પ્રત્યે પ્રણામાદિ કરે છે. એથી કરીને એને યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, ને ફલાવંચકરૂપ શુભ નિમિત્તનો યોગ બને છે. આમ માંહેનો મેલ ધોવાતાં ધોવાતાં તેની યોગ્યતા-પાત્રતા વધતી જાય છે, દોષ દૂર થાય છે, ને તેની ચિત્તભૂમિ ચોકળી થતી જઈ યોગીજના ગ્રહણ માટે-વાવેતર માટે તૈયાર થાય છે, એટલે તે યોગીજ ગ્રહે છે, ને તેની ભલી એવી 'દાષ્ટ' ખુલ્લે છે, ઉઘડે છે. યોગીરાજ આનંદઘનજીના અનુભવોદ્ગાર છે કે—

“ચરમાવર્ત્ત હો ચરમ કરણ તથા રે, ભવપરિણતિ પરિપાક;
દોષ ટળે વળી દૃષ્ટિ ખુલ્લે ભલી રે, પ્રાપતિ પ્રવચન વાક....સંભવ૦”

આકૃતિ — ૭



અથવા આ ચરમ (છેલ્લું) યથાપ્રવૃત્ત 'અપૂર્વ' જ છે, એટલા માટે કહે છે—

અપૂર્વાસન્નભાવેન વ્યભિચારવિયોગતઃ ।

તત્સ્વતોઽપૂર્વમેવેદમિતિ યોગવિદો વિદુઃ ॥ ૩૯ ॥

અપૂર્વના નિકટ ભાવથી, વળી વિના વ્યભિચાર;

એહ અપૂર્વ જ તત્સ્વથી, જાણે યોગજ્ઞાતાર. ૩૯

અર્થ:—અપૂર્વકરણના નિકટભાવથી, તથા વ્યભિચારના અભાવને લીધે, તત્સ્વથી આ-છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તકરણ ‘અપૂર્વ’ જ છે, એમ યોગવેત્તાઓ જાણે છે.

વિવેચન

અને આ જે છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તકરણ કહ્યું, તે અપૂર્વકરણની નિકટમાં-પાસેમાં વર્તે છે તેથી કરીને, તે ‘અપૂર્વ’ જ છે એમ યોગના જાણકાર પુરુષો કહે છે. કારણ કે તેમાં કદી વ્યભિચાર થતો નથી, આડો-અવળો ફેરફાર થતો નથી, એટલે કે તે છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તકરણ પછી અપૂર્વકરણ નિયમથી આવે જ છે, એટલા માટે પરમાર્થથી તે ‘અપૂર્વ’ જ એટલે કે પૂર્વે કદી પ્રાપ્ત નહિ થયેલું એવું કહેવા યોગ્ય છે. કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવો એ ન્યાયની રીતિ છે. આવું ‘અપૂર્વ’ યથાપ્રવૃત્તકરણ અનાદિ કાળથી આ છવને પૂર્વે કદી પણ પ્રાપ્ત થયું નથી, આવો અપૂર્વ આત્મવીર્યોદ્ધાસ પૂર્વે કદી આવ્યો નથી, આવો ‘અપૂર્વ અવસર’ કદી પણ સાંપડ્યો નથી, પણ હમણાં આ દૃષ્ટિમાં આવતાં સાંપડ્યો છે. માટે આ છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તકરણને ‘અપૂર્વ’ નામ આપ્યું તે સાર્થક છે.

અહીં જ ગુણુસ્થાનનું યોજન કહે છે:—

પ્રથમં ચદ્વગુણસ્થાનં સામાન્યેનોપવર્ણિતમ્ ।

અસ્યાં તુ તદવસ્થાયાં મુખ્યમન્વર્થયોગતઃ ॥ ૪૦ ॥

સામાન્યથકી વર્ણવ્યું, જેહ પ્રથમ ગુણુસ્થાન;

અન્વર્થ યોગથી મુખ્ય તે, એહ અવસ્થા સ્થાન. ૪૦

વૃત્તિ:—અપૂર્વાસન્નભાવેન—અપૂર્વકરણના નિકટભાવરૂપ હેતુવડે, તથા વ્યભિચારવિયોગતઃ—વ્યભિચારના વિયોગરૂપ કારણને લીધે, (વ્યભિચાર ન થતો હોવાથી), તત્સ્વતઃ—તત્સ્વથી, પરમાર્થથી, અપૂર્વમેવેદમ્—આ છેલ્લું યથાપ્રવૃત્ત અપૂર્વ જ છે, इति યોગવિદો ‘વિદુઃ’—એમ યોગવિદો જાણે છે, એવો ભાવ છે.

વૃત્તિ:—પ્રથમં—પ્રથમ, આઘ, પહેલું, ચદ્વગુણસ્થાનં—જે ગુણુસ્થાન, મિથ્યાદિષ્ટિ નામનું ગુણુસ્થાન, સામાન્યેનોપવર્ણિતમ્—સામાન્યથી આગમમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે. “મિચ્છદિટ્ઠી સાસાચણાઈ” એ વચન ઉપરથી. અસ્યાં તુ તદવસ્થાયાં—તે આ અવસ્થામાં જ, મુખ્ય—મુખ્ય, નિરુપચરિત એવું. ક્યા કારણથી ? તે કે—અન્વર્થયોગતઃ—અન્વર્થ યોગથી, અર્થને અનુસરતા રાખવાના યોગથી, (રાખવાના અરેખરા અર્થમાં). એવા ગુણુના ભાવથી—હોવાપણાએ કરીને ‘ગુણુસ્થાન’ની ઉપવર્ણિત તે એટલા માટે, (ગુણુસ્થાન નામ ધરે છે એટલા માટે). इति મિત્રાદિષ્ટિ: ॥

અર્થ:—સામાન્યથી જે પ્રથમ ગુણસ્થાન વર્ણવવામાં આવ્યું છે, તે આ અવસ્થામાં તેો અન્વર્થ યોગથી—શબ્દના ધરાધર અર્થ પ્રમાણે, ‘મુખ્ય’ એવું હોય છે.

વિવેચન

આ મિત્રા નામની પહેલી દષ્ટિમાં કયું ગુણસ્થાનક હોય, તેનું અહીં સૂચન કર્યું છે. શાસ્ત્રમાં જે ‘મિથ્યાદષ્ટિ’ નામનું પ્રથમ ‘ગુણસ્થાન’ કહ્યું છે, તે અહીં મુખ્ય પાણે ઘટે છે. એટલે આ મિત્રા દષ્ટિની દશામાં સાચેસાચું પ્રથમ ‘ગુણસ્થાન’ તે શબ્દના ધરેધરા અર્થમાં—નિરુપચરિતપણે ઘટે છે. કારણ કે ગુણોની ઉત્પત્તિનું—પ્રાપ્તિનું સ્થાનક તે ‘ગુણસ્થાનક’ કહેવાય. અને તેમાં પ્રાથમિક અવસ્થાના ગુણોનું જ્યાં સ્ફુરણ હોય તે ‘પ્રથમ ગુણસ્થાન’ યથાર્થપણે કહેવાય. આવા તથાસ્પ ગુણોની પ્રાપ્તિનું મંડાણ પ્રારંભ પ્રથમ દષ્ટિમાં થાય છે, યોગમાર્ગમાં પ્રવેશનું શુભ મુહૂર્ત આ પ્રથમ દષ્ટિ છે, સન્માર્ગપ્રાપ્તિની યોગ્યતાનું આ મંગલાચરણ છે, મોક્ષની નીસરણીનું આ પહેલું પગથિયું છે, મહાન યોગ—પ્રાસાદની આ પ્રથમ ભૂમિકા છે, યોગ—પર્વત પર ચઢવાનો આ પ્રથમ પ્રયાસ છે. આમ મુખ્યપણે અર્થાત્ નિરુપચરિતપણે આ દષ્ટિમાં પ્રથમ ગુણસ્થાનક વર્તે છે.

આ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે પણ સર્વ મિથ્યાદષ્ટિ જીવેની ગણતરી પ્રથમ ગુણસ્થાનકમાં કરાય છે, પણ તે ઉપચરિતપણે, ગૌણપણે,—મુખ્યપણે નહિ. એઓનું એ ‘ગુણસ્થાનક’ નામનું હોય છે, ધરેધર નહિ. કારણ કે તેમાં ગુણનું પ્રગટપણું નથી, ગુણનું સ્થાનક નથી, એટલે શબ્દના ધરા અર્થ મુજબ તે ગુણસ્થાનક નથી, કહેવા પૂરતું નામ માત્ર ગુણસ્થાન છે. આમ એ બન્ને પ્રકારમાં પ્રગટ ઘણો ફેર છે, આકાશ—પાતાલનું અંતર છે. જેમ કોઈ માણસ ‘રાજા’ કહેવાતો હોય, ને કોઈ ધરેધરે રાજસત્તા ધરાવતો રાજા હોય, તે બેમાં જેટલો તફાવત છે, તેટલો આગલા ગુણવગરના પ્રથમ ગુણસ્થાનમાં ને ગુણસંપન્ન એવા મિત્રાદષ્ટિવાળા પ્રથમ ગુણસ્થાનમાં છે.

અને અત્રે મિત્રાદષ્ટિમાં જો કે હજી મિથ્યાત્વ ટળ્યું નથી ને સમ્યક્ત્વ મળ્યું નથી, છતાં પણ કેવા અદ્ભુત ઉત્તમ ગુણો અત્રે પ્રગટે છે, તે ઉપરમાં વિસ્તારથી વિવેચવામાં આવ્યું છે. કારણ કે આપણે જોયું કે—આ જોગીજનની આત્મમલિનતા

મિત્રામાં ઘણી ઘણી દૂર થઈ હોય છે. એને સદ્ગુરુનો યોગ મળતાં, અવચક—

ગુણપ્રાપ્તિ ત્રયની પ્રાપ્તિ થાય છે. એની ચિત્તભૂમિ ચોકખી બને છે, વૈરાગ્યજલના

સિંચનથી પોચી થાય છે, ને તેમાં યોગબીજનો નિક્ષેપ થાય છે. પરમાત્મા પ્રત્યે તેને શુદ્ધ ભક્તિ પ્રગટે છે, સદ્ગુરુની તે ઉત્તમ ઉપાસના કરે છે, ને સતશાસ્ત્રની વિવિધ આરાધના કરે છે. દયા, અદ્વેષ, ગુણાનુરાગ, જનસેવા વગેરે મંગલ ગુણોનું તે ધામ બને છે. અને છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તિકરણ પામી, તે અંધિલેદની નિકટ આવીને ઉભો છે. આમ અનેક ગુણના આવિર્ભાવથી—પ્રગટપણથી આ જોગીજનને ‘સુચશ વિલાસનું ટાણું’ મળ્યું છે—ઉત્તમ યશપ્રાપ્તિનો ‘અપૂર્વ અવસર’ સાંપડ્યો છે.

આ શુભો ઉપર પુખ્ત વિચાર કરી, પોતાના આત્મામાં તેવા તેવા શુભો પ્રગટ્યા છે કે નહિ, તેનું જો આત્મનિરીક્ષણ કરવામાં આવે, તો પોતાનામાં તેવા શુભ નહિં પ્રગટ્યા છતાં, પોતાનું સમક્રિતીપણું કે છટ્ટા શુભઠાણાપણું મानी ખેસનારા લોકોના આત્મનિરીક્ષણ કેટલાક ભૂલભરેલા મિથ્યા જ્ઞાત જ્યાલો દ્વર થવાનો સંભવ છે.

સારબોધ સમ્યગ્દષ્ટિની મંજલ તો હજી ઘણી લાંબી છે, પણ પ્રવાસની શરૂઆત પણ હજી થઈ છે કે નહિં, ‘પાશેરામાં પહેલી પૂણી’ પણ કંતાઈ છે કે નહિં, પહેલા શુભઠાણાનું પણ ઠેકાણું છે કે નહિં, તે આ મિત્રા દષ્ટિના શુભો ઉપરથી આત્માર્થીએ વિચારવાનું છે, અને તે તે શુભની પ્રાપ્તિ કરી ‘સુયશ વિલાસનું ટાણું’ જેમ જલ્દી મળે તેમ કરવાનું છે !

“કરણ અપૂર્વના નિકટથી, જે પહેલું શુભઠાણું રે;
સુખ્યપણે તે ઇલાં હોયે, સુયશ વિલાસનું ટાણું રે...વીરો” —શ્રી યોગો સંજ્ઞાય ૧-૧૫

મિત્રાદષ્ટિનો સાર—(Summary)

સમસ્ત જગત્ પ્રત્યે મિત્રભાવ, અદ્વેષભાવ, નિર્વેર ખુદિ અહીં પ્રગટે છે, એટલે આને ‘મિત્રા’ નામ ઘટે છે. અત્રે દર્શન-બોધ તૃણ અગ્નિકણના પ્રકાશ જેવો મંદ હોય છે, યોગનું પ્રથમ અંગ-યમ પ્રાપ્ત થાય છે, ખેદ નામના પ્રથમ આશયદોષનો ત્યાગ હોય છે, અને અદ્વેષ નામનો પ્રથમ શુભ પ્રગટે છે.

અહીં સ્થિતિ કરતો યોગી પુરુષ ઉત્તમ યોગીજીનેનું ગ્રહણ કરે છે. સુખ્ય યોગીજી આ છે:- (૧) વીતરંગ પ્રભુની મન-વચન-કાયાથી શુદ્ધ ભક્તિ, (૨) ભાવયોગી એવા ભાવાચાર્યરૂપ સદ્ગુરુ આદિની ઉપાસના, વૈયાવચ્ચ, (૩) સંસાર પ્રત્યે સહજ એવો અંતરંગ વૈરાગ્ય, (૪) દ્રવ્ય અભિગ્રહનું પાલન, (૫) લેખનાદિવડે સતશાસ્ત્રની આરાધના, (૬) યોગીજીજ્ઞાના શ્રવણ પ્રત્યે સ્થિર આશયવાળી માન્યતા, અને તેનો શુદ્ધ ઉપાદેય ભાવ.—આ ઉત્તમ યોગીજીનેનું ગ્રહણ, આત્માનો ઘણો ભાવમલ દ્વર થયે, પ્રાપ્ત મનુષ્યોને હોય છે. અને આવો ભાવમલનો ક્ષય છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તમાં તથાલબ્યતાના પરિપાકથી ઉપજે છે. આ છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તમાં વર્ત્તતા જીવના સુખ્ય લક્ષણ આ છે-(૧) દુઃખીઆ પ્રત્યે અત્યંત દયા, (૨) શુભવાન પ્રત્યે અદ્વેષ, (૩) સર્વ કોઈની અભેદભાવે યથોચિત સેવા.

આવા લક્ષણવાળા ભદ્રમૂર્તિ મહાત્મા જીવને અવંચકત્રયના ઉદયરૂપ શુભ નિમિત્ત મળે છે; સદ્ગુરુ સત્પુરુષના યોગથી યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, ને ક્લાવંચક પ્રાપ્ત થાય છે. આને બાણી લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા ભરાણર ઘટે છે. આ અવંચકની પ્રાપ્તિ પણ સત્પુરુષ સદ્ગુરુ પ્રત્યે પ્રણામ આદિથી થાય છે. અને તે પ્રણામ આદિનું કારણ પણ ભાવમલની અવપતા છે—આમ ભાવમલની અવપતારથી સત્પુરુષ પ્રત્યે પ્રણામઆદિની પ્રાપ્તિ, તે પ્રણામા-

દિથી અવંચકપ્રાપ્તિ, અવંચકપ્રાપ્તિથી શુભ નિમિત્તનો સંયોગ, અને તેથી કરીને યોગબીજ વગેરેની પ્રાપ્તિ-એમ અત્ર કારણપરંપરા છે.

અને આ બધુંય છેલ્લા પુદ્ગલોક્તાવર્ત્તમાં, ‘અપૂર્વ’ એવા છેલ્લા યથાપ્રવૃત્ત-કરણમાં ઉપજે છે, -કે જ્યારે ભાવમલની અદ્યતા હોય છે, અને જીવ ગ્રંથિભેદની નજીકમાં આવ્યો હોય છે. આ છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તકરણ અપૂર્વકરણના નિકટપણાને લીધે ખરેખર ! પરમાર્થથી ‘અપૂર્વ’જ છે. આવી આ મિત્રા દષ્ટિમાં ‘ગુણસ્થાન’ શબ્દના ખરેખરા અર્થ પ્રમાણે, મુખ્ય એવું ‘પહેલું’ ગુણસ્થાનકે વર્તે છે.

મિત્રાદષ્ટિનું કોષ્ટક — ૪

દર્શન	યોગાંગ	દોષ ત્યાગ	ગુણ પ્રાપ્તિ	યોગબીજગ્રહણ	પ્રાપ્તિક્રમ	સમય	ગુણસ્થાનક
તૃણઅગ્નિ જેવું મંદ	યમ	અખેદ	અદ્વેષ	(૧) જિન ભક્તિ (૨) સદ્ગુરુસેવા, (૩) ભવ ઉદ્વેગ (૪) દ્રવ્ય અભિ- ગ્રહ પાલન (૫) સિદ્ધાંતના લેખનાદિ, બીજ- કથાનું માન્ય- પણું, ઉપાદેય ભાવ.	ભાવમલઅદ્યતા ↓ સંતને પ્રણામાદિ ↓ અવંચક પ્રાપ્તિ ↓ શુભ નિમિત્ત ↓ યોગબીજ આદિ	છેલ્લા પુદ્. ૫૦માં છેલ્લા યથા પ્ર૦ ક. માં ગ્રંથિભેદ નિકટ હોય ત્યારે	મુખ્ય એવું પહેલું ગુણસ્થાનક (ખરેખર યથાર્થ ગુણઠાણું)

કળશ કાવ્ય

—: મંદાકાંતા :—

મિત્રામાંહી તૃણ અગ્નિ શો બોધ તો મંદ દીસે,
આંખું આંખું દરશન થતું, માર્ગ ચોકખો ન લાસે;
તોયે શ્રદ્ધા શ્રુત પ્રતિ ધરી યોગિ આ ભક્તિભાવે,
મુક્તિમાર્ગે ગમન કરવા તીવ્ર ઇચ્છા ધરાવે. ૧૫.

મિત્રામાંહી પ્રથમ કરીને યોગ સન્મિત્ર મૈત્રી,
નિર્વૈરી આ સકલ જીવની સાથ સાધે સુમૈત્રી;
વિના ખેદે મન દૃઢ ધરે દેવગુર્વાદિ કૃત્યે,
ને અદ્વેષી કદી પાણુ કરે દ્વેષ ના કોઈ પ્રત્યે. ૧૬.

રાગાદિથી છુવ ન હણતો આત્મહિંસા કરે ના,
 સાચું જોલે પર નિજ કહી જોટું તો ઉચ્ચરે ના;
 વસ્તુ ચોરે નહિં પર કદી, પ્રદાયર્થે ચરે છે,
 મૂર્છાલાવે પર પરિચહે ના પ્રસક્તિ ધરે છે. ૧૭.

મિત્રાયોગી ચિતલેભિ મહીં યોગના ણીજ વાવે,
 વૃદ્ધિ પામી ફલ અચૂક જે મોક્ષરૂપી જ લાવે;
 જેવી રીતે વડ ણીજ વધી વૃક્ષ વિશાલ થાવે,
 ધાયે લાવી ત્યમ શિવપ્રદા ણીજ આવા સ્વલાવે. ૧૮.

અત્રે યોગી પ્રભુ પ્રતિ પરા પ્રીતિ ભક્તિ ધરાવે,
 પૂજે અર્થે શુભગુણ સ્તવે સ્તોત્ર સંગીત ગાવે;
 ચોકખા ચિત્તે પ્રભુમન કરે શુદ્ધ નિષ્કામ લાવે,
 સંજ્ઞા સર્વે ભૂદી જઇ પ્રભુ ધ્યાન એકાગ્ર થાવે. ૧૯.

આત્મારામી શુભગુણગુરૂ લાવ આચાર્ય સાચા,
 ને સત્સાધુ અવધૂત મુનિ લાવયોગી જ જાચા;
 તે સૌ પ્રત્યે તન મન વચે શુદ્ધ ભક્તિ લહે છે,
 ને સેવામાં વિધિયુતપણે તત્પરો થે રહે છે. ૨૦.

જન્મ મૃત્યુ દુઃખ ત્યમ જરા રોગ ને શોક દ્વારા,
 આ સંસાર સ્વર્ગેપ સહજે ખૂળ લાગે અકારા;
 ને તે કારાગૃહ ધર્મી સદા છૂટવાને ચહે છે,
 ઉદ્દેશને ભવભય ધરી મોક્ષ ધર્યા વહે છે. ૨૧.

દાનાદિના અભિગ્રહ ધરી સાધુસેવા કરે છે,
 ને લોકાર્થે તન-મન-ધને શક્તિ સર્વે ધરે છે;
 રોગી દુઃખી દીન પ્રમુખને ઔષધાદિ દીંચે છે,
 સાચા લાવે સુકૃત કરતાં પુણ્ય દહાવો લિંચે છે. ૨૨.

સત્યાચરોને લખીં લખવાને ભક્તિ ભારી લહે છે,
 પૂજે અર્થે શ્રવણ ગ્રહણે અર્થ તેના ચહે છે;
 ભવ્યો પાસે પ્રગટ કરતો તેહ સન્નિધાય દાવે,
 ચિંતે આવે પન્મધુતને વિશ્વનાંદી પ્રલાવે. ૨૩.

જ્યારે તે તે જાજ તણી કથા યોગી આ સાંભળે છે,
શ્રદ્ધાવેગે તરત સદહી માન્ય તેને કરે છે;
ને તે પ્રત્યે પરમ ધરતો શુદ્ધ આદેય ભાવ,
સંચે છે તે મહતઉદયી ભારી પુણ્ય પ્રભાવ. ૨૪.

પાકી જ્યારે ભવપરિણતિ મંદ મિથ્યાત્વ થાવે,
છેલ્લો જ્યારે પુદ્ગલતણો અત્ર આવર્ત આવે;
જ્યારે પ્રાપ્ત મનુજગતિમાં યોગીજો શ્રદ્ધે આ,
જીજ્ઞા આવું મહત કરવા વ્યક્તિ કયાંથી લહે આ? ૨૫.

હુઃખી દેખી દિલ દ્રવી દયાભાવ ધારે દયાળુ,
તે પોતાનું હુઃખ ગણી અનુકંપ પામે કૃપાળુ;
રીઝે જોઈ ગુણ ઉચિત તે સેવ સૌની કરે છે,
છેલ્લા ફેરા મહિં ભવતણા ભવ્ય આવો ઠરે છે. ૨૬.

ત્યારે તેને શુભ નિમિત્તનો સાંપડે યોગ સારો,
જેથી આશ્રી સદગુરુ લહે યોગ નિર્વચ્યતારો;
તેના ક્રિયા ફલ પણ પછી વચનારા ન થાવે,
લક્ષ્ય પ્રત્યે અચૂક શરતું જેમ સંધાન પાવે. ૨૭.

અંતરૂ મેલ ક્ષીણ બહુ થયે સંત સેવા કરતા,
યોગ ક્રિયા ફલ પરમ એ વચકાના હવંતા;
પામે આવા સુગુણ ભગવાન્ યોગી અત્ર સ્વભાવે,
આકર્ષાતું શિવપદ સ્વયં પાસમાં જેમ આવે. ૨૮.

અનુબંધ

વાવી યોગીજો ચિત્તે, ભાવી મોક્ષફલપ્રદા;
લાવે સમ્યક્ત્વને પાસે, મનોનંદન સર્વદા. ૨૯.
યોગ-જીજ્ઞ કલા પામી, આ યોગીરાજ અંદ્ર શા;
ભગવાન્ પૂર્ણતા પામે, હરિભદ્ર મહાયશા. ૩૦.

॥ इति सुमनोनंदनीबृहट्टीकारूपविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते
श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे प्रथमा मित्रादृष्टिः ॥



૨ તારા દૃષ્ટિ

હવે તારા દૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. તેથી અત્રે કહે છે—

**તારાયાં તુ મનાક્ સ્પષ્ટં નિયમશ્ચ તથાવિધઃ ।
અનુદ્વેગો હિતારમ્ભે જિજ્ઞાસા તત્ત્વગોચરા ॥ ૪૧ ॥**

તારા મહિં દર્શન સ્ફુટ કંઈ, નિયમ તેહવો ખાસ;
અનુદ્વેગ હિત કાર્યમાં, તત્ત્વવિષય જિજ્ઞાસ. ૪૧.

અર્થ:—તારા દૃષ્ટિમાં દર્શન જરાક સ્પષ્ટ હોય છે; અને તેવા પ્રકારનો નિયમ, હિત પ્રવૃત્તિમાં અનુદ્વેગ, તથા તત્ત્વવિષય સંબંધી જિજ્ઞાસા હોય છે.

વિવેચન

“દર્શન તારા દૃષ્ટિમાં....મતઃ ગોમય અગ્નિ સમાત.... મતઃ”—યો ૦ સ૦ ૨-૧

આ બીજી તારા નામની દૃષ્ટિમાં દર્શન-બોધ પહેલી મિત્રા દૃષ્ટિ કરતાં કંઈક વધારે સ્પષ્ટ-ચોકખો હોય છે. એને ગોમયના એટલે છાણાના અગ્નિકણની ઉપમા ઘટે છે.

વૃત્તિ:—તારાયાં તુ—તારા દૃષ્ટિમાં તો, શું? તો કે-મનાક્ સ્પષ્ટ-કંઈક સ્પષ્ટ એવું દર્શન હોય છે. નિયમશ્ચ તથાવિધઃ—અને તથાપ્રકારનો નિયમ, શૈલ્ય આદિ; ધ્રુવ આદિ રૂપ જ નિયમ પણ હોય છે. શૈલ્ય, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ધૃત્યપ્રવિધાન એ પાંચ નિયમ છે. ‘શૌચસંતોષતપઃસ્વાધ્યાયેધ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ’—એ વચન ઉપરથી. તેથી અત્રે બીજા યોગ્યથી પ્રતિષ્ઠાત પણ હોય છે; પણ મિત્રામાં તો આનો અભાવ જ છે,—તથાપ્રકારના ક્ષયોપશમના અભાવને લીધે. તથા અનુદ્વેગો હિતારમ્ભે—પારલૌકિક હિત આરંભમાં અનુદ્વેગ. પરલૌક સંબંધી હિત કાર્યના આરંભમાં—પ્રવૃત્તિમાં અનુદ્વેગ, હ્રદય સંદિગ્ધતા. આ અભેદ સંદિગ્ધ હોય, એથી કરીને જ તેની સિદ્ધિ હોય છે. તથા જિજ્ઞાસા તત્ત્વગોચરા—તત્ત્વગોચર જિજ્ઞાસા. તત્ત્વવિષય સંબંધી જિજ્ઞાસા—અનુભૂતી સિદ્ધિ—અભેદપણી જ તેની પ્રતિષ્ઠિતિ આનુભૂતિ છે. (અદ્વેય ગુણ પદેશમાં આવ્યો છે, એટલે તેના અનુભૂતિ—તેના અભેદ જિજ્ઞાસા ગુણ આવે છે.)

જ્યારે તે તે જાજ તણી કથા યોગી આ સાંભળે છે,
શ્રદ્ધાવેગે તરત સદહી માન્ય તેને કરે છે;
ને તે પ્રત્યે પરમ ધરતો શુદ્ધ આદેય ભાવ,
સંચે છે તે મહતઉદયી ભારી પુણ્ય પ્રભાવ. ૨૪.

પાકી જ્યારે ભવપરિણતિ મંદ મિથ્યાત્વ થાવે,
છેલ્લો જ્યારે પુદ્ગલતણો અત્ર આવર્ત આવે;
જ્યારે પ્રાચે મનુજગતિમાં યોગીને ગ્રહે આ,
ખીજા આવું મહત કરવા વ્યક્તિ કયાંથી લહે આ? ૨૫.

દુઃખી દેખી દિલ દ્રવી દયાભાવ ધારે દયાળુ,
તે પોતાનું દુઃખ ગણી અનુકંપ પામે કૃપાળુ;
રીઝે ભેદ ગુણ ઉચિત તે સેવ સૌની કરે છે,
છેલ્લા ફેરા મહિં ભવતણા ભવ્ય આવો ઠરે છે. ૨૬.

ત્યારે તેને શુભ નિમિત્તનો સાંપડે યોગ સારો,
જેથી આશ્રી સદ્ગુરુ લહે યોગ નિર્વચ્યનારો;
તેના ક્રિયા ફલ પણ પછી વચ્ચનારા ન થાવે,
લક્ષ્ય પ્રત્યે અચૂક શરતું જેમ સંધાન પાવે. ૨૭.

અંતરૂ મેલ ક્ષીણ બહુ થયે સંત સેવા કરંતા,
યોગ ક્રિયા ફલ પરમ એ વચ્ચકાના હવંતા;
પામે આવા સુશુણ ભગવાન્ યોગી અત્ર સ્વભાવે,
આકર્ષાતું શિવપદ સ્વયં પાસમાં જેમ આવે. ૨૮.

અનુબંધ ૫

વાવી યોગખાંજો ચિત્તે, ભાવી મોક્ષફલપ્રદા;
લાવે સમ્યક્ત્વને પાસે, મનોનંદન સર્વદા. ૨૯.
યોગ-ખીજ કલા પામી, આ યોગીરાજ અંદ્ર શા;
ભગવાન્ પૂર્ણતા પામે, હરિભદ્ર મહાયશા. ૩૦.

॥ इति सुमनोनंदनीबृहट्टीकारूपविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते
श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे प्रथमा मित्रादृष्टिः ॥



૨ તારા દૃષ્ટિ

હવે તારા દૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. તેથી અત્રે કહે છે—

**તારાયાં તુ મનાક્ સ્પષ્ટં નિયમશ્ચ તથાવિધઃ ।
અનુદ્વેગો હિતારમ્ભે જિજ્ઞાસા તત્ત્વગોચરા ॥ ૪૧ ॥**

તારા મહિં દર્શન સ્ફુટ કંઈ, નિયમ તેહવો ખાસ;
અનુદ્વેગ હિત કાર્યમાં, તત્ત્વવિષય જિજ્ઞાસા. ૪૧.

અર્થ:—તારા દૃષ્ટિમાં દર્શન જરાક સ્પષ્ટ હોય છે; અને તેવા પ્રકારનો નિયમ, હિત પ્રવૃત્તિમાં અનુદ્વેગ, તથા તત્ત્વવિષય સંબંધી જિજ્ઞાસા હોય છે.

વિવેચન

“દર્શન તારા દૃષ્ટિમાં.....મનઃ ગોમય અગ્નિ સમાન.... મનઃ”—યોગ સં ૨-૧

આ બીજી તારા નામની દૃષ્ટિમાં દર્શન-બોધ પહેલી મિત્રા દૃષ્ટિ કરતાં કંઈક વધારે સ્પષ્ટ-ચોકળો હોય છે. એને ગોમયના એટલે છાણાના અગ્નિકણની ઉપમા ઘટે છે.

વૃત્તિ:-તારાયાં તુ—તારા દૃષ્ટિમાં તો, શું? તો કે-મનાક્ સ્પષ્ટ-કંઈક સ્પષ્ટ એવું દર્શન હોય છે. નિયમશ્ચ તથાવિધ:-અને તથાપ્રકારનો નિયમ, શૈય આદિ; ઇન્દ્રિયા આદિ રૂપ જ નિયમ પણ હોય છે. શૈય, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ધર્મપ્રણિધાન એ પાંચ નિયમ છે. ‘શૌચસંતોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ’—એ વચન ઉપરથી. તેથી અત્રે બીજા યોગથી પ્રતિપાત પણ હોય છે; પણ મિત્રામાં તો આનો અભાવ જ છે,—તથાપ્રકારના ક્ષયોપશમના અભાવને લીધે. તથા અનુદ્વેગો હિતારમ્ભે-પારલૌકિક હિત આરંભમાં અનુદ્વેગ. પરલોક સંબંધી હિત કાર્યના આરંભમાં-પ્રવૃત્તિમાં અનુદ્વેગ, ઉદ્વેગ સહિત હોય, એથી કરીને જ તેની સિદ્ધિ હોય છે. તથા જિજ્ઞાસા તત્ત્વગોચરા-તત્ત્વગોચર જિજ્ઞાસા. તત્ત્વવિષય સંબંધી જિજ્ઞાસા-ગ્રણ્યવાની ઈન્દ્રિયા, અદ્વેષયત્રી જ તેની પ્રતિપત્તિનું આનુયય છે. (અદ્વેષ ગુણ પહેલાં આવ્યો છે, એટલે તેના અનુયયપણે-તેના પછીનો જિજ્ઞાસા ગુણ આવે છે.)

છાણુનો અગ્નિ તણુખલાના અગ્નિ કરતાં કંઈક વધારે પ્રકાશવંત, વધારે સ્થિતિવાળો, વધારે સ્પષ્ટ હોય છે, તેમ આ દષ્ટિનો યોધ પણ પ્રથમ કરતાં કંઈક વધારે વિશદ-ચોક્ષો હોય છે. તોપણ તે લગભગ મિત્રા દષ્ટિ જેવો જ છે, માત્ર માત્રાનો જ ફેર છે. એટલે જેમ છાણુના અગ્નિકણુનો પ્રકાશ ઈષ્ટ પદાર્થનું ઝરાળર દર્શન કરાવી શકતો નથી, તેમ આ દષ્ટિનો યોધ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી ઈષ્ટ એવા આત્મતત્ત્વાદિનું દર્શન કરાવી શકતો નથી, ઝાંખો ખ્યાલ માત્ર આપે છે; કારણ કે છાણુનો અગ્નિ લાંબો વખત ટકતો નથી, થોડી વારમાં ઝાંખાઈ જાય છે, તેમ આ દષ્ટિનો યોધ પણ તેનો સમ્યક્ ઝરાળર પ્રયોગ કરી શકાય એટલો વખત સ્થિતિ કરતો નથી-ઝાંખીવાર ટકતો નથી. છાણુના અગ્નિનો પ્રકાશ મંદ-ઝાંખો હોય છે, તેમ આ દષ્ટિનો યોધપ્રકાશ પણ અદ્ય-મંદ વીર્યવાળો હોય છે. છાણુનો અગ્નિ જોતજોતામાં ચોલવાઈ જાય છે, તેની દૃઢ સ્થિતિ રહેવા પામતી નથી, તેમ અત્રે પણ અદ્ય વીર્ય-સ્થિતિવાળા યોધનો દૃઢ સ્મૃતિસંસ્કાર રહેતો નથી, એટલે જીવનમાં આચરણરૂપ પ્રયોગ વેળાએ પદ્મ-નિપુણ એવી સ્મૃતિ હોતી નથી. અને આમ છાણુના અગ્નિનો પ્રકાશ સાવ પાંગળો હોવાથી, તેનારૂં કરીને કંઈ ખરૂં પદાર્થ દર્શનરૂપ કાર્ય જનવું સંભવતું નથી, તેમ આ દષ્ટિમાં યોધનું વિકલપણું-હીનપણું હોવાથી, અત્રે ભાવથી વંદનાદિ કાર્ય જનતા નથી, દ્રવ્ય વંદનાદિ હોય છે.

તેમ જ આ બીજી યોગદષ્ટિ છે, એટલે આગળ કહેલા નિયમ પ્રમાણે, તેમાં- (૧) યોગનું બીજું અંગ નિયમ, (૨) તથા બીજા દોષના ત્યાગરૂપ અનુદ્રેગ, (૩) અને બીજા જિજ્ઞાસા નામના ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૧. યોગનું બીજું અંગ: નિયમ

“શૌચ સંતોષ ને તપ ભલું....મનઃ સજ્જાય ઇશ્વર ધ્યાન રે....મનઃ

નિયમ પંચ ઇહાં સંપન્ને.....મનઃ”—યોગો દૃઢ સજ્જાય-૨,-૧

યમ નામનું યોગનું પ્રથમ અંગ પ્રાપ્ત થયા પછી, ક્રમ પ્રમાણે, તેનું બીજું અંગ નિયમ અહીં સાંપડે છે. અહિંસા વગેરે જે યમ છે, તે યાવજીવ-જીવે ત્યાંલગી ધારણ કરવાના હોય છે; અને જે નિયમ છે તે પરિમિત-મર્યાદિત કાલ પર્યંતના, અસુક મુકરર નિયત વખત માટેના હોય છે. ‘નિયમઃ પરિમિતકાલો યાવજીવં યમો ધ્રિયતે ।’ (સ્ત-કરંડ શ્રાવકાચાર). જેમકે-સ્વાધ્યાય, તપ વગેરે અસુક ચોક્કસ અવધારિત સમય માટે હોય છે, યાવજીવ હોતા નથી, માટે તે નિયમ કહેવાય છે. તે નિયમ સુખ્ય એવા પાંચ છે: (૧) શૌચ, (૨) સંતોષ, (૩) તપ, (૪) સ્વાધ્યાય, (૫) ઇશ્વર પ્રણિધાન. અને તેના વળી તરતમતાના કારણે, કક્ષાભેદે કરીને, ઇચ્છા વગેરે ચાર પ્રકાર છે-ઇચ્છાનિયમ, પ્રવૃત્તિનિયમ, રિથરનિયમ, સિદ્ધિનિયમ.

૧. શૌચ—એટલે શુચિપણું, શુદ્ધિ, પવિત્રપણું; મનનો મેલ સાફ કરવો-ધોવો,

અંતઃશુદ્ધિ કરવી, આત્મમલિનતા દૂર કરવી, તે જ ખરૂં શૌચ છે. કેટલાક લોકો જલથી જ શૌચ માને છે, તે શુદ્ધ નથી. તેથી તો કદાચ શરીરનો મેલ સાફ શૌચ=અંતઃશુદ્ધિ થાય, અને તે પણ ખરેખરી રીતે ખનવા યોગ્ય નથી; કારણ કે શરીર પોતે જ અશુચિની ખાણ છે, અશુચિનો ઉકરડો છે. તે હજારો વર્ષ સુધી સાગર જેટલાં જલથી પણ સ્નાન કરતાં શુદ્ધ ન થાય ! એમ તો માછલાં પણ બિચારા ચોવીસે કલાક પાણીમાં પડ્યા રહે છે ! તેમ ગમે તેટલા તીર્થસ્નાન કર્યે પણ શૌચ થતું નથી. આ બાહ્ય શૌચ અહીં પ્રસ્તુત નથી, પણ અંતરંગ શૌચ જ વિવક્ષિત છે. ભાવશુદ્ધિરૂપ આધ્યાત્મિક શૌચને છોડી, જે જલ આદિ શૌચ છે, તે ભલે મૂઠ જનને વિસ્મય પમાડે, પણ બુધ જનને નહિ. કારણ કે—

“અહો ! મૂઠ જીવો એક વાર નાહ્યા, બીજી વાર નાહ્યા, ત્રીજી વાર નાહ્યા, એમ ફરી ફરી શુદ્ધ જળવડે નહાય છે; અને મલના સ્થાનરૂપ આ શરીરને ચંદન-સુખડથી ચર્ચે છે; અને હવે અમે પવિત્ર છીએ એમ ગણી એના પર પ્રીતિ-મોહ ધરે છે; પણ વાસ્તવિક રીતે એમ નથી. એ શરીર કદી શુદ્ધ નથી થતું. ઉકરડો કદી શુદ્ધ થાય ખરો ? ન જ થાય.”

—શ્રી મનઃસુખભાર્ત કી. કૃત શાંતસુધારસ વિવેચન

બુધજનો તો આવા બાહ્ય શૌચને તેની કવચિત્ યોગ્યતા કરતાં ઝાઝું મહત્વ આપતા નથી. તેઓની દષ્ટિ તો મુખ્યપણે અંતરંગ શુદ્ધિ ભણી જ હોય છે. તેઓ તો ધ્યાનરૂપ જલવડે, કર્મમલની શુદ્ધિ કરવારૂપ ભાવસ્નાન કરે છે. ‘ધર્મરૂપ+દ્રહ્મની અંદર બ્રહ્મચર્ય-રૂપ નિર્મલ શાંતિતીર્થમાં તેઓ સ્નાન કરી વિમલ વિશુદ્ધ થાય છે, દોષનો ત્યાગ કરી શીતલ થાય છે.’

“ધ્યાતાંભસા તુ જીવસ્ય સદા ચચ્છુદ્ધિકારણમ્ ।

મલં કર્મ સમાશ્રિત્ય ભાવસ્તોનં તદુચ્યતે ॥”—શ્રી હરિભદ્રસુરિકૃત અષ્ટક.

“ધર્મ જગતાથનો ધર્મ શુચિ ગામ્બો, આપણો આત્મા તેહવો ભાવીએ.”

“પરપરિણુતિ રજ ધોય કે, નિર્મલ સિદ્ધિ વરંત.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

× “શૌચમાધ્યાત્મિકં ત્યક્ત્વા ભાવશુદ્ધ્યાત્મકં શુભમ્ ।

જલાદિશૌચં યત્રેદં મૂઢવિસ્માપન્તં હિ તત્ ॥”—વાયક્યચર્યશ્રી ઉભાસ્વાતિળ

* “સ્નાયં સ્નાયં પુનરપિ પુનઃ સ્નાંતિ પુણ્યામિરદ્ધિઃ, ચારંચારં વન મલતજું ચંદનૈશ્ચર્ચયંતે । મૂઢાત્માનો વયમપમલા પ્રીતિમિત્યાશ્રયંતે । નો શુદ્ધયંતે કથમવકરઃ શક્યંતે શોધ્યુમેવમ્ ॥”

—શ્રી વિનયવિજયશ્ચમહારાજકૃત શાંતસુધારસ

+ “ધમ્મે હરણ વંમે સંતિતિથે, અણાહલે અત્તપસન્નલેસે ।

જહિંસિ પ્હાઓ વિમલો વિસુદ્ધો, સુસીતિમૂઓ પજહામિ દોસં ॥”—શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

“આત્મા નદી સંયમતોયપૂર્ણા, સત્યાવદ્ધા શીતતટા દયોમિઃ ।

તપ્રામિષેકં કુરુ પાણ્ડુપુત્ર ! ન ચારિણા શુદ્ધયન્તિ ચાન્તરાત્મા ॥”—શ્રી મહાભારત.

આમ ગૃહસ્થાદિને કારણવિશેષે કંઈક ઉપયોગિતા છતાં બાહ્ય શૌચનો આગ્રહ સર્વથા મિથ્યા છે. આત્માનો પરપરિણતિરૂપ અંદરનો મેલ જેમ અને તેમ સાફ કરવો, અને આત્માનો શુચિ-નિર્મલ-પવિત્ર શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ સ્વધર્મ પ્રગટ કરવો,—એ જ સાચું ભાવ શૌચ સર્વ સંતજનોને સંમત છે.

અથવા શૌચ એટલે નિર્દોષતા, નિર્દોષીપણું. આ પણ અંતઃશુદ્ધિરૂપ છે; કારણ કે લોભ સર્વ પાપનું મૂળ કહેવાય છે. લોભ વધે તેમ લોભ વધે એમ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે.

‘જહા લાહો તહા લોહો.’ માટે જેમ અને તેમ લોભને મર્યાદિત કરવો, શૌચ=નિર્દોષતા અમુક ચોક્કસ નિયમમાં આણવો તે શૌચ છે. પરપદાર્થને ઇચ્છવો,

પરપરિણતિમાં લોભાવું, પરવસ્તુની લાલચ રાખવી તે લોભના લક્ષણ છે. પરપરિણતિનો રંગ જેમ જેમ ધોવાતો જાય, તેમ તેમ નિર્દોષપણારૂપ શૌચ પ્રગટતું જાય છે. આવો પરવસ્તુનો લોભ-લાલસા ભાવ જેમ જેમ ઘટે તેમ તેમ શૌચ એટલે આત્માનું શુચિપણું—પવિત્રપણું પ્રગટે, અંતઃશુદ્ધિ વધતી જાય. આમ બંને એકાર્થવાચી છે.

અથવા શૌચ એટલે પ્રમાણિકતા (Honesty) છે. જે પ્રમાણિક માણસ હોય, તે પારકી વસ્તુ ગ્રહે નહિં, સ્પર્શે પણ નહિં, તો આભાલવૃદ્ધ સર્વ કોઈ સમજી શકે છે, માટે પરપદાર્થને જેમ અને તેમ હાથ પણ ન લગાડવો તે

શૌચ છે; પારકી વસ્તુ ભૂલથી પણ લીધી હોય તો તે પાછી આપી

પ્રમાણિકતા દેવી એ પ્રમાણિકપણારૂપ શૌચ છે. જેમ જેમ પરવસ્તુનો ને પરપરિણતિનો સંસર્ગરંગ છૂટતો જાય, તેમ તેમ શૌચ ગુણ સ્ફુટ થતો જાય છે. આમ આ ત્રણે વ્યાખ્યાની એકવાક્યતા છે.

“હું કરતા હું કરતા પરભાવનો હોજી, ભોક્તા પુદ્ગલરૂપ;

કારક કારક ગ્રાહક એહનો હોજી, રાચ્યો જડ ભવભૂપ....નમિપ્રભ—શ્રી દેવચંદ્રજી

“બાણુ મૂત્ર ને મળની, રોગ જરાનું નિવાસનું ધામ;

કાયા એવી ગણીને, માન ત્યજીને કર સાર્થક આમ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આ શૌચની ભાવનાથી આટલા ફળ આવે છે:—(૧) *સ્વાંગજુગુપ્સા—પોતાની કાયાના રૂપનો વિચાર કરતાં તેનું અશુચિપણું જણાય છે, એટલે તે મલમૂત્રની બાણુ પ્રતિ જુગુપ્સા—ઘૃણા ઉપજે છે, સૂગ આવે છે, અને આ કાયા અશુચિ છે, માટે એમાં લેશ માત્ર મિથ્યા મોહ-માન-આગ્રહ કર્તવ્ય નથી. (૨) અન્ય સાથે અસંગમ—બીજા કાય-

* “શૌચાત્ સ્વાઙ્ગે જુગુપ્સા પરૈરસંસર્ગઃ ।

સુસત્ત્વશુદ્ધિસૌમનસ્યૈકાગ્રયેન્દ્રિયજયાત્મદર્શનયોગ્યત્વાનિ ચ ॥”—પા. યો. ૨, ૪૦-૪૧.

“શૌચભાવનયા સ્વાઙ્ગજુગુપ્સાઽન્યૈરસંગમઃ । સત્ત્વશુદ્ધિઃ સૌમનસ્યૈકાગ્ર્યાક્ષયયોગ્યતા ॥”

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્રો. દ્રો.

વંતો-દેહધારીઓ સાથે અસંગમ એટલે તેના સંપર્કનું પરિવર્જન થાય છે. જે ખરેખર ! પોતે જ અશુચિમય પોતાની કાયાને જુગુપ્સે છે, તે તેવી જ અશુચિમય પારકી કાયાઓ સાથે સંસર્ગ કેમ અનુભવે ? (૩) સત્ત્વવૃદ્ધિ-પ્રકાશ-સુખાત્મક સુસત્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે, એટલે કે રજસ્-તમસ્ રહિતપણું થાય છે. (૪) સૌમનસ્ય-ખેદના અનનુભવથી માનસી પ્રીતિ ઉપજે છે, ચિત્તપ્રસન્નતા થાય છે. (૫) ઔકાચ્ય-એકાગ્રપણું, એટલે નિયત વિષયમાં ચિત્તનું સ્થિરપણું થાય છે. (૬) ઈન્દ્રિયજય-ઈન્દ્રિયોનો જય થાય છે. (૭) આત્મદર્શન-યોગ્યતા-વિષયપરાહુમ્બનું એટલે જે વિષયથી વિમુખ થયો હોય તેનું સ્વાત્મામાં અવસ્થાન-સ્થિતિ થાય છે; અને વિવેકખ્યાતિરૂપ આત્મદર્શનમાં યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, સમર્થપણું સાંપડે છે.

૨. સંતોષ-પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં તુષ્ટ રહેવું, પ્રસન્ન-રાજી રહેવું, સદા ખુશમીજનજમાં રહેવું તે સંતોષ છે. આ સંતોષથી લોભોપલોભ પદાર્થનો મર્યાદા બંધાય છે, પરિગ્રહ પરિમાણનું નિયમન કરાય છે, આરંભની નિવૃત્તિ થાય છે. બાકી ‘તૃષ્ણા તો આકાશ જેવી અનંત છે.’ ‘પ્રત્યેક પ્રાણી દીઠ તૃષ્ણારૂપ ઊંડો ખાડો છે, તેમાં આપું વિશ્વ એક અણુ જેટલું છે, તો પછી કેના લાગે કેટલું આવશે ?’* આમ તૃષ્ણાનો ખાડો કદી પૂરાતો નથી. ચક્રવર્તીની ઋદ્ધિથી કે મેઠુ જેવડા સોનાના ડુંગરથી પણ જે તૃષ્ણા છીપતી નથી, તે પામર મનુષ્યોનો પામર સંપત્તિથી શી રીતે છીપવાની હતી ? જેમ જેમ આ છવ તૃષ્ણાતરંગમાં તણાતો જાય છે, તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે ઊંડા તૃષ્ણાજલમાં ઉતરતો જાય છે ! સત્કવીશ્વર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ સાચું જ કહ્યું છે કે—

“હતી દીનતાઈ ત્યારે તાકી પટેલાઈ અને,
મળી પટેલાઈ ત્યારે તાકી છે શેઠાઈને;
સાંપડી શેઠાઈ ત્યારે તાકી મંત્રિતાઈ અને,
આવી મંત્રિતાઈ ત્યારે તાકી નૃપતાઈને;
મળી નૃપતાઈ ત્યારે તાકી દેવતાઈ અને,
દીઠી દેવતાઈ ત્યારે તાકી શંકરાઈને;
અહો ! રાજચંદ્ર માનો માનો શંકરાઈ મળી,
વધે તૃષ્ણાઈ તોય જાય ન મરાઈને.”—શ્રી મોક્ષમાળા

આ વિષયતૃષ્ણાનું નિવારણ-નિયમન કરનાર સંતોષ છે. જેમ જેમ પર વસ્તુની મૃગતૃષ્ણાનો-ઝાંઝવાના જળનો મોહ ઓછો થતો જાય છે, તેમ તેમ સંતોષ ગુણની

* “તિષ્ઠા હુ આગાસસમા અણંતિયા ॥” —શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર.

“આશાગર્તઃ પ્રતિપ્રાણિ યસ્મિન્ વિશ્વમણૂપમમ્ । કસ્ય કિં કિયદાયાતિ વૃથા વો વિપયૈપિતા ॥”

—શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીજીકૃત શ્રી આત્માનુશાસન.

“સંતોષાદનુત્તમઃ સુખલાભઃ ॥” —પાતં ૦ થો ૨-૪૨.

માત્રા વધતી જાય છે. જેમ જેમ પંચ ઇન્દ્રિયના વિષયમાંથી વિરામ પામતો જઈ, પર-
તૃષ્ણાથી પરિતપ થયેલો આત્મા પરતૃષ્ણા છોડતો જાય છે, તેમ તેમ તે આત્માથી પરિતપ
થઈ સંતોષજન્ય આત્મશાંતિ અનુભવતો જાય છે. એટલે જ આ દષ્ટિવાળો મુમુક્ષુ જોગી-
જન જેમ જને તેમ ઇન્દ્રિયોની વિષયતૃષ્ણામાંથી x પાછો હઠી, આત્માધીન એવું સંતોષ-
સુખ મેળવવા ઈચ્છે છે.

“મુજ જ્ઞાયકતા પરરસી રે લાલો પર તૃષ્ણાએ તમરે;
તે સમતા રસ અનુભવે રે લાલો સુમતિ સેવન વ્યાપ્તરે.”—શ્રીદેવચંદ્રણ

૩. તપ—કર્મના ક્ષય અર્થે, નિર્જરા અર્થે જે તપવામાં આવે, તે તપ* છે. અથવા
જે તપ-તેજવડે આત્માનું સ્વરૂપમાં પ્રતપવું—અત્યંત પ્રતાપવંત હોવું, નિજ સ્વરૂપતેજ
ઝળહળવું, તે ‘તપ’ કહેવાય છે. જેમ આગ્ર-ફણસ વગેરે ફળ ગરમી વગેરેથી જલ્દી
પાકે છે, તેમ કર્મ પણ તપ-અગ્નિના તાપથી શીઘ્ર પાકીને નિર્જરે છે. આ તપના અનેક
પ્રકાર છે, પણ તેમાં મુખ્ય બાર ભેદ છે,—ઉપવાસ, બ્રહ્મોદરી વગેરે છ બાહ્ય તપ છે,
અને પ્રાયશ્ચિત્ત, સ્વાધ્યાય વગેરે છ અભ્યંતર તપ છે. બાહ્ય તપ, અભ્યંતર તપને ઉપ-
કારી થાય છે, અનુકૂળતા કરી આપે છે, સહાયકારી કારણરૂપ થાય છે. કારણ કે—જ્યારે
ઉપવાસાદિ હોય છે, ત્યારે ઘણી બાહ્ય પંચાત મટી જાય છે, મન સ્વચ્છ રહે છે, પ્રમાદ
થતો નથી, અને સ્વાધ્યાય-ભક્તિ આદિમાં પ્રવર્તવાની અનુકૂળતા—અનુકૂળ તક મળે છે. આ
ઉપવાસ વગેરેમાં પણ જેમ જને તેમ વિષયકષાયનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, ઉંઘવું—પાના રમવા
વગેરે પ્રમાદ ન હોવો જોઈએ, અભ્યંતર તપની વૃદ્ધિ ભણી નિરંતર લક્ષ રાખવો જોઈએ,
ને જેમ જને તેમ આત્માની ઉપ-પાસે વાસ કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ, તો જ તે
ખરેખરો ‘ઉપવાસ’ કહી શકાય. નહિં તો લાંઘણ જ છે !

“કષાયવિષયાહારત્યાગો યત્ર વિધીયતે ।

ઉપવાસઃ સ વિજ્ઞેયો શેષં લાઙ્ગનકં વિદુઃ ॥”—શ્રી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશ.

“યત્રઃ રોધઃ કષાયાણાં બ્રહ્મધ્યાનં જિનસ્ય ચ ।

જ્ઞાતવ્યં તત્તપઃ શુદ્ધમવશિષ્ટં તુ લાઙ્ગનમ્ ॥”—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

આમ બાહ્ય તપ, અભ્યંતર તપને પુષ્ટિ આપે છે, તેના સાધનની નિરાકુલતા કરી
આપે છે, તેથી તે કર્તવ્ય છે જ,—પરંતુ ક્રિયાજડપણે નહિં; પણ સમજણપૂર્વક-જ્ઞાન-

x “યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽજ્ઞાનીવ સર્વશઃ । ઇન્દ્રિયાર્ણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥”
—શ્રી ગીતા.

* “પરં કર્મક્ષયાર્થં યત્તપ્યંતે તત્ તપ. સ્મૃતમ્ ॥”

“સ્વરૂપે પ્રતપનાત્તપઃ ॥”—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી.

પૂર્વક કરવામાં આવે, પોતાની શક્તિની મર્યાદા-ગળું ખ્યાલમાં રાખીને જ જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવે, તો જ તે કલ્યાણકારી થાય છે. બાકી ગળ ઉપરવટ યથાર્થક્રિયા તપ થઈને મમતાની ખાતર અથવા દેખાદેખીથી મહિના મહિનાના ઉપવાસ ‘જેંચનામાં’ આવે, અથવા મનમાં માયાનો રંગ રાખી અજ્ઞાનપણે માસખમણ વગેરે તપશ્ચર્યા કરવામાં આવે, તોપણ જન્મમરણ દુઃખ ટળતું નથી. એટલે જ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે-‘અજ્ઞાનીx કોડો વર્ષ તપ કરતાં પણ જે કર્મ ક્ષીણ કરી શકતો નથી, તે જ્ઞાની એક સ્વાસોચ્છવાસ માત્રમાં ક્ષીણ કરે છે.’ કેવલ કાયકલેશરૂપ તપ તે બાલ તપ છે, અજ્ઞાન તપ છે, માટે તપ જ્ઞાનપૂર્વક હોય તો જ કલ્યાણ થાય છે.

“કષ્ટ કરો સંયમ ધરો, ગાળો નિજ દેહ;
જ્ઞાનદશા વિષ્ણુ જીવને, નહિં દુઃખનો છેહ.”—સવાસો ગાથાનું સ્તવન
“દુર્બલ નગ્ન ને માસ ઉપવાસી, પણ જો માયા રંગ રે;
તોપણ ગર્ભ અનંતા લેશે, બોલે બીજી અંગ રે”—સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

ખરેખર મુખ્ય તપ તો આલેખ્યંતર તપ છે. સ્વાધ્યાય, પ્રાયશ્ચિત્ત, વૈયાકરણ, વ્યુત્સર્ગ, વિનય, ને ધ્યાન એ અંતરંગ તપના છ પ્રકાર છે. તેના વળી અનેક ઉત્તર ભેદ છે. આ તપથી અંતરાત્માની શુદ્ધિ થતી જાય છે, કર્મમલ ગળાતો જાય છે, નિર્જરતો જાય છે. જેમ અગ્નિમાં તપાવવાથી સોનાનો મેલ ગળાઈ જઈ તે ચોકખું થતું જાય છે, તેમ જ્ઞાનપૂર્વક તપથી આત્માનો અંદરનો મેલ ગળાતો જઈ આત્મા ચોકખો બને છે. તપથી કલેશાદિ અશુચિના ક્ષયથી કાય-ઇન્દ્રિયની સિદ્ધિ થાય છે. ‘કાયેન્દ્રિયસિદ્ધિર-શુચિક્ષયાત્ તપસઃ’ (પા. ચો. ૨-૪૩).

અને જેમ જેમ આ જ્ઞાનપૂર્વક તપનું અંતસ્તેજ વધતું જાય છે, તેમ તેમ આત્મા ‘રવિ’ની જેમ પ્રતાપી તેજથી ઝળહળતો જાય છે. તે સાધીને તે ‘સોમ’ (ચંદ્ર જેવો સૌમ્ય-શીતલ) બને છે. એટલે તે મહાન્ ‘મંગલ’ પંક્તિ પામે છે. તપસ્વીનું એટલે પછી તે ‘બુધ’ જનોના પ્રણામનું પાત્ર-‘અર્હત’ થાય છે, ને વધતું તેજ નિર્ઐશ જ્ઞાતા સિદ્ધિદાતા ‘ગુરુ’ બને છે, અથવા તો પરિપૂર્ણ આત્મ-વીર્યથી વિરાજતો ‘શુક્ર’ થાય છે, અને ત્યાં ત્રિયોગ-મન વચન કાયાના જ મંદ (શનિ) થાય છે, ને પછી સ્વરૂપસિદ્ધિમાં વિચરી તે વિરામ પામે છે! તપનો અપૂર્વ મહિમા છે. આ જ લાવ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ મોક્ષમાળામાં ય લાક્ષણિક શૈલીમાં પ્રદર્શિત કર્યો છે:—

નો તપસા જન્મકોટિભિઃ કર્મ ચન્નયેત્ ।

— જ્ઞાતતપોયુક્તસ્તત્ ક્ષણેનૈવ સંહરેત્ ॥ ”—શ્રી અધ્યાત્મસાર

“તપોપધ્યાને રવિરૂપ થાય, તે સાર્ધોને સોમ રહી સુહાય;
મહાન તે મંગળ પંક્તિ પામે, આવે પછી તે બુધના પ્રણામે.
નિર્ઘંથ જ્ઞાતા ગુરુ સિદ્ધ દાતા, કાં તો સ્વયં શુક્ર પ્રપૂર્ણ જ્યાતા;
ત્રિયોગ ત્યાં કેવળ મંદ પામે, સ્વરૂપ સિદ્ધે વિચરી વિરામે.”

૪. સ્વાધ્યાય—સજ્જાય, પ્રણવપૂર્વક મંત્રોનો જપ; અથવા સત્શાસ્ત્રનું વાંચન, મનન, નિદિધ્યાસન કરવું, પરિશીલન કરવું તે સજ્જાય. આત્મતત્ત્વનો અભ્યાસ કરવો, ચિંતન કરવું તે સ્વાધ્યાય છે. દેહાદિ સમસ્ત પર વસ્તુથી હું સર્વથા ભિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા છું, એવી આત્મભાવના ભાવતા રહી, દેહમાં આત્મબુદ્ધિ છોડી દેવી, દેહાધ્યાસ છોડી દેવો, અને આત્મામાં આત્મબુદ્ધિ કરવી, એ ઉત્તમ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય છે. અથવા તેવી આત્મભાવનાને પુષ્ટ કરે, એવા અધ્યાત્મ ગ્રંથો વાંચવા-વિચારવા; વૈરાગ્ય-ભક્તિવાહી પદો, ભજનો, રતવનો ગાવા, લલકારવા; શંકાસમાધાન અર્થે પૃચ્છા કરવી; નિરભિમાનપણે જાણે પોતાના આત્માને બોધ દેતા હોય એવી રીતે ધર્મકથા-વ્યાખ્યાન કરવું, વૈરાગ્ય ભાવના ભાવવી,—એ વગેરે સ્વાધ્યાયના પ્રકાર છે. સ્વાધ્યાયથી ઇષ્ટ દેવતાનું દર્શન થાય છે. સ્વાધ્યાયાદિષ્ટદેવતાસંપ્રયોગઃ ।’ (પા૦ ચો૦ ૨-૪૪).

“ગ્રંથ અધ્યાત્મ શ્રવણ મનન કરી રે, પરિશીલન નય હેત.”—શ્રી આનંદધનજી

“આત્મ ભાવના ભાવતાં, જીવ લહે કેવલજ્ઞાન રે.”

૫. ઇશ્વરપ્રણિધાન—એકાગ્ર ચિત્તે પરમાત્મા પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધરવું, ચિંતન કરવું તે ઇશ્વરપ્રણિધાન. તેના સ્વરૂપ સાથે ચિત્તનું અનુસંધાન-જોડાણ કરવું, ચિત્તનું લીનપણું કરવું, તન્મયપણું કરવું તે ઇશ્વરપ્રણિધાન કહેવાય છે. ઇશ્વર એટલે જેનામાં જ્ઞાનાદિ અનંત ઐશ્વર્ય આવિર્ભૂત થયું છે—પ્રગટ થયું છે, જે અનંત આત્મઋદ્ધિના સ્વામી—પ્રભુ-ઇશ્વર બન્યા છે તે. જેણે પરમ એવા પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત કર્યું છે, એવા શુદ્ધ સિદ્ધ આત્મા તે ઇશ્વર.

“સેવો ઇશ્વર દેવ, જેણે ઇશ્વરતા હો નિજ અદ્ભુત વરી;

તિરોભાવની શક્તિ, આવિર્ભાવે હો સકલ પ્રગટ કરી.”

“જેહુના ધર્મ અનંતા પ્રગટ્યાં, જે નિજ પરિણતિ વરિયો;

પરમાત્મ જિનદેવ અમોહી, જ્ઞાનાદિક ગુણ દરિયો રે....સ્વામી ! વિનવિયે મનરંગે.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

એવા પરમાત્મ-પરમેશ્વર પદને પ્રાપ્ત થયેલ ઇશ્વરનું પ્રણિધાન કરવું, એકાગ્ર ચિત્તે ધ્યાન-ચિંતન કરવું તે ઇશ્વરપ્રણિધાન છે. પછી તે ઇશ્વરને ભલે પ્રભુ, જિન, અર્હત, શિવ, શંકર, બુદ્ધ વગેરે અનેક નામે ઓળખવામાં આવતો હોય. કારણ કે નામભેદ છતાં અર્થભેદ નથી. તથારૂપ યથાર્થ ગુણવાળું ઇશ્વરપણું હોય એટલે બસ. તે ઇશ્વરપણું જ પૂજ્ય છે, પછી ગમે તે નામે સ્મરો. જેમકે—

“શિવ શંકર જગદીશ્વર, ચિદાનંદ ભગવાન;
જિન અરિહા તીર્થંકર, જ્યોતિ સ્વરૂપ અસમાન....શ્રી સુપાર્શ્વં
અલખ નિરંજન વત્સલ, સકલ જંતુ વિશરામ;
અભયદાન દાતા સદા, પૂરણ આતમરામ...શ્રી સુપાર્શ્વં
વિધિ વિરંચિ વિશ્વંભર, હૃષીકેશ જગનાથ;
અધર અધમોચન ધણી, સુકિત પરમપદ સાથ....શ્રી સુપાર્શ્વં
એમ અનેક અભિધા ધરે, અનુભવગમ્ય વિચાર;
જે જાણે તેહને કરે, આનંદધન અવતાર....શ્રી સુપાર્શ્વં”—શ્રી આનંદધનજી

એ ઈશ્વરને શા માટે આરાધવા જોઈએ? જેવું તે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ છે, તેવું આ આત્માનું સ્વરૂપ છે, તેવું ભાન થવા માટે. પ્રભુ પોતે તો શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામેલા હોઈ, આદર્શરૂપ છે. તે આદર્શ દેખીને, જીવને પોતાના સ્વરૂપનો લક્ષ આરાધન હેતુ થાય એ જ ભક્તિ-ઉપાસનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ-હેતુ છે. જેમ ઘેટાના ટોળામાં ઉછરેલા સિંહશિશુને પોતાના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ હોય છે, પણ જો તે સિંહને દેખે કે તરત તેને સ્વરૂપનું ભાન આવે છે, તેમ પરમાત્માના સ્વરૂપ ચિંતનથી આત્માને નિજ સ્વરૂપનું ભાન થાય છે. એટલે પરમેશ્વરના અવલંબન-રૂપ સેતુબંધથી-પૂલથી આ જીવ સહેલાઈથી ભવસાગર તરી જાય છે, દુસ્તર ભવસમુદ્ર ગોપદ જોવા બની જાય છે! પ્રભુભક્તિનો આવો અદ્ભુત મહિમા છે, એટલા માટે એનું પરમ પૂજ્યપણું છે, એમ જાણી આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પુરુષ જેમ બને તેમ ભક્તિપરાયણ થાય છે, સાવધાન-એકાગ્ર ચિત્તે તેનું નામસ્મરણ, ભજન, સ્તવન, ચિંતન, શુભસંકીર્તન, ધ્યાન વગેરે કરે છે. આ ઈશ્વરપ્રણિધાનથી સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

“શ્રી સુપાસ જિન વંદિયે, સુખ સંપત્તિનો હેતુ;
શાંત સુધારસ જલનિધિ, ભવસાગરમાં સેતુ.
સાવધાન મનસા કરી, ધારો જિનપદ સેવ.”—શ્રી આનંદધનજી

આવા આ પાંચ નિયમનો અહીં બીજી દૃષ્ટિમાં સંભવ હોય છે. અત્રે પ્રથમ દૃષ્ટિનું અંગ જે યમ તે તો હોય જ, ઉપરાંત આ નિયમ પણ હોય. પરંતુ પ્રથમ દૃષ્ટિમાં

* તપ, સ્વાધ્યાય ને ઈશ્વરપ્રણિધાનથી કલેશ કાર્યના પ્રતિબંધદ્વારા સમાધિનું અનુદૂષણ થાય છે. હવે છે કે—

“તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનિ ક્રિયાયોગઃ ।

સમાધિમાધનાર્થઃ ક્લેશતનુકરણાર્થશ્ચ ।”—પા. યો. ૨-૧.

“સમાધિસિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાન્ ॥”—પા. યો. ૨-૪૫.

નિયમ ન હોય, કારણ કે તેવા ક્ષયોપશમનો અભાવ છે. એટલે કે પાછલી દૃષ્ટિમાં આગલી દૃષ્ટિનો ગુણ હોય જ, પણ આગલીમાં પાછલીનો ગુણ ન હોય.

૨. અનુદ્વેગ.

“ નહિં કિરિયા ઉદ્વેગ રે....મનમોહન મેરે” —યોગ ૦ ૬૦ સજ્જાય-૨

તેમજ અત્રે ઉદ્વેગ નામનો બીજો ચિત્તદોષ ટળે છે, અનુદ્વેગ હોય છે. એટલે આત્મહિતના કાર્યમાં, પરલોક સંબંધી હિતસાધનના કાર્યમાં ઉદ્વેગ, કંટાળો, અણુગમે ઉપજતો નથી. બેઠા બેઠા પણ ક્રિયા પ્રત્યે જે અણુગમે-અભાવ થવો તેનું નામ ઉદ્વેગ છે. (બુચો પૃ. ૮૫). એટલે ઉદ્વેગવાળો પુરુષ તે યોગક્રિયાથી ઉભળે છે-દૂર ભાગે છે, અને કદાચ પરાણે કરવી પડે તો તે ક્રિયા રાજવેઠની જેમ ઉતાવળે ઉતાવળે આટોપી દે છે, અટપટ પતાવી દે છે ! એથી ઉભટું, આ દૃષ્ટિવાળા પુરુષને અનુદ્વેગ હોય છે. ધર્મક્રિયા પ્રત્યે ઉદ્વેગ-અણુગમે હોતો નથી, યોગસાધન પ્રત્યે દ્વેષ હોતો નથી, એટલે તે ધર્મકાર્યમાં વેઠ કાઢતો નથી, રાજના હુકમથી મન ન હોય છતાં પરાણે કરવું પડતું હોય એવું તે કરતો નથી, અટઅટ ઉતાવળે ઉતાવળે ધર્મક્રિયા પતાવી દેતો નથી ! ભગવાનને બે હાથ જોડ્યા-ન જોડ્યા, ચોખાની બે-ત્રણ ઢગલી મૂકી-ન મૂકી, ને તે ભાગતો નથી !

પરંતુ એને તો યોગક્રિયા-ધર્મક્રિયા પ્રત્યે પરમ પ્રેમ હોય છે. તે જાણે છે કે આ હું જે ધર્મકૃત્ય કરવા ઇચ્છું છું, તે મહારા પોતાના જ આત્મકલ્યાણ માટે છે, આ યોગ સાધનથી મહારે મહારૂં પરિબ્રમણ દુઃખ ટાળવું છે. આમ હોવાથી યોગક્રિયા પ્રીતિ તે આત્માર્થી મુમુક્ષુ પુરુષ પ્રત્યેક ધર્મક્રિયા પરમ ઉદ્વાસ ભાવથી કરે છે, અદમ્ય ઉત્સાહથી ને શાંતિથી કરે છે. તે પ્રભુભક્તિ કરતો હોય તો ભક્તિતત્ત્વમયપણે પરમ પ્રેમથી કરે છે. તે સદ્ગુરુ-સત્પુરુષની સેવા-શુશ્રૂષા કરતો હોય, તો પરમ આદરથી વિનયપૂર્વક કરે છે. તે સત્શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરતો હોય તો ધ્યાન દઈને કરે છે. તે સામાયિક, પ્રતિક્રમણ આદિ કરતો હોય તો યથાવિધિ શુદ્ધભાવે કરે છે. અને આવા આ મુમુક્ષુ જોગીજનનો આ અનુદ્વેગ પણ અખેદ સહિત હોય છે. કારણ કે અખેદ હોય તો જ પછી અનુદ્વેગ આવે. એટલે પ્રથમ દૃષ્ટિમાં જે ખેદ દોષ દૂર થયો, તે પણ અહીં તેમ જ છે. આમ આ યોગી પુરુષ ધર્મપ્રવૃત્તિ કરતાં ખેદ પામતો નથી-થાકતો નથી.

૩. તત્ત્વજિજ્ઞાસા

જિજ્ઞાસા નામનો બીજો ગુણ અહીં પ્રગટે છે. જિજ્ઞાસા એટલે તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા, ઉત્કંઠા, ઇતેજરી. તત્ત્વનું સ્વરૂપ જાણવાની તમન્ના ઉપજવી, તાંલાવેલી લાગવી તે ખરી જિજ્ઞાસા છે. સાચી જિજ્ઞાસા વિનાનું જે જાણવું છે-જ્ઞાન છે, તે ઉપરછલું હોય છે,

હૃદયમાં પ્રવેશતું નથી. આ દષ્ટિવાળા મુમુક્ષુને તો સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા પ્રગટે છે. જેમ ચાતક મેઘની ઉત્કંઠા ધરાવે, જેમ તૃષાતુર પુરુષ પાણી માટે ચોતરફ ઝાંવાં નાંખે, તેમ આ મુમુક્ષુને તત્ત્વ જાણવાની તરસ લાગે છે, ઉત્કંઠા જાગે છે, તાલાવેલી ઉપજે છે. મરુદેશ જેવી ભૂમિમાં, ઉન્હાળાના સમયમાં ચાલ્યો જતો વટેમાર્ગુ જેવો તરસ્યો થઈને પાણીને ઈચ્છે, ‘પાણી પાણી’ કરે, તેવો તરસ્યો આ જીવ તત્ત્વદર્શન પામવા માટે થાય છે. આવી તીવ્ર તત્ત્વપિપાસા આ જિજ્ઞાસુ પુરુષને ઉપજે છે, એટલે એને અનેક સહજ પ્રશ્ન ઊઠે છે. જેમકે—

“હું કોણ છું? ક્યાંથી થયો? શું સ્વરૂપ છે મહારૂં ખરું?
કોના સંબંધી વળગણુ છે? રાખું કે એ પરિહરું?”—શ્રી મોક્ષમાળા
“જેહને પિપાસા હો અમૃતપાનની, કિમ લાંબે વિષયાન?
અભિનંદન જિત દરિશન તરસિયે.”—શ્રી આનંદધનજી

અને આવી જ્યારે તત્ત્વની કે તત્ત્વદર્શનની સાચી તરસ લાગે છે, ત્યારે તે જૂઝવવાની-છીપવવાની રીત પણ તેને મળી આવે છે. તેવી તરસ ન લાગી હોય, તો તે તરસ જૂઝવવાને ઈચ્છે પણ કેમ? ને તે જૂઝવવાની રીત પણ કેમ મળે? પરમ સમર્થ તત્ત્વ-વેત્તા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ અત્યંત માર્મિક ભાવવાહી શબ્દો કહ્યા છે—

“જૂઝી ચહત જો પ્યાસ કો, હૈ જૂઝનકી રીત;
પાવે નહિં શુરુગમ જિના, એહી અનાદિ સ્થિત.”

“તૃષાતુરને પાયાની મહેનત કરજો, અતૃષાતુરને તૃષાતુર થવાની જિજ્ઞાસા પેદા કરજો. જેને તે પેદા ન થાય તેવું હોય, તેને માટે ઉદાસીન રહેજો.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આ જિજ્ઞાસા શુણ્ણ પણ, પ્રથમ અદ્રેષ શુણ્ણ પ્રગલ્બો હોય તો જ ઉપજે. એટલે પ્રથમ દષ્ટિમાં જે અદ્રેષ શુણ્ણ પ્રગલ્બો હતો, તેના અનુશુણપણે-અનુકૂળપણે આ જિજ્ઞાસા પ્રગટે છે. જિજ્ઞાસા એ અદ્રેષનું ઉત્તર પરિણામ છે. આ જિજ્ઞાસામાં સાચું તત્ત્વસ્વરૂપ જાણવાની ઈચ્છા હોય છે, પણ પોતાનો કદ્દો ખરો છે એવો હઠાચક્ર હોતો નથી. આમ આ દષ્ટિમાં—

“દર્શન તારા દષ્ટિમાં....મનમોહન મેરેં ગોમય અગ્નિ સમાન રે....મનં
શૌચ સંતોષ ને તપ મહું....મનં સજ્જાય ઈશ્વર ધ્યાન રે....મનં
નિયમ પંચ હઠાં સંપજે....મનં નહિં કિરિયા ઉદ્ધવેગ રે....મનં
જિજ્ઞાસા શુણ્ણ તત્ત્વની....મનં પણ નહિં નિજ હઠ ટેગ રે....મનં”—યોગ સજ્જાય ૨, ૧-૨

આ દષ્ટિમાં જે બીજો શુણ્ણસમૂહ હોય છે તે કહે છે—

भवत्पस्यां तथाच्छिन्ना प्रीतिर्योगकथास्वलम् ।
शुद्धयोगेषु नियमाद्बहुमानश्च योगिषु ॥ ४२ ॥

યોગકથામાં પ્રીત અતિ, અવિચ્છિન્ન આ સ્થાન;
શુદ્ધયોગ યોગી પ્રતિ, નિયમથી બહુમાન. ૪૨

અર્થ:—આ દૃષ્ટિમાં યોગકથાઓ પ્રત્યે તેવા પ્રકારે અવિચ્છિન્ન-અખંડ એવી અત્યંત પ્રીતિ હોય છે; અને શુદ્ધ યોગવાળા યોગીઓ પ્રત્યે નિયમથી બહુમાન હોય છે.

વિવેચન

“એહ દૃષ્ટિ હોય વરતતાં....મનઃ યોગકથા બહુ પ્રેમ રે....મનઃ”—યો. સજ્જાય, ૨

ઉપરમાં જે આ દૃષ્ટિના સુખ્ય ગુણ કહ્યા, તે ઉપરાંત બીજા ગુણનો પણ અહીં સદ્ભાવ હોય છે. તે આ છે:—(૧) યોગકથાઓ પ્રત્યે અખંડ-અવિચ્છિન્ન એવી અત્યંત પ્રીતિ. અને (૨) શુદ્ધ યોગવાળા યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન. તે આ પ્રમાણે:—

૧. યોગકથા પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિ-

આ દૃષ્ટિમાં વર્તનાર યોગી પુરુષને યોગ સંબંધી કથાઓ પ્રત્યે અખંડ એવી અત્યંત પ્રીતિ હોય છે, અવિચ્છિન્ન એવો પરમ પ્રેમ હોય છે; કારણ કે તેવી કથાઓ પ્રત્યે તેને ભાવપ્રતિબંધ થયો છે, તેનો ભાવ-અંતરંગ પ્રેમ બંધાયો છે, તેનું ચિત્ત આકર્ષાયું છે-ચોટયું છે. તેને અવિહત દૃઢ રંગ લાગ્યો છે. એટલે તેવી કથા-વાર્તામાં તેને રસ પડે છે. આ યોગકથા એટલે શું? મોક્ષની સાથે અથવા પરમ તત્ત્વની સાથે યોગ-જોડે તેનું નામ યોગ છે. એટલે મોક્ષના સાધનરૂપ જે જે છે તે યોગ છે. તે યોગ સંબંધી જે કથા તે યોગકથા.

તે યોગના સુખ્ય કરીને બે પ્રકાર છે—સાધક યોગ ને સિદ્ધ યોગ. ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિક ભાવપણે જે નિજ આત્મગુણનું પ્રગટપણું થાય, અને જેનાથી ક્રમે કરીને પૂર્ણ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય, તે બધાય આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મના યોગના પ્રકાર સાધનભૂત એવા સાધક યોગ છે. પહેલી યોગદૃષ્ટિથી માંડીને છેલ્લી યોગદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ સુધીની જે સાધના છે તે સાધક યોગ છે. અથવા સમક્રિતથી માંડીને શૈલેશી અવસ્થા પર્યંત આત્મભાવને અનુસરતી જે યોગભૂમિકાઓ છે

વૃત્તિ:—भवत्पस्यां—આ દૃષ્ટિમાં હોય છે, તથા—તેવા પ્રકારે, अच्छिन्ना-અવિચ્છિન્ન, (અખંડ),—ભાવપ્રતિબંધસારપણાએ કરીને, प्रीति:—પ્રીતિ, योगकथासु—યોગકથાઓ પ્રત્યે, अलम्—અત્યંતપણે. તથા शुद्धयोगेषु—શુદ્ધ યોગવાળા પ્રત્યે, नियमाद्—નિયમથી, बहुमानश्च योगिषु—યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન.

તે સાધક યોગ છે. તે સાધકયોગની પરાકાષ્ઠા-હેવટની હદ તે સિદ્ધ યોગ છે. તે સિદ્ધ યોગમાં સકલ કર્મનો ક્ષય હોય છે, પૂર્ણનંદમય સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રગટે છે, આત્મશુભની સંપૂર્ણતા નીપજે છે, ને યોગી આત્મભોગી થઈ સ્વસ્વરૂપમાં રમણ કરે છે.*

આવા મોક્ષસાધક યોગ સંબંધી જે કાંઈ કથન હોય, અથવા આવા યોગને સાધ નારા સત્પુરુષોની જ્યાં જ્યાં કથા-વાર્તા ચાલતી હોય, ત્યાં ત્યાં આ દષ્ટિવાળા મુમુક્ષુને પરમ પ્રીતિ ઉદ્ભવે છે, પરમ પ્રેમ પ્રવહે છે. તેમજ સન્માર્ગ પ્રત્યે ચાર પ્રકારની આકર્ષનારી એવી આકર્ષણી ધર્મકથા તેને અમૃત જેવી મીઠી લાગે ધર્મકથા છે. અસન્માર્ગ પ્રત્યે વિક્ષેપ ઉપભવનારી વિક્ષેપણી કથા તે રુચિથી સાંભળે છે. કર્મવિપાકનું વિરસપણું બતાવી સંવેગ-મોક્ષાભિલાષ જન્માવનારી સંવેજની કથા તેને ખૂબ ગમે છે. પાપકર્મનો કડવો વિપાક દેખાડી નિર્વેદ-ભવ-વૈરાગ્ય પેદા કરનારી નિર્વેજની કથા તેને રુચે છે. ટૂંકામાં, જ્યાં ક્યાંય આત્મકલ્યાણની કથા-વાર્તા ચાલતી હોય, જ્યાં ક્યાંય નિર્મલ ભક્તિ અમૃતરસનું પાન થતું હોય, જ્યાં ક્યાંય સદ્ગુરુના શુભગુણનું ગૌરવ ગાન ગવાતું હોય, ત્યાં આ આત્માર્થી પુરુષ પરમ પ્રેમરસમાં નિમજ્જન કરે છે. કારણ કે આત્મહિતકર યોગકથાને તે પરમ દુર્લભ જાણે છે. તે જાણે છે કે-આ જગતમાં સર્વત્ર અર્થની કથા, કામની કથા અત્યંત સુલભ છે. એક બીજા પ્રત્યે આચાર્યપણું-ગુરુપણું કરતાં 'જીવે કામભોગ-અર્થની કથા અનંતવાર સાંભળી છે, અનંતવાર પરિચિત કરી છે, અનંતવાર અનુભવેલી છે.'* પણ મોક્ષના સાધનરૂપ સત્કથા, યોગકથા, ધર્મકથા તેણે કદી સાંભળી નથી, પરિચિત કરી નથી, અનુભવી નથી. આમ તે જાણતો હોઈ, એવી ઝેર જેવી ભોગકથામાં તેને રસ કેમ પડે ? ને પરમ અમૃત જેવી પરમ દુર્લભ યોગકથા પ્રત્યે તેને પરમ પ્રેમ કેમ ન સ્ફુરે ?

“જિન શુભ અમૃતપાનથી મનઃ અમૃત ક્રિયા સુપસાય રે...ભવિં

અમૃત ક્રિયા અનુદાનથી મનઃ આતમ અમૃત ધાય રે....ભવિં”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“ગિરુઆ રે શુભ તુમ તણા, શ્રીવર્ધમાન જિન રાયા રે;

સુણતાં શ્રવણે અમી ઝરે, મહારી નિર્મળ ધાયે કાયા રે.”—શ્રી યશોવિજયજી

* “ઉપદ્રમ ભાવ હો મિત્ર ક્ષાયિકપણે, જે નિજ શુભ પ્રાગ્ભાવ;
પૂર્ણવિરચાને નીપગવતો, સાધન ધર્મ સ્વભાવ...સ્વામી સ્વયંપ્રભને સદે સન્દે-
સમહિત શુભથી હો મૈત્રેયી લગે, આતમ અનુગત ભાવ;
સંવર નિર્મલ હો ઉપાદાનહેતુતા, સાધ્યાલંબન દાવ...સ્વામી—શ્રી દેવચંદ્રજી

* “સુદપરિચિદાણુમૂઢા સદ્વસ્ત વિ કામભોગવંધકદા ।

પયસસ્તુવલંભો જાવરિ ણ મુલ્લહો વિદત્તસ્ત । ”—શ્રી સુદેવજી

૨. શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન—

અને યોગકથા પ્રત્યે પણ નો આવો પરમ પ્રેમ હોય, તો પછી તે શુદ્ધ યોગને સાક્ષાત્ ધારણ કરનારા સૂત્તિમાન્ યોગસ્વરૂપ એવા યોગીઓ પ્રત્યે તેને બહુમાન હોય, પરમ આદર હોય, એમાં નવાઈ શું ? મોક્ષસાધક યોગમાર્ગનું નિર્દોષપણે આરાધન કરનારા જે જે સાધકો હોય, સાચા સાધુજનો હોય, તેના પ્રત્યે આ મુમુક્ષુ પુરુષ ચોક્કસ બહુમાન ધરાવે જ. યોગની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ કરી જે સિદ્ધ યોગી બન્યા છે, તેઓ પ્રત્યે તે અત્યંત આદરભાવ રાખે જ. પોતાનાથી અધિક દશાવાળા, ઉચ્ચ ગુણુસ્થિતિવાળા કોઈ પણ પ્રત્યે તેનો આત્મા ભક્તિથી નમી પડે. કોઈ પણ યોગદષ્ટિમાં વર્તતો ગુણીજન તે દેખે કે તરત તેના પ્રત્યે તેના હૃદયમાં પરમ પ્રેમપ્રવાહ પ્રવહે.

સહજ ભક્તિ ઉદ્દગાર:—

મુમુક્ષુ જોગીજન હોય કે માર્ગાનુસારી આત્માર્થી હોય, સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ હોય કે સાચો ભાવશ્રાવક હોય, ભાવસાધુ હોય કે ભાવ ઉપાધ્યાય હોય, ભાવ આચાર્ય હોય કે ભાવ-યોગી હોય, કેવલી ભગવાન હોય કે સિદ્ધ ભગવાન હોય,—તે સર્વ કોઈ પ્રત્યે તેનો આત્મા પરમ પૂજ્યભાવ ધરાવે છે, ને તેના અંતરના ઊંડાણમાંથી સહજ ઉદ્દગાર નીકળી પડે છે કે:—

“ નમો અરિહંતાણં । — અરિહંતોને નમસ્કાર હો !
 નમો સિદ્ધાણં । — સિદ્ધોને નમસ્કાર હો !
 નમો આચાર્યાણં । — આચાર્યોને નમસ્કાર હો !
 નમો ઉવજ્ઞાયાણં । — ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર હો !
 નમો લોણ સર્વસાદૃણં । ” — લોકમાં સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર હો !

“ શાંતિકે સાગર અરૂ, નીતિકે નાગર નેક,
 દયાકે આગર ગ્યાન, ધ્યાનકે નિધાન હો;
 શુદ્ધ બુદ્ધિ બ્રહ્મચારી, મુખ બાનિ પૂર્ણ ખ્યારી,
 સબનકે હિતકારી, ધર્મકે ઉદ્યાન હો;
 રાગ-દ્વેષસેં રહિત, પરમ પુનિત નિત,
 શુનસેં બચિત ચિત્ત, સત્જન સમાન હો;
 રાયચંદ્ર ધૈર્યપાળ, ધર્મઢાલ કોધકાલ,

મુનિ ! તુમ આગે મેરે, પ્રનામ અમાન હો. ” — શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

કેવલ આ બહુમાન જ હોય છે એમ નહિ, પણ—

યથાશક્ત્યુપચારશ્ચ યોગવૃદ્ધિફલપ્રદઃ ।

યોગિનાં નિયમાદેવ તદનુગ્રહધીયુતઃ ॥ ૪૨ ॥

યોગવૃદ્ધિ ફલ આપતો, યથાશક્તિ ઉપચાર;

યોગીઓને નિયમથી, તસ અનુગ્રહ મતિ ધાર. ૪૩

અર્થ:—અને યથાશક્તિ ઉપચાર,—કે જે યોગીઓને નિયમથી જ યોગવૃદ્ધિફલ ફલ આપનારો, અને તેની અનુગ્રહ બુદ્ધિથી યુક્ત એવો હોય છે.

વિવેચન

“વિનય અધિક શુણીનો કરે....મનઃ દેએ નિજ શુણહાણુ રે....મનઃ”—યોગ સં

ઉપરમાં જે શુદ્ધ યોગવાળા યોગીજનો, યોગમાર્ગમાં આગળ વધેલા યોગીપુરુષો કહ્યા, તે પ્રત્યે અંતરંગ બહુમાન હોય એટલું જ નહિં; પણ તે બહુમાનને સાર્થક બનાવે, આચરણમાં મૂકી વ્યવહાર (Practical) બનાવે, એવો પોતાનાથી સંતોની યથા-બની શકે તેટલો ઉપચાર-સેવાભાવ પણ તેમના પ્રત્યે હોય. એટલે આ શક્તિ સેવા સુમુક્ષુ પુરુષ તે સાચા સત્પુરુષો પ્રત્યે પોતાનાથી બની શકે તેટલી સેવા વિનયપૂર્વક બળવે છે; તેઓને યથાવિધિ પરમ આદરથી નિર્દોષ આહાર-પાન-ઓષધ આદિનું દાન કરે છે; સત્શાસ્ત્ર વગેરે ધર્મઉપકરણો તે સત્પાત્રોને આપે છે; રોગ આદિ આપત્તિ આવી પડ્યે સાચી લક્ષિતથી તેમની સેવા-શુશ્રૂષા, વૈયાવચ્ચ કરે છે; તે મહાત્મા સંતજનો નિરાકુલપણે ધર્મારાધન કરી શકે, એવી બધી જોગવાઈ કરી આપવા તે સદા તત્પર રહે છે.

કારણ કે તે જાણે છે કે—આ સાચા ભાવસાધુઓ તો પોતાના દેહ પ્રત્યે પણ નિઃસ્પૃહ છે—મગતારહિત છે, આ અવધૂતો તો સર્વ પરભાવને ક્ષણી દહ ઉદાસીન થઈને બેઠા છે, નિબનંદમાં નિમગ્ન રહેલા આ નિઃસ્વર્થ સંન્યાસીઓ સંયમના હેતુથી જ દેહ ધારણ કરી રહ્યા છે, બીજા કોઈ પણ કારણે બીજા કોઈ પણ ઇચ્છા આ યોગીપુરુષો રાખતા

વૃત્તિ:—યથાશક્તિ—યથાશક્તિ, શક્તિના ઔચિત્યથી,—શક્તિના ઉચિતપણા પ્રમાણે. શું? તો કે—ઉપચારશ્ચ—ઉપચાર, માસ-આદાર આદિના સંપાદનવડે કરીને—યથોક્ત યોગીઓ પ્રત્યે એમ પ્રક્રમ ન—આત્મ સંબંધ છે. તેનું જ વિશેષણ આપે છે—યોગવૃદ્ધિફલપ્રદ:—યોગવૃદ્ધિફલ ફલ આપનારો,—તેના સમ્પદ પરિણામવડે કરીને: યોગિનાં નિયમાદેવ—યોગીઓને નિયમથી જ. અન્યથા—અન્ય પ્રકારે તેમના વિધાનહેતુ હોય નહિં. (આ શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યેની સેવા, યોગીજનોને યોગવૃદ્ધિ ફલ નિયમથી જ આપે છે,—યોગવિધાન હેતુ હોય નહિં.) તદનુગ્રહધીયુત:—તેની અનુગ્રહ બુદ્ધિથી યુક્ત એવો. ઉપચાર-સંપાદનના અનુગ્રહથી—ઉપચારની બુદ્ધિથી યુક્ત એવો. (જે ઉપચાર-સેવા કરે છે તે એમ માને કે હું આ મહાત્મા પોતાના આત્મા પર ઉપકાર કરી રહ્યો છું, આ સદ્ગુરુપ્રસાદ છે.)

નથી. તોપણ તેવા સર્વથા નિઃસ્વૃહ મહાજનોની જનતી સેવા કરવી, તે મુમુક્ષુ આત્મા-
થીનો ધર્મ છે, જીવનનો અપૂર્વ દેહાવે છે, તેઓના ચરણે જે કંઈ પણ અર્પણ કરીએ
તે ઓછું છે, કારણ કે તેઓનો પરમ ઉપકાર છે, એમ જાણતો હોઈ, તે પોતાથી જનતી
સેવારૂપ ફૂલપાંખડી-‘પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં’-લક્ષિથી તેમના ચરણકમલમાં અર્પણ કરે છે.

“શું પ્રભુ ચરણ કને ધરું? આત્માથી સહુ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપિઓ, વરતું ચરણાધીન.
આ દેહાદિ આજથી, વરતો પ્રભુ આધીન;
દાસ દાસ હું દાસ છું, તેહ પ્રભુનો દીન.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને આવા સત્પાત્ર ભાવયોગીઓ પ્રત્યેનો આ ઉપચાર-વિનયાન્વિત સેવાધર્મ જોગી-
જનોને ચોક્કસ યોગશુભની વૃદ્ધિરૂપ ફલ આપે છે. જેમ ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં વાવેલું એક પણ
ખીજ પરંપરાએ અનંતગણું ફલ આપનારું થઈ પડે છે, તેમ આવા
યોગવૃદ્ધિ ફલ સત્પાત્ર સંતજનોની સેવા અનંતગણું ફલ આપનારી થઈ પડે છે,
આત્માને ઉત્તરોત્તર ધર્મવૃદ્ધિનું-ખરેખરા ‘ધર્મલાલ’નું કારણ થાય
છે. નિષ્કામ સેવાનો લાભ આપી પોતે યોગવૃદ્ધિરૂપ પ્રતિલાભ પામે છે, અને એટલા
માટે જ આ આત્મારાત્રી સત્પુરુષોની સેવા-લક્ષિવડે હું પોતાનો જ અનુગ્રહ કરું છું,
મહારા પોતાના આત્મા પર જ ઉપકાર કરી રહ્યો છું, એમ સેવા કરનારે ચોક્કસ ભાવવું
જોઈએ. આનાથી હું મહારા આત્માને જ સંસારસમુદ્રથી તારું છું, એવી આત્મ અનુગ્રહ
બુદ્ધિ ઉગવી જોઈએ. આમ આ દૃષ્ટિમાં વર્તીતો યોગી શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન ધરા-
વવા ઉપરાંત, યથાશક્તિ-ઉચિતપણે તેમની સેવાલક્ષિ કરે, અને તે પણ પોતાના
આત્માની અનુગ્રહ બુદ્ધિથી જ.

આ ઉપચારને જ વિશેષણ આપે છે—

લામાન્તરફલશ્ચાસ્ય શ્રદ્ધાયુક્તો હિતોદયઃ ।

ક્ષુદ્રોપદ્રવહાનિશ્ચ શિષ્ટસમ્મતતા તથા ॥ ૪૪ ॥

અન્ય લાભ ફલ તસ દોંએ, શ્રદ્ધાયુત આ એમ;
નિરુપદ્રવતા હિત ઉદય, શિષ્ટ સંમતતા તેમ. ૪૪

વૃત્તિ:-લામાન્તરફલશ્ચાસ્ય—અને આ ઉપચારકર્તાને લામાન્તર ફલવાળો,—શુદ્ધ ઉપચારના
પુણ્યપદ્ધતિ તથાપ્રકારના વિપાકભાવને સીધે. એટલા માટે જ-શ્રદ્ધાયુક્તો-શ્રદ્ધાયુક્ત એવા ઉપચાર, એમ
આહુ સંબંધ છે. હિતોદય:-જેમાં દિતનો ઉદય દેવાય છે એવો, આગળની જેમ. ક્ષુદ્રોપદ્રવહાનિશ્ચ-
અને ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવોની દાનિ દેવાય છે. એથી કરીને જ વ્યાધિ આદિનો નાશ દેવાય છે. શિષ્ટસમ્મતતા
તથા-નયાપ્રકારે શિષ્ટસમ્મતતા, શિષ્ટજનોનું માન્યપાત્ર. એથી કરીને જ એનું અતિ મુંદર ગદ-
માન દેવાય છે.

અર્થ:—અને એ ઉપચાર એને બીજા લાભરૂપ ફલ આપનારો અને શ્રદ્ધાથી યુક્ત એવો હિતોદયરૂપ હોય છે. અને તેમાં ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવોની હાનિ તથા શિષ્ટજનોનું સંમતપણું—માન્યપણું હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ઉપચાર અથવા સેવાધર્મ કહ્યો તે વળી કેવો વિશિષ્ટ હોય છે, કેવા વિશેષ ગુણવાળો હોય છે, તે અહીં કહ્યું છે. તેવા પ્રકારે સત્પુરુષની સાચા લાવથી સેવા-લક્ષિત કરનારને બીજા લાભરૂપ ફળ પણ મળે છે. કારણ કે તેવા સેવા-યોગમહિમા લક્ષિતથી પુણ્યોદયની પ્રાપ્તિ હોય છે, અને તેના વિપાકથી સુરપતિ-નર-પતિ સંપદા વગેરે અન્ય લાભરૂપ ફળ સાંપડે છે. જેમ જાણી પાછળ સાંઠા તો હોય જ, જેમ ફળ પહેલાં ફૂલની પ્રાપ્તિ હોય જ, તેમ સત્સેવાના યોગવૃદ્ધિરૂપ ફલની સાથે સાથે ઇંદ્ર-ચક્રવર્તીપદ આદિ આનુષંગિક ફળરૂપ પુણ્યપરિપાકની પ્રાપ્તિ હોય છે. કારણ કે ‘યોગઃ* છે તે ઉત્તમ કલ્પવૃક્ષ છે, પરમ ચિંતામણિરત્ન છે, સર્વ ધર્મોમાં પ્રધાન છે, સિદ્ધિનો સ્વયંગ્રહ છે.’ તેનાથી શું શું ફલ પ્રાપ્ત ન થાય? આમ કલ્પવૃક્ષની જેમ વાંચિત લાભ આપનારો આ સંતજન પ્રત્યેનો સેવાધર્મ શ્રદ્ધાથી યુક્ત હોય છે. કારણ કે શુદ્ધ શ્રદ્ધા વિનાનો વિનયોપચાર શા કામનો? માટે આ મુમુક્ષુ તો શ્રદ્ધાથી સત્પુરુષોની સેવા કરે છે.

અને આવો આ શ્રદ્ધાયુક્ત હોય છે, તેથી કરીને આ મુમુક્ષુ જોગીજનને હિતનો ઉદય ધાય છે. એટલે તે આત્મહિતના-આત્મકલ્યાણના કાર્યમાં પ્રવર્તે છે, ને તેમાં તેની ચઢતી કળા થતી જાય છે. જેમ ઉદય પામતો સૂર્ય ઉત્તરોત્તર વધારે પ્રકાશમાન થતો જાય છે, જેમ શુકલ* પક્ષનો ચંદ્ર દિન-પ્રતિદિન ચઢતી કળાને પામતો જાય છે, તેમ આ આત્માધી પુરુષને ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે બળવાન આત્મહિતની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે, હિતપરંપરાથી હિતનો અનુબંધ થયા કરે છે.

“શુકલ બીજ શશિ રેહ, તેહ પૂરણ હુવે હો લાલ” —શ્રીદેવચંદ્ર

એથી કરીને જ એને ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવની હાનિ ધાય છે. એટલે આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ વગેરે નાના નાના તુચ્છ ઉપદ્રવો આ છુવને હેરાન કરતા નથી, કનડતા નથી. મોટા ભવરૂપ ઉપદ્રવનો નાશ થવાની જ્યાં પૂર્વ તૈયારી ચાલી રહી છે, ત્યાં પછી આ મગતરા

* “યોગઃ કલ્પતરુઃ ધેષ્ઠો યોગચિન્તામણિઃ પરઃ ।

યોગઃ પ્રધાનં ધર્માણાં યોગઃ સિદ્ધેઃ સ્વયંગ્રહઃ ॥” —શ્રી યોગબિન્દુ

x “યમઃ સયોગમૂલસ્તુ યચિનૃદિનિવિન્યનમ્ ।

સુમુખસદ્વિતીયાયા યોગચન્દ્રમસો યથા ॥” —૬૧૦ ૬૧૦

જેવા તુચ્છ નમાલા ઉપદ્રવો-કનડગતો એને કેમ બાધા કરી શકે? જ્યાં નદીના પ્રબળ પ્રવાહપૂરમાં હાથીના હાથી તણાઈ જાય, ત્યાં તુચ્છ તણખલાનો ભાર શો?

અને આવા આ સુમુક્ષુ પુરુષને શિષ્ટજનોનું સંમતપણું હોય છે. એટલે કે તે શિષ્ટજનને સદા પરમ પ્રમાણ માને છે, તેમના વચનને-તેમની આજ્ઞાને શિરસાવંધ ગણે છે-માથે ચઢાવે છે. શિષ્ટ એટલે પરમ સંસ્કારી સુશિક્ષિત પંડિતજન, સંસ્કારસ્વામી, સાધુ-જનને સંમત એવા પુરુષો. જેણે શુદ્ધ આત્મધર્મની શિક્ષા સમ્યક્પણે પ્રાપ્ત કરી છે, જેના હૃદયમાં સત્ય ધર્મના શુદ્ધ સંસ્કાર ઠઠપણે લાગ્યા છે, જે તત્વાતત્વના વિવેકમાં નિપુણ હોઈ 'પંડિત' કહેવાય છે, અને તેથી કરીને જ સંતજનોને સંમત છે-માન્ય છે, એવા સત્પુરુષો 'શિષ્ટ' કહેવાય છે. એવા શિષ્ટજનને આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પરમ માનનીય માને છે.

તથા—

ભયં નાતીવ ભવજં કૃત્યહાનિર્ન ચોચિતે ।

તથાનાભોગતોઽપ્યુચ્ચૈર્ન ચાપ્યનુચિતક્રિયા ॥ ૪૬ ॥

ભવભય ના અતિ-ઉચિતમાં, કૃત્યહાનિ પણ ના'ય;

અજાણતાં પણ હોય ના, ક્રિયા અનુચિત કોય. ૪૫

અર્થ:—આ દૃષ્ટિવાળા પુરુષને ભવજન્ય અત્યંત ભય હોય નહિ, ઉચિતમાં કૃત્ય-હાનિ હોય નહિ, તથા અજાણતાં પણ અનુચિત ક્રિયા પણ સર્વથા હોય નહિ.

વિવેચન

આવા આ દૃષ્ટિવાળા યોગીને ભવભય અત્યંત હોતો નથી, સંસારનો ઝાઝો ડર રહેતો નથી; કારણ કે અશુભ કાર્યમાં તેની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, એટલે તે નિર્ભય રહે છે. જે ખોટું કે ખરાબ કામ કરતો હોય, જે અશુભ આચરણ કરતો હોય, જે દુષ્ટ પાપી હોય, ભયભય તેને જ ડરવાપણું હોય, એમ બાલક સુદ્ધાં સર્વ કોઈ જાણે છે. વળી આ રહિતપણું આત્માર્થી પુરુષ તો પ્રભુભક્તિ-શુભક્તિ આદિ શુભ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે છે, તેથી કરીને પણ તેને સવિશેષ નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે તે ભગવાનની ભક્તિમાં શુદ્ધ ભાવથી લીન થાય છે ને પ્રભુનું ચરણ-શરણ ગ્રહી ભાવે છે કે-હો ભગવાન! હો પરમકૃપાળુ દેવ! હું તો અનંત દોષનું ભાજન છું, છતાં પણ આપના અવલંબનથી મેં આ અપાર ભવસાગરને ગોપદ જેવો કરી દીધો છે. જો કે મોહાદિ શત્રુ

વૃત્તિ:—ભયં નાતીવ ભવજં—ભવજન્ય—સંસારજન્ય અત્યંત ભય હોતો નથી—, તથાપ્રકારે અશુભમાં અપ્રવૃત્તિને લીધે. (અશુભ પ્રવૃત્તિ કરે નહિ, તેથી સંસારનો ડર પણ લાગે નહિ) કૃત્ય-હાનિર્ન ચોચિતે—અને સર્વ જ ઉચિતમાં કૃત્યહાનિ ન હોય,—ધર્મ આદરને લીધે. તથાનાભોગતો-ઽપ્યુચ્ચૈર્ન—તેમ જ અનાભોગથી પણ,—અજાણતાં પણ અત્યંતપણે, ન ચાપ્યનુચિતક્રિયા—સર્વત્ર જ અનુચિત ક્રિયા પણ ન હોય. (અજાણતાં પણ અનુચિત ક્રિયા કરે નહિ.)

હજી મને છળી રહ્યા છે, ને હું પરપરિણતિમાં અબૂઝપણે ભળી રહ્યો છું, પણ હવે તમારા જેવો સાહેબ મને મળ્યો છે, એટલે એ મ્હારો ભવભય પણ ટળ્યો છે, એમ હું માનું છું. હે વીતરાગ દેવ ! તમારું તત્ત્વ-રસાયન મેં પીધું છે, ભક્તિથી મેં તમને મ્હારા ચિત્તમાં વસાવ્યા છે, એટલે મ્હારો ભવરૂપ ભાવરોગ મટી ગયો છે, એમ મને લાગે છે. હે પ્રભુ ! આપનું દર્શન યતાં મ્હારા દુઃખ-દૌર્ભાગ્ય દૂર થયા છે, અને મને સુખસંપત્તિ મળી છે. તમારા જેવો 'ધીંગો ધણી' મેં 'માથે કુર્યો' છે, તો પછી મ્હારો વાળ પણ કાણ વાંકો કરી શકે એમ છે ?

“દુઃખ દોહડગ દૂરે ટળ્યા રે, સુખ સંપદ શું ભેટ;

ધીંગ ધણી માથે કિયો રે, કુણું ગંજે નર ખેટ ?....વિમલજનિન !”—શ્રી આનંદધનજી

“જે અતિ દુસ્તર જલધિ સમો સંસાર જો,

તે ગોપદ સમ કીધો પ્રભુ અવલંબને રે લોભ”

“યદ્યપિ હું મોહાદિકે છલિયો, પરપરિણતિ શું ભજિયો રે....પ્રભુભ

પણ હવે તુજ સમ સાહિબ મળિયો, તિણે ભવભય સવિ ટળિયો રે....પ્રભુભ

પણ નવિ ભય જિનરાજ પસાયે, તત્ત્વરસાયન પાયે રે....પ્રભુભ અંતરભ્રમી !

પ્રભુ ભગતે નિજ ચિત્ત વસાયે, ભાવરોગ મિટ બાયે રે....પ્રભુભ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ અશુભમાંથી નિવૃત્તિથી અને શુભમાં પ્રવૃત્તિથી આ મુમુક્ષુ પુરુષ નિર્ભય-નીહર હોય છે.

અને તેને ઉચિત કૃત્યમાં હાનિ હોતી નથી, કરવા યોગ્ય એવા ઉચિત ધર્મકર્તવ્યમાં તે કાંઈ ખામી આવવા દેતો નથી; કારણ કે તે જિનચરણની ઉપાસના અતિશય ભક્તિ-પૂર્વક કરે છે, મુનિજનની સંગતિ પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિ રાખે છે, યથા-ઉચિત કર્તવ્ય શક્તિ સંયમનું પાલન કરે છે, દાન દે છે, શીલ-સદાચાર સેવે છે, તપ આચરે છે, શુભ ભાવના ભાવે છે, અને તેમાં કંઈ ખામી-ઊણપ આવવા દેતો નથી. તે સર્વ જગજગતુંને પોતાના મિત્ર માનતો હોઈ, જેમ બને તેમ મન-વચન-કાયાથી અહિંસક રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે; હિત મિત્રને પ્રીત એવું સત્ય વચન બોલે છે; પ્રમાણિક અને ન્યાયપ્રિય રહી પરદ્રવ્ય હરવાની કે ચોરવાની ઇચ્છાથી પણ દૂર રહે છે; પરસ્પરી પ્રત્યે મા-જહેનનો દષ્ટિ રાખી સ્વદારાસંતોષી થાય છે, અથવા સર્વથા પ્રમુખાર્થ ધારણ કરે છે; જેમ બને તેમ આરંભ-પરિશ્લેષનું સંક્ષેપપણું કરે છે, પરિશ્લેષનું પરિભાણ-મર્યાદા દર્શાવે છે. તે શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ શુરુ ને શુદ્ધ ધર્મનું આલંબન લે છે; બાકી બીજી બધી જાંબલ હોડી થે છે. તે સર્વ તામસી વૃત્તિઓને ત્યજી દર્મ, સાત્ત્વિકી વૃત્તિઓને ભરે છે. દયા, શાંતિ, સ્વમતા, ક્રમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય,—ઈત્યાદિ સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ આ મુમુક્ષુના ષટમાં સદાય સુભ્રમત હોય છે.

જેવા તુચ્છ નમાંલા ઉપદ્રવો-ઠનડગતો એને કેમ બાધા કરી શકે? જ્યાં નદીના પ્રબળ પ્રવાહપૂરમાં હાથીના હાથી તણાઈ જાય, ત્યાં તુચ્છ તણખલાનો ભાર શો?

અને આવા આ સુમુક્ષુ પુરુષને શિષ્ટજનોનું સંમતપાણું હોય છે. એટલે કે તે શિષ્ટજનને સદા પરમ પ્રમાણુ માને છે, તેમના વચનને-તેમની આજ્ઞાને શિરસાવંદ્ય ગણે છે-માથે ચઢાવે છે. શિષ્ટ એટલે પરમ સંસ્કારી સુશિક્ષિત પંડિતજન, સંસ્કારસ્વામી, સાધુ-જનને સંમત એવા પુરુષો. જેણે શુદ્ધ આત્મધર્મની શિક્ષા સમ્યક્પણે પ્રાપ્ત કરી છે, જેના હૃદયમાં સત્ય ધર્મના શુદ્ધ સંસ્કાર દઢપણે લાગ્યા છે, જે તત્વાતત્વના વિવેકમાં નિપુણ હોઈ 'પંડિત' કહેવાય છે, અને તેથી કરીને જ સંતજનોને સંમત છે-માન્ય છે, એવા સત્પુરુષો 'શિષ્ટ' કહેવાય છે. એવા શિષ્ટજનને આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પરમ માનનીય માને છે.

તથા—

મયં નાતીવ ભવજં કૃત્યહાનિર્ન ચોચિતે ।

તથાનાભોગતોઽપ્યુચ્ચૈર્ન ચાપ્યનુચિતક્રિયા ॥ ૪૫ ॥

ભવભય ના અતિ-ઉચિતમાં, કૃત્યહાનિ પણ ના'ય;

અભણતાં પણ હોય ના, ક્રિયા અનુચિત કોય. ૪૫

અર્થ:—આ દૃષ્ટિવાળા પુરુષને ભવજન્ય અત્યંત ભય હોય નહિ, ઉચિતમાં કૃત્યહાનિ હોય નહિ, તથા અભણતાં પણ અનુચિત ક્રિયા પણ સર્વથા હોય નહિ.

વિવેચન

આવા આ દૃષ્ટિવાળા યોગીને ભવભય અત્યંત હોતો નથી, સંસારનો ઝાઝો ડર રહેતો નથી; કારણ કે અશુભ કાર્યમાં તેની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, એટલે તે નિર્ભય રહે છે. જે ખોટું કે ખરાબ

કામ કરતો હોય, જે અશુભ આચરણ કરતો હોય, જે દુષ્ટ પાપી હોય,

ભયભય તેને જ ડરવાપણું હોય, એમ બાલક સુદ્ધાં સર્વ કોઈ જાણે છે. વળી આ

રહિતપણું આત્માર્થી પુરુષ તો પ્રભુલક્ષિત-શુભલક્ષિત આદિ શુભ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે

છે, તેથી કરીને પણ તેને સવિશેષ નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે તે

ભગવાનની ભક્તિમાં શુદ્ધ ભાવથી લીન થાય છે ને પ્રભુનું ચરણ-શરણ ગ્રહી ભાવે છે

કે-હે ભગવાન! હે પરમકૃપાળુ દેવ! હું તો અનંત દોષનું ભાજન છું, છતાં પણ આપના

અવલંબનથી મેં આ અપાર ભવસાગરને ગોપદ જેવો કરી દીધો છે. જો કે મોહાદિ શત્રુ

વૃત્તિ:—મયં નાતીવ ભવજં—ભવજન્ય—સંસારજન્ય અત્યંત ભય હોતો નથી—, તથાપ્રકારે અશુભમાં અપ્રવૃત્તિને લીધે. (અશુભ પ્રવૃત્તિ કરે નહિ, તેથી સંસારનો ડર પણ લાગે નહિ) કૃત્યહાનિર્ન ચોચિતે—અને સર્વ જ ઉચિતમાં કૃત્યહાનિ ન હોય,—ધર્મ આદરને લીધે. તથાનાભોગતોઽપ્યુચ્ચૈર્ન—તેમ જ અનાભોગથી પણ,—અભણતાં પણ અત્યંતપણે, ન ચાપ્યનુચિતક્રિયા—સર્વત્ર જ અનુચિત ક્રિયા પણ ન હોય. (અભણતાં પણ અનુચિત ક્રિયા કરે નહિ.)

હજી મને છળી રહ્યા છે, ને હું પરપરિણતિમાં અબૂઝપણે ભળી રહ્યો છું, પણ હવે તમારા જેવો સાહેબ મને મળ્યો છે, એટલે એ મ્હારો ભવભય પણ ટળ્યો છે, એમ હું માનું છું. હે વીતરાગ દેવ ! તમારું તત્ત્વ-રસાયન મેં પીધું છે, ભક્તિથી મેં તમને મ્હારા ચિત્તમાં વસાવ્યા છે, એટલે મ્હારો ભવરૂપ ભાવરોગ મટી ગયો છે, એમ મને લાગે છે. હે પ્રભુ ! આપનું દર્શન થતાં મ્હારા હુઃખ-દૌર્ભાગ્ય દૂર થયા છે, અને મને સુખસંપત્તિ મળી છે. તમારા જેવો ‘ધીંગો ધણી’ મેં ‘માથે કર્યો’ છે, તો પછી મ્હારો વાળ પણ કોણ વાંકો કરી શકે એમ છે ?

“હુઃખ દોહગ દૂરે ટળ્યા રે, સુખ સંપદ શું ભેટ;

ધીંગ ધણી માથે કિયો રે, કુણું ગંજે નર ખેટ ?....વિમલજિન !”—શ્રી આનંદધનજી

“જે અતિ દુસ્તર જલધિ સમો સંસાર જો,

તે ગોપદ સમ કીધો પ્રભુ અવલંબને રે લોન”

“યદપિ હું મોહાદિકે છલિયો, પરપરિણતિ શું ભળિયો રે....પ્રભુન

પણ હવે તુજ સમ સાહિબ મળિયો, તિણે ભવભય સવિ ટળિયો રે....પ્રભુન

પણ નવિ ભય જિનરાજ પસાયે, તત્ત્વરસાયન પાયે રે....પ્રભુન અંતરભરી !

પ્રભુ ભગતે નિજ ચિત્ત વસાયે, ભાવરોગ મિટ ભાયે રે....પ્રભુન”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ અશુભમાંથી નિવૃત્તિથી અને શુભમાં પ્રવૃત્તિથી આ સુમુક્ષુ પુરુષ નિર્ભય-નીકર હોય છે.

અને તેને ઉચિત કૃત્યમાં હાનિ હોતી નથી, કરવા યોગ્ય એવા ઉચિત ધર્મકર્તવ્યમાં તે કંઈ ખામી આવવા દેતો નથી; કારણ કે તે જિનચરણની ઉપાસના અતિશય ભક્તિ-પૂર્વક કરે છે, મુનિજનની સંગતિ પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિ રાખે છે, યથા-ઉચિત કર્તવ્ય શક્તિ સંયમનું પાલન કરે છે, દાન દે છે, શીલ-સદાચાર સેવે છે, તપ આચરે છે, શુભ ભાવના ભાવે છે, અને તેમાં કંઈ ખામી-ઉણપ આવવા દેતો નથી. તે સર્વ જગજગતું પોતાના મિત્ર માનતો હોઈ, જેમ બને તેમ મન-વચન-કાયાથી અહિંસક રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે; હિત મિત્રને પ્રીત એવું સત્ય વચન બોલે છે; પ્રમાણિક અને ન્યાયપ્રિય રહી પરદ્રવ્ય હરવાની કે ચોરવાની ઈચ્છાથી પણ દૂર રહે છે; પરસ્પરી પ્રત્યે મા-ખેંદનની દષ્ટિ રાખી સ્વદારાસંતોષી થાય છે, અથવા સર્વથા પ્રસન્ન થઈ ધારણ કરે છે; જેમ બને તેમ આરંભ-પરિણામનું સંક્ષેપપણું કરે છે, પરિણામનું પરિમાણ-મર્યાદા ઠરાવે છે. તે શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ગુરુ ને શુદ્ધ ધર્મનું આલંબન લે છે; ખાકી ખીણ બધી જાનલ છોડી દે છે. તે સર્વ તામસી વૃત્તિઓને ત્યજી દર્ઢ, સાત્ત્વિકી વૃત્તિઓને ભરે છે. દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય,—ઈત્યાદિ સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ આ સુમુક્ષુના ઘટમાં સદાય સુખપ્રત હોય છે.

“ઉપાસના જિન ચરણની, અતિશય લક્ષિત સહિત;
મુનિજન સંગતિ રતિ અતિ, સંયમ યોગ ઘટિત.
દયા શાંતિ સમતા ક્ષમા, સત્ય ત્યાગ વૈરાગ્ય;
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એહ સદાય સુખગ્ય.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“શુદ્ધ આલંબન આદરે, ત્યજી અવર જંજાલ રે;
તામસી વૃત્તિ સવિ પરિહરી, ભજે સાત્ત્વિકી શાલ રે....શાંતિ” —શ્રી આનંદધનજી

અને આમ આ મુમુક્ષુ પુરુષ જેમ ઉચિત કર્તવ્ય કરવા ચૂકતો નથી, તેમ તે અનુ-
ચિત ક્રિયા પણ કરતો નથી. તે જાણી ખૂઝીને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવને પણ હણતો નથી,
તો મોટા સ્થૂળ જીવને તો કેમ જ હણે? અજાણતાં પણ કોઈ જીવને
અનુચિત તે દૂભવવા ઇચ્છતો નથી, તો જાણીને તે કોઈની લાગણી પણ કેમ
અકર્તવ્ય દૂભવે? તે સ્વપ્નમાં પણ ખોટું બોલવા ઇચ્છતો નથી, તો જાણી ખૂઝીને
પ્રતિજ્ઞાલંગ કેમ કરે? અન્યાયથી અપ્રમાણિકપણે ધન કમાઈને પાપનો
સંકો કાના માટે બાંધી જવો છે, એવો જે વિચાર કરે છે, તેને પરદ્રવ્યની ચોરી
રવાની ઇચ્છા પણ કેમ થાય? વ્યભિચાર આદિથી ઉપજતા ધનહાનિ, માનહાનિ, રોગા-
વેત વગેરે દોષ પ્રત્યક્ષ દેખતાં છતાં, તે પરસ્પરી પ્રત્યે આડી આંખે જુએ પણ કેમ?
મારંભ પરિગ્રહની પ્રપંચજાલમાંથી જેમ બને તેમ જે જલદી છૂટવા ઇચ્છતો હોય, તે
પેનો લાંબો પથારો શું કામ પાથરે?

આમ જેને સંસારનો ઝાઝો ભય હવે રહ્યો નથી, એવો આ મુમુક્ષુ પુરુષ ઉચિત
કરે છે, ને અનુચિત કરતો નથી; કારણ કે તે એવો સરળપરિણામી હોય છે, કે
સોનાની પેઠે જેમ વાળીએ તેમ વળે છે.

અનુચિત તેહ ન આચરે મનઃ વાળ્યો વળે જિમ હેમ રે મનઃ” —શ્રી યોગો સજ્જાય ૨-૩
એમ—

કૃત્યેઽધિકેઽધિકગતે જિજ્ઞાસા લાલસાન્વિતા ।

તુલ્યે નિજે તુ વિકલે સંત્રાસો દ્વેષવર્જિતઃ ॥ ૪૬ ॥

વૃત્તિઃ—કૃત્યે—કૃત્યમાં, ધ્યાન આદિ કૃત્યમાં, અધિકે—અધિકમાં, —પોતાની ભૂમિકાની અપેક્ષાએ
અધિક એવા કૃત્યમાં, —અધિકગતે—અધિકગત એટલે આચાર્ય આદિ અધિક—ચઢીયાતા (ગુણવંતમાં)
તતા, એવા કૃત્યમાં, જિજ્ઞાસા—આત્મી જિજ્ઞાસા, આ આમ કેમ એવી જાણવાની ઇચ્છા હોય છે;
લાલસાન્વિતા—લાલસા સહિત, એટલે કે અભિલાષના અતિરેકથી યુક્ત એવી જિજ્ઞાસા. (પોતાનાથી
ચઢીયાતી દશાવાળાની ચઢીયાતી ક્રિયા દેખી, આ આમ કેમ હશે તે જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા). તુલ્યે—
દનાદિ તુલ્ય—સરખા કૃત્યમાં, નિજે તુ—પોતાના જ, વિકલે—વિકલ, કાયોત્સર્ગકરણ વગેરેવડે વિકલ-
ખામીવાળા, સંત્રાસો—સંત્રાસ આત્મામાં હોય છે. હું હાનિનો વિરોધક છું એમ આત્મામાં અત્યંત
ત્રાસ છૂટે છે. દ્વેષવર્જિતઃ—દ્વેષ રહિત, —અધિક પ્રત્યે દ્વેષ રહિત એવો સંત્રાસ, —પ્રસ્તુત દષ્ટિના સામર્થ્યને
પ્રીયે. (બન્નેની એક સરખી ક્રિયા છતાં, પોતાની ક્રિયા ખામીવાળી દેખી, પોતાના આત્મામાં ત્રાસ છૂટે
છે, અને તેમાં અધિક ગુણવંત પ્રત્યે દ્વેષ હોતો નથી.)

અધિકના આધિક કૃત્યમાં, સલાહસા જિજ્ઞાસ; તુલ્ય વિકલ નિજ કૃત્યમાં, દ્રેષ રહિત સંત્રાસ. ૪૬

અર્થ:—ગુણથી અધિકના અધિક કૃત્ય પ્રત્યે લાલસાયુક્ત એવી જિજ્ઞાસા હોય, અને તુલ્ય એવા પોતાના વિકલ-ખામીવાળા કૃત્ય પ્રત્યે દ્રેષ વિનાનો સંત્રાસ હોય.

વિવેચન

વળી આ દૃષ્ટિમાં વર્તીતો સુસુક્ષ્મ પોતાના કરતાં અધિક ગુણવંત, ચઢીયાતી આત્મ-દશાવાળા એવા આચાર્યાદિની પોતાના કરતાં ચઢીયાતી ક્રિયા દેખી, એમ લાવે છે કે- અહો ! આ મહાજનોની આ ક્રિયા આવી ઉત્તમ પ્રકારની, આવી ઉચ્ચ જિજ્ઞાસા: કાટિની શી રીતે હોતી હશે? એમ તેનું કારણ જાણવાની તેને તીવ્ર દશાભેદ અભિલાષાવાળી-ઉત્કંઠાવાળી જિજ્ઞાસા ઉપજે છે; કારણ કે યોગના સ્થાન અસંખ્ય છે, અને મોહકર્મની તરતમતાના કારણે, ન્યૂનાધિકતાના કારણે, ઓછાવત્તાપણાને લીધે, જીવની દશાના અસંખ્ય ભેદ પડે છે. આમ ક્ષયોપશમની ભિન્નતાના કારણે, કેટલાક જીવો પોતાનાથી હીન-ઉતરતી પંક્તિના હોય, કેટલાક પોતાની સમાન પંક્તિના હોય, ને કેટલાક પોતાનાથી ચઢીયાતી પંક્તિના હોય. આમ સન્માર્ગે પ્રયાણ કરતા, આગળ વધતા, આત્મવિકાસ સાધતા જીવોની દશાના ભેદ હોય છે. એટલે તેઓની ધર્મક્રિયા પણ તેવા પ્રકારની તરતમતાવાળી હોય છે, ઊંચી-નીચી કક્ષાની હોય છે.

તેમાં આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો યોગી જ્યારે પોતાનાથી ચઢીયાતી આત્મદશાવાળા મહાનુભાવ મહાત્માઓને દેખે છે, પોતાનાથી ગુણમાં અધિક એવા ભાવાચાર્યને, ભાવ ઉપાધ્યાયને, ભાવસાધુને, ભાવશ્રાવકને કે અન્ય કોઈ સુસુક્ષ્મને ભાળે છે, સાનંદાશ્ચર્ય: ત્યારે તે વિસ્મયમાં પડી જાય છે. જ્યારે તે તેઓનું પોતાના કરતાં ધન્ય ! ધન્ય ! વધારે વિશુદ્ધિવાળું ધર્મધ્યાન જીએ છે, જ્યારે પોતાના કરતાં વધારે જળવાળો દૃઢ ધર્મરંગ નીરજે છે, જ્યારે પોતાના કરતાં વધારે ભક્તિ ઉદ્ઘાસવાળી ભગવંતની ભાવભક્તિ ભાળે છે, જ્યારે પોતાના કરતાં વધારે આત્મવીર્યોદ્ધાસ-વાળી તપ-સ્વાધ્યાય-પ્રતિક્રમણ-વંદનાદિ સત્ક્રિયા નીહાળે છે, જ્યારે પોતાના કરતાં અધિક વિકાસ પામેલા તેઓના અહિંસા-સત્ય આદિ સાક્ષાત્ દેખે છે, અને જ્યારે પોતાના કરતાં અધિક આત્મપરિણતિ પામેલા તેઓના સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આદિ ગુણ પ્રત્યક્ષ કરે છે, ત્યારે આ યોગદૃષ્ટિવાળો યોગી સાનંદાશ્ચર્ય અનુભવી વિચારમાં પડી જાય છે કે-અહો ! આ મહાત્માઓનું ધર્મધ્યાન ! અહો ભાવભક્તિ ! અહો ધર્મરંગ ! અહો તપ-સ્વાધ્યાય ! અહો અહિંસા-સત્ય ! અહો દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ! અહો એમની પ્રાક્ષી સ્થિતિ ! અહો એમની અપૂર્વ આત્મપરિણતિ ! આ અદ્ભુત પ્રજ્ઞાનિષ્ઠ મહાત્માઓ આવી અદ્ભુત આત્મદશા કેમ પામ્યા હશે ? આવી આશ્ચર્યકારક આત્મસાધના એમણે કેમ

સાધી હશે ? આવી અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યવાળી પરમ ધન્ય સત્ક્રિયા તેઓ શી રીતે કરી શકતા હશે ?

“ધન્ય ધન્ય નર તેહ, પ્રભુપદ વંદી હો જે દેશના સુણે;
જ્ઞાન ક્રિયા કરે શુદ્ધ, અનુભવ યોગે હો નિજ સાધકપણે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“ધન્ય તે મુનિવરા રે, જે ચાલે સમભાવે;
ભવસાયર લીલાએ ઉતરે, સંયમ કિરિયા નાવે....ધન્ય૦
લોગપંક તજી ઉપર બેઠા, પંકજ પરે જે ન્યારા;
સિંહ પરે નિજ વિક્રમ શૂરા, ત્રિભુવન જન આધારા....ધન્ય૦
જ્ઞાનવંત જ્ઞાની શું મલતા, તન મન વચને સાચા;
દ્રવ્ય ભાવ સૂધા જે ભાળે, સાચી જિનની વાચા....ધન્ય૦”—સા.ત્ર. ગા. સ્ત.

ધ્યાદિ પ્રકારે તે આત્મારામી મહાત્માઓની પરમ ધન્યતા તે ભાવે છે, અને ગુણી-જન પ્રત્યેના પ્રશસ્ત રાગથી ચિંતવે છે કે—આ મહાનુભાવોની આવી આશ્ચર્યકારક આત્મ-સ્થિતિ કેમ પ્રગટી હશે ? આ જાણવાની તેને તીવ્ર ઇચ્છા—જિજ્ઞાસા ઉપજે છે.

અને આ મુમુક્ષુ જોગીજનને આવી સાચી જિજ્ઞાસા ઉપજે છે, એટલું જ નહિ, પણ તે મહાત્માઓ જેવી જ પોતાની વંદનાદિ ક્રિયામાં પોતાની હીનતા દેખી, તેને પોતાના પ્રત્યે મનમાં અત્યંત ત્રાસ છૂટે છે, પોતાના આત્મા પ્રત્યે જીર્ણુસા-પોતા પ્રત્યે ઘૃણા ઘૃણા ઉપજે છે કે—અરે ! હું તે કેવો અધન્ય કે આ મહાજનો જેવી ઉત્તમ ધર્મક્રિયા કરી શકતો નથી ! ખરેખર ! ‘હું તો દોષ અનં-તનું ભાજન છું’; અને મહારામાં ગુણ તો એછે દેખાતો નથી; કારણ કે મહારામાં આ મહાત્માઓ જેવો નથી શુદ્ધ ભાવ કે નથી પ્રભુ સ્વરૂપભાવ, નથી લઘુતા કે હીનતા, નથી ગુરુ આજ્ઞા આરાધકતા કે નથી નિશ્ચલતા, નથી પ્રભુનો દૃઢ વિશ્વાસ કે નથી પરમાદર, નથી સત્સંગનો જોગ કે નથી સત્સેવા જોગ, નથી કેવળ આત્માર્પણતા કે નથી દૃઢઆશ્રય-ભાવ, નથી ‘હું પામર શું કરી શકું ?’ એવો વિવેક કે નથી પ્રભુ પ્રત્યે અચળ આસક્તિ, નથી પ્રભુવિરહનો તાપ કે નથી પરમ દુર્લભ એવી પ્રભુકથાનો પરિતાપ, નથી ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કે નથી ભજનનું દૃઢ ભાન, નથી નિજ ધર્મની સમજણ કે નથી શુભ દેશે સ્થિતિ, નથી સેવાને પ્રતિકૂળ બંધનનો ત્યાગ કે નથી દેહદમન—ઇન્દ્રિયદમન, નથી પ્રભુવિયોગની સ્ફુરણા કે નથી વચન—આગમ જ્ઞાન, નથી દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ કે નથી યમ—નિયમાદિ, નથી ઉદા-સીનતા કે નથી નિરભિમાનપણું, નથી સ્વધર્મસંચય કે નથી પરધર્મનિવૃત્તિ. આમ અનંત પ્રકારથી હું સાધન રહિત છું. મહારામાં એક પણ સફળ નથી. હું મોઢું શું બતાવું ? સકળ જગતમાં હું જ અધમાધમ ને અધિકમાં અધિક પતિત છું.

“હે પ્રભુ! હે પ્રભુ! શું કહું? દીનાનાથ દયાળ!

હું તો દોષ અનંતનું, ભાજન છું કરુણાળ!

શુદ્ધ ભાવ મુજમાં નથી, નથી સર્વ તુજ રૂપ;

નથી લઘુતા કે દીનતા, શું કહું પરમ સ્વરૂપ.

નથી આસા શુરદેવની, અચળ કરી ઉરમાંહિ;

આપ તણો વિશ્વાસ દઢ, ને પરમાદર નાંહિ.

ભોગ નથી સતસંગનો, નથી સત્સેવા ભોગ;

કેવળ અર્પણતા નથી, નથી આશ્રય અનુયોગ.

હું પામર શું કરી શકું? એવો નથી વિવેક;

ચરણ શરણ ધીરજ નથી, મરણ સુધીની છેક.

અચિંત્ય તુજ મહાત્મ્યનો, નથી પ્રકુદ્ધિત ભાવ;

અંશ ન એછે રનેહનો, ન મળે પરમ પ્રભાવ.

અચળ રૂપ આસક્તિ નહિં, નહિં વિરહનો તાપ;

કથા અલભ્ય તુજ પ્રેમની, નહિં તેનો પરિતાપ.

ભક્તિમાર્ગ પ્રવેશ નહિં, નહિં ભજન દઢ ભાન;

સમજ નહિં નિજ ધર્મની, નહિં શુભ દેશે સ્થાન.

કાળ દોષ કળિથી થયો, નહિં મર્યાદા ધર્મ;

તોય નહિં વ્યાકુળતા, જુઓ પ્રભુ મુજ કર્મ.

સેવાને પ્રતિકૂળ જો, તે બંધન નથી ત્યાગ;

દેહેન્દ્રિય માને નહિં, કરે બાહ્ય પર રાગ.

તુજ વિયોગ સ્કુરતો નથી, વચન નયન યમ નાંહિ;

નહિં ઉદાસીન અભક્તથી તેમ ગૃહાદિક માંહિ.

અહંભાવથી રહિત નહિં, સ્વધર્મ સંચય નાંહિ;

નહિં નિવૃત્તિ નિર્મળપણે, અન્ય ધર્મની કાંઈ.

એમ અનંત પ્રકારથી, સાધન રહિત હુંય;

નહિં એક સફળુણ પણ, મુખ બતાવું શુંય?

કેવળ કરુણામૂર્તિ છો, દીનજંઘુ દીનનાથ!

પાપી પરમ અનાથ છું, ગ્રહો પ્રભુજ! હાથ.

અધમાધમ અધિકો પતિત, સકળ જગતમાં હુંય;

એ નિશ્ચય આવ્યા વિના, સાધન કરશે શુંય?

પડી પડી તુજ પદ પંકજે, ફરી ફરી માશું એ જ;

સફળુરુ સંત સ્વરૂપ તું જ, એ દઢતા કરી દેજ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

“હું છોડી નિજ રૂપ રમ્યો પર પુદ્ગલે;
 ઝીલ્યો ઊલટ આણી વિષય તૃષ્ણા જલે;
 આશ્રવ બંધ વિભાવ કરું રુચિ આપણી,
 ભૂલ્યો મિથ્યા વાસ દોષ દઉં પર લાણી....વિહરમાન.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

ઈત્યાદિ પ્રકારે પોતાના દોષ દેખી, પોતાની ધર્મક્રિયાની વિકલતા-ખામી જોઈ, આ યોગદષ્ટિવાળા સુમુક્ષુ યોગી પુરુષને પોતા પ્રત્યે ખેદ ઉપજે છે, ત્રાસ છૂટે છે કે-આ જીવનું આ તે કેવું હીનવીર્યપણું? કેવું શિથિલાચારીપણું? કેવું પ્રમાદીપણું? કેવું નિર્ગુણ-ચક્રવર્તીપણું? પણ આવો સંત્રાસ ઉપજે છે, તેમાં તે ગુણીજનો પ્રત્યે અદ્વેષ જ હોય છે, બીલકુલ દ્વેષ-મત્સર ભાવ તો હોતો જ નથી, એવા ગુણનિધાન પ્રશસ્ત પુરુષો પ્રત્યે ઈર્ષ્યા-અદેખાઈ આવતી જ નથી, પણ કેવળ પ્રમોદ ભાવ જ ઉદભવે છે. એટલું જ નહિ પણ પોતાની ગુણહીનતાથી નિરાશ થવાને બદલે, તે મહત્ પુરુષોના ઉત્તમ ગુણ દેખી આગળ વધવાની પ્રેરણા મેળવે છે. આમ—

“વિનય અધિક ગુણીનો કરે....મનં દેખે નિજ ગુણ હાણુ રે....મનં”—યોગ સંજ્ઞાય ૨-૩

दुःखरूपो भवः सर्व उच्छेदोऽस्य कुतः कथम् ।

चित्रा सतां प्रवृत्तिश्च साशेषा ज्ञायते कथम् ॥ ४७ ॥

દુઃખરૂપ ભવ સર્વ આ, ક્યાંથી કેમ ઉચ્છેદ ?

ચિત્ર પ્રવૃત્તિ સંતોની, ક્યમ જણાય સહુ ભેદ ? ૪૭

અર્થ:—સર્વ સંસાર દુઃખરૂપ છે, આનો ઉચ્છેદ કયા કારણથી કેવી રીતે થાય ? અને સંતોની ચિત્ર-વિવિધ આશ્ચર્યકારી પ્રવૃત્તિ છે, તે બધીય કેવી રીતે જણાય ?

વિવેચન

“ત્રાસ ધરે ભવભય થકી....મનં ભવ માને દુઃખખાણુ રે....મનં”—યોગ સંજ્ઞાય ૨-૪

વળી આ દષ્ટિવાળો યોગી પુરુષ સમસ્ત સંસારને દુઃખરૂપ માને છે; કારણ કે જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક વગેરે દુઃખથી ભરેલો આ સંસાર આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિરૂપ

વૃત્તિ:-દુઃખરૂપો ભવઃ સર્વ:-બધોય સંસાર દુઃખરૂપ છે, -જન્મ-જરા આદિ રૂપપણને લીધે. ઉચ્છેદોઽસ્ય-આ સંસારનો ઉચ્છેદ, કુત:-ક્યાંથી ? કયા હેતુથી ? ક્ષાંતિ આદિથકી. કથં-કેમ ? કેવા પ્રકારે ? ચિત્રા-ચિત્ર, (વિવિધ પ્રકારની, અથવા આશ્ચર્યકારી), સતામ્-સંતોની, મુનિઓની, પ્રવૃત્તિશ્ચ-પ્રવૃત્તિ, ચૈત્ય કર્મ આદિ પ્રકારથી, સાશેષા જ્ઞાયતે કથમ્-તે અશેષ કેમ જણાય ? તે બધીય કેમ જણવામાં આવે ?-તેથી અન્યતા અપોહથી, (તેથી બીજાના ત્યાગથી).

ત્રિવિધ તાપથી નિરંતર બળી રહ્યો છે, એમ તે પ્રત્યક્ષ દેખે છે; આ ભયાકુલ સંસાર સંસારમાં સર્વત્ર ભય ભય ને ભય જ વ્યાપી રહેલ છે, એમ તેને જણાય છે. તે જુએ છે તો 'લોગમાં' રોગનો ભય છે, કુલને પડવાનો ભય છે, લક્ષ્મીમાં રાજાનો ભય છે, માનમાં દીનતાનો ભય છે, ખલમાં શત્રુનો ભય છે, રૂપથી સ્ત્રીને ભય છે, શાસ્ત્રમાં વાદનો ભય છે, ગુણમાં ખલનો ભય છે, અને કાયા પર કાળનો ભય છે. એમ સર્વ વસ્તુ તેને ભયવાળી દેખાય છે, માત્ર એક વૈરાગ્ય જ અભય છે, એવું તેને પ્રતીત થાય છે. આમ આખો સંસાર ભયાકુલ હોઈ કેવલ દુઃખરૂપ જ છે, સંસારમાં જે જે સુખસાધન મનાય છે તે પણ બધાય પરમાર્થથી સુખાભાસરૂપ હોઈ દુઃખરૂપ જ છે, ઈંદ્ર-ચક્રવર્તી આદિની પદવી પણ દુઃખરૂપ જ છે, એમ તેના આત્મામાં નિશ્ચય થાય છે. કારણ કે—

“પ્રત્યેક વખત મૃત્યુના ભયવાળો, રોગના ભયવાળો, આજીવિકાના ભયવાળો, યશ હશે તો તેની રક્ષાના ભયવાળો, અપયશ હશે તો તેને ટાળવાના ભયવાળો, લેણું હશે તો તેને લેવાના ભયવાળો, દેણું હશે તો તેની હાયવેચના ભયવાળો, સ્ત્રી હશે તો તેની.....ના ભયવાળો, નહિં હોય તો તેને પ્રાપ્ત કરવાના ખ્યાલવાળો, પુત્ર-પુત્રાદિક હશે તો તેની કંઠાકૂટના ભયવાળો, નહિં હોય તો તેને મેળવવાના ખ્યાલવાળો, એાછી ઋદ્ધિ હશે તો વધારેના ખ્યાલવાળો, વધારે હશે તો તેને બાથ ભરવાના ખ્યાલનો, એમ જ પ્રત્યેક સાધનો માટે અનુભવ થશે.” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

એટલે તે મુમુક્ષુ પુરુષ ભાવે છે કે—હે જીવ ! આ ભયરૂપ સંસારમાં ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કરતાં તું અનંત દુઃખ પામ્યો છે. ભીષણ નરક ગતિમાં, તિર્યંચ ગતિમાં, કુદેવ ગતિમાં, ને કુમનુષ્ય ગતિમાં તું તીવ્ર દુઃખને પ્રાપ્ત થયો છે, દારુણ અસદ્ધ દુઃખ વૈરાગ્યભાવના તેં ચિરકાળ સદ્ધા છે, શારીરિક માનસિક દુઃખ તેં વારંવાર અનુભવ્યા છે. હે જીવ ! અશુચિ બીભત્સ ને મલમલિન એવા અનેક જનનીઓના ગર્ભાવાસમાં તું ચિરકાળ વસ્યો છે. સમુદ્રના પાણી કરતાં પણ વધારે માતાના ધાવણ તું ધાવ્યો છે. તારા મરણસમયે સાગરજલ કરતાં પણ વધારે આંસુડા તારી માતાઓએ સાર્યા છે. મેરુપર્વત કરતાં પણ વધારે તારા કેશ-નખ વગેરે કપાયા છે. હે જીવ ! આ

× “ભોગે રોગમયં કુલે ય્યુતિમયં વિષ્ણુ નૃપાલાદ્યયં;
માને દૈન્યમયં વલે રિપુમયં રૂપે તરુણ્યા મયં ।
શાસ્ત્રે વાદમયં ગુણે સ્વલમયં કાચે કૃતાન્તાદ્યયં,
સર્વે વસ્તુ મયાન્વિતં ભુવિ નૃણાં વૈરાગ્યમેવામયમ્ ॥” —શ્રી ભર્તૃહરી

(અર્થ માટે જુઓ—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત ભાવનાબોધ).
“વેદિકં ચત્સુખં નામ સર્વં વૈષયિકં સ્મૃતમ્ । ન તત્સુખં સુખાભાસં કિન્તુ દુઃખમસંશયમ્ ॥”
—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી પંચાધ્યાયી

ત્રિભુવન મધ્યે તેં સર્વ સ્થાનમાં વારંવાર ગમતાગમન કર્યું છે, સર્વ જીવો સાથે સર્વ પ્રકારના સંબંધો તેં અનેક વાર કર્યા છે, ભુવનોદરમાં વર્તતા સર્વ પુણ્યદો તેં ફરી ફરી ગ્રસ્યા છે ને મૂક્યા છે,—જગત્ની એક તેં વારંવાર હોંસે હોંસે ખાધી છે, તોપણ તું તૃપ્તિ પામ્યો નથી ! તૃણાથી પીડિત થઈને તેં ત્રણે ભુવનનું* પાણી પીધું છે, તોપણ ત્હારી તૃણાનો છેદ થયો નથી ! માટે હે જીવ ! હવે તો તું વિરામ પામ ! વિરામ પામ !

“જડ ચલ જગની એંઠનો, ન ઘટે તુજને ભોગ હો મિત્ત. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ હુઃખમય સંસારસ્વરૂપ ભાવતાં તેના અંતરમાં વૈરાગ્યનો રંગ લાગે છે, એટલે તે ચિંતવે છે કે આ હુઃખદ સંસારનો કયા કારણથી, કેવી રીતે ઉત્તેજ થાય ? હું આ ભવભયથી ઉભગ્યો છું. આ હુઃખપ્રચુર અધુવ અશાશ્વત સંસારમાં હું એવી શું કરણી કરું ? કે જેથી કરીને હું દુર્ગતિ પ્રતિ ન જઉં.* ‘ભવભયથી હું ઉભગ્યો, હવે ભવ પાર ઉતાર હો.’—(યશોવિજયજી)

વળી તે મુમુક્ષુ સત્પુરુષોની, સંત મુનિજનોની વિવિધ પ્રકારની સત્પ્રવૃત્તિ જોઈને દિંગ થઈ જાય છે. તેઓની પરમ અદ્ભુત ભક્તિ, પરમ અદ્ભુત આત્મશક્તિ, પરમ વિશુદ્ધ નિર્મલ તપશ્ચર્યા, પરમ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મધ્યાન, પરમ પ્રશાંત ગંભીર વાગ્ધારા, સંતોનું ચિત્ર પરમ જ્ઞાનસંપન્ન શુદ્ધ ક્રિયાકલાપ, અને મેરુ જેવા મહાન્ સંયમભારતું ચરિત્ર ! લીલાથી ધારણ,—એ વગેરે તે સાધુપુરુષોની સત્પ્રવૃત્તિ નિહાળી તે તો આશ્ચર્યમાં લીન થઈ જાય છે; અને ચિંતવે છે કે—આ આત્મારામી બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓનું સમસ્ત ચિત્ર ચરિત્ર કેમ જાણી શકાય ? કારણ કે આ સંતપુરુષોનું ચરિત્ર ચિંતવવામાં આવે તો ક્વચિત્ કરુણા—કોમળતા દેખાય છે, ક્વચિત્ તીક્ષ્ણતા દેખાય છે, ક્વચિત્ ઉદાસીનતા દેખાય છે ! આમ પરસ્પર વિરોધાભાસી ગુણોનું એઓમાં દર્શન થાય છે ! કારણ કે આ મહાજનો સર્વ જીવોનું હિત કરવાવાળી કરુણા ધરાવે છે, કર્મનું વિદારણ કરવામાં તીક્ષ્ણતા રાખે છે, અને ગ્રહણ—ત્યાગ પરિણામ વિનાની દષ્ટા—સાક્ષી-ભાવરૂપ ઉદાસીનતા દાખવે છે ! વળી એઓ યોગી પણ છે ને ભોગી પણ છે ! વક્તા પણ છે ને મૌનધારી પણ છે ! ત્રિભુવનના પ્રભુ પણ છે ને નિર્ઘંચ પણ છે ! આમ વિવિધ

* “મીસણણરયગઈણ તિરિયગઈણ કુદેવમણુગઈણ ।

પત્તોસિ તિવ્વદુઃખં ભાવહિ જિણભાવણા જીવ ॥

તિહુયણસલિલં સયલં પીયં તિણહાઈ પીડિણણ તુમે ।

તો વિ ન તણહાણેઓ જાઓ ચિંતેહ ભવમહણમ્ ॥ ઇલાદિ—

(જુઓ) શ્રીકુંદકુંદાચાર્યજીકૃત શ્રી ભાવપ્રાભુત.

* “અધુવે અસાસયંમિ સંસારંમિ દુઃખપડરાણ ।

કિં નામ દુધ્યંતકમ્મયં જેણાહં દુગ્ગઈં ન ગચ્છેધ્યા ॥”—શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

વિદોધાલાસી તેમની ચિત્ર પ્રવૃત્તિ જણાય છે ! એમ પરમ આશ્ચર્યકારક એવી સત્પુરુષોની સમસ્ત ચિત્ર-વિચિત્ર આત્મચેષ્ટા, ચૈતન્ય ચમત્કારો મ્હારાથી કેમ જાણી શકાય વારુ ?

“ કરુણા કૌમલતા તીક્ષ્ણતા, ઉદાસીનતા સોહે રે....શીતલ
સર્વ જંતુ હિતકરણી કરુણા, કર્મ વિદારણ તીક્ષ્ણ રે;
હાનાદાન રહિત પરિણામી, ઉદાસીનતા વીક્ષણ રે....શીતલ
શક્તિ વ્યક્તિ ત્રિભુવન પ્રભુતા, નિર્ઝંથતા સંયોગે રે;
યોગી ભોગી વક્તા મૌની, અનુપયોગી ઉપયોગે રે....શીતલ
ઇત્યાદિક બહુભંગ ત્રિભંગી, ચમતકાર ચિત્ત દેતી રે;
અચરિત્કારી ચિત્ર વિચિત્રા, આનંદધન પદ લેતી રે....શીતલ” —શ્રી આનંદધનજી

“ તાહરી શૂરતા ધીરતા તીક્ષ્ણતા, દેખી સેવક તણે ચિત્ત રાચ્યો;
રાગ સુપ્રસન્નતાથી ગુણી આશ્ચર્યતા, ગુણી અદ્ભુતપણે જીવ માચ્યો.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

કારણ કે—

નાસ્માકં મહતી પ્રજ્ઞા સુમહાન્ શાસ્ત્રવિસ્તરઃ ।

શિષ્ટાઃ પ્રમાણમિદં તદિત્યસ્યાં મન્યતે સદા ॥ ૪૮ ॥

નથી અમારી મતિ મહા, શાસ્ત્રવિસ્તાર મહાન;
શિષ્ટો અહીં પ્રમાણ એ, માને નિત આ સ્થાન. ૪૮

અર્થ:—અમારામાં મોટી બુદ્ધિ નથી, અને શાસ્ત્રવિસ્તાર તો ઘણો મોટો છે; તેથી અહીં આ તો શિષ્ટ જનો પ્રમાણ છે,—એમ આ દષ્ટિમાં સદા માને છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે કહ્યું કે ‘આ સાધુજનોની ચિત્ર પ્રવૃત્તિ બધીય ન જાણી શકાય,’ તેનું અહીં કારણ બતાવ્યું છે. આ દષ્ટિવાળો યોગી ભાવે છે કે—મ્હારામાં તો તેવી મોટી બુદ્ધિ નથી કે તે કદી વિસંવાદ ન પામે—ખોટી ન પડે. અને પોતાની બુદ્ધિએ—ક્યાં મ્હારી સ્વચ્છંદ મતિકલ્પનાએ કલ્પેલા વિષયમાં તો વિસંવાદ આવ્યા વિના મંદ મતિ ? રહેતો નથી. આમ મ્હારી મતિ તો અતિ પામર છે—અલ્પવિષયા છે, અને શાસ્ત્રનો વિસ્તાર તો ઘણો ઘણો મોટો છે. શ્રુતસાગરનો પાર

વૃત્તિ:—નાસ્માકં મહતી પ્રજ્ઞા—અમારી પ્રજ્ઞા—બુદ્ધિ મોટી નથી, સંવાદિની નથી; કારણ કે સ્વપ્રજ્ઞાથી વિકલ્પિતમાં વિસંવાદનું દર્શન થાય છે, તેટલા માટે. તથા—સુમહાન્ શાસ્ત્રવિસ્તરઃ—શાસ્ત્રવિસ્તાર અત્યંત મહાન—મોટો છે,—તે તે પ્રવૃત્તિના હેતુપણાએ કરીને. આમ—શિષ્ટાઃ—સાધુજનોને સંમત એવા શિષ્ટ પુરુષો, પ્રમાણમિદં—આ વ્યતિકરમાં—પ્રસંગમાં પ્રમાણભૂત છે. તદિતિ—તેટલા માટે આમ, અસ્યાં મન્યતે સદા—આદષ્ટિમાં સદા માને છે. જે તેઓએ આચર્યું છે તે જ યથાશક્તિ સામાન્યથી કરવું યુક્ત છે, એમ અર્થ છે.

પામતાં મહામતિવાળા મહાજનો પણ થાકી જાય છે; ત્યાં મહારા જેવા પામરનું શું ગળું? મહારી આંચ તેમાં કેમ ગૂંટી શકે? ‘અનંત ગમ, પર્યાય, અર્થ, હેતુ, નય, ને શબ્દરૂપ રત્નોથી ધનાઢ્ય-સમૃદ્ધ એવા સર્વજ્ઞ શાસન-પુરમાં પ્રવેશવું અઘડુંશ્રુતોને દુષ્કર છે. તો પછી શ્રુત-બુદ્ધિ^x વિલવથી પરિહીન એવો હું કે જે પોતાની અશક્તિ વિચાર્યા વિના તેમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છું છું, તે તો વેરાઈ ગયેલા દાણાના કણ વીણવા ઇચ્છતા રંક ભીખારી જેવો છું! ત્રિપદીમાત્રના ગ્રહણથી જેને દ્વાદશાંગીનું જ્ઞાન થતું હતું, એવા પૂર્વ પુરુષસિંહાનો અનંત સાગર જેવો, જ્ઞાનાતિશય જ્યારે સાંભળીએ છીએ ત્યારે બિન્દુ જેવા પણ નહિં એવા જ્ઞાનથી ‘આગમધર-શ્રુતધર’ કહેવાતા વર્તમાનકાળના પુરુષોને પણ મદને અવકાશ નથી, તો મહારા જેવા મંદમતિનું તો તેમાં સ્થાન જ ક્યાં છે?

“સૂત્રો જેમાં અમલ જલ છે અર્થગંભીર મીઠાં,
સિદ્ધાન્તોના પ્રબળ ઉછળે જ્યાં તરંગો ગરીઠા;
યુક્તિરૂપી સરસ સરિતા સંગમસ્થાન યત્ર,
આરૂ એવો શ્રુતજલનિધિ વર્ણવા કોણ શક્ત ?
ધીમંતોની પણ મતિગતિ તાગ જેનો ન લાવે,
બુદ્ધિ જેમાં બુધ જન તણી ક્યાંય નિરુદ્ધ થાવે;
દેખીને જ્યાં ગુણ ગણમણિ ચિત્ત થાયે પ્રસક્ત,
આરૂ એવો શ્રુત જલનિધિ વર્ણવા કોણ શક્ત ?”—મનોનંદન (ડૉ. ભગવાનદાસ)

આમ મહારી અદ્યપમતિ અપાર શાસ્ત્રસમૃદ્ધનો પાર પામી શકે એમ નથી, માટે અત્રે તો સંતજનોને સંમત એવા શિષ્ટ પુરુષો જ મહારે પ્રમાણ કરવા યોગ્ય છે, તેઓએ જેમ કહ્યું છે તેમ જ તથ્ય હોવા યોગ્ય છે, તેઓએ જે આચર્યું છે તે જ યથાશક્તિ સામાન્ય-પણે મહારે આચરવા યોગ્ય છે, મહારે મન તો તેઓનું વચન જ મનનીય ને માનનીય છે; માટે મહારે મહારૂં જૂઠું ડફાણ-દોઢડહાપણ કરવા યોગ્ય નથી. ‘મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ’—મહાજન જે માર્ગે ગયા તે માર્ગને અનુસરવું એ જ મહારૂં કર્તવ્ય છે, અને એમ ભાવથી કરીશ તો સુચશની પ્રાપ્તિ મને અવશ્ય થશે.*

x “યદ્યપ્યનન્તગમપર્યાયાર્થહેતુનયશબ્દરત્નાઢ્યમ્ ।

સર્વજ્ઞશાસનપુરં પ્રવેષ્ટુમવહુશ્રુતૈર્દુઃખમ્ ॥

શ્રુતબુદ્ધિવિભવપરિહીનકસ્તથાપ્યહમશક્તિમવિચિન્ત્ય ।

દ્રમક દ્વાવયવોઞ્છકમન્વેષ્ટું તત્પ્રવેશેષુઃ ॥

પૂર્વપુરુષસિંહાનાં વિજ્ઞાનાતિશયસાગરાનન્ત્યમ્ ।

શ્રુત્વા સાંપ્રતપુરુષાઃ કથં સ્વબુદ્ધ્યા મદં યાન્તિ ॥”—શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચકપ્રણીત પ્રશમરતિ

* “તસ્માત્ શાસ્ત્રં પ્રમાણં તે, કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥”—ગીતા-અ. ૧૬

“શાસ્ત્ર ઘણા મતિ થોડલી....મન૦ શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણુ રે....મન૦
સુયશ લહે એ ભાવથી....મન૦ મ કરે જૂઠું ડફાણુ રે....મન૦”—યોગ૦ સંજ્ઞાય-૨-૫

તારાદષ્ટિનો સારાંશ

આ તારાદષ્ટિમાં—

(૧) દર્શન, છાણાના અગ્નિકણુ જેવું મંદ વીર્ય—સ્થિતિવાળું હોય. (૨) યોગનુ ધીજીવું અંગ નિયમ હોય. (૩) ઉદ્વેગ નામના ધીજીવિત્તદોષનો ત્યાગ હોય. (૪) જિજ્ઞાસા નામનો ધીજીવિત્ત ગુણ પ્રગટે.

તે ઉપરાંત આ ગુણસમૂહ પણ હોય—(૧) યોગકથાઓ પ્રત્યે - પરમ પ્રેમ. (૨) શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યે ખડુમાન, તેઓનો યથાશક્તિ ઉપચાર. તેથી હિતોદય, ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવહાનિ અને શિષ્ટસન્મતતા. (૩) ભવભય પલાયન. (૪) ઉચિત આચરણ, અનુચિત અનાચરણ. (૫) અધિક ગુણવંત પ્રત્યે જિજ્ઞાસા. (૬) નિજ ગુણહીનતાથી ખેદ—ત્રાસ. (૭) ભવવૈરાગ્ય સંસારથી છૂટવાની કામના. સત્પુરુષોની ચિત્ર પ્રવૃત્તિથી આશ્ચર્ય. (૮) ‘શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણુ’ એવી ભાવના, સ્વછંદ ત્યાગ.

તારાદષ્ટિનું કોષ્ટક — ૫

દર્શન	યોગાંગ	દોષત્યાગ	ગુણપ્રાપ્તિ	ધીજીવું ગુણસમૂહ
છાણાના અગ્નિકણુ જેવું	નિયમ	ઉદ્વેગ ત્યાગ (અનુદ્વેગ)	જિજ્ઞાસા	{ યોગકથાપ્રીતિ, યોગીજન પ્રતિ { ખડુમાન—ઉપચાર. { હિતોદય, ઉપદ્રવનાશ, શિષ્ટ- { સંમતતા, ભવભય પલાયન. { ઉચિત આચરણ, અનુચિત { અનાચરણ. { ગુણવંત પ્રતિ જિજ્ઞાસા, નિજ { ગુણહાનિથી ખેદ. { ભવવૈરાગ્ય, શિષ્ટપ્રમાણતા.

કળશ કાવ્ય

—: મંદાકાંતા :—

તારામાંહી પ્રથમ કરતાં દષ્ટિ ખૂદયે વધારે,
 યોગી ઉચું દરશન કંઈ ગોમયાગ્નિ શું ધારે;
 સત્પદ્ધાથી યુત યુતપથે તે સદા સંચરે છે,
 સુસુષ્ક તે સિંહશિશુ સમો મોક્ષમાર્ગે ચરે છે.

સદ્યોગોના અમલ જલથી ચિત્તનો મેલ ધોવે,
 શૌચાચારે શુચિ રુચિ અતિ યોગી આ શુદ્ધ હોવે;
 સૂગાતો તે અશુચિ તનથી, શુદ્ધ નિર્લોભ ભાવે,
 સત્ત્વવૃદ્ધિ સુમનપાણું ને યોગ્યતા યોગ પાવે. ૩૨.

સંતોષી આ ક્ષણ પણ તણાયે ન તૃષ્ણા-તરંગે,
 આત્મામાંહી નિત રત રહે તુષ્ટ સંવેગ રંગે;
 મર્યાદા તે પરિગ્રહ તણી નિયમે નિત્ય આણે,
 તૃષ્ણા ખાડો કંઠિન પૂરવો જાણી સંતોષ માણે. ૩૩.

સમ્યગ્જ્ઞાને યુત તપ તપે શક્તિ શું આ યશસ્વી,
 ને આત્મામાં તપથી પ્રતપે આ પ્રતાપી તપસ્વી;
 સત્સાક્ષીનું મનન કરતો એહ સ્વાધ્યાય ધ્યાવે,
 દેહાધ્યાસ ત્યજી જપ જપે ભાવના આત્મભાવે. ૩૪.

જેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટયું, જ્ઞાન ઐશ્વર્ય જેનું,
 યોગીન્દ્રોયે ધીર મન ધરી ધારતા ધ્યાન જેનું;
 એવા સાચા ઇશવર ગુણે ચિત્તસંધાન જામે,
 ગાતાં ધ્યાતાં લજન કરતાં આત્મનું લાન પામે. ૩૫.

યોગે ધારે નહિ અણુગમો, વેઠ તો ના જ કાઢે,
 કિંતુ તેમાં દિન દિન પ્રતિ ભક્તિ ઉદ્ભાસ વાધે;
 હું છું કાણ? સ્વરૂપ સુજ શું? જાણવા તત્ત્વ અંગે,
 ઉત્કંઠાથી તરસ જુઝવા ચાતકો જેમ કંગે. ૩૬.

સદ્યોગોની અમૃત સરળી સત્કથાઓ ગમે છે,
 જાણી તેને દુરલભ અતિ ચિત્ત તેમાં રમે છે;
 કામાદિની વિષ સમ કથામાંહિ ના ચિત્ત ચાંટે,
 સૌએ ચાખી ફરી ફરી ફરી એકને કાણ જાટે? ૩૭.

સાચા જોગીજન મહત જે શુદ્ધ સદ્યોગ સાધે,
 તેના પ્રત્યે નિત નિત જહુ ભક્તિ સન્માન વાધે;
 સેવા તેની વિનયથી કરે શક્તિશું ભક્તિભાવે,
 ને આત્માને અનુગ્રહ કરે ચિત્તમાં એમ ધ્યાવે. ૩૮.

તેથી તેને સુક્ષ્ણ મળતું યોગવૃદ્ધિ સ્વરૂપી,
લાલો ખીજા પણ ખડું મળે આનુષંગી અનૂપી;
કદ્યાણોનો ઉદય વધતો, હાણ ઉપદ્રવોની,
માની શિષ્ટો શિર પર ધરે આણુ તે સજ્જનોની. ૩૯.

આ મુમુક્ષુ ભવ થકી ખડું ના હવે તો ડરે છે,
'માથે ધીંગો ધણી' પ્રભુ-ન કો વાળ વાંકો કરે છે;
તે તે કૃત્યે ઉચિત મહિં તો આવવા છે ન ખામી,
ના ક્રિયાયે અનુચિત કરે તે અજ્ઞાણે નકામી. ૪૦.

જાતી યોગસ્થિતિમય દશા ધારતાં યોગિઓની,
જાતી ક્રિયા નિરખી તલસે જાણવા તે જુઓની !
તે સંતોનું ધન ધનપણું ચિંતવે, દ્રેષ ત્રૂટે,
ને પોતાની વિકલ કરણી દેખી સંત્રાસ છૂટે. ૪૧.

ભારી દુઃખસ્વરૂપ સઘળો એહ સંસાર ભાસે,
કયા હેતુથી ? કઈ જ રીતથી તાસ ઉચ્છેદ થાશે ?
આ સંતોની કયમ વિવિધ આ સત્ક્રિયાઓ જણાશે ?
એવું એવું ખડું તલસતો આ મુમુક્ષુ વિમાસે. ૪૨.

મહારામાં તો નથી મતિ મહા, શાસ્ત્ર વિસ્તાર મોટો,
તેથી અત્રે મતિકલપનારૂપ સ્વચ્છંદ જોટો;
શિષ્ટો સાચા સતજનમતા સર્વથા છે પ્રમાણુ,
એવું માની મન મહિં સદા ડોળતો ના ડકાણુ. ૪૩.

અનુબંધ ૫

વાધે યોગ કથાપ્રીતિ, સાધે સદ્ધ્યોગ સાધના;
સત્ સેવા સંતની લાધે, ખાધે દુષ્ટ કુવાસના. ૪૪.
ત્યજતો ભવલોગોને, સજતો યોગસાધનો;
સજતો ભગવાનુ યોગી, તે મનઃમુખનંદનો. ૪૫.

॥ इति सुमनोदनीवृहटीकारूपविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते
श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे द्वितीया तारादृष्टिः ॥



૩

બલા દૃષ્ટિ

તારાદૃષ્ટિ કહી. હવે ‘બલા’ કહેવામાં આવે છે, તેથી અત્રે કહે છે.

સુખાસનસમાયુક્તં બલાયાં દર્શનં દૃઢમ્ ।

પરા ચ તત્ત્વશુશ્રૂષા ન ક્ષેપો યોગગોચરઃ ॥ ૪૯ ॥

સુખ આસન સહ દર્શન, દૃઢ હોય બલામાંહિ;

તત્ત્વશુશ્રૂષા પરમ ને, ક્ષેપ યોગમાં નાહિ. ૪૯

અર્થ:—બલા દૃષ્ટિમાં સુખ આસન સંયુક્ત દૃઢ દર્શન, અને પરમ તત્ત્વશુશ્રૂષા-તત્ત્વ સાંભળવાની ઇચ્છા હોય છે. તથા યોગ વિષયમાં ક્ષેપ હોતો નથી.

વિવેચન

“ત્રીજી દૃષ્ટિ બલા કહીજી, કાષ્ટ અગ્નિ સમ બોધ;

ક્ષેપ નહિં આસન સધેજી, શ્રવણ સમીહા શોધ રે....

જિનજી ! ધન ધન તુજ ઉપદેશ.”—યોગો સજ્જાય ૩-૧

ત્રીજી બલા નામની દૃષ્ટિમાં આગળ કહેલા અનુક્રમ પ્રમાણે આ પ્રકારે ચોલંગી હોય છે:—(૧) દર્શન, કાષ્ટ અગ્નિકણ સમાન, (૨) યોગનું ત્રીજું અંગ આસન, (૩) ક્ષેપ નામના ત્રીજા આશય દોષનો ત્યાગ, (૪) શુશ્રૂષા નામના ત્રીજા શુભની પ્રાપ્તિ હોય છે.

વૃત્તિ:—સુખાસનસમાયુક્તં—સુખાસનથી સમાયુક્ત, સ્થિર સુખાસનવાળું, બલાયાં—બલા દૃષ્ટિમાં, દર્શન—દર્શન, પૂર્વે કહ્યું હતું તે (સત્ શ્રદ્ધાવાળો બોધ તે દર્શન), દૃઢ—દૃઢ,—કાષ્ટ અગ્નિકણની ઉપમાવાળું છે એટલા માટે. પરા ચ તત્ત્વશુશ્રૂષા—અને પરમ તત્ત્વશુશ્રૂષા, તત્ત્વ સાંભળવાની પરમ ઇચ્છા, ઉત્કંઠા, ન ક્ષેપો યોગગોચરઃ—યોગગોચર-યોગવિષયક ક્ષેપ હોતો નથી,—તે અનુદ્વેગન્ય હોય છે, એટલા માટે.

૧. દર્શન : કાષ્ઠઅગ્નિ સમ બોધ

બલવાળી તે ખક્ષા. આ દષ્ટિમાં દર્શન એટલે કે સત્શ્રદ્ધાવાળો બોધ પણ આગલી બે દષ્ટિ કરતાં વધારે બળવાન દૃઢ હોય છે, કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારનો હોય છે, અને તેને કાષ્ઠ અગ્નિકણના પ્રકાશની ઉપમા છાજે છે. કાષ્ઠનો-લાકડાનો અગ્નિ, તૃણ ને છાણાના અગ્નિ કરતાં વધારે પ્રકાશવાળો, વધારે સ્થિતિવાળો ને વધારે વીર્યવાળો હોય છે. તેમ આ દષ્ટિનો બોધ પણ મિત્રા ને તારા દષ્ટિ કરતાં અધિક દૃઢતાવાળો, અધિક સ્થિતિવાળો ને અધિક બલ-સામર્થ્યવાળો હોય છે. એથી કરીને તેનો જીવનમાં આચરણરૂપ પ્રયોગ કરતી વેળાએ પદુ-નિયુષ્ઠ જેવી સ્મૃતિ રહે છે, કારણ કે તેનો સંસ્કાર લાંબો વખત ટકે છે, અને તેથી કરીને પ્રયોજનભૂત પ્રયોગની એટલે કે અર્થપ્રયોગની માત્ર પ્રોતિથી કંઈક યતનનો સંભવ હોય છે. આમ અપેક્ષાએ અત્રે દૃઢ-બળવાન દર્શન હોય છે. એટલે આગળ કહેલા દષ્ટિ-દર્શન શબ્દના લક્ષણ પ્રમાણે, અહીં સત્પુરુષની ને સત્પુરુષના વચનામૃતજીની-સત્શાસ્ત્રની બળવત્તર શ્રદ્ધા હોય છે, અને એવી સત્શ્રદ્ધાથી સંયુક્ત બોધ પણ વધારે બળવાળો હોય છે. એટલે આ દષ્ટિવાળો સુમુક્ષુ સત્પુરુષ સદ્ગુરુનો પરમ લક્ષ્મી હોય છે, સત્શાસ્ત્રની આજ્ઞાનો દૃઢ આરાધક હોય છે. એથી કરીને તે સત્શાસ્ત્રને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરે છે, અસત્પ્રવૃત્તિથી વિરામ પામે છે, અને સત્પ્રવૃત્તિપદને પાસે ને પાસે ખેંચતો જાય છે.

૨. ત્રીજું યોગાંગ : આસન

અત્રે યોગનું ત્રીજું અંગ આસન પ્રાપ્ત થાય છે; સુખાસન, સ્થિર આસન હોય છે, આસનની દૃઢતા હોય છે, આગલી બે દષ્ટિમાં યમ, નિયમ એ બે યોગાંગની પ્રાપ્તિ પછી સ્વાભાવિક રૂપે અહીં દૃઢ આસનની પ્રાપ્તિ હોય છે. કારણ કે જેમ જેમ યમ-નિયમની દૃઢતા થતી જાય છે, જેમ જેમ યમ-નિયમ આત્મામાં પરિણામ પામતા જાય છે, તેમ તેમ જીવ યોગમાર્ગમાં દૃઢ સુખાસન જમાવતો જાય છે, દૃઢ બેઠક કરતો જાય છે, સ્થિર થતો જાય છે.

અહીં પદાસન, પર્યંકાસન આદિ બાહ્ય આસન ઉપરાંત સુખ્યપણે અભ્યંતર આસનની વાત સમજવાની છે. આ જીવ અનાદિ કાળથી પર વસ્તુમાં અધ્યાસ-આસન કરી રહે છે, પરવસ્તુને પોતાની માની તે ઉપર ચઢી બેઠો છે ! એવી અનાદિની પરવસ્તુને બેઠક ઉઠાવી લઈ, પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં આસન કરવું-બેઠક લેવી તે પરમાર્થથી સુખાસન છે. તેની સાથે મનની ને શરીરની ચપળતા દૂર ઠરવા માટે બાહ્ય દૃઢ આસનની સહકારીપણે-આલંબનપણે ઉપકારી ધાય છે, કારણ કે જીવ એક સ્થિતિમાં બેઠો રહે તો તેનો મનોયોગ અચળ ધાય છે, ને તેને ધર્મધ્યાનનો અનુકૂળ માર્ગ મળે છે. આસન-

દૃઢતાથી અંતરાયનો વિજય થાય છે, x દ્વન્દ્વોનો અભિધાત થતો નથી, અને દૃષ્ટ દોષનો પ્રણિધાનપૂર્વક પરિત્યાગ થાય છે.

આ ‘સુખાસન’ શબ્દ સમજવા જેવો છે. ‘સ્થિરસુખમાસનમ્’ (પા૦ થો૦ ૨-૪૬). સુખાસન એટલે જ્યાં સુખેથી-આરામથી-લહેરથી બેસી શકાય એવું સ્થિર હોય તે આસન. ઉદ્વેગ ન પમાડે એવું સ્થિર આસન તે સુખાસન. જે આસન સુખાસન ડગમગતું હોય, અસ્થિર હોય, જ્યાં સુખેથી-આરામથી બેસી શકાય એવું ન હોય, તે સુખાસન ન કહેવાય. જેમ ડગમગતા પાયાવાળી કે લાંગી તૂટી કે ખૂંચે એવી ખુરશી સુખાસન ન કહેવાય, પણ સ્થિર પાયાવાળી, અખંડ સુંદર ગાદીવાળી હોય તે સુખાસન કહેવાય; તેમ પરમાર્થમાં, અધ્યાત્મ પરિભાષામાં પણ, પર વસ્તુનું જે આસન તે અસ્થિર, ડગમગતું, બેસતાં ખૂંચે એવું દુઃખદાયક છે, માટે તે સુખાસન નહિં, પણ દુઃખાસન છે ! સાચું ‘સુખાસન’ તો એક નિજ સહજ આત્મસ્વ-રૂપપદ છે. કારણ કે તે જ અત્યંત સ્થિર, નહિં ડગમગતું, ને બેસતાં સુખદાયક પરમ આનંદ ઉપજાવનારું છે, માટે તે જ પારમાર્થિક સુખાસન છે. જેમ જેમ તેવા ભાવ સુખાસનમાં જીવ બેસે છે, તેમ તેમ તેને સુખની-પરમાનંદની ચોર લહરીઓ છૂટતી જાય છે. આમ જેમ બને તેમ દેહાધ્યાસ છોડતા જઈ, આત્મારામી બનતા જવું, તે આસન નામના ત્રીજા યોગ અંગની સિદ્ધિ છે.

“છૂટે દેહાધ્યાસ તો, તું કર્તા નહિં કર્મ;

તું ભોક્તા નહિં તેહનો, એજ ધર્મનો મર્મ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“આતમખુદે હો કાયાદિકે શ્રદ્ધો, બહિરાતમ અધરૂપ....સુગ્યાની૦

કાયાદિકે હો સાખીધર થઈ રહ્યો અંતર આતમરૂપ....સુ૦”—શ્રી આનંદધનજી

૩. અક્ષેપ

ત્રીજો જે ‘ક્ષેપ’ નામનો ચિત્તદોષ કહ્યો હતો, તેનો અહીં ત્યાગ હોય છે. કારણ કે આગલી બે દૃષ્ટિમાં ખેદ અને ઉદ્વેગ નામના બે દોષ દૂર થયા પછી આ દોષ પણ દૂર થાય છે. પ્રથમ ખેદ એટલે યોગક્રિયા પ્રત્યે મનનું અદૃઢપણું—થાકી જવું તે દૂર થાય છે. એટલે પછી તે યોગક્રિયા પ્રત્યેના દ્વેષરૂપ-અણુગમારૂપ ઉદ્વેગ દોષ ટળે છે, વેઠિયાપણું દૂર થાય છે. અને પછી સ્વાભાવિક ક્રમે ‘ક્ષેપ’ દોષ પણ ટળે છે. ક્ષેપ એટલે ફેંકાવું તે (ક્ષિપ્ ધાતુ પરથી). ચિત્તનું જ્યાં ત્યાં ફેંકાવું-દોડવું તેનું નામ ક્ષેપ. કોઈ પણ ક્રિયા કરતાં કરતાં વચ્ચે વચ્ચે ત્યાંથી ઉખડી ઉખડીને ચિત્ત બીજે બીજે સ્થળે આડું-અવળું

x “અતોઽન્તરાયવિજયો દ્વન્દ્વાનભિદ્વતિસ્તથા ।

દૃષ્ટદોષપરિત્યાગઃ પ્રણિધાનપુરઃસરઃ ॥ ”—શ્રી યશોભૂત દ્વા૦ દ્વા૦

“તતો દ્વન્દ્વાનભિદ્વતઃ ॥ ”—શ્રી પાતાંજલ યો. સ્ક. ૨-૪૮

ગયા ઠરે તે ક્ષેપ. જેમ શાલિને ઉખેડી ઉખેડીને બીજે વાવવાથી તેનું ફળ હોતું નથી, તેમ ઉખડી ઉખડીને અન્યત્ર દોડતા-ઝાંવાં નાંખતાં ચિત્તથી થતી ક્રિયાનું શુદ્ધ ફળ હોતું નથી. (ભુઓ પૃ. ૮૫).

આવી ચિત્તની ડામાડોળ અવસ્થા તે ક્ષેપ છે. આ ક્ષેપ દોષનો અહીં ત્યાગ થતાં અક્ષેપ હોય છે. આ વિક્ષેપ વિનાનું એવું* અવિક્ષિપ્ત મન તે જ આત્માનું તત્ત્વ છે, વિક્ષિપ્ત મન તે આત્માની જાંતિ છે. એમ જાણીને આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પુરુષ જેમ અને તેમ મનને અવિક્ષેપ રાખે છે, વિક્ષેપ પામવા દેતો નથી. તે પ્રતિક્રમણ કરતો હોય કે સામાયિક કરતો હોય, તે પ્રભુભક્તિ કરતો હોય કે સદ્ગુરુવંદન કરતો હોય, પણ તેનું મન બીજે આડુંઅવળું જતું નથી, ડામાડોળ થઈ પર વસ્તુમાં ગમન કરતું નથી. સામાયિક કરતાં ઢેઢવાડે ગયેલા શેઠની જેવું તે નથી કરતો:—

એક ગૃહસ્થ હતા. તે સામાયિકમાં બેઠેલા. દરમ્યાન વિચારચક્રે ચડી જઈ, આમ-ડાના વેપારી અમુક ચમારને ત્યાં જવું છે ને એની સાથે આમ આમ વાત કરવી છે એવી તે મનમાં ઘડભાંજ કરવા લાગ્યા. ને તેમ બડબડવા પણ માંડ્યા. તે છોકરાની વિચક્ષણ વહુએ સાંભળ્યું. તેવામાં કોઈ આવ્યું ને પૂછ્યું કે શેઠ ઘરમાં છે કે? વહુએ પાધરો જવાબ આપ્યો—ઘરમાં નથી. ઢેઢવાડે ગયા છે. પછી સામાયિક પૂરી થયે, શેઠે વહુને પૂછ્યું—હું તો ઘરમાં હતો, છતાં તું ખોટું કેમ બોલી? ડાહી વહુએ જવાબ આપ્યો—સસરાજી! આપનું શરીર ઘરમાં હતું ને સામાયિકમાં બેઠું હતું, પણ આપનું મન શું ઢેઢવાડે નહોતું ગયું? તે સાંભળી શેઠને પોતાની ભૂલનું ભાન આવ્યું ને પોતાના ચિત્તની અચલતા માટે પશ્ચાત્તાપ થયો.

આ સુમુક્ત પુરુષ જેમ અને તેમ પરલાવમાંથી મનને પાછું વાળે છે, કારણ કે તેને અવિધાબ્યાસના સંસ્કાર દૂર થઈ રહ્યા છે, ને જ્ઞાનસંસ્કાર પ્રાપ્ત થઈ રહ્યા છે. એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ ભાવો તેને ઝાઝો ફોલ પમાડી શકતા નથી; તીવ્ર કષાયો તેની ચિત્ત-ભૂમિને ખૂંદી નાંખી બળભળાટ મચાવતા નથી; વિષયોનું આકર્ષણ તેના મનને ડામાડોળ કરતું નથી; માન-અપમાન, સુખ-દુઃખ, હર્ષ-શોક વગેરે દ્રવ્યો તેના ચિત્તને વિક્ષેપ ઉપ-જાવતા નથી; અર્ધકથા, કામકથા કે કોઈ પણ પ્રકારની વિકથા તેના ચિત્તને આકર્ષતી નથી.

* “અવિક્ષિપ્તં મનસ્તત્ત્વં વિક્ષિપ્તં આન્તિરાત્મનઃ ।

ધારયેત્તદવિક્ષિપ્તં વિક્ષિપ્તં નાશયેત્તતઃ ॥

અવિધાભ્યાસસંસ્કારૈરવશં ક્ષિપ્યતે મનઃ ।

તદેવ જ્ઞાનસંસ્કારૈઃ સ્વતસ્તત્ત્વેઽવતિષ્ઠતે ॥

અપમાનાદયસ્તસ્ય વિક્ષેપો यस્ય ચેતસઃ ।

નાપમાનાદયસ્તસ્ય ન ક્ષેપો यस્ય ચેતસઃ ॥” —શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીશક્ત સમાધિશતક

કારણ કે આ મહાનુભાવ મુમુક્ષુ આ મન-મર્કટના તરફટને સારી પેઠે જાણે છે. કોઈ પણ કાર્ય કરતાં આ મનરૂપ વાંદરે જ્યાં ત્યાં દોડ્યા કરે છે-ફેંકાયા કરે છે, વિદ્યેપ પામે છે. માટે તેને છૂટું-રેટું ન મૂકવું જોઈએ, એમ તે સમજે છે. ‘મનહું કિમહી કારણ કે તે ચિંતવે છે કે-રાત્રે કે દિવસે, વસતિમાં કે ઉજ્જડ સ્થાનમાં, ન બાઝે’ ગમે ત્યારે આ મન ઘડીકમાં આકાશમાં ને ઘડીકમાં પાતાલમાં જાય છે !

મુક્તિના અભિલાષી એવા તપસ્વીઓ જ્ઞાન-ધ્યાનનો અભ્યાસ કરે છે, ત્યાં તો આ દુશ્મન જેવું મન કંઈક એવું ચિંતવે છે કે જેથી તે અવળે પાસે નાંખી દે છે-ઉઘે રવાડે ચઢાવી દે છે ! મોટા મોટા શાસ્ત્રના જાણકાર જે ‘આગમધર’ કહેવાય છે, તેમના હાથે પણ આ મનહું કોઈ પણ પ્રકારે અંકાતું નથી-મદ્દોન્મત્ત હાથીની જેમ અંકુશમાં આણી શકાતું નથી ! અને ક્યાંક જો તેને હઠ કરીને હટકાવવામાં આવે છે-તિરસ્કાર કરીને કૂતરાની જેમ હડધૂત કરવામાં આવે છે, તો તે વ્યાલની જેમ વાંકું થઈને બેસે છે, ઉલટું આડું ફાટે છે ! આ મનને જો ઠગ કહીએ તો ઠગતું દેખાતું નથી, ને શાહુકાર પણ તે છે નહિં ! તે બધાયમાં છે ને બધાયથી અલગું છે ! એ આશ્ચર્ય મનમાં ઉપજે છે ! ને મનમાં સમાય છે ! હું જે જે કહું છું તે તે આ દુર્જન કાને ધરતો નથી, ને ‘કાલો’ આપમતે રહે છે ! ગમે તે સુર, નર કે પંડિતજન સમજાવે તોપણ આ મહારો શાળો-મહા રોશાળો સમજાવ્યો સમજે એમ નથી ! હું તો જાણતો હતો કે આ મન નપુંસકલિંગી છે, પણ આ તો બધાય ‘મરદ’ને ઠેલે મારે છે-ઠેળે ચડાવે છે ! બીજી વાતમાં તો ‘પુરુષ’ સમર્થ છે, પણ આ મનડાને કોઈ જેર કરી શકતું નથી ! મન આખું દુરાધ્ય છે, રીઝવવું-વશ કરવું મુશ્કેલ છે, માટે ‘મન સાધ્યું તેણે સધળું સાધ્યું’ એ વાત હું ખોટી માનતો નથી. આવા મનને હું જેમ જેમ જતન કરીને રાખવા જઉં છું, તેમ તેમ તે અળગું ને અળગું ભાગતું જાય છે ! કોઈ રીતે બાઝતું નથી ! ઠેકાણે આવતું નથી !

“મનહું કિમહી ન બાઝે હો કુંથુ જિન ! મનહું કિમહી ન બાઝે;
જિમ જિમ જતન કરીને રાખું, તિમ તિમ અળગું ભાજે....હો કુંથુ
રજની વાસર વસતિ ઉજડ, ગયણ પાયાલે જાય.
સાપ ખાય ને મુખડું થોથું, એહ ઉખાણો ન્યાય....હો કુંથુ
મુક્તિ તણા અભિલાષી તપિયા, જ્ઞાન ને ધ્યાન અભ્યાસે;
વયરીડું કાંઈ એહવું ચિંતે, નાંખે અવળે પાસે....હો કુંથુ
આગમ આગમધરને હાથે, ના’વે કિણવિધિ આંકું;
કિહાં કણે જો હઠ કરી હટકું, તો વ્યાલ તણી પરે વાંકું....હો કુંથુ
ઠગ કહું તો ઠગતું ન દેખું, શાહુકાર પણ નાંહિ;
સહુ માંહે ને સહુથી અળગું, એ અચરિજ મનમાંહિ....હો કુંથુ

જે જે કહું તે કાન ન ધારે, આપ મતે રહે કાલો;
સુર નર પંડિત જન સમજાવે, સમજે ન મહારો શાળો....હો કુંથુ
મેં જાણ્યું એ લિંગ નપુંસક, સકલ મરદને ઠેલે;
બીજી વાતે સમરથ છે, નર, એહને કોઈ ને જોલે....હો કુંથુ
મન સાધ્યું તેણે સધળું સાધ્યું, એહ વાત નહિં જોટી;
એમ કહે તે નવિ માનું, એ કહી વાત છે મોટી....હો કુંથુ” —શ્રી આનંદધનજી

એમ ચિંતવી તે વિચારે છે કે—આવા ચંચલ દુરારાધ્ય મનને મહારે શી રીતે ઠેકાણે આણવું ? કારણ કે પાણીમાં પથરો પડતાં પાણી જેમ ડોળાઈ જાય છે, તેમ આ મહારૂં દુષ્ટ મન પણ જ્યાં ત્યાં ગમનરૂપ વિક્ષેપનો પથરો પડતાં ડોળાઈ મનમર્કટને કેમ જાય છે. ‘આ ચંચલ મન તો મથન કરનારૂં ને અત્યંત બળવાન છે. ઠેકાણે આણવું ? વાયુની જેમ તેનો નિગ્રહ કરવો ઘણો કઠિન છે.’* માટે હવે મહારે કેમ કરવું ? વૈરાગ્ય ને અભ્યાસનો ઉચ્ચ પ્રયાસ નહિં કરવામાં આવે તો આ મન કદી વશમાં આવવાનું નથી, એ તો એના સ્વભાવ પ્રમાણે ચારે કોર લટક્યા કરવાનું છે; માટે આ મનરૂપ પાંદરાને ક્યાંક જાંધી રાખું તો ઠીક ! અથવા એના જોશું કોઈ કામ સોંપી દઉં એટલે એ બિચારૂં ભલે ચઢ-ઉતર કર્યા કરે ! એમ વિચારી તે, જેણે તે મનનો જય કર્યો છે, એવા પરમાત્મ પ્રભુના ચરણરૂપ થાંભલા સાથે આ મનને પ્રેમની સાંકળથી જાંધી રાખે છે ! એટલે એ બાપડું આડુંઅવળું ચસી શકતું નથી ! અથવા તો એને શ્રુત-સ્કંધમાં** રમવા માટે છૂટું મૂકી દે છે, એટલે તેમાં તે ભલે આરોહણ-અવ-રોહણ કર્યા જ કરે ! ભલે આત્માર્થરૂપ ફળ ધરાઈ ધરાઈને ખાવા હોય તેટલા ખાય ! ભલે નયનરૂપ પાંદડાને ચૂંટી કાઢે ! ભલે નયરૂપ શાખાઓમાં લટકીને હીંચકા ખાય ! ભલે વિશાલ મંતિરૂપ મૂલ ભાગમાં નાચ્યા કરે—કૂઘા કરે !

“મનડું દુરારાધ્ય તેં વશ આણ્યું, આગમથી મતિ આણું;
આનંદધન પ્રભુ મહારૂં આણો જો, તો સાચું કરી જાણું....હો કુંથુ” —શ્રી આનંદધનજી

૪. તત્ત્વ-શુશ્રૂપા

આ હિમાં શુશ્રૂપા નામનો ત્રીજો ગુણ પ્રગટે છે, કારણ કે બીજો જિજ્ઞાસા ગુણ

* “ચંચલં हि मनः कृष्ण प्रमाथि वलवत् दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोर्वि सुदुष्करम् ॥

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥” —ગીતા.

* “अनेकान्तात्मार्यप्रसवफलभारातिविनते, वचःपर्णाकीर्णे विपुलनयशाखाशतयुते ।

समुत्तुंगे सन्यक् प्रततमतिमूले प्रतिदिनं, ध्रुतस्कंधे घीमान् रमयतु मनोमर्कटममुम् ॥”

—શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીજી દ્વારા શ્રી આત્માનુશાસન

પ્રગટ્યા પછી સ્વાભાવિક કેમે શુશ્રૂષા એટલે શ્રવણ કરવાની-સાંભળવાની ઇચ્છા ઉપજે છે. અને આ શ્રવણેચ્છા પણ તત્ત્વ સંબંધી જ હોય છે. વસ્તુ તત્ત્વ શું છે? હું કોણ છું? મહાર્ક સ્વરૂપ શું છે? આ બીજી બધુંય શું છે? તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે? તેની સાથે મહારે શો સંબંધ છે? આ જગત શું છે? તેનું ચિત્ર-વિચિત્ર સ્વરૂપ કેમ છે? ધર્મ શું છે? ધર્મનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ શું છે? તેની પ્રાપ્તિ કેમ થાય? ઇત્યાદિ તત્ત્વ સંબંધી અનેક પ્રશ્નોના ખુલાસા કરતી તત્ત્વવાર્તા સાંભળવાની આ દષ્ટિવાળા મુમુક્ષુ પુરુષ-ને તીવ્ર ઉત્કંઠા ઉપજે છે, અંતરંગ ઇચ્છા પ્રગટે છે. આવી અંતરંગ ઉત્કંઠા ઇચ્છા વિનાનું કર્ણેન્દ્રિયદ્વારા જે શ્રવણ, તે નામ માત્ર શ્રવણ છે, એક કાને સાંભળી બીજે કાનેથી કાઢી નાંખ્યા બરાબર છે! એમ તો આ જીવે અનંતવાર કથા-વાર્તા સાંભળી છે, ને સાંભળી સાંભળીને તેના કાન પણ ફૂટી ગયા છે! તોપણ હજી તેને બ્રહ્મજ્ઞાન-સાચું તત્ત્વજ્ઞાન થયું નથી! કારણ કે તેણે અંતરાત્માથી, -આંતર શ્રવણેન્દ્રિયથી, ભાવ શ્રોત્રેન્દ્રિયથી શ્રવણ કર્યું નથી. માત્ર દેખાવ પૂરતું જ સાંભળ્યું છે.

“કથા સુણી સુણી કૂટ્યા કાન, તોય ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.”—શ્રી અખાભક્ત

“આત્મા વા અરે શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યો ।”—શ્રી વેદશ્રુતિ

“કેટલીક વાર એક ભૂલ તો એ થાય છે કે તે ‘શ્રવણ’નો અર્થગ્રહણ સાથેનો તાર્કિક સંબંધ વસ્તુતઃ ધ્યાનમાં લેવાતો જ નથી. ‘શ્રવણ’ એટલે સાંભળવું અને સાંભળવું એટલે કાનમાં શબ્દો પડવા દેવા; અને આટલું થતાં શ્રવણ થયું એમ ઘણીવાર કૃતકૃત્યતા માની લેવાય છે. x x x શબ્દને કર્ણમાં લઈ તેની સાથે અર્થગ્રહણ પણ કરી લેવું તેનું નામ ‘શ્રવણ’, એમ શ્રવણ શબ્દનો વાસ્તવિક અને પ્રાચીન શાસ્ત્રસંમત અર્થ છે.”

—વિદ્વદ્વર્ય શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

અને આ જે શ્રવણેચ્છા છે તેમાં પરની અપેક્ષા રહે છે, કારણ કે સાંભળવાનું બીજાના બોલ્યા કે ઉપદેશ્યા વિના સંભવે નહિ; માટે શ્રવણ અન્ય દ્વારા, અન્ય મુખે હોય છે. એટલે કે મુખ્યપણે તે શ્રવણ પુરુષવિશેષરૂપ બ્રહ્મનિષ સદ્ગુરુ

સદ્ગુરુમુખે મુખે કરવાનું છે; અને તેનો જોગ ન હોય તો પૂર્વકાલીન મહાત્મા-શ્રવણ

ઓના સત્શાસ્ત્રમુખે શ્રવણ કરવાનું છે, કારણ કે મહાયોગબલ

સંપન્ન એવા તે તે મહાશુરુઓનો ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા ‘અક્ષર’ સ્વરૂપે

વ્યક્ત થઈ, તેમની કૃતિઓમાં પ્રગટપણે અક્ષરસ્વરૂપે રહ્યો છે. પ્રત્યક્ષ આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુના અભાવે, આવા પરોક્ષ આત્મારામી સદ્ગુરુઓના વચનનું અવલંબન જ શ્રેયસ્કર થઈ પડે છે, પરમ ઉપકારી આધારભૂત થઈ પડે છે. સદ્ગુરુના અભાવે, અન્ય સામાન્ય કોટિના જે તે પ્રાકૃત જનને શુરુ સ્થાપી-માની બેસી તેના મુખે શ્રવણ કરવા કરતાં, આવા પરોક્ષ સદ્ગુરુઓના સદ્બ્રંધમુખે શ્રવણ કરવું, તે અનેકગણું વધારે લાભદાયી છે, એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. તથાસ્પ શુરુશુરુરહિત ગમે તેને શુરુ કદપવા કરતાં, આમ કરવું તે જ યોગ્ય છે.

“આત્માદિ અસ્તિત્વના, જેહ નિરૂપક શાસ્ત્ર;
પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગ નહિ, ત્યાં આધાર સુપાત્ર.
અથવા સદ્ગુરુએ કહ્યા, જે અવગાહન કાજ;
તે તે નિત્ય વિચારવા, કરી મતાંતર ત્યાજ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“કેવળ સાધારણ વર્ગના પુરુષ પાસેથી પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ લેવો એ ઠીક, કે અસાધારણ પુરુષ પાસેથી એના ગ્રંથો દ્વારા જે પરોક્ષ ઉપદેશ મળે એ ઠીક ? આ પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર ઘટે છે. અસાધારણ પુરુષો પોતાના અનુપમ આત્માને ગ્રંથમાં કેવી સારી રીતે સંક્રાંત કરી શકે છે, એ વાત જો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો સહજ સમજાય એમ છે કે આ બીજો માર્ગ જ ઉત્તમ છે.”—ગ્રો. આનંદશંકર ક્રુવ.

એટલા માટે આ દૃષ્ટિવાળો મુમુક્ષુ યોગી પુરુષ તત્ત્વશ્રવણની તીવ્ર ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થતાં, શ્રી સદ્ગુરુનો યોગ મેળવવા પ્રયાસ કરી તેમના શ્રીમુખે તત્ત્વ સાંભળવા ઇચ્છે છે. અને તેમનો યોગ જો બની શકે એમ ન હોય તો સત્શાસ્ત્ર મુખે શું સાંભળવાની શ્રવણ કરવા ઇચ્છે છે. તે કોઈ પણ પ્રકારે પોતાના હૃદયમાં મંથાર્થ રહેલા ઇચ્છા ? તત્ત્વપ્રશ્નોનું સમાધાન પામવા ઇચ્છે છે. તે કવચિત્ શાંતિનું સ્વરૂપ સાંભળવા ઇચ્છે છે, તો કવચિત્ આત્મતત્ત્વ કેવું હશે તે શ્રવણ કરવા ઉત્કંઠિત બને છે. આ જીવે પૂર્વે એવી તે શી વિરાધતા કરી હશે ? કે જેથી તેના મોહાદિ દોષ હજી ટળતા નથી, એવી શંકાનું સમાધાન પામવા તે કવચિત્ ઇચ્છે છે; તો કવચિત્ ભગવાનને હાજરા-હજૂર કદબી, સાક્ષાત્ બડા કરી, આટલા બધા કારણ પામ્યા છતાં આ જીવ હજી કેમ તરી જતો નથી, તેનું કારણ આપ કહો, એમ જાણે સાક્ષાત્ ભગવાનને પૂછી, તે સાંભળવા માટે એકતાન થઈ રહે છે. જેમકે—

“શાંતિ જિન ! એક મુજ વિનતિ, સુણો ત્રિભુવન રાય રે !

શાંતિ સ્વરૂપ કિમ જાણિયે ? કયમ અહો ! મન પરણાય રે ?....શાંતિં

“આત્મતત્ત્વ કથું જાણ્યું જગત ગુરુ ! એહ વિચાર મુજ કહિયો;

આત્મતત્ત્વ જાણ્યા વિણ નિર્મલ, ચિત્ત સમાધિ ન લહિયો....મુનિમુખત.”—શ્રી આનંદધનંદ

“પૂર્ણ પૂર્વ વિરાધતા, શી દીધી મણ જીવ લાલ રે;

અવિરતિ મોહ ટલે નહીં, દીઠે આગમ દીવ લાલ રે.”

“કારણ જોગે દો સાધે તત્ત્વને, નવિ સમયો ઉપાદાન રે....જિણંદુ

શી જિનરાજ પ્રકાશે મુજ પ્રતે, તેહનો કોણ નિદાન....જિણંદુ.”—શ્રી દેવચંદ્ર

આ જ અર્થ રહે છે—

નાસ્ત્યાં સત્યામસત્તૃણા પ્રકૃત્યૈવ પ્રવર્ત્તે ।

તદભાવાચ્ચ સર્વત્ર સ્થિતમેવ સુખાસનમ્ ॥ ૫૦ ॥

પ્રકૃતિથી જ તૃણા અસત્, પ્રવર્ત્તી નહિં અત્ર;
તાસ અભાવે સ્થિત વળી, સુખાસન જ સર્વત્ર. ૫૦

અર્થ:—આ દષ્ટિ હોતાં, અસત્ તૃણા પ્રકૃતિથી જ પ્રવર્ત્તી નથી; અને તેના અભાવને લીધે સર્વત્ર-સર્વસ્થળે સુખાસન રહે જ છે.

વિવેચન

પૂર્વે જે સુખાસન કહ્યું, તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું અહીં વિવરણ કર્યું છે. જ્યારે આ દષ્ટિ વર્ત્તી હોય છે, ત્યારે જ્યાં સ્થિતિ કરી હોય ત્યાંથી બીજે સ્થળે ચિત્ત દોડતું નથી. એટલે સ્વભાવથી જ અસત્ તૃણા પ્રવર્ત્તી નથી; અને અસત્ તૃણા તેના અભાવથી સર્વત્ર જ સુખાસન હોય છે. આમ આ દષ્ટિમાં વર્ત્તતા અભાવ મુમુક્ષુ જોગીજનની અસત્ તૃણા દૂર થાય છે. મૃગજન-ઝાંઝવાના પાણી જેવી પરવસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે ઝાંવાં નાંખવા જેવી જૂઠી તૃણા તેને હવે ઉપજતી નથી. અત્યાર સુધી તો વિષયરૂપ મૃગતૃણાની પાછળ ખુવાર થવામાં તેણે બાકી રાખી નહોતી, તેની પાછળ તેણે દોડાય એટલું દોડ્યા જ કર્યું હતું, ‘દોડત દોડત દોડિયો, જેતી મનની રે દોડ’, પણ હવે તે કાંઈક થાક્યો છે, વિરામ પામ્યો છે.

કારણ કે આ સકલ જીવલોક* સંસારચક્રને આકડે ચડેલ છે. તે અનંત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભવ ને ભાવના પરાવર્તોથી નિરંતર ભમી રહ્યો છે. વિશ્વનું એકછત્રી સામ્રાજ્ય ધરાવતા મહામોહરૂપ ગ્રહથી બળદીઆની પેઠે તે હંકારાઈ રહ્યો છે. એમ ભમતાં ભમતાં તેને તૃણાની તીવ્ર પીડા ઉપજે છે. એટલે તે તરસ છીપાવવા માટે બળદની પેઠે ઉછળી

વૃત્તિ:—ન નથી, અસ્યાં, આ અધિકૃત-પ્રસ્તુત દષ્ટિ, સત્યાં-હોતે સતે, અસત્તૃણા-અસત્ તૃણા, -સ્થિતિ કારણથી અતિરિક્ત ગોચર-વિષય સંબંધી, પ્રકૃત્યૈવ-પ્રકૃતિથી જ, સ્વભાવથી જ, પ્રવર્ત્તે-પ્રવર્ત્તી, -વિશિષ્ટ શુદ્ધિના યોગને લીધે; તદભાવાચ્ચ-અને તેના, -અસત્ તૃણાના અભાવથી, સર્વત્ર-બ્યાપ્તિથી સર્વસ્થાને, સ્થિતમેવ સુખાસનમ્-સુખાસન સ્થિત જ હોય છે, -તેવા પ્રકારના પરિભ્રમણના અભાવને લીધે.

* “इह सकलस्यापि जीवलोकस्य संसारचक्रक्रोडाधिरोपितस्याश्रान्तमनंतद्रव्यक्षेत्र-कालभवभावपरावर्तैः समुपक्रान्तभ्रान्तिरेकलत्रीकृतविश्वतया महता मोहग्रहेण गोरिवं बाह्य-मानस्य प्रसभोज्ज्वलिततृणातंकत्वेन व्यक्तांतराधेरुत्तम्योत्तम्य मृगतृणायमानं विषयग्राम-मुपहंघानस्य परस्परमाचार्यत्वमाचरतोऽनंतशः श्रुतपूर्वानंतशः परिचितपूर्वानंतशोऽनुभूतपूर्वा-चैकत्वविरुद्धत्वेनात्यंतविसंवादिन्यपि कामभोगानुबद्धा कथा ॥”

—આચાર્યચૂડામણિ શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિશ્રુત સમયસાર ટીકા.

ઉછળીને તે મૃગજળ જેવા વિષયગ્રામમાં મોહું નાંખે છે ! પણ તે ઝાંઝવાના પાણીથી તેની તરસ છીપતી નથી, છતાં તે તેની પાછળ દોડ્યા જ કરે છે.

“જેવી રીતે કોઢિયા માણસને પોતાના ગળેલા હાથવડે અન્ન ખાવામાં સંકોચ થતો નથી, તેવી રીતે વિષયોને જેનો કંટાળો આવવા છતાં વિષયોનો જેને કંટાળો આવતો નથી અને કર્મક્રમ વિષે નિર્વિચિત્ર થતો નથી. ગધેડો ગધેડીની પાછળ લાગતાં તે ગધેડી લાતો ઉછાળીને તેનું નાક ફેડી નાંખે છે, તોય તે તો તેની પાછળ નકટો થઇને ચાલ્યો જ જાય છે ! તે પ્રમાણે જે વિષયો માટે બળતા અગ્નિની જ્વાળામાં ફૂટતાં પણ આગળ પાછળ જોતો નથી અને પોતાના વ્યસનને દૂષણ નહિં પણ લૂષણ માને છે ! જેમ મૃગજળની લાલસાથી દોડતાં દોડતાં મૃગની છાતી તૂટી જાય, તોપણ તેની ઉત્કંઠા ઓછી ન થતાં સ્વામી વધતી જ જાય છે ! પરંતુ એ મૃગજળને તે મિથ્યા માનતો નથી !”

—શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા

આમ આ તૃષ્ણાથી આ જીવ અત્યંત અત્યંત વ્યાકુલ થઈ રહ્યો હતો. જેમ જેમ તે તૃષ્ણાને તૃપ્ત કરવા પ્રયાસ કરતો હતો, તેમ તેમ તે તૃષ્ણા બળવત્તર બનતી જતી હતી.

અગ્નિમાં ઈંધન નાંખતાં તે જેમ પ્રજ્વલતો જાય, તેમ વિષયરૂપ આહુ વિષયથી તૃષ્ણા-તિથી આ તૃષ્ણા અગ્નિ ઉલટો પ્રજ્વલિત થઈ જીવને પરિતાપ પમાડ્યા વૃદ્ધિ કરતો હતો. ગમે તેટલા પાણીના પૂરથી સમુદ્ર પૂરાય નહિં, તેમ ગમે તેટલી વિષય નદીઓના પૂરથી આ તૃષ્ણાસમુદ્રનો ખાડો પૂરાતો નહોતો.

સાગર જેટલા દેવલોકાદિના મહાસુખ આ જીવે અનંતવાર ભોગવ્યા, છતાં જે તૃષ્ણા શમાઈ નહિં, તે સાગર જેટલા મનુષ્યના તુચ્છ ભોગોથી શી રીતે શમાવાની હતી ? પણ ગઈ તે ગઈ ! હવે તો આ સુમુદ્ર જીવ જાગ્યો છે, ને તેને વૈરાગ્યનો દઢ રંગ લાગ્યો છે. એટલે તે તેવા અસત્ તૃષ્ણારૂપ મૃગજળ પાછળ દોડતો નથી, ને નકામો દુઃખી થતો નથી. તેનો તૃષ્ણાથી તમ થતો હતો, તે હવે સ્વ-સ્ત્રીયો બની સ્વાત્મામાં સંતોષથી તૃપ્ત થાય છે, આત્મા પૂર્વે જે પર-સ્ત્રીયો ધર્મ, પર સદ્બુદ્ધિના-સુમતિના સેવનથી સમતારસ અનુભવે છે. તો હવે તે ફરીથી દુઃખી થવા માટે વિષયરૂપ મૃગજળ પાછળ દોડે જ કેમ ? તે ઓડેડું અન્ન ફરી ખાવા ઇચ્છે જ નહિં; જીવવા માટે વિષયોનું કરે જ નહિં.

અને આમ અસત્ તૃષ્ણાનો અભાવ થતાં આ સુમુદ્ર જોગીજનને આત્મસંતોષનો અનુભવ થાય છે. એટલે પછી આ સુમુદ્ર પુરુષ ગમે તે સ્થળે, ગમે તે પરિસ્થિતિમાં, ગમે તે વાતાવરણમાં, ગમે તે સંયોગોમાં હોય, તોપણ તેને સર્વત્ર સુખઆસનની સ્મરતા વર્ષે છે. દારણ કે ચોગીપુરુષ તે તે પરિસ્થિતિને અનુકૂળ ધર્મ, પ્રાપ્ત સંજોગોમાં સંતુષ્ટ બની, સુખે જ રહે છે, આરામથી-લહેરથી-સુખચેતથી મોજમાં જ રહે છે, સદા મસ્તકાળ બનીને જ રહે છે. તેના મનની બધી દોડાદોડ અત્ર અંધ ધઈ જાય છે, અને

આસનની દૃઢતા-ચિત્તની સ્થિરતા નીપજે છે. મનની બેઠક જે બાહ્ય વસ્તુમાં હતી, તેમાંથી નિવૃત્ત થઈ આત્મામાં આસન લેવા લાણી પ્રવર્તે છે. આમ આ 'અવધૂત સદા મગનમાં' રહે છે !

“અબધૂ સદા મગનમેં રહેના, કયા તેરા કયા મેરા ? અબધૂં

તેરા હે સો તેરી પાસે, અવર સખહી અનેરા....અબધૂં”—શ્રી આનંદધનજી

“જેને બોધબીજની ઉત્પત્તિ હોય છે, તેને સ્વરૂપ-સુખથી કરીને પરિતૃષ્ણપણું વર્તે અને વિષય પ્રત્યે અપ્રયત્ન દશા વર્તે છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક, ૨૬૭.

એ જ કહે છે—

અત્વરાપૂર્વકં સર્વં ગમનં કૃત્યમેવ વા ।

પ્રણિધાનસમાયુક્તમપાયપરિહારતઃ ॥ ૫૧ ॥

ત્વરા વિનાનું ગમન ને, કૃત્ય જ તેમ સમસ્ત;
અપાયના પરિહારથી, સહુ પ્રણિધાન પ્રશસ્ત. ૫૧.

અર્થ:—સર્વ ગમન ત્વરા-ઉતાવળ વિનાનું અને સર્વ કૃત્ય પણ અપાયના પરિહાર થકી પ્રણિધાન સંયુક્ત એવું હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે સુખાસન કહ્યું તેનું અત્ર વધારે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. આ દૃષ્ટિવાળા મહાનુભાવને ચિત્તની એટલી બધી સ્વસ્થતા વર્તે છે—એટલી બધી સ્થિરતા રહે છે કે—તેની બધી દોડાદોડ મટી જાય છે, સર્વત્ર તેને સુખાસન જ રહે છે, ઉતાવળનો તે ગમે ત્યાં નીરાંતે હેઠા મનથી બેસે છે. આનું સીધું પરિણામ એ આવે અભાવ છે કે તે ગમે તે સ્થળે જતો હોય અથવા ગમે તે ક્રિયા કરતો હોય, તોપણ તે તે કર્તવ્યમાં તેને લેશ પણ ઉતાવળ-ત્વરા હોતી નથી, દોડધામ હોતી નથી. તેની સર્વ ક્રિયા મનના પ્રણિધાન સંયુક્ત હોય છે, અને તે દૃષ્ટિ આદિમાં અપાય-ખામી આવવા દેતો નથી. એટલે તે દેવમંદિરે જતો હોય કે ઉપાશ્રયે જતો હોય, સંસાર વ્યવહારના કામ માટે જતો હોય કે પરમાર્થના કામ માટે જતો હોય, દેહચિંતા અર્થે જતો હોય કે અન્ય કાર્ય અર્થે જતો હોય, તોપણ તે ઉતાવળે ગમન કરતો નથી,

વૃત્તિઃ—અત્વરાપૂર્વકમ્—અત્વરાપૂર્વક, ત્વરા-ઉતાવળ વગરનું, એટલે અનાકુલ, સર્વ-સર્વ-સામાન્યથી, તે શું ? તો કે—ગમનં—ગમન, જવું તે, દેવકુલ આદિ પ્રત્યે. કૃત્યમેવ વા—તેમ જ કૃત્ય પણ, વંદનાદિ કૃત્ય પણ, પ્રણિધાનસમાયુક્તં—મનના પ્રણિધાનપુરઃસર, (મનની સાવધાનતા યુક્ત), અપાયપરિહારતઃ—અપાયના પરિહારથકી,—દૃષ્ટિ આદિમાં અપાયના પરિહારવડે કરીને, (દૃષ્ટિ આદિમાં કાંઈ પણ હાનિ-ખામી ન આવે એવા પ્રકારે દોષના ત્યાગથી).

જોડી ધમાલ કરતો નથી; પણ સર્વત્ર શાંતિથી અનાંકુલપણે જાય છે; યત્નના પૂર્વક જીવહિંસા ન થાય, એમ ધીર-ગંભીર ગતિએ ચાલે છે, ને સર્વ વિધિ ગરાબર સાચવે છે. જેમકે—

“દ્રવ્ય ભાવ શ્રુતિ અંગ ધરીને, હરણે દેહરે જઈએ રે;
દસ તિગ પણ અહિંસા સાચવતાં, એકમના ધુરિ થઈએ રે....સુવિધિ” —શ્રી આનંદધનજી

“સ્વામી સ્વયંપ્રભને જાઉં ભામણે, હરણે વાર હબાર” —શ્રી દેવચંદ્રજી

હાય! ભાગી જશે, પેલો લૂંટી જશે ને હું રહી જઈશ. અમુક પહેલી પૂજા કરી લેશે ને હું મોઢો પડી પાછળ રહી જઈશ, દર્શન ખૂંચ્યા છે ને તરત બંધ થઈ જશે, માટે ચાલ દોડતો જઉં. ચાલ ચાલ! મ્હારે ફલાણે ઠેકાણે જલ્દી જવાનું છે, માટે આ ભગવાનની પૂજા જેમ તેમ પતાવી દઉં, આ ભગવાનને જલ્દી જલ્દી બે ચાર ચાંદલા કરી પૂજાવિધિ ઝટઝટ આટોપી લઉં, આ ચોખાની ત્રણ ઢગલી મૂકી ‘લે તારો ભોગ ને મૂક મારો કેટો’ એમ કરતોકને એકદમ રવાના થઈ જાઉં! —ઈત્યાદિ પ્રકારે વ્યક્ત થતી ક્ષુદ્ર વિચારણાવાળી જોડી ઉતાવળ આ મુમુક્ષુ પુરુષને ઉપજતી નથી. તે તો સર્વત્ર હેઠા મને, નીરાંતે, નિરાકુલપણે ગમન કરે છે.

અને આમ તેની અત્યંત સ્વસ્થતા હોવાથી, આ મુમુક્ષુ જોગીજન પ્રત્યેક ક્રિયા ચિત્તના પ્રણિધાનપૂર્વક કરે છે, સાવધાન મનથી કરે છે, એકાગ્રપણે કરે છે. દાખલા તરિકે—
તે દેવ-શુરુ આદિનું વંદન કરતો હોય, તો સ્થાન-કાળ વગેરેના પ્રત્યેક ક્રિયામાં ક્રમ ગરાબર જાળવે છે, જે ભક્તિસૂત્ર-સ્તવન વગેરે બોલતો હોય તેના સાવધાનપાણું શબ્દના અર્થમાં સાવધાન ઉપયોગ રાખે છે, બસૂરા રાગડા તાણી બીજા ભક્તિ કરનારાઓને સંમોહ-વિક્ષેપ ઉપજાવતો નથી, પણ યોગ્ય રાગમાં બીજાઓને પણ કર્ણપ્રિય મીઠું લાગે એમ, શ્રદ્ધા ને સંવેગ-અત્યંત ભક્તિરાગ સૂચવે એવી રીતે, સૂત્ર-સ્તવનાદિ લલકારે છે. તથા તે ભક્તિકૃત્ય કરતાં તેના ભાવ-રોમાંચ ઉલ્લસે છે, ખરેખરા રૂંવાડા ઉભા થાય છે; તેના શુભાશય વર્ધમાન થતો જાય છે—તેના ભાવ-પરિણામ ચલતા જાય છે; પ્રણામ આદિ વિધિ તે ગરાબર સાચવે છે. આમ તે ઇંદ દેવ-શુરુ વંદન આદિ ભક્તિ તન્મયપણે કરે છે. જેમકે—

• “સ્વાનકાલક્રમોપેતં શબ્દાર્થનુગતં તથા ।

અન્યાસંમોહજનકં ધસાસંવેગસૂચકમ્ ॥

મોહસદ્ભાવરોમાઝં વર્ધમાનગુનાશયમ્ ।

સવનામાદિસંનુસૂત્રમિદં દેવાદિવંદનમ્ ॥

મતિપ્રમણમપ્યેયં સ્તિ દોષે પ્રમાદતઃ ।

સ્વાધીપ્રવચનરચાદ્ દિસન્વયમધવાસતિ ॥” —શ્રી યોગાનંદજી, ૩૯૭-૪૯.

“ તે માટે ઉભા કર જોડી, જિનવર આગળ કહીએ રે.

સમય ચરણ સેવા શુદ્ધ દેજો, જિમ આનંદધન લહીએ રે.—શ્રી આનંદધનજી

“ પરમ શુભી સેવન તન્મયતા, નિશ્ચય ધ્યાને ધ્યાવેજી;
શુદ્ધાતમ અનુભવ આસ્વાદી, દેવચંદ્ર પદ પાવેજી. ”

“ દાસ વિભાવ અપાય, નાસે પ્રભુ સુપસાય;

જે તન્મયતાએ ધ્યાય, સહી તેહને રે દેવચંદ્ર પદ થાય રે....

જિણુંદા ! તોરા નામથી મન ભીનો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“ પ્રભુ પદ વલગ્યા તે રહ્યા તાબ, અલગા અંગ ન સાબ રે;

વાચક યશ કહે અવર ન ધ્યાઉં, એ પ્રભુના શુભ ગાઉં રે.”—શ્રી યશોવિજયજી

તે પ્રતિક્રમણ કરતો હોય, તો પૂર્ણ ભાવથી એકાગ્રચિત્ત કરે છે. પ્રમાદના વશે કરી પોતાના સ્વરૂપથી રચુત થઈ, પરભાવમાં ગમનરૂપ જે કાંઈ પોતાના દોષ થયા હોય, તેનો તે પશ્ચાત્તાપ કરે છે, અને તે દોષ ફરીને ન થાય એવી ભાવનાપૂર્વક સાચા અંતઃકરણથી ક્ષમા માગે છે, ‘નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં ચોસિરામિ’ કરે છે, આત્માને નિન્દે છે, ગર્હી છે ને વોસરાવે છે—દોષથી મુક્ત કરે છે, અને દોષ જો ન થયો હોય તોપણ આ પ્રતિક્રમણ ત્રીજા ઔષધ જેવું હોવાથી તેને આત્મધર્મની પુષ્ટિરૂપ શુભ જ કરે છે, કારણ કે ઔષધ ત્રણ પ્રકારના છે:—(૧) એક રોગ હોય તો દૂર કરે, ન હોય તો ઉભો કરે, (૨) બીજું રોગ હોય તો દૂર કરે, ન હોય તો શુભ કે દોષ ન કરે, (૩) ત્રીજું રોગ હોય તો દૂર કરે, ન હોય તો રસાયનપણે પરિણમે. આમ આ પ્રતિક્રમણ ત્રીજા ઔષધ જેવું હોવાથી તેને લાભકારી જ થાય છે.

અને આ પ્રતિક્રમણ ક્રિયામાં પણ જે છ આવશ્યક સમાઈ જાય છે, તેમાં પણ તે સાવધાનપણું રાખે છે. સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા લઈ તે સમભાવમાં સ્થિતિ કરે છે; પ્રત્યાખ્યાન કરતી વેળાએ પરભાવને પરચખે છે—ત્યાગે છે; સ્વાધ્યાય કરતાં તે આત્મભાવમાં વર્તે છે; ચતુર્વિંશતિ સ્તવ કરતાં પ્રભુનો સહજાત્મસ્વરૂપ ભાવ સ્મરી, તેમના શુભમાં ચિત્તનું અનુસંધાન કરે છે; સદ્ગુરુવંદન કરતાં તેમનું પરમ અદ્ભુત આત્મારામીપણું ચિંતવી, તેમના પરમ ઉપકારનું અનુસ્મરણ કરે છે; કાચોત્સર્ગ કરતી વેળાએ જાણે દેહમાં વર્તે તો ન હોય, એવી દેહાતીત શુદ્ધ આત્મદશા અનુભવે છે; આલોચના કરતાં તે પોતાના દોષ નિષ્કપટપણે—નિર્દોષપણે પ્રકારે છે; ક્ષમાપના વેળાએ સર્વ જીવની સાચા ભાવથી ક્ષમા ઇચ્છી, તે સકલ જગજગત સાથે મૈત્રી ભાવે છે. જેમકે—

“ સ્વામેમિ સર્વે જીવા, સર્વે જીવા સ્વમંતુ મે ।

મિત્તિ મે સર્વભૂણુ, વેરં મર્જં ન કેણહ ॥ ”—શ્રી પ્રતિક્રમણ સૂત્ર.

આમ પ્રત્યેક ક્રિયા તે સાધનાપણે કરે છે, કારણ કે તે દૃષ્ટિ આદિમાં અપાય-હાનિ આવવા દેતો નથી, ખામી-ભિન્ન સર્વ દૂર કરી દે છે, તેમ જ આ દૃષ્ટિમાં હોવા યોગ્ય શુભની તે ઘરાબર સાધના કરે છે, એટલે તે તે સત્ક્રિયાઓ તે કોઈ પણ જાતની ખોટી ઉતાવળ વિના અત્યંત સ્વસ્થતાથી, એકાગ્ર ચિત્તે, શુદ્ધ પ્રણિધાનથી કરે છે, અને પરમ આનંદમય શાંતિનો અનુભવ કરે છે.

“ શાંતિ સ્વરૂપ એક ભાવશે, જે ધરી શુદ્ધ પ્રણિધાન રે;
આનંદધન પદ પામશે, તે લેશે જહુમાન રે....શાંતિ જિતો ”

“ સપ્ત મહાભય ટાળતો રે, સપ્તમ જિનવર દેવ....લલનાં
સાધના મનસા કરી રે, ધારો જિનપદ સેવ....લલનાં ”—શ્રી આનંદધનજી

ઉપરમાં આ દૃષ્ટિ આદિને આ સુમુક્ષુ પુરુષ અપાય-હાનિ આવવા દેતો નથી એમ કહું, તે આ પ્રકારે:—અત્યાર સુધીની ભૂમિકાએ પહોંચતાં સુધીમાં આ યોગી પુરુષે જેટલી યોગસાધના કરી છે, તેમાં તે કોઈ જાતની ખોડ-ખાંપણ-ભિન્ન આવવા પ્રાપ્ત યોગનું રત્ન દેતો નથી, અને તેને કાંઈ નુકશાન ન પહોંચે એવું ખાસ ધ્યાન રાખે જેમ જતન છે. જેમ કોઈ મહામૂલ્યવાળું રત્ન મળ્યું હોય, તો તેને જીવની જેમ જાળવી રાખે, તેમ આ જોગીજન પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ અમૂલ્ય દૃષ્ટિ-સદ્બોધરૂપ ચિંતામણિરત્નને પ્રાણાધિક્ષણે જાળવી રાખે છે, તેને હાનિ-નુકશાન પહોંચવા દેતો નથી. જેમ મૂલ્યવાન રત્નને કાંઈ ડાઘ ન લાગે એવી કાળજી રાખે છે, ને તેને મજબૂત કળાટ કે તેલુરીમાં સંઘરી રાખે છે; તેમ આ સુમુક્ષુ પુરુષ બોધરત્નને બાધારૂપ ડાઘ ન લાગે તેની ખાસ કાળજી રાખે છે, અને બોધ-રત્નને પોતાના દૃઢ ચિત્તરૂપ કળાટ-માં-તેલુરીમાં સાચવીને સંઘરી રાખે છે. એટલે મિત્રા દૃષ્ટિમાં તેમ જ તારા દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થયેલ યોગ-શુભ સમૂહ તે સાચવી રાખે છે, એટલું જ નહિ પણ આ દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત ધર્મ રહેલા શુભરત્નનું પણ ખૂબ જતન કરે છે.

કારણ કે-(૧) તે મિત્રા દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થયેલ યોગબીજને જલસિંચન કરે છે, તેને અંકુર ઉગાડે છે, એટલે કે તે પ્રભુભક્તિમાં વિશેષ દૃઢ બને છે, સદ્ગુરુ સેવામાં સદા તત્પર રહે છે, સત્સાચની અધિક આરાધના કરે છે, વૈરાગ્યતરંગિણીમાં વિશેષ નિમજ્જન કરતો જાય છે; દાનાદિ અભિવ્રહ્મ પાલન વિશેષપણે આદરે છે; અને આ યોગબીજ યોગ પ્રત્યે સિદ્ધિ માન્યપણું તથા ઉપાદેય ભાવ રાખે છે; યોગાવંચકે, ક્રિયાવંચકે ને ફલાવંચકે જે અવંચક ત્રિપુટીને બળવત્તર બનાવે છે; ભાવમલની ઓર ને ઓર ફીણતા કરી, તપાશ્વત્યતાનો-યોગ્યતાનો વધારે પરિપાક કરે છે; અને આમ નિશ્ચાત્વ અંશની ભાવભાષી કરતો જઈ, સમ્યક્તાની વધારે ને વધારે નિષ્ઠામાં આવતો જાય છે. વળી તે અદિષ્ટા વગેરે પાંચ યમનું-નિયમનું દૃઢ પાલન કરે છે, ધર્મકાર્યમાં ખેદ પામતો નથી,

કે દ્રેષ ધરતો નથી. (૨) અને તારા દષ્ટિમાં ધારણ કરેલ શૌચાદિ પાંચ નિયમ તે ખરાખર પાળે છે, ઉદ્દેગનો ત્યાગ કરે છે, ને જિજ્ઞાસા વધારે પ્રદીપ્ત કરે છે. યોગકથા પ્રત્યેની તેની પ્રીતિ વધતી જાય છે, શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યેના બહુમાન-સેવા આદિ વધારે સક્રિય બનતા જાય છે. તે ઉચિત આચરે છે ને અનુચિત આચરતો નથી. અધિક ગુણવંત પ્રત્યે તે જિજ્ઞાસા રાખી, પોતાની ગુણહીનતાથી ત્રાસ પામે છે. તે સંસારથી અત્યંત વૈરાગ્ય ધરી, તેથી છૂટવાની તીવ્ર ઇચ્છા કરે છે. શિષ્ટજનોને પ્રમાણ ગણી તે પોતાનું કહાપણ કહોળતો નથી. આમ આ યોગી પુરુષ આગળની જુની મૂડી સાચવી રાખે છે, ને તેમાં પણ આ દષ્ટિમાં નવી મૂડી ઉમેરે છે. એટલે આ બંને દષ્ટિમાં તેનો બોધ વધારે બળવાન બનવાથી, તે તે ધર્મક્રિયામાં તેનું મન વધારે સાવધાનપણે વર્તે છે, એમ જ કહ્યું હતું તે ખરાખર છે.

આસન કહ્યું. આની જ શુશ્રૂષા કહે છે—

કાન્તકાન્તાસમેતસ્ય દિવ્યગેયશ્રુતૌ યથા ।

યૂનો ભવતિ શુશ્રૂષા તથાસ્યાં તત્ત્વગોચરા ॥ ૫૨ ॥

રમણી યુક્ત યુવાનને, સાંભળવા સુર ગાન;

જયમ ઇચ્છા ત્યમ હોય તે, તત્ત્વવિષય આ સ્થાન. ધર.

અર્થ:—રમણીય રમણીથી યુક્ત એવા તરુણને જેવી દિવ્ય સંગીત સાંભળવાની ઇચ્છા-શુશ્રૂષા થાય, તેવી આ દષ્ટિમાં તત્ત્વ સંબંધી શુશ્રૂષા હોય.

વિવેચન

“તરુણ સુખી સ્ત્રી પરિવર્યોજ, જિમ ચાહે સુરગીત;

ત્યમ સાંભળવા તત્ત્વનેજ, એહ દષ્ટિ સુવિનીત રે....જિનજી!”—યોગ ૦ સબ્ધાધ્ય ૩-૨

અહીં શુશ્રૂષા એટલે સાંભળવાની ઇચ્છા કેવી ઉત્કટ હોવી જોઈએ, તે બતાવવા માટે દૃષ્ટાંત આપ્યું છે—કોઈ એક તરુણ-ભર યુવાનીમાં આવેલો સુંદર યુવાન પુરુષ છે. તે શરીરે નીરોગી, હૃદય-પુષ્ટ, ને સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયસંપન્ન છે. મહાસ્વરૂપવાન સુંદર લાવણ્યમયી રમણી તેની બાજુમાં છે. ધન-વૈભવ આદિની તેને કોઈ કમીના નથી. પંચ વિષયના ઉપભોગની સમસ્ત સામગ્રી તેની સેવામાં સદા હાજર છે. આમ સર્વ પ્રકારે સુખી એવો તે

વૃત્તિ:—કાન્તકાન્તાસમેતસ્ય—કાંત કાંતાથી યુક્ત, કમનીય-સુંદર પ્રિયતમાથી યુક્ત એવાને, દિવ્યગેયશ્રુતૌ યથા—જેમ દિવ્ય ગીતના શ્રવણ પ્રત્યે, જેમ કિન્નર વગેરેના ગીતના શ્રવણ પ્રત્યે, યૂનો-યુવાનને, વયસ્થને, ભવતિ-હોય છે, શુશ્રૂષા-શુશ્રૂષા, શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા,—તે સંગીત સંબંધીજ; તથાસ્યાં—તેમ આ દષ્ટિમાં વ્યવસ્થિત હોનારને, તત્ત્વગોચરાં—તત્ત્વગોચર, તત્ત્વવિષયીજ, તત્ત્વસંબંધીજ શુશ્રૂષા-સાંભળવાની ઇચ્છા હોય છે.

કોઈ નંદનવત જેવા રમ્ય ઉપવનમાં વિલસી રહ્યો છે. અને સુખસમુદ્રમાં નિમજ્જન કરી રહેલા આવા તરુણને એવો ઈચ્છાતરંગ ઉત્પન્ન થાય કે—આપણે તો હવે દિવ્ય સંગીત સાંભળવું છે. કોઈ કોટિલકંઠી કિન્નર પોતાનું મધુર ગાયન સંભળાવે તો કેવું સાડું? ગાંધર્વોના મધુર આલાપવાળા સંગીતનો ભોગ જાની આવે તો કેવું સાડું? વીણા, વેણુ વગેરે વાદ્યોના રણુકારથી શુંજતું અને દિવ્યાંગનાઓના નૃત્ય ઠણુકારથી રચતું, એવું દિવ્ય સંગીત સાંભળવાનું સોભાગ્ય ભે મને પ્રાપ્ત થાય તો કેવું સાડું? આમ તે રંગમાં આવી જઈને ઈચ્છે છે. ત્યાં દેવાનુયોગે ભે કોઈ કિન્નર કે ગાંધર્વ આદિ આવી ચડે, ને હૃદયના તાર હલમલાવી નાંખે એવું દિવ્ય સંગીત છેડે, દિવ્ય સંગીતની રમઝટ બોલાવે, તો તે તરુણ પુરુષ તે દિવ્ય સંગીત કેટલા ઉદ્ધાસથી સાંભળવા ઈચ્છે? જાણે ચિત્રમાં આલેખાયેલો હોય એમ કેવી સ્થિર તન્મયતાથી તે હૃદયહારી ગાનનું કર્ણપુટથી પાન કરે? જાણે થીજી ગયેલું પૂતળું હોય એમ કેવી એકતાનથી તે શ્રવણ કરવાની હોંસ ધરાવે?

તેમ આ દષ્ટિમાં સ્થિત કરતો યોગી પુરુષ તત્ત્વ શ્રવણ કરવા માટે તેવી તીવ્ર ઈચ્છા—ઉદ્ઘા ધરાવે છે, તાલાવેલી રાખે છે. જેવા ઉદ્ધાસથી તે ભોગી દિવ્ય સંગીતનું શ્રવણ ઈચ્છે છે, તેવા જલકે તેથી વધારે ઉદ્ધાસથી આ યોગી દિવ્ય તત્ત્વ શ્રવણેચ્છાના અમૃતનું શ્રવણેન્દ્રિયદ્વારા પાન કરવા ઈચ્છે છે. તે તરુણ પુરુષ જેમ દાખલા ચિત્રવત્ સ્થિર થઈને સાંભળવા ચાહે છે, તેમ આ શ્રવણપિપાસુ ભોગી. જન સ્થિર તન્મયપણે તત્ત્વવાર્તા સાંભળવાની સહજ ઈચ્છા—ઉલટ ધરાવે છે. અને તે સદૃશ શ્રવણેચ્છા સ્વાભાવિક અંતરોદ્ગારદ્વારા સરી પડે છે. જેમકે—

હે પરમ કૃપાળુ સદ્ગુરુ દેવ! છવ તો દષ્ટિમાં આવતો નથી. તેનું કાંઈ રૂપ જણાતું નથી. જીજ્ઞે પણ કંઈ અનુભવ યત્નો નથી. માટે છવનું સ્વરૂપ જ નથી. માટે આત્મા છે નહિં. એટલે જ્ઞાનનો ઉપાય મિથ્યા છે આ મહારી અંતર શંકાનો આપ સહુપાય સમજાવો.

તે ભગવાન! આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ શું છે? આપે તે કેવું જાણ્યું—અનુભવ્યું છે? તે તત્ત્વસ્વરૂપ સાંભળવા હું ઈચ્છું છું. કારણ કે નિર્મલ આત્મતત્ત્વ જાણ્યા વિના મહાઈ મિત્ર કોઈ રીતે સમાધિ પામે એમ નથી. આ ભિન્ન ભિન્ન વાદીઓ તેનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે કહે છે, તે સાંભળીને તો મહારી મનિ મુંઝાઈ ગઈ છે. માટે સમાધાન કરવા આપ જ સમર્થ જો. કૃપા કરો! હે પરમ પ્રભુ! આપનો પરમ ધર્મ હું શી રીતે જાણું? સ્વરૂપ શું? અને પરત્વય શું? તે આપના ઓરુખે શ્રવણ કરવા હું ઈચ્છું છું. હે સદ્ગુરુ! તે સમજાવવા કૃપા કરો!

હે હરિવોળમ! તે સદૃશ શું છે? તે કઈ શું છે? તે અધ્યાત્મ શું છે? તે અધિ.

જૂત શું છે ? તે અધિદૈવ શું છે ? આ દેહમાં રહેલો તે અધિયજ્ઞ કેણુ કેવી રીતે છે ? નિયતાત્મા યોગીઓથી તમે પ્રયાણકાલે કેવી રીતે જાણી શકાઓ છો ? *

“નથી હૃદિમાં આવતો, નથી જણાતું રૂપ;
બીજો પણ અનુભવ નહિ, તેથી ન જીવ સ્વરૂપ.
માટે છે નહિ આત્મા, મિથ્યા મોક્ષ ઉપાય;
એ અંતર શંકા તણો, સમજવો સદુપાય.” —શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“મુનિસુવ્રત જિનરાજ ! મુજ એક વિનતિ નિસુણો !
આત્મતત્ત્વ ક્યું જાણ્યું જગતગુરુ ! એહ વિચાર મુજ કહિયો;
આત્મતત્ત્વ જાણ્યા વિણુ નિર્મલ, ચિત્ત સમાધિ નુ લહિયો....મુનિસુવ્રત”

“ધરમ પરમ અરનાથનો, કિમ જાણું લગવંત રે;
સ્વપર સમય સમજાવિયે મહિમાવંત મહંતરે-ધરમ” —શ્રી આનંદધનજી

ઈત્યાદિ પ્રકારે આ સાચો તત્ત્વપિપાસુ-તત્ત્વરસિક પુરુષ પોતાની શ્રવણેચ્છા વ્યક્ત કરે છે. અને આ પરમ અમૃત જેવી તત્ત્વવાર્તાના શ્રવણમાં આ મુમુક્ષુ યોગીને જેટલો આનંદ આવે છે, તેનો અનંતમો ભાગ પણ તે ભવાભિનંદી ભોગીને દિવ્ય સંગીત સાંભળવામાં આવતો નથી !

અને આ (શુશ્રૂષા) આવા પ્રકારની હોય છે, એટલા માટે કહે છે—

बोधाम्भःस्रोतसश्चैषा सिरातुल्या सतां मता ।

अभावेऽस्याः श्रुतं व्यर्थमसिरावनिकूपवत् ॥ ૫૩ ॥

બોધ સ્રોત સરો તુલ્ય આ, એ વિણુ શ્રવણ વૃથા જ;
સરવાણી વિણુ અવનિમાં, કૂંપ બોદવો યથા જ. ૫૩.

વૃત્તિ:-બોધામ્ભઃસ્રોતસો—બોધરૂપ જલ-સ્રોતની, બોધરૂપ પાણીના પ્રવાહની, જૈષા-અને આં, શુશ્રૂષા, સિરાતુલ્યા-સિરા તુલ્ય, સરવાણી સમાન,—અવંચ્ય ને અક્ષય એવા તેના બીજના તુલ્ય-પણાએ કરીને, સતાં મતા-સંતોને, મુનિઓને મત છે, ઇષ્ટ છે. અભાવેઽસ્યાઃ—આના, શુશ્રૂષાના અભાવે, શું ? તો કે-શ્રુતં વ્યર્થ-સાંભળેલું વ્યર્થ છે, શ્રમ-ફલવાળું છે. કાની જેમ ? તો કે-અસિ-રાવનિકૂપવત્-સરવાણી વિનાની પૃથ્વીમાં ફૂવાની જેમ. તેમાં ફૂવો બોદવો તે ન બોદા અરાઅર જ છે. કારણ કે તેનું ફળ નથી તેટલા માટે.

* “કિં તદ્ બ્રહ્મ કિમધ્યાત્મં કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।

અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદૈવં કિમુચ્યતે ॥

અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽવ દેહેઽસ્મિન્મધુસૂદન ।

પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥” —ગીતા અ. ૮. લોક ૧-૨

અર્થ:—અને આ શુશ્રૂષા બોધ જલના પ્રવાહની સરવાણી સમાન સંતોએ માનેલી છે. એના અભાવે સાંભળેલું વ્યર્થ-દ્વેગટ છે,—જેમ સરવાણી વિનાની ભૂમિમાં કૂવો ખોદવો વ્યર્થ છે તેમ.

વિવેચન

“સરી એ બોધપ્રવાહનીછ, એ વિષુ શ્રુત થલ કૂપ;

ધ્રવણ સગીહા તે કિસીછ, શયિત સુણે જિમ ભૂપ....ધન૦”—યો૦ સજ્જાય, ૩-૩

અહીં જે આવી શુશ્રૂષા-સાંભળવાની ઇચ્છા હોય છે, તે બોધરૂપ જલપ્રવાહની સરવાણી સમાન છે. જેમ કૂવામાં સરવાણી હોય, તો તે વાટે પાણી આવ્યા જ કરે, તેમ આવી ઉત્કટ ધ્રવણેચ્છારૂપ સરવાણી જો હોય, તો તે વાટે બોધરૂપ શુશ્રૂષા=બોધ પાણીનો પ્રવાહ એકધારે અક્ષયપણે આવ્યા જ કરે. પણ જેમ કૂવામાં પ્રવાહની સરવાણી ન હોય, તો પાણી આવે નહિં, તેમ જો આવી શુશ્રૂષારૂપ સરવાણી અવધ્ય-અક્ષય સરવાણી ન હોય, તો બોધરૂપ પાણીનો પ્રવાહ આવે જ નહિં, ને જ્ઞાનરૂપી કૂવો ખાલી જ રહે. આમ શુશ્રૂષા વિનાનું બધું ધ્રવણ કર્તુ તં પૂજા ધાય છે, સાંભળ્યું ન સાંભળ્યા જેવું ધાય છે, એક કર્ણુછિદ્રથી પેસી સોંસરું ધીજેથી નીકળી જાય છે, હૃદયમાં પ્રવેશતું નથી, દ્વેગટ જાય છે. જેમ કોઈ એવી ગરટ ભૂમિ-કે જેમાં પાણીની સરવાણી આવતી ન હોય, તે ભૂમિમાં ગમે તેટલો ઊંડો કૂવો ખોદા કરીએ (Tapping), તો પણ પાણી આવે જ નહિં, કૂવો ખોદવો ન ખોદા ગરાળર જ ધાય, ધ્રમમાત્ર જ ફળ મળે, મહેનત માથે પડે, તેમ સાચી શુશ્રૂષા વિનાનું બધુંય ધ્રવણ નિષ્ફળ જાય છે, બોધરૂપ ફળ આપતું નથી, એળે જાય છે. તેવા ધ્રવણમાં તો વાયુના તરંગોથી (Air-waves) શબ્દો કર્ણપટ પર અથડાઈ પાછા વાયુમાં-હવામાં મળી જાય છે ! આનો નીચેની આકૃતિ પરથી ગરાળર ખ્યાલ આવશે—

આકૃતિ-૮

આકૃતિ-૯

વિનિમન
પાણી

પ્રવેશ=જ્ઞાન
બરેશો

જેમ કેાઈ એક રાજા રાત્રે શયન કરતી વેળાએ વાર્તા સાંભળતો હોય, ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં તે હોંકારો પણ દેતો જાય, પણ તેનું લક્ષ તેમાં હોય નહિં, શું સાંભળ્યું તે તેના ખ્યાલમાં રહે નહિં ! અને સવારે ઊઠીને બાપુ પૂછે કે અલ્યા ! રાત્રે કંઈ વાર્તા કરી હતી ? તેમ પ્રસ્તુત શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ કરતો હોય તે જાણે ઉંઘમાં હોય એમ સાંભળે છે ! તે મોટેથી ઘાંટો પાડી ‘જી ! મહારાજ !’ એમ હોંકારો પણ દીએ છે ! પણ શું સાંભળ્યું તેનું તેને લાન હોતું નથી ! તે ઘેર આવીને પૂછે છે કે આજ મહારાજ વખાણમાં શી વાત કરતા હતા ! આમ સાચી શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ ફેાગટ-નકામું છે, હૃદયને સ્પર્શતું નથી, એક કાનથી બીજે કાને કાઠી નાંખ્યા જેવું થાય છે ! ખરૂં શ્રવણ તો ત્યારે થાય કે જ્યારે મન રીઝે-પ્રસન્નતા પામે, તન ઉદ્વેસે-શરીરમાં રોમાંચ-રૂંવાડા ઊભા થાય. એવી શ્રવણેચ્છા વિના જે ગુણકથા સાંભળવામાં આવે, તે ખડેરા માણસ આગળ સંજીત કરવા બરાબર છે ! લેંસ આગળ લાગવત છે ! અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે-ડૂઝર પાસે મોતીનો ચારો નાંખવા બરાબર છે ! ‘Casting pearls before swine.’

“મન રીઝે તન ઉદ્વેસેજી, રીઝે બુઝે એક તાન;

એ ઇચ્છા વિણ ગુણકથા જી, ખડેરા આગળ ગાન રે....

જિનજી ! ધન ધન તુજ ઉપદેશ.”—યોગો સંજઝાય ૩-૪

અહીં જ વ્યતિરેક કહે છે—

શ્રુતાભાવેડપિ ભાવેડસ્યાઃ શુભભાવપ્રવૃત્તિતઃ ।

ફલં કર્મક્ષયાચ્ચ સ્યાત્પરવોધનિવન્ધનમ્ ॥ ૫૪ ॥

શ્રવણ અભાવે ય આ સતે, શુભભાવે આ સ્થાન;

ફલ કર્મક્ષય નામનું, ઉત્તમ યોધ નિધાન. ૫૪

અર્થઃ—શ્રવણના અભાવે પણ આ શુશ્રૂષા-સાંભળવાની ઇચ્છા હોતાં, શુભ ભાવની પ્રવૃત્તિને લીધે કર્મક્ષય નામનું ફળ હોય છે,—કે જે પરમ યોધનું નિબંધન-કારણ થાય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે શુશ્રૂષાની પ્રશંસા કરી, તે વ્યતિરેકથી એટલે કે નકારાત્મક ઉક્તિથી વિશેષ દઢ કરે છે. ધારો કે તેવી શુશ્રૂષા-તત્ત્વ સાંભળવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે, પણ શ્રવણનો

વૃત્તિઃ—શ્રુતાભાવેડપિ—શ્રવણના અભાવે પણ, ભાવેડસ્યાઃ—આ શુશ્રૂષાનો ભાવ—સદ્ભાવ હોતાં, (આ શુશ્રૂષા હોય તો), શું ? તો કે—શુભભાવપ્રવૃત્તિતઃ—શુભ ભાવની પ્રવૃત્તિને લીધે,—તે શુશ્રૂષા ભાવના જ શુભપણાથી, ફલં કર્મક્ષયાચ્ચ સ્યાત્—કર્મક્ષય નામનું ફલ હોય,—વચનના પ્રામાણ્યથી (આગમવાણીના પ્રમાણપણાથી). અને આ—પરવોધનિવન્ધનમ્—પરમ યોધનું નિબંધન, પ્રધાન યોધનું કારણ હોય છે,—વચનપ્રામાણ્યથી જ.

[illegible]

એમ કોઈ એક રાજા રાત્રે શયન કરતી વેળાએ વાર્તા સાંભળતો હોય, ઉંઘમાં ઉંઘમાં તે હોંકારો પણ દેતો જાય, પણ તેનું લક્ષ તેમાં હોય નહિં, શું સાંભળ્યું તેના ખ્યાલમાં રહે નહિં! અને સવારે ઊઠીને બાપુ પૂછે કે અલ્યા! રાત્રે કંઈ વાર્તા કહતી? તેમ પ્રસ્તુત શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ કરતો હોય તે જાણે ઉંઘમાં હોય એમ સાંભળ્યું છે! તે મોટેથી ઘાંટો પાડી ‘જી! મહારાજ!’ એમ હોંકારો પણ દીએ છે! પણ સાંભળ્યું તેનું તેને લાન હોતું નથી! તે ઘેર આવીને પૂછે છે કે આજ મહારાજ વખાણ શી વાત કરતા હતા! આમ સાચી શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ ફેાગટ-નકામું છે, હૃદય સ્પર્શતું નથી, એક કાનથી બીજે કાને કાઢી નાંખ્યા જેવું થાય છે! ખરૂં શ્રવણ ત્યારે થાય કે જ્યારે મન રીઝે-પ્રસન્નતા પામે, તન ઉદ્વેગ-શરીરમાં રોમાંચ-રૂંવાડા ઊભા થાય. એવી શ્રવણેચ્છા વિના જે ગુણકથા સાંભળવામાં આવે, તે ખડેરા માણસ આગળ સંગીત કરવા બેસી જાય છે! ભેંસ આગળ ભાગવત છે! અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે-ફૂલ પાંખો મોતીનો ચારો નાંખવા બેસી જાય છે! ‘Casting pearls before swine.’

“મન રીઝે તન ઉદ્વેગે, રીઝે બુદ્ધિ એક તાન;

એ ઇચ્છા વિષુ ગુણકથા જી, ખડેરા આગળ ગાન રે....

જિનજી! ધન ધન તુજ ઉપદેશ.”—યોગો સંજ્ઞાય ૩-

અહીં જ વ્યતિરેક કહે છે—

શ્રુતાભાવેડપિ ભાવેડસ્યાઃ શુભભાવપ્રવૃત્તિઃ ।

ફલં કર્મક્ષયાચ્ચં સ્યાત્પરબોધનિવન્ધનમ્ ॥ ૫૪ ॥

શ્રવણ અભાવે ય આ સતે, શુભભાવે આ સ્થાન;

ફલ કર્મક્ષય નામનું, ઉત્તમ બોધ નિવંધન, ૫૪

અર્થ:—શ્રવણના અભાવે પણ આ શુશ્રૂષા-સાંભળવાની ઇચ્છા હોતાં, શુભ ભાવ પ્રવૃત્તિને લીધે કર્મક્ષય નામનું ફળ હોય છે, -કે જે પરમ બોધનું નિબંધન-કારણ થાય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે શુશ્રૂષાની પ્રશંસા કરી, તે વ્યતિરેકથી એટલે કે નકારાત્મક ઉક્તિ વિશેષ દઢ કરે છે. ધારો કે તેવી શુશ્રૂષા-તત્ત્વ સાંભળવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે, પણ શ્રવણ

વૃત્તિ:—શ્રુતાભાવેડપિ—શ્રવણના અભાવે પણ, ભાવેડસ્યાઃ—આ શુશ્રૂષાનો ભાવ-સદ્ભાવ હોય (આ શુશ્રૂષા હોય તો), શું? તો કે-શુભભાવપ્રવૃત્તિઃ—શુભ ભાવની પ્રવૃત્તિને લીધે, -તે શુભ ભાવના જ શુભપણાથી, ફલં કર્મક્ષયાચ્ચં સ્યાત્-કર્મક્ષય નામનું ફળ હોય, -વચનના પ્રામાણ્ય (આગમવાણીના પ્રમાણ્યપણાથી). અને આ-પરબોધનિવન્ધનમ્-પરમ બોધનું નિબંધન, પ્રધાન બોધ કારણ હોય છે, -વચનપ્રામાણ્યથી જ.

જોગ ન હોય તો શું ? તેનો અહીં ખુલાસો કર્યો છે કે-શુશ્રૂષા છતાં શુશ્રૂષાથી શ્રવણ ન બને, તોપણ તે શુશ્રૂષા થવી એ શુભલાવમાં પ્રવૃત્તિ છે, કર્મક્ષય એટલે તેથી કરીને કર્મક્ષયરૂપ ફળ ઉપજે છે, અને તે કર્મક્ષય ઉત્તમ પ્રકારના બોધનું નિબંધન-કારણ હોય છે. આમ કેવલ શુશ્રૂષા-સાંભળવાની સાચી અંતરંગ ઈચ્છા થવી તે પણ ઘણી મોટી વાત છે, પ્રશસ્ત છે, અને પરંપરાએ તે પણ લાલદાયક થાય છે, કારણ કે તેવા શુભલાવથી આગમના પ્રમાણપણાને લીધે કર્મનો ક્ષય થાય છે, અને તેના પરિણામે પરમ બોધના નિમિત્ત મળી આવે છે. જે સાચો તત્ત્વપિપાસુ સુમુક્ષુ હોય છે, તેને તેના ભાગ્યોદયથી ખેંચાઈને ઉત્તરોત્તર પ્રધાન બોધના કારણો પ્રાપ્ત થાય છે; સત્પુરુષ સદ્ગુરુનો જોગ બની આવે છે, ને સત્શ્રુત વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. લોહચુંબક જેમ લોહને ખેંચે, તેમ તેવું તેવાને ખેંચે છે (Like attracts like). આ શુશ્રૂષામાં પણ એવું કંઈ અજબ આકર્ષણ છે, કે સાચા વક્તા સત્પુરુષનો સમાગમ ગમે ત્યાંથી થઈ આવે છે. જો તરસ ખૂંઝાવવાની ઈચ્છા છે, તો તે ખૂંઝાવવાની રીત પણ મળી આવે છે.

આમ શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ નિષ્ફળ છે, પણ શ્રવણ વિનાની શુશ્રૂષા નિષ્ફળ નથી, પરંતુ કર્મક્ષયરૂપ ફળથી સફળ છે. સાચી ભૂખ લાગી હોય ને ખાધું હોય તો જેમ ભાવે, રુચે, મીઠું લાગે ને પચે; ખૂબ તરસ લાગી હોય ને પાણી શુશ્રૂષાનો જેમ મીઠું અમૃત જેવું લાગે, ને તરસ છીપે; તેમ જો તત્ત્વ સાંભળ-મહિમા વાની સાચી ભૂખ લાગી હોય, તત્ત્વસુધારસ-પાનની સાચી તરસ લાગી હોય, તો જ તે શ્રવણ ભાવે છે, રુચે છે, ને જીવને અમૃતરૂપે પરિણમે છે; નહિં તો કાણા માટલાની જેમ બીજા કહ્યું-છિદ્ર વાટે બહાર નીકળી જાય છે ! હૃદયમાં ઠરતું નથી ! માટે આ શુશ્રૂષા ગુણનું માહાત્મ્ય ઘણું છે. “ખૂંઝી ચહત જો ખ્યાસકી, હૈ ખૂંઝન કી રીત.” (રાજન્યંદ્રજી)

યોગમાં અક્ષેપ ગુણ કહે છે—

શુભયોગસમારમ્ભે ન ક્ષેપોઽસ્યાં કદાચન ।

उपायकौशलं चापि चारु तद्विषयं भवेत् ॥ ૫૫ ॥

શુભ યોગ સમારંભમાં, કદી ક્ષેપ અહિં નોંધ;

ને તે વિષયો ઉપાયનું, કૌશલ સુંદર હોય. ૫૫.

વૃત્તિ:-શુભયોગસમારમ્ભે-શુભ યોગના સમારંભમાં, તથા પ્રકારના ધ્યાન આદિમાં, ન ક્ષેપોઽસ્યાં કદાચન-આ અધિકૃત દૃષ્ટિ સતે કદી પણ ક્ષેપ હોતો નથી. ઉપાયકૌશલં ચાપિ-તેમજ ઉપાયનું કૌશલ-કુશલપણું પણ, તથા પ્રકારના દેશ આદિ, આસન આદિ સંબંધી, ચારુ-શોભન, સુંદર, તદ્વિષય-તેના વિષયે, શુભ યોગસમારંભ વિષયનું, ભવેદ્-હોય.

અર્થ:—આ દષ્ટિને વિષે, શુભ યોગના સમારંભમાં કદી પણ દોષ હોતો નથી; અને તેના વિષયનું ઉપાય-કૌશલ પણ સુંદર હોય છે.

વિવેચન

અહીં અક્ષેપ ગુણનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. આગલી દષ્ટિમાં ઉદ્દેશ દોષને ત્યાગ કર્યો, એટલે તે પછી અનુક્રમે દોષ દોષ પણ જાય છે. એથી કરીને આ દષ્ટિમાં વર્તતો યોગી પુરુષ જ્યારે ધ્યાન વગેરે શુભ યોગને સમારંભ કરે છે, ત્યારે યોગમાં તેમાં કદી કોઈ પણ વિક્ષેપ આવી પડતો નથી, કોઈ પણ આડખીલી અવિક્ષેપ કે અંતરાય નડતો નથી, અહીં તહીં ઝાંવાં નાંખી ચિત્ત ડામાડોળ થતું નથી, સંક્ષુબ્ધ થતું નથી. એટલે તે ધ્યાન કરતો હોય, તો એકાગ્ર ચિત્તે શુદ્ધ ભાવે કરે છે, પરીષદ-ઉપસર્ગથી દોભ પામતો નથી; પ્રભુભક્તિ કરતો હોય તો શુદ્ધ પ્રણિધાનથી તન્મયભાવે કરે છે,—અહીંતહીં ચિત્તવિક્ષેપથી ડામાડોળ થતો નથી; સામાયિક-સ્વાધ્યાય કરતો હોય તો સમતાભાવે અત્યંત સ્વસ્થતાથી કરે છે,—તેમાં આકાશ પાતાલના ઘાટ ઘડતો નથી; પ્રતિક્રમણ આદિ સતક્રિયા કરતો હોય, તો ઉપયોગપૂર્વક નિજ દોષ-દર્શનના સાચા પશ્ચાત્તાપ ભાવથી કરે છે,—પણ મનને ખીજે લમવા દેતો નથી; ખીજે કોઈ પણ મોક્ષસાધક યોગ સાધતો હોય, કે ખીજું કોઈ પણ શુદ્ધ તપશ્ચર્યાદિક ધર્મકૃત્ય કરતો હોય, તો આત્મજાતિપૂર્વક નિર્મલ ભાવે કરે છે, પણ આ લોક-પર-લોકની ફલાકાંક્ષાથી વિક્ષેપ પામતો નથી.

તેમજ તે તે ધ્યાન આદિ શુભ યોગ સંબંધી ઉપાયમાં પણ આ સુસુક્ષ્મ પુરુષ કૌશલ-કુશલતા ધરાવે છે, કલાકારના જેવી નિપુણતા દાખવે છે. તે તે યોગ કેમ ઉત્તમ રીતે સાધી શકાય, તેનું તેને નિપુણ જ્ઞાન હોય છે. અને આમ ઉપાય-ઉપાય કૌશલ પટુ હોવાથી તે તે યોગને તે સુંદર રીતે સાધી શકે છે. કારણ કે જે શસ્ત્રવ્યાપારમાં નિપુણ હોય, તે અટાપટાના ખેલ ખેલવામાં પટુ હોય; તેમ જેને તે ધ્યાન આદિની વિધિનું ખરાબર જાણપણું હોય, તે તે ધ્યાનાદિની સાધનામાં કુશલ હોય છે. વ્યાયામમાં જે સારી પેઠે કસાયેલો હોય, તે જેમ કુસ્તી વગેરે પ્રયોગોમાં હોશીયાર હોય છે; તેમ તે તે ધ્યાનાદિના ઉપાય જે ખરાબર જાણતો હોય, તે ધ્યાનાદિ સિદ્ધ કરવામાં નિપુણ હોય છે. દાખલા તરીકે—ધ્યાન કરવું હોય તો તેને યોગ્ય દેશ આદિ જાણવા જોઈએ, આસનાદિ વિધિ જાણવી જોઈએ. તે જાણેલ હોય, તો જ તેના ઉપાયમાં ખરાબર પ્રવર્તી શકાય. કુશલ કારીગર પોતાની કામગીરી ખરાબર બજાવી શકે છે, પણ અજાણ્ય તેમ કરી શકતો નથી; તેમ ઉપાયપટુ પુરુષ ધ્યાનાદિ કુશલપણે કરી શકે છે, અપટુ તેમ કરી શકતો નથી. ગીતામાં કહ્યું છે કે—‘યોગઃ કર્મેસુ કૌશલમ્ ।’

“હવે જિનવચન પ્રસંગથી, જાણી સાધક નીતિ....નાથ રે;
સાધ્યરસી સાધકપણે, કરીએ સાધન રીતિ....નાથ રે.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

અને આ દૃષ્ટિમાં જ અશુભ્ય કહે છે—

परिष्कारगतः प्रायो विघातोऽपि न विद्यते ।

अविघातश्च सावद्यपरिहारान्महोदयः ॥ ૫૬ ॥

ઉપકરણ વિષયમાં વળી, પ્રાયે નોંધ વિઘાત;

પાપતણા પરિહારથી, મહોદયો અવિઘાત. ૫૬.

અર્થ:—ઉપકરણ વિષયમાં વિઘાત પણ પ્રાયે અત્રે હોતો નથી; અને સાવધ પરિહારથી એટલે કે પાપકર્મના પરિત્યાગથી મહોદયવાળો અવિઘાત હોય છે.

વિવેચન

અહીં બીજે જે શુણ્સમૂહ હોય છે, તે અત્રે સમુચ્ચયરૂપે (Generalisation) કહ્યો છે:—(૧) અહીં ઉપકરણ સંબંધી પ્રાયે વિઘાત-ધ્વંષાપ્રતિબંધ ઉપજતો નથી, (૨) અને પાપકર્મના પરિહારથી મહોદયવાળો અવિઘાત-અપ્રતિબંધ હોય છે. તે આ પ્રકારે:—

આ દૃષ્ટિમાં વર્તતા મુમુક્ષુ યોગીને ઉપકરણ બાળતમાં પ્રાયે કોઈ પણ જાતનો વિઘાત-ધ્વંષાપ્રતિબંધ ઉપજતો નથી. ઉપકરણ એટલે ધર્મસિદ્ધિમાં ઉપકાર કરે એવા ઉપસાધન. તેવા ઉપકરણ સંબંધી ધ્વંષાના પ્રતિબંધે કરી-આથડે કરી ઉપકરણમાં આ મહાનુભાવ વિઘાત પામતો નથી, વિદ્ય પામી અટકી જતો નથી. અપ્રતિબંધ કારણ કે ઉપકરણ એ તો સાધન માત્ર છે, સાધ્ય નથી, એમ તે જાણે છે. એટલે તે સાધનમાં જ સર્વસ્વ માની બેસી રહેતો નથી, સાધનના જ કુઠાણામાં રમ્યા કરતો નથી, પણ તે દ્વારા જે આત્મસિદ્ધિરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ કરવાની છે, તે ભણી જ પોતાનો સતત લક્ષ રાખે છે, સદાય સાધ્યરુચિ રહી તે સાધન કરે છે. એટલે ઉપકરણ સંબંધી મિથ્યા આથક, ટંટા, સાધન ધર્મના ઝઘડા એને આપોઆપ નિવર્તી જાય છે. સાધનમાં-ઉપકરણમાં તે મૂર્છા પામતો નથી, કારણ કે શુદ્ધ સાધ્યરુચિપણે સાધન-સેવાં એ તેણે જિનવચન પ્રસંગથી જાણ્યું છે.

“પંથ મહાવ્રત ધાન્ય તણા, કર્ષણ વધ્યા રે;

સાધ્યભાવ નિજ થાપી, સાધનતાએ સધ્યા રે....શ્રી નમિં”

“સાધ્યરસી સાધકયણે, અભિસંધિ રમ્યો નિજ લક્ષ રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

વૃત્તિ:—પરિષ્કારગત:—પરિષ્કાર સંબંધી, ઉપકરણ સંબંધી, એમ અર્થ છે, પ્રાયો-પ્રાયે, ધણ કરીને, બહુદયથી, વિઘાતોઽપિ-વિઘાત પણ, ધ્વંષા પ્રતિબંધ પણ, ન વિદ્યતે-નથી હોતો, અસ્ત્યાં-આ દૃષ્ટિ હોતે સતે, અવિઘાતશ્ચ-અને અવિઘાત હોય છે. કેવા પ્રકારનો હોય છે? તે માટે કહ્યું કે-સાવચપરિહારાત્-સાવધના પરિહારથી, પ્રતિષિદ્ધના પરિહારથી-ત્યાગથી, મહોદય:—મહોદયવાળો, અમ્યુદય-નિઃશ્રેયસનો હેતુ એવો, એમ અર્થ છે.

પણ મૂઠ આગ્રહી જીવે જેમ, ધર્મના ઉપકરણ જે આત્મસાધન માત્ર નિમિત્ત જ છે, તેનો લક્ષ્ય ચૂકી જઈ, તે તે સાધનના મિથ્યા આગ્રહોમાં, તુચ્છ મતભેદોમાં, નાના નાના ઝઘડાઓમાં, નાના નાના વાડાઓમાં રાચી રહી, -તેમાં જ ઇતિકર્તવ્યતા મૂર્છાથી માને છે; તેમ આ મહાનુભાવ વિશાલદષ્ટિવાળો યોગીપુરુષ માનતો અપકરણ નથી. કારણ કે તે સારી પેઠે સમજે છે કે-જ્ઞાની પુરુષોએ બાહ્ય-અભ્યંતર જે કંઈ ઉપકરણ કહ્યા છે, દ્રવ્ય-ભાવ જે કંઈ સાધન બતાવ્યા છે, તે કેવળ જીવનો ઉપકાર થવા માટે કહ્યા છે, અપકાર થવા માટે નહિં. પણ તેમાં પણ જો જીવ મમત્વભાવ રાખે, ઇચ્છારૂપ પ્રતિબંધ કરે, મૂર્છા ધરાવે, તો તે ઉપકરણો ઉલટા અપકરણોરૂપ થઈ પડે છે! અધિકરણો થઈ પડે છે! સાધન તે બંધન બને છે! જેમકે—

મંદિર, ઉપાશ્રય આદિ ઘણા જીવોને લક્ષિત-સ્વાધ્યાય આદિની સુગમતા-અનુકૂળતા ખાતર કરવામાં આવ્યા છે, પણ તેમાં પણ જો ચડસાચડસી, હોંસોતોંસી કરવામાં આવે, મારા-તારાપણું કરવામાં આવે, નીરાળી નિઃસંગી વીતરાગ પ્રભુ અંગે સાધન તે પણ પરિગ્રહરૂપ મમત્વ બુદ્ધિ ધારવામાં આવે, કોટી ચઢવા જેવા મોટા બંધન! ઝઘડા કરી રાગદ્વેષની વૃદ્ધિ કરવામાં આવે, તો ઈષ્ટ ઉદ્દેશ માર્યો જાય છે; સાધન તે બંધન થઈ પડે છે! અને ઉપાશ્રય પણ અમુક વખત માટે, ગૃહસ્થની અનુજ્ઞાથી, પક્ષીની જેમ અપ્રતિબંધપણે વિચરતા ફરતારામ મુનિના કામ-ચલાઉ વપરાશ માટે છે. પણ તેમાં પણ આ ફલાણુનો અપાસરો ને આ બીજનો અપાસરો એમ જો મમત્વરૂપ ક્ષેત્રપ્રતિબંધ કરવામાં આવે, તો તે ઉપાશ્રય પણ અપાશ્રયરૂપ થઈ પડે! ગચ્છ-ગણુ આદિ પણ મૂળ તો વ્યવસ્થા (Organisation) અને સહકાર (Co-ordination) ખાતર કરવામાં આવ્યા છે, પણ તે પણ જો મમત્વનું સ્થાન થઈ પડે, કદાચહોતું નિવાસધામ બને, કલેશ-ઝઘડાનું રણાંગણ બની જાય, કે વાડારૂપ સંકુચિતતાનું પ્રદર્શન બને, તો તે પણ બંધનરૂપ થઈ પડે છે! આત્માને વિઘાતરૂપ થઈ પડે છે!

“ગચ્છના ભેદ બહુ નયન નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે!

ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકા, મોહ નડિઆ કલિકાલ રાજે....ધાર.”—શ્રી આનંદધનજી

શાસ્ત્ર તો કેવળ આત્માર્થે પઠન-પાઠન માટે ને સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે કહ્યા છે. તેને બદલે કોઈ પોતાનો માલીકી હક્ક કરી કંબૂસની જેમ તેનો સંગ્રહ-સંચય કરે, ને તેમાં પોતાનું મમત્વ સ્થાપે તો અપકરણરૂપ થઈ પડે છે. અથવા હું કેવો પંડિત છું, હું કેવું સરસ વ્યાખ્યાન કરી શકું છું, હું કેવો વક્તા છું, એમ અભિમાન ધરી શાસ્ત્રનો મનાર્થે ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તે જીવને પ્રતિબંધરૂપ થઈ પડે છે. અથવા શાસ્ત્રનો આગ્રહરૂપ બંડન-મંડનાર્થે કે ખોટા વાદવિવાદ માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે પણ

1111

—: ପ୍ର. ୧୭ :—

'ਭਾਇਰਾਓ ਜੀਹਭੀ ਕੀਏ 'ਭਾਪੁ ਪੁਰੁ ਪੁਰਿ ਨਿਭਾਪੁ 'ਪੁਰਿ ਪੁਰਿਭੈਓ ਭਾਇਰਾਓ 'ਭਾਇਰਾਓ	'ਭਾਇਰਾਓ 'ਭਾਇਰਾਓ ਨਿਭਾਪੁ 'ਭਾਇਰਾਓ ਨਿਭਾਪੁ	'ਭਾਇਰਾਓ ਪੁਰਿ 'ਭਾਇਰਾਓ ਪੁਰਿ 'ਭਾਇਰਾਓ ਪੁਰਿ 'ਭਾਇਰਾਓ ਪੁਰਿ	'ਭਾਇਰਾਓ ਪੁਰਿ 'ਭਾਇਰਾਓ ਪੁਰਿ 'ਭਾਇਰਾਓ ਪੁਰਿ 'ਭਾਇਰਾਓ ਪੁਰਿ
'ਭਾਇਰਾਓ	'ਭਾਇਰਾਓ	'ਭਾਇਰਾਓ	'ਭਾਇਰਾਓ

५५५

(୧୧୧)

‘ନାହିଁ । ମଝିରୁ ମଧ୍ୟ ‘ଓ ପ୍ରାୟ ହାକ ! ବିଷ ମଧ୍ୟ’”

[illegible]

‘હું દેવ ભાગ્ય માનનારાનાં હું બિભક્ષીનું ‘બિભક્ષુ’નું પ. ‘પ્રભ’ વિના મંત્ર બિભ ભાક્ષ
‘હું ભાક્ષ બિભપ્રજીત મ. માપુમાભક્ષ’ ‘હું ભાક્ષ માભપ્રભ માનનારાનાં હું બિભ પ. ભક્ષ
‘પ્રભ’ ‘હું પ્રભ કુપ્રભમાત્ર કમાભક્ષાત્ર ટાશત્ર પ. હટાત્ર ‘પ્રભ’ ‘પ્રદેવ વિદેવિત્ર ક. પ્રભ’ ‘હું
દેવ ભાગ્ય’ ‘પ્રુપ્રમાત્ર પ્રભ’ ‘હું દેવ ટાક્ષીપ્રુ પ્રુપ્રમાત્ર મત્રિ મિમિત્રિ માત્ર મ. પ્રુ

[illegible]

वादाय विवाच्यम् च भूयै, क्रियवन्ते इत्यकं समीक्ष ॥”

“**वृत्तान्तः परवर्त्तमानः, प्रामाण्यो न परवर्त्तमानः ।**

[illegible]

॥ हे शुभ दिन मंगलाक्षय काल विह पालाशपत्र पत्रितपत्रित-पत्रित
पत्रितपत्रित मप 'हे मंगल दान' अत्रि-त्रि मप पालाश *श्री हे मंगल शुभ पत्रित

સ્વભાવે કરીને જ આ દૃષ્ટિમાંહી, ન તૃષ્ણા અસત્ યોગીને હોય ક્યાંહી;
સુખાસેનમાં સ્થિત સર્વત્ર તેથી, રમે આત્મ આરામમાં તે સુખેથી. ૪૮.

ગમે ત્યાં જતાં કે ગમે તે કરતાં, ત્વરા ના નિરાકુલ યોગી ધરંતા;
પ્રશ્નિધાન ધારી સદા આત્મરામી, ન દે આવવા દૃષ્ટિમાં કાંઈ ખામી. ૪૯.

સુખી કાંત કાંતા યુતો કેા યુવાન, ચહે સૂણવા જેમ ગંધર્વ ગાન;
અહીં શુશ્રૂષા તત્ત્વની તેમ ધારે, પિપાસુ ચહે પાણીને જે પ્રકારે. ૫૦.

હું છું કેાણ? ક્યાંથી વળી હું થયો છું? ખરા કયા સ્વરૂપે અહો! હું રહ્યો છું?
મને બાંધતા આ સંબંધો બધા શા? મહા સૂણવા તત્ત્વ એવા પિપાસા. ૫૧.

અહીં બોધ પાણીનીં સિરા સમાણી, ખરી શુશ્રૂષા તત્ત્વની આ વખાણી;
વિના શુશ્રૂષા સાંભળ્યું સૌ વૃથા જ, અસિરા ભૂમાં કૂપ બોધો યથા જ. ૫૨

કહી શ્રુતનો ભોગ નો'થે છતાં એ, ખરો શુશ્રૂષા ભાવ બે ચિત્તમાંએ;
રુઠા ભાવથી કર્મ તો ક્ષીણ થાયે, પરં બોધનો હેતુ જેથી જ પાયે. ૫૩.

રુઠા યોગ આરંભતો-અત્ર યોગી, કહી ક્ષેપનો ભોગ નો'થે અભોગી;
સુયોગો તણા શ્રેષ્ઠ ઉપાયમાંહિ, સુકૌશલ્ય તે દાખવે છે જ આંહિ. ૫૪.

કહી સાધને મૂર્છના ના ધરાવે, ન તો બંધનો સાધનોને બનાવે;
સદા પાપથી ભાગતો તે ફરે છે, મનોનંદી ભાગ્યેદ્યોને વરે છે. ૫૫.

—: ત્રોટક :-

હઠ દર્શન આસન સ્થિર વસે, અતિ તત્ત્વ તણા શ્રવણે તલસે;
અવિદ્યેપણે શુભ યોગ લસે, મનનંદન અભ્યુદયો ઉલસે. ૫૬.

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरतचंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन सुमनोनंदनी
बृहट्टीकारूपविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे तृतीया बलादृष्टिः ॥



“ઈન્દ્રિયના વિષયરૂપી ક્ષેત્રની જમીન જીતવાને આત્મા અસમર્થપણું ખતાવે છે, અને આખી પૃથ્વી જીતવામાં સમર્થપણું ધારે છે, એ કેવું આશ્ચર્યરૂપ છે ?”

—શ્રીમદ્ રાજયંદ્રજી

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે.—

અવેદ્યસંવેદ્યપદમાન્ધ્યં દુર્ગતિપાતકૃત્ ।

સત્સંગાગમયોગેન જૈયમેતન્મહાત્મભિઃ ॥ ૮૫ ॥

પદ અવેદ્ય એ આંધ્યરૂપ, કરતું દુર્ગતિ પાત;
સત્સંગાગમ યોગથી, જેય મહાત્મથી માત્ર. ૮૫.

અર્થ:—એ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ આંધ્યરૂપ-અંધપણરૂપ હોઈ, દુર્ગતિમાં પાત કરનાર-પાડનાર છે; એ સત્સંગ-આગમના યોગથી મહાત્માઓથી જીતી શકાય એવું છે.

વિવેચન

આમ ઉપરમાં જેનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું, તે અવેદ્યસંવેદ્ય પદ આંધ્યરૂપ એટલે કે-અંધપણરૂપ છે, અને તે દુર્ગતિમાં પાત કરનાર-પાડનાર છે. આવું આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ આ જ ભૂમિકામાં મહાત્મા જોગીજનોથી જ અ. વે. સં. નો સત્સંગ-આગમના યોગે કરીને જીતાય એવું છે. તે આ પ્રકારે:-જેમ સત્સંગ-આગ-કોઈ આંધળો અંધપણને લીધે માર્ગ ન દેખતો હોઈ ઊંડા ખાડામાં મથી જાય પડી જાય, તેમ અવેદ્યસંવેદ્યરૂપ અંધપણને લીધે આ જીવને સન્માર્ગ ન સૂઝતો હોઈ તે નરકાદિ દુર્ગતિરૂપ ગર્તામાં-ખાડામાં પડી જાય છે. પણ તે આંધળાને જો સાચો માર્ગદર્શક દોરનારો મળી આવે, તો તે ખાડામાં ન પડતાં સીધે માર્ગે ચાલ્યો જાય છે; તેમ આ જીવને પણ સાચે રસ્તે દોરનાર સત્સંગ-સત્પુરુષનો અને આગમનો-સત્શાસ્ત્રનો યોગ બાંહે, તો તેવા માર્ગદર્શકના પ્રભાવે તેને સન્માર્ગનું જ્ઞાન થાય, અને દુર્ગતિના ખાડામાં ન પડતાં તે સન્માર્ગે ચાલ્યો જાય.

વૃત્તિ:—અવેદ્યસંવેદ્યપદમ્-કિંતુ લક્ષણવાળું અવેદ્યસંવેદ્ય પદ, આન્ધ્ય-આન્ધ્ય ભાવરૂપ, અંધપણરૂપ છે. એટલા માટે જ કહ્યું—દુર્ગતિપાતકૃત્-દુર્ગતિમાં પાત કરનારના શીત્રવાળું-સ્વભાવવાળું છે. સત્સંગાગમયોગેન-સત્સંગ-આગમના યોગથી, વિશિષ્ટ સંગ-આગમના સંગધર્મી એમ અર્થ છે. એકરૂપ ભાવ પુરુષપ્રાધાન્ય પ્રખ્યાપન કરે છે. જૈયમેતદ્-આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતાયોગ્ય છે, મહાત્મભિઃ-મહાત્મા પુરુષોથી, -આ જ ભૂમિકામાં; અન્યદા જીતવાનું અશક્યપણું છે તેથી કરીને. એથી કરીને જ આગમ પણ અનુવાદપર (આમ જ અનુદ્રુણ કહેનાર) છે, એમ યોગાચાર્યો કહે છે. ‘અયોગ્યનિયોગાસિદ્ધે:’—અયોગ્યતા નિયોગની અસિદ્ધિને લીધે.

“પરિચય પાતકઘાતક સાધુ શું, અકુશલ અપચય ચેત;
અંથ અધ્યાત્મ શ્રવણ મનન કરી, પરિશીલન નય હેત....સંભવ.”

“હૃદયન સંગતિ પરિહરી, લજે સુશુર સંતાન રે.”—શ્રી આનંદધનજી.

અત્રે સત્સંગ-આગમ યોગથી એમ એકવચનરૂપ પ્રયોગ કરી એકભાવ કહ્યો છે, તે સહેતુક છે, કારણ કે માર્ગના દર્શનમાં સત્પુરુષનું જ પ્રાધાન્ય-પ્રધાનપણું છે. માર્ગ-દૃષ્ટા સત્પુરુષ સદ્ગુરુ જ માર્ગ દેખાડી શકે, તે જ અજ્ઞાનાંધ જીવનું ‘નયન’ એટલે કે સન્માર્ગ દોરવણી કરી શકે. અને તે સત્પુરુષનો સમાગમ જોગ જાને તો તેના અનુ-સંધાનમાં જ સંસ્થિતના શ્રવણનો જોગ પણ જાની આવે છે. અથવા તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર વાંચવા-વિચારવાની-અવગાહવાની પ્રેરણા મળે છે. આમ અગમ એવું આગમજ્ઞાન પણ ગુરુગમને આધીન છે, માટે જાને કારણની એકતા કહી.

જ્ઞાની સત્પુરુષોએ આ સત્સંગનો મહિમા ઠેર ઠેર જાણ ગાયો છે. સત્સંગ એ જીવને તરવાનું ઉત્તમ સાધન છે. ‘ક્ષણ પણ સજ્જનની સંગતિ× થઈ તો તે ભવસમુદ્ર તરવામાં નૌકા સમાન થઈ પડે છે,’ એમ મહાજનો કહે છે. કારણ કે સત્સંગથી જીવના સ્વચ્છંદાદિ દોષ સહેજે દૂર થાય છે. ને આત્મગુણની વૃદ્ધિ થાય છે. આમ સત્સંગનો આશ્રય જીવને પરમ આધારરૂપ, અવલંબરૂપ, ઓથરૂપ થઈ પડે છે, ને તેના અવલંબને સંસારસાગર ખાખોચીઆ જેવો થઈ જઈ લીલાથી પાર ઉતરાય છે. જીવના પરમ ખાંધવરૂપ આ સત્સંગની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે, માટે તેમાં સર્વાત્માથી આત્માર્પણ કરવું યોગ્ય છે એમ સત્પુરુષો ઉપદેશે છે.

“માટે જેની પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ મતિ થઈ છે, તેણે પોતે કંઈ જ બાળુતો નથી એવો દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો. અને પછી ‘સત્’ની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનીને શરણે જવું. તો જરૂર માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય. આ જે વચનો લખ્યા છે, તે સર્વ સુસુક્ષ્મે પરમ ખંધવરૂપ છે, પરમ રક્ષકરૂપ છે. અને એને સમ્યક્ પ્રકારે વિચાર્યેથી પરમપદને આપે એવાં છે, એમાં નિર્મથ પ્રવચનની સમસ્ત દ્વાદશાંગી, ષટ્ દર્શનનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ અને જ્ઞાનીના બોધનું બીજ સંક્ષેપે કહ્યું છે.

“સર્વ પરમાર્થના સાધનમાં પરમસાધન તે સત્સંગ છે. સત્પુરુષના ચરણ સમીપનો નિવાસ છે. બધા કાળમાં તેનું હૃદયપણું છે, અને આવા વિષમ કાળમાં તેનું અત્યંત હૃદયપણું જ્ઞાની પુરુષોએ બહુ છે. જે પુરુષ સદ્ગુરુની ઉપાસના વિના તિજ કદપનાએ આત્મસ્વરૂપનો નિર્ધાર કરે તે માત્ર પોતાના સ્વચ્છંદના ઉદયને વેદે છે, એમ વિચારવું ઘટે છે. અવશ્ય આ જીવે પ્રથમ સર્વ સાધનને ગોણ ગણી, નિર્વાણનો સુખ્ય હેતુ એવો

× “ક્ષણમપિ સજ્જનસંગતિરેકા, ભવતિ ભવાર્ણવતરણે નૌકા ।”—શ્રી શંકરાચાર્ય.

“પાતયન્તિ મવાવર્તે યે ત્વાં તે નૈવ વાંચવાઃ ।

સત્સંગ જ સર્વાર્થભૂષણે ઉપાસવો યોગ્ય છે; કે જેથી સર્વ સાધન સુલભ થાય છે, એવો અમારો આત્મસાક્ષાત્કાર છે. ”-(ભુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક ૧૮૧-૪૨૮-૫૧૮ ૪૦

આવા ઉત્તમ સત્સંગ આગમના યોગથી આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ આ ચોથી દષ્ટિવાળા મહાત્મા પુરુષોથી જ જીતી શકાય છે, કારણ કે આ જ ભૂમિકામાં તેનો જય કરી શકાય એમ છે. અન્યત્ર તેમ જાની શકવું સંભવતું નથી, કારણ કે તથાપ્રકારની યોગ્યતાનો પાત્રતાનો અભાવ હોય છે. પૂર્વે તે જીતવા જેટલું આત્મભલ હોતું નથી, અને પછી તેનો ઉદય હોતો નથી, તે જીતાઈ ગયું હોય છે. આગમમાં પણ આનું સમર્થન છે કે ‘અયોગ્યને નિયોગની અસિદ્ધિ છે.’ માટે આ દષ્ટિમાં જ અવેદ્યસંવેદ્ય પદને જીતવાની યોગ્યતા આ મહાત્મા જોગી જનને સાંપડે છે. અને એટલા માટે જ કહ્યું કે—

“એવા અવગુણવંતનુંજ, પદ એ અવેદ્ય કઠોર;

સાધુ સંગ આગમતણોજ, તે જીત્યો ધુરંધોર....મનમોહન. ”-શ્રી યો. દ. સ. ૪-૧૦

અવેદ્યસંવેદ્ય અને વેદ્યસંવેદ્ય પદની તુલના: કોષ્ટક ૭.

નામ	અવેદ્યસંવેદ્ય પદ	વેદ્યસંવેદ્ય પદ
કષ્ટ દષ્ટિમાં	પહેલી ચારમાં અ. સં. પદ પ્રગલ્ભ; વેદ્યસંવેદ્ય અતાર્ત્રિક	છેલી ચારમાં-અવેદ્ય સં. ન હોય, વેદ્યસંવેદ્ય પદ તાર્ત્રિક
કારણ	અધિ અભેદ	અધિભેદ
વ્યાખ્યા	વેદ્ય ન સંવેદાય, પરમાર્થથી અપદ	વેદ્ય સંવેદાય. પરમાર્થથી પદ
પાત્ર	ભવાભિનંદી, સાંપ્રતદર્શી મિથ્યાદષ્ટિ	સુમુક્ષુ, નિશ્ચય સમ્યગ્દષ્ટિ
બોધ	સ્થૂલ-અસત્. કારણ અપાય શક્તિ માલિન્ય, અપાય દર્શન અતાર્ત્રિક	સૂક્ષ્મ-સત્. કારણ અપાય શક્તિ માલિન્ય ન હોય, અપાયદર્શન તાર્ત્રિક
પાપ પ્રવૃત્તિ	પાપ પ્રવૃત્તિ હોય	હોય નહિ. કવચિત્ હોય તો છેલી તે તમલોહપદન્યાસ જેવી
લક્ષણ	વિપર્યાસ, વિવેકાધિતા, અતિમોહ, વિષમ કુતર્ક ગ્રહ	અવિપર્યાસ, સદ્વિવેક, અમોહ, ગ્રહરહિતપણું
પરિણામ	સંસાર પ્રતિ અનુકેગ, ભોગાસકિત, કૃત્યાકૃત્યપ્રાંતિ	સંવેગાતિશય-પરમ વૈરાગ્ય, અનાસક્તિ, અપ્રાંતિ
પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ	અસત્ ચેષ્ટાપ્રવૃત્તિ, સત્ ચેષ્ટાનિવૃત્તિ	સત્ ચેષ્ટાપ્રવૃત્તિ, અસત્ ચેષ્ટાનિવૃત્તિ
સ્વરૂપ	અધપણારૂપ	સમ્યગ્દર્શનરૂપ
ફલ	આત્મઅધન, દુર્ગતિપાત	અઅધ, સુગતિપ્રાપ્તિ
ગુણસ્થાન	પ્રથમ	ચતુર્થ-દેશવિરતિ આદિ

[૧. ઇતિ અવેદ્યસંવેદ્યપદાધિકાર: ૧]

વિષમ કુતર્કગ્રહ નિન્દા અધિકાર

એટલા માટે જ્યદિગો (જયના ચિહ્નો) કહે છે—

जीयमाने च नियमादेतस्मिंस्तत्त्वतो नृणाम् ।
निवर्तते स्वतोऽत्यन्तं कुतर्कविषमग्रहः ॥ ८६ ॥

એહ જીતાતાં નિયમથી, તત્વ-થી નરનો સાવ;
સ્વયં નિવર્તે ગ્રહ સમો, વિષમ કુતર્ક ભાવ. ૮૬.

અર્થ:—અને આ અવેદસંવેદનપદનો જય કરાતાં નિયમથી મનુષ્યોનો કુતર્ક વિષમ ગ્રહ તત્વથી અત્યંતપણે આપોઆપ નિવૃત્ત થાય છે-ટળે છે.

વિવેચન

“તે જીતે સહેજે ટળેજી, વિષમ કુતર્ક પ્રકાર;

ફર નિકટ હાથી હણેજી, કરે એ ખઠર વિચાર....મનમોહન” —શ્રી. યો. દ. સ. ૪-૧૨

અને આ અવેદસંવેદનપદ કે જે મહામિથ્યાત્વનું કારણ છે, અને પશુપણા આદિ શબ્દથી વાચ્ય-ઓળખાવા યોગ્ય છે, તે જ્યારે જીતાતું જાય છે ત્યારે પરમાર્થથી પુરુષનો વિષમ કુતર્કરૂપ ગ્રહ પોતાની મેળેજ ચોક્કસ નિવર્તી જાય છે. ઉપ-મહામિથ્યાત્વ રમાં અત્યંત વિસ્તારથી અવેદસંવેદનપદનું વર્ણન કર્યું, તે ઉપરથી નિબંધન સ્પષ્ટ છે કે મહામિથ્યાત્વનું કારણ જો કેઈ હોય, તો તે અવેદ-સંવેદનપદ જ છે. તેના પ્રભાવથી જ જીવ અનાત્મજ હોય છે, અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિ ધરે છે, સ્વ-પરનો એકત્વ અધ્યાસ કરે છે, દેહને જ આત્મા માની આત્માનું ભાન ભૂલી જાય છે, સત્ત્વે અસત્ અને અસત્ત્વે સત્ ચિંતવે છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે ગાંઠ મિથ્યાપણાનું-અસત્પણાનું કારણ આ અવેદસંવેદન પદ છે. અને આવા અબૂઝપણાને લીધે જ એને પશુપણું, ગમારપણું, અબૂઝપણું, મૂઠપણું ઇત્યાદિ નામ છાજે છે. કારણ કે પશુ જેવા અબૂઝનું જ્ઞાન બાહ્ય પદાર્થોથી સર્વથા પીવાઈ જાય છે ને નિજ પ્રવ્યક્તિ અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપનું પ્રગટપણું છોડી લીધાથી બાહી થતું જાય છે. આમ પરરૂપમાં જ

વૃત્તિ:-જીયમાને ચ નિયમાદેતસ્મિન્—અને આ અવેદસંવેદન પદ નિયમથી જીતાતાં; એટલે કે આ મહામિથ્યાત્વના નિબંધનરૂપ, પશુત્વ આદિ શબ્દથી વાચ્ય એવું અવેદન પદ જીતાતી વેળાએ, તત્ત્વતઃ-તત્વથી, પરમાર્થથી, નૃણાં-નરોનો, પુરુષોનો, નિવર્તતે સ્વતઃ-સ્વતઃ નિવર્તે છે; આત્માથી જ, પોતાની મેળે જ, પરના ઉપદેશ વિના નિવર્તે છે, ટળી જાય છે, નિમિત્તના અભાવે નૈમિત્તિકના અભાવને લીધે. અત્યંત-અસંતપણે, સમ્યગ્જ્ઞાનયોગને લીધે, આગમ પ્રામાણ્યના જાણપણા થકી. કુતર્ક-વિષમગ્રહ:-કુતર્કરૂપ વિષમ ગ્રહ, -દષ્ટ એવા અપાવ હેતુપણાથકી. (અપાવ હેતુપણું પ્રગટ લીધામાં આવતું હોવાથી.) ગ્રહ જેનો ગ્રહ (ગ્રહ=સૂર્ય ચંદ્રાદિ, અથવા ભૂન-પિશાચ, અથવા મગર.)

વિશ્રાંત થયેલું પશુનું જ્ઞાન ચોતરફથી સીદાય છે. પણ જે તત્-તે છે, તે તત્ અહીં સ્વરૂપથી છે, એવું સ્યાદ્વાદીનું જ્ઞાન તો અત્યંત ઉન્મગ્ન-ઉપર તરી આવતા ઘન સ્વભાવ-ભરથી પૂર્ણ થઈ સમુન્મજ્જન પામે છે, ઉદ્ભસી આવી ઉપર તરતું રહે છે.*

આવું અણગ-ગસાર પશુપણા જેવું મિથ્યાત્વકારણ અવેદ્યસંવેદ્યપદ જેમ જેમ જીતાય છે, તેમ તેમ તે મિથ્યાત્વને આધીન-તે મિથ્યાત્વથી જ ઉદ્ભવતા એવા વિષમ કુતર્કરૂપ ગ્રહો પોતાની મેળે જ નિવર્તી જાય છે, દૂર થાય છે; કારણ મિથ્યાત્વજે કે નિમિત્તનો અભાવ થાય એટલે નૈમિત્તિકનો અભાવ થાય જ એવો નિયમ કુતર્કગ્રહ- છે. કુતર્કનું જન્મસ્થાન મિથ્યાત્વ છે. એટલે જેવું મિથ્યાત્વ દૂર થાય, નિવૃત્તિ કે તેની સાથેસાથ જ કુતર્ક પણ ગાયો જાય છે, કારણ કે મૂળ કારણ નિર્મૂલ થતાં ઉત્તર કારણ નિર્મૂલ નિરાધાર થાય છે. મુખ્ય આધાર-સ્થંભ ત્રૂટી પડતાં જેમ મકાન જમીનદોસ્ત થાય છે, તેમ મિથ્યાત્વનો આધાર ત્રૂટી પડતાં કુતર્કની ધમારત એકદમ ત્રૂટી પડે છે. કુતર્કના હવાઈ કિલ્લા (Castles in the air) અપાટાળાંધ ઊડી જાય છે. જેમ રાજા જીતાઈ જતાં આખી સેના જીતાઈ જાય છે, તેમ મિથ્યાત્વનો જય થતાં તેના પરિવારરૂપ કુતર્ક-સેના પણ જીતાઈ જાય છે. અને આમ આ કુતર્ક નષ્ટ થાય છે તે આપોઆપ જ, પોતાની મેળે જ; એમાં પછી બીજાના ઉપદેશની પણ જરૂર રહેતી નથી.

કુતર્ક એટલે કુત્સિત તર્ક, અસત્-ખોટા તર્ક. જે સ્વરૂપથી પોતે જ દુષ્ટ છે, ખોટા છે, અસત્ છે, મિથ્યા છે તે કુતર્ક. આ કુતર્કનો ગ્રહ એટલે કુટિલ આવેશરૂપ પકડ, અભિનિવેશ ‘વિષમ’ કહ્યો તે યથાર્થ છે. કારણ કે તે ખરેખર વસમો છે, જીવને હેરાન હેરાન કરી મૂકે છે; વળી તે કુતર્કનું કોઈ જાતનું ઠેકાણું નથી, ઢંગધડો નથી, આમ પણ કૂદે ને તેમ પણ કૂદે, વાણીઆની પાઘડી જેમ ગમે તેમ ફેરવાય ! ખોટાનું સાચું ને સાચાનું ખોટું કરવું એ એનું કામ છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે કુતર્કનું વિષમપણું પ્રગટ છે.

આવા કુતર્કને વિષમ ‘ગ્રહ’ ની ઉપમા અનેક પ્રકારે ઘટે છે:—(૧) ગ્રહ એટલે સૂર્ય, ચંદ્ર, રાહુ આદિ ગ્રહ. તેમાં દુષ્ટ ગ્રહ-અનિષ્ટ ગ્રહ જેમ મનુષ્યને પીડાકારી વસમો થઈ પડે છે, નડે છે, તેમ કુતર્કરૂપ દુષ્ટ ગ્રહ મનુષ્યને હેરાન વિષમ ‘ગ્રહ’ હેરાન કરી નાંખી વસમો પીડાકારી થઈ પડે છે, કનડે છે. અથવા જેવો કુતર્ક રાહુ જેવો પાપગ્રહ જેમ ચંદ્રને ગ્રસી તેને ઉત્તાપકારી થાય છે, તેમ આ કુતર્કરૂપી વિષમ પાપગ્રહ આત્મારૂપ ચંદ્રને ગ્રસી લઈ તેને અત્યંત

+ “વાહ્યાર્થે: પરિપીતમુજ્જિતનિજપ્રવ્યક્તિરિક્તોભવ—

દ્વિશ્રાંતં પરરૂપ એવ પરિતો જ્ઞાનં પશો: સીદતિ ।

યચ્ચત્તદિદ્ધ સ્વરૂપત્વ ઇતિ સ્યાદ્વાદિનસ્તત્પુન—

દૂરોન્મગ્નઘનસ્વભાવભરત: પૂર્ણ સમુન્મજ્જતિ ॥” —સમયસારકલશ.

તાપ પમાડે છે. આમ તે ભારે 'વસમો' ગ્રહ છે. (૨) અથવા 'ગ્રહ' એટલે ભૂત-પિશાચ-ઝોડ. જેમ કોઈને વસમું ભૂત, પિશાચ કે ઝોડ વળગ્યું હોય, તે તેનો કેડો ન મૂકે, તેને ગ્રહી રાખે, પકડી-જકડી રાખે, અને તેને હેરાનપરેશાન કરી નાંખે; તેમ આ કુતર્કરૂપ ભૂત, પિશાચ કે ઝોડ જીવને જો વળગ્યું હોય, તો તે તેનો કેડો મૂકતું નથી; તેને ગ્રહી-પકડી-જકડી રાખે છે, કાઢવું મુશ્કેલ થઈ પડી તેને ખૂબ કનડે છે. જેના મનમાં કુતર્કરૂપ ભૂત (Obsession, Delusion) ભરાઈ ગયું હોય, તેને તે કાઢવું ભારી વસમું થઈ પડે છે, એ ગલાને કાઢવી ભારી વિકટ થઈ પડે છે! આમ પણ કુતર્ક 'વિષમ ગ્રહ' છે. (૩) અથવા 'ગ્રહ' એટલે મગર. મગર જો કોઈને ગ્રહે, પકડે, તો તેની પકડમાંથી છૂટવું બહુ મુશ્કેલ-વસમું છે, તેમ કુતર્કરૂપ ગ્રહના-મગરના પંજામાં જે સંપડાયો, તેની દાઢમાં જે ભીડાયો, તેને પણ તેના સકંજમાંથી છૂટવું ભારી વસમું થઈ પડે છે. આ રીતે પણ કુતર્ક ખરેખર! વિષમ ગ્રહ છે.—આમ હુષ્ટ ગ્રહ, ભૂત, કે મગર—એમ ગ્રહના કોઈ પણ અર્થમાં કુતર્કને 'ગ્રહ' નામ આપ્યું તે યથાર્થ છે, અને તે પણ 'વિષમ' ગ્રહ છે, વસમો-શમાવવો વિકટ, સમ કરવો-સીધો પાંસરો કરવો હુર્ષ્ટ એવો છે.

આવો જીવને ગ્રહી રાખનારો, પકડી-જકડી રાખનારો કુતર્કરૂપ પાપગ્રહ, અથવા ભૂત, અથવા મગરમચ્છ, અવેદ્યસંવેદ્યપદનો જય થતાં, આપોઆપ પોતાની પકડ મૂકી દે છે. જેમ ગ્રહશાંતિના પાઠથી પાપગ્રહનો ઉપદ્રવ વિરામ પામે છે, જેમ ભુવાના મંત્ર-પાઠથી ભૂતનો આવેશ-ઝોડ ઉતરી જાય છે, જેમ મર્મસ્થળમાં પ્રહાર આદિથી મગરની પકડ છટી જાય છે; તેમ અવેદ્યસંવેદ્યપદના જયરૂપ ગ્રહશાંતિથી, મંત્રપાઠથી, શસ્ત્ર-પ્રહારથી કુતર્કરૂપ વિષમ ગ્રહ (યથાસંભવ ત્રણે અર્થમાં) પોતાનો ગ્રહ-પકડ આપોઆપ છોડી દે છે.

આ કુતર્ક કેવો વિશિષ્ટ છે? તે માટે કહે છે—

બોધરોગઃ શમાપાયઃ શ્રદ્ધામજ્જોઽભિમાનકૃત્ ।

કુતર્કચ્ચેતસો વ્યક્તં ભાવશત્રુરનેકધા ॥ ૮૭ ॥

વૃત્તિઃ—બોધરોગઃ—બોધને રોગરૂપ,—તે યથાવસ્થિતતા ઉપધાત ભાવને લીધે, શમાપાયઃ—શમને અપાયરૂપ—હાનિ કરનાર,—અસદ્ અભિનિવેશના જનકપણા થકી. શ્રદ્ધામજ્જઃ—શ્રદ્ધાભંગરૂપ,—આગમ અર્થની અપ્રતિપત્તિને લીધે, અભિમાનકૃત્—અભિમાન કરનાર,—મિથ્યાભિમાનના જનકપણાથી. એમ

x “જીયમાનેઽત્ર રાજીવ ચમૂચરપરિચ્છદઃ ।

નિવર્તતે સ્વતઃ શીઘ્રં કુતર્કવિષમગ્રહઃ ॥”—શ્રી યશો. કૃત દ્વા. દ્વા.

“નૃપતિ જીતતાં જીતિએ દળ પુર ને અધિકાર.”—શ્રી મોક્ષમાળા.

બોધરોગ શામહાણ ને, શ્રદ્ધાભંગ ચદકાર;
કુતર્ક લાવરિપુ ચિત્તનો, પ્રગટ અનેક પ્રકાર. ૮૭

અર્થ:—બોધને રોગરૂપ, શમને અપાયરૂપ, શ્રદ્ધાને ભંગરૂપ, અને અભિમાન કરનારો એવો કુતર્ક વ્યક્તપણે ચિત્તનો અનેક પ્રકારે લાવશત્રુ છે.

વિવેચન

આ વિષમ કુતર્ક ગ્રહ જે કહ્યો, તે કેવો અનિષ્ટ ને દુષ્ટ છે, તેનું વિશેષ સ્વરૂપ અહીં કહ્યું છે. આ કુતર્ક (૧) બોધ પ્રત્યે રોગ જેવો છે, (૨) શમને અપાયરૂપ-હાનિરૂપ છે, (૩) શ્રદ્ધાનો ભંગ કરનારો છે, (૪) અને અભિમાનને ઉપજાવનારો છે. આમ તે અનેક પ્રકારે ચિત્તનો લાવશત્રુ-પરમાર્થરિપુ છે.

ચિત્તનો લાવશત્રુ કુતર્ક

૧. બોધરોગ—આ કુતર્ક ગ્રહ બોધ પ્રત્યે-સમ્યગ્ જ્ઞાન પ્રત્યે રોગરૂપ છે, કારણ કે યથાવસ્થિત બોધનો-સાચી સમજણનો તે ઉપઘાત કરે છે. રોગ જેમ શરીરને હાનિ પહોંચાડે છે, નિર્ણય કરે છે, તેમ કુતર્ક પણ યથાર્થ બોધને તુકશાન પહોંચાડી નબળો બનાવે છે. જેમ રોગથી શરીરની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, અંગોપાંગ ઢીલા પડી જાય છે, ને શરીર કુશ થઈ જાય છે, તેમ કુતર્કથી મનની ચિંતનશક્તિ કુંઠિત થવાથી બોધની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, બોધ શિથિલ-ઢીલો-પોચો બને છે, ને કુશ થાય છે-ફળગો પડી જાય છે. આમ કુતર્કથી બોધ ‘માંદો’ પડે છે.

એટલે માંદો માણસ જેમ ભારી ખોરાક પચાવી શકતો નથી-જીરવી શકતો નથી, તેમ કુતર્કગ્રહરૂપ રોગ જેને લાગુ પડ્યો છે એવો કુતર્ક જીવ ઉત્તમ શ્રુતજ્ઞાનરૂપ પરમાત્મ પચાવી શકતો નથી-જીરવી શકતો નથી, બિલકું તેનાથી તો તેને અપચો-અજીર્ણ થાય છે! એટલા માટે જ્ઞાની સત્પુરુષો કહે છે કે-‘જેનો બોધ અપાત્ર અસદ્ગ્રહ નાશ પામ્યો નથી, એવાને શ્રુતજ્ઞાન આપણું વળાણવા લાયક નથી,-જેમ ખોડખાંપણવાળાને મોટી રાજ્યલક્ષ્મી આપવી યોગ્ય નથી તેમ કાચા ઘડામાં-રાખેલું પાણી જેમ પોતાનો અને ઘડાનો તરત નાશ કરે છે, તેમ અસદ્ગ્રહવંતને આપવામાં આવેલું શ્રુત તે બંનેનો નાશ કરે છે. અસદ્ગ્રહથી ગ્રસાયેલને જે વિમૂઢ હિતોપદેશ આપવા જાય છે, તે મહાઉપકારી (!) કૃત્તરીનો શરીર પર કસ્તૂરીનો લેપ કરે છે! કષ્ટથી પ્રાપ્ત થયેલ આગમ અર્થ જે અસદ્ગ્રહથી દૂષિતને

કુતર્ક: કુતર્ક,-આગમનિરપેક્ષ એમ અર્થ છે. તે શું? તો કે-ચેત્તસ:-ચિત્તનો, અતઃકરણનો, વ્યક્ત-વ્યક્તપણે, લાવશત્રુ:-લાવશત્રુ, પરમાર્થરિપુ, અનેકઘા-અનેક પ્રકારે,-આર્થના અપવાદ આદિ કારણવડે કરીને.

આપે છે, તે સેંકડો યતનથી મેળવેલું બીજા બીજર ભૂમિમાં વાવતાં ખેદ પામે છે ! કારણ કે અસદ્ગ્રહવાન ગુરુ પાસેથી શાસ્ત્રો સાંભળે છે, પણ તેમની આજ્ઞા કદી પાળતો નથી, અને તે અસારચાહી ચાલણીની જેમ પોતાનું વિવેચકપણું માને છે ! જેમ ચાલણી અસાર એવા કાંકરા પકડી રાખે છે, તેમ આ અસદ્ગ્રહવાન કાંકરા જેવા અસાર દોષ પકડી રાખે છે ! ને ઉલટું તેનું અભિમાન રાખે છે કે હું કેવો વિવેચક છું ! ‘આમ તેની ચતુરાઈ પણ દંભને માટે હોય છે, શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ પાપને માટે હોય છે, પ્રતિભા-સંપન્નપણું પણ પ્રતારણા માટે—છેતરપીડીને માટે હોય છે, ધીરપણું પણ ગર્વને માટે હોય છે ! અહો ! અસદ્ગ્રહવંતના ગુણોની વિપરીત સૃષ્ટિ હોય છે !’ એટલા માટે જ અસદ્ગ્રહવંત રોગી બાધરૂપ દૂધપાક પચાવવાને યોગ્ય નથી.*

૨. શમાપાય—કુતર્ક શમને એટલે આત્મશાંતિને અપાયરૂપ—હાનિરૂપ થાય છે, ખલેલ પહોંચાડે છે, કારણ કે તે અસત્ અભિનિવેશ-કદાચક જન્માવે છે, ખોટા ખોટા મનના તરંગો કે તુરંગો ઉપજાવે છે, તેથી તે ચિત્તની શાંતિને ડાળી નાંખે છે, અજ-ભાગી મૂકે છે, ને જીવને વિભ્રમ દશામાં પાડી નાંખે છે, હાવરો-જહાવરો બનાવી દે છે. ‘શમરૂપ સુંદર ને શીતલ બાગને આ કુતર્કરૂપ આગની જવાલા બાળી નાંખે છે, ને ઉજાડ વેરાન કરી મૂકે છે. આવા અસદ્ગ્રહરૂપ અગ્નિથી જેનું અંતર બળી ગયું છે, ત્યાં તત્ત્વનિશ્ચયરૂપ વેલી ક્યાંથી જાગે ? તો પ્રશાંતિ-પુષ્પો અને હિતોપદેશ-ફૂલો તો બીજે જ શોધી લેવા ! આ અસદ્ગ્રહથી જેની મતિ છવાઈ ગઈ છે એવો મનુષ્ય કુતર્કરૂપ દાતરડાવડે તત્ત્વ-વલ્લીને કાપી નાંખે છે, રસથી દોષવૃક્ષને સિંચે છે, ને શમરૂપ સ્વાદિષ્ટ ફલને નીચે ફેંકી દે છે !’

૩. શ્રદ્ધાભંગ—કુતર્ક શ્રદ્ધાનો ભંગ કરે છે, કારણ કે તેથી આગમ અર્થની અપ્રતિપત્તિ-અસ્વીકાર થાય છે, સત્શાસ્ત્રની આસ્થામાં ભંગાણ પડે છે, આસ્થા તૂટે છે. કુતર્કરૂપ શદ્ય હોય છે, ત્યાંલગી હૃદયમાં શ્રદ્ધા ચોંટતી નથી. જેમ પથ્થરવાળી ભૂમિમાં પાણી પ્રવેશતું નથી ને અકુરો ફૂટતો નથી, તેમ અસદ્ગ્રહરૂપ પથ્થરમય ચિત્તમાં સદ્-

* “અસદ્ગ્રહો યસ્ય ગતો ન નાશઃ, ન દીયમાનં શ્રુતમસ્ય શસ્યમ્ ।

ન નામ વૈકલ્યકલંકિતસ્ય, પ્રૌઢા પ્રદાતું ઘટતે નૃપશ્રીઃ ॥

આમે ઘટે વારિ ધૃતં યથા સદ્વિનાશયેત્ સ્વં ચ ઘટં ચ સઘઃ ।

અસદ્ગ્રહઃ સ્તમતે સ્તથૈવ, શ્રુતાત્પ્રદત્તાદુભયોર્વિનાશઃ ॥” ઇત્યાદિ.

(વિશેષ આધાર માટે જુઓ)—શ્રી યશો ૦ કૃત. શ્રી અધ્યાત્મસાર.

+ “અસદ્ગ્રહોન્નિજ્વલિતં યદંતઃ, ક્વ તત્ર તત્ત્વવ્યવસાયવલ્લિઃ ।

પ્રશાંતિપુષ્પાણિ હિતોપદેશફલાનિ ચાન્યન્ન ગવેષયન્તુ ॥

કુતર્કદાત્રેણ લુનાતિ તત્ત્વવલ્લીં રસાત્સિચતિ દોષવૃક્ષમ્ ।

ક્ષિપત્યધઃ સ્વાદુફલં શમાત્મ્યમસદ્ગ્રહછન્નમતિર્મનુષ્યઃ ॥”—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

ભાવ રસનો પ્રવેશ થતો નથી, ને વિશુદ્ધ યોગરૂપ અંકુરો ઉગતો નથી, એમાં સિદ્ધાંત વાણીનો શો અપરાધ વારુ? વ્રત આચરે, તપ પણ તપે, અને પ્રયત્નથી પિંડશુદ્ધિ કરે, તોપણ નિહ્વેનો ફળ નથી મળતું, તે અસદ્ગ્રહનો જ અપરાધ છે, કારણ કે તેઓને શ્રદ્ધા નથી.' થાળીમાં લાડવા પીરસ્યા હોય, પણ કોઈ ગળું દળાવે તો કેમ ખાઈ શકાય? તેમ 'સ્વબુદ્ધિરૂપ થાળી છે, તેમાં સદ્ગુરુરૂપ પીરસનારે કોઈ યોગરૂપ મોદક પીરસ્યા છે, પણ અસદ્ગ્રહરૂપ કોઈ એવો દુષ્ટ ગળચી દળાવનાર છે કે તે ગળે ઉતરવા દેતો જ નથી!' એટલે કે શ્રદ્ધા ઉપજવા દેતો જ નથી.*

૪. અભિમાનકાર—કુતર્ક અભિમાન કરનાર છે, મિથ્યાભિમાન ઉપજાવે છે. તે આગમથી નિરપેક્ષ હોય છે. કુતર્ક કરનારને પોતાની કુતર્કશક્તિનું અભિમાન ઉપજે છે કે હું કેવો બડો હોશિયાર છું, કેવો ડાહ્યો (દોઢ) છું, આગમમાં કહેલી વાતને પણ હું જહારા તર્કબળથી કેવી ખોટી પાડું છું! ઇત્યાદિ પ્રકારે તે ખોટો ફાંકો રાખી આગમ-શાસ્ત્રની પણ પરવા કરતો નથી! પણ આ બધું તેનું મિથ્યા-ખોટું અભિમાન છે. કારણ કેx 'કાંઈક ભણીને ને કાંઈક સાંભળીને અસદ્ગ્રહથી જે પંડિતમાની-પોતાને પંડિત માને છે, તે ભલે વાણીનું સુખ ચુંબે, પણ તેનું લીલારહસ્ય તે અવગાહતો નથી.'

આમ આ વિષય કુતર્ક-ગ્રહ યોગને રોગ ઉપજાવનારો, આત્મશાંતિમાં ખલેલ પહોંચાડનારો, શ્રદ્ધાને ભાંગનારો, અને મિથ્યાભિમાનને જન્માવનારો હોય છે. અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે:—

“શમારામાનલજ્વાલા હિમાની જ્ઞાનપક્કજે ।

શ્રદ્ધાશલ્યં સ્મયોલ્લાસઃ કુતર્કઃ સુતચાર્ગલા ॥” શ્રી યશોવિજયજીકૃત, ધ્વા. ધ્વા. ૨૩

અર્થાત્—કુતર્ક શમરૂપ બગીચા પ્રત્યે અગ્નિજ્વાલા છે, જ્ઞાનરૂપ કમળને કરમાવવામાં હિમ જેવો છે, શ્રદ્ધાને શૂળરૂપ છે, ગર્વના ઉલ્લાસરૂપ છે, ને સુતય પ્રત્યે આગળીઆરૂપ છે.

અને આમ છે એટલા માટે જ આ કુતર્ક ચિત્તનો-અંતઃકરણનો અનેક પ્રકારે

* “અસદ્ગ્રહગ્રાવમયે હિ ચિત્તે, ન ક્વાપિ સદ્ભાવરસપ્રવેશઃ ।

इहांकुरश्चित्तविशुद्धबोधः, सिद्धांतवाचां वत कोऽपराधः ॥

स्थालं स्वबुद्धिः सुगुरोश्च दातुरुपस्थिता काचन मोदकाली ।

असद्ग्रहः कोऽपि गलेग्रहीता, तथापि भोक्तुं न ददाति दुष्टः ॥”—શ્રી અધ્યાત્મસાર

x “अधीत्य किंचिच्च निशम्य किंचिदसद्ग्रहात्पंडितमानिनो ये ।

मुखं मुखं चुंबितमस्तु वाचो लीलारहस्यं तु न तैर्जगाहे ॥”—શ્રી અધ્યાત્મસાર

ભાવશત્રુ છે, પરમાર્થરિપુ છે. બાહ્ય શત્રુ જેમ ભૂંડું કરે છે, અહિંત કરે છે, તેમ આ ભાવશત્રુ જીવનું અકલ્યાણ કરવામાં કાંઈ બાકી રાખતો નથી, કારણ કુતર્ક ચિંતનો કે એના કારણે આર્ય પરમપૂજ્ય એવા સત્પુરુષ-સદાગમ આદિને પ્રગટ ભાવશત્રુ અનાદર થાય છે, આશાતના-અવિનય-અપવાદ વગેરે નીપજે છે, અને તેથી જીવનું ભારી અકલ્યાણ થાય છે. શત્રુ જેમ સર્વનાશ કરવામાં સદા તત્પર હોય છે, તેમ જીવનો આ ભાવશત્રુરૂપ કુતર્ક સદાય ચિંતશક્તિને હાસ કરતો રહી, સર્વનાશ કરવા સદાય તત્પર રહ્યા કરે છે. એટલે જે કુતર્ક કરે છે, તે પોતે પોતાના દુશ્મનનું કામ કરે છે! પોતે પોતાનો વૈરી બને છે!

અને કારણ કે એમ છે, તેથી શું? તે માટે કહે છે—

કુતર્કેઽભિનિવેશસ્તન્ન યુક્તો મુક્તિવાદિનામ્ ।

યુક્તઃ પુનઃ શ્રુતે શીલે સમાધૌ ચ મહાત્મનામ્ ॥ ૮૮ ॥

કુતર્કે અભિનિવેશ ના, મુક્તિવાદીને યુક્ત;

પણ શ્રુત શીલ સમાધિમાં, મહાત્મને એ યુક્ત. ૮૮

અર્થ:—તેથી કરીને મુક્તિવાદીઓને-મુમુક્ષુઓને કુતર્કમાં અભિનિવેશ કરવો યુક્ત નથી; પણ શ્રુતમાં, શીલમાં અને સમાધિમાં અભિનિવેશ કરવો એ મહાત્માઓને યુક્ત છે.

વિવેચન

આવા જે ઉપરમાં કહ્યા તે લક્ષણવાળા કુતર્કમાં અભિનિવેશ કરવો તે મુક્તિવાદી-ઓને-સંન્યાસીઓને-મુમુક્ષુઓને કોઈ પણ રીતે યુક્ત નથી, કારણ કે યુક્તિમાં મતિને ન જોડવી અને મતિમાં યુક્તિને પરાણે જોડવી એ અસદ્વ્યવહાર અભિ-

વૃત્તિ:-કુતર્કે—ઉક્ત લક્ષણવાળા કુતર્કમાં, અભિનિવેશ:-અભિનિવેશ, તેવા પ્રકારે તેના ગ્રહરૂપ શું? તો કે-ન યુક્ત:-યુક્ત નથી. કાને? તો કે-મુક્તિવાદીનામ્-મુક્તિવાદીઓને, સંન્યાસીઓને. યુક્તઃ પુનઃ-પણ યુક્ત છે, શ્રુતે-શ્રુતમાં, આગમમાં, શીલે-શીલમાં, પરંપ્રેરણાથી પ્રેરિત લક્ષણવાળા શીલમાં, સમાધૌ ચ-અને સમાધિમાં, ધ્યાનના દ્વંદ્વભૂત સમાધિમાં, મહાત્મનામ્-મહાત્માઓને, મુક્તિવાદીઓને અભિનિવેશ યુક્ત છે.

× “નિયોજયત્યેવ મર્તિ ન યુક્તૌ યુક્તિં મતૌ યઃ પ્રસન્નં નિર્યુકે ।

અસદ્ગ્રહાદેવ ન કસ્ય દ્વાસ્યોઽજલે ઘટારોપણમાદધાનઃ ॥—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

“આગ્રહી વત નિનીષતિ યુક્તિં, તત્ર યત્ર મતિરસ્ય નિવિષ્ટા ।

પક્ષપાતરહિતસ્ય તુ યુક્તિર્થત્ર તત્ર મતિરેતિ નિવેશં ॥”—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી

“મનોવત્સો યુક્તિગર્વી મધ્યસ્થસ્યાનુઘાવતિ ।

તામાર્કર્ષતિ પુચ્છન તુચ્છાગ્રહમનઃકપિઃ ॥”—શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મોપનિષદ્.

મુમુક્ષુને કુતર્ક નિવેશનું લક્ષણ છે, અને તે પાણી ન હોય ત્યાં ઘડો નાંખવા જેવું અચુકતા હાસ્યાસ્પદ છે ! ‘ મધ્યસ્થ યુરુષનું મનરૂપી વાછડું યુક્તિરૂપી ગાયની પાછળ દોડે છે-યુક્તિને અનુસરે છે, પણ તુરંચ આગ્રહીનું મનરૂપી વાંદરું તે યુક્તિરૂપી ગાયને પુંછડાથી ખેંચે છે ! ’—યુક્તિની ખેંચતાણ કરે છે ! આવો તુરંચ આગ્રહરૂપ અભિનિવેશ મુમુક્ષુ જીવે કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે મુમુક્ષુ તો માત્ર મોક્ષનો જ અભિલાષી હોય છે, આત્માર્થ શિવાય બીજી કોઈ ઇચ્છા કે મનરોગ તેને હોતો નથી.

‘ કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિ મનરોગ. ’ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને આ કુતર્કનો અભિનિવેશ તો મોક્ષનો પ્રતિપક્ષી ને આત્માર્થનો વિરોધી છે-બાધક છે, કારણ કે મુમુક્ષુ જીવ સદ્બોધને ઇચ્છે છે, ને કુતર્ક તો બોધને રોગરૂપ થઈ પડી તેનો હાસ અથવા ધ્વંસ કરે છે. મુમુક્ષુ શમને-આત્મશાંતિને કુતર્ક સંતિમગ્નને ઝંખે છે, ને કુતર્ક તો શમને અપાયરૂપ હોઈ હાનિ મુક્તિવિરોધી પહોંચાડે છે. મુમુક્ષુ જીવ શ્રદ્ધાને સન્માર્ગનું પ્રથમ પગથીયું માની તેમાં સ્થિર થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ને કુતર્ક તો શ્રદ્ધા ભંગ કરાવી તેને હમગાવી મૂકે છે. મુમુક્ષુ તો ‘ આણાણ ધમ્મો આણાણ તવો ’ ‘ આજ્ઞાએ ધર્મ ને આજ્ઞાએ તપ ’ એમ જાણી અત્યંત નમ્રપણે સદા આજ્ઞાપ્રધાન રહેવા મથે છે; ને કુતર્ક તો સ્વ-ચ્છંદપ્રધાન હોઈ જીવને મિથ્યાભિમાન ઉપજાવે છે. આમ કુતર્ક અનેક પ્રકારે જીવનો ભાવશત્રુ છે. એટલે મુમુક્ષુપણાને ને કુતર્કને ક્યારેય પણ કોઈ પણ પ્રકારની કંઈ પણ મળતી પાણુ આવતી નથી, જન્મેમાં આકાશ-પાતાલનું અંતર છે, પ્રકાશ-અંધકાર જેવો પ્રગટ ભેદ છે, એ જન્મેનો કોઈ કાળે મેળ ખાય એમ નથી.

માટે સાચો મુમુક્ષુ હોય તે પોતાના ઇષ્ટ પ્રયોજનમાં વિદ્વક્ત્તા એવા કુતર્કને કેમ ગ્રહણ કરે વારુ ? અને ગ્રહણ ન કરે-દૂરથી પણ ન સ્પર્શે, તો પછી તેમાં અભિનિવેશ-આગ્રહરૂપ પકડ તો કેમ જ કરે ? ખરેખર ! સાચો મોક્ષાભિલાષી હોય, તે તો કુતર્કરૂપ અસદ્ગ્રહને આત્મચંદ્ર પ્રત્યે રાહુરૂપ જાણતો હોઈ, તે કુતર્ક-ગ્રહણને ગ્રહવા ઇચ્છે જ નહિ; કુતર્કગ્રહને ભૂત પિશાચરૂપ જાણતો વળગાડ જાણતો હોઈ, તે જાણતો વળગવા ઇચ્છે જ નહિ; કુતર્ક ગ્રહને ગ્રાહરૂપ-મગરરૂપ જાણતો હોઈ, તેનાથી ગ્રહાવા-તેના સંક-જામાં આવવા ઇચ્છે જ નહિ. તે તો તે કુતર્કજલાથી સદા દૂર જ ભાગે, કદી પણ તેમાં અભિનિવેશ કરે જ નહિ. અને એમ જ કરવું મુમુક્ષુને યુક્ત છે, કારણ કે યોગમાર્ગના જ્ઞાતાપુરુષોએ ભાવિકાળના યોગીજનોના હિત અર્થે મોહાંધકાર પ્રત્યે આ લાલણીરૂપ વચન કહ્યું છે કે-‘ તેવા તેવા પ્રકારે વાદો* અને પ્રતિવાદો કરતાં તત્ત્વનો અંત પમાતો

* “ વાદાંશ્ચ પ્રતિવાદાંશ્ચ વદન્તો નિશ્ચિતાંસ્તથા ।

તત્ત્વાન્તં નૈવ ગચ્છન્તિ તિલપીલકવદ્ભૃતૌ ॥ ” શ્રી યોગબિંદુ.

નથી,—ઘાણીના બેલની જેમ. ' આંખે પાટા બાંધેલો ઘાણીનો બેલ આખો વળત ભર્યા કરે, પણ કેટલું ચાલ્યો તેનું તેને લાન નથી હોતું; તેમ પોતપોતાના પક્ષના અભિનિવેશથી અંધ થયેલા વાદીઓ વિચિત્ર પ્રકારે વાદ વદે છે, છતાં બોલાઈ રહેલા તત્ત્વને તો તેઓ પામતા નથી !

“ તર્ક વિચારે રે વાદપરંપરા રે, પાર ન ખેંચે કોય;

અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે, તે વિરલા જગ જોય.

....પંથકો નિહાળું રે બીજા જિનતણો. ”—શ્રી આનંદધનજી

એટલા માટે મુમુક્ષુ જીવે કુતર્કમાં બીલકુલ અભિનિવેશ કરવો યોગ્ય નથી. પણ આ મહાત્મા મુમુક્ષુઓને જો કયાંય પણ અભિનિવેશ કરવો યોગ્ય હોય, તો તે શ્રુતમાં—સદાગમમાં કરવો યોગ્ય છે, પરદ્રોહથી વિરતિ લક્ષણવાળા શીલમાં—શુદ્ધ ચારિત્રમાં કરવો યોગ્ય છે, અને ધ્યાનના ફલરૂપ સમાધિમાં કરવો યોગ્ય છે. કારણ કે શ્રુત, શીલ ને સમાધિ જ એવા શુભ સ્થાનક છે, કે જ્યાં અભિનિવેશ કરવો એટલે કે અંતઃપ્રવેશ કરવો, દૃઢ આગ્રહ ધરવો, દૃઢતાથી વળગી રહેવું, મજબૂત પકડ કરવી,—એ આત્માર્થી મુમુક્ષુને હિતાવહ હોઈ યુક્ત છે, પરમ પ્રશસ્ત છે. જો કે આગ્રહરૂપ—કદાચરૂપ, મતાગ્રહરૂપ અભિનિવેશ તો સર્વથા અનિષ્ટ હોઈ સર્વત્ર વર્જ્ય જ—ત્યાગવા યોગ્ય જ છે; તો પણ અત્રે જે શ્રુત આદિમાં અભિનિવેશ કહ્યો, તે કદાચરૂપના અર્થમાં નથી, પણ સદાચરૂપ—સત્યાચરૂપ પ્રશસ્ત અર્થમાં છે; અત્રે અભિનિવેશ એટલે અત્યંત અંતઃપ્રવેશ એમ અર્થ ઘટે છે. આમ શ્રુતમાં અભિનિવેશ કરવો એટલે શ્રુતને દૃઢ ભક્તિથી આરાધવું, શ્રુત સાગરમાં ઊંડો પ્રવેશ કરી તેના અર્થનું અવગાહન કરવું. શીલમાં અભિનિવેશ કરવો એટલે શીલને—શુદ્ધ ચારિત્રને દૃઢપણે, ચુસ્તપણે, મક્કમપણે વળગી રહેવું, ચીટકી રહેવું, શીલને અખંડ અભંગપણે સેવવું. સમાધિમાં અભિનિવેશ કરવો એટલે દૃઢતાથી સમાધિમાં પ્રવેશી અક્ષોભ રહેવું, ' ઘોર'x પરીષદ કે ઉપસર્ગ ભયે કરી, આવી શકે નહિ' તે સ્થિરતાનો અંત જો, '—એવી અખંડ આત્મસમાધિ પ્રાપ્ત કરવી.

આમ પ્રશસ્ત અર્થમાં—શ્રુત, શીલ ને સમાધિની દૃઢ આરાધનાના સમર્થ અર્થમાં, શ્રુત-શીલ-સમાધિ પ્રત્યે અભિનિવેશ કરવો તે મુમુક્ષુને સર્વથા યોગ્ય છે; કારણ કે તે શ્રુત-શીલ-સમાધિ મુમુક્ષુ જોગીજનના મોક્ષરૂપ ઈષ્ટ પ્રયોજનની સિદ્ધિના ઉત્તમ સાધન છે, માટે તેની દૃઢ લગનીરૂપ આરાધના કરવી, રૂઢ લગાડીને તેની પાછળ મંડી પડવું, તેમાં અભિનિવેશ—અત્યંત તન્મયતારૂપ પ્રવેશ કરવો તે મુમુક્ષુને અત્યંત યોગ્ય છે.

x જુઓ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીકૃત અપૂર્વ અવસરવાળું અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ અમર કાવ્ય.

बीजं चास्य परं सिद्धसंबन्धं सर्वयोगिनाम् ।
परार्थकरणं येन परिशुद्धमतोऽत्र च ॥ ८९ ॥

આનું બીજ સહુ યોગિને, સિદ્ધ અવધ્ય પ્રધાન;
પરોપકાર પરિશુદ્ધ જે, એથી એહ આ સ્થાન. ૮૯

અર્થ:—અને આ શ્રુત આદિનું પરમ બીજ, સર્વ યોગીઓને સિદ્ધ એવું અવધ્ય. અચૂક ફલ દેનારું પરિશુદ્ધ પરાર્થકરણ (પરોપકાર) છે; એટલા માટે અત્રે પણ અભિ- નિવેશ કરવો યુક્ત છે.

વિવેચન

“પ્રભુ ભણે, નીતિ સમજે, પરઠો પરોપકાર.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને આ ઉપરમાં જે અભિનિવેશ કરવા યોગ્ય-લગની લગાડવા યોગ્ય, એવા શ્રુત, શીલ ને સમાધિ કહ્યા, તેનું પણ સર્વ યોગીઓને સિદ્ધ થયેલું-પ્રતિષ્ઠિત થયેલું પરમ કારણ શું છે? તે અહીં પ્રગટ કર્યું છે:—એ શ્રુતાદિનું પણ પરમ બીજરૂપ પ્રધાન કારણ પરાર્થકરણ છે, એટલે કે પર પ્રયોજનના શુદ્ધ નિષ્પાદનરૂપ પરોપકાર છે. એમ કુલયોગી વગેરે સર્વ યોગીઓએ અભિનિવેશ સંમત કરેલું છે, પ્રતિષ્ઠિત કરેલું છે. અને આ પરોપકારરૂપ બીજ યુક્ત શ્રુતાદિની પ્રાપ્તિરૂપ અમોઘ-અચૂક ફલ આપનારું છે. આ પરોપકાર કાર્યમાં અન્ય કોઈનો ઉપઘાત ન થવો જોઈએ, બીજા કોઈને બાધા ન ઉપજવી જોઈએ, એવું તે સર્વથા પરિશુદ્ધ હોવું જોઈએ. આવા પરિશુદ્ધ પરોપકારમાં અભિનિવેશ કરવો, લગની લગાડવી, તે મુમુક્ષુ મહાત્માઓને યુક્ત છે, કારણ કે આ પરોપકાર શ્રુતાદિ કારણનું પણ કારણ છે. એટલા માટે મુમુક્ષુએ પરોપકારી થવું, પરો- પકાર કાર્યના વ્યસની થવું, એમ સતપુરુષોનો ઉપદેશ છે. શ્રી વ્યાસજીએ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે—‘પરોપકારઃ પુણ્યાય પાપાય પરપીડનમ્ ।’

એટલે મોક્ષાભિલાષી મુમુક્ષુ જીવે પોતાના તન, મન, ધન ને વચનની સમસ્ત શક્તિ

વૃત્તિ:—बीजं चास्य—અને આનું-શ્રુતાદિનું બીજ, પરં સિદ્ધં-પરમ સિદ્ધ, પ્રધાન પ્રતિષ્ઠિત, અંબન્ધ્ય-અવધ્ય, નિયત ફલદાયી, ચોક્કસ ફલ આપનારું, સર્વયોગિનામ્-સર્વયોગીઓને, કુલયોગી પ્રમુખ સર્વ યોગીઓને. તે શું? તે માટે કહ્યું-પરાર્થકરણ-પરાર્થકરણ, પરપ્રયોજનનું નિષ્પાદન, (પરોપકાર) જેન-જેથી, જે કારણથી, પરિશુદ્ધ-પરિશુદ્ધ, અન્યના અનુપધાતથી, બીજાનો ઉપધાત નહિ કરવા થકી, અતો-આથી, આ કારણ થકી, અત્ર ચ-અત્રે પણ, આ પરાર્થકરણમાં (પરોપ- કારમાં) પણ અભિનિવેશ યુક્ત છે.

અન્ય જીવોના ઉપકારને અર્થે અર્થવી એજ ઉચિત છે. પોતાના શરીરને તે પોતાનાથી અને તેટલી પર સેવા કાર્યમાં અર્પણ કરે, પોતાના મનને તે પરહિત-તન, મન, ધનથી ચિંતાના કાર્યમાં વ્યાપ્ત કરે, પોતાના વચનને તે પરનું ભલું થાય પરોપકાર એવા સત્ પ્રયોજનમાં પ્રયુક્ત કરે, પોતાના ધનને તે દીન-દુઃખીના દુઃખદલનમાં વિનિયોજિત કરે, અને જનકલ્યાણના ઉત્કર્ષરૂપ સેવા કાર્યમાં પોતાનો ખર્ચ કરે. આપે, કારણ કે સંતજનોની વિભૂતિઓ પરોપકારાર્થે હોય છે. 'પરોપકારાય સતાં વિભૂતયઃ।' અને આણું જે પરોપકાર કૃત્ય છે તે 'પરિશુદ્ધ' અર્થાત્ સર્વથા શુદ્ધ હોવું જોઈએ. એટલે આમાં ખીજા જીવનો ઉપદ્રાવ ન થાય, એકના ભોગે બીજાનો ઉપકાર ન થાય, એ ખાસ જોવું જોઈએ. કોઈ પણ જીવને કંઈપણ દુઃખ-કલિભણા ઉપજાવ્યા વિના જે કરવામાં આવે તે જ પરિશુદ્ધ પરોપકાર છે. તેમજ આ પરોપકાર કૃત્યમાં આ લોક-પરલોક સંબંધી કંઈ પણ ફલ અપેક્ષા નજ હોવી જોઈએ, પરોપકાર કૃત્ય સર્વથા નિષ્કામ જ હોવું જોઈએ, અને તો જ તે 'પરિશુદ્ધ' ગણાય.

કુતર્કની અસારતા જ બતાવવા માટે કહે છે—

અવિદ્યાસંગતાઃ પ્રાયો વિકલ્પાઃ સર્વે એવ ચત્ ।

તદ્યોજનાત્મકશ્ચૈષ કુતર્કઃ કિમનેન તત્ ॥ ૯૦ ॥

અવિદ્યાસંગત પ્રાયે તો, હોય વિકલ્પ તમામ;

તસ યોગકજ્ઞ કુતર્ક આ, તેથી એનું શું કામ? ૯૦

અર્થ:—ઘણું કરીને સર્વેય વિકલ્પો અવિદ્યાસંયુક્ત હોય છે, અને તે વિકલ્પના જનરૂપ આ કુતર્ક છે. તેથી કરીને આ કુતર્કથી શું ?

વિવેચન

“જહાં કલપના જલપના, તહાં માનો દુઃખ છાંધ;

મિટે કલપના જલપના, તખ વસ્તુ તિન પાષ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

સર્વેય વિકલ્પો-શબ્દવિકલ્પો ને અર્થવિકલ્પો પ્રાયે કરીને અવિદ્યાસંગત હોય

વૃત્તિ:—અવિદ્યાસંગતા:—અવિદ્યાસંગત, જ્ઞાનાવરણીય આદિથી સંપૃક્ત-સંયુક્ત, પ્રાયો-પ્રાયે, પ્રાપ્ત્યથી, વિકલ્પાઃ સર્વે એવ-વિકલ્પો સર્વેય, શબ્દ વિકલ્પો, અને અર્થ વિકલ્પો, ચત્-કારણ કે, યોજનાત્મકશ્ચ-અને તેનો યોજનાત્મક, તે વિકલ્પનો યોજનાત્મક, એવઃ-આ, -ગોમય-પાપસ આદિ વિકલ્પ કરવાવડે કરીને, કુતર્કઃ-કુતર્ક-ઉક્ત લક્ષણવાળો છે. કિમનેન તત્-તેથી કરીને એનાથી શું? એનું શું કામ છે? કંઈ નહિ, એમ અર્થ છે.

છે, એટલે કે જ્ઞાનાવરણીય આદિથી સંયુક્ત હોય છે. જ્યાં જ્યાં વિકલ્પ છે ત્યાં ત્યાં તેની સાથે અવિદ્યા અવશ્ય જાય જ છે, ને ત્યાં ત્યાં અવશ્ય જ્ઞાનાવરણીય વિકલ્પનો આદિનો ઉદય હોય જ છે. અને તે અવિદ્યાસંગત વિકલ્પોનો યોજક કુતર્ક યોજક-યોજનારો-ગોઠવનારો આ કુતર્ક છે. આ છાણ છે તે દૂધ કેમ નહિ? આ દૂધ છે તે છાણ કેમ નહિ? ઇત્યાદિ પ્રકારના અસંજસ વિકલ્પનો ઉત્પાદક કુતર્ક જ છે. અવિદ્યારૂપ શિલ્પી-કડીઓ વિકલ્પરૂપ કલ્પનાની શિલા ઘડે છે! અને કુતર્ક તે કલ્પનાની શિલાની યોજના કરે છે, ગોઠવે છે, એક બીજા સાથે સલાહે છે! એટલે મૂળ શિલ્પકાર જ ખોટો! તેનું શિલ્પ-ઘડતર પણ કલ્પનારૂપ, બધું જ હવામાં! હવાઈ કિલ્લા જેવું! Castles in the air! ને તે હવાઈ કિલ્લાની શિલાને સલાડનારો પાછો કુતર્ક! એટલે પછી બધું જ ચણતર ખોટામાં ખોટું કલ્પિત ને હવાઈ જ હોય ને! અને તે ખાંધવા જાય તેના પણ ભાંગીને ભુક્ષા જ થાય કે બીજું કંઈ?

“ મૂરખ જીવ ધરે ચિત્તમેં કહા, જલ્પ વિકલ્પ સદા દુઃખદાયી;
ધ્યાવહું બ્રહ્મ સદા અતિ ઉજ્જવલ, દૂર તજે સળ સોજ પરાઈ. ”

શ્રી રૂપચંદ્રજીવિત દ્રવ્યપ્રકાશ

તો પછી આવા અવિદ્યાપ્રેરિત વિકલ્પને ગોઠવનારા કુતર્કનું શું કામ છે? શું પ્રયોજન છે? કંઈ જ નહિ. વિકલ્પનું મૂળ અવિદ્યા છે ને તેને પોષનારો કુતર્ક છે, તો પછી આવા દુષ્ટ અનિષ્ટ અનર્થકારક ને હળાહળ ખોટા કુતર્કને કયો વિબુધ ભજે વાર? અવિદ્યાજન્ય વિકલ્પથી જ આ સંસારની ઉત્પત્તિ થાય છે, તો પછી સંસારનો અંત ઇચ્છનારો મુમુક્ષુ વિકલ્પનો આશ્રય કેમ કરે? સમસ્ત તત્ત્વજ્ઞાનના ઉત્તમ નિષ્કર્ષરૂપ નિચોડરૂપ અત્યંત સમર્થ અનુભવવચન તાત્ત્વિકશેખર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ ઉચ્ચાર્યા છે કે-

“ ઉપજે મોહ વિકલ્પથી, સમસ્ત આ સંસાર;
અંતર્મુખ અવલોકતાં, વિલય થતાં નહિં વાર. ”

તેમજ—

જાતિપ્રાયશ્ચ સર્વોડયં પ્રતીતિફલવાધિતઃ ।

હસ્તી વ્યાપાદયત્યુક્તૌ પ્રાપ્તાપ્રાપ્તવિકલ્પવત્ ॥ ૧૧ ॥

વૃત્તિઃ— જાતિપ્રાયશ્ચ—અને જાતિપ્રાય, દ્વિપણાભાસપ્રધાન, સર્વોડયં—આ સર્વ કુતર્ક, પ્રતીતિફલવાધિતઃ—પ્રતીતિ-ફલથી બાધિત છે એટલા માટે. એ જ કહે છે—હસ્તી વ્યાપાદયત્યુક્તૌ—હાથી મારી નાખશે એવું વચન મહાવતે કહે,—કેની જેમ? તે માટે કહ્યું—પ્રાપ્તાપ્રાપ્તવિકલ્પવત્—પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્તના વિકલ્પની જેમ.

x “ વિકલ્પકલ્પનાશિલ્પં પ્રાયોઽવિદ્યાવિનિર્મિતમ્ ।

તદ્યોજનામયશ્ચાત્ર કુતર્કઃ કિમનેન તત્ ॥—દ્રા. દ્રા.

પ્રતીતિ-ફલ બાધિત આ, જાતિપ્રાય સહુ જલ્પ;
જ્યમ 'હાથી હણશે' કહે, પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિ વિકલ્પ. ૯૨.

અર્થ:—અને પ્રતીતિફલથી બાધિત એવો આ સર્વ કુતર્ક જાતિપ્રાય છે-દૂષણભાસ-પ્રધાન છે. 'હાથી મારી નાંખશે' એવું કહે, હાથી પામેલાને-પાસે રહેલાને હણશે? કે નહિ પામેલાને-દૂર રહેલાને હણશે?—એવા વિકલ્પની જેમ.

વિવેચન

અને જે આ સર્વ કુતર્ક છે તે સર્વ જાતિપ્રાય છે, દૂષણભાસપ્રધાન છે. જ્યાં હોય ત્યાં દૂષણભાસ શોધી કાઢવું એ એનું કામ છે! દૂષણ નહિ-પણ દૂષણ એવો આભાસ આપતું, દૂષણ જેવું દેખાતું કંઈ પણ છિદ્ર શોધી કાઢવું એ કુતર્કનું કામ છે! 'દૂધમાંથી પોરા કાઢવા' જેવું છલ નિર્દોષ નિરવધ વસ્તુમાં પણ શોધી કાઢવું એ ખલ કુતર્કનું કુશલપણ છે!

“વાયુકે સાધને પ્રોક્તદોષાણામુદભાવનમ્ ।

દૂષણં નિરવદ્યે તુ દૂષણાભાસનામકમ્ ॥” શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરકૃત ન્યાયાવતાર

આવો આ કુતર્ક પ્રતીતિથી અને ફલથી બાધિત છે, એટલે કે ગમે તેવા કુતર્કથી પણ પ્રતીતિ ઉપજતી નથી, અને તે માન્યામાં આવતો નથી, સર્વદા સંશયાત્મકતા જ રહે છે. ને 'સંશયાત્મા વિનશ્યતિ' સંશયી છવ વિનાશ પામે છે. કુતર્ક પ્રતીતિ-તેમજ તેથી કાંઈ ફલ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. ખાલી નકામી માથા-ફેલ બાધિત ફાડ થાય છે. એ માટે અત્રે રમૂજ દૃષ્ટાંત રજૂ કર્યું છે કે-હાથી મારી નાંખશે એમ મહાંવતે કહે, હાથી પાસે રહેલાને હણે? કે દૂર રહેલાને હણે? એવો વિકલ્પ જેમ કોઈ બઠર-જડ કરે, તેની જેમ અત્રે સમજવાનું છે. 'દૂર નિકટ હાથી હણેજી, જ્યમ એ બઠર વિચાર.' આ દૃષ્ટાંતનો સાર આ પ્રમાણે:-

કોઈ નૈયાયિક છાત્ર (વિદ્યાર્થી) ક્યાંકથી આવ્યો. અવશ-નિરંકુશ થઈ ગયેલા ગાંડા હાથી પર ચઢેલા કોષ્ટએ ખૂમ મારી 'અરે! અરે! જલ્દી દૂર ખસી જા! (નહિં તો) હાથી મારી નાંખશે. ' એટલે તેવા પ્રકારે જેને ન્યાયશાસ્ત્ર પરિણીત નહોતું-જે ભણ્યો પણ ગણ્યો નહોતો એવા તેણે કહ્યું- 'રે! બઠર! આમ સુક્તિખાલ કેમ પ્રલપે છે? કારણ કે, શું આ પ્રાપ્તિને હણે છે? કે અપ્રાપ્તિને? આવ પક્ષમાં ત્હારી જ વ્યાપત્તિનો (મરણનો) પ્રસંગ છે,-પ્રાપ્તિઆવતે લીધે. એમ જ્યાં તે કહે છે, ત્યાં તો તેને હાથીએ ઘણો-પકડ્યો. તેને માંડ માંડ મહાંવતે મૂકાવ્યો.

જાતિપ્રાયતા તો સર્વત્ર સિત્ત અર્થ ગ્રહણ સ્વભાવવાળા સંવેદનના વેદનમાં હોય છે;-તદ્ગત (તેમાં પ્રાપ્ત થના) આકારરૂપ વિકલ્પનના એવંપ્રાયપણને લીધે, એમ અન્યત્ર અર્થવામાં આવ્યું છે.

કોઇ એક નૈયાયિક-ન્યાયશાસ્ત્રનો વિદ્યાર્થી ક્યાંકથી આવી ગયો. ત્યાં રસ્તામાં નિરંકુશ ગાંડા થયેલા હાથી પર ચઢેલા મહાવતે જૂમ મારી-અરે અરે ! જલદી દૂર હટી જા ! દૂર હટી જા ! નહિં તો હાથી મારી નાંખશે. એટલે લણ્યો પણ ગણ્યો નહિં એવો તે વેદીઓ દોઢચતુર દોઢડહાપણ કરી, પોતે લણેલા ન્યાયશાસ્ત્રની પદ્ધતિએ ન્યાયનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યો કે-રે રે મૂર્ખ ! આમ તું યુક્તિબાદ્ય-યુક્તિ વગરનું શું બકે છે ? કારણ કે આ હાથી શું પામેલાને-પાસે આવેલાને હણે ? કે નહિં પામેલાને હણે ? પામેલાને હણે એમ કહે તો તને જ હણે, -એમ જ્યાં તે હજી પોતાનું સંભાષણ આગળ ચલાવે છે, ત્યાં તો હાથી પાસે આવી પહોંચ્યો, ને તેને પકડ્યો. પછી મહાવતે તેને માંડમાંડ છોડાવ્યો. તેમ તેવા પ્રકારે વિકલ્પ કરનારો એવો તે તે દર્શનમાં સ્થિત જીવ પણ કુતર્ક-હસ્તીથી ગ્રહાયેલો હોય છે, તે સદ્ગુરુ-મહાવતથી જ મૂઢાવાય છે. આના જેવું બીજું રમૂજ દષ્ટાંત-ઘૃતાધારે પાત્રં કિંવા પાત્રાધારે ઘૃતમ્ । ધીના આધારે પાત્ર છે ? કે પાત્રના આધારે ધી છે ? એ પ્રયોગસિદ્ધ કરવા માટે વેદીઓ પાંડિતે પાત્ર ઊંધું વાળ્યું એટલે ધી ઢાળાઈ ગયું !

આમ સર્વત્ર જૂદો જ અર્થ ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળું સંવેદન જ્યાં જ્યાં હોય છે, ત્યાં ત્યાં જાતિપ્રાયતા હોય છે. એટલે કે કહેવાના આશયથી-મતલબથી જૂદો જ અવળો જ આશય ગ્રહણ કરવો, ‘ઓડનું ચોડ વેતરવું’ તે જાતિપ્રાયતા છે, દૂષણ-ભાસપ્રધાનતા છે. અને તે સંબંધી વિકલ્પ કરવો તે પણ તદ્દૂષ હોવાથી તેવા પ્રકારનો જાતિપ્રાય-દૂષણભાસપ્રધાન હોય છે. ‘જાતયો દૂષણાભાસાઃ પક્ષાદિર્દૂષ્યતે ન ચૈઃ ।’ તાત્પર્ય કે જે વાત કહેવા માગતા હોય, તેનાથી ઊલટો જ-ઊંધો જ અર્થ પકડવો અને તેવો વિકલ્પ કરવો તે જાતિ અથવા દૂષણભાસ કહેવાય છે. અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે Chalk ને ખદ્દે Cheese સમજવી, તેની જેમ.

“હું પામ્યો સંશય નહીંજી, મૂરખ કરે એ વિચાર;

આજસુઆ ગુરુ શિષ્યનોજી, એ તો વચન પ્રકાર....મન.”—શ્રી યો. દ. સભગાય. ૪-૧૨

તેમજ વળી—

સ્વભાવોત્તરપર્યન્ત एषोऽसावपि तत्त्वतः ।

नार्वाहगोचरो न्यायादन्यथान्येन कल्पितः ॥ ९२ ॥

વૃત્તિઃ—સ્વભાવોત્તરપર્યન્ત एषः—આ કુતર્ક પર્વતે સ્વભાવ ઉત્તરવાળો હોય છે, છવટે ‘સ્વભાવ’ એ જ કુતર્કનો ઉત્તર હોય છે. અને અત્રે ‘वस्तुस्वभाववैतत्तरं वाच्यं’ વસ્તુસ્વભાવો વડે કરીને ઉત્તર કહેવા યોગ્ય છે, એ વચન ઉપરથી. આમ અગ્નિ દહે છે, પાણી ભીંજવે છે, એવો એઓનો સ્વભાવ છે. અસાવપિ—આ સ્વભાવ પણ, તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, નાર્વાહગોચરઃ—અર્વાગોચર નથી, છદ્મસ્થનો વિષય નથી; ન્યાયાત્—ન્યાયથી, પરપ્રસિદ્ધ એવા ન્યાયથી. કેવા પ્રકારનો હોયને !

ત્રીપ્રાદષ્ટિ : કુતર્કનો છેવટનો જવાબ 'સ્વભાવ'

સ્વભાવ આવી ઉભો રહે, છેવટનો જ જવાબ;
કુતર્ક એવો હોય એ, એવી એહની છાપ.
એ સ્વભાવ પણ તત્ત્વથી, છદ્મસ્થગોચર નો'ય;
કારણ ન્યાયથી અન્યથા, અન્યથી કલ્પિત હોય. દર.

અર્થ:—સ્વભાવ જ જ્યાં છેવટનો જવાબ છે એવો આ કુતર્ક છે; અને આ સ્વભાવ પણ તત્ત્વથી અર્વાગૃહ્ણિવાળાને-છદ્મસ્થને ગોચર હોતો નથી, કારણ કે ન્યાયથી એ બીજાથી બીજા પ્રકારે કલ્પવામાં આવે છે.

વિવેચન

આ જે કુતર્ક કહ્યો, તેનું વિશેષ સ્વરૂપ અહીં કહું છે:—આ કુતર્ક એવો હોય છે કે તેમાં છેવટનો જવાબ 'સ્વભાવ' હોય છે. જ્યારે બીજી કોઈ પણ દલીલ કે યુક્તિ ન ચાલે, ત્યારે છેલ્લે એમ કહેવાય કે આ તો આ વસ્તુનો સ્વભાવ છે. કહું છે કે—'વસ્તુસ્વભાવૈરુત્તરં વાચ્યં' 'વસ્તુસ્વભાવથી ઉત્તર કહેવો.' આમ અગ્નિ બાળે છે-દહાડે છે, પાણી ભીંજવે છે, કારણ કે એવો એનો સ્વભાવ છે.

અને તે સ્વભાવ પણ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી અર્વાગૃહ્ણિને એટલે કે છદ્મસ્થને ગોચર નથી. અમુક વસ્તુનો સ્વભાવ શો છે? તે તત્ત્વથી જાણવું એ છદ્મસ્થનો એટલે કે જ્ઞાનાવરણવંતનો વિષય નથી. જેને સંપૂર્ણ છદ્મ-જ્ઞાનાવરણ ટળ્યું નથી, તે છદ્મસ્થની તે જાણી શકવાને સમર્થ નથી. શાથી? પર દર્શનીઓને પ્રસિદ્ધ એવા અન્યથા કલ્પના ન્યાયથી. કેવા પ્રકારે? તો કે-અન્યવાદીથી તે અન્યથા-બીજા જ પ્રકારે કલ્પવામાં આવે છે. કોઈ અમુક પ્રકારે વસ્તુસ્વભાવની કલ્પના કરે, તો

તે માટે કહું-અન્યથા-અન્યથા, પ્રકારાન્તરથી, જૂઠા જ પ્રકારે, અન્યેન-અન્યથી, બીજા વાદીથી, કલ્પિત:-કલ્પિત હોય, કલ્પવામાં આવેલો હોય. દાખલા તરીકે-'વસ્તુસ્વભાવૈરુત્તરં વાચ્યં' વસ્તુ સ્વભાવો પરથી ઉત્તર કહેવો, એમ સર્વત્ર જ તથાપ્રકારે તેની તેની સિદ્ધિમાં કહી શકાય છે. કેવા પ્રકારે?—જેનાવડે તેનો અર્થક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ છે, તેના વડે તે અર્થક્રિયા કરે છે, નહિ કે ક્ષણિકતાથી. કારણ કે તેનો (અર્થક્રિયાનો) સર્વ ભાવોમાં જ સ્વીકાર છે તેટલા માટે. કારણ કે મને ત્યાંથી તેના અર્થક્રિયાભાવના પ્રસંગથી તેના કારણનો અવિશેષ હોય છે, -તદ્વાત હોતો નથી, તેથી.

આમ અગ્નિ, જલની સંનિધિમાં (નિકટ હાજરીમાં) ભીંજવે છે, -તથાપ્રકારના સ્વભાવપણાને લીધે. તથા જલ અગ્નિની સંનિધિમાં દહે છે, -તથાપ્રકારના સ્વભાવપણાને લીધે જ, -સ્વભાવના વૈચિત્ર્યથી-વિચિત્રપણાને લીધે. તેમાં પણ લોકાકાષા શિવાય વળી બીજો સ્વભાવ હોય છે, દષ્ટાંતમાત્રનું સર્વત્ર મુલભણું હોય છે. તેથી આમ કુતર્ક અસમજસકારી (અયુક્ત) છે, એમ એકપર્ય છે, આ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

વળી બીજો વાદી પ્રકારાંતરથી-જ્યોદા જ પ્રકારથી તેની કલ્પના કરે છે. આમ જેનું જ્ઞાન-વરણ ટળ્યું નથી એવા છદ્ધસ્થાનું જ્ઞાન કલ્પનારૂપ (Imaginary) હોવાથી, છદ્ધસ્થાની ચિત્રવિચિત્ર કલ્પનાનો મેળ ખાતો નથી! ને 'મુંડે મુંડે મતિર્મિત્તા' 'મગજે મગજે જ્યોદા મતિ' જેવું થાય છે! એક કલ્પના કરશે ઉત્તરની, તો બીજો કરશે દક્ષિણની! Diametrically Opposite! છદ્ધસ્થને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તો છે નહિ, એટલે તેને બધો આધાર વિકલ્પરૂપ કલ્પના ઉપર રાખવો પડે છે, અને કલ્પિત જ્ઞાનથી અનેક કલ્પિત કલ્પનાતરંગો ઊઠ્યા કરે છે; કારણ કે 'વસ્તુસ્વભાવો ઉપરથી ઉત્તર કહેવો,' એ સૂત્ર પ્રમાણે સર્વત્ર જ તેવા પ્રકારે તેની સિદ્ધિ કહી શકાય છે. તે આ પ્રકારે-જેના વડે કરીને તેનો અર્થક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ છે, તેના વડે તે અર્થક્રિયા કરે છે, -નહિ કે દક્ષિણે જતાથી. અને કોઈ પણ અર્થક્રિયા તેવા પ્રકારના તે વસ્તુના સ્વભાવથી થાય છે. આ અર્થક્રિયાનો સર્વ ભાવોમાં જ સ્વીકાર કરાય છે, અને ગમે ત્યાંથી તેવી અર્થક્રિયાનો પ્રસંગ ઊભો કરી શકાય છે, કારણ કે તેના કારણમાં કોઈ તક્ષણત નથી.

આમ કોઈ કહેશે કે અગ્નિ, પાણીની નિકટ હાજરીમાં, ભીંજાવે છે; કારણ કે તેનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ છે! તથા પાણી, અગ્નિની નિકટ હાજરીમાં, બાળે છે-દગાડે છે, કારણ કે તેનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ છે! અથવા તો સ્વભાવનું વિચિત્રપણું હોવાથી, લોક-બાધા ન ઉપજે એવા બીજા પ્રકારના પણ તથાસ્વભાવપણાની વિચિત્ર કલ્પના કરી શકાય છે! કારણ કે તેવા તેવા સ્વભાવને પુષ્ટ કરે એવા દૃષ્ટાંત માત્રનું સર્વત્ર સુલભ પણું હોય છે! ગમે ત્યાંથી તેવું અનુકૂળ દૃષ્ટાંત મેળવવું રહેલું છે!

આવા પ્રકારે કુતર્ક કરનાર પોતાના મંતવ્યની-પોતાની કલ્પનાની સિદ્ધિ માટે હંમેશાં વસ્તુસ્વભાવનો આશ્રય લે છે, અને આ વસ્તુસ્વભાવ છે એમ છેવટનો જવાબ આપી સામા માણસને નિરુત્તર કરવાનો-મુખ બંધ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે! અને એન કેન પ્રકારે-ગમે તે પ્રકારથી ક્યાંયથી પણ તેને તોટો નથી પોતાની કલ્પનાને અનુકૂળ એવો સ્વભાવ મળી પણ આવે છે! કારણ કે સ્વભાવનું વિચિત્રપણું હોય છે, અને તેને બંધબેસતું દૃષ્ટાંત મેળવવું પણ બધેય સુલભ હોય છે! તે મેળવતાં ઝાઝી તકલીફ પડતી નથી! દાખલા તરીકે-અગ્નિ તો મૂળ ઉષ્ણસ્વભાવી હોઈ દગાડનાર છે એમ સર્વ કોઈ જાણે છે, છતાં કુતર્ક કરનારો એમ સાબિત કરવાનો પ્રયાસ કરશે કે જુઓ! અગ્નિનો સ્વભાવ પાણીની હાજરીમાં ભીંજાવવાનો છે, કારણ કે ઉંદું પાણી ભીંજાવે પણ છે! તેમજ પાણીનો મૂળ સ્વભાવ શીતલ હોઈ ભીંજાવવાનો છે, છતાં કુતર્ક કરનાર એવી દલીલ કરશે કે-પાણીનો સ્વભાવ અગ્નિની હાજરીમાં દગાડવાનો છે, કારણ કે ઉંદું પાણી દગાડે છે! એ પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. કારણ કે તે તેનો સ્વભાવ છે. આ રીતે વસ્તુસ્વભાવના ઓઠા હેઠળ કુતર્ક કરનાર મારી મચડીને પોતાને મનફાવતો અર્થ બંધ બેસાડે છે! આમ દૃષ્ટાંતનો તોટો નથી ને

કુતર્કનો આરો નથી ! માટે આવો કુતર્ક સર્વથા અસમજસ, અયોગ્ય, અનુચિત છે, ઢંગધડા વિનાનો-ઠામઠેકાણા વિનાનો છે, એમ તાત્પર્ય છે. અને એટલા માટે જ આત્મોર્થી મુમુક્ષુ ભેગીજને તેનો સર્વથા દૂરથી પરિત્યાગ કરવો યોગ્ય છે.

આ જ અર્થને વિશેષથી કહી દેખાડવા કહે છે—

અતોઽગ્નિઃ ક્લેદયત્યમ્બુસન્નિધૌ દહતીતિ ચ ।

અમ્બવગ્નિસન્નિધૌ તત્સ્વાભાવ્યાદિત્યુદિતે તયોઃ ॥ ૧૩ ॥

એર્થી જલ સન્નિધાનમાં, અનલ ભીંજવે વાહ !

સન્નિધાનમાં અનલના, જલ ઉપજાવે દાહ;

એમ તેહ બન્ને તણા, તથા સ્વભાવે થાય;

એમ કોઇ વાદિ થકી, જ્યારે કથન કરાય; ૯૩.

અર્થ:—એટલા માટે પાણીની હાજરીમાં અગ્નિ ભીંજવે છે, ને અગ્નિની હાજરીમાં પાણી દહાડે છે,—એમ તે બન્નેના તેવા સ્વભાવપણાને લીધે થાય છે, એવું કોઇથી જ્યારે કથવામાં આવે ત્યારે—

વિવેચન

ઉપરમાં કહેલી વાતને વિશેષથી કહી દેખાડે છે—પ્રસ્તુત વસ્તુસ્વભાવ અર્વાગૂઢદિ-છદ્મસ્થને ગોચર નથી, છદ્મસ્થ તે સ્વભાવને યથાર્થ જાણી શકતો નથી. એટલા માટે જ અગ્નિ, પાણીની સન્નિધિમાં—નિકટ હાજરીમાં, ભીંજવે છે; અથવા પાણી, અગ્નિની સન્નિધિમાં—નિકટ હાજરીમાં દહાડે છે; કારણ કે અગ્નિનો ને પાણીનો તેવો તેવો સ્વભાવ છે,—એમ કોઇ વાદી જ્યારે દલીલ કરે છે. ત્યારે શું ? તેનું અનુસંધાન નીચેના શ્લોકમાં કહ્યું છે.

અગ્નિનો અસલ સ્વભાવ ઉષ્ણ છે, અને તેથી દહાય છે એમ આળાલવૃદ્ધ સર્વ કોઇ જાણે છે, છતાં કુતર્ક કરનારો કહેશે કે—અગ્નિનો સ્વભાવ ભીંજવવાનો છે, કારણ કે અગ્નિ પાણીની હાજરીમાં ભીંજવે છે, ઉષ્ણ જલ ભીંજવે છે, એ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

વૃત્તિ:—કારણ કે અધિકૃત-પ્રસ્તુત સ્વભાવ અર્વાગૂઢગોચર-છદ્મસ્થની દૃષ્ટિને ગોચર નથી, અતો—એથી ધરીને, એ કારણથી, અગ્નિઃ ક્લેદયતિ—અગ્નિ ભીંજવે છે; પ્રત્યક્ષ વિરોધના પરિહાર અર્થે કહ્યું કે—અમ્બુસન્નિધૌ—જલની સન્નિધિમાં, નિકટ હાજરીમાં. દહતિ વામ્બુ—અથવા પાણી દહાડે છે. પ્રતીતિ બાધા નથી એટલા માટે કહ્યું કે—અગ્નિસન્નિધૌ—અગ્નિની સન્નિધિમાં (અગ્નિની નિકટ હાજરીમાં). આ એમ કેમ છે ? તે માટે કહ્યું—તત્સ્વાભાવ્યાત્તયોઃ—તે બન્નેના તે સ્વભાવપણાને લીધે. અગ્નિનો ને પાણીનો તેવો સ્વભાવ છે તેથી ધરીને, ઉદિતે—પરવાદથી કહેવામાં આવ્યો,—એમ એમ જ્યારે કોઈ પર વાદી કહે છે ત્યારે—

તેમજ જલ મૂળ શીતલ સ્વભાવી છે, અને તેથી ભીંજવાય છે, છતાં કુતર્ક કરનાર એમ સાબિત કરવા પ્રયત્ન કરશે કે—પાણીનો સ્વભાવ દઝાડવાનો છે, કારણ કે પાણી અગ્નિની હાજરીમાં દઝાડે છે, ઉષ્ણ જલ દઝાડે છે, એ પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. આમ વસ્તુસ્વભાવના ઓઠા નીચે કુતર્ક કરનાર પોતાને મનકાવતો અર્થ એક જ વાતમાંથી ઉતારી શકે છે!

શું ? તે કહે છે—

કોશપાનાદતે જ્ઞાનોપાયો નાસ્ત્યત્ર યુક્તિતઃ ।

વિપ્રકૃષ્ટોઽપ્યસ્કાન્તઃ સ્વાર્થકૃદ્દશ્યતે યતઃ ॥ ૯૪ ॥

કોશપાન ।વના બીંજે, હોય ન જ્ઞાન ઉપાય;
એવું પણ યુક્તિ થકી, અત્રે સ્થાપિત થાય !
કારણ દૂર રહ્યો છતાં, લોહચુંબક પાષાણ;
સ્વાર્થ કાર્ય કરતો સદા, દેખાયે આ ઠાણ. ૯૪

અર્થ:—અત્રે યુક્તિથી કોશપાન શિવાય જ્ઞાન ઉપાય છે નહિ; કારણ કે વિપ્રકૃષ્ટ (દૂર રહેલો) લોહચુંબક પણ સ્વાર્થ કરનારો (પોતાનું કાર્ય કરનારો) દેખાય છે.

વિવેચન

ત્યારે કોઈ વળી એમ કહેશે કે કોશપાન (શબ્દકોષ પી જવો-ગોખી જવો તે) શિવાય જ્ઞાનનો બીજો ઉપાય નથી ! એમ અત્રે સ્વભાવના પ્રસંગમાં શુષ્ક તર્કની યુક્તિથી સ્થાપિત થઈ શકશે. જો સ્વભાવની જ વાત કાર્ય કરશે, તો કોઈ વળી એ જ સ્વભાવની યુક્તિ આગળ ધરીને ઉપર પ્રમાણે દલીલ કરશે. તેમાં વળી કોઈ વિપ્રકર્ષનો (Far-fetched argument) એટલે દૂરપણાનો-છેટાપણાનો વાંધો લેશે, તો તે પણ આ લોહચુંબક દષ્ટાંતથી દૂર કરી શકાશે:—દૂર રહેલો અયસ્કાંત-લોહચુંબક પથ્થર પણ સ્વાર્થ સાથે છે, અર્થાત્ લોહાનું આકર્ષણ વગેરે પોતાનું કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ ધરાવતો દેખાય છે.

વૃત્તિ:-કોશપાનાદતે—કોશપાન શિવાય, જ્ઞાનોપાયો નાસ્ત્યત્ર-જ્ઞાનઉપાય અત્રે-સ્વભાવ વ્યતિકરમાં (પ્રસંગમાં) છે નહિં, **યુક્તિતઃ-યુક્તિથી,** શુષ્ક તર્કયુક્તિથી. કોઈ બીજું દષ્ટાંત પણ આ અર્થનું સમર્થક એવું વિદ્યમાન છે જ, એટલા માટે કહ્યું—**વિપ્રકૃષ્ટોઽપ્યસ્કાન્તઃ-વિપ્રકૃષ્ટ-દૂર રહેલો** એવો અયસ્કાંત-લોહાકર્ષક પથ્થરવિશેષ, **સ્વાર્થકૃત્-સ્વાર્થ કરનારો,** લોહાકર્ષણ આદિ સ્વકાર્ય કરણરૂપ સ્વભાવવાળો, **દશ્યતે યતઃ-કારણ કે દેખાય છે.**

તે જ વિપ્રકૃષ્ટ-દૂર રહેલો જ એવો તે સંનિકૃષ્ટ લોહને જ, નહિં કે તામ્રાદિને, આકર્ષે જ છે, નહિં કે કાપે છે. તેથી આમ આની જેમ આગ આદિનું તથાસ્વભાવ કલ્પન કોનાથી બાધિત થાય વારુ ? કોઈથી નહિં, એમ ભાવવા યોગ્ય છે.

કારણ કે તે દૂર રહ્યો રહ્યો જ દોઢાને ખેંચે છે, નજીક હોય તો નહિ; દોઢાને જ ખેંચે છે, તાંબા વગેરેને નહિ; દોઢાને ખેંચે જ છે, કાપતો નથી. કારણ કે દોહચુંબકનો તેવો જ સ્વભાવ છે.

તેથી આમ આની પેઠે અગ્નિ વગેરેના તથાસ્વભાવનું કદપન કોનાથી બાધી શકાય વારુ? કોઈથી નહિ, એમ ભાવવા યોગ્ય છે. ગમે તેવો સ્વભાવ કુયુક્તિથી ને દષ્ટાંતબલથી સ્થાપિત કરી શકાય એમ છે, માટે એવા કુતર્કના ચુંથણા કરવામાં કાંઈ સાર નથી, કંઈ માલ નથી. તત્ત્વગવેષક મુમુક્ષુએ તો આ દુષ્ટ કુતર્કને નવ ગજના નમસ્કાર જ કરવા યોગ્ય છે. !

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—

દષ્ટાન્તમાત્રં સર્વત્ર યદેવં સુલભં ક્ષિતૌ ।

एतत्प्रधानस्तत्केन स्वनीत्यापोचते ह्ययम् ॥ ૧૫ ॥

એમ દષ્ટાંતમાત્ર અહીં, સર્વત્ર સુલભ બેય;

તત્ત્વપ્રધાન આ કોણથી, સ્વનીતિથી બાધિત હોય? ૯૫

અર્થ:—આમ પૃથ્વીમાં સર્વત્ર દષ્ટાંતમાત્ર સુલભ છે. તેટલા માટે એ દષ્ટાંતપ્રધાન એવો આ કુતર્ક કોનાથી પોતાની નીતિ વડે કરીને બાધિત થઈ શકે વારુ?

વિવેચન

આમ ઉપરમાં જે કહ્યું તે પ્રમાણે આ પૃથ્વીમાં સર્વિશેષપણે સર્વ કોઈ સ્થળે સર્વત્ર દષ્ટાંતમાત્ર સુલભ છે; કોઈ પણ સાધ્ય વસ્તુ વિષે, લોકપ્રતીતિથી બાધિત એવું, દષ્ટાંત મેળવવું સહેલું છે. પોતાના સાધ્યને અનુકૂળ-બંધબેસ્તું એવું દષ્ટાંત દષ્ટાંતપ્રધાન મળી આવવું મુશ્કેલ નથી. પછી ભલેને તે લોકને પ્રતીત ન થાય એવું, કુતર્ક માન્યામાં ન આવી શકે એવું હોય ! ગમે તેમ મારી મચરડીને, તાણી ખેંચીને, પોતાની માન્યતાની ડાળલી બંધ બેસાડવા ખાતર બહુ કરેલું હોય ! માટે આવું દષ્ટાંત જ્યાં પ્રધાન છે, આવા દષ્ટાંત પર જ જેનો બધો મદાર છે, આવા દષ્ટાંતના પોતા ધાંલલા પર જ જેની હવાઈ ઇમારત અદ્ધર ઉભી છે, એવા આ કુતર્કને કોણ પોતાની નીતિથી વારી શકે ? કોણ બાધિત કરી શકે વારુ ? કોઈ નહિ.

વૃત્તિ:—દષ્ટાંતમાત્ર—દષ્ટાંતમાત્ર, સાધ્ય વસ્તુમાં, લોક-પ્રતીતિથી બાધિત એવું, સર્વત્ર-સર્વત્ર અવિશેષથી, યદેવમ્—કારણ કે એમ, ઉક્ત નીતિથી, સુલભ—સુલભ, ક્ષિતૌ—પૃથ્વીમાં છે. एतत्प्रधान-નોડયં—એ દષ્ટાંતપ્રધાન આ કુતર્ક, કેનાપોચતે—કોનાથી બાધિત થાય ? કોઈનાથી સ્વનીતિના વિરોધને લીધે, એમ અર્થ છે.

કદાચ કોઈ એમ કહેશે કે કલ્પનાગૌરવ આદિથી આ કૃતર્કને બાધા પડે એ છે. જેમકે અગ્નિસંનિધિમાં પાણીનો દાહ સ્વભાવ કલ્પવો તેમાં કલ્પનાગૌરવ (Monstrous imagination) છે, ઘણી બારી કલ્પના છે, તે ગળે ઉતરે એમ નથી; માટે તે બાધક છે. એમ કોઈ કહેશે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે યુક્તિથી સિદ્ધ સ્વભાવના બાધનમાં કલ્પનાગૌરવાદિક સમર્થ નથી, કારણ કે બાધક નથી હબારો કલ્પનાઓથી પણ સ્વભાવનું અન્યથા કલ્પનું શક્ય નથી. એટલા માટે જ કલ્પનાલાઘવથી-નાનીસૂતી કલ્પનાથી પણ સ્વભાવાંતર કલ્પવો શક્ય નથી, એમ સમજી લેવું. ગૌરવ છતાં અપ્રામાણિક હોય તો તેનું દુર્ઘટપણું છે; અને પ્રામાણિક હોય તો ગૌરવાદિ થકી પણ અદોષપણું છે. તાત્પર્ય કે કલ્પનાગૌરવ હોય કે કલ્પનાલાઘવ હોય, તેથી કાંઈ કૃતર્કને બાધા પડે એવું નથી; માટે આવો આ દષ્ટાંત-પ્રધાન* કૃતર્ક સર્વથા પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય જ છે એમ નિશ્ચિત થયું.

અહીં જ દષ્ટાંત કહે છે—

દ્વિચન્દ્રસ્વપ્નવિજ્ઞાનનિર્દર્શનવલોત્થિતઃ ।

નિરાલમ્બનતાં સર્વજ્ઞાનાનાં સાધયન્યથા ॥ ૯૬ ॥

દ્વિચન્દ્ર સ્વપ્નવિજ્ઞાનના, ઉદાહરણ બલ દાવ;

બ્યયમ સહુ જ્ઞાનની સાધતો, નિરાલંબતા સાવ. ૯૬

અર્થ:—જેમ બે ચન્દ્રના અને સ્વપ્નવિજ્ઞાનના ઉદાહરણ બલથી બંધતો એવો આ કૃતર્ક, સર્વ જ્ઞાનોની નિરાલંબનતા સાધતો સતો, કોનાથી બાધિત થાય વારુ?

વિવેચન

ઉપરમાં કૃતર્કની દષ્ટાંતપ્રધાનતા કહી, ને આવા દષ્ટાંતપ્રધાન કૃતર્કને કોણ બાધિત કરી શકે એમ કહ્યું. તે સ્પષ્ટ બતાવવા માટે અહીં દષ્ટાંત રજૂ કર્યું છે:—ચન્દ્ર એક છે, છતાં ત્રાંસી આંખે બે દેખાય છે. સ્વપ્ન મિથ્યા છે—ખોટું છે, છતાં તેનું વિજ્ઞાન—બાણપણું થાય છે. આમ બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન, તેમ જ સ્વપ્નવિજ્ઞાન વાસ્તવિક રીતે મિથ્યા છે, ખોટા

વૃત્તિ:—દ્વિચન્દ્રસ્વપ્નવિજ્ઞાનનિર્દર્શનવલોત્થિત:—બે ચન્દ્રના અને સ્વપ્નવિજ્ઞાનના નિર્દર્શનના ઉદાહરણના બલથી—સામર્થ્યથી બંધેલો—ઉપજેલો એવો કૃતર્ક, નિરાલમ્બનતામ્—નિરાલંબનતા, આલંબનશૂન્યતા, સર્વજ્ઞાનાનામ્—સર્વ જ્ઞાનોની, મૃગતૃણા આદિ ગોચર સર્વ જ્ઞાનોની,—અવિશેષથી, સામાન્યે કરીને, સાધયન્યથા—સાધતો સતો જેમ,—આવો કૃતર્ક કોનાથી બાધી શકાય વારુ?

* “ દૃષ્ટાન્તમાત્રસૌલભ્યાત્તદયં કેન બાધ્યતામ્ ।

સ્વભાવબાધને નાલં કલ્પનાગૌરવાદિકમ્ ॥ ” દ્વા. દ્વા. ૨૩-૧૦

છે, આલંબન વિનાના, આધાર વિનાના, નિર્મૂળ છે. આ દૃષ્ટાંતના સામર્થ્યથી, આ દૃષ્ટાંત આગળ ધરીને કોઈ એમ કુતર્ક કરે કે જેમ આ જ્ઞાન નિરાલંબન હોઈ મિથ્યા-ખોટા છે, તેમ મૃગતૃણાદિ ગોચર બીજા બધા જ્ઞાન નિરાલંબન હોઈ મિથ્યા-ખોટા છે. ઝાંઝવાના જલ નિરાલંબન છે, વાસ્તવિક છે નહિ, પણ મિથ્યા આભાસરૂપ દેખાય છે, તેમ સર્વ જ્ઞાનો નિરાલંબન હોઈ મિથ્યા છે. આમ કુતર્ક કરી દૃષ્ટાંતના બલે કરીને સર્વ જ્ઞાનોનું નિરાલંબનપણું, નિરાધારપણું, નિર્મૂળપણું કોઈ સાબિત કરવા બંધ, તો તેને કોણ બાધિત કરી શકે વારુ ? કોઈ નહિ. કુતર્ક કોઈ રીતે બાધિત કરવો શક્ય નથી, એનું આ ઉદાહરણ માત્ર રજૂ કર્યું; માટે આવા ઉંધા રવાડે ચડાવી દેનાર, ઉન્માર્ગે લઈ જનાર, ઉત્પત્તે દોરી જનાર કુતર્કનો ક્યો વિવેકી પુરુષ આશ્રય કરે ?

અને એમ તત્ત્વસિદ્ધિ નથી એટલા માટે કહે છે—

સર્વ સર્વત્ર ચાપ્નોતિ યદસ્માદસમજસમ્ ।

પ્રતીતિવાધિતં લોકે તદનેન ન કિંચન ॥ ૯૭ ॥

એથા અસમંજસ બધું, પ્રાપ્ત થાય સર્વત્ર;

પ્રતીતિ બાધિત લોકમાં, એથી કંઈ ન અત્ર. ૯૭

અર્થ:—કારણ કે આ કુતર્કથી સર્વ સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે અસમંજસ (અપયથર્થ) અને લોકમાં પ્રતીતિથી બાધિત એવું હોય છે. તેટલા માટે આ કુતર્કથી કંઈ નથી, એનું કંઈ પ્રયોજન નથી.

વિવેચન

અને આમ કુતર્ક કરવાથી કોઈ પ્રકારે તત્ત્વસિદ્ધિ થતી નથી, કારણ કે આ કુતર્કથી તો સર્વ સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, ગમે ત્યાં ગમે તે કંઈ સાધ્ય થઈ શકે છે. કોઈ એક અસુક દૃષ્ટાંતના બલથી અસુક વાત સિદ્ધ કરી, કુતર્કથી તે દૃષ્ટાંત સર્વત્ર લાગુ પાડવામાં આવે છે ! એક લાકડીએ બધાયને હાંકવામાં દુષ્ટ કુતર્કથી સચું આવે છે ! આ અતિપ્રસંગરૂપ હોઈ અસમંજસ છે, અપયથર્થ છે, અયોગ્ય છે. વળી આ કુતર્ક તો લોકમાં પણ પ્રતીતિથી બાધિત

વૃત્તિ:—સર્વ-સર્વ, નિરવશેષ સાધ્ય એમ પ્રક્રમ છે, સર્વત્ર ચ-સર્વત્ર વળી, સર્વત્ર જ વસ્તુમાં પ્રાપ્નોતિ-પ્રાપ્ત થાય છે, યદસ્માત્-જે આ કુતર્કથી, અસમંજસમ્-અસમંજસ, (અપયથર્થ),-અતિપ્રસંગને લીધે. પ્રતીતિવાધિતં લોકે-લોકમાં પ્રતીતિથી બાધિત થતું એવું, -તેવા પ્રકારના દૃષ્ટાંતમાત્ર સારવંતપણાથી, તદનેન ન કિંચન-તેથી આથી-આ કુતર્કથી કંઈ નથી, (એનું કંઈ શક્ય નથી.)

મથે છે. અને એમ કરતાં તેઓને આત્મા-ધર્મ આદિ પદાર્થના અતીન્દ્રિયપણાની વિશેષ પ્રતીતિ થાય છે. તે આ પ્રકારે:—

‘ઇન્દ્રિય’ એટલે ઇન્દ્ર સંગ્રાહિની. ઇન્દ્ર એટલે આત્મા જેનો સ્વામી છે તે ઇન્દ્રિય. અથવા જે પોતપોતાના નિયત ક્ષેત્રમાં અહમિન્દ્રની જેમ સર્વસત્તાધીશ થઈને વર્તે છે તે ઇન્દ્રિય. તેના ક્ષેત્રમાં ણીબ્બનું કંઈ ચાલતું નથી ને ણીબ્બના ક્ષેત્રમાં ઇન્દ્રિયોનો ઇન્દ્ર તેનું કંઈ ચાલતું નથી. પોતપોતાની ક્ષેત્રમર્યાદાની બહાર કોઈ ઇન્દ્રિયની આત્મા સત્તા ચાલતી નથી. જેમકે—આંખ દેખવાનું જ કામ કરી શકે છે, કાન સાંભળવાનું જ કામ કરી શકે છે. આંખથી સંભળાતું નથી, કે કાનથી દેખાતું નથી. આમ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની સત્તા નાના ઠાકરડાની પેઠે પોતાના નાનકડા સ્વક્ષેત્ર પૂરતી જ મર્યાદિત છે. આવી સર્વ ઇન્દ્રિયોની સત્તાથી જે પર છે, તે ઇન્દ્રિયોનો પણ જે ઇન્દ્ર-અધિષ્ઠાતા સ્વામી છે, તે ‘આત્મા’ નામથી ઓળખાતી વસ્તુ છે.

અત્રે કોઈ એમ શંકા કરે કે—આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી, કારણ કે તે દષ્ટિમાં આવતો નથી—નજરે ચડતો નથી, તેનું કોઈપણ રૂપ જણાતું નથી, તેમજ તેનો બીજો કોઈ પણ અનુભવ થતો નથી. માટે જીવનું સ્વરૂપ છે જ નહિં. અથવા ‘નથી દષ્ટિમાં આવતો’ દેહ જ આત્મા છે, અથવા ઇન્દ્રિય—પ્રાણ એ આત્મા છે, આત્મા જ્યોત્સના માનવો એ મિથ્યા છે, કારણ કે તેનું જ્યોત્સના એંધાણ નથી. વળી જો તે આત્મા હોય તો તે કેમ જણાતો નથી? જો તે હોય તો ઘટ-પટ વગેરેની જેમ જણાવો જોઈએ, માટે આત્મા જેવા કોઈ પદાર્થ નથી. અને તો પછી મોક્ષનો ઉપાય પણ મિથ્યા છે—ફોગટ છે.

“ નથી દષ્ટિમાં આવતો, નથી જણાતું રૂપ;
બીજો પણ અનુભવ નહિં, તેથી ન જીવસ્વરૂપ.
અથવા દેહ જ આત્મા, અથવા ઇન્દ્રિય પ્રાણ;
મિથ્યા જ્યોત્સના માનવો, નહિં જ્યોત્સના એંધાણ.
વળી જો આત્મા હોય તો, જણાય તે નહિં કેમ?
જણાય જો તે હોય તો, ઘટ પટ આદિ જેમ.
માટે છે નહિં આત્મા, મિથ્યા મોક્ષ ઉપાય;
એ અંતર શંકાતણો, સમજાવો સદુપાય. ”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

આમ કોઈ દેહાત્મવાદી કે જરવાદી દલીલ કરે તે કેટલી બધી પોકળ છે, એ ઉપર કહેલા ઇન્દ્રિયના સ્વરૂપ પરથી સહેજે સમજી શકાય છે. કારણ કે જે દ્રષ્ટિનો પણ દ્રષ્ટા

‘જે દ્રષ્ટા છે દ્રષ્ટિનો’ છે, જે રૂપને જાણનારો છે, તેને દૃષ્ટિ કેમ દેખી શકશે વારુ? સર્વ ઇન્દ્રિયોથી પર એવો અબાધ્ય અનુભવ જે બાકી રહે છે, તે જ જીવનું સ્વરૂપ છે. પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયને તો પોતપોતાના વિષય પૂરતું જ જ્ઞાન હોય છે, પણ આત્માને તો પાંચે ઇન્દ્રિયના વિષયનું જ્ઞાન હોય છે. દેહ તે આત્માને જાણતો નથી, ઇન્દ્રિય કે પ્રાણ તેને જાણતા નથી, પણ ખુદ આત્માની સત્તા વડે કરીને જ તે દેહ ઇન્દ્રિય ને પ્રાણ પોતપોતાના નિયત કાર્યમાં પ્રવર્તે છે. આત્મા એ બધા યંત્રનો ચલાવનારો યંત્રવાહક છે. આમ સર્વ અવસ્થામાં જે સદાય ન્યારો-જૂદો જ જણાય છે, જૂદો જ તરી આવે છે, જે પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય છે, તે આત્મા છે; અને એ જ એનું સદાય એંધાણ છે-ઓળખવાની નીશાની છે. બાકી દેહાધ્યાસને લીધે આત્મા દેહ સમાન લાસે છે, પણ તે બન્ને પ્રગટ લક્ષણ ઉપરથી ભિન્ન છે, ‘જેમ અસિ ને સ્યાન’ ભિન્ન છે-જૂદા છે તેમ.

“જે દ્રષ્ટા છે દ્રષ્ટિનો, જે જાણે છે રૂપ;
અબાધ્ય અનુભવ જે રહે, તે છે જીવસ્વરૂપ.

છે ઇન્દ્રિય પ્રત્યેકને, નિજ નિજ વિષયનું જ્ઞાન;
પંચ ઇન્દ્રિના વિષયનું, પણ આત્માને જ્ઞાન.

દેહ ન જાણે તેહને, જાણે ન ઇન્દ્રિય પ્રાણ;
આત્માની સત્તા વડે, તેહ પ્રવર્તે જાણ.

સર્વ અવસ્થાને વિષે, ન્યારો સદા જણાય;
પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય, એ એંધાણ સદાય.

લાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહ સમાન;
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, પ્રગટ લક્ષણે જ્ઞાન.

લાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહ સમાન;
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, જેમ અસિ ને સ્યાન.”

(ભુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશેખર શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આમ આત્માદિ અર્થનું અતીન્દ્રિયપણું સાબિત થાય છે. અને તે અતીન્દ્રિય પદાર્થ તો ક્વચિત્ પણ પ્રસ્તુત શુદ્ધ તર્કનો વિષય નથી હોતો. મુક્તિ, નીરસ, વિતંડાવાદ જેવા કોરાધાકોડ તર્કથી કદી પણ અતીન્દ્રિય અર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. માટે એવા અપ્રયોજનભૂત, ઇષ્ટ સિદ્ધિને તહિં સાધનારા, અને ઉત્તરા આત્માર્થને હાનિરૂપ-બાધારૂપ ધર્મ બ્યામોહ ઉપજાવનારા શુદ્ધ તર્કને કયો વિચારવંત આત્માર્થી પુરુષ સેવે? આત્મ? કોઈ વિચારવાન વિવેકી જીવ તો તેને દૂરથી પણ સ્પર્શે જ નહિં.

ગોચરસ્ત્વાગમસ્યૈવ તતસ્તદુપલબ્ધિતઃ ।

ચન્દ્રસૂર્યોપરાગાદિસંવાદ્યાગમદર્શનાત્ ॥ ૧૧ ॥

પણ અતીન્દ્રિય અર્થ તે, આગમ ગોચર હોય;
તેહ થકી તે અર્થની, ઉપલબ્ધિ અહિં જોય;
ચંદ્ર-સૂર્ય ગ્રહણાદિને, મળતું આવે જેહ;
એવા આગમદર્શને, હોય નહિં સંદેહ. ૯૯

અર્થઃ—પરંતુ તે અતીન્દ્રિય અર્થ આગમને જ ગોચર હોય છે, તેના થકી અતીન્દ્રિય અર્થની ઉપલબ્ધિ (જાણપણું) થાય છે તેટલા માટે. કારણ કે ચંદ્ર-સૂર્ય ગ્રહણ વગેરેને સંવાદી-મળતા આવતા આગમનું દર્શન થાય છે.

વિવેચન

ઉક્ત અતીન્દ્રિય અર્થ જો કોઈને પણ ગોચર હોય તો તે આગમને જ છે. કારણ અતીન્દ્રિય એટલે કે ઇન્દ્રિયોને અગમ્ય એવા વિષયનું જાણપણું આગમથી થાય છે. જો આગમદ્વારા એમ જાણવામાં આવે છે કે અમુક દિવસે, અમુક વખતે અતીન્દ્રિય અર્થ ચંદ્રગ્રહણ થશે, સૂર્યગ્રહણ થશે, ઇત્યાદિ. અને તે જ આગમપ્રમાણ આગમગોચર પ્રમાણે તેને મળતા આવતા જ સમયે ચંદ્રગ્રહણ-સૂર્યગ્રહણ (Eclipses) આદિ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આમ આગમકથનનો પ્રત્યક્ષ સાથે સંબંધ આવે છે, મેળ ખાય છે. એટલે આ સ્થૂલ દૃષ્ટાંત ઉપરથી અતીન્દ્રિય અર્થની વાત આગમનો વિષય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જો કે આ ચંદ્રગ્રહણાદિ લૌકિક અર્થ એમ ભાવના યોગ્ય છે; છતાં અતીન્દ્રિય હોઈ દૃષ્ટાંતરૂપે અત્રે રજૂ કરેલ છે.

જે જે વિષયમાં નિષ્ણાત હોય તે વિષયમાં તેનું વચન જ પ્રમાણભૂત ગણાય, સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે અતીન્દ્રિય વિષયમાં અતીન્દ્રિય જ્ઞાની એવા આત્મ પુરુષ પ્રમાણભૂત હોઈ, તેનું જ વચન પ્રમાણ છે. અને આત્મ પુરુષનું વચન તેનું નામ જ 'આગમ' છે. તેની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ આપે એવું ગ્રહણનું દૃષ્ટાંત અત્રે આપ્યું છે. પણ આ તો લૌકિક પદાર્થ છે. પણ અલૌકિક એવા અતીન્દ્રિય આત્મપદાર્થના સંબંધમાં પણ આ આત્મ પ્રમાણભૂત છે. કારણ કે તે યોગીશ્વરે આત્મસ્વરૂપનું સાક્ષાત્ દર્શન કરી તેની પ્રાપ્તિ

વૃત્તિઃ—ગોચરસ્તુ—પણ ગોચર તો, આગમસ્યૈવ—આગમને જ, અતીન્દ્રિય અર્થ તો આગમ ગોચર હોય છે. ક્યાંથી ? તે માટે કહ્યું—તતસ્તદુપલબ્ધિતઃ—તેના થકી—આગમ થકી તે અતીન્દ્રિય અર્થની ઉપલબ્ધિને લીધે. એ જ કહે છે—ચન્દ્રસૂર્યોપરાગાદિસંવાદ્યાગમદર્શનાત્—ચંદ્ર-સૂર્ય ઉપરાગ (ગ્રહણ) આદિને સંવાદી-ગરાચર મળતા આવતા એવા આગમના દર્શન ઉપરથી. લૌકિક અર્થ છે એમ ભાવવું.

દીપ્રાદિષ્ટિ : અતીન્દ્રિય અર્થ સત્પ્રાદ્ શીલવાન્ યોગી બાણે

છે, અને તથા રૂપ અનુભવ કરી પોતે સહજ આત્મસ્વરૂપ એવા સાક્ષાત્ 'પ્રભુ' બન્યા છે. અને જેવું આત્મસ્વરૂપ તેમણે લીધું તેવું યથાર્થપણે તેમણે કહી દેખાડ્યું છે. એટલે આવા આ આત્મદ્રષ્ટા નિર્દોષ આત્માનુભવી પ્રાપ્ત પુરુષ આ બાળતમાં પ્રમાણભૂત છે, આપ્ત છે, પરમ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય છે. લોકવ્યવહારમાં પણ જેમ કોઈ સાચા પ્રમાણિક મનુષ્યનો લોકો વગર વિચાર્યે પણ વિશ્વાસ રાખે, તેમ પરમાર્થમાં પણ આ સાચા પ્રમાણિક સત્પુરુષ વગર વિચાર્યે પણ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય છે, 'તદ્વત્તિ' કરવા યોગ્ય છે. પરમ તત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રાણે લખ્યું છે કે—

“તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કોનું સત્ય કેવળ માનવું ?

નિર્દોષ નરનું કથન માનો તેહ જેણે અનુભવ્યું.”—મોક્ષમાળા પાઠ ૬૭

અને આપ્ત પણ તે જ કે જેના દોષ ને આવરણ ટળ્યા હોય. જેના રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ દોષ અને જ્ઞાન-દર્શન આવરણ ટળ્યા છે, તે જ પુરુષ 'આપ્ત' હોવા યોગ્ય છે. કારણ કે જ્ઞાનને આવરણ હોય તો અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે તેનું વચન 'આપ્ત કોણુ ?' અસત્ય પણ હોય, ને તેના પર વિશ્વાસ મૂકી શકાય નહિ. અને રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ હોય તો તેથી પણ અસત્ય વદવાનો પ્રસંગ આવે, એટલે પણ વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ. પણ નિરાવરણ જ્ઞાન હોય અને રાગદ્વેષરહિતપણું-નિર્દોષપણું હોય, તો જ તેનું વચન સંપૂર્ણ સત્ય હોઈ વિશ્વાસપાત્ર હોય-આપ્ત હોય. એટલે જે કોઈ સર્વજ્ઞ વીતરાગ હોય તે જ આપ્ત છે, ને તેનું વચન જ આપ્ત છે, અર્થાત્ પરમ પ્રમાણભૂત હોઈ પરમ વિશ્વાસપાત્ર છે. અને આવું જે આપ્તવચન તે જ આગમ અથવા વિશ્વાસપાત્ર એવું શાસ્ત્ર છે.

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—

एतत्प्रधानः सच्छ्लाघ्यः शीलवान् योगतत्परः ।

जानात्यतीन्द्रियानर्थस्तथा चाह महामतिः ॥ १०० ॥

વૃત્તિ:—एतत्प्रधानः—આ આગમપ્રધાન, સચ્છ્લાઘ્ય:—સત્પ્રધાન, સત્પ્રધાનંત પ્રાપ્ત, શીલવાન્—શીલવાન, પરોક્ષથી વિરતિમાન, યોગતત્પર:—યોગતત્પર. સદા તેમાં અભિયુક્ત—તત્પર, એવા પ્રકારનો દોષ, જાનાત્યતીન્દ્રિયાનર્થાન્—અતીન્દ્રિય અર્થોને, ધર્માદિને બાણે છે, તથા चाह महामतिः—અને તેવા પ્રકારે મહામતિએ—પતંગલિએ કહ્યું છે:—

“ दोषःवरणयोर्दार्ढ्यनिर्देशोपास्त्यतिशयनात् ।

फवचिद्यथा स्वहेतुभ्यो वहिरन्तर्मलक्षयः ॥ ”

—સમંતલદ્રાવ્યાર્યશુદ્ધ આપ્તમીમાંસા.

શ્રુતપ્રધાન સત્શ્રાદ્ધ ને, યોગપર શીલવાન;

અર્થ અતીન્દ્રિય જાણુતો, -કહે મહામતિમાન:- ૧૦૦

અર્થ:-આ આગમપ્રધાન, સત્શ્રાદ્ધ (સત્શ્રદ્ધાવંત), શીલવાન એવો યોગ-
તત્પર પુરુષ, અતીન્દ્રિય અર્થોને જાણે છે. અને તેવા પ્રકારે મહામતિએ (પતંજલિએ)
કહ્યું છે:-

વિવેચન

આ આગમપ્રધાન એટલે કે આગમ જેને મન પ્રધાન-મુખ્ય છે, એવો સત્શ્રાદ્ધ
શીલવાન ને યોગતત્પર થઈ અતીન્દ્રિય અર્થોને જાણે છે. અને તેવા પ્રકારે મહામતિ
પતંજલિએ પણ કહ્યું છે. ઉપરમાં અતીન્દ્રિય વિષયમાં પ્રમાણભૂત
અતીન્દ્રિય અર્થો એવું ને આગમ અર્થાત્ આમવચન કહ્યું, તે જેને મન પ્રધાન છે, મુખ્ય
કેણુ જાણે? છે, સર્વોપરિ છે, એવો પુરુષ સત્શ્રાદ્ધ અથવા સત્શ્રદ્ધાવંત કહેવાય
છે. એવો સત્શ્રાદ્ધ શીલવાન થાય છે એટલે કે પરદ્રોહથી વિરાગ
પામે છે, અને યોગસાધનમાં તત્પર રહી ધર્મ-આત્મા આદિ અતીન્દ્રિય અર્થોને જાણે છે
આગલા શ્લોકમાં અતીન્દ્રિય વિષયની જાણતમાં બ્રહ્મજ્ઞના દૃષ્ટાંત ઉપરથી આગમનું-
આત્મ વચનનું પ્રમાણભૂતપણું બતાવ્યું. આવું આગમવચન જેને મન પ્રધાન છે, તે આજ્ઞા
પ્રધાન પુરુષ સત્ શ્રાદ્ધ કહેવાય છે. કારણ કે તે સત્ વચન પ્રત્યે
આજ્ઞાપ્રધાન સત્ શ્રદ્ધા-દૃઢ વિશ્વાસ-સ્થિર આસ્થા ધરાવે છે, અને સર્વત્ર સત્
સત્શ્રાદ્ધ પુરુષના વચનને આગળ કરી પ્રવર્તવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ધરાવે છે. આમ
આત્મકલ્યાણના ઇચ્છનાર સુમુક્ષુએ સૌથી પ્રથમ ‘આજ્ઞાપ્રધાન’
થવું જોઈએ, કારણ કે ‘આજ્ઞાથી ધર્મ અને આજ્ઞાથી તપ’-એમ શાસ્ત્રવચન છે.
સત્પુરુષની આજ્ઞા વિનાની આ જીવની દાન-તપ-શીલ આદિ ક્રિયા પણ જીવને બાધક
થઈ ઉલટી ભવઉપાધિ કરે છે, માટે અત્રે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ આજ્ઞાપ્રધાનપણા શુણને
સૌથી પ્રથમ મૂક્યો છે. આવો આજ્ઞાપ્રધાન હોય તે જ ‘સત્ શ્રાદ્ધ’-સત્ શ્રદ્ધાળુ થઈ શકે છે.

“પ્રભુ આણા ભકતે લીન, તિણે દેવચંદ્ર દીન.”

“આણા રંગે ચિત્ત ધરીજે, દેવચંદ્ર પદ શીલ વરીજે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આવો જે સત્શ્રાદ્ધ હોય છે તે પછી યથાશક્તિ આગમની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવા
તત્પર બને છે. અને આગમની મુખ્ય આજ્ઞા તો ‘શીલ’ સેવવાની છે. ‘શીલ’ એટલે
આત્મસ્વભાવ; પરભાવ-વિભાવ પ્રત્યે ગમન કરવાથી-વ્યભિચાર કરવાથી
શીલસેવન તે શીલનો ભંગ થાય છે, માટે પરભાવ-વિભાવ પ્રત્યે વ્યભિચારથી
શીલ ભંગ ન કરતાં, આત્મસ્વભાવમાં રહી ‘શીલ’ પાળવું એવી મુખ્ય
જ્ઞાન આજ્ઞા છે. અને તેવા શીલના પાલન માટે અહિંસા-સત્ય આદિ પંચ શીલ પરમ

ઉપકારી છે, માટે તેનું પાલન કરવું એવી શાસ્ત્રઆજ્ઞા છે. આ આજ્ઞાને અનુસરીને સત્શ્રાદ્ધ મુમુક્ષુ પુરુષ યથાશક્તિ અહિંસા-સત્યાદિ શીલના પાલનમાં તત્પર બને છે; અને જેમ બને તેમ પરભાવ-વિભાવનો ત્યાગ કરી આત્મસ્વભાવમાં રહેવા પ્રયત્નશીલ બને છે. આમ તે ‘શીલવાન’ હોય છે.

અને આમ જે સત્શ્રાદ્ધ શીલવાન-સંયમી હોય છે, તે પછી યોગનો અધિકારી બની યોગતત્પર હોય છે, આત્મસ્વભાવ સાથે યુગ્મનરૂપ યોગને સાધવા પ્રવર્તે છે. અને તેમ યોગતત્પર થતાં તેને દિવ્ય યોગીજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી અતીન્દ્રિય અર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, સાક્ષાત્કાર થાય છે.

શુ ? તો કે—

આગમેનાનુમાનેન યોગાભ્યાસરસેન ચ ।

ત્રિધા પ્રકલ્પયન્પ્રજ્ઞાં લભતે તત્ત્વમુત્તમમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

આગમથી અનુમાનથી, યોગાભ્યાસ રસે ય;

પ્રજ્ઞા ત્રિવિધે યોજતાં, ઉત્તમ તત્ત્વ લહે ય. ૧૦૧.

અર્થ:—આગમથી, અનુમાનથી અને યોગાભ્યાસના રસથી,—એમ ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાને પ્રકલ્પતાં-પ્રયોજતાં ઉત્તમ તત્ત્વને પામે છે.

વિવેચન

મુનિ પતંજલિ કહે છે કે—‘ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાને પ્રયોજતાં થાય છે: (૧) આગમથી, (૨) અનુમાનથી, અને (૩) યોગાભ્યાસના રસથી.’ પ્રજ્ઞાને—બુદ્ધિને આગમમાં યોજવાથી, આપ્ત પુરુષના વચનમાં જોડવાથી ઉત્તમ ઉત્તમ તત્ત્વ-તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. અનુમાન એટલે લિંગ ઉપરથી લિંગીનું પ્રાપ્તિ ત્રણ જ્ઞાન, તેમાં પણ પ્રજ્ઞાને પ્રયોજતાં ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને પ્રકારે યોગાભ્યાસ એટલે વિહિત અનુમાનના અભ્યાસરસમાં પણ પ્રજ્ઞાને પ્રયોજિત કરતાં ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ ત્રણ પ્રકારે આગમથી, અનુમાનથી અને યોગાભ્યાસરસથી,—એ ઉક્ત અનુક્રમે જ પ્રજ્ઞાને પ્રયોજતાં

તુત્તિ:—આગમેન-આગમથી, આત્મવચનરૂપ લક્ષ્યબુવાળા આગમથી, અનુમાનેન-અનુમાનથી, લિંગ ઉપરથી લિંગીના જ્ઞાનરૂપ અનુમાનથી, યોગાભ્યાસરસેન ચ-અને યોગાભ્યાસના રસથી, વિહિત અનુમાનરૂપ યોગાભ્યાસના રસથી, ત્રિધા પ્રકલ્પયન્પ્રજ્ઞાં-ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાને પ્રકલ્પતાં,—ઉક્ત ક્રમે જ, અને તે અનુમાન તો પ્રશ્નની અસિદ્ધિ રૂં, તેથી કરીને. તો શુ ? તો કે-લભતે તત્ત્વમુત્તમમ્-ઉત્તમ તત્ત્વ પામે તે,—પાપ-સંશોધની નિરુત્તિને લાંબે, યુતાદિ જોડે કરીને.

ઉત્તમ તત્ત્વને પામે છે, એટલે કે પાપ-સંમોહની નિવૃત્તિ થકી શ્રુતાદિના ભેદે કરીને ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. બીજી રીતે પ્રવૃત્તિ કરતાં તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

૧. અત્રે તત્ત્વપ્રાપ્તિનો સૌથી પ્રથમ ઉપાય આગમ છે, કારણ કે આગમ એ તત્ત્વનું સાક્ષાત્ દર્શન જેણે કર્યું છે એવા આત્માનુભવી સત્પુરુષનું વચન છે. તેવા પરમ પ્રજ્ઞાવંત તત્ત્વદ્રષ્ટાના વચનામૃતમાં બુદ્ધિને યોજવાથી અર્થાત્ સત્પુરુષના વચનની બુદ્ધિ-પૂર્વક-સમજણપૂર્વક આરાધનાથી ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ જરૂર થાય.

૨. તત્ત્વપ્રાપ્તિનો બીજો ઉપાય અનુમાન અર્થાત્ સન્યાયસંપન્ન યુક્તિવાદ છે. આ યુક્તિવાદમાં પ્રજ્ઞાનો પ્રયોગ કરવાથી અર્થાત્ સન્મતિયુક્ત તર્ક કરવાથી તત્ત્વની વિશેષ પરીક્ષા થાય છે, વિશેષ ચકાસણી થાય છે, અને યુક્તિની કસોટીમાંથી પાર ઉતરતાં તત્ત્વની અત્યંત દૃઢતા થાય છે, સન્મતિતર્કનું યથાયોગ્ય સમાધાન થતાં તત્ત્વવિનિશ્ચય થાય છે. પણ આ યુક્તિવાદ સન્યાયસંપન્ન હોવો જોઈએ. જેમ ન્યાયમૂર્તિ નિષ્પક્ષપાત-પણે-નિરાગ્રહપણે-મધ્યસ્થતાથી સત્ય ન્યાય તોલે, તેમ સન્મતિ પરીક્ષકે નિષ્પક્ષપાતપણે, નિરાગ્રહપણે, મધ્યસ્થતાથી તત્ત્વનો તોલ કરી, સન્યાયસંપન્ન યુક્તિયુક્ત પક્ષનો જ મુક્ત કંઠે સ્વીકાર કરવો જોઈએ, -જેમ આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શાસ્ત્રના કર્તા મહર્ષિ હરિ-ભદ્રસૂરિજીએ કહી દેખાડ્યું છે ને કરી દેખાડ્યું છે તેમ; અથવા મોક્ષમાળા નામક દર્શનપ્રભાવક ગ્રંથમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પ્રદર્શિત કર્યું છે તેમ.

“ પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્વચનં ચસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥ ” —શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી

તેમજ આ યુક્તિવાદ આગમથી વિરુદ્ધ ન હોવો જોઈએ, પણ અવિરુદ્ધ હોવો જોઈએ, આગમને અનુકૂળ હોવો જોઈએ. કારણ આગમ એ સાક્ષાત્ તત્ત્વદ્રષ્ટા પુરુષનું વચન હોઈ, તેનું સ્થાન યુક્તિ કરતાં ઘણું ઉચું છે. એટલે આગમોક્ત તત્ત્વનું સુયુક્તિથી પ્રતિષ્ઠાપન કરવામાં બાધ નથી, પણ ઉત્થાપન કરવામાં જરૂર બાધ છે. અને એટલા માટે જ અત્રે આગમનું સ્થાન પ્રથમ મૂક્યું છે.

૩. તથા તત્ત્વપ્રાપ્તિનો ત્રીજો ઉપાય યોગાભ્યાસ રસ છે. સત્શાસ્ત્રમાં જે યોગ-અનુષ્ઠાન વિહિત છે, તેના રસપૂર્વક અભ્યાસથી ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. શાસ્ત્રમાં જે યોગસાધન અર્થાત્ ધર્મવ્યાપાર વિધાન બતાવ્યા છે, તેના પુનઃ પુનઃ આસેવનરૂપ અભ્યાસમાં રસ લઈ મતિ જોડવાથી આત્માની પરિણતિ વિશુદ્ધ થાય છે, અને પ્રજ્ઞા નિર્મલ બને છે, તેથી તત્ત્વના ચમત્કારો તેમાં ભાસ્યમાન થાય છે. અત્રે ‘રસ’ શબ્દથી યોગાભ્યાસમાં એકરસતારૂપ-તન્મયતારૂપ ભાવ સૂચવ્યો છે. આ યોગાભ્યાસનું સ્થાન અત્રે

દીપ્રાદિદિ : સર્વજ્ઞોમાં ભેદ નથી, છતાં અતિસક્તોનો મોહ !

ત્રીભુવં મૂક્યું છે, તેનું કારણ આ યોગાભ્યાસ શાસ્ત્રઆજ્ઞા પ્રમાણે તેમાં બતાવેલ વિધિ અનુસાર હોવો જોઈએ; તેમજ આગમને અનુકૂળ યુક્તિથી યુક્ત એવો હોવો જોઈએ, સ્વચ્છંદ પ્રમાણે ન હોવો જોઈએ.

આમ તત્ત્વપ્રાપ્તિમાં આ ત્રણ ઉપાયનું ઉક્ત અનુક્રમે પૂર્વાપર પ્રધાનપણું છે: પ્રથમ સ્થાન આગમનું, પછી અનુમાનનું, અને પછી યોગાભ્યાસરસનું છે, કારણ કે આગળ આગળનું સ્થાન હોય તો જ પાછલું શોભે છે. માટે સુસુક્ષ્મ આગમવચનને દૃઢ શ્રદ્ધાથી માન્ય કરી, યુક્તિથી તેની ચકાસણી કરી બુદ્ધિપૂર્વક બરાબર સમજીને, તદનુસાર જો રસપૂર્વક યોગાભ્યાસ કરે તો તેને અવશ્ય ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય, એમ તાત્પર્ય છે. પહેલાં શ્રદ્ધા, પછી બુદ્ધિ, અને પછી રસપૂર્વક પ્રવૃત્તિ,--આ અનુક્રમે ત્રણ મળે, તો તત્ત્વકાર્યની સિદ્ધિ સાંપડે.

। इति अतीन्द्रियार्थसिद्धयुपायाधिकारः ।



સર્વજ્ઞ તત્ત્વ અભેદઃ સર્વજ્ઞવાદી અભેદ અધિકારઃ*

આ જ અર્થ કહે છે—

न तत्त्वतो भिन्नमताः सर्वज्ञा वहवो यतः ।

मोहस्तदधिमुक्तीनां तद्भेदाश्रयणं ततः ॥ ૧૦૨ ॥

સર્વજ્ઞો બાહુ તત્ત્વથી, નથી ભિન્ન મતવાસ;

ભેદ માનવો મોહ છે, અતિસક્તોનો તાસ. ૧૦૨

અર્થ:—કારણ કે ઘણા સર્વજ્ઞો તત્ત્વથી ભિન્ન મતવાળા નથી; તેથી કરીને તેના ભેદનો આશ્રય કરવો તે તેના અતિસક્તોનો-દાસોનો મોહ છે.

વૃત્તિ:—ન તત્ત્વતઃ—ન તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, મિત્રમતા:—ભિન્ન મતવાળા, ભિન્ન અભિપ્રાયવાળા, સર્વજ્ઞા વહવો યતઃ—કારણ કે બહુ સર્વજ્ઞો, મોહસ્તદધિમુક્તીનાં—મોહ છે તેના અતિસક્તોનો, સર્વજ્ઞતાશ્રયણ—તેના ભેદનો આશ્રય કરવો તે, સર્વજ્ઞના ભેદનું અંગીકરણ, તતઃ—તેથી કરીને.

* આ દીપ્રાદિદિનું વર્ણન અનેક દૃશ્યરૂપ શાસ્ત્રોએ ચર્ચાનાણું ઘણું લાંબું હોઈ, વિવચની વિશદતા અને વાંચકની સુરતતા અર્થે અત્યંત આ સુખ્ય અધિકારો અને તેના અંતરધિકારોના વિભાગની યોગ્યતા જે પ્રયોજાઈ છે.

— ભગવાનદાસ,

વિવેચન

“ નહિં સર્વજ્ઞો જૂજૂઆણ, તેહના વળી દાસ. ”—યો. દ. સજ્જા. ૪-૧૪.

ઉપરમાં આગમની અથવા શાસ્ત્રની પ્રધાનતા અને તેની શ્રદ્ધા પર આસ ભાર મૂક્યો, તો પછી કયા શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા કરવી ? કારણ કે શાસ્ત્રોનું પણ ભિન્નપણું છે, એમ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઊઠવાનો સંભવ છે. તેનો અત્ર ઉત્તર આપ્યો છે કે તત્ત્વથી ધર્મવાદની અપેક્ષાએ જોઈએ તો શાસ્ત્રનો ભેદ પણ નથી, કારણ કે તેના શાસ્ત્રાઓમાં ભેદ નથી. પણ કથૂલબુદ્ધિ જનોને તેના ભેદનું અભિમાન થાય છે, તે તે તે તે નયની અપેક્ષાએ દેશનાભેદને લીધે જ છે. આમ તે તે ધર્મ-શાસ્ત્રના પ્રણેતા જે

સર્વજ્ઞ ભેદ અનેક સર્વજ્ઞો છે, તે તત્ત્વથી-પરમાર્થથી વિચારતાં કાંઈ ભિન્ન મતવાળા, કલ્પના અતિ ભિન્ન અભિપ્રાયવાળા નથી; તેઓમાં કોઈ પણ જાતનો મતભેદ કિંવા ભક્તોનો મોહ અભિપ્રાયભેદ નથી. તેટલા માટે તે તે સર્વજ્ઞોને ભજનારા જે સર્વજ્ઞ ભક્તો છે, શ્રદ્ધાળુ શ્રાદ્ધજનો છે, તે સર્વમાં કોઈ પણ પ્રકારના મતભેદનો અવકાશ રહેતો નથી. છતાં પણ તે તે સર્વજ્ઞના કોઈ અતિભક્તો-અતિશ્રદ્ધાળુઓ જો તે સર્વજ્ઞોમાં ભેદની કલ્પના કરે, ભિન્નતા-જૂદાઈ માને, તો તે કેવલ તે અતિભક્તોનો મોહ જ-અજ્ઞાન જ છે, એમ કહેવું પડશે. કારણ કે તેઓ ભક્તિના અતિરેકમાં ને શ્રદ્ધાની અંધતામાં ધર્મજનૂનના આવેશથી વિવેક જૂઝી જઈ તેવા પ્રકારે મિથ્યા કલ્પના કરે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો અનંત સર્વજ્ઞો પણ એકે અભિન્ન સ્વરૂપ છે. માટે તેમાં ભિન્નતા* કલ્પવી તે માત્ર મોહનો વિલાસ છે, કેવલ જ્ઞાતિ જ છે. માટે જો આરાધ્ય-ઉપાધ્ય એવા સર્વજ્ઞમાં ભેદ નથી, તો પછી આરાધક એવા સર્વજ્ઞ ભક્તોમાં પણ કોઈ ભેદ હોવો ઘટતો નથી.

પોતાના આરાધ્ય-પૂજ્ય પુરુષને સર્વજ્ઞ ને સર્વોત્કૃષ્ટ માનવાનો માનવસ્વભાવ છે, માનવસુલ્લભ નબળાઈ છે. એટલે પોતે માનેલા સર્વજ્ઞનું સ્થાન બીજા બધાથી ચીંચાતું છે એમ સાબિત કરવા ઇચ્છતો તે તેનું ભિન્નપણું કલ્પવાને સહેજે લલચાય છે, અને પોતાના ઇષ્ટ દેવ પ્રત્યેના હૃદયરાગથી અંધ થઈ તથાપ્રકારે ભિન્ન કલ્પનાનો આગ્રહ કરે છે. આ હૃદયરાગમાંથી શ્રદ્ધા-ભક્તિના અતિરેકને લીધે વધારે પડતા ઉત્સાહી અતિભક્તોને આંધળું ધાર્મિક જનૂન પ્રગટે છે; અને તેથી ધર્મને નામે નાના પ્રકારના બધા ઉત્પન્ન થાય છે. આમ આ ભેદકલ્પના અનિષ્ટપરંપરાનું મૂલ થઈ પડે છે.

“ અભિનંદન જિન દરિશણ તરસિયે, દરિશણ દુર્લભ દેવ;
મત મત ભેદે રે જો જઈ પૂછિયે, સૌ થાપે અહમેવ. ”—શ્રી આનંદધનજી.

*“ તત્ત્વતઃ શાસ્ત્રભેદશ્ચ ન શાસ્તૃણામભેદતઃ ।

મોહસ્તદધિમુક્તીનાં તન્નેદાશ્રયણં તતઃ ॥ ” દ્વા. દ્વા. ૨૩-૧૪

કેવી રીતે ? તે માટે કહે છે—

સર્વજ્ઞો નામ યઃ કશ્ચિત્પારમાર્થિક એવ હિ ।

સ એક એવ સર્વજ્ઞ વ્યક્તિભેદોપિ તત્ત્વતઃ ॥ ૧૦૩ ॥

સર્વજ્ઞ નામે જેહ કો, પારમાર્થિક જ અત્ર;
વ્યક્તિ ભેદ પણ તત્ત્વથી, તે એકજ સર્વજ્ઞ. ૧૦૩

અર્થ:—‘સર્વજ્ઞ’ નામનો જે કોઈ પારમાર્થિક જ એવો છે, તે વ્યક્તિભેદ છતાં, તત્ત્વથી સર્વજ્ઞ એક જ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં કહ્યું કે સર્વજ્ઞોમાં ભેદ નથી, તે કેવી રીતે ? તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે:—‘સર્વજ્ઞ’ નામથી ઓળખતો જે કોઈ પણ પારમાર્થિક જ, સાચેસાચો, નિરુપચરિત સર્વજ્ઞ હોય, તે વ્યક્તિભેદ છતાં તત્ત્વથી સર્વજ્ઞ એક જ છે. વ્યક્તિભેદ છતાં તે સાચા પારમાર્થિક સર્વજ્ઞને ભલે પછી અર્હત, જિન, બુદ્ધ, શિવ, સર્વજ્ઞ અભેદ શંકર વગેરે ગમે તે નામ આપવામાં આવ્યું હોય, છતાં તત્ત્વથી સર્વજ્ઞપણાએ કરીને તે સર્વજ્ઞ એકજ છે. તે ઋષભ જિન આદિ વ્યક્તિભેદની અપેક્ષાએ ભલે સિત્ત સિત્ત હોય, તોપણ પારમાર્થિક સર્વજ્ઞપણાએ એક સામાન્ય લક્ષણથી જોઈએ તો તે તત્ત્વથી ભત્તિની અપેક્ષાએ સર્વ સ્થળે એક જ છે, તેમાં ભેદનો અવકાશ છેજ નહિં.

“ મુક્તો બુદ્ધોઽર્હન્વાપિ યદૈશ્વર્યેણ સમન્વિતઃ ।

તદીશ્વરઃ સ એવ સ્વાત્સંજ્ઞાભેદોઽત્ર કેવલમ્ ॥ ” —શ્રી યોગબિન્દુ.

“ શિવ શંકર જગદીશ્વર, ચિદાનંદ ભગવાન....લલના,
જિન અરિહા વીર્યકર, જ્યોતિસરૂપ અસમાન....લલના. શ્રી સુપાસજિન વંદીએ. ”
—શ્રી આનંદધનશ.

નામ ગમે તે હોય કે વ્યક્તિ ગમે તે હોય, પણ આચ્યું પરમાર્થસત્ સર્વજ્ઞપણું હોય, તો અનંત સર્વજ્ઞો પણ એક સ્વરૂપ છે. આમ અનંત ઠેવલજ્ઞાનીના પણ

વૃત્તિ —સર્વજ્ઞો નામ યઃ કશ્ચિત્-સર્વજ્ઞ નામે જે કોઈ અર્હત આદિ, પારમાર્થિક એવ હિ—પારમાર્થિક જ છે. નિરુપચરિત્ત છે. સ એક એવ સર્વજ્ઞ-ને સર્વજ્ઞ એકજ છે,—સર્વજ્ઞપણું સાત. વ્યક્તિભેદોપિ તત્ત્વતઃ વ્યક્તિભેદ છતાં, તત્ત્વથી. ઋષભાદિરૂપ વ્યક્તિભેદ છતાં.

કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપમાં ભેદ નથી, કારણકે કેવલજ્ઞાની સર્વજ્ઞ સર્વ કાંઈ જાણે છે. તેના અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક આત્મક્ષેત્રમાં અનંત પર્યાયનું સ્થાન છે, અને તેની અશેષ-સંપૂર્ણ જ્ઞાયક શક્તિ પૂર્ણ કલાએ પ્રગટી છે, તેથી તે સર્વ કાંઈ વિશેષ જાણે છે, સર્વ પ્રમેય-પ્રમાણ તેનું કેવલજ્ઞાન હોય છે.

“ક્ષેત્ર અસંખ્ય પ્રદેશ, અનંત પર્યાય નિવેશ;

જાણુગ શક્તિ અશેષ, તેહથી જાણુરે કાંઈ સકલ વિશેષ રે....

જિણુંદા તોરા નામથી મન ભીનો.

સર્વ પ્રમેય પ્રમાણ, જસ કેવલનાણુ પહાણ;

તિણે કેવલનાણી અભિહાણુ, જસ ધ્યાવે રે કાંઈ મુનિવર જાણુ રે....જિણુંદા.”

—શ્રી દેવચંદ્રભ.

પ્રતિપત્તિસ્તતસ્તસ્ય સામાન્યેનૈવ યાવતાં ।

તે સર્વેઽપિ તમાપન્ના ઇતિ ન્યાયગતિઃ પરા ॥ ૧૦૪ ॥

તેથી પ્રતિપત્તિ તેહની, જેહની સામાન્યે જ;

તે સર્વ આશ્રિત તેહને, પરા ન્યાયગતિ એજ. ૧૦૪

અર્થ:—તેથી કરીને તે મુખ્ય સર્વજ્ઞની જેટલાઓને સામાન્યથીજ પ્રતિપત્તિ (માન્યતા) છે, તે સર્વેય તેને આશ્રિત છે, એમ પરા ન્યાયગતિ છે.

વિવેચન

આમ વ્યક્તિભેદ છતાં સર્વજ્ઞ એક જ છે, તેથી કરીને આ સર્વજ્ઞનો સામાન્યથી જ જેટલાઓ સ્વીકાર કરતા હોય, તે સર્વ તે સર્વજ્ઞને જ આપન્ન છે, આશ્રિત છે, એવી ન્યાયની પરા ગતિ છે. કારણ કે જેમ મનુષ્ય લક્ષણ જેના જેનામાં હોય, મુખ્ય સર્વજ્ઞના તેનો તેનો સામાન્યથી જ ‘મનુષ્ય’ તરીકે સ્વીકાર કરવો એ ન્યાયની ભક્તિ અભેદ પદ્ધતિ છે; તેમ સર્વજ્ઞનું લક્ષણ જેના જેનામાં હોય, તેનો તેનો સામાન્યથી ‘સર્વજ્ઞ’ તરીકે સ્વીકાર કરવો એ ન્યાયની રીતિ છે. અને આમ જેટલા જેટલા ભિન્ન ભિન્ન મતવાદીઓ-દાર્શનિકો સામાન્યપણાથી જ તે સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર કરતા હોય, માન્યતા ધરાવતા હોય, તે સર્વેય મુખ્યજ-પારમાર્થિક જ એવા તે

વૃત્તિ:—પ્રતિપત્તિઃ તતઃ—તેથી કરીને પ્રતિપત્તિ, તસ્ય—તેની, સર્વજ્ઞની, સામાન્યેનૈવ સામાન્યથી જ, યાવતાં—જેટલાઓની, જેટલા તંનાન્તરીયોની (અન્ય અન્ય દર્શનીઓની) પણ, તે સર્વેઽપિ—તે સર્વેય, તમાપન્નાઃ—તે મુખ્ય સર્વજ્ઞને જ આપન્ન—આશ્રિત છે, ઇતિ ન્યાયગતિઃ પરા એવી પરા ન્યાયગતિ છે,—તે શિવાય તેની પ્રતિપત્તિની અસિદ્ધિ છે માટે.

એક સર્વજ્ઞને જ માન્ય હરે છે, માને છે, એમ ન્યાયથી સાબિત થાય છે. માટે સર્વજ્ઞને માનનારા જૂદા જૂદા દર્શનવાદીઓ પણ સર્વ કંઈ એક સ્વરૂપ જ છે, અભેદ સ્વરૂપ જ છે. આમ સર્વજ્ઞને ભજનારા ભક્તોમાં પણ ભેદ હોયો સંભવતો જ નથી.

વિશેષસ્તુ પુનસ્તસ્ય કાત્સ્ન્યેનાસર્વદર્શિભિઃ ।

સર્વેન જ્ઞાયતે તેન તમાપન્નો ન કશ્ચન ॥ ૧૦૫ ॥

અસર્વદર્શી સર્વને, વિશેષ પણ તેનો ય;
પૂર્ણ જાણાય ન-તે થકી, તેને પ્રાપ્ત ન કાંચ. ૧૦૫

અર્થ:—અને તે સર્વજ્ઞનો વિશેષ-ભેદ તો સંપૂર્ણપણે સર્વ અસર્વદર્શીઓને જાણવામાં આવતો નથી; તેથી હરીને તે સર્વજ્ઞને પ્રાપ્ત થયેલો એવો કંઈ (અસર્વદર્શી) છે નહિ.

વિવેચન

ઉપરમાં સામાન્યથી સર્વજ્ઞનું એકપણું કહ્યું. હવે કંઈ કહેશે કે વિશેષથી તેમાં ભેદ હશે. તેનો ઉત્તર અત્રે કહે છે:—તે સર્વજ્ઞનો વિશેષ-ભેદ તો અસર્વદર્શી એવા સર્વ પ્રમાતૃઓના જાણવામાં સંપૂર્ણપણે આવી શકતો નથી. કારણ કે તે પોતે અસર્વદર્શી અસર્વજ્ઞ હોવાથી, તેનું સર્વ દર્શન તેઓને થતું નથી, વિશેષ સંપૂર્ણ એટલે તે સર્વજ્ઞના વિશેષનું-ભેદનું જ્ઞાન તેઓને કેમ થઈ શકે? અને કેમ જાણે? સામાન્ય એવું દર્શન થતું હોય તોપણ વિશેષ એવા તેના જ્ઞાનમાં તેઓની ગતિ હોતી નથી. આમ સર્વજ્ઞનું સ્વરૂપ ચિંતવનારા સર્વ અસર્વદર્શીઓને તેના સંપૂર્ણ વિશેષ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવું સંભવતું નથી. કારણ કે સંપૂર્ણને સંપૂર્ણનો ખ્યાલ આવી શકે, પણ અપૂર્ણને સંપૂર્ણનો ખ્યાલ કેમ આવી શકે?

એટલે તે તે દર્શન પ્રમાણે આ સર્વજ્ઞ સંભંધી જે ભેદ કલ્પના કરવામાં આવે છે, તે પણ નિર્રર્થક છે. જેમકે-શૈવ લોકો તેને અનાદિશુદ્ધ ને સર્વગત કહે છે; જૈનો સાદિ ને અસર્વગત કહે છે; બોદ્ધો પ્રતિક્ષણ ભંશુર કહે છે, ઇત્યાદિ જે ભેદ કલ્પાય છે તે નકામો છે. કારણ કે-(૧) તેના વિશેષનું પરિજ્ઞાન એટલે કે સર્વથા સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન છદ્મસ્થને થઈ શકતું નથી. (૨) યુક્તિઓના જાતિવાદને લીધે પ્રાયે વિરોધ હોય છે,

વૃત્તિ:—વિશેષસ્તુ-વિશેષ તો, ભેદ તો. પુનઃ-વળી, તસ્ય-તે સર્વજ્ઞનો, કાત્સ્ન્યેન-કાતરન્યથી, સંપૂર્ણપણે, અસર્વદર્શિભિઃ-અસર્વદર્શી પ્રમાતૃઓથી, સર્વેઃ-સર્વે, ન જ્ઞાયતે-નથી જાણવામાં આવતો, તેના અદર્શનને લીધે; દર્શન સતે પણ તેના જ્ઞાનની અગતિને લીધે, દર્શન હોય તો પણ તેના જ્ઞાન પ્રત્યે ગતિ હોતી નથી તેથી કરીને, તેન-તે કારણથી, તં-તે સર્વજ્ઞને, આપન્નઃ-પ્રતિપન્ન, પ્રાપ્ત થયેલો, ન કશ્ચન-કંઈ અસર્વદર્શી નથી.

એટલે અનુમાનરૂપ યુક્તિઓના પરસ્પર વિરુદ્ધપણાથી એક બીજાનું ખંડન કરે છે. સાંખ્ય ને શૈવ બૌદ્ધનું ખંડન કરે છે, તો બૌદ્ધ સાંખ્ય ને શૈવનું પ્રતિખંડન કરે છે. આમ ખંડનખંડન પરંપરા ચાલ્યા કરે છે, ને આ પ્રશ્નનો નિવેડો કોઈ રીતે આવતો નથી, અને ઘાણીનો બેલ જ્યાંનો ત્યાં પડ્યો રહે છે ! (૩) અને ભાવથી ફલનો અભેદ છે. એટલે કે પરમાર્થથી ફળમાં ભેદ પડતો નથી. x કારણ કે સર્વજ્ઞનું વિશેષ સ્વરૂપ ગમે તે હો, પણ તે ગુણપ્રકર્ષરૂપ સર્વજ્ઞની આરાધનાનું સાધ્ય ફળ તો એક જ છે, અને તે કલેશક્ષયરૂપ મોક્ષફલ છે. એટલે તે સર્વજ્ઞ લગવાનું પ્રત્યેના બહુમાનનું જ ફલદાયકપણું હોવાથી જે કોઈ પણ તે સર્વજ્ઞની સાચા ભાવથી ભક્તિ કરશે તેને જ તે ફલ મળશે, માટે તે સર્વજ્ઞના વિશેષ સ્વરૂપ સંબંધી મિથ્યા વાદવિવાદ શો ? નકામો ઝઘડો શો ?

આમ વિશેષથી તે સર્વજ્ઞને પ્રતિપદ્ધ થયેલો—પામેલો એવો કોઈ પણ અસર્વદર્શી છે નહિ, તો પછી સર્વજ્ઞમાં ભેદ છે એમ કોણ દેખી-બાણી શકે વારુ ? માટે તેની એકતા જે સિદ્ધ છે તે માન્ય કરી, વિશેષની વાત હાલ જતી કરવી, એ જ સર્વ અસર્વ-દર્શી છદ્મસ્થાને સાંપ્રત ને શ્રેયસ્કર છે, અને પરમાર્થથી આત્માર્થી મુમુક્ષુ જોગીજનને તેમજ કરવું ઉચિત છે.

तस्मात्सामान्यतोऽप्येवમभ्युपैति य एव हि ।

निर्व्याजं तुल्य एवासौ तेनांशेनैव धीमताम् ॥ ૧૦૬ ॥

(તેથી) સામાન્યથી પણ એહને, માને અદલ જેહ;

તે અંશે જ ધીમંતને, તુલ્ય જ હોયે તેહ. ૧૦૬

અર્થ:—તેટલા માટે સામાન્યથી પણ આ સર્વજ્ઞને જે નિર્વ્યાજપણે—સાચેસાચી રીતે માન્ય કરે છે, તે તેટલા અંશે કરીને જ મતિમંતોને મન તુલ્ય જ—સરખો જ છે.

વિવેચન.

તેટલા માટે સામાન્યથી પણ આ સર્વજ્ઞને જે કોઈપણ માને છે, સ્વીકારે છે, તે તે

વૃત્તિ:—તસ્માત્સામાન્યતોઽપ્યેવમ—તેથી કરીને સામાન્યથી પણ આ સર્વજ્ઞને, અભ્યુપૈતિ ય એવ હિ—જે કોઈ અસર્વદર્શી માન્ય કરે છે, નિર્વ્યાજમ્—નિર્વ્યાજપણે (સાચેસાચી રીતે), ઔચિત્ય યોગથી તેણે કહેલના પાલનમાં તત્પર થઈને, તુલ્ય એવાસૌ—તે તુલ્યજ છે, તેનાંશેન—તે સર્વજ્ઞપ્રતિપત્તિ લક્ષણ અંશથી, ધીમતામ્—ધીમંતોને, અનુપહત બુદ્ધિવંતોને, એમ અર્થ છે.

x. “ અનાદિશુદ્ધ ઇત્યાદિર્યશ્ચ મેદોઽસ્ય કલ્પ્યતે ।

તત્તત્તન્ત્રાનુસારેણ મન્યે સોઽપિ નિરર્થકઃ ॥

વિશેષસ્યાપરિજ્ઞાનાદ્યુક્તીનાં જાતિવાદતઃ ।

પ્રાયો વિરોધતશ્ચૈવ ફલાભેદાચ્ચ ભાવતઃ ॥ ”—શ્રી યોગબિન્દુ.

માન્યતા પૂરતા અંશથી ધીમંતોને મન સરળા જ છે. એટલે કે નિર્બાજપણે, નિર્દોષપણે, નિષ્કપટપણે, સાચેસાચી રીતે તે સર્વજ્ઞની આજ્ઞાના પાલનમાં યથોચિતપણે તત્પર થઈ, તેને જે કોઈ માન્ય કરે છે, તે સર્વજ્ઞ માન્યતારૂપ સામાન્ય આંશે દરીને બુદ્ધિમાન પ્રાણીને મન તુલ્ય જ છે, સમાન જ છે,—પછી તે ભલે ગમે તે મતનો, સંપ્રદાયનો કે દર્શનનો અનુયાયી હોય. અને સર્વજ્ઞને માનવું, એટલે નિષ્કપટ, નિર્દોષપણે તેની ભાષેલી આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં તત્પર રહેવું, એમ અર્થ સ્પષ્ટ થયો છે. કારણ કે મુખેથી માન્યપણું કહીએ, પણ આજ્ઞા આરાધન ન કરીએ, તો તે માન્યપણાની મરદારી વા વિડંબના કરવા બરાબર છે । એ તો ‘ આકર તેરા, કદા નહિં કરું । ’—એના જેવો ઘાટ થયો । માટે અહિંસા, સત્ય આદિના પાલન સંબંધી એની આજ્ઞાના પાલનમાં સદા ઉદ્યુક્ત રહેવું, એજ એ સર્વજ્ઞ ભગવાનની આરાધનાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. અને તેવા પ્રકારે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ આપકેમાં કહ્યું છે.†

“ સારી વિધિ સેવા સારતાં, આણુ ન કામં બાંને;

હુકમ હાજર ખીજમતિ કરતાં, સહેજે નાથ નિવાંને.

સેવા સારજ્યો રે જિનની મન સાચે ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

તાત્પર્ય કે—જે કોઈપણ સર્વજ્ઞ તત્ત્વને સ્વીકારી, નિર્દોષપણે—નિષ્કપટપણે, સાચા ભાવથી તેની આજ્ઞાના આરાધનમાં તત્પર હોય છે, તે સર્વ તેટલી માન્યતા પૂરતા સમાન અંશથી× તુલ્ય જ છે, સમાન જ છે. ચાહે તો જૈન હોય કે અજૈન સર્વજ્ઞ ભક્તોનો હોય, ખોદ્ધ હોય કે બ્રાહ્મણ હોય, શૈવ હોય કે વૈષ્ણવ હોય, સાંખ્ય અભેદ હોય કે નૈયાયિક હોય, વેદાંતી હોય કે સિદ્ધાંતી હોય, ઇસ્લામી હોય કે ઇસાઈ હોય, ગમે તે મત સંપ્રદાયનો અનુસર્તા હોય, પણ જો તે સર્વજ્ઞને (omniscient) માનતો હોય તો તે એકરૂપ—અભેદરૂપ જ છે. આમ સર્વને સામાન્ય એવી સર્વજ્ઞ માન્યતા જગતના સમસ્ત સંપ્રદાયોનું એક અનુપમ મિલનસ્થાન છે, માટે એક અભેદસ્વરૂપ સર્વજ્ઞને માનનારા સેવક ભક્તજનોમાં કોઈ પણ ભેદ ઘટતો નથી, એમ સિદ્ધ થયું.

આ જ અર્થ નિર્દર્શનગર્ભપણે કહે છે—

+ “ यस्य चाराधनोपायः सदाज्ञाभ्यास एव हि ।

यथाशक्ति विधानेन नियमात्स फलप्रदः ॥ ”

× “ सर्वज्ञप्रतिपत्त्यंશमाश्रित्यामलया धिया ।

निर्व्याजं नुल्यતા भाव्या सर्वतंत्रेषु योगिनाम् ॥ ” ઢા. ઢા. ૨૩-૧૭

“ સેવા સારજો રે જિતની મન સાચે, પણ મત માગો ભાઈ !
મહિનતનો ફળ માગી લેતાં, દાસભાવ સવિ બાઈ....સેવા
લક્ષિ નહિં તે તો ભાડાયત, જે સેવા ફળ બાંચે;
દાસ તિકે જે ધન ભરિ નિરખી, કેકીની પરે નાચે....સેવા ”-શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આ સર્વજ્ઞ દેવના આવા જે સાચા સેવક લક્ષતજનો હોય, તેઓ સમાનધર્મી હોવાથી, સર્વેય સ્વાધર્મિક છે. એટલે તેઓને એક બીજા પ્રત્યે પરમ વાત્સલ્ય હોવું જોઈએ, પરમ પ્રેમ સ્ફુરવો જોઈએ, વિશ્વબંધુત્વની (Universal Brotherhood) ભાવના હૃદયે વિકસવી જોઈએ, એમ આ ઉપરથી સહેજે ફલિત થાય છે. અને આમ છે તો પછી એક બીજા પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારના દ્રેષને, મતસરને કે અસહિષ્ણુતાને ઉભવાનું સ્થાન પણ ક્યાં રહે છે ?

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—

न भेद एव तत्त्वेन सर्वज्ञानां महात्मनाम् ।

तथा नामादिभेदेऽपि भाव्यमेतन्महात्मभिः ॥ ૧૦૯ ॥

મહાત્મા સર્વજ્ઞો તથા, તત્ત્વથી ભેદ જ નથી;
નામાદિ ભેદેય આ, ભાવ્ય સુજ્ઞને હોય. ૧૦૯

અર્થ:—મહાત્મા સર્વજ્ઞોનો તત્ત્વથી ભેદ જ નથી,—તેવા પ્રકારે નામ વગેરેનો ભેદ છતાં પણ,—આ મહાત્માઓએ ભાવવા યોગ્ય છે.

વિવેચન

“ રામ કહો રહેમાન કહો કોઈ,
કાન કહો કોઈ કૃણુ કહોરી. ”-શ્રી આનંદધનજી.

“ ઈશ્વર અદલા તેરે નામ, સળકો સન્મતિ દે ભગવાન ! ”

ઉપરમાં જે સર્વજ્ઞ સંબંધી વિવરણ કર્યું, તેનો ઉપસંહાર કરતાં મહાનુભાવ મહાત્મા શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ કહે છે કે તત્ત્વથી-પરમાર્થથી જોઈએ તો મહાત્મા સર્વજ્ઞોમાં એટલે કે ખરેખરા ભાવ સર્વજ્ઞોમાં ભેદ જ નથી. ભલે તેવા તેવા પ્રકારે ઇષ્ટ-અનિષ્ટ

વૃત્તિ:— ન ભેદ એવ-ભેદ જ નથી, તત્ત્વેન-તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, સર્વજ્ઞાનાં મહાત્મનામ્-સર્વજ્ઞ મહાત્માઓનો, ભાવ સર્વજ્ઞોનો એમ અર્થ છે, તથા-તેવા પ્રકારે, નામાદિભેદેઽપિ-ઇષ્ટ-અનિષ્ટ નામ આદિનો ભેદ છતાં, ભાવ્યમેતન્મહાત્મભિઃ-આ મહાત્માઓએ ભાવવા યોગ્ય છે,—શ્રુત-મેધા-અસંમોહસાર પ્રજાવડે કરીને.

નામ વગેરેનો લેદ હોય, તોપણ તત્ત્વથી તો તેમાં કંઈ પણ લેદનો અભાવ છે. આમ મહાત્મા જનોએ શ્રુતથી, મેધાથી ને અસંમોહથી સાર-પ્રધાન એવી પ્રજ્ઞાવડે ભાવના યોગ્ય છે.

કારણકે પરમાર્થ દૃષ્ટિથી વિચારતાં, સાચા ખરેખરા ભાવ-સર્વજ્ઞોમાં કોઈપણ જાતનો લેદ સંભવતો નથી, એમ બુધજનોને સ્પષ્ટ જણાય છે. ‘સર્વ જાણે તે સર્વજ્ઞ’ એમ તેની વ્યાખ્યા પરથી આ યુક્તિસિદ્ધિપણે પ્રતીત થાય છે. ભલે પછી નામલેદ ભલે હો એ સર્વજ્ઞને મત-સંપ્રદાય આદિના લેદે કરીને પોતપોતાના ઇષ્ટ એવા ભિન્ન ભિન્ન નામ આપવામાં આવતા હોય, ભિન્ન ભિન્નપણે તેનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવતું હોય, ભિન્ન ભિન્નપણે તેનો મહિમા ગવાતો હોય, ભિન્ન ભિન્નપણે તેનું ચરિત્ર સંકીર્તન કરાતું હોય, પણ તેના સર્વજ્ઞપણારૂપ લક્ષણમાં લેદ પડતો નથી. કોઈ તેને જિન કહે કે શિવ કહે, કોઈ બુદ્ધ કહે કે અર્હત કહે, કોઈ વિષ્ણુ કહે કે બ્રહ્મા કહે, કોઈ ઇશ્વર કહે કે બુદ્ધા કહે, કોઈ રામ રહે કે રહેમાન કહે, કોઈ પરમાત્મા કહે કે સર્વશક્તિમાન ‘ગોડ’ (God Almighty) કહે, ઇત્યાદિ ગમે તે ઇષ્ટ દેવના નામે તેને સર્વ કોઈ ભજતા હોય, પણ તેમાં નામલેદથી અર્થલેદ નથી, જેમ ગંગાનદીને કોઈ સુરનદી કહે, કોઈ ભાગીરથી રહે, કોઈ ત્રિપથગા કહે, કોઈ મંદાકિની કહે, પણ ગંગા નદી તો એકજ છે, તેમાં ફેર પડતો નથી; તેમ એકસ્વરૂપ સર્વજ્ઞના અપેક્ષાલેદે ભલે જૂદા જૂદા નામ આપવામાં આવે, પણ તેના તાત્ત્વિક સ્વરૂપની એકતામાં ફેર પડતો નથી. સર્વજ્ઞતત્ત્વ તો પરમાર્થથી એક ને અભિન્ન જ છે, એવું બુધજનોએ મેધાથી, શ્રુતથી ને અસંમોહથી પાવન એવી પ્રજ્ઞાવડે ભાવન કરવા યોગ્ય છે, પુનઃ પુનઃ ચિંતન કરવા યોગ્ય છે.

અને આવા આ એક સ્વરૂપ સર્વજ્ઞને જે વિવિધ નામ આપવામાં આવ્યા છે, તે પણ તેના વિવિધ ગુણના વાચક છે, અને જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ તેના અપૂર્વ અચિંત્ય મહિમાને વર્ણવતાં હોઈ સાર્થક છે. જેમકે-તે ‘અર્હત’ એટલે પૂર્ણ-પૂર્ણને યોગ્ય, જગત્પૂજ્ય, વિશ્વવંદ છે. કર્મશત્રુનો નાશ કરવાથી તે ‘જિન’-વીતરાગ છે. અધિદેવપણાથી તે ‘મહાદેવ’ છે. સુખાવહપણાથી એટલે કે ત્રણે ભુવનના શંકરપણાથી તે ‘શંકર’ છે. બ્રહ્મજ્ઞપણાથી-આત્મજ્ઞપણાથી તે ‘બ્રહ્મા’ છે. હુઃખ હરવાથી તે ‘હરિ’ છે. વિબુધોથી તેના બુદ્ધિ-બોધ અર્ચાય છે, માટે તે ‘બુદ્ધ’ છે. શિવમાર્ગની વિધિનું વિધાન કરવાથી તે ‘વિધાતા’ છે. આવા હોવાથી તે વ્યક્તપણે પ્રગટ ‘પુરુષોત્તમ’ છે. ઇત્યાદિ અનેક નામ ધરાવતાં છતાં તે સ્વલક્ષણથી અનેક નથી, કારણકે અનંત ગુણાત્મક એક આત્મદ્રવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. એટલે વિવિધ ગુણ અપેક્ષાએ વિવિધ નામ પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી, પણ એકજ અર્થના-સ્વરૂપના ઘોતક હોઈ, એકબીજાના પૂરક-પોષક છે, અને એક જ તત્ત્વસ્વરૂપની પુષ્ટિ કરે છે.

“ શિવ શંકર જગદીશ્વર, ચિદાનંદ ભગવાન....લલનાં
જિન અરિહા તીર્થંકર, જ્યોતિસરૂપ અસમાન....લલનાં

શ્રી સુપાસં ” ઇત્યાદિ:

“ એમ અનેક અભિધાન ધરે રે, અનુભવગમ્ય વિચાર....લલનાં

જે જાણે તેહને કરે રે...., આનંદધન અવતાર રે લલના. શ્રી સુપાસં. ”
શ્રી આનંદધનજી.

આમ સર્વજ્ઞ પરમાત્માના અનેક અભિધાન છે, અને તેનો વિચાર અનુભવગમ્ય છે. જે તેને પરમાર્થથી જાણે છે, તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે, તેને તે ‘આનંદધન અવતાર’ કરે છે, તદ્રૂપ સર્વજ્ઞપદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. અને આ એક ઇષ્ટ પરમાર્થ હેતુની સિદ્ધિને અર્થે, આ સર્વજ્ઞ ભગવાનને ગમે તે નામે ભજવામાં આવે, તેમાં વિરોધ શો ? જો પરમાર્થ એક છે, તો શબ્દભેદનો ઝઘડો શો ?

“ શબ્દભેદ ઝઘડો કિશ્યોજી, જો પરમાર્થ એક;
કહો ગંગા કહો સુરનદીજી, વસ્તુ ફરે નહિં છેક.

મનમોહન ” ચોં સજ્જાયા. ૪-૨૧.

અને આવા આ સર્વજ્ઞને ભજનારા ભક્ત જોગીજનો તે પ્રભુથી દૂર* હોય કે નિકટ હોય, તોપણ તે સર્વેય તે સર્વજ્ઞના સેવક-ઉપાસક જ છે. પછી ભલે તે ઉપાસકો પોત-

x“ અર્હન્નિતિ જગત્પૂજ્યો જિનઃ કર્મારિશાતનાત્ ।

મહાદેવોધિદેવત્વાચ્છઙ્કરોઽપિ સુખાવહાત્ ॥

વિષ્ણુજ્ઞાનેન સર્વાર્થવિસ્તૃતત્વાત્ કથંચન ।

બ્રહ્મ બ્રહ્મજ્ઞરૂપત્વાદ્દરિદુઃખાપનોદનાત્ ॥

ઈત્યાદ્યનેકનામાપિ નાનેકોઽસ્તિ સ્વલક્ષણાત્ ।

યતોઽનન્તગુણાત્મૈકદ્રવ્યં સ્યાત્ સિદ્ધસાધનાત્ ॥ ”

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી (?) પ્રણીત પંચાધ્યાયી.

“ વુદ્ધસ્ત્વમેવ વિબુધાર્ચિત્વુદ્ધિવોધાત્ । ત્વં શઙ્કરોઽસિ ભુવનત્રયશઙ્કરત્વાત્ ।

ધાતાસિ ધીર શિવમાર્ગવિધેર્વિધાનાત્ । વ્યક્તં ત્વમેવ મગવન્પુરુષોત્તમોઽસિ ॥ ”

ભક્તામરસ્તોત્ર.

“ નિર્મલઃ શાશ્વતો શુદ્ધઃ નિર્વિકલ્પો નિરામયઃ । નિઃશરીરો નિરાતંકો સિદ્ધઃ સૂક્ષ્મો નિરંજનઃ ॥

મહાદેવો મહાવીરો મહામોહવિનાશકઃ । મહાભાવો મહાદર્શઃ મહામુક્તિપ્રદાયકઃ ॥ ”

શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીકૃત જિનલઘુસહસ્રનામ.

*“ દૂરાસન્નાદિભેદોઽપિ તદ્ભૂત્યત્વં નિહન્તિ ન । एको नामादिभेदेन भिन्नाचारेष्वपि प्रभुः ॥ ”

દા. દા. ૨૩-૧૮.

પોતાના અધિકારલેહથી ભિન્ન ભિન્ન આચાર પાળતા હોય, નાના પ્રકારના અનુષ્ઠાન આદરતા હોય, પોતાની ઉંચી નીચી આત્મદશા અનુસાર વિવિધ રીતે તે પ્રભુને ભજતા હોય, પણ તે ઉપાસ્ય-આરાધ્ય પ્રભુ એ એક જ છે તેના ઉપાસકો—આરાધકો પણ એક જ છે.

ચિત્ર અચિત્ર દેવભક્તિ વિભાગ

શાસ્ત્રગર્ભ જ (શાસ્ત્રમાં કહેલ) બીજી ઉપપત્તિ-યુક્તિ કહે છે:—

ચિત્રાચિત્રવિભાગેન યત્ત દેવેષુ વર્ણિતા ।

ભક્તિઃ સયોગશાસ્ત્રેષુ તતોઽપ્યેવમિદં સ્થિતમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

ચિત્ર અચિત્ર વિભાગથી, ભક્તિ દેવની જેહ;
સદ્ધ્યોગ શાસ્ત્રે વર્ણવી, તેથી પણ સ્થિત એહ. ૧૧૦.

અર્થ:—અને દેવો પ્રત્યેની ભક્તિ, ચિત્ર અને અચિત્ર એ બે વિભાગથી સદ્ધ્યોગ-શાસ્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવી છે,—તે ઉપરથી પણ આ (જે કહ્યું તે) એમ જ સ્થિત છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે કહ્યું કે સર્વજનું એકપણું છે, તેનું સમર્થન કરવા માટે શાસ્ત્રોકત બીજી યુક્તિ અહીં કહી છે:—અધ્યાત્મ વિષયનું ચિંતન કરનારા સદ્ધ્યોગશાસ્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે—લોકપાલ, મુક્ત વગેરે દેવોની ભક્તિના બે સ્પષ્ટ વિભાગ પડે છે:—(૧) ચિત્ર એટલે ભિન્ન, જૂદા જૂદા પ્રકારની, (૨) અચિત્ર એટલે અભિન્ન અથવા જૂદા જૂદા પ્રકારની નહિં તે. આ સત્શાસ્ત્રની પુષ્ટિ ઉપરથી પણ, પ્રસ્તુત સર્વજન તેના ભક્તોની એકતા છે, તે એમ જ સ્થિત છે, એમ જ સંસિદ્ધ થાય છે.

“ નહિં સર્વશે જૂજૂઆજી, તેહના વળી દાસ;

ભક્તિ દેવની પણ કહીજી, ચિત્ર અચિત્ર પ્રકાર....મન૦ ”—યો. સંજ્ઞાયા ૪-૨૪

આજ અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે:—

વૃત્તિ:— ચિત્રાચિત્રવિભાગેન-ચિત્ર-અચિત્ર વિભાગથી,—જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવેલે. યજ્ઞ-અને જે, દેવેષુ વર્ણિતા-દેવો પ્રત્યે, લોકપાલ-મુક્ત આદિ દેવો પ્રત્યે વર્ણવવામાં આવી છે. ભક્તિ:—ભક્તિ, સયોગશાસ્ત્રેષુ-સદ્ધ્યોગશાસ્ત્રોમાં, સર્વ અધ્યાત્મચિંતા શાસ્ત્રોમાં, તતોઽપિ—તે કરણ પણે પણ, એવમિદં સ્થિતમ્—આ પ્રસ્તુત એમ સ્થિત છે.

સંસારિણુ હિ દેવેષુ ભક્તિસ્તત્કાયગામિનામ્ ।
તદતીતે પુનસ્તત્ત્વે તદતીતાર્થયાયિનામ્ ॥ ૧૧૧ ॥

સંસારી દેવો પ્રતિ, ભક્તિ નિશ્ચયે જોય;
તે સંસારી દેવના, કાયગામિની હોય.
સંસારાતીત તત્ત્વમાં, ભક્તિ પરંતુ સોય;
સંસારાતીત અર્થમાં, ગમનકારોની હોય. ૧૧૧

અર્થ:—કારણકે સંસારી દેવો પ્રત્યે, તે કાયમાં જનારાઓની ભક્તિ હોય છે; પણ તે સંસારથી અતીત-પર એવા તત્ત્વ પ્રત્યે, સંસારાતીત અર્થ પ્રત્યે જનારાઓની ભક્તિ હોય છે.

વિવેચન

કોની કોની ભક્તિ કેવા કેવા દેવ પ્રત્યે હોય છે, તેનો સ્પષ્ટ વિભાગ અત્રે કર્યો છે: લોકપાલ વગેરે જે સંસારી દેવો છે, તેના પ્રત્યેની ભક્તિ તે સંસારી દેવની કાયમાં જનારાઓને હોય છે; તે તે સંસારી દેવની ગતિમાં જે ગમન સુકતના ભક્ત કરનારા છે-જવાવાળા છે, તેવાઓ તે સંસારી દેવોના ભક્ત-સેવક સુસુધુ હોય છે; તેઓ જ તેને ભજે છે.* (૨) પરંતુ તે સંસારથી અતીત-પર તત્ત્વ પ્રત્યેની ભક્તિ તો સંસારાતીત અર્થ પ્રત્યે જનારાઓને હોય છે. સંસારથી અતીત-પર એવા યોગમાર્ગે જે ગમન કરનારા છે, એવા યોગીજનોની ભક્તિ તો સંસારથી અતીત, સંસારનો પાર પામેલા, એવા પર તત્ત્વમાં જ હોય છે. આમ સંસારી દેવોના ભક્ત, સંસારગામી સંસારી જીવ હોય છે; અને સુકત સર્વજ્ઞ દેવના ભક્ત સુકિતગામી સુસુધુ જોગીજનો હોય છે. કારણકે ‘ યાદશી ભાવના તાદશી સિદ્ધિ: ’ જેવી ભાવના તેવી સિદ્ધિ, અથવા યથા મતિ: તથા ગતિ: જેવી મતિ

વૃત્તિ:—સંસારિણુ હિ દેવેષુ-કારણકે સંસારી દેવોમાં, લોકપાલ આદિ દેવો પ્રત્યે, ભક્તિ:—ભક્ત, સેવા, તત્કાયગામિનામ્-તે કાયગામીઓની, એટલે કે તે સંસારી દેવની કાયમાં જનારાઓની, (હોય છે), તદતીતે પુન:—પણ તેથી અતીત, સંસારથી અતીત-પર, તત્ત્વે તત્ત્વમાં, તત્ત્વ પ્રત્યે, તદતીતાર્થયાયિનાં-તેનાથી અતીત અર્થગામીઓની, તેનાથી અતીત-પર અર્થ પ્રત્યે જનારાઓની, એટલે કે સંસારાતીત માર્ગે જનારા યોગીઓની ભક્તિ હોય છે.

* “ વહનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપચતે ।

વાસુદેવ: સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભ: ॥

કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાના: પ્રપચન્તેઽન્યદેવતા: ।

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતા: સ્વયા ॥ ”—ગીતા.

તેવી ગાત. જે જેને ભજે તે તેવો થાય. સંસારીને ભજે તે સંસારી થાય; મુક્તને ભજે તે મુક્ત થાય. આ પરિણામી આત્મા જેવા જેવા ભાવે પરિણમવા ઈચ્છે, તેવા તેવા ભાવે તે પરિણમી શકે છે. ઈયદ્દ ભમરીનું ધ્યાન ધરતાં, પોતે ભમરી બને છે.

“ જિનસ્વરૂપ થઈ જિન આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;
ભૂંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે ભૂંગી જગ જોવે રે....પડ્દર્શન ”—શ્રી આનંદધનજી.

આ બેનો વિશેષ કહે છે—

ચિત્રા ચાચેષુ તદ્રાગતદન્યદ્વેષસજ્જતા ।

અચિત્રા ચરમે ત્વેષા શમસારાચ્ચિલ્લવ હિ ॥ ૧૧૨ ॥

તસ રાગ પર દ્વેષથી, ભક્તિ આઘમાં ચિત્ર;
શમસારા એ ચરમમાં, હોય સમસ્ત અચિત્ર. ૧૧૨

અર્થ:—અને તેમાં પહેલા—તે સંસારી દેવો પ્રત્યેની ભક્તિ, તેના પ્રત્યેના રાગથી ને તેનાથી અન્ય પ્રત્યેના દ્વેષથી સંગત હોઈ, ચિત્ર (ભિન્ન) હોય છે. અને છેલ્લા—તે સંસારાતીત તત્ત્વ પ્રત્યેની જે ભક્તિ તે બધીય શમસાર (શમપ્રધાન) હોઈ, અચિત્ર (અભિન્ન) હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે બે પ્રકારના દેવના ભક્તના બે વિભાગ પાડ્યા, તેની ભક્તિમાં પણ તેવા બે ભેદ પડે છે, તે અહીં બતાવ્યું છે:—તેમાં પ્રથમ જે લોકપાલ વિગેરે સાંસારિક દેવો છે; તેઓ પ્રત્યેની ભક્તિ ચિત્ર એટલે નાના પ્રકારની હોય છે; અને સંસારી દેવની મોહભાવને લીધે તે પોતાના ઇષ્ટ દેવ પ્રત્યે રાગવાળી ને અનિષ્ટ ભક્તિ ચિત્ર દેવ પ્રત્યે દ્વેષવાળી હોય છે. જેમકે કોઈ હનુમાનનો, કે શંકરનો, કે વિશ્ણુનો, કે સૂર્યનો, કે વરુણનો, કે અન્યનો ભક્ત હોય, તે તેવા પ્રકારના મોહભાવને લીધે પોતાના ઇષ્ટ દેવ પ્રત્યે રાગ રાખી, ઇતર પ્રત્યે દ્વેષ રાખે છે. આમ તે ભક્ત જૂદા જૂદા દેવને અપેક્ષીને જૂદા જૂદા પ્રકારની ને રાગ-દ્વેષવાળી હોય છે. એમાં સહિષ્ણુતાનો પ્રાયઃ અભાવ હોય છે, અને હું માતું છું તે જ દેવ સાચા ને બાકી બીજા બધા ખોટા, એવી માન્યતા મુખ્યપણે હોય છે.

વૃત્તિ:—ચિત્રા ચ—અતે ચિત્ર, નાના પ્રકારની; અચિત્ર—આઘોમાં, સાંસારિક દેવો પ્રત્યે, તદ્રાગતદન્યદ્વેષસજ્જતા—પોતાના અભીષ્ટ દેવતાના રાગથી અને અનભીષ્ટના દ્વેષથી સંયુક્ત એવી હોય છે,—મોહભાવને લીધે. અચિત્રા—અચિત્ર, એકાકાર, એક પ્રકારની, ચરમે તુ—પણ ચરમમાં એટલે કે તદ્દતીત—સંસારાતીત તત્ત્વમાં, ણ્ણ—આ ભક્તિ; અને તે, શમસારા-શમસાર-શમપ્રધાન, અચિલ્લવ હિ અખિલ જ હોય છે,—તેવા પ્રકારના સંમોહના અભાવને લીધે.

અને ધીબુને જે સંસારાતીત-સંસારથી પર એવું મુક્ત તત્ત્વ કહ્યું, તેના પ્રત્યેની જે ભક્તિ તે તો અચિત્ર એટલે કે એકાકાર જ હોય છે, એક જ પ્રકારની હોય છે; કારણ કે તે પરતત્ત્વનું એકપણું-અલેદપણું ઉપરમાં સિદ્ધ કરાઈ ચૂક્યું છે. મુક્ત તત્ત્વની અને આ એકસ્વરૂપ પરતત્ત્વની ભક્તિ શમસાર-શમપ્રધાન હોય છે. ભક્તિ અચિત્ર તેમાં એક પ્રત્યે રાગ ને ધીબ પ્રત્યે દ્રેષ, એમ હોતું નથી; પણ સર્વત્ર રાગદ્રેષરહિત એવો સમભાવ હોય છે, અને અખંડ શાંતરસનો પ્રવાહ વહે છે, એટલે દ્રેષ-અસહિષ્ણુતા આદિ દુષ્ટ ભાવોના ઉદ્ભવનો અસંભવ છે, કારણ કે સંમોહનો અત્ર અભાવ હોય છે. આમ અનેક એવા સંસારી દેવોની ભક્તિ વિચિત્ર અને એક એવા સંસારાતીત પર તત્ત્વની ભક્તિ અચિત્ર હોય છે.

“ દેવ સંસારી અનેક છે જ, તેહની ભક્તિ વિચિત્ર;
એક રાગ પર દ્રેષથીજ, એક મુક્તિની અચિત્ર....મન ”—યો. દ. સજ્જાય. ૪-૧૫

અત્રે જ હેતુ કહે છે—

સંસારિણાં હિ દેવાનાં યસ્માચ્ચિત્રાણ્યનેકથા ।

સ્થિત્યૈશ્વર્યપ્રભાવાદૈઃ સ્થાનાનિ પ્રતિશાસનમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

સ્થાન સંસારિ દેવના, ચિત્ર અનેક પ્રકાર;
સ્થિતિ ઐશ્વર્યાદિકથી, પ્રતિશાસને ધાર. ૧૧૩

અર્થ:—કારણ કે સંસારી દેવોના સ્થાનો સ્થિતિ-ઐશ્વર્ય-પ્રભાવ વગેરે વડે કરીને, પ્રત્યેક શાસનમાં; અનેક પ્રકારે ચિત્ર (જૂદા જૂદા) હોય છે.

વિવેચન

સંસારી દેવો ચિત્ર-જાતજાતના અને તેની ભક્તિ પણ ચિત્ર હોય છે એમ કહ્યું, તેનું કારણ આ પ્રમાણે:—ઉર્ધ્વ, મધ્ય ને અધોલોકરૂપ આ ત્રિવિધ બ્રહ્માંડમાં જે સંસારી દેવો છે, તેઓના સ્થાનો પ્રત્યેક શાસનમાં અનેક પ્રકારે ચિત્ર એટલે સંસારી દેવોના નાના પ્રકારના-જાત જાતના કહ્યા છે. કારણ કે તેઓની સ્થિતિ, ઐશ્વર્ય, ચિત્ર સ્થાન પ્રભાવ, સહજ રૂપ વગેરેથી તેઓના વિમાન આદિ સ્થાનોમાં જાત જાતનો તફાવત-ભેદ હોય છે. જેમકે (૧) હિંદુ ધર્મમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ,

વૃત્તિ:—સંસારિણાં હિ દેવાનાં-કારણ કે સંસારી દેવોના-લોકપાલ આદિના, યસ્માચ્ચિત્રાણિ-કારણ કે ચિત્ર-અનેક આકારવાળા, અનેકથા-અનેક પ્રકારે, -કોના વડે? કયા? તે માટે કહ્યું-સ્થિત્યૈશ્વર્યપ્રભાવાદૈઃ-સ્થિતિ, ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ આદિ વડે કરીને, આદિ શબ્દથી સહજ રૂપ આદિનું ગ્રહણ છે, સ્થાનાનિ-સ્થાનો, વિમાન આદિ, પ્રતિશાસન-પ્રતિશાસને, પ્રત્યેક શાસનમાં, -બ્રહ્માણ્ડના ત્રૈવિધના અનુભેદથી.

મહેશ, ઈંદ્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર, પવન, અગ્નિ, વરુણ વગેરે દેવો ગણાય છે. તેઓના સ્વાભાવિક સ્વરૂપ, સ્થિતિ, ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ, સામર્થ્ય વગેરેમાં તેવો તેવો યથોક્ત વર્ણન પ્રમાણે લેઈ હોય છે. (૨) જૈન ધર્મમાં ચાર પ્રકારના સંસારી દેવનિકાય કક્ષા છે: ભુવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી ને વૈમાનિક. તેઓના વળી અનેક પ્રતિલેદ વિસ્તારથી વર્ણવ્યા છે. તેમાં કોઈની સ્થિતિ ઓછી હોય છે, કોઈની વધારે હોય છે. કોઈનું ઐશ્વર્ય અધિક હોય છે, કોઈનું ન્યૂન હોય છે. કોઈનો પ્રભાવ મંદ હોય છે, કોઈનો ઉગ્ર-તેજસ્વી હોય છે. કોઈનું સહજ રૂપ આકર્ષક હોય છે, કોઈનું અનાકર્ષક હોય છે. આમ રૂપ, રસ, ગંધ, વર્ણના વિભિન્ન લેદે કરીને તરતમતાના અનેક પ્રકાર હોય છે. (૩) બૌદ્ધ ધર્મમાં, ખ્રિસ્તી ધર્મમાં, અને બીજા ધર્મોમાં પણ પોતાપોતાની માન્યતા અનુસાર સંસારી દેવોનું વર્ણન કર્યું છે. આમ પ્રત્યેક શાસનની અપેક્ષાએ સંસારી દેવોના સ્થાનો-વિમાન આદિ પણ ચિત્ર પ્રકારના હોય છે.

કારણ કે એમ છે—

તસ્માત્ત્સાધનોપાયો નિયમાચ્ચિત્ર એવ હિ ।

ન ભિન્નનગરાણાં સ્યાદેકં વર્ત્મ કદાચન ॥ ૧૧૪ ॥

(તેથી) સાધન ઉપાય તેહનો, નિયમથી ચિત્રજ હોય;
કદી ભિન્ન નગરો તણો, મારગ એકજ નોંધ. ૧૧૪

અર્થ:—તેથી કરીને તે દેવોના સ્થાનોની સાધનાનો ઉપાય, નિયમથીજ, ચિત્ર-જૂદા જૂદા પ્રકારનો હોય છે; કારણકે ભિન્ન નગરોનો માર્ગ કદી પણ એક હોય નહિં.

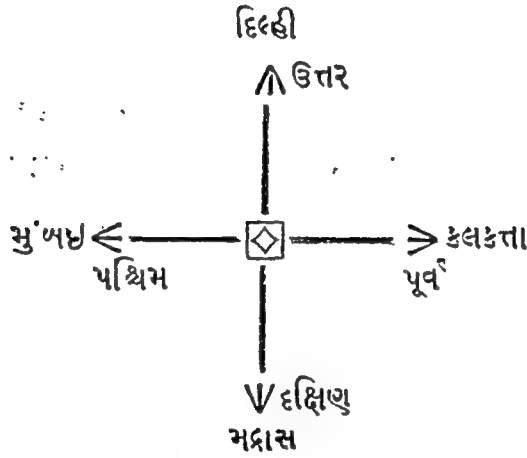
વિવેચન

અને આમ તે તે સંસારી દેવોના સ્થાનો ભિન્ન ભિન્ન છે, જૂદા જૂદા છે, એટલા માટે તે તે દેવસ્થાનોની સાધનાનો જે ઉપાય છે, તે પણ નિયમથી ચિત્ર હોય છે, ભિન્ન-જૂદા જૂદા પ્રકારનો હોય છે. આ માટે અત્રે લોકમાં જાણીતું હાંત આપ્યું છે કે જૂદા જૂદા નગરો પ્રત્યે જવાનો માર્ગ કદી પણ એક હોય નહિં. સુગંધ, કલકતા, મદ્રાસ, દિલ્હી વગેરે જૂદી જૂદી દિશામાં આવેલા શહેરો ભણી જવું હોય, તો તેનો રસ્તો પણ જુદી જુદી દિશામાં જતો હોય, એક ન હોય. નહિં તો તે તે નગરોનું ભિન્નપણું ઘટે

વૃત્તિ:—તસ્માત્—તે કારણ થકી, ત્સાધનોપાય:—તેના સાધનનો ઉપાય, તે સંસારી દેવોના સ્થાનના સાધનનો ઉપાય, નિયમાચ્ચિત્ર એવ હિ-નિયમથી ચિત્રજ હોય છે. આ જ વસ્તુ લોકપ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ દ્વારા કહે છે—ન ભિન્નનગરાણાં સ્યાદ્—ભિન્ન નગરોનો ન હોય, એક વર્ત્મ કદાચન—એક માર્ગ કદી પણ, —તેવા પ્રકારે તેના ભેદની અનુપપત્તિ લીધે.

નહિં. આમ સાદી સમજથી બિન્ન નગરોના આર્ગ પણ બિન્ન છે, તેમ બિન્ન સંસારી દેવસ્થાનોના સાધનોપાય પણ બિન્ન છે. એટલે ચિત્ર દેવોની ભક્તિ ચિત્ર પ્રકારની છે એમ સાબિત થયું.

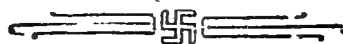
આકૃતિ ૧૧



ચિત્રાચિત્ર ભક્તિનું કોષ્ટક: ૮.

	ચિત્ર ભક્તિ	અચિત્ર ભક્તિ
દેવ	લોકપાલાદિ સંસારી દેવ	મુક્ત પરમાત્મા
ભક્ત	સંસારી દેવ કાયગામી, ભવાભિનંદી સંસારાસક્ત	સંસારાતીત અર્થગામી, ભવભોગ- વિરક્ત મુમુક્ષુ
લક્ષણ	મોહભાવપણાને લીધે ઇષ્ટદેવમાં રાગ, અનિષ્ટમાં દ્વેષ	અસંમોહભાવને લીધે શમસારપણું- સમભાવ
ચિત્રાચિત્રતા કારણ	(૧) સંસારી દેવના ચિત્રસ્થાનના સાધન ઉપાય ચિત્ર	સદાશિવ, પરંપ્રભ, સિદ્ધાત્મા આદિ નામભેદ છતાં નિર્વાણતત્ત્વનું-પર- પદનું અભેદપણું
ફલ	સંસાર	મોક્ષ

[। इति चित्राचित्रदेवभक्त्यंतराधिकारः ।]



ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મો અને આશયભેદે ફલભેદ.

તથા—

ઇષ્ટાપૂર્તાનિ કર્માણિ લોકે ચિત્રાભિસંધિતઃ ।

નાનાફલાનિ સર્વાણિ દૃષ્ટવ્યાનિ વિચક્ષણૈઃ ॥ ૧૧૬ ॥

લોકે ચિત્ર અભિસંધિથી, કર્મો ઇષ્ટાપૂર્ત;
વિચક્ષણ સહુ દેખવા, નાના ફલથી યુક્ત. ૧૧૫

અર્થ:—જે ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મો છે, તે સર્વેય લોકમાં ચિત્ર (જૂદા જૂદા) અભિસંધિને લીધે-અભિપ્રાયને લીધે, નાના પ્રકારના ફલવાળા છે, એમ વિચક્ષણોએ દેખવા યોગ્ય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં તે તે દેવોના સ્થાનનું ચિત્રપણું અને તેના સાધનોપાયનું પણ ચિત્રપણું કહ્યું, તેનું વળી પ્રકારાંતરથી સમર્થન કરવા માટે અહીં બીજી યુક્તિ રજૂ કરી છે.—
ઇષ્ટાપૂર્ત વગેરે કર્મો જે લોકમાં કરવામાં આવે છે, તેમાં પણ જૂદા અભિપ્રાયભેદે જૂદા પ્રાણીઓનો જૂદો જૂદો અભિસંધિ-અભિપ્રાય હોય છે, આશય-ફલભેદ વિશેષ હોય છે. અને તેથી તે સર્વના ફલ પણ જૂદા જૂદા હોય છે, એમ વિચક્ષણ પુરુષોએ-હાથા વિદ્વાનોએ જાણવું યોગ્ય છે. જેનું સ્વરૂપ નીચે કહેવામાં આવશે એવા ઇષ્ટાપૂર્ત વિગેરે કર્મો કરવામાં જેવો જેવો અભિપ્રાયભેદ હોય છે, તેવો તેવો તેનો ફલભેદ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત બુદ્ધજનોને સાવ સ્પષ્ટ લાગે છે. જેવી મતલબ-ધરાદો (Intention) તેવું ફલ, ‘જેવી ભાવના તેવી સિદ્ધિ’.

ઇષ્ટાપૂર્તનું સ્વરૂપ કહે છે—

ઋત્વિગ્નિમંત્ર સંસ્કારૈર્બ્રાહ્મણાનાં સમક્ષતઃ ।

અન્તર્વેદ્યાં હિ યદ્દત્તમિષ્ટં તદભિધીયતે ॥ ૧૧૭ ॥

વૃત્તિ:—ઇષ્ટાપૂર્તાનિ કર્માણિ-ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મો, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે, તે ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મો, લોકે-લોકમાં, પ્રાણીગણમાં, ચિત્રાભિસંધિતઃ-ચિત્ર અભિસંધિથી-અભિપ્રાયરૂપ કારણથી. શું ? તો કે-નાનાફલાનિ-નાના પ્રકારના ફલવાળા, ચિત્ર ફલવાળા છે એમ, સર્વાણિ-સર્વે, દૃષ્ટવ્યાનિ-દેખવા યોગ્ય છે, હેતુભેદને લીધે. કોનાથી ? તે માટે કહ્યું-વિચક્ષણૈઃ-વિચક્ષણોથી, વિદ્વાનોથી.

વૃત્તિ:—ઋત્વિગ્નિમંત્ર-યજ્ઞમાં અધિકૃત એવા ઋત્વિગોથી, મંત્રસંસ્કારૈઃ-કરણશ્રૂત એવા મંત્ર-સંસ્કારો વડે કરીને, બ્રાહ્મણાનાં સમક્ષતઃ-પ્રાણીઓની સમક્ષમાં, તેનાથી અન્યને, અન્તર્વેદ્યાં-વેદોની અંદર, હિ-સ્પષ્ટપણે, નિશ્ચયે, યદ્દત્ત-જે દિરવ્ય (સુવર્ણ) આદિ દેવામાં આવે છે, ઇષ્ટં તદભિધીયતે-તે ‘ઇષ્ટ’ કહેવાય છે, વિશેષ લક્ષણના યોગને લીધે.

બ્રાહ્મણ સમક્ષ ઋત્વિગે, કરી મંત્ર સંસ્કાર;
વેદીમાંહિ દેવાય જે, ઇષ્ટ તેહ અવધાર. ૧૧૬.

અર્થ:—ઋત્વિગો દ્વારા, મંત્ર સંસ્કારો વડે કરીને, બ્રાહ્મણોની સમક્ષમાં, વેદીની અંદર, જે આપી દેવામાં આવે, તે ‘ ઇષ્ટ ’ કહેવાય છે.

વિવેચન

ઇષ્ટાપૂર્તિમાં ‘ ઇષ્ટ ’ એટલે શું ? તેનું સ્વરૂપ અહીં કહ્યું છે:—યજ્ઞમાં જે અધિકૃત—અધિકારી બ્રાહ્મણ હોય, તે ‘ ઋત્વિગો ’ કહેવાય છે. એવા ઋત્વિગો દ્વારા, બીજા બ્રાહ્મણોની હાજરીમાં, વેદીની અંદર મંત્રસંસ્કારો વડે વિધિપૂર્વક જે સુવર્ણ વગેરેનું દાન આપવામાં આવે, તે ‘ ઇષ્ટ ’ કહેવાય છે. કારણ કે તેમાં ‘ ઇષ્ટ ’ શબ્દનો અર્થ બરાબર ઘટે છે. ‘ હું અમુક દાન દેવા ઇચ્છું છું ’ એવા ઇષ્ટ સંકલ્પપૂર્વક યજ્ઞમાં દાન દેવાનો વિધિ હોવાથી, તેને ‘ ઇષ્ટ ’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. આમાં મહાજનની સમક્ષ ઇષ્ટ દાનની ગંભીર પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવે છે, માટે આ ‘ ઇષ્ટ ’ છે.

અત્રે બ્રાહ્મ યજ્ઞમાં જે વિધિ પ્રચલિત છે તેને અનુસરીને કહ્યું છે. યજ્ઞ શબ્દ ‘ યજ્ ’ ધાતુ પરથી નીકળ્યો છે. એનો મૂળ અર્થ ‘ યજ્ ’ એટલે યજ્ઞવું—પૂજવું, એ ઉપરથી યજ્ઞ એટલે ઇષ્ટ દેવનું યજ્ઞન, પૂજન કરવું તે છે; અને તે પૂજનમાં અર્પણ યજ્ઞની ભાવના: કરવાની—હોમી દેવાની ભાવના હોય છે, એટલે હોમી દેવું, અર્પણ કરવું. બ્રહ્મયજ્ઞ એવો બીજો અર્થ પણ થાય છે. અર્થાત્ સ્વાર્પણ બુદ્ધિથી દાનાદિ સદનુષ્ઠાન કરવું તે યજ્ઞ. પોતાપણની—મમત્વની બુદ્ધિ હોમી દઇ, આત્માર્પણ ભાવથી કેવળ નિઃસ્વાર્થપણે—નિષ્કામપણે જે કંઈ આત્મલોગ (Self-sacrifice) આપવામાં આવે, જે કંઈ ઇષ્ટ સંકલ્પિત દાનાદિ દેવામાં આવે, તે યજ્ઞ ને તે જ ઇષ્ટ;—નહિ કે અન્ય પશુ આદિનો લોગ આપવામાં આવે તે યજ્ઞ, તે તો યજ્ઞની વિકૃતિ ને વિકંઠના છે. પોતાનો ને પોતાની વસ્તુનો લોગ—બલિદાન આપવાની વાત જ અત્ર સુખ્ય છે. મમત્વ વિસર્જનરૂપ—આત્માર્પણ ભાવરૂપ સાચો સ્વાર્થત્યાગ એજ યજ્ઞની પાછળની પ્રશસ્ત ભાવના છે. વર્તમાનમાં પણ અપેક્ષાએ કંઈક ઉપમારૂપ તુલના કરીએ તો શિષ્ટ જનોની (બ્રાહ્મણો) સલા સમક્ષ, દાતા સદ્ગૃહસ્થો (ઋત્વિગો), વ્યાસપીઠ (વેદી) પરથી, ગંભીર પ્રતિજ્ઞાવિધિરૂપ જાહેરાતથી (મંત્રસંસ્કારોથી) જે પોતાના ઇષ્ટ દાનનો સંકલ્પ જાહેર કરે છે (announcement), તે સમસ્ત વિધિ પણ એક પ્રકારે ઉક્ત યજ્ઞવિધિને કંઈક અંશે મળતો આવે છે, તે જાણે તેની ન્હાનકડી આવૃત્તિ સમો લાગે છે ! અસ્તુ ! આ તો બ્રાહ્મ યજ્ઞની વાત થઇ. બાકી બરો પારમાર્થિક યજ્ઞ તો આંતરિક છે,

અધ્યાત્મ યજ્ઞ છે, બ્રહ્મ* યજ્ઞ છે, અને તેજ પ્રશસ્ત હોઈ સર્વ સત્પુરુષોને સંમત છે.

મહાત્મા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે—

“ હે પાર્થ ! એવી રીતે કોઈ પોતાના સર્વ દોષોનું ક્ષાલન કરી નાંખે છે; કોઈ હૃદયરૂપી અરણીમાં વિચારરૂપ મંથન કરીને, અને તેને ધૈર્યરૂપ ભારથી દાબીને, તથા શાંતિરૂપ દોરીથી હૃદયમચાવીને શુરુવાકચરૂપ મંત્રવડે મંથન કરે છે. એવી રીતે સર્વ વૃત્તિઓનું ઐક્ય કરીને મંથન કરવાથી ત્યાં તત્કાળ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. તે કાર્યસિદ્ધિ એ કે, ત્યાં તરત જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે. અર્થાત્ પ્રથમ ઋદ્ધિસિદ્ધિના મોહરૂપ ઉત્પન્ન થયેલા ધૂમાડાને લોપ થતાં અગ્નિની સૂક્ષ્મ ચિનગારી ઉત્પન્ન થાય છે. એ પછી યમ-નિયમના યોગે સહજ તૈયાર થયેલા મનરૂપ કાચલાની સહાયતાથી તે અગ્નિને સજગાવવામાં આવે છે. એની સાહ્યથી મોટી જ્વાળા ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારપછી વાસનારૂપ સમિધોને અનેક પ્રકારના મોહરૂપ ઘૂતનું લેપન કરીને તેમને બાળી નાંખવામાં આવે છે. ત્યારપછી જીવરૂપ દીક્ષિત, પ્રદીપ કરેલા જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમાં ઇંદ્રિય-કર્મોની આહુતિ આપી દે છે. અંતે પ્રાણુકર્મના ‘ સુવા ’ નામક યજ્ઞપાત્રની સહાયથી અગ્નિમાં પૂર્ણ આહુતિ કર્યા પછી ઐક્યબોધરૂપ અવલૂથ સ્નાનનો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે; અને સંયમાગ્નિમાં ઇંદ્રિય આદિક હોમદ્રવ્યોનું હવન કરી દીધા પછી બાકી રહેલા આત્મસુખનો પુરોડાશ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. ”

“ પ્રથમ વૈરાગ્યરૂપ ઈંધનની પૂર્ણતાથી ઇંદ્રિયરૂપ અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરીને તેમાં વિષયરૂપ દ્રવ્યની આહુતિ આપવામાં આવે છે; ત્યાર પછી વજ્રાસનરૂપ ભૂમિકાને શુદ્ધ કરીને તેની ઉપર મૂળબંધ સુદ્રાનો ઓટલો બાંધવામાં આવે છે, અને તેની ઉપર શરીર-રૂપ મંડપ ઉભો કરાય છે. તે સ્થાને ઇંદ્રિયનિગ્રહરૂપ અગ્નિના કુંડમાં ઇંદ્રિયરૂપ હોમદ્રવ્યો અર્પીને યોગમંત્રવડે હવન કરાય છે. એ પછી મન અને પ્રાણના નિગ્રહરૂપ હોમદ્રવ્યોની તૈયારીથી ધૂમાડા વિના જ નિર્દોષ જ્ઞાનાગ્નિને સંતુષ્ટ કરવામાં આવે છે. એવી રીતે એ સાહિત્યોને જ્ઞાનમાં અર્પણ કરીને, પછી તે જ્ઞાન પોતે બ્રહ્મમાં લય પામે છે, અર્થાત્

* “ ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥
सर्वार्णीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे । आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्यति ज्ञानदीपिते ॥
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञज्ञानयज्ञः परंतप । सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ”—गीता.

અર્થાત્—(૧) જે બ્રહ્મને અર્પણ કરવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મરૂપ હવિ (હોમ દ્રવ્ય), બ્રહ્મ અગ્નિમાં, બ્રહ્મથી હોમવામાં આવે છે; અને બ્રહ્મ કર્મ સમાધિથી તેને બ્રહ્મ પ્રત્યેજ જવાનું છે,—બ્રહ્મનેજ પામવાનું છે. (૨) બીજાઓ વળી સર્વ ઇંદ્રિય કર્મોને અને પ્રાણકર્મોને જ્ઞાનથી પ્રદીપ થયેલા આત્મસંયમરૂપ યોગ-અગ્નિમાં હોમી દે છે. (૩) હે પરંતપ ! દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેયસ્કર છે. હે પાર્થ ! સધળું સર્વ કર્મ જ્ઞાનમાં પરિસમાપ્ત થાય છે.

એમ થતાં અંતે કેવલ એકલું બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ જ અવશિષ્ટ રહે છે. એને જ અધિયજ્ઞ એટલે બ્રહ્મ માનવામાં આવે છે. ”—જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા.

શ્રી ઉત્તરાદ્યયજુર્સૂત્રના ૧૨ મા અધ્યયનમાં પણ સંક્ષેપથી આવેલ જ શ્રી જ્ઞાનેશ્વરજીને મળતો ભાવ બતાવ્યો છે:—બ્રાહ્મણો જન્મથી ચંડાલ એવા હરિકેશિબલ મુનિને પૂછે છે*—‘ હે મુનિ ! તમારી જ્યોતિ (અગ્નિ) શું છે ? તમારું આધ્યાત્મિક- જ્યોતિસ્થાન-અગ્નિસ્થાન શું છે ? તમારી સુવા (કડછી) કંઈ છે ? તમારા ભાવયજ્ઞ ઈંધન (છાણાં-લાકડાં) કયા છે ? તમારા સમિધો કયા છે ? કયા હોમથી તમે જ્યોતિને હોમો છો ? ’ મુનિ જવાબ આપે છે—‘ તપ મારી જ્યોતિ (અગ્નિ) છે, જીવ મારું જ્યોતિસ્થાન છે, યોગો મારી સુવા (કડછી) છે, શરીર મારું ઈંધન (છાણાં-લાકડાં) છે. કર્મ મારા સમિધ છે, સંજમ જોગ શાંતિ છે, ઋષિ સંબંધી એવો પ્રશસ્ત હોમ હું હોમું છું. ’ મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી પણ ‘ અગ્નિકારિકા ’ અષ્ટકમાં વહે છે કે—‘ કર્મધન્ધનનો આશ્રય કરીને જેમાં સદ્ભાવનાની આહુતિ આપવામાં આવે છે, એવી દૃઢ અગ્નિકારિકા ધર્મધ્યાનરૂપ અગ્નિવડે દીક્ષિતે કરવી. ’

“ કર્મેન્ધનં સમાશ્રિત્ય દૃઢા સદ્ભાવનાહુતિઃ ।

ધર્મધ્યાગ્નિના કાર્યા દીક્ષિતેનાગ્નિકારિકા ॥ ”

આમ સાચો પ્રશસ્ત યજ્ઞ તો ભાવયજ્ઞજ છે, અધ્યાત્મ યજ્ઞ જ છે, બ્રહ્મયજ્ઞ જ છે. બાકી જે બાહ્ય યજ્ઞ-ધૃષ્ટ છે, તે તો સકામને હોય છે, તે મોક્ષના અંગરૂપ નથી. અકામ મુમુક્ષુને તો ઉપરમાં કહેલી *અગ્નિકારિકા જ ન્યાય્ય છે, એને તો એવી જ ‘ ધૂણી ’ સદાય ધખાવવી ઘટે છે.

તથા—

વાપીકૂપતડાગાનિ દેવતાયતનાનિ ચ ।

અન્નપ્રદાનમેતત્તુ પૂર્ત્ત તત્ત્વવિદો વિદુઃ ॥ ૧૧૭ ॥

વૃત્તિ:—વાપીકૂપતડાગાનિ-વાવ, ફૂવા; તળાવો લોકપ્રસિદ્ધજ છે, દેવતાયતનાનિ ચ-અને દેવતાયતનો, વસતિદા આદિ. તથા અન્નપ્રદાનં અન્નદાન (લોકિકજ) છે. અને આવા પ્રકારનું તે શું ? તે માટે કહ્યું કે-પૂર્ત્ત તત્ત્વવિદો વિદુઃ-‘ પૂર્ત ’ પરિભાષાથી તત્ત્વવિદો બાણે છે.

* “ કે તે જોઈ કિં વ તે જોઈટાળં ? કા તે સુઆ કિં વ તે કારિસંગં ?
પદ્મા ય તે કયરા સંતિ મિક્ષ્ ! કયરેણ હોમેણ હુણાસિ જોઈં ? ”
મુનિ ઉત્તર આપે છે—

“ તવો જોઈં જીવો જોઈટાળં, જોગા સુઆ સરીરં કારિસંગં ।
કમ્મે પદ્મા સંજમજોગ સંતી, હોમં હુણામિ હિસિણં પસત્થં ॥ ”

x “ ઈંટાપૂર્ત્ત ન મોક્ષાદ્ધં સકામસ્યોપવર્ણિતમ્ ।

અકામસ્ય પુનર્યોક્તા સૈવ ન્યાય્યાગ્નિકારિકા ॥ ”—શ્રી હરિભદ્રચરિત્ર અષ્ટકજી.

વાવ તળાવ ફૂવા અને, દેવસ્થાન અન્નદાન;
એહ સર્વને પૂર્તિ તો, જાણે તત્ત્વ સુખાણુ. ૧૧૭

અર્થ:—વાવ, ફૂવા, તળાવ અને દેવતાયતનો-દેવમંદિરો, તથા અન્નપ્રદાન-આને તત્ત્વવિદો 'પૂર્તિ' કહે છે.

વિવેચન

વાવો કરાવવી, ફૂવા ખોદાવવા, તળાવ ખંધાવવા, દેવમંદિરો અણાવવા, અન્નદાન આપવું, એ બધા પૂર્તિ-કર્મ છે, -એમ પૂર્તિની પરિભાષા ઉપરથી તત્ત્વવેત્તાઓ જાણે છે. (૧) વાવ વગેરે જલાશય કરાવવા, એ સાર્વજનિક લોકકલ્યાણના કોઈ અપેક્ષાએ ઉપયોગી સુકૃત્યો છે. કોઈપણ તરસ્યો ત્યાં આવીને પોતાની તરસ બુઝાવે ને પોતાની આંતરડી ઠરતાં જલાશય કરાવનારને અંતરૂના આશીર્વાદ આપે, તેથી કોઈ રીતે કંઈ પુણ્યખંધ સંભવે છે. જો કે તેમાં હિંસા આદિ દોષ પણ છે, તથાપિ જલ વિના જીવન ટકતું નથી, એટલે તેની જ્યાં ખોદ-હોય ત્યાં તે પૂરો પાડવી, તે લોકોપયોગી 'પૂર્તિ કર્મ' છે. (૨) તેમજ ભૂખ્યાને અન્નદાન દેવું, તે માટે જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં દાનશાલાઓ કરાવવી, સદામતો ખોલવા, -ઈત્યાદિ સુકૃત પણ જનસેવાના પ્રકારો છે. અન્ન વિના જીવી શકાતું નથી, તેથી દીન-દુઃખી-દરિદ્રીને પેટનો ખાડો પૂરવા માટે અન્નપ્રદાનનો પ્રખંધ કરવો તે પુણ્ય એવું 'પૂર્તિ' કર્મ છે. દુષ્કાળ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ વગેરે ભયંકર પ્રસંગોમાં જનતાની રાહત માટે યથાશક્તિ રાહતકેન્દ્રો ખોલી અન્નની ત્રુટિનો 'પૂર્તિ' કરવી તે પણ પૂર્તિ કર્મનો પ્રકાર છે. (૩) તેજ પ્રકારે ઉપલક્ષણથી ઔષધદાન દેવું, રોગીઓની સારામાં સારી માવજત માટે જ્યાં જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં ઇસ્પતાલો ખંધાવવી, ઔષધાલયો-દવાખાનાં ખોલવાં, અનાયાલયો-અપંગાલયો ખોલવાં, તે પણ પૂર્તિ કર્મના પ્રકાર છે, આમ જનતાના ઇહલૌકિક કલ્યાણ માટેના સાધનોની જ્યાં જાણપ હોય, ત્યાં તેની પૂર્તિ કરવી તે 'પૂર્તિ' કર્મ છે. (૪) તેમજ લોકના પારલૌકિક કલ્યાણ માટેના સાધનોની પણ જ્યાં જ્યાં જાણપ હોય, ત્યાં ત્યાં તેની પૂર્તિ કરવી, તે પૂરો પાડવા, તે પણ પૂર્તિ કર્મ. જેમકે-દેવમંદિરો કરાવવાં, ધર્મશાળાઓ કરાવવી, સ્વાધ્યાયગૃહો-પૌષધાલયો-ઉપાશ્રયો કરાવવા વગેરે.

આન્તરહેતુને અધિકૃત કરી (મુખ્ય કરીને) કહે છે—

અભિસંધેઃ ફલં મિત્રમનુષ્ઠાને સમેડપિ હિ ।

પરમોતઃ સ એવેહ વારીવ કૃષિકર્મણિ ॥ ૧૧૮ ॥

વૃત્તિ:—અભિસંધેઃ-તથાપ્રકારના આશયરૂપ લક્ષણવાળા અભિસંધિ થયી-અભિપ્રાય થયી. શું ? તો કે-ફલં મિત્ર-ફલ મિત્ર છે, સંસારી દેવતા સ્થાનાદિરૂપ ફળ મિત્ર છે, અનુષ્ઠાને સમેડપિ હિ-ઈષ્ટ આદિ અનુદાન સમ (સરખું) છતાં, પરમઃ-પરમ, પ્રધાન, અતઃ-આ કારણથી, સ એવ-તે જ, અભિસંધિ જ, હિ-અહો, ફલમિદ્ધિમા, કાની જેમ ? તે માટે કહ્યું કે-વારીવ કૃષિકર્મણિ-કૃષિ-કર્મમાં-ખેતીમાં જલની જેમ. એમ લોકદ્રષ્ટિથી પરમ દૃષ્ટાંત છે.

ફલ લિપ્ત અલિસંધિથી, સમ અનુષ્ઠાન છતાંય;
એથી તે જ પરમ અહીં, જલ જેમ કૃષિમાં. ૧૧૮.

અર્થ:—અનુષ્ઠાન સમાન છતાં, અલિસંધિને (આશયને) લીધે ફળ લિપ્ત હોય છે. તેથી કરીને તે અલિસંધિ જ અહીં ફલસિદ્ધિમાં પરમ (કારણ) છે,—જેમ કૃષિકર્મમાં જલ છે તેમ.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ઇષ્ટાર્થનું સ્વરૂપ કહ્યું, તે અનુષ્ઠાન સમાન—એકસરખું હોવા છતાં, અલિસંધિ પ્રમાણે આશય અનુસાર તેનું ફલ લિપ્ત હોય છે, જૂદું જૂદું હોય છે. દાખલા તરીકે—કોઈ પાંચ મનુષ્ય એકસરખી યજ્ઞ-દાનાદિ ક્રિયા કરે, અલિસંધિ અથવા વાવ-ફૂવા વગેરે કરાવે, પણ તે પ્રત્યેકનો જેવો જેવો આશય-પ્રમાણે ફલભેદ વિશેષ હોય છે, જેવો જેવો અંતર પરિણામ હોય છે, તેવો તેવો ફલમાં પણ ભેદ પડે છે, આમ અલિસંધિ-આશયવિશેષ પ્રમાણે ફલભેદ હોય છે, એટલા માટે આ અલિસંધિ જ અહીં ફલસિદ્ધિ બાગતમાં પરમ છે, પ્રધાન છે, મુખ્ય છે. અત્રે લોકરૂઢિથી પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે—જેમ કૃષિકર્મમાં, ખેતીવાડીમાં પાણી જ મુખ્ય કારણ છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું. યોગ્ય જમીન હોય, સારા ખીજ વાવ્યા હોય, સારી પેઠે ખેડવામાં આવેલ હોય, પણ પાણી જ ન હોય, તો એ બધા ફેગટ છે; પાણીનો ભેગ હોય તો જ એ બધા સફળ છે. તે જ પ્રકારે યજ્ઞ-દાનાદિ સમાન અનુષ્ઠાનમાં—ક્રિયામાં પણ સર્વત્ર અલિસંધિનું—આશયનું પ્રધાનપણું છે.

અલિસંધિના આશયના ભેદના કારણે કહે છે—

રાગાદિભિરયં ચેહ મિચતેઽનેકધા નૃણામ્ ।

નાનાફલોપમોક્તૃણાં તથા વુદ્ધ્યાદિભેદતઃ ॥ ૧૧૯ ॥

ચિત્ર ફલભોગી લોકનો, રાગાદિથી આ એમ;

બહુ પ્રકારે લિપ્ત અહિં, બુદ્ધ્યાદિ ભેદે તેમ. ૧૧૯.

અર્થ:—અને રાગ આદિ વડે કરીને આ અલિસંધિ (આશય) નાના પ્રકારના ફલના ઉપલોક્તા નરોને તથા પ્રકારે બુદ્ધિ આદિના ભેદથી લિપ્ત હોય છે.

વૃત્તિ:—રાગાદિભિઃ—રાગાદિ દોષોથી, અયં ચ—આ અલિસંધિ વળી, રૂઢ—આ લોકમાં, મિચતેઽ-નેકધા નૃણામ્—મનુષ્યોનો—અનેક પ્રકારે ભેદ પામે છે,—તેના મૃદુ, મધ્ય, આધમાત્ર ભેદે કરીને. કેવા વિશિષ્ટ મનુષ્યોનો? તે માટે કહ્યું—નાનાફલોપમોક્તૃણાં—નાના પ્રકારના ફલના ઉપલોક્તા એવા મનુષ્યોનો, તથા વુદ્ધ્યાદિભેદતઃ—તેવા પ્રકારે બુદ્ધિ આદિના ભેદથી (કહેવામાં આવનારા) અલિસંધિ ભેદ પામે છે.

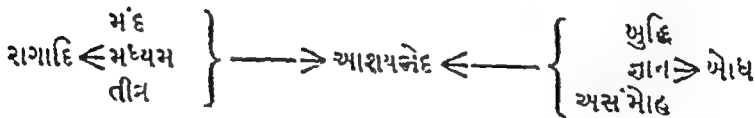
વિવેચન

અને આ આશયમાં પણ ભેદ પડે છે, તેનું કારણ શું ? તેનો અહીં બુલાસો કર્યો છે કે-રાગાદિ પ્રમાણે તેવો ભેદ પડે છે. જેવા જેવા રાગ, દ્રેષ, મોહ આદિ પરિણામ હોય છે, તેવો તેવો આશયવિશેષ-અભિસંધિ નીપજે છે. એટલે કોઈના રાગાદિથી રાગાદિ પરિણામ મંદ-મોળા હોય, કોઈના મધ્યમ પ્રકારના હોય, આશયભેદ કોઈના વધારે પડતી માત્રાવાળા-અધિમાત્ર તીવ્ર હોય. આમ એક સરખી ક્રિયા કરવામાં પણ રાગાદિની તરતમતા પ્રમાણે આશયના ભેદ પડે છે; અને આશય પ્રમાણે ફળમાં પણ ભેદ પડે છે, જેવો આશય તેનું ફળ મળે છે.

દાખલા તરીકે—કોઈ ત્રણ ગૃહસ્થો છે, ને તે દરેક એકસરખી રકમનું ધર્મદા દાન કરે છે, અથવા ધર્મસ્થાનક કે હાસ્પીટલ બંધાવે છે; પણ તેમાંનો એક કીર્તિનો લાલસુ છે, નામનો ભૂખ્યો છે, ને લોકો મહારી વાહવાહ કરશે, મહારા નામની તખ્તી ચોડશે, મહારું પૂતળું બેસાડશે, એમ સમજીને દાનાદિ કરે છે. બીજો કંઈક કીર્તિલોભી છે, પણ સાથે સાથે સેવાભાવનાથી પ્રેરાઈને તેમ કરે છે. ત્રીજો એકાંત પરાંપકાર અર્થે કેવળ પરમાર્થપ્રેમથી પ્રેરિત થઈને તે જ કાર્ય કરે છે. આમ એક જ કાર્યમાં ત્રણેના રાગાદિ પરિણામ જૂદા છે, તેથી આશય જૂદા છે, અને તેથી ફળ પણ જૂદા છે. પહેલાને કીર્તિ તો મળે છે, પણ ફળ તેથી આગળ વધતું નથી; બીજાને કીર્તિ સાથે કંઈ વિશેષ પુણ્ય ફળ પણ મળે છે; ત્રીજાને પરમ પુણ્યરાશિનો સંચય થાય છે, અને જાંરની પાછળ સાંઠા તો હોય જ, તેમ આનુષંગિક કીર્તિ આદિ પણ મળે છે, પણ તેની તેવા મહાનુભાવ શુદ્ધ સેવાભાવીને પરવા પણ હોતી નથી.

તેમજ બુદ્ધિ વગેરેના ભેદથી આશયમાં ભેદ પડે છે. જેવો જેવો જનો બોધ હોય છે, તેવો તેવો તેનો આશય હોય છે. તે બુદ્ધિ આદિ ભેદનું સ્વરૂપ નીચે કહ્યું છે.

આકૃતિ: ૧૨



[। इति इष्टापूर्तन्तिर्गत आशयभेदे फलभेदान्तराधिकारः ।]



બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહ કર્મ અધિકાર.

આ જ કહે છે—

બુદ્ધિજ્ઞાનમસંમોહસ્ત્રિવિધો બોધ ઇષ્યતે ।

તદ્ગ્રેવાત્સર્વકર્માણિ ભિચન્તે સર્વદેહિનામ્ ॥ ૧૨૦ ॥

બુદ્ધિ જ્ઞાન અસંમોહ એ, બોધ ત્રિવિધ કથાય;
સર્વ દેહિના કર્મ સહુ, તસ ભેદ ભેદાય. ૧૨૦.

અર્થ:—બુદ્ધિ, જ્ઞાન ને અસંમોહ, એમ ત્રણ પ્રકારનો બોધ કહ્યો છે; અને તેના ભેદથી સર્વ પ્રાણીઓના સર્વ કર્મો ભેદ પામે છે.

વિવેચન

શાસ્ત્રમાં બોધ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે:—(૧) બુદ્ધિરૂપ બોધ, (૨) જ્ઞાનરૂપ બોધ, (૩) અસંમોહરૂપ બોધ. આ ત્રણેનું લક્ષણ હવે પછી કહેવામાં આવશે. આ બુદ્ધિ આદિરૂપ બોધના ભેદને લીધે સર્વ દેહધારી પ્રાણીઓના ઇષ્ટ આદિ સર્વ કર્મોમાં પણ ભેદ પડે છે. જેવો જેવો જેનો બોધ, જેવી જેવી જેની સમજણ, તેવો તેવો તેના કર્મમાં ભેદ હોય છે; કારણ કે હેતુભેદ હોય તો ફલભેદ પણ હોય, એ ન્યાયની રીતિ છે. કારણ જૂઠું, તો કાર્ય પણ જૂઠું હોય જ, એ ન્યાય પ્રસિદ્ધ છે. આમ એક જ કર્મમાં, બોધની તરતમતા પ્રમાણે, કર્મની તરતમતાના ભેદ પડે છે.

તેમાં—

ઇન્દ્રિયાર્થાશ્રયા બુદ્ધિજ્ઞાનં ત્વાગમપૂર્વકમ્ ।

સદનુષ્ઠાનવચ્ચૈતદસંમોહોઽભિધીયતે ॥ ૧૨૧ ॥

બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયાર્થાશ્રયી, આગમપૂર્વક જ્ઞાન;
સદનુષ્ઠાનવત્ જ્ઞાનનું, અસંમોહ અભિધાન. ૧૨૧

વૃત્તિ:—બુદ્ધિ:—બુદ્ધિ, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે, જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન પણ એમ જ, અસંમોહ:—અસંમોહ પણ એમ, ત્રિવિધો બોધ:—ત્રણ પ્રકારનો બોધ, ઇષ્યતે-શાસ્ત્રોમાં કહ્યો છે, તદ્ગ્રેવાત્-તે બુદ્ધિ આદિના ભેદ ઉપરથી, સર્વકર્માણિ-ઇષ્ટ આદિ સર્વ કર્મો, ભિચન્તે-ભેદ પામે છે, સર્વદેહિનામ્-સર્વ દેહધારીઓના, પ્રાણીઓના, -તેના હેતુભેદ થઈ ફલભેદ હોય છે એટલા માટે.

વૃત્તિ:—ઇન્દ્રિયાર્થાશ્રયા બુદ્ધિ:—ઇન્દ્રિય અર્થનો આશ્રય કરે તે બુદ્ધિ છે, -તીર્થયાત્રાળુનું દર્શન થતાં જેન ત્યાં જવાની બુદ્ધિ થાય તેમ; જ્ઞાનં ત્વાગમપૂર્વકમ્-અને જ્ઞાન આગમપૂર્વક હોય છે, -તીર્થયાત્રાની વિધિના વિચારની જેમ; સદનુષ્ઠાનવચ્ચૈતત્-અને સદનુષ્ઠાનવાળું આ જ્ઞાન, શું? તો કે-અસંમોહોઽભિધીયતે-અસંમોહ કહેવાય છે, બોધરાજ છે.

અર્થ:—ઈન્દ્રિય અર્થનો આશ્રય કરે તે ‘બુદ્ધિ’ છે; આગમપૂર્વક (શ્રુતપૂર્વક) હોય તે ‘જ્ઞાન’ છે, અને સદ્ગુહાનવાળું આ જ્ઞાન તે ‘અસંમોહ’ કહેવાય છે.

વિવેચન

તેમાં (૧) જે બુદ્ધિ છે તે ઈન્દ્રિય અર્થનો આશ્રય કરનારી છે. ઈન્દ્રિયદ્વારા જાણીતો પદાર્થ તે બુદ્ધિનો વિષય છે. ઈન્દ્રિય થકી જે જાણપણ થાય છે, તે બુદ્ધિરૂપ બોધ છે. જેમકે-કોઈ તીર્થયાત્રાળુને દેખીને તીર્થગમનની બુદ્ધિ ઉપજે, તે બુદ્ધિજન્ય બોધ છે. આમાં તીર્થના સ્વરૂપની ગતાગમ નથી, માત્ર અન્યને તીર્થ જતો દેખી, ત્યાં તીર્થ જઈએ તો કેવું સારું? એવી પોતાને બુદ્ધિ ઉપજે છે. (૨) જ્ઞાન જે છે તે આગમપૂર્વક છે. શાસ્ત્ર અથવા શ્રુતદ્વારા જે બોધ ઉપજે છે, જે જાણપણ થાય છે, જે સમજણ આવે છે, તે જ્ઞાનરૂપ બોધ છે. જેમકે-તીર્થયાત્રાની વિધિનું વિજ્ઞાન આગમદ્વારા થાય છે. તીર્થ એટલે શું? તીર્થનું સ્વરૂપ શું? તીર્થયાત્રા કેમ કરવી? એ વગેરે વિધિ બાબત શાસ્ત્ર-થકી જાણાય છે. ભવસાગરથી તારે તે તીર્થ. તેના વળી દ્રવ્યતીર્થ, ક્ષેત્રતીર્થ, કાળતીર્થ ને ભાવતીર્થ એવા ભેદ છે. તે પ્રત્યે કેવા વિનય, વિવેક, લક્ષિત, આદર, બહુમાન આદિ દાખવવા જોઈએ, એ બધી વિધિ શાસ્ત્ર વિસ્તારથી જતાં છે. (૩) અને સદ્ગુહાનવાળું આ જે જ્ઞાન તે અસંમોહ અથવા ‘બોધરાજ’ કહેવાય છે. આગમદ્વારા જે જાણપણ-સમજણ તે જ્ઞાન થયું. તદ્દનુસાર તે જ્ઞાનસંહિતપણે તથારૂપ સત્ પ્રવૃત્તિ-આચરણ કરવું તે, બોધમાં શિરોમણિ, બોધરાજ, એવો અસંમોહરૂપ બોધ છે. આમ બુદ્ધિમાં ઈન્દ્રિયદ્વારા જાણપણ છે, જ્ઞાનમાં શાસ્ત્રથકી જાણપણ છે, અને અસંમોહમાં જ્ઞાન સંહિત સદ્આચરણ-પણ છે. અને તેથી કરીને તેના ફલમાં પણ ભેદપણ છે.

“ઈન્દ્રિયાર્થગત બુદ્ધિ છેજી, જ્ઞાન તે આગમ હેત;”

અસંમોહ શુભ કૃતિ શુભેજી, તિણે ફલભેદ સંકેત. મન૦”—શ્રી યો. દ. સ. ૪-૧૬.

એમ એઓનું લક્ષણ વ્યવસ્થિત સતે, લોકસિદ્ધ ઉદાહરણ કહે છે—

રત્નોપલમ્ભતઙ્ગજ્ઞાનતત્પ્રાપ્ત્યાદિ યથાક્રમમ્ ।

હ્રોદાહરણં સાધુ જ્ઞેયં વુદ્ધ્યાદિસિદ્ધયે ॥ ૧૨૨ ॥

વૃત્તિ:—રત્નોપલમ્ભ:—રત્નનું સામાન્યથી જાણપણ તે ઈન્દ્રિય અર્થના આશ્રયવાળી બુદ્ધિ છે, તઙ્ગજ્ઞાન-આગમપૂર્વક તે રત્નનું જ્ઞાન તે રત્નજ્ઞાન છે, તત્પ્રાપ્ત્યાદિ-તેની પ્રાપ્તિ આદિ તે અસંમોહ છે-એના બોધગર્ભપણને લીધે, યથાક્રમમ્-આમ યથાક્રમે, ઉક્ત અનુક્રમે, હ્રોદ-અહીં, બુદ્ધિ વિષયમાં, હ્રોદાહરણ-ઉદાહરણ, સાધુ-સાધુ છે, (સમ્યક્ છે),-ઈષ્ટ અર્થના સાધકપણને લીધે. એટલા માટે જ ઈન્દ્રિય-રોગ વુદ્ધ્યાદિસિદ્ધયે-બુદ્ધિ, જ્ઞાન, ને અસંમોહના સિદ્ધિ અર્થે જાણવું.

રત્ન તણું ઉપલંભ ને, તેહ તણું વળી જ્ઞાન;
પ્રાપ્તિ આદિ પણ એહના, જેમ હોય આ સ્થાન;
એહ ક્રમ અનુસારથી, ઉદાહરણ અહીં જાણ;
બુદ્ધિ આદિની સિદ્ધિને, કાજે સાધુ પ્રમાણ. ૧૨૨.

અર્થ:—રત્નની જાણ (ખબર) થવી, તેનું જ્ઞાન થવું, અને તેની પ્રાપ્તિ વગેરે થવી,—એમ અનુક્રમે અહીં બુદ્ધિ વગેરેની સિદ્ધિ અર્થે સાધુ (સમ્યક્-સાધક) ઉદાહરણ જાણવું.

વિવેચન

રત્નનો ઉપલંભ એટલે કે આંખથી દેખીને આ રત્ન છે એવી સામાન્યથી ખબર પડવી, તે ઇન્દ્રિય અર્થનો આશ્રય કરતી બુદ્ધિ છે. તેનું જ્ઞાન એટલે કે આગમપૂર્વક તે રત્નનું જાણપણું થવું તે જ્ઞાન છે. અને તે રત્નની પ્રાપ્તિ આદિ તે રત્નનું દૃષ્ટાંત બોધગર્ભપણાને લીધે અસંમોહ છે. આમ અનુક્રમે અહીં બુદ્ધિ આદિ પરત્વે સાધુ-સમ્યક્ ઉદાહરણ છે; કારણ કે તે અભિપ્રેત-ઇષ્ટ અર્થનું ખરાબર સાધક છે. એટલા માટે જ બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહનું ખરાબર સચોટ સ્વરૂપ સમજવા માટે અત્રે આ લૌકિક રત્નનું દૃષ્ટાંત રજૂ કર્યું છે: (૧) જેમ કોઈ એક રત્ન હોય, તેને દેખી સામાન્યથી ચક્ષુઇન્દ્રિયના વિષયથી ‘આ રત્ન છે’ એવું જે જાણપણું, તે બુદ્ધિરૂપ બોધ છે. (૨) અને રત્નના લક્ષણ દર્શાવનારા પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર દ્વારા, તેના આધારે, તે રત્ન સંબંધી લક્ષણનું વિશેષ જાણપણું, તે જ્ઞાનરૂપ બોધ છે. (૩) અને તે રત્નનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ જાણી, તેને તથાસ્વરૂપે ઓળખી, તે રત્નની પ્રાપ્તિ વગેરે થવી, તે અસંમોહરૂપ બોધ છે. અસંમોહમાં તથારૂપ જ્ઞાન તો અંતર્ભૂત હોય જ છે, કારણપણે તથારૂપ યથાર્થ જ્ઞાન ન હોય તો અસંમોહ કેમ ઉપજે? ઓળખ્યા વિના, સ્વરૂપ સમજ્યા વિના શ્રદ્ધા કેમ કરે? એટલે સમ્યક્પણે ઓળખી, સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ આદિ જ્યાં હોય, ત્યાં સંમોહ ક્યાંથી હોય? અસંમોહ જ હોય.

સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ કહે છે—

આદરઃ કરણે પ્રીતિરવિઘ્નઃ સંપદાગમઃ ।

જિજ્ઞાસા તજ્ઞસેવા ચ સદનુષ્ઠાનલક્ષણમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

વૃત્તિ:—આદરઃ—આદર, યત્નાતિશય (અતિશય યતન), કરણે-ઇષ્ટ આદિ કરણમાં-ક્રિયામાં, પ્રીતિઃ—પ્રીતિ, અભિવ્યંગરૂપ પ્રીતિ (પ્રેમ, ગાઢ રત્ન), અવિઘ્નઃ—અવિઘ્ન,—તેના કરણમાં જ, તે ઇષ્ટ આદિ કરવામાં અવિઘ્ન-અદૃષ્ટતા સામર્થ્યને લીધે, સંપદાગમઃ—સંપદ આગમ, સંપત્તિની પ્રાપ્તિ,—તેથી કરીને જ શુભભાવરૂપ પુણ્યસિદ્ધિને લીધે, જિજ્ઞાસા—જિજ્ઞાસા, જાણવાની ઇચ્છા, ઇષ્ટ આદિ વિષયની જ જિજ્ઞાસા, તજ્ઞસેવા ચ—અને તજ્ઞની—તેના જાણકાર જ્ઞાતા પુરુષની સેવા, ઇષ્ટ ઉચિત સેવા, ચ—શબ્દ ઉપરથી અનુગ્રહનું ગ્રહણ છે, સદનુષ્ઠાનલક્ષણમ્—આ સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. કારણ કે એનું અનુબંધસારપણું છે,—(અનુબંધપ્રધાનપણું છે, પરંપરાએ એનો ઉત્તરોત્તર શુભ અનુબંધ થયા કરે છે)

આદર પ્રીતિ અવિદ્ન ને, સંપદ પ્રાપ્તિ તેમ;
જિજ્ઞાસા તજ્ઞ સેવના, સત્કૃતિ લક્ષણ એમ. ૧૨૩

અર્થ:—ક્રિયાને વિષે આદર, પ્રીતિ, અવિદ્ન, સંપત્તિની પ્રાપ્તિ, જિજ્ઞાસા અને તજ્ઞની-તેના જ્ઞાતા પુરુષની સેવના,—આ સત્ અનુષ્ઠાનનું (ક્રિયાનું) લક્ષણ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે સદનુષ્ઠાન કહ્યું, તેનું લક્ષણ અહીં બતાવ્યું છે: (૧) ક્રિયામાં આદર, (૨) પ્રીતિ, (૩) અવિદ્ન, (૪) સંપત્તિ પ્રાપ્તિ, (૫) જિજ્ઞાસા, (૬) તજ્ઞસેવા, (૭) તેનો અનુગ્રહ.

સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ

૧. ક્રિયા આદર—ઈષ્ટ આદિ કરવામાં આદર એટલે કે ચત્નાતિશય હોય. જે ઈષ્ટ વગેરે ક્રિયા કરવામાં આવે તે બહુમાનપૂર્વક, અત્યંત આદરથી, અતિશય ચતનથી કરવામાં આવે, તે સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. ક્રિયામાં વેઠ નહિં કાઢતાં ખૂબ જાળવીને, ઉપયોગ-જાતિપૂર્વક ક્રિયા કરવી, તે સદનુષ્ઠાન સૂચવે છે. દાખલા તરિકે ભક્તિ કાર્યમાં—

“ સુવિધિ જિનેશ્વર પાય નમીને, શુભ કરણી એમ કીજે રે;
અતિ ઘણા ઉલટ અંગ ધરીને, પ્રહ ભઠી પૂછજે રે....સુવિધિ
દ્રવ્ય ભાવ શુચિ અંગ ધરીને, હરખે દેહરે જમએ રે;
દહ તિગ પણ અહિંગમ સાચવતાં, ઈકમના ધુરિ થઇએ રે....સુવિધિ ”—શ્રી આનંદધનજી

૨. પ્રીતિ—તે ક્રિયા-અનુષ્ઠાન પ્રત્યે પ્રીતિ, અંતરંગ પ્રેમ, અભિષ્વંગ-સ્નેહરૂપ પ્રીતિ હોવી તે સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. ટોઇ પણ ક્રિયામાં અંતરૂપી પ્રીતિ-પ્રેમ-ઉમળકો જ્યાંલગી ન હોય, ત્યાંલગી તે ક્રિયા નીરસ, પ્રીક્ષી, ને લૂખી લાગે છે, વેઠ કાઢવારૂપ થઇ પડે છે. જ્યારે તેના પ્રત્યે અંતરૂપી પ્રેમ-ઉદ્ઘાસ પ્રગટે છે, ત્યારે તે જ ક્રિયા અત્યંત સરસ, આહ્લાદક ને રામાંચક નિવડે છે, ત્યારે આત્મા તેમાં તન્મય થઇ એકરસ બને છે. દાખલા તરિકે-પ્રભુભક્તિ કરવામાં આવે, તેમાં પ્રીતિની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. પ્રભુ પ્રત્યે પર પ્રેમ પ્રવાહ પ્રગટે, અનન્ય પ્રીતિ જાગે, ત્યારે જ પ્રભુ ભક્તિની ચોર મગ્નહ-લીજનત અનુભવાય છે, ત્યારે જ છવ પ્રભુભક્તિમાં તન્મય થઇ એકરસપણું-એકતાનપણું અનુભવે છે.

“ અનિત જિણુંદ શું પ્રીતકી, મને ન ગમે હો બીજનો સંગ કે;
માલતી ફૂલે મોહિયો, કિમ એસે હો બાવળ તરુ ભૂંગ કે....અનિતો

કોકિલ કલ કૂન્જિત કરે, પામી મંજરી હો પંજરી સહકાર કે;
 ઊંછા તરુવર નવિ ગમે, ગિરુખા શું હોયે ગુણનો ખ્યાર કે....અનિતં
 કમલિની દિનકર કર ગ્રહે, વળી કુમુદિની હો ધરે ગ્રંદ શું પ્રીત કે;
 ગૌરી ગિરીશ ગિરિધર વિના, નવિ ગ્રાહે હો કમલા નિજ ચિત્ત કે.....અનિતં
 તિમ પ્રભુ શું સુજ મન રમ્યું, ણીજા શું હો નવિ આવે દાય કે;
 શ્રી નયવિજય વિણુધ તણે, વાચક જસ હો નિત નિત ગુણ ગાય કે.....અનિતં ”
 શ્રી યશોવિજયજી

“ સ્વામી સ્વયંપ્રભને જાઉં ભામણે, હરખે વાર હજાર;
 વસ્તુ ધર્મ પૂરણ જસુ નીમનો, ભાવ કૃપા કિરતાર.—સ્વામીં ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

૩. અવિદ્ય—ક્રિયામાં અવિદ્ય-નિર્વિદ્યપણું એ સદ્નુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. આ નિર્વિદ્યપણું અદૃષ્ટ એવા પૂર્વોપાર્જિત શુભ કર્મના સામર્થ્યથી ઉપજે છે. નિર્વિદ્યને સદ્નુષ્ઠાન થાય તે પૂર્વ પુણ્યનો પસાય છે. જેમકે—પ્રભુભક્તિથી સર્વ વિદ્ય દૂર નાસે છે.

“ શ્રી નમિ જિનની સેવા કરતાં, અલિય વિધન સવિ દૂર નાસે જી;
 અષ્ટ મહાસિદ્ધિ નવનિધિ લીલા, આવે બહુ મહમૂર પાસે જી. ”—શ્રી યશોવિજયજી

૪. સંપદાગમ—સંપદનું આવવું, સંપત્તિની પ્રાપ્તિ થવી એ પણ સદ્નુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. સંપત્તિ પણ શુભભાવથી ઉપાર્જેલા પુણ્યકર્મથી આવી મળે છે. કોઈ ક્રિયા ફલ વિનાની હોતી નથી, તેમ સત્ક્રિયા પણ સત્ફલ વિનાની હોતી નથી. એટલે સત્ક્રિયાના ફલ પરિણામે દ્રવ્ય-ભાવ સંપત્તિની પ્રાપ્તિ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. દ્રવ્યસંપત્તિ એટલે અર્થ-વૈભવ વગેરે લૌકિક સંપત્તિ, અને ભાવસંપત્તિ એટલે વિદ્યા-વિનય-વિવેક-વૈરાગ્ય-વિજ્ઞાન વગેરે સદ્ગુણોની આધ્યાત્મિક સંપત્તિ. આવી સંપત્તિની પ્રાપ્તિ દેખાય, તો આ સદ્નુષ્ઠાનનું ફલ છે એમ સમજવું. દાખલા તરીકે—પ્રભુભક્તિ અંગે કવિવર યશોવિજયજી કહે છે—

“ ચંદ્ર કિરણ ઉજ્જવલ યશ ઉલસે, સૂરજ તુલ્ય પ્રતાપી દીપે જી;
 જે પ્રભુભક્તિ કરે નિત વિનયે, તે અરિયણ બહુ પ્રતાપી ઝીપે જી. શ્રી નમિં
 મંગલ માલા લચ્છી વિશાલા, ખાલા બહુલે પ્રેમ રંગે જી;
 શ્રી નયવિજય વિણુધ પયસેવક, કહે લહીએ સુખ પ્રેમ અંગે જી. શ્રી નમિં ”

૫. જિજ્ઞાસા—તે તે ક્રિયા સંબંધી જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા, ઉત્કંઠા, ઉત્સુકતા થવી, ભક્તિ આદિ સદ્નુષ્ઠાનનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવાની તાલાવેલી લાગવી, તમજા ઉપજવી, તે સદ્નુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે.

૬. તજ્જ સેવા—તજ્જ એટલે તેના જ્ઞાતા પુરુષની-જાણકારની સેવા તે પણ સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. જે સાચો જિજ્ઞાસુ-તત્ત્વપિપાસુ હોય છે, જેને તત્ત્વ જાણવાની તરસ લાગી છે, ને તે તરસ ખુઝાવવાને જે ઇચ્છે છે, તે તેના જાણકાર જ્ઞાતા પુરુષને શોધે છે, ને નિખાલસપણે નિર્માનીપણે તેની પાસેથી પોતાની જિજ્ઞાસા સંતોષવા ઇચ્છે છે, એટલે તે તજ્જોની સેવા-ઉપાસના કરે છે, તેમના ચરણકમલ પ્રત્યે ‘ઉપનિષદ્’ (સમીપ-પાસે બેસવું તે) કરે છે, જેથી તેને ‘ઉપનિષદ્’-રહસ્યભૂત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, માટે જ્ઞાની સત્પુરુષની સેવા-પર્યુપાસના કરવી તે સદનુષ્ઠાનનું સૂચક લક્ષણ છે.

“ સેવે સદ્ગુરુ ચરણે, લાગી દર્ષ નિજ પક્ષ;
પાસે તે પરમાર્થને, નિજ પદનો લે લક્ષ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ

૭. તજ્જ અનુગ્રહ—તેના જ્ઞાતા પુરુષનો અનુગ્રહ-કૃપાપ્રસાદ પણ સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. તજ્જની સેવા કરતાં, તે પ્રસન્ન થાય છે, અને તેથી તેનો અનુગ્રહ ઉપજે છે. જે કે જ્ઞાની પુરુષ તેવી સેવાના બીલકુલ અભિલાષી હોતા જ નથી, પણ જિજ્ઞાસુને તેથી આત્મલાલ થાય છે, તેથી તેવી યથોચિત સેવા કરવી એ તેના પોતાના જ હિતની વાત છે. એટલે જ્ઞાનીની સેવાથી જિજ્ઞાસા સંતોષાવારૂપ અનુગ્રહ હોય છે, અને આમ જ્ઞાનીની કૃપાદષ્ટિની વૃદ્ધિથી જીવના સર્વ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. આમ સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે.

“ આદર કિરિયા રતિ ઘણી જી, વિધન ટળે મિલે લચ્છી;
જિજ્ઞાસા બુધ સેવના જી, શુભ કૃતિ ચિહ્ન પ્રત્યક્ષી. ” મન૦—ચો. દ. સ. ૪-૧૭

આને ‘સદનુષ્ઠાન’ કહેવાનું કારણ એ કે તેનું અનુબંધસારપાણું છે, અનુબંધ-પ્રધાનપણું છે. તેથી ઉત્તરોત્તર શુભ અનુબંધપરંપરા થયા કરે છે, અને ઉત્તરોત્તર પુણ્યાનુબંધ પુણ્યની માત્રા વધતી જાય છે.

અને સદનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ સમજવા માટે અનુષ્ઠાનના પ્રકાર સમજવા યોગ્ય છે, કારણ કે એક જ અનુષ્ઠાનમાં કર્તાના લેદથી લેદ પડે છે,—જેમ રોગી અને નીરોગી લોક્તાના લેદથી લોજનાદિ ગાળતમાં લેદ પડે છે તેમ; રોગીને અમુક લોજન પાંચ પ્રકારનું વગેરે રોગવૃદ્ધિનેા હેતુ થાય છે, અને નીરોગીને તે જ લોજનાદિ અનુષ્ઠાન બલોપચયનું-પુણિનું કારણ થાય છે તેમ. આમ આ અનુષ્ઠાન સામાન્યથી પાંચ પ્રકારનું કહ્યું છે:—(૧) વિષ, (૨) ગર, (૩) અનનુષ્ઠાન, (૪) તદ્દેત, (૫) અમૃત-ગુરુ આદિના પૂજનનુષ્ઠાનમાં અપેક્ષાદિ વિધાનથી આમ લેદ પડે છે. તેમાં (૧) આ લોકમાં લગ્નિ-કીર્તિ આદિનો અપેક્ષાથી જે કરવામાં આવે છે તે વિષ અનુષ્ઠાન છે. કારણ કે આ સચ્ચિત્તને મારી નાખે છે અને મહત્ત્વ એવા અનુષ્ઠાનનું અદ્ય સ્પૃહણુથી લુપ્ત સંપાદન કરે છે. તેથી આ ખરેખર વિષ છે. (૨) દિવ્ય લોગના અભિ-

લાપથી જે કરવામાં આવે છે તે ‘ગર’ અનુષ્ઠાન છે. કારણ ઉપરમાં કદી તે જ નીતિથી આ કાલાંતરે નિપાતન કરે છે, હણી નાંખે છે, ભવાન્તરમાં અનર્થ સંપાદન કરે છે, અને આમ ગરની જેમ ધીરે ધીરે મારે છે, તેથી આ ખરેખર ‘ગર’ અનુષ્ઠાન છે. (૩) અનાભોગવંતનું-બેળગરનું જે સંમૂર્છનજ તુલ્ય પ્રવૃત્તિથી અનુષ્ઠાન છે, તે અનનુષ્ઠાન છે, કર્યું ન કર્યા બરાબર છે. કારણ કે આનું મન અત્યંત મુગ્ધ છે, એટલા માટે આ આવું કહ્યું છે. (૪) સદનુષ્ઠાન પ્રત્યેના રાગથી-ગહુમાનથી જે કરવામાં આવે છે, તે સદનુષ્ઠાન ભાવનો શ્રેષ્ઠ હેતુ હોવાથી ‘તદ્દેતુ’ અનુષ્ઠાન છે, કારણ કે આમાં શુભ ભાવાંશનો યોગ છે. (૫) આ જિનોક્ત છે એમ જાણી કરવામાં આવતું એવું ભાવસાર જે અત્યંત સંવેગગર્ભ અનુષ્ઠાન છે, તેને મુનિપુંગવો ‘અમૃત’ અનુષ્ઠાન કહે છે.

“ જિનોદિતમિતિ ત્વાહુર્ભાવસારમદઃ પુનઃ ।

સંવેગગર્ભમત્યન્તમમૃતં મુનિપુન્નવાઃ ॥ ” —શ્રી યોગબિન્દુ

“ જિનગુણ અમૃતપાનથી રે....મનઃ અમૃત ક્રિયાને પસાય. રે ભવિં

અમૃત ક્રિયા અનુષ્ઠાનથી રે....મનઃ આતમ અમૃત થાય રે ભવિં ” —શ્રી દેવચંદ્રણ

આમ આ પાંચ પ્રકારના અનુષ્ઠાનમાંથી પ્રથમના ત્રણ તો અપ્રશસ્ત છે, —અસત્ છે, હેય છે; ચોથું કંઈક અંશે પ્રશસ્ત-સત્ છે; અને છેલ્લું અમૃત અનુષ્ઠાન તો પરમ પ્રશસ્ત છે, પરમ સત્ છે, એટલે તે જ મુખ્યપણે સદનુષ્ઠાન છે, એ જ મુમુક્ષુને પરમ આદેય છે, અને એ જ અત્ર વિવક્ષિત છે.

તેમાં—

બુદ્ધિપૂર્વાણિ કર્માણિ સર્વાણ્યેવેહ દેહિનામ્ ।

સંસારફલદાન્યેવ વિપાકવિરસત્વતઃ ॥ ૧૨૪ ॥

વૃત્તિઃ—બુદ્ધિપૂર્વાણિ કર્માણિ સર્વાણ્યેવ-સામાન્યથી સર્વેય બુદ્ધિપૂર્વક કર્મો, હૃદ-અહો લોકમાં, દેહિનામ્-દેહધારીઓના, પ્રાણીઓના. શું ? તો કે-સંસારફલદાન્યેવ-સંસારફલદાયક જ છે, કારણ કે તેઓનું શાસ્ત્રપૂર્વકપણું નથી, (એટલે કે શાસ્ત્રને પ્રથમ આગળ કરી તે કરવામાં આવતા નથી). અને તેમજ કહે છે-વિપાકવિરસત્વતઃ-તેઓનું નિયોગથી જ-નિયમથી જ વિપાકવિરસપણું છે. તેથી કરીને, વિપાકમાં-પરિણામે તેઓનું વિરસપણું છે તેટલા માટે.

× “ વિષં લબ્ધ્યાદ્યપેક્ષાતઃ इदं सच्चित्तमारणात् ।

મહતોડ્લપાર્થનાજ્ઞેયં લઘુત્વાપાદનાત્તથા ॥

દિવ્યમોગામિલાષેણ ગરમાહુર્મનીષિણઃ ।

एतद्विहितनीत्यैव कालान्तरनिपातनात् ॥ ” —શ્રી યોગબિન્દુ

* “ અનાભોગવતશ્ચૈતદનુષ્ઠાનમુચ્યતે । સંપ્રમુગ્ધં મનોડ્સ્યેતિ તતશ્ચૈતદ્યથોદિતમ્ ॥

एतद्रागादिदं हेतुः श्रेष्ठो योगविदो विदुः । सदनुष्ठानभावस्य शुभभावांशयोगतः ॥ ”

—શ્રી યોગબિન્દુ

બુદ્ધિપૂર્વક કર્મ સહુ, દેહધારીના આંહિ;
વિપાક વિરસપણા થકી, સંસારફલદાયિ. ૧૨૪.

અર્થ:—અહીં પ્રાણીઓના જે બુદ્ધિપૂર્વક કર્મો છે તે સર્વેય, વિપાક વિરસપણાને
દીધે, સંસારફલ જ દેનારા છે.

વિવેચન

આ લોકમાં દેહધારી પ્રાણીઓના સામાન્યથી સર્વેય કર્મો બુદ્ધિપૂર્વક હોય છે,
અને વિપાકવિરસપણાએ કરીને તે સંસારફલ જ આપનારા હોય છે.

અત્રે સામાન્યથી જોઈએ તો પ્રાણીઓ સર્વેય કર્મો બુદ્ધિપૂર્વક એટલે કે ઈન્દ્રિયજન્ય
બોધદ્વારા કરે છે; આંખથી, કાનથી, નાકથી, જીભથી કે ત્વચાથી જે કાંઈ જાણવામાં
આવે છે, તેનાથી પ્રેરાઈને તેઓ સમસ્ત પ્રવૃત્તિ કરે છે. દાખલા તરિકે—
ઈન્દ્રિયપ્રવૃત્તિ આંખથી કોઈ પદાર્થ દેખવામાં આવ્યો, જાણવામાં આવ્યો, તે પદાર્થ
અને સ્મૃતિ- ઈષ્ટ લાગતાં તે શ્રદ્ધા કરવાનું મન થાય છે, અનિષ્ટ લાગતાં ત્યજવાનું
સંસ્કાર મન થાય છે અને પછી તેવા પ્રકારે પ્રવૃત્તિ થાય છે. આંખનો સંદેશો
મગજને પહોંચ્યો, મગજે બુદ્ધિને પહોંચાડ્યો, અને બુદ્ધિએ પગને
હુકમ કર્યો કે ‘આ લેવા તું જ’, તથા હાથને આદેશ દીધો કે ‘આ તું લે’. આ
બધી સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયા આંખના પલકારામાં જની જાય છે. વળી તે ઇષ્ટાનિષ્ટ પદાર્થ સંબંધી
સ્મૃતિસંસ્કાર-ધારણા પણ રહી જાય છે, જેથી આગામી કાળે તેની શ્રદ્ધા-ત્યાગરૂપ
પ્રવૃત્તિનો નિર્ણય થાય છે. તે જ પ્રકારે કાન વગેરે બીજી ઈન્દ્રિયો દ્વારા ઉપજતા બુદ્ધિરૂપ
બોધથી તે તે પ્રકારનું ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણું જણાય છે, અને પછી મનથી તેનું મનન થતાં
તેના શ્રદ્ધા-ત્યાગ કરાય છે, તથા લાવિકાળે પણ તેના રહી ગયેલા સ્મૃતિસંસ્કારની
વાસનાથી તથાપ્રકારે પ્રવૃત્તિ થાય છે. આમ ઈન્દ્રિયજન્ય બોધથી પ્રાણીઓના સામાન્યપણે
સર્વ કર્મોની ઘટમાળ ચાલ્યા કરે છે. ખાવું, પીવું, દેખવું, સાંભળવું, સુંઘવું, આપવું,
સ્પર્શવું, લેવું, મૂકવું એ વગેરે વિષયલોગ પ્રવૃત્તિ, વગર શિખવ્યે પણ, પ્રાણીઓ કર્યા
કરે છે. એમાં કાંઈ નવી નવાઈ નથી.

અને આ વિષયલોગ પ્રવૃત્તિરૂપ જે બુદ્ધિજન્ય કર્મો છે, તેનું વિપાક વિરસપણું
છે, વિપાક-પરિણામે તે અવશ્ય વિરસ નીવડે છે. જે વિષયો પ્રથમ સરસ લાગે છે, તે જ
પરિણામે વિરસ-રસહીન-લૂણા લાગે છે. જે વિષયો પ્રારંભમાં મીઠા ને
વિપયનું વિપાક આકર્ષક લાગે છે, તે જ પ્રાંતે તેનો મોહ ઉતરી જતાં કડવા ને
વિરસપણું અનાકર્ષક જણાય છે. જે પુદ્ગલોના રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ પ્રથમ સરસ
ને મનોહર હતા, તે જ પુદ્ગલના સ્વભાવ પ્રમાણે વિપરિણામ પામતાં—

વિરસ થઈ જતાં અમનોહ-અકારા લાગે છે. કારણ કે પૂરાવું ને ગળવું જ્યાં નિરંતર થયા કરે છે તે પુદ્ગલ છે, અને સડવાનો-વિધ્વંસ પામવાનો તેનો સ્વભાવ છે. આવા પુદ્ગલરૂપ વિષયો ભોગવતાં તો પ્રારંભે મીઠાં લાગે છે, પણ પરિણામે માઠા દુર્ગતિકારણ થાય છે, એટલે તેનું વિપાક વિરસપણું છે. કિંપાકફલ-ઈંદ્રવારણના ક્ષણ દેખાવે સુંદર જણાય છે, પણ ખાધા પછી શીઘ્ર પ્રાણહારી થાય છે, તેમ આ વિષયો ભોગવતાં સરસ લાગે છે, પણ પરિણામે વિરસ થઈ પડે છે. જ્ઞાનીઓએ આ ‘ભોગોને ભુજંગના ભોગ જેવા-સાપની ક્ષણ જેવા કહ્યા છે, તે શીઘ્ર પ્રાણ હરે છે, ને તે ભોગવતાં દેવોને પણ સંસારમાં રળડવું પડે છે.’ આમ આ વિષયસેવનરૂપ બુદ્ધિપૂર્વક કર્મોનું વિપાકવિરસપણું છે.

“હૃષીકાર્થસમુત્પન્ને પ્રતિક્ષણવિનશ્વરે । સુખે કૃત્વા રતિં મૂઢ વિનષ્ટં ભુવનત્રયમ્ ॥
ભોગા ભુજંગભોગાભાઃ સદ્યઃ પ્રાણાપહારિણઃ । સેવ્યમાના પ્રજાયન્તે સંસારે ત્રિદશૈરપિ ॥”
—જ્ઞાનાર્ણવ.

અને આવા આ વિપાકવિરસ બુદ્ધિપૂર્વક કર્મો સંસારફલ જ આપે છે, કારણ કે તે કર્મો શાસ્ત્રપૂર્વક નથી, શાસ્ત્રને-આત્મવચનને આગળ કરી તે કરવામાં આવતા નથી, શાસ્ત્રાજ્ઞાને અનુસરી કરાતા નથી, એટલે તેનું ફલ-પરિણામ એકાંત લવબ્રમણ-રૂપ સંસાર જ છે.

“સયલ સંસારી ઇંદ્રિયરામી, મુનિ ગુણ આતમરામી રે”.—શ્રી આનંદધનજી.

જ્ઞાનપૂર્વાણિ તાન્યેવ મુક્તયક્ત્વં કુલયોગિનામ્ ।

શ્રુતશક્તિસમાવેશાદનુબંધફલત્વતઃ ॥ ૧૨૫ ॥

મુક્તિ અંગ કુલયોગિને, જ્ઞાનપૂર્વ તે કર્મ;
શ્રુતશક્તિ સમાવેશથી, અનુબંધે શિવ શર્મ. ૧૨૫.

અર્થ:—જ્ઞાનપૂર્વક એવા તે જ કર્મો કુલયોગીઓને મુક્તિના અંગરૂપ હોય છે; કારણ કે એમાં શ્રુતશક્તિના સમાવેશને લીધે અનુબંધફલપણું હોય છે.

વૃત્તિ:—જ્ઞાનપૂર્વાણિ-જ્ઞાનપૂર્વક, યથોક્ત જ્ઞાન-નિબંધનવાળા, (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપ કારણવાળા). તાન્યેવ-તે જ કર્મો. શું? તો કે-મુક્તયક્ત્વં-મુક્તિનું અંગ હોય છે, કુલયોગિનામ્-કુલયોગીઓને, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે. કુલયોગીઓનું ગ્રહણ, અન્યને અસંભવ જણાવવા માટે છે. શા કારણથી? તો કે-શ્રુતશક્તિસમાવેશાત્-શ્રુતશક્તિના સમાવેશરૂપ હેતુથી. આ (શ્રુતશક્તિ) અમૃત શક્તિ જેવી છે. એના અભાવે મુખ્ય એવું કુલયોગીપણું હોતું નથી. એટલા માટે જ કહ્યું કે-અનુબંધફલત્વતઃ-અનુબંધફલપણા થકી, -મુક્તિ અંગની સિદ્ધિમાં તાત્ત્વિક અનુબંધના એવંભૂતપણાને લીધે. (મુક્તિના અંગરૂપ થાય તે જ તાત્ત્વિક અનુબંધનું સ્વરૂપ છે એટલા માટે).

વિવેચન

જે જ્ઞાનપૂર્વક કર્મો છે, તે મુક્તિ અંગરૂપ છે, અને તે કુલયોગીઓને જ હોય છે; કારણ કે શ્રુતશક્તિના સમાવેશથી તેઓને અનુબંધરૂપણું હોય છે.

જ્ઞાનપૂર્વક કર્મો એટલે આગમપૂર્વક જે કર્મો કરવામાં આવે છે, શાસ્ત્ર આજ્ઞાને આગળ કરી-અનુસરી જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તે મુક્તિના અંગરૂપ છે, મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડે છે. કારણ કે આત્મ અર્થાત્ પ્રમાણભૂત પુરુષની આજ્ઞાને અનુસરવું તે મોક્ષનો પ્રધાન હેતુ છે, મોક્ષનો ધોરી રસ્તો-રાજમાર્ગ છે. એટલે તથારૂપ આત્મ પુરુષથી પ્રણીત શાસ્ત્ર-આજ્ઞાને પ્રમાણ માની, શિરસાવંધ ગણી, માથે ચઢાવી, જે કોઈ સતકર્મ કરે છે, તે મોક્ષમાર્ગ સાધે છે.

“તુમ આણા હો આરાધન શુદ્ધ કે, સાધું હું સાધકપણો.”

“આણા રંગે ચિત્ત ધરીજે, દેવચંદ્ર પદ શીઘ્ર વરીજે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આત્મ જેમાં આત્મ આજ્ઞાનું અનુસરણ મુખ્ય છે એવા આ મુક્તિઅંગરૂપ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મો કુલયોગીઓને જ હોય છે,—ગીઝને નહિં. આ કુલયોગીનું લક્ષણ આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે. આ કુલયોગીઓને જ આ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મોનો સંભવ અમૃત સૂક્ષ્મ કલ્પો, તેનું કારણ એ છે કે તેથી હેઠલી અવસ્થામાં બુદ્ધિપૂર્વક કર્મો શ્રુતશક્તિ હોય છે, ને ઉપલી અવસ્થામાં અસંમોહરૂપ કર્મો હોય છે. એટલે કુલયોગી શિવાય અન્યને આ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મોનો અસંભવ કલ્પો. અને કુલયોગીઓને આનો સંભવ કલ્પો, તેનું કારણ પણ તેઓને શ્રુતશક્તિનો સમાવેશ હોય છે, અને તેથી કરીને અનુબંધરૂપણું હોય છે, તે છે. આ શ્રુતશક્તિ અમૃતશક્તિ જેવી છે. એ ન હોય તો મુખ્ય એવું કુલયોગીપણું હોતું નથી. અમૃત જેમ મરેલાને કે મૂર્ચ્છિતને જીવડે છે, સજીવન કરે છે, અમર કરે છે, તેમ અમૃત સૂક્ષ્મ આ શ્રુતશક્તિ પણ મહામોહથી મૃતપ્રાય અથવા મૂર્ચ્છિત ગનેલા જીવને જીવડે છે, સજીવન કરે છે, પરમાર્થમય લાવ-જીવન બને છે, અને ક્ષણ ક્ષણ લયંકર લાવ-મરણમાંથી ઉગારી અમૃતત્વ આપે છે. આ સંજીવની જેવી પરમ અમૃતસ્વરૂપ શ્રુતશક્તિના સમાવેશથી અર્થાત્ સમ્યક્ અંતઃપ્રવેશથી, હઠ લાવરંગથી મુખ્ય એવું કુલયોગીપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

“જિનવર વચન અમૃત અનુસરિયે, તત્ત્વરમણ આદરિયે રે;

દ્રવ્ય લાવ આશ્રય પરહરિયે, દેવચંદ્ર પદ વરિયે રે....પણ અંતરબાની.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“વચનામૃત વીતરાગના, પરમ શાંતરસ મૂળ;

ઓપધ જે ભવરોગના, કાયરને પ્રતિદૂળ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને આવી આ અમૃત સમાણી શ્રુતશક્તિના મહાપ્રભાવથી અનુબંધ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કે ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક શુભ ફલપરંપરા સાંપડે છે; એક શુભ ફલ બીજા વધારે શુભ ફલનું કારણ થાય છે, એમ ને એમ શુભ ફલની સંકલના અત્યુત્પન્ન-અખંડપણે આલ્યા કરે છે, આવતું પરમ મોક્ષફળ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ શ્રુતશક્તિના પ્રભાવે કુલયોગીઓને તાત્ત્વિક અનુબંધ થયા કરે છે, તેથી જ આ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મો તેઓને સુક્તિઅંગરૂપ થઈ પડે છે.

આમ કુલયોગીઓનું અનુષ્ઠાન અનુબંધ ફલવાળું હોય છે, કારણ કે તે અનુબંધ-શુદ્ધ હોય છે. આ બરાબર સમજવા માટે ત્રણ પ્રકારના અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે. અનુષ્ઠાન ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે: (૧) વિષયશુદ્ધ, (૨) ત્રિવિધ અનુષ્ઠાન સ્વરૂપશુદ્ધ, (૩) અનુબંધશુદ્ધ. આ ત્રણ અનુષ્ઠાનનું ઉત્તરોત્તર અને તેનું ફલ પ્રધાનપણું છે. (૧) તેમાં સુક્તિને અર્થે-મને સુક્તિ મળશે એમ મુગ્ધપણે-ભોળા ભાવે માનીને જે ભૂશુપાત આદિ પણ કરવામાં આવે છે, તે વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે. અને તે સુક્તિના લેશ ઉપાદેયભાવથી શુભ કહ્યું છે, પણ અત્યંત સાવધરૂપપણાને (પાપરૂપપણાને) લીધે તે સ્વરૂપથી શુદ્ધ નથી. (૨) સ્વરૂપ-શુદ્ધ અનુષ્ઠાન તો લોકદષ્ટિથી વ્યવસ્થિત એવા યમાદિ જ છે, અર્થાત્ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સમજ્યા વિના જે અહિંસા-સત્ય વિગેરે યમ આદિ લૌકિક રીતે-સ્થૂલ લોકરૂઢિ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે, તે સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે. પણ તે યથાશાસ્ત્ર નથી, શાસ્ત્ર અનુસાર નથી, કારણ કે સમ્યગ્ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન આદિનો અભાવ છે. આ અનુષ્ઠાન સ્વરૂપથી તો શુદ્ધ છે, પણ વિધિથી શુદ્ધ નથી. (૩) જે અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે તે આ યમાદિ જ છે, પણ તે તત્ત્વસંવેદનથી અનુગત હોય છે, સમ્યક્ તત્ત્વપરિજ્ઞાનથી યુક્ત હોય છે, તત્ત્વની બરાબર સમજણવાળું હોય છે; તથા પ્રશાંત-નિષ્કપાય વૃત્તિવડે કરીને તે સર્વત્ર અત્યંતપણે ઉત્સુકતા રહિત હોય છે. આ અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન સ્વરૂપથી અને વિધિથી પણ શુદ્ધ હોય છે.

“તૃતીયમપ્યદઃ કિન્તુ તત્ત્વસંવેદનાનુગમ્ ।

પ્રશાંતવૃત્ત્યાં સર્વત્ર દૃઢમૌત્સુક્યવર્જિતમ્ ॥” —શ્રી યોગબિન્દુ

આ ત્રણેનું ફળ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે:-(૧) વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી દોષવિગમ થતો નથી, અર્થાત્ મોક્ષલાભને બાધક એવો દોષ દૂર થતો નથી. કારણ કે તમસ્નું-અજ્ઞાન અંધકારનું બાહુલ્ય-પ્રબલપણું છે, તેથી જ આવી આત્મઘાતરૂપ કુમતિ સૂઝે છે. (૨) સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી દોષ દૂર તો થાય છે, પણ એકાંત અનુબંધથી દૂર થતો નથી. ભસ્મ કરાયેલા દેડકાના ચૂર્ણને જો નાશ કરવામાં આવ્યો હોય તો તેમાંથી દેડકાની ઉત્પત્તિ ન થાય, પણ અત્રે તો તેની જેમ દોષનો સાનુબંધ નાશ થતો નથી કે જેથી બીજા ભાવિ

દોષ ન ઉપજે. દોષ દૂર તો થાય છે, પણ તે દૂર થવાની પરંપરા ચાલુ રહેતી નથી. એક દોષ દૂર થાય, ત્યાં બીજા ઉભા જ છે. ‘આંધળો વણે ને પાડો આવે’ એના જેવી પરિસ્થિતિ થાય છે ! કારણ કે તેમાં શુરુલાઘવ-ચિંતાદિ નિયમથી હોતા નથી; અર્થાત્ શુભ-દોષના શુરુ-લઘુભાવના પ્રમાણનું જ્ઞાન અત્ર હોતું નથી. એટલે આર્યજનો એને બાહ્ય-અપ્રધાન માને છે, કારણ કે તે અંદરખાનેથી મેલું છે, મલિન છે; અને દુષ્ટ રાજાના પુરને સુંદર કિલ્લાના ચતન જેવું તે છે. કિલ્લાથી બહારના આક્રમણ સામે રક્ષણ મળે છે, પણ અંદરખાનેથી રાજા જ પોતે પ્રબળને લૂંટીને પીડે છે ! ત્યાંની પ્રબળની આળાદી કેમ થાય ? તેમ આ સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં બાહ્ય દોષનો અભાવ છતાં, અંદરખાનેથી આ કુરાજ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનરહિત પુરુષના અજ્ઞાન દોષને લીધે શુભવૃદ્ધિ થતી નથી. (૩) ત્રીજીથી દોષવિગમ થાય છે, દોષ દૂર થાય છે, અને નિયમથી તે સાનુબંધ હોય છે, અર્થાત્ દોષ દૂર થવાની પરંપરા ચાલ્યા કરે છે, એક પછી એક દોષ દૂર થવાનું અનુસંધાન ચાલુ રહે છે. આ દોષ-વિગમને ઘરની આઘ ભૂમિકાના આરંભ સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે. ઘરનો પાયો મજબૂત હોય, તો તેના ઉપર માળના માળ ઉપરાઉપર ચણી શકાય છે, તેમ આ અનુષ્ઠાનમાં ઉત્તરોત્તર દોષ દૂર થવાનો અનુબંધ થયા જ કરે છે. આવું આ અનુષ્ઠાન શુરુલાઘવ ચિંતાથી યુક્ત હોઈ, શુભદોષના પ્રમાણના ધરાબર જ્ઞાનવાળું હોઈ, તેવું અનુબંધવાળું ઉદાર ફલ આપે છે. એથી કરીને અત્રે સર્વેય પ્રવૃત્તિ સદૈવ મહોદયવાળી હોય છે. આવું આ અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કુલયોગીઓને હોવાથી તેઓને સાનુબંધ ફલ પ્રાપ્તિ હોય છે.

અસંમોહસમુત્થાનિ ત્વેકાન્તપરિશુદ્ધિતઃ ।

નિર્વાણફલદાન્યાશુ ભવાતીતાર્થયાચિનામ્ ॥ ૧૨૬ ॥

એકાંતે પરિશુદ્ધિથી, અસંમોહરૂપ કર્મ;

ભવાતીત અર્થયાચિને, શીઘ્ર દીર્ઘ શિવશર્મ. ૧૨૬.

વૃત્તિ:—અસંમોહસમુત્થાનિ—અસંમોહથી ઉદ્ભવેલા, યથોક્ત અસંમોહરૂપ નિબંધન-કારણ-વાળા, તે જ કર્મો તુ-તો, વળી, એકાન્તપરિશુદ્ધિતઃ—એકાંતે પરિશુદ્ધિરૂપ કારણથી,—પરિપાક વશે કરીને; શું ? તો કે—નિર્વાણફલદાન્યાશુ—શીઘ્ર નિર્વાણ ફલ દેનારા છે. કોને ? તે માટે કહ્યું—ભવાતીતાર્થયાચિનામ્—સંસારાતીત અર્થ પ્રત્યે ગમન કરનારાઓને, એટલે સમ્યક્ પરતસ્વવેદીઓને—પરતત્ત્વ જાણનારાઓને, એમ અર્થ છે.

× “તુનીપાદોપવિગમઃ સાનુવંધો નિયોગતઃ । ગૃહાચભૂમિકાપાતતુલ્યઃ કૈશ્ચિદુદાહતઃ ॥

एतत्पुण्ड्रफलदं गुरुलाघवचितया । जनः प्रवृत्तिः सर्वैव सदैव हि महोदया ” ॥

—(આધાર માટે જુઓ) યોગમિન્દુ

અર્થ:—અને અસંમોહથી ઉપજતા એવા તે જ કર્મો, એકાંત પરિશુદ્ધિને લીધે, સંસારાતીત—પર અર્થ પ્રત્યે ગમન કરનારાઓને (પરતત્ત્વવેદીઓને) શીઘ્ર નિર્વાણ ફલ દેનારા હોય છે.

વિવેચન

અસંમોહથી ઉપજેલા એવા કર્મો, એકાંત પરિશુદ્ધિને લીધે, લવાતીત—સંસારાતીત અર્થગામીઓને શીઘ્ર નિર્વાણ ફલ આપનારા એવા હોય છે.

ઉપરમાં કહ્યા પ્રમાણે સદ્અનુષ્ઠાન સહિત જે જ્ઞાન તે અસંમોહ કહેવાય છે. એવા અસંમોહથી એટલે કે સદ્અનુષ્ઠાનયુક્ત જ્ઞાનથી જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તે શીઘ્ર નિર્વાણફલ આપે છે; એમાં કાળક્ષેપ કે વિલંબ થતો નથી, કારણ અસંમોહ કર્મ કે અત્રે એકાંત પરિશુદ્ધિ હોય છે, પરિપાકવશે કરીને સર્વથા શુદ્ધિ શીઘ્ર મોક્ષદાયી હોય છે. જેમ સુવર્ણને અગ્નિથી તપાવતાં તપાવતાં મેલરૂપ અશુદ્ધિ દૂર થતી જાય છે તે છેવટે પરિપાક થતાં શુદ્ધ સુવર્ણ ઉત્તીર્ણ થાય છે; તેમ અત્રે પણ યોગાનલથી તપાવતાં તપાવતાં આત્માની કર્મમેલરૂપ અશુદ્ધિ દૂર થતી જાય છે, અને છેવટે શુદ્ધિનો પરિપાક થતાં શુદ્ધ આત્મારૂપ સુવર્ણ જ નિષ્પન્ન થાય છે. અને આમ જ્યારે આત્માની એકાંત પરિશુદ્ધિ થઈ, એટલે પછી મોક્ષફલને આવતાં વાર શી ? આત્મા શુદ્ધોપયોગવંત થયો એટલે મોક્ષ હથેળીમાં જ છે, કારણ કે ‘ જે xશુદ્ધો-પયોગવંત છે, તેના આવરણ-અંતરાય ને મોહરજ દૂર થઈ જતાં, તે સ્વયમેવ પ્રગટ આત્મારૂપ—સ્વયંભૂ થઈ, જ્ઞેયમાત્રના પારને પામે છે, અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન પામે છે. ’ તે આ પ્રકારે—‘ જે ચૈતન્યપરિણામરૂપ લક્ષણવાળા ઉપયોગવડે કરીને યથાશક્તિ વિશુદ્ધ થઈને વર્તે છે, તેની વિશિષ્ટ વિશુદ્ધિ શક્તિ પદે પદે ઉદ્ભેદ પામતી જાય છે—ખૂલતી જાય છે. એટલે તેની અનાદિની બંધાયેલી અતિ દૃઢ મોહઅંધિ ઉદ્ભાંધિત થાય છે—ઉકેલાઈ જાય છે, અને તે અત્યંત નિર્વિકાર ચૈતન્યરૂપ થાય છે. એટલે પછી તેના સમસ્ત જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ ને અંતરાય સર્વથા દૂર થાય છે. અને આમ નિષ્પ્રતિઘ-અપ્રતિહત આત્મશક્તિ ઉદ્ભસિત થતાં, સ્વયમેવ પ્રગટ આત્મારૂપ થઈ જ્ઞેયમાત્રના અંતને પામે છે, * કેવલજ્ઞાન પામે છે. આમ ઉપયોગની એકાંત પરિશુદ્ધિ થકી યાવત્ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

x “ ઉવઓગવિસુદ્ધો જો વિગદાવરણંતરાયમોહરઓ ।

મૂદો સયમેવાદા જાદિ પરં જેયમૂદાણં ॥ ”—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીકૃત પ્રવચનસાર.

* “ યો હિ નામ ચૈતન્યપરિણામલક્ષણેનોપયોગેન યથાશક્તિ વિશુદ્ધો ભૂત્વા વર્તતે સ્વલુ પ્રતિપદમુદ્ગિચમાનવિશિષ્ટવિશુદ્ધિશક્તિરુદ્ગ્રન્થિતાસંસારબદ્ધદૃઢતરમોહગ્રન્થિતયાત્યન્ત-નિર્વિકારચૈતન્યો નિરસ્તસમસ્તજ્ઞાનદર્શનાવરણાન્તરાયો નિઃપ્રતિઘવિજૃમ્ભિતાત્મશક્તિશ્ચ સ્વયમેવ ભૂતો જ્ઞેયત્વમાપન્નાનામન્તમવાપ્નોતિ । ”—શ્રી અમૃતન્યંદ્રાચાર્યજીકૃત પ્રવચનસારવૃત્તિ.

આવા શીઘ્ર મોક્ષફલ આપનારા અસંમોહ કર્મો કેને હોય છે ? તે માટે અત્ર કહ્યું કે-‘લવાતીત અર્થગામીઓને,’ એટલે સંસારથી અતીત-પર એવા અર્થ પ્રત્યે ગમન કરનારાઓને, સમ્યક્ પર તત્ત્વને જાણનારા પર તત્ત્વવેદીઓને આ અસંમોહ કર્મો હોય છે એમ તાત્પર્ય છે. જેને આ પર તત્ત્વની ગમ-સમજણ પડે છે, તેઓ જ આ પર તત્ત્વ પ્રત્યે ગમન કરનારા હોય છે.

આમ અનુક્રમે બુદ્ધિક્રિયાનું ફલ સંસાર છે; જ્ઞાનક્રિયાનું ફલ મુક્તિના અંગરૂપ છે-પરંપરાએ મુક્તિ છે; અને અસંમોહ ક્રિયાનું ફલ શીઘ્ર અનિલંબપણે મોક્ષ છે, અનંતર મુક્તિ છે.

“બુદ્ધિક્રિયા લવફલ દીએજી, જ્ઞાનક્રિયા શિવઅંગ;
અસંમોહ કિરિયા દીએજી, શીઘ્ર મુગતિફલ અંગ. મન૦”—શ્રી યો. દ. સ. ૪-૧૮

ત્રિવિધ બોધનો સાર સંક્ષેપ

આશયના-અભિપ્રાયના ભેદ કરીને ફલમાં ભેદ પડે છે. અને આશયનો ભેદ રાગાદિની તરતમતાથી, તેમજ બુદ્ધિ-જ્ઞાન-અસંમોહરૂપ બોધના કારણભેદથી પડે છે. બોધ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે-બુદ્ધિરૂપ, જ્ઞાનરૂપ અને અસંમોહરૂપ. આ બોધના ભેદથી સર્વ જીવોના સર્વ કર્મોના પ્રકારમાં ભેદ પડે છે. (૧) ઇન્દ્રિયના આલંબને ઉપજતો બોધ તે ‘બુદ્ધિ’ કહેવાય છે. (૨) શ્રુતના-શાસ્ત્રના આધારે ઉપજતો બોધ તે ‘જ્ઞાન’ કહેવાય છે. (૩) અને સદ્નુષ્ઠાનયુક્ત જ્ઞાન તે ‘અસંમોહ’રૂપ બોધ કહેવાય છે; તે બોધ જ સર્વોત્કૃષ્ટ હોઈ ‘બોધરાજ’ કહેવાય છે. જેમકે-યાત્રાળુને દેખી તીર્થે જવાની બુદ્ધિ થાય, તે બુદ્ધિ છે; તીર્થયાત્રાની વિધિનું વિજ્ઞાન, તે જ્ઞાન છે; અને તીર્થયાત્રાની વિધિના વિજ્ઞાન પ્રમાણે તીર્થગમન-તીર્થફરસણ તે અસંમોહ છે. ‘આ રતન છે’ એવું રતનનું સામાન્ય જાણપણું તે બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે; આગમ આધારે આ રતનનું આ સ્વરૂપ છે એમ જાણવું તે જ્ઞાનનું ઉદાહરણ છે; અને તે જ્ઞાનગર્ભિતપણે જ્ઞાનથી તે રતનનું સ્વરૂપ ઓળખી તે રતનની પ્રાપ્તિ આદિ થવી તે અસંમોહનું સમ્યક્ સાધક ઉદાહરણ છે. ક્રિયામાં આદર, પ્રીતિ, અવિદ્ન, સંપત્તિપ્રાપ્તિ, જિજ્ઞાસા, અને તજ્જસેવા એ સદ્નુષ્ઠાનના લક્ષણ છે.

તેમાં (૧) પ્રાણીઓના સર્વેય કર્મો સામાન્યપણે બુદ્ધિપૂર્વક હોય છે, -ઇન્દ્રિયજન્ય બોધવાળા હોય છે; અને તે વિપાકવિરસ હોઈ, તેનું ફલ પરિણામ સંસાર છે. (૨) કુલયોગીઓના સર્વ કર્મો જ્ઞાનપૂર્વક એટલે કે શ્રુત-શાસ્ત્રને અનુસરનારા હોય છે, અને શાસ્ત્રનું સામર્થ્ય અમૃત જેવું છે, તેથી ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ ફલપરંપરા સાંપડે છે. માટે શાસ્ત્રાનુગામી એવા કુલયોગીઓના કર્મ મુક્તિના અંગરૂપ છે, પરંપરાએ મુક્તિના કારણરૂપ થઈ પડે છે. (૩) અને સંસારાતીત-સંસારથી પર એવા પર તત્ત્વ પ્રત્યે ગમન

કરનારા પરમાર્થવેત્તાઓના જે કર્મો છે તે અસંમોહજન્ય હોય છે. એટલે એકાંતે-નિર્લેખ-પણે પરિશુદ્ધિવાળા હોઈ, તેઓનું ફલ શીઘ્ર-અવિલંબે મુક્તિ છે, અનંતર મુક્તિ છે.

ત્રિવિધ બોધનું કોષ્ટક: ૯

	બુદ્ધિ	જ્ઞાન	અસંમોહ
લક્ષણ	ઇન્દ્રિયાર્થ આશ્રયી	આગમપૂર્વક	સદ્બુદ્ધાન યુક્ત જ્ઞાન. { ક્રિયા આદર, પ્રીતિ, અવિઘ્ન, સંપત્તિ પ્રાપ્તિ, જિજ્ઞાસા, તજ્જન સેવા.
ઉદાહરણ	રત્નનું સામાન્ય જાણપણું	આગમથી રત્નનું જ્ઞાન.	રત્નની પ્રાપ્તિ આદિ.
પાત્ર	સામાન્યથી સર્વ પ્રાણી.	કુલયોગીઓ	ભવાતીત અર્થગામી.
વિશિષ્ટ પરિણામ	વિપાકવિરસપણું	અમૃતસમી શ્રુતશક્તિથી સાનુગંધ ફલપણું	એકાંત પરિશુદ્ધિ.
ફલ	સંસાર	મુક્તિ અંગ-પરંપરાએ મોક્ષ.	શીઘ્ર મુક્તિ-અનંતર મોક્ષ.

[। इति बुद्धिज्ञानासंमोहकर्मन्तराधिकारः ।]



પરંતત્ત્વગામીનો એક જ શમપરાયણ માર્ગ

એઓનું જ (ભવાતીત અર્થગામીનું) લક્ષણ કહે છે—

પ્રાકૃતેષ્વિહ ભાવેષુ યેષાં ચેતો નિરુત્સુકમ્ ।

ભવભોગવિરક્તાસ્તે ભવાતીતાર્થયાયિનઃ ॥ ૧૨૭ ॥

વૃત્તિ:—પ્રાકૃતેષ્વિહ ભાવેષુ—અહીં પ્રાકૃતભાવો પ્રત્યે, બુદ્ધિમાં જેનું પર્યાવસાન છે એવા શબ્દાદિ ભાવોમાં, (આ શબ્દાદિ ભાવો છેવટે બુદ્ધિમાં સમાય છે,—બુદ્ધિજન્ય ભાવો છે તેમાં), યેષાં ચેતો નિરુત્સુકમ્—જેઓનું ચિત્ત નિરુત્સુક છે,—નિઃસંગતાના સમાવેશને લીધે, ભવભોગવિરક્તાસ્તે—ભવભોગથી વિરક્ત એવા તેઓ, સંસારના ભોગથી વિરક્ત એવા સ્વરૂપવાળા (એવંભૂત) તે જીવો મુક્ત જેવા, ભવાતીતાર્થયાયિનઃ—‘ ભવાતીતઅર્થગામી ’ કહેવાય છે,—ભવમાં ચિત્તના અસંસ્પર્શને લીધે. (સંસારમાં તેઓનું ચિત્ત સ્પર્શાતું નથી—લેપાતું નથી, તેથી કરીને).

પ્રાકૃત ભાવોમાં અહીં, નિરુત્સુક જસ ચિત્ત;
ભવાતીત અર્થગામિ તે, ભવલોગમાં વિરક્ત. ૧૨૭

અર્થ:—અહીં પ્રાકૃત ભાવો પ્રત્યે જેઓનું ચિત્ત નિરુત્સુક (ઉત્સુકતા રહિત) હોય છે, તે ભવલોગથી વિરક્ત થયેલાઓ, ભવાતીત અર્થગામી છે.

વિવેચન

ઉપરમાં ભવાતીતઅર્થગામી એવા મહાસુસુક્ષ્મ કહ્યા, તે કોણુને કેવા હોય ? તેનું લક્ષણ અહીં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. અહીં શબ્દાદિ વિષયોરૂપ પ્રાકૃત ભાવોમાં જેઓનું ચિત્ત ઉત્સુકતા રહિત હોય છે, તે સાંસારિક લોગથી વિરક્ત જનો ભવાતીતઅર્થગામી છે.

પ્રાકૃત ભાવો એટલે બુદ્ધિમાં જેનું પર્યવસાન છે એવા શબ્દાદિ ભાવો. પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિનો વિકાર, પુદ્ગલનો વિકાર. શબ્દાદિ વિષયો પ્રાકૃત ભાવ છે અર્થાત્ જડ પ્રકૃતિના વિકારરૂપ છે, પુદ્ગલના વિકારરૂપ છે; અને તે બુદ્ધિમાં પર્ય-સુસુક્ષ્મ ભવલોગ વસાન પામે છે, હેનટે બુદ્ધિમાં સમાય છે, અર્થાત્ બુદ્ધિગમ્ય ભાવો છે.

વિરક્ત આવા આ શબ્દાદિ વિષયોરૂપ પ્રાકૃત ભાવોમાં જેઓનું ચિત્ત અના-સક્તપણાને લીધે ઉત્સુકતા વિનાનું હોય છે, તે ભવલોગથી વિરક્ત થયેલા જનો 'ભવાતીત અર્થગામી' કહેવાય છે. શબ્દાદિ વિષયોમાં તેઓ રાચતા નથી, આસક્ત થતા નથી, વિષયોમાંથી તેઓનું ચિત્ત ભઠ્ઠી ગયું છે, સાંસારિક લોગ તેઓને દીકા ગમતા નથી; એટલે ભવલોગથી વિરક્ત-સાચો અંતરંગ વૈરાગ્ય પામેલા આ જીવો ખંદેખરા 'ભવાતીતઅર્થગામી' છે. કારણ કે તે મહાનુભાવ મહાત્માઓનું ચિત્ત ભવમાં-સંસારમાં સ્પર્શતું નથી, લેપાતું નથી, અસ્પૃષ્ઠ રહે છે, જળ-કમળવત્ અલિપ્ત રહે છે. વિવિધ સ્વપ્ન-દંદ્રમલ જેવી પુદ્ગલરચના તેઓને કારમી-અકારી લાગે છે, અને જગત્ની એઠરૂપ તે પુદ્ગલ વિષયનું સેવન કરવું તે તેવા પરમ વૈરાગ્યવંત સાચા સંવેગરંગી મહાત્માઓને આંખ પાસે રેતી ઉપડાવવા જેવું અત્યંત, અસહ્ય લાગે છે. દાખલા તરીકે-પરમતત્ત્વજ્ઞ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પોતાના સ્વાનુભવોદ્ધાર કાઢ્યા છે કે—

“જોકે અમારું ચિત્ત નેત્ર જેવું છે; નેત્રને વિષે ખીજા અવયવની પેઠે એક રજકણ પણ સહન થઈ શકે નહીં. ખીજા અવયવોરૂપ અન્ય ચિત્ત છે. અમને વર્તે છે એવું જે ચિત્ત તે નેત્રરૂપ છે. તેને વિષે વાણીનું ઉઠવું, સમજાવવું, આ કરવું અથવા આ ન કરવું, એવી વિચારણા કરવી તે માંડમાંડ બને છે x x x કારણકે આંખની પાસે જમીનની રેતી ઉપડાવવાનું કાર્ય થવારૂપ થાય છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આવા પરમ ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યવંત સંવેગરંગી સાચા પરિણત-ભાવિતાત્માઓ બુદ્ધિફળરૂપ શબ્દાદિ વિષયોમાં-પ્રાકૃત ભાવોમાં કેમ રાચે ? આ પ્રાકૃત ભાવોમાં તો સામાન્ય પ્રાકૃત જનો જ રાચે, પુદ્ગલાનંદી ભવાભિનંદી જીવોજ આસક્ત થાય; પણ સાચા અંતરંગ વૈરાગ્યવાનું 'સુમુક્ષુ જીવો કદી પણ ઉત્કંઠા ધરાવે નહિ', આસક્ત થાય નહિ. આવા વૈરાગ્યવાસિત આત્મા, સાચા 'વૈરાગીઓ' જ સંસારથી પર એવા અર્થ-તત્ત્વ પ્રત્યે ગમન કરનારા છે, પર તત્ત્વને જાણનારા ને પામનારા હોય છે. કારણકે સંસારમાં રહ્યા છતાં, તે મહાનુભાવ મહાત્માઓનું ચિત્ત સંસારી ભાવોને-વાસનાને લેશમાત્ર સ્પર્શતું નથી. તેથી તેઓ સુકૃત જેવા છે, દેહ છતાં નિર્વાણ પામેલા છે, જીવન્મુક્ત છે.

“ મોહભાવ ક્ષય હોય જ્યાં, અથવા હોય પ્રશાંત;
તે કહિયે જ્ઞાની દશા, બાકી બીજી જ્ઞાત.
સકલ જગત્ તે એકવત્, અથવા સ્વપ્ન સમાન;
તે કહિયે જ્ઞાનિદશા, બાકી વાચાજ્ઞાન. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધ

एक एव तु मार्गोऽपि तेषां शमपरायणः ।

अवस्थाभेदभेदेऽपि जलधौ तीरमार्गवत् ॥ ૧૨૮ ॥

એકજ હોયે તેહનો, શમપરાયણ માર્ગ;
અવસ્થાભેદ છતાં યથા, સાગરમાં તીરમાર્ગ. ૧૨૮

અર્થ:—અને તેઓનો શમપરાયણ માર્ગ પણ, અવસ્થાભેદનો ભેદ છતાં, એકજ છે, સમુદ્રમાં તીરમાર્ગની-કાંઠાના માર્ગની જેમ.

વિવેચન

અને એવા તે ભવાતીતઅર્થગામીઓનો એટલે કે પરમતત્ત્વવેદીઓનો માર્ગ પણ, અવસ્થાભેદનો ભેદ છતાં, એક જ છે, -સાગરમાં તીરમાર્ગની-કાંઠાના માર્ગની પેઠે. ઉપરમાં જેનું સ્પષ્ટ લક્ષણ કહ્યું, એવા સાચા ભવવિરક્ત વૈરાગ્યવાસિત સંવેગી

વૃત્તિ:—एक एव तु मार्गोऽपि—અને માર્ગ પણ એકજ, ચિત્તવિશુદ્ધિરૂપ લક્ષણવાળો માર્ગ પણ એકજ છે, તેમાં-તેઓનો, એટલે કે ભવાતીતઅર્થગામીઓનો, શમપરાયણ:—શમપરાયણ, શમનિષ્ઠ, અવસ્થાભેદભેદેऽपि—અવસ્થાભેદનો ભેદ છતાં, -ગુણસ્થાનકના ભેદની અપેક્ષાએ, (તેમના દશાનો ભેદ છતાં), જલધૌ તીરમાર્ગવત્—સમુદ્રની આંતરમાં તીરમાર્ગની જેમ, એ દષ્ટાંત છે. અને અહીં તે સમુદ્રથી દૂર-નિકટપણા આદિના ભેદથી અવસ્થાભેદ હોય છે. (સમુદ્રના કાંઠાના માર્ગ તે તીરમાર્ગ છે. તેમાં કોઈ દૂર હોય, કોઈ નિકટ હોય, એમ ભેદ છતાં તે અધાય 'તીરમાર્ગ' જ છે.)

મુમુક્ષુનો માર્ગ એકજ મુમુક્ષુ આત્માએ લવાતીત અર્થગામી અથવા પરતત્ત્વવેદી કહેવાય છે. અને તેઓનો ચિત્તવિશુદ્ધિરૂપ લક્ષણવાળો માર્ગ પણ એક જ છે. કોઈપણ પ્રકારે ચિત્તવિશુદ્ધિ કરી, આત્માને શુદ્ધ કરવો, એજ માર્ગ છે; અને તે એક જ છે, તેમાં કોઈ પણ ભેદ નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું ટંકેતકીર્ણ વચનામૃત છે કે—

“ મોક્ષ કહ્યો નિજ શુદ્ધતા, તે પામે તે પંથ;
સમજાવ્યો સંક્ષેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્ઘંથ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

મોક્ષનો એક જ શમપરાયણ માર્ગ-શાંતિમાર્ગ

અને આ માર્ગ શમપરાયણ છે-શમનિષ્ઠ છે: (૧) શમ એટલે નિષ્ક્રિયા આત્મ-પરિણતિ, રાગદ્વેષ રહિતપણું, સમભાવ. ‘ મોહ-ક્ષોભરહિત જે આત્માનો પરિણામ તે સમx કહેવાય છે. ’ આ માર્ગમાં શમની પ્રાપ્તિ કરવી, શમપરાયણ થવું, એજ એક નિષ્ઠા છે-છેવટની નિતાંત સ્થિતિ છે, એજ અંતિમ સાધ્ય છે. (૨) અથવા શમ એટલે સામ્ય; યથાવસ્થિત આત્મશુણને પામવું-જેમ છે તેમ આત્મશુણની સમાન થવું તે સામ્ય છે. જે સામ્ય છે તે ધર્મ છે, અને ‘ વત્યુસહાવો ધર્મો ’ એ લક્ષણ પ્રમાણે વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે. આ ધર્મ છે તે ચારિત્ર છે, અને ચારિત્ર એટલે ‘ સ્વરૂપે ચરણં ચારિત્રં ’ એ લક્ષણ પ્રમાણે સ્વરૂપમાં ચરવું, આત્મસ્વરૂપમાં વર્તવું, તે ચારિત્ર છે. આમ ચારિત્ર, ધર્મ, સામ્ય, સમ, શમ એ શબ્દો સમાનાર્થવાચક છે. તાત્પર્ય કે સામ્યમાં અર્થાત્ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા તત્પર થવું એજ શમનિષ્ઠ માર્ગ છે. (૩) અથવા શમ એટલે શાંતિ. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, મોહ આદિની શાંતિ થવી તે શમ છે. પરભાવથી વિરામ પામી આત્મભાવમાં આવવું તેનું નામ શાંતિ છે, અને તેજ શમનિષ્ઠ માર્ગ અથવા શાંતિ માર્ગ છે. આ શાંતિમાર્ગનું શાંતિમાર્ગ અત્યંત હૃદયંગમ સ્વરૂપ મહાજ્ઞાની યોગીશ્વર શ્રીમાન આનંદધનજીએ શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં સંક્ષેપમાં પ્રદર્શિત કર્યું છે. તેમાં શ્રી આનંદધનજી ભગવાનને સાક્ષાત્ હાજરાહજૂર દેખતા હોય એમ તેમની સાથે ગોષ્ઠિ-વાર્તાલાપ કરતાં પૂછે છે—

“ શાંતિજન ! એક મુજ વિનતિ, મુણે ત્રિભુવન રાય રે;
શાંતિ સ્વરૂપ કિમ જાણીએ ? કહેા કિમ મન પરખાય રે ?...શાંતિo ”

x “ ચારિત્તં સ્વલુ ધર્મો ધર્મો જો સો સમોત્તિ ણિદિદ્ધો ।
મોહક્ષોહચિહીણો પરિણામો અપ્પણો હુ સમો ॥ ”

—શ્રી હંદહંદાચાર્યજીપ્રણીત શ્રી પ્રવચ

ત્યારે ભગવાન્ તેનો જવાબ આપે છે કે-જેને આવા પ્રશ્નનો અવકાશ છે એવા હે આનંદધન ! તારા આત્માને ધન્ય છે ! તું મનમાં ધીરજ ધરીને સાંભળ ! હું તને શાંતિસ્વરૂપ જેમ પ્રતિભાસ્યું છે તેમ કહું છું :

“ ધન્ય તું આતમ જેહને, એહવો પ્રશ્ન અવકાશ રે;
ધીરજ મન ધરી સાંભળો, કહું શાંતિ પ્રતિભાસ રે....શાંતિ ”

૧. અવિશુદ્ધ ને સુવિશુદ્ધ જે જે ભાવો ભગવાન્ જિનવરે-પરમ વીતરાગદેવે કહ્યા છે, તે તેમજ અવિતથ્ય અર્થાત્ અત્યંત સાચા બાણીને સદેહે, શ્રદ્ધે, દૃઢ આત્મપ્રતીતિથી માન્ય કરે, તે શાંતિપદની પ્રથમ સેવા છે, શાંતિમાર્ગનું પ્રથમ પદ-પગથિયું છે.

૨. અને આગમના પરમાર્થ રહસ્યને ધારણ કરનારા, સમ્યક્ત્વવંત અર્થાત્ આત્મ-જ્ઞાની, સારભૂત એવી સંવર ક્રિયા કરનારા, જ્ઞાનીઓના સનાતન મોક્ષમાર્ગના સંપ્રદાયને અનુસરનારા, સદાય અવંચક, સર્વથા ઋણુ-સરલ, અને શુદ્ધ આત્માનુભવના આધારરૂપ, એવા સદ્ગુરુનું જે સેવન તે શાંતિપદની સેવાનું પરમ અવલંબન છે. તેમજ અન્ય પણ શુદ્ધ આલંબન આદરવા ને ણીજી બધી જંબલ છોડી દેવી, તથા સવ તામસી વૃત્તિઓ પરિહરી સુંદર સાત્ત્વિકી વૃત્તિઓ ભજવી,-એ શાંતિ સ્વરૂપને પામવાનો માર્ગ છે.

“ ભાવ અવિશુદ્ધ સુવિશુદ્ધ જે, કહ્યા જિનવર દેવ રે;
તે તેમ અવિતથ્ય સદેહે, પ્રથમ એ શાંતિપદ સેવ રે....શાંતિ
આગમધર ગુરુ સમક્ષિતી, કિરિયા સંવર સાર રે;
સંપ્રદાયી અવંચક સદા, શુચિ અનુભવ આધાર રે....શાંતિ
શુદ્ધ આલંબન આદરે, તજી અવર જંબલ રે;
તામસી વૃત્તિ સવિ પરિહરી, ભજે સાત્ત્વિકી શાલ રે....શાંતિ ”

૩. તેમજ-જેમાં ફલનો વિસંવાદ છે નહિં, અચૂકપણે જે ઇષ્ટ મોક્ષફલ આપે જ છે; જેમાં શબ્દ છે તે ખરાખર અર્થ સાથે સંબંધ-સુમેળ ધરાવે છે, અર્થાત્ શબ્દનયે ખરેખરા પરમાર્થ અર્થમાં તે તે સત્ સાધન સેવાય છે-પ્રયોજ્ય છે; અને જેમાં સકલ નયવાદ વ્યાપી રહે છે, અર્થાત્ સર્વ નય જેમાં અવિરોધી-અવિસંવાદીપણે એક પરમાર્થ સાધકપણે પ્રવર્તે છે; એવા શિવસાધનની-સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષસાધનની સંધિ કરવી, એવા સમ્યક્ મોક્ષસાધન જોડવા-પ્રયોજવા, તે શિવસ્વરૂપ-મોક્ષસ્વરૂપ પરમ શાંતિમાર્ગનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે.

“ ફલ વિસંવાદ જેહમાં નહિં, શબ્દ તે અર્થ સંબંધી રે;
સકલ નયવાદ વ્યાપી રહ્યો, તે શિવસાધન સંધિ રે....શાંતિ ”

૪. આત્મપદાર્થને વિરોધ ન આવે એવો વિધિ-પ્રતિષેધ કરી, મહાજને ગ્રહેલો એવો આત્માનો ગ્રહણવિધિ આદરવો,-એ આગમમાં કહેલો શાંતિમાર્ગનો બોધ-ઉપદેશ છે.

૫. દુષ્ટ જનની સંગતિ છોડી દઈ, સુશુરના સંતાનની સંગત કરવી, અને સુક્તિના હેતુરૂપ યોગ-સમાધિમય ચિત્તભાવને લજવું, એ શાંતિનો સન્માર્ગ છે.

“ વિધિ પ્રતિષેધ કરી આત્મા, પદારથ અવિરોધ રે;
અહંભુ વિધિ મહાજને પરિથલો, ધર્યો આગમે બોધ રે....શાંતિ૦
દુષ્ટ જન સંગતિ પરિહરી, લજે સુશુર સંતાન રે;
યોગ સમાધિ ચિત્ત ભાવ જે, લજે સુગતિનિદાન રે....શાંતિ૦ ”

૬. માન-અપમાનને સમાન બાણે, વંદક-નિંદકને સમ ગણે, કનક-પાપાણને સરખા માને, સર્વ જગત્જંતુને સમ ગણે, તૃણ-મણિને તુલ્ય બાણે, સુક્તિ-સંસારને સમ ગણે, - આ ભવસાગર તરવા માટે નૌકા સમાન શાંતિમાર્ગ છે.

“ માન-અપમાન ચિત્ત સમ ગણે, સમ ગણે કનક પાપાણ રે;
વંદક નિંદક સમ ગણે, ધર્યો હોય જંતુ બાણ રે....શાંતિ૦
સર્વ જગત્જંતુને સમ ગણે, સમ ગણે તૃણ મણિ ભાવ રે;
સુક્તિ સંસાર બેહુ સમ ગણે, સુને ભવજલનિધિ નાવ રે....શાંતિ૦ ”

૭. તેમજ-આપણો આત્મભાવ જે શુદ્ધ ચેતનાધાર છે, તે જ નિજ પરિકર (પરિવાર) બીજા બધા સાથસંયોગ કરતાં સાર છે, માટે તે શુદ્ધ આત્મભાવમાં આવી તેમાં શમાઈ જવું, એ જ શાંતિસ્વરૂપ પામવાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે.

“ આપણો આત્મ ભાવ જે, શુદ્ધ ચેતનાધાર રે;
અવર સર્વ સાથ સંયોગથી, એ નિજ પરિકર સાર રે....શાંતિ૦ ”

ઇલાદિ પ્રકારે આ શમપરાયણ માર્ગનું-શાંતિ માર્ગનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યું છે.

“ ક્રોધાદિક કષાયોનું શમાઈ જવું, ઉદય આવેલા કષાયોમાં મંદતા થવી, વાળી લેવાય તેવી આત્મદશા થવી અથવા અનાદિ કાળની વૃત્તિઓ શમાઈ જવી તે શમ. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૨૨

સર્વ મુમુક્ષુઓ તે જ એક શાંતિમાર્ગને પામવાને ઇચ્છે છે, એટલે તે સર્વનો માર્ગ એક જ છે. જેમ સાગરકાંઠાના સર્વ માર્ગ ‘તીરમાર્ગ’ છે, માટે તે એક જ સ્વરૂપ છે, તેમ આ સર્વ મુમુક્ષુઓના માર્ગ પણ ‘ભવ-તીરમાર્ગ’-મોક્ષમાર્ગ છે, માટે તે એક જ છે. પછી ભલે અવસ્થાભેદના ભેદને લીધે કોઈ તે માર્ગ એક જ માર્ગની નિકટ હોય ને કોઈ દૂર હોય. જેમ સાગરમાં કોઈ તીરમાર્ગ કાંઠાની નિકટ હોય, ને કોઈ દૂર હોય, પણ તે ‘તીરમાર્ગ’ જ છે;

તેમ કોઈ સુમુક્ષુ ભવસમુદ્રના તીરની-લવપારની-મોક્ષની અત્યંત નિકટ હોય, ને કોઈ દૂર હોય, પણ તે સર્વનો માર્ગ તો એક જ ‘મોક્ષમાર્ગ’ છે. આમ ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ દશાવિશેષ પ્રમાણે ભલે તેઓમાં દૂર-નિકટપણાનો ભેદ હોય, તો પણ મોક્ષમાર્ગનો તો અભેદ જ છે. અર્થાત્ તે સર્વ એક આખંડ અભેદ પરમ અમૃતરસસાગરસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગના ભક્તો-આરાધકો-ઉપાસકો છે, સાધર્મિક બંધુઓ છે.

“ મોક્ષના માર્ગ બે નથી. જે જે પુરુષો મોક્ષરૂપ પરમ શાંતિને ભૂતકાળે પામ્યા, તે તે સઘળા એક જ માર્ગથી પામ્યા છે; વર્તમાન કાળે પણ તેથી જ પામે છે; ભવિષ્ય-કાળે પણ તેથી જ પામશે. તે માર્ગમાં મતભેદ નથી, અસરણતા નથી, ઉન્મત્તતા નથી, ભેદાભેદ નથી, માન્યામાન્ય નથી. તે સરળ માર્ગ છે, તે સમાધિ માર્ગ છે, તથા તે સ્થિર માર્ગ છે. અને સ્વાભાવિક શાંતિસ્વરૂપ છે. સર્વ કાળે તે માર્ગનું હોવાપણું છે. એ માર્ગના મર્મને પામ્યા વિના કોઈ ભૂતકાળે મોક્ષ પામ્યા નથી, વર્તમાનકાળે પામતા નથી, અને ભવિષ્યકાળે પામશે નહીં.

“ શ્રી જિને સહસ્રગમે ક્રિયાઓ અને સહસ્રગમે ઉપદેશો એ એક જ માર્ગ આપવા માટે કહ્યાં છે. અને તે માર્ગને અર્થે તે ક્રિયાઓ અને ઉપદેશો ગ્રહણ થાય તો સફળ છે, અને એ માર્ગને ભૂલી જઈ તે ક્રિયાઓ અને તે ઉપદેશો ગ્રહણ થાય તો તે સૌ નિષ્ફળ છે.

“ શ્રી મહાવીર જે વાટેથી તર્યા તે વાટેથી શ્રી કૃષ્ણ તરશે. જે વાટેથી શ્રી કૃષ્ણ તરશે તે વાટેથી શ્રી મહાવીર તર્યા છે. એ વાટ ગમે ત્યાં બેઠાં, ગમે તે કાળે, ગમે તે શ્રેણીમાં, ગમે તે યોગમાં જ્યારે પામશે, ત્યારે તે પવિત્ર, શાશ્વત, સત્પદના અનંત અતીન્દ્રિય સુખનો અનુભવ થશે. તે વાટ સર્વ સ્થળે સંભવિત છે.” ઇત્યાદિ.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૨

પર તત્ત્વના કથનની ઇચ્છાથી કહે છે—

સંસારાતીતતત્ત્વં તુ પરં નિર્વાણસંજ્ઞિતમ્ ।

તદ્વ્યેકમેવ નિયમાચ્છબ્દભેદેऽપિ તત્ત્વતઃ ॥ ૧૨૯ ॥

ભવાતીત પર તત્ત્વ તો, નિર્વાણ કહેવાય;

તત્ત્વથી એકજ તેહ છે, શબ્દ ભેદ છતાંય. ૧૨૯

વૃત્તિ:—સંસારાતીતતત્ત્વં તુ-અને સંસારાતીત તત્ત્વ તો, શું ? તો કે-પરં-પર, પ્રધાન, નિર્વાણસંજ્ઞિતમ્-નિર્વાણ નામનું છે, નિર્વાણ સંજ્ઞા એની ઉપજ છે એટલા માટે, તદ્વ્યેકમેવ-તે નિશ્ચયે એક જ સામાન્યથી છે, નિયમાત્-નિયમથી, નિયમે કરીને, શબ્દભેદેऽપિ-શબ્દભેદ (જેવું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે) છતાં, તત્ત્વતઃ-તત્ત્વથી, પરમાર્થથી.

દીપાદિષ્ટિ: પરંતત્ત્વ નિર્વાણ ને તેના અન્વર્થ નામ

અર્થ:—અને સંસારાતીત તત્ત્વ તો ‘નિર્વાણ’ સંજ્ઞાથી ઓળખાતું એવું પર તત્ત્વ છે; અને તે તો શબ્દભેદ છતાં તત્ત્વથી નિયમે કરીને એકજ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે સંસારાતીત-સંસારથી પર એવું પર તત્ત્વ કહ્યું, તે શું? તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે:—તે પર તત્ત્વ ‘નિર્વાણ’ એવી સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. અને તે તો સામાન્યથી નિયમે કરીને એકજ છે. નીચે કહેવામાં આવે છે એવો શબ્દભેદ છતાં તત્ત્વથી-પરમાર્થથી તે નિર્વાણ તત્ત્વ એકજ છે. જમે તે નામે ઓળખવામાં આવે, પણ પરમ એવા તે નિર્વાણ તત્ત્વમાં કોઈ ભેદ છે જ નહિ. તે તત્ત્વથી પર કોઈ છે નહિ ને સર્વથી પર તે છે, તેટલા માટે તે ‘પરં તત્ત્વ’ છે. કર્મરૂપ તેલ ખૂટી જવાથી સંસારરૂપ દીવો ત્યાં ખૂઝાઈ જાય છે-નિર્વાણ પામે છે, તેટલા માટે તે તત્ત્વને ‘નિર્વાણ’ નામ ઘટે છે.

એજ કહે છે—

સદાશિવઃ પરં બ્રહ્મ સિદ્ધાત્મા તથાતેતિ ચ ।

શબ્દૈસ્તદુચ્યતેઽન્વર્થાદેકમેવૈવમાદિભિઃ ॥ ૧૩૦ ॥

સદાશિવ પર બ્રહ્મ ને, સિદ્ધાત્મ તથાતા ચ;

આદિ શબ્દે અન્વર્થથી, એકજ તેહ કથાય. ૧૩૦

અર્થ:—સદાશિવ, પરબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા, તથાતા, ઇત્યાદિ શબ્દોથી તે ઓળખાય છે; તે અન્વર્થથી (શબ્દના બરાબર અર્થ પ્રમાણે) એકજ છે.

વૃત્તિ:—સદાશિવઃ—સદાશિવ, એટલે સર્વકાળ શિવ, કદી પણ અશિવ નહિ તે,—નિકાલ પરિશુદ્ધિ થકી સર્વ અશિવના અભાવને લીધે, પરં-પરમ, પ્રધાન, બ્રહ્મ-બ્રહ્મ,—તથાપ્રકારે પૃથક્કર અને પૃથક્કરવડે કરીને સદ્ભાવનું અવલંબનપણું હોવાથી, સિદ્ધાત્મા-સિદ્ધ આત્મા, કૃતકૃત્ય આત્મા, નિષ્કિતાર્થ એમ અર્થ છે, તથાતેતિ ચ—અને તથાતા, આકાલ એટલે સર્વકાલ તથાભાવથી, સદાકાલ તેવા પ્રકારનો ભાવ હોવાને લીધે, ‘તથાતા’ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે—

“ઉપાદાનનિમિત્તાભ્યામધિકારિત્વતા ધ્રુવા । સર્વકાલં તથાભાવાત્તથાતેત્યભિધીયતે ॥

વિસંયોગાત્મિકા ચેયં ત્રિદુઃસ્વપરિવર્જિતા । મૂતકોટિઃ પરાત્યન્તં મૂતાર્થફલદેતિ ચ ॥”

અર્થાત્—ઉપાદાન ને નિમિત્તથી તેની અધિકારિત્વતા ધ્રુવ છે, અને સર્વકાલ તથાભાવને લીધે તે ‘તથાતા’ કહેવાય છે. અને આ અધિકારિત્વતા-તથાતા વિસંયોગસ્વરૂપ ને ત્રણ પ્રકારના દુઃખથી પરિવર્જિત-સર્વથા દક્ષિત એવી છે; તે પરા મૂતકોટિ છે, અને અલંત મૂતાર્થ ફલ દેનારી છે. ઇત્યાદિ શબ્દૈઃ—શબ્દોથી, તત્ત્વ-તે નિર્વાણ, ઉચ્યતે—કહેવાય છે, ઓળખાય છે, અન્વર્થાત્-અન્વર્થથી, અર્થને અનુસરતા, શબ્દના યથાર્થ અર્થ પ્રમાણે, ઉક્ત નીતિથી, એકમેવ-તે એકજ હોય, ઇવાદિભિઃ એ આદિ શબ્દોથી.

વિવેચન

“ શબ્દ ભેદ ઝઘડો કિયોણ, જો પરમારથ એક;
કહો ગંગા કહો સુરનદીણ, વસ્તુ ફિરે નહિં છેક....મનમોહન૦ ”—શ્રીયો. દ. સ. ૪-૨૧

તે પરમ ‘નિર્વાણ’ નામના તત્ત્વને જે જૂદે જૂદે નામે ઓળખવામાં આવે છે, તેનો પરમાર્થ જોતાં કંઈ અર્થભેદ નથી. તે લિન્ન લિન્ન નામોમાંથી કેટલાક અત્ર બતાવ્યા છે: (૧) સદાશિવ, (૨) પરંબ્રહ્મ, (૩) સિદ્ધાત્મા, (૪) તથાતા. પરમાર્થથી તે નામોનું એકપણું આ પ્રકારે—

સદાશિવ—કોઈ તેને ‘સદાશિવ’ કહે છે. આ ‘સદાશિવ’ એટલે સદાય શિવ, સર્વકાળ શિવ, કદી પણ અશિવ નહિં તે. ત્રણે કાળને વિષે સર્વથા પરિશુદ્ધિ વડે કરીને સર્વ અશિવના-અકલ્યાણના અભાવને લીધે આને ‘સદાશિવ’ નામ ધરાવે છે. કારણ કે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ હોવાથી, આ ‘નિર્વાણ’ સદા શિવસ્વરૂપ-કલ્યાણસ્વરૂપ-મંગલસ્વરૂપ છે, સર્વ કલ્યાણનું-મંગલનું ધામ છે, શંકર સ્વરૂપ અર્થાત્ શમ-આત્મ-સુખકર સ્વરૂપ છે.

“ શિવશંકર જગદીશ્વર રે, ચિદાનંદ ભગવાન....લલના૦ ”—શ્રી આનંદધનજી

પરંબ્રહ્મ—વળી એ ‘પરંબ્રહ્મ’ નામથી ઓળખાય છે. પરં એટલે પરમ, પ્રધાન. અને તથા પ્રકારે બૃહત્ત્વ-બૃહંકત્વથી સદ્ભાવ અવલંબનપણાને લીધે તે ‘બ્રહ્મ’ છે. બૃહત્ત્વ એટલે જગત્માં અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં જેનું બૃહત્પણું-મહત્પણું છે તે બ્રહ્મ. અથવા બૃહંકત્વ એટલે આત્મગુણનું અત્યંત વૃદ્ધિંગતપણું-અત્યંત પુષ્ટપણું જ્યાં વર્તે છે તે બ્રહ્મ. આવા બૃહત્ત્વ-બૃહંકત્વ વડે કરીને જ્યાં આત્મસ્વરૂપના સદ્ભાવનું અવલંબન છે, અર્થાત્ જ્યાં શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપનું વિદ્યમાનપણું વર્તે છે, જે સહજાત્મસ્વરૂપ છે, તે ‘પરં બ્રહ્મ’ છે.

“ બ્રહ્મ શબ્દ વૃહ્-વૃદ્ધૌ (વધવું, to grow) એ ઉપરથી થયો છે, એમ મનાય છે. અને એ રીતે જોતાં વિશ્વની વૃદ્ધિનો, વિશ્વના વિકાસનો જેથી ખુલાસો થઈ શકે છે, રહસ્ય સમજાય છે, એ આન્તર તત્ત્વનું નામ ‘બ્રહ્મ’ છે. x x x પણ બ્રહ્મ શબ્દની એક બીજી વ્યુત્પત્તિ-જે પૂર્વના જેટલી જ પ્રાચીન છે-તે વિચારતાં નિર્વિશેષ સ્વરૂપ પણ કલિત થઈ શકે છે. અતિ પ્રાચીન સમયથી-ઋક્ સંહિતાના સમયથી-વૃહત્ શબ્દ વિશાળ, મહોદ્, અનવચ્છિન્ન એ અર્થમાં વપરાય છે, અને એ શબ્દ બ્રહ્મ શબ્દનો સહોદર છે, તેથી બ્રહ્મ એટલે અનવચ્છિન્ન વસ્તુતત્ત્વ એમ અર્થ પણ નીકળે છે. ”

—પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ક્રુપા

સિદ્ધાત્મા—તેને સિદ્ધાત્મા નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. જેનો આત્મા સિદ્ધ છે, જેણે શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે તે સિદ્ધાત્મા. જેનો આત્મા કૃતકૃત્ય છે, જેને કાંઈ કર્તવ્ય અવશેષ રહ્યું નથી તે સિદ્ધાત્મા. જે નિષ્કિંતાર્થ છે અર્થાત્ જેના સર્વ અર્થની નિષ્ઠા—છેવટની હદ પ્રાપ્ત થઈ છે, એટલે કે જેના સર્વ અર્થ—પ્રયોજન સિદ્ધ થયા છે, તે સિદ્ધાત્મા. આમ જેણે શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ સિદ્ધ કર્યું છે, નિષ્પન્ન કર્યું છે, એવા સહજાત્મસ્વરૂપ સ્વામી શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ તે સિદ્ધાત્મા છે.

“યેનાત્માવુચ્યતાત્મૈવ પરત્વેનૈવ ચાપરમ્ ।

અક્ષયાનન્તબોધાય તસ્મૈ સિદ્ધાત્મને નમઃ ॥ ”

—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીશ્રીકૃત સમાધિશતક.

“સકળ પ્રદેશે હો કર્મ અજાવતા, પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપ;

આતમગુણની હો જે સંપૂર્ણતા, સિદ્ધ સ્વભાવ અનૂપ.

....સ્વામી સ્વયંપ્રભને જાઉં લામણે.

અચળ અખાધિત હો જે નિઃસંગતા, પરમાત્મ ચિદ્રૂપ;

આતમલોગી હો રમતા નિજ પદે, સિદ્ધ રમણ એ રૂપ....સ્વામી—શ્રી દેવચંદ્રજી.

તથાતા—જાણી કોઈ તેને ‘તથાતા’ નામથી ઓળખે છે. આકાલ એટલે કે સર્વકાલ તથાભાવ વડે કરીને તે તથાતા કહેવાય છે; સદાકાળ તથાપ્રકારનો ભાવ હોવાને દ્વીધે તે ‘તથાતા’ છે. જેનું શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ જેમ છે તેમ શાશ્વત વર્તે છે, તે તથાતા છે. તે માટે કહ્યું છે કે—

ઉપાદાન ને નિમિત્તથી તેની અધિકારિત્વતા ધ્રુવ છે—નિશ્ચલ છે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત જાનને તેના હાથમાં છે, તેને આધીન છે. ઉપાદાન આત્મા છે અને તેને પ્રગટ કરનાર નિમિત્ત પણ શુદ્ધ આત્માજ છે. એટલે તેનું સ્વસ્વરૂપનું અધિકારીપણું, સ્વામીપણું, ઇશ્વરપણું, સત્તાધીશપણું ધ્રુવ છે, અચલ છે, કદી ન ફરે એવું છે. શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપનું ઉપાદાન પણ તે જ છે, ને નિમિત્ત પણ તે જ છે.

આ ‘તથાતા’ વિસંયોગાત્મિક છે, અને ત્રણ પ્રકારના દુઃખથી પરિવર્જિત છે. સર્વ અન્ય લાવનો જ્યાં વિસંયોગ છે, અર્થાત્ સમસ્ત પર લાવનો જ્યાં વિયોગ થયો છે, વિમુક્ત થયો છે, પરમાણુ માત્ર પણ કર્મનો જ્યાં સ્પર્શ રહ્યો નથી, કેવલ શુદ્ધ આત્માજ જ્યાં વર્તે છે, એવી આ તથાતા વિસંયોગાત્મિક છે—વિસંયોગસ્વરૂપ છે. અને એટલા માટેજ શારીરિક, માનસિક ને વાચિક દુઃખથી, અથવા આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિરૂપ ત્રિવિધ

તાપથી, અથવા આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક ને આધિભૌતિક એ ત્રિવિધ દુઃખથી તે પરિવર્જિત છે, સર્વથા રહિત છે.

“ સંગ પરિહારથી સ્વામી નિજ પદ લહું,

શુદ્ધ આત્મિક આનંદપદ સંઘહું....

ધર્મ જગનાથનો ધર્મ શુચિ ગાઈએ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

વળી આ તથાતા પરા ભૂતકોટિ છે, અને અત્યંતપણે ભૂતાર્થે ફલ દેનારી છે. પ્રાણી-ઓની-ભૂતોની પરમ કોટિરૂપ-ઉચ્ચતમ વર્ગરૂપ જે છે તે પરા ભૂતકોટિ છે, અર્થાત્ જે પરમાત્મસ્વરૂપ છે, શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ છે, ઉત્કૃષ્ટ કોટિના આત્મા છે, તે તથાતા છે.

“ જ્ઞાનાનંદે હો પૂરણ પાવનો, વરજિત સકલ ઉપાધિ;

અતીન્દ્રિય ગુણગુણમણિ આગરુ, ઇમ પરમાતમ સાધ.

સુગયાની ! સુમતિ ચરણકજ આતમ અરપણા. ”—શ્રી આનંદધનજી

અને તે ભૂતાર્થે ફલ-પરમાર્થે ફલ આપનાર છે; અર્થાત્ ખરેખરે સત્ય ફલ, મોક્ષરૂપ પરમાર્થસત્ ફલ આપે છે. તથાતાની અર્થાત્ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ પરમ પ્રભુજીની-પરમાત્માની સેવા-ભક્તિ તથાતારૂપ નિર્વાણ ફલ અવશ્ય આપનારી છે. આમ તથાતાનું સ્વરૂપ અન્યત્ર કહ્યું છે, તે શ્લોક શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં ટાંકેલ છે, તેનો ભાવાર્થ અત્ર કંઈક વિચાર્યો છે.

ઈત્યાદિ શબ્દોથી તે નિર્વાણને અન્વર્થથી એટલે કે શબ્દને ખરાખર અનુસરતા અર્થ પ્રમાણે તે તે નામ આપેલ છે. એ આદિ શબ્દોથી ઓળખાતું તે નિર્વાણ તત્ત્વ એક જ છે, નામભેદ માત્ર છે, અર્થભેદ નથી. કારણ કે શુદ્ધ સહજાત્મ-નિર્વાણતત્ત્વ સ્વરૂપ એવું તે નિર્વાણ, આપણે જોયું તેમ, સદા શિવસ્વરૂપ હોવાથી એક જ સદાશિવ છે, પરમ આત્મસ્વરૂપ હોવાથી પરબ્રહ્મ છે, શુદ્ધ આત્મ-સિદ્ધિના નિષ્પન્નપણાથી સિદ્ધાત્મા છે, સહજાત્મસ્વરૂપપણે શોશ્વત સ્થિતિથી તથાતા છે. ઈત્યાદિ અર્થને અનુસરતા અન્ય અન્ય નામોથી પણ તેનું અભેદ સ્વરૂપ જ પ્રગટ થાય છે, વ્યક્ત થાય છે; તેનો પરમાર્થ જે સમજે, તે આનંદધન અવતારને પામે છે.

“ એમ અનેક અભિધા ધરે રે, અનુભવગમ્ય વિચાર....લલનાં

જે જાણે તેહને કરે રે, આનંદધન અવતાર....લલનાં ”—શ્રી આનંદધનજી

તે કેવું છે ? તે કહે છે—

તલ્લક્ષણાવિસંવાદાન્નિરાબાધમનામયમ્ ।

નિષ્ક્રિયં ચ પરં તત્ત્વં યતો જન્માદ્યયોગતઃ ॥ ૧૩૧ ॥

લક્ષણુ અવિસંવાદથી, નિરાબાધ નીરોગ;
ને નિષ્ક્રિય પર તત્ત્વ તે, જન્માદિને અયોગ. ૧૩૧

અર્થ:—તે નિર્વાણના લક્ષણના અવિસંવાદને લીધે, તે પરમ તત્ત્વ નિરાબાધ, નિરામય અને નિષ્ક્રિય એવું છે; કારણ કે જન્મ આદિનો અયોગ છે.

વિવેચન

“અબ્યાબાધ અગાધ, આતમસુખ સંગ્રહો હો લાલ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

ઉપરમાં જે નિર્વાણ તત્ત્વ કહ્યું, અને તેના વાચક જે વિવિધ નામ કહ્યા, તેના લક્ષણમાં અવિસંવાદ છે, સંવાદ-મળતાપણું છે, તેમાં વિસંવાદ-અસુરાપણું નથી, તેથી કરીને તે એકસ્વરૂપ છે. કારણ કે-‘નિર્વાણ’ એટલે શું? (૧) નિર્વાણ સ્વરૂપ નિર્વાણ એટલે ખૂઝાઈ જવું, શાંત થઈ જવું, નિર્વૃત્તિ પામવી તે. જેમ તેલ હોય ત્યાંસુધી દીવો બળે છે, તેલ ખૂટી જાય એટલે તે તરત ખૂઝાઈ જાય છે-નિર્વાણ પામે છે; તેમ જ્યાંસુધી કર્મરૂપ તેલ હોય ત્યાંસુધી સંસારનો દીવો બળ્યા કરે છે, પણ જેવું કર્મરૂપ તેલ ખૂટ્યું કે તરત તે સંસાર-દીપક ખૂઝાઈ જાય છે, હોલવાઈ જાય છે, નિર્વાણ પામે છે. આમ જ્યાં સંસાર-દીપક ખૂઝાઈ જાય છે-નિર્વાણ પામે છે, તે પદ નિર્વાણપદ છે. (૨) અથવા નિર્વાણ એટલે શાંતિ, શાંત થઈ જવું તે. જ્યાં સર્વ સંસારભાવ શાંત થઈ જાય છે, સર્વ પરભાવ-વિભાવ વિરામ પામે છે, તે નિર્વાણ છે. આત્મા જ્યાં સ્વ સ્વભાવમાં વિશ્રાંત થાય છે, નિસ્તરંગ સમુદ્રની જેમ પરમ શાંત થઈ સ્વ સહજાત્મસ્વરૂપમાં શમાઈ જાય છે, તે પરમ શાંતિસ્વરૂપ એવું પદ તે નિર્વાણ છે. (૩) અથવા જ્યાં સર્વ વૃત્તિઓનો સંક્ષય થયો છે, અર્થાત્ સર્વ સંસાર-વૃત્તિઓ જ્યાં નિવૃત્ત થઈ છે, નિર્વૃત્તિ પામી ગઈ છે, અને કેવલ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં જ વર્તનારૂપ વૃત્તિ જ્યાં વર્તે છે, અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મપદરૂપ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં નિરંતર રમણતા છે,—તે નિર્વૃત્તિપદ અથવા નિર્વાણ છે. અને ઉપરમાં જે સદાશિવ વગેરે શબ્દોનો પર-માર્થ દર્શાવવામાં આવ્યો, તે તત્ત્વથી વિચારતાં, જેવો નિર્વાણનો અર્થ છે, તેવોજ તે તે શબ્દનો

વૃત્તિ:—તલ્લક્ષણાવિસંવાદાત્-તેના-નિર્વાણના લક્ષણના અવિસંવાદને લીધે. એ જ કહે છે-નિરાવાર્ચ-નિરાબાધ, ‘નિર્ગતં આવાર્ચમ્.’—આ બાધાઓથી નિર્ગત-ખુદાર નીચળી ગયેલ, (લેશ પણ બાધા જ્યાં નથી એવું) સનામય-અનામય, જ્યાં દ્રવ્ય-આવ રોગ અવિદ્યમાન છે એવું, નિષ્ક્રિય ચ-અને નિષ્ક્રિય છે, નિષ્ક્રિયના-કારણના અસાવે કર્તવ્યના અસાવયથી નિષ્ક્રિય છે. પરં તત્ત્વ-એવંભૂત તે પરં તત્ત્વ, યતો-જે કારણ થકી, જન્માદ્યયોગતઃ-જન્મ, જરા, મરણના અયોગ થકી.

અર્થ છે, માટે નિર્વાણના લક્ષણમાં અને સદાશિવ આદિના લક્ષણમાં વિસંવાદ નથી, અવિસંવાદરૂપ એકતા છે. અર્થાત્ નિર્વાણ, સદાશિવ આદિ એકસ્વરૂપ છે, એક જ છે, એમ અત્યંત પ્રસિદ્ધ થયું.

અને આમ એક એવું આ નિર્વાણતત્ત્વ કેવું છે ? તો કે નિરાળાધ, નિરામય અને નિષ્ક્રિય એવું તે પરમ તત્ત્વ છે. તે આ પ્રકારે—(૧) નિરાળાધ—સર્વ અળાધાઓમાંથી તે જહાર નીકળી ગયેલું છે; આળાધા અર્થાત્ લેશમાત્ર ળાધાથી પણ તે રહિત છે, અવ્યાળાધ સ્વરૂપ છે. અને આવું અવ્યાળાધ સ્વરૂપ તે પદ હોવાથી, ત્યાં એકાંતિક, આત્યંતિક, સહજ, સ્વાધીન એવું અનુપમ અવ્યાળાધ આત્મસુખ નિરંતર અનુભવાય છે. (૨) નિરામય—આમય એટલે કોઇપણ જાતના દ્રવ્ય-ભાવરોગનો ત્યાં અભાવ છે. દેહનો અભાવ છે, એટલે શરીર સંબંધી કોઇપણ દ્રવ્ય રોગનો ત્યાં સંભવ જ નથી. અને આત્માની અત્યંત પરિશુદ્ધિ વર્તે છે, એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ ભાવરોગનો પણ ખીલકુલ અભાવ છે. આમ દ્રવ્યથી ને ભાવથી આ પદ નિરામય, નીરોગી છે, અને અત્રે આત્માનું પરમ ભાવ આરોગ્ય, સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ પરમ સ્નાસ્થ્ય વર્તે છે. (૩) નિષ્ક્રિય છે. નિબંધનનો કારણનો અભાવ છે, એટલે કાર્યનો અભાવ છે. અત્રે સર્વ કર્મનો નિઃશેષ નાશ થઇ ગયો હોવાથી કર્મરૂપ પ્રેરક કારણ નથી, એટલે કાંઇ કર્તવ્ય પણ રહ્યું નથી. કારણ હોય તો કાર્ય હોય, કારણ ન હોય તો કાર્ય પણ ન હોય, એ સનાતન સામાન્ય નિયમ છે. આમ તે નિષ્ક્રિય છે.

“ એકાંતિક આત્યંતિકો સહજ અકૃત સ્વાધીન હો જિનજી !

નિરુપચરિત નિર્દંદ્ર સુખ, અન્ય અહેતુક પીન હો જિનજી !

“ શુદ્ધ પરિણામતા, વીર્ય કર્તા થઇ, પરમ અક્રિયતા અમૃત પીધો. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“ દેહાદિક સંયોગનો, આત્યંતિક વિયોગ;

સિદ્ધ મોક્ષ શાશ્વત પદે, નિજ અનંત સુખ ભોગ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આવું નિરાળાધ, નિરામય, ને નિષ્ક્રિય એવું તે પરમ તત્ત્વ છે, કારણ કે જન્મ જરા-મરણનો ત્યાં અયોગ છે, સર્વથા અભાવ છે. એટલે સર્વ દુઃખોનો ત્યાં આત્યંતિક અભાવ છે, કારણ કે ‘ જન્મ-જરા ને મૃત્યુ ’ એ જ ‘ સુખ્ય દુઃખના હેતુ ’ છે. અને ‘ કારણ તેના બે કહ્યા, ’ ‘ રાગ દ્વેષ અણુહેતુ. ’ પણ અત્રે તો સુખ્ય દુઃખહેતુ આ જન્માદિ નથી, અને તેના કારણ રાગદ્વેષનો પણ સર્વથા અભાવ છે. એટલે જ આ નિર્વાણરૂપ પરમ પદમાં કોઇ પણ પ્રકારની ળાધાનો, રોગનો અને સંસરણરૂપ ક્રિયાનો-સંસારનો સર્વથા અસંભવજ છે.

ઐદંપર્ય (તાત્પર્ય) કહે છે—

જ્ઞાતે નિર્વાણતત્ત્વેઽસ્મિન્નસંમોહેન તત્ત્વતઃ
પ્રેક્ષાવતાં ન તદ્વક્તૌ વિવાદ ઉપપચતે ॥ ૧૩૨ ॥

અસંમોહથી તત્ત્વથી, જાણ્યે તત્ત્વ આ ઉક્ત;
તસ ભક્તિમાં વિવાદ ના, બુદ્ધિવંતને યુક્ત. ૧૩૨

અર્થ:—આ નિર્વાણ તત્ત્વ અસંમોહે કરીને તત્ત્વથી જાણવામાં આવ્યે, પ્રેક્ષાવંતોને (વિચારવંતોને) તેની ભક્તિ બાળતમાં વિવાદ થતો નથી.

વિવેચન

આવું જે નિરાખાધ, નિરામય અને નિષ્ક્રિય એવું પરમ નિર્વાણતત્ત્વ ઉપરમાં વર્ણવ્યું, તેનું સ્વરૂપ અસંમોહ બોધવડે તત્ત્વથી-પરમાર્થથી જાણવામાં આવ્યે, સમ્યક્ પરિચ્છેદ કરવામાં આવ્યે, વિચારવાન જીવોને તેની ભક્તિના તત્ત્વદષ્ટિને વિષયમાં વિવાદ થતો નથી, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભેદનો અભાવ છે. વિવાદ ન થતે નહિં તો જો વિવાદ કરવામાં આવે તો પ્રેક્ષાવંતપણાને-વિચારવંતપણાને વિરોધ આવે. જે સુઝ વિચારક જનો છે, તે તો નિરંતર તત્ત્વ ભણી જ દષ્ટિ રાખે છે. તત્ત્વ જો અભેદ હોય તો પછી તેની ભક્તિ-આરાધના વિધિમાં ગમે તેટલો ભેદ હોય, તો પણ તેની તેઓ બીજકુલ પરવા કરતા નથી. સાધ્ય જો એક છે, તો તેના સાધક સાધન ગમે તે હોય, તેના પ્રત્યે તેઓ દુર્લભ્ય કરે છે, અર્થાત્ ઇષ્ટ સાધ્યરૂપ મધ્યબિંદુ પ્રત્યે જ દોરી જતા વિવિધ સાધનમાર્ગો પ્રત્યે તેઓ કટાક્ષદષ્ટિએ જોતા નથી. દાખલા તરીકે-નાગપુર જવું હોય, તો જૂદી જૂદી દિશામાં આવેલા મુંગઈ, દિલ્હી, મદ્રાસ વગેરે શહેરોથી ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો ત્યાં પહોંચી શકાય, પણ ઇષ્ટ મધ્યબિંદુ એક જ છે. તેમ ભિન્ન ભિન્ન દર્શન સંપ્રદાયવાળાઓ નિર્વાણ તત્ત્વને માન્ય કરી ભલે તેને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે આરાધતા હોય, પણ તેઓનું ઇષ્ટ લક્ષ્ય સ્થાન જો એક જ છે, તો પછી તેની ભક્તિ બાળતમાં કોઈ વિવાદનો અવકાશ રહેતો નથી. એટલે તત્ત્વગ્રાહી દષ્ટિવાળા સુઝજનો તે તે સાધનધર્મના મિથ્યા ઓછામાં પડતા નથી. કારણ કે સાચા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કે જેઓને નિર્વાણ તત્ત્વનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન છે, તેઓ તો કદી પરસ્પર ઓછાં જ નહિં; એટલું જ નહિં, પણ પોતાના પરમ આરાધ્ય એવા તે ઇષ્ટ નિર્વાણ પદને જે અન્ય કોઈ ભક્તિથી આરાધતા હોય, તે સર્વને પોતાના સાધર્મિક જ માને, સ્વધર્મબંધુ જ ગણે. પણ નિર્વાણતત્ત્વનું જેને જ્ઞાન નથી, એવા અજ્ઞાનીઓ પોતે તેથી અત્યંત દૂર છતાં, તે

વૃત્તિ:—જ્ઞાતે-પરિચિન્ન થયે, નિર્વાણતત્ત્વેઽસ્મિન્-આ એવંશૂત નિર્વાણ તત્ત્વ, અસંમોહેન-અસંમોહરૂપ બોધથી, તત્ત્વતઃ-પરમાર્થથી. શું ? તો કે-પ્રેક્ષાવતાં-બુદ્ધિમંતોને, ન તદ્વક્તૌ-નથી તેની ભક્તિમાં, નિર્વાણ તત્ત્વની સેવા બાળતમાં, શું ? તો કે વિવાદ ઉપપચતે-વિવાદ થતો-તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભેદના અભાવને કીધે,-નહિં તો પ્રેક્ષાવંતપણાને વિરોધ આવે, એટલા માટે.

નિર્વાણ તત્ત્વની આરાધના બાળત પરસ્પર ઝઘડે છે, એ મહાઆશ્ચર્ય છે ! એમાં તત્ત્વજ્ઞાનની શૂન્યતાનો જ દોષ છે. મહાસમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ દર્શન-પ્રભાવક શ્રી મોક્ષમાળા ગ્રંથમાં અત્યંત મનનીય એવું પરમ સત્ય જ બાજ્યું છે કે—

“ મહાવીર લગવંતના શાસનમાં બહુ મતમતાંતર પડી ગયા છે, તેનું મુખ્ય આ એક કારણ પણ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન લાણીથી ઉપાસક વર્ગનું લક્ષ ગયું. માત્ર ક્રિયાભાવ પર રાચતા રહ્યા; જેનું પરિણામ દૃષ્ટિગોચર છે. વર્તમાન શોધમાં આવેલી પૃથ્વીની વસતિ લગભગ દોઢ અબજની ગણાઈ છે; તેમાં સર્વ ગચ્છની મળીને જૈન પ્રજા માત્ર વીશ લાખ છે. એ પ્રજા તે શ્રમણોપાસક છે. એમાંથી હું ધારું છું કે નવતત્ત્વને પઠનરૂપે બે હજાર પુરુષો પણ માંડ જાણતા હશે; મનન અને વિચારપૂર્વક તે આંગળીને ટેરવે ગણી શકીએ તેટલા પુરુષો પણ નહીં હશે. જ્યારે આવી પતિત સ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી થઈ ગઈ છે, ત્યારે જ મતમતાંતર વધી પડ્યાં છે. એક લૌકિક કથન છે કે ‘સો શાણે એક મત,’ તેમ અનેક તત્ત્વવિચારક પુરુષોના મતમાં ભિન્નતા બહુધા આવતી નથી, માટે તત્ત્વાવબોધ પરમ આવશ્યક છે. ”—શ્રી મોક્ષમાળા.

ઉપરમાં જે વિવર્ચું, તે ઉપરથી આટલું તાત્પર્ય ફલિત થાય છે કે—તે નિર્વાણ-તત્ત્વને સમ્યક્પણે જાણનારા વિવેકી વિવાદ કરે નહિ, અને વિવાદ કરે તે વિવેકી નહિ. સુજ્ઞેષુ કિં જાહુના ?

। इति परंतत्त्वाभेदमार्गान्तराधिकारः ।



सर्वज्ञपूर्वकं चैतन्नियमादेव यत्स्थितम् ।

आसन्नोऽयमृजुमार्गस्तद्भेदस्तत्कथं भवेत् ॥ ૧૩૩ ॥

સર્વજ્ઞપૂર્વક આ વળી, નિયમથી જ છે સ્થિત;
નિકટ આ ઋણુ માર્ગ તો, તેનો ભેદ શો રીત ? ૧૩૩

અર્થ:—અને કારણ કે આ નિર્વાણ તત્ત્વ સર્વજ્ઞપૂર્વક નિયમથી જ સ્થિત છે. અને નિર્વાણને સમીપ એવો આ સર્વજ્ઞરૂપ માર્ગ ઋણુ-સરલ છે, તો પછી તેનો ભેદ કેમ હોય ?

વૃત્તિ:—સર્વજ્ઞપૂર્વકં ચૈતદ્—અને સર્વજ્ઞપૂર્વક આ-નિર્વાણ નામનું અધિકૃત તત્ત્વ, નિયમાદેવ યત્સ્થિતમ્—કારણ કે નિયમથી જ સ્થિત છે,—અસર્વજ્ઞને નિર્વાણની અનુપપત્તિને લીધે. આસન્નોઽયમ્—નિર્વાણને આસન્-સમીપનો, આ સર્વજ્ઞ લક્ષણવાળો, ઋજુમાર્ગ:—ઋણુ-અવક, માર્ગ-પંથ, તદ્ભેદ:—સર્વજ્ઞ ભેદ,—મતભેદરૂપ લક્ષણવાળો, તત્ તેથી, કથં ભવેત્—કેમ હોય ? ન જ હોય.

વિવેચન

“લિપ્ત લિપ્ત મત દેખીએ, ભેદ દૃષ્ટિનો એહ;

એક તત્ત્વના મૂળમાં, વ્યાખ્યા માનો તેહ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

અને આ પ્રસ્તુત નિર્વાણ તત્ત્વ નિયમથી જ સર્વજ્ઞપૂર્વક હોય, એમ સ્થિતિ છે, કારણ કે અસર્વજ્ઞને કદી નિર્વાણ ઘટે જ નહિં, અર્થાત્ સર્વજ્ઞ થયા વિના નિર્વાણ પામે જ નહિં એવો નિયમ છે. એટલે સર્વજ્ઞપણું એ નિર્વાણ પૂર્વેની અવિના-
સર્વજ્ઞપૂર્વક ભાવી આવશ્યક સ્થિતિ છે, સર્વજ્ઞ થયા પછી જ નિર્વાણ પામે, એ નિર્વાણ નિયમમાં ત્રણે કાળમાં ફેરફાર થાય એમ નથી, એવો નિશ્ચલ નિશ્ચય-સિદ્ધાંત સ્થિત છે. આમ આ સર્વજ્ઞપણું નિર્વાણને અત્યંત નિકટની સ્થિતિરૂપ માર્ગ છે, અને તે માર્ગ ઝડબું છે, સરલ-સીધો છે, વક્ર-વાંકાચૂકો નથી, એટલે તે એકરૂપ જ છે. આવા અભેદરૂપ સર્વજ્ઞ માર્ગમાં મતભેદરૂપ સર્વજ્ઞભેદ કેમ હોય વારુ? ન જ હોય, ન જ હોય. અને સર્વજ્ઞમાં ભેદ જો નથી જ, તો પછી તેના આરાધક ભક્તોમાં કેમ ભેદ હોઈ શકે? ન જ હોય, ન જ હોય, એ આ ઉપરથી વિશેષે કરીને પૂરવાર થયું, સંસિદ્ધ થયું.

તાત્પર્ય કે સર્વજ્ઞ થયા પછી જ નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિ થાય, એમ નિયમથી સિદ્ધ છે. એટલે નિર્વાણને નિકટમાં નિકટ જો કોઈ હોય તો તે સર્વજ્ઞ છે, અને મોક્ષનો નિકટમાં નિકટ જો કોઈ માર્ગ હોય તો તે સર્વજ્ઞદશા છે. આ માર્ગ ઝડબું-તો સર્વજ્ઞ-સરલ છે, સીધો છે, વાંકોચૂકો નથી; અને જે સીધો સરલ માર્ગ હોય ભક્તમાં ભેદ તે એક જ હોય; કારણ કે કોઈ અમુક સ્થળે જવાનો સીધો-સીધી કેમ? લીટીએ જતો (Straight-line) માર્ગ એક જ હોય, વાંકોચૂકો-આડા-અવળા માર્ગ અનેક હોય, એ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે; તેમ મોક્ષ પ્રત્યે સીધો લઈ જતો આ સર્વજ્ઞતારૂપ ઝડબું માર્ગ એક જ છે. આવા નિર્વાણને નિકટમાં નિકટના સરલ સર્વજ્ઞમાર્ગને ભજવું, તે નિર્વાણનો નિકટતમ માર્ગ છે, અને તેમાં કોઈ પણ ભેદ નથી, તો પછી તેને ભજનારા સાચાઆરાધક ભક્ત જનોમાં કેમ ભેદ હોઈ શકે વારુ?

“આગળ જ્ઞાની ધર્મ ગયા, વર્તમાનમાં હોય;

ધારે કાળ ભવિષ્યમાં, માર્ગભેદ નહિં કોય.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણકૃત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

સર્વજ્ઞ અને સર્વજ્ઞભક્તોની એકતા-સારાંશ.

સર્વજ્ઞ અને સર્વજ્ઞભક્તોની એકતા ભાગત અત્રે જે યુક્તિઓ-દલીલો ગતાવી, તેનો સાર આ પ્રમાણે-(૧) પારમાર્થિક સર્વજ્ઞ વ્યક્તિભેદ છતાં સામાન્યથી સર્વજ્ઞ

દ્રવ્યથી નિત્ય છે, પર્યાયથી પલટાય છે. ‘કંઈ સમુદ્ર પલટાતો નથી, માત્ર મોઢાં પલટાય છે, તેની પેઠે.’ ખાલ, વૃદ્ધ ને યુવાન એ ત્રણે અવસ્થાનું સ્મરણ-જ્ઞાન એક જ આત્માને થાય છે, એ પ્રગટ સૂચવે છે કે આત્મા નિત્ય છે. જેમ જૂના વસ્ત્રો બદલીને મનુષ્ય નવાં પહેરે છે, તેમ જીર્ણ થયેલા દેહને છોડી આત્મા નવા દેહને ગ્રહે છે, જોળીયું બદલાય છે, આત્મા બદલાતો નથી, માટે આત્મા અજર, અમર ને અવિનાશી છે એમ બાણી તું ભય મ પામ. x

“આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય;

ખાલાદિ વય ત્રણયનું, જ્ઞાન એકને થાય.

અથવા જ્ઞાન ક્ષણિકનું, જે બાણી વદનાર;

વદનારો તે ક્ષણિક નહિ, કર અનુભવ નિરધાર.

ક્યારે કોઈ વસ્તુનો, કેવળ હોય ન નાશ;

એતન પામે નાશ તો, કેમાં ભળે? તપાસ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

વળી ભોગ પ્રત્યે આસ્થાવંત-આસક્તિ ધરાવતો કોઈ શિષ્ય હોય, તેને બોધ કરવાના પ્રસંગે, તેઓએ દ્રવ્યને ગોણુ કરી, પર્યાયપ્રધાન એવી અનિત્યદેશના દીધી કે*—‘અહો! આ અનિત્ય ભોગોમાં ત્હારે આસ્થા કરવી યોગ્ય પર્યાયપ્રધાન નથી. આ બધું જગત ક્ષણભંગુર છે. પ્રતિક્ષણે વિનશ્વર છે. ઈર્ષ્યા ને દેશના શોકથી ભરેલો એવો પ્રિયસંયોગ અનિત્ય છે. કુત્સિત આચરણનું સ્થાનક એવું યૌવન અનિત્ય છે. તીવ્ર ક્લેશ-સમૂહથી ઉપજેલી એવી સંપદાઓ અનિત્ય છે. અને સર્વભાવના નિબંધનરૂપ-કારણરૂપ એવું જીવન પણ અનિત્ય છે. પુનઃ પુનઃ જન્મ, પુનઃ પુનઃ મૃત્યુ, અને પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચ-નીચ આદિ સ્થાનનો આશ્રય કરવો પડે છે, એટલે અત્રે સુખ છે નહિ. આમ આ સંસારમાં બધુંય પ્રકૃતિથી

x “વાસાંસિ જીર્ણાંનિ યથા વિહાય, નવાંનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાંન્યન્યાંનિ સંયાતિ નવાંનિ દેહી ॥”—શ્રી ભગવદ્ગીતા

“નષ્ટે વસ્ત્રે યથાત્માનં ન નષ્ટં મન્યતે તથા ।

નષ્ટે સ્વદેહેઽપ્યાત્માનં ન નષ્ટે મન્યતે બુધઃ ॥”—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજીજીત શ્રી સમાધિશતક

* “અનિત્યઃ પ્રિયસંયોગ રૂપેષ્યશોકસંકુલઃ । અનિત્યં યૌવનં ચાપિ કુત્સિતાચરણાસ્પદમ્ ॥
અનિત્યાઃ સંપદસ્તીવ્રક્લેશવર્ગસમુદ્ભવાઃ । અનિત્યં જીવિતં ચેહ સર્વમાવનિબન્ધનમ્ ॥
પુનર્જન્મ પુનર્મૃત્યુર્હીનાદિસ્થાનસંશ્રયઃ । પુનઃ પુનશ્ચ યદતઃ સુખમત્ર ન વિદ્યતે ॥
પ્રકૃત્યસુંદરં હ્યેવં સંસારે સર્વમેવ યત્ । અતોઽત્ર વદ કિં યુક્તા ક્વચિદાસ્થા વિવેકિનામ્ ॥
મુક્ત્વા ધર્મે જગદ્વંદનમકલકું સનાતનમ્ । પરાર્થસાધકં ધીરૈઃ સેવિતં શીલશાલિભિઃ ॥

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીજીત શ્રી શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય. સ્તબક ૧.

અસુંદર છે. એટલા માટે, કહે, એક જગદ્વંદ સનાતન શુદ્ધ ધર્મ શિવાય અત્રે કયાંય વિવેકીઓએ આસ્થા કરવી યુક્ત છે ? ' આમ પાત્રલેદે તે તે શિષ્યના ઉપકાર હેતુએ તે સર્વજ્ઞોની દેશનાનો લેદ પડ્યો હોય એમ સંભવે છે.

વળી તે સર્વજ્ઞો કાંઈ અન્વય-વ્યતિરેકવાળી વસ્તુને જાણનારા ન હોય એમ નથી, જાણનારા હોય જ એ નિશ્ચય છે, નહિં તો તેમનું સર્વજ્ઞપણું ઘટે નહિ. કારણ કે અન્વયરૂપ દ્રવ્ય અને વ્યતિરેકરૂપ પર્યાય, એ બન્નેથી યુક્ત એવું વસ્તુસ્વરૂપ તેઓ ન જાણતા હોય, તો તેઓનું સર્વજ્ઞપણું શી રીતે ? અન્વય-વ્યતિરેકરૂપ અને અન્યોન્ય વ્યાપ્તિથી તે અન્વય-વ્યતિરેક અર્થાત્ દ્રવ્ય-પર્યાય એ બન્ને મળીને લેદાલેદ વૃત્તિવાળી જ વસ્તુ છે, એ યુક્તિ-સુસંગત વાત તો સામાન્ય બુદ્ધિવાળા બુદ્ધજન પણ સમજી શકે છે, તો પછી આ સર્વજ્ઞો ન જાણતા હોય, એમ કેમ બને ? કારણ કે ' દ્રવ્ય વિનાનો પર્યાય નથી અને પર્યાય વિનાનું દ્રવ્ય નથી, '—એમ અન્યોન્ય વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ છે. આ દ્રવ્ય-પર્યાયની અન્યોન્ય વ્યાપ્તિ પણ તેનો એકાંત લેદ કે અલેદ માનવામાં આવતાં ઘટતી નથી. કારણ કે દ્રવ્ય-પર્યાયનો એકાંત લેદ માનવામાં આવે, તો અતિપ્રસંગની પ્રાપ્તિ થશે; એકાંત અલેદ માનવામાં આવે, તો તે બન્નેનું એકચ-એકપણું થશે, તો પછી દ્રવ્ય-પર્યાય જૂદા માનવાની શી જરૂર પડી ? અને આમ એકાંત લેદ કે અલેદ માનવામાં આવશે, તો શબ્દાર્થ પણ ઘટશે નહિ; કારણ કે સર્વત્ર અનુવર્તે-આદ્યો આવે તે અન્વય નામે ઓળખાય છે, અને એકત્ર વર્તી જૂદો તરી આવે તે વ્યતિરેક કહેવાય છે. આમ શબ્દાર્થ પણ એકાંત પક્ષમાં ઘટશે નહિ. વળી ' અન્યોન્ય વ્યાપ્તિ ' એમાં ' અન્યોન્ય ' એ શબ્દો લેદ સૂચવે છે, અને ' વ્યાપ્તિ ' એ અલેદ બતાવે છે. માટે એ બન્નેનો લેદાલેદ માનવામાં આવે તો જ અન્યોન્ય વ્યાપ્તિનો સંભવ થાય. તાત્પર્ય કે—અન્વય-વ્યતિરેકની* અન્યોન્ય વ્યાપ્તિથી વસ્તુ લેદાલેદરૂપ જ છે, અર્થાત્ દ્રવ્ય-પર્યાયની અન્યોન્ય વ્યાપ્તિથી લેદાલેદ વૃત્તિવાળી વસ્તુ છે, વસ્તુ દ્રવ્ય-પર્યાયમય છે, એમ ન્યાયથી અવિરુદ્ધપણે સિદ્ધ છે.

* “ અન્વયો વ્યતિરેકશ્ચ દ્રવ્યપર્યાયસંઘિતૌ । અન્યોન્યવ્યાપ્તિતો મેદામેદવૃત્ત્યેવ વસ્તુ તૌ ॥
નાન્યોડન્યવ્યાપ્તિરેકાંતમેદેડમેદે ચ યુજ્યતે । અતિપ્રસંગાદૈક્યાચ શબ્દાર્થાનુપપત્તિતઃ ॥
અન્યોડન્યમિતિ યદ્દેદં વ્યાપ્તિશ્ચાહ વિપર્યયમ્ । મેદામેદે દ્વયોસ્તસ્માદન્યોન્યવ્યાપ્તિસંભવઃ ॥
પવં ન્યાયાવિરુદ્ધેડસ્મિન્વિરોધોદ્ભાવનં નૃણામ્ । દ્યસનં વા જહત્ત્વં વા પ્રકાશયતિ કેવલમ્ ॥”

પ્રભાદિ. (વિશેષ માટે જુઓ) શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી શાસ્ત્રચાર્તાસમુચ્ચય, સ્તબક ૭.

“ ણતિથિ વિણા પરિણામં અત્યો અત્યં વિણેહ પરિણામો ।

દ્વદ્વગુણપ્લવ્યત્યો અત્યો અતિચ્છણિચ્છતો ॥ ”

—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીપ્રણીત પ્રવચનસાર.

અર્થાત્—પરિણામ વિનાનો અર્થ નથી, અને અર્થ વિનાનો પરિણામ નથી. દ્રવ્ય-શુણ્ય-પર્યાય-સ્થિત અર્થ અસ્તિત્વથી સિદ્ધ થાય છે.

આવું સદ્બુદ્ધિગમ્ય ન્યાયપ્રસિદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપ જ્ઞાની એવા સર્વજ્ઞોની બાજુ ખદાર હોય, એમ કેમ બને ? ન જ બને. તેવું યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ તેઓ અવશ્ય બાજુતા જ હોવા જોઈએ, પરંતુ શિષ્યના હિતહેતુએ તેઓએ તેવા તેવા પ્રકારે ગૌણ-પ્રધાન ભાવથી જૂદી જૂદી દેશના કરી છે, માટે તે અદુષ્ટ જ છે, નિર્દોષ જ છે; કારણ કે નિત્ય દેશના કરતાં પર્યાયનો ગૌણભાવ, અને અનિત્ય દેશના કરતાં દ્રવ્યનો ગૌણભાવ, તે મહા-નુભાવોના હૃદયમાં હોવો જ જોઈએ. કેાઈ પણ દેશના અમુક નય-અપેક્ષાના પ્રધાનપણથી ને અન્ય અપેક્ષાના ગૌણપણથી જ થઈ શકે; કારણ કે વચનમાં એક વખતે એક અપેક્ષા જ આવી શકે, અને જ્ઞાનમાં તો સર્વ અપેક્ષા એકી સાથે ભાસ્યમાન થાય, છતાં વચનથી તો અનુક્રમે એક એક અપેક્ષાજ ગૌણ-સુખ્યભાવે કહી શકાય. એટલે તે મહાનુભાવોનું કથન એકાંતિક નથી, એમ આશય સમજાય છે.

“કુંથુનાથ પ્રભુ દેશનારે, સાધક સાધન સિદ્ધિ;
ગોણ સુખ્યતા વચનમાં રે, જ્ઞાન તે સકલ સમૃદ્ધિરે. કુંથુ જિનેસર !
વસ્તુ અનંત સ્વભાવ છે રે, અનંત કથક તમુ નામો;
ગ્રાહક અવસર યોધથી રે, કહેવે અર્પિત કામો રે. કુંથુ” —શ્રી દેવચંદ્રભ.

અને તેવા પરમ ઉપકારી મહાત્મા મહાપુરુષો આમ કરે એમાં આશ્ચર્ય નથી, કારણ કે કેાઈ પણ પ્રકારે આ જીવનો સંસારરૂપ મહારોગ સટે એ જ તેમનો સુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. એટલે ભવવ્યાધિના ભિષગ્વરો-વૈદરાજો જેવા આ સર્વજ્ઞોએ ભવવ્યાધિના તે તે જીવની પ્રકૃતિ ઓળખી, તેને માફક આવે, અનુકૂળ પડે, શુભ ભિષગવરો કરે, એવી દેશના ઔષધિ તેઓને આપી. વ્યવહારમાં પણ કુશળ વૈદરાજ હોય તે રોગીની પ્રકૃતિ ઓળખી, રોગનું નિદાન પારખી, બરાબર ચિકિત્સા કરી, તેને યોગ્ય અનુપાનયુક્ત ઔષધાદિ આપે છે. તેમાં પિત્ત પ્રકૃતિવાળાને જે ઔષધ માફક આવે, તે કફવાળાને ન આવે; કફવાળાને સદે, તે પિત્ત પ્રકૃતિને ન ફાવે; વાત પ્રકૃતિને શુભ કરે, તે કફપ્રકૃતિને અવશુભ કરે; ઇત્યાદિ અપેક્ષા લક્ષમાં રાખી તે ઔષધપ્રયોગ કરે છે. તેમ આ ભવરોગના વૈદરાજ મહાત્મા સર્વજ્ઞોએ પણ તેવા તેવા પ્રકારે જીવની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિવેક કરીને તેવી ભિન્ન ભિન્ન દેશના-ઔષધિનો* પ્રયોગ કર્યો છે, એમ સમજાય છે.

આ ઉપરથી શું ? તે કહે છે—

* “વિજ્ઞાનમાત્રમપ્યેવં બાહ્યસંગનિવૃત્તિયે । વિનેયાન્ કાંશ્ચિદાશ્રિત્ય યદ્વા તદ્દેશનાર્હતઃ ॥
ન ચૈતદપિ ન ન્યાય્યં યતો બુદ્ધો મહામુનિઃ । સુવૈદ્યવદ્વિના કાર્યં દ્રવ્યાસત્યં ન ભાષતે ॥”
“અન્યે ત્વમિદધત્યેવમેતદાસ્થાનિવૃત્તયે । ક્ષણિકં સર્વમેવેતિ બુદ્ધેનોક્તં મહાત્મના ॥”
—શાસ્ત્રપાર્ત્તિસમુચ્ચય.

યસ્ય ચેન પ્રકારેણ વીજાધાનાદિસંભવઃ ।

સાનુવન્ધો ભવત્યેતે તથા તસ્ય જગુસ્તતઃ ॥ ૧૩૫ ॥

સાનુબંધ બીજ આદિનો, સંભવ જેને જેમ;
તેને એઓએ અહીં, બોધ કર્યો છે તેમ. ૧૩૫

અર્થઃ—જેને જે પ્રકારે સાનુબંધ બીજાધાન આદિનો સંભવ થાય, તેના પ્રત્યે તેવા પ્રકારે તેઓએ તેટલા માટે કહ્યું છે.

વિવેચન

“ ભવરોગના વૈધ જિનેશ્વર, ભાવોષધ તુજ ભક્તિ;
દેવચંદ્રને શ્રી અરિહંતનો, છે આધાર એ વ્યક્તિ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આમ ઉપરમાં કહ્યું તેમ આ મહાત્મા સર્વજ્ઞ ભવવ્યાધિના લિપિશ્વરો છે—સંસારરોગના વૈધરાજો છે, એટલા માટે જ જે પ્રાણીને જે પ્રકારે સાનુબંધ બીજાધાન આદિનો સંભવ થાય, તેવા પ્રકારે તેઓએ, કુશલ બીજાધાનાદિ માલીની પેઠે, તેના પ્રત્યે ઉપદેશકાર્ય કર્યું. તે આ પ્રકારે—વનસ્પતિ-થાય તેવો બોધ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે કોઈ છોડને ઊગવા માટે અસુક જાતનું ખાતર ભેળવે છે. કોઈ બીજા છોડને માટે બીજી જાતનું ખાતર ખપે છે. આમ જૂદા જૂદા છોડને માટે જૂદી જૂદી જાતનું ખાતર નાંખવું પડે છે. આ મુદ્દો લક્ષમાં રાખીને કુશલ માલી યોગ્ય ભૂમિમાં બીજાધાન થાય, બીજ રોપાય, ઊગી નીકળે, એવું ખાતર નાંખે છે. તેમ આ કુશલ લિપિશ્વરો પણ યોગ્ય પાત્રવિશેષરૂપ શિષ્યની ચિત્તભૂમિમાં સમ્યગ્ બોધ-બીજનું આધાન થાય, રોપણ થાય, તેવું ભવોદ્દેગ ઉપર એવું ઉપદેશરૂપ ખાતર નાંખે છે.

માળી જેમ બીજાધાન ધયા પછી પણ, બીજ રોપાયા પછી પણ, તેમાંથી અંકુર-ફુલો કૂટે તેમ જલસિંચન કરે છે; તેમ આ નિપુણ વૈધરાજો પણ તે તે શિષ્યને તે બોધબીજ ઊગી નીકળી તેમાંથી અંકુર કૂટે એવું સદુપદેશજલ સિંચે છે. પછી માળી જેમ તે કુમળા છોડને રક્ષવા માટે તેની આસપાસ વૃત્તિ-વાડ કરે છે, ક્યારે ખાંધે છે, અને તેને પાણી પાયા કરે છે; તેમ આ નિપુણ વૈધરો શિષ્યના ઊગતા બોધરૂપ

વૃત્તિઃ—યસ્ય—જે પ્રાણી, જેન પ્રકારેણ—નિત્યદેશના આદિ લક્ષણવાળા જે પ્રકારે, વીજાધાનાદિ-સંભવઃ—બીજાધાન આદિનો સંભવ,—તથાપ્રકારે ભવોદ્દેગ આદિ ભાવે કરીને, સાનુવન્ધો ભવતિ—સાનુબંધ થાય,—તેવા પ્રકારે ઉત્તર ગુણવૃદ્ધિ વડે કરીને, યત્તે—આ સર્વજ્ઞોએ તથા—તેવા પ્રકારે, તસ્ય—તેને, તેના પ્રત્યે, જગુઃ—કહ્યું છે, ગાયં છે, તતઃ—તેટલા માટે.

છોડને રક્ષવા માટે વ્રત-વૃત્તિરૂપ વાડનો પ્રગંધ કરી આપી, તેને તેવા પ્રકારનું સદ્બોધ-જલ પાયા કરી પરિવૃદ્ધિ પમાડે છે.

અને પછી ખૂબ કાળજીથી-માવજતથી છોડને ઉછેરીને જેમ માત્રી તે છોડ ફૂલ-ફૂલથી શોભતું વૃક્ષ થાય તેવું કરે છે; તેમ આ લિપગ્વરો પણ શિષ્યનો બોધરૂપ છોડ મોક્ષવૃક્ષરૂપ બને એમ કરે છે. આમ જેમ કુશલ માત્રી બીજાધાનથી વૃક્ષ માંડીને ફૂલભારથી નસ વૃક્ષ થવા પર્યંત છોડની કાળજીભરી સંભાળ લે છે; તેમ આ મહાનિપુણ વૈધરાજે શિષ્યને આનુબંધ બીજા-ધાનાદિ થાય, અર્થાત્ સમ્યગ્ બોધબીજ ભગી નીકળી, ઉત્તરોત્તર ગુણવૃદ્ધિ પામી, યાવત્ મોક્ષરૂપ પ્રાપ્ત થાય, તેમ ઉપદેશામૃત જલધારા વહાવી નિષ્કારણ કરુણાથી કાળજીભરી સંભાળ લે છે.

કારણ કે આવા પરમ વિવેકી, પરમ કૃપાળુ, પરમ કૃપાનિધાન આ ભાવ-વૈધરાજેનો એકાંત હેતુ ગમે તેમ કરીને શિષ્યનું કલ્યાણ કરવાનો છે. જેમ સદ્વૈધનો હેતુ રોગીને જેમ બને તેમ જલદી રોગમુક્ત કરવાનો-સાજે કરવાનો જ હોય છે; એકાંત શિષ્ય પછી ગમે તે એસડથી સારો થતો હોય, તો તે એસડ તે નિઃસંકેત-કલ્યાણ હેતુ પણ અજમાવે છે. તેમ આ ભવરોગના લિપગ્વરો પણ જે ઉપદેશ ઔષધિથી આ જીવનો ભવરોગ મટે, તેની આત્મબ્રાંતિ ટળે, તે ઔષધિનો નિઃશંક પ્રયોગ કરતાં અચકાતા નથી, કારણ કે તેઓનો એકાંત હેતુ જેમ બને તેમ જલદી જીવનો ભવરૂપ ભાવરોગ મટાડવાનો છે, જીવની આત્મબ્રાંતિ ને તેથી થતી ભવબ્રાંતિ દૂર કરવાનો છે; એટલે નિત્યપ્રધાન દેશનાથી શિષ્યને ગુણ થાય એમ છે એવું લાગ્યું, તો તેઓએ નિત્યદેશના ઉપર ભાર મૂક્યો; અને અનિત્યપ્રધાન દેશનાથી લાભ થાય એમ છે એવું દેખ્યું તો અનિત્યદેશના પર ભાર મૂક્યો. જ્યાં જેમ ઘટે તેમ વિવેક વાપરી તેઓએ યથાયોગ્ય ઉપદેશ દીધો. આમ પરમાર્થહેતુએ કરીને સર્વજ્ઞાની દેશનામાં ભેદ પડ્યો હશે, એમ આશય સમજાય છે.

“ આત્મબ્રાંતિ સમ રોગ નહિ, સદ્ગુરુ વૈધ સુખાળુ;

ગુરુ આજ્ઞા સમ પથ્ય નહિ, ઔષધ વિચાર ધ્યાન. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

પરિહારાન્તર-બીજા પ્રકારનો શંકાનો પરિહાર (સમાધાન) કહે છે—

एकापि देशनैतेषां यद्वा श्रोतृविभेदतः ।

अचिन्त्यपुण्यसामर्थ्यात्तथा चित्रावभासते ॥ ૧૩૬ ॥

વૃત્તિ:-एकापि देशना—દેશના એક છતાં, તેઓના મુખમાંથી વિનિર્ગમને-નીકળવાને આશ્રીને એક છતાં, એતેષાં-આ સર્વજ્ઞાની, યદ્વા-અથવા તો, શ્રોતૃવિભેદતઃ-શ્રોતાઓના વિભેદથી, તથા-ભવ્યતાના ભેદ કરીને, અચિન્ત્યપુણ્યસામર્થ્યાત્-અચિન્ત્ય પુણ્યના સામર્થ્યથી, એટલે કે પર બોધના આશ્રયથી ઉપાર્જીલા કર્મના વિપાકને લીધે, એમ અર્થ છે, તથા-તેવા નિત્ય આદિ પ્રકારે, ચિત્રાવભાસતે-ચિત્ર અવભાસે છે.

એક છતાં તસ દેશના, શ્રોતુલેદથી તેમ;
અચિન્ત્ય પુણ્ય સામર્થ્યથી, ચિત્ર ભાસતી એમ. ૧૩૬

અર્થ:—અથવા તો એઓની (સર્વજ્ઞોની) દેશના એક છતાં, શ્રોતાઓના વિલેદે કરીને, અચિન્ત્ય પુણ્ય સામર્થ્યને લીધે, તથાપ્રકારે ચિત્ર-જૂદી જૂદી અવભાસે છે.

વિવેચન

અથવા તો સર્વજ્ઞોની વાણીમાં લેદ કેમ પડે છે? એ વિરોધનો પરિહાર કરવા માટે ણીજો યુક્તિસંગત ખુલાસો અહીં કર્યો છે:—એઓની દેશના એક છતાં, શ્રોતાઓના વિલેદે કરીને, અચિન્ત્ય પુણ્ય સામર્થ્યના પ્રભાવને લીધે, તેવા સર્વજ્ઞ દેશના પ્રકારે ચિત્ર ભાસે છે! અર્થાત્ એ સર્વજ્ઞોના મુખવિનિર્ગમને અપેક્ષીને એક છતાં ચિત્ર એટલે કે એઓના મુખમાંથી નીકળી તે અપેક્ષાએ તો તેઓની દેશના ભાસે! એક છે, છતાં તથાલબ્યત્વના લેદથી શ્રોતાઓના લેદને લીધે તે ચિત્ર ભાસે છે! આમ તે સર્વજ્ઞોના મુખમાંથી ઝરેલી વાણી તો એક જ પ્રકારની છે, પરંતુ શ્રોતાઓમાં તથાલબ્યત્વનો લેદ હોય છે, જૂદી જૂદી લબ્યતા-યોગ્યતા હોય છે, એટલે શ્રોતાઓનો લેદ પડે છે, તેથી કરીને તે સર્વજ્ઞવાણી એઓના અચિન્ત્ય પુણ્ય પ્રભાવથી તે તે શ્રોતાને ચિત્ર-જૂદી જૂદી પ્રતિભાસે છે! એટલે પોતપોતાની લબ્યતા પ્રમાણે પ્રત્યેક શ્રોતા સર્વજ્ઞવાણીને પોતપોતાને ઉપકારી એવી અનુકૂળ અપેક્ષામાં સમજી જાય છે, પોતપોતાને કદયાચુકારી અનુકૂળ અર્થમાં ગ્રહણ કરી દે છે, એટલે પ્રત્યેક સાંભળનાર જાણે એમજ સમજે કે ભગવાન આ જાણે મનેજ ઉદ્દેશીને કહી રહ્યા છે! એમજ કહેવાય છે કે સમવસરણમાં ગિરાજ ભગવાન તીર્થ કર સર્વજ્ઞદેવ દેશના આપે છે, ત્યારે પશુ-પક્ષી, મનુષ્યાદિ સર્વ કોઈ પોતપોતાની ભાષામાં તેનો ભાવ સમજી જાય છે, તેનો અર્થ ગ્રહણ કરી લે છે! આવો અદ્ભુત સર્વજ્ઞનો વચનાતિશય હોય છે, તે એ જ પરમાર્થ સૂચવે છે.

અને આમ એક વાણી પણ અનેકરૂપે-ચિત્રરૂપે ભાસ્યમાન થાય છે, તે ભગવાન સર્વજ્ઞના અચિન્ત્ય પુણ્ય સામર્થ્યનો જ પ્રભાવ છે. કારણ કે ‘સચિ જીવ કંઠે શાસન-રસી’ એવી પરમ ઉદાત્ત પદોપકાર ભાવનાના બલથી, પદોપદેશના કારણે કરી, તેઓએ મહાપુણ્યસંભાર સંચિત કર્યો હતો. તે પુણ્યના પરિપાકવશે કરીને આવો અમતકારકારી અતિશયવંત મહાપ્રભાવ તેઓનો વર્તે છે! જેમ મેઘવૃષ્ટિ તો એક જ હોય છે, પણ ભૂમિ પર પડતાં, તે તે ભૂમિના આકાર પ્રમાણે જૂદા જૂદા વહેણા વહે છે, તેમ આ સર્વજ્ઞોએ વર્ણવેલ બોધધારામય ઉપદેશવૃષ્ટિ એક જ પ્રકારની છે, છતાં સિત્ત સિત્ત શ્રોતા પાત્રની

× “તેવામેવ સ્વસ્વમાપાપરિણામમનોહરમ્ ।

ભવ્યેકરૂપં વચનં વચ્તે ધર્માવબોધકૃત્ ॥” —શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યશુદ્ધ વીતરાગસ્તવ.

ચિત્તભૂમિમાં પડતાં તે લિપ્ત લિપ્ત અર્થપ્રવાહ ધારણ કરે છે ! આ તેમનો અપૂર્વ વચનાતિશય સૂચવે છે !

“ વાણી ગુણ પાંત્રીશ અનોપમ, અવિસંવાદ સરૂપે રે;
ભવ દુઃખવારણ શિવસુખ કારણ, સૂધો ધર્મ પ્રરૂપે રે. ”—શ્રી દેવચંદ્ર

અને એમ પણ ગુણ નથી એમ નથી, તે કહે છે—

यथाभव्यं च सर्वेषामुपकारोऽपि तत्कृतः ।
जायतेऽवन्ध्यताप्येवमस्याः सर्वत्र सुस्थिता ॥ १३७ ॥

એથી ઉપજે સર્વનો, યથાભવ્ય ઉપકાર;
અવન્ધ્યતા સ્થિત એહની, સર્વત્ર એહ પ્રકાર. ૧૩૭

અર્થ:—અને યથાભવ્ય (ભવ્ય પ્રમાણે) સર્વનો તેનાથી કરાયેલો ઉપકાર ઉપજે છે; આમ આ દેશનાની આ અવન્ધ્યતા (સક્ષ્મતા) પણ સર્વત્ર સુસ્થિત એવી છે.

વિવેચન

“ વચનામૃત વીતરાગના, પરમ શાંત રસમૂળ;
ઔષધ જે ભવરોગના, કાયરને પ્રતિકૂળ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

અને આમ સર્વજ્ઞદેશના એક છતાં લિપ્ત લિપ્ત શ્રોતાને લિપ્ત લિપ્ત ભાસે છે, તોપણ વિશેષ આશ્ચર્યકારી તો એ છે કે તેનાથી તે સર્વનો યથાભવ્યત્વ પ્રમાણે ઉપકાર પણ થાય છે. આમ સર્વજ્ઞ વાણીની સર્વત્ર સુસ્થિત એવી અવન્ધ્યતા-અનિષ્કૃણતા ઉપજે છે.

શ્રી સર્વજ્ઞવાણી એકરૂપ છતાં ચિત્રરૂપે ભાસે છે, એટલું જ નહિ પણ, તે પાવન અમૃતવાણી જે સાંભળે છે, તે સર્વ સાંભળનાર શ્રોતાનો તેના થકી ઉપકાર પણ થાય છે;

વૃત્તિ:—યથાભવ્યં ચ—અને યથાભવ્ય, ભવ્યને સદશ, સર્વેષાં—સર્વનો, ઉપકારોઽપિ—ઉપકાર પણ, ગુણ પણ, તત્કૃત:—તેનાથી કરાયેલો, દેશનાથી નિષ્પન્ન—નીપજેલો, જાયતે—ઉપજે છે, પ્રાદુર્ભવે છે, પ્રગટે છે, અવન્ધ્યતાઽપિ—અવન્ધ્યતા પણ, અનિષ્કૃણતા પણ, एवम्—એમ, ઉક્ત નીતિથી અસ્યા:—આની આ દેશનાની, સર્વત્ર સુસ્થિતા—સર્વત્ર સુસ્થિત એવી.

* “ પ્રકૃષ્ટપુણ્યસામર્થ્યાત્પ્રાતિહાર્યસમન્વિત: ।

अवन्ध्यदेशनः श्रीमान्यथामव्यंनि योगतः ॥ ”

—યોગબિન્દુ.

અને તે ઉપકાર, સાંભળનારનું જેવું જેવું લગ્યત્વ-યોગ્યપણું હોય તે સર્વજ્ઞની પ્રમાણે થાય છે. જેવી જેવી જેની જેની યોગ્યતા-પાત્રતા છે, તેવો અવધ્ય દેશના તેવો તેને તેને ઉપકાર થાય છે, ગુણ ઉપજે છે, આત્મલાભ થાય છે. જેવી જેવી જેની જેની ઝીલવાની શક્તિ, જેવો જેવો જેનો ક્ષયોપશમવિશેષ, તેવો તેવો બોધ તે ઝીલે છે. જેમ કોઈ અમૃતસરોવર ભર્યું હોય, તેમાંથી જેવડું પાત્ર હોય, તેવડું પાત્રપ્રમાણ થકણ થાય છે. તેમ આ સર્વજ્ઞ વચનામૃત સાગરમાંથી તથાવિધ પાત્રપ્રમાણ થકણ થાય છે. તે અમૃતસિંધુમાંથી જેનાથી નેટલું અને તેટલું યથાશક્તિ અમૃતપાન યથેચ્છપણે સર્વ કોઈ શ્રોતા કરે છે, અને તેથી તેને તથાપ્રકારનો આત્મગુણ થાય છે, તે ચોક્કસ.

“ ભવ ઉપાધિ ગદ ટાળવા, પ્રભુજી છે વૈદ્ય અમોઘ રે;
રત્નત્રયી ઔષધ કરી, તમો તાર્યા ભવિન્ન અોઘ રે.
દેવ વિશાલ જિણુંદની, તુમે ધ્યાવો તત્ત્વસમાધિ રે. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

કારણ કે રોગીને સાચો વૈદ્ય મળ્યો છે, અને અમોઘ અમૃત ઔષધિનો ભોગ બન્યો છે, તો તેનો રોગ દૂર કેમ ન થાય ? તેમ આત્મજ્ઞાંતિથી ઉપજેલો આ ભવરૂપ મહારોગ જેને લાગુ પડ્યો છે, એવા આ ભવ્ય શ્રોતાજનોને શ્રી સર્વજ્ઞરૂપ પરમ ઔષધનો ગુણુઃ સદ્વૈધનો ભોગ લાધ્યો છે, ને તેઓએ પ્રયોજેલી પરમ ઔષધિરૂપ ત્રિદોષનો નાશ અમૃતવાણી કાને પડી છે, તો પછી તેઓનો તે રોગ કેમ ન મટે ? કેમ ન હટે ? રોગીનો રોગ હટે છે કે નહિ, તેને ગુણુ ધાય છે કે નહિ, તે તેના દોષ દૂર થવારૂપ ચિહ્નથી પરખાય છે. જેમ વાત, પિત્ત ને કફની વિષમતાથી ઉપજેલા ત્રિદોષથી કોઈ પીડાતો હોય, તેને ઔષધ આપવામાં આવતાં બે તેનો ત્રિદોષ દૂર થતો દેખાય તો સમજવું કે આ ઔષધથી તેને ગુણુ થયો; તેમ આ ભવરોગી રોગ, દેષ ને મોહરૂપ ત્રિદોષ સંત્રિપાતથી પીડાઈ રહ્યો છે, તેનો આ રોગ-દેષ મોહરૂપ ત્રિદોષ બે ‘ પરમ શાંત રસમૂગ સર્વજ્ઞ વચનામૃત ’થી દૂર થયો, વા બોહો થયો, તો જાણવું કે આ ઔષધનો આ ગુણુ છે. અને આ સર્વજ્ઞ વચનામૃત શ્રવણથી તે તે શ્રોતાના રોગ-દેષ-મોહરૂપ ત્રિદોષ અવશ્ય દૂર થાય છે, દૂર હટે છે, મોખા પડે છે, એ નિશ્ચિત છે. એમ કહેવાય છે કે, સર્વજ્ઞદેશના સાંભળી મોહપટલ દૂર થતાં કંઈક છવોને સર્વવિરતિ પરિણામ-ભાવ ઉપજે છે, કંઈક છવો દેશવિરતિભાવને પામે છે, કંઈક છવોને સમ્યક્દર્શન સાંપડે છે, અને કંઈક છવો શુભભાવમાં સ્થિતિ કરે છે.

“ મોટી છવ લોકહરો કાંનન, કરવે પારસ ભારી હે;
સમક્ષિ સૂરતરુ વન સેચનમે, વર પુષ્કર જલધારી હો. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

કારણ કે અનંત અનંત લાવલેદથી ભરેલી, તથા અનંત અનંત નયનિદ્રેપે વ્યાખ્યાન કરેલી, એવી સર્વજ્ઞવાણી સકલ જગતની હિતકારિણી છે, મોહની હારિણી છે, ભવસાગરની તારિણી છે, અને મોક્ષની ચારિણી છે. એવી સર્વજ્ઞવાણીને ‘જિનેશ્વરતાણી ઉપમા આપવાની તમા રાખવી તે ફોગટ છે, અને ઉપમા આપવાની વાણી, જાણી કોઈ ધૃષ્ટતા કરે તો તેના ઉપરથી તેની પોતાની મતિનું માપ નીકળી તેણે જાણી છે’ જાય છે ! આવી પરમ ગુણુકારિણી સર્વજ્ઞવાણીનો ખાલ છવો ખ્યાલ નથી પામતા, તે ગુણુખાણી વાણી તો જેણે જાણી તેણે જ જાણી છે. અને તેવા પ્રકારે શ્રી ‘જિનેશ્વરની વાણી’ની અનન્ય સાવંત્રી પરમ પ્રશંસા કરતા અમર કાવ્યમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ લલકાર્યું છે:—

“ અનંત અનંત લાવલેદથી ભરેલી લલી, અનંત અનંત નય નિદ્રેપે વ્યાખ્યાની છે; સકળ જગતહિતકારિણી હારિણી મોહ, તારિણી ભવાન્ધિ મોક્ષ ચારિણી પ્રમાણી છે; ઉપમા આખ્યાની જેને, તમા રાખવી તે વ્યર્થ, આપવાથી નિજ મતિ, મપાઈ મેં માની છે; અહો રાજચંદ્ર ! ખાલ, ખ્યાલ નથી પામતા એ, જિનેશ્વર તણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે.”

—મોક્ષમાળા.

આમ સર્વજ્ઞવાણી શ્રોતાઓને યથાયોગ્ય ઉપકારરૂપ ગુણુ અવશ્ય કરે છે, એટલા માટે એનું સર્વત્ર અવંધ્યપણું છે, અનિષ્ફળપણું છે, અમોઘપણું છે, અર્થાત્ સર્વદા સર્વથા સર્વત્ર સફળપણું છે, એ નિશ્ચિત સ્થિતિ છે. સર્વજ્ઞવાણી રામખાણુ જેવી અમોઘ છે, કદી પણ ખાલી જતી નથી.

પ્રકારાન્તર (જીજ્ઞે સમાધાન પ્રકાર) કહે છે:—

યદ્વા તત્તજ્ઞયાપેક્ષા તત્કાલાદિનિયોગતઃ ।

ઋષિભ્યો દેશના ચિત્રા તન્મૂલૈષાપિ તત્ત્વતઃ ॥ ૧૩૮ ॥

તત્કાલાદિ નિયોગથી, તે તે નયસાપેક્ષ;

ચિત્ર દેશના ઋષિથકી, તન્મૂલ આ પણુ પેખ. ૧૩૮

અર્થ:—અથવા તો તે તે નયની અપેક્ષાવાળો ચિત્ર દેશના તે કાલ આદિ નિયોગથી ઋષિઓ થકી પ્રવર્તી છે; આ પણુ તત્ત્વથી તો સર્વજ્ઞમૂલવાળો છે.

વૃત્તિ:—યદ્વા—અથવા તો, તત્તજ્ઞયાપેક્ષા—તે તે નયની અપેક્ષાવાળી, દ્રવ્યાસ્તિકાય આદિને અધિકૃત કરી—આશ્રીને, તત્કાલાદિનિયોગતઃ—તે કાલ આદિના નિયોગથી, દુઃષમ આદિના યોગથી, ઋષિભ્યઃ—ઋષિઓ થકી, કપિલ આદિ થકી જ, દેશના ચિત્રા—દેશના ચિત્ર છે. અને આ પણુ નિર્મૂલ નથી, એટલા માટે કહ્યું—તન્મૂલૈષાપિ—તે સર્વજ્ઞદેશનામૂલ આ પણુ, તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, તેના પ્રવચનના અનુસાર થકી તથાપ્રકારે પ્રવૃત્તિને લીધે.

વિવેચન

“ રચના જિન ઉપદેશકી, પરમોત્તમ તિનુ કાલ;
ઈનમેં સખ મત રહત છે, કરતેં નિજ સંભાલ. ”—શ્રીમદ્ રાજવંદન.

અહીં વળી પ્રસ્તુત વાતનો ખીજ પ્રકારે ખુલાસો કર્યો છે. તે કાળ આદિના નિયોગથી તે તે નયની અપેક્ષાવાળી આ ચિત્ર દેશના કુપિત્ર આદિ ઋષિઓ થકીજ પ્રવર્તી છે; અને આ ઋષિદેશનાનું મૂલ પણ તત્ત્વથી સર્વજ્ઞદેશના જ છે; કાલાદિ સાપેક્ષ કારણ કે સર્વજ્ઞપ્રવચનના અનુસારે જ તેની તથાપ્રકારે પ્રવૃત્તિ છે. આમ ચિત્ર ઋષિદેશના તે તે દેશના ચિત્ર-જૂદી જૂદી ભાસે છે, તેનું પ્રકારાંતરે આ યુક્તિયુક્ત કારણ પણ સંભવે છે કે—તેવી જૂદી જૂદી દેશના સ્વયં ઋષિઓ થકી જ ચાલી આવી છે, અર્થાત્ કુપિત્ર આદિ ઋષિઓએ જ તેવી ભિન્ન ભિન્ન દેશના પ્રવૃત્તિ કરી છે. અને તેમ કરવામાં તેઓ દેશ-કાલ આદિ ભેદ વિચારીને પ્રવર્ત્યા છે. સર્વત્ર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ આદિ ભેદને પ્રવર્તવું એ વિચક્ષણનું કર્તવ્ય છે એવો નિયમ છે. એટલે એ મહાનુભાવોએ દુઃખમ કાળ-કરાલ કલિકાલ વગેરે પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઈને, અને છવેના સત્ત્વ-સંવેગ ને વિજ્ઞાનવિશેષ ખ્યાલમાં રાખીને અનુશાસન કર્યું છે, દ્રવ્યાસ્તિક આદિ નયની અપેક્ષાએ જાનજાતની દેશના કરી છે. શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર સૂરીશ્વરે કહ્યું છે કે—

“ દેશકાલાન્વચાચારવચઃ પ્રકૃતિમાત્મનામ્ ।

સત્ત્વસંવેગવિજ્ઞાનવિશેષાઞ્ચાનુશાસનમ્ ॥ ”—દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા.

દેશકાલાદિ જોતાં જો નિત્યદેશના ઉપકારી લાગી, તો તેઓએ દ્રવ્યાસ્તિક નયના પ્રધાનપણે ઉપદેશ કર્યો; જો અનિત્ય દેશના ઉપયોગી લાગી, તો પર્યાયાસ્તિક નયની મુખ્યતાથી ઉપદેશ કર્યો; અથવા અન્ય કોઈ અપેક્ષા કાર્યકારી લાગી. તો તેને પ્રધાનપદ આપી ઉપદેશ કર્યો. આમ તે તે નયને—અપેક્ષાવિશેષને આધીને તેઓએ સર્વત્ર તેવી તેવી ઉપદેશ પદ્ધતિ અંગીકાર કરી છે; કારણ કે ગમે તેમ કરી છવની આત્મશાંતિ દૂર કરી, તેને નિજ આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ કરાવી ‘દેકાણે આણુવો,’ એ જ એક એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. એટલે એ જ એક વિવેક તેઓએ સર્વત્ર નિજ નિજ દર્શનમાં ગાયો છે, અને તે સમજાવવા માટેની જૂદી જૂદી શૈલી-કથનરીતિ અખસાર કરી છે.

“ ને ગાયો તે સઘળે એક, સકળ દર્શને એજ વિવેક;
સમજાવ્યાની શૈલી કરી, વ્યાકૃત સમજણ પણ ખરી. ”

—પરમ તત્ત્વદટ્ટા શ્રીમદ્ રાજવંદન.

કારણ કે અનંત અનંત લાવણેદથી ભરેલી, તથા અનંત અનંત નયનિદેષે વ્યાખ્યાન કરેલી, એવી સર્વજ્ઞવાણી સકલ જગત્ની હિતકારિણી છે, મોક્ષની હારિણી છે, લવસાગરની તારિણી છે, અને મોક્ષની ચારિણી છે. એવી સર્વજ્ઞવાણીને ‘જિનેશ્વરતાણી ઉપમા આપવાની તમા રાખવી તે ફેગટ છે, અને ઉપમા આપવાની વાણી, જાણી કોઈ ધૃષ્ટતા કરે તે તો ઉપરથી તેની પોતાની મતિનું માપ નીકળી તેણે જાણી છે’ જાય છે ! આવી પરમ ગુણકારિણી સર્વજ્ઞવાણીનો ખાલ છવો ખ્યાલ નથી પામતા, તે ગુણજાણી વાણી તો જેણે જાણી તેણે જ જાણી છે. અને તેવા પ્રકારે શ્રી ‘જિનેશ્વરની વાણી’ની અનન્ય આવંધી પરમ પ્રશંસા કરતા અમર કાવ્યમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ લલકાર્યું છે:—

“અનંત અનંત લાવણેદથી ભરેલી લલી, અનંત અનંત નય નિદેષે વ્યાખ્યાની છે; સકળ જગતહિતકારિણી હારિણી મોહ, તારિણી લવાળિ મોક્ષ ચારિણી પ્રમાણી છે; ઉપમા આખ્યાની જેને, તમા રાખવી તે વ્યર્થ, આપવાથી નિજ મતિ, મપાઈ મેં માની છે; અહો રાજચંદ્ર! ખાલ, ખ્યાલ નથી પામતા એ, જિનેશ્વર તણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે.”
—મોક્ષમાળા.

આમ સર્વજ્ઞવાણી શ્રોતાઓને યથાયોગ્ય ઉપકારરૂપ ગુણ અવશ્ય કરે છે, એટલા માટે એતું સર્વત્ર અવધ્યપણું છે, અનિષ્ફળપણું છે, અમોઘપણું છે, અર્થાત્ સર્વદા સર્વથા સર્વત્ર સફળપણું છે, એ નિશ્ચિત સ્થિતિ છે. સર્વજ્ઞવાણી રામજાણુ જેવી અમોઘ છે, કદી પણ ખાલી જતી નથી.

પ્રકારાન્તર (ણીજો સમાધાન પ્રકાર) કહે છે:—

યદ્વા તત્તન્નયાપેક્ષા તત્કાલાદિનિયોગતઃ ।

ઋષિભ્યો દેશના ચિત્રા તન્મૂલૈષાપિ તત્ત્વતઃ ॥ ૧૩૮ ॥

તત્કાલાદિ નિયોગથી, તે તે નયસાપેક્ષ;

ચિત્ર દેશના ઋષિથકી, તન્મૂલ આ પણ પેખ. ૧૩૮

અર્થ:—અથવા તો તે તે નયની અપેક્ષાવાળો ચિત્ર દેશના તે કાલ આદિ નિયોગથી ઋષિઓ થકી પ્રવર્તી છે; આ પણ તત્ત્વથી તો સર્વજ્ઞમૂલવાળો છે.

વૃત્તિ:—યદ્વા-અથવા તો, તત્તન્નયાપેક્ષા-તે તે નયની અપેક્ષાવાળી, દ્રવ્યારિતકાય આદિને અધિકૃત કરી-આશ્રીને, તત્કાલાદિનિયોગતઃ-તે કાલ આદિના નિયોગથી, દુઃખમ આદિના યોગથી, ઋષિભ્યઃ-ઋષિઓ થકી, કપિલ આદિ થકી જ, દેશના ચિત્રા-દેશના ચિત્ર છે. અને આ પણ નિર્મૂલ નથી, એટલા માટે કહ્યું-તન્મૂલૈષાપિ-તે સર્વદેશનામૂલ આ પણ, તત્ત્વતઃ-તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, તેના પ્રવચનના અનુસાર થકી તથાપ્રકારે પ્રવૃત્તિને લીધે.

વિવેચન

“ રચના જિન ઉપદેશકી, પરમોત્તમ તિતુ કાલ;
ઈનમેં સળ મત રહત હૈ, કરતેં નિજ સંભાલ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભ.

અહીં વળી પ્રસ્તુત વાતનો ખીજા પ્રકારે ખુલાસો કર્યો છે. તે કાળ આદિના નિયોગથી તે તે નયની અપેક્ષાવાળી આ ચિત્ર દેશના કુપિલ આદિ ઋષિઓ થકીજ પ્રવર્તી છે; અને આ ઋષિદેશનાતું મૂલ પણ તત્ત્વથી સર્વજ્ઞદેશના જ છે; કાલાદિ સાપેક્ષ કારણ કે સર્વજ્ઞપ્રવચનના અનુસારે જ તેની તથા પ્રકારે પ્રવૃત્તિ છે. આમ ચિત્ર ઋષિદેશના તે તે દેશના ચિત્ર-જૂદી જૂદી લાસે છે, તેનું પ્રકારાંતરે આ યુક્તિયુક્ત કારણ પણ સંભવે છે કે—તેવી જૂદી જૂદી દેશના સ્વયં ઋષિઓ થકી જ ચાલી આવી છે, અર્થાત્ કુપિલ આદિ ઋષિઓએ જ તેવી ભિન્ન ભિન્ન દેશના પ્રવૃત્તિ કરી છે. અને તેમ કરવામાં તેઓ દેશ-કાલ આદિ ભેદ વિચારીને પ્રવર્ત્યા છે. સર્વત્ર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, લાન આદિ ભેદને પ્રવર્તવું એ વિચક્ષણતું કર્તવ્ય છે એવો નિયમ છે. એટલે એ મહાનુભાવોએ દુઃખમ કાળ-કરાલ કલિકાલ વગેરે પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઈને, અને જીવોના સત્ત્વ-સંવેગ ને વિજ્ઞાનવિશેષ ખ્યાલમાં રાખીને અનુશાસન કર્યું છે, દ્રવ્યાસ્તિક આદિ નયની અપેક્ષાએ જાતજાતની દેશના કરી છે. શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર સૂરીશ્વરે ઠણું છે કે—

“ દેશકાલાન્વયાચારવચઃ પ્રકૃતિમાત્મનામ્ ।

સત્ત્વસંવેગવિજ્ઞાનવિશેષાઞ્ચાનુશાસનમ્ ॥ ”—દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા.

દેશકાલાદિ ભેદોનાં જે નિત્યદેશના ઉપકારી લાગી, તો તેઓએ દ્રવ્યાસ્તિક નયના પ્રધાનપણે ઉપદેશ કર્યો; જે અનિત્ય દેશના ઉપયોગી લાગી, તો પર્યાયાસ્તિક નયની મુખ્યતાથી ઉપદેશ કર્યો; અથવા અન્ય કોઈ અપેક્ષા કાર્યકારી લાગી, તો તેને પ્રધાનપદ આપી ઉપદેશ કર્યો. આમ તે તે નયને—અપેક્ષાવિશેષને આશ્રીને તેઓએ સર્વત્ર તેવી તેવી ઉપદેશ પદ્ધતિ અંગીકાર કરી છે; કારણ કે ગમે તેમ કરી જીવની આત્મપ્રાંતિ દૂર કરી, તેને નિજ આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ કરાવી ‘કેકાણે આણુવો,’ એ જ એક એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. એટલે એ જ એક વિવેક તેઓએ સર્વત્ર નિજ નિજ દર્શનમાં ગાયો છે, અને તે સમજાવવા માટેની જૂદી જૂદી શૈલી—કથનરીતિ અપભ્રંશ કરી છે.

“ ને ગાયો તે સઘળે એક, સકળ દર્શને એજ વિવેક;
સમજાવ્યાની શૈલી કરી, સ્યાદ્વાદ સમજણુ પણ ખરી. ”

—પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભ.

અને 'નય' શબ્દનો પરમાર્થ પણ જો જ રહેલો છે, કારણ કે 'ની' ધાતુ ઉપરથી એટલે વસ્તુસ્વરૂપ અંશ પ્રત્યે દોરી જાય તે. અથવા 'નાના સ્વભાવોમાંથી વ્યાવૃત્ત રી એક સ્વભાવમાં વસ્તુને દોરી જાય-પહોંચાડે તે નય.' અથવા 'પ્રકૃત વસ્તુના અંશનું હણ કરતો પણ તેના ઇતર-ળીજા અંશનો પ્રતિક્ષેપ-વિરોધ નહિં કરતો અધ્યવસાય-વિશેષ તે નય.'* જો ઇતર અંશનો અપક્ષાપ કરે-પ્રતિક્ષેપ કરે, તો તે નય નહિં, પણ દુર્નય+ અથવા ન્યાભાસ બને છે. અથવા નય એટલે ન્યાય. નયરૂપ ન્યાય-દ્વિતીય નિષ્પક્ષપાતપણે અનંતધર્માત્મક વસ્તુસ્વરૂપના અંશોનું અનુક્રમે પરીક્ષણ-લાભ થઈ શકે છે. અને 'ઉપદેશ છે તે નય છે,' 'ઉવણ્ણો સો જાઓ જામ', અર્થાત્ નયજન્ય ઉપદેશમાં નય પદનો ઉપચાર થાય છે. કારણ કે ઉપદેશ પણ અસુક અપેક્ષાવિશેષના પ્રધાનપણાથી થઈ શકે છે. એટલે ઉપદેશ છે તે પણ નય છે, અપેક્ષા-વિશેષથી જીવને સન્માર્ગે દોરવણીરૂપ છે, 'સમજાવવાની શૈલી'રૂપ છે, માટે તે તે ઋષિ-શનાને પણ નયસાપેક્ષ કહી તે યથાર્થ છે.

આવી સાપેક્ષ ઋષિદેશનાનું મૂલ પણ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી સર્વજ્ઞદેશના જ છે, કારણ કે પરમ પ્રમાણભૂત સર્વજ્ઞવાણી જ પ્રત્યેક વસ્તુને-કોઈ નય ન દ્વિભાવ એમ-અનંત નય અપેક્ષાએ પરીક્ષે છે. સર્વજ્ઞવાણીમાં નયવિહીન એવું કોઈ સૂત્ર ઋષિદેશનાનું કે અર્થ નથી, x પણ શ્રોતાને આશ્રીને નયવિશારદ નય કહે-પ્રકાશે. મૂલ સર્વજ્ઞદેશના એટલે પરમાર્થથી તે તે નય અપેક્ષાએ શ્રોતાવિશેષને આશ્રીને કરવામાં આવેલી સર્વ ઋષિદેશનાઓનું મૂલ ઉદ્ભવસ્થાન સર્વજ્ઞવાણી જ છે, એમ સ્વયંસિદ્ધ થાય છે. જેમ અનેક નદીઓનું મૂલ પ્રભવસ્થાન પર્વત છે, તેમ વિવિધ દેશના-સરિતાઓનું મૂલ જન્મસ્થાન સર્વજ્ઞવચન છે. પરમ ભાવિતાત્મા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું આ સર્વજ્ઞવાણીને પરમ ભક્તિભાવાંજલિ અર્પિતું ટંકોટીર્ણ વચનામૃત છે કે—

“અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસમય સન્માર્ગ !

અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસપ્રધાન માર્ગના મૂળ સર્વજ્ઞ દેવ !

* “નાનાસ્વભાવેભ્યો વ્યાવૃત્યૈકસ્મિન્સ્વભાવે વસ્તુ નયતિ પ્રાપ્નોતીતિ નયઃ ।”

“પ્રકૃતવસ્ત્વંશગ્રાહી તદિતરાંશપ્રતિક્ષી અધ્યવસાયવિશેષો નયઃ ।”

—શ્રી યશોવિજયજીવૃત નયરહસ્ય.

+ “ચેદેકાન્તકલંકપંકજલુપાસ્ત્રે સ્યુસ્તદા દુર્નયાઃ ।”—શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી પંચાશત.

x “નતિય નપહિં વિદ્વળં સુત્તં અત્યો અ જિજ્ઞમણ કિંચિ ।

આસજ્જ ઉ સોયારં નણ નયવિસારઓ વૂયા ॥”—શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમજીવૃત

વિશેષાવશ્યક સૂત્ર.

આહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસ સુપ્રતીત કરાવ્યો એવા પરમ

કૃપાળુ સદ્ગુરુ દેવ !

તમે આ વિદ્યાર્થી સર્વકાળ જયવંત વર્તો ! જયવંત વર્તો ! ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

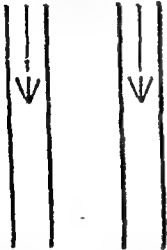
આમ સર્વજ્ઞ પ્રવચન અનુસારે જ પ્રવર્તેલી તે તે ઋષિદેશનાઓ એક જ વતસલ માતાની સંપીલી પુત્રીઓ જેવી છે, વિવિધ છતાં મૂલ તો એક જ આશ્રયવાળી છે. એટલે પરમાર્થથી તે પણ અલિપ્ત છે.

“ શિષ્ય લાણી જિન દેશનાજી, કહે જન પરિણતિ લિપ્ત;

કહે સુનિની નય દેશનાજી, પરમાર્થથી અલિપ્ત....મન૦ ”—શ્રી યો. સ. ૪-૨૦.

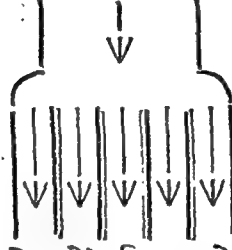
આકૃતિ ૧૩

(૧) સર્વદેશના ચિત્ર



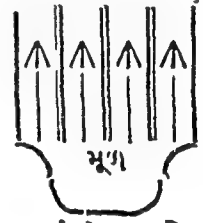
પર્યાયપ્રધાન દ્રવ્યપ્રધાન
અનિત્યદેશના નિત્યદેશના
(શિષ્યકલ્યાણાર્થ)

(૨) સર્વદેશના એક



શ્રોતાભેદે ચિત્ર ભાસે

(૩) ઋષિદેશના ચિત્ર
(દેશકાલાદિ પ્રમાણે)



સર્વદેશના એક

। इति चित्रसर्वज्ञदेशनाऽभेदाधिकारः ।

સર્વજ્ઞ પ્રતિક્ષેપ નિષેધ અધિકાર.

પ્રકૃત ઋષિઓથકી યોજન કહે છે—

तदभिप्रायमज्ञात्वा न ततोऽर्वाग्वृक्षां सताम् ।

युज्यते तत्प्रतिक्षेपो महानर्थकरः परः ॥ ૧૩૯ ॥

વૃત્તિ:—તદભિપ્રાયમ્—તેઓનો અભિપ્રાય, સર્વજ્ઞોનો અભિપ્રાય, અજ્ઞાત્વા—જાણ્યા વિના, ન-
નથી, તત:—તે કારણથી, અર્વાગ્વૃક્ષાં સતાં—અર્વાગ્વૃક્ષ (હજારથ) સંતોને, પ્રમાતૃઓને. શું ? તો
કે—યુજ્યતે તત્ પ્રતિક્ષેપ:—તેઓનો પ્રતિક્ષેપ યુક્ત, કેવો વિશિષ્ટ ? તે માટે કહ્યું—મહાનર્થકર:—મહા
અનર્થકરણશીલ, મહા અનર્થ કરવાના સ્વભાવવાળો, પર:—પર, પ્રધાન.

× “ સુનિશ્ચિતં ન: પરતંત્રયુક્તિષુ, સ્ફુરંતિ યા: કાશ્ચન સૂક્તસંપદ: ।

તવૈવ તે પૂર્વમહાર્ણવોત્થિતા: , જગત્પ્રમાણં જિનવાક્યવિપ્રુપ: ॥ ”

શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીકૃત દ્વા. દ્વા.

તસ અભિપ્રાય લક્ષ્યા વિના, છદ્મસ્થને લગાર;
પ્રતિક્ષેપ તસ યુક્ત ના, પર મહાઅનર્થકાર. ૧૩૯

અર્થ:—તેથી કરીને તેનો—સર્વજ્ઞનો અભિપ્રાય જાણ્યા શિવાય, અર્વાગુદ્ધિ છદ્મસ્થ સંતોને તેનો પ્રતિક્ષેપ (વિરોધ) યુક્ત નથી,—કે જે પરમ મહાઅનર્થ કરનાર છે.

વિવેચન

“ સખ શાસ્ત્રન કે નય ધારિ હિયે, મત મંડન ખંડન ભેદ લિયે;
વહ સાધન ખાર અનંત ઢિયો, તદપિ કછુ હાથ હજુ ન પર્યો. ”—શ્રીમદ્ રાજવંદન.

ઉપરમાં કહેવામાં આવ્યા તે તે કારણોને લીધે તે સર્વજ્ઞનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના અર્વાગુદ્ધિવાળા છદ્મસ્થ સંતજનોએ તેઓનો પ્રતિક્ષેપ કરવો—વિરોધ કરવો યુક્ત નથી. તે પ્રતિક્ષેપ કેવો છે? તો કે મોટામાં મોટો અનર્થ કરનાર એવો છે. સર્વજ્ઞપ્રતિક્ષેપ સર્વજ્ઞદેશનાના ભેદના સમાધાન અંગે જે જે ઉપરમાં કહેવામાં આવ્યું, મહાઅનર્થકર તે સર્વ લક્ષમાં લઈને વિચારીએ તો—તે સર્વજ્ઞનો આશય શો છે? તેની સમજણ વિના અર્વાગુદ્ધિ પ્રમાતૃઓએ અર્થાત્ તત્ત્વગવેષક છદ્મસ્થ સજ્જનોએ તેનો પ્રતિક્ષેપ કરવો—વિરોધ કરવો ઘટતો નથી. કારણ કે છદ્મસ્થનું જ્ઞાન આવરણવાળું હોઈ ઘણું જ અર્થાદિત છે, અત્યંત પરિમિત છે. કેવલજ્ઞાન વિનાના છદ્મસ્થો ખરેખર! અચક્ષુ-ચક્ષુ વિનાના છે, એટલે આંધળાની લાકડી જેવા પરોક્ષ શાસ્ત્રજ્ઞાનવડે તેઓનો વ્યવહાર ચાલે છે. આંધળો જેમ હાથ લગાડીને વસ્તુ પારખે, તેમ આ શાસ્ત્રજ્ઞાન ચક્ષુઅંધતા હસ્તસ્પર્શ સમું છે. તેના વડે છદ્મસ્થો યથાવત્ કેમ દેખી—જાણી શકે? માટે સર્વજ્ઞના વિષયમાં સંસ્થિત અર્થોને છદ્મસ્થો પ્રકાશી શકતા નથી, એમાં આશ્ચર્ય નથી, પણ તે કંઈ પણ જાણે છે તે જ અતિ અદ્ભુત—આશ્ચર્ય છે!

“ સર્વજ્ઞવિષયસંસ્થાંશ્ચદ્વસ્થો પ્રકાશયત્યર્થાન્ ।

નાશ્ચર્યમેતદત્યદ્ભુતં તુ ચર્ત્તિક્વિદપિ વેત્તિ ॥ ”

—શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી કૃત દ્વા. દ્વા. ૮-૨૧

વળી ઉપલક્ષણથી તે તે દર્શનભેદવાળી દેશનાઓ પણ સર્વજ્ઞસૂક્ષ્મ છે, મૂલ તેમાંથી ઉદ્ભવેલી છે, એટલે તે પણ સર્વજ્ઞવાણીના અંગરૂપ છે. આમ મુખ્ય એવા પદ્ધર્શન પણ સર્વજ્ઞપ્રવચનના અંગભૂત હોઈ, તેનો પ્રતિક્ષેપ કરવો તે પણ સર્વજ્ઞવાણીનો છેદ કરવા ખરાબર છે. શ્રી આનંદધનજીની અમૃત વાણી છે કે—

× “ અંતરા કેવલજ્ઞાનં છદ્મસ્થા સ્વલ્પચક્ષુષઃ । હસ્તસ્પર્શસમં શાસ્ત્રજ્ઞાનં તદ્વ્યવહારકૃત્ ॥ ”

—શ્રી યશોવિજયજી કૃત અધ્યાત્મોપનિષદ

“ પદ્ દરિસણુ જિન અંગ લાણીજે, ન્યાસ પડંગ જો સાધે રે;
 નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક, પદ્ દરિસણુ આરાધે રે....પદ્ દરિસણુ.
 જિન સુરપાદય પાય વખાણું, સાંખ્ય જોગ દોય લેદે રે;
 આતમ સત્તા વિવરણુ કરતાં, લોહો દુઃખ અંગ અખેદે રે....પદ્
 લેદ અલેદ સૌગત સીમાંસકે, જિનવર કર દોય ભારી રે;
 લોકલોક અવલંબન લજીએ, ગુરુગમથી અવધારી રે....પદ્
 લોકાયતિકે કુખ જિનવરની, અંશ વિચાર જો કીજે રે;
 તત્ત્વ વિચાર સુધારસ ધારા, ગુરુગમ વિણુ કિમ પીજે રે ? પદ્
 જૈન જિનેશ્વર વર ઉત્તમ અંગ, અંતરંગ ખહિરંગે રે;
 અક્ષર ન્યાસ ધુરિ આરાધક, આરાધે ધરી સંગે રે....પદ્
 જિનવરમાં સઘણાં દરિસણુ છે, દર્શન જિનવર ભજનારે;
 સાગરમાં સઘણી તટિની સહી, તટિની સાગર ભજનારે. પદ્ ”

માટે તે તે દર્શનો વિચારતાં, 'સ્થાત્' પદાંકિત અપેક્ષાવિશેષનો 'ધુરિ'—પ્રથમ
 ન્યાસ કરી, સર્વજ્ઞના આરાધક સંતજનોએ તેનો પણ પ્રતિક્ષેપ-વિરોધ કરવા યોગ્ય નથી;
 એટલું જ નહિં પણ, સ્થાત્ પદના ન્યાસપૂર્વક-સ્થાત્ પદ આગળ જોડીને
 'પદ્ દરિશન કદપવૃક્ષ સમા જિનદર્શનતા અંગભૂત પડ્દર્શન પણ આરાધવા યોગ્ય છે.
 જિન અંગ અને આ પડ્દર્શનનું જ્ઞાન પણ કાંઈ ખંડનમંડનમાં ઉતરવા માટે નથી,
 લાણીજે' પણ તત્ત્વનો વિનિશ્ચય કરવા માટે છે, પર સિદ્ધાંત જાણીને સ્વ સિદ્ધાંતના
 ખલનોx નિશ્ચય જાણવા માટે છે, સ્વપક્ષનું ખલ ચકાસવા માટે છે,
 અને એમ કરીને પણ કેવલ આત્માર્થી સાધવા માટે છે. વળી સર્વશાસ્ત્રના નય હૃદયમાં
 ધારણ કરી, આ જીવે અનંતવાર મત ખંડનમંડનના લેદ જાણ્યા, તોપણ તેનું કદ્યાણુ
 થયું નથી ! એ સાધનો અનંતવાર કર્યા છતાં, હજી કાંઈ તત્ત્વ હાથમાં આવ્યું નથી !
 હાથ હજી ખાલી ને ખાલી છે ! માટે આત્માર્થી સંતજનોએ કોઈપણ પ્રકારે પ્રતિક્ષેપમાં
 ખંડનમંડનમાં ઉતરવું યોગ્ય નથી. અને તેમાં પણ સર્વજ્ઞનો કે સર્વજ્ઞ વાણીનો પ્રતિ-
 ક્ષેપ કરવો તે તો અત્યંત દુષ્ટ છે, મહા અનર્થકર છે, મોટામાં મોટો અનર્થ કરનાર છે.
 કારણ કે પરમ પૂજ્ય આરાધ્ય સર્વજ્ઞની આશાતના જીવને સન્માર્ગપ્રાપ્તિમાં મહા અંતરાયરૂપ
 થઈ પડી, પરમ અકલ્યાણનો હેતુ થાય છે. પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ આ નિરંતર લક્ષમાં ધરાવવા

* “ જ્ઞેયઃ પરસિદ્ધાન્તઃ સ્વપક્ષવલનિશ્ચયોપલબ્ધયર્થમ્ ।

પરપક્ષક્ષોભણમશ્યુપેત્ય તુ સત્તામનાચારઃ ॥ ”—શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીવિત દ્વા. દ્વા. ૮-૨૯

* “ એકસ્યાશાતનાપ્યત્ર સર્વેષામેવ તત્ત્વતઃ ।

અન્યોન્યમનુવિદ્ધા હિ તેષુ જ્ઞાનાદયો ગુણાઃ ”—શ્રી યશો. કૃત દ્વા. દ્વા. ૨૧-૮

(૪૨૪)

યોગ્ય છે કે એક સંતની આશાતનામાં સર્વ સંતની આશાતના છે, ને એક સંતની પૂજનામાં સર્વ સંતની પૂજના છે.

અહીં જ નિદર્શન (દર્શાવ) કહે છે—

નિશાનાથપ્રતિક્ષેપો યથાન્ધાનામસંગતઃ ।

તદ્દેવપરિકલ્પશ્ચ તથૈવાર્વાન્હશામયસ્ ॥ ૧૪૦ ॥

ચંદ્ર તણા પ્રતિક્ષેપ ને, ભેદ કલ્પના જેમ;

હોય અસંગત અંધના, છદ્મસ્થના આ તેમ. ૧૪૦

અર્થ:—જેમ ચંદ્રનો પ્રતિક્ષેપ અને તેના ભેદનો પરિકલ્પ (કલ્પના) આંધળાઓને અસંગત-અયુક્ત છે, તેમજ અર્વાગ્દશોને-છદ્મસ્થોને આ સર્વજ્ઞપ્રતિક્ષેપ અને તેના ભેદનો પરિકલ્પ અસંગત-અસંયુક્ત છે.

વિવેચન

જેમ ચક્ષુવિકલ એવા આંધળાઓને ચંદ્રનો પ્રતિક્ષેપ કરવો, નિષેધ કરવો, તે નીતિથી અસંગત છે-અયુક્ત છે, અને ચંદ્રના ભેદની પરિકલ્પના કરવી તે પણ અયુક્ત છે; તેમજ છદ્મસ્થોને સર્વજ્ઞનો પ્રતિક્ષેપ કરવો કે તેના ભેદની પરિકલ્પના સર્વજ્ઞપ્રતિક્ષેપ કરવી અસંગત છે-અયુક્ત છે. આંધકારને દૂર કરનારો નિશાનાથ-ચંદ્ર અયુક્તઃ અંધનું દૂર આકાશમાં રહ્યો સતો ચાંદની રેલાવી સમસ્ત જગત્માં પ્રકાશ દર્શાવે છે; છતાં ચક્ષુવિકલ આંધળા તેને દેખી શકતા નથી. ચંદ્ર પ્રગટ છે, છતાં જો આ અંધજનો ‘ચંદ્ર છેજ નહિ’ એમ કહી વાંધો ઉઠાવે, તેનો પ્રતિક્ષેપ કરે, તો તે ખીલકુલ બેહૂકું છે, અણુષ્ટતું છે, નીતિથી અસંગત છે. કારણ કે તેઓ પોતે જ દેખતા નથી; તે આ નથી એમ કેમ કહી શકે? તેમ મોહાંધકારને દૂરનારા સર્વજ્ઞ-ચંદ્ર જ્ઞાન-જ્યોત્સ્ના વિસ્તારી સમસ્ત વિશ્વ વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે, છતાં દષ્ટિવિકલ છદ્મસ્થો તેને દેખી શકતા નથી, સર્વજ્ઞ પ્રગટ છે, છતાં જો આ અર્વાગ્-દષ્ટિ છદ્મસ્થો, ‘સર્વજ્ઞ જ નથી’ એમ કહી પ્રતિવાદ કરે-પ્રતિક્ષેપ કરે, તો તે સર્વથા અયુક્ત છે, સન્ન્યાયથી અસંગત છે, કારણ કે પોતે જ જે દેખતા નથી, તે આ નથી એમ કહેવાની ધૃષ્ટતા કેમ કરી શકે વારુ?

વૃત્તિઃ-નિશાનાથપ્રતિક્ષેપઃ-ચંદ્રનો પ્રતિક્ષેપ, યથાન્ધાનામ્-જેમ અંધોનો, ચક્ષુવિકલોનો, અસંગતઃ-અસંગત છે, નીતિથી અસંગત છે, તદ્દેવપરિકલ્પશ્ચ-અને તેના ભેદનો પરિકલ્પ, ચંદ્રના ભેદનો પરિકલ્પ, વકપણું, ચોરસપણું વગેરે, તથૈવ-તેમજ, અર્વાગ્દશામ્-અર્વાગ્ દષ્ટિવાળાઓનો, એટલે કે છદ્મસ્થોનો, અયં-આ, સર્વજ્ઞ પ્રતિક્ષેપ, અને તેના ભેદનો પરિકલ્પ અસંગત-અયુક્ત છે.

વળી આ અંધજનોમાં કોઈ ચંદ્ર વાંકો છે, કોઈ ત્રાંસો છે, કોઈ ચોરસ છે, એમ હી તેના લેહની પરિકલ્પના કરે, તો તે પણ અયુક્ત છે; નીતિથી વિરુદ્ધ છે. કારણ કે જે ચંદ્રને દીઠો જ નથી, તેના સ્વરૂપ સંબંધી ગમે તે કલ્પના કરવી લેહ કલ્પના તે કલ્પના જ છે, સત્ય નથી. તેમ છદ્મસ્થ જનો, સર્વજ્ઞ આવા છે કે અયુક્ત તેવા છે વગેરે તેના લેહ સંબંધી પરિકલ્પના કરે, તો તે પણ અયુક્ત છે, બેહૂકું છે; કારણ કે જે સર્વજ્ઞને પોતે દીઠો જ નથી, તેના સંબંધી ગમે તે કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવા તે મિથ્યા કલ્પનારૂપ જ છે, સત્ય નથી. અને જે ચંદ્ર પોતાને દેખાતો નથી, તે ચંદ્રના વિવિધ લેહ કલ્પી, આંધળાઓ તે સંબંધી ઝઘડો કરે, તો તે તો કેટલું બધું બેહૂકું કહેવાય ? તેમ જે સર્વજ્ઞ પોતે દીઠો નથી, તે સર્વજ્ઞના જૂદા જૂદા લેહ કલ્પી, છદ્મસ્થો તે લેહ સંબંધી મિથ્યા વાદવિવાદ કરે, સામસામા પ્રતિક્ષેપ કરે, પરસ્પર ખંડન-મંડનમાં ઉતરી પડે, તે તો અત્યંત અયુક્ત છે જ, એ આ ઉપરથી ફલિત થાય છે. અત્રે જન્માંધ મનુષ્યો ને હાથીનું દષ્ટાંત ઘણું બંધબેસતું છે. તે આ પ્રકારે:—

જન્માંધ મનુષ્યો ને હાથી

કોઈ એક સ્થળે એક હાથી આવ્યો. એને જોવા માટે છ જન્માંધ પુરુષો ગયા. તે આંધળાઓએ હાથીને હાથ લગાડીને તપાસી જોયો. એકના હાથમાં હાથીની સૂંઠ આવી એટલે તેને હાથી સાંભેલા જેવો લાગ્યો. બીજાના હાથમાં હંતૂશળ આવ્યું એટલે તેને તે ભૂંગળા જેવો લાગ્યો. ત્રીજાના હાથમાં કાન આવ્યો, એટલે તેને તે સૂપડા જેવો લાગ્યો. ચોથાના હાથમાં પગ આવ્યો, એટલે તેને હાથી થાંભલા જેવો જણાયો. પાંચમાના હાથમાં ઉદર આવ્યું, એટલે તેને તે મષક જેવો જણાયો. છઠ્ઠાના હાથમાં પૂંછડું આવ્યું, એટલે તેને તે સાવરણી જેવો જણાયો. આ ઉપરથી તેઓએ પોતપોતાનો અભિપ્રાય બાંધ્યો અને પછી એક બીજાને જણાવ્યો. પછી દરેક પોતપોતાના અભિપ્રાયમાં મક્કમ હોઈ, પોતે જ સાચો છે ને બાકીના બીજા બધા ખોટા છે, એમ આગ્રહ કરી પરસ્પર ઝઘડો કરવા લાગ્યા, મિથ્યા ચર્ચામાં ઉતરી પડ્યા, ને તકરાર વધી પડી !

ત્યાં કોઈ એક દેખતો દુષ્ટિવાળો મનુષ્ય આવી ચલ્યો, અને તે તેઓને નિવારીને બોલ્યો કે—અરે ! ભલા માણસો ! આ તમે ફોગટ ઝઘડો શા માટે કરો છો ? તમે બધાય ખોટા છો ને તમે બધાય સાચા છો ! કારણ કે હાથી આવો જ છે એવા તમારા આગ્રહથી તમે ખોટા છો, અને અમુક અંગની અપેક્ષાએ હાથી આવો છે એ રીતે તમે સાચા છો. જુઓ ! હાથીની સૂંઠનો આકાર સાંભેલા જેવો છે, હંતૂશળનો આકાર ભૂંગળા જેવો છે, કાન સૂપડા જેવો છે, પગ થાંભલા જેવો છે, પેટ મષક જેવું જણાય છે, અને પૂંછડું

સાવરણી જેવું દેખાય છે. એક એક અંગને સ્પર્શવાથી તમને હાથી તેવો તેવો લાગ્યો, તે તે અંગની અપેક્ષાએ બરાબર છે, પણ તે ઉપરથી કાંઈ આખા હાથીનો ખ્યાલ ઓછો આવે છે ! સમગ્ર અંગ મળીને જ હાથી બને છે. માટે તેનું સાંગોપાંગ સ્વરૂપ બરાબર સમજવું હોય તો તેનો સમગ્રપણે જ વિચાર કરવો જોઈએ, તમારો આશ્ચર્ય ‘જ’કાર-એકાંતવાદ છોડી દેવો જોઈએ. એમ સમજી હવે તમારો ઝઘડો બંધ કરો ! બંધ કરો ! એમ તે કાઢ્યા દેખતા દૃષ્ટા પુરુષે સમજાવ્યા, એટલે તે વાદીઓ ટાઢા પડ્યા, ને મિથ્યા ચર્ચા છોડી દઈ સમજીને શાંત થયા.*

આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી એટલું ક્લિત થાય છે કે આ આમ ‘જ’ છે એમ વદનારા એકાંતવાદી આશ્ચર્ય હોય, પણ સર્વસમન્વયકારી અનેકાંતવાદી તો સર્વથા સર્વત્ર નિરાશ્રયી જ હોય. થોડા પણ મહાઅંધગંભીર શબ્દમાં સમસ્ત એકાંતવાદીનું પરમ સમર્થ નિરસન કરતું શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું ચમત્કારિક સુભાષિત છે કે—

“ એકાંતવાદ એ જ જ્ઞાનની અપૂર્ણતાની નિશાની હે વાદીઓ ! મને તમારે માટે દર્શાવે છે. કારણ શિખાઉ કવિઓ કાવ્યમાં જેમ તેમ ખાસી દાખવા ‘જ’ શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે, તેમ તમે પણ ‘જ’ એટલે નિશ્ચયતા શિખાઉ જ્ઞાનવડે ઠહો છો. મહારો મહાવીર એમ કોઈ કાળે ઠહે નહિ; એ જ એની સત્કવિની પેઠે ચમત્કૃતિ છે. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પનાંક ૬

તેમજ—

ન યુજ્યતે પ્રતિક્ષેપઃ સામાન્યસ્યાપિ તત્સત્તામ્ ।
આર્યાપવાદસ્તુ પુનર્જિહ્વાછેદાધિકો મતઃ ॥ ૧૪૧ ॥

પ્રતિક્ષેપ સામાન્યનો, પણ સંતને ન યુક્ત;
અધિકો જિહ્વાછેદથી, આર્ય અપવાદ ઉક્ત. ૧૪૧

અર્થઃ—સામાન્ય જનનો પણ પ્રતિક્ષેપ યુક્ત નથી. તેથી કરીને આર્ય સર્વજ્ઞનો અપવાદ તો સંતોને મત જિહ્વાછેદ કરતાં અધિક છે.

વૃત્તિઃ—ન યુજ્યતે—નથી યુક્ત, પ્રતિક્ષેપઃ—નિરાકરણરૂપ પ્રતિક્ષેપ સામાન્યસ્યાપિ—કોઈ સામાન્ય પુરુષ આદિનો પણ, તત્—તેથી કરીને, સત્તામ્—સંતોને, મુનિઓને, આર્યાપવાદસ્તુ પુનઃ—આર્યનો અપવાદ તો વળી, સર્વજ્ઞનો પરિભવ તો એમ અર્થ છે. શું ? તો કે—જિહ્વાછેદાધિકો મતઃ—જિહ્વાછેદ કરતાં (જીભ કપાઈ જવા કરતાં) અધિક મત છે,—તથાવિધ પ્રત્યપાયના ભાવે કરીને.

* “ પરમાગમસ્ય जीर्णं, निषिद्धजात्यंघसिन्धुरविधानम् ।

सकलनयविलसितानाम्, विरोधमथनं नमस्यनेकांतम् ॥ ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીનું પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય.

વિવેચન

કોઈ સામાન્ય પુરુષનો પણ પ્રતિક્ષેપ-વિરોધ કરવો યુક્ત નથી; તેટલા માટે આર્ય એવા સર્વજ્ઞનો વિરોધ કરવો તે તો સંતજનોને મન જીભ કપાઈ જવા કરતાં પણ અધિક છે.

કોઈ સામાન્ય-સાધારણ મનુષ્ય હોય, તેનો પણ નિરાકરણરૂપ પ્રતિક્ષેપ કરવો, પ્રતિવાદ કરવો, વિરોધ કરવો, તે સજ્જનોને ઘટતો નથી. કારણ કે આપણા મનમાં કાંઈ હોય ને એના મનમાં કાંઈ હોય. ‘અપને મન કહ્યું એર હે, ઉનકે સામાન્યનો મન કહ્યું એર.’ આપણે એનો આશય-અભિપ્રાય જાણી શકતા નથી, પ્રતિક્ષેપ પણ એટલે તે જાણ્યા વિના તેના ખંડનમાં ઉતરી પડવું, તેને તોડી પાડવાનો યુક્ત નથી. વિકલ્પ સુધ્ધાં કરવો, તે સાવ બેહુકું છે. તે પ્રતિક્ષેપ કરતાં પણ, સામા માણસ કાંઈ પોતાનો અભિપ્રાય છોડી દેતો નથી, જિવટો ઘણીવાર તેને બેવડા ભેરથી વળગી રહે છે. વળી તેવા પ્રતિક્ષેપથી વિરોધની વૃદ્ધિ થાય છે, સામા માણસનું મન ફલાય છે, વૈમનસ્ય ખંધાય છે, રાગદ્રેષની ગાંઠ પડે છે, +આર્ત-રોદ્ધ્યાન થાય છે, પોતાને પણ અશાંતિ રહે છે. આમ અનેક અનર્થ નીપજે છે, માટે સંતો-મુનિઓ તેવો વિરોધ કરે જ નહિં.

તો પછી અસામાન્ય, અસાધારણ વિભૂતિરૂપ, મહાઅતિશયવંત એવા આર્ય સર્વજ્ઞનો અપવાદ કરવો-અવર્ણવાદ બોલવા તે તો અત્યંત અત્યંત અયુક્ત જ હોય, એમાં પૂછવું શું? એટલા માટે એવા પરમ પૂજ્ય આર્ય સર્વજ્ઞનો અપવાદ આર્ય અપવાદ કરવો, પરિભવરૂપ વિરોધ કરવો, તેને સંત મુનિજનો તો જિહ્વાછેદ જિહ્વાછેદથી કરતાં અધિક માને છે. એટલે કે પરમ અર્હત સર્વજ્ઞ માટે એક અધિક પણ અપવાદ વચન બોલતાં, તેમને જીભ કપાઈ જવા કરતાં વધારે દુઃખ થાય છે. અને જીભ કપાઈ જતાં બોલાય જ કેમ? અને પોતાની જીભ કપાય તેવું બોલવા ઇચ્છે પણ કોણ? તાત્પર્ય કે સંતજનો કદી પણ આર્ય સર્વજ્ઞનું અપવાદ વચન ઉચ્ચારવાનો પ્રારંભ પણ કરે નહિં, તેવું વચન ઉચ્ચારતાં તેમની જીભ ઉપડે જ નહિં; કારણ કે પરમ સત્પુરુષ એવા આર્ય સર્વજ્ઞના અવર્ણવાદથી મહા અનર્થ-પરંપરા નિપજે છે, જીવ અનંત સંસારી થાય છે.

તેમજ—

+ “આર્તધ્યાનોપગતો વાદી પ્રતિવાદિનસ્તથા સ્વસ્ય ।
ચિન્તયતિ પક્ષનયદેતુશાસ્ત્રવાગ્વાણસામર્થ્યમ્ ॥” —શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરભટ્ટતંત્રાદિ-૧૦

કુદૃષ્ટયાદિવન્નો સન્તો આણન્તે પ્રાયશઃ ક્વચિત્ ।
નિશ્ચિતં સારવચ્ચૈવ કિંતુ સત્ત્વાર્થકૃત્ સદા ॥ ૧૪૨ ॥

કુદૃષ્ટિવાળું વેણુ તો, ભાળે કદી ન સંત;
નિશ્ચિત પરહિતકર સદા, સારવંત જ વદંત. ૧૪૨

અર્થ:—કુદૃષ્ટિ આદિવાળું કુત્સ્ય વચન સંતો ક્વચિત્ બોલતા નથી; પરંતુ સદાય નિશ્ચિત, સારવાળું અને સત્ત્વાર્થ કરનારૂં—પ્રાણીઓનું હિત કરનારૂં એવું વચન બોલે છે.

વિગ્રચન

સંતજનો કુદૃષ્ટિ આદિની પેઠે કદી કુદૃષ્ટિવાળું—કુત્સિત—નિંદ્ય વચન બોલતા નથી, અને બોલે છે તો નિશ્ચિત, સારવાળું અને પરતું હિત કરનારૂં એવું જ વચન સદા બોલે છે.

કુદૃષ્ટિવંત અજ્ઞાની અવિવેકી જનો હોય તે કુત્સિત—નિંદ્ય ભાષણ કરે છે, કાલે તેમ ઠેકાણા વિનાનું બોલે છે, યદ્વાતકા ઢંગધડા વિનાનો અસંબદ્ધ પ્રલાપ કરે છે, સાર વગરનું

નમાલું બકે છે, અને બીજા જીવોને દુઃખ થાય, અનર્થ થાય, અહિત થાય એવું સાવધ વચન ઉચ્ચારે છે. પણ જે સાચા સંત—મુનિજનો બોલે ?

જોગીજનો છે, તેઓ તેમ કદી કરતા નથી, તેવું સાવધ વચન કદી ઉચ્ચારતા નથી. તેઓ બોલે છે તો વિવેકપૂર્વક ભાષાસમિતિ સાચવીને, ભાષાનો વિવેક આચાર બરાબર જાળવીને જ સદા બોલે છે. એટલે જ તેઓનું વચન સદા નિશ્ચિત—અસંદિગ્ધ—સુસંબદ્ધ હોય છે,—સંદેહવાળું, ઠેકાણા વિનાનું, અસંબદ્ધ પ્રલાપ જેવું હોતું નથી; સારપૂર્ણ હોય છે,—નિઃસાર નિષ્પ્રયોજન કે નિર્માલ્ય હોતું નથી; અને સત્ત્વાર્થ કરનારૂં હોય છે, અન્ય જીવોનું હિત કરવાના સ્વભાવવાળું જ હોય છે,—બીજા જીવોને દુઃખ થાય, અનર્થ થાય, અહિત થાય, એવું સાવધ કદી પણ હોતું નથી. આમ સંત જનોને સદા નિશ્ચિત, સારભૂત, ને પરોપકારી એવું નિરવધ—નિર્દોષ વચન ઉચ્ચારવાની ટેવ પડી હોય છે.

“ સાધુજી સમિતિ બીજી આદરો, વચન નિર્દોષ પરકાશ રે;
શુભિ ઉત્સર્ગનો સમિતિ તે, માર્ગ અપવાદ સુવિલાસ રે. ”

—શ્રી દેવચંદ્રજીકૃત અષ્ટપ્રવચનમાતાની સંગ્રહાય.

। इति सर्वज्ञप्रतिक्षेपनिषेधाधिकारः ।

વૃત્તિ:—કુદૃષ્ટયાદિવત્ કુદૃષ્ટિ આદિવાળું, કુત્સ્ય ઇત્યાદિ, નો સન્તો—ન સંતો, મુનિઓ, આણન્તે ક્વચિત્—ભાળે ક્વચિત્, ત્યારે કેવું બાળે ? તે માટે કહ્યું—નિશ્ચિતમ્—નિશ્ચિત, અસંદિગ્ધ, સારવચ્ચૈવ—અને સારવાળું જ, ન અપાર્થક—અર્થ નહિં એવું, કિંતુ સત્ત્વાર્થકૃત્—પરંતુ સત્ત્વાર્થકર, પરાર્થકરણશીલ એવું, સદા—સદા ભાળે છે.

સર્વજ્ઞાદિ અતીન્દ્રિય અર્થ અનુમાન અગોચરત્વ અધિકાર

ઉપસંહરતાં કહે છે—

નિશ્ચયોડતીન્દ્રિયાર્થસ્ય યોગિજ્ઞાનાદતે ન ચ ।

અતોડપ્યત્રાન્ધકલ્પાનાં વિવાદેન ન કિંચન ॥ ૧૪૩ ॥

નિશ્ચય અતીન્દ્રિયાર્થનો, ન યોગિજ્ઞાન શિવાય;

એથીય અંધ સમાનના, વિવાદથી નહિં કંઈ. ૧૪૩

અર્થ:—અને અતીન્દ્રિય અર્થનો નિશ્ચય યોગિજ્ઞાન શિવાય થતો નથી; એથી કમીને પણ અત્રે સર્વજ્ઞની બાબતમાં અંધ જેવાઓના વિવાદથી કંઈ નથી.

વિવેચન

અને સર્વજ્ઞ આદિ અતીન્દ્રિય અર્થનો નિશ્ચય યોગિજ્ઞાન શિવાય થતો નથી, કારણકે તેના થકી જ તેની સિદ્ધિ થાય છે, એટલા માટે અત્રે સર્વજ્ઞ અધિકારમાં અંધ જેવા છદ્મસ્થોના વિવાદથી શું ?

સર્વજ્ઞ આદિ વિષય અતીન્દ્રિય છે, ઇન્દ્રિય અને મનને અગોચર છે, અને માત્ર યોગીઓને જ જ્ઞાનગમ્ય થઈ શકે એવા છે. એ સંબંધી યથાર્થ નિશ્ચયની બાબતમાં છદ્મસ્થોનો અધિકાર નથી, કારણ કે વિશેષથી તત્ત્વને નહિં દેખનારા એવા અંધ સમા તે છદ્મસ્થો અંધ જનો જેવા છે. માટે એ એમના અધિકાર બહારના છદ્મસ્થોના વિષયમાં—તત્ત્વનિશ્ચય બાબતમાં તેઓનો વિવાદ નકામો છે, તેઓની વિવાદથી શું ? ચર્ચાની અર્થા અર્કિચિત્કર છે. કારણ કે જે વસ્તુ આપણે દેખતા નથી—બાણતા નથી, તેના સ્વરૂપ બાબતમાં સ્વછંદે કલ્પના કરી, મિથ્યા ઝઘડો કરવો, નિઃસાર વાગ્ધ્યુદ્ધ કરવું, વાદ-પ્રતિવાદ કરી થૂંક વલોવવું, ખંડનમંડનમાં પડી વૈમનસ્ય વધારવું, તે સૂર્ષતાની નિશાની છે; ચંદ્રના આકાર વિષે અંધજનોની કલ્પના જેવું હાસ્યાસ્પદ છે; પેલા આંધળાઓ જેમ હાથીના સ્વરૂપ બાબત ખોટો ટંટો કરતા હતા, તેના જેવું ફેગટ છે. તેવા મિથ્યા વિવાદથી લાલ થવાને બદલે ઊલટી હાનિ થાય છે. કારણ કે તેથી પોતાના સત્ ચિત્તને નાશ થવારૂપ અનિષ્ટ ફલ નીપજે છે. અર્થાત્

વૃત્તિ:—નિશ્ચયોડતીન્દ્રિયાર્થસ્ય-સર્વજ્ઞ આદિ અતીન્દ્રિય અર્થનો નિશ્ચય, યોગિજ્ઞાનાદતે ન ચ—યોગિજ્ઞાન શિવાય નથી હોતો,—કારણ કે તેના થકી જ તેની સિદ્ધિ થાય છે. અતોડપિ—આ કારણ થકી પણ, સત્ર-અત્રે, સર્વજ્ઞ અધિકારમાં, અન્ધકલ્પાનાં—અંધ જેવાઓના,—વિશેષથી તેના તત્ત્વને નહિં દેખનારાઓના, વિવાદેન ન કિંચન—વિવાદથી કંઈ નથી,—સચ્ચિત્તાશરૂપ ફલવાળા વિવાદ થી કંઈ નથી.

સદ્ભાવવાળો ચિત્ત આશય નહીં થઈ દુષ્ટ આશય જન્મે છે, રાગદ્વેષાદિ દોષની વૃદ્ધિ થાય છે, ચિત્તને અશાંતિ ને સંશોભ ઉપજે છે. આવા સત્ચિત્તનો નાશ કરનારા વિવાદનું સંતજનોને શું પ્રયોજન છે ? કંઈ જ નહિં, કંઈ જ નહિં.

ન ચાનુમાનવિષય एषोऽर्थस्तत्त्वतो सतः ।

न चातो निश्चयः सम्यगन्यत्राप्याह धीधनः ॥ ૧૪૪ ॥

યુક્તિ વિષય આ તત્ત્વથી, નાહ-એથી અન્યત્ર;

સમ્યક્ નિશ્ચય થાય ના, કંથુ' બુદ્ધિધન અત્રઃ-૧૪૪

અર્થ:-અને આ સર્વજ્ઞરૂપ અર્થ તત્ત્વથી અનુમાનનો વિષય નથી માનવામાં આવ્યો. અને આ અનુમાનથી અન્યત્ર પણ સમ્યક્પણે નિશ્ચય થતો નથી. બુદ્ધિધન ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે:—

વિવેચન

ઉપરમાં એમ કહ્યું કે સર્વજ્ઞાદિ અતીન્દ્રિય અર્થ યોગિજ્ઞાન વિના જણાતો નથી, એટલે આ વિષયે અંધ સમા છદ્મસ્થાના વિવાદથી કંઈ પ્રયોજન સિદ્ધ નથી થતું. ત્યારે કોઈ એમ કહે કે આપ એવું કેમ કહો છો ? અનુમાનથી-યુક્તિથી પણ અતીન્દ્રિય તે કેમ ન જાણી શકાય ? તેનો અહીં જવાબ આવ્યો છે કે-આ અર્થ યુક્તિનો સર્વજ્ઞરૂપ અતીન્દ્રિય અર્થ તત્ત્વથી અનુમાનનો-યુક્તિનો વિષય નથી. અવિષય ગમે તેવા મહામતિમાન તાર્કિકની યુક્તિનો ત્યાં ગતિ નથી; ગમે તેટલા યુક્તિવાદથી સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞ તત્ત્વ ગમ્ય થઈ શકતું નથી. કારણ કે તે તત્ત્વ અતીન્દ્રિય એટલે મન ને ઇન્દ્રિયથી પર છે-અગમ્ય છે, અને તર્કવાદ બુદ્ધિનો વિષય હોઈ બુદ્ધિગમ્ય છે. એટલે તે અતીન્દ્રિય વિષયમાં મતિની ગતિ કુંઠિત થતાં યુક્તિવાદ ભોંઠો પડે છે. વળી આ અતીન્દ્રિય વિષયનો વાત જવા દઈએ, તો પણ અન્ય સામાન્ય અર્થનો પણ અનુમાન થકી સમ્યક્પણે નિશ્ચય થતો નથી; યુક્તિવાદથી સામાન્ય-સાધારણ બાબતનો પણ બરાબર નિર્ણય પ્રાપ્ત થતો નથી, તો પછી અતીન્દ્રિય અર્થનું તો પૂછવું જ શું ? આના સમર્થનમાં અહીં મહામતિ ભર્તૃહરિનું વચન ટાંક્યું છે.

શું કહ્યું છે ? તે કહે છે:—

વૃત્તિ:-ન ચાનુમાનવિષયો-અને અનુમાનનો વિષય નથી, યુક્તિગોચર નથી, एषोऽर्थ:-આ સર્વજ્ઞવિશેષ લક્ષણવાળો અર્થ, તત્ત્વતો સતઃ-તત્ત્વથી માનવામાં આવેલ, પરમાર્થથી દૃષ્ટ, न चातो-અને આ અનુમાનથી નથી હોતો, निश्चयः-સમ્યક્-નિશ્ચય સમ્યક્પણે, अन्यत्रापि-અન્યત્ર પણ, સામાન્ય અર્થમાં પણ-આહ ધીધન.-તે બુદ્ધિધન ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે:—

યત્નેનાનુમિતોઽપ્યર્થઃ કુશલૈરનુમાતૃભિઃ ।
અભિયુક્તતરૈરન્યૈરન્યથૈવોપપાદ્યતે ॥ ૧૪૫ ॥

યત્નથી પટુ અનુમાતૃથી, અર્થ અનુમિત થાય,
તેય યુક્તતર અન્યથી, અન્યથા સમર્થાય. ૧૪૫

અર્થઃ—કુશલ અનુમાનકારોથી યત્નથી અનુમાનવામાં આવેલો અર્થ પણ, વધારે યુક્તિયુક્ત એવા બીજાઓથી બીજી જ રીતે સાબિત કરાય છે.

વિવેચન

તે બુદ્ધિધનવાળા શ્રી ભર્તૃહરિએ શું કહ્યું છે? તે કહે છે—'કુશળ અનુમાનકારોએ યત્નથી અનુમાનેલો અર્થ પણ વધારે સળળ યુક્તિવાળા બીજાઓથી બીજી જ રીતે ઉપ-પાદન કરાય છે'—સાબિત કરાય છે.

અન્વય—વ્યતિરેક વગેરે ન્યાયપદ્ધતિમાં પારંગત એવા નિપુણ યુક્તિવાદીઓ અન્વય-વ્યતિરેક આદિ અનુસારે તત્ત્વપરીક્ષા કરે છે. તેમાં અન્વય એટલે આ આમ હોય તો આ આમ હોય એવી વિધાનરૂપ હકારાત્મક ઉક્તિ; અને વ્યતિરેક એટલે યુક્તિથી મંડન: આ આમ ન હોય તો આ આમ ન હોય, એવી નિષેધરૂપ નકારાત્મક યુક્તિથી ખંડન. ઉક્તિ (૧) આ અન્વય—વ્યતિરેક પ્રમાણે કોઈ કુશલ યુક્તિવાદીઓ પ્રયત્નપૂર્વક અનુમાનથી—યુક્તિથી અમુક અર્થ સ્થાપિત કરે, અને કહે કે જુઓ! આ અર્થ આ હેતુથી આ રીતે જ ઘટે છે, આમ એની તથોપપત્તિ છે; આ અર્થ આથી અન્ય રીતે ઘટતો નથી—આમ એની અન્યથાનુપપત્તિ છે. (૨) તો ત્યાં તેનાથી ચઢીયાતા એવા બીજા પ્રખર તાર્કિકો—યુક્તિવાદીઓ, વળી એ જ અન્વય—વ્યતિરેક આદિનો આશ્રય કરી, તે જ અર્થને અન્યથા પ્રકારે ઉપપાદિત કરે છે, સાબિત કરી બતાવે છે, અને કહે છે કે જુઓ! તમે કહો છો તે પ્રકારે આ અર્થ ઘટતો નથી—એની અત-થોપપત્તિ છે; અને આ અમે કહીએ છીએ તે બીજા પ્રકારે જ એ ઘટમાન થાય છે—એની અન્યથોપપત્તિ છે. આમ એક જ અર્થને અમુક વાદી સ્થાપે છે, તો બીજો ઉત્થાપે છે! એક જ અર્થને સમર્થ તાર્કિકો પોતપોતાના મતિબલથી જૂદા જૂદા પ્રકારે પૂરવાર કરી આપે છે ।

વૃત્તિઃ—યત્નેનાનુમિતોઽપ્યર્થો—અન્વય આદિ અનુસારે યત્નથી અનુમાનવામાં આવેલો અર્થ પણ, કુશલૈરનુમાતૃભિઃ—અન્વય આદિના જાણનારા કુશલ અનુમાનકારોથી—યુક્તિવાદીઓથી, અભિ-યુક્તતરૈરન્યૈઃ—અન્વય આદિના જ્ઞાતા જ એવા અભિયુક્તતર—વધારે યુક્તિવાળા બીજાઓથી, અન્યથૈવો-પપાદ્યતે—અન્યથા જ ઉપપાદન કરાય છે. અતથાસિદ્ધિ આદિ પ્રકારે બીજી રીતે જ પૂરવાર કરાય છે.

આમ આ તર્કવાદ તો બુદ્ધિનો અખાડો છે ! અખાડામાં જેમ શરીરનો વ્યાયામ થાય છે, કસરત કરાય છે, અટાપટા ખેલાય છે, દાવપેચ રમાય છે, તર્કવાદ બુદ્ધિનો તેમ આ યુક્તિવાદરૂપ વ્યાયામશાળામાં બુદ્ધિનો વ્યાયામ થાય છે, અખાડો યુક્તિની કસરત કરાય છે, તર્કના અટાપટા ખેલાય છે, છલ-ભતિના દાવપેચ રમાય છે ! ‘ સાક્ષરા વિપરીતા રાક્ષસા અવન્તિ ! ’ અખાડામાં જેમ વધારે બળવાન મદ્દ અદ્ય બળવાળા પ્રતિમદ્દને મહાત કરે છે, શિક્ષત આપે છે, તેમ આ યુક્તિવાદની કસરતશાળામાં વધારે પ્રબળ બુદ્ધિમાન વાદી અદ્ય બુદ્ધિવાળા પ્રતિવાદીને પરાજિત કરે છે, હાર આપે છે ! વળી ‘ શેરને માથે સવાશેર ’ એ ન્યાયે તે વિજેતા મદ્દને પણ જેમ વધારે બળવાન મદ્દ જીતે છે, તેમ વિજયથી મલકાતા ને ફૂલાતા તે વાદીને પણ બીજો અધિક તર્કપટુ પ્રતિવાદી હરાવે છે ! આમ જેમ કુસ્તીની પરંપરા ચાલ્યા કરે છે, મદ્દયુદ્ધનો છેડો આવતો નથી, તેમ તર્કવાદની પરંપરા ચાલ્યા કરે છે ને બુદ્ધિયુદ્ધનો આરો આવતો નથી ! પણ આમ અનંત તર્કવાદ કરતાં પણ કોઈ અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહી શકવા સમર્થ થતો નથી ! ઉલટું ‘ પાડે પાડા લહે તેમાં ઝાડનો ખો નીકળી જાય, ’ એ ન્યાયે આ તાર્કિકોની સાઠમારીમાં તત્ત્વવૃક્ષ બાપડું ક્યાંય છૂંદાઈ જાય છે ! તત્ત્વ વસ્તુ ક્યાંય હાથ લાગતી નથી. મહાત્મા આનંદધનજીનું માર્મિક વચનામૃત છે કે :—

“ તર્ક વિચારે રે વાદ પરંપરા રે, પાર ન ખોંચે કોય;
અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે, તે વિરલા જગ જોય.

....પંથડો નિહાળું રે બીજા જિન તણે રે, ”—શ્રી આનંદધનજી.

અભ્યુચ્ચય કહે છે—

જ્ઞાયેરન્હેતુવાદેન પદાર્થા ચચતીન્દ્રિયાઃ ।

કાલેનૈતાવતા પ્રાજ્ઞૈઃ કૃતઃ સ્યાત્તેષુ નિશ્ચયઃ ॥ ૧૪૬ ॥

પદાર્થો અતીન્દ્રિય જ્ઞે, હેતુવાદ્યો જણાત;
આટલા કાળે પ્રાજ્ઞથી, નિશ્ચય તિહાં કરાત. ૧૪૬

અર્થઃ—જે હેતુવાદથી અતીન્દ્રિય પદાર્થો જણાતા હોત, તે આટલા કાળે પ્રાજ્ઞોથી તે વિષયમાં નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હોત.

વૃત્તિઃ—જ્ઞાયેરન્ હેતુવાદેન-હેતુવાદથી-અનુમાનવાદથી જાણવામાં આવતા હોત, પદાર્થો ચચતીન્દ્રિયાઃ-જે સર્વ ન આદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થો, કાલેનૈતાવતા-આટલા કાળે કરીને, પ્રાજ્ઞૈઃ-પ્રાજ્ઞોથી, તાર્કિકોથી, કૃતઃ સ્યાત-કર્યો હોત, તેષુ-તે વિષયોમાં, નિશ્ચયઃ-નિશ્ચય, અવગમ.

વિવેચન

“ હેતુ વિવાદે હો ચિત્ત ધરી જોઈએ, અતિ દુર્ગમ નયવાદ;
આગમવાદે હો શુરુગમ કો નહીં, એ સખલો વિખવાદ.
અભિનંદન જિન દરિશણુ તરસિયે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

જો યુક્તિવાદથી અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું હોત, તો આટલા કાળે પ્રાણ જનોએ તે સંબંધી નિશ્ચય કરી નાંખ્યો હોત. જો યુક્તિ વડે કરીને ઇન્દ્રિયોને અગમ્ય એવા અતીન્દ્રિય પદાર્થો જાણવામાં આવતા હોત, તો ઘણા હેતુવાદથી લાંબા કાળથી આ મહાબુદ્ધિશાળી પ્રાણજનો-મહાત્મકર્મિકો જે તેવી યુક્તિ લડાવતા આવ્યા છે, તેઓને આટલા બધા કાળે તે અતીન્દ્રિય પદાર્થનો નિશ્ચય થઈ જવો જોઈતો હતો. પણ તેવું તો થયું દેખાતું નથી, હજી તેનો કાંઈ નીવેડો આવ્યો જણાતો નથી. કારણ કે આ વાદી-પ્રતિવાદીઓ હજી તેવા ને તેવા જોરજોરથી તે જ વાદવિવાદ ચલાવી રહ્યા છે ! હજી પણ તે બાજતમાં નવા નિશાળીઆની જેમ તેવા ને તેવા ઠેરાધોકોડ રહેલા જણાય છે ! તેઓની વાદ-કંડૂ હજી તેવી ને તેવી છે ! આટલા બધા મહાસમર્થ વાદી મહારથીઓએ આટલો બધો કાળ પ્રખર યુક્તિબલ અજમાવ્યું, પણ તે મહાતુભાવોનો આ મહા પ્રયાસ પાણીમાં ગયો હોય એમ જણાય છે ! કારણ કે યોગબિંદુમાં કહ્યા પ્રમાણે ‘ નિશ્ચિત એવા વાદો ને પ્રતિવાદો કરતાં છતાં તેઓ ગતિમાં ઘાણીના બેલની પેઠે, હજી તત્ત્વના અંતને પામ્યા નથી ! ’

न चैतदेवं यत्तस्मात्शुष्कतर्कग्रहो महान् ।

मिथ्याभिमानहेतुत्वान्याज्य एव सुसुक्ष्मभिः ॥ ૧૪૭ ॥

ને આ એમ ન તે થકી, શુદ્ધ કુગ્રહ મહાન;

ત્યાજ્યજ હોય સુસુક્ષ્મ, મિથ્યા માન નિદાન. ૧૪૭

અર્થ:—અને કારણ કે આ એમ નથી, તેટલા માટે મહાન એવો શુદ્ધ તર્ક ગ્રંથ મિથ્યાભિમાનના હેતુપણને લીધે, સુસુક્ષ્મોને ત્યાજ્ય જ છે-છોડી જ દેવો યોગ્ય છે.

વૃત્તિ:—ચૈતદેવં-અને આ એમ નથી, યદ્-જે કારણથી, તસ્માત્-તે કારણથી, શુષ્કતર્કગ્રહો-શુદ્ધતર્કગ્રંથ, મહાન-મહાન, અતિરોદ્ધ, મિથ્યાભિમાનહેતુત્વાત્-મિથ્યાભિમાનહેતુપણાશ્ચ કારણથી, ત્યાજ્ય એવ-ત્યાજ્ય જ છે, સુસુક્ષ્મભિઃ-સુસુક્ષ્મોએ, મૂકાવા ઈચ્છનારાઓએ.

વિવેચન

અને આ એમ તો છે નહિં અર્થાત્ ઘણા ઘણા કાળે પણ હેતુવાદથી અતીવ્રિય તત્ત્વનો નિશ્ચય હજી પ્રાપ્તજનોથી પણ થઈ શક્યો નથી; તેથી કરીને મિથ્યાભિમાનના હેતુરૂપ આ શુષ્ક તર્કનો મહા રૌદ્ર-ભયંકર ગ્રહ, ભવબંધનથી શુષ્ક તર્ક ગ્રહ ખરેખર છૂટવા ઈચ્છનારા મુમુક્ષુજનોએ છોડી જ દેવો જોઈએ, કારણ મુમુક્ષુએ કે આ શુષ્ક તર્કવાદ ખરેખર ! 'શુષ્ક જ' છે. એમાં કાંઈ રસ-આર્દ્રતા ત્યાજ્ય જ નથી. સુષ્કી, હૃદય સ્પર્શ વિનાની સુક્તિઓની વાગ્જલભય લડાઈ જ

એમાં છે. વેળુને ગમે તેટલું પીલતાં પણ જેમ તેમાંથી તેલરૂપ સાર નીકળે નહિં, તેમ ગમે તેટલું પીલતાં પણ-પિષ્ટપેષણ કરતાં પણ શુષ્ક તર્કવાદમાંથી તત્ત્વરૂપ સાર નીકળે નહિં. અને મુમુક્ષુ તો તત્ત્વનો જ ખપી છે, તે આવા નિઃસાર નીરસ શુષ્ક તર્કને કેમ ગ્રહે વારુ ? વળી આ શુષ્ક તર્ક ગ્રહ ખરેખર ! ગ્રહ જેવો જ છે. પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ ગ્રહ એટલે ભૂતપિશાચ, અથવા અનિષ્ટ ગ્રહ, અથવા મગરમચ્છ. (૧) ભૂતપિશાચરૂપ ગ્રહથી જે ગ્રસ્ત હોય, જેને ઝોડ વળગ્યું હોય, તેના ભુંડા હાલહવાલ થાય છે ને તેને તે ગ્રહમાંથી છૂટવું સુશ્કેલ થઈ પડે છે; તેમ આ શુષ્ક તર્કવાદરૂપ ગ્રહથી-ભૂતથી જે આવિષ્ટ થયો હોય, એ ભૂત જેને ભરાયું હોય, તેની ભારે ખૂરી દશા થાય છે, ને તેના ગ્રહમાંથી-પકડમાંથી છૂટવું ભારી થઈ પડે છે. (૨) અથવા અનિષ્ટ પાપ ગ્રહ જેને નડતો હોય, તેને ભારી વસમી પીડા સહવી પડે છે; તેમ આ તર્કવાદરૂપ અનિષ્ટ ગ્રહથી જે પીડાતો હોય, તેને પોતાને હાથે ંહોરેલી ભારી કનડગત ભોગવવી પડે છે, અને તેની અસરમાંથી તે સહેલાઈથી છૂટી શકતો નથી. (૩) અથવા જે મગરથી ગ્રસાયો હોય, તેને તેના જડખામાંથી છટકવું ભારી કઠિન થઈ પડે છે; તેમ શુષ્ક તર્કરૂપ મગરના ગ્રહથી જે ગ્રહાયો હોય, તેને તેનો ચુંગાલમાંથી છૂટવું અતિ દુષ્કર થઈ પડે છે. આમ ત્રણે અર્થમાં પોતે ગ્રહેલા શુષ્ક તર્કરૂપ ગ્રહથી શુષ્કતર્કગ્રાહી પોતાની મેળે જ દુઃખી થાય છે. આવા અનિષ્ટ દુષ્ટ શુષ્કતર્ક ગ્રહને આત્માર્થગ્રાહી મુમુક્ષુ કેમ ગ્રહે ?

તેમજ આ શુષ્ક તર્ક ગ્રહ મહાન છે, અતિ રૌદ્ર છે, મહા ભયંકર છે. એનું પરિણામ પોતાને માટે ને પરને માટે મહા રૌદ્ર છે-દારુણ છે. કારણ કે આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનથી વાદી-પ્રતિવાદી બન્નેને હાનિ થાય છે. મહા તાર્કિકશિરોમણિ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીએ પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં વર્ણવ્યું છે તેમ-‘જો કોઈ પ્રકારે પોતાનો વિજય થાય છે તો તે એટલો બધો પરિતોષ પામે છે કે મર્યાદાનો ભંગ કરી એ પોતાની બડાઈ હાંકી ત્રણે લોકોને ખલ બનાવે છે ! અને પોતે જો કોઈ પ્રકારે ખીજથી છતાઈ જાય તો તે કોપાંધ થઈ જઈ, પ્રતિવાદી પ્રત્યે ઘાંટા પાડી-ગરાડા પાડી, આક્રમણ કરતો સતો પોતાનું

વિલખાપણું દૂર કરે છે.* તે વાદ કથા ખમી શકતો નથી, અને માનભંગથી ઉપજી એવા લાંબા નિસાસા નાખે છે! રમ્ય વસ્તુમાં પણ તેને અરતિ-જવર લાગુ પડે છે-રમ્ય વસ્તુ પણ તેને ગમતી નથી, અને સુહૃદો પ્રત્યે પણ તેના વચન વળ જોવા કઠોર નીકળે છે! અને દુઃખ અહંકારમાંથી ઉપજે છે, એવો આ સર્વ તંત્રનો સિદ્ધાંત છે, તેના પર બાળે આરૂઢ થઈને તે ખરેખર! તત્ત્વપરીક્ષા કરે છે! અર્થાત્ અહંકારજન્ય દુઃખનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે! ઇત્યાદિ પ્રકારે શુષ્ક તર્કવાદ રોદ્ર પરિણામનું કારણ થાય છે. વળી શુષ્ક તર્કવાદ મિથ્યાભિમાનનો હેતુ થાય છે. શુષ્ક તર્કવાદી પોતાને ખડો હોશિયાર માને છે! તેને પોતાની ઋબુદ્ધિનું-તર્કશક્તિનું ઘણું અભિમાન હોય છે. મેં કેવી ક્ષ્ણક યુક્તિ લડાવી ક્ષલાણુને છક્કડ મારી તોડી પાડ્યો-હરાબ્યો, એવો ફાંકો રાખી તે અકકડ રહે છે!

આમ મહારોદ્ર પરિણામવાળો શુષ્ક તર્કગ્રહ મિથ્યાભિમાનનો હેતુ હોવાથી, આત્મ-હિતૈષી મુમુક્ષુઓને સર્વથા ત્યાજ્ય જ છે. કારણકે સાચા મુમુક્ષુઓનો મુખ્ય ને એક જ હેતુ ગમે તેમ કરીને ભવબંધનથી છૂટવાનો છે. તેઓને કેવળ એક આત્માર્થનું જ કામ છે, માન-પૂજા-લખિય-સત્કાર આદિ બીજો મન-રોગ તેઓને હોતો નથી, અને ઉપરમાં જોયું તેમ શુષ્ક તર્કથી કોઇપણ પ્રકારનો આત્માર્થ સિદ્ધ થતો નથી, બિલકો માનાર્થને લીધે અત્યંત હાનિ પામે છે. કયાં સાચા મુમુક્ષુ જોગીજનનું એકાંત આત્માર્થપણું? અને કયાં શુષ્ક તર્કવાદીનું મતાર્થપણું-માનાર્થપણું? ‘શ્રેય તો એક બાબુએ રહ્યા છે, ને વાદિશ્રેષ્ઠો અથવા વાદીરૂપ બળદીઆ બીજી બાબુએ વિચરી રહ્યા છે! મુનિએ વાદવિવાદને કયાંય પણ મોક્ષ-ઉપાય કહ્યો નથી.’ આમ વાદને અને મોક્ષને લાખો ગાઉનું અંતર છે, માટે માત્ર મોક્ષનો અર્થો એવો મુમુક્ષુ જોગીજન વાદવિવાદમાં કેમ પડે? શુષ્ક તર્કગ્રહને કેમ ગ્રહે?

* “યદિ વિજયતે કથંચિત્તતોઽપિ પરિતોષમ્મનમર્યાદઃ ।
સ્વગુણવિકત્યનદૂષિકસ્ત્રીનપિ લોકાન્ સ્વલીકુરુતે ॥
ઉત્ત જીયતે કથંચિત્ પરિપત્પરિવાદિનં સ કોપાન્ધઃ ।
ગલગર્જનાક્રામન્ વૈલક્ષ્યવિનોદનં કુરુતે ॥
વાદકથાં ન ક્ષમતે દીર્ઘ નિઃશ્વસિતિ માનમ્બજ્જોષ્ણમ્ ।
રમ્યેઽપ્યરતિજ્વરિતઃ સુહૃત્સ્વપિ વજ્રીકરણવાક્યઃ ॥
દુઃસ્વમહંકારપ્રમવમિત્યયં સર્વતંત્રસિદ્ધાંતઃ ।
અથ ચ તમેવારૂઢસ્તત્ત્વપરીક્ષાં કિલ કરોતિ ॥ ”

શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરજી કૃત દ્વા. દ્વા. ૮ ૧૫-૧૮

x “અન્યત્ત એવ શ્રેયાંસ્યન્યત્ત એવ વિચરન્તિ વાદિવૃષાઃ ।
વાક્સંરંભઃ ક્વચિદપિ ન જગાદ મુનિઃ શિવોપાયઃ ” ॥

શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી કૃત દ્વા.-દ્વા. ૮-૭

તેમજ—

ગ્રહઃ સર્વત્ર તત્ત્વેન મુમુક્ષુણામસંગતઃ ।

મુક્તૌ ધર્મા અપિ પ્રાયસ્ત્યક્તવ્યાઃ કિમનેન તત્ ॥ ૧૪૮ ॥

મુમુક્ષુઓને તત્ત્વથી, ગ્રહ અયુક્ત સર્વત્ર;

ધર્મોય પ્રાયે મુક્તિમાં, ત્યાજ્ય-એથી શું અત્ર ? ૧૪૮

અર્થઃ—સર્વત્ર ગ્રહ તત્ત્વથી મુમુક્ષુઓને અસંગત-અયુક્ત છે. મુક્તિને વિષે ધર્મો પણ પ્રાયે ત્યજવાના હોય છે, તો પછી આ ગ્રહથી શું ?

વિભેદન

“ છોડી મત દર્શન તણો, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ;

કલ્પો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ પ્રણીત આત્મસિદ્ધિ.

મુમુક્ષુએ તત્ત્વથી ક્યાંય પણ ગ્રહ રાખવો યુક્ત નથી. કારણ કે મુક્તિમાં ધર્મો પણ પ્રાયે છોડી દેવા પડે છે. તો પછી આ ગ્રહથી શું ?

મોક્ષાભિલાષી આત્માથી જીવે શુદ્ધ તર્કગ્રહ છોડી દેવો યોગ્ય છે, એટલું જ નહિ, પણ ક્યાંય પણ કોઈ પણ વસ્તુનો ગ્રહ પણ ત્યજી દેવો જોઈએ. માટે સર્વ મત-દર્શનનો આગ્રહ તેમ વિકલ્પ છોડી દઈ, તેમ જ અન્ય સર્વ પ્રકારનો ક્યાંય પણ ગ્રહ ગ્રહ પણ વિસર્જન કરી મુમુક્ષુએ યથોક્ત મોક્ષમાર્ગ જ આરાધવો યુક્ત નથી. યોગ્ય છે, કારણ કે મુમુક્ષુનો એકાંત હેતુ કોઈ પણ પ્રકારે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી તે જ છે. અને મોક્ષમાં તો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ ક્ષાયિક ધર્મો સિવાય બધુંય છોડ્યે જ છૂટકો છે. અરે ! ક્ષમાદિક ક્ષાયોપશમિક ધર્મો પણ મોક્ષમાં છોડી દેવા પડે છે, ત્યાં આ તુચ્છ અનિષ્ટ ગ્રહોની તો શી વાત કરવી ? સર્વ ગ્રહથી મુક્ત થયા વિના માર્ગસન્મુખ પણ ન થવાય, તો મુક્ત તો કેમ જ થવાય ? તો પછી આ ‘રાખના પડીકા’ જેવા દુષ્ટ ગ્રહોને મુમુક્ષુ શા હેતુએ ગાંઠે બાંધે ? ને એ ગ્રહ જેવા ગ્રહોને ગ્રહીને હાથે કરીને શું કામ નિષ્કારણે દુઃખથી ગૃહીત થાય ?

“ ધર્મ ક્ષમાદિક પણ મિટેજી, પ્રગટે ધર્મ સંન્યાસ;

તો અઘડા જંઝા તણોજી, મુનિને કવણ અભ્યાસ. ”

....મનમોહન જિનજી ! મીઠી તાહરી વાણ. ”—યો. દ. સજ્જા. ૪-૨૨

। इति सर्वज्ञादि अतीन्द्रियार्थानुमानागोचरत्वाधिकारः ।

વૃત્તિઃ—ગ્રહઃ—ગ્રહ, સર્વત્ર—સર્વત્ર, સર્વ વસ્તુમાં, તત્ત્વેન—તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, મુમુક્ષુણામ-નંગત.—મુમુક્ષુઓને અસંગત છે—અયુક્ત છે કયા કારણથી ? તો કે—મુક્તૌ ધર્મો અપિ પ્રાયસ્ત્યક્ત-વ્યાઃ—મુક્તિને વિષે ધર્મો પણ પ્રાયે ત્યજવા પડે છે,—પ્રાયઃતું ગ્રહણ ક્ષાયિક ધર્મોના વ્યવચ્છેદ (અપવાદ) અર્થે છે, કિમનેન તત્—તો પછી આ ગ્રહથી શું ? કંઈ નહિ, એમ અર્થ છે.

મહત્પુરુષ માર્ગ અધિકાર.

કારણ કે એમ છે તેથી—

તદત્ર મહતાં વર્ત્મ સમાશ્રિત્ય વિચક્ષણૈઃ ।

વર્તિતવ્યં યથાન્યાયં તદતિક્રમવર્જિતૈઃ ॥ ૧૪૯ ॥

પ્રાણે અત્ર મહતનો, માર્ગ આશ્રીને સાર;

તસ અતિક્રમ વિષ્ણુ વર્તવું, ન્યાય તણે અનુસાર. ૧૪૯

અર્થ:—તેથી કરીને અત્રે મહત પુરુષોના માર્ગનો સમ્યક્ આશ્રય કરી, વિચક્ષણોએ તેનો અતિક્રમ વર્જીને, યથાન્યાય વર્તવું યોગ્ય છે.

વિવેચન

“મોક્ષ કલ્પો નિજ શુદ્ધતા, તે પામે તે પંથ;

સમજાવ્યા સંક્ષેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્ઘથ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

તેની અત્રે આ બાળતમાં મહાપુરુષોના માર્ગનો સમ્યક્ આશ્રય કરી, નિરીક્ષણ કરી સુમુક્ષુજનોએ તે ધર્મનો અતિક્રમ ન થાય એ રીતે, યથાન્યાયે વર્તવું યોગ્ય છે.

તો પછી સુમુક્ષુ આત્માર્થી જીવે શું કરવું યોગ્ય છે તે અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે.

મહાજનના માર્ગને અનુસરવું વિચક્ષણ સુમુક્ષુએ તો બીજી બધી માયાફોડ છોડી દઈને, બીજી બધી લંગળલ ફગાવી દઈને, મત-દર્શન આગ્રહનો સમસ્ત પ્રપંચ વિસર્જન કરી, સર્વ ગ્રહની ચુંગાલમાંથી મુક્ત થઈ, મહત પુરુષોના માર્ગનું સમ્યક્ અવલંબન કરવું યોગ્ય છે. ‘મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ’

મહાજન જે માર્ગે ગયા તે માર્ગ છે. અને મહાજનોના માર્ગે તો કેવળ આત્મવિશુદ્ધિરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે. એટલે મહાજનોના નિર્દિષ્ટ માર્ગે તેમના પગલે ચાલવું એ જ સુમુક્ષુનું કર્તવ્ય છે. અને તે માર્ગે ચાલતાં, મહત પુરુષોએ પ્રણીત કરેલા નિર્દોષ ધર્મમાર્ગનો જેમ અતિક્રમ ન થાય અતિચાર ન થાય, ઉલ્લંઘન ન થાય, લંગ ન થાય, તેમ ઉપયોગપૂર્વક સન્નોતિ પ્રમાણે ચાલવું યોગ્ય છે. આમ મહાજનના માર્ગે નિરતિચારપણે યથાન્યાય પ્રવર્તવું—ગમન કરવું એ જ સુમુક્ષુ જોગીજનનું કર્તવ્ય છે.

વૃત્તિ:—તદત્ર—તેથી અત્ર વ્યતિકરમાં, આ પ્રસંગમાં, મહતાં વર્ત્મ—મહત પુરુષોના માર્ગને, સમાશ્રિત્ય—સમાશ્રય કરી, અંગીકાર કરી, વિચક્ષણૈઃ—વિચક્ષણોએ, પડિતોએ, વર્તિતવ્યં યથાન્યાય—યથાન્યાય—ન્યાય પ્રમાણે વર્તવું યોગ્ય છે તદતિક્રમવર્જિતૈઃ—તે મહત ધર્મના અતિક્રમથી—અતિચારથી રહિત એવાઓએ.

એજ કહે છે—

પરપીડેહ સૂક્ષ્માપિ વર્જનીયા પ્રયત્નતઃ ।
તદ્વત્તદુપકારેડપિ યતિતત્ત્વ્યં સદૈવ હિ ॥ ૧૫૦ ॥

પરપીડા અહિં સૂક્ષ્મ પણ, વર્જનીજ સપ્રયત્ન;
તેમજ તસ ઉપકારમાં, કરવો સદૈવ યત્ન. ૧૫૦

અર્થ:—અહીં સૂક્ષ્મ પણ પરપીડા પ્રયત્નથી વર્જની; તેમજ તેના ઉપકારમાં પણ સદૈવજ યત્ન કરવો.

વિવેચન

“ પરોપકારઃ પુણ્યાય, પાપાય પરપીડનમ્ ”—વ્યાસજી.

તે મહત્ પુરુષોએ આચરેલો માર્ગ કયો છે? તે અહીં કહ્યો છે: આ લોકમાં સૂક્ષ્મ પણ પરપીડા વર્જની, તેમજ પર ઉપકારમાં પણ નિરંતર યત્ન કરવો.

આ જગતમાં પોતાનાથી બીજા જીવને સૂક્ષ્મ પીડા પણ ન થાય, સૂક્ષ્મ બાધા પણ ન ઉપજે, એમ પ્રયત્નથી—યત્નથી વર્તવું, એ સુમુક્ષુ આત્માર્થીનું કર્તવ્ય છે. સુમુક્ષુ બીજા જીવોને સૂક્ષ્મ પીડા પણ વર્જી, તો પછી મોટી પીડાની વાત તો કયાંય દૂર રહી! મનથી, વચનથી કે કાયથી કોઈપણ પ્રકારે કોઈપણ જીવને પોતાનાથી કંઈપણ પીડા—બાધા ન ઉપજે, એવી સતત જાગૃતિ આત્માર્થી જીવ રાખે.

“ અનુબંધે આત્મા હ્રાયા, જિનવરની ત્યાં નહિ આજ્ઞાય;
સર્વ જીવતું ઇચ્છે સુખ, મહાવીરની શિક્ષા મુખ્ય.
સર્વ દર્શને એ ઉપદેશ, એ એકાંતે નહિ વિશેષ;
સર્વ પ્રકારે જિનનો બોધ, દયા દયા નિર્મળ અવિરોધ.
એ ભવતારક સુંદર રાહ, ધરિયે તરિયે કરી ઉત્સાહ;
ધર્મ સકળનું એ શુભ મૂળ, એ વિષુ ધર્મ સદા પ્રતિકૂળ.
તત્ત્વરૂપથી એ જોળજો, તે જન પહોંચે શાશ્વત સુખે;
શાંતિનાથ ભગવાન પ્રસિદ્ધ, રાજચંદ્ર કરુણાએ સિદ્ધ. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત મોક્ષમાળા

વૃત્તિ-પરપીડા—પર પીડા, પર બાધા, રૂઢ-અહીં, લોકમાં, સૂક્ષ્માપિ-સૂક્ષ્મ પણ, મોટી તો દૂર રહો! શું? તો કે વર્જનીયા-વર્જવા યોગ્ય છે, પરિત્યજવા યોગ્ય છે, પ્રયત્નતઃ-પ્રયત્નથી, સૂક્ષ્મ આભોગથી, તદ્વત્-તેની જેમજ, પ્રયત્નથીજ, તદુપકારેડપિ-તેના ઉપકારમાં પણ, યતિતત્ત્વ્યં-યત્ન કરવો યોગ્ય છે, અનુશન દ્વારાએ (આચરણવડે કરીતે), સદૈવ હિ-સદૈવજ.

અને બીજા જીવોના ઉપકારમાં પણ મુમુક્ષુ જીવ સદૈવ યતન કરે. અન્ય જીવોનું આ લોકમાં ને પરલોકમાં જે રીતે હિત થાય એવા પ્રકારે તન-મન-ધનથી પોતાથી બનતું બધુંય મુમુક્ષુ જીવ સદાય સક્રિય આચરણ દ્વારા કરી ચૂકે. આમ મુમુક્ષુ જોગીજન પરમદયાળુ ને પરોપકારનો વ્યસની-અંધાણી હોય.

તથા—

ગુરવો દેવતા વિપ્રા યતયશ્ચ તપોધનાઃ ।

પૂજનીયા મહાત્માનઃ સુપ્રયત્નેન ચેતસા ॥ ૧૫૧ ॥

ગુરુ દેવતા વિપ્ર ને, તપોધન યતિરાજ;
પૂજ્ય સુપ્રયતન ચિત્તથી, મહાત્માઓ સહુ આજ. ૧૫૧

અર્થઃ—ગુરુઓ, દેવતાઓ, વિપ્રો અને તપોધન યતિઓ—એ સર્વ મહાત્માઓ સુપ્રયતનવાળા ચિત્તથી પૂજનીય છે—પૂજવા યોગ્ય છે.

વિવેચન

તેમજ-ગુરુઓ, દેવતા, દ્વિજો અને તપોધન યતિઓ,—એ સર્વ મહાત્માઓ સુપ્રયતનવંત ચિત્તે યથાયોગ્યપણે પૂજનીય છે, પૂજવા યોગ્ય છે:—ગુરુઓ એટલે માતા, પિતા, કલાચાર્ય, એઓના જ્ઞાતિઓ—ભાઈ બહેન વગેરે, તથા ધર્મને ગુરુ-દેવાદિ ઉપદેશ કરનારા વૃદ્ધો-જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ જનો. આ શિષ્ટ જનોને પૂજન ઈષ્ટ એવો ગુરુવર્ગ છે. તેનું પૂજન આ આ પ્રકારે થાય:—(૧) ત્રણ સંધ્યા સમયે તેને નમનક્રિયા કરવી, અને તેવો અવસરજોગ ન હોય તો ચિત્તમાં તેને અત્યંતપણે આદોષીને નમનક્રિયા કરવી. (૨) તે આવે ત્યારે અભ્યુત્થાનાદિ કરવું, અર્થાત ઊઠીને સામા જવું, આસન દેવું તે બેસે એટલે પર્યુપાસના કરવી, ઈત્યાદિ વિનય આચરણ કરવું; તેની સમીપમાં અપ્રગલ્ભપણે—અનુદ્વિતપણે બેસવું; અસ્થાને તેનું નામ ન લેવું; કવચિત્ પણ તેના અવર્ણવાદ ન સાંભળવો. (૩) સારામાં; સારા વસ્ત્રાદિનું તેને યથાશક્તિ નિવેદન—સમર્પણ કરવું, અને તેના હાથે સદા પરલોક ક્રિયાઓનું કરાવવું. (૪) તેને અનિષ્ટ એવા વ્યવહારોના ત્યાગ કરવો, અને ઈષ્ટ એવા વ્યવહારોમાં પ્રવર્તન કરવું, અને આ ધર્માદિને પીડા× ન ઉપજે એમ ઔચિત્યથી—ઉચિતપણે કરવું, અર્થાત

વૃત્તિ:—ગુરવો-ગુરુઓ, માતા-પિતા પ્રમુખ, દેવતા-દેવતા, સામાન્યતા જ, વિપ્રા:—વિપ્રો, દ્વિજો, યતયશ્ચ—અને યતિઓ, પ્રવ્રજિતો, તપોધના:—તપોધન, તપરૂપ ધનવાળા, પૂજનીયા:—પૂજનીય છે, પૂજવા યોગ્ય છે, મહાત્માનઃ—મહાત્માઓ, એ સર્વેય, યથાર્થપણે—યથાયોગ્યપણે. કેવી રીતે તો કે—સુપ્રયત્નેન ચેતસા—સુપ્રયતનવંત ચિત્તથી, આત્માપ્રધાન ચિત્તથી, એમ અર્થ છે.

× “ત્યાગશ્ચ તદનિષ્ઠાનાં તદિષ્ટેષુ પ્રવર્તનમ્ । ઔચિત્યેન ત્વિદં જ્ઞેયં પ્રાહુર્વર્માદિપીડયા ॥”
(આધાર માટે જુઓ) શ્રી યોગબિન્દુ. શ્લો. ૧૧૦-૧૧૫.

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે:—

કૃતમત્ર પ્રસંગેન પ્રકૃતં પ્રસ્તુતમોઽધુના ।

તત્પુનઃ પશ્ચમી તાવચોગદષ્ટિર્મહોદયા ॥ ૧૫૩ ॥

સર્થું અત્ર પ્રસંગથી, હવે કહીએ પ્રસ્તુત;

તે તો પાંચમી યોગની, દષ્ટિ મહોદય ચુકા. ૧૫૩

અર્થ:—અત્રે પ્રસંગથી બસ થયું. હવે અમે પ્રકૃત વાત પ્રસ્તુત કરીએ છીએ; અને તે પ્રકૃત તો પાંચમી મહોદયવંતી યોગદષ્ટિ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં આ જે બધું ચ કહ્યું તે પ્રસંગવશાત્ કહ્યું છે. તે માટે આટલું બસ છે! વધારે કહેવાની જરૂર નથી. શાણા તો સાનમાં સમજી જાય. એટલે સાચા મુમુક્ષુ વિચક્ષણ જનો આટલામાંથી બધું સમજી જશે, ‘ચોડું કહ્યું ઝાઝું કરી જાણુશો.’ એટલે હવે અમે પ્રકૃત-આટુ વાતનો પ્રસ્તાવ રજૂ કરીએ છીએ. અને તે પ્રસ્તુત વાત તો પાંચમી ‘સ્થિરા’ નામની યોગદષ્ટિ છે. અને તે કેવી વિશિષ્ટ છે? તો કે મહોદયવાળી છે. માટે અહો મુમુક્ષુ જોગીજનો! સર્વ અભિનિવેશ છોડી દઈને ચાર દષ્ટિની મર્યાદા વટાવી જઈને, તમે હવે આ ‘સુચશ’ અમૃત ઘનવૃષ્ટિ કરનારી પાંચમી ‘સ્થિરા’ દષ્ટિ સંબંધી યોગ કથા બાવથી એકચિત્તે શ્રવણ કરો!

“અભિનિવેશ સઘળો ત્યજી, ચાર લહી જેણે દષ્ટિ;

તે લેશે હવે પાંચમીજ, સુચશ અમૃત ઘન વૃષ્ટિ....

મનમોહન જિનજી! મીઠી તાહરી વાણુ—”શ્રી ચો. દ. સજ્જા ૪-૨૩

વૃત્તિ:—કૃતં—પર્યાપ્ત થયું, બસ થયું, અત્ર-અત્ર વ્યતિકરમાં, પ્રસંગેન-પ્રસંગથી, પ્રકૃતં પ્રસ્તુતમોઽધુના-હવે અમે પ્રકૃત (આટુ વાત) કહીએ છીએ, તત્પુનઃ-પુનઃ તે પ્રકૃત તો, પશ્ચમી તાવચોગદષ્ટિ:—પાંચમી યોગદષ્ટિ-સ્થિરા નામની છે. તે કેવી વિશિષ્ટ છે? તે માટે કહ્યું-મહોદયા-મહોદયવાળી છે, નિર્વાણરૂપ પરમ કલ્યાણી છે, એમ અર્થ છે.

દીપ્રાદષ્ટિનું કોષ્ટક : ૧૦

નામ	ચોથી દષ્ટિમાં	નોંધ.
દર્શન	દીપપ્રભા સમખોધ	અવેશસંવેદ્ય પદને લીધે ખોધ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ નહિ.
યોગાંગ	ભાવ પ્રાણાયામ	રેચક પૂરક કુંભક
દોષત્યાગ	ઉત્થાન દોષત્યાગ	પ્રશાંતવાહિતાને લીધે યોગમાં ઉત્થાનદોષ ન હોય.
શુભપ્રાપ્તિ	તત્ત્વશ્રવણ	→ ધર્મશરણુ > બીજપ્રરોહ > ગુરુભક્તિ > તીર્થંકરદર્શન > નિર્વાણ.
વિશિષ્ટતા	અવેશસંવેદ્ય પદ જય	→ વિષમ કુતર્કગ્રહ નિવૃત્તિ.
ગુણસ્થાન	પહેલું ગુણસ્થાન	પહેલા 'ગુણસ્થાન' નો પ્રકર્ષ-ઉદ્ભામાં છેત્રી હદ અહીં પ્રાપ્ત થાય.

દીપ્રા દષ્ટિનો સાર.

ચોથી દીપ્રા દષ્ટિમાં તેના નામ પ્રમાણે દીપક સમાન ખોધ પ્રકાશ હોય છે, અને યોગનું ચે.થું અંગ પ્રાણાયામ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ અત્રે ઉત્થાન નામના ચોથા ચિત્ત-દોષનો નાશ તથા તત્ત્વશ્રવણ નામના ચોથા શુભની પ્રાપ્તિ હોય છે, -છતાં અત્રે હજી સૂક્ષ્મ ખોધ હોતો નથી.

અત્રે આ પ્રાણાયામ જે હોય છે, તે ભાવથી હોય છે. એટલે ખાલ ભાવને રેચ દેવારૂપ રેચક પ્રાણાયામ, અંતરભાવને પૂરવારૂપ પૂરક પ્રાણાયામ, અને તેને સ્થિરતા શુભધી સ્થિર કરવારૂપ કુંભક પ્રાણાયામ, -એમ સ્વભાવરૂપ ભાવ પ્રાણાયામ હોય છે. આ દષ્ટિવાળો યોગી પુરુષ પ્રાણ કરતાં પણ ધર્મને નિઃસંશય ગુરુ-મોટો ગણે છે, એટલે તે ધર્મની ખાતર પ્રાણ છોડે, પણ પ્રાણસંકટ આવી પડ્યે પણ પ્રાણની ખાતર ધર્મ છોડતો નથી, એવો તે દૃઢધર્મી હોય છે.

અતિલક્ષ્મીનો મોહ છે. કારણકે સર્વજ્ઞ નામનો જે કોઈ પારમાર્થિક જ છે, તે વ્યક્તિલેદ છતાં તત્ત્વથી સર્વત્ર એક જ છે. તેથી તેની સામાન્યથી જ નેટલાઓની સર્વજ્ઞ તત્ત્વ પ્રતિપ્રતિ-માન્યતા છે, તે સર્વેય તેને પામેલા છે એવી પરા ન્યાયગતિ અલેદ છે. અને તેનો વિશેષ તો સંપૂર્ણપણે સર્વ અસર્વદશીઓથી જણાતો નથી, તેથી સામાન્યથી પણ એ સર્વજ્ઞને જે નિર્વ્યાજપણે-નિષ્કપટપણે તેના આજ્ઞાપાલનમાં તત્પર થઈ માનતા હોય, તે તેટલા અંશથી જ ધીમંતોને મન તુલ્ય જ છે, -એક રાજાના ઘણા સેવકોની જેમ. અત્રે બીજી યુક્તિ પણ છે: -દેવોની ભક્તિ એ પ્રકારની છે-ચિત્ર અને અચિત્ર. તેમાં જે સંસારી દેવો છે તેની ભક્તિ વિચિત્ર પ્રકારની છે; કારણ કે તેઓનું સ્વરૂપ વિચિત્ર પ્રકારનું છે, અને તે ભક્તિમાં મોહગર્ભપણાને લીધે પોતાના ઇષ્ટ દેવ પ્રત્યે રાગ અને અનિષ્ટ દેવ પ્રત્યે દ્વેષ હોય છે. પણ સંસારાતીત એવા પર મુક્ત તત્ત્વની જે ભક્તિ છે, તે અચિત્ર છે, અને તે સંમોહના અભાવને લીધે શમસારા જ-શમપ્રધાન જ હોય છે.

“ નહિં સર્વજ્ઞો જ્યૂજ્યૂઆળ, તેહના વળી દાસ;
ભક્તિ દેવની પણ કહીજી, ચિત્ર અચિત્ર પ્રકાશ....મનમોહન ”

તેમજ-સમાન અનુષ્ઠાનમાં પણ અલિસંધિ-આશય પ્રમાણે લિજ્ઞ કૃણ હોય છે, અને તે જ આશય અહીં કૃષિ કર્મમાં પાણીની પેઠે પરમ છે-પ્રધાન છે. આ આશય પણ રાગાદિની તરતમતા પ્રમાણે તથા બુદ્ધિ આદિ બોધના લેદ પ્રમાણે બુદ્ધિ-જ્ઞાન-અનેક પ્રકારના લેદવાળો હોય છે, કારણકે બોધ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે: અસંમોહ (૧) બુદ્ધિ, (૨) જ્ઞાન, (૩) અસંમોહ. તે બોધથી સર્વ કર્મોમાં લેદ પડે છે. તેમાં ઇન્દ્રિયાર્થનો આશ્રય કરે તે બુદ્ધિ છે, આગમપૂર્વક હોય તે જ્ઞાન છે, અને સદનુષ્ઠાન યુક્ત જે જ્ઞાન તે અસંમોહ છે. ક્રિયામાં આદર, પ્રીતિ, અવિદ્ય, સંપત્તિપ્રાપ્તિ, જિજ્ઞાસા, તજ્ઞ બુધજનની સેવા, અને તેમનો અનુશ્લ-એ આ સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. પ્રાણીઓના સર્વ કર્મો સામાન્યથી બુદ્ધિપૂર્વક હોય છે, અને વિપાકવિરસપણાને લીધે તે સંસારફલ આપનારા છે. કુલયોગીઓના જે કર્મ છે તે જ્ઞાનપૂર્વક હોય છે, અને તે અમૃત સમી શ્રુતશક્તિના સમાવેશથી અનુબંધફલપણાથી મુક્તિના અંગરૂપ હોય છે. અને અસંમોહથી ઉપજતા કર્મો એકાંત પરિશુદ્ધિથી શીઘ્ર મોક્ષકૃણ આપનારા હોય છે; આ અસંમોહ કર્મ ભવાતીત અર્થગામી મુમુક્ષુઓને જ હોય છે.

“ બુદ્ધિ ક્રિયા ભવફલ દીએજી, જ્ઞાનક્રિયા શિવ અંગ;
અસંમોહ ક્રિયા દીએજી, શીઘ્ર મુગતિફલ અંગ....મનમોહન ”

અહીં પ્રાકૃત ભાવોમાં-કારમી પુદ્ગલ રચનામાં જેનું ચિત્ત નિરુત્સુક છે, તે ભવ-

લોગવિરકત જનો લવાતીત અર્થગામી છે. તેઓનો માર્ગ એક જ શમપરાયણ એવો છે, અને અવસ્થાલેદનો લેદ છતાં તે સાગર પરના તીરમાર્ગની જેમ સુમુક્ષુનો એક જ એક જ છે, કારણ કે સંસારાતીત પર તત્ત્વ 'નિર્વાણ' નામનું છે, તે શમમાર્ગ શબ્દલેદ છતાં તત્ત્વથી નિયમથી એક જ છે. સદાશિવ, પરબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા, તથાતા આદિ શબ્દોથી અન્વર્થથી ઓળખાતું તે એક જ છે. કારણકે તેના લક્ષણના અવિસંવાદથી નિરાખાધ, નિરામય અને નિષ્ક્રિય એવું આ પરં તત્ત્વ જન્માદિના અયોગથી હોય છે. એટલે અસંમોહથી તત્ત્વથી આ નિર્વાણતત્ત્વ જાણવામાં આવે, પ્રેક્ષાવંતોને તેની લક્ષિતની ખાગતમાં વિવાદ ઘટતો જ નથી. નિર્વાણ અને આ નિર્વાણ તત્ત્વ નિયમથી જ સર્વજ્ઞપૂર્વકે સ્થિત છે. આ તત્ત્વ એક જ સર્વજ્ઞરૂપ ઋણુ માર્ગ નિર્વાણને નિકટમાં નિકટ માર્ગ છે, તો તે સર્વજ્ઞનો લેદ કેમ હોય? અને તે ન હોય તો તેના લકતોનો લેદ કેમ હોય?

“ પુદ્ગલ રચના કારમીજી, તિહાં જસ ચિત્ત ન લીન;
એક માર્ગ તે શિવ તણોજી, લેદ લહે જગ દીન.....મન૦ ”

ત્યારે રહેજે શંકા થશે કે તો પછી તે સર્વજ્ઞોની દેશનાનો લેદ કેમ છે? તેનું સમાધાન એમ છે કે શિષ્યના આતુગુણ્યથી-ગુણ થાય એવા અનુકૂળપણાથી તે ચિત્ર-નાના પ્રકારની છે. કારણ કે ભવરોગના આ લિષગૂવરોએ જેને જે પ્રકારે દેશના લિષ- ણીજાધાત આદિનો સંભવ થાય તેને તેવા પ્રકારે ઉપદેશ દીધો છે. તાનો ખુલાસો અથવા તો ણીજી કારણ એમ છે કે એઓની દેશના એક છતાં શ્રોતાઓના વિલેદથી તેઓના અચિન્ત્ય પુણ્યસામર્થ્યને લીધે ચિત્ર ભાસે છે, અને તેનાથી તે સર્વજ્ઞો યથાભવ્ય-યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપકાર પણ થાય છે. અથવા તો તે તે દેશ-કાલાદિના નિયોગથી તે તે નયઅપેક્ષાવાળી ચિત્ર દેશના ઋષિઓ થકી જ પ્રવર્તી છે, અને આ ઋષિદેશનાતું મૂલ પણ તત્ત્વથી સર્વજ્ઞ જ કુતર્કેઅહ છે. એટલા માટે તે સર્વજ્ઞનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના તેનો પ્રતિક્ષેપ- ત્યાજ્ય વિરોધ કરવો યુક્ત નથી, કારણ કે તે પ્રતિક્ષેપ પરમ મહા અનર્થકર છે. એટલે આ સર્વજ્ઞ વિષયમાં અંધ જેવા છત્રસ્થોએ વાદવિવાદ કરવો યુક્ત નથી, માટે મિથ્યાભિમાનના હેતુપણાને લીધે શુદ્ધ તર્ક અહ સુમુક્ષુએ સર્વથા છોડી દેવા યોગ્ય જ છે. સુમુક્ષુને તો તત્ત્વથી સર્વત્ર અહ અયુક્ત છે. કારણ કે સુક્તિમાં પ્રાયે ધર્મો પણ છોડી દેવા પડે છે, તો પછી આ તુચ્છ શુદ્ધ કુતર્ક અહથી શું?

“ ધર્મ ક્ષમાદિક પણ મટેજી, પ્રગટે ધર્મ સંન્યાસ;
તો ઝમકા! ઝંઝા તણોજી, સુનિને કવણ અભ્યાસ?.....મન૦ ”

તેથી મહત્ પુરુષોના માર્ગને સમ્યક્પણે આશ્રી વિચક્ષણોએ તેના અતિક્રમ રહિતપણે યથાન્યાય વર્તવા યોગ્ય છે. તે મહત્ પુરુષોનો માર્ગ સામાન્યથી સંશ્લેષમાં આ છે:-
 (૧) અહીં સૂક્ષ્મ પણ પરપીડા પ્રયત્નથી વર્જવી, (૨) પરોપકારમાં સદૈવ ચત્ન કરવો, શુરુઓ, દેવતા, વિષ્ણુ, અને તપોધન યતિઓ-એ મહાત્માઓને સુપ્રયત્ન ચિત્તથી યથા-યોગ્યપણે પૂજવા, (૪) પોતાના કર્મોથી જ અત્યંત હણાયેલા એવા મહાપાપી પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ અત્યંત અનુકંપા રાખવી,-નહિં કે મત્સર. આ ધર્મ ઉત્તમ છે.

ઇત્યાદિ શુભુગણુ પ્રાપ્ત કરી, જે સર્વ કૃતર્ક-અભિનિવેશ ત્યજી ચાર હૃદિ પામ્યો છે, તે હવે અમૃત ઘનવૃદ્ધિ સમી પાંચમી સ્થિતિ હૃદિ પામશે.

“ અભિનિવેશ સઘળો ત્યજી, ચાર લહી જેણે હૃદિ;

તે લેશે હવે પાંચમીજ, સુચશ અમૃત ઘન વૃદ્ધિ.

....મનમોહન જિનજી ! મીઠી તાહરી વાણુ. ”—યો. દ. સજ્જાય



કળશ કાવ્ય

: શાલિની :

દીપ્રામાંહી દીપ શા બોધ દીપે, દીપંતો તે ચિત્ત ઉત્થાન ઝીપે;
 પ્રાણાયામે આત્માને તે ભરે છે, ને પ્રોતેથી તત્ત્વશ્રુતિ કરે છે. ૫૭
 બાહિરુભાવો રચકે ખંડાર કાઢે, અંતરુભાવો પૂરકે ગાઢ વાધે;
 તેને યોગી કુંભકે સ્થિર ધારે, ભાવે પ્રાણાયામ તે આમ ત્યારે. ૫૮
 પ્રાણાયામે પૂર્ણ તે એક સ્થાને, પ્રાણોથીયે ધર્મ મોટો જ માને;
 પ્રાણોને તે ધર્મ અર્થે ત્યજે છે, ના પ્રાણાર્થે ધર્મને તે ત્યજે છે. ૫૯
 સુહૃદ સાથે એકલો ધર્મ થાયે, મૂઆનીયે પાછળે જેહ જાયે;
 બાકી બીજું તો બધુંયે બળે છે, કાયા સાથે બાળમાંહી લળે છે. ૬૦
 આવી રૂઢી ધર્મની ભાવનાથી, તત્ત્વશ્રુતિ તત્પરો થાય આથી;
 પ્રાણોથીયે ધર્મ મોટો લહે છે, શર્ણુ તેનું ભક્તિભાવે ગ્રહે છે. ૬૧
 ખાઈ પાણી છોડી મીઠા જલેથી, આવે બીજે અંકુરા જે રીંતેથી;
 તેવી રીતે તત્ત્વશ્રુતિ પ્રભાવે, અંકુરા તો યોગના બીજ પાવે. ૬૨
 ખારા પાણી તુલ્ય સંસાર પાણી, તત્ત્વશ્રુતિ મિષ્ટ વારિ સમાણી;
 કલ્યાણો સૌ એ થકી સાંપડે છે, શુરુભક્તિ સૌખ્ય લહાવો મળે છે. ૬૩
 શ્રી સદ્ગુરુ ભક્તિ કેરા પ્રભાવે, તીર્થસ્વામી દર્શન પ્રાપ્ત થાવે;
 ધ્યાને સ્પર્શી તે સમાપત્તિ ભાવે,-નિર્વાણુ જે એક હેતુ ધરાવે. ૬૪

ઉપનિષદ

તોયે ન હોયે અહિં સૂક્ષ્મ જોધ, તે વેદસંવેદ પદે સુજોધ; ૬૫
 તે વેદસંવેદ ન અત્ર હોય, અવેદસંવેદ જ ઉચ્ચ જોય. ૬૫
 જે વેદસંવેદ પદે ઠરે છે, ભવાંબુધિ શીઘ્ર જ તે તરે છે; ૬૬
 ને વળ તે કર્મરૂપી વિભેદે, સતતતત્ત્વથી જોય સમગ્ર વેદે. ૬૬
 આ વેદસંવેદ પદે પ્રભાવે, પાપે પ્રવૃત્તિ કરીયે ન થાવે; ૬૭
 ને કર્મદોષે યદિ તે પ્રવૃત્તિ, તો તસલોહપદન્યાસ વૃત્તિ. ૬૭
 જે વેદસંવેદ પદે વસે છે, સંવેગરંગે અતિ તે લસે છે; ૬૮
 તેથી જ છેલ્લી તસ પાપવૃત્તિ, ના દુર્ગતિની કરીને પ્રવૃત્તિ. ૬૮
 આ વેદસંવેદ તણા અભાવે, અવેદસંવેદ તણા જ ભાવે; ૬૯
 ના અત્ર તત્ત્વે કદી સૂક્ષ્મ જોધ, પરંતુ હોયે કંઈ સ્થૂલ જોધ. ૬૯
 ના તત્ત્વથી તો 'પદ' છે અવેદ, છે યોગીઓનું પદ એક વેદ; ૭૦
 સંમ્યક્ સ્થિતિથી 'પદ' તે જ સાચું, ને અંધિભેદાદિ સ્વરૂપ જાણું. ૭૦
 અવેદ તો છે વિપરીત તેથી, ભવાભિનંદી તસ પાત્ર એથી; ૭૧
 અસત પરિણામી ન જોધ ચારુ, જ્યું વિષસંપૃક્ત ન અત્ર સારું. ૭૧
 એથી વિપર્યાસી અવેદવંતા, હિતાહિતે હોય વિવેક અંધા; ૭૨
 આ લોક મીઠા પર કોણુ દીઠા? એવું વિચારે જન મોહ મૂઠા. ૭૨
 સંસાર જન્માદિથી દુઃખી દેખે, ઉદ્વેજતા તોય ન મોહ લેખે! ૭૩
 કુકૃત્ય તો કૃત્ય અકૃત્ય કૃત્ય, ભાસે-સ્વ પાશે કરી તે કુકૃત્ય. ૭૩
 લે કર્મભોમ નર ધર્મળીજ, સત્ કર્મ ખેતી મૂઠ ના કરે જ; ૭૪
 દારૂચ કૂડા કુસુમે જ રાચી, એષ્ટા ત્યજે તે જડ સર્વ સાચી. ૭૪
 અવેદ આ અંધપણું નઠારું, છે દુર્ગતિમાંહિ જ પાડનારું; ૭૫
 તે તો જીતે આ જ સુદૃષ્ટિ યોગે, સત્સંગ સત્ આગમના સુયોગે. ૭૫
 ને આ જીતાતાં નિયમે નકી જ, સ્વતઃ નરોનો અતિ તત્ત્વથી જ; ૭૬
 કુતર્ક ગ્રાહો વસમો ટળે છે, જે જીવને તો ગ્રહ શો નડે છે. ૭૬
 આ રોગ જો ધે, શમહાણકારી, શ્રદ્ધાપહારી અભિમાનકારી; ૭૭
 કુતર્ક પ્રત્યક્ષ અનેક રીતે, છે ચિત્તનો ભાવરિપું જ નિત્યે. ૭૭
 તેથી કુતર્ક ગ્રહ ના જ ચુક્ત, સમાધિ ને શીલ શ્રુતે સુચુક્ત; ૭૮
 પદોપકારે પણ સુવિશુદ્ધ, -જે યોગીને ળીજ અવધ્ય સિદ્ધ. ૭૮
 સુમુક્ત તો શ્રાદ્ધ શ્રુતપ્રધાન, ધૈ યોગમાં તત્ત્વર શીલવાન; ૭૯
 પદાર્થ અતીન્દ્રિય અત્ર બાણે, પ્રજ્ઞાગચે ઉત્તમ તત્ત્વ પામે. ૭૯
 ૫૭.

ઈંદ્રિયંશા (વંશસ્થ)

સર્વજ્ઞ ઝાઝા નથી લિખ તરવથી, તદ્ભેદ માને અતિભક્ત મોહથી;
 સર્વજ્ઞ જે કોઈ ખરેખરો જ છે, તે વ્યક્તિ ભેદે પણ એક સર્વ છે. ૮૦
 તેને જ સામાન્યતા જેહ માનતા, ધીમંતને તે સહુની સમાનતા;
 જથું એક રાજાશ્રિત સેવકો ખડુ, નિયુક્તિ ભેદે પણ ભૂલ્ય તે સહુ. ૮૧
 સર્વજ્ઞ સત્ તરવ તણા અભેદથી, સર્વજ્ઞવાદીમહિં ભેદ તો નથી;
 ઉપાસ્ય જો એક ઉપાસકો મહીં, આચાર ભેદે પણ લિખતા નહિં. ૮૨
 સર્વેય સર્વજ્ઞ મહાત્મનો ખરે! તેથી નથી તરવથી ભેદ આખરે;
 નામાદિનું લિખપણું ભલે હવું, સમ્યક્ મહાત્મા જન એહ ભાવવું. ૮૩

શાલિની

ચિત્રાચિત્રા ભક્તિ જે દેવ કેરી, સત્શાસ્ત્રોમાં યોગના વર્ણવેલી;
 તેથીયે આ વસ્તુ તો પુષ્ટિ પાવે, સર્વજ્ઞોની એકતા સિદ્ધ થાવે. ૮૪
 જે સંસારી દેવકાયે જનારા, તે સંસારી દેવમાં ભક્તિ ધારા;
 જે સંસારાતીત અર્થે જનારા, તે તો તેહી તરવમાં ભક્તિકારા. ૮૫
 તે સંસારી દેવની ભક્તિ ચિત્ર, તેના રાગે અન્ય દ્રેષે સંહિત;
 ને સંસારાતીત તરવે અચિત્ર, ભક્તિ સર્વે શંભસારા પવિત્ર. ૮૬
 તે સંસારી દેવના સ્થાન ચિત્ર, સ્થિતિ આદિ સૌ પ્રકારે વિચિત્ર;
 તેથી તેનો સાધનોપાય ચિત્ર, રસ્તો જૂદા પુરનો ના અચિત્ર. ૮૭
 કાર્યે એકે આશયેનો વિભેદ, તેથી તેવો તત્ ક્ષેત્રોનાય ભેદ;
 હાયે હેતુ આશયો મુખ્ય આંહી, જેવી રીતે પાણી તો ખેતીમાંહિ. ૮૮
 ભોક્તા નાના તત્ ક્ષેત્રો એહ ઠામે, તે લોકોના આશયો ભેદ પામે;
 રાગાદિના તારતમ્ય પ્રમાણે, ને બુદ્ધ્યાદિ બોધભેદ પ્રમાણે. ૮૯
 બુદ્ધિ જ્ઞાને ને અસંમોહદ્વારા, ભાખ્યા શાસ્ત્રે બોધના ત્રિપ્રકારા;
 તેના ભેદે સર્વ પ્રાણીગણોના, કર્મો સર્વે પામતા ભેદ નાના. ૯૦
 ઇંદ્રિયાર્થો બુદ્ધિ તો આશ્રનારી, હોયે અત્રે જ્ઞાન શાસ્ત્રાનુસારી;
 ને સત્ ક્રિયા યુક્ત જે જ્ઞાન આમ, તેને આપ્યું છે 'અસંમોહ' નામ. ૯૧
 ક્રિયા પ્રત્યે આદર પ્રીતિ ભારી, નિર્વિઘ્ન શ્રી સંપદાલબ્ધિ સારી;
 જિજ્ઞાસા ને તત્ત્વ સેવા સુખણે! સત્ક્રિયાના લક્ષણે એહ જાણે. ૯૨
 બુદ્ધિપૂર્વ પ્રાણીના કર્મ સર્વ, તે તો સંસારી ક્ષેત્રો દે જ સર્વ;
 શાસ્ત્રાનુસારીપણું નોય જ્યાંહિ, વિપાકે તે વિરસા હોય આંહિ. ૯૩

ને કર્મો જે જ્ઞાનપૂર્વા જુઓને ! તે સુકલ્યાંગા કુલયોગી જનોને ;
 સુધા જેવી શ્રુતશક્તિ પ્રભાવે, સાનુગંધી સતક્ર્મો તે જ પાવે. ૯૪
 કર્મો હોયે જે અસંમોહજન્ય, તે તો આપે શોભા નિર્વાણ ધન્ય ;
 જે સંસારાતીત તત્ત્વ તત્ત્વગામી, તે એકાંતે શુદ્ધિથી સિદ્ધિ સ્વામી. ૯૫
 જેનું ચિત્ત પ્રાકૃતાર્થે ન સક્ત, જે સંસારી લોગ પ્રત્યે વિરક્ત ;
 એવા જીવન્મુક્ત જે આત્મરામી, તે સંસારાતીત તત્ત્વ તત્ત્વગામી. ૯૬
 એવા તે સંતો તણા માર્ગ એક, 'સંતિમગ્નો' શંભનિષ્ઠો જ છેક ;
 હોયે ઝાઝા તદ્દ દશા ભેદ તોયે, અબ્ધિમાં જનું તીરનો માર્ગ હોયે. ૯૭
 તે સંસારાતીત તત્ત્વ પરં તે, છે નિર્વાણ નામ સંજ્ઞાધરં તે ;
 તે તો નિશ્ચે તત્ત્વથી એક હોયે, સિદ્ધાત્માદિ શબ્દભેદો છતાંયે. ૯૮
 આ નિર્વાણ તત્ત્વને તત્ત્વથી જ, સમ્યક્ જાણ્યે એ અસંમોહથી જ ;
 તેની ભક્તિમાં વિવેકી જનોને, વિવાદો તો ના ઘટે રે ! જુઓને ! ૯૯
 ને નિર્વાણ હોય સર્વજ્ઞપૂર્વ, સુક્તો પૂર્વે હોય સર્વજ્ઞ સર્વ ;
 આ સર્વજ્ઞ જનું નિર્વાણમાર્ગ, તેથી તેનો કેમ રે ! હોય ભેદ ? ૧૦૦
 સર્વજ્ઞોની દેશના ચિત્ર જેહ, કલ્યાણાર્થે શિષ્યતા ઉક્ત તેહ ;
 જેને ભગે બોધણીભદિ જેમ, તેને બોધ્યું જન્મવૈદ્યે જ તેમ. ૧૦૧
 ધ્યોતાભેદે દેશના એક તોયે, ચિત્રા ભાસે ! પુણ્ય સામર્થ્યે જો એ !
 સૌ ભળ્યોનો તેથી હેપકાર હોયે, ને આ રીતે તદ્દ અવધ્યત્વ રહોયે. ૧૦૨
 વા જ્ઞાપિની દેશના ચિત્ર હોયે, તે તો કાલાદિ અપેક્ષાજ જોયે ;
 ને તેનુંયે મૂલ સર્વજ્ઞ જાણો, સર્વજ્ઞવાદ સિંધુ ગિન્દુ પ્રમાણો. ૧૦૩
 વિના જાણ્યે આશયો તાસ આંહિ, તેનો પ્રત્યાક્ષેપ તો યુક્ત નાંહિ ;
 આર્યોનો દુર્વાદ ભાણે કદી દો, તે તો જિહ્વાછેદથી છે અધિકો. ૧૦૪
 સર્વજ્ઞાદિ આ અતીન્દ્રિય હોયે, વિના યોગીજ્ઞાન નિર્ણીત નોયે ;
 એથી અત્રે અંધ જેવા જનોના, વિવાદોનું કામ કાંઈ જ છે ના. ૧૦૫

અનુબંધ ૫

શુષ્ક તર્ક તણા તેથી, ગ્રહ રોદ મહા અતિ ;
 મિથ્યાભિમાનનો હેતુ, ત્યજે સુમુક્ત સન્મતિ. ૧૦૬
 તત્ત્વથી ગ્રહ સર્વત્ર, સુમુક્તને ઘટે નહિ ;
 ધર્મીય સુક્તિમાં ત્યાજ્ય, તો આ ગ્રહથી શું અહિં ? ૧૦૭

વૈતાલીય-

અહિં આત્મ જ એક શાશ્વતો, તસ છે ધર્મ જ એક શાશ્વતો;
 ભજી ધર્મ જ તે સનાતનો, જન યોગી પદ લે સનાતનો. ૧૦૮
 મત દર્શન આગ્રહો ત્યજી, પથ સત્ સંત મહંતનો ભજી;
 સત ભક્તિપરાયણ થવું, અનુકંપામય ચિત્ત ધારવું. ૧૦૯
 પરપીડન સૂક્ષ્મ વર્જવું, ઉપકારે નિત ચિત્ત અર્પવું;
 પૂજવા શુરુ આદિ સાદરા, થવું પાપી પ્રતિયે દયાપરા. ૧૧૦
 વિષ આગ્રહવું જ વામશે, સમક્રિતામૃત તેહ પામશે;
 મનનંદન ધામ જામશે, ભગવાનદાસ્ અમૃતત્વ પામશે. ૧૧૧

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरत्चंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन
 *सुमनोनंदनीवृहत्टीकाख्यविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगद्विषिसमुच्चयशास्त्रे चतुर्थी
 दीप्राद्विष्टः ॥



* આ મહત્ત્વ વિવેચનનું આ 'સુમનોનંદની વૃહત્ ટીકા' નામ રાખ્યું છે.-

—ભગવાનદાસ ('મનોનંદન')

સ્થિરા દષ્ટિ

એમ સપ્રપંચ ચોથી દષ્ટિ કહી, પાંચમી કહી દેખાડવા માટે કહે છે—

સ્થિરાયાં દર્શનં નિત્યં પ્રત્યાહારવદેવ ચ ।

કૃત્યમભ્રાન્તમનઘં સૂક્ષ્મબોધસમન્વિતમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

દર્શન નિત્ય સ્થિરામહીં, પ્રત્યાહારથી યુક્ત;

કૃત્ય અભ્રાંત અનઘ ને, સૂક્ષ્મ બોધ સંયુક્ત. ૧૫૪.

અર્થ:—સ્થિરા દષ્ટિમાં દર્શન નિત્ય અને પ્રત્યાહારવાળું જ હોય છે; તથા અભ્રાંત, અનઘ (નિર્દોષ), ને સૂક્ષ્મબોધ સંયુક્ત એવું હોય છે.

[વવેચન

“ દષ્ટિ ધિરામાંહિ દર્શન નિત્યે, રતનપ્રભા સમ જાણો રે;

બ્રાંતિ નહિં વળી બોધ તે સૂક્ષ્મ, પ્રત્યાહાર વળાણો રે.

તે શુભ વીર તણો ન વિસાડું. ” શ્રી ચો. દ. સજ્જાય. ૧

સ્થિરા નામની પાંચમી યોગદષ્ટિમાં-નિરતિચારમાં દર્શન નિત્ય-અપ્રતિપાતી છે, અને સાતિચારમાં અનિત્ય પણ હોય છે; અને તે દર્શન પ્રત્યાહારથી યુક્ત

વૃત્તિ:—સ્થિરાયાં-સ્થિરા દષ્ટિમાં, દર્શન-દર્શન, બોધવક્ષ્યવાળું, નિત્ય-નિત્ય, અપ્રતિપાતી નિરતિચાર એવી દષ્ટિમાં; અને સાતિચારમાં તો, -જેનો નયનપટલનો (આંખના પડદાનો) પ્રક્ષીણ છે તેને તેના ઉત્તેજાદિના અનવબોધ જેવું, -અનિત્ય પણ હોય છે, -તેના પ્રકારના અતિભાવને લીધે. રતનપ્રભામાં પણ ધૂલિ વ્યાદિનો ઉપદ્રવ હોય છે. પ્રત્યાહારવદેવ ચ-અને પ્રત્યાહાર જ. સ્વવિષયના અસંપ્રયોગે સ્વચિત્તસ્વરૂપનો અનુકારી એવો ઇન્દ્રિયોત્તેજ પ્રત્યાહાર, તેનાથી યુક્ત આ દર્શન છે. કૃત્યમ્-કૃત્ય, વંદનાદિ ક્રિયા, અભ્રાન્ત-અભ્રાંત, -ક્રમને અધિકૃત કરીને-આશ્રીને, માટે જ સનઘ-અનઘ, નિઘ્નાપ-નિર્દોષ, -અનિત્યારાણ્યને લીધે. એને જ વિશેષણ આપે છે. સૂક્ષ્મબોધસમન્વિતમ્-સૂક્ષ્મબોધ સંયુક્ત, -અધિનેઃ યદી વેદ્યસંવેદ્યપદની ઉપપત્તિને લીધે.

હોય છે. તથા અત્રે વંદનાદિ ક્રિયા કમની અપેક્ષાએ અત્રાંત, નિર્દોષ-નિરતિચાર હોય છે અને એટલે જ તે સૂક્ષ્મગોધ સહિત એવી હોય છે. કારણ કે અંધિભેદથી અહીં વેદ્ય સંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિ હોય છે. આમ આગળ કહેલા કમ પ્રમાણે અહીં પાંચમી દૃષ્ટિમાં- (૧) દર્શન રત્નપ્રભા સમાન હોય છે, (૨) યોગનું પાંચમું અંગ પ્રત્યાહાર સાંપડે છે, (૩) ભ્રાંતિ નામનો પાંચમો ચિત્તદોષ નષ્ટ થાય છે, (૪) ગોધ નામનો પાંચમો શુષ્ક પ્રગટે છે.

નિત્ય દર્શન: રત્નપ્રભા સમ

સ્થિરા દૃષ્ટિ એ પ્રકારે છે-(૧) નિરતિચાર, (૨) સાતિચાર. નિરતિચાર દૃષ્ટિમાં જે દર્શન થાય છે તે નિત્ય-અપ્રતિપાતી હોય છે, જેમ છે તેમ અવસ્થિત રહે છે અને સાતિચારમાં જે દર્શન થાય છે, તે અનિત્ય પણ હોય છે, ન્યૂનાધિક થયા કરે છે, જેમ છે તેમ અવસ્થિત રહેતું નથી.

આ દૃષ્ટિના દર્શન-ગોધને રત્નપ્રભાની ઉપમા છાજે છે, કારણ કે રત્નની પ્રભા દીપપ્રભા કરતાં અધિક હોય, તેમ આ દૃષ્ટિનો ગોધ ચોથી દીપ્રા દૃષ્ટિ કરતાં ઘણો વધારે હોય છે. દીપકની પ્રભા તેલ વગેરે ગાદ્ય કારણોને અવલંબીને હોય છે, ‘રત્નપ્રભા જ્યાંલગી તેલ હોય ત્યાંસુધી દીપક પ્રકાશે છે, એટલે તે અસ્થિર હોય સમ જાણો રે’ છે, પણ રત્નની પ્રભા તેવા ગાદ્ય કારણોને અવલંબતી નથી, તે તો સ્વાવલંબી છે, એટલે તે સ્થિર રહે છે-કદી નાશ પામતી નથી. તેમ આ દૃષ્ટિનો ગોધ આત્માવલંબી છે, પર કારણને અપેક્ષતો નથી-પરાવલંબી નથી, અપરોક્ષ છે, અને આમ આ ગોધ આત્માવલંબી પ્રત્યક્ષ આત્માનુભવરૂપ હોવાથી સ્થિર રહે છે, કદી નાશ પામતો નથી. તેમાં-(૧) નિરતિચાર સ્થિરા દૃષ્ટિનો ગોધ નિર્મલ રત્નપ્રભા જેવો હોઈ, નિર્મલપણાએ કરીને નિત્ય-સદા સ્થિર એકરૂપ હોય છે, અપ્રતિપાતી હોય છે, જેવો છે તેવો અવસ્થિત રહે છે. અને (૨) સાતિચાર સ્થિરા દૃષ્ટિનો ગોધ સમલ રત્નપ્રભા જેવો હોઈ, અતિચારરૂપ સમલપણાને લીધે અનિત્ય-અસ્થિર હોય છે, સદા એકરૂપ રહેતો નથી, મલાપગમ પ્રમાણે ન્યૂનાધિક થયા કરે છે. રત્ન ઉપર જેમ ધૂલ વગેરે ઉપદ્રવ સંભવે છે, અને તે ધૂલ વગેરેને લીધે તેની પ્રભા પણ અસ્થિર આંદોલનવાળી હોય છે-ન્યૂનાધિક અંબી વધારે થાય છે, પણ મૂલથી નષ્ટ થતી નથી એટલે સ્થિર રહે છે; તેમ આ દૃષ્ટિનો ગોધ અતિચારરૂપ મલને લીધે અસ્થિર આંદોલનવાળો-અનિત્ય હોય છે, ક્ષયોપશમ પ્રમાણે ન્યૂનાધિક થયા કરે છે, પણ મૂલથી નષ્ટ થતો નથી, એટલે સ્થિર રહે છે.

જેમ કાંઈની આંખ ભટ્ટી હોય ને તે મટવા આવી હોય, તેને તેના ઉત્કોપ આદિની અસર માલૂમ પડતી નથી, તેની આંખ હવે ખૂણ લાલધૂમ દેખાતી નથી, તેને ખીડા પણ

થતી નથી, છતાં હજી કંઈક વિકારની અસરથી તે આંખ મટમટાવ્યા કરે છે, ને વચ્ચે વચ્ચે આંખું આંખું દેખે છે; તેમ સાતિચાર દષ્ટિવાળાનો દષ્ટિરોગ મટવા આવ્યો છે, એટલે તેને તેના ઉલ્કાપ આદિની અસર માલૂમ પડતી નથી, દષ્ટિરોગ પણ દેખાતો નથી, અને તત્તજ્ઞ ન્ય પીડા પણ થતી નથી, છતાં હજી કંઈ અતિચારરૂપ વિકારને લીધે દર્શનમાં ક્ષયોપશમ થયા કરે છે, વધઘટ થયા કરે છે. આમ સાતિચાર સ્થિરા દષ્ટિમાં દર્શનની ન્યૂનાધિકતારૂપ અસ્થિરતા, અનિત્યતા નીપજે છે.—છતાં આ 'સ્થિરા' દષ્ટિ તો એના નામ પ્રમાણે સ્થિર જ રહે છે, અપ્રતિપાતિ જ હોય છે, આવ્યા પછી કદી પડતી નથી, એ પૂર્વોક્ત નિયમો તો કાયમ રહે છે. કારણ કે પ્રારંભમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે સ્થિરા આદિ છેલ્લી ચાર દષ્ટિ અપ્રતિપાતી છે. આમ આ સ્થિરા દષ્ટિ અપ્રતિપાતી છે, છતાં તેમાં—નિરતિચારમાં પ્રાપ્ત થતું દર્શન કંઈ રીતે નિત્ય—અપ્રતિપાતી છે અને સાતિચારમાં પ્રાપ્ત થતું દર્શન કંઈ રીતે અનિત્ય—પ્રતિપાતી પણ છે, એનો આશય ઉપરમાં વિવરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ જશે.

આ દષ્ટિમાં થતું દર્શન, નેત્રરોગ દૂર થતાં ઉપજતા દર્શન જેવું છે. જેમ આંખનો રોગ મટી જતાં—આંખનું પડળ ખસી જતાં, તત્કાળ પદાર્થનું યથાર્થ દર્શન થાય છે; તેમ અત્રે આ દષ્ટિમાં અનાદિ મોહસંતાનથી ઉપજેલો દેહ—આત્માની દષ્ટિરોગ નષ્ટ એકચબુદ્ધિરૂપ દષ્ટિરોગ દૂર થતાં ને દર્શનમોહનો પડદો હટી જતાં, તત્તક્ષણ જ પ્રતિબુદ્ધ થયેલા જીવને પદાર્થનું સમ્યગ્ દર્શન થાય છે. એટલે આ સાક્ષાત્ દષ્ટા એવા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને સ્વપર પદાર્થના વિવેકરૂપ લેદરજ્ઞાન પ્રગટે છે, અને તે સમજે છે કે—'હું એક શુદ્ધ દર્શન—જ્ઞાનમય અને સદા અરૂપી એવો આત્મા છું. અન્ય કંઈ પણ પરમાણુ માત્ર પણ મ્હારું નથી.' (જુઓ પૃ. ૬૮)

આ દર્શન—જોધને રત્નદીપકની ઉપમા જરાજર ગંધ ખેસે છે. કારણ કે (૧) રત્નપ્રદીપથી જેમ શાંત પ્રકાશ પથરાય છે ને અંધકાર વિખરાય છે, તેમ અત્રે સમ્યગ્ દર્શનરૂપ રત્નપ્રદીપ મનમંદિરમાં પ્રગટતાં પરમ શાંતિમય અનુભવ 'રત્નદીપક પ્રકાશ પ્રકાશે છે, મોહ અંધકાર વિલય પામે છે, 'મિટે તો મોહ અતિ દીપ્તો અંધાર.' (૨) રત્નપ્રદીપમાં જેમ ધૂમાડાની રેખા હોતી નથી ને હો લાલ 'ચિત્રામણ ચળતું નથી, તેમ સમ્યગ્દર્શન રત્ન જ્યારે 'અનુભવ—તેજે ઝળહળે' છે, ત્યારે કષાયરૂપ ધૂમાડાની રેખા પણ દેખાતી નથી, 'ધૂમ કષાય ન રેખ' અને ચારિત્રરૂપ ચિત્રામણ ચળતું નથી. 'ચરણ ચિત્રામણ નવિ ચળે હો લાલ.' (૩) રત્નદીપ ણીજ દીવાની પેઠે પાત્ર નીચે કરતું નથી, 'પાત્ર કદે નહિં હેક,' તેમ આ સમ્યગ્દર્શન રત્ન તેના પાત્રને અધઃ—નીચે કરતું નથી, અર્થાત્ તેનું પાત્ર અધોગતિને પામતું નથી. (૪) રત્નદીપ તો કદાચ સૂર્યના તેજમાં છૂપાઈ નથી, પણ સમ્યગ્દર્શન રત્નનું તેજ તો સૂર્યતેજથી છૂપાતું નથી. (૫) રત્નદીપનું

તેજ તો સ્થિર-જેમ છે તેમ અવસ્થિત રહે છે, પણ ‘સર્વ તેજનું તેજ’ એવું આ સમ્યગ્દર્શનરતનનું તેજ તો અનુભવપ્રયોગની બળવત્તરતાથી પહેલાં કરતાં પાછળથી વધતું જાય છે. (૬) રત્નદીપક જેમ પવનથી ઓલવાતો નથી અને ચંચલતા-અસ્થિરતા પામતો નથી, તેમ આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ રત્નદીપ મોહરૂપ વાયુને ગમ્ય નથી કે તેથી ચંચલતા-અસ્થિરતા પામતો નથી. ‘ઘોર પરીષદ કે ઉપસર્ગ ભયે કરી, આવી શકે નહિં તે સ્થિરતાનો અંત જો.’ (જુઓ ક્રૂટનોટ પૃ. ૬૮). (૭) રત્નદીપક સદા રમ્ય-સુંદર દેખાય છે અને ક્ષીણ-કૃશ થતો નથી, તેમ આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ રત્નદીપ સદા રમણીય-સુંદર દેખાય છે, તથા ‘પુષ્ટ ગુણે નવિ કૃશ રહે હો લાલ’-પુષ્ટ ગુણે કરીને કદી પણ કૃશ-ક્ષીણ થતો નથી, દૂબળો પડતો નથી, પણ આત્મધર્મની ઉત્તરોત્તર પુષ્ટિથી નિરંતર પુષ્ટ જ થયા કરે છે. (૮) રત્નદીપકમાં જેમ તેલ નાંખવું પડતું નથી તથા ‘દશા’ અર્થાત્ વાટ બળતી નથી, તેમ આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ રત્નદીપમાં પુદ્ગલરૂપ તેલ નાંખવું પડતું નથી અર્થાત્ પરમાત્મનું આલંબન હોતું નથી, તથા શુદ્ધ આત્મદશા બળતી નથી, ‘જેહ ન શુદ્ધ દશા દહે હો લાલ,’ અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મભાવમાં સ્થિતિ રહે છે.-રત્નદીપકના રૂપક પરથી ક્લિત થતો આ સર્વ ચમત્કારિક ભાવ કવિવર યશોવિજયજીએ પોતાના આ અમર કાવ્યમાં અદ્ભુત રીતે સંગીત કર્યો છે:-

“સાહેલાં હે કુંથુ જિનેશ્વર દેવ ! રત્નદીપક અતિ દીપતો હો લાલ;
સાં મુજ મનમંદિરમાંહી, આવે જો અરિબલ ઝીપતો હો લાલ.” ઇ. (જુઓ પૃ. ૬૯)

તેમજ-રત્નના પ્રકાશની જેમ આ દષ્ટિનો ઓધ પણ (૧) અપ્રતિપાતી, (૨) પ્રવર્ધમાન, (૩) નિરપાય, (૪) અન્યને અપરિતાપહેતુ, (૫) પરિતોષહેતુ, (૬) પરિજ્ઞાન આદિનું જન્મસ્થાન, (૭) પરમ મંગલરૂપ હોય છે. (સ્પષ્ટીકરણ માટે જુઓ પૃ. ૬૯-૭૦). ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે રત્નપ્રભા સાથે આ સ્થિર દષ્ટિના દર્શનનું-ઓધનું સમાનધર્મપણું છે, સરખાપણું ઘટાવી શકાય છે. આ ઉપમાને જેમ જેમ વિશેષ વિચારીએ, તેમ તેમ તેમાંથી ઓર ને ઓર ચમત્કૃતિ ભાસે છે, ને જ્ઞાનીની વાણીની પરમ અદ્ભુતતાની પ્રતીતિ કરાવી બહુમાન ઉપજાવે છે. અત્રે સંક્ષેપમાં તેનું દિગ્દર્શન કર્યું છે. સ્વમતિથી વિશેષ વિચારવું.

યોગનું પાંચમું અંગ-પ્રત્યાહાર

“વિષય વિકારે ન ઇન્દ્રિય જોડે, તે ઇહાં પ્રત્યાહારે રે.”-યો. સંજ્ઞાય, ૬-૪.

યોગનું ચોથું અંગ પ્રાણાયામ ચોથી દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થયા પછી, સ્વાભાવિક ક્રમે પ્રત્યાહાર નામનું પાંચમું યોગાંગ અત્રે સાંપડે છે. પ્રત્યાહાર (પ્રતિ+આહાર) એટલે ઇન્દ્રિયોનું વિષયોમાંથી પ્રત્યાહૃત થવું-પાછું ખેંચાવું તે. ‘વિષયોનો અસંપ્રયોગ થતાં

સ્વચિત્તસ્વરૂપનો અનુકારી તે પ્રત્યાહાર છે. ’ અર્થાત્ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયને ગાહ્ય એવા રૂપ આદિ વિષયોનો અસંપ્રયોગ થતાં, એટલે કે વિષયો સાથે જોડાણ નહિ થતાં તેનું ગ્રહણાભિમુખપણું છોડી દીધાથી સ્વરૂપમાત્ર અવસ્થાન થાય. ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયોમાંથી પાછી ફરે, એટલે જેમ છે તેમ છાનીમાની ખેસી જાય, અને એમ થાય એટલે અંતઃ-સ્વરૂપનું અનુકરણ થાય, અર્થાત્ ચિત્તનિરોધ કરવા માટેની સામગ્રી સાંપડે. આનું નામ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોનો પ્રત્યાહાર છે. આ પ્રત્યાહાર કેવો છે ? તે કે ઇન્દ્રિયોના વશીકરણરૂપ એક ફલવાળો છે. પ્રત્યાહારનો અભ્યાસ થતાં, ઇન્દ્રિયો એવી આયત્ત-આધીન-તાળેદાર થઈ જાય છે, કે ગાહ્ય વિષયો પ્રત્યે લઈ જવામાં આવતાં પણ તે જતી નથી.*

ચોથી દષ્ટિમાં પ્રાણાયામ વડે કરીને ગાહ્ય ભાવને રચ્ય દીધો, અંતરભાવનું પૂરણ કર્યું, અને તેનું કુંભન-સ્થિરીકરણ કર્યું; આમ યોગમાર્ગે આગળ વધતા મુમુક્ષુ જોગી-જનની વૃત્તિ ગાહ્ય ભાવમાં રમતી નથી, અને અંતર ભાવમાં પરિણમે છે. એટલે હવે આ પાંચમી દષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં, આ યોગાભ્યાસી મુમુક્ષુ જનની ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે પ્રવર્તતી નથી, અને તેના તેના વિષયોમાંથી વ્યાવૃત્ત થઈ પાછી ખેંચાઈ આવે છે-પ્રત્યાહૃત થાય છે, અને અંતઃવ્યાપારમાં વ્યાપૃત-પ્રવૃત્ત થઈ ચિત્તનિરોધમાં ખપ લાગે છે, અને ચિત્તસ્વરૂપનું અનુકરણ કરે છે.

જે ઇન્દ્રિયો પૂર્વે હરાયા ઢોરની જેમ છૂટી ફરતી હતી તે રથવાઈ થઈને સ્વચ્છંદે વિચરતી હતી, તે હવે નિયમમાં આવી જઈ, પાછી ખેંચાઈને, પોતાના ચિત્ત-ધરના ખીલે બંધાય છે. વિષયગ્રહણ માટે જ્યાં ત્યાં મુખ નાંખવારૂપ બહિ-‘વિષય વિકારે મુખ વૃત્તિ છોડી દઈ, તે હવે ડાહીડમરી બની અંતર અભિમુખ થાય છે. ન ઇન્દ્રિય જોડે’ એટલે જેની આંખો ગાહ્ય રૂપને દેખતી હતી તે યોગી હવે ભાવથી અંતઃ-સ્વરૂપને દેખે છે. જે જ્ઞાન ગાહ્ય શબ્દો સુણતા હતા તે હવે અંતઃનાદ સાંભળે છે. જેનું નાક ગાહ્ય સુગંધથી લોભાતું હતું, તે હવે ભાવ-સૌરભથી સંતોષાય છે. જેની રસના ગાહ્ય રસથી રીઝતી હતી, તે હવે અંતઃચૈતન્યરસના પાનથી પ્રસન્ન થાય છે. જેનો સ્પર્શ ગાહ્ય સ્પર્શથી મુખ માનતો હતો, તે હવે ચૈતન્ય સ્વરૂપની સ્પર્શનાથી આનંદ અનુભવે છે. આમ ઇન્દ્રિયોની ગાહ્ય વૃત્તિ વિરામ પામી ભાવરૂપ આભ્યંતર વૃત્તિ વર્તે છે. ધારણ કે પાંચે ઇન્દ્રિયોરૂપ તોફાની ઘોડાની લગામ હવે જાણત આત્માના

“ વિષયાસંપ્રયોગેન્તઃસ્વરૂપાનુક્રિતિઃ કિલ । પ્રત્યાહારઃ હૃદયીકાણામેતદાયત્તાફલઃ ॥ ”

—શ્રી યશો ૦ કૃત દ્વા ૦ દ્વા ૦ ૨૪-૨.

“ સ્વવિષયાસંપ્રયોગે ચિત્તસ્વરૂપાનુકાર દ્વેન્દ્રિયાણાં પ્રત્યાહારઃ ।

તતઃ પરમા વદ્યતેન્દ્રિયાણામ્ ॥ ”

—શ્રી પાતંજલ યો. સુ. ૨-૫૪-૫૫.

એક ચિત્ત-સારથિના હાથમાં આવી છે, અને આમ ભાવથી અનુપમ ચૈતન્યરસનો અનુભવ આસ્વાદ થાય છે, એટલે પછી ઇન્દ્રિયો એવી તો વશ થઈ જાય છે, એવી તો ગરીબડી ગાય જેવી આધીન થઈ જાય છે, કે તેને પછી બાહ્ય વિષયોમાં રસ પડતો નથી, ને તે પ્રત્યે પરાણે લઈ જવામાં આવતાં પણ તે જતી નથી ! એવું તો તેને આ ચિત્ત-ધર ગોઠી જાય છે ! એટલે આ ચૈતન્ય અમૃતરસનો આસ્વાદ છોડીને યોગી તે ‘બાકસબુંકસ’ રૂપ પુદ્ગલલોગને ઇચ્છતો નથી !—આમ આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગીપુરુષનું દર્શન અવશ્ય પ્રત્યાહારવાળું જ હોય છે, કારણ કે પ્રત્યાહાર-ખરેખરો અંતરંગ વિષયવૈરાગ્ય ન હોય તો સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું પણ ઘટે નહિં, માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને વિષયો પ્રત્યે અત્યંત અનાસક્તિ જ હોય, પરમ વૈરાગ્ય જ વર્તે.

બ્રાંતિ દોષ ત્યાગ.

“ બીજી સમજણ પછી કહીશ, જ્યારે ચિત્તે સ્થિર થઈશ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ચોથો ઉત્થાન નામનો ચિત્તદોષ ચોથી દૃષ્ટિમાં નાશ પામ્યા પછી, સ્વાભાવિક ક્રમે બ્રાંતિ નામનો પાંચમો દોષ અત્રે ટળે છે. કારણ કે (૧) અત્રે એવી પ્રશાંત-વાહિતા હોય છે, ચિત્તનો એવો અખંડ એકધારો શાંત પ્રવાહ પ્રવહે છે, ચિત્તનું એવું ઠરેલપણું હોય છે કે મોક્ષસાધક યોગમાર્ગ-ક્રિયામાંથી ચિત્ત ઊઠતું નથી. અને જો ચિત્ત સ્વસ્થાનમાંથી ઊઠે જ નહિં, તો તેની બ્રાંતિ પણ કેમ થાય ? તે આડુંઅવળું કેમ ભમે ? એટલે અત્રે ચિત્ત અબ્રાંત હોય છે—સ્થિર હોય છે. (૨) અથવા પ્રસ્તુત યોગક્રિયાને છોડી ચિત્તનું ચારેકોર ભ્રમણ-ભ્રમંક વૃત્તિ તે બ્રાંતિ. પણ અત્રે તો શાંતપણાને લીધે ચિત્તસ્થિરતા વર્તે છે, એટલે તેવી બ્રાંતિ હોતી નથી, અબ્રાંતિ જ હોય છે. (૩) અથવા છીપમાં રૂપાની જેમ ભ્રમણ થવી, તત્ત્વને અતત્ત્વ માનવારૂપ વિપર્યાસ થવો તે બ્રાંતિ. પણ અત્રે તો તત્ત્વના યથાર્થ નિશ્ચયને લીધે તેવી વિપર્યાસરૂપ બ્રાંતિ હોતી નથી, અબ્રાંતિ જ વર્તે છે. (૪) અમુક ક્રિયા કરી કે ન કરી, એ ભ્રમથી ન સાંભરે, એટલે એવી શુભ ક્રિયાથકી પણ અર્થવિરોધી એવું અકાજ થાય, ઇષ્ટફલરૂપ પરમાર્થ કાર્ય ન થાય. (બુચ્ચો પૃ. ૮૬) આ પણ બ્રાંતિ છે. પણ અત્રે આ દૃષ્ટિમાં તો સમ્યગ્ ઉપયોગવંતપણાને લીધે બ્રહ્મતિવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને તેવી બ્રાંતિ પણ ઉપજતી નથી. આમ શાંતપણાને લીધે, વિપર્યાસરહિતપણાને લીધે, અને ઉપયોગવંતપણાને લીધે અત્રે ચિત્ત સર્વ પ્રકારે અબ્રાંત હોય છે—સ્થિર હોય છે. એટલે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ જે વંદનાદિ ક્રિયા કરે છે તે પણ અબ્રાંત હોય છે, અર્થાત્ યથોક્ત ક્રમને ધરાગર સાચવીને તે તે ક્રિયા ભાંતિરહિતપણે કરે છે; પૂર્ણ ભાવપૂર્વક પરમ શાંતિથી, તાર્ત્વિક લક્ષથી, ને તન્મય સ્થિર ઉપયોગથી કરે છે. જેમ કે—

“ શુદ્ધાશય ધિર પ્રભુ ઉપયોગે, જે સમરે તુમ નામજી;
અવ્યાબાધ અનંતું પામે, પરમ અમૃતરસ ધામજી. શીતલઠ ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

તે વંદનાદિ કરે છે તો સ્થાન, કાળ ને ક્રમ બરાબર સાચવે છે, સૂત્ર શબ્દના અર્થમાં ઉપયોગ રાખે છે, બીજાને સંમોહ ન ઉપજે—વિદ્યેષ ન થાય તથા શ્રદ્ધા—સંવેગ સૂચવે એવા યુક્ત સ્વરે સૂત્રોચ્ચાર કરે છે; અને તે વંદનાદિ કરતાં તેના ભાવ—રોમાંચ ‘ શુદ્ધાશય ધિર ઉલ્લસે છે, શુભાશય વર્ધમાન થાય છે, ને પ્રણામાદિની સંશુદ્ધિ બરાબર પ્રભુ ઉપયોગે ’ જળવાય છે. આમ તેની વંદનાદિ ક્રિયા નિરતિચારપણાને લીધે અનધ-નિર્દોષ-નિષ્પા પહોંચે છે. (જુઓ પૃ. ૨૧૬-૨૨૦). તેમજ આ વંદન-પ્રતિક્રમણાદિક્રિયા સૂક્ષ્મ બોધથી સંયુક્ત એવી હોય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ જે કંઈ ક્રિયા કરે છે, તે તેની તાત્ત્વિક સમજણપૂર્વક સમ્યક્પણે કરે છે; કારણ કે તેને તત્ત્વનું સમ્યક્ સંવેદન હોય છે, એટલે તેને અનુસરીને સર્વ ક્રિયા પ્રશાંત વૃત્તિથી, સર્વત્ર અત્યંત ઓત્સુક્ય-રહિતપણે, ત્વરા રહિતપણે કરે છે. આમ સમ્યગ્દષ્ટિનું અનુષ્ઠાન અનુબંધશુદ્ધ હોય છે. દાખલા તરિકે—સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રભુભક્તિ કરે છે તો તાત્ત્વિક ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજીને કરે છે. તે એમ જાણે છે કે આ પ્રભુ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ્યા છે, માટે મહારા પરમ પૂજ્ય છે. જે આ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે તે મહારા આત્માનું સ્વરૂપ છે. એટલે મહારી શુદ્ધ આત્મસત્તાની પૂર્ણતા પામવા માટે, શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ કરવા માટે, આ પ્રતિચ્છંદ-સ્થાનીય-શુદ્ધ આદર્શરૂપ પ્રભુ પરમ હેતુ હોઈ, મહારે તેનું પરમ પ્રબળ અવલંબન લેવા યોગ્ય છે.

“ પામ્યા શુદ્ધ સ્વભાવને, છે જિન તેથી પૂજ્ય;
સમજે જિન સ્વભાવ તો, આત્મભાનનો ગુંજ્ય. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“ માહરી શુદ્ધ સત્તા તણી પૂર્ણતા, તે તણો હેતુ પ્રભુ તુંહી સાચો;
દેવચંદ્રે સ્તવ્યો મુનિગણે અનુભવ્યો, તત્ત્વભક્તે ભવિક સકલ રાચો. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

સૂક્ષ્મ બોધ ગુણની પ્રાપ્તિ

અત્રે બોધ નામનો પાંચમો ગુણ પ્રગટે છે, કારણ કે ચોથી દષ્ટિમાં તત્ત્વશ્રવણનો ગુણ પ્રગટ્યો, એટલે તેના ફલ પરિપાકરૂપે આ પાંચમી દષ્ટિમાં બોધ ગુણ સ્વાભાવિક રૂપે પ્રગટવો જોઈએ. અને તે બોધ પણ અત્રે સૂક્ષ્મતાવાળો હોય છે. કારણ કે અત્રે અધિભેદને લીધે વેદસંવેદપદની પ્રાપ્તિ હોય છે અને આ વેદસંવેદપદમાં જ સૂક્ષ્મ-બોધ મટે છે, એમ આગળ ચોથી દષ્ટિના વેદસંવેદપદ અધિકારમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે, તોપણ સંક્ષેપમાં લાવનારે તેની પુનરાવૃત્તિ કરી જઈએ, તો તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે થઈ હતું:—સમ્યક્પણે હેતુ સ્વરૂપ ને ફલના ભેદે કરીને વિદ્રુત

સમાજમાં જે વેદસંવેદપદ થકી તત્ત્વનો નિર્ણય થાય, પરમાર્થ પરિચ્છેદ કરાય, તે ‘સૂક્ષ્મ ઓધ’ કહેવાય છે. અને લવસમુદ્રમાંથી પાર ઉતારવામાં આ ઓધનું કુશલપણ છે એ જ એનું સૂક્ષ્મપણ છે; અથવા કર્મ વજનો વિભેદ કરવામાં એનું તીક્ષ્ણપણ છે એ જ એનું સૂક્ષ્મપણ છે; અથવા અનંત ધર્માત્મક સમગ્ર વસ્તુતત્ત્વનું વ્યાપકપણે નિપુણ માન્યપણ એ જ એનું સૂક્ષ્મપણ છે. આમ અનેક પ્રકારે આ ઓધનું સૂક્ષ્મપણ ઘટે છે. (બ્રુઓ-શ્લો. ૬૫-૬૬, વિવેચન પૃ. ૨૬૧-૨૬૬).

અત્રે વેદસંવેદપદની પ્રાપ્તિ હોય છે. અર્થાત્ જ્યાં વેદ-સંવેદનીય વસ્તુ વસ્તુ-સ્થિતિ પ્રમાણે સંવેદાય છે તે વેદસંવેદપદ છે. એટલે સ્ત્રી આદિ પદાર્થ જે અપાય આદિના કારણરૂપ છે, તે તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં અત્રે આગમથી વિશુદ્ધ ‘શુદ્ધાત્મ એવી તથાપ્રકારે અપ્રવૃત્તિ બુદ્ધિથી સંવેદાય છે. અર્થાત્ સ્ત્રી આદિ અનુભવ સદા’ પદાર્થ લવહેતુ છે, માટે હેય જ છે, ત્યાજ્ય જ છે, એવી નિશ્ચયબુદ્ધિ-પ્રતીતિ-સમજણ-છાપ આત્માને વિષે ઉપજે છે. (બ્રુઓ-શ્લો. ૭૦-૭૫, વિવેચન પૃ. ૨૭૨-૨૮૧) તથા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ લક્ષણવાળો એક શુદ્ધ જ્ઞાયકસ્વભાવી આત્મા જ માત્ર આદેય છે-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, બાકી બીજું બધું ય હેય છે-ત્યાજ્ય યોગ્ય છે, એવો અખંડ નિશ્ચય આત્મામાં પ્રગટે છે. શુદ્ધ આત્માનો જે અનુભવ છે તે સ્વસમયનો વિલાસ છે, અને જ્યાં પુદ્ગલ કર્મપ્રદેશમાં સ્થિતિરૂપ પરભાવની છાંયડી પડે છે, તે પરસમય નિવાસ છે, એમ વસ્તુગતે વસ્તુ અત્રે પ્રકાશે છે.

“શુદ્ધાત્મ અનુભવ સદા, તે સ્વસમય વિલાસ રે;
પરવડી છાંહડી જે પડે, તે પરસમય નિવાસ રે....

ધરમ પરમ અરેનાથનો. ”—શ્રી આનંદધનજી.

ચ્યાનથી તરવારની જેમ, દેહાદિથી આત્મા ભિન્ન છે, સદા ઉપયોગવંત અને અવિનાશી છે, એમ સદ્ગુરુ ઉપદેશથી જાણીને અત્રે તેની સમ્યક્ પ્રતીતિ ઉપજે છે, આત્મસ્વરૂપનું સંવેદન થાય છે. આવું જે સહજ આત્મસ્વરૂપપદ સમજ્યા વિના અર્થાત્ જાણીને પ્રતીત્યા વિના પૂર્વે અનંત દુઃખ પામ્યો હતો, તે આત્મસ્વરૂપ ‘પદ’ શ્રી સદ્ગુરુ ભગવાને સમજાવ્યાથી હવે આ જીવને અનુભવગોચર થાય છે, સ્વસંવેદનથી પ્રત્યક્ષ જણાય છે, અને તે જ વેદસંવેદપદ છે.

“સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, આવ્યું અપૂર્વ ભાન;

નિજ પદ નિજમાંહિ લહ્યું, દૂર થયું અજ્ઞાન. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અને આ જે આત્મસ્વરૂપ અનુભવ પદ અથવા વેદસંવેદ પદ છે તે જ શબ્દના ખરેખરા અર્થ પ્રમાણે ‘પદ’ છે, કારણ કે જ્યાં સ્થિરપણે પદ માંડી શકાય

સ્થિરાદિષ્ટિ : બાલધૂલિગૃહકીડા સમી સર્વ ભવચેષ્ટા

એવું સ્થિર સમ્યક્ સ્થિતિવાળું જે હોય તેને જ ' પદ ' નામ ઘટી શકે. અને આ આત્મસ્વરૂપ અનુભવ પદ-વેદ્યસંવેદ્ય પદ સ્વભાવભૂત હોઈ તેવું સમ્યક્ સ્થિતિવાળું છે, એટલે તેને જ ' પદ ' નામ બરાબર ઘટે છે. (બુચો વિવેચન પૃ. ૨૮૮ થી ૨૯૧).

આવું સ્થિર આત્મસ્વભાવ અનુભવરૂપ વેદ્યસંવેદ્ય પદ ગ્રંથિભેદથી આ સ્થિરા દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કરીને અત્રે સૂક્ષ્મ બોધની સંપ્રાપ્તિ હોય છે. અને એવા સૂક્ષ્મબોધસંપન્ન સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષના આવા સહજ ઉદ્ગાર નીકળી પડે છે કે—આમ નિર્મલ સમ્યક્દર્શનના પ્રતાપે કરીને જેણે મ્હારું પશુરૂપપણું ટાળીને દેવરૂપપણું કર્યું, દિવ્ય સહજ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું, તે ભગવાન વીરને! અમાપ ઉપકાર હું કદી વિસરું નહિ, રાત દિવસ સંભારું છું.

“ એ શુભ વીર તણો ન વિસારું, સંભારું દિન રાત રે;
પશુ ટાળી મુરરૂપ કરે જે, સમકિતને અવદાત રે. ”—શ્રી યો. દ. સજ્જાય. ૫-૨.

“ અનંતકાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું, તે જ્ઞાનને એક સમય માત્રમાં જાત્યંતર કરી, જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કર્યું, તે કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યક્-દર્શનને નમસ્કાર. ”—શ્રીમદ્ રાજયંદ્રજી.

વાલધૂલીગૃહકીડાતુલ્યાસ્યાં માતિ ધીમતામ્ ।
તમોગ્રંથિવિભેદેન ભવચેષ્ટાચિલૈવ હિ ॥ ૧૫૫ ॥

બાલ ધૂલિગૃહ રમત શી, ભવચેષ્ટા જ સમસ્ત;
તમોગ્રંથિભેદે દૌરે, બુદ્ધિમંતને અત્ર. ૧૫૫

અર્થ:—આ દષ્ટિમાં તમોગ્રંથિના વિભેદને લીધે બુદ્ધિમંતોને અખિલ જ ભવ-ચેષ્ટા બાલકોની ધૂલિગૃહકીડા તુલ્ય લાગે છે.

વિવેચન

“ બાલધૂલિ ગૃહ કીડા સરખી, ભવ ચેષ્ટા મ્હંડાં લાગે રે;
જદિ સિદ્ધિ સવિ ઘટમાં પેસે, અષ્ટ મહાસિદ્ધિ પાસે રે....તે શુભ વીરો ”

—શ્રી યો. દ. સજ્જાય. ૫-૩

પુનઃ—વાલધૂલીગૃહકીડાતુલ્યા—આલકની ધૂલિ ગૃહકીડા સરખી,—પ્રકૃતિ અમુદરપણાથી ને અસ્થિરપણાથી, સરસાં—આમાં, આ સ્થિરા દષ્ટિમાં, માતિ—આસે છે, ધીમતાં—ધીમંત—બુદ્ધિમંત પુરુષોને, તમોગ્રંથિવિભેદેન—એગ્રંથિના વિભેદરૂપ હેતુથી, ભવચેષ્ટાચિલૈવ હિ—અખિલ જ ભવચેષ્ટા નિશ્ચયે—આમાં આતિ વિશિષ્ટ પદ,—પદનિમ્મંદરપણાથી ને અસ્થિરપણાથી.

આ દષ્ટિમાં વર્તતા યોગીને તમોગ્રંથિનો વિભેદ થયો હોય છે, એટલે તેને સમસ્ત સંસારચેષ્ટા બાલકની ધૂલિગૃહ કીડા જેવી લાગે છે, કારણ કે પ્રકૃતિથી અસુંદરપણાથી ને અસ્થિરપણાથી તે બન્નેનું સમાનપણું છે. બાલક ધૂળના કૂળા (ઘર) બાલ ધૂલિ ઘર બનાવવાની રમત રમે છે. તે કૂળા પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી અસુંદર અને કીડા સમી હાથ લગાડતાં કે ઠેસ મારતાં પડી જાય એવા અસ્થિર હોય છે. તેમ સર્વ લવચેષ્ટા આ સર્વ સંસારચેષ્ટા પણ પ્રકૃતિથી અસુંદર-અરમણીય અને અસ્થિર છે, ક્ષણમાત્રમાં શીર્ણવિશીર્ણ થઈ જાય એવી ક્ષણભંગુર છે. આમ એ બન્નેનું તુલ્યપણું છે. અરે ! ચક્રવર્તી આદિની ઋદ્ધિ કે જે સંસારમાં સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે, તે પણ તત્ત્વથી જોતાં વિષમિશ્રિત અન્ન જેવી અસુંદર અને અસ્થાયી છે. જે પ્રચંડ પ્રતાપે કરીને છ ખંડના અધિરાજ બન્યા હતા, ને બ્રહ્માંડમાં બળવાન, થઈને ‘ભારી ભૂપ’ ઉપજ્યા હતા, ‘એ ચતુર ચક્રી ચાલિયા હોતા ન હોતા હોઈને, હાથ ખંખેરીને આવ્યા હતા તેવા બાલી હાથે ચાલી નીકળ્યા છે. આ જગતમાં એટલા બધા ચક્રવર્તીઓ થઈ ગયા છે, કે જ્યારે કોઈ નવો ચક્રવર્તી થાય છે, ત્યારે કિંકિણીરતનથી ઋષભકૂટ પર્વત પર પોતાનું નામ ઉત્કીર્ણ કરતી વેળાએ તેને એક નામ ભૂંસી નાંખવું પડે છે, ત્યારે તો તેના નામ માટે જગ્યા થાય છે ! આમ આ પૃથ્વીના અનંત સ્વામી થઈ ગયા છે, ને આ પૃથ્વી કોઈ સાથે ગઈ નથી કે જવાની નથી. આમ આ જગતની સર્વોચ્ચ પદવીની પણ આ દશા છે, તો પછી એનાથી ઉતરતી એવી અન્ય કક્ષાઓની શી વાત કરવી ? (જુઓ પૃ. ૨૪૯-૨૫૦).

આમ બાલકના કૂળા જેમ સાવ તકલાદી ને ક્ષણવારમાં હતા ન હતા થઈ જાય છે, તેમ આ સર્વ સંસારનો ખેલ પણ ક્ષણવારમાં ખતમ થઈ જાય છે, હતો ન હતો થઈ જાય છે. આ સંસારમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં સર્વત્ર ક્ષણભંગુરતા ને અરમ્યતા જ ભરી છે. તે તો બાલકના કૂળાની જેમ બાલજીવોને જ રુચે છે-ગમે છે, પણ તેવી બાલકની રમત રમવી જેમ મોટા માણસને ન રુચે-ન ગમે, અથવા શરમાવા જેવી લાગે, તેમ આ લવચેષ્ટારૂપ ધૂલિગૃહકીડા પણ પંડિત જનને-જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને રુચતી નથી, અને ભૂલેચૂકે તેમાં રમવું-આનંદ માનવો તે લજ્જાનું કારણ લાગે છે ! શરમાવા જેવું લાગે છે. અને આ સકલ લવચેષ્ટા તેને બાલધૂલિગૃહકીડા જેવી લાગે છે, તેનું કારણ તેને તમોગ્રંથિનો વિભેદ થયો છે, તે છે. આ તમોગ્રંથિના વિભેદથી તેને વેદસંવેદ્યપદ-રૂપ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ્યું છે, તેથી તેને સંસારનું યથાર્થ દુઃખદ સ્વરૂપ સંવેદાય છે, માટે આ ગ્રંથિભેદનું તથા તેના ફલરૂપે પ્રાપ્ત થતા સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં બોલવું અત્ર પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થાય છે:—

ગ્રંથિભેદ

આ પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિને પામેલા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને તમોગ્રંથિનો એટલે

સ્થિતિ : અધિકૃત દર્શનમોહઉપશમ-સમ્યગ્દર્શન

અજ્ઞાન અંધકારરૂપ અંધિનો વિલેદ થયો હોય છે, અજ્ઞાનમય મોહાંધકારનો પડદો ચીરાઈ ગયો છે. આ અજ્ઞાન ખરેખર ! તમસરૂપ-અંધકારરૂપ જ છે, કારણ કે અંધકારમાં જેમ પદાર્થનું દર્શન થઈ શકતું નથી, તેમ અજ્ઞાન અંધકારમાં પદાર્થનું દર્શન થઈ શકતું નથી. આ અંધકાર સમું અજ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ થતાં શીઘ્ર નાશી જાય છે-એકદમ પલાયન કરી જાય છે. લાંબા વખતનું અંધારું પણ દીવો પેટાવતાં તરત જ દૂર થાય છે, તેમ અનાદિનો મોહાંધકાર પણ જ્ઞાન-પ્રદીપ પ્રગટતાં તત્ક્ષણ જ નાશ પામે છે. એટલે સમસ્ત વસ્તુસ્વરૂપ જેમ છે તેમ યથાસ્થિત સ્વરૂપે આ યોગીને દેખાય છે. આમ આ યોગી સમ્યગ્દર્શની, સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની હોય છે.

“ કર્મભાવ અજ્ઞાન છે, મોક્ષભાવ નિજ વાસ;
અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નાશે જ્ઞાન પ્રકાશ.
રાગ દ્રેષ અજ્ઞાન એ, મુખ્ય કર્મની અંધ,
થાય નિવૃત્તિ જેહથી, તે જ મોક્ષનો પંથ. ”—આત્મસિદ્ધિ.

આ તમોઅંધિ જીવનો કર્મજનિત ઘન-ગાદ રાગદ્રેષ પરિણામ છે; અને તે વાંસની કર્કશ, ઘન, રૂઢ ને ગૂઢ ગાંઠ જેવો અત્યંત દુર્લેધ છે. એટલા માટે જ એને ‘અંધિ’-ગાંઠ કહેલ છે. તે કંઠણ અટપટી (Complox) પર્વત જેવી મહાબલવાન તમોઅંધિ અત્રે અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની સ્ફુરણાધી અપૂર્વકરણરૂપ તીક્ષ્ણ ભાવવજ્ર-વડે લેદાઈ જાય છે. એટલે પછી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહે નહિ-નિવર્તે નહિ-એવા અનિવૃત્તિકરણવડે કરીને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેથી વસ્તુનું યથાર્થ-સમ્યક્ સ્વરૂપ દેખાય છે. (વિશેષ માટે જીઓ-પૂ. ૩૯ અને ૪૬-૪૭).

સમ્યગ્દર્શન

“ છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ;....

મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે !

એમ જાણુ સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ.....મૂળ૦

જે જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે, તેની વર્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત;....મૂળ૦

કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે, જેનું ખીળું નામ સમકિત.....મૂળ૦”

—શ્રીમદ્ રાજવંદન

આમ ઉક્ત અધિકૃત દર્શન ક્ષલ-પરિણામરૂપે સમ્યગ્દર્શન ઉપજે છે. આ સમ્યક્ અથવા સમ્યગ્દર્શન આત્માનો ગુણ છે, અને તે નિર્વિકલ્પ છે. આ સૂક્ષ્મ ગુણ કેવલજ્ઞાનગોચર છે તથા પરમાવધિ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાનનો વિષય છે, મતિજ્ઞાનનો શ્રુતજ્ઞાનનો કે દેશાવધિનો વિષય નથી. એટલે આ ગુણ પ્રગટ્યો છે કે નહિ તે તે

આ દષ્ટિમાં વર્તતા યોગીને તમોગ્રંથિનો વિભેદ થયો હોય છે, એટલે તેને સમસ્ત સંસારચેષ્ટા બાલકની ધૂલિગૃહ કીડા જેવી લાગે છે, કારણ કે પ્રકૃતિથી અસુંદરપણાથી ને અસ્થિરપણાથી તે બન્નેનું સમાનપણું છે. બાલક ધૂળના કૂળા (ઘર) બાલ ધૂલિ ઘર બનાવવાની રમત રમે છે. તે કૂળા પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી અસુંદર અને કીડા સમી હાથ લગાડતાં કે ઠેસ મારતાં પડી જાય એવા અસ્થિર હોય છે. તેમ સર્વ ભવચેષ્ટા આ સર્વ સંસારચેષ્ટા પણ પ્રકૃતિથી અસુંદર-અરમણીય અને અસ્થિર છે, ક્ષણમાત્રમાં શીર્ષવિશીર્ષ થઈ જાય એવી ક્ષણભંગુર છે. આમ એ બન્નેનું તુલ્યપણું છે. અરે ! ચક્રવર્તી આદિની ઋદ્ધિ કે જે સંસારમાં સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે, તે પણ તત્ત્વથી જોતાં વિષમિશ્રિત અન્ન જેવી અસુંદર અને અસ્થાયી છે. જે પ્રચંડ પ્રતાપે કરીને છ ખંડના અધિરાજ બન્યા હતા, ને બ્રહ્માંડમાં બળવાન, થઈને ‘ભારી ભૂપ’ ઉપજ્યા હતા, ‘એ ચતુર ચક્રી ચાલિયા હોતા ન હોતા હોઈને, હાથ ખંખેરીને આવ્યા હતા તેવા બાલી હાથે ચાલી નીકળ્યા છે. આ જગતમાં એટલા બધા ચક્રવર્તીઓ થઈ ગયા છે, કે જ્યારે કોઈ નવો ચક્રવર્તી થાય છે, ત્યારે કિંકિણીરતનથી ઋષભકૂટ પર્વત પર પોતાનું નામ ઉત્કીર્ણ કરતી વેળાએ તેને એક નામ ભૂંસી નાંખવું પડે છે, ત્યારે તો તેના નામ માટે જગ્યા થાય છે ! આમ આ પૃથ્વીના અનંત સ્વામી થઈ ગયા છે, ને આ પૃથ્વી કોઈ સાથે ગઈ નથી કે જવાની નથી. આમ આ જગતની સર્વોચ્ચ પદવીની પણ આ દશા છે, તો પછી એનાથી ઉતરતી એવી અન્ય કક્ષાઓની શી વાત કરવી ? (જુઓ પૃ. ૨૪૯-૨૫૦).

આમ બાલકના કૂળા જેમ સાવ તકલાદી ને ક્ષણવારમાં હતા ન હતા થઈ જાય છે, તેમ આ સર્વ સંસારનો જેલ પણ ક્ષણવારમાં ખતમ થઈ જાય છે, હતો ન હતો થઈ જાય છે. આ સંસારમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં સર્વત્ર ક્ષણભંગુરતા ને અરમ્યતા જ ભરી છે. તે તો બાલકના કૂળાની જેમ બાલજીવોને જ રહે છે-ગમે છે, પણ તેવી બાલકની રમત રમવી જેમ મોટા માણસને ન રહે-ન ગમે, અથવા શરમાવા જેવી લાગે, તેમ આ ભવચેષ્ટારૂપ ધૂલિગૃહકીડા પણ પંડિત જનને-જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને રચતી નથી, અને ભૂલેચૂકે તેમાં રમવું-આનંદ માનવો તે લજ્જાનું કારણ લાગે છે ! શરમાવા જેવું લાગે છે. અને આ સકલ ભવચેષ્ટા તેને બાલધૂલિગૃહકીડા જેવી લાગે છે, તેનું કારણ તેને તમોગ્રંથિનો વિભેદ થયો છે, તે છે. આ તમોગ્રંથિના વિભેદથી તેને વેદ્યસંવેદ્યપદ-રૂપ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ્યું છે, તેથી તેને સંસારનું યથાર્થ દુઃખદ સ્વરૂપ સંવેદાય છે, માટે આ ગ્રંથિભેદનું તથા તેના ફલરૂપે પ્રાપ્ત થતા સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં બોલવું અત્ર પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થાય છે:—

ગ્રંથિભેદ

આ પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિને પામેલા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને તમોગ્રંથિનો એટલે

અજ્ઞાન અંધકારરૂપ અધિનો વિભેદ થયો હોય છે, અજ્ઞાનમય મોહાંધકારનો પડદો ચીરાઈ ગયો છે. આ અજ્ઞાન ખરેખર ! તમસરૂપ-અંધકારરૂપ જ છે, કારણ કે અંધકારમાં જેમ પદાર્થનું દર્શન થઈ શકતું નથી, તેમ અજ્ઞાન અંધકારમાં પદાર્થનું દર્શન થઈ શકતું નથી. આ અંધકાર સમું અજ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ થતાં શીઘ્ર નાશી જાય છે-એકદમ પલાયન કરી જાય છે. લાંબા વખતનું અંધારું પણ દીવો પેટાવતાં તરત જ દૂર થાય છે, તેમ અનાદિનો મોહાંધકાર પણ જ્ઞાન-પ્રદીપ પ્રગટતાં તત્ક્ષણ જ નાશ પામે છે. એટલે સમસ્ત વસ્તુસ્વરૂપ જેમ છે તેમ યથાસ્થિત સ્વરૂપે આ યોગીને દેખાય છે. આમ આ યોગી સમ્યગ્દર્શની, સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની હોય છે.

“ કર્મભાવ અજ્ઞાન છે, મોક્ષભાવ નિજ વાસ;
અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નાશે જ્ઞાન પ્રકાશ.
રાગ દ્વેષ અજ્ઞાન એ, મુખ્ય કર્મની અંધ,
થાય નિવૃત્તિ જેહથી, તે જ મોક્ષનો પંથ. ”—આત્મસિદ્ધિ.

આ તમોઅધિ જીવનો કર્મજનિત ઘન-ગાઢ રાગદ્વેષ પરિણામ છે; અને તે વાંસની કર્કશ, ઘન, રૂઢ ને ગૂઢ ગાંઠ જેવો અત્યંત હુલેદ્ય છે. એટલા માટે જ એને ‘અધિ’-ગાંઠ કહેલ છે. તે કંઠણ અટપટી (Complex) પર્વત જેવી મહાબલવાન તમોઅધિ અત્રે અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની સ્ફુરણાધી અપૂર્વકરણરૂપ તીક્ષ્ણ ભાવવજ્ર-વડે ભેદાઈ જાય છે. એટલે પછી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહે નહિ-નિવર્તે નહિ એવા અનિવૃત્તિકરણવડે કરીને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેથી વસ્તુનું યથાર્થ-સમ્યક્ સ્વરૂપ દેખાય છે. (વિશેષ માટે જુઓ-પૃ. ૩૯ અને ૪૬-૪૭).

સમ્યગ્દર્શન

“ છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ;....

મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે !

એમ જાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ.....મૂળ૦

જે જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે, તેની વર્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત;....મૂળ૦

કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે, જેનું બીજું નામ સમકિત.....મૂળ૦”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ ઉક્ત અધિભેદના ફલ-પરિણામરૂપે સમ્યગ્દર્શન ઉપજે છે. આ સમ્યક્ત્વ અથવા સમ્યગ્દર્શન આત્માનો ગુણ છે, અને તે નિર્વિકલ્પ છે. આ સૂક્ષ્મ ગુણ કેવલજ્ઞાનગોચર છે તથા પરમાવધિ અને મનઃપર્યય જ્ઞાનનો વિષય છે; મતિજ્ઞાનનો કે શ્રુતજ્ઞાનનો કે દેશાવધિનો વિષય નથી, એટલે આ ગુણ પ્રગટ્યો છે કે નહિ તે તેવા

વિશિષ્ટ જ્ઞાની જ જાણે છે. આ ગુણ અનાદિથી દર્શનમોહના ઉદયથી મિથ્યા સ્વાદરૂપ થઈ પડ્યો છે, -કડવી તૂંબડીમાં નાંખેલા દૂધની જેમ. દેવયોગે કાલાદિ લઘિ સંપ્રાપ્ત થયે ભવસમુદ્રનો છેડો નજીકમાં હોય ત્યારે ભવ્યભાવના વિપાકથી-જીવની યથાયોગ્યતાથી જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે. આ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમાં આ પાંચ લઘિ કારણભૂત છે:—

(૧) ક્ષયોપશમકં લઘિ-કર્મોના ક્ષયોપશમની પ્રાપ્તિ. (૨) વિશુદ્ધિ લઘિ-કર્મોના ક્ષયોપશમથી આત્માની જે વિશુદ્ધતા ઉપજે તે. (૩) દેશના લઘિ-સદ્ગુરુ આદિના ઉપદેશનો યોગ. (૪) પ્રાયોગિકી લઘિ-કે જેથી કરીને પાંચ લઘિ: કર્મોની સ્થિતિ ઘટીને અંતઃકોટાકોટિમાત્ર રહી જાય. (૫) કરણ દર્શનમોહ લઘિ-આત્મસામર્થ્યવિશેષ કે જેથી કરીને કર્મોની સ્થિતિનું ને રસનું ઉપશમ ખંડન કરવાની શક્તિ ઉપજે છે. કરણ લઘિ ત્રણ પ્રકારની છે—અધઃ કરણ, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ. આ કરણનું સ્વરૂપ પૂર્વે કહેવાઈ ચૂક્યું છે. આ કરણલઘિ પછી અંતર્મુહૂર્તમાં દર્શનમોહના ઉપશમથી અવશ્ય સમ્યગ્-દર્શન ઉપજે છે, અર્થાત્ દર્શનની મિથ્યા અવસ્થા સમ્યક્ અવસ્થારૂપ થાય છે. પણ જ્યાં સુધી અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય હોય ત્યાં સુધી આ સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થતો નથી. કારણ કે તીવ્ર ક્રોધ-માન-માયા-લોભરૂપ આ દુષ્ટ અનંતાનુબંધી કષાય-ચોકડી જ સમ્યક્ત્વનો ઘાત કરનાર છે, અવરોધનાર છે. તે અનંત સંસારના મૂળ કારણરૂપ મિથ્યાત્વને-દર્શનમોહને ઉદયમાં આણે છે, એટલા માટે એને ‘અનંતાનુબંધી’ એવી યથાર્થ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આમ અનંત સંસારનો અનુબંધ કરનાર આ મહા રોદ્ર ને દારુણ પરિણામી અનંતાનુબંધી કષાય ટળ્યે જ દર્શનમોહ ટળે છે, એટલા માટે અનંતાનુબંધીનું આ વ્યવહારૂ સ્વરૂપ સમજી આત્માર્થીએ તેને ટાળવાનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ:

“જે સંસાર અર્થે અનુબંધ કરે છે, તે કરતાં પરમાર્થને નામે, બ્રાંતિગત પરિણામે અસદ્ગુરુ, દેવ, ધર્મને ભજે છે તે જીવને ઘણું કરી અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ થાય છે; કારણ કે બીજી સંસારની ક્રિયાઓ ઘણું કરી અનંત અનુબંધ કરવાવાળી નથી. માત્ર અપરમાર્થને પરમાર્થ જાણી આગ્રહે જીવ ભજ્યા કરે, તે પરમાર્થ જ્ઞાની એવા પુરુષ પ્રત્યે, દેવ પ્રત્યે, ધર્મ પ્રત્યે નિરાદર છે એમ કહેવામાં ઘણું કરી યથાર્થ છે. તે સદ્ગુરુ, દેવ, ધર્મ પ્રત્યે અસત્ગુરુવાદિકના આગ્રહથી, માઠા બોધથી, આસાતનાએ, ઉપેક્ષાએ પ્રવર્તે એવો સંભવ છે. તેમજ તે માઠા સંગથી તેની સંસારવાસના પરિચ્છેદ નહીં થતી

* “સ્વયુવસમ વિસોહી દેસણા પાડગ્ગ કરણલઘીણ ।

ચત્તારિવિ સામણા કરણં પુણ હોદિ સમ્મત્તે ॥”

શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંત ચક્રવર્તીકૃત શ્રી ગોમ્બટસાર.

હોતાં છતાં તે પરિચેદ માની પરમાર્થ પ્રત્યે ઉપેક્ષક રહે છે. એ જ અનંત ક્રોધ, માન, માયા, લોભનો આકાર છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૭૫, ૫૨૩.

વળી આ ઉક્ત પાંચ લખિધના સ્વરૂપ પરથી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આમાં મધ્યવર્તિની દેશના લખિધ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિની રહસ્ય ચાવી (Master-key) છે. કારણ કે કર્મના ક્ષયોપશમથી જીવની વિશુદ્ધતા થાય અને તેને સદ્ગુરુના ઉપદેશની પ્રાપ્તિનો ભેગ બને, તો પછી તેને અનુક્રમે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય. એટલે પ્રથમ તો જીવની વિશુદ્ધતા થવી જોઈએ. અને તે કેમ થાય ? સત્ય પુરુષાર્થથી પ્રશમાદિ ગુણની પ્રાપ્તિથી. જ્યારે કષાયનું ઉપશાંતપણું થાય, માત્ર મોક્ષ શિવાય બીજી અભિલાષા હોય નહિં, સંસાર પ્રત્યે જેદ હોય અને અંતરમાં દયા વર્તે, ત્યારે આ જીવ વિશુદ્ધિને પામે, અને તે જ ખરેખરો મોક્ષમાર્ગનો ‘જિજ્ઞાસુ’ કહેવાય. આવા વિશુદ્ધિપ્રાપ્ત સુપાત્ર જિજ્ઞાસુ જીવને જો સદ્ગુરુનો બોધ થાય તો તે સમકિત પામે અને અંતરની શોધમાં વર્તે; એટલે પછી સદ્દેવ-ગુરુ-ધર્મની સમ્યક્ પ્રતીતિરૂપ વ્યવહાર સમકિત, અને તેના ફલરૂપે શુદ્ધ આત્માનુભવરૂપ પરમાર્થ સમકિત-એમ સાનુબંધપણે ઉત્તરોત્તર વધતી જતી સમ્યક્ત્વની કક્ષાઓને તે સ્પર્શતો જાય.

“ કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે જેદ અંતર દયા, તે કહિયે જિજ્ઞાસ.

તે જિજ્ઞાસુ જીવને, થાય સદ્ગુરુ બોધ;
તો પામે સમકિતને, વર્તે અંતર શોધ.

મત દર્શન આગ્રહ ત્યજી, વર્તે સદ્ગુરુ લક્ષ;
લહે શુદ્ધ સમકિત તે, જેમાં ભેદ ન પક્ષ.

વર્તે નિજ સ્વભાવનો, અનુભવ લક્ષ પ્રતીત;
વૃત્તિ વહે નિજ ભાવમાં, પરમાર્થ સમકિત.

વર્ધમાન સમકિત થઈ, ટાળે મિથ્યા ભાસ;

ઉદય થાય ચારિત્રનો, વીતરાગ પદ વાસ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ આત્મસિદ્ધિમાં ત્રણ પ્રકારનાં સમકિત ઉપદેશ્યાં છે:—(૧) આત્મ પુરુષનાં વચનની પ્રતીતિરૂપ, આજ્ઞાની અપૂર્વ રચિરૂપ, સ્વછંદનિરોધપણે આત્મ પુરુષની લક્ષિતરૂપ એ પ્રથમ સમકિત કહ્યું છે. (૨) પરમાર્થની સ્પષ્ટ અનુભવાંશે પ્રતીતિ તે સમકિતનો બીજો પ્રકાર કહ્યો છે. (૩) નિર્વિકલ્પ પરમાર્થ અનુભવ તે સમકિતનો ત્રીજો પ્રકાર કહ્યો છે. પહેલું સમકિત બીજા સમકિતનું કારણ છે. બીજું સમકિત ત્રીજા સમકિતનું કારણ છે. ત્રણે સમકિત વીતરાગ પુરુષે માન્ય કર્યાં છે. ત્રણે સમકિત ઉપાસવા યોગ્ય છે, સત્કાર કરવા યોગ્ય છે, ભક્તિ કરવા યોગ્ય છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૬૮૯

આ સર્વ પરથી ફલિત થાય છે કે-સ્વચ્છંદનો ત્યાગ કરી શ્રી સદ્ગુરુના ચરણનું સમુપાસન કરતાં આત્માથી મુમુક્ષુ જીવને અનંતાનુબંધી દુષ્ટ કષાય-ચોક્કડી નષ્ટ થયે દર્શનમોહનો ઉપશમ થાય છે; અને ત્યારે-જેમ સૂર્યકિરણોથી* અંધકારનો નાશ થયે દિશાઓ પ્રસન્નતા પામે છે અને ચોતરફ નિર્મલ થઈ જાય છે, તેમ સર્વ આત્મ પ્રદેશમાં શુદ્ધપણું હોય છે, ચિત્તપ્રસન્નતા-નિર્મલતા ઉપજે છે, કે જેથી ત્રણ પ્રકારનો બંધ દૂર થાય છે. અથવા જેમ કોઈએ મદિરા કે ઘતૂરો પીધો હોય તેને મૂર્છા આવે છે, પણ થોડા વખત પછી તેનો નશો ઉતરી જતાં તે મૂર્છારહિત નીરોગી થઈ જાય છે; તેમ દર્શનમોહના ઉદયથી જીવને મૂર્છા ઉપજે છે, વૈચિત્ય હોય છે-ચિત્તનું ઠેકાણું હોતું નથી, બેભાનપણું હોય છે, તથા ભ્રમ હોય છે, પણ તે દર્શનમોહ શાંત થયે મૂર્છાનો નાશ થતાં જીવ નીરોગી બને છે.

“ દર્શન મોહ વ્યતીત થઈ ઉપજ્યો બોધ જે,

દેહ લિપ્ત કેવળ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો....(અપૂર્વ અવસર)—શ્રીમદ્ રાજવંદ્યજી.

તે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ શું ? શ્રદ્ધાનાદિ* ગુણ સમ્યગ્દષ્ટિનું બાહ્ય લક્ષણ છે. તે શ્રદ્ધાનાદિજ સમ્યક્ત્વરૂપ નથી, પણ જ્ઞાનના પર્યાયો છે. વળી આત્માનુભૂતિ-આત્માનુભવ પણ જ્ઞાન છે, કારણ કે તે જ્ઞાનનો પર્યાય છે. માટે તે શ્રદ્ધાન-જ્ઞાનાદિ પણ સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન છે તે સમ્યક્ત્વ નથી અને બાહ્ય લક્ષણ જો છે એમ કહો તો તે બાહ્ય લક્ષણ કહી શકાય. કારણ કે જેમ નીરોગતા દુર્લભ છે, પણ મન-વચન-કાયાના ઉત્સાહાદિક ગુણરૂપ સ્થૂલ લક્ષણોથી જાણી શકાય છે; તેમ સમ્યગ્દર્શન દુર્લભ છે, પણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન, આત્માનુભૂતિ આદિ બાહ્ય લક્ષણોથી લક્ષિત થાય છે, જાણી શકાય છે. નિર્વિકલ્પ વસ્તુ કહી શકાય એમ નહિ હોવાથી તેનો ઉદ્ભવ જ્ઞાનદ્વારા કરાય છે, કારણ કે જ્ઞાન જ એક એવો ગુણ છે કે જે સ્વવિકલ્પ-સાકાર હોઈ દીપકની જેમ સ્વ-પરનો ગ્રાહક છે, સ્વ-પરનો અવેદક છે, સ્વ-પરનો નિશ્ચાયક-નિશ્ચય કરાવનાર છે. બીજા બધા ગુણ નિર્વિકલ્પ હોઈ સ્વ-પર અવેદક છે. એટલે સમ્યક્ત્વ પણ નિર્વિકલ્પ-નિરાકાર હોઈ વસ્તુતઃ વચનને અગોચર એવો સૂક્ષ્મ ગુણ છે. તેથી વિધિ-ક્રમે કોઈથી કહી કે સાંભળી શકાય તેમ નથી, માટે આત્માની સાધનાદિ વિધિમાં જ્ઞાન જ એક પ્રસિદ્ધ છે, અને તે સ્વાનુ-

* “ તત્રોલ્લેખસ્તમોનાશે તમોડરેરિવ રશ્મિભિઃ । દિશઃ પ્રસત્તિમાસેદુઃ સર્વતો વિમલાશયાઃ ॥
દહ્મોદોપશમે સમ્યગ્દષ્ટેરુલ્લેખ એવ સઃ । શુદ્ધત્વં સર્વદેશેષુ ત્રિધા વન્ધાપહારિ યત્ ॥ ”

(આધાર માટે જુઓ) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી (?) કૃત શ્રી પંચાધ્યાયી.

* “ શ્રદ્ધાનાદિ ગુણા બાહ્યં લક્ષ્મ સમ્યગ્દગાત્મનઃ ।

ન સમ્યક્ત્વં તદેવેતિ સંતિ જ્ઞાનસ્ય પર્યાયાઃ ॥ ”—શ્રી પંચાધ્યાયી.

“નિરાકાર અભેદ સંગ્રાહક, ભેદ ગ્રાહક સાકારો રે;
દર્શન જ્ઞાન હુભેદ ચેતના, વસ્તુગ્રહણ વ્યાપારો રે....વાસુપૂજ્યમ” —શ્રી આનંદધનજી

વળી સમ્યક્શ્રદ્ધાન આદિ ગુણ પણ સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ કેવી રીતે છે તે તપાસીએ:—‘તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનં’—તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે એવું લક્ષણ શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં કહ્યું છે. આ યથામ્નાય તત્ત્વાર્થગોચર શ્રદ્ધાનના આત્માનુભૂતિ ચાર પ્રકાર છે—(૧) શ્રદ્ધા-તત્ત્વાર્થ અભિમુખી બુદ્ધિ તે. (૨) સહિત શ્રદ્ધા રુચિ-સામ્ય, આત્મભાવ, (૩) પ્રતીતિ-‘તથા’ ‘તદ્વત્તિ’ એમ સમ્યક્ત્વલક્ષણ સ્વીકાર તે, (૪) ચરણ-તેને અનુકૂલ આચરણ-ક્રિયા. આમ ઉત્તરોત્તર અનુક્રમ છે. આમાં પ્રથમ ત્રણ તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનના જ પર્યાય છે; અને આચરણ મન-વચન-કાયાનો શુભ કર્મમાં વ્યાપાર છે. આ ચારે સમસ્ત કે વ્યસ્ત-છૂટા છૂટા સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ હોય કે ન પણ હોય, તે સમ્યક્ત્વ સાથે પણ હોય ને મિથ્યાત્વ સાથે પણ હોય, અથવા આ શ્રદ્ધાદિક સાથે સમ્યગ્દર્શન હોય કે ન પણ હોય, એટલે આ શ્રદ્ધાદિ પોતે કાંઈ સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ નથી, પણ જો તે સ્વાનુભૂતિ સહિત હોય તો જ ગુણ છે-સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ છે, સ્વાનુભૂતિ વિના ગુણાભાસ છે અર્થાત્ ગુણો જ નથી. આમ શ્રદ્ધાદિ સર્વે સ્વાનુભૂતિ સહિત હોય તો સમ્યક્ત્વ છે, પણ શ્રદ્ધાભાસ આદિ મિથ્યા શ્રદ્ધાદિની જેમ સમ્યક્ત્વ નથી. તાત્પર્ય કે શ્રદ્ધા આદિ હોય પણ શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ ન હોય, તો સમ્યક્ત્વ નથી; શ્રદ્ધા આદિ હોય અને શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ હોય તો સમ્યક્ત્વ છે.

આ શ્રદ્ધાદિના બે પ્રકાર છે-સમ્યક્ અને મિથ્યા. (૧) આત્માનુભૂતિ સહિત હોય તે સમ્યક્ શ્રદ્ધાદિ છે, અને તે જ વાસ્તવિક શ્રદ્ધાદિ કહેવા યોગ્ય છે. (૨) આત્માનુ-

ભૂતિ રહિત હોય તે મિથ્યા શ્રદ્ધાદિ છે, અર્થાત્ તે શ્રદ્ધાદિ નથી.-

શ્રદ્ધા-આત્મા-નુભૂતિ વ્યાપ્તિ આમ ભેદ પાડવાનું કારણ એ છે કે શ્રદ્ધા અને સ્વાનુભવની સમ વ્યાપ્તિ છે, કારણ કે અનુપલબ્ધ અર્થમાં એટલે કે જેનો અનુભવ નથી થયો એવા અનનુભૂત અર્થમાં શ્રદ્ધા હોવી તે ખરવિધાણ જેવી-ગધેડાના શિંગડા જેવી છે, અર્થાત્ નહિં અનુભવેલા પદાર્થમાં નિશ્ચયથી શ્રદ્ધા સંભવતી નથી. વળી આત્માનુભૂતિ વિના જે શ્રદ્ધા શ્રુતમાત્રથી-શાસ્ત્રમાત્રથી છે, તે પણ તત્ત્વાર્થને અનુસરતી છતાં અર્થથી શ્રદ્ધા નથી, કારણ કે અનુપલબ્ધિ છે-આત્માનુભવ નથી. તાત્પર્ય કે જ્યાં ખરેખરી નિશ્ચયાત્મક શ્રદ્ધા છે ત્યાં આત્માનુભવ છે; અને જ્યાં આત્માનુભવ છે ત્યાં જ ખરેખરી નિશ્ચયાત્મક શ્રદ્ધા છે. આમ બન્નેની વ્યાપ્તિ છે-અવિનાશાવી સંબંધ છે. એટલા માટે જ શ્રદ્ધાને સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ કહેવાની યોગિકી રૂઢિ પડી છે. તેમાં પણ સ્વાત્માનુભૂતિ સહિત હોય તે જ વાસ્તવિક શ્રદ્ધા છે, એમ આશય સમજવો. અને આ જ ‘તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનં’-‘તત્ત્વાર્થનું’ શ્રદ્ધાન એ સમ્યગ્દર્શન છે’ એ મહાસૂત્રનું રહસ્ય છે. કારણ કે આત્માનુભૂતિ-આત્માનુભવ એ જ શ્રદ્ધાનું અંતસ્તત્ત્વ છે, આત્માનુભૂતિ વિનાની શ્રદ્ધા એ ખરી શ્રદ્ધા જ નથી.

આમ શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ વિના સમ્યગ્દર્શન હોય નહિં, અને આત્માનુભૂતિ વિના સાચી શ્રદ્ધા હોય નહિં, એટલે (૧) આત્માનુભૂતિ એ જ સમ્યગ્દર્શનનું મુખ્ય લક્ષણ છે, (૨) અથવા આત્માનુભૂતિજન્ય સમ્યક્ શ્રદ્ધા જ સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે, એમ ક્લિત થાય છે. અત્રે આત્માનુભૂતિ એટલે શુદ્ધનયથી*-ભૂતાર્થથી ઉપજતી શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ સમજવી. એટલા માટે જ શ્રી સમયસારજીમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે-‘ભૂતાર્થથી+ જાણેલા અનુભવેલા જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ ને મોક્ષ એ સમ્યક્ત્વ છે.’

“જીવ અજીવ પદાર્થો, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ તથા બંધ; સંવર નિર્જરા, મોક્ષ, તત્ત્વ કહ્યાં, નવ પદાર્થ સંબંધ. જીવ, અજીવ વિષે તે, તવે તત્ત્વનો સમાવેશ થાય; વસ્તુ વિચાર વિશેષે, લિન્ન પ્રબોધ્યા મહાન્ સુનિરાય.”—શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રજી.

“કારણ જોગે હો બાંધે બંધને, કારણ સુગતિ મૂકાય; આશ્રવ-સંવર નામ અનુકંમે, હેયોપાદેય સુણાય....પદ્મપ્રભુ” —શ્રી આનંદધનજી.

આમાં (૧) જીવ તત્ત્વ ઉપાદેય છે-બ્રહ્મ કરવા યોગ્ય છે, (૨-૩-૪) અજીવ

* “વવહારોઽમૂયત્યો મૂયત્યો દેસિદો હુ સુદ્ધજાઓ । મૂયત્યમસ્સિદો ચલુ સમ્મારૂટ્ટી હવહ જીવો ॥” —શ્રી સમયસાર.

+ “મૂયત્યેનામિગદા જીવાજીવા ય પુણ્ણપાવં ચ । આસવસંવરણિજ્જરવંધો મોક્ષો ય સમ્મત્તં ॥” —શ્રી સમયસાર.

અને તેના અંગભૂત પુણ્ય-પાપ હેય છે-ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. (૫-૬) હેય એવા અણુવ તત્ત્વનો ઉપાદાનહેતુ આસ્રવ છે, અને તેના આદાનરૂપ-અહણુરૂપ બાંધ નવતત્ત્વવિવે- છે, એટલે એ બંનેય હેય-ત્યજવા યોગ્ય છે. (૭-૮-૯) સંવર અને કૃથી ભેદજ્ઞાન નિર્જરા એ હેય એવા અણુવ તત્ત્વના હાનના-ક્ષીણપણાના હેતુ છે, અને તે હેયના પ્રહાણરૂપ-આત્યંતિક ક્ષીણતારૂપ જીવનો મોક્ષ છે, એટલે આ ત્રણેય તત્ત્વ ઉપાદેય છે.-આવેા હેયોપાદેય વિવેક સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ કરે છે (જુઓ-શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યશ્રુત તત્ત્વાર્થસાર). આમ ભૂતાર્થથી-પરમાર્થથી દેહાદિ સમસ્ત પર વસ્તુથી ભિન્ન એવી પ્રત્યગ્ જ્યોતિ પ્રકાશે છે કે જે ‘અનેક વર્ણુમાળામાં સુવર્ણુસૂત્રની જેમ નવતત્ત્વગત છતાં એકત્વ છોડતી નથી.’ આ ભિન્ન જ્યોતિરૂપ શુદ્ધ આત્માનું ભેદજ્ઞાન ઉપજવું, અનુભૂતિ થવી, આત્મજ્યાતિ પ્રગટવી તે સમ્યગ્દર્શન છે, સમ્યક્ત્વ અથવા સમકિત છે. (જુઓ પૃ. ૪૦)

“ઉદયતિ ન નયશ્રીરસ્તમેતિ પ્રમાણં, ક્વચિદપિ ચ ન વિદ્યો યાતિ નિક્ષેપચક્રં ।

ક્ષિપરમમિદધ્મો ધ્યાન્નિ સર્વેકષેઽસ્મિન્નુભવમુપયાતે ભાતિ ન દ્વૈતમેવ ॥”

શ્રી સમયસારકલશ

“નય નિક્ષેપે રે જેહ ન જાણિયે, નવિ જિહાં પ્રસરે પ્રમાણુ;

શુદ્ધ સ્વરૂપે રે તે બ્રહ્મ દાખવે, કેવળ અનુભવ લાણુ..વીર જિનેશ્વર પરમેશ્વર જયો.
અલખ અગોચર અનુપમ અર્થનો, કેાણુ કહી જાણુ રે ભેદ ?

સહજ વિશુદ્ધ રે અનુભવ વયણુ જે, શાસ્ત્ર તે સઘળો રે ખેદ....વીર.”—શ્રી આનંદધનજી

આવા આત્માનુભવરૂપ સમ્યગ્દર્શનના ળીજા બાહ્ય લિંગો-પ્રગટ ચિહ્નો પણ છે; અને તે પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા ને આસ્તિક્ય એ પાંચ છે (જુઓ-પૃ. ૪૧-૪૨). આ પ્રશમાદિ ગુણુ પણ બહિર દષ્ટિથી સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણુ

પ્રશમાદિ છે; આત્માનુભૂતિ અથવા સમ્યક્ત્વ સાથે જો તે હોય તે. તે ગુણુ છે, બાહ્ય લક્ષણુ નહિં તો ગુણુભાસ છે. અર્થાત્ આત્માનુભૂતિ ન હોય તો પ્રશમાદિ સમ્યગ્ દર્શનના લક્ષણુ નથી. તેનું સંક્ષેપ સ્વરૂપ આ પ્રકારે: (૧)

પ્રશમ—વિષય કષાયમાં શિથિલ મન તે, અર્થાત્ વિષય કષાયનું ઉપશાંતપણું તે પ્રશમ છે. અથવા કૃતાપરાધી જીવો પ્રત્યે તેને બાધા ઉપજાવવાની બુદ્ધિ ન થવી, ક્રોધનું ઉપ-શમન કરી ક્ષમા ધરવી તે પ્રશમ છે.

(૨)સંવેગ—(અ) આત્મધર્મમાં અને ધર્મફલમાં પરમ ઉત્સાહ, (બ) સાધર્મિકોમાં અનુરાગ, (ક) પરમેષીઓ પ્રત્યે પ્રીતિ, તે સંવેગ છે. જેમકે—(અ)સમ્યક્ત્વમાત્ર આત્મા એ જ ધર્મ છે, અથવા શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ તે જ ધર્મ છે, અને તેનું ફળ

અતીન્દ્રિય અક્ષય ને ક્ષાયિક એવું મોક્ષપદ છે. આવા આ આત્મધર્મ અને આત્મધર્મના ફલરૂપ મોક્ષ પ્રત્યે સંવેગ (સં + વેગ) - અત્યંત વેગ ધરવો, અદ્ભુત પરમ ઉત્સાહ ધરાવવો, પરમ ઉછરંગ ધરાવવો તે સંવેગ છે. (વ) આવા આત્મધર્મને સાધનારા-આરાધનારા જે સાધર્મિકો છે, તેના પ્રત્યે કેવળ ગુણોના અનુરાગથી પરમ પ્રેમ ધરાવવો તે સંવેગ છે. પણ તેવા ગુણ ન હોય એવા નામમાત્ર સાધર્મિકો પ્રત્યે અનુરાગ હોવો તે સંવેગ નથી, પણ મોહ છે. કારણ કે અત્રે અનુરાગ એટલે અભિલાષ એવો અર્થ નથી, પણ ગુણુપ્રેમ અર્થ છે, અથવા અધર્મથી કે અધર્મફલથી નિવૃત્તિ થવી તે અનુરાગ છે. (ક) અથવા આવા આત્મધર્મને ને તેના ફળલાભને જેણે સિદ્ધ કર્યો છે, અથવા તેની સાધનાની ઉચ્ચ દશા જેણે સાધી છે, એવા પંચ પરમેષી ભગવંતો પ્રત્યે પરમ પ્રીતિ હોવી, પરમ ભક્તિ હોવી તે સંવેગ છે. અર્થાત્ સંવેગથી-અત્યંત વેગથી, પરમ ઉદ્ધાસથી અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને સાધુની આરાધના-ઉપાસના કરવી તે સંવેગ છે.-આમ આત્મધર્મ ને આત્મધર્મના ફલરૂપ મોક્ષપદની સાધના સિવાય બીજી કંઈ જ્યાં અભિલાષા નથી, તે સંવેગ છે. ‘માત્ર મોક્ષ અભિલાષ’ તે વિધિરૂપ સંવેગ છે, અને સર્વ અભિલાષનો ત્યાગ તે નિષેધરૂપ સંવેગ અથવા નિર્વેદ* છે, એમ પરમ તત્ત્વદષ્ટા શ્રી પંચાધ્યાયીકાર વિભાગ પાડે છે. આ સંવેગ છે તે જ ધર્મ છે, કારણ કે મોક્ષ સિવાય બીજા અભિલાષયુક્ત-ઈચ્છાયુક્ત હોય તે ધર્મવાન્ નથી. અને ક્રિયા માત્ર છે તે ધર્મ નથી, મિથ્યાદષ્ટિ પણ ક્રિયા કરે છે, પણ તેની ક્રિયા નિત્ય રાગાદિના સફલાવથી ઉલટી અધર્મરૂપ જ છે, કારણ કે મિથ્યાદષ્ટિ સદા રાગી જ હોય છે, સમ્યગ્દષ્ટિ સદા વૈરાગી જ હોય છે, સદા સંવેગી જ હોય છે. (બુઓ પૃ. ૨૭૭).

“ સંવેગઃ પરમોત્સાહો ધર્મે ધર્મફલે ચિત્તઃ ।

સધર્મેષ્વનુરાગો વા પ્રીતિર્વા પરમેષ્ટિષુ ॥

ધર્મઃ સમ્યક્કમાત્રાત્મા શુદ્ધસ્યાનુભવોઽથવા ।

તત્ફલં સુખમત્યક્ષમક્ષયં ક્ષાયિકં ચ યત્ ॥ ” —શ્રી પંચાધ્યાયી.

(૩) નિર્વેદ—એટલે સંસાર સંગ્રામી સર્વ અભિલાષનો-ઈચ્છાનો ત્યાગ, વૈરાગ્ય, સંસારથી થાકી જવું-કંટાળવું તે, સંસારથી એક પામવો તે. (૪) અનુકંપા—એટલે સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે અનુશ્રદ્ધા બુદ્ધિ-ઉપકાર બુદ્ધિ, અથવા મૈત્રીભાવ, અથવા માધ્યસ્થ્ય, અથવા વૈરત્યાગથી નિઃશદ્યપણું. સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે જે સમતા છે તે પર અનુકંપા છે, અને અર્થથી તે સ્વાનુકંપા છે, -શદ્યવર્જનથી શદ્યની જેમ. આ સ્વાનુકંપા જ પ્રધાન છે.

* “ ત્યાગઃ સર્વાભિલાષસ્ય નિર્વેદો લક્ષણાત્તથા ।

સ સંવેગોઽથવા ધર્મઃ સામિલાષો ન ધર્મવાન્ ॥ ”

(ઇત્યાદિ આધાર માટે બુઓ)—પંચાધ્યાયી.

રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવોના સદ્ભાવે બંધ થાય છે, તેના અસદ્ભાવે બંધ નથી થતો, એમ જાણી રાગાદિ ત્યજી આત્મા ન બંધાય એમ કરવું તે સ્વાનુકંપા-પોતાના આત્માની દયા છે. (૫) આસ્તિક્ય—સ્વતઃસિદ્ધ એવા તત્ત્વના સદ્ભાવમાં-હોવાપણામાં, ધર્મમાં, ધર્મના હેતુમાં અને ધર્મના ફળમાં,—આત્મા આદિનો જેવો ધર્મ છે તેવો યથાવત્ વિનિશ્ચય કરવો તે આસ્તિક્ય છે. આ આસ્તિક્ય જો આત્માનુભૂતિ સહિત હોય તો જ સમ્યક્ત્વ છે, નહિં તો મિથ્યા આસ્તિક્ય છે.

“આત્મા છે તે નિત્ય છે, છે કર્તા નિજ કર્મ;
છે ભોક્તા વળી ભોક્ષ છે, ભોક્ષ ઉપાય સુધર્મ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ક્રોધાદિક કષાયોનું શમાઈ જવું, ઉદય આવેલા કષાયોમાં મંદતા થવી, વાળી લેવાય એવી આત્મદશા થવી, અથવા અનાદિ કાળની વૃત્તિઓ શમાઈ જવી તે શમ. સુક્ત થવા શિવાય બીજી કોઈ પણ પ્રકારની ઈચ્છા નહીં, અભિલાષા નહિ તે સંવેગ. જ્યારથી એમ સમજાયું કે જ્ઞાતિમાં જ પરિભ્રમણ કર્યું ત્યારથી હવે ઘણી થઈ ! અરે જીવ ! હવે થોભ, એ નિર્વેદ. મહાત્મ્ય જેનું પરમ છે એવા નિઃસ્પૃહી પુરુષોનાં વચનમાં જ તદ્દીનતા તે શ્રદ્ધા-આસ્થા. એ સંઘળાવડે જીવમાં સ્વાત્મતુલ્ય બુદ્ધિ તે અનુકંપા. આ લક્ષણો અવશ્ય મનન કરવાં યોગ્ય છે, સ્મરવાં યોગ્ય છે, ઈચ્છવાં યોગ્ય છે, અનુભવવાં યોગ્ય છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૨૨.

આવા આ પ્રશ્નાદિ ગુણ પણ જો આત્માનુભૂતિ-આત્માનુભવ સહિત હોય તો સમ્યગ્દર્શનના બાહ્ય લક્ષણ છે; આત્માનુભૂતિ સહિત ન હોય તો સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ નથી. આમ સર્વત્ર શુદ્ધ આત્માનુભૂતિનું જ પ્રાધાન્ય છે, શુદ્ધ આત્માનુ-પ્રશ્નાદિ ગુણ ભવનું જ મુખ્યપણું છે. તથાપિ આ પ્રશ્નાદિ ગુણ સમ્યગ્દર્શનની આવશ્યક પ્રાપ્તિમાં કારણરૂપ છે, કારણ કે જીવમાં જેમ જેમ પ્રશ્નાદિ ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ તેનામાં સમ્યગ્દર્શન પામવાની યોગ્યતા-પાત્રતા વધતી જાય છે. જ્યારે વિષયકષાયનું ઉપશાંતપણું થાય, માત્ર ભોક્ષ શિવાય બીજો અભિલાષ ન હોય, સંસાર પ્રત્યે તીવ્ર વૈરાગ્ય વર્તે, તથા સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે ને પોતાના આત્મા પ્રત્યે અનુકંપા ભાવ હોય, ત્યારે તેવી વિશુદ્ધ દશા પામેલો જીવ સદ્ગુરુના ઉપદેશને પાત્ર બને છે; અને તે ઉપદેશ બોધથી સદ્વિચારણાની સ્ફુરણ થાય છે, એટલે આત્માના અસ્તિત્વથી માંડીને ભોક્ષપદ સુધીના છ અસ્તિપદ સમજાય છે—આસ્તિક્ય ઉપજે છે, અને આત્માનુભૂતિ-આત્મજ્ઞાન પ્રગટી સમ્યગ્દર્શન સાંપડે છે, અને તેથી ભોક્ષ ક્ષય થઈ નિર્વાણપદ પામે છે. માર્ગપ્રાપ્તિનો આ અવિકલ ક્રમ મહાસમર્થ તત્ત્વવેત્તા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ શ્રી આત્મસિદ્ધિમાં અત્યંત મનનીય સુભાષિતમાં સ્પષ્ટ પ્રકાશ્યો છે—

“ કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અલિલાષ;
 ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ.
 દશા ન એવી જ્યાં લગી, જીવ લહે નહિં જોગ;
 મોક્ષમાર્ગ પામે નહિં, મટે ન અંતર રોગ.
 જ્યાં આવે એવી દશા, સદ્ગુરુ બોધ સુદાય;
 તે બોધે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાય.
 જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે નિજજ્ઞાન;
 જે જ્ઞાને ક્ષય મોહ થઇ, પામે પદ નિર્વાણ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આમ પ્રશમ—ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ આત્મજ્ઞાન હોય તો સફળ છે, અને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના ઉત્તમ હેતુ પણ છે. કારણકે ત્યાગ-વૈરાગ્ય જેના ચિત્તમાં-અંતરંગમાં નથી, અસ્થિમજ્જાપર્યંત હાડોહાડ વ્યાપ્યા નથી, તેને આત્મજ્ઞાન થાય નહિં; અને ત્યાગ-વૈરાગ્યમાંજ જો જીવ અટકી પડે—આત્મજ્ઞાનના ઇષ્ટ લક્ષ્ય ભણી આગળ વધે નહિં, તો તે પોતાનું ભાન ભૂટી જાય, અર્થાત્ જે આત્મજ્ઞાન પામવાના મૂળ હેતુ અર્થે ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ અત્યંત આવશ્યક છે, તે મૂળ હેતુ જ તે ચૂકી જાય છે.

“ વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આત્મ જ્ઞાન;
 તેમજ આત્મજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિ તણા નિદાન.
 ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન;
 અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજ ભાન. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આ પરમ ઉપકારી પ્રશમાદિ ગુણ જ્યાં પ્રગટ્યા છે, પરમાર્થથી-તત્ત્વાર્થનું સમ્યક્ શ્રદ્ધાન જ્યાં ઉપજ્યું છે, અને જ્યાં પ્રગટ આત્મજ્ઞાન-શુદ્ધ આત્માનુભવ થયો છે, એવું આ પરમ ધન્ય, પરમ વંધ, પરમ દુર્લભ એવું કંદ્યાણુમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શન આ પાંચમી સ્થિતિ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા યોગીને તમોચ્ચિના વિલેદથી સાંપડે છે. અને આમ જેનો દર્શનમોહ નષ્ટ થયો છે, ને સ્પષ્ટ આત્મજ્ઞાન પ્રકાશ સાંપડ્યો છે, એવા આ મહાબુદ્ધિમાન વિવેકી સમ્યગ્દષ્ટિ દષ્ટા યોગીને આ સંસારનું મહાભયંકર દુઃખદ અસ્થિર સ્વરૂપ સંવેદાય છે, સાક્ષાત્ અનુભવાય છે. એટલે જ આ પરમ ધન્ય સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને સમસ્ત સંસારચેષ્ટા બાલધૂલિગૃહકીડા જેવી ભાસે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે—

“ એનું સ્વપ્ને જો દર્શન પામે રે, તેનું મન ન ચઢે બીજે ભામે રે;
 થાય કૃષ્ણનો લેશ પ્રસંગ રે, તેને ન ગમે સંસારનો સંગ રે.
 હસતાં રમતાં પ્રગટ હરિ દેખું રે, મારું જીવ્યું સફળ તવ લેખું રે;
 મુક્તાનંદનો નાથ વિહારી રે, બોધા જીવનદોરી અમારી રે. ”—શ્રી મુક્તાનંદજી.

આમ સંતજનોએ આત્મજ્ઞાનનો—સમ્યક્ દર્શનનો ખૂબ મહિમા ગાયો છે. શ્રીમાન્ યશોવિજયજી કહે છે કે—‘આત્મજ્ઞાનનું ફક્ત ધ્યાન છે, અને આત્મજ્ઞાન મુક્તિ આપનાર છે, માટે મહાત્મા આત્માર્થીએ આત્મજ્ઞાનને અર્થે નિત્ય યતન કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે આત્માને x જાણ્યે, પછી જાણવાનું, જાકી રહેતું નથી; અને આ આત્મા ન જાણ્યો, તો પછી બીજું જ્ઞાન ફાગટ છે.’ પરમ આત્મજ્ઞાની શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આનો પડઘો પાડે છે :—

“જળ જાન્યો નિજ રૂપકો, તળ જાન્યો સળ લોક;
નહિં જાન્યો નિજ રૂપકો, સળ જાન્યો સો ફોક.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

માયામરીચિગન્ધર્વનગરસ્વપ્નસંનિમાન્ ।

बाह्यान् पश्यति तत्त्वेन भावान् श्रुतविवेकतः ॥ ૧૫૬ ॥

મૃગજલ ગંધર્વનગર ને, તેમજ સ્વપ્ન સમાન;
બાહ્ય ભાવ તત્ત્વથી જુએ, શ્રુતવિવેકથી સુજાણ. ૧૫૬.

અર્થ:—આ દૃષ્ટિવાળો યોગી શ્રુતવિવેક થકી બાહ્ય ભાવોને તત્ત્વથી માયાજલ, ગંધર્વનગર ને સ્વપ્ન જેવા દેખે છે.

વિવેચન

“જેનો કાળ તે કિંકર થઈ રહ્યો, મૃગતૃષ્ણા જલ ત્રેલોક...જીવ્યું ધન્ય તેહનું ।
દાસી આશા પિશાચી થઈ રહી, કામ ક્રોધ તે કેદી લોક...જીવ્યું ધન્ય તેહનું ।”

આ દૃષ્ટિવાળા યોગીને શ્રુતવિવેક પરિણત હોય છે, એથી તે દેહ-ગૃહાદિ બાહ્ય ભાવોને પરમાર્થથી મૃગતૃષ્ણા જેવા, ગંધર્વનગર જેવા, સ્વપ્ન જેવા દેખે છે.

આ સમ્યક્દૃષ્ટિ પુરુષ ભાવે છે કે—આ સર્વ જગજ્જલ મૃગતૃષ્ણા જેવી છે, મૃગજલ જેવી-ઝાંઝવાના પાણી જેવી મિથ્યા છે (જુઓ પૃ. ૨૧૬). ભર ઉન્હાળામાં જંગલને

વૃત્તિ:—માયામરીચયો-મૃગતૃષ્ણિકા, ગન્ધર્વનગર-ગન્ધર્વનગર, હરિશ્વંદ્રપુર આદિ, સ્વપ્ન:—સ્વપ્ન, પ્રતીત જ છે, સંનિમાન્-તેના આકારવાળા, बाह्यान्-બાહ્ય, દેહ-ગૃહ આદિ, पश्यति-દેખે છે, तत्त्वेन-તત્ત્વથી, परमार्थથી, भावान्-ભાવોને, पदार्थોને, શા કારણથી? તો કે-શ્રુતવિવેકતઃ-શ્રુત વિવેક થકી, सम्यक्-એવા શ્રુતજ્ઞાને કરીને.

x “જ્ઞાતે જ્ઞાતમિ નો ભૂયો જ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે । અજ્ઞાતે પુનરેતસ્મિન્ જ્ઞાનમન્યગ્નિરર્થકમ્ ॥”

શ્રી અધ્યાત્મસાર, આત્મનિશ્ચયાધિકાર.

વિષે તરસ્યા થયેલા મૃગને હર હર પાણીનો આભાસ થાય છે, ને તે ‘મૃગતૃષ્ણા પાણી પીવાની આશાએ પૂરપાટ દોડ્યો જાય છે ! પણ તે મૃગજલ તો જલ ત્રૈલોક્ય’ વસ્તુતઃ નહિં હોવાથી, ખાલી આભાસમાત્ર હોવાથી, હાથતાલી દઈને આવું ને આવું ભાગતું જાય છે ! ને તે મૃગ બિચારે તેની જોડી ને જોડી આશામાં દોડીદોડીને નાહકનો લોથપોથ થાય છે ! અથવા મધ્યાહ્ને રણભૂમિમાં પસાર થતા મુસાફરને હર હર ક્ષિતિજમાં પાણીનો આભાસ (Mirage) થાય છે, એટલે તરસ્યો થયેલો તે તે મેળવવાની આશાએ દોડે છે, પણ તે પાણી તો હતું તેટલું જ હર રહે છે ! કારણ કે તે જલ જોડું છે, મિથ્યા કલ્પનારૂપ છે, સૂર્યકિરણોથી ઉપજતો મિથ્યાભાસરૂપ દૃશ્યવિભ્રમ (Illusion of vision) છે, એટલે તે બિચારાને નિરાશ થવું પડે છે ! તેમ આ દેહ-ગૃહાદિ ભાવો મૃગજળ જેવા છે, તે પોતાના નથી, છતાં અવિવેકરૂપ દેહાધ્યાસથી-મિથ્યાભાસથી-અસત્ કલ્પનાથી પોતાના ભાસે છે ! એટલે મૃગ-પશુ જેવો મૂઠ જીવ તેને પોતાના ગણી, તે મેળવવાની દુરાશાથી, તેની પાછળ ‘જેતી મનની રે દોડ’-જેટલું દોડાય તેટલું દોડે છે ! પણ જે વસ્તુ વસ્તુતઃ પોતાની છે જ નહિં, તે કેમ હાથમાં આવે ? જેમ જેમ આ જીવ તેની પાછળ દોડે છે, તેમ તેમ તે હાથતાલી દઈને હર ને હર ભાગતી જાય છે ! ને આ જીવની જાણે કૂર મશ્કરીરૂપ વિડંબના કરે છે, ઠેકડી કરે છે !

કારણ કે આ અનાદિ સંસારમાં આ જીવે અનંત દેહપર્યાય ધારણ કર્યા, તેમાં કયો દેહ આ જીવનો ગણવો ? જે દેહપર્યાયને આ જીવ મિથ્યા દેહાધ્યાસથી પોતાનો માનવા જાય છે, તે દેહ તો ખલજનની માફક તેનો ત્યાગ કરીને-દગો દઈને ચાલ્યો જાય છે ! ને આ જીવ મેંઢાની જેમ ‘મે મે’ (મ્હાઈ મ્હાઈ) કરતો હાથ ઘસતો રહે છે ! આ બહાલામાં બહાલો દેહ પણ જ્યાં જીવનો થતો નથી, તો પછી તે દેહને આશ્રયે રહેલી-દેહ હોઈને રહેલી એવી ઘરખાર વગેરે પરિગ્રહરૂપ વળગણા તો તેની ક્યાંથી થાય ? જે દેહમાં હૃદય ને પાણીની જેમ એક ક્ષેત્રાવગાહપણે આ આત્મા રહ્યો છે, તે દેહ પણ જો આ આત્માનો નથી થતો, તો પછી પ્રગટપણે અત્યંત અત્યંત લિપ્ત એવા અન્ય પદાર્થ તો આ આત્માના ક્યાંથી બને ? માટે આ દેહાદિ બાહ્ય ભાવો તત્ત્વથી મિથ્યાભાસરૂપ છે, મૃગતૃષ્ણા જેવા જ છે, એમ આ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ પ્રત્યક્ષ દેખે છે.

“ મહાત્મા પુરુષો-દેહધારીરૂપે વિચરતા મહાત્મા પુરુષોનો લક્ષ સદૈવ દેહને વિષે અધિષ્ઠિત અજર અમર અનંત એવો જે દેહી-આત્મા તે પ્રતિ હોય છે. એ દેહીએ દેહ તો અનેક ધર્યા હોય, ત્યાં કયા દેહને પોતાનો ગણે ? ”

શ્રી મનઃસુખલાઘ કિરત્ત્યંદ કૃત શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જીવનરેખા.

અથવા તો આ દેહ-ગૃહ આદિ ભાવો ગગનનગર જેવા છે, આકાશમાં રચાયેલા

સ્થિરાદૃષ્ટિ : ‘આ તો સ્વપ્ન’ છે સંસાર’—શ્રુતવિવેક

શહેર જેવા છે ! ઈંદ્રજીલીયા આકાશમાં નગરરચનાનો ખોટો ભાસ ઉભો કરાવે છે, પણ તે મિથ્યાભાસરૂપ નગર તો ક્ષણવારમાં ક્યાંય ‘છુ’ થઈ જાય છે ! ગુગનનગર ક્યાંનું ક્યાંય અલૌપ થઈ જાય છે ! અથવા તો આકાશમાં અદ્ધર જેવો સંસાર નિરાધારપણે એવું નગર રચવું અશક્ય છે ! હવામાં ફિદ્દા ખાંધવા (Castles in air) અસંભવિત છે, શેખરચઢીના વિચાર જેવા મિથ્યા કલ્પનાના ઘોડા છે ! તેની જેમ આ દેહ-ગૃહ આદિ બાહ્ય પદાર્થો ક્ષણભંગુર ને મિથ્યા-ભાસરૂપ છે, ક્ષણવારમાં હતા ન હતા થઈ જાય છે. આ દેહાદિ ખરેખર ! આત્માથી બાહ્ય છે, પરભાવ છે, તેની સાથે પરમાર્થથી આ આત્માને કાંઈ લેવાદેવા નથી. શ્રી દેવચંદ્રજીના શબ્દોમાં ‘દ્રવ્યે દ્રવ્ય મિલે નહિ’, ભાવ તે અન્ય વ્યાપ હો મિત્ત. ’ જડ તે જડ ને ચેતન તે ચેતન એમ ત્રણે કાળમાં અખંડ સ્થિતિ છે. એટલે દેહાદિ સાથે કંઈ પણ સંબંધની કલ્પના તે આકાશમાં નગરરચના જેવી મિથ્યા કલ્પનામાત્ર છે. શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામીજીએ કહ્યું છે તેમ ‘દેહોમાં આત્મબુદ્ધિથી પુત્ર, સ્ત્રી આદિ કલ્પનાઓ ઉપજી છે અને તેનાવડે આત્માની સંપત્તિ માનતું જગત અરે હણાઈ ગયું છે ! ’

“વિદ્યુત લક્ષ્મી પ્રભુતા પતંગ, આયુષ્ય તે તો જળના તરંગ;
પુરંદરી આપ અનંગ રંગ, શું રાચિયે ત્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ ? ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અથવા આ દેહ-ગૃહ આદિ આત્મ-બાહ્ય પદાર્થો સ્વપ્ન સમાન છે. સ્વપ્નમાં ઠીકેલી વસ્તુ જેમ જાગૃત અવસ્થામાં દેખાતી નથી, મિથ્યા જણાય છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપ સ્વપ્ન દશામાં દેખાતી આ દેહાદિ કલ્પના આત્મજાગૃતિરૂપ જ્ઞાનદશામાં ‘આ તો સ્વપ્ન’ વાસ્તવિક દેખાતી નથી, મિથ્યાભાસરૂપ જણાય છે. અથવા ગમે તેવું છે સંસાર ’ સુંદર સ્વપ્ન આવ્યું હોય અને તેમાં ગમે તેવા ઉત્તમ ભોગ ભોગવ્યા હોય, છતાં તેને ક્ષણવારમાં વિલય થતાં વાર લાગતી નથી; અને હાય ! તે ભોગ ચાલ્યા ગયા ને અમારા ભોગ મર્યા !—એવો મિથ્યા ખેદ મનમાં બાકી રહે છે ! તેમ આ દેહ-ગૃહાદિનો સુંદર યોગ થયો હોય અને ચક્રવર્તી આદિની ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ ઉત્તમ ભોગોની વિપુલતા સાંપડી હોય, તો પણ તે સર્વ ક્ષણવારમાં સ્વપ્નનાની જેમ જોતજોતામાં દૃઢનદ્ર થઈ જાય છે, ને હાય ! આ મ્હારા ભોગ ચાલ્યા ગયા, એવો વસવસો મનમાં રહી જાય છે ! ‘ભીખારીનો ખેદ ’ એ મનનીય દૃષ્ટાંત શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ મોક્ષમાળામાં તાદશ્ય રીતે વર્ણવ્યું છે, તે અત્રે ખરાખર ખરાખર લાગુ પડે છે. કોઈ એક ભીખારીને સ્વપ્નમાં ઉત્તમ રાજવૈભવ સાંપડ્યો છે, ને પછી તે સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નમાં રોમાંચ અનુભવે છે, ત્યાં અફસોસ ! વચ્ચમાં વિદ્ય આવે છે—ગાજવીજનો ગડગડાટ થાય છે, ને તેનું સ્વપ્ન અધૂરું રહે છે, તેનો ખેદ માત્ર અવશેષ રહે છે ! આમ આ સંસાર ખરેખર ! સ્વપ્ના જેવો છે, માટે જ સાદા વેધક શબ્દોમાં ચાળખા મારનારા ભોજ ભગતે ભોજા ભાવે સાચું જ ગાયું છે કે—‘પ્રાણીઆ ! ભજી લેને કિરતાર, આ તો

સ્વપનું છે સંસાર. ’—ઇત્યાદિ પ્રકારે નિરંતર ભાવતા આ સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષને આ સમસ્ત સંસાર સ્વપ્ન જેવો, મૃગજળ જેવો, ગગનનગર જેવો, ને ઉપલક્ષણથી એક જેવો, ધૂળ-રાખ જેવો, કાજળની કોટડી જેવો ભાસે છે. કારણકે સ્વપ્નરૂપ અજ્ઞાન દશા વ્યતીત થઈ, તેને જ્ઞાનરૂપ જાથત દશા પ્રાપ્ત થઈ છે.

“ જાગીને જોઈ તો જગત દીસે નહિં, ઊંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે;

ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્રૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે. ”—શ્રી નરસિંહ મહેતાં.

“ સકળ જગત્ તે એકવત્, અથવા સ્વપ્ન સમાન;

તે કહીયે જ્ઞાનિદશા, ળાકી વાચા જ્ઞાન. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ આ લોક ત્રિવિધ તાપથી આકુળવ્યાકુળ છે. ઝાંઝવાના પાણીને લેવા દોડી તૃષા છીપાવવા ઇચ્છે છે, એવો દીન છે. અજ્ઞાનને લીધે સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થઈ જવાથી ભયંકર પરિભ્રમણ તેને પ્રાપ્ત થયું છે. સમયે સમયે અતુળ ખેદ, જ્વરાદિ રોગ, મરણાદિક ભય, વિયોગાદિક દુઃખને અનુભવે છે; એવી અશરણતાવાળા આ જગતને એક સત્પુરુષ જ શરણ છે; સત્પુરુષની વાણી વિના કોઈ એ તાપ અને તૃષા છેદી શકે નહીં એમ નિશ્ચય છે. માટે ફરી ફરી તે સત્પુરુષના ચરણનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૮૪.

આમ આ સંસાર પ્રત્યે આ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગી પુરુષને અત્યંત તીવ્ર અંતરંગ વૈરાગ્ય વર્તે છે. આવા ગાઢ સંવેગરંગથી જ્ઞાનીપુરુષ રંગાયેલા હોય છે, તેનું કારણ એમને શ્રુતવિવેક

ઉપજ્યો છે તે છે, સમ્યક્પણે શ્રુતજ્ઞાન પરિણત થયું છે તે છે (જુઓ

શ્રુતવિવેક પૃ. ૧૬-૨૦). અર્થાત્ આ સમ્યગ્દષ્ટિ દષ્ટા પુરુષને સત્પુરુષ સદ્ગુરુ

સમીપે શ્રવણ કરેલા ‘શ્રુત’ જ્ઞાનથી વિવેક ઉપજ્યો છે, શ્રુતજ્ઞાન

સમ્યક્પણે પરિણમ્યાથી સદ્-અસદ્નું ભાન થયું છે, વસ્તુ સ્વરૂપ જેવું છે તેવું સમજવામાં આવ્યું છે, સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન પ્રગટ્યું છે, આત્મા-અનાત્માનો પ્રગટ ભેદ અનુભવવામાં આવ્યો છે, કેવલ શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિરૂપ વિવેકખ્યાતિ ઉપજી છે, શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન થયું છે.

જેમકે-હું આ દેહાદિ પરવસ્તુથી ભિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ અવિનાશી અજર અમર આત્મા છું. આ નાશવંત દેહાદિ પરભાવ તે હું નથી. એક શુદ્ધ સહજાત્મ-સ્વરૂપજ મહાર્ છે, બીજું કંઈ પણ મહાર્ નથી. હું આ દેહાદિ ભાવનો નથી, ને આ દેહાદિ ભાવ મહારા નથી,—એવો વિવેકરૂપ નિશ્ચય તેના આત્મામાં દઢ થયો છે.

“ ભાસ્યું નિજ સ્વરૂપ તે, શુદ્ધ ચૈતનારૂપ;

અજર અમર અવિનાશી ને, દેહાતીત સ્વરૂપ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“શ્રી સદ્ગુરુએ કહ્યાં છે એવા નિર્ઘંત્ર માર્ગનો સદાય આશ્રય રહો. હું દેહાદિ સ્વરૂપ નથી, અને દેહ, સ્ત્રી, પુત્રાદિ કોઈપણ મહારાં નથી. શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ અવિનાશી એવો હું આત્મા છઉં. એમ આત્મભાવના કરતાં રાગદ્વેષનો ક્ષય થાય.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

માટે મહારે આ મહારો એક શુદ્ધ આત્મભાવ જ આદેય છે—બ્રહ્મ કરવા યોગ્ય છે, બાકી આ બીજા બધા ભાવ હેય છે, ત્યજવા યોગ્ય છે; માટે હું મહારા આત્મભાવને જ લખું ને સમસ્ત પરભાવપ્રપંચને ત્યજું એ જ યોગ્ય છે. આપણો આત્મભાવ જે એક ચેતનાધાર છે, તે નિજ પરિકર—પરિવારરૂપ ભાવ જ આ બીજા બધા સાથે સંયોગ કરતાં સાર છે. ‘એ નિજ પરિકર સાર રે.’ માટે હે ચેતન ! તું શાંત થઈ આ સર્વ પરભાવથી વિરામ પામ ! વિરામ પામ ! હે આનંદધન ! એ જ આ પરમ શાંતિમાર્ગ પામવાનો પરમ ઉપાય છે. એનો આશ્રય કર ! આશ્રય કર !

“આપણો આત્મ ભાવ જે, શુદ્ધ ચેતનાધાર રે;

અવર સવિ સાથે સંયોગથી, એ નિજ પરિકર સાર રે....શાંતિનિનં” —શ્રી આનંદધનજી.

આમ જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ સ્વભાવનો આશ્રય કરવાનો ને પરભાવનો ત્યાગ કરવાનો વિવેકજન્ય નિશ્ચય કરે છે, તેમાં ધોખીના ઘેરથી આણેલા બદલાઈ ગયેલા વસ્ત્રનું આ દષ્ટાંત બરાબર ઘટે છે:—એમ કોઈ એક પુરુષ બ્રાંતિથી ધોખીના ‘તેહ પરભાવને ઘેરથી વસ્ત્ર લઈ આવી, પોતાનું માની ખેરીને સૂઈ ગયો. તે પોતે કેમ આખે ?’ અજ્ઞાની હોઈ, બીજાએ તેનો છેડો પકડી તેને બળથી નચ્ચ કરવા માંડ્યો અને કહ્યું કે ‘અલ્યા ! જલ્દી ઊઠ ! આ મહારૂં બદલાઈ ગયેલું વસ્ત્ર આપી દે !’ એમ વારંવાર વચન સાંભળીને તેણે બધા ચિહ્નોથી સારી પેઠે પરીક્ષા કરી, ચોક્કસ આ તો પારકું છે એમ જાણ્યું, એટલે જ્ઞાની થઈ તેણે તે વસ્ત્ર એકદમ મૂકી દીધું. તેમ જ્ઞાતા પણ સંબ્રાંતિથી પારકા ભાવો બ્રહ્મ કરીને આત્મીય પ્રતિપત્તિથી—પોતાના માની બેસી પરમાં અધ્યાસ કરીને સૂતો હતો. તે સ્વયં અજ્ઞાની હોઈ, શુરુ પર ભાવવિવેક કરી તેને ‘એક’ કરવા માંડે છે ને ઉપદેશો છે કે—‘અરે ! પ્રતિબોધ પામ ! બાગ ! આ આત્મા નિશ્ચયથી એક છે.’ એમ વારંવાર શ્રોત—શ્રુત સંબંધી વચન સાંભળી તે સર્વ ચિહ્નોથી સારી પેઠે પરીક્ષા કરી, નિશ્ચિત આ પરભાવો છે એમ જાણે છે, એટલે જ્ઞાની થઈ તે સર્વ ભાવોને શીઘ્ર મૂકી દે છે. કારણ કે—

× “જહ નામ કોવિ પુરિસો પરદષ્ટમિણંતિ જાણિહું ચયદિ ।

તહ સઘે પરમાવે જાઝળ વિમુંચદે જાણી ॥ ”

(આધાર માટે જુઓ)—શ્રી સમયસાર અને અમૃતચંદ્રાચાર્યની ટીકા.

“ જીવ નવિ પુગ્ગલી નૈવ પુગ્ગલ કદા, પુગ્ગલાધાર નવિ તાસ રંગી;
પરતણ્ણા ઇશ નહિં અપર ઐશ્વર્યતા, વસ્તુધર્મે કદા ન પર સંગી....

અહો! શ્રી સુમતિ જિન શુદ્ધતા તાહરીં

સંગ્રહે નહિં આપે નહિં પર લાણી, નવિ કરે આદરે પર ન રાણે;
શુદ્ધ સ્યાદ્વાદ નિજ ભાવ ભોગી જિકે, તેહ પરભાવને કેમ આણે ?....અહો શ્રી સુમતિં
તાહરી શુદ્ધતા ભાસ આશ્ચર્યથી, ઉપજે રુચિ તિણે તત્ત્વ ઇહે;
તત્ત્વરંગી થયે દોષથી ઉભાગ્યે, દોષ ત્યાગે ઢળે તત્ત્વ લીહે....અહો! શ્રી સુમતિં

શ્રી દેવચંદ્રણ.

આમ શ્રુતજ્ઞાન પરિણત થવાથી, તત્ત્વવિવેક ઉપજ્યો હોવાથી, સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન પ્રગટ્યું હોવાથી, આત્મસ્વરૂપપદ સમન્વયું હોવાથી, ને શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન સાંપડ્યું હોવાથી,- આ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગી પુરુષને દેહ-ગૃહાદિ બાહ્ય ભાવો-પરપદાર્થો મૃગતૃષ્ણાદિ જેવા ભાસે એ અત્યંત સ્વાભાવિક છે, કારણ કે જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષની આત્મદશા ઉત્કટ વૈરાગ્યમય ને પરમ સંવેગરંગથી રંગાયેલી હોય છે. ખરેખર! આત્મારામી સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માની દશા પરમ અદ્ભૂત હોય છે. જેમકે—

‘ કર્મબંધની શંકા ઉપજવનારા મિથ્યાત્વાદિ ચાર પાદને છેદે છે, તે નિશંક *આત્મા સમ્યગ્દષ્ટિ જાણવો. જે કર્મફલોમાં તથા સર્વધર્મોમાં કાંક્ષા કરતો નથી, તે નિષંકાંક્ષ આત્મા સમ્યગ્દષ્ટિ જાણવો. જે સર્વેય ધર્મોમાં બ્રુણપ્સા કરતો નથી, નિઃશંક સમ્યગ્. તે નિર્વિચિકિત્સ આત્મા સમ્યગ્દષ્ટિ જાણવો. જે સર્વ ભાવોમાં દષ્ટિ કેવો હોય? અસંમૂઢ હોઈ સદ્દષ્ટિવાન છે, તે અમૂઢદષ્ટિ સમ્યગ્દષ્ટિ જાણવો. સિદ્ધલક્ષિયુક્ત એવો જે સર્વ પરવસ્તુના ધર્મોનું ઉપગૂહન-ગોપન કરે છે, અથવા સર્વ આત્મધર્મોનું-આત્મશક્તિઓનું ઉપબૃંહણ કરે છે-વૃદ્ધિ કરે છે, તે ઉપગૂહનકારી-ઉપબૃંહનકારી સમ્યગ્દષ્ટિ જાણવો. ઉન્માર્ગે જતા પોતાના આત્માને જે માર્ગે સ્થાપે છે તે સ્થિતિકરણયુક્ત આત્મા સમ્યગ્દષ્ટિ જાણવો. મોક્ષમાર્ગને વિષે ત્રણ સાધુઓનું અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું જે પોતાનાથી અભેદબુદ્ધિથી વાતસલ્ય કરે છે, તે વત્સલભાવયુક્ત એવો માર્ગવત્સલ સમ્યગ્દષ્ટિ જાણવો. વિદ્યારથમાં આરૂઢ થયેલો જે મનોરથપથોમાં ભમે છે, તે ચેતયિતા-આત્મા જિનજ્ઞાનની પ્રભાવના કરનાર સમ્યગ્દષ્ટિ જાણવો. ’x

* “ જો ચત્તારિવિ પાણ છિદ્દિ તે કમ્મબંધમોહકરે ।

સો ગિસ્સંકો ચેદા સમ્મદિટ્ઠી મુણેયવ્વો ॥ ”

—(બુદ્ધો) શ્રી સમયસાર, ગા. ૨૨૬-૨૩૬.

x “ વિજ્ઞારહમારૂઢો મણોરહપણસુ ભમહ જો ચેદા ।

સો જિણણાણપહાવી સમ્માદિટ્ઠી મુણેયવ્વો ॥ ”—શ્રી સમયસાર.

અવાહ્યં કેવલં જ્યોતિર્નિરાવાધમનામયમ્ ।

યદત્ર તત્પરં તત્ત્વં શેષઃ પુનરુપપ્લવઃ ॥ ૧૫૭ ॥

અખાલ્ય કેવલ જ્યોતિ જે, નિરામય નિરાખાધ;

પરમ તત્ત્વ તેહી જ અહીં, શેષ ઉપપ્લવ બાધ. ૧૫૭

અર્થ:—અખાલ્ય એવી કેવલ, નિરાખાધ, નિરામય જ્યોતિ જે અત્રે છે તે પરમ તત્ત્વ છે; બાકી શેષ તો ઉપપ્લવ છે.

વિવેચન

“કેવલ જ્યોતિ તે તત્ત્વ પ્રકાશે, શેષ ઉપાય અસારો રે.”—શ્રી યો. દ. સંજ્ઞા. ૫-૪

અત્રે અખાલ્ય એવી જે નિરાખાધ ને નિરામય કેવલ જ્ઞાનજ્યોતિ છે, તે જ પરમ તત્ત્વ છે. તે જ અમૂર્તપણુને લીધે નિરાખાધ અને અનામય છે. એટલા માટે જ તે પરમ તત્ત્વ છે. એ શિવાયતું બાકી બીજું બધુંય ઉપપ્લવરૂપ છે.

આ જગત્માં જો કોઈ પરમ, સર્વોત્કૃષ્ટ, પરમોત્તમ તત્ત્વ હોય તો તે અંતરમાં ઝળહળી રહેલી કેવળ એક જ્ઞાન જ્યોતિ જ છે. એ તત્ત્વ અખાલ્ય છે, અંતરમાં ઝળહળી રહ્યું છે. તે નિરાખાધ છે, કોઈ પણ પ્રકારની બાધાથી-પીડાથી રહિત અખાલ્ય કેવલ છે, કારણ કે તે અમૂર્ત-અરૂપી છે, એટલે તેને કોઈ બાધા સ્પર્શી જ્યોતિ પર શક્તી નથી. વળી તે નિરામય-આમય-રોગ રહિત, અરોગી છે, તત્ત્વ ભાવઆરોગ્યસંપન્ન છે. કારણ કે તે અરૂપી-અમૂર્ત છે. આમ નિરાખાધ ને નિરામય હોવાથી તે પરમ સુખમય, પરમ આનંદમય છે. કોઈ પણ બાધા-પીડા વિનાનો અને રોગ વિનાનો સ્વસ્થ મનુષ્ય જેમ પોતાના સહજ (Normal & Natural) કુદરતી સંપૂર્ણ આરોગ્યમય સ્વરૂપમાં હીપી નીકળી પૂર્ણ ખુશ-મીનજમાં-આનંદોદ્દાસમાં દેખાય છે, તેમ કોઈ પણ પ્રકારની બાધાથી ને રોગથી રહિત એવી આ કેવલ જ્ઞાનજ્યોતિ પોતાના સહજ સંપૂર્ણ અવ્યાખાધ આરોગ્યમય-સ્વાસ્થ્યમય સ્વરૂપમાં પ્રકાશી નીકળી પરમ નિર્ભય સુખમય-પરમ આનંદમય દીસે છે. આ અવ્યાખાધ આરોગ્યમય એવા સહજત્મસ્વરૂપે સ્થિત કેવલ એક જ્ઞાનજ્યોતિજ પરમ તત્ત્વ છે. ‘નેતિ નેતિ’ એમ બીજું બધુંય બાધ્ય બાધ કરતાં, તે છેવટ-પરમ અખાલ્ય અનુભવરૂપ રહે છે

વૃત્તિ:—અવાહ્યં-અખાલ્ય, આન્તર, કેવલં-કેવલ, એક, જ્યોતિ:—જ્યોતિ, જ્ઞાન, અનાવાધ-અનાખાધ-અમૂર્તતાથી, પીડારહિત, અનામય-અનામય, અરોગી, એટલા માટે જ, યદત્ર-જે અત્રે. લોકમાં, તત્પરં તત્ત્વં-તે પરં તત્ત્વ વર્તે છે, -સદા તથાભાવને લીધે, શેષઃ પુનઃ-શેષ-બાકીનો પુનરુપપ્લવઃ-ઉપપ્લવ છે, -તથાસ્વરૂપે ભાવથી.

તેટલા માટે તે પરમ છે; અથવા એનાથી પર-મોટું કંઈ નથી. એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, એ જ સર્વોત્તમ છે, તેટલા માટે તે પરમ છે.

અને ત્યાં કેવલ માત્ર, એક, શુદ્ધ, અદ્વૈત એવી તે જ્ઞાનજ્યોતિ જ છે, એક ચૈતન્ય ચમત્કાર શિવાય બીજું કંઈ નથી. ‘અખંડ અનાકુલ ને અનંત એવી તે પરમ જ્યોતિ અંદરમાં ને બહારમાં સદા સહજ વિલસી રહી છે; ચૈતન્યના ઉછાળાથી તે નિર્ભર હોઈ, મીઠાના ગાંગડાની પેઠે સદાકાલ એકરસને આલંબે છે.’ xમીઠાનો ગાંગડો ગમે ત્યાંથી ચાખો પણ સદા એક લવણરસરૂપ જ લાગે છે, તેમ આ ચૈતન્યધન જ્ઞાનજ્યોતિ સદા એક ચૈતન્યરસરૂપજ અનુભવાય છે.

“શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યધન, સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ;

બીજું કહિયે કેટલું? કર વિચાર તો પામ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અને આવું આ પરમ જ્યોતિર્મય તત્ત્વ અખાલ્ય છે, અંતરમાં જ વર્તે છે, આત્મામાં જ સ્થિત છે, પોતામાં જ રહેલ છે, આત્માથી બાહ્ય-બહાર નથી. એ આત્માનું અંતસ્તત્ત્વ છે, અને તે જ પોતાનું છે. તે કંઈ બહાર બોળવા જવાની ‘પરમ નિધાન’ જરૂર નથી. તે તો આત્મામાં જ રહેલું હોઈ, આત્મામાંથી જ બોળાથીને પ્રગટ સુખ બોળી કાઢવાનું છે. પરંતુ કસ્તૂરી જેમ મૃગની નાભિમાં જ છે, પણ આગળે’ અજ્ઞાન મૃગને તેનું ભાન નહિં હોવાથી તે ટુંઢવા માટે બીજે દોડે છે! તેમ અજ્ઞાની જીવને આ પરમ તત્ત્વ જે પોતાના આત્માની અંદરમાં જ રહેલું છે, જે આત્મા પોતે જ છે, તેનું ભાન નહિં હોવાથી, તે તેની શોધમાં બહાર લમ્યા કરે છે! પણ અંતર્મુખ થઈ પોતાની અંદર અવલોકતો નથી! આમ પરમ નિધાન જે પ્રગટ સુખ આગળે રહ્યો છે, તેને આ અજ્ઞાની જગત ઉલ્લંઘી જાય છે! ને તેની શોધમાં બહાર નીકળી પડે છે! ‘કેડે છોકરું ને શોધવા ચાલી’ એના જેવો ઘાટ થાય છે! ખુલ્લો ખજાનો આવે છે, ત્યાં આંખો મીંચીને ચાલતા, છતી આંખે આંધળા ખનેલા મૂર્ખ જનોના જેવી આ વાત બને છે! તેઓ નિકળ્યાં તો ખજાનો શોધવા, પણ જ્યાં ખજાનો આવે છે, ત્યાં ‘આંધળા શી રીતે ચાલતા હશે તે જોઈએ તો ખરા!’ એમ તુકો ઊઠતાં તેઓ આંખો મીંચીને ચાલવાનો અખતરો કરે છે! એમ કરતાં તેઓ ખજાનો ઉલ્લંઘી જાય છે—ટપી જાય છે! અને તે શોધવા માટે આગળ દોડ્યા જાય છે! પણ પ્રગટ મોઢા આગળ ઉઘાડો પડેલો ખજાનો દેખતા નથી! તેમ અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-વીર્ય-આનંદ આદિ ગુણરત્નોનો પરમ નિધાન, સૌથી મોટામાં મોટો ને કિંમતીમાં

x અઘ્વણિતમનાકુલં જ્વલદનન્તમન્તર્વહિ-ર્મહઃ પરમમસ્તુ નઃ સહજમુદ્ધિલાસં સદા ।

ચિદુચ્છલનનિર્ભરં સકલકાલમાલમ્બતે, યદેકરસસમુલ્લસલ્લવણચિત્ત્યલીલાયિતં ॥”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીવિત સમયસારકલશ.

કિંમતી બળને, એવો આ આત્મા મુખ આગળ પ્રગટ ઉઘાડો પડ્યો છે-સાવ ખુલ્લો પડ્યો છે, છતાં આ અજ્ઞાની જગત અંધની જેમ તેને ઉઘાંધી જાય છે ! તે આમ કરે છે તેનું કારણ તેને આ પરમ જ્ઞાનજ્યોતિનો પ્રકાશ સાંપડ્યો નથી તે છે, એટલે અજ્ઞાન-રૂપ અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હોઈ, તે બિચારું આ પરમ નિધાન દેખતું નથી, અને ‘ અંધો અંધ પલાય ’ આંધળાની પાછળ આંધળા દોડતા હોય એવી ચેષ્ટા કરે છે !

“ પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે, જગત ઉઘાંધી હો જાય....જિનેસર !
જ્યોતિ વિના જુઓ ! જગદીશની, અંધો અંધ પલાય....જિનેસર ! ધર્મ ૦ ”

—શ્રી આનંદધનજી.

પણ આ યોગદષ્ટિવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને તો અબાહ્ય એવી આંતર જ્યોતિનું પ્રગટ દર્શન થયું છે, જગદીશની જ્યોતિનો પ્રકાશ સાંપડ્યો છે, એટલે તેણે તો આ ‘ પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે ’ દીઠો છે. એવા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને તો પોતાની પૂર્વ અજ્ઞાન અવસ્થાનું સ્મરણ થતાં પોતાના પ્રત્યે હસવું આવે છે ! તે વિચારે છે કે ‘ આપ આપકું ભૂત ગયા ! ’ પોતે પોતાને ભૂતી ગયો એનાથી તે બીજું મોટું અંધેર કયું ? એ ફરી ફરી યાદ કરતાં કરતાં અમને હસવું આવે છે ! પણ હવે તો અમે ફરીથી નહિં ભૂતીએ ! પરમ ભાવયોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ અત્યંત માર્મિક વચનો કહ્યા છે કે:—

“ આપ આપકું ભૂત ગયા, ઈતસે કયા અંધેર ?

સુમર સુમર અબ હસત હે, નહિં ભૂતેંગે ફેર. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આ કેવલ જ્ઞાનજ્યોતિ જ અબાહ્ય છે, બાકી બીજું બધું જ બાહ્ય છે; અર્થાત્ કર્મ, નોકર્મ આદિ આત્માથી બાહ્ય છે, તેનો આત્મામાં અંતઃપ્રવેશ નથી. કારણ કે ‘x’ પ્રગટપણે અનંત શક્તિવાળો વસ્તુ પણ ભલે બહાર આળોટ્યા કરે, પણ વસ્તુ-

× “ વહિર્લુઠતિ યદપિ સ્ફુટદનંતશક્તિઃ સ્વયમ્,

તથાપ્યપરવસ્તુનો વિશતિ નાન્યવસ્ત્વન્તરમ્ ।

સ્વભાવનિયતં યતઃ સકલમેવ વસ્તિવણ્યતે,

સ્વભાવચલનાકુલઃ કિમિહ મોહિતઃ ક્લિશ્યતે ॥

વસ્તુ ચૈકમિહ નાન્યવસ્તુનો, યેન તેન ચલુ વસ્તુ વસ્તુ તત્ ।

નિશ્ચયોડયમપરોડપરસ્ય કઃ, કિં કરોતિ હિ વહિર્લુઠત્તપિ ॥

યત્તુ વસ્તુ કુરુતેડન્યવસ્તુનઃ, કિંચનાપિ પરિણામિનઃ સ્વયં ।

વ્યાવહારિકદૃશૈવ તન્મતં, નાન્યદસ્તિ કિમપીહ નિશ્ચયાત્ ॥ ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત સમયસાર કલશ.

કર્મઆદિ તરની-ગીજી વસ્તુની અંદર પ્રવેશી શકતી નથી, કારણ કે સકલ જ આત્માથી બાહ્ય વસ્તુ સ્વભાવનિયત કહી છે, પોતાના સ્વભાવથી મર્યાદિત કહી છે, તે પછી મોહ પામી તે સ્વભાવ ફેરવવા માટે આકુલ થઇ શાને કલેશ પામવામાં આવે છે? કારણ કે અહીં કોઈ વસ્તુ અન્ય વસ્તુની નથી, તેથી વસ્તુ તે વસ્તુ જ છે, આ નિશ્ચય છે. જહાર લોટતાં છતાં અન્ય અન્યનું શું કરે છે? અને સ્વયં પરિણામી એવી અન્ય વસ્તુનું અન્ય વસ્તુ કંઈ પણ કરે છે, તે તો વ્યવહાર દૃષ્ટિથી માન્યું છે, નિશ્ચયથી તો અહીં ગીજી કંઈ પણ નથી. આમ કર્મ આદિ આત્માથી બાહ્ય છે, તો પછી આત્માનો અને જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મનો, શરીરાદિનો તથા રાગ-દ્વેષાદિ ભાવકર્મનો પરસ્પર શો સંબંધ છે? તે પ્રસંગથી અત્ર સમજવા માટે સંક્ષેપ વિચાર કર્તવ્ય છે.

અત્રે શિષ્યીનું*—કારીગરનું દષ્ટાંત ઘટે છે:—જેમ કોઈ સોની વગેરે કારીગર કુંડલાદિ પરદ્રવ્ય પરિણામરૂપ કર્મ કરે છે, હથોડી વગેરે પરદ્રવ્ય પરિણામરૂપ કરણો વડે કરે છે, હથોડી વગેરે પરદ્રવ્ય પરિણામરૂપ કરણો ગ્રહે છે, અને કુંડલાદિ નિમિત્ત નૈમિ. કર્મના ક્ષણરૂપે પરદ્રવ્ય પરિણામરૂપ ગ્રામાદિ ભોગવે છે, પણ અનેક ત્તિકે વ્યવહાર દ્રવ્યપણાને લીધે તેનાથી અન્યપણું—જ્યૂદાપણું હોઈ તન્મય થતો નથી. તેથી નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવ માત્રથી જ તેમાં કર્તૃ-કર્મત્વનો ને ભોક્તૃ-ભોગ્યત્વનો વ્યવહાર છે. તેમ આત્મા પણ પુણ્ય-પાપાદિ પુણ્યલ પરિણામરૂપ કર્મ કરે છે, પુણ્યલ દ્રવ્ય પરિણામરૂપ મન-વચન-કાય કરણો વડે કરે છે, પુણ્યલ દ્રવ્ય પરિણામરૂપ મન-વચન-કાય કરણો ગ્રહે છે, અને પુણ્ય પાપાદિ કર્મફલરૂપ પુણ્યલ દ્રવ્ય પરિણામાત્મક સુખ દુઃખાદિ ભોગવે છે, પણ અનેક દ્રવ્યપણાએ કરીને તેનાથી અન્યપણું—લિપ્તપણું હોઈ તન્મય થતો નથી. તેથી નિમિત્ત નૈમિત્તિક ભાવ માત્રથી જ તેમાં કર્તૃ-કર્મત્વનો ને ભોક્તૃ-ભોગ્યત્વનો વ્યવહાર છે.

અને જેમ તે જ કારીગર કામ કરવાને ઈચ્છતો સતો, એટાને અનુરૂપ આત્મ-પરિણામરૂપ કર્મ કરે છે, અને એટાને અનુરૂપ દુઃખલક્ષણવાળું આત્મપરિણામરૂપ કર્મક્ષણ ભોગવે છે, અને એક દ્રવ્યપણાએ કરીને તેનાથી અન્યપણું—પરિણામ-પરિ-અલિપ્તપણું હોઈ તન્મય થાય છે, તેથી પરિણામ-પરિણામી ભાવથી ણામી નિશ્ચય તેમાં જ કર્તૃ-કર્મત્વનો ને ભોક્તૃ ભોગ્યત્વનો નિશ્ચય છે. તેમ આત્મા પણ કરવા ઈચ્છતો સતો, એટારૂપ આત્મપરિણામરૂપ કર્મ કરે છે,

* “જહ સિપ્પિઓ ડ કમ્મં કુવ્વહ ણ ય સો ડ તમ્મઓ હોહ ।

તહ જીવોવિ ય કમ્મં કુવ્વદિ ણ ય તમ્મઓ હોહ ॥”

(આધાર માટે જુઓ)—શ્રી સમયસાર ગા. ૩૪૯-૩૫૫ અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યની ટીકા.

ચેષ્ટારૂપ દુઃખલક્ષણવાળું આત્મપરિણામરૂપ કર્મકૃણ લોગવે છે, અને એક દ્રવ્યપણાએ કરીને તેનાથી અનન્યપણું-અભિન્નપણું હોઈ તન્મય થાય છે. તેથી પરિણામ-પરિણામી ભાવથી તેમાં જ કર્તૃ-કર્મત્વનો ને લોકતૃ-લોગ્યત્વનો નિશ્ચય છે. આમ દ્રવ્ય કર્મ સાથે જીવનો વ્યવહારથી નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે, અને અશુદ્ધ નિશ્ચયથી ભાવકર્મ સાથે પરિણામ-પરિણામી સંબંધ છે. પણ શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી તો આત્મા સર્વ કર્મ-કલંક-પંકથી રહિત એવો શુદ્ધ સ્વભાવી 'દેવ સ્વયં' શાશ્વત' છે.

વળી જેમ ભીંત પર જહાર લગાડેલી ખડી ભીંતરૂપ નથી, ભીંતથી બાહ્ય છે, ભીંતથી જૂદી છે, એટલે ખડી ભીંતની નથી, ખડી તે ખડી જ છે; તેમ જ્ઞાયક એવા આત્માનું વ્યવહારથી પુદ્ગલાદિ દ્રવ્ય જ્ઞેય છે, પણ તે જ્ઞાયક જ્ઞેયથી બાહ્ય છે, ખડી અને જ્ઞેયથી જૂદો છે, એટલે તે જ્ઞાયક જ્ઞેય એવા પરદ્રવ્યનો નથી, જ્ઞાયક ભીંતનું દૃષ્ટાંત તે જ્ઞાયક જ છે, એમ નિશ્ચય છે. જેમ શ્વેત ગુણવાળી ખડીનો સ્વભાવ ભીંતને શ્વેત કરવાનો છે, તેમ જ્ઞાનગુણવાળા આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞેયને જાણવાનો છે. ખડી જેમ વ્યવહારથી ભીંતરૂપ પરદ્રવ્યને શ્વેત કરે છે, તેથી તે કાંઈ ભીંતની થઈ જતી નથી, અર્થાત્ ભીંતરૂપ બની જતી નથી, પણ નિશ્ચયથી ખડીની ખડી જ રહે છે; તેમ આત્મા પણ વ્યવહારથી જ્ઞેય એવા પરદ્રવ્યને જાણે છે, તેથી તે કાંઈ પરદ્રવ્યનો થઈ જતો નથી, અર્થાત્ પરદ્રવ્યરૂપ બની જતો નથી, પણ નિશ્ચયથી જ્ઞાયકનો જ્ઞાયક જ રહે છે. કારણકે એજ એનો સ્વભાવ છે. (આધાર માટે જુઓ સમયસાર ગા. ૩૫૬-૩૬૫ અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીની ટીકા).

“ જહ સેહિયા દુ ણ પરસસ સેહિયા સેહિયા ય સા હોઈ .

તહ જાણઓ દુ ણ પરસસ જાણઓ જાણઓ સો દુ ॥—શ્રી સમયસાર

“ ભાવ સંયોગજા કર્મ ઉદયાગતા, કરમ નવિ જીવ નવિ મૂલ તે નવિ છતા; ખડીયથી ભીંતિમાં જેમ હોએ શ્વેતતા, ભીંતિ નવિ ખડીય નવિ તેહ બ્રમસંગતા; દેહ નવિ વચન નવિ જીવ નવિ ચિત્ત છે, કર્મ નવિ રાગ નવિ દ્વેષ ન વિચિત્ત છે; પુદ્ગલિ ભાવ પુદ્ગલપણે પરિણમે, દ્રવ્ય નવિ જૂઓ જૂઓ એક હોવે કિમે. ”

—શ્રી યશોવિજયજી કૃત સાડા ત્ર૦ ગા. સ્ત.

અને જ્ઞાયકપણું આત્માનો સ્વભાવ હોઈ તે વિશ્વને પ્રકાશે છે, તેથી તે કાંઈ વિશ્વરૂપ થઈ જતો નથી,—વિશ્વપ્રકાશક ‘ચંદ્ર ભૂમિરૂપ થતો નથી’ તેમ (જુઓ પૃ. ૭૫). જ્ઞાન જ્ઞેયને સદા જાણે છે, પણ જ્ઞેય કદી તેનું ચતું નથી. આમ જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધની વ્યવસ્થા છે. જ્ઞાન સ્વભાવી આત્મા સ્વરૂપસ્થિત રહી વિશ્વરૂપ જ્ઞેયને જાણે છે.—આમ જીવ દેહ નથી, વચન નથી, મન નથી, કર્મ નથી, રાગ નથી, દ્વેષ નથી, પુદ્ગલ નથી, કે અન્ય દ્રવ્યરૂપ નથી. જીવ આ સર્વથી જૂદો છે—ભિન્ન છે. આ સર્વ તો બાહ્ય ભાવો છે,

એક કેવલજ્ઞાનજ્યોતિ જ આત્માનો અળાદ્ય ભાવ છે; કારણ કે નિશ્ચયથી-શુદ્ધનયથી આ આત્મા અણદ્વૈષ્ટ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ ને અસંયુક્ત છે. (જુઓ ગાથા, કુટનોટ પૃ. ૭૨).

“દેહ પ્રત્યે જેવો વસ્ત્રનો સંબંધ છે તેવો આત્મા પ્રત્યે જેણે દેહનો સંબંધ યથાતથ્ય દીઠો છે, મ્યાન પ્રત્યે તરવારનો જેવો સંબંધ છે તેવો દેહ પ્રત્યે જેણે આત્માનો સંબંધ દીઠો છે, અણદ્વૈષ્ટ આત્મા જેણે અનુભવ્યો છે, તે મહત્ પુરુષોને જીવન અને મરણ બન્ને સમાન છે.”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી.

(૧) અનાદિ બંધ પર્યાયની અપેક્ષાએ આત્મા અણદ્વૈષ્ટ છે, છતાં એકાંતે પુદ્ગલથી અસ્પૃશ્ય એવા આત્મસ્વભાવને અપેક્ષીને આત્મા જલમાં કમલની જેમ અખદ્વૈષ્ટ છે.

(૨) નરનરકાદિ અન્યાન્ય પર્યાય ધારણ કર્યાથી અન્યરૂપ છતાં સર્વત્ર આત્માનું શુદ્ધ અખંડ એવા આત્મસ્વભાવની અપેક્ષાએ, ઘટ આદિ સર્વ પર્યાયમાં સ્વરૂપ વર્તતા અખંડિત મૃત્તિકા સ્વભાવની જેમ, આત્મા અનન્ય છે. (૩)

સમુદ્રની જેમ આત્માના વૃદ્ધિ-હાનિ પર્યાયથી અનિયત છતાં, સમુદ્ર-સ્વભાવ જેવા નિત્ય વ્યવસ્થિત આત્મસ્વભાવની અપેક્ષાએ આત્મા નિયત છે. (૪) ભારી, પીળું, ચીકણું એમ સોનું અનેક પર્યાયરૂપ દીસે છે, પણ પર્યાયદષ્ટિ ન દઢીએ ને દ્રવ્ય-દષ્ટિથી જોઈએ તો એક અલંગ સોનું જ દેખાય છે. તેમ પર્યાય દષ્ટિથી આત્મા જ્ઞાન-દર્શનાદિ અનેક પર્યાયવિશેષરૂપ દીસે છે, પણ અવિશેષ એવા આત્મસ્વભાવને અપેક્ષીને જોઈએ ને નિર્વિકલ્પ રસનું પાન કરીએ તો શુદ્ધ નિરંજન એક આત્મા જ ભાસ્યમાન થાય છે. (૫) જેમ અગ્નિસંયોગે પ્રાપ્ત ઉષ્ણત્વ પર્યાયની અપેક્ષાએ જલમાં ઉષ્ણપણું સંયુક્તપણું છે છતાં, એકાંતે જલના શીત સ્વભાવની અપેક્ષાએ તેવું સંયુક્તપણું નથી; તેમ કર્મસંયોગે પ્રાપ્ત મોહપર્યાયની અપેક્ષાએ આત્માનું મોહસંયુક્તપણું છે, છતાં એકાંતે આત્માના સ્વયં બોધબીજ સ્વભાવની અપેક્ષાએ તેવું સંયુક્તપણું નથી, અર્થાત્ આત્મા અસંયુક્ત છે. આમ પર્યાયદષ્ટિ છોડી દઈ, શુદ્ધ દ્રવ્ય દષ્ટિથી જોતાં આત્મા અણદ્વૈષ્ટ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ ને અસંયુક્ત છે.

(આધાર માટે જુઓ સમયસારટીકા ગા. ૧૪-૧૫)

“ભારી પીળો ચીકણો, કનક અનેક તરંગ રે;

પર્યાયદષ્ટિ ન દીજીએ, એકજ કનક અલંગ રે....ધરમ પરમ અરનાથનો

દરશન જ્ઞાન ચરણથકી, અલખ સ્વરૂપ અનેક રે;

નિર્વિકલ્પ રસ પીજીએ, શુદ્ધ નિરંજન એક રે....ધરમ” —શ્રી આનંદધનજી

આવી શુદ્ધ, નિરંજન, એક, અદ્વૈત એવી કેવલ જ્ઞાનજ્યોતિ જ અખાલ્ય છે, આત્માનું પરમ એવું અંતસ્તત્ત્વ છે. એ શિવાયના શેષ ભાવો તો બાહ્ય છે, આત્માથી

સ્થિરાદિષ્ટિ : ' एगो मे सासओ अप्पा '—બાકી બધો ઉપદેશ

પર છે, ને તે ઉપદેશવરૂપ છે. ઉપદેશવ એટલે અંધાધુંધી, આક્રમ, બાકી બધો આપત્તિ, દુર્ભાગ્ય, વિદ્ય, લય, ક્ષોભ-ખળભળાટ, અરિષ્ટ, ગ્રહ ઇત્યાદિ. ઉપદેશવ કેવલ જ્ઞાનજ્યોતિ શિવાયના જે જે લાવે છે-પરલાવે છે, તે તે ખરેખર ! ઉપદેશવરૂપ જ છે. જેમ કોઈ પરચક્રના આક્રમણથી નગરમાં ઉપદેશ મચી રહે, અંધાધુંધી ફેલાઈ જાય, ખળભળાટ વ્યાપી જાય, નાશભાગ થઈ રહે, સંપત્તિ લૂંટાઈ જાય, ને વિપત્તિનો પાર રહે નહિ; તેમ પરવસ્તુના આક્રમણથી આ ચૈતન્યમય પુરુષના ચૈતન્યપુરમાં ઉપદેશ મચે છે, આત્મપ્રદેશપરિસ્પંદરૂપ સંક્ષોભ ઉપજે છે, અજ્ઞાનની અંધાધુંધી વ્યાપે છે, આત્માના જ્ઞાન-દર્શનાદિ શુભરત્નોનો ખજાનો લૂંટાય છે, અને અનંત ભવપરિભ્રમણરૂપ આપત્તિનો પાર રહેતો નથી. 'પારકો પેઠા વિનાશ કરે' તે કહેવત અત્ર સાચી પડે છે !

“ परः प्रविष्टः कुरुते विनाशम्, लोकोक्तिरेषा न मृषेति मन्ये ।

निर्विशय कर्माणुभिरस्य किं किं, ज्ञानात्मनो नो समपादि कष्टम् ॥ ”—શાંતસુધારસ.

આ કર્માદિ પરલાવે તો બાહ્ય લાવે છે, ખરેખર ! પર છે-અર્થાત્ શત્રુનું કામ કરતા હોવાથી 'પર' છે, આત્માના ભાવશત્રુ છે. પરમાર્થથી આત્માને એની સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી. પણ અનાદિ અધ્યાસની કુવાસનાથી તેમાં અહંત્વ-મમત્વ કરીને તે ખંધાય છે. તે એટલે સુધી કે પરપરિણુતિના રાગીપણે, તે પરરસના રંગથી રક્ત થાય છે, પરરસરંગે રંગાઈ જાય છે, અને પરનો આહક તથા રક્ષક બની પરભોગમાં આસક્ત બને છે ! આ પરપરિણુતિના રંગથી જ આ જીવ અનંત દુઃખ પામે છે. એટલે આ પરભાવરૂપ પરચક્રનું આક્રમણ ખરેખર ! ઉપદેશવરૂપ છે, આક્રમ છે, આપત્તિ છે, દુર્ભાગ્યરૂપ છે, વિદ્યરૂપ-ખાધારૂપ છે, અરિષ્ટ-અનિષ્ટરૂપ છે, ગ્રહરૂપ છે, અંધાધુંધીરૂપ છે.

“ पर परिणुति रागीपण्णे, पर रस रंगे रक्त रे;

पर आहक रक्षकपण्णे, परभोगे आसक्त रे....जगतारक प्रलु विनवुं.” શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ एगो मे सासओ अप्पा ज्ञानदंसणलक्खणो ।

सेसा मे बाहिरा भावा सन्वे संजोगलक्खणा ॥ ”—શ્રી આર્ષ વચન.

પણ જેને કેવલ જ્ઞાનજ્યોતિનો પ્રકાશ સાંપડ્યો છે, એવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ તો એમ લાવે છે કે-જ્ઞાનદર્શન લક્ષણવાળો એક શાશ્વત આત્મા જ મ્હારો છે, બાકીના સંજોગલક્ષણ લાવે તો બાહ્ય છે-આત્મબાહ્ય છે, મ્હારા આત્માને તેની 'एगो मे सासओ સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી-કંઈ નિસ્થાત નથી. એમ સમજી તે પરપરિણુતિ અપ્પા' ત્યજે છે, ને આત્મપરિણુતિને લાગે છે; પરમાત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ સ્વભૂતિ તત્ત્વના બહુમાનમાં તટ્તીન બની, વિરસ એવા વિભૂતિ પરભાવ રસને છોડી દે છે, ને સરસ એવા સ્વસ્વરૂપ રસના પાનથી પીન-પુષ્ટ થાય છે, ધર્મોદ્ધાર બને છે !

“ શુદ્ધ સ્વભૂતિ તત્ત્વને, જાહુમાને તણીને રે;

તે વિભૂતિ રસતા તણ, સ્વસ્વરૂપ રસ પીને રે....જગતારકો ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

અને આવા કેવલજ્ઞાન-જ્યોતિર્મય પરમ આત્મતત્ત્વનું જેને દર્શન સાંપડ્યું છે, આત્મસાક્ષાત્કાર થયો છે, એવા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને પછી કોઈ પણ પ્રકારનો સંશયનો અંશ પણ રહેતો નથી. ‘ જ્ઞાન તિહાં શંકા નહિં થાપ. ’ જેમ સૂર્યનો કિરણસમૂહ પ્રસરતાં અંધકાર રહેતો નથી, તેમ પરમાત્મદર્શન થયે લેશ પણ સંશય રહેતો નથી, સર્વથા પરમ નિઃશંકતા-નિર્ભયતા વર્તે છે, અને ‘ દુઃખ દોહગ દૂરે ટળે ’ છે. કારણ કે જ્યાં શંકા છે ત્યાં જ સંતાપ છે, અને જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાં શંકા નથી.

“ જ્યાં શંકા ત્યાં ગણ સંતાપ, જ્ઞાન તિહાં શંકા નહિં થાપ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

“ દરશન દીઠે જિનતણો રે, સંશય ન રહે વેધ;

દિનકર કરભર પ્રસરતાં રે, અંધકાર પ્રતિષેધ....વિમલો ”—શ્રી આનંદધનણ.

એવું નિઃશંક સાહજાત્મસ્વરૂપનું દર્શન થતાં પરમ નિર્ભયપણાને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્મા અનુભવજ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિઓના આવા પરમ ધન્ય ઉદ્દગાર નીકળી પડે છે:-

“ મારગ સાચા મિલ ગયા છૂટ ગયે સંદેહ;

હોતા સો તો જલ ગયા, ભિન્ન કયા નિજ દેહ. ”

“ ઓગણીસસેં ને સુડતાલીસેં, સમકિત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે;

શ્રુત અનુભવ વધતી દશા, નિજ સ્વરૂપ અવભાસ્યું રે.

ધન્ય દિવસ આ અહો ! જાગી જે રે શાંતિ અપૂર્વ રે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

“ દુઃખ દોહગ દૂરે ટળ્યા રે, સુખ સંપદશું ભેટ;

ધીંગ ધણી માથે કિયો રે, કુણું ગંજે નર ખેટ ?

વિમલ જિન દીઠા લોચણ આજ, મહારા સિજાયાં વચ્છિત કાજ.

અમિય ભરી મૂરતિ રચી રે, ઉપમા ન ઘટે કૌય;

શાંતસુધારસ ઝીલતી રે, નિરખત તૃપતિ ન હોય....વિમલો ”—શ્રી આનંદધનણ.

एवं विवेकिनो धीराः प्रत्याहारपरायणाः ।

धर्मबाधापरित्यागयत्नवन्तश्च तत्त्वतः ॥ ૧૫૮ ॥

વૃત્તિ:-एवम्—એમ, ઉક્ત નીતિ પ્રમાણે, વિવેકિન:-આ વિવેકીઓ, ધીરા:-ધીર, અયપલ, પ્રત્યાહારપરા:-ઉક્ત લક્ષણવાળા પ્રત્યાહારપ્રધાન, તથા-તે પ્રકારે, ધર્મબાધાપરિત્યાગયત્નવન્તશ્ચ—અને ધર્મબાધાના પરિત્યાગમાં યત્નવંત, તત્ત્વતઃ-તત્ત્વથી, એમ ઉક્ત નીતિથી વિવેકવડે કરીને પરિશુદ્ધિને લીધે તત્ત્વથી-પરમાર્થથી. કારણ કે તેઓ ભિન્નપ્રતિપણાયકી ઉત્તમ શ્રુતપ્રધાન હોઈ એમ આલોચે છે.

એમ વિવેકી ધીર આ, પ્રત્યાહાર કરંત;
તત્ત્વથી ધર્મબાધના, ત્યાગે પ્રયત્નવંત. ૧૫૮

અર્થ:—એમ વિવેકી એવા એ ધીરજનો તેવા પ્રકારે પ્રત્યાહારપરાયણ હોય છે, અને તત્ત્વથી ધર્મબાધના પરિત્યાગમાં યત્નવંત હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં કહી તે નીતિ પ્રમાણે વિવેકી એવા આ ધીર-અચપલ જનો ઉક્ત લક્ષણવાળા પ્રત્યાહારમાં તત્પર હોય છે; અને તે વિવેકથી ઉપજેલી પરિશુદ્ધિને લીધે તેઓ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી ધર્મની બાધના પરિત્યાગમાં યત્નવંત હોય છે. તે આ પ્રકારે:—

વિવેકખ્યાતિ

ઉપરમાં સ્વ-પર ભાવનો સ્પષ્ટ વિવેક જતાવ્યો કે: દેહ-ગૃહાદિ ભાવ બાહ્ય છે; મૃગજલાદિ જેવા અનિત્ય, અશરણ ને અશુચિ છે; પર છે-પારકા છે, પોતાના નથી. અને નિરાબાધ નિરામય એવી કેવલ એક જ્ઞાનજ્યોતિ જ અબાહ્ય છે; શાશ્વત, શરણરૂપ ને શુચિ ભાવ છે; આત્મીય-પોતાનો છે, પારકો નથી; અને એ જ પરમ તત્ત્વ છે, બાકી બીજું બધુંય ઉપલવરૂપ-આકૃતરૂપ-અંધાધુંધીરૂપ છે. માટે એક આ કેવલજ્ઞાનજ્યોતિ જ આદેય છે, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, બાકી બીજું બધુંય હેય છે-ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. ભૂલથી ધોળીને ઘેરથી પારકું વસ્ત્ર આવી ગયું હોય તો તેના મૂળ ધણીને પાછું આપી દેવું જોઈએ, એ ન્યાયે પ્રમાણિક વિવેકી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ એમ જાણે છે કે આ સર્વ પરભાવનો-પરવસ્તુનો મ્હારે ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ; તેમાં સ્નેહરૂપ ‘આસક્તિથી હું બંધાયો છું’, માટે મ્હારે તે આસક્તિ છોડી દેવી જોઈએ. કારણ કે દેહમાં સ્વબુદ્ધિ આત્માને એ દેહ સાથે નિશ્ચય જોડે છે, સ્વાત્મામાં આત્મબુદ્ધિ એ દેહથી આત્માને વિયોજે છે-વિખૂટે પાડે છે. દેહમાં આત્મબુદ્ધિ એ જ સંસાર દુઃખનું મૂળ છે’, માટે હું દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ દેહાધ્યાસ છોડી દઈ આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ કરું. (જુઓ પૃ. ૩૦૨).

આમ સ્વ-પરભાવનો વિવેક ઉપજ્યો હોવાથી, લેહજ્ઞાન પ્રગટ્યું હોવાથી, શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન થયું હોવાથી, તેને નિર્મલ આત્માનુભવ સાંપડે છે. એટલે-‘ભૂત, વર્તમાન

× “ભૂતં ભાન્તમભૂતમેવ રમસા નિર્મિચ વંધં સુધી-
ર્યદાન્તઃ કિલ કોઽપ્યહો કલયતિ વ્યાહત્ય મોહં હઠાત્ ।
આત્માત્માનુભવૈકગમ્યમહિમા વ્યક્તોઽયમાસ્તે ધ્રુવં,
નિત્યં કર્મકલઙ્કપઙ્કવિકલો દેવઃ સ્વયં શાશ્વતઃ ॥”

—શ્રી અમૃતઅંદાચાર્યજીવિત સમયસાર હલકા.

ને ભાવી જાંધને એકદમ નિર્લોદીને આ સુખુદ્ધિવંત મોહને હઠથી ‘અનુભવ હંસ’ હઠાવી અંતરમાં નિહાળે છે, તો એક આત્માનુભવથી જ જેનો મહિમા શું પેખ રે’ ગમ્ય છે એવો આ પ્રગટ આત્મા ધ્રુવપણે ‘સ્થિત’ છે, અને તે નિત્ય કર્મકલંક પંકથી રહિત એવો સ્વયં શાશ્વત દેવ છે’. આમ હંસ જેમ ક્ષીર-નીરનો વિવેક કરે છે, દૂધ ને પાણી જૂદા કરે છે, તેમ આ આત્માનુભવી સમ્યગ્-દષ્ટિ પુરુષ આત્મા-અનાત્માનો વિવેક કરે છે, સ્વ-પરને જૂદા પાડે છે. દેહથી જેમ વસ્ત્ર જૂદું છે, મ્યાનથી જેમ તલવાર જૂદી છે, તેમ જડથી ચેતનસ્વરૂપ આત્મા પ્રગટ લક્ષણે જૂદો છે, એમ તે અનુભવે છે; સર્વ અવસ્થામાં જે સદાય ન્યારો-જૂદો ને જૂદો જણાય છે અને જે પ્રગટ ચેતન્યમય સ્વરૂપ છે, એવો આત્મા તે સાક્ષાત્ સંવેદે છે. ચિત્રશાળા ન્યારી-જૂદી છે, તેમાં પલંગ ન્યારો જૂદો છે, તેમાં સેજ-પથારી ન્યારી છે, તેની ચાદર પણ ન્યારી છે, આવો પરવસ્તુ સાથેનો મ્હારો સંજોગ છે, એમાં મ્હારી સ્થાપના કરવી-આત્મખુદ્ધિ કરવી જૂદી છે, -એમ સમજી સમ્યગ્દષ્ટિ ભેદજ્ઞાની પુરુષ અચેતનતાભાવ ત્યાગીને, ત્યાગી ચેતન જની, દષ્ટિ જોડીને દેખે છે, તો પોતાનું-આત્માનું સ્વરૂપ દેખે છે.

“ નિજ ગુણ સજ નિજમાં લખે, ન ચખે પરગુણની રેખ રે;

ખીર નીર વિવરો કરે, અનુભવ હંસ શું પેખ રે....પણસું પદપંકજ પાર્શ્વના. ”

—શ્રી આનંદધનજી.

“ ચિત્રસારી ન્યારી, પરજંક ન્યારો, સેજ ન્યારી, ચાદર ભી ન્યારી, ઈહાં જૂડી મેરી થપના; અતીત અવસ્થા સૈન, નિદ્રા વહી કોઠિ પૈન, વિદ્યમાન પલક ન, યામે અજ છપના; શ્વાસ ઓ સુપન દોઢિ, નિદ્રાકી અલંગ ખુઝે, સૂઝે સજ અંગ લખી, આતમ દરપના; ત્યાગી લયો ચેતન, અચેતનતાભાવ ત્યાગી, ભાલે દષ્ટિ જોલિકે, સંભાલે રૂપ અપના. ”

—કવિવર બનારસીદાસજી.

અને તે દેખે છે તે સ્વરૂપ કેવું છે? આત્માથી જ, આત્મામાં, આત્માને હું જે અનુભવું છું તે હું છું, ‘સોડહં’. તે નથી નપુંસક, નથી નર, નથી નારી, નથી એક, નથી બે, નથી બહુ, નેતિ નેતિ. જેના અભાવે હું સુષુપ્ત-સૂતો હતો, અને જેના સદ્ભાવે હું જાગ્રત થયો-ઉઘ્યો, તે અતીન્દ્રિય અનિર્દેશ્ય એવો સ્વસંવેદ હું છું. (જુઓ પૃ: ૨૮૦-૮૧) આમ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને નિજ સ્વરૂપનું ભાન પ્રગટતાં અનાદિની પ્રમાદ નિદ્રા ટળી છે, અને સમ્યગ્ જ્ઞાનસુધારસધામ એવો આત્મા જાગ્યો છે ને જોડી બેઠે છે કે—

*“યેનાત્મનાડનુભૂયેડહમાત્મનૈવાત્મનાત્મનિ । સોડહં ન તન્ન સા નાસૌ નૈકો ન દ્વૌ ન વા વહુઃ ॥
યદમોવે સુષુપ્તોડહં યદ્ભાવે વ્યુત્થિતઃ પુનઃ । અતીન્દ્રિયમનિર્દેશ્યં તત્સ્વસંવેદમસ્મ્યહં ॥”

—શ્રી સમાધિશતક.

“ જંગત દિવાકર શ્રી નમીશ્વર સ્વામી જે, તુજ મુખ દીકે નાઠી ભૂત અનાદિની રે લો.
જાગ્યો સમ્યગ્ જ્ઞાન સુધારસ ધામ જે, છાંડી દુર્જય મિથ્યા નિદ્ર પ્રમાદની રે લો.
સહજે પ્રગટયો નિજ પરભાવ વિવેક જે, અંતર આતમ ઠહર્યો સાધન સાધવે રે લો.
સાધ્યાલંબી થઈ જ્ઞાયકતા છેક જે, નિજ પરિણતિ થિર નિજ ધર્મરસ ઠવે રે લો. ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

ધીરતા-નિર્ભયતા.

“ ધીંગ ધણી માથે કિયો રે, કુણ જાંજે નર ખેટ ? વિમલ ” —શ્રી આનંદધનજી.
આ સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માઓ આવા વિવેકી હોય છે, એટલા માટે જ ધીર હોય છે, અચપલ-અચંચલ હોય છે, પરમ નિર્ભય હોય છે, કારણ કે ભય-ચંચલતાનું કારણ આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે, પણ જેને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રગટ્યું છે, એવા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષો તો ઠઠ નિશ્ચયપણે જાણે છે કે મ્હારું કંઈ ચાલ્યું જવાનું નથી, મ્હારું છે તે તો મ્હારી પાસે જ છે, બાકી બીજું બધું અનન્ય છે. ‘ અવધૂ કયા તેરા ? કયા મેરા ? તેરા હે સો તેરી પાસે, અવર સળહી અનેરા ’ માટે મ્હારે ભય શો ? ચિંતા શી ? વિકલ્પ શો ?
“ સર્વથી સર્વ પ્રકારે હું ભિન્ન છઉં, એક કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ, પરમોત્કૃષ્ટ, અચિત્ત્ય સુખસ્વરૂપ માત્ર એકાંત શુદ્ધ અનુભવરૂપ હું છઉં. ત્યાં વિક્ષેપ શો ? વિકલ્પ શો ? ભય શો ? ખેદ શો ? બીજી અવસ્થા શી ? શુદ્ધ શુદ્ધ, પ્રકૃષ્ટ શુદ્ધ પરમ શાંત ચૈતન્ય હું માત્ર નિર્વિકલ્પ છઉં. નિજ સ્વરૂપ-મય ઉપયોગ કરું છઉં. તન્મય થાઉં છું. શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૭૬૦

આવા સમ્યગ્દષ્ટિઓ જ આ પરમ સાહસ કરવાને સમર્થ થાય છે કે—‘ જ્યારે વજ્ર પડતું હોય ને ભયથી કંપાયમાન થતું ત્રૈલોક્ય તેનો માર્ગ છોડતું હોય, ત્યારે નિસર્ગ-નિર્ભયતાથી સર્વ જ શંકા છોડી દઈ, તેઓ સ્વયં પોતાને ન હણી સમ્મ ભયરહિત શકાય એવા અવધ્ય જ્ઞાનદેહરૂપ જાણતા હોઈ બોધથી ચ્યુત થતા જ્ઞાનીનું પરમ નથી. ’ (જુઓ પૃ. ૬૮, કુટનોટ) અને આમ જેને જ્ઞાનદેહમય નિજ નિઃશંકપણું સહજાત્મસ્વરૂપનો પરમ અખંડ નિશ્ચય ઉપજ્યો છે એવા ધીર સમ્યગ્દષ્ટિને સાત ભયમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનો કંઈ પણ ભય રહેતો નથી. એવો તે પરમ નિઃશંક હોય છે, કારણ કે (૧-૨) સર્વથી* જૂદા એવા આ

* આ સાત ભયનું વિસ્તારથી પરમ મનોરમ વર્ણન શ્રીઅમૃતચંદ્રાચાર્યજી(?) કૃત પંચાધ્યાયીમાં આપ્યું છે. ત્યાં જિજ્ઞાસુએ જેવું. તેનું સારભૂત સંક્ષેપ પણ સંપૂર્ણ વર્ણન શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીએ પરમ સુંદર રીતે અત્રે આધારરૂપ લીધેલા સમયસારકલશમાં લલકાર્યું છે. જેમકે—

“ લોકઃ શાશ્વત ઇષ્ટ એક સકલત્યકો વિવિકાત્મન-

શ્ચિલ્લોકં સ્વયમેવ કેવલમયં યલ્લોકયત્યેકકઃ ।

લોકો યન્ન તવાપરસ્તવ પરસ્તસ્યાસ્તિ તદ્ગ્નીઃ કુતો,

નિઃશંકઃ સતતં સ્વયં સ સદ્ગજં જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ ॥ ” ઇત્યાદિ

વિવિક્ત આત્માનો તો સર્વથી રહિત એવો આ એક શાશ્વત લોક છે. એવા આ કેવલ ચૈતન્ય લોકને એકાકી સ્વયમેવ જે અનુભવે છે, અને આ અપર લોક કે પર લોક ત્હારો નથી એમ જે ચિંતવે છે, તેને તે ઇહલોકલીતિ કે પરલોકલીતિ ક્યાંથી હોય ? આમ સતત નિઃશંક એવો જ્ઞાની તો સ્વયં સહજ જ્ઞાન સદા અનુભવે છે. (૩) નિર્લેપણે ઉદિત-ઉદય પામેલા એવા વેદ-વેદકના બલથી એક અચલ એવું જ્ઞાન સદા અનાકુલ જનોથી જે સ્વયં વેદાય છે, તે આ એકજ વેદના છે, બીજી આવી પડેલી વેદના હોયજ નહિ, તેથી જ્ઞાનીને તે વેદનાલીતિ ક્યાંથી હોય ? (૪) જે ‘સત્’ છે તે નિશ્ચય નાશ પામતું નથી, એવી પ્રગટ વસ્તુ-સ્થિતિ છે અને જ્ઞાન સ્વયમેવ સત્ છે, તો પછી એનું બીજાઓથી શું ત્રાણ કરાયું છે ? એટલા માટે એનું અત્રાણ એવું કંઈ નથી, તો પછી તે અત્રાણ લીતિ જ્ઞાનીને ક્યાંથી હોય ? (૫) ‘સ્વ રૂપ’ એજ ખરેખર ! વસ્તુની પરમ ગુણિ છે, કારણ કે સ્વરૂપમાં કોઈ પણ બીજો પ્રવેશવા શક્ત નથી, અને અકૃત-અકૃત્રિમ એવું સહજ જ્ઞાનજ સ્વરૂપ છે. એટલે પછી એની અગુણિ કોઈ હોય નહિ. તેથી અગુણિ લીતિ જ્ઞાનીને ક્યાંથી હોય ? (૬) પ્રાણના ઉચ્છેદને મરણ કહે છે, અને આ આત્માના પ્રાણ તો નિશ્ચયથી જ્ઞાન છે. તે સ્વયમેવ શાશ્વતતાએ કરીને કદી પણ ઉચ્છેદાતું નથી, એથી કરીને તેનું મરણ કંઈ હોય નહિ, તો પછી જ્ઞાનીને મૃત્યુલીતિ ક્યાંથી હોય ? (૭) એક એવું જ્ઞાન અનાદિ-અનંત ને અચલ છે, અને એ ખરેખર ! સ્વતઃસિદ્ધ છે. ગમે ત્યાં આ સદૈવ જ છે, અત્રે બીજાનો-દ્વિતીયનો ઉદય નથી. તેથી આકસ્મિક એવું કંઈ અત્રે હોય નહિ. તો આકસ્મિક લીતિ જ્ઞાનીને ક્યાંથી હોય ? સતત નિઃશંક એવો જ્ઞાની તો સ્વયં સહજ જ્ઞાન સદા અનુભવે છે.—આમ ઇહલોકાદિ સાત ભય જેને ટળ્યા છે, એવો સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની તો સદા પરમ નિર્ભય, પરમ નિઃશંકજ હોય છે. ભયનેજ ભય લાગી તેમનાથી દૂર ભાગી જાય છે !*

પ્રત્યાહાર.

“ પરપરિણામિકતા અછે, જે તુજ પુદ્ગલ લોગ હો મિત્ત !

જડ ચલ જગની એઠનો, ન ઘટે તુજને લોગ હો મિત્ત ! ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ આવા વિવેકી ને ધીર હોય છે, તેટલા માટેજ તેઓ પ્રત્યાહારમાં તત્પર બને છે, અર્થાત્ વિષયવિકારમાં ઇન્દ્રિય જોડતા નથી, વિષયવિકારમાંથી ઇન્દ્રિયોને પ્રત્યાહૃત કરે છે—પાછી જેંથી લે છે, પરભાવમાંથી આત્માને પાછો ‘સકુળ જગત્ વાળી સ્વચિત્તસ્વરૂપને અનુકારી કરે છે, પરપરિણુતિને વમી આત્મ-તે એઠવત્’ પરિણુતિમાં રમે છે. તેઓ પોતાના આત્માને સંજોધીને કહે છે કે—હો આત્મન્ ! હે મિત્ર ! જે તું પુદ્ગલલોગ કરે છે, તે પરપરિણુતિપાણું છે.

* “ સમ્મદિટ્ઠી जीवा निस्संका होंति निव्वया तेण ।

सत्तमयविष्वमुक्का जग्हा तग्हा दु निस्संका ॥ ”—શ્રી સમયસાર.

પરપરિણતિભાવ છે. આ જડ ને ચલ જગત્ની એકનો હે મિત્ર ! તને ભોગ ઘટતો નથી. આ પુદ્ગલો સર્વ જીવોએ અનંત વાર ભોગવીને મૂકી દીધેલા છે, તે તેઓના ઉચ્છિષ્ટ ભોજન જેવા છે, એક જેવા છે. આવી પ્રગટ અશુચિરૂપ એક કોણ ખાય ? ને પોતાના પરમ શુચિ આત્મસ્વરૂપને કોણ ભ્રષ્ટ કરે ? વળી હે ચેતન ! આ પુદ્ગલભોગ અનિત્ય છે, ક્ષણવિધ્વંસી છે. જે પૌદ્ગલિક વિષયભોગ સરસ ને પ્રિય લાગતા હતા, તે ક્ષણવારમાં વિરસ અને અપ્રિય થઈ પડે છે, કારણ કે રૂપ-રસ-ગંધ-વર્ણના વિપરિણામથી પુદ્ગલમાં તેવા તેવા વિકાર-ફેરફાર થયા જ કરે છે. રાજસંપદાથી કે સ્વર્ગસંપદાથી પ્રાપ્ત થતા ભોગ પણ દુર્ગંધી કદન્ન જેવા છે, માટે નિત્ય સરસ એવા ચૈતન્યરસમય નિભાત્મસ્વરૂપનો આસ્વાદ છોડીને તેવા અનિત્ય વિરસ પુદ્ગલ કદન્નને કોણ આખે ?

“ કરો સાચા રંગ જિનેશ્વર, સંસાર વિરંગ સહુ અન્ય રે;
સુરપતિ નરપતિ સંપદા, તે તો દુરગંધિ કદન્ન રે....કરો સાચાં
આસ્તાગ જિન શુભરસ રમી, વિષય વિકાર વિરૂપ રે;
વિષુ સમકિત મત અભિલષે, જિણે આખ્યો શુદ્ધ સ્વરૂપ રે....કરો સાચાં ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

પાંચે ઇન્દ્રિયના વિષયભોગ પરિણામે અત્યંત દુઃખદાયી છે. ‘જે આપાતભાત્રે-આરંભ માત્રે સુખદાયક લાગે છે, તે વિષયભોગ વિપાકે કિંપાક ફલ જેવા દારુણ પરિણામી છે. આ ભોગ ખરેખર ! સાપની ફેણ જેવા આત્મઘાતી છે. વિષયમાં ને ‘વિષયવાસના કાલકૂટ વિષમાં મેરુ ને સર્પવ જેટલું અંતર છે.’ એકેક ઇન્દ્રિયને ત્યાગો ચેતન !’ પરવશપણથી હાથી આદિને પ્રાપ્ત થતા આ પ્રત્યક્ષ ભયંકર પરિણામ તું

જો ! (જુઓ. પૃ. ૩૧૮-૩૧૯) તો પછી પાંચે ઇન્દ્રિયના પ્રગળપણથી તો કેટલું ખધું દુઃખ થાય ? માટે હે સચ્ચિદાનંદ આત્મન ! તું વિષયવાસના છોડીને નિજસ્વભાવમાં સ્થિતિ કર ! વળી હે ચેતન ! આ અનાદિ સંસારમાં તે અનેક વાર દેવ-લોકાદિના અનંત સુખ ભોગવ્યા, છતાં તને તૃપ્તિ ઉપજી નથી, અને હજી લુખાળવાની જેમ જાણે કોઈ દિવસ દીકા ન હોય એમ તું આ મનુષ્યલોકના તુચ્છ કામભોગની વાંચી કરે છે ! તો તેથી તને શી રીતે તૃપ્તિ ઉપજશે ? સાગરજલથી જે તૃષ્ણા નથી છીપી, તે ગાગરજલથી કેમ છીપશે ? પાણીના પૂરથી સમુદ્ર કોઈ રીતે તૃપ્તિ પામે, ઇંધનોથી અગ્નિ તૃપ્તિ પામે, પણ અતિ ચિરકાળ ભોગવેલ અનંત કામભોગથી પણ પ્રાણી તૃપ્તિ પામતો નથી, માટે આવા તૃષ્ણા-તાપ ઉપજવનારા દારુણ વિષયસુખથી સર્વું x-આમ આ પુદ્ગલભોગ સર્વથા અશુચિ, અનિત્ય, દુઃખમય અને તૃષ્ણાતાપ ઉપજવનાર છે. અને ત્યારે સ્વરૂપ તો હે ચેતન ! પરમ શુચિ, નિત્ય, પરમ સુખમય, ને આત્મતૃપ્તિજન્ય પરમ શાંતિ ઉપજવનારું છે, માટે હવે તું પરપરિણતિરસરૂપ પુદ્ગલ ભોગની આસક્તિ છોડી દે, ને સ્વસ્વરૂપરસના ભોગનો આસ્વાદ લે !

x વિશેષ આધાર માટે જુઓ જ્ઞાનાર્ણવ, અધ્યાત્મસાર આદિ ગ્રંથરત્નો.

“ ત્યાગીને સહુ પરપરિણુતિરસ રીઝ જો, જાગી છે નિજ આત્મ અનુભવ ધૃષ્ટતા રે લો ।
સહેજે છૂટી આશ્રવ લાવની ચાલ જો, જાલિમ એ પ્રગટી છે સંવર-શિષ્ટતા રે લો । ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

ઇત્યાદિ પ્રકારે વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને પાછી ખેંચનારા આ સમ્યગ્દષ્ટિ જોગીજનને લોગ પ્રત્યે અત્યંત અનાસક્તિ જ હોય છે, પરમ વૈરાગ્ય જ વર્તે છે; કારણ કે—(૧)

જેનું મન મૂંગો અનાહત નાદ સાંભળી રહ્યું છે, એવા આ જોગીજનને આવા જોગીને કોકિલનો કલ સ્વર કેમ આનંદ આપે ? અનુભૂતિ નટીએ લલકારેલા લોગ કેમ ગમે ? પ્રિય સંગીતમાં જે રત થયા છે, તે કામિનીના કોમલ કરકંકણના અવાજથી કેમ ઘૂણીયમાન થાય ? (૨) અવિનાશી ને નિસર્ગ-નિર્મલ એવા સ્વરૂપને જે દેખે છે, તે યોગીપુરુષને નાશવંત ને શુક-શોણિતથી ઉપજેલું રૂપ કેમ ગમે ? (૩) શીલ સોરભથી જે પ્રસન્ન થાય છે, તેને કસ્તૂરી-ચંદનાદિ સુગંધી દ્રવ્યોથી કેમ આનંદ ઉપજે ? કારણ કે બીજી સુગંધી તો ઝાઝીવાર ટકતી નથી, વાયુથી શીઘ્ર ભડી જાય છે, પણ શીલસોરભ તો લાંબો વખત ઉપયોગમાં આવે છે અને તેને વિભાવરૂપ વાયરો હરી શકતો નથી. (૪) જેનું મન સતત અવિકારી એવા નવમા શાંત રસમાં મગ્ન થયું છે, તે યોગીજન આરંભે સુખરૂપ પણ પરિણામે વસમા એવા રસોથી કેમ રીઝે ? જે મધુર રસને ચાખતાં રસલોહુપીની રસનામાંથી રસ પડે છે—જીભમાં પાણી છૂટે છે, તે રસનો ભયંકર વિપાક ચિંતવતાં આ વિરક્તજનોની આંખમાંથી પાણી પડે છે—આંસુ આવે છે. (૫) જ્યાં ગુણપુષ્પો* ખીછાવેલા છે એવી નિર્મલ સુવિકલ્પરૂપ તળાઈમાં જે ધૃતિ-પત્નીને આલિંગીને સૂતા છે, તે સમ્યગ્દષ્ટિજનો બાહ્ય સ્પર્શમાં કેમ રત થાય ? આમ આ લોકના વિષયો આ વિરક્તચિત્ત સમ્યગ્દષ્ટિ જનોને આનંદદાયી થતા નથી. અરે ! આ મહાનુભાવો પરમાનંદરસનું પાન કરીને ધીંગાધડબા બની એટલા બધા આળસુ બની ગયા છે, કે તેઓ પરલોક સુખમાં પણ નિઃસ્પૃહ હોય છે !

ધર્મચતના

આવા વિવેકી ધીર ને વિષયવિરક્ત સમ્યગ્દષ્ટિ મહાજનો ધર્મ બાધાના પરિત્યાગમાં ચત્તવંત હોય છે. આત્મધર્મમાં જેમ બાધા ન ઉપજે તેમ પ્રવર્તવા તેઓ સતત ચત્તશીલ રહે છે, અર્થાત્ જેમ બને તેમ આત્મપરિણુતિમાં વર્તવા પ્રયાસ કરે છે; પરભાવમાંથી

* “ इह ये गुणपुष्पपूरिते, धृतिपत्नीमुपगृह्य शेरते ।

विमले सुविकल्पतरुके, क बहिः स्पर्शरता भवन्तु ते ॥

तदिमे विषयाः किलैहिका, न मुदे केऽपि विरक्तचेतसाम् ।

परलोकसुखेऽपि निःस्पृहाः परमानंदरसालसा जमी ॥ ”

(ઇત્યાદિ આધારરૂપ હૃદયંગમ વર્ણન માટે જુઓ) અધ્યાત્મસાર વૈરાગ્યઅધિકાર.

સ્થિરાદિષ્ટિ : ધર્મનો મર્મ—ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ

આત્માને પ્રત્યાહુત કરી—પાછો ખેંચી લઈ, તે સ્વભાવરૂપ ધર્મમાં સ્થિતિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ને તેમાં બાધા-હાનિ આવવા દેતા નથી. પરમ ધર્મમૂર્તિ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પોતાનો તાદૃશ્ય આત્માનુભવ આલેખ્યો છે કે:—

“ એક આત્મપરિણતિ શિવાયના બીજા જે વિષયો તેને વિષે ચિત્ત અવ્યવસ્થિતપણે વર્તે છે. x x x અચલિત આત્મરૂપે રહેવાની સ્થિતિમાં જ ચિત્તેચ્છા રહે છે. x x x એક આત્મપરિણામ શિવાય સર્વ બીજાં પરિણામને વિષે ઉદાસીનપણું વર્તે છે. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પનાંક ૪૯૨.

ધર્મ એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ—‘વત્થુસહાવો ઘમ્મો ।’ વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ, આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અથવા ટંકોટકીણું એક શુદ્ધ જ્ઞાયક ભાવ એ આત્માનો સ્વભાવ છે, માટે તેમાં વર્તવું તે જ ‘ધર્મ’ એટલે ? વાસ્તવિક ખરેખરો ધર્મ છે. અથવા શ્રી પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે તેમ ‘ચારિત્ર એ જ ધર્મ છે, જે ધર્મ છે તે સામ્ય છે, અને જે સામ્ય છે તે મોહ-ક્ષોભ વિનાનો આત્માનો પરિણામ છે.’ આમાં ‘સ્વરૂપમાં ચચરણુ તે ચારિત્ર છે, અર્થાત્ સ્વસમયપ્રવૃત્તિ તે ચારિત્ર છે. તે જ વસ્તુસ્વભાવપણાથી ધર્મ છે. અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્ય પ્રકાશન તે ધર્મ છે. અને તે જ યથાવસ્થિત આત્મગુણપણાથી સામ્ય છે. અને સામ્ય તો દર્શનમોહનીય ને ચારિત્રમોહનીયના ઉદયથી ઉપજતા સમસ્ત મોહ-ક્ષોભના અભાવથી અત્યંત નિર્વિકાર એવો જીવનો પરિણામ છે.’ આમ ચારિત્ર, ધર્મ ને સામ્ય એ ત્રણે એકાર્થવાચક છે.

આમ આત્માનું જ્ઞાન, આત્માનું દર્શન, ને આત્માનું ચારિત્ર—એ રતનત્રયીરૂપ શુદ્ધ આત્મધર્મમાં જેમ બાધા ન પડે, તેમ વર્તવાનો સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સતત ઉપયોગ રાખે છે. તાત્પર્ય કે જેમ અને તેમ આત્મા શુદ્ધ ઉપયોગમાં સ્થિતિ કરે તેમ કરવા મથે છે. ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ એ જ છે. બાકી વ્યવહારધર્મના પ્રકારો પણ જો ઉપરોક્ત નિશ્ચયરૂપ-ભાવધર્મના સાધક થતા હોય તો જ ભલા છે, રૂડા છે,—ભાવ વિના તો એ બધાય ફાગટ છે. (જુઓ: પૃ. ૨૪૪-૨૪૫) સકલ જગત ‘ધરમ ધરમ’ કરતું કરે છે, પણ તે ધર્મનો મર્મ બાળતું નથી. તે તો કોઈ વિરલા જ બાળે છે. ધર્મનો મર્મ તો ઉપર કહ્યો તે—આત્મસ્વભાવમાં વર્તવું તે છે. જો દેહાધ્યાસ છૂટે, દેહમાંથી આત્મબુદ્ધિ

x “ સ્વરૂપે ચરણં ચારિત્રં સ્વસમયપ્રવૃત્તિરિત્યર્થઃ । તદેવ વસ્તુસ્વભાવત્વાદ્ધર્મઃ । શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રકાશનમિત્યર્થઃ । તદેવ ચ યથાવસ્થિતાત્મગુણત્વાત્સામ્યમ્ । સામ્યં તુ દર્શન-ચારિત્રમોહનીયોદયાપાદિતસમસ્તમોહક્ષોભાભાવાદત્યન્તનિર્વિકારો જીવસ્ય પરિણામઃ । ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીવિત પ્રવચનસાર ટીકા.

જાય ને આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ થાય, તો તું કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા પણ નથી—
એ જ ધર્મનો મર્મ છે.

“છૂટે દેહાધ્યાસ તો, તું કર્તા નહિં કર્મ;
તું ભોક્તા નહિં તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આમ આત્માનું સ્વસ્વભાવમાં વર્તવું તે ધર્મ છે, અને વિભાવમાં વર્તવું તે અધર્મ છે. જે વિભાવ છે તે નૈમિત્તિક છે—નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે નિમિત્ત વિષયસંગાદિક છે. આ અશુદ્ધ નિમિત્તથી આત્મા સંસારમાં સંસરે છે—રજળે છે, અને પરભાવનો કર્તા થાય છે. પણ જ્યારે આ શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યધન આત્મા શુદ્ધ નિમિત્તમાં રમે છે, ત્યારે તે નિજ ભાવનો કર્તા થાય છે.

“પારિણામિક જે ધર્મ તમારો, તેવો અમરો ધર્મ;
શ્રદ્ધા ભાસન રમણુ વિયોગે, વળગ્યો વિભાવ અધર્મ.—
....રે સ્વામી ! વિનવિયે મન રંગે.

જેહ વિભાવ તેહ નૈમિત્તિક, સંતતિ ભાવ અનાદિ;
પરનિમિત્ત વિષયસંગાદિક, હોય સંયોગે સાદિ....રે સ્વામી !—

અશુદ્ધ નિમિત્તે એ સંસરતા, અત્તા કર્તા પરનો;
શુદ્ધ નિમિત્ત રમે જળ ચિદ્ધન, કર્તા ભોક્તા ધરનો....રે.”—શ્રી દેવચંદ્ર

આવું ધર્મ-અધર્મનું પરમ સારભૂત પરમાર્થસ્વરૂપ જાણી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ વિભાવરૂપ અધર્મના નિમિત્તોનો ત્યાગ કરે છે, અને સ્વભાવરૂપ ધર્મના સાધક કારણોનો સત્ સાધનોનો આશ્રય કરે છે. અર્થાત્ સમ્યગ્ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની પ્રગટો તેહ વૃદ્ધિના ઉપાયોનું અવલંબન લે છે; આત્મસ્વરૂપના બાધક કારણોને અમારો રે !’ ત્યજે છે ને સાધક કારણોને લગે છે, અને તેમાં પણ જેને એવો શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ વસ્તુ ધર્મ પ્રગટ્યો છે, એવા પરમાત્મા પ્રભુની હૃદ આશ્રયભક્તિ પરમ અવલંબનભૂત-આધારભૂત ગણીને તે પરમપ્રેમે લગે છે. અને તે પ્રભુને ભજતાં તે, ‘હૈ પ્રભુ ! હૈ સહજાત્મસ્વરૂપ સ્વામી ! આપને જેવો શુદ્ધ ધર્મ પ્રગટ્યો છે, તેવો શુદ્ધ ધર્મ અમને પ્રગટો !’ એમ નિરંતર અજંપા બાપ જપે છે. તે પ્રભુને અવલંબતાં પરભાવ પરિહરે છે, અને આત્મધર્મમાં રમણતા અનુભવતાં તેનો આત્મભાવ પ્રગટે છે.

“શ્રી સીમંધર જિતવર સ્વામી, વિનતડી અવધારો;
શુદ્ધ ધર્મ જે પ્રગટ્યો તુમરો, પ્રગટો તેહ અમારો રે....સ્વામી !
શુદ્ધ દેવ અવલંબન ભજતાં, પરહરિયે પરભાવ;
આત્મધર્મરમણુ અનુભવતાં, પ્રગટે આત્મભાવ રે....સ્વામી !—શ્રી દેવચંદ્ર

અને સમ્યગ્દષ્ટિની આવી પ્રવૃત્તિ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી હોય છે, કારણ કે તેને નિશ્ચય-પણે ગ્રંથિભેદ થયો છે. એટલે વિવેકની પરિશુદ્ધિને લીધે તે ઉત્તમ શ્રુતપ્રધાન હોઈ એમ વિચારે છે.

न ह्यलक्ष्मीसखी लक्ष्मीर्यथानन्दाय धीमताम् ।

तथा पापसखा लोके देहिनां भोगविस्तरः ॥ ૧૫૯ ॥

અલક્ષ્મીસખી લક્ષ્મી ન હે, ધીમંતને આનંદ;

પાપસખા ત્યમ પ્રાણિને, અહીં ભોગનો વૃદ્ધ. ૧૫૯.

અર્થ:—ખરેખર અલક્ષ્મીની સખી એવી લક્ષ્મી બુદ્ધિમંતોને આનંદ માટે થાય જ નહિ; તેમ લોકમાં પાપનો સખા એવો ભોગવિસ્તર પ્રાણીઓને આનંદ માટે થતો નથી.

વિવેચન

અલક્ષ્મી જેની સખી છે, એવી લક્ષ્મી બુદ્ધિમંતોને આનંદદાયક થતી નથી; તેમ પાપ જેનો સખા છે એવો ભોગવિસ્તર પ્રાણીઓને આનંદદાયી થતો નથી.

સામાન્ય લોકવ્યવહારમાં પણ મનાય છે કે અલક્ષ્મી જેની ખંડેનપણી છે અર્થાત્ જે લક્ષ્મીની સાથે અલક્ષ્મી સહચરીરૂપે જોડાયેલી છે, જે લક્ષ્મીના પરિણામે અલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી લક્ષ્મી ડાહ્યા માણસોને આનંદનું કારણ થતી નથી.

પાપસખા ભોગ કારણ કે જે લક્ષ્મી અનુબંધે અલક્ષ્મી આપે, જે કરેલી કમાણી ધૂળધાણી ધર્મ નિર્ધનપણ આપે, ને અંતરમાં દાહ દહીને ચાલી જાય, તેવી લક્ષ્મીથી બુદ્ધજન કેમ રાચે ? તેમ સમસ્ત પ્રકારનો જે ભોગ-

વિસ્તાર છે તેનો સખા-મિત્ર પાપ છે. ભોગની અને પાપની એવી ગાઢ મૈત્રી છે, એવી દિલોળન દોસ્તી છે કે, જ્યાં જ્યાં ભોગપ્રવૃત્તિ છે, ત્યાં ત્યાં તેનો સહચર દિલોળન દોસ્ત પાપ અવશ્ય હાજર હોય જ છે. અર્થાત્ ભોગપ્રવૃત્તિ પાપ વિના થઈ શકતી નથી, એવો એ બન્નેનો એક બીજા વિના ન ચાલે એવો-ચેન ન પડે એવો અવિનાભાવી સંબંધ છે. આવો પાપરૂપ મિત્રવાળો અથવા પાપનો મિત્ર-ગોઠીઓ ભોગવિસ્તર પ્રાણીઓને આનંદદાયી થતો નથી, અને ભૂતોપધાતથી પાપ છે, એમ ભાવના છે. અને પાપથી તો

વૃત્તિ:—નહિ-નહિ જ, અલક્ષ્મીસખી લક્ષ્મી:—અલક્ષ્મીની સખી એવી લક્ષ્મી, અથવા અલક્ષ્મી જેની સખી છે એવી લક્ષ્મી,—તથાપ્રકારે ઉભયના પરિભોગથી, યથાનન્દાય ધીમતામ્—જેવા પ્રકારે ધીમંતોના આનંદાર્થે,—તથા—તેવા પ્રકારે, પાપસખા-પાપનો સખા, અથવા પાપ જેનો સખા છે એવો, લોકે-લોકમાં,—તેના અવિનાભાવથી, દેહિનાં ભોગવિસ્તર:—પ્રાણીઓના ભોગવિસ્તર, આનંદાર્થે થતો નથી,—ભૂતોનો ઉપધાત કર્યા વિના ભોગ સંભવતો નથી, અને ભૂતોપધાતથી પાપ છે એમ ભાવના છે.

દુઃખ જ છે, તો પછી જેનાથી પાછળ દુઃખ છે એવા પાપસખા લોગથી સુખ કેમ થાય ? શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું ટંકેતકીર્ણ અમૃત વચન છે કે—

“ પરવસ્તુમાં નાહિ સુંઝવો, એની દયા મુજને રહી;

એ ત્યાગવા સિદ્ધાંત કે પશ્ચાત્ દુઃખ તે સુખ નહિ. ”—શ્રી મોક્ષમાળા

સવ પ્રકારનો લોગવિસ્તર પાપમય જ છે. કારણ કે તેની ઉત્પત્તિમાં, તેની પ્રાપ્તિમાં, અને તેના ઉપલોગમાં સર્વત્ર પાપ, પાપ ને પાપ જ છે : (૧) સર્વ પ્રકારના

વિષયલોગની ઉત્પત્તિ જીવોના ઉપઘાત-હિંસા વિના થઈ શકતી નથી.

હિંસાદિ પાપ-કામલોગની ઉત્પત્તિ માટે આરંભ-પરિગ્રહ સેવવા પડે છે, કારણ કે

મય લોગ પંચ વિષયની કોઈ પણ સામગ્રી આરંભ-પરિગ્રહ વિના ઉપજતી નથી.

સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય દ્યો કે રસનેન્દ્રિયનો વિષય દ્યો, દ્રાણેન્દ્રિયનો

વિષય દ્યો કે ચક્ષુરિન્દ્રિયનો વિષય દ્યો, શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય દ્યો કે અન્ય કોઈ વિષય

દ્યો, પણ કોઈ પણ લોગ્ય વસ્તુ પ્રાણીઓના ઉપમર્દ-ઉપઘાત વિના ઉપજતી નથી. આ

માટે ખાનપાનનો એક દાખલો જ બસ છે. આ બે ઈચની જીલડીને રાજી રાખવા ખાતર

જગતમાં કેટલી બધી હિંસા થાય છે ? રસનેન્દ્રિયના રસને સંતોષવા માટે કેટલા બધા

મુંગા નિર્દોષ જીવોનો ઘાત કરાય છે ? માંસાહારીઓના ક્ષણિક સ્વાદની ખાતર રોજ

લાખો-કરોડો પ્રાણીઓની કતલ આ સુધરેલું કહેવાતું જગત કરી રહ્યું છે ! મદિરા

આદિની બનાવટમાં પણ તેવી જ ભયંકર હિંસા થાય છે, છતાં તેનું હોંસે હોંસે પાન કરી

ઉન્મત્ત લોક મોહમદિરામાં મસ્ત બની પોતાને સંસ્કારી (Civilised) માનતાં શરમાતા

નથી ! તે જ પ્રકારે રેશમી વગેરે મુલાયમ વસ્ત્રો માટે, કોશેટાના કીડાની કેટલી કારમી

હિંસા કરવામાં આવે છે, તે તો તેની વિધિ જાણનારા સહુ કોઈ જાણે છે. બિન-આમડા

વગેરેની વસ્તુઓ માટે, પીંછાવાળી-ફાંછાવાળી ટોપીઓ માટે, ફેટ હુટ (મર્કટ-મુકુટ.)

સાહેબ ટોપી વગેરે માટે હજારો-બેઠે લાખો પ્રાણીઓના ઘાતકીપણે બલિદાન લેવાય છે,

ત્યારે અંગપરિધાન કરી આ બેશરમ માનવ-પશુ પોતાની વિકૃત વિરૂપતા-બેઝાળપણ

ઠાંકે છે, અને તેમ કરી પોતે કેવું રૂઝું રૂપાણું દીસે છે એમ અરિસામાં મોહું નોઈ મલકાય

છે ! પણ તે બાપડાને ખબર નથી કે—

“ મુખડા ક્યા દેખે દરપનમેં, દયા ધરમ નહિં દિલમેં...મુખડાં ”—શ્રી કબીરજી.

વળી પોતે રોગનો લોગ ન બને તેટલા ખાતર લાખો નિર્દોષ પ્રાણીઓનો લોગ

લઈ બનાવવામાં આવતી કોડલિવર, ચીકન ઇસેન્સ વગેરે હિંસાદ્રષિત દવાઓનો આ લોક

હોંસથી ઉપલોગ કરે છે ! ને આથી જાણે અમરપણું પામી જવાના હોય, એમ આંખો

મીચીને ખાટલાના ખાટલા પેટની ગટરમાં ગટગટાવતાં છતાં માનવમર્કટો ગમે તેટલા

ઉપાય કયે પણ છેવટે મરણશરણ થાય છે !—આ બધા સ્થૂલ દષ્ટાંતો છે, પણ કોઈ પણ

નહાનામાં નહાની ભોગસામગ્રી એવી નથી કે જેની ઉત્પત્તિમાં હિંસા ન હોય. આમ ભોગસામગ્રીમાં સર્વત્ર હિંસા વ્યાપ્ત છે; અને હિંસા એ મોટામાં મોટું પાપ છે. એટલે સમસ્ત ભોગોત્પત્તિ સાથે પાપ સદા સંકળાયેલું હોય છે.

(૨) વળી આ પાપ-સખાવાળી ભોગસામગ્રીની-વિષયસાધનની પ્રાપ્તિ કરવા માટે મનુષ્યોને પ્રાચે પાપોપાર્જનથી ધનપ્રાપ્તિ કરવી પડે છે, આરંભપરિશ્રમ સેવવા પડે છે, અને તેથી પણ મહાપાપ થાય છે. પૈસાની કમાણી માટે લાગ્યે જ કાંઈ એવો ધંધો હશે કે જે સર્વથા પાપમુક્ત ને અનવધ હોય. તેમાં પણ અગ્નિકર્મ-વનકર્મ વગેરે પંદર કર્મદાની ધંધા તો વિશેષ વિશેષ પાપના કારણ હોઈ અત્યંત નિંદ્ય છે, અને આત્માર્થીને સર્વથા વળ્ય છે—દૂરથી ત્યજવા યોગ્ય છે. આમ ભોગસાધન એવા ધનના ઉપાર્જનમાં પણ મહાપાપ છે. (૩) તેમજ ભોગના ઉપભોગમાં પણ મહાપાપ છે, કારણ કે તે તે ભોગસામગ્રી ભોગવતી વેળાએ રૂપ-રસાદિ વિષયોના અભિલાષથી જીવના રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ વિકારની વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી નિજ આત્માના ગુણનો ઘાત થવાથી આત્મઘાતરૂપ ભાવહિંસા થાય છે, આત્માનું ક્ષણે ક્ષણે ભયંકર ભાવમરણ થાય છે. આ પ્રગટ પાપ છે.

“ સુખ પ્રાપ્ત કરતાં સુખ ટળે છે, લેશ એ લક્ષે લહો;

ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવમરણે, કાં અહો રાચી રહો ? ”—શ્રી મોક્ષમાળા.

આમ ભોગની ઉત્પત્તિમાં પાપ છે, ભોગની પ્રાપ્તિમાં પાપ છે અને ભોગના ઉપભોગમાં પણ પાપ છે. એટલે ભોગનો સખા પાપ છે એમ કહ્યું તે સર્વથા યથાર્થ છે, અને એટલા માટે જ આત્માર્થી મુમુક્ષુને સમસ્ત ભોગપ્રવૃત્તિ વળ્ય છે, તેમજ ભોગસાધનરૂપ આરંભ-પરિશ્રમ પણ ત્યાજ્ય છે, એમ જાણી સંવેગરંગી સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષો સમસ્ત વિષયભોગ પ્રવૃત્તિથી સતત દૂર રહેવા પ્રયત્નશીલ રહે છે, અને જેમ જોને તેમ આરંભપરિશ્રમનો સંક્ષેપ કરે છે.

ધર્મભોગ સુંદર છે એવી પણ આશંકા દૂર કરવા માટે કહે છે—

ધર્માદિપિ ભવન્ ભોગઃ પ્રાયોઽનર્થાય દેહિનામ્ ।

ચન્દનાદપિ સંભૂતો દહત્યેવ હુતાશનઃ ॥ ૧૬૦ ॥

વૃત્તિ:—ધર્માદિપિ ભવન્ ભોગઃ—ધર્મચક્રી પણ ઉપજતો ભોગ,—દેવલોકાદિમાં, પ્રાયો-પ્રાચે, જાહુત્યથી, અનર્થાય દેહિનામ્—પ્રાણીઓને અનર્થ અર્થે થાય છે,—તથાપ્રકારે પ્રમાદવિધાનથી. પ્રાયઃનું ગ્રહણ શુદ્ધ ધર્મક્ષેપી (શુદ્ધ ધર્મને આકર્ષનારા-એટલી લાવનારા) ભોગના નિરાસ અર્થે છે,—તેના પ્રમાદજીવત્વના અયોગને લીધે, અત્યંત અનવધ તીર્થકરાદિ ફલશુદ્ધિને લીધે, તથા પુણ્યશુદ્ધિ આદિમાં આગમાભિનિવેશ યદ્ધી ધર્મસાર ચિત્તની ઉપપત્તિને લીધે. સામાન્યથી દર્શાવે કહ્યું—ચન્દનાદપિ સંભૂતઃ—તથાપ્રકારે શૈલ્ય પ્રવૃત્તિવાળા શીતલ ચંદનચક્રી પણ ઉપજેલો, શું ? તો કે—દહત્યેવ હુતાશનઃ—હુતાશન-અગ્નિ દહે જ છે, દહાડે જ છે,—તથાસ્વભાવપણીને લીધે. પ્રાયઃ આ આમ જ છે, (તથાપિ) કાંઈ નથી પણ દહતો,—સત્ત્વ મંત્રથી અભિસંસ્કૃત અગ્નિચક્રી દાહની અભિદ્ધિને લીધે. આ સદૃશ લોકસિદ્ધ છે.

ધર્મથકી પણ ભોગ તે, અનર્થકર પ્રાપ્તે જ;
ચંદનથી પણ ઉપજતો, અગ્નિ અહીં બાળે જ. ૧૬૦

અર્થ:—ધર્મથકી પણ ઉપજેલો ભોગ પ્રાણીઓને પ્રાપ્તે અનર્થ અર્થ થાય છે.
ચંદનથી પણ ઉપજેલો અગ્નિ દગાડે જ છે.

વિવેચન

“ શીતલ ચંદનથી પણ ઉપજે, અગ્નિ દહે જિમ વનને રે;
ધર્મજનિત પણ ભોગ ઇલાં તિમ, લાગે અનિષ્ટ તે મનને રે....તે શુભ૦ ”

શ્રી યોગ સંજ્ઞા ૫-૫.

ઉપરમાં ભોગમાત્રને પાપસખા કહ્યો ને તેથી ગર્ભિતપણે મુમુક્ષુને તેનો નિષેધ કર્યો,
પણ ધર્મથી-પુણ્યથી પ્રાપ્ત થતા ભોગનું શું ? એ પ્રશ્નનું અત્ર સમાધાન કર્યું છે કે-
ધર્મથી એટલે શુભકર્મરૂપ ધર્મકૃત્યથી ઉપાર્જન કરેલ પુણ્યના ઉદયથી
ધર્મજન્ય ભોગ પણ દેવલોક-મનુષ્યલોક આદિમાં જે ભોગવિસ્તરની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે
પણ અનર્થહેતુ પણ ઘણું કરીને પ્રાણીઓને અનર્થરૂપ થઈ પડે છે, કારણ કે તે તેવા
પ્રકારે પ્રમાદ ઉપજાવે છે. અહીં ‘ ઘણું કરીને ’ એમ કહ્યું તે શુદ્ધ
ધર્મને આક્ષેપનારા-ખેંચી આણનારા ભોગનો અપવાદ સૂચવવા માટે છે, કારણ કે તેવા
ભોગ પ્રમાદજીવી નથી, અને તેમાં અત્યંત નિર્દોષ એવા તીર્થંકરાદિ ફલની શુદ્ધિ હોય
છે, તેમજ આગમાભિનિવેશ વડે કરીને ધર્મસાર-ધર્મપ્રધાન ચિત્તનું હોવાપણું છે. અત્રે
લોકપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત આપ્યું કે, ચંદન શીતલ પ્રકૃતિવાળું છે, છતાં તેથી પ્રગટેલો અગ્નિ
જરૂર બાળે જ છે-દગાડે જ છે. કદાપિ કોઈ સાચા મંત્રથી સંસ્કારેલ ચંદનનો અગ્નિ નથી
પણ બાળતો,-આ લોકમાં પ્રતીત છે.

તેમાં પ્રથમ દેવલોકમાં કેવી રીતે પ્રમાદાચરણ થાય છે તે તપાસીએ:—‘ xદેવલોકમાં
જીવ શુભ ધર્મકરણીના પુણ્યોદયથી ઉપજે છે. ત્યાં અતિ લબ્ધ વિમાનને વિષે કુંદ જેવા
કોમલ ઉપપાદ શિલા-ગર્ભમાં દેવો સ્વયં ઉત્પન્ન થાય છે. તે સ્થાન
દેવલોકના સર્વ ઇન્દ્રિયોને સુખ આપનારું એવું રમ્ય છે, નિત્ય ઉત્સવથી વિરાજ-
માન છે, ગીત-વાજિંત્રની લીલાથી ભરચક છે, ‘ જય ’ ‘ જીવ ’ શબ્દથી
ગાજતું છે. ત્યાં દિવ્ય આકૃતિ-રૂપ સુસંસ્થાનવાળા, સાત ધાતુથી રહિત,
અને દેહકાંતિજલના પૂરેથી દિગંતરોને પ્રસાદિત કરતા એવા વજ્રકાય ને મહાબલવાન
સર્વાંગસુંદર દેવો અચિન્ત્ય પુણ્યયોગથી ઉત્તમ દિવ્ય શરીર ધારણ કરે છે. બાળે સુખા-

x “ તત્રાતિભવ્યતાધારે વિમાને કુંદકોમલે । ઉપપાદિશિલાગર્ભે સંભવન્તિ સ્વયં સુરાઃ ॥ ”
(ઇત્યાદિ આધાર માટે જુઓ) શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યકૃત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ, પ્રા. ૩૫.

મૃતના મહાસાગરની મધ્યેથી જહાર નિકળ્યા હોય એમ તે દેવો તરત જ ક્ષણમાં નવચોવનવાળા થાય છે. જેમ કેઈ સુખનિદ્રામાંથી આળસ મરડીને ઊઠે, તેમ આ દેવો ઉપપાદશ્યમાંથી ઊઠી આંખ ઉઘાડીને જુએ છે તો પરમ રમણીય સ્વર્ગભૂમિ ને તેની વિપુલ ભોગસામગ્રી નજરે પડે છે. એટલે તે આશ્ચર્યચકિત થઈ ચિંતવે છે, અહો ! મેં પૂર્વે અન્ય જનોને દુશ્વર એવું તપ આચર્યું હતું, અને જીવિતાર્થી પ્રાણીઓને અભયદાન દીધું હતું; મનઃશુદ્ધિથી દર્શન-જ્ઞાનાદિ ચતુષ્ટય આરાધ્યું હતું, અને જગતના નાથ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરને આરાધ્યા હતા; વિષય અરણ્યને મેં બાળી નાંખ્યું હતું, કામ વૈરીને હણ્યો હતો, કપાય તરુઓને છેદી નાંખ્યા હતા, ને રાગશત્રુને નિયંત્રિત કર્યો હતો. આ બધા તેનો પ્રભાવ છે કે જેનાથી આજે દુર્ગતિમાંથી ઉદ્ધરીને મને દેવવંદિત સ્વર્ગરાજ્યમાં સ્થાપવામાં આવ્યો છે. ’

“ નિત નિત નવ નવ રંગ, ગીત જય જય સદા હો લાલં ગીતં
સાત ધાતુ વિષુ દેહ, રૂપ સુખકર મુદા હો લાલં રૂપં
અતિ સુકુમાલ શરીર, ચતુર પંડિત વરુ હો લાલં ચતુરં
દોષ કલેશ ભયહીન, શાંત જિમ નિશકરુ હો લાલં શાંતં
પુણ્ય ઉદે લહે સુખ, સદા મન ઊમહે હો લાલં સદાં
દેવલોકની ભૂમિ સદા, સુખ ગુણ ગહે હો લાલં સદાં
સુરપતિ ચેતન તામ, કામ એ પુણ્યના હો લાલં કામં
પૂરવકૃત તપ શીલ, ચરણ વર દાનના હો લાલં ચરણં
પિણ શિવસાધક ભાગ, એણુ ગમે નહીં હો લાલં એણું
એહ વિનાશી સુખ, દુઃખ ગિણજે સહી હો લાલં દુઃખં ”

—શ્રી દેવચંદ્રજીવ શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ અનુવાદ.

અને પછી આમ શુભકરણીજન્ય પુણ્યોદયથી સાંપડેલી સ્વર્ગસંપત્તિનો ઉપભોગ દેવો કરે છે. ત્યાં પંચવિષયના સુખોપભોગ સાધનોની એટલી બધી વિપુલતા હોય છે, અને દેવો ભોગસાગરમાં એટલા બધા નિમગ્ન થઈ જાય છે—મશગુલ બની પ્રમાદમાં જાય છે, કે તે આડે તેઓને બીજું કંઈ સૂઝતું નથી. રાતદિવસ જીવનવ્યય ! ક્યાં જાય છે તેની પણ તેમને ખબર પડતી નથી ! અરે ! અનેક સાગરોપમ જેટલું તેમનું દીર્ઘ આયુષ્ય પણ એમ ને એમ પાણીના રેલાની માફક ક્યાં ચાલ્યું જાય છે તેનું પણ તેમને લાન રહેતું નથી ! આયુષ્યના માત્ર છેલ્લા છ માસ બાકી રહે છે ત્યારે એમની કૂલની માળા કરમાવા લાગે છે, નેત્રોનું અનિમેષપણું ટળે છે—ચક્ષુ મટમટે છે, ત્યારે તેમની આંખ ઉઘટે છે કે—અરે ! મહારો અંતકાળ હવે નજીકમાં છે. અરે રે ! આ મહારું આયુષ્ય મેં વિષયતલ્લીન બની પ્રમાદમાં શુભાળ્યું ! આ સુમય સ્વર્ગભૂમિ ! આ સર્વાંગસુંદર દેવાંગનાઓ ! આ પરમ પ્રણયી મિત્ર

દેવો ! આ સ્વામીલક્ષ્મી સેવકો ! આ નંદનવન ! આ કલ્પવૃક્ષો ! આ પંચ વિષયની સંપૂર્ણ સામગ્રી ! અરે રે ! આ બધું ય છોડીને મ્હારે હવે ચાલ્યા જવું પડશે. આના મને પુનઃ ક્યારે દર્શન થશે ?' ઇત્યાદિ અંતસ્તાપપૂર્વક ચિંતવતા તે ચિંતાસાગરમાં નિમગ્ન થઈને છેલ્લા છ માસ યુગોની જેમ અફસોસમાં ને અફસોસમાં કેમે કરીને વિતાવે છે. આમ દેવલોકમાં પ્રાયઃ ધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલ લોગ લોગવતાં પ્રમાદમાં જીવન વ્યતીત થાય છે, અને સ્વરૂપબ્રહ્મતાથી તે આત્માને અનર્થનો હેતુ થઈ પડે છે.

આ સ્વર્ગલોકની વાત જવા દઈએ, અને પ્રત્યક્ષ દશ્યમાન એવા મનુષ્યાદિની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ, તો પણ તેમજ પ્રતીત થાય છે. પ્રબળ પુણ્યોદયથી ઉત્તમ રાજ્યલક્ષ્મીને પામેલ એવા રાજાદિનું આંતર જીવન જો તપાસીએ, તો રાજાદિનું તે ભોગવિલાસાદિમાં કે રાજ્યચિંતાદિમાં એટલા બધા વ્યથ થઈ પ્રમાદ જીવન ગયેલા દેખાય છે, એટલા બધા પ્રમાદમાં પતિત—‘પડી ગયેલા’ જણાય છે, કે તેઓને ‘ધર્મકાર્ય’ માટે ‘કુરસદ’ મળતી નથી ! નવરાશ જડતી નથી ! એટલું જ નહિ પણ રાજ્યભારરૂપ પુષ્પશય્યામાં નહિ—પણ કંટકશય્યામાં પોલી ગયેલા તે મહાનુભાવોને ‘ધર્મ’ જેવી કોઈ વસ્તુ જગતમાં છે કે નહિ તેની પણ ભાગ્યે જ ખબર પડે છે ! જે ધર્મના જ પ્રસાદથી આ પુણ્યવૈભવ સાંપડ્યો છે, તે ઉપકારી મૂળ ધર્મનું જ વિસ્મરણ કરી આ બાપડા દુઃખીઆ જીવો કૃતક્ષપણ આચરે છે ! ને પ્રમાદમાં અવતાર એળે શુભાવે છે ! ‘Unhappy lies the head, that wears the crown.’

અથવા તો મહાઐશ્વર્યસંપન્ન એવો કોઈ શ્રીમંત ધનાઢ્ય હોય, તો તેની પણ એજ ખૂરી દશા છે. કારણ કે લાડી, વાડી ને ગાડીનું સુખ જેને ઘેર હોય છે, બાગ, બંગલા ને બગીચા જેની તહેનાતમાં હોય છે, પાણી માગતાં દૂધ જેની પાસે શ્રીમંતોના હાજર થાય છે, એવા શ્રીમંત ધનાઢ્ય જનોની જીવનચર્યા નીરખીએ પણ એ જ તો તે પણ એવી જ પ્રમાદાચરણથી ભરેલી હોય છે. કારણ કે મદદિ-હાલ ! ગારવ, રસગારવ ને શાતાગારવના ગારામાં શુંચીને ગરકાવ થઈ ગયેલા હોઈ, તેઓ કાં તો એશઆરામમાં ને વૈભવવિલાસમાં એટલા બધા ‘પડી ગયા’ હોય છે, ચાર દિવસની ચાંદની જેવા જીવનની ‘જે ઘડી મોજ’ માણવામાં એટલા બધા અપ્રમાદી બની ગયા હોય છે, હાય ! રહી જશે એમ જાણી જીવનનો લ્હાવો લૂંટવાની તાલાવેલીમાં એટલા બધા લદ્દુ બની ગયા હોય છે, કે ધર્મ જેવી કોઈ ચીજ જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે કેમ, તેનું પણ તેમને ભાન રહેતું નથી ! કાં તો તેઓ ધનના મદમાં એટલા બધા છાકી ગયા હોય છે, દોલતની દો-લત એમની છાતીમાં એટલા બધા ભેરથી લાગી હોય છે, ‘ચિત્તસ્તબ્ધતા’ નામનું વિલેપન છાતી પર લગાવી તેઓ જાણે આકાશના તારા નિહાળતા હોય એમ એટલા બધા અફસડ ને

દુઃકંડ બનીને ચાલે છે, કે તેઓ સમસ્ત જગતને પોતાની પાસે તૃણવત્ તુચ્છ ગણે છે !
અરે ! પોતે મૂર્ખશિરોમણિ છતાં સાચા પંડિત સમર્થ વિદ્વજ્જનોને પણ હસે છે—
અપમાને છે ! અને કાં તો આ બિચારા શ્રીમંત જનો પોતે પાથરેલી પરિગ્રહની બલમાં
એટલા બધા ગુંથાઈ ગયા હોય છે, મિલ-કારખાના વગેરે પાપોપાદાનરૂપ કર્મદાની
ધંધાઓની ધાંધલમાં ને પરોજણમાં એટલા બધા પરોવાઈ ગયા હોય છે, પારકે પરસેવે
સંચય કરેલો ધનરાશિ કઈ ગાંઠે બાંધવો ને ક્યાં રોકવો તેના પ્રપંચની વિમાસણમાં
એટલા બધા ઓતપ્રોત થઈ ગયા હોય છે, શેરસદ્દાની ઉથલપાથલની ગડમથલમાં અહીંના
અહીં જ પાછળ મૂકી જવા માટેના ધનના ઢગલા શીઘ્ર ભેગા કરવાની વેતરણમાં એટલા
બધા વ્યથ બની ગયા હોય છે,—કે આ બાપડા ગદ્દાવૈતરૂં કરનારા શ્રીમંતો શાંતિથી
ભોજન પણ લેતા નથી ! ચિંતામગ્ન થઈ રાતે નિરાંતે ઊઘતા પણ નથી ! અને આવી
આ ધન-મધની મધમાખીઓ જે ધન-મધનો પોતે સંચય કરે છે, તેનો આસ્વાદ
લેવાથી પોતે જ વંચિત રહે છે ! જે ધનના મધપુડા પોતે બાંધે છે, તે બાળે પારકા માટે
'મૂકી જવાને' જ હોયની એમ પરગણુ-પરોપકારી બને છે ! વેઠીઆ પોઠીઆ બની
પારકી વેઠ કરે છે ! પણ પ્રમાદ છોડી, જે ધર્મથી આ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થઈ છે, થાય
છે, ને થવાની છે, તેને સંભારતા પણ નથી ! ખરેખર ! શ્રીમંત ધનવાન જેવું બીજું
કોઈ વધારે દયાપાત્ર પ્રાણી દુનિયામાં જડવું મુશ્કેલ છે. સોયના નાકામાંથી ઊંટ નીકળી
બીજા એ બનવાભેગ છે, પણ શ્રીમંતનો પ્રભુના ધામમાં પ્રવેશ થવો સંભવતો નથી, એવા
આશયનું મહાત્મા ઈસુ ખ્રીસ્તનું વચન બાઈબલમાં છે, તે અત્રે બરાબર લાગુ પડે છે:—
'It is easier for a camel to pass through the eye of a needle than
for a rich man to enter the kingdom of heaven.'

“સાદ્યબી સુખદ હોય, માન તણો મદ હોય, ખમા ખમા ખુદ હોય, તે તે કશા કામનું ?
બુવાનીનું ભેર હોય, એશનો અંકેર હોય, દોલતનો દોર હોય, એ તે સુખ નામનું;
વનિતા વિલાસ હોય, પ્રોઢતા પ્રકાશ હોય, દક્ષ જેવા દાસ હોય, હોય સુખ ધામનું,
વઢે રાયચંદ એમ, સદ્ધર્મને ધાર્યા વિના, બાણી લેજે સુખ, એ તો એએ જ બદામનું.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભ

આમ સ્વર્ગમાં કે મનુષ્યમાં જ્યાં ધર્મપસાયે પુણ્યોદયથી ભોગસંપત્તિ સાંપડે છે,
ત્યાં છવન પ્રાયે વિશિષ્ટ ધર્મસાધન વિના પ્રમાદમાં વ્યતીત થાય છે, ને આત્મસ્વરૂપ
ભૂલાઈ જાય છે. એટલે પરિણામે આ ધર્મજનિત ભોગસંપત્તિ પણ પરમાર્થથી આત્માને
અનર્થકારક થઈ પડે છે, અહિતરૂપ બને છે, આત્માર્થથી ચૂકાવી દેનાર-વંચિત કરનાર
નીવડે છે; મારે આ ધર્મજનિત ભોગ પણ પ્રાયે અનિષ્ટ છે, પરમાર્થથી દુઃખરૂપ જ છે.

અત્રે પ્રાયે—ઘણું કરીને એમ કહ્યું છે તે શુદ્ધ ધર્મને આલેપનારા-આકર્ષનારા

એવા પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય ફલના લોગનો અપવાદ સૂચવવા માટે છે, કારણ કે તેમાં પ્રમાદનો અયોગ હોય છે, આત્મસ્વરૂપના ભાનથી ભ્રષ્ટપાણું હોતું નથી. અપવાદરૂપ તીર્થંકર આદિ ઉત્તમ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષવિશેષની વાત ન્યારી છે. સત્પુરુષો તેઓને અચિંત્ય પુણ્યસંભારથી તીર્થંકર પદવી આદિ પુણ્યફલ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ગૃહસ્થાવાસમાં પણ તેઓ પુણ્યાનુબંધી પુણ્યથી પ્રાપ્ત થયેલ લોગસામગ્રીનો ઉપલોગ લે છે, તો પણ તેઓનો તે ઉપલોગ અત્યંત અનાસક્ત ભાવે હોવાથી તેઓ બંધાતા નથી. જેમ સુક્ષ્મ ભીંત પર માટીનો ગોળો ચોંટતો નથી, તેમ નિઃસ્નેહ-અનાસક્ત એવા તેઓને કર્મબંધ થતો નથી, પણ નિર્જરા જ થાય છે, ને લોગકર્મથી તે છૂટે છે. કારણ કે લોગ-પંકની મધ્યે રહ્યા છતાં તેઓ જલમાં કમલની જેમ સર્વથા અલિપ્ત જ રહે છે, એ એમનું આશ્ચર્યકારક ચિત્ર ચરિત્ર છે ! બોબા પ્રાકૃત સામાન્ય જનોને જે લોગ બંધનું કારણ થાય છે, તે આ અસામાન્ય-અસાધારણ અતિશયવંત તીર્થંકરાદિ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષવિશેષને નિર્જરાનું કારણ થાય છે ! એટલે સામાન્ય પ્રાકૃત કોટિના જનોનો નિયમ આવા અસામાન્ય પુરુષોત્તમોને લાગુ પડતો નથી. તેઓ તેમાં અપવાદરૂપ છે. ‘Exception proves the rule’-અપવાદ નિયમને સિદ્ધ કરે છે, એ અંગ્રેજી કહેવત અત્ર ઘટે છે. રાજમાર્ગે-ઘોરીમાર્ગે તો સહુ કોઈ ચાલી શકે છે, પણ સાંકડી કેડી-એકપટ્ટી પર ચાલવું તે કોઈ વિરલાઓનું જ કામ છે. માટે આજન્મ પરમ વૈરાગી એવા તીર્થંકરાદિ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષો લોગ લોગવતાં છતાં, તેમનું ચિત્ત તો ધર્મસાર જ હોય છે-ધર્મપ્રધાન જ હોય છે, આત્મધર્મની ભાવનાથી જ ભાવિત ને વાસિત હોય છે. x (જુઓ પૃ. ૨૭૪-૨૭૫).

“ રાગ ભરે જન મન રહો, પણ તિહું કાળ વૈરાગ;

ચિત્ત તુમારા રે સમુદ્રનો, કોઈ ન પામે હો તાગ....શ્રી શ્રેયાંસ કૃપા કરો ! ”

શ્રી યશોવિજયજી

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે વિષયનું સેવન-અસેવન એ વૈરાગ્યનું મુખ્ય લક્ષણ નથી, પણ અનાસક્ત ભાવ એ જ મુખ્ય લક્ષણ છે; કારણ કે વિષયનું સેવન ન કરે, પણ અનાસક્ત ભાવ ન હોય ને અંતરમાં લોગાદિની કામના-વાસના હોય તો વૈરાગ્ય નથી; અને વિષયનું સેવન કરે, પણ અનાસક્તભાવ હોય ને અંતરમાં લોગાદિની કામના-વાસના ન હોય તો વૈરાગ્ય છે. તેમાં પણ વિષયના અસેવન સાથે અનાસક્ત ભાવ હોય તો તે સર્વોત્તમ છે, તથાપિ કોઈ અપવાદરૂપ વિશિષ્ટ સમ્યગ્દષ્ટિ સમર્થ જ્ઞાની પુરુષને અનાસક્તભાવ છતાં પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી વિષયસેવન હોય, તોપણ તેના

x “ અત एव महापुण्यविपाकोपहितश्रियाम् ।

गर्भादारभ्य वैराग्यं नोत्तमानां चिह्न्यते ॥ ”

શ્રી અધ્યાત્મસાર

વૈરાગ્યને બાધ આવતો નથી; એટલે ‘વિષયોના બંધ ઉત્પાદનમાં નિયમ છે નહિં. અજ્ઞાનીઓને તેનાથી બંધ છે, જ્ઞાનીઓને કદી બંધ નથી-નિર્જરા જ છે; કારણ કે જ્ઞાની સેવતાં છતાં સેવતા નથી’-લોગવતાં છતાં લોગવતા નથી ! અને ‘અજ્ઞાની નહિં સેવતાં છતાં સેવે છે’-નહિં લોગવતાં છતાં લોગવે છે ! આ આશ્ચર્યકારક પણ સત્ય ઘટના છે.* કારણ કે જેમ કોઈ વાણીતર શેઠની વતી આપાર કરે-લેવડદેવડ કરે, પણ તે કાંઈ લાભહાનિનો સ્વામી થતો નથી, તેના નફા-ટોટામાં તેને કાંઈ લેવાદેવા નથી, તે તો માત્ર ચીઠ્ઠીનો ચાકર છે; અને શેઠ પોતે બેસી રહે છે, ને કાંઈ કરતો નથી, છતાં તે નફા-ટોટાનો માલીક છે, લાભ-હાનિનો સ્વામી છે; તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષ પૂર્વ કર્મોદયથી સાંપડેલા વિષયો સેવતાં છતાં, રાગાદિ ભાવોના અભાવે વિષયસેવનફલના સ્વામિત્વના અભાવથી અસેવક જ-નહિં સેવનારો છે; અને મિથ્યાદૃષ્ટિ તો વિષયો નહિં સેવતાં છતાં રાગાદિ ભાવોના સદ્ભાવે વિષયસેવનફલના સ્વામિત્વને લીધે સેવક-સેવનારો છે.

આમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષ લોગ લોગવે છે છતાં બંધાતો નથી ને કર્મ નિર્જરે જ છે ! ને અજ્ઞાની લોગવતાં બંધાય છે ! કારણ કે ‘પરદ્રવ્ય ઉપલોગવતાં સતાં તેના નિમિત્તે સાત-અસાત વેદનાના ઉદયથી જીવનો સુખરૂપ વા દુઃખરૂપ જ્ઞાન-વૈરાગ્યનું ભાવ નિયમથી ઉદયમાં આવે છે. પણ તે જ્યારે વેદાય છે ત્યારે સામર્થ્ય મિથ્યાદૃષ્ટિને રાગાદિ ભાવોના સદ્ભાવથી બંધનિમિત્ત થઈને નિર્જરાતો છતાં અજીર્ણ હોઈ બંધ જ થાય છે; પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિને રાગાદિ ભાવના અભાવથી બંધનિમિત્ત થયા વિના કેવળ નિર્જરાતો સતો જીર્ણ થઈને નિર્જરા જ થાય છે.* આમ કોઈ કર્મ લોગવતાં છતાં કર્મોથી બંધાતો નથી ! તે જ્ઞાનનું જ સામર્થ્ય છે કે વિરાગનું જ સામર્થ્ય છે : (૧) જેમ વિષ ખાતાં વૈદ્ય પુરુષ મરણ નથી પામતો, તેમ પુદ્ગલ કર્મનો ઉદય જ્ઞાની લોગવે છે પણ બંધાતો નથી. કોઈ વિષ વૈદ્ય, બીજાઓને મરણનું કારણ એવું વિષ ખાતાં છતાં, અમોઘ વિદ્યાના સામર્થ્યવડે તેની

* “વિષયાણાં તતો વંધજનને નિયમોઽસ્તિ ન । અજ્ઞાનિનાં તતો વંધો જ્ઞાનિનાં તુ ન કર્હિચિત્ ॥
સેવતેઽસેવમાનોઽપિ સેવમાનો ન સેવતે । કોઽપિ પારજનો ન સ્યાચ્છ્રયન્ પરજનાનપિ ॥”
શ્રી અધ્યાત્મસાર

“સેવંતોવિ ન સેવદ્ અસેવમાણોવિ સેવગો કોઈ ।

પગરણચેટ્ટા કસ્સવિ ન ચ પાયરણોત્તિ હોઈ ॥” —શ્રી સમયસાર

* આ વિષય વિસ્તારથી સમજવા માટે અત્રે આધારરૂપ લીધેલ શ્રી સમયસારની ગા. ૧૯૪-૧૯૮ તથા તે પરની શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીની પરમસુંદર ટીકા અવગાહવી, —તેમજ શ્રી અધ્યાત્મસારનો પંચાગ્ર્ય અધિકાર અવલોકવો.

૧ “તદ્ જ્ઞાનસ્યૈવ સામર્થ્યં વિરાગસ્ય ચ વા કિલ ।

યત્કોઽપિ કર્મભિઃ કર્મ ભુજાનોઽપિ ન વધ્યતે ॥” —શ્રી સમયસાર કલશ.

શક્તિની નિરુદ્ધતાથી મરતો નથી; તેમ અજ્ઞાનીઓને રાગાદિ ભાવોના સદ્ભાવથી બંધ-કારણ એવો પૂર્વ કર્મનો ઉદય ઉપભોગવતાં છતાં, અમોઘ જ્ઞાનસામર્થ્યવડે કરીને રાગાદિ ભાવોનો અભાવ સતે તેની શક્તિની નિરુદ્ધતાથી જ્ઞાની બંધાતો નથી—આમ જ્ઞાનનું સામર્થ્ય છે.* (૨) જેમ મધ પીતો પુરુષ અરતિભાવે કરીને મદવાળો થતો નથી, તેમ દ્રવ્યના ઉપભોગમાં અરત એવો જ્ઞાની બંધાતો નથી. કેઈ પુરુષ મધ પ્રતિ તીવ્ર અરતિભાવ પ્રવર્ત્તતો હોઈ મધ પીતાં છતાં તીવ્ર અરતિના સામર્થ્યથી મદવાળો થતો નથી, તેમ રાગાદિ ભાવોના અભાવે સર્વ દ્રવ્યોપભોગ પ્રતિ તીવ્ર વિરાગભાવ પ્રવર્ત્તતો હોઈ, વિષયો ઉપભોગવતાં છતાં, જ્ઞાની તીવ્ર વિરાગભાવના સામર્થ્યથી, બંધાતો નથી.—આ વૈરાગ્યનું સામર્થ્ય છે.’

આમ તીર્થંકરાદિ સમ્યગ્દષ્ટિ સમર્થ જ્ઞાની પુરુષોની વાત ન્યારી છે. તેઓ પૂર્વ કર્મથી પ્રેરાઈને પ્રારબ્ધોદયથી સંસારમાં રહ્યા હોય તોપણ તે સંસારથી પર—અસંસારી છે, ને ભોગ ભોગવતાં છતાં નથી ભોગવતા,—એવો પરમ અદ્ભુત ‘મોક્ષે ચિત્તં વૈરાગ્ય તેમનો હોય છે ! કારણ કે તેમનું શરીર—ખોળીયું સંસારમાં છે, મરે તનુઃ’ પણ ચિત્ત તો મોક્ષમાં જ છે. શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિએ કહ્યું છે તેમ ‘મોક્ષે ચિત્તં મરે તનુઃ’. ‘લોકમાં વર્તતા જ્ઞાની યોગીની પ્રવૃત્તિઓ કાષ્ઠચંત્રની પૂતળીઓના નૃત્ય જેવી હોઈ તેમને બાધાર્થ થતી નથી; અને લોકાનુગ્રહના હેતુપણથી આ ‘યોગમાયા’ છે, એમ અન્ય દર્શનીઓ પણ કહે છે, અને એમાં પણ દૂષણ નથી.’

“દારુચંત્રસ્થપાંચાલીનૃત્યતુલ્યાઃ પ્રવૃત્તયઃ ।

યોગિનો નૈવ બાધાયૈ જ્ઞાનિનો લોકવર્તિનઃ ॥”—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

અને આવા અપવાદરૂપ પરમ સમર્થ જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માનું દૃષ્ટાંત શોધવાને આપણે વધારે દૂર જવાની જરૂર નથી. હજી હમણાં જ વર્તમાન યુગમાં થઈ ગયેલા પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના પરમ અધ્યાત્મમય જીવનવૃત્તમાંથી આનું જ્વલંત ઉદાહરણ મળી આવે છે. એ પરમ સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષને પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી અનિચ્છતાં છતાં સંસારપ્રસંગમાં રહેવું પડ્યું હતું, છતાં પ્રતિક્ષણે તેમને તેનો અત્યંત

* “જહ વિસમુવમુજ્જંતો વેજ્જો પુરિસો ણ મરણમુવયાદિ ।

પોગ્ગલકમ્મસ્સુદયં તહ મુંજદિ ણેવ વજ્જણ ણાણી ॥

જહ મજ્જં પિવમાણો અરદિમાવેણ મજ્જદિ ણ પુરિસો ।

દવ્વુવમોગે અરદો ણાણી વિ ણ વજ્જણદિ તહેવ ॥”—શ્રી સમયસાર.

“જહા વિસં કુદ્ધગયં, મંતમૂલવિસારયા ।

વિજ્ઞા હણંતિ મંતેહિં, તો તં હવદ્ધ નિવ્વિસં ॥”—શ્રી વંદિતાસૂત્ર.

અત્યંત ખેદ વર્તતો હતો, અને મહામુનિવરોને પણ દુર્લભ એવી પરમ ઉદાસીન અદ્ભુત વૈરાગ્યમય ભાવનિર્જીવદશા ને ઉત્કટ આત્મસ્થિતિ તેમને વર્તતી હતી, અખંડ આત્મસમાધિ અનુભવાતી હતી,—એ એમના આત્માનુભવમય વચનામૃત પરથી નિષ્પક્ષ-પાત અવલોકનારને પદે પદે સુપ્રતીત થાય છે. પણ આવા અપવાદરૂપ (Exceptional -Extraordinary) જલકમલવત નિર્લેપ મહાનુભાવ સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માઓ વિરલ જ હોય છે, અતિ અતિ અદ્ય હોય છે. ત્રિકાળ વૈરાગ્યવંત તેમના ચિત્તસમુદ્રનો તાગ લેવાનું કે અનુકરણ કરવાનું બીજાનું ગળું નથી; તેમ કરવા જતાં બીજા પ્રાકૃત જનો તો ખત્તા જ ખાય ! આ અંગે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું જ મનનીય વચનામૃત છે કે:—

“ વિષયાદિ ઇચ્છિત પદાર્થ લોગવી તેથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા રાખવી અને તે ક્રમે પ્રવર્તવાથી આગળ પર તે વિષયમૂર્છા ઉત્પન્ન થવી ન સંભવે એમ થવું કઠણ છે, કેમકે જ્ઞાનદશા વિના વિષયનું નિમૂળપાણું થવું સંભવતું નથી. માત્ર ઉદય વિષયો લોગવ્યાથી નાશ થાય; પણ જો જ્ઞાનદશા ન હોય તો વિષય આરાધતાં ઉત્સુક પરિણામ ધરાવે વિના ન રહે; અને તેથી પરાજિત થવાને બદલે વિષય વર્ધમાન થાય. જેને જ્ઞાનદશા છે તેવા પુરુષો વિષયાકાંક્ષાથી અથવા ત્રિષયનો અનુભવ કરી તેથી વિરક્ત થવાની ઇચ્છાથી તેમાં પ્રવર્તતા નથી, અને એમ જો પ્રવર્તવા બંધ તો જ્ઞાનને પણ આવરણ આવવા યોગ્ય છે. માત્ર પ્રારબ્ધ સંબંધી ઉદય હોય એટલે છૂટી ન શકાય તેથી જ જ્ઞાની પુરુષની લોગપ્રવૃત્તિ છે. તે પણ પૂર્વપશ્ચાત્ પશ્ચિતાપવાળી અને મંદમાં મંદ પરિણામ સંયુક્ત હોય છે. સામાન્ય સુમુક્ષુ જીવ વૈરાગ્યના ઉદ્ભવને અર્થે વિષય આરાધવા જતાં તો ઘણું કરી બંધાવા સંભવ છે, કેમકે જ્ઞાની પુરુષ તે પ્રસંગને માંડ માંડ જીતી શક્યા છે, તો જેની માત્ર વિચારદશા છે એવા પુરુષનો ભાર નથી કે તે વિષયને એવા પ્રકારે જીતી શકે.—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૯૯

આમ સામાન્યપણે ધર્મજનિત લોગ પણ અનર્થરૂપ થઈ પડે છે એ નિયમ છે, છતાં સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષવિશેષને તેમ નથી પણ ધતો એ અપવાદ છે. અત્રે ચંદનનું દર્શાવેલ છે. ચંદન જો કે સ્વભાવથી શીતલ જ છે, છતાં ચંદનનો ચંદનનો અગ્નિ અગ્નિ વનને બાળે જ છે, કારણ કે તેવો તેનો સ્વભાવ છે. તેમ ધર્મ પણ બાળે પણ સ્વભાવે શીતલ-શાંતિપ્રદ છતાં, ધર્મજનિત લોગ પણ અંતરૂદાહ ઉપજાવે જ છે. કવચિત્ અપવાદે ચંદનનો અગ્નિ મંત્રથી સંસ્કારવામાં આવતાં મંત્રસિદ્ધ વિદ્યાધર પુરુષને નથી પણ દગડોતો. તેમ કેાઈ અપવાદરૂપ તીર્થંકરાદિ સમ્યગ્દષ્ટિ જેવા ઉત્તમ પુરુષવિશેષને ધર્મજનિત લોગ અનર્થહેતુ નથી પણ ધતો. કારણ કે તેવા ભાવિતાત્મા તે આત્મ-વિદ્યાધર પુરુષોએ અનાસક્ત ભાવથી વાસનાનું વિષ દાદી નાંખ્યું હોય છે, એટલે તેમને લોગનું ઝેર ચડતું નથી ! બીજા અજ્ઞાની જનોને

જે આશ્રવનું-કર્મઆગમનનું કારણ થાય છે, તે જ તેઓને પરિશ્રવનું-કર્મનિર્ગમનનું કારણ થાય છે !

“ જે આસવા સે પરિસવા, પરિસવા સે આસવા ॥ ”—શ્રી આચારંગ સૂત્ર

“ હોત આસવા પરિસવા, નહિં ઇનમે સંદેહ;
માત્ર દષ્ટિ કી ભૂત હૈ, ભૂત ગયે ગત એહ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ

આ ઉપરથી ક્વિતાર્થ એ છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને ધર્મજનિત ભોગ પણ મનને અનિષ્ટ લાગે છે, પુણ્યોદયથી સાંપડેલ ભોગ પણ અકારો લાગે છે, કારણ કે તે સારી પેઠે સમજે છે કે—આ વિષયભોગ આત્માને પ્રમાદના-સ્વરૂપબ્રહ્મ કરવાના ધર્મજન્ય ભોગ કારણ છે, માટે એની અંડાસે પણ ઉતરવા યોગ્ય નથી. એમ સમજી પણ અનિષ્ટ તે વિષયભોગ ઇચ્છતો જ નથી અને તેથી ભાગતો જ ફરે છે. પણ પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી ક્વચિત્ તેમ ન જાની શકે, તો સતત ચેતતો રહી અનાસક્તાભાવે-અનાત્મભાવે ભોગવી તે કર્મને ખેરવી નાંખે છે, પણ બંધાતો નથી ! તે અવિનાશી બાણે પુદ્ગલબલનો તમાસો બેઠો રહ્યો હોય એમ કેવળ દૃષ્ટાભાવે-સાક્ષીભાવે વર્તે છે.

તથા—

મોગાત્તદિચ્છાવિરતિઃ સ્કંધમારાપનુપત્તયે ।

સ્કંધાન્તરસમારોપસ્તત્સંસ્કારવિધાનતઃ ॥ ૧૬૧ ॥

વૃત્તિઃ—મોગાત્-ભોગચક્રી, તદિચ્છાવિરતિઃ-તેની-ભોગની ઇચ્છાની વિરતિ, -તાત્કાલિકી, શું ? તો કે-સ્કંધમારાપનુપત્તયે-સ્કંધભાર દૂર કરવા માટે, સ્કંધાન્તરસમારોપઃ-સ્કંધાન્તર સમારોપ વર્તે છે, બીજી બાંધ પર લાદવા બરાબર છે, -શા કારણથી ? તો કે-તત્સંસ્કારવિધાનતઃ-તેના સંસ્કાર-વિધાનથી. તથાપ્રકારે કર્મબંધથી અનિષ્ટ એવા ભોગસંસ્કારના વિધાનથી, તત્ત્વથી તેની ઇચ્છાની અનિવૃત્તિને લીધે.

એમ પાંચમી દષ્ટિ કહી. આ દષ્ટિ સતે, બીજા યોગાચાર્યોએ પણ અલૌક્ય-અલોભુપતા આદિ ગુણો કહ્યા છે. કહ્યું છે કે—

“ અલૌક્યમારોગ્યમનિષ્કુરત્વમ્, ગન્ધઃ શુભો સૂત્રપુરીષમલ્પમ્ ।

કાન્તિઃ પ્રસાદઃ સ્વરસૌમ્યતા ચ, યોગપ્રવૃત્તેઃ પ્રથમં હિ ચિહ્નમ્ ॥

મૈત્ર્યાદિયુક્તં વિષયેષ્વચેતઃ, પ્રભાવવદ્દૈર્યસમન્વિતં ચ ।

દ્વન્દ્વૈરધૃષ્યત્વમભીષ્ટલાભઃ, જનપ્રિયત્વં ચ તથા પરં સ્યાત્ ॥

દોષવ્યપાયઃ પરમા ચ તૃપ્તિ-રૌચિત્યયોગઃ સમતા ચ ગુર્વી ।

વૈરાદિનાશોઽથ ક્રતંભરા ધી-ર્નિષ્પન્નયોગસ્ય તુ ચિહ્નમેતત્ ॥ ” ઇત્યાદિ.

અર્થાત્—(૧) અલૌક્ય-અલોભુપપણું, (૨) આરોગ્ય, (૩) અનિષ્કુરપણું-અકઠોરપણું,

લોગથી ઇચ્છા-વિરતિ તે, તસ સંસ્કાર પ્રરોપ;
સ્કંધભાર ઉતારવા, સ્કંધાન્તર આરોપ. ૧૬૨.

અર્થ:—લોગથી તેની ઇચ્છાવિરતિ તે ખાંધ પરનો ભાર દૂર કરવા માટે બીજી ખાંધ પર લાદવા બરાબર છે,—તેના સંસ્કાર વિધાનને લીધે.

વિવેચન

ત્યારે કોઈ કહેશે કે—વિષયલોગથી તેની ઇચ્છાની નિવૃત્તિ થશે, લોગ લોગવ્યાથી એના પ્રત્યે કંટાળો—વૈરાગ્ય આવશે, તો તે માનવું પણ ખોટું છે. કારણ કે લોગથી તેની ઇચ્છાવિરતિ થવી, તે તો એક ખાંધથી ભાર ઉતારી બીજી ખાંધે લોગથી ભાર આરોપવા બરાબર છે, કારણ કે તેનો સંસ્કાર તો ચાલુ જ છે. જેમ કોઈ ભારવાહક એક ખાંધે ભાર ઉપાડતાં થાકી જાય, એટલે બીજી ખાંધે ભાર આરોપે છે, પણ ભાર મૂકી દેતો નથી; તેમ લોગવાંચ્છક એક વિષયથી થાકે—કંટાળે એટલે તેની ઇચ્છાથી વિરામ પામી બીજો વિષય પકડે છે, પણ મૂળભૂત વિષયવાસનાને મૂકી દેતો નથી, માટે લોગથી તેની ઇચ્છાવિરતિ થવી શક્ય નથી. કારણ કે લોગસંસ્કાર છૂટ્યો નથી—વાસના ટળી નથી, એટલે વિષયમાંથી વિષયાંતર થયા જ કરે છે. આમ લોગ થકી જે ઇચ્છાવિરતિ થવી તે તો તરતથી ઇચ્છા અનિવૃત્તિરૂપ જ છે, કારણ કે વાસનાનો અનુબંધ ચાલુ જ છે ! x

આમ જાણી આ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ લોગેચ્છાથી દૂર રહે છે, વિષયવાંચ્છા ત્યજે છે, વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરે છે; અને કદાચિત્ પૂર્વકર્મિયોગે પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના પ્રભાવે પ્રાપ્ત લોગસંપત્તિનો ઉપલોગ કરે છે, તો પણ અનાસક્તભાવે—અનાત્મ-‘પુદ્ગલ જાત્ર ભાવે જલકમત્રવત્ નિર્લેપ રહીને જ કરે છે; એટલે તે તેમાં બંધાતો તમાચી રે’ નથી અને કર્મ લોગવીને છૂટી જાય છે. આ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષની

(૪) શુભ ગંધ, (૫) અદ્ય મૂત્ર-પુરીય,—આ યોગપ્રવૃત્તિનું પ્રથમ ચિહ્ન છે. (૬) મૈત્રી આદિથી યુક્ત ચિત્, (૭) વિષયોમાં અચેત એવું ચિત્, (૮) પ્રભાવવંત ચિત્, (૯) અને ધર્મથી યુક્ત એવું ચિત્, (૧૦) દુઃહોયી અધૃગ્ધત્વ,—કષ્ટ અનિષ્ટ, લાલ-અન્નાલ આદિ દુઃહોયી નદિં ગભરાવાપણું, (૧૧) અને જનપ્રિયપણું,—આ બીજું ચિહ્ન છે. (૧૨) દોષનો વ્યાપ—દૂર થવું તે, (૧૩) અને પરમ તપ્તિ, (૧૪) ઓચિત્ય યોગ, (૧૫) અને ભારી સમતા, (૧૬) વૈરાગ્યનો નાશ, (૧૭) અને જનભરા સુદ્ધિ,—આ ત્રિપદ યોગનું ચિહ્ન છે.—અહીં પણ આ અદૃત્તિમ ગુણસમૂહ અહોયી જ (આ દષ્ટિથી જ) અનંતીને જોડેલો.

* “ તિરુપા વિષયસૌચ્યસ્ય વૈરાગ્યં વર્ણયંતિ ચે । મતં ન યુજ્યતે તેષાં યાવદર્થપ્રસિદ્ધિતઃ ।
અપ્રાપ્તવધનાદુષ્ટૈરવાતેષ્વપ્યનંતરાઃ । કામભોગેષુ મૃદાનાં સમીદા નોપશમ્યતિ ॥
વિવર્ચઃ ક્ષીયંતે કામો નૈવનૈરિય પાષકઃ । પ્રત્યુત પ્રોહસચ્ચકિર્મૂય એવોપવર્ચતે ॥ ”
—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

આશ્ચર્ય ઘટના છે. કારણ કે તે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો દૃષ્ટા-જ્ઞાતા હોઈ, પુદ્ગલની બાજીમાં સપડાતો નથી, અને આ બધો રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ-શબ્દમય પુદ્ગલનો તમાસો છે, ‘અવધૂ ! નટ નાગરની બાજી’ છે એમ બાણી, માત્ર દૃષ્ટારૂપે-સાક્ષીભાવે તે તમાસો જોયા કરે છે, અને મદ્દતમાં આનંદ માણે છે ! કારણ કે જે ચિદાનંદધનના સુચશનો વિલાસી છે, તે પર વસ્તુની આશા કેમ રાખે ?

“અંશે હોય ઇહાં અવિનાશી, પુદ્ગલ જલ તમાસી રે;

ચિદાનંદધન સુચશ વિલાસી, તે કિમ પરનો આશો રે ? તે શુણ્ઠ”-યો. દ. સજ્ઞા. ૫-૬

“જગતને, જગતની લીલાને એકા એકા મદ્દતમાં જોઈએ છીએ.”-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

યોગ સાધનાથી પ્રાપ્ત ગુણગણ

આ પાંચમી દૃષ્ટિમાં વળી અલોહ્યાદિ ણીજ ગુણો જે અન્ય યોગાચાર્યોએ પણ કહ્યા છે, તે પણ ઘટે છે, તે આ પ્રકારે:—(૧) અલોહુપતા-સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને વિષય-વાસના નષ્ટ હોય છે, અથવા અતિ અતિ મંદ હોય છે, મોળી પકી યોગપ્રવૃત્તિના ગયેલી હોય છે, એટલે તેને વિષયલોહુપતા સંભવતી નથી. સમ્યગ્-પ્રથમ ચિહ્ન. દૃષ્ટિ જીવ વિષય માટે ઝાંઝાં નાંખતો નથી કે તે માટે તલપાપડ થતો નથી. પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી પ્રાપ્ત ભોગ પણ તે અનાસક્તપણે-અમૂર્ચિતપણે ભોગવે છે. (૨) આરોગ્ય-યોગસાધનના પ્રભાવથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને આરોગ્ય વર્તે છે. મન-વચન-કાયાના યોગની શુદ્ધિથી તથા વિષય અલોહુપતાથી રોગ હોય તો નાબુદ થાય છે ને નવો થતો નથી, આરોગ્ય સાંપડે છે. (૩) અનિષ્કુરપણું-સમ્યગ્દૃષ્ટિના મન-પરિણામ અત્યંત કોમળ થઈ જાય છે, દયા-અનુકંપાથી આર્દ્ર-ભીના બને છે. એટલે તેનામાં કોઈ પણ પ્રકારનું નિષ્કુરપણું-કઠોરપણું હોતું નથી; પણ કુસુમ સમું કોમળપણું, મૃદુપણું ને દ્યાર્દ્રપણું જ હોય છે. શ્રી દેવચંદ્રજીએ ગાયું છે તેમ ‘લાવ દયા પરિણામનો એક જ છે વ્યવહાર.’ (૪) શુભગંધ-યોગી પુરુષને યોગસિદ્ધિના પ્રભાવથી શરીરનો પરિમલ પણ સુગંધી-સુવાસિત બની જાય છે, કાંતિ-પ્રસન્નતા આદિ પણ વધે છે. (૫) અદ્ય મૂત્ર-પુરીષ-યોગસાધનાથી શરીરમાં કોઈ એવી પ્રક્રિયા થાય છે કે જેથી શરીરના મલ સુકાઈ જઈ મલ-મૂત્ર પણ થોડા થાય છે, લઘુનીતિ-વડીનીતિ અદ્ય બને છે. ઇત્યાદિ યોગપ્રવૃત્તિના પ્રથમ ચિહ્ન છે, પ્રથમ વાનકીરૂપ છે. આ બધા લક્ષણો યોગસાધનાના પ્રારંભમાં જણાય છે.

“અયપત્ર રોગ રહિત નિષ્કુર નહિ, અદ્ય હોય હોય નીતિ;

ગંધ તે સારો રે કાંતિ પ્રસન્નતા, સુસ્વર પ્રથમ પ્રવૃત્તિ....

ધન ધન શાસન શ્રી જિનવરતાણું ! ”-શ્રી યો. સ. ૬-૧.

(૬) મૈત્રી આદિ યુક્ત ચિત્ત—આગલી દૃષ્ટિઓમાં કરેલી યોગસાધનાથી ચિત્ત મૈત્રી આદિ ભાવથી ભાવિત હોય છે. (૭) વિષયો પ્રત્યે અચેત—વિષયો પ્રત્યે ચિત્ત અચેત હોય છે. (૮) પ્રભાવવંતપણું—યોગ પ્રભાવથી યોગી પુરુષનો બીજું ચિહ્ન કોઈ એક પ્રભાવ ઝળકે છે. જેથી સામે માણસ અંબઈ જાય છે, ને તેના પર અમત્કારની સ્વાભાવિક છાપ પડે છે. યોગી પુરુષને જોતાં જ આ દોષ પ્રભાવિક પુરુષ છે એવી સ્વયંભૂ સહજ અસર ઉપજે છે. (૯) ધૈર્યવંતપણું—પરમ આત્મનિર્ભયતાથી યોગી સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષનું ધૈર્ય અસાધારણ—અલૌકિક હોય છે. (૧૦) દ્વંદ્વ અધૃષ્યત્વ—સુખ દુઃખ, રાગ-દ્વેષ, લાભ-હાનિ, માન-અપમાન, હર્ષ-શોક, જન્મ-મૃત્યુ આદિ દ્વંદ્વોથી યોગીનું અધૃષ્યપણું હોય છે. અર્થાત્ તે તે દ્વંદ્વોથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ દોભ પામતા નથી, ચલાયમાન થતા નથી, ગાંજ્યા જતા નથી, ડરતા નથી, ગભરાતા નથી. તે તે દ્વંદ્વોનો સાર નથી કે યોગી પુરુષનો વાળ વાંકો કરી શકે. (૧૧) જનપ્રિયત્વ—આવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ લોકપ્રિય હોય છે. એમનું દર્શન થતાં લોકોને આનંદ ઉપજે છે, અને કુદરતી પ્રેમ સ્ફુરે છે, એવા તે પ્રિયદર્શન હોય છે.—આ બધા યોગના બીજા ચિહ્ન છે.

“ધીર પ્રભાવી રે આગલે યોગથી, મિત્રાદિક યુત ચિત્ત;

લાભ ઇષ્ટનો રે દ્વંદ્વ અધૃષ્યતા, જનપ્રિયતા હોય નિત્ય....ધન ધન૦”—શ્રી યો. સ. ૬-૨.

(૧૨) દોષ વ્યપાય—રાગ, દ્વેષ-મોહ આદિ દોષ દૂર થાય છે, અથવા અત્યંત મંદ થાય છે, મોળા પડે છે. જેમ જેમ સમ્યગ્દર્શનની હઠતા થાય છે, તેમ તેમ રાગ-દ્વેષ-મોહ એ ત્રિદોષનું જોર ઓછું થતું જાય છે. (૧૩) પરમતૃપ્તિ—નિષ્પન્ન યોગના આત્માધીન એવા આત્માનુભવથી ઉપજતા સુખથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને પરમ ચિહ્ન તૃપ્તિ ઉપજે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યરસના આસ્વાદથી તે એટલા બધા આત્મતૃપ્ત થઈ ગયેલ હોય છે,—એટલા બધા ધરાઈ ગયેલ હોય છે, કે તેને પછી બાકસબુકસ જેવા બીજા રસ ગમતા નથી. (૧૪) ઔચિત્ય યોગ—સમ્યગ્દૃષ્ટિ સર્વત્ર ઔચિત્યથી—કચિતપણે, ઘટિતપણે પ્રવર્તે છે. જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે ત્યાં ત્યાં તે તે આવરે છે. (૧૫) ભારી સમતા—સમ્યગ્દૃષ્ટિને સર્વત્ર કોઈ અપૂર્વ સમતા વર્તે છે. (૧૬) વૈરાદિ નાશ—સમ્યગ્દૃષ્ટિને વૈર-વિરોધ, કલેશ આદિનો નાશ સહજમાં થઈ જાય છે, કારણ કે વૈર-વિરોધાદિ કરીને દમ્ભ ગાંઠે બાંધવા છે? એમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ વિચારે છે. તેમજ અહિંસક સમ્યગ્દૃષ્ટિના સન્નિધાનમાં વૈરાદિનો નાશ થાય છે, એવો તેમનો ઉચ્ચ મહાપ્રભાવ વર્તે છે. યોગી પુરુષોની દાજરીમાં હિંસક પ્રાણીઓ પણ પોતાના જાતિવૈર ભૂલી ચાંત થઈ જાય છે. (૧૭) ઋતંભરા બુદ્ધિ—‘ઋતં વિમર્શીતિ ઋતંભરા’ અર્થાત્ ઋત એટલે સત્યને જ જે ધારણ કરે છે, હદી પણ વિપર્યયથી આસ્થાદિત થતી નથી તે ઋતંભરા

બુદ્ધિ સમ્યગ્દૃષ્ટિને પ્રગટે છે. આ ઋતંભરા* બુદ્ધિને પ્રાતિભ જ્ઞાન પણ કહે છે. તે શ્રુતજ્ઞાન ને અનુમાન કરતાં અધિક છે, કારણ કે શ્રુત ને અનુમાનનો વિષય સામાન્ય છે, ઋતંભરાનો વિષય વિશેષ છે. આ ઋતંભરા બુદ્ધિ અધ્યાત્મની પ્રસન્નતાથી ઉપજે છે—અત્યંત આત્મશુદ્ધિથી પ્રગટે છે.—આ બધા નિષ્પન્ન—સિદ્ધ યોગના લક્ષણ છે. અને તે પાંચમી દૃષ્ટિથી માંડીને પ્રગટતા પામે છે.

“ નાશ દોષનો રે તૃપ્તિ પરમ લહે, સમતા ઉચિત સંયોગ;
નાશ વૈરનો રે બુદ્ધિ ઋતંભરા, એ નિષ્પન્નહ યોગ....ધન ધન૦
ચિહ્ન યોગના રે જે પરચંચમાં, યોગાચાર જ દીઠ;
પાંચમી દૃષ્ટિથી સવિ જોડીએ, એહવા તેહ ગરીઠ....ધન ધન૦ ”

શ્રી યોગ સંજ્ઞા ૦ ૬-૩-૪

પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિનો સાર.

આ સ્થિરા દૃષ્ટિમાં—(૧) દર્શન રત્નપ્રભા સમાન, નિત્ય—અપ્રતિપાતી એવું હોય છે, (૨) પ્રત્યાહાર નામનું પાંચમું યોગાંગ પ્રાપ્ત થાય છે, (૩) બ્રાંતિ નામનો પાંચમો ચિત્તદોષ ટળે છે, અને (૪) સૂક્ષ્મબોધ નામનો પાંચમો ગુણ સાંપડે છે.

આ દૃષ્ટિવાળા સમ્યગ્દર્શની જ્ઞાની પુરુષને અજ્ઞાનાંધકારરૂપ તમોઅધિનો વિભેદ થયો હોય છે, એટલે તેને સમસ્ત સંસારસ્વરૂપ તેના ખરા સ્વરૂપમાં દેખાય છે. આ સર્વ લવચેષ્ટા તે બુદ્ધિમંતને મન બાલકની ધૂલિગૃહકીડા જેવી અસાર અને અસ્થિર લાગે છે. સમ્યક્ પરિણત શ્રુતજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થયેલા વિવેકને લીધે તે સર્વ બાહ્ય ભાવોને મૃગજલ જેવા, ગંધર્વનગર જેવા, અને સ્વપ્ન જેવા દેખે છે. અબાહ્ય—આંતરુ એવી કેવલ નિરાબાધ ને નિરામય જે જ્ઞાનજ્યોતિ છે તે જ અત્રે પરમ તત્ત્વ છે, બાકી બીજો બધો ઉપલ્લવ છે.—એમ જેને વિવેક ઉપજ્યો છે એવા આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ ધીર સત્પુરુષો તથા પ્રકારે પ્રત્યાહારપરાયણ હોય છે; અર્થાત્ વિષયોમાંથી ઈદ્રિયોને પાછી ખેંચી લે છે—વિષયવિકારોમાં ઈદ્રિયોને જોડતા નથી; અને ધર્મને બાધા ન ઉપજે એમ તત્ત્વથી ચતુર્વર્ત રહે છે.

અલક્ષ્મીની સખી એવી લક્ષ્મી જેમ બુદ્ધિમંતોને આનંદદાયી થતી નથી, તેમ પાપનો સખા એવો ભોગવિસ્તર પ્રાણીઓને આનંદદાયી થતો નથી, કારણ કે પાપનો અને ભોગનો સંબંધ એક બીજા વિના ન ચાલે એવો અવિનાશાવી છે, અર્થાત્ ભોગ છે ત્યાં પાપ હોય છે જ. પ્રાણીઓના ઉપલાત સિવાય ભોગ સંભવતો

* “અધ્યાત્મં નિર્વિત્તારત્ત્વવૈશારદ્યે પ્રસીદતિ । ઋતંભરા તતઃ પ્રજ્ઞા શ્રુતાનુમિતિતોઽધિકા ॥”

—શ્રી યશોબ્રહ્મ ૦ કૃત ૬૧૦-૬૧૦

નથી, માટે ભોગથી પાપ જ છે, એમ જાણી ધર્મિષ્ઠ એવા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ વિષયભોગથી વિરામ પામવા જ ઇચ્છે છે. વળી ધર્મથી પણ ઉપજતો ભોગ પ્રાપ્તિ અનર્થકારી થઇ પડે છે, કારણ કે તે તેવા પ્રકારે આત્મસ્વરૂપથી બ્રહ્મતારૂપ પ્રમાદ ઉપજાવે છે. જેમ શીતલ ચંદનથી ઉપજેલો અગ્નિ પણ દગાડે છે, તેમ ધર્મજનિત ભોગ પણ તાપ પમાડતો હોઇ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને અનિષ્ઠ લાગે છે. તેમ જ-ભોગથી ભોગ-ઇચ્છાવિરતિ માનવી, તે તો એક ખાંધેથી ભાર ઉતારી બીજી ખાંધે લાદવા બરાબર છે. તેથી કાંઇ બાર ઉતરતો નથી, પણ ભારનો સંસ્કાર ચાલુ જ રહે છે. તેમ ભોગથી ભોગની ઇચ્છા વિરામ પામશે એમ માનવું તે જાતિ છે, કારણ કે તેથી તો ભલે ભોગેચ્છાનો નવો નવો સંસ્કાર ચાલુ રહે છે, અને વિષયતૃષ્ણાને લીધે ભોગેચ્છાની નિવૃત્તિ થતી નથી.-એમ સમજી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ જેમ જાને તેમ ભોગને દૂરથી વર્જવા પ્રયત્નશીલ રહે છે, અર્થાત્ વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને પાછી જોંચી લેવારૂપ પ્રત્યાહાર કરે છે.

વળી યોગસાધનાથી પ્રાપ્ત થતા બીજા અલોપતાદિ ચિહ્ન પણ જે અન્ય યોગા-ચાર્યોએ દેઢા છે, તે પણ આ પાંચમી દષ્ટિથી માંડીને પ્રગટે છે (જુઓ પૃ ૦ ૫૦૬).

સ્થિરાદષ્ટિનું કોષ્ટક ૧૧

દર્શન	યોગાંગ	દોષત્યાગ	ગુણપ્રાપ્તિ	ગુણરચના
રત્નપ્રભાસમ- નિત્ય	પ્રત્યાહાર	જ્ઞાતિત્યાગ	સૂક્ષ્મબોધ — અલોપતાદિ	૪-૫-૬

—: કળશ કાવ્ય :—

ચોપાઈ

દર્શન રત્નપ્રભા સમ નિત્ય, પ્રત્યાહારે ઇન્દ્રિય છુત;
પ્રત્ય કરે સહુ જ્ઞાતિ રહિત, યોગી સૂક્ષ્મ સુબોધ સહિત. ૧૧૨

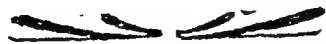
અધિભેદ તબે સુપ્રભાવ, વેદસંવેદ પદે સ્થિર ભાવ;
બીની મોહ અંધારી રાત, ભેદજ્ઞાનનું ધયું પ્રભાત. ૧૧૩

હીર-નીર જયમ જાણી ભેદ, સ્વપર વસ્તુનો કરી વિભેદ;
યોગી હંસ શુદ્ધ માનસ રમે, પરપરિણતિ આત્માની વમે. ૧૧૪

ખાલ પૂતિગૃહકીડા સગી, ભવભેદા લાગે વસમી;
મુગ્ધાત ને સ્વપ્તિ કિમાન, દેએ ભાવો પાદા સુખણ. ૧૧૫

- અખાદ્ય કેવલ જ્યોતિ એક, નિરાખાધ નિરામય છેક;
તેજ પરમ અહિં તત્ત્વ પ્રમાણુ, બાપ્રી બધો ઉપજલવ બાણુ. ૧૧૬
- એમ વિવેકી ધીર મહંત, પ્રત્યાહાર સદાય કરંત;
વિષયોમાંથી ઇંદ્રિય હરે, આસક્તિ ભોગે ના ધરે. ૧૧૭
- જેહ હરાયા ઢોરો જેમ, વિષયોમાં ધરતી બહુ પ્રેમ;
હઠથી હઠાવી ઇંદ્રિય તેહ, સ્વરૂપમાં જોડે શુભુગેહ. ૧૧૮
- પાપ તણો મિત્ર જ છે ભોગ, યોગ પ્રત્યે રોગ જ છે ભોગ;
ભોગ ભુજંગ તણો છે ભોગ, ઇચ્છે કયમ યોગી તે ભોગ ? ૧૧૯
- ધર્મથી પણ સાંપડતો ભોગ, તેનો પણ ગમે નહિં યોગ;
ઉપજ્યો શીતલ ચંદન થકો, તે અગ્નિય વન બાળે નકો. ૧૨૦
- ભોગથી ઇચ્છા તણો વિરામ, કદી ન થાયે-વધે જ કામ;
એક બાંધેથી ઉતારી ભાર, બીજે લાદવો તે અવધાર ! ૧૨૧
- એમ ચિંતે યોગી નિષ્કામ, આત્મારામી તે શુભુધામ;
વિષયવિષને દૂરથી ત્યજે, આત્મસ્વરૂપ અમૃતને ભજે. ૧૨૨
- અષ્ટ મહાસિદ્ધિ નવ નિધિ, યોગીને હોયે સંનિધિ;
વિભૂતિ સૌ દાસી થઈ ફરે, આવી સ્વયં યોગીને વરે. ૧૨૩
- તે સામી નવ દૃષ્ટિ કરે, યોગી સમ્યગ્દૃષ્ટિ બરે !
અનંત જ્યાં આત્માની ઋદ્ધિ, ત્યાં કુણુ માત્રજ લખિધ સિદ્ધિ ? ૧૨૪
- બેસી સ્વરૂપના ઘરમાંહિ, યોગી સાક્ષી ભાવે આંહિ;
યુદ્ધગલબલ તમાસો બુવે, લીલા દહેર મફત અનુભવે. ૧૨૫
- ધર્મતણી બાધા પરિહરે, તત્ત્વથી ધર્મે યતન જ કરે;
આત્મધર્મમાં સ્થિરતા ધરે, ભગવાનુ મનનંદન પદ વરે. ૧૨૬

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरत्तुचंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन सुमनो-
नंदनीबृहत्टीकाख्यविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगद्विषसमुच्चयशास्त्रे पञ्चमी स्थिराद्वष्टिः ॥



૬

કાંતા દૃષ્ટિ

અને તથાપ્રકારે છઠ્ઠી દૃષ્ટિ કહી દેખાડવા માટે કહે છે:—

કાન્તાયામેતદન્યેષાં પ્રીતયે ધારણા પરા ।
અતોઽત્ર નાન્યમુન્નિત્યં મીમાંસાઽસ્તિ હિતોદયા ॥ ૧૬૨ ॥

કાંતા દૃષ્ટિ છઠ્ઠીમાં, જેહ કહ્યું હમણાં જ;
તેહ બધુયે હોય છે, અન્ય પ્રીતિને કાજ.
હોય પરા અહિં ધારણા, એથી અન્યમુદ ના'ય;
મીમાંસા વળી સર્વદા, હિતોદયયુત હોય. ૧૬૨

અર્થ:—કાંતા દૃષ્ટિમાં આ નિત્ય દર્શનાદિ અન્યને પ્રીતિ કારણ થાય છે, તથા પરા ધારણા હોય છે; એથી અત્રે અન્યમુદ હોતી નથી ને નિત્ય હિતોદયી મીમાંસા હોય છે.

વિવેચન

“ છઠ્ઠી દિઠ્ઠી રે હવે કાંતા કહું, તિહાં તારામ પ્રકાશ;
તરવમીમાંસા રે દઢ હોય ધારણા, નહિ અન્ય શ્રુત વાસ....
ધન ધન શાસન શ્રી જિનવરતાણું ! ”—શ્રી ચો. દ. સજ્જાય દ-પ

વૃત્તિ:—કાન્તાયામ્—કાન્તા દૃષ્ટિમાં, પરત્વ-આ, અનંતર-હમણાં જ કહેલું નિત્યદર્શનાદિ, અન્યેષાં પ્રીતયે-શ્રીજીઓની પ્રીતિ અર્થે થાય છે, નહિ કે દ્વેષ અર્થે. તથા ધારણા પરા-પરા-પ્રધાન ધારણા હોય છે. ‘ ચિત્તને દેશઅંધ ’ એ ધારણાનું લક્ષણ છે. કહ્યું છે કે-‘ દેશવન્ધશ્ચિત્તસ્ય ધારણા ’ (પા. ૩. ૧). અતો-આ ધારણાયકી, અત્ર-આ દૃષ્ટિમાં, નાન્યમુદ-અન્યમુદ નથી હોતી, અન્યત્ર દર્શ નથી હોતો, ત્યારે તે તે પ્રતિભાસના અયોગને લીધે. તથા-નિત્ય-નિત્ય, સર્વકાળ, મીમાંસાઽસ્તિ-સદ્વિચારાત્મિકા મીમાંસા હોય છે, એટલે જ કહ્યું-હિતોદયા-હિતોદયચાળી, સમ્યગ્-જ્ઞાનના કૃપાપણાએ કરીને.

આ છઠ્ઠી કાંતા દષ્ટિમાં (૧) આ જે હમણાં જ કહ્યું તે નિત્ય દર્શનાદિ બધુંય હોય છે, અને તે બીજાઓને પ્રીતિ ઉપજાવે છે—નહિં કે દ્વેષ. (૨) પરમ ધારણા હોય છે. ધારણા એટલે ચિત્તનો દેશબંધ. (૩) અને આ ધારણાને લીધે અત્રે અન્યમુદ્ધ હોતી નથી, અર્થાત્ અન્યત્ર હર્ષ હોતો નથી, કારણકે ત્યારે તે તે પ્રતિભાસનો અયોગ હોય છે. (૪) તથા નિત્ય-સર્વકાળ સદ્વિચારાત્મક મીમાંસા-તત્ત્વવિચારણા હોય છે, કે જે સમ્યગ્જ્ઞાનના ક્ષણપણાએ કરીને હિતોદયવંતી હોય છે.

આ દષ્ટિને ‘કાંતા’ નામ આપ્યું છે, તે યથાર્થ છે. કારણકે આ દષ્ટિમાં કાંતા એટલે પતિવ્રતા સ્ત્રી જેવો પરમાર્થભાવ હોય છે. જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી ઘરના બીજાં બધાં કામ કરતાં પણ પતિનું જ ચિંતન કરે છે, તેમ આ દષ્ટિવાળો સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ ભલે બીજાં સંસાર સંબંધી કામ કરતો હોય, તોપણ તેનું ચિત્ત સદાય શ્રુતધર્મમાં જ લીન રહે છે. અથવા કાંતા એટલે પ્રિયા-બહાલી લાગે તે. આ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો પુરુષ કાંત-કમનીય-પરમ રમ્ય ભાસે છે, એટલે અન્ય જીવોને બહુ પ્રિય-બહાલો લાગે એવો જનપ્રિય હોય છે, એટલે આ દષ્ટિને પણ ‘કાંતા’ નામ ઘટે છે. અથવા આ દષ્ટિ યોગિજનોને બહુ પ્રિય છે, એટલે પણ તે કાંતા છે. આમ ખરેખર ‘કાંતા’ એવી આ છઠ્ઠી દષ્ટિમાં પાંચમી દષ્ટિનો જે નિત્ય દર્શનાદિ ગુણગણ કહ્યો, તે તો હોય જ છે, પણ તે વિશેષ નિર્મળપણે. એટલે નિત્ય દર્શન, સૂક્ષ્મ બોધ, પ્રત્યાહાર, જ્ઞાતિત્યાગ આદિ અત્રે અવશ્ય અનુવર્તે છે જ, અને તેની ઓર બળવત્તરતા વર્તે છે.

અત્રે જે દર્શન થાય છે તે સ્થિર દષ્ટિની પેઠે નિત્ય-અપ્રતિપાતી હોય છે, પણ વધારે નિર્મલ અને બળવાન હોય છે. તેને તારાની ઉપમા ઘટે છે, કારણ કે તારાનો પ્રકાશ રત્નની જેમ સ્થિર હોય છે, પણ તેના કરતાં વધારે બળવાન ‘તિહાં તારાભ તેજસ્વી હોય છે. તારાનો પ્રકાશ આકાશમાં નિત્ય ચમકે છે, સદા પ્રકાશ’ સ્થિર હોય છે, તેમ આ દષ્ટિવાળો સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષનો સમ્યગ્ દર્શન-મય બોધ-પ્રકાશ ચિદાકાશમાં નિત્ય ગળહુળે છે, સદા સ્થિર પ્રકૃતિથી સ્થિત જ વર્તે છે. અત્રે દર્શન અર્થાત્ આત્માનુભવજન્ય સત્ શ્રદ્ધાવંત બોધ એટલો બધો સ્પષ્ટ હોય છે કે તે તારાની પેઠે ચિદાકાશને નિરંતર ઉદ્યોતમય કરી મૂકે છે. વળી તારા જેમ આકાશમાં નિરાલંબન છતાં નિત્ય પ્રકાશી રહે છે, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ પણ નિરાલંબન છતાં સદા ચિદાકાશને પ્રકાશમાન કરે છે. અને જ્ઞાનીનું આ નિરાલંબન-પણું પણ પ્રથમ તો પરમ જ્ઞાની એવા પ્રભુનું—પરમાત્માનું અવલંબન લેવાથી પ્રગટે છે, કારણ કે આ હસ્તર ભવસમુદ્ર પણ તે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રભુના પ્રબલ અવલંબનથી ગોપદ સમાન બની જાય છે, અને તે પ્રભુના જ અવલંબનબલથી આત્મા નિરાવલંબન-પણું પામી નિજ ગુણરૂપ શુદ્ધ નંદનવનમાં રમે છે.

એટલે જ આવા આ સમ્યગ્દર્શની પુરુષનો બોધ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે. દ્રવ્યાનુ-

યોગ ને તેના મર્મરૂપ રહસ્યને સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ તત્ત્વથી સમ્યક્ષપણે જાણે છે. તેની શ્રુત-અનુભવની દશા પ્રતિસમય વધતી જાય છે ને તેને શુદ્ધ સહજાત્મ-સૂક્ષ્મ બોધ સ્વરૂપનો અવભાસ થાય છે. સ્વ-પર ભાવનો પરમ વિવેક કરવારૂપ સૂક્ષ્મ બોધ અત્રે અધિક બળવત્તર હોય છે, અત્યંત સ્થિર હોય છે. હું દેહાદિથી ભિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપી આત્મા છું, એવું પ્રગટ ભેદ જ્ઞાન અત્રે અત્યંત દૃઢ ભાવનાવાળું હોય છે. એટલે તે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ ભાવે છે કે-‘ચૈતન્યશક્તિમાં જેનો સર્વસ્વ સાર વ્યાપ્ત છે એવો આ આત્મા આટલો જ છે, એનાથી અતિરિક્ત (જૂદા) આ સર્વેય ભાવો પૌદ્ગલિક છે. આ અનાદિ અવિવેકરૂપ મહાનાટ્યમાં વર્ણાદિ-માત્ર પુદ્ગલ જ નાચે છે-અન્ય નહિ; અને આ જીવ તો રાગાદિ પુદ્ગલ-વિકારથી વિરુદ્ધ એવી શુદ્ધ ચૈતન્ય ધાતુમય મૂર્તિરૂપ છે’.-એવી દૃઢ આત્મભાવનાને લીધે ‘ચૈતન્યથી રિક્ત-ખાલી એવું બધુંય એકદમ છોડી દઈ, અત્યંત સ્ફુટ એવા ચિત્તશક્તિમાત્ર આત્માને અવગાહીને તેઓ વિશ્વની ઉપર તરતા રહી, આ અનંત એવા સાક્ષાત્ પરમાત્મસ્વરૂપ આત્માને આત્મામાં અનુભવે છે.’-આવો સૂક્ષ્મ બોધ હોવાથી સમ્યગ્દષ્ટિને ક્યારનીયે મિથ્યાત્વજન્ય જ્ઞાંતિ ટળી છે અને પરમ શાંતિ મળી છે, કારણ કે અનાત્મ એવી પર વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ એ જ મુખ્ય જ્ઞાંતિ છે, એ જ મિથ્યાત્વ અથવા અવિદ્યા છે; આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ એ જ સમ્યક્ત્વ અથવા વિદ્યા છે, એ જ વિશ્વાંતિ છે, એ જ આરામ છે, એ જ વિરામ છે, એ જ વિરતિ છે, અને એ જ શાંતિ છે. પર વસ્તુમાં આત્મજ્ઞાંતિ એ જ જીવનો મોટામાં મોટો રોગ છે, અને તે આત્મજ્ઞાંતિથી જ ચિત્તજ્ઞાંતિ અને ભવજ્ઞાંતિરૂપ અનંત દુઃખ ઉપજે છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષને તો આ આત્મજ્ઞાંતિ-રૂપ મહારોગ સર્વથા દૂર થયો છે, એટલે તેઓ સ્વસ્વરૂપમાં વિશ્વાંત થઈ, સ્વરૂપૈકનિષ્ઠ બની પરમ આત્મશાંતિ અનુભવે છે.

આમ પરભાવમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ મૂલગત જ્ઞાંતિ ટળી હોવાથી, અને આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિરૂપ સ્વરૂપવિશ્વાંતિમય પરમ શાંતિ મળી હોવાથી, આ જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ સત્પુરુષ પરભાવમાંથી આત્માને પાછો ખેંચી લે છે-પ્રત્યાહુત કરે છે. એટલે તે પ્રત્યાહાર પરપરિણતિમાં રમતા નથી, પરવસ્તુમાં આત્માને મુંઝવવા દેતા નથી-મોહમૂર્ચિત થવા દેતા નથી, પણ નિજ આત્મપરિણતિમાં જ રમે છે.

*“ચિच्छક્તિવ્યાપ્તસર્વસ્વસારો जीव इयानयम् । अतोऽतिरिक्ताः सर्वेऽपि भावाः पौद्गलिका अमी ॥

“अस्मिन्नादीनि महत्यविवेकनाट्ये, वर्णादिमान्नदति पुद्गल एव नान्यः ।

रागादिपुद्गलविकारविरुद्धशुद्ध-चैतन्यधातुमयमूर्तिरयं तु जीवः ॥

सफलमपि विद्यायाहाय चिच्छक्तिरिक्ता, स्फुटतरमवगाह्य स्वं च चिच्छक्तिमात्रम् ।

इममुपरि तन्तं चारु विश्वस्य साक्षात्, कलयतु परमात्मात्मानमात्मन्यनन्तम् ॥”

—શ્રી સમયસાર કલશ.

તેઓ પૌદ્ગલિક વિષયભોગથી નિરંતર દૂર દૂર ભાગે છે, અને કાચળાની જેમ વિષયોમાંથી ઈંદ્રિયોનો પ્રત્યાહાર કરે છે—પાછી ખેંચી લે છે. એટલે એમની આશ્રવભાવની ચાલ સહેજે અનાયાસે છૂટી જાય છે, અને ઉચ્ચ સંવર દશા પ્રગટે છે. જેથી તેઓનો આત્મા પોતેજ સાક્ષાત્ સંવરરૂપ થાય છે, સ્વરૂપગુપ્ત બને છે.—આમ નિત્યદર્શન—પ્રત્યાહાર આદિ પાંચમી દષ્ટિનાં ગુણગણનો આત્મલાભ અત્ર છઠ્ઠી દષ્ટિમાં વિશેષ પ્રણળપણે—નિર્મળપણે અનુવર્તે છે જ. આવા પરમ ઉદાર ગુણસંપન્ન સમ્યગ્ દષ્ટિ સત્પુરુષને દેખીને અન્ય જીવોને પણ તેમના પ્રત્યે સ્વાભાવિક પ્રેમ સ્ફુરે એવી તેમની જનપ્રિયતા હોય છે. આ મહતોના સ્વરૂપાચરણરૂપ ચારિત્રનો કોઈ એવો મુંગો મહાપ્રભાવ સ્વયં સ્ફુરે છે, કે તેમને જોતાંજ ખીજ જીવોને તેમના પ્રત્યે કુદરતી પ્રેમ—મહુમાન ઉપજે છે.

યોગનું છઠું અંગ—ધારણા.

“ જિનરાજની સેવના કરવી, ધ્યેય ધ્યાન ધારણા ધરવી. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ દષ્ટિમાં ધારણા નામનું છઠું યોગ અંગ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે પ્રત્યાહાર નામનું પાંચમું અંગ સાંપડ્યા પછી સ્વાભાવિક ક્રમે ધારણા થાય છે. ધારણા એટલે ચિત્તનો દેશબંધ, ચિત્તને અમુક મર્યાદિત દેશમાં—ક્ષેત્રમાં બાંધી રાખવું—વિભાવ નિવૃત્તિ ધારી રાખવું તે ધારણા, એમ તેની વ્યાખ્યા છે. મનોમર્કટ ચારે કોર સ્વભાવ પ્રવૃત્તિ ભ્રમણ કરવાનો અતિ ચંચલ સ્વભાવ ધરાવે છે, તેને નાસાગ્ર આદિમાં સ્થિર કરવું, અથવા શ્રુતસ્કંધના નિરંતર આરોહણ—અવરોહણમાં રોકી રાખવું, પ્રભુમક્ષિતરૂપ ખીલામાં પ્રેમની સાંકળથી બાંધી રાખવું, અથવા શુદ્ધ આત્મ-ચિંતનના વ્યાપારમાં ધારી રાખવું તે ધારણા છે. (જુઓ પૃ. ૨૧૨-૨૧૩) આત્માને પરભાવમાંથી પ્રત્યાહૃત કરવો—પાછો ખેંચવો તે પ્રત્યાહારનું કામ છે, ને તેને આત્મ-ભાવમાં ધારી રાખવો તે ધારણાનું કામ છે. આમ ચિત્તને વિષયોમાંથી વ્યાવૃત્ત કરી આત્મભાવમાંજ પ્રવૃત્ત કરવું, આત્મસ્વરૂપ ધર્મમાંજ ધારી રાખવું એવી શુદ્ધ ધારણા સમ્યગ્દષ્ટિ યોગી પુરુષ ધરે છે, કે જે અંતે તત્ત્વાનંદમય પૂર્ણ સમાધિમાં લયને પામે છે. આવી ઉત્તમ આત્મધારણાવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષ ‘ પરપરિણતિ* છોડી દર્મ, લેદ-વાદોનું ખંડન કરી, ઉદિત અખંડ એવા પ્રચંડ જ્ઞાનમય સ્વભાવમાં સ્થિતિ કરે છે, તો પછી તેને બીજી કર્તા—કર્મ પ્રવૃત્તિનો અવકાશ ક્યાંથી હોય ? અથવા પૌદ્ગલિક કર્મબંધ ક્યાંથી હોય ?’ આવી અદ્ભુત આત્મસ્વભાવ ધર્મમય ધારણાવાળા લેદજ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ

* “ પરપરિણતિમુજ્ઞત્ સંહયદ્ભેદવાદા-નિદમુદિતમખણં જ્ઞાનમુચ્ચન્દમુચ્ચૈઃ ।

નનુ કથમવકાશઃ કર્તૃકર્મપ્રવૃત્તેરિદ મવતિ કથં વા પૌદ્ગલઃ કર્મવન્ધઃ ॥ ”

(ધત્યાદિ વિશેષ માટે જુઓ)—શ્રી સમયસારકલશ.

પુરુષ આત્મપ્રવૃત્તિમાં અતિ જાગરૂક-જાગતા હોય છે, અને પરપ્રવૃત્તિમાં બહેરા, આંધળા ને મૂંગા હોય છે !

‘આત્મપ્રવૃત્તાવતિ જાગરૂકઃ, પરપ્રવૃત્તૌ વધિરાન્ધમૂકઃ ।’—અધ્યાત્મોપનિષદ.

અન્યમુદ્ધ દોષનો નાશ.

“ધર્મ જિનેસર ગાઉ રંગશું, લાંગ મ પડશે હો પ્રીત....જિનેસર !

બીજો મન મંદિર આણું નહિં, એ અમ કુત્રવટ રીત....જિ૦”—શ્રી આનંદધનજી.

અને અત્રે આવી સ્વસ્વરૂપમાં દૃઢ અવધારણરૂપ ધારણા હોય છે, એટલા માટે જ આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા દૃઢ યોગીને અન્યમુદ્ધ હોતી નથી, અન્ય સ્થળે હર્ષ ઉપજતો નથી, એક આત્મા સિવાય બીજો ક્યાંય આનંદ થતો નથી. કારણ ‘બીજો મન- કે પરમ આનંદના નિધાન સમ્યક્દાનંદરૂપી ભગવાન આનંદધન મંદિર આણું આત્માના પરમ અમૃત સુખનો રસારવાહ જેણે ચાખ્યો હોય, તેને નહિં’ તેનાથી અન્ય એવા ‘ખાકસ ખુકસ’ જેવા તુચ્છ વિષયસુખમાં કેમ રસ પડે ? આત્મા અને આત્મધર્મ શિવાય તેને બીજું કંઈ પણ કેમ ગમે ? આવા આત્મારાત્રી સમ્યક્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષને કેવળ આત્મનિમગ્નતામાં જ આનંદ ઉપજે છે. એક ક્ષણ પણ એ સુખનો વિરહ તે ખમી શકતા નથી. અને અનિચ્છતાં છતાં કદાપિ કર્મજન્ય ખાદ્ય ઉપાધિ પ્રસંગથી તે અમૃતસુખસિંધુના અખંડ અનુભવનમાં વિદ્યુત આવે, તો તેથી તેનો આત્મા અત્યંત સંવેદનવાળો પ્રશસ્ત એક અનુભવે છે.—એવી ઉત્કૃષ્ટ આત્માકારતા જ્ઞાની પુરુષની વર્તે છે.

“મનમોહન તુમ સતસુખ નિરખત, આંખ ન તૃપતી અમચી;

મોહ તિમિર રવિ હર્ષ ચંદ્ર છવિ, મૂરત એ ઉપશમચી....

હું તો વારિ પ્રભુ ! તુમ સુખની.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

કારણ કે જ્ઞાની સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષ પરમ આત્મતત્ત્વના એવા પરમ ભક્ત હોય છે, તેના પ્રત્યે એમને એવી અનન્ય પ્રીતિ પ્રગટી હોય છે, એવો પરમ પ્રેમપ્રવાહ પ્રવહતો હોય છે, કે એ શિવાય બીજો ક્યાંય એમનું ચિત્ત રચમાત્ર પણ રતિ ‘મને ન ગમે હો પામતું નથી. શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રભુ પ્રત્યે તેમને એવી અપૂર્વ બીજનો સંગ’ પ્રીતડી બંધાણી છે, કે તેને બીજનો સંગ ગમતો નથી. માલતી કુડે જે મોહો હોય તે ભમરો બાવળની ડાળ પર કેમ બેસે ? પવિત્ર પ્રવાહી ને શીતલ મુગધી ગંગાજલમાં જે હંસ ઝીંચ્યો હોય, તે અશુચિ બંધિયાર ને દુઃખદ દુર્ગંધી ખાત્રોચિઆના પાણીમાં કેમ રમે ? અત્યંત ઉત્કંઠાથી જે ‘પીડ પીડ’ જપી

જલધરના જલની પ્રતીક્ષા કરતો હોય, તે ચાતક બીજા જલ સામું પણ કેમ જુએ? શીતલ છાયાપ્રદ ને ફલભારથી નમ્ર એવા આમ્રની પંજરી મંજરી પામી જે મધુર ટહુકા કરતી હોય, તે કોકિલને ફલફૂલ રહિત ઉછા ને ઉચા તાડ જેવા ઝાડ કેમ ગમે? કમલિની દિનકરના કર વિના બીજાનો કર કેમ થાય? કુમુદિની ચંદ્ર શિવાય બીજાની પ્રીતિ કેમ કરે? ગોરી ગિરીશ વિના ને લક્ષ્મી ગિરિધર વિના પોતાના ચિત્તમાં અન્યને કેમ ચાહે? તેમ જ્ઞાની પુરુષનું ચિત્ત પણ એક પરમાત્મ તત્ત્વ શિવાય અન્યત્ર પ્રીતિ કેમ ધરે? (જુઓ પૃ. ૩૮૧-૩૮૨) આમ આ પરમ આત્મતત્ત્વના અનન્ય પ્રેમને લીધે જ્ઞાની પુરુષને તેમાં એટલું બધું તન્મયપણું-એકાગ્રપણું થઈ જાય છે, કે તેથી તેની દૃષ્ટિમાં અન્ય વિષયનો પ્રતિભાસ પણ થતો નથી! સમ્યગ્દૃષ્ટિ સત્પુરુષોનું ચિત્ત સ્વરૂપ-સ્વદેશમાં એટલું બધું રોકાયેલું રહે છે કે તે આડે બીજે કયાંય શું બની રહ્યું છે, તેનું પણ તે પરમ સંત અવધૂતોને ભાન રહેતું નથી!-આવા પરમ અદ્ભુત અનન્યસુદ્ધ ભાવનું જીવતું જાગતું જવંત ઉદાહરણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના સ્વાનુભવજન્ય સહજ વચનોદ્દગારમાં સ્થળે સ્થળે સુસુ વિવેકીને પ્રત્યક્ષ થાય છે. જેમકે—

“રાત્રી અને દિવસ એક પરમાર્થ વિષયનું જ મનન રહે છે, આહાર પણ એ જ છે, નિદ્રા પણ એ જ છે, શયન પણ એ જ છે, સ્વપ્ન પણ એ જ છે, ભય પણ એ જ છે, ભોગ પણ એ જ છે, પરિશ્રદ્ધ પણ એ જ છે, ચલન પણ એ જ છે, આસન પણ એ જ છે. અધિક શું કહેવું? હાડ માંસ અને તેની મિંજાને એક જ એ જ રંગનું રંગન છે. એક રોમ પણ એનો જ જાણે વિચાર કરે છે, અને તેને લીધે નથી કંઈ જોતું ગમતું, નથી કંઈ સુંઘવું ગમતું, નથી કંઈ સાંભળવું ગમતું, નથી કંઈ ચાળવું ગમતું, કે નથી કંઈ સ્પર્શવું ગમતું, નથી બોલવું ગમતું કે નથી મૌન રહેવું ગમતું, નથી બેસવું ગમતું કે નથી ઉઠવું ગમતું, નથી સુવું ગમતું કે નથી જાગવું ગમતું, નથી ખાવું ગમતું કે નથી ભૂખ્યું ગમતું, નથી અસંગ ગમતો કે નથી સંગ ગમતો, નથી લક્ષ્મી ગમતી કે નથી અલક્ષ્મી ગમતી; એમ છે. ઇત્યાદિ” (જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૨૦.

ખરેખરા જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ સત્પુરુષનો અનન્યસુદ્ધભાવ આવી પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત થયેલો વર્તે છે, તેનું આ દિગ્દર્શન માત્ર છે. આમ આ છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાં અન્યસુદ્ધ નામનો છઠ્ઠો ચિત્તદોષ નષ્ટ થાય છે. આત્મતત્ત્વ કરતાં અન્ય સ્થળે આનંદ-મોહ પામવો તે અન્યસુદ્ધ. અથવા આમ માંડેલી યોગક્રિયા અવગણીને બીજે ઠામે હર્ષ ધરવો, તે પરમાર્થ-રૂપ ઈષ્ટ કાર્યમાં અંગારાના વરસાદ જેવો છે. (જુઓ પૃ. ૮૬)

મીમાંસા—

તથા આ છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાં મીમાંસા નામનો છઠ્ઠો ગુણ પ્રગટે છે. પાંચમી દૃષ્ટિમાં સૂક્ષ્મબોધ નામનો ગુણ પ્રગટ્યા પછી સ્વાભાવિક ક્રમે મીમાંસા ગુણ ઉપજવો જોઈએ.

કારણ કે જેને સૂક્ષ્મબોધ ઉપજે છે, તે પછી તે બોધનું મીમાંસન કરે છે, તત્ત્વસ્પર્શી સદ્વિચારણા કરે છે, અહોનિશ ઊઠાપોહ કરે છે, નિત્ય મનન-નિદિધ્યાસન કરે છે, નિરંતર તત્ત્વચિંતન કરે છે. જેમ કોઈ ખોરાક ખાય તે જરાખર રસપૂર્વક આવે તો હોજરીમાં પાચક રસની જરાખર ઉત્પત્તિ થાય, ને તેની પાચનક્રિયા ઉત્તમ થાય, અને પછી તે રસ લોહીમાં એકરસ થઈ સર્વ અંગને માંસલ કરે, પુષ્ટ-ભરાવદાર બનાવે; તેમ સમ્યગ્ બોધરૂપ આહાર પણ રસપૂર્વક જરાખર ચાવવામાં આવે, અર્થાત્ પુનઃ પુનઃ મનન કરવામાં આવે તો ઉત્તમ ભાવરૂપ રસની નિષ્પત્તિ થાય, ને શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ ઉત્તમ પાચનક્રિયા થાય, અને પછી તે પરિણત રસ આત્માના અંગેઅંગમાં-પ્રદેશેપ્રદેશમાં વ્યાપ્ત થઈ તેને શુદ્ધ આત્મધર્મની પુષ્ટિથી માંસલ કરે, પુષ્ટ-ભરાવદાર બનાવે. આ દૃષ્ટાંતથી મીમાંસાનો પરમાર્થ સમજાય છે.

એટલે જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય, તેના ભાંગ, નય, પ્રમાણ, સત્ સ્વરૂપ, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યરૂપ ત્રિપદી, સત્ત્વભાંગી, આત્મા, કર્મ, યોગ આદિ દ્રવ્યાનુ-યોગાંતર્ગત સૂક્ષ્મ વિષયોની તત્ત્વસ્પર્શીની અવગાહના કરે છે; સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્માનું અસ્તિપણું છે, પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્માનું નાસ્તિપણું છે, એવું ઊંડું ગંભીર તત્ત્વચિંતન કરે છે. આ દ્રવ્યાનુયોગના પરમ રહસ્યભૂત-કળશરૂપ પરમ આત્મતત્ત્વનું-ભગવાન્ સમયસારનું અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માના સહજ સ્વરૂપનું પરિશીલન કરી, તેને આત્મસ્વભાવભૂત કરી મૂકે છે.

“ ગુણ પર્યાય અનંતતા રે, વળી ય સ્વભાવ અગાહો રે;
નય ગમ ભાંગ નિક્ષેપના રે, હેયોપાદેય પ્રવાહો રે....કુંથુ જિનેસરુ !
નિજ ભાવે સીય અસ્તિતા રે, પર નાસ્તિત્વ સ્વભાવ;
અસ્તિપણે તે નાસ્તિતા રે, સીય તે ઉભય સ્વભાવો રે....કુંથુ ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આવી સૂક્ષ્મ મીમાંસા-તત્ત્વવિચારણા હિંતાદયવાળી હોય છે, આથી હિંતાદય-સર્વ પ્રકારના આત્મકલ્યાણની સંપ્રાપ્તિ થાય છે. ઉદય એટલે ચઢતી કળા. જેમ સૂર્યનો ઉદય થઈ તે ઉત્તરોત્તર વધતી તેજસ્વિતાને પામી મધ્યાહ્ને પૂર્ણપણે પ્રતપે છે, તેમ અત્રે પણ આત્મહિતરૂપ સૂર્યનો ઉદય થઈ, ઉત્તરોત્તર ચઢતી આત્મદશાને પામી, પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ મધ્યાહ્ને પામે છે. અથવા જેમ ઝીંજનો ચંદ્ર ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામી, પૂર્ણિમાએ પૂર્ણસ્વરૂપને પામે છે, તેમ અત્રે પણ આત્મહિતરૂપ ચંદ્ર ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામી, પૂર્ણ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં પર્યાપ્તિ પામે છે. સહસ્રલક્ષ કમલકલિકા જેમ ઉત્તરોત્તર વિકાસને પામી, પૂર્ણપણે ખીલી ઊઠે છે, તેમ અત્રે હિંતાદયરૂપ સહસ્રલક્ષ કમલ સાનુખંધ વિકાસને પામી પૂર્ણ સ્વરૂપે ખીલી નીકળે છે. નવે નિધાન અને અષ્ટ મહાસિદ્ધિ આદિ દિંકર ધકંને જ્ઞાનીપુરુષને અનુસરે છે, પણ અવધૂત નિરપેક્ષ જ્ઞાની તો તેની સામું પણ

પ્રાણી વાળીને જોતા નથી, તેની તમા પણ કરતા નથી ! એવો પરમ અદ્ભુત ગુણુવૈરાગ્ય જ્ઞાની પુરુષને હોય છે !

“ તે આત્મસ્વરૂપથી મહત્ એવું કંઈ નથી. એવો આ સૃષ્ટિને વિષે કોઈ પ્રભાવજોગ ઉત્પન્ન થયો નથી, છે નહીં, અને થવાનો નથી કે જે પ્રભાવજોગ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપને પણ પ્રાપ્ત ન હોય; તથાપિ તે પ્રભાવ જોગને વિષે વર્તવામાં આત્મસ્વરૂપને કંઈ કર્તૃવ્ય નથી, એમ તો છે, અને જો તેને તે પ્રભાવજોગને વિષે કંઈ કર્તૃવ્ય લાગે છે તો તે પુરુષ આત્મસ્વરૂપનાં અત્યંત અજ્ઞાનને વિષે વર્તે છે, એમ જાણીએ છીએ. ”

“ બાકી જેટલાં સમ્યક્ત્વનાં સ્થાનક છે, અને જ્યાંસુધી સમ્યક્ પરિણામી આત્મા છે ત્યાંસુધી તે એકે જોગને વિષે જીવને પ્રવૃત્તિ ત્રિકાળે સંભવતી નથી. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૩૭, ૩૬૯.

આ જ અર્થ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે—

अस्यां तु धर्ममाहात्म्यात्समाचारविशुद्धिः ।

प्रियो भवति भूतानां धर्मैकाग्रमनास्तथा ॥ ૧૬૩ ॥

આમાં ધર્મમાહાત્મ્યથી, હોય વિશુદ્ધાચાર;
તેથી હોય પ્રિય પ્રાણીને, ધર્મ એકમન ધાર. ૧૬૩

અર્થ:—અને આ જ દૃષ્ટિમાં ધર્મના માહાત્મ્યથી સમ્યક્ આચારની વિશુદ્ધિને લીધે, યોગી પ્રાણીઓને પ્રિય હોય છે, તથા ધર્મમાં એકાગ્ર મનવાળો હોય છે.

[વિવેચન

આ કાંતા દૃષ્ટિમાં જ નિયમે કરીને ધર્મના માહાત્મ્યરૂપ કારણ થકી સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિ હોય છે; અને તેથી કરીનેજ અત્રે સ્થિતિ કરતો સમ્યગ્ દૃષ્ટિ યોગી પુરુષ પ્રાણીઓને આપોઆપ પ્રિય થઈ પડે છે, તથા તે ધર્મમાં એકાગ્ર ચિત્ત ધરાવે છે.

ધર્મનો મર્મ: ધર્મનો અપૂર્વ મહિમા.

“ જિન સોહી હે આતમા, અન્ય હોઈ સો કર્મ;
કર્મ કટે સો જિન જયત, તત્ત્વજ્ઞાનીકો મર્મ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

વૃત્તિ:—અસ્યાં તુ—આ જ કાંતા દૃષ્ટિમાં—નિયમથી, નિયમથી, ધર્મમાહાત્મ્યાત્—ધર્મ માહાત્મ્યરૂપ કારણ થકી, સમાચારવિશુદ્ધિ:—સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિરૂપ હેતુને લીધે, શું ? તો કે—પ્રિયો ભવતિ ભૂતાનામ્—ભૂતોને—પ્રાણીઓને પ્રિય હોય છે, ધર્મૈકાગ્રમનાસ્તથા—તથા ધર્મમાં એકાગ્ર મનવાળો હોય છે.

ધર્મનો મહિમા કોઈ અપૂર્વ છે. આ ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે. અત્રે ‘ધર્મ’ એટલે સનાતન-શાશ્વત એવો આત્મધર્મ સમજવો. જિનધર્મ એ એતું પર્યાય નામ છે, કારણ કે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા શુદ્ધ આત્મા તેનું નામ જ ‘જિન’ અર્થાત્ વીતરાગ પ્રભુ છે; અને એવા તે જિનનો અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માનો ધર્મ તે જ જિનધર્મ છે, અને તેનાથી અન્ય તે કર્મ છે. તે કર્મને જે કાટે-કાપે તે જિનવચન છે. આમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો મર્મ છે. આ આત્મધર્મ આત્માનો સ્વભાવભૂત હોઈ સનાતન છે, શાશ્વત છે, ત્રિકાલાળાધિત છે. આવા આત્મભાવમાં સ્થિતિ કરવી, આત્માને ધારી રાખવો તેનું નામ ‘ધર્મ’ છે; અને તે જ વાસ્તવિક એવો વસ્તુ ધર્મ છે. કારણ કે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ આત્માના સ્વભાવભૂત ગુણ છે, અથવા તે જેમાં અંતર્ભાવ પામે છે એવો શુદ્ધ એક ટંકોતકીર્ણ જ્ઞાયક ભાવ એ જ આત્માનો સ્વભાવ છે, તેમાં વર્તવું, તેમાં સ્થિતિ કરવી, આત્માને ધારી રાખવો તે આત્મ વસ્તુનો ધર્મ છે. ‘વત્થુસહાવો ઘમ્મો’ વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ. આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ. આમ નિર્મલ જ્ઞાન દર્શનમય આત્મસ્વભાવમાં વર્તવું તે જ ધર્મ છે. પણ ધર્મના આ વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જગત્ને ભાન નથી. ‘ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ કિરે’ આખું જગત્ ‘ધર્મ’ ‘ધર્મ’ કરતું ફરે છે, પણ તેને ધર્મના મર્મની ખબર નથી. નહિં તો આ ધર્મ જિનેશ્વરનું ચરણ ગ્રહી કોઈ કર્મ ગાંધે જ નહિં, -એમ મહાગીતાર્થ મહાત્મા આનંદધનજી ગાંધે ગયા છે.

લોકો પારકે ઘેર ધર્મ શોધતા ફરે છે, પણ પોતાના ઘેર જ ધર્મ છે તે જોતા નથી ! આ તો તેઓ કસ્તૂરીઆ મૃગ જેવું આચરણ કરે છે ! કસ્તૂરીઆ મૃગની નાભિમાં જ કસ્તૂરીનો વાસ છે, છતાં તે મૃગને તેનો પરિમલ ક્યાંથી આવે છે કસ્તૂરી મૃગનું તેનું ભાન નથી. એટલે તે જિયારો તેની શોધમાં ખૂંદાર ચોતરફ દૃષ્ટાંત લખ્યા કરે છે ! તેમ આ ધર્મ તો પોતાના આત્માની અંદર જ રહ્યો છે, કાંઈ ગામ ગયો નથી, છતાં અહીંથી મળશે કે તહીંથી મળશે એવી ખોટી આશાએ અજ્ઞાન લોક તેને હુંડવા માટે ચારેકોર ઝાંવા નાંખી નકામા હેરાન થાય છે, ને નિષ્ફળ ખેદ ધરે છે. પોતાના મુખની આગળ જ જે પરમ નિધાન પ્રગટ ખુલ્લો પડ્યો છે, તેને ઉલ્લંઘી જઈને, તેઓ તેની શોધમાં ખૂંદાર નીકળી પડે છે ! ! (જુઓ પૃ. ૪૮૦).

“પર ઘરે જોતાં રે ધર્મ તુમે ફરો, નિજ ઘર ન લહો રે ધર્મ;
જેમ નવિ જાણે રે મૃગ કસ્તૂરીઓ, મૃગમદ પરિમલ મર્મ.”

....શ્રી સીમંધર સાહેબ સાંભળો. ”—શ્રી યશોવિજયજી કૃત સ. ગા. સ્ત.

આમ આ ધર્મ તો પોતાના આત્મામાં જ રહ્યો છે, અથવા આ આત્મા પોતે જ

ધર્મ છે, એટલી સીધી સાદી વાત લોક સમજતા નથી. જેમ નિર્મલતા એ સ્ફટિક રત્નનો સ્વભાવ હોઈ, તેનો ધર્મ છે, તેમ કષાયઅભાવરૂપ નિર્મલતા એ જ સ્ફટિક દ્રવ્યોત્પત્તિ: આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ હોઈ આત્માનો ધર્મ છે. અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મા નિરુપાધિપણું એ જ ધર્મ છે, આત્મશુદ્ધિ એ જ ધર્મ છે, તેથી વિપરીત તે તે ધર્મ અધર્મ છે. પણ સ્ફટિક રત્નનો સ્વભાવ નિર્મલ છતાં, પાસે રાતું ફૂલ હોય તો તેમાં રાતી અંધ-છાયા પડે છે, કાળું ફૂલ હોય તો કાળી અંધ પડે છે. આમ બાહ્ય ઉપાધિને લીધે સ્ફટિકની નિર્મલતામાં ઉપરાગરૂપ આવરણ આવે છે, તેમ કર્મરૂપ બાહ્ય ઉપાધિને લીધે રાગ-દ્રેષ-મોહાદિ વિભાવ પરિણામોની ઉત્પત્તિથી આત્માની નિર્મળતા અવરાય છે. તે ઉપાધિ દૂર થાય એટલે સ્ફટિક જેમ સ્વયમેવ શુદ્ધ સહજ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેમ રાગાદિ વિભાવ ઉપાધિ દૂર થયે આત્મા સ્વયં શુદ્ધ સહજ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે. આત્માનો નિર્મલ શુદ્ધ સ્વભાવ તો ત્રિકાલાબાધિત ને સ્વયંસ્થિત છે જ, આવરણ દૂર થયું કે તે બસ પ્રગટ જ છે. આમ જેટલે જેટલે અંશે આવરણ દૂર થાય, વિભાવ ઉપાધિ ટળે, નિરુપાધિપણું આવે, તેટલે તેટલે અંશે આત્મ-ધર્મની સિદ્ધિ છે. અને તેવું નિરુપાધિકપણું સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનથી માંડીને મોક્ષપ્રાપ્તિ પર્યંત ઉત્તરોત્તર પ્રગટતું બાય છે.

“જિમ નિર્મલતા રે રત્ન સ્ફટિક તણી, તેમજ જીવ સ્વભાવ;
તે જિન વીરે રે ધર્મ પ્રકાશીઓ, પ્રમળ કષાય અભાવ....શ્રી સીમંધર.
જેમ તે રાતે રે ફૂલે રાતડું, શ્યામ ફૂલથી રે શ્યામ;
પાપ પુણ્યથી રે તેમ જગજીવને, રાગ દ્રેષ પરિણામ...શ્રી સીમંધર.
ધર્મ ન કહીએ રે નિશ્ચે તેહને, જેહ વિભાવ વડ બ્યાધિ;
પહેલે અંગે રે એણી પેરે ભાગિયું, કરમે હોયે ઉપાધિ....શ્રી સીમંધર.
જે જે અંશે રે નિરુપાધિકપણું, તે તે બાણો રે ધર્મ;
સમ્યગ્દષ્ટિ રે ગુણકાણાયકી, બાવ લહે શિવશર્મ....શ્રી સીમંધર.

—શ્રી યશોવિજયજી.

જેમ જેમ પરપરિણતિ ત્યજતી બાય છે અને આત્મપરિણતિ લગતી બાય છે, તેમ તેમ આ શુદ્ધ આત્મધર્મ ઉન્મીલન પામતો બાય છે—વિકસતો બાય છે, યાવત મોક્ષમાં શુદ્ધ ધર્મમૂર્તિસ્વરૂપ આત્મા સિદ્ધ થાય છે, સંપૂર્ણ આત્મ-વિભાવ તે કર્મ: સિદ્ધિરૂપ મોક્ષને પામે છે. તાત્પર્ય કે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ એ જ સ્વભાવ તે ધર્મ ધર્મ છે. જેમ જેમ કર્મ-ઉપાધિ ટળે છે, તેમ તેમ ધર્મ-સમાધિ પ્રગટે છે; કારણ કે વિભાવપરિણતિરૂપ ઉપાધિ તે કર્મ છે અને સ્વભાવપરિણતિરૂપ સમાધિ તે ધર્મ છે. આમ ધર્મની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા છે. ધર્મના દ્વય

ધર્મ આદિ બીજા પ્રકારો પણ આ ઉક્ત ભાવધર્મની-આત્મધર્મની ઉત્પત્તિમાં-સિદ્ધિમાં જેટલે જેટલે અંશે કારણભૂત થાય તેટલે તેટલે અંશે જ તેની સફળતા છે; નહિં તો વસ્તુના સ્વભાવ ધર્મની સિદ્ધિ વિના નિષ્ફળતા છે. મહાસુનીશ્વર શ્રી દેવચંદ્રજીએ કહ્યું છે તેમ 'ભાવ વિના સહુ આલ.''

આવો આ આત્મનિર્મલતારૂપ સ્વભાવ-ધર્મ આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા યોગીને અત્યંત આવિર્ભૂત થયો હોય છે, અત્યંત પ્રગટ્યો હોય છે; કારણકે આ દૃષ્ટિવાળા સમ્યક્-દૃષ્ટિ યોગીપુરુષ અત્યંત આત્મસ્થિતિમાં સ્થિત હોય છે, પરપરિણતિને તથા આત્મસ્વરૂપને બળે છે, એવા તે ધર્મમૂર્તિ મહાત્મા હોય છે.

“ ધમ્મો મંગલમુક્કિદ્ધં, અહિંસા સંજમો તવો ।

દેવા વિ તં ણમંસંતિ, જસ્સ ધમ્મે સયા મણો ॥ ”—શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર.

આ ઉક્ત આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મનો મહિમા કોઈ અપૂર્વ છે. ચિંતામણિ, કામકુંભ, કલ્પવૃક્ષ* આદિનો મહિમા તેની પાસે તુલ્ય છે. આ ધર્મ જ્યારે ખરેખરા સ્વરૂપમાં આત્મામાં પ્રગટે છે, ત્યારે સર્વ લબ્ધિ-સિદ્ધિ, સર્વ વિભૂતિ તેની પાસે ધર્મનો અપૂર્વ દાસી ધર્મને કર બેડી ઊભી રહે છે. છતાં આ આત્મનિમગ્ન અવધૂત મહિમા મહાત્મા તેની પરવાહ પણ કરતા નથી ! તેની સામું જોવાની પણ તકલીફ લેતા નથી ! ખરેખર ! ધર્મમાં જેનું મન સદા લીન હોય છે, એવા મહાત્મા યોગીને દેવો પણ નમસ્કાર કરે છે. કારણ કે અહિંસા, સંયમ અને તપ એ ધર્મના પ્રકાર છે; અને તેની આ મહાત્માએ અત્યંત સિદ્ધિ કરી હોય છે. પરભાવ-વિભાવ પરિણતિથી તે આત્મસ્વરૂપની ઘાતરૂપ હિંસા થવા દેતા નથી, અને સ્વસ્વરૂપમાં નિરંતર સ્થિતિ કરે છે, તેથી તે અત્યંત અહિંસક હોય છે. આત્માને તે સ્વસ્વરૂપમાં જ સંયમી રાખે છે—દાબી રાખે છે, બહાર પરવસ્તુમાં જવા દેતા નથી, તેથી તે પૂરા સંયમી હોય છે. આમ પરભાવમાં નહિં જવારૂપ અહિંસનથી, અને સ્વભાવમાં સ્થિતિરૂપ સંયમનથી સમર્થ આત્મવીર્યનો સંચય થાય છે, અને તેથી આ યોગી પુરુષ સ્વસ્વરૂપના પરમ તેજથી પ્રતપે છે, પરમ તપોધન હોય છે. આવા અહિંસક, સંયમી અને તપસ્વી સાચા સંત સત્પુરુષને દેવો પણ નમસ્કાર કરે એમાં શી નવાઈ ?

* “ ધર્મઃ ધીવશમંત્ર ણપ પરમો ધર્મશ્ચ કલ્પદ્રુમો,

ધર્મઃ કામગવીપ્સિતપ્રદમણિધર્મઃ પરં દૈવતમ્ ।

ધર્મઃ સૌલ્યપરંપરામૃતનદીસંમૃતિસત્પર્વતો,

ધર્મો ભ્રાતરુપાસ્યતાં કિમપરૈઃ ક્ષુદ્રૈરસત્કલ્પનૈઃ ”—શ્રી પદ્મનાભપંચવિંશતિકા.

સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિ-

અને આવા શુદ્ધ ધર્મની સિદ્ધિના મહિમાથી સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિ હોય છે, અર્થાત્ જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચારની યથોક્ત વિશુદ્ધિ થાય છે. એટલે (૧) ‘ જ્ઞાનચરણાર્થે + આ યોગી પુરુષ સ્વાધ્યાય કાલ અવલોકે છે, અનેક પ્રકારે વિનય પ્રપન્ને છે, દુર્દર ઉપધાન વિધિપૂર્વક આદરે છે, સારી પેઠે બહુમાન વિસ્તારે છે, નિહિવ દોષાપત્તિ અત્યંત નિવારે છે, અર્થ-વ્યંજન અને તદુભય શુદ્ધિમાં નિતાંત સાવધાન રહે છે. (૨) દર્શનચરણાર્થે પ્રશમરસનિમગ્ન, દૃઢ સંવેગરંગી, પરમ વૈરાગ્યસંપન્ન, અનુકંપાપરાયણ અને આસ્તિક્યવંત એવા તેઓ શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા અને મૂઢદષ્ટિતાને બિઠતાં વેંત જ દાળી દેવા માટે નિત્ય બદ્ધપરિકર-ભેઠ બાંધીને તૈયાર રહે છે; અને ઉપબંધણ, સ્થિતિકરણ, વાત્સલ્ય, તથા પ્રભાવનાને ભાવતાં વારંવાર ઉત્સાહની અભિવૃદ્ધિ કરે છે. (૩) ચારિત્રચરણાર્થે હિંસા, અસત્ય, સ્તેય, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહથી સમસ્ત વિરતિરૂપ પંચ મહાવ્રતોમાં તેઓ તન્નિષ્ઠવૃત્તિવાળા હોય છે; સમ્યગ્ યોગનિગ્રહરૂપ લક્ષણવાળી ગુપ્તિઓમાં અત્યંત ઉદ્યોગી હોય છે; ધૈર્ય, ભાષા, એષણા, આદાનનિષેષ અને ઉત્સર્ગરૂપ સમિતિઓમાં અત્યંત પ્રયત્નશીલ રહે છે. (૪) તપ આચરણાર્થે તેઓ અનશન, અવમોદર્ય, વૃત્તિપરિસંજ્યાન, રસપરિત્યાગ અને વિવિક્ત શય્યાસનમાં પ્રતિક્ષણે ઉત્સાહ ધરાવે છે; પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, વ્યુત્સર્ગ, સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનપરિકરથી તેઓ પોતાના અંતઃકરણને અંકુશમાં લાવે છે. (૫) વીર્યાચરણાર્થે તેઓ કર્મકાંડમાં સર્વશક્તિથી વ્યાપૃત થાય છે. -આમ કંઈ પણ અતિચાર દોષ ન લાગે એમ તેઓ પંચાચારનું આદર્શ પરિપાલન કરે છે. આવું તેઓનું નિરતિચાર ભાવ અનુષ્ઠાન, સત્ક્રિયાચરણ હોય છે.

“ માર્ગાભિમુખ થયેલા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને એ આચરણો પરમ કલ્યાણના હેતુરૂપ છે. માટે તેઓએ તે અવશ્ય આચરવાં ઘટે છે, આચરવાનો ખંતથી પ્રયાસ કરવો ઘટે છે, અભ્યાસે કરી વિશુદ્ધ આચરણ થશે. અહો ! કેવા અનુપમ આચાર ! ” (આ પંચાચારનું હૃદયંગમ રૂપ સ્વરૂપ વિસ્તારથી સમજવા માટે જુઓ)—શ્રી મનઃસુખભાઈ કીરતચંદ્રકાંત દાનધર્મ-પંચાચાર.

જ્ઞાનને અનુસરતી-અનુકૂળ જે સત્ ક્રિયા તેનું નામ ‘ અનુષ્ઠાન ’ છે. એટલે આ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને જે આત્મજ્ઞાન ઉપજ્યું છે, તે આત્મજ્ઞાનને અનુરૂપ-છાજે એવી આત્માનુચરણરૂપ ભાવક્રિયા કરવાનો-સચ્ચારિત્ર પાળવાનો આ યોગી સત્પુરુષ સતત પ્રયત્નપૂર્વક પરમ પુરુષાર્થ કરે છે. આ સાચા સાધુપુરુષના વંદનાદિ અનુષ્ઠાન ઉત્તમ ભાવવાળા હોય છે.

+ “ જ્ઞાનચરણાય સ્વાધ્યાયકાલમવલોકયન્તો, વહુધાં વિનયં પ્રપન્નયન્તો ” —(૪૯૯૬૬ આધારરૂપ પરમસુંદરે વર્ણુન માટે જુઓ)—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત પંચાસ્તિકાયા ટીકા. ગા. ૧૭૨.

મેટલે જ આ દૃષ્ટિવાળા પરમ ભાવિતાત્મા યોગીપુરુષનું સમસ્ત આચરણ—ચારિત્ર નિરતિચાર, શુદ્ધ ઉપયોગને અનુસરનારું, વિશિષ્ટ અપ્રમાદથી યુક્ત, વિનિયોગપ્રધાન અને ગંભીર ઉદાર આશયવાળું હોય છે. (બુદ્ધો પૃ. ૭૨, તથા પૃ. ૨૫ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશેખર અપૂર્વ અવસર ' વાળું અપૂર્વ કાવ્ય.)

‘તે અણુગારજ લગવંતો ઇર્યાસમિત, ભાષાસમિત, એષણાસમિત, આદાનભંડમાત્ર નિદ્રેપણા સમિત, પારિઘાપનિકા સમિત, સનસમિત, વચનસમિત, કાયસમિત, મનશુભ, વચનશુભ, કાયશુભ, શુપ્ત, શુપ્તેન્દ્રિય, શુપ્ત પ્રલસચારી, અક્રોધ, અમાન, અમાય, અલૌભ, શાંત, પ્રશાંત, ઉપશાંત, પરિનિર્વૃત, અનાશ્રવ, અગ્રંથ, છિન્નશ્રોત, નિરુપલેપ, કાંશ્યપાત્ર જેવા મુક્તજલ, શંખ જેવા નિરંજન, જીવ જેવા અપ્રતિહતગતિ, ગગનતલ જેવા નિરાલંગન, વાયુ જેવા અપ્રતિમંધ, શારદજલ જેવા શુદ્ધહૃદય, પુષ્કરપત્ર જેવા નિરુપલેપ, કૂર્મ જેવા શુપ્તેન્દ્રિય, વિહગ જેવા વિપ્રમુક્ત, ગેંડાના શીંગડા જેવા એકજાત, ભારંડપક્ષી જેવા અપ્રમત્ત, કુંજર જેવા શૌંડીર, વૃષભ જેવા સ્થિર, સિંહ જેવા દુર્ધર્ષ, મંદર જેવા અપ્રકંપ, સાગર જેવા ગંભીર, ચંદ્ર જેવા સૌમ્યલેશ્યાવંત, સૂર્ય જેવા દિપ્તતેજ, જાત્ય સુવર્ણ જેવા જાતરૂપ, વસુધરા જેવા સર્વસ્પર્શવિષદ, સુહૃત હુતાશન જેવા તેજથી જ્વલંત હોય છે. તે લગવંતોને કયાંય પણ પ્રતિબંધ હોતો નથી.’

અને આવી સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિને લીધે આવો શુદ્ધોપયોગમય નિર્ગથ્ય શ્રમણ આપોઆપ જનતાને પ્રિય થઈ પડે છે. આ સ્વયંભૂ (spontaneous) પ્રીતિ સંપાદન કરવા માટે તેને કાંઈ બોલવું પડતું નથી, કે બીજો કોઈ કૃત્રિમ પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. માત્ર આ નિર્ગથ્ય મહાત્માનું સહજ સ્વભાવે સિદ્ધ એવું શુદ્ધ આત્માનુચરણરૂપ પવિત્ર ચારિત્ર જ જાણે લોકોને યોગદારીને બોધ આપી આકર્ષે છે ! સેંકડો વાચાલોની વાણી જે બોધી નથી શકતી, તે એક જ્ઞાની મુનિનું મૌન બોધે છે ! પુસ્તક પંડિતોના વાગ્જલરૂપ હજારો ઉપદેશો કે વાચસ્પતિઓના લાખો વ્યાખ્યાનો જે બોધ નથી આપી શકતા, તેનાથી અનંતગણો સમર્થ બોધ એક સાચા સત્પુરુષનું શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપમય નિર્મલ આત્મચારિત્ર મૂક વાણીથી આપે છે ! અને તેથી તેના પ્રત્યે લોકોનો નૈસર્ગિક પ્રેમ પ્રવાહ પ્રવહે છે.

ધર્મમાં એકાગ્ર મન—

અને આવા શુદ્ધ આચારસંપન્ન, ધર્મમૂર્તિ, પરમાર્થના અવતાર સમા આ સમ્યગ્-દૃષ્ટિ યોગીપુરુષનું ચિત્ત સદાય ધર્મમાં એકાગ્ર જ હોય, એમાં પૂછવું જ શું ? ધર્મ તો

‘સે જહા જામણ સજગારા મગવંતો દરિયાસમિયા માલાસમિયા ।’ ધ. (બુદ્ધો નિર્મલસર્વાના આ પરમ સુંદર ઉદવગમ વર્ણન માટે શ્રી સૂત્રકૃતાંગ, દ્વિ. શુ. ૨૬. સૂત્ર. ૭૦)

એના પ્રાણરૂપ જ હોય છે, જીવનરૂપ જ થઈ પડે છે, એવો અસ્થિ-મજ્જા પર્યંત અવિહંગ-પાકો ધર્મરંગ તેમને લાગ્યો હોય છે. આનું જવલંત ઉદાહરણ આ રહ્યું—

“ધર્મ જ જેનાં અસ્થિ અને ધર્મ જ જેની મિંજા છે, ધર્મ જ જેનું લોહી છે, ધર્મ જ જેનું આમિષ છે, ધર્મ જ જેની ત્વચા છે, ધર્મ જ જેની ઇંદ્રિયો છે, ધર્મ જ જેનું ચલન છે, ધર્મ જ જેનું બેસવું છે, ધર્મ જ જેનું ઉભું રહેવું છે, ધર્મ જ જેનું શયન છે, ધર્મ જ જેની જાગૃતિ છે, ધર્મ જ જેનો આહાર છે, ધર્મ જ જેનો વિહાર છે, ધર્મ જ જેનો નિહાર (?) છે, ધર્મ જ જેનો વિકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનો સંકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનું સર્વસ્વ છે, એવા પુરુષની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. અને તે મનુષ્ય દેહે પરમાત્મા છે. એ દશાને શું આપણે નથી ઇચ્છતા ? ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૧૭.

આમ આ યોગી પુરુષ ધર્મ-ધારણામાં આવો પરમ હઠ ધીર હોય છે, તે તેની અત્યાર સુધીની દીર્ઘ યોગસાધનાનું ફળ છે. કારણ કે આપણે પૂર્વે આગલી દૃષ્ટિઓમાં પ્રાપ્ત થતા આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમમાં જોયું તેમ, તેણે પ્રથમ તો મૈત્રી દીર્ઘ યોગ-આદિ ભાવનાઓવડે ચિત્તપરિકર્મથી-ચિત્તસુધારણાથી પોતાના અંતઃસાધનાનું ફળ કરણને વાસિત કર્યું; પછી યમ-નિયમનો સારી પેઠે અભ્યાસ કર્યો; આસનનો જય કર્યો-દેહાધ્યાસ છોડી આત્મભાવમાં આસન જમાવ્યું; પ્રાણવિક્ષેપને પરિહર્યો-આત્મભાવની સ્થિરતારૂપ ભાવ પ્રાણાયામ સાધ્યો; ઇન્દ્રિય-ગ્રામને વિષયોમાંથી પાછી ખેંચી લેવારૂપ પ્રત્યાહાર કરી કાયાને ઋણુ કરી-સીધી કરી; રાગ-દ્વેષ, સુખ-દુઃખ આદિ દ્રંદ્રોનો જય કર્યો, સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના અભ્યાસમાં અત્યંત પ્રવેશ કર્યો; અને નાભિચક્ર-નાસાગ્ર આદિ દેશમાં ચિત્તનો બંધ કર્યો,-વિષયાન્તર પરિહારથી અર્થાત્ બીજો બધો વિષય છોડી દઈ ચિત્તના સ્થિરીકરણરૂપ ધારણા કરી.-આવો ધારણામાં સુસ્થિત-સમ્યક્પણે વ્યવસ્થિત મહાયોગી શ્રીમદ્ સત્પુરુષ જગજ્જનને પ્રિય કેમ ન હોય ? તથા ધર્મમાં એકાગ્રમના કેમ ન હોય ? x એ જ કહે છે—

શ્રુતધર્મે મનો નિત્યં કાયસ્ત્વસ્યાન્યચેષ્ટિતે ।

અતસ્ત્વાક્ષેપકજ્ઞાનાન્ન ભોગા ભવહેતવઃ ॥ ૧૬૪ ॥

વૃત્તિઃ—શ્રુતધર્મે—શ્રુતધર્મમાં, આગમમાં, મનો નિત્યં—મન નિત્ય હોય છે,—તેની ભાવનાની ઉપપત્તિને લીધે. કાયસ્તુ—કાય જ, અસ્ય—આ અધિકૃત દર્શિતની, અન્યચેષ્ટિતે—અન્ય ચેષ્ટિતમાં, સામાન્ય એવા બીજા કાર્યમાં. અતસ્તુ—આ જ કારણથી, આક્ષેપકજ્ઞાનાત્—હેતુભૂત એવા સમગ્ર આક્ષેપક જ્ઞાનથી, ભોગાઃ—ભોગો, ઇન્દ્રિયાર્થ સંબંધો, ભવહેતવઃ—સંસારહેતુઓ, ન—નથી હોતા.

x “દેશવન્ધો હિ ચિત્તસ્ય ધારણા તત્ર સુસ્થિતઃ ।

પ્રિયો ભવતિ ભૂતાનાં ધર્મેકાગ્રમનાસ્તથા ॥ ”

—(આધાર માટે જુઓ) શ્રી કા. કા. ૨૪-૯.

શ્રુતધર્મે મન તસ સદા, અન્ય કાર્ય તન યોગ;
એર્થો આક્ષેપક જ્ઞાનથી, ભવહેતુ નહિં ભોગ. ૧૬૪

અર્થ:—એનું મન નિત્યે શ્રુતધર્મમાં હોય છે, કાચ જ અન્ય કાર્યમાં હોય છે; આથી કરીને જ આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે એને ભોગો ભવહેતુ થતા નથી.

વિવેચન

આ પ્રસ્તુત દષ્ટિવાળા યોગીનું મન શ્રુતધર્મની દૃઢ ભાવનાને લીધે શ્રુતધર્મમાં-આગમમાં હોય છે, અને એની કાચા જ સામાન્ય એવા અન્ય કાર્યમાં હોય છે. આ જ કારણથી આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે ભોગો એને ભવહેતુ-સંસારકારણ થતા નથી.

આ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા સમ્યગ્દષ્ટિ યોગી પુરુષને આત્મધર્મની એવી દૃઢ ભાવના ઉપજી હોય છે, કે તેનું મન શ્રીમદ્ સત્પુરુષ સદ્ગુરુ ભગવાન પાસેથી શ્રવણ કરેલા તે શ્રુતધર્મમાં-આગમમાં નિરંતર લીન રહે છે. ભલે તેનું શરીર સંસાર આક્ષેપક જ્ઞાન સંબંધી બીજા સામાન્ય કાર્યમાં પ્રવૃત્ત હોય, પણ તેનું ચિત્ત તો તે આજ્ઞાપ શ્રુતધર્મમાં જ ચોંટી રહેલું હોય છે. આ ધર્મનું તેને કાંઈ એવું અજબ આકર્ષણ-આક્ષેપણ હોય છે, કે ગમે તે કાર્ય કરતાં પણ તેના ચિત્તનો પોતાના ભણી આક્ષેપ-આકર્ષણ કરે છે. લોકચુંબક જેમ લોકોને ખેંચી રાખે છે, તેમ શ્રુતધર્મ પ્રત્યે આવું સહજ સ્વભાવે આક્ષેપનાર-આકર્ષનાર-ખેંચી રાખનાર જ્ઞાન આક્ષેપક જ્ઞાન કહેવાય છે. અને તેવું સહજ સ્વભાવસિદ્ધ જ્ઞાન ધરાવનારા આ જ્ઞાની પુરુષ ‘જ્ઞાનાક્ષેપકવંત’ કહેવાય છે. અને આ લોકપ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત ઘટે છે: મહિલાનું અર્થાત્ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું મન ઘર સંબંધી બીજાં બધાં કામ કરતાં પણ પોતાના પ્રિયતમમાં જ લગ્ન થયેલું હોય છે. તેમ જ્ઞાનાક્ષેપકવંત જ્ઞાની પુરુષનું ચિત્ત પણ સંસાર સંબંધી અન્ય કાર્ય કરતાં છતાં, કે ભોગ ભોગવતાં છતાં પણ નિરંતર શ્રુતધર્મમાં જ લીન હોય છે, આસક્ત હોય છે. આ મહામુમુક્તનું મન મોક્ષમાં અને ખોળીઉં સંસારમાં—એવી સ્થિતિ હોય છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પ્રકાશેલો પરમાર્થ.

“મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે, બીજા કામ કરતં રે;
તિમ મુત ધર્મે મન દૃઢ ધરે, જ્ઞાનાક્ષેપકવંત રે....ધન૦” —શ્રી યો. દ. સજ્જાય ૬-૬.

આ વચન ઉપર સૂક્ષ્મ મીમાંસન કરતાં પ્રખર તત્ત્વવેત્તા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પરમ મનનીય વિવેચન કર્યું છે કે—“ઘર સંબંધી બીજા સમસ્ત કાર્ય કરતાં થકાં પણ જેમ પતિવ્રતા (મહિલા શબ્દનો અર્થ) સ્ત્રીનું મન પોતાના પ્રિય એવા ભત્તારને વિષે લીન રે, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ એવા છત્રનું ચિત્ત સંસારમાં રહી સમસ્ત કાર્ય પ્રસંગે વર્તવું પડતાં છતાં, જ્ઞાની સંબંધી શ્રવણ કર્યો છે એવો જ ઉપદેશ ધર્મ તેને વિષે લીનપણે

વર્તે છે. સમસ્ત સંસારને વિષે સ્ત્રી પુરુષના સ્નેહને પ્રધાન ગણવામાં આવ્યો છે. તેમાં પણ પુરુષ પ્રત્યેનો સ્ત્રીનો પ્રેમ એ કોઈ પ્રકારે પણ તેથી વિશેષ પ્રધાન ગણવામાં આવ્યો છે. અને એમાં પણ પતિવ્રતા એવી સ્ત્રીનો પતિ પ્રત્યેનો સ્નેહ તે પ્રધાનને વિષે પણ પ્રધાન એવો ગણવામાં આવ્યો છે. તે સ્નેહ એવો પ્રધાન-પ્રધાન શા માટે ગણવામાં આવ્યો છે ? ત્યારે જેણે સિદ્ધાંત ગણવાનપણે દર્શાવવા તે દૃષ્ટાંતને બ્રહ્મ કયું છે, એવો સિદ્ધાંતકાર કહે છે કે તે સ્નેહને એટલા માટે. અમે પ્રધાનને વિષે પણ પ્રધાન ગણીએ છીએ, કે બીજાં બધાં ઘર સંબંધી (અને બીજાં પણ) કામ કરતાં છતાં, તે પતિવ્રતા એવી મહિલાનું ચિત્ત પતિને વિષે જ લીનપણે, પ્રેમપણે, સ્મરણપણે, ધ્યાનપણે, ઇચ્છાપણે વર્તે છે, એટલા માટે. પણ સિદ્ધાંતકાર કહે છે કે એ સ્નેહનું કારણ તો સંસારપ્રત્યયી છે, અને અત્ર તો તે અસંસારપ્રત્યયી કરવાને અર્થે કહેવું છે; માટે તે સ્નેહ લીનપણે, પ્રેમપણે, સ્મરણપણે, ધ્યાનપણે, ઇચ્છાપણે, જ્યાં કરવા યોગ્ય છે, જ્યાં તે સ્નેહ અસંસાર પરિણામને પામે છે તે કહીએ છીએ. તે સ્નેહ તો પતિવૃત્તારૂપ એવા મુમુક્ષુએ જ્ઞાની સંબંધી શ્રવણરૂપ જે ઉપદેશાદિ ધર્મ તેની પ્રત્યે તે જ પ્રકારે કરવા યોગ્ય છે; અને તે પ્રત્યે તે પ્રકારે જે જીવ વર્તે છે, ત્યારે ‘કાંતા’ એવા નામની સમકિત સંબંધી જે દૃષ્ટિ તેને વિષે તે જીવ સ્થિત છે, એમ જાણીએ છીએ.

એવા અર્થને વિષે પૂરિત એવાં એ બે પદ છે. તે પદ તો લક્ષિતપ્રધાન છે. x x x લક્ષિતપ્રધાન દશાએ વર્તવાથી જીવના સ્વચ્છંદાદિ દોષ સુગમપણે વિલય થાય છે, એવો પ્રધાન આશય જ્ઞાનીપુરુષોનો છે. તે લક્ષિતને વિષે નિષ્કામ એવી અદ્ય પણ લક્ષિત જે જીવને ઉત્પન્ન થઈ હોય છે તો તે પણ દોષથી નિવૃત્ત કરવાને યોગ્ય એવી હોય છે. અદ્ય એવું જ્ઞાન અથવા જ્ઞાનપ્રધાન દશા તે અસુગમ એવા અર્થ પ્રત્યે, સ્વચ્છંદાદિ દોષ પ્રત્યે, અથવા પદાર્થ સંબંધી જ્ઞાતિ પ્રત્યે પ્રાપ્ત કરે છે. ઘણું કરીને એમ હોય છે. તેમાં પણ આ કાળને વિષે તો ઘણા કાળ સુધી જીવનપર્યંત પણ જીવે લક્ષિતપ્રધાન દશા આરાધવા યોગ્ય છે, એવો નિશ્ચય જ્ઞાનીઓએ કર્યો જણાય છે. (અમને એમ લાગે છે, અને એમ જ છે). ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૨૦

વળી ‘તેમ શ્રુતધર્મે મન દઢ ધરે, જ્ઞાનાક્ષેપકવંત રે’ એ પદ પર યુનઃ પરમ પરમાર્થમય તલસ્પર્શી વિવેચન કરતાં તેઓશ્રી—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રકાશે છે કે— “વિદ્યેષ રહિત એવું જેનું વિચારજ્ઞાન થયું છે, એવો જ્ઞાનાક્ષેપકવંત આત્મકલ્યાણની ઇચ્છાવાળો પુરુષ હોય, તે જ્ઞાની મુખેથી શ્રવણ થયો છે એવો જે આત્મકલ્યાણરૂપ ધર્મ તેને વિષે નિશ્ચય પરિણામે મનને ધારણ કરે, એ સામાન્ય લાવ ઉપરનાં પદોનો છે. અત્યંત સમર્થ એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતાં જીવના પરિણામમાં તે સિદ્ધાંત સ્થિત થવાને અર્થે સમર્થ એવું દૃષ્ટાંત ઘટે છે, એમ જાણી ગ્રંથકર્તા તે સ્થળે જગત્માં, સંસારમાં પ્રાયે મુખ્ય એવો જે પુરુષ પ્રત્યેનો કલેશાદિ ભાવ રહિત એવો કામ્ય પ્રેમ સ્ત્રીનો, તે જ પ્રેમ

સત્પુરુષથી શ્રવણ થયો હોય જે ધર્મ તેને વિષે પરિણમિત કરવા કહે છે. તે સત્પુરુષદ્વારા શ્રવણ પ્રાપ્ત થયો છે જે ધર્મ તેમાં સર્વ બીજા જે પદાર્થ પ્રત્યે પ્રેમ રહ્યો છે, તેથી ઉદાસીન થઈ એક લક્ષ્યપણે, એક ધ્યાનપણે, એક લયપણે, એક સ્મરણપણે, એક શ્રેણીપણે, એક ઉપયોગપણે, એક પરિણામપણે સર્વ વૃત્તિમાં રહેલો જે કામ્ય પ્રેમ તે મટાડી, શ્રુતધર્મરૂપ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે; એ કામ્ય પ્રેમથી અનંતશુણવિશિષ્ટ એવો શ્રુત પ્રત્યે પ્રેમ કરવો ઘટે છે, તથાપિ દૃષ્ટાંત પરિચીત્રા કરી શક્યું નથી, જેથી દૃષ્ટાંતની પરિચીત્રા જ્યાં થઈ ત્યાંસુધીનો પ્રેમ કહ્યો છે, સિદ્ધાંત ત્યાં પરિચીત્રાપણાને પમાડ્યો નથી. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પનાંક ૩૨૧

અત્રે બીજા લોકપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત પણ ઘટે છે. જેમકે—ગાય વનમાં ચારો ચરવા જાય છે, ચારે દિશામાં ફરે છે, પણ તેનું મન તો પોતાના પરમ પ્રિય વત્સ-વાછડામાં જ હોય છે. ચાર પાંચ સાહેલીઓ હુબીમળીને પાણી ભરવા જાય છે, તે પાણીનું બેડું માથા પર મૂકીને ઝપાટાળંધ રુવાળભેર આવે છે, વાતો કરતી જાય છે, તાલી દીએ છે ને ખડખડાટ હસે પણ છે, પણ તેની નજર તો ‘ ગગુરિઆમાંય ’—તેની ગાગરમાં જ હોય છે. તેમ પરભાવના વિદ્યેપથી રહિત એવા જ્ઞાનાક્ષેપકેવંત જ્ઞાનીનું મન પણ સંસાર સંગંધી અન્ય કાર્ય કરતાં ઘડાં પણ સદાય શ્રુતધર્મના જ ધ્યાનમાં લીન હોય છે.

“ જિન ચરને ચિત્ત લાવ, વૈસે જિન ચરને ચિત્ત લાવ,
ચારો ચરનકે કારણે રે, ગૌચા બનમેં જાય;
ચારો ચરે ફિરે ચિહું દિશિ, વાંકી નજર બહુરિઆ માંદા....વૈસે જિનઠ
ચાર પાંચ સાહેલિઆં મિલી, હિલમિલ પાની જાય;
તાલી દીએ ખડખડ હસે, વાંકી નજર ગગુરિઆ માંદા....વૈસેઠ ”—શ્રી આનંદધનજી.

“ નિશદિન સુતાં જગતાં, હઠડાથી ન રહે ફર રે;
જળ ઉપગાર સંભારીએ, તવ ઉપજે આનંદપૂર રે. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

અને આવા સહજ સ્વભાવભૂત આક્ષેપક જ્ઞાનના પ્રભાવને લીધેજ આ જ્ઞાની સમ્યગ્રદષ્ટિ પુરુષને લોગો પણ ભવહેતુ થતા નથી—સંસારકારણ બનતા નથી ! જે સાંસારિક લોગો બીજા સામાન્ય પ્રાકૃત જનને સંસારહેતુ હોય છે, તે ‘લોગ નહિ’ લોગો પણ આ દૃષ્ટિવાળા જ્ઞાની પુરુષને સંસારકારણ થતા નથી, એ ભવહેત’ અત્યંત આશ્ચર્યકારક પણ પરમ સત્ય ઘટના છે. આનો ખુલાસો એમ છે કે—સામાન્ય સંસારી અજ્ઞાની છુવોને વિષયોનું આક્ષેપણ—આર્મ્પણ હોય છે, અને આ જ્ઞાની પુરુષને તો નિરંતર શ્રુતધર્મનું જ આક્ષેપણ—આકર્ષણ હોય છે. અજ્ઞાની છુવ સદાય વિષયાત્મક હોઈ, વિષયાકાર વૃત્તિને લજતો રહી વિષયને જ પામીને તે તે પ્રત્યે દોરે છે. અને જ્ઞાની પુરુષ તો ઉપરમાં બેસું તેમ સદાય શ્રુત

ધર્મનેજ-આજ્ઞાપ્રધાન સ્વભાવ ધર્મને જ ઇચ્છે છે, એ વિષયને નહિં ઇચ્છતાં તેથી દૂર ભાગે છે, છતાં પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી ભોગવવા પડે તો અલોલુપપણે-અનાસક્ત ભાવે ભોગવી નિર્જરી નાંખે છે. જ્યારે અજ્ઞાની જીવ તો અત્યંત લોલુપપણે-આસક્ત ભાવે ભોગવી પુનઃ બંધાય છે. આમ જ્ઞાની-અજ્ઞાનીની વૃત્તિમાં ને દૃષ્ટિબિન્દુમાં આકાશ-પાતાલનું અંતર છે. એટલે જ ભોગને નિરંતર ઇચ્છતો એવો અજ્ઞાની ભોગ નહિં ભોગવતાં છતાં બંધાય છે ! અને ભોગને અનિચ્છતો એવો જ્ઞાની આવી પડેલ ભોગ ભોગવતા છતાં બંધાતો નથી ! એ આશ્ચર્યકારક ઘટના સત્ય બને છે. (જુઓ પૃ. ૫૦૨-૫૦૪).

કારણ કે યંત્રની પૂતળીઓ જેમ દોરીસંચારથી નાચે છે, તેમ નિરિચ્છ એવા જ્ઞાની પુરુષની બધી પ્રવૃત્તિ પૂર્વ પ્રારબ્ધના સૂત્રસંચારથી જ ચાલે છે. એટલે તે ક્વચિત્ પૂર્વ પ્રારબ્ધોદય પ્રમાણે સાંસારિક ભોગાદિ પ્રવૃત્તિ પણ કરે, તોપણ ‘વિચરે પૂર્વ-જલકમલવત્ નિર્લેપ એવા તે જ્ઞાનીનું ચિત્ત તો મોક્ષમાં જ લીન પ્રયોગ’ રહે છે. સંસારમાં રહેલા જ્ઞાની પુરુષ જાણે યોગમાયા પ્રકટ કરતા હોય, એમ જણાય છે ! અને લોકાનુગ્રહના હેતુપણાથી આમાં પણ દૂષણ નથી. આમ લોકવર્તી જ્ઞાની યોગી પુરુષ ક્વચિત્ અપવાદવિશેષે સંસારમાં-ગૃહ-વાંસાદિમાં રહ્યા છતાં, સાંસારિક ભોગાદિ ભોગવતાં છતાં પણ બંધાતા નથી, અને અજ્ઞાની નહિં ભોગવતાં છતાં પણ બંધાય છે ! એ વિલક્ષણ વાત આલેખક જ્ઞાનનો મહાપ્રભાવ સૂચવે છે. ભોગ ભોગવતાં છતાં પણ જ્ઞાની બંધાતા નથી, તેનું કારણ તેમનામાં આસક્તિનો-સ્નેહનો અભાવ એ છે. જેમ રેણુગ્રહુલ્લંઘન વ્યાયામશાળામાં કોઈ સ્નેહાભ્યાસક્ત-તેલ ચોપડેલો મનુષ્ય વ્યાયામ કરે તો તેને રજ ચોંટે છે; પણ સ્નેહાભ્યાસક્ત ન હોય-તેલ ચોપડેલ ન હોય, તેને સ્નેહરૂપ-તેલરૂપ ચીકાશના અભાવે રેણુ ચોંટતી નથી; તેમ અજ્ઞાનીને સ્નેહરૂપ, આસક્તિરૂપ, રાગરૂપ ચીકાશને લીધે કર્મપરમાણુરૂપ રજ ચોંટે છે, પણ નિઃસ્નેહ-વીતરાગ-અનાસક્ત એવા ‘કોરા ધાકોડ’ જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને સ્નેહરૂપ-આસક્તિરૂપ ચીકાશના અભાવે કર્મરજ વળગી શકતી નથી. આમ સમર્થ એવા જ્ઞાનીની વાત ન્યારી છે, તે જલમાં કમલની જેમ અલિપ્ત જ રહી શકવાનું અદ્ભુત સામર્થ્ય ધરાવે છે, મૂર્ખ અજ્ઞાનીમાં તેનું અનુકરણ કરવાનું ગળું નથી, ને તેમ કરવા જાય તો ખત્તા જ પાય !

“ ધાર તરવારની સોહલી, દોહલી યૌદ્ધમા જિનતણી ચરણ સેવા;

ધાર પર નાચતા દેખ બાણગરા, સેવના ધાર પર રહે ન દેવા. ”—શ્રી આનંદધનૃજી.

સંસારમાં રહીને પણ સર્વથા નિર્લેપ રહેવાનું આવું મહાપરાક્રમ તો કોઈક વિરલા અપવાદરૂપ અસાધારણ જ્ઞાની જ કરી શકે; આવી બેધારી તલવાર પર ચાલવાનું કામ

x “ एवं सम्मादिष्टी चटंतो बहुविहेसु जोगेसु, अकरंतो उवओगे रागाइ ण लिप्पइ रयेण ॥ ”
(જુઓ) શ્રી સમયસાર-ગા. ૨૪૨-૨૪૬.

તો સમર્થ યોગી પુરુષો જ કરી શકે. બાહ્ય ઉપાધિ મધ્યે રહ્યા છતાં ‘ધાર તરવારની’ અખંડ આત્મસમાધિ જાળવવી એ કાંઈ જેવું તેવું વિકટ કાર્ય નથી, પણ ‘આંખ પાસે રેતી ઉપડાવવા જેવું મહાવિકટ છે’-એમ પરમ અધ્યાત્મરસનિભગ્ન સમર્થ મહાયોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આત્માનુભવથી યથાર્થ જ દર્શ્યું છે,-એમના વચનામૃતમાં આ આક્ષેપક જ્ઞાનના ચમત્કાર પદે પદે દૃગ્ગોચર થાય છે. બાહ્ય ઉપાધિ મધ્યે પણ એ મહાત્મા જ્ઞાની પુરુષની આત્મસમાધિ કેવી અખંડ હતી, શુદ્ધોપયોગમય આત્મજાગૃતિ કેવી અપૂર્વ હતી, સંસારસંગમાં પણ અસંગતા કેવી અદ્ભુત હતી, તે તેમના આત્માનુભવમય વચનામૃતમાં સ્થળે સ્થળે નિષ્પક્ષપાતી વિચક્ષણ વિવેકી જનોને સ્વયં પ્રત્યક્ષ થાય છે. ‘અક્ષિપાત્રકલ્પો દિ વિદ્વાન્’ એ પાતંજલ યોગભાષ્યનું વચન પણ આવી જ્ઞાનાક્ષેપકવંત જ્ઞાનીદશાની સાક્ષી પૂરે છે.

આ જ અર્થ દર્શાવતે આશ્રીને કહે છે—

માયામ્મસ્તત્ત્વતઃ પદ્યન્નનુદ્વિગ્નસ્તતો દ્રુતમ્ ।

તન્મધ્યેન પ્રયાત્યેવ યથા વ્યાઘાતવર્જિતઃ ॥ ૧૬૬ ॥

મૃગજલ તત્ત્વથી દેખતો, તે તો વિણ ઉદ્દેગ;

તે મધ્યે વ્યાઘાત વિણ, જાય જ જેમ સવેગ; ૧૬૫

અર્થ:—માયાજલને તત્ત્વથી દેખતો પુરુષ તેનાથી અનુદ્વિગ્નપણે તેની મધ્યેથી જેમ વ્યાઘાત પામ્યા વિના શીઘ્ર ચાલ્યો જ જાય છે,—

વિવેચન

માયાજલને-મૃગજલને જે તત્ત્વથી માયાજલપણે દેખે છે, તે તેનાથી ઉદ્દેગ પામતો નથી-ગભરાતો નથી. એટલે તે તો તેની મધ્યેથી ઝપાટાળંધ ચાલ્યો જ જાય છે; અને તેમ દરતાં તેને વ્યાઘાત-ગાધ ઉપજતો નથી, કારણ કે માયા-‘માયા પાણી રે જલ તત્ત્વથી વ્યાઘાત-ગાધ ઉપજાવવાને અસમર્થ છે. મૃગજલ-ઝાંઝવાનું જાણી તેહને’ પાણી એ વાસ્તવિક રીતે મિથ્યા છે-ખોટું છે. એવા માયાજલનું તત્ત્વથી કોઈ સ્વરૂપ અસ્તિત્વ છે જ નહિ, તે મિથ્યાભાસરૂપ હોઈ ખોટું જ છે, એમ જે જાણે છે, તે તેથી ઉદ્દેગ-હોલ પામતો નથી, રજેને હું આમાં

વૃત્તિ:—માયાન્મ:—માયાજલને, તત્ત્વતઃ પદ્યન્ન-તત્ત્વથી માયાજલપણે દેખતો, અનુદ્વિગ્ન-સ્તતો-ને માયાજલથી અનુદ્વિગ્ન હોઈ, દ્રુતમ્-શીઘ્ર, તન્મધ્યેન-ને માયાજલ મધ્યેથી, પ્રયાત્યેવ-ચાલ્યો જ જાય છે, યથા-જેમ, એ ઉદાહરણના ઉપપાસ અર્થે છે, વ્યાઘાતવર્જિતઃ-વ્યાઘાત પામ્યા વિના,—માયાજલના તત્ત્વથી આધતના અસમર્થપણને દર્શાવે.

જૂડી જઈશ એમ ડરતો નથી. એટલે તે તો તે માયાજલ મધ્યેથી સોંસરો અપારાજક એકડકપણે ચાલ્યો જતાં આંચકો ખાતો નથી, નિર્ભીકપણે તેને ઉલ્લંઘીને ચાલ્યો જ જાય છે. અને તેમ કરતાં તેને કોઈ પણ વ્યાધાત-ખાધાડપ અંતરાય ઉપજતો નથી, કંઈ પણ આલમ્બલ આવતી નથી.

“માયા પાણી રે જાણી તેહને, લંઘી જાય અડોલ;
સાચું જાણી રે તે જીતો રહે, ન ચલે ડામાડોલ. ધન૦ ધન૦”

—શ્રી યો. દ. સજ્જાય દ-૮

મોગાન્ સ્વરૂપતઃ પદ્યંસ્તથા માયોદકોપમાન્ ।
મુજ્જાનોઽપિ હ્યસજ્ઞઃ સન્ પ્રયાત્યેવ પરં પદમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

ત્યમ ભોગો મૃગજલ સમા, તત્વથી જે દેખેજ;
ભોગવતાંય અસંગ તે, પર પદને પામેજ. ૧૬૬

અર્થ:—તેમ ભોગોને સ્વરૂપથી માયાજલ સરખા દેખતો પુરુષ, ભોગવતાં છતાં, અસંગ હોઈ, પરમ પદ પ્રત્યે જાય જ છે.

વિવેચન

તે જ પ્રકારે ભોગોને સમારોપ શિવાય તેના સ્વરૂપે કરીને જે મૃગજલ જેવા અસાર દેખે છે, તે કર્મથી આકર્ષાઈને પરાણે આવી પડેલા ભોગોને ભોગવતાં પણ અસંગ હોઈ, પરમપદ પ્રત્યે જાયજ છે—કારણકે અનભિષ્વંગથી—અનાસક્તિથી પરવશ ભાવ છે માટે.

ભોગો અર્થાત્ ઇન્દ્રિયાર્થ સંબંધોને કોઈપણ પ્રકારના સમારોપ શિવાય તેના વસ્તુસ્વરૂપે જોઈએ તો માયાજલ સરખા—મૃગજલ જેવા મિથ્યા છે. મૃગજલ માત્ર મિથ્યાભાસરૂપ છે, વસ્તુતઃ સ્વરૂપથી તેનું કંઈ અસ્તિત્વ નથી, એટલે વિષય મૃગજલ તેમાં જલબુદ્ધિનો સમારોપ કરવો મિથ્યા છે, ખોટો છે; તેના પ્રત્યે પ્રાપ્તિની આશાએ દોડવું તે પણ મિથ્યા છે; તેનાથી કોઈકાળે તૃપ્તિ છીપાવાની નથી; અને તે મિથ્યા હોવાથી જ તેને ઉલ્લંઘીને ચાલ્યા જતાં—તેની મધ્યેથી સોંસરા પસાર થતાં ડૂબાતું પણ નથી. તેમ વિષયભોગ મૃગજલ જેવા છે, નિઃસાર છે. આત્મસ્વરૂપની અપેક્ષાએ તે કોઈ ચીજ છે નહિં,—પરમાર્થથી આત્મસ્વરૂપને તેની સાથે

વૃત્તિ:—મોગાન્—ભોગોને, ઇન્દ્રિયાર્થ સંબંધોને, સ્વરૂપતઃ પદ્યન્ સમારોપ શિવાય સ્વરૂપથી જોતો, તથા—તેમ, માયોદકોપમાન્—માયાજલ જેવા અસાર, મુજ્જાનોઽપિ—કર્માક્ષિપ્ત—કર્મથી આકર્ષાઈને આવી પડેલા ભોગો ભોગવતાં પણ, અસજ્ઞઃ સન્—અસંગ હોઈ, પ્રયાત્યેવ પરં પદમ્ પરમ પદ પ્રત્યે જાયજ છે,—અનભિષ્વંગતાથી (અનાસક્તિથી) પરવશ ભાવને લીધે.

કાંઈ લેવાદેવા નથી. એટલે એવા નિઃસાર મિથ્યા વિષયલોગમાં આત્મબુદ્ધિનો સમારોપ કરવો મિથ્યા છે-જોટો છે; તેના પ્રત્યે તેની પ્રાપ્તિની તૃષ્ણાએ-દુરાશાએ દોડવું તે પણ મિથ્યા છે, કારણ કે જે વસ્તુ પોતાની નથી તે કદી હાથમાં આવવાની નથી અને તેનાથી કોઈ કાળે તૃષ્ણા છીપાવાની નથી. અને આમ તે સર્વથા નિઃસાર-મિથ્યા હોવાથીજ તેમાં આત્મબુદ્ધિ કયાં વિના, અસંગ રહીને, તેની મધ્યેથી તેને ઉલ્લંઘીને સોંસરા આલ્યા જતાં પણ ડૂબાતું નથી. એટલે વિષયોતું આવું મૃગજલ જેવું મિથ્યાભાસ સ્વરૂપ જે તત્ત્વથી બને છે, તે અસંગ-અનાસક્ત જ્ઞાની પુરુષ તેમાં ડૂબતો નથી, પણ અવશ્ય લોગ્ય કર્મ ક્ષયિત આવી પડે તોપણ તેની મધ્યેથી સોંસરો બેઘડકપણે અવિષમ ભાવે પસાર થઈ જાય છે.

અત્રે લોગોને ‘મિથ્યા’ કહ્યા છે, તેનો અર્થ કાંઈ સ્વરૂપાસ્તિત્વ ન હોવું એવો દરે છે તેમ નથી. પણ અત્રે ‘મિથ્યા’ શબ્દનો અર્થ સ્વરૂપાસ્તિત્વ હોવા છતાં પર-માર્થથી નિઃસાર એવો સ્પષ્ટ કર્યો છે. જેમ મૃગજલમાં કંઈ જલરૂપ જ્ઞાનીનો અનાસાર નથી, અને તેની પાછળ દોડવાથી કાંઈ વળતું નથી; તેમ અનાત્મ-સ્વરૂપ લોગોમાં કંઈ આત્મતત્ત્વરૂપ સાર નથી, અને તે પ્રત્યે અતુ-ધાવનથી-દોડવાથી આત્માતું કાંઈ વળતું નથી. અથવા ‘મિથ્યા’ એટલે નહિં હોવાપણારૂપ અસતપણું નહિં, પણ જોટાપણારૂપ અસતપણું. કારણ કે આત્મતત્ત્વની અપેક્ષાએ પરવસ્તુરૂપ લોગ અસત્ અર્થાત્ જોટા છે, વિપર્યાસરૂપ છે. આત્મતત્ત્વને વસ્તુતઃ તે પરવસ્તુની સાથે લેવાદેવા છે નહિં, છતાં તેવી અસત્-જોટી પરવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ કરીને રાગદ્વેષન્ય હૃદયનિષ્ઠ ભાવથી મોહમૂઢ આત્મા નિષ્કારણ મુંઝાય છે ને જંધાય છે. પણ અમોહસ્વરૂપ એવા વીતરાગ જ્ઞાની પુરુષ તો તેમાં આત્મબુદ્ધિ નહિં કરતાં, મૃદાનિષ્ઠ ભાવનાનો ત્યાગ કરી મુંઝાતા નથી ને જંધાતા નથી. આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ છે કે-જે લોગોને સ્વરૂપથી માયાજલ જેવા નિઃસાર ને જોટા બને છે, તે જ્ઞાની પુરુષ ક્ષયિત પૂર્વ કર્મના-પ્રારબ્ધના યોગથી આલિપ્ત-જેંઆઈને આવી પડેલા લોગો લોગવતાં છતાં પણ અસંગ હોઈ, પરમપદને પામે જ છે. સાચા જ્ઞાની પુરુષ લોગપંકની મધ્યે પણ કદી જરડાતા નથી-કેપાતા નથી, જલમાં કમલની જેમ અલિપ્ત જ રહે છે, મોહમલથી સ્વપર્યા એવા પરમ ઉદાસીન જ રહે છે. આતું નામ જ ગીતામાં કહેલો અનાસક્ત યોગ છે.

“લોગ પંક ત્યજ્ય ઉપર બેઠા, પંકજ પરે જે ન્યારા;

સિંહ પરે નિજ વિક્રમ શૂરા, ત્રિભુવન જન આધારા.

ધન્ય તે મુનિવરા રે જે આલે સમભાવે.”—સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

આત્મજ્ઞાની પુરુષ આવી રીતે અનાસક્તિ-અસંગ ભાવ રાખી થકે છે, તેનું માર્ગ એમ છે કે-તે સાચા અંતરહતમાથી નિશ્ચય બને છે અને નિરંતર ભાવે છે કે-આ

પરવસ્તુમાં પરમાણુ માત્ર પણ સ્ફારક નથી. હું તો એક શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાનમય ચૈતન્યસ્વરૂપી અરૂપી આત્મા છું. આ સમસ્ત પરવસ્તુની સાથે સ્ફારક કંઈ પણ લેવાદેવા નથી. પૂર્વે મોહથી આ પરવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ જાંધીને હું જે પુદ્ગલ કર્મજાંધથી જાંધાયો છું તે આ કર્મપુદ્ગલો પોતાનું જૂનું લેણું વસુલ કરવા આવ્યા છે, તે ભલે પોતાનું લેણું લઈ લઈ મને ઝટ ઋણમુક્ત કરો ! જાકી 'હું' તે પરવસ્તુ નથી ને પરવસ્તુ તે હું નથી. તે સ્ફારી નથી ને હું લેનો નથી.' હું તે હું છું, તે તે છે. સ્ફારું તે સ્ફારું છે, તેનું તે તેનું છે. હે ચેતન ! સ્ફારું છે તે સ્ફારી પાસે છે, જાકી જીજ્ઞાં જાણું ય અનેરું છે, માટે આ પરવસ્તુમાં તું હુંકાર હુંકાર શું કરે છે ? માંરું માંરું શું કરે છે ? આત્માનો હુંકાર કરી એ હુંકારનો હુંકાર તું તોડી નાંખ. 'માંરું'ને માંરું એમ નિશ્ચય કર.

આવી પરમ ઉદાસીન વૃત્તિવાળી અખંડ આત્મભાવનાના મહાપ્રભાવને લીધે જ જ્ઞાની પુરુષ પરવસ્તુના લોગ મધ્યે રહ્યા છતાં પણ લોગથી લિપ્ત થતા નથી, પરંતુ કાજળની કોટડીમાં પણ અસંગ રહી, ડાઘ લાગવા લીધા વિના લોગકર્મને લોગવી જ્ઞાનીનો ત્રિકાલ નિર્જરી નાંખે છે, પણ જાંધાતા નથી ! એ પરમ આશ્ચર્ય છે. પરમ વૈરાગ્ય જ્ઞાની તીર્થંકર ભગવાનના લોગાવલી કર્મના લોગવટાનું આ જ પરમ રહસ્ય છે. આજન્મ પરમ વૈરાગી એવા તીર્થંકર દેવને પૂર્વ પ્રારબ્ધાદયથી અનિચ્છતાં છતાં કંઈક વળત ગૃહાવાસમાં સ્થિતિ કરવાનો પ્રસંગ પણ પડે છે, પણ શ્રુતધર્મમાં હઠ જ્ઞાનાદોષકવંત પરમ આત્મજ્ઞાની એવા તે પરમ પુરુષ લોગકર્મને લોગવતાં છતાં પણ જાંધાતા નથી, -ઉલટા તે લોગાવલી કર્મ લોગવીને નિર્જરી નાંખે છે, ખેરવી નાંખે છે. આ વાત શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે. (જુઓ, પૃ. ૨૭૩-૨૭૪).

એ જ પ્રકારે એવા કોઈ અપવાદરૂપ સમર્થ જ્ઞાનીવિશેષને પૂર્વ પ્રારબ્ધના ભોગથી, ખરેખરા અંતઃકરણથી અનિચ્છતાં છતાં, સંસારવાસમાં રહેવાનો પ્રસંગ પડાજો આવી પડે, તો તે પરમ સમર્થ ભોગી અત્યંત આત્મજ્ઞગતિપૂર્વક તે સંસારપ્રસંગમાં આવ્યા જ્ઞાની પણ અસંગ રહી, તેમાંથી નિર્લેપપણે ઉત્તીર્ણ થવાનો પરમ પુરુષાર્થ અપવાદરૂપ કરે છે; અને 'ધાર તરવારની સોદલી-દોદલી ઓઢમા જિત-તાલી ચરાગુરૂંચા'ની જેમ, સંસારઉપાધિ મધ્યે સ્થિત છતાં પરમ આત્મસત્યાધિ જાગવી, શુદ્ધ આત્માનુચરણમય ચારિત્રની એધારી તરવાર પર આવવાનું અદ્ભુત બાદગરપણું દાખવી, પોને સામેલા પરમ અદ્ભુત આન્મસામર્થ્યભોગનો પચેા જતાવે તે અને સામેલાકર્મ ઉપદ્રવે છે. પણ આવા અપવાદરૂપ ભોગીઓ નો કોઈ નિરૂપા જ દેવ છે. સર્વજ્ઞ દેવના આત્મસત્યાધિ જાગવી દ્વારા છતાં સુર-

વિદ્યાવેદ વરુણ વરુણેદમ્ભેદ દોમિ મમ વરુણ । અવળે જે વરુણે મશિષાનિશ્ચિત્તમયં યા ૯
વરુણ વરુણેદમ્ભેદ દોમિ મમ વરુણ । અવળે તારાંદો જ કર્મદેવ ને સર્વમૂલો ૧૦

શ્રી યમવમારે ૧૦ ૨૦૦૦૨

કાંતાદષ્ટિ : આવા જ્ઞાની અપવાદરૂપ, - ખીજનું ગળું નથી.

સોદલી છે, પણ ગૃહસ્થાવસ્થામાં તથારૂપ આત્મસમાધિ જાળવવી તે તો હુકર હુકર ને દોદલી છે. ચોખ્ખા ઓરડામાં ડાઘ ન લાગે એ દેખીતું છે, પણ કાજળની કોટડીમાં રહીને પણ જરા પણ ડાઘ ન લાગવા દેવો, એ કાંઈ જેવા તેવા પુરુષાર્થકૌશલ્યનું કામ નથી. પણ પુનઃ કહેવાનું કે આવા અપવાદરૂપ પરમ યોગીઓ તો કોઈક વિરલા જ હોય છે. આનું જવલંત ઉદાહરણ વર્તમાનમાં પરમ યોગસિદ્ધિસંપન્ન શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના જીવન-અદિત્રમાંથી મળી આવે છે. અતિચ્છતાં છતાં પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી પરાણે સંસારઉપાધિ મધ્યે રહીને પણ, તેમણે કેવી અખંડ આત્મસમાધિદશા જાળવી છે, તે તેમના વચના-મૃતમાં ઠાકિયું કરતાં કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાત વિવેકી વિચારકને સહેજે સુપ્રતીત થાય છે. અન્ય દર્શનીઓમાં પણ જનક વિદેહી-શ્રી કૃષ્ણ આદિના હાંત સુપ્રસિદ્ધ છે.

પણ આવું ખેધારી તલવાર પર ચાલવા જેવું પરમ દુર્ઘટ કાર્ય તો કોઈ વિશિષ્ટ સામર્થ્યના સ્વામી એવા સિદ્ધહસ્ત-યોગારૂઢ પુરુષો જ કરી શકે. બાકી બીજા સામાન્ય પ્રાકૃત જનો, કે સામાન્ય કોટિના યોગિજનો, કે યોગપ્રારંભક આરોહક ખીજનું ગળું સાધકો, તેનું જો આંધળું અનુકરણ કરવા જવાની ધૃષ્ટતા કરે, તો નથી તેનું તો અધઃપતન થવાનું જ નિર્માણ થયેલું છે, કારણ કે તેમ કરવાનું તેનું ગળું નથી, સામર્થ્ય નથી. એટલે સંસાર પ્રસંગમાં રહી કેવળ અસંગ રહેવાનો અખતરો સામાન્ય પ્રાકૃત જનો અજમાવવા જાય, તો તે પ્રાયે નિષ્ફળ થવાને જ સંજ્ઞાયેલો છે, એટલું જ નહિ પણ તેને ઉલટો મહાઅનર્થકારક થઈ પડવાનો પ્રત્યેક સંભવ છે. હાલમાં સ્વચ્છંદ ગતિકદેવતાઓ અધ્યાત્મશાસ્ત્રો વાંચી તથારૂપ દશા વિના અનાસક્ત યોગની દાંલિક વાતો કરનારા અને ખોટો ફાંકો રાખનારા ઘણા જનો દષ્ટિગોચર થાય છે, પણ તે મહાનુભાવો ક્ષણભર જો પોતાનો દંભ અને ફાંકો છોડી ત્હ સ્વસ્થ અંતરાત્માથી વિચારે તો તેઓને આ ઉપરથી ઘણું ધડો લેવાનું પ્રાપ્ત થાય એમ છે. દાન્ય કે છઠ્ઠી દષ્ટિ નંદરી ઉંચી પરિપક્વ યોગદશાને પામેલા જ્ઞાનાક્ષેપકેવંત યોગીવિશેષ જ ને કાર્ય કરવાને સમર્થ છે, તે કાચી દશાવાળા યોગ્યતાવિહીન જનો કેમ કરી શકે ? જેને હજી એકઠો પણ આવડતો નથી એવો બાલ, સ્નાતક પદવીને પામેલા વિદ્યાપારંગત પંડિતને કેમ પહોંચી શકે ? મોટા માણસના લેડામાં જેમ નહાનાનો પગ ન મૂકાય, તેમ મહાજ્ઞાની મહાપુરુષના આચરણનું અનુકરણ સામાન્ય મનુષ્યો નજ કરી શકે, અને યોગ્યતા વિના કરવા જાય તો ઉલટું અક્ષિતકારકજ થઈ પડે. શ્રી નરસિંહ મહેતાને કહેવું પડ્યું છે કે :—

“ સમાઈં આયું આમે, તે આઝાં ખાસણાં આમે;
જે સમજીને આમે, તે વેલેલો વેકુંઠ જામે. ”

ગરે સારી રીડી-એકપટ્ટીમાંથી તો કોઈ વિરલ મનુષ્યજ નઈ શકે છે ને રાજમાર્ગે

તો સહુ કોઈ જઈ શકે છે, એમ જાણી, ભોગ મધ્યે પણ નિર્લેપ રહેવારૂપ એકપત્ની પર ચાલવાનું દુર્ઘટ કાર્ય કોઈ વિશિષ્ટ જ્ઞાનીવિશેષને માટે રહેવા દઈ, ઇતર જનોએ તો વિષયત્યાગરૂપ રાજભૂષાગૌં જ ચાલવામાં પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા યોગ્ય છે, એ જ અત્ર તાત્પર્ય છે. (બુઝો, અધ્યાત્મસાર).

એટલે જ્ઞાની પુરુષોના અધ્યાત્મ વચ્ચેના વાંચી પોતાની તથારૂપ આત્મદશા થયા વિના, પોતાની તેવી દશા કદાપી લઈ, જે શુષ્ક જ્ઞાનીઓ સંસારમાં રહીને ભોગ ભોગવતાં છતાં નિષ્કામપણું ભજવાનો ખોટો ડોળ-દંભ કરે છે, તે અજ્ઞાનીઓ દંભી અજ્ઞાનીનો ખરેખર ! આત્મવંચના જ કરે છે, અને યોગ-અધ્યાત્મની હાસી-વિડંકરુણ ફેંજ ! બના જ માત્ર કરે છે ! કારણ કે સકામપણાના બાહ્ય નિમિત્તો તેને

નિષ્કામ રહેવા દેતા નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેનું ધોર અધઃપતન કરે છે. માટે ખરેખર જો નિષ્કામપણું ભજવું જ હોય તો તેવા બાહ્ય નિમિત્ત પ્રસંગનો પણ ત્યાગ કરવો અત્યંત આવશ્યક છે. સંસાર પ્રસંગમાં પણ અસંગ રહી નિષ્કામવૃત્તિ અખંડપણે જાળવનારા પરમ પુરુષો તો અત્યંત અત્યંત વિરલા જ છે, અપવાદરૂપજ છે, એમ જાણી સુસુક્ષ્મ સાંસારિક ભોગ પ્રસંગનો જેમ બને તેમ પરિત્યાગ કરતાં જ રહેવું એ ઉત્સર્ગમાર્ગ છે. આ અનાસક્ત યોગ તો કોઈક વિરલા પરમ યોગ-સિદ્ધ પુરુષો જ સાધી શકે છે. બાકી તથારૂપ યોગ્યતા વિનાના જે તે સાધવાની ધૃષ્ટતા વા સાહસ કરવા જાય છે, તે તો બિચારા ખત્તા જ ખાય છે, આમોહ ઉપજાવનારા બાહ્ય નિમિત્તો તેને સતસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ કરે છે-પાકી નાંખે છે, અને માયાની ભૂલભૂલામણીમાં ભૂલા પડી તે યોગીને બદલે ‘ભોગી’ બને છે ! એટલા માટે જ જ્ઞાની પુરુષોએ વિષયભોગ સાધનને પતનસ્થાન જાણી બાહ્ય સંગનો પણ સર્વથા નિષેધ કર્યો છે, તે સહેતુક છે. પરમાણુ માત્ર પણ પરવસ્તુનો લેશ પણ સંગ કરવા યોગ્ય નથી, એ એમનો નિરંતર ઉપદેશ છે. અને એટલા માટે જ અનાસક્ત નિષ્કામ યોગ સાધવા પ્રવર્તવાની ચેષ્ટા કરનારને ચેતવણીરૂપ ‘લાલખત્તી’ તેઓએ આગળ ધરી છે. જેમકે—

હો જ્ઞાની ! કદી પણ કંઈ કર્મ* કરવું ઉચિત નથી. તથાપિ જો તું એમ કહે કે ‘હું તો ભોગવું છું, પણ પરદ્રવ્ય કદી ત્હારું નથી,’ તો અરે ! તું દુર્ભક્ત જ છે, અર્થાત્ જે ત્હારું નથી તે તું ભોગવે છે, એટલે તું હુષ ભોગ ભોગવનાર છે. અને જો તું કહે કે ‘ઉપભોગથી બંધ નથી, કારણ કે પરદ્રવ્યના ઉપભોગથી બંધ નથી એમ

* “જ્ઞાનિન્ કર્મ ન જાતુ કર્તુમુચિતં કિંચિત્થાપ્યુચ્યતે,
મુંક્ષવે હંત ન જાતુ મે યદિ પરં દુર્મુક્ત ઇવાસિ મોઃ ।
વંધઃ સ્યાદુપભોગતો યદિ ન તત્તિકામચારોઽસ્તિ તે,
જ્ઞાનં સન્વસ વંધમેષ્યપરથા સ્વસ્યાપરાઘાદ્ધ્રુવમ્ ॥”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યશ્રુત શ્રી સમયસારકલશ.

ગ્રામમાં કહ્યું છે, 'તો શું આ ત્હારી ભોગપ્રવૃત્તિ કામચાર છે-ઈચ્છાપ્રવૃત્તિ છે? અને એમ છે તો શું બંધ નથી? માટે હે જ્ઞાની! તું જ્ઞાનરૂપ ધર્મને વસ, નહિં તો ચોક્કસ ત્હારા પોતાના અપરાધથી તું બંધને પામીશ. તેમજ- 'કર્મનયતા અવલંબનમાં પરાયણુ-ક્રિયામાં રચ્યાપરચ્યા રહેનારા એવા ક્રિયાજદ જે જ્ઞાનને નથી બાણતા તે મગ્ન છે, સંસારસમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલા છે. જ્ઞાનનયને ઈચ્છનારાઓ પણ જે સ્વચ્છંદથી મંદ અને અધમ છે તે પણ મગ્ન છે, સંસારસાગરમાં ડૂબેલા જ છે. વિશ્વ ઉપર તો તે તરે છે, કે જે સતત સ્વયં જ્ઞાન ધર્મ-જ્ઞાનરૂપે પરિણમી કર્મ કદી પણ કરતા નથી, અને કદી પણ પ્રમાદને વશ થતા નથી. '4

વળી અત્રે જ્ઞાતાક્ષેપકવંત કવચિત્ ભોગ ભોગવતાં છતાં પણ અસંગ હોઈ નિર્લેપ રહી શકે છે એમ કહ્યું, તે તેની અદ્ભુત યોગસિદ્ધિનું સામર્થ્ય સૂચવવા માટે કહ્યું છે, તે ભોગ ભોગવે જ એમ કહેવા માટે કહ્યું નથી, પણ કવચિત્ જ્ઞાની ભોગી! હોઈ યોગીનિશેપને પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી તેની સંભાવનાની અપેક્ષા લક્ષમાં છતાં આભોગી! રાખી, તેનું અસાધારણ અતિશયવંત દૃઢયોગીપણું દર્શાવવા માટે કહ્યું છે.

કારણ કે જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ વિષયોને પર પદાર્થ બાણ છે, તેમાં આત્મભાવ કરતા નથી, તે પોતાના નથી જ એમ દૃઢ આત્મપ્રતીતિથી માને છે, અને તેમાં સ્વપ્નાંતરે પણ પરમાણુ માત્ર પણ આસક્તિ રાખતા નથી. એટલે મુદ્ધો ગોળો જેમ લીંતને લાગતો નથી, તેમ બંદેબરા અનાસક્ત જ્ઞાની પુરુષ વિષયોથી બંધાતા નથી, દેવળ અલિપ્ત જ રહે છે. પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી કદાચને ભોગ ભોગવવો પડે, તો પણ તેમાં સર્વથા અસંગપણાને લીધે જ્ઞાની લેપાતા નથી, એવી અપૂર્વ ઉપયોગજગૃતિ રાખે છે. આ બંદેબર! તેઓના જ્ઞાનનું જ સામર્થ્ય અથવા વૈરાગ્યનું જ સામર્થ્ય છે. તેમજ—

વિષયો જે છે તે પોતે તેના સ્વરૂપથી શુણ્ણરૂપ પણ નથી કે દોષરૂપ 'મન શુણ્ણ પણ નથી. એટલે 'વિષયોનો બંધ ઉત્પાદનમાં નિયમ નથી; અજ્ઞાનીને અવશુણ્ણ જેત' તેથી બંધ ધાય છે, જ્ઞાનીને કદી થતો નથી. જે સેવતાં કદી ભેટી અશુદ્ધિ ધાય છે, તેનાથી જ તેની કદાચિત્ શુદ્ધિ ધાય છે, એમ શાસ્ત્ર-વચન છે. ' (ભુજો આત્મસાર) પણ તે વિષયોના નિનિષે જે ઈષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ ઉપજે છે, તે જ બંધનું પ્રભુ છે. તેથી મન જ શુણ્ણ-અવશુણ્ણનું ક્ષેત્ર છે, ઉત્પત્તિસ્થાન છે. 'મન ઇવ મનુષ્યાણાં સ્વાત્મ સંધનોઽવરોઃ।' અને વીતરાગ જ્ઞાની પુરુષને તો એવો પરમ વૈરાગ્ય વર્તે છે કે તેને વિષયોમાં લેમનાત્ર પર ઈષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ હોતી જ નથી, નિર્મૂળ જ

ન "મમતાઃ કર્મવશાત્તત્ત્વવશાત્ જ્ઞાનં ન જાતેતિ ચે,

મમતાઃ જ્ઞાનવૈરિણોઽપિ ચત્તિસ્વરૂપહંદમંદાધનાઃ ।

વિષયજોરિ સે તર્ગિ સતતં જ્ઞાનં મયંતઃ સ્વયં,

યે કુર્વન્તિ ન કર્મ જાતુ ન વસે વાન્તિ પ્રમાદસ્ય ચ " --શ્રી સમયસાર કલશ.

થયેલી હોય છે, એટલે પૂર્વ કર્મવશાત્ કચચિત્ વિષયો ભોગવતાં છતાં પણ તે પર ઉદાસીન રહી, તે વિષયભોગના શુભ-દોષથી લેપાતા નથી, એવા તે પરમ સમર્થ હોય છે. “ કલેશે વાસિત મન સંસાર, કલેશ રહિત મન તે ભવપાર. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

“ એવા જ્ઞાને રે વિઘન નિવારણે, ભોગ નહિં ભવહેત; ”

નવિ શુભ દોષ ન વિષય સ્વરૂપથી, મન શુભ અવશુભ જેત....ધનં” —શ્રી યો. સમજાય દ-

આમ જે ભોગસાગરમાં ભોગી ડૂબી મરે છે, તેને સમર્થ યોગી શીઘ્ર તરી જાય છે જે ભોગથી બીજના ભોગ મરે છે, તે ભોગ પણ આવા ઉત્તમ યોગીને યોગબાધ થતા નથી, ભવહેતુ થતા નથી ! કારણ કે ‘ આ કાંતા દષ્ટિમાં કર્મશક્તિપણથી ભોગશક્તિ નિર્બલ હોય છે; તે નિરંતર સ્વરસથી પ્રવર્તતી એવી બલીયસી ધર્મશક્તિને હણતી નથી,—દીપને જે વાયરો ખૂંચાવી નાંખે છે, તે પ્રજ્વલિત એવા દાવાનલને ખૂંચાવી શકતો નથી, ’ પણ ઉલટો તેને સહાયતા જ કરે છે. તેમ અત્રે ભોગવ્યા વિના છૂટકો જ નથી એવા કર્મનો ક્ષય થતો હોવાથી બળવાન ધર્મશક્તિને ભોગશક્તિ સહાયતા જ કરે છે, પણ નિર્બળપણને લીધે તેનો વિરોધ કરતી નથી. હાથીને મગતરૂં શું કરી શકે ? મહામદલને નિર્બલ બાલક શું કરી શકે ? જો કે સ્થિર દષ્ટિમાં પણ જ્ઞાનીની તાકાત એટલી બધી હોય છે કે તેને ભોગો કંઈ કરી શકે એમ નથી, તોપણ ત્યારે હજુ કંઈક

અંશે પણ પ્રમાદની સંભાવના છે. પરંતુ આ કાંતા દષ્ટિમાં તો ધારણા જ્ઞાની ગૃહસ્થ વડે કરીને જ્ઞાનનું એવું પરમ બળવાનપણું થયું હોય છે, કે તે ભોગો પણ ભાવસાધુ પણ લેશ પણ પ્રમાદ ઉપજાવી શકતા નથી ! અર્થાત્ ભોગ મધ્યે પણ તેવો વિશિષ્ટ જ્ઞાની સ્વસ્વરૂપથી પ્રમત્ત-બ્રહ્મ થતો નથી, સ્વરૂપસ્થિત અપ્રમત્ત જ રહે છે, એવો તે બળવાન સામર્થ્યસંપન્ન હોય છે. આવો અપ્રમત્ત ગૃહસ્થ યોગી પણ ભાવસાધુ જ છે. અને આમ હોવાથી અત્રસ્થિત અસંગ જ્ઞાની યોગીપુરુષ નિર્વિઘ્ને-નિર્બાધપણે પરમ પદ પ્રત્યે અળાંક પ્રયાણ કરતો આગળ વધે જ છે.

“ તે એ દષ્ટિ રે ભવસાયર તરે, લહે મુનિ સુયશ સંયોગ. ”—યો. સમજાય.

भोगतत्त्वस्य तु पुनर्न भवोदधिलङ्घनम् ।

मायोदकदृढावेशस्तेन यातीह कः पथा ? ॥ ૧૬૭ ॥

વૃત્તિ:-ભોગતત્ત્વસ્ય તુ-ભોગતત્ત્વને તો, ભોગપરમાર્થને તો, અર્થાત્ ભોગ જેને મન પરમાર્થ છે એવાને, પુન:-પુનઃ, ન ભવોદધિલઙ્ઘનમ્-ભવોદધિનું લંઘન નથી, ભવસાગર ઉલ્લંઘનો નથી,—તેવા પ્રકારની બુદ્ધિયક્ષી તેના ઉપાયમાં અપ્રવૃત્તિને લીધે, અને એજ કહે છે-માયોદક-દૃઢાવેશ:-માયાજલમાં જેને દૃઢ આવેશ છે એવો,—તેવા પ્રકારના વિપર્યાસને લીધે, જેને મૃગચક્ષુમાં દૃઢ અભિનિવેશ છે એવો, તેન યાતીહ કઃ પથા-કોણ અહીં તે પંથે-માર્ગે જાય, કે જ્યાં માયામાં જ રૂઝબુદિ છે.

x “ ધર્મશક્તિ ન હન્યસ્યાં ભોગશક્તિર્વલીયસીમ્ ।

હનિત દીપાવદો વાયુર્જ્વલન્તં ન દવાનલમ્ ॥ ”—યશોજીત દા. દા. ૨૪-૧૫

ભોગતત્ત્વને ભવાબ્ધિનું, લંઘન તો નજ થાય;
મૃગજલે દઢાવેશ તે, તે માર્ગે કૃષ્ણ જાય ? ૧૬૭

અર્થ:—પણ જેને મન ભોગ એ તત્ત્વ છે, એવાને તો ભવસમુદ્રનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. જેને મૃગજલમાં દઢ આવેશ છે, એવો કોણ અહીં તે માર્ગે—કે જ્યાં માયામાં જલબુદ્ધિ છે ત્યાં—જાય ?

વિવેચન

“ સાચું જાણી રે તે ળીતો રહે, ન ચલે ડામાડોલ....ધન ધન૦
ભોગતત્ત્વને રે એ લાય નવિ ટળે ”—શ્રી યો. દ. સજ્જાય.

પણ ભોગને જે તત્ત્વરૂપ-પરમાર્થરૂપ માને છે, એવા ભોગતત્ત્વ પુરુષને તો ભવસાગરનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. કારણકે તેવા પ્રકારના વિપર્યાસને લીધે, માયાજલમાં જેને દઢ અભિનિવેશ છે એવો કોણ અહીં—જ્યાં માયામાં જલબુદ્ધિ છે એવા તે માર્ગે જાય ?

ભોગ જેને મન તત્ત્વરૂપ છે, પરમાર્થરૂપ લાગે છે, સાચા જાણે છે, એવો ભોગતત્ત્વ પુરુષ ઠી ભવસમુદ્ર ઓળંગી શકતો નથી. કારણ કે તેવી ગિથ્યાભાસરૂપ બુદ્ધિને લીધે તે તેના ઉલ્લંઘનના ઉપાયમાં પ્રવર્ત્તો નથી. અને તેનું કારણ પણ ભોગતત્ત્વ એમ છે કે જેને માયાજલમાં દઢ આવેશ—ગાઢ અભિનિવેશ હોય, ભવાબ્ધિ ન તરે તે તે માર્ગે કેવી રીતે જાય ? વિપર્યાસને લીધે તેને સાચું જાણતો હોય તે તેને ઉલ્લંઘી જવાની હામ કેમ ભીડે ? એટલે રજેને હું ડૂળી જઈશ એમ ટરતો રહી, ડામાડોળ બની, તે માયાજલને ઓળંગી જવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી, અને ત્યાં જ પડ્યો રહે છે ! તેમ વિપર્યાસથી—વિપરીત મતિથી જે માયાજલ સમા વિષયભોગને સાચા માને છે, તે તેમાંથી નિર્ગમ્યપણે પાર ઉતરવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી, અને ત્યાં જ પડ્યો રહે છે ! તેમ વિપર્યાસથી—વિપરીત મતિથી જે માયાજલ સમા વિષયભોગને સાચા માને છે, તે તેમાંથી નિર્ગમ્યપણે પાર ઉતરવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી, તેને નિઃસાર અસત્ય જાણી તેની ઓસરો નિર્ભયપણે પસાર થઈ જતો નથી, પણ તેમાં જ નિગમ્ન બની ડૂળી જાય છે, ઘુંચી જાય છે, રચ્યોપચ્યો રહે છે.

અને વિષયોને જે મૃગજલની—સંજ્ઞાના પાણીની ઉપમા આપવામાં આવી છે, તે અત્યંત હુજા છે. કારણ કે ઓખમાં, દૂર દૂર સ્થિતિમાં—જ્યાં પૃથ્વી ને આકાશ મળતા ઉપાય છે ત્યાં રશ્મિસંદાના છેડે જલનો આભાસ થાય છે, તેને મૃગ-વિષય મૃગજલના જલ કહે છે. તે જલ કંઈ વસ્તુના છે જ નહિ, પણ દષ્ટિવિજ્રમથી વિપર્યાસ (Illusion of vision) તેનો આભાસ માત્ર થાય છે. એવા તે મૃગજલને સાચું જલ માર્ગને તૃપ્તાતુર મૃગ તે પીવાની આશાએ તે

થયેલી હોય છે, એટલે પૂર્વ કર્મવશાત્ કવચિત્ વિષયો ભોગવતાં છતાં પણ તે પરમ ઉદાસીન રહી, તે વિષયભોગના શુભ-દોષથી લેપાતા નથી, એવા તે પરમ સમર્થ હોય છે. “કલેશે વાસિત મન સંસાર, કલેશ રહિત મન તે ભવપાર.”—શ્રી યશોવિજયજી.

“એવા જ્ઞાને રે વિધન નિવારણે, ભોગ નહિં ભવહેતુ;

નવિ શુભ દોષ ન વિષય સ્વરૂપથી, મન શુભ અવશુભ જેત....ધન૦”—શ્રી યો. સજ્જાય ૬-૭

આમ જે ભોગસાગરમાં ભોગી ડૂબી મરે છે, તેને સમર્થ યોગી શીઘ્ર તરી જાય છે ! જે ભોગથી બીજાના ભોગ મરે છે, તે ભોગ પણ આવા ઉત્તમ યોગીને યોગબાધક થતા નથી, ભવહેતુ થતા નથી ! કારણ કે ‘આ કાંતા દષ્ટિમાં કર્માક્ષિપ્તપણાથી ભોગશક્તિ નિર્બલ હોય છે; તે નિરંતર સ્વરસથી પ્રવર્તતી એવી બલીયસી ધર્મશક્તિને હણતી નથી,—દીપને જે વાયરો બૂઝાવી નાંખે છે, તે પ્રજ્વલિત એવા દાવાનલને બૂઝાવી શકતો નથી,’ પણ ઉલટો તેને સહાયતા જ કરે છે. તેમ અત્રે ભોગવ્યા વિના છૂટકો જ નથી એવા કર્મનો ક્ષય થતો હોવાથી બળવાન ધર્મશક્તિને ભોગશક્તિ સહાયતા જ કરે છે, પણ નિર્બળપણાને લીધે તેના વિરોધ કરતી નથી. હાથીને મગતરું શું કરી શકે ? મહામદલને નિર્બલ બાલક શું કરી શકે ? જે કે સ્થિર દષ્ટિમાં પણ જ્ઞાનીની તાકાત એટલી બધી હોય છે કે તેને ભોગો કંઈ કરી શકે એમ નથી, તોપણ ત્યારે હજી કંઈક અંશે પણ પ્રમાદની સંભાવના છે. પરંતુ આ કાંતા દષ્ટિમાં તો ધારણા

જ્ઞાની ગૃહસ્થ વડે કરીને જ્ઞાનનું એવું પરમ બળવાનપણું થયું હોય છે, કે તે ભોગો પણ ભાવસાધુ પણ લેશ પણ પ્રમાદ ઉપજાવી શકતા નથી ! અર્થાત્ ભોગ મધ્યે પણ

તેવો વિશિષ્ટ જ્ઞાની સ્વસ્વરૂપથી પ્રમત્ત-બ્રહ્મ થતો નથી, સ્વરૂપસ્થિત અપ્રમત્ત જ રહે છે, એવો તે બળવાન સામર્થ્યસંપન્ન હોય છે. આવો અપ્રમત્ત ગૃહસ્થ યોગી પણ ભાવસાધુ જ છે. અને આમ હોવાથી અત્રસ્થિત અસંગ જ્ઞાની યોગીપુરુષ નિર્વિદ્ને-નિર્બાધપણે પરમ પદ પ્રત્યે અખંડ પ્રયાણ કરતો આગળ વધે જ છે.

“તે એ દષ્ટિ રે ભવસાયર તરે, લહે સુનિ સુચશ સંયોગ.”—યો. સજ્જાય.

भोगतत्त्वस्य तु पुनर्न भवोदधिलङ्घनम् ।

मायोदकदृढावेशस्तेन यातीह कः पथा ? ॥ ૧૬૭ ॥

વૃત્તિ:-મોગતત્ત્વસ્ય તુ—ભોગતત્ત્વને તો, ભોગપરમાર્થને તો, અર્થાત્ ભોગ જેને મન પરમાર્થ છે એવાને, પુન:-પુનઃ, ન ભવોદધિલઙ્ઘનમ્—અવોદધિનું લંઘન નથી, ભવસાગર ઉલ્લંઘનો નથી,—તેવા પ્રકારની શુદ્ધિથી તેના ઉપાયમાં અપ્રવૃત્તિને લીધે, અને એજ કહે છે—માયોદક-દૃઢાવેશ:-માયાજલમાં જેને દૃઢ આવેશ છે એવો,—તેવા પ્રકારના વિપર્યાસને લીધે, જેને મૃગશ્વરમાં દૃઢ અભિનિવેશ છે એવો, તેન યાતીહ કઃ પથા—કોણ અહીં તે પંથે-માર્ગે જાય, કે જ્યાં માયામાં જન્મશુદ્ધિ છે.

x “ધર્મશક્તિ ન દન્ત્યસ્યાં મોગશક્તિર્વલીયસીમ્ ।

દન્તિ દીપાપદો વાયુર્જ્વલન્તં ન દવાનલમ્ ॥”—યશો૦ કૃત દ્વા. દ્વા. ૨૪-૧૫

ભોગતત્ત્વને ભવાધિધનું, લંઘન તો નજ થાય;
મૃગજલે દહાવેશ તે, તે માર્ગે કૃષ્ણ જાય ? ૧૬૭

અર્થ:—પણ જેને મન ભોગ એ તત્ત્વ છે, એવાને તો ભવસમુદ્રનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. જેને મૃગજલમાં દહાવેશ છે, એવો કોણ અહીં તે માર્ગે-કે જ્યાં માયામાં જલબુદ્ધિ છે ત્યાં-જાય ?

વિવેચન

“ સાચું જાણી રે તે જાતો રહે, ન ચલે ડામાડોલ....ધન ધન
ભોગતત્ત્વને રે એ ભય નવિ ટળે. ”—શ્રી ચો. દ. રાજગ્રામ.

પણ ભોગને જે તત્ત્વરૂપ-પરમાર્થરૂપ માને છે, એવા ભોગતત્ત્વ પુરુષને તો ભવસાગરનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. કારણકે તેવા પ્રકારના વિપર્યાસને લીધે, માયાજલમાં જેને દહાવેશ અભિનિવેશ છે એવો કોણ અહીં-જ્યાં માયામાં જલબુદ્ધિ છે એવા તે માર્ગે જાય ?

ભોગ જેને મન તત્ત્વરૂપ છે, પરમાર્થરૂપ લાગે છે, સાચા ભાસે છે, એવો ભોગતત્ત્વ પુરુષ કદી ભવસમુદ્ર ઓળંગી શકતો નથી. કારણ કે તેવી ગિથ્યાભાસરૂપ બુદ્ધિને લીધે તે તેના ઉલ્લંઘનના ઉપાયમાં પ્રવર્તતો નથી. અને તેનું કારણ પણ ભોગતત્ત્વ એમ છે કે જેને માયાજલમાં દહાવેશ-ગાઢ અભિનિવેશ હોય, ભવાધિધ ન તરે તે તે માર્ગે કેવી રીતે જાય ? વિપર્યાસને લીધે તેને સાચું જાણતો હોય તે તેને ઉલ્લંઘી જવાની હામ કેમ લીડે ? એટલે રખેને હું ડૂળી જઇશ એમ ડરતો રહી, ડામાડોળ બની, તે માયાજલને ઓળંગી જવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી, અને ત્યાં જ પડ્યો રહે છે ! તેમ વિપર્યાસથી-વિપરીત મતિથી જે માયાજલ સમા વિષયભોગને સાચા માને છે, તે તેમાંથી નિર્બાધપણે પાર ઉતરવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી, અને ત્યાં જ પડ્યો રહે છે ! તેમ વિપર્યાસથી-વિપરીત મતિથી જે માયાજલ સમા વિષયભોગને સાચા માને છે, તે તેમાંથી નિર્બાધપણે પાર ઉતરવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી, તેને નિઃસાર અસત્ય જાણી તેની સોંસરો નિર્ભયપણે પસાર થઇ જતો નથી, પણ તેમાં જ નિમગ્ન બની ડૂળી જાય છે, ગુંચી જાય છે, રચ્યોપચ્યો રહે છે.

અત્રે વિષયોને જે મૃગજલની-ઝાંઝવાના પાણીની ઉપમા આપવામાં આવી છે, તે અત્યંત યુક્ત છે. કારણ કે ઓખમાં, દૂર દૂર ક્ષિતિજમાં-જ્યાં પૃથ્વી ને આકાશ મળતા દેખાય છે ત્યાં દષ્ટિમર્યાદાના છેડે જલનો આભાસ થાય છે, તેને મૃગ-વિષય મૃગજલ: જલ કહે છે. તે જલ કાંઈ વસ્તુતઃ છે જ નહિ, પણ દષ્ટિવિભ્રમથી વિપર્યાસ (Illusion of vision) તેનો આભાસ માત્ર થાય છે. એવા તે મૃગજલને સાચું જલ માનીને તૃષ્ણાતુર મૃગ તે પીવાની આશાએ તે

પ્રત્યે દોડે છે, પણ તે મિથ્યા જલ તો જાણે હાથતાલી દઇને આધુ' ને આધુ' લાગતું જ જાય છે ! કાંઈ હાથમાં આવતું નથી, અને દોડવાના નિષ્ફળ શ્રમથી બિચારા મૃગની તૃણા છીપવાને બદલે ઉલટી વધતી જાય છે ! તેમ જડ એવા વિષયપદાર્થ અને ચેતન એવા આત્માનો સંબંધ થવો અસંભવિત છે, તથાપિ વિપર્યાસરૂપ દૃષ્ટિવિભ્રમથી (Illusion & Delusion) તે જડપદાર્થમાં આત્મબુદ્ધિના સસારોપથી તેવો સંબંધ ભાસે છે. તે જ વિષય મૃગજલ છે. એવા તે ઝાંઝવાના પાણીને સાચું માનીને, વિષય-તૃણાથી આકુલ બનેલો મોહમૂઢ જીવરૂપ મૃગ તેનું પાન કરવાની દુરાશાથી પૂર વેગે તે પ્રત્યે દોડે છે, તે ઝાંઝવાના પાણીને માટે ખૂણ ઝાંવાં નાંખે છે, પણ મહામાયાવી એવું તે આચાજલ તો લાંગેથી લટક સલામ કરી જાણે જીવની વિડંબના કરતું હોય, એમ દૂર ને દૂર લાગતું જ જાય છે ! અને આ નિષ્ફળ વિષયાનુધાવનથી ભવબ્રમણજન્ય ખેદને લીધે, પશુ સમા વિષયપિપાસુ જીવની તૃણા શમવાને બદલે ઉલટી અભિવૃદ્ધિ પામે છે, અને તેથી મહા ભવબ્રમણ દુઃખ સહવું પડે છે.

આ વિપર્યાસ જ સર્વ દુઃખનું સૂત્ર છે, તે જ જીવને ઉધા પાટા બંધાવે છે, અનાત્મમાં આત્મબુદ્ધિ ઉપજાવે છે, પર વસ્તુમાં સ્વબુદ્ધિનો વિભ્રમ કરાવે છે. આ અનાદિ અવિદ્યારૂપ વિપર્યાસથી ભોગસાધનરૂપ દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિ ઉપજે છે, ‘આપ આપકું’ દેહાદિથી આત્માને અલિપ્ત માની હું દેહાદિરૂપ છું એવી મિથ્યામતિ ભૂલ ગયા !’ ઉદ્ભવે છે. એટલે પછી સ્વસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થયેલો આત્મા ઇન્દ્રિયદ્રોણથી પ્રવર્ત્તો રહી વિષયોમાં પડી જાય છે, અને તે વિષયોને પામીને પોતે પોતાને તત્ત્વથી જાણતો નથી, પોતે પોતાને ભૂત્રી જાય છે ! શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ લાક્ષણિક શૈલીમાં લાખ્યા પ્રમાણે ‘આપ આપકું’ ભૂલ ગયા, ઇતસે કયા અંધેર ?’ એના જેવી મહાહાસ્યાર્પદ વાર્તા બને છે !

“ હું છોડી નિજ રૂપ, રમ્યો પર પુદ્ગલે;

ઝીંડ્યો ઉલટ આણી, વિષય તૃણાજલે. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ વિચારની ઉત્પત્તિ થયા પછી વર્દ્ધ આનન્દનામી જેવા મહાત્મા પુરુષે ફરી ફરી વિચાર્યું કે આ જીવનું અનાદિકાળથી ચારે ગતિ વિષે અનંતથી અનંતવાર જન્મવું મરણ થયા છતાં, હજી તે જન્મ-મરણાદિ સ્થિતિ ક્ષીણ થતી નથી; તે હવે કેવા પ્રકારે ક્ષીણ કરવાં ? અને એવી કઈ ભૂલ આ જીવની રહ્યા કરી છે કે, જે ભૂલનું આટલાં સુધી પરિણમવું થયું છે ? આ પ્રકારે ફરી ફરી અત્યંત એકાગ્રપણે સંજોગનાં વર્દ્ધમાન પરિણામે વિચારતાં વિચારતાં જે ભૂલ લગવાને દીઠી છે તે જિનાગમમાં ઠામ ઠામ કહી છે; કે જે ભૂલ જાણીને તેથી રહિત સુમુક્ષુ જીવ થાય. જીવની ભૂલ જોતાં તો અનંત વિશેષ લાગે છે; પણ સર્વ ભૂલની ધીજભૂત ભૂલ જે જીવે પ્રથમમાં પ્રથમ વિચારવી ઘટે છે,

કે જે ભૂલનો વિચાર કર્યાથી સર્વે ભૂલનો વિચાર થાય છે; અને જે ભૂલના મટવાથી સર્વે ભૂલ મટે છે. કેાઈ જીવ કદાપિ નાના પ્રકારની ભૂલનો વિચાર કરી તે ભૂલથી છટવા ઇચ્છે, તોપણ તે કર્તવ્ય છે, અને તેવી અનેક ભૂલથી છૂટવાની ઇચ્છા મૂળ ભૂલથી છૂટવાનું સહેજે કારણ થાય છે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૧૩.

આ સર્વ ભૂલની ણીજભૂત ભૂલ તે આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન અથવા પરવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ વિપર્યાસ છે. ‘ આપ આપકું ભૂલ ગયા ! ’ એ જ મોટામાં મોટી ભૂલ છે. કેન્દ્રસ્થ ભૂલ છે. તે મૂલગત ભૂલથી ણીજ ભૂલોની પરંપરા નીપજે છે, તે વિષયનો એટલી હદ સુધી આત્માનું પતન થાય છે કે તેની વૃત્તિ વિષયાકાર ભિખારી : બની જાય છે. પંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોમાં તે એટલો બધો તન્મય થઈ નિષ્પુણ્યક રંક જાય છે કે તે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ સાવ ભૂલી જઈ, વિષયોમાં જ સર્વસ્વ માની તેની ગવેષણામાં અહોનિશ મંજ્યો રહે છે. અને વિષયતૃણથી આર્ત ને તમ બની નિરંતર દુઃખ અનુભવે છે, છતાં તે વિષયોનો કીડા વિષયોનો કેડો મૂકતો નથી. ને વિદ્યાના ભ્રમરની પેઠે તેની પાછળ પાછળ ભમ્યા કરે છે. આવો તે વિષયબુલ્બુ જીવ શ્રી ઉપમિતિ લવંચરપંચ કથામાં મહાત્મા સિદ્ધર્ષિએ અનુપમ શૈલીથી તાદૃશ્ય વર્ણવેલા તે નિષ્પુણ્યક રંકના જેવું સમસ્ત ચેષ્ટિત કરે છે, ને કરમાં ઘટપાત્ર લઈ રાતદિવસ વિષયકદન્નની ભિક્ષાર્થે ભમે છે. જેમકે—

“ આ જીવ આ સંસાર-નગરમાં અપરાપર જન્મ લક્ષણરૂપ ઊંચા-નીચા ગૃહોમાં વિષય-કદન્નના આશાપાશને વશ થઈ અવિરામપણે ભમ્યા કરે છે.

“ ક્ષુધાથી જસ દુર્ગંલ દેહ, ગૃહે ગૃહે ભિક્ષાર્થે તેહ;
કરમાંહિ ગૃહીને ઘટપાત્ર, નિન્દાતો ભમતો દિનરાત્ર.
સર્વાંગી મહાઘાત ઉતાપ, તિહાં અનુગત એતન આપ;
‘ વેાય માડી ! રે કરજો ત્રાણુ ! ’ પોકારે એવી દીન વાણુ.
જવર કુષ્ઠ ઉન્માદ સંયુક્ત, શૂલપીડિત ને પામો યુક્ત;
સર્વ રોગનો તેહ નિવાસ, વેદનાવેગે વિહ્વલ ખાસ.
‘ પામીશ ભિક્ષા તે તે ગેહ, ’ ઇત્યાદિક ચિંતવતો એહ;
વિકલપાકુલ મનમાં થાય, રોદ્રધ્યાન ભરતો જાય.
સતોને કરુણાનું સ્થાન, માનીઓને હાસ્ય નિદાન;
ખાલોને કીડન આવાસ, ઉદાહરણ પ્રાપીને ખાસ. ”

—શ્રી ઉ. ભ. પ્ર. કથા, પ્ર. ૧ (ડૉ. લગવાનદાસકૃત સપદમય અનુવાદ)
સંસારને વિષે અહોનિશ પર્યટન કરતા આ જીવના જે આ શબ્દાદિ વિષયો અને જે આ બંધુવર્ગ-ધન-સુવર્ણાદિ, અને જે કીડા-વિકથા આદિ અન્ય પણ સંસાર-

કારણ હોય, તે ગૃહિહેતુપણાથી રાગાદિ ભાવરોગોના કારણપણાને લઈને વિષય કદન્નના અને કર્મસંચયરૂપ મહા અણર્થના નિમિત્તપણાને લઈને કદન્ન જાણવા મનોરથ યોગ્ય છે. ’ (ઉ. ભ. પ્ર. કથા) એવી તે કદન્નરૂપ ભિક્ષા ભક્ષણ કરવા ઇચ્છતો આ જીવ નાના પ્રકારના વિષય સંબંધી મનોરથો કરે છે,-

યાવત્ તે ચક્રવર્તીપણાના મનોરથ પણ કરે છે. અને આ ચક્રવર્તી પણ ‘ ભગવાન્ સત સાધુઓને ક્ષુદ્ર રંક જેવો પ્રતિભાસે છે, તો પછી શેષ અવસ્થાઓનું તો પૂછવું જ શું ? ’

“ અને આવા કદન્ન જેવા આ ધન-વિષય-કલત્રાદિથી પૂરાઈ રહ્યા છતાં આ જીવને અભિલાષાનો વિચ્છેદ થતો નથી, એટલું જ નહિ પણ તેની તૃષ્ણા વિશેષ ગાઢપણે અભિવૃદ્ધિ પામે છે. કારણ કે જેમ ગાઢ શીખમાં દવદાહથી તાપ પામેલ શરીરવાળા, પિપાસાથી-તરસથી અભિભૂત ચેતનાવાળા, મૂર્છાથી ઢળી પડેલા એવા કોઈ પથિકને ત્યાં જ સ્વપ્નદર્શનમાં, પ્રબલ કલ્પોલમાલાથી આકુલ એવા ઘણા ઘણા મહા જલાશય-સમૂહો પીતાં પણ જરાય તૃષ્ણાની ન્યૂનતા ઉપજાવતા નથી; તેમ આ જીવને પણ આ વિષયાદિ વર્તે છે. તે આ પ્રકારે:-અનાદિ સંસારમાં પરાવર્તન કરી રહેલા આ જીવે પૂર્વે દેવલોને વિષે અનંતીવાર નિરુપચરિત એવા શબ્દાદિ ભોગો પ્રાપ્ત કરેલા છે, અનંત અમૂલ્ય રત્નરાશિઓ મેળવેલા છે, રતિના વિભ્રમેને ખંડિત કરે એવા વિલાસિની-વૃંદો સાથે વિલાસ કરેલા છે, ત્રિભુવનાતિશાયિની નાના પ્રકારની ક્રીડાઓથી ક્રીડન કરેલું છે. તથાપિ જાણે મહાબુભુક્ષાથી-ભૂખથી કૃશ ઉદરવાળો હોય એમ આ જીવ શેષ દિનના ભુક્ત વૃત્તાંતને કાંઈ પણ જાણતો નથી !! કેવલ તેના અભિલાષથી શોષાય છે !!! તેથી તૃપ્તિ ન તેને થાય, પણ બુભુક્ષા વધતી જાય ! ”

—શ્રી ઉ. ભ. પ્ર. કથા (ડૉ. ભગવાનદાસ કૃત અનુવાદ)

આવી કદન્નરૂપ આ વિષય મૃગતૃણાની પાછળ દોડવાથી આ જીવને આ બધી અનર્થપરંપરા સાંપડે છે, અને તેને ભવસાગરનું ઉલ્લંઘન થતું નથી, કારણ કે માયા-જલરૂપ તે માયાજલમાં તેને ગાઢ અભિનિવેશ-મિથ્યા આગ્રહ છે, એટલે તે તેને ઉલ્લંઘી જવાની હામ ભીડતો નથી, અને જ્યાં છે ત્યાનો ત્યાં એટલે કે વિષય-કાદવમાં ડુકરની જેમ પડ્યો રહે છે !!

સ તત્રૈવ ભવોદ્વિગ્નો યથા તિષ્ઠત્યસંશયમ્ ।

મોક્ષમાર્ગેઽપિ હિ તથા ભોગજમ્બાલમોહિતઃ ॥ ૧૬૮ ॥

વૃત્તિ:-સ:-તે, માયામાં જેને જલનો દહ આવેશ છે તે, તત્રૈવ-ત્યાં જ, પથમાં, માર્ગમાં, ભવોદ્વિગ્ન:-ભવોદ્વિગ્ન હોઈ, યથા-જેમ, એ ઉદાહરણના ઉપન્યાસ અર્થે છે, તિષ્ઠત્યસંશયમ્ નિઃસંશય સ્થિતિ જ કરે છે,-જલબુદ્ધિના સમાવેશથી, મોક્ષમાર્ગેઽપિ હિ-જ્ઞાનાદિ લક્ષણવાળા મોક્ષમાર્ગમાં પણ, તથા-તેમ અસંશય સ્થિતિ કરે છે, ભોગજમ્બાલમોહિત:-ભોગજંબાલથી-ભોગનિબંધન દેહાદિ પ્રપંચથી મોહિત એવો તે એમ અર્થ છે.

ત્યાંજ નિઃશંક સ્થિતિ કરે, ભવોદ્વિગ્ન તે જેમ;
લોગજંબાલે મોહિયો, મોક્ષપથે પણ તેમ. ૧૬૮

અર્થ:—તે જેમ ત્યાંજ-માર્ગમાં, ભવોદ્વિગ્ન હોઈ, નિઃસંશય સ્થિતિ કરે છે, તેમ મોક્ષમાર્ગમાં પણ લોગજંબાલથી મોહિત એવો તે સ્થિતિ કરે છે.

વિવેચન

માયાજલમાં જેને જલનો દૃઢ અભિનિવેશ છે, એવો તે લોગતત્ત્વ પુરુષ જેમ જલબુદ્ધિના આવેશથી, ભવોદ્વિગ્ન રહી, ત્યાંજ માર્ગમાં અસંશય સ્થિતિ કરે છે, તેમ જ્ઞાનાદિ લક્ષણવાળા મોક્ષમાર્ગમાં પણ લોગના કારણરૂપ દેહાદિ પ્રપંચથી મોહિત એવો તે નિઃસંશય 'સ્થિતિ' કરે છે.

આનો આશય એમ સમજાય છે કે—માયાજલમાં જેને જલબુદ્ધિનો અભિનિવેશ છે, એવો લોગતત્ત્વ પુરુષ, આ જલ સાચું છે—ખરેખર છે, એવા ણાંધી લીધેલા પૂર્વગ્રહરૂપ મિથ્યાભાવને લીધે, સંસારથી ઉદ્વેગ-દુઃખ પામતો રહી, ત્યાંજ માર્ગમાં ભવમાં સ્થિતિ: સ્થિતિ કરે છે; પણ આમાં કંઈ સાર નથી એમ જાણી તે સંસાર-મોક્ષમાર્ગે સાગરને ઓળંગી જવા આગળ વધતો નથી, પુરુષાર્થ કરતો નથી, પણ 'સ્થિતિ' એટલે તે લોગમાંજ સ્થિતિ કરે છે, લોગમાંજ રચ્યો-પચ્યો રહે છે.

તેમજ લોગકારણરૂપ દેહાદિ પ્રપંચથી મોહમૂઢ બનીને, તે જ્ઞાનાદિ લક્ષણવાળા મોક્ષમાર્ગમાં પણ 'સ્થિતિ' કરે છે, એટલે કે જ્યાં છે ત્યાંનો ત્યાં અટકી રહે છે—થોભી રહે છે, પડ્યો રહે છે, પણ આગળ વધતો નથી. તાત્પર્ય કે જેમ તે ભવમાર્ગમાં નિવાસરૂપ સ્થિતિ કરે છે, તેમ મોક્ષમાર્ગમાં પણ આગળ પ્રગતિ ન કરવારૂપ 'સ્થિતિ' કરે છે. અર્થાત્ તે ભવસમુદ્રમાં નિમગ્ન રહે છે, અને મોક્ષમાર્ગે આગળ વધતો નથી. તે આ પ્રકારે:—

આ આત્મા અનાદિથી પોતાના મૂળ સહજ શુદ્ધ સ્વરૂપને ભૂટી ગયો છે. આ સ્વરૂપઅજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા અથવા મિથ્યાત્વથી તે પરપદાર્થમાં આત્મબુદ્ધિ કરી રહ્યો છે.

અનાદિ કાળના અધ્યાસથી દેહાદિ પરવસ્તુમાં તેની આત્મબુદ્ધિ એટલી બહિરાત્મા: બધી સજ્જડ થઈ ગઈ છે, એટલા બધા ઊંડા મૂળ ઘાલી ગઈ છે કે દેહમાં 'દેહાદિ તે જ હું' એવી વિપર્યાસ બુદ્ધિ-વિપરીત મતિ તેને ઉપજી છે. આત્મબુદ્ધિ જડના દીર્ઘકાલના સહવાસથી તે જાણે જડ જેવો થઈ ગયો છે!

આમ કાયાદિકમાં આત્મબુદ્ધિથી ગ્રહાયેલો જીવ બહિરાત્મા કહેવાય છે. 'આત્મજ્ઞાનથી પરાડ્મુખ એવો આ બહિરાત્મા પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભૂટી, ઈન્દ્રિયદારોથી સ્ફુરાયમાન થઈ, પોતાના દેહને આત્માપણે માની બેસે છે. મનુષ્ય દેહમાં

રહેલા આત્માને તે મનુષ્ય માને છે, તિર્યંચ દેહમાં રહેલા આત્માને તિર્યંચ માને છે, દેવ દેહમાં રહેલા આત્માને દેવ માને છે, અને નારક દેહમાં રહેલા આત્માને તે નારક માને છે. પણ તરવથી હું પોતે તેવો નથી, તે તે દેહપર્યાયરૂપ નથી, હું તો અનંતાનંત જ્ઞાનશક્તિનો સ્વામી સ્વસંવેદ્ય એવો અચલ સ્થિતિવાળો શાશ્વત આત્મા છું, એમ તે મૂઠ જાણતો નથી. ' આમ પોતાના દેહમાં આત્માનો અધ્યાસ કરતો એવો આ બહિરાત્મા ' પરના આત્માનો જ્યાં વાસ છે એવા સ્વદેહ સદૃશ અચેતન પરદેહને આ પારકો દેહ એમ માની બેસે છે. અને આમ દેહોમાં સ્વપરના મિથ્યા અધ્યવસાયને-માન્યતાને લીધે, જેને આત્માનું ભાન નથી એવા અનાત્મજ જનને સ્ત્રી-પુત્રાદિ સંબંધી વિભ્રમ વર્તે છે, અને તેમાંથી અવિદ્યા નામનો ઢઢ સંસ્કાર જન્મે છે, -કે જેથી લોક પુનઃ દેહ એ જ આત્મા એવું અભિમાન ધરે છે. આ દેહમાં આત્મબુદ્ધિ એ જ સંસાર દુઃખનું મૂળ છે. '

“ જડ ચલ જડ ચલ કર્મ જે દેહને હોજી, જાણ્યું આત્મ તત્ત્વ;

બહિરાત્મ બહિરાત્મતા મેં થડી હોજી, ચતુરંગે અકલ્પ નમિપ્રભં ”-શ્રી દેવચંદ્રજી.

દેહમાં આ આત્મબુદ્ધિને લીધે જ જીવ તેના લાલન-પાલનાર્થે વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને તે વિષયપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ ધનાદિના ઉપાર્જનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; તેની પ્રાપ્તિમાં અનુકૂળ થાય તે પ્રત્યે રાગ કરે છે, પ્રતિકૂળ પ્રત્યે દ્વેષ ધરે છે. તેમાં કોઈ વચ્ચે આડું આવે તેના પ્રત્યે ક્રોધ કરે છે, તુચ્છ કદમ્બ જેવા કંઈક વિષયની પ્રાપ્તિ થતાં તે અનંતગણું અભિમાન ધરી કાઢીકાની જેમ નાચે છે, અને વિશેષ વિશેષનો લોભ ધરતો રહી તેના લાભ માટે અનેક પ્રકારના છળપ્રપંચ-માયાકપટ કરી પોતાને અને પરને છેતરે છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે જીવ વિષયને અર્થે કષ્ટાય કરે છે, અને તેથી હાથે કરીને, આખો લવપ્રપંચ ઉભો કરીને, સંસાર પરિભ્રમણદુઃખ પામી, તે લવોદ્વિગ્ન બને છે. આમ દેહમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ મૂળથી ઉપજતા વિષય-કષ્ટાયથી આ જીવનું સંસારચક્ર ચાલ્યા કરે છે.

x “ બહિરાત્મેન્દ્રિયદ્વારૈરાત્મજ્ઞાનપરાઙ્મુખઃ । સ્ફુરિતશ્ચાત્મનો દેહમાત્મત્વેનાધ્યવસ્યતિ ॥
નરદેહસ્થમાત્માનમવિદ્વાન્મન્યતે નરમ્ । તિર્યંચં તિર્યગજ્જસ્થં સુરાજ્જસ્થં સુરં તથા ॥
નારકં નારકાજ્જસ્થં ન સ્વયં તત્ત્વતસ્તથા । અનંતાનંતધીશક્તિઃ સ્વસંવેદ્યોઽચલસ્થિતિઃ ॥
સ્વદેહસદૃશં દૃષ્ટ્વા પરદેહમચેતનમ્ । પરાત્માધિષ્ઠિતં મૂઢઃ પરત્વેનાધ્યવસ્યતિ ॥
સ્વપરાધ્યવસાયેન દેહેષ્વવિદિતાત્મનામ્ । વર્તતે વિભ્રમઃ પુંસાં પુત્રભાર્યાદિગોચરઃ ॥
અવિદ્યાસંજિતસ્તસ્માત્સંસ્કારો જાયતે દૃઢઃ । યેન લોકોઽજ્ઞમેવ સ્વં પુનરપ્યભિમન્યતે ॥
મૂલં સંસારદુઃખસ્ય દેહ એવ આત્મઘીસ્તતઃ । ત્યક્તૈર્નાં પ્રવિશેદન્તર્બહિરવ્યાપૃતેન્દ્રિયઃ ॥ ”

—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજીકૃત શ્રી સમાધિશતક.

“રાગ દ્વેષે ભર્યો મોહ વૈરી નહ્યો, લોકની રીતમાં ઘણુંય રાતો;
ક્રોધ વશ ધમધમ્યો, શુદ્ધ ગુણ નવ રમ્યો, ભમ્યો ભવમાંહિ હું વિષય માતો....
તાર હો તાર પ્રભુ ! મુજ સેવક ભણી.”—શ્રી દેવચંદ્રભ.

“વળી સ્મરણ થાય છે કે એ પરિભ્રમણ કેવળ સ્વચ્છંદથી કરતાં જીવને ઉદાસીનતા કેમ ન આવી ? બીજા જીવો પરત્વે ક્રોધ કરતાં, માન કરતાં, માયા કરતાં, લોભ કરતાં કે અન્યથા કરતાં તે માતું છે એમ યથાયોગ્ય કાં ન જાણ્યું ? અર્થાત્ એમ જાણવું જોઈતું હતું, છતાં ન જાણ્યું એ વળી ફરી પરિભ્રમણ કરવાનો વૈરાગ્ય આપે છે.” ઇ. —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૧૫.

અને પછી તો તે તુચ્છ કદન્ન જેવા વિષયસુખમાં આ મોહમૂઢ જીવને એટલો બધો રંગ લાગી જાય છે, એટલો બધો તન્મય રસ જામે છે, કે તે તેની પ્રાપ્તિમાં નિરંતર તિમ્બત રહે છે, અને તેને જ સુંદર માને છે, બીજા કાંઈ તે જાપડો જાણતો નથી. કારણ કે સુસ્વાદુ ભોજનનો સ્વાદ તેને સ્વપ્ને પણ લાધ્યો નથી. એટલે ડુધ્ધરને જેમ કાદવમાં પડ્યા રહેવું ગમે છે, તેમ તેને વિષય-કદન્નમાં રમ્યા-પર્યા રહેવું ગમે છે. તે વિદ્યાના ભ્રમરને જેમ વિદ્યાની સુગંધી જ સારી લાગતી હતી, તેમ આ વિષયના ભ્રમરને વિષયની ગંધ જ સારી લાગે છે !

“તેને સુંદર માને રાંક, બીજાં ન જાણે તેહ વરાક;
સુસ્વાદુ ભોજનનો સ્વાદ, સ્વપ્ને પણ એને ન પ્રાપ્ત.”

ઉ. ભ. પ્ર. કથા, પ્ર. ૧ (ડૉ. ભગવાનદાસકૃત અનુવાદ)

આમ પરપરિણતિના રાગીપણે, પર રસરંગે રક્ત થયેલો આ જીવ, પર વસ્તુનો આહક અને રક્ષક બની, પરવસ્તુના લોગમાં આસક્ત થઈને અતંત કાળ પર્યંત સંસારમાં રળડે છે. અને આમ પોતાનું આત્મહિત ચૂકી, આ મહામોહમૂઢ જીવ વેઠીઆ પોઠીઆની પેઠે પારકી વેઠ ઉઠાવી, હાથે કરીને નાહકનો હેરાત હેરાત થાય છે ! ભાવિ-તાત્મા મહાત્માઓના વચનામૃત છે કે—

“પરપરિણતિ રસ રંગતા, પરઆહકતા ભાવ....નાથ રે !

પર કરતા પર ભોગતા, શ્યો થયો એહ સ્વભાવ ?....નાથ રે ! ”—શ્રી દેવચંદ્રભ.

“જે ક્રિયાને વિષે જીવને રંગ લાગે છે, તેને ત્યાં જ સ્થિતિ હોય છે, એવો જ જિનનો અભિપ્રાય તે સત્ય છે. ત્રીશ મહામોહનીયનાં સ્થાનક શ્રી તીર્થંકરે કહ્યાં છે તે સાચા છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૪૮

અને આમ ભોગરૂપ નિઃસાર માયાજલમાં જ જેને દૃઢ રંગ લાગ્યો છે, દૃઢ અભિ-
નિવેશ ઉપજ્યો છે, એવા ભોગતત્ત્વ પુરુષને પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું દર્શન હોતું
નથી, એટલે મોક્ષમાર્ગમાં તેના પ્રવેશ પણ ક્યાંથી હોય ? દેહાદિની
મોક્ષમાર્ગે બૂલબૂલામણીભરી જંગાલમાં જે ફસાઇ ગયો છે, દેહાદિ માયાપ્રપંચમાં
અપ્રગતિ- આત્મબુદ્ધિના વ્યામોહથી જે મુંઝાઇ ગયો છે, માયાજલરૂપ વિષયની
સ્થિતિ અટપટી માયાવી જાલમાં જે અટવાઇ પડ્યો છે, તેના નિમિત્તે રાગદ્વેષ
કરતો જે કષાયરંગથી રંગાઇ રહ્યો છે, અને તેથી જે ભવપ્રપંચના
અનંત ચક્રાવામાં પડી ગયો છે,—એવા આ મહામોહમૂઢ જીવને મોક્ષમાર્ગ પામવો પણ
મુશ્કેલ થઇ પડે છે. તેની મિથ્યાત્વમાં જ સ્થિતિ હોય છે, તેથી તે આગળ વધતો નથી,
પ્રગતિ કરતો નથી; કારણ કે જ્યાંલગી કષાયની ઉપશાંતતા ન થઇ હોય, વિષયાદિ પ્રત્યે
અંતરંગ વૈરાગ્ય ન વર્તતો હોય, મોક્ષ શિવાય બીજી કોઇ અભિલાષા ન હોય, ત્યાંલગી
મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય યોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, સાચું મિથ્યાત્વ
'ગુણુસ્થાનક' પણ પ્રાપ્ત થતું નથી, ને પ્રથમ મિત્રાદૃષ્ટિ પણ ખૂલતી નથી, તો પછી
ઉક્ત ભોગતત્ત્વ પુરુષનો મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ ક્યાંથી હોય ? ને તેમાં તે આગળ ક્યાંથી
વધે ? ઉત્તરોત્તર ગુણુસ્થાનની પ્રાપ્તિથી પ્રગતિ કેમ કરે ?

આમ જેને ભોગમાં તત્ત્વબુદ્ધિ છે એવો ભોગતત્ત્વ પુરુષ સંસારમાં 'સ્થિતિ'
કરે છે, અર્થાત્ અનંત કાળસ્થિતિ પર્યંત અનંત પરિભ્રમણ દુઃખને પામે છે. અને
મોક્ષમાર્ગમાં પણ તે 'સ્થિતિ' જ કરે છે, અર્થાત્ ગુણુવિકાસ પામી આગળ પ્રગતિ
કરતો નથી, ગળીયા બળદની જેમ જ્યાંનો ત્યાં પડ્યો રહે છે ! અને આમ તેનું પરિભ્રમણ
દુઃખ ચાલુ રહે છે, ને તેના નિવારણનો ઉપાય તેને મળતો નથી. એટલે બન્ને રીતે તે
દુઃખી થાય છે.

મીમાંસાભાવતો નિત્યં ન મોહોઽસ્યાં યતો ભવેત્ ।

અતસ્તત્ત્વસમાવેશાત્સદૈવ હિ હિતોદયઃ ॥ ૧૬૯ ॥

નિત્ય મીમાંસા ભાવથી, મોહ એહમાં નહોય;

એથી તત્ત્વ સમાવેશથી, સદા હિતોદય હોય. ૧૬૯

અર્થ:—નિત્ય મીમાંસા ભાવને લીધે આ દષ્ટિમાં મોહ હોતો નથી, એથી કરીને
તત્ત્વ સમાવેશને લીધે સદૈવ હિતોદયજ હોય છે.

વૃત્તિ:—મીમાંસાભાવતો—મીમાંસા ભાવથી, સદૃવિચાર ભાવથી, નિત્યં—નિત્ય, સર્વકાળ, ન
મોહોઽસ્યાં યતો ભવેત્—કારણકે આ દષ્ટિમાં મોહ હોતો નથી, અતઃ—એથી કરીને, તત્ત્વસમાવેશાત્
તત્ત્વસમાવેશરૂપ કારણ થકી, સદૈવ હિ હિતોદયઃ—આ દષ્ટિમાં ચોક્કસ સદૈવ હિતોદયજ હોય છે.

વિવેચન

વળી નિત્ય મીમાંસાના સદ્ભાવથી આ દષ્ટિમાં મોહ હોતો નથી. જોધી કરીને તત્ત્વના સમાવેશરૂપ કારણ થકી નિશ્ચય એને સહાય હિતોદયજ હોય છે.

તત્ત્વ મીમાંસા

આ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષ સમર્થ તત્ત્વચિંતક-તત્ત્વમીમાંસક હોય છે. એટલે નિરંતર સદ્વિચારરૂપ મીમાંસાના-સૂક્ષ્મ તત્ત્વ-પર્યેષણના હોવાપણાને લીધે અત્રે કોઈપણ મોહનો સંભવ હોતો નથી. કારણકે જે તત્ત્વ સમજે છે, તે મોહ પામતો નથી. અને સમ્યગ્દષ્ટિને દર્શનમોહ તો ક્યારનો ક્ષય થઈ ચૂક્યો છે, તથા યોગમાર્ગમાં આગળ વધતાં એને ચારિત્રમોહની પણ ઉત્તરોત્તર ક્ષીણતા થતી જાય છે, એટલે સર્વથા મોહનો અભાવ હોય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ અનેક પ્રકારે તત્ત્વનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરે છે. જેમકે—

“ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ્યા છે એવા જ્ઞાની પુરુષોએ નીચે કહ્યાં છે તે છ. પદને સમ્યગ્દર્શનનાં નિવાસનાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનક કહ્યાં છે:—(૧) પહેલું પદ—આત્મા છે. જેમ ઘટપટ આદિ પદાર્થો છે તેમ આત્મા પણ છે. પદ્મપદ મીમાંસા અમુક શુણ્ણ હોવાને લીધે જેમ ઘટપટ આદિ હોવાનું પ્રમાણ છે; તેમ સ્વપરપ્રકાશક એવી ચૈતન્ય-સત્તાનો પ્રત્યક્ષ શુણ્ણ જેને વિષે છે એવો આત્મા હોવાનું પ્રમાણ છે. (૨) બીજું પદ—આત્મા નિત્ય છે. ઘટપટ આદિ પદાર્થો અમુક કાળવર્તિ છે. આત્મા ત્રિકાળવર્તિ છે. ઘટપટાદિ સંયોગે કરી પદાર્થ છે. આત્મ સ્વભાવે કરીને પદાર્થ છે, કેમકે તેની ઉત્પત્તિ માટે કોઈપણ સંયોગો અનુભવ યોગ્ય થતા નથી. કોઈ પણ સંયોગી દ્રવ્યથી ચેતન-સત્તા પ્રગટ થવા યોગ્ય નથી, માટે અનુત્પન્ન છે. અસંયોગી હોવાથી અવિનાશી છે, કેમકે જેની કોઈ સંયોગથી ઉત્પત્તિ ન હોય, તેનો કોઈને વિષે લય પણ હોય નહિ. (૩) ત્રીજું પદ—આત્મા કર્તા છે. સર્વ પદાર્થ અર્થક્રિયાસંપન્ન છે. કંઈ ને કંઈ પરિણામ ક્રિયા સહિત જ સર્વ પદાર્થ જોવામાં આવે છે. આત્મા પણ ક્રિયાસંપન્ન છે, માટે કર્તા છે. તે કર્તાપણું ત્રિવિધ શ્રી જિને વિવેચ્યું છે; પરમાર્થથી સ્વભાવપરિણુતિએ નિજ સ્વરૂપનો કર્તા છે. અનુપચરિત (અનુભવમાં આવવા યોગ્ય વિશેષ સંબંધ સહિત) વ્યવહારથી તે આત્મા દ્રવ્ય કર્મનો કર્તા છે. ઉપચારથી ઘર, નગર આદિનો કર્તા છે. (૪) ચોથું પદ—આત્મા ભોક્તા છે, જે જે કંઈ ક્રિયા છે તે તે સર્વ સફળ છે, નિરર્થક નથી. જે કંઈ પણ કરવામાં આવે તેનું ફળ ભોગવવામાં આવે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. વિષ ખાધાથી વિષનું ફળ; સાકર ખાવાથી સાકરનું ફળ; અગ્નિસ્પર્શથી અગ્નિસ્પર્શનું ફળ; હીમને સ્પર્શ કરવાથી હીમસ્પર્શનું જેમ ફળ થયા વિના રહેતું નથી, તેમ કષાયાદિ કે અકષાયાદિ જે કંઈ પરિણામે આત્મા પ્રવર્તે તેનું ફળ પણ

થવા યોગ્ય જ છે, અને તે થાય છે. તે ક્રિયાનો આત્મા કર્તા હોવાથી લોકતા છે. (૫) પાંચમું પદ—મોક્ષપદ છે.—જે અનુપચરિત વ્યવહારથી કર્મનું કર્તાપણું નિરૂપણ કર્યું, કર્તાપણું હોવાથી લોકતાપણું નિરૂપણ કર્યું, તે કર્મનું ટળવાપણું પણ છે, કેમકે પ્રત્યક્ષ કષાયાદિનું તીવ્રપણું હોય, પણ તેના અનભ્યાસથી, તેના અપરિચયથી, તેને ઉપશમ કરવાથી તેનું મંદપણું દેખાય છે, તે ક્ષીણ થવા યોગ્ય દેખાય છે; ક્ષીણ થઈ શકે છે. તે તે બંધભાવ ક્ષીણ થઈ શકવા યોગ્ય હોવાથી તેથી રહિત એવો જે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ તે રૂપ મોક્ષપદ છે. (૬) છઠું પદ—તે મોક્ષનો ઉપાય છે.—જો કદી કર્મબંધ માત્ર થયા કરે એમ જ હોય તો તેની નિવૃત્તિ કોઈ કાળે સંભવે નહીં; પણ કર્મબંધથી વિપરીત સ્વભાવવાળાં એવા જ્ઞાન, દર્શન, સમાધિ, વૈરાગ્ય, ભક્ત્યાદિ સાધન પ્રત્યક્ષ છે. જે સાધનના બળે કર્મબંધ શિથિલ થાય છે, ઉપશમ પામે છે, ક્ષીણ થાય છે. માટે તે જ્ઞાન, દર્શન, સંયમાદિ મોક્ષ પદના ઉપાય છે. ”

—(વિશેષ માટે જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૦૬.

“ આત્મા છે તે નિત્ય છે, છે કર્તા નિજ કર્મ;

છે લોકતા વળી મોક્ષ છે, મોક્ષ ઉપાય સુધર્મ.

ષટ સ્થાનક સંક્ષેપમાં, ષટ દરશન પણ એહ;

સમજવા પરમાર્થને, કંઠાં જ્ઞાનિએ એહ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ મુનિસુવ્રત જિનરાજ ! મુજ એક વિનતિ નિસુણો;

આત્મ તત્ત્વ કયું જાણ્યું જગતગુરુ ! એહ વિચાર મુજ કહિયો;

આત્મ તત્ત્વ જાણ્યા વિણ નિર્મલ, ચિત્તસમાધિ નવિ લહિયો. મુન્” —શ્રીઆનંદધનજી.

વળી આ આત્મતત્ત્વ સંબંધી ષડ્દર્શનની તે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ આ પ્રમાણે વિશેષ પર્યાલોચના કરે છે: (૧) કોઈ આત્મતત્ત્વને અબંધ માને છે, પણ આ આત્મા ક્રિયા કરતો દેખાય છે, તો તે ક્રિયાનું ફળ કોણ ભોગવશે ? (૨) જડ-ચેતન આ બંને એક જ આત્મારૂપ છે, સ્થાવર-જંગમ બંને સરખા છે એમ કોઈ કહે છે. પણ તેમાં સુખ-દુઃખ વ્યવસ્થા નથી ઘટતી, અને સંકર નામનું દૂષણ આવે છે, એમ ચિત્તમાં વિચારી પરીક્ષા કરતાં જણાય છે. (૩) આત્મદર્શનમાં લીન એવો કોઈ કહે છે કે ‘ આત્મતત્ત્વ નિત્ય જ છે, ’ પણ તેમાં તો કરેલા કર્મના વિનાશરૂપ કૃતવિનાશ દોષ, અને નહિં કરેલા કર્મના આગમનરૂપ અકૃતાગમ દોષ આવે છે, તે મતિહીનને દેખાતા નથી.

“ કોઈ અબંધ આત્મ તત્ત્વ માને, કિરિયા કરતો હીસે;

ક્રિયાતિણું ફલ કહો કુણ ભોગવે ? ઈમ પૂછ્યું ચિત્ત રીસે. મુનિસુવ્રત૦

જડ ચેતન આ આત્મ એક જ, સ્થાવર જંગમ સરિખો;
દુઃખ સુખ સંકર દ્રવ્ય આવે, ચિત્ત વિચારી જો પરિખો. મુનિ
એક કહે નિત્ય જ આત્મ તત્ત્વ, આત્મ દરિશણ લીનો;
કૃતવિનાશ અકૃતાગમ દ્રવ્ય, નવિ દેખે મતિહીણો. મુનિ ”—આનંદધનજી.

(૪) કોઈ કહે છે કે ‘આ આત્મા ક્ષણિક છે એમ જાણો.’ પણ તેમ માનતાં
અંધ-મોક્ષ કે સુખ-દુઃખની વ્યવસ્થા નહિં થઈ, એ વિચાર મનમાં લાવવા યોગ્ય છે.
(૫) કોઈ વળી એમ કહે છે કે ‘ચાર ભૂત શિવાયની અળગી-જૂદી એવી આત્મસત્તા
ઘટતી નથી.’ પણ આંધળો ગાડું નજરે ન લાગે તેમાં ગાડાંનો શો દોષ?—એમ અનેક
વાદીઓના મતવિખ્રમરૂપ સંકટમાં પડી ગયેલું ચિત્ત સમાધિ પામતું નથી, અને
યથાર્થપણે આત્મતત્ત્વ સમજ્યા વિના તે સમાધિ ઉપજે એમ નથી, તો મુમુક્ષુએ કેમ કરવું?

“સૌગત મતિરાગી કહે વાદી, ક્ષણિક એ આત્મ જાણો;
અંધ મોક્ષ સુખ દુઃખ નવિ ઘટે, એહ વિચાર મન આણો. મુનિ
ભૂત ચતુષ્ક વર્જિત આત્મતત્ત્વ, સત્તા અલગી ન ઘટે;
અંધ શકટ જો નજર ન દેખે, તો શું કીજે શકટે? મુનિ
એમ અનેક વાદિ મતવિખ્રમ, સંકટ પડિયો ન લહે;
ચિત્તસમાધિ-તે માટે પૂછું, તુમ વિણ તત્ત્વ કોઈ ન કહે. મુનિ ”—શ્રી આનંદધનજી.

ત્યારે તેનો અંતરાત્મા (અથવા પરમાત્મા) જાણે જવાબ આપે છે કે—અહો
આત્મનું! તું સર્વ પક્ષપાત છોડી દે, રાગ-દ્વેષ-મોહ પક્ષથી વર્જિત એવા એક આત્મ-
તત્ત્વમાં રહે લગાડીને મંડી પડ! જે કોઈ આ આત્માનું ધ્યાન કરે છે તે ફરી આમાં
આવતો નથી, અને જીભનું બધુંય વાગૂંજલ છે એમ જાણે છે, આ તત્ત્વ ચિત્તમાં લાવે છે,
માટે જેના વડે કરીને દેહ-આત્માનો વિવેક ઉપજે તે જ પક્ષ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે, અને
તે જ તત્ત્વજ્ઞાની કહેવાય. એટલે એનો અંતરાત્મા પુનઃ બોલી બેઠો છે કે હે આત્મસ્વરૂપ
આનંદધન પ્રભુ! ‘મુનિસુમત! જો કૃપા કરો તો,’ ‘આનંદધન પદ લહીએ.’

“વળતું જગશુર ઇણિ પેરે લાગે, પક્ષપાત સખ છંડી;
રાગ-દ્વેષ-મોહ પંખ વર્જિત, આત્મ શું રહે મંડી...મુનિસુમત
આત્મધ્યાન ધરે જો કોઈ, સૌ ફિર ઇણમે નાંવે;
વાગૂંજલ જીભું સહુ જાણે, એહ તત્ત્વ ચિત્ત લાવે. મુનિ
જિણે વિવેક ધરિયે પંખ ગૃહિયે, તત્ત્વજ્ઞાની તે કહિયે:
મુનિસુમત જો કૃપા કરો તો, આનંદધન પદ લહિયે.” મુનિ—શ્રી આનંદધનજી.

ઇત્યાદિ પ્રકારે ષટ્પદની અને તે પરથી ફલિત થતા ષડ્દર્શનની મીમાંસા કરનારો

આ મહાતત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ બીજી બધી પંચાત છોડી દઈ, શુદ્ધ આત્મધ્યાનમાં લીન થાય છે, અને ધ્યાવે છે કે:-હું દેહાદિથી ભિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મતત્ત્વ આત્મા છું. ' આ મહારા સ્વરૂપથી* રચીત થઈ હું ઇન્દ્રિયદ્વારોથી મીમાંસા વિષયોમાં પતિત-પડી ગયો હતો. તે વિષયોને પામીને ' હું ' એમ મને મેં પૂર્વે તત્ત્વથી ઓળખ્યો નહિં ! જો અગ્રાહ્યને ગ્રહીતું નથી ને ગ્રહેલને મૂકીતું નથી, જે સર્વથા સર્વ બાળે છે, એવું સ્વસંવેદ્ય તે ' તત્ ' હું છું. તત્ત્વથી બોધાત્મા-બોધસ્વરૂપ એવા મને સમ્યક્ષપણે પેળતાં, રાગાદિ અત્રેજ ક્ષીણ થાય છે; તેથી કોઈ મહારો શત્રુ નથી, કે કોઈ મહારો પ્રિય મિત્ર નથી. મને નહિં દેખતો એવો આ લોક નથી મહારો શત્રુ કે નથી મારો મિત્ર. ' આમ બહિરાત્માને ત્યજી અંતરાત્મામાં વ્યવસ્થિત થયેલો જ્ઞાની પુરુષ ભાવે છે કે-' જે પરમાત્મા છે તે હું છું, ને જે હું છું તે પરમ છું. તેથી હુંજ મહારાથી ઉપાસ્ય છું, અન્ય કોઈ નહિં એમ સ્થિતિ છે. વિષયોમાંથી મને પ્રચ્યુત કરાવી, મહારાથીજ મહારામાં સ્થિત એવા પરમાનંદમય બોધાત્માને હું પ્રપન્ન થયેલો છું, પ્રાપ્ત થયેલો છું. ' ઇત્યાદિ પ્રકારે આત્મભાવનાના પરિભાવનથી તે દર્શનમોહનો ક્ષય કરે છે. અને તેથી કરીને દેહથી ભિન્ન એવા કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યનું આત્માનુભવમય જ્ઞાન જ્યાં વર્તે છે, એવો પરમ સૂક્ષ્મબોધ તેને ઉપજે છે. એટલે પછી તેને તે શુદ્ધ સ્વરૂપનું એવું ધ્યાન પ્રવર્તે છે કે તે ચારિત્રમોહને પ્રક્ષીણ-અત્યંત ક્ષીણ કરવા બાળી પ્રવર્તે છે. જેમકે—

ચારિત્ર મોહ પરાજય

સર્વ ભાવથી તે ઓદાસીન્ય વૃત્તિ-ઉદાસીન ભાવ કરે છે, અને તેનો દેહ માત્ર સંયમના હેતુએ જ હોય છે; બીજા કોઈ કારણે તેને બીજું કંઈ કદપતું નથી, અને દેહમાં પણ તેને કિંચિત્ મૂર્છા હોતી નથી. મન, વચન, કાયાના સર્વત્ર ઓદાસીન્યઃ ગુપ્તિ-આત્મામાં સ્થિરતા કરે છે; તે પણ મુખ્યપણે તો દેહની સ્થિતિ પર્યંત-સમિતિ યાવજીવ વર્તે છે. તે આત્મસ્થિરતા એટલી બધી દૃઢ હોય છે કે ઘોર પરીષદ કે ઉપસર્ગના ભયથી પણ તેનો અંત આવી શકતો નથી.

*“ મત્તશ્ચ્યુત્વેન્દ્રિયદ્વારૈઃ પતિતો વિષયેષ્વહમ્ । તાન્પ્રપચ્ચાહમિતિ માં પુરા વેદ ન તત્ત્વતઃ ॥
યદગ્રાહ્યં ન ગૃહ્ણતિ ગૃહીતં નાપિ મુચ્ચતિ । જાનાતિ સર્વથા સર્વે તત્ત્વસંવેદ્યમસ્મ્યહમ્ ॥
ક્ષીયન્તેઽત્રૈવ રાગાદ્યાસ્તત્ત્વતો માં પ્રપચ્ચતઃ । બોધાત્માનં તતઃ કશ્ચિન્ન મે શત્રુર્ન ચ પ્રિયઃ ॥
મામપચ્ચન્નયં લોકો ન મે શત્રુર્ન ચ પ્રિયઃ । માં પ્રપચ્ચન્નયં લોકો ન મે શત્રુર્ન ચ પ્રિયઃ ॥
યઃ પરાત્મા સ પવાહં યોઽહં સ પરમસ્તતઃ । અહમેવ મયોપાસ્યો નાન્યઃ કશ્ચિદિતિ સ્થિતિઃ ॥
પ્રચ્ચાવ્ય વિષયેભ્યોઽહં માં મયૈવ મયિ સ્થિતમ્ । બોધાત્માનં પ્રપન્નોઽસ્મિ પરમાનન્દનિર્વૃત્તમ્ ॥”

—શ્રી સમાધિશતક.

અને તે સંક્ષિપ્ત મન-વચન-કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તો તે માત્ર સંયમના હેતુથી જ કરે છે, અને તે પણ નિજ આત્મસ્વરૂપનો નિરંતર લક્ષ રાખીને અને ભગવાન વીતરાગ દેવની આજ્ઞાને આધીનપણે રહીને. તે સંક્ષિપ્ત પ્રવૃત્તિ પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જતી સ્થિતિમાં હોય છે, અને છેવટે નિજ સ્વરૂપમાં લીન થાય છે. (જુઓ પૃ. ૨૫, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ સંગીત કરેલું ‘અપૂર્વ અવસર’વાળું અનન્ય કાવ્ય).

“ સર્વ ભાવથી ઓદાસીન્ય વૃત્તિ કરી, માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય જો;

અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહિ, દેહે પણ ક્રિયિત મૂર્છા નવ જોય જો.

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ? ” ઇ૦—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

પંચ ઇન્દ્રિયના વિષયમાં તેને રાગદ્વેષ વિરહિતપણું હોય છે, ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ હોતી નથી; પાંચ પ્રકારના પ્રમાદથી એના મનને ક્ષોભ ઉપજતો નથી; દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી ને ભાવથી ક્યાંય પ્રતિબંધ કર્યા વિના તે નિર્લોભપણે પૂર્વ પ્રારબ્ધ વિષયકુપાયજયઃ કર્મના ઉદયને આધીન થઈને વિચરે છે. ક્રોધ પ્રત્યે તો તેને ક્રોધસ્વ-અપ્રમાદ-ભાવપણું વર્તે છે ! માન પ્રત્યે દીનપણાનું માન હોય છે ! માયા પ્રત્યે અપ્રતિબંધ તે સાક્ષીભાવની-દૃષ્ટાભાવની માયા કરે છે ! અને લોભ પ્રત્યે તે લોભ સમાન થતો નથી ! કોઈ બહુ ઉપસર્ગ કરનારો હોય તો તેના પ્રત્યે તે કોપતો નથી. ચક્રવર્તી આવીને વંદન કરે તો પણ તેનામાં માન જોત્યું જડતું નથી. દેહ છૂટી જાય તો પણ તેના રામમાં પણ માયા ઉપજતી નથી. પ્રબળ લઘ્વિ-સિદ્ધિ પ્રગટે તો પણ તેને લોભનો અંશ પણ સ્પર્શતો નથી.

શત્રુ-મિત્ર પ્રત્યે તેને સમદર્શિપણું વર્તે છે, માન-અપમાનમાં પણ તેનો તે જ સ્વભાવ વર્તે છે, જીવિતમાં કે મરણમાં તે ન્યૂનાધિકપણું-ઓછાવત્તાપણું માનતો નથી અને સંસાર હો કે મોક્ષ હો તે પ્રત્યે તેને શુદ્ધ સમભાવ વર્તે છે. સર્વત્ર સમભાવઃ તે એકાકીપણે સ્મશાનને વિષે વિચરે છે, વળી પર્વતમાં કે જ્યાં વાઘ-જિનકેલપીવત્ સિંહનો સંયોગ હોય છે ત્યાં પણ વિચરે છે; છતાં તેનું આસન ચર્યા અડોલ રહે છે ને મનમાં કોઈપણ પ્રકારનો ક્ષોભ ઉપજતો નથી, પણ જાણે પરમ મિત્રનો યોગ પામ્યા હોય એમ તે જાણે છે. ઘોર તપશ્ચર્યા કરતાં પણ તેના મનને તાપ થતો નથી, અને સરસ અન્નથી તેના મનને પ્રસન્નભાવ ઉપજતો નથી. રજકણ હો કે વૈમાનિક દેવની ઋદ્ધિ હો, -તે સર્વેય એક પુદ્ગલ-સ્વભાવરૂપ છે એમ તે માને છે.

આમ તે ચારિત્રમોહનો પણ પરાજય કરે છે, એટલે સર્વથા મોહના અભાવથી તત્ત્વસમાવેશરૂપ કારણને લીધે-અત્યંત તત્ત્વપરિણતિને લીધે તેને સદાય હિતોદય જ

હોય છે. મોહાંધકાર કરનારી મીમાંસાદીપિકાના* તત્ત્વપ્રકાશવડે સદાય હિતોદય કરીને તેને સદાય આત્મકલ્યાણની-ધર્મની વૃદ્ધિ થયા જ કરે છે. તેનો વસ્તુસ્વભાવરૂપ આત્મધર્મ અધિકાધિક અંશે ઉન્મીલન પામતો જાય છે, પ્રગટતો જાય છે. આમ તેની આત્મદશા ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામતી જાય છે, તે ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ આત્મગુણની શ્રેણી પર આરૂઢ થતો જાય છે. જેમ બીજનો ચંદ્રમા ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામી પ્રાંતે પૂર્ણતાને પામે છે, તેમ આ સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્મા યોગીનો હિતરૂપ ચંદ્ર ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામી પૂર્ણસ્વરૂપપણાને પામે છે.

“ ભોગ તત્ત્વને રે એ ભય નવિ ટળે, જૂઠા જાણે રે ભોગ;

તે એ દષ્ટિ રે ભવસાયર તરે, લહે મુનિ મુયશ સંયોગ.

ધન ધન શાસન શ્રી જિનવરતાણું । ”—શ્રી યો. દ. સંજ્ઞા. ૬-૯

કાંતા દષ્ટિ: કોષ્ટક ૧૨

દર્શન-તારા સમાન	અન્યમુદ્ધ ચિત્તદોષ ભાગ
યોગાંગ-ધારણા	મીમાંસા-ગુણપ્રાપ્તિ

—: કાંતા દષ્ટિનો સાર :—

છઠ્ઠી કાંતા દષ્ટિમાં, આગલી દષ્ટિમાં જે નિત્યદર્શન, પ્રત્યાહાર, અબ્રાંતિ, સૂક્ષ્મબોધ વગેરે કહ્યું, તે તો હોય જ છે, અને તે બીજાઓને પ્રીતિ ઉપજાવે એવું હોય છે. તે ઉપરાંત અત્રે ધારણા નામનું છઠું યોગાંગ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પરમ ધારણાને લીધે અત્રે અન્યમુદ્ધ નામનો ચિત્તદોષ હોતો નથી, અર્થાત્ ચિત્ત ધર્મ શિવાય કોઈ અન્ય સ્થળે આનંદ પામતું નથી. અને હિતોદય કરનારી એવી નિત્ય મીમાંસા-સદ્વિચારણા અત્રે હોય છે.

આ દષ્ટિમાં ધર્મના મહાત્મ્યને લીધે સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિ હોય છે. અને તેથી કરીને આ દષ્ટિવાળો યોગી સત્પુરુષ પ્રાણીઓને પ્રિય થઈ પડે છે, અને તે ધર્મમાં એકાગ્ર મનવાળો હોય છે. એનું મન સદાય શ્રુતધર્મમાં લીન રહે છે, અને કાયા-જ બીજા કામમાં હોય છે, જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું ચિત્ત ઘરનાં બીજા બધાં કામ કરતાં પણ

+ “ મીમાંસાદીપિકા ચાસ્યાં મોહધ્વાન્તવિનાશિની ।

તત્ત્વાલોકેન તેન સ્યાન્ન કદાપ્યસમજસમ્ ॥—શ્રી દ્વા. દ્વા. ૨૪-૧૫.

પોતાના પતિમાં જ લીન રહે છે, તેમ. એથી કરીને આલેપક જ્ઞાનને લીધે એને લોગો ભવહેતુ-સંસારકારણ થતા નથી.

માયાજલને તત્ત્વથી-તેના સ્વરૂપથી દેખનારો પુરુષ જેમ બેધકકપણે શીઘ્ર તેની મધ્યેથી, વ્યાધાત પામ્યા વિના, આદ્યો જાય જ છે; તેમ માયાજલની ઉપમા જેને મટે છે, એવા લોગોને તેના સ્વરૂપથી દેખનારો સમ્યગ્દષ્ટિ દષ્ટા પુરુષ, તે લોગવતાં છતાં, અસંગ-અનાસક્ત હોઈ, પરમપદ પ્રત્યે જાય જ છે. પણ લોગ જેને મન તત્ત્વરૂપ-સાથે સાચા ભાસે છે, એવા લોગતત્ત્વ પુરુષને તો ભવસમુદ્રનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. કારણ કે તેની તથાપ્રકારની બુદ્ધિથી તેના ઉપાયમાં તેની અપ્રવૃત્તિ હોય છે. માયાજલમાં જેને તેવા વિપર્યાસને લીધે દૃઢ અભિનિવેશ-આશ્રય છે, એવો કોણ અહીં માયામાં-જ્યાં જલબુદ્ધિ છે તે માર્ગે જાય ? એટલે તે તો ભવોદ્વિગ્ન-ભવથી દુઃખ પામતો રહી, જેમ ત્યાં જ-માર્ગમાં જ નિઃસંશય સ્થિતિ કરે છે, તેમ લોગજંગલથી મોહિત એવો તે મોક્ષમાર્ગમાં પણ 'સ્થિતિ' કરે છે, જ્યાં છે ત્યાંનો ત્યાં જ પડ્યો રહે છે, પણ આગળ પ્રગતિ કરતો નથી.

સદા સદ્વિચારરૂપ મીમાંસા ભાવથી આ દષ્ટિમાં કદી મોહ હોતો નથી, એથી કરીને 'અમોહસ્વરૂપ' એવા 'બોધભૂતિ' જ્ઞાની પુરુષને સદૈવ હિતોદય જ હોય છે, અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર-આત્મહથાની પ્રગતિરૂપ હિતનો-આત્મકલ્યાણનો સમુદય થયા જ કરે છે.

કળશ કાવ્ય

હરિગીત

કાંતા સમી નિત કાંત કાંતા દષ્ટિ યોગિજન તણી,
તારા સમી દર્શનપ્રભાથી ચમકતી નિત્યે ધણી;
સૂક્ષ્મબોધ પ્રકાશ કાંતિ ચિદાકાશ જગાવતી,
પુષ્ટ તત્ત્વવિચારણામય મીમાંસા બલથી અતિ. ૧૨૭
ચ્યાનથી અસિ જેમ આત્મા બિન્ન દેહાદિ થકી,
અવિનાશી ને ઉપયોગવંતો દેખતો નિત્યે નકી;
યોગી પરા ધીર ધારણા આત્મસ્વરૂપે ધારતો,
પરભાવ તેમ વિભાવમાં કદી મોહ તે ન ધરાવતો. ૧૨૮
આત્મ સ્વભાવે વર્તનારૂપ ધર્મમાં વર્તન થકી,
આચારની શુદ્ધિ પરા આ પામતો યોગી નકી;
ધર્મમાં એકાગ્રમન આ ધર્મભૂતિ મહાત્મને,
આ ધર્મના મહિમા થકી હોયે અતિ પ્રિયતા જને. ૧૨૯

શ્રુત ધર્મમાં નિત ચિત્ત ધારે, કાય કાર્ય ખીજા મહી,
મન જેમ મહિલાનું સદાયે લીન બહાલામાં અહીં;
જ્યમ ગાય વનમાં જાય, ચારો ચરે, ચાર દિશા ફરે,
પણ દષ્ટિ તો તેની સદા નિજ વત્સ બહાલા પર ધરે. ૧૩૦

શ્રુત ધર્મ જેનું ચિત્ત આમ જ નિત્ય આદેષે અહીં,
તે જ્ઞાનાક્ષેપકવંતને લોગોય ભવહેતુ નહિં!
મોહમયી માયામહીં પણ અમોહસ્વરૂપી સદા,
હંકરકરા તે કમલવત્ જલમાં ન લેપાયે કદા. ૧૩૧

મૃગજલ અહીં મૃગજલપણે જે તત્ત્વથી જન પેળતો,
તે સોંસરો બેધડક તે ગાધા વિના ચાલ્યો જતો;
ત્યમ લોગ માયાજલ સમા જે સ્વરૂપથી અહીં દેખતો,
લોગતાંય અસંગ રહી તે પદ પરમ પ્રત્યે જતો. ૧૩૨

લોગ તત્ત્વ જ માનતો તે ભવસમુદ્ર તરે નહિં,
માયાજલે આવેશ દઢ તે તે પથે વિચરે નહિં;
તે ત્યાં જ ભવઉદ્વિગ્ન જ્યમ માયાજલે સ્થિતિ ધારતો,
ત્યમ મોક્ષમાર્ગે પણ કરે 'સ્થિતિ' લોગમલ મોહિત થતો. ૧૩૩

હું એક શુદ્ધ જ જ્ઞાનમય, જાકી જાધુંય અનિષ્ટ છે,
એ પુષ્ટ તત્ત્વ સુધાતણા રસપાનથી નિત પુષ્ટ છે;
તે યોગી મનનંદન ધરે ક્યમ મોહ કેં પરભાવમાં?
હિત ઉદય તે પામે સદા ભગવાનદાસ સ્વભાવમાં. ૧૩૪

॥ इति महर्षि श्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरतचंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन
सुमनोनंदनीबृहत्पटीकाख्यविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदष्टिसमुच्चयशास्त्रे षष्ठी
कान्तादष्टिः ॥



૭

પ્રભા દૃષ્ટિ

છઠ્ઠી દૃષ્ટિ પ્રતિપાદન કરવામાં આવી. હવે સાતમી કહેવામાં આવે છે:—

ધ્યાનપ્રિયા પ્રભા પ્રાયો નાસ્યાં રુગત એવ હિ ।
તત્ત્વપ્રતિપત્તિયુતા સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા+ ॥ ૧૭૦ ॥

ધ્યાન પ્રિયા પ્રાયે પ્રભા, એથી અત્ર ન રોગ;
તત્ત્વ પ્રતિપત્તિ અહીં, સત્પ્રવૃત્તિ પદ યોગ. ૧૭૦

અર્થ:—પ્રભા દૃષ્ટિ પ્રાયે ધ્યાનપ્રિયા હોય છે, એથી કરીનેજ આમાં 'રોગ' નામનો દોષ હોતો નથી. આ દૃષ્ટિ તત્ત્વપ્રતિપત્તિ યુક્ત અર્થાત્ યથાર્થ આત્માનુભવયુક્ત હોય છે, અને સત્પ્રવૃત્તિ પદને આણુનારી હોય છે.

વિવેચન

"અર્કપ્રભા સમ જોધ પ્રભામાં, ધ્યાન પ્રિયા એ દિઠ્ઠી,
તત્ત્વતણી પ્રતિપત્તિ વળી ઈહાં, રોગ નહિં સુખ પુઠ્ઠી....
રે ભવિકા ! વીર વચન ચિત્ત ધરીએ."—શ્રી યો. દ. સજ્જા. ૭-૧

આ સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિમાં પૂર્વોક્ત નિયમાનુસાર સૂર્યપ્રભા સમાન જોધ, સાતમું યોગાંગ ધ્યાન, સાતમા 'રુગ્' દોષનો અભાવ ને સાતમા તત્ત્વપ્રતિપત્તિ ગુણનો સદ્ભાવ હોય છે. આવી આ દૃષ્ટિ પ્રાયે ધ્યાનપ્રિયા હોય છે, તથા વિશેષે કરીને શમસંયુક્ત અને તેથી સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા-સત્પ્રવૃત્તિપદ આણુનારી હોય છે.

વૃત્તિ:—એમ આ દૃષ્ટિ 'સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા' છે એમ પિંડાર્થ છે, અર્થાત્ સત્પ્રવૃત્તિપદને લાવનારી છે.

+ પાઠાંતર:—વિશેષેણ શમાન્વિતા । અર્થાત્ વિશેષે કરીને શમ સંયુક્ત એવી હોય છે. અત્રે વૃત્તિ પણ અપૂર્ણ અથવા ખંડિત જણાય છે.

આ દૃષ્ટિને સૂર્યપ્રભાની ઉપમા આપી, તે યથોચિત છે. કારણ કે તારા કરતાં સૂર્યનો પ્રકાશ અનંકગણો બળવાન હોય છે, તેમ છઠ્ઠી કાંતા દૃષ્ટિ કરતાં સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિનું દર્શન-બોધપ્રકાશ અનેકગુણવિશિષ્ટ બળવાન, પરમ અવગાઢ હોય છે. આને ‘પ્રભા’ નામ આપ્યું તે પણ યથાર્થ છે: પ્રપ્રભા અર્થાત્ પ્રકૃષ્ટ બોધપ્રકાશ જેનો છે તે પ્રભા. જેમ સૂર્યની પ્રભા અતિ ઉચ્ચ તેજસ્વી છે, તેમ આ દૃષ્ટિની બોધ-પ્રભા અતિ ઉચ્ચ તેજસ્વી, બળવાન ક્ષયોપશમસંપન્ન હોય છે. સૂર્ય પ્રકાશથી જેમ સર્વ પદાર્થનું બરાબર દર્શન થાય છે, સમસ્ત વિશ્વ પ્રકાશિત થાય છે, તેમ આ દૃષ્ટિના બોધપ્રકાશથી સર્વ પદાર્થસાર્થનું યથાર્થ દર્શન થાય છે.

યોગનું સાતમું અંગ: ધ્યાન

અને આ દૃષ્ટિનો આવો પ્રકૃષ્ટ બોધ-પ્રકાશ હોય છે, તેથી જ આ બોધ નિરંતર ધ્યાનનો હેતુ થઈ પડે છે, કારણ કે જ્ઞાનપ્રમાણ ધ્યાન થાય છે; જેવું જ્ઞાન બળવાન તેવું ધ્યાન પણ બળવાન હોય છે. આમ આ દૃષ્ટિ ધ્યાનપ્રિયા હોય છે, ધ્યાનની બહાલી પ્રિયતમા જેવી હોય છે, જ્યાં ધ્યાન યોગીને અત્યંત પ્રિય હોય છે એવી હોય છે. એટલે અહીં સ્થિતિ કરતો યોગી જ્ઞાની પુરુષ પોતાને પરમ પ્રિય એવું અખંડ આત્મધ્યાન ધ્યાવે છે. અને આ આત્મધ્યાન તીક્ષ્ણ આત્મોપયોગવાળું-આત્મજાગૃતિવાળું હોવાથી, તેમાં પ્રાપ્તિ-ધણ કરીને કોઈ પણ વિકલ્પ ઊઠવાનો અવકાશ હોતો નથી, એવું તે નિર્વિકલ્પ હોય છે.

ધારણા નામનું છઠું યોગાંગ સાંપડ્યા પછી સ્વાભાવિક રૂપે સાતમું ધ્યાન નામનું યોગાંગ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે ધારણા એટલે અમુક વિષયમાં-પ્રદેશમાં ચિત્તબંધ થાય, એટલે તેના પુનઃ પુનઃ સંસ્કારથી તેના અંતઃસ્તત્ત્વ પ્રત્યે ચિત્ત દોરાય છે, અને તેમાં જ એકાગ્ર થાય છે. આત્માને આત્મસ્વભાવ અભિમુખ ધારી રાખવારૂપ ધારણાથી આત્મામાં એકાગ્રતારૂપ ધ્યાન પ્રગટે છે. ‘યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ’ (પાઠ ૧-૧). ધારણામાં સ્વરૂપાભિમુખ પ્રવૃત્તિમાં ચિત્તનું અવધારણ હોય છે, અને ધ્યાનમાં શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું સાક્ષાત્ અનુસંધાન હોય છે. ‘તત્ર પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનમ્ ।’ (પાઠ ૩-૨). ચિત્તના ધારણા-દેશમાં પ્રત્યયની એકતાનતા થવી અર્થાત્ ધારણા પ્રદેશમાં એક સરખા અખંડ પરિણામની ધારા રહેવી તે ધ્યાન છે. (બ્રુએ. દ્વા. દ્વા.) ‘જે સ્થિર અધ્યવસાય તે ધ્યાન છે, અને અસ્થિર ચિત્ત તે ભાવના, અનુપ્રેક્ષા, વા ચિંતા એમ ત્રણ પ્રકારે છે. એક અર્થમાં મનની અંતર્મુદૂર્ત સ્થિતિ તે ધ્યાન છે. અનેક અર્થસંક્રમમાં લાંબી પણ સ્થિતિ હોય, તે અચિન્ન-અખંડ એવી ધ્યાનસંતતિ છે. ’ (બ્રુએ. અધ્યાત્મસાર).

ધ્યાનના મુખ્ય ચાર ભેદ છે-(૧) આર્ત, (૨) રોદ્ર, (૩) ધર્મ, (૪) શુક્લ. તેમાં આર્ત-રોદ્ર એ બે દુઃખાન સંસારના કારણે હોઈ અપ્રશસ્ત અને અનિષ્ટ છે,

અને આત્માથી સુમુક્ષુને સર્વથા હેય છે-ત્યજવા યોગ્ય છે. બાકીના બે ધર્મ અને શુકલ મોક્ષના કારણ હોઈ પ્રશસ્ત અને ઇષ્ટ છે, અને આત્માથી સુમુક્ષુને સર્વથા આદેય છે, પરમ આદરથી આદરવા યોગ્ય છે. અથવા પદસ્થ, પિકસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એમ ધ્યાનના ચાર પ્રકાર પણ સમજવા યોગ્ય છે. આ સર્વ ધ્યાનપ્રકાર વિસ્તારથી સમજવા માટે જિજ્ઞાસુએ શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ, અધ્યાત્મસાર, યોગશાસ્ત્ર, મોક્ષમાળા આદિ ગ્રંથરત્નો અવલોકવા. આ સર્વ પ્રકારના ધ્યાનનો અંતિમ ઉદ્દેશ શુદ્ધ આત્માના ધ્યાન પર આરૂઢ થવાનો છે. એટલે આત્મધ્યાન એજ મુખ્ય ધ્યાન છે. અત્રે ધ્યાનનું સ્વરૂપ ધરાણર સમજવા માટે ધ્યાતા-ધ્યેય આદિનું સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે:—

ધ્યાતા સ્વરૂપ

આ ધ્યાન ધરનાર ધ્યાતા યોગી પુરુષ પણ તે માટેની યથાયોગ્ય યોગ્યતાવાળો હોવો જોઈએ, અને તે માટે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વૈરાગ્ય એ ચાર ઉત્તમ ભાવનાઓથી+ ભાવિતાત્મા હોવો જોઈએ-હઠ ભાવરંગી હોવો ચાર ભાવનાથી જોઈએ. કારણ કે જ્ઞાનભાવનાથી નિશ્ચલપણું થાય છે, દર્શનભાવનાથી સ્થિર ચિત્ત અસંમોહ હોય છે, ચારિત્રભાવનાથી પૂર્વ કર્મોની નિર્જરા થાય છે અને વૈરાગ્ય ભાવનાથી સંગનો આશંસનો ને ભયનો ઉચ્છેદ થાય છે; અર્થાત્ વૈરાગ્યને લીધે ચિત્ત કયાંય પણ સંગ-આસક્તિ કરતું નથી, અને આ લોક-પરલોકાદિ સંબંધી કોઈ પણ આશંસા-ઈચ્છા કરતું નથી, અને કોઈ પણ પ્રકારના ભયકારણથી ફોલ પામતું નથી. આમ જે ચાર ભાવનાથી ભાવિત હોય છે, તેનું ચિત્ત સ્થિર થાય છે. અને આવો જે સ્થિરચિત્ત હોય છે, તે જ ધ્યાનની યોગ્યતા પામે છે, બીજાને-અસ્થિરચિત્તને તેની યોગ્યતા હોતી નથી. ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે ચિત્તસ્થિરતા એ સૌથી પ્રથમ આવશ્યક છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રગુપ્ત પરમ ગંભીર તત્ત્વવચન છે કે ‘બીજી સમજણ પછી કહીશ, જ્યારે ચિત્તે સ્થિર થઈશ.’ તેમજ ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે-‘*અસંયતાત્માઓને યોગ પામવો દુર્લભ છે એમ સ્હારી મતિ છે, પણ જેને આત્મા-મન વશ છે તે યતનવંતને યોગ ઉપાયવડે કરીને પામવો શક્ય છે.’-આ બધુંય ઉપરોક્ત ભાવનાથી ભાવિતાત્મામાં ધરાણર ઘટે છે. શ્રી નેમિચંદ્રાચાર્યજીએ બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહમાં ભાખ્યું છે કે-‘જો તમે વિચિત્ર પ્રકારના ધ્યાનની પ્રસિદ્ધિને અર્થે

+ “ નિશ્ચલત્વમસંમોહો નિર્જરા પૂર્વકર્મણામ્ । સજ્ઞાશંસામયોચ્છેદઃ ફલાન્યાસાં યથાક્રમમ્ ॥
સ્થિરચિત્તઃ કિલૈતાભિચારીતિ ધ્યાનસ્ય યોગ્યતામ્ । યોગ્યતૈવ હિ નાન્યસ્ય તથા ચોક્તં પરૈરપિ ॥ ”

—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

* “ અસંયતાત્મનો યોગો દુઃપ્રાપ્ય્વ્ય ઇતિ મે મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥ ”—ગીતા અ. ૬.

ચિત્તને સ્થિર ઇચ્છતા હો, તો ઇષ્ટ અનિષ્ટ અર્થોમાં મોહ ન પામે, રાગ ન કરે, દ્રેષ ન કરે. ’

“ મા મુજ્જહ મા રજ્જહ મા દુસ્સહ દ્ઢણિઠ્ઠાત્થેસુ ।

થિરમિચ્છહ જહ ચિત્તં વિચિત્તજ્ઞાણપસિદ્ધિણ ॥ ”—બુદ્ધ દ્વયસંબ્રહ્મ.

આમ મનના અને ઈન્દ્રિયના જયથી જે નિર્વિકાર બુદ્ધિવાળો હોય છે, તે ધ્યાતા શાંત અને દાંત એવો હોય છે, અર્થાત્ ક્ષયાની ઉપશાંતતાથી તે શાંત હોય છે, અને ઈન્દ્રિયાદિના દમનથી તે દાંત હોય છે. ગીતામાં કહેલા સ્થિતપ્રજ્ઞના શાંત, દાંતઃ લક્ષણ આ શાંત-દાંત યોગીમાં સંપૂર્ણપણે ઘટે છે:—‘ હે અર્જુન ! સ્થિતપ્રજ્ઞ જ્યારે સર્વ મનોગત કામોને-ઈચ્છાઓને છોડી દે છે, ત્યારે આત્માથી આત્મામાં જ તુષ્ટ એવો તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. દુઃખોમાં તેના મનને ઉદ્વેગ ઉપજતો નથી અને સુખોમાં તે સ્પૃહા કરતો નથી. વીતરાગ, વીતભય, વીતક્રોધ હોય એવો તે મુનિ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ’ આત્મારામપણાએ સ્થિત એવો શાંત-દાંત પુરુષ ખરેખર ! આવા લક્ષણવાળો હોય છે.

અને આ સાતમી દષ્ટિવાળા યોગી પુરુષ તો આવા ઉત્તમ ક્રોટિના ધ્યાતા હોય જ છે, કારણ કે અત્યાર સુધીનો ઉત્તમ યોગસાધનાથી તે અત્યંત સ્થિરચિત્ત અને સ્થિતપ્રજ્ઞ થઈ ચૂક્યા છે. (૧) સૂક્ષ્મ તત્ત્વબોધ અને તેની મીમાંસાથી-સૂક્ષ્મ આ દષ્ટિવાળો સદ્વિચારણાથી તેને જ્ઞાન-દર્શનની ઉત્તમ ભાવના થઈ હોય છે. (૨) ઉત્તમ ધ્યાતા અહિંસાદિ પાંચ યમના પાલનથી, શૌચ સંતોષાદિ નિયમના સેવનથી, ચિત્ત સમાધાનકારી મુખ્યાસનની દૃઢતાથી, બાહ્ય ભાવના વિરચન અને અંતર આત્મભાવના પૂરણ-કુંભનરૂપ પ્રાણાયામથી, ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી પાછી ખેંચી લેવારૂપ પ્રત્યાહારથી, અને ચિત્તને ધર્મધ્યાનમાં ધારી રાખવારૂપ દૃઢ ધારણાથી, આમ યોગાંગોના નિરંતર અભ્યાસથી-પુનઃ પુનઃ ભાવનથી તેની ચારિત્રભાવના ઉત્તમ પ્રકારની થઈ હોય છે. (૩) અને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની આવી ઉત્તમ ભાવનાવાળા આ સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષ પરમ વૈરાગ્ય ભાવનાથી રંગાયેલા હોય છે, તેથી પરમ ઉદાસીન એવા તે વીતરાગ પુરુષ ક્યાંય પણ સંગ-આસક્તિ કરતા નથી, આ લોક-પરલોક સંબંધો કોઈપણ ઈચ્છા ધરતા નથી, જીવવાની તેમને તૃણા નથી ને મરણયોગથી તે ક્ષોભ પામતો

x“ પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ । આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ઠઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥
દુઃસ્વેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુસ્વેષુ વિગતસ્તૃહઃ । વીતરાગમયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥”ગીતા.

“ સુવિદિદપદત્યસુત્તો સંજમતવસંજુદો વિગતરાગો ।

સમણો સમસુહદુક્ખો મણિદો સુદ્ધોબબોગોત્તિ ॥ ”—શ્રી પ્રવચનસાર.

નથી, એવા તે સર્વ ભયથી મુક્ત-પરમ નિર્ભય અવધૂત હોય છે. યોગીશ્વર રાજચંદ્રજીનું ટંકોટકીર્ણ વચનામૃત છે કે:-

“ નહિં તૃણા લુબ્ધા તણી, મરણ યોગ નહિં ક્ષોભ;
મહાપાત્ર તે માર્ગના, પરમ યોગ જિતલોભ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને આમ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વૈરાગ્યની ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓથી અસ્થિમજ્જા પર્યંત હાડોહાડ રંગાયેલા, ને આત્મભાવનાથી અત્યંતપણે ભાવિતાત્મા એવા આ યોગીને, ચિત્ત વિશેષ ઉપજાવનારા દોષો નિવૃત્ત થઈ ગયા હોવાથી, ચિત્તની અત્યંત સ્થિરતા વર્તે છે. એટલે આ આવા સ્થિરચિત્ત, સ્થિતપ્રજ્ઞ, આત્મારામી, શાંત-દાંત, વીતરાગયોગીશ્વર સમગ્ર ધ્યાનસામગ્રીથી સંપન્ન હોઈ, કયાંય પણ ઇષ્ટ-અનિષ્ટ અર્થમાં મોહ પામતા નથી, રાગ ધરતા નથી, દ્વેષ કરતા નથી અને એટલે જ આ પરમ નિર્ઘંત્ર વીતરાગ મુનીશ્વર પરમ નિશ્ચય ધ્યાનને માટે-શુદ્ધ આત્મધ્યાનને માટે પરમ યોગ્ય હોય છે.

ધ્યેય સ્વરૂપ

ધ્યેય એટલે ધ્યાન કરવાનો વિષય-આલંબન. કોઈ પણ ધ્યેય ચિંતવવાનો અંતિમ (Ultimate) હેતુ આત્મધ્યાન પર આરૂઢ થવાનો છે. જે કંઈ ચિંતવતાં આત્મા નિરીહ વૃત્તિને પામી એકાગ્રપણાને પામે તે ધ્યેય છે. તેમાં મુખ્ય ધ્યેય આ છે:- (૧) ચેતન કે અચેતન એવી મૂર્ત-અમૂર્ત વસ્તુ, (૨) પંચ પરમેષ્ઠિ, (૩) આત્મા.

૧. વસ્તુ ચેતન-અચેતન એમ બે ભાગમાં વિભક્ત છે. તે ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયરૂપ સત્ સ્વરૂપસંપન્ન છે. નિજ નિજ ગુણુપર્યાયથી યુક્ત એવું પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતપોતાની સ્વરૂપ સત્તામાં અવસ્થિત છે. સ્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી અસ્તિરૂપ એવી પ્રત્યેક વસ્તુ, પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી નાસ્તિરૂપ છે. અર્થાત્ કોઈ વસ્તુ સ્વરૂપ છોડી પરરૂપને ભજતી નથી, સ્વસમયની મર્યાદા ઉલ્લંઘી પરસમયમાં જતી નથી. જડ છે તે જડ ભાવે જ પરિણમે છે, અને ચેતન છે તે ચેતન ભાવે જ પરિણમે છે. એમાં કોઈ પોતાનો સ્વભાવ છોડી પલટતું નથી. જડ તે ત્રણે કાળમાં જડ છે, અને ચેતન તે ત્રણે કાળમાં ચેતન છે. આ પ્રગટ અનુભવરૂપ છે, એમાં સંશય કેમ હોય? ઇત્યાદિ પ્રકારે કોઈ પણ ધ્યેય વસ્તુના સ્વરૂપચિંતન પરથી આત્મા શુદ્ધ સ્વવસ્તુના સ્વરૂપચિંતન પ્રત્યે ઢગે છે, અને શુદ્ધ આત્માના ધ્યાન પર ચઢે છે.

“ જડ ભાવે જડ પરિણમે, ચેતન ચેતન ભાવ;

કોઈ કોઈ પલટે નહિં, છોડી આપ સ્વભાવ.

જડ તે જડ ત્રણ કાળમાં ચેતન-ચેતન તેમ;

પ્રગટ અનુભવરૂપ છે, સંશય એમાં કેમ? ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

૨. અથવા પાંચ પરમેષ્ઠિનો પરમેષ્ઠિવાચક નામમંત્રોથી જપ કરવો (પદ્મસ્થ ધ્યાન) તે પણ ધ્યાનનો ઉત્તમ વિષય છે, ઉત્તમ ધ્યેય છે.

“ નમો અરિહંતાણં, નમો સિદ્ધાણં, નમો આયરિયાણં, નમો ઉવજ્ઞાયાણં, નમો લોપ સઘ્વસાદ્ધણં । ”

(૧) ‘ જેના ચાર ઘાતિકર્મ નષ્ટ થયા છે, અને તેથી કરીને જ અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાન, અનંત વીર્ય, અનંત આનંદમય છે, એવો જે શુભદેહસ્થx શુદ્ધ આત્મા તે ‘ અર્હત ’ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. ’ ધ્યાનના ફલરૂપ પરમ આત્મ-અરિહંતનું ધ્યાન સમાધિને પામી જે દેહ છતાં દેહાતીત કાયોત્સર્ગ દશાએ વિચરે છે, એવા સહજાત્મસ્વરૂપે સ્થિત શુદ્ધ આત્મા તે જ અર્હત-જિન ભગવાન-સર્વજ્ઞ પરમાત્મા છે. આ જીવન્મુક્ત દેહધારી પરમાત્માનું તાર્કિક શુદ્ધ સ્વરૂપ આત્માથી મુમુક્ષુને પરમ ધ્યેય છે, ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે; કારણ કે આ સહજાત્મસ્વરૂપી શુદ્ધ આત્માના ધ્યાનથી આત્મા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના ધ્યાન પર આરૂઢ થાય છે. એટલે આ ‘ પરમેષ્ઠિ ’નું ધ્યાન મુમુક્ષુને હસ્તાવલંબનરૂપ હોવાથી પરમ ઇષ્ટ છે. જિનવરના આલંબનથી આત્મા આત્માવલંબની થઈ નિજ સ્વરૂપનો ધ્યાતા થાય છે.

“ નેમિ પ્રભુ ધ્યાને રે એકત્વતા, નિજ તત્ત્વે એકતાનોજી;

શુકલ ધ્યાને રે સાધી સુસિદ્ધતા, લહિયે મુક્તિ નિદાનોજી. ” —શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ દેહ તોય જેહની દશા અદેહ વર્ત્તતી, વૃત્તિ આત્મભાવમાં સદા સ્વયં પ્રવર્ત્તતી; યોગિનાથ જે ધરી રહ્યા જીવનુવિમુક્તિને, વિશ્વની વિશિષ્ટ શ્રેષ્ઠ વંદું એ વિભૂતિને. ”

—શ્રી અરિહંતસ્તોત્ર (ડૉ. ભગવાનદાસ વિરચિત)

(૨) ‘ જેના અષ્ટ+ કર્મ અને દેહ નષ્ટ થયા છે, લોકાલોકના જે જ્ઞાયક ને હજી છે, એવા પુરુષાકાર સિદ્ધ આત્મા લોકશિખર સ્થિત છે તે ધ્યાવવા. ’ સર્વ કર્મકલંકનો ક્ષય કર્યાથી જેણે શુદ્ધ આત્મા સિદ્ધ કર્યો છે, દેહ રહિત એવો શુદ્ધ આત્મા સિદ્ધનું ધ્યાન પ્રગટ કર્યો છે, સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત એવા જે શુદ્ધ આત્મા થયા છે, કેવલ ચૈતન્યમય આત્મતત્ત્વ અવસ્થાના પ્રગટપણાથી જે સ્વરૂપ-પ્રતિષ્ઠત્વરૂપ કૈવલ્યને પામ્યા છે,—એવા શુદ્ધ આત્મારૂપ સિદ્ધ ભગવાન તે પરમ ધ્યેય છે—

x “ જટુચ્ચુદાહકમ્મો દંસજસુહણાણવીરિયમઈઓ ।

સુહદેહત્થો અપ્પા સુદ્ધો અરિહો વિચિંતિજ્ઞો ॥ ”

—શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તીકૃત શ્રી બૃહદ્ દ્રવ્યસંબંધ.

+ “ જટુહકમ્મદેહો લોયાલોયસ્સ જ્ઞાણઓ દઢા । પુરિસાચારો અપ્પા સિદ્ધો જ્ઞાપહ લોયસિદ્ધરત્થો ॥ ”

—શ્રી બૃહદ્ દ્રવ્યસંબંધ.

પરમ ધ્યાન ધરવા યોગ્ય છે. કારણકે તે ભગવાનને શુદ્ધ આત્મવસ્તુ-ધર્મ પ્રગટ્યો છે, સર્વ આત્મગુણની સંપૂર્ણ શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થઈ છે, નિજ સ્વરૂપના કર્તા-લોકતા થઈ તે તેમાં રમણતા-પરિણામતા અનુભવી રહ્યા છે, સર્વ આત્મપ્રદેશનો શુદ્ધતા તેમને ઉપજી છે, ચૈતન્યમય તત્ત્વપણું તેમને પ્રગટ પ્રાપ્ત થયું છે, તેમને ગ્રાહ્ય પણ ચેતન છે ને ગ્રાહક પણ ચેતન છે, વ્યાપ્ય પણ ચેતન છે ને વ્યાપક પણ ચેતન છે, -એવી ચૈતન્યમય તત્ત્વ અવસ્થા-સિદ્ધ દશા પ્રગટી છે.

“ધર્મ પ્રાગૃભાવતા, સકલ ગુણ શુદ્ધતા, કર્તૃતા લોગ્યતા, રમણ પરિણામતા; શુદ્ધ સ્વપ્રદેશતા, તત્ત્વ ચૈતન્યતા, વ્યાપ્ય વ્યાપક તથા ગ્રાહ્ય ગ્રાહકગતા.... ધર્મ જગનાથનો ધર્મ શુચિ ગાઈએ, આપણો આત્મા તેહવો ભાવીએ!”—શ્રી દેવચંદ્ર.

“પ્રભુપદ વળગ્યા તે રહ્યા તાબ, અલગ અંગ ન સાજા રે;
વાચક યશ કહે અવર ન ધ્યાઈ, એ પ્રભુના ગુણ ગાઈ રે.”—શ્રી યશોવિજય.

“આતાં કરી અતમ કર્મતણા સમરન, પામ્યા ગતિજ અપુનર્ભવ જે પ્રશસ્ત;
જેણે ચૂંચ્યા ચઢગતિ રથ ચક્ર ચારે, તે સિદ્ધના ચરણ હો શરણું અમારે!”

—શ્રી સિદ્ધસ્તોત્ર (ડૉ. ભગવાનદાસ વિરચિત)

આવા પ્રગટ સદ્બળાત્મસ્વરૂપ સિદ્ધ પ્રભુના ધ્યાનથી આત્મા નિજ સ્વરૂપનો ધ્યાતા થાય છે, કારણકે તે પરમાત્માની ને આત્માની આત્મત્વ ભૂતિ એક છે. જેવો તે ધર્મમૂર્તિ ધર્મનાથ પરમાત્માનો શુદ્ધ ધર્મ છે, તેવો જ આ આત્માનો ‘તિણે મનમંદિરે મૂળ સ્વભાવ ધર્મ છે. આમ જે વસ્તુની ભૂતિએકતા છે, તે કદી ધર્મ પ્રભુ પલટતી નથી-ફરતી નથી. શુદ્ધ પરમાત્મામાં સર્વ સંગતા પરિહારથી ધ્યાઈએ’ તે પરમ આનંદમય પરમાત્મ તત્ત્વ વ્યક્તપણે રહ્યું છે, અને સંસારી આત્મામાં ઉપાધિરૂપ પરભાવના પ્રસંગને લીધે તે આવૃત્ત હાવાથી અવ્યક્તપણે-શક્તિરૂપે રહ્યું છે. અર્થાત્ સંસારી જીવમાં શક્તિથી પરમાત્મપણું છે, અને સિદ્ધમાં વ્યક્તિથી પરમાત્મપણું છે. એટલે તે શક્તિરૂપ પરમાત્મપણાની વ્યક્તિ માટે, જેને તેની વ્યક્તિ-પ્રગટતા પ્રાપ્ત થઈ છે એવા સાક્ષાત્ પરમાત્મ તત્ત્વની ભક્તિમાં રંગ લગાડી, તેનું તન્મય ધ્યાન કરવું જોઈએ. તેવા તન્મય ધ્યાનથી સમાપત્તિ થાય છે, એટલે કે સમસ્તીભાવ ઉપજે છે, એકીકરણ થાય છે, કે જ્યાં આત્મા અપૃથક્પણે-અભિન્નપણે પરમાત્મામાં લય પામે છે. આમ શુદ્ધ પરમાત્માના ધ્યાનથી શુદ્ધ આત્મા પ્રગટે છે, તેથી આ સિદ્ધ પરમેષ્ઠિનું ધ્યાન મનોમંદિરમાં સુમુક્ષુને સદા ધ્યાવના યોગ્ય છે-પરમ ઇષ્ટ છે.

૪૪ “મમ શક્ત્યો ગુણગ્રામો વ્યક્ત્યા ચ પરમેષ્ઠિનઃ । પતાવાનાવયોર્મેદઃ શક્તિવ્યક્તિસ્વમાવતઃ ॥
સોડદં સમરસીભાવસ્તદેકી કરણં સ્મૃતમ્ । અપૃથક્ત્વેન યત્તાત્મા લીયતે પરમાત્મનિ ॥”

—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીવિત શ્રી જ્ઞાનાણ્ડવિ.

“તિથે મુજ આતમા તુજ થકી નીપજે, માહરી સંપદા સકળ મુજ સંપજે;
તિથે મનમંદિરે ધર્મ પ્રભુ ધ્યાઈએ, પરમ દેવચંદ્ર નિજ સિદ્ધિ સુખ પાઈએ.”

“પ્રગટ તત્વતા ધ્યાવતાં, નિજ તત્વનો ધ્યાતા થાય રે;
તત્વરમણ એકાગ્રતા, તેહ પૂરણ તત્વ સમાય રે.”

“ઈણી પરે વિમલ જિનરાજની વિમલતા, ધ્યાન મનમંદિરે જેહ ધ્યાવે;
ધ્યાન પૃથક્ત્વ સવિકલ્પતા રંગથી, ધ્યાન એકત્વ અવિકલ્પ આવે.

ધન્ય તું ! ધન્ય તું ! ધન્ય જિનરાજ તું ! ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

(૩-૪-૫) તેમજ—‘ દર્શન-જ્ઞાનપ્રધાન* એવા ઉત્તમ વીર્યાચાર, ચારિત્રાચાર અને તપાચારમાં જે આત્માને અને પરને યોજે છે, એવા તે આચાર્ય મુનિ ધ્યેય છે—
ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. જે રત્નત્રયયુક્ત છે ને નિત્ય ધર્મોપદેશનમાં આચાર્યાદિ નિરત છે, ચતિવરવૃષભ એવા ઉપાધ્યાય આત્મા છે, તેને નમસ્કાર હો !
ધ્યેય (તે પણ ધ્યેય છે) દર્શન-જ્ઞાનસમગ્ર એવું મોક્ષતા માર્ગરૂપ નિત્ય શુદ્ધ ચારિત્ર જે સાધે છે તે સાધુ એવા મુનિ છે, તેને નમસ્કાર હો ! ’ આ પણ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.—આ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને સાધુ એ શુદ્ધ આત્માનાં સહજાત્મસ્વરૂપની સાધનામાં—સહજ શુદ્ધ સ્વભાવભૂત આત્મસ્વરૂપની આરાધનામાં નિરંતર પ્રવૃત્ત થયેલા અને ઉચ્ચ ગુણસ્થાને સ્થિતિ કરતા, એવા આત્મારામી મહાત્માઓ છે. એટલે એવા એ શુદ્ધ આત્મારૂપ પરમેષ્ઠિઓનું સ્વરૂપધ્યાન આત્માર્થીને આત્મધ્યાનારૂઢ થવામાં અપૂર્વ પ્રેરણાદાયી હોવાથી પરમ ઇષ્ટ છે—આમ પંચપરમેષ્ઠિ આદિ આ સર્વ ધ્યેય—આલંબનનો હેતુ આત્મસ્વરૂપના ધ્યાનપર આરૂઢ થવાનો—ચઢવાનો છે, કારણ કે ‘ જે કંઈ ચિંતવતાં સાધુ જ્યારે એકત્વ પામી નિરીહ વૃત્તિવાળો થઈ જાય છે, ત્યારે તેને નિશ્ચય ધ્યાન હોય છે, ’ અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન હોય છે. પ્રાસાદ પર ચઢવા માટે જેમ નીસરણી વગેરે આલંબનની જરૂર પડે છે, તેમ આત્મધ્યાનરૂપ નિશ્ચય ધ્યાન પર ચઢવા માટે પરમેષ્ઠિ આદિ ધ્યેયનું આલંબન પરમ ઉપકારી થાય છે.

૩. અથવા આત્મા એ જ મુખ્ય ધ્યેય છે—ધ્યાનનો વિષય છે. ઉપરોક્ત અન્ય સર્વ ધ્યેયનું અંતિમ લક્ષ્ય અને ફળ પણ આ આત્મધ્યાન જ છે. કારણ કે એ અરિહંત, સિદ્ધ આદિ શુદ્ધ આત્મારૂપ ધ્યેયના ચિંતનથી ચિત્તની શુદ્ધિ અને સ્થિરતા—એકાગ્રતા

* “ દંસળણાણપહાણે વીરિયચારિત્તતવાયારે । અપ્પં પરં ચ જુંજહ સો આયરિઓ મુણી ક્કેઓ ॥
જો રયણત્તયજુત્તો ણિચ્છં ધમ્મોવણસણે ણિરદો । સો ઉવજ્ઞાઓ અપ્પા જદિવરવસહો ણમો તસસ ॥
દંસળણાણસમગ્ગં મગ્ગં મોકલસસ જો હુ ચરિત્તં । સાધયદિ ણિચ્છસુદ્ધં સાહુ સ મુણી ણમો તસસ ॥
જં કિંચિવિ ચિંતંતો ણિરીદવિત્તી હવે જદા સાહુ । લધ્ધૂણય ણયત્તં તદાહુ તં તસસ ણિચ્છયં જ્ઞાણં ॥ ”

—શ્રી બુદ્ધ દ્રવ્યસંગ્રહ.

થાય છે, -જેથી સર્વત્ર નિરીહ એવા યોગી પુરુષ શુકલ આત્મધ્યાનરૂપ નિશ્ચય ધ્યાનને માટે પરમ યોગ્ય થાય છે. એટલે તે પરમ શુભવંત પરમાત્માતું તન્મય ધ્યાન જે નિશ્ચય ધ્યાનમાં ધ્યાવે છે, તે શુદ્ધાત્માનો અનુભવ આસ્વાદી તે પરમાત્મપદને પામે છે.

“ પરમશુભી તન્મયતા સેવન, નિશ્ચય ધ્યાને ધ્યાવેશ્વ;
શુદ્ધાત્મ અનુભવ આસ્વાદી, દેવચંદ્ર પાવેશ્વ.—શ્રી હેવચંદ્રશ્વ.

અને આ દૃષ્ટિવાળો મહાયોગી તો શુકલ એવા આ શુદ્ધ આત્મધ્યાનના પ્રારંભ માટે પરમ યોગ્ય થઈ ગયો હોય છે, કારણ કે અત્યાર સુધીની ધર્મધ્યાનની ઉત્કૃષ્ટ આરાધનાથી આ આત્મજ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગીપુરુષ એવો શાંત, દાંત આ દૃષ્ટિમાં ને અપ્રમત્ત થઈ ગયો હોય છે. આત્મભાવનાથી એવો ભાવિતાત્મા શુકલધ્યાનની અને સ્થિતપ્રજ્ઞ આત્મારામી થઈ ગયો હોય છે, કે તેણે શુદ્ધ આત્માના યોગ્યતા ધ્યાનરૂપ શુકલધ્યાનની શ્રેણીએ ચઢવા માટે આવશ્યક ઉપયોગી એવા અપૂર્વ આત્મવીર્યનો—આત્મસામર્થ્યનો અફલુત સંચય કરી લીધો હોય છે. એટલે આ આત્મધ્યાની પુરુષ અપૂર્વ આત્મવીર્યની સ્ફુરણથી ભાવે છે કે— ‘અનંત શુભ—કમલનો વિકાસ કરનાર એવો હું સૂર્ય સમાન છતાં અહો ! આ મહા-ભવારણ્યમાં પૂર્વે કર્મ—વૈરિઓથી વંચિત કરાયો ! આત્મજ્ઞાંતિથી ઉપજેલા રાગાદિ અતુલ બંધનોથી બંધાયેલો હું અનંતકાળ આ દુર્ગમ ભવ-વનમાં વિડંબિત થયો ! હવે આજ મહારો રાગ—જવર નષ્ટ થયો છે, આજ મહારી મોહનિદ્રા ચાલી ગઈ છે, તેથી ધ્યાનરૂપ બર્જાધારાથી હું કર્મશત્રુને હણી નાંખું.*’

વળી તે ભાવે છે કે—‘જેના અભાવે હું સૂતો હતો, અને જેના સદ્ભાવે હું ઊઠ્યો છું, તે અતીન્દ્રિય અનિર્દેશ્ય સ્વસંવેદ્ય હું છું. જે પરાત્મા છે તે જ હું છું, જે હું છું તે પરમ છે, તેથી હું જ મહારાથી ઉપાસ્ય છું, અન્ય કોઈ નહિ, એમ સ્થિતિ છે.’⁺
‘નમો મુજ આમ જે આત્મભાવના ભાવે છે, તે કયાંય રાગ—દ્રેષ કરતો નથી. નમો મુજ રે’ કારણકે તે ચિંતવે છે કે—‘આ અચેતન^x છે તે હૃદય છે, ને ચેતન છે તે અહૃદય છે. તો હું કયાં રોષ કરું ? કયાં તોષ કરું ? એથી હું

* “અનન્તગુણરાજીવવન્ધુરણ્યત્ર વચ્ચિતઃ । મહો ભવમહાકશે પ્રાગહં કર્મવૈરિભિઃ ॥
સ્વવિભ્રમસમુદ્ભૂતૈ રાગાદ્યતુલવન્ધનૈઃ । વદ્ધો વિડમ્બિતઃ કાલમનન્તં જન્મદુર્ગમે ॥
અદ્ય રાગજ્વરો જીર્ણો મોહનિદ્રાદ્ય નિર્ગતા । તતઃ કર્મરિપું હન્મિ ધ્યાનનિસ્ત્રિશઘારયા ॥”

—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યકૃત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

^x “અચેતનમિદં હૃદયમહૃદયં ચેતનં તતઃ ।

કવ રખ્યામિ કવ તુષ્યામિ મધ્યસ્થોઽહં મવામ્યતઃ ॥” —શ્રી સમાધિશતક.

મધ્યસ્થ થઈ છું. ' અને સર્વત્ર વીતરાગ એવો તે આત્મામાં જ રત થઈ શુકલ એવા આત્મધ્યાનને પામે છે, ને તેના પરમ ધન્ય ઉદ્ગાર નીકળી પડે છે કે—

“ અહો ! અહો ! હું મુજને કહું, નમો મુજ નમો મુજ રે;
અમિત ફલ દાન દાતારની, જેહને ભેટ થઈ તુજ રે.

....શાંતિજિન ! એક મુજ વિનતિ. ”—શ્રી આનંદધનજી.

આ આત્મા જેમાં ધ્યેય છે, તેને શાસ્ત્રપરિભાષામાં પિંડસ્થ ધ્યાન કહે છે. દેહ-પિંડમાં સ્થિતિ કરતા આત્માનું, દેહ-દેવળમાં ગિરાજમાન આત્મ-દેવનું જ્યાં ધ્યાન ધરાય છે તે પિંડસ્થ ધ્યાન છે. પરમેષિવાચક નમસ્કારાદિ મંત્ર વાક્યનો જપ ધ્યેય ભેદે ચાર જ્યાં ધ્યેય છે, તે પદસ્થ ધ્યાન છે. જ્યાં સદેહે વર્ત્તતા, સાકાર-રૂપી ધ્યાન ભેદ એવા સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ધ્યાનનો વિષય છે, તે રૂપસ્થ ધ્યાન છે. અને જ્યાં દેહાતીત-રૂપાતીત એવા નિરંજન નિરાકાર સિદ્ધ પરમાત્મા ધ્યાનનો વિષય છે, તે રૂપાતીત ધ્યાન કહેવાય છે.*

“ દેહાદેવલિ જો વસઈ, દેહ અગાઈ અણંતુ । કેવલગાગફરંતતણુ, સો પરમણુ ગિમંતુ ॥ ”

—શ્રી યોગીન્દ્રદેવવિરચિત પરમાત્મપ્રકાશ, ગા. ૪૪.

એમાં પણ ખાસ કરીને જીવંતમૂર્તિ એવા રૂપી-દેહપિંડસ્થ સર્વજ્ઞ ભગવાનનું ધ્યાન જીવને પરમ ઉપકારી થાય છે. કારણ કે આ દેહ છતાં દેહાતીત દશાવાળા પરમ આત્મસમાધિમય પ્રભુનું અનુપમ રૂપ દેખીને ભક્ત જનનું મન ચપળ પ્રભુનું પિંડસ્થ સ્વભાવ છોડીને ઠરી જાય છે—સ્થિર થાય છે. એટલે એ ભક્ત જન ધ્યાન ભાવાવેશમાં ગાય છે કે—હો ભગવાન ! જો આ ત્હારું રૂપી સ્વરૂપ જગતમાં ન દેખાયું હોત, તો અમારું મન કોના ઉપર હીસન-હર્ષ પામત ? હીંચ્યા વિના શુદ્ધ સ્વભાવને કેમ ઇચ્છત ? ઇચ્છ્યા વિના ત્હારા પ્રગટ ભાવને કેમ પ્રીત-ઓળખત ? પ્રાચ્છ્યા વિના ધ્યાન દશામાં તે કેમ લાવત ? લાવ્યા વિના રસસ્વાદ તે કેમ પામત ? માટે અમે તો માનીએ છીએ કે હો પ્રભુ ! ત્હારી ભક્તિ વિના કોઈ ભક્તનું મુક્તિ હોતી નથી. હો સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ! અમારા સત્ પુણ્યના યોગથી તમે રૂપી-દેહધારી થયા ને અમૃત સમાળી ધર્મની વાણી કહી ગયા. આમ હો ભગવાન ! આ ત્હારો દેહ-પિંડ ધ્યાન શુભનું કારણ છે, અને તે સેવકમાં આવતાં મહાભયનું વારણ થઈ પડે છે. માટે હો પ્રભુ ! અમે તો ત્હારું પિંડસ્થ ધ્યાન એકમતા થઈને કરવાનો નિશ્ચય કરીએ છીએ. “ રૂપ અનૂપ નિહાળી મુખતિ જિન તાહરું, છાંડી ચપત્ત સ્વભાવ ઠર્યું મન માદરું; રૂપી સરૂપ ન હોત જો જગ તુજ દીક્ષતું, તો કુણુ ઉપર મન કડો અન હીંચું ”

* “ પદસ્થં મન્ત્રવાક્યસ્થં પિણ્ડસ્થં સ્વાત્મચિંતનમ્ ।

રૂપસ્થં સર્વચિદ્ધરૂપં રૂપાતીતં નિરંજનમ્ ॥ ”

હિંસ્યા વિષુ કિમ શુદ્ધ સ્વભાવને ઇચ્છતા ? ઇચ્છા વિષુ તુજ ભાવ, પ્રગટ કિમ પ્રીછતા ? પ્રીછ્યા વિષુ કિમ ધ્યાન, દશામાંહિ લાવતા ? લાવ્યા વિષુ રસસ્વાદ, કહો કિમ પાવતા ? ભક્તિ વિના નવિ મુક્તિ, હુવે કોઈ ભક્તને, રૂપી વિના તો તે ન, હુવે કોઈ વ્યક્તને. અમં સતપુણ્યને યોગે, તુમે રૂપી થયા, અમિય સમાણી વાણી, ધરમની કહી ગયા. તે માટે તુજ પિંડ, ઘણા શુભ કારણો, સેવ્યો ધ્યાયો હુવે, મહાભયવારણો. શાંતિવિજય મુખ શિષ્ય, કહે ભવિકાજના ! પ્રભુતું પિંડસ્થ ધ્યાન, કરે યથા એકમતા. ”

—શ્રી રૂપવિજયજી.

“ ત્હારું ધ્યાન તે સમકિત રૂપ, તેહજ જ્ઞાન ને ચારિત્ર તેહ છેજી;
તેહથી જાણે સઘળા હો પાપ, ધ્યાતા ધ્યેય સ્વરૂપ હુવે પછેજી. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

આ સર્વજ્ઞ પરમાત્માને પરમ શાંત, પ્રશમરસનિભગ્ન વીતરાગ ભાવ જેમાં મૂર્તિમંત થાય છે, એવી તેની તદ્દાકાર સ્થાપનારૂપ જિનપ્રતિમા પણ ધ્યાન માટે તેટલી જ ઉપકારી થાય છે. જિન અને જિનપ્રતિમા બન્ને નિમિત્ત ‘જિનપદિમા સમાન છે, એવી આગમ વાણી છે. એટલે આ સ્થાપનારૂપ જિનપ્રતિમા જિનસારિણી’ સાથે પણ જો અલેક્ષતા વધી, તો આ આત્માના સ્વસ્વભાવ શુભની વ્યક્ત-પ્રગટ યોગ્યતા સાધી એમ જાણવું. અને આવા આ રૂપી ભગવંતનું અદ્ભુત રૂપ દેખીને આશ્ચર્ય છે કે ભવ્યજન-યોગ્ય એવા યોગીજન અરૂપી રહ વરે છે !

“ નિમિત્ત સમાન થાપના જિનજી, એ આગમની વાણી રે. ”

“ જિનપદિમા જિન સારિણી, કહી સૂત્ર મઝાર. ”

“ ઠવણા સમવક્કરણ જિન સેંતી, જો અલેક્ષતા વાધી રે; ”

એ આત્મના સ્વસ્વભાવ શુભ, વ્યક્ત યોગ્યતા સાધી રે. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ દેખી રે અદ્ભુત તાહરું રૂપ, અચરિત્ત ભવિકા અરૂપી પદ વરેજી;

ત્હારી ગત તું જાણે હો દેવ ! સમરણ ભજન તો વાયક યશ કરેજી. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

તેમજ રૂપાતીત આદિ ધ્યાન પ્રકારો પણ આત્માને સ્વરૂપાવગ્નનમાં પરમ ઉપકારી થઈ આત્મધ્યાને ચઢાવે છે. આ આત્મધ્યાન જ મુખ્ય એવું યોગસાધન છે, કારણ કે તેનાથી જ યોગનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય છે, શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ મોક્ષ સાથે યુજન થાય છે, શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના અનુસંધાનરૂપ યોગ નીપજે છે. આ ધ્યાન કરનારો ધ્યાતા પોને ધ્યેયરૂપ-પરમાત્મારૂપ બની જાય છે. ‘કર્મયોગનો સમ્યક્ અભ્યાસ કરી, જ્ઞાનયોગથી સમાહિત એવો યોગી, ધ્યાનયોગ પર ચઢી, મુક્તિયોગને પામે છે. ’*

* “ કર્મયોગં સનમ્યસ્વ જ્ઞાનયોગત્તનાદિતઃ । ધ્યાનયોગં સનાહ્ય મુક્તિયોગં પ્રપચ્ચતે ॥ ”

—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

“ધ્યાનના ઘણા ઘણા પ્રકાર છે, એ સવ માં શ્રેષ્ઠ એવું તો આત્મા જેમાં મુખ્યપણે વર્તે છે તે ધ્યાન કહેવાય છે; અને એજ આત્મધ્યાનની પ્રાપ્તિ ઘણું કરીને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના થતી નથી, એવું જે આત્મજ્ઞાન તે યથાર્થ જોધની પ્રાપ્તિ સિવાય ઉત્પન્ન થતું નથી. એ યથાર્થ જોધની પ્રાપ્તિ ઘણું કરીને ક્રમે કરીને ઘણા જીવોને થાય છે, અને તેનો મુખ્ય માર્ગ તે જોધસ્વરૂપ એવા જ્ઞાની પુરુષનો આશ્રય કે સંગ અને તેને વિષે બહુમાન, પ્રેમ એ છે.” (જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૪૨.

રોગ દોષનો નાશ

“ધ્યાતા ધ્યેય સમાધિ અભેદે, પરપરિણતિ ઉચ્છેદે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

‘રોગ’ નામનો સાતમો ચિત્તદોષ અત્રે નષ્ટ થાય છે. રોગ એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહ એ ત્રિદોષરૂપ મહારોગ-ભાવરોગ તેનો અત્ર અભાવ થાય છે. અથવા સાચી યથાર્થ સમજણ વિનાની ક્રિયા કરવામાં આવે તો શુદ્ધ ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થાય, એટલે શુદ્ધ ક્રિયાને જે પીડારૂપ અથવા ભંગરૂપ થાય, તે રોગ છે. (જુઓ પૃ. ૮૬) અને આવી માંદલી અશુદ્ધ ક્રિયાનું ફળ વાંઝાયું છે. (૧) આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જીવ પરભાવમાં મુંઝાય છે, મૂર્છિત થાય છે,—આ જ મોહ છે. અને તેને લીધે પરવસ્તુમાં આત્મખુદિના કારણે આ જીવ રાગ-દ્વેષ કરે છે. એટલે એ પરભાવ પ્રત્યે ગમન કરે છે, પરપરિણતિને ભજે છે. આમ મોહ-રાગ-દ્વેષ એ જ જીવનો મોટામાં મોટો રોગ છે. જેમ ત્રિદોષ સન્નિપાતનો રોગી પોતાનું ભાન ભૂલી જાય છે, બેભાનપણે ફાવે તેમ બકે છે, પોતાનું તે પારકું ને પારકું તે પોતાનું એવું ચક્રાતક્ષ અસમંજસ જોલે છે, ટૂંકામાં જાણે બદલાઈ ગયો હોય એમ પોતાના મૂળ અસલ સ્વભાવથી વિપરીતપણે—વિભાવપણે વર્તે છે, અને પોતાના સત્ સ્વરૂપથી નિપાતને પામી પોતાના ‘સન્નિપાતી’ નામને યથાર્થ કરે છે; તેમ રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ ત્રિદોષ સન્નિપાત જે જીવને લાગુ પડ્યો હોય છે, તે જીવ પોતાના આત્મસ્વરૂપનું ભાન ભૂલી જાય છે, પારકું તે પોતાનું ને પોતાનું તે પારકું એવું બેભાનપણે ફાવે તેમ પ્રલયે છે—લવે છે, પોતાના મૂળ અસલ સહજ સ્વભાવથી વિપરીતપણે—વિભાવપણે વર્તે છે. આમ ત્રિદોષ સન્નિપાતથી જીવનો નિજ સ્વરૂપથી નિપાત-અધઃપાત થાય છે. એટલે તેના આત્મ-પરિણમનમાં ભંગ પડી, તે પરભાવ પ્રત્યે—વિભાવ પ્રત્યે ગમન, પરિણમન ને રમણુ કરે છે. આ જ જીવનો મુખ્ય મહારોગ છે. (૨) અથવા યથાર્થ સાચી સમજણ વિનાની જે ક્રિયા કરવામાં આવે તે પણ રોગ છે, કારણ કે તેથી શુદ્ધ ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થાય છે, એટલે કે શુદ્ધ ક્રિયાને પીડા ઉપજે છે અથવા તેનો ભંગ થાય છે. માંદા માણસની ગમનાદિ ક્રિયા જેમ માંદલી હોય છે, તેમ આ રોગ દોષવંતની કોઈ પણ ક્રિયા માંદલી-રાગિષ્ટ હોય છે. તાત્પર્ય કે શુદ્ધ ક્રિયા એટલે શુદ્ધ આત્મપરિણતિને જે પીડા ઉપજે,

શુદ્ધ સ્વરૂપરમણતારૂપ ચારિત્રનો જે ભંગ થાય તે જ રોગ છે. આ બંને વ્યાખ્યાનો તાત્પર્યાર્થ એક જ છે. આમ શુદ્ધ આત્મપરિણતિના ભંગરૂપ અથવા પરપરિણતિમાં ગમનરૂપ રોગનો અત્ર નાશ થાય છે.—એટલે પરપરિણતિમાં ગમન થતું નથી અને આત્મ-પરિણતિમાં જ રમણ થાય છે.—આ ‘ પ્રભા ’ હૃદિમાં સ્થિતિ કરતો મહાયોગી પરભાવને પરિહરી નિરંતર શુદ્ધ આત્મપરિણતિને જ ભજ્યા કરે છે, શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપી શુદ્ધ આત્મદેવને અવલંબતાં પરભાવને પરિહરે છે, અને આત્મધર્મમાં રમણ અનુભવતાં આત્મભાવને પ્રગટાવે છે. આવી ઉચ્ચ આત્મદશાના સ્વાનુભવનું તાદૃશ્ય આલેખન આ રહ્યું:—

એક આત્મપરિણતિ સિવાયના બીજા જે વિષયો તેને વિષે ચિત્ત અવ્યવસ્થિતપણે વર્તે છે. ” “ અત્રે આત્માકારતા વર્તે છે. ” ઇત્યાદિ. (જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

તત્ત્વપ્રતિપત્તિ

“ એ આશ્ચર્ય જાણે તે જાણ, જાણે જ્યારે પ્રગટે ભાણ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

છઠ્ઠી હૃદિમાં ‘ મીમાંસા ’—સૂક્ષ્મ તત્ત્વવિચારણા નામનો ગુણ પ્રકટ્યા પછી તેના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે સાતમી હૃદિમાં તત્ત્વપ્રતિપત્તિ નામના ગુણનો અવિભાવ થાય છે. તત્ત્વપ્રતિપત્તિ એટલે યથાસ્થિત-જેમ છે તેમ આત્મતત્ત્વનો અનુભવ. ‘ શુદ્ધાત્મ અનુભવ સદા ’. આમ અત્રે આત્માનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ-સાક્ષાત્કાર થાય છે. એટલે જેમાં તેનું પરોક્ષ વર્ણન છે, એવા અન્ય શાસ્ત્રો અક્રિયિતકર થઈ પડે છે, નકામા-અણુબપના થઈ પડે છે, કારણ કે શાસ્ત્ર તો માત્ર માર્ગનું દિશાદર્શન કરાવે છે, અને જે આત્મ-વસ્તુતત્ત્વનો લક્ષ કરાવવા માટે શાસ્ત્રનું મુખ્ય પ્રયોજન છે, તે વસ્તુતત્ત્વ તો અત્રે સાક્ષાત્ અનુભૂતિમાં-અનુભવમાં આવ્યું છે, એટલે હવે તેનું શું કામ છે ? તેનું હવે કંઈ પ્રયોજન રહ્યું નથી.

“ અગમ અગોચર અનુપમ અર્થનો, કોણ કહી જાણે રે ભેદ ?

સહજ વિશુદ્ધ રે અનુભવ વયણ જે, શાસ્ત્ર તે સઘળો રે ખેદ....વીર જિનેશ્વર પરમેશ્વર જયો.

જેહ અગોચર માનસ વચનને, તેહ અતીન્દ્રિય રૂપ;

અનુભવ મિતે રે વ્યક્તિ શક્તિ શું, ભાખ્યું તાસ સ્વરૂપ....વીર૦ ”—શ્રી આનંદધનજી.

જે મન-વચનને અગોચર છે, જ્યાં વાણી અને મનને મોત ભજવું પડે છે, જ્યાં વિકલ્પ-જલ્પનો અવકાશ નથી, એવું અતીન્દ્રિય આત્મસ્વરૂપ અનુભવ મિત્રતા પ્રસાદથી અત્રે સાક્ષાત્ જણાય છે. જે નય-નિશ્ણેપથી જણાતું નથી, અને જ્યાં પ્રમાણનો પ્રસર નથી, ગતિ નથી, તે શુદ્ધ સ્વરૂપી પ્રજ્ઞને કેવળ અનુભવ-ભાનુ જ દેખાડે છે. (જુઓ પૃ. ૩૦)

ધ્યાનજં સુખમસ્યાં તુ જિતમન્મથસાધનમ્ ।
વિવેકચલનિર્જાતં શમસારં સદૈવ હિ ॥ ૧૭૧ ॥

ધ્યાનજન્ય સુખ એહમાં, મન્મથને જીતનાર;
વિવેકચલથી ઉપજતું, સદૈવ જે શમસાર. ૧૭૧

અર્થ:—અને આ હૃદિમાં કામના સાધનને જીતનારું એવું ધ્યાનજન્ય સુખ હોય છે, કે જે વિવેકચલથી ઉપજેલું હોઈ સદૈવ શમસાર જ હોય છે.

વિવેચન

“કાયાની વિસારી માયા, સ્વરૂપે શમાયા એવા,
નિર્ઘ્રંથનો પંથ ભવઅંતનો ઉપાય છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભ.

આ પ્રસ્તુત સાતમી હૃદિમાં જ ધ્યાનજન્ય સુખ હોય છે. અને તે કેવું વિશિષ્ટ હોય છે? તોકે મન્મથના-કામના સાધનને જીતનારું, અર્થાત્ શબ્દાદિ વિષયોનો જ્ય કરનારું એવું હોય છે. વળી તે વિવેકચલથી-જ્ઞાનસામર્થ્યથી ઉત્પન્ન હોઈ, સદાય શમસાર-શમપ્રધાન જ હોય છે; કારણકે વિવેકનું ફળ શમ છે.

આ હૃદિમાં જ ધ્યાનનું જરેખરું સુખ અનુભવાય છે; શુદ્ધ આત્માના ધ્યાનથી કેવો નિર્વ્યાજ સાચેસાચો આનંદ ઉપજે છે, તે અત્ર સર્વેદાય છે. નિર્વિકલ્પ ધ્યાનરૂપ પરમ અમૃતરસસાગરમાં નિમગ્ન થયેલ યોગિરાજ જે સહજાત્મસ્વરૂપના ધ્યાન સુખ આનંદની શીતલ લહરીઓ અનુભવે છે, તેનું અવાચ્ય સુખ તો તે અનુભવ પોતે જ જાણે છે. આ ધ્યાનજન્ય સુખ વિષયજન્ય સુખથી ઉલટા પ્રકારનું છે. કારણ કે અત્રે તો કામના સાધનરૂપ શબ્દાદિ વિષયોનો

વૃત્તિ:—ધ્યાનજં સુખમસ્યાં તુ-આમાં અધિકૃત હૃદિમાં જ ધ્યાનજન્ય સુખ હોય છે. કેવું વિશિષ્ટ? તોકે જિતમન્મથસાધન-મન્મથના-કામના સાધનને જીતનારું, શબ્દાદિ વિષયને વ્યુત્કત કરનારું-ફળાતી દેનારું. આને જ વિશેષ આપે છે-વિવેકચલનિર્જાતમ્-વિવેકના બલથી ઉપજેલું, જ્ઞાનસામર્થ્યથી ઉત્પન્ન, એટલા માટે જ શમસારં સદૈવ હિ-સદૈવજ શમસાર-શમપ્રધાન, વિવેકના શમફલપણને લીધે.

* इन्द्रियसुखभाजनेषु हि प्रयानाः दिवौकसः । तेषामपि न खलु स्वाभाविकं सुखमस्ति, प्रत्युत तेषां स्वाभाविकं दुःखमेवावलोक्यते । यतस्ते पञ्चेन्द्रियात्मकशरीरपिशाचपीडया परवशा भृगुप्रपातस्थानीयान्मनोज्ञविषयानभिपतन्ति । x x x तद्दुःखवेगमसहमाना अनुभवन्ति च विषयान् जलयूहा इव तावद्यावत् क्षयं यान्ति । ” ४० (विशेष भाटे लुओ.)

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત પ્રવચનસારદીકા ગા. ૭૧-૭૭.

જય હોય છે, નિતેન્દ્રિયપણરૂપ 'જિનત્વ' હોય છે. શબ્દાદિ વિષયો જે લોકમાં સુખ-સાધન મનાય છે તે તો પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં હુઝસાધન જ છે, અથવા કલિપત સુખાભાસ જ છે. કારણ કે પુણ્યપરિપાકને લીધે દેવતાઓને ઉત્કૃષ્ટ ઇન્દ્રિયસુખની પ્રાપ્તિ હોય છે, 'તેઓને પણ સ્વાભાવિક સુખ નથી, ઉલટું સ્વાભાવિક હુઝ જ દેખાય છે. કારણ કે તેઓ પંચેન્દ્રિયાત્મક શરીર-પિશાચની પીડાથી પરવશ થઈ ભૂગુપ્રપાત સમા મનગમતા વિષયો પ્રત્યે ઝાંવાં નાંખી ઝંપલાવે છે.' પુણ્ય બલથી ઇચ્છા મુજબ હાજર થતા ભોગોથી તેઓ સુખીઆ જેવા પ્રતિભાસે છે, પરંતુ 'દુષ્ટ રુધિરમાં જળોની પેઠે' તેઓ વિષયોમાં અત્યંત આસક્ત હોઈ વિષયતૃણ્યાદુઃખ અનુભવે છે. ખરાબ લોહી પીવા ઇચ્છતી લોહીતરસી જળો જેમ રુધિર પાન કરતાં પોતે જ પ્રલય પામી કલેશ ભોગવે છે; તેમ વિષયતૃણ્યાવંત આ પુણ્યશાળીઓ પણ વિષયોને ઇચ્છતા અને ભોગવતા રહી પ્રલય-આત્મનાશ પામી કલેશ અનુભવે છે. આમ શુભોપયોગનન્ય પુણ્યો પણ સુખાભાસરૂપ હુઝના જ સાધનો છે. જ્યાં મહા પુણ્યશાળી દેવાદિના સુખ પણ પરમાર્થથી હુઝરૂપ જ છે, ત્યાં બીજા સુખનું તો પૂછવું જ શું ?

વળી પુણ્યનન્ય ઇન્દ્રિયસુખ સુખાભાસરૂપ છે એટલું જ નહિં, પણ બહુ પ્રકારે હુઝ સ્વરૂપ પણ છે. કારણ કે 'તે પરાધીન છે, બાધા સહિત છે, વિચ્છિન્ન-ખંડિત છે. બંધ-કારણ છે, વિષમ છે. એટલા માટે ઇન્દ્રિયોથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે હુઝ જ છે.'-આત્માથી અતિરિક્ત-બ્રૂદા એવા પર નિમિત્તથી ઉપજતું હોવાથી, તે ઇન્દ્રિયસુખ પરાધીન^x છે. ક્રુધા-તૃષાદિ તૃણ્યાપ્રકારોથી અત્યંત આકુલતાને લીધે તે બાધાસહિત છે. એક સરખો અખંડ શાતાવેદનોયનો ઉદય રહેતો ન હોઈ, શાતા-અશાતા વેદનીયના ઉદયથી તે ખંડખંડ થાય છે, એટલે તે વિચ્છિન્ન-ખંડિત છે. ઉપભોગમાર્ગમાં રાગાદિ દોષસેના તો પાછળ પાછળ લાગેલી જ છે, અને તેના અનુસારે ઘન કર્મરજપટલ પણ સાથે સાથે હોય જ છે, તેના વડે કરીને તે બંધકારણ છે. અને સદા વૃદ્ધિ-હાનિ પામવાથી વિષમપણાએ કરીને તે વિષમ છે. આમ પુણ્ય પણ પાપની જેમ હુઝસાધન સિદ્ધ થયું.

“ સપરં વાધાસહિદં વિચ્છિન્નં વંધકારણં વિસમં ।

જં ર્દિર્દિર્હિ લલ્લં તં સોક્ષ્મં દુઃસ્વમેવ તથા ॥ ”—શ્રી પ્રવચનસાર.

અને 'આમ પુણ્ય-પાપમાં તફાવત નથી એમ જે નથી માનતો તે મોહાચ્છાદિત જીવ અપાર ઘોર સંસારમાં ભમે છે.'^x કારણકે સોનાની બેડી હોય કે લોહાની બેડી હોય, પણ બન્ને બંધનરૂપ બેડીજ છે; તેમ પુણ્યબંધ હોય કે પાપબંધ હોય, પણ બન્ને

^x જુઓ-શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી રૂત પ્રવચનસાર ટીકા, ગા. ૭૬.

લવળંધનરૂપ બેડી જ છે, એટલે પુણ્ય-પાપમાં કોઈ ફલભેદ નથી, અર્થાત્ પુણ્યફલરૂપ સુખ પણ કર્મફલરૂપ હોઈ દુઃખજ છે; ‘ પરિણામથી* તાપથી, સંસ્કારથી, અને ગુણવૃત્તિના વિરોધથી પુણ્યજન્ય સુખ તે દુઃખજ છે. ’ જેનો વધ કરાવાનો છે એવા ઘેટાની દેહ-પુષ્ટિનું પરિણામ જેમ અતિ દારુણ હોય છે, લોહીતરસી જળો જેમ અંતે દારુણ દશાને પામે છે, તેમ પુણ્યજન્ય વિષયભોગનો વિપાક પણ અતિ દારુણ હોય છે. ઔત્સુક્યને લીધે જ્યાં વિષય તૃષ્ણાતાપથી ઇન્દ્રિયોનું સંતપ્તપણું રહે છે, ત્યાં સુખ શેતું હોય? એક ખાંધેથી બીજી ખાંધે ભાર આરોપવાની પેઠે ઇન્દ્રિયનો આહ્લાદ છતાં તત્ત્વથી દુઃખનો સંસ્કાર દૂર થતો નથી. સુખ દુઃખ અને મોહ એ ત્રણેય ગુણવૃત્તિઓ વિરુદ્ધ છે, છતાં એ ત્રણેય દુઃખરૂપજ છે.

ઈત્યાદિ પ્રકારે પુણ્યજન્ય વિષયસુખનું જે પ્રગટ દુઃખરૂપપણું જાણે છે, એવા પરમ વૈરાગ્યવાન જ્ઞાતી યોગીપુરુષ આ તુચ્છ વિષયસુખમાં કેમ રાગે? મનમથના સાધનરૂપ શબ્દાદિ વિષયનો જય કેમ ન કરે? ‘ જડ ચલ જગની એઠ ’ ‘ જિન ’ નો જેવા પુદ્ગલ ભોગને દૂરથી કેમ ફગાવી ન દે? પરમ અમૃત જેવા ધ્યાનસુખનો રસાસ્વાદ જેણે ચાખ્યો હોય, તે તુચ્છ બાકસખુકસ જેવા દુર્ગંધિ વિષય-કદનને કેમ ચાખે? કારણકે વિષયસુખ પરાધીન છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ સ્વાધીન છે. વિષયસુખ બાધા સહિત છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ બાધા રહિત છે. વિષયસુખ વિચ્છિન્ન-અંડિત છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ અવિચ્છિન્ન-અખંડિત છે. વિષયસુખ બંધકારણ છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ મોક્ષકારણ છે. વિષયસુખ વિષમ છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ સમ છે. આવું પરમોત્તમ ધ્યાનસુખ જેને પ્રાપ્ત થયું હોય, તે પછી તુચ્છ વિષય બહી નજર પણ કેમ નાંખે?

આવું ધ્યાનસુખ વળી વિવેકના બળથી-જ્ઞાનના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે. સ્વપર વસ્તુના ભેદવિજ્ઞાનથી જે વિવેક ઉપજે છે, આત્મજ્ઞાન સાંપડે છે, તેના સામર્થ્યથી આ ધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિવેકજન્ય જ્ઞાનની ક્ષયોપશમની જેવી વિવેક બલજન્ય તીવ્રતા હોય છે, તેવીજ ધ્યાનની તીવ્રતા નીપજે છે; અને જેવી ધ્યાન સુખ ધ્યાનની તીવ્રતા નીપજે છે, તેવી આત્મસુખની તીવ્રતા ઉપજે છે.

x “ ન હિ મણ્ણદિ જો एवं णत्थि त्रिसेसोत्ति पुण्णपाचाणं ।

हिंइदि घोरमपारं संसारं मोहसंछण्णो ॥ ”—શ્રી પ્રવચનસાર.

“ न ह्यायसस्य बंधस्य तपनीयमयस्य च ।

पारतंत्र्याविशेषेण फलभेदोऽस्ति कश्चन ॥ ”

—(ઈત્યાદિ ભુજો) શ્રી અધ્યાત્મસાર, આત્મનિશ્ચયાધિકાર, શ્લો. ૧૦-૭૧

* “ परिणामाच्च तापाच्च संस्काराच्च बुधैर्मतम् ।

गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखं पुण्यभवं सुखम् ॥ ”—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

કારણકે હંસ જેમ ક્ષીર-નીરનો વિવેક કરે છે, દૂધ ને પાણી જૂદા પાડે છે, અને પછી પાણીને છોડી દૂધ થકે છે; તેમ મુનિરૂપ પરમહંસ યોગિરાજ આત્મા-અનાત્માનો વિવેક કરે છે, અને અનાત્મારૂપ સમસ્ત પરભાવને હેય-ત્યજવા યોગ્ય બાણી તેનો ત્યાગ કરે છે, તથા જ્ઞાનદર્શનમય શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પરમ આદેય-થકણ કરવા યોગ્ય બાણી આત્મસ્વભાવમાં ચિત્તવૃત્તિને ભેડે છે. આ આત્મસ્વરૂપના એકાગ્ર ચિંતનમાં અનુસંધાનરૂપ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થવો, તે જ મુખ્યપણે 'યોગ' છે, અને તેને જ જૈન પરિભાષામાં 'ધ્યાન' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અને એ શુક્લ ધ્યાનરૂપ હોળીની જવાળા કઠોર કર્મ પથ બાળી નાંખે છે.

“ શુક્લ ધ્યાન હોરીકી જવાલા, બલે કર્મ કઠોર રે....નિજ સુખકે સધૈયા;
શેષ પ્રકૃતિ હલ ક્ષીરણ નિર્જરા, ભસ્મ ખેલ અતિ ભેર રે....નિજ૦ ”—શ્રી દેવચંદ્ર.

આમ આ ધ્યાનસુખ વિવેકબલથી-જ્ઞાન સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન હોય છે, એટલા માટે જ તે સહાય શમસાર-શમપ્રધાન હોય છે. કારણ કે 'સમન્ત્યા તે શમાયા.' જ્ઞાનનું અર્થાત્ વિવેકનું ફલ વિરતિ-શમ છે. 'જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિઃ'—એ જિનપ્રવચનનું મહાસૂત્ર છે.

“ જેમ છે તેમ આત્મસ્વરૂપ બણું તેનું નામ સમજવું છે. તેથી ઉપયોગ અન્ય વિકલ્પ રહિત થયો તેનું નામ શમાવું છે. વસ્તુતાએ ગાનને એક જ છે. જેમ છે તેમ સમજવાથી ઉપયોગ સ્વરૂપમાં શમાયો, અને આત્મા સ્વભાવમય થઈ રહ્યો એ પ્રથમ વાક્ય 'સમજીને શમાઈ રહ્યા' તેનો અર્થ છે. અન્ય પદાર્થના સંયોગમાં જે અધ્યાસ હતો, અને તે અધ્યાસમાં આત્માપણું માન્યું હતું, તે અધ્યાસરૂપ આત્માપણું શમાઈ ગયું. એ બીજું વાક્ય 'સમજીને શમાઈ ગયા' તેનો અર્થ છે. જે જે સમન્ત્યા તેણે તેણે માઈ તાઈ એ આદિ અહંત્વ મમત્વ શમાવી દીધું; કેમકે કોઈ પણ નિજ સ્વભાવ તેવો ફીકો નહિ; અને નિજ સ્વભાવ તો અચિંત્ય અવ્યાબાધસ્વરૂપ, કેવળ ન્યારો ભોયો. એટલે તેમાં જ સમાવેશ પામી ગયા. ” (ભુચો)—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૫૬૧.

આમ સ્વરૂપમાં જે શમાયા છે, એવા જ્ઞાની પુરુષના ચિત્તની પ્રશાંતવાહિતા હોય છે. જેમ તરંગ રહિત શાંત સરિતાનો પ્રવાહ અખંડ એકધારો વહ્યા કરે, તેમ અત્રે યોગીની શાંત ચિત્ત-સરિતાનો પ્રવાહ એવો અખંડ એકધારો પ્રશાંતવાહિતા શાંતપણે પ્રવહ્યા કરે છે, કે તેમાં કોઈ પણ વિકલ્પતરંગ ઊઠતો નથી, વિદ્યેષ દૂર કર્યો હોવાથી સદૃશ એક સરખા પ્રવાહવાળી પરિણામિતા હોય છે. આ પ્રશાંતવાહિતા નિરોધજન્ય સંસ્કારથી ઉપજે છે. x (આની વિશેષ સમજૂતી માટે ભુચો પાતં. યો. ૩, ૯-૧૦, તથા દ્વો. દ્વો. ૨૪.)

“ તસ્ય પ્રશાંતવાહિતા સંસ્કારાત્ । ”—પાતંજલ યો. ૩-૧૦

ભવબંધનરૂપ બેડી જ છે, એટલે પુણ્ય-પાપમાં કોઈ ફલભેદ નથી, અર્થાત્ પુણ્યફલરૂપ સુખ પણ કર્મોદયરૂપ હોઈ દુઃખજ છે; ‘ પરિણામથી* તાપથી, સંસ્કારથી, અને શુભવૃત્તિના વિરોધથી પુણ્યજન્ય સુખ તે દુઃખજ છે. ’ જેનો વધ કરાવાનો છે એવા ઘેટાની દેહ-પુષ્ટિનું પરિણામ જેમ અતિ દારુણ હોય છે, લોહીતરસી જળો જેમ અંતે દારુણ દશાને પામે છે, તેમ પુણ્યજન્ય વિષયભોગનો વિચાક પણ અતિ દારુણ હોય છે. ઔત્સુક્યને લીધે જ્યાં વિષય તૃણાતાપથી ઇંદ્રિયોનું સંતપ્તપણું રહે છે, ત્યાં સુખ શેતું હોય? એક ખાંધેથી બીજી ખાંધે ભાર આરોપવાની પેઠે ઇંદ્રિયનો આહ્લાદ છતાં તત્ત્વથી દુઃખનો સંસ્કાર દૂર થતો નથી. સુખ દુઃખ અને મોહ એ ત્રણેય શુભવૃત્તિઓ વિકૃત છે, છતાં એ ત્રણેય દુઃખરૂપજ છે.

ઈત્યાદિ પ્રકારે પુણ્યજન્ય વિષયસુખનું જે પ્રગટ દુઃખરૂપપણું જાણે છે, એવા પરમ વૈરાગ્યવાન જ્ઞાની યોગીપુરુષ આ તુચ્છ વિષયસુખમાં કેમ રાચે? મનમથના સાધનરૂપ શબ્દાદિ વિષયનો જય કેમ ન કરે? ‘ જડ ચલ જગની એઠે ’ ‘ જિન ’ નો જેવા પુદ્ગલ ભોગને દૂરથી કેમ ફગાવી ન દે? પરમ અમૃત જેવા વિષયજન્ય ધ્યાનસુખનો રસાસ્વાદ જેણે ચાખ્યો હોય, તે તુચ્છ બાકસંબુકસ જેવા દુર્ગંધિ વિષય-કદનને કેમ ચાખે? કારણકે વિષયસુખ પરાધીન છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ સ્વાધીન છે. વિષયસુખ બાધા સહિત છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ બાધા રહિત છે. વિષયસુખ વિચ્છિન્ન-ખંડિત છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ અવિચ્છિન્ન-અખંડિત છે. વિષયસુખ બંધકારણ છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ મોક્ષકારણ છે. વિષયસુખ વિષમ છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ સમ છે. આવું પરમોત્તમ ધ્યાનસુખ જેને પ્રાપ્ત થયું હોય, તે પછી તુચ્છ વિષય બાળી નજર પણ કેમ નાંખે?

આવું ધ્યાનસુખ વળી વિવેકના બળથી-જ્ઞાનના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે. સ્વપર વસ્તુના ભેદવિજ્ઞાનથી જે વિવેક ઉપજે છે, આત્મજ્ઞાન સાંપડે છે, તેના સામર્થ્યથી આ ધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિવેકજન્ય જ્ઞાનની ક્ષયોપશમની જેવી વિવેક બલજન્ય તીવ્રતા હોય છે, તેવીજ ધ્યાનની તીવ્રતા નીપજે છે; અને જેવી ધ્યાન સુખ ધ્યાનની તીવ્રતા નીપજે છે, તેવી આત્મસુખની તીવ્રતા ઉપજે છે.

× “ જ હિ મળ્લદિ જો એવં જત્થિ વિસેસોત્તિ પુળ્લપાવાણં ।
 હિંદદિ ઘોરમપારં સંસારં મોહસંછળ્લો ॥ ”—શ્રી પ્રવચનસાર.

“ ન હ્યાયસસ્ય વંધસ્ય તપનીયમયસ્ય ચ ।
 પારતંડ્યાવિશેષેણ ફલભેદોઽસ્તિ કશ્ચન ॥ ”

—(ઈત્યાદિ જુઓ) શ્રી અધ્યાત્મસાર, આત્મનિશ્ચયાધિકાર, શ્લો. ૬૦-૭૪

* “ પરિણામાચ્છ તાપાચ્છ સંસ્કારાચ્છ વૃદ્ધૈર્મતમ્ ।

ગુણવૃત્તિવિરોધાચ્છ દુઃખં પુણ્યમવં સુખમ્ ॥ ”—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

કારણકે હંસ જેમ ક્ષીર-નીરનો વિવેક કરે છે, દૂધ ને પાણી જૂદા પાડે છે, અને પછી પાણીને છોડી દૂધ થકે છે; તેમ મુનિરૂપ પરમહંસ યોગિરાજ આત્મા-અનાત્માનો વિવેક કરે છે, અને અનાત્મારૂપ સમસ્ત પરભાવને હેય-ત્યજવા યોગ્ય જાણી તેનો ત્યાગ કરે છે, તથા જ્ઞાનદર્શનમય શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પરમ આદેય-શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય જાણી આત્મસ્વભાવમાં ચિત્તવૃત્તિને જોડે છે. આ આત્મસ્વરૂપના એકાગ્ર ચિંતનમાં અનુસંધાનરૂપ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થવો, તે જ મુખ્યપણું 'યોગ' છે, અને તેને જ જૈન પરિભાષામાં 'ધ્યાન' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અને એ શુદ્ધ ધ્યાનરૂપ હોળીની જવાળા કઠોર કર્મ પણ ખાળી નાંખે છે.

“ શુદ્ધ ધ્યાન હોરીકી જવાલા, જલે કર્મ કઠોર રે....નિજ મુખકે સધૈયા; શેષ પ્રકૃતિ દલ ક્ષીરણુ નિર્જરા, ભસ્મ ખેલ અતિ ભેર રે....નિજ૦ ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ આ ધ્યાનમુખ વિવેકબલથી-જ્ઞાન સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન હોય છે, એટલા માટે જ તે સદાય શમસાર-શમપ્રધાન હોય છે. કારણ કે 'સમજ્યા તે શમાયા.' જ્ઞાનતું અર્થાત્ વિવેકતું ફલ વિરતિ-શમ છે. 'જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિઃ'—એ જિનપ્રવચનતું મહાસૂત્ર છે.

“ જેમ છે તેમ આત્મસ્વરૂપ જણ્યું તેતું નામ સમજવું છે. તેથી ઉપયોગ અન્ય વિકલ્પ રહિત થયો તેતું નામ શમાવું છે. વસ્તુતાએ જાનને એક જ છે. જેમ છે તેમ સમજવાથી ઉપયોગ સ્વરૂપમાં શમાયો, અને આત્મા સ્વભાવમય થઈ રહ્યો એ પ્રથમ વાક્ય 'સમજીને શમાઈ રહ્યા' તેનો અર્થ છે. અન્ય પદાર્થના સંયોગમાં જે અધ્યાસ હતો, અને તે અધ્યાસમાં આત્માપણું માન્યું હતું, તે અધ્યાસરૂપ આત્માપણું શમાઈ ગયું. એ બીજું વાક્ય 'સમજીને શમાઈ ગયા' તેનો અર્થ છે. જે જે સમજ્યા તેણે તેણે માઈ તાઈ એ આદિ અહંત્વ સમત્વ શમાવી દીધું; કેમકે કોઈ પણ નિજ સ્વભાવ તેવો ઠીકો નહિ; અને નિજ સ્વભાવ તો અચિંત્ય અબ્યાબાધસ્વરૂપ, કેવળ ન્યારો જોયો. એટલે તેમાં જ સમાવેશ પામી ગયા. ” (જુઓ)—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૫૬૧.

આમ સ્વરૂપમાં જે શમાયા છે, એવા જ્ઞાની પુરુષના ચિત્તની પ્રશાંતવાહિતા હોય છે. જેમ તરંગ રહિત શાંત સરિતાનો પ્રવાહ અખંડ એકધારો વહ્યા કરે, તેમ અત્રે યોગીની શાંત ચિત્ત-સરિતાનો પ્રવાહ એવો અખંડ એકધારો પ્રશાંતવાહિતા શાંતપણે પ્રવહ્યા કરે છે, કે તેમાં કોઈ પણ વિકલ્પતરંગ ઊઠતો નથી, વિશેષ દૂર કર્યો હોવાથી સદૃશ એક સરખા પ્રવાહવાળી પરિણામિતા હોય છે. આ પ્રશાંતવાહિતા નિરોધજન્ય સંસ્કારથી ઉપજે છે. x (આની વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પાતં. યો. ૩, ૬-૧૦, તથા દ્વા. દ્વા. ૨૪.)

“તસ્ય પ્રશાંતવાહિતા સંસ્કારાત્ ।”—પાતંજલ યો. ૩-૧૦.

શમ એટલે (૧) કષાયનું શમન, (૨) વિરતિ, (૩) વીતરાગભાવ, (૪) સમભાવ, (૫) સામ્યભાવ, (૬) ધર્મ, (૭) ચારિત્ર, (૮) આત્મશાંતિ-વિશ્રાંતિ.

આમ શમ શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ એક છે. તે આ પ્રકારે:—(૧) વિવેકને શમના વિવિધ લીધે વસ્તુસ્વરૂપની યથાર્થ સમજણ આવે, સ્વ-પરનો ભેદ પરણાય, અર્થની એકતા તો પછી આત્મા શિવાયની સમસ્ત વસ્તુ પારકી છે એમ જાણે, એટલે

તે વિષયરૂપ પરવસ્તુને નિમિત્તે નિષ્કારણ કષાયની ઉત્પત્તિ ન થાય, ‘રાગ દ્વેષ આણુહેતુ’ ન ઉપજે, અને ક્રોધ-માન-માયા-લોભનું શમન થાય, શાંતપણું થાય, મંદપણું થાય. આમ વિવેકથી કષાયશમન થાય છે. (૨) વિવેકથી સ્વ-પરનો ભેદ જાણે, એટલે પછી પરભાવથી વિરામ પામે-વિરતિ પામે. જે વિષયને માટે ઝાંવાં નાંખવારૂપ મનની દોડાદોડ થતી હતી, તે ઝાંધી અટકી જાય, વિરમી જાય. આમ ‘જ્ઞાનનું ફલ વિરતિ’ એ સૂત્ર ચરિતાર્થ જને છે. (૩) સ્વ-પર ભેદ જાણે, એટલે પર વસ્તુમાં મુંઝાય નહિં, મોહ પામે નહિં, ગોથું ખાય નહિં. એટલે પરભાવ પ્રત્યેનો રાગ છટી જાય, આસક્તિ છૂટે, સ્નેહાનુબંધ ત્રુટે. આમ વીતરાગ ભાવરૂપ શમ પામે. (૪) જ્યાં વીતરાગ ભાવ પામે, સર્વત્ર રાગ-દ્વેષ વિરહિત જને, એટલે સર્વત્ર સમભાવી થાય, ક્યાંય પણ ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ ચિંતવે નહિ, સમદર્શી જને, ‘વંદક નિંદક સમ જાણે’-ઈત્યાદિ પ્રકારે સમભાવને પામે. (૫) આમ સમભાવને પામે એટલે સામ્યભાવને પામે. જેવું આત્મસ્વરૂપ છે, તેવું સમાનપણું-સદૃશપણું પામવું તેવું નામ સામ્ય છે, એટલે સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ સામ્યને પામે (૬) અને આ સામ્ય પામે એટલે ધર્મ પામે. કારણ કે ધર્મ એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ. ‘વત્યુસદ્વાવો ધર્મો.’ આત્મસ્વભાવને પામવો તેવું નામ ધર્મ. માટે સ્વરૂપસામ્ય થયું એટલે આત્મધર્મ પામ્યો. (૭) આત્મધર્મ પામ્યો એટલે ચારિત્ર યુક્ત થયો. કારણ કે ‘સ્વરૂપે ચરણં ચારિત્રં’-આત્મસ્વરૂપનું અનુચરણ તે ચારિત્ર. જેવું આત્માનું સ્વરૂપ જ્યાં છે, પ્રસિદ્ધ છે, તેવું યથાખ્યાત ચારિત્ર અર્થાત સ્વ સ્વરૂપમાં રમણપણું આમ પ્રાપ્ત થાય. (૮) અને આપણો આત્મભાવ જે એક જ ચૈતન્ય આધારરૂપ છે, તે જ નિજ પરિકર-નિજ પરિવાર જીજ્ઞા સર્વ સાથ સંયોગ કરતાં સાર છે. તે જ નિજ પરિકરરૂપ આત્મભાવની સાક્ષાત અત્ર પ્રાપ્ત થઈ, એટલે પરમ આત્મશાંતિ ઉપજી, અને આત્મા સ્વરૂપમાં વિશ્રાંત થયો, સ્વરૂપવિશ્રાંતિ પામ્યો, સ્વરૂપમાં શમાઈ ગયો. આમ સમજ્યો એટલે શમાયો.

“શત્રુ મિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા, માન અમાને વર્તે તે જ સ્વભાવ જો;

જીવિત કે મરણે નહિં ન્યૂનાધિકતા, ભવ મોક્ષે પણ વર્તે શુદ્ધ સમભાવ જો.

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ? ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ સ્વ-પરનો ભેદ જાણ્યો-વિવેક થયો, એટલે કષાય ઉપશાંતિ થઈ, વિરતિ થઈ, આસક્તિ ગઈ, વીતરાગતા આવી, સમતા ઉપજી, સ્વરૂપ સામ્ય થયું, આત્મધર્મની સિદ્ધિ

થઈ, યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રગટયું, આત્મા પરમ શાંતિમાર્ગને પામ્યો, 'સ્વરૂપે શમાયા સ્વરૂપમાં વિશ્રાંત થયો, સ્વરૂપ સમજીને તેમાં જ શમાઈ ગયો. આ એવા' બધા 'શમ'ના પ્રકાર છે. અથવા તો સરવાળે પરિણામે એક જ છે. આવા અપૂર્વ શમની અત્ર પ્રાપ્તિ હોય છે. એટલે જ આ ધ્યાનસુખને શમસાર-શમપ્રધાન કહ્યું છે. તેમજ—

સર્વ પરવશં દુઃખં સર્વમાત્મવશં સુખમ્ ।

एतदुक्तं समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ ૧૭૨ ॥

પરવશ સઘળું દુઃખ છે, નિજવશ સઘળું સુખ;

લક્ષણુ એ સુખ દુઃખનું, કહ્યું સંક્ષેપે મુખ્ય. ૧૭૨

અર્થ:—પરવશ હોય તે બધુંય દુઃખ છે, અને આત્મવશ હોય તે બધુંય સુખ છે, આ સંક્ષેપમાં સુખદુઃખનું લક્ષણુ કહ્યું છે.

વિવેચન.

“ સઘળું પરવશ તે દુઃખલક્ષણુ, નિજવશ તે સુખ લક્ષીએ;

એ દૃષ્ટે આત્મગુણુ પ્રગટે, તે વિણ સુખ કુણુ કહીએ ? ”—શ્રી યો. સજ્જાય ૭-૨

જે કાંઈ પરવશ છે—પરાધીન છે, તે બધુંય દુઃખ છે; અને જે સ્વવશ છે—આત્મવશ છે. તે બધુંય સુખ છે; કારણકે તેમાં સુખ-દુઃખના લક્ષણુનો યોગ છે. આ સંક્ષેપમાં સુખ-દુઃખનું લક્ષણુ-સ્વરૂપ મુનિએ કહ્યું છે.

સામાન્ય લોકવ્યવહારમાં પણ કહેવાય છે કે ' પારકી આશ તે સદા નિરાશ. ' પરાધીનતા-પરતંત્રતા જેવું કોઈ દુઃખ નથી ને સ્વાધીનતા-સ્વતંત્રતા જેવું કોઈ સુખ નથી. કોઈ પારકી આશે ઓશીયાળો થઈને પડ્યો હોય, તેનું દુઃખ તે 'સઘળું પરવશ' પોતે જ જાણે છે. પરાધીન-પરતંત્ર રાષ્ટ્ર કે પ્રજાને કેવું દુઃખ ભોગવવું તે દુઃખલક્ષણુ' પડે છે, તે હાલના જમાનામાં સર્વ કોઈ જાણે છે. આમ જેમ વ્યવહારમાં, તેમ પરમાર્થમાં પણ પરાધીનતા-પરતંત્રતા એ દુઃખ છે, સ્વાધીનતા-સ્વતંત્રતા એ સુખ છે. પરમાર્થથી પરાધીનતા એટલે આત્માથી અતિરિક્ત-જ્યૂદ્ધિ એવી પરવસ્તુને આધીનપણું-પરતંત્રપણું, સ્વાધીનતા એટલે નિજ આત્મસ્વરૂપને આધીન-પણું-સ્વતંત્રપણું. જેમાં પર વસ્તુરૂપ વિષયની અપેક્ષા રહે છે, તે વિષયજન્ય સુખ તે

વૃત્તિ:—સર્વ પરવશં દુઃખમ્—પરવશ તે સર્વ દુઃખ છે,—તેના લક્ષણુના યોગ થકી, સર્વમાત્મવશં સુખમ્—આત્મવશ તે સર્વ સુખ છે—એ જ હેતુથકી. एतदुक्तं—આ કહ્યું છે મુનિએ, समासेन—સમાસથી, लक्षणम्—લક્ષણમ્, સ્વરૂપ, सुखदुःखयोः—સુખ-દુઃખનું.

સુખ નથી, પણ દુઃખ જ છે, અથવા કેવલ સુખભાસ જ છે, એમ આપણે પૂર્વે વિસ્તારથી વિચારી ગયા. જેમાં એક શુદ્ધ આત્મવસ્તુનું જ અવલંબન છે, એવું નિરપેક્ષ આત્મસુખ એ જ વાસ્તવિક સુખ છે. કારણકે ‘સાપેક્ષં અસમર્થં, નિરપેક્ષં સમર્થં’ સાપેક્ષ તે અસમર્થ છે, નિરપેક્ષ તે સમર્થ છે, આમ પરમાર્થ પરિભાષા છે.

“ આશા ઓરનકી કયા કીજે ? ગ્યાન સુધારસ પીજે....આશાં
ભટકે દાર દાર લોકનકે, કુકર આશા ધારી....આશાં
આશા દાસીકે જે જાયે, તે જન જગકે દાસ....આશાં ”—શ્રી આનંદધનજી.

અથવા આકુલતા એ દુઃખનું લક્ષણ છે, અને નિરાકુલતા એ સુખનું લક્ષણ છે, એ વ્યાખ્યા પણ ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા સાથે બંધબેસતી છે, ને તેને પુષ્ટ કરે છે; કારણ કે જ્યાં એક કરતાં વધારે મળે-ભળે, જ્યાં દ્વૈત છે ત્યાં આકુલતા છે; આકુલતા તે અને જ્યાં એક શુદ્ધ નિર્લેખ વસ્તુ હોય છે, જ્યાં અદ્વૈત છે ત્યાં દુઃખ નિરાકુલતા છે. એટલે પરવસ્તુના સંયોગ સંબંધથી જ્યાં પરાધીનતા છે ત્યાં આકુલતા છે; અને જ્યાં આકુલતા છે, ત્યાં દુઃખ છે,—એ સર્વ કોઈનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. તથા પરવસ્તુના સંયોગ સંબંધથી રહિત એવી જ્યાં સ્વાધીનતા છે ત્યાં નિરાકુલતા છે; અને જ્યાં નિરાકુલતા છે ત્યાં સુખ છે. આ પણ સર્વનો સાક્ષાત્ અનુભવ છે. આમ આ બંને વ્યાખ્યાનો સુમેળ છે.

આત્માથી અતિરિક્ત-જૂદી એવી જે અન્ય વસ્તુ-કર્મ, તેના વડે કરીને જ આ આત્માને અનંત સંસાર પરિભ્રમણ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે. બેડીથી જકડાયેલા પરાધીન કેદીને જ્યાં લઈ જવો હોય ત્યાં પરાણે લઈ જવાય છે, તેમ કર્મબંધરૂપ ‘પારકો પેઠો’ બેડીથી બંધાયેલા પરાધીન જીવને કર્મ ગમે ત્યાં ઘસડી જાય છે, અને વિનાશ કરે’ જન્મ-જરા-મરણાદિ અનંત દુઃખોથી દુઃખી કરે છે. આમ ‘પારકો પેઠો વિનાશ કરે’—‘પરઃ પ્રવિષ્ટઃ કુરુતે વિનાશં’—એ લોકોક્તિ સાચી કરે છે. આત્માએ સ્વસમયને અર્થાત્ આત્મવસ્તુની સ્વરૂપમર્યાદાને ઉલ્લંઘી, પરસમયમાં—પારકા પુદ્ગલ ક્ષેત્રમાં—પારકી હદમાં પ્રવેશ કર્યો, અતિક્રમણ (Transgression, Tresspass) કર્યો. અનાદિથી આત્માએ પરપુદ્ગલ પ્રદેશમાં માથું માર્યું—હસ્તક્ષેપ કર્યો, પરવસ્તુમાં આસક્તિ કરી, તેની સાથે સ્નેહસંબંધ (!) બાંધ્યો. એટલે તે પુદ્ગલ બલાએ બદલામાં કર્મરૂપ ભૂત તે આત્માને વળગાડ્યું, અને આત્માને પોતાના ક્ષેત્રમાં આક્રમણતા શુન્હાના બદલામાં પોતાના વિષય-ક્ષેત્રમાં પૂરી રાખવારૂપ દંડ દીધો ! અથવા તો સ્નેહ-સંબંધના બદલામાં તેને ગાઢ બંધને બાંધી સંસારરૂપ હેડમાં પૂરી રાખ્યો ! આમ પરાધીનતાથી જ બધી ઝઢોંઘાણ થઈ છે !

પણ જ્યારે આત્મા પરક્ષેત્રમાં આક્રમણરૂપ અતિક્રમણ પ્રાયશ્ચિત કરે છે, ને પોતાના

ત્રમાં પાછા જવારૂપ પ્રતિક્રિયા કરે છે, પુનઃ પરક્ષેત્રમાં નહિં જવાનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે; સ્વરૂપમાં સમવસ્થિત રહી શુદ્ધ સામાયિકરૂપ આત્મસ્વભાવને પ્રતિક્રિયા કરે છે; સ્વસ્વરૂપના સ્પર્શનરૂપ સાચું આત્મવર્દન કરે છે; ‘નમો કયે’ છૂટકો સુખ ! નમો સુખ !’ એમ આત્મસ્તુતિની પરમ ધન્ય યોગ્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે; અને ‘કાયાની વિસારી માયા, સ્વરૂપે શમાયા એવા’ નિર્થકતા પામીને પામી છે, અર્થાત્ દેહ છતાં દેહાતીત દશાને પામી નિરંતર કાચોત્સર્ગ ભાવને સાધે છે;—ત્યારે આ આત્મા સ્વાધીન-આત્માધીન એવા પરમ સુખને અનુભવે છે. અને આવી આ કાચોત્સર્ગ દશાને પામેલો આ હૃદયમાં સ્થિત યોગી તેો પરવશપણથી દુઃખસ્વરૂપ એવા સર્વ વિષયનો ત્યાગ કરે છે, અને સ્વવશપણથી સુખ-સ્વરૂપ એવા શુદ્ધ આત્મધ્યાનનો આશ્રય કરે છે, તેથી તે પરમાનંદ લહરીઓમાં નિરંતર નિમજ્જન કરે છે.

પુણ્યાપેક્ષમપિ હ્યેવં સુખં પરવશં સ્થિતમ્ ।

તત્તશ્ચ દુઃખમેવૈતત્તલ્લક્ષણનિયોગતઃ ॥ ૧૭૩ ॥

પુણ્ય અપેક્ષક સુખ પણ, પરવશ સ્થિત છે આમ;
તસ લક્ષણ નિયોગથી, દુઃખજ એહ તમામ. ૧૭૩

અર્થઃ—એમ પુણ્યની અપેક્ષાવાળું સુખ પણ પરવશ સ્થિત છે, અને તેથી કરીને આ તેના લક્ષણના નિયોગથી દુઃખ જ છે. (અને ધ્યાનજન્ય સુખ જ તાત્ત્વિક સુખ છે.)

વિવેચન.

એમ ઉપર કહી તે નીતિ પ્રમાણે પુણ્યની અપેક્ષાવાળું સુખ પણ પરવશ રહ્યું છે, કારણકે પુણ્યનું પરપણું છે, એટલે તે પણ તેના લક્ષણના નિયોગથી દુઃખ જ છે. તેથી આમ ધ્યાનજન્ય સુખ એ જ તાત્ત્વિક સુખ છે, કારણકે તેનું અપરાધીનપણું છે અને કર્મ વિયોગ માત્રથી ઉપજવાપણું છે.

ઉપરમાં જે સામાન્ય નિયમથી કહ્યું કે જેટલું પરવશ છે તેટલું બધું જ દુઃખ છે, અને સ્વવશ છે તેટલું બધું જ સુખ છે, તે નિયમની નીતિ પ્રમાણે જે સુખમાં પુણ્યની અપેક્ષા

વૃત્તિઃ—પુણ્યાપેક્ષમપિ—પુણ્યાપેક્ષી પણ, પુણ્યની અપેક્ષાવાળું પણ, હ્યેવમ્—એમ, ઉક્ત નીતિથી, સુખં પરવશં સ્થિતમ્—સુખ પરવશ સ્થિત છે, પુણ્યના પરપણાને લીધે. તત્તશ્ચ દુઃખમેવૈતત્તલ્લક્ષણનિયોગતઃ—અને તેથી કરીને આ તેના લક્ષણના નિયોગને લીધે દુઃખ જ છે. તેથી આમ-ધ્યાનજન્ય તાત્ત્વિક સુખ—ધ્યાનજન્ય એજ તાત્ત્વિક સુખ છે—અપરાધીનપણાને લીધે, કર્મ વિયોગ માત્ર જન્યપણાને લીધે. [ધ્યાનજન્ય તાત્ત્વિક સુખ—એ પાઠાંતર છે.]

રહે છે, અર્થાત્ પુણ્યોદયથકી જે જે સુખપ્રાપ્તિ થાય છે, તે પણ પુણ્યાપેક્ષી સુખ દુઃખ જ છે. કારણકે તે પુણ્ય પણ પરવસ્તુ છે, એટલે તેને પરાધીન તે દુઃખ એવું સુખ તે તો દુઃખ જ છે, એ દુઃખનું લક્ષણ અત્ર પ્રાપ્ત થાય છે.

પુણ્યને પરવસ્તુ કહેવાનું કારણ એ કે-પુણ્ય એ શુભ કર્મ છે અને શુભ કર્મ એ આત્મથી અતિરિક્ત-જૂદી એવી પરવસ્તુ છે. આમ પરવસ્તુરૂપ પુણ્યતા ઉદયથી દેવેન્દ્ર-મનુજેન્દ્ર આદિના જે જે સુખ સાંપડે છે, તે પરમાર્થથી દુઃખ જ છે, અથવા સુખાભાસ જ છે. ઇન્દ્ર-ચક્રવર્તી આદિની અઢળક ઋદ્ધિ અને તેથી પ્રાપ્ત થતા પંચ વિષય સંબંધી કહેવાતા સુખ તે દુઃખ જ છે. અત્રે શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથામાં કહેલ નિઃપુણ્યક રંકેનું તાદૃશ્ય ચિતાર ખડો કરતું પ્રસ્તુત દૃષ્ટાંત યાદ આવે છે, તેમાં પુણ્યોદયથી ચક્રવર્તીની ઋદ્ધિ પામેલાને પણ પરમાર્થથી ‘ નિઃપુણ્યક ’ અર્થાત્ ધર્મ-ધનથી રહિત એવો નિર્ધનીઓ મહાદરિદ્રી ને દુઃખી કહ્યો છે. તે સમસ્ત અફલુત રૂપક વર્ણન (Allegory) મહાત્મા સિદ્ધર્ષિની જેમ પોતાના આત્મા ઉપર ઘટાવી આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવે પુનઃ પુનઃ મનન કરવા યોગ્ય છે. જો કદી બંધનને સુખ માની શકાય તો પુણ્યને સુખ માની શકાય, પણ તેમ તો મૂર્ખ ગમાર પણ માને નહિ. કારણકે પુણ્ય એ સોનાની બેડી ને પાપ એ લોઢાની બેડી, પણ બન્ને બંધન તો છે જ છે. પોપટને સોનાના પાંજરામાં પૂર્યો હોય કે લોઢાના, પણ તે બન્ને બંધનરૂપ પાંજરા છે જ. એટલે જે પુણ્યબંધથી સંસારબંધન ચાલુ રહે છે, વિષય તૃષ્ણા ઉદ્ભવ રહે છે, તેને સુખ કેમ કહી શકાય ? આ વગેરે ઉપરમાં વિસ્તારથી વિવેચાર્થ ચૂક્યું છે.

આ ઉપરથી સારરૂપ તાત્પર્ય એક જ છે કે-તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક સુખ કેવળ ધ્યાનથી જ ઉપજે છે; કારણ કે આત્મધ્યાનમાં પરાવલંબનની અપેક્ષા નથી, અથવા

પ્રગટ શુદ્ધ આત્મારૂપ પરમાત્માના જ અવલંબનની અપેક્ષા છે, એટલે

ધ્યાનસુખ તે કેવલ આત્માધીન છે; અને તે કર્મવિયોગમાત્રથી ઉપજે છે,

આત્માધીન એટલે તેમાં કર્મનું પરવશપણું નથી. આમ સ્વાધીન એવા આત્મધ્યાનમાં

આત્મા ધ્યાતા છે, ધ્યેય આત્મા છે, ને ધ્યાન આત્મા છે. ધ્યાતા-

ધ્યાન-ધ્યેયની ત્રિપુટીની અત્ર એકતા થાય છે, પરમ શુદ્ધ અદ્વૈત થાય છે. સહજાત્મ-

સ્વરૂપ એ જ સાધ્ય, સહજાત્મસ્વરૂપ એ જ સાધન, ને સહજાત્મસ્વરૂપ એ જ સિદ્ધિ-

એમ અભેદ એકતા અત્ર થાય છે. એટલે કોઈ પણ પ્રકારની કોઈ પણ વિકલ્પરૂપ આકુલતા

થતી નથી, પરમ નિર્વિકલ્પ શાંતિ થાય છે, પરમ સ્વસ્થતા ઉપજે છે, તે જ પરમ સુખ

છે, તે જ પરમ આનંદ છે. એવા પરમોત્તમ ધ્યાન સુખની તુલ્ય વિષયસુખમાં રાચનારા

પામર જનોને શી ખગર પડે ? નગરમાં રહેનારા નાગર જનના સુખની ગમાર ગામડીઆને

શી ગમ પડે ? તેમ અનુભવ વિના તે ધ્યાનસુખ કેમ કહી શકાય ?

“ નાગર સુખ પામર નવિ જાણે, વલ્લભ સુખ કુમારી રે;

અનુભવ વિણ ત્યમ ધ્યાનતાણું સુખ, કુણુ લહે નર નારી રે. ”-શ્રી ચો. સજ્જા. ૭-૩.

‘આ ધ્યાન’ જ્યારે પરમ પરિપાકને પામે છે ત્યારે તેની પાસે ઇંદ્રપદ તુલ્ય સરખું છે. સ્વપ્રકાશમય-સુખમય-ઘોષમય એવું આ ધ્યાન જ લવનો નાશ કરનારું છે. આત્માનો પરમાત્મામાં જે લેદળુદ્વિકૃત વિવાદ હતો, એને આ ધ્યાનરૂપ સંધિકાર ઝટ દૂર કરી, એ યેનો અલેદ કરી આપે છે.’ અર્થાત્ આત્મા-પરમાત્માની અલેદતા થતાં આત્માનો પરમાત્મામાં લય થાય છે.

“ધ્યાન સુધારસ પાત મગનતા, લોજન સ્વશુભ ઉપલોગ રે....નિજ સુખકે સધૈયા;
રીઝ એકવતા તાનમે વાજે, વાજિન્ન સન્મુખ યોગ રે....નિજ” —શ્રી રૂપચંદ્ર.

ધ્યાનં ચ નિર્મલે બોધે સદૈવ હિ મહાત્મનામ્ ।
ક્ષીણપ્રાયમલં હેમ સદા કલ્યાણમેવ હિ ॥ ૧૭૪ ॥

નિર્મલ યોધ સતે સદા, મહાત્માઓને ધ્યાન;
ક્ષીણપ્રાય મલ હોય તે, હેમ સદા જ કલ્યાણ. ૧૭૪.

અર્થ:—અને નિર્મલ યોધ સતે, મહાત્માઓને સદૈવ જ ધ્યાન હોય છે. ક્ષીણપ્રાય મલવાળું સોનું સદાય કલ્યાણ જ હોય છે.

વિવેચન

“એહ દષ્ટિમાં નિર્મલ યોધે, ધ્યાન તે હોયે સાચું;
દૃષ્ટુ રહિત નિરંતર જયોતિ, રત્ન તે હીપે જાયું.” —શ્રી યો. સજ્જા. ૭-૪

સ્પષ્ટ ક્ષયોપશમથી ઉપજેલો નિર્મલ યોધ હોતાં, મહાત્મા મુનિઓને સદૈવ જ ધ્યાન હોય છે. અત્રે પ્રતિવસ્તુઉપમા આપી છે કે-ક્ષીણપ્રાય મલવાળું સોનું સદાય કલ્યાણ જ હોય છે. કારણ કે તેની તથાપ્રકારની અવસ્થાની ઉપપત્તિ છે.

“જેટલું આત્મજ્ઞાન થાય તેટલી આત્મસમાધિ પ્રગટે.” —શ્રીમદ્ રાજચંદ.

વૃત્તિ:—ધ્યાનં ચ નિર્મલે બોધે-અને સ્પષ્ટ ક્ષયોપશમથી ઉપજેલો નિર્મલ યોધ સતે ધ્યાન, શું? તો કે-સદૈવ હિ મહાત્મનામ્-સદૈવ જ મહાત્માઓને, મુનિઓને હોય છે. આ જ પ્રતિવસ્તુપ-માથી કહે છે-ક્ષીણપ્રાયમલં હેમ-ક્ષીણપ્રાય મલવાળું હેમ-સોનું, સદા કલ્યાણમેવ હિ-સદા કલ્યાણ જ હોય છે, તથાપ્રકારની અવસ્થાની ઉપપત્તિને લીધે.

x “યત્ર ગચ્છતિ પરં પરિપાકં, પાકશાસનપદં તૃણકલ્પમ્ ।

સ્વપ્રકાશસુખબોધમયં તદ્ધ્યાનમેવ ભવનાશિ મજ્જન્મ્ ॥

આત્મનો હિ પરમાત્મનિ યોઽમૃદ્ધેરુદ્વિકૃત एव વિવાદ: ।

ધ્યાનસંધિરુદ્ધમું વ્યપનીય દ્રાગમેદમનયોર્વિતનોતિ ॥” —શ્રી અધ્યાત્મસાર, અ. ૧૭.

આ સાતમી પ્રજ્ઞા દષ્ટિમાં યોધ એટલો યધો નિર્મલ થઈ ગયો હોય છે, સ્પષ્ટ ક્ષયોપશમનું યલ એટલું યધું વધી ગયું હોય છે, કે આ દષ્ટિવાળા મહાત્મા યોગી મુનીશ્વરોને સદાય-નિરંતર ધ્યાન વર્તે છે. આ આત્મારામી જ્ઞાની આત્મધ્યાનથી પુરુષો નિરંતર આત્મધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે છે, એવી અદ્ભુત સહજ આત્મપ્રાપ્તિ ધ્યાનદશા તેમની વર્તે છે; કારણ કે જ્ઞાનપ્રમાણ ધ્યાન થાય છે. અને અત્રે યોગીનો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ એટલો યધો વધી ગયો હોય છે, સત્શ્રદ્ધાસંગત યોધ એટલો યધો સ્પષ્ટ ને ઉત્કૃષ્ટ થઈ ગયો હોય છે, જ્ઞાનદશા એટલી યધી આકરી-તીવ્ર થઈ ગઈ હોય છે, કે એવા યોગીશ્વરોને સહજ સ્વભાવે નિરંતર અંખડ આત્મધ્યાન વર્તે છે. આ આત્મધ્યાની x પુરુષ ‘ પુણ્ય-પાપ યોગ વિષયમાં આત્માને આત્માથી રૂંધી, તથા પરવસ્તુ પ્રત્યેની ઇચ્છાથી વિરત થઈ, દર્શન-જ્ઞાનમાં સ્થિત થાય છે. અને સર્વ સંગથી મુક્ત એવા તે આત્માને આત્માથી ધ્યાવે છે, કર્મને કે નોકર્મને ધ્યાવતા નથી, અને ચેતયિતા-આત્માનુભવી એવા તે એકત્વને ચિંતવે છે. આમ દર્શન-જ્ઞાનમય ને અનન્યમય એવા જ્ઞાની પુરુષ આત્માને ધ્યાવતાં કર્મવિપ્રમુક્ત એવા આત્માનેજ શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરે છે. ’ આ આત્મધ્યાનની સિદ્ધિમાં જેણે શુદ્ધ આત્માની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ કરી છે, એવા ‘ પરમાત્માનું ’ અવલંબન પરમ ઉપકારી થાય છે. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પરમાત્માની લજનાથી પોતાનો શુદ્ધ આત્મા પ્રગટે છે, એટલા માટે યોગી પુરુષો પોતાના મનોમંદિરમાં પરમાત્માનું નિરંતર ધ્યાન ધરે છે, કારણ કે એવા પુષ્ટ નિમિત્ત આલંબનરૂપ પરમાત્માના ધ્યાનથી લય સ્થાને સ્વાલંબન-આત્માલંબન થાય છે, અને આમ ‘ દેવચંદ્ર ’ પરમાત્માના ગુણની સાથે એકતાનતા થતાં, આત્મા પૂર્ણસ્થાને પહોંચે છે, પરમાત્મપદને પામે છે.

“ પુષ્ટ નિમિત્તાલંબન ધ્યાને, સ્વાલંબન લય ઠાને;
દેવચંદ્ર ગુણને એક તાને, પહોંચે પૂરણ થાને. ”

“ મોરા સ્વામી હો તોરો ધ્યાન ધરિજે, ધ્યાન ધરિજે હો;
સિદ્ધિ વરીજે, અનુભવ અમૃત પીજે. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે લોકપ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત આપ્યું છે કે-જેમાંથી મેલ લગલગ ગાળી નંખાયો હોય, શુદ્ધ કરાયો હોય, એવું હેમ-સોનું ‘ કલ્યાણ ’ તરીકે ઓળખાય છે, અને તે સદાય

x “ અપ્પાણમપ્પણા રંધિણ્ણ દો પુણ્ણપાવજોણસુ ।

દંસણણાણહિ ઠિદો ઇચ્છાવિરઓ ય અણ્ણહિ ॥ ”

જો સવ્વસંગમુક્કો જ્ઞાયદિ અપ્પાણમપ્પણો અપ્પા ।

ણવિ કમ્મં ણોકમ્મં ચેદા ચિંતેદિ ઇયત્તં ॥

અપ્પાણં જ્ઞાયંતો દંસણણાણમઓ અણ્ણમઓ ।

લહ્હ અચિરેણ અપ્પાણમેવ સો કમ્મપવિમુક્કં ॥ ”—શ્રી સમયસાર ગા. ૧૮૭-૧૮૯.

‘ કલ્યાણ ’ સ્વરૂપ જ રહે છે. તેમ અત્રે પણ કર્મમલ લગભગ ક્ષીણ કલ્યાણ સુવર્ણ થયે હોવાથી-ક્ષીણપ્રાય હોવાથી, નિર્મલ એવા ઉત્કૃષ્ટ ક્ષયોપશમથી જે ઓધ થાય છે, તે પરમ કલ્યાણરૂપ જ હોય છે, કારણકે તે પરમ કલ્યાણસ્વરૂપ ઉત્કૃષ્ટ સાચા જ્ઞાનનો હેતુ થઈ પડે છે. જેમ દુષણ વિનાશ, નિરંતર જ્યોતિવાળું રત્ન ખરેખરે હીપે છે-ઝગારા મારે છે, તેમ આ નિર્મલ ઓધરૂપ સાચું રત્ન અંતરમાં ઝગારા મારે છે, અત્યંત ઝળકી ઊઠે છે. આવો પરમ પ્રકાશમય-પ્રકાશ ધામરૂપ ઓધ સદાય પરમ કલ્યાણસ્વરૂપ જ છે, કારણકે પરમ કલ્યાણમય સ્વસ્વભાવરૂપ મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ અત્રે નિકટમાં નિકટ વર્તે છે. વળી જેમ શુદ્ધ ‘ કલ્યાણ ’ સુવર્ણ કદી ખગડે નહિ, વિપરિણામ પામે નહિ, પણ જેમ છે તેમ કલ્યાણસ્વરૂપ જ રહે; તેમ શુદ્ધ કલ્યાણમય નિર્મલ ઓધ કદી વિણસે નહિ, વિપરિણામ પામે નહિ, પણ જેમ છે તેમ શુદ્ધ કલ્યાણસ્વરૂપ જ રહે. એટલે આવો નિર્મલ ઓધ સતે અત્રે નિરંતર ધ્યાન વર્તે છે, એ યથાર્થ કહ્યું છે.

સત્પ્રવૃત્તિપદં ચેહાસન્જાનુષ્ઠાનસંજિતમ્ ।

મહાપથપ્રયાણં યદનાગામિપદાવહમ્ ॥ ૧૭૫ ॥

ને સત્પ્રવૃત્તિપદ અહીં, છે અસંગ અનુષ્ઠાન;

મહાપથતણું પ્રયાણ જે, આપે પદ નિર્વાણ. ૧૭૫

અર્થ:—અને અહીં-તત્ત્વમાર્ગમાં, ‘ અસંગાનુષ્ઠાન ’ એ સંજ્ઞાએ ઓળખાતું એવું સત્પ્રવૃત્તિપદ વર્તે છે, કે જે મહાપથ-પ્રયાણરૂપ હોઈ, અપુનરાવર્ત પદ-નિત્ય પદ પમાડનારું છે.

વિવેચન

અને અહીં તત્ત્વમાર્ગને વિષે, ‘ અસંગાનુષ્ઠાન ’ એ સંજ્ઞાએ ઓળખાતું એવું સત્પ્રવૃત્તિ પદ પ્રાપ્ત વર્તે છે. કારણ કે તથાપ્રકારે સ્વરસપ્રવૃત્તિ હોય છે. તે અસંગાનુષ્ઠાન નામનું સત્પ્રવૃત્તિપદ મહાપથના પ્રયાણરૂપ છે, અને અનાગામિપદાવહ છે, અર્થાત્ અપુનરાવર્ત પદ પમાડનારું-નિત્ય પદ પમાડનારું છે.

અસંગ અનુષ્ઠાન.

ઉપરમાં જે સત્પ્રવૃત્તિપદ કહ્યું તે શું ? તેનું અત્ર સ્વરૂપ કહ્યું છે. અહીં તત્ત્વ-

વૃત્તિ-સત્પ્રવૃત્તિપદં ચેહ—અને અહીં એટલે કે તત્ત્વમાર્ગમાં સત્પ્રવૃત્તિ પદ, શું ? તો કે અસન્જાનુષ્ઠાનસંજિતમ્-અસંગાનુષ્ઠાન સંજિત-સંજ્ઞાવાળું વર્તે છે. તથાપ્રકારે સ્વરસપ્રવૃત્તિને લીધે. મહાપથપ્રયાણં યદ્-જે અસંગાનુષ્ઠાન મહાપથ પ્રયાણ છે. અનાગામિપદાવહમ્-અનાગામિ પદાવહ છે, (અપુનરાવર્ત પદ પમાડનાર છે), નિત્યપદ પ્રાપ્ત-પમાડનાર છે.

માર્ગમાં અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની સિદ્ધિ સાધનારા યોગમાર્ગમાં, સત્પ્રવૃત્તિપાત્ર 'અસંગાનુષ્ઠાન' સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ 'અસંગાનુષ્ઠાન' સંજ્ઞા-નામ ઉપર એનું સ્વરૂપ સંજ્ઞાત થાય છે, સમ્યક્પ્રકારે જાણાય છે, એટલે એને 'અસંગાનુષ્ઠાન' સંજ્ઞા ધરાણર ઘટે છે. 'સંજ્ઞાયતે એનેન ઇતિ સંજ્ઞા.' આ અસંગ અનુષ્ઠાન એટલે શું તે ધરાણર સમજવા માટે આ ચાર પ્રકારના અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ: (૧) પ્રીતિ અનુષ્ઠાન, (૨) ભક્તિ અનુષ્ઠાન, (૩) વચન અનુષ્ઠાન, (૪) અસંગ અનુષ્ઠાન.

જે અનુષ્ઠાનમાં પરમ આદર-પ્રયત્નાતિશય હોય છે, પરમ પ્રીતિ ઉપજે છે, અશ્વેષત્યાગથી એટલે કે બીજાં જાંઘાં કામ એક કાર મૂકી દઈ જે કરાય છે, તે પ્રીતિ અનુષ્ઠાન છે. * એ પ્રીતિ અનુષ્ઠાનની તુલ્ય છતાં, પૂજ્યપણાની બુદ્ધિથી જે વિશુદ્ધતર વ્યાપારવાળું હોય છે, તે ભક્તિ અનુષ્ઠાન છે. એટલે પ્રીતિ-ભક્તિ અનુષ્ઠાન બીજી જાંઘી રીતે પ્રીતિ અનુષ્ઠાન ધરાણર છતાં, આ ભક્તિ અનુષ્ઠાનમાં પૂજ્યભાવનો અંશ વિશેષ હોય છે, તેથી તે વધારે વિશુદ્ધયોગ વ્યાપારવાળું હોય છે. આ પ્રીતિ-ભક્તિ એ જાંઘને અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ સમજવા માં પત્નીનું અને માતાનું ઉદાહરણ છે. પત્ની છે તે અત્યંત વલ્લભ-પ્રિય છે, તેમજ જનન હિતરૂપ છે. પત્નીને જે ભોજન-વસ્ત્રાદિ આપવામાં આવે છે તે પ્રીતિથી અપાય છે, માતાને જે આપવામાં આવે છે તે ભક્તિથી અપાય છે. આટલો એ જાંઘને વચ્ચે ફેર છે.

શાસ્ત્ર અર્થના અનુસંધાનપૂર્વક સાધુપુરુષની જે સર્વત્ર ઉચિત પ્રવૃત્તિ, તે વચનાનુષ્ઠાન છે. અર્થાત્ ચારિત્રવંત સત્પુરુષની શાસ્ત્રવચનને અનુસરતી, 'જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે' એવી સર્વત્ર ઉચિત યોગવાળી પ્રવૃત્તિ, શાસ્ત્રમાં કહ્યું વચન-અસંગ પ્રમાણે યથાસૂત્ર આદર્શ (Ideal) આચરણ, તે વચનાનુષ્ઠાન છે. અનુષ્ઠાન દા. ત. અઢાર હજાર શીલઅંગને ધરનારા તે સાચા સાધુ અથવા મુનિ છે, તેવું શાસ્ત્રવચન અનુસારનું યથોક્ત આદર્શ આચરણ હોય તે વચનાનુષ્ઠાન. વ્યવહારકાલે શાસ્ત્રવચનથી જે નિરપેક્ષ હોય છે-શાસ્ત્રવચનની જ્યાં અપેક્ષા રહી નથી, અને અતિદૃઢ સંસ્કારને લીધે અંદનગંધ ન્યાયે જે આત્મારૂપ થઈ ગયું હોય છે, એવું જે જિનકદપી આદિનું ક્રિયાસેવન-સર્વ પર લાવના સંગસ્પર્શરહિત શુદ્ધ

* “યત્રાદરોઽસ્તિ પરમઃ પ્રીતિશ્ચ હિતોદયા ભવતિ કર્તુઃ ।

શેષત્યાગેન કરોતિ યત્ત્વ તત્પ્રીત્યનુષ્ઠાનમ્ ॥

ગૌરવવિશેષયોગાદ્બુદ્ધિમતો યદ્વિશુદ્ધતરયોગમ્ ।

ક્રિયયેતરતુલ્યમપિ જ્ઞેયં તદ્વક્ત્યનુષ્ઠાનમ્ ॥

અત્યન્તવલ્લભા ચ્છલુ પત્ની તદ્વદ્ધિતા ચ જનનીતિ ।

તુલ્યમપિ કૃત્યમનયોર્જાતિં સ્યાત્પ્રીતિસક્તિગતમ્ ॥ ”—પાડશક, ૧૦, ૩-૫

આત્માનુચરણ તે અસંગાનુષ્ઠાન છે. કહ્યું છે કે—‘અભ્યાસાતિશયને* લીધે સંતોથી જે સાત્ત્મીભૂત જેવું આચરાય છે, એવું અસંગાનુષ્ઠાન તે વચનનાં સંસ્કાર થકી હોય છે. પહેલું ચક્રબ્રમણ ફંડવ્યાપારથી હોય છે અને તેના અભાવે પછીનું હોય છે,—આ વચનાનુષ્ઠાન અને અસંગાનુષ્ઠાનનો વિશેષ જણાવનારૂં દર્શાવે છે.’ અર્થાત્ હાથો હલાવતાં ચક્ર ભ્રમે છે, તેમાં પહેલો આંટો હાથો હલાવવાથી ફરે છે, અને પછી હાથો મૂકી દઇએ તો પણ પૂર્વ સંસ્કારથી ચક્ર ફર્યા કરે છે. આમાં પહેલા આંટા બરાબર વચનાનુષ્ઠાન છે અને પછીના આંટા બરાબર અસંગાનુષ્ઠાન છે. એટલે લિક્ષાટનાદિ વિષયી વચનાનુષ્ઠાન વચનવ્યાપારથકી હોય છે, અને અસંગાનુષ્ઠાન વચન અભાવે પણ કેવલ તજજનિત સંસ્કાર થકી હોય છે, વચનવ્યાપાર નહિં છતાં તેનાથી ઉપજેલા દૃઢ અભ્યાસ સંસ્કારથી આપોઆપ (Automatic) થયા કરે છે. આમ અસંગાનુષ્ઠાન એટલે વ્યવહાર કાંલે વચનનું આલંબન લીધા વિના, અતિશય અભ્યાસને લીધે ઉપજેલા ગાઢ સંસ્કાર થકી, ચંદનગંધન્યાયે સાત્ત્મીભૂત થયેલું—આત્માના સ્વભાવભૂત થઇ ગયેલું અનુષ્ઠાન. જેમ ચંદનગંધ આખા વનને સુવાસિત કરી મૂકે છે, તેમ આ અનુષ્ઠાન આ ચારિત્રવંત મહાયોગીને એટલું બધું આત્મારૂપ થઇ ગયું હોય છે, કે તે તેના સકલ આત્મપ્રદેશમાં વ્યાપ્ત થઇ જઇ તેને શીલસૌરભથી સુવાસિત કરી મૂકે છે. તે અનુષ્ઠાનનો તેના આત્માને એટલો બધો દૃઢ અભ્યાસ થઇ ગયો હોય છે, ને શાસ્ત્રવચનનો તેને એટલો બધો ગાઢ સંસ્કાર લાગી ગયો હોય છે, કે વચનાલંબન વિના પણ એની એળે સ્વરસથી તેની તથાપ્રવૃત્તિ થયા જ કરે છે. આવું તે મહાત્માનું સહજ સ્વભાવરૂપ અસંગ આચરણુ તે અસંગ અનુષ્ઠાન છે.

અનાલંબન યોગ

આ જે અસંગાનુષ્ઠાન છે, તે જ અનાલંબન યોગ કહેવાય છે, કારણ કે અનાલંબન એ સંગત્યાગનું જ લક્ષણ છે. આ અનાલંબન યોગનું સ્વરૂપ સમજવા માટે આલંબન યોગનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. તે આ પ્રકારે—‘અહીં આલંબન પણ આ છે—રૂપી અને અરૂપી એવા પરમ; અને તે અરૂપી પરમાત્માના શુણ્ણની પરિણતિરૂપ એવો જે સૂક્ષ્મ છે, તે અનાલંબન યોગ છે.’

“ આલંબનં પિ એયં રૂપમરૂપી ચ इत्य परमुक्ति ।

तद्गुणपरिणिरूपो, सुहृमोऽणालंबणो नाम ॥ ”

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિયે યોગવિનિષ્કા, ગા. ૧૮.

* “ यत्त्वभ्यासातिशयात्साત્मीभूतमिव चेष्टते सद्भिः ।

तदसङ्गानुष्ठानं भवति त्वेतत्तदावेधात् ॥

चक्रभ्रमणं दण्डात्तદभावे चैव यत्परं भवति ।

वचनासङ्गानुष्ठानयोस्तु तज्ज्ञાપકં જ્ઞેયમ્ ॥ ”

મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત ષોડશક ૧૦-૭, ૮.

અહીં (૧) રૂપી એટલે સમવસરણસ્થિત જિનરૂપ; અને તેની પ્રતિમાદિ લક્ષણ-વાળું આલંબન. (૨) અરૂપી પરમ એટલે સિદ્ધ પરમાત્મા. તેમાં-તે અરૂપી પરમાત્મરૂપ આલંબનના જે કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણો, તેની સમાપત્તિરૂપ પરિણતિથી જે જાણાય છે, તે તદ્દગુણપરિણતિરૂપ અનાલંબન નામનો યોગ છે. અતીન્દ્રિય વિષયપણાને લીધે તે સૂક્ષ્મ છે; અથવા તો સૂક્ષ્મ આલંબનવાળો આ યોગ છે, તેથી આ ઇષદ્-કિચિત્ આલંબનરૂપ હોઈ અનાલંબન યોગ કહેવાય છે. x

અને આ જે અનાલંબન યોગ છે, તે સામર્થ્ય યોગમાં પ્રાપ્ત થતી પરતત્ત્વ-દર્શનેચ્છારૂપ છે. ‘શાસ્ત્રમાં જેનો ઉપાય બતાવવામાં આવ્યો છે, પણ જેનો વિષય

શાસ્ત્રથી પર છે, એવો વિશેષથી શક્તિઉદ્ગ્રેકથી પ્રાપ્ત થતો આ સામર્થ્ય

પરતત્ત્વ નામનો ઉત્તમ યોગ છે.’—એમ આ શ્રંથપ્રારંભમાં (૧૯૦. ૫)

દર્શનેચ્છા વ્યાખ્યા કરવામાં આવી હતી. આ સામર્થ્ય યોગ ક્ષપકશ્રેણીગત

દ્વિતીયઅપૂર્વકરણમાં પ્રાપ્ત હોય છે, અને તેમાં ક્ષમા આદિ

ક્ષાયોપશમિક ધર્મોનો સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે. આવા સ્વરૂપવાળા આ ધર્મસંન્યાસરૂપ સામર્થ્યયોગથી જે નિઃસંગ એવી પરતત્ત્વદર્શનેચ્છા* અખંડપણે પ્રવર્તે છે, તદ્દરૂપ આ અનાલંબન યોગ જાણવો. અર્થાત્ એક પરમાત્મા શિવાય બીજે કયાંય સંગ ન કરે-એટલે નહિ એવી અસંગ શક્તિથી, અખંડ પ્રવૃત્તિથી પૂર્ણ એવી જે પરમાત્મદર્શનની ઇચ્છા તે અનાલંબન યોગ છે. અને તે પરતત્ત્વનું દર્શન જ્યાંલગી નથી થયું, ત્યાંલગી જ આ હોય છે; પણ પરમાત્મ સ્વરૂપનું દર્શન થયે કેવલજ્ઞાન ઉપજતાં, અનાલંબન યોગ હોતો નથી, પણ સાલંબન હોય છે. આ સમજવા માટે બાણુનું દષ્ટાંત છે:—

ક્ષપકરૂપ ધનુર્ધર-બાણાવળી છે, ક્ષપકશ્રેણીરૂપ ધનુષ્ય છે. પરમાત્મા એ લક્ષ્ય-તાકવાનું નિશાન છે. તેના વેધમાં બાણી ન જાય, અચૂક જે બાણ તાકે છે, તેના સ્થાને આ અનાલંબન યોગ છે. જ્યાંલગી તે બાણ છોડવામાં આવ્યું નથી, ત્યાંલગી જ અનાલંબન યોગ વ્યાપાર છે. પણ તે છોડવામાં આવ્યે, અચૂક એવા તેના પતનમાત્રથી જ લક્ષ્યવેધ હોય છે, શીઘ્ર પરમાત્મ દર્શન થાય છે. એટલે બાણપાત-બાણના પડવા જેવો સાલંબન કેવલજ્ઞાન પ્રકાશ જ હોય છે,

x “સાલમ્બનો નિરાલમ્બનશ્ચ યોગઃ પરો દ્વિધા જ્ઞેયઃ ।

જિનરૂપધ્યાનં ચલ્વાચસ્તત્તત્ત્વગસ્ત્વપરઃ ॥” — પોડશક ૧૪-૨.

* “સામર્થ્યયોગતો યા તત્ર દિદ્દક્ષેત્યસજ્જશક્ત્યાલ્બ્યા ।

સાડનાલમ્બનયોગઃ પ્રોક્તસ્તદ્દર્શનં યાવત્ ॥

તત્રાપ્રતિષ્ઠિતોડયં યતઃ પ્રવૃત્તશ્ચ તત્ત્વતસ્તત્ર ।

સર્વોત્તમાનુજઃ ચલુ તેનાનાલમ્બનો ગીતઃ ॥

દ્રાગસ્માત્તદ્દર્શનમિપુપાતજ્ઞાતમાત્રતો જ્ઞેયમ્ ।

પતચ્ચ કેવલં તત્ જ્ઞાનં યત્તત્પરં જ્યોતિઃ ॥” — પોડશક ૧૫-૮, ૯, ૧૦.

નહિ' કે અનાલંબન યોગ વ્યાપાર. કારણ કે ફલનું સિદ્ધપણું છે. (વિશેષ જિજ્ઞાસુએ યોગવિવિશિકા પર શ્રી યશોવિજયજીની ટીકા તથા પોઠશક શાસ્ત્ર અવલોકવાં.)

આ સર્વ ઉપરથી તાત્પર્ય આ છે કે- (૧) અસંગ અનુષ્ઠાન એટલે શાસ્ત્રવચનના સંગ-અવલંબન વિના, તન્મજન્ય દૃઢ સંસ્કારથી આપોઆપ સ્વરસથી પ્રવર્તતું એવું,

નિર્ઘ્રંથ વીતરાગ મુનિનું આત્મસ્વભાવરૂપ થઈ ગયેલું અસંગ આચરણ.

અસંગનું આ નિર્ઘ્રંથ મહામુનિનું આત્મચારિત્ર એટલું બધું આદર્શપણે અસંગ

તાત્પર્ય હોય છે, કે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના પરભાવનો કંઈ પણ સંગ નથી

હોતો. સંગ જે પ્રકારના છે-ગાદ્ય અને અભ્યંતર. ધન ધાન્યાદિ

પરિગ્રહ તે ગાદ્ય સંગ છે, રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ અંતરંગ ભાવો તે અભ્યંતર સંગ છે. આ

બન્ને પ્રકારના સંગનો જ્યાં સર્વથા અભાવ વર્તે છે, તે અસંગ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે.

દ્રવ્ય-ભાવ નિર્ઘ્રંથપણી અને તેમાંય મુખ્ય કરીને આદર્શ ભાવ નિર્ઘ્રંથપણી જ્યાં

સંપૂર્ણ સસિદ્ધિ વર્તે છે, તે અસંગ અનુષ્ઠાન છે. (૨) આ અસંગ અનુષ્ઠાન એ જ

અનાલંબન યોગ છે. અરૂપી પરમાત્માના ગુણ સાથે સમાપત્તિ થવી, સમરસભાવ

પરિણુતિ થવી તે અનાલંબન યોગ છે. બીજે કયાંય પણ સંગ-આસક્તિ કર્યા વિના કેવળ

એક પરમાત્મામાં જ ચિત્ત ભેડી, પરમાત્માના અને આત્માના ગુણની એકત્વતાના ચિંતનથી

તન્મયતા થવી, તે અસંગ અનુષ્ઠાનરૂપ અનાલંબન યોગ છે. (૩) અને આ અનાલંબન

યોગ તે સામર્થ્યયોગમાં પ્રગટતી ઉત્કટ પરતત્વદર્શનશાસ્ત્ર છે. આ પરતત્વદર્શનની

ધૃષ્ટિ એટલી બધી ઉત્કટ-તીવ્ર હોય છે, કે ત્યાં પછી બીજે કયાંય પરભાવમાં સંગ-

આસક્તિ હોતી નથી, બીજે કયાંય ચિત્ત ચોંટતું નથી, કેવળ પરતત્વના દર્શનની જ

ઝંબના વર્તે છે. આમ અન્યત્ર કયાંય સંગ વિના-આસક્તિ વિના, આલંબન વિના,

પ્રતિબંધ વિના, જે અસંગ નિર્ઘ્રંથ આચરણ થાય, એક પરમાત્માના ધ્યાવનરૂપ જે

અનાલંબનયોગ પ્રગટે, પરમાત્મદર્શનની જે ઉત્કટ ધૃષ્ટિ પ્રવર્તે, તે સર્વ અસંગ અનુષ્ઠાન છે.

આ 'અનુષ્ઠાન' શબ્દનું અર્થરહસ્ય સમજવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનને અનુસરતી,

અનુકૂળ, અવિરુદ્ધ ક્રિયા કરવી, તેનું નામ અનુષ્ઠાન છે. એટલે જે પ્રકારે દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક

જ્ઞાન થયું કે દેહાદિ પરવસ્તુથી આત્મા ભિન્ન છે, તે નિશ્ચય જ્ઞાનને

'અનુષ્ઠાન'નું વર્તનમાં-આચરણમાં મૂકવું અર્થાત્ દેહાદિ પરવસ્તુ પ્રત્યેના રાગાદિ

રહસ્ય ભાવનો ત્યાગ કરી, શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ કરવા પ્રવર્તેલું, તે અનુષ્ઠાન છે.

દેહાદિથી પ્રગટ ભિન્ન એવું જે આત્માભાવરૂપ આત્મજ્ઞાન થયું, તેને

અનુરૂપ-છાજે એમ દેહાદિ પરભાવના સંસર્ગથી રહિતપણે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું આચરણ

કરવું, તે અનુષ્ઠાન છે. એટલે તેની સાધક એવી ક્રિયા તે પણ અનુષ્ઠાન નામથી ઓળ-

ખાય છે. આવા આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતા અમૃત અનુષ્ઠાનની સાધના કરતાં કરતાં

સમ્યગ્દષ્ટિ યોગી પુરુષ, સમસ્ત પરભાવ-વિભાવના સંગ-સ્પર્શ વિનાના પરમ અસંગ અનુષ્ઠાનને પામી, પરમ અમૃતમય આત્મધ્યાનદશાને પામે છે.

“ પ્રીતિ ભક્તિ અનુષ્ઠાનથી રે....મનઃ વચન અસંગી સેવ રે....ભવિઃ
કર્તા તન્મયતા લહેરે....મનઃ પ્રભુ ભક્તિ સ્વયમેવ રે....ભવિઃ ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

આવું પરમ અમૃતમય અસંગ અનુષ્ઠાન મહાપથના પ્રયાણરૂપ છે, મહામોક્ષમાર્ગ પ્રત્યેના સાક્ષાત્ ગમનરૂપ-છેલ્લી મજલરૂપ છે. આ અસંગ અનુષ્ઠાનથીજ સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ હોય છે. અને એટલા માટેજ આ અસંગ અનુષ્ઠાનને અહીં ‘ અનાગામિ-પદાવહ ’ કહ્યું છે, અર્થાત્ અપુનરાવર્ત્ત પદ કે જ્યાંથી પુનઃ પાછું ફરવાનું નથી, એવું નિત્યપદ, શાશ્વત મોક્ષપદ તે પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. આ અસંગ અનુષ્ઠાન થકીજ નિત્ય-સદા સ્થિર એવા મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ હોય છે. કારણકે આ અસંગાનુષ્ઠાન તે ઉપરમાં કહ્યું તેમ પરમાત્માના તન્મય ધ્યાનરૂપ અનાલંબન યોગ છે, અને પરમાત્માના સ્વરૂપ ધ્યાન આલંબને આત્મા અવશ્ય પરમાત્મા થાય છે,—ઇયળ જેમ ભમરીના ધ્યાનથી ભમરી બને છે તેમ.

“ જિન ભક્તિરત ચિત્તને રે, મનઃ વેધક રસ ગુણપ્રેમ રે. ભવિઃ
સેવક જિનપદ પામશે રે, મનઃ રસવેધિત અય જેમ રે. ભવિઃ ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.
“ જિન થઈ જિન જે આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;
ભૂંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે ભૂંગી જગ જોવે રે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

આના નામે કહે છે—

પ્રશાન્તવાહિતાસંજ્ઞં વિસભાગપરિક્ષયઃ ।

શિવવર્ત્મ ધ્રુવાધ્વેતિ યોગિભિર્ગીયતે હ્યદઃ ॥ ૧૭૬ ॥

વિસભાગપરિક્ષય અને, શાંતવાહિતા નામ;

ધ્રુવમાર્ગ શિવપંથ આ, ગીત યોગીથી આમ. ૧૭૬.

અર્થઃ—પ્રશાંતવાહિતા સંજ્ઞાવાળું આ અસંગ અનુષ્ઠાન વિસભાગપરિક્ષય, શિવવર્ત્મ, ધ્રુવમાર્ગ એમ યોગીઓથી ગવાય છે.

વિવેચન

“ વિસભાગક્ષય શાંતવાહિતા, ધ્રુવમારગ શિવ નામ;

કરે અસંગ ક્રિયા ઇહાં યોગી, વિમલ સુચશ પરિણામ રે. ”—યો. સજ્જા. ૯-૫.

વૃત્તિઃ—પ્રશાંતવાહિતાસંજ્ઞમ્-પ્રશાંતવાહિતા સંજ્ઞાવાળું, -સાંખ્યોનું. વિસભાગપરિક્ષયઃ-વિસભાગપરિક્ષય, -ઓદોનું. શિવવર્ત્મ-શિવવર્ત્મ, શિવમાર્ગ, -શૈવોનું ધ્રુવાધ્વા-ધ્રુવમાર્ગ. -મદાત્મિકોર્થ, -મદાત્મિકોર્થ, યોગિભિર્ગીયતે હ્યદઃ-આ અસંગ અનુષ્ઠાન યોગીઓથી ગવાય છે.

પ્રજ્ઞાદષ્ટિ : અસંગાનુષ્ઠાનના નામ, 'પર શાંતિ અનંત સુધામય જે'

આ જે અસંગ અનુષ્ઠાન કહ્યું, તેને યોગીઓએ ભિન્ન ભિન્ન નામે ગાયું છે: કોઈ તેને પ્રશાંતવાહિતા કહે છે, કોઈ વિસભાગપરિક્ષય કહે છે, કોઈ શિવવર્ત્મ કહે છે, કોઈ ધ્રુવમાર્ગ કહે છે.

(૧) સાંખ્યદર્શની-યોગદર્શનીઓ આ અસંગઅનુષ્ઠાનને પ્રશાંતવાહિતા નામે ઓળખે છે. જ્યાં પ્રશાંત-અત્યંત શાંતવાહિતા-વહન ભાવ છે, અર્થાત્ જ્યાં અખંડ શાંત સુધારસનો પ્રશાંત એકધારો પ્રવાહ વહ્યા કરે છે, તે પ્રશાંતવાહિતા અસંગાનુષ્ઠાનના છે. જ્યાં અખંડ આત્મસ્થિતિરૂપ પરમ પ્રશાંત ચૈતન્ય રસામૃતસાગરમાં વિવિધ નામ નિમજ્જનમય અખંડ એકધારો આત્મભાવ પ્રવાહ વહ્યા કરે છે, તે પ્રશાંતવાહિતાx છે. (૨) બૌદ્ધ દર્શની તેને 'વિસભાગપરિક્ષય' કહે છે. જ્યાં વિસભાગનો પરિક્ષય છે તે વિસભાગપરિક્ષય. આનો પરમાર્થ એમ સમજાય છે કે-અનાદિ કુવાસનામય વિષનો જ્યાં પરિક્ષય-સર્વથા ક્ષય હોય છે તે વિસભાગ-પરિક્ષય છે. આ કુવાસનામય વિષનો સર્વનાશ થતાં, પરમ અમૃતસ્વરૂપ આત્મા જ્યાં સ્વસ્વભાવે પ્રગટ થાય છે, તે વિસભાગપરિક્ષય છે. (૩) શૈવો તેને શિવવર્ત્મ-શિવ-માર્ગ કહે છે. શિવ એટલે પરમ તત્ત્વરૂપ મોક્ષ અથવા કલ્યાણ-નિઃશ્રેયસ; તેને પામવાનો માર્ગ, તેના પ્રત્યે જતો માર્ગ તે શિવવર્ત્મ, શિવમાર્ગ, મોક્ષમાર્ગ. અથવા શિવ એટલે શાંતિ; પરમ આત્મશાંતિ પામવાનો માર્ગ તે શિવવર્ત્મ. (૪) મહાત્મતિકો તેને ધ્રુવાધ્વ-ધ્રુવ માર્ગ નામ આપે છે. ધ્રુવ એટલે ત્રણે કાળમાં જે કદી ચલે નહિં, ફરે નહિં એવું અચલ પદ. જેમ ધ્રુવનો તારો કદી ફરે નહિં, ચલે નહિં, ધ્રુવ જ રહે, તેમ જે કદી ફરે નહિં, ચલે નહિં, ધ્રુવ જ રહે તે ધ્રુવ પદ. તે ધ્રુવપદ પ્રત્યે જવાનો માર્ગ તે ધ્રુવ માર્ગ.

આમ જે પરમ વીતરાગ ભાવરૂપ અસંગ આત્મચારિત્રને જોનો અસંગાનુષ્ઠાન નામે ઓળખે છે, તેને જ અન્ય દર્શનીઓએ પણ જૂઠા જૂઠા નામે ગાઇ તેનો મહા-મહિમા વિસ્તાર્યો છે. અને આમ પરમાણુમાત્ર પણ પરભાવ-વિભાવની વાસનાના સ્પર્શ લેશથી રહિત એવું આ પરમ અસંગ વીતરાગપદ-ગ્નિપદ, શિવપદ, બુદ્ધપદ, વિષ્ણુપદ છે; અને તે પામવાનો માર્ગ પણ તેવો જ અસંગ અનુષ્ઠાનરૂપ છે. સકલ યોગમાર્ગના પરમ રહસ્યરૂપ 'ઈચ્છે છે જે જોગીજન 'વાળું' પરમ અદ્ભુત અમર કાવ્ય કે જે યોગીશ્વર

x "પ્રશાંતવાહિતા વૃત્તે: સંસ્કારાત્સ્યાન્નિરોચજાત્ ।

પ્રાદુર્ભાવિતિરોભાવૌ તદ્વયુત્થાનજયોરચમ્ ॥"—દ્વિ. દ્વિ. ૨૪. ૨૩.

અર્થાત્—પ્રશાંતવાહિતા એટલે વિક્ષેપના પરિહૃતપણાથી સદશપ્રવાહ પરિણામિતા, એક સરખી પ્રવાહરૂપ પરિણામિતા. તે વૃત્તિ એટલે વૃત્તિમય ચિત્તના નિરોધજન્ય સંસ્કારથી હોય છે. "તસ્ય પ્રશાંતવાહિતા સંસ્કારાત્"—(પા. ૩૦-૧૦). આ નિરોધ તે શું? તો કે નિરોધજન્ય અને વ્યુત્થાનજન્ય સંસ્કારના અનુક્રમે પ્રાદુર્ભાવ-તિરોભાવ તે નિરોધ છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની અંતિમ કૃતિ છે, તેની આ અંતિમ ગાથામાં ઉપરોક્ત સર્વ નામોનો પરમાર્થભાવ સુંદર સરલ ને સ્પષ્ટ શૈલીમાં ઉત્તમ રીતે ગુથેલો દશ્ય થાય છે:—

“સુખધામ અનંત સુસંત ચહી,
દિનરાત રહે તદ ધ્યાન મહી;
પર શાંતિ અનંત સુધામય જે,
પ્રણમું પદ તે, વર તે, જય તે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

સુખના ધામરૂપ અનંત-શાશ્વત-ધ્રુવ એવા આ પરમ પદને સંતજનો-જોગીજનો શાહે છે, નિરંતર ધ્રુવે છે, એટલે જ રાતદિવસ તેના જ ધ્યાનમાં રહે છે. સુધામય-અમૃતમય એવી પરમ શાંતિ જ્યાં પ્રવહે છે એવા આ પદને નમસ્કાર ‘પરશાંતિ હો ! એ પદ ‘વર’ છે અર્થાત્ યોગીઓએ વરેલું-પસંદ કરેલું અનંત (Choicest) પરમ પદ છે. એવું તે પદ જયવંત વર્તો ! અત્રે સુધામય જે’ ‘સુખધામ’ શબ્દથી તેનું શિવપણું અને ‘અનંત’ શબ્દથી ધ્રુવપણું બતાવ્યું છે. ‘સુધામય’ શબ્દથી વિસલાગપરિક્ષ્યનું સૂચન છે, અને ‘પર શાંતિ અનંત’ પદથી પ્રશાંતવાહિતા પ્રદર્શિત કરી છે. આમ એક જ કંડિકામાં સર્વ દર્શનોના યોગશાસ્ત્રોને પરમ સંમત એવી યોગપરિભાષાનો પરમ રહસ્યરૂપ અનુપમ પરમાર્થ કેવી અંપૂર્વ સરલતાથી પ્રકાશ્યો છે ! ખરેખર ! શ્રીમદ્દનો આ છેલ્લામાં છેલ્લો શબ્દ એ સર્વ યોગશાસ્ત્રોનો પણ છેલ્લામાં છેલ્લો (last word) શબ્દજ છે.

एतत्प्रसाधयत्याशु यद्योग्यस्यां व्यवस्थितः ।

एतत्पदावहैषैव तत्तत्रैतद्विदां मता ॥ १७७ ॥

એહ પ્રસાધે શીઘ્ર અહિં, સ્થિત યોગિજન શિષ્ટ;
તેથી એહ-પદાવહા, આ જ તજ્ઞને ઈષ્ટ. ૧૭૭

અર્થ:—કારણ કે આ દષ્ટિમાં વ્યવસ્થિત સતો યોગી આ અસંગ અનુષ્ઠાનને શીઘ્ર પ્રસાધે છે. તેથી કરીને એ પદ પમાડનારી આ જ દષ્ટિ ત્યાં આ પદના જાણુનારાઓને ઈષ્ટ છે.

વિવેચન

આ અસંગ અનુષ્ઠાનને આ દષ્ટિમાં વ્યવસ્થિત યોગી શીઘ્ર પ્રસાધે છે. એટલે આ

વૃત્તિ:—एतद्—આ, અસંગ અનુષ્ઠાન, પ્રસાધયत्याશુ—શીઘ્ર પ્રસાધે છે, यद् योगी-કારણે યોગી, मस्यां-આમાં, આ દષ્ટિમાં, व्यवस्थितः-વ્યવસ્થિત સતો, एतत्पदावहैषैव—એ પદાવહા આ જ છે, એ પદ પમાડનારી આ જ દષ્ટિ છે, तत्-તેથી કરીને, तत्र-તેમાં, एतद्विदां—એ પદને જાણુનારાઓને, मता—મત છે, ઈષ્ટ છે.

અસંગપદાવહા-અસંગ પદને પમાડનારી આ જ દૃષ્ટિ, તે યોગમાર્ગને વિષે એ પદના જ્ઞાતા યોગી પુરુષોને મત છે, ઇષ્ટ છે, અભિમત છે.

આ જે અસંગ અનુષ્ઠાન કહેવામાં આવ્યું, તે અસંગ અનુષ્ઠાનને આ સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો યોગી શીઘ્ર પ્રસાધે છે. અત્રે યોગી પરમ વીતરાગ ભાવરૂપ આ અસંગ પદને પામે છે; કે જ્યાં અનાદિ કુવાસનામય વિષનો

અસંગાનુષ્ઠાન પરિક્ષય-વિસભાગપરિક્ષય થતાં, પરમ અમૃતસ્વરૂપ આત્મા શુદ્ધ સિદ્ધિ સહજાત્મસ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે; અને જ્યાં પરમ શાંત સુધારસનો પ્રશાંત અખંડ પ્રવાહ વહ્યા કરે છે-પ્રશાંતવાહિતા વર્તે છે, એટલે અખંડ આત્મસ્થિતિરૂપ પરમ પ્રશાંત ચૈતન્ય રસામૃતસાગરમાં આત્મા નિરંતર નિમજ્જન કરે છે. અત્રે જ તે પરમ યોગી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની અલેક્ષ્ય એકતારૂપ પરમાર્થ મોક્ષ-માર્ગને-શિવમાર્ગને સાક્ષાત્ પામે છે, મોક્ષરૂપ ધ્રુવપદ પ્રત્યે લઈ જનારા પ્રત્યક્ષ ધ્રુવ-માર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે.

“એમ પરાજય કરીને ચારિત્રમોહનો,

આવું ત્યાં જ્યાં કરણ અપૂર્વ ભાવ જો.”—શ્રીમદ્ રાજવ્યદ્રેશ.

આવા અસંગ-વીતરાગ યોગીની આત્મદશા પરમ અદ્ભુત હોય છે. તેમનો આત્મા એટલો ખર્ચો ઉઠાસીન-વીતરાગ વર્તે છે, કે તે સર્વત્ર અસંગ ભાવને જ બળે છે, એક જવલંત આત્મા સિવાય અન્યત્ર કયાંય સંગ કરતો નથી. આવી પરમ અદ્ભુત ઉદાહરણ અસંગ-ઉઠાસીન વીતરાગ દશાનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ આ રહ્યું:—

“ચિત્તની દશા ચૈતન્યમય રહ્યા કરે છે.”

“એક પુરાણ પુરુષ અને પુરાણ પુરુષની પ્રેમ સંપત્તિ વિના અમને કંઈ ગમતું નથી, અમને કોઈ પદાર્થમાં રુચિ માત્ર રહી નથી; કંઈ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થતી નથી; વ્યવહાર કેમ ચાલે છે એનું જ્ઞાન નથી; જગત્ શું સ્થિતિમાં છે તેની સ્મૃતિ રહેતી નથી; કોઈ શત્રુ-મિત્રમાં લેદલાવ રહ્યો નથી; કોણ શત્રુ છે અને કોણ મિત્ર છે એની ખબર રખાતી નથી; અમે દેહધારી છીએ કે કેમ તે સંભારીએ ત્યારે માંડ બાણીએ છીએ.”

ધૃત્યાદિ. જુઓ.—શ્રીમદ્ રાજવ્યદ્રેશ, પત્રાંક ૨૧૭

આ અસંગ અનુષ્ઠાન અત્રે સાતમી દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે, એટલા માટે આ સાતમી દૃષ્ટિ જ પરમપદને-મોક્ષપદને આણનારી, પમાડનારી હોઈ, યોગીઓને પરમ ઇષ્ટ છે, અભિમત છે. કારણ કે એ પદને-શાશ્વત પદને અથવા ‘પ્રણયુ’ પદ તે, અસંગાનુષ્ઠાનરૂપ સત્પ્રવૃત્તિપદને જેઓ સ્વરૂપથી જાણે છે, તે શાશ્વત વર તે, જય તે’ આત્મસ્વરૂપ પદનો-મોક્ષપદનો મહિમા જેના હૃદયે વસ્યો છે, એવા

તત્ત્વ યોગીઓને, તે પદની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ કરાવનારી આ દષ્ટિ જ પરમ પ્રિય, અત્યંત બહાલી હોય, એમાં આશ્ચર્ય શું? એટલે યોગીઓ નિરંતર આ દષ્ટિની જ ઝંખના કર્યા કરે છે, નિરંતર ભાવનામય ઇચ્છા રાખે છે, અને તેવી અસંગ જ્ઞાનદશાસંપન્ન જ્ઞાનીને સ્તવે છે કે:—

“દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;

તે જ્ઞાનિના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

—: પ્રભા દષ્ટિનો સાર :—

સાતમી પ્રભા દષ્ટિ ધ્યાનપ્રિયા છે. એથી કરીને જ આમાં ‘રોગ’ નામનો સાતમો ચિત્તદોષ હોતો નથી, અને આ દષ્ટિ તત્ત્વપ્રતિપત્તિ નામના સાતમા ગુણથી યુક્ત, તથા વિશેષે કરીને શમસંયુક્ત એવી હોઈ, સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા—સત્પ્રવૃત્તિ પદ પમાડનારી છે.

આ દષ્ટિમાં ધ્યાનજન્ય સુખ હોય છે, કે જે શબ્દાદિ વિષયરૂપ કામસાધનને જીતનારું હોય છે, તથા વિવેકબલથી—જ્ઞાનસામર્થ્યથી ઉપજેલું એવું હોઈ સદૈવ શમસાર જ હોય હોય છે, કારણ કે વિવેકનું ફલ શમ છે. તેમજ સર્વ પરવશ તે હુંબ છે, ને સર્વ આત્મવશ તે સુખ છે,—આ સંક્ષેપમાં સુખ હુંબનું લક્ષણ મુનિએ કહ્યું છે. એમ પુણ્યની અપેક્ષા રાખવાવાળું સુખ પણ પરવશસ્થિત છે, કારણ કે પુણ્યનું પરપાલું છે, અને તેથી કરીને આ પુણ્યની અપેક્ષાવાળું સુખ તેના લક્ષણની પ્રાપ્તિથી હુંબ જ છે. માત્ર ધ્યાનજન્ય સુખ તે જ તાત્ત્વિક સુખ છે, કારણ કે તેનું અપરાધીનપાલું છે, અને કર્મવિયોગમાત્રથી ઉપજવાપાલું છે. અત્રે નિર્મલ બોધ હોઈ, મહાત્મા મુનિઓને ધ્યાન સદૈવ હોય છે, કારણ કે જેનો મલ લગભગ ક્ષીણ છે એવું સુવર્ણ સદા કદ્યાણુ જ હોય છે.

અસંગાનુષ્ઠાન સંજ્ઞાથી ઓળખાતું સત્ પ્રવૃત્તિપદ અત્ર પ્રાપ્ત હોય છે. તે મહા-પથના પ્રયાણરૂપ હોઈ નિત્ય પદ પમાડનારું છે. આ અસંગાનુષ્ઠાન પ્રશાંતવાહિતા, વિસભાગ-પરિક્ષય, શિવવર્ત્મ, ધ્રુવમાર્ગ,—એમ અનેક નામે યોગીઓથી ગવાય છે; આને અત્ર સ્થિત યોગી શીઘ્ર સાધે છે. તેથી આ પદ પમાડનારી આ દષ્ટિ જ યોગવિદોને ઇષ્ટ છે.

પ્રભા દષ્ટિનું કોષ્ટક: ૧૩

દર્શન	યોગાંગ	દોષત્યાગ	ગુણપ્રાપ્તિ	અન્ય વિશિષ્ટતા	ગુણસ્થાન
સૂર્યપ્રભાસમ —નિર્મલ બોધ	ધ્યાન સદાય અનુપમસુખ —શમસાર	રોગ દોષ ત્યાગ	તત્ત્વપ્રતિપત્તિ	સત્પ્રવૃત્તિ પદાવહપાલું સત્પ્રવૃત્તિપદ =અસંગાનુષ્ઠાન	૭-૮

કળશ કાવ્ય

માલિની-

દેનકર શું પ્રકાશી આ પ્રભા નામ દષ્ટિ, શમ અમૃત ઘનોની અત્ર ઉદામ વૃષ્ટિ;
 નેરમલ પ્રતિપત્તિ તત્ત્વકેરી પ્રવર્તે, રુગરહિત ક્રિયા સૌ સર્વદા શુદ્ધ વર્તે. ૧૩૫

વેષય સુખતણા સૌ સાધનો જીતનારું, બલથી સ્વપર ભેદજ્ઞાનના જન્મનારું;
 પ્રશમરસથી સાર ધ્યાનનું સૌખ્ય એવું, અહિં અનુભવો આખે યોગી-ઓપમ્ય કેવું ? ૧૩૬

પરવશ સઘળુંયે લોકમાં દુઃખ જાણે, નિજવશ સઘળુંયે સુખ તે તો પ્રમાણે;
 કષણ સુખદુઃખોનું એક સંક્ષેપમાંહિ, પરવશ સુખ પુણ્યાપેક્ષો તે દુઃખ આંહિ. ૧૩૭

નિરમલ અતિ યોધે આત્મનું શુકલ ધ્યાન, નિશદિન જ મહાત્મા જ્ઞાનીને એક સ્થાન;
 મલ ગલિત થયો તે હેમ કદ્યાણુ જાણું, ત્યમ અમલ લહેદ્યાં ધ્યાન કદ્યાણુ સાચું. ૧૩૮

વિષમ વિષય આદિ વિષ જ્યાં ક્ષીણ વર્તે, અપુનરગતિદાથી સત્પ્રવૃત્તિ પ્રવર્તે;
 પરમ પ્રવહતી જ્યાં શાંતિ સુધા સરિતા, ધ્રુવ શિવ પથદાત્રી યોગીને નિત્ય પ્રીતા. ૧૩૯

પરપરિણતિકેરે સંગ જ્યાં નો'ય કાંઈ, પર સમયનો જેમાં હોય સ્વપ્ને ન છાંઈ;
 સમય પણ ન જેમાં હોય વિભાવ વૃત્તિ, સ્થિતિ જ સ્વસમયે તે સત્ અસંગી પ્રવૃત્તિ. ૧૪૦

સત્ પ્રવૃત્તિપદં તે'હ્યાં અસંગાનુષ્ઠાન, મહત પથ પ્રતિ તે યોગિનું છે પ્રયાણ;
 પરિભય વિસલાગ શાંતસંવાહિતાય, શિવપદ ધ્રુવમાર્ગ યોગિથી તે ગવાય. ૧૪૧

સકલ સ્થલ અસંગી આ અસંગાનુષ્ઠાન, સ્થિત અહિં ઝટ યોગી સાધતો એક સ્થાન;
 નિશદિન મનનંદી આત્મ આનંદ જામે, પર પદ ભગવાનનો દાસ તે શીઘ્ર પામે. ૧૪૨

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरत्तुचंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन
 सुमनोनंदनीवृहट्टीकाख्यविवेचनेन संप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे सप्तमी
 प्रभादृष्टिः ॥



પરા દૃષ્ટિ

સાતમી દૃષ્ટિ કહી, હવે તે પછીની કહેવામાં આવે છે. તે કહે છે:—

સમાધિનિષ્ઠા તુ પરા તદાસન્નવિવર્જિતા ।

સાત્મીકૃતપ્રવૃત્તિશ્ચ તદુત્તીર્ણાશયેતિ ચ ॥ ૧૭૮ ॥

સમાધિનિષ્ઠ દૃષ્ટિ પરા, તસ આસંગ વિહીન;
આત્મારૂપ પ્રવૃત્તિ જ્યાં, આશય તથા ઉત્તીર્ણ. ૧૭૮

અર્થ:—આઠમી પરા દૃષ્ટિ સમાધિનિષ્ઠ અને તેના આસંગદોષથી વિવર્જિત એવી હોય છે; તથા સાત્મીભૂત પ્રવૃત્તિવાળી અને તેનાથી ઉત્તીર્ણ આશયવાળી હોય છે.

વિવેચન

“ આઠમી દૃષ્ટિ સાર સમાધિ, નામ પરા તસ જાણું; ”

આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ, શશિ સમ ઝોધ વખાણું ”—ચો. સંજ્ઞા. ૮-૧

આ પરાદૃષ્ટિ સમાધિનિષ્ઠ અને તે સમાધિના આસંગ દોષથી સર્વથા રહિત એવી હોય છે. વળી તે ચંદનગંધ ન્યાયે સાત્મીભૂત પ્રવૃત્તિવાળી અને તે પ્રવૃત્તિથી ઉત્તીર્ણ આશયવાળી હોય છે, કારણકે વાસક ચિત્તનો અભાવ હોય છે.

આ આઠમી દૃષ્ટિ ‘પરા’ નામની છે, અને તેનું આ ‘પરા’ નામ સર્વથા યથાર્થ છે; કારણકે એનાથી પર કોઈ નથી, અને એ સર્વથી પર છે, પરમ છે, સર્વોત્કૃષ્ટ છે,

વૃત્તિ:—સમાધિનિષ્ઠા તુ પરા—આઠમી પરાદૃષ્ટિ તો સમાધિનિષ્ઠ હોય છે. સમાધિ તે ધ્યાન-વિશેષ છે, અથવા ધ્યાનનું ફલ છે એમ ખીજાઓ કહે છે. કહ્યું છે કે—‘દેશવન્ધશ્ચિત્તસ્ય ધારણા’ (પા. ૩-૧), ‘તત્ર પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનં’ (પા. ૩-૨), ‘તદેવાર્થમાત્રનિર્માસં સ્વરૂપ-શૂન્યમિવ સમાધિ:’ (પા. ૩-૩).

તદાસન્નવિવર્જિતા—તેના-સમાધિના આસંગથી વિવર્જિત, સાત્મીકૃતપ્રવૃત્તિશ્ચ—સાત્મીકૃત પ્રવૃત્તિવાળી, સાત્મીભૂત પ્રવૃત્તિવાળી આ, ચંદનગંધ-ન્યાયે. તદુત્તીર્ણાશયા—તેનાથી-પ્રવૃત્તિથી ઉત્તીર્ણ આશયવાળી—વાસક ચિત્તના અભાવે.

જિયામાં જિયી ને છેવટમાં છેવટની એ છે. એટલા માટે એને 'પરા' કહી છે. અત્રે જ આધ્યાત્મિક વિકાસરૂપ યોગની પરાકાષ્ટા-છેલ્લામાં છેલ્લી હદ પ્રાપ્ત થાય છે, પરમ તત્ત્વની સાક્ષાત્ પ્રવૃત્તિ અત્રે હોય છે, અર્થાત્ અત્રે આત્મા સાક્ષાત્ પરમાત્મા બને છે. વળી આ 'પરા' દષ્ટિને પામેલો યોગીશ્વર સંસારથી પર થાય છે, એટલે પણ એને 'પરા' નામ ઘટે છે. આવી આ ચથાર્થાભિધાના આઠમી પરા દષ્ટિમાં પૂર્વોક્ત ક્રમ પ્રમાણે ચંદ્રપ્રભા સમાન બોધ, યોગનું આઠમું અંગ સમાધિ, આઠમા આસંગ દોષનો ત્યાગ અને આઠમા પ્રવૃત્તિ ગુણની સંપ્રાપ્તિ હોય છે.

આ દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થતો બોધ ચંદ્રની પ્રભા સરખો હોય છે, કારણ કે સાતમી દષ્ટિ કે જેનો બોધ-પ્રકાશ સૂર્યપ્રભા સમાન હોય છે, તેના કરતાં આ આઠમી દષ્ટિનો બોધ અધિકતર હોય છે. સૂર્યનો પ્રકાશ તેજસ્વી છે, પરંતુ તાપ પમાડે છે, 'શશિ સમ બોધ' ઉગ્ર લાગે છે; અને ચંદ્રનો પ્રકાશ તો કેવલ સૌમ્ય ને શાંત હોઈ 'વખાણું' શીતલતા ઉપજાવે છે, પરમ આહ્લાદ આપે છે; અને બન્નેનું વિશ્વપ્રકાશકપણું તો સમાન છે, એટલે ચંદ્રના પ્રકાશનું સ્થાન સૂર્ય કરતાં અધિક માન્યું છે. આમ પૂર્ણ ચંદ્રની જેમ જ્યાં પૂર્ણ જ્ઞાનચંદ્રનો પ્રકાશ સોળે કળાએ ખીલી જાડે છે, એવી આ દષ્ટિનો બોધ પરમેત્ક્રુષ્ટ હોય છે, અને તે બોધ-ચંદ્રની જ્ઞાન જ્યોત્સ્ના સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે, પણ તે વિશ્વરૂપ થતો નથી. (જુઓ પૃ. ૭૫૭-૪૮૩)

આમ આ પરાદષ્ટિને ચંદ્રની ઉપમા સાંગોપાંગ સંપૂર્ણપણે ઘટે છે, કારણ કે ચંદ્રની જેમ સ્વરૂપમાં સમવસ્થિત રહી અત્રે બોધની વિશ્વપ્રકાશકતા હોય છે, પણ વિશ્વવ્યાપકતા નથી હોતી; આપ સ્વભાવમાં જ પરિપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ હોય છે, પરભાવનો લેશ પણ પ્રવેશ હોતો નથી, કેવળ નિર્લેખ શુદ્ધ અદ્વૈત અવસ્થા જ હોય છે.

અને આમ બોધની પરાકાષ્ટા પ્રાપ્ત હોવાથી અત્રે યોગનું આઠમું અંગ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે આ દષ્ટિ સમાધિનિષ્ઠ હોય છે-સદા સદ્ધ્યાનરૂપ જ હોય છે. આ સમાધિ એ ધ્યાનવિશેષ છે, અથવા ધ્યાનનું રૂપ છે એમ ખીન્નાએ સમાધિનિષ્ઠતા કહે છે. ચિત્તનો દેશબંધ તે ધારણા, તેમાં પ્રત્યયની એકતાનતા તે ધ્યાન, અને તે જ ધ્યાન અર્થમાત્ર નિર્લાસરૂપ હોઈ જાણે સ્વરૂપ શૂન્ય હોય તે સમાધિ છે. અર્થાત્ જ્યાં ધ્યેય વસ્તુમાત્ર જ દેખાય છે ને ધ્યાનનું સ્વરૂપ રહેતું નથી, અને આમ જ્યાં ધ્યાતા, ધ્યાન ને ધ્યેયની ત્રિપુટીની એકતા થાય છે, -કેવળ એક સહજ એવું આત્મસ્વરૂપ જ સહજ સ્વરૂપે ભાસે છે, તેનું નામ સમાધિ છે. અત્રે નિરંતરપણે આવી પરમ આત્મસમાધિ જ વર્તે છે, એટલે આ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા યોગીશ્વરની સહજાત્મ-સ્વરૂપે અખંડ સ્થિતિ હોય છે; કારણ કે પરભાવનું જે દ્વૈત હતું તે સર્વથા ટળી ગયું,

એટલે એને પરમ શુદ્ધ અદ્વૈત ભાવે કેવળ એક આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિરૂપ સહજ નિઃપ્રયાસ રમણતા વર્તે છે. આમ આ દૃષ્ટિ સમાધિમાં નિષ્ઠાને-અંતિમ આત્યંતિક સ્થિતિને પામે છે, એટલે જ એને અત્રે ‘સમાધિનિષ્ઠ’ કહી છે.

“શુદ્ધ નિઃપ્રયાસ નિજ ભાવ ભોગી યદા, આત્મ ક્ષેત્રે નહિં અન્ય રક્ષણ તદા;
એક અસહાય નિઃસંગ નિર્દ્વંદ્વતા, શક્તિ ઉત્સર્ગની હોય સહુ વ્યક્તતા.”-શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ પરમ સદ્ધયાનરૂપ આત્મસમાધિ નિર્વિકલ્પ જ હોય છે; કારણ કે અત્રે ઉપર કદા પ્રમાણે બોધ પણ ચંદ્ર જેવો નિર્મલ તથા નિર્વિકલ્પ હોય છે. એટલે એમાં ક્યારેય પણ કોઈ પણ પ્રકારનો કોઈ પણ વિકલ્પ ઊઠવાનો સર્વથા અસંભવ જ નિર્વિકલ્પ દશા છે. આમ અત્રે નિર્વિકલ્પ અર્થાંત આત્મસમાધિ હોય છે, એટલે ધ્યાતા ધ્યાન ને ધ્યેય એ ત્રણનો ભેદ પણ મટી જાય છે, જ્ઞાતા, જ્ઞેય ને જ્ઞાનની ત્રિપુટી પણ લય પામે છે, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ ત્રિગુણ પણ એક અભેદ આત્મસ્વરૂપે પરિણમે છે. અત્ર સમસ્ત દ્વૈતભાવ અસ્ત પામી જાય છે, ને એક શુદ્ધ આત્મા સ્વભાવસમવસ્થિત રહે છે, શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનમય આત્મસ્વભાવમાં નિયત ચરિતવંત-ચરણવંત વર્તે છે, સ્વસ્વભાવમાં વિલસે છે.

“નિર્વિકલ્પ સુસમાધિમેં હો, ત્રિગુણ લયે હે અભેદ.”

“ધ્યાતા ધ્યેય સમાધિ અભેદે, પર પરિણતિ વિચ્છેદે રે;

ધ્યાતા સાધક ભાવ ઉચ્છેદે, ધ્યેય સિદ્ધતા વેદે રે....પ્રભુ અંતરજામી !” શ્રી દેવચંદ્રજી.

“તે ત્રણે અભેદ પરિણામથી રે, જ્યારે વર્તે તે આત્મારૂપ....મૂળ મારગ.

તેહ મારગ જિતનો પામિયો રે, કિંવા પામ્યો તે નિજસ્વરૂપ....મૂળ.”-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આ પરમ યોગીંદ્ર આત્મી નિર્વિકલ્પ દશા આવા અર્થાંત આત્મધ્યાનથી પામે છે:-

“સર્વથી સર્વ પ્રકારે હું બિન્ન છઉં, એક કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ,
પરમોત્કૃષ્ટ, અચિંત્ય સુખસ્વરૂપ, માત્ર એકાંત શુદ્ધ અનુભવરૂપ હું છઉં. ત્યાં
વિક્લેપ શો ? વિકલ્પ શો ? ભય શો ? ખેદ શો ? બીજી અવસ્થા શી ? શુદ્ધ
શુદ્ધ, પ્રકૃષ્ટ શુદ્ધ પરમ શાંત ચૈતન્ય હું માત્ર નિર્વિકલ્પ છઉં. નિજ સ્વરૂપમય
ઉપયોગ કરું છઉં. તન્મય થાઉં છઉં. શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૭૬૦.

આમ વિકલ્પજાલથી રચુત થઈ શાંત ચિત્તવાળા જે યોગીશ્વરો નયપક્ષપાત છોડી,
નિત્ય સ્વરૂપગુપ્ત થઈને નિવસે છે, તેઓ જ સાક્ષાત અમૃત પીએ છે, અર્થાત્ જેઓ
નિર્વિકલ્પ એવું શુદ્ધ-શુકલ આત્મધ્યાન ધ્યાવે છે, તેઓ જ પરમ

સ્વરૂપશુભ્રમ અમૃતપાન જીવન્મુક્તદશાઈપ પરમ અમૃત સમા સહજ સમાધિ સુખનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે. એ પ્રમાણે તાત્વિકશિરોમણિ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીએ શ્રી સમયસાર કેન્દ્રશમાં પરમ આત્મભાવના ઉદ્દાસમાં

લલકાર્યું છે:—

“ય એવ મુક્ત્વા નયપક્ષપાતં, સ્વરૂપગુપ્તા નિવસન્તિ નિત્યમ્ ।

વિકલ્પજાલચ્યુતશાન્તચિત્તાસ્ત એવ સાક્ષાદમૃતં પિવન્તિ ॥ ”

આવી પરમ આત્મસમાધિ જ્યાં પ્રગટે છે, એવી આ આઠમી દષ્ટિમાં આસંગ નામના આઠમા ચિત્તદોષનો સર્વથા ત્યાગ હોય છે. અમુક એક જ યોગક્રિયાના સ્થાનમાં રંગ લાગવાથી, તે સ્થાનમાં જ—તે જ ક્રિયામાં આસક્તિ થઈ જવી આસંગ તે આસંગદોષ છે. જે ક્રિયા કરતો હોય, તેમાં ‘ઈદમેવ સુંદર’ આ જ દોષત્યાગ સુંદર છે—રૂડું છે—શુદ્ધું છે, એવો જે રંગ લાગવો, આસક્ત ભાવ થવો, તેમાં જ શુંદરીયા થઈને ચોંટ્યા રહેવું, તે આસંગ અર્થાત્ આસક્તિ છે. કારણ કે એમ એક જ સ્થાને જીવ જો આસક્ત થઈને ચોંટી રહે—મંજ્યો રહે, તો પછી ત્યાં જ શુણ્ણસ્થાને સ્થિતિ રહે, આગળ ન વધે, પ્રગતિ (Progress, Advancement) ન થાય, આગળનું શુણ્ણસ્થાન ન સ્પર્શાય, અને તેથી પરમાર્થરૂપ સત્કૃણ-મૌક્ષક્ષ્ણ ન મળે. (જુઓ પૃ. ૮૬).

“ચંદન ગંધ સમાન ક્ષમા ઇહાં, વાસકને ન ગવેષેજ;

આસંગે વરજિત વળી એહમાં, કિરિયા નિજ શુણ્ણ લેજેજ” —ચો. સજ્જા ૮-૨

અથવા પર દ્રવ્ય તથા પરભાવના પ્રસંગમાં આસક્તિ ઉપજવી તે આસંગ છે. આ દૃષ્ટિવંત વીતરાગ મહાયોગીને પરદ્રવ્ય-પરભાવના પરમાણુ પ્રત્યે પણ લેશમાત્ર આસક્તિ હોતી નથી, સ્વપ્નાંતરે પણ સમય માત્ર પણ તે પ્રત્યે આત્મભાવ ઉપજતો નથી; કારણ કે એક શુદ્ધ આત્મા સિવાય પરમાણુ માત્ર પણ મ્હાઈ નથી, એવી અખંડ આત્મભાવના તે ભાવે છે. આવા પરમ ભાવિતાત્માને પરભાવ પ્રત્યે આસક્ત કેમ હોય ? અરે ! અન્યત્ર આસંગ તો હર રહ્યો, પણ ઉપરમાં કહ્યું તેમ યોગ-સમાધિ ક્રિયામાં પણ તેને આસંગ હોતો નથી ! અને તેથી કરીને જ ઉત્તરોત્તર સમાધિપ્રકર્ષને પામતો આ યોગીશ્વર ઉચ્ચ ઉચ્ચ શુણ્ણસ્થાનની પ્રાપ્તિ કરતો આગળ વધે છે; એક જ સ્થાને પડ્યો રહેતો નથી, પણ સમયે સમયે અનંતા સંયમ વર્ધમાન કરતો રહી તે ઝપાટાખંધ શુણ્ણસ્થાન શ્રેણીએ ચઢતો ચઢતો ઉત્કૃષ્ટ આત્મસમાધિ દશાને પામે છે.

“અનુક્રમે સંયમ સ્પર્શતોજ, પાર્યો ક્ષાયિક ભાવ;

સંયમ શ્રેણી કુલડેજ, પૂર્ણ પદ નિમ્પાવ.”

(૫૯૪)

અને સાતમો પ્રતિપત્તિ-તત્વાનુભવરૂપ ગુણ પ્રગટ્યા પછી, સ્વાભાવિક ક્રમે આ આઠમી દૃષ્ટિમાં આઠમો પ્રવૃત્તિ ગુણ પ્રગટે છે, જેથી યથાતત્ત્વ પ્રવૃત્તિ હોય છે. એટલે કે જેવા પ્રકારે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ અનુભવમાં આંચું, તેવા પ્રકારે ‘આપ સ્વભાવે પ્રવર્તનરૂપ, આચરણરૂપ, ચારિત્રરૂપ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે, આત્માનુચરણ પ્રવૃત્તિ ‘પૂરણ’ હોય છે. અર્થાત્ આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન-દર્શનરૂપ છે, તે સ્વભાવમાં નિયત ચરિત હોવું, આત્મસ્વભાવમાં પૂર્ણપણે પ્રવર્તવું, ‘આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ’ થવી, એવો ઉત્કૃષ્ટ પ્રવૃત્તિ ગુણ અત્ર પ્રગટે છે. આમ આ સ્વભાવ પ્રવૃત્તિ સાતમીરૂપ-આત્મભૂત થઈ જાય છે, આત્માનુચરણરૂપ પ્રવૃત્તિ આત્મામય બની જાય છે, આત્માકાર થઈ જાય છે. આત્મા સ્વયં ચારિત્રમૂર્તિ બને છે, આત્માના ‘નામ ચારિત્ર પ્રદેશે પ્રદેશે શુદ્ધ ચારિત્ર ગુણ વ્યાપ્ત થાય છે. જેને વાસકની-સુવાસિત તે અણુલિંગ’ કરનારની અપેક્ષા નથી, એવો ચંદનનો ગંધ વનમાં સર્વત્ર પ્રસરી જઈ તેને સુવાસિત કરે છે, તેમ આ સ્વરૂપાચરણમય આત્મપ્રવૃત્તિ ગુણ સહજ સ્વભાવે સર્વ આત્મપ્રદેશમાં વ્યાપી જઈ સંપૂર્ણ શીલસુગંધથી તેને સુવાસિત કરી મૂકે છે. જેમ જેમ આ પ્રવૃત્તિ ગુણ વિકસતો જાય છે, તેમ તેમ મોહનીય કર્મનો ક્ષય થતો જાય છે, ને વીતરાગતાની માત્રા વધતી જાય છે, છેવટે યથાખ્યાત પરમ વીતરાગ ચારિત્ર પ્રગટે છે. એટલે કે જેવું આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ખ્યાત છે-પ્રસિદ્ધ છે, અથવા તો જેવું ચારિત્રનું શુદ્ધ નિષ્કણ સ્વરૂપ આખ્યાત છે-જ્ઞાનીઓએ લાખ્યું છે, તેવું અત્ર પ્રગટ થાય છે.

“જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે, જાણ્યો સર્વેથી લિન્ન અસંગ મૂળ મારગ”
તેવો સ્થિર સ્વભાવ જે ઉપજે રે, નામ ચારિત્ર તે અણુલિંગ મૂળ” —શ્રી રાજચંદ્રજી.

વળી આ દૃષ્ટિ પ્રવૃત્તિથી ઉત્તીર્ણ આશયવાળી હોય છે-વાસક ચિત્તના અભાવને લીધે. એટલે કે હવે ચિત્ત-આશય પ્રવૃત્તિથી ઉત્તીર્ણ-પાર ઉતરી ગયેલો હોય છે. ચિત્તને કંઈ પ્રવૃત્તિ કરવાપણું રહ્યું નથી, એટલે તેની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ નિવૃત્ત ‘પ્રવૃત્તિ અનંત થાય છે, બધી દોડાદોડ બંધ થાય છે ને તે આત્મામાં લય પામે છે. અપહારી હો’ અત્યાર પહેલાં વાસનાવંત આત્માની બધી પ્રવૃત્તિ ચિત્તદ્વારા થતી હતી, જ્યાંસુધી કલેશરૂપ વાસના હતી ત્યાંસુધી વાસનાવાસિત ચિત્ત જીવનો બધો કારભાર ચલાવતું હતું. પરંતુ હવે તો કલેશરૂપ વાસના નિર્મૂળ થતાં, વાસનાનું બીજ સર્વથા બળી જતાં, આત્મા પોતે જ આત્મસ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, વચ્ચે મક્ષીઆ મારક્ષીઆ (agent) ચિત્તની કબજ રહેતી નથી. આમ પદ્મજ્ઞ મંત્રીની જેમ વાસના-વાસિત ચિત્ત અત્ર નિર્વાસિત થાય છે ! એટલે ‘યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ’ ચિત્તવૃત્તિ-નિરોધરૂપ યોગની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ અત્ર સંપ્રાપ્ત થાય છે.

“સર્વ પ્રદેશ પ્રગટ શમગુણથી, પ્રવૃત્તિ અનંત અપહારી હો;
પરમ ગુણી સેવનથે સેવક, અપ્રશસ્તતા વારી હો.” —શ્રી દેવચંદ્રજી.

પરા દષ્ટિ : ‘ આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણુ ’

“ કલેશે વાસિત મન સંસાર, કલેશ રહિત મન તે ભવપાર. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

“ જિહાં રાગ અને વળી દ્રેષ, તિહાં સર્વદા માનો કલેશ;
ઉદાસીનતાનો જ્યાં વાસ, સકલ દુઃખનો છે ત્યાં નાશ.

“ આંચે બહુ સમ દેશમાં, છાયા જાય સમાર્ધ;
આંચે તેમ સ્વભાવમાં, મન સ્વરૂપ પણ જાઈ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

નિરાચારપદો હ્યસ્યામતિચારવિવર્જિતઃ ।

આરૂઢારોહણાભાવગતિવત્ત્વસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૧૭૯ ॥

નિરાચાર યોગી અહીં, નિરતિચાર જ હોય;
તસ ચેષ્ટિત-આરૂઢનું, આરોહણુ જ્યમ નોય. ૧૭૯.

અર્થ:—આ દષ્ટિમાં યોગી નિરાચાર પદવાળો, અતિચારથી વિવર્જિત-રહિત એવો હોય છે. આરૂઢના આરોહણુ અભાવની ગતિ જેમ એનું ચેષ્ટિત હોય છે.

વિવેચન

આ દષ્ટિમાં યોગી નિરાચાર પદવાળો હોય છે. કોઈ પણ આચાર કરવાનું પ્રયોજન તેને હોતું નથી. તેથી તેને પ્રતિક્રમણુ આદિ આચારનો અભાવ હોય છે. વળી તે અતિ-ચારથી વિવર્જિત-સર્વથા રહિત હોય છે, કારણ કે કોઈ પણ અતિચાર લાગવાનું કારણ તેને હોતું નથી. આરૂઢને આરોહણુના અભાવની જેમ આ યોગીનું ચેષ્ટિત હોય છે, કારણ કે આચાર વડે છૂતવા યોગ્ય એવા કર્મનો તેને અભાવ થયો છે. એટલે કોઈ આચારનું પાળવાપણું તેને બાકી રહ્યું નથી. આમ તે સર્વ આચારથી પર એવા નિરાચાર પદને પ્રાપ્ત થયો હોય છે.

“ નિરતિચાર પદ એહમાં યોગી, કહિયે નહિં અતિચારીજી;

આરોહે આરૂઢે ગિરિને, ત્યમ એહની ગતિ ન્યારીજી. ” યો. દ. સંજ્ઞા. ૮-૧.

જ્યારે યોગી આ આઠમી પરા દષ્ટિને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેને કોઈ આચાર પાળવાપણું રહેતું નથી, તે આચારથી પર એવો ‘ કદપાતીત ’ થાય છે. અત્યાર સુધી

વૃત્તિ:—નિરાચારપદો હિ—નિરાચાર પદવાળો જ, અસ્થાં—આમાં, આ દષ્ટિમાં યોગી હોય છે, —પ્રતિક્રમણુદિત અભાવથી, અતિચારવિવર્જિત:—અતિચાર વિવર્જિત-રહિત,—તેના નિબંધનના અભાવને લીધે. આરૂઢારોહણાભાવગતિવત્ત્વસ્ય ચેષ્ટિતમ્—આરૂઢના આરોહણુ અભાવની ગતિ જેમ આનું—યોગીનું ચેષ્ટિત હોય છે. આચારથી જેય-નય કરતા યોગ્ય એવા કર્મના અભાવથી નિરાચાર પદવાળો હોય છે, એમ અર્થ છે.

યોગસાધના માટે જે જે આચાર આવશ્યક હતા, અવશ્ય કરવા યોગ્ય ‘નિરાચાર પદ’ હતા, તે હવે અત્રે સંપૂર્ણ યોગસિદ્ધિ સાંપડતાં નિરુપયોગી બની બીજા એકમાં યોગી’ છે, નિપ્રયોજન થાય છે. પૂર્વે પ્રારંભક સાધકને જે પ્રતિકમણાદિ સાધન યોગભૂમિકા પર ચઢવા માટે ઉપકારી હતા, તે હવે યોગારૂઢ એવી સમાધિદશા પામ્યા પછી યોગસિદ્ધ પુરુષને અક્રિયિતકર-નકામા થઈ પડે છે. યોગારંભ દશામાં જે પ્રતિકમણાદિ આવશ્યક આચાર અમૃતકુંભરૂપ હોય છે, તે જ સાધનને જે નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગદશામાં પણ વળગી રહેવામાં આવે તો તે વિષકુંભરૂપ થઈ પડે છે; કારણ કે અખંડ આત્મસમાધિરૂપ આત્મસ્થિતિમાં તે તે ક્રિયા ઉલટો વિદ્યેય પાડે છે. પ્રતિકમણાદિ ક્રિયા કરવાનો હેતુ અનુક્રમે આત્મસમાધિદશા પામવાનો છે, તે હેતુ સિદ્ધ થઈ ગયા પછી તે તે સાધનનું કોઈ પ્રયોજન રહેતું નથી.

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે-‘આ શુદ્ધ આત્મ ઉપાસનથી શું? કારણ કે પ્રતિકમણાદિથી જ આત્મા નિરપરાધ થાય છે. અપ્રતિકમણાદિ સાપરાધને-અપરાધીને અપરાધ દૂર નહિ કરનાર હોવાથી વિષકુંભરૂપ છે, અને પ્રતિકમણાદિ પ્રતિકમણાદિ અપરાધ દૂર કરવાપણથી અમૃતકુંભ છે.’ તેનું સમાધાન-પ્રતિકમણાદિ વિષકુંભ કેમ? અપ્રતિકમણાદિના ત્રણ પ્રકાર છે:—(૧) અજ્ઞાની જનનું જે અપ્રતિકમણાદિ છે તે તો સાક્ષાત્ વિષકુંભ જ છે. કારણ કે તેમાં તો શુભ આત્મસિદ્ધિનો અભાવ જ છે, એટલે એ સ્વયં અપરાધરૂપ જ છે. (૨) જ. બીજું જે દ્રવ્ય પ્રતિકમણાદિ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ ત્રીજી ભૂમિકાના લક્ષ્ય વિનાનું હોય, તે પણ વિષકુંભ જ થઈ પડે છે, કારણ કે તે આત્માર્થરૂપ સ્વકાર્ય સાધતું નથી, અને માનાર્થ આદિરૂપ વિપરીત કાર્ય સાધે છે, એટલે આત્માને વિષરૂપે જ-ઝેરરૂપે જ પરિણમે છે. (૩) ત્રીજું જ્ઞાનીજનનું જે તૃતીય ભૂમિકારૂપ-શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ અપ્રતિકમણાદિ છે, તે તો સાક્ષાત્ સ્વયં અમૃતકુંભ છે, અર્થાત્ આત્માને સાક્ષાત્ અમૃતરૂપે પરિણમે છે. એટલે શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિસંપન્ન આવા યોગારૂઢ જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ તેઓને દ્રવ્ય પ્રતિકમણાદિ વિષકુંભ છે, અને અપ્રતિકમણાદિ અમૃતકુંભ છે.* (સરળાવો-વિષ, અમૃત આદિ અનુષ્ઠાન સ્વરૂપ).

* “ પઙ્કિકમણં પઙ્કિસરણં પરિહારો ધારણા નિયત્તી ય ।
 ણિંદા ગરહા સોહી અદ્ભવિહો દોહ વિસકુંભો ॥
 અપઙ્કિકમણં અપ્પઙ્કિસરણં અપ્પરિહારો અધારણા ચેવ ।
 અણિયત્તી ય અણિંદા ગરહા સોહી અમયકુંભો ॥ ”

(જુઓ) સમયસાર ગા. ૩૦૬-૩૦૭ અને અમૃતચંદ્રાચાર્યજીની અદ્ભુત ટીકા:

અને એટલા માટે જ આ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતાં સિદ્ધ યોગી જ્ઞાની પુરુષ આ અમૃતકુંભ સમી અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ ત્રીજી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત હોવાથી, તેમને સાધકોપયોગી એવી દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણાદિ આચાર ક્રિયા હોતી નથી; અપ્રતિક્રમણાદિ કારણ કે સમસ્ત ક્રિયાકલાપનો એક ઇષ્ટ ઉદ્દેશ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ એ જ અમૃતકુંભ છે, અને તે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ તો અત્રે પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે. એટલે હવે તેનું કંઈ પ્રયોજન રહ્યું નથી. કારણ કે 'x' કર્મ જે પૂર્વકૃત શુભાશુભ અનેક વિસ્તાર વિશેષવાળું છે, તેનાથી જે આત્માને નિવર્ત્તાવે—પાછો વાળે તે પ્રતિક્રમણ છે.' અથવા તો 'સ્વસ્થાનમાંથી જે પ્રમાદને વશ થઈ પરસ્થાને ગયો હોય, તેનું પુનઃ પાછું ત્યાં જ મૂળ સ્થાને ક્રમણ—ગમન તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે.' અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પદમાંથી જે ભ્રષ્ટતા થઈ હતી, ત્યાં 'મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ'માં પાછું આવી જવું તેનું નામ પ્રતિક્રમણ છે; આવું શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં પુનરાગમનરૂપ ભાવપ્રતિક્રમણ—પરમાર્થ પ્રતિક્રમણ અત્રે નિષ્પન્ન યોગીને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું છે. એટલે એમને એવી પરમ નિરપરાધ—નિર્દોષ આત્મદશા પ્રગટી છે, કે ત્યાં લેશ પણ અપરાધનો પુનઃ સંભવ નથી. તો પછી અપરાધના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ પ્રતિક્રમણનો અવકાશ ક્યાંથી હોય ? આમ તેમને શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં સ્થિતિમય પરમ અમૃતસ્વરૂપ અપ્રતિક્રમણ દશા ઘટે છે. તે જ પ્રકારે અપ્રત્યાખ્યાનાદિ બાબત સમજી લેવું.

અત્રે આ દષ્ટાંત ઘટે છે:—પર્વત પર ચઢવા માટે આરોહણક્રિયા—ચઢવાની ક્રિયા કરવી પડે છે, પણ પર્વતની ટોચે ચઢી ગયા પછી કાંઈ ચઢવાની ક્રિયા કરવી પડતી નથી. તેમ યોગગિરિ પર ચઢવા માટે ઉત્તરોત્તર યોગભૂમિકા વટાવવારૂપ યોગાદ્વતી આરોહણક્રિયા કરવી પડે છે, પણ યોગગિરિના શ્રૃંગ પર આરૂઢ વાત ન્યારી થયા પછી કંઈ પણ યોગસાધનરૂપ આરોહણક્રિયા કરવી પડતી નથી. સાધક દશામાં વર્તતા યોગારોહકને જે અવલંબન—સાધન અનિવાર્ય—પણે આવશ્યક છે, અવશ્ય જરૂરના છે, તે નિષ્પન્ન યોગદશાને પામેલા યોગારૂઢ જ્ઞાની પુરુષને કંઈ પણ કામના નથી. કારણ કે ચઢેલાને ચઢવાનું શું ? પામેલાને પામવાનું શું ? ધરાયેલાને જમવાનું શું ? આમ પરમ અદ્ભુત આત્મસમાધિમય પરમ જ્ઞાનદશા પામેલા જ્ઞાનયોગીની વાત આર છે, ન્યારી છે. ત્યાં પ્રાકૃત જનનો કાયદો કેમ લાગુ પડે ? સામાન્ય જનના અનુમાનના કાટલે જોખવાનું કેમ પાલવે ? અને સામાન્ય પ્રાકૃત જન તેવા જ્ઞાનીજનનું અનુકરણ કરવાની ધૃષ્ટતા કરે તે પણ કેમ કામ આવે ? ભૂખ્યાને લોજન કરવાની જરૂર પડે છે, પણ ધરાયેલાને—તૃપ્ત થયેલાને કાંઈ જરૂર રહેતી

x “કર્મ જં પુણ્યકયં સુદાસુદમણેયવિચરવિસેસં ।

તત્તો ણિયત્તણ અપ્પયં તુ જો સો પઢિકમણં”—શ્રી સમયસાર ટીકા ગા. ૨૮૨.

“સ્વસ્થાનાત્પરસ્થાનં પ્રમાદસ્ય વશાદ્ ગતઃ । તત્રૈવ ક્રમણં મૂયઃ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે ॥”

‘આનંદધન નથી. તેમ પરમ જ્ઞાનામૃતના જ્ઞાનથી જે આકંઠ પરિતૃપ્ત થયા છે, તેને પ્રભુ જાગે રે’ હવે કોઈ આલંબન-સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે આલંબન-સાધનને ત્યાગી જેણે પરપરિણતિને લગાડી છે, એવા સહજાત્મ-સ્વરૂપી આનંદધન પ્રભુ અક્ષય એવા દર્શન-જ્ઞાન-વૈરાગ્યમાં જાગ્યા છે, અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં અખંડ સ્થિતિરૂપ સદોદિત જાગ્યત એવી ઉજાગર દશામાં ગિરાજમાન થયા છે. આમ સાધ્ય સિદ્ધ થયું હોવાથી સાધનનો કંઈ અપેક્ષા રહેતી નથી, કૃતકૃત્ય થયા હોવાથી એને હવે કંઈ કરવાનું રહ્યું નથી.

“આલંબન સાધન જે ત્યાગે, પરપરિણતિને લાગે રે;
અક્ષય દર્શન જ્ઞાન વૈરાગ્યે, આનંદધન પ્રભુ જાગે રે.”—શ્રી આનંદધનજી.

આ પરમ જ્ઞાની પુરુષ પરમ કૃતકૃત્ય, પૂર્ણકામ થઈ ચૂક્યા છે; કારણ કે જ્યારથી ચેતન પોતે વિભાવથી ઉલટો થઈ-વિમુખ થઈ, સમય પામી પોતાનો સ્વભાવ પ્રહણ કરી લીધો છે, ત્યારથી જ જે જે દેવા યોગ્ય હતું તે તે સર્વ તેણે કૃતકૃત્ય જ્ઞાન-લઈ લીધું છે, અને જે જે ત્યાગ યોગ્ય હતું, તે તે સર્વ છોડી લીધું છે. એટલે તેને હવે કંઈ દેવાનું રહ્યું નથી કે મૂકવાનું બીજું કંઈ રહ્યું નથી, તો હવે તેને બાકી નવીન કાર્ય શું રહ્યું છે? કારણ કે સંગના ત્યાગી, અંગના ત્યાગી, વચન-તરંગના ત્યાગી, મનના ત્યાગી, બુદ્ધિના ત્યાગી એવા આ પરમ વીતરાગ યોગીશ્વરે આત્માને શુદ્ધ કરી લીધો છે.

“જખહિં તે ચેતન વિભાવસો ઉલટિ આપુ, સમો પાઈ અપનો સુભાવ ગહી લીનો હે;
તખહિં તે જો જો દેન જોગ સો સો સખ લીનો, જો જો ત્યાગ જોગ સો સો સખ છાંડી લીનો હૈ.
દેવેકી ન રહી ઠોર ત્યાગિવેકો નાંહિ ઔર, બાકી કહા ઉબર્યો જુ, કારજ નવીનો હૈ;
સંગ ત્યાગી, અંગ ત્યાગી, વચનતરંગ ત્યાગી, મન ત્યાગી, બુદ્ધિ ત્યાગી, આપા શુદ્ધ કીનો.”

—શ્રી બનારસીદાસજીકૃત હિંદી સમયસાર.

આવી પરમ અદ્ભુત વીતરાગ જ્ઞાનદશાનો જેણે પોતાના જીવનમાં સાક્ષાત્ અનુભવ કર્યો છે, એવા પરમ યોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આ સુભાષિતમાં વર્ણવેલ જ્ઞાનદશાની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરતાં પરમોદલાસથી કહે છે કે:—

“દેવેકી ન રહી ઠોર, ત્યાગીવેકી નાંહિ ઔર;
બાકી કહા ઉબર્યો જુ, કારજ નવીનો હૈ.”

સ્વરૂપનું લાન થવાથી પૂર્ણકામપણું પ્રાપ્ત થયું. એટલે હવે બીજું કોઈ ક્ષેત્ર કંઈ પણ દેવાને માટે રહ્યું નથી. સ્વરૂપનો તો કોઈ કાળે ત્યાગ કરવાને મૂર્ખ પણુ છૂટે નહિ; અને જ્યાં કેવલ સ્વરૂપસ્થિત છે ત્યાં તો પછી બીજું કંઈ રહ્યું

‘લેવેક્રી ન નથી, એટલે ત્યાગવાપણું પણ રહ્યું નહીં. હવે જ્યારે લેવું દેવું એ રહી ઠોર’ જાનને નિવૃત્ત થઈ ગયું ત્યારે બીજું કોઈ નવીન કાર્ય કરવાને માટે શું ઉગયું ? અર્થાત્ જેમ થવું જોઈએ તેમ થયું, ત્યાં પછી બીજી લેવા-દેવાની જાનળ ક્યાંથી હોય ? એટલે કહે છે કે અહીં પૂર્ણકામતા થઈ. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અં. ૨૭૫.

કેવી અદ્ભુત ધન્ય દશા ! આવા કૃતકૃત્ય, પૂર્ણકામ જ્ઞાની પુરુષને ગ્રહણ-ત્યાગરૂપ કયો આચાર આચરવાનો બાકી રહ્યો હોય ? કારણ કે ‘મૂઠ જીવ જહારમાં ગ્રહણ-ત્યાગ’ કરે છે, આત્મવેત્તા અધ્યાત્મમાં-અંતરમાં ગ્રહણ-ત્યાગ કરે છે, પણ ‘કહીયે નહિ’ નિષ્ઠિતાત્માને જહાર કે અંદર ગ્રહણ-ત્યાગ હોતા નથી.’ આમ નિરાચાર આતચાગીજી’ પદને પામ્યા હોવાથી અત્રે તેના કારણતા અમાલે કોઈ પણ અતિચારનો સંભવ રહેતો નથી. કારણ કે આચારમાં અતિચાર લાગે, પણ અત્રે તો આચાર જ નથી, તો અતિચાર ક્યાંથી લાગે ? આવી નિરાચારપદવાળી ઊંચી આત્મદશાને પામેલા મહારાજાઓનું વર્તમાન ઉદાહરણ શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજના અધ્યાત્મ જીવનમાંથી મળી આવે છે. આ અંગે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે કે:—

“જૈન મુનિ ઘયા પછી પોતાની પરમ નિર્વિકલ્પ દશા થઈ જવાથી ક્રમપૂર્વક દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી યમ-નિયમ તેઓ હવે પાળી શકશે નહીં, તેમ તેમને (ચિદાનંદજીને) લાગ્યું. જે પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે યમનિયમનું ક્રમપૂર્વક પાલન કરવું છે, તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ તો પછી તે શ્રેણીએ પ્રવર્તવું અને ન પ્રવર્તવું જાનને સમ છે. આમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની માન્યતા છે.” ઇત્યાદિ. —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૯ (૨)

આને શિક્ષાટનાદિ આચાર કેમ હોય ? એવી આશંકા દૂર કરવા કહે છે—

રત્નાદિશિક્ષાદગ્મ્યોઽન્યા યથા દક્ તન્નિયોજને ।

તથાચારક્રિયાપ્યસ્ય સૈવાન્યા ફલભેદતઃ ॥ ૧૮૦ ॥

વૃત્તિ:—રત્નાદિશિક્ષાદગ્મ્યો—રત્નાદિની શિક્ષાદણિઓ કરતાં, અન્યા-અન્ય, ભિન્ન જ, યથા-જેમ, દક્-દષ્ટિ, તન્નિયોજને-તે રત્નાદિના નિયોજનમાં, -શિક્ષિત હોતાં-તથા-તેમ, આચારક્રિયાપ્યસ્ય, આ યોગીની આચારક્રિયા પણ, સૈવ-તે જ, શિક્ષાટનાદિ લક્ષણવાળી, અન્યા-અન્ય, ભિન્ન, જૂદી જ હોય છે. ક્યા કારણથી ? તો કે ફલભેદતઃ-ફલભેદ થકી.-પૂર્વે સાપરાયિક કર્મક્ષેપ દ્વંદ્વ, અને દમણાં તો જાણેપમાલી કર્મક્ષેપ દ્વંદ્વ છે.

× “ત્યાગાદાને વદિર્મૂઢ. કરોત્યધ્યાત્મમાત્મચિત્ ।

નાન્તર્થદિરુપાદાને ન ત્યાગો નિષ્ઠિતાત્મનઃ ॥” —સમાધિશતક.

રત્નશિક્ષા દષ્ટિ થકી, નિયોજન દષ્ટિ લિખ્ત;
ત્યમ આચાર ક્રિયા ય તસ, તે ફલ ભેદે લિખ્ત. ૧૮૦

અર્થ:—રત્નાદિકની શિક્ષાદષ્ટિઓ કરતાં જેમ તેના નિયોજન સંબંધી દષ્ટિ લિખ્ત હોય છે, તેમ આની તે જ આચારક્રિયા પણ ફલભેદને લીધે લિખ્ત હોય છે.

વિવેચન

“ શિક્ષાથી જ્યમ રતન નિયોજન, દષ્ટિ લિખ્ત ત્યમ એહોભુ. ”—શ્રી યો. સજ્જા. ૮-૨

રત્નાદિકની શિક્ષાદષ્ટિઓ કરતાં, જેમ શિક્ષિત થતાં તેના નિયોજન વિષયમાં દષ્ટિ અન્ય જ હોય છે, લિખ્ત જ હોય છે; તેમ આ યોગીની તે જ લિક્ષાટનાદિ આચાર ક્રિયા પણ અન્ય જ-લિખ્ત જ હોય છે. શા કારણથી? તો કે ફલભેદથી,—પૂર્વે સાંપ્રાયિક કર્મક્ષય ફળ હતું, હવે ભવોપગ્રાહી કર્મક્ષય ફળ છે.

પ્રથમ શિક્ષા લેતી વેળાએ રત્નપરીક્ષા વિષયે શિખાઉની જે દષ્ટિ હોય છે, તે કરતાં શીખીને પાર ઉતરી ગયા પછી તે રતનનું નિયોજન કરે છે એવા તે શિક્ષિતની દષ્ટિ જૂદી જ હોય છે; કારણકે પ્રથમ તો શિખાઉને તે વિષય સંબંધી શિક્ષાથી જ્યમ કંઈ જ્ઞાન હોતું નથી. રત્ન કેવું છે? તેનું સ્વરૂપ શું? તેના પ્રકાર શું? રતન નિયોજન’ તેના ગુણ-દોષ શું? તેનું મૂલ્ય શું? ઇત્યાદિ બાબત તેને સાવ અજ્ઞાત હોય છે. એટલે તેને તે સંબંધી કુતૂહલ બુદ્ધિ હોય છે. એથી તે જિજ્ઞાસાપૂર્વક તે તે રતનની પરીક્ષા સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા પ્રવર્તે છે. આમ અભ્યાસ કરતાં કરતાં તે તદ્દવિષયક જ્ઞાનમાં નિષ્ણાત થાય છે. અને પછી રતનપરીક્ષામાં સુશિક્ષિત એવો તે ઉપલબ્ધ જ્ઞાનનો વ્યવહારમાં વિનિયોગ કરે છે, કય-વિકયાદિ પ્રયોગ કરે છે. પ્રથમ અવસ્થામાં માત્ર શિખાઉ જ્ઞાન (Theoretical knowledge) હતું, ત્યારે હવે તો તેનો અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગ (Practical application) હોય છે. એટલે પહેલાંની શિખાઉ દષ્ટિ કરતાં આ વિનિયોગ દશાની દષ્ટિ લિખ્ત જ-જૂદા જ પ્રકારની હોય છે. તેમ અત્રે પણ યોગીની તે જ લિક્ષાટનાદિ આચારક્રિયા પણ લિખ્ત જ-ઓર પ્રકારની જ હોય છે. પહેલાં પણ એ જ લિક્ષાટનાદિ ક્રિયા હતી, અને હમણાં પણ એ જ લિક્ષાટનાદિ ક્રિયા છે, છતાં બન્ને દષ્ટિમાં મહદ્ અંતર છે.

અથવા તો એકડીઆને પ્રથમ તો માતૃકાક્ષરનું-આરાખડીનું જ્ઞાન પણ નથી હોતું, એકડો પણ નથી આવડતો. પણ તે ખંતીલો વિદ્યાર્થી બનીને એકડો ઘુંટતાં ઘુંટતાં, કમે કરીને શિખાઉ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો કરતો, વિદ્યાપારંગત સ્નાતક થાય છે, જ્ઞાન-ગંગામાં નાહીને ખહાર પડે છે! અને પછી જીવનવ્યવહારમાં શિખેલા જ્ઞાનનો વ્યવહાર ઉપયોગ કરે છે—યથાયોગ્ય વિનિયોગ કરે છે. તેની નિશાળીઆ તરિક્કેની શિખાઉ અવસ્થાની

દૃષ્ટિમાં અને છવન-વ્યવહાર શાળાની શિક્ષિત અનુભવસિદ્ધ દૃષ્ટિમાં ઘણો જ ફરક હોય છે. તેમ અત્રે પણ આચારની ળાળતમાં પ્રારંભક સાધક યોગીની દૃષ્ટિ કરતાં, યોગારૂઢ સિદ્ધ યોગીની દૃષ્ટિ ભિન્ન-જૂદા પ્રકારની હોય છે.

અથવા તો સંગીત શાસ્ત્રથી અનભિજ્ઞ-અજ્ઞાણ જેમ પહેલાં તો આલાપ લેતાં શીખે છે, સ્વરના પ્રકાર વગેરે સંબંધી જ્ઞાન મેળવે છે. આમ શીખતાં શીખતાં અનુક્રમે તે સંગીત કલામાં પ્રવીણ બને છે, અને તેમાં એનો હાથ એવો બેસી 'દૃષ્ટિ ભિન્ન' બાય છે કે આમ-મૂર્છનાદિ પ્રકાર તેને સહજ સિદ્ધ થાય છે, ગમે ત્યમ એહોણ 'ત્યારે ગમે તે રાગ છેડી તન્મયતા સાધી તે ઉસ્તાદ જન-મનરંજન કરી શકે છે. આમ પ્રથમની અશિક્ષિત આલાપકલા કરતાં તેની હવેની મુશિક્ષિત આલાપકલા સાવ જૂદી જ તરી આવે છે. તેમ અત્રે પણ આચાર પરવે પ્રથમની અભ્યાસદશામાં સાધક યોગીની જે દૃષ્ટિ હોય છે, તેના કરતાં ગીતાર્થ નિષ્પન્ન જ્ઞાનદશામાં દૃષ્ટિ ભિન્ન હોય છે.-આમ રત્ન, કે માતૃકાક્ષર, કે સંગીત આદિ છે તો તેના તે, પણ તેના પ્રત્યેની શિખાઉની દૃષ્ટિમાં ને શિક્ષિતની દૃષ્ટિમાં પ્રગટ ભેદ હોય છે; તેમ ભિક્ષાટનાદિ આચારક્રિયા છે તો તેની તે, પણ તેના પ્રત્યેની સાધક યોગીની દૃષ્ટિ કરતાં અત્રે સિદ્ધ-નિષ્પન્ન યોગીની દૃષ્ટિ ભિન્ન જ-જૂદા જ પ્રકારની-એર જ હોય છે.

કારણકે પૂર્વે સાંપરાયિક-કપાય સંબંધી કર્મક્ષય એ આચાર ક્રિયાનું ફલ હતું, હવે ભવોપચારી કર્મક્ષય એ ફલ છે. પૂર્વે નિર્જંથ મુનિની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ કપાય સંબંધી કર્મક્ષય કરવા માટે હતી, જેમ બને તેમ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ફેલભેદ કપાયનો પણ ક્ષય કરવા અર્થે હતી, તે સંયમીનો દેહ પણ માત્ર સંયમને માટે હતો, અને તે દેહ દ્વારા સંયમયાત્રાના નિર્વાહ અર્થે જ ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયા આવશ્યક હતી, તથા એ બધુંય કપાય-ભાવ દૂર કરવા માટે જ-પૂર્ણ વીતરાગતા આણવા માટે જ હતું. કારણ કે સાચા 'સાધુ'ને કવચિત્ હોય તો અતિ અતિ સૂક્ષ્મ એવો અન્નવસ્ત્રન કપાય જ હોય, એથી અધિક કપાયx હોય જ નહિ, છતાં

x શ્રીમાન હરિસદસચરિત્ર શ્રી પંચાશક સત્શાસ્ત્રમાં રપૃષ્ઠપણે કહે છે કે-'સાધુ' ને કાલ-રોષથી હોય તો કવચિત્ સંસ્પર્શન કપાયનો ઉદય હોય, ળાકી તો કપાય હોય જ નહિ, અને જો હોય તો તે સાધુ જ નથી. કારણ કે સર્વંય અનિચારો સંસ્પર્શનના ઉદયથી હોય છે, પણ અનંતાનુબંધી આદિ બાર કપાયના ઉદયથી તો સચોડો મનભંગ થતો હોવાથી મૂલહેષ પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે

"અસ્માન્ વિ તદ્ બેયં સંજલણકસાયસંગમં ચેવ,

માર્દાણં પાપં વસદં પિ હુ કાલદોષેણ ॥

સંઘવિય ક્ષરયારા સંજલણાણં તુ વદ્યઓ હંતિ ।

મૂલહેજં પુન દોદ વારસદં કસાયણં ॥"—શ્રી પંચાશક.

તે મહાસુનિ આંખના કણાની જેમ તે કષાયકણિકાને પણ સાંખી શકતા નથી, એટલે સર્વ આત્મપ્રદેશમાંથી પરમાણુ માત્ર કષાયકણને પણ કાઢી નાંખવા માટે તે સર્વાત્માથી પ્રવર્તે છે, અને નિષ્કષાયતારૂપ વીતરાગ ભાવને સાધે છે. પણ હવે અત્રે તો તે અતિ અતિ અદ્ય કષાયભાવ પણ સર્વથા દૂર થઈ ગયો છે, વીતરાગતા પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે, ઘાતિકર્મોના ક્ષય થઈ ચૂક્યો છે, એટલે અઘાતી એવા ભવોપગ્રાહી કર્મોના ક્ષય એક જ અત્રે હેતુ છે. અત્રે આ પરમ યોગી જે દેહ ધારણ કરી રહ્યા છે, તે નામ-ગોત્ર-આયુ-વેદનીય એ ચાર, આ ચરમ દેહમાં ભોગવવા યોગ્ય પ્રારબ્ધ કર્મોના ક્ષય અર્થે જ ધારણ કરી રહ્યા છે. એટલે તે દેહના નિર્વાહાર્થે જે ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયા કરે છે, તે પણ તે ભવોપગ્રાહી કર્મોના ક્ષય અર્થે જ કરે છે. આમ પૂર્વે સાંપરાયિક કર્મક્ષય એ ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયાનું ફલ હતું, અને અત્રે ભવોપગ્રાહી કર્મક્ષય એ ફલ છે. આમ ફલભેદથી દૃષ્ટિભેદ પ્રગટ છે.

આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ છે કે-જેને સર્વ કષાયોનો ક્ષય થયો છે એવા વીતરાગ પરમ યોગી જ્યાંલગી આ છેલ્લા દેહની આયુસ્થિતિ છે ત્યાંલગી પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી વિચરે છે, અને એમ કરીને પોતાના શેષ કર્મોનો ઋણાનુબંધ ચૂકવી આપી 'દેહ છતાં જેની નિર્જરી નાંખે છે. આમ પૂર્વ પ્રયોગથી વિચરતા જ્ઞાની પુરુષ, દેહ દશા, વર્તે છતાં દેહાતીત એવી પરમ અદ્ભુત કાચોત્સર્ગ દશા-જીવનમુક્ત દેહાતીત' દશાનો અનુભવ કરતા સતા, સદેહે મુક્ત વર્તે છે. આવા વિદેહદશા સંપન્ન કેવલિ ભગવાન પરમાર્થ મેધની વૃદ્ધિ કરી ભગ્યજનોને બોધ કરતા ભૂતલ પર વિચરે છે, ને પરમ જનકદયાળુ-લોકોપકાર કરે છે. અને આવા જંગમ કલ્પવૃક્ષ સમા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જિનરાજને ધન્ય આત્માઓ સેવે છે. જેમકે—

“અનિતવીર્યં જિન વિચરતા રે....મનઃ પુન્કર અર્ધં વિદેહ રે....ભવિઃ
જંગમ સુરતરુ સારિણો રે....મનઃ સેવે ધન્ય ધન્ય તેહ રે....ભવિઃ.”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

“દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

તન્નિયોગાન્મહાત્મેહ કૃતકૃત્યો યથા ભવેત્ ।

તથાયં ધર્મસંન્યાસવિનિયોગાન્મહાસુનિઃ ॥ ૧૮૧ ॥

વૃત્તિઃ—તન્નિયોગાત્-તેના નિયોગથી, રતના નિયોગથી, મહાત્મેહ-મહાત્મા અર્થે ભોક્તા, કૃતકૃત્યો યથા ભવેત્-જેમ કૃતકૃત્ય હોય છે, તેમ રતનવર્ણિક કૃતકૃત્ય હોય છે; તથાયં-તેમ આ, અધિકૃત યોગી, ધર્મસંન્યાસવિનિયોગાત્-ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી, મહાસુનિઃ-મહાસુનિ, કૃતકૃત્ય હોય છે.

તસ વિનિયોગે તે અહીં, કૃતકૃત્ય ન્યમ થાય;
ધર્મ સંન્યાસ નિયોગથી, તેમ મહામુનિરાય. ૧૮૧.

અર્થ:—તે રત્નના વિનિયોગથી અહીં જેમ તે મહાત્મા કૃતકૃત્ય થાય છે, તેમ આ મહામુનિ ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી કૃતકૃત્ય થાય છે.

વિવેચન

“ તાસ નિયોગે કરણ ગાપૂર્વ, લહે મુનિ કેવલ ગેહોણ. ”—ચો. સજ્જા. ૮, ૨.

તે રત્નના વિનિયોગથી જેમ અહીં લોકમાં કોઈ મહાત્મા-રત્નવણિ કૃતકૃત્ય થાય છે, તેમ આ દષ્ટિવાળો યોગી મહામુનિ ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી કૃતકૃત્ય થાય છે.

રત્નપરીક્ષા કરી જાણનારો રત્નવણિ ચોક્કસી, ઝવેરી શુદ્ધ દષ્ટિથી જ્યારે રત્નનો યથેચ્છ વ્યાપાર કરે, ત્યારે જ તે કૃતકૃત્ય થયો કહેવાય છે કારણ કે રત્નપરીક્ષા સંબંધી ગમે તેટલું જાણપણું હોય, પણ જ્યાંસુધી વ્યવહારમાં-વ્યાપારવિનિમયમાં રત્નવણિકરું તેનો પ્રયોગ ન કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાંસુધી તેનું સાર્થકપણું-દષ્ટાંત કૃતાર્થપણું થયું કેમ કહેવાય? પણ રત્નના કયવિક્રયમાં, લેવડદેવડમાં ઉપયોગી થાય તેની ખાતર જ જે રત્નપરીક્ષાનું જ્ઞાન અનિવાર્યપણે આવશ્યક હતું, તે જ્ઞાનનો વ્યાપારમાં જ્યારે વિનિયોગ (Practical application) કરવામાં આવે, ને તેનો યથેચ્છ લાભ ઊઠાવવામાં આવે, ત્યારે જ તેનું કૃતકૃત્યપણું ગણાય, ત્યારે જ તેનું કામ થયું કહેવાય.

તે જ પ્રકારે આ દષ્ટિવાળો યોગી મહામુનિ અહીં ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી, અર્થાત્ શુદ્ધ દષ્ટિથી તાત્ત્વિક આચરણરૂપ વિશિષ્ટ પ્રયોગથી-ધર્મવ્યાપારરૂપ પ્રયોજનથી કૃતકૃત્ય થાય છે; કારણ કે ધર્મસંન્યાસ સંબંધી ગમે તેટલું જાણપણું હોય, ધર્મસંન્યાસ ગમે તેટલી તાલીમ લીધી હોય, પણ જ્યાંસુધી હજી તેનો નિશ્ચયશુદ્ધ વિનિયોગ વ્યવહારમાં તાત્ત્વિકપણે ઉપયોગ ન કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાંસુધી પરમાર્થથી તેનું સાર્થકપણું થયું કેમ કહેવાય? પણ પ્રસ્તુત ધર્મસંન્યાસની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય તે ખાતર જ જે અત્યારસુધીની જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની અર્થાંત આરાધનારૂપ તાલીમ અત્યંત આવશ્યક હતી, તેનો હવે અહીં તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસપણે વ્યવહારૂ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, અને તદ્દન્ય પરમ આત્મલાભ ઊઠાવવામાં આવે છે. એટલે અહીં આ દષ્ટિમાં જ ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી (Practice) કૃતકૃત્યપણું હોય છે. અર્થાત્ અત્રે જ શુદ્ધ રત્નત્રયીનો વ્યાપાર કરનારો મહામુનિરૂપ રત્નવણિકર, ધર્મસંન્યાસ યોગરૂપ રત્નવણિન્ય વડે, યથેચ્છ આત્મલાભરૂપ નફો મેળવી કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે; અહીં જ તેનો ઝેરો પાર થઈ જાય છે, અહીં જ તેનું આત્મસિદ્ધિનું કામ થઈ

જાય છે, અહીં જ તે સાચો 'ધર્મસંન્યાસ' યોગી-'સંન્યાસી' બની પરમ આત્મ-કલ્યાણને પામે છે. કારણ કે આ દષ્ટિ પૂર્વેના અત્યાર સુધીના જે ધર્મસંન્યાસયોગ હતો, તે તાત્ત્વિક નહોતો, અતાત્વિક હતો. તેમાં પ્રવૃત્તિ-લક્ષણ ધર્મોના સંન્યાસ-ત્યાગ જરૂર હતો, એટલે જ તે અતાત્વિક છતાં 'ધર્મસંન્યાસ' નામને યોગ્ય હતો; તેમજ તે તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસની યોગ્યતા પામવા માટે પણ આવશ્યક ને ઉપકારી હતો, એટલે પણ તેને ઉપચરિતપણે તે ધર્મસંન્યાસ નામ ઘટતું હતું. પણ અહીં તો તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ-યોગ હોય છે. ધર્મ એટલે ક્ષાયોપશમિક ભાવ, તેનો અહીં સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, માટે તે ધર્મસંન્યાસયોગ અત્રે યથાર્થપણે પરમાર્થથી હોય છે.

તથા—

દ્વિતીયાપૂર્વકરણે મુખ્યોડયમુપજાયતે ।

કેવલશ્રીસ્તતશ્ચાસ્ય નિઃસપત્ના સદોદયા ॥ ૧૮૨ ॥

બીજા કરણ અપૂર્વમાં, મુખ્ય એહ ઉપજત;
(તેથી તેને) નિરાવરણ નિત્યોદયા, કેવલલક્ષ્મી વરંત. ૧૮૨.

અર્થ:—બીજા અપૂર્વકરણમાં મુખ્ય એવો આ ધર્મસંન્યાસ ઉપજે છે, અને તેથી કરીને આ યોગીને નિઃસપત્ના-નિરાવરણ એવી સદોદયા કેવલલક્ષ્મી હોય છે.

વિવેચન

શ્રેણીવર્તી એવા બીજા અપૂર્વકરણમાં મુખ્ય એવો આ ધર્મસંન્યાસયોગ ઉપજે છે,—ઉપચરિત તો પ્રમત્ત સંયતથી આરંભીને હોય છે. અને તે ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગ થકી આ યોગીને નિરાવરણ એવી કેવલશ્રી ઉપજે છે,—કે જે પ્રતિપાતના અભાવે કરીને સદોદયા હોય છે.

આ ધર્મસંન્યાસ યોગ જે કહ્યો, તે મુખ્ય અર્થાત તાત્ત્વિક કાટિનો ધર્મ-સંન્યાસ ક્યારે હોય છે? તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ છે. મુખ્ય-તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ શ્રેણીમાં આવતા બીજા અપૂર્વકરણ સમયે પ્રાપ્ત હોય છે,—જે કે ઉપચરિત-તાત્ત્વિક અતાત્વિક એવો ધર્મસંન્યાસ પ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનથી માંડીને હોય છે, અને તે અનુક્રમે તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ પામવાની યોગ્યતા માટે-અધિકારી થવા માટે પરમ ઉપકારી થાય છે. આ અતાત્વિક ધર્મ-

વૃત્તિ:—દ્વિતીયાપૂર્વકરણે-દ્વિતીય અપૂર્વકરણમાં, શ્રેણીવર્તી એવા અપૂર્વકરણમાં, મુખ્યોડ-યમ્-મુખ્ય એવો આ ધર્મસંન્યાસ; ઉપજાયતે-ઉપજે છે,—ઉપચરિત તો પ્રમત્ત સંયતથી આરંભીને ઉપજે છે. કેવલશ્રીસ્તતશ્ચ-અને કેવલશ્રી તેથી કરીને-ધર્મસંન્યાસ વિનિયોગ થકી, અસ્ય-આ યોગીને, નિઃસપત્ના-નિઃસપત્ના, પતિપક્ષ રહિત (નિરાવરણ), સદોદયા-સદોદયા,—પ્રતિપાતના અભાવે કરીને.

સંન્યાસમાં પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મેના સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, અને તાત્ત્વિક ધર્મ-સંન્યાસમાં ક્ષયોપશમભાવરૂપ ધર્મેના સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, એટલે 'ધર્મસંન્યાસ' સંજ્ઞા યથાર્થ છે.

અહીં 'ખીન્ન' અપૂર્વકરણમાં આ તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ પ્રગટે છે એમ કહ્યું તે સહેતુક છે, કારણ કે પહેલું અપૂર્વકરણ ને અંધિલેદનું કારણ છે, તેમાં આ પ્રસ્તુત ધર્મ-સંન્યાસ હોઈ શકે નહિં. એટલા માટે 'ખીન્ન'માં એમ કહી તેનો અપવાદ સૂચવ્યો. આમ આ અપૂર્વકરણ બે છે:—(૧) અંધિલેદના કારણરૂપ તે પહેલું;—(૨) ક્ષપકશ્રેણી વેળાનું તે ખીન્નું. આ 'અપૂર્વકરણ' એટલે શું? 'અપૂર્વ' એટલે અનાદિકાળના ભવભ્રમણમાં ને કદી પણ પૂર્વે પ્રાપ્ત થયેા નથી, એવો શુભ-પ્રશસ્ત આત્મપરિણામ. તેમાં પહેલા અપૂર્વકરણનું ક્ષણ અંધિલેદ છે અને તે અંધિલેદનું ક્ષણ સમ્યગ્દર્શન છે. અને પછી કર્મસ્થિતિમાંથી સંખ્યાત સાગરોપમ વ્યતીત થયે આ ખીન્નું અપૂર્વ-કરણ-અપૂર્વ આત્મપરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ યોગ ક્ષપક-શ્રેણીમાં ચઢતા સામર્થ્યયોગીને હોય છે. (આને 'અપૂર્વકરણ' કહેવાના કારણ માટે જુઓ પૃ. ૪૩-૪૪).

આ અપૂર્વકરણરૂપ અપૂર્વ આત્મસામર્થ્ય પામીને, પરમ આત્મવીર્યોદ્ધાસ સ્ફુરાવીને ને યોગીપુરુષ ક્ષપકશ્રેણી પર આરૂઢ થાય છે, તેને આ તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ નામનો સામર્થ્યયોગ હોય છે, કારણ કે તે ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોનું ક્ષપકશ્રેણી ક્ષપણ કરતો કરતો આગળ વધે છે; કર્મ પ્રકૃતિઓને સર્વથા કેવલશ્રી ખપાવતો ખપાવતો, ખતમ કરતો કરતો, ઉઠાવતો ઉઠાવતો, શુભ-સ્થાનકની શ્રેણી પર વેગે ચઢતો જાય છે. અને આમ કર્મશત્રુનો ક્ષય કરતો કરતો, ક્ષયોપશમિક ધર્મેના સંન્યાસ કરતો કરતો, આ પરમ સમર્થ વીર 'સંન્યાસી' ૮-૯-૧૦-૧૨ શુભસ્થાનને વટાવી જઈ, તેરમા સયોગી કેવલિ ગુણસ્થાને પહોંચી 'નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન' પ્રગટાવે છે. (જુઓ આકૃતિ ૩-પૃ. ૫૦.)

અને આમ ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી આ સામર્થ્યયોગીને કેવલલક્ષ્મીની-કેવલશ્રીની પ્રાપ્તિ હોય છે, અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન-દર્શનની ઉત્પત્તિ હોય છે, કે જેમાં કોઈપણ પ્રતિષંધક-વિરોધક પ્રતિપક્ષરૂપ આવરણ હોતું નથી. આવી આ નિરાવરણ કેવલશ્રી 'શ્રીમદ્' સદોદયા હોય છે, અર્થાત્ કોઈપણ કાળે તેના પ્રતિપાતનો અભાવ ભગવાન્ હોવાથી સદા ઉદયવંતી જ હોય છે. એટલે આવી અનુપમ કેવલશ્રી સંપન્ન આ 'શ્રીમદ્' ભગવાન્ જિનરાજ રાજેશ્વર આત્મસામ્રાજ્ય હસ્તીમાં સદા વિરાજે છે. તેનું અપૂર્વ વર્ણન લાક્ષણિક શૈલીમાં કવિરાજ દેવચંદ્રજીએ આમ કર્યું છે:—

“ મહાલક્ષ્મી જિનરાજ ! રાજરાજ વિરાજે હો આજ તુમારડાળ;
ક્ષાયિક વીર્ય અનંત, ધર્મ અભંગે હો તું સાહિબ વડાળ....

હું બલિહારી રે શ્રી જિનવર તણી રે.

કર્તા લોકતા ભાવ, કારક કારણ હો તું સ્વામી છતોળ;
જ્ઞાનાનંદ પ્રધાન, સર્વ વસ્તુનો હો ધર્મ પ્રકાશતોળ....હું બલિહારી
સમ્યગ્દર્શન મિત્ર, સ્થિર નિર્દારિ રે અવિસંવાદતાળ;
અવ્યાળાધ સમાધિ, કૌશ અનશ્વર રે નિજ આનંદતાળ. ”—શ્રી દેવચંદ્ર.

કારણ કે આ આત્મસામ્રાજ્યના સ્વામી શ્રીમદ્ ભગવાનમાં રાજરાજેશ્વરના સમ્રાટના સંપૂર્ણ લક્ષણો જોવામાં આવે છે. જેમકે—તેમનામાં અનંત એવું ક્ષાયિક વીર્ય પ્રગટ્યું છે, અને તેથી આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મના અભંગપણાએ કરીને શ્રી જિનરાજ એ ‘વડા સાહેબ’ મોટામાં મોટા સાહેબ થયા છે. તે આત્મભાવના રાજરાજેશ્વર કર્તા-લોકતા, કારક કારણ છે, એટલે તે છતાં-પ્રગટ એવા સ્વસ્વરૂપના સ્વામી થયા છે. તેમને જ્ઞાનાનંદ નામનો પ્રધાન છે કે જે સર્વ વસ્તુનો ધર્મ પ્રકાશે છે; અને સમ્યગ્દર્શન નામનો મિત્ર છે કે જે સ્થિર એવી અવિસંવાદિતાનો નિર્ધાર કરે છે, બધુંય ધરાવે છે એની તકેદારી રાખે છે. તેમને અવ્યાળાધ સમાધિરૂપ નિજનંદમય અવિનશ્વર કૌશ છે, અખૂટ બળનો છે. અસંખ્ય આત્મપ્રદેશરૂપ તેના દેશ છે કે જે પોતપોતાની રીતે ગુણસંપત્તિથી ભર્યા છે. એમને ચારિત્રરૂપ અભંગ દુર્ગ છે, અજેય કિલ્લા છે, કે જે આત્મશક્તિથી પરનો-પરભાવરૂપ શત્રુનો જય કરવા સંચર્યા છે. ક્ષમાદિ ધર્મરૂપ તેમનું સૈન્ય છે. પરિણતિ પ્રભુત્વરૂપ-આત્મપરિણતિના સ્વામિત્વરૂપ તેમનું આકરું બલ છે. આવા આ પ્રભુએ સકલ તત્ત્વનો પ્રગટભાવ સાદિ અનંતી રીતે ધારણ કર્યો છે. દ્રવ્ય-ભાવ સર્વ શત્રુનો નાશ કરીને આવા આ ‘સાહિબ’ અવતર્યા છે; અને તે સહજ સ્વભાવ વિલાસના લોગી, ઉપયોગી એવા જ્ઞાનગુણે ભર્યા છે.

“ દેશ અસંખ્ય પ્રદેશ, નિજ નિજ રીતે રે ગુણસંપત્તિ ભર્યાળ;
ચારિત્ર દુર્ગ અભંગ, આત્મશક્તિ હો પર જય સંચર્યાળ....હું બલિહારી
ધર્મ ક્ષમાદિક સૈન્ય, પરિણતિ પ્રભુતા હો તુજ બલ આકરોળ;
તત્ત્વ સકલ પ્રાગ્ભાવ, સાદિ અનંતી રે રીતે પ્રભુ ધર્યોળ....હું બલિહારી
દ્રવ્યભાવ અરિ લેશ, સકલ નિવારી રે સાહિબ અવતર્યોળ;
સહજ સ્વભાવ વિલાસ, લોગી ઉપયોગી રે જ્ઞાનગુણે ભર્યોળ. ”—શ્રી દેવચંદ્ર.

સિંહાવલોકન નીતિથી અધિકૃત વસ્તુના નિર્ધારણાર્થે કહે છે:—

સ્થિતઃ શ્રીતાંશુવજીવઃ પ્રકૃત્યા ભાવશુદ્ધ્યા ।
ચંદ્રિકાવચ્ચ વિજ્ઞાનં તદાવરણમભવત્ ॥ ૧૮૩ ॥

ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિ થકી, સ્થિત ચંદ્ર શુ' છંવ એહ;
જ્ઞાન ચંદ્રિકા સમ અને, તદાવરણ છે મેહ. ૧૮૩

અર્થ:—છવ, ચંદ્રની જેમ, ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી સ્થિત છે; અને વિજ્ઞાન ચંદ્રિકા જેવું છે, તેનું આવરણ અભ્ર-વાદળા જેવું છે.

વિવેચન

આત્મા ચંદ્રની પેઠે પોતાની-આત્મીય ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી સ્થિત છે,-કાંઈ સ્થાપિત કરવાનો નથી; અને જે વિજ્ઞાન છે તે જ્યોત્સ્ના જેવું-ચાંદની જેવું છે. આ દેવલાદિનું ઉપમામાત્ર છે. અને તદાવરણ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ તે અભ્ર જેવું-વાદળા જેવું છે.

પ્રત્યેક વસ્તુ ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિથી-શુદ્ધ સ્વભાવથી નિજ નિજ સ્વરૂપમાં સ્થિત છે જ, કાંઈ નવી સ્થાપવાની નથી. તેમ આત્મ-વસ્તુ પણ ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી-સ્વ-ભાવથી સ્થિત જ છે, કાંઈ નવી સ્થાપિત કરવાની નથી. અત્રે ચંદ્રની આત્મ-ચંદ્ર ઉપમા સાંગોપાંગ સુઘટપણે ઘટે છે:-ચંદ્ર જેમ આકાશમાં પ્રકૃતિથી-જ્ઞાન-ચંદ્રિકા કુદરતથી-સ્વભાવથી સ્થિત છે, તેમ આત્મા પણ નિજ પ્રકૃતિથી-કુદરતી સહજ સ્વભાવથી ચિદાકાશમાં સ્થિતિ કરી રહ્યો છે. આકાશમાં સ્વસ્થાને સ્થિત રહ્યો છતો ચંદ્ર જેમ ચંદ્રિકા પ્રસારે છે, તેમ સ્થિર એવા સ્વસ્વરૂપ પદમાં સ્થિત આત્મા જ્ઞાનરૂપ જ્યોત્સ્ના-ચંદ્રિકા વિસ્તારે છે. પણ ચાંદનીથી ભૂમિઆદિને પ્રદાશિત કરતાં છતાં ચંદ્ર કાંઈ ભૂમિરૂપ બની જતો નથી; તેમ આત્મા પણ જ્ઞાન-જ્યોત્સ્નાથી વિશ્વને પ્રદાશનાં છતાં, કાંઈ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. આમ સ્વ-પર પ્રકાશક ચંદ્રિકા દેતાવતો ચંદ્ર સ્વસ્થાને સ્થિત રહ્યો છે, તેમ સ્વ-પર અવસાસક જ્ઞાન-ચંદ્રિકા વિસ્તારતો આત્મા પદ નિજ સ્વભાવપદમાં સમવસ્થિત જ રહ્યો છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચયવાર્તા છે, તત્ત્વશુદ્ધ પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી સ્થિત છે. અને જે સ્વભાવ છે તે કદી અન્યથા થતો નથી, મારણ કે અન્ય રૂપરૂપ થવું તે તો સ્વભાવ નહિં, પણ પરભાવ જ છે. (જુઓ પૃ. ૪૮૩, તથા પૃ. ૫૫) આત્માના સ્વ-પરપ્રકાશક એવો જ્ઞાયક સ્વભાવ છે, એટલે તે વિશ્વને

જ્ઞાતિ-સ્થિતિ-સ્થિત છે, નહિં કે સ્થાપનરૂપ, સ્થાપનાનો નથી, શ્રીતાંશુવજીવ-શ્રીતાંશુ-ચંદ્રની જેમ, જીવન-હવ, જ્ઞાન, પ્રકૃત્યા-આત્મીય, પોતાની પ્રકૃતિથી ભાવશુદ્ધ્યા-ભાવશુદ્ધ એવી, તત્ત્વ-શુદ્ધ મેલો મેલ સ્થિત છે, તેમજ-ચંદ્રિકાવચ્ચ-અને ચંદ્રિકા જેવું, જ્યોત્સ્ના-ચંદ્રની જેવું, વિજ્ઞાનમ્-વિજ્ઞાન-જેવું જેવું આ દેવલાદિ છે તદાવરણમ્-અવરણ, અભ્રવન્-અભ્ર જેવું, મેલવાનું જેવું છે, તેમજ ચંદ્ર જેવું

જાણે છે, પણ તેથી તે કંઈ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. આ અંગે પરમ તત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું આ પરમ રહસ્યમય વચનામૃત પુનઃ પુનઃ મનન કરવા યોગ્ય છે:—

“ચંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે, તેના કિરણની કાંતિના પ્રભાવથી સમસ્ત ભૂમિ શ્વેત થઈ જાય છે, પણ ચંદ્ર કંઈ ભૂમિરૂપ કંઈ કાળે તેમ થતો નથી. એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવો આ આત્મા તે ક્યારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સદા સર્વદા ચૈતન્યસ્વરૂપ જ રહે છે. વિશ્વમાં જીવ અભેદતા માને છે એ જ બ્રાંતિ છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

“જ્ઞેય જ્ઞાન શું નવિ મિલે રે લાલ, જ્ઞાન ન જાયે તથ્ય રે;

પ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત પ્રમેયને રે લાલ, જાણે જે જિમ જથ્ય રે.—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આમ શુદ્ધ સ્વભાવથી સ્વસ્થાને સ્થિત છતાં ચંદ્રને જેમ મેઘપટલ-વાદળો આવરે છે, ઢાંકી દે છે, ને તેથી તેનું યથાર્થ દર્શન નથી થતું; તેમ શુદ્ધ સ્વભાવસ્થિત આત્માને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ મેઘપટલ આવૃત કરે છે-ઢાંકી દે છે, જ્ઞાનાવરણ-
મેઘ અને તેથી તેનું યથાસ્થિત દર્શન થતું નથી. તથાપિ મેઘપટલ ગમે તેટલું ગાઢ હોય છતાં, જેમ ચંદ્રની કંઈ ને કંઈ છાંયા દેખાયા વિના રહેતી નથી, તેની કંઈ ને કંઈ ચંદ્રિકા વાદળને વીંધીને ખૂદાર નિકળ્યા વિના રહેતી નથી, ‘ચંદ્ર છુપે નહિં બાદલ છાયો’; તેમ કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મ-ચંદ્ર ગમે તેટલા ગાઢ કર્મપટલના આવરણથી આવૃત હોય, તોપણ તેની કંઈ ને કંઈ ઝાંખી થયા વિના રહેતી નથી, તેની કંઈ ને કંઈ જ્ઞાન-જ્યોત્સ્ના ડાકીઉં કરી ચૈતન્ય સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપ્યા વિના રહેતી નથી. એટલા માટે જ અક્ષરના અનંતમા ભાગ જેટલો કેવલ જ્ઞાનનો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો જ રહે છે એમ શાસ્ત્રમાં x કહ્યું છે. નહિં તો તે પણ જો અવશ્ય જાય તો જીવ અજીવપણાને પામી જાય. એટલે કેવલજ્ઞાનાવરણને લીધે જો કે જ્ઞાનનો પૂર્ણ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી, તોપણ અંશપ્રકાશરૂપ મંદ પ્રકાશ તો સદાય અવશ્ય દૃશ્યમાન હોય જ છે. અને તે મંદ પ્રકાશનું કારણ પણ પ્રસ્તુત કેવલજ્ઞાનાવરણ જ છે. આમ કેવલજ્ઞાનાવરણરૂપ એક જ કારણને લીધે પૂર્ણ પ્રકાશરૂપ કેવલજ્ઞાન ઉપજતું નથી; અને મંદ પ્રકાશરૂપ છાન્નસ્થિત જ્ઞાન ઉપજે છે.* “સુદૃઢવિ મેઘસમુદય દ્વંતિ પમા ચંદ્રસૂરાણાં”—શ્રી નંદીસૂત્ર, ૪૨

આ મંદ પ્રકાશમાં પણ જે તરતમતા દેખાય છે, ન્યૂનાધિકતા દેખાય છે, ચિત્ર-

x “સઘજીવાણંપિ ય ણં અક્ષરસ્સ અનન્તત્તમો ભાગો ણિચ્છુગ્ગાદિઓ ચિદ્દુદ્ધ, સો વિમ્મ જદ્ધ આચરિજ્ઞા તેણં જીવો અજીવત્તણં પાવિજ્ઞા.”—શ્રી નંદીસૂત્ર, ૪૨

* “અયં ચ સ્વભાવઃ કેવલજ્ઞાનાવરણાવૃત્તસ્ય જીવસ્ય ઘનપટલચ્છન્નસ્ય, ગ્વેરિચ મંદપ્રકાશ દિન્યુચ્યતે । તત્ર દેતુઃ કેવલજ્ઞાનાવરણમેવ ।”—શ્રી જ્ઞાનપ્રિન્દ

વિચિત્ર ભેદ દેખાય છે, તેનું કારણ મતિજ્ઞાનાવરણાદિ ઈતર કર્મ છે. વસ્તુના વિવરમાંથી કે ભીંતના વિવરમાંથી (છિદ્રમાંથી) દેખાતા અબ્રાજ્ઞાદિત સૂર્યના ક્ષયોપશમઃ મંદ પ્રકાશમાં પણ તરતમતા હોય છે, તેમ અંતરાલમાં રહેલા મતિ અનંત ભેદ આદિ ઈતર જ્ઞાનાવરણ કર્મને લીધે કેવલજ્ઞાનાવરણાદિત આત્માના જ્ઞાનરૂપ મંદ પ્રકાશમાં પણ તરતમતા હોય છે-ન્યૂનાધિકતા, ઓછા-વત્તાપણું હોય છે. અને તેથી કરીને મતિ આદિ તે તે જ્ઞાનાવરણ કર્મોના ક્ષયોપશમના અનંત ભેદથી મતિ આદિ જ્ઞાનના અનંત ભેદ જન્મે છે.† ગમે તેમ હો, પણ આત્મ-ચંદ્રની ચંદ્રિકાનો કંઈ ને કંઈ પ્રકાશ અવશ્ય અનાવૃત્ત હોય છે-અણુઠાંકચો જ રહે છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે-જ્ઞાન એ આત્માનો સ્વપરાવભાસક અસાધારણ ગુણ છે. “તત્ત્વ જ્ઞાનં તાવદાત્મનઃ સ્વપરાવભાસકઃ અસાધારણો ગુણઃ ।”

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત જ્ઞાનખિન્ન

પ્રકૃતનું યોજન કહે છે—

ઘાતિકર્માશ્રકલ્પં તદુક્તયોગાનિલાહતેઃ ।

યદાપૈતિ તદા શ્રીમાન્ જાયતે જ્ઞાનકેવલી ॥ ૧૮૪ ॥

ઘાતિકર્મ વાદળ સમું, વાતાં યોગ મુલાય;

દૂર ધાય ત્યારે શ્રીમાન્, જ્ઞાનકેવલી થાય. ૧૮૪

અર્થઃ—ઘાતિકર્મ વાદળા જેવું છે, તે ઉક્ત યોગરૂપ વાયુના આઘાતથી (સપાટાથી) ત્યારે દૂર ધાય છે, ત્યારે તે શ્રીમાન્ જ્ઞાનકેવલી અર્થાત્ સર્વજ્ઞ ધાય છે.

વિવેચન

જ્ઞાનાવરણીયાદિ જે ઘાતિકર્મ તે અગ્નિ જેવું-વાદળા જેવું વર્તે છે. તે ઘાતિકર્મ, ઉપરમાં દમણું જ રહેવામાં આવેલા ધર્મસંન્યાસ યોગરૂપ પવનના સપાટાથી,—ત્યારે

ણિઃ—ઘાતિકર્મ-ઘાતિકર્મ, જ્ઞાનાવરણીય આદિ, તથા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહની અને અવરણ આ-સમ્યક્કલ્પમ્-અગ્નિ, વાયુના જેવું વર્તે છે. તદ્-તે ઘાતિકર્મ, ઉક્તયોગાનિલાહતે ઉક્ત-ઉક્તો જ કલ્પ તે યોગ-વાયુના આઘાતથી-સપાટાથી (એમ અર્થ છે) યદાપૈતિ-ત્યારે દૂર ધાય તે-દેવતા પદ્મિકા જેવાયે. તદા-ત્યારે, શ્રીમાન્-શ્રીમાન્, જાયતે, —મુખ્ય એવા વિદ્યમયોગથી અગ્નિમયતા, ત્યારે જ્ઞાનકેવલી-જ્ઞાનકેવલી ધાય જે, સર્વજ્ઞ ધાય છે, એમ અર્થ છે.

“સ ત્વ યાગત્ત્વાનાવરણિયમતિજ્ઞાનાવરણકલ્પોપશમમેદમ્ભાદિનં નાનાત્વં મજ્જતે ।

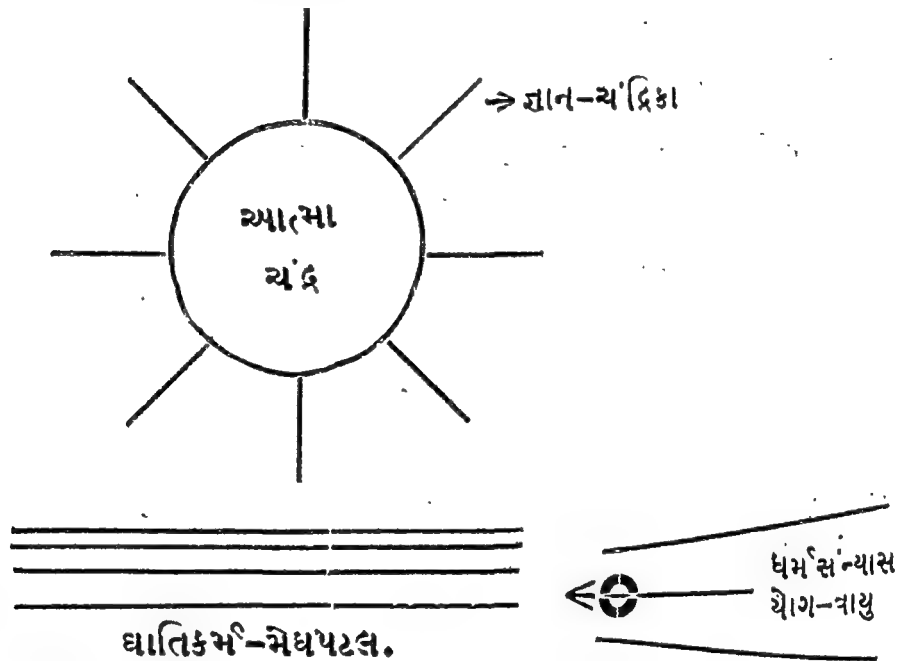
પરપરતત્ત્વકરણઃ મેદમ્ભાસ દ્વ ચન્તરાત્મ્યકુટકુટ્યાવાવરણવિવરપ્રવેશાન્ ।”

અંદા (પુણી)—શ્રી જ્ઞાનખિન્ન

શ્રેણીની પરિસમાપ્તિ વેળાએ વીખેરાઈ જાય છે, ત્યારે મુખ્ય એવા પરાક્રમયોગે કરીને તે શ્રીમાન્ જ્ઞાનકેવલી-સર્વજ્ઞ થાય છે.

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ‘ઘાતિકર્મ’ કહેવાય છે. તે આત્માના મૂળ સ્વભાવભૂત ગુણની ઘાત કરે છે, માટે ‘ઘાતિ’-ઘાત કરનારા છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવગુણને આવૃત ઘાતિકર્મ-અબ્જ કરી તેની ઘાત કરે છે. દર્શનાવરણીય કર્મ આત્માના દર્શન ગુણને આવરી તેની ઘાત કરે છે. મોહનીય કર્મ આત્માના પરમ નિશ્ચય-સ્વરૂપ સમ્યક્ત્વ ગુણને તથા જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવમાં સ્થિતિરૂપ ચારિત્ર ગુણને હણે છે, ઘાત કરે છે. અંતરાય કર્મ આત્માના અનંત વીર્ય ગુણને હણે છે, ઘાત કરે છે. આમ આત્માના સ્વભાવભૂત મૂળ ગુણની ઘાત કરતા હોવાથી આ ચારેય કર્મોને ‘ઘાતિકર્મ’ એવી યથાર્થ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

આકૃતિ ૧૪:—



“ તત્ર ઘાતીનિ ચત્વારિ કર્માણ્યન્વર્થસંજ્ઞયા ।

ઘાતકત્વાદ્ ગુણાનાં હિ જીવસ્યૈવેતિ વાક્સ્મૃતિઃ ॥ ”—શ્રી પંચાધ્યાયી.

આ ચાર ઘાતિકર્મમાં પણ મોહનીય કર્મ સર્વથી વધારે બળવાન છે. તે કર્મને રાજા કહેવાય છે, કારણ કે જ્ઞાનાવરણીયાદિ બીજાં કર્મો જ્યારે આત્માના તે તે ગુણને આવરણુ માત્ર કરે છે, ત્યારે આ મોહનીય કર્મ તો આત્માના તે તે

મોહનીય: ગુણને વિપરીત સ્વાદવાળો બનાવી દે છે. દર્શનમોહનીય આત્માના કર્મોનો રાજા સમ્યગ્ નિશ્ચય-શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ ગુણને વિપરીત-મિથ્યા શ્રદ્ધાનરૂપ

મિથ્યાત્વમાં ફેરવી નાંખે છે. અને ચારિત્ર મોહનીય આત્માના સ્વભાવસ્થિતિરૂપ ગુણને વિભાવ સ્થિતિપણમાં પલટાવી નાંખે છે. આમ આત્માના પરમ અમૃતમય ગુણને વિષમય વિકૃત સ્થિતિમાં પલટાવી નાંખવાનું મહાદુષ્ટ અધમ કૃત્ય (Villain's action) મોહનીય કર્મ કરે છે. જીજ્ઞાં કર્મ તો માત્ર આવરણ કે અંતરાય કરીને અટકે છે, ત્યારે આ મહાનુભાવ (!) મોહનીયકર્મ તો પોતાનું દોઢઝડકાપણ વાપરી ઉલટો ઝગાટો કરી મૂકે છે ! એટલે જ એ આત્માનો ભયંકરમાં ભયંકર ને મોટામાં મોટો દુશ્મન (Ring-leader) છે. તે નાયકના જોર પર જ જીજ્ઞાં કર્મોનું ઝળ નલે છે, તેનું જોર ક્ષીણ થતાં અન્ય કર્મોનું ઝળ પણ ક્ષીણ થાય છે. આમ અન્ય કર્મોના આશ્રયદાતા-‘ અન્નદાતા ’ હોવાથી નેકતામદાર મોહનીયને કર્મોના ‘ રાજ ’ કહ્યો છે તે યથાર્થ છે.

“ કર્મ અનંત પ્રકારના, તેમાં મુખ્યે આઠ;
તેમાં મુખ્યે મોહનીય, હણાય તે કહું પાઠ.
કર્મ મોહિનીય લેદ એ, ૧ દર્શન ૨ ચારિત્ર નામ;
હણે ૧ બોધ ૨ વીતરાગતા, અચૂક ઉપાય આમ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

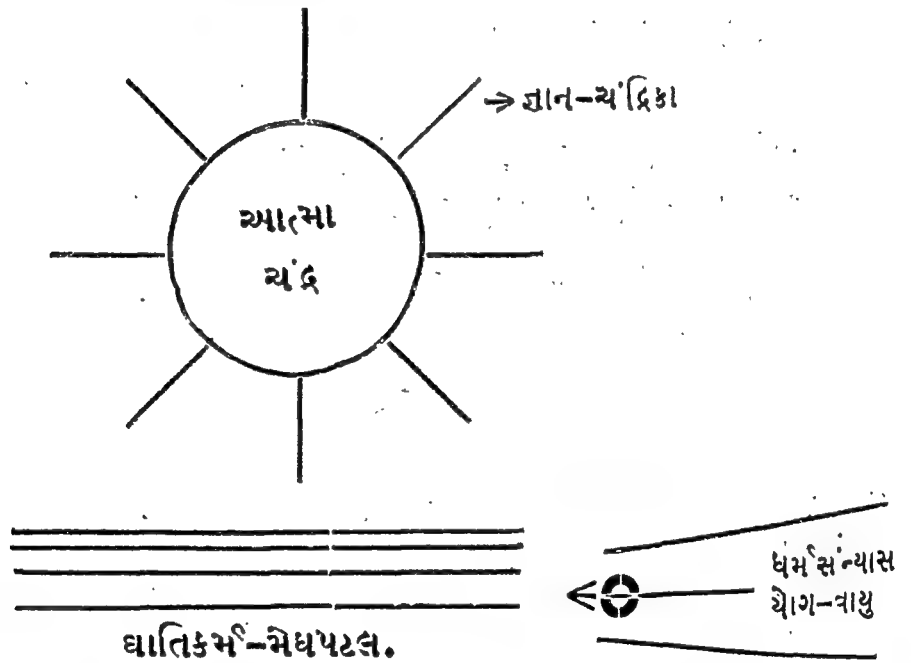
“ કર્મની મૂળ પ્રકૃતિ આઠ, તેમાં ચાર ધાતિની અને ચાર અધાતિની કહેવાય છે. ચાર ધાતિનીનો ધર્મ આત્માના ગુણની ઘાત કરવાનો અર્થાત્ (૧) તે ગુણને આવરણ કરવાનો, અથવા (૨) તે ગુણનું ઝળ-વીર્ય રોધવાનો, અથવા (૩) તેને વિકળ કરવાનો છે. અને તે માટે ધાતિની એવી સંજ્ઞા તે પ્રકૃતિને આપી છે. આત્માના ગુણ જ્ઞાન, દર્શન તેને આવરણ કરે તેને અનુક્રમે (૧) જ્ઞાનાવરણીય અને (૨) દર્શનાવરણીય એવું નામ આપ્યું. અંતરાય પ્રકૃતિ એ ગુણને આવરતી નથી, પણ તેના લોગ ઉપલોગ આદિને, તેનાં વીર્ય-ઝળને રોકે છે. આ ઠેકાણે આત્મા લોગાદિને સમજે છે, જાણે દેખે છે એટલે આવરણ નથી; પણ સમજતાં છતાં લોગાદિમાં વિધન-અંતરાય કરે છે, માટે તેને આવરણ નહિ પણ અંતરાય પ્રકૃતિ કહી. આમ ત્રણ આત્મધાતિની પ્રકૃતિ યથા. ચોથી ધાતિની પ્રકૃતિ મોહનીય છે. આ પ્રકૃતિ આવરતી નથી, પણ આત્માને મૂર્ચ્છિત કરી, મોહિત કરી વિકળ કરે છે; જ્ઞાન, દર્શન છતાં, અંતરાય નહિં છતાં પણ આત્માને વખતે વિકળ કરે છે, જોવા પાટા બંધાવે છે, સુંઝવે છે, માટે એને મોહનીય કહી. આમ આ ચારે કર્મધાતિની પ્રકૃતિ કહી. બીજી ચાર પ્રકૃતિ એ કે આત્માના પ્રદેશ સાથે જોડાયેલી છે તથા તેનું જ્ઞાન દર્શન કરે છે અને ઉદય અનુસાર વેદાય છે, તથાપિ તે આત્માના ગુણની આવરણ કરવારૂપે કે અંતરાય કરવારૂપે કે તેને વિકળ કરવારૂપે યાતક નથી માટે તેને અધાતિની કહી છે. ”—શ્રીમદ્ રાજસૂત્ર, પત્રાંક ૭૬૭.

આ ચાર ધાતિ કર્મ મિથ્યાત્વના રોપ-આદીના ને ચાર કર્મ છે, તે ‘ અધાતિ ’

શ્રેણીની પરિસમાપ્તિ વેળાએ વીજેરાઈ જાય છે, ત્યારે મુખ્ય એવા પરાક્રમયોગે કરીને તે શ્રીમાન્ જ્ઞાનકેવલી-સર્વજ્ઞ થાય છે.

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ‘ઘાતિકર્મ’ કહેવાય છે. તે આત્માના મૂળ સ્વભાવભૂત ગુણની ઘાત કરે છે, માટે ‘ઘાતિ’-ઘાત કરનારા છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવગુણને આવૃત ઘાતિકર્મ-અબ્ધ કરી તેની ઘાત કરે છે. દર્શનાવરણીય કર્મ આત્માના દર્શન ગુણને આવરી તેની ઘાત કરે છે. મોહનીય કર્મ આત્માના પરમ નિશ્ચય-સ્વરૂપ સમ્યક્ત્વ ગુણને તથા જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવમાં સ્થિતિરૂપ ચારિત્ર ગુણને હણે છે, ઘાત કરે છે. અંતરાય કર્મ આત્માના અનંત વીર્ય ગુણને હણે છે, ઘાત કરે છે. આમ આત્માના સ્વભાવભૂત મૂળ ગુણની ઘાત કરતા હોવાથી આ ચારેય કર્મોને ‘ઘાતિકર્મ’ એવી યથાર્થ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

આકૃતિ ૧૪:—



“ તન્ન ઘાતીનિ ચત્વારિ કર્માણ્યન્વર્થસંજ્ઞયા ।

ઘાતકત્વાદ્ ગુણાનાં હિ જીવસ્યૈવેતિ વાક્સ્મૃતિઃ ॥ ”—શ્રી પંચાધ્યાયી.

આ ચાર ઘાતિકર્મમાં પણ મોહનીય કર્મ સર્વથી વધારે બળવાન છે. તે કર્મનો રાજા કહેવાય છે, કારણ કે જ્ઞાનાવરણીયાદિ બીજાં કર્મો જ્યારે આત્માના તે તે ગુણને આવરણુ માત્ર કરે છે, ત્યારે આ મોહનીય કર્મ તેા આત્માના તે તે

મોહનીય: ગુણને વિપરીત સ્વાદવાળો બનાવી દે છે. દર્શનમોહનીય આત્માના કર્મોનો રાજા સમ્યગ્ નિશ્ચય-શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ ગુણને વિપરીત-મિથ્યા શ્રદ્ધાનરૂપ

મિથ્યાત્વમાં ફેરવી નાંખે છે. અને ચારિત્ર મોહનીય આત્માના સ્વભાવસ્થિતિરૂપ ગુણને વિભાવ સ્થિતિપણમાં પલટાવી નાંખે છે. આમ આત્માના પરમ અમૃતમય ગુણને વિષમય વિકૃત સ્થિતિમાં પલટાવી નાંખવાનું મહાદુષ્ટ અધમ કૃત્ય (Villain's action) મોહનીય કર્મ કરે છે. બીજાં કર્મ તો માત્ર આવરણ કે અંતરાય કરીને અટકે છે, ત્યારે આ મહાનુભાવ (!) મોહનીયકર્મ તો પોતાનું દોઢકડાપણુ વાપરી ઉલટો ખગાડો કરી મૂકે છે ! એટલે જ એ આત્માનો ભયંકરમાં ભયંકર ને મોટામાં મોટો દુરમન (Ring-leader) છે. તે નાયકના જોર પર જ બીજાં કર્મોનું ખળ નહે છે, તેનું જોર ક્ષીણ થતાં અન્ય કર્મોનું ખળ પણ ક્ષીણ થાય છે. આમ અન્ય કર્મોનો આશ્રયદાતા-‘અજ્ઞદાતા’ હોવાથી નેકનામદાર મોહનીયને કર્મોનો ‘રાજ’ કહ્યો છે તે યથાર્થ છે.

“ કર્મ અનંત પ્રકારના, તેમાં મુખ્યે આઠ;
તેમાં મુખ્યે મોહનીય, હણાય તે કહું પાઠ.
કર્મ મોહનીય ભેદ બે, ૧ દર્શન ૨ ચારિત્ર નામ;
હણે ૧ બોધ ૨ વીતરાગતા, અચૂક ઉપાય આમ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ કર્મની મૂળ પ્રકૃતિ આઠ, તેમાં ચાર ઘાતિની અને ચાર અઘાતિની કહેવાય છે. ચાર ઘાતિનીનો ધર્મ આત્માના ગુણની ઘાત કરવાનો અર્થાત (૧) તે ગુણને આવરણ કરવાનો, અથવા (૨) તે ગુણનું ખળ-વીર્ય રોધવાનો, અથવા (૩) તેને વિકળ કરવાનો છે. અને તે માટે ઘાતિની એવી સંજ્ઞા તે પ્રકૃતિને આપી છે. આત્માના ગુણ જ્ઞાન, દર્શન તેને આવરણ કરે તેને અનુક્રમે (૧) જ્ઞાનાવરણીય અને (૨) દર્શનાવરણીય એવું નામ આપ્યું. અંતરાય પ્રકૃતિ એ ગુણને આવરતી નથી, પણ તેના ભોગ ઉપભોગ આદિને, તેનાં વીર્ય-ખળને રોકે છે. આ ઠેકાણે આત્મા ભોગાદિને સમજે છે, જાણે દેખે છે એટલે આવરણ નથી; પણ સમજતાં છતાં ભોગાદિમાં વિદ્ન-અંતરાય કરે છે, માટે તેને આવરણ નહિ પણ અંતરાય પ્રકૃતિ કહી. આમ ત્રણ આત્મઘાતિની પ્રકૃતિ થઈ. ચોથી ઘાતિની પ્રકૃતિ મોહનીય છે. આ પ્રકૃતિ આવરતી નથી, પણ આત્માને મૂર્ચ્છિત કરી, મોહિત કરી વિકળ કરે છે; જ્ઞાન, દર્શન છતાં, અંતરાય નહિ છતાં પણ આત્માને વખતે વિકળ કરે છે, જોધા પાટા ખંધાવે છે, મુંઝવે છે, માટે એને મોહનીય કહી. આમ આ ચારે સર્વઘાતિની પ્રકૃતિ કહી. બીજી ચાર પ્રકૃતિ જો કે આત્માના પ્રદેશ સાથે જોડાયેલી છે તથા તેનું કામ કર્યા કરે છે અને ઉદય અનુસાર વેદાય છે, તથાપિ તે આત્માના ગુણની આવરણ કરવારૂપે કે અંતરાય કરવારૂપે કે તેને વિકળ કરવારૂપે ઘાતક નથી માટે તેને અઘાતિની કહી છે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૭૯૩.

આ ચાર ઘાતિ કર્મ શિવાયના શેષ-ખાકીના જે ચાર કર્મ છે, તે ‘અઘાતિ’

કર્મ કહેવાય છે. આયુ, નામ, ગોત્ર ને વેદનીય એ ‘અધાતિ’ કર્મ છે, કારણ કે તે આત્માના મૂળ સ્વભાવભૂત જ્ઞાન-દર્શન ગુણની ઘાત કરતા નથી. હા, અધાતિ કર્મ તે ઘાતિ કર્મોને સહાયક અવશ્ય થાય છે, પણ સ્વયં આત્માના તે મૂળ જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવગુણને હણતા નથી. તથાપિ તે તે કર્મ પોત-પોતાની વિશિષ્ટ શક્તિ જરૂર દાખવે છે. જેમકે-આયુ કર્મથી જીવ અમુક મર્યાદિત સમય સુધી તે તે ગતિને વિષે તે તે દેહમાં સ્થિતિ કરે છે, અર્થાત્ આયુકર્મ જીવને ચતુર્ગતિમય સંસારરૂપ જાંદિખાનામાં જકડી રાખે છે, અને તેથી આત્માના અવગાહન ગુણને હાનિ પહોંચે છે. નામકર્મ આત્માના અમૂર્ત્ત્વ-સૂક્ષ્મત્વ ગુણને ઘોખો પહોંચાડે છે, જેથી કરીને આત્માના ગતિ-જાતિ-શરીર આદિ સ્થૂલ-મૂર્ત્ત પર્યાયો પ્રગટે છે; એટલે નામકર્મ ચિતારાએ ચિત્રેલા ચિત્રામણ જેવા ચિત્રવિચિત્ર નામ પામી આત્મા બહુરૂપી-વિશ્વરૂપી બને છે ! ગોત્રકર્મ આત્માના ‘અગુરુલઘુ’ ગુણને હાનિ કરે છે, જેથી કરીને એક શુદ્ધ સમસ્વરૂપ આત્મા ઉચ્ચ-નીચ ગોત્રરૂપ વિષમતાને પામે છે. વેદનીય કર્મ આત્માના અવ્યાખાધ સુખગુણને હણે છે. જેથી કરીને મધુથી ખરડાયેલ ખડ્ગધારા જેવ. શાતા-અશાતા વેદનીયના ઉદયથી સુખદુઃખ ભોગવવા પડે છે. આમ આ ચાર અધાતિ કર્મ પણ મૂળ આત્મગુણઘાતી નહિ છતાં પોતપોતાની વિશિષ્ટ અસર જરૂર નીપજવે છે, પોતપોતાનો ભાવ જરૂર લજવે છે.

આમ આ આઠ પ્રકારના કર્મમાંથી જે જ્ઞાનાવરણીયાદિ ઘાતિકર્મ છે, તે વાદળા જેવું છે. તે જ્યારે ધર્મસંન્યાસ યોગરૂપ પવનના સપાટાથી શીર્ણવિશીર્ણ થાય છે, વિખરાઈ જાય છે, ત્યારે મુખ્ય એવા પરાક્રમ યોગે કરીને તે શ્રીમાન ધર્મસંન્યાસ જ્ઞાનકેવલી અર્થાત્ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા થાય છે. વાદળાં જેમ વાયુના વાયુઃક્ષપકશ્રેણી હીલોળાથી વિખરાઈ જાય છે, તેમ ધર્મસંન્યાસરૂપ પવનના આઘાતથી-સપાટાથી ઘાતિકર્મરૂપ મેઘપટલ વિખરાઈ જાય છે. આ હમણાં જ કહ્યો તે તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ નામનો સામર્થ્ય યોગ આઠમા ‘અપૂર્વકરણ’ ગુણસ્થાનથી શરૂ થાય છે, કે જ્યાં ક્ષપકશ્રેણીનો પ્રારંભ થાય છે. અત્રે આ સમર્થ યોગી અપૂર્વ આત્મપરાક્રમ-અપૂર્વ આત્મવીર્યોદ્ધાસ દાખવતો ક્ષપકશ્રેણી પર આડું થાય છે, અને કર્મોને ક્ષય કરતો કરતો, ખપાવતો ખપાવતો, ખતમ કરતો કરતો, ‘મહા વીર’ની પેઠે આત્મસ્થાને વીરપણું પ્રકટ કરતો સતો, આગળ વધે છે. સમયે સમયે આત્મસ્થિતિમાં સંયમનરૂપ અનંતા સંયમ વર્ધમાન કરતો કરતો, ને કર્મદેહોને ઉડાવતો ઉડાવતો, તે મહાયોગી ઉત્તરોત્તર ગુણસ્થાન ભૂમિકાઓ કૂદાવતો જાય છે, અને ક્ષાયિક ભાવની વૃદ્ધિ કરતો જાય છે. ચાવત ખારમા ગુણસ્થાનના અંતે મોહનીય કર્મોનો સર્વસંક્ષય કરી, તે પરમ યોગી પરમ અમોહસ્વરૂપ એવા પરમ વીતરાગભાવને પામે છે.

× “તતઃ શેષચતુર્ષ્કં સ્યાત્ કર્મઘાતિ વિવક્ષયા ।

ગુણાનાં ઘાતકામાવશકેરપ્યાત્મશક્તિમત્ ॥” —શ્રી પંચાધ્યાયી

“ વીરપણું તે આત્મ ઠાણે, જાણ્યું તુમચી વાણે રે;
ધ્યાને નાણે શક્તિ પ્રમાણે, ધ્રુવ નિજ પદ પહિચાણે રે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

અને જેવું મોહનીય કર્મ ક્ષય પામે છે કે તત્ક્ષણ જ તેના અવષ્ટભે-ઓથે રહેલા જ્ઞાનાવરણાદિ બાકીના ત્રણ ધાતિ કર્મ ક્ષય પામે છે, અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનાવરણ, કેવલ દર્શનાવરણ, ને અંતરાય કર્મની ત્રિપુટીનો સર્વનાશ થાય છે. આમ કેવલજ્ઞાન મોહરિપુનો જય થતાં આત્માનો જયપટલ વાગી રહે છે, જીત-નગાર્ડ વાગે છે, અને આત્મા કર્મરિપુનો જય કરનારા ‘ જિત ’ તરીકે, ‘ અરિહંત ’ તરીકે, ‘ વીર ’ તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

“ સહજ ગુણ આગરો, સ્વામી સુખ સાગરો, જ્ઞાન વયરાગરો પ્રભુ સવાયો;
શુદ્ધતા એકતા તીક્ષ્ણતા ભાવથી, મોહ રિપુ જીતી જયપટલ વાયો. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ વીરજીને ચરણે લાશું, વીરપણું તે માશું રે;
મિથ્યા મોહ તિમિર ભય લાશું, જીત નગાર્ડ વાશું રે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

અને આમ આત્મ-ચંદ્રને આવરણ કરી રહેલ વાદળા જેવા ચાર ધાતિકર્મ દૂર થાય છે, કે તત્ક્ષણ શુદ્ધ પ્રકૃતિસ્થિત ઝળહળ જ્યોતિસ્વરૂપ આત્મા સ્વસ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. જેમ વાદળાનું આવરણ દૂર થતાં ચંદ્ર સ્વયં પૂર્ણસ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેમ ધાતિ-કર્મરૂપ મેઘપટલ ટળતાં પરંજ્યોતિસ્વરૂપ આત્મ-ચંદ્ર, જિતરાજ-ચંદ્ર સ્વયં પૂર્ણ કેવલજ્ઞાન સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપે ઝળહળે છે.

“ ચાર કર્મ ધનધાતિ તે વ્યવચ્છેદ જ્યાં, ભવના બીજ તણો આત્યંતિક નાશ જો;
સર્વ ભાવ જ્ઞાતા હતા સહ શુદ્ધતા, કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ જો.

અર્પૂ અવસર. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

એટલા માટે જ કહે છે—

ક્ષીણદોષોઽથ સર્વજઃ સર્વલઘ્વિફલાન્વિતઃ ।

પરં પરાર્થ સંપાદ્ય તતો યોગાન્તમશ્નુતે ॥ ૧૮૫ ॥

વૃત્તિ:-ક્ષીણદોષ:-ક્ષીણ દોષ જેના યથા છે તે,-સકલ રાગાદિના પરિક્ષયથી. અથ-ત્યારેજ, સર્વદો-સર્વંઞ, નિરાવરણ જ્ઞાનના ભાવે કરીને, સર્વલઘ્વિફલાન્વિતઃ-સર્વ લઘ્વિ ફલથી યુક્ત,-સર્વ ઔત્સુક્યની નિવૃત્તિથી. પરં પરાર્થ સંપાદ્ય-પરમ પરાર્થ સંપાદન કરી,-યથાભવ્ય સમ્પદ્વત્તાદિ લક્ષણવાળો પરાર્થ-પરોપકાર કરી, તતો યોગાન્તમશ્નુતે-પછી યોગના અંતને પામે છે, યોગના પર્વંતને પામે છે.

ક્ષીણ દોષ સર્વજ્ઞ તથા, સર્વ લબ્ધિ ફલવંત;
પરમ પરાર્થ કરી પછી, લહે યોગના અંત ૧૮૫

અર્થ:—પછી ક્ષીણ દોષવાળા, સર્વજ્ઞ, સર્વ લબ્ધિ ફલથી યુક્ત એવા તે પરમ પરાર્થનું સંપાદન કરી યોગના અંતને પામે છે.

વિવેચન

આમ જે ક્ષીણદોષ થયા છે એવા તે ત્યારે જ નિરાવરણ જ્ઞાનના લાવે કરીને સર્વજ્ઞ હોય છે; અને સર્વ ઔત્સુક્યની નિવૃત્તિ થકી સર્વ લબ્ધિફલથી યુક્ત એવા હોય છે. આવા સર્વલબ્ધિસંપન્ન સર્વજ્ઞ, ભવ્યજનોની યોગ્યતા પ્રમાણે, તેમને સમ્યક્ત્વાદિ પરમાર્થલાભ આપી, પરમ પરોપકાર કરે છે; અને પછી યોગના અંતને પામે છે.

જેના રાગાદિ સર્વ દોષ ક્ષીણ થાય છે તે વીતરાગ-જન થાય છે, અને જે વીતરાગ થાય છે તે તત્ક્ષણ જ સર્વજ્ઞ હોય છે. આ નિયમ છે. સર્વ દોષો ત્રણ મુખ્ય દોષમાં સમાય છે—રાગ, દ્વેષ અને મોહ. આ ‘ત્રિદોષ’ જેનામાંથી ગયા છે, ‘ત્રિદોષ’ તે સર્વ દોષથી મુક્ત એવા પરમ વીતરાગ હોય છે; કારણ કે આ વિજેતા મહાદેવ ‘ત્રિદોષ’થી જ જીવને ‘સન્નિપાત’ લાગુ પડે છે, અર્થાત્ આત્માના શુદ્ધ સત્ સ્વરૂપથી નિપાત—અધઃપતન હોય છે. પણ જ્યારે આ દોષ નષ્ટ થાય છે ત્યારે સત્ સ્વરૂપથી નિપાતરૂપ સન્નિપાત હોતો નથી, પણ આત્માના સહજ સત્ સ્વરૂપમાં સંસ્થિતિ જ હોય છે, આત્મા સહજાત્મસ્વરૂપે ‘સુસ્થિત’ થાય છે. આ જ પરમ વીતરાગ દશા છે, અને આ જ પરમ દિવ્ય એવું ખરેખર ‘મહાદેવપણું’ છે. એટલા જ માટે કહ્યું છે કે—‘જેને સંકલેશ ઉપજાવનારો રાગ સદાયને માટે છે જ નહિ, અને શમરૂપી ઈધન પ્રત્યે દાવાનલ જેવો પ્રાણી પ્રત્યેનો દ્વેષ પણ છે જ નહિ, અને સદ્જ્ઞાનને આત્માદન કરનારો તથા અશુદ્ધ ચારિત્ર કરનારો મોહ પણ છે જ નહિ,—તે ત્રિલોકપ્રસિદ્ધ મહિમાવાળો ‘મહાદેવ’ કહેવાય છે.’

“યસ્ય સંક્લેશજનનો રાગો નાસ્ત્યેવ સર્વદા । ન ચ દ્વેષોઽપિ સત્ત્વેષુ શમાન્ધનદવાનલઃ ॥
ન ચ મોહોઽપિ સજ્ઞાનચ્છાદનોઽશુદ્ધવૃત્તકૃત્ । ત્રિલોકખ્યાતમહિમા મહાદેવઃ સ ઉચ્યતે ॥”

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીવિત અષ્ટક

અષ્ટાદશ દોષ રહિત શ્રીમદ્ વીતરાગ જિનદેવ

અથવા પ્રકારાંતરે, જેનામાંથી અઢાર દોષ ગયા છે, તે પરમ નિર્દોષમૂર્તિ વીતરાગ હોય છે. બીજાઓ જે દોષને અતિ આદર આપે છે, જે રાગાદિ દોષથી યુક્તમાં પણ

પરા દષ્ટિ : ત્રિદોષવિરોધી ' મહાદેવ '—૧૮ દોષ રહિત જિનદેવ

પૂજ્યપણું આરોપે છે, તે દોષોને આ ભગવાન જિને-વીતરાગે તો મૂલથી નિવાર્યા હોય છે, જડમૂળથી ઉખેડી નાંખ્યા હોય છે. જેમકે—

“ સેવક કિમ અવગણીએ હો મહિજિન ! એ અળ શોભા સારી;
અવર જેહને આદર અતિ હીએ, તેહ તેં મૂલ નિવારી. ”—શ્રી આનંદધનજી.

અનાદિ એવું આત્માનું જ્ઞાનસ્વરૂપ કે જેના પર અનંત કાળના અજ્ઞાન આવરણના અનંત થર ખાઝી ગયા હતા, તેને આ ભગવાન વીતરાગે જહાર ખેંચી કાઢી પ્રકટ કર્યું. અનાદિની સાથે સંલગ્ન થયેલી અજ્ઞાનદશાને રીસાવી તે જુઓ તો ‘તુરીય અવસ્થા’ ખરા ! અને તે રીસાઈને ચાટી જતાં તેની કાણુ પણ ન માંડી ! તેને આવી માટે અફસોસ વટીક પણ ન કર્યો ! આમ આ ભગવાને અજ્ઞાન દોષને નિવૃત્ત કર્યો નિદ્રા, સ્વપ્ન, જાગૃત અને ઉજાગૃત એ ચાર દશામાંથી ચોથી ઉજાગૃત અવસ્થા ભગવાને પ્રાપ્ત કરી. અર્થાત્ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં અખંડ જાગૃત આત્મોપયોગમય સતત અત્યંત જાગૃતિને પામ્યા; અને નિદ્રા-સ્વપ્ન એ બે દશા રીસાણી જાણી તે ચાલવા માંડી, તો પણ આ સ્વસ્વરૂપના સ્વામીએ તેને મનાવી નહિ ! તે ચિરકાલની પ્રિયાનું મનામણું કર્યું નહિ ! આમ અત્યંત જાગૃત-ઉજાગૃત એવી પરમ જ્ઞાનદશાને પામેલા ભગવાને નિદ્રા દોષની આત્યંતિક નિવૃત્તિ કરી.

“ જ્ઞાન સ્વરૂપ અનાદિ તમારું, તે લીધું તમે તાણી;
જુઓ અજ્ઞાન દશા રીસાવી, જાતાં કાણુ ન આણી.....હો મહિજિન !
નિદ્રા સુપન જાગૃત ઉજાગૃતતા, તુરીય અવસ્થા આવી;
નિદ્રા સુપન દોષ દશા રીસાણી, જાણી ન તાથ મનાવી....હો મહિજિન ! ”

મિથ્યામતિ નામની જે કુલટા સ્ત્રી આ જીવ સાથે અનાદિથી જોડાયેલી હતી, સંલગ્ન હતી, તેને અપરાધજી-દુષ્ટ દોષવાળી દુઃશીલ વ્યલિચારણી જાણીને આ મહાત્માએ આત્મગૃહમાંથી જહાર કાઢી મૂકી, અને સપરિવાર સમકિત સાથે સગાઈ ‘સમકિત સાથે કીધી, ગાઢ સગપણ સંબંધ બાંધ્યો. આમ સમ્યગ્દર્શનને પામેલા સગાઈ કીધી’ ભગવંતે મહામિથ્યાત્વ દોષને-દર્શનમોહને ક્ષીણ કર્યો.

“ સમકિત સાથે સગાઈ કીધી, સપરિવાર શું ગાઢી;
મિથ્યામતિ અપરાધજી જાણી, ઘરથી બાહિર કાઢી....મહિજિન ! ”

હાસ્ય, આરતિ, રતિ, શોક, દુઃખ, ભય,—એ તુચ્છ કૃષિપંક્તિ જેવા, ઢીલા માટીના ઢેફાં જેવા દોષ તો ગિયારા કયાંય કયારાઈ ગયા ! એ પામર મગતરાં જેવા નોકપાય દોષે તો,—ભગવાન જ્યારે ક્ષપકશ્રેણીરૂપ ગજરાજ પર ચઢ્યા

‘ ભય પામર ત્યારે,—શ્વાનની ગતિ ધારણ કરી ! પણ ‘ હાથીની પાછળ કૂતરાં ભસે ’
કરસાલી ’ તેની જેમ તે બાપડા બસતા જ રહ્યા ! અને ભગવાનની સ્વારી તો
તેની ઉપેક્ષા કરી આગળ ચાલી ! અર્થાત આ તુચ્છ પામર દોષો આ
પરમ સમર્થ યોગિવર પાસે અકિંચિત્કર થઈ પડ્યા, તેમના પર પોતાની કાંઈ પણ અસર
નીપજાવવા સર્વથા અસમર્થ નીવડ્યા !

“ હાસ્ય અરતિ રતિ શોક દુગંધા, ભય પામર કરસાલી;
નોકપાય ગજ શ્રેણી ચઢતાં, શ્વાન તણી ગતિ ઝાલી....હો મદ્ધિજિન ! ”

રાગ, દ્વેષ અને અવિરતિ પરિણામ કે જે ચારિત્રમોહના જખરજસ્ત યોદ્ધા હતા,
તે તો જેવી આ ભગવાનની વીતરાગ પરિણતિ પરિણમી કે તત્ક્ષણ બાધા બની ઊઠીને
નાઠા ! વળી વેદોદયરૂપ જે કામવિકાર પરિણામ—કામ્ય કર્મ તે સર્વને
‘ ચરણ મોહના પણ આ ભગવાને ત્યાગ કર્યો. આમ ચારિત્રમોહનો સર્વનાશ કરી,
યોદ્ધા ’ નિષ્કારણ કરુણારસના સાગર એવા આ પરમ કૃપાળુ દેવે અનંત
ચતુષ્ક પદ પ્રગટ કર્યું, અર્થાત અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત
આનંદ ને અનંત વીર્યની પ્રાપ્તિ કરી.

“ રાગ દ્વેષ અવિરતિની પરિણતિ, ચરણ મોહના યોદ્ધા;
વીતરાગ પરિણતિ પરિણમતાં, ઊઠી નાઠા બોધા....હો મદ્ધિજિન !
વેદોદય કામા પરિણામા, કામ્ય કરમ સહુ ત્યાગી;
નિષ્કારણ કરુણારસ સાગર, અનંત ચતુષ્ક પદ પાગી....હો મદ્ધિજિન ! ”

આવા આ પરમ વીતરાગ પ્રભુ દાન સંબંધી વિઘ્નને—અંતરાયને નિવારી સર્વ-
જનને અભય દાનપદના દાતા થયા. લાભ સંબંધી વિઘ્નને નિવારી પરમ લાભરસથી
મસ્ત એવા આ પ્રભુ જગત્તને વિઘ્ન કરનારા લાભવિઘ્નના નિવારક થયા.
‘ પરમ લાભ પંડિત વીર્યે કરીને વીર્યવિઘ્નને—વીર્યાંતરાયને હણીને આ પ્રભુ પૂર્ણ
રસ માતા ’ પદવીના યોગી બન્યા; અને ભોગ—ઉપભોગ એ બન્ને વિઘ્ન નિવારીને
પૂર્ણ ભોગના સુભોગી થયા.

“ દાન વિઘ્ન વારી સહુ જનને, અભયદાન પદ દાતા;
લાભ વિઘ્ન જગ વિઘ્ન નિવારી, પરમ લાભ રસ માતા હો....મદ્ધિજિન !
વીર્ય વિઘ્ન પંડિત વીર્યે હણી, પૂરણ પદવી યોગી;
ભોગોપભોગ દોય વિઘ્ન નિવારી, પૂરણ ભોગ સુભોગી હો....મદ્ધિજિન ! ”

આમ (૧) અજ્ઞાન, (૨) નિદ્રા, (૩) મિથ્યાત્વ, (૪) હાસ્ય, (૫) અરતિ,
(૬) રતિ, (૭) શોક, (૮) દુગંધા, (૯) ભય, (૧૦) રાગ, (૧૧) દ્વેષ, (૧૨)

અવિરતિ, (૧૩) વેદોદય (કામ), (૧૪) દાનાંતરાય, (૧૫)
' મુનિજનં વૃંદે લાલાંતરાય, (૧૬) વીર્યાંતરાય, (૧૭) ભોગાંતરાય, (૧૮) ઉપ-
ગાયા ' ભોગાંતરાય,—એ અઢાર દ્વપણુથી રહિત આ જિન-વીતરાગ પરમાત્મા
હોય છે, કે જેના અનન્ય શુભોત્તુ સંકીર્તન મુનિજનવૃંદ ગાય છે,
અને જે નિદ્ધપણુ એવા પ્રભુ મનને રુચે એવા-ગમે એવા છે. અને આ આવા પરમ
નિર્દોષ શુભમૂર્તિ શ્રીમદ્ વીતરાગ દેવની આ પ્રકારે સ્વરૂપપરીક્ષા કરી, આ મન-
વિશ્રામી જિનવરના શુભ જે ગાય છે, તે પણ આ દીનબંધુની મહેર નજરથી-કૃપા
દષ્ટિથી આનંદઘનપદને પામે છે, અર્થાત્ તે પણ જિનેશ્વર તુલ્ય પરમાનંદમય સહજ
આત્મસ્વરૂપ પદને પામે છે.

“ એહ અઢાર દ્વપણુ વરજિત તતુ, મુનિજન વૃંદે ગાયા;
અવિરતિરૂપક દોષ નિરૂપણુ, નિર્દોષણુ મન લાયા હો....મહિલજિન !
ઈણુવિધ પરખી મન વિશરામી, જિનવર શુભ જે ગાવે રે;
દીનબંધુની મહેર નજરથી, આનંદઘનપદ પાવે રે હો. ”—શ્રી આનંદઘનજી.

આમ આ લગવાનના દોષ-આવરણની નિઃશેષ હાનિ-આત્યંતિક ક્ષીણતા હોય છે,—
સ્વ હેતુઓથી જેમ બાહ્ય-અર્થાંતર મલ ક્ષય થાય છે તેમ. ધાતુપાષાણનો બાહ્યાર્થાંતર
મલ જેમ પોતાના હેતુએ કરીને ક્ષય પામે છે, તેમ સમ્યગ્દર્શનાદિ
દોષ-આવરણુ સ્વહેતુઓ વડે કરીને લગવાનના બાહ્યાર્થાંતર મલનો ક્ષય થયો હોય છે;
ક્ષયઃ સર્વજ્ઞ એટલે મોહનીય ને અંતરાયરૂપ દોષ, તથા જ્ઞાનાવરણુ-દર્શનાવરણુરૂપ
આવરણુનો આત્યંતિક ક્ષય હોય છે. અને આમ પ્રતિબંધક એવા
દોષ-આવરણુનો ક્ષય થતાં, ક્ષીણદોષ એવા તે અવશ્ય સર્વજ્ઞ થાય છે, અર્થાત્ નિરાવરણુ
એવા કેવલજ્ઞાનને પામે છે, જેથી લોકાલોકના સર્વ લાવને તે સાક્ષાત્ દેખે છે, સર્વ
દ્રવ્યના સર્વ પર્યાય જાણે છે. (જુઓ પૃ. ૩૫૬, તથા પૃ. ૩૪૬ કુટનોટ.)

આ સર્વજ્ઞસિદ્ધિ વિષયમાં આ પ્રમાણુ છે—*સૂક્ષ્મ, અંતરિત ને દૂર પદાર્થો કોઈને
પ્રત્યક્ષ હોય છે,—અનુમેયપણુ છે માટે, અગ્નિ આદિની જેમ. અર્થાત્ સૂક્ષ્મ એટલે
સ્વભાવથી વિપ્રકૃષ્ટ (વિખૂટા પડેલા), અંતરિત એટલે કાળથી વિપ્રકૃષ્ટ ને દૂર એટલે
દેશથી વિપ્રકૃષ્ટ એવા પદાર્થો કોઈને પણ પ્રત્યક્ષ હોય છે, કારણુ કે તે અનુમેય-અનુમાન-
ગમ્ય છે, અથવા પ્રમેય છે. અને જે પ્રમેય છે તે કોઈ પુરુષવિશેષને પ્રત્યક્ષ હોય છે,
અથવા જે અનુમાનગમ્ય છે તે કોઈને પ્રત્યક્ષ હોય છે. જેમકે-અગ્નિ આદિ. વળી સર્વજ્ઞ.

* “ સૂક્ષ્માન્તરિતદૂરાર્થાઃ પ્રત્યક્ષાઃ કસ્યચિદથા ।

અનુમેયત્વતોઽગ્ન્યાદિરિતિ સર્વજ્ઞસંસ્થિતિઃ ॥ ”—શ્રી આત્મમીમાંસા.

સિદ્ધિ બાળત બીજી પ્રમાણુભૂત યુક્તિ આ છે કે—જે વસ્તુ તરતમભાવયુક્ત હોય છે, તેનો પ્રકર્ષ-છેવટની હદ હોય છે. જેમકે—મહત્ત્વ, એ તરતમભાવવાળો ગુણ છે. તેનો પ્રકર્ષ-અંતિમ મર્યાદા આકાશમાં પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ આકાશ સૌથી મહાન્ છે, તેમ જ્ઞાન ગુણ તરતમભાવથી યુક્ત હોય છે. એટલે તેની ક્વચિત્-કોઈ પુરુષવિશેષમાં પ્રકર્ષપ્રાપ્તિ અવશ્ય સંભવે છે. અને જેનામાં તે જ્ઞાનનો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત હોય છે, તે જ સર્વજ્ઞ છે. ઇત્યદં પ્રસંગેન ! (બુઓ—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત સર્વજ્ઞસિદ્ધિ પ્રકરણ, જ્ઞાનખિન્દુ, આત્મ-સીમાંસા આદિ).

આવા ક્ષીણદોષ-પરમ નિર્દોષ, ગુણાવતાર શ્રીમદ્ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ સર્વ લઙ્ઘિરૂપ ફલથી સંયુક્ત હોય છે. કેવલજ્ઞાન લઙ્ઘિ, કેવલદર્શન લઙ્ઘિ, અનંત દાનલઙ્ઘિ, અનંત લાભ લઙ્ઘિ, અનંત ભોગ લઙ્ઘિ, અનંત ઉપભોગ લઙ્ઘિ, અનંત વીર્ય ‘સર્વ લઙ્ઘિ’ લઙ્ઘિ આદિ સર્વ લઙ્ઘિ આ કેવલી ભગવંતના ઘટમાં વસે છે. અણિમા-ફલ ભોગીજી’ મહિમા આદિ અષ્ટ મહાસિદ્ધિ એમની કિંકરી થઈને ફરે છે. પાતંજલિ આદિ યોગશાસ્ત્રોમાં તથા જિનાગમોમાં વર્ણવેલ સર્વ વિભૂતિઓનું આ ભગવાન્ એક ધામ હોય છે. સર્વ પદાર્થના સર્વ પર્યાયમાં વ્યાપક એવા સર્વજ્ઞપણને લીધે આજ્ઞાનવડે કરીને સર્વવ્યાપક શ્રીપતિ ‘વિષ્ણુ’ ભગવાનને ઔત્સુક્યની સર્વથા નિવૃત્તિ હોય છે, કયાંય પણ કંઈ પણ ઉત્સુકપણું હોતું નથી, એટલે તે સર્વ લઙ્ઘિઓના ફલના ભોગી હોય છે.

“તે આત્મસ્વરૂપથી મહત્ત્વ એવું કંઈ નથી. એવો આ સૃષ્ટિને વિષે કોઈ પ્રભાવભોગ ઉત્પન્ન થયો નથી, છે નહીં અને થવાનો નથી કે જે પ્રભાવભોગ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપને પણ પ્રાપ્ત ન હોય.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અંક ૩૩૭.

કારણ કે નિજ જ્ઞાને કરી જ્ઞાયક પદના ઇશ એવા આ વીતરાગ પ્રભુ જ્ઞેયના જ્ઞાતા હોય છે, નિજ સ્વરૂપનું દર્શન કરી આ પ્રભુ નિજ સામાન્ય એવું દૃશ્ય દેખે છે, આત્મસ્વભાવરૂપ ચારિત્રમાં રમતારામ એવા આ પ્રભુ નિજ રમ્યમાં ‘અનંત ચતુષ્ક’ રમણ કરે છે, ભોગ્ય એવા નિજ સ્વરૂપના અનંત ભોગને આ ભોક્તા પદ પાળી’ સ્વામી ભોગવે છે. મહાન્ દાતા એવા આ પ્રભુ નિત્ય દાન દીએ છે, અને નિજ શક્તિના ગ્રાહક-વ્યાપકમય એવા આ દેવ પોતે જ તે દાનના પાત્ર છે.

“નિજ જ્ઞાને કરી જ્ઞેયનો, જ્ઞાતા જ્ઞાયક પદ ઇશ રે;
દેખે નિજ દર્શન કરી, નિજ દૃશ્ય સામાન્ય જગીશ રે.

નિજ રમ્યે રમણુ કરો, પ્રભુ ચારિત્રે રમતા રામ રે;

લોગ્ય અનંતને લોગવો, લોગે તિણે લોક્તા સ્વામ રે.

દેય દાન નિત દીજતે, અતિ દાતા પ્રભુ સ્વયમેવ રે;

પાત્ર તુમે નિજ શક્તિના, ગ્રાહક વ્યાપકમય દેવ રે. શ્રી શ્રેયાંસ. ” શ્રી દેવચંદ્રણ.

દાનાંતરાયનો ક્ષય થયો હોવાથી આ લગવાનું શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપનું દાન આત્માને કરે છે, લાભાંતરાયનો ક્ષય થયો હોવાથી અણચિંતવ્યો એવો સહજ આત્મસ્વરૂપ લાભ નિરંતર પામે છે, લોગાંતરાયના ક્ષયને લીધે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ 'શુદ્ધ સ્વગુણુ સંપત્તિનો અચત્ને લોગ કરે છે, ઉપલોગાંતરાયના ક્ષયને લીધે શુદ્ધ 'ઉપલોગ' સ્વગુણુનો નિરંતર ઉપલોગ લે છે, અને વીર્યાંતરાયના ક્ષયને લીધે સ્વરૂપરમણુને વિષે અપ્રયાસવંત હોય છે—પ્રયાસ વિના સહજપણે અનંત આત્મશક્તિ સ્ફુરાયમાન કરે છે.

“અક્ષય દાન અચિંતનો, લાભ અચત્ને લોગ....હો જિનણ !

વીર્ય શક્તિ અપ્રયાસતા, શુદ્ધ સ્વગુણુ ઉપલોગ....હો ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

અને આમ અનંત દાનાદિ લબ્ધિથી સ્વરૂપને વિષે પર્યાપ્ત હોવાથી, આ પરમ પ્રભુ ધ્રુવ એવા સહજાત્મસ્વરૂપ પદમાં જ રમણુ કરનારા હોય છે. એટલે જ આ 'ધ્રુવપદ-રામી' પ્રભુને કોઈ કામના નથી હોતી, તે નિઃકામી જ હોય છે. જેને 'ધ્રુવપદરામી' ઘેર વિપુલ પરિપૂર્ણ સંપત્તિ ભરી હોય, તે અન્ય વસ્તુની ઇચ્છા કેમ હો સ્વામી કરે ? તેમ જેનું આત્મ-ગૃહ વિપુલ પરિપૂર્ણ ગુણુસંપત્તિથી સંભૂત છે, માહરા તે ધ્રુવપદરામી નિષ્કામી ગુણુરાય બીજી કઈ કામના કેમ ધરે ? કેવલ એક 'ધ્રુવ' એવા શુદ્ધ આત્મપદ શિવાય અન્યત્ર આ 'કેવલી' લગવાનું ઉપયોગ કેમ હીએ ?

“ધ્રુવપદરામી હો સ્વામી માહરા, નિઃકામી ગુણુરાય....સુગ્યાની !

નિઃકામી હો પામી તું ધણી, ધ્રુવ આરામી થાય. ”—શ્રી આનંદધનણ.

આ લબ્ધિ વિષય અગે તલસ્પર્શી મીમાંસા કરતાં પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણએ પરમ અદ્ભુત પરમાર્થ પ્રકાશ્યો છે કે:—

“ચાર ઘનઘાતી કર્મનો ક્ષય થતાં અંતરાય કર્મની પ્રકૃતિનો પણ ક્ષય થાય છે. અને તેથી દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, વીર્યાંતરાય, લોગાંતરાય અને ઉપલોગાંતરાય એ પાંચ પ્રકારનો અંતરાય ક્ષય થઈ અનંત દાનલબ્ધિ, અનંત લાભલબ્ધિ,

દાનાદિ અનંત વીર્ય લબ્ધિ, અને અનંત ભોગ ઉપભોગ લબ્ધિ સંપ્રાપ્ત થાય લબ્ધિનો અર્થ છે. જેથી તે અંતરાય કર્મ ક્ષયું છે એવા પરમ પુરુષ અનંત દાનાદિ ભૂત પરમાર્થ આપવાને સંપૂર્ણ સમર્થ છે. તથાપિ પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપે એ દાનાદિ લબ્ધિની પરમ પુરુષ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. મુખ્યપણે તો તે લબ્ધિની સંપ્રાપ્તિ પણ આત્માની સ્વરૂપભૂત છે, કેમકે ક્ષાયકભાવે તે સંપ્રાપ્તિ છે, ઉદયિક ભાવે નથી, તેથી આત્મસ્વભાવ સ્વરૂપભૂત છે; અને જે અનંત સામર્થ્ય આત્મામાં અનાદિથી શક્તિરૂપે હતું તે વ્યક્ત થઈ આત્મા નિજ સ્વરૂપમાં તે આપી શકે છે, તદ્દરૂપ શુદ્ધ સ્વચ્છ ભાવે એક સ્વભાવે પરિણુભાવી શકે છે, તે અનંત દાનલબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે. તેમજ અનંત આત્મસામર્થ્યની સંપ્રાપ્તિમાં કિંચિત્ માત્ર વિયોગનું કારણ રહ્યું નથી તેથી અનંત લાભ લબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે. વળી અનંત આત્મસામર્થ્યની સંપ્રાપ્તિ સંપૂર્ણપણે પરમાનંદ સ્વરૂપે અનુભવાય છે, તેમાં પણ કિંચિત્ માત્ર પણ તેમાં વિયોગનું કારણ રહ્યું નથી, તેથી અનંત ભોગ ઉપભોગ લબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે.

“તેમજ અનંત આત્મસામર્થ્યની સંપ્રાપ્તિ સંપૂર્ણપણે થયાં છતાં તે સામર્થ્યના અનુભવથી આત્મશક્તિ થાકે કે તેનું સામર્થ્ય ઝીલી ન શકે, વહન ન કરી શકે, અથવા તે સામર્થ્યને કાંઈપણ પ્રકારના દેશકાળની અસર થઈ કિંચિત્માત્ર પણ ન્યૂનાધિકપણે કરાવે એવું કશું રહ્યું જ નહીં, તે સ્વભાવમાં રહેવાનું સંપૂર્ણ સામર્થ્ય ત્રિકાળ સંપૂર્ણ ગળ સહિત રહેવાનું છે તે અનંત વીર્યલબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે. ક્ષાયક ભાવની દૃષ્ટિથી ભેતાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તે લબ્ધિનો પરમ પુરુષને ઉપયોગ છે. વળી એ પાંચ લબ્ધિ હેતુવિશેષથી સમજાવા અર્થે જુદી પાડી છે, નહીં તો અનંતવીર્ય લબ્ધિમાં પણ તે પાંચેનો સમાવેશ થઈ શકે છે. આત્મા સંપૂર્ણ વીર્યને સંપ્રાપ્ત થવાથી એ પાંચે લબ્ધિનો ઉપયોગ પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપે કરે તો તેવું સામર્થ્ય તેમાં વર્તે છે, તથાપિ કૃતકૃત્ય એવા પરમ પુરુષમાં સંપૂર્ણ વીતરાગ સ્વભાવ હોવાથી તે ઉપયોગનો તેથી સંભવ નથી. અને ઉપદેશાદિના દાનરૂપે જે તે કૃતકૃત્ય પરમ પુરુષની પ્રવૃત્તિ છે તે યોગાશ્રિત પૂર્વજંઘના ઉદયમાનપણાથી છે, આત્માના સ્વભાવના કિંચિત્ પણ વિકૃત ભાવથી નથી.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાક ૮૪૦ (૩).

અને પછી આવા સર્વ લબ્ધિસંપન્ન આ સર્વજ્ઞ વીતરાગ દેવ પ્રારબ્ધોદય પ્રમાણે પરમ પરોપકાર કરતા સતા વિચરે છે. પોતાના શેષ જે ચાર અઘાતિ કર્મ-ભવોપગ્રાદી કર્મ છે, તેનાથી પ્રાપ્ત ઉદય પ્રમાણે ભૂતલ પર વિદ્યાર કરતા આ ‘નિબંધારણુ કરુણા કૃતકૃત્ય પ્રભુ, સદ્દેશના દાનવડે અન્ય આત્માઓ પ્રત્યે પરમ પરોપકાર રમ્મ આગર’ કરી, તેઓને કૃતકૃત્ય થવાનો મહા મોક્ષમાર્ગ બોધે છે. ‘નિબંધારણુ કરુણા રમ્મ આગર’ એવા આ પરમકૃપાળુ દેવ પરમાર્થ મેળવી વૃષ્ટિ કરી સંસારતાપથી સંતપ્ત જગન્નૃતુઓને પરમ આત્મશાંતિરૂપ શીતલતા આપે છે.

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના આ જીવ અનંત પરિભ્રમણ દુઃખ પામ્યો છે, તે ‘સ્વરૂપ પદ’ સમજાવી, આ પરમ જગદ્ગુરુ પરમ લોકકેદરયાણુ-લોકસંથહ-લોકાતુથહ કરે છે. ‘લવ દુઃખવારણુ શિખસુખ કારણુ’ એવો શુદ્ધ ધર્મ પ્રરૂપી આ ભગવાન્ વિશ્વખંધુ પરમ શાંતિ સન્માર્ગ પ્રવહતો કરે છે, કે જેમાં નિમજ્જન કરી ભવ્ય આત્માઓ પરમ આત્મશાંતિને અનુભવે છે. આમ આ ધર્મમૂર્તિ-ધર્માવતાર વીતરાગ પરમાત્મા સદ્ધર્મની સંસ્થાપના કરી, સમુદ્ધાર કરી, ભવ્યજનોની યથાભવ્યતા પ્રમાણે-પોતપોતાની યોગ્યતા અનુસારે તેમને સમ્યક્ત્વાદિ ગુણની પ્રાપ્તિ કરાવી, યથાયોગ્યપણે ‘ધર્મલાભ’ આપે છે. આ કેવલી ભાસ્કર ભવ્યજન-કમલોને પ્રબોધી વિકસિત કરતા સતા જગત્માં વિહરે છે.

“કેવલ જ્ઞાન અનંત પ્રકાશી, ભવિજન કમલ વિકાસી રે....પ્રભુ અંતરજામી.

ચિદાનંદ ધન તત્ત્વ વિલાસી, શુદ્ધ સ્વરૂપ નિવાસી રે...પ્રભુ

આતમ ધર્મ તણો આરામી, પરપરિણુતિ નિષ્કામી રે....પ્રભુ” —શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આમ આયુષ્યસ્થિતિ પર્યંત દુષ્ટ અસાધુજનોને દુષ્ટ માર્ગ છોડાવી, અને શિષ્ટ સાધુજનોને ઈષ્ટ પરમાર્થ માર્ગે ચઢાવી, સર્વ જગતજંતુનું હિત કરવારૂપ પરમ લોકાતુથહ આચરી, પછી આ વિશ્વવત્સલ પરમાત્મા યોગના અંતને પામે છે, યોગ-પર્યંતને અર્થાત્ શૈલેશી અવસ્થાને પામે છે.

“ક્ષીણદોષ સર્વજ મહાસુનિ, સર્વ લબ્ધિ ફલ ભોગીજી;

પર ઉપકાર કરીને શિવ તે, પામે યોગ અયોગીજી.” —શ્રી યો. દ. સંજ્ઞા, ૮-૩

તત્ર દ્રાગેવ ભગવાનયોગાયોગસત્તમાત્ ।

ભવવ્યાધિક્ષયં કૃત્વા નિર્વાણં લભતે પરમ્ ॥ ૧૮૬ ॥

અયોગ યોગોત્તમ થકી, શીધ જ ત્યાં ભગવાન;

ક્ષય કરી ભવવ્યાધિનો, પામે પર નિર્વાણ. ૧૮૬.

અર્થ:—ત્યાં શીધ જ તે ભગવાન, યોગસત્તમ એવા અયોગથી ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરીને, પરમ નિર્વાણને પામે છે.

વૃત્તિ:—તત્ર-ત્યાં, એટલે કે યોગાન્તમાં, શૈલેશી અવસ્થામાં, દ્રાગેવ-શીધ જ, કપાટાનંધ જ, દ્રશ્ય પંચ અક્ષર દિવ્યારણ્યમાત્ર કાળમાં, ભગવાન્-ભગવાન તે, અયોગાદ્-અયોગ થકી, અવ્યાપાર થકી. યોગસત્તમાત્-યોગસત્તમ થકી, યોગપ્રધાન થકી, શૈલેશી યોગ થકી એમ અર્થ છે. શું? તે કે-ભવવ્યાધિક્ષયં કૃત્વા-ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરી, -સર્વ પ્રકારે, નિર્વાણં લભતે પરં-પરમ નિર્વાણને પામે છે, ભાવ નિર્વાણને પામે છે, એમ અર્થ છે.

વિવેચન

પછી ત્યાં-યોગપર્યંતરૂપ શૈલેશી અવસ્થામાં શીઘ્ર જ તે ભગવાન્ સર્વ યોગમાં પ્રધાન એવા ‘અયોગ’ યોગથી અર્થાત્ શૈલેશી યોગથી, સર્વ પ્રકારે ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરી, પરમ એવા ભાવ નિર્વાણને પામે છે.

શૈલેશી અવસ્થામાં આ કેવલી ભગવાન્ સર્વ યોગમાં ઉત્તમ એવા ‘અયોગ’ નામના પરમ યોગને પામે છે; અર્થાત્ સર્વ મનોયોગ, સર્વ વચનયોગ, ને સર્વ કાય-યોગની ક્રિયા વિરામ પામે છે, એવી સમસ્ત યોગવ્યાપાર રહિત પરમ ‘અયોગી’ દશાને-ગુણુસ્થાનને પામે છે.

“ મન વચન કાયા ને કર્મની વર્ગણા, છૂટે જહાં સકળ પુદ્ગલ સંબંધ જો;
એવું અયોગી ગુણુસ્થાનક ત્યાં વર્તતું, મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અબંધ જો....
અપૂર્વ અવસર ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ,

અત્રે ઉત્કૃષ્ટ એવા ક્ષાયિક વીર્યના બળથી મન-વચન-કાયાના યોગની ચપળતા રાધીને, આ યોગીશ્વર ભગવાન્ ચેતનને શુચિ-શુદ્ધ અને અલેશી-લેશ્યા રહિત કરે છે. અને શૈલેશી અર્થાત્ મેરુપર્વત જેવી નિઃપ્રકંપ-નિશ્ચલ આત્મસ્થિરતા-શૈલેશીકરણુઃ રૂપ શૈલેશી અવસ્થામાં સ્થિતિ કરી, પરમ સંવરને પામેલા આ અયોગ પરમ ‘શીલેશ’ પ્રભુ પરમ અક્રિય થઈ, સૂક્ષ્મ એવા ચાર શેષ કર્મોના યોગસત્તમ ક્ષય કરે છે. આમ જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ આત્મવીર્યની સ્ફુરણા હોય છે, ત્યારે યોગ-ક્રિયાનો પ્રવેશ હોતો નથી, એટલે આ શૈલેશીકરણુમાં યોગની એવી ધ્રુવતા-નિશ્ચલતા હોય છે કે તે શૈલેશ-મેરુ જેવી અચલ અડોલ આત્મશક્તિને ખેસવી શકતી નથી-ચલાયમાન કરી શકતી નથી. (બ્રુઓ પૃ. ૪૫-૪૬). અને આ અયોગી દશા-ગુણુસ્થાનક પંચ ઋસ્વાક્ષર ઉચ્ચારણુમાત્ર કાળ રહે છે; અર્થાત્ અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ-એ પાંચ લઘુ અક્ષર ઉચ્ચારતાં જેટલો સમય લાગે તેટલો વખત જ રહે છે. એટલે આ ‘અયોગ’ યોગસત્તમને પામીને શીઘ્ર જ-તરત જ આ પ્રભુ ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરી પરમ નિર્વાણને પામે છે.

જેને લઈને ભવની સ્થિતિ હતી-પુનઃ પુનઃ દેહધારણરૂપ સ્થિતિ હતી, તે ભવના મૂલ કારણભૂત સર્વ કર્મનો અત્ર સર્વથા સંક્ષય થાય છે. એટલે કારણના અભાવે કાર્ય ન હોય એ ન્યાયે, ભવનો-સંસારનો આત્યંતિક ઉચ્છેદ થાય છે. જેમ ‘ભવના બીજ રોગનું મૂળ કારણ નિર્મૂળ થતાં રોગ નિર્મૂળ થાય છે, તેમ ભવરોગનું તણું આત્યંતિક કર્મરૂપ કારણ નિર્મૂળ થતાં ભવરોગ નિર્મૂળ થાય છે. એટલે પછી નાશ જો’ પુનઃ જન્મ ધારણ કરવાપણું રહેતું નથી. જેમ બીજ બળી ગયા પછી

અંકુરો ફૂટતો નથી, તેમ કર્મરૂપ ભવ-બીજ બળી ગયા પછી, ભવરૂપ અંકુરો ફૂટતો નથી.

“ દગ્ધે વીજે યથાડત્યન્તં પ્રાદુર્ભવતિ નાહ્નુરઃ ।

• કર્મવીજે તથા દગ્ધે ન રોહતિ ભવાહ્નુરઃ ॥ ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત શ્રી તત્ત્વાર્થસાર.

અને રોગનો નાશ થયા પછી જ્યાં રોગનું રજકણ પણ નથી, એવી તંદુરસ્તી-સંપૂર્ણ આરોગ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ ભવવ્યાધિનો નાશ થયા પછી જ્યાં કર્મ

રોગનું એક પરમાણુ પણ નથી, એવી આત્માની સંપૂર્ણ ભાવ આરોગ્ય સર્વ વ્યાધિ ક્ષય અવસ્થા પ્રગટે છે. જેમ રોગનો નાશ થયા પછી મનુષ્ય પોતાની અસલ

મૂળ સહજ સ્વસ્થતાને પામે છે, તેમ ભવરૂપ ભાવરોગનો નાશ થતાં આત્મા પોતાની અસલ મૂળ સહજ ‘સ્વસ્થતા’ને-સહજાતમસ્વરૂપ સ્થિતિને લાગે છે, અર્થાત્ સહજ-યથાજાત આત્મસ્વરૂપમાં ‘સુસ્થિત’ એવો ભગવાન્ શુદ્ધ આત્મા પ્રગટે છે. અને જેમ રોગનો નાશ થયા પછી નીરોગી મનુષ્ય આરોગ્યનો સહજ તાત્ત્વિક આનંદ અનુભવે છે, તેમ ભવરોગનો ક્ષય થયા પછી ભાવ આરોગ્યસંપન્ન આત્મા ભાવ-આરોગ્યનો સહજ શુદ્ધ તાત્ત્વિક પરમાનંદ અનુભવે છે.

“ પરમાનંદ વિલાસી અનુભવે રે, દેવચંદ્રપદ વ્યક્તિ....

પૂજના તો કીજે રે ખારમા જિનતણી રે. ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આમ ભવવ્યાધિનો ક્ષય થાય છે, એટલે ભગવાન્ પરમ એવા ભાવ નિર્વાણને પામે છે. હીપકનું તેલ ખૂટી જતાં જેમ હીપક નિર્વાણ પામે છે-ખૂંઝાઈ બાય છે, તેમ

કર્મરૂપ તેલ ખૂટી જતાં ભગવાન્ પણ નિર્વાણને પામે છે. કારણ કે ભાવ નિર્વાણ કર્મ-તેલના અભાવે તેમનો સંસાર-હીવો નિર્વાણ પામ્યો હોવાથી-હોલવાઈ ગયો હોવાથી, ભગવાન્ પણ ‘નિર્વાણ’ પામ્યા કહેવાય છે.

અથવા જેનું ઇંધન-બળતણ બળીને ખાખ થઈ ગયું છે, એવો ઉપાદાનસંતતિ વિનાનો અગ્નિ જેમ નિર્વાણને પામે છે-ખૂંઝાઈ બાય છે, તેમ સર્વ કર્મ ઇંધન બળીને ખાખ થઈ જતાં ઉપાદાન-સંતતિ વિનાનો સંસાર અગ્નિ નિર્વાણને પામે છે, હોલવાઈ બાય છે. એટલે ભગવાન્ ‘નિર્વાણ’ પામ્યા એમ યથાર્થ કહેવાય છે.

“ પુત્રસ્તકર્મક્ષયાદૂર્ધ્વં નિર્વાણમધિગચ્છતિ । યથા દગ્ધેન્ધનો વહિર્નિરુપાદાનસંતતિઃ ॥ ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત શ્રી તત્ત્વાર્થસાર

“ હોતા સો તો જલ ગયા, સિલ ક્રિયા નિજ દેહ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“ સર્વ શત્રુ ક્ષય સર્વ વ્યાધિલય, પૂરણ સર્વ સમીહાણ;

સર્વ અશય મોજે સૂળ તેડમી, અનંત શુભ નિરીહાણ. ”—શ્રી ચો. દ. સગજા. ૮-૩

પરા દષ્ટિનો સાર.

પરાદષ્ટિ સમાધિનિષ્ઠ છે. તે સમાધિના આસંગ દોષથી રહિત એવી હોય છે, અને ચંદનગંધ ન્યાયે તે સાત્ત્વીભૂત પ્રવૃત્તિવાળી હોય છે, અર્થાત્ આત્મસ્વભાવે પૂર્ણ પ્રવૃત્તિવાળી હોય છે. આમાં યોગી સર્વ આચારથી પર એવા નિરાચાર પદવાળો હોય છે અને કારણ અભાવે તેને અતિચાર હોતો નથી; અર્થાત્ તેને કોઈ આચાર પાળવાપણું રહ્યું નથી અને તેથી તેને કોઈ અતિચાર દોષની સંભાવના પણ નથી. આરૂઢને આરોહણનો જેમ અભાવ હોય છે, ચઢેલાને જેમ ચઢવાનું હોતું નથી, તેમ આ યોગારૂઢ પુરુષને આચારવડે જીતવા યોગ્ય કર્મના અભાવે નિરાચાર પદ હોય છે.

તો પછી તેને ભિક્ષાટન આદિ આચાર કેમ હોય છે ? તે શંકાનું નિવારણ એ છે કે-રત્ન આદિની શિક્ષાદષ્ટિઓ કરતાં જેમ તેના નિયોજન વિષયમાં શિક્ષિતની દષ્ટિ જૂદી હોય છે, તેમ આ યોગીની તે જ આચારક્રિયા પણ ફલભેદે કરીને જૂદી હોય છે; કારણ કે પૂર્વે તેનું સાંપ્રાયિક (કષાય સંગ્રામી) કર્મક્ષય ફલ હતું, ને હવે તો ભવોપ-ગ્રાહી કર્મક્ષય ફલ છે. તે રત્નના નિયોગથી-વ્યાપારથી અહીં લોકમાં તે મહાત્મા રત્નવર્ણિજ જેમ કૃતકૃત્ય થાય છે, તેમ ધર્મસંન્યાસ વિનિયોગથી-વ્યાપારથી આ મહામુનિ કૃતકૃત્ય થાય છે. આ મુખ્ય ધર્મસંન્યાસ બીજા અપૂર્વકરણમાં ઉપજે છે, અને તેના થકી નિરાવરણ એવી કેવલશ્રી હોય છે, કે જેનો કદી પ્રતિપાત ન થતો હોવાથી સદોદયા-સદા ઉદયવંત હોય છે.

ચંદ્રની જેમ જીવ પોતાની ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી ‘ સ્થિત જ ’ છે, કાંઈ સ્થાયવાનો નથી. અને જે વિજ્ઞાન છે તે ચંદ્રિકા જેવું છે. તે જ્ઞાનનું આવરણ તે મેઘ-પટલ જેવું-વાદળા જેવું છે. આ વાદળા જેવું ધાતિકર્મ છે, તે આ ધર્મસંન્યાસ યોગરૂપ વાયુના સપાટાથી જ્યારે ક્ષપકચ્રેણીની પરિસમાપ્તિ વેળાયે દૂર થાય છે, ત્યારે તે શ્રીમાન્ મુખ્ય એવા પરાક્રમયોગથી જ્ઞાનકેવલી થાય છે. એટલે કે સકલ રાગાદિ દોષના પરિક્ષય થકી ક્ષીણદોષ એવા તે તત્ક્ષણ જ નિરાવરણ જ્ઞાને કરીને સર્વજ્ઞ હોય છે, અને સર્વ લબ્ધિફલના ભોગી હોય છે. આવા તે શ્રીમદ્ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ મહામુનિ પરાર્થ-પરોપકાર કરીને પછી યોગના અંતને પામે છે. ત્યાં યોગાન્તમાં-શૈલેશી અવસ્થામાં શીઘ્ર જ પાંચ હ્રસ્વ અક્ષર ઉચ્ચારણ માત્ર કાળમાં તે ભગવાન્ યોગોત્તમ એવા અયોગ થકી ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરી પરમ ભાવ નિર્વાણને પામે છે.

“ ક્ષીણ દોષ સર્વજ્ઞ મહામુનિ, સર્વ લબ્ધિ ફલ ભોગીજી,
પર ઉપગાર કરી શિવસુખ તે, પામે યોગ અયોગીજી;
સર્વ શત્રુ ક્ષય સર્વ વ્યાધિ લય, પૂરણ સર્વ સમીહાજી,
સર્વ અરથ યોગે સુખ તેહથી, અનંત ગુણ નિરીહાજી. ”—શ્રી યો. સજ્જાય.

પરા દષ્ટિ કોષ્ટક: ૧૪

દર્શન	યોગાંગ	દોષત્યાગ	ગુણપ્રાપ્તિ	ગુણસ્થાન
ચંદ્રપ્રભા સમ			પ્રવૃત્તિ	૮-૯-૧૦-૧૨-૧૩-૧૪
સંપૂર્ણ કેવલ-	સમાધિ	આસંગત્યાગ	‘ આપ સ્વભાવે	ધર્મસંન્યાસયોગ
દર્શન જ્ઞાન			પ્રવૃત્તિ પૂરણ ’	↓ ક્ષપકચેષ્ટી ↓ કેવલજ્ઞાન-નિર્વાણ

અષ્ટાંગ યોગની પૂર્ણહિતિ: રૂપકધટના

આમ અષ્ટ ચિત્તદોષની નિવૃત્તિ થતાં, તથા આપ સ્વભાવે પૂર્ણ પ્રવૃત્તિરૂપ આઠમા પ્રવૃત્તિગુણની પ્રવૃત્તિ થતાં, તથા આઠમા સમાધિ યોગાંગની સિદ્ધિ સાંપડતાં, અત્રે આઠમી યોગદષ્ટિ પૂર્ણ કળાએ ખીલી નીકળે છે, અને તેથી કરીને યોગચક્રની પૂર્ણતા થતાં ભવચક્રની પણ પૂર્ણતા થાય છે, અર્થાત્ ભવચક્રનો અંત આવે છે. આ યોગચક્ર ખરેખર! ભવચક્રનો ઉચ્છેદ કરનાર અમોઘ શસ્ત્ર છે. તેના વડે કરીને આ પરમ યોગિનાથ ભવ-અરિને દણી ‘ અરિહંત ’ એવા યથાર્થ નામને પામે છે, અને સ્વરૂપની સિદ્ધિ કરી ‘ સિદ્ધિ ’ નામને સાર્થક કરે છે. અષ્ટ યોગાંગ એ આ યોગચક્રના આરા છે, તે આત્મ-સ્વભાવચુંજનરૂપ યોગની ધરી સાથે ગાઢ સંગઢ હોઈ તેની આસપાસ ફરે છે.

અથવા યોગરૂપ પુરુષ છે. તેના અષ્ટ યોગાંગરૂપ આઠ અંગ છે. તેમાં યમ-નિયમરૂપ બે ચરણ છે, આસન-પ્રાણાયામ બે હાથ છે, પ્રત્યાહાર ઉદર છે, ધારણા વક્ષસ્થલ (છાતી) છે, ધ્યાન શ્રીવા-ઠોક છે, સમાધિ ઉત્તમાંગ-મસ્તક છે. આ આઠે અંગનું યોગ-પુરુષ સંપૂર્ણપણું-અવિકલપણું થાય તો જ યોગ પુરુષની અવિકલ સંપૂર્ણતા અષ્ટાંગ યોગ છે, જેમ અવિકલ સંપૂર્ણ અંગોપાંગવાળા પુરુષની હોય છે તેમ. એક પણ અંગની વિકલતાથી-અપૂર્ણતાથી યોગ પુરુષની વિકલતા-અપૂર્ણતા છે, જેમ હીન અંગવાળા જોડાંપાંપણવાળા પુરુષની હોય છે તેમ. જેમ પુરુષ શરીરનાં પ્રત્યેક અંગનું યથાયોગ્ય સમુચિત સ્થાન ને ઉપયોગીપણું હોય છે, તેમ આ યોગ-શરીરમાં પણ પ્રત્યેક યોગાંગનું યથાયોગ્ય સમુચિત સ્થાન ને ઉપયોગીપણું છે. જેમ શરીરના સર્વ અંગ-પ્રત્યંગ એક બીજા સાથે સહકારથી-સહયોગથી એકપણે વર્તી (Co-ordination) એક શરીર સંગ્રામી સર્વ ક્રિયા સાથે છે, તેમ યોગ પુરુષના આ સર્વ અંગ એક બીજા સાથે સહકારથી-સહયોગથી એકપણે વર્તી (organic unit) એક

યોગપુરુષની સાધક એવી સર્વ પ્રક્રિયા કરે છે. ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે આ ઉપમાનું ઘટમાન-પણું અત્ર યથામતિ મેં વિવેચ્યું છે. તે વિશેષ સ્વમતિથી ચિંતવવું.

અથવા યોગરૂપ અષ્ટ કમલદલવાળું કમલ છે. આઠ યોગદષ્ટિરૂપ તેની આઠ પાંખડી-કમલદલ છે. અને તે પાંખડીનું મિલનસ્થાન આત્મસ્વભાવયુજનરૂપ યોગ-કર્ણિકા છે.

તે આત્મસ્વભાવરૂપ કર્ણિકામાં ભગવાન આત્મા-પરંબ્રહ્મ બિરાજે છે. યોગરૂપ અષ્ટદલ યોગદષ્ટિરૂપ દલ જેમ જેમ વિકાસને પામે છે, તેમ તેમ યોગ-કમલ કમલ વિકાસને પામતું જાય છે. એકેક યોગદષ્ટિરૂપ પાંખડી ખુલતાં અનુક્રમે

એકેક ચિત્તદોષ નિવૃત્ત થતો જાય છે, એકેક ગુણ વિકાસ પામતો જાય છે, અને એકેક યોગાંગ પ્રગટતું જાય છે. આમ સંપૂર્ણ યોગદષ્ટિ વિકસતાં યોગરૂપ અષ્ટદલ કમલ સંપૂર્ણ વિકાસને પામે છે. આ સર્વનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ સંક્ષેપમાં આ ગ્રંથના પ્રારંભમાં મૂકેલ સર્વગ્રાહી મુખ્ય આકૃતિ પરથી આવશે.

કળશ કાવ્ય

વસંતતિલકા.

હોયે સમાધિમહિં નિષ્ઠ પરા સુદૃષ્ટિ, સદ્બોધ ચંદ્રતર્ણી શાંતિ સુધા સુવૃષ્ટિ;
સોળે કળાર્થી અહિં આતમ ચંદ્ર ખીલે, જ્યોત્સ્ના સુજ્ઞાનમયમાં ત્રય લોક ઝીલે. ૧૪૩
સર્વે વિભાવ પરભાવ શમાઈ જાય, આત્મા સ્વભાવમહિં શુદ્ધ સદા સમાય;
થાયે વિલીન મન આત્મમહિં સદાય, એવી સમાધિ પ્રગટે પર સૌખ્યદાય. ૧૪૪
સત્ સંયમો જ સમયે સમયે અનંતા, વૃદ્ધિ લહે અમલ આતમ ભાવવંતા;
એવું અપૂર્વ અહિં શુકલ સદા સુધ્યાન, આસંગ વર્જિત અખંડ પ્રવર્દ્ધમાન. ૧૪૫
જ્યાં વાસનામય મનઃ વરતે વિલીન, આત્મા થયો નિજ સ્વરૂપ વિષે જ લીન;
સર્વ પ્રદેશમહિં ચંદન ગંધ ન્યાયે, આત્મપ્રવૃત્તિ સહજાત્મસ્વરૂપ થાયે. ૧૪૬
આવી અસિન્નત સમી ચરણૈકધારા, વર્તે સદા સહજ નિરતિચારચારા;
આચારથી પર સુદુષ્કરકાર તે છે, આરોહવાનું શું જ આરૂઢને રહે છે? ૧૪૭
જે યોગના પરમ શ્રૃંગ પરે ચઢ્યા છે, ને જે અપૂર્વ ગુણશ્રેણી પરે વધ્યા છે;
તે સર્વ કલ્પથી અતીત જ નિર્વિકલ્પ, સામર્થ્યયોગા જિનકલ્પ તુલ્યે અનલ્પ. ૧૪૮
રત્નાદિ શિક્ષણની દૃષ્ટિ શિખાઉ જેવી, તેથી જ્યોત્સ્ના તસ નિયોજન દૃષ્ટિ એવી;
આચારની ત્યમ ક્રિયા પણ તે જ આંહિ, યોગીનો અન્ય ફલસેદથી લોકમાંહિ. ૧૪૯
રત્નો નિયોજ્ય જ્યમ રત્નવણિક્ષ કૃતાર્થ, નિયોજ્ય રત્નત્રયો તેમ મુનિ યથાર્થ;
સંન્યાસ ધર્મ વિનિયોગથી અત્ર યોગી, થાયે કૃતાર્થ પરમાર્થ સુતત્ત્વ ભોગી. ૧૫૦
સંન્યાસ ધર્મ સઘળાય તણો કરીને, ક્ષાયિક ભાવ સહુ અંતરમાં ભરીને;
સંન્યાસ ધર્મ પર યોગ મુનિ લહે છે, શ્રેણી અપૂર્વકરણે ગુણની વહે છે. ૧૫૧

સાક્ષાત મોક્ષપદ નીસરણી સમાણી, એવી અપૂર્વ શુભશ્રેણી ચઢત નાણી;
 યોગીશ્વરો પરમ કેવલશ્રી વરે છે, જે નિત્ય ઉદર્યાં નિરાવરણા ઠરે છે. ૧૫૨

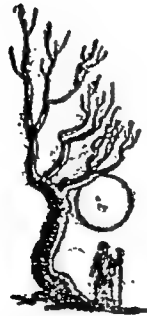
આકાશમાં પ્રકૃતિથી સ્થિત જેમ ચંદ્ર, શુદ્ધ સ્વભાવ સ્થિત છે ત્યમ આત્મચંદ્ર;
 સત્યદ્રિકા સમ જ કેવલ જ્ઞાન લેવું, તે જ્ઞાન આવરણ મેઘસમૂહ જેવું. ૧૫૩

તે ઘાતિ કર્મ ઘન શું વિખરે ઝપાટે, સંન્યાસ ધર્મરૂપ વાયુ તણા સપાટે;
 ત્યારે શ્રીમાન્ પરમ કેવલજ્ઞાન પામે, ને જ્ઞાનકેવલો કહાય યથાર્થ નામે. ૧૫૪

સર્વેય દોષ ક્ષીણ સાવ જ વર્તનારા, સર્વજ્ઞ લઙ્કિફલ સર્વ જ ભોગ'નારા;
 સાધી પરાર્થ પર તેહ પરં કૃપાળુ, યોગાંત શ્રીમદ મુનીંદ્ર લહે દયાળુ. ૧૫૫

શૈલેશોભાંહિ સહજત્મસ્વરૂપ સ્વામી, પામી જ શીઘ્ર પર યોગ અયોગ નામી;
 વ્યાધિ ભવ ક્ષય કરી નિરવાણ પામે, સુસ્થિત તેહ ભગવાન્ નિત સોખ્ય ધામે. ૧૫૬

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरतचंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन
 सुमनोनंदनीवृहत्टीकाख्यविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे अष्टमी
 परा दृष्टिः ॥



મુક્ત તત્ત્વ મીમાંસા*

ત્યાં (નિર્વાણમાં) આ કેવો હોય છે ? તે કહે છે—

વ્યાધિમુક્તઃ પુમાન્ લોકે યાદશસ્તાદશો હ્યયમ્ ।

નાભાવો ન ચ નો મુક્તો વ્યાધિના વ્યાધિતો ન ચ ॥ ૧૮૭ ॥

વ્યાધિમુક્ત પુરુષ અહીં, જેવો-તેવો આ જ;

ન અભાવ ન વ્યાધિથી ના, મુક્ત-અવ્યાધિત નાજ. ૧૮૭

અર્થ:—લોકમાં વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો હોય છે, તેવો જ આ હોય છે. તે અભાવરૂપ નથી અને વ્યાધિથી મુક્ત નથી એમ નથી, અને તે અવ્યાધિત પણ નથી.

વિવેચન

આ લોકમાં વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો હોય છે, તેવો આ નિર્વાણ પામેલો મુક્ત પુરુષ હોય છે. (૧) તે અભાવરૂપ નથી, પણ ખૂઝાઈ ગયેલ દીપકલિકાની ઉપમા જેને ઘટે છે એવો તે સદ્ભાવરૂપ હોય છે. (૨) વળી તે વ્યાધિથી મુક્ત નથી થયો એમ નથી, પણ ભવ્યત્વના પરિક્ષયથી મુક્તજ હોય છે. (૩) તેમજ તે અવ્યાધિત પણ નથી, વ્યાધિવાળો નહોતો એમ પણ નથી, કારણ કે પૂર્વે તથાપ્રકારે વ્યાધિનો સદ્ભાવ તેને હતો.

કોઈ ચિરકાળનો મહારોગી છે. ઘણા ઘણા લાંબા વખતથી તે અતિ દુઃસાધ્ય વ્યાધિથી પીડાય છે. વિવિધ રોગવેકારોથી દુઃખાકુલ થઈ તે ‘ત્રાહિ મામ્’ યોકારી રહ્યો છે. તેના શરીરમાં ઉગ્ર જ્વર-તાવ ભરાયેલો છે. વાત-પિત્ત-કફ રોગીનું દૃષ્ટાંત એ દોષની વિષમતાથી તેને ત્રિદોષ સન્નિપાત ઉપજ્યો છે. તેથી તે

વૃત્તિ:—વ્યાધિમુક્ત:—વ્યાધિથી મુક્ત, વ્યાધિ જેનો પરિક્ષીણ છે તે, પુમાન્-પુરુષ, યાદશો-યાદશ, જેવો હોય છે, તાદશો હ્યયમ્-તેવો આ નિર્વૃત્ત-નિર્વાણપ્રાપ્ત હોય છે. નાભાવો-અભાવ નથી, ખૂઝાઈ ગયેલ દીપકલિકાની ઉપમા જેને ઘટે છે એવો. ન ચ નો મુક્તો વ્યાધિના-અને વ્યાધિથી મુક્ત નથી થયો એમ નથી, અર્થાત્ મુક્તજ છે-ભવ્યત્વના પરિક્ષયને લીધે. અવ્યાધિતો ન ચ-અને અવ્યાધિત પણ નથી, વ્યાધિવાળો નહોતો એમ પણ નથી,—પૂર્વે તથાપ્રકારે તદ્ભાવને લીધે.

* આ સિદ્ધસ્વરૂપવિચાર વાસ્તવિક રીતે પરા દૃષ્ટિની ચૂલિકારૂપ જ છે. તે વિષયની વિશદતાથી અત્ર અલગ અધિકારરૂપે મૂક્યો છે.

પોતાનું ભાન ભૂલી જઈ જેમ તેમ બકી રહ્યો છે, ઉન્મત્ત એટલે કરી રહ્યો છે. આખા શરીરે તીવ્ર અસહ્ય દાહવેદના તેને થઈ રહી છે. હૃદયમાં તીક્ષ્ણ શૂલ ભોંકાઈ રહ્યું છે. એમ અનેક પ્રકારની રોગપીડાથી આકુલવ્યાકુલ એવો તે હેરાન હેરાન થઈ રહ્યો છે. આવા મહા રોગાર્ત દુઃખી જીવને ઉત્તમ સદ્વૈદ્યના ઉપદેશથી ઉત્તમ ઔષધનો ભોગ મળી આવે ને તેનો યથાનિર્દિષ્ટ પથ્યપૂર્વક પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો તે રોગીનો રોગ નિર્મૂળ થાય; તેનો જ્વર-તાવ ઉતરી જાય, ત્રિદોષ-સન્નિપાત ચાલ્યો જાય, તે બરાબર પોતાના ભાનમાં આવે, તેની દાહવેદના દ્વર થાય, હૃદયશૂલ્ય નીકળી જાય, ને પછી સંપૂર્ણ રોગમુક્ત થઈ, તદ્દન સાબેતાબે-હૃદયપુષ્ટ બની તે સંપૂર્ણ આરોગ્યને-સ્વાસ્થ્યને અનુભવે. અને આવો આ આરોગ્યસંપન્ન ‘સ્વસ્થ’ પુરુષ રોગમુક્ત થયાનો કોઈ અદ્ભુત આનંદરસ આસ્વાદે. આ પ્રકારે લોકમાં પ્રગટ દેખાય છે.

તે જ પ્રકારે આ જીવને અનાદિ કાળથી આ ભવરૂપ મહારોગ લાગુ પડ્યો છે. આ મહા કષ્ટસાધ્ય વ્યાધિથી તે ઘણા ઘણા દીર્ઘ સમયથી હેરાન હેરાન થઈ રહ્યો છે. તે રોગના વિકારોથી દુઃખી દુઃખી થઈ તે ‘વોય માડી રે ! કરજો ત્રાણ’ જીવનો ભવરૂપ એમ પોકારી રહ્યો છે. તેના જ્ઞાનમય દેહમાં રાગરૂપ ઉગ્ર જ્વર ચઢી ભાવરોગ આબે છે, મોહરૂપ ત્રિદોષ સન્નિપાત તેને થયો છે, એટલે તે ‘નિજ ભાન’ ભૂલી જઈ ઉન્મત્ત પ્રલાપ-એટલે કરી રહ્યો છે. આખા શરીરે તેને વિષયતૃણજન્ય અસહ્ય તીવ્ર દાહવેદના વ્યાપી રહી છે-બળતરા થઈ રહી છે; હૃદયમાં દ્વેષરૂપ શલ્ય ભોંકાઈ રહ્યું છે. આવા ઉગ્ર ભવરોગથી આકુલ જીવને શ્રીમદ્ સદ્-ગુરુરૂપ ઉત્તમ સદ્વૈદ્યનો ‘ભોગ’ બાજતાં, તેમના સદુપદેશથી સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ઔષધત્રયીની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને ગુરુઆજ્ઞારૂપ પથ્ય અનુપાન સાથે તે રત્નત્રયીરૂપ ઔષધત્રિપુટીનું સમ્યક્ સેવન કરતાં અનુક્રમે તેના ભવરોગનો નિર્મૂળ નાશ થાય છે. તેનો રાગ-જ્વર ઉતરી જાય છે, દ્વેષશલ્ય નીકળી જાય છે, મોહ સન્નિપાતનું પતન થાય છે, આત્મભાન પાછું આવે છે, વિષયતૃણથી ઉપજતી દાહવેદના-બળતરા શમી જાય છે. અને તે નિજ સહજ આત્મસ્વરૂપનું દર્શન કરી, જ્ઞાન પામી, આત્મ-સ્વરૂપનું અનુચરણ કરે છે; કેવલ શુદ્ધ આત્માને જાણી, શ્રદ્ધી, કેવલ જ્ઞાનમય આત્મામાં સ્થિતિ કરી, ‘સ્વસ્થ’ થઈ, કૈવલ્ય દશાને અનુભવે છે. અને પછી તે ચરમ દેહના આયુષ્યની સ્થિતિ પર્યંત બળેલી સીંદરી જેવા આકૃતિમાત્ર રહેલા શેષ ચાર કર્મોને પ્રારબ્ધોદય પ્રમાણે ભોગવી નિર્જરી નાંખે છે, અને પ્રાંતે તે કર્મોને પણ સર્વથા પરિક્ષીણ કરે છે. આમ સર્વથા કર્મમુક્ત થયેલ તે ભવરોગથી મુક્ત બને છે. અને આવા આ ભવવ્યાધિથી મુક્ત થયેલા, પરમ ભાવારોગ્યસંપન્ન, સહજાત્મસ્વરૂપ સુસ્થિત, એવા આ પરમ ‘સ્વસ્થ’ પરમ પુરુષ પરમ આનંદમય એવી ભાવ-આરોગ્ય દશાનો કોઈ અવર્ણનીય આનંદરસ ભોગવે છે.

આમ જેમ લોકમાં વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો નીરોગી, જેવો સ્વસ્થ, જેવો આનંદમય હોય છે, તેવો આ લવવ્યાધિથી મુક્ત આ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ પુરુષ (આત્મા) પરમ નીરોગી, પરમ 'સ્વસ્થ', પરમ આનંદમય હોય છે. (૧) આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુક્ત મુક્ત અભાવ- પુરુષ કાંઈ અભાવરૂપ નથી, અર્થાત્ કેટલાક (ગૌરવ આદિ) માને છે તેમ રૂપ નથી નૈરાત્મ્ય અવસ્થારૂપ નથી, આત્મ વસ્તુના અભાવરૂપ નથી, પરંતુ વસ્તુસંભાવરૂપ છે. એટલે કે કેવલ, શુદ્ધ, વિવિક્ત, નિર્મલ આત્મતત્ત્વનું જ ત્યાં હોવાપણું છે, કે જે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ 'સિદ્ધ' નામથી ઓળખાય છે. રોગથી મુક્ત થયેલો પુરુષ રોગથી મુક્ત થતાં કાંઈ પુરુષ મટી જતો નથી, તેમ લવરોગથી મુક્ત થયેલો ચૈતન્યમય પુરુષ-આત્મા લવરોગમુક્ત થતાં કાંઈ પુરુષ-આત્મા મટી જતો નથી. રોગના અભાવે કાંઈ પુરુષનો અભાવ થતો નથી, પણ કેવલ તેની શુદ્ધ નીરોગી અવસ્થા જ પ્રગટે છે. તેમ લવરોગના અભાવે કાંઈ આત્માનો અભાવ થતો નથી, પણ તેની કેવલ શુદ્ધ નીરોગી નિરામય તત્ત્વકાય અવસ્થા પ્રગટે છે; આત્માની સંસારી અવસ્થા દૂર થઈ સિદ્ધ-મુક્ત અવસ્થા આવિર્ભાવ પામે છે; દેહાદિક સંયોગનો જ્યાં આત્મતિક વિયોગ છે, એવી શુદ્ધ નિજ સ્વભાવરૂપ મોક્ષદશા પ્રકટ થાય છે. (બુદ્ધો આત્મસિદ્ધિની ગાથા, પૃ. ૪૦૪).

વળી (૨) આ પુરુષ-આત્મા વ્યાધિથી મુક્ત નથી થયો એમ પણ નથી, પણ લવ્યત્વના પરિક્ષયથી મુક્ત હોયજ છે. કોઈ (સાંખ્યાદિ) એમ માને છે કે આ આત્મા તો સદાય મુક્ત જ છે, અબંધ જ છે-બંધાયેલો જ નથી. પણ આ માન્યતા બહુ મુક્ત નથી થયો ભૂલભરેલી છે; કારણ કે તેમ જો માનીએ તો બંધ-મોક્ષ, સુખ-દુઃખ એમ પણ નથી આદિ વ્યવસ્થા ઘટશે નહિં, કૃત નાશ-અકૃતાગમ આદિ અનેક દોષ આવશે, અને જે મોક્ષને માટે જ તે તે દર્શનનું પ્રયોજન છે તે પ્રયોજન પણ નિષ્ફળ થશે ! કારણ કે બંધાયેલો હોય તેને મુક્ત થવાપણું હોય, પણ જો બંધાયેલો જ ન હોય તો મુક્ત થવાનું ક્યાં રહ્યું ? જો બંધન જ ન હોય તો મુક્તિ ક્યાંથી હોય ? કારણકે બંધન-મોચન, બંધનથી છૂટવું તેનું નામ જ મોક્ષ છે. આ બંધન-મોચનરૂપ મોક્ષ અત્રે લવ્યત્વના પરિક્ષયથી હોય છે. એટલા માટે જે મોક્ષ પામે છે, મુક્ત થાય છે, તે લવવ્યાધિથી મુક્ત નથી થયો એમ નથી, પરંતુ મુક્ત થયો જ છે, જેમ 'નીરોગી' મનુષ્ય રોગથી મુક્ત નથી થયો એમ નથી, પણ છતાં એવા રોગથી મુક્ત થયો જ છે, અને એટલે જ તે નીરોગી-રોગમુક્ત કહેવાય છે; તેમ મુક્ત આત્મા લવરોગથી મુક્ત નથી થયો એમ નથી, પણ છતાં-પ્રગટ અસ્તિત્વરૂપ લવરોગથી મુક્ત થયો જ છે, એટલે જ તે 'મુક્ત' -લવરોગમુક્ત કહેવાય છે. (૩) અને તે 'અવ્યાધિત' -વ્યાધિ વગરનો હતો એમ પણ નથી, કારણ કે પૂર્વે તેને તથાપ્રકારે પ્રગટ વ્યાધિનો સહભાવ હતો જ. વ્યાધિમુક્ત પુરુષને માટે કોઈ એમ કહે કે પૂર્વે તેને વ્યાધિ જ નહોતો, તો તેમાં દષ્ટ-દષ્ટ બાધા, પ્રત્યક્ષ વિરોધ આવે છે. કારણ કે તે તો 'મહારા મોઢામાં જીલ નથી' એમ

અવ્યાધિત
પણ નથી

બાલનારની જેમ વદતોવ્યાધાત છે. કારણ કે જો વ્યાધિ જ નહોતો, તો વ્યાધિમુક્ત થયો શી રીતે ? માટે એમ કહેવું તે સાવ ખેડૂં છે. કારણકે તે ભવરોગથી હુખી થઈ રહ્યો હતો તે પ્રત્યક્ષ પ્રગટ હકીકત (Real fact) છે. અને તેમાંથી છૂટ્યો-મુક્ત થયો, ત્યારે જ તે ભવવ્યાધિ રહિત-મુક્ત કહેવાય છે.

આમ સર્વથા, વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો લોકમાં હોય છે, તેવો જ-તાદૃશ જ આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુક્ત પુરુષ (આત્મા) હોય છે: (૧) વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો સ્વસ્થ-આનંદી હોય છે, તેવો આ મુક્ત આત્મા પરમ સ્વસ્થ-પરમ આનંદ-રોગમુક્તજેવો નિમગ્ન હોય છે. (૨) જેમ રોગ દૂર થતાં કાંઈ રોગી પુરુષનો ભવમુક્ત અભાવ થઈ જતો નથી, તેમ ભવવ્યાધિ દૂર થતાં કાંઈ શુદ્ધ ચૈતન્ય-મૂર્તિ આત્માનો અભાવ હોતો નથી. (૩) તે વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેમ વ્યાધિથી મુક્ત નથી હોતો એમ નહિં, પણ મુક્ત જ હોય છે; તેમ આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુક્ત આત્મા ભવવ્યાધિથી મુક્ત નથી એમ નહિં, પણ મુક્ત જ હોય છે. (૪) અને તે વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેમ પૂર્વે અવ્યાધિત નહોતો, વ્યાધિ વગરનો નહોતો, પણ વ્યાધિવાળો હતો જ; તેમ આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુક્ત આત્મા પણ પૂર્વે અવ્યાધિત નહોતો, ભવ વ્યાધિ વગરનો નહોતો, પણ ભવ વ્યાધિવાળો હતો જ. નહિં તો, વ્યાધિ જ ન હોત, તો તેનો નાશ પણ કેમ હોત ? તેથી મુક્તપણું કેમ હોત ? મૂલં નાસ્તિ કુતો શાસ્ત્રા ? આમ આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી સુપ્રતીતપણે ફલિત થતી ચોક્કસી દીવા જેવી સ્પષ્ટ હકીકત બાલક પણ સમજી શકે એમ છે, તો સાદી સમજવાળો કેાઈ પણ મનુષ્ય કેમ ન સમજે ? તથાપિ મહામતિ ગણુતા કેટલાક દર્શનવાદીઓએ આ મોક્ષ સંબંધી અનેક પ્રકારે અસત્ કલ્પનાઓ ઉભી કરી છે તે આશ્ચર્ય છે ! જેમકે-‘મોક્ષ આત્મ અભાવરૂપ છે,’ ‘આ આત્મા નિત્ય મુક્ત જ છે.’ ‘આ આત્માને ભવવ્યાધિ લાગેલો જ નથી,’ ઇત્યાદિ. આવા બધા કુવિકલ્પો દૃષ્ટ-ધૃષ્ટ બાધિત હોઈ, વિવેક વિચારથી ક્ષણભર પણ ટકી શકતા નથી. આ સંબંધી વિશેષ પ્રકાશના જિજ્ઞાસુએ શ્રી ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, ળત્રીશ ળત્રીશી, તત્ત્વાર્થસાર આદિ મહાગ્રંથરત્નો અવગાહવા ભલામણ છે. અત્ર વિસ્તાર ભયથી દિગ્દર્શનરૂપ નિર્દેશમાત્ર કર્યો છે.

આ જ અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે—

भव एव महाव्याधिर्जन्ममृत्युविकारवान् ।

विचित्रमोहजननस्तीव्ररागादिवेदनः ॥ ૧૮૮ ॥

વૃત્તિ:-મવ ઇવ-ભવજ, સંસારજ, મહાવ્યાધિ:-મહાવ્યાધિ છે, કેવો વિશિષ્ટ ? તોક-જન્મમૃત્યુવિકારવાન્-જન્મ, મૃત્યુરૂપ વિકારવાળો. આતું જરા આદિ ઉપલક્ષણ છે. વિચિત્રમોહ-જનનો-(વિચિત્ર મોહ ઉપજાવનારો, મિથ્યાત્વના ઉદય ભાવથી. તીવ્રરાગાદિ-વેદન:-તીવ્ર રાગાદિ વેદનાવાળો,-સ્ત્રી આદિના અભિપ્રંગભાવથી (આસક્તિ ભાવથી).

સંસાર જ મહા વ્યાધિ છે, જન્મ મૃત્યુ વિકાર;
તીવ્ર રાગાદિ વેદના, ચિત્ર મોહ કરનાર. ૧૮૮

અર્થ:—ભવ જ મહાવ્યાધિ છે. તે જન્મ-મરણરૂપ વિકારવાળો છે, વિચિત્ર મોહ ઉપજાવનારો અને તીવ્ર રાગાદિ વેદનાવાળો છે.

વિવેચન

આ ભવ-સંસાર એ જ મહાવ્યાધિ છે. તે કેવો છે ? જન્મ-મરણરૂપ વિકારવાળો છે, ઉપલક્ષણથી જરા આદિ વિકારવાળો છે; મિથ્યાત્વના ઉદયભાવથી વિચિત્ર પ્રકારનો મોહ ઉપજાવનારો છે; તથા સ્ત્રી આદિના આસક્તિ ભાવથી તીવ્ર રાગાદિ વેદનાવાળો છે. ઉપરમાં જે વ્યાધિની વાત કહી તે વ્યાધિ કયો ? તેની અહીં પ્રાંથકાર મહર્ષિએ જ સ્પષ્ટતા કરી છે. પરમાર્થથી જોઈએ તો આ જગતમાં મોટામાં મોટો જો કોઈ વ્યાધિ હોય, તો તે આ ભવ એટલે સંસાર જ છે. આ સંસારને મહારોગની ઉપમા ધરાબર ઘટે છે; કારણ કે ચિહ્નથી, સ્વરૂપથી, કારણથી, વિકૃતિથી, ચિકિત્સાથી, પરિણામ આદિથી બન્નેનું અનેક પ્રકારે સામ્ય છે. તે આ પ્રકારે:—

રોગ જેમ મનુષ્યના શરીર પર આક્રમણ કરી તેને ચોતરફથી ઘેરી લે છે, તેમ ભવરોગ આત્માના જ્ઞાનમય શરીર પર આક્રમણ કરી એને ચોપાસથી ઘેરી લે છે. રોગ જેમ શરીરના પરમાણુએ પરમાણુમાં વ્યાપ્ત થઈ પોતાની અસર નીપજાવે છે, તેમ ભવરોગ આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશમાં વ્યાપી જઈ પોતાની અસર નીપજાવે છે. રોગ જેમ શરીરની શક્તિને ક્ષીણ કરી નાંખે છે, નૂર-તેજ ઉઠાડી દે છે, રક્ત-માંસ આદિ ધાતુઓને શોષી લે છે; તેમ ભવરોગ પણ આત્માની અનંત શક્તિને ક્ષીણ કરી નાંખે છે, આત્માનું નૂર-તેજ ઉઠાડી દે છે, જ્ઞાન-દર્શનાદિ આત્મસ્વભાવરૂપ ધાતુઓને શોષી લે છે. રોગ જેમ દોષપ્રકોપ કરે છે, તેમ ભવરોગ રાગદ્વેષાદિ દોષનો પ્રકોપ કરે છે. રોગ જેમ મનુષ્યને પથારીવશ કરી પરાધીન ને પાંગળો કરી મૂકે છે, તેમ ભવરોગ આત્માને શરીર-શય્યામાં સુવડાવી પર પુદ્ગલ વસ્તુને આધીન પાંગળો કરી મૂકે છે. રોગ જેમ માણસની આખી સીકલ એવી ફેરવી નાંખે છે કે તેનું ઓળખાણ પડવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, તેમ ભવરોગ આત્માની અસલ સીકલ એવી પલટાવી નાંખે છે કે તેનું ઓળખાણ થવું કઠિન હોય છે.

રોગ એ જેમ મનુષ્યની અનારોગ્યરૂપ અપ્રાકૃતિક-અકુદરતી-વિકૃત અવસ્થા છે, તેમ ભવરોગ એ આત્માની અનારોગ્યરૂપ અકુદરતી અપ્રાકૃતિક-વિકૃત અવસ્થા છે. રોગ

જેમ મનુષ્યના શરીરની અસ્વસ્થ સ્થિતિ છે, તેમ ભવરોગ એ આત્માની અસ્વસ્થ સ્થિતિ છે. રોગ જેમ મનુષ્યના પ્રકૃતિવિરુદ્ધ વર્તનની-અધર્મની સજા છે-દંડ છે, તેમ ભવરોગ એ આત્માના સહજ પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ વર્તનની-અધર્મની સજા છે, દંડ છે. રોગ જેમ શરીરની

ભવરોગ
અપ્રાકૃતિક
અવસ્થા

ધાતુઓની વિષમતાનો આવિર્ભાવ છે, તેમ ભવરોગ એ આત્માની સ્વભાવ-ધાતુની વિષમતાનો આવિર્ભાર-પ્રકટ પ્રકાર છે. રોગનો જેમ નિયત ચોક્કસ કારણકલ્પ હોય છે, તેમ ભવરોગનો નિયત ચોક્કસ કારણકલ્પ હોય છે. મલસંચય, દોષપ્રકોપ, ધાતુવૈષમ્ય, પ્રકૃતિવિરુદ્ધ આચરણ, લય, ઉદ્રેગ આદિ સ્વ-યોગ્ય કારણોથી જેમ રોગની ઉત્પત્તિ હોય છે; તેમ ભાવમલસંચયથી, રાગાદિ દોષપ્રકોપથી, સ્વભાવ-ધાતુવૈષમ્યથી, આત્માની સહજ સ્વભાવસિદ્ધ પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ આચરણથી-અધર્મથી, આત્મપરિણામની અંચલતારૂપ લયથી, સન્માર્ગ પ્રત્યે કંટાળારૂપ ઉદ્રેગથી,-ઇત્યાદિ સ્વયોગ્ય વિવિધ કારણોથી મહાભવરોગ ઊપજે છે.

(૧) રોગથી જેમ અગ્નિમાંધ થાય છે, અન્ન પ્રત્યે અરુચિ ઉપજે છે, ખાવાનું ભાવતું નથી, તેમ ભવરોગથી આત્મતેજની મંદતારૂપ અગ્નિમાંધ ઉપજે છે, સન્માર્ગરૂપ પરમાન્ન પ્રતિ અરુચિ-અભાવો આવે છે. રોગથી જેમ મોળ આવે છે, રોગચિહ્નો અગ્નિમાંધ આવે છે, તેમ ભવરોગથી સત્ત્વચન પ્રત્યે અણુગમારૂપ મોળ આવે છે, ને સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ વમન થાય છે. રોગથી જેમ મલાવષ્ઠ થાય છે, અથવા અણુર્જુ-વિશૂચિકા ઉપજે છે, તેમ ભવરોગથી કર્મસંચયરૂપ ભાવમલનો અવષ્ઠ થાય છે, અથવા વિષયવિકારરૂપ અણુર્જુ-વિસૂચિકા ઉપજે છે. (૨) રોગથી જેમ હૃદયમાં શૂલ ભોંકાય છે, તથા હાંફ ચઢે છે, તેમ ભવરોગથી દ્રેષરૂપ શૂળ આત્માને ભોંકાય છે, તથા સન્માર્ગ પ્રત્યે ખેદરૂપ હાંફ ચઢે છે. (૩) રોગથી જેમ પ્રાણાવરોધ થાય છે, શ્વાસોચ્છ્વાસ જોરથી ચાલે છે, ખાંસી આવે છે, કફ પડે છે, તેમ ભવરોગથી જ્ઞાનદર્શનરૂપ ભાવપ્રાણનો અવરોધ થાય છે, જન્મ-મરણરૂપ શ્વાસોચ્છ્વાસ જોરથી ચાલે છે, કષાયરૂપ ખાંસી આવે છે, ને વિષયરૂપ કફ પડે છે. (૪) રોગથી જેમ શરીરને ક્ષય-ક્ષીણતા-ઘસારો લાગુ પડે છે, તેમ ભવરોગથી જ્ઞાનમય આત્મદેહને ક્ષય-ક્ષીણતા-ઘસારો લાગુ પડે છે. (૫) રોગથી જેમ શુદ્ધ રક્તાભિસરણ (circulation) ધરાવતું થતું નથી, શરીર પાંડુ-પ્રીકટું-નિસ્તેજ (anaemic) થઈ જાય છે, તેમ ભવરોગથી શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રવાહરૂપ રક્તનું અભિસરણ (circulation) ધરાવતું થતું નથી, આત્માનો જ્ઞાનદેહ પાંડુ-પ્રીકટો-નિસ્તેજ બની જાય છે. (૬) રોગથી જેમ શરીરના રુધિર-માંસાદિ ધાતુ સુકાઈ જાય છે ને શરીર અસ્થિ-માત્રાવશીષ રહે છે, તેમ ભવરોગથી આત્માના જ્ઞાનદર્શનાદિ સ્વભાવરૂપ ધાતુ શોષાય છે ને અત્યંત મંદ ચૈતન્યચિહ્નરૂપ આત્મદેહ અવશેષ રહે છે.

(૭) રોગથી જેમ મગજનું ઠેકાણું રહેતું નથી, મગજનું કેંદ્ર (centre) ખસી જાય છે, માણસ પોતે પોતાનું ભાન ભૂલી જાય છે, ‘ અક્રમ ’ થઈને યદ્રાતદ્રા કાવે તેમ ગડે છે, ને ત્રિદોષ સન્નિપાતને પામે છે; તેમ ભવરોગથી આત્માનું

ત્રિદોષ સ્વરૂપ પદમાં સ્થિતિરૂપ કોઈ ઠેકાણું રહેતું નથી, સ્વરૂપબ્રહ્મતાથી
ઉન્માદાદિ સ્વરૂપ કેંદ્ર ખસી જાય છે, આત્મા પોતે પોતાના સહજ નિજ સ્વરૂપનું
 ભાન ભૂલી જાય છે, ઉન્મત્ત ‘ચક્રમ’ ખનીને પરવસ્તુને પોતાની કહેવારૂપ
 યદ્વાતદ્વા પ્રલાપ-ગકળકાટ કરે છે, અને મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપી ત્રિદોષની વૃદ્ધિથી સત્સ્વરૂપથી
 નિપાતરૂપ સન્નિપાતને પામે છે. (૮) રોગથી જેમ ખસ થાય છે ને ખૂજલી-મીઠી ચળ
 ઉપડે છે, અને તેથી પરિણામે લાહ્ય બળે છે, તેમ ભવરોગથી વિષયવિકારરૂપ ખસ
 થાય છે ને ભોગેચ્છારૂપ બળવાળ-મીઠી ચળ-‘કંડૂ’ આવે છે, ને તેથી પરિણામે
 ભવભોગરૂપ લાહ્ય બળ્યા કરે છે. (૯) રોગથી જેમ શરીરમાં ઉગ્ર-આકરો તાવ ભરાય છે
 અને ભારી તરસ લાગે છે, તેમ ભવરોગથી રાગરૂપ ઉગ્ર જ્વર ભરાય છે અને વિષય-
 તૃષ્ણારૂપ ભારી તૃષ્ણા ઉપજે છે. (૧૦) વળી રોગથી જેમ વિવિધ વિકારો ઉભરી આવે છે,
 તેમ ભવરોગથી જન્મ-મરણાદિ વિકારો ઉપજે છે. ફરી ફરીને જન્મવું, ફરી ફરીને
 મરવું, ફરી ફરીને માતાના ઉદરમાં શયન કરવું, ફરી ફરી ઘડપણ, રોગ, શોક, ચિંતા,
 દોર્ભાગ્ય, દારિદ્ર આદિ દુઃખ અનુભવવું, એ બધા ભવરોગના વિકાર છે.

(૧૧) રોગથી જેમ વિચિત્ર પ્રકારનો મોહ ઉપજે છે, તેમ ભવરોગથી વિચિત્ર
 પ્રકારનો મોહ ઉપજે છે. રોગથી જેમ કમળારૂપ પિત્તવિકારને લીધે ઘોળી વસ્તુ પણ
 પીળી દેખાવારૂપ દષ્ટિદોષ થાય છે; તેમ ભવરોગથી મિથ્યાત્વ ઉદયને
વિચિત્ર મોહ લીધે અસત્માં સત્બુદ્ધિ ને સત્માં અસત્બુદ્ધિરૂપ દષ્ટિદોષ-
આદિ દર્શનમોહ ઉપજે છે. રોગથી જેમ રોગાકુલ દરદી પોતે પોતાનું ભાન
 ભૂલી જાય છે, તેમ ભવરોગાર્ત જંતુને આત્માના સ્વસ્વરૂપનું ભાન
 રહેતું નથી. બેભાનપણામાં જેમ દરદી પોતાની વસ્તુને પારકી ને પારકી વસ્તુને પોતાની
 કહેવારૂપ બ્રાંતિને સેવે છે, તેમ આત્મસ્વરૂપના અભાનપણામાં ભવરોગી પરવસ્તુને પોતાની ને
 સ્વવસ્તુને પારકી ગણવારૂપ મિથ્યા બ્રાંતિને સેવે છે. (૧૨) રોગી જેમ પોતાની મૂળ આરોગ્યમય
 અસલ સ્વભાવસ્થિતિમાં હોતો નથી, પણ રોગકૃત વિકૃત અવસ્થામાં હોય છે, તેમ ભવરોગી
 પોતાની મૂળ અસલ સહજ સ્વભાવસ્થિતિમાં વર્તતો નથી, પણ ભવરોગકૃત વિભાવરૂપ
 વિકૃત દશામાં વર્તતો હોય છે. (૧૩) રોગથી મુંઝાઈ ગયેલા-મોહમૂઢ રોગીનું આચરણ
 જેમ વિષમ હોય છે, તેમ ભવરોગથી મોહિત થયેલા-મુંઝાઈ ગયેલા મોહમૂઢ જીવનું
 આચરણ પણ મહામોહમય વિષમ હોય છે, સ્વભાવથી વિપરીત હોય છે. (૧૪) રોગથી
 જેમ સ્વભાવ ચીઢીયો થઈ જવાથી દરદી વાતવાતમાં ચીઢાઈ જાય છે, તેમ ભવરોગથી
 ચીઢીયો થઈ ગયેલો આ ભવરોગી પણ વાતવાતમાં ક્રોધાદિ કપાયાકુલ થઈ આવેશમાં
 આવી જાય છે ! ‘ક્રમ જોર ને ગુસ્સા ખડોત’ કરે છે ! (૧૫) રોગથી જેમ શરીરે
 તીવ્ર વેદના-પીડા ઉપજે છે, તેમ ભવરોગથી આત્માને શ્રી આદિ પ્રત્યેના આસક્તિભાવને
 લીધે રાગટ્ટપાદિ તીવ્ર વેદના ઉપડે છે-આમ અમુક અમુક ચાક્રસ ચિહ્નો પરથી

જેમ 'રોગતુ' નિદાન-પરીક્ષા (Diagnosis) થઈ શકે છે, તેમ નાના પ્રકારના પ્રતિનિયત-ચોક્કસ ચિહ્નો પરથી ભવરોગતુ' નિદાન થઈ શકે છે.

અને રોગીની તથાપ્રકારની અવસ્થા ઉપરથી જેમ રોગની સુસાધ્યતાનો કે દુઃસાધ્યતાનો કે અસાધ્યતાનો નિર્ણય કરી શકાય છે, તેમ જીવની તથાપ્રકારની ભવ્યતા-અભવ્યતારૂપ, યોગ્યતા-અયોગ્યતારૂપ દશાવિશેષ ઉપરથી આ જીવનો ભવરોગ સુસાધ્ય સાધ્યાસાધ્ય છે ? કે દુઃસાધ્ય છે ? કે અસાધ્ય છે ? તેનો પ્રાક્નિર્ણય (Prognosis) નિર્ણય થઈ શકે છે. જેમકે-(૧) રોગી ઉપર અજમાવવામાં આવેલ ઔષધિની તાત્કાલિક ઘણી સુંદર અસર થાય તો જેમ રોગીનો રોગ સુસાધ્ય છે એમ જણાય છે, તેમ સમ્યગ્દર્શનાદિ યથાયોગ્ય ઔષધિના પ્રયોગથી જે જીવના પર તાત્કાલિક પ્રશસ્ત આત્મપરિણામરૂપ-ભાવરૂપ ઘણી સુંદર અસર થાય છે, તે જીવ નિઃકેટલવ્ય છે અને તેનો ભવરોગ સુસાધ્ય છે, એમ નિશ્ચિત થાય છે. (૨) રોગી પર પ્રયોજેલ ઔષધિની લાંબા વખતે કંઈક અસર થાય તો જેમ આ રોગ દુઃસાધ્ય છે એમ ખાત્રી થાય છે, તેમ રત્નત્રયીરૂપ સફ્તઔષધના પ્રયોગથી જે જીવના પર ચિરકાળે શુભ ભાવરૂપ કંઈક સુંદર અસર થાય, તો તે જીવ દૂરલભ્ય છે, ને તેનો ભવરોગ દુઃસાધ્ય છે (Difficult to cure) છે એમ સમજાય છે. (૩) રોગી પર ગમે તેટલા ઉત્તમ ઔષધોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છતાં અતિ અતિ ચિરકાળે પણ જેના પર કંઈ પણ અસર ઉપજતી નથી, દવાની કંઈ પણ 'ટીકી' લાગતી નથી, 'પત્થર પર પાણી ઢોળ્યા' જેવું થાય છે, ને રોગ ઉલટો વધતો જાય છે, તે રોગીનો રોગ જેમ અસાધ્ય કોટિમાં (Incurable) આવે છે; તેમ જે જીવ પર ગમે તેટલા ઉત્તમ દર્શનાદિ સફ્ત-ઔષધોની માત્રા અજમાવવામાં આવે, પણ ઘણા લાંબા વખતે પણ કંઈ પણ સફ્તભાવની ઉત્પત્તિરૂપ સુંદર અસર નીપજતી નથી, કંઈ પણ શુભ ઉપજતો નથી, 'ઘડો કારો ને કારો ધાકોડ' રહે છે, ને ઉલટી અભિમાનાદિ વિપરિણામરૂપ અસર થઈ રોગ ઉલટો વૃદ્ધિ પામે છે, તે જીવ અલભ્ય-અસાધ્ય કોટિનો (Incurable) છે, અને તેનો ભવ-રોગ અસાધ્ય છે એમ પ્રતીત થાય છે. આમ રોગીના ચિહ્ન ઉપરથી-દશાવિશેષ ઉપરથી જેમ રોગના ભાવિ પરિણામનું અનુમાન (Prognosis) અગાઉથી બાંધાય છે, તેમ ભવરોગીના ચિહ્ન ઉપરથી-દશાવિશેષ ઉપરથી તેના ભવરોગના પરિણામનું અનુમાન અગાઉથી કરી શકાય છે.

વળી રોગી-રોગીમાં પણ ફરક હોય છે; કોઈ સમજી, કોઈ અજીસમજી હોય છે, કોઈ જાલ, કોઈ વૃદ્ધ, ઇત્યાદિ પ્રકાર હોય છે. તેમ ભવરોગીમાં પણ તફાવત હોય છે; કોઈ સમજી, કોઈ અજીસમજી, કોઈ જાલ, કોઈ વૃદ્ધ, ઇત્યાદિ પ્રકાર હોય છે. કારણકે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે રોગના દુઃખમય સ્વરૂપને જે જાણે છે, તે વિવેકી સુસ્થ રોગી જેમ જાને તેમ જલદી રોગ નિર્મૂળ થાય એમ

રોગીની
વિવિધતા

ખરા અંતઃકરણથી ઈચ્છે છે. એટલે તે ડાહ્યો સમજી રોગી જેમ કુશળ સદ્વૈધનું શરણ લે છે, અને પોતાનું ડહાપણ ડહાળ્યા વિના વૈધની સૂચના મુજબ ઔષધ-પ્રયોગ કરે છે, અને તેથી કરીને રોગમુક્ત થાય છે. તેમ સમ્યક્ સમજણવાળો ડાહ્યો સમજી ‘ પંડિત ’ જીવ સદ્ગુરુરૂપ સુખણ સદ્વૈધનું શરણ લે છે, અને પોતાની મતિ-કલ્પનારૂપ સ્વચ્છંદનું ડાઢડહાપણ છોડી દઈ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર રત્નત્રયી ઔષધનું પ્રતિસેવન કરે છે, અને તેથી તે ભવરોગથી મુક્ત થાય છે. પણ કુપથ્યસેવનમાં આસક્ત એવો અણુસમજી રોગી જેમ મીઠું મીઠું અનુકૂળ વદનારા ઊંટવૈધને (Quack) પકડે છે, અને તેણે બતાવેલ ઊંટવૈધું સેવીને ઉલટો હાથે કરીને હેરાન થાય છે ને રોગ-મુક્ત થતો નથી; તેમ વિષયકદંતમાં આસક્ત એવો બાલ અણુસમજી જીવ વિષયાનુકૂળ-પ્રથમ દૃષ્ટિએ મીઠા લાગતા પણ પરિણામે હાલાહલ ઝેર જેવા વચન વદનારા મિથ્યાદૃષ્ટિ અસદ્ગુરુરૂપ ઊંટવૈધનો આશ્રય કરે છે, અને તે અનાડી વૈધના અનાડી ઉપાયથી હાથે કરીને ભવકૂપમાં ઊંડો ઉતરે છે ને ભવરોગથી મુક્ત થતો નથી. ઇત્યાદિ પ્રકારે રોગી રોગીના પ્રકાર હોય છે, અને તે ઉપરથી પણ રોગની સાધ્યતા-અસાધ્યતાના પ્રાક્કથનમાં (Prognosis) પણ ફરક પડે છે.

તેમજ-રોગ જેમ યથાયોગ્ય ચિકિત્સાથી (Right treatment) કાબૂમાં આવે છે ને મટે છે, તેમ ભવરોગ પણ યથાયોગ્ય ચિકિત્સાથી કાબૂમાં આવે છે ને મટી જાય છે. રોગચિકિત્સામાં પ્રથમ જેમ રોગના મૂળ નિદાનને, કારણને, સ્વરૂપને, રોગચિકિત્સા ચિહ્નને, પરિણામને અને ચિકિત્સાને ધરાવતી જાણનારા કુશળ નિષ્ણાત (Expert, Specialist) સદ્વૈધની જરૂર છે; તેમ ભવરોગની ચિકિત્સામાં પણ ભવરોગના મૂળ નિદાનને, કારણને, સ્વરૂપને, ચિહ્નને, પરિણામને અને નિવારણરૂપ ચિકિત્સાને યથાર્થપણે ધરાવતી જાણનારા કુશળ જ્ઞાની સદ્ગુરુરૂપ ‘ સુખણ ’ સદ્વૈધની અનિવાર્ય જરૂર પડે છે. વળી રોગના નિવારણમાં જેમ ઉત્તમ ઔષધની જરૂર પડે છે, તેમ ભવરોગના નિવારણમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ સદ્ ઔષધત્રયીની જરૂર પડે છે. પથ્ય અનુપાન સાથે ઓસડનું ધરાવતી સેવન કરવામાં આવે તોજ તે ક્ષાયદો કરે છે; ગુણકારી થાય છે, નહિંતો ઉલટું અનર્થકારક થઈ પડે છે; તેમ ગુરુઆજ્ઞારૂપ પથ્ય અનુપાન સાથે જો પરમ અમૃતસ્વરૂપ રત્નત્રયી ઔષધિનું સમ્યક્ સેવન કરવામાં આવે, તોજ તે ગુણકારી-આત્મોપકારી થાય છે, નહિંતો આત્માર્થ-હાનિરૂપ અનર્થ વિપરિણામ નીપજાવે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું સુસાધિત છે કે:—

“ આત્મજ્ઞાંતિ સમ રોગ નહિં, સદ્ગુરુ વૈધ સુખણ;
ગુરુ આજ્ઞા સમ પથ્ય નહિં, ઔષધ વિચાર ધ્યાન. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અને આમ યથાયોગ્યપણે ઔષધપ્રયોગથી રોગ નિર્મૂળ થતાં રોગી જેમ નીરોગી બને

છે, સાંજેતાંજે-હૃદયુષ્ઠ થાય છે, અને આનંદનિમગ્ન સ્વસ્થ અવસ્થા માણે છે; તેમ
 યથાયોગ્યપણે સમ્યક્ રત્નત્રયીરૂપ ઔષધપ્રયોગથી ભવરોગ નિર્મૂળ
 આરોગ્ય થતાં જીવ નીરોગી-ભાવઆરોગ્ય સંપન્ન બને છે, સાંજેતાંજે-નિરામય
 સ્વાસ્થ્ય તથા શુદ્ધ ચૈતન્યરસના પાનથી હૃદયુષ્ઠ થાય છે, અને પરમાનંદ-
 નિમગ્ન સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિમાં પરમ સ્વસ્થ અવસ્થા અનુભવે છે-
 ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે ભવનું રોગ સાથે સામ્ય-સરળાપણું ઘટાવી શકાય છે, તેથી તેને
 રોગની ઉપમા ખરાબર છે. એ અત્ર સંદેશમાં યથામતિ દિગ્દર્શનમાત્ર દર્શાવ્યું છે.
 વિશેષ સ્વમતિથી સમજી લેવું.

વળી આ ભવરોગને 'મહા' કહ્યો તે પણ સહેતુક છે, કારણ કે પોતાપોતાના
 વર્ગમાં-જાતિમાં જે શ્રેષ્ઠ-મોટો હોય તે 'મહા' કહેવાય છે. દા. તો મહાકવિ, મહારાજ,
 મહાવીર, મહામુનિ; અને ભવરોગનું મહત્ત્વપણું-મોટાપણું અનેક પ્રકારે
 'મહા' રોગ છે. જેમકે-(૧) માણસના શરીરમાં ઉપજતો રોગ અમુક મર્યાદિત
 કેમ કહ્યો ? સમય સુધીનો અથવા વધારેમાં વધારે યાવજીવ-આ જીવગી પર્યંત
 ટકે એવો હોય છે; પણ આ ભવરોગ તો અનાદિ કાળથી આ જીવને
 લાગુ પડેલો અને ભવોભવ ચાલી આવેલો હોઈ, હજી પણ આ જીવનો કેડો મૂકતો નથી !
 આમ અતિ અતિ દીર્ઘ સ્થિતિને (Duration) લઈ આ ભવરોગ 'મહાન' છે. (૨)
 મનુષ્યના શરીરમાં દૃશ્ય થતો રોગ જો કે તીવ્ર વેદના ઉપજાવે છે, તો પણ ભવરોગથી
 નરકાદિમાં (જુઓ ગાથા પૃ. ૨૦૨ ફૂટનોટ) ઉપજતી વેદના એટલી બધી તીવ્ર હોય છે
 કે તેની પાસે ગમે તેવો આકરો રોગ કંઈ વિસાતમાં નથી. રોગથી જે શારીરિક-માનસિક
 દુઃખ ભોગવવું પડે છે તેના કરતાં અનંતગણું શારીરિક-માનસિક દુઃખ આધિ, વ્યાધિ,
 ઉપાધિરૂપે ભવરોગથી વેઠવું પડે છે. ચારે ગતિમાં જન્મમરણાદિથી અનંત અનંત
 દુઃખ વેદના-ચાતના ખમતી પડે છે. આમ તીવ્રતાને લઈ (Acuteness & Intensity)
 પણ ભવરોગની મહત્તા છે. (૩) બાહ્ય રોગને સાધવો-મટાડવો એ કંઈ એટલી બધી
 મુશ્કેલ વાત નથી, પણ આ ભવરૂપ ભાવરોગ સાધવો-મટાડવો એ મહા મહાદુષ્કર
 વાર્તા છે. એટલે કૃત્ત્રસાધ્યતાથી અથવા અસાધ્યતાથી પણ આ ભવરોગ 'મહાન' છે-
 મોટો છે. (૪) બાહ્ય રોગ અતિ તીવ્ર હોય તો ક્વચિત્ એક જ વારના મરણમાં પરિણમે
 છે, પરંતુ આ અતિ તીવ્ર ભવરોગ તો સદાય અનંતવારના જન્મમરણમાં પરિણમે છે.
 આમ પરિણામકષ્ટિથી પણ આ ભવરોગ અતિ મોટો છે.

ઇત્યાદિ પ્રકારે આ ભવ-સંસાર ખરેખર મહારોગ જ છે. એને મીટાવવાને વિવેકી
 બદ્ધપરિકર થઈ જરૂર કર્મકર કસે જ, સર્વાત્માથી સર્વ પ્રયાસ કરી છૂટે જ. ક્ષણિક
 જીવગીના એક સામાન્ય રોગને મટાડવાને લોકો કેટલી બધી જહેમત
 સુસુક્ષ્મું કર્તવ્ય લેતાં છે ? કેવા આકાશ પાતાલ એક કરે છે ? કેટલા વૈદ-ડાક્ટર

ભેગા કરે છે ? ઔષધાદિ અંગે કેટલો બધો ખર્ચ કરે છે ? તો પછી આવા આ અનાદિના મહારોગને મીટાવવાને માટે આત્માથી મુમુક્ષુ કેમ બને તેટલી જહેમત ન ઊઠાવે ? કેમ અર્ધૂર્વ આત્મ-પુરુષાર્થ ન કરે ? પોતાના તન-મન-ધન-વચનની સમસ્ત શક્તિ કેમ ન ખર્ચી નાંખે ? રતનત્રયી ઔષધિનું પરમ અમૃતપાન પરમ પ્રેમથી કેમ ન કરે ? સદ્ગુરુ આજ્ઞારૂપ પથ્યનું પરમ ઉત્સાહથી કેમ પાલન ન કરે ?

મુખ્યોઽયમાત્મનોઽનાદિચિત્રકર્મનિદાનજઃ ।

તથાનુભવસિદ્ધત્વાત્સર્વપ્રાણિભૃતામિતિ ॥ ૧૮૯ ॥

મુખ્ય આ જીવને ઉપજ્યો, અનાદિ ચિત્ર કર્મજ;
તેમ અનુભવસિદ્ધ છે, સર્વ પ્રાણીઓનેજ. ૧૮૯

અર્થઃ—આ ભવવ્યાધિ આત્માનો મુખ્ય-નિરુપચરિત એવો વ્યાધિ છે; અને તે અનાદિ એવા વિચિત્ર કર્મના નિદાનથી-કારણથી ઉપજેલો છે; કારણકે સર્વ પ્રાણીઓને તેનું તેવા પ્રકારે અનુભવસિદ્ધપણું છે.

વિવેચન

જીવનો આ જે ભવવ્યાધિ છે તે મુખ્ય છે, નિરુપચરિત એવો ખરેખરો છે. અને તે અનાદિ એવા દ્રવ્ય-ભાવ ભેદથી લિપ્ત વિચિત્ર કર્મના બદથી ઉત્પન્ન થયેલો છે; કારણકે જન્મ-મરણાદિ વિકારોના પ્રત્યક્ષ અનુભવવડે કરીને, તે તિર્યાચ વગેરે સર્વ પ્રાણીઓને પણ અનુભવસિદ્ધ છે.

ઉપરમાં જે ભવવ્યાધિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો તે ભવવ્યાધિ કાંઈ કલ્પનારૂપ નથી, કાલ્પનિક નથી, કથનમાત્ર ઉપચારરૂપ નથી, પરંતુ ખરેખરો છે, મુખ્ય છે, નિરુપચરિત એવો પારમાર્થિક છે. તે કાંઈ ઉત્પ્રેક્ષારૂપ કવિકલ્પનાનો ભવવ્યાધિ તરંગ નથી, કલ્પિત નથી, પણ ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિરૂપ સત્ય હકીકત મુખ્ય પરમાર્થ (Actual Fact, Reality) છે. કારણકે જે પારમાર્થિકસત્ત્વ વસ્તુસ્વરૂપે સત્ નિરુપચરિત હોય તે ‘મુખ્ય’ કહેવાય છે. અને ઉપચાર પણ જે મુખ્ય-પારમાર્થિકસત્ત્વ વસ્તુ હોય તો જ થઈ શકે છે, નહિંતો નહિં. જે ભવરૂપ વસ્તુ જ ન હોત, તો તેનો વ્યાધિરૂપે ઉપચાર પણ ન થઈ શકત. પણ ભવ

વૃત્તિઃ-મુખ્યઃ—મુખ્ય, નિરુપચરિત, અયમ્-આ, ભવવ્યાધિ, આત્મનો-આત્માનો, જીવનો, કેવા પ્રકારનો ? તોકે-અનાદિચિત્રકર્મનિદાનજઃ—અનાદિ એવા ચિત્ર કર્મરૂપ કારણથી જન્મેલો, દ્રવ્ય-ભાવ ભેદથી લિપ્ત એવા કર્મના બદથી ઉત્પન્ન એમ અર્થ છે. કયા કારણથી ? તો કે-તથાનુભવ-સિદ્ધત્વાત્-તથાપ્રકારે અનુભવસિદ્ધપણાને લીધે, જન્મ-મરણના અનુભવથી. સર્વપ્રાણિભૃતામિતિ-સર્વ પ્રાણીઓને પણ, તિર્યાચ પ્રમુખને પણ.

તો ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિરૂપ-સદ્ભાવરૂપ છે જ, એટલે જ તેનો વ્યાધિરૂપે ઉપચાર પણ કરી શકાયો છે. વ્યાધિ એ રૂપક-કદપના-ઉપચાર ભલે હો, પણ ‘ભવ’ એ કંઈ રૂપક-કદપના-ઉપચાર નથી. ભવ એ તો સત્ય હકીકત (Absolute reality) નિરૂપચરિત ઘટના છે, મુખ્ય એવી પારમાર્થિક વસ્તુસ્થિતિ છે. એ મુખ્ય ‘છતી’ પ્રગટ વસ્તુ છે, તેને યથાર્થપણે સમજવા માટે આ વ્યાધિરૂપ રૂપક ઘટના-ઉપચારકથન છે. અને આ ઉપચારરૂપ વ્યવહાર પણ પરમાર્થરૂપ મુખ્ય વસ્તુના સદ્ભાવે જ ઘટે છે, શોભે છે. જેમકે-વાસ્તવિક વ્યાધિનું અસ્તિત્વ છે, તો તેનો ઉપમારૂપે ઉપચારરૂપx વ્યવહાર કરી શકાય છે; વાસ્તવિક સિંહનું અસ્તિત્વ છે, તો ‘સિંહ-માણુવકનો’-ળીલાડીને સિંહની ઉપમાનો ઉપચાર કરાય છે, પુરુષ-સિંહનો વ્યવહાર કરાય છે, પણ તેનું અસ્તિત્વ જ ન હોત તો તેવો કોઈ ઉપચાર વ્યવહાર ખની શકત નહિ. દાખલા તરિકે-વંધ્યાસુતનું, કે આકાશ-પુખ્તનું, કે શશશૃંગનું અસ્તિત્વ જ નથી, એટલે તેનો ઉપચાર પણ સંભવતો નથી.

આ ભવરોગ અનાદિ એવા વિચિત્ર કર્મરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. કોઈ પણ કાર્યનું કંઈ ને કંઈ કારણ હોવું જ જોઈએ, એ સનાતન નિયમ પ્રમાણે ભવરૂપ કાર્યનું કંઈ ને કંઈ કારણ હોવું જ જોઈએ. એટલે રોગ જેમ ચોક્કસ કારણકલાપથી ઉપજે છે, તેમ આ ભવરોગ પણ દ્રવ્ય-ભાવ ભેદથી ભિન્ન એવા વિચિત્ર કર્મરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. અને આ કર્મરૂપ નિદાન-કારણ અનાદિ છે. એટલે આ કર્મ આ આત્મા સાથે અનાદિનું જોડાયેલું-સંલગ્ન છે, સંયોગ સંબંધથી બંધાયેલું છે. પ્રકૃતિની અને પુરુષની આ જોડી અનાદિ છે, -કનકપાષાણમાં સોનાનો ને માટીનો સંયોગ જેમ અનાદિ છે તેમ.

“કનકોપલવત્ પયડિ પુરુષ તણી, જોડી અનાદિ સ્વભાવ;
અન્ય સંયોગી જિહાં લગી આત્મા, સંસારી કહેવાય.”—શ્રી આનંદધનજી

“જડ ચેતન સંયોગ આ, ખાણુ અનાદિ અનંત;
કર્તા કોઈ ન તેહનો, લાખે જિન ભગવંત.”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી.

કર્મ-આત્માનો આ સંયોગ સંબંધ જો અનાદિ ન માનીએ તો આમ વિરોધ આવે છે:-જો કર્મને પહેલું માનીએ તો આત્મા વિના કર્મ કર્યા કોણે? અને તે લાગ્યા કોને? જો કેવલ શુદ્ધ આત્માને પહેલો માનીએ તો શુદ્ધ આત્માને કર્મ લાગવાનું પ્રયોજન શું? અને લાગે છે એમ માનીએ, તો શુદ્ધ એવા સિદ્ધ આત્માને પણ કેમ નહિં લાગે? વળી મરઘી ખેડેલી કે ઇંડું પહેલું? વૃક્ષ પહેલું કે ળીજ પહેલું? તેનો

x “उपचारोऽपि च प्रायो लोके यन्मुख्यपूर्वकः ।

दृष्टस्ततोऽप्यदः सर्वमित्थमेव व्यवस्थितम् ॥ ” શ્રી યોગબિંદુ, શ્લો. ૧૫

નિર્ણય જેમ કહી શકાતો નથી ને જન્ને અનાદિ જ માનવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અત્રે પણ કર્મ-આત્માનો સંબંધ xઅનાદિ જ સંસિદ્ધ થાય છે.

“ જીવ પહેલો કે કર્મ ?—જન્ને અનાદિ છે. જીવ પહેલો હોય તો એ વિમળ વસ્તુને મળ વળગવાનું કંઈ નિમિત્ત જોઈએ. કર્મ પહેલા કહો તો જીવ વિના કર્મ ક્યાં કાણે ? એ ન્યાયથી જન્ને અનાદિ છે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા.

આ અનાદિ કર્મ વિચિત્ર છે—અનેક પ્રકારનું છે, અને તે દ્રવ્ય-ભાવ ભેદમાં વિભક્ત થયેલું છે. દ્રવ્ય કર્મ તે પુદ્ગલ પરમાણુરૂપ, અને ભાવકર્મ તે આત્મપરિણામ-રૂપ છે. રાગ-દ્વેષ-મોહ એ અશુદ્ધ આત્મપરિણામ તે ભાવકર્મ છે, અને જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મ તે દ્રવ્ય કર્મ છે. તે આઠ કર્મની સામાન્ય સમજ આ પ્રકારે:—

“ જ્ઞાનાવરણીય એટલે આત્માની જ્ઞાન સંબંધીની જે અનંત શક્તિ છે તેને આચ્છાદન થઈ જવું તે. દર્શનાવરણીય એટલે આત્માની જે અનંત દર્શનશક્તિ છે તેને આચ્છાદન થઈ જવું તે. વેદનીય એટલે દેહ નિમિત્તે સાતા અસાતા એ પ્રકારનાં વેદનીય કર્મ, એથી અવ્યાખાધ સુખરૂપ આત્માની શક્તિ રોકાઈ રહેવી તે. મોહનીયકર્મ એટલે આત્મચારિત્રરૂપ શક્તિ રોકાઈ રહેવી તે. આયુકર્મ એટલે અક્ષય સ્થિતિ શુભ રોકાઈ રહેવો તે. નામકર્મ એટલે અમૂર્તિરૂપ દિવ્ય શક્તિ રોકાઈ રહેવી તે. ગોત્રકર્મ એટલે અટલ અવગાહનારૂપ આત્મિક શક્તિ રોકાઈ રહેવી તે. અંતરાય કર્મ એટલે અનંત દાન, લાભ, વીર્ય, ભોગ અને ઉપભોગ શક્તિ રોકાઈ રહેવી તે. ”

—શ્રી મોક્ષમાળા, પા. ૧૦૨.

આ આઠ મૂળ પ્રકૃતિના વળી ઉત્તર અનેક ભેદ છે. અને તેના બંધના ચાર પ્રકાર છે: પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ, પ્રદેશબંધ. તેમાં સ્થિતિબંધ-રસબંધ કષાયથી થાય છે, અને પ્રકૃતિબંધ-પ્રદેશબંધ મન-વચન-કાયાના યોગથી થાય છે. તે તે કર્મોના બંધ, ઉદય, ઉદીરણ, સત્તા, કર્મવિચ્છેદ, ઘાતિ, અઘાતિ વગેરે અનેક સૂક્ષ્મ પ્રકારો કર્મગ્રંથ, પંચાધ્યાયી, ગોમટસાર આદિ મહાગ્રંથરત્નોથી તત્ત્વરસિકે સમજવા યોગ્ય છે.

“ પદ્મપ્રભ જિન ! તુજ મુજ આંતરું, કિમ ભાંજે ભગવંત ?

કર્મ વિપાકે હો કારણ જોઈને, કોઈ કહે મતિમંત....પદ્મ૦

પયડિ ઠિંઈ આણુભાગ પ્રદેશથી, મૂળ ઉત્તર જાહુ ભેદ;

ઘાતિ અઘાતિ બંધ ઉદય ઉદીરણ, સત્તા કર્મવિચ્છેદ....પદ્મ૦ ”—શ્રી આનંદધનજી.

x “ યોગ્યતામન્તરેણાસ્ય સંયોગોઽપિ ન યુજ્યતે ।

સા ચ તત્તત્ત્વમિત્યેવં તત્સંયોગોઽપ્યનાદિમાન્ ॥ ”—શ્રી યોગબિન્દુ શ્લો. ૧૦

આ ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મનો પરસ્પર કાર્ય-કારણ સંબંધ છે. રાગાદિ ભાવકર્મના નિમિત્તથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ દ્રવ્ય કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને દ્રવ્ય કર્મના નિમિત્તથી પુનઃ રાગાદિ ભાવકર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ એક બીજાની સાંકળ દ્રવ્ય-ભાવ કર્મની સ્થાપિત થાય છે. પણ રાગાદિ ભાવકર્મ જે અટકાવી દેવામાં આવે- જે અટકાવવું મોટરની બ્રેકની જેમ આત્માના પોતાના હાથની વાત છે— તો તે હુષ્ક થકે આપોઆપ ત્રુટી પડે છે, ને કર્મચક્રગતિ અટકી પડતાં ભવચક્રગતિ અટકી પડે છે. આ સંબંધી ઘણા સૂક્ષ્મ વિવેકવિચાર શ્રી સમયસાર, પ્રવચનસાર આદિ ગ્રંથરાજોમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે, જે સુસુક્ષ્મ અત્યંત મનન કરવા યોગ્ય છે.

આકૃતિ : ૧૫



આમ અનાદિ એવા વિચિત્ર કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો આ ભવરોગ મુખ્ય-નિરુપચરિત કલ્પો, તેનું પ્રમાણ શું? એમ કોઈ પૂછે તો તેનો સીધો, સરળ ને સચોટ જવાબ એ છે કે—તે સર્વ પ્રાણીઓને અનુભવસિદ્ધ છે. એટલે કે અનુભવરૂપ પ્રળળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અત્ર છે. કારણકે તિર્યંચાદિ સર્વ પ્રાણીઓને આ ભવવ્યાધિ તથાપ્રકારે પોતાના અનુભવમાં આવી રહ્યો છે; તેઓ જન્મ-જરા-મરણ-રોગ-શોક-ભય આદિરૂપે આ ભવવ્યાધિનું મહાહુઃખ-વસમી પીડા પ્રત્યક્ષ વેઠી રહ્યા છે. આ જન્મમરણાદિ આપનારો ભવવ્યાધિ એ કલ્પના નથી, પણ સર્વને સાક્ષાત અનુભવસિદ્ધ ‘હકીકત’ છે, વસ્તુસ્થિતિરૂપ સિદ્ધ વાર્તા છે; તોપણ આથી વધારે બીજું પ્રમાણ ગોતવા દૂર જવાની જરૂર નથી.

× “જીવપરિણામહેદું કમ્મત્તં પુગ્ગલા પરિણમંતિ ।

પુગ્ગલકમ્મણિમિત્તં તદ્દેવ જીવો દ પરિણમદ્ ॥” —શ્રી સમયસાર.

ભવ ને વ્યાધિની તુલના-કોષ્ટક ૧૫

ભવ = રોગી	અભવ્ય = અસાધ્ય રોગી
ભવ = વ્યાધિ-મુખ્ય	દૂરભવ્ય = દુઃસાધ્ય રોગી
જન્મ મરણ = વિકાર	આસન્નભવ્ય = સુસાધ્ય રોગી
મોહ = પરિણામ	સદ્ગુરુ = સુવૈદ્ય
રાગાદિ = વેદના	રત્નત્રયી = ઔષધ
કર્મ-દ્રવ્ય-ભાવ = ભવરોગ હેતુ	ભવમુક્ત-મુક્ત = વ્યાધિ મુક્ત

एतन्मुक्तश्च मुक्तोऽपि मुख्य एवोपपद्यते ।

जन्मादिदोषविगमात्तददोषत्वसंगतेः ॥ १९० ॥

એથી મુક્ત પણ મુક્તનું, ઘટનું મુખ્યપણું જ;
(કારણ) જન્માદિ દોષ ટળ્યે ઘટે, અદોષત્વ તેનુંજ. ૧૯૦

અર્થ:—અને આ ભવવ્યાધિથી મુક્ત થયેલો મુક્ત પણ મુખ્ય જ એવો ઘટે છે; કારણકે જન્માદિ દોષના દૂર થવાથી, તેના અદોષપણાની સંગતિ હોય છે.

વિવેચન

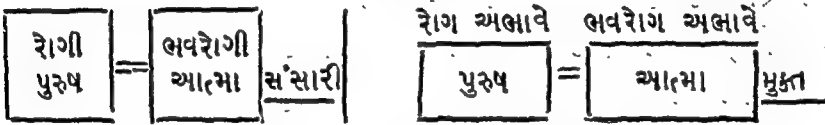
ઉપરમાં ' મુખ્ય ' એવો જે ભવવ્યાધિ કહ્યો, તેનાથી મુક્ત થયેલો મુક્ત-સિદ્ધ પણ મુખ્ય જ ઘટે છે, કારણકે પ્રવૃત્તિ નિમિત્તનો ભાવ છે. એટલે કે જન્માદિ દોષના દૂર થવારૂપ કારણ થકી તેના અદોષપણાની સંગતિ છે-ઘટમાનપણું છે.

ભવવ્યાધિ જે મુખ્ય-નિરુપચરિત સાળીત કરવામાં આવ્યો, તે ભવવ્યાધિમાંથી મુક્ત થયેલો મુક્ત-સિદ્ધ પણ મુખ્ય જ, નિરુપચરિત જ, પારમાર્થિકસત્ જ હોવો ઘટે છે. કારણકે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત-તેવા પ્રકારે પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત-કારણ જે મુખ્ય હોય તેા કાર્ય પણ મુખ્ય હોય, આ નિયમ છે. અને અહીં જન્માદિ દોષ દૂર થવારૂપ કારણ મુખ્ય છે, એટલે મુક્ત થવારૂપ કાર્ય પણ મુખ્ય છે. અને આમ જન્માદિ દોષના દૂર થવાથી એના અદોષપણાનું સંગતપણું હોય છે. કારણકે રોગયુક્ત સરોગ પુરુષ રોગમુક્ત થતાં અરોગ કહેવાય છે,

વૃત્તિ:-एतन्मुक्तश्च—અને આ ભવવ્યાધિથી મુક્ત એવો, મુક્તોઽપિ-મુક્ત પણ, સિદ્ધ, મુખ્ય એવોપપદ્યતે-મુખ્ય જ ઉપપન્ન છે, ઘટે છે, પ્રવૃત્તિ નિમિત્તના ભાવને લીધે. અને તેવા પ્રકારે કહે છે-જન્માદિદોષવિગમાત્-જન્માદિ દોષના વિગમરૂપ-ટળવારૂપ કારણથકી, તદ્દોષત્વસંગતે-તે દોષવંતના અદોષપણાની પ્રાપ્તિને લીધે.

તેમ જન્મ મરણાદિ દોષથી મુક્ત સદોષ પુરુષ તે જન્માદિ દોષથી મુક્ત થતાં ‘અદોષ’ કહેવાય છે. આમ દોષના અપગમરૂપ-આદ્યા જવારૂપ કારણથી દોષવંતનું અદોષપણું ઘટે છે, માટે ‘મુક્ત’ એ મુખ્ય જ એવો ઘટે છે. તાત્પર્ય કે-રોગ નષ્ટ થતાં કાંઈ પુરુષ નષ્ટ થઈ જતો નથી, પણ રોગમુક્ત પુરુષનો સદ્ભાવ જ હોય છે; તેમ ભવરોગ નષ્ટ થતાં કાંઈ પુરુષ-આત્મા નષ્ટ થઈ જતો નથી, પણ ભવરોગમુક્ત પુરુષનો-મુક્ત આત્માનો સદ્ભાવ જ હોય છે. જે દોષવંત હોય તે તેના દોષનો અભાવ થતાં અદોષ હોય છે, તેમ જન્માદિ દોષવંત આ આત્મા તે દોષનો અભાવ થતાં અદોષ એવો સિદ્ધ મુક્ત આત્મા હોય છે. પણ દોષ અભાવે કાંઈ અદોષ પુરુષનો અભાવ હોતો નથી, તેમ જન્માદિ દોષ અભાવે કાંઈ અદોષ આત્માનો અભાવ હોતો નથી. જેમ અદોષપણું એ પુરુષની દોષ-અભાવાત્મક અવસ્થા છે, પણ પુરુષ અભાવરૂપ નથી; તેમ અદોષ એનું મુક્તપણું એ આત્માની જન્માદિ દોષ અભાવાત્મક અવસ્થા છે, પણ આત્મ-અભાવાત્મક નથી. દુઃકામાં રોગ અભાવે નિરોગી પુરુષ જ બાકી રહે છે, તેમ ભવરોગ અભાવે નિરોગી શુદ્ધ આત્મા જ બાકી રહે છે.

આકૃતિ ૧૬



આ જ અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે:—

તત્ત્વભાવોપમર્દેડપિ તત્ત્વસ્વાભાવ્યયોગતઃ ।

તસ્યૈવ હિ તથાભાવાત્તદદોષત્વસંગતિઃ ॥ ૧૯૧ ॥

તે આત્મના સ્વ-ભાવનો છે ઉપમર્દ છતાંય, તેના તે જ સ્વભાવના યોગ તણે સુપસાય; તે જ આત્મનો ઉપજે, નિશ્ચે જ તથાભાવ, તેથી ઘટે છે તેહનું અદોષત્વ અહિં સાંવ. ૧૯૧

વૃત્તિ:—તત્ત્વભાવોપમર્દેડપિ-તે આત્માના સ્વભાવનો ઉપમર્દ છતાં. જન્માદિભાવના વિગમે કરીને-હર યવાપણાએ કરીને, તત્ત્વસ્વાભાવ્યયોગતઃ-તેના તત્ત્વસ્વાભાવ્યના યોગથી; એટલે તેનું તત્ત્વસ્વાભાવ્ય, તેની સાથે યોગથી. તે આ પ્રકારે-તેનો એવા પ્રકારનો જ સ્વભાવ જેથી છે, તે જ ‘તથા’ હોય છે. અને તેથી કરીને-તસ્યૈવ હિ-તેના જ, તથાભાવાત્-તથાભાવથી, જન્માદિના ત્યાગથી, જન્માદિ અતીતપણે ભાવથી, શું ? તો કે-તદદોષત્વસંગતિઃ-તેના અદોષત્વની સંગતિ હોય છે. દોષવંતની જ અદોષત્વપ્રાપ્તિ હોય છે, એમ અર્થ છે.

x “ નષ્ટે વસ્ત્રે યથાત્માનં ન નષ્ટં મન્યતે તથા ।

નષ્ટે સ્વદેહેડપ્યાત્માનં ન નષ્ટં મન્યતે બુધઃ ॥ ”—શ્રી સમાધિશતક.

અર્થ:—તે આત્માના સ્વભાવનો ઉપમર્દ છતાં, તેના તત્સ્વાભાવ્યના-તેવા સ્વભાવપણાના યોગથી, તેના જ તથાભાવને લીધે, તેના અદોષપણાની સંગતિ હોય છે.

વિવેચન

તે આત્માનો સ્વભાવ ઉપમર્દ છતાં, જન્માદિ ભાવના દૂર થવાથી તેનો તત્સ્વાભાવ્ય સાથે યોગ હોય છે; અને તેથી કરીને તેનો જન્માદિ અતીતપણે ‘તથાભાવ’ હોય છે, એટલે તેના અદોષપણાની સંગતિ હોય છે. અર્થાત્ દોષવંતને અદોષપણાની પ્રાપ્તિ ઘટે છે.

અનાદિ કાળથી આ આત્માના સ્વભાવનો ઉપમર્દ થયો છે—કચ્ચરધાણુ નીકળી ગયો છે. વિભાવના આક્રમણથી તે સ્વભાવ કચરાઈ ગયો છે, દગાઈ ગયો છે, ઘેરાઈ ગયો છે, આવૃત્ત થયો છે, પણ મૂળ નાશ નથી પામ્યો. નિજ સ્વરૂપના જ્ઞાન-સ્વભાવ ઉપમર્દ દર્શન-ચરણરૂપ સ્વભાવ ધર્મના વિયોગે જો કે તેને વિભાવરૂપ અધર્મ વળગ્યો છે, તો પણ વસ્તુનો જે સ્વજાતિ સ્વભાવ છે, તેનો કદી સમૂળગો અભાવ થતો નથી. માત્ર થાય છે એટલું જ કે—પર વિભાવને અનુગત-અનુસરતા એવા ચેતનથી તે કર્મે કરીને અવરાય છે—ઢંકાઈ જાય છે. અર્થાત્ આત્મા પરવસ્તુરૂપ વિભાવને અનુસર્યો, તેથી તે કર્મથી અવરાયો છે. સ્વભાવરૂપ ‘સ્વધર્મ’ છોડી, તે વિભાવરૂપ ‘પર ધર્મ’ને અનુસર્યો, તેથી કર્મરૂપ ભૂતના વળગાડથી તે પરધર્મ તેને સંસાર પરિભ્રમણ દુઃખવડે કરીને ખરેખર! ‘ભયાવહુ’ થઈ પડ્યો છે! ‘પરધર્મો ભયાવહઃ!’ આ પર એવો જે વિભાવ છે, તે પણ નૈમિત્તિક અર્થાત્ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થનારો હોઈ સંતતિથી અનાદિ છે; અને તેના નિમિત્તરૂપ જે પરભાવ છે—તે વિષયસંગાદિક છે, તે સંયોગે કરીને સાદિ છે. આમ વિષયાદિરૂપ પરભાવના નિમિત્તથી રાગાદિ વિભાવરૂપ અધર્મ ઉપજે છે, અને તેથી શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ ધર્મથી બ્રહ્મ થઈ આત્મા સંસારમાં રળડે છે ને પરભાવનો કર્તા થાય છે. આમ પરભાવ-વિભાવથી આત્માના સ્વભાવનો ઉપમર્દ થાય છે—કચરાવાપણું થાય છે, અભિભૂતપણું—દગાઈ જવાપણું થાય છે. (જુઓ પૃ. ૪૯૪)

“વસ્તુ સ્વભાવ સ્વજાતિ તેહનો, મૂલ અભાવ ન થાય;
પર વિભાવ અનુગત ચેતનથી, કર્મે તે અવરાય.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ચેતન જો નિજ ભાનમાં, કર્તા આપ સ્વભાવ;
વર્તે નહિં નિજ ભાનમાં, કર્તા કર્મ પ્રભાવ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

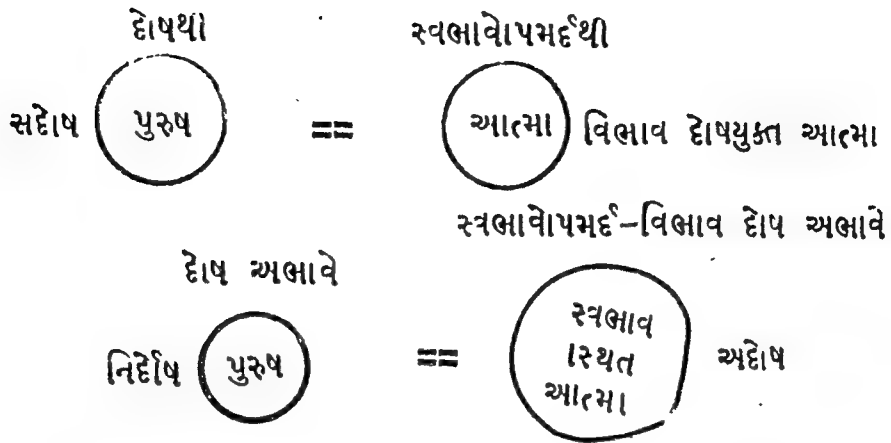
જેમ પરચક્રના આક્રમણથી પુરમાં ઉપમર્દ—ઉપચ્છેદ મચી રહે છે, અંધાધુંધી (chaos) ફેલાઈ જાય છે, સ્વપરનો ભેદ પરખાતો નથી, ને અરાજકતાથી સર્વત્ર ભયનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી જાય છે; તેમ વિભાવરૂપ પરચક્રના આક્રમણથી

વિભાવ પરચ- ચૈતન્ય-પુરમાં ઉપમર્દ થાય છે, ઉપપ્લવ મચે છે, અંધાધુંધી વ્યાપે છે, કુથી ઉપપ્લવ સ્વ-પરનો ભેદ પરખાતો નથી, સ્વપરની સેળસેળ-ગોટાળો થઈ જાય છે, અને ચેતન રાજના 'પદ'બ્રહ્મપણાથી અરાજકતાને લીધે સર્વત્ર ભયનું સામ્રાજ્ય જામી જાય છે ! આમ વિભાવરૂપ અધર્મના સેવનથી, સ્વસ્થાનથી ચ્યુત થયેલો, 'ઠેકાણું વિનાનો,' સ્વરૂપપદથી બ્રહ્મ એવો આ આત્મા ચતુર્ગતિમય સંસારમાં રખડે છે, ને જન્મમરણાદિ અનંત દુઃખ ભોગવે છે.

આવા આ સ્વરૂપ-પદબ્રહ્મ ચિદ્ધન આત્માનો પુનઃ જ્યારે તત્સ્વાભાવ્ય સાથે અર્થાત્ તેના પોતાના સ્વસ્વભાવપણા સાથે 'યોગ' થાય છે, ત્યારે તેનો 'તથાભાવ' હોય છે. એટલે કે તેનો જેવો મૂળ સ્વભાવ છે, તથાપ્રકારનો ભાવ તેને તત્સ્વાભાવ્ય ઉપજે છે. આમ આત્મા જ્યારે 'પ્રતિક્રિયા' કરી-પીછેહઠ કરી સાથે યોગ મૂળ અસલ સહજ તથાભાવરૂપ સ્વરૂપસ્થિતિને ભજે છે, વિભાવરૂપ 'પર ઘર' છોડી દઈ નિજ સ્વભાવરૂપ ઘરમાં આવે છે, ત્યારે તેનો જન્મમરણાદિરૂપ સંસાર વિરામ પામે છે, અને સ્વભાવસ્થિતિરૂપ મોક્ષ પ્રગટે છે, ને 'નિજ ઘર મંગલમાળ' થાય છે. 'આતમઘર આતમ રમે રે, નિજ ઘર મંગલમાલ રે.' (દેવચંદ્ર).

અને આમ 'તથાભાવ' અર્થાત્ જેવો મૂળ સ્વભાવ છે તેવો ભાવ થવાથી જ તેનું અદોષપણું ઘટે છે, તે દોષવંત મટી અદોષ બને છે. કારણકે સ્વભાવ ઉપમર્દ કરનારા વિભાવરૂપ દોષથી તે દોષવંત હતો; તે વિભાવ દોષ ટળવાથી તેનો 'તથાભાવ'થી સ્વભાવ ઉપમર્દ થતો અટક્યો, એટલે તે અદોષ થયો, જેવો હતો અદોષપણું તેવો રહ્યો. સ્વભાવ પદથી-પોતાના ઠેકાણાથી બ્રહ્મ થયો-બસ્યો એ તેનો દોષ હતો, સ્વભાવમાં આવ્યો એટલે તે દોષ ટળ્યો, અને સ્વભાવપદમાં સ્થિતિ થવાથી-'ઠેકાણું આવ્યાથી' તે અદોષ થયો,-રોગીનો રોગ ટળતાં જેમ તે અરોગી હોય છે તેમ. તાત્પર્ય કે-અદોષ હોતાં, તે તથાભાવચ્યુત હોય છે, અર્થાત્ સ્વ-સ્વભાવપણાના યોગથી જેવો અસલ સહજ સ્વભાવે-સહજાત્મસ્વરૂપે હતો તેવો હોય છે. આમ ખરેખરા-મુખ્ય એવા જન્મમરણાદિ આપનારો સ્વભાવોપમર્દરૂપ વિભાવદોષ મુખ્ય હતો, એ જેમ ખરી વાત છે; તેમ વિભાવદોષ ટળી સ્વભાવમાં આવ્યાથી તે 'અદોષ' થયો, એ પણ તેવીજ ખરેખરી મુખ્ય વાત છે. માટે 'અદોષ' એવો આ સ્વભાવસ્થિત મુક્ત આત્મા મુખ્ય છે, ખરેખરો છે, નિરુપચરિત છે, પરમાર્થસત્ છે, એમ આ ઉપરથી સાળીત થયું.

આકૃતિ ૧૭



અને આ આમ અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે તે કહે છે—

સ્વભાવોઽસ્ય સ્વભાવો યન્નિજા સત્તૈવ તત્ત્વતઃ ।

ભાવાવધિરયં યુક્તો નાન્યથાતિપ્રસજ્જતઃ ॥ ૧૯૨ ॥

સ્વભાવ તસ સ્વભાવ છે, તત્ત્વથી નિજ સત્તા જ;
ભાવાવધિ આ-અન્યથા, અતિપ્રસંગથી ના જ. ૧૯૨

અર્થ:—આ આત્માનો સ્વ ભાવ તે સ્વભાવ છે, કારણ કે તત્ત્વથી નિજ સત્તા જ સ્વભાવ છે. આ સ્વભાવ ભાવાવધિ (ભાવની અવધિ પર્યંત) યુક્ત છે; અન્યથા નહિ; અતિપ્રસંગને લીધે.

વિવેચન

આ આત્માનો સ્વભાવ તે સ્વ ભાવ છે, અને પરમાર્થથી-તત્ત્વથી જે નિજ સત્તા જ તે સ્વભાવ છે. આ જે સ્વભાવ છે તે ભાવાવધિ જ યુક્ત છે, એટલે કે ભાવની અવધિ-મર્યાદા પર્યંત જ યુક્ત છે, નહિ તો યુક્ત નથી, કારણ કે અતિપ્રસંગ દોષ આવે છે.

ઉપરમાં આત્માનું સ્વભાવમાં આન્યાથી અદોષપણું હોય એમ કહ્યું, તે સ્વભાવ એટલે શું? તેની સ્પષ્ટ મર્યાદા અત્ર ગતાવી છે. આ આત્માનો ‘સ્વ ભાવ’ તે સ્વભાવ છે. અર્થાત્ પરમાર્થથી-તત્ત્વથી જે પ્રકારે નિજ સત્તા છે, તે સ્વભાવ છે. જે પ્રકારે

વૃત્તિ:—સ્વભાવોઽસ્ય-આ આત્માનો સ્વભાવ, સ્વભાવ:—સ્વભાવ છે, યત્-કારણ કે, શું કહ્યું? તો કે-નિજસત્તૈવ તત્ત્વતઃ-નિજ સત્તા જ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી. ભાવાવધિરયં યુક્તો-આ હમણાં જ કહ્યો તે સ્વભાવ ભાવઅવધિવાળો યુક્ત છે, નાન્યથા-અન્યથા યુક્ત નથી. શા કારણથી? તો કે-અતિપ્રસજ્જતઃ-અતિપ્રસંગને લીધે.

આત્માની સ્વરૂપસત્તા છે, જે પ્રકારે આત્માનું શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ છે, તે પ્રકારે સ્વનું ભવન-હોવું તે સ્વભાવ છે. નિજ સ્વરૂપે હોવું તે ‘સ્વભાવ’ છે. (જુઓ શ્લોક પૃ. ૭૫ ફૂટનોટ).

અને આ સ્વભાવ પણ ભાવાવધિ જ યુક્ત છે, એટલે કે જેટલી સ્વ ભાવની અવધિ-મર્યાદા છે, તેટલી અવધિ-મર્યાદા પર્યંત જ સ્વભાવ ઘટે છે, નહિં કે અન્ય પ્રકારે. શુદ્ધ ચેતનભાવમાં હોવું-વર્તવું એ આત્માની સ્વભાવ-મર્યાદા છે, સ્વભાવ-એ જ એનો ‘મર્યાદા ધર્મ’-‘મરજાદ’ છે, એટલે શુદ્ધ ચેતન ‘મર્યાદા ધર્મ’ ભાવમાં વર્તે તો જ ‘સ્વભાવમાં’ આગ્યો કહેવાય, નહિં તો નહિં. કારણ કે સ્વભાવ મર્યાદામાં અર્થાત્ શુદ્ધ ચેતનભાવમાં ન વર્તતાં, પરભાવ-વિભાવમાં વર્તે, તો તે સ્વભાવમાં વર્ત્યો ન કહેવાય, ને વર્ત્યો જો કહીએ તો અતિપ્રસંગ દોષ આવે; કારણ કે શુદ્ધ દ્રવ્યનું જે સ્વરસભવન તે જ સ્વભાવ છે, અને જો તે અન્ય દ્રવ્યરૂપ થાય તો તે એનો સ્વભાવ નથી, પણ વિભાવ જ છે. તાત્પર્ય કે-જેમ છે તેમ, જેટલી છે તેટલી સ્વભાવની અવધિમાં-મર્યાદામાં હોવું-‘નિજ સત્તા નિજ વર્તવું, તત્ત્વથી નિજ સત્તાએ સ્થિતિ કરવી, તે જ સ્વભાવ છે. તે સ્વભાવ ભાવથી રે’ મર્યાદામાં ન હોવું-ન વર્તવું તે સ્વભાવ નથી, પણ વિભાવ છે, પરભાવ છે. અને આ જે સ્વભાવમાં હોવું-વર્તવું તે જ અદોષ એવું મુક્તપણું છે; ‘નિજ ભાવથી નિજ સત્તા’ એ જ અનંત ગુણનું સ્થાન એવું શુદ્ધ સિદ્ધપણું છે, અને તેને જે પામ્યા છે તે જ પરમ નિર્દોષ મુક્ત, સિદ્ધ એવા ‘દેવચંદ્ર’ જિનરાજજી છે.

“નિજ સત્તા નિજ ભાવથી રે, ગુણ અનંતનું ઠાણ....જિનવર પૂજો
દેવચંદ્ર જિનરાજજી રે, શુદ્ધ સિદ્ધ સુખખાણ....જિનં ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આજ કહે છે—

अनन्तरक्षणाभूतिरात्मभूतेह यस्य तु ।

तयाविरोधान्नित्योऽसौ स्यादसन्वा सदैव हि ॥ १९३ ॥

આગલી પાછલી ક્ષણે, આત્મા તણા અભાવ; જે માને છે તેહને, અહિં લોકમાં સાવ; તેજ માન્યતા સાથમાં, વિરોધભાવ વિનાજ; હોય નિત્ય તે આત્મા, અથવા અસત્ સદાજ. ૧૯૩

वृत्ति:-अनन्तरक्षणाभूति:-अनन्तरक्षणे अभूति-अभाव, पूर्व-पश्चात् क्षणे अभूति-अभाव, એમ અર્થ છે, આત્મભૂતેહ यस્ય તુ-જેને અહીં આત્મભૂત છે, જે વર્તમાનની અથવા વાદીની આત્મભૂત છે, તેનો દોષ કહે છે. તયા-તે સાથે, તે અનંતર ક્ષણે અભૂતિ સાથે, અવિરોધાત્-અવિરોધરૂપ કારણ થકી, વર્તમાનભાવે કરીને શું? તોકે-નિત્યોઽસૌ-નિત્ય એવો તે વર્તમાન હોય — ‘तद्वत् सदा तद्भावात्’ ‘સદા તદ્ભાવ થકી તદ્વત્ હોય’ એટલા માટે. પક્ષાન્તર કહે છે-असन्वा सदैव हि-અથવા સદૈવ અસત્ હોય,-તે અનંતર ક્ષણે અભૂતિ સાથે અવિરોધથી તેના અસપણાને કીધે.

અર્થ:—અનંતર ક્ષણે અભૂતિ અહીં જેને (વર્તમાનને વા વાદીને) આત્મભૂત છે, તેને તેની સાથે અવિરોધથી તે વર્તમાન નિત્ય હોય, વા સદૈવ અસત્ જ હોય.

વિવેચન

અનંતર અર્થાત્ આગલી-પાછલી ક્ષણે અભાવ-નહિં હોવાપણું, એ જે વર્તમાન વાદીના અભિપ્રાયે આત્મભૂત છે, અર્થાત્ આત્માને જે આગલી-પાછલી ક્ષણે અભાવરૂપ-નહિં હોવારૂપ માને છે, માત્ર વર્તમાન ક્ષણે જ ભાવરૂપ-હોવારૂપ માને છે, તેને અનેક દોષ આવે છે. તે આગલી પાછલી ક્ષણે અભાવ સાથે તેના વર્તમાનભાવનો અવિરોધ છે, તેથી તે વર્તમાન (૧) કાં તો નિત્ય હોવો જોઈએ, અને (૨) કાં તો સદાય અસત્ જ અવિદ્યમાન જ હોવો જોઈએ,—આમ આ બે પક્ષ અત્રે સંભવે છે. આ બંને પક્ષ હ્રષિત છે, અને તેથી ક્ષણિકવાદનો મત ખંડિત થાય છે. તે આ પ્રકારે:—

(૧) ક્ષણિકવાદી એમ માને છે કે—આત્માદિ વસ્તુ ક્ષણસ્વરૂપ છે, આગલી પાછલી ક્ષણે અવિદ્યમાન-અભાવરૂપ છે, માત્ર વર્તમાન ક્ષણે જ વિદ્યમાન-ભાવરૂપ છે. આ મત જેના આત્મભૂત છે, તેના પોતાના આત્મા ઉપર જ આ ઘટાવીએ તો ‘વદનારો તે આમ વિરોધ આવે છે:—આગલી-પાછલી ક્ષણે અભાવ છે એવી તેની ક્ષણિક નહિં’ માન્યતાની સાથે અવિરોધને લીધે, વર્તમાન ભાવે તો તે પોતે છે. કારણકે આગલી-પાછલી ક્ષણે જ નહિં હોવાપણું તે કહે છે, એટલે તે બેની વચ્ચેની વર્તમાન ક્ષણે તો તેનું વિદ્યમાનપણું-વર્તમાનપણું તે સ્વીકારે છે. આમ જે વર્તમાનભાવે વર્તમાન છે, તે નિત્ય હોવો જોઈએ. કારણકે ‘સદા તદ્ભાવ થકી તદ્વત્’ તે ભાવવંત હોય એમ નિયમ છે. અર્થાત્ જે જે ભાવવાળો હોય તે તદ્ભાવથી સદા તે ભાવવાળો હોવો જોઈએ. એટલે વર્તમાન ભાવવાળો તે સદા વર્તમાન ભાવવંત હોવો જોઈએ, અર્થાત્ તે નિત્ય હોવો જોઈએ. અને આમ નિત્ય પક્ષની સિદ્ધિ થતાં, ક્ષણિકવાદ ભીડી જાય છે. (૨) વળી આગલી-પાછલી ક્ષણે અભાવ છે એમ જે જાણે છે ને કહે છે, તે પોતે જો આગલી-પાછલી ક્ષણે વિદ્યમાન ન હોય, તો તેમ કેમ જાણી-કહી શકે વારુ? એટલે તે પોતે જે વર્તમાન ક્ષણે વિદ્યમાન છે, તે આગલી પાછલી ક્ષણે પણ વિદ્યમાન હોવો જોઈએ. આમ જે વસ્તુ ક્ષણિક છે એમ જાણી વહે છે, તે વદનારો પોતે ક્ષણિક નથી, એમ અનુભવથી નિશ્ચય જણાય છે. (બુઓ. પૃ. ૮૧, આત્મસિદ્ધિની ગાથા). તાત્પર્ય કે આત્મા ક્ષણિક નહિં, પણ નિત્ય છે.—એટલે વાદીએ કાં તો નિત્ય પક્ષનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ, અને કાં તો પોતાના વર્તમાન ક્ષણે પણ વિદ્યમાનપણુંનો પક્ષ છોડી દેવો જોઈએ. અને એમ જો કરે તો તે સદાય અસત્ જ—અવિદ્યમાન જ થઈ પડે. કારણકે તેઓના મતે આગલી પાછલી ક્ષણે તે અભાવરૂપ છે, અને આમ વર્તમાન ક્ષણે પણ જો ન હોય, તો તે સદાય અભાવરૂપ જ હોવાથી સદાય અસત્ જ હોય, અવિદ્યમાન જ હોય.

વર્તમાન ક્ષણે પણ તે સત્ નહિં રહે. અને તે વદનારા ક્ષણિકવાદીનું પોતાનું જ અસ્તિત્વ નહિં રહે! એટલે તેના વાદ જ ક્યાંથી ઉભો રહેશે? આમ આગલી—પાછલી ક્ષણે આત્માનો અભાવ માનનારો ક્ષણિકવાદ ક્ષણભર પણ ટકી શકતો નથી.

પરોક્ષિત માત્રના પરિહારાર્થે કહે છે—

સ एव न भवत्येतदन्यथाभवतीतिवत् ।

विरुद्धं तन्नयादेव तदुत्पत्त्यादितस्तथा ॥ ૧૯૪ ॥

‘તે જ છે ન’ એ ‘અન્યથા, તે છે’-એની જેમ;

વિરુદ્ધ તસ ન્યાયે જ-તસ, ઉત્પત્ત્યાદિથી તેમ. ૧૯૪

અર્થ:—‘તે જ નથી હોતો’-આ ‘અન્યથા હોય છે’-એની જેમ વિરુદ્ધ છે;-તેના ન્યાયથી જ તદ્દુત્પત્તિ આદિને લીધે તથાપ્રકારે વિરુદ્ધ છે.

વિવેચન

‘સ एव’ ‘તે જ’ એ ભાવ સૂચવે છે, ‘ન भवति’-નથી હોતો એ અભાવ સૂચવે છે. એટલે ‘તે જ નથી હોતો’ એ ‘અન્યથા ભવતિ’ તે અન્યથા હોય છે એની પેઠે, વિરુદ્ધ છે, વિરોધ પામે છે. તેના પોતાના નયથી જ-ન્યાયથી જ તે જ ભાવ આમ છે. કારણ કે તે ક્ષણિકવાદી ‘તે જ અન્યથા ભવતિ-અન્યથા અભાવ-આ થાય છે,’ એમ કહે આમ કહે છે-“તે અન્યથા કેમ હોય? જો વિરુદ્ધ અન્યથા હોય, તો તે કેમ હોય?” અને આ ન્યાય તે જ ભાવ “ન भवति”-નથી હોતો, એમાં પણ સમાન જ છે. તે આ પ્રકારે:- જો તે જ છે, તો તે ‘ન भवति’ કેમ? નથી હોતો કેમ? અને જો ‘અભવત્’ છે-છે નહિં, તો તે ‘ભાવ’ કેમ? એમ આ વિરુદ્ધ છે. અભાવોત્પત્તિ આદિને લીધે આ તથા પ્રકારે-તેવા પ્રકારે વિરુદ્ધ છે.

વૃત્તિ:-સ एव-તે જ. એમ ભાવ પરામર્શ છે, અને ન भवति-નથી હોતો, એમ અભાવ અભિધાન છે, एतत्-આ, શું? તો કે-અન્યથા ભવતીતિવત્-‘અન્યથા ભવતિ’-અન્યથા હોય છે એની જેમ, એમ નિર્દર્શન છે, विरुद्धं-વિરુદ્ધ, વ્યાહત છે, -तन्नयादेव-તેના નય થકી જ, તેના ન્યાયથી જ. કારણ કે તે ‘તે જ અન્યથા થાય છે’ એમ કહે આમ કહે છે-“કેમ અન્યથા થાય? જો અન્યથા થાય, તો તે કેમ?” અને આ ‘તે જ નથી હોતો’-એમાં અત્રે પણ સમાન જ છે. તે આ પ્રકારે:-જો તે જ છે, તો તે કેમ ‘ન भवति’-ન હોય? અભવત્પણાથી-ન હોવાપણાથી તે કેમ? એવા પ્રકારે વિરુદ્ધ છે. અબ્યુચ્ચય કહે છે-तदुत्पत्त्यादित:-તેની ઉત્પત્તિ આદિ થકી, અભાવોત્પત્તિ આદિ થકી, તથા-તેવા પ્રકારે વિરુદ્ધ છે.

આકૃતિ: ૧૮

ક્ષણિકવાદી	{	■	X		ખંડન	{	■	X
		ભાવ	અભાવ				ભાવ	અભાવ ?
							X	■
							અભાવ	ભાવ ?

અહીં ક્ષણિકવાદી જે યુક્તિથી પોતાના મતનું સમર્થન કરે છે, તે જ યુક્તિથી તે ક્ષણિક મતનું ખંડન શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ કુશળ ન્યાયશાસ્ત્રીની જેમ અજળ કુશળતાથી કરી જતાવી, વાદીની દલીલ વાદીના મુખમાં પાછી આપી છે, ત્યારે એના જ ન્યાયે તેને નિરુત્તર-મોન રહેવા શિવાય છૂટકો નથી. તે આ પ્રકારે:-પૂર્વ એનું ખંડન ક્ષણે જે ભાવ છે, તે જ ઉત્તર ક્ષણે પર્યાયાંતર પામી અન્યથા હોય છે- 'અન્યથા ભવતિ,' એમ કોઈ કહે છે. ત્યારે ક્ષણિકવાદી આ પ્રમાણે

દલીલ કરી તેનું ખંડન કરે છે- 'તે અન્યથા કેમ હોય ? જો અન્યથા હોય, તો તે કેમ હોય ? અર્થાત્ તે ભાવ બીજા પ્રકારે કેમ હોય ? અને બીજા પ્રકારે હોય તો તે ભાવ કેમ હોય ? માટે અન્યથા ભવતિ-તે ભાવ અન્યથા હોય છે તે ઘટતું નથી.' હવે એ જ ન્યાયે, આગલી-પાછલી ક્ષણે છે તે જ વર્તમાન ક્ષણે નથી એમ માની, 'સ ઇવ ન ભવતિ' -તે જ છે નહિં, એમ જે ક્ષણિકવાદી કહે છે, તે પણ ઘટતું નથી. કારણ કે 'તે જ' એ ભાવ-હોવાપણું જતાવે છે, અને 'છે નહિં' એ અભાવ-નહિં હોવાપણું જતાવે છે. આમ એક સ્થળે ભાવ-અભાવ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. કારણ કે તે જ ભાવ છે, તો તે કેમ 'ન ભવતિ'-કેમ નથી હોતો ? અને જો તે અભવત્ છે-છે નહિં, તો તે ભાવ કેમ ? અર્થાત્ જો 'ભાવ' છે તો 'ન ભવતિ' કેમ ? ને જો 'ન ભવતિ' છે તો 'ભાવ કેમ ? આમ આ વિરુદ્ધ છે. માટે 'તે જ નથી હોતો' એ ક્ષણિક પક્ષ ઘટતો નથી.

વળી વર્તમાન ક્ષણે જ 'ભાવ'નો ક્ષણિકવાદી સ્વીકાર કરે છે, પણ આગલી-પાછલી ક્ષણે તે 'ન ભવતિ'-તે નથી હોતો-અભાવ છે એમ તે કહે છે. તેમાં પણ અનેક વિરોધ આવે છે; કારણ કે પૂર્વ ક્ષણે ન હોય, તે વર્તમાન ક્ષણે હોય, તો અસત્ ઉત્પાદ થયો, અર્થાત્ અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ થઈ, આ દોષ છે. તેમ જ વર્તમાન ક્ષણે હોય તે ઉત્તર ક્ષણે ન હોય, તો સત્ વિનાશ થયો, અર્થાત્ ભાવમાંથી અભાવ થયો, આ પણ પ્રગટ દોષ છે. ઇત્યાદિ અનેક વિરોધ અત્ર આવે છે. (જુઓ સ્ત્રો. ફૂટનોટ પૃ. ૮૧).

આના ભાવન અર્થેજ કહે છે—

સત્તોઽસત્ત્વે તદુત્પાદસ્તતો નાશોઽપિ તસ્ય યત્ ।

તન્નષ્ટસ્ય પુનર્ભાવઃ સદા નાશો ન તત્તિસ્થતિઃ ॥ ૧૯૫ ॥

વૃત્તિ:-સત્તો-સત્તનું, ભાવનું, અસત્ત્વે-અસત્ત્વ માનવામાં, આવ્યે ('સ ઇવ ન ભવતિ' 'તે જ નથી હોતો' એ વચનથી.) શું ? તો કે-તદુત્પાદ:-તેનો ઉત્પાદ, એટલે અસત્ત્વનો ઉત્પાદ થશે, -કાદચિત્કપણથી (કદાચિત્ હોવાપણુને લીધે). તત્તો-તેથી કરીને, તે ઉત્પાદને લીધે, નાશોઽપિ

સત્ત્વું અસત્પણું સતે,—ઉત્પત્તિ તસ હોય; તેથી તેહ અસત્ત્વનો, અહિં નાશ પણ જોય;
ને તેથી કરી નષ્ટનો, ઉપજે પુનર્ભાવ; અથવા નાશ સદા કહે, સ્થિતિ ન તેની સાવ. ૧૬૫

અર્થ:—સત્ત્વું અસત્ત્વ—અસત્પણું માનવામાં આવ્યે તે અસત્ત્વનો—અસત્પણનો ઉત્પાદ થશે, તેથી કરીને તે અસત્ત્વનો નાશ પણ થશે; તેટલા માટે નષ્ટ અસત્ત્વનો પુનર્ભાવ થશે, અને સદા નાશ માન્યે તેની સ્થિતિ જ નહિં હોય.

વિવેચન

‘સ एव न भवति’—‘તે જ નથી હોતો’ એ વચન ઉપરથી સત્ત્વું—ભાવતું અસત્ત્વ—અભાવ માનવામાં આવ્યે, ક્વચિત્ હોવાપણુને લીધે અસત્ત્વનો ઉત્પાદ થશે, અને તે ઉત્પાદને લીધે તે અસત્ત્વનો નાશ પણ થશે. કારણ કે ‘જે ઉત્પત્તિવાળું અસત્ ઉત્પાદ હોય તે અનિત્ય હોય’ એવો નિયમ છે. અને તેથી કરીને નષ્ટ એવા આદિ દોષ અસત્ત્વનો તે જ રૂપે પુનર્ભાવ થશે, કારણ કે અસત્ત્વના વિનાશની અન્યથા અનુપપત્તિ છે, અર્થાત્ ખીજ કોઈ રીતે ઘટમાનપણું નથી. હવે નાશ તો નાશાત્મક ભાવને લીધે પૂર્વપશ્ચાત્—આગળ પાછળ અવસ્થિત જ છે, એમ કોઈ કહે તો એ આશંકીને કહે છે—સદા નાશ જો માનવામાં આવે, તો તેની સ્થિતિ જ નહિં હોય, વિવક્ષિત ક્ષણે પણ તે નાશ પામે.

‘તે જ નથી હોતો’ એ વચનના આધારે જો સત્ત્વું અસત્પણું માનવામાં આવે, ભાવતું અભાવપણું માનવામાં આવે, તો અસત્ત્વની ઉત્પત્તિ થશે, અભાવનો ઉદ્ભવ થશે. એટલે જે વસ્તુનું મૂળ અસ્તિત્વ જ છે નહિ, તે નવી આવીને કાંતો સદા સત્:ઉત્પન્ન થશે, અભાવમાંથી ભાવ ઉપજશે, શૂન્યમાંથી જગત્ પેદા થશે ! કાંતો સદા અસત્ આમ આકાશપુષ્પ, શશશૃંગ, અથવા વંધ્યાસુત કે જેનું અસ્તિત્વ જ છે નહિં, તે આપમેળે આકાશમાંથી ઉભા થશે ! આમ આ અસત્ ઉત્પાદ પ્રત્યક્ષબાધિત છે, અનેક પ્રકારે દોષયુક્ત છે. (૧) તથાપિ ધારે કે અસત્ ઉત્પાદ થશે, તો તે અસત્ત્વનો નાશ પણ સાથે આવીને ઉભો રહેશે. કારણ કે જેની ઉત્પત્તિ હોય તેનો નાશ પણ હોય જ એવો નિયમ છે. તેથી અસત્ત્વનો વિનાશ થશે, તે અસત્ત્વ પણ ઊડી જશે. એટલે નષ્ટ એવા અસત્ત્વનો તે જ રૂપે પુનર્ભાવ થશે, કારણ કે અસત્ત્વનો વિનાશ

તસ્ય—તે અસત્ત્વનો નાશ પણ થશે.—‘यदुत्पत्तिमत्तदनित्यं’ જે ઉત્પત્તિવાળું હોય તે અનિત્ય હોય, એટલા માટે. યદ્—જે કારણથી, જેથી કરીને. એમ તત્—તેથી કરીને, નષ્ટસ્ય—નષ્ટનો, અસત્ત્વનો, પુનર્ભાવ:—તે જ રૂપે પુનર્ભાવ થશે,—તે અસત્ત્વના વિનાશની અન્યથા અનુપપત્તિને લીધે (તે અસત્ત્વનો વિનાશ ખીજ કોઈ રીતે નહિં ઘટે, માટે). હવે ‘નાશ તો નાશાત્મક ભાવને લીધે પૂર્વ—પશ્ચાત્ અવસ્થિત જ છે’ એ આશંકીને કહે છે—સદા નાશ—સદા નાશ માનવામાં આવ્યે, શું? તો કે—ન તત્સ્થિતિ:—તેની સ્થિતિ નહિં હોય, વિવક્ષિત ક્ષણે પણ તે નાશ પામે છે.

ખીજી કોઈ રીતે ઘટશે નહિં. આમ સત્ત્વ જ રહેશે, સત્પણ્ડ જ રહેશે, વસ્તુ સદા સત્સ્વરૂપ જ સાગિત થશે, માટે તમે માનેલું સત્ત્વ અસત્ત્વ અયુક્ત છે—મિથ્યા છે. (૨) એટલે સકંજામાં આવેલો વાદી મુંઝાઈને સત્ત્વિનાશ પક્ષને પકડીને કહે છે કે—નાશાત્મક ભાવને લીધે આગલી-પાછલી ક્ષણે નાશ તો છે જ એમ એમ પણ માનીએ છીએ. ત્યારે તેનો જવાબ આપે છે કે—સદા નાશ માનવામાં આવ્યે તેની સ્થિતિ જ નહિં હોય. તમે કહો છો તે વિવક્ષિત ક્ષણે પણ તેનું અસ્તિત્વ જ નહિં રહે. એટલે તમે માનેલું સત્ત્વ સદા અસત્ત્વ જ થઈ પડશે. આમ સત્ત્વનું અસત્ત્વ માનવાથી (૧) અસત્ત્વ ઉત્પાદ-અભાવ ભાવ થશે, (૨) એટલે અસત્ત્વ વિનાશ થશે અર્થાત્ અભાવ ભાવનો અભાવ થશે, (૩) એટલે કે ભાવનો તે જ રૂપે પુનર્ભાવ થશે. અર્થાત્ ભાવ ભાવ થશે, વસ્તુ સદા ભાવરૂપ જ સિદ્ધ થશે. અથવા—સત્ત્વિનાશ માનવાથી વસ્તુ સદાય અભાવરૂપ સિદ્ધ થતાં, ક્યારેય પણ તેની સ્થિતિ નહિં હોય.

આકૃતિ: ૧૯

ક્ષણિકવાદી	$\left\{ \begin{array}{cc} \circ & \times \\ \text{ભાવ} & \text{અભાવ} \end{array} \right\}$	અંડન	$\left\{ \begin{array}{ccc} \circ & \circ & \circ \\ \text{ભાવ} & \text{ભાવ} & \text{ભાવ} \\ \times & \times & \times \\ \text{અભાવ} & \text{અભાવ} & \text{અભાવ} \end{array} \right\}$	[અભાવ ઉત્પાદ → અભાવ નાશ]

સ ક્ષણસ્થિતિધર્મા ચેદ્ દ્વિતીયાદિક્ષણે સ્થિતૌ ।

યુજ્યતે હ્યેતદપ્યસ્ય તથા ચોક્તાનતિક્રમઃ ॥ ૧૯૬ ॥

ક્ષણસ્થિતિ ધર્મ યુત વળી, જો માનો તે નાશ; તો દ્વિતીય આદિ ક્ષણે, હોતાં સ્થિતિ જ તાસ; ક્ષણસ્થિતિ ધર્મકપાણું, એ જ યુક્ત એનું; અને તેમ તો જે કહ્યું, તેહ યથાર્થ અધુન. ૧૯૬.

અર્થ:—તે નાશ ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળો છે એમ જો કહો, તો દ્વિતીય આદિ ક્ષણે સ્થિતિ સતે, આ અધિકૃત ભાવનું આ ક્ષણસ્થિતિધર્મકપાણું યુક્ત છે, અને એમ સતે ઉક્તનો અનતિક્રમ હોય છે, અર્થાત્ જે કહ્યું તેનું ઉલ્લંઘન થતું નથી.

વિવેચન

તે નાશ જો ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળો ભાવ જ છે, એમ જો કહો, તો દ્વિતીય આદિ ક્ષણે સ્થિતિ સતે આ પ્રસ્તુત ભાવનું ક્ષણસ્થિતિધર્મકપાણું પણ યુક્ત છે, અને એમ સતે ઉપરમાં કહેલી વાતનું ઉલ્લંઘન થતું નથી.

વૃત્તિ:—સ:—તે નાશ, ક્ષણસ્થિતિધર્મા ચેત્—જો ક્ષણસ્થિતિધર્મવાળો ભાવ જ છે, આ આશંકીને કહે છે—દ્વિતીયાદિક્ષણે સ્થિતૌ—દ્વિતીય આદિ ક્ષણે સ્થિતિ સતે, શું? તો કે—યુજ્યતે હ્યેતદપિ—આ પણ યુક્ત છે, ક્ષણસ્થિતિધર્મકપાણું પણ યુક્ત છે, અસ્ય—આનું, અધિકૃત ભાવનું, તથા ચ—અને તેવા પ્રકારે, એમ સતે, ઉક્તાનતિક્રમઃ—ઉક્તનો અનતિક્રમ છે.

ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું કે—સદા નાશ માનવામાં આવ્યે વસ્તુની ક્ષણભર પણ સ્થિતિ જ નહિં રહે. એટલે ક્ષણિકવાદી કહે છે કે—તે નાશ ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળો છે. તેનો જવાબ આપતાં શાસ્ત્રકાર કહે છે (૧) બીજી વગેરે ક્ષણે પણ આ કાં તો સદા તમે જે ક્ષણસ્થિતિધર્મપણું કહો છો તે ઘટે છે, એટલે બીજી વગેરે સ્થિતિ: કાં તો ક્ષણે પણ આ ક્ષણસ્થિતિવાળો ધર્મ આવીને ઉભો રહેશે. એમ અનંત સદા અસ્થિતિ ક્ષણ પર્યંત આદ્યા જ કરશે, તો પછી ક્ષણસ્થિતિ ધર્મ વિનાની ખાલી કઈ ક્ષણ હશે ? એ બતાવો. અર્થાત્ અનવકાશ એવી ત્રિકાળ સ્થિતિ જ પ્રાપ્ત થશે. આમ વસ્તુની અખંડ સ્થિતિ સિદ્ધ થતાં ક્ષણિકપણું ક્યાં રહેશે ? (૨) અથવા એમ જો કહો કે—નાશ ક્ષણસ્થિતિધર્મવાળો—ક્ષણભર રહેનારો છે, તો પછી બીજી વગેરે ક્ષણે પણ તે ક્ષણસ્થિતિવાળો નાશ પ્રાપ્ત થશે. એટલે તમે માનેલા ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળા નાશ વિનાની ખાલી—અવકાશ એવી કઈ ક્ષણ હશે ? તે કહો. એવી એક પણ ક્ષણ નહિં હોય કે જ્યારે નાશ નહિં વર્તતો હોય, અર્થાત્ સદાય નાશ જ પ્રાપ્ત થશે, અને વસ્તુની ક્ષણભર પણ સ્થિતિ જ નહિં રહે. આમ કાં તો સદા સ્થિતિ—સત્પણું જ પ્રાપ્ત થશે, અને કાં તો સદા અસ્થિતિ—અસત્પણું જ પ્રાપ્ત થશે. એટલે કોઈપણ રીતે તમારો ક્ષણિકવાદ ક્ષણ પણ ટકશે નહિં. અને આમ ઉપરમાં જે કહ્યું હતું તે બધું જ બરાબર જ છે, એમ અત્રે પુષ્ટિ મળે છે.

કેવા પ્રકારે ? તે કહે છે—

ક્ષણસ્થિતૌ તદૈવાસ્ય નાસ્થિતિર્યુક્ત્યસંગતે: ।

ન પશ્ચાદપિ સેત્યેવં સતોઽસત્ત્વં વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

ક્ષણસ્થિતિ ત્યારેજ એહની, અસ્થિતિ નહિં યુક્ત;

ન પછી પણ અસ્થિતિ તે, એમ વ્યવસ્થિત ઉક્ત. ૧૯૭

અર્થ:—ક્ષણસ્થિતિ સતે, ત્યારે જ આ વિવક્ષિત ભાવની અસ્થિતિ નથી,—યુક્તિની અસંગતિને લીધે; અને પછી પણ તે અસ્થિતિ નથી,—એવા પ્રકારે સત્ત્વું અસત્ત્વ વ્યવસ્થિત છે.

વિવેચન

ક્ષણસ્થિતિ સતે ત્યારે જ—વિવક્ષિત ક્ષણે આ વિવક્ષિત ભાવની જ અસ્થિતિ નહિં

વૃત્તિ:—ક્ષણસ્થિતૌ—ક્ષણસ્થિતિ સતે, તદૈવ—ત્યારે જ, વિવક્ષિત ક્ષણે, અસ્ય—આની, વિવક્ષિત ભાવની જ, નાસ્થિતિ:—અસ્થિતિ નથી. શા કારણથી ? તો કે—યુક્ત્યસંગતે:—યુક્તિની અસંગતિને લીધે,—ત્યારે જ અસ્થિતિના વિરોધ થકી, એવા પ્રકારે યુક્તિ છે. ન પશ્ચાદપિ—પછી પણ—દ્વિતીય ક્ષણે પણ નહિં, સા તે અસ્થિતિ નથી,—યુક્તિ અસંગતિ થકી જ. ‘ ત્યારે અવસ્થિતિમાં તેની અસ્થિતિના વિરોધ થકી, ’—એવા પ્રકારે યુક્તિ છે. इत्येवं એવા પ્રકારે, સતોઽસત્ત્વં—સત્ત્વું અસત્ત્વ વ્યવસ્થિત છે. અને તેથી કરીને સત્ત્વા અસત્ત્વમાં તેનો ઉત્પાદ ધૃત્યાદિ અનુવર્ત જ છે.

હોય; કારણકે નહિં તો ત્યારે જ અસ્થિતિનો વિરોધ આવે,—એમ યુક્તિની અસંગતિ હોય. પછી પણ દ્વિતીય ક્ષણે પણ તે અસ્થિતિ નહિં હોય,—યુક્તિની વિવક્ષિત આદિ અસંગતિને લીધેજ. ‘ત્યારે અવસ્થિતિમાં તેની અસ્થિતિનો વિરોધ છે’—ક્ષણે ન અસ્થિતિ એ પ્રકારે યુક્તિની અસંગતિ હોય છે માટે. એવા પ્રકારે સત્ત્વ અસત્ત્વ વ્યવસ્થિત છે. અને તેથી કરીને ‘સતોઽસત્ત્વે તદુત્પાદઃ’ સત્ત્વ અસત્ત્વ સતે તેનો ઉત્પાદ ઇત્યાદિ અનુવર્તે જ છે.

આગલા શ્લોકમાં નાશ ક્ષણસ્થિતિધર્મવાળો છે, ઇત્યાદિ કહ્યું, તેનું અત્ર રૂપકરણ યુક્ત છે. (૧) ભાવની ક્ષણસ્થિતિ વેળાએ ત્યારે જ—અમુક ચોક્કસ વિવક્ષિત ક્ષણે તે વિવક્ષિત ભાવની અસ્થિતિ નહિં હોય, અર્થાત્ સ્થિતિ જ હોય. કારણ કે નહિં તો યુક્તિની અસંગતિ થાય. જ્યારે સ્થિતિ છે ત્યારે અસ્થિતિનો વિરોધ છે, અર્થાત્ જ્યારે સ્થિતિ હોય ત્યારે અસ્થિતિ હોય નહિં એ પ્રમાણે યુક્તિ છે, તે ઘટે નહિં. એટલે વસ્તુ જો ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી હોય તો વિવક્ષિત ક્ષણે વિવક્ષિત ભાવની સ્થિતિ હોવી જ જોઈએ. (૨) અને પછી પણ બીજી ક્ષણે પણ તેની અસ્થિતિ નથી, કારણ કે નહિં તો યુક્તિની અસંગતિ થાય; ‘ત્યારે અવસ્થિતિમાં અસ્થિતિનો વિરોધ આવે છે’ એ પ્રકારે યુક્તિ છે, તેની અસંગતિ થાય; અર્થાત્ જ્યારે અવસ્થિતિ હોય ત્યારે અસ્થિતિ હોય નહિં, એ પ્રકારે યુક્તિ છે, તે અહીં ઘટે નહિં. એટલે બીજી ક્ષણે પણ પ્રસ્તુત ભાવની અસ્થિતિ નથી, પણ સ્થિતિ જ છે. એમ અપરાપર ક્ષણ માટે સમજવું. એટલે પ્રસ્તુત ભાવની ત્રિકાળ સ્થિતિ સિદ્ધ થઈ.—આમ સત્ત્વ અસત્ત્વ સતે અસત્ત્વ ઉત્પાદ વગેરે જે કહ્યું હતું, તે અધુન ધરાવર જ છે, એમ સાબિત થયું. એટલે ક્ષણિકવાદીએ માનેલા ક્ષણિક એવા સત્ત્વ સ્વરૂપનું અસત્ત્વ સ્થાપિત થયું; અર્થાત્ અસત્ત્વપાણું—અસત્ત્વપાણું—મિથ્યાપાણું પૂરવાર થયું. આમ સર્વથા ક્ષણિકવાદ અસત્ છે.

। इति एकान्तअनित्यपक्षनिराकरणम् ।

નિત્ય પક્ષને અધિકૃત કરી કહે છે—

भवभावानिवृत्तावप्ययुक्ता मुक्तकल्पना ।

एकान्तैकस्वभावस्य न ह्यवस्थाद्वयं क्वचित् ॥ ૧૯૮ ॥

ભવભાવનોય જો વળી, હોયે નહિં અભાવ; મુક્ત ભાવની કલ્પના, તો ઘટે નહિં જ સાવ; કારણ કે એકાન્તથી, જેનો એક સ્વભાવ; તેનો કદીય હોય ના, દ્વય અવસ્થા ભાવ. ૧૯૮

વૃત્તિઃ—ભવભાવાનિવૃત્તાવપિ—ભવભાવની અનિવૃત્તિમાં. પણ, એકાન્ત નિત્યતામાં પણ, શું? તો કે—અયુક્તા મુક્તકલ્પના—આત્માની મુક્તકલ્પના અયુક્ત છે. કેમ અયુક્ત છે? તો કે—એકાન્તૈક સ્વભાવસ્ય—એકાન્ત એક સ્વભાવનું,—અપ્રચ્યુત અનુત્પન્ન રિથર એક સ્વભાવતાનું, નહિ—કારણ કે નથી, અવસ્થાદ્વય—અવસ્થાદ્વય,—સંસારી અને મુક્તરૂપ, ક્વચિત્—ક્યારે,—એકાન્ત એકસ્વભાવપણાના વિરોધને લીધે.

અર્થ:—લવલાવની અનિવૃત્તિમાં પણ મુક્તકલ્પના અયુક્ત છે, કારણ કે એકાંત એક સ્વભાવની કવચિત્તે બે અવસ્થા હોય નહિં.

વિવેચન

લવલાવની-સંસારલાવની અનિવૃત્તિમાં પણ, અર્થાત્ એકાન્ત નિત્યતા માનવામાં આવતાં પણ, આત્માની મુક્તકલ્પના અયુક્ત છે. કેમ અયુક્ત છે ? તો કે એકાંત એક સ્વભાવનું અવસ્થાદ્વય કદી હોય નહિં; અર્થાત્ અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન, એકાંત નિત્યમાં સ્થિર એવો જેનો એકરૂપ સ્વભાવ હોય, તેને સંસારી ને મુક્ત એવી મોક્ષ નહિં ઘટે બે અવસ્થા કદી હોય નહિં, કારણ કે તેમ તો તેના એકાંત એક સ્વભાવપણાને વિરોધ આવે. ઉપરમાં કહ્યા પ્રમાણે એકાંત અભાવરૂપ-અનિત્ય પક્ષમાં જેમ મોક્ષ ઘટતો નથી, તેમ એકાંત ભાવરૂપ નિત્ય પક્ષમાં પણ મોક્ષ ઘટતો નથી. કારણ કે લવભાવ-સંસારભાવ હોય, તો નિત્ય પક્ષના અભિપ્રાયે તેની કદી નિવૃત્તિ થશે નહિં, એટલે સદાય લવભાવ જ-સંસારભાવ જ રહ્યા કરશે, અને આત્માની કદી પણ મુક્તિ થશે નહિં. આમ એકાંત નિત્ય પક્ષમાં મુક્તકલ્પના ઘટતી નથી, કારણ કે એકાંતે એક સ્વભાવરૂપ જ હોય, તેને કદી પણ બે અવસ્થા હોય નહિં.

એકાંત નિત્ય પક્ષના અભિપ્રાય પ્રમાણે અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન, સ્થિર, એક સ્વભાવરૂપ હોય તે નિત્ય છે. એટલે કે જે સ્વરૂપથી પ્રચ્યુત-બ્રષ્ટ નહિં હોવાથી અપ્રચ્યુત છે, ઉત્પન્ન નહિં થતું હોવાથી જે અનુત્પન્ન છે, સદા સ્થિરતાવાળું હોવાથી જે વિરોધાત્મક સ્થિર છે, અને અદ્વિતીય એવા એકસ્વભાવવાળું હોવાથી જે એકરૂપ નિત્ય વ્યાખ્યા છે, -તે નિત્ય એવું સત્ છે, એમ તેઓની 'નિત્ય' શબ્દની વ્યાખ્યા છે. 'અપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકરૂપં સત્.' -આ તેઓની માન્યતા પ્રમાણે ભાવ-વસ્તુ નિત્ય હોઈ, સદા સ્થિર એકસ્વભાવરૂપ હોય છે, તે જ પ્રમાણે જેમ છે તેમ સદા અવસ્થિત રહે છે, એટલે તેમાં કેઈ બીજો ફેરફાર કે પરિણામ કે અવસ્થાંતર ઘટતું નથી; અને આમ તેની સદા જેમ છે તેમ એક જ અવસ્થા રહે છે, બીજી અવસ્થા સંભવતી નથી. નહિં તો તેના એકાંત એકસ્વભાવપણાને વિરોધ આવે. એટલે જો સંસાર-ભાવ હશે તો સદાય સંસાર ભાવ જ રહેશે. તેમાંથી કદી પણ મુક્તપણારૂપ બીજા ભાવનો-અવસ્થાનો સંભવ નહિં જ થાય. આમ એકાંત નિત્ય પક્ષમાં કદી પણ મુક્તપણું ઘટશે નહિં, અને 'મુક્તપણું' એ કલ્પના માત્ર થઈ પડશે ! અને આ મુક્તિ માટેનો યોગમાર્ગ પણ 'કલ્પના માત્ર ભદ્રક' થઈ પડશે ! અર્થાત્ એકાંત નિત્ય પક્ષમાં કદી પણ યોગમાર્ગનો સંભવ જ નહિં રહે (જુઓ શ્લો. પૃ. ૮૦)

તદભાવે ચ સંસારી મુક્તશ્ચેતિ નિરર્થકમ્ ।

તત્સ્વભાવોપમર્દોઽસ્ય નીત્યા તાત્ત્વિક ઇષ્યતામ્ ॥ ૧૯૯ ॥

અને જે અવસ્થા તણા, હોતાં એમ અભાવ; સંસારી ને મુક્ત એ, કથન નિરર્થક સાવ; તેથી એક સ્વભાવથી, બીજા તણા અભાવ; ન્યાયથી તાત્ત્વિક માનવો, એ જ ઇષ્ટ છે ભાવ. ૧૯૯

અર્થ:—અને તે અવસ્થાદ્વયના અભાવે સંસારી અને મુક્ત એમ કહેવું નિરર્થક થઈ પડશે. તેથી આ આત્માનો સ્વભાવોપમર્દ ન્યાયથી તાત્ત્વિક માન્ય કરો.

વિવેચન

અને ઉપરમાં કહ્યું તેમ તે અવસ્થાદ્વયના અભાવે સંસારી અને મુક્ત, એમ આ નિરર્થક જ શબ્દમાત્ર જ થઈ પડશે, કારણ કે અર્થનો અયોગ છે. તેથી કરીને તથા પ્રકારે આ આત્માનો સ્વભાવોપમર્દ નીતિથી-ન્યાયથી તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક માનો એ જ ઇષ્ટ છે. આ સ્વભાવોપમર્દ તદન્તરથી તદન્તરના દૂર કરવારૂપ લક્ષણવાળો છે, અર્થાત્ તેનાથી અન્યવડે કરીને તદ્અન્યને દૂર કરવારૂપ લક્ષણવાળો છે.

ઉપરમાં સાબિત કરી ગતાવવામાં આવ્યું કે અપરિણામી એવા એકાંત નિત્ય પક્ષમાં સ્થિર એકસ્વભાવરૂપ વસ્તુની કદી પણ જે અવસ્થા હોઈ શકે નહિં. આમ અપરિણામીમાં અવસ્થાદ્વયના અભાવે આત્માની સંસારી ને મુક્ત એવી જે અવસ્થા ઘટશે નહિં. એટલે તિર્યંચાદિ ભાવવાળો સંસારી, અને ભવપ્રપંચના ઉપરમને લીધે મુક્ત, -એમ આ જે ભિન્ન અવસ્થાની કલ્પના કરવી તે નિરર્થક જ-અર્થવિહીન જ થઈ પડશે, શબ્દમાત્ર જ થઈ પડશે, કથનમાત્ર જ-કહેવા પૂરતી જ રહેશે, તે કલ્પના તે કલ્પના જ રહેશે, અર્થરૂપ-તત્ત્વરૂપ નહિં રહે. આ અયુક્ત છે, દષ્ટ-ઈષ્ટથી બાધિત છે; કારણ કે સંસારી અને મુક્ત એ બે જૂદી જૂદી અવસ્થા તત્ત્વથી અવશ્ય છે, દષ્ટ અને ઇષ્ટ છે, એટલે અપરિણામી એવા નિત્ય એકાંતપક્ષ કોઈ રીતે ઘટતો નથી.

આ ઉપરથી ફલિતાર્થ એ છે કે-સંસારી ને મુક્ત એ જે અવસ્થાનું ઘટમાનપણું તો જ હોય કે જો આત્માનો સ્વભાવોપમર્દ તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક માનવામાં આવે. એક સ્વભાવે કરીને બીજો સ્વભાવ દૂર કરાય-હઠાવાય, તે જ સ્વભાવો-

વૃત્તિ:-તદભાવે ચ—અને તેના અભાવે, અવસ્થાદ્વયના અભાવે, સંસારી-સંસારી, તિર્યંચ અદિ ભાવવાળો, મુક્તશ્ચ-અને મુક્ત, -ભવપ્રપંચ ઉપરમ થકી, इति-આ, નિરર્થક-નિરર્થક, શબ્દ-માત્ર જ છે, અર્થના અયોગને લીધે. તત્-તેથી, તથા પ્રકારે સ્વભાવોપમર્દ:-સ્વભાવ ઉપમર્દ,-તદન્તરથી તદન્તરના અપતનરૂપ લક્ષણવાળો-તેનાથી અન્યથી તદ્અન્યના દૂર કરવારૂપ લક્ષણવાળો એવો, અસ્ય આનો, આત્માનો, નીત્યા-નીતિથી, ન્યાયથી શું? તો કે-તાત્ત્વિક ઇષ્યતાં-તાત્ત્વિક ઇષ્ટો, પારમાર્થિક માનો.

તાર્ત્વિક પમર્દનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ એક અવસ્થામાંથી અવસ્થાંતર થાય, ભાવમાંથી સ્વભાવોપમર્દઃ ભાવાંતર થાય, પરિણામમાંથી પરિણામાંતર થાય તે જ સ્વભાવોપમર્દ છે. પરિણામ એટલે સંસારી ભાવનો સ્વભાવોપમર્દ થઈ પરિણામાંતર થાય, ભાવાંતર થાય, તો જ મુક્ત ભાવ ઘટે-નહિં તો નહિં. કારણ કે સ્વભાવોપમર્દ ન થાય-એક સ્વભાવ ધીજ સ્વભાવને હઠાવી તેની જગ્યા ન લે ને સંસારી ભાવ એમ ને એમ રહે, ભાવાંતર-પરિણામાંતર ન થાય, તો મુક્ત ભાવ થાય જ કેમ ? માટે આમ ન્યાયથી આ આત્માનો સ્વભાવોપમર્દ-પરિણામ ભાવ તાર્ત્વિક જ-પારમાર્થિક જ માનવો ઇષ્ટ છે. કારણ કે પરિણામી આત્મામાં જ અવસ્થાલેદની સંગતિથી યોગમાર્ગનો સંભવ હોય છે. (જુઓ. શ્લો. ફૂટનોટ પૃ. ૮૧).

દિદક્ષાચાત્મભૂતં તત્મુખ્યમસ્ય નિવર્ત્તેતે ।

પ્રધાનાદિનતેર્હેતુસ્તદભાવાન્ન તન્નતિઃ ॥ ૨૦૦ ॥

દિદક્ષા મલ્લ આદિ આ, તેથી મુખ્ય જ સાવ; નિવર્ત્તે નહિં આત્મના, આત્મભૂત આ ભાવ; પ્રધાનાદિ પરિણામનું, દિદક્ષાદિ નિદાન; તસ અભાવે તેહનું, હોય નહિં પરિણામ. ૨૦૦

અર્થઃ—દિદક્ષાદિ આત્મભૂત છે, તેથી આ આત્માનું મુખ્ય એવું તે દિદક્ષાદિ નિવર્ત્તે છે. તે દિદક્ષાદિ પ્રધાનાદિ પરિણુતિનો હેતુ છે; અને તેના અભાવથી મુક્તાત્માને તે પ્રધાનાદિની પરિણુતિ નથી હોતી.

વિવેચન

દિદક્ષા, અવિદ્યા, મલ્લ, ભવાધિકાર આદિ આત્મભૂત છે, સહજ વસ્તુસત્ છે. તેથી કરીને મુખ્ય-અનુપચરિત જ એવું આ દિદક્ષાદિ આત્માને નિવર્ત્તે છે. તે કેવું છે ? તો કે પ્રધાન આદિની પરિણુતિનો હેતુ-કારણ છે. અને તે દિદક્ષાદિના અભાવથી તે પ્રધાનાદિની પરિણુતિ મુક્ત આત્માને હોતી નથી. તે આ પ્રકારે:—

દિદક્ષા એટલે દેખવાની ઇચ્છા, જગત્ રચના દેખવાની ઇચ્છા. અવિદ્યા એટલે આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન. મલ્લ એટલે રાગ-દ્રેષ-મોહાદિ અંતરંગ મલ્લ, ભાવમલ્લ. ભવાધિકાર એટલે સંસારનો અધિકાર, સંસાર ભાવનું પ્રાણદય, સંસાર ભાવની સત્તા. આ દિદક્ષાદિ

વૃત્તિઃ—દિદક્ષાદિ-દિદક્ષા, અવિદ્યા, મલ્લ, ભવાધિકાર આદિ, આત્મભૂત-આત્મભૂત, સહજ વસ્તુસત્, તત્-તેથી, મુખ્ય-મુખ્ય, અનુપચરિત જ, અસ્ય-આ આત્માનું, નિવર્ત્તેતે-નિવર્ત્તે છે. તે કેવું ? તો ?-પ્રધાનાદિનતેર્હેતુઃ-પ્રધાન આદિની પરિણુતિનો હેતુ-કારણ એવું, તદભાવાત્-તે દિદક્ષાદિના અભાવથી, ન તન્નતિઃ-તેની નતિ-પરિણુતિ નથી, પ્રધાન આદિની પરિણુતિ નથી, -મુક્ત આત્માને.

આત્મભૂત છે, આત્માના અંગભૂત-આત્મભાવરૂપ છે, સદૃશ વસ્તુસત્ છે (Realistic), કાલ્પનિક (Imaginary) નથી. આમ આત્મા સાથે જોડાયેલ હોવાથી આ દિદક્ષાદિ મુખ્ય છે-નિરુપચરિત છે. તે દિદક્ષાદિ આ આત્માને નિવર્તે છે. તે પ્રધાનાદિની પરિણુતિનો હેતુ હોય છે; અને તે દિદક્ષાદિની નિવૃત્તિ થતાં, મુક્તાત્માને પ્રધાનાદિ પરિણુતિ હોતી નથી.x

“અલેદ દશા આવ્યા વિના જે પ્રાણી આ જગત્ની રચના જોવા ઇચ્છે છે તે બંધાય છે. એવી દશા આવવા માટે તે પ્રાણીએ તે રચનાનાં કારણ પ્રત્યે પ્રીતિ કરવી, અને પોતાની અહંરૂપ જ્ઞાતિનો પરિત્યાગ કરવો. સર્વ પ્રકારે કરીને એ રચનાના ઉપભોગની ઇચ્છા ત્યાગવી યોગ્ય છે. અને એમ થવા માટે સત્પુરુષના શરણુ જેવું એકકે ઓષધ નથી. આ નિશ્ચય વાર્તા બિચારાં મોહાંધ પ્રાણીઓ નહીં જાણીને ત્રણે તાપથી બળતા જોઈ પરમ કરુણા આવે છે. હે નાથ ! તું અનુગ્રહ કરી એને તારી ગતિમાં ભક્તિ આપ, એ ઉદ્ધાર નિકળે છે.”—શ્રીમદ્ રાજયંદ્રજી.

ઉપરમાં સ્વભાવોપમર્દ તાત્વિક છે, અને તેથી અવસ્થાંતર-ભાવાંતર થાય છે, એમ સ્થાપિત કર્યું. તે અવસ્થાંતર-ભાવાંતરરૂપ પરિણામીપણું કેવા પ્રકારે હોય છે ? તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવ્યું છે. સંસારી અવસ્થા અને મુક્ત અવસ્થા-એ બે અવસ્થાનું પરિણમન કેવી રીતે થાય છે ? તે અહીં વિવરી બતાવ્યું છે. દિદક્ષા વગેરે જે આત્માનો અંગભૂત ભાવ છે, તે જ્યાંસુધી નિવર્તતો નથી-ટળતો નથી, ત્યાંસુધી તે જડ પ્રકૃતિ-પ્રધાનાદિની પરિણુતિનું નિમિત્ત-કારણ થાય છે. અને તે દિદક્ષાદિ જ્યારે નિવર્તે છે-ટળે છે, ત્યારે તે મુક્ત આત્માને પ્રકૃતિની-પ્રધાનાદિની પરિણુતિ હોતી નથી. તાત્પર્ય કે જ્યાં લગી દિદક્ષાદિભાવ છે, ત્યાં લગી પ્રકૃતિ પરિણામ છે, અને ત્યાં લગી સંસાર છે. અને જ્યારે દિદક્ષાદિ ભાવનો અભાવ થાય છે, ત્યારે પ્રકૃતિ પરિણામના અભાવે સંસારનો અભાવ હોય છે, અને મુક્તભાવની પ્રાપ્તિ હોય છે. આમ દિદક્ષાદિની નિવૃત્તિ આદિ આત્માનું પરિણામીપણું સતે ઘટે છે,—આત્માનું અપરિણામીપણું સતે આ બધું નિરર્થક નિષ્ફલ થઈ પડે છે.*

x “જગદ્દેહાત્મદૃષ્ટીનાં વિશ્વાસઃ રમ્યમેવ વા ।

આત્મન્યેવાત્મદૃષ્ટીનાં કવ વિશ્વાસઃ કવ વા રતિઃ ॥ ”—શ્રી સમાધિશતકં.

* “દિદક્ષાદિનિવૃત્ત્યાદિ પૂર્વસૂચ્યુદિતં યથા ।

આત્મનોડપરિણામિત્વે સર્વમેતદપાર્થકમ્ ॥ ”—શ્રીયોગબિન્દુ, શ્લો. ૪૮૯

દિદક્ષાદિ—> પ્રકૃતિ પરિણામ—> સંસાર.
દિદક્ષાદિ અભાવ—> પ્રકૃતિપરિણામ અભાવ—> સંસાર અભાવ (મોક્ષ)

અન્યથા સ્યાદિયં નિત્યમેષા ચ ભવ ઉચ્યતે ।
एवं च भवनित्यत्वे कथं मुक्तस्य संभवः ॥ ૨૦૧ ॥

નહિં તો હોય આ નિત્ય ને, કહાય આ ‘ભવ’-એમ;
ભવનું નિત્યપણું સતે, મુક્ત સંભવ જ કેમ ? ૨૦૧

અર્થ:—નહિં તો આ પ્રધાનાદિની પરિણુતિ નિત્ય હોય, અને આ પ્રધાનાદિ પરિણુતિ ‘ભવ’ કહેવાય છે; અને એમ ભવનિત્યત્વ સતે મુક્તનો સંભવ કેમ હોય ?

વિવેચન

અને એમ જો દિદક્ષાદિના નિમિત્તે આ પ્રધાનાદિની પરિણુતિ ન માનવામાં આવે, તો આ પ્રધાનાદિની પરિણુતિ નિત્ય-સદૈવ જ હોય. અને આ પ્રધાનાદિ પરિણુતિ ‘ભવ’ કહેવાય છે, ‘સંસાર’ નામે ઓળખાય છે; કારણ કે એ પ્રધાનની-પ્રકૃતિની પરિણુતિ સતે, તદાત્મક મહત્ આદિનો ભાવ હોય છે. એટલે પ્રધાનાદિની પરિણુતિ નિત્ય હોતાં, ભવનું નિત્યપણું થશે, એટલે મુક્તનો સંભવ કેવી રીતે હોય ? ન જ હોય, એમ અર્થ છે.

ઉપરના શ્લોકમાં દિદક્ષા-ભાવમલ્લ આદિના નિમિત્તે આ પ્રધાનાદિની પરિણુતિ હોય છે, અને તેના અભાવે તેની પરિણુતિ હોતી નથી એમ કહેવામાં આવ્યું. તેમ જો ન માનવામાં આવે, તો આ પ્રધાનાદિની પરિણુતિ નિત્ય-સદૈવ જ થયા કરે; કારણ કે જે સકારણ હોય તે તો કાદાચિત્ક હોય-કવચિત્ કારણ મળ્યે જ હોય, પણ નિષ્કારણ હોય તે કાં તો સદાય જ હોય અને કાંતો સદાય ન હોય,—આ નિયમ છે. એટલે દિદક્ષાદિ નિમિત્ત કારણ જો ન હોય, ને પ્રધાનાદિની પરિણુતિ એની મેળે સ્વભાવથી જ થયા કરતી હોય, તો તો પછી તે એની મેળે સદાય થયા જ કરશે, કદી પણ અટકશે નહિં, કદી પણ વિરામ પામશે નહિં, ને મોક્ષ કદી થશે નહિં.

વૃત્તિ:—અને આમ આ અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે,—અન્યથા-અન્યથા, નહિં તો, એમ અભ્યુપગમ-સ્વીકાર ન કરવામાં આવતાં, સ્યાદિયં-આ પ્રધાનાદિ નતિ-પરિણુતિ હોય, નિત્યં-નિત્ય, સદૈવ. તેથી શું ? તો કે-एषा च-અને આ પ્રધાનાદિ નતિ-પરિણુતિ, ભવ ઉચ્યતે-ભવ કહેવાય છે, સંસાર નામે ઓળખાય છે,—એની પરિણુતિ સતે તદાત્મક મહત્ આદિના ભાવને લીધે, एवं च-અને એમ, ઉત્તર નીતિથી, ભવનિત્યત્વે-ભવનિત્યત્વ સતે, કથં મુક્તસ્ય સંભવઃ-મુક્તનો સંભવ કેવી રીતે હોય ? ન જ હોય એમ અર્થ છે.

કારણ કે આ પ્રધાનાદિની જે પરિણતિ છે, તે જ ભવ અથવા સંસાર કહેવાય છે. પ્રધાનની-પ્રકૃતિની પરિણતિ હોતાં, તે પ્રકૃતિઆત્મકx મહત્ આદિનો ભવ હોય છે. પ્રધાનમાંથી મહત્ અર્થાત્ બુદ્ધિ ઉપજે છે, મહત્માંથી અહંકાર પ્રકૃતિપરિણતિ ઉપજે છે, અને અહંકારમાંથી ષોડશક ગણુ ઉપજે છે, અર્થાત્ પાંચ એ જ સંસાર બુદ્ધિ ઈન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ તન્માત્રા અને મન, એમ સોળ ઉપજે છે. આમ પ્રધાન-પ્રકૃતિની પરિણતિ પ્રમાણે ભવની-સંસારની પરિણતિ હોય છે. એટલે પ્રધાનની પરિણતિ જે નિત્ય હોય, તે ભવની-સંસારની પરિણતિ પણ નિત્ય થશે. અને આમ ભવનું-સંસારનું નિત્યપણું હોતાં, મુક્તનો અસંભવ જ થશે. આ અચુક છે. એટલે નિષ્કારણ-નિર્નિમિત્ત એવી પ્રધાનાદિની પરિણતિ ઘટતી નથી, પણ દિદક્ષા-ભાવમલ્લ આદિના નિમિત્ત-કારણે જ તેની પરિણતિ ઘટે છે. તાત્પર્ય કે-દિદક્ષાદિના કારણે સંસાર ને તે કારણ ટળ્યે મોક્ષ હોય છે. એમ સિદ્ધાંત સ્થાપિત થયો. દિદક્ષાદિ—> પ્રધાનાદિ પરિણતિ—> સંસાર. તેમજ-પ્રધાન (પ્રકૃતિ)—> મહત્ (બુદ્ધિ)—> અહંકાર—> ષોડશક ગણુ, (પાંચ બુદ્ધિ ઈન્દ્રિય; પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ તન્માત્રા, મન.)

अवस्था तत्त्वतो नो चेन्ननु तत्प्रत्ययः कथम् ।

भ्रान्तोऽयं किमनेनेति मानमत्र न विद्यते ॥ ૨૦૨ ॥

અવસ્થા જે તત્ત્વથી નથી, પ્રત્યય તેનો કેમ ?

ભ્રાંત એહ, એથી જ શું ? પ્રમાણ અહિં ન એમ. ૨૦૨

અર્થઃ—તત્ત્વથી અવસ્થા નથી એમ જે કહેા, તે તેનો પ્રત્યય કેમ હોય ? આ અવસ્થા પ્રત્યય ભ્રાંત છે, તે આથી શું ? અત્ર ભ્રાંત અવસ્થામાં માન-પ્રમાણુ વિદ્યમાન છે નહિં.

વૃત્તિઃ—અવસ્થા તત્ત્વતો—અવસ્થા તત્ત્વથી-પરમાર્થથી, નો ચેત્-જે ન હોય, પૂર્વાપર ભાવથી. તે આશંકીને કહે છે-નનુ તત્ત્વપ્રત્યયઃ-વારુ, તેનો પ્રત્યય-અવસ્થાનો પ્રત્યય, કથં-કેવી રીતે હોય ?-નિબંધનતા અભાવે. આ ભલે હો । તેથી શું ? ભ્રાન્તોઽયમ્—આ ભ્રાંત છે, આ અવસ્થા પ્રત્યય ભ્રાંત છે. તેા કિમનેન-આથી શું ? ક્વિતિ-એમ, આ આશંકીને કહે છે-માનમત્ર-માન-પ્રમાણુ અત્ર ભ્રાંત અવસ્થામાં, ન વિદ્યતે-વિદ્યમાન નથી.

x“एतेषां या समावस्था सा प्रकृतिः किलोच्यते । प्रधानाव्यकशब्दाभ्यां वाच्या नित्यस्वरूपिका ॥ ततः संजायते बुद्धिर्महानिति यकोच्यते । अहंकारस्ततोऽपि स्यात्तस्मात् षोडशको गणः ॥”

—શ્રી હરિભદ્રસુરિકૃત પડ્દર્શનસમુચ્ચય, ૩૬-૨૭

વિવેચન

જો પૂર્વાપર ભાવથી અવસ્થા તત્ત્વથી-પરમાર્થથી નથી એમ કહો, તો વારુ, નિબંધનના અભાવે તે અવસ્થાનો પ્રત્યય (પ્રતીતિ) કેવી રીતે ઉપજશે ? એટલે વાદી કહે છે-આ ભલે હો, આ અવસ્થા પ્રત્યય બ્રાંત છે. એથી શું ? તેને જવાબ આપે છે કે અત્રે બ્રાંત અવસ્થા બાબતમાં કોઈ પ્રમાણ વિદ્યમાન નથી.

ઉપરમાં પરિણામી આત્મામાં સંસારી ને મુક્ત એ બે અવસ્થા કેવી રીતે ઘટી શકે છે, તે નિર્મલ યુક્તિથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું, અને એકાંત નિત્ય પક્ષનું ખંડન કર્યું.

એટલે નિત્ય પક્ષવાદી કહે છે કે-તમે ભલે તે બે અવસ્થા સિદ્ધ કરી અવસ્થા બા. બતાવી, પણ તે અવસ્થા તત્ત્વથી-પરમાર્થથી નથી. તેનો ન્યાયમૂર્તિ દલીલો શાસ્ત્રકાર ઉત્તર આપે છે કે-વારુ, તે અવસ્થા જો પરમાર્થથી નથી,

તો કારણ અભાવે તે અવસ્થાનો પ્રત્યય (પ્રતીતિ) કેમ ઉપજશે ? આ સંસારી અવસ્થા ને આ સિદ્ધ અવસ્થા, એવી પ્રતીતિ શી રીતે થશે ? એટલે સંકટામણમાં આવીને વાદી કહે છે-આ ભલે હો, પણ આ અવસ્થાપ્રત્યય તો બ્રાંત છે. એથી શું ? તેનો પુનઃ જવાબ આપે છે કે-આ અવસ્થા પ્રત્યય બ્રાંત છે એમ તમે કહો છો, તો તેનું પ્રમાણ શું ? અત્રે પ્રમાણ કોઈ છે નહિં.

યોગિજ્ઞાનં તુ માનં ચેત્તદવસ્થાન્તરં તુ તત્.

તતઃ કિં બ્રાન્તમેતત્સ્યાદન્યથા સિદ્ધસાધ્યતા ॥ ૨૦૩ ॥

યોગિજ્ઞાન જો માન તો, અવસ્થાન્તર તે તાસ;

તો શું ? બ્રાંત આ-અન્યથા, સિદ્ધસાધ્યતા ખાસ. ૨૦૩

અર્થઃ—અને યોગિજ્ઞાન માન છે-પ્રમાણ છે એમ જો કહો, તો તે યોગિજ્ઞાન તે યોગીનું અવસ્થાંતર થયું. તેથી શું ? તો કે-આ યોગિજ્ઞાન બ્રાંત હોય, નહિં તો એનું અબ્રાંતપણું સતે સિદ્ધસાધ્યતા ધાય, અર્થાત્ અવસ્થાભેદની ઉપપત્તિ ધાય.

વિવેચન

યોગીજ્ઞાન જ અત્ર પ્રમાણ છે, એમ જો કહો, તો તે યોગીજ્ઞાન યોગીનું અવ-

વૃત્તિઃ—યોગિજ્ઞાનં તુ-યોગિજ્ઞાન જ, માનં ચેત્-અત્ર જો પ્રમાણ છે, આ આશંકીને કહે છે, તદવસ્થાન્તરં તુ-તેનું અવસ્થાન્તર જ, યોગી અવસ્થાન્તર જ, તત્-તે, યોગિજ્ઞાન છે. તતઃ કિં-તેથી શું ? એમ આ આશંકીને કહે છે-બ્રાન્તમેતત્સ્યાત્-આ યોગિજ્ઞાન બ્રાંત હોય. અન્યથા-અન્યથા, નહિં તો એનું અબ્રાંતપણું સતે, શું ? તો કે-સિદ્ધસાધ્યતા-સિદ્ધસાધ્યતા ધાય, -અવસ્થાભેદની ઉપપત્તિને લીધે.

સ્થાંતર જ છે. તેથી શું ? તો કે-આ યોગીજ્ઞાન જ્ઞાંત હોય; નહિં તો એનું અજ્ઞાંતપણું સતે, અવસ્થાભેદની ઉપપત્તિને લીધે, સિદ્ધસાધ્યતા થાય.

ઉપરમાં પ્રમાણ શું એમ પૂછ્યું, એટલે વાદી કહે છે કે-યોગીજ્ઞાન છે તે પ્રમાણ છે. તેનો શાસ્ત્રકાર ઉત્તર આપે છે કે-જો તમે યોગીજ્ઞાનને પ્રમાણ કહેતા હો તો તે યોગીજ્ઞાન પોતે જ યોગીનું અવસ્થાંતર જ છે. એટલે વાદી કહે છે-તેથી શું ? તે યોગીનું અવસ્થાંતર છે, તો તેથી શું થઈ ગયું ? તે ઉપરથી તમે શું કહેવા માગો છો ? તેનો સિદ્ધાંતકાર જવાબ આપે છે કે-આ યોગીજ્ઞાન કાં તો જ્ઞાંત હોય ને કાં તો અજ્ઞાંત હોય. જો જ્ઞાંત કહો તો તેને તમે પ્રમાણભૂત લેખ્યું શી રીતે ? અને જો અજ્ઞાંત કહો તો સિદ્ધસાધ્યતા થઈ. અર્થાત્ અજ્ઞાંત એવા અવસ્થાભેદની ઉપપત્તિ થઈ, એટલે અમે જે સાધવા માગતા હતા, તે જ તમે સ્વીકારીને સાધી આપ્યું ! જ્યાંથી તમે છટકવા માગતા હતા, ત્યાં જ આવીને તમે સપડાઈ ગયા ! એટલે હવે તમે અમારા મતનો સ્વીકાર કર્યો હોવાથી, અમારે કાંઈ કહેવાપણું રહેતું નથી; કારણ કે યોગીજ્ઞાન એ જ પોતે તે યોગીનું અવસ્થાંતર છે. પૂર્વે તે યોગીજ્ઞાન નહોતું, પછી થયું, એટલે તે આગલી અવસ્થામાંથી થયેલી જૂદી અવસ્થા છે. અને આ તો અજ્ઞાંત છે-પ્રમાણભૂત છે એમ તમે કહો છો, એટલે તે અવસ્થાંતર પણ અજ્ઞાંત છે, પ્રમાણભૂત છે, એમ તમે પણ સ્વીકાર કરો છો. ઇતિ સિદ્ધં નઃ સમીહિતમ્ ! કિં બહુ જલિપતેન ?-આમ એકાંત નિત્યપક્ષનું પણ અત્ર સુચુક્તિયુક્ત સન્ન્યાયથી ખાંડન કરવામાં આવ્યું.

એટલે વસ્તુ કેવલ અભાવરૂપ પણ નથી, તેમજ કેવલ ભાવરૂપ પણ નથી, પણ ભાવાભાવરૂપ છે, એમ અનેકાંત સિદ્ધાંત અત્ર સુપ્રતિષ્ઠિત થયો. તાત્પર્ય કે-આત્મા દ્રવ્યથી નિત્ય છે, અને પર્યાયથી અનિત્ય છે. દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ આત્મા નિત્ય છે, પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે-પર્યાયથી પલટાય છે. બાલ, યુવાન ને વૃદ્ધ એ ત્રણે અવસ્થાનું જ્ઞાન એક જ પુરુષને થાય છે.

“આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય;

બાલાદિ વય ત્રણનું, જ્ઞાન એકને થાય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

। इति एकान्तनित्यपक्षनिराकरणम् ।

વસ્તુસ્વભાવ-સાર.

ક્ષણિકવાદી કહે છે કે-‘આગલી પાછલી ક્ષણે વસ્તુનો અભાવ છે, વર્તમાન ક્ષણે જ તેનો ભાવ-હોવાપણું છે.’ (૧) આ તેનું કથન યુક્તિથી અસંગત છે, કારણ કે તેના અભિપ્રાયે તે વર્તમાન ભાવવાળી તો છે, એટલે તે સદા તદ્ભાવવાળી-એકાંત અનિત્ય વર્તમાન ભાવવાળી હોવી જોઈએ. કારણ કે ‘સદા તદ્ભાવથી તદ્વત્’ હોય પક્ષ અચુકત એવો નિયમ છે. આમ તેની માન્યતા સાથે અવિરોધથી તે વસ્તુ સદા વર્તમાન ભાવવાળી અર્થાત્ નિત્ય સિદ્ધ થશે. અને તે વર્તમાન ભાવનો

સ્વીકાર નહિ કરે, તો તે સદાય અસત્ જ સિદ્ધ થશે. આમ કાં તો વસ્તુ એકાંત નિત્ય-સદા ભાવરૂપ સાબિત થશે અને કાં તો એકાંત અનિત્ય-સદા અભાવરૂપ સાબિત થશે. એટલે ક્ષણિકવાદ ક્ષણભર ટકી શકશે નહિ. (૨) હવે જો ક્ષણિકવાદી એમ કહે કે-‘ જો આગલી ક્ષણ છે તે જ છે નહિ. ’ તો ‘ તે અન્યથા હોય છે ’ એની જેમ વિરુદ્ધ છે. કારણકે તે વસ્તુ અન્યથા-બીજી જ થઈ જતી હોય તો ‘ તે ’ કેમ ? અને તે હોય તો ‘ અન્યથા ’-બીજી જ કેમ થાય ? એવી દલીલ તેઓ કરે છે. તે જ ન્યાય તેમના કથન પર લાગુ પાડીએ તો તે જ છે તો તે કેમ ‘ છે નહિ ? ’ અને તે છે નહિ તો ‘ તે ’ કેમ ? એમ વદતો વ્યાધાત થાય છે. (૩) તેમજ અભાવ ઉત્પત્તિ આદિ દોષ આવે છે, કારણ કે સત્ત્વ અસત્ત્વ માનો, તો અસત્ત્વનો ઉત્પાદ થશે, અર્થાત્ અભાવની ઉત્પત્તિ થશે. અને જેની ઉત્પત્તિ હોય તેનો નાશ પણ હોય જ, એ નિયમથી આ અભાવનો નાશ પણ થશે, એટલે નષ્ટ વસ્તુનો તેને તે રૂપે પુનર્ભાવ થશે. અર્થાત્ વસ્તુ સદા ભાવરૂપ સાબિત થશે. અને જો વસ્તુ સદા નાશવંત માનો તો વિવક્ષિત ક્ષણે પણ તેની સ્થિતિ નહિ હોય, અર્થાત્ તે સદા અભાવરૂપ સાબિત થશે. (૪) હવે જો એમ કહે કે તે નાશ ક્ષણસ્થિતિ-ધર્મવાળો છે, તો બીજી વગેરે ક્ષણે પણ સ્થિતિ હોતાં આ ક્ષણસ્થિતિધર્મપણું આવીને ઊભું રહેશે. એટલે જે કહ્યું હતું તેમજ થશે. કારણ કે જ્યારે તેની ક્ષણસ્થિતિ છે ત્યારે જ તેની અસ્થિતિ ઘટતી નથી, અને પછી પણ તે અસ્થિતિ ઘટતી નથી. અર્થાત્ સદા તેની સ્થિતિ જ ઘટે છે. આમ સત્ત્વ અસત્ત્વ વગેરે જે કહ્યું હતું તે બધું જ ખરાબ છે. અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારે એકાંત અનિત્ય પક્ષ-ક્ષણિકવાદ ઘટતો નથી. તાત્પર્ય કે-વસ્તુ એકાંત અભાવરૂપ નથી.

તેમજ એકાંત નિત્ય પક્ષ પણ કોઈ રીતે ઘટતો નથી. કારણ કે (૧) અપ્રત્યુત, અનુત્પન્ન, સ્થિર, એકરૂપ તે સત્ છે એમ નિત્યવાદી કહે છે, અર્થાત્ વસ્તુ સદા એક-ભાવરૂપ છે. એટલે સંસાર ભાવ છે, તો તેની કદી પણ નિવૃત્તિ નહિ. એકાંત નિત્ય થાય, અર્થાત્ સદા ય સંસારભાવ જ રહેશે, કદી પણ મુક્ત ભાવની પક્ષ અયુક્ત ઉપપત્તિ થશે નહિ; કારણ કે એક સ્વભાવની બે અવસ્થા કદી હોય છે. એટલે સંસારી અને મુક્ત એમ બે અવસ્થા કહેવી તે શબ્દમાત્ર થઈ પડશે, માટે એક સ્વભાવથી બીજા સ્વભાવનો ઉપમર્દ તાત્ત્વિક માનવો ઇષ્ટ છે. અર્થાત્ એક સ્વભાવ બીજા સ્વભાવને ખસેડી તેનું સ્થાન લે તો જ સંસારીને મુક્ત એમ બે અવસ્થા ઘટી શકે, નહિ તો નહિ. (૨) દિદક્ષા-ભાવમત્ત વગેરે આત્માની આત્મભૂત મુખ્ય વસ્તુસત્ છે, તે આત્માને નિવર્તે છે. અને તે દિદક્ષાદિ પ્રધાનાદિની પરિણતિનું કારણ છે, તેના અભાવે પ્રધાનાદિની પરિણતિ હોતી નથી. અર્થાત્ દિદક્ષાદિ કારણ જ્યાં-લગી ટળતું નથી ત્યાંલગી પ્રધાનાદિની-પ્રકૃતિ આદિની પરિણતિ થયા કરે છે, અને તે કારણ ટળે પ્રધાનાદિની પરિણતિ થતી નથી. નહિ તો દિદક્ષાદિ કારણ ન માનો તો નિપ્રકાર જોની આ પ્રધાનાદિ પરિણતિ સદા થયા કરશે. આ પ્રધાનાદિની પરિણતિ

છે, તે ભવ-સંસાર કહેવાય છે. અને આમ ભવનું નિત્યપણું હોતાં, મુક્તનો સંભવ કેમ થશે ? માટે દિદક્ષાદિ કારણ માનવું પડશે. દિદક્ષાદિ હોતાં સંસાર હોય છે, અને તેના અભાવે મોક્ષ હોય છે. આમ જો અવસ્થા ઘટશે. (૩) અને એમ જો કહો કે-આ અવસ્થા તત્ત્વથી નથી, તો તેની પ્રતીતિ કેમ ઉપજશે ? આ પ્રતીતિ જાંત છે એમ કહો તો તેનું પ્રમાણ શું ? યોગીજ્ઞાન પ્રમાણ છે, તો તે આ યોગીજ્ઞાન જ અવસ્થાંતર થયું. આ યોગી-જ્ઞાનને જાંત કહો તો તેને પહેલાં પ્રમાણ કેમ કહ્યું ? અને અજાંત કહો, તો અવસ્થાંતર પક્ષનો તમે સ્વીકાર કર્યો. આમ કોઈ રીતે એકાંત નિત્ય પક્ષ (ભાવરૂપ વસ્તુ) ઘટતો નથી.

તાત્પર્ય કે વસ્તુ ભાવ-અભાવરૂપ છે, અર્થાત્ પરિણામી નિત્ય છે. એમ માનીએ તો જ સંસાર-મોક્ષ એ સર્વ વ્યવસ્થા ઝરાળર ઘટે છે; કારણ કે ભાવમલ આદિથી સ્વભાવનો ઉપમર્દ થાય છે, છતાં તેના મૂળ સ્વભાવના યોગથી તેનો જેવો ભાવ હતો તેવો ભાવ-તથાભાવ થાય છે. એ જ અદોષપણું છે. અને આ જ સ્વભાવ છે તે જ વસ્તુનો સ્વ ભાવ છે, અર્થાત્ તત્ત્વથી નિજ સત્તા જ છે. સ્વભાવસ્થિતિ એ જ મોક્ષ છે, એ જ અદોષપણું છે; અને વિભાવસ્થિતિ એ જ સંસાર છે, એ જ સદોષપણું છે.

આનુષંગિક કહ્યું, હવે પ્રકૃત પ્રસ્તવીએ છીએ, અને તે પ્રકૃત સિદ્ધસ્વરૂપ છે, ' વ્યાધિમુક્તઃ પુમાન્ લોકે ' ઇત્યાદિના ઉપન્યાસથી. તેમાં—

વ્યાધિતસ્તદભાવો વા તદન્યો વા યથૈવ હિ ।

વ્યાધિમુક્તો ન સન્નીત્યા કદાચિદુપપદ્યતે ॥ ૨૦૪ ॥

રોગી રોગી અભાવ વા, તેથી અન્ય જ જેમ;

રોગ મુક્ત સન્ન્યાયથી, ઘટે ન કદીય એમ. ૨૦૪

અર્થ:—જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે તે વ્યાધિત, અથવા તેનો અભાવ જે છે તે, અથવા તેનાથી અન્ય જે છે તે, જેમ સન્નીતિથી ' વ્યાધિમુક્ત ' કદી પણ ઘટતો નથી;

વિવેચન

વ્યાધિત એટલે જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે તે, અથવા તેના અભાવરૂપ જે છે તે, અથવા તેનાથી અન્ય-તેનો પુત્રાદિ જે છે તે, એ ત્રણેમાંથી એક પણ સન્ન્યાયથી કદી પણ ' વ્યાધિમુક્ત ' ઘટતો નથી. એમ દર્શાવે છે.

વૃત્તિ:-વ્યાધિત:-વ્યાધિત, જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે તે જ, તદભાવો વા-અથવા તેનો અભાવ જે છે તે, તદન્યો વા-અથવા તેનાથી અન્ય, વ્યાધિતથી અન્ય, -તેનો પુત્રાદિ, યથૈવ હિ. વ્યાધિમુક્તો-ન-જેમ વ્યાધિમુક્ત નથી, એ ત્રણેમાંથી એક પણ જેમ ' વ્યાધિમુક્ત ' નથી, ' સન્નીત્યા-સન્નીતિથી-સન્ન્યાયથી, કદાચિદુપપદ્યતે-કદી પણ ઘટતો, એમ દર્શાવે છે.

મુક્તત્વમીમાંસા : વ્યાધિત આદિ વ્યાધિમુક્ત નથી, તેમ સંસારી આદિ મુક્ત નથી (૬૬૫

(૧) જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે એવો વ્યાધિત અર્થાત વ્યાધિવાળો મનુષ્ય સન્ન્યાયથી જોઈએ તો કદીપણ ' વ્યાધિમુક્ત ' કહી શકાય નહિ; કારણ કે વ્યાધિમુક્ત હોય તે વ્યાધિમુક્ત કેમ કહેવાય ? તે તો વદતોવ્યાધાત છે. (૨) અથવા વ્યાધિત આદિ જ્યાં વ્યાધિતનો-વ્યાધિવંતનો જ સંચોડો અભાવ હોય, ત્યાં પણ વ્યાધિમુક્ત નથી વ્યાધિમુક્તપણું કેમ ઘટે ? કારણ કે જ્યાં વ્યાધિવંત જ પોતે નથી, ત્યાં વ્યાધિથી મુક્ત થાય કેણું ? (૩) અથવા વ્યાધિતથી અન્ય એવો તેનો પુત્ર-ભાઈ આદિ પણ વ્યાધિમુક્ત કહી શકાતો નથી. કારણ કે વ્યાધિમુક્ત જ્યોત્સે વ્યાધિમુક્ત થનારો જ્યોત્સે-એમ કેમ બને ? આમ રોગી હોય તે રોગમુક્ત કેમ કહેવાય ? અથવા રોગીનો જ જ્યાં અભાવ છે, ત્યાં રોગમુક્ત થશે કેણું ? અથવા રોગી બીજો ને રોગમુક્ત-સાને થાય બીજો, એ પણ કેમ ઘટે ? માટે સંસ્ત્રીતિની રીતિએ જોતાં રોગી કે રોગીનો અભાવ કે રોગીથી અન્ય, કદીપણ ' રોગમુક્ત ' કહેવો ઘટે નહિ. કારણ કે આ ત્રણેય પક્ષ પ્રત્યક્ષબાધિત છે, દૃષ્ટ-મૃષ્ટ વિરુદ્ધ છે. એટલે આ ઉપરથી એ ક્ષતિ ધાય છે કે-રોગીને જે રોગમુક્ત કહે, અથવા રોગીના અભાવને જે રોગમુક્ત કહે, અથવા રોગીને જાહેર બોલને જે રોગમુક્ત કહે, તે તેનું પ્રગટ પ્રાંતપણું જ છે, મિથ્યાત્વ જ છે. મતિવિપર્યાસ જ છે.

હાઈતિક યોજન કહે છે—

સંસારી તદભાવો વા તદન્યો વા તથૈવ હિ ।

મુક્તોઽપિ હન્ત નો મુક્તો મુખ્યવૃત્ત્યેતિ તદ્વિદઃ ॥ ૨૦૬ ॥

સંસારી તસ અભાવ વા, તેથી અન્ય જ તેમ;

મુક્ત પણ મુક્ત મુખ્ય ના, વહે યોગવિદ્ એમ. ૨૦૫

અર્થ:—તેમજ સંસારી, અથવા તેનો અભાવ, અથવા તેનાથી અન્ય, તે મુક્ત કહે છતાં મુખ્ય વૃત્તિથી મુક્ત નથી, એમ તે મુક્તના જાણકારો કહે છે.

વિવેચન

તેમ જ સંસારી પુરુષ, અથવા તે પુરુષનો અભાવ માત્ર જ, અથવા તેનાથી એકાંતે અન્ય, તે મુક્ત છતાં મુખ્ય વૃત્તિથી-પરમાર્થથી મુક્ત નથી, એમ તે મુક્તના જ્ઞાતા પુરુષો કહે છે.

વૃત્તિ:—સંસારી-સંસારી, પુરુષ, તદભાવો વા-અથવા તેનો અભાવ, પુરુષ અભાવ માત્ર જ તદન્યો વા-અથવા તેનાથી અન્ય, એકાંતવક્ષણ એવો તેનાથી અન્ય, તથૈવ હિ-તેમ જ, જેમ દર્શનમાં છે તેમ, ધું ? તો કે-મુક્તોઽપિ હન્ત નો મુક્તો મુખ્યવૃત્ત્યા-મુક્ત કહે છતાં મુખ્યવૃત્તિથી મુક્ત નથી, -મજેપને તેના પ્રવૃત્તિનેમિત્તના અભાવને લીધે. इति तद्विदઃ-એમ તદ્વિદો-તેના અણુકારો. મુક્તના જ્ઞાતાઓ એમ કહે છે.

છે, તે ભવ-સંસાર કહેવાય છે. અને આમ ભવનું નિત્યપણું હોતાં, મુક્તનો સંભવ કેમ થશે ? માટે દિદક્ષાદિ કારણ માનવું પડશે. દિદક્ષાદિ હોતાં સંસાર હોય છે, અને તેના અભાવે મોક્ષ હોય છે. આમ જો અવસ્થા ઘટશે. (૩) અને એમ જો કહો કે-આ અવસ્થા તત્ત્વથી નથી, તો તેની પ્રતીતિ કેમ ઉપજશે ? આ પ્રતીતિ બ્રાંત છે એમ કહો તો તેનું પ્રમાણ શું ? યોગીજ્ઞાન પ્રમાણ છે, તો તે આ યોગીજ્ઞાન જ અવસ્થાંતર થયું. આ યોગીજ્ઞાનને બ્રાંત કહો તો તેને પહેલાં પ્રમાણ કેમ કહ્યું ? અને અબ્રાંત કહો, તો અવસ્થાંતર પક્ષનો તમે સ્વીકાર કર્યો. આમ કોઈ રીતે એકાંત નિત્ય પક્ષ (ભાવરૂપ વસ્તુ) ઘટતો નથી.

તાત્પર્ય કે વસ્તુ ભાવ-અભાવરૂપ છે, અર્થાત્ પરિણામી નિત્ય છે. એમ માનીએ તો જ સંસાર-મોક્ષ એ સર્વ વ્યવસ્થા ઝરાઝર ઘટે છે; કારણ કે ભાવમલ આદિથી સ્વભાવનો ઉપમર્દ થાય છે, છતાં તેના મૂળ સ્વભાવના યોગથી તેનો જેવો ભાવ હતો તેવો ભાવ-તથાભાવ થાય છે. એ જ અદોષપણું છે. અને આ જે સ્વભાવ છે તે જ વસ્તુનો સ્વ ભાવ છે, અર્થાત્ તત્ત્વથી નિજ સત્તા જ છે. સ્વભાવસ્થિતિ એ જ મોક્ષ છે, એ જ અદોષપણું છે; અને વિભાવસ્થિતિ એ જ સંસાર છે, એ જ સદોષપણું છે.

આનુષંગિક કહ્યું, હવે પ્રકૃત પ્રસ્તવીએ છીએ, અને તે પ્રકૃત સિદ્ધસ્વરૂપ છે, ' વ્યાધિમુક્તઃ પુમાન્ લોકે ' ઇત્યાદિના ઉપન્યાસથી. તેમાં—

વ્યાધિતસ્તદભાવો વા તદન્યો વા યથૈવ હિ ।

વ્યાધિમુક્તો ન સન્નીત્યા કદાચિદુપપદ્યતે ॥ ૨૦૪ ॥

રોગી રોગી અભાવ વા, તેથી અન્ય જ જેમ;

રોગ મુક્ત સન્ન્યાયથી, ઘટે ન કદીય એમ. ૨૦૪

અર્થ:—જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે તે વ્યાધિત, અથવા તેનો અભાવ જે છે તે, અથવા તેનાથી અન્ય જે છે તે, જેમ સન્નીતિથી ' વ્યાધિમુક્ત ' કદી પણ ઘટતો નથી;

વિવેચન

વ્યાધિત એટલે જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે તે, અથવા તેના અભાવરૂપ જે છે તે, અથવા તેનાથી અન્ય-તેનો પુત્રાદિ જે છે તે, એ ત્રણેમાંથી એક પણ સન્ન્યાયથી કદી પણ ' વ્યાધિમુક્ત ' ઘટતો નથી. એમ દર્શાવે છે.

વૃત્તિ:-વ્યાધિત:-વ્યાધિત, જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે તે જ, તદભાવો વા-અથવા તેનો અભાવ જે છે તે, તદન્યો વા-અથવા તેનાથી અન્ય, વ્યાધિતથી અન્ય, -તેનો પુત્રાદિ, યથૈવ હિ. વ્યાધિમુક્તો-ન-જેમ વ્યાધિમુક્ત નથી, એ ત્રણેમાંથી એક પણ જેમ ' વ્યાધિમુક્ત ' નથી, સન્નીત્યા-સન્નીતિથી. સન્ન્યાયથી, કદાચિદુપપદ્યતે-કદી પણ ઘટતો, એમ દર્શાવે છે.

(૧) જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે એવો વ્યાધિત અર્થાત વ્યાધિવાળો મનુષ્ય સન્ન્યાયથી જોઈએ તો કદીપણ ‘ વ્યાધિમુક્ત ’ કહી શકાય નહિ; કારણ કે વ્યાધિમુક્ત હોય તે વ્યાધિમુક્ત કેમ કહેવાય ? તે તો વદતોવ્યાધાત છે. (૨) અથવા વ્યાધિત આદિ જ્યાં વ્યાધિતનો-વ્યાધિવંતનો જ સચોટો અભાવ હોય, ત્યાં પણ વ્યાધિમુક્ત નથી વ્યાધિમુક્તપણું કેમ ઘટે ? કારણ કે જ્યાં વ્યાધિવંત જ પોતે નથી, ત્યાં વ્યાધિથી મુક્ત થાય કોણ ? (૩) અથવા વ્યાધિતથી અન્ય એવો તેનો પુત્ર-ભાઈ આદિ પણ વ્યાધિમુક્ત કહી શકાતો નથી. કારણ કે વ્યાધિમુક્ત જૂદો ને વ્યાધિમુક્ત થનારો જૂદો-એમ કેમ બને ? આમ રોગી હોય તે રોગમુક્ત કેમ કહેવાય ? અથવા રોગીનો જ જ્યાં અભાવ છે, ત્યાં રોગમુક્ત થશે કોણ ? અથવા રોગી બીજો ને રોગમુક્ત-સાને થાય બીજો, એ પણ કેમ ઘટે ? માટે સમીતિની રીતિએ જોતાં રોગી કે રોગીનો અભાવ કે રોગીથી અન્ય, કદીપણ ‘ રોગમુક્ત ’ કહેવો ઘટે નહિ. કારણ કે આ ત્રણેય પક્ષ પ્રત્યક્ષબાધિત છે, દૃષ્ટ-ઈષ્ટ વિરુદ્ધ છે. એટલે આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે-રોગીને જે રોગમુક્ત કહે, અથવા રોગીના અભાવને જે રોગમુક્ત કહે, અથવા રોગીને બદલે બીજાને જે રોગમુક્ત કહે, તે તેનું પ્રગટ પ્રાંતપણું જ છે, મિથ્યાત્વ જ છે, મતિવિપર્યાસ જ છે.

દાર્ષ્ટિક યોજન કહે છે—

સંસારી તદભાવો વા તદન્યો વા તથૈવ હિ ।

મુક્તોઽપિ હન્ત નો મુક્તો મુખ્યવૃત્ત્યેતિ તદ્વિદઃ ॥ ૨૦૫ ॥

સંસારી તસ અભાવ વા, તેથી અન્ય જ તેમ;

મુક્ત પણ મુક્ત મુખ્ય ના, વદે યોગવિદ્ એમ. ૨૦૫

અર્થ:—તેમજ સંસારી, અથવા તેનો અભાવ, અથવા તેનાથી અન્ય, તે મુક્ત કહેા છતાં મુખ્ય વૃત્તિથી મુક્ત નથી, એમ તે મુક્તાના જાણકારો કહે છે.

વિવેચન

તેમ જ સંસારી પુરુષ, અથવા તે પુરુષનો અભાવ માત્ર જ, અથવા તેનાથી એકાંતે અન્ય,--તે મુક્ત છતાં મુખ્ય વૃત્તિથી-પરમાર્થથી મુક્ત નથી, એમ તે મુક્તાના જ્ઞાતા પુરુષો કથે છે.

વૃત્તિ:—સંસારી-સંસારી, પુરુષ, તદભાવો વા-અથવા તેનો અભાવ, પુરુષ અભાવ માત્ર જ, તદન્યો વા-અથવા તેનાથી અન્ય, એકાંતવક્ષણુ એવો તેનાથી અન્ય, તથૈવ હિ-તેમ જ, જેમ દષ્ટાંતમાં છે તેમ, શું ? તો કે-મુક્તોઽપિ હન્ત નો મુક્તો મુખ્યવૃત્ત્યા-મુક્ત કહેા છતાં મુખ્યવૃત્તિથી મુક્ત નથી,--ત્રણેયને તેના પ્રવૃત્તિનિમિત્તના અભાવને લીધે. इति तद्विदઃ-એમ તદ્વિદો-તેના જાણકારો, મુક્તાના જ્ઞાતાઓ એમ કહે છે.

ઉપરમાં જે દષ્ટાંત કહ્યું તેની દાર્ષ્ટિક ઘટના અહીં કહી છે:-જેમ રોગી, કે રોગીનો અભાવ, કે રોગીથી અન્ય,-એ ત્રણમાંથી કોઈ પણ રોગમુક્ત કહેવો ઘટતો નથી;

તેમ સંસારી પુરુષ, કે સંસારી પુરુષનો અભાવ માત્ર જ, કે તેનાથી સંસારી આદિ એકાંતે અન્ય-એ ત્રણમાંથી કોઈ પણ મુખ્યવૃત્તિથી-પરમાર્થથી મુક્ત મુક્ત નથી ઘટતો નથી, કારણ કે તથાપ્રકારે તેના પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો તેને અભાવ

છે. (૧) સંસારી અર્થાત્ ભવરોગ જેને લાગુ પડેલો છે, એવો સંસાર પરિભ્રમણ કરી રહેલો પુરુષ-આત્મા જે છે, તે પરમાર્થથી મુક્ત કહેવો ઘટતો નથી; કારણ કે તે પરમાર્થથી ખરેખરો મુક્ત હોય તો તે સંસારી કેમ છે? અને જો તે સંસારી છે, તો સંસારથી મુક્ત એવો તે મુક્ત કેમ હોય? જો કે શુદ્ધ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ 'સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ' -એમ ઉપચાર કથન કરી શકાય, તો પણ તથાસ્પ તાત્વિક મુક્ત દશા વિના પારમાર્થિક-મુખ્ય એવું મુક્તપણું કહી શકાય નહિં. અને જો કોઈ કહે તો તે કેવલ જ્ઞાંતિ જ છે, મિથ્યાત્વ જ છે, મતિવિપર્યાસ જ છે. તાત્પર્ય કે-સંસારી તે મુખ્યવૃત્તિથી મુક્ત કહેવાય નહિં. (૨) અથવા જ્યાં સંસારી પુરુષનો જ અભાવ હોય, ત્યાં પણ મુક્તપણું ઘટતું નથી. કારણ કે જ્યાં પુરુષનો-આત્માનો જ સચોડો અભાવ છે, ત્યાં મુક્ત થશે કોણ? (૩) અથવા તે સંસારી પુરુષથી અન્ય-એકાંતે જૂદો જ હોય, તે પણ મુક્ત થવો ઘટતો નથી; કારણ કે રોગી બીજો ને સાજો થાય બીજો એ જેમ બનવા-જોગ નથી, તેમ ભવરોગી બીજો ને ભવરોગથી મુક્ત થનારો બીજો એ પણ બનવાજોગ નથી.

આમ મોક્ષના પ્રવૃત્તિનિમિત્તના-કારણના અભાવે ત્રણમાંથી કોઈ પણ પક્ષમાં મુખ્ય વૃત્તિથી મુક્તપણું ઘટતું નથી એટલે કે રોગી જેમ રોગમુક્ત કહી શકાતો નથી, તેમ ભવરોગી એવો સંસારી પણ મુક્ત કહી શકાતો નથી. રોગીનો પોતાનો જ જ્યાં સચોડો અભાવ હોય ત્યાં પછી રોગમુક્ત થવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી, તેમ ભવરોગી એવા પુરુષનો આત્માનો જ જ્યાં અભાવ છે, ત્યાં તેના મુક્ત હોવાનો સંભવ રહેતો નથી. અથવા રોગી બીજો ને રોગમુક્ત સાજો થાય બીજો એ જેમ ઘટતું નથી, તેમ ભવરોગી આત્મા બીજો ને ભવરોગથી મુક્ત થાય બીજો તે પણ ઘટતું નથી કારણ કે તે તો કરે કોઈ ને ભોગવે કોઈ, 'લે લાલો ને ભરે હરદાસ' એના જેવું થયું! આમ જો ને જો ચાર જેવી, કોઈ કાળે ન ફરે એવી આ 'પરમ નિશ્ચયરૂપ સિદ્ધાંતિક વાર્તા' છે. આગાલવૃદ્ધ સાદી સમજવાળો કોઈ પણ મનુષ્ય સમજે એવી આ પ્રગટ સત્ય હકીકત છે. છતાં રોગીને, અથવા રોગીના અભાવને, અથવા રોગીથી અન્યને જો કોઈ રોગમુક્ત કહેવાનો ખોટો આશ્રય ધરે, તો તે સાવ જોહૂડું હોઈ જેમ પ્રગટ જ્ઞાંતિ જ છે, પ્રત્યક્ષ મિથ્યાત્વ જ છે; તેમ ભવરોગી એવા સંસારી પુરુષને, કે તે પુરુષના અભાવને, કે તે પુરુષથી અન્યને જો કોઈ મુક્ત કહે, તો તે પણ સાવ જોહૂડું હોઈ, પ્રગટ જ્ઞાંતિ જ છે, સાક્ષાત્ મિથ્યાત્વ જ છે.

આ ઉપરથી એ ધ્વનિત થાય છે કે-(૧) કોઈ મતવાદી (સાંખ્ય-યોગાદિ)

સંસારી પુરુષને-આત્માને સંદાં મુક્ત જ માને છે, તે મિથ્યા છે; કારણકે સંસારી પુરુષ-
આત્મા જો મુક્ત જ છે, તો તેનો પ્રગટ ભવભ્રમણરૂપ સંસાર કેમ છે ?
જ્ઞાંત અને જો સંસાર છે તો તે મુક્ત કેમ છે ? વળી જો તે મુક્ત જ છે
માન્યતાઓ તો તેને સંસારથી મુક્ત કરવા માટેના આ બધા યોગમાર્ગનું પ્રયોજન
શું છે ? માટે આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે, મિથ્યા છે. (૨) કોઈ
મતવાદી પુરુષના-આત્માના અભાવને મુક્ત કહે છે, તે પણ મિથ્યા છે, અતિપ્રસંગરૂપ
હોઈ અયુક્ત છે. કારણકે જેનો અભાવ છે, તેનો 'ભાવ' -હોવાપણું કહેવું બેહુકું છે. જે
છે જ નહિં, તે મુક્ત કેમ થશે ? (૩) કોઈ પુરુષથી-આત્માથી એકાંતે અન્યને-જૂદાને
મુક્ત કહે છે, તે પણ અયુક્ત છે; કારણકે ક્ષણવાદીના અભિપ્રાયે જે પૂર્વ ક્ષણે હતો તે
ઉત્તરક્ષણે છે જ નહિ. એટલે પૂર્વાપર અન્વય સંબંધ વિના ભવરોગી એવો સંસારી આત્મા
તે બીજો, અને મુક્ત થયો તે આત્મા પણ બીજો. આ તો પ્રગટ વિસંવાદરૂપ છે.

આમ એકાંતવાદી અન્ય દર્શનીઓની માન્યતા પ્રમાણે વસ્તુસ્વભાવ ઘટતો નથી,
બંધ-મોક્ષ વ્યવસ્થા ઘટતી નથી, સંસારી-મુક્ત આદિ વ્યવસ્થા ઘટતી નથી. કેવળ
અનેકાંત સિદ્ધાંતથી જ વસ્તુસ્વભાવ ઘટે છે, અવિકલ એવી સકલ
અનેકાંતની બંધ-મોક્ષ વ્યવસ્થા ઘટે છે, સંસારી-મુક્ત આદિ વ્યવસ્થા સાંગોપાંગ
પ્રમાણતા સંપૂર્ણપણે ઘટે છે. ઈત્યાદિ અત્યંત ગંભીર દાર્શનિક વિચારણા અત્ર
સમાય છે, જે સમજવા માટે શ્રી ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્તા-
સમુચ્ચય, ધર્મસંગ્રહણી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, સન્મતિતર્ક આદિ દર્શનપ્રભાવક
આકર ગ્રંથો જિજ્ઞાસુએ અવગાહવા.

“ સર્વ દર્શનની શિક્ષા કરતાં જિનની કહેલી બંધ મોક્ષના સ્વરૂપની શિક્ષા જેટલી
અવિકળ પ્રતિભાસે છે, તેટલી બીજાં દર્શનની પ્રતિભાસતી નથી-અને જે અવિકળ શિક્ષા
તે જ પ્રમાણસિદ્ધ છે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ત્યારે મુક્ત વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારે છે ? તે કહે છે—

ક્ષીણવ્યાધિર્યથા લોકે વ્યાધિમુક્ત इति स्थितः ।

भवरोग्येव तु तथा मुक्तस्तन्त्रेषु तत्क्षयात् ॥ ૨૦૬ ॥

વૃત્તિઃ—ક્ષીણવ્યાધિઃ—ક્ષીણ વ્યાધિવાળો પુરુષ, યથા લોકે જેમ લોકમાં અવિગાતથી (એકી
અવાળે), વ્યાધિમુક્ત इति—વ્યાધિમુક્ત છે એમ, તેના તેના અભાવથી વ્યાધિમુક્ત છે એમ, સ્થિતઃ—
સ્થિત છે, સ્થાપતીય નથી-સ્થાપવાનો નથી. ભવરોગ્યેવ—ભવરોગી જ, મુખ્ય એવા તદ્ભાવથી,—તે
રોગના ભાવથી, તથા—તેવા પ્રકારે, મુક્તઃ—મુક્ત, વ્યાધિમુક્ત, તંત્રેષુ—તંત્રોમાં—શાસ્ત્રોમાં સ્થિત છે,
તત્ક્ષયાત્—તેના ક્ષય થકી, તે ભવરોગના ક્ષયને લીધે, એમ અર્થ છે.

ક્ષીણવ્યાધિ જ્યમ લોકમાં, વ્યાધિમુક્ત છે સ્થિત;
ભવરોગી જ ત્યમ તસ ક્ષયે, શાસ્ત્રે મુક્ત સુસ્થિત. ૨૦૬

અર્થ:—જેમ લોકમાં ક્ષીણ વ્યાધિવાળો તે ‘વ્યાધિમુક્ત’ એમ સ્થિત છે, તેમ ભવરોગી જ તે ભવરોગના ક્ષય થકી ‘મુક્ત’ એમ તંત્રોમાં-શાસ્ત્રોમાં સ્થિત છે.

વિવેચન

જેનો વ્યાધિ ક્ષીણ થયો છે એવો ક્ષીણવ્યાધિ પુરુષ જેમ લોકમાં અવિગાનથી-એકી અવાજે ‘વ્યાધિમુક્ત’ છે એમ સ્થિત છે, સ્થાપનીય નથી-સ્થાપવાનો નથી; તેમ મુખ્ય એવા તદ્દલાવથી ભવરોગી જ તે ભવરોગના ક્ષય થકી ‘મુક્ત’ એમ તંત્રોમાં-શાસ્ત્રોમાં સ્થિત છે.

અત્રે ઉપરોક્ત સમસ્ત રસપ્રદ ચર્ચાનો છેવટનો ચૂકાદો-નિર્ણય (Judgement) ન્યાયમૂર્તિ શાસ્ત્રકારે આપ્યો છે, કે જે સર્વ લોકને અને સર્વ શાસ્ત્રને એકમતે સંમત છે. જેને ‘હતો’ તે વ્યાધિ-રોગ ક્ષીણ થયો છે એવો ક્ષીણ-ભવરોગ ક્ષયથી વ્યાધિ પુરુષ, તે તે વ્યાધિના અભાવથી લોકમાં ‘વ્યાધિમુક્ત’ મુક્ત કહેવાય છે; આમ અવિગાનથી-સર્વાનુમતે લોકમાં સ્થિત છે, સાદી સમજથી સ્થાપિત સિદ્ધાંત છે, કાંઈ નવો સ્થાપવાનો નથી. તેમ મુખ્ય ભાવથી જેને ભવરોગ લાગુ પડેલો છે, એવો ભવરોગી જ તે ભવરોગના ક્ષય થકી ‘વ્યાધિમુક્ત’ મુક્ત હોય છે, એમ તંત્રોમાં-શાસ્ત્રોમાં સ્થિત છે, અખંડ નિશ્ચય સિદ્ધાંત સ્થાપિત છે, તે કાંઈ નવો સ્થાપવાનો રહેતો નથી. એટલે આમ જે સર્વ લોકને અને સર્વ શાસ્ત્રને સંમત છે, એવી આખાલવૃદ્ધ સર્વ સમજી શકે એવી સાદી સમજવાળી વસ્તુસ્થિતિને સ્થાપિત કરવા માટે અન્ય કોઈ પ્રમાણની જરૂર નથી. એ સંગ્રામી વધારે શું કહેવું ?

મુક્તતત્ત્વમીમાંસાનો સાર.

આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુક્ત આત્મા કેવો છે, તેનું સ્વરૂપ સમજવા માટે અત્રે વ્યાધિ-મુક્ત-રોગમુક્ત પુરુષનું દષ્ટાંત સાંગોપાંગપણે ઘટાવ્યું છે:—વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો અહીં લોકમાં હોય છે, તેવો આ ભવવ્યાધિમુક્ત આત્મા હોય છે. તે અભાવરૂપ નથી, વ્યાધિથી મુક્ત નથી એમ પણ નથી, અને પૂર્વે વ્યાધિવાળો નહોતો એમ પણ નથી. અર્થાત્ વ્યાધિમુક્ત થતાં પુરુષનો કાંઈ અભાવ થઈ જતો નથી, તેમ ભવવ્યાધિમુક્ત થતાં આત્માનો કાંઈ અભાવ થઈ જતો નથી. વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેમ વ્યાધિથી મુક્ત નથી એમ પણ નથી, તેમ આ ભવવ્યાધિમુક્ત આત્મા ભવવ્યાધિથી મુક્ત નથી એમ નથી, પણ મુક્ત જ છે. વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેમ પૂર્વે વ્યાધિમુક્ત નહોતો એમ નથી, પણ વ્યાધિમુક્ત હતો જ,

તેમ આ ભવવ્યાધિમુક્ત આત્મા પૂર્વે ભવવ્યાધિયુક્ત નહોતો એમ નહિ, પણ ભવવ્યાધિ-યુક્ત હતો જ, તે હવે તેનાથી મુક્ત થયો છે.

અત્રે સંસાર એ જ મહાવ્યાધિ છે. જન્મ-મૃત્યુ આદિ તેના વિકાર છે. તે વિચિત્ર પ્રકારનો મોહ ઉપજાવે છે, અને રાગાદિ તીવ્ર વેદના પમાડે છે. આ ભવવ્યાધિ મુખ્ય છે, અને આત્માનો આ વ્યાધિ અનાદિ એવા વિચિત્ર કર્મથી (દ્રવ્ય-ભાવ) ઉપજેલો છે. અને તે તેવા પ્રકારે તિર્યંચાદિ સર્વ પ્રાણીઓને અનુભવસિદ્ધ છે. આમ આ ભવવ્યાધિ મુખ્ય છે, માટે એથી મુક્ત થયેલો મુક્ત પણ મુખ્ય જ ઘટે છે, કારણ કે જન્મ મરણાદિ દોષ ટળવાથી તેના અદોષપણાની સંગતિ-ઘટમાનપણું થાય છે. તે આ પ્રકારે:-તેના સ્વભાવનો ઉપમર્દ છતાં તે આત્માના તે સ્વભાવપણાના યોગ થકી તેનો જ તથાભાવ હોય છે, અર્થાત્ જેવો મૂળ સ્વભાવ છે, તેવો જ ભાવ થાય છે, તેથી તેનું અદોષપણું ઘટે છે. વિભાવથી તેના સ્વભાવનો ઉપમર્દ-કચ્ચરઘાણ થયો તે દોષ હતો; તેને પુનઃ મૂળ સ્વભાવનો યોગ થતાં અદોષપણું પ્રાપ્ત થયું. આમ જે દોષયુક્ત હતો તે દોષમુક્ત થાય, તેની જેમ આ ભવદોષયુક્ત આત્મા ભવદોષથી મુક્ત થયો. આમ મુક્ત મુખ્ય છે-ખરેખરો પારમાર્થિક પરમાર્થસત્ એવો સ્વભાવ ભાવ છે.

અને આ જે સ્વભાવ છે તે આત્માનો સ્વ ભાવ-પોતાનો ભાવ છે, અર્થાત્ તત્ત્વથી નિજ સત્તા જ છે. અર્થાત્ આત્માની સ્વરૂપ સત્તા જ-સ્વભાવ સ્થિતિ-સહજાત્મસ્વરૂપ એ જ મોક્ષભાવ-મુક્ત ભાવ છે. અને આ સ્વભાવ છે તે ભાવ અવધિ જ યુક્ત છે-વસ્તુ સ્વરૂપ મર્યાદા પર્યંત જ યુક્ત છે, બીજી રીતે નહિ, કારણ કે અતિપ્રસંગ દોષ આવે. જો તે ભાવ એકાંત અનિત્ય માનીએ કે એકાંત નિત્ય માનીએ તો મોક્ષભાવનો સંભવ થતો નથી, એ ઉપરમાં મુયુક્તિપૂર્વક કહેવાઈ ચૂક્યું છે.

જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે એવો વ્યાધિત, અથવા તે વ્યાધિવંતનો અભાવ, અથવા તે વ્યાધિવંતથી અન્ય-એ ત્રણેમાંથી કોઈ પણ સન્ન્યાયથી વ્યાધિમુક્ત કહેવો ઘટતો નથી. તેમ સંસારી, અથવા તેનો અભાવ, અથવા તેનાથી અન્ય એવો આત્મા મુક્ત કહેા તો પણ મુખ્યવૃત્તિથી-તત્ત્વથી-પરમાર્થથી મુક્ત નથી, એમ મુક્તનું સ્વરૂપ જાણનારા પુરુષો કહે છે; માટે મુક્ત વ્યવસ્થા આ પ્રકારે જ ઘટે છે:-જેમ જેનો વ્યાધિ ક્ષીણ થયો છે એવો ક્ષીણવ્યાધિ પુરુષ જ ‘વ્યાધિમુક્ત’ છે એમ લોકમાં સ્થિત છે, તેમ જ ખરેખરો ભવરોગી હતો, તે જ તે ભવરોગના ક્ષય થકી મુક્ત છે, એમ શાસ્ત્રોમાં સ્થિત છે.



કળશ કાવ્ય

ચામર છંદ (નારાયણવત)

વ્યાધિમુક્ત જેહવો પુરુષ લોકમાંદ્ર છે, જન્મમુક્ત તેહવો જ મુક્તિ પ્રાપ્ત એહ છે; ના અભાવ તેહનો, ન મુક્ત એમ ના અહિં, વ્યાધિથી ન વ્યાધિતો વળીય એમ છે નહિં. ૧૫૭

વ્યાધિ આ લવાખ્ય, જન્મ મૃત્યુ તો વિકાર છે, ચિત્ર મોહ રાગ આદિ વેદના અપાર છે; મુખ્ય આ અનાદિ કર્મજન્ય આત્મનો લવે, સિદ્ધ એહ સર્વ પ્રાણીને તથા અનુભવે. ૧૫૮
 એહ વ્યાધિમુક્ત તેય મુક્ત મુખ્ય આ ઘટે, જન્મ આદિ દોષવિગમે અદોષતા ઘટે; પૂર્વ જન્મ આદિ દોષવંત આત્મ જે હતો, તેહ દોષ તે ટળ્યે અદોષભાવ પામતો. ૧૫૯
 તત્સ્વભાવ તો લલે દળાયલો વિભાવથી, તોય તેહના જ તત્સ્વભાવ યોગ ભાવથી; ભાવ જે હતો યથા થયો જ તેહનો તથા,—આમ પૂર્વ દોષવંતની ઘટે અદોષતા. ૧૬૦
 એહ આત્મનો સ્વભાવ તે સ્વ ભાવ જાણવો, તેહ તત્ત્વથી જ નિજ સત્સ્વભાવ માનવો; ભાવની મર્યાદા તેટલો જ આ સ્વભાવ છે, અન્યથા અતિ પ્રસંગનો જ અત્ર ભાવ છે. ૧૬૧
 રોગી, તેહનો અભાવ, તેહથી ખીજો નકી, રોગમુક્ત તે કદી ઘટે ન સન્નીતિ થકી; તેમ જન્મરોગી, તદ્અભાવ, અન્ય તો અહિં, મુક્ત તોય મુક્ત મુખ્યતો કદી ઘટે નહિં. ૧૬૨
 વ્યાધિ ક્ષીણ જે પુરુષનો અહિં થઈ ગયો, વ્યાધિમુક્ત જેમ લોકમાંહિ સ્થિત તે રહ્યો; તેમ જન્મવ્યાધિ ક્ષીણ જેહ આત્મનો થયો, તેહ જન્મરોગી તેથી મુક્ત શાસ્ત્રમાં કહ્યો. ૧૬૩
 રોગના અભાવથી ન રોગીનો અભાવ છે, રોગ મુક્ત તે નીરોગીનો જ સ્વસ્થ ભાવ છે; જન્મના અભાવથી ન આત્મનો અભાવ છે, આત્મ તે નીરોગી સ્વસ્થ આત્મનો સ્વભાવ છે. ૧૬૪
 વિયોગથી વિભાવના સ્વભાવના સુયોગથી, થયો જ મુક્ત આત્મ એહ મુક્ત જન્મરોગથી; સ્વભાવધર્મ યુગ્મને અધર્મ કર્મ ટાળિયું, પ્રતાપથી સ્વરૂપના જ જન્મળીજ ગાળિયું. ૧૬૫
 આત્મ સ્વ સ્વભાવ સ્થિત મુક્ત જે પ્રસિદ્ધ છે, શુદ્ધ તત્ સહજસ્વરૂપ સિદ્ધ તેથી સિદ્ધ છે; પ્રભ જે પરં શ્રીમદ્ સ્વ શુદ્ધ ચેતનાપતિ, શિવ તે સદા સુભાગ્યવાનની પરા ગતિ. ૧૬૬

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरत्चंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन
 सुमनोनंदनीवृहत्टीकाख्यविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे मुक्त-
 तत्त्वमीमांसाधिकारः ॥



ઉપસંહાર : કુલયોગી આદિ સ્વરૂપ-

યોગ્યાયોગ્ય વિચાર

એમ પ્રકૃત કહી, સર્વ ઉપસંહાર કહે છે—

અનેકયોગશાસ્ત્રેભ્યઃ સંક્ષેપેણ સમુદ્ધૃતઃ ।

દૃષ્ટિભેદેન યોગોઽયમાત્માનુસ્મૃતયે પરઃ ॥ ૨૦૭ ॥

યોગશાસ્ત્રોથી ઉદ્ધર્યો, એહ સંક્ષેપમાં જ;
દૃષ્ટિભેદથી યોગ પર, આત્માનુસ્મૃતિ કાજ. ૨૦૭

અર્થઃ—દૃષ્ટિભેદે કરીને આ યોગ અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી સંક્ષેપથી સમુદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે; અને તે આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે પરમ-પ્રધાન એવો છે.

વિવેચન

પાતંજલ આદિ અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી દૃષ્ટિભેદે કરીને આ યોગ સંક્ષેપથી-સમાસથી સમુદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે, ક્ષીરમાંથી નવનીતની જેમ પૃથક્ કરવામાં આવ્યો છે. શું અર્થે ? તો કે-આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે, પરમપ્રધાન એવો.

અત્રે સરલતાની-ઋણતાની મૂર્તિ સમા આ શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ પોતાના આ ગ્રંથનું મૂલ શું છે ? તેનો ઋણતાથી પ્રમાણિકપણે ઋણસ્વીકાર કરે છે. તેઓશ્રી કહે છે કે—

‘ આ ગ્રંથ પાતંજલ આદિ અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી સંક્ષેપથી સમુદ્ધૃત
દૂધમાંથી કરવામાં આવ્યો છે, દૂધમાંથી માખણની જેમ પૃથક્-જૂદો કરવામાં
માખણ જેમ આવ્યો છે. ’ અનેક યોગશાસ્ત્રોનું ઢોહન કરીને નવનીત જેવો પરમ
સારભૂત આ યોગગ્રંથ આ મહાન યોગાચાર્યે પૃથક્ કર્યો છે. સાગરનું
મંથન કરી જેમ વિબુધોએ અમૃત વલોવ્યું હતું, તેમ યોગશાસ્ત્ર-સમુદ્રનું મંથન કરીને

વૃત્તિઃ-અનેકયોગશાસ્ત્રેભ્યઃ—અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી, પાતંજલ આદિમાંથી, સંક્ષેપેણ-
સંક્ષેપથી, સમાસથી, સમુદ્ધૃતઃ—સમુદ્ધૃત કરાયો છે, તેઓમાંથી પૃથક્ કરાયો છે, ક્ષીરમાંથી નવનીતની
જેમ. કોના વડે કરીને ? કોણ ? તો કે-દૃષ્ટિભેદેન-ઉક્ત લક્ષણવાળા દૃષ્ટિભેદથી, યોગોઽયં—આ યોગ,
અધિકૃત જ યોગ. શું અર્થે ?—તો કે આત્માનુસ્મૃતયે આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે, પરઃ—પર, પ્રધાન એવો યોગ.

શુંથેલો આ યોગશાસ્ત્રરૂપ હાર સુખેથી 'કંઠે' ધારણ થઈ શકે એમ છે. આમ સંક્ષેપ કથનને લીધે આ યોગશાસ્ત્રને અનેક પ્રકારે સૂત્રની ઉપમા ઘટે છે.

વળી અત્રે સંક્ષેપ કથનમાં સિંધુ-ગિંદુનું અને વૃક્ષ-ળીજનું દૃષ્ટાંત પણ ઘટે છે. સિંધુમાં ગિંદુ છે ને ગિંદુમાં સિંધુ છે, વૃક્ષમાં ળીજ છે ને ળીજમાં વૃક્ષ છે, તેમ અત્રે પણ ઘટે છે. તે આ પ્રકારે:-સિંધુની જે રચના (Composition) છે સિંધુ-ગિંદુનું તે ગિંદુની રચના છે. સિંધુમાં જે જે ભૌતિક તત્ત્વો (Elements) છે, દૃષ્ટાંત તે તે તે જ પ્રમાણમાં તેના પ્રત્યેક ગિંદુમાં છે. આખા સમુદ્રનું પૃથક્કરણ કરતાં જે તત્ત્વો નીકળે છે, તે જ તત્ત્વો તે જ પ્રમાણમાં એક ગિંદુનું પૃથક્કરણ કરતાં નીકળે છે. આખા સમુદ્રનો જે સ્વાદ છે, તે તેના પ્રત્યેક ગિંદુનો સ્વાદ છે. એક ગિંદુ ચાખ્યું એટલે આખો સમુદ્ર ચાખ્યો એટલા જ માટે કહ્યું કે-સિંધુમાં ગિંદુ છે ને ગિંદુમાં સિંધુ છે. તેમ સમસ્ત યોગશાસ્ત્રરૂપ સિંધુની જે રચના છે, તે આ તેમાંથી સંક્ષેપે સમુદ્રરૂપ ગિંદુરૂપ યોગશાસ્ત્રની રચના છે. તે તે પ્રવચન-સિંધુમાં જે જે આધ્યાત્મિક તત્ત્વો છે, તે તે તે જ પ્રમાણમાં તેના ગિંદુરૂપ આ યોગશાસ્ત્રમાં છે. આખા યોગશાસ્ત્ર-સમુદ્રનું પૃથક્કરણ કરતાં જે તત્ત્વો નીકળે છે, તે જ તત્ત્વો તે જ પ્રમાણમાં આ ગિંદુરૂપ યોગશાસ્ત્રનું પૃથક્કરણ કરતાં નીકળે છે. એક ચાખુંડે અભેદ પરમ અમૃતરસ સાગરસ્વરૂપ સમસ્ત યોગશાસ્ત્ર-ગિંદુનો જે પરમામૃતમય રસાસ્વાદ છે, તે જ આ તેની વાનકીરૂપ યોગશાસ્ત્ર-ગિંદુનો રસાસ્વાદ છે. આ યોગ-ગિંદુ જેણે ચાખ્યું, તેણે સમસ્ત યોગ-ગિંદુ ચાખ્યો. આમ આખો 'પ્રવચનસમુદ્ર' આ પરમ અમૃતમય યોગશાસ્ત્રરૂપ એક 'ગિંદુમાં' ઉલટી આવ્યો છે-ઉલટી આવ્યો છે,-કે જેનો રસાસ્વાદ સર્વસુલભ થઈ પડ્યો છે. યોગિરાજ રાજચંદ્રજીનું ટંકેટકીણું સુભાષિત છે કે:-

“પ્રવચન સમુદ્ર ગિંદુમાં, ઉલટી આવે જેમ;

ચોદ પૂર્વની લખિયનું, ઉદાહરણ પણ તેમ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

વૃક્ષની જે રચના છે, તે સંક્ષેપરૂપમાં (miniature form) ળીજની રચના છે વૃક્ષના અંગ-પ્રત્યંગ, શાખા-પ્રશાખા ને પ્રમાણે વ્યક્ત રૂપમાં છે, તે જ પ્રમાણે અમૃતરસ રૂપે તેના અંગ-પ્રત્યંગનું પ્રતિનિધિત્વ ળીજમાં છે. વૃક્ષમાંથી ળીજની વૃક્ષ-ળીજનું ઉત્પત્તિ અને ળીજમાંથી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ પ્કાય છે, આ સનાતન ક્રમ છે. દૃષ્ટાંત આખા વૃક્ષનું સત્ત્વ (Essence) એક ળીજમાં આવીને રહ્યું છે એટલા માટે જ કહ્યું કે-વૃક્ષમાં ળીજ છે ને ળીજમાં વૃક્ષ છે તે જ સમસ્ત યોગશાસ્ત્ર એક વિશાળ વૃક્ષસ્વરૂપ છે, અને તેના સંક્ષેપ સારચંદ્રોદયરૂપ આ યોગશાસ્ત્ર ળીજસ્વરૂપ છે તે યોગશાસ્ત્ર વૃક્ષની જે સંકલ્પનારૂપ રચના છે, તે સંક્ષેપ રૂપમાં આ યોગશાસ્ત્રની રચના છે; તે યોગશાસ્ત્રવૃક્ષના જે અંગ પ્રત્યંગ, શાખા-પ્રશાખા

જે પ્રમાણે વિસ્તૃત રૂપમાં છે, તે અત્રે ખીજરૂપ યોગશાસ્ત્રમાં સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપે (In Concentrated & condensed form) છે. અખિલ યોગશાસ્ત્ર વૃક્ષમાંથી સંક્ષેપ કરતાં જેમ આ યોગશાસ્ત્ર-ખીજની ઉત્પત્તિ છે, તેમ આ યોગશાસ્ત્ર-ખીજનો વિચાર-વિસ્તાર કરતાં તેમાંથી સમસ્ત યોગશાસ્ત્ર વૃક્ષની ઉત્પત્તિ સંભવે છે. આમ આખા યોગશાસ્ત્ર વૃક્ષનું સંપૂર્ણ તત્ત્વમય સત્ત્વ આ એક યોગશાસ્ત્ર-ખીજમાં એકત્ર આવી વસ્યું છે. એવું આનું આશયશક્તિરૂપ અદ્ભુત સામર્થ્ય છે ! માત્ર તેની વ્યક્તિ કરનાર-ખોજનાર કુશળ સાચો જિજ્ઞાસુ તત્ત્વગવેષક સંશોધક જોઈએ ! અસ્તુ !

વળી સૂક્ષ્મ ને સ્થૂળ રૂપ આપવું સહેલું છે, પણ સ્થૂળને સૂક્ષ્મ રૂપ આપવું જેમ સહેલું નથી; અથવા નાના ચિત્રને મોટું બનાવવું સહેલું છે, પણ મોટાને નાનું બનાવવું જેમ સહેલું નથી; તેમ સંક્ષેપનો વિસ્તાર કરવો તે સહેલો છે, પણ

વિસ્તારનો વિસ્તારનો સંક્ષેપ કરવો સહેલો નથી. એટલે અનેક યોગશાસ્ત્રોરૂપ સંક્ષેપ દુષ્કર કામઘેનુને દોહીને, તેમાંથી આ સંક્ષેપરૂપ નવનીત ખેંચી કાઢી સર્વસુલભ કરી આપવું, -એ કંઈ જેવું તેવું-નાનું સૂનું કાર્ય નથી, મહાદુર્ઘટ કાર્ય છે, -ઉત્તમ કળાનું કામ છે. અને તેવી સંક્ષેપ સંકલનારૂપ ઉત્તમ કળાકૃતિ કરવામાં આ આચાર્યશ્રી એક્કા છે, પરમ કુશળ છે. થોડા શબ્દોમાં ઘણું કહી નાંખવાની એમની સિદ્ધહસ્ત અદ્ભુત કળામય ચમત્કૃતિ એમની પ્રત્યેક કૃતિમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ‘થોડું લખ્યું ઝાઝું કરી જાણુને’ -એ લોકોક્તિ એમની આ અનોખી વિશિષ્ટ શૈલીમાં ચરિતાર્થ થતી જણાય છે.

‘પાતાંજલ આદિ અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી આ સંક્ષેપથી સમુદ્ધૃત છે’ -એ ઉપરથી મહાત્મા ગ્રંથકારે પોતાની લઘુતાનો, નિરભિમાનિતાનો, કૃતજ્ઞતાનો, પ્રમાણિકતાનો,

નિર્દોષતાનો, સરળતાનો, મહાનુભાવતાનો, ઉદારતાનો, નિરાગ્રહતાનો, ગ્રંથકારની મધ્યસ્થતાનો, ને સર્વ દર્શન પ્રત્યે સમભાવરૂપ સહિષ્ણુતાનો પરિચય

મહત્તા: આપણને આપ્યો છે, અને એમ કરી પોતાની અતિ ઉચ્ચ કોટિની પરમ ઉદારતા નૈતિક ને આધ્યાત્મિક મહત્તાની ઝાંખી કરાવી છે. એ સુસ વાંચક સ્વયં સમજી શકે એમ છે, તેમાં પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી ખીના

એ છે કે-ખીજઓ જ્યારે અન્ય દર્શનીઓના નામથી પણ સૂચાય છે વા અચકાય છે, વા લડકે છે, ત્યારે આ પરમ ઉદાર મહાનુભાવ આચાર્યવરે ખેંધક અન્ય દર્શનીય શાસ્ત્રોનો પણ નામોદ્દેશ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક કર્યો છે. અને આવા પરમ યોગમાર્ગના યથાર્થ જ્ઞાતા આમ કરે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી; કારણ કે યોગમાર્ગમાં સર્વ દર્શનોની એકતા છે, યોગ માર્ગ સર્વ દર્શનોને સંમત ને પરમ ઇષ્ટ છે. ભલે સંસારના માર્ગ અનેક હોય પણ મોક્ષનો માર્ગ-યોગમાર્ગ તો એક જ છે, કારણ કે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ સાથે યોજન-યોગ કરવો તે જ એક તેનો ઉદ્દિષ્ટ લક્ષ્ય છે. એટલે આવા મોક્ષસાધક

યોગમાર્ગમાં-મોક્ષમાર્ગમાં મતદર્શનભેદના તુચ્છ આગ્રહને અવકાશ ક્યાંથી હોય ? પોતાનો સિદ્ધાંત કે પારકો સિદ્ધાંત એવો ક્ષુદ્ર ભેદ મુમુક્ષુ યોગીઓને ક્યાંથી હોય ? ત્યાં તો દૃષ્ટ-ઈષ્ટથી અળાધિત એવો જે સત્ય તત્ત્વપ્રતિપાદક સિદ્ધાંત હોય, તેનું જ મુક્ત કંઠે ને ખુલ્લા હૃદયે શ્રદ્ધા હોય; જે કોઈ પણ રીતે ‘આત્મા આત્મત્વ પામે’ એ જ રીતિ ત્યાં પ્રમાણ હોય. (બ્રુઓ પૃ. ૩૯૭-૩૯૮, તથા આત્મસિદ્ધિની ગાથા પૃ. ૪૩૬).

“ આત્મીયઃ પરકીયો વા કઃ સિદ્ધાંતઃ વિપશ્ચિતામ્ ।

દૃષ્ટેષ્ટાવાધિતો યસ્તુ યુક્તસ્તસ્ય પરિગ્રહઃ ॥ ” —યોગબિંદુ. શ્લો. ૫૨૪.

એટલા માટે મતદર્શનનો જેને લેશ માત્ર આગ્રહ-અભિનિવેશ છે જ નહિ એવા આ પરમ યોગાચાર્યે એ જ નીતિરીતિનું અનુસરણ કર્યું હોય, તે અત્યંત યુક્તિયુક્ત છે; કારણ કે સર્વ દર્શનોનો સમન્વય (Unity) સાધવામાં તેઓશ્રી પરમ કુશળ (Expert) હોઈ, અન્ય દર્શનોકત યોગનો સ્વદર્શનોકત યોગમાં સાંગોપાંગ અવતાર કરવાનું ને પરસ્પર સુમેળ સાધવાનું ભગીરથ કાર્ય તેમણે અજબ કુશળતાથી કરી બતાવ્યું છે ! કે જે મત-દર્શનના આગ્રહ વિના સર્વ દર્શનોના પરમ ધન્યવાદને પાત્ર છે ! તથાસ્તુ !

આમ સંક્ષેપકથન જેમ આ ગ્રંથની વિશિષ્ટતા છે, તેમ આ ગ્રંથનો ખાસ વિષય પણ એની બીજી વિશિષ્ટતા છે. અને તે વિષય દૃષ્ટિભેદથી યોગનું કથન-એ છે, અર્થાત્ યોગદષ્ટિના વિકાસ પ્રમાણે અત્રે યોગનો વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે.

દૃષ્ટિભેદથી

યોગકથન

ઉપરમાં પ્રત્યેક દૃષ્ટિમાં સ્પષ્ટપણે વર્ણવવામાં આવ્યું તેમ આ યોગદષ્ટિ આત્માનો આધ્યાત્મિક વિકાસ સૂચવનારી ‘ આધ્યાત્મિક ’ યંત્રપદ્ધતિ (Spiritual Instrument) છે. જેમ જેમ આ યોગદષ્ટિ ઉન્મીલન

પામતી જાય છે-ઉઘડતી જાય છે, તેમ તેમ આત્મા ઉચ્ચ ઉચ્ચ યોગભૂમિકા પર આરૂઢ થતો જાય છે, અને છેવટે પૂર્ણ ઉન્મીલન-વિકાસ થતાં પરમ યોગારૂઢ સ્થિતિને પામે છે. મહાસમર્થ ભાવયોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પ્રકાશ્યું છે તેમ-થર્મોમીટર (Thermometer), ઉષ્ણતામાપક યંત્ર (પારાશીશી) ઉપરથી જેમ શરીરની ઉષ્ણતાનું માપ થઈ શકે છે, તેમ આ ‘ યોગદષ્ટિ ’ રૂપ આત્મદશામાપક આધ્યાત્મિક યંત્ર ઉપરથી આત્માની યોગવિકાસરૂપ આત્મદશાનું માપ નીકળી શકે છે. આત્માનો આધ્યાત્મિક શુણ્ણવિકાસ સમજવા માટે જેમ ચૌદ શુણ્ણસ્થાનક પદ્ધતિ છે, તેમ આ અષ્ટ યોગદષ્ટિરૂપ વિશિષ્ટ યોગપદ્ધતિ પણ છે.

આવો આ યોગદષ્ટિ ગ્રંથ સંક્ષેપથી શું અર્થે ગ્રંથવામાં આવ્યો છે ? તેનું શું

પ્રયોજન છે ? તે અત્ર સ્પષ્ટ કર્યું છે કે 'આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે'; અર્થાત્ પોતાની અનુસ્મૃતિને અર્થે, પોતાની યાદીને માટે, આત્માર્થે. જેમ કોઈ 'આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે' પોતાને વિસ્મૃતિ ન થાય ને સ્મૃતિ રહે તે માટે કોઈ વિષયની ટુંકામાં યાદી ટપકાવી લે, તેમ આ આચાર્યજી કહે છે કે-પોતાને વિસ્મૃતિ ન થાય ને અનુસ્મૃતિ રહે તે ખાતર મેં આ યોગવિષયની યાદી (Memorandum) મ્હારા પોતાના આત્માના ઉપકારાર્થે-આત્માર્થે સંક્ષેપમાં નોંધી છે. સંક્ષેપમાં નોંધેલી યાદી પર જેમ ઝડપથી નજર ફેરવી જવાય છે, અને તેમાંથી કંઈ વસ્તુ થઈ ગઈ ને કંઈ રહી ગઈ તેનો તુરત જ ખ્યાલ આવે છે; તેમ આ યોગદષ્ટિની સ્પષ્ટિ આદી પ્રત્યે ઝડપથી દષ્ટિ ફેરવી જવાય છે, ને તેમાંથી પોતાના આત્મા પરત્વે કંઈ ગુણસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ ને કંઈ રહી ગઈ, તેનો ઝટ ખ્યાલ આવી જાય છે. અને પછી યાદીમાંથી રહી ગયેલી વસ્તુ પ્રત્યે જેમ લક્ષ્ય કેન્દ્રિત થાય છે, તેમ અત્રે પણ પ્રાપ્ત થવી રહી ગયેલી સાધ્ય ગુણસ્થિતિ પ્રત્યે લક્ષ્ય કેન્દ્રિત થાય છે, ને અનુક્રમે આત્મપરાક્રમથી તેની સિદ્ધિ થાય છે. આમ આત્માર્થે-આત્મોપયોગાર્થે આ યાદી અત્યંત ઉપકારી છે.

તેથી જ આ પરમ આત્માર્થી આચાર્યવર્યનો કહેવાનો આશય એ છે કે-હું યોગમાર્ગનો પ્રવાસી આત્માર્થી છું-સુમુક્ષુ છું. મોક્ષસાધક યોગમાર્ગે આગળ વધવા ઇચ્છતો હું ઇચ્છાયોગી સાધક-'સાધુ' છું. અને આ યોગદષ્ટિ 'કામ એક આત્માની આધ્યાત્મિક પ્રગતિના સીમાચિહ્નરૂપ (Milestone) છે, એ આત્માર્થનું' ઉપરથી આત્મદશાનું માપ નીકળી શકે છે. એટલે તે તે યોગદષ્ટિના યથોક્ત લક્ષણ મ્હારા પોતાના આત્મામાં છે કે નહિ ? તેનું 'અંતર્મુખ અવલોકન' (Introspection) કરતાં સતત જ્ઞાન રહે, અનુસ્મરણ રહે, તેની ખાતર કેવળ આત્માર્થે જ મેં આ યોગદષ્ટિ ગ્રંથની ગુંથણી કરી છે. જો આ યોગદષ્ટિ નિરંતર દષ્ટિ સન્મુખ હોય, તો મ્હારા પોતાના આત્માની યોગદષ્ટિ કેટલી વિકાસ પામી છે, તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે, -જેથી કરીને પ્રાપ્ત યોગસ્થિતિનું જેમ 'ક્ષેમ' થાય, સુહૃદપણું-સુરક્ષિતપણું થાય, અને અપ્રાપ્તનો જેમ 'યોગ' થાય, તેમ પ્રવર્તવા માટે મને આત્માનુસ્મૃતિ રહે. આમ કેવળ આત્મકલ્યાણ જ આ ગ્રંથ રચવામાં હેતુ છે. બાકી ખ્યાતિ માટે, કે પૂજાસત્કાર માટે, કે યશ માટે, કે આ લોક-પરલોક સંબંધી અન્ય કોઈ લાભ માટે, આ ગ્રંથ રચવાનું અમારે કોઈ પ્રયોજન છે જ નહિ. એ બધા તુરંત હેતુઓ તો હાલાહલ 'વિષ' જાણી અમે છોડ્યા છે. અમારે તો કેવળ આત્મ-સિદ્ધિરૂપ પરમ અમૃતમય આત્માર્થનું જ કામ છે, બાકી બીજો ખ્યાતિ આદિ કામનારૂપ 'મનરોગ' અમને છે નહિ. 'કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિ મનરોગ'. અથવા 'આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે'-એટલે આત્માના અનુસ્મરણ અર્થે, આ યોગદષ્ટિનું ગ્રંથન છે. આ યોગદષ્ટિ નિરંતર આત્માનું અનુસ્મરણ કરાવે છે; કારણ કે આત્મસ્વભાવ સાથે યુજન તેનું નામ 'યોગ' છે, અને આ યોગદષ્ટિ તેવા સ્વભાવયુજન

યોગના અભ્યાસરૂપ છે. એટલે આ યોગદષ્ટિથી નિરંતર આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ રહે છે, દેહાધ્યાસ દષ્ટિ છૂટી સતત આત્મા ભણી દષ્ટિ રહે છે, જેથી કેવળ આત્મસિદ્ધિરૂપ એક આત્માર્થનું જ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે.

“ નો’ય પૂજાદિની જો કામના રે, નો’ય બહાલું અંતર ભવદુઃખ....મૂળ મારગ.
માત્ર કહેવું પરમારથ હેતુથી રે, કાઈ પામે મુમુક્ષુ એ વાત....મૂળ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

આમ સર્વથા આત્માર્થ જ આ ગ્રંથનું પ્રયોજન હોઈ, આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે આ દષ્ટિલેહરૂપ યોગ પરમ છે, પ્રધાન છે, શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે ઉપરમાં વિવેચીને કહ્યું તેમ, પ્રાપ્ત યોગના ક્ષેત્રમાં અને અપ્રાપ્તના યોગમાં પરમ ઉપકારી હોવાથી, તેમ જ નિરંતર આત્મસ્વભાવની અનુસ્મૃતિરૂપ સતત જગત ઉપયોગ રખાવતો હોવાથી, આ યોગદષ્ટિથી પર એવો બીજો કયો યોગ હોઈ શકે વારુ ?

પ્રયોજનાન્તર (બીજું પ્રયોજન) કહે છે:—

કુલાદિયોગભેદેન ચતુર્ધા યોગિનો યતઃ ।

અતઃ પરોપકારોઽપિ લેશતો ન વિરુદ્ધયતે ॥ ૨૦૮ ॥

કુલ આદિ યોગલેહથી, યોગી ચાર પ્રકાર;
એથા વિરોધ ન પામતો, કાંઈય પર ઉપકાર. ૨૦૮

અર્થ:—કારણ કે કુલયોગ આદિ લેહે કરીને યોગીઓ ચાર પ્રકારના છે, એથી કરીને આ યોગગ્રંથ થકી કાંઈક એમનો પરોપકાર પણ વિરોધ નથી પામતો.

વિવેચન

કુલ આદિ યોગલેહને લીધે યોગીઓ પણ સામાન્યથી ચાર પ્રકારના છે. એથી કરીને તથાવિધ કુલયોગી આદિની અપેક્ષાએ એઓને પણ આ યોગદષ્ટિ ગ્રંથ થકી લેશથી—કાંઈક ઉપકાર થવો વિરોધ પામતો નથી, કારણ કે તેઓને યોગ પ્રત્યે પક્ષપાત હોય છે.—ઉપરમાં ‘આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે’—આત્માર્થરૂપ સ્વઉપકાર અર્થેનું આ યોગદષ્ટિ-શાસ્ત્રનું મુખ્ય પ્રયોજન કહ્યું; અત્રે પર ઉપકાર અર્થેનું ગોણું પ્રયોજન કહ્યું છે.

વૃત્તિ:—કુલાદિયોગભેદેન—કુલાદિ યોગ લેહથી,—ગોત્ર, કુલ, પ્રવૃત્તચક્ર, નિબપત્ર યોગરૂપ લક્ષણ-વાળા યોગલેહથી, ચતુર્ધા—ચાર પ્રકારના, યોગિનો યતઃ—કારણ કે યોગીઓ સામાન્યથી છે. એથી શું ? તો કે—પરોપકારોઽપિ—પરોપકાર પણ,—તથાવિધ કુલયોગી આદિની અપેક્ષાએ, લેશતો ન વિરુદ્ધયતે—લેશથી વિરુદ્ધ નથી હોતો,—જરાક આના થકી પણ વિરોધ નથી પામતો, કારણ કે તેઓને યોગ પ્રત્યે પક્ષપાત છે માટે. એમ ભાવ છે.

જેમ આ ગ્રંથ આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે-પોતાના આત્માની અનુસ્મૃતિ અર્થે ઉપકારી છે, તેમ બીજા પણ તથાગ્નિ યોગ્યતાવાળા આત્માઓને આ ગ્રંથ કંઈક ઉપકારી થઈ શકવાનો સંભવ પણ છે; કારણ કે તેઓનું આત્મત્વ સમાન છે, એટલે તેઓને કુલયોગી પણ આના થકી આત્માનુસ્મરણ થવાનો-આત્મલાભ આવવાનો સંભવ છે. આદિને કંઈક સર્વ આત્માઓનો સ્વભાવરૂપ ધર્મ સમાન હોવાથી સમાનધર્મી-ઉપકાર સાધર્મિકે એવા અન્ય આત્માઓને પણ, જે તેઓ આ સંસ્કાર ઝીલે તો, આના થકી આત્મજ્ઞપ્રતિરૂપ આત્મલાભ થવો સંભવે છે, કારણ કે ઘેટાના ટોળામાં ચિરકાળ સુધી રહેલા સિંહશિશુને જેમ સિંહને દેખીને સ્વરૂપપદ્મ ભાન થાય છે, (જુઓ પૃ. ૧૧૩) તેમ પરવસ્તુના અનાદિ સંસર્ગમાં-પરિચયમાં રહેલા આત્માને પણ આના થકી આત્મસ્વરૂપના દર્શનથી નિજ સ્વરૂપનું અનુસ્મરણ થાય એવી સંભાવના છે.

અને તે સંસ્કાર ઝીલવા (Reception) માટે પણ કંઈક તથાગ્નિ યોગ્યતા જોઈએ છે. જેમ રેડિયો પ્રવચનના (Radio Broadcasting) વાયુતરંગ-આંદોલન (Waves) ઝીલવા માટે રેડિયો યંત્ર અમુક ચોક્કસ કક્ષા પર-રેખાંશ 'જોગ' વિના (Wave-length) પર હોવું જોઈએ, તો જ તે ઝીલી શકાય છે, જોગ નહિ નહિં તો નહિ; તેમ આ યોગ-પ્રવચનના સંસ્કાર-તરંગ-આંદોલન (Vibrations) ઝીલવા માટે આત્મા પણ અમુક ચોક્કસ યોગ્યતારૂપ કક્ષા પર-યોગરેખાંશ પર સ્થિતિ કરતો હોવો જોઈએ, તો જ તે ઝીલી શકાય છે, નહિં તો નહિં. અથવા પાત્ર વિના વસ્તુ રહી શકતી નથી, તેમ તથાગ્નિ પાત્ર વિના આ આત્મિક જ્ઞાનરૂપ વસ્તુ રહી શકતી નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ મોક્ષમાળામાં કહ્યું છે તેમ-'પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે, પાત્રે આત્મિક જ્ઞાન.' 'જોગ' (યોગ્ય) જીવ વિના આ 'જોગ'રૂપ મહત્ત્વ વસ્તુ જીવની શકાય એમ નથી. જેમ સિંહજીવનું દૂધ સિંહસુતને જ જરૂર છે-'સિંહજી કેરું દૂધ તે તો સિંહસુતને જરૂર,'-બીજાની તો હોજરી જ ફાટી જાય; તેમ આ 'જોગ'રૂપ પરમાત્મા પણ તથાગ્નિ યોગ્યતાવાળા જોગીજનોને જ જરૂરી શકે એમ છે, બીજાને-અજોગીઓને તો તે જરૂર એમ નથી, એટલું જ નહિં, પણ મિથ્યાઅભિમાન-રૂપ અજીવિ-અપચો ને ઉદરપીડા ઉપજાવે એમ છે.

અને તે જોગીજનોના ચાર પ્રકાર છે, કારણ કે ગોત્રયોગ, કુલયોગ, પ્રવૃત્ત-ચક્રયોગ, ને નિષ્પન્નયોગ-એમ યોગના ચાર પ્રકાર છે. એટલે ગોત્રયોગી, કુલયોગી, પ્રવૃત્તચક્રયોગી, ને નિષ્પન્નયોગી એમ યોગીઓના પણ સામાન્યથી ચાર પ્રકારના ચાર પ્રકાર છે (જેનું લક્ષણ હવે પછી કહેશે). એઓને પણ યથા-યોગી સંભવ આ યોગગ્રંથથી ઉપકાર થવો સંભવે છે. અને તે ઉપકાર થવાનું કારણ પણ તેઓને યોગ પ્રત્યેના અંતરંગ ભાવથી પક્ષપાત હોય છે, એ છે; તેઓને કુદરતી રીતે જ યોગ વિષય પ્રત્યે પ્રશસ્ત રાગ-નૈસર્ગિક પ્રેમ હોય છે,

એ છે. કારણ કે તેઓનું માનસિક વલણ (Inclination) સ્વભાવથી જ યોગ પ્રત્યે પક્ષપાતથી (Bias) ઢળે છે. તેઓનું આત્મપરિણમન યોગ પ્રત્યે પરિણમન કરતું-સર્વથા નમી પડતું હોય છે. આમ આ યોગદષ્ટિ અંત્ય જેમ મુખ્યપણે આત્માર્થ-આત્મોપકારાથે છે, તેમ ગૌણપણે પરાર્થ-પરોપકારાર્થે પણ છે. તાત્પર્ય કે-સ્વ-પર ઉપકાર એ આ અંત્યનું ઇષ્ટ પ્રયોજન છે. મહાપુરુષો સ્વ ઉપકાર અર્થે જે કૃતિ રચે છે, તે આનુષંગિકપણે સર્વ ઉપકારાર્થે-સાર્વજનિક ઉપયોગની પણ થઈ પડે છે, તેનું આ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. સરખાવો—

“ ન કવિત્વાભિમાનેન ન કીર્તિપ્રસરેચ્છયા ।

કૃતિઃ કિન્તુ મદીયેયં સ્વબોધાયૈવ કેવલમ્ ॥ ”

—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

અને આ ઉપરથી એ પણ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે કે-આવા સાચા પરોપકારપરાયણ સંત મહાત્માઓ જે સ્વ ઉપકાર કરે છે તે જ ખરેખરો પર ઉપકાર કરવાને સમર્થ હોય છે; જે આત્માર્થરૂપ સ્વાર્થ સાધે છે તે જ સ્વ-પર ઉપકાર પરમાર્થરૂપ પરાર્થ સાધી શકે છે. કારણ કે જે સ્વ ઉપકાર નથી કરતો, તે પર ઉપકાર પણ નથી કરી શકતો; જે આત્માર્થ નથી સાધતો, તે પરાર્થ પણ નથી સાધી શકતો. કારણ કે ‘કુવામાં હોય તો હવાડામાં આવે.’ ‘પોતાનું નહિં સાધ્યું કાંઈ, ઉકાળશે પરનું શું લાઈ ?’ પણ આત્માર્થ સાધ્યા વિના જે પરાર્થ કરવાની ધૃષ્ટતા કરે છે, વા શેખી કરે છે, તે તો ખન્ને ગુમાવે છે, અતોબ્રહ્મ તતોબ્રહ્મ થાય છે. જે પોતાના આત્માને ઉપદેશ દીધા વિના પરને ઉપદેશ દેવા જાય છે, તે પોતાનું કે પરનું હિત કરી શકતો નથી; કારણ કે સ્વાચરણરૂપ ચારિત્રના જળ વિના તેની ધારેલી અસર નીપજતી નથી, અન્યના હૃદયને સ્પર્શ થતો નથી, ને ‘પત્થર પર પાણી’ ઢાળ્યા જેવું થાય છે ! એટલા સાટે જ સન્માર્ગના જ્ઞાતા સદુપદેશ સત્પુરુષોનું સૌથી પ્રથમ ને મુખ્ય પ્રયોજન સ્વાત્માને ઉપદેશ દેવાનું હોય છે, કારણ કે તે ભાવિતાત્માઓ સારી પેઠે ભાવે છે કે-‘હે જીવ ! તું ઉપદેશ મ દે, પ્રથમ તું જ ઉપદેશ લે, કારણ કે તે જ્ઞાનીનો દેશ સર્વથી ન્યારો ને અગમ છે.’ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આ માર્મિક વચનામૃત સર્વ મુમુક્ષુઓએ અંતરમાં કોતરી રાખવા યોગ્ય છે કે—

“ મત દે તું ઉપદેશકું, પ્રથમ લેહિ ઉપદેશ;

સળસેં ન્યારા અગમ હે, વો જ્ઞાનીકા દેશ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી,

આમ આવા સદુપદેશ સાધુચરિત સત્પુરુષોની વ્યાખ્યાનપ્રવૃત્તિ પણ જેમ મુખ્યપણે મોટેથી-ઉચ્ચસ્વરે સ્વાધ્યાયરૂપ હોય છે, તેમ આવી અંત્યોજનપ્રવૃત્તિ પણ મૂકે-મૂંગા

સ્વાધ્યાયરૂપ-સજ્જાયરૂપ જ હોય છે; નહિં કે વાગૂબલ વિસ્તારનારા આ તો 'સાધુ'નો વાયરૂપતિઓની જેમ જન-મનરંજનકારિણી; કારણ કે તેઓ સારી પેઠે મૂંઝો જાણે છે કે-જ્યાં આત્મસાક્ષીએ ધર્મ છે, ત્યાં જનનું શું કામ છે ? સ્વાધ્યાય છે જનમનરંજન ધર્મનું મૂલ્ય એક કૂટી બદામ પણ નથી.

“ આત્મ સાખે ધર્મ જ્યાં, ત્યાં જનનું શું કામ ?

જનમનરંજન ધર્મનું, મૂલ ન એક બદામ. ”—શ્રી ચિદાનંદજી.

એટલા માટે જ આવા સ્વાધ્યાયનિમગ્ન, સાચા આત્માર્થી, ‘ ભવવિરહ ’ને ઝંખનારા ખરેખરા મુમુક્ષુ, મોક્ષસાધક સાચા સાધક-સાધુ, અધ્યાત્મરસપરિણત, ભાવિતાત્મા આ શાસ્ત્રકર્તા મહાયોગીની આ સ્વાધ્યાય ઉદ્દેશોપણા અદ્યાપિ અન્ય જીવતી જગતી અધ્યાત્મરસપિપાસુ મુમુક્ષુ જોગીજનોના હૃદયને સ્પર્શી તેમના પર જ્યોત જેવા અપાર ઉપકાર કરે છે. જીવતી જગતી જ્યોત જેવા આ જોગીરાજની આ જોગી ચેતનવંતી જોગવાણી જોગીજનોને જાગૃત કરી, તેમના અંતરમાં નિર્મલ આત્મજ્યોતિરૂપ યોગ-પ્રદીપ પ્રગટાવે છે ! અને યાવચ્ચંદ્રદિવાકરો પ્રગટાવતી રહેશે એવું એમાં પરમ દૈવત છે ! અસ્તુ !

તેમાં અત્રે—

કુલપ્રવૃત્તચક્રા યે ત એવાસ્યાધિકારિણઃ ।

યોગિનો ન તુ સર્વેઽપિ તથાઽસિદ્ધ્યાદિભાવતાઃ ॥ ૨૦૯ ॥

કુલયોગી પ્રવૃત્તચક્ર જે, આધિકારીઓ તે જ;

તથા અસિદ્ધ્યાદિ ભાવથી, ન યોગીઓ સર્વે જ. ૨૦૯

અર્થ:—જે કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી છે, તેઓ જ આના અધિકારીઓ છે, નહિં કે સર્વેય યોગીઓ, કારણ કે તેઓને તેવા પ્રકારે અસિદ્ધિ આદિનો ભાવ છે.

વિવેચન.

તેમાં જે કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્રયોગી છે, તેઓ જ આ યોગશાસ્ત્રના પાત્ર

વૃત્તિ:—કુલપ્રવૃત્તચક્રા યે-જેઓ કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી છે, ત એવાસ્યાધિકારિણઃ-એઓ જ આ યોગશાસ્ત્રના અધિકારીઓ છે, અહીં છે, યોગિનો-યોગીઓ, ન તુ સર્વેઽપિ-નહિં કે સર્વેય સામાન્યથી. શા કારણથી ? તો કે-તથા-તથાપ્રકારે, અસિદ્ધ્યાદિભાવતાઃ-અસિદ્ધિ આદિ ભાવને લીધે, -ગોત્રયોગીઓને અસિદ્ધિભાવને લીધે, અને આદિ શબ્દથી નિષ્પન્ન(સિદ્ધ) યોગીઓને સિદ્ધિભાવને લીધે.

અધિકારી યોગીઓ છે, - ખીજા નહિ; કારણ કે ગોત્રયોગીને તથા પ્રકારની યોગ્યતાની અસિદ્ધિ હોય છે, તેથી તેઓ આના અનધિકારી છે; અને નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગીને તો તથા પ્રકારની યોગસિદ્ધિ થઈ ચૂકી છે, એટલે તેઓને હવે આવા યોગશ્રંથનું પ્રયોજન રહ્યું નહિ હોઈ તેઓ પણ અત્ર અનધિકારી છે.

પ્રત્યેક વસ્તુ પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર-અધિકારાનુસાર શોભે છે. સામાન્ય લોક-વ્યવહારમાં પણ અધિકારી પ્રમાણે ઉચ્ચ-નીચ પદવીરૂપ અધિકાર અપાય છે. તેમ પરમાર્થરૂપ શાસ્ત્રવ્યવહારમાં પણ અધિકારી પ્રમાણે ધર્મસાધનનો 'પાત્ર વિના અધિકાર ઘટે છે 'અધિકારિવશાત્શાસ્ત્રે ધર્મસાધનસંસ્થિતિઃ' - એ વસ્તુ ન રહે' શ્રી અષ્ટકમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીનું સુપ્રસિદ્ધ સુભાષિત છે. રાજ્યાધિકાર માટે જેમ યથાયોગ્ય ગુણની જરૂર પડે છે, તેમ આ યોગ-રાજ્યાધિકાર માટે પણ તથારૂપ યથાયોગ્યતાની જરૂર અનિવાર્ય છે. સામાન્ય વિદ્યાભ્યાસ માટે જેમ ઉત્તરોત્તર ક્રમે વધતી યોગ્યતારૂપ અધિકારની આવશ્યકતા છે, તેમ અસામાન્ય એવા આ યોગવિદ્યાભ્યાસ માટે પણ ઉત્તરોત્તર ક્રમે ચઢતી યોગભૂમિકારૂપ યોગ્ય અધિકારની આવશ્યકતા છે. સાધારણ લોકિક શાસ્ત્ર શીખવા માટે પણ જેમ યથાયોગ્ય વિનય, વિવેક, સમજણ, બુદ્ધિ વિકાસ આદિ ગુણગણરૂપ યોગ્યતાની જરૂર હોય છે, તેમ અસાધારણ અલોકિક એવું આ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર શીખવા માટે પણ યથાયોગ્ય ગુણસ્થિતિરૂપ યોગ્યતાની વિશેષ જરૂર છે. અને તેવા પ્રકારની યોગ્યતા કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓમાં અવશ્ય હોય છે, એટલા માટે તેઓ જ આ યોગશાસ્ત્રના અધિકારી છે, તેઓ જ આ પરમાર્થશાસ્ત્રના સત્સંસ્કાર ઝીલવાને સુયોગ્ય સુપાત્ર છે. (જુઓ. પૃ. ૨૫૨, આત્મસિદ્ધિની ગાથા).

ખાકી જે ગોત્રયોગી છે, તેઓને આ યોગશાસ્ત્રનો અધિકાર ઘટતો નથી, કારણ કે તેઓમાં તથારૂપ યથાયોગ્ય ગુણભાવ હોતો નથી, 'જોગ' યોગ્ય યોગની સિદ્ધિનો અભાવ હોય છે એટલે તેઓને યોગનો અયોગ છે. જેમ અયોગ્યને રાજ્યપદવી ગોત્રયોગી ઘટતી નથી, તેમ આ અયોગ્ય ગોત્રયોગીને યોગ-રાજ્ય પદવી ઘટતી અનધિકારી નથી. અબુધ એવા મૂર્ખનો જેમ વિક્રમંડળીમાં પ્રવેશ શોભતો નથી, તેમ આ અબુધ યોગીનો યોગમંડળીમાં પ્રવેશ શોભતો નથી. એકઠો હજી નથી આવડતો તે એકડીઆને જેમ સાતમી ચોપડીમાં ખેમવાનો અધિકાર ઘટતો નથી, તેમ યોગમાર્ગનો પ્રાથમિક યોગ્યતારૂપ એકઠો પણ હજી જેણે ધુંધ્યો નથી તે અયોગીને આ ઉચ્ચ યોગશાસ્ત્રવર્ગમાં સ્થાન લેવાનો અધિકાર ઘટતો નથી. આમ પ્રાથમિક યોગ્યતાથી પણ રહિત એવા ગોત્રયોગીઓ અપાત્ર હોઈ અત્ર અનધિકારી છે.

અને જે નિષ્પન્ન યોગીઓ-સિદ્ધ યોગીઓ છે, તે પણ આ યોગશાસ્ત્રના અધિકારી

નથી. પણ તેનું કારણ બીજું જ છે. ગોત્રયોગીઓ જ્યારે યોગની અસિદ્ધિને લીધે અત્ર અનધિકારી છે, ત્યારે નિષ્પન્ન યોગીઓ યોગની સિદ્ધિને લીધે સિદ્ધયોગી પણ અનધિકારી છે આ યોગશાસ્ત્રનું પ્રયોજન તો યોગસિદ્ધિ માટે છે, અનધિકારી અને તે યોગસિદ્ધિ તો આ નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગીઓને હાંસલ થઈ ચૂકી છે, તો પછી તેઓને હવે આનું પ્રયોજન શું હોય ? જેણે યોગસિદ્ધિ સાક્ષાત્ પ્રગટ પ્રયોગસિદ્ધ (Practice) કરી બતાવી છે, જેણે સ્વભાવ-યુજન યોગ સિદ્ધ કરી શુદ્ધ આત્મા પ્રગટ કર્યો છે, જેણે ‘ સમયસાર ’ પ્રયોગસિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે, એવા સિદ્ધયોગીને પછી આવા શબ્દરૂપ શાસ્ત્રનું (Theory) શું પ્રયોજન હોય ? યોગમાર્ગના પ્રવાસીને આ યોગશાસ્ત્રરૂપ માર્ગદર્શક લોભીઓ ઉપયોગી થાય, પણ જેણે યોગમાર્ગનો પ્રવાસ પૂરો કર્યો છે, તેને હવે આ યોગશાસ્ત્રરૂપ લોભીઆની (Guide) શી જરૂર ? પ્રાસાદ પર ચઢવા માટે આલંબનની જરૂર પડે, પણ પ્રાસાદ-શિખરે ચઢ્યા પછી જેમ તેની જરૂર ન પડે; તેમ યોગપ્રાસાદ પર ચઢવા માટે હસ્તાલંબનરૂપ આ યોગશાસ્ત્રની સહાય લેવી પડે, પણ યોગ-પ્રાસાદના શિખરે ચઢી ગયા પછી તેની જરૂર ક્યાં રહી ? પર્વત પર ચઢવા માટે જેમ લાકડીના ટેકાની જરૂર પડે, પણ પર્વતની ટોચે ચઢી ગયા પછી જેમ તેની કંઈ જરૂર ન રહે; તેમ યોગ-ગિરિ પર ચઢવા માટે આ યોગદષ્ટિરૂપ ચષ્ટિના ટેકાની જરૂર પડે, પણ બધી યોગભૂમિકાઓ વટાવી જઈ યોગગિરિના શ્રૃંગે પહોંચ્યા પછી તેની જરૂર શેની હોય ? કારણ કે ચઢેલાને ચઢવાનું શું ? પામેલાને પામવાનું શું ? સિદ્ધને સાધવાનું શું ? માટે નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગી પણ આ અપેક્ષાએ આ યોગશાસ્ત્ર-સાધનના અનધિકારી છે.

આમ ગોત્રયોગી અયોગી હોવાથી આ સત્શાસ્ત્રના અનધિકારી છે, અને નિષ્પન્ન યોગી પરમ યોગી હોવાથી આના અનધિકારી છે. માત્ર મધ્યમ એ પ્રકારના યોગી-કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી-આ યોગશાસ્ત્રના અધિકારી છે. ‘ કુલયોગી ને તાત્પર્ય કે-યોગ્ય યોગભૂમિકાથી દૂર એવા બાધક ભાવમાં વર્તતા પ્રવૃત્તચક્ર જે ’ હોવાથી ગોત્ર યોગી અત્ર અયોગ્ય છે; પરમ યોગ્ય એવી યોગભૂમિકાની પરાકાષ્ટારૂપ સિદ્ધ ભાવમાં વર્તતા હોવાથી નિષ્પન્ન યોગી પણ અત્ર અયોગ્ય છે; અને યથાયોગ્ય એવી યોગભૂમિકારૂપ સાધક ભાવમાં વર્તતા કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી અત્ર સુયોગ્ય છે-યથાયોગ્ય છે. અને એટલા માટેજ—

“ અકલિદ્ધી એ કહી સંક્ષેપે, યોગશાસ્ત્ર સકેતેભ; ”

કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર જે, તેહ તણે હિત હેતેભ. ”—શ્રી યો. દ. સંજ્ઞા. ૮-૪

એઓનું વિશેષ લક્ષણ કહે છે:—

ये योगिनां कुले जातास्तद्धर्मानुगताश्च ये ।

कुलयोगिन उच्यन्ते गोत्रवन्तोऽपि नापरे ॥ २१० ॥

જન્મ્યા જે યોગિકુલે, તસ ધર્મ અનુગતા ય;
કુલયોગિઓ કહેવાય તે, ન ગોત્રવંત ખીજઓ. ૨૧૦.

અર્થ:—જેઓ યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે, અને જેઓ તે યોગીઓના ધર્મને અનુગત છે, તેઓ ‘કુલયોગીઓ’ કહેવાય છે,—નહિં કે ખીજઓ ગોત્રવંતો પણ.

વિવેચન

“યોગિકુલે જાયા તસ ધર્મે, અનુગત તે કુલયોગીજી.”—યો. સજ્જા. ૮-૪

જેઓ યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે અને જન્મથી જ તેઓના ધર્મને ઉપગત છે-પામેલા છે, તથા પ્રકૃતિથી યોગિધર્મને અનુગત-અનુસરનારા એવા જે ખીજઓ પણ છે, તેઓ ‘કુલયોગીઓ’ કહેવાય છે, એમ દ્રવ્યથી અને ભાવથી જણાય છે,—નહિં કે ગોત્રવંતો પણ, નહિં કે સામાન્યથી ભૂમિભવ્ય એવા ખીજઓ પણ.

જે યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે અને યોગીઓના ધર્મને જે ઉપગત છે-પામેલા છે, તે કુલયોગી છે. અર્થાત્-જે જન્મથી જ યોગી છે, આજન્મ યોગી (Born Yogis) છે તે કુલયોગી છે. મનુષ્ય કુલમાં જન્મેલો જેમ જન્મથી જ મનુષ્ય-કુલયોગી: ખાલ હોય છે, સિંહ કુલમાં જન્મેલો જેમ જન્મથી જ સિંહશિશુ આજન્મ હોય છે, તેમ યોગિકુલમાં જન્મેલો જન્મથી જ ‘જોગી’ હોય છે. યોગી પૂર્વ જન્મમાં યોગસાધના કરતાં કરતાં, આયુ પૂર્ણ થતાં જેતું ચ્યવત થયું છે, તેવા પૂર્વારાધક ‘યોગબ્રહ્મ’ પુરુષો આવા કુલયોગી (Born Yogis) હોઈ શકે છે. જેમ નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિવાળા મનુષ્યો આજન્મ કવિ (Born Poets) હોય છે, તેમ આવા નૈસર્ગિક યોગિત્વશક્તિવાળા મહાત્મા કુલયોગીઓ આજન્મ યોગી હોય છે. આવા યોગીઓને પૂર્વારાધિત યોગસંસ્કારની જાત્રતિ સ્વયં સહેજે સ્ફુરિત થાય છે, જાતિસ્મૃતિ આદિ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ હોય છે, અને પૂર્વે અધૂરા છોડેલ યોગની કડીનું અનુસંધાન શીઘ્ર વિના પ્રયાસે હોય છે. જેમ લાંબી સુસાફરીએ નીકળેલો સુસાફર વચ્ચેમાં વિશ્રામ સ્થાને વિસામો ખાય છે, રાતવાસો કરે

વૃત્તિ:—યે યોગિનાં કુલે જાતા:—જેઓ યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે, જન્મથી જ તદ્ધર્માનુગતાશ્ચ—અને તેઓના ધર્મને અનુગત-યોગિધર્મને અનુગત, એ-જેઓ પ્રકૃતિથી અન્ય પણ, કુલયોગિન ઉચ્ચન્તે-કુલયોગીઓ કહેવાય છે એમ સમજાય છે,—દ્રવ્યથી અને ભાવથી. ગોત્રવન્તોઽપિ ગોત્રવંતો પણ, સામાન્યથી ભૂમિભવ્યો પણ, નાપરે-નહિં કે ખીજઓ. નહિં કે ખીજઓ કુલયોગીઓ કહેવાય છે.

છે, પણ થાક ઉતરી ગયા પછી તાળેમાળે થઈ તરત જ આગળ અખંડ પ્રયાણ ચાલુ રાખે છે; તેમ મોક્ષપુરીના પ્રવાસે નીકળેલો યોગમાર્ગીનો અખંડ પ્રવાસી મુમુક્ષુ આયુષ્યપૂર્ણતારૂપ વિશ્રામસ્થાને વિશ્રાંતિ લે છે, ભવાંતરગમનરૂપ રાત્રીવાસ કરે છે, અને શ્રમ ઉતરી ગયા પછી પાછો પુનર્જન્મરૂપ નવો અવતાર પામી, તાળેમાળે થઈને, અર્પૂ ઉત્સાહથી યોગમાર્ગની મુસાફરી આગળ ચલાવે છે; અને આમ આ યોગમાર્ગના મુસાફરનું મુક્તિપુરી પ્રત્યેનું પ્રયાણ અખંડિત રહે છે. જેમ વખત પૂરો થઈ જતાં કારકુન આગલે દિવસે અધૂરું મૂકેલું કચેરીનું કામ, બીજે દિવસે જ્યાંથી અધૂરું હતું ત્યાંથી આગળ ચલાવે છે; તેમ આયુનો સમય પૂરો થઈ જતાં યોગી આગલા જન્મમાં અધૂરું છોડેલું આત્માર્થનું કામ, બીજા જન્મમાં અધૂરું હતું ત્યાંથી આગળ ધપાવે છે. આમ યોગી પુરુષનું યોગસાધનરૂપ આત્માર્થ કાર્ય અત્રૂટપણે પૂર્ણતા પર્યંત વિના પ્રયાસે-સહજ સ્વભાવે આદ્યા કરે છે.

“દૃષ્ટિ ચિરાદિક ચારમાં, મુગતિ પ્રયાણ ન ભાંજે રે;

રચણીશયન જિમ શ્રમ હરે, સુરનર સુખ તિમ છાજે રે.”—યો. સજ્જા. ૧

બીજાઓને-અન્ય પ્રાકૃત જનોને જે સંસ્કાર ઘણા ઘણા અભ્યાસે કંઈક જ-અદ્ય માત્ર જ થાય છે, તે આવા xઆજન્મ યોગીઓને વિના પરિશ્રમે સહજ સ્વભાવે ઉપજે છે! અને તે પૂર્વજન્મનું અસાધારણ યોગારાધકપણું જ દર્શાવે છે,—જેનું વર્તમાનમાં પ્રગટ જવલંત ઉદાહરણ પરમ યોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના આ સ્વસંવેદનરૂપ આત્મા-નુભવગમ્ય સહજ ઉદ્દગાર ઉપરથી સ્વયં સૂચિત થાય છે:—

“લઘુવયથી અદ્ભુત થયો, તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ;

એ જ સૂચવે એમ કે, ગતિ આગતિ કાં શોધ ?

જે સંસ્કાર થવો ઘટે, અતિ અભ્યાસે કાંય;

વિના પરિશ્રમ તે થયો, ભવશંકા શી ત્યાં ?”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ભૂતકાળમાં પણ જન્મથી જ અત્યંત અસાધારણ યોગસામર્થ્ય દાખવનારા અનેક મહાપુરુષોના ચરિત્રો પણ આ જ વાતની પુષ્ટિ કરે છે. જેમકે-વીશ વર્ષની નાની ઉંમરમાં જ્ઞાનેશ્વરી જેવો અસામાન્ય ગ્રંથ લખનાર સંત જ્ઞાનેશ્વર. ઘોડીઆમાં બીજા ઉદાહરણો રમતાં પણ જેને પૂર્વારાધિત મુનિભાવ સાંભરી આવ્યો હતો, તે મહાયોગી વજ્રસ્વામી. પાંચ વર્ષની લઘુવયમાં અસાધારણ બુદ્ધિચાપદ્ય દર્શાવનાર કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી, અને ધર્મધુરંધર શ્રી ચશેાવિજયજી. સંત કળીરજી, રમણ મહર્ષિ આદિના ચરિત્રો પણ એની સાક્ષી પૂરે છે. ખુદ તીર્થંકર ભગવંતો પણ જન્મથીજ મતિ-શ્રુત-અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાનના ધારક હતા એ હકીકત પણ

x “અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ । एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥”—ગીતા.

આજન્મયોગીપણું જ સુચવે છે. આમ કુલયોગીઓના સેંકડો દાખલા આપી શકાય એમ છે, જે પૂર્વજન્મના યોગાભ્યાસનું જ પરિણામ છે. આવા કુલયોગીઓને યોગ સહજ સ્વભાવે સિદ્ધ હોય છે. ઉદ્યમાંથી આગસ મરડીને ઊઠતાં જ ગત રાત્રીના બનાવની પેઠે તેમને યોગ યાદ આવી જાય છે; અને પછી પ્રવૃત્તચક્રાદિ યોગભૂમિકાઓ ઝપાટાબંધ અત્યંત વેગે વટાવી જઈ તેઓ નિષ્પન્ન યોગદશાને-સિદ્ધદશાને પામે છે.

આ યોગીકુલમાં જન્મરૂપ જે કુલયોગીપણું કહ્યું તે અધ્યાત્મ સંસ્કારની અપેક્ષાએ છે, અર્થાત્ તે સંસ્કાર જન્મરૂપ છે. જેમ પુરુષનો બાહ્ય જન્મ સ્થૂલ સ્વરૂપે છે, તેમ યોગીપુરુષનો આ આધ્યાત્મિક જન્મ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે છે. વ્યવહારથી આધ્યાત્મિક જેમ બાહ્ય વર્ણાદિસંપન્ન દેહનો જન્મ છે, તેમ પરમાર્થથી યોગ-સંસ્કાર જન્મ સંસ્કારસંપન્ન આત્માનો જન્મ છે. બીજાધાનથી જેમ સ્થૂલ પુરુષ દેહનું સર્જન થાય છે, તેમ યોગ-બીજાધાનથી પુરુષના-આત્માના સૂક્ષ્મ સંસ્કાર-શરીરનું સર્જન થાય છે. બાહ્ય સ્થૂલ દેહનું બીજાધાન કરનારા જેમ બાહ્ય માતા-પિતા હોય છે, તેમ આ આધ્યાત્મિક સૂક્ષ્મ દેહનું સમ્યગ્દર્શનાદિ બીજાધાન કરનારા યોગીઓરૂપ માતા-પિતા છે. જેમ સ્થૂલ દેહમાં માતા-પિતાનો ગુણ-લક્ષણ વારસો ઉતરે છે, તેમ આ આધ્યાત્મિક સંસ્કારસ્વામી યોગીઓનો ગુણસંસ્કાર-વારસો તે સૂક્ષ્મદેહમાં ઉતરે છે. જેમ ‘બાપ તેવા બેટા ને વડ તેવા ટેટા’ હોય છે, તેમ યોગી-પિતા જેવા આ યોગી-બાલ હોય છે. પરંતુ બાહ્ય જન્મ પુનર્જન્મનો હેતુ હોય છે, પણ આ આધ્યાત્મિક સંસ્કારજન્મ તો અપુનર્જન્મનો હેતુ હોય છે. વ્યાવહારિક જન્મ મૃતત્વનો-મરણનો હેતુ હોય છે, પણ આ પારમાર્થિક જન્મ અમૃતત્વનો-અમરપણાનો હેતુ હોય છે. અથવા તો બાહ્ય સ્થૂલ દેહે જન્મ એ પરમાર્થથી જન્મ જ નથી, પણ ભાવથી તો આત્માનું મૃત્યુ જ છે, ભાવમરણ જ છે; આત્માનો ખરેખરો પારમાર્થિક જન્મ તો યોગસંસ્કાર સંપન્નપણે જન્મવું તે જ છે. આવો આ પરમ ધન્ય પારમાર્થિક સંસ્કારજન્મ આ કુલ-યોગીઓને સાંપડ્યો હોય છે, અને જન્મથી જ તેઓ યોગીઓના ધર્મને પામેલા હોય છે.

અને બીજાઓ પણ જે પ્રકૃતિથી યોગીધર્મને અનુગત હોય, તે પણ કુલયોગી છે. અર્થાત્ જેઓ યોગીઓના ધર્મને અનુસરનારા-‘અનુયાયી’ છે તે પણ ‘કુલયોગી’ કહેવાય છે.

આ ‘યોગીધર્મ’ એટલે શું? યોગનો જેને યોગ (સંબંધ) થયો તે છે યોગી, અને આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ સાથે યોજન-જોડાણ તેનું નામ યોગ. એટલે આત્મસ્વભાવ સાથે જેનું યોજન છે, અર્થાત્ જેને આત્મસ્વરૂપનું અનુસંધાન થયું છે ‘યોગીધર્મ’ તે યોગી છે, અને એવા તે યોગીનો જે ધર્મ છે તે યોગીધર્મ છે. એટલે શું? આમ આત્મસ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવું, આત્મસ્વભાવની સાધના-આરાધના કરવી, આત્મસિદ્ધિ કરવી, એ જ યોગીઓનો ધર્મ છે. વળી ‘ધર્મ’ શબ્દ પણ એ જ ભાવનો સૂચક છે; કારણ કે વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ,

‘ વત્યુસહાવો ઘમ્મો ’ અર્થાત્ આત્મવસ્તુનો ધર્મ તે આત્મધર્મ-વસ્તુધર્મ. આત્માનું સ્વભાવમાં વર્તવું તે ધર્મ, સ્વરૂપમાં સ્થિતિ હોવી તે ધર્મ, આત્માને સ્વરૂપમાં ધારી રાખવો તે ધર્મ. આવો આત્માનો સ્વભાવયુગ્મનરૂપ યોગ તે જ ધર્મ. ઐટલે જે આત્મ-સ્વભાવમાં વર્તે છે, સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે, આત્માને સ્વરૂપમાં ધારી રાખે છે, આત્માના સ્વભાવયુગ્મનરૂપ યોગને સાધે છે, તે સાક્ષાત્ ધર્મમૂર્તિ ‘ યોગી ’ છે અને તેનો ધર્મ પણ તે જ છે. આમ યોગી ધર્મ ઐટલે આત્મસ્વરૂપના અનુસંધાનરૂપ વસ્તુધર્મ-આત્મ-ધર્મ. પરપરિણુતિનો પરિત્યાગ કરી, આત્મપરિણુતિને અનુસરવું તે જ યોગિધર્મ. તાત્પર્ય કે-આત્મસ્વભાવ સાથે યુગ્મનરૂપ યોગ જેણે સાધ્યો છે, જે સ્વરૂપસ્થિત છે તે ‘ યોગી ’ છે. અને આત્મસ્વભાવ સાથે યુગ્મનરૂપ યોગ તે જ તેઓનો વાસ્તવિક ધર્મ છે. આવા આત્મ-સ્વભાવરૂપ યોગિધર્મને અનુસરવા જે નિત્ય પ્રયત્નશીલ રહે છે, તે કુલયોગી છે. આત્માને અનુગત ઐટલે કે સર્વત્ર આત્માને આગળ કરી તેને અનુસરતી જેની સમસ્ત ભાવધર્મ પ્રવૃત્તિ છે, તે કુલયોગી છે. આવો આત્મ-અનુગત ભાવ સમકિત ગુણથી માંડીને શૈલેશી અવસ્થા પર્યંત હોય છે, -કે જેથી સંવર-નિર્જરા થઈ ઉપાદાન કારણ પ્રગટે છે, કારણ કે અત્રે સાધ્ય આલંબનનો દાવ હાથ લાગેલો છે. (જુઓ પૃ. ૪૬૩, ૫૨૧-૫૨૨).

“ સમકિત ગુણથી હો શૈલેશી લગે, આત્મ અનુગત ભાવ; ”

સંવર નિર્જરા હો ઉપાદાન હેતુતા, સાધ્યાલંબન દાવ. ” દેવચંદ્રજી.

અને આમ સદા આત્મ-અનુગત ભાવ હોવાથી જ આ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીપુરુષ જેમ અને તેમ આત્મ-પદાર્થને વિરોધ ન આવે, વિરાધના ન થાય, એમ સર્વ વિધિ-નિષેધ આચરે છે; ઐટલે જેથી આત્મવસ્તુને વિરોધ ન આવે તે સર્વ ‘ ધર્મ ’ કર્તવ્ય કરે છે, અને જેથી આત્મવસ્તુને વિરોધ આવે તે સર્વ અધર્મ કર્તવ્ય નથી કરતો. ટુંકામાં તે ‘ આરાધક ’ જીવ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર સ્વભાવરૂપ ધર્મને આદરે છે, તે રાગદ્રેષાદિ વિભાવરૂપ અધર્મને પરિહરે છે; આત્મપરિણુતિને લાજે છે ને પરપરિણુતિને ત્યજે છે. અને આમ આત્મપદાર્થથી અવિરોધ એવો વિધિ-નિષેધ આચરી, તે ‘ મહાજને ’ પરિશ્રેલેલો આત્મપદાર્થનો ગ્રહણ ‘ વિધિ ’ કરે છે. (જુઓ કાવ્ય પૃ. ૩૬૭) ઐટલે જ આવો યોગિધર્મનો-મોક્ષમાર્ગનો અનુયાયી મુમુક્ષુ કુલયોગી, અજ્ઞાનરૂપ કર્મભાવને છોડી દઈ, નિજ વાસરૂપ-સ્વભાવસ્થિતિરૂપ મોક્ષભાવને લાજવા નિત્ય પ્રયત્નશીલ બને છે; અંધકાર સમા અજ્ઞાનનો જ્ઞાનપ્રકાશ વડે નાશ કરે છે; જે જે બંધના કારણો છે તે બંધનો પંથ બાળી, તે કારણોની છેદક એવી દશારૂપ મોક્ષમાર્ગને સેવે છે; રાગ દ્રેષ ને અજ્ઞાન એ કર્મનો મુખ્ય અંધિ-ગાંઠ છે તેની જેના વડે નિવૃત્તિ થાય, એવા મોક્ષપંથને આરાધે છે; અને સત્ ચૈતન્યમય ને સર્વાભાસથી રહિત એવો ‘ કેવળ ’ આત્મા જેથી પામીએ, એ મોક્ષપંથની રીતિને અનુસરે છે. (જુઓ આત્મસિદ્ધિનો ગાથા પૃ. ૨૭૧, ૪૬૩)

આ જે કહ્યો તે મોક્ષમાર્ગરૂપ યોગિધર્મમાં-અનાતન વસ્તુધર્મમાં-શાશ્વત

આત્મધર્મમાં કોઈ પણ પ્રકારના મતભેદનો-દર્શનાત્મકભેદનો અવકાશ ક્યાંથી હોય? જાતિ-વેષનો ભેદ ક્યાંથી હોય? એટલે આ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની 'જાતિ વેષનો ભેદ નહિ' સિદ્ધિરૂપ એક જ પ્રયોજન જ્યાં છે તે યોગિધર્મમાં જૈન, વૈષ્ણવ, બ્રાહ્મણ, વેદાંતી, ગૌડ આદિ કુલ ધર્મના ભેદો મટી જાય છે. સાધુ, શ્રમણ, સંન્યાસી, જોગી, ફકીર આદિ બાહ્ય દ્રવ્યલિંગભેદોને^x સ્થાન જ નથી. ઉપરમાં જે કહ્યો તે ભાવલિંગરૂપ યોગિધર્મ-મોક્ષમાર્ગ જે સાધે છે, આરાધે છે, ઉપાસે છે, તે જ મુક્તિને પામે છે.

“જાતિ વેષનો ભેદ નહિ, કહ્યો માર્ગ જો હોય;
સાધે તે મુક્તિ લહે, એમાં ભેદ ન કોય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

જે કોઈ આ યથોક્ત યોગીધર્મને આરાધે છે, તે આ યોગીધર્મમાં છે. જે કોઈ મત-દર્શનનો આત્મક તેમજ વિકલ્પ છોડી દઈ, નિજ સ્વભાવની સિદ્ધિરૂપ આ સનાતન આત્મધર્મને ભાવથી સાધે છે, પરપરિણતિને ત્યજતા રહી યોગિધર્મના આત્મપરિણતિને ભજતા રહે છે,—તે સર્વ સાચા સાધકો, સર્વ સાચા અનુયાયી આરાધકો, સર્વ ઉપાસકો, સર્વ મુમુક્ષુઓ, સર્વ આત્માર્થીઓ, સર્વ યોગીઓ, સર્વ સમ્યગ્દષ્ટિ સાધુજનો, મત-સંપ્રદાયના ભેદ વિના આ વિશ્વધર્મરૂપ (Universal Religion) યોગિધર્મના ખરેખરા 'અનુયાયી' એવા કુલયોગીઓ છે. અને ઉપલક્ષણથી—આવા યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ તો દૂર રહી, પરંતુ તેના પ્રત્યે જે કોઈને સર્વથા અદ્રેષ હોય, ખરેખરો અંતરંગ પ્રેમ હોય, પ્રશસ્ત રાગ હોય, સાચી અંતરંગ જિજ્ઞાસા હોય, તેને અનુસરવાની હાર્દિક ઇચ્છા હોય,—તે સર્વ સન્માર્ગ-પ્રેમીઓ, સર્વ માર્ગાનુસારીઓ, સર્વ જિજ્ઞાસુઓ પણ દ્રવ્યથી આ યોગીધર્મના અધિકારી કુલયોગીઓ છે. આમ આ વસ્તુસ્વભાવરૂપ સનાતન યોગિધર્મ સાર્વજનિક એવો 'વિશ્વધર્મ' બનવાને પરમ યોગ્ય છે; કારણ કે સ્વરૂપથી સર્વ યોગારાધક યોગીઓની જાતિ એક છે, અને તેઓનો ધર્મ પણ એક જ છે; કારણ કે સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે તે જ યોગરૂપ ધર્મ આ મહાનુભાવ યોગીઓને અનુકૂળ હોય છે. (જુઓ કાવ્ય પૃ.-૫૮-૫૯).

“તેહ તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું, આત્મધર્મ છે મૂળ;
સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે, તે જ ધર્મ અનુકૂળ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રલ.

x “લિङ्गं देहाश्रितं दृष्टं देह एवात्मनो भवः । न मुच्यन्ते भवात्तस्मादेते लिङ्गकृताग्रहाः ॥
जातिर्देहाश्रिता दृष्टा देह एवात्मनो भवः । न मुच्यन्ते भवात्तस्मादेते जातिकृताग्रहाः ॥”

—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીશ્રીકૃત સમાધિશતક.

“ण उ होदि मोक्खमग्गो लिंगं जं देहणिम्ममा अरिहा ।
लिंगं मुइत्तु दंसणणाणचरित्ताणि सेयंति ॥”—શ્રી સમયસાર.

એટલે આવા પરમ ઉદાર સર્વગ્રાહી આ યોગિધર્મને જે સાચા ભાવથી અનુસરતા હોય, તે સર્વ ગમે તે સંપ્રદાયના હોય, તો પણ એક જ ધર્મના અનુયાયી-સાધર્મિકો છે. તાત્પર્ય કે-આ યોગમાર્ગને ખરેખરો અનુસરનારો જૈન હોય કે સાધર્મિક વૈષ્ણવ હોય, ખૌદ્ર હોય કે બ્રાહ્મણ હોય, સાંખ્ય હોય કે વેદાંતી હોય, આત્મબંધુઓ ગમે તે હોય, તે સર્વ સાધર્મિક બંધુઓ છે, આત્મબંધુઓ છે. આવા આ યોગિધર્મને જે કોઈ દ્રવ્યથી કે ભાવથી અનુસરતા હોય તે સર્વ કુલયોગી છે. અત્રે ભાવનું કારણ થાય તે જ પ્રધાન એવું દ્રવ્ય વિવક્ષિત છે, -નહિં કે ભાવનું કારણ ન થાય એવું અપ્રધાન દ્રવ્ય. એટલે કે જેથી પરિણામે યોગભાવનો ઉદ્ભવ થાય તેમ દ્રવ્યથી જે દ્રવ્ય યોગસાધનરૂપ યોગિધર્મને અનુસરે છે, તે પણ ઉપલક્ષણથી કુલયોગી છે; અને ભાવથી જે અનુસરે છે તે તો પ્રગટ તેમ છે જ. માત્ર એટલું જ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે કે-દ્રવ્ય યોગસાધનધર્મ પણ ભાવ યોગસાધન ધર્મનાં કારણભૂત થાય તો જ તે ભલાં છે, સફળ છે, નહિં તો આલ છે-મિથ્યા છે. દ્રવ્યસ્તવ્ય એવું વિશિષ્ટ હોવું જોઈએ કે તે ચોક્કસ ભાવસ્તવ્યનું કારણ થાય, અને એમ થાય તો જ તે સફળ છે, નહિં તો અફળ છે. આ સંબંધી વિશેષ જાણવાને ઇચ્છતા તત્ત્વરસિક જને શ્રી હારભદ્રસૂરિજીવૃત શ્રી પંચાશકશાસ્ત્ર અવલોકવું.

“ દ્રવ્યધર્મ તે યોગ સમારવા, વિષયાદિક પરિહાર;
આત્મશક્તિ હો સ્વભાવ સુધર્મનો, સાધન હેતુ ઉદાર. ”-શ્રી દેવચંદ્રજી.

આવા આ મહાનુભાવ ‘કુલ યોગીઓ’ ખરેખર ! કુલયોગીઓ જ હોય છે. કુલવધૂ જેમ પોતાના કુલને છાજે એવું વર્તન કરે છે-કુલીનપણું આચરે છે, કુલપુત્ર જેમ પોતાના કુલને લાંછન ન લાગે એવું કુલીનતા યોગ્ય ‘કુલયોગી’ આચરણ કરે છે; તેમ કુલયોગી પણ પોતાના યોગિકુલને છાજે શબ્દનું રહસ્ય એવું, ને દોષ-કલંકરૂપ ઝાંખપ ન લાગે એવું, યથાયોગ્ય કુલીન આચરણ કરે છે. જેમકે-પર ઘરે ન જવું, સ્વ ઘરમાં જ રહેવું, ઉચિત મર્યાદા ધર્મમાં રહેવું, શીલ સાચવવું, ઇત્યાદિ કુલધર્મને જેમ કુલવધૂ પાળે છે; તેમ પરભાવ-વિભાવરૂપ પર ઘર પ્રત્યે ગમન ન કરવું, આત્માના નિજ ઘરમાં જ રહેવું, વસ્તુ સ્વભાવની મર્યાદા ન ઉલ્લંઘાય એમ ઉચિત ‘મર્યાદાધર્મમાં’-‘મરજામાં’ રહેવું, સ્વરૂપાચરણરૂપ શીલ સાચવવું, -ઈત્યાદિ યોગીકુલના ધર્મને કુલયોગી ખરાખર પાળે છે. તેમજ કુલપુત્ર જેમ હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર, પરદ્રવ્યગ્રહણ આદિ સર્વ અનાર્થ કાર્યને દૂરથી વર્જે છે, અને સન્ન્યાયનીતિને-પ્રમાણિકતાને અનુસરે છે; તેમ આ આર્થ કુલયોગી પણ આત્મસ્વરૂપની ઘાતરૂપ હિંસાને, પરવસ્તુને પોતાની કહેવારૂપ અસત્યને, પરદ્રવ્યની ચોરી કરવારૂપ અદત્તાદાનને, પરવસ્તુ પ્રત્યે ગમન કરવારૂપ

વ્યભિચારને, અને મમત્વથી પરદ્રવ્યના ગ્રહણરૂપ પરિગ્રહને-ઇત્યાદિ અનાર્થ કાર્યને દૂરથી ત્યજે છે; અને પરવસ્તુરૂપ પરભાવ-વિભાવને છોડી દઈ, તે ઉપરથી પોતાની માલીકી ઉઠાવી લઈ, સ્વ વસ્તુમાં જ સ્થિતિ કરી સન્ન્યાયનીતિને-ખરેખરી પ્રમાણિકતાને અનુસરવા નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહે છે. અને કુલપુત્ર જેમ જાપદાદાની આગર વધારી-કુલને ઉઝળી સમાજમાં સુપ્રતિષ્ઠિત હોય છે; તેમ કુલયોગી પણ પોતાના યોગિકુલની પ્રતિષ્ઠા વધારી, કુલને અજવાળી, ‘એકાંતેર પેઢીને તારી’ યોગી સમાજમાં સ્થાન પામી સ્વરૂપમાં સુપ્રતિષ્ઠિત હોય છે. એટલા માટે કુલવધૂ અને કુલપુત્રની જેમ કુલયોગીને આ ‘કુલયોગી’ નામ ખરાખર ઘટે છે.

જાકી જિનાદિ પરમ યોગીઓના કુલમાં જાણ દેહજન્મની અપેક્ષાએ જન્મ્યા છતાં, જે તેના ધર્મને ભાવથી અનુસરતા ન હોય, અથવા તો નામમાત્ર અનુસરતા હોય, છતાં પોતાને તેના અનુગામી-અનુયાયી ‘જૈન’ આદિ કહેવડાવતા હોય, તે નામમાત્ર તો નામમાત્ર જૈન આદિ છે, યોગીયોગી છે, પણ કુલયોગી નથી. તે અનુયાયીઓ જ પ્રકારે બુદ્ધના કુલ-સંપ્રદાયમાં જન્મ્યા હોય અને તેના ધર્મને ભાવથી અનુસરતા ન હોય, છતાં પોતાને તેના અનુયાયી ‘બૌદ્ધ’ તરીકે ઓળખાવતા હોય, તો તે પણ નામમાત્ર બૌદ્ધ છે, કુલયોગી નથી. તેમજ સાચા બ્રાહ્મણ-વૈષ્ણવજનન આદિમાં હોવા યોગ્ય લક્ષણ જેનામાં નથી, છતાં પોતાને બ્રાહ્મણ-વૈષ્ણવ વગેરે કહેવડાવનારા અન્યને માટે પણ સમજવું. રાગ-દ્વેષાદિ શત્રુને જ્ય કરવારૂપ જૈનપણું જેનામાં નથી, અથવા યથાર્થ વસ્તુગોઘરૂપ બુદ્ધપણું જેનામાં નથી, અથવા આત્મપવિત્રતારૂપ શૌચમય વૈષ્ણવપણું જેનામાં નથી, અથવા સાચા બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ બ્રાહ્મણપણું જેનામાં નથી, -તે ભલે જન્મથી જૈન હો કે બૌદ્ધ હો, વૈષ્ણવ હો કે બ્રાહ્મણ હો, કે અન્ય કોઈ પણ હો; પણ તે ભાવથી-પરમાર્થથી જૈન પણ નથી ને બૌદ્ધ પણ નથી, વૈષ્ણવ પણ નથી ને બ્રાહ્મણ પણ નથી; તેમજ તે કુલયોગી પણ કહી શકાય એમ નથી. તાત્પર્ય કે-સાચા પારમાર્થિક યોગમાર્ગને-મોક્ષમાર્ગને નહિ અનુસરનારા એવા સર્વ સંપ્રદાયવાદીઓ, સર્વ મતદર્શનાગ્રહીઓ કાંઈ કુલયોગી નથી.

“ ઘણું કરીને મનુષ્યાત્મા કોઈ ને કોઈ ધર્મ મતમાં હોય છે, અને તેથી તે ધર્મ મત પ્રમાણે પ્રવર્તવાનું તે કરે છે, એમ માને છે. પણ એનું નામ મુમુક્ષુતા નથી. મુમુક્ષુતા તે છે કે સર્વ પ્રકારની મોહાસક્તિથી મુંઝાઈ એક મોક્ષને વિષે જ યત્ન કરવો; અને તીવ્ર મુમુક્ષુતા એ છે કે અનન્ય પ્રેમે મોક્ષના માર્ગમાં ક્ષણે ક્ષણે પ્રવર્તવું.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૨૧૬.

અથવા તો માત્ર શારીરિક વિકાસને માટેના વ્યાયામાદિ પ્રયોગને જ યોગને નામે

x વૈષ્ણવ જન તો તેને કહિયે. ” ઇત્યાદિ.—શ્રી નરસિંહ મહેતા.

ઠંઠાડતા હોય, અથવા હઠયોગાદિ પ્રક્રિયાને ખૂંદાને જે લોકોને યોગ સંબંધી વ્યામોહ ઉપબવતા હોય, અથવા યોગને નામે અનેક ધર્તીંગ ઉભા કરી જે મહાન્ 'યોગ'ની મહાન્ 'યોગ' શબ્દની વિડંબના કરતા હોય, અથવા ખોટી સમાધિ વિડંબના ચઢાવી જવાનો ડાળ કરી મુગ્ધ લોકોને વંચતા રહી જે યોગને નામે ચરી ખાતા હોય, અથવા જટાન્મૂટ વધારી ભોગી આદિ વેષ ધારણ કરી જે ભોગીમાં ખપતા હોય,—એ આદિ પણ કંઈ કુલયોગી નથી. તે તો યોગની ઠેકડી ઉઠાવનારા યોગવિડંબકો છે, યોગિકુલને હાંસીપાત્ર બનાવનારા છે, અને 'યોગ' જેવી પરમ પવિત્ર વસ્તુને અલકાવનારા છે !

ઉપરમાં જે કુલયોગી કહ્યા, તે શિવાયના ખીજાઓ જે ભૂમિભવ્યો-ગોત્રયોગીઓ છે, તે કાંઈ કુલયોગી નથી. ભૂમિભવ્યો એટલે ભૂમિના ગુણને લીધે જે ભવ્ય કહેવાય છે તે. જેમકે-આર્યક્ષેત્રના-આ ભરતભૂમિના સંતાનો ભૂમિભવ્યો છે. તે ગોત્રયોગી તે ગોત્રયોગી છે, પણ કુલયોગી નથી; કારણ કે ભૂમિની ભવ્યતામાત્રથી કુલયોગી નથી કાંઈ જીવનું કલ્યાણ થઈ જતું નથી. પણ તથાસ્પ અનુકૂળ નિમિત્ત પામી, જીવમાં જ્યારે જરૂરની ભવ્યતા આવે-તથાસ્પ ગુણયોગ્યતા પ્રગટે, ત્યારે જ કલ્યાણ થાય છે. ભૂમિની ભવ્યતા આત્માનું કલ્યાણ થવામાં અનુકૂળ સામગ્રીની ઉપનતિમાં—ભોગવાર્ધમાં અપેક્ષાકારણ જરૂર છે, પણ નિમિત્ત-કારણને આધીન એવું ઉપાદાનકારણ પ્રગટાવવામાં ભો તેનો ઉપયોગ કરાય, તો જ તે લેખે થાય છે, નહિં તો અલેખે છે. દાખલા તરીકે-આર્ય એવી આ ભવ્ય ભરતભૂમિમાં યોગિધર્મ પામવાની પૂરેપૂરી અનુકૂળતા છે, કારણ કે આ દિવ્ય ભૂમિમાં અનેક મહાન્ યોગિવરોએ જન્મ લઈ આ અવનિને પાવન કરી છે. એટલે અત્રે યોગસાધન સામગ્રી પામવી સુલભ છે. પણ તે સાધનસામગ્રીનો ભો યથેષ્ટ લાભ ઉઠાવવામાં આવે, ને આત્માનું તથાસ્પ યોગ્યપણું-ભવ્યપણું-સુપાત્રપણું પ્રગટ કરવામાં આવે, તો જ તે લેખે છે. બાકી બાકી ભૂમિભવ્યતાથી કાંઈ વળે નહિં, મહાયોગીઓની ભૂમિ એવી ભવ્ય ભરત ભૂમિમાં જન્મ્યા માત્રથી કાંઈ યોગી થઈ જવાય નહિં. એટલે ભૂમિભવ્યોરૂપ ગોત્ર-યોગીઓ છે, તે કાંઈ કુલયોગી કહેવાય નહિં. કુલયોગી થવા માટે તો તેવા સુસુક્ષ્મતા યોગ્ય ગુણ પ્રગટાવવા ભોઈએ. (જુઓ પૃ. ૩૧૬-૩૧૭) આ ગોત્રયોગી ને કુલયોગીનો તદ્દા-વત સ્થૂલરૂપે સમજવા માટે ગોત્ર અને કુલ શબ્દનો તદ્દાવત સમજવાની જરૂર છે. 'કુલ' શબ્દ નિકટનો વંશસંબંધ સૂચવે છે, ને 'ગોત્ર' દૂરનો વંશસંબંધ સૂચવે છે. તેમ કુલયોગી યોગીકુલ સાથે નિકટનો વંશસંબંધ ધરાવે છે, અને ગોત્રયોગી દૂર દૂરનો સગ-પણસંબંધ ધરાવે છે. આ ઉપરથી આપણે એમ અનુમાન કરી શકીએ કે-જેનો મોક્ષ નિકટમાં છે, સગીપમાં છે, તે આસન્નભવ્ય સુસુક્ષ્મ આત્માઓ 'કુલયોગી' છે; અને જેનો મોક્ષ દુર ઘણો ઘણો દૂર છે, તે દૂરભવ્ય ભવાસિનની જીવે 'ગોત્રયોગી' છે.

એના વિશેષ લક્ષણને અધિકૃત કરી કહે છે—

સર્વત્રાદ્વેષિણશ્ચૈતે ગુરુદેવદ્વિજપ્રિયાઃ
દયાલવો વિનીતાશ્ચ બોધવન્તો યતેન્દ્રિયાઃ ॥ ૨૧૧ ॥

સર્વત્ર અદ્વેષી ગુરુ, -દેવ-દ્વિજ પ્રીતિવંત;
દયાળુ તેમ વિનીત આ, યતેન્દ્રિય બોધવંત. ૨૧૧.

અર્થ:—અને એઓ (કુલયોગીઓ) સર્વત્ર અદ્વેષી, ગુરુ દેવ ને દ્વિજ જેને પ્રિય છે એવા, તથા દયાળુ, વિનીત, બોધવંત અને યતેન્દ્રિય હોય છે.

વિવેચન

“ અદ્વેષી ગુરુ દેવ દ્વિજ પ્રિય, દયાવંત ઉપયોગીજી. ”—યો. સંજ્ઞા. ૮

અને આ કુલયોગીઓ તથાપ્રકારના ગ્રહના અભાવને લીધે સર્વત્ર અદ્વેષી હોય છે; ધર્મપ્રભાવને લીધે, ગુરુ દેવ ને દ્વિજ જેને પ્રિય છે એવા હોય છે; ક્લિષ્ટ પાપના અભાવને લીધે પ્રકૃતિથી દયાળુ હોય છે; કુશલાનુબંધી ભવ્યતાથી વિનીત હોય છે; અંથિભેદથી બોધવંત હોય છે; અને ચારિત્રભાવથી યતેન્દ્રિય-જિતેન્દ્રિય હોય છે.

સર્વત્ર અદ્વેષી

આ કુલયોગીઓ-કે જે યોગીકુલમાં જન્મ્યા છે અને યોગિધર્મને જે અનુસરનારા છે, તેઓ સર્વત્ર-સર્વસ્થળે અદ્વેષી હોય છે, તેઓને જગત્માં કયાંય પણ દ્રેષ હોતો નથી; કારણ કે તેઓને દ્રેષના કારણરૂપ કોઈ પણ પ્રકારના ગ્રહનો-મિથ્યા આગ્રહનો સર્વથા અભાવ હોય છે, એટલે દ્રેષનો પણ અભાવ હોય છે. દ્રેષનું કારણ ગ્રહ હોય છે, પોતે ગ્રહેલા-પકડેલા મતથી જે કોઈ વિરુદ્ધ પડે તો ગ્રહગ્રસ્ત મતાગ્રહીને તરત જ દ્રેષ ઉપજે છે; કારણ કે મતાર્થીને પોતાના મતનો ‘મમત’ હોય છે, આ મ્હારો મત છે એવા મમત્વને લીધે તેથી વિરુદ્ધ જનાર પ્રત્યે તે ગુસ્સે થાય છે! મતાગ્રહી ‘મારું’ તે ‘સાચું’ એમ માને છે, અને સત્તાગ્રહી ‘સાચું’ તે ‘મારું’ એમ માને છે. તેથી મતાગ્રહી પોતાની માન્યતા પ્રમાણે ઘસડાતો હોઈ યુક્તિને પણ જ્યાં પોતાની મતિ અભિનિવિષ્ટ છે, ત્યાં ખેંચી જાય છે, અને સદાગ્રહીને તો જ્યાં યુક્તિ છે ત્યાં મતિ સ્વયં પ્રવેશ કરે છે. આગ્રહીનું મનરૂપી વાંદરું યુક્તિરૂપી ગાયને પૂંછડેથી ‘ખેંચે’ છે! અને નિરાગ્રહી

વૃત્તિ:—સર્વત્રાદ્વેષિણશ્ચૈતે-અને એઓ સર્વત્ર અદ્વેષી હોય છે, -તથાપ્રકારના ગ્રહના અભાવને લીધે. તથા-ગુરુદેવદ્વિજપ્રિયાઃ-ગુરુ, દેવ અને દ્વિજ જેને પ્રિય છે એવા, -ધર્મ પ્રભાવને લીધે. તથા-દયાલવઃ-દયાળુ-પ્રકૃતિથી, -ક્લિષ્ટ પાપના અભાવથી, વિનીતાશ્ચ-અને વિનીત, -કુશલાનુબંધી ભવ્યતાથી, તથા બોધવન્તો-બોધવંત, -અંથિભેદથી, યતેન્દ્રિયાઃ-યતેન્દ્રિય, -ચારિત્રભાવથી હોય છે.

મધ્યસ્થતું મનરૂપી વાછડું યુક્તિરૂપી ગાયને ‘અનુસરે’ છે—પાછળ પાછળ જાય છે. !
(જુઓ ફૂટનોટ સ્લોક. પૃ. ૩૨૮-૩૨૯).

આવેા મતાગ્રહ એકાંતવાદીને જ હોય છે, કારણ કે તે કોઈ એક અમુક નયને જ પકડી બેસે છે, અને ‘ઠંડોરાવાળા નાડા’ ની જેમ તેનો જ હઠ પકડી રાખે છે ! એટલે કે તે મતાર્થી હોય છે. દાખલા તરીકે—કોઈ વ્યવહાર નયનો જ આગ્રહી મતાર્થી ને હોય છે, તો કોઈ નિશ્ચય નયનો જ આગ્રહી હોય છે. કોઈ જ્ઞાનનો આત્માર્થી જ આગ્રહી હોય છે, તો કોઈ ક્રિયાનો જ આગ્રહી હોય છે. કોઈ એકાંત નિત્ય પક્ષનો જ આગ્રહી હોય છે, તો કોઈ એકાંત અનિત્ય પક્ષનો જ આગ્રહી હોય છે. આમ મતાર્થી એકાંતવાદીને પોતપોતાના મતનો અભિનિવેશ—આગ્રહ હોય છે. પણ આત્માર્થી અનેકાંતવાદીને તેવો કોઈ પણ આગ્રહ હોતો નથી, કારણ કે તે નયના સ્વરૂપને સારી પેઠે જાણે છે કે પ્રત્યેક નય પોતપોતાની અપેક્ષાએ પોતાની નય-મર્યાદામાં સાચો છે, પણ પર અપેક્ષાએ ખોટો છે, માટે કોઈ પણ નયનો એકાંત આગ્રહ કરવો તે ખોટો છે, મિથ્યા છે. એમ જાણતો હોઈ તે કદી પણ કોઈ એક નયનો આગ્રહ કરતો જ નથી, અને વ્યવહારનય—નિશ્ચય નયની યથાયોગ્ય મર્યાદા સ્વીકારી બન્નેનો સમન્વય (Reconciliation) સાધે છે. એટલે નિશ્ચયવાણી સાંભળી તે કાંઈ સાધન છોડી દેતો નથી, પણ નિશ્ચયને લક્ષમાં રાખી તે તે જ સાધનો કરે છે.

“નિશ્ચય વાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નો’ય;

નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

વળી ષડ્દર્શન વિષયમાં પણ તેને કોઈ પણ મત-દર્શનનો આગ્રહ હોતો નથી; કારણ કે સ્યાદ્વાદદર્શી હોઈ તે, તે તે દર્શન પોતપોતાના નયની અપેક્ષાએ, કથંચિત્—કોઈ અપેક્ષાએ સાચો છે, એમ ‘સ્યાત્’ પદનો ન્યાસ કરીને તે દર્શનાગ્રહ સમાધાન કરે છે. તે તે દર્શનને તે જિનદર્શનના અંગભૂત જાણે અભાવ છે, એટલે તત્સંગ’ધી પણ તેને કોઈ આગ્રહ સંભવતો નથી. (જુઓ પૃ. ૫૮-૫૯, પૃ. ૪૨૩) આમ સાંકડી એકાંત દૃષ્ટિનો અભાવ હોવાથી અને વિશાલ અનેકાંતદૃષ્ટિનો સફલાવ હોવાથી આ આત્માર્થી કુલયોગીને મતાગ્રહનો સર્વથા અભાવ હોય છે. તે તો જ્યાં લ્યાંથી ‘સત્’નો જ ગ્રાહક હોઈ, સર્વત્ર સદંશને જ જોળે છે; એને મતનું કામ નથી, ‘સત્ત્વ’નું જ કામ છે. અને આમ તેને સર્વથા ગ્રહનો અભાવ હોય છે, એટલે કોઈ પણ દર્શનવાદી પ્રત્યે તેને કદી પણ દ્વેષ ઉપજતો નથી. તેને મન તો તે સર્વ પોતાના સાધર્મિક આત્મજાણુઓ છે. તે તો એટલે સુધી ભાવે છે કે—સર્વ આત્માઓનો સ્વભાવ ધર્મ એક જ છે, એટલે સમાનધર્મી હોવાથી આ સર્વ આત્માઓ મ્હારા સાધર્મિક બાઈઓ છે. એવી પરમ ઉદાર ભાવનાથી તેને સર્વ ભૂતમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રી

હોય છે, તેમના પ્રત્યે વાતસલ્ય ભાવ હોય છે, સર્વ ભૂત પ્રત્યે તે આત્મવત વર્તે છે. આવા સર્વત્ર મૈત્રી ભાવવાળાને ક્યાંય દ્રેષ ક્યાંથી હોય ?

“ મિત્તિ મે સન્વભૂણુ, વેરં મજ્ઞં ન કેણહ ”—શ્રી જિનપ્રવચન

“ આત્મવત્ સર્વભૂણુ । ”—શ્રી ભગવદ્ ગીતા

“ સર્વાત્મમાં સમદષ્ટિ ઘો, આ વચનને હૃદયે લખો. ” શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

૨. ગુરુ-દેવ-દ્વિજનું પ્રિયપણું

આ કુલયોગીનો બીજો ગુણ ગુરુ-દેવ-દ્વિજનું પ્રિયપણું એ છે. આ આત્માર્થી સુસુક્ષ્મને ગુરુ, દેવ અને દ્વિજ અતિ પ્રિય હોય છે—ખૂબ ઠંડાલા લાગે છે, અને તે તેને પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મનો પ્રભાવ છે. શાંત સ્વસ્થ ચિત્તે બે વિચાર કરીએ તો દરેક પ્રાણીને પોતાનું હિત પ્રિય હોય છે, પોતાનું ભલું થાય એમ સહુ કોઈ ઇચ્છે છે, એટલે તે હિતના કારણરૂપ ભલું કરનાર સહાયક જે કોઈ હોય છે, તે પણ તેને પ્રિય થઈ પડે છે. અને ગુરુ-દેવ-દ્વિજ તેને આત્મહિતમાં સહાયભૂત થઈ પડતા કોઈ તેને પ્રિય થાય છે. દાખલા તરીકે—

કોઈ માણસ દીર્ઘ રોગથી પીડાતો હોઈ મૃત્યુશય્યામાં પડ્યો હોય, તેને કોઈ સુવૈદ્ય સાંભળે કરે, તો તે જીવિતદાન આપનારો ઉપકારી વૈદ્ય તેને કેટલો બધો ઠંડાલો લાગે ? તેમ આ કુલયોગીને પણ પરમ ઉપકારી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાનની અહો ! અહો ! બાળતમાં પણ છે. કારણ કે—(૧) પોતાનો જીવ જે અનાદિકાળથી ઉપકાર ! રોગી આત્મબ્રાંતિરૂપ મહારોગથી પીડાતો હતો, અને ‘ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર આદિ દષ્ટાંત ભાવમરણ’રૂપ મૃત્યુશય્યામાં પડ્યો હતો, તેને આ સદ્ગુરુ સુવૈદ્યે સ્વરૂપ-સમજણરૂપ ઔષધિ વડે સાંભળે કર્યો, આત્મઆરોગ્યસંપન્ન કર્યો, અને સમ્યગ્દર્શનરૂપ-ઓધિબીજરૂપ અપૂર્વ સંસ્કારબીજ રોપી નવો જન્મ આપ્યો, તો પછી આવા આ પરમ ઉપકારી શ્રીમદ્ ભગવાન તે આત્માર્થી સુસુક્ષ્મને તેનાથી અનંત અનંતગણા ઠંડાલા કેમ ન લાગે ?

“ જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત ;

સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અથવા (૨) કોઈ રંક ભિખારી ભારી દારિદ્રદુઃખથી દુઃખીઓ હોય, તેનું દારિદ્રદુઃખ ટાળી કોઈ તેને મહાસુખ સંપત્તિમાન બનાવી દે, તો તે દારિદ્રહર પુરુષ તેને કેટલો બધો ઇષ્ટ થઈ પડે ? તો પછી,—અનંત આત્મસંપત્તિ ભર્યા નિજ સ્વરૂપનું આ જીવને ભાન નહિં હોવાથી તે પોતાનું ઘર છોડીને પરદેર ભીખ માગતો ફરતો

હતો, પરપુદ્ગલની એઠીબૂઠી એઠ ખાતો હતો, અને વેઠીઆ પોઠીઆની પેઠે પારકી વેઠ કરતો રહી પાપી પેટ ભરતો હતો, તેને આ સત્પુરુષ સદ્ગુરુએ નિજ સ્વરૂપનું અપૂર્વ ભાન કરાવી અનંત આત્મસંપત્તિભર્યા સ્વગૃહનો લક્ષ કરાવ્યો, નિજ ઘરમાં જ રહેવાનો ઉપદેશ કરી પરગૃહે ભીખ માંગતો બંધ કર્યો, ' ચલ જડ જગની એઠ ' નહિં આટવાનો અને પારકી વેઠ નહિં કરવાનો બોધ કરી પાપી પેટ ભરતો અટકાવ્યો, અને આમ નિજ ઘરમાં જ રહેલી અઠળક આત્મલક્ષ્મીનો ભોક્તા સ્વામી બનાવી દઇ પરમ સુખસંપત્તિમય કરી મૂક્યો. તે અનંત ઉપકારી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન્ આવા સાચા મુમુક્ષુ યોગીને પરમ પ્રિય કેમ ન લાગે ? અથવા (૩) કોઈ ભયંકર અટવીમાં માર્ગ નહિં મળવાથી ચારે કોર ગોથાં ખાતાં ભૂલા પડેલ મનુષ્યને કોઈ સરલ, સીધો ને નિષ્કંટક માર્ગ બતાવી આપે, તો તે માર્ગદર્શક પુરુષ તેને કેટલો બધો પ્રિય થઈ પડે ? તો પછી આ ભયંકર ભવાટવીમાં સન્માર્ગની દિશાનું ભાન નહિં હોવાથી આ જીવ ચારે ગતિમાં ચારેકોર ગોથાં ખાતો આથડતો હતો, અનંત પરિભ્રમણ દુઃખ પામતો હતો, તેને નિજ સ્વરૂપ-યોગરૂપ સીધો સરલ નિર્દોષ સન્માર્ગ બતાવી જેણે પુનઃ અનંત પરિભ્રમણ દુઃખ ટાળી ભવાટવીમાંથી ઉગાર્યો, તે સન્માર્ગદેશક શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ દેવનો અમાપ ઉપકાર ચિંતવતા આ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીને તેઓશ્રી પ્રત્યે પરમ પ્રેમપ્રવાહ કેમ ન પ્રવહે ? અથવા (૪) ભયંકર મોળાં જ્યાં ઊછળી રહ્યા છે, એવા મહાસમુદ્રમાં ડૂળી રહેલા મનુષ્યને જો કોઈ તારુ બચાવી લઈ, બાવડું જાલી કાંઠે આણે, તો તે તારનાર પ્રત્યે તેને કેટલો બધો પ્રેમ સ્ફુરે ? તો પછી-આ ભીષણ ભવસાગરમાં જન્મ મરણ તરંગોથી તણાતો આ જીવ મોહરૂપ ગળકાં ખાઈ અનંત દુઃખથી દુઃખી થઈ રહ્યો હતો, તેને મહાતારુ જેવા જે સદ્ગુરુદેવે હસ્તાવલંબન આપીને ડૂંગતો બચાવી શિવપુરને આરે આણ્યો, તે અનન્ય ઉપકારી અપાર કરુણાસિંધુ પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ પ્રત્યે આ કૃતજ્ઞ ભોગીજનને અપૂર્વ પ્રેમનો ઉમળકો કેમ ન આવે વારુ ?

“ અહો ! અહો ! શ્રીસદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર;

આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો ! અહો ! ઉપકાર. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“ શ્રી અરજિત લલજલનો તારુ, લાગે મુજ મન વારુ રે;

ખાંદા ઝાલી જે ભવજલ તારે, આણે શિવપુર આરે રે. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

અથવા—(૫) કોઈ જીવ ઉચ્ચ દાવાનલમાં સપડાઈ ગયો હોય, તેને શીતલ જલ-વૃદ્ધિ જો કોઈ બચાવી દે, તો તે બચાવનાર પ્રત્યે તેને કેટલો બધો પ્રેમભાવ ઉપજે ? તો પછી-આ ભયંકર ભવદાવાનલમાં આ જીવ સપડાઈ ગયો હતો તેને પરમાર્થ અમૃતની શીતલ મેઘધારા વર્ષાવી જેણે બચાવી લીધો, તે શ્રી સદ્ગુરુ પ્રત્યે આ મુમુક્ષુ આત્માર્થીને અપૂર્વ પ્રેમભાવ કેમ ન ઉપજે ?

“ ભવ દવ હો પ્રભુ ! ભવ દવ તાપિત જીવ;
તેહને હો પ્રભુ ! તેહને અમૃત ઘન સમીજ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ સંસારદાવાનલદાહનીરં, સંમોહધૂલીહરણે સમીરમ્ ।

માયારસાદારણસારસીરં, નમામિ વીરં ગિરિસારધીરમ્ ॥ ”—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી.

અથવા (૬) મહાકૃષ્ણધરના ડંસથી ઝેર ચઢવાથી કોઈ મનુષ્ય મૂર્ચ્છિત-ખેલાન થઈને પડ્યો હોય, તેને કોઈ ગારુડિક જાંશુલિમંત્રથી ઝેર ઉતારી પુનર્જીવન બક્ષે, તો તેને તે વિષહર પ્રત્યે કેટલી બધી પ્રીતિ ઉપજે ? તો પછી મહામોહ વિષધરના ડંસથી આ જીવને મિથ્યાત્વ-ઝેર ચઢ્યું હતું, તેથી આ જીવ નિજ સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભૂટી મોહ-મૂર્ચ્છિત-ખેલાન બન્યો હતો. તેને સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રકાશનારા અપૂર્વ સમ્યગ્દર્શન મંત્રપ્રયોગથી પરમ માંત્રિક સમા જે શ્રીમદ્ સદ્ગુરુદેવે મિથ્યાત્વ-વિષ ઉતારી નાંખી, નિજ સહજ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનમાં આણ્યો, અને સમ્યક્ત્વ અમૃત છાંટી યોગિકૃદ્ધે જન્મરૂપ પુનર્જન્મ આપ્યો, તે વિષહર પરમ અમૃતમય શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન પ્રત્યે આ સુસુક્ષ્મ જોગીજનને, તેલમાં જલગિન્દુની જેમ અપૂર્વ પ્રીતિ કેમ ન વિસ્તરે ?

“ મિથ્યા હો પ્રભુ ! મિથ્યા વિષની ખીવ;
હરવા હો પ્રભુ ! હરવા જાંશુલિ મન રમીજ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ અનન્ય ઉપકારી હોવાથી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન પ્રત્યે સુસુક્ષ્મ યોગીને પરમ પ્રેમ ઉદ્ભવે છે, એટલું જ નહિ પણ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ જ સ્વરૂપથી એવા છે કે તેમના પરમોત્તમ ગુણગણ પ્રત્યે કોઈ પણ ગુણાનુરાગી સાચા સજ્જનને ઉપકારી સદ્-કુદરતી પ્રેમ સ્ફુર્ચ્યા વિના ન જ રહે. કારણ કે શ્રીમદ્ સદ્ગુરુનું સ્વરૂપ ગુરુનું સ્વરૂપ વિચારીએ તો ‘સ્વરૂપ’ એ જ એમનું સ્વરૂપ છે. અથવા ‘સદ્ગુરુ’ એ જ એમનું સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ સર્વ ‘સત’ વસ્તુમાં ગુરુ એ જ એમનું સ્વરૂપ છે; કારણ કે આખા જગત્ કરતાં ગુરુ, ભારી, ગૌરવવંત એવા શ્રી સદ્ગુરુ જ છે. એક બાબુ આખું જગત્ મૂકીએ ને બીજી બાબુ સદ્ગુરુ મૂકીએ, તો સદ્ગુરુનું જ પદલું નમી પડશે. એટલે જગદ્ગુરુ શ્રી સદ્ગુરુ જ છે. અથવા સત્-સંત એ જ એમનું સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ જે પ્રકારે જેવું આત્મવસ્તુનું સત્સ્વરૂપ છે, તે પ્રકારે તેવું સત્, સાચું, છતું, વર્તમાનમાં પ્રગટ દશરૂપે વિદ્યમાન, એવું તેમનું સત્સ્વરૂપ છે, સંતસ્વરૂપ છે, સાધુસ્વરૂપ છે; અથવા ‘સંત’ એટલે શાંત,—પરભાવ વિભાવ પ્રત્યેની જેની બધી દોડાદોડ મટી જઈ, જે સ્વભાવમાં વિશ્રાંત થઈ પરમ આત્મશાંતિને પામ્યા છે, એવા શાંત તે ‘સંત’.

“ પડી પડી તુજ પદ પંકજે, ફરી ફરી માથું એ જ;
સદ્ગુરુ સંત સ્વરૂપ તું જ, એ હઠતા કરી દે જ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આવા સંતસ્વરૂપ સદ્ગુરુ, આત્મજ્ઞાની, સમદર્શી, પ્રારબ્ધોદયથી વિચરનારા, અપૂર્વ વાણી પ્રકાશનારા, અને પરમ શ્રુતજ્ઞાનસંપન્ન હોય છે. મોહભાવ જ્યાં ક્ષય થઈ ગયો છે અથવા પ્રશાંત વર્તે છે, અને આખું જગત જ્યાં એક જેવું અથવા સ્વપ્ન જેવું ભાસે છે, એવી પરમ અદ્ભુત 'જ્ઞાની દશા' તેમની હોય છે. અને આવા જ્ઞાની પુરુષ દેહ છતાં જાણે દેહમાં ન વર્તતા હોય, એવી પરમ આશ્ચર્યકારક દેહાતીત-વિદેહ દશામાં (ચોસદ્ગુરુ) વર્તતા હોય છે!! (જુઓ આત્મસિદ્ધિની ગાથા, પૃ. ૧૨૬, ૩૬૪). આવા પરમ ગુણનિધાન, નિષ્કારણ કરુણારસસાગર, પરમ ઉપકારી, પરમ કૃપાળુ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુદેવ પ્રત્યે મુમુક્ષુ આત્માને અતન્ય પ્રેમ કેમ ન વધૂટે ?

“ હીન દયાળ કૃપાળુઓ, નાથ ભવિક આધાર; લાલ રે;
દેવચંદ્ર જિન સેવના, પરમામૃત સુખકાર. લાલ રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ જેમ સદેહે વર્તમાન પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ પ્રત્યે મુમુક્ષુને પ્રીતિ હોય છે, તેમ વિદેહ એવા પરાક્ષ દેવ પ્રત્યે પણ તેને તેવી જ અતન્ય પ્રીતિ હોય છે; કારણ કે તે પરમાત્મ દેવત્વ' સ્વરૂપ આત્માને નિજ સ્વરૂપાવલંબન માટે પરમ ઉપકારી દેવત્વ' સ્વરૂપ થઈ પડે છે. દિવ્ય એવું જેતું 'સ્વરૂપ' પ્રગટ્યું છે તે દેવ છે, દિવ્ય એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં જે 'સુસ્થિત' છે તે શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાન દેવ છે. જેણે આત્માને આત્મા જ બાણ્યો ને બીજું પરપણે જ બાણ્યું, એવા અક્ષય અનંત બોધસ્વરૂપ તે દેવ સિદ્ધ આત્મા છે. મુક્તિ સન્માર્ગનો વિધિ બતાવ્યો હોવાથી તે વિધિ વિધાતા છે. પરમ આત્મશાંતિનો શિવમાર્ગ-મોક્ષમાર્ગ દર્શાવી ત્રિભુવનતું શંકરપણું કર્યું હોવાથી તે શિવ-શંકર છે. સ્વરૂપસ્થિત છતાં જ્ઞાનથી સમસ્ત વિશ્વને જાણતા હોવાથી તે વિજ્ઞાણ છે. મોક્ષરૂપ પરમ સુગતિને પામ્યા હોવાથી તે સુગત છે. અને રાગદ્વેષાદિનો જય કરી કેવળ શુદ્ધ સહજસ્વરૂપી આત્મા પ્રગટ કર્યો હોવાથી તે પરમ વીતરાગ એવા યથાર્થનામા જિનદેવ છે. (જુઓ પૃ. ૩૬૩-૩૬૪ તથા ૪૦૦-૪૦૧) આવા શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ જિનપ્રભુ તે વ્યવહારથી દેવ છે, નિશ્ચયથી તે આત્મા એ જ દેવ છે. જે જિનદેવની પૂજના છે, તે નિશ્ચયથી નિજ આત્માની જ પૂજના છે, કારણ કે જિનપદ ને નિજપદની એકતા છે, એમાં કાંઈ ભેદભાવ નથી, સ્વરૂપભેદ નથી. (જુઓ ધાન્યો, પૃ. ૧૧૨-૧૧૩).

આ જિનવર દેવ પ્રત્યે સાચા ભક્તિભાવ વિના કદી પણ દુઃખદાવ છૂટતો નથી; તેટલા માટે આ ભવ દુઃખદાવાનવધી છૂટવા માટે આ પરમ પ્રભુની ભક્તિ પરમ અમૃત ઘન સગી હોઈ, શીતલ આનંદદાયિની થઈ પડે છે; એટલે આ પરમ 'પર પ્રેમપ્રવાહ ઉપકારી પ્રભુ પ્રત્યે મુમુક્ષુને પરમ પ્રેમ-અતન્ય પ્રેમ કેમ ન ઉઠાસે ? બંદે પ્રભુસે' વર્ણી આ પરમ દેવ સાધ્ય એવા આત્મસ્વરૂપના પ્રતિચ્છંદ સ્થાને છે,

(model) આદર્શસ્વરૂપ છે. જેમ શુદ્ધ સુંદર આદર્શને દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી કલાકાર શિલ્પી કલાકૃતિની ઘટના કરે છે; તેમ આ સિદ્ધ દેવરૂપ શુદ્ધ આદર્શને સતત દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી સાધક એવો ભક્ત મુમુક્ષુ આત્મસ્વરૂપની ઘટના કરે છે. (જુઓ પૃ. ૧૧૩) ‘ અજકુલગત કેસરી ’ જેમ સિંહને દેખીને નિજરૂપ લહે છે, તેમ આ પ્રભુ-ભક્તિથી આ ભવ્ય આત્મા આત્મશક્તિને સંભાળી લે છે. આમ સ્વરૂપસિદ્ધિમાં પરમ ઉપકારી હોવાથી, તેમજ અનુપમ ગુણગણના રતનાકર હોવાથી, પોતાના પરમ ઇષ્ટ એવા આ પરમેષ્ઠિ દેવ પ્રત્યે ભક્ત મુમુક્ષુને પરમ પ્રીતિ હોય જ છે.

અત્રે ‘ ગુરુ ’ પદ પ્રથમ મૂકવાનું કારણ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો પરમ પ્રભાવ સૂચવવા માટે છે. કારણ કે સર્વકાળને વિષે પરમાર્થમાર્ગની પ્રાપ્તિ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ થકી જ હોય છે. એટલે ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા પરોક્ષ એવા જિનદેવ કરતાં ‘ ગુરુ ’ પદ પણ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો ઉપકાર અધિક છે, માટે તેમનું સ્થાન પ્રથમ પ્રથમ કેમ ? મૂક્યું છે. તેમજ તે જિનનું સ્વરૂપ પણ શ્રી સદ્ગુરુના ઉપદેશ વિના સમજાતું નથી, અને તે સમજ્યા વિના જિનના ઉપકારનો પણ ખ્યાલ કેમ આવે ? એ રીતે પણ પરમ ઉપકારી જિનના ઉપકારનું ભાન કરાવનાર પણ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન છે, એટલે પણ તે પરમ પરમ ઉપકારી હોવાથી તેમનું પદ પ્રથમ મૂક્યું છે. આ પ્રત્યક્ષ દેહધારી સજીવન મૂર્તિ પરમાત્મા પરમ સદ્ગુરુનો મહિમા દર્શાવવા માટે જ પરમ પવિત્ર શ્રી નવકાર મંત્રમાં પણ ‘ અરિહંત ’ પદ સિદ્ધ કરતાં પ્રથમ મૂક્યું છે, તેનું પણ એ જ રહસ્ય છે. (જુઓ પૃ-૧૩૦, આત્મસિદ્ધિની ગાથા).

વળી આ કુલયોગીને ‘ દ્વિજ ’ પણ અત્યંત પ્રિય હોય છે. આ ‘ દ્વિજ ’ એટલે શું ? તેનો પરમાર્થ વિચારવા યોગ્ય છે. દ્વિજ એ વાર જેનો જન્મ થયો છે તે દ્વિજ, અથવા બીજો જન્મ જેનો થયો છે તે દ્વિજ. તે બીજો જન્મ એટલે ‘ દ્વિજ ’નો પરમાર્થ સંસ્કારઆરોપણરૂપ જન્મ. પહેલો જન્મ તો જે દેહજન્મ થયો તે. પણ મનુષ્યનો ગરેળાનો જન્મ તો-તેને જ્યારે સન્માર્ગની દીક્ષા મળે છે, આંતરુ સુંડન થાય છે, -ત્યારે થાય છે. અર્થાત્ સમ્યગ્ દર્શનરૂપ સંસ્કાર-બીજ આત્મામાં રોપાયાથી જેનો સમ્યગ્દૃષ્ટિરૂપે બીજો જન્મ-નવો અવતાર થયો છે, તે ‘ દ્વિજ ’ છે. જન્મથી પ્રાપ્ત થતા નામમાત્ર દ્વિજપણાને આ પારમાર્થિક દ્વિજપણા સાથે લેવાદેવા નથી. કારણ કે જન્મથી બાહ્ય દ્વિજ નામ હોવા છતાં, આ પારમાર્થિક દ્વિજપણું ન પણ હોય; અને જન્મથી બાહ્ય દ્વિજ નામ ન હોવા છતાં, આ પારમાર્થિક દ્વિજપણું હોય પણ ખરું. જન્મે દ્વિજ આંડાલ જેવા લક્ષણવાળો પણ હોય ! એટલે દ્રવ્ય દ્વિજજન્મપણા સાથે આ ભાવ દ્વિજપણાનો સંબંધ નથી, માટે ઉક્ત અપેક્ષાએ ગમે તે જાતિમાં જન્મેલો આવો ‘ દ્વિજ ’ હોઈ શકે છે. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનરૂપ સંસ્કારજન્મ પામવાનો અધિકાર કોઈ પણ જાતિને છે,

એમાં જાતિ-વેષનો ભેદ નહતો નથી. ગમે તે જાતિનો યથાયોગ્ય શુશ્રુષ્યોગ્યતાવાળો જે યોગ્ય અધિકારી પુરુષ તે સંસ્કાર ઝીલવાને પાત્ર હોય, તે આ સંસ્કારજન્ય પામી શકે છે. અને આવા સંસ્કારજન્ય પામેલ 'દ્વિજ' 'બ્રાહ્મણ' પણ કહી શકાય છે. કારણ કે 'વ્રહ્મ જાનાતીતિ વ્રાહ્મણઃ'—બ્રહ્મને, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને જાણે તે બ્રાહ્મણ. આમ દ્વિજ અથવા બ્રાહ્મણ એટલે સમ્યગ્દષ્ટિ, જ્ઞાનસંસ્કારસંપન્ન પુરુષ, કુલયોગી, જોગીજન. આવા સમ્યગ્દષ્ટિ કુલયોગી પુરુષો સમાનધર્મી હોવાથી, સાધર્મિક હોવાથી, આ સુમુક્ષુ કુલયોગીને તેના પ્રત્યે કુદરતી પ્રેમ-વાત્સલ્ય સ્ફુરે જ છે. તેથી તેમના પ્રત્યે અનેક પ્રકારે તે સાધર્મિક વાત્સલ્ય કરે છે, તેમને પરમાર્થ માર્ગની સાધનામાં જેમ અને તેમ સહાયતા થાય-અનુકૂળતા થાય, તેવા તેવા પ્રકારે પોતાના તન-મન-ધનથી યથાશક્તિ પ્રબંધ કરે છે, અને એમ કરી પોતાનું વાત્સલ્ય-પ્રેમભાવ દાખવે છે.

આમ સાક્ષાત્ પરમ ઉપકારી હોવાથી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન્ પ્રત્યે, તથા પરોક્ષપણે પરમ ઉપકારી આદર્શસ્થાનીય હોવાથી પરમાત્મ દેવ પ્રત્યે, તથા સમાનધર્મી હોવાથી સમ્યગ્દષ્ટિ દ્વિજો અથવા સંસ્કારસ્વામી બ્રાહ્મણો પ્રત્યે, આ સુમુક્ષુ કુલયોગીને અવશ્ય પ્રીતિ હોય છે.

૩. દયાળુપણું.

દયાળુ—આ કુલયોગી પુરુષો વળી દયાળુ હોય છે. દયા એ એમનો આત્મસ્વભાવભૂત શુણ્ણ થઈ પડ્યો હોય છે. કોઈ દીન-દુઃખી-દરિદ્રી દેખી તેમને દયા વહૂટે છે, અનુકંપા ઉપજે છે. તે દુઃખથી દુઃખીને જેવો કંપ-ત્રાસ થાય છે, તેવો તેને અનુસરતો કંપ-ત્રાસ તેમના આત્મામાં વેદાય છે, તેમનું હૃદય દ્રવીભૂત થાય છે, તેમનું અંતર કંકળી ઊઠે છે. આમ તે પરદુઃખે દુઃખીઆ થાય છે. એટલે પરદુઃખનું હેદન કરવાની ઈચ્છારૂપ કરુણા તેમને ઉપજે છે, અને તન-મન-ધનની સમસ્ત શક્તિથી તે પરદુઃખ દૂર કરવા સક્રિયપણે તત્પર બને છે. આવા પરદુઃખે દાઝતા પરમ દયાળુ પુરુષો સર્વ જીવનું સુખ જ ઈચ્છે અને 'સર્વ જંતુ હિતકરણી કરુણા' જ કરે, એમાં આશ્ચર્ય શું ? એટલે તેઓ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પણ અન્ય જીવોને જાણી જૂઝીને દુઃખ તો ક્યાંથી જ આપે ? દ્રવ્યથી પણ કોઈ પણ જીવની હિંસા કરે જ કેમ ? તેમજ ભાવથી કોઈ પણ જીવના આત્મપરિણામને ફાલવે જ કેમ ? (જુઓ પૃ૦ ૧૪૬, ૪૩૮, ૪૪૧). આ સુમુક્ષુ યોગીઓ આવા દયાળુ, કૃપાળુ, કરુણાળુ હોય છે, તેનું કારણ કિલ્લે કર્મનો અભાવ એ છે. કિલ્લે એટલે કઠિન, આકરા, ભારી, કલેશરૂપ કર્મોનો અભાવ છે, એ છે. તેથી તેમની ચિત્તભૂમિ કઠોર-કિલ્લે પરિણામથી રહિત એવી કોમળ-પોચી હોય છે, દયાથી આદ્ર્-લીની હોય છે; અને તેમના આત્મપરિણામ અતિ કોમળ હોય છે, પરદુઃખના તાપથી શીઘ્ર ઓગળી જાય (melting)—દ્રવી જાય એવા હોય છે.

૪. વિનીતપણું.

વિનીત—વળી આ જોગીજન વિનીત હોય છે. આ જોગી પુરુષો વિનયથી નમ્ર હોય છે, કદી પણ અભિમાનથી ઉન્નત-અછડ વા ઉન્મત્ત હોતા નથી. યોગિધર્મની પ્રાપ્તિ થવી તે

વિનયનો જ પ્રભાવ છે, કારણ કે વિનય વિના ‘વિનય’ અર્થાત્ આત્મ-‘ગુણુ પ્રમોદ વિદ્યા પ્રત્યે આત્માનું વિનયન-દોરવણી હોતી નથી; વિનયથી જ વિન-અતિશય રહે’ યની-આત્મવિદ્યાની (Spiritual education) પ્રાપ્તિ હોય છે. એટલે

યોગી પુરુષો વિનયનો આવો મહાપ્રભાવ જાણતા હોવાથી સ્વભાવથી જ ‘વિનીત’ હોય છે. તેથી પોતાનાથી અધિક ગુણુવંતનો તેઓ યથાયોગ્ય વિનય સાચવે છે; અક્યુત્યાન-ઊઠીને સામા જવું, આસનદાન, પૂજન, ખડુમાન, સત્કાર આદિ ઉચિત ઉપચાર આચરે છે. સત્પુરુષના, સત્પુરુષના વચનામૃતના, અને સત્સાધનના યથાયોગ્ય વિનય-ખડુમાન-ગૌરવાદિ તે કરે છે; અને તેમાંથી કોઈની પણ સ્વપ્નાંતરે પણ લેશમાત્ર આશાતના, અવજ્ઞા કરતા જ નથી. કારણ કે તે જાણે છે કે-એક સત્પુરુષની કે એક સત્-વચનની કે એક સત્સાધનની આશાતના તે સર્વ સત્પુરુષની, સર્વ સત્વચનની, અને સર્વ સત્સાધનની આશાતના છે. (જુઓ શ્લોક કૂટનોટ પૃ. ૪૨૩) અને એકની પૂજામાં તે સર્વની પૂજા છે, કારણ કે તે સર્વ સત્ એક અખંડ અલેદ પરમ અમૃત રસસાગર-સ્વરૂપ છે. એટલે એકની વંદના તે સર્વની વંદના છે, અને એકની નિંદના તે સર્વની નિંદના છે. આમ જાણતા હોઈ તે લવલીક યોગી પુરુષો કોઈ પણ સત્ની આશાતના દૂરથી જ વર્જે છે. અને જ્યાં કયાંય પોતાનાથી અધિક ગુણુ દેખે છે, ત્યાં આ સાચા ગુણુાનુરાગી સુસુક્ષ્મોનો આત્મા પ્રકુલ્લ જાને છે, અને તે ગુણુ પ્રત્યે સહજ સ્વભાવે વિનયથી નમી પડે છે. આવો તેને ‘ગુણુપ્રમોદ અતિશય રહે’ છે. (જુઓ પદ્ય, પૃ. ૧૬૭-૧૬૮)

પણ ગુણુ દેખીને તે કદી મત્સર ધરતા નથી, અથવા અભિમાનથી અછડ રહેતા નથી. કારણ કે તે સારી પેઠે સમજે છે કે-આ મ્હારો આત્મા જે નિજ ભાન વિના

અનંત કાળથી આથડયો, તેનું કારણ સાચા સંત ગુરુને મેં સેવ્યા નહોતા ‘એવો માર્ગ’ અને અભિમાનને મૂક્યું નહોતું-એ છે. આ દુષ્ટ અનિષ્ટ મહાશત્રુરૂપ વિનય તણો’ અભિમાનથી તો હું આટલો કાળ આટલો જાધો દુઃખી થયો; તો હવે

પણ મિથ્યાભિમાન રાખી જો હું વિનયપૂર્વક સંતચરણ નહિં સેવું, તો હજી પણ મ્હારે તે ને તે જ લવદુઃખ સહેવાનો વારો આવશે. અભિમાનથી કદી કોઈનું કલ્યાણ થયું સાંભળ્યું નથી, પણ વિનયમાર્ગના સેવનથી જ સર્વ કોઈનું કલ્યાણ થયું છે, થાય છે, ને થશે. અરે! શાસ્ત્રમાં તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે-જે સદ્ગુરુના ઉપદેશથી પોતાને કેવળજ્ઞાન થયું છે, તે ગુરુ પોતે હજી છદ્મસ્થ (જ્ઞાનાવરણ યુક્ત) રહ્યા હોય, તો પણ તે કેવળી લગવાનું પણ તે પરમ ઉપકારી ગુરુનો વિનય કરે છે. એવો આ વિનયનો માર્ગ શ્રી વીતરાગદેવે લખ્યો છે, એ માર્ગનો મૂળ હેતુ કોઈ ‘સુભાગ’-સોમા-

ગ્યવાન્ પુરુષ જ સમજે છે. માટે હું પણ અભિમાન છોડી તે જ પરમ વિનય માર્ગનું અનુસરણ કરું. એમ સમજી આ મુમુક્ષુ યોગી પુરુષ યથાયોગ્ય વિનયાચરણ કરે છે.

“જે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી, પામ્યો ઠેવળજ્ઞાન;
ગુરુ રહ્યા છદ્મસ્થ પણ, વિનય કરે ભગવાન.
એવો માર્ગ વિનય તણો, ભાખ્યો શ્રી વીતરાગ;
મૂળ હેતુ એ માર્ગનો, સમજે કોઈ સુભાગ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

આ વિનીતપણું એ કુશલાનુગંધી પુણ્યનો જ પ્રભાવ છે, પુણ્યાનુગંધી પુણ્યનું જ ફળ છે. જે પુણ્યથી પાછો વિશિષ્ટ વિશિષ્ટ પુણ્યનો અનુબંધ થયા કરે છે, તે પુણ્યાનુગંધી પુણ્ય કહેવાય છે. એટલે જેથી પુણ્યની શૃંખલા-સાંકળ ચાલુ રહે છે, એવા મહા-પુણ્યના જ ફળપરિપાકરૂપે આ વિનીતપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

૫. ઓધવંતપણું

ઓધવંત—વળી આ જોગીજનો ઓધવંત હોય છે, યથાર્થ ઓધવાળા-સમજણવાળા હોય છે. આ યથાર્થ ઓધ ગ્રંથિલેદને લીધે હોય છે. તેથી કરીને આ યોગીઓ સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોઈ તેમનો ઓધ સત્શ્રદ્ધાસંગત હોય છે. તેમને વસ્તુતત્ત્વનો યથાર્થ-તત્ત્વવિનિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હોય છે, તેથી તેઓ સ્વ-પરવસ્તુનો ભેદ હસ્તામલકવત્ દેખે છે. હું દેહાદિથી ભિન્ન એવો સ્વપરપ્રકાશક આત્મા છું, એવો અખંડ તત્ત્વઓધ તેમના આત્મામાં સદોદિત રહે છે. ‘હું એક, શુદ્ધ, દર્શન-જ્ઞાનમય, સદા અરૂપી એવો આત્મા છું, બીજું કંઈ પણ પરમાણુમાત્ર પણ મ્હારું નથી.’ (બુઓ ગાથા પૃ. ૬૮) એવી અખંડ આત્મભાવનાને લીધે તે પરવસ્તુમાં કદી મુંઝાતા નથી, મોહાતા નથી, લેપાતા નથી, ખરડાતા નથી, અને તે મધ્યે રહ્યા છતાં પણ તેઓ તેથી જલકમલવત્ અલિપ્ત અને ઉદાસીન જ રહે છે. આ સમ્યગ્ ઓધનો અમૃતરસ જેણે ચાખ્યો છે, તેને પછી બીજા રસ ગમતા નથી, બાકસળુકસ-છાસળાકળા લાગે છે.

૬. યતેન્દ્રિયપણું.

યતેન્દ્રિય—અને તે યતેન્દ્રિય-જિતેન્દ્રિય હોય છે. તેણે ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કર્યો હોય છે,—આ ચારિત્ર લાવથી બને છે. જે તત્ત્વસ્વરૂપને યથાર્થપણે જાણે છે, તે પછી ઇન્દ્રિયોને આધીન થતો નથી, પણ ઇન્દ્રિયોને પોતાને આધીન કરવા મથે છે; તે ઇન્દ્રિયોનો શુભામ બનતો નથી, પણ ઇન્દ્રિયોને પોતાની શુભામ બનાવે છે. તે ઇન્દ્રિયોને પોતાના પર સ્વાર થવા દેતો નથી, પણ પોતે તેના પર સ્વાર થાય છે. ઇન્દ્રિયોરૂપ તોફાની ઘોડાને સંયમરૂપ લગામથી બાંધી, તે સ્વરૂપ-રથમાં બેસી, મનરૂપ સારથિને આજ્ઞા કરી તે ચલાવરાવે છે. તે પાંચે ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી વ્યાવૃત્ત કરી—પાછી વાળી સ્વરૂપાભિમુખ કરે છે, અને તેમને સ્વરૂપસાધનની પ્રાપ્તિમાં તેમના ‘જોગા’ કામે લગાડી દે છે, નિઃસાર દેહ-

માંથી પણ સારભૂત પરમાર્થ સાધન સાધી લેવામાં તેનો સદુપયોગ કરી પોતાનું કામ કાઢી લે છે, અને પાકા વાણીઆની પેઠે તેનો 'કસ' કાઢે છે ! હાખલા તરિકે-રસનેંદ્રિયને તે સત્પુરુષના ગુણસંકીર્તનના રસાસ્વાદથી સફળ કરે છે, શ્રવણેન્દ્રિયને સત્પુરુષચરિત શ્રવણથી પાવન કરે છે. ઈત્યાદિ પ્રકારે બહિર્મુખ ઉપયોગથી પાંચે ઈન્દ્રિયોને વ્યાવૃત્ત કરી, તે આત્માને ઉપકારી થાય એમ અંતર્મુખ ઉપયોગ લાણી વાળી દે છે. 'રહે અંતર્મુખ યોગ.'

“ જે પ્રસન્ન પ્રભુ મુખ થાહે, તેહી જ નયન પ્રમાણુ....જિનવર !

જે જિન ચરણે નામિયે, મસ્તક તે જ પ્રધાન....જિનવર !

અરિહા પદકજ અરચિયે, તે સુલહિજે હૃથ....જિનવર !

જિન ગુણ ચિંતનમેં રમે, તેહિ જ મન સુકયથ....શ્રી ઋષભાનન. ”

“ ભલું થયું મેં પ્રભુ ગુણ ગાયા, રસનાનો ફળ લીધો રે;

દેવચંદ્ર કહે મહારા મનનો, સકળ મનોરથ સીધો રે. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ અહીં આ કુલયોગીના મુખ્ય છ લક્ષણ કહ્યાં:—(૧) સર્વત્ર અદ્રેષ—શ્રદ્ધાના અભાવને લીધે. આ ઉપરથી તેનું મધ્યસ્થપણ અને સમસ્ત જગત પ્રત્યે મૈત્રીભાવ સૂચવ્યો. (૨) દેવ-ગુરુ-દ્વિજનું પ્રિયપણું—ધર્મ પ્રભાવને લીધે.

પડ્દેદર્શન-
સંમત પડ્
લક્ષણ

આ ઉપરથી ગુણ પ્રમોદ જતાવ્યો. (૩) દયાળુતા—કિલ્લે કર્મના અભાવથી. આ ઉપરથી તેની દુઃખી પ્રત્યે અનુકંપા કહી. (૪) વિની-તપણું—પુણ્યાનુભવી પુણ્યને લીધે. આ ઉપરથી તેનું વિનયનમ્રપણું અને નિરભિમાનપણું કહ્યું. (૫) બોધવંતપણું—અધિભેદને લીધે.

આ ઉપરથી એનું સમ્યગ્દષ્ટિપણું, સત્ય સમજણપણું, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનસંપન્નપણું જતાવ્યું. (૬) યતેન્દ્રિયપણું—ચારિત્રભાવને લીધે. આ ઉપરથી એનું સંયમીપણું દર્શાવ્યું. આ છએ લક્ષણ ઉપરથી ગર્ભિતપણે આ મુમુક્ષુ કુલયોગીને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો સદ્ભાવ જતાવી સ્વભાવ-યોગ સાધક સંપૂર્ણ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ જતાવી. આ ઉક્ત પડ્ લક્ષણ એટલા બધા સ્પષ્ટ, અવિસંવાદી અને વ્યવહારુ છે કે તે ઉપરથી કુલયોગી કાણ હોય ? ને કેવો હોય ? તેની સ્પષ્ટ પરીક્ષા થઈ શકે છે. આ પડ્ લક્ષણ એવા

વિશાળ ને સર્વગ્રાહી છે કે તે મુખ્ય પડ્ દર્શનને સંમત થાય એવા

તે જ સાચો

‘જોગીજન’

છે. (જુઓ પૃ. ૫૫૮ ગીતાના શ્લો.). આ લક્ષણ જેનામાં હોય તે જ કુલયોગી છે, તે જ સાચો વૈષ્ણવજન છે, તે જ સાચો બ્રાહ્મણ છે, તે જ સાચો જોદ્ધ છે, તે જ સાચો સાંખ્ય છે, તે જ સાચો જોન છે,

તે જ સાચો વેદાંતી છે, તે જ સાચો મુમુક્ષુ છે, તે જ સાચો આત્માર્થી છે, અને તે જ પરમ યોગીશ્વર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પોતાની છેલ્લી કૃતિમાં અમર કરેલો સાચો ‘જોગીજન’ છે. (જુઓ ‘મચ્છે છે જે જોગીજન’ પૃ. ૧૩) અને આવા લક્ષણવાળો જે જોગીજન હોય, તે જ અત્ર આ યોગશાસ્ત્રનો અધિકારી છે. આમ કુલયોગીનું સ્વરૂપ અત્ર કંઈક વિસ્તારથી યથામતિ વિવેચ્યું, તે સ્વમતિથી વિશેષ ચિંતવવું.

પ્રવૃત્તચક્રાસ્તુ પુનર્યમદ્વયસમાશ્રયાઃ ।

શેષદ્વયાર્થિનોઽત્યન્તં શુશ્રૂષાદિગુણાન્વિતાઃ ॥ ૨૧૨ ॥

પ્રવૃત્તચક્રે તો પ્રથમ, યમદ્વય આશ્રયવંતઃ;
બાકી બે અતિ ઈચ્છતા, શુશ્રૂષાદિ ગુણવંત, ૨૧૨

અર્થ:—અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી તો બે પ્રકારના યમનો સમાશ્રય કરનારા, તથા બાકીના બે પ્રકારના યમના અર્થી, તેમજ શુશ્રૂષા આદિ ગુણથી યુક્ત, એવા હોય છે.

વિવેચન.

“શુશ્રૂષાદિક અઠ ગુણ સંપૂર્ણ, પ્રવૃત્તચક્રે તે કહિયેલું;
યમદ્વયલાભી પર હુગ અર્થી, આઘ અવંચક લહિયેલું.”—યો. દ. સંજ્ઞા. ૮-૫

પ્રવૃત્તચક્રે તો પુનઃ કેવા વિશિષ્ટ હોય છે તે કહે છે:—(૧) તેઓ યમદ્વયનો સમાશ્રય કરનારા, એટલે કે ઇચ્છાયમ અને પ્રવૃત્તિયમ એ બે યમનો સમ્યક્ આશ્રય કરનાર હોય છે. તથા—(૨) બાકીના બે યમના અર્થી—સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમના અર્થી અત્યંતપણે હોય છે. આમ સદુપાયપ્રવૃત્તિને લીધે હોય છે. એટલા માટે જ—(૩) તેઓ શુશ્રૂષાદિ આઠ ગુણથી યુક્ત હોય છે; શુશ્રૂષા, શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણ, વિજ્ઞાન, ઇહા, અપોહ અને તત્વાભિનિવેશ—એ આઠ ગુણથી યુક્ત હોય છે.

‘પ્રવૃત્તચક્ર’ એટલે શું? જેનું ચક્ર પ્રવૃત્ત થયું છે તે પ્રવૃત્તચક્ર. અને અત્રે યોગ-ચક્ર જ પ્રસ્તુત છે. એટલે જેનું આખું યોગચક્ર પ્રવૃત્ત થયું છે—ચાલવા માંડ્યું છે, તે પ્રવૃત્તચક્ર યોગી છે. જેમ ચક્રના કોઈ એક દેશને ઠંડથી પ્રેરવામાં

પ્રવૃત્તચક્રે આવતાં-ચલાવવામાં આવતાં, આખું ચક્ર એની મેળે (Automatically) ચાલવા માંડે છે; તેમ આ યોગચક્રના કોઈ એક દેશને સ્પર્શવામાં આવતાં-પ્રેરવામાં આવતાં, આખું યોગચક્ર આપોઆપ પ્રવૃત્ત થાય છે—ચાલવા માંડે છે. આ સાવ સાદી પણ પરમ આશ્ચર્યકારક સત્ય ઘટના છે. ચક્રને ચલાવવા માટે કંઈ આખા ચક્રને હાથ લગાડવો પડતો નથી, પણ કોઈ એક દેશે હાથો (Handle) હલાવવાથી આખું ચક્ર ગતિમાન થાય છે; તેમ આ યોગચક્રને

વૃત્તિ:—પ્રવૃત્તચક્રાસ્તુ પુનઃ—પ્રવૃત્તચક્ર તો પુનઃ કેવા વિશિષ્ટ હોય છે? તોકે યમદ્વયસમાશ્રયાઃ—ઇચ્છાયમ, અને પ્રવૃત્તિયમના આશ્રયવાળા એમ અર્થ છે, શેષદ્વયાર્થિનઃ—શેષદ્વયના અર્થી, એટલે કે સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમ એ બેના અર્થી, એમ કહ્યું. અત્યન્તં—અત્યંતપણે, સદુપાય પ્રવૃત્તિવડે કરીને,—એટલા માટે. એટલા માટે જ કહ્યું—શુશ્રૂષાદિગુણાન્વિતાઃ—શુશ્રૂષા આદિ ગુણયુક્ત; શુશ્રૂષા, શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણ, વિજ્ઞાન, ઇહા, અપોહ અને તત્વાભિનિવેશ—એ આઠ ગુણથી યુક્ત એવા.

ચલાવવા માટે કાંઈ આળા ચક્રને હાથ લગાડવો પડતો નથી, પણ તેના કોઈ એક પ્રદેશે આત્મપુરુષાર્થરૂપ હાથો ફેરવવાથી આખું ચક્ર ગતિમાન થાય છે. અથવા જેમ ઘડિયાળનું એક ચક્ર ચાલે, એટલે એની સાથે ગાઠ સંકળાયેલા બીજાં બધાં ચક્ર પણ ચાલવા માંડે છે, અને આખું ઘટિકાયંત્ર ચાલુ થાય છે; તેમ યોગચક્રનું એક ચક્ર ચાલવા માંડતાં, એની સાથે ઘનિષ્ટ રીતે સંકળાયેલા બીજાં બધાં ચક્ર આપોઆપ ચાલવા માંડે છે, અને આમ આખું યોગચક્ર યંત્ર ચાલુ થાય છે. અને ચાલુ થયેલું ઘટિકાયંત્ર જેમ અમુક દિશા ભણી જ ગતિ કરે છે, તેમ આ ચાલુ થયેલું પ્રવૃત્તચક્ર યંત્ર પણ સાધ્ય એવી સિદ્ધદશાની દિશા ભણી જ પ્રગતિ કરે છે. દાખલા તરીકે:—

‘અહિંસા’ યોગ આત્માથી સ્પર્શવામાં આપતાં, અહિંસામાં પ્રવૃત્તિ કરતાં, તેની સાથે સત્યાદિ બીજા યોગ પણ સ્પર્શાઈ જાય છે, ચાલુ થઈ જાય છે; કારણ કે તે સત્યાદિ

પણ અહિંસાના અંગભૂત સંરક્ષક હોઈ, તેનું પાલન થતાં અહિંસાનું પણ અહિંસાદિની પાલન થાય છે, અને ભંગ થતાં અહિંસાનો પણ ભંગ થાય છે. (૧)

સંકલના કારણ કે અહિંસા એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિભાવથી આત્મસ્વરૂપનું હિંસન ન થવા દેવું, ઘાત ન થવા દેવી, તે છે. અને પર વસ્તુને પોતાની

કહેવી તે અસત્ય છે, તે પણ આત્મ સ્વરૂપની ઘાત હોવાથી સાચો અહિંસક કદી વદે જ નહિં. પર વસ્તુનું અપહરણ કરવું તે ચોરી છે, તે પણ સ્વરૂપની હિંસા હોવાથી અહિંસક કદી કરે જ નહિં. પરવસ્તુ પ્રત્યે વ્યભિચરણ કરી તેનો આશ્લેષ કરવો, ભેટવું તે પણ સ્વરૂપનું હિંસન હોઈ અહિંસક કદી કરે જ નહિં. પર વસ્તુનું પરિગ્રહણ પણ મૂર્છા-મમ-ત્વરૂપ હોઈ આત્મસ્વરૂપની ઘાત છે, માટે ગરેબરો અહિંસક તે પરિગ્રહને ગ્રહે જ નહિં. આમ જે અહિંસક હોય તે સત્યાદિ અવશ્ય પાળે જ, અને સત્યાદિ પાળે તે જ સાચો અહિંસક હોય. જે અહિંસક હોય તે અસત્યાદિ સેવે જ નહિં, અને જે અસત્યાદિ સેવે તે અહિંસક હોય જ નહિં. આમ અહિંસા-સત્યાદિની પરસ્પર અવિનાભાવ સંજ્ઞાસ્વરૂપ વ્યાપ્તિ છે, એટલે અસત્યાદિ સ્વરૂપનો ભંગ કરનાર હોવાથી અહિંસાનો ભંગ કરનારા હોય છે, માટે અહિંસક યોગી તેને વર્જે જ છે. (૨) તેમ ‘સત્ય’ યોગને જે ગ્રહે છે, તે કદી પર વસ્તુને પોતાની છે એમ કહે જ નહિં, સત્ને અસત અને અસતને સત કદી કહે જ નહિં, પણ સદાય સતને સત ને અસતને અસત જ કહે. એટલે રાગાદિથી સ્વરૂપની ઘાત કરવારૂપ હિંસા કરવી તે અસત હોવાથી, સત્વાદી તે કદી આચરે જ નહિં. ને આચરે તો તે સત્વાદી નથી. પર વસ્તુના અપહરણરૂપ અદત્તાદાન તે કરે નહિં, કારણ કે તેમ કરવું તે સત્ના ભંગરૂપ છે. સ્વરૂપ છોડીને પરવસ્તુ પ્રત્યે વ્યભિચાર-સંશ્લેષ તે કરે નહિં, કારણ કે તે સત્ વસ્તુનો ત્યાગ કરવા ગરાબર છે. પારકી વસ્તુ પ્રત્યે આત્મ-બુદ્ધિરૂપ મૂર્છા કરીને તે પરિગ્રહ ગ્રહે જ નહિં, કારણ કે તેમ પારકી વસ્તુ પચાવી પાડવાનું કરવું તે હડહડતું અસત્ય છે. તે જ પ્રમાણે અસ્તેય આદિ માટે સમશ્ચ લેવું.

(બ્રુચો કાવ્ય, પૃ. ૧૦૬, ૧૦૭)

આ પ્રકારે આત્મપ્રયોગથી સાચા ભાવથી એક પણ યોગ શુદ્ધપણે સ્પર્શતાં, અન્ય યોગ તેની સાથે સંકલિત હોવાથી આખું યોગચક્ર આપોઆપ ચાલુ થઈ જાય છે. આવી આ પ્રવૃત્તિયોગચક્રની ભારી ખૂબી છે. આ યોગરૂપ પારસમણિનો કોઈ એક દેશે સ્પર્શ થતાં, આખો આત્મા યોગમય બની જાય છે ! આ યોગરૂપ ‘ જાદૂઈ લકડી ’ (magic wand) આત્મા પર ફરતાં, આત્મામાં કોઈ અજબ ફેરફાર થઈ જાય છે ! આ યોગ-પરમામૃતની અંજલિ છાંટવામાં આવતાં તેની જાદૂઈ સંજ્ઞાની અસર આત્માની નસેનસમાં-પ્રદેશ પ્રદેશમાં પ્રસરી જાય છે !

આમ આ પ્રવૃત્તિયકસાધક યોગીનું યોગ-સાધક ચક્ર એકદમ ચાલુ થઈ જાય છે. જે ચક્ર પૂર્વે આત્મસ્વરૂપના ભાન વિના બાધક થઈને પ્રવર્તતું હતું, વિપરીતપણે-

ઉલટું ઉંધું (anti-clockwise) ચાલતું હતું, ‘ વામમાર્ગી ’-આડે માર્ગે

પટ્ટકારક ચાલનારું થતું હતું, તે હવે આત્મસ્વરૂપનું ભાન આવ્યે સાધક થઈને ચક્રનો પલટો પ્રવર્તે છે, અવિપરીતપણે સુલટું સીધું (clockwise) ચાલવા માંડે છે.

‘ દક્ષિણમાર્ગી ’-અનુકૂળ થઈને પ્રવર્તે છે. કર્તા, કર્મ, કરણ, અપાદાન,

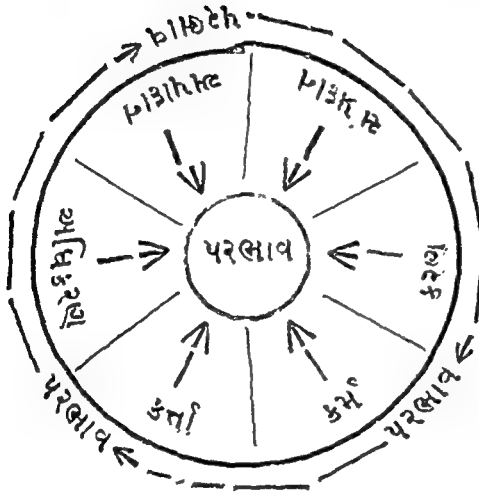
સંપ્રદાન અને અધિકરણ એ પટ્ટકારક ચક્ર જે પૂર્વે આત્મ-બાધકપણે ચાલતું હતું, તે હવે આત્મ-સાધકપણે ચાલવા માંડે છે. પૂર્વે જે કર્તા પરભાવનો થતો હતો, કર્મ પરભાવ-વિભાવરૂપ કરતો હતો, કરણ પરવસ્તુનું પ્રયોજતો હતો, અહણરૂપ સંપ્રદાન પરનું કરતો હતો, ત્યાગરૂપ અપાદાન સ્વનું કરતો હતો, અને અધિકરણ પણ પરવસ્તુમાં કરતો હતો; તેને બદલે હવે તે કર્તા સ્વભાવનો થાય છે, કર્મ સ્વભાવરૂપ કરે છે, કરણ આત્મસ્વભાવનું પ્રયોજે છે, અહણરૂપ સંપ્રદાન આત્મભાવનું કરે છે, ત્યાગરૂપ અપાદાન પરભાવનું કરે છે, અને અધિકરણ આત્મવસ્તુમાં કરે છે. અત્રે આત્મ દ્રવ્ય એ જ કર્તા છે, નિજ આત્માની સિદ્ધિ-સિદ્ધતા એ કાર્ય-કર્મ છે, ઉપાદાન-પરિણામમાં પ્રયુક્ત તે કરણપણું છે, આત્મસંપત્તિનું દાન તે સંપ્રદાનપણું છે, -કે જેમાં દાતા પાત્ર ને દેય એ ત્રણે ભાવની અભેદતા થાય છે; સ્વ-પરનું વિવેચન-વિવેક કરવો તે અપાદાન છે, અને સકલ પર્યાયનો આધાર તે અધિકરણ છે. આમ અનાદિ એવા બાધક કારક ભાવ નિવારવા માટે તે સાધકતાને અવલંબી તે સમારી લે છે-સુધારી લે છે. એટલે પૂર્વે જે પરનો કર્તા, પર કર્મ, પર કરણ વડે, પર અર્થે, પર થકી, પરમાં રહીને કરતો હતો, તે હવે સ્વ આત્માનો કર્તા, સ્વભાવ કર્મને, સ્વભાવ કરણ વડે, સ્વભાવ અર્થે, સ્વ થકી, સ્વમાં રહીને કરે છે. અર્થાત્ આત્મા, આત્માને, આત્માથી, આત્મા અર્થે, આત્મા થકી, આત્મામાં સાધે છે. આત્મા આત્માને આત્મના આત્મને આત્મનિ સાધયતિ । આ પ્રમાણે તે સાધક એવા કારક પટ્ટક વડે આત્મશુભની સાધના કરે છે.

“ મહિનાથ જગનાથ ચરણયુગ ધ્યાઈએ રે, શુદ્ધાતમ પ્રાગ્ભાવ પરમપદ પાઈએ રે; સાધક કારક પટ્ટક કરે શુભ સાધના રે, તેહી જ શુદ્ધ સ્વરૂપ થાય નિરાબાધના રે.

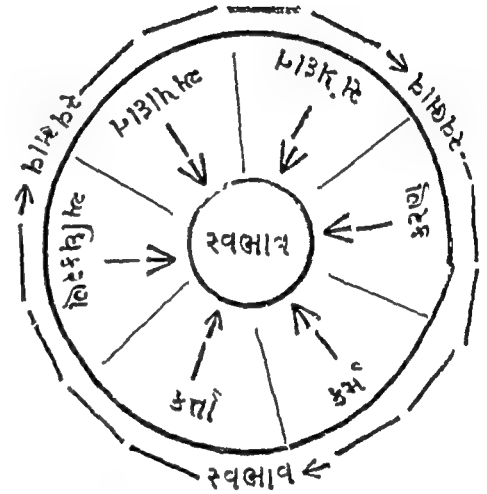
કર્તા આત્મ દ્રવ્ય, કારજ નિજ સિદ્ધતા રે, ઉપાદાન પરિણામ, પ્રયુક્ત તે કરણતા રે;
આત્મ સંપ્રદાન, તેહ સંપ્રદાનતા રે, દાતા પાત્ર ને દેય, ત્રિભાવ અભેદતા રે.
સ્વ-પર વિવેચન કરણ, તેહ અપાદાનથી રે, સકલ પર્યાય આધાર સંબંધ આસ્થાનથી રે;
બાધક કારક ભાવ, અનાદિ નિવારવા રે, સાધકતા અવલંબી, તેહ સમારવા રે....તેહ.

મહામુનિ શ્રી દેવચંદ્રણ

આકૃતિ ૨૦



બાધક ચક્ર



સાધક ચક્ર

ચાર પ્રકારના યોગી : કોષ્ટક ૧૬

નામ	ગોત્ર યોગી	કુલ યોગી	પ્રવૃત્તચક્ર યોગી	(નિષ્પન્ન) સિદ્ધ યોગી
વ્યાખ્યા	ભૂમિભવ્ય આદિ, નામધારી	યોગી કુલમાં જન્મેલા, અથવા યોગીધર્મને અનુસરનાર.	જેતું અહિંસાદિ યોગચક્ર પ્રવૃત્ત છે, ચાલવા માંડયું છે.	જેને યોગ નિષ્પન્ન-સિદ્ધ છે.
લક્ષણ	યથાયોગ્ય ગુણવિહીન, નામધારી.	સર્વત્ર અદ્વેષી, ગુરુ-દેવ-દ્વિજ પ્રય, દયાળુ, વિનીત, બોધવંત, યતેન્દ્રિય.	ધર્મચાયમ-પ્રવૃત્તિયમ પામેલા, રિચરયમ- સિદ્ધિયમ અર્થી, શુશ્રૂષાદિ ગુણયુક્ત, અવચક્ર ત્રયયુક્ત.	યોગસિદ્ધિને પામેલા સમર્થ યોગી.
આ અંથના યોગ્યાયોગ્ય	અયોગ્ય	યોગ્ય	યોગ્ય	અયોગ્ય
કારણ	યોગ્યતાનુકૂળપણું યોગ્યતાની અસિદ્ધિ	યથાયોગ્યપણું	યથાયોગ્યપણું	સિદ્ધિભાવ પ્રાપ્તપણું

આમ બાધક દિશામાંથી ફરીને ષટ્ કારક ચક્ર સાધક દિશામાં ચાલવા લાગે છે, એટલે પછી ચાલુ થયેલ ઘટિકાયંત્ર જેમ અમુક દિશા ભણી જ ગતિ કરે છે, તેમ આ ચાલુ થયેલું-પ્રવૃત્ત થયેલું યોગચક્ર-ચંત્ર પણ સાધ્ય એવી સિદ્ધ દશાની સાધ્ય દિશા દિશા ભણી જ પ્રગતિ કર્યા કરે છે. વળી એક વખતે ચલાવવામાં ભણી પ્રગતિ આવેલું ચંત્ર-ચક્ર ઉત્તરોત્તર વધારે ગતિવેગને (Velocity) પકડતું જાય છે, તેમ આ યોગ-ચક્ર એક વખત લાવથી પ્રવૃત્ત કરવામાં આવતાં પછી ઉત્તરોત્તર વધારે પ્રગતિરૂપ ગતિને પામતું જાય છે, ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ સંવેગ પામી ચઢતી ચઢતી યોગ-ભૂમિકાઓને સ્પર્શતું જાય છે, એટલે ઉત્તરોત્તર ચઢતા પરિણામ થતા જાય છે, ઉત્તરોત્તર આત્મોપયોગ જાગૃતિ વધતી જાય છે.

અને આ અહિંસાદિ પાંચ યમની શુદ્ધિની તરતમતાના કારણે તેની ચાર કક્ષા-ચાર ભૂમિકાઓ કહેવામાં આવી છે-ઈન્દ્રિયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમ. અહિંસાદિની ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક શુદ્ધિની માત્રા (Degree) પ્રમાણે આ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. એક ને એક અહિંસાની શુદ્ધિ અંશ પ્રમાણે આમ ચાર કોટિ હોય છે. જેમ ઉષ્ણતા અંશ (Degree) પ્રમાણે શરીરની ઉષ્ણ દશામાં ફેર પડે છે, તેમ આત્મ-શુદ્ધતાના અંશ પ્રમાણે આત્માની અહિંસાદિ યોગદશામાં ફેર પડે છે. અહિંસાદિ યમની આ ચાર કોટિમાંથી આ પ્રવૃત્તચક્ર યોગીને પ્રથમની જે-ઈન્દ્રિયમ ને સ્થિરયમ, તો પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હોય છે, અને બાકીની જે કોટિ પ્રાપ્ત કરવાના-સ્પર્શવાના તે અત્યંત અર્થી હોય છે, તીવ્ર અભિલાષી હોય છે. અને તે માટેનો તેમનો સત્ પુરુષાર્થ સદાય ચાલુ જ હોય છે, એમનું 'પ્રવૃત્ત ચક્ર' નિરંતર પ્રવૃત્ત જ હોય છે. આમ થવાનું કારણ તેઓની સદુપાય પ્રવૃત્તિ છે, સત્સાધન પ્રત્યેની સત્પુરુષાર્થશીલતા છે. એટલે તેઓ સત્ ઉપાયમાં તીવ્ર સંવેગથી, અત્યંત અદ્ભુત ઉત્સાહથી, પૂર્ણ ઉછરંગથી પ્રવૃત્ત જ હોય છે, રઠ લગાડીને મંડી પડ્યા જ હોય છે, (જુઓ પૃ ૧૫૪).

અને આમ તેઓ સદુપાયમાં સતત પ્રવૃત્ત હોય છે, તેથી જ તેઓ શુશ્રૂષા આદિ આઠ બુદ્ધિગુણથી સંપન્ન હોય છે. તે આ પ્રકારે: (૧) શુશ્રૂષા-તત્ત્વશ્રવણની અંતરંગ તીવ્ર ઈન્દ્રિયા.

શુશ્રૂષાદિ

આઠ ગુણ

જેમ કોઈ તરુણ, સુખી અને રમણીથી પરિવરેલો પુરુષ કિન્નર ગીત સાંભળવાને ઈચ્છે, તેના કરતાં અનેકગણી ઉત્કટ ઈન્દ્રિયા-તલસાટ તત્ત્વ સાંભળવા માટે આ સુમુક્ષુને હોય. આવી શુશ્રૂષા જ બોધપ્રવાહની સરવાળી છે, આવી શુશ્રૂષા ન હોય તો સાંભળ્યું તે સ્થલ રૂપ સમાન થઈ પડે છે,

અથવા ઉંઘતો રાજા કથા સાંભળતો હોય તેના જેવું થઈ પડે છે. (૨) શ્રવણ-આવી સાચી શુશ્રૂષા-સાંભળવાની તીવ્ર ઈન્દ્રિયા હોય, તો જ પછી સાચું શ્રવણ થાય છે. આ શ્રવણ એટલે કર્ણમાં માત્ર શબ્દ અથડાવા તે નથી, પણ આત્માદ્વારા અર્થ અદુસંધાનપૂર્વક સાવધાનતાવાળું શ્રવણ તે સાચું શ્રવણ છે. બાકી તો એક કાનેથી બીજે કાને કાઢી નાંખ્યા જેવું થાય

છે ! 'કથા સુણી સુણી કૂટયા કાન, તોય ન આળ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.' (૩) ગ્રહણ—શ્રવણ થયા પછી ગ્રહણ થાય છે. જે સાવધાનપણે ઉત્કટ તલસાટથી શ્રવણ કર્યું, તેનું અર્થ ગ્રહણ થાય છે. (૪) ધારણ—ગ્રહણ પછી તેનું ધારણ—અવધારણ થાય છે. તેના સંસ્કારનું ચિત્તમાં ટકી રહેવું—અવિચ્યુત રહેવું તે ધારણ છે. (૫) વિજ્ઞાન—ધારણ પછી વિજ્ઞાન. વિશેષ જ્ઞાન થાય છે, વિશેષ બોધ થાય છે. ઉત્તરોત્તર દૃઢ સંસ્કારથી પ્રાપ્ત બોધ બળવાન બનતો જાય છે. (૬) ઈહા—વિજ્ઞાન—બોધ પછી ઈહા—ચિંતન, શંકા સમાધાન, તર્ક વગેરે થાય છે. (૭) અપોહ—ઈહા પછી અપોહ થાય છે. શંકા—સંદેહનું નિરાકરણ થાય છે, બાધક અંશનું નિરાકરણ દૂર કરવાપણું થાય છે. (૮) તત્વાભિનિવેશ—અપોહ થયા પછી, સર્વ શંકા—સમાધાન થઈ ગયા પછી, સર્વ તર્કનું નિરાકરણ થયા પછી તત્ત્વવિનિર્ણય થાય છે, એટલે તત્ત્વમાં અભિનિવેશ—દૃઢ નિશ્ચયરૂપ પ્રવેશ થાય છે, તત્ત્વ નિરધાર થાય છે. આવા આ આઠ ગુણથી યુક્ત આ પ્રવૃત્તચક્ર યોગી પુરુષો હોય છે. તથા—

આચાવજ્ઞકયોગાપ્ત્યા તદન્યદ્વયલાભિનઃ ।

एतेऽधिकारिणो योगप्रयोगस्येति तद्विदः ॥ ૨૧૩ ॥

આદ્ય અવંચક યોગી, અન્ય અવંચક પ્રાપ્ત;
યોગ્ય આ યોગ પ્રયોગના, કહે યોગીઓ આપ્ત. ૨૧૩.

અર્થ:—પહેલા અવંચક યોગીની પ્રાપ્તિથી તેનાથી અન્ય જે અવંચકનો લાભ પામેલા એવા તેઓ હોય છે. એઓ આ યોગપ્રયોગના અધિકારીઓ છે, એમ યોગવિદો વહે છે.

વિવેચન

તથા હેતુભૂત એવી આદ્ય અવંચક યોગીની પ્રાપ્તિથી તેઓ તેનાથી અન્ય એવા જે અવંચકનો—ક્રિયા અવંચક ને ફલ અવંચકના યોગનો લાભ પામેલા હોય છે. તેની અવંધ્ય—અમોઘ—અચૂક લબ્યતાથી તેઓ એવા સ્વરૂપવાળા હોય છે. એઓ આ યોગ-પ્રયોગના અધિકારીઓ છે, એમ તે યોગના જાણનારાઓ કહે છે.

ઉપરમાં પ્રવૃત્તચક્ર યોગીના જે લક્ષણ કહ્યા—(૧) પ્રથમ યમદ્વયનો લાભ પામેલા, (૨) બાકીના યમદ્વયના અર્થી. અહીં તેનું ત્રીજું લક્ષણ કહ્યું છે:—આદ્ય અવંચક યોગી

વૃત્તિ—આચાવજ્ઞકયોગાપ્ત્યા—હેતુભૂત એવી આદ્ય અવંચક યોગીની પ્રાપ્તિ થકી, તદન્યદ્વય-લાભિનઃ—તેનાથી અન્ય દ્વયના લાભી, ક્રિયાઅવંચક—ફલાવંચક એ બેનો લાભ ધરાવનારા,—તેની અવંધ્ય લબ્યતાથી એવંભૂત, એવા સ્વરૂપવાળા તેઓ, શું ? તો કે—અધિકારિણઃ—અધિકારીઓ. કાના ? તો કે—યોગપ્રયોગસ્ય—અધિકૃત એવા યોગપ્રયોગના,—इति—એમ, તદ્વિદઃ—તેના જાણનારા, યોગવિદો કહે છે,—એમ શેષ છે.

અર્થાત્ યોગાવંચકની પ્રાપ્તિને લીધે તેઓને બીજા બે અવંચક યોગની-ક્રિયા અવંચક ને ફક્ત અવંચકની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે; કારણ કે તે યોગાવંચકની એવી અવંધ્ય-અમોઘ-અચૂક લગ્યતા હોય છે, તથા પ્રકારની યોગ્યતા હોય છે કે આ બીજા બે અવંચકની પ્રાપ્તિ હોય જ. (આ યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક અને ફલાવંચકનું સ્વરૂપ નીચે કહેવામાં આવશે. તેમજ જુઓ પૃ. ૧૫૮ થી ૧૬૪). અને આ પ્રવૃત્તચક યોગીને તો આઘ અવંચક યોગની પ્રાપ્તિને લીધે, બાકીના બે ક્રિયા-ફલ અવંચક યોગને લાભ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા હોય છે. એટલે તે યોગ-ક્રિયા-ફલ એ ત્રણ અવંચક યોગથી સંપન્ન હોય છે. અને આમ જેને આ અવંચકત્રયનો લાભ થયેલો છે, જેને ઇચ્છાયમ ને પ્રવૃત્તિયમની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે, અને જે સ્થિરચમ ને સિદ્ધિચમની પ્રાપ્તિ ઇચ્છી તેના સદુપાયની પ્રવૃત્તિમાં રહ લગાડીને મંડી પડ્યા છે, -એવા આ પ્રવૃત્તચક યોગીઓ આ યોગ પ્રયોગના અધિકારીઓ છે. એમ યોગના જ્ઞાતા પુરુષો-યોગવિદો વદે છે.

આ યોગ ખરેખર ! મહાપ્રયોગ છે, એક લોકોત્તર ક્રાંતિનો મોટો અખતરો (Great & grand experiment) છે. કારણ કે તે બે સવળો ઉતરે તો બેડા પાર થઈ જાય, -જીવનું કલ્યાણ કલ્યાણ થઈ જાય, અને અવળો પડે તો યોગ-મહા-જીવનું નાવડું ડૂબી જાય ! મહાદ્ વસ્તુની હીન ઉપયોગરૂપ આશાતનાથી પ્રયોગ અકલ્યાણ થઈ મહાહાનિ થાય, -વિજ્ઞાનના પ્રયોગની પેઠે. વિજ્ઞાનનો પ્રયોગ બે તેની વિધિના બાજુ યોગ્ય વિજ્ઞાનીના હાથે થાય તો તેમાંથી ચમત્કારિક પરિણામ આવે; પણ વિધિથી અજાણુ અયોગ્ય અજ્ઞાનીના હાથે થાય તો તેમાંથી ઊલટું હાનિકારક પરિણામ આવે અને કદાચ પોતે પણ ધડાકાબંધ ઊડી જાય ! તેમ આ યોગવિજ્ઞાનનો પ્રયોગ બે વિધિજ્ઞાતા યોગ્ય જ્ઞાની યોગીના હાથે થાય, તો તેમાંથી પરમ ચમત્કારિક પરિણામ આવે; પણ વિધિથી અનભિજ્ઞ-અજાણુ અયોગ્ય અજ્ઞાનીના હાથે થાય, તો તેમાંથી ઊલટું અનિષ્ટ પરિણામ આવે, અને આત્મનાશ પણ થાય ! વર્તમાનમાં મહાશક્તિસંપન્ન અણુ બૉમ્બનું (Atom-Bomb) રહસ્ય (વિજ્ઞાની) વિપરીત જ્ઞાનવાળા અર્થાત્ પરમાર્થથી અજ્ઞાન વિજ્ઞાનીઓના અયોગ્ય હાથમાં આવી પડ્યું હોવાથી જગતને કેટલી હાનિ થયેલી છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તેમ આ પરમશક્તિ-સંપન્ન યોગ-રહસ્ય પણ બે અયોગ્ય જનના-અયોગીના હાથમાં આવી પડે, તો કેટલી બધી હાનિ થાય તે સહેજે સમજી શકાય છે. જેમ જડવાદનું વિજ્ઞાન ‘વાંદરાને નીસરણી બતાવવા જેવું’ વિપરીતપણે પરિણમતાં જગતને મહાઅનર્થકારક થઈ પડે છે, તેમ અધ્યાત્મવાદનું વિજ્ઞાન અનધિકારી જીવને ‘મર્કટને મદિરાપાનની પેઠે’ વિષમપણે પરિણમતાં મહાઅનર્થકારક થઈ પડે છે ! એક ને એક વસ્તુમાંથી તેના ઉપયોગ પ્રમાણે ઝેર કે અમૃત નીકળે છે ! તેમ યોગ-પ્રયોગના સદુપયોગથી અમૃત નીકળે ને દુરુપયોગથી ઝેર નીકળે ! માટે આ યોગ પ્રયોગરૂપ જખરજસ્ત અખતરો (Grand experiment)

અજમાવવા માટે યોગ્ય અધિકારી જ હોવો જોઈએ; અને તે અધિકારી અત્રે કદા તે મહાન્ લક્ષણ-યોગ્યતાવાળા કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ છે.

વળી કાચો પારો પચાવવો જેમ સહેલો નથી, અને જીરવવાની શક્તિ વિના ઉલટો ફૂટી નીકળે છે, તેમ આ યોગ-પ્રયોગરૂપ પારો પચાવવો સહેલો નથી, અને તે પચાવવાની તાકાત ન હોય તો ઉલટો અનર્થરૂપે ફૂટી નીકળે છે ! અથવા પૌષ્ટિક યોગ-રસાયન રસાયન પચાવવું જેમ સહેલું નથી, અને તેનો પ્રયોગ મંદાગ્નિવાળા અનધિકારી દુર્ગંધ મનુષ્ય પર કરવામાં આવે, તો તે તેને બારે પડી જાય છે, અને વિપરીત પરિણામ આપે છે, તે એટલે સુધી કે તેનો પ્રાણ પણ હરે છે; પણ જો યોગ્ય જઠરાગ્નિવાળા અધિકારી પર તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તેને આરોગ્ય આપી દીર્ઘાયુ બક્ષે છે; તેમ આ યોગ-રસાયનનો પ્રયોગ મંદ શક્તિવાળા અનધિકારી જીવ પર કરવામાં આવે તો તે તેને પચતું નથી, અને ઉલટું તેનું મિથ્યા અભિમાનરૂપ અજીર્ણ ઉપજવી અનર્થકારી થઈ પડે છે, યાવત્ ભાવ-પ્રાણ હરણરૂપ ભાવમૃત્યુ કરે છે; પણ જો યોગ્ય ઉદ્દેશ શક્તિસંપન્ન યોગી પુરુષરૂપ અધિકારીને આપવામાં આવે તો તે તેને ખરાખર પચે છે, અને ભવરોગનો નિર્મૂળ નાશ કરી અજરામરણપણું આપે છે.

(૧) શસ્ત્ર પકડતાં પણ ન આવડતું હોય એવા બાલના હાથમાં જો શસ્ત્ર આપવામાં આવે, તો તે ઉલટું તેનું જ ગળું કાપનાર થઈ પડી લક્ષણ કરનાર જ થઈ પડે છે; પણ યોગ્ય શસ્ત્રજ્ઞ સુભટના હાથમાં તે રક્ષણ કરનાર થાય છે. તેમ આ યોગ દુર્ગંધીત શસ્ત્રાદિનું દષ્ટાંત પ્રયોગ પણ જો અનધિકારી અનભિજ્ઞ અજ્ઞાણ એવા બાલજીવના હાથમાં આપવામાં આવે, તો દુર્ગંધીત હોવાથી, તેનું જ અકલ્યાણરૂપ લક્ષણ કરનાર થઈ પડે; અને જો યોગ્ય સુજ્ઞ યોગાધિકારીના હાથમાં આવે, તો સુગંધીત થવાથી, તેનું ભવલયમાંથી રક્ષણ કરનાર થઈ પડે.

(૨) અથવા અગ્નિને જો ખરાખર ન પકડયો હોય તો દગાડી દે, તેમ યોગાગ્નિનો પ્રયોગ જો ખરાખર-વિધિથી ન પકડયો હોય, દુર્ગંધીત હોય તો ભવજ્વળ-તાપથી દગાડી દે !

(૩) અથવા વ્યાલ-સાપ જો દુર્ગંધીત હોય ઉઘો પૂંછડેથી પકડયો હોય તો તે પકડનારને જ ડંસ મારી મૃત્યુ નીપજાવે છે, તેમ યોગ-પ્રયોગ પણ જો દુર્ગંધીત હોય તો ભવહેતુ થઈ પડી ભાવ-મૃત્યુ નીપજાવે છે. શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિજીએ શ્રી યોગમિન્દુમાં કદા પ્રમાણે શ્રામણ્ય-શ્રમણપણું જો દુર્ગંધીત હોય તો અનંત સંસારનું કારણ થઈ પડે છે, તેમ યોગ-પ્રયોગ જો દુર્ગંધીત હોય તો અનંત ભવજ્વળનું કારણ થઈ પડે છે !

આમ સર્વથા આ યોગ-પ્રયોગ યોગ્ય એવા યોગી પુરુષના હાથમાં જ મૂકવા

x “ અત યવ ચ શસ્ત્રાગ્નિવ્યાલદુર્ગ્રહસન્નિભઃ ।

શ્રામણ્યદુર્ગ્રહોઽસ્વન્તઃશાસ્ત્ર ઉક્તો મહાત્મભિઃ ॥ ” યોગમિન્દુ, ૧૪૬.

યોગ્ય છે, અને એના પર જ અજમાવવા યોગ્ય છે, અને સુગૃહીત જ કરવા યોગ્ય છે, નહિં તો ભલેટો આશાતના-સિદ્ધિઆમોહ-ચમત્કાર દર્શન આદિ કારણે સુગૃહીત મહાઅનર્થકારક થઈ પડવાનો પૂરેપૂરો ભય છે, યોગબ્રહ્મતારૂપ યોગપ્રયોગ અધઃપતન કરનારો થઈ પડવાનો પ્રત્યેક સંભવ છે. એટલા માટે અહીં આવા ઉક્ત લક્ષણવાળા યોગીઓને જ આ યોગપ્રયોગના અધિકારી કહ્યા છે. રાજ્યાસન પર જેમ યોગ્ય રાજગુણસંપન્ન પુરુષ જ ગિરાજવા યોગ્ય છે, તેમ આ યોગરાજ્યાસન પર પણ યોગ્ય યોગી ગુણસંપન્ન યોગી પુરુષ જ ગિરાજવા યોગ્ય છે. છતાં જો કોઈ અયોગ્ય-અયોગી તેના પર ચઢી બેસવાની ધૃષ્ટતા-ધીઠાઈ કરે, તો તે-‘ ફિર-સ્તાઓ જ્યાં પગ મૂકતાં ડરે છે, ત્યાં મૂર્ખાઓ ધસી જાય છે, ’ ‘ Fools rush in where angels fear to tread, ’-તેના જેવું જ ચેષ્ટિત કરે છે ! માટે ઉક્ત કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ જ અહીં અધિકારી છે, એમ યોગના અનુભવી જ્ઞાની યોગી પુરુષોનું કથન છે. આ યોગીઓમાં પણ કુનિષ્ઠ, મધ્યમ ને ઉત્તમ પાત્ર પણ હોય છે,- જેના લક્ષણ લાક્ષણિક રીતે પરમ યોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ તેમના છેલ્લા અમર કાવ્યમાં આ પ્રકારે લખ્યા છે:-

“ મંદ વિષય ને સરળતા, સહ આજ્ઞા સુવિચાર; કરુણા કોમળતાદિ ગુણ, પ્રથમ ભૂમિકા ધાર.
રોક્યા શબ્દાદિક વિષય, સંયમ સાધન રાગ; જગત ઇષ્ટ નહિં આત્મથી, મધ્ય પાત્ર મહાભાગ.
નહિં તૃષ્ણા જીવ્યા તણી, મરણ યોગ નહિં શોભ; મહાપાત્ર તે માર્ગના, પરમ યોગ નિતલોભ ”-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ઉપન્યસ્ત યમાદિતું સ્વરૂપ કહે છે.

इहाहिंसादयः पञ्च सुप्रसिद्धा यमाः सताम् ।

अपरिग्रहपर्यन्तास्तथेच्छादिचतुर्विधाः ॥ ૨૧૪ ॥

અહીં અહિંસાદિ યમો, પ્રસિદ્ધ પંચ પ્રકાર; અપરિગ્રહ પર્યંત તે, ત્યમ ઇચ્છાદિક ચાર. ૨૧૪.

વૃત્તિ:-ઈહ-અહીં, લોકમાં, અહિંસાદયઃ-અહિંસાદિ ધર્મો, પંચ-પંચ-સંખ્યાથી, સુપ્ર-સિદ્ધા:-સુપ્રસિદ્ધ, સર્વતંત્રસાધારણપણાએ કરીને, યમા:-યમો, ઉપરમો; ઇચ્છાધર્મો, પ્રવૃત્તિયમો, સ્થિરયમો, સિદ્ધયમો, એમ સતાં-સંતોને, મુનિઓને, શું પર્યંત ? તો કે અપરિગ્રહપર્યન્તા:-અપરિગ્રહ પર્યંત. “ અહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહાઃ યમાઃ-” (પાત્ ૦ ૨-૩૦) અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ એ યમો છે,-એ વચનથી. તથેચ્છાદિચતુર્વિધા:- તથા ઇચ્છા આદિ ચાર પ્રકારના,-પ્રત્યેકપણે ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમ,

અર્થ:—અહિંસાદિ અપરિગ્રહ પર્યંત એમ પાંચ યમો સંતોને સુપ્રસિદ્ધ છે. તથા તે પ્રત્યેક યમ ઇચ્છા આદિ ચાર પ્રકારનો છે.

વિવેચન

અહીં લોકમાં અહિંસા આદિ ને અપરિગ્રહ પર્યંત પાંચ યમો સંતોને—મુનિઓને સુપ્રસિદ્ધ છે, સર્વતંત્ર સાધારણપણાએ કરીને સારી પેઠે જાણીતા છે; કારણ કે ‘અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ યમ છે,’ એવું વચન છે. તથા આ પાંચ-માંથી પ્રત્યેક યમ ઇચ્છા આદિ ચાર પ્રકારનો છે: ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમ.

આ અહિંસાદિ પાંચને જેમ યોગ-સાંખ્યાદિ યમ કહે છે, તેમ જૈનો તેને ‘વ્રત’ નામથી ઓળખે છે, બૌદ્ધો ‘શીલ’ નામ આપે છે. આમ શબ્દભેદ છતાં અર્થભેદ નથી, એટલે સુપ્રસિદ્ધ એવા આ પાંચ યમ સર્વતંત્રસાધારણ (Common to all religions) હોઈ સર્વમાન્ય છે, સર્વસંમત છે, સર્વદર્શનવાદીઓને સુપરિચિત છે. આવા સુપ્રસિદ્ધને સુપ્રસિદ્ધ કરવા અન્ય પ્રમાણની આવશ્યકતા નથી. આ અહિંસાદિનું સ્વરૂપ દ્રવ્યથી અને ભાવથી બંને પ્રકારે સમજવા યોગ્ય છે અને સમજી આચરવા યોગ્ય છે. દ્રવ્યથી એટલે બાહ્યથી, વ્યવહારથી, સ્થૂંઘપણે; અને ભાવથી એટલે અંતર્થી, પરમાર્થથી, સૂક્ષ્મપણે.

અહિંસા એટલે કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવી તે. ‘મા હિંસ્યાત્ સર્વાણિ ભૂતાનિ’ એમ વેદશ્રુતિ છે. અને ‘પ્રમત્તયોગાત્પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા’—પ્રમત્તયોગથી પ્રાણનું

હરવું તે હિંસા છે એમ શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્રનું વચન છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયાદિ હિંસા—અહિંસા દશ પ્રકારના દ્રવ્ય પ્રાણમાંથી અથવા જ્ઞાન-દર્શનાદિરૂપ આત્માના ભાવ પ્રાણમાંથી કોઈ પણ પ્રાણનું મન-વચન-કાયાના પ્રમાદ યોગથી હરવું તેનું નામ હિંસા છે; તેથી વિપરીત તે અહિંસા છે. આમાં ‘પ્રમાદયોગ’ શબ્દ ખાસ અગત્યનો છે. જો પ્રાણ હરણમાં પ્રમાદ યોગ હોય, તો જ હિંસા છે, નહિં તો નહિં. એટલે કદાચ પ્રાણ હરાયા હોય, પણ મન-વચન-કાયાનો પ્રમત્ત યોગ ન હોય તો હિંસા નથી. અને પ્રાણ ન પણ હરાયા હોય, પણ મન-વચન-કાયાનો પ્રમત્ત યોગ હોય તો હિંસા છે. આમ મન-વચન-કાયાનો અપ્રમાદ હોય, યતના હોય, જયણા હોય, જેમ બંને તેમ સાચા અંતરંગ ભાવથી જીવરક્ષા કરવાની જાળવણીરૂપ યતન (Careful effort) હોય, કાળજી-તકેદારી હોય, તો દ્રવ્ય-પ્રાણ હરણથી પણ હિંસા લાગતી નથી. અને મન-વચન-કાયાનો પ્રમાદ યોગ હોય, જેમ બંને જીવરક્ષા કરવામાં બેદરકારીરૂપ (Carelessness) અયતન હોય, બેકાળજી હોય, તો દ્રવ્ય પ્રાણહરણ ન હોય છતાં પણ હિંસા જરૂર લાગે છે.

આ હિંસાથી જે વિપરીત તે અહિંસા છે, એટલે મન-વચન-કાયાનો અપ્રમાદ રાખી, યતના કરવી, જયણા કરવી, સાચા ભાવથી જેમ અને તેમ જીવરક્ષા કરવાની જાળવણીરૂપ યતન કરવો, ઉપયોગ-જાતિ રાખવી તે અહિંસા છે. આમ દ્રવ્યથી હિંસા-અહિંસાનો મુખ્ય આધાર પણ ભાવથી હિંસા-અહિંસા ઉપર છે:—(૧) દ્રવ્યથી હિંસા ન હોય અને ભાવથી પણ ન હોય, તો તે ઉત્કૃષ્ટ અહિંસા છે. (૨) દ્રવ્યથી હિંસા હોય, પણ ભાવથી ન હોય, તો તે તેથી કંઈક ઉતરતી ઉચ્ચ અહિંસા છે. (૩) દ્રવ્યથી હિંસા ન હોય પણ ભાવથી હિંસા હોય, તો તે અહિંસા નથી, પણ હિંસા જ છે. (૪) દ્રવ્યથી હિંસા હોય અને ભાવથી પણ હિંસા હોય, તો તે અહિંસા નથી, પણ નિકૃષ્ટ હિંસા જ છે.—આમ હિંસા-અહિંસાનો મુખ્ય આધાર આત્મપરિણામની ઘાત-અઘાત પર છે. રાગદ્વેષાદિ પરિણામથી જ્યાં આત્માના સ્વભાવભૂત જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ભાવ-પ્રાણુની હિંસા થતી હોય ત્યાં અવશ્ય હિંસા છે; અને તેવા રાગદ્વેષાદિ પરિણામના અભાવે જ્યાં આત્માના જ્ઞાન-દર્શન ભાવ પ્રાણુની હિંસા ન થતી હોય, ત્યાં હિંસા નથી. આ નિયમ સર્વત્ર લાગુ પડે છે. (જુઓ પૃ. ૧૦૫ થી ૧૦૭).

જે જેમ છે તેમ જોલવું, સાચું જોલવું તે સત્ય છે; અથવા જેમ છે તેમ વસ્તુ સ્વરૂપ કહેવું તે સત્ય છે. સતને સત્ કહેવું, અસતને અસત્ કહેવું તે સત્ય છે; અને અસતને સત્ કહેવું, સતને અસત્ કહેવું તે અસત્ય છે. અથવા જેવું સત્ય-અસત્ય મનમાં હોય, જેવું આચરણમાં હોય, તેવું નિર્દોષ નિષ્કપટ વચન આદિ ઉચ્ચારવું, મન-વચન-કાયાની એકતા દાખવવી તે સત્ય છે. પારકી વસ્તુ આણુદીધી-તેની રજા વગર ન લેવી તે અસત્ય-અચોર્ય છે. અર્થાત્ પરધનહરણ ન કરવું-ચોરી ન કરવી તે અસત્ય છે. મન-વચન-કાયાથી પ્રહારચર્યનું પાલન તે પ્રહારચર્ય છે. મનુષ્યિણી, તિર્યંચિણી કે દેવાંગના સાથે મન-વચન-કાયાથી મૈથુનનું-અપ્રહારચર્યનું વર્જન તે પ્રહારચર્ય છે. ધન-ધાન્ય-ગૃહ-પુત્ર આદિ કોઈ પણ પરિગ્રહ ન ગ્રહવો તે અપરિગ્રહ છે; કોઈ પણ પોતાની માલીકીની વસ્તુ ન હોવી તે, પોતાનું કંઈ પણ નથી એવું અકિંચનપણું તે અપરિગ્રહ છે. આમ સામાન્યપણે દ્રવ્યથી અહિંસા આદિનું સ્વરૂપ છે.

અને ભાવથી તો (૧) અહિંસા એટલે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની હિંસા ન થવી તે. રાગ-દ્વેષ-મોહ વિભાવથી આત્માના સ્વભાવભૂત જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ભાવ પ્રાણુની હિંસા થાય છે; આ રાગાદિ વિભાવ પરિણામે કરીને શુદ્ધ આત્મપરિણામની ઘાત ભાવ અહિંસા ન થવા દેવી તે અહિંસા છે. તાત્પર્ય કે-શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપે સ્થિતિ એ જ પારમાર્થિક-તાત્ત્વિક પરમ અહિંસા છે, અને તે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી આ પ્રકારે ઘટાવી શકાય છે:—(૧) આત્માના શુભ આધકભાવથી રહિતપણે

શુભપરિણતિએ પરિણમે અને આત્મ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યનું અસંગી હોય, આત્મ દ્રવ્યને પરદ્રવ્યનો સંગ ન હોય,—તે દ્રવ્યથી શુદ્ધ એવી પુષ્ટ અહિંસા છે. (૨) ક્ષેત્રથી સર્વ પ્રદેશમાં પરભાવનો પ્રસંગ ન હોય, અને અશરીરી અયોગી એવા ભાવથી આત્માની અવગાહના અભંગ હોય, તે ક્ષેત્રથી શુદ્ધ એવી અહિંસા છે. (૩) જ્યાં ઉત્પત્તિ-વ્યય ને ધ્રોવપણે સહેજે પરિણતિ થાય છે, અને જ્યાં છેદન-યોજનપણું નહિં હોય વસ્તુ સ્વભાવ ને વિષે સમાય છે,—તે કાળથી શુદ્ધ એવી અહિંસા છે. (૪) અનંત શુભ પર્યાય, તેમજ કારક પરિણતિ જ્યાં નિજ નિજ પરિણતિએ પરિણમે છે, તે ભાવથી શુદ્ધ એવી અહિંસા છે. આમ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી શુદ્ધ એવી અહિંસાનું જો કોઈ એક ધામ હોય, તો પરમ અહિંસકતામય, પરમ દયામય, પરમ કૃપાળુ શ્રી જિનરાજ છે, કારણ કે તે જ સ્વ-પર જીવના રક્ષક એવા તારણ-તરણ જહાજ છે. આમ અહિંસાનો ઊંચામાં ઊંચો આદર્શ શ્રી જિન વીતરાગમાં દૃષ્ટ થાય છે.—જેનું પરમ સુંદર હૃદયંગમ સ્વરૂપ મહાત્મા દેવચંદ્રએ આમ સંગીત કર્યું છે:—

“ શુભ શુભ પરિણતિ પરિણમે, બાધક ભાવવિહીન....પ્રભુજી !
 દ્રવ્ય અસંગી અન્યનો, શુદ્ધ અહિંસક પીત....બાહુ જિણુંદ દયામયી.
 ક્ષેત્રે સર્વ પ્રદેશ મેં, નહિં પરભાવ પ્રસંગ....પ્રભુજી !
 અતનુ અયોગી ભાવથી, અવગાહના અભંગ....પ્રભુજી ! બાહુ
 ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવપણે, સહેજે પરિણતિ થાય....પ્રભુજી !
 છેદન યોજનતા નહિં, વસ્તુ સ્વભાવ સમાય....પ્રભુજી ! બાહુ
 શુભ પર્યાય અનંતતા, કારક પરિણતિ તેમ....પ્રભુજી !
 નિજ નિજ પરિણતિ પરિણમે, ભાવ અહિંસક એમ....પ્રભુજી ! બાહુ
 એમ અહિંસકતામયી, દીઠો તું જિનરાજ....પ્રભુજી !
 રક્ષક નિજ પર જીવનો, તારણતરણ જિહાજ....પ્રભુજી ! ”—શ્રી દેવચંદ્ર.

દ્રવ્ય અહિંસા પણ આ ભાવ અહિંસાની સાધનામાં ઉપકારી થાય છે,—દ્રવ્ય એ ભાવનું કારણ છે માટે. તેમજ દ્રવ્ય અહિંસા એ ભાવ અહિંસાનું સ્વાભાવિક પરિણામ પણ છે. આમ બન્નેનો પરસ્પર કાર્ય-કારણ સંબંધ છે.

“ દ્રવ્ય થકી છ કાયને, ન હણે જેહ લગાર....પ્રભુજી !
 ભાવ દયા પરિણામનો, એહી જ છે વ્યવહાર....પ્રભુજી ! બાહુ
 આત્મ શુભ અવિરાધના, ભાવ દયા ભંડાર....પ્રભુજી !
 ક્ષાયિક શુભ પર્યાયમેં, નવિ પર ધર્મ પ્રચાર....પ્રભુજી ! ”—શ્રી દેવચંદ્ર.

(૨) ભાવથી સત્ય એટલે પરમાર્થથી-તત્ત્વથી સત્ય વચન વહેવું તે. જે વસ્તુ તત્ત્વથી જેમ છે તેમજ કહેવી તે સત્ય છે. સ્વને સ્વ કહેવું, પરને પર કહેવું; સ્વને પર ન કહેવું,

પરને સ્વ ન કહેવું તે સત્ય છે. સતને સત ને અસતને અસત કહેવું, ભાવથી સત્યાદિ તથા સતને અસત ને અસતને સત ન કહેવું તે સત્ય છે. એક શુદ્ધ આત્મા સિવાયની કોઈ પણ વસ્તુ પોતાની નથી, પર વસ્તુ છે, તે પર વસ્તુને પર કહેવી, સ્વ ન કહેવી તે સત્ય છે; પર વસ્તુને સ્વ કહેવી, પર ન કહેવી તે અસત્ય છે. આમ અનાત્મ વસ્તુને આત્મરૂપ કહેવી તે અસત્ય છે; અનાત્મ વસ્તુને આત્મરૂપ ન કહેવી ને આત્મ વસ્તુને જ આત્મરૂપ કહેવી, તે જ પરમાર્થસત્ય છે. આની પરમ મનન કરવા યોગ્ય તાત્ત્વિક મીમાંસા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આ પ્રકારે પ્રકાશી છે:—

“ પરમાર્થસત્ય એટલે આત્મા સિવાય બીજો કોઈ પદાર્થ આત્માનો થઈ શકતો નથી એમ નિશ્ચય જાણી બોલવામાં વ્યવહારથી દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ધન, ધાન્ય, ગૃહ આદિ વસ્તુઓના પ્રસંગમાં બોલતાં પહેલાં એક આત્મા સિવાય બીજું કંઈ મારું નથી; એ ઉપયોગ રહેવો જોઈએ. અન્ય આત્માના સંબંધી બોલતાં આત્મામાં જાતિ, લિંગ, અને તેવા ઉપચારિક ભેદવાળો તે આત્મા ન છતાં માત્ર વ્યવહાર નયથી કાર્યને માટે બોલાવવામાં આવે છે; એવા ઉપયોગપૂર્વક બોલાય તો તે પારમાર્થિક ભાષા છે, એમ સમજવાનું છે. ” ઇત્યાદિ. (જુઓ)—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૫૪૫.

(૩) પર વસ્તુનું અપહરણ-ચોરી ન કરવી તે પરમાર્થથી અસ્તેય છે. એક શુદ્ધ આત્મા સિવાય બીજું કંઈ પણ પરમાણુમાત્ર પણ પોતાનું નથી, પારકું છે. તે પર વસ્તુનું શ્રહણ કરવું તે ચોરી છે—અદત્તાદાન છે, તે ન કરવું તે અસ્તેય છે. પરભાવ-વિભાવ પરિણામ તે ચોરી છે, તે ન કરવા તે અસ્તેય છે. આ પરભાવ-વિભાવરૂપ ભાવ-ચોરી જે કરતો નથી, તે પર દ્રવ્યહરણરૂપ ક્ષુદ્ર દ્રવ્ય-ચોરી તો કરે જ કેમ ? (૪) બ્રહ્મમાં અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં વિચરવું—રમણ કરવું તે ભાવથી બ્રહ્મચર્ય છે. અબ્રહ્મમાં, અનાત્મમાં, પર વસ્તુમાં વિચરવું—રમણ કરવું તે અબ્રહ્મચર્ય, અથવા વ્યભિચાર, અથવા પર વસ્તુના સંસ્લેષરૂપ મૈથુન છે, દ્વૈત છે. પર વસ્તુમાં વિચરવું છોડી, વ્યભિચાર ત્યજી, પરભાવનો સ્પર્શ પરિહરી, શુદ્ધ અદ્વૈત એવા આત્મામાં રમવું તે બ્રહ્મચર્ય છે. આવા ભાવ બ્રહ્મચર્યની સિદ્ધિમાં દ્રવ્ય બ્રહ્મચર્ય ઉપકારી થાય છે, અને દ્રવ્ય બ્રહ્મચર્યની દૃઢતામાં આવું ભાવ બ્રહ્મચર્ય ઉપકારી થાય છે. આમ દ્રવ્ય-ભાવનો પરસ્પર પૂરકરૂપ સહાયક ભાવ છે. (૫) આત્મા સિવાયની બીજી-પર વસ્તુ પ્રત્યે મમત્વ ભાવ કરી, મૂર્છા કરી, તેનું પરિશ્રહણ કરવું તે પરિશ્રહ છે. તેવો મૂર્છારૂપ-મમત્વ ભાવરૂપ પરિશ્રહ ન હોવો તે પરમાર્થથી અપરિશ્રહ છે. પર વસ્તુને પોતાની માની, મારી છે એમ માની, મૂર્છા-મમત્વ ન કરતાં, પર વસ્તુનું પરમાણુ પણ આત્મ-ભાવે ન શ્રહવું તે અપરિશ્રહ છે. આવી જેની અપરિશ્રહ ભાવના હોય, તે પછી દ્રવ્ય પરિશ્રહ શાને એકઠો કરે ? અને જે મૂર્છાના આયતનરૂપ દ્રવ્ય પરિશ્રહ ન શ્રહે, તેને ઉક્ત અપરિશ્રહ ભાવના કેમ દૃઢ ન થાય ? આમ જન્મેનો કાર્ય કારણ સંબંધ છે.

આમ સંક્ષેપે દ્રવ્યથી-ભાવથી અહિંસાદિ પાંચ યમનું સ્વરૂપ છે. તેની સંકલના અદ્ભુત છે. તે આ પ્રકારે:-સ્વાર્થી મનુષ્ય સાંસારિક લોભરૂપ સ્વાર્થની ખાતર પરની હિંસા કરે છે, પરને પોતાનું કહે છે-માને છે, એટલે પછી તે લેવા-અપહરવા-અહિંસાદિની ચોરવા પ્રવર્તે છે, અપહરણ પછી તેનો ગાઠ સંશ્લેષ-સંસર્ગ કરે છે, સંકલના અને તેવા ગાઠ પરિચયથી તેના પ્રત્યે તેને મૂર્છા ભાવ-મમત્વ પરિગ્રહ બુદ્ધિ ઉપજે છે, જેથી તે પર પરિગ્રહથી પરિગૃહીત થાય છે, ચોપાસથી જકડાય છે. પણ આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવ આત્માર્થરૂપ સ્વાર્થની ખાતર પરની હિંસા કરતો નથી, પરને પોતાનું કહેતો નથી-માનતો નથી, એટલે પછી તે લેવા-અપહરવા-ચોરવા પ્રવર્તતો નથી, એથી તેનો સંશ્લેષ-સંગ્રહ થતો નથી, અને તેવા પરિચયના અભાવથી તેને તે પ્રત્યે મૂર્છાભાવ-મમત્વ-પરિગ્રહબુદ્ધિ ઉપજતી નથી, જેથી તે પરિગ્રહથી પરિગૃહીત થતો નથી, ચોતરફથી જકડાતો નથી. એટલે આવો આ મુમુક્ષુ પુરુષ સ્વરૂપમાં સ્થિતિરૂપ અહિંસાને ભજે છે, અને પછી પરને સ્વ કહેવારૂપ અસત્યથી, કે પરના અપહરણરૂપ ચોરીથી, કે પર પ્રત્યે વ્યભિચારરૂપ મૈથુનથી, કે પર પ્રત્યે મમત્વરૂપ પરિગ્રહભાવથી, તે સ્વરૂપસ્થિતિને હાનિ પહોંચાવો દેતો નથી. આમ મુમુક્ષુ યોગીપુરુષ પરમાર્થથી અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય ને અપરિગ્રહ એ પાંચ યમનું-ઉપરમનું સેવન કરે છે. આ યમ અથવા ઉપરમ શબ્દ પણ ઘણો સૂચક છે; કારણ કે સ્વરૂપમાં સંયમન-આત્માને રોકી રાખવો-દાળી રાખવો તે યમ છે; અને પરરૂપથી વિરમણ તે ઉપરમ છે. એટલે જેના વડે કરીને આત્મા સ્વરૂપમાં સંયમિત થાય તે યમ છે, અને પરભાવથી વિરમિત થાય તે ઉપરમ છે. બન્ને શબ્દનો ફલિતાર્થ એક છે-આ અહિંસાદિ પાંચ યમના પ્રત્યેકના પાછા ચાર ચાર પ્રકાર છે; શુદ્ધિની તરતમતાના-ઓછાવત્તાપણાના કારણે તે પ્રત્યેકની ચાર ચાર કેટિ-કક્ષા છે: ઇચ્છાચમ, પ્રવૃત્તિચમ, સ્થિરચમ અને સિદ્ધિચમ. એટલે આ યમના (૫૪=૨૦) વીશ પ્રકાર થયા. જેમકે-ઇચ્છાઅહિંસા, પ્રવૃત્તિઅહિંસા, સ્થિરઅહિંસા, સિદ્ધિઅહિંસા. ઇચ્છાસત્ય, પ્રવૃત્તિસત્ય, સ્થિરસત્ય, સિદ્ધિસત્ય, ઇત્યાદિ. આ ઇચ્છાદિ પ્રત્યેક પ્રકારનું સ્વરૂપ હવે પછી કહે છે.

એઓનું વિશેષ લક્ષણ કહે છે.-

તદ્વત્કથાપ્રીતિયુતા તથાવિપરિણામિની ।

યમેષ્વિચ્છાવસેયેહ પ્રથમો યમ એવ તુ ॥ ૨૧૫ ॥

વૃત્તિ:-તદ્વત્કથાપ્રીતિયુતા-તદ્વંત અર્થાત્ યમવંતની કથા પ્રત્યેની પ્રીતિયુક્ત, તથા વિપરિણામિની-તથા અવિપરિણામિની, -તદ્ભાવના સ્થિરત્વયદી, યમેષુ-ઉક્ત લક્ષણવાળા યમેમાં, ઇચ્છા-ઇચ્છા, અવસેયા-સમજવા યોગ્ય છે, દ્વદ્વ-અહીં, યમચક્રમાં, અને આ પ્રથમો યમ એવ તુ- પ્રથમ યમ જ છે, અનંતર-દમણાં જ કહેલા લક્ષણવાળી ઇચ્છા જ ઇચ્છાચમ છે, એટલા માટે.

યમવંત કથા પ્રીતિ યુતા, અવિપરિણામિની તેમ;
ઇચ્છા યમમાં જાણવી, પ્રથમ યમ જ તે એમ. ૨૧૫.

અર્થ:—યમવંતોની કથા પ્રત્યે પ્રીતિયુક્ત, તથા અવિપરિણામિની એવી જે યમોમાં ઇચ્છા, તે અહીં યમચક્રમાં પ્રથમ યમ જ (ઇચ્છા યમ જ) જાણવી.

વિવેચન

યમવંતોની કથા પ્રત્યેની પ્રીતિવાળી અને તદ્દલાવ સ્થિરપણાએ કરીને અવિપરિ-
ણામિની એવી જે યમો પ્રત્યેની ઇચ્છા, તે અહીં યમચક્રમાં પ્રથમ યમ છે, અર્થાત્ ઇચ્છા-
યમ છે એમ જાણવું.

અહિંસાદિ યમોને વિષે જે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવી તે જ પ્રથમ એવો ઇચ્છાયમ છે.
અહા ! આ અહિંસાદિ કેવા સુંદર છે ! કેવા ઉપકારી છે ! કેવા કલ્યાણકારી છે ! આ
અહિંસાદિ મને પણ પ્રાપ્ત હોય તો કેવું સારું ! આ અહિંસાદિ પામવાને હું ક્યારે ભાગ્યશાળી
થઈશ ? એવા ભાવની જે સાચી અંતરંગ ઇચ્છા, સ્પૃહા, રુચિ, ભાવના થવી તે જ ઇચ્છાયમ છે.
અંતરાત્માથી તેવી ઇચ્છા થવી એ પણ મોટી વાત છે. સાચી અંતરેચ્છા એ સદ્-
યોગપ્રાપ્તિનું પ્રથમ અને મહાન્ પગથિયું છે, સન્માર્ગપ્રવેશનું પ્રથમ દ્વાર છે,
મોક્ષમાર્ગનો લઘ્ય દરવાજો છે. એ અંતરંગ ભાવરૂપ ઇચ્છા વિના કોઈનો પણ આ યોગ
સન્માર્ગમાં પ્રવેશ પણ ઘટતો નથી, તો પ્રવૃત્તિ આદિ તો ક્યાંથી હોય ? અને બાહ્યથી-
દ્રવ્યથી તેમાં પરાણે ઘૂસી ગયેલા દેખાતા કોઈ દંભી ડોળઘાલુ તેમાં પ્રવેશનો દાવો
કરતા હોય, તો પણ પરમાર્થથી તેઓનો તે સન્માર્ગમાં અંતઃપ્રવેશ ઘટતો નથી,—તે તો
બહારના બહાર જ, યોગમાર્ગબાહ્ય જ રહે છે; માટે ખરો માર્ગપ્રવેશ તો ઇચ્છા-યોગ
વિના થઈ શકતો જ નથી.

રુચિ-ભાવ વિનાના ભોજનમાં જેમ મીઠાશ આવતી નથી, કોળીઓ ગળે ઉતરતો
નથી, અથવા પરાણે ઉતારવો પડે છે, મોળ આવે છે અને વમન કે અજીર્ણ થાય છે;
તેમ અંતરંગ ઇચ્છારૂપ રુચિ-ભાવ વિનાના પરમાર્થરૂપ પરમાત્મ
રુચિ વિનાના ભોજનમાં સાચી મીઠાશ આવતી નથી, સંવેગ-માધુર્ય નીપજતું નથી,
ભોજનનું દષ્ટાંત સત્ય તત્ત્વ ગળે ઉતરતું નથી—અંતરમાં ઠસતું નથી અથવા પરાણે
ગળે ઉતારવું પડે છે—મતાગ્રહથી તાણી તોષીને અંતરમાં ઠસાવવું
પડે છે, અરુચિરૂપ-અણુગમારૂપ મોળ આવે છે, અને તે સત્ય તત્ત્વ પેટમાં ટકતું નથી—
જગતને દેખાડારૂપે તેનું વમન થાય છે, અથવા મિથ્યા અભિમાનરૂપ અજીર્ણ—અપચો
ઉપજે છે. પણ રુચિ-ભાવથી કરેલા ભોજનમાં મીઠાશ આવે છે, કોળીઓ હોંસે હોંસે
એની મેળે ગળે ઉતરે છે—પરાણે ઉતારવો પડતો નથી, પેટમાં ટકે છે, મોળ આવતી

નથી, અને વમન થતું નથી કે અજીર્ણ ઉપજતું નથી, પણ ખરાખર પાચન થઈ એક-રસ બની શરીરની સર્વ ધાતુઓને પુષ્ટ કરે છે. તેમ સાચી ઇચ્છારૂપ રુચિભાવથી કરેલા પરમાર્થરૂપ પરમાત્મ ભોજનમાં સાચી મીઠાશ આવે છે-સંવેગ માધુર્ય નીપજે છે, સત્ય તત્ત્વનો કોળીઓ હોંસે હોંસે એની મેળે ગળે ઉતરે છે-સહેજે અંતરમાં ઠસે છે, પરાણે ઉતારવો પડતો નથી, મતાથહથી તાણખેંચ કરીને ઠસાવવો પડતો નથી, અંતરમાં ઠરે છે, અરુચિરૂપ મોળ આવતી નથી, દાંભિક ડોળધાલુ દેખાવરૂપ તેનું વમન થતું નથી, કે અભિમાનરૂપ અજીર્ણ-અપચો ઉપજતો નથી; પણ અંતરાત્મપરિણામરૂપે, ખરાખર પરિણુત થઈ-પાચન થઈ એક પરમ અમૃતરસરૂપ બની આત્માની સર્વ ધાતુને-શુદ્ધ સ્વભાવ ભાવને પુષ્ટ કરે છે. આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી, રુચિનું-ઇચ્છાનું સન્માર્ગ-પ્રવેશમાં કેટલું બધું મહત્ત્વ છે, ‘ ઇચ્છે છે જે જોગીજન ’ પદમાં ‘ ઇચ્છે છે ’ પદનું કેટલું બધું અર્થગૌરવ છે તે સારી પેઠે સમજી શકાય છે. વળી મન વિનાના મિલનમાં જેમ મઝા આવતી નથી, તેમ મન વિનાના-ઇચ્છા વિનાના સન્માર્ગ મિલનમાં ખરી મઝા આવતી નથી. ‘ મન વિનાનું મળવું ને ભીંત સાથે ભટકાવું ’-એના જેવો આ ઘાટ થાય છે. સન્માર્ગયોગરૂપ પરમાર્થ-લગ્નમાં અંતરંગ પ્રીતિરૂપ ‘ લગ્નની ’ લાગ્યા વિના ખરો આનંદ અનુભવાતો નથી. એટલા માટે જ અંતરંગ પ્રીતિરૂપ આ ઇચ્છાયોગને આ યોગમાર્ગમાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે, કારણ કે તેના વિના આગળ એક ડગલું પણ મંડાતું નથી.

વળી કાર્યસિદ્ધિનું રહસ્ય વિચારીએ તો કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિમાં સૌથી પ્રથમ તો તે કાર્ય માટેની અંતરંગ ઇચ્છા-રુચિ-ધગશ જાગવી જોઈએ. એવી અંતરંગ ઇચ્છા હોય, તો જ તેનો રસ્તો મળી આવે છે. ‘ Where there is a will there is a way ’-એ પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી ઉક્તિ અનુસાર તેનો માર્ગ મળી આવતાં પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ કાર્ય માટેનો પ્રયત્ન (Effort) થાય છે. અને એમ ઉત્સાહથી પ્રવર્તતાં માર્ગમાં વિઘ્ન (obstacle) આવે તો તેનો જય કરાય છે, અને એમ કરતાં કરતાં અનુક્રમે કાર્યની પૂર્ણતા-સિદ્ધિ થાય છે. પણ રુચિ વિના જે કાર્ય કરવામાં આવે છે, તે તો વેઠરૂપ હોઈ, કદી સિદ્ધ થતું નથી, અને તે માટેની ક્રિયા પ્રવૃત્તિ ‘ છાર પર લિંપણા ’ જેવી થઈ પડે છે ! આમ સામાન્ય ક્રમ છે. આત્મા કાર્યરુચિવાળો થયે બધા કારકે ફરી જાય છે, પલટાઈ જાય છે. કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ એ છ કારક જે પૂર્વે બાધકપણે પરિણુમતા હતા, તે આત્મસિદ્ધિ કાર્ય પ્રત્યે અંતરંગ રુચિ-ઇચ્છા ઉપજતાં સાધકપણે પ્રવર્તે છે. આમ અંતરંગ ભાવરૂપ રુચિ-ઇચ્છા ગુણથી જીવની વૃત્તિમાં અજળ પલટો આવી જાય છે, ચમત્કારિક ફેરફાર થઈ જાય છે, કારણ કે જેવી રુચિ ઉપજે છે, તેવું તેને અનુયાયી અનુસરતું આત્મવીર્ય સ્ફુરાયમાન થાય છે. (જુઓ કાવ્ય પૃ. ૨૯૧) ત્યારે જીવનનો પ્રેમ લાગે છે, ત્યારે જ આત્મા જાગે છે, અને ત્યારે જ ખરેખરો રંગ લાગે છે. આવી અપૂર્વ ગુણવાળી જે ઇચ્છા છે, તે વળી યમવંતોની કથા પ્રત્યેની પ્રીતિવાળી તથા

અવિપરિણામિની એવી હોય છે. આ જગતમાં જે કોઈ દ્રવ્યથી કે ભાવથી કે મનનેથી અહિંસા સેવતો હોય, સત્ય બોલતો હોય, અસ્તેય આચરતો હોય, બ્રહ્મચર્ય પાળતો હોય, અપરિગ્રહ ધારતો હોય, તેની કયાંયથી પણ કથા-વાર્તા સાંભળવામાં કે વાંચવામાં આવતાં, તેના પ્રત્યે અંતરંગ પ્રીતિ ઉપજવી-પ્રેમ સ્ફુરવો તે આ ઇચ્છાનું લક્ષણ છે. સંપૂર્ણપણે કે અપૂર્ણપણે, સર્વથી કે દેશથી, સકલપણે કે વિકલપણે જે કોઈ સાચા સાધુ પુરુષો-સાધક મુમુક્ષુઓ આ અહિંસાદિ યમની સાધના કરતા હોય કે સિદ્ધિ પામેલા હોય, તેના પ્રત્યે આ ઇચ્છાયમવંતને અત્યંત ગુણપ્રમોદ-ગુણાનુરાગ ઉપજે છે. જેમ કે—

ધન્ય છે આ અહિંસક મહા મુનિઓ ! કે જેઓ યતનાથી છ કાયની રક્ષા કરે છે, સર્વ જગજનંતુને સમ ગણી સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવને પણ હણતા નથી, લેશમાત્ર દુઃખ ઉપજાવતા નથી, રાગ-દ્રેષાદિ ભાવહિંસા કરતા નથી ભાવદયારસના સાગર-
'ધન્ય તે નિષ્કારણ કરુણાસિંધુ એવા આ સાધુ ભગવાનો નિરંતર આત્મસ્વરૂપમાં મુનિવરા રે' સ્થિતિ કરી પરભાવના લેશને પણ સ્પર્શતા નથી ! અહો ! એમની કરુણા ! અહો ! એમની વીતરાગતા ! અહો ! એમની સ્વરૂપસ્થિતિ !

અહો ! આ સંતોની સત્યવાદિતા પણ કેવી આશ્ચર્યકારી છે ! સ્વપ્નમાં પણ આ સાધુચરિત સત્પુરુષો અસત્ય વચન વદતા નથી ! પરવસ્તુને પોતાની કદી કહેતા નથી. વ્યવહારથી ને પરમાર્થથી તે કેવળ સત્ય સત્ય ને સત્ય જ વહે છે. ધન્ય છે એમના સત્ય વ્રતને ! અહો ! સ્વદેહમાં પણ નિરીહ એવા આ પરમ પ્રમાણિક મહાત્માઓ સળી માત્ર પણ અદત્ત લેતા નથી, પરભાવનું પરમાણુ પણ આત્મભાવથી ઇચ્છતા નથી ! અહો એમની નિઃસ્પૃહિતા ! આ સાચા ત્યાગી-સંન્યાસી જોગીજનોનું બ્રહ્મવ્રત પણ કેવું અદ્ભુત છે ! દ્રવ્યથી ને ભાવથી તેઓ કેવું કઠોર બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળે છે ! સ્વપ્નાંતરે પણ એમના રોમમાત્રમાં પણ વિષયવિકારની છાયા દેખાતી નથી ! નિરંતર તેઓ બ્રહ્મમાં-શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં વિચરી રહ્યા છે ! અહો તેમનું આ મહાઅસિધારાવ્રત ! ધન્ય છે આ નિર્ઐશ્યની પરમ નિર્ઐશ્ય વૃત્તિને ! દ્રવ્ય-ભાવ સમસ્ત અંધનો-પરિગ્રહ બંધનોનો તેમણે ઉચ્છેદ કર્યો છે ! પરવસ્તુના પરમાણુ માત્ર પ્રત્યે પણ તેઓ મમત્વભાવ-મૂર્છા ધરાવતા નથી ! આ આખા જગતમાં એક આત્મા શિવાય એમની પોતાની માલીકીનું બીજું કંઈ નથી, એવા તે પરમ અકિંચન-નિષ્પરિગ્રહી છે ! અહો ! એમની નિર્ઐશ્યતા ! (જુઓ પૃ. ૧૯૦ તથા ૧૯૭-૧૯૮). આવા ગુણાનુરાગને લીધે તે મુમુક્ષુના સહજ સ્વયંભૂ ઉદ્દાર નીકળી પડે છે કે—
“ નમો લોપ સવ્વસાહજ ”—આ લોકમાં સર્વ સાધુઓને-સાચા સાધુગુણસંપન્ન સર્વ સાધુચરિત સત્પુરુષોને નમસ્કાર હો ! અને આવા યમવંતો પ્રત્યે જેને આવી ગુણાનુરાગ-જન્ય પ્રીતિ ઉપજે છે, તેને તે યમો અત્યંત ગમી જાય છે, એટલે તેના પ્રત્યે તેને સહજ સ્વાભાવિક સ્પૃહા-રુચિ-ઇચ્છા ઉપજે છે. એટલે તે સ્પૃહા કરે છે કે આવા અહિંસાદિનો મને યોગ થાય તો કેવું સારું ! આવા અહિંસાદિ સાધવા હું ક્યારે

ભાગ્યશાળી થઈશ ? આવા દ્રવ્ય-ભાવ નિર્ગ્રંથ થવાનો મને ‘ અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ? ક્યારે થઈશું યાત્રાંતર નિર્ગ્રંથ જો ? ’ (શ્રીમદ્ રાજયદ્રશ.)

“ મોહિનીભાવ વિચાર અધીન થઈ, ના નિરખું નયને પરનારી;
પત્થર તુલ્ય ગણું પર વૈભવ, નિર્મળ તાત્ત્વિક લોભ સમારી.
દ્વાદશ મત અને દીનતા ધરી, સાત્ત્વિક થાઉં સ્વરૂપ વિચારી;
એ મુજ નેમ સદા શુભ ક્ષેમક, નિત્ય અળાંડ રહો ભવહારી. ”—શ્રી મોક્ષમાળા.

જેમ કોઈ અમુક સ્થળે વ્યાપારની ભારી અનુકૂલતાને લીધે દ્રવ્યલાભ ખૂબ થાય છે, એમ સાંભળીને સ્વાર્થપટુ વ્યાપારી વણિકને ત્યાં શીઘ્ર દોડી જઈ વિપુલ ધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું મન થઈ આવે; તેમ અત્રે પણ અહિંસાદિ યોગવ્યાપારની અનુકૂળતાએ અપૂર્વ આત્મલાભ થાય છે એમ સાંભળીને, આત્માર્થપટુ મુમુક્ષુને પણ તેવા અહિંસાદિ યોગવ્યાપારથી અપૂર્વ આત્મશુભસંપત્તિ મેળવવાનું મન થઈ આવે છે, રુચિ-ઈચ્છા ઉપજે છે, કોડ-મનોરથ જાગે છે.

“ જ્ઞાનાદિક શુભ સંપદા રે, તુજ અનંત અપાર;
તે સાંભળતાં ઉપની રે, રુચિ તિણે પાર ઉતાર....અજિત જિન. ”—શ્રી દેવચંદ્રશ.

તથા આ જે ઈચ્છા ઉપજે છે તે અવિપરિણામિની હોય છે, કદી વિપરિણામને-વિપરીત પરિણામને પામતી નથી; કારણ કે તદ્ભાવની સ્થિરતા હોય છે, એટલે તે ઈચ્છા કદી અનિચ્છારૂપ થતી નથી, પ્રીતિ અપ્રીતિરૂપ થતી નથી, રુચિ અરુચિરૂપ થતી નથી. જે ઈચ્છારૂપ ભાવ ઉપજ્યો તે ઉપજ્યો, તે કદી વિપરિણામ પામી અભાવરૂપ થતો નથી. એવો ઉત્કટ અંતરંગ ઈચ્છાભાવ અત્ર પ્રગટે છે. તે ઈચ્છા-રુચિનો અંતરંગ રંગ લાગ્યો તે લાગ્યો, કદી ભૂંસાતો જ નથી. જેમ ચોળ મજીકનો રંગ કદી જતો નથી, તેમ આત્માને લાગેલો આ દૃઢ ઈચ્છા-રંગ કદી જતો નથી. વસ્ત્ર જીર્ણ થઈને ફાટી જાય પણ પાકો મજીકનો રંગ જાય નહિ; તેમ દેહ જીર્ણ થઈને પડી જાય પણ જાગેલા આત્માને લાગેલો આ ભાવરંગ કદી જાય નહિ, તે ભવાંતરમાં પણ આજ્ઞાંકિત અનુચરની જેમ અનુગામી થઈને પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવે. ઘાટ ઘડામણુ ભલે જાય, પણ સોનું કદી વિણુસે નહિ; તેમ દેહના ઘાટ ભલે જાય, પણ સોના જેવા આ જાત્રત આત્માને લાગેલો અંતરંગ રંગ ટળે નહિ. (જુઓ, કાવ્ય પૃ. ૨૩૯) તથા—

સર્વત્ર શમસારં તુ યમપાલનમેવ યત્ ।

પ્રવૃત્તિરિહ વિજ્ઞેયા દ્વિતીયો યમ એવ તત્ ॥ ૨૧૬ ॥

વૃત્તિ:—સર્વત્ર-સર્વત્ર સામાન્યથી, શમસારં તુ-શમસાર જ, ઉપશમસાર જ, યમપાલનમેવ યત્-ક્રિયાવિશિષ્ટ એવું જે યમપાલન, પ્રવૃત્તિરિહ વિજ્ઞેયા-તે અહીં પ્રવૃત્તિ જાણવી. યમોમાં-દ્વિતીયો યમ એવ તત્-તે દ્વિતીય યમ જ છે, પ્રવૃત્તિયમ છે એમ અર્થ છે.

તે જે પાલન યમતાણું, સર્વત્ર જ શમસાર;
પ્રવૃત્તિ અહિં તે જાણવી, ખોળે યમ જ તે ધાર. ૨૧૬

અર્થ:—સર્વત્ર શમસાર-શમપ્રધાન એવું જે યમપાલન તે અહીં પ્રવૃત્તિ જાણવી;
અને તે જ દ્વિતીય યમ છે.

વિવેચન

સામાન્યથી સર્વત્ર શમસાર જ એવું જે યમપાલન છે, તે જ અહીં પ્રવૃત્તિ જાણવી; અને તે યમોને વિષે બીજો એવો પ્રવૃત્તિયમ છે.

જે અહિંસાદિ યમ ઇચ્છાયમથી ઇચ્છવામાં આવ્યા, અંતરાત્માથી ઈષ્ટ-સ્પૃહણીય ગણવામાં આવ્યા, તેનું ક્રિયાવિશિષ્ટ (In action) પાલન કરવું તે પ્રવૃત્તિયમ છે. તે અહિંસાદિને ક્રિયામાં ઉતારવા, આચરણમાં-ચારિત્રમાં આણવા, દૈનિક ઇચ્છા પછી જીવનવ્યવહારમાં વણી દેવા તે પ્રવૃત્તિયમ છે. જીવનને અહિંસામય, પ્રવૃત્તિ સત્યમય, અસ્તેયમય, બ્રહ્મચર્યમય, અપરિબ્રહ્મમય કરવા પ્રવર્તવું તે પ્રવૃત્તિયમ છે. મન-વચન-કાયાના યોગવ્યાપારમાં કૃત-કારિત-અનુમોદિત ભાવથી અહિંસાદિ પાળવામાં પ્રયત્નશીલ થઈ અંતરેચ્છાને સક્રિય કરી દેખાડવી તે યમોમાં બીજો એવો પ્રવૃત્તિયમ છે. કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુ સાચા દિલથી રુચિ ગયા પછી-ગમી ગયા પછી તે ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે મનુષ્ય જરૂર પ્રવર્તન કરે છે-પ્રયત્ન કરે છે. તેમ આ અહિંસાદિ યમ પ્રત્યે જેને સાચી અંતરેચ્છા ઉપજી છે, તે પછી તે ઈષ્ટ અહિંસાદિની સાધના માટે અવશ્ય પ્રવર્તે છે, અવશ્ય પ્રયત્ન કરે છે. અને તે ગમી ગયેલી-ગોઠી ગયેલી ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં ગમે તેટલા વિઘ્નો નડે, ગમે તેટલી વિપત્તિઓ આવી પડે, તો પણ તે મનુષ્ય તેનો પીછો છોડતો નથી, પણ ઉલટો ગમણા ઉત્સાહથી તે વિઘ્નો પણ સામનો કરી-વિઘ્નજય કરી આગળ ધપે છે. તેમ અંતરાત્માથી પરમ ઇષ્ટ માનેલા અહિંસાદિની પ્રાપ્તિના માર્ગમાં ગમે તેટલા વિઘ્નના ડુંગરા આઠા આવી પડે, ગમે તેટલી વિપત્તિ-સરિતાઓ વચ્ચે નડે, તો પણ આત્માથી સુમુક્ષુ પોતાના ઈષ્ટ ધ્યેયનો કેટો કદી મૂકતો નથી, પણ ઉલટો દ્વિગુણિત ઉત્સાહગળથી તે વિઘ્નોનો-અંતરાયોનો પણ પરાજય કરી આગળ વધવા મથે છે, ‘ધીઠાર્ધ કરી માર્ગે સંચરે છે.’ પરમ આત્મ-પરાક્રમવંત જ્ઞાની સત્પુરુષોના પરમ સંવેગપૂર્ણ અમૃતવચનો છે કે—

“ ગમે તેમ હો, ગમે તેટલા દુઃખ વેઠો, ગમે તેટલા પરિસહ સહન કરો, ગમે તેટલા ઉપસર્ગ સહન કરો, ગમે તેટલી વ્યાધિઓ સહન કરો, ગમે તેટલી ઉપાધિઓ આવી પડો, ગમે તેટલી આધિઓ આવી પડો, ગમે તો જીવનકાળ એક સમયમાત્ર હો, અને હૃન્નિમિત્ત હો, પણ એમ કરવું જ ત્યાંસુધી હે જીવ ! છૂટકો નથી. ”—શ્રીમદ્ રાજવૃંદ્રજ,

“ ઘાતિ હુંગર આડા અતિ ઘણા, તુજ દરિશણુ જગનાથ !

ધીઠાઈ કરી મારગ સંચરું, સેંગૂ કોઈ ન સાથ.....

અભિનંદન જિન દરિશન તરસિયે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

પ્રથમ તો કોઈ વટેમાર્ગુ અમુક સ્થળે જવા ઇચ્છે છે, એટલે તે તેના માર્ગે ચાલવા માંડે છે—ગમનક્રિયા કરે છે. અને પછી વચ્ચે આવી પડતા વિઘ્નોનો જય કરતો રહી તે

પોતાના ઇષ્ટ સ્થળ પર્યંત ગમનક્રિયા ચાલુ રાખે, તો અનુક્રમે તે ત્રણ પ્રકારના સ્થળે પહોંચે છે. એને વચ્ચેમાં ત્રણ પ્રકારના મુખ્ય વિઘ્ન સંભવે છે—
વિઘ્ન કંટકવિઘ્ન, જવરવિઘ્ન, અને દિગ્મોહવિઘ્ન. (૧) કંટકવિઘ્ન

એટલે કાંટો લાગવાથી જરા ક્ષણભર વિઘ્ન નડે તે; પણ તે નિકળી જતાં તરત મુસાફરી ચાલુ થાય છે. આ જઘન્ય-નાનામાં નાનું વિઘ્ન છે. (૨) બીજું જવરવિઘ્ન રસ્તામાં તાવ આવતાં મુસાફરી મોકુફ રાખવી પડે તે, અને તે ઉતરી જતાં મુસાફરી ફરી ચાલુ થાય છે. આ બીજું વિઘ્ન પહેલા કરતાં આકરું હોઈ મધ્યમ છે, વચલા વાંધાનું છે. (૩) ત્રીજું દિગ્મોહવિઘ્ન સૌથી આકરું હોઈ મોટામાં મોટું—ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું વિઘ્ન છે. કારણકે દિશામોહથી તે મુસાફર પોતાની જવાની દિશા જ ભૂલી જાય છે, આડફેટે ચઢી જવાથી ગોથાં ખાય છે, અને પુનઃ માર્ગે ચઢે-ઢેકાણે આવે ત્યાંસુધી આ વિઘ્ન નડે છે. તેમ અહિંસાદિ યોગમાર્ગે પ્રવર્તતાં પણ સાધક યોગીને આવા જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનાં વિઘ્નો નડે છે. તેનો જય કરી તે મુમુક્ષુ પુરુષ આગળ વધવા મથે છે. જેમકે, શીત-તાપ વગેરે કંટક વિઘ્ન સમાન છે, જવર વગેરે બાહ્ય વ્યાધિ તે જવર વિઘ્ન સમાન છે, અને મિથ્યા દર્શનરૂપ અંતરૂ વ્યાધિ તે દિગ્મોહ વિઘ્ન સમાન છે. આ વિઘ્નોમાંથી આ અહિંસાદિનું પાલન-ભંગસંરક્ષણ તે કરે છે, અને એમ વિઘ્ન જય કરતો કરતો તે આગળ ધપે છે.

“ વિના વિઘ્નજય સાધુને રે, નવિ અવિચ્છિન્ન પ્રયાણુ રે;
ફિરિયાથી શિવપુરી હોય રે, કેમ જાણે અજ્ઞાણુ રે ? પ્રભુ
શીત તાપ મુખ વિઘ્ન છે રે, બાહર અંતર વ્યાધિ રે;
મિથ્યાદર્શન એહની રે, માત્રા મૃદુ મધ્યાધિ રે. પ્રભુ
આસન અશન જયાદિકે રે, ગુરુયોગે જય તાસ રે;
વિઘ્ન જોર એ નવિ ટળે રે, વગર જ્ઞાન અભ્યાસ રે. પ્રભુ ”

સા. ત્ર. ગા. સ્ત. હાલ ૧૦

અને જેમ કુશલ માળી આલવાલથી-ક્યારાથી કુમળા છોડનું કાળજીથી ‘ પાલન ’-સંરક્ષણ કરે છે, તેમ સાધક મુમુક્ષુ સમ્યક્ આચરણરૂપ-સમિતિશુભિરૂપ આલવાલથી-ક્યારાથી આ અહિંસાદિરૂપ કોમળ છોડનું ચતનાથી ‘ પાલન ’-સંરક્ષણ

અહિંસાદિ કરે છે. જેમ વત્સલ માતા બાલકનું ચત્તથી લાલન-પાલન કરે છે, છોડતું 'પાલન' તેમ મુક્તિ અનુરાગી મુમુક્ષુ અહિંસાદિ ચમતું ચત્તથી પાલન કરે છે. જેમ પ્રજાવત્સલ રાજા નિજ રાજ્યનું પ્રેમથી પાલન-રક્ષણ કરે છે, તેમ મુક્તિ-વત્સલ યોગીરાજ નિજ અહિંસાદિ યોગ-સામ્રાજ્યનું પ્રીતિથી પાલન-રક્ષણ કરે છે. અથવા કોઈની પાસે મહામૂલ્ય રત્ન હોય, તો તે તેનું પાલન કેવા ચત્તથી કરે? તે રખેને પકી ન જાય, ગુમાવી ન બેસાય, કોઈ તેને ચોરી ન જાય, બૂલેચૂકે તેને ડાઘ ન લાગી જાય, એટલા માટે તેને સાચવી સંભાળીને રેશમી કપડામાં વિંટાળી નાની પેટીમાં મૂકી, તેને કળાટમાં કે તેજૂરીમાં તે રાખી મૂકે છે, અને તે બરાબર સલામત છે કે નહિ તેની વારંવાર ચોકસી કરે છે. અને આમ તેનું નિરંતર પાલન, ગોપન, ભંગ-સંરક્ષણ, સાચવણી-જાળવણી કરે છે, તો પછી આ તો અમૂલ્ય ચિન્તામણિ રત્નથી પણ અધિક, મહા મેઠુંથી પણ મહામહિમાવાન, એવા અહિંસાદિ યોગચિન્તામણિના જતન માટે, નિરંતર પાલન માટે, ગોપન માટે, અભંગ માટે, રક્ષણ માટે, સાચવણી માટે, જાળવણી માટે કેટલો બધો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ? કેટલી બધી સતત જાગૃતિ હોવી જોઈએ? કેટલી બધી અખંડ પુરુષાર્થ પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ? ત્યાં 'પાંચમે આરો કઠણ છે, શું કરીએ?' ઇત્યાદિ ખોટાં જ્ઞાના-ઓઠાં દઈ પ્રમાદ કરવો કેમ પાલવે? હજુ ભવસ્થિતિ પાકી નથી, પાકશે ત્યારે વાત, એમ કહી લમણે હાથ દઈ, પાદપ્રસારિકા કરવી કેમ પોસાય? (જુઓ પૃ. ૧૫૩-૧૫૪).

સર્વત્ર શમસાર

અને આવું આ ચમપાલન કેવું વિશિષ્ટ છે? તો કે સર્વત્ર શમસાર જ છે, અર્થાત્ શમ જ જેનો સાર છે, અથવા શમથી જ જે સાર છે, -પ્રધાન છે, અથવા શમનો જ જે સાર છે, એવું છે. આ ચમપાલનનો સાર શમ છે, અથવા શમનો સાર આ ચમપાલન છે, અથવા શમથી જ આ ચમપાલન સાર છે-પ્રધાન છે. તાત્પર્ય કે-ચમના પરિણામે સારભૂત એવો શમ જ ઉપજે છે, શમ જ એવું સારભૂત ફળ છે; અને શમના પરિણામે સારભૂત એવો ચમ જ ઉપજે છે, ચમ જ એવું સારભૂત ફળ છે. આમ ચમનો ને શમનો પરસ્પર ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે.

ચમના સારભૂત ફલપરિણામરૂપ સર્વત્ર શમ જ ઉપજે છે, સર્વત્ર શાંતિનું સામ્રાજ્ય છવાઈ રહે છે; સર્વત્ર-સર્વ સ્થળે એટલે પોતાને અને પરને, દ્રવ્યથી અને લાવથી, સર્વ પ્રકારે શમ જ-શાંતિ જ ઉપજે છે. કારણ કે (૧) જે અહિંસાદિ ચમનો સાર શમ સેવે છે તે પોતે અદ્ભુત આત્મશાંતિ અનુભવે છે, અને પરને પણ શાંતિ ઉપજાવે છે. જે અહિંસાદિ સેવે છે, તે પોતે તાપ પામતો નથી ને અન્ય છવોને પણ તાપ પમાડતો નથી. પણ શીતલ ચંદનની જેમ સર્વત્ર તાપનું શમન કરી શીતલતા આપે છે, શીતલ ચંદ્રની જેમ સર્વને આનંદ આનંદ ઉપજાવે છે.

(૨) અથવા યમનું ક્ષત્ર ઉપશમ અર્થાત્ સર્વત્ર કષાયાદિની ઉપશાંતિ છે, જે અહિંસાદિ યમ પાળે છે, તેના ક્રોધાદિ કષાય ઉપશાંત થઈ જાય છે, અને તે બીજાઓના કષાયને પણ ઉપશાંત કરે છે. કારણકે અહિંસા-સત્યાદિથી ક્રોધાદિ કષાયના ઘણા ઘણા કારણો સ્વયમેવ દૂર થઈ જાય છે, અને અહિંસક સત્ય વક્તાનો ચારિત્ર પ્રભાવ અન્ય જીવો પર પણ સહજ સ્વભાવે પડે છે, તેથી સ્વ-પરના કષાયનો ઉપશમ થાય છે. (૩) અથવા અહિંસાદિ યમ જે સેવે છે, તે સમભાવરૂપ શમને-શાંતિને પામે છે. કારણકે તે સમભાવી આત્મા ‘સર્વ જગજીતુને સમ ગણે’ છે, માન-અપમાન, વંદક-નિંદક આદિને સમ ગણે છે, એટલે તેને વિષમતારૂપ અશાંતિ હોતી નથી. (૪) અથવા અહિંસાદિ જે પાળે છે, તેને શમ અર્થાત્ સ્વરૂપશાંતિ ઉપજે છે, તે સ્વરૂપમાં શમાય છે. ઉત્કૃષ્ટ અહિંસાદિનું સહજ સ્વાભાવિક ફળ સ્વરૂપમાં શમાવું એ છે; કારણકે સ્વરૂપની ઘાત ન થવા દેવી અને પરભાવ પ્રત્યે ગમન ન કરવું, એજ પારમાર્થિક ભાવ અહિંસાદિનું પરમ સ્વરૂપ છે. એટલે આવા અહિંસાદિથી જીવ સમસ્ત પરભાવથી વિરામ પામી સ્વરૂપ વિશ્રાંતિરૂપ પરમ આત્મશાંતિને લાજે છે, અર્થાત્ સ્વરૂપમાં શમાય છે. (જુઓ. પૃ. ૩૯૫, તથા પૃ. ૫૭૨)

અથવા ઉલટી રીતે લઈએ તો સર્વત્ર શમના સારરૂપ યમપાલન જ છે. કારણ કે (૧) જીવ જ્યારે શમને પામે છે, અર્થાત્ કષાયની ઉપશાંતિને-ઉપશમને પામે છે, ત્યારે તેના ક્રોધ-માન-માયા-લોભાદિ દુષ્ટ ભાવ મોળા પડે છે, શમનો સાર યમ એટલે ક્રોધાદિને વશ થઈ તે હિંસાદિ કરતો નથી, અને સ્વાભાવિક રીતે અહિંસાદિ પ્રત્યે જ ઢળે છે. (૨) અથવા જીવ જ્યારે શમને-શાંતિને પામે છે ત્યારે તે અન્યને પણ શાંતિ આપે છે, હિંસાદિથી પરને ઉપતાપ ઉપ-જાવતો નથી. (૩) અથવા જીવ જ્યારે શમને-સમભાવને પામે છે ત્યારે તે સર્વ જગત્ જીવોને સમ ગણતો હોઈ હિંસાદિ કરતો નથી અને અહિંસાદિ પાળે જ છે. (૪) અથવા જીવ જ્યારે સ્વરૂપવિશ્રાંતિરૂપ પરમ આત્મશાંતિને પામે છે, સ્વરૂપમાં શમાય છે, ત્યારે તે સ્વરૂપ અહિંસાદિરૂપ ઉત્કૃષ્ટ અહિંસાદિ યમપાલન કરે જ છે.

આમ યમપાલનનો સાર શમ અને શમનો સાર યમપાલન, એમ પરસ્પર સંકલિત છે. જે મુમુક્ષુ યમ એટલે ઉપરમ(વિરતિ) પામે છે, તે શમ એટલે ઉપશમ પામે છે; અને જે શમ-ઉપશમ પામે છે, તે યમ-ઉપરમ પામે છે. યમ ત્યાં શમઃ કારણ કે જે કષાયાદિનો ઉપશમ પામે છે, તેને વિષયાદિ નિમિત્તે શમ ત્યાં યમ થતા હિંસાદિનો ઉપરમ-વિરમણન અવશ્ય હોય છે; અને જેને વિષયાર્થ થતી હિંસાદિનો ઉપરમ હોય છે, તેને કષાયાદિનો ઉપશમ હોય છે; કારણ કે વિષયથી કષાય ને કષાયથી વિષય હોય છે, એટલે વિરતિ પામે છે તે શાંતિ પામે છે, અને શાંતિ પામે છે તે વિરતિ પામે છે. ‘જ્ઞાનસ્ય કલંઠં વિરતિઃ’ તાત્પર્ય કે-(૧) જે પરસાવથી

વિરતિરૂપ ઉપરમ પામે છે, તે સ્વરૂપમાં શમનરૂપ ઉપશમ પામે છે; અને જે સ્વરૂપમાં શમનરૂપ ઉપશમ પામે છે, તે પરભાવથી વિરતિરૂપ ઉપરમ પામે છે. (૨) અથવા પરભાવ આત્માના સંયમનરૂપ સંયમ-યમ જે સેવે છે, તે સ્વરૂપમાં શમાવારૂપ શમ પામે છે, અને પ્રત્યે જતા જે સ્વરૂપમાં શમાવારૂપ શમ પામે છે, તે પરભાવ પ્રત્યે જતા આત્માના સંયમનરૂપ સંયમ-યમ પામે છે.

અત્રે ઉપરમ-ઉપશમનો આ ઉપક્રમ જણાય છે:- પ્રથમ તો જીવને ઉપશમ પરિણામ ઉપજે છે, જીવ શાંત થાય છે. એટલે તેને વિરતિભાવ ઉપજે છે, એટલે તે અહિંસાદિથી વિરામ પામે છે, તેથી તેને શાંતિસુખનો અનુભવ થાય છે, એટલે તે વિશેષ વિરતિ કરે છે, તેથી તેને ઓર વિશેષ શમસુખનો અનુભવ થાય છે, એટલે તે વિશેષ વિશેષ વિરતિ કરે છે, એથી શમસુખ ઓર અધિક થાય છે. આમ જેમ જેમ વિરતિની માત્રા વધતી જાય છે, તેમ તેમ શમસુખની અધિકાધિક લહરીઓ છૂટતી જાય છે. યાવત્ પૂર્ણ વિરતિ થતાં પૂર્ણ શમસુખનો અનુભવ થાય છે ને આત્મા નિજ સ્વરૂપમાં શમાય છે.

વળી આ યમપાલન શમથી જ સાર છે-પ્રધાન છે. શમ ઉત્પન્ન થવો એ જ આ યમપાલનનો સાર છે. જેટલે અંશે શમ ઉપજે તેટલે અંશે આ યમપાલનની સારભૂતતા. શમની ઉત્પત્તિ એ જ આ યમપાલનની સફળતાની ચાવી છે. જો આત્માને કષાયની ઉપશાંતિ થઈ, સર્વત્ર સમભાવ આવ્યો, સ્વરૂપ-વિશ્રાંતિરૂપ આત્મશાંતિ ઉપજી, તો સમજવું કે આ યમપાલનનું સારભૂત ફળ મળી ચૂક્યું છે. અને જેમ કંઈ પણ પ્રવૃત્તિનું-ક્રિયાનું કંઈ ને કંઈ વિશિષ્ટ ફળ હોય છે જ, તેમ આ યમપાલનરૂપ પ્રવૃત્તિનું-ક્રિયાનું સારભૂત ફળ આ 'શમ' જ છે, કે જે શમસુખની આગળ ઈદ્ર ચક્રવર્તી આદિનું સુખ તૃણમાત્ર પણ નથી. વાચકવર્ય શ્રી ઉમાસ્વામિજીનું વચનામૃત છે કે—

“ નૈવાસ્તિ રાજરાજસ્ય તત્સુખં નૈવ દેવરાજસ્ય ।

યત્સુખમિદૈવ સાધોર્લોકવ્યાપારરહિતસ્ય ॥ ”—શ્રી પ્રશમરતિ.

વિપક્ષચિન્તારહિતં યમપાલનમેવ યત્ ।

તત્સ્થૈર્યમિદ્ વિજ્ઞેયં તૃતીયો યમ એવ હિ ॥ ૨૧૭ ॥

વિપક્ષ ચિન્તાથી રહિત, તે યમપાલન જેહ;

તે સ્થૈર્ય અહીં જાણવું, ત્રીજો યમ જ છે તેહ. ૨૧૭

વૃત્તિ:-વિપક્ષચિન્તારહિતમ્—વિપક્ષ ચિન્તા રહિત, અતિચારાદિ ચિન્તાથી રહિત એમ અર્થ છે, યમપાલનમેવ યત્-જે યમપાલન જ વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમવૃત્તિવડે કરીને, તત્ સ્થૈર્યમિદ્ વિજ્ઞેયમ્-તે અહીં-યમોમાં સ્થૈર્ય જાણવું, અને આ તૃતીયો યમ એવ હિ-તૃતીય યમ જ છે, સ્થિર યમ છે, એમ અર્થ છે.

અર્થ:—વિપક્ષ ચિન્તાથી રહિત એવું જે યમપાલન જ, તે અહીં યમોમાં સ્થૈર્ય જાણવું; અને તે ત્રીજો યમ જ—સ્થિર યમ જ છે.

વિવેચન

અતિચારાદિ વિપક્ષ ચિન્તાથી રહિત એવું જે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમવૃત્તિથી યમપાલન જ છે, તે અહીં યમોમાં સ્થૈર્ય છે; અને તે જ ત્રીજો સ્થિરયમ છે.

એટલે આ અહિંસાદિ યમનું પાલન એવું તો સુદૃઢ થઈ જાય કે રળેને ભૂલેચૂકે અતિચાર આદિ લાગી જશે એવી ચિંતા રાખવી ન પડે, તેનું નામ સ્થિરપાણું છે.

પ્રવૃત્તિયમમાં પણ યમપાલન હતું જ, પણ ત્યાં હજી અતિચાર-દેશભંગ અતિચારાદિ આદિ દોષનો સંભવ હતો; અને અહીં સ્થિરયમમાં તો એટલું ચિંતારહિતપાણું બધું સ્થિરપાણું થઈ જાય છે કે અતિચારાદિ દોષનો સંભવ રહેતો નથી. પ્રવૃત્તિયમમાં હજી અહિંસાદિના પ્રતિપક્ષી હિંસાદિ દોષની સંભાવનાને લીધે અહિંસાદિને દેશભંગ થવાનો, અતિચાર લાગવાનો, વ્યાધાત થવાનો ભય હતો, પણ હવે અહીં તો તેવા ભયને અવકાશ નથી. પૂર્વે અતિચારરૂપ કંટક વિઘ્નનો, હિંસાદિરૂપ જ્વર વિઘ્નનો, અને મતિમોહ—મિથ્યાત્વરૂપ દિગ્ભ્રમોહ વિઘ્નનો ભય રહ્યા કરતો હતો, પણ હવે તેવા કોઈ વિઘ્નનો ભય રહેતો નથી. યોગમાર્ગે નિર્વિઘ્ન નિશ્ચિત પ્રવૃત્તિ હોય છે, કારણ કે પ્રથમ માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરતો હોય, તે માર્ગનો અજાણ હોઈ તેને ઠોકર પણ લાગે છે, વિઘ્નો પણ આડા આવે છે; એટલે ઠોકર ન લાગે, વિઘ્નો આડા ન આવે, અથવા દૂર થાય, એમ ચિંતા કરતાં કરતાં, કાળજી રાખતાં રાખતાં તેને ચાલવું પડે છે; પણ પછી રસ્તાનો રીઠો માહિતગાર ભોમિયો થઈ જતાં તેને ઠોકર લાગવાની કે વિઘ્નો નડવાની બીજ રાખવી પડતી નથી, એટલે પછી તે નિશ્ચિંતપણે બેઘડક ચાલ્યો જાય છે. તેમ આ અહિંસાદિ યોગમાર્ગે જે પ્રથમ પ્રવૃત્તિ કરતો હોય, તે માર્ગનો અજાણ—અનભ્યાસી હોઈ, તેને અતિચારાદિરૂપ સ્ખલના પણ થાય છે, ઠોકર લાગે છે, હિંસાદિ વિઘ્નો પણ નડે છે, એટલે પુનઃ સ્ખલના ન થાય, વિઘ્નો આડા ન આવે અથવા કેમ દૂર થાય, એમ ચિંતા કરતાં કરતાં—ઉપયોગરૂપ કાળજી રાખતાં રાખતાં તેને ગમન કરવું પડે છે. પણ પછી માર્ગનો સુજાણ—અભ્યાસી થઈ ગયા પછી તેને અતિચારાદિ સ્ખલના થવાની કે હિંસાદિ વિઘ્નો નડવાની ભીતિ રહેતી નથી, એટલે પછી તે નિશ્ચિંતપણે બેઘડક અહિંસાદિ યોગમાર્ગે ગમન કર્યા કરે છે.

પ્રારંભક યોગી ‘કાચો’ હોઈ તેને હજી સ્ખલનાનો—અતિચારનો સંભવ છે, પણ પ્રૌઢ અભ્યાસી યોગી ‘પાકો’ થઈ ગયો હોવાથી તેને ભૂલેચૂકે પણ સ્ખલનાનો સંભવ નથી. (૧) ‘નવો નિશાળીઓ’ પાઠ લે તેમાં ભૂલચૂક થવાનો સંભવ

અભ્યાસી છે, પણ પ્રૌઢ વિદ્યાર્થી કડકડાટ પાઠ બોલી જાય તેમાં લેશ પણ આદિના દષ્ટાંત સ્ખલનાનો સંભવ નથી હોતો. તેમ આ અહિંસાદિમાં પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિ કરનારો-કાચો અભ્યાસી અહિંસાદિ આચરે તેમાં અતિચાર લાગવાનો ભય છે, પણ તેના ઠઠ પાલનથી રીઠો થઈ ગયેલો પાકો અભ્યાસી તે આચરે તેમાં અતિચાર દોષનો ભય નથી. (૨) કસરત શરૂ કરનારા શિખાઉને પ્રથમ મગદળ ફેરવવું ભારે થઈ પડે છે, ને તે હાથમાંથી ‘ પડું પડું ’ થઈ જાય છે, પણ સારી પેઠે વ્યાયામ કરી ચૂકેલા કસાયેલા શરીરવળા કસરતખાજ મદલને તે ભારી મગદળ ફેરવવું રમત થઈ પડે છે, ને તે તેના હાથમાંથી સ્ખલના પામતું નથી. તેમ અહિંસાદિ યમનો વ્યાયામ શરૂ કરનારને પ્રથમ તો તેનું આચરણ કઠિન લાગે છે ને તેમાં સ્ખલના થઈ કે થશે એવી ચિંતા રહે છે. પણ સારી પેઠે યમપાલનનો વ્યાયામ કરી ચૂકેલા પુષ્ટ કસાયેલા ચારિત્ર-દેહવાળા યોગીને તો મેરુ જેવું ભારી વ્રત પાલન-યમ-પાલન કરવું રમત થઈ પડે છે, ને તે કદી સ્ખલના પામવાનો ભય રહેતો નથી. (૩) તલવારની ધાર પર ઊભા રહેતાં પણ શીખવાનું પ્રથમ અભ્યાસીને આકરું પડે છે, અને તેની સ્ખલના પણ થાય છે; પણ પછી અભ્યાસ કરતાં કરતાં તે તલવારની ધાર પર ઊભો રહી શકે છે, એટલું જ નહિં પણ તેના પર રહેલાઈથી તાલગદ્દ નૃત્ય કરી શકે છે, છતાં સ્ખલના પામતો નથી ! એવો અજળ ગાળગર તે જની જાય છે ! તેમ અહિંસાદિ પાલનરૂપ અસિધારા વ્રત પર ઊભા રહેતાં પણ શીખવાનું પ્રારંભકને કઠિન પડે છે, અને તેમ કરતાં તેની અતિચારરૂપ સ્ખલના પણ થાય છે; પછી યુનઃ યુનઃ આસેવનારૂપ અભ્યાસ કરતાં કરતાં-તેની પાછળ ‘ રઠ લગાડીને મંડ્યા રહેતાં, ’ તે અસિધારાવ્રત પર સ્થિર ઊભો રહી શકે છે, એટલું જ નહિં પણ તેના પર રહેલાઈથી સંયમરૂપ તાલગદ્દ નૃત્ય પણ કરી શકે છે ! એવું અજળ ગાળગરપણું આ સ્થિર યોગિરાજ દાખવે છે ! (જુઓ પૃ. ૫૩૦, ‘ ધાર તરવારની ’ ઈ૦) (૪) શસ્ત્ર વ્યાપાર શીખનારને પ્રથમ તો હાથમાં ખરાખર શસ્ત્ર પકડતાં પણ આવડતું નથી, ને તે પડી જવાનો પણ ભય રહે છે; પણ શસ્ત્રવિદ્યા સારી પેઠે શીખી લીધા પછી તે શસ્ત્રજ્ઞ શસ્ત્રને ગમે તેમ વિંછી શકે છે, ને હાથો ઠઠપણે હાથમાં પકડયો હોવાથી તેની સ્ખલના થવી સંભવતી નથી. તેમ આ અહિંસાદિ યોગવ્યાપારના અભ્યાસીને પ્રથમ તો આ યોગવ્યાપાર ખરાખર આવડતો નથી ને તેનું પતન થવાનો ભય પણ રહે છે; પણ આ યોગશાસ્ત્ર વિદ્યા સારી પેઠે અભ્યાસી લીધા પછી શાસ્ત્રજ્ઞ અભ્યાસી યોગીને તે અહિંસાદિ યોગવ્યાપાર લીલારૂપ થઈ પડે છે, અને અત્યંત દૃઢતાને લીધે તેની સ્ખલના થવાનો સંભવ નથી હોતો. (૫) શિખાઉ કવિને પ્રથમ કાવ્ય કરતાં કઠિન પડે છે ને યતિભંગ આદિ દોષનો સંભવ છે, પણ પ્રૌઢ સિદ્ધહસ્ત કવિને કાવ્ય કરવું સહેલું છે, સહજ છે, ને યતિભંગ આદિ દોષનો સંભવ નથી હોતો. તેમ પ્રારંભક યોગીને પ્રથમ અહિંસાદિ યમપાલન કઠિન પડે છે, ને અતિચારરૂપ ‘ યતિભંગ ’ આદિ દોષનો સંભવ છે, પણ પ્રૌઢ સિદ્ધહસ્ત સંયમી યોગીને અહિંસાદિ યમપાલન

સહેલું છે, ને તેવો ‘યતિભંગ’ આદિ દોષ નડતો નથી.—આમ પ્રવૃત્તિયમમાં અને સ્થિરયમમાં યમપાલન તો સામાન્ય જ છે, પણ પ્રવૃત્તિયમમાં અતિચારાદિ દોષ સંભવ છે, અને સ્થિરયમમાં તે દોષનો અસંભવ છે,—આ સુખ્ય તક્ષવત એ એ વચ્ચે છે.

તેમ જ બીજો તક્ષવત એ છે કે—પ્રવૃત્તિ યમના પાલન કરતાં સ્થિરયમનું પાલન વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ વૃત્તિથી યુક્ત એવું હોય છે. સામાન્ય વિદ્યાર્થીમાં પણ એકડીઆ કરતાં જેમ જેમ આગળ અભ્યાસ વધતો જાય છે, તેમ તેમ વિદ્યાર્થીનો

વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ વધતો જાય છે—બુદ્ધિવિકાસ થતો જાય છે, બુદ્ધિબળ વધતું જાય છે, એટલે તે વિકસિત બુદ્ધિબળથી અભ્યાસ આગળ વધારતો જાય છે. તેમ આ યોગવિદ્યાર્થીમાં પણ પ્રાર્થનિક અભ્યાસ કરતાં જેમ જેમ આગળ અભ્યાસ વધતો જાય છે, તેમ તેમ આ યોગવિદ્યાર્થી આત્માર્થી યોગીનો ક્ષયોપશમ વધતો જાય છે, જ્ઞાનવિકાસ થતો જાય છે, ચારિત્રબળ વધતું જાય છે, એટલે તે વિકસિત વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ બળથી એક ને એક યોગાભ્યાસ આગળ વધારતો જાય છે. વ્યાયામ શરૂ કરતાં પ્રથમ તો થોડો થોડો વ્યાયામ થઈ છે, પણ પછી વ્યાયામથી જેમ જેમ શરીર કસાતું જાય છે, તેમ તેમ અધિક બળથી વિશેષ વ્યાયામ થઈ શકે છે. તેમ યોગ-વ્યાયામ શરૂ કરતાં પ્રથમ તો થોડો વ્યાયામ થઈ શકે છે, પણ પછી યોગ-વ્યાપારથી જેમ જેમ ચારિત્ર-શરીર કસાતું જાય છે, ચારિત્ર દેહનો વિકાસ થતો જાય છે, ચારિત્ર-કાયા પુષ્ટ થતી જાય છે, તેમ તેમ અધિક બળથી વિશેષ યોગવ્યાયામ થઈ શકે છે. આમ પ્રથમના યમપાલન કરતાં સ્થિરયમ યોગીનું આ યમપાલન અધિક બળવાન, અધિક સંવેગવાન, અધિક ક્ષયોપશમવાન, ને અત્યંત સ્થિરતાવાન હોવાથી વિશિષ્ટ બળવું. તે એટલે સુધી કે અચલ ચળે પણ આ સાધક યોગીનું યમપાલન ન ચળે. આ સ્થિરતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ શ્રી જિન ભગવાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે:—

“ અતિ રૂઢી રે અતિ રૂઢી, જિનજીની ચિરતા અતિ રૂઢી;

સકળ પ્રદેશે અનંતી, ગુણપર્યાય શક્તિ મહંતી લાલ. અતિ૦

તસુ રમણે અનુભવવંતી, પરરમણે જે ન રમંતી લાલ. અતિ૦

પર દ્રવ્યે જે નવિ ગમણી, ક્ષેત્રાંતરમાંહિ ન રમણી લાલ. અતિ૦

અતિશય યોગે જે નવિ દીપે, પરભાવ ભણી નવિ છીપે લાલ. અતિ૦

નિજ તરવ રસે જે લીની, બીજે કીણુ હી નવિ કીની લાલ. અતિ૦ ”—શ્રીદેવગદગ્રંથ.

અને યમ પાલનનું જ જે શમસારપણું છે તે તો આગળની જેમ અત્રે પણ અધિક અધિકપણે અનુવર્તે છે જ એમ જાણવું. જેમ જેમ યમપાલનનું સ્થિરપણું-દૃઢપણું થતું જાય છે, તેમ તેમ પ્રશમ સુખની માત્રા વધતી જાય છે.

પરાર્થસાધકં ત્વેત્સિદ્ધિઃ શુદ્ધાન્તરાત્મનઃ ।
અચિન્ત્યશક્તિયોગેન ચતુર્થો યમ એવ તુ ॥ ૨૧૮ ॥

પરાર્થસાધક સિદ્ધિ આ, શુદ્ધ આત્મની સાર;
અચિન્ત્ય શક્તિ યોગથી, ચતુર્થ યમ આ ધાર. ૨૧૮

અર્થ:-અને પરાર્થસાધક એવું આ યમપાલન તે અચિન્ત્ય શક્તિયોગે કરીને શુદ્ધ અન્તરાત્માની સિદ્ધિ છે; અને આ ચતુર્થ યમ જ-સિદ્ધિયમ જ છે.

વિવેચન

પરાર્થનું-પરોપકારનું સાધક એવું જે આ યમપાલન છે તે સિદ્ધિ છે; અને આ શુદ્ધ અન્તરાત્માની સિદ્ધિ છે-ખીજની નહિ, કારણ કે તેની સંનિધિમાં વૈરત્યાગ હોય છે, એવું તે સિદ્ધિનું અચિન્ત્ય સામર્થ્ય હોય છે. અને આ જે સિદ્ધિ છે તે જ ચોથો સિદ્ધિયમ છે.

ઉપરમાં જે અહિંસાદિ યમપાલન કહ્યું, તે જ ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિને પામતું પામતું, એવું ઉત્કૃષ્ટ કોટિનું થઈ જાય કે તે સહજ સ્વભાવે પરમાર્થનું સાધક થઈ પડે; એનો એવો અચિન્ત્ય શક્તિયોગ હોય છે, કે જેથી પરના ઉપર સહેજે ઉપકાર થાય. જેમકે-તેની સંનિધિમાં-નિકટતામાં વૈરત્યાગ હોય છે, ‘અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિધૌ વૈરત્યાગઃ’ (પાતં. યો.) ઇત્યાદિ. (જુઓ પૃ. ૫૨૦, ‘તે આત્મસ્વરૂપથી મહત્ ધૃ’)

આમ અચિન્ત્ય શક્તિયોગથી પરાર્થસાધક એવું જે યમપાલન તે શુદ્ધ અન્તરાત્માની જ સિદ્ધિ છે, ખીજની નહિ. અર્થાત્ અન્તરાત્મા એટલો બધો શુદ્ધ થઈ જાય છે કે-તેનો અચિન્ત્ય આરિત્રપ્રભાવ સહજ સ્વભાવે અન્ય જીવો અચિન્ત્ય પર પડે છે, જેથી હિંસક કૂર પ્રાણીઓ પણ પોતાના જાતિવૈર આદિ શક્તિયોગ ભૂલી જાય છે. દા. ત.-લગવાનું તીર્થ કરના સમયસરણમાં જાતિવૈરવાળા પ્રાણીઓ પણ જાતિવૈર ભૂલી જઈ પ્રેમથી બાબુ-બાબુમાં બેસીને દેશના સુણે છે. જેમકે-‘હરિણી સિંહશિશુને પુત્રબુદ્ધિથી સ્પર્શે છે, ગાય વાઘના બચ્ચાને પોતાનો પુત્ર માની પંપાળે છે, ગિલાડી હંસગાલને પ્રેમ પરવશ થઈ સ્પર્શે છે, મચ્છરી

વૃત્તિ:-પરાર્થસાધકં ત્વેતદ્-પરાર્થસાધક એવું આ યમપાલન, સિદ્ધિ:-સિદ્ધિ કહેવાય છે. અને આ-શુદ્ધાન્તરાત્મનઃ-શુદ્ધ અન્તરાત્માની-અન્યની નહિ. અચિન્ત્યશક્તિયોગેન-અચિન્ત્ય શક્તિયોગથી, તેની સંનિધિમાં વૈરત્યાગ થઈ. આથી આ-ચતુર્થો યમ એવ તુ-ચતુર્થ યમ જ છે, સિદ્ધિયમ છે એવો ભાવ છે.

સાપને સ્પર્શે છે,—આમ એક સમભાવરૂઠ, કષાય કલુષતા રહિત એવા ક્ષીણમોહ યોગીના આશ્રયે બીજા પ્રાણીઓ પણ મદ રહિત થઈ પોતાના આજન્મ વૈર છોડી દીએ છે.

“ સારઙ્ગી સિંહશાવં સ્પૃશતિ સુતધિયા નન્દિની વ્યાગ્રપોતમ્,
માર્જારી હંસબાલં પ્રણયપરવશા કેકિકાન્તા મુજઙ્ગમ્ ।

વૈરાળ્યાજન્મજાતાન્યપિ ગલિતમદા જન્તવોઽન્યે ત્યજન્તિ,

શ્રિત્વા સામ્યૈકરૂઢં પ્રશમિતકલુષં યોગિનં ક્ષીણમોહમ્ ॥ ”—શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

આત્મામાં અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા થતાં—અત્યંત સ્થિરતા થતાં, તે પરમ અહિંસક મહાત્મા યોગીશ્વરની સંનિધિમાં આમ જાતિવૈરનો પણ ત્યાગ હોય છે. તેમજ સત્યાદિની પ્રતિષ્ઠામાં તથાપ્રકારનો તેવો તેવો મહાપ્રભાવ વર્તે છે, ઇત્યાદિ પાતંજલ આદિ યોગશાસ્ત્રમાં જે વર્ણવવામાં આવ્યું છે, તે સર્વ અત્રીર્થકર જેવા પરમયોગીના ચરિતમાં પ્રગટ ચરિતાર્થ થયું પ્રતીત થાય છે, તે પરમ યોગેશ્વરના અચિન્ત્ય મહાપ્રભાવના એક દેશમાં શમાઈ જાય છે. આવી જે શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ તેનું નામ સિદ્ધિ છે,—નહિ કે અન્ય વ્યામોહ ઉપજાવનારા ચમત્કારાદિની સિદ્ધિ તે સિદ્ધિ. તેવી ચમત્કારાદિ બતાવી નમસ્કાર કરાવવારૂપ સિદ્ધિ તો સ્વને ને પરને પાડનારી છે, યોગીને અધઃપતિત-બ્રહ્મ કરનારી છે. આ અંગે પરમ યોગસિદ્ધિસંપન્ન શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના પરમ મનનીય વચનામૃત છે કે:—

“ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષો કે જેનો ચોથે ગુણકાણે સંલવ છે, તેવા જ્ઞાની પુરુષોને વિષે ક્વચિત્ સિદ્ધિ હોય છે, અને ક્વચિત્ સિદ્ધિ હોતી નથી. જેને વિષે હોય છે તેને તે સ્ફુરણા વિષે પ્રાપ્તિ ઇચ્છા થતી નથી, અને ઘણું કરી જ્યારે ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે જીવ પ્રમાદવશપણે હોય તો થાય છે; અને જો તેવી ઇચ્છા થઈ તો સમ્યક્ત્વથી પડવાપણું તેને ઘટે છે. પ્રાપ્તિ પાંચમે છઠ્ઠે ગુણકાણે પણ ઉત્તરોત્તર સિદ્ધિભોગનો વિશેષ સંલવ થતો જાય છે; અને ત્યાં પણ જો પ્રમાદાદિ ભોગે સિદ્ધિમાં જીવ પ્રવર્તે તો પ્રથમ ગુણકાણે વિષે સ્થિતિ થવી સંભવે છે. સાતમે ગુણકાણે, આઠમે ગુણકાણે, નવમે, દશમે ઘણું કરી પ્રમાદનો અવકાશ આછો છે. અગિયારમે ગુણકાણે સિદ્ધિભોગનો દોલ સંભવતો જાણી પ્રથમ ગુણકાણે સ્થિતિ હોવી સંભવે છે. બાકી જેટલા સમ્યક્ત્વના સ્થાનક છે, અને જ્યાંસુધી સમ્યગ્ પરિણામી આત્મા છે ત્યાંસુધી તે એકે ભોગને વિષે જીવને પ્રવૃત્તિ ત્રિકાળે સંભવતી નથી. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૬૯

આમ યમના ચાર પ્રકાર કહ્યા: ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ ને સિદ્ધિયમ. તેમાં ઇચ્છાયમ તે અહિંસાદિ યોગમાર્ગ પ્રત્યેની રુચિરૂપ છે, પ્રવૃત્તિયમ તે માર્ગે સંચરવારૂપ—ગમનરૂપ છે, સ્થિરયમ તે માર્ગે નિરતિચાર નિર્વિઘ્ન ગમનરૂપ—અત્યંત સ્થિર-

તારૂપ છે, અને સિદ્ધિયમ તે માર્ગના અંતિમ ધ્યેયને પામી પરોપકાર કરવારૂપ છે. ઇચ્છાયમથી માંડીને જેમ જેમ યોગી આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેની આત્મ વિશુદ્ધિ વધતી જાય છે, સંવેગરૂપ વેગ અતિ વેગ પકડતો જાય છે, ક્ષયોપશમ બળ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે, અને છેવટે શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ થાય છે.

આ જે શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ, તેમાં ઉત્કૃષ્ટ કૌટિલ્ય યમપાલન શમાઈ જાય છે; કારણ કે ત્યારે આત્મા દ્રવ્ય-ભાવથી પૂર્ણ અહિંસામય બની જાય છે, રાગાદિ વિભાવથી સ્વરૂપની હિંસા કરતો નથી; પૂર્ણ સત્યમય બની જાય છે—શુદ્ધ અંતરાત્મા પરભાવને પોતાનો કહેવારૂપ અસત્ય વદતો નથી; પૂર્ણ અસ્તેયમય બની જાય છે—પરભાવને લેશ પણ અપહરતો નથી; પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યમય બની જાય છે,—શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં, બ્રહ્મમાં ચરે છે ને પરભાવ પ્રત્યે વ્યભિચરતો નથી; પૂર્ણ અપરિગ્રહમય બને છે, પરભાવના પરમાણુ પ્રત્યે પણ આત્મભાવરૂપ મમત્વબુદ્ધિ ધરતો નથી. આમ સમસ્ત પરભાવથી વિરામ પામી, સમસ્ત પરપરિણતિનો પરિત્યાગ કરી, તે આત્મારામી યોગી સ્વભાવમાં આરામ કરે છે, ને શુદ્ધ આત્મપરિણતિને નિરંતર જાળ્યા કરે છે. અને આમ શુદ્ધ સ્વરૂપ પદમાં સ્થિતિ તેનું નામ જ પરમ અહિંસા, તેનું નામ જ પરમ સત્ય, તેનું નામ જ પરમ અસ્તેય, તેનું નામ જ પરમ બ્રહ્મચર્ય, તેનું નામ જ પરમ અપરિગ્રહ. અને આમ આ પાંચે જેને પરમ પરિપૂર્ણ વર્તે છે, તે જ સાક્ષાત્ જીવંત પરમાત્મા, તે જ જંગમ કદપવૃક્ષ કે જેને ધન્ય જનો સેવે છે. (જુઓ કાવ્ય, પૃ. ૬૦૨)

યમ પ્રકારોનો સાર—

અહીં અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ એ પાંચ યમ—શીલ—વ્રત સર્વતંત્ર સાધારણપણાથી સંત જનોને સુપ્રસિદ્ધ છે. તે પ્રત્યેક યમના ચાર ચાર પ્રકાર છે: ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ, સિદ્ધિયમ. (૧) યમવંતની કથા પ્રત્યે પ્રીતિવાળી એવી જે યમોને વિષે અવિપરિણામિની ઇચ્છા, તે પહેલાં ઇચ્છાયમ છે. (૨) સર્વત્ર શમસાર એવું જે યમપાલન તે જ અહીં પ્રવૃત્તિ છે, અને તે જ બીજો પ્રવૃત્તિયમ છે. (૩) અતિચારાદિ ચિન્તાધી રહિત એવું જે યમપાલન તે જ અહીં સ્થૈર્ય છે, અને તે જ ત્રીજો સ્થિરયમ છે. (૪) અચિંત્ય શક્તિયોગથી પરાર્થનું સાધક એવું જે આ યમપાલન તે શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ છે, નહિં કે અન્યની, અને આ જ ચોથો સિદ્ધિયમ છે. અચિન્ત્ય શક્તિયોગથી તેની સંનિધિમાં વૈરત્યાગ હોય છે.—આમાં પહેલા બે પ્રકાર પ્રવૃત્તચક્ર યોગીને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા હોય છે, અને છેલા બે પ્રકારને અર્થે તે સતત પુરુષાર્થશીલ રહે છે.

અવંચક સ્વરૂપ કહે છે:—

સદ્ગિઃ કલ્યાણસંપન્નૈર્દર્શનાદપિ પાવનૈઃ ।

તથાદર્શનતો યોગ આદ્યાવશ્વક ઉચ્યતે ॥ ૨૧૯ ॥

દર્શનથી પણ પાવના, કલ્યાણ સંત શું જેહ;
તથાદર્શનથી યોગ તે, આઘ અવંચક એહ. ૨૧૯

અર્થ:—દર્શનથી પણ પાવન એવા કલ્યાણસંપન્ન સત્પુરુષો સાથે તથાપ્રકારે દર્શનથી જે યોગ થવો, તે આઘ અવંચક-યોગાવંચક કહેવાય છે.

વિવેચન

કલ્યાણસંપન્ન-વિશિષ્ટ પુણ્યવંત, તથા દર્શનથી પણ પાવન, એવા સંતો સાથે વિપર્યય અભાવે તે પ્રકારે ગણવત્તાથી તથાદર્શનથી, જે યોગ-સંબંધ થવો તે આઘ-અવંચક-યોગાવંચક છે.

સંતો સાથે તથાદર્શનથી જે યોગ-સંબંધ થવો અર્થાત સત્પુરુષનો તથાસ્વે ઓળખાણપૂર્વક યોગ થવો તે યોગાવંચક છે. સત્પુરુષનું જે પ્રકારે ‘સ્વરૂપ’ છે, તે પ્રકારે તેના સ્વરૂપદર્શનથી, સ્વરૂપની ઓળખાણથી, સત્પુરુષ સાથે તથાદર્શન: સ્વ- જે યોગ થવો, આત્મસંબંધ થવો, બ્રહ્મસંબંધ થવો, તેનું નામ રૂપ ઓળખાણ યોગાવંચક છે. સત્પુરુષ સાથે ગાહ્ય સમાગમમાં આવવા માત્રથી, ઉપલક્ષ્ય ઓળખાણ માત્રથી આ યોગ થતો નથી, પણ તેનું સત્પુરુષ સ્વરૂપે દર્શન-ઓળખાણ થવાથી જ આ યોગ સાંપડે છે. એટલે સત્પુરુષના ભેગમાં તથાસ્વરૂપે દર્શન-ઓળખાણ-પીછાન એ જ મોટામાં મોટી અગત્યની વસ્તુ છે. આ આભ્યંતર સ્વરૂપદર્શન થાય, તો જ સત્પુરુષનો ખરેખરો યોગ થાય છે. અને આવો યોગ થાય તે જ અવંચક યોગ છે.

આ સત્પુરુષ કેવા હોય છે ? તો કે—કલ્યાણસંપન્ન અર્થાત વિશિષ્ટ પુણ્યવંત હોય છે. પરમ યોગચિંતામણિરત્નની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિને લીધે તે પરમ પુણ્યશાળી છે, કલ્યાણને પામેલા છે. આવા સત્પુરુષ દર્શનથી પણ પાવન હોય છે. એમના દર્શન કરતાં પણ આત્મા પાવન થઈ જાય છે, એવા તે પરમ પવિત્રાત્મા હોય છે. એઓશ્રીના પવિત્ર આત્મચારિત્રનો જ કોઈ એવો અદ્ભુત મૂક પ્રભાવ પડે છે કે—બીજા છવોને

વૃત્તિ:—સદ્ગિઃ કલ્યાણસંપન્નૈઃ—કલ્યાણસંપન્ન એવા સંતો-સત્પુરુષો સાથે, વિશિષ્ટ પુણ્યવંત એવા સંતો સાથે, દર્શનાદપિ પાવનૈઃ—દર્શનથી પણ પાવન, અવલોકનથી પણ પાવન એવા સાથે, તથા—તથાપ્રકારે, તે પ્રકારે ગુણવત્તાથી-ગુણયુક્તપણાથી, -વિપર્યય અભાવે કરીને, દર્શનમ્—દર્શન- તે તથાદર્શન, તેથી કરીને-તેના વડે કરીને જે-યોગ:—યોગ, સંબંધ, તેઓની સાથે થાય તે, આદ્યાવશ્વક ઉચ્યતે—આઘ અવંચક કહેવાય છે, આઘ અવંચક એમ અર્થ છે.

દેખતાં વેંત જ તેની અજબ જાદૂઈ અસર થાય છે. આવા કલ્યાણસંપન્ન, દર્શનથી પણ પાવન, નિર્દોષ નિર્વિકાર વીતરાગ એવા જ્ઞાની સત્પુરુષ, એમની સહજ દર્શનમાત્રથી પણ પાવનકારિણી જાદૂઈ અસરથી સાચા મુમુક્ષુ યોગીઓને શીઘ્ર ઓળખાઈ જાય છે; કારણ કે મોન મુનિનું દર્શન પણ હજારો વાગાડંબરી વકતાઓના લાગેા વ્યાખ્યાનો કરતાં અનંતગણેા સચોટ ઓધ આપે છે. (જુઓ પૃ. ૨૫૩, ‘ અહો સત્પુરુષના વચનામૃત ’ ઇત્યાદિ). સ્વદેહમાં પણ નિર્મમ એવા આ અવધૂત વીતરાગ મુનિનું સહજ ગુણસ્વરૂપ જ એવું અદ્ભુત હોય છે. જેમકે—

“ ક્રીચસો કનક જાકે, નીચસો નરેશપદ, મીચસી મિત્તાઈ, ગરવાઈ જાકે ગારસી;
જહરસી જોગ જાનિ, કહરસી કરામતિ, હહરસી હૌસ પુદ્ગલ છખી છારસી.
જાલસો જગવિલાસ, લાલસો ભુવનવાસ, કાલસો કુટુંબકાજ, લોકલાજ લારસી;
સીઠસો સુજસ જાને, વીઠસો વખત માને, ઐસી જાકી રીતિ તાહી, ખંદત ખનારસી. ”
—કવિવર ખનારસીદાસજી.

આવા પરમ નિર્દોષ, પરમ નિર્વિકાર, પરમ વીતરાગ જ્ઞાની સત્પુરુષને—સાધુજનને તેના યથાર્થ ગુણસ્વરૂપે ઓળખવા, તેમનું જે સહજ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપે તેમનું દર્શન કરવું તે ‘ તથાદર્શન ’ છે. આ તથાદર્શનથી સત્પુરુષનો યોગ થાય છે; અને તે યોગનું નામ યોગાવંચક છે.—આમ આ યોગાવંચકની પ્રાપ્તિમાં ત્રણ મુખ્ય વસ્તુ આવશ્યક છે: (૧) જેનો યોગ થવાનો છે, તે સત્પુરુષ, સાચા સંત, સદ્ગુરુ હોવા જોઈએ, (૨) તેના દર્શન-સમાગમ થવા જોઈએ, (૩) તેનું તથાસ્વરૂપે દર્શન-ઓળખાણ થવું જોઈએ. આમાંથી એકની પણ ન્યૂનતા—ખામી હોય તો યોગાવંચક થતો નથી.

કારણ કે (૧) પ્રથમ તો જેની સાથે યોગ થવાનો છે તે પોતે સત્, સાચા સત્પુરુષ, પ્રત્યક્ષ સત્ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા સદ્ગુરુ હોવા જોઈએ; શાસ્ત્રોક્ત સકલ સાધુગુણથી શોભતા એવા સાધુચરિત સાચા ભાવસાધુ હોવા જોઈએ; સત્પુરુષ સ્વરૂપ શુદ્ધ સોના જેવા શુદ્ધ, પરમ અમૃત જેવા મીઠા, શુદ્ધ સ્ફટિક જેવા નિર્મલ પરમ પવિત્ર પુરુષ હોવા જોઈએ; સર્વ પરલાવના ત્યાગી આત્મારામી એવા સાચા ‘ સંન્યાસી ’ હોવા જોઈએ; ખાલ્યાખ્યંતર ગ્રંથથી—પરિગ્રહથી વહિત એવા સાચા નિર્ગ્રંથ-ભાવશ્રમાણ હોવા જોઈએ; પરલાવ પ્રત્યે મોન એવા આત્મજ્ઞાની વીતરાગ જ્ઞાની ‘ મુનિ ’ હોવા જોઈએ; સહજ આત્મસ્વરૂપપદનો જેને સાક્ષાત્ યોગ થયો છે એવા યથાર્થ ભાવયોગી હોવા જોઈએ; સ્વરૂપવિશ્રાંત એવા શાંતમૂર્તિ ‘ સંત ’ હોવા જોઈએ; દૂંદામાં તેમના ‘ સત્ ’ નામ પ્રમાણે ‘ સત્ ’—સાચા હોવા જોઈએ, આત્માના પ્રત્યક્ષ પ્રગટ સત્ સ્વરૂપથી યુક્ત એવા ‘ સત્ ’ હોવા જોઈએ. પણ આવા ‘ સત્ ’ સ્વરૂપયુક્ત સાચા સંત-સત્પુરુષ ન મળ્યા હોય, અને અસત્ અસંત

અસાધુ કે કુસાધુને સત્ માની લીધા હોય, તો આ યોગ બનતો નથી, યોગ અયોગરૂપ થાય છે; માટે જેની સાથે યોગ થવાનો છે, તે સત્-સત્પુરુષ સાચા ભાવસાધુ-ભાવ-યોગી હોવા જોઈએ. બાકી જગતમાં કહેવાતા સાધુઓનો, બાહ્ય વેષધારી સાધુ-સંન્યાસી-ખાવાઓનો, જટાબૂટ વધારનારા નામધારી જોગીઓનો, અનેક પ્રકારના વેષવિઠંગક દ્રવ્યલિંગીઓનો કાંઈ તોટો નથી. પણ તેવા સાધુ ગુણવિહીન, ખોટા રૂપીઆ જેવા, દ્રવ્યલિંગીઓથી ‘કાંઈ શુકરવાર વળતો નથી,’ આત્માનું કાંઈ કદ્યાણ થતું નથી. (જુઓ પૃ. ૧૨૮-૧૨૯). (૨) બીજું,—આવા સત્પુરુષ સદ્ગુરુ વિદ્યમાન હોય, પણ તેનો દર્શન જોગ જો ન થાય, સમાગમ-પરિચય ન થાય, તો શું કામ આવે? આંગણમાં કદપવૃક્ષ ઊગ્યું હોય, પણ તેનો લાલ ન લેવાય તો શું કામનું? અચિંત્ય ચિંતામણિરત્ન હાથ લાગ્યું હોય, પણ તેને સેવી ચિંતિત લાલ ન ઉઠાવાય તો શું કામનું? કામદુધા કામધેનુ મળી હોય પણ તેની આરાધના ન થાય તો શું કામનું? સાક્ષાત્ પરમામૃતનો મેઘ વરસતો હોય, પણ તેને ઝીલવામાં ન આવે, તો શું કામનું? માટે સંતતા દર્શન-સમાગમની તેટલી જ આવશ્યકતા છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૨, ‘પરિચય પાતક ધાતક સાધુશું’ ઈ.) (૩) ત્રીજું—બાહ્યથી સંતતા દર્શન-સમાગમ થાય, પણ અંતરૂથી

સ્વરૂપનું સંતનું તથાપ્રકારે સંતસ્વરૂપે દર્શન ન થાય, સત્સ્વરૂપે ઝોળખાણ ન થાય, તો તેનો બાહ્ય સમાગમયોગ પણ અયોગરૂપ થાય છે, નિષ્ફળ ‘તથાદર્શન’ થાય છે. અથવા સત્પુરુષ મળ્યા હોય, પણ તેનું આંતરૂ દર્શન-ઝોળખાણ થઈ શકે એવી પોતાનામાં યોગ્યતા ન હોય, તો યોગ ન મળ્યા બરાબર થાય છે. આ ત્રણમાં પણ ત્રીજો સુદો સૌથી વધારે મહત્વનો છે, કારણ કે સત્પુરુષ હોય, તેના બાહ્ય દર્શન-સમાગમ પણ થયા હોય, પણ તેનું તથાસ્વરૂપે ‘આત્મદર્શન’ ન થયું હોય તો શું કામનું? કારણ કે તથાસ્વરૂપે દર્શન વિના સત્પુરુષનો યોગ અયોગ થાય છે—અફળ જાય છે. એમ તો આ જીવે અનેક વાર ભગવાન તીર્થંકર જેવા પરમ સત્પુરુષના દર્શન કર્યા હશે, પણ આ જીવની યોગ્યતાની ખામીને લીધે તે સત્પુરુષનું તથાદર્શન ન થયું, તેથી તે યોગ અફળ ગયો, માટે સત્પુરુષના યોગની ખરેખરી રહસ્ય ચાવી (Master-key) તેનું તથાસ્વરૂપે દર્શન કરવું—ઝોળખાણ થવી તે છે. અને એમ થાય ત્યારે જ અવંચક યોગ થાય છે.

આ ‘અવંચક’ એટલે શું? વંચક નહિં તે અવંચક; વંચે નહિં, છેતરે નહિં, ઠગે નહિં તે અવંચક. જે કદી ખાલી ન જાય, ચૂકે નહિં, એવો અમોઘ, અચૂક, અવિ-સંવાદી, રામખાણ તે અવંચક. યોગ એવો કે કદી વંચે નહિં, ખાલી યોગ અવંચક જાય નહિં, તે યોગાવંચક. આ યોગાવંચક ખાણના લક્ષ્ય તાક્યા એટલે? બરાબર છે. (જુઓ પૃ. ૧૫૯-૧૬૦, આકૃતિ ૬). ખાણની લક્ષ્યક્રિયામાં પ્રથમ પગથિયું લક્ષ્યને-નિશાનને બરાબર તાકવું (Aiming) તે છે. તે લક્ષ્ય બરાબર તાક્યા પછી જ બીજી નિશાન વિંધવાની ક્રિયા બને છે. તેમ આ

સમસ્ત યોગક્રિયારૂપ રાધાવેધમાં પણ પ્રથમ પગથિયું સાધ્યરૂપ લક્ષ્યને-નિશાનને સુનિ-
શ્ચિત કરી ધરાવે તાકવું તે છે. આ સાધ્ય લક્ષ્યની સાથે યોગ થવો-જોડાણ થવું, તેનું
નામ જ યોગાવંચક છે. અને તે પરમ નિશ્ચયરૂપ સાધ્ય લક્ષ્ય તો 'સ્વરૂપ જ' છે, એટલે
સ્વરૂપ લક્ષ્યને અનુલક્ષીને કરવામાં આવેલો યોગ તે યોગાવંચક છે. (જુઓ પૃ. ૬૯૩)

તો પછી અત્રે સત્પુરુષના તથાદર્શનરૂપ યોગ પર આટલો બધો ભાર મૂકવાનું
શું કારણ ? કારણ એટલું જ કે-સત્પુરુષ મૂર્તિમંત પ્રગટ સત્સ્વરૂપ છે, સાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ
મૂર્તિમંત પ્રગટ સત્સ્વરૂપનો યોગ પામેલ પ્રગટ 'યોગી' છે, સાક્ષાત્
સાક્ષાત્ સત્-સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રભુ છે. એટલે આવા સાક્ષાત્ યોગી સત્પુરુષના
સ્વરૂપ જ્વલંત આદર્શદર્શનથી ન ભૂંસાય એવી ચમત્કારિક છાપ મુમુક્ષુ
આત્મામાં પડે છે. જેથી એકાંત સ્વરૂપલક્ષી સત્પુરુષનું પરમ અદ્ભુત
આત્મચારિત્ર દેખી, તેનો આત્મા સહેજે સ્વરૂપ લક્ષ્ય લાણી ઢળે છે. વાચાલ વક્તાઓના
લાખો ઉપદેશો જે બોધ નથી કરી શકતા, તે આવા એક સત્પુરુષનો જીવતો જાગતો
દાખલો કરી શકે છે. આમ યોગી પુરુષના તથાદર્શનથી જીવનું લક્ષ્ય એક સાધ્ય
સ્વરૂપ નિશાન પ્રતિ કેન્દ્રિત થાય છે, અને પછી તેની બધી પ્રવૃત્તિ તે સ્વરૂપલક્ષી જ
હોય છે. તેટલા માટે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્ લક્ષ્ય કરાવનાર સત્પુરુષના યોગને યોગાવંચક
કહ્યો છે.

આ સત્પુરુષના યોગથી પ્રાપ્ત થતો યોગાવંચક યોગ જીવનું આખું જીવનચક્ર
બદલાવી નાંખે છે. પ્રથમ જે જીવનું સમસ્ત આચરણ સંસારાર્થ થતું હતું, તે હવે સ્વ-
રૂપલક્ષી થયા પછી કેવળ આત્માર્થ જ થાય છે. પ્રથમ જે જીવની
યોગાવંચકથી સમસ્ત ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ આત્મબાધક થઈને પ્રવર્તતી હતી, તે હવે આત્મ-
જીવનપદ્ધતિ સાધક થઈને પ્રવર્તે છે. પ્રથમ જે સહુ સાધન બંધનરૂપ નીવડતા હતા,
તે હવે સત્ સાધનરૂપ થઈ પડે છે. પ્રથમ જે સ્વરૂપલક્ષ વિના પટ્ટકારક
ચક્ર આત્મવિમુખપણે ઉલટું ચાલતું હતું, તે હવે આત્મસન્મુખપણે સુલટું ચાલે છે. (જુઓ
આકૃતિ ૨૦). પ્રથમ જે આત્માની બધી ચાલ આશ્રવ-બંધનપણે અવળી ચાલતી હતી, તે હવે
અંવર-નિર્જરારૂપ થઈ સવળી ચાલે છે. પ્રથમ જે જીવના સમસ્ત યોગ-ક્રિયાદિ સ્વરૂપ
લક્ષને સૂઝી વાંકાચૂંકા ચાલતા હોઈ, વંકગામી હોઈ, વંચક થઈને પ્રવર્તતા હતા, તે
હવે સ્વરૂપ લક્ષ્યને સાંધી સીધા સરલ ચાલી, 'અવંકગામી' થઈ, અવંચક થઈને
પ્રવર્તે છે. આવો ચમત્કારિક પલટો-ફેરફાર આ જીવમાં થઈ જાય છે. સકલ જોગ-
જીવનરૂપ આ યોગાવંચક જ્યારે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે જ તેનું ખરેખર
'જોગીજીવન' શરૂ થાય છે. અને એટલા માટે જ એને 'આદ્ય'-સૌથી પ્રથમ એવો
અવંચક કહ્યો છે; પ્રથમ એ અવંચક હોય તો જ પછી બોનું બધું અવંચક હોય છે,
નહિં તો વંચક જ હોય છે; કારણ કે તે પહેલાંના તેના સર્વ યોગ-સાધન વંચક જ

હતા, સત્ સાધ્યથી વંચિત કરી-ચૂકાવી છેતરનાર, ઠગ જેમ ઠગનાર હતા. (જુઓ પૃ. ૧૬૨, ૧૬૩, 'યમ નિયમ સંયમ આપ ક્રિયો' ઇત્યાદિ જોગીંદ્રગર્જના.)

આમ અનાદિ કાળથી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુનાં યોગ વિના જીવના સર્વ યોગ-સાધન વંચક નીવડ્યા છે, પણ શ્રી સદ્ગુરુનો યોગ થતાં તે સર્વ યોગ અવંચક થઈ પડે છે.

આવેા પરમ અદ્ભુત મહિમા આ યોગાવંચક યોગનો છે. આ સદ્ગુરુ યોગે સત્પુરુષના સ્વરૂપદર્શનરૂપ આ યોગાવંચક નામની યોગસંજીવની અવંચક પ્રાપ્ત થતાં જીવનું આખું યોગચક્ર ચાલુ થઈ જાય છે. જેમ હાથો

ફેરવતાં આખું ચક્ર ચાલવા માંડે છે, તેમ આ યોગાવંચકરૂપ હાથો ફેરવતાં આખું યોગચક્ર ચાલવા માંડે છે, માટે સત્પુરુષ સદ્ગુરુના સ્વરૂપની ઓળખાણ થવી એ મોટામાં મોટી વાત છે. તે થયે જીવની યોગ-ગાડી સરેડે ચડી-પાટા પર ચઢી સાચી દિશામાં સડેડાટ પ્રયાણ કરે છે. સ્વરૂપસ્થિત સત્પુરુષ સદ્ગુરુનો તથાદર્શનરૂપ યોગ થયે જ આત્માનું નિજ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, અને પ્રેમધન એવો અમૃતરસ પ્રાપ્ત થાય છે.

“સત્ તે બ્રાંતિ નથી, બ્રાંતિથી કેવલ વ્યતિરિક્ત (જૂઠું) છે, કલ્પનાથી પર (આધે) છે; માટે જેની પ્રાપ્તિ કરવાની દૃઢ મતિ થઈ છે, તેણે પોતે કંઈ જ જાણતો નથી એવો દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો, અને પછી ‘સત્’ની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનીને શરણે જવું; તો જરૂર માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય. (જુઓ પૃ. ૩૨૧).

“જ્ઞાની પુરુષનો તેવો તેવો સંગ જીવને અનંતકાળમાં ઘણીવાર થઈ ગયો છે, તથાપિ આ પુરુષ જ્ઞાની છે, માટે હવે તેનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો એ જ કર્તવ્ય છે, એમ જીવને આવું નથી, અને તે જ કારણ જીવને પરિભ્રમણનું થયું છે, એમ અમને તો દૃઢ કરીને લાગે છે. x x x જ્ઞાની પુરુષનું ઓળખાણ નહિં થવામાં ઘણું કરીને જીવના ત્રણ મોટા દોષ જાણીએ છીએ:—(૧) એક તો હું જાણું છું, હું સમજું છું એવા પ્રકારનું જે માન જીવને રદ્દા કરે છે તે માન. (૨) ણીજી, પરિગ્રહાદિને વિષે જ્ઞાની પુરુષ પર રાગ કરતાં પણ વિશેષ રાગ. (૩) ત્રીજી, લોકભયને લીધે, અપકીર્તિ ભયને લીધે, અને અપમાનભયને લીધે જ્ઞાનીથી વિમુખ રહેવું, તેના પ્રત્યે વિનયનિવૃત્ત થવું જોઈએ તેવું ન થવું.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક, ૧૮૧, ૩૪૨.

તેષામેવ પ્રણામાદિક્રિયાનિયમ इत्यलम् ।

क्रियावञ्चकयोगः स्यान्महापापक्षयोदयः॥ ૨૨૦ ॥

તેને જ પ્રણામાદિનો, ક્રિયાનિયમ જે સાર;

ક્રિયા અવંચક યોગ તે, પાપક્ષયોદય કાર. ૨૨૦

વૃત્તિ:—તેષામેવ-તેઓને જ, સંતોને જ, પ્રણામાદિક્રિયાનિયમ इत्यलम्—પ્રણામાદિ ક્રિયા-નિયમ એજ બસ, ક્રિયાવञ्चकयोगः स्यात्—ક્રિયાવંચક યોગ હોય, અને આ-મહાપાપક્ષયોदयः—મહા પાપક્ષયના ઉદયરૂપ છે,—નીચ ગોત્ર કર્મનો ક્ષય કરનારો છે, એમ ભાવ છે.

અર્થ:—તે જ સંતોના પ્રભુમાદિ ક્રિયાનો નિયમ એ જ ક્રિયાવંચક યોગ છે,—
કે જે મહાપાપક્ષયના ઉદયરૂપ છે.

વિવેચન

તે સંતો પ્રત્યે જ પ્રભુમાદિ ક્રિયાનો નિયમ એ જ બસ ક્રિયાવંચક યોગ છે;
અને આ મહાપાપક્ષયના ઉદયરૂપ છે,—નીચ ગોત્ર કર્મનો ક્ષય કરનારો છે.

આવા જે ઉપરમાં હમણાં જ કહ્યા તે શાંત, દાંત ને ક્ષાંત સાચા સત્પુરુષો—ભાવ
સાધુઓ પ્રત્યે જ પ્રભુમાદિ ક્રિયાનો નિયમ તે ક્રિયાવંચક છે. આત્માના સત્ સ્વરૂપનો
યોગ થયો છે એવા જે સાચા ભાવયોગી સત્પુરુષોનું સત્પુરુષસ્વરૂપે
સત્પુરુષની દર્શન થયું, તે સત્પુરુષો પ્રત્યે જ પ્રભુમાદિ ક્રિયા કરવી તે ક્રિયાવંચક છે.
ભક્તિ અત્રે આદિ શબ્દથી સ્તવન, કીર્તન, વૈયાવચ્ચ, સેવા વગેરે ગ્રહણ
કરવા. જેને સત્પુરુષના સ્વરૂપનું—શુણ્યવંતપણાનું અદ્ભુત દર્શન થાય છે,
તેના સ્વરૂપનો લક્ષ્ય થાય છે, તેનો આત્મા પછી સદૃજ સ્વભાવે ભક્તિભાવથી તે સંતના
ચરણકમળમાં ઢળી પડે છે, તેનો મનોયોગ તે સત્પુરુષના શુણ્યચિંતનમાં રમે છે, તેના
વચન યોગને તે સત્પુરુષનું શુણ્યસ્તવન ગમે છે, તેનો કાયયોગ તે સત્પુરુષના ચરણે
નમે છે, તેના સમસ્ત આત્મપ્રદેશ તે સત્પુરુષ પ્રત્યે પરિણમન—‘ પરિ-નમન ’ કરે છે.
આમ તે સત્પુરુષ પ્રત્યેની ભક્તિ ક્રિયામાં મન-વચન-કાયાની સમસ્ત શક્તિથી તદ્દક્ષીન
બને છે. (જુઓ પૃ. ૩, ‘ પ્રભુપણે પ્રભુ ઓળખી ’ ૪૦) એટલે આવો ભક્તિવંત જીવ
નિરંતર સત્પુરુષના વિનય, બહુમાન, આદર આદિ કરે છે; તનથી, મનથી, ધનથી, સર્વથી
તેમની આજ્ઞા માથે ચઢાવે છે, અને સર્વાત્માથી તેમની વૈયાવચ્ચ-સેવા વગેરે કરે છે;
કર જોડી તેમની સેવામાં બંડે પગે ઉભો રહે છે, તેમની સેવામાં તન-મન-ધન સર્વ
અર્પણ કરે છે. જોકે સત્પુરુષ તો પરિપૂર્ણ નિઃસ્પૃહ છે અને દેહાદિમાં પણ સર્વથા
મૂર્છારહિત હોય પરમાણુમાત્રની પણ અપેક્ષા રાખતા નથી, તોપણ સત્પુરુષને પોતાના
પરમ ઉપકારી જાણી આત્માર્થી સુમુક્ષુ જીવ તેમના ચરણકમળમાં આત્માર્પણ કરે છે—
આત્મનિવેદન કરે છે. નિજ આત્માનું ‘ નૈવેદ્ય ’ ધરે છે, અને ભાવે છે કે ‘ શું પ્રભુ
ચરણ કને ધરું ? ’ (જુઓ પૃ. ૧૩૨, ‘ અહો અહો શ્રી સદ્ગુરુ ’ ૪૦)

ઈત્યાદિ પ્રકારે જે પરમ નિઃસ્પૃહી આત્મારાગી સત્પુરુષ પ્રત્યે પ્રભુમાદિ ભક્તિ ક્રિયા
કરવામાં આવે છે, તે જ ક્રિયાવંચક યોગ છે, તે જ ક્રિયા અવંચક છે. ક્રિયા એવી કે
જે કદી વચ્ચે નહિ, ચૂકે નહિ, ફોગટ લય નહિ, તે ક્રિયાવંચક. લક્ષ્યને—નિશાનને
બરાબર તારીને ફેંકવામાં આવેલા બાણની ગમત ક્રિયા લક્ષ્ય લાગી જ હોય, અચૂક—
અવંચક જ હોય, આડીઅવળી ન હોય, વંચક-ચૂકનારી ન હોય. તેમ સત્પુરુષના
સ્વરૂપ-લક્ષ્યને બરાબર લક્ષમાં રાખીને કરવામાં આવેલી આ વંદનાદિ ક્રિયા પણ સાધ્ય

સ્વરૂપ લક્ષ્ય ભણી જ હોય, અવંચક-અચૂક જ હોય, આડીઅવળી ન હોય, વંચક-ચૂકનારી ન હોય. આમ આ ક્રિયાવંચક પ્રસ્તુત બાણના દષ્ટાંતમાં બાણની અવંચક ગમનક્રિયા બરાબર છે; કારણ કે જે નિશાન પ્રત્યે બાણનો યોગ-અનુસંધાન બરાબર તાકેલ-અવંચક હોય, તો નિશાન પ્રત્યેની ગમનક્રિયા પણ બરાબર અચૂક-અવંચક જ હોય. અને જે નિશાન પ્રત્યે બાણનો યોગ-અનુસંધાન બરાબર તાકેલ ન હોય, વંચક-ચૂકી જનાર હોય, તો નિશાન પ્રત્યેની ગમનક્રિયા પણ આડીઅવળી-વંચક હોય. તેમ યોગ જે અવંચક હોય, તો ક્રિયા પણ અવંચક હોય; અને યોગ જે વંચક હોય તો ક્રિયા પણ વંચક હોય, આ નિયમ છે.

એટલે સત્પુરુષના સ્વરૂપદર્શનરૂપ-ઓળખાણરૂપ યોગ પછીની જે કાંઈ વંદનાદિ ક્રિયા છે, તે જ અવંચક હોય છે. તે ઓળખાણ પહેલાંની જે ક્રિયા છે, તે વંચક હોય

છે-સત્ક્રીડથી ચૂકાવનારી હોય છે. કારણ કે અનંતકાળથી આ જીવે

સત્પુરુષના અનંત ક્રિયા કરવામાં કંઈ મળ્યા રાખી નથી, અનંત પરિશ્રમ ઊઠાવ-
યોગ વિનાની વામાં કાંઈ બાકી રાખી નથી. (જુઓ પૃ. ૧૬૨) અરે! દ્રવ્ય શ્રમણ-
વંચક ક્રિયા પણની અનંત ક્રિયા ઉત્તમ રીતે પાળીને આ જીવ ઐવેચકમાં પણ
અનંત વાર ઉપજ્યો હતો. પણ તથારૂપ ભાવ વિના પરમાર્થથી તે

બાપડાની આ બધી મહેનત પાણીમાં ગઈ છે! કારણ કે જીવનો આ બધો પ્રયાસ ઉલટી દિશામાં-ઉંઘી દિશામાં હતો. ઉંધી દિશામાં લાખો ગાઉ કાપી નાંખ્યે શું વળે? સાચી દિશામાં એક ડગલું પણ વધે તો લક્ષ્યસ્થાન નિકટ આવતું જાય, પણ તેમ તો આ જીવે ક્યું નહોતું ને તેથી તે રખડ્યો. આ બધું નિષ્ફળ થયું, તેનું કારણ તેને સત્પુરુષનો યોગ થયો નહિ તે છે. સત્પુરુષનો ભેટો તો તેને અનેક વાર થયો હશે, પણ તેણે સત્પુરુષને તત્સ્વરૂપે ઓળખ્યા નહિ, એટલે કલ્યાણ થયું નહિ. સત્પુરુષનું સ્વરૂપ ઓળખી તેને જે એક વાર પણ ભાવવંદન-નમસ્કાર કર્યો હોત, તો તેનો બેડો ક્યારનો પાર થઈ ગયો હોત! કારણ કે ‘જિનવરવૃષભ વર્ધમાનને એક પણ નમસ્કાર સંસાર-સાગરથી નર કે નારીને તારે છે’-એ શાસ્ત્રવચનથી એ પ્રતીત થાય છે. એમ એક વાર પણ જે તેણે આગમરીતે વંદના કરી હોત તો સત્ય કારણે કાર્યની સિદ્ધિ તેને પ્રતીત થઈ જાત. (જુઓ પૃ. ૩, ‘इकोवि नमुकारो’ ઇ.)

આમ તેણે સત્પુરુષને ઓધે અનંતવાર વંદનાદિ ક્યું હશે-પણ ઓળખ્યા વિના, એટલે જ તેને આ વંદનાદિ ક્રિયા વંચક થઈ પડી, સત્ક્રીડથી ચૂકાવનારી-વંચનારી થઈ

પડી! હા, તેથી શુભબંધ થયો-પુણ્યોપાર્જન થયું, પણ સંસાર પરિ-

સ્વરૂપલક્ષ્ય

વિનાની

ક્રિયા વંચક

બ્રમણ અટક્યું નહિ; ચતુર્ગતિરૂપ અનેકાંત ક્રીડ મળ્યું, પણ મોક્ષરૂપ એકાંત ક્રીડ મળ્યું નહિ! વળી આ સ્વરૂપ લક્ષ્ય વિનાની અનંત ક્રિયા કરતાં પણ આ જીવ એવી જ બ્રમણમાં હતો કે હું ધર્મ કરું છું, યોગ સાધું છું, મોક્ષસાધક ક્રિયા કરું છું. અને એવી બ્રાંત માન્યતાથી તે

આત્મવંચના કરતો હતો, પોતે પોતાને વંચતો હતો, ઠગતો હતો; તેથી પણ આ બધી ક્રિયા વંચક, છેતરનારી, ઠગ હતી. કારણ કે આ ક્રિયાના ઓઠા હેઠળ તે પોતે પોતાને 'ધર્મિષ્ઠ' માની, વંચક ક્રિયાનું અભિમાન રાખી, પોતાના આત્માને છેતરતો હતો, અને સત્ક્રિયાથી વંચિત રહેતો હતો. તાત્પર્ય કે-સત્પુરુષની સ્વરૂપીછાન પછીની વંદનાદિ સમસ્ત ક્રિયા અવંચક જ હોય છે, અને તે જ ક્રિયાઅવંચક યોગ છે. આ ક્રિયાવંચક યોગ મહાપાપક્ષ્યના ઉદયરૂપ છે, અર્થાત્ એથી કરીને મહાપાપક્ષ્યનો ઉદય થાય છે, મહાપાપનો અત્યંત ક્ષય થાય છે. સત્પુરુષની ભક્તિથી નીચ ગોત્ર કર્મનો ક્ષય થાય છે; કારણ કે ઉચ્ચને-ઉત્તમને સેવે તે ઉચ્ચ-ઉત્તમ થાય છે, એટલે પરમ ઉત્તમ એવા સત્પુરુષના સેવનથી નીચ ગોત્રનું નામનિશાન પણ હોતું નથી. ઉત્તમના સંગથી ઉત્તમતા વધે છે. (બુઓ પૃ. ૧૧૨, 'ઉત્તમ ગુણ અનુરાગથી' ૪૦)

ફલાવશ્ચકયોગસ્તુ સદ્ભ્ય એવ નિયોગતઃ ।

સાનુબન્ધફલાવાપ્તિર્ધર્મસિદ્ધૌ સતાં મતા ॥ ૨૨૧ ॥

સંત થકી જ નિયોગથી, ફલ અવંચક યોગ;

ધર્મસિદ્ધિમાં સંત મત, સાનુબંધ ફલ યોગ. ૨૨૧

અર્થ:—અને ફલાવંચક યોગ તો સંતો થકી જ નિયોગથી સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ ધર્મસિદ્ધિ વિષયમાં સંતોને સંમત છે.

વિવેચન

અને ફલાવંચક નામનો જે છેલ્લો યોગોત્તમ છે, તે કેવો છે? તો કે-હમણાં જ કહ્યા તે સંતો થકી જ નિયોગથી, જે તથાપ્રકારે સદુપદેશાદિવડે કરીને, ધર્મસિદ્ધિ વિષયમાં સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ તે જ ફલાવંચક યોગ સંતોને સંમત છે.

જે સત્પુરુષના તથાદર્શનથી-સ્વરૂપઓળખાણથી યોગાવંચકની પ્રાપ્તિ થઈ, તથા યોગાવંચકની પ્રાપ્તિ થયે જે સત્પુરુષ પ્રત્યે જ વંદનાદિ ક્રિયાથી ક્રિયાવંચકની પ્રાપ્તિ થઈ, તે જ મહાનુભાવ સત્પુરુષના મહાપ્રભાવથી જ ફલાવંચક યોગની પણ પ્રાપ્તિ હોય છે. કારણ કે તો યોગ અવંચક છે, તો ક્રિયા પણ અવંચક હોય છે, અને તેથી પ્રાપ્ત થતું ફલ પણ અવંચક હોય છે, -ગાણુની પેઠે. (બુઓ પૃ. ૧૫૬). આ હયાંતમાં નિશાનને વિંધવારૂપ જે એક સ્વરૂપલક્ષ્યની સિદ્ધિ થવી તે ફલાવંચક છે. (બુઓ પૃ. ૧૬૧)

તુત્તિ:—ફલાવશ્ચકયોગસ્તુ-ફલાવંચક યોગ તો, ચરમ-છેલ્લો યોગોત્તમ-ઉત્તમ યોગ, કેવો છે? તો ૧-સદ્ભ્યો એવ-અનંતર કહેલા સતો થકી જ, નિયોગતઃ-નિયોગથી, અવશ્યપણે, સાનુ-બન્ધફલાવાપ્તિઃ-સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ, -તથાપ્રકારે સદુપદેશાદિવડે કરીને, ધર્મસિદ્ધૌ-ધર્મસિદ્ધિ વિષયમાં, સતાં મતા-સંતોને મત છે, સંમત છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે-સત્પુરુષની યોગબાણ પહેલાંના જીવને જે જે ફળ થતા હતા, તે બધા વાંચક હતા-છેતરનારા હતા; કારણ કે સ્વરૂપ લક્ષ્ય વિના આ જીવ

જે જે અનંત ક્રિયા કરી, તેના તેના ફળ તો તેને અનેક મળ્યા, પણ વાંચક ફળ અનેક તે સંસારપ્રત્યયી હોઈ સંસાર પરિભ્રમણરૂપ હતા. (જુઓ પૃ.

૧૬૧, 'એક કહે સાધિયે' ઈ.) દેવાદિ ગતિરૂપ ઇધર-ઉધર અનેકાનેક ફળ તેને મળ્યા, પણ તે છૂટાછવાયા-વિશ્રંખલ હતા, એક સાધ્ય લક્ષ્ય પ્રત્યે જ દોરી જનારા કડીખંધ-શ્રંખલાબદ્ધ નહોતા. અથવા તેથી જે ફળપ્રાપ્તિ થતી હતી, તે સ્વરૂપ-સિદ્ધિરૂપ એક મોક્ષફળથી વિમુખ દિશામાં હતી, એટલે તે જીવ સ્વરૂપસિદ્ધિથી દૂર ને દૂર રહેતો હતો, અને આમ તે સત્ફળથી વંચિત રહેતો હોવાથી તેને પ્રાપ્ત બધા ફળ

વાંચક જ થતા હતા. પણ હવે સત્પુરુષનો અવંચક યોગ થયા પછી અવંચક ફળ ક્રિયા પણ અવંચક થયે, તે પરમ કૃપાળુ સત્પુરુષના કૃપા-પ્રસાદથી જ એક સાનુબંધ અવશ્ય અવંચક ફલનો યોગ હોય છે. અર્થાત્ સાનુબંધ ફલની પ્રાપ્તિ

હોય છે. એક સત્ફળ બીજા સત્ફળની સાથે જેમાં સંકળાયેલું હોય છે, જેમાં ફળનો અનુબંધ ચાલુ રહે છે-ત્રુટી જતો નથી, તે સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ છે. જેમાં ફલ છૂટાછવાયું-વિશ્રંખલ નથી હોતું, પણ અંકોડાખંધ-એકશ્રંખલાબદ્ધ હોય છે, તે એક સ્વરૂપલક્ષ્યની દિશામાં દોરી જતું એક મોક્ષપ્રત્યયી ફળ તે સાનુબંધ ફળ છે. આમ એક એકથી ઉત્તરોત્તર ચઢીયાતા પુણ્યાનુબંધિ પુણ્યના અનુબંધથી જીવ સ્વરૂપલક્ષ્યની દિશામાં આગળ ને આગળ પ્રગતિ કરતો જાય છે, ને સ્વરૂપની નિકટ આવતો જાય છે. આ સ્વરૂપપ્રત્યયી એક શ્રેણીરૂપ જે અખંડ ફળપરંપરા તેનું નામ જ સાનુબંધ ફળ અથવા ફલાવંચક છે. (જુઓ પૃ. ૩૯૮, 'શ્રી જિને સહસ્રગમે ક્રિયાઓ' ઈ.)

આકૃતિ રજી

સાનુબંધ મોક્ષપ્રત્યયી ફલ ○—○—○—○—○—○—> મોક્ષ.

આ સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ તથાપ્રકારના સદુપદેશાદિથી હોય છે, કારણ કે સત્પુરુષના ચરણસેવનથી-તેમના 'પદકજ નિકટ નિવાસ'થી, ઉપાસનથી, 'ઉપનિષદ'થી

તેમના શ્રીમુખે સત્વચનામૃત શ્રવણનો પરમ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે, અને સદુપદેશનો તે તથારૂપ યોગ્યતાવાળા હે પાત્ર જીવને પરિણમે છે. એટલે તે સત્પુ-

રુષના સદુપદેશાનુસાર કરવામાં આવતી એકાંત સ્વરૂપલક્ષી સમસ્ત ક્રિયાનું ફળ પણ અવંચક હોય છે. કારણ કે સ્વરૂપસ્થિત આત્મ-

જ્ઞાની વીતરાગ સત્પુરુષનો ઉપદેશ સદા મુખ્ય એવા સ્વરૂપ સાધ્યને અનુલક્ષીને જ હોય છે. શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ યોગની સિદ્ધિ જે જે પ્રકારે થાય તે તે પ્રકાર આચરવાનો છે. તેમનો પ્રગટ સત્ઉપદેશ હોય છે. સત્સ્વરૂપપ્રાપ્ત સત્પુરુષનો ઉપદેશ સત્ જ હોય, સત્ સ્વરૂપ જ બોધે, એટલે સત્સ્વરૂપને અનુલક્ષીને થતી પ્રત્યેક ક્રિયા પણ સ્વરૂપાનુસંધાન-વાળી હોવાથી અવંચક ફલવતી જ હોય છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૧, 'જીવને જ્ઞાની પુરુષનું

ઓળખાણ ' ઇ.) અને આ જે સાનુગંધ ફલ પ્રાપ્તિ કહી, તે પણ ધર્મ સિદ્ધિ વિષય-
માં જ સંતોને સંમત છે, નહિ કે અન્ય વિષયમાં. કારણકે સત્પુરુષો કેવળ ' ધર્મસિદ્ધિ ' શિવાય બીજા કોઈ ફળને ઇચ્છતા જ નથી. જેમ બને તેમ આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવધર્મ પ્રગટે, આત્મા સ્વભાવ ધર્મમાં આવે, નિજ સ્વભાવ સાથે યોગરૂપ ધર્મની સિદ્ધિ થાય, એમ જ તેઓ નિરંતર ઇચ્છે છે-જંખે છે, અને પ્રભુ પાસે પ્રાર્થે છે. (જુઓ પૃ. ૪૬૪, ' શ્રી સીમંધર નિનવર ' ઇ.) બાકી ઇન્દ્ર-ચક્રવર્તી આદિ પદવીરૂપ ફળને તે નિષ્કામ સંતજનો કદી ઇચ્છતા જ નથી, છતાં અચિંત્ય ચિંતામણિ સમા ધર્મરતનના પ્રભાવથી તે પ્રાપ્ત થવા કાંઈ દુર્લભ નથી. યોગરૂપ ધર્મરતનની સિદ્ધિથી તેની આનુષંગિક પ્રાપ્તિ પણ હોય છે, પણ તે તો બીજી પાછળ સાંઠા હોય જ તેના જેવી છે. સત્પુરુષો કાંઈ તેવા આનુષંગિક ફળમાં રાચતા નથી, અને તેથી ભોળવાઈ જઈ મૂળ સ્વરૂપલક્ષ્યને ચૂકતા નથી, કારણકે પણ હોય તે સાંઠા-કડળ ઇચ્છે ને મનુષ્ય તો બીજા જ ગ્રહણ કરે. તેમ સાંઠા જેવા આનુષંગિક-સાથે સાથે થતા ફળને પણ જેવા બાલભાવ જ ઇચ્છે, પણ પંડિત સંતજન તેથી ફેસલાય નહિ; તે તો ' પાકા વાણીઆ ' જેવા સ્વાર્થપટુ હોઈ આત્માર્થરૂપ મુખ્ય મૂળ મુદ્દાને કદી ભૂલે નહિ !

આમ આ અવંચકત્રિપુટીને બાણની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા બરાબર ઘટે છે; તે અત્ર યદાસંભવ ઘટાવી છે. (જુઓ પૃ. ૧૫૮ થી ૧૬૪). આ સર્વ પરથી એ પરમાર્થ ફલિત થાય છે કે સત્પુરુષના સ્વરૂપદર્શન યોગથી યોગ અવંચક હોય, સદ્ગુરુ યોગે તો સ્વરૂપ લક્ષ્યવાળી સત્પુરુષ પ્રત્યેની વંદનાદિ ક્રિયા અને તેનું અવંચક ત્રયી ફલ પણ અવંચક હોય; અને સ્વરૂપદર્શનયોગ વિના જો યોગ વંચક હોય, તો સ્વરૂપ લક્ષ્ય વગરની વંદનાદિ ક્રિયા અને તેનું ફળ પણ વંચક હોય. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે એક યોગ જ બરાબર ન હોય તો બીજી બાજુ બગડી જાય છે. અને આ યોગ પણ સદ્ગુરુ સત્પુરુષને આશ્રીને છે, એટલે સાધુ સાચા પુરુષનો-સદ્ગુરુનો સ્વરૂપદર્શનથી ધતો ' યોગ ' બરાબર ન બને, તો ક્રિયાનો ને ફળનો ઘણું પણ બગડી જાય છે. આમ સંતચરણના આશ્રયયોગ વિના સમસ્ત યોગસાધન ક્રિયાદિ નિષ્ફળ ગયા છે, આત્મવંચક બન્યા છે, છતાં ઠગનારા-છેતરનારા પૂરવાર થયા છે. સાચા સત્પુરુષનો-ભાવયોગી ભાવસાધુનો આશ્રય કરવામાં આવે, તો જ અવંચક યોગ, અવંચક ક્રિયા ને અવંચક ફળ થાય. એટલા માટે જ અત્રે મહાત્મા શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ ' સદ્ગુરુ ' ' સાધુનાશ્રિત્ય ' એ શબ્દો પર બાસ ભાર મૂક્યો છે. અને આમ સદ્ગુરુના અવગંબને એક જ સ્વરૂપલક્ષ્યના અનુસંધાન-જોડાણરૂપ યોગ બને, તેવા જ અનુસંધાનરૂપ ક્રિયા કરવામાં આવે, અને તેના જ સાનુગંધ સંધાનરૂપ એક જોડાણરૂપી ફળ મળે, તો જો ત્રણે અવંચક છે-યોગાવંચક ક્રિયાવંચક ને ફલાવંચક છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૪, ' અનંત શબ્દની આગળ ' ઇ.)

“નિર્મલ સાધુ ભગતિ લહી....સખી૦ યોગ અવંચક હોય....સખી૦

કિરિયાવંચક તિમ સહી....સખી૦ ફલ અવંચક જોય....સખી૦ ” શ્રી આનંદધનજી

વળી આ અવંચકત્રયની પ્રાપ્તિ જે પ્રકારે ઘટે છે-દ્રવ્યથી અને ભાવથી. દ્રવ્યથી એટલે સાચા સત્પુરુષ-ભાવસાધુનું ખાદ્યથી-દ્રવ્યથી સ્થૂલ ગુણવંતપણે તથાદર્શન થવું તે દ્રવ્યથી યોગાવંચક છે; તેવા સત્પુરુષો પ્રત્યે દ્રવ્યથી વંદનાદિ ક્રિયા દ્રવ્ય-ભાવથી તે દ્રવ્યથી ક્રિયાવંચક છે; અને તેવા સત્પુરુષો પ્રત્યેની તે દ્રવ્ય ક્રિયાથી અવંચકત્રયી પ્રાપ્ત થતું ફળ તે દ્રવ્યથી ફલાવંચક છે. સાચા સત્પુરુષને આશ્રીને-ભાવયોગીને અવલંબીને થતા આ દ્રવ્ય અવંચકત્રય પણ જીવને ઉપકારી થાય છે, કારણ કે તે ભાવ અવંચકત્રયીના કારણરૂપ થઈ પડે છે. ભાવથી-સાચા સત્પુરુષનું, ભાવસાધુનું સત્પુરુષ સ્વરૂપે અંતરથી-ભાવથી સૂક્ષ્મ ગુણવંતપણે તથાદર્શન થવું તે ભાવથી યોગાવંચક છે. અને તેવા સત્પુરુષો પ્રત્યે જે ભાવ વંદનાદિ ક્રિયા તે ભાવથી ક્રિયાવંચક છે. અને તેવા સત્પુરુષો થકી જે ભાવ ધર્મ ફલસિદ્ધિ થવી તે ભાવથી ફલાવંચક છે. અથવા સદ્ગુરુના સદ્ઉપદેશજન્ય સદ્બોધ થકી જીવને સ્વરૂપ લક્ષ્યનો યોગ થવો તે ભાવથી યોગાવંચક, પછી તે સ્વરૂપલક્ષ્યને અનુલક્ષી સ્વરૂપસાધક ક્રિયા તે ભાવથી ક્રિયાવંચક અને સ્વરૂપલક્ષ્યની સિદ્ધિ થવી-આત્મસિદ્ધિ પામવી તે ભાવથી ફલાવંચક. આમ દ્રવ્યથી કે ભાવથી અવંચકત્રયની પ્રાપ્તિ જેને હોય, તે કોઈ પણ મુમુક્ષુ યોગી આ યોગ પ્રયોગનો અધિકારી છે એમ તાત્પર્ય છે. પણ તેમાંયે મુખ્યતા તો ભાવની જ છે. આ બંને પ્રકારમાં પણ મુખ્ય મહત્વનો મુદ્દો એટલો જ છે કે-આ અવંચકત્રય સત્પુરુષ આશ્રી હોવા જોઈએ, સાચા સંત-ખરેખરા ભાવસાધુ ભાવયોગીને આશ્રીને જ હોવા જોઈએ. વધારે શું ?

તાત્પર્યરૂપ સારાંશ કે-સત્પુરુષનું તથાદર્શન અર્થાત્ તેના સ્વરૂપની ઓળખાણ તે યોગાવંચક છે. સત્પુરુષને સત્પુરુષ સ્વરૂપે ઓળખી તેના પ્રત્યે જે પ્રણામાદિ ક્રિયા કરાય તે ક્રિયાવંચક છે. અને તે સત્પુરુષ થકી ધર્મસિદ્ધિ ખાળતમાં પ્રાપ્ત થતું જે સાનુબંધ ફલ તે ફલાવંચક છે. અથવા સ્વરૂપને ઓળખવું તે યોગાવંચક, સ્વરૂપને સાધવું તે ક્રિયાવંચક, ને સ્વરૂપને પામવું તે ફલાવંચક.

એમ એઓનું સ્વરૂપ કહી દેખાડી પ્રકૃતયોજન કહે છે:—

કુલાદિયોગિનામસ્માન્મત્તોઽપિ જહધીમતામ્ ।

શ્રવણાત્પક્ષપાતાદેરુપકારોઽસ્તિ લેશતઃ ॥ ૨૨૨ ॥

વૃત્તિ:—કુલયોગિનામ્-ઉક્ત લક્ષણવંતા કુલયોગી આદિને, અસ્માત્-આ થકી, આ યોગ-દષ્ટિસમુચ્ચય થકી, મત્તોઽપિ-ગહારા કરતાં પણ, જહધીમતામ્-જડબુદ્ધિ એવા બીજાઓને. શું ? તો કે-શ્રવણાત્-શ્રવણથકી, પક્ષપાતાદેઃ-પક્ષપાત, શુભેચ્છા અદિને લીધે, ઉપકારોઽસ્તિ લેશતઃ-લેશથી ઉપકાર છે, -તથાપ્રકારે બીજાપુષ્ટિ વડે કરીને.

કુલયોગી આદિકને, મુજથીય જડમતિધાર;
શ્રવણથી પક્ષપાતાદિથી, આથી લેશ ઉપકાર. ૨૨૨.

અર્થ:—આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય થકી, મહારા કરતાં પણ જડબુદ્ધિ એવા કુલયોગી આદિને, શ્રવણ વડે કરીને પક્ષપાત આદિને લીધે, લેશથી ઉપકાર છે.

વિવેચન

ઉક્ત લક્ષણવાળા કુલયોગી આદિ કે જે મહારા કરતાં પણ જડબુદ્ધિ હોય તેવા બીજાઓને, આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય અંથથકી, આના શ્રવણથી ઉપજતા પક્ષપાત-શુભેચ્છા આદિને લીધે બીજાબુદ્ધિ આદિવડે કરીને લેશથી ઉપકાર છે.

“ હયા શાંતિ સમતા ક્ષમા, સત્ય ત્યાગ વૈરાગ્ય;
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એહ સદાય સુખગ્ય. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

ઉપરમાં કહ્યું તેમ,—જે યોગિકુલમાં જન્મ્યા છે અને જન્મથી જ યોગિધર્મને પામેલા છે, તથા બીજાઓ પણ જે પ્રકૃતિએ કરીને દ્રવ્યથી અને ભાવથી યોગિધર્મને અનુગત છે—અનુસરનારા ‘ અનુયાયી ’ છે, તે કુલયોગીઓ છે. આ મહાનુભાવ કુલયોગી ને કુલયોગીઓ તથાપ્રકારે ગ્રહતા અભાવને લીધે જગતમાં સર્વત્ર અદ્રેષી પ્રવૃત્તચક્ર યોગી હોય છે, ધર્મપ્રભાવને લીધે શુરુ-દેવ-દિગ્ તેઓને પ્રિય હોય છે, તથા કિલ્લ પાપના અભાવને લીધે તેઓ પ્રકૃતિથી—સ્વભાવથી હયાળુ હોય છે, પુણ્યાનુબંધી પુણ્યને લીધે વિનીત-વિનયવાન હોય છે, અંધિલેહ વડે કરીને બોધવંત-તત્ત્વસમજણવાળા હોય છે, અને ચારિત્રભાવે કરીને યતોદ્રિય-જિતોદ્રિય હોય છે. અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ પ્રથમના જે પ્રકારના યમ-ઈચ્છાયમ અને પ્રવૃત્તિયમનો સમ્યક્ પ્રકારે આશ્રય કરનારા હોય છે, અને બાકીના જે યમ-સ્થિરયમ અને સિદ્ધિ-યમના અત્યંત અર્થી—અભિલાષી હોઈ સદા તેમાં સદુપાય પ્રવૃત્તિ કરનારા હોય છે, અને તેથી કરીને શુશ્રૂષા આદિ આઠ ગુણથી યુક્ત એવા હોય છે. તથા આદ્ય અવંચક યોગની પ્રાપ્તિથી તેનાથી અન્ય એવા જે અવંચકનો લાભ પામેલા હોય છે, અર્થાત્ યોગાવંચકની પ્રાપ્તિને લીધે ક્રિયાવંચક ને ફલાવંચક પણ પામેલા હોય છે.—આવા આ મહાત્મા કુલયોગીઓ અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ આ મહાન્ યોગ પ્રયોગના અધિકારીઓ છે એમ યોગવિદો વદે છે. અર્થાત્ આ યોગપ્રયોગ યોગ્ય જે ‘ જ્ઞેગિજ્ઞેના ’ હોય તે આવા લક્ષણવંતા—આવા ઉત્તમ ગુણસંપન્ન અવશ્ય હોય, સાચા મુમુક્ષુઓ, સાચા આત્માર્થીઓ હોય, એમ અત્ર તાત્પર્ય છે.

અને આવા આ વિશિષ્ટ અધિકારી યોગીઓને ઉદ્દેશીને આ પરમ પરોપકાર-પરાયણ મહાયોગી શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ કહે છે કે—‘ આ કુલયોગી—પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓમાં

જે મહારા કરતાં પણ જડબુદ્ધિવાળા હોય તેઓને આ 'યોગદર્શિ લઘુતા દર્શન સુસુચ્ય' ગ્રંથ થકી લેશથી-કંઈક ઉપકાર થવો સંભવે છે.' આ શબ્દો ઉપરથી મહાનુભાવ શાસ્ત્રકાર મહાત્માએ પોતાની અત્યંત લઘુતા સરળભાવે દર્શાવવા સાથે, કેને કેને આ ગ્રંથ ખાસ ઉપકારી થઈ પડશે, તેનું સૂચન કર્યું છે. કારણકે 'મહારાથી પણ જડબુદ્ધિવાળા' એ પદમાં 'પણ' શબ્દથી પોતાના પણ જડબુદ્ધિપણાનો લઘુત્વભાવે સ્વીકાર કર્યો છે. એટલે હું તો જડબુદ્ધિ-મંદમતિ છું જ, પણ મહારા કરતાં પણ જે વધારે જડબુદ્ધિવાળા-મંદમતિ આત્માઓ હોય, તેને આથી કંઈક ઉપકાર થશે એમ આશય છે. કારણકે મતિનો વિકાસ આત્માના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે હોય છે, અર્થાત્ કર્માવરણના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે બુદ્ધિની તરતમતા-ન્યૂનાધિકતા હોય છે. એટલે હું જો કે મંદ ક્ષયોપશમવાળો છું, છતાં મહારા કરતાં પણ મંદ ક્ષયોપશમવાળા જે જીવો હોય, જે આત્મબંધુઓ હોય, તેઓને આ મહારી કૃતિ થકી કંઈક આત્મલાભ થવો સંભવે છે. અત્રે 'લેશથી'—કંઈક (a little) એ શબ્દ પણ લઘુત્વભાવનો સૂચક છે. કારણકે આ ગ્રંથ સુસુક્ષ્મે કાંઈ જેવો તેવો ઉપકારી નથી, પરમ ઉપકારી છે, છતાં એમ કહ્યું છે. વળી અત્રે પોતાને પણ 'જડબુદ્ધિ' કહ્યા તેનું પારમાર્થિક કારણ પણ છે. કારણકે જે જે ક્ષયોપશમભાવ છે તે તે ક્ષાયિક ભાવની અપેક્ષાએ અદ્યપીર્ય છે—મંદશક્તિવાળા છે, જડબુદ્ધિરૂપ છે. એટલે કોઈ ગમે તેવા ઉત્કૃષ્ટ ક્ષયોપશમવંત હોય તે પણ ક્ષાયિકભાવની અપેક્ષાએ તો મંદમતિ-અદ્યપમતિ જ ગણાય. એટલે ગમે તેવા ક્ષયોપશમનો પણ મદ કરવા યોગ્ય નથી, એ ન્યાયે ગ્રંથકાર મહર્ષિ કહે છે કે—મહારો ક્ષયોપશમ ભલે ગમે તેવો હોય, પણ હું તો જડમતિ છું તથાપિ મહારા કરતાં અદ્યપક્ષયોપશમી જીવો જે હશે, તે આથી કંઈક લાભ ઊઠાવી શકશે. કારણ કે અધિક ક્ષયોપશમવંત પાસેથી અદ્યપતર ક્ષયોપશમવંતને શીખવાનું—જાણવાનું મળે એ રીતિ છે,—જેમ વધારે ભણેલા પાસેથી જોાછું ભણેલો શીખી-જાણી શકે તેમ. (જુઓ પૃ. ૬૪ 'અદ્ય પીર્ય ક્ષયોપશમ અછે' ઈ.) આમ સાચા દૃઢ અધ્યાત્મરંગથી હાડોહાડ રંગાયેલા આ મહાનુભાવ મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ અત્યંત અત્યંત સરલભાવે આત્મલઘુતા નિવેદન કરી, પોતાની ખરેખરી મહત્તા પ્રગટ કરી છે. કારણ કે—'લઘુતા મેં પ્રભુતા વસે, પ્રભુતા સે પ્રભુ દર.'

અહીં જે કંઈક ઉપકાર છે એમ કહ્યું, તે ઉપકાર કયો? અને કેવી રીતે થશે? તેનો પણ અત્રે ખુલાસો ગતાવ્યો છે. તે આ પ્રકારે:—આ સતશાસ્ત્રના શ્રવણ થકી તે મહાનુભાવ સુપાત્ર અધિકારી યોગીઓને અત્રે પક્ષપાત-શુભેચ્છા આદિ ઉપકાર કેવી રીતે? ઉપજશે, અને તેથી કરીને તેઓને યથાસંભવ બીજપુષ્ટિ વડે કરીને કંઈક ઉપકાર થશે. તે મહાત્મા જોગીજનો આ સતશાસ્ત્ર સાંભળશે,

એટલે તે શુણ્ણાહી મહાજનોને એના પ્રત્યે કુદરતી પ્રમોદભાવ ઉપજવાથી પક્ષપાત થશે, શુભેચ્છા ઉપજશે, ભક્તિભાવ સ્ફુરશે, યથાર્થ યોગમાર્ગનું જ્ઞાન થશે, અને તે યોગમાર્ગે પ્રવર્તવાની અભિલાષા વૃદ્ધિ પામશે. એટલે તેઓને પ્રાપ્ત

થયેલા યોગીજની પુષ્ટિ થશે, તેમાં સદ્દયોગ સાધનરૂપ અંકુરા કૂટશે અને યોગસિદ્ધિરૂપ વૃક્ષ ફાલીફૂલીને ભોક્ષરૂપ પરમ અમૃત રૂળ આપશે. આમ આ જોગીજનોને પણ આ શાસ્ત્ર થકી આત્મલાભરૂપ કંઈક ઉપકાર લેશથી થવો સંભવે છે. વળી ‘લેશથી’-કંઈક એમ કહ્યું છે, તે અન્ય પ્રત્યેના ઉપકારનું ગોણુપણું સૂચવવા માટે છે. કારણકે અંધકર્તાને અભિપ્રાય એ છે કે-બીજાઓને તો આથી લેશથી-કંઈક જ ઉપકાર થવો સંભવે છે, પણ આ અંધઅધનથી મુખ્ય ઉપકાર-મુખ્ય આત્મલાભ તો મને જ છે. આ અંધ તો મેં ઉપરમાં કહ્યું હતું તેમ ‘આત્માનુરૂપિતને અર્થે’ રચ્યો છે. એટલે આ અંધનું મુખ્ય પ્રયોજન તો મહારા પોતાના આત્માનો ઉપકાર છે-મહારા પોતાના આત્માર્થની સિદ્ધિ છે. બાકી ગોણુપણે બીજા જોગી જીવોને આ અંધરચનાથી કંઈ આનુષંગિક લાભ થતો હોય તો ભલે થાઓ ! તે લેવાને તેઓ પરમ યોગ્ય છે ! તેઓ પણ આનાથી યથેચ્છ આત્મલાભ ભલે લેકાવો ! પરમ પ્રેમથી આમ કરવાનું તેમને સર્વને આમંત્રણ છે ! પરમ યોગામૃતનું આકંઠપાન કરવા માટે મેં જે આ રચના કરી છે, તેમાં અવગાહન કરી-ઊંઠા ઉતરી તેઓ પણ ભલે આ પરમ યોગામૃતનું પાન કરી તૃપ્ત થાઓ ! અને પરમ આત્માનંદરસનો અનુભવ કરો !

પક્ષપાત માત્ર થકી શો ઉપકાર ? એવી આશંકા દૂર કરવા માટે કહે છે—

તાત્ત્વિકઃ પક્ષપાતઃ ભાવશૂન્યા ચ યા ક્રિયા ।

અનયોરન્તરં જ્ઞેયં માનુષ્યોતયોરિવ ॥ ૨૨૩ ॥

પક્ષપાત તાત્ત્વિક અને, ક્રિયા ભાવશૂન્ય તેમ;

બેનું અંતર બાબુનું, સૂરજ બબુઆ જેમ. ૨૨૩

અર્થઃ—તાત્ત્વિક પક્ષપાત અને ભાવશૂન્ય જે ક્રિયા,—એ બેનું અંતર સૂર્ય-બધોતની પેઠે બાબુનું.

વિવેચન

“ શુદ્ધ ભાવ ને સૂની કિરિયા, બેહુમાં અંતર કેતોજી;

ઝળહળતો સૂરજ ને બબુઓ, તાસ તેજમાં તેતોજી. ”—શ્રી યો. સ. ૮-૬.

ઉપરમાં અત્રે પક્ષપાત માત્રથી પણ બીજાઓને ઉપકાર થવાની સંભવના કહી, તે કેમ બની શકે ? એવી આશંકા અહીં દૂર કરી છે. તાત્ત્વિક એટલે કે જે પારમાર્થિક

વૃત્તિઃ—તાત્ત્વિકઃ પક્ષપાતઃ—તાત્ત્વિક પક્ષપાત, પારમાર્થિક પક્ષપાત, ભાવશૂન્યા ચ યા ક્રિયા—અને ભાવશૂન્ય એવી જે ક્રિયા, અનયોરન્તરં જ્ઞેયં—આ બેનું અંતર બાબુનું. કાની જેમ ? તો કે—માનુષ્યોતયોરિવ—સૂર્ય અને બધોતની જેવું મહદ્ અંતર એમ અર્થ છે.

પક્ષપાત છે, અને જે ભાવશૂન્ય ક્રિયા છે, - આ જેની વચ્ચેનું અંતર એટલું બધું મોટું છે કે તેને સૂર્ય-ખગોલના અંતરની ઉપમા આપી શકાય. બળહળતો સૂરજ અને તગતગતો ખજૂઓ-આગીઓ એ જેના પ્રકાશ વચ્ચે જેટલું મોટું અંતર છે, તેટલું અંતર તાત્ત્વિક પક્ષપાત અને ભાવશૂન્ય ક્રિયા એ જેની વચ્ચે છે. તાત્ત્વિક પક્ષપાત સૂર્યપ્રકાશ સમો છે, અને ભાવશૂન્ય ક્રિયા ખગોલપ્રકાશ સમી છે. એટલે તાત્ત્વિક પક્ષપાતની વાત મોટી છે.

કોઈ એમ શંકા કરે કે-આ યોગ વિષય પ્રત્યે પક્ષપાત માત્ર ઉપજવાથી શો ઉપકાર થાય ? ઉપકાર તો ક્રિયા પ્રવૃત્તિથી થાય, માત્ર રુચિરૂપ પક્ષપાતથી શી રીતે થાય ? તેનું નિવારણ અત્ર ઉક્ત દૃષ્ટાંતથી કર્યું છે. આ યોગશાસ્ત્ર વિષય પ્રત્યે તાત્ત્વિક પક્ષ- તાત્ત્વિક પક્ષપાત, પારમાર્થિક પક્ષપાત, ખરેખરો ભાવપક્ષપાત ઉપજવો પાતથી ઉપકાર તે પણ કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી; કારણ કે તથારૂપ પક્ષપાત અંતરંગ રુચિ-પ્રેમ વિના ઉપજતો નથી, અંતરંગ ભાવ વિના ઉપજતો નથી. એટલે અંતરંગ રુચિ-ભાવથી ઉપજતા આ ભાવપક્ષપાતનું મૂલ્ય જેટલું આંકીએ તેટલું મોટું છે. એની સાથે આપણે જે ભાવ વગરની કરવામાં આવતી અનંત દ્રવ્ય ક્રિયાની સરખામણી કરીએ, તો તે ભાવશૂન્ય ક્રિયાની અતિ અતિ અદ્ય કિંમત છે. કોઈ એક મનુષ્ય સાચા ભાવથી આ યોગ વિષય પ્રત્યે માત્ર પક્ષપાત જ ધરાવતો હોય, અને કાંઈ યોગસાધક ક્રિયા ન પણ કરતો હોય; અને બીજો ક્રિયાજડ મનુષ્ય અંતર્લેહ વિનાની-ભાવ વિનાની અનંત દ્રવ્ય ક્રિયા કરતો હોય, -તો આ બંનેની વચ્ચેનું અંતર સૂરજ ને આગીઆના અંતર જેટલું છે. ભાવથી પક્ષપાત માત્ર ધરાવનાર પણ, ભાવશૂન્ય અનંત ક્રિયા કરનાર ક્રિયાજડ કરતાં અનંતગણો મહાન્ છે. ભાવ પક્ષપાતી સૂર્ય સમો છે, અને ભાવશૂન્ય ક્રિયાજડ ખગોલ સમો છે. એટલે આ જેની તુલના કેમ થઈ શકે ? ક્યાં મેરુ, ક્યાં સર્ષવ ? ક્યાં સિંધુ, ક્યાં બિંદુ ? ક્યાં સૂર્ય, ક્યાં ખગોલ ?

“ બાહ્ય ક્રિયામાં રાયતા, અંતર્લેહ ન કાંઈ;
જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધતા, તેહ ક્રિયાજડ આહિ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ યસ્માન્ક્રિયાઃ પ્રતિફલંતિ ન ભાવશૂન્યાઃ । ”—શ્રી કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર.

અને અત્રે જે પક્ષપાતની વાત છે, તે તાત્ત્વિક પક્ષપાતની વાત છે. તાત્ત્વિક એટલે પારમાર્થિક-પરમાર્થસત્. સત્ય તત્ત્વ સમજીને-પરમાર્થ સમજીને તેના પ્રત્યે સહજ સ્વભાવે ઉપજતો પક્ષપાત તે તાત્ત્વિક પક્ષપાત છે. આ તાત્ત્વિક પક્ષપાતમાં અને અતાત્ત્વિક પક્ષપાતમાં ઘણો ફેર છે, આકાશ-પાતાલનું અંતર છે; કારણ કે મતાગ્રહથી ઉપજતો પક્ષપાત-મતના મમત્વથી ઉપજતો પક્ષપાત તે અતાત્ત્વિક છે. તેમાં ‘મારું’ તે સાચું’

એવી ભાવનાની મુખ્યતા હોય છે. અને સત્સ્વરૂપના યથાર્થ બ્રહ્મણી-યથાર્થ સમજણથી ઉપજતો પક્ષપાત તે તાત્ત્વિક છે, તેમાં 'સાચું તે મારું' એવી ભાવનાની મુખ્યતા હોય છે. અતાત્ત્વિક પક્ષપાતમાં મતનું પ્રાધાન્ય છે, ત્યારે તાત્ત્વિક પક્ષપાતમાં 'સત્'નું પ્રાધાન્ય છે. અતાત્ત્વિક પક્ષપાત મતાભિનિવેશરૂપ છે, તાત્ત્વિક પક્ષપાત તત્ત્વપ્રવેશરૂપ છે. આવો મહત્વનો ફેર એ બે વચ્ચે છે. એટલે અતાત્ત્વિક પક્ષપાત જેમ અપ્રશસ્ત છે, અનિષ્ઠ છે, તેમ તાત્ત્વિક પક્ષપાત પ્રશસ્ત છે, ધૃષ્ટ છે. આ તાત્ત્વિક પક્ષપાત જ અત્ર પ્રસ્તુત છે, અને તે શુભાનુરાગજન્ય પ્રેમને લીધે સત્ વસ્તુ પ્રત્યેની અંતરંગ રુચિથી-પ્રતીતિથી-ભાવથી ઉપજતો હોઈ પરમ પ્રશસ્ત છે. આ શુદ્ધ ભાવરૂપ પક્ષપાતની વાત કંઈ ઓર છે! તેની પાસે ભાવવિહીન જડ દ્રવ્યક્રિયા કંઈ ગણનામાં નથી, સૂર્ય પાસે આગીઆ જેવી તુચ્છ છે. આ ઉપરથી સાર ઓધ એ દેવા યોગ્ય છે કે બાહ્ય દ્રવ્ય ક્રિયા ઉપર જે ભાર મૂકવામાં આવે છે તેના કરતાં અનંતગણો ભાર 'ભાવ' ઉપર મૂકવો જોઈએ. પણ લોકોની ઘણું કરી એથી ઉલટીજ સ્થિતિ દેખી ખેદ પામેલા કરુણાળુ સંતજનો યોગ્ય કરી ગયા છે કે:-

“ દ્રવ્ય ક્રિયારુચિ જીવડા રે, ભાવ ધર્મ રુચિહીન,
ઉપદેશક પણ તેહવા રે, શું કરે જીવ નવીન?...ચંદ્રાનનં ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને તેવા પ્રકારે કહે છે—

खद्योतकस्य यत्तेजस्तदल्पं च विनाशि च ।
विपरीतमिदं भानोरिति भाव्यमिदं बुधैः ॥ २२४ ॥

ખદ્યોતકનું જે તેજ છે, અલ્પ વિનાશી તેહ;
વિપરીત આ છે સૂર્યનું, ભાવ્ય બુધોએ એહ. ૨૨૪

અર્થ:-ખદ્યોતકનું (આગીઆનું) જે તેજ છે, તે અલ્પ અને વિનાશી છે; અને સૂર્યનું આ તેજ એથી વિપરીત છે, એમ આ બુધોએ ભાવ્ય છે, ભાવવા યોગ્ય છે.

વિવેચન

ખદ્યોત નામના જંતુવિશેષનું જે પ્રકાશાત્મક તેજ છે, તે સ્વરૂપથી અલ્પ અને વિનાશી છે. અને સૂર્યનું આ પ્રકાશાત્મક તેજ તેથી વિપરીત છે, અર્થાત્ ખદ્યોત અને

વૃત્તિ:-ખદ્યોતકસ્ય—ખદ્યોતનું, સર્વવિશેષનું, યત્તેજ:-જે તેજ-પ્રકાશાત્મક છે, તત્-તે; શું? તો કે-અલ્પં ચ વિનાશિ ચ-અલ્પ અને વિનાશી છે, સ્વરૂપથી વિપરીતમિદં ભાનો:-ભાનુનું આ વિપરીત છે, એટલે કે સૂર્યનું તેજ ખદ્યોત અને અવિનાશી છે. इति-એમ, એવા-ભાવનું, भाव्यमिदं-આ ભાવ્ય છે, ભાવવા યોગ્ય છે, અધિકૃત પક્ષપાત થકી, આ ક્રિયાદિક, બુધૈ:-બુધોથી, તત્ત્વનીતિએ કરીને.

અવિનાશી છે. એવા ભાવનું આ પ્રસ્તુત પક્ષપાત થકી આ ક્રિયાદિક બુધોએ તત્ત્વનીતિથી ભાવવા યોગ્ય છે.

ઉપરમાં જે સૂર્ય-બદોતનું દષ્ટાંત આપ્યું તેને અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે:-બદોત નામનું એક નાનકડું જીવડું, કે જેને આગીઓ પણ કહે છે, તે રાત્રીના ભાગમાં ચમકે છે. તેનું જે પ્રકાશરૂપ તેજ છે, તે સ્વરૂપથી અદ્ય-થોડું અને વિનાશી હોય છે.

ક્યાં સૂર્ય ? આગીઓ ઘડી ઘડી ચમકે છે, તગતગે છે, જેમાં તે પોતે પણ ઝરાઝર ક્યાં બદોત ? દેખાતો નથી એવો ક્ષણભર મંદમંદ ચમકારો કરે છે, અને પાછો ક્યાંય વિલીન થઈ જાય છે. પણ સૂર્યનું પ્રકાશમય તેજ એથી વિપરીત-ઉલટું છે. સૂર્યનું તેજ ઘણું અને અવિનાશી હોય છે. તે એકસરખો ઝળહળાટ કરે છે, ઝગઝગે છે,-જેમાં સમસ્ત વિશ્વ પદાર્થ ઝરાઝર પ્રકાશિત થાય છે, એવો અસાધારણ તેજસ્વી ને અવિનાશી પ્રકાશ પાથરે છે, અને આમ અખંડપણે દીર્ઘકાળ સુધી તે તેજોનિધિ પ્રકાશ્યા કરે છે. આમ આ લોકપ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત છે.

આ દષ્ટાંત ઉપરથી બુદ્ધજનોએ, પ્રાજ્ઞજનોએ, વિવેકી સજ્જનોએ તત્ત્વનીતિથી પરમાર્થ વિચારવા યોગ્ય છે-ભાવવા યોગ્ય છે. ભાવવિહોણી યત્રવત્ જડપણે કરાતી દ્રવ્ય ક્રિયા બદોત સમી હોઈ, તેનું તેજ અદ્ય અને વિનાશી છે; અને ભાવસૂર્ય:દ્રવ્ય-ભાવરૂપ તાત્ત્વિક પક્ષપાત સૂર્ય સમો હોઈ, તેનું તેજ ઘડું અને ક્રિયા બદોત અવિનાશી છે. દ્રવ્ય ક્રિયા આગીઆની જેમ ઘડી ઘડી ચમકે છે, તગતગે છે, ઝાંખો પ્રકાશ કરે છે, જેમાં પોતાને પોતાનું સ્વરૂપ પણ દેખાતું નથી એવો ક્ષણિક મંદ મંદ ચમકારો કરે છે, અને ક્યાંય વિલીન થઈ જાય છે, એનો પત્તો મળતો નથી. પણ પ્રસ્તુત ભાવ તો સૂર્યની પેઠે એકસરખો અસાધારણ ઝળહળાટ કરે છે-ઝગઝગે છે, જેમાં પોતાનું આત્મસ્વરૂપ તો શું પણ સમસ્ત વિશ્વસ્વરૂપ પ્રકાશિત થાય એવો અસાધારણ તેજસ્વી ને અવિનાશી જ્ઞાનપ્રકાશ પાથરે છે; અને આમ અખંડપણે તે અવિનાશી તેજોનિધિરૂપ ભાવ પ્રકાશ્યા કરે છે. આમ અનંત ને અવિનાશી તેજોમય સૂર્યની સમક્ષ અદ્ય ને વિનાશી તેજનો ચમકારો કરતું આગીઆ જેવું જંતુડું જેટલું ઝાંખું લાગે છે; તેટલું જ અનંત ને અવિનાશી તેજોમય જ્ઞાનપ્રકાશ પાથરતા ભાવની સમક્ષ, અદ્ય ને વિનાશી ચમકારા કરતું આખું દ્રવ્ય ક્રિયાચક્ર ઝાંખું લાગે છે; માટે તાત્ત્વિક પક્ષપાતરૂપ શુદ્ધ ભાવની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય ક્રિયા કંઈ ગણત્રીમાં નથી. ઇત્યાદિ અર્થ ભાવવા યોગ્ય છે.

જડપણે દ્રવ્ય ક્રિયા કરનારા મુઘ્ધ લોકો એમ માને છે કે આ ક્રિયા કરતાં કરતાં આપણું કલ્યાણ થશે, પણ તે તેમની જાંતિ છે; કારણ કે શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીએ

પંચાશકુશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—‘ સંપૂર્ણ ક્રિયા પણ ભાવ વિના ક્રિયા જ નથી, કારણ કે તેને નિજ ફલનું વિકલપણું છે. અને ઐવેયક ઉપપાતનું દષ્ટાંત છે.’ એ અંગે આગમમાં કહ્યું છે કે—ઓઘથી—પ્રવાહથી આ જીવે ઐવેયકોમાં અનંતા શરીરો મૂક્યા છે, અર્થાત્ આ જીવ ઐવેયક દેવલોકમાં અનંત વાર ઉપજ્યો છે. અને આ ઐવેયકપ્રાપ્તિ પણ સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયાના પાલન વિના હોતી નથી, ઉત્તમપણે સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયાના પાલનથી જ હોય છે. આમ સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયા અનંતવાર પ્રાપ્ત થયા છતાં આ જીવનું કલ્યાણ થયું નહિં ! અરે ! દર્શન પણ સિદ્ધ ન થયું ! આમ થયું તેનું કારણ યથાયોગ્ય ભાવની જ ખામી હતી. આ ઉપરથી પણ ભાવનું જ પ્રાધાન્ય પ્રતીત થાય છે.

વિશેષ કહે છે—

શ્રવણે પ્રાર્થનીયાઃ સ્યુર્ન હિ યોગ્યાઃ કદાચન ।

યત્નઃ કલ્યાણસત્ત્વાનાં મહારત્ને સ્થિતો યતઃ ॥ ૨૨૫ ॥

શ્રવણે પ્રાર્થન યોગ્ય ના, કદી યોગ્ય જન રત્ન;
સ્થિત છે કલ્યાણસત્ત્વનો, મહારત્નમાં યત્ન, ૨૨૫.

અર્થ:—યોગ્ય જનોને કદી શ્રવણ વિષયમાં પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે કલ્યાણસત્ત્વનો મહારત્ન વિષયમાં યત્ન સ્થિત જ છે.

।વવેચન

શ્રવણ વિષયમાં યોગ્યજનો કદી પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે શુશ્રૂષાભાવને લીધે તેઓની તેમાં સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ હોય છે. કલ્યાણસત્ત્વનો—પુણ્યવંતોનો યત્ન ચિંતા-મણિ આદિ મહારત્ન વિષયમાં સ્થિત જ છે, રહેલો જ છે,—તથાપ્રકારે ઔચિત્યયોગથી પક્ષપાત આદિને લીધે પણ જન્માન્તરમાં તેની પ્રાપ્તિ હોય છે, એમ શાસ્ત્રમાં શ્રવણ થાય છે.

આવા ઉપર કહ્યા તે જે યોગ્ય યોગીજનો છે, તેને શ્રવણ કરવા ખાખતમાં કદી પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય નથી. અહો કુલયોગીઓ ! અહો પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ ! અહો

વૃત્તિ:—શ્રવણે—શ્રવણ વિષયમાં, પ્રાર્થનીયાઃ સ્યુઃ—પ્રાર્થનીય હોય, પ્રાર્થવા યોગ્ય હોય, નહિ-નહિં, યોગ્યાઃ કદાચન—યોગ્ય કદી પણ,—શુશ્રૂષાભાવથી સ્વતઃ પ્રવૃત્તિને લીધે. અને તેવા પ્રકારે કહે છે—યત્નઃ કલ્યાણસત્ત્વાનાં—કલ્યાણ સત્ત્વનો—પુણ્યવંતોનો યત્ન, મહારત્ને—મહારત્નમાં, ચિન્તામણિ આદિ વિષયનો, સ્થિતો યતઃ—કારણ કે સ્થિત જ છે,—તથાપ્રકારે ઔચિત્યયોગથી, પક્ષપાત આદિ યકી પણ જન્માન્તરમાં પ્રાપ્તિની શ્રુતિને લીધે.

* “સંપુણ્ણાવિ હિ કિરિયા ભાવેણ વિણા ણ હોંતિ કિરિયત્તિ ।

ણિયફલવિગલત્તણ્ણો ગેવજ્જુવવાયણાણં ”—શ્રી પંચાશક.

મોક્ષમાર્ગના પ્રવાસી મુમુક્ષુ આત્માથીઓ ! અહો યોગમાર્ગના જિજ્ઞાસુ મહારા સાધર્મિક આત્મબંધુઓ ! તમે આ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરો ! આ સાક્ષાત્ પરમ યોગામૃતનું પાન કરી પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કરો !—ઇત્યાદિ પ્રકારે આ મુમુક્ષુ યોગ્ય જનોને પ્રાર્થના કરવાની રહેતી નથી; કારણ કે શુશ્રૂષાભાવને લીધે—સાચી અંતરંગ શ્રવણેચ્છાને લીધે તે સજ્જનોની સત્શાસ્ત્રશ્રવણમાં સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ છે જ. એટલે તેમને શ્રવણ માટે પ્રેરણા કરવાનો કે વિજ્ઞપિરૂપ પ્રાર્થના કરવાનો અવકાશ છે જ ક્યાં ? તેઓને તો સાચી શુશ્રૂષા-સત્-

શાસ્ત્ર સાંભળવાની ઇચ્છા એટલી બધી ઉત્કટ હોય છે, કે તેઓ વગર કંદ્યાણુ કહે જ પોતાની મેળે તેમાં પ્રવૃત્ત છે જ; કારણ કે જે કંદ્યાણુસત્ત્વો સત્ત્વોનો છે, જે જીવો કંદ્યાણુ અવશ્ય પામવાના જ છે, એવા મહાપુણ્યવંત રત્નમાં યત્ન જનોનો ચિંતામણિ આદિ મહારત્નના વિષયમાં યત્ન સ્થિત જ છે—રહેલો જ છે, સ્થાપવાનો નથી. કારણ કે તથાપ્રકારે તેમને ઔચિત્ય યોગ હોય છે, તેઓને તેમ કરવું ઉચિત છે, એટલે તેઓ તે પ્રકારે આપમેળે અવશ્ય કરે જ છે. પક્ષપાત આદિથકી પણ જન્માન્તરમાં તેવા શુશ્રૂષાદિ ભાવની પ્રાપ્તિ હોય છે, એમ શાસ્ત્રમાં શ્રુત થાય છે. તે મહાનુભાવોને સત્શ્રવણના તાત્ત્વિક પક્ષપાતથી જન્માન્તરમાં પણ તથા પ્રકારે શુશ્રૂષાદિ ભાવની અવશ્ય પ્રાપ્તિ હોય જ છે. એટલે આવા તાત્ત્વિક પક્ષપાતવાળા યોગ્ય યોગિજનો જે સદા શુશ્રૂષાભાવવાળા, સાચી શ્રવણેચ્છાવાળા તત્ત્વરસિક હોઈ સ્વરસથી જ શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત છે, તેને, ‘આ શ્રવણ કરો ! આ સાંભળો !’ એવી પ્રાર્થના કર્યાથી શું ?

અયોગ્યને દાનદોષના પરિહારાર્થે કહે છે—

नैतद्विदस्त्वयोग्येभ्यो ददत्येनं तथापि तु ।

हरिभद्र इदं प्राह नैतेभ्यो देय आदरात् ॥ ૨૨૬ ॥

અયોગ્યને તો યોગવિદ્, દ્વીએ ન એહ છતાંય;

હરિભદ્ર સાદર કહે, એને દેય ન આય. ૨૨૬

અર્થ:—પરંતુ આના જાણકારો (આચાર્યો) અયોગ્યને આ ગ્રંથ દેતા નથી, તથાપિ હરિભદ્રે આ આદરથી કહ્યું છે કે—આ એઓને દેવા યોગ્ય નથી.

વૃત્તિ:—નૈતદ્વિદ:—નથી આના જાણનારા આચાર્યો, અયોગ્યેભ્યો-અયોગ્યને, અયોગ્ય એવા બીજાઓને, દદતિ-દેતા, આપતા, ઇદં-આ, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય નામનો ગ્રંથ, તથાપિ તુ-તથાપિ, એમ પણ વ્યવસ્થિત સતે, હરિભદ્રો-હરિભદ્રે, ગ્રંથકર્તાએ, ઇદં પ્રાહ-આ કહ્યું છે. શું ? તો કે—નૈતેભ્ય:—ન એઓને-અયોગ્યને, દેય:-દેવા યોગ્ય આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, આદરાત્-આદર થકી, આદરથી આ કહ્યું છે.

વિવેચન

“ સભા વ્રણ શ્રોતા ગુણ અવગુણ, નંદિસૂત્રે દીસેછ;
 તે જાણી આ ગ્રંથ યોગ્યને, દેખે સુગુણ જગીશેછ. ”—યો. સજ્જા. ૮-૮

પરંતુ આતા જ્ઞાતા એવા આચાર્યો તો આ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ અયોગ્યને દેતા જ નથી, તથાપિ આમ વ્યવસ્થિત છતાં ગ્રંથકર્તા હરિભદ્રે આ આદરથી કહ્યું છે કે— આ ગ્રંથ એઓને-અયોગ્યને ‘ દેવા યોગ્ય નથી. ’

ઉપરમાં યોગ્ય એવા યોગીજનોને આ ગ્રંથ કંઈક ઉપકારી થશે એમ કહ્યું, અને તે યોગ્યજનોને શ્રવણ કરવા માટે પ્રાર્થના કરવાની પણ જરૂર રહેતી, કારણકે તેઓ સ્વરસથી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરી જ રહ્યા છે એમ કહ્યું. તો પછી સહેજે પ્રશ્ન ઊઠે છે આ ગ્રંથ કે અયોગ્યનું શું ? તેનો ટાળો કેમ પાડ્યો ? તેને શ્રવણ કરવાની અયોગ્યને દેવા પ્રેરણા કાં કરતા નથી ? તેણે શી ગુંડેગારી કરી ? તેનો અહીં સ્પષ્ટ ‘ યોગ્ય ’ નથી જવાબ આપ્યો છે કે—આ યોગમાર્ગના જ્ઞાતા એવા જ્ઞાની પુરુષો— ગીતાર્થ આચાર્યો તો આ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ અયોગ્યને દેતા જ નથી. તથાપિ ‘ હરિભદ્ર ’ તો આદરથી આ કહે છે કે—આ ગ્રંથ એઓને ‘ દેવા યોગ્ય નથી. ’ યોગાચાર્યો તો આ ગ્રંથ તેવા અપાત્ર જનોના હાથમાં આપવાની ઘસીને ચોકખી ‘ ના જ ’ પાડે છે, પણ માર્દવની અને માધુર્યની મૂર્તિ સમા આ ગ્રંથકર્તા તો એઓને આ ગ્રંથ ‘ દેવા યોગ્ય નથી ’ એવું નરમ વચન સમજાવટ ભરી રીતે આદરથી કહે છે, વિવેકભરી મીઠાશથી—નમ્રતાથી કહે છે, એઓને પણ ખોટું ન લાગે—એમના આત્માને પણ દુઃખ ન થાય, એ રીતે પરમ કરુણાભાવથી માનપૂર્વક સહેતુક સમજાવીને કહે છે.

જેનામાં ઉક્ત લક્ષણવાળું યોગ્ય ‘ યોગીપણું ’ ન હોય, જેનામાં આ પરમ યોગ- રહસ્ય યથાર્થપણે ગ્રહણ કરવાની કે સમજવાની કે ઝીલવાની પાત્રતા ન હોય, એવા અયોગ્ય જનોને આ પરમ યોગ્યતાવાળો યોગપ્રરૂપક ગ્રંથ આપવા અયોગ્યને યોગ્ય નથી. કારણ કે આ પરમ યોગતત્ત્વને જેઓ સમ્યક્ભાવથી આત્મ- નિષેધનું કારણ પરિણામી કરી પચાવી શકે એમ ન હોય, જીરવી શકે એમ ન હોય, તેવા અપાત્ર જનોને તો આ વિપરીત—પરિણામી થઈ મિથ્યાભિમાનાદિ અજીર્ણવિકાર અથવા ‘ જ્ઞાનનો અપયો ’ પણ ઉપજાવે ! જેમ મંદ પાચન શક્તિવાળાને પૌષ્ટિક અન્ન પાચન ન થાય, પણ તેથી તો ઉલટું અજીર્ણ ઉપજે; તેમ અનધિકારી જીવને આ પરમાન્ન પચે નહિ, એટલું જ નહિ પણ ‘ હું આ યોગશાસ્ત્ર ભણ્યો છું ’ એમ મિથ્યાભિમાન ધરી, તથાગ્રપ યોગભાવની સિદ્ધિ વિના, જ્ઞાનદશાની પ્રાપ્તિ વિના, તે જ્યાં ત્યાં યોગ-જ્ઞાનની મોટી મોટી વાતો કરવા મંડી પડે ને પોતાના પાંડિત્યનું પ્રદર્શન

કરે ! ઈત્યાદિ પ્રકારે તેને શાસ્ત્રનો અપયો થાય ! અને આમ અંતરનો મોહ છૂટ્યા વિના પોપટીઓ પંડિત બની મોઢેથી જ્ઞાનની વાતો કરી, જ્ઞાનમાં અપવાની ખાતર, તે પામર પ્રાણી માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ કરે ! ને પોકળ જ્ઞાની-શુદ્ધજ્ઞાની એવા તે પોતે ગ્રંથ 'વાંચ્યો છે' એમ જાણે છે, પણ આત્માને 'વાંચ્યો છે' એમ જાણતા નથી ! અને ગ્રંથ લખી તે જનને પણ વંચે છે ! એટલે આવા અયોગ્ય જીવો આવા પરમ યોગ્ય ઉત્તમ યોગ ગ્રંથના અધિકારી કેમ હોય ?

“ મુખથી જ્ઞાન કથે અને, અંતર છૂટ્યો ન મોહ;
તે પામર પ્રાણી કરે, માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ નિજ ગણ સંચે મન નવિ ખંચે, ગ્રંથ લખી જન વંચે;
લુચે કેશ ન મુચે માયા, તે ન રહે વ્રત પંચે. ”—સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

વળી શાસ્ત્રમાં ત્રણ પ્રકારની સભા-શ્રોતાપરિષદ્ કહી છે. તે પ્રમાણે શ્રોતાના શુભ-અવશુભ તપાસીને ઉપદેશ દેવાની શાસ્ત્રકારોની શૈલી છે-પદ્ધતિ છે. અપાત્ર શ્રોતાને તેને અયોગ્ય એવી ઉપદેશવાર્તા કરવામાં આવે તો ઉલટી અનર્થકારક થઈ પડે છે, કારણ કે તે તેને ઝીલી શકવાને સમર્થ નથી અને ઉઘા અનર્થકારક અર્થમાં લઈ જાય છે. આ શ્રોતાના પ્રકારનું સ્વરૂપ શ્રી નંદીસૂત્રથી જાણવા યોગ્ય છે.

“ શુદ્ધ ભાવ એ તેહને કહીએ, જેહ શું અંતર ભાંજેજી,
જેહશું ચિત્ત પટંતર હોવે, તેહશું શુદ્ધ ન જાંજેજી;
યોગ્ય અયોગ્ય વિભાગ અલહતો, કરશે ચોટી વાતોજી,
ખમશે તે પંડિત પરષદમાં, મુદ્ધિ પ્રહાર ને લાતોજી. ”—યો. દ. સજ્જા. ૮-૭

તેમાં જે મૃગ પરિષદ્ જેવા શ્રોતાજનો છે, તે સિંહનાદ જેવી ચોકખી ચટ વીરવાણી સાંભળી ત્રાસે છે ! મૃગલાનું ટોળું દૂરથી સિંહનાદ સાંભળીને ભય પામે છે, ગભરાઈ જાય છે, અને લડકીને લાગે છે, તો સન્મુખ આવે જ કેમ ? સિંહનાદ જેવી તેમ જે મૃગલાંના ટોળા જેવા શ્રોતાઓ છે, તે સિંહનાદ જેવી સ્પષ્ટ વીરવાણી નહ સત્યરૂપ વીરવાણી શ્રવણ કરીને ત્રાસે છે, ગભરાઈ જાય છે, અને લડકીને લાગે છે ! તો સન્મુખ દષ્ટિ કરીને શ્રવણ કરવાને ઉભી જ શેની રહે ? એવા ગતાનુગતિક, ગાડરીયા ટોળા જેવા રૂઢ ને મૂઢ શ્રોતાજનો આ સત્ય તત્ત્વવાર્તા કેમ ઝીલી શકે ? અને આ જે યોગગ્રંથની વાણી છે, તે તો સાચા વીરપુત્રની સિંહનાદ જેવી પરમ વીરવાણી છે, એટલે તે સાંભળવાને મૃગલાં જેવા હીનસત્ત્વ જીવો કેમ યોગ્ય હોય ? કારણકે નગ્ન સત્યરૂપ પરમ તત્ત્વવાર્તા અત્ર પ્રગટ કહી છે. શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ સાથે યુજન કરવારૂપ શુદ્ધ યોગભાવની પદ્ધતિ એમાં જતાવી છે. આવી સિંહગર્જના સમી વીરવાણી ઝીતવાને અદ્યપસત્ત્વ કાયર જનો કેમ યોગ્ય હોય ? ‘દરેજે

યા મરેજે ' ' Do or Die, ' ' વિજય અથવા મૃત્યુ ' એવી વીર પુરુષની વીરવાણી સાંભળીને કાયર જનો જેમ લય પામીને લાગી જાય, તેમ આ ધર્મધુરંધર યોગવીરની વાણી સાંભળીને હીનસત્ત્વ જીવો લય પામીને લાગવા માંડે એમાં શી નવાઈ? કારણ કે અહીં તો ' નગદ નારાયણ 'ની વાત છે, તથાભાવરૂપ ' રોકડા ' હરિનો મારગ કલદાર' રૂપીઆની વાત છે, તથારૂપ અધ્યાત્મપરિણતિમય ભાવક્રિયા છે શૂરાનો ' કરતાં યોગવિજય વરવાની અથવા સુભટની જેમ તે યોગસાધના કરતાં કરતાં ખપી જવાની વાત છે. ' પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને! '—પહેલું માથું મૂકી પછી આ યોગનું નામ લેવાની વાત છે. ભાવથી કપટ રહિતપણે આત્માર્પણ કરી યોગમાર્ગે આગળ વધવાની વાત છે. આત્મમસ્થાને વીરપણું દાખવવાની પરમ શૂરવીર વાત છે. આવો આ હરિનો—કર્મને હરનારા ' વીર ' પ્રભુનો માર્ગ શૂરાનો 'માર્ગ' છે, એમાં કાયરનું કામ નથી. (જુઓ પૃ. ૮, ' વીરપણું ' તે આતમઠાણું ' ધ.).

“ હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિં કાયરનું કામ જોને;

પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને. ”—શ્રી પ્રીતમ ભક્ત

ઇત્યાદિ કારણોને લીધે જ્ઞાની આચાર્યો આવે આ ઉત્કૃષ્ટ યોગવિષયક ગ્રંથ અયોગ્યોના હાથમાં દેતા જ નથી. એટલે જ આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી કહે છે કે—આ ગ્રંથ અયોગ્યોને દેવો યોગ્ય નથી. અને આ અમે હરિભદ્રજીનું કહીએ છીએ તે કાંઈ અયોગ્ય જીવો પ્રત્યે અનાદરથી કે તિરસ્કારથી સાદર કેથન કહેતા નથી, પણ આદરથી (Respectfully) કહીએ છીએ; કારણ કે અમને તે જીવો પ્રત્યે કાંઈ દ્રેષ નથી કે અમે તેનો અનાદર કે તિરસ્કાર કરીએ, પણ અમને તો સર્વ જીવ પ્રત્યે સમભાવ છે, અને તેવા અયોગ્ય જીવો પ્રત્યે તો વિશેષ કરીને ભાવ કરુણાબુદ્ધિ છે કે આ જીવો પણ આ યોગમાર્ગ પામવા યોગ્ય થાય તો કેવું સારું! પણ તે માટે પણ યથાયોગ્યતા મેળવવી જોઈએ. યોગ્યતા મેળવ્યે તેઓ પણ આ માટે યોગ્ય થાય. એટલે યોગ્યે જેમ યોગ્યતા વૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તેમ અયોગ્યે પણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટેનો પ્રયત્ન—પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. એટલે તેઓએ બિલકુલ નિરાશ થવાની જરૂર નથી. કારણ કે જેમ અને તેમ વૈરાગ્ય—ઉપશમાદિ શુભની વૃદ્ધિ થાય તેમ તેમ તેવી યોગ્યતા આવતી જાય, માટે તે વૈરાગ્યાદિની વૃદ્ધિ માટેનો પ્રયાસ તેઓએ કરવો જોઈએ. પણ જ્યાંસુધી તેવી યોગ્યતા આવી નથી, ત્યાંસુધી તો તેઓ આ માટે યોગ્ય નથી જ. એટલે જ આ અમે આદરથી કહ્યું છે, અને તે પણ માત્ર તે જીવોના હિતાર્થે જ. કારણ કે સદૈવે દરદીની બરાબર નાડ જોઈ, પ્રકૃતિ પારખી, વય-પાત્રનશક્તિ આદિ લક્ષમાં રાખી દવા કરવી જોઈએ, એવો સામાન્ય નિયમ છે. એમ ન કરે

ને મોટા માણસને આપવાની માત્રા બાલકને આપી દે, તો તેનું કેટલું બધું અહિત થાય ? કેવું વિપરીત પરિણામ આવે ? કેવું ઓડનું ચોડ વેતરાઈ જાય ? તેમ સદ્ગુરુ સદ્વૈદ્યે પણ ભવરોગી એવા સંસારી જીવની બરાબર નાડ જોઈ, પ્રકૃતિ પારખી, ભાવથી બાલાદિ વય-પાચનશક્તિ આદિ લક્ષમાં રાખી, તેની ભાવચિકિત્સા (Spiritual treatment) કરવી જોઈએ. એમ ન કરે ને મોટા માણસને-પંડિત જનને આપવા યોગ્ય ઉપદેશમાત્રા બાલ જીવને આપે, તો તેનું કેટલું બધું અહિત થાય ? કેવું વિષમ પરિણામ આવે ? આ દષ્ટાંતનું દષ્ટિગિન્દુ લક્ષમાં રાખીને અમે આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય અયોગ્યને દેવા યોગ્ય નથી, એવો અત્ર સ્પષ્ટ નિષેધ કરીએ છીએ, -આમ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનું કહેવું છે. x

આ એમ કેમ ? તો કે—

अवज्ञेह कृताल्पापि यदनर्थाय जायते ।

अतस्तत्परिहारार्थं न पुनर्भावदोषतः ॥ ૨૨૭ ॥

અનર્થકારી અદ્ય પણ, થાય અવજ્ઞા આંહિં;

પરિહારાર્થે તસ કહ્યું, ભાવદોષથી નાંહિ. ૨૨૭

અર્થ:—અહીં-આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ પ્રત્યે કરવામાં આવેલી અદ્ય પણ અવજ્ઞા અનર્થને અર્થે થાય છે, એટલા જ માટે તેના પરિહાર અર્થે હરિભદ્રે આ કહ્યું છે, - નહિં કે ભાવદોષથી કહ્યું છે.

વિવેચન

અહીં-આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય નામના ગ્રંથ પ્રત્યે કરવામાં આવેલી અદ્ય પણ અવજ્ઞા, મહાવિષયપણાએ કરીને અનર્થને અર્થે થાય છે, એટલા માટે તેના પરિહાર અર્થે હરિભદ્રે આ કહ્યું છે, - નહિં કે ક્ષુદ્રતારૂપ ભાવદોષથી. ઉપરના શ્લોકમાં જે કહ્યું કે- ‘અયોગ્યોને આ દેવા યોગ્ય નથી એમ હરિભદ્ર કહે છે,’ તે કહેવાનું કારણ શું ? તેનો અહીં સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યો છે. આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ પ્રત્યે અદ્ય પણ અવજ્ઞા કરવામાં આવે, તો તે અવજ્ઞા કરનારને પોતાને મહાઅનર્થરૂપ થઈ પડે,

વૃત્તિ:-અવજ્ઞેહ—અવજ્ઞા અહીં-યોગદષ્ટિસમુચ્ચય નામના ગ્રંથમાં, કૃતાલ્પાપિ—કરવામાં આવેલી, સ્વરૂપથી અદ્ય પણ, યદ્-કારણ કે, અનર્થાય જાયતે-અનર્થાયે થાય છે, -મહાવિષયપણાએ કરીને, અતસ્તત્પરિહારાર્થ—એટલા માટે તેના પરિહારાર્થે, ન પુનર્ભાવદોષતઃ—પણ નહિં કે ભાવદોષથી—ક્ષુદ્રતાથી હરિભદ્રે આ કહ્યું છે.

x “ હિતમપિ વાયોરૌપધમહિતં તત્ શ્લેષ્મણો યથાડ્યન્તમ્ ।

સદ્ધર્મદેશનોપધમેવં વાલાદ્યપક્ષમિતિ ॥ ”—શ્રી હરિભદ્રસૂરિત પોડશક.

પોતાના કારણ કે આ ગ્રંથનો વિષય મહાન છે. એટલે આ પ્રત્યે અવજ્ઞા કરવાથી અનર્થ પણ મહાન થાય. એથી કરીને અયોગ્યને લીધાથી તેઓને તેવો મહાઅનર્થ ન ઉપજે, તેની ખાતર હરિભદ્રે આ કહ્યું છે, - નહિં કે ક્ષુદ્રતારૂપ ભાવ દોષથી.

આ 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' મહાન એવા યોગ વિષય સંબંધીનો ગ્રંથ છે, એટલે એવા મહાન વિષયપણાથી આ યોગશાસ્ત્ર પણ મહાન છે. આવા મહાન યોગશાસ્ત્રની જાણતાં-અજાણતાં, ભૂલેચૂકે પણ થોડી પણ અવજ્ઞા કરવામાં આવે, તો મહત્તના અના- તે અવજ્ઞા કરનારને મહાઅનર્થરૂપ થઈ પડે, મોટી હાનિરૂપ થઈ દરથી મહા- પડે; કારણ કે મહત્ત એવા સત્ પ્રત્યે જો લેશ પણ અવજ્ઞા કરવામાં અનર્થ આવે, લેશ પણ અનાદર કરવામાં આવે, લેશ પણ અવિનય બતાવવામાં આવે, લેશ પણ આશાતના કરવામાં આવે, લેશ પણ અલક્ષિત કરવામાં આવે, તો તેનું અનંત સંસાર પરિભ્રમણરૂપ લયંકર ક્ષણ ભોગવવું પડે. જેમ મહત્ત એવા સત્ પ્રત્યેની અનાશાતનાથી, આદરથી, વિનયથી, લક્ષિતથી, ખડુંમાનથી મહા સત્ ક્ષણ મળે; તેમ આશાતનાથી, અનાદરથી, અવિનયથી, અલક્ષિતથી, અખડુંમાનથી અસત્ ક્ષણ મળે. જેમ સત્તના આરાધનથી મોક્ષરૂપ મહત્ત ક્ષણ મળે, તેમ વિરાધનથી મહા-સંસારરૂપ ક્ષણ મળે. જેમ રાજા રીઝે તો ન્યાલ કરી દે ને ખીજે તો ઘરખાર પણ જાય; તેમ આરાધનાથી સત્ પ્રસન્ન થાય તો જીવનું કલ્યાણ કલ્યાણ થઈ જાય, અને વિરાધનાથી અપ્રસન્ન થાય તો મહાઅકલ્યાણ થાય. સત્પુરુષ ને સત્પુરુષનું વચનામૃત સંસારથી તારનાર તીર્થસ્થરૂપ છે. તેની લક્ષિતથી જીવનો બેડો પાર થાય, અને આશાતનાથી જીવનું નાવડું ડૂબી જાય! એટલા માટે જ પૂજની ઢાળમાં શ્રી-વીરવિજયજીએ સાચું જ ગાયું છે કે- 'તીરથની આશાતના નવિ કરિયે, હારે નવિ કરિયે રે નવિ કરિયે.' (જીઓ; પૃ. ૧૧૦, 'અકી ધરમ તીરથતણો ' ઇ.)

આવા સત્શાસ્ત્ર પ્રત્યે જો થોડી પણ અવજ્ઞા મહાઅનર્થકારી થઈ પડે, તો પછી વિશેષ અવજ્ઞાનું તો પૂછવું જ શું? અને અયોગ્યોને જો આવું સત્શાસ્ત્ર દેવામાં આવે તો તેઓ થકી આવી અવજ્ઞા-આશાતનાદિ થઈ જાય એવો સંભવ છે. નિંકારણ કરુ- અને એમ થાય, તો તેઓને મહા અનર્થ થઈ પડે, અનંત સંસાર જીવનથી નિષેધ પરિભ્રમણ દુઃખ ભોગવવું પડે. એટલે આમ અવજ્ઞાથી તેઓને મહા-અનર્થ ન સાંપડે તેની ખાતર, મહાઅનર્થ દૂર રહે તેની ખાતર, અયોગ્યોને આ દેવા યોગ્ય નથી, એમ હરિભદ્રે કહ્યું છે, નહિં કે ભાવદોષથી, અર્થાત્ ક્ષુદ્રતાથી-તુચ્છતાથી એમ કહ્યું નથી. પરમ ભાવિતાત્મા હરિભદ્રાચાર્યજી કહે છે કે- અમને આ અયોગ્ય અપાત્ર જીવો પ્રત્યે કાંઈ દ્રેષ નથી, કે મત્સર નથી, કે કંઈ અભાવ નથી, કે જેથી કરીને ક્ષુદ્રતાને લીધે-તુચ્છ વિચારને લીધે અમે તેઓને આ શાસ્ત્રદાનને નિષેધ કર્યો હોય. અમે તો તેવા અજ્ઞાન જીવો બિચારા અવજ્ઞા કરી આ શાસ્ત્રની

આશાતનાથી નિખિડ કર્મ બાંધી અનર્થ ન પામે એમ ઇચ્છતા હોઈ, અત્રે ભાવદયાથી પ્રેરાઈને નિષેધ કર્યો છે; અને તે પણ કેવળ તેમની હિતબુદ્ધિથી, એકાંત નિષ્કારણ કરુણાથી કહ્યું છે. માટે તે જીવોએ આથી દુઃખ લગાડવું નહિ કે અમારા પ્રત્યે જોડું લગાડવું નહિ, પણ યોગ્યતા યોગ્ય ગુણ પોતાના આત્મામાં પ્રગટ કરી પ્રથમ તો પોતાની અયોગ્યતા દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો, અને જેમ બને તેમ આ સત્શાસ્ત્રની અદ્ય પણ અવજ્ઞા દૂરથી વર્જવી. એટલો જ આ અમારો કહેવાનો આશય છે. દાખલા તરિકે-જેને આ ગ્રંથ પ્રત્યે શુશ્રૂષા ન હોય, સાંભળવાની સાચી અંતરેચ્છા ન હોય, એના ઉદ્દિષ્ટ વિષય પ્રત્યે રસ ન હોય, તેઓને આ ગ્રંથ દેવો, શ્રવણ કરાવવો તે આ મહાગ્રંથની અવજ્ઞા-અપમાન-આશાતના કરવા બરાબર છે, અનાદર કરવા બરાબર છે. એવા શુશ્રૂષા રહિતને શ્રવણ કરાવવું તે 'લેંસ આગળ ભાગવત' જેવું છે, અને મોતીનો ચારો કુક્કર પાસે નાંખવા બરાબર છે. 'Casting pearls before swine.' માટે શુશ્રૂષાદિ ગુણ જેનામાં ન હોય, એવા અયોગ્ય શ્રોતાઓને આ ગ્રંથ દેવા યોગ્ય નથી જ, એ યુક્ત કહ્યું છે.

અને આ આમ અંગીકાર કર્તવ્ય છે, જેથી કરીને જ કહે છે—

યોગ્યેભ્યસ્તુ પ્રયત્નેન દેયોડ્યં વિધિનાન્વિતૈઃ ।

માત્સર્યવિરહેણોચ્ચૈઃ શ્રેયોવિગ્નપ્રશાન્તયે ॥ ૨૨૮ ॥

યોગ્યને દેવો યત્નથી, વિધિવતે જ સમર્થ;

માત્સર્ય 'વિરહ'થી અતિ, શ્રેય વિગ્ન શાંત્યર્થ. ૨૨૮

અર્થ:—અને યોગ્ય શ્રોતાઓને તો આ ગ્રંથ વિધિથી યુક્ત એવા જનોએ, સર્વથા માત્સર્ય વિના, શ્રેયોવિગ્નની પ્રશાંતિને અર્થે, પ્રયત્નથી દેવો યોગ્ય છે.

વિવેચન

આ ગ્રંથ અયોગ્ય શ્રોતાઓને દેવા યોગ્ય નથી, એમ ઉપરમાં હેતુપૂર્વક કહી બતાવ્યું; પણ યોગ્ય શ્રોતાઓને તો માત્સર્ય રહિતપણે આ અવશ્ય પ્રયત્નથી દેવા યોગ્ય છે; અને તે પણ શ્રવણાદિ વિષય સંબંધી વિધિથી યુક્ત એવાઓ દ્વારા, -નહિં તો

વૃત્તિ:—યોગ્યેભ્યસ્તુ-પણ યોગ્ય શ્રોતાઓને તો, પ્રયત્નેન-પ્રયત્નથી, ઉપયોગસાર એવા પ્રયત્નથી, દેયોડ્યં-આ દેવા યોગ્ય છે, વિધિના-વિધિથી, શ્રવણાદિ ગોચર વિધિથી, અન્વિતૈઃ-અન્વિત, યુક્ત એવાઓથી, -નહિં તો પ્રત્યવાયના સંભવ થઈ દોષ છે, એમ આચાર્યો કહે છે. માત્સર્યવિરહેણ-માત્સર્ય વિરહથી, માત્સર્ય અભાવથી ઓચ્ચૈઃ-અત્યંતપણે, શ્રેયોવિગ્નપ્રશાન્તયે-શ્રેય વિગ્નની પ્રશાંતિને અર્થે, -પુણ્ય-અંતરાયની પ્રશાંતિને અર્થે.

। સમાપ્તોડ્યં યોગદષ્ટિસમુચ્ચયઃ ।

પ્રત્યવાયના—હાનિના સંભવથી દોષ લાગે છે એમ આચાર્યો કહે છે. આ દેવા યોગ્ય છે, તે અત્યંતપણે શ્રેયોવિદનની પ્રશાંતિ અર્થે છે, પુણ્યઅંતરાયની પ્રશાંતિ અર્થે છે.

ઉપરમાં વર્ણવ્યા એવા શુશ્રૂષાદિ ગુણસંપન્ન યોગ્ય અધિકારી શ્રોતાઓને તો આ ગ્રંથ અવશ્ય દેવા યોગ્ય છે. જેને આ શુશ્રૂષા છે, આ ગ્રંથ શ્રવણ કરવાની સાચી અંતરેચ્છા—જિજ્ઞાસા છે, આ યોગવિષય પ્રત્યે જેને અંતરંગ રુચિ—રસ છે, એવા વિનયાદિ યથોક્ત ગુણવાળા શ્રોતાઓને તો આ ગ્રંથ ઉપયોગસાર—
માત્સર્ય એવા વિનયાદિ યથોક્ત ગુણવાળા શ્રોતાઓને તો આ ગ્રંથ ઉપયોગસાર—
‘વિરહ’થી ઉપયોગપ્રધાન પ્રયત્નથી જરૂર જરૂર દેવા યોગ્ય છે—શ્રવણ કરાવવા યોગ્ય છે. અને તે પણ સર્વથા **માત્સર્ય** **વિરહથી—માત્સર્ય** રહિતપણે. કોઈપણ પ્રકારનો ગુણુદ્વેષ, ઇર્ષ્યા, અદેખાઈ રાખ્યા વિના, પોતાની સમસ્ત શક્તિથી—સર્વાત્માથી આ પરમ જ્ઞાનદાન દેવા યોગ્ય છે. તન—મન—ધન—
પરમ શ્રુતની વચનની સમસ્ત શક્તિ ખર્ચી નાંખીને, એવારી નાંખીને આ જ્ઞાનની **પ્રભાવના** પ્રભાવના પરમ ઉદારતાથી કરવા યોગ્ય છે. પણ આ દેવાથી આ મહારા કરતાં યોગગુણમાં આગળ વધી જશે ને હું ઝાંખો પડી જઈશ તો ! એવા તેજોવધરૂપ ગુણુદ્વેષથી—મત્સરથી પ્રેરાઈને મુક્તહૃદયે—ખુલ્લા હૃદયે આ જ્ઞાનદાન દેતાં અચકાવું યોગ્ય નથી. પણ આ શ્રોતાજનો આ જ્ઞાનદાનથી કેમ આત્મોત્કર્ષ પામે, કેમ યોગગુણની વૃદ્ધિ કરે, ને તે દેખીને હું રાજી થાઉં—પ્રસન્ન થાઉં, એવી પ્રમોદભાવના સહિત પરમ ઉદાર ભાવથી છૂટે હૃદયે ને છૂટા હાથે આ જ્ઞાનધનનું દાન દેવા યોગ્ય છે. આ જ્ઞાનધન તો અક્ષયનિધિ છે. એ દાન દેતાં કદી ખૂટતું નથી, અને દાતાનું કંઈ જ્ઞાનધન એણું થઈ જતું નથી, ઉલટું જળવાઈ રહે છે ને વૃદ્ધિ પામે છે. માટે માત્સર્યનો ‘વિરહ’ કરી, મત્સરભાવ સર્વથા છોડી દઈ, જેમ જાને તેમ ખડોળા હાથે આ જ્ઞાનદાન આપી **પરમ શ્રુતની પ્રભાવના** કરવી, એ જ યોગ્ય છે. અત્રે ‘વિરહ’ શબ્દથી શ્રીમદ્ હરિભદ્રાચાર્યજીએ પોતાની કૃતિના પ્રાંતે વિરહાંક મૂકવાની પદ્ધતિનું અનુસરણ કર્યું છે.

અને તેનું દાન કરનારા જ્ઞાનદાતા પણ કેવા હોવા જોઈએ ? તે માટે અહીં કહ્યું કે—જે શ્રવણાદિ વિષયની વિધિથી યુક્ત હોય, એવાઓ દ્વારા આનું દાન થવું જોઈએ. શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણ, વિજ્ઞાન, ઈહા, અપોહ, તત્વાભિનિવેશ આદિ ‘વિધિ’ યુક્ત યથોક્ત ગુણથી જે યુક્ત છે, તેઓ દ્વારા આનું દાન થવા યોગ્ય છે. **જ્ઞાનદાતા** જેણે આ ગ્રંથનું શ્રવણ કર્યું છે, ગ્રહણ કર્યું છે, હૃદયને વિષે ધારણ કર્યું છે, વિજ્ઞાન કર્યું છે, તે સંબંધી જેણે ઈહા—અપોહ અર્થાત તત્ત્વચિંતનરૂપ ઊંડો વિચાર કર્યો છે, અને આમ કરી જેણે તત્ત્વાભિનિવેશ કર્યો છે, એવા સુયોગ્ય વિધિસંપન્ન વક્તા દ્વારા, શુશ્રૂષાવંતને—શ્રવણ કરવાની સાચી ઉત્કટ ઇચ્છાવાળા યોગ્ય પાત્ર સુમુક્તને આ દેવામાં આવે, શ્રવણ કરવામાં આવે, તેનું નામ વિધિદાન છે. બાકી આવા વિધિયુક્ત ન હોય અર્થાત જેણે ઉક્ત શ્રવણાદિ ન કર્યા હોય એવા વક્તા

દ્વારા જો આ અપાય તો તે અવિધિદાન છે. કારણ કે જેણે પોતે શ્રવણાદિ કયું નથી, તે જીજ્ઞાસે દેવા જેસે-શ્રવણ કરાવવા જેસે તે કેટલું બધું અજ્ઞાતું છે ? કેવું બેહુકું છે ? અને આમ જો અવિધિવંતથી દેવામાં આવે તો પ્રત્યવાયના-અપાયના સંભવથી દોષ આવે છે, એમ શ્રી આચાર્ય ભગવંતો ભાગે છે.

માટે જેટલી સુયોગ્ય શ્રોતાની જરૂર છે, તેટલી જ બલકે તેથી વધારે સુયોગ્ય વક્તાની-ભાવિતાત્મા વ્યાખ્યાતાની જરૂર છે. જે યોગમાર્ગનો જાણ, સુજાણ, જ્ઞાની, અનુભવી, ગીતાર્થ વક્તા હોય, તે જ ઉપદેશ દેવાનો અધિકારી હોઈ શકે. પણ યોગમાર્ગથી અજાણ, અજ્ઞાની, જીનઅનુભવી, અગીતાર્થ ગીતાર્થ જ્ઞાની વક્તા હોય, તે કદી પણ ઉપદેશદાનનો અધિકારી હોઈ શકે જ નહિ, અને તેવો અનધિકારી જો વ્યાખ્યાનપીઠ પર ચઢી વક્તાબાજી કરે, મનાવા-પૂજાવા માટે પોતાનું જનમનરંજન વાચાલપણું દાખવે, તો તે કેવળ અવિધિએ વર્તતો હોઈ, જ્ઞાનીના માર્ગનો દ્રોહ જ કરે છે. માટે શ્રવણાદિ વિધિસંપન્ન, યોગમાર્ગના અનુભવી, ભાવયોગી, એવા ગીતાર્થ જ્ઞાની સત્પુરુષ જ આ યોગમાર્ગના ઉપદેશદાતા હોવા યોગ્ય છે. એવા સદુપદેશ થકી જ આત્મ સદુપદેશ દાન શોભે છે, અને તેવા મહાત્મા સદુપદેશથી જ માર્ગ પ્રવર્તે છે.

“ શ્રાદ્ધઃ શ્રોતા સુધીર્વક્તા યુજ્યેયાતાં યદીશં તત્ ।

ત્વચ્છાસનસ્ય સામ્રાજ્યમેકછત્રં કલાવપિ ॥

—શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યશ્રુત વીતરાગસ્તવ.

“સદુપદેશની બહુ જરૂર છે. સદુપદેશની બહુ જરૂર છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશ્રી

અને તેવા સદુપદેશ ચથાર્થ વક્તા સત્પુરુષો થકી દેવાતા આ જ્ઞાનદાનનું પ્રયોજન પણ અત્યંતપણે શ્રેયોવિધના પ્રશાંતિ અર્થે હોય છે, પુણ્યાન્તરાયના વિધનની પ્રશાંતિ અર્થે હોય છે; કારણ કે આવા જ્ઞાનદાનરૂપ પરમ સત્કાર્યથી પોતાના શ્રેયસમાં-આત્મકલ્યાણમાં જે વિધન છે, તેની પ્રશાંતિ હોય છે, અત્યંત પ્રશાંતિ અર્થે શાંતિ હોય છે. અર્થાત્ પુણ્યાનુબંધિ પુણ્યમાં જે અંતરાય છે તેની પ્રશાંતિ-અત્યંત શાંતિ હોય છે. એટલે આવા સત્શાસ્ત્રના દાનથી પોતાના શ્રેયપ્રાપ્તિના અંતરાયો તૂટે છે, ને તેથી પોતાને શ્રેયસની-પરમ શ્રતની પ્રભાવના મોક્ષરૂપ સત્કૃપની પ્રાપ્તિ હોય છે. આમ આ પરમ સત્શાસ્ત્ર પોતે શ્રેયોવિધનની પ્રશાંતિ કરનાર હોવાથી, તેનું દાન પણ સ્વ-પરને શ્રેયોવિધનની પ્રશાંતિ કરનાર છે. એટલા માટે આત્મકલ્યાણની નિષ્કામ ભાવનાથી

પોતાનો શ્રેયોવિદ્યનની પ્રશાંતિને અર્થે સદુપદેશ સત્પુરુષોએ આ સત્શાસ્ત્રનું જ્ઞાનદાન કરી પરમ સત્શ્રુતની પ્રભાવના કરવા યોગ્ય છે. તથાસ્તુ !

“લોક પૂરને નિજ નિજ ઇચ્છા, યોગભાવ ગુણુરયણેણ;

શ્રી નયવિનય વિબુધ પયસેવક, વાચક યશને વયણેણ.”—શ્રી. યો. સજ્જા. ૮૮

—: ઉપસંહાર : કળીશ કાવ્ય :—

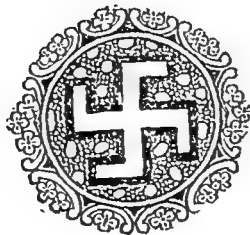
વસંતતિલકા

સદ્દેયોગરૂપ બહુ શાસ્ત્ર સમુદ્ર મંથ્યો, આ યોગદષ્ટિમય યોગ સુગ્રંથ ગુંથ્યો;
હુગ્ધાન્ધિમાંથી વિબુધે અમૃત વલોન્થું, યોગામૃત શ્રી હરિભદ્ર બુધે વલોન્થું. ૧૬૭
છે સાર તો ક્ષૌરતણે નવનીત માત્ર, આ તેમ યોગશ્રુતસાર જ યોગશાસ્ત્ર;
સંક્ષેપમાં કથું સમુદ્ધૃત આ સૂરીંદ્રે, આત્માર્થ અર્થ પરમાર્થપરા મુનીંદ્રે. ૧૬૮
સંક્ષેપ તોય પરિપૂર્ણ જ માર્ગ વ્યક્તિ, એવી અપૂર્વ અહિં શ્રેષ્ઠ સમાસશક્તિ;
છે સિન્ધુ જિન્દુમહિં જિન્દુય સિન્ધુમાંહિ, છે વૃક્ષ બીજમહિં ને બીજ વૃક્ષમાંહિ. ૧૬૯
પ્રત્યેક સૂત્ર ગર્ભોરાશય એહ સ્થાને, જિન્દુમહી ઉલસિયો શ્રુતસિન્ધુ બાણે !
દિગ્દર્શનાર્થ કંઈ તેહ તણા ઉલાસે, લાંબું વિવેચન કથું ભગવાનદાસે. ૧૭૦
જોગીંદ્ર જેહ જગ જગતીં જયોત જેવા, વાગૂઅમૃતે અમૃત શ્રી હરિભદ્ર દેવા;
વાણી તણે તસ અહો ! કુણ તાગ પામે ? આંખે શું કદપદુમ વામન સ્વર્ગ ધામે ? ૧૭૧
જે કુલયોગીં વળીં પ્રવૃત્તચક્ર યોગી, તેનેય એહ ઉપકારક ઉપયોગી;
આત્માર્થી જોગીંજન એહ સુમુક્ષુ માત્ર, આ યોગશાસ્ત્ર અધિકારીં કહ્યા સુપાત્ર. ૧૭૨
તે કુલયોગીં જન યોગિકુલે જ જન્મ્યા, ને યોગિધર્મ અનુયાયિ યથાર્થ અન્યા;
અદેર્ષી દેવ ગુરુ દ્વિજ શું પ્રેમવંતા, વિનીત દયાળુય જિતેન્દ્રિય ઓધવંતા. ૧૭૩
સંસ્કારજન્મ લહીં યોગીં પિતાદિકારા, જે કુલદીપ કુલને અજવાળનારા;
તે કુલપુત્ર કુલયોગીં સુશીલ ઓપે, મર્યાદ કુલવધૂં શું કુલની ન લોપે. ૧૭૪
સત્સુશ્રૂવાદિ ગુણ અષ્ટ સુસ્પષ્ટ વર્તે, ઇચ્છા પ્રવૃત્તિ યમ આદિ દ્વય પ્રવર્તે;
ને સ્થિર સિદ્ધિ યમના અતિશે જ કામી, તે જાણ જોગીંજન પ્રવૃત્તચક્ર નામી. ૧૭૫
કર્તાદિ કારક કુચક પરાર્થ વર્ત્યું, તે આત્મસાધક સુચક હવે પ્રવર્ત્યું;
આત્માર્થ આત્મ ધર્મી આત્મક્રિયા જ આત્મા, આત્માર્થી આત્મમહિં આ કરતો મહાત્મા. ૧૭૬
આત્મસ્વભાવ ન વિભાવધીં તે હણે છે, આત્મા શિવાય પરભાવ સ્વ ના ભણે છે;
આત્માતિરિક્તિ પર દ્રવ્ય ન તે હરે છે, ના ભોગવે ન જ મમત્ત્વ મતિ કરે છે. ૧૭૭

એવું સ્વરૂપનું અહિંસક યોગચક્ર, સાથે સુસાધુ નિત યોગી પ્રવૃત્તચક્ર;
 જે ચાલતું હતું જ કારક ચક્ર વક્ર, તેને ચલાવ્યું ઋણુ મોક્ષપથે અવક. ૧૭૮
 ને આદ્ય યોગ જ અવચક્ર યોગ, યોગે તેથી જીભ દ્વય અવચક્ર યોગ યોગે;
 આ યોગીઓ જ શુભ યોગ તણા પ્રયોગે, છે પાત્ર અત્ર અધિકારી સુયોગ યોગે. ૧૭૯
 જે સંતનું સ્વરૂપ ઓળખી સંત સેવે, તે સંત સંતકલ સંત કૃપાર્થી લેવે;
 આવા અવચક્ર ત્રિયોગ તણા સુયોગે, આ યોગિઓનું અહિં યોગ્યપણું જ યોગે. ૧૮૦
 આ કુલયોગી ત્યમ પ્રવૃત્તચક્રનોય, આ ગ્રંથથી કંઈ વળી ઉપકાર હોય;
 સત્ પક્ષપાત પ્રમુખ શ્રવણે ધરીને, સદ્ધ્યોગ ખીજ તણી પુષ્ટિવડે કરીને. ૧૮૧
 સત્ પક્ષપાત ત્યમ ભાવશૂની ક્રિયાનું, ખદોત ભાનુ સમ અંતર સ્પષ્ટ માનું;
 ખદોત તેજ અતિ અદ્ય અને વિનાશી, આ વિપરીત રવિનું—બુધ દ્વેષ વિમાસી ! ૧૮૨
 એવાં રહસ્ય સુપ્રકાશક ગ્રંથ એવો, આ તો અયોગ્ય જનને ન જ યોગ્ય દેવો;
 ભારી અનર્થકર લેશ અહિં અવજ્ઞા, તેથી વદા શ્રી હરિભદ્ર ધરી કરુણા. ૧૮૩
 દેવો જ યોગ્ય જનને પર પ્રેમ ભાવે, જેથી જગે પરમ શ્રુત પ્રભાવ થાવે;
 ને શ્રેય વિઘ્ન વિરહે,—હરિભદ્ર ભાજે, તેને અનુવદ્ધો કહ્યું ભગવાનદાસે. ૧૮૪

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरतचंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन
 सुमनोनंदनीबृहत्टीकाख्यविवेचनेन सप्रपञ्चविवेचिते श्रीयोगदष्टिसमुच्चयशास्त्रे उपसंहारः॥

॥ ઇતિ મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યે વિરચેલા અને શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરતચંદ્રના પુત્ર
 ડા. ભગવાનદાસે સ્વરચિત સુમનોનંદની બૃહત્તીકા નામક વિવેચનથી સવિસ્તાર વિવેચેલા
 શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શાસ્ત્રમાં ઉપસંહાર ॥



ટીકાકાર-વિવેચનકારની પ્રશસ્તિ

શાદ્ધલવિકીડિત

આ સત્શાસ્ત્ર વિવેચનાર્થે મહા ટીકા મનોનંદની,
 કીરત્યંદ્રસૂત્ર મનઃસુખસુતે ગૂંથી મનોનંદની;
 મારી હૂબકી સદ્વિચારરૂપ આ સદ્ધ્યોગ રતનાકરે,
 ખોળ્યા હેસુ સુદેવી જાત ભગવાનદાસે સુરતો જ રે ! ૧૮૫
 સદ્ધરતોમય યોગમંદિર પદે અત્રે ચંદાંબ્યા ખરે !
 આ કાવ્યો કળશો સુવર્ણ ભગવાનદાસે સુલક્ષિતભરે;
 તેનો અચૂળગતો પ્રકાશ દ્વેરથી આકર્ષશે સન્મનો,
 આનંદામૃત અબ્ધિમાં વિતરશે શાંતિસુધા મલ્લજનો. ૧૮૬

અનુષ્ટુપ

બે હજાર અને એક, સંવત્ વિક્રમ વર્ષમાં;
 ભગવાન્ મોરળીવાસી, કોષો આ ચત્ર હર્ષમાં. ૧૮૭

શિખરિણી

કર્યો સ્વાધ્યાયાર્થે પરમ શ્રુત અભ્યાસ કંઈ આ,
 પુરી સુખાઈમાં સ્થિત જ ભગવાનદાસ અહિં આ;
 થશે સ્વાધ્યાયાર્થે કંઈક ઉપકારી સુજનને,
 થશે આ નંદોમિં શાંતલ સુમનો નંદન વને. ૧૮૮
 ગુણો જે હૈં 'હ્યાં' તે સકલ ગણજો સંતજનના,
 અને દોષો હૈં તે સકલ પણ હું પામર તણા;
 કરો દોષો દૂરે સુગુણ ચરજો હંસ મુમતિ !
 અમી હૃદિ ધારી સુર્ષો જ ભગવાનદાસ વિનતિ. ૧૮૯

મુંબઈ, તા. ૬-૧૨-૪૫

હૃં શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

શ્રી સદ્ગુરુચરણાર્પણમસ્તુ !

॥ ઇતિ શ્રીહૃમદેવીશ્રુત ભગવાનદાસે સ્વરચિત 'સુમનોનંદની' ખૂહત ટીકા નામક વિવેચનથી સવિસ્તર વિવેચેલું અને એકસો પચાણ અક્ષિનવ કલશ કાવ્ય-કુસુમોથી સમર્ચેલું ધી યોગદષ્ટિસમુચ્ચયશાસ્ત્ર સમાપ્ત ॥



- લેખન પૂજન આપણું, શ્રુત વાચના ઉદ્દાહરણ રે;
લાવવિસ્તાર સજ્જાતી, ચિંતન લાવન ચાહો રે....વીર. ૧૦
- બીજકથા લક્ષી સાંભળી, રોમાંચિત હુવે દેહ રે;
એક અવંચક યોગથી, લક્ષીએ ધરમ સનેહ રે....વીર. ૧૧
- સદ્ગુરુ યોગે વંદન ક્રિયા, તેહથી કૃણ હોય જેહો રે;
યોગ ક્રિયા કૃણ લેહથી, ત્રિવિધ અવંચક એહો રે....વીર. ૧૨
- ચાહે ચક્રોર તે ચંદને, મધુકર માલતી ભોગી રે;
તિમ ભવિ સહજ ગુણે હોયે, ઉત્તમ નિમિત્ત સંયોગી રે....વીર. ૧૩
- એક અવંચક યોગ તે, પ્રગટે ચરમાવર્તે રે;
સાધુને સિદ્ધ દશા સમું, બીજનું ચિત્ત પ્રવર્તે રે....વીર. ૧૪
- કરણ અધૂર્વના નિકટથી, જે પહેલું ગુણકાણું રે;
સુખ્યપણે તે ઇહાં હોયે, સુચશ વિજ્ઞાસનું ટાણું રે....વીર. ૧૫

બીજ તારા દષ્ટિ:

હાળ બીજ-‘મનમોહન મેરે’-એ દેશી.

- દર્શન તારા દષ્ટિમાં....મનમોહન મેરે. ગોમય અગ્નિ સમાન....મનઃ
શૌચ સંતોષ ને તપ ભલું....મન. સજ્જાત ઇશ્વર ધ્યાન....મનઃ ૧
- નિયમ પંચ ઇહાં સંપન્ને....મન. નહિં ક્રિયા ઉદ્દેશ....મનઃ
જિજ્ઞાસા ગુણતત્ત્વની....મન. પણ નહિં નિજ હઠ ટેગ....મનઃ ૨
- એક દષ્ટિ હોય વસ્તતાં...મન. યોગકથા બહુ પ્રેમ....મનઃ
અનુચિત તેહ ન આચરે....મન. વાળ્યો વળે જિમ હેમ....મનઃ ૩
- વિનય અધિક ગુણીનો કરે....મન. દેખે નિજ ગુણ હાણ....મનઃ
ત્રાસ ધરે ભવલય ધરી....મન. ભવ આને દુઃખખાણ....મનઃ ૪
- શાસ્ત્ર ઘણું મતિ ચોડવી....મન. શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણ....મનઃ
સુચશ લહે એ લાવથી....મન. ન કરે જ્યૂઠં ડંકાણ....મનઃ ૫

ત્રીજ બાલ દષ્ટિ:

હાલ ત્રીજ-‘પ્રથમ ગોવાલતણે ભવેજ રે’-એ દેશી.

ત્રીજ દષ્ટિ બાલ કહીજ, કાષ્ટ અગ્નિ સમ બોધ;
સેવ નહિં આસન સધેજ, શ્રવણ સમીહા શોધ રે....

જિનજી! ધન ધન તુજ ઉપદેશ! ૧

તરુણ સુખી સૌ પરિવર્તી, જિમ આંડે સુરગીત;
સાંભળવા તિમ તરવનેજી, એ દષ્ટિ સુવિનાત રે....જિનજી ! ૨
સરી એ બોધ પ્રવાહનીજી, એ વિણ શ્રુત થલ કૂપ;
શ્રવણ સમીહા તે કિસીજી, શયિત સુણે જિમ ભૂપ રે....જિનજી ! ૩
મન રીઝે તન ઉલ્લસેજી, રીઝે ખૂઝે એક તાન;
તે ઇચ્છા વિણ ગુણકથાજી, બહેરા આગળ ગાન રે....જિનજી ! ૪
વિધન ઇહાં પ્રાયે નહીંજી, ધર્મ હેતુમાં કાય;
અનાચાર પરિહારથીજી, સુયશ મહોદય હોય રે....જિનજી ! ૫

ચોથી દીપા દષ્ટિ:

હાળ ચોથી—‘ઝંઝરીઆ મુનિવર’ એ દેશી.

યોગ દષ્ટિ ચોથી કહીજી, દીપા તિહાં ન ઉત્યાન;
પ્રાણાયામ તે ભાવથીજી, દીપપ્રભા સમ જ્ઞાન....
મનમોહન જિનજી ! મીઠી તાહરી વાણ. ૧
બાહ્ય ભાવ રેચક ઇહાંજી, પૂરક અંતર ભાવ;
કુંભક ચિરતા ગુણે કરીજી, પ્રાણાયામ સ્વભાવ....મનમોહન ૨
ધર્મ અર્થે ઇહાં પ્રાણનેજી, છાંડે પણ નહિં ધર્મ;
પ્રાણ અર્થે સંકટ પડેજી, જીઓ ! એ દષ્ટિનો મર્મ....મનમોહન ૩
તરવ શ્રવણ મધુરોદકેજી, ઇહાં હોયે બીજ પ્રરોહ;
આર ઉલ્ક સમ ભવ ત્યજેજી, ગુરુભક્તિ અદ્રોહ....મનમોહન ૪
સૂક્ષ્મ બોધ તોપણ ઇહાંજી, સમક્ષિત વિણ ન હોય;
વેદસંવેદ પદે કહ્યોજી, તે ન અવેદ જોય....મનમોહન ૫
વેદ બધ શિવ હેતુ છેજી, સંવેદન તસ નાણ;
નય નિદ્દેષે અતિ ભલુજી, વેદસંવેદ પ્રમાણ....મનમોહન ૬
તે પદ શ્રંથિવિભેદથીજી, છેલ્લી પાપ પ્રવૃત્તિ;
તમ દોહ પદ ધૃતિ સમીજી, તિહાં હોય અંત નિવૃત્તિ....મનમોહન ૭
એહ થકી વિપરીત છેજી, પદ તે અવેદસંવેદ;
ભવાભિનંદી જીવનેજી, તે હોય વજ્ર અભેદ....મનમોહન ૮
લોભી કુપણ દયામણોજી, માયી મચ્છર ઠાણ;
ભવાભિનંદી ભય ભર્યોજી, અફલ આરંભ અયાણ....મનમોહન ૯
એવા અવગુણવંતનુંજી, પદ જે અવેદ કઠોર;
સાધુ સંગ આગમતણોજી, તે જીત્યો ધુરંધોર....મનમોહન ૧૦

- તે જીતે સહજે ટળેજી, ત્રિષમ કુતર્ક પ્રકાર;
 દૂર નિકટ હાથી હણેજી, જિમ એ ળઠર વિચાર....મનમોહન૦ ૧૧
- હું પાચ્યો સંશય નહીંજી, મૂરખ કરે એ વિચાર;
 આળસુઆ શુરુ શિષ્યનોજી, તે તો વચન પ્રકાર....મનમોહન૦ ૧૨
- ધીને તે પતિઆવણુંજી, આપ મતે અનુમાન;
 આગમ ને અનુમાનથીજી, સાચું લહે સુજ્ઞાન....મનમોહન૦ ૧૩
- નહિં સર્વજ્ઞો જૂજૂઆજી, તેહના વળી દાસ;
 ભક્તિ દેવની પણ કહીજી, ચિત્ર અચિત્ર પ્રકાશ....મનમોહન૦ ૧૪
- દેવ સંસારી અનેક છેજી, તેહની ભક્તિ વિચિત્ર;
 એક રાગ પર દ્વેષથીજી, એક મુક્તિની અચિત્ર....મનમોહન૦ ૧૫
- ઇંદ્રિયાર્થગત બુદ્ધિ છેજી, જ્ઞાન તે આગમ હેત;
 અસંમોહ શુભ કૃતિ શુભેજી, તિણે ફલલેદ સંકેત....મનમોહન૦ ૧૬
- આદર ક્રિયા-રતિ ઘણીજી, વિધન ટળે મિલે લક્ષ્મી;
 જિજ્ઞાસા બુધ સેવનાજી, શુભ કૃતિ ચિહ્ન પ્રત્યન્ધિ....મનમોહન૦ ૧૭
- બુદ્ધિક્રિયા ભવફલ દીએજી, જ્ઞાનક્રિયા શિવ અંગ;
 અસંમોહ ક્રિયા દીએજી, શીઘ્ર મુગતિ ફલ અંગ....મનમોહન૦ ૧૮
- પુદ્ગલરચના કારમીજી, તિહાં જસ ચિત્ત ન દીન;
 એક માર્ગ તે શિવ તણેજી, લેદ લહે જગ દીન....મનમોહન૦ ૧૯
- શિષ્ય ભણી જિનદેશનાજી, કહે જન પરિણતિ ભિન્ન;
 કહે મુનિની નય દેશનાજી, પરમાર્થથી અભિન્ન....મનમોહન૦ ૨૦
- શબ્દલેદ ઝઘડો કિશ્યોજી? પરમારથ જો એક;
 કહો ગંગા કહો સુરનદીજી, વસ્તુ ફરે નહીં છેક....મનમોહન૦ ૨૧
- ધર્મ ક્ષમાદિક પણ મટેજી, પ્રગટે ધર્મસંન્યાસ;
 તો ઝઘડા ઝંઝા તણેજી, મુનિને કવણ અભ્યાસ?....મનમોહન૦ ૨૨
- અભિનિવેશ સઘળો ત્યજીજી, ચાર લહી જેણે દષ્ટિ;
 તે લેશે હવે પાંચમીજી, અુચશ અમૃત ધનવૃષ્ટિ....મનમોહન૦ ૨૩

પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિ:

દાળ પાંચમી—‘ ધન ધન સંપ્રતિ સાચો રાગ ’—એ દેશી.

દષ્ટિ ચિરામાંહે દર્શન નિત્યે રતનપ્રસા સમ જાણો રે;
 જ્ઞાંતિ નહિં વળી ઓધ તે સૂક્ષ્મ, પ્રત્યાહાર વખાણો રે....એ શુભ૦ ૧

એ ગુણ વીરતણા ન વિસારું, સંભારું દિનરાત રે;
 પશુ ટાળી સુરૂપ કરે જે, સમકિતને અવદાત રે....એ ગુણ ૨
 ખાલ ધૂલિધર લીલા સરખી, ભવચેષ્ટા ઇહાં ભાસે રે;
 ઋદ્ધિ સિદ્ધિ સવિ ઘટમાં પેસે, અષ્ટ મહાસિદ્ધિ પાસે રે....એ ગુણ ૩
 વિષય વિકારે ન ઇન્દ્રિય જોડે, તે ઇહાં પ્રત્યાહારો રે;
 કેવળ જ્યોતિ તે તત્ત્વ પ્રકાશે, શેષ ઉપાય અસારો રે....એ ગુણ ૪
 શીતળ ચંદનથી પણ ઉપન્યો, અગ્નિ દહે જેમ વનને રે;
 ધર્મજનિત પણ ભોગ ઇહાં તેમ, લાગે અનિષ્ટ તે મનને રે....એ ગુણ ૫
 આંશે હોય ઇહાં અવિનાશી, પુદ્ગલ જલ તમાસી રે;
 ચિદાનંદ ધન સુચરણ વિલાસી, કિમ હોય જગનો આશી રે?....એ ગુણ ૬

છઠ્ઠી કાંતા દષ્ટિ:

ઠાળ છઠ્ઠી—‘ ભોલીડા હંસારે વિષય ન રાચીએ ’—એ દેશી.

અચપલ રોગરહિત નિષ્કુર નહિં, અદ્ય હોય દોય નીતિ;
 ગંધ તે સારો રે કાંતિ પ્રસન્નતા, સુસ્વર પ્રથમ પ્રવૃત્તિ....
 ધન ! ધન ! શાસન શ્રી જિનવરતણું. ૧
 ધીર પ્રભાવી રે આગલે યોગથી, મિત્રાદિક યુત ચિત્ત;
 લાભ ઇષ્ટનો રે દ્રંદ્ર અધૃષ્યતા, જનપ્રિયતા હોય નિત્ય....ધન ! ધન ! ૨
 નાશ દોષનો રે તૃપ્તિ પરમ લહે, સમતા ઉચિત સંયોગ;
 નાશ વૈરનો રે બુદ્ધિ ઋતંભરા, એ નિષ્પન્નહ યોગ....ધન ! ધન ! ૩
 ચિહ્ન યોગનાં રે જે પરથંથમાં, યોગાચારજ દિઠું;
 પંચમી દષ્ટિ થકી સવિ જોડીએ, એહવા તેહ ગરિઠું....ધન ! ધન ! ૪
 છઠ્ઠી દિઠી રે હવે કાંતા કહું, તિહાં તારાભ પ્રકાશ;
 તત્ત્વમીમાંસા રે દહ હોય ધારણા, નહીં અન્ય શ્રુત વાસ....ધન ! ધન ! ૫
 મન મહિલાનું રે વાહલા ઉપરે, ણીજાં કામ કરંત;
 તિમ શ્રુતધર્મે રે મન દહ ધરે, જ્ઞાનાક્ષેપકવંત....ધન ! ધન ! ૬
 એહવા જ્ઞાને રે વિધન નિવારણે, ભોગ નહિં ભવહેત;
 નવિ ગુણ દોષ ન વિષય સ્વરૂપથી, મન ગુણ અવગુણ જેત....ધન ! ધન ! ૭
 માયા પાણી રે જાણી તેહને, લથી જાય અટોલ;
 સાચું જાણી રે તે જીતો રહે, ન ચલે ડામાટોલ....ધન ! ધન ! ૮
 ભોગતત્ત્વને રે એમ ભય નવિ ટળે, જૂઠા જાણે રે ભોગ;
 તે એ દષ્ટિ રે ભવસાયર તરે, લહે મુનિ સુચરણ સંયોગ....ધન ! ધન ! ૯

સાતમી પ્રભા દષ્ટિ:

ઢાળ સાતમી—‘ એ છિડી કિહાં રાખી ’ એ દેશી.

- અર્ક પ્રભા સમ બોધ પ્રભામાં, ધ્યાનપ્રિયા એ દિઠ્ઠી;
તત્ત્વ તણી પ્રતિપત્તિ ઇહાં વળી, રોગ નહીં સુખ પુઠ્ઠી....
 રે ભવિકા ! વીર વચન ચિત્ત ધરીએ. ૧
- સઘળું પરવશ તે દુઃખલક્ષણ, નિજવશ તે સુખ લહીએ;
એ દુષ્ટે આતમ ગુણ પ્રગટે, કહો સુખ તે કુણ કહીએ ?....રે ભવિકા ! ૨
- નાગર સુખ પામર નવિ જાણે, વલ્લભ સુખ ન કુમારી;
અનુભવ વિણુ તિમ ધ્યાન તાણું સુખ, કુણ જાણે નરનારી ?....રે ભવિકા ! ૩
- એહ દષ્ટિમાં નિર્મળ બોધે, ધ્યાન સદા હોય સાચું;
દ્વષણ રહિત નિરંતર જ્યોતિ, રતન તે દીપે જાણું....રે ભવિકા ! ૪
- વિસલાગક્ષય, શાંતવાહિતા, શિવ મારગ ધ્રુવ નામ;
કહે અસંગ ક્રિયા ઇહાં યોગી, વિમલ મુચશ પરિણામ....રે ભવિકા ! ૫

આઠમી પરા દષ્ટિ:

ઢાળ આઠમી—‘ તુજ સાથે નહિં બોલું મારા વાહવા ’ એ દેશી.

- દષ્ટિ આઠમી સાર સમાધિ, નામ પરા તસ જાણુંજી,
આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ, શશિ સમ બોધ વખાણુંજી;
નિરતિચાર પદ એહમાં યોગી, કહિયે નહીં અતિચારીજી,
આરોહે આઝઠે ગિરિને, તિમ એહની ગતિ ન્યારીજી....દષ્ટિ આઠમી ૧
- ચંદન ગંધ સમાન ક્ષમા ઇહાં, વાસકને ન ગવેણેજી,
આસંગે વર્જિત વળી એહમાં, કિરિયા નિજ ગુણ લેખેજી;
શિક્ષાથી જ્યમ રતન નિયોજન, દષ્ટિ લિપ્ત ત્યમ એહોજી,
તાસ નિયોગે કરણ અપૂરવ, લહે મુનિ કેવલ-ગેહોજી....દષ્ટિ આઠમી ૨
- દીણદોષ સર્વજ મહામુનિ, સર્વ લગ્ધિ ફલ ભોગીજી,
પર ઉપગાર કરી શિવમુખ તે, પામે યોગ અયોગીજી;
સર્વ શત્રુક્ષય સર્વ વ્યાધિલય, પૂરણ સર્વ સમીહાજી,
સર્વ અરધયોગે સુખ તેહથી, અનંતગુણ નિરીહાજી....દષ્ટિ આઠમી ૩

ઉપસંહાર

એ અડ દિહી કહી સંક્ષેપે, યોગશાસ્ત્ર સંકેતેલ,
કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર જે, તેહ તણે હિત હેતેલ;
યોગીકુલે જાયા તસ ધર્મે, અનુગત તે કુલયોગીલ,
અદેખી શુક-દેવ-દિજ પ્રિય, દયાવંત ઉપયોગીલ....દષ્ટિ આઠમીં ૪

શુશ્રૂષાદિક અડ ગુણ સંપૂરણ, પ્રવૃત્તચક્ર તે કહિયેલ,
યમદય લાભી પર દુગ અર્થી, આઘ અવંચક લહિયેલ;
ચાર અહિંસાદિક યમ ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ થિર સિદ્ધિ નામેલ,
શુદ્ધ રચે પાળે અતિચારહ, ટાળે ફલ પરિણામેલ....દષ્ટિ આઠમીં ૫

કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્રને, શ્રવણ શુદ્ધ પક્ષપાતલ,
યોગદષ્ટિ ગ્રંથે હિત હોવે, તિણે કહી એ વાતલ;
શુદ્ધ ભાવ ને સ્ત્રી કિરિયા, બેહુમાં અંતર કેતોલ ?
અળહળતો સૂરજ ને ખજૂઓ, તાસ તેજમાં તેતોલ....દષ્ટિ આઠમીં ૬

શુદ્ધ ભાવ એ કહીએ તેહશું, જેહશું અંતર ભાંજેલ,
જેહશું ચિત્ત પટંતર હોવે, તેહશું શુદ્ધ ન છાંજેલ;
યોગ્ય અયોગ્ય વિભાગ અલહતો, કરશે મોટી વાતોલ,
ખમશે તે પંડિત પરષદમાં, હુષ્ટિપ્રહાર ને લાતોલ....દષ્ટિ આઠમીં ૭

સલા ત્રણ શ્રોતા ગુણ અવગુણ, નંદીસૂત્રે દીસેલ,
તે જાણી એ ગ્રંથ યોગ્યને, દેજે સુગુણ જગીશેલ;
લોક પૂરજો નિજ નિજ ઇચ્છા, યોગભાવ ગુણરચણેલ,
શ્રી નયવિજય વિખુધ પયસેવક, વાચક યશને વચણેલ....દષ્ટિ આઠમીં ૮

